De Gids. Jaargang 23

bron
De Gids. P.N. van Kampen & zoon, Amsterdam 1859

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gid001185901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. DE GIDS en DE GIDS

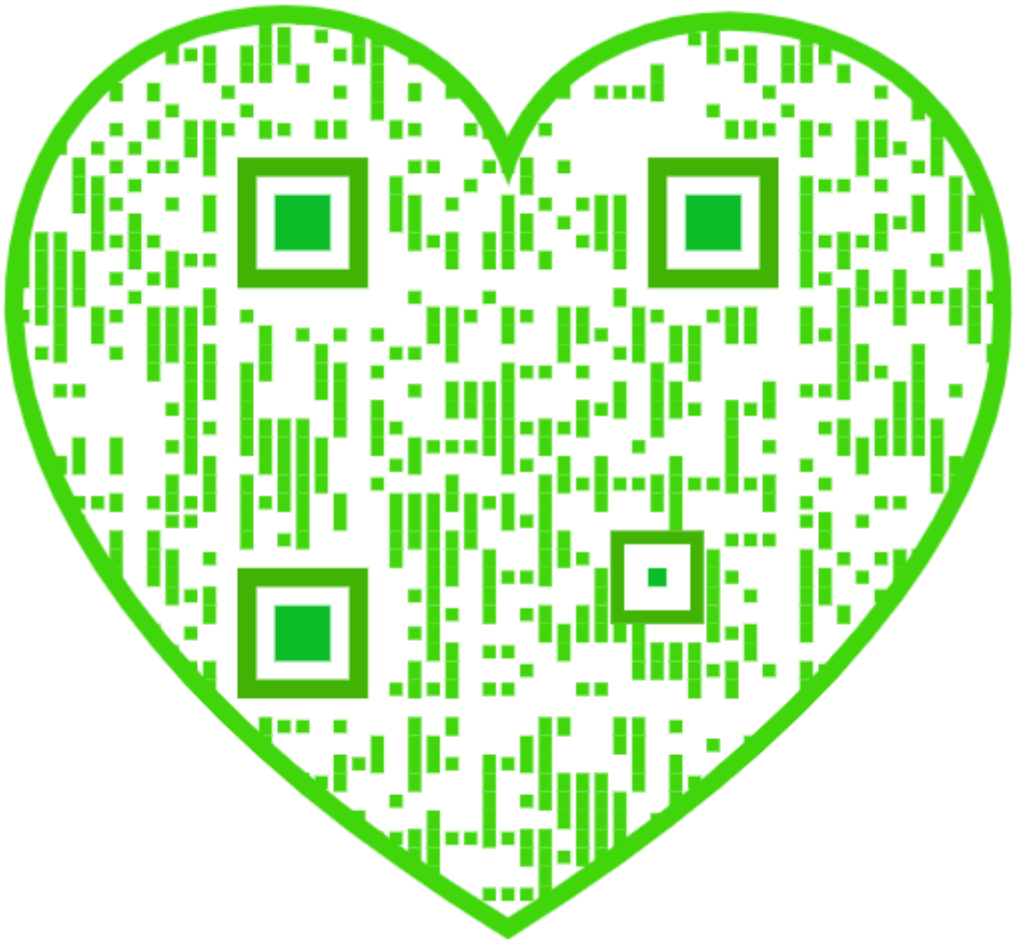

De voorbereiding tot het Hooger Onderwijs.

P. Harting, Gedachten over het Hooger Onderwijs in ons Vaderland.

Ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent.

LIVIUS.

Ὁ γὰρ τὸ σπέρμα παρασχών, οὗτος τῶν φύντων κακῶν αἴτιος.

DEMOSTHENES.

‘Kunnen wij dan te lang ons met dien leeftijd, met die scholen ophouden? Vriend! geene taak is schooner, dan dien beslissenden tijd van dat kleine, maar zoo belangrijke getal menschen in onze maatschappij, gade te slaan en te vormen.’ In deze woorden uit de klassieke brieven van onzen van Heusde is vervat hetgeen de schrijver van dit opstel heeft te zeggen om zijne lezers in te nemen voor het onderwerp dezer bladzijden.

In het eerste gedeelte van het boek, welks titel boven ons opstel vermeld staat, heeft de Heer P. Harting, Hoogleeraar aan de Hoogeschool te Utrecht, gehandeld over de voorbereiding tot het Academisch Onderwijs, en uiteengezet hoedanige rigting daarvan hem voorkwam in 't belang van Hoogescholen en maatschappij te wezen. Naar aanleiding van het door Prof. Harting geschrevene gaan wij uiteenzetten, welke beginselen, naar onze overtuiging, aan de voorbereiding tot het Hooger Onderwijs ten grondslag moeten liggen, wanneer zij aan haar doel zal beantwoorden. Wij zullen dat doen met het oog op het door Prof. Harting voorgedragen stelsel, zóó dat wij én overwegen wat er in dat stelsel ontbreekt, wat er verkeerds in is, én de naar ons inzien betere beginselen in 't licht stellen.

‘Ons geheele gymnasiaalwezen (het woord is van Harting) heeft dringend eene hervorming noodig, veel dringender dan de Hoogescholen zelve. Het kwaad zit nog meer aan den wortel dan aan den stam en de takken.’ Deze woorden doen het reeds gevoelen, dat de Hoogleeraar een geheele omkeering van 't gymnasiaal onderwijs wenschelijk en noodig acht. Het zijn vooral de beginselen, waarop het steeds gerust heeft, en laatstelijk door de wet van 2 Augustus 1815 van nieuws op hoog gezag is gevestigd, die hij verderfelijk rekent. Dat de oude talen den boventoon voeren, ziedaar de font. Al wat er in deze omstandigheden geschiedt om het onderwijs meer aan de eischen der beschaving te doen beantwoorden, is maar nieuwe lappen zetten op een oud kleed; of er al meer acht wordt geslagen hier en daar op physica en nieuwere talen, het blijft stukwerk. Het is de dringende eisch der hedendaagsche beschaving (altijd volgens Harting), dat de oude talen de lang gevoerde overmagt afstaan. - Het zal er op aankomen, met welk regt dit beweerd wordt, en of wij den eisch der hedendaagsche beschaving onfeilbaar zeker door Prof. Harting geïnterpreteerd moeten achten. Het zal ook te bezien staan, of hetgeen hij voor de oude talen wil in de plaats gesteld zien aan de eischen van gymnasiaal onderwijs voldoet. Het wordt de vraag of de oude talen op de Gymnasiën behouden moeten worden of niet.

Maar voor dat ik die vraag beantwoord, moet ik eenige toelichting geven van het gestelde dilemma, in verband met het door Prof. Harting geschrevene. - Harting wil immers het Latijn behouden op de Gymnasiën, zal men zeggen. Ja en neen. Hoor wat hij tegen de afschaffing van 't onderwijs in de Latijnsche taal aanvoert: ‘Tegen zulk eenen radikalen maatregel kan men aanvoeren: vooreerst, dat nog steeds het latijn althans bij sommige vakken bezwaarlijk geheel gemist kan worden, en ten tweede, dat, al ware zulks het geval, men het als regel stellen mag, dat, gelijk in alle zaken op het gebied van den staat, zoo ook bij het onderwijs, nimmer eene geheel plotselinge omkeering verkieslijk is, omdat men aan sedert lang bestaande toestanden niet op eens een einde kan maken en daarvoor andere in de plaats stellen, zonder gevaar te loopen van daarbij althans aanvankelijk meer te verliezen dan te winnen, ten gevolge van de verwarring, die steeds het noodzakelijk gevolg van zulk eene omwenteling is. Overal en zoo ook hier moet de verbetering langzaam geschieden, langzaam maar toch gestadig, steeds het doel dat men zich voorstelt te bereiken, in het oog houdende.’ Be-

drieg ik mij niet, dat zie ik in deze redenering duidelijk de verlegenheid, waarin het Latijn den Hoogleeraar brengt. Men weet haast niet, aan welk der beide argumenten zich te houden. Is het eerste stevig en afdoend - maar hoe weifelend draagt de auteur het voor - dan geef ik 't andere cadeau. Is het dit niet, wat beteekent dan het tweede, zoo angstvallig en wonder-voorzigtig voorgebragt? Ze moeten elkaêr aanvullen en te zamen krachtig zijn: maar ze verraden elkander. - Waarlijk, onze tijd is niet bang voor veranderingen, ook voor onverwachte en onverhoedsche niet, en ik juich dat toe. Aanvankelijk is er verwarring bij elken nieuwen toestand, doch ook maar kort, als er voor het oude iets beters in de plaats is gekomen; dra is de orde hersteld en voor een kleinen prijs is er veel gewonnen. Den stap van het slechte naar 't goede heeft nooit iemand betreurd. Het is maar de vraag, of het oude slecht, ontwijfelbaar slecht is. Die twijfelt is vervaard; die eene overtuiging heeft, vreeze niet. Wat zou er van de Kerkhervorming in de 16de eeuw zijn geworden, als Luther angstvallig den graad van verwarring had berekend, die er uit zijn heldhaftig bestaan te wachten stond? Ook voor den staatsman is zedelijke moed om het naar zijne onwankelbare overtuiging slechte zonder ommezien af te schaffen een deugd, een eerekroon. - Harting heeft er geen 't minste bezwaar in gezien een radikale hervorming van het gymnasiaal onderwijs voor te slaan, en daarom is zijn schroomvalligheid met het Latijn dubbel vreemd. Zou dan de afschaffing van dat onderwijs zoo buitengewoon radikaal zijn? Men vergelijke maar eens onze tegenwoordige Gymnasiën met eene ouderwetsche Latijnsche school: wat heeft het Latijn al een regten aan de nieuwere talen, de wiskunde, physica en andere bijvakken moeten afstaan! En daarenboven zou de tijd, die er nog zal moeten verloopen eer dat wij aan de nieuwe regeling toe zijn, zeer gevoegelijk kunnen gebruikt worden om het volk voor te bereiden op de abrogatie van het verouderde en verkeerde. Wij hebben wel plotselinger omkeeringen met goed gevolg zien geschieden. En waar zit dan toch eigenlijk dat groote gevaar? In het aantal docenten, die op wachtgeld moeten komen? Doch hieraan mag het belang onzer zonen niet opgeofferd worden; ook zal die maatregel altijd onvermijdelijk blijven. Dreigt dan de aanstaande Academieburgers eenig gevaar? Neen, maar wel bij de bestendiging van het verkeerde. Lijdt het geen twijfel, dat het onderwijs der Latijnsche taal door de

slechte of verkeerde vorming der jongelingen de levensontwikkeling der natie tegenhoudt, hare kracht verteert, dan is er voor kleingeestig wikken en wegen geen plaats meer, geen regt ook. Het Latijn wijke voor de heiligste belangen der knapen en der maatschappij! - Het komt dus alles op het eerste argument, de onmisbaarheid der Latijnsche taal, aan. Is hetgeen Prof. Harting daartoe aanvoert krachtig genoeg om, ook zonder den steun der hervormings-vrees, het onderwijs in die taal te verdedigen en te houden? Te bejammeren zou het zijn, lezen wij eenige bladzijden vroeger, als het Latijn in de beschijvende zoölogie en botanie voor de landtalen wijken moest; ‘want hier is het geheel op zijne plaats en kan onmogelijk geheel vervangen worden.’ Een bezwaar tegen de afschaffing voorzeker; maar, om die twee wetenschappen beter te kunnen doceren, van al onze knapen de kennis der Latijnsche taal te eischen, dat gaat niet aan. Zelfs voor de aanstaande beoefenaars dier wetenschappen ware de weg wat lang. En dat is nu alles wat voor het Latijn te zeggen is! Harting schijnt zelf gevoeld te hebben, dat zulk eene verdediging niet veel verschilt van een bestrijding; althans hij tracht, door het onderwijs in de Latijnsche taal nog aan iets anders dienstbaar te maken, zijn voorstel nieuwe aantrekkelijkheid te geven. Maar van nabij bezien verdwijnt ook deze. En wat dan verder wordt aangemerkt over de methode van onderwijs om het beoogde doel te bereiken, en over den tijd aan dat onderwijs te besteden, bewijst het klaar, dat Prof. Harting aan het transigeren is gegaan en dat wij gerustelijk van zijn stelsel mogen zeggen: geen oude talen.

Te weten: ‘Aan het onderwijs in het Latijn kan de aesthetische vorming van den jeugdigen mensch als hoofdtaak worden aangewezen.’ Wat Harting hieronder verstaat en hoe hij dit doel te bereiken acht, kan blijken uit hetgeen hij bl. 35 schrijft: ‘Onder de mij bekende levende talen is er geene, die in schoonheid, in kernachtigheid der uitdrukking, in sierlijkheid der vormen het latijn op zijde streeft, en in die heerlijke taal zijn meesterstukken van prosa en poësie geschreven, die door de hedendaagsche schrijvers over dergelijke onderwerpen zelden geëvenaard, zeker niet overtroffen zijn. De onderwijzer, die het verstaat daarvan partij te trekken, kan, door ontwikkeling van het schoonheidsgevoel bij zijne leerlingen, groot nut stichten. Nog steeds zijn de geschriften van Cicero, van Horatius, van Virgilius elk in zijne soort modellen, die men nimmer te

vergeefs van nabij zal hebben leeren kennen.' Dat wil zeggen: tot de aesthetische vorming van den jongeling heeft het Latijn twee elementen, de taal en de litteratuur. Laat ons zien wat er van beide aan is.

Aan de litteratuur der Romeinen kan de eerepalm niet gereikt worden. Haar glans is geen oorspronkelijke, al stond de Romeinsche natie te hoog om louter geleend licht, of dat zelve flaauw af te geven. Het was een vrij, zelfstandig, een eigen volk, maar in het oorlogvoeren genialer dan in de kunst. De litterarische beschaving kwam er laat en geheel door Grieksche impulsie. Zij heeft de gelaatstrekken harer beeldschoone moeder, maar heur schoonheid niet. Bij al mijn ingenomenheid met het oude Latium is mij Prof. Harting wat al te kwistig geweest met zijn lof. Ofschoon ik toch ook bekennen moet, dat uitdrukkingen als 'hedendaagsche schrijvers' en 'dergelijke onderwerpen' nog al rekkelijk zijn en des noods alle waarde aan de warme lofspraak kunnen ontnemen. Maar ik wil zoo naauw niet letten en liever vragen, of men om aesthetische vorming wel uitsluitend naar Latium behoeft te gaan, als de weg naar Griekenland, het land der schoonheid, is afgesloten, zooals door Prof. Hartings stelsel geschiedt? Mag de nieuwere litteratuur er niet op roemen in alle genres met de Latijnsche te kunnen wedijveren? haar in sommige te overtreffen? en geheel nieuwe genres te hebben geschapen? Het Italiaansch heeft zijn epos en novelle; het Fransch zijn comoedie en welsprekendheid; het Engelsch zijn tragoedie en lyriek, zijn politieke welsprekendheid, roman en historiographie, om van andere talen en andere takken van litteratuur niet te spreken. Men behoeft alleen maar te letten op den lagen trap, waarop de tragoedie, het culminatie-punt der poesie en der geheele kunst, bij de Romeinen stond, om den lof der Latijnsche litteratuur niet al te hoog te stemmen. Waarlijk, hoe kostelijk en onwaardeerbaar de litterarische schat der oude wereldstad ook zij, de taak der aesthetische vorming van jonge menschen is even goed aan de nieuwere letteren toevertrouwd. Ik kan daarom maar niet inzien hoe, nu de nieuwe talen toch op de Gymnasiën geleerd moeten worden, de taak van de aesthetische vorming der jongelieden alleen een voldoende grond voor het onderwijs der Latijnsche taal zijn kan. 'Transvolat in medio posita et fugientia captat.' zou ik haast met den dichter zeggen. Want inderdaad, het ligt voor de deur wat Harting

op verre wegen zoekt, en nog daarenboven op die wegen nimmer vinden zal. Men versta mij wel. Ik stel de nieuwe litteratuur bij lange na niet met het Latijn gelijk voor de ontwikkeling van het schoonheidsgevoel; maar dan moet de taal een heel andere plaats bekleeden dan in het halfslachtige stelsel des Hoogleeraars. Hier is het onmogelijk dat de Latijnsche litteratuur hare verhevene taak naar behooren vervulle, omdat hetgeen die litteratuur den beslisten voorrang boven de geheele nieuwere verzekert, de taal, de ware school der aesthetiek, tot louter hulpmiddel verlaagd wordt om de litteratuur te leeren kennen. Of meent men misschien, dat Harting ook de taal zelve aan de aesthetische vorming der jongelieden dienstbaar wil gemaakt hebben? Het schijnt uit de meêgedeelde woorden te blijken; maar wel beschouwd, in verband met het geheele plan, blijkt het ook enkel schijn te wezen. Laat ons zien wat hij zegt over de methode. ‘Doch dan moet het onderwijs in het latijn ook geheel naar dit bepaalde doel worden ingerigt.’ Wordt hiermeê bedoeld de taak van 't Latijn-leeren te verligten en den tijd voor dit onderwijs te bekorten - zooals uit het vervolg schijnt te blijken - dan moet ik het er voor houden, dat Prof. Harting alleen door zijn stelsel gedrongen zoo spreken kon. ‘Hoe dit behoort te worden gedaan, zal ik mij niet vermeten voor te schrijven,’ voegt hij er bij. Geen wonder! Wie zal zich het onmogelijke vermeten te doen! Voor ieder ander doel kan men nog wel volstaan met een minder groote en grondige kennis der taal; Latijn-spreken - zooals het dan gaat - 't modern Latijn van noten en commentariën verstaan, planten en dieren in 't Latijn beschrijven, dat kunnen de *μύσται* nog wel; immers doet het er menigeen zonder de taal in den grond te verstaan; doch hare schoonheid te gevoelen, haar kracht en klaarheid en juistheid te doorgronden; te verstaan welk een waardij de litteratuur aan de taal ontleent: daartoe dient men tot de *DZποπτε□α* te zijn gekomen en alle geheimen te kennen. Kan de groote menigte van onze zoogenoemde beschaafden niet eens een Hollandschen stijl beoordeelen, en wordt zelfs in 't publiek menigmaal het ellendigste geschrijf als meesterwerk aangeprezen, hoe zal het dan met de diagnose in een vreemde taal gaan, wanneer deze niet grondig en ernstig wordt beoefend! Men beproeve het vrij een knaap, die nog minder tijd en inspanning wijdt aan de studie der Latijnsche taal, dan onder de tegenwoordige wet geschiedt, de schoonheid van

taal en stijl te doen gevoelen! Men beproeve het vrij hem tot het begrip en de waardering dier schoonheid te brengen langs een anderen weg dan dien van grammatica, historie, oudheidkennis enz. Neen, niet in den voorhof, maar in het Heilige der Heiligen van de studie behoort de aesthetische behandeling der Romeinsche schrijvers 't huis. Alzoo dan, aangezien dat het doel van Prof. Harting met de middelen door hem voorgeslagen niet te bereiken is, beweer ik dat het Latijn in zijn stelsel een oude lap is op een nieuw kleed; dat er van zijn standpunt ook geen geldige reden te bekennen is om het onderwijs in die taal op de Gymnasiën te behouden.

Nog eene zaak betrekkelijk het Latijn brengt Harting ter tafel, die de onmogelijkheid van zijn plan daarmeê in 't klaarste licht stelt, en, wel verre van onze conclusie te bestrijden, hare wettigheid bevestigt. Na gezegd te hebben, dat zijns inziens het doel, straks beschreven, met minder opoffering van tijd (we moeten er denkelijk bijvoegen: dan gewoonlijk geschiedt) kon bereikt worden, laat de Hoogleeraar volgen: ‘Wanneer de ondervinding leert, dat een knaap, die drie jaren lang op een goede fransche school gaat, in den regel na afloop van dien tijd genoeg fransch verstaat om een boek in die taal, dat zijne bevatting niet te boven gaat, te verstaan, dan zoude men meenen, dat wanneer dezelfde knaap vervolgens de latijnsche school bezoekt, hij wel in staat zoude zijn in gelijke tijdruimte evenveel te leeren van het latijn, dat voorzeker minder van het fransch verschilt dan het fransch van het nederduitsch.’ Ziedaar eene opinie, maar ook niets meer; eene opinie die ik niet geloof dat Harting zou geuit hebben, zoo hij het onmogelijke niet beproefd had: transactie tusschen de twee stelsels van gymnasiaal onderwijs. Het schijnt mij niet moeijelijk ook deze meening te weêrleggen. Een beroep op de ervaring van docenten doet niets af; gezag is geen bewijs, en Harting blijft altijd het regt behouden van aan de methode de schuld te geven, gelijk hij dan ook werkelijk doet. Maar hoe komt het dat, getuige die ervaring, een knaap eerder tweemaal fransch dan eens Latijn leert? Omdat het laatste zooveel moeijelijker te leeren is. Vooreerst denke men aan de vele en verschillende buigings-vormen der Latijnsche woorden, tot welker kennis veel oefening en tijd vereischt wordt; dan aan de inderdaad voor beginnelingen hoogstmoeijelijke zinvormingen en woordverbindingen: eindelijk, hoe men, om een Latijnsch auteur te kunnen verstaan, den geheelen inhoud der

spraakkunst altijd en elk oogenblik ter beschikking moet hebben. Vergelijk nu het Fransch hier eens meê. Al kent men deze taal in den grond maar gebrekkig, al is men in de leer van subjonctif, participe en de overige moeijelijkste stukken der spraakkunst ook volslagen onkundig, met wat oefening, bestaande in woordenkennis en routine, brengt men het spoedig zoo ver, dat men een Fransch boek lezen kan, ja het nog spreken op den koop toe. Dezulken kennen de taal wel niet; maar hoevelen onzer heeren en dames, die ‘altijd Fransch lezen,’ verstaan er niet meer van! Hij, die met zoo veel kennis van 't Latijn een boek in die taal trachtte te lezen, zou er alleen dit uit leeren, dat hij er niet toe in staat was en dat hij nog den eersten stap van de eigenlijke studie der taal doen moest. De Latijnsche spraakkunst is een dik boek, en de docenten kunnen het getuigen, hoe zelfs nog op de hoogste klassen der Gymnasiën goede en goedgevormde leerlingen plaatsen van Romeinsche auteurs (waarvan ik de dichters en Tacitus nog wel uitzonderen wil) niet begrijpen, niet ‘vertalen’ kunnen, alleen doordat hun op da oogenblik deze of gene grammatische waarheid niet klaar voor den geest stond of niet in promtu was. Is reeds van die zijde beschouwd het Fransch gemakkelijker dan het Latijn: er is nog meer dan taalkennis van noode, om een Latijnsch auteur te verstaan. Daar hebt ge historie, geographie, topographie, mythologie, van welke dingen bepaaldelijk voor 't leeren der Fransche taal niets gevorderd wordt; wat daarvoor noodig is, was al vroeger geleerd. Daar hebt ge de kennis van het staatkundig, godsdienstig, militair en huiselijk leven en werken der Romeinen, die onmisbaar is voor het verstaan der Latijnen. En stel dan nog de taal van een volk der oude wereld, dat met zijn denken en gelooven en gevoelen voorbij, eeuwig voorbij is, tegenover die eener natie, die leeft, die met ons dezelfde behoeften en gedachten, dezelfde levensathmospheer heeft; die wij, om zoo te zeggen, voor ons zien: en er zal niets meer noodig zijn om te erkennen, dat de ervaring, waarvan ik boven gesproken heb, geen onverklaarbare noch onverklaarde feiten geeft.

Op grond van een en ander beweer ik:

Dat eene stelling als deze: dat het Latijn minder van het Fransch verschilt dan dit van het Nederlandsch, van het profanum vulgus te verwachten is, 't welk naar het getal van gemeene woorden het verschil der talen bepaalt; maar dat een echt-wetenschappelijk man als Prof. Harting alleen in de klem van

zijn stelsel zoo iets zeggen kon; dat de oorzaak, waarom onze knapen zoo lang met het Latijn werk hebben, zeer ten onregte door Harting in de methode en het onderwijzend personeel wordt gezocht, terwijl een vrije blik op den aard en den omvang dezer studie haar dadelijk in de taal zelve vindt.

Dat de woorden: ‘eene goede fransche school is, om zoo te spreken, ook met eene fransche atmospheer gevuld, terwijl uit de beste latijnsche u een hollandsche nevel te gemoet komt, waardoor heen het latijn schemert’ een onverdiende blaam zou werpen op de docenten der Latijnsche taal, indien het niet tegen alle gezond verstand aandruischte, dat onze beste schoolmannen (ik gebruik het woord op gezag en voor rekening van Dr. Nassau), ook zij, die een lang en rijk leven er aan gewijd hebben, nog niet achter het geheim der instructie zouden zijn; indien het daarenboven niet belagchelijk was, dat mannen, deels van rijpe ervaring en allen wetenschappelijk gevormd in de school van beroemde geleerden en paedagogen, collegialiter de methode van onderwijs bij dezen of genen ordinairen schoolmeester zouden moeten gaan leeren; dat het bovendien vrij nevelachtig is, waar die ‘nevel’ in bestaat en hoe hij te verdrijven zou wezen: misschien door Latijn te spreken?

Dat men derhalve, nu het eenmaal zoo is en men zonder slag of stoot geen Latinisten maakt, slechts te kiezen heeft tusschen Latijn of geen Latijn; een derde is er niet. Harting heeft door zijne proeve van transactie ontegenzeggelijk bewezen, dat een derde, namelijk het Latijn als bijzaak aan te houden, onmogelijk is. Immers het gevolg is, dat de knapen te weinig er van leeren om er eenig nut van te hebben en te veel om den verspeelden tijd zich niet bitterlijk te berouwen. Men leere 't Latijn goed of in 't geheel niet. Met halfheid is de Hoogeschool niet gediend en de vorming der jongelieden niet gebaat, maar geschaad.

Om nu terug te keeren van waar ik ben uitgegaan: Ik heb eene regtvaardiging gegeven van het gestelde alternatief: oude talen of niet. Wat er in Hartings stelsel van 't Latijn is gebleven, heeft den schijn, doch ook louter den schijn, dat men de oude talen niet geheel over boord werpt. Mogt de aanstaande regeling van het Hooger Onderwijs op de beginselen, door Prof. Harting voorgedragen en verdedigd, berusten, dan is het te wenschen, dat men consequent zij en geheel afzie van het onderwijs in eene taal, waarvoor men geen enkel proefhoudend bewijs weet aan te voeren en die even ongemotiveerd als geïsoleerd

staat in een stelsel, dat berust op den grondslag van afschaffing der oude talen op de Gymnasiën.

Ik ben dan nu gekomen tot het hoofd-onderwerp van dit opstel, de vraag: of het stelsel, dat de oude talen niet langer noodig acht tot het voorbereiden van jongelieden voor het Hooger Onderwijs, aannemelijk is; dat wil zeggen, of de oude talen in die voorbereiding gemist kunnen worden en door dit of dat ander studievak vervangen. Mijn antwoord is, dat, wel verre dat er eenige reden zijn zou om gezegde talen voor andere wetenschappen te doen plaats maken, alles er toe noopt om ze het één en het al van gymnasiaal onderwijs te doen blijven: het belang der knapen, der Hoogeschool, der wetenschap en der maatschappij. Ik moet die stelling betoogen; welaan! ‘aggredior,’ om met Cicero te spreken, ‘non tam perficiundi spe, quam experiundi voluntate.’ Ik voeg er bij: Prima sequentem honestum est in secundis tertiisque consistere.’ Het geleidelijkst en volledigst geloof ik mijne gedachten te kunnen mededeelen, als ik aantoon de geheel eenige waarde der klassieke letteren in het gymnasiaal onderwijs, *formeel, reëel, ideëel*. Voor de gebrekkige redactie vragen wij nederig verschooning. Het was om iets korts te doen, en iets beters had de schrijver niet bij de hand. Het vervolg van dit opstel zal onze bedoeling ophelderen.

Onder het *formele* van gymnasiaal onderwijs reken ik de verstandelijke ontwikkeling der leerlingen in 't algemeen en meer bepaald opleiding voor de Universiteit.

Verstandelijke ontwikkeling der leerlingen is bij alle onderwijs hoofdelement, maar bovenal bij het onderwijs van hen, die later tot de hoogste functiën des geestes geroepen worden, die zich den bij uitstek wetenschappelijken werkkring kiezen, welks voorportaal de Hoogeschool is. Dit doel acht ik door het onderwijs der klassieke talen beter en wisser te bereiken dan door eenige andere wetenschap. Ik voorzie de tegenwerping, dat tot deze geestesontwikkeling ook andere wetenschappen zeer gepaste hulpmiddelen zijn; dat, ‘om juist en ordelijk te leeren denken en oordeelen’, de wiskunde eenig is. ‘Wiskunde,’ zegt Prof. Harting, ‘is toegepaste logica, en de eenmaal daardoor aan den geest gegeven rigting is eene blijvende, die voordeelig werkt op zijnen geheelen volgenden ontwikkelingsgang, zelfs nog lang nadat reeds alle definities, demonstraties en formules weder vergeten zijn.’ Ik zal de laatste zijn om het groote formele nut der

wiskunde in twijfel te trekken. Eigen ervaring is mij te welsprekende getuige van haar weldadige werking. Geen beter middel om den slapenden geest te wekken, dan de oplossing van een meetkunstig of algebraïsch probleem. Maar niet voor knapen. En op dien grond verdedig ik mijn stelling. Het is sinds jaar en dag aan de orde, de wiskunde in een heiligen nimbus van onmisbaarheid te hullen en met hare verbanning van de Gymnasiën alle ontwikkeling van denkende, ordenende en oordeelende kracht der jongelieden onmogelijk gemaakt te rekenen. Dit is altijd de sterkte geweest, van waar de vele aanvallen tegen de onmisbaarheid van mathematisch onderwijs op de Gymnasiën en de Hoogeschool met glans, immers zegevierend, zijn afgeslagen. Het was ook een blijk van bekrompenheid, de wetsbepalingen over de mathesis aan te vallen met vragen als Quintilianus reeds verhaalt dat Romeinsche jongelingen deden, om zich van de moeite der studie te ontslaan. ‘Wat heeft een pleitbezorger,’ dus vroegen ze, ‘van noode te weten, hoe men op een gegeven lijn een gelijkzijdigen driehoek construeren kan?’ Die strijd was zoowel te Rome als bij ons gemakkelijk gewonnen. Maar op een ander terrein zal de wiskunde hare onmisbaarheid moeijelijker verdedigen. Men moet vragen: wat leert de ondervinding van het nut der wiskunde op Gymnasiën, bij knapen? En dan moet ik een heel verschillend antwoord geven, dan men gewoon is te hooren.

De ervaring leert de knapen onderscheiden in dezulken, die aanleg hebben voor de wiskunde, en die daarvan verstoken zijn. Deze laatsten zijn daarom niet de minst begaafde, doch missen dat bijzonder talent, dat bijzonder orgaan, zou ik haast zeggen, hetwelk noodig schijnt om in die wetenschap vorderingen te maken. Ziedaar reeds een feit, waardoor vrij wat van de waarde der wiskunde in 't vormend onderwijs wegvalt. Zal een wetenschap hooge paedagogische waarde hebben, dan moet zij den knaap geheel vormen, niet eene of andere faculteit des geestes. Ik wil het in 't midden laten, of hij, die de wiskunde voorspoedig leert, daarin den waarborg heeft dat hij ook tot alle andere wetenschappen de vermogens bezit; maar dat hij, die weinig aanleg voor mathesis heeft, in andere wetenschappen niet uitnemend zou kunnen slagen, moet ten sterkste ontkend worden. Het gevolg van deze geschapenheid spreekt duidelijker. Wat ziet men gebeuren? Dat de eene soort gelukkig voortgaat in de wiskunde, zonder daarom evenredige vorderingen in andere

wetenschappen te maken; dat daarentegen de groote meerderheid voor den ingang blijft staan en met weinig aanwinst voor verstand en oordeel weken en maanden aan deze voor hen pijnlijke oefeningen doorbrengt. Gaat het goed, dan brengen ze het ten langen leste, na eindelooze repetitiën, zoo ver als de wet voorschrijft. Geheel verloren is geen enkele geestes-arbeid, maar is de vrucht evenredig aan het tijdverlies bij dezulken? Ik geloof het niet. Want dit moest toch de vrucht wezen van zoo veel oefening, dat de jongeling aan 't einde van den cursus niet enkel de geleerde demonstraties en formules kende, maar ook, en vooral, een zoodanige vaardigheid van oordeel en vastheid van blik had gekregen, dat hij alle waarheden en toepassingen, die, binnen de grenzen dier kennis, hem werden voorgesteld en berustten op de combinatie van eenige bekende feiten, vlug en zeker verstond en doorgrondde. En de ervaring van docenten en examinatoren (vooral in de dagen van 't staats-examen) komt tot heel andere resultaten. Het is niets ongewoons, dat de leerlingen met magts- en wortelgrootheden, met vierkants-vergelijkingen, enz., vaardig omgaan, en voor het bewijs van de eenvoudigste waarheden (als b.v. $\sqrt{a} \times \sqrt{b} = \sqrt{ab}$) verlegen staan. Bij dezulken is de heele wiskunde werk van geheugen en verbeelding, waarbij het oordeel weinig doet en weinig wint. Vragen wij nu ten laatste naar de oorzaak van deze verschijnselen, dan geloof ik die te moeten zien in den aard der wiskunde, die meer een wetenschap voor menschen dan voor kinderen is. Geen wetenschap, die louter in redeneren, betoogen en definiëren bestaat, past voor den leeftijd van het zien en gevoelen; geen abstracte studie voor knapen, die iets concreets behoeven; geen wetenschap, die den heelen cursus door een raadsel blijft, wier doel de leerling zelfs van verre niet bespeurt, kan aanspraak maken op den eersten rang onder de paedagogische wetenschappen. Ik zou uit het aangevoerde het gevolg kunnen trekken, als het niet reeds ten grondslag aan mijn oordeel over de formele waarde der wiskunde lag, dat eene wetenschap, die louter formeel is, voor de ontwikkeling van knapen niet deugt. Op dezen grond reken ik in het Lager Onderwijs de vormleer een volslagen dood leervak; en het verraadt weinig paedagogische takt, als men den leerling meent te laten denken en te leeren denken door iets, waarvan hij doel noch beteekenis begrijpt.

Het kan zijn, dat het onderwijs der wiskunde meer en beter

vruchten geeft dan ik meen; misschien kan ook de methode tot gunstiger resultaat leiden dan wij tot heden zien. Ik zou er mij in verheugen, omdat ik elk middel tot verstandelijke ontwikkeling der toekomstige studenten met hooge ingenomenheid begroet. - Doch, al had ik mij verzien in het schatten der formele waarde, het gemis van alle materiële aanwinst van kennis is een *minus*, dat in rekening gebragt moet worden bij het opmaken van het *facit* der wiskunde. Niets van al 't geleerde wordt zoo ras vergeten als de mathesis. Het formele nut moet dan al heel groot wezen, moet vooral door generlei andere wetenschap te verkrijgen zijn, als de wiskunde haar regt om op de Gymnasiën onderwezen te worden handhaven zal.

Juist dit laatste ontken ik. Wat bij de wiskunde twijfelachtig resultaat is, mag een zekere vrucht van de studie der klassieke talen geacht worden. Over de aanwinst van kennis handelen wij later; het is nu de vraag naar de kracht der oude talen ter ontwikkeling van jeugdige menschen. En dan begin ik weêr met op te merken, dat - de ervaring leert het - een gelukkig verloop in deze studie een waarborg is van even gelukkig succes in elke wetenschap: wat ik bij de wiskunde in 't midden heb gelaten; maar dat de leerling, die tot het aanleeren der oude talen de talenten mist, ze ook mist voor alle Hooger Onderwijs en gerust van een wetenschappelijken werkkring af kan zien: wat met de wiskunde het geval volstrekt niet was[1]. Ik zie in deze geschapenheid een krachtig bewijs van de uitnemende geschiktheid der oude talen voor verstandelijke ontwikkeling van alle aanstaande beoefenaars der Academische wetenschappen. Het feit is zeer verklaarbaar. Het leeren der doode talen (ik houd mij maar bij de geijkte benaming, ofschoon Prof. Cobet wel regt had, toen hij in eene warme toespraak aan zijn studenten *linguae immortales* in plaats van *mortuae* meende te moeten zeggen) eischt alle krachten van den geest en ontwikkelt ze daardoor in de hoogste mate. Ik zal maar enkele punten aanstippen, Het geheugen: woordenkennis, regelen van woord- en zinvorming, metriek, historia litteraria en nog zooveel meer. ‘Memoria, nisi exerceas, minuitur’, zegt Cicero;

1 Ik heb meer bepaald het oog op 't Grieksch, het corpus delicti; waaraan wij ons in 't vervolg van dit betoog ook voornamelijk zullen houden, zoowel omdat de oppositie het meest tegen deze taal gerigt is, als omdat zij in 't bijzonder het classicisme vertegenwoordigt.

ik voeg er bij: ‘virisque acquirit eundo.’ Gaat het zonder geheugen niet, alleen met geheugen komt men ook niet ver. Ga eens na, welk een stof voor denken en oordeelen hier is. Geen enkele regel of feit van etymologie en syntaxis mag noch kan geleerd worden zonder een klaar begrip er van te hebben, zonder het ‘hoe’ en het ‘waarom’ te doorzien. Het bloote vertalen, van de eenvoudigste schrijvers ook, eischt reeds gespannen aandacht: verstrooijing van gedachten doet het geheel mislukken. Nog meer. De leerling moet altijd over al het geleerde kunnen beschikken, zal er aan vorderen te denken zijn; door welke voortdurende oefening deze zoo noodige kracht des geestes zich gaandeweg ontwikkelt en een eigen kracht wordt; de sluimerende en trage geest wordt elk oogenblik opgeschrikt; grondig oordeel moet den leerling in alles leiden en is hier volstrekt onmisbaar; vlugheid van geest, vaste blik, juistheid van oog, gelijk ze nergens zoo noodig zijn als bij het leeren der oude talen (vooral bij de nieuwere niet), zoo worden ze ook nergens zoo aangekweekt en gevormd als bij deze studie. Terwijl in andere wetenschappen een bepaald vermogen des geestes meer werkzaam is en mitsdien meer dan de andere geoefend wordt, is hier alle eenzijdige vorming onmogelijk, omdat alle faculteiten gelijkelijk, omdat de gansche veerkracht des geestes vereischt wordt. De studie der klassieke talen is de beste gymnastiek voor den jeugdigen geest, waardoor hij tot alle werk geschikt en bekwaam wordt. Geen wonder, dat de school der klassieke litteratuur de grootste geniën in alle wetenschappen gevormd heeft; dat zelfs een Lessing zijn verwonderlijk kritisch genie, meer dan door wiskunde en sophistiek, in die zelfde school der oude letteren bekent te hebben gekregen of gevormd. - Wat nog in 't bijzonder de paedagogische waarde dezer studie verhoogt, is het doel, dat ook voor den leerling zigtbaar is. Hij weet, waartoe het leeren dient, en als de leeraar zijne roeping begrijpt, kan hij den knaap zoo voor dat doel bezielen, dat deze met liefde, den grootsten factor der studie, den weg daarheen gaat. En is eenmaal die liefde gewekt, dan is er ook in de klassieke letteren niets dat haar kan verminderen, geen voor het jeugdig hoofd onbevattelijke redeneringen, geen definities, geen betoogen, maar enkel leven, enkel beweging, enkel zulke waarheden en feiten, waarvan de leerling altijd en overal de toepassing, het nut ook, ziet. Zoo komt hij elken dag verder, en hij ziet het zelf, hoe hij zijn

doel nadert. Op dat doel, hetwelk evenmin als het formele ooit uit het oog verloren mag worden, kom ik nader terug.

Tot hiertoe hebben wij alleen over de geestesontwikkeling der knapen gesproken in 't algemeen, en over de bijzondere geschiktheid der oude talen om die te bevorderen. Thans doet zich de veel gewigtiger vraag op, of de oude litteratuur voldoet aan den grootsten eisch van gymnasiaal onderwijs, de leerlingen op te leiden en bekwaam te maken voor het ontvangen van Hooger Onderwijs? Ons antwoord is, dat zij er volkomen aan voldoet, maar het stelsel van gymnasiaal onderwijs, door Prof. Harting voorgedragen, niet. Met aan te toonen, dat dit stelsel berust op een ridderlijk voorbijzien van dien eisch, of eene volslagen misvatting er van, gaan wij dat in 't licht stellen, tevens aanwijzende, hoe we dien eisch te verstaan hebben.

Harting vraagt in de eerste plaats van een student natuurkundige kennis; dat wil zeggen, niet enkel physica, maar evenzeer chemie, botanie, zoölogie, mineralogie, geologie en astronomie. Niet dat aan elk ‘de kennis der natuurwetenschap in haren geheelen omvang tot voorwaarde der toelating zal gesteld worden’; maar verlangd kan worden, zegt Harting, ‘dat ons onderwijs zoo zij ingerigt, dat van het lagere af tot aan het einde van het middelbare toe, een zoodanig onderrigt in de verschillende vakken van natuurwetenschap gegeven worde, dat aan het slot daarvan, en derhalve vóór het bezoeken der hoogeschool, elk leerling een overzigt erlangd hebbe van de voornaamste, de meest in het maatschappelijk leven ingrijpende (?) verschijnselen en feiten, en van hun onderling verband, welke de ervaring dergenen, die de natuur tot het meer gezette onderwerp hunner studie gekozen hebben, heeft leeren kennen.’ Met andere woorden: de geheele wetenschap der Faculteit, waartoe Prof. Harting behoort, voor zoo ver het brein van een achttienjarig jongeling, die haar tot hoofdonderwerp zijner studiën heeft gehad, ze kan hebben opgenomen. Vraagt men waarom de Hoogleeraar dit verlangt, ik vind geen antwoord dan: ‘omdat de hoofdrigting der geestbeschaving in onzen tijd eene natuurkundige is’, en omdat ‘hij, die aanspraak wil maken op den naam van [een] beschaafd man, geen vreemdeling mag wezen in de stoffelijke wereld, te midden waarvan hij leeft.’ Ik wil de liefde voor huis en altaar niet wraken, maar ik moet Harting toch in bedenking geven, of hij andere wetenschappen niet te veel achteruitzet. Want als wij van den student willen eischen

dat hij alles, wat in de rigting der geestbeschaving ligt, kenne, er althans geen vreemdeling in zij, dan zijn wij er met de natuurwetenschappen nog lang niet af. Dan eisch ik uit naam der medische Faculteit eenige kennis van anatomie en physiologie, eigenlijk ook natuurwetenschappen en voor een beschaafd man zeker niet minder belangrijk dan mineralogie en geologie, uit naam der litterarisch-philosophische Faculteit logica, moraal, aesthetiek; uit naam der juridisch-politische, behalve staatshuishoudkunde ook kennis van staatsregt, in 't bijzonder het Nederlandsche, van staatkunde, burgerlijk regt: altemaal dingen, waarvan de min of meer omvattende kennis van een beschaafd man gevorderd wordt; waarbij ik uit naam van minder academische wetenschappen nog voeg: bekendheid met hetgeen den handel, de nijverheid en geldzaken betreft, en - wat zoo weinig gevonden wordt en vooral zoo noodig was voor onze politici in 't groot en klein - met militaire zaken. Men zou deze lijst gemakkelijk nog kunnen uitbreiden, zonder gevaar te loopen van wetenschappen te noemen, die voor den beschaafden man minder onontbeerlijk zijn dan die der natuur. - Men ziet waar ik heen wil. De eischen aan een beschaafd man en aan een student te doen zijn niet dezelfde, en een stelsel van onderwijs, dat op de verwarring hiervan rust, mist een grondslag, tenzij dan eene praedilectie van den ontwerper voor deze of gene wetenschap. Dit was een eerste misgreep van Prof. Harting. Hij had moeten vragen, wat een jongeling dient te weten om het Hooger Onderwijs met vrucht te kunnen hooren en de Academische wetenschappen te beoefenen. Ik wil gaarne gelooven, dat de Hoogleeraren der Wis- en Natuurkundige Faculteit liever op hunne collegiën niet langer de elementen der wetenschap doceerden; maar dit bewijst niets. De andere Faculteiten konden dat ook wel verlangen. Doch al eischt men op nog zoo'n hoogen toon, dat de Hoogeschool niet het alphabet der wetenschappen behoeve te onderwijzen: bij de meeste Faculteiten zal men steeds ab ovo moeten beginnen, of men moest aan de Gymnasiën alle wetenschappen gaan doceren. Als dus niet klemmend kan bewezen worden, dat de kennis der natuur gebiedend wordt vereischt tot het beoefenen van alle wetenschappen, zal die Faculteit zich even als de anderen moeten getroosten de wetenschap van voren af aan te onderwijzen. Kan nu de natuurwetenschap hare onmisbaarheid daartoe bewijzen? Neen zij, maar andere wetenschappen, met name de klassieke litteratuur kan het.

Een tweede fout in Hartings stelsel, aan de vorige na verwant, is dat het geheel op het praktische leven, met zijn velerlei eischen en behoeften, is berekend, en vergeet dat het Gymnasium nog maar de voorbereiding is tot den cursus, waarvan het einde eerst aan het praktische leven grenst. Deze misvatting van het doel der Gymnasiën heeft zeer onpraktische gevolgen, nl. bij sommige wetenschappen een geheel verkeerd standpunt voor de beschouwing van doel en methode; van andere een verplaatsing; zóó, dat wat aan de Academie t'huis behoort, als dienende tot bekwaammaking voor het maatschappelijk leven, naar 't Gymnasium verhuist en van hier verdringt datgene, wat de ware voorbereiding tot Academisch leven en werken is. De voorbeelden van twee wetenschappen, de Geschiedenis en de Volkshuishoudkunde, zullen dit in 't licht stellen en aantoonen.

Met het oog op de billijke eischen, die de maatschappij aan hen stelt, die eenmaal hare eerste waardigheidsbekleeders zullen worden, acht Prof. Harting het onderwijs der Geschiedenis van hoog belang. Blijkens hetgeen hij tot inleiding schrijft over den constitutionelen staat met zijn regten en pligten, en over de zedelijke verpligting der meer beschaafden om hunne medeburgers voor te lichten en zelve volgens eene op deugdelijke gronden steunende overtuiging hunne burgerpligten te volbrengen, ziet Harting het groote doel der historie in een politieke les, in het leeren besturen van stad en land. Zie hier de woorden waarmeê omschreven wordt, hoe de geschiedenis daartoe moet onderwezen worden. ‘Ik bedoel hier niet die geschiedenis, welke veelal de eenige is, die op de scholen geleerd wordt, en bestaat in eene optelling van personen en zaken, van de namen van koningen en keizers, van veldslagen en belegeringen, enz., maar ik bedoel de geschiedenis van het menschdom en van de maatschappij; ik bedoel haar, die een spiegel is van het verledene, waaruit het tegenwoordige wijsheid put, omdat menschen altijd menschen blijven en gelijke oorzaken steeds gelijke gevolgen hebben. Dezelfde dwalingen keeren telkens, ofschoon onder verschillende vormen, weder terug: dezelfde hartstogten, die de voorgeslachten tot handelen dreven, brengen ook nu nog de gemoederen onzer tijdgenooten in beweging’. Alzoo: de geschiedenis zij voor onze knapen een spiegel van dwalingen en eene waarschuwende stem.

Het doel van dit opstel brengt niet meê deze voorstelling der

Historie te toetsen. Ik zou anders vragen, of hier aan de koningin der wetenschappen een waardige rang was toegewezen: of de onsterfelijke man uit dat verouderde Griekenland, die zijne historie-boeken met billijken trots een *κτῆμα ἐς ἀεί* noemde, haar ook schooner, verhevener en ook nuttiger taak aanwees; of het alles wel vooruitgang is, wat ons in de blinkende schotelen der tijdsbeschaving wordt aangeboden. Maar ik moet mij bepalen hij de vraag, of het standpunt waaruit Harting op de Gymnasiën de Geschiedenis wil onderwezen hebben, het regte is; of zij op die wijze de echte propaedeuse voor wetenschap en wetenschappen, voor Hooger Onderwijs is. Een voorstelling, wat en hoe het historie-onderwijs op de Gymnasiën wezen moet om dat te zijn, zal doen zien dat Prof. Harting de Hoogeschool geheel uit het oog verloren en enkel gelet heeft op staat en staatsbestuur, op het maatschappelijk leven.

Het is mode geworden, wanneer men over historie-onderwijs spreekt, dadelijk een volle lading af te branden op hen, die feiten, namen en jaartallen het voornaamste rekenen, en daarmeê de historie verlagen en onvruchtbaar maken. Ik volg dat voorbeeld niet. O, als dit de heele beteekenis van haar was; als zij, ook aan die van rijper jaren dan een leerling van 't Gymnasium niets wist te verhalen dan de namen van vorsten en de gevechten op veld en muur, dan verdiende zij evenmin de eereplaats in de rij der wetenschappen, als wanneer zij ons alleen de dwalingen en dwaasheden van de menschheid vóór ons wist meê te deelen. Maar het Gymnasium geeft niet de wetenschap; voorbereiding voor de wetenschap moet het zijn wat daar geleerd wordt. En zoo men zonder feiten-kennis en een helder overzigt over de voornaamste gebeurtenissen der wereld in tijdsorde in de wetenschap der Geschiedenis niet kan ingewijd worden, zal de techniek wel het voornaamste element van het historie-onderwijs op de Gymnasiën moeten zijn. Is het dit niet, dan wordt de Academische studie stukwerk. Want aan de Hoogeschool wordt zelden vergoed, wat op het Gymnasium verzuimd is; en zonder de kennis der feiten is wijsbegeerte der Geschiedenis onmogelijk te beoefenen. Men moge er nog zoo op afgeven, maar de school is en blijft de plaats, waar *geleerd* moet worden. Zij mag zich nooit in algemeenheden verliezen; zij moet studenten vormen, niet die wel aardig kunnen redeneren, maar die het kunnen leeren; jonge menschen, bij wie de grondslag voor echte wetenschap stevig gelegd is. Zie hier het

eene en het voornaamste beginsel, van 't welk het historie-onderwijs moet uitgaan.

Doch dit onderwijs heeft nog een ander doel. Het ware miskenning van de hooge paedagogische waarde der Geschiedenis, als het altijd en enkel leeren, nooit zien, gevoelen en denken was. Geen wetenschap is zoo geschikt om den geest te vormen, den blik te verruimen, den heelen jeugdigen mensch te ontwikkelen, hem tot die geestesbeschaving, die echte ‘Bildung’ te brengen, welke men in den student zoo ongaarne mist en die ook zoo onmisbaar is tot het beoefenen van wetenschap. - Zonder mij te wagen aan de beantwoording der vraag over het wezen, het doel en den omvang der Historie - wat reeds dikwijls en temet zeer goed is gedaan - stel ik mij de vraag, wat er van haar exploitabel is in het voorbereidend onderwijs. Eigenlijke philosophische beschouwing gaat boven de bevatting van knapen, maar dat neemt niet weg, dat Geschiedenis, vooral op de hoogste klassen, haar verhevene taak ook wel aan jongelingen kan volbrengen, die van de leermeesteres des levens, des levens in zijne hoogere beteekenis, te zijn. Een verstandig onderwijzer kan met zijne leerlingen de wetten des geestes in de Geschiedenis nasporen, in haar opmerken de ontwikkeling van den menschelijken geest, zoo als die zich vertoont in den vooruitgang van handel en industrie, in wetenschap en kunst, in taal en litteratuur, in godsdienst en zedelijkheid. Hij kan de Geschiedenis maken tot eene historie van het menschelijk geslacht, waartoe ook wij behooren; zóó dat zij niet langer iets buiten ons is, maar iets van ons en voor ons; iets, waarmede wij met al onze toestanden en begrippen ten naauwste zamenhangen, waarin onze beschaving, ons geheele zijn, sociaal, politiek, religieus en litterarisch, gegrond is. Ik teeken maar enkele lijnen aan, doch genoeg om te doen zien, dat de Geschiedenis een uitstekend hulpmiddel wezen kan voor de vrije, ruime ontwikkeling van den jongeling, die straks het gebied der menschelijke wetenschap, niet geblaseerd, maar vol liefde, verlangen en moed betreden zal.

Dit nu heeft Prof. Harting uit het oog verloren; ten minste zijn woorden zwijgen er van. In plaats van een dergelijke voor het Hooger Onderwijs vrucht dragende historie-beoefening, ontwerpt hij een schets van dat onderwijs, zooals het van praktisch nut zal wezen voor het politieke leven. Daargelaten of zulk eene Geschiedenis de jongelingen voor hare beoefening be-

zielen, ontgloeijen zal, heeft zij een negatief en een positief nadeel ten gevolge. Negatief, omdat zij haar eigen taak laat verloopen; positief, omdat zij politieke wijsneuzen vormen zal. Politieke tinnegieters hebben wij genoeg, doch het mangelt ons nog aan politieke knapen, deze of gene partij toegedaan al naar gelang de docent een kleur draagt. Neen, zulk een Geschiedenis past op het Gymnasium niet; neen, de politieke Historie, die aan de Universiteit 't huis behoort en daar een hoogen rang bekleedt, vooral die der vorige eeuw, kan niet geacht worden noodig of dienstig te zijn tot het vormen van wél ontwikkelde, voor Hooger Onderwijs wél voorbereide jongelieden.

Nog veel minder komt die eer toe aan de Volkshuishoudkunde. Die is op het Gymnasium geheel misplaatst en schijnt mij toe geen enkelen titel te hebben, om deel uit te maken van het onderwijs, dat zich de voorbereiding van jongelingen ten doel stelt, niet voor de maatschappij, maar voor den cursus die naar de maatschappij voert. Wie zou het niet dwaas noemen, als de knapen, die voor de Academie te Breda worden opgeleid, reeds kennis moesten hebben van bataillonsschool of velddienst, of ook van de wetenschappen des socialen levens? Even dwaas reken ik het, den toekomstigen student de voornaamste der staatswetenschappen te gaan onderwijzen. Met de behoeften der maatschappij, met de geheimen van haar stoffelijke welvaart en materiëlen vooruitgang bekend te worden, is van later zorg. Het Gymnasium heeft zich daarmeê niet te bemoeijen en late dat gerust over aan die inrigtingen, waar de jongelingen voor het maatschappelijk leven en werken worden opgeleid. Het heeft waarlijk zelf genoeg, om nog in de wetenschappen van Academiën en Real-schulen in te grijpen. Het houde zijn doel steeds in het oog; het zij voorbereiding tot de Hoogeschool, niet voor de maatschappij; het vorme Academieburgers, geen staatsburgers; het geve aan de Hoogeschool voor haar onderwijs rijpe kweekelingen, geen half-rijpe of over-rijpe staatsbestuurders.

Een derde misgreep in het stelsel, dat het onderwijs der oude talen bestrijdt, is, dat het alleen op *kennis*, op de massa van het *weten* is aangelegd en niet bedenkt, dat veel te weten noch het voornaamste is bij den jongen student, noch ook eenigen waarborg geeft dat hij rijp is voor Hooger Onderwijs. Om dit te wezen, moet er meer en iets anders zijn dan een met een schat van kundigheden opgevuld hoofd. Zijn geheugen moet

geoefend (meer nog dan verrijkt), zijn oordeel gescherpt, zijn smaak gevormd, zijn rede ontwikkeld, kortom, zijn aanleg moet gecultiveerd zijn, om straks geëxploiteerd te worden. Het groote doel van gymnasiaal onderwijs is derhalve niet de wetenschap zelve te geven, maar de wetenschap mogelijk te maken bij den leerling. Dit doel is tot nog toe geacht het best bereikt te worden door de studie der klassieke litteratuur. Het is altijd haar lof geweest, den grootsten invloed op de ontwikkeling van den jeugdigen geest te hebben, rijker, veelzijdiger en wisser dan eenige andere wetenschap; een invloed even krachtig als, ik zou haast zeggen, magisch; een invloed, die in alles wat de klassiek-gevormde denkt of spreekt of doet zich afspiegelt en zoo een waarachtig-levende kracht van vorming heeft. Het feit is geconstateerd door het onwraakbaar getuigenis van eeuwen-oude ervaring, en het mag een paradox heeten het nog in twijfel te trekken. - Wat kan Harting er toe gebragt hebben deze school te sluiten, zoo het niet geweest is het al te hoog aanslaan van de *kennis?* Op welke gronden bestrijdt hij anders het onderwijs der Grieksche taal? Het heet, dat de leerlingen het er zelden zoo ver in brengen, dat zij in staat zijn een Grieksch schrijver gemakkelijk te verstaan. En dan iets verder: ‘Het lijdt wel geen twijfel, of de kennis van het Grieksch moet in nuttigheid voor die van verscheidene andere zaken wijken, waaraan tot dusver weinig of geen tijd besteed werd.’ Op de nuttigheid van de kennis der oudheid kom ik beneden terug; het zal dan blijken dat er ook op dit oordeel wel iets af te dingen is. - Maar al was het eerst gezegde volkomen waar, dan bewijst het nog niets anders dan dat het Grieksch slecht gedoceerd of slecht geleerd wordt. Het laatste zal over 't algemeen wel het naast aan de waarheid zijn; maar dit ligt niet aan de taal, neen, het is te wijten aan den reeds tot de knapen van 't Gymnasium doorgedrongen waan, dat de oefening in 't Grieksch nuttelooze kwelling des geestes is. Kan het ook anders, wanneer mannen als Prof. Harting het openlijk prediken, of honderde echo's moeten het hem naroepen, doch, zoo als het gaat, als een klank; ouders, die domme kinderen op 't Gymnasium doen, en luije knapen, die liever het Grieksch verwenschen dan leeren. Mogelijk is ook de *kennis* der studenten nog wel grooter dan Harting meent. Doch de stelling genomen zoo als ze daar staat, vermag zij iets tegen het Grieksch, wanneer men zich op het

regte standpunt van gymnasiaal onderwijs plaatst? Neen, dan eerst kan men geacht worden iets tegen de klassieke opleiding van de mannen der wetenschap gezegd te hebben, wanneer men aantoont dat die klassieke doop onnoodig is, dat alleen een traditionele waan aan de studie der oudheid zulk een wonderlijke, geheel eenige kracht tot het vormen en aankweeken van wetenschappelijkheid kan toeschrijven; dat het louter inbeelding is geweest en is, de hoogste geestesontwikkeling, de hoogste beschaving te hebben gezien bij hen, die door de klassieke letteren de wijding der wetenschap hadden ontvangen; en dat andere wetenschappen even goed of beter dien vormenden, dien voor de beoefening der wetenschap zegenrijken invloed hebben. Prof. Harting heeft zich aan dat betoog niet gewaagd, maar zich verschanst achter de nuttigheid: ‘welke kundigheden zijn, onder de vele *nuttige*, de *nuttigste?*’ d.w.z. nuttig om te handelen, niet om te denken en kundigheden te verkrijgen. Want over het formele nut van de oude litteratuur zegt hij geen woord, en over dat der natuurwetenschappen stapt hij wonder luchtig heen. Als ter loops worden al de door hem noodzakelijk geachte wetenschappen gezegd te zijn het middel tot ontwikkeling. Met zoo'n vlugtige opmerking loopt alles af, en dan wordt de wenschelijkheid van het voorgedragen stelsel van gymnasiaal onderwijs betoogd door op de *kennis* te wijzen en het gansche doel van dat onderwijs te zien in het verzamelen van de veelsoortigste kundigheden. - Ik herhaal dan, dat het bij de aankomende studenten minder naar de massa van zaakkennis dan naar de wetenschappelijke beschaving, naar rijpheid van den geest voor grondige, wijsgeerige wetenschap de vraag moet zijn: gebrek aan wetenschappelijkheid sluit den tempel der wetenschap; en dat eene bestrijding van het klassieke element in de voorbereiding tot Hooger Onderwijs, uitgaande van de meening, dat andere wetenschappen meer zakelijke kennis aanbrengen, op geheel verkeerd terrein staat en haar doel altijd missen moet.

Met het bestrijden van Hartings stelsel heb ik eigenlijk de vraag reeds beantwoord, of de klassieke letteren een onmisbaar element tot de vorming van Academieburgers zijn of niet. Ik geloof dat die vraag niet ontkennend kan beantwoord worden. Echte intellectuele ontwikkeling te bevorderen, den geest de noodige rijpheid voor wetenschap te geven, hem geschikt en vaardig te maken om in hare diepste geheimen door te dringen:

dat is de welverdiende roem, ik zou haast zeggen, het onvervreemdbaar, geoctroyeerde regt der klassieke litteratuur.

Heb ik op goeden grond de onmisbaarheid der oude talen in het propaedeutisch onderwijs gehandhaafd, dan kan er ook geen sprake zijn van ze te vervangen door andere wetenschappen, maar alleen, wat er op de Gymnasiën nevens de hoofdwetenschap moet onderwezen en geleerd worden. Over de wiskunde heb ik mijn gedachten reeds gezegd. Doch welke plaats komt aan de natuurwetenschap toe? Voor de bepaling hiervan komt mij het standpunt, waarop Prof. G.C.B. Suringar (van Leiden) zich geplaatst heeft[1]; het regte voor. Ontwikkeling van het verstand en veredeling van het hart, ziedaar het doel, waarmeê Suringar acht dat de natuurwetenschappen beoefend moeten worden op de Gymnasiën. Zakelijke kennis mag volgens hem in 't heele gymnasiaal onderwijs nimmer het doel zijn, ‘terwijl alles, wat, boven en behalve het verschaffen der noodige wetenschappelijke kennis, den leerling tot ware beschaving en humaniteit leiden kan’, tot het wezen van dat vormend onderwijs behoort. Maar wanneer de Hoogleeraar Suringar nu het onderwijs in botanie en zoölogie, in chemie en physica tot de bedoelde vorming onmisbaar rekent, moet ik ook van hem verschillen, en wel in de eerste plaats, omdat hij het wezen der klassieke studiën niet heeft begrepen, immers zeer scheef voorgesteld. Het zou mij te ver heenvoeren als ik dit in bijzonderheden wilde aantoonen. Maar het is genoeg, te herinneren, dat Suringar al de beteekenis der oude talen in grammatische studiën stelt, de heele litteratuur en historie als iets doods beschouwt, en daardoor tot de slotsom komt, dat er behoefte is aan het levende. Was dat goed gezien, dan had de Hoogleeraar zeker gelijk; maar de klassieke studiën hebben ook formeel hooger waarde dan hij gelooft of zegt. Een goede klassieke opleiding is zoo gelukkig niet, dat eigenlijk alle faculteiten des geestes nog de natuurwetenschappen noodig hebben. Hetgeen Suringar als vrucht dezer wetenschappen opgeeft, wordt voor een goed deel ook, bij sommige dingen zelfs beter, door de studie der oude litteratuur verkregen. De oorzaak van deze verkeerde voorstelling ligt, als ik goed zie, deels hierin, dat Prof. Suringar, door niet behoorlijk de voorbereiding tot de Universiteit van eene meer algemeene opvoeding te scheiden, als ware het, één onderwijs voor alle leerlingen der moderne Gymnasiën noodig acht. Gelijk velen, is hij met deze inrigtingen

1 De opvoeding der zintuigen, bl. 243 vv.

hoog ingenomen; ook wij zien er veel goeds in, mits er eene sectie A en eene sectie B zij, die ieder haren eigen cursus hebben. Dit zag de Heer Suringar, schijnt het, niet zoo in, of hij heeft het over 't hoofd gezien. Overigens geloof ik, dat de Hoogleeraar te veel verlangt. Kan het natuurkundig onderwijs in zoo wijden omvang gegeven worden, zonder de klassieke studiën te benadeelen, dan geen oogenblik getwijfeld noch geaarzeld met te beginnen. Maar, kan het? Laten wij ons niet in de eerste plaats op statistieke handboeken uit het Buitenland beroepen: o, er worden wonderen verteld van Duitsche knapen en jongelingen. Die daar Latijn beginnen te leeren, lezen Nepos niet zoo als wij hier te lande; men vergelijkt daar elk berigt van dien Romeinschen boeken-maker met de andere historieschrijvers, Thucydides en Polybius zelfs niet uitgezonderd, natuurlijk in het oorspronkelijke. En wat baat mij het gezag van v. Raumer, zeker een zeer uitstekend man, als een ander voortreffelijk geleerde, een Hollander, Prof. Harting, mij verzekert, dat het nu tot de zeldzaamheden behoort, als de aankomende student eenigzins in het Grieksch gevorderd is, en dat wel, nu het natuurkundig onderwijs nog geheel of zoo goed als vreemd is aan onze Gymnasiën? Leert de ervaring ook niet dat men aan de door de wet bepaalde leervakken genoeg, meer dan genoeg heeft, en dat de jongelingen maar hoogst zelden aan de nu gestelde eischen voldoen? Waar ligt het toch aan? zijn onze Docenten zoo onbekwaam? of onze knapen zoo dom? of zijn onze eischen reeds hoog genoeg? Ik weet het niet, maar dit weet ik, dat men de zaken van gymnasiaal onderwijs ook al door ervaring kennen moet om juist te oordeelen en dat een stelsel van onderwijs, op de studeerkamer ontworpen en op eenige, zij het nog zoo zuiver wijsgeerig psychologische beginselen gebouwd, menigmaal op de ervaring schipbreuk lijdt. Is men dus overtuigd, dat de oude talen hoofdzaak moeten zijn en blijven op de Gymnasiën, dan zal men er kundige en ervaren schoolmannen over moeten hooren, in hoe ver natuurkundig onderwijs benevens al het andere mogelijk en noodig is. Materiëel zal de physica, formeel de botanie en zoölogie wel den voorrang verdienen. Kon men er toe besluiten voor die wetenschappen de wiskunde op te offeren, ik zou het zeer toejuichen. Maar boven alles zal men hier er op bedacht dienen te zijn, door te veel te willen niet alles te bederven.

Reeds had ik mijne gedachten over het verkeerde en gevaar-

lijke van een verbanning der oude talen uit het gymnasiaal onderwijs opgeteekend, toen ik kennis kreeg van een besluit der Fransche regering, hetwelk de studenten der Geneeskunde weêr tot de studie der klassieke talen verpligt. De graden, welke daarbij bepaald worden, deel ik niet meê, om verwarring van begrippen te voorkomen. Het Rapport des ministers van Onderwijs toont breedvoerig aan, dat de ervaring heeft geleerd hoe onmisbaar voor de wetenschappelijke vorming der geneeskundigen de klassieke studiën zijn; dat de voorgedragen maatregel noodzakelijk is, ‘ten einde het intellectueel verval van 't medische corps in Frankrijk te verhoeden;’ dat de medische Faculteiten van Parijs en Montpellier (van die te Straatsburg wordt niet gewaagd) op de weder-invoering van den litterarischen graad ten sterkste hadden aangedrongen; dat de speciale Commissie, de Hooge Raad voor de zaken van Openbaar Onderwijs en de Staatsraad hetzelfde gevoelen aangaande de klassieke studiën waren toegedaan.

Gelijk iemand, die, van zijn goede zaak heilig overtuigd, elk feit of bewijs, waarmeê hij anderen zal kunnen overtuigen, met vreugde begroet, zoo verblijd ik mij over het besluit der Fransche Regering, hetwelk aan mijn betoog niet weinig kracht bijzet, vooral tegenover hen, die de lastigste tegenstanders der oude letteren zijn. Laat mij de beteekenis van 't feit verklaren. Ik zie hier eene hulde aan de klassieke letteren: uit Frankrijk, waar de natuurwetenschap meer dan ergens elders wordt beoefend en geëerd, zoodat men aan geen blinde verachting dier wetenschap deze hulde kan wijten; van een Regering, die het herstel der klassieke studiën wel dringend noodzakelijk moet hebben geacht, dat zij een maatregel nam tegen het advies van haar trouwsten vriend en den geduchtsten vijand der klassieke oudheid, het Obscurantisme der Kerk; niet gegeven onder reactionairen invloed, op de wijze als onlangs in Keur-Hessen plaats greep, waar de welbekende Prof. Thiersch, van Marburg, een reactionair op elk gebied, zijn lof der oude talen vrij dubbelzinnig maakte, door tevens het onderwijs in de natuurwetenschap eene onbillijke concessie aan het realisme te noemen, dat in 't Hoogduitsch een bittere vrucht van het Romanisme en in 't Fransch eene onverklaarbare anomalie; niet voorgedragen door mannen van achteruitgang, voor 't licht der nieuwere wetenschap bang, maar door de bevoegde autoriteiten, de verlichtste mannen, onder anderen door de wereldberoemde medische Faculteit van

Parijs, in 't belang van wetenschappelijkheid en intellectuele ontwikkeling; niet uit kracht van eenig abstract-wijsgeerig beginsel, welks waarde twijfelachtig zijn kon, maar van de onbedriegelijke stem der ervaring; eene hulde van te grooter beteekenis, omdat de herstelling der klassieke studiën het intellectueel verval moet voorkomen van dien geheelen stand, die ten onzent het meest op hare waarde heeft af te dingen, en gerekend wordt ze het minst van allen noodig te hebben.

Terwijl men in Frankrijk een abolitie-maatregel herroept, die zulke noodlottige gevolgen had, zullen wij ons aan dat zelfde gevaar bloot gaan stellen? Zullen wij de klassieke litteratuur niet alleen voor geneeskundigen, maar voor alle mannen der wetenschap niet langer noodig gaan verklaren? Het heeft toch ook zijne goede zijde, wat achteraan te komen op de baan der beschaving, of wil men liever, der verandering. Vooruit gaat niet altijd naar het betere; de stem van den tijdgeest is altijd de stem der waarheid niet. ‘Pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt; plures aliorum eventis docentur,’ zegt naar waarheid de groote Romeinsche geschiedschrijver. Zullen wij niet tot de pauci mogen behooren, laten wij dan toch ons nut doen met de bittere les van Frankrijk, en leeren niet ligtvaardig de hand te slaan aan een kostbaar erfgoed, heilig door ouderdom, maar ook door de ervaring der eeuwen beproefd.

Is het mij gelukt, aan te toonen dat de studie der oude talen formeel, voor de geestesontwikkeling der jongelieden en hunne voorbereiding tot Hooger Onderwijs uitstekende waardij heeft, ik voorzie de tegenwerping dat de reële kennis, door de natuurwetenschap te verkrijgen, ruim tegen dat voordeel opweegt. Ik wil gaarne gelooven, dat de som der kundigheden bij een onderwijs volgens Hartings stelsel grooter zal wezen, dan volgens het bestaande. Maar de klassieke studiën verliezen daarbij niets in waarde. De kennis, die zij aanbrengen, is voor alle studenten hoogst belangrijk, voor de meeste onmisbaar, van oneindig meer praktisch nut dan de kennis der doode en levende natuur. Is dit waar, dan verdient de klassieke litteratuur ook opzigtelijk de *reële* aanwinst van kennis op de Gymnasiën den voorrang boven de natuurwetenschap. Ik ga dit in de tweede plaats aantoonen en doe het weêr vergelijkenderwijze, tevens onderzoekende, of aan de onmiskenbare behoeften der Academische studie door Prof. Hartings voorslagen genoegzaam wordt voldaan.

Het eenige bezwaar tegen het afschaffen van het onderwijs der Grieksche taal op de Gymnasiën ziet Prof. Harting hierin, dat de kennis dier taal een vereischte is voor den toekomstigen Godgeleerde. Op eigen gezag voeg ik er nog een heele Faculteit, die der Litteratoren, bij, zeker bij vergissing door Harting over 't hoofd gezien. Er zullen alzoo een groot aantal leerlingen, op vele scholen de helft, de kennis van 't Grieksch ter bekwamer voorbereiding voor hunne Academische studie noodig hebben. Houdt de Hoogleeraar het met regt voor onbillijk, alleen ter wille van eenige makkers alle gymnasiasten Grieksch te laten leeren, niet minder onbillijk zou het wezen, aan een deel van hen het noodzakelijkst onderwijs te onthouden, omdat een ander deel het niet noodig had. Dat wil Harting dan ook niet. Maar wat hij wil, is weinig beter. ‘De studenten in de theologie moeten deze talen’ (dat zijn, behalve het Grieksch, ook het Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch en Arabisch) ‘leeren; welnu, men verschaffe hun (even als in vele Duitsche Staten) de gelegenheid daartoe aan het Gymnasium, voor zoover het de beginselen dezer talen betreft.’ Welke Duitsche Staten hier bedoeld zijn, weet ik niet. Maar wel weet ik, dat door geheel Duitschland het onderwijs in de klassieke talen voor de aanstaande Academieburgers een hoofdzaak is. De Hoogleeraar schijnt op de Lycea en de Oostersche talen het oog gehad te hebben. Het beroep op den vreemde is dus ten nadeele van zijn stelsel. En het plan zelf, het moge schijnen aan het bezwaar te gemoet te komen, is niets anders dan eene opoffering van de eene helft der leerlingen aan de andere, en wel naar den regel van Boz - zoo als het gaat in de wereld - ‘de liefde begint te huis, de regtvaardigheid naast de deur.’ De Litteratoren en Theologanten zouden den gewonen cursus volgen en in private lessen wat Grieksch leeren. Maar als ‘het tot de zeldzaamheden behoort, dat een jong mensch, die het Gymnasium verlaat, daarvan iets meer dan de beginselen heeft geleerd, en in staat is een Grieksch schrijver gemakkelijk te verstaan,’ als dit *nu* de ervaring is, wat mogen wij dan verwachten, wanneer de Grieksche taal niet meer hoofdzaak van onderwijs, maar in nevenuren, aan den eigenlijken cursus ontwoekerd, geleerd moet worden? Jongelingen, in natuur- en volkshuishoudkunde zeer bedreven, maar door hunne onbeduidende kennis van het Grieksch voor de studie van Theologie en Letteren onbekwaam. Wat eene toekomst voor deze wetenschappen!

De eene verkwijnt en de andere versterft. Of zoo de Litterarische Faculteit nog mogt blijven leven, zal de schoolsche taak van de eenvoudigste zaken der grammatica te doceren de hare zijn, terwijl haar eigen werk, de oude schrijvers te verklaren, ze geheel te leeren kennen, in de taal en het leven der Ouden, in den ruimsten omvang en de diepste diepte door te dringen, uit den aard der zaak geheel verloopt.

Het was een handige zet van Prof. Harting - misschien wel zonder bedoeling - het Grieksch voor den Theologant op ééne lijn te stellen met de Semitische talen. Zoo toch moest het zonneklaar worden, én hoe dwaas het was de kennis dier talen van alle studenten te vorderen, én dat de Theologanten (van Litteratoren kon hier natuurlijk niet gewaagd worden) geen hooger eischen aan de Gymnasiën mogten doen. Maar ik moet tegen die kunstgreep ten sterkste protesteren. Vooreerst staan het Grieksch, het Hebreeuwsch en de drie Semitische talen op verre na niet gelijk in belangrijkheid voor den student der Theologie, zoodat hij ze alle even goed zou moeten kennen. En dan zijn alle talen ook niet even moeijelijk. Zoo kan b.v. het Hebreeuwsch, wanneer men de twee laatste jaren, op 't Gymnasium, eenige uren 's weeks, onderwijs in de beginselen gekregen heeft, en voorts aan de Academie de twee jaren der propaedeuse mede aan de verdere oefening dier taal toewijdt, waaraan zich dan de praktische oefeningen aansluiten, genoeg geleerd en bekend zijn voor den aanstaanden predikant. Maar wie zal zoo dwaas zijn dit van het Grieksch te zeggen? En nu de belangrijkheid dier talen tot het vormen van den wetenschappelijken, maar - bedenk dit vooral! - altijd praktischen Godgeleerde: dan behoef ik immers maar van het Nieuwe Testament te gewagen, om de belangrijkheid van de kennis der Grieksche taal te doen gevoelen. De Christelijke Godgeleerde en de heilige oorkonde des Christendoms: zijn er onafscheidelijker begrippen? Van de Christenheid is het Evangelie de grootste schat, het boek, waaruit zij geleerd, gesticht en vertroost wil worden; voor den Christenleeraar de bron zijner wijsheid, zijn wetboek, de instructie voor zijn denken en werken. Het Evangelie is voor den Evangeliepredikér vóór alles, bóven alles, het is alles. Dat te leeren verstaan is dus de eerste eisch, dien men aan den Theologant doen moet; en dat zulks kan geschieden zonder grondige kennis der Grieksche taal, zal wel geen verstandig man beweren. Evenmin, dat het, over 't algemeen genomen, mogelijk is, dien trap te be-

reiken, wanneer die taal geen hoofdvak van het gymnasiaal onderwijs is en de student eigenlijk nog met hare studie beginnen moet. - Maar de zustertalen van 't Hebreeuwsch, hoe kan men, zonder te glimlagchen, die onder de vakken van gymnasiaal onderwijs rekenen! Wat zullen die arme knapen, wier doel de Theologie is, al niet te leeren hebben! Geen enkel vrij uur, zoo als hunne gelukkiger makkers, en dan nog altijd eene onafgedane taak. Zou men niet bang worden, zijn kinderen tot predikant op te leiden en ze reeds op 't Gymnasium de slagtoffers te laten maken van al die wetenschappen, Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Syrisch, Arabisch, vier moderne talen, Wiskunde, Geschiedenis, enz., en dan nog als hoofdzaak al de takken der Natuurwetenschap? Als dan onze schooljeugd niet geleerd genoeg is, is het de schuld niet dat er te weinig onderwezen wordt. Helaas, het zal wezen gelijk de Drost van Muyden zegt:

> En 't geen ghy voor fijn goudt hieldt, mogelijk, voor dezen,
> Zal zilver blijken, en alleen verguldt te wezen.

En dan is het nog het ergste niet!

Wat op de Gymnasiën afkeuring verdient, het dwaze vermenigvuldigen der leervakken, misprijs ik ook aan de Hoogeschool. Men gunne mij dezen uitstap, waartoe het onderwerp mij verleidt. Ook aan de Academie moeten de Semitische talen (behalve het Hebreeuwsch) geen verpligte leervakken meer wezen. Onder de tegenwoordige wetgeving moet men door een testimonium zijne ervarenheid in het Arameesch en Arabisch bewijzen om Theol. Cand. te worden, van welken maatregel het onvoldoende of liever nietsbeteekenende algemeen erkend is. Wat zou ook een onderwijs in drie vreemde spraken, deels ook in vreemd letterschrift, uithalen, dat gegeven wordt twee uren in de week, gedurende maar éénen cursus? De Staats-commissie van 1849 maakt het nog veel erger. Was men er tot nog toe af met het betalen van 15½ gulden en af en toe zich in de collegekamer te vertoonen, de Commissie wil de arme Theologanten nog een examen in het Semitisch afnemen. Men was er niet op bedacht, dat alle predikanten geen volmaakte Godgeleerden konden zijn. Heeft men het ideaal van een Theologant voor oogen, o, dan is er nog veel meer noodig. ‘Voor de kennis van Oud- en Nieuw Testament,’ zoo redeneert men, ‘is het Hebreeuwsch noodig, en om dit goed te verstaan, het Semitisch’; gewis,

doch dan niet alleen de hoofdtakken, maar ook het Samaritaansch, Punisch en Aethiopisch; dan, om het Grieksch volmaakt te kennen, ook de Indo-Germaansche taalstam, het Sanskrit met zijn dialekten bovenaan, en nog zoo veel meer. Men zou op die wijze gevaar loopen van de geheele menschelijke kennis te behoeven om eene enkele wetenschap te kunnen verstaan. De zaak is zoo geschapen, dat het Semitisch, zal het voor vergelijkende taalstudie en voor de Theologie vruchten dragen, oneindig breeder beoefening vordert, dan het mogelijk is er aan te wijden; en zoodoende heeft men niets dan tijdverlies. Het geheele Academisch onderwijs drijft de eischen tot in het dwaze op, t.w. op het papier. En ofschoon onze Opzoomer mij te ver is gegaan, geloof ik met hem, dat de grootste fout van het Hooger Onderwijs bij ons in die menigte van wetenschappen ligt, welker kennis men van alle studenten eischt, terwijl er een heel menschenleven noodig is om datgene te weten, wat de wet van een jongen doctor verlangt. Dat werkt voor hoogleeraren en studenten beiden allerverderfelijkst, en voor de maatschappij niet minder. Daarom zal de voornaamste taak der nieuwe regeling moeten wezen, door verstandige inkrimping van 't getal der studievakken en wegsnijding van 't geen in den grond verderfelijk is voor grondige studie van het noodige, de ware liefde voor de wetenschap en de echte degelijkheid der studie aan te kweeken, ja eerst zelfs mogelijk te maken. De maatschappij zal hiervan de schoonste vruchten plukken. - Het spreekt echter van zelf, dat de genoemde wetenschappen, al eischt men ze niet meer van alle studenten, nogtans aan de Academie gedoceerd moeten worden, ten gerijve van hen, die aan deze of gene wetenschap in 't bijzonder hun kracht en leven wijden willen.

Om nu terug te keeren tot ons onderwerp: mij dunkt, het is klaar als de dag, dat voor aanstaande Theologanten en Litteratoren de oude talen schering en inslag, zoo als men zegt, van hunne voorbereiding tot Hooger Onderwijs moeten zijn en blijven, en dat in de gegeven omstandigheden de natuurwetenschap op zijn hoogst een bijvak voor hen wezen kan. Men moge dus nog zooveel liefde en lof voor de kennis der natuur hebben en ze hemelhoog verheffen boven alles wat eens voor benijdbare wetenschap gold: nood breekt wet, zegt het spreekwoord, en een ander: wat het zwaarste is, moet het zwaarste wegen. Of is misschien de natuurkennis hier het zwaarste? Beteekent het iets, wat Ruhnkenius van Tib. Hemsterhuis verhaalt, dat deze door

zijne astronomische kennis enkele plaatsen van oude schrijvers beter verstond dan anderen? Dat gewigt kan men zeggen, dat iedere wetenschap voor elke andere bezit. Dan heet het weêr, dat de heilzame invloed der natuurstudie zich openbaart ‘in de woorden en de taal, die later bij letterkundige opstellen gebezigd worden’, ofschoon die invloed ons nog niet is gebleken. Zoo wordt alles bijeengehaald, om de onmisbaarheid der natuurwetenschappen voor den Godgeleerde aan te toonen; b.v. dat zij ‘hem tot de overtuiging brengen, dat ook in den storm en het onweder de geest der goddelijke liefde over de wolken zweeft’; dat zij noodig is om het Evangelie te verstaan, ‘dat zijne bewijzen en beelden meer van de natuur, en zelfs van de organische natuur, dan van de geschiedenis ontleent’[1]. Als dat degroote diensten zijn, die de natuurwetenschappen aan Letteren en Theologie bewijzen, zeg ik: non tali auxilio! Ten minste schijnen zij mij toe geen hooger belangrijkheid voor deze wetenschappen te hebben, dan elke andere tak van menschelijke kennis. Ze op dit stuk te vergelijken met de klassieke litteratuur, is na het aangevoerde onnoodig, eigenlijk ook onmogelijk.

Kon nu betoogd worden, dat de klassieke studiën voor de overige studenten even overbodig waren, als die der natuur het zijn voor de studie van Letteren en Godgeleerdheid, en dat voor hen de natuurwetenschap zoo'n dringende behoefte, zoo'n levensvoorwaarde was, als wij gezien hebben dat de oude talen voor de anderen waren, dan bleef er niets over dan eene splitsing der scholen. Want dat de eene helft aan de andere hare regten en belangen opoffere, kan van geen van beide gevergd worden.

Maar het geval ligt er geenszins toe. Al dadelijk valt het in 't oog, dat de jurist de kennis der oude talen noodig heeft, en dat, zonder groote belangen op 't spel te zetten, het onderwijs daarvan niet voor ander onderrigt plaats kan maken. Natuurlijk sla ik geen acht op een groot deel der voor de Regten ingeschreven studenten, die even goed buiten de klassieke letteren als buiten alle wetenschap kunnen. Niemand zal mij tegenspreken, als ik de studie van 't Romeinsche Regt de onmisbare grondslag, ja, de voorwaarde van grondige Regtswetenschap noem. Al stelde Prof. Opzoomer voor, de kennis er van voortaan niet van allen te vorderen, die aan de Hoogeschool komen, om zich de voor eene maatschappelijke betrekking noodige regts kennis te verwerven, hij acht toch het Romeinsche Regt voor

1 Woorden van den Heer Soringar, uit het hierboven, p. 23, aangehaalde boek.

een echt Jurist wel noodzakelijk. Maar ik geloof, dat bij een nieuwe wet op het Hooger Onderwijs het Romeinsche Regt veel kans heeft van studievak te blijven voor alle Juristen, en dan hebben ook zij allen op het Gymnasium de klassieke talen van noode. Staat het vast, dat er zonder grondige en breede kennis van de taal en de antiquiteiten der Romeinen aan de beoefening van hun regt niet te denken valt, even zeker is het Grieksch weêr onmisbaar voor die kennis. Noch de taal, noch het volk, noch de litteratuur, noch de toestanden van Rome, ook de judiciële, kunnen, buiten verband met Griekenland beschouwd, klaar en volledig begrepen worden. In zusterlijke vereeniging zijn beide talen tot ons gekomen, en de geschiedenis leert, dat de eene zonder de andere niet tieren, ter naauwernood leven kan. ‘Die ze vaneen scheidt,’ heeft Ruhnkenius naar waarheid gezegd, ‘scheidt ziel en ligchaam van elkaêr’. Met moeite weêrhoud ik mij de fraaije schets over te nemen, die Prof. Cobet van deze innige vereeniging en hare oorzaken gegeven heeft. De lezer vindt ze in de Allocutio, waarmeê de Hoogleeraar in 1852 zijne lessen opende.

Ik ga ettelijke zaken stilzwijgend voorbij, als de Grieksche Novellen, de Grieksche wijsbegeerte voor de wijsgeerige regtsen staatsleer, het Grieksche volks- en staatsleven voor de historie der juridisch- politische wetenschappen: altemaal min of meer gewigtige zaken; maar wat ik met nadruk moet releveren, is de politieke welsprekendheid. In een constitutionelen staat is zij van het grootste belang. De beoefenaar der staatswetenschappen moet er zich alles aan gelegen laten zijn. Is het verderfelijk, als een land geregeerd wordt niet met partijen, maar door partijen, zóó dat elke gewigtige beslissing met eene onveranderlijke meerderheid wordt genomen en geen stem magtig genoeg is om een enkelen proseliet te maken voor eene edele daad of een groot beginsel: dan erkent men ook, dat in constitutionele staten de parlementaire welsprekendheid een noodzakelijk element is en eene gezegende magt wezen kan. En ik vrees geen tegenspraak, als ik de Grieksche school der welsprekendheid de volmaakte noem.

Ik stel mij voor, over de klassieke letteren en hare onvergelijkelijke waardij voor aesthetische vorming beneden eenige opmerkingen te maken, en vergenoeg mij hier met aan te teekenen, dat de geschiedenis het innig verband tusschen de beoefening der klassieke litteratuur en der welsprekendheid ontegensprekelijk leert. Geen land is er, waar de oude letteren in de hoogere

standen der maatschappij zoo bloeijen als in Engeland, en ook de staatswelsprekendheid heeft in Engeland haar hoogsten trap onder de nieuwere volken bereikt. Menig welsprekende stem heeft daar geklonken en weten te overtuigen, te overreden, ontrouw, gelukkig ontrouw weten te maken aan de gekozen partij, en voor groote beginselen overwinningen gemaakt, ten zegen voormaatschappij en menschheid. Ik noem slechts dat groote drietal: Pitt, Burke en Fox, slechts den eenigen George Canning; en ieder verstaat wat de klassieke talen gewerkt hebben. Het is waar, nevens een Brougham moge ook een Cobden schitteren, maar zijne welsprekendheid is ruw en hevig; en het schijnt dat sommige geniën zelfs in de wildernis hunne kracht kunnen ontwikkelen. Omdat Homerus uit zich zelf het volmaaktste kunstgewrocht der poëzie schiep, omdat Shakspere zonder Grieksch te kennen Shakpere is geworden, en omdat Richard Cobden zonder klassieke opleiding door woord en daad de groote man van Engelands wedergeboorte is kunnen worden, daarom geldt de regel niet, dat men zonder de studie der oude letteren groot redenaar, dichter of wat ook worden kan. - Doch vergeten wij ons eigen Vaderland niet. Om van vroegere tijden niet te gewagen, wijs ik maar op Bosscha en v.d. Brugghen, op Groen van Prinsterer en Thorbecke, om te doen zien, hoe de verschillende phases der politieke welsprekendheid ook bij ons in die mannen vertegenwoordigd worden, die de uitstekendste beoefenaren zijn, of vooral geweest zijn, van de klassieke wetenschap: de taal, wijsbegeerte, welsprekendheid of geschiedenis der ouden.

Ik waande dat de zaak, die ik behandel, geen verdediging noodig had; maar als een achtbaar man uit de rijen van 't Academisch personeel de klassieke litteratuur als eene uitgediende wetenschap voorstelt en ze voor regtsgeleerden en staatslieden kortweg onnoodig, zoo niet overbodig rekent, is het pligt te spreken voor de zaak van waarheid en waarachtig staatsbelang.

Kan men bewijzen dat eene andere wetenschap voor de regtsstudie noodiger of nuttiger is, het zij zoo, voor het betere wijke het goede. Doch men dient het dan met de stukken te toonen. Die plegtige verzekeringen dat het zoo is, baten niets. En wat voert men nu aan voor de zaak der natuurwetenschap? Prof. Harting niets. Immers de verklaring dat zij veel nuttiger is dan de oude talen is juist hetgeen te bewijzen staat; roept hij de beschaving tot getuige, een ander zou van mee-

ning kunnen zijn dat de klassieke litteratuur meer een waarborg was voor echte geestbeschaving dan de natuurkennis. Zoo blijven we in 't algemeene hangen en vragen nog naar bewijs. Prof. Suringar bepleit de zaak niet gelukkiger. Niets anders voert hij aan dan de verzekering, dat de regtsgeleerde, tot welke betrekking hij ook geroepen worde, ‘in geenerlei opzigt de kennis der natuur ontberen kan’. Wat blijft ons na zulke bewijsvoeringen van twee uitstekende mannen over, dan te stellen, dat de natuurwetenschap hare onmisbaarheid voor regtsstudie en regtspraktijk niet bewijzen kan, en dat het beter verzekerd dan betoogd kan worden, dat de studie der oude letteren, als voorbereiding tot die der regtsgeleerdheid, voor haar plaats moet maken.

Moet ik dus tot de categorie dergenen, die een klassieke opleiding behoeven, ook de aanstaande Juristen brengen, zoo resten mij alleen nog de weinige jongelieden, die voor de Faculteiten der Geneeskunde en der Natuurwetenschap bestemd zijn. Indien het bleek dat deze geen oude talen noodig hadden, dan wist ik geen beteren raad, dan dat zij het Gymnasium verlieten en op een Reaal-school of dergelijke inrigting voor hunne Academische studiën werden voorbereid. Doch zij mogen wel toezien, of niet de klassieke litteratuur, al brengt ze voor hen niet veel reële, tot natuurstudie onmisbare kennis aan, nogtans een onmisbare voorbereidings- en opvoedings-wetenschap is, vooral voor hen. Reeds is ons gebleken, welk een hooge waarde zij formeel heeft, en nog eene andere, niet minder kostelijke vrucht harer beoefening zullen wij straks leeren kennen. Maar zou ook de *kennis* der oude talen voor de beoefenaars der natuurwetenschappen wel zoo heel onbelangrijk zijn? Vooreerst toch is het Grieksch hun een uitstekend hulpmiddel om de terminologie hunner wetenschap te begrijpen en zich eigen te maken; het Latijn zal voor alle zoölogen en botanici wel onmisbaar wezen, even als ook voor de geneeskundigen; ja, ik geloof, dat geen enkele der natuurwetenschappen zonder de kennis ten minste van 't Latijn naar den eisch beoefend kan worden, en dat menige autoriteit in die wetenschappen deze stelling tegen hen, die ze ontkenden, verdedigen zou. En dan: ‘men kent verloren goed eerst als men 't missen moet.’ Was het er eenmaal toe gekomen, men zou het gemis in een menigte omstandigheden betreuren die ik hier niet en détail beschrijven wil, doch waarvoor ik mij beroep op allen, hetzij ze de oude talen kennen of van dat voorregt verstoken zijn.

Ik heb in mijn pleidooi niet gewaagd van het gebruik der Latijnsche taal bij het Academisch onderwijs, en zou er ook van gezwegen hebben, zoo niet Prof. Harting door zijne beschouwingen mij tot spreken dwong. De Hoogleeraar heeft uit het feit, dat het gebruik van 't Latijn als taal van wetenschap hoe langer zoo meer veroudert, opgemaakt dat het onderwijs dier taal hare beteekenis geheel verliest in de voorbereiding voor de Hoogeschool, en nog daarenboven voorspeld, dat over weinig jaren de moedertaal het Latijn geheel zal verdrongen hebben.

Tegen beide zaken moet ik met kracht opkomen, vooral daarom, omdat ze grooten schijn van waarheid hebben en in den grond een gevaarlijke dwaling zijn. Men wane niet, dat de voorstander van 't onderwijs der klassieke talen den steun behoeft van eene Academische usance. Ik noem het paedagogische ketterij, de beteekenis van 't Latijnsche-taalonderwijs te zien in de noodzakelijkheid van aan de Hoogeschool Latijn te spreken en te hooren spreken; ofschoon de echt-paedagogische van Heusde zich ook eens, in al te opgewonden ijver voor Latijn spreken en schrijven, heeft laten ontvallen: ‘waarom leeren we anders Latijn?’ Omdat deze en gene Hoogleeraar goedvindt het Latijn voor zijne lessen te gebruiken, de knapen die moeijelijke taal te laten leeren, dat gaat niet aan. Neen, weet men geen ander doel, geen ander nut ook, van het Latijn, verban dan de bastaard voor eeuwig van onzen bodem; gebruik bij alle onderwijs de moedertaal; vertaal alle Latijnsche studieboeken of maak andere. Neen, onze jeugd is ons te dierbaar, om hare kostelijke voorbereidings-jaren te verspelen, te verspillen aan zulk een dwaas en kinderachtig doel.

Maar, gelukkig! zoo staat het niet geschapen. Dan stond de zaak van 't Latijn slecht, en, ronduit gesproken, dat zou mij leed doen. Ik beroep mij hier op een man, die wel voor geen blinden vereerder van 't Latijn zal doorgaan, op van Gilse, den kloeken bestrijder van 't gebruik dier taal bij de Theologie, die, al gaat hij in het afschaffen ook verder dan mij wenschelijk voorkomt, nogtans een klassieke opleiding voor de Academiestudie hoogst noodig acht. Men leze het schoon geschreven opstel in dit tijdschrift[1], om in het voorbeeld van een bevoegd man te zien, hoe men met alle magt het gebruik van 't Latijn, als taal van onderwijs, kan afkeuren en trachten

1 April 1857.

te keeren, en tevens een warm vriend der klassieke studiën, ook ter voorbereiding voor Hooger Onderwijs wezen.

Ik geloof niet, dat er een ramp over Nederland en zijne wetenschap komen zal, wanneer het gebruik der Latijnsche taal in les en schrift voor goed wordt afgeschaft; veeleer geloof ik, dat stof en vorm van enkele vakken, die nu nog in het Latijn gedoceerd worden, er aanmerkelijk bij winnen zouden. Maar toch blijf ik bij de stelling, reeds bij mijne promotie verdedigd, dat de voordeelen aan 't gebruik der Latijnsche taal, bij sommige wetenschappen, verbonden, grooter zijn dan de nadeelen. Vooreerst is het eene waarheid, door de corypheën der bedoelde wetenschappen erkend, ook door zulke, die niet gezegd kunnen worden door dwaze liefde voor het oude, omdat het oud is, gedreven te zijn, dat er wetenschappen zijn, die even goed als in de moedertaal, ook die beter in het Latijn onderwezen kunnen worden. Daartoe reken ik zoölogie en botanie, materies medica, het Romeinsche Regt, de interpretatie der oude schrijvers, de tekstkritiek, hermeneutiek, exegese; welligt ook nog andere wetenschappen. Ten tweede zal de voor geest en hart der jongelingen zoo rijke en weldadige studie der Latijnsche taal en litteratuur er ligtelijk iets bij winnen, als het gebruik dier taal, hoe dan ook beperkt, bij het Academisch onderwijs in stand gehouden wordt. Heeft de waan, dat ze geen Grieksch noodig hadden, reeds zoo verderfelijk op de studie der knapen gewerkt: wanneer ze beginnen te begrijpen, dat het Latijn ook overbodig is - en is het te verwonderen, dat knapen zoo oordeelen, als geleerde mannen het doen? - omdat het niet meer aan de Academie gesproken wordt, dan zal het dra een locus communis bij de schooljeugd zijn, dat zij van alles wat zij leeren niets noodig hebben: en waarom zich dan zooveel moeite getroost? Zoo kan ik dan niet anders dan het oude gebruik, dat zijn goede zijde heeft, en, zoo ver ik zien kan, geen slechte, te verdedigen. Maar altijd - ik herhaal het - zij het gebruik van 't Latijn aan de Hoogeschool middel, de aal zelve doel, niet omgekeerd.

Wat zal nu de toekomst zijn van het Latijn bij 't Academisch onderwijs? Prof. Harting voorspelt het een spoedigen dood. Uit de gegevens, dat aan de Hoogeschool te Utrecht in 't begin dezer eeuw alle collegiën in 't Latijn werden gegeven, in 1828 drie vierden, in 1843 de helft, in 1858 maar een vierde, maakt hij op, dat nu over 15 jaar het getal der in 't

Latijn gegeven lessen tot op een zesde of zevende zal zijn verminderd, en na verloop van nog eens 15 jaren, die taal in 't geheel niet meer gebruikt zal worden. Ik twijfel of de Hoogleeraar goed gerekend heeft, dat wil hier zeggen, of hij wel alles er bij in aanmerking genomen heeft, wat noodig is om een zekere voorspelling te doen. Het is zeer goed mogelijk, dat het Latijn geen dertig jaar behoeft te wachten op zijn consilium, maar dan door besluit of wet. Dat het voor de eischen der tegenwoordige beschaving, *par la force des choses*, wijken zal, is nog zoo zeker niet als Harting denkt. Wat is dat toch voor eene beschaving, die zulke vreemde eischen doet? Zal het dan waarlijk onbeschaafd gaan worden, Latijn te spreken? het te kennen welligt ook? Dan zal het wel *par la force des choses* zijn, dat het Latijn geen taal van onderwijs blijft: Professor en studenten verstaan het niet meer. Maar die toekomst schijnt mij toe nog zeer ver af te liggen; hoe verder des te beter. Wat zal dan de magt zijn, waarvoor 't Latijn bezwijkt? Niet dezelfde, die het reeds van drie vierden der lessen verdrongen heeft, het belang der wetenschap zelve. Met volle regt heeft de moedertaal bij verscheidene vakken de plaats van 't Latijn ingenomen; bij enkele staat die verandering nog te wachten. Maar dan zal ook het belang der wetenschap zijne eischen vervuld zien. De groote storm is voorbij. Het zegt veel, als er na zoo'n storm nog een zeker aantal wetenschappen zijn overgebleven, die erkennen moeten het Latijn moeijelijk te kunnen missen. Zal dat binnen een of meer tientallen jaren veranderd zijn? Wie kan het mij verklaren, hoe over een poos de kritiek het Latijn zou verwerpen, dat nu, zelfs in Duitschland, als om strijd door die zelfde wetenschap, uit vrije keuze, wordt gebruikt? Zal een vijftiental jaren, hetgeen nu zoogoed als onmisbaar wordt geacht (door Harting zelven), verderfelijk maken en in strijd met de beschaving? Mij dunkt, men kan het niemand kwalijk nemen, dat hij nog twijfelt aan de juistheid eener voorspelling, waarvoor hij zoo weinig redenen ziet. Ik kan maar ééne reden vinden, doch een bedroevende, waarom Hartings voorspelling kan uitkomen: het is de onbesuisde veranderings-woede, van welke de Hoogleeraar even grooten afkeer heeft als ik. Dat het slechte verwijderd wordt, is een zegen; maar roekeloos het goede te verwerpen, dat is dwaasheid, dat is onzin. Een Tijdgeest, die, even als de stof, blinde eigenschappen heeft, b.v. antipathie of apathie van 't Latijn,

is een monster, dat de verbeelding schept; maar een Revolutiegeest, die alles, ook het beproefd-goede, omkeert en geen goed erkent noch kent dat niet op de puinhoopen van het oude is gevestigd, die bestaat; en als die zich voor den geest der beschaving wil laten doorgaan, zal Prof. Harting met het gansche corps d'élite tegen dien ‘Ongeest’ de wapenen opvatten, om het reeds verloren terrein te herwinnen. Ik schaar mij aan hunne zijde.

Wij hebben overwogen wat gemeenlijk voor het gewigtigste en meest karakteristieke van gymnasiaal onderwijs wordt gehouden. Doch wanneer het zich hiertoe bepaalde en geen hooger doel zich gesteld waande, zou ik het nog een gebrekkige, onwaardige opleiding voor de Hoogeschool moeten noemen. Daarom heb ik als derde element van gymnasiaal onderwijs, in de klassieke litteratuur vervat, opgenomen het *ideële;* waaronder ik versta de hoogere opvoeding, de opvoeding voor humaniteit, de rigting van den geest der jongelingen op het humane, ideële, verheven menschelijke, dat den mensch eerst mensch maakt. Ik heb daartoe het woord *ideëel* gekozen, omdat het door de tegenstelling van *materieel* juister dan eenig ander woord mijn gedachte scheen uit te drukken.

Heb ik een onderwijs afgekeurd, dat in plaats van studenten, mannen voor 't praktische leven, staatsburgers vormt; iets anders is het, op de Gymnasien menschen te vormen, hoofd en hart der jongelingen te rigten op hetgeen het hoogste des levens is, hen te brengen in eene rigting, tot een levensbeschouwing, welke zij hun gansche leven niet verlaten mogen. Van de rigting in de jeugd genomen, hangt de beteekenis van het verder leven af. Daarvan heeft ook de maatschappij alles te hopen of te vreezen. Ligt er aan de opvoeding in de kinderjaren reeds veel gelegen, de knapen- en jongelingsleeftijd is de spiegel des geheelen volgenden levens, de grond der verschijningen van later jaren. Breng den knaap met niets dan stoffelijke dingen in aanraking, en zijne indrukkelijke ziel krijgt voor de stof alleen vatbaarheid, alleen liefde. Geen ander goed zal hij begeerlijk achten, zelfs niet kennen; de stof boeit hem geheel, en ge kweekt hem op tot materialist. Leer hem den mensch kennen, niet physiologisch, maar in geschiedenis, taal en letteren; leer hem dat er geest in de wereld is, godsdienst en zedelijkheid, kunst en schoonheid, liefde en aantrekking der geesten; breng hem in de ideale rigting der oudheid, die van antieke kunst, littera-

tuur en leven: en hij zal op de gevaarlijke klip niet stranden; hij zal eeuwig blijven gelooven aan humaniteit en aan de beste schatten der menschheid. Houdt men vooral in het oog, dat de indrukken der jeugd nimmer geheel zijn weg te nemen - frangas enim citius quam corrigas quae in pravum induruerunt, zegt Quintilianus - dan zal men erkennen, hoe oneindig veel er aan gelegen is, dat de Gymnasiën ook kweekscholen voor het leven zijn; dat hier niet alleen geen verkeerde levensrigting worde gegeven, maar ook dat de Gymnasiën zich niet ontslagen rekenen van de hoogere levens-opvoeding.

Doch wij willen deze zaak iets meer van nabij beschouwen, om ook van dit standpunt te doen zien, hoe zeer de oude talen in het gymnasiaal onderwijs boven het door Harting voorgedragen stelsel de voorkeur verdienen.

Al behoeven onze jongelingen alle geen dichters, redenaars of artisten te worden, van hen, die in 't bijzonder beschaafden moeten zijn, dat is van alle kweekelingen der Hoogeschool, moet en kan geeischt worden, dat zij oog en hart voor schoonheid hebben, smaak en liefde voor litteratuur en kunst, en vooral in de moeijelijke kunst van fraai en juist te schrijven geen vreemdelingen zijn. Werd deze stelling mij betwist door hen, die in hunne banier hebben: NUT, en wel in den triviaalsten zin; vroegen ze mij: ‘wat nut geeft het, wat levert het op, tot welke toepassingen leidt het?’ ik zou inderdaad geen antwoord weten te geven dan: ‘wat nut hebt gij van al uw nut?’ Doch tegen zulken behoeft niemand zich te verdedigen. Schoonheid, reinheid, welvoegelijkheid zijn grondtrekken der menschelijke natuur; de behoefte daaraan is ons ingeschapen, en het is reeds meer dan eene eeuw geleden door Ernesti geestig aangetoond, hoe de mensch als door instinct zoowel naar het schoone als naar het nuttige streeft. Het schoone behoort tot de idee van den mensch, en de kiem der schoonheid te ontwikkelen, de knop tot bloem te maken, dat is de eisch der waarachtige beschaving, die ik alleen daar erken, waar al de krachten en elementen der menschelijke natuur werken. Ten einde dus den leerling harmonisch te vormen, moet er op de aankweeking en leiding van 't schoonheidsgevoel meer dan in 't voorbijgaan acht worden geslagen. Dit is eene zwakke zijde van Hartings stelsel van onderwijs, dat als ter loops, en gelijk van een geheel ondergeschikte zaak, van aesthetische vorming gewaagt, gelijk wij boven hebben aangewezen. Het komt

mij wenschelijk voor, dat de muziek en vooral het teekenen de ‘Vorschule’ der aesthetiek voor onze knapen zij. Niet dat werktuigelijk nateekenen van voorbeelden, waarin gemeenlijk het heele teekenonderwijs bestaat en dat weêr een gewrocht van het nutssysteem is - hoe nuttig toch is de vaardigheid van hand en teekenpen! - maar zulk een onderwijs, dat de sluimerende krachten van den knaap wekt, teekenen naar de natuur, naar voorwerpen, om te leeren zien, om de wetten van afstand en perspectief te begrijpen, om kennis te krijgen van licht en kleur. Kortom, een teekenonderwijs, zoo als door de gebroeders Dupuis is uiteengezet en toegepast. Doch ik verlang nog meer. Het schoonheidsgevoel moet ontwikkeld worden door het schoone, en daartoe geen beter middel dan door lithographiën van de juweelen der schilderkunst begrip van schoonheid bij de jongelingen te wekken, hun in meesterstukken van kunst de waarheid van vorm, licht en kleur te toonen, en op die wijze zoowel de zintuigen op te voeden als het gevoel en de liefde voor schoonheid en kunst aan te kweeken. Mijn onderwerp gedoogt niet dit nader aan te wijzen. De lezer kan meer hierover vinden in Suringars reeds aangehaald werk, in de fraaije verhandeling van den Heer W.B. Stoof, over de Teeken- en Schilderkunst, in het eerste deel van het ‘Pantheon’, in het kostelijk boek van Dr. Nassau, over ‘Het Lageronderwijs’ en elders.

Zooveel over de eerste vorming van het kunstgevoel. Wel voorbereid komt nu de jongeling in de ware school van het ideale schoon in alle rigtingen, in taal, in poëzie, in welsprekendheid en in kunst. Ik houd het voor eene algemeen erkende waarheid, dat de Grieken ons in dat alles de volmaaktste modellen hebben nagelaten, en dat de vooruitgang der kunst het minder in de gedachte dan in de materialen geweest is. Al wie de vormen der volmaakte schoonheid zien wil, moet bij de Grieken ter schole gaan. Het spoor is geteekend door de grootste geniën van alle tijden en volken, en vooral van den laatsten tijd. Menigeen bezocht nog op mannelijken leeftijd die school, en hoe menig talentvol dichter of schrijver noemt hen, die de Grieksche taal en letteren kennen, ‘benijdenswaardig.’ Griekenland is de *πηγὴ ἀμβροσίων ἐπέων* voor ons; de aesthetische beschaving van dat volk is het eeuwen-oude, maar eeuwen-trotserende voetstuk van 't geen de latere tijden in kunstschoon zijn geweest of hebben gewrocht. Ik moet het aan anderen overlaten, dit breeder aan te toonen. Het is reeds meermalen geschied, en van Heusde's

Brieven, die ieder in handen zijn, zeggen er ook menig goed en geestig woord over. Doch twee dingen zijn er, waarvan ik hier niet zwijgen kan. Het eene is het anti-classicisme, om het eens barbaarsch te zeggen. Op het gansche gebied van het schoone vertoont het zich, in poëzie, welsprekendheid, in de schilderkunst vooral. Bedoelt die rigting vrijheid van zoogenaamde klassieke banden, waaraan een Aristoteles, een Quintilianus, de Auctor ad Herennium, enz., het genie willen binden, dan heeft zij een loffelijk doel. Strijdt men voor de nationaliteit tegenover een stuitend ultra-classicisme, men heeft een schoonen strijd. Doch is het afkeer van het Grieksche ideaal; waant men, door zich zoo ver mogelijk daarvan te verwijderen, kunst en litteratuur te baten, dan dwaalt men zeer. Beroep u niet op voorbeelden. De vurigste kampvechters der Romantiek waren door de klassieke letteren gevormd; en degenen, aan wie dit niet mogt te beurt vallen, hebben zich evenmin voor haar invloed kunnen afsluiten. De geest der ouden heeft ook aan hunne schoone gewrochten zijn aandeel. Al is het niet uit vertalingen, die geest waait in het rijk der kunsten u overal tegen. En hoezeer weinigen, er zijn toch ook in onzen tijd geniën, die zelve Grieken hadden kunnen zijn; maar hoe meer de algemeene verlichting doordringt, des te minder plaats blijft er over voor genialiteit; en daarom vooral mag de paedagoog zich naar zulken niet rigten. - Het anti-classicisme kan zeer gevaarlijk worden. Zoo werd er voor eenigen tijd - het geval is van veel belang met betrekking tot ons onderwerp - een strijd geopend tegen de klassieke vormen in de welsprekendheid van den kansel. Aan de velen die het gemak zoeken, moet de raad om zich niet langer aan Demosthenes te houden wel zeer welkom zijn, maar ik noem het roekelooze dwaasheid, de studie zijner werken in de schatting onzer jongelingen, die de kunst der welsprekendheid zullen beoefenen, te verlagen. ‘De kansel-welsprekendheid,’ zegt men, ‘heeft al te lang aan den leiband der klassieken geloopen’. Neen, en nogmaals neen, dat heeft ze niet. Zij heeft onder den druk eener conventionele homiletiek gekwijnd, bij een geesteloos formalisme haar kracht ingeschoten, door gebrek aan waarheid en inhoud haar glorie verspeeld. Zij heeft de studie der Grieksche modellen verwaarloosd, en dan alleen is er een wansmaak mogelijk, zoo als vooral de vorige eeuw heeft zien heerschen. Haren grootsten bloei beleefde de gewijde welsprekendheid toen de Grieken het meest beoefend werden; nog grooter bloei wacht

haar, wanneer Demosthenes minder angstvallig wordt gevolgd, en, met grondige studie der ouden, de aard van 't eigen genre beter in 't oog gehouden dan Massillon heeft gedaan. De kanselwelsprekendheid zou gevaar loopen door beoefening en navolging der klassieken te verkwijnen! Verbeeld u, dat men de studie van Rafaël en Correggio voor den genreschilder verderfelijk noemde, of nog erger, die van Ruysdael, Poussin en Claude Lorrain voor den landschapschilder. Copiëren is slaafsch, en de kunst veracht alle slavernij; navolgen zelfs duldt zij niet. Maar van de groote geniën te leeren de natuur na te volgen, hunne kunst te bespieden, bij hen te leeren wat kunst is en wat zij wil en wat zij vermag, dat is elken kunstenaar waardig en noodig. Verschil van soort rukt niet los van denzelfden bodem; schoonheid blijft eeuwig schoonheid, ook onder een anderen hemel en in eene andere levensatmospheer. De geheele kunst is door éénen band omstrengeld. - Zoo is er niets op dit gansche gebied zonder beteekenis voor den redenaar. Maar bovenal niet de studie van hem, die het ideaal van den redenaar heeft verwezenlijkt; zijne kunst te verstaan, is het geheim der welsprekendheid te kennen; zijn werken te bestuderen met liefde en ijver, dat zal voor onze aanstaande predikers de rijkste vruchten dragen, en niet alleen voor hen.

Als ik nu uit het gezegde opmaak, dat de klassieke litteratuur in het gymnasiaal onderwijs onmisbaar is, voorzie ik een bedenking - dit was het tweede, waarvan ik spreken moest -: ‘gij fantaseert, gij schept hersenschimmen’, hoor ik zeggen; wat zal een jongen van 't Gymnasium van dat ideale schoon begrijpen; wat er van wegdragen?’ Ik heb twee dingen tot antwoord. Vooreerst: gelukt het den leeraar, den jongeling de gratie en naïven eenvoud van Xenophons meesterstuk te doen liefhebben; kan hij hem de onnavolgbare schoonheid van Homerus laten gevoelen - en het is zeer wel mogelijk - dan zal de wansmaak in de litteratuur hem altijd tegenstaan, en het is onmogelijk, dat hij ooit, zijne oude liefde vergetende, aan een inanis verborum strepitus zich vergape en een dienaar van het leelijke worde. Ten tweede: al mogt dit niet gelukken, dan is ten minste de weg om het Grieksche schoon te leeren kennen niet afgesneden, zoo als geschieden zou wanneer het onderwijs der Grieksche taal ophield. Zij die door de kennis der Grieksche meesterwerken hun kunstgevoel wenschen te vormen en te ontwikkelen, behoeven dan toch later niet te zuchten onder de onmogelijkheid.

Nu de vraag: mag een zoo belangrijk deel van de opvoeding tot humaniteit verzuimd worden? mag het gymnasiaal onderwijs, door de rigting op het schoone te verwaarloozen, oorzaak worden van een gebrekkige ontwikkeling van hen, die de ware humaniteit moeten vertegenwoordigen, en zoodoende ook van het verval der schoone kunsten en fraaije letteren in ons Vaderland? Op wat grond zal men ons dien schat ontnemen? Als het de geest van den tijd is, de menschheid van haar beste goed te berooven, o! gelukkig dan het volk, dat bij dien geest ten achteren is en zich de schande der ‘onbeschaafdheid’ getroost om zijn waarachtig geluk!

Geen minder gewigtige taak der hoogere opvoeding is het, den geest der jongelingen te rigten op het *ware*. Niet dat zij de groote levensvraag: wat is waarheid? voor hen te beantwoorden heeft, of de wijze waarop de waarheid gezocht en gevonden moet worden, breedvoerig te verklaren. Dit is het werk van 't Hooger Onderwijs. Maar van de Gymnasiën verlang ik in de eerste plaats, dat zij niets anticiperen, den geest der jongelingen niet prejudicieren. En dat doet zonder eenigen twijfel het stelsel van Prof. Harting.

Harting wil niets dan stoffelijke wetenschap op de Gymnasiën onderwezen zien. De Volkshuishoudkunde, die eene geestelijke wetenschap heet, is misschien de stoffelijkste van allen, en eene Geschiedenis, die geen ander doel kent, dan politiekers te maken, op hunne hoede tegen de dwalingen en hartstogten der voorvaderen, heeft haren rang verloren, heeft immers geen aanspraak meer op den naam van geestelijke wetenschap. Het mag het doel des Hoogleeraars niet geweest zijn, maar het gevolg er van moet wezen, dat de knapen reeds vroeg beginnen alleen aan de stof te gelooven. Helde onze tijd niet over tot de geringschatting van het niet-stoffelijke, het gevaar was zoo dreigend niet. Maar wat zien wij dagelijks gebeuren? Dat de heerschende wetenschap hoe langer zoo meer aan zich zelve begint te gelooven, en 't geen er geacht wordt buiten haar te bestaan voor fantomen aan te zien. Prat op hare zekerheid, ziet ze verachtelijk op de wetenschappen des geestes neêr, lacht met haar onvastheid en strijd, trekt niet alleen de kennis der onzienlijke dingen in twijfel, maar ook het bestaan van die onzienlijke dingen zelve. Nog zijn er wel tal van eerbiedwaardige natuuronderzoekers, waaronder ook Prof. Harting, die anders denken en spreken; maar hunne stem zal niet vermogen te kee-

ren, dat, wanneer voortaan onze Academische jongelingschap in den tijd der voorbereiding niets dan stof en stoffelijke waarheid heeft gezien en gekend, straks de geestelijke wetenschap, in de eerste plaats die van zedelijk en godsdienstig leven versterft, omdat haar geen terrein meer gelaten wordt, geen godsdienst en geen God, geen zedelijkheid en geen deugd, geen leven dan enkel physiek leven. De welsprekende stemmen, die er tegen dien ‘Ongeest’ des tijds reeds gehoord worden, ook van hen, die de wetenschappen der natuur bovenmate hoogschatten, zijn de teekenen des gevaars, de noodseinen der maatschappij. Het zijn reeds protesten tegen de publieke opinie; tegen mannen, die overigens het regt hadden toongevers der beschaving te zijn. Bijna tot walgens toe heeft een der grootste mannen onzes tijds den lof der exacte wetenschappen getrompet, de kennis der dingen, die men ziet, ruikt, enz., boven alles gesteld. Acht men de gevierde rigting onzer dagen de gewenschte, de ware, welaan! men brenge er de knapen reeds in, opdat ze niet vroegtijdig op den dwaalweg geraken en hun levensdoel missen. Men leere ze niets, dan 't geen zij tasten, enz., kunnen. Men zorge, dat het vermoeden van andere waarheid van hun geest verwijderd blijve, en, gedachtig aan de ervaring, dat de indrukken der jeugd de diepste zijn en 't langst bewaard blijven, late men den knaap alleen in de stoffelijke wereld leven. Kortom, men voede ze op volgens Hartings stelsel - ik herhaal het, de ontwerper heeft het beschreven doel er niet meê gehad - dat zich bepaalt tot de kennis van hemel en aarde, dier en plant, stoffelijke welvaart en vooruitgang; dat van de natuur alles leert, behalve den mensch in zijne geschiedenis, in zijn grootheid en geestelijke werkzaamheid, tenzij dan in de stof, op de stof en voor de stof, dat is: den mensch van het Realisme. De uitslag van uwe opvoeding zal uw verwachting niet teleurstellen. Experimentele waarheden hebben voor jeugdige zielen de meeste aantrekkelijkheid; in de jaren van zien en gevoelen vindt het stoffelijke meer liefde dan het onzigtbare. In alle opzigten sluit zich uw knaap aan het stoffelijke, het zijne zinnelijke natuur streelende aan, en van het hoogere en betere af. Men gelooft aan 't geen men wenscht en bemint, maar wat geen liefde meer bezit, is straks vergeten, om dra versmeten te worden.

Maar houdt men het Materialisme voor een leugen, voor de grootste en verderfelijkste aller leugenen, dan moet een stelsel

van louter natuurkundig onderwijs gevaarlijk geacht worden voor maatschappij en menschheid. Dan moet op de Gymnasiën zulk eene wetenschap onderwezen worden, die aan de stoffelijke wereld en hare waarheden de overmagt leert betwisten, een wetenschap die met hooger stof zich bezig houdt en hoogere waarheid geeft. Dringt de stof zich van zelf genoeg op en laat de tijdgeest niemand onaangevochten, men keere reeds vroeg het overwigt; door tegenwigt zorge men voor evenwigt. ‘Wer kennt, der liebt! Wer recht erkennt, der liebt recht!’ leert de dichter van 't Laienbrevier; en daarom is de omgang en kennismaking met de zaken des geestes, met het hoogste van mensch en menschheid, in den tijd, waarin men eene liefde en een geloof krijgt, meer dan iets anders noodig, al was het alleen om de knapen te bewaren voor die gevaarlijke rigting, die geen hoogere waarheid, geen godsdienstige, geen zedelijke, geen aesthetische waarheid, niets van al hetgeen de grootste schat der menschheid, de ware humaniteit is, kent, noch erkent noch gelooft.

Onwillekeurig ben ik reeds op het gebied geraakt van het *goede*, waarover ik ten laatste wilde spreken. In het goede lost zich alles op, valt ook het ware en schoone te zamen; om de vraag: wat het is en waar? beweegt zich de groote strijd onzer dagen. Het ligt in den aard der zaak, dat wij ons thans in in dien strijd niet mengen. Overeenkomstig het doel van dit opstel gaan wij alleen enkele losse opmerkingen maken in verband met de opvoeding van jongelingen.

Het goede, waartoe de gymnasiale opvoeding den jongeling leiden moet, is in mijne schatting de verheffing boven het alledaagsche, het stoffelijke leven en genieten; de kennis en erkenning van de echte, verheven menschenwaarde, liefde voor levens-taak en levens-bestemming, de humaniteit. Ik vraag van de Gymnasiën meer dan met kennis opgevulde hoofden; ik vraag een hart, een wil, een leven. Ik vraag in den jongeling wat Persius zoo schoon heeft gezegd.

> Compositum jus fasque animi sanctosque recessus
> Mentis et incoctum generoso pectus honesto.

Ik vraag opvoeding van het hart. In Hartings stelsel zie ik van dit goede niets. Het is alleen op maatschappelijke en politieke bruikbaarheid aangelegd, als of dit het begeerlijkst goed ware. Meent iemand, dat de echte bruikbaarheid zonder

het goede niet bereikt kan worden, hij spreekt naar mijn hart; maar van zelf komt het niet. De wijsgeer, die zeide dat er in de menschelijke natuur gemeenlijk meer dwaasheid dan wijsheid was, kende den mensch. Wat zal er van de wijsheid worden, als de dwaasheid ten troon wordt geheven? Heeft de wijsheid in den mensch geen kweeking, geen opvoeding noodig?

Hoe zal het Gymnasium deze taak volvoeren? Ik heb het dikwijls als een gelukkig teeken des tijds beschouwd, dat vele studenten onbekend waren met de politieke twisten en vechterijen van den dag, of het beneden zich rekenden zich met dien strijd te bemoeijen. Ik vond het schoon, dat zij aan hooger strijd hunne aandacht wijdden dan aan dien des eigenbelangs: want men houde 't mij ten goede, dat ik het nog houd met den ouden Griek, die aan het volk van Athene verkondigde, dat niemand van nature, maar enkel uit eigenbelang oligarch of democraat was. Een jongelingschap van de hoogste roeping, brandende van liefde voor waarheid en wetenschap, zonder strijd dan om waarheid, vol geloof aan liefde en deugd, vol vertrouwen op de menschheid, maar onkundig in 't geen liefde en geloof en vertrouwen doodt, niet wetende onder welke partij zij zich zoude scharen: ik gloeide voor die heilige onkunde. Heb ik gedwaald? Ik geloof het nooit, al geloofde het de heele wereld. Belangstelling in politieke worsteling is voor het kinder- en jongelingshart doodelijk, doodend. Laat ons ten minste nog één tijdperk des levens behouden, waarin men de wereld en de menschen liefhebben kan. Laat aan de jeugd haar ideale wereld; vroeg genoeg wondt de werkelijkheid het hart. Neen, geen politiek op de Gymnasiën, geen politieke historie, geen lessen voor burgers en kiezers. Vooral geen Geschiedenis van Nederland in verband met de partijen van onzen tijd. Dat zou bovendien onze piëteit voor de vaderen verwoesten en de heerlijke Geschiedenis van ons vaderland verlagen. En bederven meteen, omdat er veel minder analogiën zijn dan men waant. Heete of onbekwame hoofden hebben, tot groot nadeel voor grondige historiestudie, reeds te veel parallellen getrokken en lessen aan de schoonste eeuw van Nederland ontleend. Wordt het niet bij den dag klaarder, hoe moeijelijk, hoe boven alle beschrijving moeijelijk het is, de personen, daden en toestanden vooral uit die 17de eeuw te begrijpen, te doorgronden? en dan ze te beoordeelen en te vergelijken!

Terwijl ik het anderen overlaat aan te wijzen - vóór alle

anderen aan Dr. Nassau, wiens stem over onderwijs en opvoeding te hooren een wellust is voor oor en hart - op welke wijze het historie-onderwijs het best aan de opvoeding des harten dienstbaar is, wil ik, om ook van die zijde de groote paedagogische waarde der klassieke oudheid te doen zien, met een enkel woord gewagen van de geschiedenis der Grieken en der Romeinen, als meer dan eenige andere (die van ons Vaderland en het Hebreeuwsche volk blijven buiten onze vergelijking) geschikt om de jongelingen te bezielen, te ontgloeijen voor het goede. Hunne geschiedenis heeft al de elementen om jeugdige zielen te boeijen, in te nemen, wat in de eerste plaats noodig is om een diepen indruk vooral op het hart en de levensbeschouwing te maken. De volken van Griekenland en Rome zijn interessant, meer dan eenig ander volk. Beider lot is tragisch, verheven tragisch dat der Grieken; en niets dat zóó op de ziel werkt als het tragische. Geen historie, die zoo de historie is van het volk, van het volk in opkomen, bloei en verval. Geen, waar zoo klaar de oorzaken van bloei en ondergang bloot liggen. Geen volk, dat ooit zoo krachtig zich ontwikkeld, zulk eene ontzagwekkende hoogte van cultuur bereikt heeft, door eigen kracht, door de magt des geestes. Geen volk, dat ons die magt des geestes over stof en stoffelijkheid vertoont zoo als het Grieksche. De strijd van geest tegen stof, van beschaving tegen barbarisme, van moed tegen overmoed, van ware grootheid tegen reusachtige nietigheid, van den mensch tegen alle onmenschelijkheid: waar is die, tot eeuwige eer der menschheid en tot eeuwige leering en verheffing der nageslachten, gestreden als door dat kleine volk zoo lang als het geleefd heeft? Waar was een volk zoo menschelijk, zoo de spiegel der ware humaniteit, zoo een levensbeeld, als het Grieksche in zijne kracht en zwakheid, in zijne zonde en deugd? Waar eene geschiedenis zoo rijk aan feiten, aan groote beginselen en daden, aan de verhevenste partijen, zoo rijk aan liefde, godsdienst en deugd? alles schoon van vormen, vol leven en gloed, alsof een Grieksche meesterhand het had geteekend. Is de geschiedenis van Griekenland en Rome niet de schoonste, de verhevenste, de verheffendste der wereld? O, er valt in die wereld zoo veel te leeren voor hart en leven. Volmaakt was zij niet, en haar te willen reproduceren is een dwaasheid. Een vervlogen tijdperk komt niet terug op onze wenschen en klagten. Maar vóór dat men zich in den maalstroom van het praktische leven

stort, geleefd te hebben in eene ideale wereld, waar menschelijke ontwikkeling iets anders en hoogers was dan de platte praktijk, de bruikbaarheid voor het alledaagsche leven; waar de harmonieuse ontwikkeling van alle krachten en vermogens, van den mensch naar de idée, het nagestreefd en bereikt ideaal is geweest; een volk met liefde te hebben zien streven naar de verwerkelijking der eeuwige idée van het ware, schoone en goede, naar de *καλοκἀγαθία*, het heerlijkste en hoogste voor den Griek; daar den mensch gezien te hebben, terwijl hij later burgers en kiezers zien zal: dat zal een zegen voor de jongelingen, een onschatbare zegen bovenal zijn voor onze in het stoffelijke en het als stof verdwijnende geheel verzonkene maatschappij.

'Studia abeunt in mores'. Die waarheid is bekend, erkend ook wel; maar zou men haar altijd wel genoeg in het oog houden? heeft men bij 't ontwerpen van stelsels over onderwijs genoeg aan de karaktervorming, der leerlingen gedacht? Er hangt van dit tijdperk des levens zoo ontzettend veel af. Sla ik het oog in Hartings stelsel, ik vind mij teleurgesteld. Het praktische staat daar bovenaan; nut is het parool. Maar wat zal de maatschappij kennis en bekwaamheid om haar te dienen baten, zonder zedelijke beginselen en levens-philosophie? Meer zelfs dan naar kunde heeft zij bij hare dignitarissen naar beginselen en deugd te vragen. Want waar deze ontbreken, knaagt aan het leven der maatschappij een kanker, dien geen kunst verbergen, geen bekwaamheid keeren kan.

Praktijk, nut, dat is het wachtwoord van onzen tijd. Tegen den stroom op te roeijen is onmogelijk. Ook is er veel goeds in den heerschenden tijdgeest. Als men hem maar verstandig volgt en voor het heilloos nevenpad van den goeden weg op zijn hoede is! Maar als de knapen reeds al hun tijd in het materiële moeten doorbrengen, krijgt ge jongelingen die voor het ideële geheel onvatbaar zijn. Ziet de jongeling niets voor oogen dan werktuigen, berekeningen, statistieken en tarieven, dan zal het minste gevaar nog wezen, dat hij in stoffelijke welvaart en vooruitgang het grootste goed der menschheid ziet, den begeerlijksten schat eener natie in vermeerdering van productie en zielental, en het voor zijne bestemming op aarde houdt daartoe werkzaam te zijn. Kan de maatschappij, kan het individu daarin zijn geluk vinden? Zullen er zoo geen tranen meer vloeijen, geen wonden meer bloeden, geen ongelukkigen meer

troost behoeven, geen menschenhart meer smachtend verlangen naar hooger goed?

De jongelingschap op de Gymnasiën is een kostelijke schat voor den staat. Zij is over eenige jaren het bloed van zijn ligchaam. Aan hare deugdelijkheid hangt de levenskracht van het volk. Mag dan de staat hare opvoeding verzuimen? Mag het den staat onverschillig zijn, welke levensrigting zij neme?

Wij weten, welke levensrigting verderfelijk is; maar zal de Grieksche wereld iets beters geven? Is zij niet verderfelijk evenzeer? Het wordt beweerd. Het leven in die wereld, de liefde voor haar, zal Heidendom aankweeken, heet het; en dan zijn wij nog even ver. Er is eeuwige strijd, zegt men, tusschen het Grieksche levens-ideaal en het Christendom. Het was Dr. Pierson, die voor eenigen tijd Göthes verhouding tegen het Christendom trachtte te verklaren, door hem, den Griekschen type, leelijk te doen vinden wat Christelijk was. Ik verlang naar het opstel, waarin Pierson ons beloofd heeft de zaak breeder te zullen behandelen. Maar tegen de voorgedragen opinie moet ik nu reeds opkomen met den ernst eener heilige overtuiging. Neen, nooit is het waar: ‘wie niet geleerd heeft de menschelijke volkomenheid van het voleindigde (?) Grieksche beeld om Christus wil te “haten”, kan niet anders dan met afkeer het oog gevestigd houden op het akelig kruis, op de eenzame hoofdschedelplaatse’. De Heer Pierson vergeve 't mij, dat ik in die woorden een miskenning van het Christendom en een misvatting van het Grieksche ideaal zie. Is het Christendom ascetisme? is ‘de man der smarte’ zijn type? is de strijd tegen menschelijkheid *het* Christendom? Weet het van niets te spreken dan van het kruis en van Calvariën? En is de Grieksche tijpe waarlijk wat Pierson zegt, ‘het vrolijke, opgeruimde, harmonieuse, dat op 't gelaat van de beelden zijner schepping ook den laatsten trek van lijden wist te verwijderen’? Hoe, versta ik het goed? Maar is die type dan niet de mensch in vreugde en smart? Heeft de Grieksche kunst niet haar grootste wonderen gewrocht in de beelden van lijden, ligchaams- en zielslijden? Is er ooit meer, ooit menschelijker ook geleden dan door Laocoön en Niobe, door Philoetetes en Antigone? Het Grieksche ideaal is de echte de volheerlijke menschelijkheid, en lijden is voor den Griek niet onmenschelijk: dat leert u elk kunstgewrocht van, mag ik het zeggen? den grootsten dichter. Aan het sterven alleen denkt

de Griek niet, of hij doet het met huivering en angst. Hij is de man van het ‘diesseits’, maar daarin ontbreekt ook niets menschelijks, geen godsdienst, geen liefde, geen deugd, geen geluk en geen smart, geen zonde ook. - Kan de Griek het Christendom leelijk vinden? Kloostermuren, ja, en zelfkastijdingen, opene graven en tegennatuurlijke geloften; maar het Christendom? maar Christus, die schoon is, omdat hij de volmaakte mensch is, de type voor al zijn volgelingen? Neen, mensch te zijn en Christen, dat is één. En de vrome Sophocles en Plato zouden zich niet geërgerd hebben aan de dwaasheid van het Christendom. Maar het Evangelie des vleesches, zoo als het door Gutzkow en H. Heine gepredikt is, en door duizenden, zij het ook niet openlijk en als stelsel, maar praktisch beleden wordt, dat vindt de Griek leelijk, omdat het geen vaderlandsliefde heeft, geen God, geen onsterfelijkheid en deugd; geen kuischheid, geen huwelijk, geen huis; omdat het al het waarachtig menschelijke, al wat voor den mensch, den homo humanus, schoon en goed is, mist en er zelfs strijd tegen voert. - Maar het Christendom, neen, dat behoefde Göthe niet te haten, omdat hij de Grieksche schoonheid beminde. Hij kende het te goed om een ascetisch secten-rigorisme voor *het* Christendom te houden, en als hij er maar niet naar leven moest, had hij met Bijbel en Christendom wel op. Het contrast is frappant; doch is het ook waar? Ik houd met Pruys van der Hoeven[1] Göthes kolossaal egoïsme, zijne zelfvergoding, voor de oorzaak zijner onchristelijkheid. Het Christendom verdraagt geen idolen van eigenliefde; reinheid van hart is de eenige weg tot het Koningrijk der Hemelen.

Men vreeze geen nadeel van de liefde voor 't Grieksche ideaal. Dat behoeft alleen het Obscurantisme te vreezen, dat, in plaats van door het Christendom den mensch aan zijne menschelijke bestemming te doen beantwoorden, den mensch in den Christen dooden wil. Niet alzoo de ware Grieksche ideale humaniteit, die niet in dezen of genen zinnelijken Griek hare uitdrukking vindt, maar in den *καλὸς κἀγαθός*, den physiek, intellectueel en moreel volmaakten mensch. Die te hebben leeren kennen, lief te hebben, dat zal onze zonen niet maken tot Heidenen, maar ze veel-

1 In een keurig opstel, geplaatst in het October N^{o}. van Suringars Biblioth. II Dl.

eer brengen tot Hem, die de Grieksche type het volmaaktst heeft uitgedrukt; ja meer dan dit, die ook de menschheid verzoend heeft met haar zelve, en den wanklank, die er in het lied der hoogste humaniteit nog overbleef, lijden en dood, door de toonen der eeuwigheid in een volmaakt accoord heeft opgelost.

November, 1858.

J.A. LAMPING.

De kinderen van Ferdinand en Isabella, en van Philips de Schoone bij Joanna.

Het huwelijk van het eerste doorluchtig echtpaar hier aan het hoofd genoemd, waarop onze gedachte zich naauwelijks vestigt, zonder schier onmiddellijk verbonden te zijn aan de breede, phantasie-rijke namen van Columbus en Grenada, doch waarachter wij, helaas! in onze verbeelding onwillekeurig het weêr alle poëzie doodende woord ‘inquisitie’ hatelijk en afschuwwekkend terstond zien omhoog stijgen, is gewis meer dan eenig ander in hunne eeuw, zoo men den invloed nagaat welken hunne kinderen en kindskinderen op het lot van zoovele volkeren en staten hebben uitgeoefend, voor de geschiedenis van Europa gewigtig geworden.

Ook voor ons Nederlanders is het in dit opzigt vooral niet zonder beteekenis gebleven. - Was toch niet eene dochter daaruit, eene ongelukkige krankzinnige dochter, voor deze gewesten - door erfregt, list en geweld, geenszins door eigene aansluiting of nationalen wil, eerst onder Bourgondiëns hertogen naauwer vereenigd, en daarop weêr van dezen als bruidschat toegevallen aan eenen zoon van Oostenrijk, - de schakel, waarmede die aan het magtige Spanje werden vastgeketend? En behoorde weêr niet tot de onmiddellijke gevolgen van dat huwelijk van den Habsburgschen Philips met eene infante van Castilië en Aragon, de eindelijke vereeniging der stamgenooten van die noordelijke, door de natuur zoo schaars bedeelde, streken, in eene afzonderlijke, zelfstandige, eenmaal zoo bloeijende

en veelvermogende republiek? Immers, verre van ons trotsch te mogen verwarmen in de zon die binnen des algemeenen landheers staten niet meer onderging; veeleer met verzaking van alle vroeger wettig verkregene regten en privilegiën, als een onderdeel, als eene satrapie beschouwd van het groote rijk alwaar zich de hoofdmagt gevestigd had, ontwikkelden wij juist uit dezen onnatuurlijken, wederregtelijken toestand, onze latere onafhankelijkheid. Wie heeft er wel niet eens over gedacht, - al mogt die gedachte ook met den naam van grilligen inval bestempeld worden, tot een van die opwerpingen behooren waaraan geen einde komt, evenmin als daarbij een begin is, - hoe geheel anders intusschen onze geschiedenis zou geworden zijn, ware eens Joanna's broeder niet zoo jong gestorven, of zijn kind niet dood geboren, of hare oudere zuster of dier zoon langer dan zij zelve blijven leven.

Doch genoeg, hopen wij, om onzen, beleefdelijk veronderstelden, lezer althans eenig belang in te boezemen voor de gezamenlijke kinderen in ons opschrift aangeduid. Wij wenschten hier van ieder hunner eene zeer korte levensschets te geven: ten minste eenige hoofdbijzonderheden op te teekenen. Meer dan éen daaruit vervult eene belangrijke plaats in onze geschiedenis. Ter verdediging van onzen arbeid - men noeme dien blootweg eene compilatie, als men zoo goed vindt - zouden wij, in geval, met bescheidenheid kunnen inbrengen, dat de verschillende bouwstoffen, waaruit wij dien in een hebben gezet, toch allen geenszins zoo maar voor het oprapen naast elkander lagen, noch altijd daar te vinden waren, waar men oppervlakkig vermeenen zou, die wel met eenig omroeren en zoeken te zullen aantreffen. Zoo zou, om slechts iets te noemen, een, die Robertsons ‘History of the reign of the Emperor Charles V’ in handen nam, met het doel om daaruit een of ander te vernemen omtrent de naaste verwanten van den keizer, het getal zijner kinderen en zoo meer, - de bloote namen zelfs van die allen niet ontmoeten, al bladerde hij ook dat werk van voor tot achter naauwkeurig door.

Wij hadden echter nog eene andere, eene nadere bedoeling voor ons schrijven. - Het is verdrietig zoovele onjuistheden als men ieder oogenblik bespeurt, wanneer men, zelfs als degelijk erkende, geschiedwerken raadpleegt en onderling vergelijkt. Wij deden dit laatste hier met eenen juist niet zoo aanzienlijken voorraad boeken, grootere en kleine, ons daarbij alleen bezig hou-

dende met een klein aantal bijzondere personen, allen zich trouwens bewegende binnen eenen en denzelfden, betrekkelijk niet ruimen, tijdkring. Onze onderscheidene annotatiën in dit opzigt deelen wij hierop kortelijk mede: bij wijze, als het zoo heeten mag, van variae lectiones. Gereedelijk komen wij ieders aanmerking voor, dat vele, ja welligt de meesten der ónzen, niet van dat gehalte zijn, dat de zaak, of de persoon wien zij telkens gelden, daarmede staat of valt. Nogtans kunnen de volgende bladzijden voor sommigen misschien daarom wel als proeve dienen, tot een voorbeeld strekken, hoe vaak de een, naar het schijnt, weêr onbedacht iets verkeerds van een ander overneemt; en in elk geval ons aansporen tot een dubbel bekijken, zoo dikwijls wij in eenigen auteur een enkel persoon, eenen afzonderlijken datum, of eenig ander getal begeeren na te slaan. -

Beginnen wij alzoo eens met op te merken, dat in de 'Handleiding tot de kennis der Vaderlandsche Geschiedenis,' door Lodewijk Mulder (van onzen reeds in 'de Gids' daaraan geschonken lof nemen wij natuurlijk, om deze bijkomende kleinigheid, niets terug) mede nog onjuist staat aangewezen: 'Philips de Schoone liet behalve drie dochters twee zonen na'[1]. Ook in de 'Geschiedenis des Vaderlands,' door W.A. Elberts, ontmoet men dezelfde fout. 'Filips' - leest men daar - 'liet vijf kinderen na, waarvan het oudste Karel, te Gent geboren, toen zes jaren oud, hem onder den naam van Karel II opvolgde, doch die als keizer van Duitschland, later meer bekend is geworden onder den naam van Karel V'[2]. Maar ook Wagenaar schrijft insgelijks: 'Vyf Kinderen hadt Filips bij Joanna van Kastilie verwekt: drie Dogters, van welken de laatste omtrent vier maanden na zijnen dood ter weereld kwam, en twee Zoonen, Karel en Ferdinand'[3]. Kluchtig genoeg, dat misschien Wagenaar zelfs Bilderdyk even eene verschrijving deed begaan; want, dat die beter wist zal terstond mede blijken. Inmiddels vindt men ook weêr bij laatstgenoemden: 'Filip liet nevens zijne twee zonen, Karel en Ferdinand, drie dochters na, Elisabeth, Maria, Katharina, waar van de laatste *posthuma* (sic) was, in den gewoonlijk aangenomen zin van het woord'[4]. Onwillekeurig kunnen alzoo ook mede deze regelen van Bilderdyk anderen wel hebben misleid: ofschoon men dan zeggen mogt, dat zij, in dat geval, den voor een oogenblik niet verder rondzienden

1 Bl. 52.
2 Bl. 70 (5de druk).
3 Vad. Hist. IV, 337 (2de dr)
4 Geschied. d. Vaderl. IV, 334.

afschrijver van hem eene regte poets hebben gespeeld; daar Bilderdyk toch de vier dochters van Philips de Schoone - want zoovele liet hij ook na: te zamen zes kinderen - achtereenvolgens in hetzelfde deel opnoemt. Namelijk eerst, op bl. 312, ‘Leonora’, die nu aan het slot bij hem vergeten wordt. Vervolgens, op bl. 321, ‘Elisabeth.’ Later, op bl. 331, ‘Maria.’ Deze maken alzoo met die ‘Katharina’ te zamen vier uit, goed geteld.

Het blijft echter vreemd, wanneer men nagaat, hoe Bilderdyk met dat al hier zelf wel eenigzins in de war geraakt schijnt te zijn. Die ten slotte vergetene Leonora is hij, zou men mogen zeggen, al eer kwijt geraakt, en dat blijft zoo bij hem. Immers, bij de vermelding van de geboorte van ‘Maria’, schrijft hij nog: dat zij Philips *tweede* dochter was, waar men natuurlijk lezen moet *derde*. En zoo spreekt hij weêr later, in het vijfde deel zijner historie, een paar reizen van die zelfde Leonora, niet als de *zuster*, maar als de *schoon*zuster van Karel V. - Men leze aldaar, om kort te gaan, op bladz. 45, in plaats van ‘Leonora 's Konings oudste schoonzuster’: *Leonora 's Keizers oudste zuster*. Insgelijks, op bl. 70, voor ‘Het huwelijk van François met Karels schoonzuster’: *het huwelijk van François met Karels zuster*. - Zou Bilderdyk, nu hij eenmaal niet meer aan het bestaan dier Leonora, als zuster van Karel, scheen te denken, slechts later, bij eene kleine hieruit voortgerezene moeijelijkheid (als het huwelijk van Frans I ter sprake kwam met eene *zuster* van Karel - Eleonora genaamd - die hij nogtans bij zijne eigene opsomming van Philips kinderen, in die plaats hier boven, nergens zag staan) zich van de zaak maar hebben afgemaakt met - men zou haast zeggen - zoo wat in het blinde weg nu doodeenvoudig *schoonzuster* te schrijven? Ik mag dat niet aannemen, doch de fout is wel zonderling.

Men kan Arend hier ook (gelijk trouwens wel meer) op eene geringe onnaauwkeurigheid betrappen. Op bl. 281 van het tweede deel, derde stuk, zijner ‘Algemeene Geschiedenis des Vaderlands,’ schrijft hij onder anderen aldus: ‘Vóor zijn vertrek (naar Spanje in 1501) droeg Filips de zorg voor de opvoeding van zijn jeugdigen zoon, den naderhand beroemden Karel V, en van zijn dochtertje Isabella, later koningin van Denemarken, aan de hertogin-weduwe van Bourgondië op’ Hij verwijst daarbij naar Wagenaar, D. IV, bl. 320. Slaat men nu deze plaats op, zoo bevindt men dat aldaar van ‘Karel en nog eene *ouder* Dogter’ gesproken wordt, wier opvoeding bij die

gelegenheid aan de weduwe van Karel de Stoute werd toevertrouwd; doch de naam van die dochter blijft er onvermeld. Het zou intusschen hiér Eleonora moeten geweest zijn: Isabella (de Spaansche naam voor Elisabeth) was *jonger* dan Karel. Maar wij zagen reeds, dat Wagenaar in het getal van de dochters zich vergist heeft, en daar hij zijne *drie* niet bepaald opnoemt, zoo kunnen wij ook niet raden, wíe hij miste. - Ook soms Eleonore? - Indien deze er niet geweest ware, nu ja, dan kon men in plaats van ‘de oudste dochter van Philips’ ook ‘Elisabeth’ of ‘Isabella’ schrijven, en het waarschijnlijkste komt mij ook voor, dat mede Arend (die zich hier juist niet in vele bijzonderheden begeeft, en zelfs het getal van die dochters niet eens noemt, veel minder hare afzonderlijke namen), door die aangehaalde plaatsen van Wagenaar en Bilderdyk zich heeft laten van 't spoor brengen. - Toen Philips, om hier af te stappen, op het einde van 1501, zich met zijne gemalin naar Spanje begaf, had hij reeds *drie* kinderen, gelijk wij wel verder zullen zien.

Vreemd alweêr, dat ook Prescott voor een oogenblik die oudere Eleonora over het hoofd ziet. Zoo zegt hij, in zijne ‘History of the reign of Ferdinand and Isabella (Vol. II, ch. XII, p. 182. Lond. Ed. 1854): ‘The first fruit of this marriage’ (van Philips met Joanna) ‘was the celebrated Charles the Fifth, born at Ghent, February 24 th., 1500.’ - Intusschen schreef hij reeds zijne ‘Latter days of Charles the Fifth’ in den zomer van 1851[1]. En daarin verhaalt hij nog (bl. 132) onder anderen, hoe geschokt de keizer werd, weinige maanden voor zijn dood, over het afsterven van zijne zuster Eleonora, *die vijftien maanden ouder was*, volgens Karels, daar ter plaatse aangehaalde, eigene woorden. Wanneer ik alzoo sprak, hoe mede Prescott voor een oogenblik die Eleonora vergat, zoo wil ik daarom niet beweren, dat de verdienstelijke schrijver daarin geen tijd genoeg had, om dien blunder van ‘the first fruit’ uit de latere editiën van zijnen ‘Ferdinand and Isabella’ te doen verdwijnen. - Prof. Visscher in zijn ‘Leiddraad tot de Algemeene Geschiedenis van het Vaderland’ noemt al de kinderen van Philips de Schoone en Joanna behoorlijk op. ‘Een jonger broeder van Karel, in Spanje geboren, heette Ferdinand. Deze is hem later

1 Zie de aanteekening op p. 145, van zijne ‘History of the reign of Philip Second of Spain.’ London, 1855.

als keizer van het duitsche rijk opgevolgd. Zijne zusters, behalve de reeds genoemde Eleonora, waren Elisabeth, Maria en Katharina'[1]. Een paar regels te voren stond: 'Reeds was de echt des hertogs met eene dochter Eleonora gezegend, toen hem te Gent een zoon geboren werd.' Tot dus verre alles wel. - Maar nu leest men weêr verder, op bl. 22: 'dat Karel V met Isabella, de dochter zijner zuster, in den echt trad,' en daartegen protesteer ik. Die Isabella was de dochter zijner tante. - Karels moeder, Joanna, had nog twee jongere zusters, waarvan weêr Maria de oudste was. Deze was getrouwd met Emanuel de Gelukkige, ook wel de Groote genaamd, die van 1495-1521 over Portugal regeerde. En uit dit huwelijk werd Isabella geboren, met wie, in 1526, Karel V trouwde. Zij was alzoo zijne *cousine*, niet zijne *nièce*. Nogtans kon hier ligt eene vergissing plaats grijpen, daar die zelfde Emanuel, na den vroegtijdigen dood van Maria, die reeds zijne tweede vrouw was (hij was eerst gehuwd geweest met Maria's oudste zuster, Isabella, de oudste dochter van Ferdinand en Isabella) voor de derde maal in het huwelijk trad, en dat wel met die vaak besprokene, 'k zou haast zeggen, die telkens vergetene, Eleonora, die hém overleefde, even als haren tweeden gemaal, Frans I. Men kon alzoo ligtelijk verkeerd redeneren, op deze wijze: Karel trouwde met eene dochter van Emanuel, die getrouwd was geweest met zijne zuster, ergo: met de dochter van zijne zuster. - Alles goed, mits dan ook die vrouw van Karel het kind dier zuster geweest ware; doch, gelijk wij zoo even zagen, Isabella was de dochter eener vroegere vrouw van Emanuel. Wel was, als men dan zoo wil, zijne zuster Eleonora, bij Karels huwelijk, de *stief*moeder zijner bruid. Misschien kon, wat Bilderdyk schreef (D. V, bl. 41): 'Inmiddels voltrok Karel *op 's Pausen verlof* zijn huwelijk met Prinses Izabella,' enz., - indien men eenmaal aan geene andere vrouw van Emanuel, buiten die eigene zuster, dacht, de dwaling onwillekeurig versterken. Doch gewis, dat in het katholieke schiereiland geene huwelijken zelfs tusschen neef en nicht mogten gesloten worden (en zeker nog niet) zonder dispensatie van Rome.

Ofschoon wij hiervan zelfs geen al te breeden kring kunnen trekken, zoo zij toch nog het volgende, met een waarschuwend C.C. -

1 II, 7. - Van Meteren in zijne Historie (D. I, bl. 73. Uitg. v. 1748) somt insgeijks de zes kinderen hier op; nogtans in geheel verkeerde volgorde.

Cave Canem! - medegedeeld uit ‘Wolfgang Menzel's Geschichte der Deutschen bis auf die neuesten Tage’[1], en dat wel van bl. 536. ‘Philipp der Schöne schloss endlich einen Stillstand mit Karl von Geldern, um nach dem Tode der Königin Isabelle von Castilien im Namen ihrer Tochter Johanna, seiner Gemahlin, dieses Königreich in Besitz zu nehmen. Aber sein Schwiegervater, der alte Ferdinand von Arragonien, misgönnte der Tochter und dem Eidam die Thronrechte, so lange er noch lebte, und heirathete noch bei hohen Jahren eine junge Französin, um wo möglich noch einen Erben zu erzielen, der dem jungen Habsburger wenigstens den Besitz Arragoniens entreissen sollte. Der grausame Vater lies die arme Johanna, während Philipp noch in den Niederlanden war, in Medina del Campo einsperren. Sie wollte zu ihrem Gatten, den sie gränzenlos liebte. Sie stellte sich unter das Thor und wich nicht von der Stelle, trotz Nacht und bösem Wetter, bis aufgemacht werden würde. Ihrem Gemahl selbst wurde sie als wahnsinnig geschildert, aber sein Abgesandter fand, dass sie ganz bei Sinnen und nur von der zärtlichsten Liebe für ihn bewegt sey. Er vereinte sich wieder mit ihr. Aber bald darauf starb er, an einer Erkältung oder an Gift. Man warf Johannen vor, ihn aus Eifersucht vergiftet zu haben, aber das lag nicht in ihrem bisherigen Charakter. Weit sicherer trifft der Verdacht den alten Ferdinand.’ - Onze Denunziant of Franzosenfresser, zoo als Börne en Heine dezen Menzel in hunne bekende zoetsappige brochuren beurtelings gelieven te noemen, maakt het hier in elk geval wel wat al te erg. Wilde hij soms als Duitscher partij trekken voor zijnen vrij onbeduidenden ‘jungen Habsburger’, zoo diende hij dat althans op betere gronden te doen; nu zou men haast vragen, of hij wel te goeder trouw aldus schreef. Wij kunnen hier niet in te vele bijzonderheden treden; nogtans verdienen deze zaken wel, om ze eenigzins nader in oogenschouw te nemen.

De eenige zoon van Ferdinand en Isabella, Joan, was kort na zijn huwelijk, in 1497, kinderloos gestorven. De eerzuchtige Philips, die met Joans eerstvolgende zuster, Joanna, getrouwd was, beschouwde van dat oogenblik af, met en benevens zijne gade, zich als erfgenaam van de troonen van Castilië en Aragon. Doch daar was nog eene oudere zuster van Joan, Isabella, reeds even vermeld als gehuwd aan Emanuel van Portugal. Ferdinand en Isabella wenschten, wat Philips zich terstond had aangematigd, wettig te

1 Stuttgart und Tübingen, Cotta, 1837.

doen erkennen in hunne oudste dochter en haren echtgenoot. De Cortes van Aragon waren eenigzins weêrbarstig: volgens de zoogenaamde Salische wet, mogt ook bij hen geene vrouw de kroon dragen. Maar toen kort daarop Isabella en Emanuel een zoon kregen, Miguel, was daarmede die zwarigheid vooreerst uit. Al kon de moeder zelve geene erfgename zijn van den troon, zoo werd daarom niet betwist, dat zij de regten daarop kon overbrengen op eene mannelijke spruit, en dien ten gevolge werd de jonge Miguel, op plegtige wijze, als de wettige opvolger, ook voor de kroon van Aragon erkend. Miguels moeder was inmiddels overleden een uur na zijne geboorte. De zoon stierf insgelijks reeds vóor zijn tweede jaar, en door diens dood viel nu van zelf zijn regt van opvolging op Joanna en Philips. Het was om deze reden, dat de aartshertog met haar de reis naar Spanje aannam, in het laatst van 1501: namelijk, om zich beiden met hunne kinderen door de gezamenlijke Cortes als troonerfgenamen te laten huldigen. De tegenkanting van Aragon, vroeger bij Isabella (Emanuels echtgenoote) ingebragt, was ditmaal geen hinderpaal meer. ‘There was some opposition raised,’ schrijft Prescott (waarbij hij naar de eigene woorden van Zurita verwijst) ‘but the king Ferdinand had managed it so discreetly beforehand, that there was not the same difficulty as formerly’[1]. Spanje stond echter weldra Philips tegen, en in weêrwil van Ferdinand en Isabella, maar vooral van Joanna, die te ver in zwangerschap gevorderd was om de terugreis met hem te kunnen aannemen, vertrok hij, in December 1502, met zijn gansche Vlaamsche gevolg, weêr naar de Nederlanden. In Maart daarop beviel Joanna van haren tweeden zoon, Ferdinand. Na het vertrek van haren echtgenoot, wien zij hartstogtelijk - mogelijk wel al te hartstogtelijk - lief had, was zij steeds in diepe droefgeestigheid verzonken geweest, en openbaarde zich die krankzinnigheid, welke haar tot den dood bijbleef. Op eenen avond, in November van dit zelfde jaar, 1503, terwijl hare moeder afwezig was te Segovia, verliet zij hare vertrekken in het kasteel te Medina del Campo, ongekleed en zonder haar voornemen bekend te maken. Zij kon het verlangen niet meer weêrstaan om haren onverschilligen echtgenoot te volgen. De bisschop van Burgos, belast met het toezigt van haar huis, wist niets beters te doen, als zij halstarrig weigerde zelfs om zich wat

1 Ferdinand and Isabella. II, 184. n. 3.

meer te kleeden, en ten minste den dag af te wachten; dan de poorten van het kasteel te sluiten en in allerijl naar hare moeder te zenden. Joanna hevig verontwaardigd, bleef den ganschen nacht in de open lucht bij een der poorten staan, en was er hoogstens toe te bewegen - welke moeite en pogingen Ximenes, de beroemde aartsbisschop van Toledo, en een neef des konings, de admiraal Henriques (door Isabella, die ziek lag, terstond vooruitgezonden) ook aanwendden - om den nacht althans in eene ellendige, digt daarbij gelegene keuken door te brengen. Zoodra de dag aanbrak, nam zij echter dadelijk hare vorige standplaats weêr in, en niet zonder inspanning gelukte het eerst der hevig geschokte moeder, welke haar nog in dien zelfden toestand vond, om de kranke binnen hare vertrekken terug te geleiden.

Ziedaar het eenvoudig verhaal van dat gebeurde te Medina, zoo als geloofwaardige tijdgenooten zulks hebben medegedeeld[1]. Vooreerst leefde Isabella alzoo nog. Bovendien had Menzel ook mogen bedenken, dat die ‘grausame’ vader zijne dochter toch nog al met toegevendheid liet ‘einsperren,’ wanneer zij maar zoo naar de poort kon loopen, en daar gedurende een ganschen nacht in de vrije lucht blijven staan: tirannen hebben anders nog al strenge en scherpe wachters.

Intusschen leed, door hetgeen hier gebeurd was, de gezondheid van de moeder ontegenzeggelijk meer dan die van de dochter. Joanna keerde in het begin van de lente van 1504 weêr naar Vlaanderen terug, tot haren echtgenoot. Het ligtzinnig gedrag van dezen, gevoegd bij zijne koelheid jegens haar, verergerden daarop in nog heviger mate den kanker harer jaloezie, en daarmede de vlagen harer krankzinnigheid. Ergerlijke tooneelen grepen soms plaats aan het hof van Philips. De tijdingen daarvan griefden hare ongelukkige ouders diep. Ferdinand verviel in eene ziekte, en Isabella kwijnde weg nog in dit zelfde jaar. Zij stierf op den 26sten November 1504. Van toen af verrezen zeer ernstige geschillen tusschen Ferdinand en zijn schoonzoon. Eerstgenoemde was door Isabella, kort voor haren dood, in haar uitvoerig testament, tot regent van Castilië benoemd, gedurende de minderjarigheid van Joanna's oudsten zoon. Volgens de geschreven wet van Castilië had de souverein het regt een regentschap te benoemen, in geval van nog geene meerderjarigheid of onvermogen van den vermoedelijken troonopvolger. De

1 Men leze Prescott, Ferdinand and Isabella. II, p. 201, en volgg.

Cortes, door Ferdinand in Januarij van het volgende jaar bijeengeroepen, schonken hunne volle goedkeuring aan de beschikking van Isabella, legden den eed van getrouwheid af aan Joanna als koningin en eigenaar (*reina proprietaria*) van den troon, en aan Philips als haren gemaal; doch erkenden verder Ferdinand als den wettigen regent van het rijk. Deze zwoer vervolgens zelf den gebruikelijken eed van de wetten en vrijheden van het land te zullen eerbiedigen; en een afgezantschap uit de Cortes vertrok met een geschreven document naar Vlaanderen, om de nieuwe souvereinen van al het gebeurde behoorlijk te onderrigten.

Philips gaf echter zijne regten op den troon van Castilië maar geenszins zoo dadelijk op. Ferdinand had den Castiliaanschen adel, gedurende al den tijd zijner regering, volstrekt niet voor zich ingenomen, daar hij steeds er op uit was geweest om hunne groote privilegiën te kortwieken en de vrijheden der steden daarentegen te doen rijzen. Slechts weinig getrouwe aanhangers mogt hij daarom onder de Grandes tellen, en de meesten hunner spiegelden zich eene veel liefelijker toekomst voor onder het bestuur van een jeugdig, onervaren vorst als Philips, dan onder den voortdurenden zwaren schepter van diens schoonvader; vooral nu de geliefde Isabella aan de gemeenschappelijke regering, steeds nog zoo verstandig door haar geleid, door den dood ontrukt was. Zij zetteden alzoo, reeds van het oogenblik af, dat die bepaling omtrent het regentschap, in Isabella's testament, was uitgelekt, Philips in geheime brieven aan, om zijne regten op den troon van Castilië niet op te geven. Dit lag trouwens reeds in het geheel niet in zijn karakter; doch nu nog daarenboven door de Grandes gerugsteund, besloot hij oogenblikkelijk naar Spanje te gaan, zijnen schoonvader tevens aanschrijvende, dat hij de regering onmiddellijk moest neêrleggen en zich begeven binnen zijne Aragonesche staten.

Was Philips intusschen hierbij in zijn goed regt of niet? - that is the question. Ferdinand had dadelijk na den dood zijner gade, afstand gedaan van den titel van koning van Castilië, welken hij sedert zijn huwelijk gevoerd had. En te gelijk had hij met de wapenherauten, naar de gebruikelijke wijze, de beklimming van den Castiliaanschen troon door Philips en Joanna, plegtig laten verkondigen. Wij hebben gezien, dat zij reeds vroeger als de vermoedelijke erfgenamen van het rijk werden gehuldigd. Alleen was daarbij destijds nog de bepaling gemaakt door de

Cortes van Aragon, dat ingeval Ferdinand nog soms een zoon mogt krijgen, deze zijn opvolger in genoemd rijk zou zijn. Maar Castilië stond intusschen geheel op zich zelve: het eigenlijk rijk van Isabella. En wat was daar vroeger gebeurd? Wel, toen Isabella aan den troon kwam en als koningin werd uitgeroepen, als *reina proprietaria*, toen was toch tevens haar gemaal, bij die zelfde proclamatie aan het volk, tot koning van Castilië verkondigd, welken titel, naar wij zoo even zagen, hij ook behield tot aan den dood zijner vrouw. Dien zelfden titel erkende ook Ferdinand terstond als wettig te zijn overgegaan op den man zijner dochter. Schoonvader en schoonzoon stonden beurtelings in dezelfde verhouding tot den Castiliaanschen troon. En de Cortes, even als zij vroeger Philips als toekomstigen koning hadden gehuldigd, legden mede als zoodanig in die genoemde vergadering van Januarij ook den eed aan hem af. Doch in weêrwil van dit alles zou hij nu niets te zeggen hebben en Ferdinand eenig regent blijven? Neen, die beslissing van de Cortes komt ons onbillijk voor. Wij nemen terstond aan, dat Isabella wettig een regent benoemen kón: dat het geval van incapaciteit van den troonerfgenaam zich hier ook werkelijk voordeed. Doch mogt zij daarom eenen *eenigen* regent benoemen; moesten de regten van Philips door die eigene benoeming vervallen? Wij beweren van neen. Naar onze bescheidene meening kon en mogt Ferdinand de regent zijn voor Joanna, maar Philips daarbij voor zijn eigen persoon opkomen om de regering met hem te deelen. Dat hij voorgaf in de eerste plaats als voogd van zijne vrouw en zijnen minderjarigen zoon te mogen handelen, was welligt een onomstootelijk regt voor hem in alle andere opzigten, maar hier gewis minder afdoende dan zijne eigene aanspraak op den troon, als gemaal. Het verwondert ons eenigzins, noch door Robertson, noch door Prescott deze onderscheiding gemaakt te zien. De eerste behoefde, om Philips in zijn regt te stellen, de deugdelijkheid niet te betwijfelen van dat testament van Isabella. Doch de ander ging gewis weêr te ver, met aan dat document de kracht toe te kennen van Philips te mogen uitsluiten van de regering. Er waren hier wel degelijk *twee* opvolgers. Indien de wet al bepaalde, om ingeval van onbekwaamheid een regent te kunnen benoemen, zoo gold dit geval hier dan toch voor Joanna alleen. Zoolang niets dergelijks tegen Philips kon worden ingebragt, mogt ook zijn zelfstandig, zijn eigen regt niet worden aangetast. Ferdinand en Philips had-

den alzoo beiden te gelijk over Castilië kunnen regeren. De eerste juist niet tot aan de meerderjarigheid van Karel, maar zoo lang als Joanna leefde en krankzinnig bleef: daar zij immers, wanneer zij zelve de teugels van het gebied had kunnen voeren, die voor haar leven gehouden had; - de tweede tot aan den dood van Joanna, even als Ferdinand zulks gedaan had tot aan den dood van Isabella. Ware Joanna vóor Philips komen te sterven, welnu, dan waren én Ferdinand én Philips te gelijk afgetreden en de regering op den oudsten zoon, op Karel, overgegaan, en ingeval deze alsdan nog minderjarig mogt geweest zijn, was er natuurlijk weêr een nieuw regentschap ontstaan; doch verder behoeven wij nu niet te gaan.

De schoonvader en schoonzoon stonden intusschen na het nu gebeurde als vuur en water tegenover elkander. Beiden deden al het mogelijke, zonder om te zien of alle middelen wel even eerlijk en regtschapen waren, om elkaâr de loef af te steken. Om zijnen gehaten schoonzoon ten minste, zoo mogelijk, den troon van Aragon af te snijden, trouwde Ferdinand alzoo weêr op den 18^{den} Maart van het jaar 1506. Deze ‘junge Französin’ (het is alsof Menzel van eene soubrette sprak) heette nogtans Germaine de Foix, toen achttien jaren oud, eene nicht van Lodewijk XII, koning van Frankrijk. ‘Die hohen jahren’ van Ferdinand waren 53. Zijne hoop echter om nog kinderen te krijgen bleef onvervuld, en allergelukkigst voor de eenheid van Spanje. Het mag ook niet ontkend worden, dat Ferdinand door dit huwelijk nagenoeg aller gemoederen, niet zonder reden, van zich afkeerig maakte. Niet alleen door den geringen eerbied, welken hij daarmede betoonde voor de bij ieder nog zoo levendige nagedachtenis aan Isabella; maar vooral door de voorwaarden en bepalingen bij die verbindtenis aangegaan, het werk van spijt en geheel zelfzuchtige staatkunde. Doch van den anderen kant rukte hij zich door die plotselinge wending, in Frankrijks koning, een der meest geduchte bondgenooten van zijnen schoonzoon los: eenen bondgenoot, nu vooral te vreezen, daar diens aanspraken op Napels, in overleg met Philips, zich op hetzelfde oogenblik van verwarring, op nieuw dreigende aan den horizon vertoonden.

Keizer Maximiliaan had zich tevens op geenszins dubbelzinnige wijze aan de zijde van zijn zoon Philips geschaard. Men stelle zich de toedragt van zaken toch ook even eenvoudig als waar voor. Ferdinand had dertig jaren, gewis niet zonder roem, mede over Castilië geregeerd. Hij was heerschzuchtig van karakter; doch

ook zonder dat - nu hem ten slotte, in plaats van regent te kunnen blijven, waarvoor hij benoemd en door de Cortes wettig erkend was, door zijnen schoonzoon, wien hij even als Isabella haten moest wegens diens gedrag jegens hunne dochter, eenvoudig werd aangezegd, om in den kortst mogelijken tijd het land te verlaten, - was het nu wel zoo geheel onnatuurlijk, dat hij, hoe dan ook, zich zocht staande te houden? Men verlieze niet uit het oog, dat niet Castilië alleen hem dreigde te ontglippen; waarmede wij nogtans niet geacht willen worden al zijne gedragingen in dezen goed te keuren. - Waar het trouwens op déloyauteit en slechte praktijken aankwam, waren schoonvader en schoonzoon in elk geval aan elkander gewaagd.

De laatste behield eindelijk het veld. Ferdinand had in het geheim een brief van Joanna weten te verkrijgen, waarin zij ten volle toestemde, dat hij voor haar de regering zou blijven voeren. Doch niet zoodra had Philips van dien brief kennis gekregen, of hij sloot zijne vrouw op, en liet haar gestreng bewaken. Op het vernemen van dat aanstaande huwelijk met de zuster van Lodewijk XII, welke tijding loodzwaar op hem was neêrgevallen, had Philips echter gezocht om een vergelijk met zijn schoonvader aan te gaan: bloot om tijd te winnen, totdat hij zelf in Spanje zou kunnen aanlanden, werwaarts hij den weg door Frankrijk nu tevens voor zich zag afgesloten. Doch zoo Philips al begreep, dat straks bij zijne aankomst het aanzienlijkste deel van Castilië zich aan zijne zijde zou scharen, en hij alsdan naar welgevallen over dat gansche verdrag zou kunnen heenstappen: zijn schoonvader toch ook ging met dezelfde kwade trouw te werk en zette ook zíjne plannen bedekt voort. Den 14^{den} November 1505 werd inmiddels dat zoogenaamde verdrag van Salamanca tot stand gebragt, waarvan de hoofdbepalingen waren: dat Castilië zou geregeerd worden in de gezamenlijke namen van Ferdinand, Philips en Joanna: de eerste zou de helft trekken der inkomsten. Maar eindelijk landde Philips met zijne echtgenoote en talrijk gevolg, en bovendien vergezeld van drieduizend welgewapende Duitsche voetknechten, te Coruna (la Corogne) in Galicië, nog geene zes weken nadat het huwelijk met Germaine voltrokken was. Spoedig schaarden zich zes duizend Spanjaarden, met genoegzaam al den adel, aan zijne zijde. Dus uitgerust begon hij met dadelijk te proclameren, dat hij zich volstrekt niet gebonden achtte door dat verdrag van Salamanca, doch eenvoudig

voor zich en Joanna den troon kwam in bezit nemen. Te vergeefs zocht de trouwe Ximenes voor zijnen ongelukkigen meester, die zelfs onderscheidene poorten weldra voor zich gesloten zag, Philips tot een billijk vergelijk te bewegen; ja, eene ontmoeting met zijn schoonzoon werd hem zelfs in 't begin halstarrig ontzegd. Nog voor den 23sten Junij had er eindelijk eerst eene zamenkomst tusschen beiden plaats, in eene vlakte op de grenzen van Leon en Galicië. Daar verscheen Philips met een groot uitgerust leger, alsof hij slag dacht te leveren; Ferdinand slechts gevolgd van een paar honderd edelen, meestal Aragonezen en Italianen. De gewezen koning werd diep gegriefd bij het zien van zoo velen zijner vroegere onderdanen te midden van de scharen zijner tegenstanders, doch hield zich uiterlijk zeer kalm en gedroeg zich bij dit alles met veel waardigheid. De schoonzoon was meer verlegen. Hij bleef echter, krachtig en sterk als hij zich gevoelde, onverzettelijk aan zijne, naar hij beweerde, uitsluitende regten zich vasthouden. De bijeenkomst leidde tot geenerlei beslissing. Joanna's naam werd daarbij niet genoemd. De vader mogt zelfs zijne dochter niet zien.

Inmiddels waren verontrustende tijdingen uit Napels gekomen. De ongelukkige monarch, wel inziende dat hij, met hier langer te blijven onderhandelen, slechts gevaar liep van zijne Italiaansche belangen op het spel te zetten, besloot daarop liever zelf naar Napels te gaan en de eindschikking over Castilië aan den schranderen aartsbisschop van Toledo over te laten. Vier dagen later bragt deze een verdrag tot stand, waarbij de voormalige koning de volle souvereiniteit van Castilië aan Philips en Joanna overgaf, zich alleen voorbehoudende het grootmeesterschap der militaire orders, mitsgaders de inkomsten hem gevrijwaard bij Isabella's testament. Alvorens dit stuk te teekenen, maakte hij nogtans, in tegenwoordigheid van onderscheidene getuigen, een formeel protest op, waarin hij verklaarden, alles onder dwang te hebben goedgekeurd, en alleen uit afkeer voor eenen binnenlandschen oorlog; ten slotte betuigende van, zoodra hij daartoe bij magte zijn mogt, zijne regten op het regentschap te zullen doen gelden en zijne dochter uit hare gevangenis te verlossen. Maar daarop zond hij nog weêr eenen rondgaanden brief uit, gedagteekend 1 Julij, aan al de deelen van het koningrijk berigtende, dat hij, in weêrwil van zijn eigen regt en zijne magt tot het tegendeel, te voren besloten had om te zullen handelen, gelijk hij gedaan had,

zoodra zijne kinderen den voet in Spanje zouden hebben gezet.

Met regt merken zijne geschiedschrijvers op, dat het niet gemakkelijk is de draden te vatten van dit weefsel van geveinsdheid en onstandvastigheid. Waartoe moest dit laatste stuk dienen? Waarvoor de kracht van zijn protest dus bij de eigene geboorte verlamd? Gevoelde hij berouw daarover? - die vraag zou meer dan onnoozel mogen heeten. Was het, om, door zich zelf als een goedig slagtoffer te doen voorkomen, den haat der Castilianen over te laden op het hoofd van Philips? Dat zou men mogen noemen al zijne eigene glazen in te slaan, voor de voldoening van een paar bij zijn buurman te verbrijzelen. In één woord, het is moeijelijk uit deze laatste handelingen regt wijs te worden.

Eene tweede en laatste ontmoeting greep hierop den 5^{den} dier zelfde maand tusschen de beide partijen nog plaats. Deze geschiedde alleen met het doel, ofschoon het publiek daarvan onmogelijk dupe zijn kon, om te doen zien, althans uiterlijk het blijk te geven, dat zij behoorlijk verzoend waren. Spanje is het land van decorum. Het was echter ook toen nog den ongelukkigen vader niet geoorloofd zijne dochter te omhelzen.

Philips nu, alléén gelaten, ontving op nieuw met Joanna de eeden der Cortes als koning en koningin; waarbij tevens de jeugdige prins Karel gehuldigd werd als vermoedelijk troonopvolger. Hij had gaarne gezien, dat men zijne vrouw, nu altijd in het zwart gekleed, steeds diep treurig en weigerachtig om aan eenige feestelijkheid van inhuldiging als anderzins deel te nemen, - krankzinnig verklaard, en daarmede den last der regering geheel alleen in zíjne handen gelegd had; doch het gevoel der natie kwam van alle kanten hiertegen op. Zijn bestuur nogtans werd in dien korten tijd reeds zóo willekeurig, zóo ligtzinnig; werd weldra zóo algemeen verafschuwd; ja, gaf hier en daar zelfs al aanleiding tot onheilvoorspellende opschuddingen, dat het bezwaarlijk te voorzien was, hoe hem de natie, met zijnen ganschen stoet van onbeschaamde Vlaamsche vreemdelingen, jaren lang zou geduld hebben. Gelukkig stierf hij vrij onverwacht, op den 25sten September 1506, nog eerst acht en twintig jaren oud. Hij overleed aan de gevolgen, als men zoo wil, van het kaats-spel. Na zich door deze zijne lievelingsuitspanning buitengewoon te hebben verhit, had hij zich plotseling te veel verkoeld, waarbij *men zegt* (want ik wensch met geenen Browniaan hierom overhoop te liggen) dat men verzuimde hem ader te

laten. Van vergiftiging vindt men evenwel ditmaal ook weêr sprake[1], even als op zijne terugreis uit Spanje, toen hij dat land voor de eerste maal bezocht had, en vervolgens te Lion ziek werd. Dat vooral Menzel van deze omstandigheden, liever zeg ik nog, deze geruchten, gretig partij trekt, en Joanna en Ferdinand beiden, ofschoon altijd meer den laatsten, hierbij voor de regtbank voert, kan niemand verwonderen: in een drama, als men toch eenmaal aan 't schilderen is, maakt iets dergelijks geen kwaad effect!

Gelukkig dat de oude Ximenes te midden van de algemeene ontsteltenis, door den onverwachten dood van Philips te weeg gebragt, het hoofd niet verloor. Toen hij diens einde zag naderen, riep hij eenige aanzienlijke mannen, waaronder nog twee Vlaamsche edelen, in zijn paleis bijeen, om een voorloopig regentschap in te stellen, bestaande uit zeven leden. Joanna was trouwens door niets te bewegen om zich hierna met eenige zaak te bemoeijen: zelfs niet tot het onderteekenen van eene oproeping der Cortes. Zonder een traan te storten - zij schreidde haar gansche leven niet meer, hetwelk zij nog een halve eeuw voortsleepte - bleef zij als versteend zitten naast het lijk, dat zij zoo lang als het maar mogelijk was bij zich behield en nog aanbad, op alles antwoordende, wat men haar voorleî: dat haar vader wel komen zou om zich met zaken te bemoeijen; dat háar pligt voortaan alleen bestond in het bidden voor de ziel van den afgestorvene. Slechts voor muzijk scheen zij nog gevoelig te blijven. Eerst tegen het einde van December was zij er toe te bewegen om Burgos te verlaten (de plaats waar Philips gestorven was), en het lijk te gaan bijzetten te Grenada. Een enkel oogenblik vóor haar vertrek gaf zij, om zoo te zeggen, nog een teeken van leven, tot doodelijke ontsteltenis evenwel van alle Vlamingers in 't bijzonder. Toen herriep zij namelijk op het onverwachts alle privilegiën, sedert Isabella's dood aan afzonderlijke personen geschonken; waarbij zij tevens hare tegenwoordige raadslieden ontsloeg en de vroegere van hare moeder wederom aanstelde. Een van die gedemissioneerden, die ook juist geen phenix in de regten moet geweest zijn, voegde zij daarbij vrij sarkastisch toe: dat hij nu den tijd had, om zijne studiën te voltooijen te Salamanca.

Het voorloopig regentschap handelde aldus vooreerst maar op eigene verantwoordelijkheid door, ofschoon het zich weldra door

1 Zie hierover: Histoire du règne de Charles-Quint en Belgique, par Alexandre Henne. Brux. et Leipz. 1858. T. I, p. 119 etc.

de bijeengekomene Cortes erkend zag. Zijne taak was gewis niet van de gemakkelijkste. Zij, die de heftigste tegenstanders van den katholieken koning geweest waren, wilden zich nu liever in de armen werpen beurtelings van Portugal of van Maximiliaan. Voor Ferdinands zaak was het voorzeker een geluk dat men zoo weinig vertrouwen stelde in al de daarop ook volgende fraaije beloften en redeneringen van den Duitschen keizer, doch nog meer voorzeker, dat het hoofd van 't regentschap, Ximenes, zijn getrouwe, volijverige, schrandere aanhanger gebleven was. Oogenblikkelijk na Philips overlijden, had hij hem verzocht weêr naar Spanje terug te komen. Ferdinand was intusschen voortgegaan met zijne Napelsche aangelegenheden in orde te brengen. Hoe langer hij uitbleef, des te hooger steeg het verlangen naar hem. De vrees voor de gevolgen eener langdurige anarchie - hoe geregeld daarin voor 't oogenblik ook voorzien mogt zijn - en niet het minst de vergelijking van de korte regering van Philips met de vroegere van Isabella en Ferdinand, deden binnen weinige maanden genoegzaam aller oogen reikhalzend op hem vestigen. Eindelijk verscheen hij in zijne eigene haven van Valencia, den 20sten Julij 1507. De Castilianen ontvingen hem daarop met opene armen, en de katholieke koning gevoelde zich op nieuw weêr zoo vast in den zadel gezeten, dat hij de bijeenroeping der Cortes, om zijne nieuwe stelling te bevestigen, vooreerst onnoodig scheen te oordeelen. Eerst in 1510, den 6^{den} October, geschiedde zulks, en toen nam hij de wettige eeden af als bestuurder des rijks, in naam zijner dochter en als voogd van haar zoon. Nu regeerde hij nog tot aan zijnen dood, welke voorviel op den 23sten Januarij 1516. Zijne Germaine overleefde hem. Over de directe aanleiding tot zijn overlijden, schrijft Robertson aldus: ‘Ferdinand, in order to procure a blessing, of which, from his advanced age, and the intemperance of his youth, he could have little prospect, had recourse to his physicians, and by their prescription took one of those potions which are supposed to add vigour to the constitution, though they more frequently prove fatal to it. This was its effect on a frame so feeble and exhausted as that of Ferdinand’ -[1].

De kinderen van Ferdinand en Isabella, ofschoon bijna allen

1 Hist. of the reign of Charles the Fifth, p. 96 (van de Lond. edit. van 1857 - in één deel met Prescotts: *account of the Emperors life after his abdication*).

hier reeds voorgekomen, willen wij nogtans, op de rij af, nog even opnoemen. Voor het inprenten van de hoofdgebeurtenissen uit hunnen tijd, zich grootendeels rondbewegende om die vorstelijke namen, kunnen dergelijke overzigten wel eenig nut opleveren. Daarom zijn die geslachttafels tusschenbeide, vooral in de nieuwere geschiedenis, zeer aanbevelenswaardig. Vermits zij dan altijd naauwkeuriger zijn dan die bij Pütz onder andere, waar soms natuurlijke kinderen met wettige door elkander worden gesmeten, en dan weêr namen zijn vergeten, die men niet missen mogt. De afzonderlijke ‘Geslacht-Tafels der Koningen van Europa, van 1500-1852,’ door Mr. G. Dorn Seiffen uitgegeven, kunnen gewis goede diensten bewijzen, doch zijn overigens ook niet geheel vrij van kleine gebreken. Zoo missen wij reeds terstond alhier, bij Ferdinand, de vermelding van diens tweede vrouw, welke nogtans, naar wij zagen, hoe lijdelijk anders ook daarbij, eene voorname rol mede inneemt in de Spaansche geschiedenis.

Van die bedoelde kinderen alzoo was de oudste:

Isabella, geboren in 1470 den eersten October. Zij was eerst gehuwd met Alonso, vermoedelijken troonopvolger van Portugal, zoon van Joan II, in 1490. Slechts weinige maanden daarna betreurde zij reeds het afsterven van haren echtgenoot. Daarop verbond zij zich op nieuw met den neef en opvolger van genoemden Joan II, namelijk met Emanuel de Groote, of de Gelukkige, in 1497. Zij stierf in het volgende jaar, een uur na de geboorte van haren zoon Miguel. Zie verder hierboven bl. 58 en volgende.

Joan, prins van Asturië, werd eerst acht jaren na zijne zuster den 30sten Junij 1478 geboren. In 1497 (3 April) trouwde hij met Margaretha, dochter van Maximiliaan en Maria van Bourgondië. Men vindt den naam van Margaretha bijna niet vermeld, zonder dat daarbij van haar grafschrift gewaagd wordt, door haar zelve vervaardigd toen zij schier verging op zee, bij haren overtogt, als bruid van Joan, naar Spanje. (Waarbij men niet vergeten moet, dat de Fransche koning, Karel VIII, met wien zij éerst zou getrouwd zijn, haar onbeschaamd weg aan haren vader Maximiliaan had teruggezonden, toen hij begreep een voordeeliger huwelijk te kunnen aangaan met Anna van Bretagne.)

> ‘Ci gist Margot, la gentil' damoiselle,
> Qu'a deux maris, et encore est pucelle. -

met varianten altijd. - Joan stierf intusschen reeds in hetzelfde

jaar, op den 4den October, kort na het huwelijk zijner zuster met Emanuel. Na zijn overlijden beviel Margaretha, doch van een dooden zoon. Zij huwde daarop andermaal in 1501, met Philibert II, hertog van Savoye, en werd wederom weduwe in 1505, zonder kinderen. Na den dood van haren broeder Philips de Schoone, werd zij door haren vader, die hier als keizer en tevens als voogd en regent voor zijnen minderjarigen zoon, prins Karel, optrad, tot gouvernante van de Bourgondische Nederlanden benoemd, en tegelijk belast met het opzigt over de opvoeding van haren neef. Niet zonder bekwaamheid bleef zij het bestuur leiden tot aan haar uiteinde. Zij stierf, zoo als men bij Bilderdyk vindt aangeteekend, ‘aan een wond in den voet, van een stuk glas in haar muiltjen gevallen, waar 't koud vuur in kwam: te Mechelen in 1530[1]; waar haar tombe ook de wond in den voet vertoont. Haar zinspreuk was: *fortune, infortune, fort-une*. - Met Louise van Savoye, moeder van Frans I, bragt zij te Kamerijk, den 5den Augustus 1529 (Schlosser schrijft 3 Augustus) den zoogenaamden Dames-vrede tot stand, tusschen den Franschen koning en Karel V. De beide dames hadden ieder een huis betrokken, dat met het andere inwendige gemeenschap had, en bezochten elkander dagelijks zonder formaliteiten. Trouwens, Louise en Margaretha's overleden tweede echtgenoot, Philibert, waren volle broeder en zuster, kinderen van Philips II, hertog van Savoye. Naar de bij dien vrede bedongen voorwaarden te oordeelen, won Margaretha het ver in diplomatieke talenten van hare behuwdzuster.

Joanna, de ongelukkige krankzinnige volgt nu. Zij werd geboren den 6den November 1479. Wegens hare sterke gelijkenis op Ferdinands moeder, plagt Isabella haar schertsenderwijze hare ‘schoonmoeder’ te noemen; waarbij wij, mutatis mutandis, onwillekeurig aan het:

> ‘At, pater ut gnati, sic nos debemus, amici
> Si quod sit vitium, non fastidire’ -

van Horatius denken; want Joanna bezat weinig uiterlijke bekoorlijkheden: hetgeen, bij eenen echtgenoot als de hare, een

1 Volgens Arend (1). II, St. III, 611) in den nacht van den 30sten Nov. op den 1sten December. Hij spreekt daar ook nog van opium, die haar dood verhaast zou hebben. Wagenaar (D. V, 14) stelt haar uiteinde eenige dagen vroeger.

wezenlijk ongeluk heeten mogt. Zij trouwde met Philips in 1496; volgens Prescott[1], te Rijssel; volgens Wagenaar[2], Bilderdyk[3] en Arend[4] te Antwerpen: welk laatste waarschijnlijker is, te meer daar zij te Arnemuiden binnenliep[5]. Arend (in 't voorbijgaan) zegt, dat het huwelijk plaats greep op den 19^{den} October; Bilderdyk op den 20sten; Wagenaar en insgelijks wêer Visscher[6], op den 21sten dier maand. Schlosser[7] stelt het eerst een jaar daarna, in 1497, na den dood van Joan. Ten onregte: de zuster trouwde vóor den broeder. De bruid van den laatsten, Margaretha, vertrok naar Spanje met dezelfde vloot (die daarvoor op haar had moeten wachten) waarmede Joanna was aangekomen. Over de kinderen van deze - straks. Na den terugkeer van haren vader, Ferdinand (zie boven bl. 68), was zij er naauwelijks toe te bewegen geweest een voegzamer verblijf te betrekken te Tordesillas in Valladolid. De overblijfsels van haren aangebeden Philips werden toen neêrgelegd in het klooster van St. Clara, in dier voege, dat zij uit de vensters van haar paleis op zijn graf kon turen. Dus kwijnde zij voort, nog zeven en veertig lange jaren, zonder ooit de muren van hare woning te verlaten; en ofschoon haar naam al dien tijd, te gelijk met dien van haren zoon, Karel V, in alle publieke akten verscheen, zoo was zij evenwel er niet éenmaal toe te bewegen om een enkel stuk te onderteekenen, veel minder om aan eenige zaak, den staat betreffende, deel te nemen. Karel wachtte nogtans, om de kroon van Spanje neêr te leggen, eerst haren dood af, en liet toen voor zijne beide ouders een prachtig graf oprigten in de hoofdkerk van Grenada, naast dat van Ferdinand en Isabella.

Maria was hun vierde kind, en zag het eerste levenslicht te Cordova in 1482. Zij trouwde met Emanuel, weduwenaar van hare oudste zuster, bij wien zij onderscheidene kinderen kreeg. Twee daarvan werden koning van Portugal: Joan III, die na zijns vaders dood (1521) tot 1557 regeerde, en Hendrik, de kardinaal, die na het sneuvelen, of liever, na het verdwijnen van Joans kleinzoon en opvolger, Sebastiaan, op zeven en zestigjarigen ouderdom den troon beklom in 1578 en in het begin van 1580 overleed. De oudste dochter uit dit huwelijk was Isabella, die

1 Ferdin. and Isab., II, 58.
2 Vad. Gesch., IV, 303.
3 Gesch. d. Vaderl., IV, 311.
4 Alg. Gesch. d. Vad., II, St. III, 279.
5 Volgens van Meteren weêr (Ned. Hist., I, 73) had het huwelijk plaats te Lier.
6 Leiddraad, enz., D. I, 306.
7 Weltgesch. (Kriegk), Th. XI, 154.

1526 de vrouw werd van Karel V. Portugal, gelijk men weet, werd in 1580 door Alva aan Spanje gebragt. De aanspraak van Philips II op de erfenis van dat rijk, na Hendriks kinderloozen dood, berustte in de eerste plaats op zijne afstamming van Isabella, ten andere, op zijn eigen (eerste) huwelijk, hetwelk wij nog zullen aanstippen. Zonder ons hier verder in die Portugesche opvolgings-quaestie te willen begeven, zij ter loops slechts aangemerkt, dat eenige duizenden Spanjaarden, met Alva aan het hoofd, aan de zaak van Philips juist geen kwaad deden, daar hij ze, zonder dat, voor eene regtbank bezwaarlijk gewonnen had, in wêerwil van al zijne vertakkingen. Zijn grootvader, naar wien hij heette, scheen dat destijds even zoo te begrijpen bij zijn conflict met Ferdinand. ‘Dans mon bon droit j'ai confiance’, - vooral wanneer het in melodieuse muziek is gebragt, klinkt allerliefst; in het prozaïsche, werkelijke leven doen nogtans wat bajonetten met geschut daarbij, in elk geval, geen kwaad.

Katharina, of gelijk zij in het Spaansch heet, *Catalina*, het vijfde en jongste kind, was geboren den 5^{den} December 1485. Ook háar trof een ongelukkig lot. Reeds zeer jong gehuwd, in 1501, aan Arthur, oudsten zoon van Hendrik VII, koning van Engeland, werd zij reeds weduwe vijf maanden daarna (niet *acht*, zoo als Dorn Seiffen opgeeft: zij waren getrouwd in November, en Arthur stierf in April). Toen werd zij de vrouw van Arthurs jongeren broeder, terstond nadat deze zijn vader, in 1509, was opgevolgd, onder den naam van Hendrik VIII: niet oneigenaardig, wanneer het woord *aardig* hierin voorkomen mag, koning Blaauwbaard geheeten. Bij dit tweede huwelijk speelde hare rijke, maar nog geenszins scheutig afgedane, bruidschat van vroeger eene ellendige rol. Hendrik was zes jaren jonger dan zij. Na achttien jaren getrouwd geweest te zijn, kreeg hij ernstige gewetensbezwaren, of hij eigenlijk wel een huwelijk had mogen aangaan met de weduwe zijns broeders. De schoone oogen van Anna Boleyn, eene der hofdames, en maar volstrekt niet zoo ligt te verbidden als te voren eene zuster van haar jegens den koning geweest was, - bragten gewis veel tot die onrust bij. Het eenvoudigste was nu in zijn oog, zich van Katharina te laten scheiden, en met de andere te trouwen. Een regt tiran als hij was, altijd gewoon geweest om te regeren als een satraap, zonder zich over privilegiën of iets van dien aard te bekommeren, begreep hij

ook hier maar eigendunkelijk te kunnen bevelen. Daar deden zich nogtans onoverkomelijke hinderpalen op. De Paus, Clemens VII, moest dispensatie geven om dat huwelijk te mogen ontbinden, maar kón, noch mogt zulks doen. Een voorganger van hem, Julius II, woeliger gedachtenis, had juist vrijstelling moeten verleenen om dat huwelijk te mogen doen plaats hebben, en de een kon alzoo toch bezwaarlijk eene bul uitreiken, waarin hij verklaarde, dat de ander iets onwettigs verrigt had. Dit was echter niet alles. Meer nog dan de nagedachtenis van zijnen reeds lang genoeg overleden voorganger, moest Clemens, nog pas uit de handen der keizerlijke troepen en uit zijne opsluiting op den Engelenburg losgeraakt, den nog levenden Karel V ontzien, die ook uit staatkundig belang volstrekt niet gedoogen wilde, dat men zijne tante Katharina van den Engelschen troon zou jagen. Van den anderen kant weêr diende Engelands koning met eenige onderscheiding behandeld te worden. Rome trok vooreerst uit geen land rijker inkomsten dan uit Engeland. Daarenboven had Hendrik VIII zich persoonlijk zeer verdienstelijk gemaakt tegenover den Heiligen Stoel, met het schrijven van eene scherpe wederlegging van Luthers geschrift over de Babylonische gevangenschap der kerk. Als eene belooning voor dit boek, - getiteld: ‘Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lntherum edita ab invictissimo Angliae et Franciae rege et domino Hiberniae, Henrico ejus nominis octavo. Lond. 1521’ (waarin het nogtans heette, dat Wolsey en de geleerde bisschop Fisher van Rochester ruimschoots de haud hadden gehad) - was hij door den paus plegtig genoemd geworden ‘Beschermer des geloofs’ - defensor fidei. Het jaar daarop greep Luther den koning zelven aan op heftige wijze, gelijk reeds blijken kan uit den titel van dat nieuwe boek: ‘Contra Henricum Angliae regem Martinus Lutherus’. Hiervan echter verscheen kort daarop eene Duitsche uitgaaf, welke meer gematigd aldus luidde: ‘Antwort D. Martin Luther's auf Heinerich Königs von England Buch’. - Kon nu intusschen de paus den geloofsbeschermer, die wel eenigzins het slagtoffer van zijnen grooten ijver geworden was, zoo geheel in den steek laten zitten? De zaak was in ieder opzigt, zooals men in het dagelijksch leven zegt, een heet hangijzer om aan te pakken. Al dat hierop volgende onderhandelen en wikken en wegen verdroot echter weldra den Engelschen dwingeland, sedert lang aan geene tegenspraak of tegenkanting meer gewoon. Hij stelde eene

diepe klove daar tusschen Rome en zijn rijk, en zich zelven aan het hoofd eener nieuwe kerk, aanvankelijk al de blijken dragende van gegrondvest te zijn door eenen verbitterden anti-pausgezinden, die met dat al een doodelijk vijand van Luther gebleven was. De gegriefde vrouw werd intusschen geheel door hem verstooten, en eerst den 23sten Mei 1533 (daar zij steeds weigerachtig bleef zelve het onbestaanbare van haar tweede huwelijk te erkennen) volgde eene taliter qualiter geregtelijke uitspraak, onder voorzitting van Cranmer, den aartsbisschop van Canterbury, waarbij de echt van Hendrik VIII met Katharina van Aragon als nul en van geener waarde, en als nooit wettig geweest, verklaard werd. In September daarop beviel Anna Boleyn van Elisabeth, de latere grootere koningin. Schlosser geeft op[1], dat bij die scheiding van 23 Mei 1533, Hendrik reeds twee jaren met Anna getrouwd was. Becker[2], dat dit huwelijk den 14den November 1532, altijd nog vóor die scheiding, had plaats gehad. Miss Agnes Strickland, in hare biographie van Katharina van Aragon (medegedeeld in de 'Revue Britannique' van Augustus-November 1857) zegt alleen: dat het geschied was in den loop van hetzelfde jaar, namelijk 1533. Wat daarvan het juiste ook zij, dat huwelijk op zichzelf beschouwd, bleef te regt voor velen steeds een quaestieus punt. Doch Anna werd echter plegtig gekroond, hetwelk bij geene der volgende vrouwen van Hendrik het geval was. - Voorts schrijft Beckcr wêer: 'Katharina gebar Hcinrich eine Tochter, Maria, aber keine männliche Erben, die er sehnlich wünschte'[3]. Daarentegen Schlosser: 'Heinrich hatte mit Katharina fünf Kinder erzeugt'[4]. - Tel ik bij Miss Strickland goed, dan vind ik: éen zoon, geboren den 1sten Junij 1510, die daarop in Februarij overleed; nog een zoon, in November 1514 geboren, en reeds na weinige dagen gestorven; eindelijk Maria, geboren den 18den Februarij 1516: te zamen alzoo drie kinderen.

De ongelukkige Katharina stierf, na een kommervol leven, den 7den Januarij 1536. Hare dochter, the bloody Mary, beklom in haar acht en dertigste jaar[5] den Engelschen troon, werd daarop, na eerst voor den vader bestemd geweest te zijn, in 1554 de vrouw van Philips II, en stierf kinderloos, vier jaren daarna.

1 Weltgesch., XII, 141.
2 K.F. Becker Gesch. d. neuer. Zeit, VIII, 151 (7 Aug.).
3 Ib. p. 149.
4 Ib. p. 128.
5 '*She was about thirty-six years of age at the time of her accession*' - schrijft Prescott minder juist. Philip the second, p. 32.

Het lot der vijf kinderen van Ferdinand en Isabella was, naar wij kortelijk hebben nagegaan, in 't algemeen geenszins benijdenswaardig. Dat nogtans Joanna alléén hem overleefde, gelijk Dorn Seiffen bij Ferdinand aanteekent, is eene vergissing, reeds in tegenspraak met zijne opgaven voorkomende bij Hendrik VIII.

Wij willen nu op dezelfde korte wijze mede even stilstaan bij elk der kinderen, gesproten uit het huwelijk van Philips de Schoone met Joanna. Het oudste daarvan was:

Eleonora, geboren in 1498. Hoe zij in 1519 de derde vrouw werd van Emanuel van Portugal, reeds gehuwd geweest met twee harer tantes; twee jaren daarop weduwe was; vervolgens, na den vrede van Kamerijk, op nieuw huwde met Frans I, op dat oogenblik weduwenaar van Claude van Bretagne; hoe zij ook Frans overleefde (die haar slecht behandeld had[1]) en eindelijk zelve stierf, weinige maanden voor Karel V, dit alles is hierboven meerendeels reeds aangestipt. Dat zij nogtans kinderloos overleed, zoo als Dorn Seiffen onder Emanuel aanteekent, is onjuist. Zij had van dezen laatsten eene dochter, Maria geheeten, welke zij op haar sterfbed haren broeder Karel nog ten dringendste aanbeval. Maria was geboren en opgevoed in Portugal, alwaar zij ook achterbleef toen hare moeder koningin van Frankrijk werd. Zij verkoos Portugal boven eenig ander land, en vatte zelfs een zeer sterken afkeer op jegens Spanje: naar men beweerde, uit spijt over de houding van haren neef Philips, met wien zij na den dood van hare nicht Maria, zelve dacht te trouwen, doch die daarop zijne hand aan Maria van Engeland geschonken had. Toen hare moeder, Eleonora, keizer Karel V, niet lang voor zijn uiteinde, tegelijk met hare jongere zuster, de koninginweduwe van Hongarije, in zijne afzondering bezocht (het was haar eerste en laatste bezoek aldaar), grepen er, als ware het voor de gewigtigste staatsaangelegenheden, geregelde onderhandelingen, waaraan de keizer zelf deel nam, tusschen Yuste en Lissabon plaats, ten einde de infante Maria te bewegen aan het verlangen harer moeder te voldoen - die in geene vijf en twintig jaren haar gezien had - om eindelijk toch eens over te komen. De koele dochter, die ten gevolge van hare eerste opvoeding, haar gansche leven door, zich van de Geestelijkheid beheerschen liet, en alleen der Heilige Kerk een warm hart toedroeg, was

1 Zie het rapport van St. Manrice, hij v. Raumer, Briefe aus Paris zur Erlaüterung der Geschichte des sechzehnten und siebzehuten Jabrhunderts, Th. I, 20.

naauwelijks over te halen, om in eene grens-stad, Badajoz, hare moeder en tante te ontmoeten. Zij kwam ook op den bepaalden tijd daar aan, vergezeld van eenen aanzienlijken stoet van Portugesche grooten en hooge geestelijken, ten bewijze van de bijzondere onderscheiding, welke zij in Portugal genoot. Doch welke pogingen de moeder daarop ook aanwendde, de dochter bleef onverbiddelijk om zelfs langer dan drie weken daar te Badajoz te vertoeven, en keerde voor altijd weer naar Portugal terug. De geschokte moeder werd dadelijk op de terugreis ziek en overleed kort daarna. Wij zagen, dat zij stervende nogtans hare altijd geliefde dochter den keizer aanbeval. Zij liet haar de aanzienlijke bezittingen na, welke zij zoowel in Frankrijk als Spanje had. Deze, gevoegd bij hare Portugesche inkomsten, maakten Maria onmetelijk rijk. Zij bleef echter ongehuwd, schonk ontzettend veel weg aan kerken en geestelijke instellingen, en stierf in den reuk eener halve heilige.

Karel (V), die hierop volgde, was, gelijk wij bereids gezien hebben, te Gent geboren, den 24sten Februarij 1500, en overleed den 21sten September 1558. Over een zoo hoogst gewigtig leven als het zijne, is het misschien beter niets te zeggen, dan met twee woorden zich van de voornaamste omstandigheden daaruit te willen afmaken. Wij wenschen bij eene andere gelegenheid meer in 't breede op hem terug te komen. Genoeg zij het hier de kinderen, uit zijn reeds gemeld huwelijk met Isabella van Portugal, even op te noemen. Voor 't overige is Robertsons getuigenis over dien echt zeer kort, doch zeer gunstig: ‘Charles lived with Isabella in perfect harmony, and treated her on all occasions with much distinction and regard’[1]. - Ook Strada spreekt in dien geest[2]. Isabella stierf den 1sten Mei 1539, kort na de bevalling van een zoon, die slechts weinige dagen leefde.

Hun zoon, Philips (II), was geboren in 1527, den 21sten Mei. Deze is viermaal getrouwd geweest. Reeds vóor zijn zeventiende jaar met zijne nicht Maria, genoegzaam even oud als hij, de dochter van zijns vaders jongste zuster, Katharina, en van Joan III, oudsten zoon van Emanuel van Portugal bij Maria, diens tweede gemalin. Op deze dubbele verwantschap berustte Philips latere aanspraak op den Portugeschen troon, reeds boven aangeroerd. Uit dit huwelijk van hem werd,

1 Van de aangeduide *Hist. of the reign of Charles the Fifth*, p. 208.
2 De Bello Belgico (Edit. Lugd. 1645) LX, 506. ‘Isabella conjuge vivente, servasse Carolum perquam sancta conjugalem fidem, fama est.’

den 8sten Julij 1545, de beruchte Don Carlos geboren. De moeder stierf weinige dagen daarna; volgens van Meteren, ‘door verzuim van de Hertoginne van Alba, en andere groote Vrouwen, die haar in 't kraambed bewaren en regeeren zouden (gelijk toen het gerucht liep) welke gegaan waren om den aflaat te verdienen, die (volgens het geloof en gevoelen van Spanje) daar te verkrijgen was, door het zien, bijstaan en helpen der rechtsplegingen van eenige Lutheranen, door de heilige Inquisitie gedood. Zo heeft ondertusschen de Vorstin, door onbedachtsaamheid, een Meloen of dergelijke vrucht gegeten, daar aan men de oorzaak van haren dood toeschreef.’[1]

Arend - moge dit hier volgen - gaf in 1828[2] een boekske uit over Don Carlos, waarin hij, § 1, diens geboortejaar stelt in 1544. In eene noot daarbij verwijst hij er op, hoe ten onregte dit jaar bij anderen 1545 is. ‘Immers in 1544 reeds’ - dit zijn zijne eigene woorden - ‘vereenigde zich Filips met zijne tweede gemalin Maria van Engeland.’ - Ongelukkiger begin had hij nooit kunnen maken; klaarblijkelijk was de schrijver hier geheel in de war. Dat tweede huwelijk toch had eerst tien jaren later plaats, in 1554. En welke gevolgtrekking nog, om Carlos maar in Julij 1544 te laten geboren worden, dewijl *immers* zijn vader nog in dat zelfde jaar zou hertrouwd zijn?! - Intusschen heeft ook voor al de rest die daarin voorkomt, deze monographie van Arend volstrekt geene waarde meer (indien zij die vroeger al had!) sinds de onderzoekingen, in den jongsten tijd, van eenen Ranke, von Raumer, Prescott, Motley, nu laatstelijk nog van eenen nieuwen Duitschen geleerde, Adolph Helfferich,[3] de geheimzinnige zaak van den dood onzes Spaanschen helds zoo veel verder aan het daglicht hebben gebragt, na de ontdekking van geheel nieuwe bronnen in de archieven van Simancas, en de vlijtige nasporing van brieven en andere oorkonden uit de manuscrip-

1 ‘Ned. Hist.,’ I, 94.

2 Te Deventer, bij v.d. Sigtenhorst, onder den titel van: ‘Don Carlos, prins van Spanje. Een onderzoek naar de oorzaak van deszelfs gevangenneming en dood.’

3 In het ‘Historisches Taschenbuch. Herausgegeben von F.v. Ramner.’ Leipz., 1859. - Dat gansche stuk hier van Helfferich schijnt nogtans meer bepaald geschreven te zijn om Prescott beleefd onder het oog te brengen, hoe hij ‘manches nur aus Unkenntniss der deutschen Quellen für eigene Ermittelung hält.’ - Mogen wij hierbij volstaan met slechts op te merken, dat Prescotts welverdiende roem volstrekt niet te lijden zal hebben van dezen aanval, waaruit, van het begin tot het einde, alléen de ijdelheid des Duitschen schrijvers duidelijk voor den dag komt.

ten-verzamelingen van sommige der voornaamste bibliotheken van Europa, inzonderheid uit die van Weenen en Parijs. Wat nu nóg in dezen voorbijgezien, of onbekend mogt zijn gebleven, zal spoedig, naar wij wenschen, uit den voltooiden arbeid van den hoogst verdienstelijken Gachard het publiek worden aangeboden.

Middelerwijl vinde de volgende korte schets hier nog éenige belangstelling.

Gaarne beginnen wij daarbij met de opmerking, dat, wanneer Horatius al te regt mag uitroepen: ‘vele dappere mannen hebben vóor Agamemnon geleefd, maar liggen nu in den nacht der tijden begraven, omdat hun geen Homerus ten deel viel’ - de gevolgtrekking hieruit volstrekt niet mag worden afgeleid, dat het derhalve ook de gewigtigste verschijningen zijn onder de menschen-kinderen, van wie, eeuwen achtereen, zoo in proza als poëzie wordt gewag gemaakt. Althans bij Don Carlos mag die gevolgtrekking minder dan ergens gemaakt worden. Zoo toch al het laatste woord omtrent hem nog niet mag uitgesproken worden, dit staat ten minste nu eenmaal genoegzaam vast, dat hij op zich zelven beschouwd eene vrij onbeduidende figuur is geweest, die schaars verdiende eenige afzonderlijke plaats in de geschiedenis in te nemen. Zijne algemeene bekendheid trouwens heeft hij gewis ook meerendeels aan de dichters alleen te danken, wier phantasiën hier een zoo ruim veld geopend werd. Carlos toch stierf jong en men wist niet regt *hoe*; zijne jeugdige stiefmoeder, aan wie hij eenmaal in de verte werd uitgehuwelijkt, weinige maanden na hem. Het zou wel een wonder geweest zijn, indien deze omstandigheden niet in verband waren gebragt voor de zamenstelling van een roman. Schiller vooral heeft daarbij nog dapper partij getrokken van des dollemans voorgenomene vlugt, die in een drama, natuurlijk, stellig naar de Nederlanden moest ontworpen zijn. Dit is intusschen onomstootelijk uitgemaakt, dat er nooit de minste minnehandel tusschen Carlos en Elisabeth heeft plaats gevonden, zoodat in 't vervolg de vraag ten minste niet meer behoeft gedaan te worden: ‘of, hy zich in der daadt met de gedaante en voeghlykheid zyner stiefmoeder bevangen vond?’[1]

1 Hooft, ‘Ned. Hist.,’ B. V, 189. Naar Motley ons leert (The rise of the Dutch republic. II, 196, *Binger-editie*), heeft Hooft zijn gansche verhaal van Don Carlos ontleend aan de Thou. Alles wat ik van dezen laatsten vind opgeteekend, komt ook bij Hooft voor. De Thou had wederom zijne meeste berigten over den Spaanschen prins uit den mond zelven van zekeren Louis de Foix, een der houwmeesters van het Eseuriaal.

Verder zijn Ranke en von Raumer tot de overtuiging gekomen, dat beiden hunnen natuurlijken dood zijn gestorven[1]. De beste bronnen hebben hen tot deze zelfde uitkomst geleid: namelijk de, meestal nog ongebruikt geblevene, berigten van de Fransche, Venetiaansche, Toskaansche en andere gezanten, waaronder de pauselijke nuncii vooral niet te vergeten, aan het hof van Philips II. Het behoeft schier geene aanwijzing, op hoeveel vasteren grond deze geschiedvorschers hier alzoo voortbouwden, dan zelfs de tijdgenooten konden doen. Van een voorval in het paleis, dat zorgvuldig, geheim gehouden werd, is het toch duidelijk, dat deze laatsten slechts allerlei geruchten vermogten op te zamelen; terwijl die gezanten, behalve dat zij meer of minder voldoende ophelderingen voor hunne hoven ontvingen, beter dan ieder ander in staat waren, om met eigene oogen rond te zien. - Ook Prescott heeft ruimschoots van diezelfde stukken gebruik gemaakt, even als ook Motley, die hier echter niet zoo volledig is. Beiden komen nogtans weer hierin overeen, dat zij de reeds aangeduide resultaten van Ranke en von Raumer mede tot de hunne maken. Bij Prescott evenwel, die nog zoo vele andere bronnen voor zich geopend zag, schijnt het nog zoo niet boven allen twijfel verheven te zijn, of de dood van Carlos ten minste niet eenigzins verhaast kon wezen. En dat men deze bedenking ook voor als nog in het midden mag laten; ja, of het welligt niet veiliger zou wezen zich bij dit punt liever nog te houden aan dat voorschrift van ‘dans le doute abstiens toi!’ - zulks blijft ons, om kort te gaan, tot heden toe, méde op goede gronden, althans vrij verdedigbaar voorkomen. Misschien, dat de rijke voorraad, welken hij nog dagelijks weet te vermeerderen, waarin Gachard steeds zoo gelukkig rondwoelt, het hieromtrent weldra tot meer volkomene zekerheid brengt.

Doch het is meer dan tijd om van deze algemeene beschouwingen, overeenkomstig ons eenmaal aangenomen plan, terug te treden tot de zeer korte levensschets zelve van Don Carlos.

Wij hebben gezien, hoe zijne moeder kort na zijne geboorte bezweek. Maar ook zijn vader zag hij in zijne eerste kinds-

1 ‘Brieven aus Paris, enz.’ I, 113-157.

heid weinig. Philips was te dier tijde regent van Spanje, daar Karel V zich meestal in zijne andere staten moest ophouden. Deze ontbood, in den herfst van 1548, zijn zoon bij zich, in de Nederlanden, en gaf hem tevens bevel het regentschap in handen te stellen van Maximiliaan, later den tweeden keizer van dien naam, den oudsten zoon van Ferdinand, 's keizers broeder, en gehuwd met Maria, oudste zuster van Philips. In 1551 keerde laatstgenoemde weer binnen Spanje terug, om dat land op nieuw te verlaten in het midden van 1554, voor het aangaan van zijn tweede huwelijk. Andermaal gaf hij het regentschap over, en dat wel deze keer aan Joanna, zijne jongste zuster, die pas weduwe geworden was. Deze behield zulks tot aan zijne tweede terugkomst, welke nogtans niet plaats had voor den dood van Karel V.

Carlos zag zich alzoo aan de zorg toevertrouwd, beurtelings van twee tantes, die hem beiden echter zeer lief hadden, en waarvan zelfs de jongste hem in den grond hielp bederven. Ten minste de keizer, haar vader, verweet haar zulks uitdrukkelijk, nadat hij, in Spanje teruggekeerd, om daar zijne verdere dagen meer in afzondering te gaan doorbrengen, den knaap voor het eerst gezien had.[1] Slechts een enkel gezegde van Carlos had den grootvader bevallen, doch overigens ook niets. Carlos toch ook - hierop komen alle berigten neer - was van zijne vroege jeugd af lui, trotsch en verwaand, ja een regte vlegel jegens iedereen, en bovendien nog wreed. Zoo vond hij, om maar iets te noemen, er groot behagen in, om hazen of andere dieren levend te braden. De keizer ging daarop ook wel voort met uit de verte een waakzaam oog op den prins te houden: maar om dien bij zich te nemen, gelijk zijn gouverneur (een broeder van onzen hertog van Alva) zoo gaarne gezien had, daartoe was hij volstrekt niet te bewegen.

Wat ons van het uiterlijk van Carlos bekend is geworden, mag evenmin gunstig heeten. Hij had een bijzonder dik hoofd, zwart haar, goede kleur, doch hoogen schouder, en daarbij nog was zijn eene been langer dan het andere.[2] Ter verschooning

1 Motley vergist zich als hij, bij deze eerste ontmoeting, welke te Cabezon, in de nabijheid van Valladolid, plaats greep, van Carlos schrijft (Ib. II, 198) ‘then about fourteen years of age.’ - *Erat tune annorum undecim*, om maar te spreken met Strada, de Bell. Belg., L. VII, 313.

2 Strada, Ib. L. X, 508 eet. - Helfferich (in het reeds genoemde *Hist. Tasschenb.* p. 14) spreekt van een portret van Don Carlos, hetwelk zich te Madrid moet bevinden in het bezit van den graaf Oriate, en dat men slechts zou hebben aan te zien, om tot de overtuiging te komen, dat de prins een idioot was.

evenwel van de veelvuldige gebreken en driften die wij, schaars zonder eenig gelukkig tegenwigt, bij hem vermeld vinden, zij hier bij dit portret van hem tevens gevoegd, dat hij veeltijds ziekelijk was, en zijn gansche leven door leed aan tusschen-poozende koortsen, ten gevolge van zijn galachtig gestel. Zijn geest zonk daaronder weg, even als zijn ligchaam verkwijnde, zoodat men zelfs voor zijn vroegen dood begon te vreezen. Dus schreef nog, den 1sten Maart 1559, de bisschop van Limoges aan zijn hof: 'Le pauvre prince est si bas et exténué, il va d'heure à heure tant affoiblissant, que les plus sages de ceste court en ont bien petite espérance.'[1]

Het was niet lang na deze dagteekening dat Philips zijn derde huwelijk aanging. Ter bevestiging hunner wederzijdsche vriendschap was tusschen den Franschen en Spaanschen monarch, bij den vrede van Cateau-Cambresis (3 April 1559) bepaald dat de laatste zou trouwen met de oudere dochter van den eersten. In de préliminaires van dien vrede was gesproken geweest van Don Carlos. Doch eene maand later was Philips andermaal weduwenaar geworden, daar de 'bloody Mary' reeds den 17den November 1558 overleed. En al wat nu gebeurde was eenvoudig, dat de naam van Carlos hierop plaats maakte voor dien zijns vaders. - Carlos en Elisabeth nogtans hadden elkander nog nooit gezien. Van innige teleurstelling, of minnenijd, kon alzoo geene redelijke sprake zijn. Hoe weinig innemends daarenboven hij bezat, behoeven wij slechts in de gedachte te houden, om alle verdere liefdesbetrekkingen tusschen zoodanigen knaap en eene zoowel om hare deugden als bekoorlijkheden gevierde prinses, terstond te verwerpen. Al wat van dezen aard, het eerst door een zekeren Abbé St. Real, uit eigene vinding, of uit een, waar ook opgeraapt, gerucht, vermeld is, en sedert door andere liefhebbers van dergelijke intrigues, gretig naverteld, steunt niet op het minste degelijk bewijs. Wel zijn die genoegzaam voorhanden, om veilig te mogen beweren, dat Isabella (gelijk zij voortaan aan het Spaansche hof heette) eene lieve, brave vrouw was, en ook steeds met haren echtgenoot op den besten voet leefde. Mag men toch ook niet hierbij voegen, dat zij aan den Spaanschen

1 In eene noot aangehaald bij Prescott, *Reign of Philip the Second*, p. 459.

koning altijd nog beter, in elk geval veel glansrijker partij deed, dan aan dien ziekelijken, onbeduidenden, onbehagelijken prins? Philips stond zelfs nog drie jaren onder dien leeftijd, waarbij de dichter eerst spreekt van:

> Nel mezzo del cammin di nostra vita -[1].

Ernstige bedenkingen van den kant van jaren, al ware het ook geen zuiver staatkundig huwelijk geweest, konden er dus mede niet bestaan.

Trouwens, eene natuurlijke vraag hierbij is: maar hoe oud was Elisabeth bij haar trouwen? Vreemd genoeg voorzeker, dat hierop geen bepaald antwoord kan gegeven worden, aangezien er drie verschillende opgaven hieromtrent voorhanden zijn, die ieder afzonderlijk, om haren zegsman, geloof verdienen. Volgens de Thou (en dezen heeft ook hier weer Hooft gevolgd[2]) telde zij toen elf jaren. Sismondi vermeldt, dat zij destijds in haar vijftiende jaar ging. En Philips geschiedschrijver weer, Cabrera, van wien Prescott onder andere getuigt, dat hij was, ‘the best informed historian of the period, who in his boyhood had frequent access to the house of Ruy Gomez[3],’ ('s Konings bekenden gunsteling) - berigt, dat Elisabeth bij haar huwelijk reeds achttien jaren bereikt had. Tirez-vous de là, George Dandin! - Als deze laatste opgaven nogtans getrouw geweest waren, dan zou er waarschijnlijk nooit eenig gerucht zijn ontstaan van eenigen minnehandel, aangezien die, op zich zelven beschouwd, alsdan nog veel onnatuurlijker zou geweest zijn. Tenzij men ons mogt willen tegenwerpen, dat uit dien eigen hoofde het onderwerp, vooral in de oogen van eenen Franschman, wel des te piquanter had kunnen schijnen om daarvan iets romantisch-dramatisch op te bouwen. Elf jaren wijders is hier wel wat al te jong, en zonder hierbij in verdere redeneringen te treden, verwerpen wij daarom ook die opgaven van de Thou. Van zelf vervallen wij alzoo in dat Horatiaansche *medio tutissimus*.

Nog dit zij hier slechts aangevoerd, en daarmede stappen wij van dit gansche huwelijk af. Van den kant van Frankrijk was men begonnen, na den dood van Philips Engelsche Koningin, om die ruiling voor te stellen, indien wij het zóo maar eens noemen mogen) van hem zelven voor zijn zoon. Ook

1 Dante, *Dell' inferno*, C.I.
2 Ned. Hist. B. I, 19.
3 The reign of Philip the Second, p. 484.

niets natuurlijker dan dat; zoodra het toch om staatkundige garantie te doen was, mogt men zich ongetwijfeld veiliger achten door eene huwelijksverbindtenis met den eigen Koning, dan door eene met den Prins van Asturiën. Philips inmiddels had in dien tusschentijd nog zijn best gedaan om de hand te verkrijgen van Maria's opvolgster, Elisabeth. Eerst toen hij zijne plannen, om ook door een huwelijk met haar zijn invloed in Engeland te kunnen behouden, voor goed vermeende te moeten opgeven, fladderde hij - en vrai papillon - zou men haast geneigd zijn te schrijven, van de meer rijpere bekoorlijkheden der Engelsche Elisabeth (zij was reeds geboren den 17^{den} September 1633) op die van de, om hare schoonheid gevierde, Fransche naamgenoote over, bijaldien men niet billijk gedwongen werd te erkennen, dat hij bij al die trouwzaken zijne Spaansche deftigheid volstrekt niet op het spel zette. Dit bewijzen althans zijne onderhandelingen hierbij, en de telkens door hem gestelde voorwaarden.

Twintig dagen na de voltrekking van het huwelijk in Spanje liet Philips zijn zoon, gelijk zulks in dat rijk gebruikelijk was[1], op plegtige wijze door de Cortes als erfgenaam van den troon erkennen. Carlos, steeds door de koorts ondermijnd, vertoonde bij die feestelijke gelegenheid slechts een ziekelijk uiterlijk. Vooral om in een zachter klimaat zijne gezondheid, zooveel mogelijk, te doen herstellen, zond zijn vader hem daarop in Augustus van het volgende jaar naar de luisterrijke hooge-school van Alcala de Henares. De eenmaal zoo beroemd geworden Alexander van Parma, en de latere held van Lepanto, Don Joan, vergezelden hem derwaarts. Alle drie waren nagenoeg van denzelfden leeftijd. Ongelukkig voor Carlos, stak die evenwel, in ieder opzigt, bij de beide anderen geweldig af, al mogten ook omtrent Don Joan, diegenen van onze voorvaderen nog zoo geen ongelijk hebben gehad, van wie Hooft schreef: ‘De voorzienighen eighenden terstondt op zynen persoon, dat niemandt uiterlyk aan te zien waar wat 'er in stak: ende noemden hem een' groote lantaarne zonder licht[2].’ Eerst weinige maanden was Carlos te Alcala geweest, toen hem een ongeluk overkwam, dat de ellendigste gevolgen na zich sleepte. Eens op een avond, in April 1562, terwijl hij dan daar ter studie lei, viel hij van de trappen ‘in 't najaghen

1 Helfferich (l.l. p. 19) mogt daarom in dit voorval niets bijzonders zien.
2 Ned. Hist., B. XI, 493.

van zeekere joffrouw' (de dochter van den concierge, naar wij van elders vernemen[1]) 'om haarder kuisheit kraft te doen' - opdat wij Hooft zelven hier nog maar eens laten spreken. 'Zyn brein' dus gaat deze voort 'zouw daar door gequetst wezen.' Waarop hij echter onmiddellijk zeer vertroostend laat volgen: 'Doch voegt men 'er by, dat het al te vooren niet recht gestelt was[2].' - Carlos werd intusschen bewusteloos weggedragen. De ergste verschijnselen deden zich bij hem voor. Hij kreeg koorts met uitslag; zijn hoofd begon vreeselijk te zwellen; daarbij kwam volslagene blindheid en delirium. Na een vrij stormachtig consult van de eerste geneesheeren des Konings (de beroemde Vesalius was onder anderen daarbij tegenwoordig) werd besloten hem te trepanéren. De operatie geschiedde met de meeste voorzorgen, doch de toestand bleef dezelfde. Allerwegen vertoonde zich de hevigste onrust. Geen middel werd onbeproefd gelaten: processiën, bedevaarten, vasten, alles te vergeefs. Daarop ging men over tot de volgende kuur. In het klooster van Jesus Maria lag het gebeente van een Franciscaner monnik, eene eeuw geleden gestorven in den reuk van heiligheid. In plegtigen optogt begaf Philips met het gansche hof zich naar de kerk. Daar werd het geraamte uit de kist genomen, naar het vertrek van den Prins overgebragt en naast hem op zijn bed gelegd, in dier voege dat de schedel van den dooden Fra Diego het voorhoofd aanraakte van Don Carlos. De ijlende toestand, waarin de lijder nu steeds verkeerde, kwam, gelukkig in dit opzigt, den hevigen schok voor, welken die onverwachte ontmoeting anders ligt veroorzaakt kon hebben. Doch niet aldus dacht men in Spanje hierover. Binnen twee maanden kon Carlos weer door de kamer wandelen, en dit had men natuurlijk aan die tusschenkomst van Fra Diego te danken. Op voorspraak van Philips werd hij ook gekanoniseerd.[3].

Nogtans schijnt die herstelling van Carlos op verre na zoo

1 Berigt van den Franschen gezant Guibert. v. Raumer, Briefe enz., I, 117.

2 Ib. B. V, 191.

3 'Strada, de Bello Belgico,' L. VII, 313, maakt mede melding van deze kuur met dien dooden monnik, ofschoon in korte bewoordingen. Er bestaat nogtans een breedvoerig rapport, waaruit Preseott zijne bijzonderheden geput heeft (Phil. II, 461, n.) van een van de artsen zelven van Carlos, Dr. Olivares. - 'Aan de goede tusschenkomst van Fra Diego,' dus schrijft Olivares, 'had men gewis veel te danken; doch het meeste' - voegt hij er bij - 't zij hij zich geraakt gevoelde, of jaloersch was - 'aan de bekwaamheden van 's prinsen geneesheeren.'

volkomen niet geweest te zijn als men aanvankelijk dacht. Uit de verschillende berigten, welke men hierna aantreft, mag men veilig opmaken, dat hij weinig minder dan krankzinnig was. Zoo schrijft nog Brantôme van hem, die zich in 1565 te Madrid bevond: ‘Quand il alloit par les rues qnelque bele dame, et fust elle des plus grandes du pays, il la prenoit et la baisoit par force devant tout le monde; il l'appelloit putain, bagasse, chienne, et force autres injures leur disoit-il[1].’ - Het zou ons veel te wijd afvoeren, indien wij al de dolle streken, die nog van hem vermeld worden, hier gingen mededeelen. Hoe hij Don Garcia de Toledo, zijn gouverneur, op het lijf viel, en een ander aanzienlijk edelman, zijn kamerheer, omdat die niet spoedig genoeg was binnengekomen, uit het venster wilde smijten, gaan wij slechts zonder meer voorbij. Insgelijks, dat hij den president zelven van den raad van Castilië, Espinosa, den lateren groot-inquisiteur, uit drift over het wegjagen van iemand uit het paleis, ruw bij den kraag pakte, terwijl hij zijn dolk trok, zoodat de ander zich voor hem op de knieën moest werpen, om het te ontkomen. Dat hij eenen armen schoenmaker dwong, de voor hem niet naar zijn zin gemaakte laarzen, die hij aan kleine stukken sneed (*atténuante*) naar binnen te zwelgen; op een anderen tijd weer, een huis wilde laten omverhalen, en al de bewoners daarvan ombrengen, omdat men uit een der vensters daarvan hem in 't voorbijgaan onvoorzigtiglijk eenig water op het hoofd gegooid had; dit alles en meer van dien aard roeren wij mede niet verder aan. En even zoo zij ook slechts kortelijk nog gemeld, dat de Prins, toen Alva afscheid bij hem kwam nemen, om naar de Nederlanden te vertrekken, hem woedend met zijn ponjaard aanviel, met den uitroep: ‘gij zult niet gaan, maar ik.’ De ijzeren hertog hield hem echter, bij wijze van dringend smeeken, zoo stevig in zijne armen gekneld (totdat men uit de nabij zijnde kamer kwam toeschieten), dat Carlos inmiddels geen vinger verroeren kon.

Hoe al deze gebeurtenissen, vooral een schandaal als het laatste, iemand als Philips moesten ergeren, laat zich ligt verklaren. - Beider karakter verschilde ook hemelsbreed: Sympathie tusschen hen had daarom reeds nooit bestaan. Wat daar nu intusschen verder moge zijn voorgevallen, hetgeen tot de inhechtenisneming van Carlos directe aanleiding gaf, ligt nog

1 Volgens de aanhaling bij Prescott: Oeuvres, tom. I, p. 323.

in het duistere. Had hij willen vlugten, of zelfs een aanslag willen smeden op het leven zijns vaders? Zoowel het eene als het andere kon waar zijn: wij hebben gezien dat hij dol genoeg was, om tot alles in staat te zijn. Dat wij Carlos daarom geenszins schuldig willen noemen, maar hem slechts medelijdenswaardig heeten, behoeft geen lang betoog. Maar evenmin dan ook, dat men Philips in dit opzigt althans niet hard mag vallen, toen hij er eindelijk toe overging, om zijnen krankzinnigen zoon weerloos te maken, hetgeen wel niet anders kon, dan met hem streng op te sluiten.

In den nacht van den 18^{den} Januarij 1568, werd alzoo Carlos, op bevel des Konings, die daarbij zelf tegenwoordig was, in zijn bed overvallen en in bewaring genomen. Hij sliep altijd als een bandiet, met pistolen, geweer en degen om en naast zich. Daarbij had hij zijne kamer voorzien van eene bijzondere sluiting; doch Philips had, volgens gewoonte, ook zijne maatregelen goed genomen.

Groot gerucht maakte natuurlijk deze zaak toen zij ruchtbaar werd, en geen wonder dat zij de algemeene belangstelling gaande maakte. De Koning gaf wel kennis van het voorval aan de groote steden binnen zijn rijk, en verder aan de voornaamste hoven van Europa, doch meestal in zulke dubbelzinnige of duistere bewoordingen, dat de nieuwsgierigheid daardoor slechts nog meer werd opgewekt. Alleen berigtte, den 5den Februarij 1568, de Fransche gezant te Madrid, Fourquevaulx, aan zijnen Koning, Karel IX, dat de Spaansche monarch hem door Ruy Gomez had laten zeggen: ‘dat hij reeds voor meer dan drie jaren wel gemerkt had, dat zijn zoon was “plus mal composé de son cerveau que de sa personne, et qu'il n'avait jamais l'entendement bien rassis.” Dat de Koning nogtans lang hierover gezwegen had, in de hoop dat de tijd verstand en matiging (discretion) zou aanbrengen; doch dat de zaken slechts verergerd waren. En dat hij dus eindelijk, na rijp beraad, en in de vaste overtuiging, dat de troonsbestijging van zijn zoon slechts het verderf van al zijne onderdanen zou meêbrengen, hem in een goed vertrek had laten opsluiten, in eenen toren van het paleis te Madrid, juist onder de kamer van de Koningin[1].’

Deze taal was ten minste verstaanbaar genoeg, doch niet zoo

1 V. Raumer, Briefe etc. I, 127.

duidelijk schijnt voor Paus Pius V het door hem in dezen ontvangen berigt geweest te zijn. Hij liet althans om nadere inlichtingen vragen, en de Koning zond hem die ook in een brief in cijferschrift. Wanneer wij in het bezit van dezen brief waren, zouden wij waarschijnlijk nog iets naders van deze gansche zaak vernemen; doch naar mij in een beleefd schrijven van den Heer Gachard zelven verzekerd is, welke vlijtige nasporing men ook in het Vaticaan gedaan heeft, die brief is tot heden toe nergens kunnen gevonden worden[1].

Prescott vermeldt nog, dat al de processtukken welke bij dit voorval gediend hadden, volgens Cabrera in 1592 op bevel des Konings in eene groene kist in het Archief van Simancas werden nedergelegd, doch dat in 1828, Ferdinand VII - naar algemeen verhaald wordt door de geleerden van Madrid - die daaruit had laten ligten, zonder dat iemand verder weet aan te wijzen, wáar die gebleven zijn[2].

En of nu wijders Don Carlos zijnen dood in de gevangenschap zelf hebbe verhaast door allerlei buitensporigheden en ongeregeldheden (dan eens at hij in geene dagen achtereen, en dan weer als een verslindende wolf; half naakt liep hij door de kamer, waarvan hij den vloer liet drijven van water; pannen met sneeuw en ijs liet hij soms bij herhaling des nachts in zijn bed brengen, en zoo meer van dien aard) - en of hij ook soms hierin nog op bevel des Konings op bedekte wijze geholpen zij - de soepen die hij kreeg, schreef Fourquevaulx[3], werden in het geheim klaar gemaakt in het vertrek van Ruy Gomez, dat aan de gevangenkamer grensde - dit alles laten wij voor het oogenblik daar. Genoeg zij het hier te vermelden, dat de ongelukkige stierf in den zeer vroegen morgen van den 24sten Julij 1568 en nog aan den avond van dien zelfden dag naar het klooster van St. Domingo Reul werd overgebragt. Bij dat wegdragen van het lijk, greep nog tusschen de grandes die daarmede belast waren, een geschil plaats over den voorrang. Gelukkig dat Philips, die zeer bedaard uit een open venster alles toekeek, de orde spoedig herstelde.

De begrafenis in de kerk van het klooster geschiedde met

1 Iemand had hem verzekerd, dus schrijft Gachard nog, dat dit berigt ergens gedrukt was, zonder echter te kunnen opgeven waar.
2 The reign of Philip the second, p. 473.
3 V. Raumer, Ib. p. 133.

veel plegtigheid. In 1573 liet Philips het lijk overbrengen naar de vorstelijke grafkelders in het Escuriaal.

Het tweede, reeds aangestipte huwelijk van Philips, duurde van 1554-1558. Hij was zelf op dien tijd liever verbonden geworden aan eene andere Maria, namelijk die van Portugal, of van Avis, de dochter van zijne tante Eleonora. Maar zijn vader drong, uithoofde van staatkundige redenen, op dit huwelijk aan met Maria Tudor, die weinig bekoorlijkheden meer bezat, ja, nooit gehad had[1], en bovendien elf jaren ouder was dan hij. En als een andere Isaac - dus roept Sandoval, een Spaansch geschiedschrijver van Karel, vol bewondering uit - legde hij zich als een slagtoffer neêr op het altaar van kinderpligt.

Het derde, met Elisabeth, de heldin uit het Carlistische drama, dochter van Hendrik II van Frankrijk en van Catharina van Medicis, had reeds plaats in 1559 en eindigde met haren vroegtijdigen dood in 1568, nog geene drie maanden na dien van Don Carlos. Zij beviel, kort te voren, ontijdig, van eene dochter, die ook dadelijk stierf. Van de beide dochters, die haar echter overleefden, was de jongste Clara Eugenia, later gehuwd aan den aartshertog Albertus, wien zij de Nederlanden tot bruidschat aanbragt: een vorstelijk uitzet, dat echter nog half verdiend moest worden. De oudste, Katharina, trouwde met Karel Emanuel van Savoye.

Philips vierde en laatste gemalin, welke, zonderling genoeg, mede eenmaal voor Don Carlos was bestemd geworden, heette Anna. Met deze trouwde hij in 1570. Zij was de oudste dochter van keizer Maximiliaan II en van Maria, Philips eigene zuster. Deze Anna werd moeder van drie zonen en eene dochter, welke allen vroeg gestorven zijn, op Philips na, die als de derde van dien naam,op twintigjarigen ouderdom zijnen vader opvolgde in 1598.

Behalve deze zoo even genoemde Maria, had Karel V nog eene jongere dochter, Joanna (de volgorde bij Dorn Seiffen is niet juist), alzoo drie wettige kinderen. Hij is slechts eenmaal getrouwd geweest.

Maria werd geboren in 1528, en huwde op haar twintigste jaar met Maximiliaan, bij wien zij zestien kinderen kreeg,

1 Een portret van haar, geschetst door den Venetiaanschen gezant, Michcle, vindt mez in v. Raumers Briefe cnz. II, 75.

waaronder twee die keizer werden: Rudolf II en Matthias. Zij overleefde haren echtgenoot, die op den 12^{den} October 1576 overleed. Zelve stierf zij in 1602.

Joanna, die acht jaren jonger was dan haar broeder, werd bij diens huwelijk met Maria van Engeland, door den keizer belast, naar wij reeds zagen, met het regentschap van Spanje. Geheel in het begin van dat zelfde jaar was zij weduwe geworden, na slechts anderhalf jaar getrouwd geweest te zijn met den erfgenaam der Portugesche kroon, den zoon van Joan III, die nogtans nimmer regeren zou. Drie weken na diens dood schonk zij het leven aan den avontuurlijken Dom Sebastiaan, die, na zijnen grootvader op den Portugeschen troon te zijn opgevolgd, in 1578 in eenen veldslag tegen de ongeloovigen, op het gebied van Marokko geleverd, spoorloos verdween. Het zou wel een wonder geweest zijn, indien zich later geene *would-be-Sebastiaans* hadden opgedaan. Te meer daar, na den kinderloozen dood van den kardinaal Hendrik - die daarop, als naaste aan den troon (hij was de eenige nog in leven zijnde zoon van Emanuel[1]), nog twee jaren over Portugal regeerde - de verschillende aanspraken op dien troon, allen zich grondende op afstamming van kinderen van Emanuel, door Philips II, gelijk bereids ter loops werd opgemerkt, maar met het zwaard ten zijnen eigenen voordeele waren beslist, en er alzoo altijd ligt kans bleef op eenigen aanhang. - Van die Joanna, om even tot haar terug te keeren, vinden wij nog opgeteekend, dat zij nooit vreemde gezanten ontving, zonder eenen sluijer voor te hangen, dien zij in het begin van elke audientie slechts even opligtte, met de vraag: ‘ben ik de prinses niet?’ en daarop terstond weêr vallen liet. Haar Spaansche levensbeschrijver merkt aan, alsof hij deze idiosyncrisie zocht te vergoêlijken, dat het toch ook niet noodig was, ten einde haar te hooren, om haar gezigt te zien. Hierover zal niemand met hem willen twisten. Met Prescott zouden wij anders eer geneigd zijn aan te nemen, dat er welligt een zeer gering spoor van de kwaal der ongelukkige grootmoeder, naar wie zij heette, ook door de kleindochter liep: alhoewel die overigens niet zonder bekwaamheden was. Toen bij den dood haars schoonvaders bleek, dat deze de voogdij over den on-

1 De zoon van een ouderen broeder van Hendrik bestond nog wel, en had alzoo vóor moeten gaan; doch men beweerde dat Lodewijk van Beja, van wien die zoon was, Antonio geheeten, nooit wettig getrouwd was geweest. Natuurlijk behoorde die Antonio intusschen onder de eerste pretendenten van 1580. -

mondigen Sebastiaan, en tevens het regentschap van Portugal, aan zijne weduwe had achtergelaten (bij ons reeds bekend als Karels jongste zuster); vermeende Joanna, dat men háre regten daarbij te kort had gedaan, en zond zij alzoo eenen gezant, Don Frederik Hendrik de Guzman, met brieven voor de koningin-regentes en verscheidene hooge, aanzienlijke personen in Portugal, om hare pretentiën toe te lichten en te handhaven. Don Guzman hield stil te Yuste, om den keizer van zijne zending kennis te geven. Deze nam eenvoudig de dépêches van Joanna in bezit, legde andere daarvoor in de plaats, waarbij hij der koningin-weduwe zijn leedwezen betuigde over haar geleden verlies en tevens de verzekering schonk van zijne voortdurende toegenegenheid, terwijl hij verder zijne dochter duidelijk onder het oog bragt, hoe verkeerd zij gedaan had, met de goede verstandhouding tusschen de hoven van Spanje en Portugal, welligt door hare overijling, op het spel te zetten. Uit dit enkele voorval, inmiddels, ziet men genoegzaam, hoe Karel in het afgezonderd leven, hetwelk hij na zijnen afstand had gekozen, zich daarom nog geenzins aan alle behandeling van staats-aangelegenheden onttrokken had. - Joanna, die als regentes van Spanje steeds haar verblijf hield te Valladolid, woonde het afsterven haars vaders ook juist niet bij: hij zou trouwens niet gewild hebben, dat zij overkwam. De dochter betoonde anders van dézen kant althans de innigste toegenegenheid voor hem, dat zij, ter verlevendiging harer herinnering zijner nagedachtenis, terstond tot het minste voorwerp toe, hetwelk hem toebehoord had, onder behoorlijk geleide naar hare residentie liet overbrengen: onder andere nog eene kat en een papegaai. Bij zijne aankomst in Spanje, twee jaren geleden, was Karel juist niet met die zelfde oplettendheid in alle kleinigheden door de regentes ontvangen geworden, niettegenstaande Philips daarvoor nog afzonderlijke bevelen had overgezonden: - doch dit zou háre schuld niet zoozeer geweest zijn. Zij had althans, op de tijding van zijne behoudene aankomst, terstond plegtige dankzegging in alle kerken laten opzenden. - Nadat Philips de teugels van het gebied zelf weêr in handen genomen had, bleef zij nogtans aan zijn hof verkeeren.

Twee natuurlijke kinderen van Karel V kwamen tot groote geschiedkundige vermaardheid: vooral de zoon. Intusschen is de dochter, die van deze beiden de oudste was, bij onze landgenooten althans niet minder bekend geworden, als zijnde geene andere dan

Margaretha, later hertogin van Parma, onze landvoogdes van 1559 tot even na de komst van Alva. Zij was geboren te Oudenaarden in 1522, toen haar vader alzoo in zijn drie en twintigste jaar en nog ongetrouwd was. Hare moeder, Johanna van der Gheenst geheeten, behoorde, volgens Prescott, 'to a noble Flemish house',[1] en insgelijks noemt haar ook Motley: of a respectable family'[2]. Deze laatste is trouwens met zich zelven niet zeer in overeenstemming, als hij later van haar schrijft: 'She was the daughter of the puissant Charles the Fifth, but her mother was only the daughter of a citizen of Oadenarde; of a ""quidam"" like the nameless weaver who had been burned by her express order'[3]. Intusschen moet het blijken uit een oorspronkelijk stuk, berustende te Oudenaarden, en te vinden (naar ik zie aangehaald) in den 'Messager des Sciences et des Arts de la Belgique', 1836, N°. 4, dat hetgeen Strada (wien Prescott hier voornamelijk volgt, even als Motley) met anderen omtrent die geboorte van Margaretha hebben gezegd, zeer onjuist is: daar volgens aangeduid document, Johanna van der Gheenst slechts een arm Vlaamsch meisje was, van geringen stand. Welligt, dat voor de meerdere waarschijnlijkheid van het laatste berigt, reeds de omstandigheid eenigzins zou mogen pleiten, dat Margaretha, gedurende haar veeljarig verblijf in de Nederlanden, hare geboorteplaats nimmer bezocht heeft. Het geheim harer afkomst bleef intusschen niet lang bedekt, en zij genoot ook eene zeer zorgvuldige opvoeding, eerst onder de leiding van baars vaders tante, Margaretha van Savoye, op dat oogenblik onze landvoogdes, na wier dood zij werd toevertrouwd aan de zorg van Karels beminde zuster, Maria van Hongarije, welke aan Margaretha van Savoye insgelijks in de landvoogdij was opgevolgd. Nog zeer jong zijnde, huwde zij met Alexander van Medicis, groothertog van Toskanen, een der ellendigste tirannen van zijn tijd, en zelf, naar het algemeen gevoelen, een bastaard van paus Clemens VII; ofschoon hij, volgens anderen weer,

1 The reign of Philip the Second, p. 160.
2 The rise of the Dutch Republic, I, 191.
3 Ib. p. 439. Dit 'quidam' ziet hier op eene t.a.p. aangevoerde zinsnede uit hare, door Reiffenberg uitgegevene, 'correspondance etc.' waar zij onder anderen schrijft aan Philips: 'Si comme ayant commandé que la justice se faict d'un quidam à Andenaerde, qui ces jours ayant prinse la saincte hostie consacrée hors des mains du prestre, l'a jeetée par terre, duquel s'est faict rigoureuse et exemplaire justice.' -

de natuurlijke zoon was van Lorenze II van Medicis. Van dezen echtgenoot werd zij nogtans, gelukkig, weldra ontslagen door den aan hem gepleegden moord van zijn eigen bloedverwant, Lorenzino van Medicis, reeds in het eerste jaar van haar huwelijk. Weinige jaren daarna werd zij op nieuw in den echt verbonden aan Octavio Farneze, niet de neef, gelijk Motley berigt[1], maar een kleinzoon van paus Paulus III. De vader van Octavio (verwekt in een geheim huwelijk van Paulus vóor diens priesterwijding) was door den paus beleend geworden met Parma en Piacenza, in 1543 door laatstgenoemden vrij eigendunkelijk tot hertogdommen verheven. Dit huwelijk moest alzoo dienen, zoowel om voor het huis van Farneze het bezit van die hertogdommen te bestendigen, als voor het belang van den keizer zelven, die daarmede tevens den regerenden paus natuurlijk naauwer aan zich verbond. Doch voor het overige was, en bleef het eene zeer ongelukkige verbindtenis. Margaretha, ditmaal veel ouder dan haar man (haar vorige echtgenoot was, omgekeerd, ruim tweemaal zoo oud geweest als zij) kon nimmer haar afkeer van hem overwinnen; daarvoor was haar geest al te fier, al te heerschzuchtig. Maar ook haar ligchaam had reeds iets geweldig mannelijks. Zij reed te paard trots den besten ruiter. Hare lip wekte gewis de begeerte op ook van menigen jongen Nederlander, in zoo verre als die altijd prijkte met eenen geenszins twijfelachtigen knevel; terwijl zij, als om het spel te volmaken, nog vaak leed - aan het podagra[2]. Dat zij dus ook zeer goed van haren man scheiden kon, om hier de landvoogdij waar te nemen, behoeft geen opzettelijk betoog. Deze zag zich van zijn kant door die benoeming, op eene hoogst eervolle wijze, insgelijks gelukkig van haar verlost. En Philips II won nog daarbij, - behalve dat hij Margaretha onder allen die daarnaar stonden voor de geschiktste hield om naar zijne bijzondere inzigten het bestuur alhier te leiden, aangezien zij in het eigen land geboren en, hetgeen niet minder woog, door Loyola zelven in de leer onderwezen was, - dat hij er op rekenen mogt in den erkentelijken echtgenoot (die zijne eigene staten tot aan zijnen dood toe rustig en mild bleef voortregeren) vooreerst eenen minder gevaarlijken tegenstander te hebben, daar toch nog

1 The rise of the Dutch Rep., I, 192.
2 Strada, de Bello Belgico, L. I, 42.

altijd Spaansche troepen het kasteel van Piacenza wederregtelijk bezet hielden. - Wat haar bewind betrof, zulks is veelzijdig beoordeeld, ook wel geroemd. Doch zooveel is zeker, dat zij het meeste van dien roem in elk geval onverdiend heeft ingeoogst, daar reeds Wagenaar te regt opmerkt: ‘de harde regeering van haaren Opvolger Alva is oorzaak geweest, dat haar naam bij de Nederlanders in goede gedagtenis gebleeven is[1].’ Motley's oordeel over haar is ook geenszins gunstig. ‘The Regent, Margaretha,’ - dus schrijft hij - ‘who, it must be confessed, never exhibited any remarkable proof of intellectual ability during the period of her residence in the Netherlands, was often inspired by a feeble and indefinite hope that the matter might be arranged by a compromise between the views of conflicting parties. - Unfortunately the inquisition. was not a fit subject foy a compromise’ laat hij er op volgen[2]. - Meer loffelijk voor Margaretha is hetgeen Prescott over haar schrijft, in het algemeen minder streng in het beoordeelen van al de personen, die voor Motley's geschiedkundigen regterstoel komen, dan deze. Maar men verlieze ook nimmer uit het oog, hoe beiden, bij de beschouwing van dezelfde karakters, zich nogtans op een geheel ander standpunt hebben gezet. De eerste schrijft meer eene algemeene geschiedenis; de andere slechts eene belangrijke episode daaruit. En is het nu niet gansch natuurlijk, dat, wanneer b.v. iemand van Frankrijk uitgaat, en een volledig werk zamenstelt over een Napoleon, diens kleuren niet zoo doorgaans donker zullen wezen als van dengenen, die de worstelingen zoekt te schilderen van een of ander volk dat zich van des dwingelands magt zocht los te rukken; - te meer, wanneer datzelfde volk, zonder hem ook al onder zijne zonen te tellen, toch met streelende zelfvoldoening mag neerzien op zijne staatkundige verwantschap?

Margaretha begreep alras, toen Alva met zijne knechten herwaarts was overgezonden, dat haar tijd voorbij was, nam ook spoedig haar ontslag, en vertrok weer naar Parma. Later verscheen zij nog voor eene korte poos op het Staatstooneel, kort vóor de afzwering van Philips. De koning kwam toen op den vrij dwazen inval van te gelooven, dat zij altijd nog meer zou vermogen om zijn gebroken gezag hier te herstellen - door de dankbare nagedachtenis, welke zij, naar zijne meening,

1 Vad. Hist., VI, 256.
2 The rise of the Duteh Rep., I, 300.

diep in ieders harte had achtergelaten, - dan elk krijgsgeweld. Haar beroemde zoon Alexander was op dat oogenblik met de landvoogdij bekleed. Deze was echter de eerste, die zich met het denkbeeld niet vereenigen kon, dat zij weer aan het hoofd van het bestuur zou komen, waarbij hij zelf alsdan tot het bloot opperbevelhebberschap, gelijk hij dat vroeger onder Don Joan gevoerd had, zou moeten terugtreden. De moeder zag ook weldra alle nieuwe bezwaren in, vooral bij dien onwil van haar eigen zoon. Zij verzocht terstond wederom haar ontslag, en tevens de bevestiging van Alexander in de landvoogdij. Daarom had Prof. Visscher ook liever niet moeten schrijven: dat Philips haar naar de Nederlanden terugzond, om in het hooge staatsbewind haar zoon te vervangen: 'zoo als zij werkelijk deed[1].' Het eenige wat zij deed was dit, dat zij op verzoek des konings (die haar met dat al vrij lang op dit antwoord liet wachten) vooreerst althans, ofschoon buiten eenige betrekking, nog in de Nederlanden achterbleef, welke zij eerst voor goed verlaten mogt tegen het najaar van 1583. Hierop vestigde zij zich tot haren dood te Ortona. Hoofts berigt is mede onjuist dat zij weer 'binnen weynigh maanden naar Italië keerde'[2]. - Zij stierf in Februarij van 1586; haar echtgenoot in November deszelfden jaars. Arend vermeldt[3], dat zij overleed vijf jaren na 1583; doch de bedoeling was gewis na vijftien honderd één en tachtig, welk jaar nog even te voren stond aangeteekend.

Nog zij hier ter loops opgemerkt, dat die phenix van Portugal, welke de vrouw werd van haren zoon, Alexander van Parma, namelijk Maria, de dochter van Eduard, hertog van Guimaranez, bij gevolg de kleindochter niet was van Joan III, gelijk Motley haar éérst heet[4]; maar wel, zoo als hij ook later schrijft, van Emanuel[5]. - Vertot noemt deze Maria, zonder veel nadenken: 'fille cadette du prince Edouard et soeur aînée de la duehesse de Bragance[6].' Het tweede is goed.

Don Joan van Oostenrijk, de oudere - gelijk hij in de geschiedenis genoemd wordt, ter onderscheiding van den lateren

1 Leiddraad enz., II, 140.
2 Nederl. Hist., B. XVII, 713. Vergelijk Strada, III, 156-165 (dec. see.)
3 Algem. Gesch. d. Vad., D. II, St. VI, 402. - Strada, Ib. p. 461. - V. Meteren, Ned. Hist., III, 417.
4 The risc of the Dutch Rep, I, 405.
5 Ib. III, 305.
6 Hist. des révolutions de Portugal, p. 18 (Edit. de Brux.).

Spaanschen bastaard van dien zelfden naam, den natuurlijken zoon van Philips IV - stierf als onze landvoogd, op den 1sten October 1578. Dit laatste althans staat wel zoo vast als hetgeen op zijne geboorte betrekking heeft. Meer algemeen houdt men voor de plaats daarvan Regensburg, alwaar hij op den verjaardag zijns vaders, in 1545, zou ter wereld gekomen zijn uit zekere Barbara Blomberg, eene waschvrouw, die geroepen werd om de droefgeestigheid des keizers te verdrijven door haren zang[1]. Zij bleek echter later eene regte duivelin te zijn. Getrouwd met zekeren Pyramus Kegel, die Commissaris gemaakt werd in het leger bij de Nederlanden, werd zij weduwe in het begin van Alva's bestunr, en onder diens bijzonder opzigt geplaatst. De ijzeren hertog (gelijk men hém welligt gepaster zou kunnen heeten, dan men zulks Wellington deed) was nogtans eer in staat, om de harten van drie millioenen voor zich te doen sidderen, dan om het karakter te buigen van deze Barbara. Eigenlijk schijnt hij zelfs bang voor haar geweest te zijn. Philips verbood dat zij andermaal trouwen zou. Alva berigtte dat zij omringd was van aanzoekers. Philips gelaste daarop dat zij in een klooster zou gaan. Alva, die haar met kunst en vliegwerk rustig binnen Gent had weten te krijgen, antwoordde slechts: dat zij zou losbreken als de naam van klooster maar voor haar gerept werd. Philips wilde haar alsdan in Spanje hebben, en schreef hoe haar zoon Don Joan geërgerd werd door het schandelijk leven hetwelk zij leidde. Zíj verklaarde Alva, haren zoon wel te willen zien, maar zich liever in stukken te laten houwen dan naar Spanje te reizen: wel bewust, als zij zeide te wezen, hoe men in dat land de vrouwen behandelde. Dus leefde de weduwe Kegel onder de schandelijkste uitspattingen en de dolzinnigste verkwistingen (haar geld te zenden, stond gelijk met dat in een put te gooijen, zei Alva; en daarbij hield zij er reeds eene tamelijke hofhouding op na) hier in de Nederlanden voort, tot dat zij eindelijk, bij de komst van haren eigen zoon als landvoogd, door dezen naar Spanje werd getroond, alwaar zij gedwongen werd hare verdere dagen te slijten. Maar nu wreekte

1 Strada, Ib. X, 506. Alwaar die Barbara Blomberga nogtans heet: *forma ac genere juxta nobilis*. Bij Hooft is die moeder: ‘een Hooghduytsche eêlvronw gebijnaamt van Plombes.’ Ned. Hist., XIV, 604. Zie verder Motley, the rise of the Dutch Rep., III, 109 etc.

zij zich nog op Don Joan met te verklaren: dat het geheel verkeerd was, wanneer hij geloofde de zoon te zijn van Karel V. Wat daarvan wezen mogt, de laatste beschouwde hem ten minste als zoodanig. Terstond na de geboorte van het kind[1] (Prescott zegt: toen het drie jaren oud was[2]) had hij, onder groot geheim, de verzorging daarvan opgedragen aan zijn getrouwen hofmeyer Quixada. Deze ontdekte dat geheim zelfs niet aan zijne eigene echtgenoote: eene uitmuntende vrouw, die het kind reeds als haar eigen lief had, en het zorgvuldig groot bragt, in de meening dat het in elk geval van haren Quixada was. Weinige maanden voor zijn dood liet Karel ook de moeder met haar pleegkind in zijne nabijheid komen, nadat reeds sedert eenigen tijd Quixada zijn intrek genomen had in het klooster van Yuste. Als Joan intusschen, gelijk Prescott opgeeft[3], toen een veelbelovende knaap was van elf jaren, dan valt bij dezen ook diens geboortejaar eerst in 1547, zoo als men dat trouwens ook wel bij anderen vindt aangewezen. De keizer vond het nogtans beter, even als zijn eigen broeder Ferdinand geheel afhankelijk van hem zelven was achtergelaten, zoo ook op zijn doodbed, bij monde van zijnen trouwen Quixada, Philips slechts zijnen natuurlijken broeder bijzonder aan te bevelen. Deze voldeed, men moet het erkennen, op edelmoedige wijze (al kwam welligt ook wat komedie-spel daarbij) aan de wenschen zijns vaders, kort na diens overlijden. Hij liet Joan verder opvoeden te gelijk met Don Carlos, en met den jongen Alexander van Parma. De laatste was deze eer, van aan het Spaansche hof te worden opgevoed, bloot verschuldigd aan de staatkunde des konings, die zich op deze wijze zocht te vergewissen van de kalmte zijns vaders, wiens kasteel van Piaeenza, nog altijd door, met Castilianen bezet was. De drie jongelingen, naar wij reeds zagen, bezochten gezamenlijk de toen beroemde Universiteit van Alcala de Henares, gesticht door den grooten Ximenes. Zoo het al de geleerdheid niet was van den schranderen prelaat, dan zou men toch mogen zeggen, dat zij aldaar in ruime mate van diens krijgshaftigen geest hadden geërfd. Aanvankelijk was Don Joan, door den altijd behoedzamen Philips, voor den geestelijken stand be-

1 Volgens Motley, Ib. p. 111.
2 The life of Charles the Fifth after his abdication, p. 525.
3 Ib. p. 575.

stemd geworden. Doch hij ontvlugtte, om deel te nemen aan de expeditie van Malta; keerde echter op uitdrukkelijk bevel des konings weer terug; bragt daarop eenigen tijd in ongenade door; verzoende zich weer met Philips, ten gevolge van zijne ontdekking aan hem van sommige gevaarlijke plannen van Don Carlos, en bekwam vervolgens het opperbevel tegen de opgestane Mooren van Grenada, geheel in het begin van 1570[1]. Zijne eerste zege was zeer schitterend; maar ook zeer bloedig en wreed. Nog grooteren luister verwierf hij op den 8sten October van het volgende jaar, bij Lepanto. Zijn hoofd scheen echter niet tegen al dien buitengewonen roem bestand. Grootsche, ja echt Spaansch avontuurlijke plannen gingen daarin rond: hij droomde van nu af aan van het eene koningrijk na het andere. Eerst wilde hij zich eenen geheel nieuwen troon stichten te Tunis, welk plan weer verwisseld werd met dat, van Elisabeth van den haren te verdrijven, Maria Stuart uit de gevangenis te verlossen, met haar te trouwen, en zoodoende koning te worden van Engeland en Schotland te gelijk: alles onder voorafgaande goedkeuring van den Paus, Gregorius XIII. Deze ondersteunde hem zelfs milddadiglijk met de noodige excommunicatie-bullen en brieven van investituur. In de allereerste plaats had hij echter meer behoefte aan troepen en geld; doch daarvoor was Philips weer niet te stemmen. Vrij onverwacht zond die hem naar de Nederlanden. Onze held nam nogtans gretig dit bloote regentschap aan, zich terstond voorspiegelende, hoe hij met behulp der Spaansche troepen, die van daar weggezonden moesten worden, Engeland zou kunnen veroveren. Hoe hij, om geen tijd te verliezen, als een moor verkleed in allerijl door Frankrijk reisde, en toch in het voorbijgaan nog, door bemiddeling van den Spaanschen gezant, wien hij te Parijs heimelijk bezocht, insgelijks in het geheim, dien zelfden nacht een bal op de Louvre bijwoonde, en nog smoorlijk verliefde op de schoone Margaretha van Navarre, zij slechts even vlugtig aangestipt. Even als zijn verder lot hier bij ons. Dat was in één woord ellendig. Hij was, in die eerste tijden na de pacificatie van Gend, waarin, over en weer, meer met pen en papier dan met het zwaard gehandeld werd, hier volstrekt niet op zijne plaats.

1 'In his twenty-third year' - schrijft Motley (Ib. p. 113). Maar dan rekent hij onwillekeurig zelf weer mede van 1547 als geboortejaar, in weerwil zijner vroegere opgave van 1545.

De troepen gingen weg, ja - maar, wat hij ook dreef of niet, de landkant uit: een dubbel verlies voor hem! Al zijne hersenschimmen zag hij één voor één verdwijnen in rook. Aan Philips in al zijne geheimen verraden, daar de beruchte Perez, aan wien hij zijn vertrouwen schonk, die terstond aan zijnen meester mededeelde; vervolgens door beiden in alles gedwarsboomd, zonder dat hij zelf vermoedde, hoe regt Macchiavellistisch men uit het kabinet te Madrid al zijne handelingen beurtelings bestuurde of verlamde; ten laatste, door den koel overlegden moord van Escovedo[1], van zijnen getrouwsten en onontbeerlijksten steun beroofd, kwijnde hij eindelijk weg in eene ellendige hut, niet ver van Namen, waar hij met het leger lag, hem onder Parma, die zijn opvolger werd, weer teruggezonden.

En alsof nu zijn gansche leven, van de geboorte af, reeds niet avontuurlijk genoeg geweest ware, zoo leze men slechts, wat hem ná zijn dood nog wedervoer, in de eigene woorden van Hooft. ‘Het lichaam van Don Juan werd ontleedt, gepakt in verscheyde reyzmaalen, en alzoo, om kosten te schuwen, te paarde door Vrankrijk, naa Spanje, gevoert; aldaar weeder te zaamen gehecht, en eyndtlijk in 't Escuriaal, neevens de grafsteê zyns vaaders geleyt. Dit verzoek was zyn' jongste eerzucht geweest[2].’

Elisabeth, de zuster die op Karel V volgde, was geboren het jaar na hem, en overleed, gelukkig zou men mogen zeggen, reeds in 1536. Het lot toch had haar, zelfs nog zeer jong zijnde, verbonden aan Christiaan II, koning van Denemarken: dien Nero van het Noorden, onder wiens regering de Unie van Calmar zich oploste, den bekenden minnaar van ons Amsterdamsch Duifje, Duveke, door wier invloed, maar vooral door dien harer moeder Brigitte - eene fruitverkoopster, welke hij te Bergen, in Noorwegen, waar zij een winkel hield, reeds in 1507 had leeren kennen - hij die democratische gevoelens zou hebben ingezogen, waarmede hij in zijn rijk op alles wat adel was toomeloos lostrok, en die eindelijk, *post varia fata*, en na onzen landgenooten mede last genoeg te

1 Als het waar is, dat in diens papieren de bewijzen gevonden waren, dat Don Joan, op zijne reis naar Vlaanderen, zich in 't geheim met den hertog van Guise verbonden had tot wederkeerigen bijstand tegen hunne koninklijke gebieders, dan was Philips op het laatst nog niet zoo geheel en al in het onregt tegenover zijn bastaard-broeder. - Zie over 't aangevoerde: v. Raumer, Briefe, enz. I, 311.

2 Ned. Hist., XIV, 603. Strada, de Bello Belgico, L. X, 519.

hebben bezorgd, in 1552, in zijn eigen rijk, op het slot Sonderburg van het eiland Alsen, in harde gevangenis geraakte, waaruit hij, na door tusschenkomst van zijn schoonbroeder Karel eerst in 1544 eenige verzachting te hebben ondergaan, in 1549 naar het slot Kallundsborg, waar hij wat meer vrijheid genoot, werd overgebragt, om aldaar, na nog weer tien altijd zeer lange jaren, eindelijk te sterven. Elisabeth, inmiddels, overleed niet kinderloos, zoo als Dorn Seiffen aanwijst. Zij had bij Christiaan één zoon en twee dochters, welke zij op hare vlugt herwaarts medenam, toen haar gemaal voor den met de geestelijkheid tegen hem verbonden Deenschen adel het land had moeten ruimen, drie jaren vóor haren dood. Eene dezer dochters, de fiere Christierna, gehuwd met den hertog Frans van Lotharingen, stond nog zeer naar de landvoogdij over de Nederlanden, waarmede Philips destijds echter beter vond Margaretha van Parma te bekleeden, in weerwil eerstgenoemde, of liever moest men schrijven, mede juist omdat die in dezen volijverig ondersteund werd ook door onzen Willem van Oranje, op dit oogenblik weduwnaar van zijne eerste vrouw, en zich met de hoop vleijende van te zullen trouwen met Renée, hare oudste dochter. De Spaansche autocraat hield trouwens den Nederlandschen adel liefst op meer eerbiedigen afstand van zich, en alzoo moest deze geheele verbindtenis wel in duigen vallen[1]. Na het overlijden der moeder was Christierna, met hare zuster, die later Paltsgravin werd, liefderijk opgenomen door hare behuwdtante Margaretha van Savoye, onze regentes. De zoon overleed op denzelfden tijd, in de Nederlanden, toen de vader gevangen werd[2].

Ferdinand (I), het vierde kind van Philips en Joanna, hebben wij (op bl. 59) in Spanje zien geboren worden. Hij bleef aldaar gedurende zijne jeugd, en werd op volkomen Spaansche wijze opgevoed. Zijn grootvader, naar wien hij heette, zou eerst nog voornemens geweest zijn, hem de *k*roon van Aragon te laten erven; bij diens dood echter was slechts voor een jaargeld ten zijnen behoeve gezorgd, en zijn broeder Karel tot eenig opvolger van al de staten benoemd. Intusschen scheen Ximenes het niet overbodig te achten, toen hij, na

1 'Zie Bakhuizen v.d. Brink, Het hnwelijk van Willem v. Oranje met Anna v. Saxen,' (*Een wyf*, volgens Hoofts kernachtige uitdrukking, *pootigh uit der maate)*, bl. 5, enz.

2 V. Meteren, Ned. Hist., I, 186.

Ferdinands dood, terstond het regentschap in naam van den afwezigen Karel andermaal op zich nam, om den jongen Ferdinand, die wel blijken gaf van zeer eerzuchtig te zijn, liefst te Madrid, waar hij zijn hof hield, bij zich te nemen, opdat zijne bewegingen hem niet konden ontgaan. En Karel vond het daarop mede meer raadzaam, zijnen broeder de reis aan te bevelen naar Duitschland, naar het heette om zijnen ouden grootvader, Maximiliaan, te bezoeken. Het ‘tu felix Austria nube!’ kan ook ruimschoots op Ferdinand worden toegepast. In 1521 namelijk huwde hij met Anna, eerst Elisabeth geheeten, de dochter van Ladislaus VII; waardoor hij, toen haar broeder vijf jaren later in den ongelukkigen slag van Mohacz, tegen de Turken, het leven verloor, de kroonen erfde van Bohemen en Hongarije: eene erfenis, trouwens, waarvan het genot, door lastige verwikkelingen, ja zelfs gevaarlijke oorlogen, vooral in het begin nog al getemperd werd. In 1531 werd hij door de ijverige bemoeijingen van Karel - die voorgaf, zelf op den duur, uit hoofde van zijne vele andere staten niet altijd naar eisch voor de belangen van het Duitsche rijk te kunnen zorgen, - tot Roomsch koning benoemd (nogtans niet zonder hevige tegenkanting van Saxen), en als zoodanig ook te Aken gekroond. Twintig jaren later was des keizers staatkunde ten opzigte van het Rijk weer geheel veranderd. Zijn eenig streven was toen, om al zijne landen, met de keizerskroon, voor altijd in zijn eigen geslacht te vereenigen, en daarvoor zocht hij, in de eerste plaats, op alle mogelijke wijzen Ferdinand zelven te bewegen, om ten behoeve van Philips (II) de waardigheid van Roomsch koning neer te leggen. Deze was hiertoe echter volstrekt niet over te halen. Karel zocht daarop dan ten minste Philips als twéeden Roomsch koning, naast en benevens Ferdinand, te doen erkennen: opdat de zoon alzoo den oom althans als keizer kon opvolgen, wanneer hij zulks den vader eenmaal niet doen mogt. Philips zelf werd naar Duitschland opontboden, om dit plan in eigen persoon te helpen bewerken. Het ontbrak hem, gewis, allerminst aan eerzucht, en hij kwam ook haastig om te ambiëren. Ongelukkig was hij evenwel een dier candidaten, wien men beter doet den raad te geven, om liefst nimmer in eigen persoon te komen. Zijn geheel Spaansch karakter, zijn ondragelijke trots staken zoo ongunstig af, niet alleen bij Ferdinand, anders reeds geheel en al een Duitscher *geworden*, maar

nog meer bij diens oudsten zoon, Maximiliaan, in Duitschland geboren, algemeen bemind en de beste verwachtingen van zich gevende, dat er van het gansche plan onmogelijk iéts komen kon. Karel had intusschen met al zijne machinatiën in dezen, te veel in getal en te verwikkeld om ze hier meer in het bijzondere te kunnen nagaan[1], helaas niets anders gewonnen, dan dat hij daarmede den grond legde voor jaloezij en misverstand tusschen de verschillende takken van het huis van Oostenrijk. Ferdinand toch moest wel, uit zucht naar zelfbehoud, zich van nu af meer scharen aan de zijde der jegens den keizer zich zoo weerbarstig getoond hebbende keurvorsten; inzonderheid sloot hij zich nu naauw aan die van Maurits van Saxen. De keizer nogtans, *tenax propositi* als hij was, gaf zijn geliefd denkbeeld nooit geheel op, maar deed nog eene laatste poging bij zijn broeder - nadat hij zijne Bourgondische staten en ook Spanje reeds aan Philips had afgestaan - ten einde te zien of die ook nú nog soms te bewegen zou zijn, om van zijnen titel van Roomsch koning vrijwillig afstand te doen voor de eene of andere provincie, hetzij in Italië, hetzij in de Nederlanden, waarmede hij hem zou schadeloos stellen. Doch alles vruchteloos; Ferdinand bleef in dit opzigt onverzettelijk als eene rots. Eerst toen eindelijk maakte Karel, met al de formaliteiten daarbij behoorende, eene volledige acte op, waarin hij vooreerst zijne keizerskroon neêrlei, en Duitschlands vorsten tevens van hunne onderhoorigheid aan hem, qua talis, ontsloeg; ten andere die zelfde waardigheid en regten aan zijnen broeder den Roomschen koning overdroeg. Met dit stuk, benevens de keizerlijke insigniën, werd zijn gunsteling, de prins van Oranje, naar Duitschland gezonden. Het duurde echter nog eenigen tijd alvorens Ferdinand de keurvorsten bijeen kon roepen, die daarop, de deugdelijkheid van Karels afdanking beamende, eerstge-noemden huldigden als hunnen wettigen keizer. Niet alzoo evenwel de paus, Paulus IV. Deze overmoedige prelaat begon met Ferdinands gezant, als die hem namens zijn meester van hetgeen gebeurd was plegtig kwam kennis geven, in trotsche bewoordingen te verwijten: dat die overdragt en aanvaarding van de kroon buiten verzoek om inwilliging van den Heiligen stoel

1 Heftige tooneelen grepen hierbij somwijlen plaats, zoodat zelfs eens nog keizer Karel de koorts kreeg van drift jegens zijnen broeder Ferdinand. Zie v. Raumer, Briefe, enz. I, 25-33.

had plaats gegrepen, en eindigde, na het stellen van de onbeschaamdste voorwaarden om zijne sanctie te erlangen, waaraan natuurlijk niet voldaan werd, met gedurende zijne gansche hierarchie Ferdinand niet als keizer te erkennen. Van dezen tijd af hielden de keizers op, om de bevestiging van den paus te verzoeken. -

Op den rijksdag te Worms had Karel zijnen broeder reeds de meeste zijner Duitsche staten wettig afgestaan. Eerst in 1540 verkreeg Ferdinand ze gezamenlijk in erfelijken eigendom. Hij leefde tot 1564, wanneer de keizerskroon overging op den reeds meer genoemden Maximiliaan (II), buiten wien hij nog twee zonen kreeg, en daarboven elf dochters.

Maria, de geliefde zuster, welke Karel zoo kort overleefde, was geboren in 1505 (en niet in 1503, gelijk bij Bouillet en anderen staat aangewezen; want ook eerst in de lente van 1504 keerde hare moeder Joanna uit Spanje naar Vlaanderen, tot haren echtgenoot, terug). Nog zeer jeugdig zijnde huwde zij met Lodewijk II, koning van Hongarije en Bohemen (die altijd nog jonger was dan zij), den broeder van Ferdinands vrouw. En daar bij hunne gelijktijdige verloving bepaald was, dat, in geval van Lodewijks kinderloos overlijden, de kroonen, die hij droeg, in eigendom op de zuster zouden overgaan, zoo werd, naar wij reeds gezien hebben, Ferdinand ook op deze wijze koning over hare staten. Van al zijne zusters stelde Karel het meeste vertrouwen in haar; en als een bewijs hunner wederzijdsche toegenegenheid moge mede gelden, dat zij zich belastte met de opvoeding van zijne natuurlijke dochter Margaretha. Na den dood van onze eerste landvoogdes Margaretha, Karels tante, werd Maria door hem tot hare opvolgster benoemd, welke betrekking zij tot diens afstand van de Nederlanden vervullen bleef. Daarop trok zij, even als hare zuster Eleonora, met hem naar Spanje. Karel dacht niet ongunstig over de bekwaamheid van de sexe om te regeren, en gewis telde hij ook onder de eigene leden van zijn geslacht menigeen die daarvan de blijken gaf: daaronder Maria niet het minst. Zelfs Bilderdyk noemt haar ‘een zeer verstandige en geleerde vrouw,’ hierop echter terstond latende volgen, *comme de peur d'en dire trop*: ‘doch hetgeen niet verhinderde, dat er van jaar tot jaar eindeloos gehaspel over de opbrengsten was[1].’ Intusschen merkt Schlosser ergens aan, en

1 Gesch. d. Vad., V, 78.

gewis niet zoo geheel ten onregte, dat dáarom de keizer verkoos hier in de Nederlanden liever regentessen dan regenten te zien, dewijl deze zich niet zoo behoefden te schamen, door vleijerij als zij konden, de harde hoofden te buigen dier zoo republikeinschgezinde bewoners, wier privilegiën ook zoo weinig strookten met zijne streng monarchale beginselen.

Over het bezoek, door Maria met Eleonora aan haren broeder te Yuste gebragt, hebben wij boven reeds gesproken. De vrij plotselinge dood harer zuster schokte Maria hevig. De beide weduwen waren de laatste jaren niet van elkander gescheiden geweest. ‘Ik zal niet gevoelen,’ sprak de keizer tot Quixada, ‘dat mijne oudste zuster gestorven is, voor ik de koningin van Hongarije alléen in mijne kamer heb zien komen.’ - Dit zag hij nog; want Maria bragt hem, kort na dien dood, een tweede doch laatste bezoek te Yuste, en begaf zich daarop ter woon in de nabuurschap van Valladolid. Karel, tot het laatste toe rusteloos, wendde nog alle pogingen bij haar aan, ten einde zij het regentschap over de Nederlanden weer op zou vatten, dewijl hij haar daarvoor, boven alle anderen, geschikt achtte. Met weerzin legde zij nog de belofte daarvan af, doch beider dood volgde weldra. Zij overleefde haren broeder slechts weinige weken.

Katharina, het zesde en laatste kind van Philips en Joanna, werd eerst geboren na den dood haars vaders. In hetzelfde vertrek nogtans, waar zij ter wereld kwam, lag diens lijk nog op een praalbed. Van een monnik had hare moeder de gelukkige legende gehoord van eenen koning, die weer levend werd, na veertien jaren dood geweest te zijn. Met strakken blik bleef zij nu op zijn overschot zitten staren, om dat blijde oogenblik af te wachten'. Hare jaloezie bleef niettemin nog voortknagen; geene van hare vrouwelijke bedienden mogt dat bed naderen; geene van hare vrouwelijke nabestaanden zelfs eenen enkelen voet in het vertrek zetten; ja, zij weigerde dit verlof zelfs halsstarrig aan de bejaarde vroedvrouw, welke men met opzet voor haar gekozen had. - Katharina, gelijk wij ons kunnen herinneren, werd de vrouw van Joan III, koning van Portugal, uit welken echt de kinderen sproten - eene dochter en een zoon - waarmede wij den zoon en de jongste dochter van Karel V in het huwelijk hebben zien treden. Wij herinneren ons insgelijks, hoe na den dood van Joan III, het door hem aan Katharina opgedragen regentschap, alsmede de voogdij over den

onmondigen Sebastiaan, eerst nog door hare schoondochter Joanna, als moeder van Sebastiaan, stond betwist te worden, doch hoe Karel tusschen beide kwam. Dat regentschap had evenwel al zeer weinig aantrekkelijks in de oogen zelve der dweep. zieke Katharina. Reeds in 1561 stond zij het vrijwillig af aan den jongeren broeder haars overleden echtgenoots, den kardinaal Hendrik, - om de wereld met al hare ijdelheden in een klooster te kunnen ontvlugten. Zij stierf op hoogen ouderdom, in 1578.

En hiermede zijn alzoo, eindelijk, al die kinderen en ook kleinkinderen van Ferdinand en Isabella, dood en begraven. Onze taak eindigt daardoor van zelve. Hadden wij vermeend, die, van het begin tot het einde, in een eenvoudig, onderhoudend verhaal te kunnen zamenvatten, ook onze eerste woorden waren hier mogelijk geworden: daar was eens een koning en eene koningin. Doch onze bedoeling was ook meerendeels, om door het blootleggen van enkele geschiedkundige onnaauw-keurigheden, alle aangetroffen binnen een betrekkelijk kort tijdperk, en in een klein aantal schrijvers - *ultima Thule* - slechts een gering bewijs meer te leveren, hoe men, bij het rondslaan en opzoeken van zelfs als degelijk erkende historische werken, dat ‘hij heeft het gezegd!’ *αὐτὸς ἔφα* - gelijk de volgelingen van hunnen onfeilbaren Pythagoras steeds iedereen toeduwden, - maar niet zoo terstond en onvoorwaardelijk moet in den mond nemen.

ENGELBREGT.

George Crabbe.[1]

De Kerkregisters, naar het Engelsch van George Crabbe, en de Predikantsdochter, door K. Sybrandi. Amsterdam, J.D. Sijbrandi, 1858. 156 bladz.

> Hoe boeit deez' wereld in het klein!
> Wat is die huismanswoning rein,
> Geboomte en gras zijn frisch van daauw
> En heerlijk rijst dier bergen blaauw!
> Zie hoe dat wolkjen spelen gaat
> Waar 't zich in reinen ether baadt!
> Kwam Van de Velde of Ruisdael hier,
> Zij kozen ijlings zich kwartier,
> En wat zij bragten op 't paneel
> Gold eeuwen lang een kunstjuweel.
>
> Wat tooverkraeht schuilt in 't verschiet?
> 't Is of door zilvergaas gij 't ziet,
> Doorschijnend is 't, als stond een licht
> Er achter, liefelijkst gezigt;
> En dank dier stralen stillen krans
> Drijft alles in een heldren glans,
> Wat anders blijkbaar slechts gemeen,
> Iets walglijks-alledaagsch n scheen, -
> Hebt gij noch geest noeh kunst te baat,
> Ook daarvoor weet de liefde raad.
>
> Göthe's dichtstukjen L a n d s c h a p getiteld,
> in de afdeeling zijner verzen K u n s t gewijd.

Waarachtige eerzucht heeft, het eischt geen betoog, niets gemeens met de in onze dagen nergens langer zeldzame ijdelheid, er echter zoo vaak voor aangezien, op het tooneel der staatkunde eene rol te willen spelen, welke dan ook. Vreemd aan beginselen, vergenoegt het der laatste zoo niet te worden gevierd ten minste te worden genoemd; verbeeldt zij zich, dat men haar zoo niet bewondert toch benijdt. Eene betrekking in

1 Zie het December-nommer van den Jaargang voor 1858, bl. 780-820.

eenig bestuur van stad of land te bekleeden, welk eene weelde voor wie geen begrip heeft van de verantwoordelijkheid aan het bewind verknocht; voor wie den moed mist de ongunst des tijdgenoots te braveren, opdat de nakomelingschap zegene! Benoemd, eindelijk benoemd te zijn, schijnt niemand anders het toppunt van geluk toe, dan hun die rang en rust hetzelfde achten en van geen prikkel meer weten willen, als zij hunne plaats hebben ingenomen. Is het wonder, dat de zetel, bestegen ten prijs van allerlei kromming, onder het klimmen in de jaren der jeugd, later zoo dikwerf bewaard wordt ten koste van wat den man het hoogste en heiligste wezen moest, zijn karakter? Afgodering van het ambt, waardoor de mensch in den magistraat of in den minister opgaat, wie die zich over u verbaast! Niet van hem, die zich deze of gene waardigheid zag toewijzen, ontleenen titels en teekenen, er aan verbonden, langer een nieuwen glans; hij borgt van haar den eerbied, dien ze bij overlevering eischen. Misplaatste middelmatigheid! - maar, hebben wij dan voor de flinke figuur die ons boeit, behoefte aan den donkeren achtergrond, welken zij strompelend en sluipend vult, om schitterend uit te komen? Edmund Burke is gewend slechts met de grootsten onzes geslachts te worden gemeten.

Geest en gemoed beide kondigden reeds in den jongeling den man aan, die begeerig de hand naar de teugels des bewinds zou uitstrekken, minder om zijne eigene grootheid aan het licht te brengen, dan om wie hij liefhad goed te doen; - een geest, die zich in de vergelijking van den volkstoestand in Engeland met dien in Ierland verdiepte, en bij dat onderzoek geenerlei oorzaak voorbijzag, - een gemoed, dat diep het onregt gevoelde Erin door Albion aangedaan, en, van alle verdrukking gruwende, door die zijns vaderlands het smartelijkst werd getroffen. Waarheidsliefde en warmte, het zijn de onderscheidendste trekken van zijn genie. Wilt gij hem aanschouwen op twee en twintigjarigen leeftijd te Londen gekomen, zich noode zijne roeping nog bewust, laat zijn jongste levensbeschrijver hem u doen zien; die stoffe, dus met de pen regt gedaan, roept om eene schets met het penseel. ‘Hij bezocht Westminster en waardeerde er in het Huis der Gemeenten een even grootsch tooneel, als ooit Griekenland of Rome voor de gaven der uiterlijke welsprekendheid aanboden. Hij trad de groote Abtdij binnen, en zijn hart klopte hoorbaar; eene gewaarwording als deze had

hij vroeger niet gekend. Ontzag greep hem aan, tusschen de graven dier vermaarde verscheidenen. Hij was aan eene gewijde plaats; de stilte zelve scheen hem heilig. Uren lang doolde hij onder die gewelven om, de gedenkteekenen gadeslaande, mijmerende over het verleden, de wieken in de toekomst verbreedende. Om den kring door de muren des heiligdoms geslagen, om hem zelven, den dweependen dooler, henen, ging de wereld haren gang, bedrijvig en bezig; hij was alleen, een vreemdeling onder millioenen den mieren in ijver gelijk; zou de dag ooit aanlichten, die hem de gelijke zou groeten dier groote mannen, welke na een leven worstelens hier zoo vreedzaam sluimerden, de dag waarop zijn gedenkteeken ter zijde van het hunne zou worden geplaatst?' Een diepe zucht, een twijfelzieke glimlach, zijn waarschijnlijk te midden dier graven het antwoord op de vraag geweest, welke de jongeling zich schaamde bij hem te zijn opgekomen, toen de werkelijkheid van het woelig Londen die mijmering in Westminster-Abbey aanstonds zoo grillig, zoo gek deed schijnen. Eene hooge geboorte, een aanzienlijk vermogen, ze zijn in het Groot-Brittanje van onzen tijd nog onwaardeerbare aanbevelingsbrieven op het staatkundig tooneel; maar wie in de laatste dagen van George II, noch de eene, noch de andere medebragt, als zijn geduld niet zijn genie evenaarde, hij bezweek eer hem de toegang werd vergund. Edmund Burke, die op zijne voorouders nog den glans moest doen weerkaatsen, die later van zijne vermaardheid uit zoude gaan; Edmund Burke, toen van de toelage eens grilligen vaders afhankelijk; Edmund Burke heette in Londen te zijn gekomen, om zich op de regtsgeleerdheid toe te leggen; maar waarin het hem lust mogt zijn licht te scheppen, in den chaos der engelsche wetten niet. Welke bekoorlijkheid kon de balie, wat aanlokkelijks konden hare eindelooze twisten, uitvlugten en treken voor hem hebben, die den kus had versmaad, door de muze in de boschjens van Ballitore onder het langs hem heenzweven op het voorhoofd des knaaps gedrukt, die beoefening boven bespiegeling de voorkeur gaf? Alledaagsche ijdelheid zou zich hebben verlustigd in den lof, door zijne vroegste verzen verworven; alledaagsche gemakzucht de gelegenheid hebben aangegrepen, zich door de praktijk eene positie te verzekeren; Edmund gevoelde zich, niet enkel in de stilte der abdij, gevoelde zich ook in het gewoel der wereldstad tot iets grooters bestemd. 'Iets grooters, wat dan toch, en tot welken prijs?' Wie het vragen kan, hem heeft nooit waar-

achtige eerzucht geblaakt! ‘Wat?’ de tijd zou het aan het licht brengen, mits hij zijne gaven maar ontwikkelde, - ‘tot welken prijs?’ alsof eenige ontbering zwaar kon vallen, wien zulk een doel voor oogen zweeft. Het was voor het oogenblik genoeg, dat hij zich op een tooneel zag geplaatst, 'tgeen een onderzoeklievenden geest als den zijnen gelegenheid gaf menschen en dingen van nabij te zien, de wereld te leeren kennen, zoo als zij in de dagen, welke hij beleefde, niet scheen, maar was. Het ontsloot een geheel anderen gezigtseinder, dan dien de balie bloot geeft. ‘Als staatkundig wijsgeer sprak hij van de regtsgeleerdheid steeds als van de edelste wetenschap, de zaamge. gaarde ondervinding van eeuwen; maar terwijl hij allen eerbied aan den dag legde voor wie hij eene andere geregtigheid noemde, beklaagde hij het, dat die studie meer scherp dan vrijzinnig maakt.’ Het stelde tevens beide, zijn geest en zijn gemoed, op veel strenger toets. Charles de Rémusat heeft het in zijn opstel over Burkes's leven en schriften geestig opgemerkt: ‘De onbekrompenheid van zijnen geest en de veelzijdigheid zijner gaven konden naauwelijks doen verwachten, dat hij zich een enkel vak bij uitsluiting wijden zou. Eene zwakke borst deed hem opzien tegen de vermoeijenissen aan het beroep des pleitbezorgers verknocht. Hij zag er van af, en waagde er zich door aan dien twijfelachtigen toestand, dien staat van algemeene beschikbaarheid, waarin voor vele jonge lieden iets betooverends schijnt te liggen, welke zoowel hun voldoet die lust hebben om te werken, als hun, dien de arbeid weêrzin inboezemt, en tegelijk diegenen, welke veel, en diegenen welke niets kunnen, aantrekt. Het is eene phase, welke de eersten doorloopen om tot bewustzijn van hunnen aanleg te komen, en zich tot de taak, door dezen aangewezen, voor te bereiden; de anderen daarentegen blijven er in verkeeren, onder voor-wendsel, dat zij hunnen tijd afwachten, maar steeds eene toekomst verbeidende, die nooit aanlicht, worden zij het leêgloopen gewend, en dalen zij, zonder iets te hebben voortgebragt, ten grave. Beider ijdelheid kan er behagen in scheppen, maar dáár leeft zij van eerzuchtige verwachtingen, híer teert zij op de walging der onmagt. Voor vernuften van werkzamen aard heeft onze nieuwere maatschappij in die vaag des levens een hulpmiddel, eene toevlugt: het is de dagbladpers. Als men in zijne jeugd geest heeft, denkt men over alles na; geen ding ter wereld, waarover men niet zijn gevoelen heeft te zeggen,

niet zijn les te geven. Wie weet niet, dat de dagbladen over alles spreken, dat zij aller opvoeding voltooijen, tot die hunner redacteurs toe? Ook Burke schreef in de dagbladen, maar die eerste proeven zijner pen zijn niet tot ons gekomen.' - Eene letterkundige curiositeit, met wier naamlooze uitgave hij het publiek dier dagen verraste en verbijsterde, treffen wij daarentegen als eersteling van zijn vernuft in zijne werken aan. Henry St. John, Lord, later Burggraaf Bolingbroke, de bekende staatsman en wijsgeer, aan wien Pope verklaarde de gedachte van zijne Proeve over den Mensch verschuldigd te zijn, was in 1751 verscheiden; en, 'ijdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid!' de spreuk door dien deïst zoo dikwerf gebezigd, zoo schaars in beoefening gebragt, werd in vollen zin aan hem en zijne nagedachtenis bewaarheid. Het leed drie jaren eer de Schot Mallet het kostelijk legaat, hem door den Lord vermaakt, de schriften, de nagelaten schriften van dezen, welke hij zelf nooit had willen uitgeven, maar die, altijd volgens den schrijver, bestemd waren op het gebied der wijsbegeerte eene omwenteling te weeg te brengen, het licht deed zien. Daar lag het boekental! de berg had een muis gebaard; - Burke behoorde tot de bitterst teleurgestelden; - was zijn geloof door de vroeger gebezigde, versletene wapenen tegen de openbaring niet geschokt, hij had nieuwe aanvallen verwacht, om die te keer te kunnen gaan - dit alles kende hij reeds lang. En toch gaf het werk nog ergernis; Johnson borst uit, toen men hem vroeg wat hij van de nalatenschap van 'mijn Bolingbrook' dacht: 'Die fielt! hij heeft zijn leven doorgebragt een vlierhouten kanonnetje met proppen tegen het Christendom te laden; - die lafaard! te bang om het schot te hooren afgaan, laat hij een hongerigen Hooglander een halve kroon na, om, als hij er geen leed meer van kan hebben, den trekker over te halen.' En toch vond het boek nog bewonderaars; lieden van geest laakten St. John's karakter, maar prezen St. John's genie; men gaf zijne beginselen prijs, maar liep hoog met zijne bekwaamheden; Bolingbroke's stijl heette onnavolgbaar. Daar verscheen, twee jaren na de uitgave zijner werken, een pamphlet van honderd en vijftig bladzijden, onder den titel: 'Eene Verdediging van den Natuurstaat, of een Overzigt der Rampen en Kwalen voor het Menschelijk Geslacht uit iedere soort van Burgerlijke Maatschappij voortvloeijende. In een brief aan Lord ****, door een onlangs overleden Edelman.' Voor anderhalve shilling te koop, was

het dadelijk in ieders handen; van honderd lezers, die zich in dien tijd niet, als wij nu, aan de lengte der aardigheid ergerden, wist naauwelijks een enkele hoe hij het had. Het was de triomf des auteurs, die beet wilde hebben, en beet had hij. Eene enkele onloochenbaar valsche stelling bleek de gevaarlijke grondslag, waarop veilig en vast voort te bouwen viel, mits men den stijl van de mode maar meester was; - duidelijker had nog niemand aangetoond, hoe gevaarlijk dialectieke welsprekendheid wezen kan, ‘Het kost luttel moeite zich te verbeelden, dat men een opstel leest als dat van Rousseau over de wetenschappen en de kunsten; een dier werken, welke de auteur zonder overtuiging begint, maar die eindigen met hem zelf te overreden naar mate hij voortschrijft.’ Bestond er, vroeg het publiek, inderdaad een tweede Bolingbroke, of had de Schot het schotschrift te bar gevonden om het bij de overige te voegen? Mallet zag zich verpligt, lezen wij, in den winkel van Robert Dodsley in Pall Mall, en wel in tegenwoordigheid van vele critici en auteurs, openlijk te verklaren, dat die brief niet door Lord Bolingbroke was geschreven, - of Edmund Burke om een hoekje heeft gestaan?

Wij moeten u het antwoord op de vraag schuldig blijven, maar als het u nog heugt, hoe pijnlijk wij Crabbe zich uit zijne zwachtelen zagen loswinden, waardeer dan met de Rémusat in Burke's eersteling de verdienste, in zijn début reeds op ‘de geleerde bekwaamheid van een geoefend schrijver’ aanspraak te mogen maken. Hij ziet er nog iets in, dat, meer misschien dan de hulde, mededeeling verdient. ‘Wat ons vooral in deze eerste proeve treft, is, dat Burke zich reeds daarin vertoont, wat hij geheel zijn volgend leven, wat hij, zelfs in den tijd, die hem onder de verdedigers der staatkundige vrijheid schitteren zag, blijken zal te zijn geweest: de verklaarde tegenstander der gewaagde nieuwigheden en alles omverwerpende utopiën, welke in de vorige eeuw aan de orde van den dag waren, en die nooit in gebreke blijven zich te doen gelden als de maatschappij op het punt is van gedaante te wisselen. Burke was eer een hyperbolisch dan een paradoxisch schrijver; doorgaans practicaal en gemodereerd in zijne meeningen, verloor hij te dikwijls in het uitdrukken van deze de matiging uit het oog. Het is niet zijn geest, het is zijn talent, dat oorspronkelijk en stoutmoedig mogt heeten. Wijs denker, maar met een hartstogtelijk gemoed en eene vurige verbeel-

ding, heeft hij meer dan eens vrienden en vijanden het spoor bijster moeten maken, en het is dat contrast, 't welk men niet uit het oog moet verliezen, als men hem juist beoordeelen wil.'

Burke genoot in stilte zijne zege; - de ijdelheid van zoo menig letterkundige, den sluijer der nameloosheid dadelijk op te ligten, als den onbekende lof wordt toegeruischt, was hem vreemd. Hij hield zich vast met een ander werk bezig, evenzeer zonder vermelding des auteurs op het titelblad uitgegeven, maar na luttel tijdsverloop door hem voor zijne vrienden erkend. Het was zijn: W i j s g e e r i g O n d e r z o e k n a a r d e n O o r s p r o n g o n z e r B e g r i p p e n o v e r h e t V e r h e v e n e e n h e t S c h o o n e. Zoo luttel twijfel het lijdt, dat hij het boek nooit zou hebben geschreven, als Hutcheson, dertig jaren vroeger, niet een dergelijk over den oorsprong onzer begrippen van Schoonheid en Deugd had in het licht gezonden - onderzoeken waren aan de orde van den dag, of herinnert gij u het groote werk van Crabbe niet meer? - zoo voldingend heeft Burke's jongste levensbeschrijver bewezen, dat deze de verhandeling niet opstelde om daarmede naar eene hoogleeraarsbetrekking te Glasgow te dingen. 'Het onderwerp was in de mode'; wat wil men meer? Naauwelijks drie jaren geleden (1753) had William Hogarth zich aan eene Ontleding der Schoonheid gewaagd, met het Doel de afwisselende Begrippen over den Smaak te bepalen, - een vignet, een glazen driehoek op een houten voetstuk voorstellende, in welken eene lijn golft naar eene slang zwemende, prijkt op den titel; in het brok houts, dat de opgegeven zinnebeelden draagt, is met groote letters, het woord V e r s c h e i d e n h e i d gebeiteld, en daaronder staat een karakteristiek motto, de regels uit Milton, den aartsverleider voor den geest roepende:

> Zoo wisselde
> Hij af, terwijl zijn kronkelende staart,
> In weelderigen wrong zich krullend, Eva's blik
> Te lokken zocht.

Hogarth behandelde uitvoerig de beginselen van het sierlijke en het schoone: 'gepastheid, verscheidenheid, evenredigheid, eenvoudigheid, ingewikkeldheid en hoeveelheid'; mislukte poging eene metaphysische proeve te leveren van den autodidakt, die

met zooveel regt als karikatuurteekenaar, of, als hij liever heette, karakterschilder, levenslang zijnen kunstbroeders toeriep:

> Wie voor gevoel om lessen vroeg,
> U zij natuur en hart genoeg!

Was Burke, de kweekeling van Trinity-College te Dublin, was de gestudeerde gelukkiger? Weinige maanden na de persiflage van Bolingbroke in het licht verschenen, trok het boek dadelijk de opmerkzaamheid des algemeens tot zich en behield zijne gunst, toen er bij de tweede uitgave een opstel over den smaak aan was toegevoegd, jaren lang in hooge mate. En echter, al gold het gedurende eene halve eeuw een meesterstuk, al maakte Blair het zich voor zijne bekende lessen ten nutte, ons, die het werk honderd jaren na de uitgave ter hand nemen, ons schijnt het taai toe, taai bij uitnemendheid. Zonderling genoeg blijkt van beide boekskens, wat het meest moest zijn verouderd, dat het minst te wezen; - de V e r d e d i g i n g boeit ons nog door de tallooze blijken van geest, er ons uit tegenvonkelend; het O n d e r z o e k blijkt, ook bij den besten wil, te zwaar een toets voor ons geduld. We haasten ons er bij te voegen, dat het niets tegen het werk zoude bewijzen, als geen bevoegd gezag ons steunde; waar wij aanspraak op mogen hebben gemaakt, nooit op die bijzondere soort van hersens, aan welke de lust voor dergelijke wijsgeerige bespiegelingen schijnt verknocht. En simplesse, het is eene germaansche gave; wij mogen haar benijden, zij blijft boven ons bereik. Hoort daarom hoe anderen, niet diepzinnige duitschers, neen, want wat zou er dan van het gansche opstel overblijven? hoe ‘maar een brit en maar een gal’, zoo als men weleer plagt te zeggen, er over oordeelen; terwijl volgende gebeurtenissen het pamphlet tot eene onbewuste propheetsy maakten, ligt de proeve daar, ten bewijze, dat ook Burke, trots al zijne gaven, slechts het kind was van zijnen tijd. Het eerst hebbe Macknight het woord, later zette de Rémusat er het zegel op. ‘Er steekt evenmin iets verbazends in’, zegt de eerste, ‘dat het boek bij zijne verschijning zoo gunstig werd ontvangen, als dat het gedurende de gansche tweede helft der achttiende eeuw zich in dezelfde populariteit verheugen mogt. De toon, waarin het geschreven was, mogt de heerschende heeten, ten tijde, toen het werk het licht zag. Men hield het voor gegeven, dat de dagen der verborgenhe-

den op aarde waren voorbijgegaan, dat alle psychologische verschijnselen door de individueele rede konden worden verklaard, en dat de meest werktuigelijke theorie de grootste kans had rekenschap te geven van de edelste gewaarwordingen onzer natuur. Geloovigen en twijfelaars, het viel niet te loochenen, waren om het zeerst door dezelfde modeleer besmet. Hume prees het boek eene vernuftige verhandeling, Johnson verklaarde het een model van philosophische kritiek. Geen van beide vermoedde, dat ooit de dag zou aanbreken, waarin men dat werk slechts met verwondering en verbazing lezen zou, en de theorie zelve gedrogtelijk en ongerijmd worden geheeten. En echter, welke ook de gebreken dezer theorie waren, ééne verdienste valt haar niet te ontzeggen, zij treft door hare eenvoudigheid. De hartstogten worden in twee soorten gerangschikt, die, welke uit smarten en uit gevaar ontstaan en zelfsbehoud ten doel hebben, en die, welke men de gezellige zou mogen heeten, en haren oosprong nemen uit vermaak. De bij uitstek zelfzuchtige driften, uit vrees geboren, worden door Burke geschilderd, als bijzonder met het verhevene in betrekking te staan, terwijl de maatschappelijke neigingen, die hun aanzijn geneugten dank weten, het gevoel van liefde hebben ontwikkeld en de oorzaak zijn van het schoone. Op de oorspronkelijkheid zijner theorie vertrouwende, gaat de auteur driestweg voort, de verscheiden voorwerpen op te sommen, welke het gevoel van het schoone of het verhevene te weeg brengen; en dus worden, of het eene landkaart gold, allen togten des menschelijken gemoeds hunne plaats aangewezen en toebeschikt. Hij deinst voor niets terug, hij aarzelt niet eens. De indrukken op het gemoed gemaakt door het stoutste natuurschoon, door de wonderen der bouwkunst, door de verhevenste scheppingen des dichters, het huiverend ontzag zelfs, dat ons aangrijpt, wanneer wij ons in vrome stemming den Almagtige trachten voor te stellen, zij worden zonder eenigen schroom uit vreeze ontwikkeld of, met andere woorden, de verhevenste gevoelens onzer natuur aan de laagste aller beweegredenen toegeschreven. Ten langen leste wordt den lezer, die misschien reeds vruchteloos getracht heeft de redenering zoo verre te volgen, tot zijne verstomming verzekerd dat zelfs reuken en stanken, mits zij maar genoegzaam walgingwekkend zijn, de oorzaak kunnen wezen eener verhevene gewaarwording.’ Al genoeg, zegt gij, en

wij zouden den wenk gevolg geven, als de billijkheid niet gebood er op het vrome beeld van de Rémusat met een woord bij te voegen, dat het derde boek ‘over de Schoonheid’ studie verdient, niet om den wille van zijn betoog, waarin de oorzaak van deze schuilt, maar om zijne vernuftige bewijzen, welke die niet kunnen zijn. Locke, Shaftesbury, Hutcheson, Hogarth en Hume vliegen bij beurten in de kaars - en komen er slechts met gezengde wieken af. Schoonheid kan niet in evenredigheid schuilen; ware dit het geval, uit de voorwerpen, welke dat gevoel bij ons te weeg brengen, uit bijzondere soorten van deze zouden stellige regelen zijn af te leiden. Schoonheid neemt minder haren oorsprong uit gepastheid of nuttigheid: wat al mooije dingen, die niet nuttig zijn, en hoe vele nuttigheden, die niets schoons hebben! Zoo gaat het voort, mokerslag bij mokerslag, tot wij ruim baan hebben; wat komt er nu in de plaats? Och, dat Burke de eenige wijsgeer ware, wien het afbreken ligt, wien het opbouwen zwaar viel! Als hij zegevierend bewezen heeft, wat de oorzaak dezer gewaarwording niet zijn kan, struikelt hij op zijne beurt, eene schim najagende. Wij nemen er onze beeldspraak niet om terug, al meende hij wel degelijk een beginsel van stavast te hebben. ‘Schoonheid’, zegt hij, ‘moet uit eenige positieve qualiteiten bestaan’, en stoutweg komt hij tot het besluit, dat het eenige hoedanigheden der ligchamen zijn, die werktuigelijk door de zinnen op de ziel werken. Waarlijk, de Rémusat is niet te streng, wanneer hij, na in het vierde boek een mengsel van psychologie en physica te hebben afgekeurd, welke geen van beide den strengen eischen der wetenschap voldoen, maar daarentegen voor het vijfde, dat tot de metaphysica der letterkunde behoort en over woorden handelt, den kritikus zijne hulde te hebben gebragt, die de magt der taal, der dichterlijke taal vooral, diep gevoelt, dus besluit: ‘Het gansche werk echter heeft die wetenschap van het schoone, welke de Duitschers ons gedwongen hebben aesthetica te noemen, geene schrede verder gebragt! Alle verdienste, welke het heeft, schuilt eer in de keuze van het onderwerp, dan in de wijze waarop het werd behandeld.’ En liever dan met Macknight zalvend van het boek te scheiden, door de tirade, dat ‘Burke in eene eeuw van mechanismus, zelf mechanische theorie bouwende, toch zijn geloof aan de Voorzienigheid bewaarde, en zijn leven door christelijke nederigheid kenmerkende, het schoone

in beoefening bragt, al bleef hem als ons allen de oorzaak daarvan verborgen,' leenen wij andermaal de Rémusat het oor, wanneer deze opmerkt: 'Het woord in den eigenlijken zin nemende, was Burke's geest niet wijsgeerig, de dialektiek in het abstracte niet zijne zaak. Vreemd verschijnsel! bij de bewerking eener stoffe, welke zoo vele punten van aanraking heeft met de dingen der verbeelding, ontbreekt aan zijnen stijl die levendigheid van kleur, welke ons uit zijne overige schriften toeschittert. Schier zon men geneigd zijn te zeggen, dat hij, hetzij zijn onderwerp hem een bovenwerp bleef, of zijn plan hem belemmerde, of de gevolgtrekkingen hem niet grif van de hand gingen, voor alles en toch te vergeefs, naar helderheid, juistheid en naauwkeurigheid heeft gestreefd. Blijkbaar miste hij, zich aan bespiegelende nasporingen wagende, zijne roeping en deed hij zijn talent geweld.'

Lessen zijn ons lief, mits het onderwerp er geleidelijk toe brenge, en welke der twee, die van Macknight of die van de Rémusat, dunkt u, mag hier de gepaste heeten: de gemoedelijke of de letterkundige?

Een dubbel belang ontleent de laatste voor ons aan de het nageslacht overgeleverde bijzonderheid, dat Burke dat opstel niet in overijling schreef, dat hij er zich van zijn negentiende jaar af mede had bezig gehouden, dat hij het naauwelijks had voltooid, of hij bleek letterlijk uitgeput. 'Voortdurende inspanning, ten behoeve van dergelijken arbeid,' zegt Prior, zinspelende op de Verdediging, het Onderzoek en de bijdragen door de bladen van den dag geëischt, 'tastten zijn gestel aan, en stortten hem in eene onrustwekkende krankte, - te dikwijls het lot van den letterkundigen arbeider, wiens beroep tot de verdrietigste ter wereld behoort, al streelt de wezenlijke of ingebeelde meerderheid van geest, die het onderstelt, zijnen trots. Het veroorlooft weinig uitspanningen. Het moet grootendeels in eenzaamheid worden verrigt. Gezellig verkeer, dat schier ieder onder zijn bedrijf opbeurt en aanvuurt, is voor de schitterende scheppingen van den auteur slechts een beletsel. Zijne bezigheid geldt boeken, de stille gezellen, die nooit den mond opdoende, en toch zooveel mededeelende kinderen van het brein. Aan zijne schrijftafel geboeid, hetzij door den nood, dien harden tuchtmeester, of door eerzucht, die schier even ongenadig is, moet hij er zich wel voor wachten te dikwerf de zoete geneugten der zamenleving te smaken; zijn

werk zou niet voortkomen, of, even erge vloek, niet van éénen geest getuigen. Vóor hem ligt de taak, die hij heeft af te doen, - niet het blad der natuur, neen, dat des drukkers, - aangenamer voorwerpen mogen zijn blik elders lokken, willens of onwillens moet hij dien op dat witte papier vestigen: kopij! De zon moge schijnen, de velden groen worden, de bloemen opengaan; - stralen, groenen, bloeijen doen zij niet voor hem, die, als hij uitging om het verdoovend brein te verfrisschen, of het verzwakkend lijf te versterken, zijn werk verzuimen zou, zijn werk, waarvan hij misschien leven moet. Comberland heeft een verhaal van ligchamelijk lijden gegeven, doorgestaan om kennis op te doen; maar zoo Burke zijn eigen leven had beschreven, het tafereel zou nog veel treffender zijn geweest.' Al zijne biografen stemmen er in overeen, dat hij zich verpoozen mogt; voor allen is die wijle stakens van zijnen arbeid de overgang tot de gebeurtenis, welke hij, zoolang hij ademhaalde, de gewigtigste, de gelukkigste van zijn leven noemde; maar geen hunner, die niet wat ons in het feit het meeste belang inboezemt, voorbijziet, om zich met bijzonderheden, die ons vrij onbeduidend schijnen, bezig te houden. We zijn den tijd van Burke's huwelijk genaderd, zonder iets van Burke's liefde te hebben gehoord. Er blijft geschil tusschen zijne levensbeschrijvers, of hij naar Bath of naar Bristol is gegaan ter herstelling zijner gezondheid; gij schenkt het hun als wij. Een derde beweert, dat hij in Londen zelf zijne aanstaande hebbe gevonden; het kan u ook om het even zijn. Geloof echter niet, dat gij er daarmede afkomt. Zoowel te Bristol als te Bath worden de kerkregisters opgeslagen en doorgesnuffeld, of men met zekerheid bepalen mogt, tot welk kerkgenootschap zijne gade hebbe behoord - het Roomsch Catolijke, dat haars vaders, of het Presbyteriaansche, dat harer moeder! Eene eeuw vroeger, toen de laster, lang na zijnen echt, elk middel aangreep om Burke het leven te verbitteren, viel der vraag haar belang niet te ontzeggen - maar thans moest men er zich mede vergenoegen, dat Jane Mary Nugent, roomsch of onroomsch, eene wêergalooze echtgenoote, eene voorbeeldige moeder is geweest! Helaas! het schijnt ook den Episcopalen nog niet helder te zijn, dat God in alle gemeenten zijne heerschappij sticht, 'in hen, die met het doen, 't geloof belijen'. Edmund Burke, uit een Iersch geslacht gesproten, door kwakers opgevoed, was van kindsbeen af, door land en

lieden die hij om zich zag, van godsdienstige vooroordeelen vrij; - of men ons, in stede van het gewigtig gezigt, dat de een als de andere biograaf bij de vraag over haar kerkgenootschap zet, eene schets van hunne eerste kennismaking, een omtrek van haar gezigt hadde gegeven!

'Doctor Nugent, een zeer beminnelijk man en geacht geneesheer te Bath', zegt Prior, 'die den patient eenigzins had leeren kennen, noodigde hem uit, eene kamer ten zijnent te betrekken, als geschikter gelegenheid aanbiedende ter verpleging van een kranke. Eene genegenheid voor zijne dochter was het gevolg.' - 'Het schijnt mij waarschijnlijker,' schrijft Macknight, 'dat Doctor Nugent voor het huwelijk van Bath verhuisde, en dat Burke uit de vertrekken, welke hij in the Temple, tegenover den boekwinkel bewoonde, door den vriendelijken geneesheer naar de woning van dezen in Londen werd vervoerd.' Goede lieden! het gaat niet, het gaat ten minste nooit zonder eenige inleiding, eenigen overgang. Wij hooren van hier de economisten van een onvoorzigtig huwelijk mompelen, - de oude Burke hield het Edmund niet ten goede, dat hij in plaats van regtsgeleerde schrijver was geworden, en Doctor Nugent, gij getuigt het zelf, had geen vermogen dat naam mogt hebben; - om hunne bedenking te keer te gaan, wordt er meer vereischt dan de vraag: of talent niet evenveel kans op onafhankelijkheid biedt als fortuin? Biographen zonder tal! wij zullen de laatsten zijn om nêer te zien op den lust tot onderzoek, die u kenschetst; maar, ach! dat er weinig phantasie mêe gepaard ging! Als gij ons een blik in Edmund's hartstogtelijk, maar hooghartig gemoed hadt gegund, het eerste nufjen het beste dat dit leest, zou de woorden: 'wat ging die echt overijld toe!' niet op de lippen hebben genomen. Als gij ons hadt geschetst, wat er sterkends en schragends schuilt in den heiligsten aller banden, niemand zou er aan hebben getwijfeld, dat waarachtige eerzucht hand aan hand kon gaan met innige liefde. Een gelukkig te huis, en Edmund kon werken, en wachten, jaren, lange jaren zelfs, - het geheim was veil voor het grijpen naar den sleutel; - waarom eene lofrede op de gade gehouden, met voorbijzien der geliefde?

Er zijn weinig bijzonderheden uit de eerste jaren van Burke's huwelijk tot ons gekomen; doch de S c h e t s o v e r e e n e V r o u w, die eene verrassing op den dag der koperen bruiloft schijnt te zijn geweest, legt zoo gunstig eene getuigenis van de verhou-

ding tusschen de echtgenooten op zoo veel later tijdstip af, dat er niet aan valt te twijfelen, of die dagen, waarin hij zich tot verdubbelde werkzaamheid zag verpligt, behoorden mede tot de benijdenswaardigste zijns levens. Onder de velerlei voortbrengselen zijner pen uit dien tijd, is er een, dat bijzonder tot zijne ontwikkeling als geschiedkenner bijdroeg, dat, onder gewijzigden vorm voortgezet, tot op den huidigen dag nog de herinnering aan hem, die de gedachte zoo voortreffelijk uitvoerde, levendig houdt, wij bedoelen zijn A n n u a l R e g i s t e r. Dikwijls wordt er geklaagd over den behoeftigen toestand, waarin het lot niet zelden de begaafdste letterkundigen in de jaren hunner jonkheid plaatst; of men er bijwijle eens tegenover stelde, hoe menig voortreffelijk werk wij zouden missen, wanneer zij van den beginne af in den betrekkelijken staat van weelde hadden verkeerd, die later hun deel werd. Gebrek ondanks ijverige besteding onzer gaven is een vloek, wiens wee niet te zwart valt te schilderen; maar hoe schaars wordt de zegen gewaardeerd, welke in dezen of genen prikkel tot arbeid bij aanleg schuilt. Burke, d e k r o n i j k s c h r i j v e r d e r z e g e, zoo als Macknight het uitdrukt, even waar wat de feiten betreft, in die jaarlijksche verslagen van den zevenjarigen Oorlog geboekt, als wat de feilen aangaat, welke het werk bij de toen nog zoo jammerlijke onvolledigheid der nieuwsbladen moesten aankleven, Burke, den ontwakenden volksgeest van zijn volk onder het krachtig bewind van den eersten Pitt beschrijvende en bewonderende, had voor zijnen geest eene taak gevonden, van welke de geneugten verre de zwarigheden, aan het gaslaan van zoo uitgebreid een gezigteinder verknocht, overtroffen. Kies uit de drieërlei oogpunten, die zich aanbieden, het huishoudelijke, het verstandelijke, het gemoedelijke, welk u lust, uit elk van deze is de arbeid voor hem even bevredigend. De Dodsley's beloofden honderd ponden honorarium voor den jaargang, en Burke was zoo verre van rijk te zijn, dat er handschriften bestaan van vijftig ponden in voorschot ontvangen; hij had het regt, het was zijn pligt zich met het Annual Register bij voorkeur bezig te houden. Er was in het prospectus een overzigt van de geschiedenis, de staatkunde en de letterkunde van ieder jaar beloofd, en uw geheugen moge het eerste handboek het beste niet ter hulp behoeven te nemen, om zich voor te stellen, hoe de oorlog in die dagen oude en nieuwe wereld om strijd blaakte; tenzij ge zelf dergelijken arbeid beproefdet, hebt gij er noode

begrip van, welke telkens nieuwe inspanning er door werd opgelegd zich met iedere bladzijde te verplaatsen, en toch overal zoo goed het ging tehuis te blijken; de veelzijdigste oefening, die van het verstand valt te vergen. De zijnen te verzorgen, het is zoet; de gaven van onzen geest te toetsen, en elk van deze de proef te zien doorstaan, het is een genot; maar het eene als het andere met dubbelen lust te doen, dewijl de stoffe ons gegeven en waarmede wij het dubbele doel bereiken, dankbaar blijkt, en zelfs iets dichterlijks heeft, dat was het groote voorregt in die dagen aan Burke gegund. ‘Een groot hoogepriester, die niet wist wat het was te vreezen of aan zijn volk te wanhopen, hield bij het altaar des vaderlands de wacht, en ieder admiraal en generaal, door zijn voorbeeld aangevuurd, gevoelde, dat hij hetzelfde onverzettelijke besluit nemen moest,’ het verlies van Minorca door eene reeks van overwinningen te wreken. En hoog mogt Burke het harte slaan, toen zege op zege volgde, en de Britsche banier in' drie werelddeelen wapperende, overal ontzag inboezemde en in Indië veroveringen maakte, wier vlugt zelfs zijne Iersche verbeelding naauwelijks volgen kan. Het was het werk des dags - welk een avond wisselde den arbeid af! Jane Mary verbeidde hem, het jongske op haren schoot, de eersteling uit hunnen echt; we zijn er maar weinig in geslaagd u te doen gevoelen, hoe luttel waarachtige eerzucht warm gemoedsleven uitsluit, als gij u niet vermeldt in de voorstelling van Burke, spelende met zijn kind; als het u zwaar valt van de honderd lachtkasteelen te droomen, door hem voor het knaapje gebouwd, en door Jane Mary beschaamd met haar hartelijk: ‘Och, Edmund! wensch toch al die grootheid niet, als hij maar goed wordt als gij!’ Een paar jaren later, - Burke's biographen hebben het te druk met wereldgebeurtenissen, om de voorvallen in die kleine woning anders dan met een vlugtig woord te vermelden, - een paar jaren later is hem andermaal een zoon geboren, het oudste jongsken rust niet voor het wiegekleed van broertje ter zijde is geweken; Burke's oogen drijven in weelde bij het gaslaan van den dubbelen schat. De schaarschte van trekken uit dat huiselijk verkeer bewaard, van tooneeltjens als wij ons voorstelden, valt welligt aan de weinige gasten toe te schrijven, in het huis in Wimpolestreet ontvangen, en toch schijnt er voor ons iets karakteristieks in, dat wij aan kwakers, aan zijnen schoolmakker Shackletons en diens vrouw de overle-

vering hebben dank te weten, hoe zij hem later op het kasteel te Dublin verrastten met de twee jongskens stoeijende, of hij huns gelijke ware geweest! - Hadden de ‘v r i e n d e n ’ alleen een oog voor dat goêlijk-gezellige, van dat kind zijn met de kleinen, vooral, onschuldig als zij, 'tgeen zoo zelden met wat wij later grootheid heeten gepaard gaat. Lag het niet in Burke's tijd, - was hij dezen ook in die teederheid vooruit? Stond de schare in dat opzigt nog op de laagte van Swift; was hij daarentegen met Ficlding en Goldsmith medegegaan? Houdt ons de vele vragen ten goede. ‘Menschen in miniatuur,’ mogt hij ze noemen, wèl had hij de kleenen lief, en waar hij een groep zag, was hij in hun midden, was hij hun makker; Prior brengt er eene aardige anecdote van bij. Jaren later, toen hij in Ierland, in het stadje Longhrea, zijne zuster bezocht, wier bevalling beider moeder er verbeidde, - Prior noemt het Engelsch kiesch: ‘eene huiselijke gebeurtenis afwachtte,’ wilde hij na een vroeg middagmaal, het was markt geweest, of het zou kermis zijn, eene wandeling doen, om den stand der gewassen eens op te nemen, - ge zult later zien, dat hij niet louter als liefhebber met het landleven ophad, dat hij van boeren wist zoo goed als de beste. Hij ging uit, zeiden wij, het plein van het stedeke over, daar viel zijn blik op een drom kinderen, die staarden, bewonderend staarden op een tent of tooneeltoestel, waarin met poppen zou worden gespeeld. Burke kwam digter bij en zag dat er geen middel was gespaard om de nieuwsgierigheid te prikkelen dergenen, natuurlijk, die geld genoeg hadden om binnen te gaan. Het waren, helaas! maar weinigen! Eer hij het wist midden in den kring, vriendelijk eene vraag beantwoordende hem door den stoutste uit den hoop gedaan, met moeite een woord ontlokkende aan de mismoedigheid van hen, voor wie al dat moois niet viel te zien, hoorde hij slechts allerlei uitdrukking van nieuwsgierte, ging eene enkele klagte van aller lippen rondom hem op. Burke wenkte den baas van de poppenkast, en ijlings was de overeenkomst getroffen; in stoof de heele drom, maar niet voordat hij, ongelijk zoo menigerlei jeugd, die niet of naauwelijks zou hebben dank gezegd, iersch luide: ‘lang leve het heerschap!’ had geroepen; in stoof hij hem zegenende. De laatsten waren nog niet binnen, of zich omkeerende werd Burke eenige vrienden gewaar, die met hem naar buiten wilden wandelen, die als zijne gastheeren het regt eischten meê hun deel te dragen in de kosten van den toegang

voor de gansche groep verkregen. ‘Dank u,’ zei Burke, ‘dank u, maar gun mij dat genoegen geheel alleen, misschien zal ik mijn leven lang niet weêr gelegenheid hebben zoo vele gelukkigen te maken voor zoo weinig geld.’

Goede Edmund! die voorbijzaagt, dat het noch aan het geld, noch aan de gelegenheid schort, maar aan de liefde, die er lust in doet scheppen.

Wij hebben u Burke in zijn studeervertrek, wij hebben hem u in zijne huiskamer doen zien; er blijft over een blik op hem te slaan in het gezellig verkeer. Luchtige omtrek, als onze voorstelling slechts worden mag, zoo zij de grenzen van dit tijdschrift niet zal overschrijden; luchtige omtrek als vereischt wordt, maar ook volstaat, om zijne betrekking tot Crabbe en zijn gedrag jegens dezen geheel duidelijk in helder licht te stellen, vergt gij van ons de volledigheid eener eigenlijke biographie niet. Wij kiezen daarom uit den kring zijner kennissen slechts diegenen, met welke het grootste gedeelte onzer lezers min of meer bekend zijn, die ook in onze dagen voor de letteren nog belangstelling wekken. Aan het hoofd dergenen, met welke hij in Londen kennis aanknoopte; aan het hoofd dergenen, die levenslang zijne vrienden bleven, vertoont zich, verbaas er u niet te zeer over, David Garrick. Een tooneelspeler, zegt ge, de vriend van den deftigen Burke! En in die bekrompenheid zijt ge meer Engelsch dan ge gelooft; om het even wien zij behandelen, geen levensbeschrijver hier te lande ziet zijn held uit die dagen met den Engelschen Roscius, als men hem noemde, in aanraking, of er gaat eene verontschuldiging, eene verdediging des tooneels vooraf; als waren zij in een bloeijenden beemd eensklaps bij een bosch brandnetels gekomen, zien zij voorzigtig toe, hoe ver zij de vingers wagen. Het toont, helaas! slechts aan, dat het tooneel zoo min ten hunnent als ten onzent vooruit is gegaan. Eerst een bewijs voor hetgeen wij beweerden, aan den biograaf van Goldsmith ontleend, en dan zij het woord aan de beide levensbeschrijvers van Burke. ‘Indien er waarheid schuilt,’ zegt Forster, ‘in Steele's opmerking, dat gelukkig te zijn, en anderen gelukkig te zien, ook maar voor een paar uren, eene wijle zaligheid is, niet te versmaên door een schepsel zoo kort van dagen als de mensch, dan is het zeker, dat hij, die het tooneel veracht, een bekrompen spanne levens moedwillig nog meer inkrimpen doet.’ En al leeft die man onder een volk, dat zich verhovaardigen mag een tooneel-

dichter te hebben opgeleverd, wiens werken zedelijke gevolgen hebben, omdat het waarachtige kunstscheppingen zijn, en niet dewijl Shakspeare tendenzstukken schreef; hij verdiept zich in eene aanwijzing van het nut van den schouwburg, die wij u sparen. Prior noemt het nog wigtiger; eene lange lofrede leidt tot het tooneel, of ge voorbereid moest worden het te slikken. ‘Burke's lust kennis op te doen,’ heet het van hem bij zijne komst te Londen, ‘werd bevorderd; de verdrietige arbeid, dien Burke zich getroosten moest om deze te verkrijgen, verligt door eene levenswijze, die, volgens meer dan eene getuigenis, even zeer geregeld als matig heeten mogt. Het scheen dat hem de benijdenswaardige gave, maat te houden in de uitspanningen der jeugd, in zoo grooten overvloed door de natuur was bedeeld, dat hij in eene levensvaag, te dikwerf der hartstogten ten prooi, of vrij bleef van laakbare, ongeregelde genegenheden, of van de Voorzienigheid het voorregt ontving, dat die gave opweegt - de magt zijne driften in bedwang te houden. Zoo hij zich te buiten ging, het was niet in geneugten, maar in studie. Hij gaf aan geene ongebonden togten toe. Hij kende geen enkel kaartspel, en wijn was hem slechts in zooverre lief, als deze tot de geneugten van het gezellig verkeer bijdroeg, waarop hij levenslang, vooral met mannen van wetenschap en letteren, hoogen prijs stelde; van uitspattingen van weelde was bij hem nooit sprake. Maar hem, die zijne dagen toewijdt aan de vermeerdering zijner kennis, mag het vergund worden zich des avonds te ontspannen. Wij hebben gezien, hoe Burke reeds in Dublin met het tooneel ophad, om de naauwe betrekking, waarin het staat tot de letterkunde en tot de dichtkunst; om de gelegenheid, die het geeft de menschelijke natuur van velerlei zijde toe te lichten. Voor den bewoner eener wereldstad als Londen is het tooneel schier de natuurlijke toevlugt van een letterkundig man; immers hoe dikwerf den schouwburg slechts binnengegaan om zich te ontspannen, vindt zijn geest er bate bij de wijze waarop deze bezig gehouden wordt. Door Arthur Murphy’ (een vergeten landgenoot van Burke, die beurtelings, zegt de biographie, tooneelspeler, dagbladschrijver, tooneeldichter, pleitbezorger en hoofdbeambte der Londensche bank was), ‘door Arthur Murphy, die omstreeks dezen tijd zich voor goed tot het tooneel had bepaald, door de voornaamste critici van den schouwburg, die in het Grieksche Koffijhuis zamenkwamen, en door vele jonge-

lieden, welke met hem in the Temple studeerden, eene bent, die zich om het zeerst in de tooneelwereld verlustigde, werd hij met eenige der voornaamste schouwspelers in kennis gebragt. Onder deze was Garrick, van wien hij bekende in oratorische voordragt, in heerschappij over zijne stem veel te hebben geleerd; aan wiens disch hij met de merkwaardigste personen dier dagen in aanraking kwam, een disch, van welken de roep zijner talenten en zijner gaven voor gezellig gesprek uitging.' We zijn nog niet waar wij wezen moeten. Op Garrick volgt Macklin, 'een ander tooneelspeler, in wiens 'Debating-Society' - dat de vrijdagsche vereeniging er geen hollandsch woord voor heeft gevonden - 'in wiens Debating-Society, welke gedurende weinige maanden in 1754 bloeide, men gelooft, dat hij zijne eerste poging in het openbaar te spreken heeft gewaagd. Het was deze acteur, bij welken hij Wedderburne, die zich toen voor de balie begon te onderscheiden, en die later Lord Clive's welsprekende pleitbezorger werd, aanried lessen te nemen om zich van zijn Schotschen tongval te ontslaan.' Voordragt van Garrick, uitspraak van Macklin, vermoedt gij wie de derde zijn zal; wat bij deze zal worden geleerd? Eene vrouw, wenscht of vreest gij, ondeugend; goede toon en hebt het geraden. Olijke Prior, die haar op sleeptouw binnensmokkelt! 'Het was Mevrouw (of Mejufvrouw) Woffington, in de gedenkboeken van den schouwburg zoo vermaard om den wille van hare schoonheid, van haar vernuft, van hare levendigheid, van hare innemende manieren, van hare uitstekende gaven van geest in één woord, uitgezonderd om den wille van schier alles wat eene vrouw eerbiedwaardig kon maken - hare deugd. Mannen van hoogen rang, van groote geleerdheid, van aanzienlijk vermogen, zedelijke mannen zelfs zochten haar gezelschap, en ten haren huize breidde hij den kring zijner kennissen uit.'

'Daar springt de kat uit den zak,' hooren wij zeggen, en zouden er bij Priors dwaas deftige, slechts schijnbaar handige voorstelling het zwijgen toe doen, als Macknight den ingewikkelden handschoen niet had opgenomen.

Arthur Murphy wordt bij dezen maar eene kennis, die het nooit tot vriend brengen mogt; Macklins's debating-society eer eene gelegenheid om eens goed te eten, dan om zich te oefenen in redetwist; het zijn bijzonderheden, waaraan u weinig gelegen ligt, maar de beschouwing van het tooneel, maar de betrekking tot Margarèt Woffington hebben hare waarde. 'Voor

wie naar de eereplaats op het gebied der welsprekendheid streeft, is het tooneel een belangrijk hulpmiddel. Luide wordt het door de anders maar mompelende overlevering verkondigd, dat Burke in den bak van Drury Lane tot de getrouwste bezoekers behoorde. In het jaar dat op dat hunner kennismaking volgde, verbond Murphy zich aan den schouwburg, en het is niet onwaarschijnlijk, dat deze Burke met de meeste tooneelspelers kennis heeft doen maken. Door Murphy of door wien dan ook, werd hij Garrick voorgesteld, en weldra ontstond er tusschen beide eene vriendschap, waaraan slechts de dood een einde maakte.

Er steekt niets verbazends in, dat bij het invallen der schemering den jongen onbekenden auteur de cel, waarin hij den ganschen dag had gewerkt, te eenzaam en te eng werd; dat hij, die geen glimlach eener vrouw over den stapel zijner boeken zag schijnen, de stilte ontvlugtte, door de afleiding, welke de schouwburg beloofde, aangetrokken, of deze in de daad iets betooverends had. Mogt het hem lusten te mijmeren, waar elders gelegenheid tot zoeter gepeins dan daar? In de school werden alle gaven der verbeelding, welke hem ten deel vielen, geprikkeld; daar werd alle aanleg voor kunst, dien hij bezitten mogt, tot bewustzijn gebragt; en het schoone ideaal der wereld, waarnaar menschen van zijnen aard verlangend uitzien, en dat niet minder maar meer waar is, dan de lagere, stoffelijke werkelijkheid van het prozaïsche en practicale, schitterde er hem als een hemelsch visioen toe. Helaas! het valt desondanks niet te loochenen, dat het tooneel, als alles ter wereld, zijne verzoekingen heeft. Indien Burke in zijnen ouderdom met zoo groote geestdrift over Maria Antoinette mogt schrijven, met welke gewaarwordingen moet hij in zijne jeugd zijne beminnelijke landgenoote Margaret Woffington hebben gâgeslagen, in wie schoonheid, in wie goedheid des harten vooral volstond om zelfs de wrangheid der ernstigen en gestrengen te temperen? Wat heeft men over zijne kennis, met die vrouw aangeknoopt, al dikwijls de schouders opgehaald, groote oogen gezet en het hoofd geschud.’

Alom als ten onzent.

‘Een paar jaren voor dat waarin hij geboren werd, hield eene Fransche vrouw, Madame Violante, te Dublin eene tentoonstelling van wie weet meer wat in Dames-street. Een jong, allerbevalligst meisjen trok hare opmerkzaamheid, als

het, dag aan dag, met eene kruik op het hoofd, water uit de Liffey kwam halen, - toen zij er een praatjen meê hield, vertelde het kind haar, dat hare moeder eene arme weduwe op Ormonds-kade, een kleine kruidenierswinkel deed, en bovendien voor de goede luî de wasch bezorgde. Madame Violante trok zich de kleine aan, en, door haar onderrigt, speelde het mooije kind de rol van Polly in de opera de Bedelaars, slaagde boven alle verwachting en werd het wonder van de stad. Zoo kwam de actrice op het tooneel, die, als Margaret Woffington, zich zoowel in Engeland als in Ierland, zoo groote vermaardheid verwierf. Het lijdt geen twijfel, dat zij eene der innemendste vrouwen was van haren tijd. Slank van gestalte; allerbevalligst van evenredigheden; oogen als git zoo zwart, die altijd vonkelden van bezieling, en overwelfd werden door wenkbraauwen, even zacht en zwaar als sierlijk; een neus naar den adelaarsvorm zwemende; weelderige lokken, kronkelende om een keurig gevormden hals; vol levenslust, vol humour, vol geest, werd zij door alle vrouwen benijd, en scheen de natuur haar te hebben bestemd om het hart van alle mannen te winnen. Ofschoon zij soms de rol van Lady Macbeth vervulde, had haar stijl niets tragisch. Het was in het blijspel dat zij schitterde, dat zij al den overvloed van gaven, haar bedeeld, ten toon spreidde; wêergalooze schalkheid, onvermoeide lust, haar bleek het gegeven, vier onderscheiden soorten van comische karacters voor te stellen, welke niets met elkander gemeens hadden. Zij speelde de vrouw van hoogen stand met eene bevalligheid, tact en waardigheid, die allen, welke wisten uit hoe gering geslacht zij geboren was, verbaasd deed staan. Zij wist het alledaagsch-gemeene eener burgervrouw weêr te geven met zoo groote diepte en waarheid van luim, dat alle toeschouwers beurtelings schaterden of schreiden. Wie een best wilde zien, al de babbelzucht, zwakheid en ligtgeraaktheid van den ouden dag ter prooi, zij was het als het haar lustte; en wat toen op het tooneel eene voorbeeldelooze zelfverloochening werd geacht, om er te stokouder uit te zien, aarzelde zij niet haar aanminnig gelaat te verbergen achter een afgrijselijken mom, geschilderde rimpels en groeven. Eindelijk vertegenwoordigde zij den jongen ligtmis zoo volkomen, dat de vrouwen verzot op haar werden, en zij Garrick weêrhield ooit weêr de rol van Sir Harry Wildair te spelen, nadat zij die door hare luchtigheid en levendigheid tot

haar eigendom had gemaakt. Maar zij was niet louter eene kunstenaresse; de vrouw en niet de actrice had het overwigt in haar leven. Terwijl zij in het hoofdbeginsel van alle vrouwelijke deugd jammerlijk te kort schoot, en daarom noch opregte achting, noch ware genegenheid verwerven kon, verkondigde de faam zoo luide blijk bij blijk, dat zij meêwarig hulpvaardig en onbekrompen liefdadig was jegens verlatenen en ellendigen, die slechts haar tot weldoenster en haar tot troosteresse hadden, dat zelfs deftige, ernstige lieden zich niet konden weêrhouden, haar in haren val te beklagen. Het deerde dezen inderdaad, dat bij haar, van kindsbeen af allerlei besmettenden invloed prijs gegeven, die niemand had, welke hare onbewaakte schreden stierde of weêrhield, de schaduw harer ondeugden steeds op den voet den verleidelijken luister volgde, door hare talenten, hare schoonheid, haren geest en edelmoedigen aard, voor allen, die haar zagen, om haar heen gespreid.'

Macknight heeft slag van voorstellen - en wij waarderen zoowel den man van tact als den menschenkenner in de opmerking die hem tot overgang strekt, om Edmund vrij te pleiten van alle ongeoorloofde betrekking. 'De grootste logens hebben gewoonlijk een grondslag van waarheid.' Het komt er slechts op aan, scherp te onderzoeken, hoe men den eersten steen scheef heeft gelegd, en daarop al scheever voortgebouwd. Margaret moest den jongen landgenoot boeijen, wiens prikkelbaarheid en verbeelding naauwelijks huns gelijke hadden, en Edmund mogt zich in haar gezelschap ontspannen, zonder een der laatsten van den langen sleep harer minnaars te zijn. Hij gevoelde te levendig, om zijne bewondering niet lucht te geven - maar valt er tot zooverre weinig te wraken, wie ziet niet in, dat er voor den laster, voor den minnennijd van menigen makker misschien, stoffe te over was, om luide gruwel te roepen? Macknight toont door de mededeeling van bijzonderheden aan, dat Margaret gedurende het grootste gedeelte van Edmunds komst in Londen af tot den dag van zijn huwelijk toe, niet in Londen, zelfs niet in Engeland was. Eerst toen Burke zich het zwaarste in letterkundigen arbeid verdiepte, verscheen zij geregeld in DruryLane ten tooneele; luttel tijds later huwde Edmund het meisjen, voor 't welk zijne liefde levenslang van geen verflaauwen wist. 'Wie, die eenige kennis van het menschelijk hart heeft,' vraagt Macknight, 'kan onderstellen, dat een man, zoo ridderlijk-

kiesch en zoo romantisch rein als Burke, zich zou hebben verlaagd tot eene intrigue met eene actrice, veel ouder dan hij zelf, op het tijdstip, dat hem in den echt zou verbinden met een meisjen, allerzachtaardigst van gemoed, allerreinst van harte?

Margaret Woffington immers was toen niet langer jong. Het viel haar vast aan te zien, dat de tering haar tot zijne prooi had bestemd. Eenige weinige maanden nog, en die vlugge voeten zouden niet langer voortzweven over de planken, die zoo vaak van haren triomf hadden gedaverd; die aanvallige blos op hare wangen zou verkeeren in hoog en huiveringwekkend rood, en de liefelijke glans dier oogen aangroeijen tot een lichtlaaijen gloed; al die bekoorlijkheden, welke zoo menig hart hadden betooverd, waren slechts het bedriegelijk hulsel meer des dreigenden vervals. Het graf in het verschiet, gaf zij voor goed de zonde het afscheid, die haar tot schande was geweest, en ging zij met verbrijzeld harte dien grooten Regterstoel te gemoet, waarop ook de tooneelkunstenaresse zal worden geoordeeld,' en genade vinden zal, hopen wij.

David Garrick behoorde tot Burke's vroegste kennissen, hebben wij gezegd; Garrick reeds toen lang niet meer louter maar een tooneelspeler, neen, Garrick, die schier een man van letteren, schier een man van de wereld heeten mogt. Was het inderdaad, als deze bijwijlen beweerde, zijn geluk geweest, dat hij zoo laat, dat hij, om zijner moeder geen ergernis te geven, eerst na den dood van dezen, eerst toen hij bijna dertig jaren telde, was opgetreden, vol nog van het vuur der jeugd, maar met meer gerijpt oordeel, dan waarop deze vroeger bogen mag? Had hij er inderdaad bij gewonnen, eerst voor de balie en toen voor de beurs bestemd te zijn geweest; of waren de gaven van gebaar en voordragt, hem door de natuur bedeeld, waarlijk zoo groot, dat zij alleen, dat zij altijd zouden hebben volstaan om zijne eerste voorstellingen tot triomfen te maken, om, als zij deden, geheel Londen de Garrickkoorts op het lijf te jagen, om zelfs Pope uit zijne afzondering op Twickenham te lokken, ten einde R i c h a r d d e D e r d e te zien? Het waren vragen, welke Burke bezig hielden, toen hij voor het eerst Garrick's verbazende heerschappij over zijne gelaatstrekken gadesloeg; eene heerschappij, in wier uitoefening deze zich niet enkel op het tooneel verlustigde, - een prul van een portretschilder had het anders van hem ervaren. Hebt ge lust den karaktertrek te ge-

nieten? Daar zat David voor den armen drommel achter den ezel, die meende zijn gezigt te hebben getroffen; daar dacht deze de laatste lijn te hebben aangeduid en bukte zich om de krijtpen op te rapen, die zijnen vingers ontgleed. Welk eene herschepping in een oogenblik! De schilder wist niet hoe hij het had; maar hij moest hebben misgezien, want de man die daar zat was een ander, dan dien hij op het doek had gebragt; hij wischte uit, hij trok op nieuw om. Een glans van genoegen gleed over zijn gezigt, toen hij meende zijne taak te hebben voltooid, toen die moeijelijk te treffen man was getroffen. ‘Een glas water,’ vroeg Garrick, wien de triomf der tevredenheid niet was ontgaan; ‘een glas water,’ en toen de portretschilder gescheld had en weêr bij den ezel stond, was David weêr een ander geworden, en om stoof doek en ezel; ‘ik heb geen lust den duivel te schilderen,’ borst de prul uit; en Garrick, die lachte onder het vertellen, liet het u zelven over, u den blik voor te stellen, dien hij ten afscheid op den verschrikte wierp. Het waren vragen, herhalen wij, die Burke zich zelven deed, toen hij voor het eerst dat naar toovenarij zwemend meesterschap over de stem bewonderde, 't welk hem door verrassende voordragt telkens nieuwe schoonheden ontdekken deed in verzen, die hij zoo goed meende te kennen en toch nooit genoten als nu. Er zijn dichtstukjens, welke ieder voor zich zelven misschien het best in de stilte der afzondering leest, die lyrische, bij voorbeeld, met geene lierzangen, bidden wij, te verwarren; die lyrische, waarin eenige woorden ons een ganschen toestand schilderen, ons geheel een gemoed blootleggen; bloemen zoo teêr, dat men die naauwelijks, om ze aan te biên, van den stengel kan breken, of de dauwdrop valt er af. Onloochenbaar echter zijn tooneelstukken bestemd, niet om te worden gelezen, neen, om te worden gezien en gehoord; eischt het bewijs, dat Burke heel den omvang van Shakspeare's wereld eerst vermoeden leerde, toen Garrick hem dien binnenvoerde, toen de ziel van Garrick uitdrukte, wat de zwarte letter op het witte blad zoo armelijk getracht had aan te geven? Het was eene andere, eene den Engelschen Roseins waardiger zege, dan de verbazing, dan de ontsteltenis, dan den angst van den portretschilder, dien begaafden jonkman, uit wiens oogen het genie hem toelichtte, geboeid, verrast, roerloos te zien van bewondering; en het getuigt voor Garrick's menschenkennis, dat hij dezen, toen Burke hem na het vallen der gordijn werd voorgesteld, gaarne de hand

toestak, dat hij hem levenslang liever te zijnent zag dan een drom van lords, wedijverende om eene plaats aan zijn welvoorzienen disch.

Jaren had die kennis reeds geduurd, toen Kersmis van 1758 inviel, en Garrick zich zelven en de gasten, welke hij op het feest had genood, eene verrassing beloofde en bezorgde, in de gedenkboeken der letterkundige geschiedenis vermaard. Het was niet die, dat Burke meê zou aanzitten, en geprikkeld door den geest van den gastheer, de dischgenooten verbazen zou door de eerstelingen eener welsprekendheid, welke Garrick in den knop had bespied, welke Garrick in den bloei zoo gewillig en zoo gaarne toejuichte. Er was meer schalkheid in het spel. Garrick had in zijne vroege jeugd onderwijs genoten van eenen meester naauwelijks acht jaren ouder dan hij; beide in Lichfield, in het graafschap Stafford geboren, beide waren na velerlei lotwisselingen thans te Londen gevestigd; beide waren beroemd, maar op zeer verschillend gebied en onder geheel andere omstandigheden. Iets echter hadden zij gemeens, iets waaraan vernuften meer lijden, excentriciteit. Zoo iemand ooit teregt een zonderling werd geheeten, men mogt het Garrick's meester doen, die thans vast de vijftig naderde, die er voor zijnen leeftijd echter oud, zeer oud uitzag, maar in die tien lustrums ook nog meer had geleden dan op dat vroeg gerimpeld voorhoofd aangeschreven stond. Er bestaat eene beeldtenis van dien man, welke den meesten onzer lezers bekend moet zijn, en die toch gaarne, ook door wie haar herhaalde malen beschouwde en bewonderde, weder wordt ter hand genomen, zoo zeldzaam gelukkig zijn licht en schaâuw aangebragt. Wij lezen er zijn dertigjarig leven en lijden in, sedert geldgebrek hem verpligt had, twintig jaren oud, Oxford te verlaten, zonder den doctorsgraad te hebben verworven: ‘Het was een wreede worsteling met de armoede. De jammer van dien strijd was op zich zelve reeds groot genoeg, en werd toch verzwaard door het lijden van een ziekelijk gemoed. Eer de jonkman de hoogeschool verliet, was de in zijn geslacht erfelijke klierenkwaal in bijzonder wreedaardigen vorm bij hem uitgebroken. Hij bleek een ongelooflijk hypochondrist te zijn geworden. Later, veel later plagt hij van zich zelven te getuigen, dat hij levenslang gek was geweest, of ten minste nooit volkomen bij zijne zinnen; en, inderdaad, menig minder blijk dan hij dikwijls gaf het spoor bijster te zijn, is voldoende geacht om misdadigers vrij te spreken of uiterste wilsbeschikkingen nietig te verkla-

ren. Zijn gegrijns, zijn gebaar, zijn gemompel deed het bijwijlen, wie hem niet kenden, uitschateren of joeg hun huivering aan. In eene vlaag van afgetrokkenheid gebeurde het hem niet zelden, dat hij aan tafel zich bukte en der dame, die naast hem zat, den schoen van den voet neep. Hij zette in volle zaal het gansche gezelschap in verbazing, door plotseling deze of gene bede uit het Onze Vader met luider stemme uit te boezemen. Hij vatte een onverklaarbaren weêrzin voor de eene of de andere straat op, en getroostte zich een langen omweg liever dan die hatelijke plek over te gaan. Hij zette er zijne zinnen op, in de straten welke hij doorging, geen paal of stijl langs te stappen zonder dien aan te raken. Indien hij bij toeval verzuimde het hier of daar lantaarn of leuning te doen, om keerde hij, om zoodra het hem inviel; hij had er tien, twintig roeden wegs voor over, om het nagelatene in te halen. Onder den invloed dier krankte werden zijne zinnen ziekelijk-traag en dof, en zijne verbeelding ziekelijk-levendig en werkzaam. Het gebeurde soms, dat hij op eene der stadstorenklokken stond te turen, en toch niet zeggen kon hoe laat het was. Op een anderen tijd geviel het, dat hij zich door zijne moeder, die uren verre van hem was, duidelijk bij zijnen naam hoorde roepen. Maar dat was nog het ergste niet. Eene diepe zwaarmoedigheid maakte zich van hem meester en gaf een donkeren tint aan al zijne beschouwingen over menschelijke natuur en menschelijke lotsbestemming. Eene ellende als hij doorstond, heeft menigeen naar het pistool doen grijpen of zich doen verdrinken. En echter gevoelde hij tot zelfmoord geene verzoeking. Hij was het leven moede; maar hij was bevreesd voor den dood, en hij huiverde bij iederen wenk, iedere waarschuwing, welke hem aan het onvermijdelijk oogenblik herinnerde. Gedurende de lange en herhaalde aanvallen dier verslagenheid van gemoed, vond hij in de godsdienst slechts luttel troost, want zijne godsdienst had de kleur van zijn karakter aangenomen. Het licht des hemels bescheen hem inderdaad, maar niet in regtstreeksche lijn, niet in zijne volle zuiverheid. De stralen hadden eene donkere wolk door te worstelen; zij kwamen gebroken, verflaauwd, miskleurd tot hem, door den nacht, die zijne ziel had omvangen, en ofschoon zij genoegzaam helder waren om hem te leiden, om hem op te beuren en hem te vervrolijken, bleken zij te zwak.’

De ongelukkige! wat deed hij aan dien disch?

Lieve lezeres! hebt ge dan nooit van Samuel Johnson's wonderbaarlijke gaven voor logischen, letterkundigen redetwist gehoord, nooit van dat deftig kouten, door Mrs. Thrale zoozeer op prijs gesteld, dat, had de docter maar voortgeoreerd, zij uit den treuren thee zou hebben geschonken, tot het twintigste kopjen toe?

Geheel Groot-Brittanje gewaagde er in die dagen van, de dagen waarin zijne satyre: ‘de IJdelheid der Menschelijke Wenschen’ bereids was verschenen, zijn treurspel: I r e n e al was gespeeld. Geheel Groot-Brittanje was er van vervuld, evenzeer als, meer nog misschien dan van zijne spectatoriale geschriften, in welke omzwervers alles opmerkten en leêgloopers alles gâsloegen. Vreemde vermaardheid, voorwaar! in den loop van volgende tijden even vreemd gehandhaafd! Uit zijne navolging van Juvenalis zal het tafereel van letterkundig lijden, zal de schets van Karel de XII^{de} worden bewonderd, zoolang in den loop der eeuwen de nieuwe wereld heugenis houden zal van dat eiland in de oude, waaruit de beschaving tot haar overkwam; maar wie is er onder ons, die beweren durft, dat hij ooit een blik in het treurspel I r e n e sloeg? Vreemde vermaardheid! Al beurde Richardson, in dien tijd den dubbelen triomf van zijne Clarissa en zijnen Charles, als een gevierden paai, gretiglijk genietende; al beurde hij Johnson's humoristische vertoogen tot de wolken, ze zijn vergeten, als heel den drom van bladen, van tijd tot tijd en in land bij land om onze ooren waaijende, waarin Addison heet te zijn nagevolgd; Addison, die onnavolgbaar blijkt en zijne eenige plaats tusschen den grimmigen Swift en den goêlijken Steele bewaart; Addison, die geen mededingers heeft. En toch de roep, die van Johnson's, wij mogen niet zeggen gezellig gesprek, die van Johnson's orakelverkondiging uitging, hield onverzwakt honderd, honderd lange jaren aan, en neemt nog niet af. Vreemde vermaardheid, die echter even vreemde gaven ten grondslag niet kan hebben gemist. Er is maar één man van naam bekend, die de verzoeking, deze te genieten, kon weêrstaan; wie anders dan de type van den bon ton van dien tijd? en Macaulay heeft Johnson op Chesterfield geestig gewroken. Verscheiden uitgevers van naam hadden jaren vroeger Johnson aangezocht een Woordenboek der Engelsche Taal te schrijven; en daar het onderwerp hem toelachte, had hij er een Prospectus van gesteld, en dat den Graaf van Chesterfield opgedragen. Opdragten aan mannen van rang

waren in de mode - de arme Crabbe vond ze in schier elk boek van zijnen tijd, - helaas! niet ieder was echter gelukkig genoeg als Henry Fielding, in George Lyttleton een goed vriend en een groot heer te hebben, aan wien hij, zonder eerst verlof te vragen, zijn meesterstuk opdragen mogt. Johnson had in de wereld zijner dagen om zich heen gezien, en gemeend eene gelukkige keuze te doen, zich bepalende tot Philip Dormer Stanhope, Graaf van Chesterfield. ‘Sinds lang was deze vermaard voor de beleefdheid zijner manieren, het schitterende van zijn vernuft, de keurigheid van zijnen smaak. Hij ging door voor den besten spreker in het Huis der Lords. Onlangs had hij in Ierland, onder gewigtige gebeurtenissen, met uitstekend talent, even vast als heusch, de teugels des bewinds gevoerd, en was sedert Secretaris van Staat geworden. Hij nam Johnson's hulde met de innemendste minzaamheid aan, en beloonde haar met eenige weinige guinjes, zeker op allerbeleefdste wijze geschonken, - maar had niet het minste verlangen, zijne tapijten smerig te zien worden van Londensch straatslijk, of zijn soep en zijn wijn links en regts te zien spatten op de samaren van groote dames of de satijnen vesten van groote heeren; - die afgetrokken geleerde was immers zoo verbaasd onhandig, hij kleedde zich als een vogelverschrikker en was gulzig als een raaf.’ Anders Garrick, die ook ijdel was, en in welke mate! maar toch, hoe dwaselijk door de groote wereld gevierd, een man als Johnson wist te waarderen, en in dat onophoudelijk gegrom de verdienste van oorspronkelijkheid huldigde, hem, bij de schitterendste voorstelling, aanvulling, uitwerking eens karakters door een ander gedacht, ontzegd. ‘De betrekking tusschen David Garrick en zijn ouden onderwijzer,’ zegt Macaulay, ‘was van zeer zonderlingen aard. Zij hadden voor elkander iets heftig-afstootends, en trokken de een den aêr toch op het heftigst aan. De natuur had hen uit zeer verschillende klei geboetseerd, en de omstandigheden schenen zich te hebben beijverd beider bijzondere eigenaardigheden op het grilligst aan het licht te brengen. Plotselinge voorspoed had Garrick het hoofd doen draaijen. Aanhoudende tegenspoed had Johnson's gemoed verbitterd. Johnson zag met meer nijd en afgunst dan zulk een groot man voegde de buitenplaats, het zilverwerk, het porcelein, de brusselsche tapijten, die de kleine potsenmaker verkregen had, door met grimassen en gebaren op te zeggen wat wijzer menschen hadden ge-

schreven; en de uiterst gevoelige ijdelheid van Garrick werd gekwetst door de gedachte, dat, terwijl de gansche overige wereld hem toejuichte, hij van dien grimmigen cynicus, op wiens gevoelen het hem echter niet mogelijk was minachtend neêr te zien, naauwelijks eenige loftuiting verwerven kon, niet door spot vergald. En echter hadden die twee mannen uit Lichfield zoo vele vroegere herinneringen gemeen; echter sympathiseerden zij zamen in zoo velerlei opzigten, waarin zij met niemand anders in de tallooze bevolking der hoofdstad overeenkwamen, dat, al ergerde de meester zich dikwijls aan de naar die eens aaps zwemende onbescheidenheid van zijnen leerling, en al stoof bij wijle de leerling op over de een beer gelijke ruwheid van den meester, zij toch vrienden bleven tot de dood hen scheidde.'

Die ure was voor beiden nog verre, toen op Kersdag van 1758 kalkoen- en plumpudding op Garrick's disch waren gediend, nadat hij, eer de gasten aan tafel gingen, Mr. Burke aan Dr. Johnson had voorgesteld; ieder heeft lang geraden, dat de verrassing bestond in de kennismaking van beide, in den wedstrijd, welken men zich van hun vernuft, van hunne gaven voor een belangrijk gesprek beloofde. De eerste begroeting was boven verwachting gelukkig afgeloopen. Johnson had niet geblaft zoo als hij tegen een 'Whigschen hond' plagt te doen; Garrick beet Burke eenige oogenblikken later in het oor, dat hij zijne oude opmerking herhalen moest, dat er een uitstekend tooneelspeler in Edmund te loor ging: 'er was eerbied en waardigheid tevens in uwe stem.'

'Dewijl ze in mijn harte zijn,' hernam Burke.

Garrick wou een oogenblik zuur zien: moest dan zelfs Edmund hem herinneren, dat alles in zijn beroep maar gemaakt was? 'Alsof ik regt had zijne opregtheid te verdenken,' bestrafte hij zich zelven in het volgend oogenblik, en was weder, wat hem als gastheer evenmin als in de green-room te ontzeggen viel, de ziel van zijnen kring, een streelende glimlach op de lippen.

'Aan tafel!' had het geklonken, en onder het gekletter van messen en vorken, van het eerste en het tweede en wie weet liet hoeveelste geregt, als onder het hortend en haperend gesprek, dat met elken nieuwen schotel scheen te staken, waren er twee in den drom van gasten, die luttel spraken; de eene sloeg gade, de andere at. Het waren Burke en Johnson. Voor de eerste maal

zijns levens zegende Edmund het, dat hij bijziende was; een oogenblik toeziens had hem overtuigd, dat de Docter inderdaad zwolg; het was niet louter beleefdheid, dat Burke voortaan zoo min mogelijk dien weg meer heenstaarde. Maar er is een einde aan alles, en dus ook aan een stevig engelsch maal uit het midden der achttiende eeuw. De flesch ging vlugger rond; Johnson was nog geen waterdrinker geworden, maar schonk zich toch slechts matig in; de gastheer was overlevendig, ook zonder wijn; hoeveel Burke dronk, kan u nog niet zijn vergeten. Vrees niet, dat er daarom aan Garrick's kelder geen regt werd gedaan; wie lager aanzaten, deden elkander bescheid door telkens luider toasten.

Daar deed een gegrom zich hooren, of een beer den muil wilde opdoen, en het werd, het was stil in de zaal: Johnson sprak.

Allen luisterden, Garrick's glimlach bezweem, het onderwerp was Indië, het Indië van Clive. Honderdmalen had de tooneelspeler gadegeslagen, hoe dat leelijke gezigt, hoe die oogen en die mond, zenuwachtige trekkingen ter prooi, allengs, sprekende, minder afzigtelijk, ja, zelfs belangwekkend werden; hoe een zweem van bezieling dien vleeschklomp niet te ontzeggen viel, als de eene volzin den anderen geregeld volgde, de gedachte zich geleidelijk ontwikkelde, de stijl, steeds natuurlijk, ten leste zelfs schilderachtig werd. De gastheer merkte het ook nu weder op, maar slechts ten halve, want schuins tegenover Johnson zat Burke, en Garrick ware niet Garrick geweest, zoo het hem ontgaan ware, dat dezen de woorden op de lippen brandden, dat hij ongeduldig het oogenblik verbeidde, waarin de laatste golven van dien woordenvloed zouden zijn voorbijgegaan.

En toch meende Edmund zich zelven reeds volkomen meester te zijn.

De pauze kwam, - of liever de opgetogenheid, die zich lucht gaf, verkondigde dat het orakel had gesproken.

‘Vergun mij,’ verzocht Burke, - en het was of allen gasten eene huivering door de leden ging; want niet enkel Garrick, ook de overigen hoorden het aan den toon, waarop die woorden werden uitgebragt, dat hem eene wederlegging op het hart lag, eene wederlegging, waaraan Johnson niet gewoon was, die hij niet duldde.

Ieder scheen te verwachten, dat een morrend gedruisch in die breede borst zou worden gevolgd door een grommend: ‘Hoe,

Mijnheer!' maar wel verre van de stilte af te breken, van naar gewoonte te blazen, wuifde Johnson met de hand, als gaf hij verlof voort te gaan, en Burke sprak.

Er was in den toon der tegenspraak al de onderscheiding, waartoe de oudere zich bij den jongere, waartoe de man, die voor de letteren had geleefd en geleden, zich geregtigd mogt achten, maar toch tegenspraak was het, tegenspraak bleek het, - en echter, Johnson liet Burke zijn gang gaan. Een verslag der feiten legde onwillekeurig bloot al wat er onjuists school in de voorstelling des eersten sprekers, zonder dat de tweede, met zaakkennis toegerust, zich een zweem daarop te goed deed: Johnson zette groote oogen op, hij gevoelde zich tegelijk gehuldigd en gespaard. Voort ging Edmund intusschen, voort, tot de toestand in het ware licht was gesteld, en werd toen warm, werd welsprekend, want hij gaf den strijd van gewaarwordingen in zijn gemoed weder, tusschen de glorie door zijn vaderland verworven en de gruwelen aan de arme inboorlingen gepleegd. Het was of zijne stem schreide, terwijl zijne oogen schitterden. Johnson stak hem dwars over tafel de hand toe.

'Voor het leven!' sprak de vijftiger.

Garrick was waarachtig getroffen, want Garrick zat stil.

Hoe getrouw Burke dien handdruk gebleven is, gij zult het zien, als uw geduld u bij onze ontwikkeling zijner betrekking tot de vernuften dier dagen niet begeeft; wij wenden nog even den blik naar de overige gasten, - wij zoeken onder deze een enkele - die tot onzen spijt schijnt te ontbreken. Hij was de vriend van Garrick als van Johnson; - in welke betrekking heeft Edmund tot William Hogarth gestaan? - De tooneelspeler moest met hem ophebben; want wat ons, trots al onzen eerbied voor de groote gaven van geest, die zij onloochenbaar verkondigen, in des schilders schetsen stuit, de overmate van middelen, aangewend om u het doel zoo duidelijk te maken, dat gij er geen oogenblik over behoeft na te denken, kon hem kwalijk eene ergernis zijn, wien het effect, het onmiddellijk effect in zijn vak alles gelden moest. De letterkundige moest Hogarth op hoogen prijs stellen, al wendde Johnson voor, de schilderkunst zoo weinig te waarderen, dat hij, in eene kamer gezeten, langs wier wanden de werken der grootste meesters omgekeerd waren gehangen, niet van zijn stoel zou zijn opgestaan, om in stede der ramen hunne scheppingen te zien; in zedelijkheid was de groote etser

zijn trouwe bondgenoot. Vergeefs echter laat gij nog eenmaal het oog omdolen onder den stoet; wie aan het licht kome, niet het manneken, dat in 't zelfde jaar zijn eigen portret in plaat bragt: ‘William Hogarth, de Comische Muze schilderende,’ die er echter veel minder comisch uitziet dan hij zelf, de baret op het hoofd, het palet ter hand, en des ondanks een kluchtig kereltjen met koddige kuiten, op het punt uit zijn leuningstoel op te wippen. Scheld er ons niet ondeugend om, wij die zoo gaarne van Edmund hadden gehoord, of hij vrede kon hebben met Hogarth's volslagen gemis aan sierlijkheid en schoonheid, die louter scherpte was, overnaakt en overnuchter. We vinden waarschijnlijk gelegenheid er op terug te komen, maar eischt ge vast nu eene boete voor onze ketterij, hier hebt ge die in de beide grafschriften voor William Hogarth, door David Garrick en Samuel Johnson vervaardigd, eene dubbele hulde voor eene enkele bedenking.

Het eene luidt: - in het oorspronkelijke is ‘groote schilder der menschheid’ immers wel wat sterk? -

> Vaarwel, gij, etser van 't gemoed!
> Wiens stift, ten hoogsten top gestreefd,
> De ziel de zeden minnen doet
> En 't hart door de oogen lessen geeft.
> Kniel, wandlaar, blaakt u heilig vier,
> Of boeit natuur u, stort een traan,
> Maar laten beide u koel, van hier,
> Ge zoudt op Hogarths assche staan.

Wie in de laatste regelen den tooneelspeler niet herkent, heeft nooit iets aan de loffelijke rederijkerskunst gedaan.

Johnson's versjen is zediger, en wij zijn schier geneigd met Thackeray te vragen, waarom men niet liever dit dan het vorige op het grafgesteente in de kerk te Chiswick heeft geplaatst:

> Hier rust de hand, van 't etsen moê,
> Wier wit de ware schoonheid was;
> Hier look het oogenpaar zich toe,
> Dat op 't gelaat de zeden las!

We vragen er vergiffenis voor, grillig genoeg, om den wille

dier grafschriften, de tijdsorde te hebben geschonden; we zijn, zoo ge wilt, weder in Wimpole-street, weder in Burke's kleine woning, in 1759. Het gerucht van zijne zege op Johnson, zoo werd het gesprek beschouwd, had zich verspreid, had vruchten gedragen in de letterkundige wereld, tot nog toe de eenige, in welke Edmund zich door schriften en stem naam had verworven. Wie twijfelt er echter aan, bij de drieërlei eigenaardige bijzonderheden, dat men geen engelschman zou moeten zijn, zoo men niet belangstellend deel nam aan den gang van zaken des bewinds; dat nergens meer dan in dat eilandrijk mannen van geest juist daardoor mannen van gezag zijn geworden; dat de gaven van hem, met wien wij ons bezig houden, nog grooter waren voor beoefening dan voor bespiegeling; wie twijfelt er aan, of Burke sloeg een begeerigen blik in het beloofde land? Zijne wassende vermaardheid beurt hem telkens hooger, hij maakt de kennis van edellieden zonder tal, van William Pulteney, Graaf van Bath, en van George, Lord Lyttleton, maar wat baat het hem? De geschiedenis vermeldt niet, dat de eerste veel voor lieden van letteren overhad, en al was de laatste de beschermer van den beminnelijken Fielding, wat was deze meer geworden dan een der magistraten van Middlesex? Het is een tijdvak uit Burke's leven, overvloeijende van bewijzen, op welken prijs de gave eener gelukkige uitdrukking in het gezellig verkeer werd geschat. Edmund bevindt zich in een gemengden kring, en heeft verzuimd te onderzoeken of toe te luisteren, wie er naast hem zitten; daar spreekt een zijner buren hem aan, het gesprek wordt veelzijdig, het gesprek wordt diep, maar de buurman toont zich ook bij verschil van meening noch hatelijk, noch heftig, hij blijft goedaardig, hij heeft zelfs geest, vermakelijken geest: ‘Ik geloof niet, dat ik mij bedriegen kan,’ borst Edmund uit, ‘ik heb de eer met den beroemden Dr. Warburton te spreken: aut Erasmus aut Diabolus.’ Zoo bragt hij hulde. Hij woont ten huize van Mevrouw Elisabeth Montague eene dier bekende assemblees bij, waarvoor de weduwe haar huis openstelde, - de beminnelijke wie de spotternij het eerst den naam van blue-stocking gaf, - ten onregte; wat kwaads school er in, dat zij haren geletterden vrienden verzocht sans gène ten harent te komen, des noods in de dagelijks gedragen blaauwe kousen? - Des anderen ochtends, na Burke's bezoek, geeft zij eene harer vriendinnen eene schets van den jongen man, ‘die aan geen der beide

hoofdgebreken van zijnen tijd hinkte, die noch aanmatigendonwetend, noch snijdend-gemaakt was. Zij vond hem geestig en open, zedig en keurig tevens.' Zoo ontving hij hulde. En echter, hoe bedwelmend die eerste teugen uit den kelk des roems mogten zijn, hoe zeer het hem streelen mogt zich om strijd door mannen als David Hume en Adam Smith de hand te zien reiken; als hij voor zijn schrijflessenaar zat, en de gedachte, dat hij bij de klimmende behoeften van zijn klein gezin steeds de hulp zijns schoonsvaders moest inroepen, hem aangreep, was het dan wonder, dat soms de pen werd neêrgelegd, zonder dat hij het eigenlijk wilde, of wist; dat het vel papier nog maagdelijk rein voor hem lag, als hij uit zijne lange mijmering ontwaakte? Het was zoet in het Annual Register over 1759 een lauwerkrans voor het lijk van Theobald Wolfe te vlechten, in het gezigt van het door dezen belegerd, door dezen verwonnen Quebec gesneuveld; en hoe Burke het deed, moogt ge zelf beslissen, als wij u de plaats zullen hebben medegedeeld. 'De dood van Wolfe,' schrijft hij, 'was inderdaad wreed voor zijn vaderland, maar voor hem zelven de gelukkigste dien men zich voor kan stellen, de benijdenswaardigste in het oog van allen, die begrip hebben van krijgsmansroem. Niets aan geslachtsbetrekkingen verschuldigd, ongeschoord door invloed of partij, had hij zich van de gansche taak des levens gekweten op een tijdstip, waarin anderen naauwelijks aan het licht treden, en was hij op vijf-en-dertig-jarigen leeftijd, zonder ooit de zwakheid des ouderdoms of den wisselzin der fortuin te hebben gekend, maar niet voor hij zijne eerlijke eerzucht bevredigd, zijn karakter in vollen dag gesteld, de verwachtingen, door zijn vaderland van hem gekoesterd, vervuld zag, aan het hoofd zijner overwinnende benden gevallen, den geest gevende in de armen der overwinning.' Het was zoet in datzelfde gedenkboek onder de beschouwingen over de voortbrengselen der letterkunde, waaraan het mede was gewijd, na de gisping der gebreken van het werk, den ongenoemden, maar toch bekenden auteur regt te laten weêrvaren, die reeds zoo veel voor den roem zijns lands had geleden, en er zoo luttel voor was beloond. 'Ofschoon de schrijver,' heet het, 'zijn naam niet voor dit werk heeft geplaatst, lijdt het geen twijfel, dat hij dezelfde is, die zich reeds zoo dikwijls voor de verbetering van onzen smaak en onze zeden beijverde, en een groot gedeelte zijns levens be-

steedde aan het vaststellen der taal van dit volk, terwijl de natie, die zijne werken bewondert en er haar voordeel meê doet, niets voor den auteur heeft gedaan.' Er is iets benijdenswaardigs in, dus voor den tijdgenoot reeds het vonnis der nakomelingschap te wijzen in de huldiging van waar achtige verdiensten, - en echter, stellen wij ons Edmunds toestand misschien te somber voor, wanneer wij gelooven, dat hij onder het schrijven dier beide plaatsen, ja, Johnson beklaagde, - het was de Rasselas van dezen, dien de opmerking gold, - maar Wolfe benijdde? Rasselas was in ééne week geschreven, om de kosten der begrafenis, om de weinige schulden te kwijten van Johnson's negentigjarige moeder; - hij zelf, volle vijftig, had het nog niet verder gebragt dan naar zijne veder te moeten grijpen, als den zijnen iets menschelijks overkwam, - gelooft ge niet, dat Edmund Burke dien avond in den huiselijken kring de teederheid zelve was, maar dat noch Jane Mary, noch het knaapjen, noch het wicht in de wieg zijn weemoed konden verdrijven? Zoo hij lachte, het was niet van harte.

Tweemalen werd Engeland bedreigd met het verlies van dat vernuft, welks wedergade de geschiedenis van zijn parlement niet aanbiedt. De eerste wolk doemde in 1755 op: Burke dacht er ernstig over, naar Amerika te gaan; slechts de verklaarde weêrzin zijns vaders in dat voornemen deed er hem uit kinderlijken eerbied van afzien. 'Hij zou zeker onder de stichters van de vrijheid der Vereenigde Staten hebben geschitterd,' zegt de Rémusat; 'zulk eene omwenteling strookte geheel met zijn genie.' Andermaal verduisterden zich de kimmen in den tijd van welken wij spreken. De staatsman mogt in den schrijver schuilen, de knop botte nog naauwelijks uit. Burke wendde pogingen aan, als Consul te Madrid te worden benoemd; het zou der ondragelijke beschikbaarheid een einde maken. Maar al bemoeide zich zelfs de beruchte Hertogin van Queensbury, onlangs door Thackeray zoo geestig geteekend, voor hem, Pitt wierp Markham's aanbevelingsbrief ter zijde; 'weinig wist hij wat hij deed.'

De geschiedenis van Groot-Brittanjes volksvertegenwoordiging vloeit over van allerlei vermaardheden, tot de zonderlingste toe; echter heeft zij slechts één lid opgeleverd, dat den minder benijdenswaardigen bijnaam verwierf van 'den man van maar ééne redevoering.' Het was William Gerard Hamilton, Burke's bekende tijdgenoot, een van zijne beschermers, 'die,' zegt Prior,

‘later meer vermaard werd door zijn mond te houden, dan anderen door dien onophoudelijk open te doen.’ Lord Charlemont, als Edmund in Ierland geboren, en die, als hij, voor Ierland blaakte - slechts de gelijkstelling der beide hoofdafdeelingen der Christenheid bleef boven zijn begrip - de beroemde Lord Charlemont, die de vriend was geweest van Montesquieu, had beiden met elkander in kennis gebragt, en beloofde zich voor Edmund van de verbindtenis, weldra tusschen Hamilton en Burke aangeknoopt, veel goeds. Hij bedroog zich bitter. Voor eene soort van secretarisschap, - welke hunne eigenlijke betrekking geweest zij, wil niet helder worden, - offerde Edmund aanvankelijk zijne naauwelijks begonnen studiën voor eene geschiedenis van Engeland op; Hamilton, die zijn singlespeech met een zetel in the Board of Trade had zien beloonen, Hamilton had tijd over om zijne boomen en bloemen te Hamptoncourt gâ te slaan, en onder de winde van het priëel met Burke te kouten. Macknight heeft uit den eersten tijd van beider verkeer eene schets geleverd, die volkomen in onze lijst past. ‘Horace Walpole’, de bekende vriend der beroemde blinde, Mad. du Deffant, ‘Horace Walpole bezocht Hamilton gedurende den tijd dat het verkeer tusschen dezen en Burke het innigst scheen. De cynicus,’ die, volgens onlangs uitgegeven bescheiden, toch meer hart had dan men hem toeschreef, die slechts vreesde belagchelijk te zullen zijn, als hij het toonde, maar wiens aristocratische ijdelheid Macaulay in het volle licht heeft gesteld, ‘Horace,’ herhalen wij liever dan dat leelijk karakterwoord, ‘Horace ontmoette bij deze gelegenheid den jongen staatkundigen wijsgeer voor het eerst, en het is belangrijk den gunstigen indruk ga te slaan, dien Burke dadelijk op dezen moeijelijkst te bevredigen en allertwijfelzieksten opmerker maakte. Walpole vond hem zeer zedig, beminnelijk en verstandig, maar te veel ophebbende met de letterkunde en de auteurswereld, waaruit hij afscheid nam. Misschien had Burke zich verbeeld, dat, daar Horace menig boekdeel het licht had doen zien, zich eene niet onbeduidende letterkundige vermaardheid verwierf, en er prijs op stelde, voor een liefhebber, een verzamelaar, een kenner van allerlei oudheden te worden aangezien, hij er niets bij waagde, met dezen een gesprek over verstand en vernuft aan te knoopen. Walpole wendde echter voor, om al die geestdrift te lagchen. “De jonge Heer Burke,” schreef Horace, “heeft nog den auteur niet uitgeschud; hij verbeeldt zich, dat niets zoo aardig is als schrijvers, als er zelf een te

zijn.” En met veelbeduidenden glimlach voegde de zoon van Sir Robert er bij: “De dag zal wel komen, waarop hij wijzer zal zijn.” En toch stak er niets onwelwillends in die opmerkingen, en misschien was er iets waars in; want op het standpunt, waaruit zij gemaakt werden, vielen de gothische vensters van Strawberry-Hill te zien, waarlangs de Theems zijn golfjens zachtkens voortstuwde, terwijl schilderachtige groene scheepjens dat liefelijkste aller Engelsche landschappen verlevendigden, waarop de aristocratische torentjens van douairières, welke zich uit de wereld hadden teruggetrokken, van tusschen het lommerrijk geboomte neêrgluurden.’

Er wordt een dieper blik vereischt in de engelsche toestanden dier dagen, dan wij ons zelven mogen vleijen te kunnen slaan, om te beoordeelen of Burke de verwijten verdient, waaraan deze betrekking, half raad half vriend, hem heeft prijs gegeven. Partijzucht schold er hem later de jakhals van den leeuw voor, maar onjuister is wel zelden een beeld aan dat zoo dikwerf voor beelden misbruikte dierenrijk ontleend. Hamilton een leeuw, Burke een jakhals! Bevordering door bescherming, wij ontmoeten haar waar wij den blik in de letterkundige of staatkundige geschiedenis van Groot-Brittanje van dien tijd wenden, - van persoonlijke gunst of gave, door Hamilton Burke bewezen, is nergens blijk. Onbevlekt blijft Edmunds eer, al wenschten wij, die al het lijden kennen, waarop die blinkende, eerst zijden, later ijzeren band hem zoude staan, dat hij zich dien nooit had aanglegd. Er volgden twee, drie jaren van uitgestelde hoop, die het harte krenkt; slechts de voortzetting van het Annual Register, de eenige letterkundige arbeid, hem nog veroorloofd, de verzoening vooral met zijnen vader, die het hem nooit ten goede had gehouden, dat hij ‘die een groot genie mogt zijn,’ geen groot regtsgeleerde had willen worden, waren de lichtpunten uit dien donkeren tijd.

De derde George was intusschen den tweeden opgevolgd, de regering begonnen van den monarch, wiens moeder hem onophoudelijk had toegeroepen: ‘George! wees een Koning!’ hij, die zich levenslang, stijfhoofdig zonder voorbeeld, dat woord herinneren zou! Burke's beschermer ging, in het gevolg van den Graaf van Halifax, die tot Lord-Luitenant van Ierland was benoemd, naar Dublin, en Edmund vergezelde Hamilton, de bijzondere secretaris den Hoofd-Geheimschrijver van het Iersche bestuur. Eindelijk schenen de slagboomen voor Burke te wijken; eindelijk

ten minste werd aan zijn geest gelegenheid gegeven voor zijn vaderland werkzaam te zijn. Wat maakte het uit, dat hij zelf nog in de schaduw bleef, mits het goede, dat er gesticht konde worden, tot stand kwam? Er werd in het Iersche Huis der Gemeenten eene poging ten gunste der zoo lang en zoo zwaar verongelijkte katholijken beproefd: Hamilton had de eere, maar Burkes geschiedschrijver beweert, dat deze het gelukkigst sprak, waar Edmunds bezieling in gang en gloed der rede niet voorbij viel te zien. Het zij zoo het wil, de bill moest worden opgegeven; het behoort niet tot ons onderwerp, ons in hare bijzonderheden te verdiepen. Al wat wij te getuigen hebben, is dat Burke er zich niet door liet afschrikken de bouwstoffen te verzamelen voor een werk over de strafwetten van dat rijk, welke al zijne verontwaardiging gaande maakten. Al wat wij er hebben bij te voegen is, dat hij daar in die dagen voor dat verdrukte volk een Adres aan den Koning stelde, dat veertien jaren later, toen de eerste bres werd geschoten in het bolwerk der protestantsche tiranny, George III onder de oogen kwam, en, zonder zijn weten dezen toegezonden, zonder met zijn naam te zijn geteekend, eenige vooroordeelen van den monarch overwon. Late zege van de welsprekendheid der overtuiging van een genialen geest en een geniaal gemoed; dat van verdrukking om des geloofswille gruwde, zegt Macknight, eer Emancipatie der Katholijken de leuze van den dag werd, toen ‘Grattan nog maar een schooljongen was, en William Pitt slechts een kind; toen Charles Fox nog te Eton school lag en fransche versjens schreef tot lof van Lord Bute; toen Canning nog niet eens was geboren.’

Het volgend jaar zag Lord Halifax en zijn gevolg, waaronder ook Hamilton en Burke, in Londen terug; het schijnt tot de eigenaardigheden van het Iersche bestuur dier dagen te hebben behoord, dat slechts de eerste twaalf maanden den arbeid gewijd waren; dat zijne leden het tweede jaar, als de benoemingen voor verschillende betrekkingen waren geschied, door konden brengen waar en hoe het hun lustte. Er werden veranderingen in het ministerie voorbereid en verwacht, gehoopt en gevreesd, bij welke Lord Halifax het hoogste belang had; allen eerbied voor die gewigtige gebeurtenissen, maar het onze schuilt niet in het dooreenschudden dier kaarten, in de grootere handigheid van dezen of genen der gevers in dat spel; het is Burkes lot, dat ons aangaat, en 't welk door geene dier wisselingen werd gebaat. Ministers en magistraten behooren tot onzen maat-

schappelijken toestand, en de tijdgenoot ziet eerbiediglijk naar de bekleeders dier hooge zetels op, maar honderd jaren na hunnen dood trekt, tenzij voor opzettelijke regtskundige of staatkundige studie, magistraat noch minister den blik meer tot zich, zoo hij niet een goed of een groot man is geweest, zoo zijne gedachtenis niet tot de gezegende behoort. George III's regering was in dezulken niet overrijk; hij begon met Pitt den voet dwars te zetten, die besloot zijn afscheid te nemen, Pitt, die niet het grootst was in dien val! Lord Halifax zorgde voorbeeldig voor zich zelven; hij werd onder het bestuur van den Hertog van New-Castle Eerste Lord der Admiraliteit, met behoud zijner betrekking in Ierland. Hamilton deelde niet in de gunsten; hoe kon er sprake zijn van Burke? Hij zag jongeren van jaren, hij zag wie minder gewerkt hadden dan hij, hem voorgaan; hij berustte er in; eene enkele beschikking verheugde hem: George III kende aan Johnson een pensioen van drie honderd ponden 's jaars toe, en Johnson, die vroeger elk pensioen het loon had gescholden, den huurling eens staats gegeven om zijn land te verraden, Johnson, die iederen gepensioneerde een slaaf des staats heette, ‘voor een stipendium gehuurd, om een meester te gehoorzamen’, Johnson nam - zonder lang aarzelen - aan. Het geeft een maatstaf voor den tijd; het leert ons behoedzaam te zijn in het vellen van een vonnis over Burke, als eindelijk Hamilton hem een dergelijk jaargeld uit de Iersche schatkist, dikwijls meer misbruikt dan hier het geval zou zijn geweest, voorspiegelt. Onloochenbaar was de wijze, waarop het hem geworden zou, walgelijk; niet slechts door de handen van Hamilton zou de zaak gaan, maar door die van vier of vijf hooger geplaatste ambtenaren ook; Burke moest gevoelen, hoe zwaar het viel zelfs deze gunst te verwerven.

Amerika! - Madrid! - hoe die wolken weder opdoemden! Ook als hij dit of dat deel had gekozen, hij zou velerlei worsteling niet zijn ontgaan, maar dit pensioen bedreigde er hem mede zich levenslang aan Hamilton geboeid te zien, - zijn genie in dienst van deze.

Eén middel was er om zich te overtuigen, of die vreeze billijk mogt heeten, of de weêrzin, welken hij in die gunst gevoelde, meer gronds had dan een gril. Hamilton hoorde hem ongaarne over zijne toekomst, over zijn gemis van tijd spreken; een brief kon blootleggen wat hij wenschte; een brief kon de vervulling van een enkel verzoek, zijne Geschiedenis van Engeland te mogen voltooijen,

tot voorwaarde stellen. ‘Eenige weinige tusschenpoozen vrijen tijds, gedurende de verlofsweken, had hij noodig om de boeken, tot dat onderwerp betrekkelijk, raad te plegen. Het zou aan Hamilton staan, dien tijd te bepalen; zijne zaken zouden zijnen correspondent voor alle anderen gaan, maar eenige vrijheid moest deze volstrekt hebben. Mogt dit verzoek onredelijk worden geacht, dan had Hamilton Lord Halifax slechts te verzoeken de uitvaardiging der benoeming te vertragen, de zaak kon dan later worden vergeten.’

Er blijft geen twijfel, over dat Hamilton die voorwaarden goedkeurde; want de geschiedenis vermeldt, dat Burke het pensioen aanvaardde.

En toch heeft Edmund het nooit getrokken!

Hij keerde in den herfst van 1763 - het Iersche bewind was van Lord Halifax op den Hertog van Northumberland overgedragen - in het gevolg van den laatsten met Hamilton naar Dublin terug, maar in Maart van het volgende jaar reeds gaf hij dezen kennis het pensioen nooit te zullen ontvangen; - Hamilton is genoegzaam geoordeeld, als wij u zullen hebben medegedeeld, dat hij de laagheid had, het door een zijner werktuigen, met menig andere sinecure, voor hem zelven te doen innen!

Een tweede voorstel, hem door Hamilton gedaan, leed natuurlijk, daar het op dezelfde dienstbaarheid van geest aandrong, evenzeer schipbreuk, - eene bemiddeling, door Lord Charlemont beproefd, slaagde even weinig, - de edelman zag in Burke's eergevoel slechts eene g r i l ! Daar hebt ge den Aristocraat uit dien tijd; het is aardig er den Democraat uit den onzen tegenover te hooren. Bancroft vindt bij Burke het gevoel van eer uiterst ‘s t e r k !’

Waarachtige eerzucht heeft niets gemeens met de in onze dagen nergens langer zeldzame ijdelheid, er echter zoo vaak voor aangezien, op het tooneel der staatkunde eene rol te willen spelen; het eischt geen betoog, zeiden wij. Is het ons daarentegen, de lezer beslisse, gelukt in beeld te brengen, hoe zij de gaven haar geschonken ontwikkelt, hoe zij zich vormt, en haar karakter, als dit door de omstandigheden op den toets wordt gesteld, bewaart? Edmund Burke, die een rang onder de geleerden zijns tijds heeft verworven, - hij was reeds beroemd; - Edmund Burke, die den voet in den stijgbeugel der staatkunde heeft gezet, - hij is bekend; - Edmund Burke verwezenlijkte in de zeventien jaren, welke hem op dit tijdstip nog van den dag

dag scheidden, waarop zijn raad Crabbe's lot beslissen zoude, de schoone toekomst, waarvan hij in de Westminster-Abdij droomde, die hij thans reeds, voor zooveel menschen over het verschiet kunnen oordeelen, de zijne noemen mogt. Er wordt omstreeks Mei 1764 in het koffijhuis de Turkenkop, in Londen, door een klein, zeer klein getal letterkundigen en kunstenaars eene club opgerigt, welke den beslissendsten invloed op het gebied van het schoone zou uitoefenen, en Burke is een van die weinigen; Burke is de vriend der beminnelijksten onder die beroemden. Was het Joshua Reynolds, het verdienstelijk hoofd der engelsche schilderschool, die zijne hollandsche afkomst van de zijde zijner moeder, eene Potter, nooit heeft verloochend, en zijne eerste voorbeelden aan overgrootmoedersboek, de Sinnebeelden van Cats, bleef dank weten; of was het Samuel Johnson, die het tijdperk zijner lange rust van letterkundigen arbeid intrad, en meer koutende, min schrijvende, allengs dien gemaakten stijl aflegde, waarin kleine visschen spraken of het walvisschen waren, die de C l u b stichtte? Er is veel over geschreven, veel over getwist, en toch niets waarschijnlijker dan dat beiden het zamen deden; dat Johnson de hulp van Reynolds inriep, dat de man, die van niets ter wereld slag had, zijne toevlugt nam tot hem, die in den besten zin man van de wereld heeten mogt. Wat echter bestreden wordt, niet dat Burke, die reeds vroeger de kennis van den schilder had gemaakt, welken wij als een zijner vertrouwdste vrienden zullen aantreffen, dikwerf de rol van verzoener op zich nam tusschen Johnson en Reynolds, al hield de Doctor het hem noode ten goede, dat Reynold's harte blijkbaar inniger aan Edmund dan aan Samuel was verknocht. Wilt ge de overige leden der kleine broederschap kennen, welker vonnis door geheel Londen, waar het smaak of studie gold, werd geëerbiedigd, welker uitspraak volstond, ‘om de gansche oplage van een werk in een enkelen dag te doen verkoopen, of de bladen tot misdruk voor koffermaker en kruidenier te doemen? Er steekt niets verbazends meer in die magt,’ zegt Macaulay, ‘als men opmerkt, welke groote en verscheiden talenten en begaafdheden zich in dien kleinen kring vereenigden. Gibbon, de grootste historicus, Jones, de grootste linguïst dier dagen, vulden deze beide hoofdvakken aan, terwijl Garrick er zijne onuitputtelijke schalkheid, zijne onvergelijkelijke mimiek en zijn volslagen kennis van tooneeleffect medebragt. Eindelijk behoorden tot de getrouw-

ste bezoekers twee mannen van hooge geboorte en hooge opvoeding, door vriendschap aan elkander verknocht, hoezeer zij in aard en in zeden mogten verschillen, Bennet Langton, die zich onderscheidde door zijne kennis der grieksche litteratuur, door de orthodoxie zijner begrippen en de reinheid zijns levens, en Topham Beauclerk, bekend- door zijne amourettes, zijne kennis der vrolijke wereld van dien tijd, zijn overkieschen smaak en zijn sarcastisch vernuft.' Voorwaar, eene voorbeeldelooze veelzijdigheid; maar wij hebben eindelijk gezegd, als zouden wij u kunnen vergeten; u, wien de patriarch der letterkunde, de president der koninklijke akademie, de vertegenwoordiger der staatkundige welsprekendheid; u, wien Johnson en Reynolds en Burke om strijd lief hadden; u, Oliver Goldsmith! Al waart ge gedurig het voorwerp van Garrick's geestigheid; al deden de meeste overigen om strijd met hem mede, als Johnson niet zag en Reynolds niet hoorde hoe men u plaagde, bijziende en hardhoorend als zij waren; Burke kwam u ter hulpe, Burke, die zag hoe slechts gij zijn geluk begreept, als hij zijn goeden ouden schoonvader had medegebragt, en de vonken vernufts, die elkaêr schenen te willen inhalen en overtreffen, den welwillenden Dr. Nugent de ômelette deden vergeten, waarop hij in de Club door Edmund werd onthaald.

Het was voor Burke dag geworden op het gebied der letteren; het leed niet lang of de morgen brak ook voor hem in de staatkunde aan. Groot-Brittanjes geschiedenis is de bevestiging der stelling, dat er geene politiek denkbaar is zonder partijen, en zoo ergens, in Groot-Brittanje plagt het pligt te zijn, zich tot deze of gene te bekennen en die getrouw te blijven. Edmund Burke koos in eenen tijd, waarin geen der beide groote, welke zoo lang de historie zijns lands beheerschten, zijne beginselen bevredigden, eene derde, door Lord Rockingham aangevoerd, die, ondanks hare velerlei zwakheid en maar korte zege, op de eerbiedenis van het nageslacht aanspraak maken mag. Het volgende jaar, 1765, zag Burke, als vertegenwoordiger voor Wendover, zitting nemen in het Huis der Gemeenten; de wensch van beide, zijn geest en gemoed, was vervuld. 'Burke behoort tot het kleine getal dergenen,' zegt de Rémusat, 'welke het van niets tot den hoogsten trap hebben gebragt, - want het is alles zich door een vrij volk te doen hooren.' Het mag den aanleg van dit opstel vreemd heeten, het ligt buiten den kring onzer be-

voegdheid de lange worsteling te waarderen voor staatkundige en godsdienstige vrijheid, door Burke begonnen van den dag af, waarop Johnson hem geluk wenschte, bij de natuurlijke grootheid, die vast zijn deel was, ook de burgerlijke te hebben verworven, en zeventien jaren lang voortgezet, ondanks de traagheid van zoo velen der zijnen, hij, trouw onder de trouwloozen, ‘hervormer,’ zegt zijn jongste geschiedschrijver, ‘en die in 1781 zich tot den laatsten storm toerustte en voor zijne beginselen het oogenblik der zege naderen zag.’ Het is niet aan ons, te beoordeelen of deze tot al zijne lofspraken geregtigd is, dan wel of Bancroft gelijk heeft, wanneer hij beweert, dat het tot de eigenaardigheden van dat tijdvak behoorde, dat een man als Rockingham levenslang iemand als Edmund Burke boeijen kon. Wij wenschten de ontwikkeling van den mensch in beide, schrijver en staatsman, na te gaan, om u den eersten te beter te doen begrijpen, nu wij hem, dien de democraat zelf, onbegrensde kennis, ‘vooral der koloniën, vernuft, wijsbegeerte, verbeelding, weelderige welsprekendheid, onvermoeide vlijt, heerschappij overde engelsche taal, en, zoo als sommigen beweren, het volmaaktste verstand’ toekent, ‘door zijn volk in eeuwen voortgebragt,’ nu wij hem, buiten, bij Beaconsfield, Crabbe aan zijne zijde, eindelijk weêr aantreffen.

Is er niet iets opmerkelijks in die liefde voor het land, voor het leven der natuur, welke zich in iedere luchtstreek der letterkunde, zoo gij de uitdrukking duldt, omstreeks den middag, omstreeks den avond der achttiende eeuw openbaart? - Eer hare schemering invalt, is zij algemeen heerschende geworden, en wij, die den volgenden dag beleven, wij kunnen ons naauwelijks voorstellen, dat men ooit weder van haar zal vervreemden. Het is eene der erfenissen, door de veelzijdigste vernuften, door Rousseau, Goldsmith en Göthe der wereld vermaakt; - het genot der voetreize, de schoonheid der natuur, de weelde van het woud, - frissche lucht, eenvoud, rust, het zijn de thema's door hen aangegeven, en variere die wie wil, hij verrukt ons; wij worden er warm bij, daar het weêrgalmen zijn van de wenschen onzes gemoeds. Als iederen anderen grooten invloed zijns tijds, was Burke een der eersten ook dien mede te gevoelen; de denker beheerschte in hem den dichter nooit geheel. Het was dertien jaren geleden, dat hij aan zijnen ouden schoolmakker Richard Shackleton, den eenigen zoon van den kwaker, die zijn onderwij-

zer was geweest, en zich in plaats van dezen in Ballitore der jeugd wijdde, op den hartelijken toon, welke tusschen beide heerschte, en geheel in den geest dier dagen had geschreven: ‘Ik heb er al wat ik van mij zelven, en met de hulp mijner vrienden kon zaambrengen, bij opgezet, om in dit land een weinig wortel te schieten.’ Het was de Ier die tot den Ier sprak; de kinderen van Erin noemen Albion niet gaarne moeder. ‘Ik heb een huis met zeshonderd morgen lands in het graafschap Buckingham gekocht, vier en twintig mijlen van Londen, een huis en hof waaruit ik nu schrijve.’ Het was in Mei. ‘Het is een alleraangenaamst goed, en ik stel mij voor, zoo God wil, in vollen ernst een landbouwer te worden.’ Macknight overtreft ook bij deze gelegenheid, als gewoonlijk, Prior in het aanschouwelijk maken van eenen toestand - hij leeft het leven zijns helds mede, - en wij kiezen daarom de lezing van den laatsten levensbeschrijver boven die van den eersten. ‘Er waren eenige beemden en weiden bij; ook was er vrij wat gronds voor akkerbouw geschikt, maar het grootste gedeelte van het goed droeg heerlijke boomen, welke het beide Burke's oog en Burke's hart goed deed in hunnen afwisselenden dos gade te slaan; in schier ieder saizoen hadden zij voor hem iets verrukkends. Het goed droeg den naam Gregories. Het had in vroegeren tijd den hoffelijken en begaafden Waller toebehoord’ (de dichter van Sacharissa), ‘die er stierf en in de kerk van Beaconsfield werd begraven. Volgens de overlevering had dat schitterend vernuft, - helaas! waarom ook die laauwe staatkundige? - op het boerenerf gewoond, op omstreeks honderd ellen afstands van Burke's huizinge gelegen. Deze was inderdaad een prachtig verblijf, al sprak hij er bijwijle in de taal van Horatius van, of het eene nederige hoeve ware geweest. Het huis werd door hem zelven in menig opzigt verbeterd, het was alleraangenaamst gelegen, en met zijn statige zuilengangen en bevallige portieken, zijn schat van standbeelden en schilderijen, zijne hoven, oranjerie en wandeldreven, alles uiterst smaakvol aangelegd en zorgvuldig in orde gehouden, had het geheel een heerlijk en zelfs klassiek voorkomen. Omstreeks eene mijl van Beaconsfield en vier en twintig van Londen gelegen, geleek het een vorstelijk verblijf op kleine schaal, en herinnerde den bezoeker aan Buckingham-House, waarnaar het zweemde.’

Wij mogen intusschen niet verzwijgen, dat Prior opmerkt, hoe

Burke al die pracht, van binnen zoo kwistig verspreid, slechts gedwongen overnam; dat hem, - om den wille zijner middelen, - het buiten met minder heerlijke huizinge liever ware geweest.

'Het was daar,' zegt Macknight, 'dat Burke een zijner vroegste droomen mogt verwezenlijken, een zijner zoetste lusten mogt bevredigd zien.' Had de jongeling zich vermeid in de jaren zijner studie te Dublin, een gedeelte van het tweede boek der Georgica in engelsche verzen te vertalen, eene der weinige proeven van zijn dichterlijken aanleg voor het nageslacht bewaard, hier bragt hij de lessen van Virgilius zelf in beoefening, hij, die met denzelfden ijver 'èn zijn verstand èn zijne akkers bouwde.' Jaar aan jaar kwam hij weder, maar wanneer ook, altijd was de aanblik der natuur voor hem verfrisschend en verkwikkend, en al stelde soms de oogst op dat gebied hem zoo goed te leur als op dat van den geest, het mogt een zware slag zijn voor zijne schrale beurs, de hand die dezen toebragt viel ligter te eerbiedigen, dan de bekrompenheid, dan het bedrog van menschen. 'Als alles bijwijle in Westminster wanklank en terging was, op Beaconsfield heerschten ten minste vrede en rust. Indien de onwil van koningen en de onbekwaamheid hunner ministers de wetten hare kracht deden derven, der regeringloosheid voet gaven, rijken vaneenscheurden en de aarde van bloed deden rooken, de lente keerde op het land in al hare vroegere, in verjongde schoonheid weêr; het geboomte van den staatsman werd alle jaren groen, en, meer of minder gezegend, de granen ruischten over het veld. Zoo hij in Londen het eene ontwerp na het andere ontwerp vallen zag, en redevoering bij redevoering in den wind gesproken scheen, toch kon hij op het land zijn bekommerd gemoed doen bedaren, omdolende door zijne dreven, de weelde van bosch en beemd genietende in den rijpenden oogst. Op Gregories was nooit alles dor. Zoo hij daar zaaide, daar werd ook in de schuur gebragt. In St. Stephens was het, helaas! maar te dikwijls anders. Wie was er, die hem daar voor zijn werk dankte; wie, die er hem beloonde voor zijn ijver? In Westminster was alles prikkeling, schittering, verwarring - louter gedruisch. Te Beaconsfield scheen de zon vrolijk, was de lucht helder, gleed het leven zachtkens voort. Die rustelooze wilskracht en werkzaamheid, welke zich aan hoven en in bestu-

ren de plaats, waarop zij aanspraak maken mogt, ontzegd zag, kon hier ten minste het kouter door den grond doen drijven; niets dat hier de kennis of kracht verlamde.

Heel zijn huiselijk geluk, al de geneugten van zijn gezellig verkeer, kozen die plek tot middenpunt. Echter was het er verre van, dat hij die verlustiging slechts voor hem zelven hield; hij had in geen opzigt iets van den gierigaard; hoe zou hij het in zijne vermaken zijn geweest? Een dag met Burke te Beaconsfield doorgebragt, leefde lang in het geheugen der grootste auteurs en aanzienlijksten des lands, als een der gelukkigste van hun leven. De reis van Londen derwaarts, het gesprek met Burke zelven, de altijd bevallige, zachtaardige, zich nooit op den voorgrond dringende vrouw des huizes', wier beschikkingen men toch zoo veel geriefelijks en genoegelijks dankte, 'het tafereel van geluk en liefde, door de echtgenooten onwetend, onwillens misschien elken bezoeker aangeboôn, het waren zoo vele bijzondere bekoorlijkheden, welke, dus vereenigd, nergens elders aantrokken. De koortsige staatkundige dronk er uit een fontein van helder water; iedere teug was verfrisschend. Hij kon er de tegenstelling genieten der zacht getemperde kleuren in dat zich der blikken niet opdringend schilderij van het huiselijk leven eens grooten mans, en al de hitte en den haast, al het melodramatische gedruisch van het groot historisch panorama van Hof, Mode en Parlement, gedurende het dusgenaamde Londensch saizoen. Uit stad naar buiten op weg, plagt Burke te Uxbridge stil te houden om de paarden te voederen, praatte hij met de pachters over de gewassen, het weêr, den prijs van het graan, en wees den gasten, die hij medebragt, het huis waarin de Conferenties waren gehouden tusschen de Commissarissen van den Koning en die des Parlements, gedurende den burgeroorlog. Hij hield zich bezig met al de herinneringen, aan zulk eene plek verknocht, tot andere voorwerpen weêr andere gedachten voor den geest herriepen. Hij maakte opmerkzaam, hoe afwisselend schoon het verschiet werd in de omstreek van Bulstrode, waar de Regter Jeffries,' - gruwelijker gedachtenis! - 'ongevoelig gebleven was voor den indruk van zoo zalig engelsch landleven, dat de mildste woestheid er menschelijk door had moeten worden, en waar toen, door eene wonderbaarlijke wisseling des lots, een van Burke's beste vrien-

den, de Hertog van Portland, de lijnregte afstammeling van Koning Willem's trouwen dienaar, niet verre van Beaconsfield, zijne dagen sleet. De kerk van het dorpjen zelfs, met Waller's grafgesteente, er door den broeder van dezen opgerigt, behoorde tot de lievelingsonderwerpen door Burke behandeld; want de dichter had zich zoowel in de staatkunde als in de letteren onderscheiden, en zijn karakter gaf veelzijdige stof voor scherpzinnige kritiek en juiste veraanschouwelijking.

De geest van den gastheer wist van geen rust. Hij had een onuitputtelijk fonds van geleerdheid ter zijner beschikking, hij vloeide over van anecdotes, en zijn vernuft helderde alles op, lichtte alles toe. Een geest, die hem wist te waarderen, dacht aan geen tijd meer, hoe vlug deze ook voorbijstreek, onder dat onuitputtelijk gesprek, waardoor met elke schrede eene echo uit het verleden werd gewekt. En bij dit alles voegde zich eene gulle goedrondheid, een onbedwongen lachlust, die iets verfrisschends en verrassends hadden, voor wie de ingetogenheid, de gemaaktheid en de verwaandheid van alledaagsche auteurs, meesters en hovelingen hartelijk moede waren. Zelfs eene woordspeling, - wanneer er zich gelegenheid toe bood, en dat geviel niet zelden, - werd gedoogd. Geschiedenis en staatkunde echter waren de onderwerpen, waarover Burke in zijne uitspanningsuren het meeste sprak; zelfs in zijne vermaken kwamen schrijver en staatsman aan het licht. Een zijner grootste genoegens was het, alle vreemdelingen, die Beaconsfield bezochten, naar Windsor te rijden, om hen het kasteel te doen zien met zijn majestueus wachthuis, rijzende op zijne dubbele rij van torens, 't welk hem toescheen heel het domein aan zijnen voet te overzien, te bewaken, en in onderwerping te houden, als het voegzaam en zinnebeeldig verblijf van Britsche Souvereinen.'

Crabbe was door Burke te Londen als een lid zijns gezins opgenomen, toen hij de gansche geschiedenis van dezen had gehoord, - Edmund deed niets ten halve; en Crabbe was meê naar Beaconsfield gegaan, toen de herfst het gezin derwaarts bragt. 'Hij had er zijne eigen kamer,' getuigt de autobiograaf, 'met boeken tot onderrigt en uitspanning;' - hem werd gelegenheid gegeven zijn dichtstuk: H e t d o r p j e n te voltooijen. Als gij u verbaasdet over zoo groote goedheid, gij zoudt toonen Burke nog niet te kennen; ons onderwerp zal gelegenheid geven

bewijzen bij te brengen, dat dergelijk degelijk hulpbetoon in hem niets zeldzaams was; als zijn harte warm was geworden, wist hij van geene mate. Crabbe, het zij te zijner eere gezegd, beantwoordde aanvankelijk die weldaden op de eenige waardige wijze welke in zijne magt stond: hij werkte.

Voor dag en dauw opgestaan, zat hij aan zijne verzen te vijlen; daar klonk het hem door het open venster toe:

'Mr. Crabbe! gaat ge mede?'

Het was de stem van den gastheer; het gold eene ochtendwandeling, - eenige oogenblikken, en George ging aan Burke's slinke.

Een schoone herfstmorgen is honderd malen beschreven, - wij hebben ons zelven van de verrassing des landschaps beroofd, - ge kunt u beide, Edmund en George, voorstellen, - wij wagen het u eene tegenstelling dier wandelaars aan te bieden; deze geeft den indruk, dien zij op ons maken, het beste weêr. Of ze bij Charles Rochussen den lust wekte haar voor u in beeld te brengen, - hij zou de geniale stoffe regt doen! Tijd, tooneel, toestand, zijn natuurlijk om het zeerst verscheiden. Er ligt schier eene eeuw tusschen de twee groepen, en toch is er overeenkomst: beide vielen in Engeland te zien. Beaconsfield is u geschilderd, Moor-Park, een der buitens van Sir William Temple, den stichter der Triple Alliantie, moet wie Hollander is met de oogen des geestes hebben aanschouwd. Geschoren lanen en geknipte boomen van het laatste! - eiken en beuken van het eerste, die uw lommer werpt naar lust! - stijve vijvers van Moor-Park! - schuimende beken van Beaconsfield! - geregen schoone, aanvallig trots de walvischbeenderen, die u de borst beklemmen! - dartele deerne, die van geen sluijer weet, dan dien uwer lange lokken! - landschap tegenover landschap, wat zoudt gij het luide verkondigen, dat de natuur bevrijd is van de boeijen, haar door eene bespottelijke kunst aangesmeed! Er is onderscheid, er is vooruitgang in kleeding niet slechts, ook in de waardering der schepping Gods, - Temple draagt zelfs buiten de stijve paruik, als had hij zoo dadelijk zijne statelijkste buiging voor den derden Willem te maken, - Burke's haar is noode gepoederd; slechts als er gasten komen zal dien krullen geweld worden gedaan; - Temple's hand rust op den stok met gouden knop; - Burke doet het wilgentwijgje door de lucht suizelen; - Temple, de epicurist, bukt zich - om zijne

perzikken ga te slaan; - Burke, die voor het ideale leefde, drinkt met volle togen - de weelde van het verschiet. En echter, welke tegenstelling er schuilen moge in de twee staatslieden, waarvan dè een zoo veel aan zijne geboorte en zijne fortuin, waarvan de andere alles aan zijnen geest en gemoed is verschuldigd, onbeduidend mag ze heeten bij den afstand, dien de beide jongelieden scheidt; of ziet gij Jonathan Swift niet, die de knie ‘Lucifer in trots gelijk’ zoo onhandig buigt, omdat hij het zoo onwillig doet, verpligt het mes op te rapen, dat Temple's vingeren ontgleed; - terwijl Burke, den glimlach op de lippen, van George Crabbe zelfs geene beleefdheid duldt, als de jonkman, wiens vader hij zijn kon, den vijftiger is verpligt? Jonathan Swift, ‘amanuensis voor den kost en twintig pond per jaar,’ half dienstbare op Moor-Park; - George Crabbe uit den schoot des gebreks, als gelijke van den gastheer op Beaconsfield rondwandelende; - o duisternis der lotsbedeeling alle tijden door van genie en talent!

Onbewust van onze tegenstelling, zijn de beide wandelaars voortgegaan de akkers in, de boschjens uit, die, volgens onzen lievelingsdichter, als de sikkels veldwaarts spoên, smaragd gelijken in goud gevat; dáár rijst van over het golvend graan het dorpjen aan de kimmen; dáár dwarelt de rook kringelend uit schouw bij schouw; dáár wint een kinderlach het in zoetheid van het schaarsche gezang, dat de herfst hooren doet.

En stil staat Burke, en eensklaps klinkt het George toe, liefelijk als die stem wist te zijn, wanneer zij Oliver's verzen overkweelde:

‘Lief Auburn! aardigst dorpjen uit de streek,
Waar arbeid bron van vrede en welvaart bleek;
Waarin de lent het vroegst met bloesems kwam,
Waaruit zoo noô de zomer afscheid nam; -
Bosschaadje en beemd van onschuld en van rust,
Waar 'k spelen mogt toen alle spel was lust!
Werd ooit mijn voet uw frissche velden moê?
Waar 'k om mij zag, loeg stil geluk mij toe!
Hoe dikwerf boeiden en bekoorden mij
De schaamle stulp, de nette boerderij,
't Bedrijvig molentjen, de schalke beek,
Het kerkjen dat des heuvels kroon geleek,

Het meidoornboschjen met een bank, twee, drie,
Waarop ik nog de praatzieke oudjens zie,
Of 't minnend paar in 't fluisteren bespie!'

'Sally en George,' besloot Burke, en Crabbe moest toeknikken, of hij wilde of niet; maar wien het ook konde ontgaan, den genialen Edmund noode, dat George zoo min het bevallige in die verzen van Goldsmith had genoten, als hij het de natuur zelve, in wier schoot hij stond, bleek te doen.

Een zucht van Burke, - gold deze den verscheiden dichter, dien hij bemind had als een vriend, - of den dichter aan zijne zijde, dien hij de helpende hand reikte als een vader?

Voort schreed het paar, voort, - Edmund misschien mijmerende over de toekomst van George, dien hij ondanks al zijn goeden wil niet zulk eene beslissende roeping voor de poëzij mogt toekennen, dat hij hem aan durfde raden zich louter der letteren toe te wijden. 'Den staat dan?' mompelde hij in zich zelven, en lachtte bitter; - 'der geneeskunst, het regt?' ging hem door het hoofd; - en George wist niet, waarom Edmund dit eensklaps schudde, schudde bij herhaling, - daar waren zij aan de lievelingshoeve, Burke's lijfstukje als landbouwer.

'Er gebeurde iets op den hof,' de verdichting moet zwijgen waar de biographie spreekt, 'er gebeurde iets op den hof,' zegt Crabbe's zoon, dat Burke gelegenheid gaf een paar regelen uit de Georgica aan te halen; een paar regelen, die Crabbe blijkbaar verstond. Welke? vraagt ge, en wij vragen het met u, - welke? ook de autobiograaf, anders ijdel genoeg, boekt ze niet, - al wat de eene als de andere ons mededeelen, is, dat Edmund onder het huiswaarts keeren, naar aanleiding van deze, dieper invroeg, dan hij ooit nog had gedaan, over George's u vroeger geschetste jeugd, over den gang zijner ontwikkeling, zoo het die heeten mogt, in Suffolk. Crabbe gaf haar, zoo als wij die reeds hebben gegeven, en toen Burke eene wijle had geluisterd, helderde zijn gezigt op.

'Het zal gaan,' - juichte hij, - 'zonder dat beetjen Latijn zou er geen kans op zijn geweest, maar nu, ik geloof dat ik uw weg zie. Het is eene heerlijke roeping, George!' het was de eerste maal dat Burke hem bij zijnen voornaam noemde.

En terwijl deze, weinig hartstogtelijk als hij zijn mogt, toch ditmaal met de hand over de wimpers gleed, herinnerde zich

Burke Oliver Goldsmith's meesterstukjen andermaal en zeide hij met bewogen stemme op:

‘En struik'lend overdreef hij maar een deugd;
Hij die altijd ten heiligen dienst gereed
Met allen waakte en weende en bad en leed.
De vogel spoort 't gevederd kieken aan
Om in de lucht zijn wiekjens uit te slaan,
Maar teederder en trouwer nog wees hij
Het hemelspoor: de wereld ging voorbij.’

‘Och, ga voort!’ bad George.

‘Voor 't leger van den veege, 't arme hart
Ter prooi aan schaamte en schuldgevoel en smart,
Stond steeds de eerwaarde, en wilde wanhoop vlood
Als hij den schat der heil'ge Schrift ontsloot.
Er daalde troost van uit den hemel neêr,
En stervend prees de staamlende den Heer!’

‘De bloed ging dieper dan menig genie,’ merkte Burke op, en als medegesleept door de herinnering, was er gemoed in den toon, waarop hij tot George voortvoer:

‘Eenvoudig, ernstig, gaf zijn blik ter kerk
Verhoogd gezag aan 't wigtig leeraarswerk.
't Was liefde in waarheid wat de schaar vernam,
En biddend bleef wie spotziek binnenkwam.
Maar was de dienst verrigt, dan drong de stoet
Der huisliên zich om d'achtbren man ten groet,
Ja zelfs de kleenen trokken aan zijn kleed,
Of hem hun schalkheid vriendlijk lagchen deed;
Er was eens vaders goedheid in dien lach,
Die al hun lief en leed te deelen plag;
Hun smart zijn smart, als hunne lust zijn lust,
Vond voor hem zelf hij in den hemel rust:
Een rots gelijk, die uit het dal zich heft,
En wien de storm wel halverwege treft,
Maar wisselt daar het wuivend wolkgordijn,
Het hoofd toch baadt in eeuwg'en zonneschijn.’

Een wijle zwijgens.

En toen de wandelaars op Gregories waren teruggekeerd, en Burke zijner gade, die hen aan het ontbijt verbeidde, mededeelde, dat hun vriend Crabbe geestelijke hoopte te worden, en ereen glimlachjen gleed over het gelaat van het geestige nichtjen sprak Jane Mary aangedaan:

‘God geve u de kracht Hem na te volgen, die het land doorging goeddoende.’

Er was harte in het: ‘Amen!’ van George, dat zachtkens over zijne lippen kwam.

(*Wordt voortgezet*).

Bibliographisch album.

Gedenkschrift van Mr. C.L. Vitringa, Oud-Burgemeester en Notaris te Nunspeet. Eerste Stuk, VIII, 347 *blz. Tweede Stuk, Eerste Gedeelte* (*Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek*) VIII, 435 *blz. Arnhem, Is. An. Nijhoff en Zoon*, 1857, 1858.

Het boek, welks aankondiging onwillekeurig te lang werd vertraagd, behoort tot dezulke, die den vinnigsten Recensent ontwapenen. Het is een oorspronkelijk, niet voor het publiek geschreven werk, een ‘Familie-gedenkteeken’[1], of liever eene aandoenlijke hulde van een zeventigjarigen grijsaard aan den onvergetelijken vader, hem vóór meer dan eene halve eeuw in den bloei des levens ontrukt, den voortreffelijken Gelderschen Staatsman, Mr. Herman Henrik Vitringa. - In 't algemeen afkeerig van de taak van criticus, zoude het mij dubbel moeijelijk vallen gebreken in een geschrift te gispen, waarin ik meermalen met uitnemende welwillendheid word bejegend, en wat meer zegt, waarin zelfs, niettegenstaande de diepe vereering der nagedachtenis van den afgestorvene, met terzijdestelling van eene zeer natuurlijke vooringenomenheid, regt wordt gedaan aan den felsten vervolger van dien vader, aan het hoofd der Unitarissen, Pieter Vreede[2]. Doch ziedaar tevens een te zeldzaam en treffend blijk van onpartijdige waarheidsliefde, om niet voor den geheelen arbeid van den verdienstelijken schrijver gunstig te stemmen. Te loffelijker mag dit heeten, daar de Heer Vitringa nog zeer jong, in 1798, zijnen vader in de staatsgevangenis, het Huis ten Bosch, heeft vergezeld[3], en het derhalve moeite zal gekost hebben, den indruk van de toenmalige gebeurtenissen, zoo lang in het gemoed geprent, te overwinnen. Hoe hij er in geslaagd is zich op het onzijdig standpunt van den beoefenaar der geschiedenis te plaatsen, moge blijken uit hetgeen hij van het bedrijf van H.H. Vitringa in 1786, als secretaris van het kleine, maar onwrikbare Elburg, met dezelfde onbevangenheid schrijft. ‘Wie zal ontkennen,’ vraagt hij[4], ‘dat hij in het vuur der jeugd, door hartstogt vervoerd, door de overdrevene staatkundige geschriften van dien tijd opgewonden, door den invloed en het voorbeeld van hen, die zich vrienden der vrijheid noemden, aangespoord, innig overtuigd van de gebreken onzer Staatsregeling en van de noodzakelijkheid eener grondwettige herstelling, verbitterd door de verblind-

1 Opdragt aan Mr. M.J. Vitringa, oud-griffier der Staten van Gelderland.
2 ‘Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek,’ blz. 310.
3 Voorrede, blz. VI.
4 Eerste Stuk, blz. 253, 261.

heid en hardnekkigheid, waarmede de Regering, in weerwil van zoovele dringende vermaningen en waarschuwingen, op den verkeerden weg bleef voortgaan, zich tot stappen heeft laten verleiden, waarvan hij de gevolgen niet had voorzien, en die niet overeenkwamen met die bedaarde, gematigde; gemoedelijke en verzoenende gezindheid, waarvan hij in zijne verdere politieke loopbaan zoovele bewijzen heeft gegeven; die hij dan ook diep heeft betreurd en waarvan hij de wrange vruchten, meer dan hij verdiend had, heeft geplukt?'

Wij hebben dus niet met een lofredenaar te doen, beneveld door de bewondering en vergoding van een dierbaar voorwerp; wij vinden, hier en daar, de afkeurende uitspraak van een zelfstandig en welwikkend oordeel. In het Eerste Stuk, na belangrijke bijzonderheden aangaande het geslacht Vitringa, vooral in de godgeleerdheid beroemd, en menige bijdrage tot de 'Historia literaria' behoorende, treffen wij eene lezenswaardige 'Schets' aan 'van de Staatsgesteldheid van het Vaderland,' meest echter van Gelderland, te rekenen van het bewind van Willem III tot de omwenteling van 1787 (blz. 37-146), ter inleiding tot de 'Levensschets en Staatkundige loopbaan van Mr. H.H. Vitringa.' Deze Afdeeling sluit met de verkiezing van den kundigen en onvermoeiden Secretaris van de Provincie en van het Provinciaal Collegie van Gelderland sedert de omwenteling van 1795, tot lid der eerste Nationale Vergadering (22 Sept. 1757 tot 1 Maart 1796). In het Tweede Stuk worden de eerste werkzaamheden dier vergadering, met eene vlugtige beschouwing der twee hoofdpartijen, Unitarissen en Federalisten, beknopt uiteengezet; vervolgens, in een tweede hoofdstuk (blz. 89-205), ontvouwt de schrijver de handelingen der eerste Commissie ter ontwerping der Constitutie, dat is, van de XXI leden uit de nationale vergadering, tot die eervolle taak, naar luid van Art. 102 van het aan de Kamer opgelegd Reglement, bepaaldelijk geroepen. Wij vernemen hier het bedroevend feit (II, 94), dat de notulen of aanteekeningen dier Handelingen, door den bekwamen secretaris Jacob van Haeften opgesteld, 'zijn verloren geraakt.' Met behulp evenwel van de notulen der tweede Commissie ter Constitutie, uit het Rijks-Archief door den Heer Bakhuizen van den Brink ten gebruike verstrekt, zijn eenige leemten aangevuld[1]. Van de tot het bewerken van de vurig begeerde Staatsregeling benoemde leden, hebben destijds alleen Vitringa en Jac. van Manen Az. hunne in den boezem der commissie uitgebragte adviezen openbaar gemaakt. De schrijver staat eenige oogenblikken stil bij de

1 Het derde hoofdstuk, van blz. 206 tot het einde, behelst een overzigt der handelingen van de nationale vergadering, gedurende het tijdvak dat de commissie ter constitutie is werkzaam geweest. Aan die werkzaamheden kon Vitringa natuurlijk geen deel nemen, maar zij hebben blijkbaar op den verderen loop der zaken, waarin hij betrokken was, veel invloed gehad.

wetenschappelijke antecedenten zijns vaders en diens voorbereiding, zoowel theoretisch als practisch, tot den neteligen arbeid. Nog geen volle 19 jaren oud, was hij den 6den Julij 1776 te Groningen, na openlijke verdediging van zijne Dissertatie ‘de confessione reorum’, in de regten gepromoveerd[1]. In de classische letterkunde grondig bedreven[2], had hij zich niet minder in de Staatswetenschap, in de algemecene Volkenkunde en in de Vaderlandsche Geschiedenis geoefend. Dat de voormalige Elburgsche en daarna Gelderland's secretaris een warm vereerder van de wijsgeerige regtsgeleerdheid was, had reeds in 1786 zijn beroep op ‘de onveranderlijke Natuurwet’ en op ‘de regten der Menschheid’[3] getoond. Bij het afschaffen der pijnbank in de door hem gestelde Publicatie van 9 September 1795, was herinnerd, ‘dat het met de gronden van het Natuurregt strijdt, iemand te noodzaken zijn eigen beschuldiger en aanklager te worden’[4] Wat Vitringa's adviezen betreft, in de commissie ter constitutie voorgedragen, zij, die deze met oplettendheid lezen, ‘zullen (dus oordeelt de zoon[5]) bemerken, dat hij zich de schriften van Montesquieu had eigen gemaakt en diep was doorgedrongen in den geest van dien beroemden man, die een nieuw licht over het Staatsregt, de algemeene Regtsgeleerdheid en de Staatkunde heeft verspreid; en gelijk de Rhoer, die met mijn vader uit Gelderland tot het ontwerpen der Staatsregeling was afgevaardigd, uit L'Esprit des Loix, het verband, waarin letteren en geschiedenis met zeden, wetten, regeringsvormen en staatsinrigtingen staan, had leeren kennen, zoo had mijn vader ook aan datzelfde werk veel voor zijne vorming tot Staatsman te danken en behoorde het tot een der voornaamste werken, welke hij, terwijl hij als balling te Kampen verblijf hield, met vlijt en inspanning beoefende.’ Maar ook Robertson, Hume, Voltaire, Rousseau en Mably boeiden hem, zoowel als Ramsay's ‘History of the American Revolution,’ en al wat zijn vriend Dumbar over de oude en nieuwe Constitutie van dat ontluikende Gemeenebest geschreven heeft.’ Getrouw lezer van de ‘Gazette de Leide,’ had hij met Johan Luzac persoonlijke betrekking aangeknoopt, en door diens tusschenkomst met Bavius Voorda en den Amerikaan John Quincy Adams, gezant der Vereenigde Staten te 's Hage van 1794-1797. Zoo veelzijdig beschaafd en ontwikkeld, was op hem, nevens Capellen tot de Marsch en Hoynck van Papendrecht, toen in 1787 sprake was van eene diplomatische zending naar Parijs, het oog

1 Eerste Stuk, blz. 148.
2 Hij was zeer bevriend met Herman Bosscha, die in Latijnsche dichtregelen Vitringa's landgoed bij Nunspeet, de Groote Bunte, thans door den schrijver bewoond, heeft bezongen (I, blz. 149).
3 1 en 2 September 1786. Eerste Stuk, blz. 217 volg. 227.
4 Eerste Stuk, blz. 296.
5 Tweede Stuk, blz. 98 volg.

geslagen op een tijdstip, dat hij tot advocaat-fiscaal door gecommitteerde leden van het Noorder-kwartier van Holland was aangesteld in de veel opzien barende zaak der zeekapiteins Decker en Tulleken[1].

Door eene bittere ervaring niet slechts van zaken, maar ook van menschen, had de nu bijna veertigjarige Representant, al kon hij de vrocger beöogde Grondwettige Herstelling in 1795 niet langer genoegzaam achten, eene rijpheid van overleg en van bedachtzaam beleid verkregen, die hem voor alle uitersten hoedde en eene grenslijn deed trekken, binnen welke hij begreep dat de revolutie moest beperkt blijven. Even als Schimmelpenninck, Kantelaar, van Maanen, de Mist, Queysen en anderen, hetzij bezadigde Unitarissen of Federalisten, sprak en handelde hij omzigtig, niet naar luim en gril, maar naar een vast, beredeneerd stelsel. ‘Mijn vader,’ zoo schrijft de Heer Vitringa[2], ‘behoorde uit innige overtuiging, tot de gematigde Federalisten. Hij kon niet begrijpen, hoe eene huishoudelijke gewijzigde eenheid de algemeene belangen kon in den weg staan.’ Had de Patriot van 1786 betuigd, ‘evenzeer het despotisme of de familiedwingelandij als eene onmiddellijke volksregering te verfoeijen’[3], hij, die met Montesquieu instemde, dat geene republiek zonder een groote mate van deugd kan bestaan[4], die ook in andere opzigten, een middenterm tusschen de beginselen der Fransche en der Amerikaansche eonstitutie voorsloeg[5], was in het stuk der door de meeste Hollanders sterk gedreven eenheid en ondeelbaarheid, een voorstander der eentralisatie, wat de algemeene belangen der republiek betrof, als Mogendheid beschouwd, doch met behoud van een vrij provinciaal zelfbestuur. ‘Waarom,’ vroeg hij, ‘moeten wij juist, na de proef genomen te hebben van een gebrekkig zwak Federalisme, waarom moeten wij dan nu wederom de voor het volksgeluk gewaagde proef van een ander uiterste nemen, van eene volstrekt onbepaalde eenheid, waarvan wij nog nimmer op den duur wezenlijk goed gezien hebben, en welke het mij gehazardeerd voorkomt, op ons afgefolterd en naar rust en orde hijgend Vaderland te wagen? Waarom zou juist in alle opzigten eene schielijkheid, gelijk aan 't electriek vuur, het hoofdvereischte in dat bestuur zijn? In zaken van oorlog kan die zeker allernuttigst zijn; maar dàn zelfs komt ze nog het meest, of liever geheel, op de executieve magt des Lands aan, die wij allen willen en moeten concentreren.’ Doch ook bij het beramen der bevoegdheid van de uitvoerende magt en van het collegie, hetwelk die oefenen zoude, waarschuwde Vitringa tegen de toekenning van

1 I, blz. 255, 257.
2 ‘Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek, blz. 11.
3 Eerste Stuk, blz. 222 (1 September 1786).
4 Tweede Stak, blz. 175. (Advies over de godsdienst, in de commissie tot de constitutie).
5 II, blz. 202. (Advies over de herziening der constitutie).

een te breed uitgemeten gezag, - eene eerste schrede, naar hij meende, op de baan der monarchie. Hoog ingenomen met den edelen Boissy d'Anglas, en de voor Frankrijk, ‘het grootste en magtigste land van Europa’[1], onontbeerlijke opdragt van een schier koninklijke magt aan het Directoire billijkende, wilde hij daarentegen op den hemelsbreed verschillenden toestand der handeldrijvende Nederlandsche Natie gelet hebben[2]. Een nationaal Geregtshof, ‘zoo ter judicature van de generale beambten der republiek, als om te waken tegen inbreuken op de eventuële constitutie,’ - een algemeen Wetboek voor het geheele volk van Nederland, achtte hij eene onmiskenbare behoefte. Uit zijne pen is de eerste voordragt tot het benoemen van eene commissie van codificatie, den 19^{den} Augustus 1796 gevloeid en bij de nationale vergadering ingekomen[3]. Maar de invoering van een algemeen belastingstelsel hield hij voor ondoenlijk, een stelsel trouwens, eerst in 1805 onder het bijna monarchaal bewind van den Raadpensionaris Schimmelpenninck in werking gebragt. Op gronden van moraliteit en van regt bestreed hij de in 't bijzonder door den uitstekenden Hollandschen financier Pieter Leonard van de Kasteele aangedrongen amalgame of ineensmelting der oude provinciale schulden; een debat, reeds in de commissie tot de constitutie gerezen, maar in de openbare nationale vergadering, na de indiening van het plan van Staatsregeling bij monde van den geschiedschrijver Styl, op ruimer tooneel overgebragt en met al de hevigheid der zelfzucht en eigenbaat gepaard. Wij hebben het verslag dier onstuimige zittingen in het ons toegezegd vervolg van de ‘Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek’ te wachten. Een woord nog van het door Vitringa met klem van redenen betoogd behoud van eene huishoudelijke autonomie. Eischt de theorie, dat de nationale vertegenwoordiging worde aangemerkt als het belang der verwijderde en onbekende deelen evenzeer en zonder onderscheid te behartigen, de Federalist werpt tegen[4], dat de ingezetenen volgens die theorie, ‘veelal eigenlijk niemand hebben, die hen representeert; want allen representeren zij het geheel, niemand bepaaldelijk het bijzondere gedeelte. De liefde voor de ingezetenen, besluit hij, wordt bij algemeene Representanten te veel verzwakt, omdat zij al het volk even lief moeten hebben.’ Zal men, getuige der schadelijke gevolgen van het te vèr getrokken centralisatie-stelsel, dat in 1850 Raudot's jammertoonen ‘De la décadence de la France’ heeft uitgelokt, terwijl eene latere schijnbare en ondoeltreffende decentralisatie[5] het kwaad,

1 II, blz. 142 (Advies over de uitvoerende magt).
2 II, blz. 131-151.
3 II, blz. 104, 106 volg. 127, 162-165. Kemper, ‘Inleiding tot het Crimineel Wetboek, blz. 83 volg.
4 II, blz. 103 (24 Mei 1796).
5 ‘Decret du 25-30 Mars 1852, sur la décentralisation administrative.’

zegt men, nog heeft verergerd, Vitringa's Federalisme, dat de ‘centralisation gouvernementale’ allezins toejuichte, als bekrompen durven uitkijten? Of drukte niet de onvermijdelijke reactie van 1801[1] het zegel op zijne vermaningen? Zijn milden en opgeklaarden zin openbaarde hij onder anderen daarin, dat hij, bij de overweging van den titel over de herziening der constitutie, den weg niet wenschte ‘toe te muren, welke tot verbeteringen zoude kunnen leiden’[2].

Zooveel moge ter kenschetsing strekken van den braven en schranderen Staatsman, tweemalen martelaar der onzalige partijschap, maar ook van zijne onbuigzame gehechtheid aan beginselen; beginselen overigens in meer dan één opzigt met de tegenwoordige leer der Staatseenheid zeer wel te vereenigen. Er is b.v. in het stuk der schadelijke overdrijving van de centralisatie eene treffende overeenstemming tusschen Vitringa, en, wie zoude het gelooven? Benjamin Constant. ‘Je n'hésite pas à le dire,’ schreef deze in 1817, ‘il faut introduire dans notre administration intérienre, beaucoup de fédéralisme; - il faut attacher les hommes aux lieux qui leur présentent des souvenirs et des habitudes; et pour atteindre ce but, il faut leur accorder, dans leurs domiciles, au sein de leurs communes, dans leurs arrondissemens, autant d'importance politique qu'on peut le faire sans blesser le lien général’[3].

Vitringa was een der verstandige leiders van de omwenteling van 1795, geen man der beweging, geen eigenlijk bewerker van den val der oude republiek. Hij behoorde niet tot de heimelijke belagers van de in 1788 door van de Spiegel kunstmatig gewaarborgde, maar bij gebrek aan ‘public spirit’ ten ondergang neigende constitutie; hij had den onvermijdelijken loop der gebeurtenissen afgewacht en hoedde zich voor het grievend zelfverwijt en naberouw van de valsche Fransche broeders als verlossers ingehaald te hebben. Teregt stelt de schrijver dit gedrag van zijnen vader en diens lotgenooten te Kampen, aldus in het licht. ‘Wars van alle denkbeeld van zamenzwering en rustverstoring, deelden zij niet,’ merkt hij aan[4], ‘in de ontwerpen van zoovelen, die, zoo in als buiten het land, geene middelen ongeoorloofd rekenden om zich te wreken en de bestaande regering omver te werpen. Neen! zij, hoe ook vervolgd, mishandeld, van hunne ambten of bedieningen ontzet, uit hunne woonplaatsen verdreven, van hunne middelen van bestaan beroofd, zagen rustig en kalm den dag te gemoet, die hen in hunne

1 Publicatie van het Uitvoerend Bewind, 14 September 1801. ‘Onttrekt u deze Staatsregeling (van 23 April 1798) niet de kennis en de beoordeeling van uwe eigen zaken, zoo strijdig met uwe gewoonten en geaardheid? - dat zelfbestuur,’ enz.

2 II, blz. 196-203.

3 ‘Cours de politique constitutionnelle, T. I, Ch. X, p. 154, du pouvoir municipal’ (uitg. van Pagès, 1839).

4 ‘Gedenkschrift,’ I, blz 265.

geschondene eer zou herstellen, en oproepen om de hand te helpen slaan aan de redding van het weleer zoo gelukkig en bloeijend, nu diep gezonken gemeenebest.'

De omwenteling in Gelderland was volbragt, toen Vitringa, met het vertrouwen van zijne erkentelijke Elburgers vereerd, den 6^{den} Februarij 1795 op den landdag te Nijmegen verscheen, om vervolgens in uitgebreider en zijner talenten waardigen werkkring het Vaderland met onvermoeiden ijver en onbezweken cordaatheid te dienen. En kunnen wij bezwaarlijk onzen weêrzin ontveinzen van het heulen der misnoegde Patriotten met de Fransche Jacobijnen vóór dien ommekeer van zaken, wij stemmen integendeel met den schrijver in, waar hij met eerbied en hoogachting van de Staatslieden gewaagt, 'welke in die dagen van woeling, beweging en gevaar zich niet aan de dienst van het zinkend gemeenebest hebben onttrokken'[1]. Eerstgemelde mogen van 1806-1813 hun misstap meermalen met een bitter gevoel van schaamte betreurd hebben, eerst bij de verheffing van den uitheemschen Koning, daarna bij de inlijving met het Fransche Keizerrijk; de zelfverloochenende toewijding der laatsten heeft aanspraak op onzen lof, daar zij Nederland voor eene nog vervroegde en erger verdrukking bewaarde, aan die van België en andere overheerde gewesten gelijk.

Wij hebben aan den Heer Vitringa, behalve de levensschets zijns vaders, eene dubbele verpligting. Hij heeft niet slechts een overzigt en verslag gegeven van de beraadslagingen, die bij de nationale vergadering en in de commissie tot de constitutie in 1796 en 1797 over de gewigtigste belangen hebben plaats gehad; - hij heeft ons bovendien eene keur geleverd van de fraaiste adviezen en dikwijls bondige, doorwrochte rapporten in die collegiën uitgebragt; een en ander verrijkt met een aantal wcinig of niet bekende berigten wegens eene reeks van merkwaardige personen, tijdgenooten, vrienden of vijanden van Herman Henrik. Lezenswaardig zijn in het Eerste Stuk onder andere de biographische bijzonderheden aangaande den Medieinae Doctor C.H. van Grasveld[2], sedert ambassadeur en, onder Schimmelpennirick, benoemd gouverneur-generaal van Bataafsch-Indië, in 1842 te 's Bosch overleden; voorts die betrekkelijk J.A. de Mist en den dichter W.H. Sels, wiens kleine werkjes door Vitringa, na den dood zijns vriends, in 1792 te Kampen zijn uitgegeven[3]. In het Tweede Stuk worden min of meer uitvoerig herdacht Pieter Paulus, van Wijn, Wyckerheld Bisdom, Nieuhoff, Bacot, P. Bosveld, Vatebender, A.J. Zubli, E.J. Greve, B. Bosch, Nuhout van der Veen; en van de meer vermaarde Staatslieden, met onverholen antipathie,

1 'Staatkundige Geschiedenis der Bataafsche Republiek,' blz. VI.
2 Blz. 33-36.
3 'Gedenkschrift,' I, blz. 264-273.

Johan Valckenaer[1], door wijlen van Limburg Brouwer in het ‘Leven van Wiselius’ hoog geroemd[2]; met warme sympathie, de latere Minister J.H. Appelius. Deze trouwens was een aan-, maar tevens een geestverwant van Herman Henrik[3].

De lezer, in 't bijzonder de studerende jongelingschap, zal in dit beknopt en nuttig tafereel van den strijd der partijen, hetzij over afgetrokkene bespiegelingen van algemeen, deels natuurlijk, deels constitutioneel Staatsregt, hetzij over de gebeurtenissen van den dag en de vereischte regeringshandelingen, een' overvloed van leering vinden. Met verwijzing tot een versch feit, dat in dit oogenblik de aandacht van Europa gespannen houdt, willen wij hen, die dusverre hebben nagelaten het dagverhaal der nationale vergadering te raadplegen, tot het openen en billijk waarderen van die te zeer miskende, zoo niet versmade, verzameling aansporen. Wij bedoelen de voorbarige, dusgenaamde gratie, op den eerloozen jaardag van den 2^{den} December 1851, binnen den nog loopenden termijn van het bij de wet toegekend hooger beroep, aan den graaf de Montalembert verleend. Hoe zouden over het thans in Frankrijk zwevend geschilpunt de leden van onze nationale vergadering, Juristen zoowel als Staatslieden, hebben geoordeeld? Hoort den Gelderschen representant Stoffenberg[4], als hij in de zitting van 26 October 1796 in de zaak van een' ter dood veroordeelde in dezer voege spreekt: ‘Het is niet minder waar, dat de krijgsraad van zich heeft kunnen verkrijgen, door de non-observantie van het appel-reglement van 28 Augustus 1750, den gedetineerde te priveren van het recht van appel, hem uit krachte van dat reglement competerende; een recht, burgers representanten, waarop de gedetineerde heeft een “jus quacsitum,” dat door geen Furst van den lande, zoo er een was, aan hem zoude kunnen worden ontnomen. En zullen wij dan, wij, die voorstanders moeten en willen zijn der wetten, den gedetineerde daarvan nog langer, ja ten eenemaal priveren, door hem gratie te bewijzen? Want het is immers niet onmogelijk, dat de gedetineerde door den appellations-richter wordt geabsolveerd, of dat ten minste zijn doodvonnis wordt veranderd en verzacht; - en indien dat mogt komen te gebeuren, dan heeft de gedetineerde onze gratie niet noodig; ja, dan zoude deze in den volstrektsten zin een wezentlijke straf en geen gratie voor hem wezen; onze barmhartigheid zoude dan wreedheid en onrecht voor hem worden.’ Hoort den Groninger Ten Berge op klemmende gronden betoogen, ‘dat er geene gratie of mitigatie van straf te pas komt, zoolang aan den gecondemeerde de weg van

1 II, blz. 281 volgg.
2 Blz. 225.
3 II, blz. 256.
4 ‘Dagverhaal,’ III, blz. 469. Verg. bij eene vroegere beraadslaging over het regt van gratie (9 Maart 1796) Vitringa's Advies, in dit ‘Gedenkschrift,’ II, blz. 19.

justitie vrij is, om te trachten van een vonnis, waarbij hij zich zoude kunnen bezwaard achten, te worden ontheven'[1]. Hoort den Amsterdamschen advocaat van Castrop insgelijks het onschendbaar regt van hooger beroep handhaven[2]; en eindelijk Schimmelpenninck, met overredende taal; hetzelfde beginsel tot een besluit der vergadering verheffen, dat zij 'in de situatie, waarin de zaak nu nog was, daarin, voor als nog,' geen gratie verleenen kon. 'Ik kan niet bevroeden,' zeide hij[3], 'hoe het met de beginselen van recht en gezonde rede overeen te brengen zij, dat deze vergadering, uit kracht van de souvereine magt der maatschappij, bij wijze van gratie, aan dezen gevangen het leven zoude kunnen schenken, hetwelk nog niet blijkt, uit kracht van een wettig vonnis, aan de maatschappij verbeurd te zijn.' Er was nog geen vonnis, 'dat kracht van een crimineel gewijsde' had gekregen, en toch de onbuigzame aankleving van den regter aan de door de wet voorgeschreven formaliteiten, was de groote, bijkans zoude hij durven zeggen, de eenige waarborg van alle individuële zekerheid.

Zulke proeven nu van politische wijsheid en regtvaardigheid tevens worden bij andere gelegenheden in dit 'Gedenkschrift' medegedeeld. Vitringa zelf ondervond tweemalen, om Schimmelpcnninck's woorden te bezigen, 'dat de vereeniging van politieke en rechterlijke magt het gevaarlijkste kwaad is, waarvoor een burgermaatschappij zich te wachten heeft.' In 1788 velde de zegevierende Staats-stadhouderlijke weêrwraak tegen den deugdzamen uitgewekene een crimineel vonnis ter zake van dusgenaamde 'atroce delicten, het crimen laesae majestatis et perduellionis'[4] niet uitgezonderd; tegen den man, wien de Unitarissen van 22 Januarij 1798 op hunne beurt betichtten, 'der vrijheid den moorddolk in het hart te hebben willen stooten!'[5] Het nageslacht, thans in het vol genot der wèl afgebakende vrijheid, zoude alligt vergeten tot hoe duren prijs die gekocht werd. Het voegt ons, afstammelingen van hen, die elkander en hunne vaderlandlievende bedoelingen over en weder miskenden, die kortzigtigheid te betreuren, en terwijl wij ons aan het waarschuwend voorbeeld spiegelen, het onbaatzuchtig gedrag en de onwankelbare vastheid van karakter der onderliggende partij te eeren.

Utrecht, 15 December 1858.
G.W. VREEDE.

1 II, blz. 455-460 (25 Oct. 1796).
2 III, blz. 478.
3 III, blz. 479, verg. met blz. 497 (28 Oct. 1796).
4 'Sententie van het Hof van Gelderland,' 24 Mei 1788. Eerste Stuk, blz. 259.
5 Proclamatie van het Uitvoerend Bewind der Bataafsche Republiek, 3 Febr. 1798 (get. Pieter Vrcede)

***Het ijzeren schip Geschiedkundig overzigt van zijnen oorsprong tot op heden, benevens eene vergelijkende beschouwing der voor- en nadeelen, die het tegenover het houten schip bezit, en beschrijving van de meest gebruikelijke wijze van zamenstellen, door H.M.F. van Cleef. 's Gravenhage, Gebr. van Cleef*, 1858.**

Het boekwerk onder bovenstaanden (eenigzins wijdloopigen) titel verschenen, kondigen wij met genoegen aan, omdat het een van de te weinig talrijke werken is, die in liet Hollandsch geschreven zijn, over eenen voor Nederland zoo belangrijken tak van nijverheid.

Vóór wij onze aanmerkingen op den inhoud mededeelen, kunnen wij zeggen, dat de uitvoering den uitgevers eer aandoet.

Het werk bevat vooreerst eene inleiding, waarvan het lezen sommigen wel de kwade gewoonte kon doen aannemen van inleidingen over te slaan. Men leest die van 'Het ijzeren schip' toch niet voor zijn genoegen. De volgende zin is geene uitzondering op den regel. 'Statig en veilig ijlen thans de ijzeren rivierstoombooten met wedijverenden spoed op den effen of gerimpelden' (een van beiden is zeker waar!) 'rug van den stroom, en ongedeerd en zonder stoornis varen zwaar geladene barges op en af' (weêr een van beiden!) 'naar de aan zijne oevers *wijd* en *zijd verspreid* liggende plaatsen; op zijn best de *ondiepten, stoomsnelheden* of *kronkelingen* meer tellende, welke, vroeger zoo gevreesd en belemmerende, *voor de wilskracht* van de bestendig naar volkomenheid strevende bouwmeesters *zijn bezweken*.' - Dat kon wel korter, en wel juister ook! Op blz. 5 schijnt de 'stoom omvat door zijn metalen hulsel' wel eerst eene 'bijzondere kracht,' te worden, vervolgens eene 'ontdekking,' dan weder eene 'kracht met geheimzinnige (?) wetten, door de volhardend*ste* geestinspanning opgespoord en door de ingewikkeld*ste* proefneming in het licht gesteld,' en eindelijk 'een metalen organismus.' Wij zien in technische geschriften liever een duidelijken, eenvoudigen stijl - vooral niet gezwollen.

De aan naauwkeurigheid gewende beoefenaar van het vak stoot zich aan:

'Wetenschappen, (die) ontdekkingen maken' (blz. 3). - 'Schotland, Ierland en Amerika (die) hunne binnenwateren voordeelig trachten te bevaren' (blz. 38) - 'waardoor een van de voornaamste bezwaren, die tegen het gebruik van ijzeren touwwerk worden ingebragt, ontzenuwd wordt, waarvoor de gewone puttingblokken en touwen talie-reepen eene geheel onvoldoende bevestigings-manier zijn' (blz. 81.) Bevestigt men de *bezwaren* of het *gebruik*?

De deskundige denkt welligt vreemd over: 'ondiepgang' - 'diepst-

gaande waterlijn' (voor waterlijn bij den grootsten diepgang) - 'het zeer vergiftig koper-oxyde of koolzuurzout-koper' blz. 109) - 'Twee plaatsen,' die *niet* 'in een en dezelfde lijn' liggen (blz. 132) en - 'een onder een schuin vlak werkend stuitings*punt*' blz. 145) enz.

Niemand zal mooi vinden: 'de alles overtreffende beweegkracht der stoommachine en de door haar gedreven wordende automatische (onafgebroken en met wiskundige juistheid doorwerkende werktuiglijke) metaalverwerkers,' enz. enz.

Doch genoeg over den niet fraaijen vorm.

De afdeeling aan het geschiedkundig overzigt gewijd is wel wat gerekt (76 blz.) in betrekking tot het geheel (270 blz.). Het werk is een *hand*boek, volgens de voorrede, en ook omdat in een *leer*boek de regel, zonder welken de beginnende het niet begrijpt: *la langue* (*nomenclature*) *d'abord, le vaisseau ensuite, enfin l'histoire*, (Jal, Archéologie navale) meer in het oog moest gehouden zijn. Daarom hadden wij de ijzeren brng (blz. 36), landingsstijger (blz. 38), schipdeur(blz. 41), en het dok (blz. 44), liever niet in het historisch overzigt geplaatst. In een *hand*boek plaatst men de zaken zóó, dat men ze bij het naslaan niet behoeft te zoeken, maar het gemakkelijkst weêrvindt. Wij zagen hier geene reden om van dien regel af te wijken. Verder trok het onze aandacht, dat de schrijver zich te veel de moeite bespaarde de werken te noemen, waaruit hij iets overneemt. Wij duiden het hem niet ten kwade, dat hij in een technisch geschrift gedachten en opgaven aan anderen ontleent, *waar die dienen om van zijn werk een afgerond geheel te maken* - maar dan noeme hij zijne bronnen. De Heer v.C. zal toch niet gemeend hebben, dat het *herhaald* opgeven daarvan de waarde van zijn werk in het oog van anderen verminderen zoude. Wij veronderstellen dat niet. Bovendien zouden die aanwijzingen hier niet onnut geweest zijn. Wie de gegevens omtrent de Keyham-schipdeur noodig heeft, kon de overige (van den Artizan, April 1855.) ook wel behoeven. Wie de opgaven betrekkelijk de Mosquito-cotter gebruikt, kon zich dan in het werkje *On yachts and yacht-building* blz. 86 overtuigd hebben, dat op blz. 58 in 'Het ijzeren schip' een paar onbeduidende schrijffouten waarschijnlijk aanleiding zijn, dat voortaan bij den top van den mast en de steng respectivelijk 7 en 6 Eng. duimen van de lengte dienst zullen moeten doen voor middellijnen.

De vergelijking van ijzeren en houten schepen heeft ons meer bevallen. Eene fout, die telkenmale, en vooral in dit hoofdstuk, de aandacht trekt, is de partijdigheid van 's schrijvers vergelijking tusschen ijzer en hout. Onpartijdig den lezer laten oordeelen, en hem niet eene opinie trachten op te dringen door magtspreuken (blz. 93, reg. 1 en 2), of gewaagde voorzeggingen (blz. 36 reg. 11-16)

of het opzettelijk niet spreken van groote bezwaren (blz. 169 reg. 1-3 v. ond.) was een beter middel om te overtuigen. Waarom op blz. 102 bijvoorbeeld (dat met meer andere de bewijzen draagt, dat de schrijver het artikel *Navire en fer* van *Bonnefoux* en *Paris* in hunne *Dictionnaire de la marine à vapeur* met zekere vooringenomenheid las) ook niet den volgenden zin een plaatsje gegeven, waarop hij een gelijk regt met zijne onmiddellijke opvolgers had (die gelukkiger waren): ‘aussi a-t-on vu des carènes percées au bout de quatre ans et demi d'un grand nombre de trous, tandis qn'à côté l'épaisseur primitive existait presque encore; sur d'autres points la tôle n'avait plus que l'epaisseur d'une feuille de papier sur unc surface de o, 1 m. *à* o, 15 m. de large et la pression extérieure, crevant ces parties affaiblies, projetait de l'eau à l'intérieur. Il fallait reparer ces trous par des rondelles rivées, appliquer plus de einquante de ces plaques, et tous les jours il devenait nécessaire d'en mettre de nouvelles; cependant les tôles étaient d'une bonne qualité.’

Zoo ook eens andere werken naslaande, zouden wij haast gaan denken, dat de schrijver alleen afzag van een ‘overdreven lofprijzing’ *omdat* die (blz. 88) ‘vroeger of later door de ondervinding toch tot de juiste waarde worden teruggebragt.’ Wij kunnen ook niet met den schr. (op blz. 149) wenschen dat het ijzeren schip het houten geheel verdringe. Daarmede zoude ook de kunst om houten schepen te bouwen in Nederland geheel verdwijnen, en zijn wij èn voor hout èn voor ijzer afhankelijk van het buitenland, wij hebben toch altijd meer kans dat Engeland (dat vooral ons ijzer levert) er belang in vinde onzen scheepsbouw tijdelijk te bemoeijelijken, dan de Rhijnstreken, die ons hout verschaffen. Tijdens den jongsten oorlog kon men bijna geen ijzer uit Engeland krijgen; hoe zou het zijn als wij eens niet geheel onzijdig konden blijven?

De gevoelens, welke de schrijver zich voorstelt (in een volgend werk) te doen kennen, over ijzer als materiaal voor oorlogschepen, zullen, vertrouwen wij, beter gemotiveerd zijn, dan die, welke hier (blz. 149) vrij kort worden opgegeven, nadat blz. 138 en 139 de verschrikkelijke uitwerking van vijandelijke kogels in ijzeren schepen is beschreven, en blz. 140-149 daarvan toch wel geene wederlegging kunnen heeten, - ten minste niet eene, waarbij de hoofdzaak niet met geheel andere zaken (ijzeren bekleedingen van drijvende batterijen, ijzeren mortierbooten) wordt dooreengehaald. Waar men de ondervinding van *meer dan ééne natie* slecht begrepen noemt, moet men meer afdoende bewijzen leveren. Wij zeggen ‘meer dan eene natie’ en willen bewijzen wat *wij* zeggen.

Fincham (*History of naval architecture* blz. 392) zegt: ‘In March 1840, the Tenare (an iron aviso) was launched....., And since 1844, considerably the larger numbcr of war-steamers, laid down

by the French, have been iron vessels..... and in 1847 the only iron ships laid down for the French navy, were two first-class and two second-class aviso's. By the "*Budget des dépenses de l'exercise*, 1849" it appears, that there was not a single iron steamer laid down in 1848. Thus, it seems, that confidence in the suitableness of iron for such purpose, rose and fell in the governments of England and France about the same time and in about the same degree.'

Dat wij verder van de besluiten op pagina 168 van 'Het ijzeren schip' de 3de alinea niet *geheel* bewezen vinden en tegen de 5de kunnen inbrengen, dat ijzer niet altijd goedkooper is in het onderhoud - van de Vlissingsche loodskotters heeft de ééne, welke van ijzer is, gewoonlijk de grootste reparatie-rekeningen - is eene zaak, waarover wij verder niet uitweiden willen.

In de volgende afdeeling: *Opmerkingen over de expertise* enz. vinden wij weinig degelijks - de jeremiade is wat onregtvaardig. Er wordt te weinig van het beweerde bewezen; bijv. (blz. 171) dat alle scheepsbouwers *zelfstandige mannen*, alle assuradeurs *oningewijde en minder ervaringrijke mannen*, zijn, is niet zoo uitgemaakt. Het is de schuld niet van de Maatschappijen, dat sommige experts niet altijd even streng of even toegevend zijn, maar daarom zijn ook de laatsten nog geen (blz. 177) *bemoeizuchtigen zonder grondige kennis* en *ten halve ingewijden, die alle grondwetenschap verachten* (blz. 181) tegenover de (blz. 177) *ervaringrijke, zaakkundige bounwmeesters*. Zie, dat is met woorden schermen! Wij kennen van beide soorten wel andere voorbeelden.

De 'censuur' van de assurantie-maatschappijen wordt bovendien niet door hen zelve '*opgedrongen*' (blz. 170). Die vereenigingen hebben het regt (ook moreel het regt) bepalingen te maken gelijk zij willen en zooals zij meenen, dat in haar belang nuttig is. En wat zoude er van worden wanneer men, gelijk de schrijver wil, *alles* overliet aan de concurrentie, die toch wel eens eene oorzaak van fijn bedrog en vervalsching, meer dan van verbeterde productie is, of aan de 'juiste keuze van het publiek' (blz. 173) 'dat tusschen goed en slecht werk, tusschen degelijke en ondegelijke handelingen, dat zoowel in het huisselijke als maatschappelijke leven spoedig het ware van het valsche leert afscheiden' (! ?). Schrijver noemt 'de ondervinding der massa een maatstaf van goedkeuring en verwerping, die ons waarborgen oplevert van zekerheid, welke door geene tegenkanting te ontzenuwen zijn en door geene kunst behoeven versterkt te worden' - (als of er dus in het geheel geen slecht werk meer geleverd werd!). Neen, wij sluiten (en zoo doen de maatschappijen) 's nachts nog wel degelijk onze huizen, al weten wij, dat het publiek de daad van dien dief zon afkeuren, en wij

vinden bepalingen van assuradeurs niet zoo geheel ‘overbodige voorzorgsmaatregelen.’

Wel konden die bepalingen uit een technisch oogpunt misschien beter zijn (in dit opzigt *bewijst* schr. niet veel), maar zij zijn dan ook niet gemaakt met het doel om den scheepsbouw als kunst op grootere hoogte te brengen, gelijk de schr. schijnt te meenen (blz. 174). Haar doel is eenigen waarborg te geven aan den assuradeur, en is het van *diens* standpunt daarom misschien verkeerd, den vorm, de bemasting en de belading geheel vrij te laten, de schr. moet dat van het standpunt, waarop *hij* zich plaatst, niet betreuren (blz. 176). Neen, in deze afdeeling vinden wij weinig te prijzen! Troffen wij die losse beweringen in een vlugschrift aan, wij zouden ze aan geheel particuliere grieven toeschrijven. Nu wij ze in een technisch handboek vinden, doen wij dat natuurlijk niet, maar vinden ze toch misplaatst. Het hoofdstuk eindigt met Lloyd's voorschriften enz. waarover wij hier onze opinie niet kunnen uit één zetten.

De LAATSTE AFDEELING en de BELANGRIJKHEID VAN DE STOF DAARIN BEHANDELD is wel voornamelijk de reden waarom wij het werk de eer van eene eenigzins strenge en MEER DAN VLUGTIGE RECENSIE waardig oordeelden. Wel blijft de stijl minder duidelijk door tusschen-zinnen, bepalingen enz. en is niet alles even juist (bijv. op blz. 226 de bepaling van ijzer zoom- en gladwerk), of onpartijdig - doch *hier* beantwoordt het werk aan den naam van *handboek*. Wij willen daarom den schr. ook niet op technisch terrein aanvallen, - anders zouden wij met zijne voorkeur voor ijzeren zaathouten en masten beginnen; evenmin op theoretisch gebied, - anders zouden wij wel eens iets willen hooren van de ‘meerdere stabiliteit’ waarvan op blz. 230 sprake is.

In korte woorden dus ons oordeel zamenvattend, vinden wij: het geschiedkundig overzigt wel wat gerekt door bijzaken, het vergelijken van het ijzeren met het houten schip een weinig éénzijdig. De opmerkingen over de expertise enz. hadden wij den schrijver gaarne geschonken voor de in de voorrede genoemde doch achterwege gebleven vierde afdeeling. De laatste afdeeling vinden wij een geschrift, waaraan in het Hollandsch gebrek bestond, en dat maakt, dat het boek ‘zijn geld waard is.’ Had de reeds te groote lengte dezer beoordeeling ons niet weêrhouden, wij hadden gaarne wat meer woorden ook aan onze loftuiting toegedeeld. -

B.J.T.

***Proeve van betoog dat grondeigendom niet kan bestaan, door W. Ruys, schrijver van den open brief aan Dr. E. van Voorthuysen, naar aanleiding van diens voorlezing over werkverschaffing. Utrecht, L.E. Bosch en Zoon*. 1858.**

Een boekske van niet meer dan 32 octavo-bladzijden, bestemd om een der lijvigste vooroordeelen van vroegere en latere eeuwen uit den weg te ruimen en de economisten die, lafhartig of kortzigtig, dit vooroordeel door alle tijden heen gesteund hebben, tot betere inzigten te brengen, ziedaar het werk dat wij op uitnoodiging van de Redactie met een enkel woord bij de lezers van dit tijdschrift inleiden.

Men verwacht natuurlijk bij het openslaan van dit boekje eene reeks van sophismen, en stelt zich den schrijver voor als iemand die uit tijdverdrijf aan het publiek een staaltje wil geven van zijn talent in het verdedigen der onhoudbaarste stellingen. Maar die eerste indruk, ofschoon door den zonderlingen titel van dit zonderlinge boekje allezins geregtvaardigd, verdwijnt zoodra men de weinige bladzijden, waaruit het is zamengesteld, heeft doorgeloopen. De Heer Ruys is geheel ter goeder trouw; hij gelooft in gemoede dat grondeigendom niet bestaan kan; hij vleit zich het juiste standpunt te hebben aangewezen ‘van waar men hetgeen tot hiertoe voor grondeigendom werd gehouden, in zijn ware licht beschouwen kan,’ en wenscht ten slotte, ‘dat hij daardoor de kundigste beoefenaren der staathuishoudkunde zal hebben uitgelokt om zich op dat standpunt te plaatsen en met de daar te verkrijgen resultaten van verder onderzoek der maatschappij van nut te zijn’.

De kleine brochure verkondigt althans één groote waarheid, namelijk deze: ‘dat om over grondeigendom te kunnen spreken, het noodig is vooraf nopens waarde en eigendom in het algemeen heldere begrippen zich gevormd te hebben.’ De schrijver mist die heldere begrippen, en van daar dat de stellingen die hij verkondigt door niets zoo zeer uitmunten als door hare ongerijmdheid.

Het lust ons niet hier in eene uitvoerige wederlegging te treden van hetgeen door den schrijver óf geheel verkeerd, óf scheef, óf hoogst oppervlakkig wordt voorgesteld; onze critiek zou anders al spoedig de brochure in omvang overtreffen. Trouwens een enkel woord is voldoende om den gang van de redenering en hare hoofdgebreken bloot te leggen.

De Heer R. heeft de ‘Harmonies économiques’ van Bastiat gelezen, en naar het schijnt met groote ingenomenheid. Vooral het begrip van *waarde*, zoo als het in dat boek ontwikkeld wordt, heeft hem getroffen: hij zag daaruit, dat de stoffen, in onuitputtelijken rijkdom over de aarde verspreid, op zich zelven wel nuttig zijn, maar

eerst dan waarde verkrijgen wanneer menschelijke arbeid tusschen beiden komt, om ze dienstbaar te maken aan de vervulling van de in de maatschappij voorkomende behoeften. Nu meent hij verder bij Bastiat gevonden te hebben, dat de mensch alleen eigenaar is van de vruchten, welke zijn arbeid oplevert, niet ook van de stoffen en krachten die op en in den aardbol aanwezig zijn. Eenmaal met die twee stellingen toegerust, lag de noodlottige gevolgtrekking voor de hand: immers de grond zelf is niet het product van menschelijken arbeid; die grond heeft dus geen waarde en kan derhalve ook geen voorwerp van eigendom uitmaken. Wij kunnen ons zeer goed begrijpen dat de Heer R. verbaasd staat over Bastiat, die zelf de praemissen stellende, blind blijft voor de conclusie, en dat hij de oorzaak van die verblinding meent te vinden niet zoo zeer in eene bijna ondenkbare kortzigtigheid, als wel in onwillekeurige eerbiediging van een diep geworteld, algemeen aangenomen, hoewel geheel onjuist begrip.

Dat intusschen de Heer Ruys de woorden van Bastiat verkeerd opvat, zullen zij, die de ‘Harmonies Economiques’ gelezen hebben, duidelijk genoeg begrijpen. De regtmatigheid van den eigendom verdedigende, zegt Bastiat, dat alleen arbeid waarde schept en dat dus de eigenaar van den grond geene andere waarde bezit dan die van den arbeid in den grond opgesloten, eene waarde die hij óf zelf geschapen óf gekocht heeft. Doet de grondeigenaar afstand van zijne landerijen, dan is de koopsom welke hij bedingt, niet de prijs van de stof, maar van den arbeid die er noodig is geweest om die landerijen, te maken tot hetgeen zij zijn. Naar de meerdere of mindere juistheid van deze leer behoeven wij hier geen onderzoek te doen, maar zooveel is zeker, dat zij de gevolgtrekking, daaruit door den Heer R. afgeleid, in geenerlei opzigt wettigt.

De schrijver geeft overigens nog deze twee argumenten tot staving van zijn gevoelen ten beste; zij verdienen niet wederlegd, maar wel genoemd te worden: 1°. Bij verkoop van grond wordt wel de lengte en breedte, maar niet de diepte van het perceel bepaald, ofschoon het toch om eigenaar te kunnen zijn van eenige zaak, noodig zoude wezen hare grenzen juist af te bakenen; 2°. de eigenaar van grond is niet bevoegd dien te vernietigen; de daarin voorkomende veen bijv. mag hij niet uitgraven zonder uitdrukkelijke toestemming van de regering, en toch, het regt van eigendom zou vrije en geheele beschikking over den grond moeten medebrengen.

Ten slotte ééne aanhaling om ons gevoelen te staven dat de Heer R. zeer verwarde begrippen heeft omtrent *waarde* en *eigendom*. Zij moge tevens dienen als een staaltje van populaire staathuishoudkunde.

‘Om het onafscheidbare der begrippen van *waarde* en *eigendom* goed te beseffen, stelle men zich voor, dat een onnoozele en onhandige knecht bij het afnemen van de tafel eene kostbare porseleinen

terrine aan stukken laat vallen. Na van den schrik een weinig bekomen te zijn, verzamelt hij zorgvuldig al de scherven en splinters van de gebrokene terrine en legt die bij elkander in eene kast. De vrouw des huizes, van het gebeurde onderrigt, geeft lucht aan hare verstoordheid jegens den onhandigen knecht; maar toen zij een oogenblik daarna de kast opent waar de scherven liggen, kan zij haren lach niet bedwingen; zij roept den knecht en vraagt hem waarom hij die scherven niet heeft weggeworpen? En wat is zijn antwoord? - “Dat durfde ik niet doen, Mevrouw! de terrine behoorde immers aan Mevrouw, dus de scherven ook, en ik mag immers niet over het goed van Mevrouw beschikken?” - De vrouw des huizes, over de onnoozelheid van den knecht de schouders ophalende, beveelt hem die scherven, *die geene waarde hebben*, onmiddellijk weg te werpen.

Wat blijkt nu uit dit geval?

1° Dat de waarde van de terrine niet bestond in het porselein waaruit zij vervaardigd was, maar in de dienst die men er van had door gebruik.

2°. Dat zoodra *die waarde* verloren was, ook de *eigendom* ophield.

Eenigzins anders wordt de zaak, wanneer de knecht een zilveren kastanjevaas had laten vallen, die vol deuken en daardoor onbruikbaar geworden was. Met volle regt zou men kunnen zeggen: die vaas is nu niets waard voor het gebruik, maar vermits die vaas uit een metaal vervaardigd is dat door bearbeiding alle mogelijke vormen kan aannemen, zoo wordt door den zilversmid gezorgd, dat de vaas van deuken bevrijd, op nieuw tot gebruik geschikt wordt en daardoor hare vroegere *waarde in dienstbewijs*, die zij tijdelijk verloren had, herkrijgt.’

Een haarklover zou kunnen opmerken, dat het aangehaalde voorbeeld juist het tegenovergestelde bewijst van hetgeen daarmede bewezen moet worden. Indien de scherven van de porseleinen terrine de goedhartige Mevrouw - want goedhartig is zij - niet in eigendom toebehoorden, dan had deze, dunkt ons, ook geen regt te bevelen dat die scherven zouden worden weggeworpen, aangezien zulk een bevel het voortdurend bestaan van eigendomsregten schijnt aan te duiden.

Maar juist of onjuist, men vergeet het voorbeeld om de verrassende conclusie waartoe het ons brengen moet, dat namelijk zaken, die geen ‘waarde in dienstbewijs’ oplevereu, ook geen voorwerp van eigendom kunnen uitmaken. Onwillekeurig moet de vraag rijzen, of de ‘Proeve van betoog’ hier voor ons, niet evenzeer als de grond, door dit vonnis getroffen wordt.

Leiden, October, 1858.

J.T. BUIJS.

***De Roos van Ashurst, door Mevrouw Marsh, schrijfster van Mont-Sorel en Emilia Wyndham. Naar het Engelsch, door W.J. Mensing. Te Delft, bij W.N.C. Roldanus*.**

Het is mij nog onbekend, of de vroegere werken van Mistress Marsh: Mont-Sorel en Emilia Wyndham eene aanbeveling verdienen te zijn; slechts dit weet ik, na de lezing van ‘de Roos van Ashurst, dat dit werk voldoende is, om eene verworven reputatie geheel te doen verdwijnen. Twee deelen, waarin niets gebeurt, waarin figuren voorkomen, die ons als schimmen voorbijglijden, en van wie alleen kan worden getuigd, dat zij heel braaf, of iets minder braaf, of maar half braaf zijn!

Er is geen oogenblik, dat de schrijfster onze aandacht wekt. Naauwlettend tot de kleinste kleinigheden, wat de dingen der platte werkelijkheid betreft, als: het huishouden, het eten en drinken, schijnt zij er zelfs geen bewustzijn van te hebben, dat de namen, die zij in baar werk vermeldt, menschen vertegenwoordigen; menschen, die bewijzen moeten, dat zij een reden bebben om te bestaan, dat zij redelijke en zedelijke wezens zijn. Maar zijn zij dat dan niet? Redelijk in het geheel niet; zedelijk, dat wil zeggen, naar de opvatting der schrijfster van het Christendom, in hooge mate. Zoo als wij reeds hebben aangestipt, is de eenige qualiteit der schimachtige figuren, dat zij meer of minder braaf zijn. Alleen op een enkele uitzondering na, zijn het menschen, die zich opofferen, en dit dikwerf met een gratie, dat men haast gereed zou zijn de opoffering en zelfverloochening voor het hoogste genot te houden. Dr. Lewis heeft een engel tot vrouw, heeft een Adonis tot eenig kind. Daar breekt een epidemie uit. Hij doet zijn plicht, helpt de lijders en bezwijkt. Dr. Lewis handelt goed, en is dus ook de eenige figuur, die te verdedigen is in dat oogenblik van zelfopoffering. Hij heeft echter reeds vroeger daarmede kennis gemaakt, en toen was hij minder te verdedigen. Op een klein dorpjen gevestigd, waar hij slechts sober kon bestaan en nochtans eenige penningen had weten te besparen, heeft hij de schuldige zwakheid (de braafheid, zou Mevrouw Marsh u zeggen), om al het bespaarde aan zijn broeder Paul af te staan, die van tijd tot tijd het hem komt afbedelen. Paul is de meest mislukte schepping, die ik ooit heb mogen beschouwen. Paul heet een dichter, maar zou alleen te gebruiken zijn als een krankzinnige in een of ander melodrama. De schrijfster heeft echter bedoeld, om hem het beginsel van het Booze te doen vertegenwoordigen. Ware hij slechts wat minder onzinnig geteekend, dan zouden we vrede met hem kunnen hebben, daar

hij ons alsdan te midden van al die braafheid, eenige afwisseling had kunnen schenken. Niettegenstaande Dr. Lewis een afschuw van de beginselen zijns broeders heeft, geeft hij hem al zijn bespaarde geld. Zijne vrouw, die het niet goedkeurt, zwijgt echter uit kieschheid. Op zijn sterfbed beangst het den man en vader, want hoe zal nu zijn eenige zoon eene opvoeding zijner waardig ontvangen? Het denkbeeld echter, dat Paul, die met het schrijven van dagbladartikelen veel geld verdient, na den dood zijns broeders de schuld wel zal voldoen, troost den stervende in de laatste ure. Wat wij echter onderstellen, gebeurt. Paul wil er niets van weten, en zegt dat de jongen dan maar niet studeren moet, en in denzelfden winkel komen waar hij ge staanheeft. Algemeene ontsteltenis! Het gansche dorp is in oproer. Het geniale kind - dat, hetzij in parenthèse gezegd, alleen geniaal is, omdat allen het zeggen - zal van de voortreffelijke school terug moeten komen, waar hij tot een groot man gevormd ware geworden. De vrouw van den logementhouder verneemt het naauwelijks, of zij haalt haar man over naar Mevrouw Lewis te gaan en haar hunne spaarpenningen aan te bieden; maar zij is niet alleen zoo edelmoedig. Een tuinbaas heeft hetzelfde ook voorgenomen, en bijna hadden de beide edele menschenvrienden elkaâr ten huize van de weduwe ontmoet, ieder met zijn spaarpot in den zak. Middelerwijl is het jonge genie aangekomen. Hij verneemt wat hem te wachten staat. Weder eene zelfopoffering! Hij weigert het hem aangeboden geld, en besluit winkelbediende te worden! De moeder berust, maar lijdt daaronder, even als de roos van Ashurst, die hare betrekking bij een Lady verlaten heeft uit zelfopoffering voor Mevrouw Lewis; de logementhouder en zijn vrouw lijden, Job, de tuinbaas, schreit bijna, in één woord, het gansche dorp treurt. Het jonge genie vertrekt naar Londen, waar hij een voorbeeld van braafheid is, en een of anderen wijsgeer bestudeert, onder het afmeten van lint. Wij hervinden hem aan het ziekbed van Paul, die tegen het Gouvernement opgestaan, gevat en gewond is. Paul verloochent zich zelf bij de zelfverloochening van zijn neef, die hem oppast. Hij bekeert zich en wordt een braaf mensch. Terwijl dit plaats heeft, keert de weldoener der familie, en, let wel! hij die al het gebeurde in dat verhaal heet mede te deelen, uit Australië terug. Het slot laat zich denken. Het jonge genie verlaat den winkel voor de hoogeschool en trouwt, rijp genie geworden, met de Roos van Ashurst, tot groote vreugde van Mama Lewis, onder het gejubel van alle brave harten.

Ziedaar in het kort den loop van den Engelschen roman, dien men gewaagd heeft te vertalen. Wij gelooven het romanlezend publiek ten onzent niet zeer ontwikkeld, maar toch nog niet zoo on-

ontwikkeld en bot, dat dit mislukt voortbrengsel eenigen bijval zal mogen verwerven.

Wij zouden niet zoo vele regelen verspild hebben aan de beschouwing van iets, wat er eigenlijk geene verdient, zoo wij het geen tijd achtten, in den naam van het gezond verstand en van den goeden smaak, tegen de produkten te moeten waarschuwen eener zoogenaamde pieuze literatuur, welke eigenlijk alle piëteit den doodsteek geeft. Niet alleen dat er telkens onheilig vuur op het outer der Kunst wordt gebracht en alle aesthetische eischen vertreden worden, maar vooral vertoont zich van alle zijden eene ziekelijke richting, die door de letterkunde kracht en invloed zoekt te erlangen. In plaats dat de róman de eenige roeping, die hij kan hebben, vervult, en eene afschaduwing geeft van de werkelijkheid, is die kunstvorm het voertuig geworden van dogma of zedekunde. Waar men de voorstelling eischen kan van menschen, zoo als onder ons ronddwalen, en voor wie men sympatie of apathie kan gevoelen, omdat men ze begrijpen en waardeeren kan, worden ons bloedelooze schimmen voorgetooverd, die alleen de oorzaak van haar bestaan vinden in het brein van een eenzijdig gevormden, meest zeer bekrompen, schepper, die te weinig aesthetische ontwikkeling heeft, om de eischen van den kunstvorm, die als voertuig gebezigd wordt, te kennen.

Het is dezelfde valsche smaak als in de tijden der Lafontaine's, der Spiessen, der Anna Radcliffe's; de gewrochten van deze verheffen zich echter nog boven de hedendaagsche wanschepsels op hetzelfde gebied; want zij verraden meer fantazie, en zijn dan ook, zelfs heden nog gelezen, minder slaapverwekkend dan de Engelsche romans, die ons in de laatste jaren werden aangeboden.

S.

Charles Kingsley en zijne sociale romans.

Alton Locke, 1850. Yeast, 1851. Two Years Ago, 1857.

I.

Het is eene erkende waarheid, dat de nationale letterkunde de getrouwe afspiegeling is van het denken en gevoelen, het streven en werken eens volks, in de verschillende tijdperken zijner historie. Al wat in eenigen tijd de hoofden en harten der menschen vervulde en in beweging bragt, vond ook immer weêrklank en uitdrukking in de schriften van hen, die als woordvoerders van het algemeen optraden, de zieners en profeten, in de ware beteekenis des woords. Ja, hoe meer eenig schrijver den geest zijns tijds in zich opneemt, hoe beter hij het verstaat, uitdrukking en vorm te geven aan datgeen, wat, tot meer of minder volkomen bewustzijn ontwikkeld, in aller ziele leeft, des te krachtiger zal de invloed zijn dien hij op zijne tijdgenooten uitoefent, des te hooger zal het nageslacht hem schatten. Zelf tolk zijns tijds, is hij het tevens die zijn tijd verlicht, onderwijst, bezielt, beheerscht; immers, zoo de toestand en de ontwikkeling der maatschappij aan de literatuur een eigenaardig karakter geeft, zoo is het ook wederom de literatuur, die op hare beurt daartoe medewerkt om dien toestand te wijzigen, en die ontwikkeling te bevorderen en te besturen. Intusschen, deze wederzijdsche werking kan zeer verscheiden zijn. In tijden van kalmte en

rust, wanneer algemeen erkende begrippen eene onaangevochten heerschappij voeren, zal ook de letterkunde dit karakter van vastheid en algemeenheid aannemen, en als ten helderen spiegel worden, waarin dit schoone beeld der rustige majesteit en der zelfbehagelijke kalmte zich weêrkaatst. Dan is het alsof de persoonlijkheid des schrijvers verdwijnt achter de groote en algemeen gehuldigde begrippen, die zij allen, ieder op zijne wijze, uitspreken; en waar de inhoud dus als van zelve gegeven is, kan veel zorg gewijd worden aan de volmaking van den vorm. - Wanneer daarentegen, in den boezem der maatschappij, de strijd der meeningen is ontbrand, wanneer vijandige rigtingen dingen naar de heerschappij, en de (dikwerf meer schijnbare dan wezenlijke en altijd voorbijgaande) eenheid van denken en gevoelen verbroken is, dan verandert ook dra, met het karakter der literatuur, hare verhouding tot de bewogen, van hare grondslagen gerukte maatschappij. Er is nu geene sprake meer van een algemeen geldenden inhoud der gedachte, en de individualiteit des schrijvers vindt onbegrensde speelruimte ter ontwikkeling, soms tot wanstaltigheid toe; het gezag der vroegere begrippen is verbroken, en daarmede voor elke meening de deur geopend, en ieder vrijgelaten, ja als opgevorderd, uit te spreken wat hij voor regt en waarheid houdt. Vraag nu niet meer naar die trotsche klassieke meesterstukken, zoo schoon en afgerond van vormen, die vroeger uwe bewondering eischten: nu is er overvloed van beweging, uitstorting van gedachten in allerlei vorm; strijd der meeningen, hartstogtelijke strijd zelfs, tusschen de meest onverzoenbare rigtingen; - en de maatschappij, zelve van hare stennsels beroofd, wordt magtig beheerscht en voortgedreven door dien wielenden stroom van meeningen, beginselen, begrippen, wier anarchie toch ook weêr haar werk, wier wanorde haar beeld is. Was vroeger de inhoud der literatuur een positieve, en haar karakter bij voorkeur dogmatisch: nu zal haar inhoud veel meer negatief, haar karakter bij uitnemendheid sceptisch zijn: de analyse, de kritiek, is nu hare eigenaardige roeping; de poëzij hare zwakste zijde. Dit karakter zal zij vertoonen op elk gebied harer werkzaamheid. Zij zal, als strenge wetenschap, de wetten der natuur en van het menschelijk denken, de overleveringen der historie, de oorkonden des geloofs, aan het naauwkeurigste onderzoek, aan de scherpste toetsing onderwerpen; zij zal niets op gezag aannemen, noch als à priori vaststaande erkennen. Op het veld der verdichting zal zij zich

bij voorkeur den roman verkiezen; den roman, die subjektive Epopöe, gelijk Goethe hem noemt, omdat die vorm, uit zijn aard, de meeste vrijheid laat voor de ontwikkeling en voorstelling van des schrijvers eigen denkbeelden en zienswijze. In den roman mag de dichter - mits hij zich niet van den bodem der werkelijkheid verwijdere - met volle vrijheid de leemten en gebreken der hem omringende wereld scherp en onbewimpeld gispen en ten toon stellen; hij mag haar den spiegel voor het gelaat houden, opdat zij, bij het aanschouwen harer misvormde trekken, herdenke aan het verloren ideaal en er naar streve dat ideaal op nieuw te verwezenlijken. Het geheele onafzienbare gebied des levens ligt ter bearbeiding voor den romandichter, des levens zoowel in zijne historische, als in zijne tegenwoordige uitingen; en de keus tusschen die beide vormen zijner dichting, tusschen den historischen en den socialen roman, geschiedt zoowel onder den invloed van den geest des tijds, als van des dichters eigen aanleg en neiging.

Toen de geweldige storm was bedaard, die aan den avond der achtttiende eeuw over Europa was opgestoken, en die ook den morgenstond der negentiende met zoo droeve nevelen overtoog; toen, na die vreeselijke beroeringen en verbijsterende vernielingen, kalmte en rust schenen wedergekeerd; - toen ontwaakte algemeen bij de geschokte volkeren eene zucht naar wat men blijvend en onvergankelijk achtte. Moede van den woesten strijd en huiverend bij het aanschouwen der onoverzienbare verwoesting, blikte men met stil verlangen terug naar dien gedroomden gouden tijd, toen het half omgeworpen gebouw, welks puinen nu den grond bedekten, nog stond in al zijne pracht; toen vrede en eensgezindheid heerschten, en nog geen verdeeldheid van gevoelens en meeningen den menschen het zwaard in de handen gaf. Toen ook, pas bevrijd van het zware juk dier natie, die eerst door hare fijnere beschaving en literatuur, daarna door haar zwaard en ijzeren roede, de volken had overheerscht, - ontwaakte, krachtig en levendig, het gevoel der nationaliteit, en voerde de verbeelding terug naar de tijden, toen die nationaliteit zich nog uitte in al de frischheid eener vrije, onbelemmerde jeugd. Toen ontstond, toen schitterde de historische roman, voor altijd verheerlijkt en vereeuwigd door den eenigen Walter Scott: de historische roman, kind van den restauratie-tijd, die ook met dien tijd onderging. Aan de hand des grooten meesters en van zijne vele volgelin-

gen, doorwandelden wij schier elk tijdperk der historie: bij voorkeur evenwel de middeleeuwen, die in hun rijkdom van schilderachtige vormen, in de onbeteugelde fantasie hunner scheppingen, in de aanlokkelijke frischheid en oorspronkelijke kracht des individuëlen levens, der poëzij eene zoo rijke stoffe aanboden. Ook was de kennis dier tijden zoo gebrekkig en zoo eenzijdig, en viel het der verbeelding zoo ligt, de ruwe omtrekken en vlugtige schetsen te voltooijen tot prachtige groepen en heerlijke schilderijen, uitmuntend door teekening, betooverend door rijke kleurenpracht. Toch bleek het maar al te spoedig, hoe vele en hoe groote gevaren hier dreigden, en tuigden welhaast de vele schipbreuken van de talrijke ongeziene en onvermoede klippen, die den onervaren stuurman wachtten. Het is hier noch de plaats, noch de gelegenheid, de geschiedenis van den historischen roman te bespreken, of te onderzoeken waarom hij zoo spoedig afdaalde van zijne schitterende hoogte. Voorzeker was dit voor een deel te wijten aan de volkomen onbevoegdheid van zoo velen, die zich geroepen en berekend achtten, dit genre van letterkunde te beoefenen. En wie, die meende de pen te kunnen voeren, achtte zich daartoe niet geroepen en berekend, vooral sedert het gebruik als het ware de algemeene regelen en voorschriften, iets als een algemeen kader, had vastgesteld? Wij weten wat er daarbij werd èn van de historie èn van de kunst, die beiden gelijkelijk over de grievendste mishandeling hadden te klagen; wij weten welke de gevolgen waren - en moesten zijn - van deze schennis, zoowel voor de degelijkheid der wetenschap als voor de zuiverheid van den smaak. Genoeg, de historische roman verloor dagelijks in achting en aanzien, en zag zijn schoonen bloeitijd snel verdwijnen. Wel handhaaft hij zich nog met eere, ook in ons vaderland; maar toch, ook onder de handen van hen, wier namen op dit gebied der literatuur met welverdienden roem vermeld worden, is hij herschapen, en kan veeleer gedramatiseerde historie dan historische roman worden genoemd.

Toch zou het onbillijk en blijk van kortzigtigheid tevens zijn, indien men aan de onbekwaamheid der ongeroepen kunstenaars alleen, de toenemende geringschatting van den kunstvorm wilde wijten: neen, nog meer had daaraan de veranderde denkwijze, de nieuw-ontwaakte tijdgeest, schuld. Nevens die zoete, rijkbegaafde stem, die de gloriën van het verleden, op zoo verschillenden toon en wijze, verheerlijkte, deed zich, fluisterend

aanvankelijk, maar luider en luider steeds, eene andere stem hooren, die de wonden en ellenden, de misdaden en gruwelen, van dat zelfde verleden onmeêdoogend verkondigde; die spotte met dat gothieke enthousiasme, met dien dwazen renaissanceen restauratie-ijver; die de oppervlakkigheid, de eenzijdigheid, de onkunde en bespottelijkheid dier moderne troubadours en meistreels, zonder verschooning en even eenzijdig vaak, ontdekte en hekelde. Tevens sprak die stem, luider en luider steeds. van de ernstige eischen, de dringende behoeften, de krijtende nooden, van het heden; en maande tot werkzaamheid en ijver, ter verbetering van wat zoozeer verbetering vorderde. En de gebeurtenissen zelve zetten die stem kracht en beteekenis bij. Immers, de romantiek, die de literatuur zoo oppermagtig beheerschte, wilde zich ook in het leven doen gelden, en staat en kerk beheerschen. Zij nam de ook toen zoo magtige reactionaire en katholieke rigtingen in hare bescherming, gelijk zij wederkeerig dier bescherming vroeg; en in menig kabinet en op menigen troon heerschte de romantiek, zoo goed als in de overbeschaafde, poëtisch-mystische kringen der aristokratische salons. Toen werd de strijd onvermijdelijk, waar de klove tusschen volk en regering, tusschen het streven eener verblinde minderheid en den ontwaakten, magtigen tijdgeest, eene zoo wijdgapende geworden was. De strijd ontbrandde: eerst op letterkundig, straks op staatkundig gebied en eindelijk in de straten. Het heden zegevierde, hier meer, daar minder volkomen, over de gekunstelde restauratie van het verstorven verleden, en een nieuw tijdperk was aangebroken: een tijdperk, waarvan toen niemand kon voorzien, welke bittere teleurstellingen, welke grievende misrekeningen, het voor velen brengen zou.

Een nieuw tijdperk, ook voor de literatuur: eene nieuwe sturmund-drangperiode, die ook nog, in menig opzigt, eene bevredigende oplossing wacht. De roman, de voor dien veelbewogen tijd meest geëigende, meest geliefde vorm der letterkunde, volgde - een van de eersten - de nieuwe rigting, en betrad nu welhaast een gebied, dat hij tot dusverre of noode, of in het geheel niet betreden had: de voorstelling van de kwalen en gebreken der maatschappij; en, verder gaande, waagde hij zich spoedig op het gevaarlijk terrein der bespiegeling, der zuiver staatkundige en sociale wetenschappen. Dit was eene schrede op een tot hiertoe onbezocht gebied. Immers, noch de Utopia's

van vroeger en later tijd, noch de romans der engelsche humoristen uit de achttiende eeuw, kunnen in dit opzigt vergeleken worden met de voortbrengselen onzer moderne romanliteratuur. De Utopia's gaven zich ook voor niets meer uit dan zuivere utopia's: fantasiën, droomen van eene denkbeeldige wereld, die zoo geheel boven en buiten de werkelijkheid stond, dat het niemand ooit in den zin kon komen, ook maar aan de mogelijkheid eener verwezenlijking dier visioenen te denken. En de engelsche humoristen: ja, zij zwaaiden den geesel der satire over menige zwakheid, menige bespottelijkheid, menige ondeugd, der maatschappij hunner dagen; maar het waren ook slechts die toevallige gebreken, welke zij aantastten, en zij dachten er in de verte niet aan, de maatschappij-zelve, als zoodanig, aan te vallen en te bestrijden. De romanschrijvers onzes tijds daarentegen, - hoewel hunne utopia's in fantastische onmogelijkheid noode voor eenige anderen behoefden te wijken, - eischten in vollen ernst de onmiddellijke toepassing hunner theoriën op de hedendaagsche maatschappij, en geloofden vastelijk het almagtig redmiddel voor alle kwalen gevonden te hebben, indien men slechts de wereld wilde hervormen naar hun model. Ook zij zwaaiden den geesel der satire, maar het was een geheel andere dan die, waarmede een Sterne, een Goldsmith, een Fielding, trof: achter hen verrees immer die somber-geheimzinnige gedaante, waarvan Heine ergens spreekt, die altijd gereed stond om met zijn bijl te treffen, wat zij troffen met hun spottend of veroordeelend woord. En voorwaar, niet veel ontging dat lot; niet veel vond genade in hunne oogen! - Dat de roman evenwel dit hem oorspronkelijk vreemde gebied betrad, was in elk opzigt een gevolg van de heerschende rigting des tijds. Het was steeds meer en meer het streven geworden, de wetenschap, gelijk men zeide, te populariseren, hare resultaten den volke bekend te maken en voor hare theoriën eene praktische toepassing te vinden: - een streven, ten innigste zamenhangend met de geheele demokratische ontwikkeling onzer dagen. Zoodra men nu eenmaal begonnen was, de uitkomsten, en vaak ook de hangende geschillen en onbesliste vragen, der wetenschap ter kennisse van het algemeen te brengen, kon de streng-wetenschappelijke vorm niet behouden blijven, en moest zich daarentegen de vorm van verhaal, novelle, roman, als de meest geschikte - zoo 't scheen - aan de hand doen. Zoo ontstonden dan ook wijsgeerige, godsdienstige, staatkundige romans, waarin de moeije-

lijkste, de diepzinnigste en ingewikkeldste vraagstukken op het gebied dier verschillende wetenschappen werden behandeld en beslist. De ondervinding evenwel toonde spoedig - wat reeds het gezond verstand en het gezuiverd kunstgevoel hadden kunnen voorspellen - dat de roman in dezen een volstrekten dwaalweg insloeg, en een tegenstrijdig element in zich opnam. Immers twee gewigtige bedenkingen troffen bovenal deze pseudo-wetenschappelijke romans. Vooreerst is eene waarlijk grondige en onpartijdig-wetenschappelijke bewijsvoering onmogelijk, daar waar de wetenschap zelve noodzakelijk slechts in de tweede plaats, als ondergeschikt bestanddeel eener handeling, in aanmerking kan komen, en waar de schrijver zelf niet alleen de feiten ten voor- of nadeele van zekere theorie uitvindt en groepeert, maar ook zijne tegenpartij diens bewijzen en redeneringen, naar goedvinden, in den mond legt. En aan de andere zijde is het bijkans even onmogelijk, - wil de handeling zich niet in loutere bespiegeling oplossen en het kunstwerk alzoo zich zelve dooden - de groote en zeer ernstige fout te vermijden, om andersdenkenden ook in een zedelijk-ongunstig daglicht te plaatsen, en alzoo dwalingen des verstands te vereenzelvigen met booze neigingen des harten. - Ondanks deze zeer gewigtige bezwaren - die in de praktijk schier onoverkomelijk bleken - welke de romanschrijvers moesten hebben teruggehouden van de behandeling van onderwerpen uit hun aard buiten het bereik van den roman vallende, konden zij de magtige verzoeking niet wederstaan, om ook op hunne beurt te arbeiden aan de oplossing der groote en ernstige vragen, die zich op staatkundig en godsdienstig, maar vooral ook op maatschappelijk gebied meer en meer geldend maakten en aller hoofden en harten vervulden.

En wel waren die vragen ernstig en gewigtig. Nadat de eerste bedwelming der zegepraal, de eerste roes der vreugde over de bevochten vrijheid en de herstelde onafhankelijkheid, voorbij was, begon langzamerhand bij de volken van westelijk Europa het bewustzijn te ontwaken der groote veranderingen, der geheel nieuwe verhoudingen en toestanden, door de omwenteling der vorige eeuw in het leven geroepen; het gevoel van het groote ledig, door dien storm in de maatschappelijke en zedelijke wereld veroorzaakt. Wel ontveinsde men zich nog voor een tijd de waarheid en den ernst van zulk een toestand; wel poogde men zich zelven diets te maken, dat het oude gebouw slechts eenige herstellingen behoefde, om op nieuw

voor het jonge geslacht bewoonbaar te zijn; - maar die waan duurde kort, en de werkelijkheid verstoorde welhaast die zoete droomen der gerustheid. Veel, zeer veel was veranderd, eene nieuwe wereld begon zich uit den baiert te ontwikkelen en verkondigde hare geboorteweëen in schokken en beroeringen. Weggevallen waren, in de werkelijkheid hier, in de idee overal, de oude scheidsmuren, die de verschillende standen der maatschappij zoo streng afgezonderd hielden; en nevens elkander gesteld, zagen zij op elkander met vreeze en wangunst, met wantrouwen en wrevelen naijver. De herstelde vrede had de nijverheid aangemoedigd, de weelde en de behoeften vermeerderd; duizende handen, die geweer en zwaard hadden neêrgelegd, tastten nu naar spade en gereedschap; - en tegelijk kwamen bewonderenswaardige werktuigen den arbeid van vele honderde menschenhanden verrigten, en werd der industrie eene kracht ter beschikking gesteld, die haar eene ongekende, eene fabelachtige uitbreiding, en daarmede eene nooit geëvenaarde, eene schier alles overwegende beteekenis, zou geven. De zegevierende natuurwetenschap maakte telkens hare ontdekkingen, hare dagelijksche veroveringen, dienstbaar aan de belangen dier magtige industrie, aan de verfijning en veraangenaming des levens, nieuwe weelden en nieuwe behoeften scheppende, naarmate zij de middelen vermenigvuldigde om ze te voldoen. Verbroken werden meer en meer alle banden die vroeger den arbeid beknelden, en de onbelemmerde mededinging noopte en dwong tot inspanning aller krachten, tot ontwikkeling aller vermogens, tot aangrijping aller middelen, om staande te blijven, en zoo mogelijk te zegevieren in den algemeenen wedstrijd, wel waarlijk een strijd van allen tegen allen, waarvan het algemeen welzijn de gehoopte uitkomst zou wezen. Wee intusschen den trage, den onverschillige, den achterblijver; ja, maar wee ook den zwakke, den onvermogende, die zich mengde in dien strijd: hun beider ondergang was evenzeer onvermijdelijk. En wat was het lot dier overtalrijke en steeds aangroeijende menigte, die uitsluitend moest leven van den dagelijkschen arbeid harer handen, dier digte scharen, elkander verdringende om het schrale loon hun toegelegd, en voor wie een stilstand, eene crisis in de handels- of industriële wereld, verderf en dood was? Bij duizenden en duizenden opeengehoopt in de groote fabrieksteden; veroordeeld, van hunne eerste kindschheid af, tot nimmer rustenden arbeid - een arbeid die hen verstompte,

ontzenuwde, ontadelde en gelijk maakte aan de ziellooze werktuigen, wier slaven zij waren - leefden zij dáár, in onwetendheid, onmatigheid, zedeloosheid, aan alle verzoekingen blootgesteld, honger en gebrek ten prooi, zoodra de nooit verpoozende arbeid voor een oogenblik stilstond, of eene beroering in de buitenwereld de vlugt der industrie verlamde. En toch had men het hun, ook hun, in de laatste halve eeuw luide genoeg gepredikt en met sprekende voorbeelden getoond, dat alle menschen gelijk waren en gelijke regten en aanspraken bezaten; en nog waren er altijd ijverig in de weêr om hun die gelijkheid op het hart te drukken! Klonk het niet als bittere spotternij? Wat toch baatte den arme die ideale gelijkheid, wat dat prachtig programma van onvervreemdbare menschenregten, zoolang zijne armoede hem elk middel ontnam om die regten te laten gelden, en zijne vrijheid zich welhaast beperkte tot de vrijheid om met de zijnen van honger te sterven, indien hij zich niet onderwierp aan den wil eens rijkeren meesters! De bittere vraag rees op in menig hart, kwam op veler lippen - en het antwoord bleef maar al te dikwijls uit. - De staathuishoudkunde had de aandacht doen vestigen op den toestand der arbeidende, der geringere volksklassen; de statistiek hing een meer of minder juist tafereel op van de armoede, de misdaad, de onzedelijkheid; er kwam aan het licht waarvan men vroeger zelfs niet droomde; afgronden werden gepeild, die men vroeger ter naauwernood vermoedde; ellenden en jammeren werden bekend, waar voorheen niemand op achtte. Men sidderde terug bij dien somberen aanblik, voor die gapende diepte, waarlangs men zoo zorgeloos dartelde. Het baatte weinig of de wetenschap nu ook overtuigend bewees, dat door de vrijheid en verdeeling van arbeid, door die onbeperkte mededinging, door die zooveel handenarbeid besparende werktuigen, de grootste en heerlijkste uitkomsten waren verkregen; dat daardoor de heerschappij over de stoffelijke natuur was uitgebreid, de middelen van bestaan, de bronnen van welvaart, vermenigvuldigd, de algemeene rijkdom vertienvoudigd. Het baatte weinig, dat zij verder even overtuigend bewees, dat de armoede en ellende in vroeger tijden bijna altijd grooter waren geweest dan tegenwoordig; dat, werden de behoeften meerder, reeds die vermeerdering-zelve getuigde van vermeerderde welvaart; dat eindelijk - onwederlegbaar bewijs van physieken en morelen vooruitgang - de gemiddelde levensduur der menschen toenam. Dit

alles baatte weinig: want het waren beschouwingen van zeer algemeenen aard, wier waarde en waarheid eerst erkend konden worden, wanneer men zich op een verheven standpunt plaatste, hoog genoeg om alle bijzonderheden, alle beperkingen van tijd en plaats, al het individuële, in één woord, te overzien; - maar die volstrekt van geene onmiddellijke toepassing waren op de kwalen des oogenbliks. En toch, dat lijden van het oogenblik, die kwalen van het levend heden waren het, die de aandacht van allen in toenemende mate trokken, die de ontruste verbeelding zoo heftig aangrepen, het opgewekt gevoel zoo martelend pijnigden, den vragenden blik in de toekomst zoo angstig benevelden; die kwalen en dat lijden, nog te somberder afstekend bij het bonte, lagchende schouwspel eener immer stijgende weelde, eener steeds buitensporiger pracht. Mogt dan de ellende vroeger grooter zijn geweest: men kende die alleen bij overlevering, maar men zag de ellende van het tegenwoordige, en deze was, voorwaar, nog groot genoeg; ja, grooter misschien dan vroeger, sedert men haar meer bewust was geworden; sedert de gemakkelijker vergelijking den naijver had opgewekt; sedert ook in den boezem des volks het vroom geloof was ondermijnd, dat kracht gaf om het zware kruis te dragen, in navolging van dien grooten Meester, die gekomen was om den armen het Evangelie te verkondigen: het Evangelie, dat men hun zoo roekeloos had ontnomen. Immers, moest niet het wigt der armoede met dubbele zwaarte de schouderen drukken dier ongelukkigen, die geleerd hadden de schoone hoop op eene betere toekomst als een ijdele hersenschim, een schandelijke priestervond, te beschouwen; dier misdeelden en onterfden, die, door les en voorbeeld beiden, van hunne meerderen vóór alles dit leerden: dat rijkdom en zingenot des menschen hoogste goederen zijn, dat het verhevenste doel zijns aanzijns, het toppunt zijner bestemming, is, zich het. leven op aarde zoo gemakkelijk en weelderig mogelijk te maken, dat het goud de sleutel en voorwaarde is voor alle regten, alle genietingen en alle vrijheden, des menschen hoogste goed, welks bezit voor elken prijs moest verworven worden. Was dit zoo, rampzalig zij dan, die, verstoken van het bezit dier heilgoederen, zonder hunne schuld beroofd van hun wettig aandeel aan die genietingen, gedoemd waren hun leven, in ellende en ontbering, in harden arbeid en gestadigen kommer, voort te slepen! Kon zulk een toestand dan wel ooit een natuurlijke, regtvaardige,

normale zijn? En zoo niet, welk vonnis moest dan eene maatschappij treffen, die dezen toestand mogelijk niet slechts, maar voor de groote meerderheid harer leden noodzakelijk, ja volstrekt onvermijdelijk, maakte?

En hier was nu het thema gevonden, waarop oneindige declamatiën en bittere philippica's om strijd werden gedicht; het uitgangspunt voor tallooze stelsels en steeds ongerijmder fantasiën; de stof voor ontelbare schilderijen en bonte tafereelen van allerlei aard. Terwijl de communistische filosofie, - bastaarddochter der staathuishoudkunde, - zich vermeide in het uitdenken van allerlei tooverformules, die de wereld, binnen korter of langer tijd, in een paradijs zouden herscheppen, putte de romanliteratuur gretig uit de nieuw geopende bron, schilderde de maatschappelijke contrasten en gebreken met de sterkste kleuren, verdiepte zich met wellust in de benedenste, bedorvenste lagen der maatschappij, en deed nu, op hare beurt, middelen aan de hand om deze doodkranke te genezen. Daarbij ging zij, even als het communisme, in den regel van de grondstelling uit: dat de mensch van nature goed en voor het hoogst geluk op aarde bestemd was, maar dat al de verdorvenheid en het lijden van den individu, voor een zeer groot deel, zoo niet geheel, aan de maatschappij te wijten was, die des menschen vrijheid had belemmerd en zijne natuurlijke ontwikkeling gestuit. Daardoor rustte op haar al de schuld en verantwoordelijkheid der zonden en misdaden, der dwalingen en dwaasheden, bij voorkeur van de armere klassen, wier armoede-zelve het zwaarste verwijt tegen die verbasterde maatschappij was. Deze leer was schoon en had veel wat haar aanbeval. Het was zoo gemakkelijk, het vond zoo gereeden ingang bovendien, wanneer men tot den onmatige, tot den wellustige, tot den verkwister, ja, zelfs tot den dief en straatroover, zeggen kon: die gebreken en zwakheden, die u te gronde rigten, ze zijn niet uwe schuld, ze mogen u niet geweten worden: gij waart goed en voortreffelijk van natuur; dat gij nu zijt wat gij zijt, daarvan komt al de schuld, al de verantwoordelijkheid op de verdorven maatschappij, die u onderdrukt, mishandelt, verwaarloost, aan de misdaad overlevert, en, o gruwel, u eindelijk straft, als gij hare onregtvaardige, onnatuurlijke, egoïstische wetten durft overtreden! Dat de man onder die maatschappij allen verstond, die boven hem geplaatst waren, was natuurlijk en was ook zoo gemeend; dat door deze leer de zedelijke verantwoordelijkheid des menschen werd ver-

nietigd, was geen bezwaar, want juist dit beoogde men, om velerlei redenen.

Dit nieuwe evangelie der armen werd het luidst en met de meeste consequentie, onder allerlei vormen en met allerlei variatiën, gepredikt in de fransche romanliteratuur van de laatste vijf en twintig jaren. Met al de oppervlakkigheid en onverantwoordelijke ligtzinnigheid, hun landaard eigen, zetten zich de fransche romanschrijvers - natuurlijk zonder voorafgaande studie of eenig ernstig onderzoek - aan de behandeling der moeijelijkste en meest omvattende sociale vraagstukken, daarbij geïnspireerd en geleid door de verschillende, elkander vaak tegensprekende, orakelen van het communisme. Nu ontstond er als een wedstrijd, wie de hevigste aanvallen zou doen op de orde en instellingen der maatschappij: huwelijk, familie-leven, eigendoms- en erfregt, werden beurtelings aangetast als vruchtbare oorzaken van al het bederf, als tegen-natuurlijke beperkingen der menschelijke vrijheid, als uitvindingen en steunpilaren van het despotisme. De dolste onzin, de laagste hartstogten, de gemeenste zinnelijkheid vierden hun demonisch spel in deze schandelijke lettervruchten eener natie, die zich de eerste onder de beschaafde volkeren durft roemen. Wat de fransche socialistische roman - nog afgezien van zijne verderfelijke strekking op zedelijk gebied - van alle anderen onderscheidt, is, dat hij zich niet bepaalt eene kritiek te leveren van eenige bijzondere maatschappelijke gebreken, noch zelfs der maatschappij in 't algemeen, maar dat hij immer uitgaat van eene ontkenning der maatschappij; dat hij dadelijk, zonder in 't minst op de gegeven toestanden te letten, uit naam eener abstracte theorie, de geheele vernietiging van het bestaande, als radikaal slecht, vordert, ten einde dan van den grond op een geheel nieuw gebouw, volgens voorgeschreven model, te doen verrijzen. Vandaar dan ook de verderfelijke werking dezer literatuur, bij een volk vooral zonder voldoende vastheid van zedelijk karakter, een volk, steeds gewoon alles van zijne regering te verwachten, en voor elke verbetering, elke hervorming, elke handeling van openbaar belang, tot haar op te zien als tot eene soort van aardsche voorzienigheid, die alle kwalen kan genezen zoodra zij maar wil. Vandaar dan ook, dat deze literatuur, zich dus geheel buiten de werkelijkheid plaatsende, volstrekt onvermogend bleek om iets tot stand te brengen; dat zij, magtig tot vernielen, niets vermogt, zoodra het er op aankwam, voor het vernielde

iets anders in de plaats te stellen: waaraan trouwens niemand ooit ernstig had gedacht. Zij kon de gemoederen verbitteren, de zielen verderven, de hartstogten opruijen en den storm der omwentelingen ontboeijen - en zij heeft dit gedaan: maar toen ook was hare rol - immers voor het oogenblik - uitgespeeld, en, na eenige noodlottige proefnemingen, was zij veroordeeld hare schitterende theoriën, onder de hand harer eigen apostelen, ellendiglijk schipbreuk te zien lijden en den weg te helpen banen voor het absolutisme.

Maar niet alleen in Frankrijk, ook in Engeland heeft de sociale en zelfs de socialistische roman apostelen en bewonderaars gevonden, maar in dit land droeg hij een zeer verschillend karakter. Velerlei oorzaken moesten de verspreiding van eigenlijk socialistische denkbeelden in Engeland tegenwerken. En wel in de eerste plaats het volkskarakter. Door aanleg en opvoeding beiden wordt in den Engelschman vóór alles het gevoel zijner individualiteit, zijner onafhankelijkheid, ontwikkeld en versterkt. In plaats van iets behagelijks te vinden in het socialistisch ideaal eener groote phalanstère, waar ieder zich tevreden stelt met de nederige rol van medelid in het algemeen gezin, is de Engelschman veelmeer geneigd in de tegenovergestelde fout te vervallen, zich zelve voor het middenpunt der omringende wereld te houden en zijne persoonlijkheid, tot het bespottelijke, op den voorgrond te stellen. Nooit zou hij kunnen besluiten, van zijne onafhankelijkheid, zijn eigen zienswijze, zijn eigen luimen zelfs, afstand te doen ten voordeele eener nieuwe maatschappelijke organisatie, waar allen onder de vaderlijke zorg van den alomvattenden staat zouden zijn geplaatst. In Engeland - in dit als in zoo menig ander opzigt het tegenbeeld van Frankrijk - is de regering juist de laatste van wie men hulp verwacht of verlangt, wier inmenging in zaken, die haar niet regtstreeks en onmiddellijk betreffen, men steeds met leede oogen ziet. In plaats van lijdelijk tot haar op te zien voor de genezing van alle mogelijke kwalen, de wegruiming van alle hinderpalen, de voldoening van alle wenschen, is men in Engeland steeds bedacht haar het werk uit de handen te nemen, met - en zoo het kan zonder - haar te streven naar de mogelijke verbetering van het bestaande; en in stede van haar, in kinderachtig-barbaarsche woede, omver te werpen, wanneer zij niet, binnen een bepaalden tijd, het onmogelijke verwezenlijkt, wordt de regering in Engeland, door de onwederstaanbare kracht der openbare meening en den alge-

meenen wil, van zelve - zij het ook langzaam en haars ondanks soms - gebragt tot al die hervormingen en veranderingen, welke waarachtig nut kunnen aanbrengen. Zin voor realiteit, eerbied voor werkelijke toestanden en historische regten, afkeer van abstracte theoriën en absolute stellingen, zijn zoo vele kenmerkende trekken van het engelsche volkskarakter, - en even zoo vele beletselen voor den bloei en de ontwikkeling eener inderdaad socialistische literatuur. Moge dan al soms de vlugt der verbeelding en fantasie, op dichterlijk en bespiegelend gebied, door deze eigenschappen zijn belemmerd, - zoo moet men evenzeer erkennen, dat deze groote gaven van common sense en praktischen zin, in alles wat staatkundige of maatschappelijke vraagstukken betreft, den Engelschen onschatbare diensten hebben bewezen, en hen voor oneindig veel rampen en teleurstellingen behoed. - Daar komt bij, dat in Engeland de eeuwenlange gewoonte van het openbaar leven, van parlementaire vormen en deelneming aan het algemeen staatsbelang, de inmenging der burgers in schier alle zaken van regering, bestuur en regtspleging, bij de eenigzins beschaafde klassen der bevolking voor 't minst, eene kennis heeft verspreid van de wetten en voorwaarden des maatschappelijken levens en der maatschappelijke betrekkingen, die hen als bij instinkt de mogelijkheid en geschiktheid van eenige voorgestelde hervorming doet gevoelen, en alle fantastische herscheppingen en ondoordachte planmakerij schuwen. - Dit alles reeds - nog gezwegen van andere omstandigheden - moest aan den engelschen socialistischen roman een geheel ander karakter geven dan aan den franschen eigen was. De engelsche romanschrijver kon onmogelijk stoutweg de eerste grondbeginselen der maatschappelijke orde loochenen of ignoreren; want, in stede van, zoo als in Frankrijk, algemeene bewondering en toejuiching te vinden, zou niemand het der moeite waardig hebben geacht van zijne dwaze paradoxen kennis te nemen, of ze althans zeer spoedig als paradoxen hebben erkend. Hij was verpligt, alvorens hij zich tot schrijven zette, de werkelijkheid te bestuderen, zijn onderwerp te leeren kennen, en zich althans eenigzins op de hoogte der te behandelen zaken te plaatsen; en reeds daardoor was hij aanstonds gevrijwaard tegen bijna al die verderfelijke dwalingen, die de fransche romantiek zoo gretig omhelsde. Het stond hem volkomen vrij, de bestaande gebreken en kwalen der maatschappij in sprekende trekken en gloeijende kleuren te

schilderen; volkomen vrij, den geesel zijner scherpe satire of zijner onverbiddelijke kritiek daartegen op te heffen; volkomen vrij, ook de diepst verholen en afzigtelijkste wonden van zijn tijd en volk te peilen en bloot te leggen, zonder eenige verschooning of schroom. Maar bij zijne schildering moest hij van de werkelijkheid uitgaan, en niet der zonde een bedriegelijke aureool om het hoofd malen, opdat zij te verlokkender zou zijn; bij zijne kritiek moest hij uitgaan van eenig erkend zedelijk of staatkundig beginsel, niet van een eigen geschapen ideaal; hij moest voor die kwalen eenig wezenlijk uitvoerbaar geneesmiddel weten aan te wijzen, - en niet eene fantastische panacee te koop aanbieden, of den kranke doodslaan om hem te genezen. En dan kon hij bijna altijd zeker zijn, dat er mannen gevonden zouden worden, die hem wilden helpen, die handen aan het werk zouden slaan, en die, zoodra zij wisten waar en wat er gedaan moest worden, dit ook zouden doen, met opoffering van tijd en geld, van rust en genoegens en al wat hun overigens lief en waard mogt zijn. De sociale roman in Engeland moest ernstig zijn, wilde hij gehoor vinden; en al heeft ook hij - wij zullen het straks zien - zijne afdwalingen en uitspattingen gekend, toch staat hij, in diepte en waarde van onderzoek, in waarheid van karakterschildering, in strekking en doel, zeer verre boven zijn franschen naamgenoot. - Men heeft den engelschen romanschrijvers verweten, dat zij midden in een onopgelost vraagstuk blijven staan. Toch treft dit verwijt niet allen en altoos; - maar bovendien, hangt dit niet zamen met de bij uitnemendheid kritische rigting der algemeene, ook der engelsche, literatuur onzes tijds; - en zijn dan de maatschappelijke vraagstukken van den dag hunne oplossing reeds zoo nabij? Of zou het soms niet beter zijn - schoon het kunstwerk er schade door lijde - in het geheel geene oplossing te geven, dan eene zulke, die volstrekt onuitvoerbaar en onwezenlijk is? Men kan - en wij gelooven op goede gronden - den roman de bevoegdheid tot het behandelen van al zulke vragen ontzeggen; maar heeft men hem eenmaal die bevoegdheid toegekend, dan mag men het hem niet te zeer verwijten, dat hij geen in elk opzigt voldoend antwoord weet te geven, waar ook de scherpzinnigste wetenschap nog vruchteloos naar zulk een antwoord zoekt.

De man, die op geheel de nieuwere engelsche letterkunde en bij voorkeur op vele jongere romanschrijvers, een over-

wegenden invloed heeft uitgeoefend, is Thomas Carlyle, de vertegenwoordiger der duitsche rigting in de engelsche literatuur; Carlyle, de denker en idealist, en toch ook de scherpzinnige waarnemer en bittere kritikus. Ook hem treft meermalen het verwijt, vragen op te werpen waarvoor hij geene oplossing weet; maar ondanks dat, en ondanks al het wonderlijke, het buitensporige, het overdrevene en eenzijdige zelfs, dat zijne schriften kenmerkt, is er in de jongste tijden in Engeland schaars eene stem gehoord, die zoo welsprekend pleitte voor de regten van den geest, van het eeuwig ideaal; die de goden van den dag zoo stout durfde aantasten; die het in stoffelijke zorgen en beslommeringen verzonken volk een zoo ernstig en krachtig Sursum Corda! toeriep. Carlyle vond, zoo in Engeland als in Amerika, zeer talrijke navolgers, die zich beijverden de door hem vlugtig als met een enkelen trek aangewezen gebreken, meer uitvoerig en in het bijzonder in het licht te stellen; die zijne, soms onzamenhangende, ideëen tot een geheel, tot een stelsel poogden te vereenigen, en alzoo zijn geest meer algemeen te doen doordringen. Dat zij daarbij ook dikwijls in de fout vervielen, van des meesters denkbeelden te overdrijven, en vooral hunne kracht te zoeken in het overnemen zijner zeer eigenaardige, niet altijd even heldere en zuivere taal en van zijn geheel bijzonderen stijl, is gemakkelijk te begrijpen. - Onder de voornaamsten en uitnemendsten zijner volgelingen in Engeland, behoort de sedert eenigen tijd ook ten onzent met roem bekende auteur Charles Kingsley, rector te Eversley (Hampshire). Behalve de drie romans, welke het onderwerp dezer studie zullen uitmaken, heeft hij nog twee historische romans, Hypatia en Westward Ho! alsmede eenige theologische, dichterlijke en kleinere economische werken geschreven. Kingsley bezit buiten twijfel een groot plastisch talent, eene uitnemende opmerkingsgave en een scherpen blik voor sommige gebreken en maatschappelijke kwalen onzes tijds. Tevens heeft hij, even zeker, een gevoelig, medelijdend en voor elken indruk zeer ontvankelijk gemoed, dat, eenmaal getroffen, wel eens de helderheid van zijn blik benevelt, de juistheid en kalme onpartijdigheid van zijn oordeel verstoort en hem medesleept tot uitvallen en redeneringen, die voor de regtbank van het gezond verstand niet altijd proefhoudend bevonden worden. Ook wordt hij in de eerste romans nog te zeer door de stof beheerscht, om volkomen den kunstvorm meester te worden. Wat

zijne godsdienstige en staatkundige denkwijze aangaat, zoo behoort hij voorzeker onder hen, die in elk ander land den naam van radikalen zouden dragen, maar in Engeland misschien het best worden aangeduid door de eigenaardige benaming van conservatief-radikalen. Eene bij uitstek levendige, boeijende, dramatische voordragt zal niemand hem als schrijver betwisten, evenmin als een rijkdom van juiste opmerkingen, treffende gedachten en vooral uitmuntende, wegslepende, hartroerende schilderingen uit het leven. Dat het hem eindelijk evenmin aan de gave der karakterschildering ontbreekt, daarvan moge, om één schitterend voorbeeld te noemen, het portret van Sandy Mackaye in Alton Locke getuigen.

II.

In 1850 verscheen in het dagblad de ‘Morning Chronicle’ eene reeks brieven, afkomstig van den bekwamen en welbekenden philanthroop Mayhew, waarin een donker tafereel werd opgehangen van den toestand der arbeidende klasse in Londen, voornamelijk der kleêrmakersgezellen en naaisters. Die sombere schilderij maakte een diepen indruk, gelijk meestal gebeurt, wanneer plotseling de aandacht der menigte gevestigd wordt op een feit, dat zij - wijl het voor de hand lag - tot dusverre bijna geheel over het hoofd had gezien. Men huiverde bij den blik op zooveel lijden en kommer, zooveel ellenden en gevaren van allerlei aard, waaraan vele duizenden in de groote wereldstad waren blootgesteld; en spoedig waren er gevonden, die zich gereed maakten om hulp en redding aan te brengen. Onder hen was ook de Heer Kingsley, die met anderen eene vereeniging oprigtte om de kleêrmakersgezellen te helpen, en door gezamenlijken arbeid met een gemeenschappelijk kapitaal, hen in staat te stellen weerstand te bieden aan de overgroote mededinging, de daaruit noodzakelijk voortvloeijende verlaging van werkloonen en de uitbesteding van werk, tegen de minst mogelijke prijzen, aan zekere soort van aannemers of tusschenpersonen (met den pittoresken naam van *sweaters* aangeduid), die op hunne beurt de werklieden, op allerlei wijze, uitzogen.

Tegen dit stelsel van vrije mededinging en zijne onvermijdelijke gevolgen, was toch vooral de verbittering van den Heer Kingsley opgewekt: eene verbittering zoo groot, dat hij ze uitstortte in een vlugschrift (Cheap Clothes and Nasty), onder den pseudoniem van Parson Lot, in het licht gezonden; welk geschrift, door onredelijke en ondoordachte uitvallen en zeer heftige taal, meer getuigde van een bewogen, door het lijden der medemenschen ontroerd gemoed, dan van een kalm en billijk oordeel. - Maar eenmaal den handschoen opgenomen hebbende, wilde de bekwame en vurige strijder zijn vijand ook op een ander gebied en met beter toebereide wapens ontmoeten. Hij wilde in een levend beeld voorstellen, welken innerlijken en uitwendigen strijd de werkman, de met talent en geest begaafde, de naar kennis en wetenschap, naar hooger beschaving dorstende werkman, in de hedendaagsche maatschappij te voeren heeft. Hij wilde tevens den sluijer opligten, den donkeren sluijer, die het leven en werken, het lijden en worstelen van het eigenlijke volk, voor de oogen der beschaafden en welvarenden bedekt, en een blik doen werpen in de huizen en harten dier talrijke menigte, die, in tijden van rust en voorspoed schier vergeten en niet geteld, zoodra er eene banier des oproers wordt ontrold, als eene zoo geduchte magt vijandig tegenover de maatschappij optreedt. Dit alles is hem uitnemend gelukt, en zijn boek is waarlijk eene vreeselijk treffende openbaring uit eene half onbekende en toch zoo nabij zijnde wereld; eene ernstige stem der waarschuwing voor gevaren, die dreigen in eene naderende toekomst, zoo niet bedachtzame wijsheid en zelfopofferende liefde die helpen afkeeren. - De autobiographie van Alton Locke, kleêrmaker en dichter, is, in dit opzigt, een tegenhanger van Goethe's Wilhelm Meister; een met diep gevoel en levendige verbeelding geschetst tafereel van de twijfelingen, de vragen en zielsangsten, de treurige afdwalingen en bittere ervaringen, van een jonkman uit de volksklasse, die zijne eigene opvoeding moet aanvangen en voltooijen, en, zonder gids geworpen op de onstuimige zee der woelende en gistende maatschappij onzes tijds, alleen en door eigen hulpmiddelen de veilige haven moet zoeken te bereiken. Door afkomst, opvoeding en betrekking een kind des volks, leeft in zijne borst eene magtige aandrift, die hem onwederstaanbaar heentrekt naar de voor hem ontoegankelijke sfeeren eener hoogere beschaving; een vurig verlangen, dat, in de vergeefsche pogingen om voor zich en zijne lotgenooten de goederen

en genietingen dier hoogere beschaving deelachtig te worden, overgaat in eene bittere vijandschap tegen de maatschappij, die hem zoo onbillijk en onregtvaardig schijnt. Voorzeker ligt hier de groote font van Alton Locke's karakter, eene fout, die hij eindelijk zelf erkent: deze groote zelfzucht, die, onder den schijn van medelijden en zelfopoffering, voor zich vordert al wat aan meer gezegenden is ten deel gevallen; deze zelfzucht, die hare wenschen voor wetten, hare jaloezie voor gevoel van billijkheid, haar haat en toorn voor heiligen pligt en regtmatige verontwaardiging over het kwade, houdt; deze zelfzucht eindelijk, des te gevaarlijker naarmate datgene, waarnaar zij tracht, meer behoort tot de edele en voor allen gelijkelijk begeerlijke goederen des menschen. Alton Locke is, aanvankelijk voor 't minst, volkomen geneigd te gelooven, dat de maatschappij ook inderdaad verpligt is hem te geven, waarnaar hij verlangt, waaraan hij behoefte gevoelt, en dat zij, hem dit onthoudende, eene groote onregtvaardigheid begaat. Hij is leergierig, dorstend naar kennis, naar wetenschap, naar beschaving; hij is begaafd met uitmuntende talenten, die slechts op eene gelegenheid ter ontwikkeling wachten, om heerlijk te bloeijen; - is het dan geene verregaande onbillijkheid, geen tergend onregt, dat hem, juist hem, die vele wegen tot kennis en beschaving en ontwikkeling gesloten zijn, die zich voor de verkwistende en domme zonen der rijken in zoo milden overvloed openen? Deze beschouwingswijze is geheel die van het moderne socialisme: de gewone verhouding der dingen is omgekeerd: de enkele mensch bestaat niet meer om de maatschappij, waarin hij leeft en tegenover wie hij heilige pligten heeft te vervullen; maar de maatschappij bestaat om den enkelen mensch, naar wiens bijzondere inzigten en wenschen zij zich schikken moet; hij moet niet meer door eigen krachten en inspanning zijne bestemming trachten te bereiken, maar zij moet hem den weg tot eene gewenschte bestemming effenen en bereiden, en hem van de zware taak en ernstige verantwoordelijkheid des levens zooveel mogelijk ontlasten. Voordat men evenwel den schrijver om deze zienswijze veroordeele, bedenke men, dat de antobiographie van Alton Locke de geschiedenis is van een man, die door bittere ervaringen en noodlottige afdwalingen tot beter inzigt moet komen en ook werkelijk komt; dat hij alzoo niet geacht kan worden steeds de tolk te zijn van des schrijvers eigen meeningen en beginselen; dat er eindelijk, als tegenhanger der socialistische droomerijen en chartistische dwaas-

heden, in dit zelfde merkwaardige en belangwekkende boek, de uitnemende beelden zijn geteekend van Sandy Mackaye, den edelen vertegenwoordiger der echt-demokratische beginselen, en van lady Ellerton, de engel der christelijke liefde, de begeesterde profetes der toekomst.

'Ik ben een Cockney onder Cockneys. Italië en de Keerkringen, de Hooglanden en Devonshire, - ik ken ze alleen in droomen. Zelfs de Surrey-heuvelen, van wier liefelijkheid ik zoo veel gehoord heb, zijn voor mij een ver tooverland, waarvan ik alleen aan de kimmen de stralende toppen mogt ontwaren. Twee onvergetelijke reizen uitgezonderd, is mijne kennis van Engeland beperkt binnen den horizon van Richmond-Hill.' Zoo vangt Alton Locke zelf de geschiedenis zijns levens aan. Geboren en opgevoed in eene der voorsteden van Londen, roept zijne herinnering hem, uit de dagen zijner kindschheid, geen liefelijker beelden voor den geest, dan die van eene bedompte, morsige, stille straat, slechts verlevendigd door eene menigte winkeltjes en door de karren en wagens, die, de nachtelijke stilte verbrekende, groenten en vruchten naar de markten der wereldstad brengen, en den armen slapeloozen knaap doen droomen van het onbekende bloeijende land, de geurige velden en ruischende bosschen, den zonnigen hemel en de schaduwrijke heuvelen. Zijn hemel is die smalle, omnevelde streep boven zijn hoofd; zijne bosschen en velden zijn de verwaarloosde, bestoven tuintjes voor de huizen der straat. Buitengesloten uit Gods vrije, heerlijke, levenwekkende natuur, ingekerkerd binnen die steenen muren, die hem naar alle zijden, in onafzienbare verte, omgeven, groeit de zwakke en ziekelijke knaap treurig genoeg op onder het oog zijner moeder. - Deze vrouw is als de levende verpersoonlijking van het engelsche puritanisme, in zijn strengsten, stroefsten vorm. Uit een oud geslacht van Independenten gesproten, dat martelaars aan de Starre-Kamer en strijders aan Cromwell had geleverd, leefde in haar dezelfde stugge, onbuigbaar-fanatieke geest dier voorvaderen, maar nu gedwongen zijne heerschappij te beperken binnen de wanden der huiskamer, en alzoo aan onverzettelijke strengheid winnende, wat hij aan invloed en werking naar buiten verloor. Zij was, na den dood van haar echtgenoot, overgegaan tot de secte der Baptisten, wier leer zij als de meest consequente toepassing van het Calvinisme beschouwde. Zij zelve, de krachtige, hooghartige vrouw, was in alles even consequent, regel en wet eerbie-

digende boven alles, en haar gezag handhavende zonder aarzeling of verschooning. Zij had hare kinderen - Alton en zijne zuster - wel innig lief: - maar elke openbaring, elke al te levendige uiting dier liefde werd onverbiddelijk onderdrukt, zoolang zij niet overtuigd kon zijn of zij ooit op die kinderen eene geestelijke betrekking zou kunnen gevoelen, zoolang dezen nog ‘kinderen des toorns,’ nog ‘onwedergeborenen’ waren, voor wier bekeering zij zelfs niet bidden mogt; - hoe vurig zij God ook smeekte haar bekend te maken, of die kinderen - haar kinderen - ook tot zijne uitverkorenen behoorden. De onbekeerde, booze wereld hatende met een heiligen haat, waakte zij rusteloos tegen elke besmettende aanraking, die het hart harer kinderen zou kunnen verderven, meenende de zonde buiten te sluiten, wanneer zij de wereld buitensloot. Arme Alton! Hoe treurig en somber gingen zij voor hem voorbij, die anders zoo blijde, zoo heldere en onbezorgde dagen der kindschheid; en hoe werd ook aan hem bewaarheid, dat een verloren jeugd een voor het gansche leven onherstelbaar verlies is. De zwarte, donkere wolk, die zijn morgenstond zoo akelig omnevelde, werpt hare noodlottige schaduw op zijn verderen levensweg; deze opvoeding in het ouderlijk huis beslist, in menig opzigt, voor zijn karakter en bestemming. Het godsdienstig gevoel der kinderlijke ziel, zoo onnatuurlijk overprikkeld, zal zich wreken: eene reactie zal volgen, waarbij alles dreigt verloren te gaan, wat den mensch opheft, ondersteunt en sterkt in den zwaren strijd des levens. Deze onverbiddelijke, geduchte, dreigende God, die, als een grimmig wreker en vertoornde despoot, bij elk vergrijp gereed staat met oordeel en verdoemenis, zal eenmaal zijne schrikgestalte verliezen, en lang misschien zal het verduisterd oog moeten zoeken, eer het den Vader in de hemelen wedervindt. De ontwakende geest zal eenmaal die enge boeijen verbreken, waarin hij nu zoo roekeloos wordt gekneld, en dan, onbekwaam op zich zelven te staan en zich zelven te leiden, onbekend met de hem vreemd gebleven wereld, zal de jongeling afdwalen op allerlei wegen, en eene weerlooze prooi zijn voor den naderenden verleider. Treffend is dat beeld der kinderlijke jaren van den ziekelijken, gevoeligen, prikkelbaren knaap geteekend; van dien knaap, met zijn onverzadelijken weetlust, zijne levendige verbeelding, en zonder ander voedsel voor beiden dan het Oude Testament en Bunyan's Pilgrim's Progress, de verhalen der zendelingen en de geschiedenissen der martelaars. *Deze* bestudering des Bijbels

en der historie droeg hare eigenaardige vruchten. Het godsdienstig fanatisme, door deze aangrijpende verhalen en hartroerende tooneelen in Alton gewekt, door zijne ontvlamde verbeelding versterkt, zal plaats maken voor het staatkundig fanatisme, dat op zijne beurt schier elk middel geoorloofd zal wanen, om den triomf zijner meeningen te verzekeren. Zijne staatkundige tegenstanders zullen dien jongen man eenmaal verschijnen in het afschuwelijk licht van opzettelijke vijanden der waarheid, tegenover wie hij bijna naar elk wapen grijpen mag, gelijk de redders van Israël voorheen. Dat Alton geen woeste dweeper, geen misdadiger uit overtuiging wordt, dankt hij zeker wel aan een ingeschapen adel des gemoeds, maar toch ook aan zijn zacht, weekelijk, weifelend karakter, aan zijne ontvankelijkheid voor eiken nieuwen indruk, aan zijne volkomen ongeschiktheid tot zelfstandig, doortastend handelen; - mede een gevolg zijner afgezonderde, eenzijdige kloosteropvoeding.

En nu was de tijd gekomen, dat de dweepzieke, droomende knaap, tot jongeling opgewassen, in de wereld zal optreden en een beroep kiezen. Alton's moeder vond dit oogenblik gewigtig genoeg, om den raad en de voorlichting van een bloedverwant in te roepen, een broeder van haar overleden echtgenoot. Deze man, gelukkiger dan Alton's vader, had fortuin gemaakt en was nu een rijk koopman, die invloed genoeg had in zijn kring, en wiens zoon George zich voorbereidde voor de universiteit te Cambridge en de dienst der kerk. Het spreekt van zelve, dat de betrekking tusschen den rijken, geldlievenden, wereldschen koopman, en de arme, streng-puriteinsche weduwe, juist niet eene innige was: toch wilde hij haar in dezen met zijn raad bijstaan; - en tusschen hen beiden werd bepaald, dat Alton, wiens zwakke gezondheid elken zwaren arbeid verbood, kleêrmakersgezel zou worden. De moeder beefde bij het denkbeeld, dat zij haar zoon zou moeten overgeven aan de verleidingen dier wereld, waarvan zij hem steeds zoo verre gehouden had, en, in haar onbedachten ijver, wekte zij, door hare waarschuwingen en vermaningen zelve, bij den knaap gedachten op, die tot hiertoe onbewust gesluimerd hadden. En Alton zelf, hoezeer het kleêrmakersberoep hem luttel aantrok, zag verlangend uit naar eene verandering, naar eene verlossing uit dien benaauwenden kerker, dien het ouderlijk huis voor hem begon te worden. En toch, welk een overgang! Dat kind, dat, behalve enkele dissenter-predikanten, die het huis dier weduwe

bezochten, bijna nooit een ander gelaat dan dat zijner moeder en zuster had aanschouwd; die knaap, opgegroeid tusschen het Oude Testament en Bunyan; die jongeling, in zijne onwetendheid onschuldig als een pas geborene, wordt nu plotseling overgeplaatst in een gezelschap, dat..... Maar vergun mij, u zelf het tooneel te doen aanschouwen. Zijne moeder heeft hem gebragt naar den winkel van Mr. Smith, kleedermaker in het West-End, en hem dringend bij zijn nieuwen meester aanbevolen. 'Jones,' roept deze, 'breng dit jonge mensch boven naar de werkkamer.'

'Al struikelende,' vervolgt Alton, besteeg ik achter Mr. Jones een donkere, naauwe, ijzeren trap, tot wij eindelijk aan een luik kwamen, dat den toegang verschafte tot eene vliering. Ik huiverde onwillekeurig terug voor het tooneel, dat ik nu aanschouwde; en hier moest ik werken, - misschien mijn leven lang! Een lage kamer, met schuinafloopende zoldering, waar de vermengde geuren van menschelijke ademhaling en uitwaseming, zuur bier, jenever, en de walgelijk-sterke reuk van nieuw laken, mij schier verstikten. Op den met stof en vuiligheid, met stukken laken en garen bedekten grond, zat ongeveer een dozijn mannen, bleek, haveloos, barrevoets, wier uitzigt, waarop zorg en ruwe onverschilligheid te gelijk stond uitgedrukt, mij huiveren deed. De vensters waren zorgvuldig digt gemaakt, om de koude winterlucht buiten te houden, en de besloten warme uitademing had de glazen met eene dikke vochtlaag bedekt, die het treurig uitzigt op schoorsteenen en rookwolken benevelde. Mijn geleider stelde mij nu aan een der mannen voor.

'Hier, Crossthwaite, neem dien jonkman en maak een snijder van hem. Zet hem bij u, en spoor hem aan met je naalden, als hij wat treuzelt.'

Toen verdween hij weêr door het luik, en werktuigelijk, als in een droom, zat ik neder nevens den mij aangewezen man, en luisterde naar zijne onderrigtingen, op vriendelijken toon gegeven. Maar die rust duurde geen twee minuten. Zoodra de meesterknecht verdwenen was, begon het gepraat, en een lange, bolle jonge man, met een scherp-gebogen neus, die nevens mij zat, schreeuwde in mijn oor:

'Zeg, jongen! dok eens op, en betaal je entrée in het teringhospitaal.'

'Wat meent ge?'

Ben jij zóó groen? Voor den dag met je duiten, en trakteer op een pot half-en-half.

‘Ik drink nooit bier.’

‘Doe het dan ook nooit,’ fluisterde de man aan mijne andere zijde; ‘bij God! 't is je eenige kans van behoud.’

Daar was een diepe, hartstogtelijke ernst in den toon, die mij naar den spreker deed opzien; maar de andere viel dadedelijk in:

‘O! wel zoo, drink jij nooit, mijn jonge vader Mathew? Dan zal je het hier spoedig leeren, als je je eten binnen wilt houden.’

‘En ik heb ook beloofd mijn geld bij mijne moeder t'huis te brengen.’

‘O hemel! hoort ge dat, jongens! - hier is er een, die de splint bij zijn mamaatje t'huis wil brengen!’

‘De ouwe zal er niet veel van zien,’ riep een ander. ‘Als jij met volle zakken in de Cock-and-Bottle gaat, mijn schaapje, dan zal je er 's zondags morgens niet veel meer van vinden.....’

‘Wel,’ zeî toen de lange jongen, ‘als jij geen pot wilt betalen, dan zal ik het doen, dat is alles; - en naar den duivel met je matigheid! Een kort leven en een vrolijk leven, zegt de snijder..... Kom, Sam! haal een pot half-en-half voor mijne rekening, in de Cock-and-Bottle.’

Een magere, bleeke knaap stond op en ging heen; terwijl mijn kwelgeest op nieuw tegen mij begon.

‘Zeg eens, ventje! weet jij wel waarom wij digter bij den hemel zijn dan onze buren?’

‘Dat zou ik nooit gedacht hebben,’ antwoordde ik, met eene naïveteit, die allen in een luid gelach deed uitbarsten, en den langen jongman voor een oogenblik tot zwijgen bragt.

‘Zou je niet? dan zal ik het je zeggen. Vooreerst, omdat wij hier in den nok van het huis zitten; en ten anderen, omdat je hier een half jaar eer sterft, dan wanneer je beneden in de kamer werkte’ - tegen Crossthwaite -: ‘Is dat geen logika, meester redenaar?’

‘Waarom dat?’ vroeg ik.

‘Omdat je hier al de bedorven lucht van de andere verdiepingen krijgt, boven en behalve je eigen. De kelderkamer noemen we de rheumatieken-zaal, om de vocht. Beneden, de koortszaal; die daar de typhus niet krijgt, krijgt de loop, en die de loop niet krijgt,

krijgt de typhus: - steek je neus maar eens buiten het achterraam, als je wilt weten waarom. Op de eerste verdieping - de asthmatieken-zaal; - hoor je ze niet, door de reten van de planken, snuiven en blazen, als een nest jonge locomotieven? En dan hier, dit verhevenste en bovenste zoldertje, dat is het teringhospitaal. Eerst begin je te kugchen, dan ga je spuwen - maar je wordt beboet als je op den vloer spuwt - dan worden je wangen rood en je neus wordt dun; dan steken je beenderen uit en kijken door je huid; - en eindelijk, als je de naakte ruggen van de groote heeren genoeg voor de koû hebt gedekt, dan is 't uit, dan is 't uit, uit, uit, en weg vliegtje ziel, weg!' -

Ziedaar dan het gezelschap, waarin de jongeling voortaan verpligt zal zijn te leven. Schaamte, afkeer, kieschheid, weêrhouden hem zijne moeder deelgenoote zijner ondervindingen te maken; in zich-zelve gekeerd, poogt hij vergeefs de indrukken zijner kindschheid in overeenstemming te brengen met de wereld van nieuwe gedachten en gewaarwordingen, door dezen omgang in hem gewekt. Een natuurlijk gevolg van dit alles was, dat dagelijks meer en meer de klove tusschen hem en zijne moeder zich verbreedde, dat hij meer en meer een vreemdeling in de ouderlijke woning werd. Wanneer hij, van zijn eentoonigen arbeid teruggekeerd, des avonds nederzit in het sombere vertrek, met zijne moeder zwijgend en ernstig tegenover hem, dan gevoelt hij zoo diep zijne eenzaamheid en verlatenheid, zijne innige behoefte aan een vaderlijken vriend en leidsman, aan een hart, dat zich voor hem openen, aan eene reddende hand, die zich naar hem uitstrekken wil. Hij gevoelde wel innig die behoefte - maar waar zou hij voldoening vinden? Hij, de zondaar, de onbekeerde, mogt tot God niet opzien, dan met schrik en angst; hij, de vreemdeling in de wereld, de fijn-gevoelende, vond nergens op aarde, en wel allerminst onder zijne ruwe makkers, een broeder en vriend, die hem helpen en geleiden zou; - en dit op een oogenblik, dat een nieuw leven voor hem aanving, dat ongekende gedachten, gewaarwordingen, wenschen, hem in bedwelmende wanorde bestormden, - hem, den negentienjarigen jongeling! In de bitterheid zijner ziele zocht hij troost bij zijne oude boeken: maar ach! hij kende ze van buiten, en zij konden hem nu niet meer voldoen; niemand had hem ooit geleerd den diepen zin, voor hart en leven in die boeken verborgen, te begrijpen - welk nut zouden zij hem dan nu

doen? En toch, hoe en vanwaar zou hij anderen bekomen? Alles wat naar poëzij, historie, wetenschap, zweemde, was uit dit huis streng verbannen geweest, als ‘vleeschelijke wijsheid;’ en aan Alton, aan den naar kennis en ontwikkeling smachtenden jongeling, was wel uitdrukkelijk verboden, ooit een boek in handen te nemen, dat zijne moeder niet vooraf zou hebben gezien. Ook hier evenwel prikkelde het onzinnige verbod tot overtreding. Op weg naar zijn winkel, moest Alton dagelijks voorbij de woning van een koopman in oude boeken, en gretig maakte hij van de weinige vrije oogenblikken gebruik, om haastig eenige bladzijden te lezen uit eenig boek dat voor de hand stond. Zoo maakte hij kennis met Byron, met den schotschen dichter Bethune en anderen, die voor hem den toegang tot eene nieuwe tooverwereld, eene wereld van ongekend genot en nooit gedroomde zaligheid, openden. Eindelijk, op een avond, spreekt de koopman, die zijne gedurige bezoeken en zijn hartstogtelijken ijver heeft opgemerkt, hem aan en roept hem binnen. De oude man vraagt Alton naar zijn naam, zijne familie, zijn beroep, beziet hem aandachtig, en onderwerpt - tot zijne groote verbazing - zijn hoofd aan een naauwkeurig phrenologisch onderzoek. Eerst nadat deze proef met vrij gunstig gevolg is doorgestaan, verklaart hij zich bereid, aan den jongeling boeken te leenen, mits deze zich onderwerpe aan de voorwaarden, die hij stellen zal, na met John Crossthwaite gesproken te hebben. - Dit geschiedt, en Sandy Mackaye - want deze was de boekhandelaar - leent nu aan Alton boeken, boeken, waarnaar hij zoo lang, zoo vurig verlangd had; maar de oude Schot doet meer: hij belast zich met de taak, om den onervaren jongeling te leiden in zijne studiën. Veertien dagen na de eerste kennismaking, komt Alton, die reeds vier boeken als verslonden had, weder bij zijn vriend om een vijfde te halen; maar deze stuit dien voortvarenden ijver, en geeft hem Milton's Paradise Lost, en een latijnschen Virgilius, met de letterlijke vertaling tusschen de regels. Daarbij geeft hij hem eene oude latijnsche grammaire. ‘Wanneer gij nu over drie maanden geene bladzijde uit Virgilius voor mij kunt vortalen, dan geef ik u geen boeken meer. Dat alles door elkander lezen is de pest voor jonge lieden. Gij moet methode en zelfbeheersching leeren, vriendje! als gij het ooit tot iets wezenlijks brengen wilt. Ik zal u eene latijnsche grammaire geven, en gij moet beginnen, waar beteren dan gij begonnen zijn.’ - ‘Maar wie

zal mij latijn leeren?' vraagt Alton. - 'Wel man,' antwoordt Mackaye, 'wie zal iemand iets leeren; wie anders, dan hij zelf?' - en hij verhaalt, hoe ook hij op die wijze zich zelven heeft moeten opvoeden en onderrigten. - Zoo aanvaardt dan ook Alton de moeijelijke taak. Wanneer zijne moeder en zuster zich ter ruste hebben begeven, sluipt hij, op zijn zolderkamertje, uit het bed, en leest den geheelen nacht, in koortsachtige overspanning, bij het flaauwe licht eener van zijne spaarpenningen gekochte kaars, in gedurigen angst van overvallen te worden. Dit duurde eenige maanden, en schoon zijne krachten schier bezweken, schoon zijne verbleekte wangen en ingezonken oogen getuigden van de gevaarlijke proef, waarop zijne wankele gezondheid werd gesteld, toch hield hij moedig vol; - tot op een noodlottigen nacht zijne moeder hem bij die bezigheid verraste. 'Waar haalt gij dien heidenschen onzin van daan?' vraagt zij, den Virgilius van het bed wegrukkende. Alton bekent nu alles, en den volgenden zondagavond valt er een hevig tooneel voor tusschen hem en de baptisten-predikanten, wier raad ten deze wordt ingewonnen. De arme, getergde jongeling komt, voor 't eerst, in opstand tegen de duldelooze dwingelandij, die zij over hem willen uitoefenen, doch onderwerpt zich, met bloedend hart, aan den wil zijner beleedigde moeder, om alle betrekking met dien Mr. Mackaye af te breken, hoeveel hem die onderwerping ook kosten mag, en hoezeer hij een laatste afscheidsbezoek bij zijn vriend bedingt. Mackaye bestraft hem over zijne ongehoorzaamheid tegen zijne moeder, doch vergunt hem de geleende boeken te behouden, er de vermaning bijvoegende: 'God zegene u, mijn jongen; ga nu naar huis, en eer uwe moeder, want anders zullen de boeken u weinig goed doen.'

Doch het gebeurde had diepe sporen achtergelaten: dit eerste wezenlijke offer, dat van hem geëischt werd, had Alton al de zwaarte, al het drukkende doen gevoelen, van het onredelijke juk hem opgelegd; en in de ziel zijner moeder had de ontdekking van dit eerst bedrog, door haren zoon gepleegd, een onverwinnelijk wantrouwen gevestigd. De verzoening was dan ook meer eene schijnbare, dan eene wezenlijke geweest; de reeds zoo lang gapende klove tusschen beiden werd steeds wijder; de geestelijke ontwikkeling des zoons voerde hem steeds verder van zijne moeder af; de nadere aansluiting aan Crossthwaite - die voor 't eerst de bittere gedachte van miskenning en verongelijking door de maatschappij, in 's jongelings geschokt gemoed

doet ontkiemen, - strekte niet om de droeve breuke te helen; - en de lang verwachte, de onvermijdelijke uitbarsting volgde eindelijk. Alton, door de bitterheid en het krenkend wantrouwen zijner moeder tot het uiterste gedreven, barst in harde, onbetamelijke verwijten uit, en eindigt met hare godsdienst voor huichelarij en hersenschim, en zich zelven voor een vrijdenker te verklaren, die van dat alles niets weten wil. - ‘Verlaat oogenblikkelijk dit huis,’ beveelt zijne moeder, ‘gij zijt voortaan mijn zoon niet meer.’ De opgewonden, door drift vervoerde jongeling gaat; en te trotsch om terug te keeren - hoewel hij het volgende oogenblik berouw gevoelt - en zich wel bewust, dat deze scheiding eene onherroepelijke is - dwaalt hij, uitgeput en krank naar ligchaam en ziel, door de straten van Londen, tot hij eindelijk hulp en raad gaat vragen bij Mackaye. Deze ontvangt en beknort hem eerst, maar eindigt toch met hem een verblijf in zijne woning en het gebruik zijner boeken aan te bieden, op voorwaarde evenwel, dat hij in dit laatste volgens de aanwijzing van zijn gastheer zou te werk gaan, daar deze anders eene geduchte rekening zou overleggen voor kost en inwoning en onderwijs.

Wat wonder, dat Alton zich in zijne nieuwe levenswijze gelukkig gevoelde, en met dubbelen ijver zijne studiën voortzette, onder het oog en de onmiddellijke leiding van zijn ouden vriend. Daar zat hij, des avonds, in de zonderlinge woonkamer, het heiligdom van den zonderlingen Schot; die donkere kamer, opgevuld met boeken: boeken, in digte rijen langs de wanden; boeken, op den grond, op de tafel; een oceaan van boeken, waaruit slechts een enkele stoel, een vat meel uit Schotland en een dito vat whiskey, ten halve lijve uitsteken. Ja, zelfs aan lijnen hingen zij van den zolder, sommigen - en dat waren dezulken, die niet in den smaak van den ouden republikein vielen - in allerlei wonderlijke houdingen. Vlak boven de tafel hing, op deze eereplaats der schande, een exemplaar van het bekende Icon Basilikè, gewikkeld in een papieren, met vlammen en duivelen beschilderd hemd, en gedekt met een dergelijke muts, - uitgedost als voor een auto-da-fé. - Te midden van dit alles zat de oude Schot, in zijn veelkleurigen ‘Jozefsrok’ gewikkeld, rustig te rooken en te lezen, bij voorkeur oudere werken over geschiedenis en staatkunde, maar vooral ook de geschriften van Carlyle. - Alton heeft intusschen, op aandringen van Mackaye, een verzoenenden brief aan zijne moeder geschre-

ven, doch geen antwoord bekomen. Eindelijk, op een avond, deelt Mackaye hem mede, dat zijn oom naar hem heeft vernomen, dat hij niet meer naar huis zal terugkeeren, en zijn oom hem verlangt te spreken. Alton wordt door dien oom goed ontvangen, geprezen over zijne talenten, aangemoedigd zich vooral ook op het rekenen en het italiaansch boekhouden toe te leggen, - en, ten slotte, met fraaije beloften en vijf schellingen afgescheept. Des te hartelijker ontvangt hem zijn neef George, de student te Cambridge. Deze maakt zich dadelijk met hem gemeenzaam, behandelt hem als een oude bekende, en slaat hem eene wandeling en een bezoek van de schilderijen-verzameling te Dulwich voor. George, de aanstaande geestelijke, is een egoïst, een intrigant, in den volsten zin des woords; iemand, die vóór alles op zijn voordeel bedacht is, zich daarvoor alles getroost en bij uitnemendheid de kunst verstaat om zijne aangeboren of verworven talenten op de meest voordeelige wijze te doen uitkomen. Slim, vol zelfvertrouwen, met het leven en de wereld bekend, alle zaken, ook en vooral zijne eigene roeping, uitsluitend beziende uit het oogpunt van het tastbaar voordeel en praktisch nut, - is hij in bijna elk opzigt het volstrekte tegenbeeld van Alton Locke. Dat beider wegen elkander vijandig kruisen moeten, is natuurlijk; en de eerste aanleiding daartoe geeft dat bezoek in Dulwich-galerij, dat ook voor Alton's verder leven zoo beslissend werd. Opgetogen en verrast bij dit voor hem nieuwe genot van het schoon der kunst, staat de jongeling in bewondering verzonken voor den St. Sebastiaan van Guido Reni, als hij plotseling uit zijne mijmering gewekt wordt met de woorden: ‘Gij schijnt veel belang te stellen in die schilderij?’ - Alton ziet op en ontdekt twee dames, in gezelschap van een bejaard heer, een geestelijke; een gesprek volgt en Alton moet tot zijn schaamte erkennen, noch het onderwerp der schilderij, noch de geschiedenis van den heilige te kennen. De jongste der beide dames, - men noemde haar Lillian - deelt hem daarop de geschiedenis mede, en na eene korte woordenwisseling scheiden zij weder van hem; maar Alton blijft als wezenloos staan, betooverd door den aanblik dier schoone jonkvrouw, die geheel zijne ziel heeft ingenomen, en wier beeld niet meer uit zijne gedachten wijkt. De spotternijen en cynische opmerkingen van zijn neef, die hem spoedig naar buiten voert, om te zien welk wapen op de koets dier familie staat geschilderd, kunnen hem wel verbitteren, maar niet genezen van den geweldigen hartstogt, die ge-

heel zijn gemoed beheerscht. Aan Lillian denkt hij, van Lillian droomt hij, Lillian zoekt hij - maar te vergeefs - dag aan dag; met Lillian leeft hij. In den drang zijner ziele om zich te uiten, ontwaakt bij hem de sluimerende genius der poëzij; der poëzij, die hem reeds als kind vrome versjes in de pen gaf, en sedert onbestemd in hem woelde, maar nu plotseling, onder den bezielenden adem der liefde, leven, kracht en gestalte verkreeg. Nu bezong hij ook Lillian in menig sonnet en menige elegie.

Het is wel niet noodig op te merken, hoe onwaarschijnlijk, ja, hoe vulgair-romantisch dit avontuur is: deze aanzienlijke dames, op die wijze en op zulk eene plaats, een gesprek aanknoopende met een onbekenden, armen jongeling; deze plotselinge liefde met al hare gevolgen: dat alles herinnert al te duidelijk aan sommige der meest gewone fransche romans. Het bewijst dat, althans bij deze eerste proeve, de Heer Kingsley nog den kunstvorm geen meester was: de fabel is zeer onwaarschijnlijk in zich-zelve en bovendien gebrekkig ontwikkeld; de episoden missen vaak zamenhang, de handeling mist geleidelijken voortgang en ontwikkeling, kwijnt en sleept zich soms langzaam voort, om dan eensklaps en onvoorziens eene beslissende wending te nemen; - ja, nu en dan maakt het boek den indruk, alsof de schrijver de geheele romantische intrigue vergeten was, om uitsluitend tooneelen uit het werkelijke leven te schilderen of zich in beschouwingen en declamatiën te verliezen. Ook is de figuur van Lillian in geen opzigt belangwekkend; en indien wij, even als Alton, soms door hare uitstekende schoonheid mogten betooverd zijn, draagt de schrijver zorg ons, vrij spoedig, te onttooveren: - Lillian toch blijkt - voor zoover wij haar leeren kennen - eene zeer oppervlakkige, ijdele coquette te zijn, die zeer weinig teederheid en gevoel bezit, ja weinig kieschheid zelfs. Zij speelt met het hart van den armen Alton, vergeet hem in zijn ongeluk, komt doodbedaard zijn regtsgeding bijwonen en huwt eindelijk zijn neef George. Het is jammer, dat de schrijver in deze jonkvrouw geen waardiger karakter geschilderd heeft, daar zij het toch is, die op Alton een voor zijn geheele leven onuitwischbaren indruk maakt. Misschien echter wilde hij ook hierdoor toonen, hoe de onopgevoede, onervaren, en met de wereld en het leven onbekende zoon des volks aan het gevaar is blootgesteld, om door den eersten, louter uitwendigen, zinnelijken indruk voor altijd overmeesterd te worden, en moet ook deze

liefdesgeschiedenis het woord van Alton bevestigen: Wij, werklieden, hebben maar al te vaak geen anderen leermeester dan onze eigen dwalingen. - Hoe dit zij, om de voortreffelijkheid als kunstwerk, als roman, moet niemand dit boek in handen nemen; het ontleent al zijne verdiensten aan de uitstekend-geschilderde, van leven en waarheid tintelende, tooneelen des werkelijken levens, aan de intellectuële ontwikkelingsgeschiedenis van den held, en aan twee of drie voortreffelijke karakters, bovenal dat van Sandy Mackaye. - Sandy Mackaye is een meesterstuk, dat veel zonden bedekt, een in elk opzigt uitmuntend, diep-doordacht en onberispelijk-geteekend karakterbeeld, dat onder de vele voortreffelijke typen der engelsche literatuur eene eervolle plaats verdient.

Zoon der achttiende eeuw, treedt de grijsaard op als vertegenwoordiger van een ondergegaan tijdperk, van een uitgestorven geslacht, waarvan hij nog al de eigenaardigheden behouden heeft, hoezeer gewijzigd door den invloed van nieuwere denkbeelden, door den invloed der groote wereldgebeurtenissen bovenal. Hij, de krachtige, vrije zoon der schotsche bergen, heeft ook nog in zijn ouderdom iets bewaard van die heilige geestdrift, waarmede het jonge geslacht, voor eene eeuw, den dageraad der naderende vrijheid begroette, nog eer die rozenkleurige dageraad, zoo snel en zoo vreeselijk, in een nacht van bloed en tranen onderging. Demokraat in zijn hart, heeft hij met zijne gansche ziel de zaak der vrijheid, de zaak des volks, de zaak bij uitnemendheid (The Cause) omhelsd, haar zijn leven, zijne krachten gewijd. Die man moet gedweept hebben in zijne jeugd, die in zijne grijsheid, na zoo veel bittere ondervindingen, nog zoo vast hopen, nog zoo zeker op de toekomst vertrouwen kan, en zijne overtuiging moet wel eene innige, eene diep gewortelde zijn. Hij heeft veel gezien, te veel om medegesleept te worden door de holle en winderige taal, de schitterende beloften en dwaze verwachtingen van het jonge geslacht der chartisten; hij, de vriend en tijdgenoot van de heroën der omwenteling. Tegenover al hun ijdel geroep, hunne overspannen fantasiën, hun onvruchtbaar woelen, stelt hij de fijne, scherpzinnige opmerkingen van zijn echt gezond verstand, zijn zegevierenden humor, zijne rijpe ervaring, vaak met een enkel woord al het ijdele en verkeerde in hun streven in het licht stellende. Hij is een streng censor, en vindt dan ook eindelijk geene genade in de oogen der bovendrijvende

partij, die hem van ontrouw aan zijne beginselen, van reactionnaire neigingen verdenkt, omdat hij hare onzinnige, roekelooze plannen verwerpt. Maar wat is hem die ongenade, die achterdocht? Hoort hem zelven op een merkwaardigen avond weinige dagen vóór zijn dood, weinige dagen ook voor dat de trago-komedie van 10 April - waarvan de aanschouwing hem bespaard bleef - zijne dreigende voorzeggingen, zijne ernstige waarschuwingen zoo volkomen bevestigen zou. Crossthwaite en Alton Locke, van eene meeting teruggekeerd, berigten hem dat de deelneming aan de monster-petitie, die door honderdduizenden van werklieden aan het Huis der Gemeenten zal aangeboden worden, steeds toeneemt. ‘Onkruid tiert altijd,’ merkt daarop Mackaye aan, en gaat voort, half luid, het gesprek der beide anderen op deze wijze te commentariëren. Eindelijk kan Crossthwaite dit niet langer aanhooren. ‘Mr. Mackaye,’ zegt hij driftig, ‘ik zal niet nalaten de Conventie van uwe wonderlijke taal te onderrigten.’ - Nu rijst de grijsaard in zijne volle lengte op:

‘Doe dat, mijn jongen! doe dat! zeg aan die mannen, die..... en..... uitwierpen, en ieder die een woord van gezond verstand of menschelijkheid durfde spreken; aan hen die de profeten steenigen en den geest Gods uitblusschen, en den leugen en de leugenaars beminnen; - aan hen, die het rijk van liefde en broederschap meenen te stichten met pieken en toortsen, met moord en lasteringen - ja, zeg hun, dat een meer dan tachtigjarige, een die grijs werd in de dienst des volks, die nederzat aan de voeten van Cartwright en knielde bij het sterfbed van Robert Burns; - een, die mede Burdett toejuichte toen hij naar den Tower werd geleid, en die zijne spaarpenningen veil had voor Hunt en Cobbett; - een, die den schok der natiën aanschouwde in 93 en de geboortekreten hoorde eener nieuwe wereld; - een, die toen hij nog knaap was, van verre de vrijheid zag, en, haar ziende, zich verheugde als over eene geliefde bruid; die haar volgde door de wildernis, gedurende zestig lange, bange jaren; - zeg aan die mannen, dat hij hun de laatste boodschap zendt, die hij op aarde zenden zal; zeg hun, dat zij slaven zijn van erger dan priesters en koningen, slaven van hun eigen begeerlijkheden en hartstogten; slaven van elken welbespraakten schurk, van elken kwakzalver, die hunne zelfzucht vleit; en dat de genadige God hen zal vernederen, hen zal verstrooijen en hunne plannen verijdelen, tot

zij boete doen, in zuiverheid des harten en opregtheid van geest; tot zij de les zullen verstaan, die Hij sedert zestig jaren hun leeren wil: dat de zaak des volks de zaak is van Hem, die het volk schiep; - en wee over hen, die naar de wapenen des duivels grijpen, om Gods werk te volbrengen! God helpe ons!'

Edele, schoone woorden, waardig den grijzen strijder der vrijheid, den echten demokraat, den geestverwant der Hampdens en Miltons, der Cromwells en Russells. Ja, in hem, den vrijdenker, leeft nog die oude geest der schotsche presbyterianen en puriteinen, die zoo onbezweken streden tegen de listen en geweldenarijen der Stuarts, en zelfs het hoofd niet bogen voor het beulenzwaard van een Claverhouse. Die vrijheidslievende, die onbuigzame geest leeft nog in Mackaye, gelijk in Alton's moeder, schoon bij hem anders ontwikkeld; beiden dragen in dit opzigt evenzeer den stempel hunner krachtige nationaliteit, hoe weinig er ook overigens tusschen hen gemeen zij. Immers, ook hierin is Mackaye een kind der achttiende eeuw, dat hij in vijandelijke houding staat tegenover de kerk, en vaak zonder verschooning den geesel zijner satire tegen haar opheft. Het schouwspel der kerk, in het laatst der vorige eeuw, heeft hem voor altijd van haar vervreemd, en zijne godsdienst heeft zich opgelost in een soort van fatalistisch deïsme: 'God is groot - wie heeft zijn wil wederstaan?' Toch, wat spreekt er een innig godsdienstig gevoel, eene diepe behoefte en kwalijk verborgen nood des harten, in menig woord, in menig scherpe spotternij, in menig bitter sarcasme zelfs. Ja, gezond is dat hart, schoon onvoldaan, en helder is dat hoofd, dat zoo juist en treffend de ijdelheid en onwaarheid erkent van sommige der meest toegejuichte stelsels. Mackaye heeft zich laten overhalen, om met Crossthwaite en Alton een zekeren Mr. Windrush, een Amerikaan en vroeger calvinistisch predikant, te gaan hooren. Deze Mr. Windrush nu is een adept dier pantheïstisch-mystische school, aan wier hoofd, in zijn vaderland, Emerson staat, en zijne leerrede is dan ook geheel in dien smaak: eene dichterlijke verheerlijking van het grofste fatalisme. De zonde was slechts een lagere vorm van het goede, en de duivel eene schepping der fantasie; God, de wereldgeest, de complex der natuurkrachten, wiens wil de natuurnoodwendigheid, de ijzeren wet, - tot wien te bidden alzoo volslagen onzin was; de mensch, een werktuig, een rad in het groote raderwerk des heelals, wiens eenige pligt was dat-

gene te zijn, waartoe de natuur hem gevormd had: wijsgeer, held, weldoener des volks, of wel, wellusteling, verrader, moordenaar - zonder dat hij prijs of blaam, loon of straf kon verdienen, hij evenmin als de geurige bloem of de doodende giftplant, die ook slechts waren wat de natuur haar had gemaakt. Deze fraaije leer, in een wolk van metaphoren en zwellende phraseologie gehuld, had beiden, Crossthwaite en Alton, geheel betooverd. Niet zoo Mackaye. ‘Maar Johnnie,’ zegt hij tot Crossthwaite, als deze den prediker tegen zijne aanmerkingen tracht te verdedigen, en daarbij, naar 's meesters voorbeeld, vele klinkende woorden gebruikt, ‘Johnnie, jongen! mijn hemel! waar haal je van avond al die groote woorden van daan?’

‘Wel, ik heb al die redevoeringen staandevoets opgeschreven voor de drukpers.’

‘Dan hebt ge een schoon werk verrigt, waarvoor de vader der leugenen u gewis dankbaar zal zijn, want een grooter aristokraat dan die prediker hoorde ik van mijn leven niet! Wel, wel, gij dwaas! - ziet ge dan niet wat de grond en het einde dier schoone leer is? Dat iedere arme duivel, die geen verstand genoeg heeft, aan zijn bijgeloof en domheid blijft overgelaten, om al zijne zinnelijke en dierlijke lusten te volgen; terwijl de weinige geniën, of die zich inbeelden geniën te zijn, voor zichzelven het monopolie houden dier bijzondere filosofie, dier maneschijn-mysteriën voor de ingewijden! En als het zoover komt, dan keer ik weêr terug tot mijn ouden catechismus, en begin nog eens: die geboren is uit de Maagd Maria, die geleden heeft onder Pontius Pilatus! Och, mijn beste jongens! daar is geen subjektiviteit en geen objektiviteit, geen armzalige, winderige abstracties, maar een dood-eenvoudig feit, dat God is nedergedaald om naar arme menschen om te zien, in plaats van te wachten, dat zij zouden opzien tot Hem. En eene schoone plaats, voorwaar, om naar Hem op te zien: tusschen straatgooten en jeneverwinkels! Een heerlijk evangelie voor de tollenaars en ligtekooijen: Hoort, mijne lieve, uitgehongerde, onnoozele broeders, gij moet niet zoo óvernaauwgezet zijn, en n zelven gaan verwijten, dat gij ruwe beesten en zondaars zijt, want de goede God maakte u zóó, en Hij is heel tevreden u zoo te zien, hetzij gij tevreden zijt of niet.’ -

Welk een schat van teederheid, van vaderlijke bezorgdheid en liefde spreekt uit zijn gedrag jegens zijn beschermeling Alton, hoewel hij hem lessen noch beproevingen spaart en nooit angst-

vallig-sentimenteel over hem waakt. Hij spreekt nooit over die liefde en genegenheid, ja neemt ter naauwernood dank aan voor de met zooveel kieschheid verleende hulp. Hij wil zijn aangenomen zoon opvoeden door het leven, door de ondervindingen en ervaringen, die ook hem-zelven hebben opgevoed. Immers, van tijd tot tijd, vlugtig en als half-onbewust, gunt hij ons een blik in zijn hart, in zijn verleden; soms - en nimmer helderder dan in zijne stervensure - roept hij beelden voor zijn geest, beelden uit lang vervlogen dagen, beelden van jeugdigen levenslust en bittere smart, beelden en herinneringen, die spreken van menige treurige ervaring, van menige sombere wolk, die dit nu zoo rustige hart en zoo kalme voorhoofd hebben doorwond en omneveld. Ook hij heeft veel geleden, veel ten offer gebragt, eer hij zich geheel wijdde aan de zaak, waarvoor hij nu leeft. Toch is hij ook nu, ook voor die zaak geen onverstandige ijveraar, hij weet wat het zegt, tot eene vaste overtuiging te komen. Als Alton hem eenmaal vraagt, welke die zaak is, waaraan hij zich dus gewijd heeft, antwoordt hij: ‘Zou ik u dat gaan zeggen? Wij hebben geen behoefte aan zulke klaargemaakte vrienden der Zaak. Ik doe niet als die fransche pedanten, die iemand opvullen met liberale begrippen, zoo als ge spelden in een speldenkussen steekt, opdat ze bij de eerste beweging weêr uit zouden vallen. Neen, de Zaak moet den mensch vinden, en hem geheel, als tegen wil en dank, overmeesteren en in hem wortelen, als eene ingeving van boven, zoodat hij alles in haar licht en van haar standpunt ziet.’ - En dan geeft hij aan zijn leerling de romeinsche geschiedenis, om die te bestuderen en daarbij te ontdekken, welke de groote zaak is, en hoe zij, die nog zich-zelven zoeken, haar niet waardig zijn. - Maar reeds te lang misschien vertoefden wij voor dit uitnemende portret, waaraan wij ons toch noode ontschenren, omdat nog zoo menige trek, nog zoo menige schakering, lokt en boeit en tot nadere ontleding noodigt. Dit lange vertoeven was evenwel niet zonder opzet. In Sandy Mackaye toch, meer dan in Alton Locke zelve, is de grondgedachte des schrijvers uitgesproken omtrent sommige vraagstukken van den dag. Maar ook slechts omtrent sommigen, en ook dan nog niet geheel. De wijsheid van Mackaye is eene negatieve; eene wijsheid van zinrijke spreuken en kernachtige aphorismen, eene wijsheid van het praktisch gezond verstand, die nog meer waarschuwingen dan lessen geeft, die veel meer de zwakke zijden ontdekt van

andere stelsels, dan dat zij zelve een beter stelsel weet te geven; eene wijsheid bovenal, die, zoodra het de beantwoording geldt van voor hart en leven ernstiger vragen, het niet verder brengen kan dan tot het zeer onvoldoende: ‘God is groot - wacht af en zie.’ Op dit standpunt - in den grond der zaak werkelijk eenigzins verwant aan dat van Mr. Windrush - kon de Heer Kingsley moeijelijk blijven staan, omdat hij - en teregt - gevoelde, dat indien deze wereldbeschouwing al voldoende was voor een zoo uitmuntend begaafd, zoo waarachtig edel mensch als Sandy Mackaye, in zoo geheel bijzondere omstandigheden geplaatst, - er toch zeer zeker iets anders en iets meer gevorderd wordt, om eene bevredigende oplossing te vinden voor de gewigtige, aller hoofden en harten vervullende vragen onzes tijds. Daarom laat hij de bekeering van zijn held, aangevangen door Sandy Mackaye, voltooijen door eene vrouw, in hare ontwikkeling hooger staande dan de radikale wijsgeer der achttiende eeuw, de vertegenwoordigster der toekomst, gelijk hij het was van het verleden: door de rijk-begaafde, edele christinne, lady Ellerton.

Deze naam voert ons terug op het gebied van den eigenlijken roman, welk gebied wij, als het minst uitlokkende, slechts vlugtig zullen betreden. - Wij hebben gezien, dat Alton Locke in Dulwich-galerij twee dames ontmoette, waarvan de eene hem eene zoo hevige en hopelooze liefde inboezemde. Hij zoekt voortdurend eene gelegenheid haar weder te zien, doch al zijn zoeken blijft vruchteloos, tot hij onverwachts de schoone te Cambridge ontmoet. Maar hoc komt Alton te Cambridge? Er is eene groote verandering in zijn lot gekomen. Zijn oude meester is gestorven en door zijn zoon opgevolgd. Deze zoon - bovenal vervuld met de gedachte, hoe hij spoedig genoeg geld zou winnen om zijn winkel te kunnen verlaten - besluit dadelijk de zaak op eene geheel andere, meer winstgevende wijze in te rigten. Tot dusver had de oude Heer Smith de oude gewoonte gevolgd, om al het werk bij zich aan huis te laten verrigten, waarvoor hij zijne werklieden voldoende betaalde; de zoon zal het nu aan den meestbiedende uitbesteden om het door de werklieden aan hunne eigen woningen te doen verrigten. Ook wil hij de werkkamers opruimen, ten einde zijn winkel te kunnen vergrooten en verfraaijen, om door een prachtigen gevelde oogen der voorbijgangers te lokken. Zoo wordt, op zekeren zaturdagavond, aan de gezamenlijke werklieden de mededeeling gedaan, dat voortaan alle werk uitbesteed en naar huis zal me-

degegeven worden. Die mededeeling wordt met groote ontevredenheid vernomen, eene ontevredenheid, die zich op straat onverholen lucht geeft. Crossthwaite maakt van die stemming gebruik, om zijnen makkers, in bittere taal en met levendige kleuren, het lot te schilderen, dat hun te wachten staat, en dat reeds duizenden der hunnen, op gelijke wijze, getroffen heeft. Hij schetst hun, hoe zij steeds dieper en dieper zullen zinken in den hopeloozen strijd tegen eene immer toenemende mededinging; hoe de onvermijdelijke verlaging hunner loonen, armoede, gebrek, ellende en verderf zal na zich slepen; hoe zij, magteloos en weêrloos, in handen zullen vallen van woekeraars en uitzuigers, en honger en zonde en misdaad hunne huisgezinnen zullen zien verwoesten; - hij roept hen allen op, ernstig en dringend, een protest te teekenen en het werk te staken. Tot hiertoe hebben zij hem, met bijval zelfs, gehoord - maar nu het er op aankomt, martelaars voor hunne zaak te worden, openbaart zich ook hier het gewone verschijnsel. Sommigen willen het protest wel teekenen, mits de anderen het ook doen; - en daar de anderen het nu natuurlijk niet doen, blijft er eindelijk niemand over dan Crossthwaite zelf en Alton Locke, die zijn vriend niet wil verlaten, zonder veel over de gevolgen van zijne daad na te denken. Van nu af is hij ook geheel overgegaan tot de partij der chartisten, van wie hij vroeger zulk een afkeer had. Crossthwaite - de verbitterde, de in zich zelve verdeelde en met zich zelve en de wereld ontevreden man, die morrend en klagend den last draagt, door zijn stand in de maatschappij hem opgelegd, en die in zijn blinden, wreveligen ijver altijd terstond naar het eerste, en dus ook altijd naar het slechtste, middel grijpt, om dien last af te werpen; de voorbeschikte prooi voor opruijers en demagogen, de fanatieke revolutionair en eerlijke martelaar zijner overtuiging tevens; - Crossthwaite sleept gemakkelijk, door zijne hartstogtelijke taal, den zoo ligt bewogen Alton mede, en overreedt hem nog dien eigen avond een chartisten-meeting bij te wonen. Hij verlaat die meeting, chartist met hart en ziel, en even opregt als Crossthwaite zelf geloovende, dat alle kwalen der maatschappij genezen zouden zijn, zoodra maar het algemeen stemregt, geheime stemming en éénjarige parlementen zouden zijn verkregen. Het charter is voor hem, gelijk voor duizende anderen, het geheimzinnig panacee, het palladium, de talisman, die wonderen werken zou, het einddoel van al zijn streven, dat, met voorbijgang van al het an-

dere, moet nagejaagd en, tot elken prijs bijna, bereikt worden. De arme dwaas! Wel mag hij, op dit tijdperk zijns levens terugziende, uitroepen: ‘Van binnen had ik hervorming noodig, nog meer dan van buiten.’

Intusschen is hij zonder werk en zeer spoedig zonder eenig middel van bestaan, dan de edelmoedigheid van Sandy Mackaye, en een bundel gedichten, ‘Zangen van den grooten Weg’ (Songs of the Highway) getiteld. Dit laatste is evenwel voor als nog meer eene hoop en belofte, dan eene werkelijkheid; immers de arme jongeling is niet bij magte dit boekje in het licht te doen verschijnen. Mackaye raadt hem daartoe de hulp van zijn neef George te Cambridge in te roepen, en door diens tusschenkomst te trachten een voldoende lijst van inteekenaars bijeen te brengen. Zoo gaat dan Alton vrolijk op weg naar de oude universiteitsstad, volop genietende van de schoone, vrije natuur, die hij voor het eerst van zijn leven aanschouwt. Hij treft zijn neef aan, juist op het punt om deel te gaan nemen aan een wedstrijd met roeibooten, en gaat ook zelf dat eigenaardig feest der studerende jongelingschap te Cambridge bijwonen. Door George, die hem weder uitmuntend ontvangt, komt hij, op zonderlinge en zeer onwaarschijnlijke wijze, in aanraking met een aanzienlijk student, lord Lynedale, verloofde van miss Eleonore Staunton, de oudste der beide dames van Dulwich-galerij en nicht van de schoone Lillian. Zoo ziet hij zich den toegang geopend tot het huis van den vader zijner beminde, Dr. Winnstay, deken aan de kathedraalkerk te D..., en wordt zelfs uitgenoodigd aldaar eenige dagen, met zijn neef George, te komen doorbrengen. Die dagen snellen voor hem heen in schier ongestoorde zaligheid, gelukkig door de nabijheid zijner aangebedene, die zich ook van hem niet afkeerig betoont, welwillend ontvangen, aangemoedigd en voorgelicht door den geleerden geestelijke, die zich zelfs met de zorg voor de uitgave van Alton's gedichten wil belasten, op voorwaarde dat deze eenige der gedichten, welke den bezadigden geestelijke wat te sterk gekleurd en te revolutionair voorkomen, uit den bundel verwijdere. Alton, gelukkig en tevreden in dien fijnbeschaafden, geestvollen, hem zoo ongewonen kring, Alton, wiens groote deugd nooit in vastheid van karakter bestond, bezwijkt voor dien ernstig-vriendelijken aandrang, en stemt toe in de verminking van zijn werk, schoon overtuigd, dat de veroordeelde gedichten juist de besten zijn, dat juist die hem bij voorkeur uit het hart zijn

gevloeid. Evenwel - hij geeft toe, en oogst daarvoor den dank en de goedkeuring van allen in; van allen, behalve van de strenge, hooge, ernstige miss Staunton.

Maar op dien schoonen droom van liefde, poëzij, roem en glorie volgt een droef ontwaken. Alton, in Londen teruggekeerd, waar hij den dood zijner moeder verneemt, ziet zich verpligt, in afwachting der uitgave zijner gedichten, met schrijven zijn brood te winnen: eene harde, treurige taak. Door tusschenkomst van Mackaye komt hij in aanraking met Mr. O'Flynn, redacteur van zeker blad, welks titel - de Wekelijksche Krijgskreet (the Weekly Warwhoop) - reeds genoegzaam den geest en de strekking aanduidt. Mr. O'Flynn, een Ier, is een type dier lieden, die van pamfletschrijverij hun beroep maken, die speculeren op het lijden en op de hartstogten des volks, die hun dagelijksch brood moeten winnen door het uitstrooijen van leugens, het verspreiden van lasteringen, het prikkelen en opruijen der lage driften, het prediken van oproer en omwenteling. Demagoog en agitateur (vergeef het vreemde woord) in zijn hart, is hij toch nog eerlijk genoeg om ook in gevaar pal te staan, en, des noods, martelaar te worden; zijn geheele leven is eene aaneenschakeling van oproeren, processen, zamenzweringen, meetings, gevangenschap, botsingen met de policie: een rustelooze, wilde strijd, afgewisseld door allerlei ondernemingen en mislukte speculatiën, hetzij als bankier, hetzij als medewerker of redakteur van verschillende dagbladen. Nu stond hij zelf aan het hoofd van zulk een dagblad, waarin hij onophoudelijk zijne verbittering, zijn haat en woede uitstort, alles aanvallende, belasterende, door het slijk slepende, wat op eenige wijze zijne ligt ontvlambare drift of verontwaardiging had opgewekt. Alton kon moeijelijk lager vallen dan in de handen van zulk een modernen tribuun, zulk een waardig hoveling van den hardsten en onbillijksten aller meesters: het volk; - maar juist lieden van deze soort waren het, die in de jaren vóór 1848 den grootsten invloed uitoefenden. Zoo, door nood gedreven, schrijft hij voor Mr. O'Flynn; en behalve het gevoel zijner onwaardigheid en het bewustzijn van zijn zedelijk verderf, heeft hij nu ook het verdriet te zien, dat zijne artikelen, geheel verminkt en met een gansch anderen geest bezield, in het licht verschijnen. Hij betuigt daarover meermalen zijn ongenoegen, maar te vergeefs. O'Flynn meende, dat de misbruiken ergerlijk genoeg waren om eene scherpe geeseling te verdienen, dat persoonlijke aanvallen

en hatelijkheden de originaliteit en het belangwekkende van zijn blad moesten verhoogen; dat bovendien - alles afdoende reden - zijn publiek volstrekt dergelijke forsche, onbewimpelde taal verlangde, en, dat het debiet van het dagblad daarvan afhing; - alzoo, verkoos Alton niet in dien trant te schrijven - dan zou hij niets meer schrijven. En Alton had honger, even als Mr. O'Flynn; en, wederom als Mr. O'Flynn, hij bragt zijn geweten aan zijn maag ten offer. Eindelijk evenwel ging het te ver. - De waardige publicist had vernomen, dat Alton te Cambridge en bij den deken Winnstay was geweest, en wilde nu zoo schoone gelegenheid niet laten voorbijgaan, om van een ooggetuige iets te vernemen omtrent zaken en instellingen, die hij tot hiertoe, zonder ze te kennen, rusteloos had aangevallen. Zoo vorderde hij van den jongeling eene reeks artikelen over de universiteit en de kapittels der kathedraalkerk te D..; artikelen, vooral rijk aan schandalen, persoonlijkheden, aanwijzing van misbruiken, enz. Alton gaf aarzelend en schoorvoetend toe en schreef een artikel, dat de volgende week, geheel omgewerkt en opgevuld met schandelijke lasteringen en vijandige, boosaardige aantijgingen, in het dagblad verscheen. Woedend van schaamte en spijt, snelt Alton naar het kantoor van Mr. O'Flynn, verwijt hem in bittere woorden zijne laagheid, zijne verachtelijke intrigues, zijne huichelarij, zijn onwaardig, zelfzuchtig spel met het bedrogen volk, voor wiens zaak hij heette te strijden. De Ier, buiten zich zelve van drift, werpt hem een stoel naar het hoofd; Alton ontvlugt haastig den razenden redakteur en keert in opgewonden stemming naar Mackaye terug. Deze troost hem met de opmerking, dat hij die uitkomst lang verwacht had, dat Alton nu de vuurproef heeft doorgestaan, en kondigt hem tevens aan, dat hij is uitgenoodigd medearbeider te worden aan een beter, vreedzamer tijdschrift.

Na lang wachten verschijnen nu ook zijne gedichten in het licht, en worden overal met goedkeuring en toejuiching zelfs ontvangen. De onbekende jonkman ziet zich op eenmaal bewierookt en gevierd, wordt door Dr. Winnstay, toen in Londen, in een kring van geleerden en letterkundigen binnengeleid, oogst ook daar lof en goedkeuring, bovenal den lof en de zoete vleijende bewondering zijner Lillian. Hij zegepraalde, hij dezoon des volks, te midden dier aanzienlijken en uitnemenden, die hem zoo welwillend opnamen in hun kring; en zoo vastelijk

nam hij zich voor zijn opkomenden roem en zijn vermogenden invloed, al zijn gaven en krachten, te wijden aan de zaak zijner broeders. Hij zou de tolk zijn der armen bij de rijke en magtige aristokratie; hij zou de zanger zijn des volks, en met den lauwer van het genie om de slapen, zou hij welligt eenmaal kunnen dingen naar de liefde dier eenige, die in den glans van het reinste ideaal voor hem zweeft. Een schoone droom! - maar ach, zoo spoedig en zoo ruw verstoord! Daar daagt plotseling een geheel onverwachte, en - het bleek weldra - zeer geduchte vijand op. Mr. O'Flynn is de bittere verwijten van Alton niet vergeten, en nu valt hij hem op zijne beurt aan: verhaalt in zijn dagblad de geheele geschiedenis van Alton's vroeger leven; hoe hij door zijn wangedrag het hart zijner moeder heeft gebroken; hoe hij, verstrikt in de netten der aristokraten, om hunnen lof en hun geld, de zaak des volks heeft verraden; hoe hij ten hunnen believe zijne gediehten heeft verminkt en geschonden; hoe hij, om des voordeels wille, alle partijën beurtelings diende. Alton, wanhopend over dien aanval, waarboven hij zich niet kan verheffen, en waartegen hij zich niet voldoende verdedigen kan, en zijn invloed bij zijne partij dagelijks ziende afnemen, gewantrouwd, gehoond, getergd, - Alton besluit in zijne radeloosheid elk middel aan te grijpen, om uit dien ondragelijken toestand te geraken. De gelegenheid is hem gunstig. Er loopen onder de chartisten te Londen geruchten van een dreigend oproer onder de bevolking van een der landbouwende graafschappen, en er wordt besloten iemand daarheen te zenden, om van deze beweging, in het belang van het charter, partij te trekken. Alton, ten einde elk spoor van wantrouwen te doen verdwijnen, biedt zich aan, om de gevaarlijke zending te aanvaarden. Hij gaat, en rigt voor de tweedemaal zijn schreden naar de omstreken van het onvergetelijke D...; maar hij komt er nu in andere' stemming en met andere oogmerken. In de open lucht wordt eene monster-meeting gehouden, waar sprekers van verschillenden stand, leeftijd en kunne, door hunne bittere klagten, hartverscheurende verhalen of boosaardig-tergende woorden, de arme, ellendige, onwetende menigte schokken, ontroeren, opwinden. Zelf in deze ontroering en opwinding rijkelijk deelende, plaatst zich Alton ten laatste op den ouden druïdensteen, die voor spreekgestoelte diende, en houdt eene krachtige, heftige rede, waarin hij de uitgehongerde menigte tracht te overtuigen, dat al hunne ellende alleen het gevolg

was hunner staatkundige onmondigheid; hadden zij maar eerst zelfgekozen vertegenwoordigers, dan..... Voor het oogenblik hebben zij echter nog meer behoefte aan brood, en zij geven dat luider en luider te kennen. Naarmate hunne onstuimigheid heftiger, hun geroep dringender wordt, verliest de spreker zijn weinigje bedaardheid en tegenwoordigheid van geest, en roept hun eindelijk toe: ‘Gaat dan, en haalt brood! Gij hebt er regt op!’ Zij houden hem dadelijk aan zijn woord; hun woest geschreeuw klinkt weêrgalmend door de lucht, en onder dreigende kreten stormen zij, in wilde wanorde, naar de naburige pachthoeve. Vergeefs poogt nu de onbezonnen jonkman den opgeroepen boozen geest weder te bezweren: de pachthoeve wordt geplunderd en verbrand, tot eindelijk de yeomanry komt opdagen, de vlugtende menigte uiteendrijft en sommigen, waaronder ook Alton, gevangen neemt en naar D.... voert. Nu volgt een akelig regtsgeding, waarbij de rampzalige Locke ter naauwernood aan den dood ontsnapt, en eindelijk - dank zij de onverwachte verschijning van een welwillenden getuige - tot drie jaren gevangenisstraf veroordeeld wordt. Treurig en somber genoeg slepen zij zich voort, die drie lange jaren, die hij zooveel mogelijk zoekt te korten door ijverigen arbeid en door het lezen van al zulke boeken, als de geestelijke der gevangenis toestond. Deze geestelijke is uitmuntend geteekend. Een innig vroom, edel en voortreffelijk mensch, was hij toch de allerongeschiktste persoon om Alton Locke tot inkeer en betere gedachten te brengen. Onvermoeid redeneerde en argumenteerde hij met zijn cliënt, daarbij altijd uitgaande van het beginsel, dat juist vóór alles bewezen moest worden; zich op het gezag der Schrift en der kerk beroepende tegenover een, die juist dat gezag zelf het allereerst loochende; Voltaire en de encyclopedisten bestrijdende, waar hij met een discipel van Strausz en Emerson te doen had! Dan overstroomde hij hem met stichtelijke tractaatjes, die Alton natuurlijk niet las, verbood hem de lezing van engelsche boeken over staatkunde en economie, maar liet de werken van Proudhon en Louis Blanc passeren, omdat hij geen fransch verstond, en die schrijvers zelfs bij name niet kende. Eindelijk ontdekte hij bij toeval, tot zijn onuitsprekelijken schrik, in welk gezelschap hij aan de bekeering van zijn halstarrigen pupil gearbeid had, en vorderde de boeken terug, zich zelven de bitterste verwijten doende over zijne achteloosheid. En toch, ondanks al zijne bekrompenheid, een edel, vroom, voortreffelijk man, een onvermoeid, op-

regt dienaar zijns Heeren, wiens voorbeeld hij volgde in het zoeken naar wat verloren was, ook al koos hij niet altijd den besten weg; een man, die, niettegenstaande zijne intellectuële minderheid, toch zeer zeker Alton's meerdere was. Slechts was hij niet de man om den, door zijne halve, fragmentarische wetenschap opgeblazen, op zijn vernuft en scherpzinnigheid vertrouwenden jonkman, den oppervlakkigen, en juist daarom door redenering zoo moeijelijk te overtuigen, ongeloovige, op den regten weg terug te brengen, en was dan ook meermalen op het punt, om met tranen in de oogen, zijn hopeloozen arbeid op te geven, wat evenwel zijne waarachtige menschenliefde hem niet vergunde.

Maar niet alleen de bitterheid des kerkers, ook nog eene andere martelende gedachte folterde des jongelings ziel: de gedachte aan Lillian! En wel was die gedachte nu eene martelende geworden. Immers reeds in Londen had Alton, op eene wandeling met zijn neef George, van dezen vernomen, dat hij naar de hand der schoone jonkvrouw dong. George, die wel het allerminst verwacht had in den armen, onbekenden Alton, zijn beschermeling, een medeminnaar te ontmoeten, lacht eerst hartelijk over diens hartstogtelijke drift, maar waarschuwt hem toch ernstig voorzigtig te zijn en niet in zijn weg te treden. George nam dan ook zijne maatregelen: hij was het, die aan O'Flynn de betrekking van Alton tot de familie Winnstay en het gebeurde met de gedichten had medegedeeld; hij, die tegenwoordig was, toen de gekrenkte, verbitterde Alton, in eene overspannen rede, zich had aangeboden om de zending te aanvaarden, die zoo treurig was afgeloopen; hij, die Alton's goeden naam bij zijne vorige vrienden en beschermers heeft bezwalkt, als die eens oproermakers. En dat George niet vruchteloos gearbeid had, dat was gebleken: immers hadden al zijne vrienden hem in zijn ongeluk verlaten; ja, bij de teregtzitting heeft Alton Lillian gezien, Lillian, koel dat tooneel aanschouwende, vrolijk lagchende en schertsende met een jonkman nevens haar! En nu nog, uit de vensters zijner gevangenis, meent hij haar te herkennen in die liefelijke gestalte, die nu en dan zoo vertrouwelijk wandelt aan de zijde van George, om de vorderingen gade te slaan van den bouw eener nieuwe schoone kerk, waarbij de jonge geestelijke is aangesteld, en die de arme gevangene langzaam ziet oprijzen en zich voltooijen voor zijn oog. Hoe martelde hem de gedachte, wat er omging tusschen George en Lillian, terwijl hij in zijn kerker versmachtte! Eindelijk, eindelijk brak de dag

der bevrijding aan! Nog in de gevangenis ontvangt Alton een brief van Mackaye, die hem juichend de tijding mededeelt der februarij-omwenteling en van den val van Louis-Philippe, waarin de oude republikein een regtvaardig Godsgerigt ziet. Alton, in Londen teruggekeerd, vindt de partij der chartisten in de grootste opwinding; meetings volgen op meetings; plannen worden gesmeed voor eene reusachtige demonstratie: duizenden bij duizenden zullen in optogt eene monster-petitie, ter bekoming van het charter, aan het parlement aanbieden; - en wordt dit verzoek afgewezen - welnu, dan zal het uiterste worden beproefd, dan moet het zwaard beslissen. Het volk is op de hand der chartisten, drie regimenten hebben reeds beloofd met hen gemeene zaak te maken: alles voorspelt eene glansrijke uitkomst! Alton, hoewel het roekelooze en gewaagde der onderneming doorziende, en vreezende voor verraad van de zijde der iersche en fransche raddraaijers, die tot de hevigste maatregelen aanhitsten - Alton laat zich door de beweging medeslepen.

De bepaalde dag, de 10de April 1848, breekt aan, - en van het doodbed van Sandy Mackaye, ijlt hij met Crossthwaite en eenige anderen naar de plaats der bijeenkomst, vanwaar de stoet zich in beweging zou zetten. Wel, de afloop is bekend - de voorgenomen demonstratie mislukte jammerlijk; de bevolking van Londen was niet die van Parijs; zij greep niet dolzinnig naar de wapenen, ter bereiking van eenig onbekend doel, maar schaarde zich kalm en ernstig onder de banier tot handhaving der orde; in plaats van honderdduizenden waren slechts enkele duizenden op de meeting verschenen, die zich in de grootste verwarring, onder stroomenden regen, weêr verstrooiden; terwijl de ongelukkige petitie in een cab naar het Huis der Gemeenten werd gereden, om daar met spot ontvangen en vergeten te worden!

Het was een gewigtige dag, deze 10de April, in de geschiedenis der engelsche demokratie; een dag rijk aan lessen en ernstige waarschuwingen; een dag van beproeving en loutering. Door hare valsche vrienden en leiders, hare oproermakers en onwaardige tolken, hare O'Connor's en O'Flynn's, in de ure des gevaars verlaten, keerde zij, uit den roes der laatste jaren, tot hare bezinning terug, tot het besef van haar toestand en krachten, van haar eigenlijk doel en de middelen om dat te bereiken. De zaak van het charter was onherstelbaar verloren - maar langs een anderen weg leerde zij meer en meer te streven naar de verwezenlijking van wat boven elk charter gaat: de verstande-

lijke en zedelijke opheffing en vernieuwing des volks, het ideaal der ware demokratie.

Doch ook in het leven van Alton Locke was deze dag een beslissende geweest. Geschokt door den dood van zijn vaderlijken vriend, ontroerd en vernietigd door de zoo even vernomen tijding van de verloving van George en Lillian, dwaalt hij, na het uiteengaan der meeting, moedeloos en diep verslagen door de straten. Daar ontmoet hij zijn neef George, in gezelschap van eenige andere jongelieden, verneemt uit zijn gesprek, dat hij naar Lillian's woning gaat, volgt hem en laat zich ook aanmelden. Binnengelaten, ziet hij de beide gelieven in een teeder gesprek, wil, verblind door razende jaloezij, zijn neef aanvallen en wordt buiten de deur geworpen. Wanhopend en krankzinnig schier, ijlt hij blindelings door de straten en houdt stil op Waterloo-bridge, terwijl de kiemende gedachte van zelfmoord hem langzaam en vreeselijk overmeestert. Plotseling wordt hij uit zijne verdooving gewekt door een man, die in woeste drift zich gereed maakt in de rivier te springen; hij houdt den ongelukkige, door den drank half waanzinnige terug, en herkent nu in hem Jemmy Downes, zijn ouden kwelgeest van den kleêrmakerswinkel. Het gelukt hem eindelijk den rampzaligen, tot de uiterste armoede vervallen spotter en dronkaard naar diens woning te geleiden, waar Alton getuige is van een tooneel der hartverscheurendste, ontzettendste ellende. Eindelijk, uitgeput, half bewusteloos, verbrijzeld naar ligchaam en ziel, keert hij naar zijne eigene woning terug. Maar deze crisis was te geweldig; zijne reeds geschokte gezondheid bezwijkt; eene ijlende koorts overvalt hem, en eerst na langen tijd ontwaakt hij uit de bewusteloosheid eener hevige ziekte. En nu hij opziet uit half verwarde droomen, wie ontdekt hij daar aan zijne sponde? Eleonore Staunton en haar oom Dr. Winnstay. Eleonore heeft eene zware beproeving getroffen. Haar echtgenoot, de edele, werkzame, begaafde lord Ellerton - vroeger lord Lynedale - aan wiens zijde zij zich een zoo ruimen en schoonen werkkring geopend zag, is haar plotseling door den dood ontrukt, en met hem verdween al hare verwachting voor de toekomst, al hare hoop, al haar idealen. Toch heeft zij moedig haar kruis opgenomen, en door smart gelouterd, zich gewijd aan de genezing van anderer smarten; zij heeft haar fortuin, haar tijd, ja, zich zelve opgeofferd voor het heil harer arme, verlaten, gevallen zusters in de groote wereldstad; zij heeft

hare plaats gekozen onder de armen, zij is voor velen een reddende engel, eene bode des hemels geworden. Ook den ongelukkigen, misleiden dichter, wiens talent zij waardeerde, wiens zwak karakter zij van den eersten stond doorgrondde, heeft zij zich aangetrokken en reeds meermalen onbekend geholpen, terwijl hij haar van hardheid, van zelfzucht en koude aristokratische hoogheid verdacht, haar wantrouwde en haatte, omdat zij zijne dwaze liefde voor Lillian tegenwerkte. En ook nu is zij daar, zij de hooggeboren, de gevierde, de fijn beschaafde en veelzijdig ontwikkelde vrouwe, en zij verzorgt hem met al die teedere oplettendheid, zij omringt hem met al die kiesche zorgen, waarvan de vrouw alleen het onschatbaar geheim bezit. Maar zij doet meer: zij weet, dat hier eene ziel te behouden, een gebroken hart te genezen is; en liefelijk en onmerkbaar, als met wondere toovermagt, voert zij den diepgebogene en verbrijzelde, wien alles, alles ontzonk, heen tot dien eenigen Meester, aan wiens voeten ook zij rust gevonden had, wiens beeld zij zelve droeg. Zij redetwistte niet met den twijfelaar, maar bewees door haar eigen voorbeeld de waarheid en de kracht van haar geloof; zij dreigde en verschrikte niet, maar goot balsem in de schrijnende wonde, stortte levenskracht in het verbroken hart; zij sprak van geen straffenden God, maar schilderde voor de oogen van den zwaar beproefde, het heerlijk beeld van den Zoon des menschen, die in alles is verzocht geweest als onzer een. En hoe edel en verheven is haar taal, als zij Alton beiden en Crossthwaite - zoo ruw uit hun droom van staatkundige vrijheid en een gouden eeuw opgeschrikt - de ijdelheid en dwaasheid hunner theoriën, het verkeerde en misdadige hunner pogingen, leert gevoelen; als zij hen wijst op Jezus van Nazareth, die stierf aan het kruis, den Vriend des volks, den eenigen Bevrijder en Verlosser uit alle slavernij, in wiens naam, door wiens geest is gewrocht al wat, sedert achttien eeuwen, de zaak der vrijheid, der beschaving, der menschelijkheid, der verlichting, is bevorderlijk geweest. Zij leert hen, het heil der maatschappij niet te verwachten van charters en omwentelingen, maar alleen van de zedelijke wedergeboorte der harten des volks, van de uitbreiding van dat koningrijk Gods, dat gekomen is en voortgaat te komen, de wereld hervormende en herscheppende van eeuw tot eeuw. Zij vermaant hen, vrijheid en gelijkheid te vorderen, niet uit naam van eenige theorie of abstract regt, dat, een schim gelijk, ontsnapt aan

de hand, die het grijpen wil, of in een tweesnijdend, doodelijk zwaard verkeert; maar in naam van Hem, die voor allen - vrijen en onvrijen - stierf, om voor allen te verwerven de vrijheid der kinderen Gods, voor wien allen gelijk zijn. Eerst dan zelve die waarachtige vrijheid verworven, en dan haar gevorderd, niet met geweld, maar door opvoeding, verlichting, veredeling van wie nog in slavernij, in nacht en ellende zuchten; dan uitgegaan in de wereld, niet als demagogen, den fakkel zwaaijende en het zwaard, maar als predikers van dien Heer, die zijne apostelen ongewapend uitzond en hun de overwinning der wereld toezeide. Zie, zoo had Alton nooit hooren spreken; zoo sprak ook Mackaye niet, Mackaye, wiens ‘God is groot’, toch zoo koud, zoo arm aan troost en kracht was, tegenover dit ‘God is liefde,’ door deze vrouwe in woord en daad zoo heerlijk gepredikt. Wat wonder, dat hare bezielde, dichterlijk-profetische taal, die van zoo innige overtuiging sprak, dat dit groote voorbeeld der zelfopoffende liefde, van alle bekrompenheid vrij, én op Alton, én op Crossthwaite een onwederstaanbaren indruk maakt; dat zij beiden, als uit een pijnlijken droom ontwakende, werkelijk een nieuw leven intreden, nu bevredigd met de wereld, omdat de tweespalt in eigen gemoed was geheeld? De kunstenaar, die ons hun strijd en misslagen heeft doen aanschouwen, laat hier de gordijn nedervallen, en toont hen niet in hun nieuwen werkkring: zij zijn met zichzelven verzoend, maar wij kunnen niet gissen zelfs, wat zij zonden gedaan hebben om in de buiten-wereld de verzoening der strijdende beginselen te helpen bevorderen. Dit is eene fout, die wij den kunstenaar verwijten, schoon niet te luide, bedenkende, wat zwaren eisch wij daarmede den ernstigen, waarheidlievenden schrijver stellen. - Alton's rol is afgespeeld; hij gaat met Crossthwaite en anderen, op uitdrukkelijk verlangen van lady Ellerton, naar Amerika, om daar zijne krachten te herwinnen en zich voor te bereiden voor de taak, die hem in zijn vaderland wacht. Maar die taak zal hij niet aanvaarden. - Hoor, in de stilte van den avond, klinken op het dek van het schip blijde liederen, ruischen vrolijke toonen: 't is de welkomstgroete aan de Nieuwe Wereld, die prachtig en bloeijend oprijst uit de golven. En daar beneden ligt de kranke, de stervende Alton, die het land, het land der vrijheid en der hope, heeft gezien, maar die het niet betreden zal; daar ligt hij, maar niet verschrikt of morrend, God dankende, dat hij

niet in een Londensch kerkhof, maar in het prachtige, stille woud, onder geurige bloemen en het gezang der vogelen, rusten zal. Hoor, daar klinken op nieuw de blijde opwekkende toonen van het lied van den ‘Goeden Tijd, die komt’ - en in een laatste lied stort de stervende dichter zijn geloof, zijne hoop op de toekomst uit; een lied der kracht, der blijmoedigheid, des vertrouwens, een laatst vaarwel aan zijn dierbaar vaderland. -

Zoo sterft de ziekelijke knaap uit de dompige straat van Londen, op de wijde, vrije zee, in het gezigt van Texas heerlijk strand; zoo eindigt de voedsterzoon van het somberste fanatisme, de met zich-zelven steeds onverzoende ongeloovige, met een juichtoon des geloofs en der blijde hope op de lippen. Voorzeker, deze ontknooping van een zoo ernstig drama, deze poëtische oplossing der vragen aan eene zoo geduchte werkelijkheid ontleend, kan niet in allen deele bevredigend genoemd worden. De schrijver - wij merkten het reeds op - is als teruggedeinsd voor zijne taak; en nu voor zijn held, die tot hiertoe geslingerd en medegesleept werd door elke dwaling, door iederen indruk, eerst het ware leven zou aanvangen, roept hij hem van het tooneel af. Dit is de groote leemte in het kunstwerk; eene leemte, schier onvermijdelijk, omdat het doel der kunst in iets anders dan in de kunst zelve - dat is de zuivere voorstelling van het schoone - werd gezocht. Maar, indien rijkdom van levendige episoden, van uitmuntende tafereelen; indien eene bewonderenswaardige gave van plastische voorstelling; indien een bezielde, vaak wegslepende stijl, in eenige mate, tegen dit groote gebrek kunnen opwegen - dan komt aan dit boek eene eervolle plaats, ook als kunstwerk, toe. Hoe zou ik wenschen met u stil te mogen staan voor eenige dier schilderijen, uitmuntend door prachtig coloriet meer nog dan door zuiverheid van teekening, dier schilderijen, waarop tooneelen van velerlei ellende, van misdaad, van oproer, zoo treffend en aangrijpend zijn gemaald! Toch laat ons een blik werpen op één enkel tafereel uit die rijke galerij; een enkel, dat voor zich-zelve spreken zal, eene ernstige sprake. - Het geldt een bezoek, door Alton met Mackaye gebragt in eene dier vroeger aanzienlijke, nu vervallen woningen in de wereldstad, die nu ook ter schuilplaats verstrekken aan zoo menige vervallen fortuin en gezonken grootheid. Daar klimmen zij naar boven en treden eene kamer binnen. Daar was geen bed in de kamer en geen tafel. Op een gebroken stoel bij den schoorsteen zat eene ongelukkige oude vrouw, hare bevende handen

uitstrekkende over lang uitgedoofde kolen, haar hoofd gedurig schuddende, en met sidderende lippen bij zich-zelve sprekende over de suppoosten en over het werkhuis. Op den grond, op een hoop vodden lag een meisje, bleek, uitgeteerd, met holle oogen en misvormde gelaatstrekken, wier eenig deksel bestond uit den sleep van een nieuw smaakvol rijkleed, waaraan twee andere meisjes, flets en opgeschikt, die regts en links van haar op den grond zaten, bezig waren te naaijen. De oude vrouw gaf geen acht op ons, toen wij binnenkwamen; maar een der meisjes zag op, en, met een vrolijk gebaar van herkenning, haar vinger op den mond leggende, fluisterde zij: ‘Ellen slaapt.’

‘Ik slaap niet, mijne lieven!’ antwoordde eene zwakke, akelig-holle stem; ‘ik bad slechts. Is Mr. Mackaye daar?’

‘Ja, mijne kinderen! maar hebt gij geen vuur vanavond?’

‘Neen!’ zei de eene bitter; ‘wij hebben van avond geen vuur kunnen verdienen, noch met eerlijken, noch met oneerlijken handel!’

Ik zag dat Mackaye een der meisjes iets in de hand stopte en tot haar fluisterde: ‘Een half-honderd kolen,’ waarop zij met een onvergetelijken blik van dankzegging antwoordde en spoedig vertrok. Toen begon de zieke, haastig en als gejaagd:

‘O, Mr. Mackaye! mijn goede, beste, Mr. Mackaye! ach! spreek toch tot haar, en tot die arme Lizzy hier, ook. Ik durf het wel in haar bijzijn zeggen, omdat zij nog fatsoenlijker is, en nog niet geleerd heeft slechte woorden te spreken - maar spreek toch tot haar, en zeg haar, niet den slechten weg op te gaan, gelijk al de anderen. Ik weet wel, dat het gebrek haar daartoe drijft, gelijk het ons allen doet, - maar zeg haar, dat het beter is gebrek te lijden en met eere te sterven, dan de schande en den vloek Gods op het hoofd te laden; alleenlijk om dit arme, ellendige ligchaam nog eenige jaren langer te bewaren in deze jammervolle wereld. Zeg haar dat, Mr. Mackaye’

‘Ik geloof,’ zeide hij, terwijl de tranen langs zijne vermagerde wangen stroomden, ‘ik geloof, dat gij in deze zaak beter zult spreken dan ik kan, Ellen!’

‘O, neen! neen! wie ben ik, om met haar te spreken? - het is mijne schuld niet, Mr. Mackaye, dat de Heer mij in dit alles bewaard heeft. Ik zou even slecht zijn als eene van haar, als de Heer, in zijne genade, mij niet voor de verzoeking had bewaard, door van mij het ongelukkige, misvormde schepsel te maken, dat ik ben..... Wat Lizzy hier betreft, ik hoopte, dat zij

berouw zou hebben gehad, na alles wat ik met haar gesproken heb; maar toen ben ik weêr erger geworden en vereischte zooveel oppassing, en toen is zij 's avonds weêr uitgegaan, zoo erg als ooit.'

'Lizzy had bijna al dien tijd haar gelaat met de handen bedekt. Nu zag zij op, hartstogtelijk, uitdagend bijna:

Berouw! - ik heb berouw gehad - ik heb nog berouw, ieder uur - ik haat mij-zelve, en ik haat de geheele wereld om die reden; maar ik moet - ik moet; ik kan haar geen gebrek zien lijden, en ik kan zelve niet van honger sterven. Toen zij ziek begon te worden, hield zij vol zoolang zij vermogt en deed wat zij kon, en toen verdienden wij met elkander drie schellingen in de week, en daar moest zooveel af; en toen werd het loon weêr verlaagd; en nu kan Ellen niet meer werken, en nu moeten wij met ons beiden er vier onderhouden, waar naauwelijks voor twee genoeg is.'

'Krijgt de oude vrouw geene bedeeling van het kerspel?' vroeg ik.

'Zij gaven haar eene halve kroon; maar zij wil niet naar het werkhuis; en nu hebben zij sedert drie weken de bedeeling ingetrokken, omdat zij haar daarheen willen hebben.'

'Geen werkhuis! - geen werkhuis!' riep de oude vrouw, zich plotseling omwendende, met eene heldere, fiere stem, - 'geen werkhuis, mijnheer! voor eene officiersdochter!' - En zij verviel weder in hare mijmerij.

Op dien oogenblik kwam het andere meisje terug met de kolen; maar in plaats van het vuur aan te maken, liep zij naar Ellen en poogde haar te overreden eenige lekkernij te eten, die zij gekocht had.

'Wij hebben Mr. Mackaye alles verteld,' zeide de arme Lizzy,

'Eene vrolijke geschiedenis, niet waar? O! indien die groote dame, voor wie wij hier dit rijkleed maken, maar half het geld wou geven, dat die rijtoertjes in het park haar kosten, en ons naar de koloniën wou zenden, - daar, daar zou ik mij goed gedragen! Misschien zou ik daar de vrouw kunnen zijn van een braven man! - O God! hoe zou ik voor hem zwoegen en slaven met al mijn hart! Dan zou ik mijn leven beteren - - dat zou zijn als een overgang uit de hel naar den hemel! Maar nu - wij moeten - wij moeten, zeg ik u. Ik zal spoedig krankzinnig worden, denk ik, of aan den drank raken. Toen ik daar zoo even den jeneverwinkel voorbijging, moest

ik als gejaagd voortloopen, uit vrees, dat ik er in zou gaan - en als het eens zoo ver komt..... Wel, aan het werk maar. Maak het vuur aan, mejufvrouw! als-je-blieft.'

'En zij ging zitten en begon met koortsige drift aan het rijkleed te naaijen, waarvan de andere, gedurende ons bezoek, ter naauwernood had opgezien.'

Wij zeiden, dat deze roman nog met een ander doel geschreven was, dan dat, hetwelk ieder kunstwerk moet trachten te bereiken; een doel, waaraan hier bijna alles is ondergeschikt gemaakt. Dit doel is de bestrijding van het stelsel van vrije mededinging en der op dat stelsel gebouwde industrie. Het geheele boek is eene doorloopende philippica tegen de concurrentie, wier noodlottige gevolgen, op allerlei wijze en onder allerlei gedaante, worden vertoond. Deze concurrentie draagt, volgens Kingsley, de schuld van bijna al de ellende en armoede der arbeidende klasse; zij is onzedelijk, goddeloos, een vloek der nieuwere maatschappij. Zij is het, die elken eerlijken handel te gronde rigt; die de kooplieden en industriëlen, ondanks henzelve, dwingt bedriegers, woekeraars, tyrannen hunner onderhoorigen te worden; zij is het, die alle banden ontbindt en een moordenden strijd van allen tegen allen doet ontstaan; zij, die haat, wantrouwen, verbittering zaait; die de ijdelheid, de zucht tot schitteren, het egoïsme, prikkelt en aanvuurt. Zij is het bovenal, die als een verderfengel rondwaart onder de arbeidende klassen, onder het eigenlijke volk; zij, die de werkloonen immer verlaagt, die den werkman het dagelijksch brood ontneemt, en hem en zijn gezin aan armoede, ellende, zonde en misdaad prijs geeft; zij, de gewetenlooze, de wreede en tyrannieke! Deze beschuldigingen zijn ernstig genoeg, en vormen een zonderling contrast met den eenstemmigen jubel, van de andere zijde over deze zelfde concurrentie aangeheven. Toch zouden wij wenschen, ze als ongegrond en onbillijk te mogen verwerpen; toch zouden wij wenschen, dat de vrije industrie, althans meer dan tot hiertoe, beantwoord had aan het ideaal, dat men zich van haar voorstelde: het ideaal eener algemeene welvaart, vrucht der inspanning en werkzaamheid van iederen individu. Maar, indien eene ernstige en onpartijdige beschouwing der hedendaagsche maatschappij de beschuldigingen, door den schrijver soms zoo hartstogtelijk uitgesproken, niet als ongegrond kan doen verwerpen, zoo zijn ze toch eenzijdig en onvruchtbaar. Eenzijdig, want de vrije mededinging is veeleer zelve eene noodzake-

lijke vrucht der geheele ontwikkeling onzes tijds, dan de bron dier ontwikkeling; zij is, op maatschappelijk gebied, de toepassing dier zelfde beginselen, die sedert zestig jaren, ook op staatkundig en godsdienstig gebied, meer en meer de wereld beheerschen en herscheppen. Haar dus bij uitsluiting, bij voorkeur, de armoede en ellende dezes tijds te wijten - die armoede en ellende, toch ook nalatenschap van vroeger dagen - is onbillijk; reeds daarom, dewijl het eerste en onmiddellijk gevolg der vrijmaking, op elk gebied, anarchie is, en dus ook de vrijmaking van den arbeid noodzakelijk bandeloosheid, anarchie, wanorde moest zijn. Die anarchie te overwinnen, te regelen en door eene organische, zelfstandige orde te vervangen, is de taak der vrijheid, die de heerschappij van uitwendig-dwingende, mechanische wetten vernietigend, daarvoor de vrijwillige gehoorzaamheid aan inwendige, met bewustzijn erkende wetten in de plaats stelt. De oude, kunstmatige organisatie van den arbeid - natuurlijke en aanvankelijk heilzame vrucht des tijds - is onherstelbaar verbroken, tegelijk met de geheele vroegere inrigting der maatschappij, verbroken, toen zij niet meer middel, maar doel, niet meer werktuig der ontwikkeling, maar klemmende boei was geworden; - en verbreking der eenheid, zelfzuchtig en louter zelfbedoelend streven van iederen individu, onbeteugelde mededinging tot elken prijs en met alle middelen, is in de plaats getreden. Dat zulk een staat van zaken, in zekeren zin, anormaal, voor zeer velen verderfelijk en doodelijk moet zijn, eene bron van zeer veel ellende en jammer, is onloochenbaar, en wordt ook zoo weinig ontkend, dat wij al die ziekelijke, treurige, ontrustende verschijnselen des tijds begrijpen onder een opzettelijk uitgedachten naam, den naam van pauperisme. Maar die kwaal is niet zoo op eens, als met den slag eener tooverroede, weg te nemen; en het zou een groote misslag, een groote misdaad zelfs zijn, om den wille eener enkele waarheid, die ons bij voorkeur treft, van een enkel beginsel, waarmede wij dweepen, elke andere waarheid en elk ander beginsel, voor zooverre zij de verwezenlijking van ons ideaal in den weg mogten staan, te loochenen en ter zijde te zetten. De Heer Kingsley, gelijk velen van zijne geestverwanten, vervalt in de inconsequentie, van twee elkander uitsluitende toestanden te gelijk te willen behouden. Aan de eene zijde eischt hij, en op stelligen, schier dreigenden toon, voor het volk volkomen burgerlijke en staatkundige gelijkstelling met de hoogere standen, onder den algemee-

nen naam van de aristokratie begrepen; en aan den anderen kant vordert hij van die aristokratie, dat zij het volk zal opvoeden, zal beschaven, voor gebrek en honger, voor verleiding en zedenbederf, zal beschermen; beklaagt zich, dat tusschen haar en het volk eene zoo wijde klove geopend is, en verwijt haar, met scherpte en bitterheid, de zonden en gebreken des volks. Nu, dit is onbillijk. Er was een tijd, dat de aristokratie grooten en onmiddellijken invloed op den toestand en het lot des volks uitoefende, ja, voor een deel, daarvan de verantwoordelijkheid droeg; het was, toen de mindere standen de eigenhoorigen of vasallen van den adel waren, en er tusschen die beiden eene betrekking bestond, die, nevens veel onbetwistbaar kwaad, ook veel onloochenbaar goed medebragt; eene betrekking, die, nevens veel grooteren en wederzijds erkenden afstand, tegelijk eene grootere, vrijere gemeenzaamheid, eene zekere aanhankelijke innigheid kweekte en bevorderde. Maar die toestand - hij moge dan beter of slechter dan de tegenwoordige zijn geweest - behoort wel gewis tot het verledene; de wederzijdsche betrekkingen van meester en slaaf, van vrije en eigenhoorige, van leenheer en vasal, zijn, in westelijk Europa, sinds lang opgeheven, en hebben plaats gemaakt voor een immer levendiger streven naar gelijkheid aller standen, voor de betrekking van burger tot burger, ondanks al de onvermijdelijke ongelijkheid van stand, talenten en fortuin. In eene bij uitnemendheid demokratische eeuw de eigenaardige voordeelen terug te wenschen van eene bij voorkeur aristokratische, zonder evenwel de beginselen en voordeelen der demokratie te willen opgeven - ziedaar, wat inconsequent en onvruchtbaar mag genoemd worden. Onvruchtbaar, want dit zijn toch in het eind al die bittere, hartstogtelijke uitvallen tegen de concurrentie, tegen mammonsdienst en kannibalisme, en wat niet al; onvruchtbaar, omdat de beschuldiger zelve niet weet, wat in de plaats van het veroordeelde stelsel zou moeten treden. En inderdaad, dat zou ook zeer moeijelijk te zeggen zijn. Wel spreekt de Heer Kingsley in het algemeen van gemeenschappelijken arbeid en vereenigingen van werklieden; wel plaatst hij lady Ellerton zelve aan het hoofd van zulk eene vereeniging van naaisters, - maar nergens ontwikkelt hij, met eenige bepaaldheid, zijne denkbeelden omtrent deze gewigtige vraag. Het is, omdat deze tegenstelling van gemeenschappelijken arbeid en vereenigingen van werklieden, tegenover de tegenwoordige vrije concurrentie, een

woordenspel is, en, zoodra zij ophoudt dit te zijn, eene vreeselijke tyrannie wordt. Immers, het zal in de praktijk wel op hetzelfde nederkomen, of verschillende personen, dan wel verschillende vereenigingen van personen, met elkander concurreren; zoodat alleen een volstrekt onderdrukken van alle concurrentie overblijft. Daarmede - verondersteld dat zoo iets in de tegenwoordige maatschappij mogelijk ware, wat niemand kan beweren - is evenwel terstond een monopolie gevestigd, dat, buiten eenigen twijfel, nog veel verschrikkelijker gevolgen zou hebben dan de tegenwoordige concurrentie. Dit dilemma - concurrentie of monopolie - ontgaan de socialistische schrijvers nooit; zij gevoelen dit zelve, en blijven daarom altijd in het onbestemde zweven, verliezen zich in uitboezemingen, dichterlijke fantaziën, bittere diatribes; - tenzij dan, dat zij stoutweg den knoop doorhakken, de werkelijkheid den oorlog verklaren en, nederwerpende wat hun in den weg staat, met zwaard en toorts en bijl, table rase maken voor hun op te rigten Icarie. Maar daarvoor is de Heer Kingsley, ondanks zijn toorn en verontwaardiging, te verstandig en te ernstig; daarom ook weet hij geen redmiddel aan de hand te doen voor de door hem zoo welsprekend geschilderde kwalen. Of zou, wat hij soms schijnt te verlangen, de regering moeten tusschen beiden treden, om den werkman te beschermen tegen de vrije mededinging, en zijne betrekking tegenover zijn meester te regelen? Maar de ondervinding heeft overvloedig geleerd, dat al zulke tusschenkomst doorgaans het tegenovergestelde uitwerkt van wat men beoogde; en dan, men bedenke wel, dat iedere bescherming gekocht wordt voor eene opoffering van vrijheid, en dat beiden - voldoende bescherming en volkomen vrijheid - niet te vereenigen zijn. Indien de regering deze onbedachte wenschen eens in ernst opvatte, en zich gereed maakte die maatregelen te nemen, die voor de verwezenlijking daarvan onvermijdelijk zijn, - hoe zou er, welligt uit den mond dier zelfde schrijvers, een kreet opgaan over dwingelandij, aanranding van heilige regten, schending der individuele vrijheid! Maar is het dan billijk, ten voordeele eener enkele klasse, ja van enkele individus uit die klasse, tegenover de andere standen der maatschappij, datgene te vorderen, wat men zelve de eerste zou zijn om te veroordeelen, indien het dien eenen beklaagden stand trof? Neen, al wat in dezen tijd door de regering voor het volk kan gedaan worden, is het wegruimen van

alle wettelijke hinderpalen, die de stoffelijke en zedelijke ontwikkeling des volks nog in den weg staan; het bevorderen en ondersteunen van al wat aan die ontwikkeling dienstbaar kan zijn; bovenal, het algemeen verspreiden van een waarachtig verlichtend en veredelend volks-onderwijs. Voor het overige berust het lot der mindere klassen vóór alles in hun eigen hand, en moeten zij leeren voor zich zelve te zorgen, van zich-zelve heil en redding te wachten, zich zelve een weg te banen in deze wereld, - in plaats van naar de boven hen geplaatsten lijdelijk op te zien, als naar eene aardsche voorzienigheid. Bedelen zij om bescherming, dat zij dan ook een meester erkennen; vorderen zij vrijheid, dat zij die waardig zijn en zich zelfstandig bewaren. De Heer Kingsley weet en gevoelt dit zelve ook; en telkens, wanneer hij niet door drift of medelijden wordt medegesleept, spreekt hij, hetzij door den mond van Sandy Mackaye of van lady Ellerton, hetzij door den mond van Alton Locke zelven, deze waarheden onbewimpeld genoeg uit. Ja, in de voorrede, aan de werkende klassen in Engeland gerigt, en geplaatst voor eene volksuitgave van zijn boek, in 1855 verschenen, komt de schrijver volkomen tot dezelfde erkentenis. ‘Uwe toekomst,’ zegt hij hun, ‘rust in uw eigen hand; laat, laat ze u niet ontsnappen;’ hij wekt hen op tot ernstig en eendragtig zamenwerken, niet om een altijd ongelukkigen strijd met hunne meesters aan te gaan, - maar om, aldus verbonden, te beter het hoofd te kunnen bieden aan de vele en onvermijdelijke bezwaren, van de tegenwoordige inrigting der maatschappij, bepaaldelijk voor de arbeidende klassen, onafscheidelijk. Hij vermaant hen, niet te luisteren naar de opruijingen en aanblazingen van demagogen en oproerpredikers, wier heerschappij op den 10^{den} April voor een goed deel onderging; - maar zich zelve de vrijheden van het charter waardig te maken, eer zij op de verleening van het charter aandringen, en nooit de groote les te vergeten, dat alleen hij, die weet te gehoorzamen, geschikt is tot regeren. Hij wekt hen op, blijmoedig en ernstig de taak te aanvaarden, die voor de hand ligt, en in afwachting der toekomst, hun pligt te volbrengen tegenover God en hun land, tegenover hen zelve en hun huisgezin; - ‘en dan,’ zegt hij, ‘als zij er rijp voor zijn, zal het charter komen, of wel, gelijk ik vertrouw, nog betere dingen dan het charter.’

Deze woorden klinken zeker geheel anders, dan de onstuimige kreten van den volksmenner of de dreigende vorderingen

van den communist; zij verplaatsen ons op een geheel ander gebied, en herinneren ons onwillekeurig aan de schoone uitspraak van Chalmers: de wereld is zoo ingerigt, dat, indien wij zedelijk-goed waren, wij ook uitwendig gelukkig zouden zijn. In zoo verre dus behelzen zij inderdaad een redmiddel - en wel het beste, het eenig-voldoende redmiddel - voor de verschillende kwalen dezes tijds; maar dit redmiddel is geen panacee, geen tooverformule, en brengt geen plotselinge genezing aan. Om deze zedelijke hervorming en omwenteling tot stand te brengen, is noch charter, noch constitutie, noch eenig stelsel voldoende, - maar, gelijk Alton ergens zegt, meer van den Geest Gods; - en is zij eenmaal tot stand gebragt, dan zal de vraag naar charters en constitutiën wel eene overtollige zijn geworden. Deze hervorming eischt de medewerking, de ernstige en opregte medewerking van alle standen der maatschappij, van de hoogere evenzeer als van de lagere; zij, nog meer dan de concurrentie, nog meer dan het pauperisme, is het groote, gewigtige vraagstuk onzes tijds, waarvan eene oplossing moet gevonden worden, eene oplossing van leven of dood. Wee, roept de dichter uit, wee hem, die den eeuwig-blinde den fakkel leent van 't hemelsch licht! Intusschen wordt de hand, de vroeger geboeide, steeds meer en verder uitgestrekt om dien fakkel te grijpen; intusschen spelen dien blinde, die toch geen blindgeborene is, allerlei verwarde en bedwelmende beelden en vormen voor het half geopend oog; en het wordt noodig, dringend noodig, hem de oogen voor goed te openen, opdat hij zich-zelven en anderen niet verderve. Welke wenschen men ook koestere, wat men ook hope of betreure, één ding is zeker: dat de oude band der maatschappij verbroken is, en dat een nieuwe stand, een tot dusver schier onbekende, zich gereed maakt om op zijne beurt zich te doen gelden en zijne plaats nevens de anderen in te nemen; - en, in naam van het zelfbehoud reeds, rust op de hoogere standen de dure verpligting, om dien opkomenden mededinger te leiden, te vormen, waarachtig te beschaven en te veredelen, opdat zij niet eenmaal in hem een woesten meester en zinneloozen verderver vinden, gelijk hij zich weleer toonde, bij den rossen gloed der toortsen en het flikkeren der guillotine. De kreet der armoede, de noodkreet om brood, die als een snijdende wanklank, vaak in onze beschaafde maatschappij, beschuldigend en waarschuwend opgaat, is voorzeker hartverscheurend en angstwekkend genoeg; - toch wordt daar bijwijlen, als de

verwijderde tusschenpoozende donder van een gistenden vulkaan, eene andere stem gehoord, vreeselijker en angstwekkender nog: de stem der wangunst, der bitterheid, der wrake, der begeerlijkheid; de woeste krijgskreet der armen tegen de rijken. Zal die stem tot zwijgen worden gebragt, zal die ontzettendste aller oorlogen worden verhoed, het zal niet alleen zijn door brood te geven aan den hongerige en een kleed aan den naakte; neen, maar bovenal door den in domheid, in on- of bijgeloof verzonkene, licht voor zijn geest, leven en troost voor zijn hart, te schenken; door den verdierlijkten slaaf zijner lusten waarachtig vrij te maken; door den armen het Evangelie te prediken, hun de broederhand te reiken en het broederhart te openen, en alzoo de ontbonden, de verstrooide, de in tallooze individualiteiten opgeloste maatschappij, met een nieuwen band van eenheid te omslingeren, tot een groot broederlijk gezin te herscheppen. En voorzeker, te midden van veel wat verontrust en bekommert, van veel wat wel geschikt is, om den lofzang over onzen vooruitgang lager te stemmen, is dit een verblijdend, een hoop- en troostvol teeken des tijds, dat zoo velen deze grootsche roeping begrijpen, dat zoo velen, met moed en zelfverloochening, met zelfopofferende liefde, met geduld en onvermoeiden ijver, met ernst en wijsheid, deze gewigtige taak aanvaarden. Ook hierin is dwaling en verkeerdheid: onverstandige ijver soms, tasten in den blinde, ongeduldig overijlen zeer dikwijls, dat van het uitgestrooide zaad dadelijk vrucht wil zien, en den tijd des oogstes, die langzaam rijpt, niet kan afwachten; ja, bekrompenheid, zelfzucht, eigenbelang misschien: - maar, ondanks dit alles, dat niet te vermijden is, ligt de hoop der toekomst, voor een groot deel, in dit ernstig streven naar opheffing der armen en waarachtige verbroedering van alle standen der maatschappij. De hoop der toekomst, ook voor Engeland. Gelukkig en begunstigd boven vele anderen, heeft het de staatkundige omwentelingen zegevierend doorgestaan of vreedzaam ten einde gebragt, en is het tot hiertoe bevrijd gebleven van het treurige lot der volken van het vasteland, om in sprongen en tegensprongen vooruit te gaan op de baan der ontwikkeling, maar mogt het rustig en ongestoord zijn majestueuzen gang vervolgen: een wonder en een voorwerp van benijding! Toch is Engeland niet vreemd gebleven aan de groote maatschappelijke beweging, de demokratische ontwikkeling onzes tijds, evenmin als het ooit vreemd bleef aan eenige bewe-

ging in de wereldgeschiedenis. Integendeel, het schijnt veeleer geroepen, ook in dit opzigt, de eerste onder de volkeren te zijn, en de ontsluijering van het geheimzinnig raadselwoord, dat nog altijd boven ons zweeft, te vinden. Voor Engeland, met zijne reusachtige industrie, met zijn wereldomvattenden handel, met zijne scherpe maatschappelijke contrasten, zijn anachronismen en anomaliën, met zijn millioenen fabriekarbeiders en proletariërs, is de vraag van het pauperisme, in zijn ruimsten omvang, eene levensvraag. En ook nu weder verdient de engelsche aristokratie, als ligchaam, den haar reeds dikwerf geschonken lof, dat zij haar tijd en haar roeping begrijpt, en er zich met lust en liefde en zelfopoffering aan wijdt. De Heer Kingsley - voorwaar geen hoveling of vleijer der grooten - erkent dit volmondig in zijne reeds vermelde voorrede: ‘Het is buiten allen twijfel,’ zegt hij, ‘dat de gegoede klassen in Engeland, sedert 1848, alle maatschappelijke vragen, met eene mate van ernst, eerlijkheid en welwillendheid, hebben ter harte genomen, als sinds de dagen der Tudors niet gezien was; en dat er heden ten dage honderden en duizenden “heeren en dames” in Groot-Brittannië zijn, die zeggen: Toon ons wat wij doen moeten, om den werkman regt te laten wedervaren, en wij zullen het doen, het koste wat het wil.’ - In geen land ter wereld is dan ook in de jongste tijden, zoo voor als na 1848, zooveel gedaan, om in de verschillende, ligchamelijke en geestelijke, behoeften des volks te voorzien; in geen land bovenal is de medewerking van allen, ook der aanzienlijkste standen, aan de beschaving en opheffing der arbeidende klassen, zoo algemeen, zoo veelomvattend en ijverig. In dit opzigt is ook Alton Locke een merkwaardig verschijnsel, een veelbeduidend teeken. De werkende klassen hebben uit dit boek veel kunnen leeren: de socialistische stellingen, de declamatiën tegen regering, adel en geestelijkheid - hoe verkeerd en afkeurenswaard ook - vinden in het werk zelf hunne wederlegging; uit den mond van Sandy Mackaye, van lady Ellerton, uit den mond en de geschiedenis van den held zelven - hun eigen niet gevleid beeld - kunnen zij vernemen welke de ware, de eenige weg voor hen is, om in het bezit dier regten en vrijheden te geraken, waarop zij eenmaal aanspraak zullen kunnen maken; - en voor het gezond verstand en den praktischen zin van het engelsche volk zal de ernstige les zeker niet geheel vruchteloos zijn geweest. Maar ook voor de hoogere

standen viel hier veel te leeren: zij zagen, welk een afgrond van jammer en ellende onder hunne voeten gaapte; welke booze geesten en verleidende demonen daar rondwaarden onder die opeengehoopte, verwaarloosde, uitgehongerde menigte; welke inwendige gevaren het schitterende, magtige, beschaafde Albion bedreigden; welk een akelige kanker die koninklijke gestalte doorwoelde - en voor hen is de les niet vruchteloos geweest. Dit boek, radikaal en conservatief, socialistisch en ernstig, godsdienstig, revolutionair en innig-vroom; dit boek, vol contrasten en tegenstrijdigheden; dit wonderlijk, aangrijpend boek, zoo geheel de zaak des volks toegedaan en toch zoo zonder verschooning voor de zonden en dwaasheden des volks, - is een merkwaardige getuige van den eigenaardigen geest der demokratische beweging in Engeland. Om dit ten volle te beseffen, denke men zich deze geschiedenis verhaald door een franschen socialistischen romanschrijver, of liever, legge men dit boek naast de werken van Eugène Sue of George Sand - en het karakteristiek, het radikaal onderscheid zal wel spoedig in het oog springen. Zoolang de socialistische literatuur nog haar roem zoekt in het schilderen van karakters als dat van Sandy Mackaye en lady Ellerton; zoolang de praktische wijsheid, de onbuigzame eerlijkheid, de onverdoofbare vrijheidszucht van den een, en het diep godsdienstig gevoel, de edele verlichte denkwijze, de zelfopofferende liefde der andere, nog voor duizenden in alle standen der maatschappij ernstige waarheid zijn - zoolang behoeft Engeland noch den triomf van het communisme, noch de zegepraal der roode republiek of van het militair despotisme te vreezen. Is dan het groote vraagstuk onzes tijds ook dáár nog niet opgelost; zullen wij, aan de hand van onzen begaafden schrijver, ook in hooger standen nog menig ontrustend verschijnsel, menige verkeerde rigting opmerken, - toch durven wij, bij een blik op de toekomst van dat groote en edele volk, met den stervenden Alton, een lied der hope en des vertrouwens op de lippen nemen en met hem den ‘Goeden Tijd’ begroeten, die komt, als de crisis dezer dagen, de zuiverende en louterende, maar ook de schokkende en ontbindende crisis, zegevierend zal zijn doorgestaan, en de nieuwe maatschappij zich uit de verwarring van het heden zal hebben losgemaakt en haar rijk gevestigd.

J. MARGADANT.

(*Het slot in een volgend nommer*.)

Natuurkundig onderzoek van Neêrlandsch Indië.

1. Natuurkundig Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië, uitgegeven door de Natuurkundige Vereeniging, 8°.
2. Acta Societatis Scientiarum Indo-Neerlandicae, Voll. I-II. 1856 et 1857. 4°.
3. Reis naar het Oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel, in het jaar 1821; door C.G.C. Reinwardt. Uit zijne nagelaten aanteekeningen opgesteld, met een levensberigt en bijlagen vermeerderd, door W.H. de Vriese. Met 19 platen. Uitgegeven van wege het K. Instituut voor TaalLand- en Volkenkunde van Ned. Indië, te Delft. Amsterdam, bij Frederik Muller. 8°. 646 blz.

De ‘Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië’ behoort tot de verblijdende teekenen des tijds, en ik geloof niet te dwalen, wanneer ik hare stichting als het begin beschouw van een nieuw tijdvak der natuurstudie in Indië. Altoos toch werd het meeste verrigt door mannen, die in die gewesten langeren tijd waren gevestigd, terwijl de wetenschappelijke expeditiën in den regel slechts fragmenten konden leveren uit de verschillende takken der wetenschap.

De Nederlandsche Regering heeft schatten besteed aan natuurkundige zendingen en expeditiën. Na veel teleurstelling was het haar niet zeer envel te duiden, dat zij besloot een einde te maken aan de natuurkundige Commissie, belast met nasporingen in de O.I. Koloniën, en de ruime subsidiën niet meer te verleenen tot de uitgave van prachtwerken, die, op het effect berekend, den schrijver met vorstelijke gunstbewijzen overladen, maar der wetenschap niet dat resultaat leveren, dat zij billijk verlangen

kan. Ook hier is het waar gebleven, dat de groote resultaten der wetenschap niet door hare officiële beoefening worden verkregen. De mannen, die het talent bezitten tot natuurkundig onderzoek, die er de opofferingen voor over hebben, welke er onafscheidelijk van zijn, moeten zich zelf doen kennen, en de ondersteuning van dezulken is het, waartoe een verstandige regering zich bepalen moet. Daarbij staat mij Dr. Junghuhn voor den geest, die aanvankelijk onder ongunstige omstandigheden met volhardenden ijver Java en Sumatra onderzocht en in zijne reisbeschrijvingen ons meer van die schoone eilanden deed kennen dan alle natuurkundige Commissiën en Expeditiën te zamen hadden opgeleverd. Die man verdiende en verkreeg toen den sterkeren bijstand der indische regering, en zoo als zijne latere werkzaamheid bewezen heeft, was die bijstand nuttig besteed. De ijverige Teysmann heeft voor de kennis van de Flora van den indischen archipel gewigtige bouwstoffen geleverd, in den vrijen tijd, die hem in de betrekking van Hortulanus overbleef. Ook hij werd door opregte liefde voor de zaak, en niet enkel door een officieël mandaat gedreven. Schitterend zijn in dien zin de nasporingen van Dr. Bleeker, die, bij de ambtsvervulling van Officier van Gezondheid, uitgebreide nasporingen begon over de visch-fauna der indische wateren, waardoor honderdmaal meer is bekend geworden, dan door alle vroegere Zoölogen, die Indië hebben bezocht, of die in Europa de Musea onder zich hebben, geleverd werd.

Tot regtvaardige beoordeeling moet men echter hierbij op het verschil letten tusschen den vroegeren en tegenwoordigen toestand in Indië. Thans bevinden zich daar onderscheidene jongere mannen, wier studie aan de natuurwetenschappen innig verbonden is, en die, beter onderwezen, dan in het nog kort verledene, geheel voorbereid zijn, om, of uit eigen aandrift, of door eene meer bepaalde opwekking daartoe, zich aan de beoefening van dezen of genen tak van natuurstudie toe te wijden, zoo als de Officieren van Gezondheid, Apothekers, Bergbouwkundigen, ambtenaren voor de Boschkultuur, enz. Bij de restauratie van het Nederlandsch gezag in Indië, was dit geenzins of in verreweg geringere mate het geval; de mannen, die tot natuurkundig onderzoek in staat waren, moesten uit Europa derwaarts worden gezonden. Het zwaartepunt dier werkzaamheid was in Europa gelegen, de resultaten werden in Europa bekend of in nederlandsche Musea en Herbaria begraven. -

Dat tijdvak schijnt zijn einde te hebben bereikt, en wij bemerken eene emancipatie der natuurwetenschap in de Kolonie, die het kenmerk draagt van zelfstandige en krachtige ontwikkeling, en die wij derhalve met vreugde begroeten. - Een blik op de voortbrengselen dier werkzaamheid zal dien toestand meer van nabij doen kennen.

Het *natuurkundig Tijdschrift*, het eerste resultaat van deze nieuwe werkzaamheid, is reeds tot het veertiende deel gevorderd, en bevat talrijke Verhandelingen over alle vakken van natuurkennis en waarnemingen, gedaan in de meest verschillende deelen van den Archipel. In eene enkele aflevering (5 en 6 van het XIII^{de} deel of III^{de} deel der derde serie), de laatste die mij bekend werd, vindt men de navolgende verhandelingen:

1. Over het begrip en den omvang eener Flora Malesiana, door H. Zollinger.
2. Descriptiones Specierum piscium javanensium novarum vel minus cognitarum diagnosticae, auct. P. Bleeker.
3. Bijdrage tot de kennis der ichthyologische fauna der Sangieilanden, door P. Bleeker.
4. Verslag van eene nieuwe verzameling visschen van Bantjan, door P. Bleeker.
5. Verslag omtrent eenige vischsoorten van Timor-koepang en Timor-delhi, door P. Bleeker.
6. De tabaschir van Java (Singkara der inlanders), beschreven en onderzocht door D.W. Rost van Tonningen.
7. Bijdrage tot de kennis der Arachniden van den indischen Archipel, door C.L. Doleschall, met 2 platen.
8. Berigten over de vergaderingen der Vereeniging,

Eindelijk korte berigten van verschillenden, in den regel belangrijken inhoud - over vulkanische verschijnselen in den indischen Archipel, - over de verrigtingen van de ingenieurs van het mijnwezen, - over de verrigtingen van de geographische ingenieurs, - over het voorkomen van tijgers en olifanten op Sumatra, - over eenige reptiliën van Sumatra, Borneo, Bantjan en Boero, - over vischverzamelingen uit verschillende gedeelten van Java, - het Gouvernementsbesluit omtrent handschriften en verzamelingen van ambtenaren, - over de oprigting van een Museum der Vereeniging, - en Personalia.

Met voordacht vermeld ik den inhoud volledig, ten einde den lezer te overtuigen, dat de natuurstudie in Indië in alle rig-

tingen resultaten oplevert. Het eerste opstel, van den Heer Zollinger, handelt over het geographische en botanische begrip der Flora van den maleischen archipel, met eenen blik op de door mij uitgegeven Flora van Nederlandsch Indië. De S. trekt uit dien titel het gevolg, dat ik hoofdzakelijk de politieke grens van het nederlandsch gezag bedoeld had, en zag welligt voorbij de natuurlijke omgrenzing in de voorrede toegelicht, en volgens welke het voor mijnen arbeid gestelde gebied alle Sunda-eilanden, de Molukken, Nieuw-Guinea en de kleinere nabij liggende eilandgroepen omvat, en dat ik slechts bij uitzondering somtijds deze grenzen wilde uitstrekken tot op de Philippijnsche eilanden en het Schiereiland van Achter-Indië. In die opvatting meen ik van den op dit gebied zoozeer ervaren schrijver niet te verschillen. Mijne latere nasporingen hebben mij meer en meer in de overtuiging bevestigd, dat binnen die grenzen een natuurlijk botanisch gebied bevat is, in tegenstelling tot de vegetatie van Voor-Indië met Ceylon van de eene zijde, en die van Cochinchina en Zuid-China van de andere zijde. Het eigenlijk Achter-Indië, vooral Malakka, schijnt zich geheel met het gebied van Archipelagisch Indië te verbinden. Bij nader onderzoek moet dit groote gebied in onder-afdeelingen gesplitst worden, tot wier scherpe begrenzing echter de genoegzame waarnemingen ontbreken, zoodat men slechts in algemeene trekken deze verscheidenheid van den plantengroei kan aanduiden; een onderwerp, hetwelk ik mij voorstel in eene Verhandeling over de vegetatie van Sumatra nader toe te lichten. De Heer Zollinger stelt 5 dergelijke onder-afdeelingen of botanische groepen, 1°. *Borneo*, 2°. het westelijke, *maleische rijk*, Sumatra en Malakka, 3°. het zuidelijke, *Soendasche* rijk, *Java* met de kleine Soenda-eilanden, 4°. het oostelijke rijk, dat der *Molukken, Celebes* met al zijne eilanden, tot aan Nieuw-Guinea, 5°. het noordelijke, *Philippijnsche* rijk, de Philippijnen tot aan Formosa. - Dat Borneo daarbij als een *centraal-land* zou moeten beschouwd worden, durf ik vooralsnog niet gaaf toestemmen. Ook schijnt het, dat men niet te veel aan de meening moet hechten, dat de vegetatie over elk der grootere eilanden gelijkvormig is. Het oostelijk gedeelte van Java verschilt bijv. in vele opzigten van West-Java. Ten opzigte van Celebes schijnt een dergelijk verschil te bestaan, dat welligt niet enkel van de verscheidenheid van den bodem en de weêrsgesteldheid kan worden afgeleid, maar in verband moet beschouwd worden met veranderingen van de

grenzen tusschen land en water, na den oorsprong of de immigratie der tegenwoordige vegetatie.

De Heer Bleeker geeft in zijne Verhandeling over nieuwe vischsoorten een overzigt van de geschiedenis dier nasporingen, en verbindt daaraan breedvoerige beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende soorten. - Van de Sangi-eilanden ontving de Heer Bleeker door den Heer Jansen, Resident van Manado, 133 soorten, terwijl tot dusver geen enkele visch uit die streken bekend was. Drie of vier soorten daarvan waren geheel nieuw voor de wetenschap. Van Bantjan deelden de Heeren Goldmann, Gouverneur der Molukkos, en Bernelot Moens belangrijke verzamelingen mede; 113 soorten worden daarvan vermeld. - Van Timor, door de HH. Goldmann en Hoenig gezonden, worden 41 soorten opgeteekend.

De Heer Rost van Tonningen onderzocht de bekende steenconcrementen in de Bamboe, die sedert lang als *tabashir* bekend zijn, en verrijkte daardoor de planten-physiologie met de eerste goede analyse dier stoffe.

De bijdrage van den Heer Doleschall tot de kennis van de *Arachniden* toont het nut aan, dat het onderzoek op de plaats zelve oplevert. Deze moeijelijk te bewaren en snel verkleurende spin-soorten toch werden, in vergelijking met andere afdeelingen der lagere dieren, het minst onderzocht en kunnen, zoo als de S. zegt, nog altoos als de paria's in de Zoölogie beschouwd worden. De Heer D., tijdens zijn verblijf te Batavia, door den Voorzitter der natuurkundige Vereeniging, Dr. Bleeker, daartoe aangemoedigd, begon deze dieren te verzamelen en te onderzoeken, en levert ons thans de belangrijke uitkomsten van dien arbeid. Als nieuwe worden beschreven: Phalangium amboinense, Telyphonus seticauda, Tegenaria argentata, Theridion miniaceum, Pholeus sisyphoides, Tetragnatha serra, T. rubriventris, Ariadne (een nieuw geslacht der Aranina) flagellum, Epeira Walckenaeri, E. penicillum, E. imperialis, E. crenulata, E. striata, E. trifasciata, E. radja, E. moluccensis, E. unicolor, E. manipa, E. punctigera, E. orichalcea, E. coccinea, E. thomisoides, Plectana brevispina, P. Bleekeri, P. Sturii, P. centrum, P. argoides, Olios mygalinus, O. malayanus, O. javensis, O. lunula, Thomisus amboinensis, Sparassus psittacinus, Sphasus striatus, Attus alfurus, A. cornutus, A. obisioides. Eenige afbeeldingen helderen de beschrijvingen van sommige dezer talrijke nieuwe soorten op.

De verslagen van de gehouden *vergaderingen*, beknopt en zaakrijk, vrij van woordenpraal en noodeloozen omhaal, doen ons eenen blik werpen op de wijze, hoe de natuurkundige vereeniging hare werkzaamheden drijft, hoe zij over de geheele uitgestrektheid van den Archipel overal de kundige en belangstellende mannen opspoort, opwekt en aan hare werkzaamheden doet deel nemen, uit de verstrooide krachten een groot en krachtig geheel zamenstelt, en zich aan geleerden en geleerde genootschappen in Europa en op andere punten der aarde heeft aangesloten.

Onder het opschrift: ‘Berigten van verschillenden aard,’ wordt in de eerste plaats een overzigt gegeven van de vulkanische verschijnselen in den indischen archipel. - Waar deze verschijnselen zoo veelvuldig en bijkans aanhoudend plaats hebben, is de opteekening daarvan door tijdgenooten en ooggetuigen hoogst wenschelijk, en levert bouwstoffen voor eene latere volledige geschiedenis en meer grondige kennis van deze merkwaardige werkingen in de vaste korst der aarde. - In een kort overzigt worden de verrigtingen van de ingenieurs voor het mijnwezen in Nederlandsch Indië vermeld, die thans vooral betrekking hebben tot Borneo. Ook de werkzaamheden der geographische ingenieurs worden hier besproken. - Daarna wordt het voorkomen van olifanten en tijgers op Borneo vermeld, eene lijst medegedeeld van reptiliën van Sumatra, Borneo, Bantjan en Boero, alsmede van de jongste ichthyologische ontdekkingen.

Vergelijkt men nu deze aflevering van het Tijdschrift met soortgelijke in Europa uitgegeven, dan staat het in wetenschappelijk gehalte niet achter, ja, wat het getal van nieuwe zaken betreft, zal het de meesten overtreffen. Ongetwijfeld sticht dan het genootschap door de uitgaaf van dit Tijdschrift groot nut voor de wetenschap, en dat de regte weg is ingeslagen, kan men uit de daarmede gepaard gaande ontwikkeling afleiden. Niet alléén dat nu de verstrooide waarnemers en onderzoekers zich om een middenpunt scharen, elkander opwekken en voorlichten, ook bij personen, die geene bepaalde oefenaars dier studie zijn, vindt dit streven bijval en geldelijke ondersteuning, en breidt het genootschap met ieder jaar zijne werkzaamheid uit. Reeds worden de grondslagen gelegd voor de stichting van een indisch Museum en begon men de uitgave van grootere *Verhandelingen*, onder den titel: ‘Acta Societatis Scientiarum Indo-Neêrlandicae,’ waarvan reeds twee lijvige 4to deelen het licht zien.

‘Na een ruim zesjarig bestaan,’ aldus leest men in het voorberigt van het eerste deel, ‘waarin de natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië met rasse schreden zich heeft ontwikkeld, en waarin niet minder dan elf lijvige boekdeelen van haar Tijdschrift zijn gepubliceerd, is de Vereeniging gekomen tot een standpunt, waarop het niet meer mogelijk is, door het Tijdschrift alleen openbaar te maken de talrijke en omvangrijke Verhandelingen, door verschillende natuurkundigen haar aangeboden. De Vereeniging heeft dien ten gevolge besloten tot de uitgave van afzonderlijke bundels Verhandelingen, in welke zullen worden opgenomen die bijdragen en memoriën, welker omvang en zuiver wetenschappelijke inhoud ze minder geschikt maken voor eene opname in het Tijdschrift, welks geregelde en spoedige verschijning daardoor ook nu en dan reeds is vertraagd geworden.’ - ‘De steeds toenemende belangstelling in de werkzaamheden der Vereeniging is ook nu weder gebleken, doordien alle Leden zich bereid hebben getoond, de bundels Verhandelingen te ontvangen tegen den vastgestelden inteekeningsprijs van 25 cents per vel druks, terwijl bovendien meer dan 100 ingezetenen van Nederlandsch Indië, niet tot het lidmaatschap der Vereeniging behoorende, de uitgave der Verhandelingen wel hebben willen ondersteunen, door zich insgelijks als inteekenaren te doen inschrijven.’ - Waarlijk, zooveel werkzaamheid en zooveel belangstelling en bijstand kunnen aan het moederland als voorbeeld tot navolging worden voorgehouden!

In het eerste deel nu deelt de Heer H. Zollinger talrijke botanische waarnemingen mede over de soorten van het geslacht *Rottlera*, en treedt daarbij in vele leerzame beschouwingen omtrent de moeijelijke orde der Euphorbiaceae en beschrijft meerdere nieuwe aan R. verwante geslachten en soorten. - De Heer Bleeker levert beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende *vischsoorten* van Amboina, op zijne reis, in het gevolg van den Gouverneur-Generaal in 1855, verzameld, en besluit met een overzigt van alle tot dusver bekend geworden amboinesche visschen, ten getale van 560! en waaraan in een bijvoegsel nog 64 worden toegevoegd. - In eene tweede, niet minder uitgebreide en met evenveel zorg bewerkte Verhandeling levert deze onvermoeide geleerde beschrijvingen van nieuwe of weinig bekende *vischsoorten* van Manado en Makassar, op dezelfde reis verzameld, en verbindt daaraan een overzigt over alle tot dusver van Celebes bekend geworden soorten, 622 in getal. De

nieuwe soorten worden ook nu weder breedvoerig beschreven. - Tot de botanische Verhandelingen behooren de ‘Observationes de Filicibus,’ door J.K. Hasskarl, die te meer onze aandacht verdienen, daar zij naar het leven zijn ontworpen en bijzonder zeldzame soorten van boomvarens betreffen, en verder onder den titel van ‘Retzia’ breedvoerige beschrijvingen van gewassen in 's Lands Plantentuin te Buitenzorg.

Het 2de deel wordt geopend met eene ‘Bijdrage tot de nadere kennis van het geslacht Collocalia,’ welk vogelengeslacht vermaard is door den bouw van het nest en de bekende eetbare vogelnestjes levert. Op Java komen daarvan 2 soorten voor, *C. esculenta* en *C. nidifica*. De vraag omtrent de juiste plaats in het ornithologische stelsel was tot dusver niet beslist. Door een naauwkeurig anatomisch onderzoek komt de schrijver dezer belangrijke bijdrage, Dr. A. Bernstein, tot de conclusie, dat het geslacht Collocalia de meeste overeenkomst heeft met de familie der *Cypselidae*, en dat de verwantschap tot de zwaluwen slechts schijnbaar is. Op de bijgevoegde plaat worden het borstbeen en opperarmbeen, alsmede de door Dr. B. tevens ontdekte *Acarus Collocaliae*, die in groote menigte in het de wortels der groote slagaderen (anonyma, subclavia dextra en sinistra, carotis en pulmonalis) omgevende celweefsel leeft. - Breedvoerig is het ‘Verslag van de geodesische triangulatie der residentie Banjoemas,’ door de Heeren G.A. de Lange en Dr. J.J. van Limburg Brouwer. Deze metingen, in Cheribon begonnen, later door de Preanger-regentschappen in westelijke rigting voortgezet tot Batavia, moesten thans oostwaarts van dat gewest worden vervolgd. De Heer de Lange, die de beschrijving heeft opgemaakt, deelt daarbij ook bijzonderheden mede omtrent de gesteldheid van die landstreek, de verschillende kulturen, enz. Daarna volgt het *geodesische nivellement* van dezelfde residentie. - Dr. P. Bleeker geeft een ‘Conspectus Specierum piscium moluccensium hucusque cognitarum,’ in vorm van tabellen, waarin de uitkomst der vroegere nasporingen is zaamgevat, en waaruit blijkt, dat thans 906 soorten van den molukschen Archipel bekend zijn. - Dat de Heer Bleeker zijne nasporingen niet enkel bij visschen bepaalt, blijkt, uit de in dit deel opgenomen Verhandeling: ‘Recherches sur les Crustacés de l'Inde archipélagique.’ De eerste afdeeling daarvan is toegewijd aan de *Décapodes oxyrhinques*. Rumphius was de eerste, die in de Amboinsche Rariteitkamer eenige soorten van die groep deed kennen. Onbeduidend is wat Va-

lentijn (in zijne ‘Beschrijving van Oud- en Nieuw-Oost-Indiën’) en Rénard aan deze kennis toevoegden. Ook de nieuwere schrijvers, Milne Edwards, Guerin de Méneville, Adams en White hebben de kennis van de Decapoden slechts weinig uitgebreid. De Heer Bleeker beschrijft thans de soorten van zijne verzameling, waaronder zich onderscheidene nieuwe bevinden. - In de tweede afdeeling der Verhandeling zijn de *Isopodes cymothadiens* opgeteekend, en worden op gelijke wijze onderscheidene nieuwe soorten beschreven. Twee weluitgevoerde lithographische platen dienen tot opheldering der beschrijvingen en verhoogen niet weinig de waarde van deze belangrijke Verhandeling. - In de ‘Tiende Bijdrage tot de kennis der ichthyologische Fauna van Borneo’ beschrijft Dr. Bleeker visschen van de rivieren Barito, Kahajan en Kapoeas, verzameld door de Officieren van Gezondheid de Heeren C. Helfrich en E.F.J. van Koppen en D. Sigal. Deze verzamelingen (zegt Dr. Bl.) hebben gedeeltelijk eene bijzondere waarde, hetzij door de nog onbeschrevene soorten, welke zij bevatten, hetzij door de plaatsen, van welke zij afkomstig zijn. Zoo bezat men tot nog toe zelfs niet de geringste kennis van de visschen van den Kahajan-stroom, welke eenige mijlen westelijk van den Barito-stroom of de rivier van Bandjermasin, zich in zee ontlast, en evenmin bezat men tot nog toe eenige kennis van de visschen, welke in de ver van zee verwijderde gedeelten der Kapoeas voorkomen, van waar de Heer Sigal, kort geleden nog te Sintang geplaatst, mij eenige soorten deed geworden. - Een overzigt van alle tot dusver bekend geworden visschen van Borneo, in vorm van tabellen, is aan de Verhandeling toegevoegd, die verder de beschrijving der nieuwe soorten bevat. - Op gelijke wijze is de ‘Achtste (zeer uitgebreide) Bijdrage tot de kennis der Vischfauna van Amboina’ bewerkt. Deze visschen waren afkomstig van bezendingen van den Jhr. Goldmann, Gouverneur dier eilanden en vooral uit de groote verzamelingen van den Heer D.S. Hoedt, Secretaris van het Gouvernement aldaar. De Heer G.L.J. van der Hucht was daarvan eigenaar geworden en stond haar met ‘de meest belangelooze welwillendheid’ aan den Heer Bl. tot onderzoek af. Door deze bijdrage klimt het cijfer der Amboinesche visschen tot 780!

Tot de wenschen. die gedurende een tal van jaren onvervuld bleven, behoort de openbaarmaking van Reinwardt's ‘Reizen en natuurkundige nasporingen op Java, Celebes en dc Moluksche eilanden.’ Geene zaak is welligt op het gebied van het natuurkundig onderzoek van Nederlandsch Indië meer besproken en geene het onderwerp geweest van meer gissingen omtrent de eigenlijke oorzaak van het niet-verschijnen, geene aan scherper verwijt van de zijde der openbare meening of der regering bloot gesteld geweest dan deze. - Geen wonder ook, wanneer men een oog slaat op de ontzettende verwachtingen, die men daarvan reeds koesterde en in proza en poëzij ontboezemde, nog voordat de reis was begonnen, of wanneer men in aanmerking neemt de ontzettende geldsommen, die de Regering daarvoor gereedelijk toestond, en zeer zeker ook voor de uitgave had willen toestaan. Het is geenzins mijn doel thans die klagten of verwijten voort te zetten, maar ik wil slechts in het voorbijgaan aanstippen, dat deze algemeene teleurstelling niet aan ééne als het ware toevallige oorzaak moet worden toegeschreven, maar het gevolg was van meer dan eene zamenwerkende omstandigheid. Op Reinwardt rustten tijdens zijn verblijf in Indië te vele en te verschillendsoortige werkzaamheden, zoo als regeling van allerhande onderwijs, geneeskundige zaken, enz., om zich onverdeeld aan het veelzijdig onderzoek der natuur te kunnen toewijden. Oppervlakkigheid en onvolledigheid moesten daarvan het eerste gevolg zijn. Welligt waren zijne ligchaamskrachten ook niet geheel toereikend om het onderzoek tot de uiterste grenzen voort te zetten. Bovenal echter verdient aangemerkt te worden, dat een zoo omvattend onderzoek, hetwelk de Geographie, Oreographie, Geognosie, Mineralogie, Climatologie, Botanie, Zoölogie en Ethnographie zou omvatten, en tot de toepassing op landbouw en andere ontwikkeling moest leiden, voor éénen man veel te veel is en kundige assistenten overnood-zakelijk maakt. Reinwardt had meer préparateurs en teekenaars bij zich dan eigenlijke beoefenaars der wetenschap. - In Europa teruggekeerd, was Reinwardt, als een tweede Humboldt voor de Oostersche landen, het voorwerp der algemeene bewondering, voordat nog iets van hem was uitgegaan. In dien tijd was het reizen van natuurkundigen naar verre landen nog eene zeldzaamheid en trok veel meer de aandacht dan thans, nu die voorbeelden meer alledaagsch zijn geworden. Reinwardt's goedhartigheid was oorzaak, dat hij van het geheel zijner verzamelingen;

dat onverbroken had moeten blijven, aan allerhande geleerden, die zich met speciale studiën bezig hielden, voorwerpen afstond, aan dezen varens of palmen, aan genen paddestoelen en mossen, aan anderen weêr afbeeldingen en beschrijvingen van diersoorten, enz., zoodat de belangrijkheid van hetgeen hij zelf zou publiceren met iederen dag verminderen moest. Onderwijl maakten de natuurwetenschappen reuzenschreden, die Reinwardt zelf, bovendien overladen met academisch onderwijs en de tijdverslindende pligtplegingen, welke aan het lidmaatschap van vele geleerde genootschappen verbonden zijn, welligt niet in alle rigtingen volgen kon, en die de methode van zijn onderzoek in Indië dagelijks meer en meer deden verouderen. Voegt men daarbij de klimmende jaren en de daarmede toenemende angstvalligheid, dan geloof ik een juisten blik te werpen in de oorzaken van zijn voor velen oṅverstaanbaar stilzwijgen. Hij zelf liet de gedachte, van althans iets uit te geven, nimmer geheel varen, maar ik geloof dat dezelfde gedachte hem als een booze geest vervolgde, en elke verontschuldiging tot uitstel hem welkom was. Onder deze omstandigheden konden Reinwardt's vrienden er hoogstens op aandringen eenige specialiteiten, die daarvoor vatbaar waren en nog eenig belang opleverden, te publiceren, maar wie het opregt met hem meende, kon op eene algeheele uitgave niet aandringen. - Na den dood van den Heer R. hebben de erven de wetenschappelijke nalatenschap aan de Regering aangeboden, onder voorwaarde, dat zij zou worden neêrgelegd in den Hortus te Leiden, om te dienen tot uitbreiding van kennis, en in 't bijzonder, opdat door den Heer de Vriese datgene zou worden aan het licht gebragt wat tot bevordering der wetenschap en tot handhaving van den roem des overledenen zou kunnen dienen. Op grond daarvan heeft de Heer de Vriese Reinwardt's ‘Reize naar het oostelijk gedeelte van den Indischen Archipel,’ in 1821 gedaan, door tusschenkomst van het Kon. Instituut voor Taal-, Land- en Volkenkunde, te Delft, uitgegeven. Wij lezen in de Voorede, dat ook deze poging om Reinwardt's ontdekkingen aan het licht te brengen, niet vrij was van tegenspoed. Wat de Heer de Vriese wilde volbrengen, werd na diens vertrek naar Java, door Dr. Pijnappel, Secretaris van genoemd Genootschap, ten uitvoer gebragt. ‘Zij, die de uitgaaf van Reinwardt's Journaal met belangstelling verbeidden, wisten toen nog niet, dat het ongelukkig gesternte, waaronder die reis, ik wil niet zeggen werd gedaan, maar waaronder hare

beschrijving werd opgesteld, en dat, na bijna veertig jaren de openbaring daarvan te hebben tegengewerkt, eindelijk zijnen invloed scheen verloren te hebben, nog in de missie van den Heer de Vriese blijken zou zijn deel te hebben gehad.' De Heer P. deelt vervolgens mede, dat terwijl de Heer de Vriese de uitgaaf niet zóó volbragt, als het Instituut dit verlangd en vooraf bepaald had, men die uitgave heeft teruggenomen, en de nadere bewerking aan hem heeft opgedragen. De Heer P. heeft die taak met groote zorg volbragt en talrijke aanteekeningen, die veelal tot latere ontdekkingen betrekking hebben, er bijgevoegd. De platen, die voor de eerste uitgave reeds bewerkt waren, zijn bij deze nieuwe uitgave gevoegd. Treurig is daaromtrent op bl. 643 te lezen, dat het van onderscheidene dier afbeeldingen niet zeker is, wat zij moeten voorstellen.

Het lijvige octavo-deel dan, dat ook typographisch zeer goed is uitgevoerd, bevat behalve de genoemde reize nog de levensbeschrijving van den waardigen Reinwardt, opgesteld door den Heer de Vriese, waarin de officiële bescheiden en besluiten ter zake van Reinwardt's zending naar Indië worden medegedeeld. Daaronder is zeer lezenswaard de optelling der punten, die hem, bij wijze eener instructie, bepaaldelijk tot onderzoek werden aanbevolen, en waardoor men zich overtuigen kan, dat het toenmalig Gouvernement niet enkel zuiver onderzoek der natuur bedoelde, maar industrie, handel, statistiek tevens op het oog had. In Indië zelf werd dat verbazend veld voor Reinwardt's werkzaamheid nog vergroot, doordien de Gouverneur-Generaal de organisatie van lager en middelbaar onderwijs, de oprigting van militaire scholen en telkens weder andere zaken aan hem opdroeg. Ook de geneeskundige dienst moest worden geregeld, en die regeling was weder het werk van Reinwardt. - Niets is meer klaarblijkelijk, dan dat men in Indië van Reinwardt's veelomvattende kundigheden in alle rigtingen partij heeft getrokken, maar ten nadeele van zijne eigenlijke studie. Het ware hoogst onregtvaardig dit niet bij de beoordeeling op den voorgrond te plaatsen, en de teleurgestelde natuurkundigen zullen niet zoo egoïstisch zijn, om niet gereedelijk hulde te doen aan het vele goede, dat Reinwardt in de indische maatschappij stichtte en waardoor hij op de daukbaarheid van het nageslacht in de ruimste mate aanspraak heeft. - Eene andere vraag is het, of de gedachte, Reinwardt's 'Natuurkundige reize naar de oostelijke gedeelten van den Archipel,' *thans nog uit te geven*,

gelukkig is te noemen, en -tot handhaving van den roem des overledenen kan strekken? - Niet gaarne zou ik die vraag bevestigend beantwoorden, maar meen tevens, dat de uitgave voor de kennis van den Archipel nog eenig nut kan hebben. De landen toch, die op deze reize bezocht werden, zijn over het geheel veel minder bekend dan Java en Sumatra, die in nieuwer tijd door bekwame natuurkundige reizigers bezocht en onderzocht werden. Al is dan Reinwardt's reisverhaal onvolledig, slechts hier en daar vergezeld van eenige exacte waarnemingen, het strekt altoos tot opheldering van de geaardheid dier gewesten. In dien zin heb ik er met genoegen kennis mede gemaakt en houde mij overtuigd, dat het Instituut te Delft geenen nutteloozen arbeid verrigt heeft. - Ook was het niet overbodig, in hetzelfde deel eenige der vroegere Verhandelingen van Reinwardt bijeen te brengen, zoo als de ‘Redevoering over de natuurlijke vruchtbaarheid van den grond der Oost-Indische eilanden, vooral van het eiland Java, en over de waarschijnlijke oorzaken daarvan,’ in 1826 in het voormalig K.N. Instituut voorgedragen; - ‘Algemeene beschouwingen over het ontstaan van kalk en den groei van Schulp- en Koraal-dieren in de zee der heete gewesten, in betrekking tot den O.I. Archipel,’ in 1831 voorgedragen; - ‘Rapport over de Salpetermakerij te Soetji bij Grissee op Java,’ aan liet indisch gouvernement ingediend; - ‘Over Areng-Suiker en den Areng-Palm,’ fragment eener voorlezing, gehouden te Utrecht in het Genootschap voor Kruidkunde; - ‘Fragment uit eene redevoering over de hoogte en gesteldheid der bergen in de Preanger-Regentschappen,’ gehouden in het Bataviaasch Genootschap; - ‘Berigt omtrent in zee verzonken bezendingen van naturaliën; - omtrent aanwinsten verkregen door 's Rijks Museum van natuurlijke Historie. - Verder vindt men hier nog *Bijlagen*, betreffende Reinwardt's bemoeijingen ter zake van het *openbaar onderwijs*, de *militaire school* van Samarang, indische *taalstudie* en *oudheden*, de *vaccine*, den *plantentuin* te Buitenzorg, en andere onderwerpen. - De bladzijden daaraan toegewijd zijn de beste regtvaardiging van den overledene bij het nageslacht, en leveren het meest overtuigende bewijs, dat 's mans leven en werken niet juist gewaardeerd wordt, wanneer wij hem alléén naar den maatstaf van indisch-natuuronderzoeker beoordeelen.

Ik keer thans tot de reis zelve terug. Reinwardt besteedde daaraan het laatste jaar van zijn verblijf in Indië, het jaar 1821.

In overleg met Z. Exc. den Gouverneur-Generaal, ‘werd ik te rade,’ aldus schrijft hij zelf, ‘nog een reisje naar de Moluksche en nabijgelegen eilanden te doen.’ - De Hoofddirectie van Financiën kreeg dan ook spoedig in last, de daartoe dienstige maatregelen te nemen. De brik *Experiment*, kapitein Hooper, werd bestemd tot het overvoeren van Reinwardt en de hem vergezellende ambtenaren en geheel ter zijner beschikking gesteld. Op den 26sten Februarij vertrekt hij met de teekenaren A.J. en J.T. Bik, en de Heeren Landré en Kent, alsmede personen tot het inzamelen en prepareren van voorwerpen. De steven werd naar Bima (Soembawa) gewend, waar men den 20sten Maart aan wal kon stappen. Na twee dagen werd deze plaats reeds verlaten, en koers gezet naar de straat Larantoeka, die tusschen de eilanden Flores en Sabrao gelegen is, op welk laatstgenoemd eiland men landde en vervolgens de reis naar Koepang op Timor aanvaardde, alwaar men den 3^{den} April aankwam. Hier verbleef Reinwardt langer dan op de straks vermelde plaatsen en had daardoor gelegenheid zich meer met het land bekend te maken en naar de nabijgelegen kleinere eilanden uitstapjes te doen, bijv. naar Sĕmaoe, waar Reinwardt eenen Waringin-bron zag, die door de wortelontwikkeling uit de takken een' zoo verbazenden omvang had verkregen, dat *hij alléén* een bosch van niet onaanzienlijken omvang vormde. - Koepang werd den 19^{den} April verlaten en de reis naar Banda gerigt, waar de expeditie, na eenige kleine eilanden op dien togt ter loops te hebben aangedaan, den 18^{den} Mei aan wal stapte. - Aan het verblijf in de residentie Banda is het geheele tweede Hoofdstuk der reisbeschrijving toegewijd. Reinwardt bezigtigde deze door de nootmuskaat-kultuur vermaarde eilandgroep met meer dan gewone oplettenheid en deelt onderscheidene bijzonderheden dienaangaande mede, die ook nú hare belangrijkheid nog niet verloren hebben. Ook de Goenong Api werd beklommen, die met zijnen breeden voet het geheele eiland vormt. - Van Banda ging de reis naar Amboina, een afstand, die in eenen dag werd afgelegd. Den 26sten Mei daar aangekomen, begon Reinwardt dadelijk zijne nasporingen, en had, zoo als begrijpelijk is, daarbij de *Nagelkultuur* en het *Sagokloppen* bijzonder op het oog. Al wat hiertoe betrekking heeft, is breedvoerig opgeteekend. De eilanden Haroekoe, Saparoea, Noesa-laut, Ceram werden achtereenvolgende bezocht. Den 12^{den} Augustus verliet men deze streken, om de re-

sidentie Ternate te bezoeken, waar men reeds den 15^{den} landde en van daar vervolgens, den 28sten Augustus, Tidore ging opnemen. den 5^{den} September had men Ternate vaarwel gezegd, om koers te zetten naar Celebes, waar de expeditie op den 17^{den} in de baai van Gorontalo aankwam. Reinwardt bleef in dit oostelijk gedeelte van het zoo weinig bekende Celebes tot omstreeks de helft van November, toen hij naar Java terugkeerde. Met het oog op de weinig bekendheid van dat eiland, is al wat Reinwardt daarvan opteekende van waarde te achten, en mag men veilig dit gedeelte der geheele reis als het meest belangrijke beschouwen. De residentiën Gorontalo en Menado zijn de gedeelten van Celebes, die Reinwardt op deze reis bezocht heeft.

De methode van beschrijving, die dit geheele reisverhaal kenmerkt, is oppervlakkig en ver verwijderd van den streng wetenschappelijken vorm, die de lotgevallen van den eigen persoon en onbelangrijke bijzonderheden, die op iedere reis voorvallen, niet aanstipt. de geheele reis doet zich daardoor voor als een touristen-dagboek, en met uitzondering van eenige hoogtemetingen, enkele physische bepaling enz., doet alleen het vermelden van botanische en zoölogische en eenige mineralogische namen zien, dat het boek uit de pen van eenen geleerde gevloeid is. Dergelijke zaken hebben echter weinig waarde, wanneer zij niet, te huis, met naauwgezette kritiek nader worden bewerkt. Dat alles is niet gescheid. Het *herbarium* van Reinwardt, wat ik daarvan gezien heb, is van bekrompen, is afkomstig van deze reis, en daarom belangrijk omdat het verzameld is in gewesten, die uit een botanisch opzigt grootendeels onbekend zijn. Onbegrijpelijk is het echter, dat er, in verhouding tot den onuitputtelijken rijkdom van den plantengroei dier gewesten, zoo weinig verzameld werd. Wat er van de *delfstoffen* geworden is, is mij onbekend, maar zoo ver ik weet, werden zij nooit streng wetenschappelijk onderzocht, evenmin als er iets van eigenlijk geologisch onderzoek, vooral van Java, aan het licht is gekomen.

Hartelijk wensch ik, dat de onspoed, die Reinwardt's natuurkundige loopbaan in Indië vervolgde, geenen nadeeligen of afschrikkenden invloed voor het vervolg meer zal uitoefenen, en dat de Regering, zoo hier als in Indië, vilhardend zal zijn in de bevordering van natuurkundige nasporingen in den In-

dischen Archipel. Daarin toch zal een krachtig middel gevonden worden tot verspreiding en ontwikkeling der beschaving en meer en meer zal men zich overtuigen, dat die kennis voor den industriëlen vooruitgang dier heerlijke gewesten, in toenemende mate vruchten zal afwerpen. Verblijden wij ons daarom over den tegenwoordigen gunstigen toestand ten dien aanzien in Indië Tusschen Engelsch Indië en de Spaansche bezittingen gelegen, valt het niet te ontkennen, dat in onze bezittingen niet minder gearbeid wordt dan ginds, terwijl de Flora der Philippijnsche eilanden, door pater Blanco uitgegeven, ons de natuurstudie in die gewesten naauwelijks op het standpunt der 18de eeuw doet terugvinden.

A., Dec. 1858
F. A W. MIQUEL.

(*Het vervolg in het volgend Nommer*).

Iets over Shaksperes sonnetten.

> The sonnets, though their excellence is lost in the splendour of the dramas, are as inimitable as they.
> EMERSON, Representative Men.

Wanneer Goethe ons in zijn ‘Wahrheit und Dichtung’ die voorvallen uit zijn jeugd en jongelingsjaren geeft te aanschouwen, die een onuitwischbaren indruk bij hem hebben achtergelaten en op geheel zijne vorming, rigting en bestemming den gewigtigsten invloed hebben uitgeoefend, dan gewaagt hij met de levendigste woorden van zijn eerste kennismaking met Shakspere's meesterstukken. Meer dan in eenig ander literair voortbrengsel, vond hij daarin de eischen van zijn jeugdigen kunstzin bevredigd, en zag hij daarin de meest getrouwe afspiegeling van de waereld en de menschheid buiten ons; en van daar, dat hij op later leeftijd zijn lezers de blijde herinnering van die eerste kennismaking niet kan verbergen. En bij ons - een bij toeval gevonden exemplaar van ‘Hamlet’ vervulde Moulin, den verdienstelijken overzetter van de ‘Tempest’, ‘Macbeth’ en ‘Othello’, met de warmste bewondering en geestdrift voor den engelschen dichter; een geestdrift, die hem immer is bijgebleven, die hem zijn geheele leven deed toewijden aan de studie van Shakspere, en alles deed verzamelen, wat op den dichter en zijne werken betrekking had. En wie, die ooit Shakspere las en met onbevangen oordeel zijne werken bestudeerde, heeft niet de diep-ingrijpende en aanschou-

welijke reproduktie der menschelijke togten en driften, gezindheden en neigingen, karakters, deugden en ondeugden in zijne Drama's bewonderd en zich niet eerbiedig gebogen voor zijn magtig genie? Van daar dan ook, dat reeds zoo veel over hem en zijne werken is geschreven; dat zoo velen hebben getracht den indruk te beschrijven, dien hij op hen heeft gemaakt, en hunne beschouwingen mede te deelen over sommige zijner stukken, wijl, zoo als Goethe zegt, de voorwerpen der zuivere kunst, zoowel als die der natuur, de eigenschap bezitten, dat ieder, die ze ziet, ze ook weder tot nieuwe kombinatiën kan verwerken. Mogen ook de volgende regelen over Shakspere's Sonnetten en de vertaling van een twaalftal dezer klinkdichten den lezers van de ‘Gids’ niet ongevallig zijn.

Men heeft aan de genie van Shakspere wel eens het verwijt gerigt, dat hij alleen in de Dramatische Poëzij geschitterd heeft, en hem vergelijkende met die dichters, die ook in andere dichtsoorten uitstekende voortbrengselen hebben geleverd, heeft men wel eens gemeend de laatste te moeten verheffen om de grootheid van Shakspere te verkleinen of in de schaduw te stellen. De voortbrengselen op zich-zelven en niet de soortverscheidenheid kunnen toch alleen beslissen over de meerdere of mindere uitstekendheid van de genie. Waarin de genie zich ook moge openbaren, die openbaring-zelve draagt het kenmerk der grootheid met zich. De genie neemt de waereld en hare verschijnselen in zich op, hij overziet de menschheid, doorvorscht en doorschouwt de roerselen en drijfveêren van de handelingen der individuën; hij omvat, begrijpt, en in de hoogste beteekenis van het woord, gevoelt alles, wat aan zijn uitgestrekten en onbenevelden blik zich vertoont, en van dat alles allereerst en meest zich zelf. Wanneer de dichter in verheven taal de bevindingen zijns harten, de stroom van zijne denkbeelden uitstort, die bij de beschouwing van natuur en menschheid in hem opwelt, daar geeft hij zijn eigen wezen te aanschouwen. Of ook, hij geeft alles, wat zich aan zijn blik op zekere oogenblikken en onder zekere omstandigheden vertoonde, zijn hoorderen te aanschouwen, maar zoo geordend en gegroepeerd, zoo met elkander in verband gebragt, als hij voor de verwezenlijking zijner kunst noodig acht Onverschillig dus in welken vorm, de openbaring-zelve kan alleen van den genie getuigen.

Maar behalve dat, Shakspere heeft ons toch buiten de aanzienlijke rij van dramatische kunstprodukten nog een anderen kostbaren schat nagelaten. Die letterschat moge klein zijn van omvang in vergelijking met zijne drama's; de Sonnetten, op welke wij hier meer bepaald het oog hebben, mogen hunne uitnemendheid eenigzins verdonkerd zien door den glans der laatste, zij zijn even onnavolgbaar als zij. Een engelsch letterkundige zegt er van: ‘Hoewel Shakspere's kleinere gedichten over het geheel ons toeklinken als de uiting van een geest, rijk aan vinding en liefelijke zangen, maar die nog tastende is naar zijne eigenlijke roeping, veel is toch ook hier, schoon nog niet tot vollen wasdom gerijpt, in alles Shaksperiaansch. Zoowel de levendige opvatting als de onuitputtelijke vruchtbaarheid en rijkdom van gedachten en beelden, de gloeijende hartstogt, de oorverrukkende en hartbetooverende muziek; alles getuigt van het gevoel dier volkomen kunst, waarvan zijn Drama's de verwonderlijkste modellen zijn in de Literatuur.’

Het jaar, waarin de Sonnetten het eerst verschenen zijn, is 1609, dus zeven jaar vóór den dood des dichters. Beschouwde men vroeger de niet dramatische gedichten als voortbrengselen uit den eersten leeftijd des dichters, het jaar hunner verschijning, maar vooral de inhoud, pleiten er duidelijk voor, dat de Sonnetten uit verschillenden leeftijd zijn, zoo als trouwens ook door de voornaamste kommentatoren is vastgesteld. Velen dragen naar den inhoud het kenmerk van geschreven te zijn in een tijdperk, waarin zich nieuwe gezigtspunten aan het oog des dichters voordeden, en opmerkingen hem de ziel vervulden, waaraan hij in jeugdigen leeftijd niet dacht, en die aan zijne beschouwing der waereld en der menschheid een nieuwe rigting gaven. Van daar juist, dat zij der lezing zoo overwaardig zijn, als niet alleen de meer onmiddellijke en bepaalde uitstorting van des dichters gemoed, maar hier en daar de uitdrukking van een teleurgestelde verwachting, die zich-zelf vroeger weleens misleid had.

Wanneer Gervinus in zijn beschouwing over *As you like it* de vervaardiging van dit bewonderenswaardige landgedicht in de derde periode des dichters stelt, in dat tijdperk, waarin de droevige waarneming hem maar al te zeer in de overtuiging bevestigd had, dat het nietige en onwaardige vaak vertooning en opgang maakt, en het waarlijk verdienstelijke en grootsche miskend

wordt, dan haalt hij daarbij het LXVIe Sonnet aan, en komt daarbij tot de overtuiging, dat dit en meer andere stukken in den leeftijd vervaardigd zijn, waarin hem de klagt kon ontvallen, in dit Sonnet uitgedrukt. Men oordeele:

‘Tir'd with all these, for restful death I cry, -
As to behold desert a beggar born,’ enz.

(Dit alles moê, schrei 'k om de rust van 't graf, -
Verdienste als beedlares te zien geboren,)

zegt de dichter daar, en een weêrklank er van vinden wij in Hamlet's woorden:

‘- Who would bear the whips and scorns of time,
- - - - and the spurns,
That patient merit of the unworthy takes?’

(Wie droeg den smaad, de gees'ling van den tijd,
En 't martlen, dat geduldige verdienste
Steeds van de onwaardigen te lijden heeft?)

of in die van Bassanio:

‘The world is still deceiv'd with ornament.’

(De waereld wordt door klinkklank nog bedrogen,)

en in meer andere.

Wij kunnen dus 't gestelde even goed omkeeren en de meening uitspreken, dat dit en meer andere Sonnetten in die derde periode of in dien later leeftijd vervaardigd zijn, waarin ook waarschijnlijk des dichters ingenomenheid met Montaigne valt; al ontkennen wij daarom niet, dat weder vele andere het kenmerk dragen van vervaardigd te zijn in den vollen bloesem van jeugdige dartelheid en lust.

Intusschen, de klagt in dit Sonnet uitgestort, brengt ons tot een tweede opmerking. Zij is deze, dat de dichter in zoo menig klinkdicht zijn eigen lot en toestand beweent. Als zoo vele geniën, heeft ook hij de school des tegenspoeds doorloopen en de teleurstellingen des levens in volle mate ondervonden. En moge dit voor de vorming en ontwikkeling van zoo menig genie weldadig zijn geweest, de toestand in de oogenblikken des lijdens mogt toch alles behalve benijdenswaardig heeten, zoo als uit zoo menige

klagt blijkt, welke ons de innigste deelneming afvergt. Die klagten verspreiden tevens hier en daar licht over zijn leven, en hoe weinig ons daarvan ook moge bekend zijn, wat zijn maatschappelijke verhouding betreft, het eigenlijke van ieder menschenleven, het leven der ziel en de wisseling der gemoedstoestanden worden er ons menigmaal in beschreven. Ook in dezen zin is het dus waar, wat Emerson zegt, dat Shakspere zijn eigen biograaf is geweest. Nu eens klinkt het woord uit zijn jeugd ons toe (Sonn. XXV), dat de fortuin hem den triumf der volksgunst en grootsche titels heeft onthouden. Dan weder vangt hij aan met ons in heerlijke regels te beschrijven, hoe menigmaal hij in glorie de morgenzon heeft zien verrijzen (XXXIII), maar dat plotseling het donker zwerk haar bedekte, totdat zij onopgemerkt in 't westen was neergedaald. Zoo, gaat hij voort, ging ook voor mij de zon des levens op, totdat ze na één uur schijnens, door wolkfloers omhuifd, droef haar loop vervolgde. Op eene andere plaats weder spreekt hij (LXXI) van de akelige doodsklok, die verkondigen zal, dat hij der '*boosaardige waereld* ontvloden is.' En om nog een enkel voorbeeld bij te brengen, laten wij hier den aanhef volgen van Sonnet XXIX, waar hij zijn hart op zoo aandoenlijke wijze lucht geeft in de woorden:

'When in disgrace with fortune and men 's eyes,
I all alone beweep my out-cast state,
And trouble deaf heaven with my bootless cries,'

(Als ik, door lot en menschenoog veracht,
In stilte 't leed beween en mijn ellende,
Ten Hemel schrei, die doof is voor mijn klagt,)

woorden, die getuigen, wat bitter lijden *hem* vaak kwelde, die, ons overvoerende in zijn waereld van Kunst en Poëzij, ons zoo vaak het lijden kan doen vergeten of ten minste lenigen.

Wat hem echter in die ellende en miskenning tot troost is - het aangehaalde Sonnet doet het reeds blijken - dat zijn de aanvalligheden, de liefde en de deugd zijner beminde, wie hij al die schoone poëzij toewijdt en toezingt, en wier bezit hem een schat is, waartegen niets kan opwegen. 'Zoo als een afgeleefde vader' (zegt hij in Sonnet XXXVII) 'zijn hoogste behagen schept in de jeugdige spelen van zijn dartel kind, zoo vind ik, afgetobd door den bittersten wrevel der fortuin, al mijn

troost in de deugd en trouw van u, mijn geliefde!' - 'Nu,' zegt hij (XC), 'spant de waereld met de spijtige fortuin zamen om al mijn handelingen te dwarsboomen; al het lijden echter, dat mij thands lijden toeschijnt, zou, vergeleken met het verlies van u, geen lijden meer zijn.' Eindelijk in Sonnet CXII: 'Uw liefde en uw medelijden wisschen het kenteeken uit, dat de smaad van 't gemeen mij op het voorhoofd heeft gedrukt. Wat toch vraag ik er naar, wie mij slecht of goed belieft te noemen, als gij het gebrekkige in mij weet te plooijen, en het goede in mij wilt erkennen!' En wanneer hij zich tegenover zijn geliefde aan afdwalingen schuldig acht, die de levendigheid der jeugd hem deed begaan, dan is hij eerlijk genoeg om het te bekennen, doch haar tevens te verzekeren, dat de rijkdom harer voortreffelijkheden op den duur door hem niet kan miskend worden.

'Never believe, though in my nature reign'd
  All frailties that besiege all kinds of blood,
That it could so preposterously be stain'd,
  To leave for nothing all thy sum of good.' (CIX.)

(Geloof toch nooit, al heerschten in 't gemoed
De togten, die al 't jeugdig bloed doen blaken,
  Dat 'k zoo verdwaasd den rijkdom van uw goed
En lieflijkheid om niets ooit zou verzaken!)

Een andere opmerking omtrent dezen dichterlijken arbeid van Shakspere is deze, dat hij in zoo vele regelen het verval en de kwijning van schoonheid en levensbloei beweent. Ook dit is eigenaardig in hem. Den dichter, die ons in een 'Rosalinde,' in een 'Portia' en in zoo veel andere karakters uit zijn Dramaas de frischheid en bloei des jeugdigen levens met zoo levendige en onnavolgbare trekken afschildert en geeft te aanschouwen, dien dichter moest natuurlijk het hart breken, wanneer hij overal na korten bloei de sporen van verval zag en de kenteekenen van verwoesting opmerkte, door den tijd te weeg gebragt, die ons het genot zijner gaven schijnt te schenken, om 't ons spoedig weder te ontnemen. 'Schoonheid,' zegt hij in den 'Passionate Pilgrim,' 'is een ijdel en wisselend goed, een flikkerende glans, die spoedig afneemt; een bloem, die sterft als ze pas den knop ontsprongen is; een broos glas, dat dadelijk breekt. En gelijk een verloren goed zelden of nooit wordt

wedergevonden; gelijk verdwenen glans door geen polijsten meer tot hare oorspronkelijke frischheid is terug te brengen; gelijk gestorven bloemen voor immer verwelkt op den grond liggen, en een gebroken glas door geen cement meer te heelen is: zoo is vervallen schoonheid voor immer verloren, in spijt van schatten en blanketsel.' De klagt over dit verval vinden wij in menig Sonnet terug, allereerst in het XV^{de} en XVI^{de}, maar sterker nog in het XIXe, waarin hij zegt, dat hij al het geweld van den snelvoetigen tijd zal dulden, wanneer hij het maar niet waagt, de wisselende uren op het voorhoofd zijner beminde aan te teekenen. Ook in het LXe en LXVe vinden wij dezelfde droevige ontboezeming weder.

> 'Time doth transfix the flourish set on youth,
> And delves the parallels in beauty's brow,'

zegt hij in het eerste; en in het andere van de woede de tijds sprekende, vaart hij voort:

> How with this rage shall beauty hold a plea,
> Whose action is no stronger than a flower,' -

enz., zoo als men verder uit de vertaling, die van beide Sonnetten volgt, zien zal. Nu en dan valt hij vervolgens nog al scherp uit tegen hen, die door blanketsel of andere kunstmiddelen zich een schoonheid willen aanbrengen, die zij òf in lang vervlogene dagen, òf nimmer hebben bezeten. Shakspere was de man, wiens hart klopte voor natuurlijke frischheid en bloei, en overal waar de heerschende mode, die 'veelvormige Astaroth', de oorspronkelijke schoonheid, houding en voorkomen mismaakt, of waar ijdelheid zich verwaten aanmatigt, wat haar niet toekomt, daar is zijn satirische pen puntig en scherp. Een voorbeeld daarvan vinden wij in het LXVIIIe Sonnet, waarin hij spreekt van een schoonheid, die leefde en wegkwijnde als een bloem, vóór de bestaard-kenteekenen van 't schoone hun aanzijn hadden of op een levend gelaat durfden prijken. Ja, in hetzelfde klinkdicht vinden wij een satire op het dragen van valsch hair: 'the golden tresses of the dead, the right of sepulchres - scorn away, to give a second life on second head;' en schier met dezelfde woorden bespot Bassanio (Merchant of Venice,' III, 2) de toen opkomende mode, die bij velen in een equivalent voorzag, zeggende:

‘So are those crisped snaky golden locks,
Which make such wanton gambols with the wind,
Upon supposed fairness, often known
To be the dowry of a second head,
The scull that bred them, in the sepulchre.’

(Zoo is dat gouden slingerslangig hair,
Dat nu zoo weeldrig rondzwiert op den wind,
Bij ingebeelde schoonheid vaak herkend
Als't erfgoed van een tweede hoofd, terwijl
De schedel, die het voortbragt, in het graf rust.)

Wanneer echter de dichter zijn geliefde aanschouwt; haar, van wie hij (LXXXIII) zegt:

‘I never saw that you did painting need’ -

(Nooit zag 'k, dat gij blanketsel noodig hadt, -)

en hij zeker is, dat ook de tijd haar schoonheid niet ontzien zal, dan zijn er twee redenen, die hem troosten. Vooreerst zegt hij, dat hij zich immer zal verheugen in dat sieraad zijner uitverkoorne, dat alle schoonheid verhoogt, en hem nog zal doen juichen als zij bij haar verdwenen is. Wat wij vroeger ook opmerkten omtrent de verheffing harer deugden, bij de klagt over verval is het vooral dat sieraad, waarop hij ons wijst. Trouw, innige, onverminderende gehechtheid bedoelt hij daarmede, en in verrukking daarover roept hij uit (Sonn. LIV):

‘O how much more doth beauty beauteous seem
By that sweet ornament, which truth doth give!’

Schoonheid zonder die uitnemende deugd bestaat alleen voor zichzelve, en heeft niets dan zich-zelve tot doel. Trouw echter is als de geur, die de welriekende kelk der roos omzweeft, en die zij van zich doet uitgaan, als ware het alleen om den wille van hare beschouwers.

‘The rose looks fair, but fairer we it deem
For that sweet odour which doth in it live.’

In menig Sonnet verheft hij dan ook meer bepaald die deugd Zijner geliefde. Als hij aan haar trouwe liefde denkt, dan ver-

geet hij het leed der aarde, en heft zich op even als de leeuwerik, om den hemel nieuwe hymnen toe te zingen. Haar trouw zal aan zijn vaerzen stof geven, ook als haar schoonheid is verdwenen.

De andere troostgrond is te opmerkelijk om er niet ten slotte bij stil te staan. In het oogvallend is het, hoe de dichter menigmaal zijn geliefde toeroept, dat hij den roem harer schoonheid en deugden voor ondergang en kwijning zal behoeden. De toekomst zal er over spreken, nageslachten zullen haar zich voorstellen in al haar bloei, zoo dikwijls als zij later zijn regelen lezen; en in dien zin zal haar een jeugd wachten, die de wreede hand des tijds, die de eeuwen zal trotseren. De *onsterfelijkheid* dus voorspelt hij zich in zijne gedichten; hij is zich bewust van den naroem, die hem tot bij de laatste geslachten zal ten deel vallen. Reeds meerderen hebben hierop opmerkzaam gemaakt. Zoo, bij voorbeeld, Aug. von Platen in zijn stuk: ‘Das Theater als ein Nationalinstitut,’ waarin hij tot staving zijner opmerking, dat Shakspere in zijne lyrische gedichten toont zeker te zijn van zijne onsterfelijkheid, eenige regelen aanhaalt van het CVII^{e} Sonnet. Zegevierend roept de dichter daar uit: ‘De dood is mij onderworpen, daar ik, hem ten spijt, in dit nietig rijm zal blijven voortleven:

> ‘Since, spite of him, I'll live in this poor rhyme!’

‘Gij,’ zegt hij verder tot zijn beminde, ‘gij zult daarin nog uw gedenkteeken bezitten, als de praalgraven der tyrannen reeds zijn vervallen.’

Ook Voss maakt ons op die merkwaardige uitspraken van Shakspere opmerkzaam, waar hij te velde trekt tegen hen, die van meening zijn, dat de dichter zoo maar voortschreef, zonder zich van de waarde zijner stukken bewust te zijn, en dus ook zonder eenige gedachte aan naroem te koesteren. ‘Aan zijn naroem zou Shakspere niet gedacht hebben?’ vraagt hij. ‘Hij zou de voorsmaak dier vreugde niet hebben genoten, van nog na eeuwen de harten der hoorders door de tooverkracht zijner fantazie te verheugen, door zijn verheven dichtgewrochten voor deugd en godsdienst te doen ontvlammen? Dit van een veel geringer dichter aan te nemen, ware zelfs hard. Gewis, als hij het gegachel van anderen ijverig hoorde prijzen, dan moest de bitterheid der miskenning wel de zucht bij hem doen rijzen, bij de “Nachwelt” medegevoel

op te wekken.' En vervolgens haalt hij tot getuigenis het XVIIIe en het LXe Sonnet aan, die men beide hierachter vertaald vindt. Maar behalve deze is het ons niet moeijelijk gevallen nog anderen op te nemen en aan te wijzen, waarin Shakspere de zekerheid zijner onsterfelijkheid uitspreekt. In het XVIIe spreekt hij van zijn

'papers, yellow'd with their age',

die in den 'age to come' het nageslacht bij de opsomming van al de weêrgalooze deugden en bekoorlijkheden zijner geliefde, zouden doen uitroepen: 'Deze dichter spreekt onwaarheid.' - In het XIXe zegt hij, dat ze in zijn vaerzen *immer* jeugdig zal blijven; in het LVe roept hij haar toe, dat noch marmer, noch vergulde gedenkteekenen van vorsten zijn 'powerful rhyme' zullen overleven, en vervolgens sterker en bepaalder dan ergens anders: 'Trots dood en al de verdelgende magt der vergetelheid zult gij blijven bestaan. Uw lof zal steeds schitteren in de oogen eener nakomelingschap, die de waereld tot aan den jongsten dag zal dragen; en zoo zult ge, tot dat het oordeel u zelf doet verrijzen, in mijn dicht en in de harten der minnenden blijven leven.' Eindelijk, om de rij van aanhalingen te sluiten, wijzen we nog op Sonnet LX, LXIII, LXV en C, waarvan het eerste en de laatste twee hierachter vertaald voorkomen, en waarin de dichter de bedoelde gedachte mede zeer duidelijk uitspreekt.

En nu - terwijl wij deze regelen neêrschrijven, is het juist twee en een halve eeuw geleden, dat deze arbeid van Shakspere het licht heeft gezien. Wat de dichter zich zelven dus voorspeld heeft is vervuld geworden; de blik, dien hij in de toekomst wierp, was juist. Talen en tongen, geslachten en volkeren hebben zijn gedichten voor de vergetelheid bewaard, en de dichter heeft in de voortbrengselen van zijn genie den roem der Onsterfelijkheid behaald. Het talent, hem in zoo rijke mate geschonken door Hem, die de bron is van al het Schoone, Goede en Ware, de bron van alle waarachtige Poëzij, dat talent heeft hij niet ongebruikt begraven, maar den aandrang zijns gemoeds volgende, heeft hij er schatten mede aangewoekerd, die de lust zijn geweest van zoo velen, die na hem leefden, en die de bestanddeelen in zich dragen, waarmede zoo velen gevoed en gelaafd zijn en nog steeds gevoed en gelaafd zullen worden. Onze eeuw heeft niet het allerminst dien schat weten te waarderen, en ook onder ons volk leven thans be-

kwame en kundige mannen, wier leven en werken voor een groot deel gewijd zijn geweest aan de beoefening van 's dichters produkten, en dat niet enkel met het koude oog der kritiek, maar met een hart, dat behoefte heeft aan de frissche teugen eener zuivere Poëzij, die men in de ‘onvruchtbare vruchtbaarheid’ van de pers onzer dagen schaars vindt. Deze regelen en de vertaling van een twaalftal der Sonnetten mogen nu van luttel beteekenis zijn, in vergelijking met hetgeen anderen hebben gedaan, toch mogen zij getuigen, dat de schrijver en vertaler daarvan den dichter hoogacht, en dat ook hem de kennismaking met diens werken immer een blijde herinnering zal zijn. Vergelijkt men overigens die vertaling met het oorspronkelijke, dan gevoelt hij met schaamte, dat hij hier en daar zeer verre beneden zijn model is gebleven. Die frischheid van uitdrukking, die verrassende wendingen en diep in 't hart grijpende taal in alles weêr te geven was hem onmogelijk. Trouwens, welke Poëzij kan overgebragt worden? In welke taal, bij voorbeeld, zou men Vondels

> ‘Had hij Holland dan gedragen
> Onder 't hart,’ enz.

kunnen weêrgeven in woorden, welke die belangstelling opwekken, en zoo aandoenlijk trillen, als de hollandsche woorden voor het hollandsch hart en 't hollandsch oor bezitten? In welke taal zou men gedeelten van Bilderdijks ‘Ziekte der Geleerden,’ waarin zich de meest mogelijke juistheid en kieschheid van uitdrukking aan hooge dichterlijke vlugt paart, kunnen overbrengen? Daarom verschoone men het vele gebrekkige in onzen arbeid, en vergunne men ons met de woorden van Chateaubriand te besluiten, die, Shakspere onder de eerste vernuften der waereld tellende, zegt: ‘Ils ouvrent des horizons d'où jaillissent des faisceaux de lumière; ils sèment des idées, germes de mille autres; ils fournissent des imaginations, des sujets, des styles à tous les arts: leurs oeuvres sont les mines inépuisables ou les entrailles mêmes de l'esprit humain.’

1. (XVII.)

Wie toch geloofde in later tijd mijn lied,
Als 't al uw lieflijkheden wilde ontvouwen?
Toch toonde 't als een praalgraf 't leven niet,
Noch gaf (God weet het) half uw deugd te aanschouwen.
Spreidde ik in 't dicht den glans dier oogen rond,
En uw aanvalligheên in frissche zangen,
De toekomst riep: ‘Dat, dichter, liegt uw mond,
Nooit heeft het aardsche 't hemelsch schoon ontvangen!’
Zoo zou 't vergeeld gedenkblad, als klappij
Min waar dan rap van tong, versmading wachten,
En 't uwe zou m' eens dichters razernij
En vleitaal van aloude liedren achten;
Maar leeft er dan van u een bloeiend wicht:
Tweemaal herleeft ge, in dit en in mijn dicht.

2. (XVIII.)

Zal 'k met een zomerdag u vergelijken?
Maar lieflijker, gematigder zijt gij;
Vaak doet een storm de bloem der Mei bezwijken,
En al te ras gaat zomerglans voorbij.
Ondraaglijk soms kan 't oog des hemels gloeijen,
Verduistring grimt vaak 't gouden aanzigt aan,
En ieder schoon moet in zijn schoon vervloeijen,
Door wisling der natuur van tooi ontdaan.
Uw eeuwge zomer echter zal niet kwijnen,
Noch 't schoon verwelken, wat u toebehoort;
Geen dood zal u in 't lijkkleed doen verschijnen,
Want immer leeft ge in eeuwig lofdicht voort.
Zoo lang een oog kan zien of menschen leven,
Zal 't door zich-zelf ook u het aanzijn geven.

3. (XIX.)

Geduchte Tijd, die leeuwenklaauw verlammen
   En tijgermuil 't gebit ontvallen doet,
De feniks stort in zelf ontstoken vlammen,
   En maakt dat de aard met eigen kroost zich voedt!
Roep in uw vlugt den nacht of 't uchtendgloren,
   Doe wat ge wilt, snelvoetige overmagt!
Met 't schoon der aard, tot kwijnen slechts geboren, -
   Eén gruwel slechts ontzeg ik aan uw kracht!
O ploeg mijn Liefste 't edel voorhoofd nimmer,
   Noch trek er met uw oude stift een lijn;
Verschoon haar van uw merk, en laat haar immer
   Bij 't nageslacht tot Schoonheid's voorbeeld zijn.
En toch, doe 't ergst, ik zal uw woên verachten,
Een eeuwge jeugd heeft ze in mijn dicht te wachten!

4. (XXIX.)

   Als ik, door 't lot en menschenoog veracht,
In stilte 't leed beween en mijn ellende;
   Ten Hemel schrei, die doof is voor mijn klagt,
En op mij-zelf de droeve blikken wende;
   Als ik mij rijker wensch in hoop en rust,
En meer omringd van vrienden en beminden,
   En kunst begeer en geenen levenslust,
Dan waar ik rein genot in waan te vinden:
   Dan, schier mij-zelf en 't lieve leven moe,
Gedenk ik u, ô heil! en 'k hef de wieken
   En zing op nieuw den Hemel hymnen toe,
Als na den nacht de leeuwrik 't uchtendkrieken.
   Zoo rijk maakt mij 't gedenken aan uw trouw,
   Dat 'k met geen vorst van lot verandren zou!

5. (XXXIII.)

'k Zag dikwijls, hoe de glansrijke ochtendstond
Met vriendlijk oog de kruin der bergen vleide,
't Valleigroen kuste met haar gulden mond,
En op den stroom de gouden loovren spreidde.
Straks vloog een donker zwerk haar in 't gezigt,
En wolk op wolk deed 't hemelsch aanschijn kwijnen,
En doofde voor de klagende aarde 't licht,
Dat droef en stil in 't westen ging verdwijnen. -
Zoo blonk ook eens aan 's levens ochtendtrans
Een zon met pracht en glorie mij in de oogen;
Helaas! één uur verheugde ik me in heur glans, -
Nu zie ik haar van nevelen omtogen.
Toch mor ik niet: verduistre een aardsche zon,
Daar die des hemels zelfs verduistren kon!

6. (LIV.)

O Schoonheid, hoeveel schooner blinkt ge nog,
Door 't sieraad, dat de trouw u slechts kan geven!
De roos is schoon, maar schooner dunkt ze ons toch
Om zoete geuren, die haar kelkje' omzweven.
Ja, de eglantier heeft verwen, die in gloed
't Welriekend waas der rozen meest gelijken;
Zij dartelt even weeldrig aan den vloed,
Waar zomerzucht heur zwachtelen deed wijken;
Maar 't is zich-zelf dat zij bestaat en praalt,
En, onbemind, kwijnt ze onbemerkt ook henen,
Wijl 't roosje' ons nog op zoete geur onthaalt,
Als reeds heur bloei in 't sterven is verdwenen.
Zoo, Minlijkste, als uw schoonheid is vergaan,
Hef 'k van uw trouw nog in mijn liedren aan!

7. (LX.)

Als golven, die naar 't klipstrand henensnellen,
   Zoo haast elk uur zijn sterven in 't gemoet;
Elk gaat zijn plaats voor volgende openstellen, -
   't Zwoegt alles voort in onbedwingbren spoed.
De levensstond, die m' op zag gaan in luister,
   Wordt volle dag; waar die geschitterd heeft,
Verbleekt zijn glorie voor de magt van 't duister,
   Want straks vernielt de tijd, wat hij ons geeft.
Straks gaat hij jeugd en bloei met voeten treden,
   En ploegt de schoonheid voren op 't gelaat,
Verslindt der Schepping schoon- en heerlijkheden,
   Daar niets dan voor zijn zeis alleen bestaat.
Toch zal mijn dicht den loop des tijds trotseren,
En, spijt zijn wreedheid, steeds uw deugd vereeren.

8. (LXV.)

   Moet staal en steen, en aarde en zee vergaan,
En velt verganklijkheid het alles neder,
   Hoe, schoonheid, zult ge in zulk een strijd bestaan,
Gij, als een bloem zoo krachtloos en zoo teeder?
   Hoe houdt ge stand, o geurge zomerlucht,
Als 't baldrend weêr u grimmig zal bestrijden,
   Daar burgt en rots, hoe duurzaam en geducht,
Bezwijken voor de wisseling der tijden?
   O schriklijk denkbeeld! Hoe 't kleinood behoed,
Dat slechts de tijd ons schonk om 't ons te ontvreemen?
   Wat sterke hand weêrhoudt zijn snellen voet,
En wie zal Schoonheid in bescherming nemen?
   Niet één, zoo 't wonder niet alom weêrklinkt,
   Dat steeds mijn Liefste in zwarte lettren blinkt.

9. (LXVI.)

Dit alles moe, schrei 'k om de rust van 't graf! -
Verdienste als beedlares te zien geboren,
En armlijk Niets versierd met kroon en staf,
En zuivre trouw, rampzalig valsch-gezworen,
En glansrijke eer, zoo schandelijk onteerd,
En maagdendeugd, op 't gruwelijkst geschonden,
En ware uitstekendheid op 't laagst verneêrd,
En moed, door stromplende overmagt gebonden,
En kunst, door 't blind gezag ten boei gedoemd,
En dwaasheid (als geleerdste) wijsheid knellend,
En simple waarheid simpelheid genoemd,
En 't goede, als slaaf, het heerschend kwaad verzellend, -
Dit alles moe, vlugtte ik zoo gaarne heen,
Dan - stervend, liet ik u, Beminde, alleen!

10. (C.)

Waar dwaalt ge toch, o Muze, die zoo lang
Het voorwerp van uw glorie kunt verzaken?
Of spilt ge uw geestdrift aan onheilgen zang,
Om 't laagste, u-zelf ten schande, groot te maken?
Keer, keer, verdwaalde Muze, lang begeerd,
Geef ons 't verloorne in edlen maatzang weder,
Zing voor het hart, dat steeds uw toon waardeert
En zwier verleent aan uw gevierde veder.
Rijs, Muze, rijs! en zie of tijd en lot
Dat zoet gelaat met rimplen dorst onteeren;
Zoo één, maak gij vergankelijkheid ten spot,
En doe alom de magt des tijds braveeren;
Geef mijn Beminde een roem, die haar bevrijdt
Voor d'immer scherpen sikkel van den tijd!

11. (CIX.)

O zeg toch nooit, dat 'k ontrouw ben van hart,
Schijnt 't afzijn ook mijn boezemgloed te koelen;
Veel eer, dat 'k aan mij-zelf voortvlugtig werd,
Dan aan mijn ziel, die ge in uw borst moet voelen.
Daar hoort zij t'huis; en dwaalde ik heinde en veer,
Als van de reis kom 'k u in de armen snellen,
Ter juister tijd, dezelfde van weleer,
Om dus ook zelf mijn misdrijf te herstellen.
Geloof toch nooit, al heerschten me in 't gemoed
De togten, die al 't jeugdig bloed doen blaken,
Dat 'k zoo verdwaasd den rijkdom van uw goed
En lieflijkheid om Niets ooit zou verzaken;
Want Niets, mijn bloem! noem ik dit wijd heelal,
Behalven u; gij zijt daarin mijn Al!

12. (uit the passionate pilgrim.)

Zoo lieflijke Muziek en Poëzij,
Als tweelingzustren, 't eens zijn met elkander,
Dan heerscht er liefde tusschen u en mij:
Gij toch mint de een en ik bemin steeds de ander.
Dowland is u, wiens luitspel 't menschlijk hart
Verrukt, vervoert met meer dan aardsche krachten,
En *Spenser* mij, die tijd en aanval tart,
Hij, weêralooze in diepte van gedachten.
Gij hoort zoo gaarn die zoete melodij,
Die Phoebus luit als koningin doet klinken,
En stroomt die zangen uit in Poëzij;
Dan voel 'k mij 't hart in 't reinst genot verzinken.
Eén God is beider God, als de oudheid zong,
Dies min ik u, die beide in u ontvong.

A.S. KOK.

Bibliographisch album.

Caspar Janszoon Coolhaes, de voorlooper van Arminius en der Remonstranten, door H.C. Rogge. Eerste deel, 255 *bl.* 8°. *Amsterdam, bij H.W. Mooy*, 1856. - *Tweede deel*, 240 *bl.* 8°., *aldaar*, 1858.

Coolhaes, de eerste ketter der Nederlandsch-Gereformeerde kerk, bekleedt eene belangrijke plaats onder hen, die van Baudartius tot Ypey en Dermout hare geschiedenis hebben behandeld; zelfs geen eenigzins uitvoerig politiek-geschiedschrijver gaat hem met stilzwijgen voorbij, omdat zijne afwijkende gevoelens hoofdzakelijk de zoo moeijelijke verhouding tusschen kerk en staat betroffen en hij alzoo hier te lande de eerste aanleiding gaf-een voorbeeld, helaas door vele anderen gevolgd - dat de Protestantsche overheid zich in kerkelijke geschillen mengde. Bij den ijver, waarmede in de laatste jaren de vaderlandsche kerkgeschiedenis op nieuw beoefend wordt, kan het dus niet verwonderen, dat de heer Rogge, Remonstrantsch Predikant te Moordrecht, die (zie Voorrede bl. VIII.) bij voorkeur in dit onderdeel der godgeleerde wetenschap zijne tente opgeslagen heeft, met het groote doel voor oogen om eenmaal de leer en de gevoelens van Arminius te behandelen, thans als eerste proeve eene levensbeschrijving van den beruchtsten voorlooper der Remonstranten uitgeeft. Met regt mag het echter bevreemding wekken, dat deze monographie tot twee deelen is uitgedijd. De Schrijver zelf noemt toch de levensgeschiedenis van Coolhaes (bl. 3) *schijnbaar weinig belangrijk*, hetgeen wij ten volle onderschrijven, zoo men ze niet beschouwt in het licht van haar tijd; maar wanneer hij er tevens bijvoegt, dat zij *weinig bekend* is, dan moeten wij dit ontkennen en verwijzen eenvoudig naar de drie volgende bladzijden, waar de S. opsomt, wie vóór hem over Coolhaes schreven en te regt erkent, dat enkelen dit zeer uitvoerig deden. Maar Bandartius en Trigland, Uyttenbogaert en Brandt, schreven allen van het standpunt eener bepaalde partij; en moge ook al het tijdsverloop het vuur der Remonstrantsche geschillen hebben gebluscht, onder anderen vorm herleefde dezelfde twist bij Ypey en Dermout en hun bestrijder van der Kemp; - een nieuw onpartijdig onderzoek, geput uit de oorspronkelijke bescheiden en strijdschriften, was dus werkelijk eene behoefte, en volgaarne erkennen wij den prijzenswaardigen ijver van den heer R. in het opsporen dezer thans vrij zeld-

zame en nog minder gekende boeken, en waarderen wij het lof waardig geduld, waarmede hij zich de waarlijk niet aangename taak getroost heeft van al de werken van Coolhaes en van zijne tegenpartij te lezen en zorgvuldig te excerperen. Het komt ons echter voor, dat hij in het mededeelen dier uittreksels wat al te mild is geweest; zeker had hij den eisch der mannen van het vak volkomen bevredigd door den inhoud dezer geschriften in ietwat beknopter vorm mede te deelen, en wenschte hij daarbij, dat het leven van Coolhaes in wijderen kring bekend werd, dan waren een aangenamer vorm en levendiger stijl hoofdvereischten; nu toch vreezen wij, dat zijn boek slechts door den eigenlijken beoefenaar der kerkgeschiedenis met vrucht gelezen zal worden. En zoude eindelijk dit werk, overeenkomstig des Schrijvers verlangen in den aanhef, naar waarheid nuttige lessen afwerpen voor onzen veelbewogen tijd, dan mogt hij zich niet bepalen tot de eenvoudige beschrijving der lotgevallen en geschriften van Coolhaes; neen, hij had het geheele onderwerp op ruimer schaal moeten behandelen en de persoonlijkheid van zijn held beschouwen in verband tot de merkwaardige eeuw, waarin hij leefde; zoo eerst zou dit *schijnbaar onbelangrijk* leven gloed en kleur hebben ontvangen en de schakel zijn aangewezen, die het in de rij der gebeurtenissen inneemt.

Aanvankelijk heeft ook de S. deze behoefte gevoeld, doch onder de uitvoering schijnt hij van plan veranderd te zijn. Hij erkent toch zelf (bl. 3): ‘dat de levensgeschiedenis van Coolhaes eerst hare groote waarde ontleent aan haar verband met hetgeen later in de *protestantsche* (lees: *gereformeerde*) kerk hier te lande heeft plaats gevonden,’ en geeft zijne wijze van behandeling (bl. 7) aldus op: ‘Het plan, dat wij meenden te moeten volgen, blijke uit het werk zelf. Coolhaes *gevoelen* (lees: *gevoelens*, want bij een zoo onsystematisch hoofd zoude men te vergeefs naar eenig stelsel zoeken) en leer openbaarden zich in zijne levensgeschiedenis en in zijne werken, die wij naar chronologische volgorde zullen vermelden; daarom zal eene afzonderlijke behandeling dier leer overbodig zijn. Wij stellen ons echter voor, hem na de mededeeling zijner geschiedenis in ons tweede deel in verband te beschouwen tot zijne geestverwanten Coornhert, Herberts, Wiggertsz en anderen en dan meer *in het bijzonder* na tegaan, in hoeverre hij de voorlooper van Arminius en de Remonstanten is geweest.’ - En wat vindt men nu in het twee jaren later verschenen tweede deel? - Op bl. 151 neemt de S. afscheid van zijn held met deze roerende woorden: ‘Na 1611 schijnt Coolhaes niets meer geschreven te hebben en rustig zijn naderend stervensuur te hebben verbeid. Nog ruim drie jaren werd hij in het leven gespaard. Hij overleed te Amsterdam, den 15^{den} Januarij 1615.’ - Hoe? geen enkel woord ter uitvaart, geene algemeene beschouwing hoege-

naamd over den man, met wiens lotgevallen men 400 bladzijden gevuld heeft? - Daarop volgen drie hoofdstukken, waarin achtereenvolgend het leven van Herberts, Taco Sybrants en Wiggertsz wordt behandeld, zoo min mogelijk met Coolhaes in verband gebragt; Coornhert - ongetwijfeld de belangrijkste persoonlijkheid van allen - wordt in de *Toevoegselen en verbeteringen* (in een noot op D.I. bl. 130) dus afgescheept: ‘Noch over deze brieven (nota bene twee brieven aan Coolhaes, die dezen het eerst tot vrijzinnige begrippen over godsdienstvrijheid bragten!) noch over Coornherts geestverwantschap met Coolhaes heb ik in het tweede deel gesproken. Eene vergelijking tusschen beiden zoude mij tot al te uitvoerige beschouwingen geleid hebben, en daar het zeer te wenschen is, dat Coornhert eerlang een bewerker zijner levensgeschiedenis vinde, zoo meende ik hem met stilzwijgen te kunnen voorbijgaan.’ Eindelijk bevat het *Besluit* over het verband tusschen Coolhaes en het Remonstrantisme het volgende: ‘Men verwachte toch niet van mij, dat ik thans dit in bijzonderheden ga aantoonen - aan het einde van Deel I, hoofdst. 1, heb ik misschien door eene *minder juiste* uitdrukking tot die verwachting aanleiding gegeven. Vooreerst is de eenheid tusschen de gebeurtenissen in onze vaderlandsche kerk vóór en na 1600 in de hoofdzaken althans voor de meesten geen raadsel meer (maar was zij dit ooit, of beriepen de eerste Remonstranten zich niet reeds op Coolhaes als hun voorlooper en werd deze niet juist wegens die geestverwantschap door de andere partij steeds met de zwartste kleuren afgemaald?); ten andere zal het voor hem, die niet geheel vreemdeling is in den strijd van den aanvang der 17de eeuw, uit de opmerkzame beschouwing van Coolhaes' levensgeschiedenis en werken, genoegzaam duidelijk zijn, in hoeverre hij werkelijk de voorlooper van Arminius en de Remonstranten genoemd mag worden. Eindelijk kwam het mij beter voor, bij latere studiën op Coolhaes en zijn tijd terug te wijzen, dan nu reeds die studiën vooruit te loopen door de mededeeling van losse uitspraken en onzamenhangende feiten.’ Wij zien dus dat wij eigenlijk niets vernemen over de verwantschap van Coolhaes met zijne tijdgenooten en de latere Remonstranten, zoodat naar ons inzien het tweede deel van den titel gerust had kunnen geschrapt worden.

Wij rekenden het billijk, den S. met zijne eigene woorden zijne verandering van plan te laten verantwoorden, aan de lezers het oordeel overlatende, of hij zijne handelwijze voldoende geregtvaardigd heeft; wat ons aangaat, wij misten noode datgeen, wat voornamelijk aan het leven van Coolhaes belangwekkend maakt; nu wij hiervoor naar latere studiën verwezen worden, gelooven wij, dat ten minste eenige algemeene beschouwingen over den behandelden persoon als mensch, godgeleerde en schrijver onmisbaar waren geweest, en nu de Heer R. in plaats van dat alles slechts de dorre mededeeling der feiten gegeven heeft,

zijn wij volkomen gewettigd mindere uitvoerigheid te verlangen. In het opzoeken en nasporen dier feiten heeft de S. - wij herhalen het - veel vlijt en ijver besteed en door ze met loffelijke naauwkeurigheid en onpartijdigheid te boeken, aan latere onderzoekers den weg gebaand, om een getrouw beeld van Coolhaes en zijne geestverwanten te teekenen, zonder telkens tot de zoo volumineuse litteratuur der oude twistschriften te moeten terugkeeren. In zoo verre is zijn werk van veel belang voor ieder, die de geschiedenis der laatste vijf en twintig jaren der 16de eeuw in ons vaderland wil leeren kennen, en wij rekenen het daarom niet te onpas, hier naar aanleiding van het daarin medegedeelde - en het zij den Heer R. tevens een bewijs met hoeveel aandacht en belangstelling wij zijn boek lazen - een verslag te geven van de lotgevallen en de gevoelens van Coolhaes, waarbij wij tevens gelegenheid zullen hebben aan te wijzen, hoe wij in vele opzigten verschillen van de beschouwingen des Schr., die, zonder dat hij ze ergens beknopt heeft zamengevat, duidelijk genoeg in het geheele werk doorstralen.

Caspar Coolhaes zag in 1536 te Keulen het levenslicht en werd door zijne ouders reeds vroeg voor den geestelijken stand opgeleid; in zijne vaderstad en te Dusseldorp in de oude leer onderwezen, trad hij te Coblentz in de Karthuizer orde, maar kwam hier weldra tot zuiverder begrippen omtrent de godsdienst en nam reeds in 1560 openlijk de hervorming aan. Het is zeer te bejammeren, dat de wijze, waarop deze belangrijke ommekeer in hem werd voorbereid, geheel onbekend is, maar de gissing ligt voor de hand, dat zijne omgeving daarop grooten invloed uitoefende, en nu is het opmerkingswaardig, dat de hervorming in Keulen werd ingevoerd volgens de bekende kerkordening van Melanchthon en Bucerus, die in het leerstellige geenszins de strenge opvatting van Luthers leer volgde, maar evenmin Calvijns radicale hervorming van eeredienst en kerkelijk leven huldigde, terwijl de Hertog van Kleef, door het verdrag van Venlo belet om de hervorming openlijk in te voeren, steeds de Lutherschen boven de Calvinisten - aanvankelijk slechts Waalsche vlugtelingen uit de Nederlanden - begunstigde. De S. zegt met een enkel woord (bl. 13): ‘dat Coolhaes zich aan Luther aansloot en dat daaruit zijne latere Anti-Calvinistische rigting te verklaren is;’ wij durven verder gaan; stellen wij de voornaamste punten, waarin hij van de Nederlandsch-Gereformeerde kerk afweek, kortelijk bijeen, dan blijkt het duidelijk, dat hij zijn gansche leven getrouw bleef aan den gematigden middenweg, die in de Keulsche kerkordening heerschte. Wat toch de eigenlijke onderscheidingsleerstukken der Luthersche kerk betreft, beleed hij sedert 1565 (bl. 174) niet meer het dogma der waarachtige tegenwoordigheid van Christus vleesch en bloed in het sacrament des avondmaals, veel minder natuurlijk de ubiquiteits-

leer, maar evenmin deelde hij aangaande voorbeschikking en verkiezing de gevoelens der Calvinisten en hield zich, zonder dit *cor ecclesiae* op de wetenschappelijke wijze der latere Remonstranten te bekampen, meer bij de inconsequentie, die door de *Formula Concordiae* ook voor de Luthersche kerk werd vastgesteld; over de verhouding der kerk tot den staat volgde hij, in plaats van Calvijns kerkelijke hierarchie, geheel de gevoelens van Zwingli en Luther en kende als zoodanig der overheid uitsluitend het regt toe, kerkordeningen in te voeren (bl. 156), Synodes te beroepen en leeraars aan te stellen (bl. 85); waar een Christelijke regering is, oordeelt hij een kerkeraad onnoodig (bl. 230), tusschen de betrekking van ouderlingen en predikanten kan hij geen noemenswaard onderscheid vinden (bl. 89), en in de bestaande omstandigheden, gelooft hij, dat alleen de overheid behoorlijk de armenzorg kan behartigen (D. II, bl. 55); bovendien verwerpt hij den kerkelijken ban, waarbij iemand het avondmaal ontzegd wordt (bl 236), keurt het huisbezoek af (bl. 148 en D. II, bl. 52-54) en vindt de herhaalde synodes onnoodig (bl. 155), al welke instellingen evenzeer bij de Luthersche kerk in Duitschland niet gevonden worden. Vrij scherp bespot hij (bl. 153-155) de verschillende ceremoniële en rituële bepalingen dier synodes, maar laakt evenzeer de radicale afschaffing van vele gebruiken der Roomsche kerk, gelijk hij dan ook bij den aanvang van zijn verblijf in Leyden de viering der hooge feesten, de lijkpredicatiën en het avondgebed zocht te behouden en slechts aan zijn ambtgenoot en den kerkeraad toegaf, dewijl hij om ceremoniën en beuzelingen geen kwestie wilde maken (bl. 50-53). Dezelfde geest spreekt uit zijne houding tegenover den beeldenstorm, welke revolutionnaire handeling, door Calvinistische predikanten en konsistoriën aangevuurd en bevorderd, Coolhaes evenzeer als de Nederlandsche Lutherschen veroordeelde (bl. 27).

Toen Coolhaes in 1566, door de Deventer regering tot predikant beroepen, het eerst den vaderlandschen grond betrad, bestond in Noord-Nederland nog geene geordende Gereformeerde kerk als in België, maar hing het geheel van plaatselijken en persoonlijken invloed af, of de Hervormden de leer van Luther, Zwingli, Menno of Calvijn beleden; zijne gevoelens bleven dus in Deventer onaangevochten en hij bragt in deze Ysselstad den gelukkigsten tijd zijns levens door, tot dat de komst van Alba ook hem dwong, het laatste te verlaten. Vervolgens predikant te Essen, later te Montzenheim in Rijnhessen[1], keert Coolhaes na den gelukkigen ommekeer van zaken op de roepstem der Gorinchemsche gemeente in 1573 terug. Wat mag hem van

1 De *Alm. Cad. Leid.*, ook door den S. als hoofdbron aangehaald, heeft: *Monssenheimii in Palatinatu*; wij begrijpen het niet, dat hij zich evenwel door Kok en Glasius heeft laten verleiden, Coolhaes in 1572 tot Predikant te Mannheim te maken, welke stad, gelijk bekend is, eerst in 1606 werd gestieht.

geboorte geen Nederlander, bewogen hebben, eene volgens zijne eigene verklaring (bl. 31) zoo voordeclige standplaats te verlaten en den onzekeren oorlogstoestand in Holland boven de rust in den Palts te verkiezen? De S. schrijft dit aan bijzondere gehechtheid voor Nederland toe; ons dunkt het waarschijnlijker, dat hij zich reeds in de Paltsische kerk, onder den ijverigen voorstander van het Calvinisme, Frederik III, minder op zijn gemak gevoelde. Mogt deze gissing gegrond zijn, dan bespeurde hij weldra, hoe hij van kwaad tot erger vervallen was, toen hij de Dortsche Synode van 1574 bijwoonde; daar werd toch de Nederlandsch-Gereformeerde kerk geheel volgens de begrippen van Calvijn geregeld en vonden zijne bescheiden aanmerkingen geheel geen ingang. Bij zijne daarvan zoo geheel afwijkende gevoelens, moesten er spoedig conflicten tusschen hem en de meerderheid ontstaan; dit geschiedde reeds terstond bij zijne komst in Leyden, toen zijn ambtgenoot Cornelisz en de kerkeraad de besluiten der Dortsche Synode wilden invoeren, maar eerst bij de vernieuwing van dien kerkeraad omstreeks Kersmis 1578 barstte het twistvuur in lichtelaaije vlam uit.

Wij kunnen den loop van het geschil tusschen de Leydsche regering en den kerkeraad hier niet haarfijn uiteenzetten, maar het verwondert ons, dat de heer R. zoo bepaald de gevoelens der eerste billijkt; wel is waar kon de overheid voor hare verschillende eischen: een eed door de ouderlingen in handen van den stedelijken raad af te leggen, de benoeming van eenige ouderlingen, en het *presideren* (het is ons onbegrijpelijk, dat de S. dezen zeer duidelijken term (bl. 97, noot 18) tot *assisteren* wil verzachten) van den kerkeraad door twee afgevaardigden der regering, antecedenten in andere Gereformeerde kerken aanwijzen en is daarmede haar gevoelen en dat van Coolhaes te verontschuldigen; de wensch der tegenpartij, om zoo veel mogelijk alle inmenging der wereldlijke magt in zuiver kerkelijke zaken te weren, dunkt ons toch billijker; bovendien handelde zij hierin geheel overeenkomstig de besluiten der Dortsche Nationale Synode van 1578 en werd ongetwijfeld door de meerderheid der Leydsche gemeente gesteund, hetgeen de S. ook (bl. 116) erkent. Hoewel afkeuringswaardig, vinden wij het vergefelijk, dat Cornelisz en de zijnen in de hitte des strijds Coolhaes als een verrader van de vrijheid der kerk tentoonstelden, en deze laatste is minder te verontschuldigen, dat hij de regering behulpzaam was, toen zij gewelddadig den gordiaanschen knoop doorhakte en geheel eigenmagtig een nieuwen kerkeraad en predikant benoemde. Deze *coup d'état* werd dan ook zoowel door Prins Willem als door de Staten van Holland gewraakt, maar - Coolhaes, die zich even als de latere Remonstranten telkens achter zijne gehoorzaamheid aan de overheid verschuilt, erkent slechts de stedelijke regering, niet de Pro-

vinciale Staten voor hooge overheid, gelijk dezen zich later tegenover de besluiten der Algemeene Staten op die der Provinciale beriepen. Het geschilpunt liep dus niet alleen over de vraag, welke regten de wereldlijke magt over de kerk bezat, maar ook welke overheid die regten uitoefende, de Algemeene Staten, de Provinciale of iedere stedelijke regering afzonderlijk, en had het gevoelen der Leydsche regering en van Coolhaes gezegevierd, de band der Utrechtsche Unie ware nog meer vaneengereten, en even als in Duitschland iedere Rijksstand, hoe nietig ook, zijne eigene landskerk had, zoude onze republiek zooveel kerken als steden geteld hebben. Coolhaes was echter te zachtmoedig van aard, dan dat door zijn toedoen alleen eene zoo belangrijke scheuring zoude blijven bestaan; hij liet zich te 's Hage overhalen, middelen tot herstel van den vrede te ontwerpen (vg. bl. 119 en 120), die, waren zij aangenomen, ongetwijfeld met den gewenschten uitslag bekroond zouden zijn; maar gelijk hij eerst zijne hand geleend had aan de onwettige besluiten der regering, zoo weigerde de onverzettelijke Leydsche aristocratie nu het eens gekozen standpunt te verlaten en belette hem elke toenadering tot de tegenpartij.

Eene verzoening kwam dus in het jaar 1579 niet tot stand; niettegenstaande de herhaalde Resolutiën der Staten bleef Coolhaes zijne bediening waarnemen, en Cornelisz werd door de stedelijke regering afgezet, in wiens plaats zij Lucas Hespe tot Predikant aanstelde. In den aanvang van het volgende jaar kreeg Coolhaes ook met dezen ambtgenoot verschil, omdat hij een gewezen wederdooper, die nog twee ongedoopte kinderen had, enkele malen had laten prediken; dit verdroot Hespe, die het avondmaal met niemand wilde vieren, met wien hij niet in alles volmaakt overeenstemde, terwijl Coolhaes allen voor broeders erkende, die bij het geloof aan één God, één Christus en één Evangelie, over sommige leerstukken, als avondmaal, doop en verkiezing, van meening mogten verschillen. In het wezen der zaak zal men thans wel met Coolhaes overeenstemmen, die voor dien tijd zeker eene merkwaardige poging deed, om het ééne noodige en de tot de zaligheid onverschillige leerstukken te onderscheiden, maar de loop van het geschil is door den S., die hier hoofdzakelijk het *Breeder Bericht* van Coolhaes volgt, niet helder uiteengezet; daar moeten toch nog andere geschilpunten geweest zijn, want blijkbaar voelde Hespe zich bezwaard, dat ten gevolge der vorige oneenigheid de Leydsche gemeente van de overige Gereformeerde kerk in der daad was afgescheiden, en het bevreemdt ons, dat de S. (bl. 179) de Leydsche regering billijkt, als zij een regt van *placet* op Hespes briefwisseling met zijne Noord-Hollandsche ambtgenooten wil uitoefenen. Geen wonder, dat deze met den ouden kerkeraad weder zijne toevlugt tot den Prins en de Staten nam, die tot de uitspraak der eerstvolgende Synode beide Predikanten schorsten; wel handhaafde

de regering Coolhaes andermaal in zijne bediening, maar zij zag nu toch eindelijk in, dat er eene schikking tot stand moest komen en riep daartoe de bemiddeling in van den gematigden Antwerpschen leeraar, Thomas van Tielt, later van diens ambtgenoot, Ysbrand Balck, door wien eene transactie werd opgesteld, 29 October 1580 door alle partijen aangenomen. De S. zegt (bl. 185, noot 7): ‘uit de transactie blijkt, hoe onpartijdig de scheidsregters handelden, en door hunne bepalingen getuigen zij zwijgend, dat zij de zaak, door den magistraat verdedigd, voor goed hielden’; ons dunkt juist, dat de schikking in beginsel de handelingen der overheid afkeurt; de verkiezing van ouderlingen en diakenen werd toch grootendeels aan den kerkeraad opgedragen, nevens Coolhaes ook Cornelisz in zijne bediening gehandhaafd, en dezen laatsten voor den vorm eene door zijne heftige taal welverdiende schuldbelijdenis opgelegd, maar hetzelfde evenzeer aan Coolhaes. Dit laatste punt is niet geheel zeker, maar wij vinden het wat gewaagd, dat de S., alleen op grond der verklaring van Coolhaes zelven, het eenstemmige berigt niet slechts van de tegenpartij en Trigland, maar ook van Bon, Uyttenbogaert en Brandt voor onwaar verklaart.

Zoo was dan nu eindelijk de rust in de Leydsche gemeente hersteld, maar juist door den strijd was het verschil tusschen Coolhaes en de Nederlandsch Gereformeerde kerk openbaar geworden, een verschil, dat naar de begrippen dier dagen, niet met stilzwijgen kon worden voorbijgegaan. Openlijk had toch Coolhaes in zijne beide uitgegeven verdedigingsschriften (de *Apologie* en het *Breeder Bericht*) zijne boven reeds opgesomde afwijkende gevoelens verkondigd en vooral zoo stellig het bestaande kerkbestuur afgekeurd, dat de tegenpartij, wilde zij hare beginselen niet opgeven, wel genoodzaakt was, hem voor de Synode ter verantwoording te roepen. Bovendien was bij de transactie een later onderzoek zijner geschriften bepaald voorbehouden, en daar hij deze tegen de bepaling der Nationale Dortsche Synode zonder goedkeuring der classis had uitgegeven, was hij zonder twijfel die verantwoording verschuldigd. De synodale mannen waren dus in hun volle regt, door hem voor hunnen regterstoel te dagen; veroordeelen wij daarom Coolhaes, die het gewaagd had van Calvijn af te wijken? dat zij verre; had hij slechts ruiterlijk zijne opinie verdedigd; maar blijkbaar in geleerdheid niet opgewassen tegen de leiders der Synode, gedroeg hij zich even weifelend, als later de welsprekende Saurin in de kwestie over den noodleugen en verschool zich achter allerlei excepties. Eerst loochent hij herhaaldelijk de bevoegdheid zijner regters (blz, 190, 193 en 199) en beroept zich van de Nationale Synode te Middelburg, met speciale toestemming der Algemeene Staten vergaderd, op de eerstvolgende vettige Nationale Synode, door den Prins en de Staten bijeengeroe-

pen en door enkele hunner afgevaardigden gepresideerd (blz. 202), terwijl juist de Staten geweigerd hadden, leden ter Synode af te vaardigen, als zijnde dit eene ongebruikelijke zaak; daarop roept hij een verouderd *jus de non evocando* in (blz 210), dat in geen geval ter sprake komen kon, zoo lang men slechts kerkelijk tegen hem ageerde en hem niet aan den lijve strafte; eindelijk toch te Middelburg verschenen, is hij zwak genoeg tien stellingen, lijnregt tegen zijne schriften indruischende, te onderteekenen, en toen daarop de Synode zijne boeken als schadelijk verwerpt en hem voor de daardoor verwekte ergernis eene schuldbelijdenis oplegt, weigert hij zich aan dit oordeel te onderwerpen en ontkent het tegenovergestelde der stellingen te hebben geschreven. Dit vonnis der Middelburgsche Synode kan toch niemand in gemoede hard noemen; maar Coolhaes, te Leyden teruggekeerd, beklaagde zich luid, als ware hij onverhoord veroordeeld, en daar de regering voortging hem te ondersteunen en dit groote opschudding in de gemeente verwekte, werd ook aan deze klagt gevolg gegeven en Coolhaes in de gelegenheid gesteld, op eene vergadering te 's Hage, zijne bezwaren tegen het uitgesproken oordeel in te brengen. Overeenkomstig zijn verlangen was deze vergadering door vier gecommitteerdén der Staten van Holland gepresideerd; twee door hem gekozen predikanten, één ouderling en één diaken waren hem als pleitbezorgers toegestaan, en vijf afgevaardigden der Leydsche regering assisteerden bij de driedaagsche debatten, en nu erkenden allen, dat hij voldoende gehoord was, zoodat de Staten van Holland nu niet meer aarzelden, het voortzetten der kerkelijke procedure toe te staan. De S. zegt echter (blz. 215, noot 15): ‘de Leydsche afgevaardigden zullen voorzeker zoo gereedelijk niet in alles hebben toegestemd en meer gedwongen hebben toegegeven;’ ongetwijfeld zagen zij met leede oogen de nederlaag eens mans, wiens zaak ook de hunne was; maar noch van der Werff, noch Jan van der Hout waren mannen om zich te laten dwingen. Opmerkelijk is het toch, dat de *Remonstrantie* der Leydsche regering, voor zoover ons bekend is, niet tegen deze Haagsche vergadering protesteert; zij bevat slechts een algemeen vertoog ten gunste van gewetens- en godsdienstvrijheid (maar dit heilige regt werd in den persoon van Coolhaes niet geschonden, terwijl het juist godsdienstdwang ware, indien de overheid de Gereformeerde kerk gedwongen had tegen haar zin een ongereformeerd leeraar te behouden) en hernieuwt bovendien den aanval tegen de wettigheid der Middelburgsche Synode, waartegen de kerk in haar *Antwoorde op de Remonstrantie* te regt aanvoert: ‘Zoo niet alle Provinciale Staten in het houden der Synode hebben toegestemd, zoo kunnen wij het consent der Generale Staten niet anders aanzien, dan als een consent van alle geunieerde provinciën. Of nu die van Leyden, of eenige andere stad in Holland, zich

daartegen hebben verzet, komt hier niet in aanmerking' (bl. 232). Nogmaals, het streven der Leydsche regering was in elke stad eene onafhankelijke stadskerk op te rigten, en wij achten het gelukkig, dat, terwijl de decentralisatie in het staatsbestuur der republiek hand over hand toenam, in de kerk ten minste de nationale eenheid zegevierde.

Wij hebben bij het proces van Coolhaes wat langer stil gestaan, om uiteen te zetten, waarom wij geheel tegen de opinie des S. de handelingen der Middelburgsche Synode voor wettig, billijk, ja zelfs langmoedig houden. De werken van Coolhaes streden tegen de in de Nederlandsch-Gereformeerde kerk aangenomen belijdenisschriften en kerkelijke wetten; zoodra dit verschil bewezen was, en dit was tot walgens toe geschied, en hij zijne gevoelens niet herroepen wilde, werd hij met regt uit de kerk gebannen; aan zijn herhaald beroep op het Woord Gods behoefde men zich in eene kerkelijke procedure evenmin te storen, als eenige wereldlijke regtbank zich door een beroep op het *jus naturae* zal laten weêrhouden, regt te spreken volgens de wetten des lands; wel had de tegenpartij welligt beter gedaan, ter overtuiging van Coolhaes wat uitvoeriger te betoogen, dat de kerkleer met de Heilige Schrift overeenstemde, doch had niet de ten einde spoedende eeuw veelvuldige bewijzen gegeven, hoe ongeschikt theologische disputatiën zijn, om een godsdienststrijd te beslechten? Eene andere vraag is het, of de synodale mannen niet verstandiger gehandeld hadden, met afstand van hun regt, de geheele zaak te laten rusten; het verschil was toch zoo groot niet; maar men mete toch niet de zestiende eeuw met onze begrippen, en was toen niet in elk kerkgenootschap het streven algemeen, dat ieder lid over het geringste leerstuk eenstemmig dacht? Daarenboven Coolhaes mogt in het lecrstellige niet zoo belangrijk van de kerkleer afwijken en zijne gevoelens in de gemeente zoo weinig weêrklank gevonden hebben, dat het raadzaam ware, die door bestrijding en veroordeeling niet verder te verbreiden, zijne gevoelens over kerkbestuur en de verhouding tusschen kerk en staat waren van het grootste gewigt en voerden, gelijk wij boven aantoonden, consequent tot de oplossing der Nederlandsch-Gereformeerde kerk in een onnoemelijk aantal stadskerkjes. Toen dus Coolhaes na de Haagsche vergadering weigerachtig bleef schuld te bekennen, ja zelfs in zijn *Sentbrief* aan de Predikanten voortging de wettigheid der hem aangedane behandeling te bestrijden, kon de kerk wel niet anders, dan op den eenmaal ingeslagen weg voortgaan en hem excommuniceren. Tegen den S. roepen wij ten slotte het oordeel van Arminius in, die in zijne *Bedenking op de verantwoording van Vorstius* erkent: 'dat Herberts, Coolhaes en Wiggertsz met regt bestraft zijn, zoo zij eene andere leer in het openbaar bragten, dan zij met de onderteekening van hun eigen hand hadden geapprobeert.'

Maar juist dat Coolhaes standvastig zijne gevoelens vasthield en niet als later Herberts of Sybrants in 1598 met zijn geweten transigeerde, rekenen wij hem tot eere; vroeger moge zijn gedrag te verontschuldigen zijn, omdat de Nederlandsch-Gereformeerde kerk toen nog in de dagen harer wording verkeerde, en veel, dat hem in het kerkbestuur hinderde, eerst na zijn lidmaatschap dier kerk was vastgesteld; men moge het waarderen, dat hij uit liefde voor den vrede herhaaldelijk zijne betrekking wilde nederleggen en slechts gedurig door de Leydsche regering werd belet, dit edele plan uit te voeren, in dit eerste tijdperk zijns levens boezemt hij weinig belangstelling in, zoo lang hij tegen beter weten aan zijne afwijkingen van de kerkleer tracht te ontveinzen, door zich achter de overheid te verschuilen en allerlei uitvlugten op te werpen; eerst toen de vergadering te 's Hage hem hiertoe alle verdere gelegenheid ontnam, aarzelt hij niet langer ronduit zijne gevoelens te belijden, en de eenmaal zoo zwakke man wordt, gesterkt door het ongeluk, een geloofsheld; nu eerst krijgen wij hem lief. Na zijne excommunicatie is zijne geheele houding edel en prijzenswaardig; daar zijne eigenaardige begrippen hem niet toelieten, zich bij een ander kerkgenootschap aan te sluiten, veelmin zelf eene nieuwe secte te stichten (D. II, blz. 4), voorziet hij door handenarbeid in het onderhoud voor zich en zijn talrijk gezin; maar al den tijd, dien deze nering (het likeurstoken, een overigens met den geestelijken stand weinig strookend bedrijf) hem overliet, besteedde hij, om achtervolgens een twintigtal geschriften het licht te doen zien, waarin hij telkens regering en volk tegen de nieuwe kerkelijke hiërarchie waarschuwt en de vrijheid van geweten en godsdienst bepleit. Het groote getal dier werken is eene sprekende getuigenis, dat de regering hem de vrijheid niet ontnam na zijne afzetting naar hartelust de Gereformeerde kerk aan te vallen, hoe gaarne deze hem ook tot zwijgen gedwongen had. Wij kunnen hier niet van elk dezer boeken afzonderlijk spreken en doen dit te minder, daar de Heer R. zelf erkent (D. II, blz. 93): ‘dat zij vol herhalingen zijn;’ slechts op enkele willen wij opmerkzaam maken, als op de *Christelijke vermaning om toe te zien, dat de Satan geen nieuw pausdom naast het oude vervalle weder oprigtte*, en op den *Toetssteen, welke kerk in waarheid apostolisch, catholiek, evangelisch, gereformeerde is*, omdat wij niet genoeg de lezing kunnen aanraden van het uitvoerige verslag of liever uittreksel, dat de S. van beiden geeft (D. II, blz. 5-20 en 38-59). Had Coolhaes reeds in zijne *Apologie* te kennen gegeven, dat de Bijbel en het Apostolisch geloof de eenige rigtsnoer des gewetens zijn moest (blz. 157), en de Calvinisten even als de Lutherschen, Wederdoopers en Mennisten eene secte genoemd (blz. 139 en 165), in deze beide, gelijk in andere zijner werken, toont hij

herhaaldelijk aan, hoe men overal gelijk de Roomsche kerk de gewetens aan allerlei bepalingen wilde binden, en hoe geen der bestaande kerkgenootschappen, die allen evenzeer andersdenkenden doodden of verdoemden, de kenmerken der ware Apostolische kerk bezat. Merkwaardig is vooral de wijze, waarop Coolhaes nu als verdediger der godsdienstvrijheid optreedt; dezelfde man, die in zijn eerste geschrift (blz. 130) nog ‘de papistische leer een lasterlijken gruwel’ noemt en het der Christelijke overheid tot pligt rekende: ‘den waren godsdienst uit te breiden en den valschen uit te roeijen,’ en deswegens door Coornhert bestraft werd, trad, in de school des lijdens beter onderwezen, telkens in het strijdperk, waar men slechts in Nederland godsdienstdwang invoerde of aanprees; tegen Aldegondes beruchte *Onderzoekiug der geestdrijvische leer* schreef hij zijne *Verantwoording van Sebastiaan Franck;* toen de Sneeksche predikanten Beza's boek over het ketterdooden vertaalden, weldra door diergelijke geschriften van Godfried Boot en Johannes Seuw, en door het weren der zamenkomsten van Roomschen en Doopsgezinden te Sneek en Groningen gevolgd, bestreed hij deze ‘nieuwe inquisiteurs’ (D. II, blz. 103) in verschillende werken; tot bevordering van onderlinge verdraagzaamheid gaf hij de oude Oost-Friesche geloofsbelijdenis van 1528 op nieuw uit, en wat hij onder het dulden van andersdenkenden verstond, blijkt genoegzaam daaruit, dat hij zelfs de door zijne tijdgenooten als dweepers en vrijgeesten zoo algemeen verafschuwde David-Joristen en Schwenckfeldianen niet uitsloot (D. II, blz. 129). Op deze wijze ging Coolhaes onvermoeid voort, vrijere begrippen onder zijne landgenooten te verspreiden, toen inmiddels in zijne vorige standplaats de zoo onheilzwangere twisten tusschen Arminius en Gomarus zich openbaarden; hoewel reeds hoog bejaard, stelde hij in zijn *Nadenken* aan beide strijdende partijen de vraag voor, of niet het ondoorgrondelijke leerstuk der voorbeschikking 's menschen verstand verre te boven ging en het dus oorbaar en stichtelijk ware, deze kwestie niet zoo diep te behandelen, en in zijn laatste werk hield hij het jongere geslacht het *Cort Waarachtig verhaal* zijner eigen lotgevallen als een spiegel voor, hoe den nieuw ontstanen brand op de beste wijze te blusschen; dat hij door zijn eigenaardig gevoelen aangaande de magt der overheid ook hier het ware geneesmiddel niet vond, blijkt daaruit, dat hij ten slotte de Staten opvordert, met geweld den strijd te smoren en vooral niet het honden der verlangde Synode toe te staan (D. II, blz. 148-150).

Voegen wij, eer wij van Coolhaes afstappen, de in het werk des S. her en derwaarts verspreide trekken aangaande zijne eigenlijke persoonlijkheid bijeen, om zoo doende een duidelijk beeld van hem te verkrijgen; zelf erkent hij (bl. 13), dat hij te vroeg de Evangeliedienst aanvaardde; van daar zijne geriuge godgeleerde kennis,

zijne herhaalde zijdelingsche aanvallen op taalgeleerdheid en philosophie (D. II, bl. 56, 131-133) en zijn oordeel, dat de aan Marnix opgedragen nieuwe Bijbelvertaling een onnoodig werk was (D. II, bl. 81, noot 13); evenzeer verklaart hij zijne nederlaag te 's Hage (bl. 219), ‘omdat hij door de stilheid zijner natuur kwalijk veel gedruisch van woorden kan lijden en zijne memorie en welsprekendheid zeer gebrekkig was;’ hij meent, dat ‘zijn slechte stijl’ (D. II, bl. 5, noot 11) genoegzaam de anonymiteit zijner schriften verraadt en verontschuldigt zich elders zeer te regt over zijne langwijligheid (D. II, bl. 105). Een merkwaardig voorbeeld daarvan geeft de volledige titel van zijn *Cort Waarachtig verhaal*, die bij den heer R. (D. II, bl. 137) alleen negentien zeer fijngedrukte regels beslaat. Tegen deze waarlijk niet zeer aantrekkelijke schildering van Coolhaes, kunnen wij in gemoede alleen dit eene stellen, dat zijne werken, veelal in den toen zoo geliefdkoosden vorm van zamenspraken gesteld, in een populairen toon geschreven zijn en dat het daarin dikwijls niet aan natuurlijk vernuft en naiveteit ontbreekt. Een eenvoudig gezond verstand was dan ook de hoofdverdienste van Coolhaes, die overigens ten eenemale de geschiktheid miste, zijne gevoelens tot een welgeordend stelsel te vereenigen of ze logisch te verdedigen, waardoor hij dan ook steeds voor zijne in de theologie van Genève en Heidelberg zoo doorknede tegenstanders moest onderdoen. Op zich zelf is zijne persoonlijkheid dus slechts van zeer gering belang; zij wordt dit eerst door den tijd, waarin zij geplaatst was, maar daarom juist hadden wij gewenscht, dat de heer R. hierop meer acht geslagen had, en vooral, dat hij had aangetoond, welken invloed Coolhaes als volksschrijver uitoefende, en in bijzonderheden had nagegaan, of het te bewijzen is, dat tijdgenooten en lateren hunne aan de zijne verwante gevoelens van hem hadden ontleend.

Wij hebben reeds te lang bij Coolhaes stilgestaan en te veel van het geduld onzer lezers gevergd, om nu nog den S. in zijne behandeling van Herberts, Sybrants en Wiggertsz evenzeer op den voet te volgen, maar wij meenen het als onze overtuiging te mogen uitspreken, dat onze vaderlandsche kerkgeschiedenis nog steeds eene beschouwing behoeft, die de voorloopers der Remonstranten gezamenlijk in een tafereel behandelt, waarin, naast een Coornhert en Wiggertsz, Coolhaes en Herberts slechts eene ondergeschikte rol spelen, en waartoe Sybrandts, even als zijn voorganger Duifhuis[1], slechts zeer

1 Ook aangaande dezen beloofde de S. (D. I, bl. 102 en 146), zijne verwantschap met Coolhaes nader aan te toonen, maar is later van dit plan teruggekomen (D. II bl. 182), omdat een ander schrijver van plan was, Duifhuis opzettelijk te behandelen. Deze verwachting is nu onlangs op eene uitmuntende wijze vervuld door de even aangenaam geschreven als lezenswaardige dissertatie van den Heer J. Wiarda: *Huibert Duifhuis, de prediker van St. Jacob*.

zijdelings behoort. Tot dezen arbeid heeft de schrijver in zijn werk belangrijke bijdragen geleverd; de zaak zelve blijft nog te verrigten; de heer R. hoopt dit later te doen, zoo als hij in zijn *Besluit* (D. II, bl. 228) mededeelt: ‘Aan het onderzoek naar Coolhaes' levensgeschiedenis wensch ik dergelijke onderzoekingen omtrent Uyttenbogaert, Arminius en anderen; - aan de beschouwing van de laatste (lees *vierde*) helft der 16de eeuw, uitgebreide studiën over de gebeurtenissen van de eerste helft der 17de eeuw vast te knoopen. Hebben wij eenmaal dit tijdperk van ruim vijftig jaren - zeker niet het minst gewigtige onzer vaderlandsche kerkgeschiedenis - doorleefd, niet enkel door de tot heden bijna uitsluitend gebruikte algemeene bronnen te raadplegen, maar vooral door opsporing der bijzonderheden uit de pamphletten-litteratuur dier dagen, uit tallooze zoo gedrukte als onuitgegeven brieven, - dan zal het ons gemakkelijker vallen, in éénen blik het geheel te overzien, en hoogst belangrijke gevolgtrekkingen te maken, rijk aan lessen van levenswijsheid voor onze dagen’. Wij voor ons betwijfelen die gemakkelijkheid en ten deele ook die profetie; toonden wij boven reeds aan, hoe de S. ook in dit werk van zijn eerste plan is afgeweken, wij schrijven het daaraan toe, dat zijn arbeid te chroniekmatig is ingerigt en hij zijne stof te slaafsch volgt; zoo wordt hij door de stof overweldigd, mist de geschiktheid om het geheel en den onderlingen zamenhang der deelen te overzien en laat zich geheel tegen zijn zin tot een eenzijdig oordeel verleiden; wii kennen den Heer R. toch te goed voor een zoon der negentiende eeuw, dan dat hij in gemoede de gevoelens van Coolhaes en de Leydsche regering over de ondergeschiktheid der kerk aan den staat zoude kunnen deelen. Gaat hij nu op deze wijze voort, dwingt hij zich niet telkens bij een belangrijk rustpunt een oogenblik stil te staan en een blik achterwaarts op den afgelegden weg te slaan, hij zal ongetwijfeld vele belangrijke bouwstoffen tot de kennis van Uyttenbogaert en Arminius bijeenbrengen - hun leven zal hij ongeschreven laten; onder de massa der opeengehoopte feiten als bedolven, zal hij zijne stof niet kunnen overmeesteren, daar hem de ruime horizont ontbreekt, dien men tot algemeene geschiedkundige beschouwingen behoeft. Zoo wij in deze recensie eene poging waagden, hem te wijzen hoe hij zich tegen zijne stof moet overstellen, om haar magtig te worden, het was niet uit lust tot vitten; maar overtuigd, dat de vaderlandsche kerkgeschiedenis veel van zijnen onvermoeiden ijver verwachten kan, zouden wij het bejammeren, zoo hij slechts voortging een tal van bouwstoffen aan te dragen. Daarom roepen wij hem toe: blijf niet voortdurend opperman, maar word mede-bouwmeester aan den tempel, aan welks oprigting gij uwe levenskrachten wijden wilt.

's Hage.

R. V.D. AA.

***Het water. Wat het is, wat het doet en waartoe het dient. Door E.A. Rossmässler; vertaald door J.G. Winkler. Haarlem, bij J.J. Weeveringh*. 8°, *met gekleurde platen*.**

Een der talrijke boeken van het gebied der nieuwere populaire natuurkundige school in Duitschland, die als tegewigt tegen het mysticisme en de ultramontaansche geestverdrukking, grondige kennis der natuur onder alle standen tracht te verspreiden en het aantal harer volgelingen met iederen dag ziet toenemen. Rossmässler bekleedt onder de leiders dier school eene eerste plaats en al zijne geschriften dragen het kenmerk van grondige en veelzijdige bewerking, onderscheiden zich door helderheid van voordragt, en mogen in dien zin niet op ééne lijn gesteld worden met de meeste populaire geschriften. Zijne boeken rigten zich niet naar de veronderstelde onkunde van den lezer, maar hebben ook lezers op het oog, die gereed zijn zich naar het boek te schikken en in hunne kennis willen aanvullen wat hun tot het wèl verstaan van het geheel ontbreekt. Wie niet alreeds geleerd heeft, natuurkundig te denken, zal uit de werken dier school weinig leering putten en zeer zeker het onderhavige over het water niet overal begrijpen. Die gedachte stond ref. al dadelijk voor den geest, toen hij de vertaling inzag. In natuurkennis toch staat ons beschaafd publiek over het geheel achter bij Duitschland, en het zal gewis nog lang duren, voor dat de vruchten geplukt zullen worden van het zoo onbestemde artikel in de wet op het lager onderwijs, waarbij in den kring daarvan ook de beginselen der natuurkennis worden opgenomen. Wie iets onderwijzen wil, moet het eerst zelf geleerd hebben, en hoe staat het in dit opzigt met de onderwijzers! Een middel om bij de opleiding der onderwijzers daarvoor zorg te dragen, vindt men in die wet evenmin, als de noodige maatregelen tot gestadige ontwikkeling van den onderwijzenden stand. Had een der leden van de Kamer daar maar eens om gedacht! De Minister, die zoo gaarne *alle* wenschen vervulde, had zich zeker ook met zulk een amendement van ganscher harte vereenigd. Maar niemand dacht er aan, toen de discussie over de wet op het nationale onderwijs plaats had, waarin veel, maar geen enkel woord over onderwijs zelf werd gesproken! Geen wonder dan ook dat in de jongste zittingen der Kamer er reeds berouwhebbenden werden opgemerkt onder hen die de wet hielpen tot stand brengen, en betuigingen van verontschuldiging dienaangaaude werden uitgesproken. Een volk, dat in onzen tijd in natuurkundige ontwikkeling achterblijft, bevindt zich, met het oog op de toekomst, in eenen gevaarlijken toestand. Waar men zijnen tijd begrijpt, draagt men zorg, dit onheil af te wenden, en zelfs in landen, waar soms magtige partijen het licht der natuurkennis vreezen, wordt de natuurkundige ontwikkeling als noodzakelijk, of als

een niet meer te vermijden kwaad erkend en bevorderd. In het lager onderwijs worden dan de beginselen opgenomen, in het middelbare verder ontwikkeld en een begin gemaakt met de toepassing op de industrie. Ook daaraan valt bij ons niet te denken, terwijl het middelbaar onderwijs nog een pium votum is en wij nog teren moeten op de ouderwetsche latijnsche scholen, die slechts aan eene beperkte klasse der Maatschappij dienstbaar zijn en ook voor deze niet altoos voldoende worden bevonden.

Onder zulke omstandigheden is iedere poging tot verspreiding van natuurkennis onder ons een welkom verschijnsel. In dien zin is ook de vertaling van Rossmässler's boek over het water eene goede zaak.

Door eene nederduitsche uitgave wordt het boek onder ons meer bekend dan het anders zou zijn geworden. Daarin bestaat naar onze meening het eenige nut der vertaling. Wie toch een boek als dit lezen en begrijpen kan, die zal in den regel ook de duitsche taal verstaan. Een vertaald boek - als het niets anders is dan vertaling - verliest altoos bij het oorspronkelijke, vooral wanneer het eenen schrijver geldt als Rossmässler, wiens hoog-ontwikkelde en fijn-beschaafde stijl niet ligtelijk eenen vertaler vindt van gelijk gehalte. - Rossmässler schreef zijn boek vooral met het oog op Duitschland, en uit dien hoofde ware het zeer wenschelijk geweest, indien de vertaler zich niet enkel tot het vertalen (dat overigens getrouw gedaan is) bepaald had, maar het boek, met het oog op de natuurlijke gesteldheid van den nederlandschen bodem en zijne wateren had gewijzigd. De vertaler schijnt, naar zijne voorrede te oordeelen, de daartoe vereischte kundigheden te bezitten. Zoo doende, ware het boek niet enkel vernederduitscht, maar ook nederlandsch geworden. Wij twijfelen echter niet, dat de vertaling, ook zoo als zij thans bestaat, van keurige typographische uitvoering, een tal van lezers zal vinden en dat iedereen er leering uit putten zal. Als natuurkundige monographie is het boek eenig in zijne soort. Het zoo veelzijdige als het ware alles omvattende verband van het vloeibaar element met de overige natuur, is op eene uitstekende wijze uiteengezet, en de mensch, dien Rossmässler in zijne schriften, als individu en in de maatschappelijke toestanden, altoos voor oogen houdt, staat ook in dit boek als het middenpunt der schepping, en verschijnt daarin als de afhankelijke van de natuurwetten en als de overwinnaar tevens. Het geheele boek is in negen hoofdstukken verdeeld, waarvan wij hier de opschriften laten volgen, die den inhoud en de strekking van het geheel nog meer zullen verduidelijken.

1. De schei- en natuurkundige eigenschappen van het water.
2. Het water als bestanddeel van den dampkring.
3. Invloed van het water op het klimaat.
4. Het water en de gedaanteveranderingen der aarde.
5. De zee en de wateren van het vasteland.

6. Het water in betrekking tot de voeding.
7. Het water als woonplaats voor dieren en planten.
8. Het water als middel van verkeer en als hulp voor kunsten en handwerken.
9. Wat het water is voor den dichter en voor den schilder.

A.
M.

De Heide als Handelsgewas en Sierplant, door Th.F. Uilkens*[1]*, President van de Maatschappij van Land- en Tuinbouw 'de Marne.' Directeur der Kabinetten en van den proeftuin der voornoemde Maatschappij. Lid van de Koninklijke Landbouw-Vereeniging te 's Gravenhage, Honorair en Corresponderend Lid van verschillende Buitenlandsche Academiën, Maatschappijen en Genootschappen van Landbouw, Tuinbouw en Kruidkunde, en Predikant te Wehe en Zuurdijk.

Waarom staan er zoo vele titels onder den naam van den Heer Uilkens? Zou het zijn om het gewigt van zijn persoon te doen uitkomen en den Lezer in den waan te brengen, dat het boek met kennis van zaken werd geschreven? Dergelijk eene opgave is, in den regel, als eene ijdele vertooning te beschouwen, doch wordt misdadig wanneer zij de strekking heeft om het werk, als het ware, aan te bevelen. Men zou het in dien zin kunnen opnemen, en daartegen ineen ik te moeten strijden. Deze taak is gemakkelijk. Ik neem ze echter op mij, in de veronderstelling dat er iets goeds uit voortvloeije, namelijk, of dat de Heer Uilkens ophoude om boeken te schrijven, of, wat ons nog aangenamer zou zijn, dat hij, hetgeen voor de pers bestemd is, met meer aandacht, zorg en studie bewerken mogt. Zoo voortgaande doet hij stellig veel meer kwaad dan goed.

Het boek, waarvan wij hier den titel aangaven, is in twee deelen gesplitst. Het eerste handelt over de inlandsche soorten van heide, terwijl in een ander gedeelte de buitenlandsche soorten beschreven worden.

Tot de inlandsche soorten brengt de schrijver.

1°.	de gewone heide	of de *Erica vulgaris*.
2°.	de dopheide	of de *Erica tetralix*.
3°.	de groote heide	of de *Erica arborea*.
4°.	de graauwe heide	of de *Erica cinerea*.
5°.	de veelbloemige heide	of de *Erica multiflora*.

De Heer Uilkens verklaart al deze soorten voor inlandsch, ofschoon als zoodanig slechts de twee eerstgenoemden voorkomen. Bij de *Erica*

1 Te Kampen bij K. van Hulst, 1858.

arborea schrijft hij ‘dat deze heide op de Veluwe het meest tot het vervaardigen van bezems en boenders dient, alsmede tot het stoken van de ovens gebruikt wordt,’ en geeft daarbij op dat de uitvoer van deze *hooge heide* naar Holland langs Harderwijk zoo belangrijk is, dat er, door het maailoon ƒ 1680 en door de voerlieden ƒ 2380 jaarlijks verdiend wordt. Altijd met het oog op deze soort van heide, worden er 17 bladzijden gevuld, terwijl het zeker is dat zij in ons land niet in het wild groeit, en wel om de eenvoudige reden dat dit gewas tegen onze winterkoude niet bestand is. En wat moet men er dan van denken, wanneer de schrijver zelve zegt dat ze thuis behoort in de woestijnen van Portugal, tusschen Lissabon en Coimbra, aan den Taag en in de bosschen aan de zeekust van Provence, en er dan dadelijk op laat volgen: naar Commelin (NB. anderhalve eeuw geleden) ook in ons Vaderland in de omstreken van Harderwijk. Aan een ieder toch is het bekend, dat de plant, door Commelin bedoeld, niet anders is dan de gewone heide.

Het is intusschen de grootste fout niet, welke in het werk voorkomt. Men vindt er nog grootere.

In het laatste gedeelte, handelende over de veronderstelde *Erica arborea*, spreekt de schrijver over ontginningen, en daar vinden wij eene statisticke opgave, welke vermelding verdient. Men leest namelijk, dat ‘volgens het Statistisch Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden, 1851, de verhouding der ongebouwde (lees onbebouwde) gronden in ons koningrijk deze is:

Drenthe	1:1.50
Overijssel	1:2.08
Noord-Brabant	1:2.78
Gelderland	1:3.09
Noord-Holland	1:4.85
Groningen	1:5.75
Utrecht	1:7.82
Friesland	1:7.82
Zeeland	1:9.31
Zuid-Holland	1:23.26.’

Waartoe moet deze opgave dienen?

De Heer Uilkens geeft het niet op.

In aanmerking nemende de plaats, waar deze staat voorkomt, zoo moet hij strekken, om eene vergelijking te leveren van de hoeveelheid heide of andere woeste gronden, die in iedere provincie gevonden wordt. Doch dat kan het geval niet zijn, daar Drenthe hier vermeld staat in verhouding van 1 tot 1.50 en Zuid-Holland als 1 tot 23.26.

Maar hoe komt de Heer Uilkens aan die getallen? Ik heb hem nagecijferd en gevonden dat hij, in genoemd Jaarboekje, op bladz 14, de som van de onbebouwde gronden eenvoudig gedeeld heeft in de

som der bundertallen van iedere provinciën. Op die wijze werd deze staat geboren, doch noch de Heer Uilkens, noch ik, die hem nacijferde, kunnen rekenschap geven waarom het geschiedde.

Het is intusschen de grootste fout niet, welke in het werk voorkomt. Men vindt er nog grootere.

De Heer Uilkens heeft zijn werk zoo ingerigt, dat bij iedere inlandsche heide eenige voorname punten ter sprake worden gebragt.

Hij handelt bijv.

1°. bij de *gewone heide* over den honig en het maaijen van plaggen.

2°. bij de *dopheide* over de veen-boekweit.

3°. bij de *hooge heide* over de bezems, en de ontginningen.

Maar bij de *graauwe heide* was de schrijver verlegen wat daar bij te melden. En hoedanig redt hij zich uit die verlegenheid? Na eene korte beschrijving van de plant, zegt hij ‘dat het gewas een pisdrijvend en zweetbevorderend vermogen heeft, en dat men door middel van de stengels en bloemen eene vaste, bruinachtige kleur kan verkrijgen, die door eene lange koking in donkerbruin overgaat.’ En nu begint het eigenlijke waarop ik doel, wanneer de Schrijver er op laat volgen: ‘naar dien dit gewas mede begrepen is in den Tijdwijzer van Flora,’ in 1755 door Stellingfleet, te Stratton, in Norfolkshire, op eene breedte van 62°, 45' voor het klimaat van Engeland ontworpen, zoo zullen wij deze hier laten volgen, te meer daar de opgave zich hoofdzakelijk tot de inlandsche gewassen bepaalt of althans tot de zoodanigen, die wegens eene voortdurende kweeking of acclimatering als inlandsch mogen beschouwd worden.’ Daarbij nu vindt men opgeteekend wanneer de kraai paarde en de zwaluwen te voorschijn kwamen, wanneer de knoppen en bloemen en de vruchten der onderscheidene gewassen zich ontwikkelden, enz., enz.

Die mededeeling beslaat 15 bladzijden druks en geschiedde alleen (het is, op mijn woord, haast niet te gelooven) omdat de *Erica cinerea* daar *eenmaal* in voorkomt, namelijk als bloeijende op 6 Junij, in het Graafschap Norfolk, ten jare 1755. Men begrijpe mij echter wel. Door Stellingfleet werd deze Tijdwijzer begonnen, met het doel, om die jaarlijks voort te zetten. Hij werd echter hierin verhinderd, daar hij (zoo als de Heer Uilkens aan het einde van die tafel zeer naïf mededeelt) wegens vertrek naar Londen, reeds op den 26sten October *van het eerste jaar*, aan dat begonnen werk een einde moest maken. Wat zullen wij nu zeggen van eene dergelijke wijze van handelen?

Het is intusschen de grootste fout niet, welke in het werk voorkomt. Men vindt er nog grootere.

De laatste soort van de inlandsche heide, die de schrijver behan-

delt, is de veelbloemige of de *Erica multiflora* en daarbij wordt de kultuur en de beschrijving van de buitenlandsche soorten gegeven.

Hier vloeit het eerste en het tweede gedeelte van het werk zeer zachtkens ineen. Want ongemerkt gaat de Heer Uilkens tot de beschrijving over der buitenlandsche soorten van heide. Maar hoe geschiedt dit? Hij levert als het ware een uittreksel uit drie verschillende schrijvers, doch op eene geheel eigenaardige wijze. Eerst volgens de rangschikking naar Dumont de Courset, van bladz. 86 tot 93; dan naar Decandolle van bldz. 93 tot 109, en vervolgens naar de maanden, waarin de onderscheidene soorten bloeijen. Men heeft dus drie opgaven, en in deze drie lijsten komen soorten voor, die driemalen beschreven worden, doch met deze merkwaardige uitkomst, dat die beschrijvingen nimmer ('t is waarlijk waar) overeenstemmen, zoodat bij dezelfde soort de bladen glad en behaard, de bloemen rood en geel genoemd worden.

Welligt zal de lezer mij op het woord zoo stellig nog niet gelooven. Daarom volgen hier de drie beschrijvingen van de *Erica formosa*, zooals zij in het werk van den Heer Uilkens voorkomen:

op bladz. 89.	**op bladz. 106.**	**op bladz. 116.**
Erica formosa. De bladeren *lijnvormig*, wijd uitstaande, vrij lang; de bloemen *ter lengte van* 28 *Ned. strepen*, uit de oksels ontspruitende, verstrooid, *scharlakenrood*, een weinig gebogen *knodsvormig*.	*Erica formosa*. De bladeren drietallig, de bloemen *purper, wit*.	*Erica formosa*, de bladeren in kransen van drieën, glad en glanzig, *lancetvormig ovaal;* de bloemkrans is *klein, bolvormig, wit met rozenkleurige aderen*.

Dezelfde plant heeft hier, bij de eene opgave lijnvormige, en bij de andere lancetvormig-ovale bladen. De bloemen die, bij de eerste opgave, groot (namelijk 28 strepen), knodsvormig en scharlaken-rood genoemd worden, zijn bij de tweede purper-wit en bij de derde klein bolvormig, en wit, met rozen-kleurige aderen!!

Het is intusschen de grootste fout niet, welke in het werk voorkomt. Men vindt er nog grootere.

Maar zoo voortgaande zouden wij den Lezer van dit tijdschrift nog lang kunnen amuseren. Het is tijd dat wij er een einde aan maken. Uit het medegedeelde zal wel voldoende gebleken zijn, dat de Heer Uilkens niet moet schrijven, dan nadat hij de zaken beter heeft overwogen. Voor een drietal jaren gaf ik dien raad reeds in de Landbouw-Courant, doch de Heer Uilkens schijnt mijne bewering toen ongegrond gevonden te hebben.

Voorst, 15 Januarij 1859.

WTTEWAALL.

Mr. H. Blume, De toekenning van regt op verblijf in Neérlandsch-Indië en de hoofdonderscheiding in zijne bevolking, naar aanleiding van art. 105, 106, 107 *en* 109 *van het regerings-reglement voor N.I. Leyden, J.W. van Leeuwen.* 1858.

De Heer Blume, die zich na volbragte studiën te Leiden en te Delft, aan de Indische dienst wenscht te wijden, besloot vooraf zijne krachten aan de behandeling van een punt van koloniale wetgeving te wagen. Hij koos daartoe een onderwerp, van groot gewigt voor elken Europeaan, die zich in Indië wenschte neder te zetten, en voor een ieder, die daar verblijf houdt, *de toekenning* namelijk *van regt op verblijf*. Hij vond daartoe aanleiding in art. 105 van het Reglement op het beleid der regering van N.I., hetwelk voorschrijft, dat de voorwaarden van die toepassing bij algemeene verordening zullen worden geregeld. Tevens behandelde hij eenige andere artikelen van dat Reglement, met het eerste in naauw verband staande, waarin gesproken wordt over de hoofdonderscheidingen tusschen de bewoners onzer Oost-Indische bezittingen en die de verhouding regelen, waarin de verschillende deelen dier bevolking tot elkander staan.

Hij voegde daarbij de meer en meer in zwang komende gewoonte om zijn onderwerp in de moedertaal te behandelen; eene gewoonte, die het dubbele groote voordeel heeft, dat men daardoor bevrijd wordt van de moeite, aan de vroegere latijnsche akademische verhandelingen eigen, om, dikwerf vergeefsche, pogingen aan te wenden, om nieuwe begrippen uit te drukken in eene doode taal, welke die begrippen niet kende, - en dat de vruchten van dien arbeid thans ook, veelmeer dan vroeger het geval was, de kans hebben huiten de grenzen der akademie bekend te worden.

De gewoonte, dat zij, die het voornemen hebben zich in Indië te vestigen, hunne studiën alhier met het behandelen van een onderwerp van koloniaal belang besluiten, verdient ook zeer toejuiching. Niet alleen toch dat de schrijver zich daardoor de gelegenheid opent naauwkeurig bekend te worden met een onderwerp, welks kennis hem later waarschijnlijk zeer te stade kan komen, maar hij maakt zich daardoor ook terstond bekend aan de maatschappij, waarvan hij een deel zal uitmaken, en bereidt zich daardoor, al naarmate der deugdzaamheid van zijnen arbeid, eene meer of minder goede ontvangst in die maatschappij voor. In het algemeen gesproken schijnt het echter wenschclijker, dat een promovendus eene stof behandele, die niet dadelijk tot de actualiteitskwestiën behoort, zoodra ten minste hij daardoor zich bepaaldelijk voor of tegen gouvernementsmaatregelen zou moeten verklaren. Eene bestrijding toch van het

gouvernement, in welks dienst men zich wenscht te begeven, kan voor den jeugdigen ambtenaar ligt nadeelig worden, vooral in Indië, waar zoo iets nog minder gaarne dan elders wordt gezien. Eene algeheele goedkeuring van het door het gouvernement voorgestane stelsel, vooral wanneer dit van andere zijden herhaaldelijk is bestreden, kan ligt de verdenking wekken, dat hij zich slechts voorgesteld heeft, zich bij de regering, welke hij eerlang verlangt te dienen, gezien te maken. Geen van beiden kan voor den aanstaanden ambtenaar, die wel het belang zijner carrière in het oog mag houden, maar toch ook op den naam van onafhankelijk en zelfstandig man prijs moet stellen, gewenscht zijn.

Het vervolg dezer aankondiging zal welligt nader doen blijken, of de Heer Blume, die zich een vraagstuk van den dag ter behandeling koos, die klippen heeft weten te omzeilen.

We willen hier echter terstond bijvoegen, dat het zeer begrijpelijk is, dat de behandeling van zoodanig vraagstuk veel aanlokkelijks heeft, zoowel omdat zich daardoor van zelf de gelegenheid aanbiedt, zich met zoodanig ontwerp naauwkeurig bekend te maken, als omdat het zeer begrijpelijk is, dat men zijne stem daarover gaarne doet hooren, hoopt er iets nieuws over te kunnen zeggen, en zeker is daardoor de aandacht op zijn geschrift te doen vestigen.

Dit laatste zal ongetwijfeld met het werkje van den Heer Blume het geval zijn. De bepalingen toch omtrent de voorwaarden der toelating en het regt van verblijf in N.I. zijn van groot belang voor ieder, die zich daarheen wenscht te begeven. Zij zijn in de laatste jaren, vooral ook nadat het regerings-reglement had bepaald, dat zij bij algemeene verordening zouden worden geregeld en over het tot stand komen van die verordening bij herhaling in de Kamers der Staten-Generaal is gesproken, meermalen ter sprake gebragt. Aangezien reeds voor vrij geruimen tijd door den Minister van Koloniën aan de Kamers is te kennen gegeven, dat een alhier vervaardigd ontwerp van die verordening aan de beoordeeling van het Indisch bestuur is onderworpen, mag worden verwacht, dat die verordening weldra wet zal worden en mitsdien ééne algemeene verordening de groote menigte van thans op dat stuk bestaande bepalingen zal vervangen, en mildere en minder omslagtige bepalingen, dan thans deze zaak regelen, daaromtrent in het leven zullen worden geroepen.

Of nu de arbeid van den Heer Blume veel zal kunnen bijdragen om de moeijelijkheden, waarmede men bij het in het leven roepen van die verordening, even als bij elke proeve van nieuwe wetgeving, waarschijnlijk te strijden zal hebben, uit den weg te ruimen, zal het best kunnen beoordeeld worden door hen, die met al die bepalingen op dit stuk naauwkeurig bekend zijn en met het bewerken der nieuwe verordening zijn belast. Wat ons betreft, hoewel wij niet gaarne zijne

beschouwingen en denkbeelden geheel tot de onze zouden willen maken, meenen wij toch zijne proeve eene niet geheel onbelangrijke bijdrage te mogen noemen tot regt verstand van de in vroeger en later tijd in het leven geroepen bepalingen op het regt van verblijf en van het daarover bij de beraadslaging over het Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië verhandelde, en kennen gaarne aan zijn geschrift de verdienste toe van een vrij volledig overzigt van dat alles aan te bieden.

De schrijver licht de door hem ter behandeling gekozen artikelen van het Reglement op het beleid der regering van N.I., handelende over de toekenning van het regt op verblijf, toe uit hetgeen daarover in de met de Staten-Generaal gewisselde stukken is verhandeld, hier en daar ook uit de daarover gevoerde beraadslagingen. Hij geeft daarbij meer dan men, naar aanleiding van den door hem gekozen titel, zou verwachten, en levert tevens eene kritische beschouwing van de wijze, waarop het door hem behandeld onderwerp door vroegere verordeningen geregeld was en gedeeltelijk nog is, zoolang de verordening, welke uit art. 105 van het Reglement op het beleid der regering moet voortspruiten, nog niet tot stand is gekomen.

In het algemeen verklaart hij zich vóór het stelsel der regering, zoo als dit in algemeene trekken in het Regerings-reglement is uitgedrukt, of door haar bij die of andere gelegenheid is te kennen gegeven. Op blz. 16 en volgende wordt, na de vermelding van verschillende daarover uitgebragte gevoelens, het betoog geleverd, waarom de schrijver de naleving van de beginselen, door de regering op den voorgrond gesteld, als noodzakelijk beschouwt ter behartiging van de waarachtige belangen dier gewesten. Soms echter beoordeelt hij minder gunstig eenige der onlangs tot wet verhevene of in vroeger tijd in het leven geroepen bepalingen en duidt aan in welke opzigten zij, naar zijn oordeel, minder juist zijn en tot moeijelijkheden aanleiding zouden kunnen geven, en geeft dan tevens te kennen, op welke wijze daaraan, naar zijne meening, te gemoet gekomen zou kunnen worden.

Al zijne meeningen daaromtrent zullen waarschijnlijk niet algemeen worden gedeeld. Soms toch ziet hij bezwaren, die anderen wel niet, althans niet in die mate, zullen zien. Zoo worden bijv. op blz. 187 en volgende, breedvoerig de bezwaren uitgemeten, die naar des schrijvers meening kunnen voortspruiten uit den zijns inziens onjuisten vorm der onderscheiding in Europeanen en daarmede gelijkgestelden en inlanders en met deze gelijkgestelden, zoo als zij in art. 109 van het Reglement op het beleid der regering in N.I., voorkomt. Hij beweert dat de regering, die zelve verklaarde, dat zij de godsdienst als criterium der gelijkstellingen wilde aangemerkt hebben, door de bepaling van de derde alinea van dat artikel, van dat beginsel afweek en

daardoor eene wijde deur voor vele moeijelijkheden openzette. Zal men niet juist, zonder daarom nog de bewoordingen van het artikel te verdedigen, moeten zeggen, dat uit de laatste woorden van de derde alinea genoegzaam blijkt, dat allen, die geen Mahomedanen en heidenen zijn, en niet tot de drie vroeger genoemde volksstammen (Arabieren, Mooren, Chinezen) behooren, tot de Europeanen en daarmede gelijkgestelden moeten worden gerekend, en dat dus de bezwaren, waartoe de toepassing van dit artikel aanleiding zou kunnen geven, niet zoo groot zullen worden bevonden, als de schrijver zich voorstelt?

Soms geeft hij eene niet geheel juiste voorstelling van den staat van zaken, welken hij schetst, of vergist hij zich in de opvatting van de eene of andere wettelijke bepaling, of van de meening der regering omtrent een of ander punt. Zoo zegt hij verkeerdelijk, in de noot op blz. 61, dat de Publicatie van 10 Januarij 1834 (Indisch Staatsblad, N°. 3) niet voor geheel N.I. van toepassing is. Hij heeft te veel gelet op het min juiste opschrift van die Publicatie in het Indisch Staatsblad, dat slechts van bepalingen op het vast en tijdelijk verblijf op *Java* spreekt, en niet genoegzaam op artikel 1 dier Publicatie, dat van het verblijf in *Nederlandsch Indië* spreekt.

Zijne geheele redenering over de akten van vast en tijdelijk verblijf is voor den oningewijde minder duidelijk. In plaats b, v. van reeds op blz. 55 te hebben gezegd, dat de akten van vast verblijf gewoonlijk aan Nederlanders, die van tijdelijk verblijf aan vreemdelingen worden gegeven, zoo als uit het derde artikel der Publicatie van 1834 voortvloeit, en waardoor eene duidelijker voorstelling der zaak zou zijn gegeven, wordt dit eerst op blz. 66 gezegd. Zoo zegt hij, ook te sterk, zie blz. 20, bij zijn betoog over de ongeschiktheid van N.I. voor eene eigenlijk gezegde Europesche kolonisatie, dat ook de regering die ongeschiktheid steeds op den voorgrond heeft gesteld. De instelling der Staatscommissie, benoemd bij Koninklijk besluit van 16 Junij 1857, N°. 90, - eene Commissie, waaraan men een in zoo vele opzigten uiterst belangrijk rapport over de kolonisatie-kwestie en over de uitbreiding van het Europeesch element in Ned. Indië in 't algemeen te danken heeft, - die instelling bewijst toch, dat de regering die ongeschiktheid nog niet voor zoo volstrekt uitgemaakt hield, daar alsdan een nader onderzoek daarover wel onnoodig zou zijn geoordeeld.

Meer dergelijke aanmerkingen zouden op den arbeid kunnen worden gemaakt.

Dit neemt echter niet weg, dat het werk, over het geheel genomen, niet zonder vrucht geraadpleegd zal kunnen worden door hen, die zich mogten willen bekend maken met de vroegere en tegenwoor-

dige bepalingen op het regt op verblijf in, in het bijzonder op de toelating tot onze Oost-Indische bezittingen.

Ook voor hen, die welligt eerlang geroepen zullen worden een oordeel te uiten over de verordening omtrent de voorwaarden van toelating van Nederlanders en vreemdelingen in N.I., welke uit art. 105 R.R., moet voortspruiten, zal het niet onbelangrijk zijn in dit werkje een overzigt aan te treffen van de vroegere hieromtrent bestaande bepalingen.

De ontwerper der verordening, waarop, zoo als uit de straks aangehaalde woorden des Ministers van Koloniën blijkt, reeds voor geruimen tijd het advies van het Indisch bestuur is gevraagd, heeft natuurlijk geen gebruik kunnen maken van de wenken, door den schrijver gegeven aangaande punten, waarop men zijns inziens bedacht zal moeten zijn, aangezien het boekje eerst na het afleggen dier verklaring door den Minister het licht zag. Het mag zelfs betwijfeld worden, of het wenschelijk zoude zijn van die wenkeu veel gebruik te maken. Gewis zal dit niet worden gedaan door hen, die eene ruime openstelling van N.I. voor het Europeesch, vooral voor het Nederlandsch element verlangen; die daarin geen andere beperkingen verlangen, dan die geboden worden door de op het gouvernement rustende zorg om met kracht voor de handhaving van orde en rust in onze uitgestrekte Oost-Indische bezittingen te waken; die hier voor zich zien het werk van iemand, geheel het oude stelsel toegedaan, volgens hetwelk aan die toelating steeds allerlei belemmeringen in den weg worden gelegd en zij steeds nog te veel zal kunnen worden beschouwd als eene aan enkelen verleende gunst, in plaats van als een regt, dat aan allen toekomt, die bereid zijn zich te onderwerpen aan de bepalingen, tot behoud van rust en orde noodig geacht. Maar de vergelijking der niet zeer afdoende argumenten voor dat oude stelsel, door den Heer Blume aangevoerd, met de betere argumenten voor een vrijzinniger stelsel, die men hopen mag in de toelichting der nieuwe verordening aan te treffen, zal welligt juist kunnen strekken om aan die gronden nog eenige meerdere kracht bij te zetten.

W.Q.

***Reis van den Mississippi naar de kusten van den Grooten-Oceaan, door B. Möllhausen. Met een voorberigt van Alexander von Humboldt. Uit het Hoogduitsch door Dr. H.C. Michaëlis. Zutphen, A.E.C. van Someren*, 1858.**

Het bovenstaande boek, ons ter aankondiging toegezonden, prijkt met eene voorrede van Alexander von Humboldt, dat ieder wel als eene aanbeveling zal beschouwen, en dit schijnt ook het gevoelen van den grooten geleerde zelven te zijn; ten minste hij zegt in 't begin, dat hij zulke voorredenen maar uiterst zelden, en wel tweemaal voor Duitsche en tweemaal voor Fransche veel gelezen werken heeft geschreven. Möllhausen's reis is dus het vijfde werk dat met zulk eene vereerende introductie het licht ziet, en naar onze meening niet onverdiend, zoowel om den onderhoudenden toon, waarop hij ons het betrekkelijk weinig bekende Verre Westen van Noord-Amerika doet kennen, als ook omdat hij die onderscheiding, door een langen en moeijelijken togt van den Mississippi naar de Stille Zee, niet zoo gemakkelijk verkregen heeft.

Wanneer wij nagaan hoe in de laatste jaren door den verbazenden vooruitgang in het stoomwezen en de telegrafie, de afstanden tot de verst verwijderde oorden der aarde als 't ware hebben opgehouden te bestaan, blijkt ons, dat die verkorte gemeenschap bijna uitsluitend ter zee is daargesteld, en dat zelfs de zoogenaamde overlandweg uit Oost-Indiën, die in enkele weken het nieuws uit China tot ons brengt, slechts weinige uren over land loopt. Als wij de wereldkaart voor ons leggen, en het oog slaan op de uitgestrekte vastelanden van het Noordelijk Halfrond, dan zien wij, dat, met uitzondering van Europa en een klein deel der Vereenigde Staten, het meerendeel in eenen staat van woestheid verkeert, en nog zóó weinig is ontgonnen en nog zulke ellendige vervoermiddelen bezit, dat een togt die door den aanleg van spoorwegen in weinige uren kan worden afgelegd, vele weken vordert. Wij zagen nog dezer dagen, hoe het eerste berigt van het gesloten Anglo-Franco-Chineesche tractaat het eerst uit Petersburg tot ons kwam, vele dagen vroeger dan langs den zoogenaamden overlandweg. De Russische koerier die dwars door Siberië deze gewigtige tijding naar Europa bragt, heeft dus het bewijs geleverd dat Rusland in spoediger verbinding staat met Noord-Oostelijk Azië, dan het Westelijk Europa, ten spijt van de goed georganiseerde en kostbare stoompakketten van de landmail. Wanneer wij ons nu een Russisch koerier voorstellen, gesleurd door de steppen van Siberië in een reiswagen bespannen met half verwilderde paarden, gemend door een geheel verwilderden kozak, de paarden gezweept door den

kozak, den kozak door den koerier, en dezen weder in zijne verbeelding door zijne lastgevers, dan kunnen wij ons eenig denkbeeld van snelle beweging maken. Doch hoe groot ook de spoed moge geweest zijn, waarmeê de weg is afgelegd, het blijft altijd zeker, dat door den aanleg van spoorwegen de afstand nog aanmerkelijk kan worden verkort. Hoe nabij zou Oostelijk Azië daardoor aan Europa kunnen worden gebragt! Doch het is niet alleen het Noordelijk Vasteland van Azië, dat door den aanleg eener spoorbaan op landontginning en beschaving wacht: ook dat van Noord-Amerika breidt zich over duizende vierkante mijlen uit. Zoo als het zich laat aanzien, zal de Nieuwe wereld de Oude in den aanleg van een reuzenspoorweg voorgaan, en de Indiaan van Noord-Amerika zal reeds lang gewoon zijn den spoorwagen door zijne prairiëen te zien snellen, eer nog te midden der Ostiaken en Tunguzen om het aanleggen eener baan gedacht wordt.

De reusachtige ontwikkeling, welke Californië ondergaan had, nadat het een deel der Vereenigde Staten uitmaakte, deed bij het kabinet van Washington het plan rijpen, om de Stille Zuidzee door eenen spoorweg met de Westelijke Staten te verbinden. Het nut dezer grootsche onderneming valt wel niet te betwisten; immers daardoor wordt Californië als 't ware in onze nabijheid gebragt, de omweg over de landengte van Panama zal vervallen, en de verbazende reis rondom Kaap Hoorn zal met der tijd, ook voor goederenvervoer, kunnen vermeden worden. Verbazende vooruitgang onzer eeuw! Tien jaren geleden vereischte de gemeenschap met Californië vele maanden, en na verloop van nog tien jaren, zal het welligt niet meer dan weinig weken zijn! Als een waardige tegenhanger van den Atlantischen telegraaf, zal de eindelooze baan haren weg vinden door de vlakten, wouden en bergen van Noord-Amerika, en na verloop van enkele jaren zal de loop der tijdingen naar de oevers van de Zuidzee niet meer dan eenige uren vorderen. Langs de reusachtige spoorbaan der nieuwe wereld zullen landbouw en beschaving in de plaats treden van de roofzucht en de bloeddorst van den woesten Indiaan, en dwars door de Amerikaansche wildernissen en prairiën zal de gespannen draad het jeugdige goudland vasthechten aan de groote verbindingslijn van het Noordelijk Halfrond.

De landstreek tusschen den Stillen Oceaan en den Mississippi kan men in vijf deelen onderscheiden, en wel de vlakte van deze rivier af tot aan het Rotsgebergte die het grootste gedeelte van den weg beslaat, het Rotsgebergte zelf, het groote bekken tusschen het Rotsgebergte en de Sierra Nevada, waarin de rivieren door gebrek aan uitloop vele meren vormen, o.a. het Zoutmeer door de Jordaan met het meer Utah verbonden, verder het gebergte van Californië en de kuststreek Californië en Oregon bevattende.

Freemont, voormaals trapper (pelterijjager), was de eerste die deze streken van 1843-45 op last der Amerikaansche Regering wetenschappelijk onderzocht; na hem heeft de Majoor Emozy de streek tusschen Santa Fé, de hoofdstad van Nieuw Mexico, en de kust opgenomen. Eindelijk deed het Amerikaansch Gouvernement in 1853 drie verschillende wegen opmeten, om te onderzoeken welke voor den aanleg van een spoorweg het geschiktste zijn zou. De Noordelijkste tusschen den 49sten en 47sten graad Noorderbreedte, werd door den Heer Stevens, Gouverneur van het Washington-gebied, opgenomen. Van S. Paul af, waar de Mississippi ophoudt bevaarbaar te zijn, zou deze weg zich naar de Missouri rigten, den loop dezer rivier volgen en zoo het Rotsgebergte bereiken. Tot dáár zijn er geene moeijelijkheden van belang te overwinnen; nu echter stuit men op de 6000 voet hooge bergketen, die bij de onmogelijkheid om den spoorweg er over heen te leiden, met een tunnel zou moeten doorboord worden, om aan de andere zijde de vlakte van Columbia te bereiken, en vervolgens door de keten der Cassada te dringen ten einde tegenover het Eiland Vanconver de zee te naderen.

Een groot bezwaar voor dezen weg is, dat hij meest door onvrucht-, bare streken loopt en dus weinig gelegenheid oplevert om landbouwende koloniën langs zijne boorden te stichten; daartoe zoude een tweede voorgeslagen weg die tusschen 36° en 38° Noorder breedte zou loopen, beter geschikt zijn. Deze zou van den Mississippi af den loop der Arkansas volgen, met eenen tunnel door het gebergte dringen, zoolang mogelijk langs de Colorado leiden, om bij San Pedro de zee te bereiken. Het zal deze zijn die in de inleiding als de lijn tusschen S^{t}. Louis en S^{t}. Francisco wordt opgegeven, doch de streek ten N.W. der Colorado naar S^{t}. Francisco is zoo ongelijk en onvruchtbaar, dat een spoorweg door haar niet wel uitvoerbaar zijn zou.

Een derde weg werd door de Expeditie onderzocht, waarbij onze schrijver als topograaf en teekenaar was aangesteld; diens wedervaren en ontmoetingen worden ons hier medegedeeld. Zoon van een Pruissisch artillerie-officier, was hij zelf ook eenigen tijd in dienst van zijn vaderland, welke hij echter op 24 jarigen leeftijd verliet om zijne neiging tot het bezoeken van vreemde landen en volken in te volgen. Wij houden het er voor, dat men niet ligt iemand had kunnen vinden, beter geschikt voor de betrekking waarmede hij belast was. Immers aan de noodige kennis paarde hij een onbedwingbaren reislust en eene vurige zucht naar de woeste vrije natuur. Aan de vermoeijenissen en ontberingen der togten in het Verre Westen was hij gewoon, daar hij twee jaren vroeger had deel genomen aan de Expeditie die door den Hertog Paul van Wurtemberg van den Mississippi naar het Rotsgebergte werd uitgerust. Toen deze bij

het Fort Laramie door het ongunstig jaargetijde en door ziekten genoodzaakt was terug te keeren, bleef hij aan de oevers van de Nebraskarivier alléén achter, en onderging toen de lotgevallen waarvan het verhaal eene groote plaats in dit werk beslaat. In 1852 te Berlijn ternggekeerd, scheepte hij zich het volgende jaar op nieuw naar de Vereenigde Staten in, en door aanbeveling van A. von Humboldt en anderen, erlangde hij eene plaats bij de vroeger gemelde Expeditie, die onder de leiding van den Luitenant Whipple zich reisvaardig maakte.

Men verzamelde zich te Fort Smith, aan de westelijke grenzen van den Staat Arkansas, en toog 15 Julij 1853 op weg. In 't begin leverde de reis geene bijzondere moeijelijkheden op. De Choctaw-Indianen, wier grondgebied men het eerst doortrok, zijn vrij beschaafd; zij bewonen dorpen, beoefenen den landbouw en verschillende handwerken, en houden zelfs negerslaven die eene goede behandeling genieten. Ook de Shawnees, door wier gebied de reis vervolgens leidde, hebben wèl ingerigte boerderijen, gaan als blanken gekleed en genieten zekere welvaart, doch verder westwaarts, naarmate het land minder vruchtbaar is, beginnen ook de bewoners zeldzamer en ruwer te worden. Het schijnt, dat over 't geheel de landstreek welke men doortrok, niet zoo vlak en eentoonig is, als men zich gewoonlijk voorstelt; zelfs komt er eene woudstreek, de Crosstimbers, in voor, die zich over een lengte van 400 en eene breedte van 5 tot 30 Engmijlen uitstrekt. Eene tegenstelling hiermede maakt de gipsstreek, welke een deel der hooge vlakte, Llano Estacado beslaat, waar slechts eenige zilte planten grocijen en het water brak en ondrinkbaar is.

De schrijver leidt ons verder door de eentoonigste gedeelten der westelijke prairiën, alleen bewoond door zwervende stammen, die met hunne tenten van buffelleder van den eenen jagtgrond naar den anderen trekken, tot dat eindelijk het geheele reisgezelschap de grenzen van Nieuw-Mexico bereikt. Hier verlaat men den loop der Canadian dien men tot nog toe gevolgd heeft, en treedt uit de wildernis als 't ware op nieuw in het rijk der beschaving. Te *Anton Chico*, de eerste grensstad waar de Expeditie aankomt, spreekt onze reiziger, van wien wij in langen tijd niets anders gehoord hebben dan van scalperende Indianen en wilde buffels, met zooveel zelfvoldoening van de ‘Señoritas’ en ‘dranken sterker dan water’ dat wij als van zelf tot de overtuiging kwamen, dat de zucht naar het woeste natuurleven bij den beschaafden mensch op den duur toch merkelijk verflaauwt. Intusschen waar ‘Señoritas’ zijn, en ‘dranken sterker dan water,’ daar is ook zekere beschaving, die wèl beschouwd, te danken is aan de Spaansche zendelingen, die reeds voor twee, drie eeuwen in hunnen rusteloozen ijver en met ijzeren volharding, niet alleen tot hiertoe, maar tot aan de oevers van den Stillen Oceaan doordrongen, om het Indiaansche element te vernietigen en het Spaansche te

doen zegevieren. Zonder hier in oordeelvellingen te treden over hunne proselietenmakerij, moet men billijk zijn, en den moed dier stoute Spaansche monniken bewonderen, die uit het Zuiden tot in het hart van Noord-Amerika wisten door te dringen, en aldaar kerken en steden stichtten drie eeuwen vóór dat de Europésche beschaving uit het Westen daarheen den weg kon vinden.

Van het aanvangspunt der reis tot het Nieuw Mexikaansche grensstadje Anton Chico, was men 5000 voeten boven de zee gestegen, dat over eene lengte van 700 mijlen zeer geleidelijk en bijna onmerkbaar is. Het terrein dat de waterscheiding uitmaakt tusschen den Pecos en den Rio Grande, stijgt op den korten afstand van 100 mijlen tot 7000 voet boven de zee, waarom de Expeditie zich aan de oevers van den Pecos verdeelde, ten einde langs twee verschillende wegen de geschiktste punten voor eene spoorbaan op te zoeken, om zich later te Albuquerque aan den Rio Grande te vereenigen, waarmede het eerste deel eindigt.

Wel verre echter, dat een dor verslag van den togt gegeven wordt, zijn er integendeel gedurig episoden met onderhoudende verhalen van avonturen van bijzondere togtgenooten tusschen gevlochten, en vindt men de tooneelen door Cooper en Sealsfield beschreven, bij onzen schrijver verwezenlijkt. Vooral munt hij uit door schitterende voorstellingen uit het natuurleven, waartoe wij o.a. den lezer verwijzen naar bldz. 28, de beschrijving van een onweder; bl. 42 van een schoon landschap; bl. 62 van de oevers der Canadian; bl. 101 van een prairie-brand; verder van de mirage op bl. 143; van de Llano Estacado op bl. 227, en eene menigte andere plaatsen.

Veel wetenschappelijks zal men voor 't overige in deze reis niet vinden; de geoloog, de zoöloog en botanist zouden gaarne meer bijzonderheden vernomen hebben, maar daardoor zou de lectuur voor het algemeen veel van hare aantrekkelijkheid verliezen. Ook omtrent het doel der Expeditie, de geschiktheid van het terrein voor een spoorweg, verneemt men niet veel; de naamlijst der leden, eene oppervlakkige schets van hetgeen er gedaan is, benevens de instructie voor den Luitenant Whipple, komt eerst voor aan het einde van dit deel. - Van allerlei jagt-avonturen vloeit het werk over; of daar niet wel eens wat van S^{t}. Anna onder loopt, blijft voor Möllhausen's rekening; wij voor ons schudden soms wel eens ongeloovig het hoofd. Jagers en visschers! zult gij dan nooit leeren de waarheid te spreken!

Wanneer wij ons bedroeven over de vele buitenlandsche prullen die door de vertaalwoede aan ons publiek worden opgedrongen, is het zeer natuurlijk, dat wij ons verheugen als er iets degelijks uit den vreemde in onze taal wordt overgebragt, en als wij uit dit oogpunt het werk beschouwen, zeggen wij den vertaler dank voor zijnen arbeid. Op de vertaling zelve zouden wij hier en daar wat kunnen aanmerken; wij

hadden die wel wat vloeijender gewenscht. Ook de correctie is wel wat slordig, doch wij zullen ons niet ophouden met de opsomming van drukfouten etc., uit vrees van, om met den vertaler op bladz. 114 te spreken, in een '*lang gerekten diskant*' te vervallen.

Wij begrijpen echter wel, dat de vertaling van een werk, waarvan elk deel ruim 350 bladzijden bevat, nog al zijne bezwaren heeft, en dat vertaling en correctie der proeven dikwijls overhaast moeten gaan. Het zou ook ondankbaar zijn vele aanmerkingen te maken, daar de ijver van den vertaler ons in de gelegenheid stelt, een werk dat in 't oorspronkelijke ƒ 36.- kost, voor een vijfde van dien prijs in onze eigene taal te koopen. Wij houden hem dus in een goeden luim, opdat hij, volgens zijne belofte in het naschrift, het tweede deel spoedig doe volgen.

Eene kaart waarop de reisroute, met eene doorsnede er van om de oneffenheden van den grond aan te duiden, versiert, met eene gelithografeerde titelplaat, dit eerste deel. De Duitsche uitgave moet prachtig zijn; reeds is er eene Engelsche vertaling verschenen.

Overdrukjes. - Schetsen en Verhalen, door Cd. Busken Huët, Predikant bij de Walsche Gemeente te Haarlem. Haarlem, C. Zwaardemaker. 1858.

Het aantal lezers blijkt ten onzent toe te nemen. Vlugger en vaker dan weleer verrast u eene tweede oplage van een werk van smaak, al is de hollandsche pers nog altijd de duurste; -schetsen, novellen, romans, - luchtige kost het gehemelte des algemeens de liefste, - worden herdrukt, worden twee, driemalen uitgegeven. Onder aller oogen gebragt door de leesgezelschappen, trekken dergelijke mengelingen de aandacht, maken zij bij eene tweede verschijning in een bevallig, slechts voor haar bestemd gewaad, de kern uit eener kleine bibliotheek op het boekenrekjen, en blijken, als velerlei weelde, te gelijk opschik en opvoedingsmiddel. Er zijn, die zich daaraan ergeren, - die van het publiek inspanning durven eischen, waar het slechts een prikkel tot uitspanning zoekt, - die wenschen, dat het wilde weten, terwijl het slechts verlangt zich te verlustigen. Alsof de schare ooit iets anders zoude zijn dan een groot kind, dan eene hokkelinge, die aankomt! De menigte leest altijd en alom wat er geschreven wordt; het is de taak der schrijvers toe te zien, wat zij haar te le-

zen geven. Schaars streeft de eerste opwaarts, als de laatste haar niet de hand reiken om de dingen van wat hooger standpunt te bezien. Hoe het mij bij u te moede wordt, het hangt er immers van af, hoe ge mij ontvangt?

Dor moge het er in den vaderlandschen dichthof uitzien, - niet in dezen alleen, zoo ge wilt, want ook de vreemde, het is waar, levert weinig verzen van naam op, maar dan toch in dezen bij uitnemendheid, - ziekelijk moge het loover blijken, waarvan men op de bede eens boekverkoopers kransen strengelt, loover, niet in de frissche lucht gewassen, neen, getrokken in de broeikast, - in eene andere streek van het gebied der poëzij tieren, botten, bloeijen ten onzent velerlei struiken en heesters, - zie de novellen onzer jaarboekjens en tijdschriften, - vindt ge keur van gebladerte en gebloemte, vindt ge heerlijk ooft, - vult zelf den naam in van den roman, die u het eerst op de lippen komt, waarmeê uw hoofd en uw hart het meest overeenstemmen. Het boeksken dat voor ons ligt, verpligt ons maar in den voorhof van die lustgaarde, maar bij schetsen en bij studiën te blijven. Wat wij er verre van zijn er ons over te beklagen! Het is een der opmerkelijkste onder de vele getuigenissen, in almanak bij almanak voor de jongste jaren afgelegd en door aflevering bij aflevering van het tijdschrift ‘Nederland’ bevestigd, dat de voorbeelden, voor twintig, vijf en twintig jaren, door Kneppelhout en door Beets gegeven, goed worden begrepen en gelukkig gevolgd.

Studenten-Typen en Camera Obscura, modellen van sterksprekende individualiteit, wat is onze letterkunde u niet verschuldigd! Over vloeiden onze jaarboekjens, over van in velerlei opzigten verdienstelijke verzen, maar die toch noode meer te genieten waren, wier voortreffelijke eigenschappen van zoetheid en zuiverheid en zedelijkheid zoozeer gemeen goed waren geworden, dat gij er zoowel den naam van dezen als van genen onzer dichters onder zetten mogt, - daar kwamen de Typen en de Camera; schrijf die eens iemand anders toe dan hen, die ze schreven. Het eene als het andere boek was oorspronkelijk, frisch, nieuw, - beide gaven versche indrukken eigenaardig weer, - de taal bleek verjongd en gelouterd in den smeltkroes van de liefde en van den haat. Het genot student te zijn was nooit hartstogtelijker gehuldigd, dan in het eene; - het bekrompene der burgerluî nooit scherper bespot dan in het andere; - maar afkeer en weêrzin waren even waar als ingenomenheid en lust. In den weelderigen overvloed der jeugd, uit de diepte des gemoeds ontsprongen, verraste de hoog opschietende dubbele vloed van stralen, hier vonkelend en daar verfrisschend, om het zeerst! Verscheiden niet slechts door het verschil van beginselen, die den eenen en den anderen schrijver bezielden, ook hemelsbreedte van elkander verwijderd door den afstand der kringen van gedachten, waardoor de adem van

dezen en van genen levenwekkend ging, was er overeenstemming in de bewondering die zij wegdroegen, die zich met ieder sedert opwassend geslacht vernieuwt. Eene latere geschiedenis van onze litteratuur beslisse wie van beide den grootsten, den duurzaamsten, den weldadigsten invloed heeft uitgeoefend; de schaal zal lang en vaak wankelen, dewijl de letteren niet enkel talent hebben te ontwikkelen, dewijl ook de vorming van karakter haar doel moet zijn; wij mogen volstaan met in den auteur dezer Overdrukjens een hollandsch letterkundige te meer te begroeten, die zich hun voorbeeld heeft ten nutte gemaakt, die op zijne beurt, ten leste even zelfstandig als zij, de les van Göthe in beoefening bragt: ‘grepen in het menschelijk leven te doen,’ grepen die raak zijn, daar ze ons boeijen.

Het aardige boeksken houdt negen ‘fantazietjes’ in, over de meeste van welke velerlei kritiek reeds haar woord in het midden heeft gebragt. Wij kennen ons het regt niet toe, die hier aan eene herziening te onderwerpen; wij zouden er, al waren wij er toe bevoegd, het nut niet van inzien. Niet langer in jaarboekjen of tijdschrift tegenover of naast andere ter beschouwing aangeboden, lokt elk stukjen minder een uitvoerig oordeel uit, komt het aan op den indruk, welken het geheel der kleine galerij op ons maakt. Het heeft den auteur niet goed gedacht, iedere schets, elk verhaaltjen van het jaartal te voorzien, waarin de opstellen werden geschreven; dit op te maken uit het tijdstip van de verschijning der bundeltjens, waarin zij het eerst het licht zagen, zou gewaagd zijn. Liever nemen wij de volgorde, waarin hij zelf die schikte, ten leiddraad voor de geschiedenis zijner ontwikkeling; wie ze zoo bestudeert, beloven wij menige verrassing, en, aan het einde gekomen, zal hij met ons van onloochenbaren vooruitgang getuigen. Als de aard van de gave ons bedeeld zich, in onze eerstelingen, in de keuze van ons modèl verraadt, dan zal het niemand bevreemden, dat een tweetal navolgingen van Emile Souvestre, - eene proeve hoe deze in Holland zou hebben gedacht en geschreven, - dit bundeltjen openen. T e n h a l v e g e k e e r d en T w e e d e r l e i u i t g a n g zijn eerste blijken van een talent, de stoffe nog niet meester, - het vraagtecken aan het slot van het eerste is een onbevredigend einde, - de tegenstelling in het tweede scherp en schril. L a n g s h e t K e r k h o f, het vijfde stukjen, blijkt eene poging den indruk weêr te geven, door Israëls bekende en beroemde schilderij van dien naam op het gemoed des auteurs gemaakt; - we zijn niet de eenigen, die er een bewijs te meer in zien, welk een ondankbaar werk het is met de pen weêr te geven, uit te breiden, te verklaren, zoo ge wilt, wat het penseel reeds zoo goed, schoon dan ook niet zoo geheel, heeft gezegd. Niet zoo geheel? aanvulling blijkt zoo dikwijls aanmatiging! - òf de toeschouwer, dien gij in lezer verkeert, heeft volstrekt geene fantasie, en

schilderij en schrift laten hem even koel! - òf hij heeft zijne eigene, en wat weelde was, wordt worsteling. D o k t e r G e o r g e e n G i t j e volgen in het boeksken; de auteur schijnt ons tot bewustheid gekomen der gaven, welke er in hem schuilen; het zijn twee grepen uit ons volksleven, één uit den middelstand, en één uit wat wij, met zoo weinig regt, den minderen noemen; - eene diepe opvatting van huwelijksliefde, door wel en wee beide getoetst, en ook in het laatste, aandoenlijk groot, de proef doorstaande; - eene schets, een omtrek, zoo ge wilt, van vrouwelijke zelfverloochening, die ge maar voor hebt te lezen, als ge weten wilt, hoe vele geheimen des gemoeds den auteur zijn blootgelegd. 's W i n t e r s , de achtste bijdrage, een blik in het rijk der natuur meent ge, is de hartstogtelijke lof van het schaatsenrijden, een onderwerp in verzen honderdmalen minder dichterlijk behandeld, dan in deze proza. We zijn aan het laatste, het uitvoerigste, het door niemand, hopen we, vergeten N o g O n v e r z o e n d gekomen, maar een fragment, - en dat toch menigeen, die twee, drie, vier deelen op het touw zette en afspon, wenschen mogt, in plaats van zijn groot werk te hebben geschreven. Voltooid, uit, af is het niet; het blijft eene schets; eene schilderij mag het niet heeten; - doch, wij kozen die woorden met voordacht, niet enkel op het gebied der zusterkunst winnen schetsen het bijwijle van schilderijen. Het groote publiek moge voor de eerste weinig of geen oog hebben, moge gelooven dat op onzen auteur slechts de eerste helft van Alfred de Musset's bekenden dichtregel past,

> ‘Mon verre n'est pas grand’,

het kleine kent hem voor zijne opvatting, zijne veraanschouwelijking van het hollandsche leven onzer dagen het regt toe, er op te laten volgen:

> ‘mais je bois dans mon verre’.

En daarop komt het aan; dat doet leven!

Wij hebben de vermelding van wat het talent van Busken Huët eigenaardigst, zeldzaamst heeft, pour la bonne bouche, bewaard. O v e r d r u k j e s uit te geven, het ware woord voor de zaak zoo dikwijls vermomd; o v e r d r u k j e s het licht te doen zien, is noode van ijdelheid vrij te pleiten, tenzij men zich eene toekomst bewust is, die ook ons verleden belangrijk maakt, of de verloochening van wat wij vroeger schreven, van een ommekeer zou getuigen, in onze dagen niets ongemeens, zoo vaak gevierd, zoo zelden verklaard. Wij vertrouwen, dat de auteur zijn regt, zich op de eerste uitzondering te mogen beroepen, later even voldingend staven zal, als hij thans de tweede zou mogen bijbrengen, zoo iemand naar het waarom van dezen herdruk vroeg. Ieder weet onder welk pseudonym deze stuk-

jens voor het eerst het licht zagen; en werd de Groote Onbekende ten langen leste in den vreemde toch bekend - onze kleine worden het in ons landjen al zeer spoedig! - ‘Thrasybulus, een Dominé!’ klonk de kreet. Een dominé! helaas, ondanks eeuwen hervormings nog geen voorganger onder de mannen broeders geworden, overigens van gelijke beweging als zij; neen, door de zwakheid der gemeente, een type van velerlei zelfzucht en ziekelijkheid, op het gebied onzer letteren, in de zeventiende eeuw door Vondel getuchtigd, in de achttiende door de vriendinnen Wolf en Deken niet gespaard, in de negentiende, - gij hebt immers de Dertiende gelezen? - ‘Thrasybulus, de vrolijke, de geestige, de flinke; Thrasybulus, die van cant van allerlei aard - och, wij hollanders hebben zoo goed als de engelschen die kwaal, al ontbreekt er ons het volkomen woord voor! Thrasybulus, die er een heiligen afschuw van heeft, Thrasybulus, een Dominé!’ Hoe veroordeelt een volk zich zelven, als het kwisten van vleijerij en vergoding eindelijk zulk een karakter geschapen heeft. Mannen van groote verdienste, mannen van innige vroomheid, genialen en godvruchtigen, als wij in grooten getale onder onze leeraars kennen, wat moet het u zwaar zijn gevallen, der verzoeking weêrstand te bieden, in dien zin een dominé te worden, - Thrasybulus is één uwer! ‘Dat deze ‘overgedrukte fantasietjes’, lezen wij in de voorrede, ‘worden uitgegeven onder mijn eigen naam, met vermelding van den stand waartoe ik in de maat schappij behoor, en zoo goed als gelijktijdig met mijne B r i e v e n o v e r d e n B i j b e l, is geen toeval, maar geschiedt met opzet. Ik verheug mij, dat het zoo heeft mogen wezen, en neem van dezen stap, ofschoon de zaak naauwelijks belangrijk genoeg is om met nog zoo weinig woorden ter kennis van het publiek te worden gebragt, de gevolgen voor mijne rekening en verantwoording.’ Weêrzin in alle mogelijke pecksnifferij op zedelijk gebied, - alweêr een anglicisme; dat het u niet verbaze, de philantropie woei ook van dáár over, - weêrzin in alle fymelarij in de godsdienst, - daar hebt ge een oud hollandsch woord voor een oud hollandsch gebrek, - liefde voor waarheid in iedere uiting, waardering van elk blijk van geloof en gemoed, mits het op overtuiging gegrond, mits het opregt zij; de zucht zich daardoor te onderscheiden, is even loffelijk, als het talent die dus voor te staan zeldzaam; wie is er die loochenen durft, dat wij in het hervormde Holland aan schrijvers van dezen stempel de hoogste behoefte hebben?

‘Eenheid van streven behoort onder zijne liefste idealen;’ - wij zouden den kring onzer studiën overschrijden, zoo wij het waagden over de waarde van die B r i e v e n o v e r d e n B i j b e l

uitspraak te doen; - maar van de O v e r d r u k j e s scheidende, willen wij niet verzwijgen, dat Huët ons onwillekeurig Vernes voor den geest roept, Vernes, de vrijzinnigste onder de geneefsche predikanten zijns tijds, en toch aan den disch van Voltaire met den besten uitslag de waarheid en de waarde van de godsdienst handhavende.

Sympathie als de zijne voor de eischen van beide geest en gemoed, waarom is zij zoo schaarsch?

W.D - s.

Repliek

op de regelen van den heer J.T. Buys, in 'de Gids' van Januarij l.l., betreffende mijne Proeve van betoog dat grondeigendom niet kan bestaan.

Vermits de heer Buys geene kritiek, maar slechts eenige vlugtige opmerkingen leverde en er dus mijnerzijds geene antikritiek te pas komt, zoo wil ik mij tot eene korte repliek bepalen.

Toen ik aan het slot mijner brochure schreef:

> 'Overigens zullen alle beoordeelingen of teregtwijzingen mij welkom zijn, mits zij van liefde voor wetenschap en waarheid getuigen',

was de vrees ver van mij, dat men, om een ongunstig oordeel te regtvaardigen, aan mijn boekje denkbeelden zou ontleenen die er niet in gevonden worden. En dit heeft nogtans de Heer Buys gedaan.

Hij zegt:

> 'De heer R. heeft de 'Harmonies économiques van Bastiat gelezen, en naar het schijnt met groote ingenomenheid. Vooral het begrip van *waarde*, zoo als het in dat boek ontwikkeld wordt, heeft hem getroffen: hij zag daaruit dat de stoffen in onuitputtelijken rijkdom over de aarde verspreid, op zichzelven wel nuttig zijn, maar eerst dan waarde verkrijgen, wanneer menschelijke arbeid tusschen beiden komt, om ze dienstbaar te maken aan de vervulling van de in de maatschappij voorkomende behoeften.'

Ik tart den heer Buys uit, in mijne Proeve van betoog een enkelen volzin aan te wijzen, waarin *de stof, als waarde verkrijgende*

door arbeid, wordt voorgesteld. Even weinig zal hij in staat zijn, in de *Harmonies économiques* van Bastiat eene enkele plaats op te noemen, waar die voorstelling gevonden wordt. En echter beweert de heer Buys, dat ik haar aan dat boek ontleende.

Wierd zulk eene voorstelling door mij als juist erkend, dan zou mijne Proeve van betoog niet geschreven zijn, daar in die voorstelling de erkenning van den grondeigendom ligt opgesloten: want *waarde* en *eigendom* vormen, naar mijne overtuiging, twee begrippen die ten naauwste verwant zijn en elkander wederkeerig bedingen. Verkreeg nu de stof in het algemeen, dus ook *de grond*, door bearbeiding *waarde*, dan zou daardoor de grond ook voorwerp van eigendom moeten worden. Het is juist de bestrijding van dit begrip, die de hoofdstrekking mijner Proeve van betoog uitmaakt.

Het vermoeden van kwade trouw ter zijde stellende, zoo blijft mij alleen over, te besluiten, dat de heer B. mijne brochure al zeer vlugtig las en ook met de begrippen van Bastiat niet goed bekend is; maar dan rijst ook de vraag, of hij bevoegd kon gerekend worden een oordeel uit te spreken over een boekje, waarvan hij *de grondstelling waarop alles aankomt*, geheel verkeerd heeft opgevat.

Voor het overige gun ik den heer B. gaarne het genoegen zich over mijn werkje een weinig vrolijk te maken. Ik kan mij daarover gemakkelijk troosten, wanneer ik slechts het oog vestig op het tijdschrift van den heer Sloet, alwaar de denkbeelden van mannen als Grotius, Puffendorf en Wolff in een belagchelijk daglicht worden gesteld[1]. Ik wil hier dus alleen in overweging geven, of de heer Buys niet edelmoediger zou gehandeld hebben, wanneer hij tot onderrigt van zijne lezers in het algemeen, en van mij in het bijzonder, had aangewezen hoe men, in tegenstelling met mijne begrippen, het eigendomsregt op den bodem der aarde te verstaan hebbe, en hoe men het denkbeeld van dat eigendomsregt construeren moet.

Ik mag toch niet veronderstellen dat de heer B. zich zou vereenigen met den heer Asser, waar deze, in zijne verhandeling over het begrip van waarde, over den grondeigendom spreekt als ‘een monopolie, een onregt, eene verkrachting der natuurwetten’ (als of die mogelijk ware), en evenwel den grondeigendom als feit aanneemt,

1 Zie de noot op bl. 25 mijner recensie der verhandeling van den heer Asser: *over begrip van waarde* (Tijdspiegel, Januarij l.l.).

waarvan de regtsgrond niet behoeft onderzocht te worden. Evenmin kan ik gelooven dat de heer Buys met het tijdschrift van den heer Sloet zal instemmen en dus ‘de bloote bemagtiging (occupatio) als eene dier handelingen’ aannemen, ‘waardoor zich de mensch een eigendomsregt schept’. -

Jammer is het derhalve, dat de heer B. zich bepaald heeft bij de afkeuring mijner begrippen, zonder een enkel en naar zijne overtuiging beter en zuiverder begrip er voor in de plaats te geven. Immers heb ik betuigd dat teregtwijzingen mij welkom zouden wezen. Waarom mij die dan onthouden, nu de heer Buys, ook tot onderrigt van alle andere lezers, daartoe zulk eene schoone gelegenheid had?

De inhoud der noot, op blz. 11 mijner brochure voorkomende, is door den heer Buys ten slotte aangewend om, zoo mogelijk, het onlogische in den gang van mijn betoog helder te doen uitkomen. ‘Indien de scherven van de porseleinen terrine de goedhartige mevrouw niet in eigendom toebehoorden,’ zegt de heer B., ‘dan had deze, dunkt ons, ook geen regt te bevelen dat die scherven zouden worden weggeworpen, aangezien zulk een bevel het voortdurend bestaan van eigendomsregten schijnt aan te duiden.’ De heer B. vergunne mij te vragen, of het stof op den vloer zijner kamer (waaronder somtijds eenige scherven van eene gebrokene kelk kunnen verspreid liggen) ook door hem als zijn eigendom wordt beschouwd? *Zoo ja*, dan zal hij ook moeten toestemmen dat met stoffer en blik een roof wordt gepleegd, telkens wanneer de kamer zonder uitdrukkelijk bevel van de vrouw des huizes wordt schoon gemaakt. *Zoo neen*, dan gelieve hij de scherven der gebroken terrine onder het nuttelooze, ja lastige stof te rangschikken, dat geene dienst bewijzen kan en daarom het begrip van *waarde*, derhalve ook dat van *eigendom* uitsluit; maar dan ook kan het bevel van de ‘goedhartige mevrouw’ om de scherven weg te werpen, niet worden beschouwd als oefening van eigendomsregt, maar alleen als uiting van den wensch om hetgeen zonder eenig doel zou bewaard worden, te verwijderen van eene plaats die, in verband met orde en reinheid, tot een ander gebruik is bestemd.

Op meerdere aardigheden van den heer Buys te antwoorden, ligt niet in mijn plan. Ik eindig dus met de betuiging van mijn leedwezen, dat de regelen door den heer B. in ‘de Gids’ geplaatst,

bij gemis van een enkel degelijk denkbeeld, noch voor mij, noch voor hen wie het om onderrigt en niet om dagelijksche jokkernij te doen is, eenige '*waarde in dienstbewijs*' kunnen *opleveren*'. -

Maarssen, 4 Feb. 1859.[1]
W. RUYS.

1 Waren de regelen van den heer Buys mij niet eerst gisteren onder de oogen gekomen, dan zou mijne repliek reeds vroeger zijn ingezonden.

Antikritiek.

Vóór mijn vertrek naar Indië, in de maand September des vorigen jaars, had ik het genoegen aan de Redactie van het Tijdschrift ‘de Gids’ een exemplaar te zenden van het door mij uitgegeven werkje, getiteld: ‘Het zamenstel der voornaamste Europesche houtsoorten,’ enz. Haarlem, 1857.

Sedert geruimen tijd had ik met verlangen eene beoordeeling van mijn werk in genoemd Tijdschrift te gemoet gezien, te meer daar ik mij overtuigd hield, dat de Redactie het niet dan aan bevoegde handen zou toevertrouwen, en ik daardoor eerst zou kunnen vernemen hoe over het algemeen mijn arbeid werd beschouwd. In de aflevering van de maand September 1.1. mogt ik eindelijk eene uitvoerige beoordeeling vinden, onderteekend Wttewaal.

Ofschoon het nu zeker in het algemeen als verre van gepast moet beschouwd worden, wanneer de schrijver van een werk in het openbaar zelf als bestrijder optreedt van het oordeel daarover uitgesproken, zoo kan naar mijne wijze van zien hieromtrent eenige toegevendheid worden ingeroepen, wanneer de beoordeeling kan aangemerkt worden niet als eene wetenschappelijke beschouwing van het werk zelf, als een gevolg van eigen onderzoek, maar als eene reeks van aanmerkingen, die in vele opzigten den schrijver persoonlijk treffen.

Zoo heeft naar mijn gevoelen de Heer Wttewaal gehandeld. Ongunstig, zeer ongunstig laat hij zich over mijnen arbeid uit, en op maar weinige plaatsen levert hij de bewijzen uit eigen onderzoek zijne aanmerkingen geput te hebben; terwijl vele zinsneden ook de bewijzen dragen dat hij in zijn oordeel partijdig en veel te voorbarig is te werk gegaan.

Hoezeer ik nu ten volle overtuigd ben, dat mijn' arbeid als hoogst gebrekkig moet worden beschouwd, en dat er veel in ont-

breekt wat bij de laatste vorderingen der weten schap beter en oor deelkundiger had behooren behandeld te worden, zoo heeft toch om bovengemelde redenen het oordeel van den Heer Wttewaal mij bitter teleurgesteld.

Het is daarom, dat ik vermeen vrijheid te hebben tegen de in dit Tijdschrift geplaatste beoordeeling te mogen opkomen en te trachten mij tegenover die aanmerkingen van den Heer Wttewaal te verdedigen, die vele lezers daarvan eene meening omtrent mij en mijn geschrift zouden doen opvatten, geheel in strijd met die, welke ik vermoed dat door deskundigen, bij eene juiste en onpartijdige oordeelvelling, daarover zou worden gevormd.

Onderwerpen wij nu eenige bijzonderheden uit de beoordeeling aan eene nadere beschouwing.

Op blz. 378 en 379 beschuldigt Wttewaal mij, dat ik mij de eer wil toekennen het houtparenchijm méér te hebben gevonden dan door vroegere houtontleedkundigen was geschied en haalt daartoe aan mijne bladz. 53, 112 en 113, terwijl hij iets later de volgende zinsneden bezigt: ‘Uit het aangehaalde blijkt duidelijk, dat Cordes der wereld wil diets maken, dat het houtparenchijm, in zijne ware natuur, eerst door hem werd erkend.’ Gaat men nu echter deze mijne bladzijden na, zoo zalmen niets vinden wat zelfs daarnaar zweemt. Wel schreef ik op bladz. 53: ‘Slechts weinige schrijvers vermelden eene zoo algemeene verbreiding en achten hetzelve tot slechts eenige houtsoorten beperkt;’ waarbij ik vooral Dr. Schacht op het oog had, die o.a. in zijn werk ‘der Baum,’ S. 30, zegt: ‘Das Holzparenchym, bei einigen Pflanzen, z.b. der Eiche, vorkommend, u.s.w.’; en later, S. 195: ‘Das Holz einiger Bäumen enthält ausser den eigentlichen Holzzellen und den Gefässen noch eine besondere Zellenart, das Holzparenchym, u.s.w.’; maar nergens heb ik mij als eerste ontdekker van een algemeen verbreid houtparenchijm, in zijne ware natuur, voorgesteld. De belangrijke verhandeling toch van Dr. Brants, welker inhoud evenzeer als de titel[1] mij wel degelijk in alle bijzonderheden bekend is en welke steeds door Wttewaal wordt aangehaald, heeft daaromtrent reeds veel aan het licht gebragt; door mijn schrijven van den zin op blz. 53, geloof ik echter niet te kort te hebben gedaan aan de verdienste van Dr. Brants, al vond ik ook volstrekt geene reden om gedurig. zijn naam aan te halen. Wanneer men nu ook nog ver-

1 Men zie hier de beoordeeling, blz. 392.

gelijkt hetgeen ik in de noten op blz. 112 en 113 schreef; in de eerste alleen, dat mijn onderzoek, wat betreft het houtparenchijm, niet met dat van Dr. Schacht overeenstemt; in de tweede, dat vele schrijvers aan het houtparenchijm eene geringere verspreiding toeschrijven dan ik gedaan heb, zoo geloof ik niet dat daarin iets kan gevonden worden wat aan eigenwaan of ongeoorloofde aanmatiging zou doen denken. Werkelijk toch zal men eene zoo algemeene verspreiding van het houtparenchijm nog slechts bij weinige schrijvers vermeld vinden.

Ook zegt Wttewaal, dat ik in het tweede hoofdstuk der eerste afdeeling, reeds van het houtparenchijm melding had moeten maken, als eene wijziging in de oorspronkelijke gedaante der plantencel; de beknoptheid echter die ik mij in dat hoofdstuk had voorgesteld, veroorloofde niet in zulke bijzonderheden te treden.

Verder verwijt Wttewaal mij, de verhandeling van Dr. Brants te hebben geignoreerd, daar ik die gedurig in mijn werk had moeten aanhalen. Ware het resultaat van mijn onderzoek strijdig met dat van Dr. Brants, zoo zou hiertoe allezins aanleiding bestaan; nu echter, daar onze onderzoekingen tot dezelfde uitkomst hebben geleid, zag ik daartoe niet de allerminste noodzakelijkheid. Ook dáár waar ik beter oordeelde eene andere rigting in te slaan, zonder echter in de resultaten te verschillen, zoo als bij de plaatsing van een overzigt der houtsoorten volgens haren anatomischen bouw, - ook dáár zag ik geen vereischte de volgorde in de verhandeling van Dr. Brants mede te deelen. Wel verre echter van hetgeen Wttewaal op blz. 380, regel 4 tot 6 schreef: ‘Dat houtparenchijm ontwaarde hij intusschen op de plaatsen waar Brants het aangeeft, en vond toen goed, als gevolg van zijn onderzoek, er melding van te maken,’ zoo heeft toch genoemde verhandeling mij in vele opzigten bij mijn onderzoek geleid.

Op blz. 380 zegt Wttewaal over het derde hoofdstuk der eerste afdeeling, dat dit niet systematisch bewerkt is en op de volgende bladzijde, hoe ik driemalen in dezelfde herhaling ben vervallen omtrent het ontstaan der jonge stengeldeelen. Wat hij hier herhalingen noemt, heeft er echter mijns inziens volstrekt niet het het aanzien van. Na op blz. 27 in mijn werk eerst in het algemeen het ontstaan der jonge organen uit een eindknop te hebben verklaard, is niets natuurlijker dan op blz 29 een volkomen ontwikkeld individu tot voorbeeld te nemen, als het gevolg, het resultaat, der vroeger genoemde eerste ontwikkeling. Wat nu op blz. 61 de nadere beschouwing van den eik betreft, zoo

heb ik het volstrekt niet overtollig, maar integendeel zeer raadzaam geacht, om na de geheele behandeling der hout-en schorsdeelen in het algemeen, nog eens eene houtsoort tot voorbeeld te nemen die van den vroeger aangehaalden beuk in anatomischen bouw zooveel verschilt, juist om aan te toonen dat, hoezeer de gesteldheid der onderscheidene deelen ook al eenige wijziging moge ondergaan, haar getal, haar grondkarakter in de eerste jeugd, toch steeds hetzelfde blijft

Op blz. 382 ontleedt Wttewaal eenige woorden van blz. 31, als zijnde daar gesproken van later gevormde bastlagen bij den *berk* (waarmede beoordeelaar echter *beuk* zal bedoelen) en zulks, volgens hem, in strijd met hetgeen later op mijne blz. 88 geschreven staat: ‘even als bij den Beuk wordt slechts éénmaal bij den Berk eene *volkomene* bastlaag gevormd.’ Men leze echter een grooter gedeelte van den zin op blz. 31: ‘bij den Beuk bijv. vinden wij het opmerkelijk verschijnsel, dat slechts in de jeugd eene volledige schorslaag wordt gevormd, die tot in den hoogsten ouderdom door tusschenvoeging van cellen en bijzondere uitzetbaarheid der kurklaag, niet scheurt, maar glad blijft en steeds hare werkzaamheid behoudt, terwijl de later gevormde jaarlijksche bastlagen *van zeer geringe beteekenis zijn*’. Deze laatste woorden heeft Wttewaal vergeten er bij te voegen, en deze zijn het juist die den zin geheel bepalen. De bastvorming van later jaren is onvolkomen; zij kan niet als eene vorming van volledige bastlagen worden verstaan; de bastbundels ontwikkelen zich slechts op enkele plaatsen en in geringe mate; hare vorming houdt echter niet geheel op, slechts in die mate, dat de kurklaag glad kan blijven en niet, gelijk bij de meeste boomsoorten, aan een scheuren onderhevig is.

Op blz. 383 der beoordeeling vereenigt Wttewaal er zich niet mede, dat de jaarringen van een boom van den wortel af naar boven toe, allengs eenigzins in dikte toenemen en daaraan de meer zuilvormige gedaante van den stam der loofboomen in plaats van een kegelvorm moet worden toegeschreven. Hier had hij dan mijns inziens, zijne meening omtrent de oorzaak van dezen vorm moeten mededeelen. Volgens zijn oordeel zouden, indien mijne stelling waarheid bevatte, de boomen van boven dikker moeten zijn dan van onderen. Dit zou natuurlijk wel het geval zijn, indien met den diktegroei niet tevens een veel sterkere groei in lengte gepaard ging; nu echter loopt de stam daarvan niet het allerminste gevaar, waarvan men zich zal kunnen overtuigen door

de teekening van een kleinen kegel, waaromheen men steeds concentrische lagen bouwt en welker onderste middellijn altijd meer en meer in kleinere verhouding tot de lengte komt te staan. Daar een stam echter nooit spits eindigt, behoort de top te worden afgerond en zal men nu eene meer zuilvormige gedaante erlangen, zonder dat die echter ooit boven aan den stam eene grootere middellijn dan beneden zal kunnen verkrijgen. Tot op zekeren ouderdom toch wordt de lengtegroei bij elk jaar gedurig sterker; later neemt die wel is waar af, blijft jaar op jaar meer dezelfde, ja wordt ten laatste steeds minder, zelfs onbeduidend, maar juist ook dán, in hooger ouderdom, neemt de stam van boven ook meer in dikte toe. ‘In het oogvallend vreemd,’ zegt Wttewaal op blz. 384, ‘is de rangschikking der onderscheidene houtsoorten in het tweede hoofdstuk der tweede afdeeling.’ Ongetwijfeld zou ik de houtsoorten elkander hier volgens hare anatomische zamenstelling hebben laten volgen, ware het niet dat ik, na de meest verschillenden eerst ieder op zich zelve te hebben behandeld, aan het einde van het hoofdstuk een algemeen ontleedkundig overzigt geleverd had.

Verder keurt Wttewaal de kunstmatige rangschikking der houtsoorten op het einde van dit hoofdstuk af, en wel omdat door Dr. Brants eene dergelijke rangschikking, maar in natuurlijke groepen, was medegedeeld. De beoordeelaar vergeet hierbij, dat mijne tabellen geheel alleen een vervolg waren, een algemeen overzigt behelsden van de vroeger in dat hoofdstuk behandelde bijzondere beschouwing der houtsoorten. Had ik hier eene natuurlijke rigting ingeslagen, de houtsoorten botanisch, naar de natuurlijke plantenfamiliën op elkander laten volgen, dan zouden de tabellen geheel en al haar doel gemist hebben. Daarbij toch beoogde ik niet een botanisch overzigt der boomgewassen te geven, maar uitsluitend, ten vervolge op het voorafgegane, eene kunstmatige rangschikking der houtsoorten naar dezen haren anatomischen bouw, hare onderlinge verschillen aan te duiden, en de laatste tabel geheel te doen gelden als eene handleiding waaruit de vroeger behandelde houtsoorten zouden kunnen worden bepaald; om dat doel te bereiken, geloof ik niet dat ik eene andere of betere rigting had kunnen inslaan. Dat er voor mij eenige grond zou hebben bestaan om in dit opzigt Dr. Brants na te volgen, daarvoor kan ik geene reden vinden; dat zou hier ter plaatse ook al zeer te onpas zijn geweest. Na deze opmerking zal de beoordeelaar, naar ik hoop, zijne op blz. 387 nog eens uitvoerig herhaalde

meening laten varen, dat het mijne bedoeling zou geweest zijn om de verdeeling in natuurlijke groepen, door Dr. Brants gemaakt, te wederleggen, ja omver te werpen.

Evenzoo verwijt Wttwaal mij op de volgende bladzijde 385 *wel* Schacht en *niet* Brants gevolgd te hebben, zonder dat het echter blijkt dat hij zich uit eigen onderzoek van de meerderè geloofwaardigheid van laatstgenoemden overtuigd heeft.

Op blz. 387 blijft Wttewaal stilstaan bij de door mij gebruikte woorden op blz. 69, dat ‘de groote mergstralen in de vroegste jeugd gevormd worden en veelal van het merg tot de schors loopen,’ welke woorden ontleend zijn aan den volgenden geheelen zin van den Eik. ‘De breede mergstralen zijn op de dwarse doorsnede ook duidelijk zigtbaar, wegens derzelver breedte en veel helderder kleur; deze worden reeds in de vroegste jeugd gevormd en loopen veelal van het merg tot de schors; op de lengtedoorsnede doen zij zich voor als de vaak eene oude duim breede, heldere spiegeldraden, welke loodregt door de vaten worden gestreept; later vormen zich vele dunne, bij toenemenden omvang, welke uit het hout ontspringen, doch voor het bloote oog niet zigtbaar zijn.’ Hoe Wttewaal nu na het lezen van het laatste gedeelte van dezen zin de gevolgtrekking kan maken, dat volgens mijn schrijven alleen zoovele mergstralen in een dikken stam moeten gevonden worden als er bij het éénjarig stammetje gevormd worden, - valt moeijelijk te verklaren; mij dunkt dáár wordt duidelijk genoeg gehandeld over de later gevormde, secundaire mergstralen, waardoor aan den omvang van den stam veel meer mergstralen dan in de binnenste houtlagen gevonden worden. Ook herhaal ik nogmaals, dat het onderzoek mij heeft geleerd, dat de eerst gevormde, primaire mergstralen, natuurlijk uiterst gering in getal, zich veelal van het merg tot de schors voortzetten en zulks ook veelal met de later gevormde mergstralen van de plaats van hun ontstaan af het geval is, gelijk ook door Seubert in de door mij overgenomen figuur, pl. I, fig. 11, wordt aangeduid. Wttewaal zegt: ‘Bij een' dikken stam zal men bijna geene mergstralen vinden, welke van het merg tot den omvang doorloopen.’ Maar indien deze stelling gegrond ware, op welke wijze verklaart hij dan het verband tusschen merg en schors bij de naaldhouten, in welke ook geen houtparenchijm gevonden wordt? - temeer, daar hij reeds vroeger op bl. 382 zoo uitvoerig daarover heeft gehandeld?

Evenzeer kan ik er mij niet mede vereenigen wanneer Wtte-

waal op dezelfde bladzijde zegt, dat het *Esschenhout*, waarin ik steeds talrijke doch enge vaten heb gevonden, zich door zijne geringe hoeveelheid vaten onderscheidt.

Op de aanmerkingen gemaakt op het laatste hoofdstuk van mijn werk, zal ik niet terugkomen, daar reeds in de Voorrede door mij werd verklaard, dat daaraan niet de vereischte tijd en moeite waren besteed, terwijl ik dat hoofdstuk toch niet geheel en al wilde achterwege laten. Daarin komen dus vele onnaauwkeurigheden voor, die bij rijper inzigt, hadden moeten worden verbeterd of achterwege gebleven.

Vervolgens zegt Wttewaal dat de meeste afbeeldingen die op de platen voorkomen, de kenmerken dragen teekeningen te zijn van iets wat ik niet zelf gezien heb. Zulks valt naar mijn gevoelen al zeer moeijelijk te beslissen, eer de beoordeelaar de bewijzen levert, dat de voorwerpen zich werkelijk in de natuur anders voordoen. Ik moet hier eene vroeger op blz. 384 door Wttewaal gebezigde uitdrukking aanhalen, dat de wetenschap met mijn onderzoek niets werd verrijkt; ja, zoo als hij verder zegt, dat ik ten onregte telkens van mijn onderzoek gewaagde in een' zin, alsof ik iets zag dat aan anderen was ontgaan. Daaromtrent meen ik mij te moeten verdedigen, en ik geloof dan toch ten minste door verscheidene afbeeldingen, werkelijk iets nieuws geleverd te hebben. Wáár toch elders, moet ik vragen, wordt eene afbeelding gevonden die het zoo karakteristiek voorkomen van een spiraalvormig verdikt houtparenchijm in het ypenhout helder voorstelt? Wáár vinden wij eene afbeelding van de mergherhalingen in het elzen- en berkenhout? Bij welke schrijvers, vraag ik verder, wordt eene afbeelding van het dennenhout aangetroffen, waarin het onderling verband der zoo eigenaardige mergstralen door de poriekanalen duidelijk is voorgesteld? of moet ook hierbij aan de afbeelding van Dr. Brants meer waarde worden gehecht? Welk Nederlandsch schrijver eindelijk, heeft de afbeelding eener houtdoorsnede met de somtijds zoo karakteristiek daarin voorkomende parenchijmcellen in de vaten geleverd? Of heeft Wttewaal al deze zaken over het hoofd gezien?

De Heer Wttewaal moge mij hier van eigenwaan of pedanterie beschuldigen, ik geloof daarentegen niet ongepast te hebben gehandeld, door te trachten mij op regtmatige wijze te verdedigen tegen eene, mijns inziens, onbillijke en onregtvaardige beschuldiging.

Het eindresultaat van de beoordeeling komt hierop neder,

dat de Heer Wttwaal daarbij hoogst nationaal is te werk gegaan. Geene andere schrijvers worden door hem geraadpleegd dan Dr. Brants, en wat door de kundigste buitenlandsche planten-anatomisten is aan het licht gebragt, wordt door hem niet aangehaald of niet vermeld. Vrij wat beter had hij, naar mijn gevoelen, gehandeld, wanneer hij zijne beoordeeling gegrond had op eigen onderzoek, en ontbrak hem daartoe de gelegenheid, zich dan liever geheel van het uitspreken van zijn oordeel te onthouden.

De Heer Wttewaal heeft echter met al zijne aanmerkingen mijn arbeid toch niet beneden de kritiek geacht, en zich daarover, op welke wijze dan ook, wenschen uit te laten. Om in een Tijdschrift als ‘de Gids,’ waar plaats en ruimte kostbaar zijn, 16 bladzijden te besteden aan het oordeel over een klein geschrift, daarvoor moet zeker heel wat tijd en moeite zijn opgeofferd, en als zoodanig mag ik mij verheugen dat de Heer Wttewaal die toch gaarne daaraan heeft willen besteden.

Rembang (eiland Java), November 1858.
J.W.H. CORDES.

Eene Statenvergadering in Luxemburg.

Compte-rendu des séances de l'Assemblée des États du Grand-Duché de Luxembourg. Session de 1858. - Luxemb., Impr. de v. Buck. 1858.

> ‘Je forme les voeux les plus ardents pour que la nouvelle constitution du Luxembourg, mise en pratique, réponde à tous les voeux et soit la cause du bonheur du pays.’
> WILLEM II.

Acht jaren waren verloopen sinds bovenstaande woorden door Koning Willem II, als Groot-Hertog van Luxemburg, ter gelegenheid van zijne eedsaflegging op de nieuwe grondwet van dat land, werden uitgesproken. De wensch, in die woorden bevat, was volkomen vervuld. De grondwet van 1848 beantwoordde aan de eischen en behoeften van het Luxemburgsche volk; onder de grondwet van 1848 mogt Luxemburg zich inderdaad een gelukkig land noemen. Na vele lotwisselingen, vele inwendige beroerten en moeilijkheden met het buitenland, na een tijd lang te hebben gezucht onder de dwingelandij van eenen Hassenpflug, en na vervolgens een aantal jaren onder wijzer en gematigder bestuur tot de ware staatkundige vrijheid te zijn voorbereid, had Luxemburg, even als wij, van zijnen niet minder verstandigen dan grootmoedigen Vorst ten laatste eene constitutie ontvangen, overeenkomstig den graad van beschaving, tot welken het volk zich ontwikkeld had. Zonder schokken in 't leven geroepen, werd die constitutie met beleid

en bezadigdheid ten uitvoer gelegd. Zij was geenszins, als in zoovele andere staten, de vrucht van omwenteling, dwang en geweld; hare vruchten waren dan ook geen wanorde of willekeur, maar die wezenlijke vrijheid en die ware vooruitgang, die zonder handhaving der orde ondenkbaar is. Het Luxemburgsche volk toonde zich, gedurende de acht jaren, die de invoering der nieuwe grondwet zijn gevolgd, het stelsel der zelfregering in allen deele waardig. Zijne vrij gekozen vertegenwoordigers waren kundige, bezadigde en tevens kloeke mannen; de bewindslieden, althans die, welke tot 1853 aan het bestuur mogten blijven, genoten in hooge mate het vertrouwen van de natie en van hare afgevaardigden; en ook op hen was in 't bijzonder toepasselijk wat van dezen meer in 't algemeen kan worden gezegd. Bezield met ijver voor de vrijheid en voor het welzijn van hun land, mannen van den vooruitgang, maar voorzigtig en bezadigd, mannen van onwrikbare beginselen, maar verdraagzaam omtrent de meeningen van anderen, beheerden zij het land met wijsheid en beleid. Van hunne regering dagteekenen vele van Luxemburgs beste en meest heilzame wetten; onder hunne regering nam de welvaart, en, - was het wonder? - ook de algemeene tevredenheid in Luxemburg van dag tot dag toe. Een nieuw historisch bewijs werd door dat kleine, - toen, het is waar, nog weinig bekende land geleverd, dat een volk, wanneer het de moeilijke kunst der zelfregering wèl verstaat, onder een constitutionelen regeringsvorm een ordelijk, een goed, een gelukkig volk kan worden. En de Luxemburgers vergaten niet, dat zij hun geluk, wel in de voornaamste plaats aan zich zelve, maar toch ook, en in niet geringe mate, aan den doorluchtigen afstammeling van het roemrijk Vorstenhuis hadden te danken, welks naam in de geschiedenis, gedurende een tijdvak van drie eeuwen, aan de constitutionele vrijheid in Europa onafscheidelijk verbonden was.

In 1853, het jaar van de mislukte Aprilbeweging in Nederland, nam in Luxemburg de slooping van het werk van Willem II een aanvang. Het ministerie, 't welk het vertrouwen der natie en harer vertegenwoordigers genoot, verloor dat der kroon; en in de plaats van de Heeren Willmar, Ulrich en Norbert Metz kwamen de Heeren Simons en Servais, vroeger als vijanden van het Huis van Oranje, thans als tegenstanders van de volksvrijheden bekend, met von Scherff, een vriend en leerling van Hassenpflug, aan het bestuur. In 1856, het jaar van

de optreding van het spoedig verslagen ministerie van der Brugghen-Vrolik-Simons in Nederland, werd in Luxemburg de slooping der constitutie voltooid. Bij besluit werd de grondwet van 1848 afgeschaft, bij besluit eene nieuwe geoctroijeerd, bij besluit een aantal ordonnantiën in 't leven geroepen, die de plaats van organieke wetten kwamen vervullen, en eene algeheele verandering in de maatschappelijke en staatkundige instellingen van Luxemburg te weeg bragten.

Sinds dien tijd is ook dat land uit de rij der constitutionele staten van Europa geschrapt, onder welke het lang eene zoo waardige plaats bekleedde. Eene vertegenwoordigende Kamer in den eigenlijken zin des woords heeft Luxemburg niet meer: het heeft, en dit moet het, naar de uitdrukkelijke bepalingen van het bondsregt, ook hebben, - eene Staten- of Stendenvergadering, wier leden trapswijze volgens een zeer zamengesteld, eveneens bij besluit geoctroijeerd kiesstelsel worden verkozen. De invloed der Staten op de regering is uit den aard der zaak luttel: hun Voorzitter wordt door de regering benoemd; hun reglement van orde is door de regering vastgesteld; zij mogen niet langer dan veertig dagen bijeen zijn. In 1857 werden zij opgeroepen om de begrooting vast te stellen en de verdubbeling der civiele lijst goed te keuren. Andere wetten werden hun niet voorgelegd. Zij verrigtten niettemin wat van hen werd verlangd, maar zij verzochten tevens eene buitengewone bijeenkomst nog in den loop van het jaar of in 't begin van het volgende, om hunne grieven kenbaar te maken aan de kroon. De regering beloofde het, terwijl er over de begrooting beraadslaagd werd; maar de belofte is niet vervuld. Van drukpersvrijheid is in Luxemburg onder deze regering niet langer sprake; de openbare meening heeft er dan ook geene organen meer. Bij de wet is, eens voor al, eene blijvende begrooting vastgesteld; de jaarlijksche, die daarnevens gaat, betreft slechts enkele, bepaalde uitgaven. De staatsbedieningen zijn vermeerderd en verhoogd; evenzoo de tractementen der voornaamste regterlijke ambtenaren; en daarenboven is er eene nieuwe instelling, een Raad van State, in 't leven geroepen. Ook in de gemeentebesturen zijn gewigtige veranderingen gebragt; de burgemeesters en de beambten zijn politieke agenten geworden. De reactionaire grondwet in één woord, om niet meer te noemen, wordt in Luxemburg op de meest reactionaire wijze uitgevoerd; de liberale beginselen, onder wier heerschappij het in Luxemburg zoo wel

ging, hebben er ten eenenmale hunne gelding verloren; de vooruitgang is gestremd; het staatkundig leven is er zoo goed als gedood; en zelfs de burgerlijke vrijheid, zonder welke op den duur ook geen persoonlijke zelfstandigheid, geen openbare zedelijkheid, geen wezenlijke beschaving mogelijk is, heeft er de beste harer waarborgen verloren. Zulke vruchten droegen in Luxemburg regeringsbeginselen, die ook in ons vaderland door enkelen worden voorgestaan, maar wier toepassing, een oogenblik door sommigen gewenscht, onder gelukkiger omstandigheden hier volkomen verijdeld is.

Dan, hoe gedraagt zich nu het Luxemburgsche volk in de buitengewone toestanden, in welke het zoo onverwacht zich heeft verplaatst gezien? Welke is de houding der Statenvergadering ten opzigte van de regering? En welke de stelling van deze tegenover gene? Daaromtrent eenige meerdere bijzonderheden te vernemen, dan uit de spaarzame berigten der dagbladen tot ons kwamen, ware zeker niet onbelangrijk. Ongelukkig levert, uit den aard der zaak, de openbare drukpers in Luxemburg ons in dit opzigt zoo goed als niets, en het officiëel verslag van de zitting der Staten in 1857 is niet uitgegeven. Daarentegen gewerd ons dezer dagen het gestenografieerd en officieel door den druk openbaar gemaakt verslag der jongste zitting, en hieruit, gelooven wij, kan wel iets naders omtrent de genoemde vragen worden geput. Wij hebben hier als 't ware een tooneel, en inderdaad een vrij levendig tooneel uit het drama, 't welk daar toch nu in dat land wordt gespeeld, en waarin wij Nederlanders niet zonder reden zoo hoog belang stellen. Wat de Staten, in weerwil van al de kunstmiddelen bij de verkiezing aangewend, door de wakkerheid en de standvastigheid van het Luxemburgsche volk nog geworden zijn; hoe ze bij al de tegenwerking, welke zij van de regering ondervinden, nog 's lands belangen weten te behartigen, en de geringe regten weten te handhaven, welke hun nog zijn overgebleven; en eindelijk, wat van den anderen kant het ministerie tot regtvaardiging van zijne handelingen en tot verdediging van zijne stelling tegenover het gansche land zegt en verrigt, - ziedaar wat uit het bedoelde verslag ons althans duidelijk wordt. Wij maken hier eenigzins nader kennis met de acteurs van het schouwspel; wij leeren ons hier de rol verklaren door elk hunner gespeeld; en wij leeren hier eerst met eenige zekerheid beslissen, welke plaats het Luxemburgsche volk, klein als het is, onder de beschaafde natiën van Europa,

zoo door zich zelven als door zijne vertegenwoordigers verdient in te nemen.

Niet ieder evenwel, die van dit een en ander wel iets meer wenscht te vernemen, zal daarom, - onderstellen wij, - zich terstond, op eene bloote aanbeveling, in het bezit van de hier bedoelde stukken trachten te stellen. Wij meenen den lezers van ons Tijdschrift dus geen ondienst te doen, wanneer wij door een beknopt verslag hen met het belangrijkste uit den Compte-rendu der Luxemburgsche Statenvergadering van 1858 pogen bekend te maken. Zij die taak uit den aard der zaak al niet gemakkelijk van den eenen kant, en op zich zelve ook weinig dankbaar, wij achten het niettemin onzen pligt, ze te vervullen. Wat daar, in die vergadering, door de even gematigde als moedige voorstanders der vrijheid is gezegd, wat daar de vertegenwoordigers van het absolutisme hebben verkondigd, mag niet in de bijbladen van het Luxemburgsche regerings-orgaan begraven blijven, maar moet het daglicht ook in Nederland zien, om ook door Nederlandsche burgers beoordeeld te worden.

Wat de inrigting van ons overzigt betreft, wij gelooven daarbij zooveel mogelijk getrouw te moeten blijven aan de orde der debatten. Slechts daar, waar hetzelfde onderwerp in verschillende zittingen ter sprake kwam, wijken wij daarvan eenigzins af, en voegen, ter bevordering van kortheid en duidelijkheid, het zamenstemmende bijeen.

Onder de lezing eindelijk van de hier te bespreken discussiën zweefde ons menigmaal eene vergelijking met personen en zaken in ons eigen vaderland voor den geest, en, hadden wij geen fransche stukken vóór ons gehad, wij zouden somwijlen bijkans in den waan hebben verkeerd nog het bijblad der Nederlandsche Staats-Courant te lezen. De aanwijzing van zulke vergelijkingen achten wij evenwel, behalve dat ze in een historisch overzigt als het onze alligt minder passend ware te noemen en den gang der beschouwing storen kon, ook volmaakt overbodig. Wie onder vreemde namen en in een ander kleed hier geen oude kennissen terugvindt, moet al zeer weinig zijn ervaren in de hedendaagsche politieke geschiedenis van Nederland.

Den 18den November van het vorige jaar, des namiddags ten drie ure, verscheen in de Statenvergadering van Luxemburg Zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der Nederlanden, om als Stadhouder van Zijne Majesteit den Koning Groot-Hertog de gewone zitting der Staten te openen. De voorlezing der troonrede gaf aan de leden der regering, met name aan den Heer Simons, Minister van Staat, en Augustin, Directeur der justitie en der finantië, gelegenheid om de rijen dier mannen te overzien, met wie ze alligt genoodzaakt zouden worden gedurende de eerstvolgende dagen in het parlementaire strijdperk te treden. Want, zoo goed ook het geoctroijeerde kiesreglement was berekend om het feit zoowel als den naam eener wezenlijke vertegenwoordiging op te heffen, zoo waarschijnlijk het anders ook ware, dat sommige maatregelen bij de verkiezingen eene ministerieele meerderheid in de vergadering verzekeren mogten, en zoo goedwillig eindelijk ook de Staten ten vorigen jare de begrootingen hadden toegestemd, - toch was het zeker niet geheel zonder bange voorgevoelens, dat de minister het oog liet weiden over die verzameling. Daar toch zag hij zijnen magtigsten staatkundigen tegenstander, den Heer Norbert Metz, wiens kunde en talent uit zijn voormalig bestuur en uit zijne parlementaire werkzaamheid hem wel bekend en wiens verkiezing hem een doorn in het oog moest zijn[1]. Daar ontwaarde hij nevens hem de Heeren Ulrich, Pescatore, Jonas, Eberhard, Mathieu en verscheiden anderen, de een meer, de ander minder als spreker, maar allen reeds als verklaarde vijanden van de tegenwoordige regeerders bekend. Daar zag hij eindelijk ook ‘den goeden baron de Tornaco’, den man, die vóór achten-twintig jaren gewapenderhand de zaak van Oranje tegen hem, den tegenwoordigen Staatsminister, verdedigd had, en nu, op parlementair gebied, voor de zaak der vrijheid zich eveneens

1 Zeer te betreuren schijnt het ons, dat de Heer Metz, naar wij vernemen, bij eene mogelijke kabinetsverandering door bijzondere werkzaamheden en ondernemingen verhinderd zou zijn, op nieuw eene portefeuille aan te nemen. De hoop worde daarom echter nog niet geheel opgegeven, dat hij welligt nog zal luisteren naar de roepstem van Vorst en land, wanneer werkelijk het algemeen belang zijne tegenwoordigheid aan het bestuur gebiedend eischen mogt.

tegen hem in de bres kwam stellen. Of die mannen de niet vervulling der belofte, in 't verloopen jaar aan de Staten gedaan, en bijkans als voorwaarde bij de aanneming der begrooting door hen gesteld, met welgevallen hadden aangezien? Waarschijnlijk was het niet, en indien het ministerie slechts zijn eigen geweten raadpleegde, was er niet veel toenadering van de zijde der oppositie te verwachten. Maar nu die ministerieele meerderheid, welke het nieuwe kiesstelsel in de vergadering brengen zou? Er waren daar naauwelijks vijf, op wie het ministerie met zekerheid rekenen kon. Met dat al, wat had nu eigenlijk de regering van de oppositie te vreezen? Aanmerkingen deerden niet veel; voorstellen van de Staten kon de regering verwerpen; en dan was er immers een vast budget, terwijl het niet permanente er wel weêr op de eene of andere wijze door zou komen. Men had, het is waar, - ten gevolge van dat ongelukkige Bondsregt, dat nog geene regeringen zonder Staten toeliet, - eenige kwade dagen door te staan; maar daarna - ging immers alles weder zijn gewonen gang, alsof er niets was gebeurd.

Inmiddels had de Prins-Stadhouder bij zijne troonrede het antwoord gegeven op het verzoek der Staten, tijdens hunne laatste zitting geuit. - ‘Zijne Majesteit, - verklaarde hij, - heeft verkieslijk geacht, uwe bijeenkomst uit te stellen. Terwijl de Koning Groot-Hertog steeds genegen blijft, aan de regtmatige eischen te gemoet te komen, welke zijne getrouwe Staten meenen hem te moeten voordragen, heeft hij evenwel dit besluit genomen uit aanmerking van de beweegreden van uw verzoek, welke niet was te vereenigen met zijne overtuiging, noch met die vaderlijke zorg, die hem het herstel doet wenschen van de eensgezindheid en van de rust der gemoederen.’ - De troonrede sprak voorts nog van wetsontwerpen, de spoorwegen en openbare werken betreffende, en van begrootingen, die voor te stellen en aan te nemen waren; maar van hervormingen of herstel van grieven geen woord. - Daarna verklaarde de Prins de gewone zitting geopend, en vertrok met zijn gevolg onder de loyale toejuiching van de vergadering, onder de kreten van: ‘Leve de Koning! Leve de Prins!’[1]

1 Compte-rendu. Séance d'ouverture. Zie over de vroegere toezegging van eene buitengewone bijeenkomst der Staten (tot verklaring der grieven) door het ministerie: 4e. Séance, p. 14.

Een antwoord op de troonrede schijnt in Luxemburg niet meer gebruikelijk; althans wij vinden daarvan niets in het verslag. De Staten waren dus niet in de gelegenheid, reeds terstond bij de opening der zitting hunne stelling met opzigt tot de regering te bepalen. Echter was dit voor de belanghebbenden reeds duidelijk genoeg. De Luxemburgers hadden den toestand, waarin zij sinds 1856 zich geplaatst zagen, aangenomen als fait accompli, alleen daarbij hun zelfstandig oordeel zich voorbehoudend over de handelingen, uit welke die toestand was voortgesproten, en steunend op hun goed regt, om hunne grieven ter kennis van den Souverein te brengen, hervorming te verlangen van wat hun onduldbaar scheen, en, indien de ministers hun tegenwoordig regeerstelsel wilden volhouden, eene verandering uit te lokken in het bestuur. Zoo plaatsten dan ook de Staten zich op een zuiver wettelijk standpunt: zij bezwoeren de nu eenmaal geldende grondwet en onderwierpen zich zelfs aan de geoctroijeerde ordonnantiën; maar zij eischten slechts de meest noodzakelijke hervormingen langs wettelijken weg, en, ten minste eene liberale toepassing van de op zich zelve weinig liberale constitutie. Het ministerie verklaarde zich tegen dat alles en nam alleen de onderwerping als geldig aan. Zien wij thans, hoe beide partijen het wederzijds gekozen standpunt verdedigden, 't welk wij hier, schoon daardoor welligt eenigzins de debatten vooruitloopend, noodig achtten met een enkel woord aan te duiden.

De eerste zittingen der Staten leverden niets belangrijks, maar in de vierde, die van 22 November, kwamen, ter gelegenheid van het onderzoek van geloofsbrieven, de verkiezingen ter sprake. De Heer Eberhard rigtte daaromtrent eene interpellatie tot het ministerie: - ‘In het officieel orgaan van het Gouvernement, - zeide hij, - wordt de gansche liberale rigting beschuldigd van kuiperijen bij de laatste verkiezingen. Kan de regering feiten aanvoeren, waardoor dit bewezen wordt? En kan de regering, de hand op het hart, verklaren, dat zij zelve bij de verkiezingen lijdelijk is gebleven?’ - Op de eerste vraag gaf de Heer Simons geen antwoord (wij zullen in 't vervolg den gelijkluidenden volzin nog dikwijls hebben af te schrijven); op de tweede was het antwoord aldus: - ‘Men vraagt ons, of wij stil hebben gezeten? In 't minste niet. Wij hebben wel degelijk aan de districts-commissarissen in last gegeven, hun invloed bij de verkiezingen te gebruiken, - door overtui-

ging altijd. Dat was ons regt. De oppositie werkt wel op de keuzen, en waarom zou de regering het dan ook niet doen? Ik verklaar het hier open en rond: wanneer de kiezers werkelijk vrij zullen zijn van allen invloed en alleen geleid worden door eerlijken raad en niet door de partijen, wanneer de rust in het land is hersteld, dan zal ook de regering zich onthouden en haren invloed niet langer gebruiken, om de verkiezingen in haren zin te doen uitvallen.' - 'Ongetwijfeld, - antwoordde de Heer Metz, - wanneer er geen partij meer zijn zal om de reactie te bestrijden, dan zult gij u onthouden. Ik geloof het wel. Maar wee mijn land, indien het zóó ver mogt komen, dat ook binnen deze muren zich geene stem meer ter gunste der vrijheid verhief! De oppositie is niet werkeloos geweest. Gelukkig niet! Had zij nog meer geijverd, gij zoudt naauw eene enkele stem in uw voordeel hebben. Overal waar de voorstanders der vrijheid hunne banier durfden ontrollen, hebben zij gezegevierd. En vraag de openbare meening van het land; vraag ze eens zonder regeringsinvloed te gebruiken, en ge zult zien welk antwoord u geworden zal.' - 'De openbare meening! - riep de Heer Simons uit, - hoe zou ik ze kennen? Enkel uit uwe beweringen? De openbare meening! Ik wil haar slaaf zijn; en indien ik heden de overtuiging bezat, dat ik de sympathie mijner medeburgers niet genoot, geloof mij, ik zou terstond als lid der regering aftreden. Waarom? Omdat ik de man ben van mijn land, en omdat ik mijne diensten niet aan mijn land zou willen opdringen, wanneer het daarvan niet gediend wilde zijn.' - 'Ik verheug mij, - zeide de Heer Metz, - over de gelukkige wending, welke het stelsel der regering begint te nemen. Vroeger, toen de nieuwe stand van zaken werd ingevoerd, heette het: wij hebben met de openbare meening niets te doen, wij zijn slechts de werktuigen der kroon. En nu: wij eerbiedigen de openbare meening, en wij zullen ons terstond verwijderen, indien ons blijkt, dat zij tegen ons is. Welnu, wilt gij de proef nemen? Vraagt dan eens aan het Luxemburgsche volk, of het de vernietiging van zijne grondwet en van zijne meest dierbare vrijheden heeft toegejuicht, of het met welgevallen het absolutisme ziet heerschen over het constitutioneel bestuur, of het liever stroomannen dan wezenlijke vertegenwoordigers in 's lands vergadering heeft, of het eene permanente begrooting heilzaam acht, of het zich aangenaam verkwikt voelde onder dien stortregen van ordonnantiën, waarmede we zijn overstroomd

geworden, of het in één woord zich gelukkig acht onder een bestuur, waarvan het nog anders niet dan onheil en vernedering heeft ingeoogst'[1]. - De Heer Simons vond hier toch noodig, zich over zijne handelingen te verdedigen; wij komen daarop zoo aanstonds terug. Zien wij eerst, hoe 't met de verkiezingskwestie afliep. Het bovenstaande is in 't kort het meer algemeene wat daarover werd gezegd. Maar nu de bijzonderheden. Daar kwamen er verscheidene in deze en in twee der latere zittingen aan 't licht. - De Heeren Metz, Ulrich, Eberhard, Mathieu en anderen noemden de navolgende feiten. De verkiezingen waren, na eerst veel te lang te zijn vertraagd, eindelijk in groote haast uitgeschreven; zij hadden de kiezers verrast, toen deze het minst er aan dachten; de kiesbiljetten waren op de meeste plaatsen veel te laat bezorgd; men had geen tijd gevonden tot reclames, en waar zij gedaan werden, was er dikwijls niet op gelet; de regering had door allerlei kunstgrepen nu eens de rijken tegen de minder aanzienlijken, dan weder dezen tegen genen in 't harnas pogen te jagen, 't geen inmiddels niet had belet, dat de liberale oppositie toch was gekozen. - De Heer Simons antwoordde, dat de kiezerslijsten ter inzage hadden gelegen; van het overige zeide hij niets. Hij beweerde evenwel, dat er ten tijde van het ministerie Metz ook wel regeringsinvloed werd gebruikt. De Heer Eberhard bewees het tegendeel, o.a. uit zijn eigen voorbeeld, en de Heer Ulrich merkte op, dat zulk een invloed van de regering toen ter tijd ook onnoodig ware geweest, daar het ministerie bovendien steeds volkomen van eene groote meerderheid verzekerd was. - De Heer Metz en de zijnen gingen voort. In de gemeente Mecher had de Burgemeester Keitges zich zelf en twee zijner bloedverwanten op de lijst geplaatst, hoewel noch hij, noch de beide anderen kiezers waren, en daarentegen zes liberalen, wier kiesregt onbetwistbaar was, geschrapt, terwijl hij aan belanghebbenden geen kennis had gegeven, dat de lijsten ter inzage waren gelegd. Dit feit werd naderhand met de stukken bewezen. De Heer Simons kon er niets op zeggen; hij beweerde evenwel, dat men de overheid in minachting zocht te brengen. - Verder: te Grevenmacher en op andere plaatsen hadden regeringsbeambten bij de stembureau's gestaan, verscheidene kiezers met harde maatregelen gedreigd, en hen gedwongen hunne stem-

1 4e. Séance, p. 3-26.

briefjes van buiten met kruisjes en lijnen te teekenen, opdat men later weten kon, wien ze gestemd hadden. Een schoolmeester, die zich in liberalen zin met de verkiezingen gemoeid had, was afgezet; terwijl de regering als burgemeesters lieden in dienst hield, die in de registers stonden aangeschreven als onbekwaam en overgegeven aan dronkenschap, maar ijverig waren voor de belangen van het gouvernement. Drie van de leden der Staten, die openbare betrekkingen bekleedden, waren door de regering gedwongen, te kiezen tusschen hun ambt en hun mandaat als afgevaardigden; zij hadden tot het laatste besloten en hunne betrekking laten varen. - Door den Heer Simons werd geen enkel dezer, door verschillende getuigenissen gestaafde feiten weersproken.[1] - Dit een en ander mogt als vóór- en tusschenspel van den eigenlijken strijd worden beschouwd; het waren spiegelgevechten, die nog wel tot geen bepaalde beslissing voerden, maar van den anderen kant toch ook niet bijdroegen om het vertrouwen in de regering, - indien er eenig bestond, - te versterken. Merkwaardig was in deze discussie, met opzigt vooral tot hetgeen later gebeurde, dat de Heer Simons verklaard had, terstond te zullen aftreden, indien hem bleek, dat het Luxemburgsche volk zijne aftreding wenschelijk achtte.

Tot de belangrijkste debatten behooren ongetwijfeld die, welke op de interpellatie over de verkiezingen volgden, en de vraag naar de regtvaardiging van de gebeurtenissen van 1856 betroffen. Reeds bij die interpellatie was die vraag besproken; zij werd echter nader en uitvoeriger behandeld bij gelegenheid van de beraadslagingen over de recusatie-wet. De Heer Metz namelijk had, naar aanleiding van een feit dat veel gerucht maakte (de veroordeeling van een publicist, wegens afkeuring van de handelingen der regering in 1856), een wet-voorstel ingediend, waarbij alle regters en raden, die zelf tot de grondwetsverandering medegewerkt hadden, werden gelast, zich onbevoegd te verklaren, waar het proces de historische waardering van feiten betrof. De zin en de strekking van dit voorstel zullen wel geen nadere verklaring behoeven; de hoofdbedoeling was natuurlijk, gelijk ook op den voorgrond werd gesteld, de regtspleging vrij te houden van staatkundigen invloed; maar even ligt valt ook te begrijpen, dat de daarin voorkomende

1 4e Séance, p. 3-26; 9e S. p. 29-32; 16e S. p. 18-41.

toepassing der woorden: ‘imposées au Grand-Duché exclusivement par la voie anormale d'antorité’ op de grondwetsverandering en de ordonnantiën, althans eene poging bij de regering moest uitlokken, om deze hare handelingen zoo mogelijk van haar standpunt te regtvaardigen.

Vooraf nog een vrij levendig incident. De Heer Augustin, Directeur van justitie en finantiën, beweerde, dat het wetsvoorstel eene beleediging jegens den Koning Groot-Hertog inhield. En natuurlijk; want de ministers wilden niet verantwoordelijk zijn voor wat ze gedaan hadden; het gevolg werd, in hun stelsel, verantwoordelijkheid der kroon. Daartegen nu luide reclamatiën van de vergadering: - ‘Wij protesteren, - laat het uit zijn met die taktiek, eens vooral, - de Souverein mag niet in de debatten worden gemengd, - gijlieden zijt verantwoordelijk, en gij hebt het moeten erkennen, - 't is eene schending van 't reglement,- ik vraag dat de Heer Augustin tot de orde worde geroepen, - tot de orde! tot de orde! - naar de bank der beschuldigden met hem!’ - Nadat de rust hersteld was, ging de Heer Augustin voort, en bleef zijn stelsel, schoon nu in eenigzins meer bedekte termen volhouden. De Heer Ulrich nam daarop het woord: - ‘Het is ons leed, - zeide hij, - dat de verontwaardiging ons zoo even eenige uitroepingen heeft afgeperst, die, volgens het reglement, op dat oogenblik niet geoorloofd waren. Maar ik vraag u, of er geen verontschuldiging ligt in het feit, dat men ons gedurende nu twee jaren vervolgt als vijanden van de kroon, ons die meer dan eenig ander, toen het noodig was, voor den Koning gedaan hebben? Of wie heeft er voor 's Konings huis gestreden in het oogenblik van gevaar? Gijlieden of wij? Eene beleediging jegens den Koning! Mijneheeren, laten wij den Koning op zijnen troon; hij blijve boven ons, boven het ministerie en boven de partijen; hem worde de eerbied behouden die hem toekomt; hij dale niet af tot dezen ommetrek, want hier is niet zijne plaats. Dat is wel het grootste ongelijk dat gij ooit gehad hebt, dat gij den Koning in den strijd hebt gemengd, en dat ge ons steeds dwingt uit te roepen: ‘Neen, niet wij zijn het die het vorstelijk gezag pogen aan te randen, maar gij, gij beleedigt de kroon. Ik noem dat eene hatelijke, eene ongeoorloofde taktiek!’[1] - De ministers

1 6e Séance, p. 21-31.

kwamen voor 't oogenblik niet op de zaak terug, maar later trokken ze toch nu en dan den persoon des Konings weder in de debatten, en dan volgden ook weder de teregtwijzingen der vergadering. Het aangehaalde voorbeeld zij ons intusschen, als een uit vele, genoeg. Voegen wij er echter nog bij, dat de Heer Simons bij andere gelegenheden, als de naam van den Groot-Hertog in gansch anderen, zeer natuurlijken en constitutionelen zin door hem moest worden aangehaald, zich bij wijlen de geestigheid veroorloofde, van met een: ‘o ja! 't is waar ook, de naam van den Koning mag hier niet meer genoemd worden,’ - of: ‘gij hoort den naam des Konings niet gaarne,’ - zich zelven in de reden te vallen.

Wat nu de zaak in kwestie, de grondwets-verandering van 1856 en de ordonnantiën, betrof, - de ophelderingen, welke men daaromtrent van de regering had mogen verwachten, werden niet gegeven, maar daarentegen was dan ook het negatief resultaat, 't welk uit de thans gevoerde discussiën getrokken kon worden, des te belangrijker. - ‘De herziening der constitutie, - zeide de Heer Simons, - was volgens Bondsbesluit van 1851 noodzakelijk geworden. Volgens dat besluit moeten de grondwetten der Duitsche Staten met de beginselen van het geldend Bondsregt in overeenstemming worden gebragt. De Luxemburgsche grondwet van 1848 was in sommige opzigten met die bepalingen in strijd, en de Koning Groot-Hertog, zijnen pligt als lid van den Bond beseffend, gaf diensvolgens aan zijne ministers in last, de medewerking der Kamer tot de herziening der constitutie in te roepen. De Kamer weigerde die medewerking: zij verwierp, door middel van haar adres van antwoord, het voorstel tot verandering, en de verdere beraadslaging werd door de opzettelijke afwezigheid van een aantal der leden onmogelijk gemaakt. Toen achtte de regering alle wettelijke middelen uitgeput, en zag zich dus wel genoodzaakt, zonder hulp van de vertegenwoordiging tot de grondwetsherziening over te gaan. Die maatregel mogt nu, wel is waar, niet overeenkomstig de bestaande wetten worden geacht; maar, vermits het hier juist om verandering van die wetten te doen was, en de Kamer daar toch niets van hooren wilde, bleef den Groot-Hertog niets over, dan gebruik te maken van zijn landsheerlijk regt, ten einde aan zijne pligten als lid van den Bond te kunnen voldoen. Aan de Bondsvergadering is later kennis gegeven van het gebeurde, en die vergadering heeft volkomen

goedgekeurd wat de Luxemburgsche regering in dezen heeft verrigt.' - Het antwoord van de oppositie, voornamelijk bij monde van de Heeren de Tornaco, Ulrich, Metz en Jonas uitgebragt, kwam hoofdzakelijk op het volgende neêr: - 'Het Bondsbesluit van 1851 bepaalde, dat de grondwetten der Duitsche Staten aan een naauwlettend onderzoek onderworpen en aan de beginselen van het Bondsregt getoetst zouden worden. Aangenomen nu, dat de Luxemburgsche grondwet van 1848 werkelijk in sommige punten met die beginselen in strijd mogt heeten, - schoon die strijdigheid, wèl beschouwd, eigenlijk niets anders dan den vorm van sommige bepalingen betrof; toegegeven in elk geval, dat een onderzoek in deze noodzakelijk werd geacht; dan wees zich de weg van zelf, dien de regering in dezen te volgen had. De bestaande constitutie zelve gaf de middelen aan de hand, om, zoo noodig, tot eene herziening der grondwet te geraken. En indien die middelen eens onvoldoende waren gebleken, dan voorzag ook in dit uiterste het Bondsbesluit zelf, waarop men zich beroept. Dat besluit toch behelsde nog iets anders en iets meer dan eene betuiging van de wenschelijkheid en noodzakelijkheid eener herziening: het bakende ook den weg af, die hier door de regeringen gevolgd moet worden. Vooreerst kon het, uit den aard der zaak, geen inbreuk maken op het Bondsregt zelf, waarvan een der gewigtigste bepalingen vaststelt, dat geene verandering van eene eenmaal aangenomene constitutie anders kan geschieden dan langs wettelijken weg (auf gesetzlichem Wege). Maar het behelsde ook wel uitdrukkelijk het voorschrift, èn in zijne bijzondere bepalingen, èn in het rapport der commissie, 't welk aan dat besluit zelf was voorafgegaan, - dat eene regering, wanneer er hindernissen tagen de voorgeslagen grondwetsverandering mogten oprijzen en de gewenschte medewerking der landsvergadering eens niet kon verkregen worden, zich te wenden had tot den Bond, die dan commissarissen kon benoemen, ten einde op die wijze òf eene schikking te beproeven, òf, na gehoord rapport, als hoogste regtbank uitspraak te deen. - Wat, - vroegen nu de genoemde sprekers, - wat is daarentegen geschied? Vijf jaren lang was het bewuste Bondsbesluit in Luxemburg volkomen werkeloos gebleven, en niemand vermoedde, dat het daar ooit eenige uitvoering erlangen zou. De minister Simons zelf had nog in 1853, twee jaren na de dagteekening van het besluit, in de vergadering der vertegen-

woordigers de geliefkoosde leus van “eerbied voor de grondwet!” aangeheven; en van eene bijzondere, uitdrukkelijke vermaning van den Bond aan de Luxemburgsche regering, om tot eene grondwetsherziening over te gaan, heeft niemand ooit iets vernomen. Niettemin, juist bij de opening van de zitting der Kamer in 1856 komt een ontwerp tot verandering van vijf-enveertig der belangrijkste grondwets-artikelen, als een donderslag uit onbewolkte lucht, de natie overvallen. De verschrikte Kamer geeft bij adres van antwoord op de troonrede eerbiedig hare bevreemding daarover te kennen, en spreekt tegenover het ministerie een votum van wantrouwen uit. Zij stelt echter tevens voor, eene commissie te benoemen, om met de regering de noodzakelijkheid eener grondwetsherziening te onderzoeken en de wijzigingen of uitleggingen voor te dragen, welke daarin onvermijdelijk mogten zijn. De regering beklaagt zich daarop, dat men haar plan wil verwerpen en tracht door bedreigingen de Kamer te verschrikken, gelijk men ten vorigen jare door bedreigingen het Luxemburgsche volk tot ministeriële keuzen had overgehaald. Een voorstel tot verdaging der zitting wordt niet aangenomen. Daarop verlaten verscheidene leden de vergadering en verzoeken vier-en-twintig uren uitstel der beraadslagingen. Het verzoek wordt afgeslagen, de zitting gesloten; de regering verklaart, dat alle wettelijke middelen nu zijn uitgeput, en bij eenvoudig besluit wordt eene nieuwe grondwet aan Luxemburg geoctroijeerd, - een besluit, door een aantal ordonnantiën gevolgd, die de plaats van organieke wetten komen innemen en de wigtigste staatsregtelijke en maatschappelijke instellingen het onderst boven komen werpen. Hoe? alle wettelijke middelen zijn uitgeput, omdat de beraadslagingen der Kamar één dag door de afwezigheid van een aantal leden onderbroken worden, of omdat de Kamer zich onderstaat, hare bezwaren neder te leggen aan den voet van den troon! Kon dan de regering het voorstel tot de benoeming eener commissie niet hebben aangenomen? Kon ze voor 't minst het gevraagde uitstel niet hebben verleend, om dan te zien of er schikking mogelijk was? Kon ze, met de Kamer niet overeenstemmend, de vergadering niet hebben ontbonden en door nieuwe verkiezingen het oordeel der natie zelve niet hebben uitgelokt? Zelfs Dr. Zöpfl (algemeen gelach) verklaart in zijne geschriften over het Duitsche Staatsregt, dat dit laatste naar Duitsche regtsbegrippen, bij strijd tusschen ministerie en vertegenwoordiging

het beste middel is, - ten ware door aftreding van het ministerie de strijd te beslechten zij. En ook dan wanneer dat middel niet had gebaat, ook dan nog was er een wettelijke weg, dien het ministerie had moeten bewandelen, maar welken het niet is ingeslagen. Ook dan nog bleef het beroep op den Bond, ingevolge hetzelfde besluit, waarmede de regering hare handelingen zoekt te regtvaardigen. Maar de regering heeft zich niet verder om den Bond bekommerd dan voor haar eigenbelang dienstig scheen. Of waren misschien die ordonnantiën, die de kroon op het werk der revolutie hebben gezet, ook de noodzakelijke uitvloeisels van het veelbesproken besluit van den Bond, - die ordonnantiën, die voor het meerendeel even noodeloos waren tot uitvoering der nieuwe grondwet als ongepast en hatelijk in de oogen van het volk? 't Is waar, de regering heeft naderhand, toen de coup d'état eenmaal gedaan was, kennis gegeven van het gebeurde aan de Bondsvergadering, - en de Bondsvergadering houdt van de rust (gelach); de regering heeft, nadat ten vorigen jare de begrooting door de Staten was aangenomen, den Bond pogen diets te maken, dat men in Luxemburg volmaakt te vrede, volmaakt eensgezind met de regering was. Maar de Bondsvergadering heeft geen uitspraak gedaan als hoogste regtbank; zij heeft haar zegel slechts gehecht aan een fait accompli; maar zij heeft geen vonnis gewezen tusschen partijen, daar ze slechts de eene en niet ook de andere heeft gehoord. En ja, de Bondsvergadering heeft, even als de kroon, vernomen, dat de begrooting was aangenomen, maar het verslag van de laatste zitting der Staten is niet gedrukt, en de pers is in Luxemburg niet meer vrij; ware dit anders, de Bond zou, als ook de kroon, vernomen hebben, wat toen in die laatste zitting is gezegd, en hoe men in Luxemburg over de regering denkt, Hoe men in Luxemburg over de regering denkt? Men heeft zich onderworpen aan den bestaanden toestand, omdat men ook hier voor 't oogenblik rust, en geen nieuwe revolutiën, zelfs niet ten voordeele van de vrijheid, wilde; maar wie er nog vrij is, om te spreken, zal het u zeggen, en overal waar in Europa de organen der openbare meening niet aan banden liggen, wordt het herhaald, dat de Luxemburgsche regering op onverantwoordelijke wijze de heiligste wetten heeft geschonden, de wetten van haar eigen land zoowel als die wetten en besluiten van den Bond, waarop ze zich beroept om zich te verdedigen, maar

waaraan ze zich niet stoort als zij in strijd zijn met haar bijzonder belang.' - En welke, vraagt men thans niet onnatuurlijk, welke was nu de verdere verdediging van de ministers? Wij hebben geene andere dan de straks vermelde in het verslag aangetroffen. De Groot-Hertog had in 1856 plotseling goedgevonden, uitvoering te geven aan een Bondsbesluit van 1851, en de ministers hadden gehoorzaamd, - ziedaar alles! Op al 't overige geen antwoord. Intusschen bleek dan nu toch uit de discussie ten duidelijkste, - wat tot dusver nog altijd aan twijfel onderhevig mogt heeten, - dat van de zijde der Bondsvergadering niet de minste stap is gedaan, om de Luxemburgsche regering tot de uitvoering van het besluit van '51 te vermanen, maar dat de regering geheel en alleen uit eigen beweging, toen de tijd voor den coup d'état rijp scheen, tot de grondwetsverandering besloten heeft. Op de aanmerkingen over de onwettigheid van die verandering en van de daarop gevolgde ordonnantiën antwoordde het ministerie, gelijk wij gezegd hebben, met volstrekt stilzwijgen. De oppositie, geen tegenspraak meer ontmoetend, trok uit de aangevoerde redenen het besluit, dat de in haar voorstel bestredene uitdrukkingen volledige waarheid bevatten, en dat in geen geval, gelijk men beweerde, eene waarheid, welke dan ook, zoo lang er een verantwoordelijk ministerie bestond, beleedigend kon zijn voor de onschendbare souvereiniteit der kroon. En zoo begreep het ook de overgroote meerderheid der vergadering. Nadat de ministers betuigd hadden, dat de wet nimmer zou worden gesanctioneerd, en nadat de Raad van State zich uitdrukkelijk tegen het voorstel had verklaard, werd het ontwerp in zijn geheel, zoo als het luidde, met vijftien tegen vijf stemmen, onder welke laatste die van den, door de regering benoemden Voorzitter, door de Staten aangenomen.[1]

In naauw verband met dit wetsontwerp stond een ander voorstel, betreffende diezelfde ordonnantiën, welke bij de vorige gelegenheid besproken waren, - een voorstel namelijk tot benoemin van eene commissie van vijf leden, om die verordeningen aan een naauwgezet onderzoek te onderwerpen, en, zoo noodig, voordragten tot hare wijziging of intrekking te doen. Door den Heer Ulrich werd, bij de beraadslagingen daarover, het standpunt aangewezen, waarop men, met betrekking der heer-

1 6e Séance, p. 4-51; 15e S. p. 3-12; 18e S. p. 1-29.

schende toestanden zich wenschte te plaatsen. - ‘Wij hebben, - zeide hij, - in al onze handelingen ons ten strengste binnen de grenzen der thans geldende wetten beperkt. Wij hebben niet alleen de nieuwe grondwet, maar ook die gehate besluiten, hoe onregtmatig ook hun oorsprong, als geldend en verbindend erkend. De regering kan moeilijk grooter onderwerping verlangen. Maar wij behouden toch ook het regt om te verklaren, dat die besluiten, zonder noodzaak ruim een half jaar na de grondwetsverandering in 't leven geroepen, een drukkende last zijn voor het land en ten eenenmale met onze wenschen en behoeften, met den graad onzer beschaving in strijd verkeeren; en in elk geval behouden wij de bevoegdheid, èn om wijziging en herziening te verlangen, èn de sanctie der wet voor geheel willekeurig ons opgedrongen verordeningen te eischen. Aan de nieuwe constitutie ons onderwerpend, kunnen wij, zelfs onder den druk van hare bepalingen, zelfs met de beperkte vrijheid, welke ze ons laat, nog weder een gelukkig volk worden, indien men ons slechts verlost van het thans heerschend regeerstelsel en vóór alles slechts wil toestemmen in de wijziging van besluiten, die, onwettig in hunnen oorsprong, in hunne toepassing onduldbaar zijn.’ - De eisch was te billijk dan dat de ministers er zich tegen konden verklaren; maar bovendien, het toegeven aan het voorstel tot benoeming eener commissie verbond de regering nog tot niets - het bleef haar altijd vrij, zich tegen elke wezenlijke wijziging te verklaren en de weigering der souvereine sanctie te bewerken. Dat de Heer Simons er ook zoo over dacht, bleek wel uit zijn antwoord. ‘De regering, - verklaarde hij, - kon zich wel met het voorstel vereenigen; men kon altijd een onderzoek instellen; maar hij begreep eigenlijk niet, tot welke uitkomsten het leiden zou: de ordonnantiën werden, naar zijn oordeel, zonder reden zoo hard aangevallen; ze waren integendeel, enkele, kleinigheden welligt uitgezonderd, voortreffelijk, en geheel ten beste van 't land.’ - De commissie werd benoemd, maar de beperkte tijd der zitting was natuurlijk veel te kort, om in dezen eenig resultaat te doen verwachten.[1]

Even schikkelijk als de regering, - zonder iets het minste nog toe te geven, - zich hier had betoond, even vriendelijk was zij ook bij de behandeling der vraag, of het nog niet

1 7e Séance, p. 6-30.

gedrukte verslag der zitting van 1857 zou worden openbaar gemaakt. - ‘Het is van belang, - zeide de Heer Eberhard, - dat de Bondsvergadering en de Europesche mogendheden, die met ons in eenige betrekking staan, naauwkeurig kennis dragen van onze discussiën in het verloopen jaar, schoon de toestand waarin wij hier verkeeren, in 't algemeen wel van Enropesche bekendheid schijnt te zijn. De gansche drukpers van Duitschland veroordeelt openlijk wat hier gebeurt; en de Nederlandsche regering heeft zelfs noodig geoordeeld, aan alle kabinetten te doen weten, dat zij met de Luxemburgsche niets te maken heeft, - 't geen, in 't voorbijgaan gezegd, juist niet voor de bewering van onze ministers pleit, dat zij in zoo hooge mate het vertrouwen der kroon genieten. Of is 't niet zonderling voor het minst, dat de Koning Groot-Hertog zijne Nederlandsche ministers magtigt, om overal te laten rondzeggen, dat de handelingen van de ministers des Groot-Hertogs niet worden goedgekeurd door de ministers des Konings?’ - De Heer Simons verzette zich niet tegen het drukken en uitgeven van het verslag: - ‘'t Was hem volmaakt onverschillig, - zeide hij, - lezen zou hij het toch niet, en hij hoopte ook nooit in de noodzakelijkheid te komen om het weêr in te zien.’ - ‘Die noodzakelijkheid, - antwoordde de Heer Metz, - bestaat voor 't oogenblik ook niet; - maar, - merkte hij op, - ik kan de vraag naauwelijks terughouden, of de geëerde Minister van Staat niet nog liever driemaal ons verslag zou lezen dan ééns de interpellatie, die onlangs in den Haag door den Heer Thorbecke is gedaan.’ - Na deze uitwisseling van beleefdheden, en nadat tot het drukken en uitgeven van het verslag besloten was, ging men over tot de orde van den dag.[1] - De verhandelingen over de spoorwegen en andere onderwerpen van meer uitsluitend plaatselijk belang hier met stilzwijgen ter zijde latend, vermelden wij nog met een woord, dat een voorstel van eenige leden tot verhooging ook van de bezoldigingen der mindere regterlijke ambtenaren, terwijl de regering alleen die der hoogere had vermeerderd, met negentien tegen vier stemmen werd aangenomen, nadat de regering en de Staatsraad zich daartegen hadden verklaard.[2]

Was bij de opening der zittingen het vooruitzigt op den

1 9e Séance, p. 15-27.

2 16e Séance, p. 1-15.

aanstaanden parlementairen strijd al niet verblijdend voor het ministerie geweest, het werd, na al het voorgevallene, niet bemoedigender, nu de tijd der beraadslaging over het budget begon te naderen. Krachtig was het ministerie van verschillende zijden, van den kant der meer gematigden als van dien der meer ijverende partij, bestreden. Het had in den regel een twintigtal stemmen tegen zich en slechts vier of vijf in zijn voordeel. En dan waren het ook slechts stemmen, geen sprekers, waarop de ministers konden rekenen. Eenmaal, 't is waar, had de Heer Lessel, een jeugdig notaris, en de eenige van zijne geheele familie, die zich ministerieel betoonde, een woord ter gunste van de regering gewaagd, en later werd verteld, dat hij daarvoor officieus van wege Zijne Hoogheid den Prins was bedankt; maar vooreerst beduidde 't geen hij in 't midden bragt, niets; en bovendien liet hij zich uitdrukkingen tegen den Heer Metz ontvallen, welke hij oogenblikkelijk door eene verklaring moest herroepen.[1] Sinds werd noch zijne, noch eenige andere der vijf ministeriële stemmen meer in de vergadering vernomen, dan alleen wanneer er een votum moest worden uitgebragt. Eindelijk was ook aan de ministers reeds met ronde woorden te kennen gegeven, dat het land hun bestuur moede was, en dat de rust en de eensgezindheid er niet dan door hun aftreden kon worden hersteld.[2] Dat hunne stelling langzamerhand onhoudbaar werd, moest hun nu toch blijken, zoozeer ze ook welligt in den beginne nog op eene, zoo al niet glansrijke, dan toch feitelijke overwinning mogten gerekend hebben; en het schijnt dan ook, dat zij de toekomst donker begonnen in te zien, en geheel alleen op eigen, verantwoordelijke krachten niet meer durfden betrouwen. Den 21sten December althans werd aan de vergadering berigt, dat Zijne Hoogheid de Prins één dag uitstel van de beraadslagingen over de begrooting verlangde, daar hij met Zijne Majesteit over den stand van zaken in briefwisseling was getreden. Den volgenden dag nog een uitstel tot den namiddag, daar nog geen berigt uit den Haag was aangekomen. Is er naderhand antwoord ontvangen uit de residentie? Het is alleen waarschijnlijk, niet zeker; waarin dat antwoord, indien het gekomen is, bestaan heeft, is althans niet gebleken.[3] De beraadslagingen

1 16e Séance, p. 37-41; 21e S. p. 2.

2 7e Séance, p. 10-30. Van deze verklaring der Staten straks nader.

3 19e et 20e Séance.

over het budget namen den 22sten ten drie ure een aanvang. Dat ze nu althans niet in 't voordeel van het ministerie zouden afloopen, was ligt te voorzien.

Vele en voor een deel ook wigtig waren de bezwaren, reeds terstond door verscheidene leden der vergadering tegen de regeling der staatsuitgaven en tegen het stelsel der regering in 't algemeen opgeworpen. Wij noemen er enkele ten voorbeelde. De regering wilde, behalve de spoorwegen, ook nog groote openbare werken laten aanleggen en had daartoe eene verhooging van de belastingen voorgesteld. De afdeelingen verklaarden zich ten duidelijkste daartegen en de Heer Metz liet in zijne rede over dit onderwerp klaar genoeg doorschemeren, dat men zeer wel begreep, waarom de ministers met zulke groote plannen voor den dag kwamen, en dat hunne vrienden er zeker geen schade hij zouden lijden indien ze werden aangenomen. Van dit laatste was echter geen sprake, en de ministers moesten toegeven. Verscheidene posten, die ten vorigen jare op de vlottende begrooting waren gebragt, en waaronder ook uitbreidingen van het regeringspersoneel en verhooging der bezoldigingen, waren thans op het permanente budget overgeschreven. De Heer Ulrich vroeg, wat dan nu eigenlijk eene vaste begrooting te beduiden had, indien men er telkenjare weêr iets kon bijvoegen. - ‘De regering, - meende hij, - had in de vorige zitting het toenmaals vastgestelde budget goedgekeurd, en hij begreep niet, waarom dat nu weêr veranderd moest worden, ten ware de regering slechts een vast budget wilde om het tegen de Staten te kunnen gebruiken, en een veranderlijk wanneer juist het permanente in 't voordeel van het land kon zijn.’ - De Heer Simons verklaarde, dat de Groot-Hertog het nu eenmaal zoo verkoos, en dat de Staten hem vrij moesten laten, zijne regering in te rigten zoo als hem voor een goed bestuur noodig dacht. - De Heer Metz vergeleek dat bestuur, zoo als het nu was, met het vroegere. - ‘Te voren, - zeide hij, - vóór 1853, was er zeer veel te doen en werd er veel afgedaan; belangrijke wetsontwerpen waren voorgesteld en behandeld; de hooge regering bestond toen uit vier leden en kostte ongeveer 25,000 francs; thans is er een Staatsraad; de regering telt zeven leden en hare kosten beloopen 53,000 francs; terwijl in twee jaren tijds geene enkele wet is voorgesteld, maar daarentegen een hoop ordonnantiën in de wereld gezonden, wier zamenstelling, naar den inhoud te oordeelen,

al zeer weinig tijd en moeite moet hebben geëischt.' - Het verzet der ministers mogt dan ook niet baten, en de bedoelde sommen werden niet op de vaste begrooting gebragt. - In eene vorige zitting[1] had men reeds over de slechte en ten eenenmale onvoldoende inlichtingen nopens den staat der geldmiddelen geklaagd, en de Heer Augustin had zich toen flaauwelijk verdedigd. Thans werd het nog erger: de Heer Metz bewees zonneklaar, dat de directeur der finantiën met de *in* 1856 *opgerigte internationale bank* eene zóó onvoordeelige leening had gesloten, dat daardoor het crediet van den staat zeer was verminderd, terwijl er aanbiedingen op veel gunstiger voorwaarden waren gedaan. De vergadering verklaarde diensvolgens, nadat de Heer Augustin, - gelijk de Heer Metz het uitdrukte, - zich aan alle mogelijke stroohalmpjes had vastgehouden en ze alle onder zijne handen had zien breken, - op voorstel van laatstgenoemde, met vijftien stemmen tegen zeven, - '*het te betreuren, dat de Directeur-Generaal der finantiën bij de onderhandelingen over de leening het wenschelijk beleid niet had aangewend*.' - Nog werd er, om van andere bijzonderheden te zwijgen, gevraagd, waarom de uitgaven en inkomsten van het door de regering opgerigte officiëele orgaan, het 'Journal de Luxembourg,' niet op de begrooting waren gebragt. - 'Dat fraaije blad, - meende de Heer Jonas, - is eene wezenlijke belasting. Men mag geen openbaren verkoop doen of men moet zijne advertentie in het blad van de regering plaatsen, ook al ware een ander veel voordeeliger, en alle ambtenaren worden aangeschreven, om er zich op te abonneren. Als zoodanig, als eene belasting moet het dan ook op het budget voorkomen.' - 'Het officiële orgaan, - antwoordde de Heer Simons, - kost niets aan het land; het levert noch voor- noch nadeclen op; en, mogt het winsten doen, dan zou de opbrengst eenvoudig aan de ontvangers worden ter hand gesteld.' - 'Maar als er eens een te kort was, - vroeg de Heer Eberhard, - waarmede zoudt gij dat dan dekken?' - 'Dat weet ik niet,' - antwoordde de minister. - 'Ik wel, - hernam de spreker, - gij zoudt het eenvoudig van de onvoorziene uitgave nemen. Van welk budget-artikel hebt gij in der tijd de duizend francs genomen, die ge aan Dr. Zöpfl voor zijne beruchte consultatie hebt betaald?' - Het incident had geen verdere gevolgen; maar de grieve

1 5e Séance, p. 4-20.

die er bij was aangeroerd, bleef, gelijk zoo vele. En zoo ging het onophoudelijk voort: allerlei aanmerkingen en bezwaren, waarop de regering niet veel antwoordde, terwijl ze, zoodra het slechts eenigzins in hare magt was, steeds alle verandering en hervorming van de heerschende misbruiken bleef weigeren[1]. Eindelijk, na lange debatten, kwam het tot de discussiën over de bijzondere artikelen der jaarlijksche, veranderlijke begrooting, en nu brak het vuur, dat lang had gesmeuld, in laaije vlammen uit. Thans gold het dan ook, een beslissenden stap te doen. Thans gold het de vraag, of men het ministerie voortdurend in de gelegenheid zou laten, op den ingeslagen weg voort te gaan, dan wel, zonder nog daarom den geregelden loop van het bestuur op eens te stremmen, toch door weigering althans van zekere sommen, der regering eene waarschuwing zou geven, en op die wijze de gelegenheid uitlokken om den Souverein zelven met den waren stand van zaken bekend te maken. En tot dit laatste hadden dan ook de Staten nagenoeg eenparig besloten, indien de ministers niet waren te overreden, zelf in 't belang van hun land hun ontslag in te dienen.

Reeds vroeger[2] was de vraag ter sprake gekomen, welke in de tegenwoordige omstandigheden de pligt der ministers was, indien zij, gelijk ze beweerden, het wèl meenden met hun land. - ‘De troonrede, - had toen de Heer Metz gezegd, - heeft ons wel niet tot volkomen eensgezindheid, want die ware thans onmogelijk, maar dan toch tot herstel van rust en vrede uitgenoodigd. Wij zijn allen volkomen bereid, alles te doen wat in ons vermogen is, om dien wensch te helpen vervullen. Maar welke is de toestand, waarin wij verkeeren, en welk het eenige middel om ons daaruit te verlossen? Aan de eene zijde staat de regering en hare beambten, aan de andere het gansche land. Het land wil het stelsel der regering niet; de regering wil haar stelsel niet veranderen. Wij die hier geroepen zijn om de wenschen en behoeften van het land kenbaar te maken, wij eischen daarom nog geenszins onze oude vrijheden, onze verloren grondwet terug; wij onderwerpen ons aan het gebeurde en bestaande; maar wij verlangen alleen, dat de reactionaire constitutie althans niet op de meest reactionaire wijze worde uitgevoerd. Indien nu het ministerie aan dezen onzen wensch niet

1 21e, 22e, 23e, 25e, 27e Seance.

2 7e Séance, p. 12 sqq.

te gemoet wil komen, indien het daarbij zelf overtuigd is, dat het Luxemburgsche volk niet langer het regeerstelsel kan dulden waaronder het gebukt gaat, en dat derhalve geen ander middel tot herstel der rust dan de aftreding van het kabinet mogelijk is, - wat, vraag ik, blijft dan anders over, dan dat middel aan te grijpen, en op die wijze aan het verlangen der kroon te voldoen? Men versta ons wèl. Wij zeggen niet tot den Souverein: Gij moet een of meerdere van uwe ministers wegzenden; - zulk eene taal mag en zal ook nimmer door ons worden gesproken; maar wij doen slechts een beroep op de nationale gevoelens van de raadslieden zelve der kroon, en het is tot hen dat wij zeggen: Indien gij overtuigd zijt, dat alleen uw aftreden een eind kan maken aan den bedroevenden strijd, dan is het uw pligt, geen oogenblik langer daarmede te dralen. Of denkt gij uwen Vorst te dienen door te blijven onder zulke omstandigheden, denkt gij hem te dienen door op ons te wijzen en tot het land te zeggen: Zie, al die mannen daar, onafhankelijk van fortuin, van maatschappelijke stelling, van karakter, en van harte steeds toegedaan aan het Huis van Oranje, zijn de vijanden van de kroon!? Hoe denkt ge wel, dat het land dit opneemt? Gelooft mij, hoe hoog de kroon ook zij gesteld, zij kan niet anders dan lijden onder zulk eene taal. De trouw van het Luxemburgsche volk aan het doorluchtig stamhuis van zijnen Vorst is dikwijls genoeg gebleken; maar er is meer noodig dan dat; er is geestdrift noodig voor den Koning. En zoudt ge nu niet meenen, dat deze althans niet vermindert, wanneer de raadslieden der kroon steeds vijandig tegenover het grootste en beste deel der bevolking staan? Ware ik in uwe plaats en daarbij wezenlijk ijverend voor de belangen des Konings, ik zou hem zeggen: De rust, de eendragt eischen, dat ik den ministeriëelen zetel verlaat; mijne tegenwoordigheid is een hinderpaal voor de geestdrift en de liefde, waarmede onze Vorsten omringd moeten zijn: ik breng het offer van mijne betrekking op het altaar van mijn vaderland! Zoo handelend zoudt gij de waardige raadsman der kroon mogen heeten, en gerangschikt kunnen worden onder de mannen die waarlijk hun vaderland lief en een offer voor hun vaderland over hebben.’ - Op deze, met luide bravo's toegejuichte rede antwoordde de Minister van Staat: - ‘De taal, welke we zoo even vernamen, klinkt verleidelijk. Men duide 't ons echter niet ten kwade indien wij er geen gehoor aan geven. Uw aftreden zou de rust herstellen, zegt men. 't Is mogelijk;

maar wij zouden eer meenen, door te blijven veel spoediger een eind te kunnen maken aan den partijstrijd. Bovendien, al ware ook de bewering juist, wij bezitten het vertrouwen van onzen Souverein, en dat mogen wij niet teleurstellen. De regering blijft derhalve op haren post.' - De Heer Simons scheen hier geheel vergeten te hebben wat hij vroeger had gezegd: 'Ik ben de man van mijn land; ik wil de slaaf van de openbare meening zijn; ik zou terstond aftreden als ik ontdekte, dat ik de sympathie der natie niet bezat.' Hij had het laatste, zouden we meenen, nu toch zoo gaandeweg wel ontdekt. Maar nu beriep hij zich dan ook niet langer op het vertrouwen van het volk, maar alleen op dat van de kroon. De Heer Eberhard gaf hem een even eenvoudig als afdoend antwoord: - 'Het vertrouwen van den Vorst, - zeide de spreker, - verhindert de ministers heen te gaan; schoon de eendragt, - wat ook de Heer Simons niet dan met eene losse bewering kan ontkennen, - door hun aftreden zou worden hersteld. Maar indien nu de Souverein zoo groot vertrouwen in u stelt, dan ware, dunkt mij, niets eenvoudiger dan tot hem te gaan en te zeggen: Sire! wij zijn de mannen van het oogenblik niet meer, en wij smeeken Uwe Majesteit ons te doen vervangen door anderen, die in staat zijn de zoo noodige rust aan het land terug te geven.' - De Heer Simons had niets daartegen in te brengen, en antwoordde ook niets meer; hij bekreunde zich intusschen evenmin om al wat er gezegd was, en in zijne houding ten opzigte van de Staten en van het land kwam geen de minste verandering.

Toen nu de discussiën over de bijzondere artikelen der jaarlijksche begrooting zouden aanvangen, vroeg de Heer Metz inlichting omtrent de oorzaak die eenige dagen geleden tot uitstel van de werkzaamheden had aanleiding gegeven. Mogt ook nu nog eene korte verdaging der beraadslagingen het vooruitzigt op verzoenende maatregelen openen, dan achtte hij dit uitstel wenschelijk voor het algemeen belang. De ministers zwegen. Toen nam de Heer Ulrich het woord. - 'Het oogenblik, - zeide hij, - is thans gekomen, om ons openlijk af te vragen, wat wij voor het land, dat ons de waarneming zijner belangen toevertrouwde, te doen hebben. De toestand, waarin wij ons bevinden, is onhoudbaar. Die toestand is strijdig met de waardigheid der regering: het gouvernement moet, om een krachtig en heilzaam bestuur te kunnen voeren, het vertrouwen van het volk en van zijne Staten bezitten; het tegenwoordige

gouvernement bezit dat vertrouwen niet: het is dien ten gevolge, met al zijne magt, een zwak, een magteloos bewind. De stand van zaken is verder in strijd met de waardigheid dezer vergadering. Het ministerie is dikwijls zeer toegeeflijk; maar niet omdat het achting voor de Staten koestert; integendeel, de woorden en handelingen zoowel als de gebaren van den Minister van Staat geven ons dagelijks te kennen, dat hij ons minacht, maar omdat hij ons eigenlijk te magteloos, te onbeduidend rekent om veel moeite aan ons te verspillen. Wat hebben wij uw vertrouwen van noode, zegt die Minister telkenmale, - wij zijn sterk genoeg door het vertrouwen der kroon! Maar wat bovenal geldt: de stand van zaken is ook onmiddellijk in strijd met de belangen van het land. Als de regering steeds regts en de Statenvergadering steeds links gaat, hoe kunnen dan de belangen van het land gediend worden? En kan de regering nu niet bewerken, dat het volk en zijne Staten haren weg volgen, wat blijft er dan over dan den hopeloozen strijd op te geven en het bestuur aan gelukkiger handen over te laten? Wij van onzen kant hebben gedaan wat wij konden; wij hebben waarschuwing op waarschuwing gegeven aan het gouvernement: al onze, tegen den zin der regering aangenomen voorstellen mogen zoovele votums van wantrouwen worden genoemd; maar niets heeft gebaat; slechts uiterste middelen blijven ons dus over. De regering moge zien, hoe zij deze nog voorkomen kan.’ - ‘Eene ontbinding der Staten en nieuwe keuzen zouden niets aan den toestand veranderen, - zeide de Heer Metz, - er kan immers niet de minste twijfel bestaan, na de genomene proeven met het meest reactionaire aller kiesstelsels, of elke nieuwe verkiezing zou toch weder dezelfde mannen in deze vergadering brengen En het ministerie wil niet aftreden; het beweert, het vertrouwen van het land en van zijne vertegenwoordigers niet van noode te hebben. Maar dat is nu juist, wat wij thans zien zullen. De Staten hebben in Luxemburg niet veel meer te zeggen, 't is waar; doch zeker gedeelte van de begrooting hebben ze toch nog altijd goed- of af te keuren; dat is een hunner alleroudste voorregten; en dat zullen zij zich niet laten ontnemen. Ons rest het laatste middel: de afstemming van zekere sommen van het budget, waardoor de gang van het bestuur wel niet op eenmaal zal worden gestremd, en dat wenschen wij ook niet, maar waardoor toch op den duur het onveranderd vasthouden aan het tegenwoordig regeerstelsel onmogelijk zal worden

gemaakt. Gedwongen zullen wij thans dat laatste uiterste middel moeten aangrijpen. Nog eens: wij reiken de hand tot verzoening; wij schikken ons in alles; slechts in dit ééne, in den voorduur van het tegenwoordig regeerstelsel niet. Het ministerie moge nu weten wat het te doen heeft; wij van onzen kant zijn vast besloten tot den laatsten maatregel die ons overblijft.' - 'Gij wilt, - zeide de Heer Simons, - de tweedragt in het land doen ophouden. Een loffelijk voornemen, ongetwijfeld! Maar de middelen door u uitgedacht, zijn onmogelijk. Er bestaat een onverzoenlijke strijd tusschen ons, niet over personen, maar over beginselen. Gij beweert, dat de regering het vertrouwen der Staten noodig heeft; wij stellen - (de minister was toch niet vast in zijne "beginselen"; eenige dagen geleden had hij gansch iets anders gezegd), - wij stellen, dat zij genoeg, volmaakt genoeg heeft aan dat der kroon. Uwe theorie mogt vóór 1856 nog opgaan - (vóór een paar weken verkondigde de minister volkomen dezelfde), - thans geldt de onze - (nl. die hem nu het best te pas kwam). - Wij staan hier als verdedigers van de prerogatieven der kroon - (nu niet meer als "slaven van de openbare meening"?), - en wij zullen hare regten handhaven ten einde toe. De regering kon de Staten ontbinden, zonder haar beginsel te verloochenen, en zij kon zich mogelijk door nieuwe verkiezingen een aangenamer toestand verzekeren. Maar ook, wanneer de proef mislukte, ook dan nog - (o gij "man van uw land, die uwe diensten niet aan uw land wildet opdringen"!) - ook dan nog zou het ministerie blijven!!! In geen geval treedt dus het ministerie af! Gij beschuldigt ons in 't algemeen en verwijt ons de regeringsbeginselen, welke wij voorstaan. Maar noem ons feiten, en we zullen u zien komen!' - 'Men had u zeker moeten beschuldigen, de schatkist geplunderd, en de gelden van den staat verspild te hebben?' vroeg de Heer Metz. - 'Ik weet het niet, - antwoordde de ander, - maar dit weet ik, dat het ministerie zijn pligt zal blijven betrachten, zijn pligt jegens den Souverein en jegens het land. Wij wijken voor u niet!' - 'Noch wij voor u, - riep de Heer Metz, - gij zult het aanstonds bemerken. Uwe taal wordt onvoegzaam.' - Daarop algemeene beweging en rumoer en verontschuldigingen van den minister: - ''t Zou mij leed zijn, indien ik de grenzen der welvoegelijkheid overschreden had.' - 'Dan hadt ge er maar binnen moeten blijven.' - Nu werd de Heer Simons

martelaar: - ‘Elken dag, - klaagde hij, - valt ge mij aan, elken dag! Ik weet waarlijk niet meer, waar ik de krachten zal vinden om het vol te houden. Gij moest toch inderdaad een weinig edelmoediger zijn!’ - Daarop ging hij weêr voort: - ‘Ik zeg, dat wij niettemin onzen pligt zullen doen, wat gij ook moogt besluiten. Maar, mijneheeren, bedenkt u wèl, eer ge tot uitersten overgaat. Bedenkt, dat gij u schuldig zoudt maken aan eene onwettige handeling, aan eene daad strijdig met het Bondsregt, indien ge eenig deel van het budget mogt verwerpen. Zijt voorzigtig; wij waarschuwen u nog bij tijds.’ - Een der leden vroeg nog het woord, maar de Heer Simons verliet de zaal, en, terwijl de spreker zweeg, riepen verscheidene stemmen den minister na: - ‘Tot morgen! Tot morgen!’[1].

En met den morgen verrezen nieuwe bestrijders van het ministerie. De Heeren Ulrich en de Tornaco bewezen, in antwoord op de waarschuwing van den Heer Simons, dat, indien men, volgens Bondsbesluiten, al niet geregtigd was een geheel budget af te stemmen, waardoor onmiddellijke verhindering zou worden gebragt in den gewonen gang van het bestuur, toch daarmede, evenmin als met artikel 104 der tegenwoordige Luxemburgsche grondwet, die uitgaven bedoeld waren, die niet tot de thans aangenomen vaste begrooting behoorden, en wier weigering dan ook geenerlei stremming in de dienst van het loopende jaar zou veroorzaken. - ‘En wanneer men het Bondsregt inroept, - zeide de Heer de Tornaco, - wanneer men het inroept om ons te verschrikken, dan mogt men wel beginnen met er zelf wat meer eerbied voor te betoonen dan deze regering steeds gedaan heeft. Het ministerie beweert voorts, eenen pligt te vervullen door te blijven. Maar de oppositie stijgt en stijgt als de steeds wassende vloed, die het land komt overstroomen. Volhouden onder zulke omstandigheden, te willen opvaren tegen stroom en wind, duidt zelden verstand en bekwaamheid, maar gemeenlijk slechts onvoorzigtigheid aan. Wat won in der tijd het ministerie van Maanen door zijne hardnekkigheid? De Heer Simons weet beter dan eenig ander hier in ons midden, welke gevolgen dat volhouden toen heeft gehad. Het ministerie beweert, door te blijven het spoedigst een eind te zullen maken aan den strijd der partijen. En dat is in zeker opzigt ook waar. Het bestuur

1 23e Séance, 23 Dec.

namelijk van deze ministers vereenigt alle rigtingen tot ééne enkele, de partij van het gansche land, de partij van de orde, van de constitutie, van de wet, en die partij is de tegenpartij van het ministerie.' - Op het laatste antwoordde de Heer Simons niet; hij beweerde daarentegen, dat de onderscheiding tusschen de jaarlijksche en de vaste begrooting hier niet opging, noemde die onderscheiding zelfs eene 'subtiliteit' van de oppositie, en bleef volhouden, dat de voorgenomen verwerping onwettig en ongeoorloofd was. Wat de aftreding van het ministerie betrof, nogmaals herhaalde hij, dat daaraan niet viel te denken. - ''t Is waar, - zeide hij, - wanneer onze toestand ondragelijk wordt, kunnen wij er terstond een eind aan maken. Maar vooreerst gaan wij nog niet. Wat gij nu doen wilt, moogt gij zelve weten. Wie van ons het eerst zal zijn uitgeput, moge de hand uitstrekken ter verzoening! Gij wilt u niet onderwerpen: het zij zoo! Gij kunt u met uwe grieven tot den Souverein wenden, en hem de beslissing vragen.' - 'Men heeft het ten vorigen jare ons belet!' - klonk het van de andere zijde, en de minister ontkende het niet. De Heer Metz besloot deze debatten[1] met eene rede, waarvan wij hier het voornaamste gedeelte, - als eene proeve onder vele, - onverkort en in het oorspronkelijke mededeelen.

'Aux paroles prononcées hier par l'hon. Ministre d'Etat, - zeide de Heer Metz, - il a été répondu par M.M. de Tornaco et Ulrich; je ne m'occuperai donc que de quelques paroles qui viennent d'être prononcées à l'instant. On nous dit que nos limites sont tracées, tandis que nous, nous rappelant le passé, nous croyions encore vivre sous ce régime libéral dont nous avons joui pendant quelque temps. Nous ne sommes pas des hommes à ne pas comprendre ce que veut notre régime actuel. Nous ne nous éarons pas, nous ne voulons pas plus que la Constitution, ou que l'esprit de la Constitution ne veut nous donner. Mais nous nous demandons une chose: Le systeme représentatif est-il une vérité chez nous ou non; et s'il n'est pas une vérité, que devenons nous? Vos prérogatives sont bien grandes, vient de s'écrier l'hon. Ministre d'Etat. Nos prérogatives ne sont rien du tout, si nous n'avons pas même une action sur le budget. Nous avons à voter les lois? Oui, mais nous avons un ministère devant nous qui dit: Moi, j'entends

1 24e Séance, 24 Dec.

rester ici; mais je n'entends pas présenter une loi; j'élude vos prérogatives, en refusant vôtre vote à une loi; vous prouverez la défiance que vous avez en nous; nous ne vous en présenterons pas. Voilà ce qu'il en est des prérogatives que le Gouvernement nous confère, lorsqu'il vent bien nous en conférer. Mais jusqu'ici il a été très économe. Quant à notre droit d'initiative, personne ici ne se fait illusion sous ce rapport. Nous avons été découragés d'une maniere fort désagréable pour nous. Nous nous rappelons ce qui s'est passé l'année dernière, nous nous rappelons les moyens extraordinaires qui ont été employés pour éluder le vote de l'adresse. Ce sont des personnes haut placées qu'on a fait intervenir dans nos débats et qui sont venues peser sur l'opinion de l'Assemblée. Et aujourd'hui, en présence de la manifestation que nous voulons prodnire, on dit: “Vous pouvez vous mettre en rapport avec la Couronne.” Et lorsque nous voulions user de cette voie, on nous traitait encore de révolutionnaires. Mais à moins d'être bonaces, nous serons toujours traités de révolutionnaires; ce n'est qu'a la condition de nous ériger en adorateurs des hommes du ministère que nous serons dans les véritables principes de la Constitution et du droit fédéral; hors cela pas de liberté! Croyez-vous bien que ce soit à des Luxembourgeois que l'on puisse imposer un système semblable? Pensez-vous que notre caractère ne se révolte pas devant un système pareil? Vous voulez nous laisser croire que nous possédons le système représentatif, vous ouvrez les tribunes au public, vous nous laissez publier nos discussions; mais lorsqu'il s'agit de faire, vous nous dites: “Vous ne ferez que ce que nous voulons.” On vient de soutenir devant nous un système que jamais je n'ai entendu soutenir nulle part, à moins que ce ne fut dans la Hesse-Electorale: “C'est à celui qui se fatiguera le premier à s'en aller” (Hilarité). C'est quelque chose de curieux qu'un système semblable; il ne faudrait que ces seuls mots pour ridiculiser à l'étranger le ministère que nous possédons. Ces mots, ils contiennent le fond de votre pensée, et vous l'avez maladroitement dévoilée! Fatigué! Oh, c'est par le dégout que vous espérez nous fatiguer, c'est en blessant nos sentiments d'honneur que vous voulez nous renvoyer de cette enceinte, que vous voulez nous dégouter pour que nous fassions place à qui? A des hommes qui seront pcutêtre vos instruments. Eh bien, il n'en sera rien; le dégout ne nous entraînera pas d'ici, nous y resterons pour protester

dans les limites de nos droits, tout en répudiant le nom de révolutionnaires que l'on nous adresse à chaque instant.'

Eene allerlaatste poging, door de Staten aangewend, om het ministerie tot andere gedachten te bewegen, bleef mede afstuiten op datgene, wat de Heer Simons standvastigheid noemde in de vervulling van zijnen pligt jegens land en vorst; en, nadat nog de oppositie verklaard had, geen enkel artikel te zullen afwijzen, dat met mogelijkheid onder diegene kon worden begrepen, waarvan het Bondsregt en de grondwet de afstemming niet veroorloofden, en nadat ook nog de Heer Metz had betuigd, zelf den uitersten maatregel, tot welken men had besloten, niet beraamd te hebben, maar veeleer door zijne bondgenooten daartoe te zijn overgehaald, - werden den 31sten December die sommen, wier afwijzing naar de bestaande wetten volkomen te regtvaardigen was, door de meerderheid der Staten verworpen[1].

De beslissende stap was gedaan; de afgevaardigden hadden, ook binnen de enge grenzen door de heerschende wetten hun gesteld, het ministerie een gevoeligen slag weten toe te brengen. Voor 't oogenblik kunnen de dagelijksche zaken nog blijven loopen, maar op den duur is toch de stelling van het ministerie onhoudbaar geworden. De 'kwade dagen' heeft de Heer Simons vooreerst wel doorgestaan; maar het is de vraag, of hij zal opkomen van de gevolgen zijner wonden. In den eersten tijd is de gang van het bestuur nog niet gestremd, maar zonder de thans geweigerde sommen kan het toch onmogelijk blijven voortwerken. Hoe nu het vraagstuk zonder aftreding van het ministerie zal worden opgelost, blijft zeer zeker een raadsel. Zonder Staten mag, naar Bondsregt, Luxemburg niet worden geregeerd, en met de Staten is voor deze regering geen bestuur meer mogelijk. Dan, het is onze taak niet, raadselen op te lossen, welke regeringen zich door hare eigene handelingen hebben gesteld; wij hadden slechts de gebeurtenissen van het voorleden te vermelden; de regeling der toekomst valt buiten den kring onzer bevoegdheid.

In den avond van den 31sten December werd de zitting der Luxemburgsche Statenvergadering, in naam van den Groot-Hertog, door den Minister van Staat gesloten, en de leden gingen uiteen, gelijk zij waren te zaam gekomen, onder de uitroeping van: 'Leve de Koning!'

1 28e. Séance. 31 Dec.

Wij hebben een tijdlang ons bezig gehouden met een klein land en met beperkte belangen. Maar de strijd der Luxemburgers voor hunne constitutionele vrijheid strekt toch ook verder dan hun grondgebied. Het is de strijd voor een algemeen, een Europeesch, een wereldbelang. Of is het niet van hooggewigt, een volk, in zielental niet groot, maar een goed, een trouw, een rustig volk, de worsteling te zien volhouden tegen overheersching en willekeur? Is het niet belangrijk, de vertegenwoordigers van dat volk in het strijdperk te zien treden voor de beginselen van den nieuweren staat tegen de toepassingen eener leer, die, - eene misgeboorte uit de middeneeuwsche souvereiniteit en het staatsalvermogen onzer dagen, - in de uitvoering niet anders dan tot het ergste despotisme leiden kan; en ze de echt constitutionele beginselen te zien handhaven tegen die theorie der vaderlijke regering, die even valsch is in begrip als onopregt in hare beweringen, en wier noodlottige invloed nog maar al te dikwijls de werking ook der beste staatsinstellingen verlamt? Het Luxemburgsche volk, dat die vertegenwoordigers naar 's lands vergadering zond, heeft zich daarmede zijn voorleden, zijnen vaderen waardig betoond. In andere, lang verloopen tijden gaf Luxemburg magtige en voortreffelijke Keizers aan het Duitsche rijk; thans geeft het strijders voor de zaak der vrijheid aan Europa.

En zij, tegen wie het die moeilijke doch roemvolle worsteling heeft te bestaan? Zwijgen wij van hen, of de verontwaardiging al woorden zocht. Hen oordeele hun eigen geweten, als dat van tijdgenoot en nageslacht. De rekenschap, die van hen geëischt zal worden, is groot: zij is dubbel: rekenschap aan het volk, welks belangen ze moesten behartigen, en rekenschap aan het roemruchtige Stamhuis, in welks naam ze hebben gehandeld.

Maar nimmer treffe de verantwoordelijkheid van wat hun raad en daad bewerkten, het onschendbaar hoofd van den geeerbiedigden Vorst, wiens doorluchtige naam te hoog bij het volk van Nederland staat aangeschreven, dan dat hij door de handelingen van anderen schade kon lijden in den altijd hem verschuldigden eerbied en in de liefde, die het Huis van Oranje

in Nederland steeds omringt. Want, - ‘wat er goeds van 's Koningswege wordt verrigt, - zeggen wij met den Heer Ulrich, - dat heeft de Koning gedaan; maar wat er verkeerds in zijnen naam geschiedt, dat is alleen de schuld van verkeerden raad, de schuld van hen, wier verantwoordelijkheid, nevens de onaantastbare regten van de vertegenwoordigers der natie, den zekersten waarborg levert voor de handhaving van het vorstelijk gezag en voor de welvaart van het land’.

Hoog staan in de geschiedenis de namen van vorsten en volken aangeschreven, die de beginselen van zelfstandigheid, vrijheid en ontwikkeling in toepassing wisten te brengen, en de heerschappij dier begrippen op hechte grondslagen te vestigen. Onsterfelijk is hun naam, als het werk dat zij volbragten. Het welzijn van den staat was hun de hoogste wet; maar zij wisten, dat door willekeur en dwingelandij niets wordt bevorderd, zelfs niet het welbegrepen eigenbelang, en dat het ware doel van den staat nooit anders dan door de vrije zamenwerking der staatsburgers bereikt kan worden. Zóó waren en zóó blijven zij de dragers van de idee der menschheid, welke toch geene andere dan die der vrijheid is. Gelukkig dan ook het volk, dat deze waarheid leert verstaan; gelukkig het land, welks Vorst zich van raadslieden ziet omringd, die steeds wandelen in de vreeze van het altijd regtvaardige wereldgerigt!

den Haag, Febr. 1859.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Israël en de Roode Zee.

M.J. Schleiden, Dr., Die Landenge von Suez. Zur Beurtheilung des Canalprojects und des Auszugs der Israëliten aus Aegypten; nach den aelteren und neueren Quellen dargestellt. Mit 6 Tafeln und einer Karte des nord-oestlichen Aegypten. Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann, 1858.

‘Toen in den laatsten tijd de oude twist weêr herleefde, over den strijd tusschen de bijbelsche overlevering en de uitkomsten van 't wetenschappelijk onderzoek der natuur, meende ik niet langer te kunnen volstaan met het napraten van anderen. Ik gevoelde dat het niet alleen wel de moeite waard, maar, strikt genomen, pligt was in deze zaak eene eigene, niet van anderen afhankelijke overtuiging te hebben. Om daartoe te geraken, legde ik mij zelven de vraag voor, hoedanig die physische wereldbeschouwing van 't O.V. dan toch wel was. Al spoedig echter zag ik in, dat het onmogelijk was het antwoord te geven, zoo lang men niet volkomen op de hoogte was van de geschiedenis en letterkunde der Israëlieten, ten minste tot den tijd der Babylonische ballingschap, daar men door op enkele, buiten dat verband beschouwde feiten voort te bouwen, noodzakelijk tot grove dwalingen moest vervallen. Terwijl ik nu in deze overtuiging de opkomst van 't Israëlietische volk al verder en verder naging, kwam ik aan hunnen uittogt uit Egypte - eene gebeurtenis, die door de Israëlieten zelven gedurig als 't eigenlijk begin van hun volksbestaan wordt aangemerkt. Met betrekking tot dien uittogt is de geographie bijzonder duister. Ik zocht licht bij de uitleggers van 't O.V., - maar geen van allen was in staat mij te bevredigen.

Ik zag dus om naar andere hulpmiddelen - 't eerst natuurlijk naar Ritter's geographisch meesterstuk. Tot mijne verbazing vond ik bij hem zoo goed als niets over de strook lands, waarop 't hier eigenlijk aankomt, en er bleef mij dus niets over dan zelf de hand aan 't werk te slaan, en te beproeven of ik mij door eigen bronnenstudie de zaak helder kon maken.'

Met deze woorden deelt Schleiden, in zijn 'aan den Lezer,' de redenen mede, die hem, een natuurkundige, - een botanicus, - bewogen het onderzoek te beginnen, waarvan hij in zijne 'Landenge von Suez,' 't aanvankelijk resultaat mededeelt. Die uitkomst is merkwaardig genoeg om er meer algemeen de aandacht op te vestigen; - we meenden dat het niet beter geschieden kon, dan door 't geen betrekking heeft op den uittogt der Israëlieten uit Schleiden's boek te ligten, en dit te verwerken tot een geheel, dat ook den lezers van dit Tijdschrift eenig belang kon inboezemen. Zonder ons voor de gevoelens van Schleiden, 'een man van stavast, en voor wien ik den handschoen niet opneem,' - aansprakelijk te stellen, laten we hem het woord, als of hij over zijn onderwerp in 't Hollandsch, voor beschaafde Nederlanders sprak. Voor eene andere behandeling scheen ons 't boek minder geschikt. Er wordt veel toe vereischt om eene kritiek van 't werk te leveren, en een bloot verslag was niet wel mogelijk, omdat er te gelijk twee onderwerpen in worden behandeld, die ver uit elkaâr liggen, terwijl er veel in voorkomt, wat alleen den geograaf of historicus van professie belang kan inboezemen.

Of 't nu Schleiden gelukt is 't licht te vinden? Voor zich zelven zegt hij: 'ja;' maar hij laat er op volgen: 'of de overtuiging die in deze zaak mijn deel geworden is, nu ook anderen bevredigen zal, weet ik niet; of liever, ik weet dat er velen zullen zijn, die er in 't geheel niet meê ophebben.' Hoe dit zij, 't boek is in elk geval een merkwaardig verschijnsel, en met Hitzig gelooven we: 'dat niemand het uit de hand zal leggen, zonder den schrijver dank te zeggen.' Schleiden heeft althans in zijn werk alles vermeld, wat voor dit punt in aanmerking komt, en zoo anderen een groot deel van de moeite bespaard, die hij zelf heeft gehad.

Nog eene enkele zinsnede uit de Inleiding, eer we tot de zaak zelve overgaan.

'Daar ik altijd meer waarde hecht aan 't met naauwgezetten ijver verzameld materiaal, dan aan de slotsom die we daaruit zelven hebben getrokken, heb ik meer dan gewoonlijk op de

juistheid en volledigheid der aanhalingen gelet. Juist door *dit* onderzoek toch is 't mij weer op nieuw gebleken, wat al onnutten en tijdroovenden arbeid een ligtzinnig schrijver door halve of onjuiste aanhalingen iemand op den hals laadt. Overal waar ik dit doen kon heb ik mij derhalve aan de bronnen gehouden, en elke aanhaling uit het aangehaalde boek zelve ontleend. Ook dit is mij onder 't werk weêr duidelijk geworden, dat men nog al dikwijls zeer goedkoop aan een schijn van groote geleerdheid komen kan, door uit afgeleide bronnen lange citaten over te schrijven, zonder er zelf ook een enkel te hebben vergeleken, 't geen meestal niet, maar toch soms, uit meê overgeschreven fouten te bewijzen valt[1]. In de weinige gevallen waarin ik de oorspronkelijke schrijvers niet raadplegen kon, heb ik bepaald opgegeven waar ik mijn citaat gevonden heb, 't geen in 't bijzonder geldt van alle Arabische schrijvers.'

Uit de straat Baab el Mandeb dringt een smalle arm der Indische Zee tusschen Arabië en Egypte door. Hij draagt den naam van 'Roode Zee,' bespoelt de geheele westkust van Arabië en loopt in noord-noord-westelijke rigting voort, tot hij zich op ongeveer 27° 40' NB. om den Raas (Raas = voorgebergte) Muhammed (den statigen Horeb, den Sinaï der Joden, - den

1 Een vermakelijk voorbeeld daarvan, geeft Schleiden op pag. 117. Strabo zegt ergens: *ἀπὸ Ἡρώων πολέως, ἥτις ἐστὶ πρὸς τῷ Νείλῳ μυχὸς τοῦ Ἀραβίου κόλπου.* (XVI. 4, § 2) Deze plaats is bedorven. Grosskurd stelt voor *Νείλῳ,* 't geen geen zin geeft, er uit te nemen, en voor *μυχὸς, μυχῷ* te lezen, dan is de beteekenis duidelijk en wordt wat op vele andere plaatsen bij Strabo gelezen wordt: 'Heroöpolis ligt aan den hoek der Arabische golf, d.i. aan de golf van Suez.' *μυχὸς τοῦ* A. *κ.* is namelijk bij Strabo een staande uitdrukking voor de golf van Akábah, of voor de golf van Snëz. Hij noemt den hoek, XVI, 2, § 30, een dubbelen, en beschrijft dien naauwkeurig. Nu verstonden de geleerden der Fransche expeditie onder Napoleon, 1799, niet veel Grieksch, en ze gebruikten dus eene vertaling, ongelukkig de slechte van Larcher. D'Anville had Heroöpolis in 't Wadi Tumilaat gelegd, en Du Bois-Aimé moest daarom, met Strabo in de hand, om d'Anville's meening te redden, de golf van Suez tot in 't Wadi Tumilaat verlengen. Nu schrijft Kurz, Gesch. des Alten Bundes, Bd. 2, p. 163, Du Bois-Aimé na, en zegt: ''t Is dan ook gemakkelijk te verklaren, hoe Strabo XVI, 4, § 2 en 5, kan zeggen, dat de rigting van Heröopolis met het uiteinde van den Arabischen zeeboezem een hoek vormt.' Daarvan zegt Strabo nu niet alleen geene syllabe, maar behalve dat Kurz, met de anderen, Strabo verkeerd verstaat, begaat hij nog den *blunder* van *μυχὸς* voor hoek in geometrischen zin te nemen. 't Eerste 't beste Lexicon, en reeds het algemeen bekende woord Trigonometrie, had Kurz daarvoor kunnen behoeden.

Ghebel el Toerr der Arabieren) heen, in tweeën splitst. De regtertak gaat met eene geringe oostelijke afwijking noordwaarts, tot hij op ongeveer 29° 30' NB., bij Akábah, door het land wordt gestuit. Intusschen gaat hij in het land als diepe groeve voort, door het Wadi Akábaah (Wadi = dal met periodiek stroomstelsel), - de Doode Zee, - het dal van den Jordaan, - tot aan het gebergte Hermon, de zuidpunt van den Anti-Libanon. De linkertak behoudt de oorspronkelijke rigting, - dringt door tusschen den Sinaï en 't Arabisch gebergte van Egypte tot op 30° N.B., waar hij in de nabijheid van Suez (Soeweis, bij Seetzen) eindigt. Maar ook deze tak, - de bogt van Suez, - de Bahr el Koldzoem der Arabieren, - de Heroöpolitische golf der ouden, - heeft eene verlenging in het land. In de landstreek Tinêh bereikt deze door de Golf van Mendzalêh de Middellandsche Zee. Deze laagte nu tusschen de golven van Suez en van Mendzalêh, - eene ondiepe in noord-noord-westelijke rigting van Suez loopende vallei, is de natuurlijke grens van Azië en Afrika en draagt tegenwoordig den naam van ‘landengte van Suez.’

In 't midden van deze vallei ligt het Birket Temsaah (Birket = Meer), en van dit meer af loopt weêr westwaarts naar den oostelijken Nijl-arm eene ondiepe vallei, het Wadi-Tumilaat geheeten. Deze vallei wordt ten westen begrensd door een dam, Giesr el Soeltaniêh, - waarover gedurende de overstrooming de weg van 't zuidelijk Egypte, naar 't noorden gaat; ten oosten ligt, zoo als we zeiden, 't Birket Temsaah. Bezuiden en benoorden het dal liggen twee woestijnen; - de Egyptische woestijn beneden, - 't plateau van Salihiêh (naar de stad van dien naam) boven. Het zijn dorre vlakten, hier en daar met heuvelen afgewisseld, grootendeels zand-, in 't zuiden gedeeltelijk rots-grond. Plantengroei vertoonen ze slechts in 't voorjaar na den regentijd, en dan nog schaars, maar 't dal zelf moet in overoude tijden veel meer dan tegenwoordig geschikt geweest zijn voor kultuur, want overal, zelfs in 't Birket Temsaah, vindt men er vrij dikke sliblagen, blijkbaar uit den Nijl afkomstig.

Volgens al 't geen we nu daarvan weten, en weten kunnen, moet dit Wadi Tumilaat de kern geweest zijn van de streek, die in den Bijbel 't land Gosen heet[1], terwijl er geen de minste reden bestaat voor de onderstelling, dat dit land zich ver-

1 Gen. XLV, 10; XLVI, 28, 29, 34; XLVII, 1, 4, 6, 27; L, 8; Ex. VIII, 22; IX, 26.

der zou hebben uitgestrekt dan tot den oostelijken Nijl-arm (dien van Pelusium), 't geen trouwens door bijna alle uitlegkundigen wordt toegegeven. In vergelijking met de woestijn ten oosten van de landengte was dan ook het Wadi-Tumilaat nog eene gezegende landstreek[1]. *Dat* dit Wadi-Tumilaat de kern van 't land Gosen geweest is, is sedert de ontdekkingen van Lepsius en Brugsch zoo goed als uitgemaakt.

Het bouwen van de steden Pithoom en Ramses scheen den Israëlieten zulk een ondragelijk juk, dat ze Egypte wenschten te verlaten.

Was 't de ongewone arbeid zelf, aan dit bouwen verbonden, die hun lastig viel, of had hun uittogt nog eene andere oorzaak, 't gevoel welligt, dat de uitbreiding der beschaving, die met het bouwen van steden gepaard gaat, - vooral de uitbreiding van den landbouw, - den doodsteek dreigde aan hun zwervend Nomaden-leven? -- Wanneer eene regering, die een weinig beter op de hoogte van den tijd stond dan de tegenwoordige Turksche, eens een begin maakte met eene regelmatige ontginning van den rijkdom van Egypte, - dan zouden we ook nu weêr dezelfde klagten hooren. De Nomadische Arabieren, die tegenwoordig soms tot in 't hart van het Delta rondzwerven, zouden er even weinig mede gediend zijn als vroeger de Israëlieten, wanneer hun de grond, waarop ze tot heden gewoon waren als vrije lieden rond te zwerven, stuk voor stuk wierd ontnomen, en ze zoo tot de Egyptenaars in dezelfde betrekking wierden gebragt als Abel tot Kaïn. Ook zij - de ware vertegenwoordigers van 't communisme, die eigendom diefstal noemen, - zouden de verdediging van 't akkerland tegen 't ongebonden Nomaden-leven brandmerken met den vloek des broedermoords. - Hoe dit zij, door 't onderzoek van Lepsius en Brugsch zijn we in staat de ligging van beide plaatsen met genoegzame zekerheid te bepalen. Pithoom lag aan 't west-einde van 't Wadi-Tumilaat, - Ramses bijna aan 't oosteinde.

Sedert de verdrijving der Hyksos (1580 v.C.)[2] kwam Egypte steeds tot hoogeren bloei, die zijn toppunt bereikte onder

1 Vandaar dat de Israëlieten zoo vaak naar Egypte terug verlangden.

2 Onder Tåoed-messe III. In 't Egyptisch heeten ze: H'åq. u-S'åsoe; in 't Grieksch Huksoos ('t gewone Hyksos) = ‘de vorsten der Såsoe.’ 't Laatst trokken de Filistijnen af, die nog lang in Pelusium (= stad der Pelísthiem of Filistijnen) hadden stand gehouden. Vergelijk: Stark, Gaza und die Philistäische Küste, p. 61, 70 volg., en Lepsius, Chronologie, I, p. 341).

Setosj I (1445-1394) en Ramses II Miámoen (1394-1328, Miámoen = ‘de door Ammon beminde,’ bijnaam ter onderscheiding van Ramses I). Beider daden zijn door den tijd op één persoon overgebragt, dien de Grieken Sesostris noemen. Behalve hunne krijgstogten in Ethiopië, en noordwaarts tot in 't land der Thraciërs, ja volgens Herodotus tot aan den Ganges[1], zijn door beide koningen door geheel Egypte ontzaggelijke gebouwen aangelegd, en de kunstmatige regeling van de overstrooming van den Nijl,- door kommen en kanalen die 't water gelijkelijk verdeelden, - wordt grootendeels aan hen toegeschreven; het schijnt zelfs dat zij dat werk hebben begonnen. Bij al die ondernemingen werden de gevangenen gebruikt, die Ramses op zijne togten had gemaakt; Diodorus, I, 56, zegt zelfs uitdrukkelijk, dat er geen Egyptenaar aan gearbeid heeft. Door die kanalisatie van Egypte werd althans het Delta van drassigen moerasgrond in uitmuntend bouwland herschapen; 't werd opgemeten en onder gezeten boeren verdeeld, en zoo veranderde Sesostris een moeras in ‘het bloembed,’[2] waarheen nu de Egyptische koningen zelfs van tijd tot tijd hunne residentie konden verplaatsen, en 't geen hoofdzakelijk de oorzaak werd, dat Egypte later als rijk korenland zoo vaak de voorraadschuur was voor de geheele toen bekende wereld[3].

Heeft zich die kanalisatie van Egypte nu tot het Delta bepaald? Al ontbraken ons daaromtrent stellige historische berigten, dan zou toch reeds 't vermoeden voor de hand liggen, dat die verbetering van den bodem zich verder uitstrekte, - ook tot 't Wadi-Tumilaat. Nu hebben we reeds opgemerkt, hoe ook in dit dal de sporen voorhanden zijn, dat het gedurende geruimen tijd aan den invloed van ‘den gezegenden stroom’ moet zijn blootgesteld geweest. Werd verder, gelijk we zullen aantoonen, de stad Ramses door Ramses II bijna aan 't oosteinde van 't Wadi-Tumilaat gesticht, dan kon zulk eene stad onmogelijk bestaan zonder toevoer van water', 't welk zoowel tot drank, als voornamelijk tot bevruchting van den grond moest

1 Herod., II, 110. Volgens Lepsius, Chronol., I, p. 282, Briefe, p. 403, zijn er in Egypte en Nubië genoeg gedenkstukken, die betrekking hebben op de togten van Ramses naar Syrië, Lybië, Mesopotamië, Nubië en Dongola, - en al heeft nu de sage, en ten gevolge daarvan Herodotus, zijne daden veel vergroot, - zeker is 't dat Ramses gedurende eenigen tijd Syrië in zijne magt heeft gehad, waar nog heden zuilen van Sesostris te zien zijn.

2 Volgens de uitdrukking van Amroe. Ritter, Afrika, I, p. 281.

3 Zie omtrent de overeenstemming der berigten bij Herodotus met die van het Oude Verbond: Lepsius, Chronologie, p. 380 volg.

dienen. Maar er bestaat een historisch document, 't welk voor het gevoelen pleit, dat reeds door Setosj I een kanaal door het Wadi-Tumilaat is begonnen.[1]

Op den tempelwand te Karnak is afgebeeld, hoe Setosj I als overwinnaar uit Syrië terugkeert. Hij trekt voorbij drie kleine vestingen en wordt bij eene vierde, grootere, door de Egyptenaars feestelijk ingehaald. De laatste stad ligt op beide oevers van een water, dat met den Nijl in verband staat, hetgeen op de gewone wijze wordt aangeduid door krokodillen in het water en rietboschjes op den kant. Dit water draagt den naam van tå-dena-t (e), 'het afgesnedene,' d.i. een water dat van eene rivier afgesneden is, met één woord 'een kanaal.' Dezelfde benaming vindt men uitvoeriger in opschriften, die tot sommige Nijlgoden betrekking hebben, met de volgende woorden: den nh'a'p h'r Akb, ''t kanaal boven (bij, aan) den stroom

1 Ook Strabo verhaalt reeds dat Sesostris plan had, den Nijl door een kanaal met de Roode Zee te verbinden, maar dit plan niet volvoerde omdat men meende dat de Roode zee hooger stond. Strabo was daaromtrent verkeerd ingelicht (zie daarover 't geen volgt in den tekst), maar wat de reden betreft, waarom de zaak werd opgegeven, - hoewel 't met het behandelde onderwerp in geen verband staat, - gelooven we den lezer geen ondienst te doen met het volgende, daar dit gevoelen nog heden vrij algemeen gedeeld wordt.
Strabo's berigt (I. 2, § 20, ed. Ideler, 1834, I.p. 38) is in zoover onvolledig, dat hij niet opgeeft, met welken waterspiegel men dien der Roode zee zou hebben vergeleken. Uit den zamenhang blijkt echter duidelijk, dat hij de Middellandsche Zee bedoelt. Eratosthenes had namelijk eene theorie ter verklaring der stroomen in die zee op de hypothese gebouwd, dat de Roode Zee hooger stond dan de Middellandsche. Strabo noemde die hypothese zonder veel omslag belagchelijk, en bewees, natuurlijk theoretisch, dat ze onmogelijk was. Strabo heeft 2000 jaar lang gelijk gehad, maar op bevel van Napoleon werd in 1799 de hoogte van Egypte opgenomen (genivelleerd), en Strabo kreeg ongelijk. Volgens dat onderzoek stond de Roode Zee gemiddeld 30½ par. voeten hooger dan de Middellandsche te Pelusium bij ebbe. Dadelijk werd door La Place en Fourier tegen dit resultaat protest aangeteekend; - Lepère, wien 't stellen van de memorie was opgedragen, erkende later daarin zelf, dat het onderzoek, door allerlei ongunstige omstandigheden, zoo slordig in zijn werk was gegaan, dat er, niettegenstaande de erkende bekwaamheid der ingenienrs die er meê belast waren geweest, niet veel op de naauwkeurigheid van 't resultaat viel te bouwen; - toch gold de zaak sedert als uitgemaakt. Robertson twijfelde 't eerst aan de waarheid er van; - eenige engelsche zeeofficieren bewezen daarop dat het onjuist was, maar ze hadden slechts thermometers en kokend water gebruikt, en men twijfelde dus aan de juistheid van hun onderzoek. In 't jaar 1845 werd eene naauwkeurige opmeting gedaan door een gezelschap ingenieurs onder leiding van Bourdaloue (Negrelli, Rob. Stephenson, Talebot en Linant). Hun slotsom was: beide zeeën hebben gemiddeld gelijk niveau. Nog twijfelde men, en 't werk werd dus herhaald in 1848 door Gabolde en Fromont, - in 1853 door Linant Bey, - in 1855 door Salam Effendi, - in 1856 nogmaals door denzelfden.
Al deze opmetingen, en nog daarenboven drie andere indirecte over Kaïro, bevestigen 't onderzoek van Bourdalone, zoodat Strabo toch gelijk had.

Akb.' De stad draagt den naam: Chtm-n Zåloe, 'de vesting der Zåloe,' en wordt door Brugsch wel te regt voor 't bekende Pithoom gehouden (Geogr. I.p. 263).

Zoo zou 't dan ook historisch zijn uitgemaakt, dat reeds Setosj I door de stad Pithoom een kanaal in 't Wadi-Tumilaat gegraven had. Dit besproeijings-kanaal, dat in 't belang der streek zelve voortdurend onderhouden werd, kon dan later 't punt van aanknooping worden voor de verdere voortzetting, als kanaal voor de scheepvaart naar de Roode Zee. Voor als nog echter liep 't van Bubastis uit den Pelusinischen Nijlarm, langs Pithoom, in 't Wadi-Tumilaat niet verder dan tot het huidige Aboe Kêsjeb, waar Ramses later zijne stad Ramses stichtte. Door misverstand van de ware toedragt der zaak kon dan 't verhaal zijn ontstaan, dat men bij de schrijvers na Herodotus vindt, die altijd, wanneer ze van een kanaal voor de scheepvaart naar de Roode Zee spreken, daarbij Sesostris noemen, terwijl Herodotus, die in 't land zelf zijne aanteekeningen maakte, daarvan niets weet, maar uitdrukkelijk zegt, dat koning Nechos (Nechao 616-600) de eerste was die 't begon.

Wat nu 't nadere omtrent de ligging der steden Pithoom en Ramses betreft, - tot heden is men bij de bepaling daarvan, en in 't algemeen bij de bepaling van de geheele geographie van den Isthmus, op de wonderlijkste wijze te werk gegaan. Men begon als 't ware met den uitslag van 't onderzoek vast te stellen en vergeleek vervolgens de berigten der oude schrijvers. De hoofdoorzaak dezer handelwijze lag in 't verhaal van Israëls doortogt door de Roode Zee. Men nam dit verhaal zoo als 't daar lag, en fantaiseerde daarop eene geographie. Bij ons verder onderzoek wenschen we een anderen weg te gaan; - we zullen eerst door vergelijking van alle gegevens zoo naauwkeurig mogelijk de geographie der landengte vaststellen, en vervolgens in verband daarmede 't verhaal van den uittogt nagaan. Daarbij komen nu hoofdzakelijk de steden Pithoom, Ramses en Migdol in aanmerking.

Het Itinerarium Antonini[1] noemt eene stad Thoem op XIII duizend pas afstands van Tacasarta en dus op XXXII duizend pas afstand van Daphne. Hier moet reeds eene halt vergeten

1 Itinerariën waren oudtijds wat bij ons de spoorwegboekjes enz. zijn. 't Waren ter dienste van gouverneurs en legerhoofden opgestelde lijsten der halten tusschen twee of meer plaatsen, met opgave van den afstand. Enkele dier lijsten zijn bewaard gebleven, maar door den tijd zijn er in de opgaaf der cijfers zoo vele fouten ingeslopen, dat ze voor de geographie slechts betrekkelijke waarde hebben. Ed. G. Parthey et M. Pinder. Berl. 1848.

zijn, want de afstanden zijn grooter. Bovendien zijn de opgaven van den afstand van Thoem naar Babylon en Hero zoo bepaald onjuist, dat we aan 't Itiner. in dit geval niets zouden hebben, zoo er niet een zeer eenvoudig middel was om tot zekerheid te geraken.

Herodotus zegt (II, 158) dat de rigting van Bubastis naar Pathoemos (= Thoem) eene zuiver oostelijke is. Nu kan omtrent de hoofdrigting van den weg op 't Itinerarium geen twijfel zijn; ze gaat van 't noord-noord-oosten naar 't zuid-zuid-westen. We hebben dus twee rigtingen, die elkander bijna onder een regten hoek snijden, terwijl op 't snijpunt Thoem moet liggen. Dit snijpunt nu valt juist in 't west-einde van 't Wadi-Tumilaat. De stad, waar Setosj I door de Egyptenaars wordt ingehaald (zie boven), heet, ‘de stad der Zåloe of Zåroe[1]’ (bij verkorting ‘Zål of Zår’). De bronnen, die Brugsch (Geogr. 260-266) toegankelijk heeft gemaakt, schijnen te onderscheiden tusschen de stad en de vesting (Chtm-n-Zål.oe) in die stad. Die vesting is waarschijnlijk 't eerst gebouwd, en heet op eene hieratische papyrus-rol, på-chtmoe nti m Zål ‘de vesting, die in de (vreemde) stad Zål (is).’ Ze moet door Ramses vergroot geworden zijn, want ze heet ook eens på-chtmoe n (Ra) mes-(su) (mer) Amn, ‘de vesting van Ramses Miámoen.’ Dit påchtmoe of på-chtoem nu, is het Pithoom van den Bijbel, het Pathoemos van Herodotus.

Nu is 't merkwaardig, dat de volledige naam der plaats in de hieroglyphische opschriften ‘de stad der Zaroe’ is, en dat ze altijd het teeken voor namen van v r e e m d e volken bij zich heeft. Dit brengt op 't vermoeden, dat de stad wordt aangeduid als gebouwd door vreemde hulp. Brugsch zelf heeft dit vermoeden nader uitgewerkt. Hij vindt in Zår denzelfden wortel als in Tyrus, zoo veel als ‘rotsstad,’ 't geen echter op de ligging van Pithoom niet slaan kan. Men kan echter verder gaan (ook dit duidt Brugsch zelf aan) en 't afgeleide woord Tyriërs in de Zåroe vinden. Maar waartoe zulk een omweg? - waarom niet in eens ‘Syriërs,’ 't geen dan toch 't zelfde woord is? en als een Syrischen stam konden de Egyptenaars de Israëliten wel beschouwen.

Aan 't oost-einde van 't Wadi-Tumilaat legde Ramses II eene vesting aan, waaraan hij zijn naam gaf. Dezelfde papyrus-rol, waarop de naam Pithoom bewaard bleef, geeft ons ook den

1 De Egyptenaars hebben, voor zoo ver tot heden bekend is, voor 1 en r hetzelfde teeken.

naam van deze stad, tå-a'-Ra'.mes-su Mr-n amn, ‘het huis van Ramses Miámoen.’ Uit deze rol blijkt tevens, dat beide steden aan 't zelfde kanaal lagen, want Egyptenaars berigten, dat ze met drie vrachtschepen (h'a'u) van Pithoom naar tå-a' Råmes-su (bij verkorting Ra'messu) zijn gevaren. Wanneer we dien togt in gedachten meê maken, dan komen we van zelf op de juiste plaats, namelijk daar, waar nu nog, even als voor 3000 jaar, het kanaal van 't Wadi-Tumilaat eindigt, bij 't meertje van Aboe el tscheib (Aboe Kêsjeb). Hier ontdekte Lepère een grooten ruïnen-heuvel (Descript. de l'Eg. Ant. Mem. T.I. (Rozière) p. 161.) met een merkwaardig monument, waarop Lepsius (Chron. I.p. 348) Ramses II, den grondlegger dezer stad, vond afgebeeld. Sedert die ontdekking kan over de ligging van Ramses althans niet meer worden gestreden.

De derde plaats is Migdol, 't Magdolum der ouden.

De landengte van Suez moet in de tijden voor Herodotus, en nog later, slechts ten noorden van 't Birket Temsaah toegankelijk zijn geweest. Voor deze stelling zijn afdoende geognostische bewijzen te geven; we zullen ons echter hier slechts bepalen bij de getuigenissen der oude schrijvers, die tot kort voor 't begin van onze tijdrekening geen van allen een weg over de landengte ten zuiden van 't Birket Temsaah hebben gekend. Tusschen de (tegenwoordig uitgedroogde) Bittere Meeren en de Roode Zee, en evenzoo tusschen die Meeren en 't Birket Temsaah, moet vroeger alles moerasgrond zijn geweest. Alleen ten noorden van dat meer behoefde dus Egypte te worden verdedigd, en de krachtige vorsten der 18de en 19de dynastie moesten inzien, hoe noodzakelijk die verdediging was tegen de nog altijd dreigende invallen der pas verjaagde Såsoe. Nu berigt Diodorus, dat Sesoosis (Sesostris) de oostzijde van Egypte had verdedigd door een 1500 stadiën langen muur, die dóór de woestijn van Pelusium naar Heliopolis liep[1].

't Zou echter onmogelijk zijn dat zulk een ontzaggelijk gebouw zonder spoor verdwenen was, en we zullen dus 't woord ‘muur’ bij Diodorus wel overdragtelijk moeten opvatten van eene keten grensvestingen door Setosj I en Ramses II aangelegd.

Die keten nu kunnen we vinden in de drie plaatsen, die Setosj I op zijn togt uit Syrië voorbijtrekt. Met Pelusium zelve en Pithoom waren 't er vijf, en Ramses heeft er later

1 Heliopolis, bij de Egyptenaars in de heilige taal Per'a ‘zonnenhuis’ en daarom bij de Israëlieten (Jeremia XLIII, 13) Beth-Sjêmesj geheeten, heette in de volkstaal Anoe, of Aan, waarom 't bij de Isr. dan ook gewoonlijk On genoemd wordt.

nog twee (Ramses zeker, Sele waarschijnlijk) tusschengevoegd. Dat die steden, zooals Diodorus zegt, in de woestijn lagen, wordt aangeduid door eene bron bij elke stad. De namen dier bronnen zijn onleesbaar geworden, die der vestingen niet. De tweede heet volgens Brugsch (p. 261): p. ma'ktr'-n-Ra(-ma') mn. Volgens Brugsch is Rama'men de officieele naam van Setosj, en ma'ktr' 't bekende migdol met het Egyptische lidwoord er voor.

Het geheele woord beteekent niets anders dan ‘de toren van Ramamen.’ Dezelfde zamenstelling vinden we Josua XIX: 38, migdol-eel, ‘de toren Gods;’ migdol Gad, ‘de toren van Gad,’ enz.

Volgens deze afbeelding bestond dus Migdol=Magdolum reeds ten tijde van Setosj I, en maakte waarschijnlijk een deel uit van den muur van Sesostris. Omtrent de naauwkeurige ligging der stad zijn slechts weinige berigten tot ons gekomen. In Exod. XIV, 2 en Num. XXXIII, 7, vinden we van Migdol gewag gemaakt, maar uit de tweede plaats blijkt volstrekt niets omtrent hare ligging, en uit de eerste volgt slechts dat de bepaling ‘tusschen Migdol en de zee’ naauwkeurig genoeg was, om misverstand te voorkomen (N.B. Migdol en de zee, ‘jaam,’ niet ‘jaam soef’, de Schelfzee.) Verder noemen de profeten Migdol wel eens, om de noordelijke grens van Egypte aan te duiden (Ezech. XXIX, 10, XXX, 6) terwijl uit Jeremia XLIV, 1, XLVI, 14, die Migdol in éénen adem noemt met Daphne (Taphanhes) en Memphis (Noph), kan worden afgeleid, dat de stad toen eenige beteekenis had.

Nu wordt in het Itinerarium Antonini de afstand van Sele naar Magdolum op XII duizend pas gerekend, en op even zoo veel de afstand van Magdolum naar Pelusium (Pelusium = Abaris lag aan den mond van den oostelijken Nijlarm, ten oosten van de tegenwoordige golf van Mendzalêh). Deze opgaaf past juist op de ruïnen van Tell e' Semcet (in de woestijn, tusschen de Middellandsche zee en de bogt van Mendzalêh), en met de overige berigten omtrent de ligging der plaats is ze niet in tegenspraak.

Ongelukkig genoeg past nu deze ligging van Migdol in 't geheel niet bij de gewone voorstelling omtrent den uittogt der Israëlieten. Dat ze door de Roode Zee zijn getrokken, hield men tot heden voor eene uitgemaakte zaak, en in plaats van nu te vragen: hoe is dit dan met de geographische data te rijmen, verwrong men eenvoudig de geographie naar de voorstelling die men eenmaal had. De ligging van 't eenige bekende Migdol kwam met die voorstelling niet overeen, en

men zag dus naar andere Migdols uit. Geen wonder dat men ze vond; maar hoe werden ze dan ook gevonden?

Bij eene v l u g t i g e doorbladering van de belastingslijst bij Silvestre de Sacy[1] (lijst van 't belastbaar land in de provincie El Sjerkīêh, het vroegere Gosen) vond Champollion (l'Eg. s.l.Ph. II, p. 69, 70) twee plaatsen met den naam Maschtoel. Een tweede z e e r v l u g t i g e blik op eene kaart deed hem een Maschtoel ontdekken op den linkeroever van den Pelusischen Nijlarm, op het vroegere eiland Mycephoris. Omdat nu 't koptische woord voor Migdol eene z e e r v l u g t i g e gelijkenis heeft met het Arabische Maschtoel, hield Champollion dit laatste Maschtoel voor ons Migdol. Dit is nu door velen nageschreven, zonder dat verder de oorspronkelijke bron of ook maar eene kaart werd nagezien; onder anderen door Ewald[2], Geschichte des Volkes Israël (2^{e} Aufl.), Bd. 2, p. 7, Not. 2. Nu is 't echter met deze zaak toch eenigzins anders dan Champollion dacht; op de belastingslijst komen voor niet twee, maar 4 Maschtoels, namelijk:

Zofaïti Maschtoel (S. de Sacy, Abd. p. 602.

Mona Maschtoel (S. de Sacy, Abd. p. 603.

Maschtoel Altawachin (S. de Sacy, Abd. p. 616.

Maschtoel al Kadhi (S. de Sacy, Abd. p. 617.)

Daarenboven nog 2 Maktoels, 1 Matoel, en verscheidene Modjoels, die dan toch wel even veel regt zullen hebben om op Migdol - Ma'ktr' - Meschdol, te gelijken, als 't onnoozele Arabische Maschtoel; 't woord is echt Arabisch en beteekent: ‘het geplante, eene plantaadje,’ waarom dan ook elk Maschtoel een bijnaam heeft, namelijk: Maschtoel van den regter (alkadhi), van de molens (altawachin), van de harsboomen? (Zofaïti), of Mona -? Alle vier liggen ze met vele andere der genoemde plaatsen in het Delta (volgens de kaart der Fransche expeditie). Slechts ééne plaats die de belastingslijst niet heeft, maar waarvan de naam iets naar Maschtoel zweemt, Bir Moektoel namelijk, 't geen dan toch ook slechts eene bron is, ligt ver oostelijk in de woestijn e' Tih. Op de plaats echter, waar we 't eenige Migdol moeten zoeken dat de ouden heb-

1 A b d o l l a t i f , in 't aanhangsel.

2 Ewald heeft zich in zijne Jahrbücher ontzettend boos aangesteld hij de beoordeeling van Schleiden. De zet schijnt dus raak te zijn geweest. Zijne kritiek is overigens niet slechts oppervlakkig, maar leugenachtig, en, wat minder vreemd is, bijzonder uit de hoogte. Hitzig zwaait Schleiden veel lof toe in de Jahrbücher van Hilgenfeld. Hoc hij nu echter, als hij 't boek gelezen heeft, zeggen kan dat Schleiden de Israëlieten door de golf van Mendzalêh laat trekken, begrijp ik niet.

ben gekend en vermeld, wordt nooit een Arabische naam genoemd, die iets van Migdol heeft; we kennen er slechts de uitdrukking Tell e' Semoet voor, 't geen op zich zelf reeds bewijzen kan dat de Arabieren hier nooit van een Maschtoel of iets dergelijks gehoord hebben, want het woord Tell gebruiken ze hoofdzakelijk van oude ruïnenheuvels. 't Zou nu toch wel dol toevallig zijn, wanneer de naam van zoo vele Migdols, waarvan de ouden n i e t s weten, in Arabische klankverwante woorden was bewaard gebleven, terwijl die van het eenige Migdol, waarvan ze wisten, zonder eenig spoor verloren was gegaan.

In 't Geographisch Woordenboek Marâsid (door Prof. Juynboll uitgegeven) vinden we onder Maschtoel de opgaaf: ‘'t zijn twee plaatsjes in Egypte; beide behooren tot het district El Sjerkijiêh en liggen op 18 (arab.) mijlen van Al Kahirah.’ Deze opgaaf past volkomen op de ligging van Zofaïti Maschtoel en Maschtoel Altawachin.

Op de kaarten wordt het laatste plaatsje wel eenvoudig Mesjtoel genoemd, maar digt daarbij liggen twee plaatsjes met den naam Kásja, en de belastinglijst spreekt van een Kásja ‘*un des hameaux de Maschtoul Altawachin*.’

Ook Lepsius heeft beproefd meer dan een Migdol te vinden (Chron. I, p. 340, Anm. 5); 't Maschtoel der belastingslijst hebben we reeds besproken; zijn tweede Migdol is dat van Exodus en Numeri; we komen daarop later terug. Hier merken we slechts op, dat nergens in den Bijbel wordt gezegd, dat Migdol aan de Roode- of Schelf-zce lag, 't geen dan ook niet meer is dan een onbewezen hypothese. Het derde Migdol is eindelijk dat van het Itinerarium, 't welk door Lepsius, doch schoorvoetend, in verband wordt gebragt met eene plaats Stratopeda (Herod. II. 154). Mij komt het voor dat geen enkele dier plaatsen uit Herodotus op ons Migdol past. Hij spreekt van ‘landerijen tegenover elkander met den Nijl in 't midden’ (Migdol lag ver van den Nijl) enz.

Bovendien liggen hier zoo vele ruïnen, dat we daarvoor wel gebrek aan namen uit de oude schrijvers hebben, maar daarentegen ruïnen genoeg voor elken naam, zoodat er dus geene de minste aanleiding is om plaatsen, die de ouden door 't geven van verschillende namen (en vooral zoo bepaald als hier, door 't opgeven van verschillende kenteekenen) onderscheiden, door elkaâr te haspelen.

We kunnen dus als slotsom van ons onderzoek vaststellen, dat de bronnen, die we tot heden kennen, slechts van één Mig-

dol gewagen, - dat dit Migdol op de plaats van het tegenwoordige Tell e' Semoet lag, en dat alle overige Migdols voorloopig in het land der droomen t' huis behooren.

Aan deze plaatsen nu is de herinnering verbonden van eene gebeurtenis die in hare latere gevolgen den grootsten invloed heeft geoefend op de geschiedenis der geheele wereld.

De uittogt uit Egypte is 't eigenlijk begin van de Israëlietische Geschiedenis. Daardoor werd de zwervende herderstam eerst het volk, waaruit later de wereldbewegende magt van het Christendom zou voortkomen, en in zooverre kunnen we dien uittogt dan ook beschouwen als het punctum saliens - de allereerste kiem der Christelijke Godsdienst. Voor het oogenblik echter liggen dergelijke bespiegelingen buiten ons bestek. Hoe belangwekkend ook het schouwspel moge zijn van de ethischreligieuse ontwikkeling eener natie, - eerst behooren de feiten vast te staan, die aan die ontwikkeling ten grondslag liggen. Voor de geschiedenis der Israëlieten is dit echter, niettegenstaande 1800jarigen arbeid, nog geenszins 't geval. Door allerlei vooroordeelen in zijne beweging belemmerd, is men er eerst in den laatsten tijd toe gekomen, op dit gedeelte der historie de ontdekkingen toe te passen, die men elders had gemaakt. We staan dus niet aan 't eind, - maar aan 't allereerste begin van een onderzoek, dat meer dan eenig ander vruchtbaar zijn zal in gezegende gevolgen. Langzamerhand zal, door dat onderzoek, de godsdienstige geest worden bevrijd van de banden van 't ligchaam der geschiedenis en geographie. Meer en meer zal het de menschen doen inzien, dat het volslagen waanzin heeten mag, iemands eeuwig heil afhankelijk te stellen daarvan, of hij over eene geographische dwaling in 't Oude Testament een verstandig of een onnoozel oordeel velt.

Juist in de oudere geschiedenis der Israëlieten gaat dit onderzoek echter met de grootste moeijelijkheden gepaard.

De overleveringen, die onder 't volk leefden, kwamen niet in hunne eerste naïve eenvoudigheid tot ons. Reeds degenen, die ze 't eerst opteekenden, gebruikten die overleveringen slechts om er hunne godsdienstige denkbeelden door aanschouwelijk te maken. Die godsdienstige denkbeelden waren niet zoo zeer afgetrokken bespiegelingen over God en 't goddelijke. Het denkbeeld van 't goddelijk wereldbestuur, - van de goddelijke Voorzienigheid, dat meer onmiddellijk in verband stond met het leven van den mensch, stond bij hen op den voorgrond. Dat denkbeeld trachtten ze uit te drukken, en ze kozen daartoe

niet eene afgetrokkene formule, maar ze maakten 't dadelijk aanschouwelijk in de geschiedenissen, die ze in den mond des volks vonden.

Voor zulk een doel was natuurlijk alleen de gebeurtenis op zich zelve van gewigt. Wanneer en waar ze had plaats gegrepen, moest vrij onverschillig zijn, daar eene bijzondere beschikking der Goddelijke Voorzienigheid, die als wonder kon worden opgevat, bijzondere beschikking der Voorzienigheid, wonder, bleef, om 't even of ze nu of voor honderd jaar, hier of elders gebeurde. 't Is dan ook niet vreemd, dat in de verhalen, die tot ons zijn gekomen, de chronologie, - voor de historie wat het geraamte voor 't ligchaam is, - niet meer wordt gevonden. Voor 't doel der eerste opschrijvers dier verhalen was ze onverschillig, maar even weinig kan het ons bevreemden, dat nu de enkele jaartallen, die nog worden opgegeven, telkens met elkaâr in tegenspraak zijn. Eveneens is 't gelegen met de geslachtregisters, die vaak onmogelijk met elkaâr in overeenstemming kunnen worden gebragt, zoo min als ook weêr de geslachtregisters en de jaartallen onderling. Bij gebrek aan genoegzame data zullen er in dit opzigt altijd onoplosbare raadsels overblijven. Slechts door de vergelijkende chronologie kunnen hiervoor vaste punten worden gevonden, en wat in 't bijzonder den uittogt der Israëlieten betreft, - door Lepsius zijn, in zijne ‘Chronologie der Egypter,’ alle data, die op dit voorval betrekking hebben, met een scherpen, niets over 't hoofd zienden blik bewerkt.

Met dezelfde onverschilligheid, waarmede de chronologie door de eerste opschrijvers der overlevering werd behandeld, gingen ze ook te werk bij 't geographische. Dit blijkt reeds in 't algemeen uit de moeite, die men zich moet geven, om eenigzins op de hoogte te komen van de geographische voorstellingen, welke men in dien tijd had; maar vooral dit is een afdoend bewijs: alle opgaven die in de overlevering dienaangaande voorkomen, hebben voor dengeen, die ze te boek stelde, reeds niet meer de beteekenis der werkelijkheid, maar worden onder zijne hand etymologische mythen.

Bij deze bezwaren komt nu een ander, dat nog gewigtiger is.

Reeds wanneer men met ernstige opmerkzaamheid en nadenken eene gewone vertaling leest (die van Luther, of de Staten-Overzetting, - vertalingen in vele opzigten eenig en onovertrefbaar, maar toch nog geenzins taalkundig getrouw), moet men gevoelen dat b.v. de vijf boeken van Mozes, zoo als ze

daar liggen, niet op eens, niet door dezelfde hand zijn geschreven. Er is zulk een groot onderscheid in den geest van 't geheele werk, - hier en daar is er zulk een verschil in de opvatting der gebeurtenissen en in de wijze waarop ze worden verhaald, dat men als onwillekeurig wordt gedrongen tot de onderstelling: dat kan niet alles uit ééne pen zijn gevloeid. Die onderstelling wordt zekerheid, wanneer men de uitkomsten vergelijkt, waartoe het onderzoek der taalkundigen heeft geleid. Uit het karakter der taal, - uit den woord-vorm en de woordschikking hebben ze bewezen, dat die eerste opteekening der volksoverlevering niet meer in hare oorspronkelijke gedaante voor ons ligt. Ze is integendeel meermalen om- en bijgewerkt; - er is aan veranderd en bijgevoegd.

Om in geen wijdloopige redenering te vervallen, kunnen we die bewerkingen in twee hoofdgroepen rangschikken, - de oudste en oorspronkelijkste verhalen, die men de elohistische oorkonde heet, omdat het goddelijk Wezen er met den naam Elohiem wordt aangeduid, - de latere, die men om het gebruik van den naam Jehovah de Jehovistische oorkonde noemt. Omtrent den tijd waarin deze bewerkingen ontstonden, kan niets met zekerheid worden beslist. 't Schijnt vast te staan, dat de oudere eerst onder de koningen tot een geheel werd gebragt en de Psalmdichters en Profeten, vóór de ballingschap, slechts deze kenden.

Willen we nu, 'tzij historisch, 'tzij geographisch, den uittogt der Israëlieten nagaan, dan dienen we wel eerst te onderzoeken, wat dienaangaande nog in de oorspronkelijke overlevering van 't volk leefde. We moeten derhalve beginnen met ons te houden aan de elohistische oorkonde, voor zoo ver 't namelijk mogelijk is, die onder de Jehovistische bewerking te herkennen. Ik zal me bij dit voorloopig onderzoek aansluiten aan Knobel's kommentaar op de 5 boeken van Mozes in 't exegetisch Handboek.

Met weglating der verhalen van den Jehovist, over de instelling van 't Paaschfeest en de toewijding der eerstgeboorte, die in elk geval niets afdoen ter beoordeeling der geographische bijzonderheden, luidt het hiermede in verband staande stuk van Exodus volgens van der Palm (Schl. gebruikt de Wette) aldus:

Ex., cap. XII: 37. En de kinderen Israëls braken op, van Ramses naar Sukkooth, omtrent 600,000 te voet, mannen alleen, zonder de kinderkens. Cap. XIII: 20. En zij togen uit

Sukkooth en legerden zich te Ethaam, aan het einde der woestijn. Cap. XIV: 1. En de Heer (Jehovah - deze naam is in dit en volgende verzen blijkbaar later tusschengevoegd) sprak tot Mozes, zeggende: 2. spreek tot de kinderen Israëls, dat zij terugkeeren (op dit terugkeeren in den zin van omkeeren moet niet te sterk worden gedrukt) en zich legeren ten oosten van Pi-hachirooth tusschen Migdol en tusschen de zee; juist tegenover Baäl-Zefoon zult ge u legeren aan de zee. 3. Dan zal Farao zeggen van de kinderen Israëls: zij zijn verdwaald in de streek (in verwarring dwalen ze door 't land, de Wette); de woestijn sluit hen in. 4. Alzoo wil ik het hart van Farao verstokken, dat hij hen achternajage, en ik zal verheerlijkt worden aan Farao, en aan al zijn heir, en de Egyptenaars zullen weten, dat ik de Heer ben. - En zij deden alzoo. - 8. Zoo verstokte de Heer het hart van Farao, den koning van Egypte, dat hij de kinderen Israëls achternajaagde, hoezeer de kinderen Israëls waren uitgetogen (door eene hoog opgeheven hand, vertaalt van der Palm, zonder de uitdrukking te verklaren; hij schijnt die, even als de Staten-vertalers, in verband met 13:6 te verstaan van de hulp van Jehovah; de Wette verklaart: geheel op hun eigen hand, zonder verlof, en vertaalt) met hoog geheven hand. 9. De Egyptenaars dan achterhaalden ze, daar zij gelegerd waren aan de zee, al het paardenvolk, de wagens van Farao en zijne ruiters en zijn heir, bij Pi-hachirooth, tegenover Baäl-Zefoon. 15. En de Heer zeide tot Mozes...: zeg den kinderen Israëls, dat zij opbreken, 16. en gij.... strek uwe hand uit over de zee, en klief ze, dat de kinderen Israëls door het midden der zee gaan, op het drooge; 17. maar ik, zie, ik zal het hart der Egyptenaars verstokken, dat zij achter hen daarin zullen gaan (dat zij u navolgen, de Wette), opdat ik verheerlijkt worde aan Farao en aan al zijn heir, aan zijne wagenen en ruiteren. 21. En Mozes strekte zijne hand uit over de zee, en de Heer deed de zee wegwijken door een hevig stormenden wind (door een sterken oostenwind, vertaalt de Wette; waarom van der Palm anders vertaalt, zal blijken) dien ganschen nacht, en Hij maakte de zee tot eene droogte, en de wateren werden gekliefd; 22. en de kinderen Israëls gingen in het midden der zee (midden door de zee, de Wette) op het drooge, en 't water was hun tot een muur, ter regteren ter linkerhand[1]. 23. En de Egyptenaars jaagden ze na en

1 D.i. eene borstweer tegen aanvallen van regts en links; de schrijver zal wel niet hebben willen zeggen, dat het water aan weêrszijden loodregt overeind stond, zooals men den uittogt altijd zeer aanschouwelijk vindt afgebeeld.

gingen er in achter hen (volgden hen), al Farao's paardenvolk, zijne wagens en zijne ruiters, in het midden der zee. 26. En de Heer zeide tot Mozes: strek uwe hand uit over de zee, dat de wateren wederkeeren op de Egyptenaars, op hunne wagenen en op hunne ruiteren. 27. En Mozes strekte zijne hand uit over de zee... 28. Zoo keerden de wateren terug, en bedekten de wagens en de ruiters van Farao's gansche heir, dat achter hen de zee was ingegaan; daar bleef van hen zelfs geen één over. 29. Maar de kinderen Israëls waren getrokken over het drooge, in het midden der zee, en de wateren waren hun tot een muur ter regter- en ter linkerhand. Cap. XV: 22. Toen deed Mozes Israël opbreken [van de Schelfzee], dat zij uittogen naar de woestijn Sur, en zij reisden drie dagen in de woestijn en vonden geen water. 23. En zij kwamen te Mara, en konden het water van Mara niet drinken want het was bitter, daarom noemde men haar Mara..... 27. En zij kwamen te Eliem, en daar waren 12 waterbronnen en 70 palmboomen, en zij legerden zich aan het water. -

We zijn niet voornemens den togt van Eliem over de legerplaats aan de Schelfzee naar de woestijn Sin, naar Dofka, Aloez en Rafidiem, verder na te gaan. We kunnen nu nog de kortere beschrijving, Num. XXXIII: 1-11, vergelijken, en vinden volkomen overeenstemming; slechts merken we op, dat daar de Schelf-zee, Jaam-soef, eerst genoemd wordtin vs. 10, na de legerplaats Eliem, in bepaalde tegenstelling met hetgeen elders eenvoudig zee wordt genoemd (hajjaam, of zonder lidwoord jaam), waaruit met groote waarschijnlijkheid kan worden afgeleid, dat de woorden: ‘van de Schelfzee,’ die met het overige in tegenspraak zijn, ook Cap. XV: 22, niet in den tekst behooren. Ik houd ze voor een bijvoegsel van den Jehovist, die 't eerst de Schelfzee op een verkeerde plaats in 't verhaal bragt, en nu hier die woorden even verkeerd herhaalt.

In den loop der eeuwen is dit verhaal van den uittogt der Israëlieten uit Egypte op verschillende wijzen opgevat. Men heeft telkens op nieuw gepoogd de geographie van dien togt vast te stellen. Van de eerste poging af (Josephus, Ant. Jud., Lib. II, Cap. XV, XVI) tot de laatste van Stickel (in Ullmann en Umbreit, Theol. Studiën und Krit., 50, p. 328-398) hebben allen schipbreuk geleden. Volgens mijne overtuiging moes-

ten allen schipbreuk lijden, want allen begingen dezelfde fout. Ten eerste verzuimde men, onafhankelijk van de Israëlietische traditie, de g e h e e l e geographie van de landstreek in kwestie vast te stellen. Ten tweede maakte men niet genoeg onderscheid tusschen de oorspronkelijke overlevering en de latere omwerking. Er is veel in 't verhaal ingevoegd, 't zij dan tot opluistering van 't geheel, of met een ander doel, waarvan het eerst moet worden ontdaan. De oorspronkelijke voorstelling weet niets van onderhandelingen over een driedaagsch verblijf in de woestijn, om daar éénmaal te offeren. Zij verlangt integendeel vrijen aftogt, om in 't vervolg den God van Israël ongestoord te kunnen dienen, en daar de wonderen Farao niet bewegen, gaan ze zonder verlof, eigenmagtig (‘met hoog geheven hand’). Door die bijvoegselen uit te laten vervallen reeds vele zwarigheden van zelve. Er zijn echter nog andere zaken, die op de verklaring grooten invloed hebben gehad, omdat men ze eenvoudig als bewezen waarheden vooropstelde, met het doel om eene reeds van te voren gevormde meening daardoor later te steunen. Daartoe reken ik het volgende.

Men heeft (ik geloof 't eerst Robinson[1]) den wind, die in den tekst ‘oostenwind’ heet, in een ‘noord-oostenwind’ veranderd (perpauca mutans, sed ita ut ea quae corrigere vult, mihi quidem depravare videatur; Cic. de fin. b.e.m., I, 6, 17. Van der Palm deed iets dergelijks door eenvoudig te vertalen: ‘geweldig stormenden wind’ en de bepaling weg te laten). Zuiver willekeurig, en tegen alle regelen eener gezonde tekstkritiek. De kritiek moet uitmaken wat een schrijver zegt, niet wat hij gezegd heeft omwerken in hetgeen hij volgens onze overtuiging had behooren te zeggen. Men kan hem dan onnaauwkeurig of dom noemen, maar men moet hem 't zijne laten. Oostenwind staat in den tekst, en oostenwind moet het blijven, of men opent eene wijde deur voor allerlei willekeurige omwerkingen van den Bijbel-Men heeft verder veel gewigt gehecht aan de woorden נָסַע en חָנָה, ‘ze braken op’ en ‘ze legerden zich.’ Met veel letterkundigen bijsleep, uit reisbeschrijvingen enz., heeft men daaruit dagreizen en hare lengte zoeken af te leiden. Ook al zonder grond. Men behoeft geen groot orientalist te zijn, om daarvan 't willekeurige in te zien en aan te toonen.

Volgens Ex. XVI: 1 en Num. XXXIII: 3, hebben de Israëlie-

1 E. Robinson, Palaestina Bd. I, (1841), p. 91.

ten tot aan de woestijn Sin veel meer dagen gebruikt, dan er legerplaatsen zijn opgegeven. ‘Ze ..... kwamen in de woestijn Sin ..... op den 15^{den} dag der tweede maan sinds hun uittogt uit Egypte’ en ‘ze braken op van Ramses den 15^{den} dag der eerste maan,’ 28 dagen dus en 9 legerplaatsen (de 3 dagen in de woestijn Sur meêgerekend); waar men dan ook dagreizen moet verstaan, wordt dit uitdrukkelijk gezegd, zoo als in de woestijn Sur of Ethaam (Ex. XV: 22).

Exod. XVI: 1, verder, luidt: ‘ze braken op van Eliem en kwamen in de woestijn Sin,’ terwijl Num. XXXIII: 10 daartusschen nog eene legerplaats ligt aan de Schelfzee. Exod. XVII: 1 luidt - altijd met dezelfde telkens terugkeerende woorden -: ‘en de gansche gemeente van Israël brak op uit de woestijn Sin, en legerde zich bij Rafidiem,’ terwijl Num. XXXIII: 12-14, daartusschen weer twee legerplaatsen worden genoemd, Dofka en Aloez. 't Is derhalve stellig onjuist te beweren, dat het spraakgebruik vordert den tijd tusschen 't opbreken en legeren als eene dagreis te verstaan. Men kan het tijdsverloop tusschen beiden naar verkiezing, lang of kort nemen. Daarenboven hebben we hier niet te doen met eene reizende karavaan, die een bepaald doel in zoo kort mogelijken tijd wil bereiken, maar met een herderstam en zijne kudden, die vóór alles te letten heeft op 't voorhanden zijn van water en veeweide. Ten laatste heeft men veel gehecht aan 't woord שוּב (Exod. XIV: 2) en er gewigtige gevolgen uit afgeleid. Men beweerde dat het slechts ‘omkeeren’ (terugkeeren op denzelfden weg) kon beduiden. 't Zelfde woord beteekent dit in Psalm LXXIII bepaald niet, maar eenvoudig ‘zich ergens heen wenden,’ en 't kan daar onmogelijk eene andere beteekenis hebben. Dat het nu op vele andere plaatsen door omkeeren moet worden vertaald, bewijst niet, dat die beteekenis noodzakelijk aan 't woord verbonden is, maar slechts dat de zamenhang moet beslissen, welken zin het op eene bepaalde plaats heeft.

Wat was nu het doel van den togt? Volgens 't verhaal niets anders dan verlossing van 't juk der Egyptenaars. Men wilde klaarblijkelijk de Israëlieten dwingen hun Nomaden-leven met een verblijf in vaste woonplaatsen te verwisselen, iets wat dan ook voor de goede orde en 't geregeld beheer van een Staat, die zich zoo krachtig ontwikkelde als Egypte onder Setosj I en Ramses II, een noodzakelijk vereischte werd.

De rigting van den togt moest uitloopen op het land, dat

hunne voorvaderen als een schoon weidenland hadden leeren kennen, en dat ze beschouwden als 't land hun door God toegezegd. De weg naar Kanaän nu was noodzakelijk de oude Syrische heirbaan. (Eerst naar Pelusium, en van daar, langs de kust der Middellandsche Zee, verder.)

Van een te voren door Mozes vastgesteld plan, om naar den Sinaï te trekken, weet zelfs de Jehovistische omwerking niets, 't allerminst dus de Elohist, die zich veel meer aan de overgeleverde verhalen houdt.

De rigting naar den Sinaï moet dus bij de beoordeeling van den togt geheel buiten spel blijven, maar iets anders is van meer gewigt. Langs de Syrische heirbaan kwamen de Israëliten al zeer spoedig in aanraking met de krijgshaftige Filistijnen, en tegen vijandelijkheden was een evenzeer door langdurige welvaart, als door harde verdrukking ontzenuwde volksstam, niet opgewassen.

Al spoedig, - al was 't dan ook niet dadelijk, toen 't er slechts op aankwam, zich zoo dra mogelijk aan de magt der Egyptenaren te onttrekken, - moest bij den schranderen Mozes de gedachte opkomen, dat het raadzaam was, 't volk weêr door 't Nomaden-leven te harden, eer 't er aan denken kon, eene blijvende woonplaats te v e r o v e r e n . Toen 't eerste gevaar voorbij was, moest men derhalve de Syrische heirbaan verlaten. Dit schijnt ook nog in oude overleveringen bij 't volk in herinnering gebleven te zijn, en 't is slechts op eene onhandige wijze en op eene verkeerde plaats door den omwerker in 't verhaal te pas gebragt. (Exod. XIII: 17.)

Hoe dit zij, in den aanvang ging de togt naar 't beloofde land, dus langs den Syrischen weg.

Wie trokken uit? De oorkonde noemt 600,000 mannen, zonder de kinderen (de vrouwen en 't vee natuurlijk), die van Ramses uittrokken naar Sukkooth.

Dit getal heeft veel aanstoot gegeven. Men gevoelde, hoe bezwaarlijk zulk een menschenmassa zich bewegen moest, en beweerde nu, dat een deel reeds vroeger buiten Egypte in de woestijn zou hebben geleefd. Dit is weêr zuivere willekeur, om niet genoodzaakt te zijn eene vooraf gevormde opvatting te laten varen. De tekst zegt met drooge woorden: de 600,000 mannen trokken op, van Ramses naar Sukkooth. Daarbij komen nu nog de vrouwen en kinderen, tenzij men zich wil behelpen met de ongerijmde uitvlugt, dat men die maar vast zon-

der beschutting had vooruitgezonden naar de woestijn, - 't geen al een vrij hopeloos rendez-vous zou zijn geweest.

Van den anderen kant heeft men zich schrikbarend afgesloofd, om voor zulk een aantal menschen den duur eener dagreis enz. te berekenen.

Heeft echter een enkel uitlegkundige er zich wel eens eene duidelijke voorstelling van gemaakt, wat een stam, die 600,000 mannen telt, eigenlijk beteekent? Ik twijfel er aan. Groote getallen, die de in 't dagelijksch leven voorkomende cijfers ver te boven gaan, hebben voor niemand eenige beteekenis, zelfs niet voor overigens schrandere menschen, - tenzij men gewoon is er meê om te gaan, en daardoor de kunst verstaat ze in andere meer aanschouwelijke grootheden over te brengen. Van daar die ongehoorde cijfers bij volken, die nog op een lageren trap van ontwikkeling staan. De meeste uitlegkundigen kunnen in de verte niet vermoed hebben, welke bezwaren er wel aan dit getal waren verbonden, maar juist daarom is 't meer dan iets anders geschikt om te bewijzen, dat reeds het elohistisch verhaal niet meer letterlijke historie, maar dichterlijk opgevatte, - en juist daarom ook soms dichterlijk overdrijvende - voorstelling der oude overlevering is. Ik zal slechts op twee punten opmerkzaam maken:- het eene betreft Egypte, het andere de woestijn; men zal er uit zien, dat de 600,000 de sterkte van den volksstam niet eens bij benadering uitdrukt, - het getal heeft werkelijk geene de minste beteekenis; 't is slechts: ‘een talrijke stam.’

600,000 mannen vertegenwoordigen een volksstam van 2,000,000 zielen. Dit geven alle uitlegkundigen toe, en 't kan ook niet anders.

Neemt men nu 't land Gosen zeer ruim, d.i. van den Pelusischen Nijl-arm ten westen, tot aan 't dal op de land-engte van Suëz ten oosten, en van den tegenwoordigen pelgrims-weg (Derb el Hagg op 30° 8' ongeveer N.B.) ten zuiden, tot aan Pelusium ten noorden, dan is 't ongeveer 100 vierk. mijlen groot. 't Land zou dus b e h a l v e de Egyptenaars eene bevolking hebben gehad van 20,000 menschen per vierkante mijl (in de prov. Utrecht wonen gemiddeld 6,213 menschen per vierk. mijl, telling van 1853), eene bevolking dus, die niet eens als landbouwers, laat staan als herders, maar slechts als fabriek-arbeiders op zulk eene geringe uitgestrektheid gronds konden leven. Maar 't land was slechts 2 maanden in 't jaar, zelfs maar voor

weide geschikt, zoodat we, 't Wadi-Tumilaat dat vruchtbaarder was meêgerekend, de oppervlakte van Gosen op 60 vierk. mijlen moeten reduceren, d.i. dus 34,000 menschen per mijl, en toch is ook deze berekening nog veel te laag. Volgens de Arabische belastingslijst bij Silvestre de Sacy, die wel niet al te toegevend zal zijn uitgevallen, bevatte de Arabische provincie El Sjerkīêh 435,376 feddans belastbaar land (wanneer men de enkele opgaven die op die lijst ontbreken, naar de h o o g s t e andere berekent); 435,376 feddans is (10 feddans = 4 hectaren) ongeveer 34 geographische mijlen. De provincie Sjerkīêh bevatte nu behalve 't vroegere land Gosen nog een vruchtbaar stuk Delta-grond, dat 20 vierk. mijlen groot was, zoodat er voor Gosen 14 mijlen overblijven, en er dus 145,000 menschen op elke mijl belastbaren, d.i. bewoonbaren grond zouden hebben geleefd (24 maal zoo veel dus als in de prov. Utrecht). Dat dit zelfs in de verte niet mogelijk is geweest, spreekt wel van zelf.

Wat nu de woestijn betreft, - de geheele driehoek, dien men 't schiereiland van den Sinaï pleegt te noemen, - voor verre weg 't grootste gedeelte rots- of woestijn-grond, die door volslagen gebrek aan water voor alle kultuur onvatbaar is, - is 450 vierk. mijlen groot.

Nu denke men zich alle hier reeds wonende stammen: Amalekieten, Midianieten enz. weg, - en stelle zich voor, dat de Israëlieten over de geheele oppervlakte gelijkmatig verdeeld waren, 't geen volgens de oorkonden nooit heeft plaats gehad, - dan krijgt men voor elke vierk. mijl nog 4500 menschen, d.i. 10 pCt. meer dan in 't Groot-hertogdom Weimar. Op 't oogenblik leven op 't geheele schiereiland van den Sinaï ongeveer 6000 menschen, en er zouden er ook niet veel meer *kunnen* leven. Is 't nu geen volslagen dwaasheid te gelooven, dat er ooit 2,000,000 menschen, al waren ze ook gelijkmatig verdeeld, in die woestijn zouden hebben bestaan?

Eene laatste opmerking nog over het drinkwater.

Volgens 't Pruissisch reglement heeft elk soldaat regt op 2 pint (Pruiss. maat) water dagelijks. Nu zal men toegeven dat deze berekening voor een warmer klimaat eer te laag dan te hoog is. Voor 2,000,000 menschen is dit 33,000 emmers. Gesteld nu de ongerijmdheid, dat er elken dag 10 uur aan 't putten van water kon worden besteed, dan moet een bron, die 2,000,000 menschen drenken zal ('t vee niet eens meêgerekend) in elke sekonde een emmer water leveren. Men moet

de reisbeschrijvingen lezen, om te begrijpen wat dat zeggen wil, en men zal tevens inzien, dat het getal 600,000 een volkomen onzinnig getal is, 't geen door den schrijver zelven nooit is begrepen.

Zulk een cijfer wordt echter onzin, niet door zich zelf, maar slechts door degenen, wier bekrompen oordeel, hier zoo wel als overal elders, blijft hangen aan de letter. Wie 't verhevene dezer religieuse poëzij werkelijk in geest en in waarheid heeft begrepen, zal zich in zijne bewondering niet gestoord gevoelen door zulk een op zich zelf onbeteekenend cijfer. Wie liet zich ooit zijne vrolijke stemming ontnemen door 't cijfer 1000, in 't oude volkslied:

> ‘Herzchen, mein Schätzchen bist tausendmal mein.’

Alle ware poëzij heeft iets van 't goddelijke; dorre, drooge proza wordt ze slechts, als de pedant, die haar geest niet vatten kan, zich aan 't woord hecht.

Kortom de 600,000 in onzen tekst beteekenen niets anders dan ‘vele,’ en uit dit cijfer kan dus niets worden afgeleid, evenmin als er iets meê kan worden weêrlegd.

Is nu, zoo als ik geloof, door 't vroeger behandelde de ligging der plaatsen vastgesteld, dan is 't nog slechts noodig den togt der Israëlieten, zoo als die oorspronkelijk werd overgeleverd, in verband daarmede na te gean.

Dit kan nu niet moeijelijk zijn, daar er in de verhalen omtrent den uittogt althans eenige punten zoo boven allen twijfel zijn verheven, dat we daardoor de overige gemakkelijk kunnen vinden.

Over de plaats vanwaar de Israëlieten wegtrokken, kan niet worden getwist. De oorkonde noemt Ramses, en niets dan Ramses, en Lepsius en Brugsch hebben deze plaats gevonden bij Aboe Kêsjeb, aan 't oosteinde van 't Wadi-Tumilaat.

't Doel der Israëlieten was bovenal de hand der Egyptenaars te ontvlieden, en daartoe konden ze natuurlijk slechts den weg kiezen, die hen uit Egypte bragt. De rigting die ze insloegen, wordt in den tekst nader bepaald door 't noemen der tweede legerplaats Ethaam, op de grens der woestijn. Num. XXXIII wordt verhaald, dat ze, na den doortogt door de zee, drie dagen rondzwierven in de woestijn Ethaam, die Exod. XV Sur genaamd wordt. Nu is 't zeer wel mogelijk dat Ethaam, zoowel wat het wortelwoord, als wat de beteekenis betreft, niets anders is dan 't woord, dat heden onder de Arabieren voor die

streek gebruikelijk is, - e' Tih namelijk, ‘de woestijn.’ Vergelijkt men echter andere plaatsen, dan wordt de ligging der woestijn Sur of Ethaam zoo zeker, dat er geen twijfel meer mogelijk is.

Gen. XX: 1.... Abraham woonde tusschen Kades en Sur.

Gen. XXV: 18.... En zij woonden van Havila tot Sur, dat voor Egypte ligt.

Gen. XVI: 7.... (Hagar na hare verstooting) aan de bron op den weg naar Sur.

1 Sam. XV: 7. En Saul sloeg Amalek van Havila af, tot Sur, dat voor Egypte ligt.

Door deze plaatsen wordt de woestijn Sur of Ethaam bepaald, als dat gedeelte van steenachtig Arabië, dat gelegen is boven eene lijn van Akábah naar Suez, - begrensd wordt ten westen door Egypte, ten noorden door de zee, ten oosten door Zuid-Palestina, - en tegenwoordig e' Tih heet. Meer bepaald nog hebben we er welligt door te verstaan, 't noord-westelijke gedeelte, dat tegenwoordig den naam draagt van el Gifâr; Josefus verstond het althans zeker zoo, want hij vertaalt het door Pelusium (Jos., Ant. Jud., Lib. VI,. VII: 3, ed. Haverkamp, p. 329, vergel. met 1 Sam. XV: 7).

Neemt men nu ten laatste nog in aanmerking, dat toen ter tijd en zelfs veel later nog geen weg bezuiden El Gîsr uit Egypte voerde, dan is 't eerste gedeelte van den togt der Israëliten aan geen twijfel meer onderhevig. Ethaam ligt dan aan 't oost-einde van El Gîsr, ongeveer bij 't hedendaagsche Bir aboe Roek.

Tusschen Ramses en Ethaam lag nog Sukkooth. Met de beteekenis van 't woord komen we niet verder: 't beteekent ‘hutten,’ ‘tenten,’ en kan dus met evenveel regt op elke legerplaats worden toegepast. Men kan echter omtrent dit woord 't volgende vermoeden opperen. Wanneer de Israëlieten vreemde woorden overnamen, behielden ze ongeveer den oorspronkelijken klank, maar toch slechts in zoo verre, dat het woord zich gevoegelijk aan andere woorden kon aansluiten en zoo ook in 't Hebreeuwsch eene beteekenis kreeg. Nu klinkt het woord zoechos (*σονχος*) bijna als Sukkooth; volgens Strabo XVII, 1, § 38, heette bij de Egyptenaars de heilige krokodil zóó, en dit met ons woord in verband gebragt, doet ons denken aan 't Birket Temsaah, 't krokodillenmeer, dat in elk geval toch op den weg der Israëlieten lag. Nu moeten we, in verband met de ligging van

Ethaam, Sukkooth toch òf te Mukfar, òf te Sebas Biar zoeken, en in 't laatste geval had de legerplaats vlak naast het krokodillenmeer gelegen.

Van Ethaam stonden de Israëliten twee wegen open. Wilden ze zich zoo snel mogelijk van Egypte verwijderen, dan moesten ze in noord-oostelijke rigting dwars door de woestijn trekken. Ze verkozen echter den gewonen weg naar Syrië en bleven daardoor zeker in eenigzins gevaarlijke nabijheid van de grensvestingen Migdol en Pelusium. Maar voor 't garnizoen dier kleine forten behoefde zulk een talrijke volksstam als Israël niet te vreezen. De koning van Egypte moest het echter zeer vreemd vinden. Hij kon niet anders denken, dan dat ze den togt door de woestijn niet aan durfden, en nu geen uitweg meer wisten.

De derde legerplaats is uitvoerig beschreven. Een paar opmerkingen zijn genoeg om hare ligging met zekerheid te bepalen.

Ten opzigte van Migdol kan geen twijfel meer bestaan, tenzij nieuwe bijzonderheden mogten worden gevonden, die 't boven verkregen resultaat aan 't wankelen bragten. Nu wordt de derde legerplaats gezegd te zijn ‘tusschen Migdol en de zee’ (jaam). Reeds op zich zelf beschouwd, moet men 't verkeerde inzien van bij Migdol aan eene andere zee dan de Middellandsche Zee te denken. Neemt men echter 't Hebreeuwsche spraakgebruik in aanmerking, dan staat het onomstootelijk vast, dat geene andere zee dan de Middellandsche bedoeld kan zijn. Dit spraakgebruik is zoo constant, dat de Israëlieten 't Westen eenvoudig jaam noemen (Roeach jaam, ‘westenwind, zeewind’). Jaam alleen dus en hajjaam (= *de* zee) in verband met Migdol, kan niets anders beteekenen dan de Middellandsche Zee.

De legerplaats wordt nog nader bepaald door de ligging van Pi-hachirooth en Baäl-Zefoon, dat tegenover hen was.

Pi-hachirooth is onbekend. We zouden het 1°. voor Egyptisch kunnen houden en door 't koptisch kunnen verklaren; namelijk: *pi*, lidw, *achi*, groen, *rooth* uitloopen (Jablonsky, Diss. VIII, de terra Gosen, p. 59), of met Fresnel (sur le Schari, Journ. Asiat. 48, p. 276), pie-yaahie-rooth ‘kruidenveld,’ of pie-haahie-rooth ‘menigte planten,’ of pie-ahie-rooth ‘rietbosch.’ Hoe men 't ook neme, de vrij algemeene benaming past zeer goed op de drassige oevers der bogt van Mendzáleh. Maar 2°. kan 't woord ook Hebreeuwsch zijn; *pĕeh* is ‘mond, opening,’ b.v. lĕpíe sjĕóol, ‘de poorten der onderwereld,’ en

pi-hachirooth zou dan zijn: ‘de monden der holen.’ Dit laatste kon zeer goed slaan op de streek, die vóór hen lag[1].

De groote weg naar Syrië liep van Pelusium langs de kust der Middellandsche zee, voor een gedeelte over het strand, tusschen de Middellandsche zee en 't Sirbonis-meer. Diodorus beschrijft dit meer aldus: Die hier komt zonder de streek te kennen, is aan groote gevaren blootgesteld. Het meer ligt namelijk, als een smalle strook lint, tusschen uitgestrekte zandvlakten, en bij aanhoudenden zuidenwind wordt er eene menigte zand over 't water gewaaid, die dan de oppervlakte zoo onkenbaar maakt, dat men in plaats van een meer, doorloopenden vasten grond ziet. Die de streek niet kenden, hebben hier soms met groote legers hun ondergang gevonden, wanneer zij den regten weg misten. Wanneer men er namelijk op stapt, dan houdt het zand, als om den wandelaar opzettelijk te bedriegen, langen tijd tegen. In 't eerst zakt men er niet door, maar is dit het geval, dan is er geene redding meer mogelijk; die er in zinkt, kan niet zwemmen, omdat de modder hem in de beweging hindert, en hij kan niet terugkeeren en er zich door loopen uitredden, want hij heeft geen vasten grond meer onder zich. Daarom heet deze streek ‘de kolken’ (barathra).

De Israëlieten konden er dus zeer goed den naam van pihachirooth, ‘monden der holen,’ voor kiezen.

Men kan 3° nog eene andere hypothese stellen, wanneer namelijk Brugsch (Geogr., I, p. 129, 139, 270) gelijk heeft in zijne veronderstelling, dat het Samh'ud der hieroglyphische monumenten Pelusium is, 't geen ik echter zeer betwijfel, daar we reeds den naam Abaris voor Pelusium hebben, tenzij Samh'ud de vroegere volksnaam was. De godheid van Samh'ud (voor stad en omtrek) was een der vele vormen van Horus als kind, H'er-p.chrud, of met den titel voluit, H'er Såmt-t'o p.ehrud se Håth'er ‘Horus Samto, het kind, zoon van Hather.’ Nu kan Pi-hachirooth wel ontstaan zijn uit p. chrud, en 't zou dan Pelusium beteekenen, 't geen ook al op de genoemde plaats past. Wat men nu aanneme, over de ligging der legerplaats kan geen verschil meer zijn. Slechts Baäl-Zefoon moeten we nog bespreken. Baäl was onder de Syrische volken de algemeene naam voor de godheid, die hier wordt bepaald

1 Cosmas, de monnik, neemt het ook in die beteekenis (Topograph. Christ. in Coll. Nova Patrum, ed. Montfaucon, Tom. II, p. 193): Attigit (Pharao Israelitas) prope mare e r e g i o n e c a u l a e inter Magdolum et ex opposito Baal Sephon.

door het toevoegsel Zefoon. Tegenover de legerplaats der Israëlieten lag een overoude, aan Baäl geheiligde tempel, de tempel van Jupiter Kasios bij de Grieken. Een der vele Baäls was Baäl tsjewàn, Baäl Saturnus, die in baäl-tsefóón teruggevonden worden kon. 't Ligt echter meer voor de hand aan te nemen, dat dit overoude heiligdom en de gansche streek zamenhing met de eeredienst van Tyfon. Nu is Tyfon in 't Koptisch ϫωφωϩ, in 't Hebreeuwsch צפון (naar analogie van Tanis, ϫⲁⲛⲓ, צען; zie J.R. Forster ep. ad Michael., p. 29 32) en daarmede is Baäl-Zefoon (= God Tyfon), zoo ver dit mogelijk is, naar 't mij toeschijnt genoegzaam bepaald.

Daar Farao met zijn leger oprukte trokken de Israëlieten voort langs den Syrischen weg, over de strook tusschen den Sirbonis en de Middellandsche zee (''t water was hun een muur ter regter en ter linker zijde'). Dien ganschen nacht woei er een hevige oostenwind, zoodat de strook ongewoon ver van water was ontbloot. De oostewind is in deze streken zoo zeldzaam, dat de Israëlieten er wel niet anders dan een bijzondere gunst der Voorzienigheid in konden zien. Zeer gewoon echter is een ander verschijnsel. Wanneer een staande wind voor korten tijd door een anderen onregelmatigen wordt afgewisseld, dan keert die - zoodra deze ophoudt, met verdubbelde kracht terug, en voert natuurlijk 't water mede, en zoo overkwam den Egyptenaars, die de Israëlieten waren achtervolgd, iets wat ze met alle schranderheid en kunde van de gesteldheid der streek onmogelijk konden voorzien[1]. Hun overkwam in den ergsten graad, wat later Artaxerxes in geringere mate wedervoer (Diod. XVI: 46), ten gevolge van een verschijnsel, wat Strabo (I: 3; § 13) en Minutoli (Notiz über den Mensal. See, Geogr. Ephem., Bd. XXIX, p. 3. - 1829) op dezelfde wijze voor deze streken beschrijven.

Toen nu de Israëlieten aan den berg Kasios waren gelegerd, zonder vrees voor verdere aanvallen, hadden ze tijd voor bedaard overleg, en 't kon hun aanvoerder, Mozes, niet ontgaan, dat het onmogelijk was, zich met zijne alles behalve voor strijd

1 Ik maak hiervan zoo met opzet melding, omdat men, aannemende dat de Israëlieten door de Roode zee zijn getrokken, zijn toevlugt neemt tot de ebbe, en dus tot de ongerijmde onderstelling, dat een herdersvolk, dat uit den aard der zaak niets van de zee wist, beter de verschijnselen in de Roode Zee zoude hebben gekend dan de Egyptenaars, die in alle takken van nijverheid en kunst, vooral in de scheepvaart, op zulk een hoogen trap van ontwikkeling stonden.

geschikte Israëlieten door de Filistijnen heen te slaan, die zeker door de Egyptenaars nog wel met vrees werden herdacht. Hij vatte dus het voornemen op naar de weideplaatsen der bevriende Midianieten te trekken, en toog daartoe dwars door de woestijn e' Tih, die geheel zonder water is. In drie dagen kwamen ze te Mara (bitterheid = πικραὶ λίμναι (Strabo) = fontes a m a r i (Plinius) = de bittere meeren, die tegenwoordig verdroogd zijn). Van daar, waar 't oponthoud reeds door 't slechte water niet uitlokkend is, trokken ze naar Eliem, waar 12 bronnen en 70 palmboomen meer rust beloofden.

Eliem houd ik voor Ayoen Moesa, waar vroeger de bronnen beter en talrijker waren, terwijl de overblijfsels van oude wortels toonen, dat hier veel palmboomen stonden[1].

Ook liggen hier in de nabijheid nog de bronnen Maboek en Naba.

Van Eliem trokken ze, met nu eens langer dan korter oponthoud, langs de Schelfzee (die in Num. XXXIII: 11, de zuiverste oorkonde, hier dan ook voor 't *eerst* genoemd wordt), door de woestijn Sin, Dofka, Aloez, naar Rafidiem, 't latere Faran in 't Wadi Feiran. 't Is echter nu ons doel niet, hun togt verder na te gaan.

De bevrijding van het juk der Egyptenaars, - de buitengewone gebeurtenissen die bij dien uittogt plaats grepen, - bleven voor de Israëlieten geruimen tijd de eigenlijke aanvang, 't keerpunt hunner geschiedenis. De oudere Psalmisten en de Profeten uit den tijd voor de ballingschap, spreken er dikwijls van, hoewel ze nooit van den Sinaï, en ik geloof slechts eenmaal van Mozes gewag maken. Naar de wijze, waarop ze er

1 Hoe meer men in den tijd achterwaarts gaat, des te beter luiden de berigten aangaande Ayoen Moesa. Eerst onder de ruwe Muzelmannen zijn de bronnen zoo vervallen. 't Oudste berigt dat ik kon opsporen is van P. Belon (Paulus, Samml., Bd. I, p. 210) tusschen 1546 en 1549; hij zegt: ‘we kwamen ter regter tijd aan de 12 bronnen. Men zegt dat het die van Mozes zijn.’ Op hem volgt Albreeht von Lowenstein, met Jacob Wormbser, pelgrimstogt 1561 (Reissbuch, p. 418): ‘Gelegerd aan de Roode Zee bij twaalf bronnen.’ Dan, Pietro de la Valla (Reissbeschreib. Genf. 1674, p. 114) in een brief van 18 Dec. 1615: ‘Bij de springbron van Mozes is eene schoone weide vol vreemde kruiden.’ Pococke, reize naar 't Oosten (1. Th.a.d. Engl. v.Winsheim, p. 221): Een Moesah; 4-5 bronnen zijn open, maar ik heb er wel 12 gezien. Sommigen zijn gemetseld, anderen hebben een steenen goot. Monge (obs. s. 1. font. de Moïse. deser. de l'Eg.) vond nog 8 bruikbare bronnen, en in talrijke loten, die uit oude palmwortels ontsproten, bepaalde kenteekenen, dat hier vroeger palmen hadden gestaan. In de latere reisbeschrijvingen wordt de toestand der plaats al minder en minder.

echter van spreken, te oordeelen, hebben ze zonder twijfel alleen de elohistische oorkonde gekend - althans de andere niet gebruikt. Ze stelden zich derhalve den uittogt geheel zóó voor als boven is geschied, en 't kwam nooit in hen op, er bij aan de Roode Zee te denken.

Een overzigt der daarop betrekking hebbende plaatsen, zal dit duidelijk maken.

Psalm LXVI: 6. ‘Hij veranderde de zee in droog land; door 't water gingen zij te voet.’

Psalm LXXVII: 20. ‘Door de zee ging Uw weg, door groote wateren Uw pad.’

Psalm XXVIII: 13. ‘Hij kliefde de zee, en voerde ze aan, en stelde de wateren als een muur.’

Psalm LXXVIII: 53. ‘En hunne vijanden bedekte de zee.’

Psalm CV: 38. ‘Egypte juichte over hunnen uittogt.’

Psalm CXIV: 3. ‘De zee zag 't en vlood.’

Jesaïa XL: 16 ‘Zoo spreekt de Heer, die in de zee zich een weg baande en in groote wateren een pad.’

Jesaïa L: 2. ‘Ziet, door mijn dreigen droogde ik de zee.’

Jesaïa L: 10. ‘Waart gij het niet, die de zee droog maakte, de wateren van den grooten vloed, die de diepte der zee maakte tot een weg?’

Jesaïa LIII: 11. ‘Waar is hij die ze uit de zee voerde?’

Geen enkele maal wordt hier een ander woord gebezigd dan 't eenvoudige jaam, waardoor elk Israëliet niets dan de Middellandsche Zee kon verstaan. Dit wordt nog op merkwaardige wijze bevestigd door de volkomen tegenstelling van de oudere schrijvers, en zij die leefden na de ballingschap.

Psalm CVI: 7. ‘Onze vaderen ... waren weêrspannig (de oude oorkonde weet daarvan niets) aan de zee, a a n d e S c h e l f z e e .’

Psalm CVI: 9. ‘En hij dreigde de Schelfzee, zoodat ze droog werd.’

Psalm CVI: 22..... ‘vreeselijke dingen aan de Schelfzee.’

Deze Psalm nu is wegens vers 41, 42 en 47 blijkbaar na de ballingschap geschreven.

Even zoo de volgende om vers 23, 24.

Psalm CXXXVI: 13. ‘Die de Schelfzee kliefde in deelen...’

Psalm CXXXVI: 15. ‘Die Pharao en zijne magt in de Schelfzee dreef.’

De merkwaardigste plaats is echter bij Jesaïa XI: 15. ‘En de Heer zal den inham der zee van Egypte met den ban slaan

en zijne hand bewegen tegen de rivier door 't geweld des stormwinds en haar slaan in zeven stroomen, zoodat men geschoeid daardoor kan gaan.' 16. 'Dan zal er een gebaande weg zijn voor 't overschot zijns volks, dat overbleef (uit Assur), gelijk er voor Israël was, toen 't uittoog uit Egyptenland.'

Gewoonlijk houdt men dit XI^{de} Hoofdst. voor een echt vaticinium Jesaïae. Ik kan niet ontveinzen, dat het op mij bepaald den indruk maakt, als of 't uit verschillende fragmenten is zamengesteld, en alsof een deel er van althans tot den na-babylonischen tijd behoort. Hoe dat zij, vers 15 en 16 zijn, wat de taal betreft, zeker echt; slechts de door mij tusschen ( ) geplaatste woorden: uit Assur, bewijzen, dunkt me, dat de plaats niet geheel onverlet is gebleven. Deze woorden toch zijn op deze plaats onverstaanbaar en schijnen van eene latere hand, die Jesaïa niet begreep[1]. Alle oudere uitleggers bragten de geheele plaats slechts met Egypte in verband, en 't schijnt inderdaad onmogelijk er eene andere verklaring aan te geven[2].

Zoo veel is zeker, dat ze met Egypte begint. De Egyptische zee, Jaam Midzráim, is buiten kijf de Middellandsche Zee aan de Egyptische kust. Hoe men er bij aan de Roode Zee kan denken (Knobel op Jesaïa, XI: 15, p. 95), is mij een raadsel. Bij alle oude schrijvers heet de Middellandsche Zee, aan de Egyptische kust, de Egyptische Zee (Herod. II: 113; Strabo I: 3, 13, vooral II, 4, 14 enz.; Plinius, H.N., II, 68; Marcion., Geogr. Gr. minor, vol. I, p. 5; Agathemerus, ibidem, v. II, p. 7). Geen enkelen schrijver echter komt het in de hersenen de Roode Zee zulk een oneigenaardigen naam te geven. De Roode Zee grensde dan ook niet aan Egypte, maar aan de Troglodyten-kust en eerst veel later onder de Ptolemaeërs werden door de Egyptenaars de eerste havens aan de Roode Zee aangelegd. De inham der Egyptische Zee kan dan ook niets anders beteekenen dan de bogt van Mendzáleh, en is nu in 't eerste vers sprake van Egypte, dan kan toch geen schrijver dadelijk daarop naar Assyrië overspringen zonder dit aan te duiden. Met de rivier kan alleen de Nijl bedoeld zijn, 't geen nog duidelijker wordt door 't geen er op volgt, want de 7

1 De vertaling der LXX heeft hier 'uit Egypte,' 't geen beter past.

2 B.v. Hieronymus, c. ad Jes. IV, 11, ed. Vallars, Vened 1766, p. 165, maar ook Cirylius, Theodoretus, Diodati, Jungmannus, Hyde en Aben-Esra. Jarchi, Kimchi en Abarbenel verstaan 't van den Eufraat, en met hen vele lateren.

stroomen hebben eene zeer goede beteekenis voor de monden van den Nijl, terwijl ze voor den Eufraat uit de lucht zijn gegrepen en derhalve onverstaanbaar (Et septemgemini turbant trepida ostia Nili, Virg. Aen. VI, 890). God zou Egypte slaan in zijne zeven stroomen, - de vloek die voor Egypte 't verschrikkelijkste was, - de Nijl zou ophouden te vloeijen, en zijne armen en zeeën zouden verdroogen, zoodat men er geschoeid doorheen kon gaan. 't Volgende vers heeft nu ook betrekking op Egypte; ‘'t wordt een weg voor 't overblijfsel zijns volks, zoo als 't voor Israël werd, toen 't uittoog uit Egyptenland.’ Even als vroeger de geheele stam door Gods almagt uit Egypte werd bevrijd, zal dit overblijfsel des volks worden gered. Jesaïa vatte dus den uittogt evenzoo op als wij, en dacht in 't minst niet aan de Roode Zee.

De Israëlieten hadden dus vóór de ballingschap de eenige voorstelling die natuurlijk heeten kon, en die dan ook overeenkomt met de geographische data. Eerst na de ballingschap komt het denkbeeld op van de Roode- of Schelf-zee. Men vroeg zich niet af: hoe waren ze daar dan gekomen? Aan bedaard onderzoek viel in dien tijd niet te denken, en 't was den Israëlieten dan ook volkomen genoegzaam, de overtuiging te bezitten dat de Heer had geholpen, - tijd en plaats waren hun onverschillig. Maar al had men ook nog zoo gaarne gewild, - 't eerste vereischte voor eene naauwkeurige voorstelling: grondige geographische kennis van Egypte, lag buiten hun bereik en buiten 't levensdoel der schriftgeleerden, die toen de eenigen waren, die zich aan dergelijk onderzoek wijdden.

De eerste, die daartoe eene poging waagt, is Josefus (Josefus, Ant. Jud., II, XV). Hij laat de Israëlieten door Letopolis, waar later Babylon gebouwd werd, in drie dagen naar de Roode Zee trekken (Babylon lag iets zuidelijker dan 't tegenwoordige Kaïro). Welken weg ze daartoe insloegen, - of ze door den lateren Hagg-weg, - of wel over Besalin, door 't Wadi e' Tih en Tawarik trokken, blijft onbeslist, en men kan dan ook op zijne voorstellingswijze geen kritiek leveren. 't Is slechts eene door schoone woorden smakelijk gemaakte, zeer oppervlakkige omschrijving van Exodus, en reeds 't bijeenplaatsen van Letopolis en Babylon bewijst, hoe 't met zijne geographische kennis gesteld was. De eerste plaats kon nooit buiten het Delta worden gezocht, de laatste nooit daarin. Bijna alle latere schrijvers zijn naar het schijnt Josefus gevolgd, terwijl

ze dan daarbij aannemen, dat hij de Israëlieten door 't Wadi e' Tih trekken laat (onder de latere schrijvers weer v. Raumer, Zug der Israëlieten. Leipz. 37, v. Lengkerke, Kanaän, I, 433).

Niemand is ooit op de gedachte gekomen, dat aan die zijde geen enkele weg uit Egypte was, en dat Mozes met alle Israëlieten hun verstand moesten hebben verloren, eer ze dien kant uittrokken om Egypte te verlaten.

De meeste schrijvers werden vroeger op een dwaalweg gebragt, omdat het hun onmogelijk was, 't punt te bepalen van waar de Israëlieten uittogen, maar dat dit punt reeds niet vroeger gevonden is, komt ook grootendeels hierdoor, dat men nooit vroeg: waarheen zijn de Israëlieten volgens de voor ons liggende bronnen getogen? Men stelde eenvoudig: ze trokken door de Roode Zee, atqui ergo kwamen, van DIE plaats, - 't geen men met een spreekwoord noemt: de paarden achter den wagen spannen. Dezelfde fout wordt nu in mindere of meerdere mate door alle latere exegeten begaan. Welke methode ze ook volgen, de Roode Zee speelt bij allen een hoofdrol, en allen komen daarin overeen, dat ze, om de Roode Zee tusschen de Israëlieten en 't doel van hun togt te brengen, Mozes een volkomen dwaasheid laten begaan. 't Volk wist door hun langdurig Nomaden-leven op de grenzen veel te goed, welke weg uit Egypte leidde, en geen schepsel zou dus Mozes op den anderen weg gevolgd zijn. Stickels opstel maakt op dezen regel eene uitzondering[1].

Eene gelijksoortige opvatting van den uittogt, als boven is gegeven, is vroeger reeds beproefd. 't Eerst door G.H. Richter (G.H.R., Geogr. Untersuchung ob das Meer, durch wel-

1 't Is verreweg 't degelijkste en scherpzinnigste van al wat over den uittogt geschreven is. De fout van 't opstel ligt niet bij den schrijver, maar in de omstandigheden waarin Jena zich bevond, en die hem beletten zich de nieuwste geographische hulpmiddelen te verschaffen. ‘Bij mijn werk heeft hij mij met onvermoeiden ijver bijgestaan; - een ijver des te schooner, omdat mijn onderzoek van den beginne af er toe leiden moest om 't door hem verkregen resultaat omver te werpen’ (zegt Schleiden). Hij begreep de zwarigheid en zocht die uit den weg te ruimen door aan te nemen, dat de Israëlieten den goeden weg verlieten uit vrees voor de Egyptische posten aan de grenzen. Maar in de kleine grensvestingen kon moeijelijk een garnizoen liggen, dat groot genoeg was om den Israëlieten schrik aan te jagen, en wat de hoofdzaak is, de oorkonde zegt er geen woord van.
Alle bezwaren echter vervallen, wanneer men de eenig ware methode volgt, - wanneer men de topographie der landengte eerst volkomen bepaalt en dan de oorspronkelijke, alleen bij benadering historische bronnen, zuivert van latere bijvoegselen.

ches die Israëliten bei ihren Auszug aus Egypten gegangen sind, der Arabische Meerbusen gewesen sei. Leipz., 1778). Zijne poging mislukte. 1°. Was hij slechts gebrekkig bekend met de geographie der landstreek. 2°. Ontbrak 't hem geheel aan tekstkritiek. 3°. Poogde hij te bewijzen, dat men door ‘jaam soef’ niet de Roode Zee alleen, maar elke andere zee, in dit geval den Sirbonis kon verstaan, en 't laatste nog wel daarom, omdat men jaam-soof, ‘grenszee’ lezen moest. 4°. Eindelijk vindt men in zijn boek eenige keurige dwaasheden. Hij vertelt onder andere, dat sedert den doortogt der Israëlieten boven den Sirbonis voortdurend zwaveldampen hingen, en dat het uit dien hoofde voor Mozes niet zoo onmogelijk was, die zee nog voor zijn dood van den Oostelijken Jordaan-oever te zien (Deut. I: 1).

Eene tweede poging werd ondernomen door Thierbach (Ueber den Zug der Israëliten durchs Meer: Osterprogramm. Erfurt 1830). Ook hij begon niet met tekstkritiek, en poogde te bewijzen dat jaam soef niet de Roode Zee was, terwijl hij nog daarenboven 't punt van uitgang veel te veel westwaarts plaatste. Zoo was 't dan ook hem niet mogelijk, met al zijne kunde en belezenheid, de waarheid te vinden.

‘Of de voorstelling door mij gegeven een beter lot zal hebben, dan die van Richter en Thierbach, en of ze een beter lot verdient, zal ik natuurlijk niet beslissen. Ik eindig dus slechts met den wensch, dat men er althans het streven naar waarheid in zal op prijs stellen.’

Utrecht, Jan. 1859.

Stichtelijke lektuur.

Het bleek de ‘Imitatio Christi’ te zijn. Te weten, toen ik laatst op den spoortrein, nieuwsgierig welk boek ik onder het heengaan in allerijl en zonder veel nadenken bij mij had gestoken, in mijn reiszakje tastte. Nu, ik had drie uren stoomens in het verschiet, en las het boekje van het begin tot het einde door; zonder tusschenpoozen.

In éénen adem, ja. Want wij waren oude kennissen, en naar den zin behoefde ik niet te raden. Het was een groot genot. Aanmerkelijk grooter en dit zegt niet weinig, dan dien anderen keer, toen ik tot gezelschap had medegenomen Spinoza's ‘Ethik,’ in de duitsche vertaling van Auerbach. Mede had ik hem genomen, en tegen viel mij ditmaal Spinoza. Doch ongetwijfeld lag dit niet aan hem of aan Auerbach; want nog zeer onlangs had ik ergens gelezen, dat eene goed geschreven Zedeleer stichtelijker is dan alle stichtelijke boeken te zamen; maar aan de wangunst der omstandigheden en aan mijzelven. Bij het instappen van den wagen (Tweede Klasse, ‘hier mag gerookt worden’), was mijne ergernis gaande gemaakt door een jeugdig man, die zijn jonge vrouw noodzaakte, of die haar toeliet, wat in dit geval op hetzelfde nederkwam, met hem binnen te sluipen in de rookspelonk. Zij klom moedig de trede op, en nam glimlagchend plaats tusschen een zestal smokende heeren. In stede dat ik mij boos maakte over de zelfzucht des onhebbelijken factors van het nederlandsche mannenpubliek, haren echtgenoot, had dit staaltje van zielegrootheid bij eene nederlandsche vrouw, ofschoon deze hoedanigheid anders geen uitzondering bij onze vrouwen, maar veeleer schering en inslag is van haar karakter, mij behooren te verkwikken en goed te doen. Doch het omgekeerde was het

geval. Ik dacht uitsluitend aan haren man, niet of te weinig aan haar. En zoo is naar alle berekening de onéthiesche en onaesthetiesche handelwijze van dien egoïst, oorzaak geweest dat de schoonheden van Spinoza's ‘Ethica’ meerendeels voor mij verloren gingen, en ik geen gevoel had voor de kracht van zijn eindeloos wederkeerend: *Quod erat demonstrandum*.

Doch het boekje ‘de Imitatione’ beviel mij uitnemend, inzonderheid het laatste gedeelte, over het Avondmaal. In de bedding en tusschen de boorden dier onbruikbare transsubstantiatieleer, welk een volle stroom van rein godsdienstig leven! welk een ongezocht pleidooi ten gunste van de *unio mystica* met den Wereldverlosser, ten gunste van dat diepgedachte en diepgevoelde *ἐν χριστῷ* des Nieuwen Testaments! Is het geen zegen dat dit wonderboekje, de ‘Imitatio Christi,’ meer dan achttienhonderd uitgaven heeft beleefd? en zou er na het Evangelie en den grooten Brief van Johannes wel ooit een boek geschreven zijn, zoo rustig, zoo innig, zoo liefelijk eentoonig, zoo ‘als een gespeend kind bij zijne moeder?’

De soort van *charme*, van betoovering, waaronder ik mij gevangen voelde, schrijf ik bij nader inzien hoofdzakelijk toe aan het kontrast van dat boek en die reis met den spoortrein, van dat wonderbaarlijk latijn en de taal die ik om mij heen hoorde spreken, van die middeneeuwsche godsvrucht, die ik voelde smachten in mijne hand, en het rinkelen en ratelen van onze eeuw der industrie onder mijne voeten en aan mijne ooren. Neen, ik zou niet willen dat het boek ‘de Imitatione’, zoomin als de ‘Ethik’ van Spinoza, zoomin als Schefers prachtig ‘Laienbrevier’, de dichterlijkste aller navolgingen en toepassingen van Spinoza's stelsel, brevier of programma wierd van het geloof aller kinderen der negentiende eeuw. Om bij de ‘Imitatio’ te blijven, ik gevoel zeer goed, en wie gevoelt het niet? dat dit boek eene ziekelijke, eene huiszittende vroomheid ademt; eene vroomheid van ‘in een hoekje met een boekje,’ die nog iets anders als alleen maar onbestaanbaar met de eischen van den tegenwoordigen rusteloos bedrijvigen tijd, die aan grooter euvel mank gaande, in haarzelve ongezond, of althans onvolledig, die in geen geval en op ver na niet is wat het Christendom wil dat de godsvrucht zijn zal: de kroon en poësie van een krachtig zelfbewust leven. Doch was het met dat al niet meer dan enkel aardig, was het geen wezenlijk kunstgenot, daar te zitten met dat *libellus* in een *angellus* van den spoorwagen?

en mij naar den geest gedragen te voelen op de weeke vleugelen der middeneeuwsche mystiek, op hetzelfde oogenblik dat het ligchaam werd voortgesold, neen voortholde, langs de ijzeren baan, door de kracht van den modernen stoom? en gedurende drie volle uren terzelfder tijd twee levens te leiden, in tweederlei wereld mij te bewegen, tweederlei atmosfeer in te ademen, en zelf niet te weten wat ik rook, toen de trein stilhield, de smeerlucht eener welgeboterde locomotief, of de eigenaardige geur eener kloostercel vol juchtlederen banden?

Alvorens ik in verband met den titel van dit opstel (*Ascetiesche Letterkunde* klonk mij niet eenvoudig genoeg, en ik benoemde het daarom *Stichtelijke Lektuur*), alvorens ik de voorname reden opgeef, waarom ik de 'Imitatio Christi' voor een echt stichtelijk boek, meer dan dit, voor een stichtelijk modelboek houd, mag ik den schijn niet op mij laden als ignoreerde ik, in den minachtenden zin van dit woord, dat zeer onlangs een herdruk is verschenen van de jongste hollandsche vertaling van genoemd boekje, door den heer J.P. Hasebroek, predikant bij de Hervormde gemeente te Amsterdam. Niet met betrekking tot de omstandigheid dat het boekje der 'Navolging,' meer dan eenig ander ascetiesch geschrift uit den voortijd innig en door en door katholiek, hier te lande een nieuwen vertaler en warmen bewonderaar gevonden heeft in den persoon van een protestantsch leeraar, om zijne protestantsche regtzinnigheid algemeen bekend en door haar populair; ook niet omtrent die vertaling-zelve, wier getrouwheid of verdiensten ik thans niet wil betwisten of slechts van verre in twijfel trekken, maar over haar voorwerk-alleen, uit eene bijna dertig bladzijden lange Inleiding bestaande, wensch ik enkele opmerkingen te maken; opmerkingen en bedenkingen, die welligt niet ongeschikt zijn om aan de kritiesche beschouwing van sommige vruchten onzer moderne stichtelijke litteratuur, waartoe deze bladzijden bestemd zijn, te dienen tot voorafspraak.

Gering is in zoover de dienst door den heer Hasebroek bij den herdruk zijner Inleiding aan het publiek bewezen, als hij het niet noodig heeft geacht een vernieuwd onderzoek in te stellen naar de vraag, met welk regt Thomas A Kempis voor de ware schrijver der 'Imitatio' gehouden wordt. Deze nalatigheid, zooal vergeeflijk (wat niet elk zal of behoeft toe te

stemmen), is in het tegenwoordig geval, en van de zijde eens auteurs wien het niet onverschillig mag zijn wat er van zijne reputatie wordt, des te meer te bejammeren, omdat het hem weinig moeite had behoeven te kosten, de leemten zijner wetenschap ten aanzien van den stand der Thomas-kwestie in dezen oogenblik, op bevredigende wijze aan te vullen. Ik heb het oog op een in den loop des vorigen jaars voor de tweede maal herdrukten bundel ‘Études d'histoire religieuse,’ van Ernest Renan, waarin deze voortreffelijke schrijver, naast andere artikels, insgelijks van vroeger tijd, ook heeft opgenomen zijn stukje ‘L'auteur de l'Imitation de Jésus-Christ’, geschreven naar aanleiding van een reeds in 1853 uitgekomen werk van den Turijnschen hoogleeraar Paravia: ‘Dell' autore del libro De Imitatione Christi.’ De resumtie door Renan in dit artikel gegeven van den tegenwoordigen stand van het vraagstuk, is te merkwaardig om hier niet in korte trekken te worden medegedeeld.

In overeenstemming met de reeds veel vroeger (1830) geopperde, doch destijds kwalijk en hartstogtelijk verdedigde meening van den heer De Grégory, is de ware schrijver van het boekje der ‘Navolging,’ niet onze landgenoot Thomas A Kempis (tweede helft der 15e eeuw), maar, dus luidt de slotsom van Paravia's pleidooi, door Renan in de hoofdzaak onderschreven, de Italiaansche abt Johannes Gersen (eerste helft der 13e eeuw), woonachtig te Verceil of Vercelli, toenmaals een onafhankelijk republiekje, tegenwoordig eene kleine stad van het koningrijk Sardinie, in het distrikt van Novara. De geschiedenis van dezen geestelijke is ten eenemale onbekend; men weet alleen zijn naam. In plaats dat hij de schrijver der ‘Imitatio’ zou zijn, is dus Thomas A Kempis alleen de bewonderaar en verbreider geweest van een boek, dat reeds tweehonderd jaren oud was toen hij het leerde kennen en afschreef.

Dienovereenkomstig staan deze twee resultaten vast: 1°. Met welken bijval ook in Noord-Nederland en aan de boorden van den Rhijn ontvangen, en met welken zegen ook aldaar gelezen, het boekje der ‘Navolging’ is van Italiaanschen oorsprong, en de schrijver, overste leidsman aan de spits dier uitstekende Italianen wier rij door Petrarcha geopend en door Silvio Pellico gesloten wordt, vertegenwoordigt op het allerglansrijkst deze eigenschappen van den Italiaanschen geest: weinig hoogte of breedte van wijsgeerige vlugt, bij groote innigheid en teelerheid van zedelijk en religieus gevoel. - 2°. Het boekje

der ‘Imitatio’ dagteekent, niet van de tweede helft der 15de eeuw, niet van den vervaltijd der middeneeuwen, toen de scolastiek alles beheerschte, toen een kardinaal betuigde dat de kerkleer zonder Aristoteles niet zou zijn gereed gekomen; maar van den middeneeuwschen bloeitijd, van den aanvang der 13de eeuw, toen vooreerst de scolastiek nog in hare opkomst was, toen Bijbel en Kerkvaders nog tot de gewone lektuur der kloosterlingen behoorden, en toen ten andere de Christenheid den schok nog ontvangen moest, die haar, door de oprigting der Franciskaner Orde en van hare vertakkingen, omstreeks de helft der 13de eeuw zou worden medegedeeld.

Sommigen mogen betwijfelen of de heer Hasebroek onder verpligting lei deze resultaten, wier adstructie niet van deze plaats is, aan het nederlandsch publiek bekend te maken. Ik meen van ja. Niet, indien hij zijne inleiding voor zoover dit gedeelte betreft achterwege, en de kwestie omtrent den waren schrijver in het midden had gelaten. Maar wel, nu hij dit punt aangeroerd, en onderwijl ons publiek in den waan heeft gebragt alsof Thomas A Kempis nog steeds en algemeen voor de auteur der ‘Imitatio’ wierd gehouden. Elk vertoon van geleerdheid is in een stichtelijk boek misplaatst; doch het mag op zijn zachtst gesproken onbetamelijk heeten, zulk een boek te voorzien van eene herdrukte inleiding, waaruit slechts al te duidelijk blijkt dat zelfs de eenvoudige litteratuur van het onderwerp (van bronnenstudie is hier geen sprake; niemand eischt die) door den schrijver of vertaler niet eenmaal is bijgehouden. Laat ons hopen dat diergelijke nalatigheid, diergelijke geringschatting van publiek en onderwerp en eigen goeden naam, niet onder de kenmerkende eigenschappen der stichtelijke letterkunde in Nederland zij[1].

En nu, wat volgens den heer Hasebroek den geest en de godsdienstige rigting der ‘Imitatio’ betreft. Bepaalt men zich tot de eene helft zijner meening en voorstelling hieromtrent, dan ontvangt men den indruk dat, met uitzondering van den Bijbel, geen boek het ideaal der stichtelijke litteratuur zoo

1 Dr. G.D.J. Schotel, ‘Iets over de Navolging van Jezus Christus’. Deze geleerde brochure, op wier gezag de heer Hasebroek zich in zijne inleiding beroept, kan hier om tweederlei reden niet in aanmerking komen: Zij verschem 1o in 1845, acht volle jaren vroeger dan het werk van den hoogleeraar Paravia. En 2o luidt haar slotsom: ‘Reeds zijn de Gersenisten overwonnen’; met overneming van Silberts thans verouderde uitspraak: *der ganze Gersen ist ein Name ohne Sache*.

nabij komt, als de ‘Imitatio’. Hij zou dit boekje, zoo hoog wordt het door hem gesteld, wenschen aan te treffen - ja, waar al niet? In den boezem van velerlei jongelingen; in de hand van een niet gering aantal jonge moeders; aan de zijde van menigte strijdbare mannen; tusschen de vingeren van zulke grijsaards, die Salomo's Prediker hebben doorgelezen en doorgeleefd; overal, in één woord, waar harten kloppen van liefde voor het Evangelie. Volgens hem bekleedt dit boekje den eersten rang onder die ascetiesche geschriften, die bij voorkeur bestemd zijn om den christen ten leidsman te verstrekken op den weg der beoefening. Hij wenscht tot dit boekje te zien komen al die vergevorderden in het christelijk leven, die vrijmoediglijk met den psalmdichter mogen uitroepen: ‘De Heer is mijn herder; mij zal niets ontbreken.’ Hij hoopt dezulken, als even zoo vele schapen en lammeren des Heeren, onder den staf van dien liefhebbenden dienaar en navolger des Opperherders (deze dienaar en navolger is de schrijver der ‘Imitatio’), te zien vervolgen dien weg der geregtigheid, waarin om Zijns naams wil God de zijnen leidt. Hij wenscht aan het boekje, onder het thans levend geslacht in ons vaderland, hetzelfde vriendelijk onthaal toe, waarin het zich sedert eeuwen alom verblijden mogt. Hij acht het bekwaam tot de ontsteking in vele boezems van dienzelfden brandenden gloed der liefde voor Christus, waarvan eenmaal blaakte het hart van den gezaligden schrijver. Hij is vol vertrouwen dat het magtig is Roomsch en Onroomsch te versterken in het geloof aan deze waarheid, die hij de keerzijde noemt van aller christenen roem in het kruis van Christus, dat namelijk alle menschen, door den Heiland van hunne ongeregtigheid verlost, en door Hem tot een heilig en in goede werken ijverig volk gereinigd, geroepen en vermaand worden, de goddeloosheid en de wereldsche begeerlijkheden verzakende, in deze tegenwoordige eeuw matig en regtvaardig en godzalig te leven. ‘Onwillekeurig’, zegt hij, ‘vergelijkt men den eenvoudigen monnik van Kempen met den wijzen koning te Jeruzalem. Men wordt geboeid aan de lippen van dien beminnelijken grijsaard, van welke de lessen der verhevendste godsvrucht, “zoeter dan honig”, afvloeijen. Zoo volgt men hem met belangstelling en deelneming en liefde op zijnen weg. Men gevoelt eene heilige benijding voor den man, die aldus gedurig meer der wereld en zichzelven afsterft, om alleen voor God en Christus te leven. Naar mate men op dien

weg vordert, gevoelt men zich gedurig naauwer en inniger aan hem verbonden; terwijl hij zich eerst meer *tegen* de wereld en *tegen* zich zelven keerde, en meer de gedaante van een woestijn- en boetprofeet droeg, begint hij zich nu meer *naar* den hemel en *naar* Christus te keeren; de haren mantel valt hem van de schouders, en Johannes Zachariaszoon schijnt in Johannes Zebedeuszoon veranderd! Even als die adelaar onder de Apostelen, stijgt hij nu op vleugelen van geestdrift naar het zonnelicht der Eeuwige Liefde omhoog; waar het hart slechts eenigzins door die Liefde is aangeraakt, voelt het zich mede opgeheven; de aarde ontzinkt aan den voet; het eeuwige leven lokt met onwederstaanbare kracht; en wanneer nu de verrukte ziel op eenmaal die stoute vlugt staakt en biddende voor de voeten des Geliefden nederzinkt, gevoelt gij u genoopt naast hem neder te knielen, en al wat binnen in u is zegt op zijne gebeden Amen!' - Maar zie, terwijl hij dus de godsdienstige waarde der 'Imitatio' zoo hoog als iemand aanslaat, en met de ééne hand het boekje aan allen aanbiedt, neemt hij het, dus luiden zijne eigene woorden, met de andere hand terug. Wat na de bovenstaande hulde niemand gedacht zou hebben, inzonderheid na de plaats van daareven, waar wij den schrijver der 'Navolging', zonder mantel of iets, op de vleugelen der geestdrift omhoog zagen stijgen naar het zonlicht der Eeuwige Liefde; wat mij althans groote verwondering baarde, tenzij de oplossing te zoeken ware in dogmatiesche vooringenomenheid: de heer Hasebroek ontdekt en wijst in dit boekje de allerbedenkelijkste leemten aan. Zal men hem gelooven, dan wordt de groote hoofdvraag der zaligheid er bijna geheel in gemist, of slechts ter loops aangeroerd. Van 's menschen oorspronkelijke bestemming en veranderde betrekking tot God, zegt hij; van het aanbiddelijk geheim der verzoening en verlossing door het bloed des éénigen Middelaars; van de leer der regtvaardiging uit genade en om niet; van den wortel des heils, van zijn stam, van zijne kroon, het smart hem dit met de hand op het hart te moeten zeggen, van deze grondartikelen elker echt christelijke geloofsbelijdenis, staat niet alleen in de 'Imitatio' niets te lezen, doch het geschrift is 'allezins geschikt' om op deze punten 'allezins onware en valsche begrippen' den lezers in te boezemen. Dat het door hem bedoelde kwaad bij den schrijver der 'Imitatio' diep verborgen ligt, en somtijds achter anders klinkende uitspraken zich verschuilt, maakt het boekje

tot eene juist daardoor slechts te gevaarlijker lektuur. Het anders zoo aantrekkelijk brood van des schrijvers wijsheid, acht hij door dezen deesem geheel en al verzuurd en doorzuurd; acht hij daarom een hoogst bedenkelijk voedsel voor den hoogmoed der eigengeregtigheid. Er zijn dan ook velen uit wier handen hij dit boekske zou wenschen te weren: jonge zielen; vermoeiden en belasten; kleingeloovigen; harten die nog steeds naar den stroom des levenden waters vragen of behoorden te vragen. Dezulken bidt hij, zich toch niet door den schrijver der ‘Imitatio’ te laten leiden; zich toch door dezen geen nieuwen last van geboden en eischen te laten opleggen, toch niet toe te laten dat het nog donkerder worde in hunne zielen, door de wolk die hij over het zonnelicht der regtvaardigheid spreidt; zich toch tot eenen anderen Rustaanbrenger te begeven, als deze schrijver zich voor het gejaagde hert van het zondaarsgemoed betoont. Ja, hij is zoozeer begaan met het mogelijk kwaad door zijne eigene vertaling der ‘Imitatio’ in velerlei huizen en hoofden en harten te weeg te brengen, dat hij zich genoopt voelt, nu deze vertaling eenmaal gedrukt en herdrukt en algemeen verkrijgbaar is, datgene wat hijzelf niet vermag te voorkomen of te stuiten, biddend over te geven in de handen van God.

Elk zijn stijl en rhetoriek. De beelden en vergelijkingen waarin de heer Hasebroek zijne gedachten kleedt, schijnen mij, te oordeelen naar zijne Inleiding, ver van onberispelijk. Hun voornaamste gebrek zal wel zijn, dat zij, reeds in zichzelve alledaagsch en laag genoeg bij den grond, nog daarenboven in plaats van kortelijk aangestipt, wat ruim voldoende ware, tot vermoeijens toe worden uitgesponnen. Zielen, die het zich donker laten maken door over het zonnelicht der regtvaardigheid heengespreide wolken; harten, die nog eerst naar den stroom des levenden waters vragen of behoorden te vragen, en die men bidt zich toch niet over te geven aan iemand die voor het gejaagde hert van het zondaarsgemoed een niet al te veilige rustaanbrcnger toont te zijn: dusdanige langgerekte beeldspraak, behalve dat hare figuren tot het meest gelijkvloersche behooren wat zich op dit gebied laat denken, is in zichzelve onbestaanbaar met den goeden smaak, en kan alleen dienen tot bevestiging van ons kerkelijk publiek in zijne lamentabele voorliefde voor een spraakgebruik, dat wel aan de letter der Bijbelsche rhetoriek is ontleend, maar juist datgene mist wat de

beeldspraak des Bijbels zoo aantrekkelijk maakt: oorspronkelijkheid namelijk en lokale kleur. Deze zelfde eigenschappen behooren onder de sieraden ook van het boekje der ‘Imitatio’; en daarom verdraagt men in dezen stijl eene plastiek en allegoriek, wier innig verband met het contemplatieve kloosterleven der middeneeuwen men overal gevoelt en inziet; maar die niet overgebragt kunnen worden in de moderne stichtelijke litteratuur, zonder te ontaarden in mystiek gekweel en gekwezel. Doch niet allereerst over den stijl zijner Inleiding zou ik, in alle vriendelijkheid en met opregte waardering zijner gaven, met den heer Hasebroek een woord of wat wenschen te wisselen. Hij weet (misschien te goed) en rekent (alligt te veel) op wie en voor wie hij schrijft; en de kritiek kan volstaan met de verklaring dat zijne bloemen naar hare meening wat al te zeer op zonnebloemen en stokrozen gelijken. Van verreweg grooter gewigt daarentegen dan zijne vormen en beelden, schijnt mij de misslag bij de beoordeeling van het christelijk godsdienstig leven door hem begaan, wanneer hij den schrijver der ‘Imitatio,’ naast wien hij zich aanvankelijk genoopt voelde neder te knielen, bij slot van rekening en omtrent zeer gewigtige hoofdpunten, met ronde woorden buiten het Christendom plaatst. Hij stelt hem, met een breedvoerig citaat uit diens werken, tegenover aan den Heiligen Bernardus, den Kruisvaartprediker; hij bewondert in dezen, dat hij in plaats van tot *navolgen* van Christus, opwekt tot een veel hartstogtelijker christendom, bestaande in het *naloopen* van den Heiland; hij is van oordeel, dat door Bernard van Clairvaux het kwaad der eigengeregtigheid, bij den schrijver der ‘Imitatio’ diep verborgen en kwalijk door een zeker aantal tegengestelde uitspraken verbloemd, meesterlijk in het hart wordt aangetast. Schromelijker misvatting nu, wonderbaarlijker en ondoordachter splitsing van in den grond volkomen homogeene zaken, kan men zich bezwaarlijk denken. Door den schijn misleid, en vast ook ten gevolge van onvolledige studie des onderwerps, rigt de vertaler der ‘Imitatio’ hier eene verwarring aan, waarbij zoowel de reputatie van dit wereldberoemde boekje, als de gemoedsrust van ons godsdienstig publiek, allerpijnlijkst in de klem komen. Men zou hem wenschen te vragen: Zijt gij een leeraar van Israel, en zaagt gij deze dingen niet? Immers dezelfde tweestrijd dien hij tusschen den Heiligen Bernardus en den schrijver der ‘Imitatio’ meent op te merken, heerscht, in nog veel

grooter mate en met veel forscher evenredigheden, tusschen het christendom van Paulus en het christendom van Johannes. Wat hij in Bernardus prijst en bij uitnemendheid verheft, dat namelijk deze ‘laatste der kerkvaders’ met kracht van taal de verdienstelijkheid van de werken der wet bestreden heeft, ditzelfde is door niemand sterker dan door Paulus uitgesproken in deze woorden: *De wet is de magt der zonde*. En wat hij in den schrijver der ‘Imitatio’ als een allezins onwaar en valsch begrip, als een hoogst gevaarlijk voedsel voor den hoogmoed der eigengeregtigheid laakt, is volmaakt hetzelfde wat Johannes uitdrukt, waar hij deze woorden aan Christus in den mond legt: *Het gebod mijns Vaders is het eeuwige leven*. Om kort te gaan, terwijl de persoonlijkheid van Bernardus meer inzonderheid nadert tot die van Paulus, en hij zich, gelijk vóór hem Augustinus en na hem Luther, met dien apostel éénes geestes kind betoont, vertegenwoordigt de schrijver der ‘Imitatio’ bij voorkeur den Johanneeschen type, en drukt dien in zijn geschrift zuiverder uit, dan welligt ooit in de geschiedenis der christelijke kerk door iemand gedaan is. Op het Johanneesche standpunt nu, zonder dat deze levensbeschouwing die van Paulus daarom in het minst opheft of omgekeerd (de gelegenheid ontbreekt om beider eenstemmigheid hier nader in het licht te stellen), is de tweestrijd tusschen Wet en Geest volkomen overwonnen, en het pleit van Genade en Verdienste dientengevolge beslecht. Wie met Johannes de werken der wet betracht, niet der van buiten opgelegde, maar der inwendig tot zedelijke natuur geworden wet; wie als hij ‘den wil Gods doet’, toont juist daardoor dat hij gedreven wordt door den geest van God, en ‘blijft’ daarom in eeuwigheid. Sprake van eigengeregtigheid kan op dit standpunt niet zijn; nog veel minder van den hoogmoed dier eigengeregtigheid. Uit God geboren, door het geloof in Christus een kind van God geworden, is hier de mensch tot een goddelijk leven ontwaakt. Is pligtsbetrachting, is wetsvervulling hem voortaan hoofdzaak; vertegenwoordigt in zijn oog de geregtigheid het Eene Noodige: dit geschiedt niet omdat hij zoodoende de zaligheid hoopt te verdienen of haar voor een deel door goede werken te koopen en te betalen; maar omdat hij, reeds nu der zaligheid en des eeuwigen levens in de gemeenschap van Christus zich bewust, niet slechts geen welbehagen meer heeft in de zonde, maar voortaan geen heiliger genot kent of kan bevroeden, dan naar de mate zijner

krachten dit eeuwige leven tot verheerlijking van God op aarde te verwezenlijken.

Even zoozeer ik mij derhalve verheug dat een herdruk der vertaling van het boekje der ‘Navolging’ door den heer Hasebroek noodig is geworden, in zoover daaruit blijkt de belangstelling van ons publiek in waarlijk klassieke stichtelijke lektuur, even opregt spijt het mij dat de begaafde vertaler zich heeft laten verleiden, om langs den weg eener onherziene en buitendien uiterst onberedeneerde voorrede, met eigen hand een goed gedeelte van het nut dat zijne vertaling stichten kon, of af te breken, of bij voorbaat onmogelijk te maken. Evenwel, dit durf ik vertrouwen, de natuur zal ook ditmaal sterker blijken te zijn dan de leer. Ik bedoel: de lezers dezer nederduitsche vertaling zullen nog niet halverwege met de lektuur van het boekje gevorderd zijn, of zij zullen glad en volkomen en niet onmogelijk voor goed zijn vergeten, van welke voetangels en klemmen de vertaler hun in zijne inleiding had gesproken. Van harte wensch ik hun een diergelijk genot als de schrijver van dit opstel zelf mogt smaken, bij gelegenheid van het bewuste drietal uren in den spoortrein.

En waarin ligt nu het klassieke der ‘Imitatio Christi’ als stichtelijk boek? Mogelijk zie ik verkeerd, doch het antwoord op deze vraag schijnt mij te moeten worden zamengevat in de volgende stelling, naar wier toelichting en nadere ontwikkeling, zoo ik hoop, de lezer niet vruchteloos zoeken zal bij eene eenigzins aandachtige kennisneming der studie die hem hiernevens wordt aangeboden: De ‘Imitatio’ is een stichtelijk modelboek om hare volmaakte onpersoonlijkheid. Laat mij er aanstonds op doen volgen: dit onpersoonlijke wordt niet opgeheven, noch door de omstandigheid dat men eindelijk den waren naam des schrijvers (let wel, niet meer dan zijn naam en woonplaats) te weten is gekomen; noch hierdoor, dat men voortaan den bodem kent waarop deze vrucht der christelijke mystiek is gewassen; noch eindelijk hierdoor, dat de man, die u in dit boekje toespreekt, een middeneeuwsche kloosterbroeder is. ‘L'histoire des diverses littératures n'offre peut-être aucun ouvrage dont la paternité soit aussi effacée. L'auteur n'y a pas laissé une trace de lui-même; le temps et le lieu n'existent pas pour lui: on dirait une inspiration d'en haut qui n'a point traversé, pour arriver jusqu'à nous, la conscience d'un homme. Depuis les

récits absolument impersonnels des premiers évangélistes, jamais voix si complètement dégagée de toute attache individuelle n'avait parlé à l'homme de Dieu et de ses devoirs:' dit oordeel van Ernest Renan blijft volkomen juist, ook nadat er in den laatsten tijd over schrijver en geboortegrond der 'Imitatio' een nieuw licht is opgegaan; het zou volkomen juist zijn en blijven, ook al wierd, wat niet waarschijnlijk is, alle nog overschietende onzekerheid omtrent beide punten, vader en vaderland, in vervolg van tijd voor altoos opgeheven. De 'Imitatio' is een onpersoonlijk boek: voeg daarbij, dat zij geschreven is in een onverstoorbaar rustigen toon, dat zij louter mededoogen met den sterveling en den zondaar ademt, dat hare kritiek niet verder gaat dan het menschelijk hart en het menschelijk leven, dat zij niet de minste dogmatiesche pretensie heeft en met onbewuste naieveteit eenvoudig haar uitgangspunt neemt in de vormen der overgeleverde kerkleer, en het zal u niet verwonderen dat een opstel over stichtelijke lektuur aanheft met op de 'Imitatio Christi' te wijzen, als op een boek dat in dezen kring waarlijk klassiek verdient te heeten.

Zien wij thans wat er in de laatste jaren op ditzelfde gebied door onze tijd- en land- en geloofsgenooten in protestantsche sfeer, kenmerkends geleverd werd. Hoe soberder en loyaler onze keuze, des te meer regt en vrijmoedigheid hebben wij om streng toe te zien en veel te eischen.

I

De 'Biddende Jezus,' door Dr. J.C. Zaalberg, predikant bij de Hervormde gemeente te 's Gravenhage, is het stichtelijk boek waarover ik in de eerste plaats wensch te spreken; met het voornemen om daaraan gaandeweegs de ontwikkeling vast te knoopen van eenige zoo ik hoop niet al te subjectieve denkbeelden omtrent dit soort van litteratuur. Waarbij op den voorgrond sta, dat het goed en privatief regt van dezen tak der letterkunde overal door mij wordt ondersteld en erkend; in onderscheiding van den ongenoemden recensent, die onlangs in ditzelfde tijdschrift de meening voorstond, dat er buiten den Bijbel zoo goed als geen stichtelijke litteratuur denkbaar is[1].

1 'Slaat men het oog op de ontzettende hoeveelheid werken, die de stichtelijke lectuur uitmaken - de *goede boeken*, - dan is het verwonderlijk, hoe dikwerf men hetzelfde aantreft onder andere vormen; weinig nieuws, maar veel ouds, duizendmaal gezegd, en even dikwerf weêrlegd; hoe weinig, dat werkelijk ingrijpt in het leven en den bestaanden toestand der maatschappij; hoe weinig waardoor vooroordeelen geweerd, zuivere beginselen, op wezenlijke kennis gegrond, voorgesteld worden. Of het mogelijk zij iemand door eene leerrede of een stichtelijk boek te verbeteren, waag ik niet te beslissen; maar zeker zal het toch wel noodig zijn dat het dan een werk zij, 't welk zoowel op het verstand als op het hart invloed uitoefent, omdat de indruk op het laatste meer voorbijgaande schijnt te zijn. Daarom rekenen wij het heerleger van bijbelsche-geschiedenissen, kinderbijbels, voor huisgezinnen, en wat dergelijke soort van geschriften meer de pers doen zweeten, voor droevige surrogaten van den Bijbel zelven, en zouden meenen, dat eene goed geschreven Zedeleer, wetenschappelijk en populair behandeld, een groot aantal van stichtelijke boeken en bundels predikatiën overtollig maken zoude'. - 'Gids', September 1858, bladz. 415.

Elke litteratuur, ook de stichtelijke, raakt aan de aesthetiek. Niet dat het bestaan ondenkbaar is van een fraai boek, dat tevens nog eene andere bedoeling heeft als uiting te zijn van het schoonheidsgevoel en op de vorming van dat gevoel te werken. Integendeel; en zelfs geloof ik dat een letterkundig voortbrengsel, om waarlijk schoon te zijn en eenigzins aan het ideaal te naderen, noodig heeft te bestaan uit eene gelukkige zamenvoeging en wederzijdsche doordringing van echte kunstvormen en edele partijzucht, zedelijk of wetenschappelijk. Anders gezegd, de ideale kunstenaar met de pen is, in den verheven zin des woords, tevens propagandist, proselietenmaker. Doch al hebben strekking en rigting hare onafwijsbare aanspraken, het is niet mogelijk een boek te schrijven, allerminst een stichtelijk boek, of de letterkundige smaak is er mede gemoeid. Daar nu de smaken zeer verschillend zijn, en het schoonheidsgevoel bij den schrijver alligt eene geheel andere rigting heeft aangenomen als bij zijne lezers, inzonderheid bij zijnen beoordeelaar, zoo ligt het gevaar voor de deur dat men elkander misverstaan, en niet onmogelijk miskennen zal. Voor dit laatste hoop ik mij zorgvuldig te hoeden; doch verbergen mag ik niet dat Dr. Zaalbergs begrippen van hetgeen liefelijk is en wel luidt, verre zijn van overeen te stemmen met de mijne. Twee voorbeelden ter opheldering.

Bovenaan op den rug van het welgebonden boekdeel - gij ziet, wij beginnen met iets geheel uitwendigs - vertoont zich eene kleine vergulde Christusbuste, met een aureooltje om het hoofd, en met de regterhand op het hart. Walgelijker Christuskopje nu kan ik mij niet herinneren ooit binnen of buitenop eenig protestantsch werk van den tegenwoordigen tijd te hebben aan-

getroffen. Zelfs in de magazijnen onzer katholieke kunsthandelaars zal men niet gemakkelijk een leelijker vinden. Daarbij komt, dat het met de gesteendrukte titelplaat voor Dr. Zaalbergs werk weinig beter is gesteld. Zeker, getuige het boekje onlangs tot smaadheid dier firma voor de tweede maal bij de heeren Kemink en Zoon te Utrecht uitgegeven, en getiteld: ‘Het hart des menschen een tempel Gods of een werkplaats des Satans;’ gewis, men kan het nog oneindig verder in den wansmaak brengen; men kan stichtelijke boeken versieren met plaatjes, op wier gezigt gij niet weet waarover u het meest te verwonderen en te vertoornen: over de karakterloosheid van een teekenaar, die niet weigert zulk schandwerk te vervaardigen, of over de schraapzucht van een uitgever, die om des lieven broodes wil zijne persen leent tot het doen drukken en vermenigvuldigen van dit liederlijk geknoei, of over de lamzaligheid van ons publiek, dat deze aberraties huldigt en met een tweeden druk beloont. Zooals ik zeide, het kan veel erger. Doch ook deze zittende Zaligmaker op de titelplaat van Dr. Zaalbergs werk, met die sentimenteele uitdrukking in het naar de linkerzijde overhellend gelaat, en met die vracht krulletters boven het hoofd, is eene allezins onwaardige voorstelling van den biddenden Jezus. Banden en titels: men zal dit onbeduidende kleinigheden noemen; doch ik voor mij kan die meening onmogelijk deelen. Is een stichtelijk boek op de eene of andere wijze geïllustreerd, dan moeten deze illustraties het niet ontsieren, maar werkelijk verfraaijen; op zijn minst genomen, zij moeten, zooal bij hem die het boek in handen neemt geen indruk van eerbied achterlaten, wat anders waarlijk niet te veel van de kunst gevergd zou zijn, dan toch zoodanig wezen dat hij niet in verzoeking kome het met een gebaar van minachting op de tafel te werpen. Geen onzer ascetiesche schrijvers mag of behoeft zich door zijnen uitgever of zijnen boekbinder te laten dwingen, aan zijne christelijke en protestantsche lezers een werk in handen te geven, welks titel, indien gij het openslaat, uw kunstgevoel beleedigt, en met name van welks rug, nadat gij het in uw boekenrekje hebt geplaatst, een wanstaltig Christusbeeldje, met een scheefaangebragten roomsch-katholieken straalkrans om het hoofd, u van den morgen tot den avond alleronstichtelijkst zit aan te grijnzen. Niet-alleen zijn de schoone oogenblikken des levens buitendien reeds zeldzaam genoeg, maar de gelegenheid bestaat en is voorhanden om een leesboek over den

Heiland der wereld met eene zuiver historiesche en kunstmatig overschoone afbeelding van Hem te voorzien. Ik denk hier aan den prachtigen Christus van Thorwaldsen in de kathedraal te Koppenhagen; waarvan afgietsels in miniatuur overal te verkrijgen zijn, en die een uitgever slechts behoefde te laten naschetsen om aanstonds in het bezit te zijn van eene bij uitnemendheid geschikte titelplaat.

Van eenigzins anderen aard, doch insgelijks toe te schrijven aan de omstandigheid dat Dr. Zaalbergs smaak en de mijne niet al te best met elkander overweg kunnen, is mijn weerzin tegen den inhoud eener aanteekening als deze; ‘Geestig spreekt hij daar van hen, die, de heiligheid der Goddelijke liefde vergetende, den H e m e l v a d e r veranderen in een P a p a .’ De schrijver, wiens vernuft Dr. Zaalberg zoo ongeveinsd bewondert, is de Heidelbergsche professor Hundeshagen, in wiens ‘Weg zu Christo,’ ofschoon ik het eerst haast niet gelooven kon, omdat de voorlezingen waaruit dit boek bestaat te Heidelberg en elders gehouden zijn *vor Gliedern der evangelischen Christenheit aus den gebildeten Ständen*, werkelijk deze woorden gelezen worden: ‘Darin liegt eben ein grosser, seelenverderblicher Irrthum unzähliger Menschen, dass sie Gottes erhabenes, majestätisches, heiliges Wesen verkennend, Gott, der unser V a t e r ist, zu Gott unserm P a p a umstempeln.... Und doch so gewiss Gott unser Vater ist, so gewiss ist er nicht unser Papa!’ Ik voor mij vind deze grap van den Heidelbergschen hoogleeraar, deze *pointe évangélique*, dezen *calembourg chrétien*, gelijk mevrouw Gasparin ze karakteriseert, onuitsprekelijk laf; en ik kan mij klaar voorstellen, dat een beschaafde duitscher, als hij zulke dingen leest of hoort, diep zucht en uitroept: Hoe oneindig geestiger is toch de *Atta Troll* van onzen Heinrich Heine! De oorspronkelijkheid van dezen godsdienstigen kwinkslag is buitendien aan bedenking onderhevig. Reeds Zinzendorf, de grondlegger van ons Zeyster piëtisme (waarover in een volgend artikel), jaren geleden den draak stekende met de geijkte kerkelijke uitdrukking ‘de God en Vader van onzen Heer Jezus Christus,’ heeft in denzelfden trant geschertst: ‘Gott der Vater unseres Herrn Jesu Christi ist nicht unser directer Vater. Was man so in der Welt einen Grossvater, einen Schwiegervater nennt, das ist der Vater unseres Herrn Jesu Christi.’ Dr. Zaalberg intusschen kan zich in deze en diergelijke geestigheden zeer goed vinden; hij heeft er plaats voor

in eene afzonderlijke noot. Is er dan geen groot gevaar dat zijn arbeid verkeerd door mij beoordeeld zal worden, beoordeeld door iemand die geen zweem van sympathie gevoelt voor den Hundeshaagschen of Zinzendorfschen humor, en die het doodjammer vindt dat de duitsche vromen ook ten dezen aanzien zoo volkomen verbasterd zijn van hunnen stamvader, den echt humoristieschen, den reusachtig humoristieschen Luther?

De omstandigheid-zelve dat ik mij van meet afaan tegen mogelijke miskenning der verdiensten van zijn geschrift zoek te wapenen, doet vermoeden dat Dr. Zaalberg mij niet toeschijnt in zijne prijzenswaardige poging tot het leveren van een waarlijk stichtelijk boek te zijn geslaagd. Zoo is het ook. De ‘Biddende Jezus,’ deze ‘Beschouwing van den Zoon in zijne gemeenschapsoefening met den Vader,’ gelijk bij nader omschrijving de titel luidt, is naar mijne hieronder te ontwikkelen meening, een in alle opzigten mislukt ascetiesch geschrift; een geschrift intusschen, dat zoowel om de persoonlijke talenten van den auteur, als om de kerkelijke en godgeleerde rigting die hij is toegedaan, eenigzins mag beschouwd worden als een standaardboek, als een maatstaf van de krachten tot stichting en opbouwing, waarover de bedoelde rigting te beschikken heeft. Uit dit oogpunt ten minste heb ik het boek gelezen, ik durf zeggen tot in bijzonderheden bestudeerd. Uit dit zelfde oogpunt, en tot bescherming van zeker heiligdom binnen welks muren mijn altaar staat opgerigt, schrijf ik zonder aanzien des persoons mijne naar de bedoeling althans volkomen objectieve kritiek. Anders toch, te weten indien de ‘Biddende Jezus’ niet ware hetgeen de Duitschers noemen *massgebend* voor de vlugt, hoog of laag, der liberaal-supranaturalistiesche litteratuur hier te lande, stelde ik mij voor geen prijs ter wereld aan de onaangenaamheden bloot, die van zulk eene kritiek, in een zoo beperkten kring als ten onzent, bij de levendigheid van onzen kerkelijken geest, om niet te zeggen de prikkelbaarheid van ons kerkelijk gestel, sints lang onafscheidelijk zijn gebleken.[1]

1 Menigeen zal bij het lezen dezer kritiek de bedenking opperen: Of het billijk is de zonden van eene gansche schare onzer stichtelijke auteurs te verhalen op één hunner? ..... Het valt niet te ontkennen, dit geef ik toe, dat Dr. Zaalbergs geschrift allesbehalve een op zichzelf staand verschijnsel is. De gebreken van het genre waartoe het behoort, komen hier slechts sterker en gevoeliger uit dan elders. Eene zeer betrekkelijke, eene louter negatieve verdienste van het boek, zal men zeggen. Doch met dat al geeft zij mij het regt bij voorbaat protest aan te teekenen tegen de beschuldiging van partijdigheid zoowel als van liefdeloosheid. Hoe karakteristieker een boek is, des te grooter opmerkzaamheid verdient het van de zijde der kritiek. Slechts karakterlooze geschriften blijven onbeoordeeld en gaan onopgemerkt huns weegs.

In plaats van een stil en rustig en eenvoudig, is de ‘Biddende Jezus’ een uiterst gezwollen, een door en door luidruchtig boek. Dit is mijne eerste bedenking.

‘De beschaafde Muzelman beschouwt dit dichtstuk als het hoogste ideaal van een s t i c h t e l i j k boek; een werk, dat hij slechts op te nemen heeft in zijnen geest, om de hoogste zaligheid deelachtig te worden, namelijk het é é n w o r d e n m e t G o d :’ dus leest men in een der aanteekeningen van den ‘Biddenden Jezus,’ waar sprake is van een uitvoerig godsdienstig gedicht van Perzieschen oorsprong, genaamd ‘Mesnewi’. Dr. Zaalberg zal mij toestemmen dat elk stichtelijk boek, zal het dien naam verdienen, tevens althans iets verdienen moet van de hulde door den beschaafden Muzelman aan bedoeld perziesch dichtstuk gebragt: de lezing er van moet ontsluiting of vernieuwing ten gevolge hebben van 's lezers gemeenschapsoefening met de onzienlijke dingen. Dat de toon van het geschrift daartoe in de eerste plaats moet medewerken, dit zal hij te minder ontkennen, omdat hijzelf op enkele plaatsen van zijn boek bewezen heeft geen vreemdeling te zijn in de geheimenissen van den stichtelijken stijl. Hij toont dit onder anderen met de daad, wanneer hij in den laatsten paragraaf van zijn eerste hoofdstuk de gedachte ontwikkelt: dat het gebed een pligt, eene eer, eene behoefte, eene zaligheid is. Over het gemeen zijn deze bladzijden goed geschreven; met iets van die innigheid waarnaar men in een godsdienstig boek verlangt. Nog beter evenwel, en daarom neem ik de vrijheid haar hier aan te halen, is mij de volgende uitboezeming bevallen, ongeveer driehonderd bladzijden verderop:

Gethsemane, hoe heilig is uw naam! Al zijn uwe olijven verdord, al heeft u de gruwel der verwoesting ontheiligd, al is het heiligdom, door latere geslachten op uwen bodem gebouwd, in eenen puinhoop verkeerd, toch staat ons uw beeld nog voor oogen, gelijk gij waart in dien bangen en toch zoo gezegenden nacht. Tijd noch eeuwigheid wisschen uwe gedachtenis weg uit het hart der met Christus lijdende, der door Christus verheerlijkte menschheid! Roerend schouwtooneel van een lijden, gelijk nooit door de aarde aanschouwd was! Verhevene oefenplaats eener deugd, voor wier luister

de glans der Engelenvolmaaktheid verbleekt! Onvergetelijk strijdperk eener liefde, die aan den Vader en de menschheid vrijwillig het zwaarste aller offers ging brengen! .... Mijn Christen! ga er telkens heen in den geest, stel gedurig den Man van Gethsemane voor u, en kniel dan neder en bid.

Wie het boek van Dr. Zaalberg niet gelezen heeft, kan zich kwalijk voorstellen dat deze waarlijk niet laaggestemde of aan de lyriek niet afgestorven plaats (men denke slechts aan dat: ‘Mijn Christen!’), welligt de schoonste is uit het gansche boek uiet-alleen, maar een dier zeer weinige bladzijden, waar de verhevenheid der gedachte met iets dat aan eenvoud nadert wordt uitgedrukt. Ziehier de doorgaande toon, te oordeelen niet naar eene met boos opzet gekozen plaats, gezwollener dan de meeste andere, maar te rekenen naar eene dier uitboezemingen, zooals men ze in ieder hoofdstuk vindt, onder iederen paragraaf:

Eens had de Zone Gods eenen berg beklommen om te bidden. 't Was avond. Zeker wel een vriendelijke avond, zoo als men ze slechts onder eenen Oosterschen hemel vindt. Doch al ware de avond ook nog zoo donker geweest, zwarter konden zijne schaduwen niet zijn, dan die welke zich aan den voet van dien berg over den levensweg van Jezus uitspreidden. Maar die avonduren waren uren van heilige gemeenschapsoefening met God. En bij dat bidden daalde er licht op den bergkruin om den Bidder neder. Ja, Hij zelf werd van gedaante veranderd. Zijn aangezigt begon te blinken als de zon; zijne kleederen werden wit, gelijk het licht. Hemelgeesten naderden tot Hem. De hemel zelf was op den b e r g d e s g e b e d s neergedaald.

Zal 't nog noodig zijn te verhalen, dat de verhevenste vorm des gebeds bij Hem ook zijne verhevenste gedaante aannam?

't Was de heilige Zoon, die daar het Allerheiligste des Vaders binnenging. ‘Gezeten in de schuilplaats des Allerhoogsten, vernachtte Hij in de schaduw des Almagtigen.’ Zijn oog aanschouwde den Vader. Zijn hart klopte aan des Vaders hart. En de Vader had den Zoon lief, en toonde Hem al zijne werken. Daar was het gebed meer dan gedachte, meer dan gevoel, meer dan ontboezeming in bede, dank, of lof. Daar was het werkelijk een spreken met God van aangezigt tot aangezigt; geene a l l e e n s p r a a k van den mensch tot Hem die in het verborgene woont, maar eene z a m e n s p r e k i n g tusschen den Vader en den Zoon, waarbij de hemellingen vol eerbied en aanbidding zwegen, om, als de Bidder opstond van den gebede, in een nieuw Hallel het Amen uit te roepen op een gebed, welks diepten zelfs voor hen onnaspeurlijk waren.

Velerlei ware hier te vragen: Of in het Oosten, waar geen avondschemering is gelijk bij ons, en waar de nacht onmiddellijk na zonsondergang invalt, de avonden juist zoo bijzonder ‘vriendelijk’ zijn? Of de schrijver in vollen ernst meent wat hij zegt van dat nederdalen des hemels op de kruin van dien berg? Of een gebedsvorm die eene gedaante aanneemt, zooals in de tweede alinea geschiedt, al dan niet moet worden gehouden - voor eene drukfout? Of dat zwijgen der hemellingen, en daarna dat gezamenlijk losbarsten in vreugdeliederen over een gebed waarvan zij den zin niet verstonden, op te vatten is als eene historiesche bijzonderheid, of als eene approximatieve gissing der fantasie? Doch wij hebben thans alleen te doen met den stijl. Niemand dan verbaze zich, in de weinige regels daareven door mij aangehaald, tot tweemalen toe het duldelooze woord *Bidder* te hebben aangetroffen. Ontelbare malen wordt deze zelfde uitdrukking door Dr. Zaalberg in dit boek gebruikt; nu eens van vrome christenen, dan van Bijbelsche personen, apostelen of profeten, doch meestal en bij voorkeur, en hier bereikt de wansmaak haar toppunt, van Christus zelf. Dit in het voorbijgaan, en ten bewijze dat Dr. Zaalbergs stijl datgene mist, wat men in de spraak des gewonen levens met de uitdrukking ‘fijne puntjes’ bedoelt. Van gezwollenheid daarentegen vloeit die stijl over en over. Dat ‘Amen,’ bijvoorbeeld, luidens de afgeschreven plaats door de hemellingen uitgeroepen, is slechts een staaltje van allerhande diergelijke Amens. Vast wel twintig malen komt in den ‘Biddenden Jezus’ voor, dat dit of dat een Amen is, of geweest is, op iets anders. Van de hemellingen hoorden wij reeds. Elders heeten de menschelijke gebeden in den Bijbel ‘een Amen’ op de openbaringen Gods in datzelfde boek. Wederom elders is het woord *Effata!* onder het uitspreken waarvan de Zaligmaker gezegd wordt een dooven man te hebben genezen, geweest ‘het Amen des Zoons;’ het opengaan van de ooren des lijders was, lezen wij, in onderscheiding van dit Amen des Zoons, ‘een Amen des Vaders.’ Gelijk men verwachten kon, is ook de hemelstem uit de wolk boven den berg der Verheerlijking (‘Deze is mijn geliefde Zoon; hoort hem!’), geweest ‘een Amen des Vaders op de bede zijns Zoons.’ Bidt Christus dat God zijnen naam verheerlijken mogt, onze schrijver vraagt, met vermelding van het daarbij behoorend berigt aangaande eene stem in de lucht: ‘Was 't wonder, dat de Vader op dat verheven gebed zijns Zoons het heerlijkst Amen sprak?’

Ook omtrent de schare der omstanders wordt bij die gelegenheid verzekerd: ‘Hun was het een Amen Gods op zijne verhevene bede’; en omtrent de christenen van den tegenwoordigen tijd, die het bedoelde verhaal lezen: ‘Het geloovig hart roept uit: 't Is het Amen des Vaders op het gebed des Zoons.’ Gij vraagt: waarvoor heeft men de beide laatste verzen van het Hoogepriesterlijk gebed te houden? De paragraaf van Dr. Zaalbergs boek, waarin deze verzen behandeld worden, draagt tot opschrift: ‘Een plegtig Amen.’ Gij vraagt: wat geschiedt er, wanneer iemands ziel heilzaam getroffen wordt door het gebed van Christus voor zijne moordenaren? Antwoord: dan spreekt God ‘een heerlijk Amen op het kruisgebed zijns Zoons.’ Doch wij zijn nog niet aan het einde. De klagt aan het kruis, de weeklagt van den stervenden Christus, is geen twijfelend vragen geweest, maar ‘een Amen des geloofs.’ De woorden van Jezus: ‘Het is volbragt!’ waren, vernemen wij, zijn ‘goddelijk Amen’ op de vraag: ‘Mijn God, mijn God, wat laat gij mij nog?’ De aardbeving, tijdens Hij den geest gaf, is, vernemen wij, ‘het Hosanna der schepping’ geweest; en in die stemmen der natuur heeft de Vader ‘een magtig Amen’ gesproken op het stervenswoord zijns Zoons. Eindelijk en ten laatste, de woorden: ‘Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest!’ waren, vernemen wij nog eenmaal, ‘een heerlijk Amen op het groote gebed van Jezus leven.’

Hoe is het u hierbij te moede? Men heeft gesproken van eene speculatieve wijsbegeerte, die onder het voortbrengen van dit of dat letterkundig gewrocht zichzelve te bersten blies. Laat ons vertrouwen dat evenzoo, door toedoen mede van Dr. Zaalbergs mislukte proeve, het opgezet en gezwollen genre waartoe zijn boek behoort, voortaan geacht zal worden zichzelf van kant te hebben gemaakt. Waarlijk, wij verkondigers van het evangelie van Hem in wien vervuld is hetgeen geschreven stond: ‘Niemand zal zijne stem op de straten hooren,’ mogen wel bedenken dat wij niet vroeger aan onze ware roeping als redenaars en schrijvers zullen beantwoorden, dan nadat ook deze onze kunstenaarsgaven het bad der wedergeboorte zullen hebben ondergaan; niet vroeger, dan nadat wij onder de bewegingen en begeerlijkheden van dat vleesch, waarvan wij eischen dat onze medemenschen het kruisigen zullen, ook zullen hebben medebegrepen de bewegingen van onzen eigen

ongeestelijken bombast. ‘Der opgeblazenheid gekruisigd:’ dit zij de leus ook van onze litteratuur.

De ‘Biddende Jezus’ is, ten tweede, in plaats van een grootmoedig en zachtmoedig, een vinnig en kleingeestig, en daarom allesbehalve een stichtelijk boek. Geen magtspreuk is dit vonnis, maar een welverdiend en billijk verwijt. Want er is naauwlijks één andersdenkende, anders namelijk als Dr. Zaalberg, of hij wordt hier aangerand, hetzij in zijn geloof, hetzij in de resultaten van zijn wetenschappelijk onderzoek. En zulks op zeer onvriendelijken toon.

Reeds in het eerste hoofdstuk, als het feit ter sprake komt dat de leer der praeëxistentie van Christus, naar het evangelie van Johannes, door sommigen gehouden wordt voor een in monologen of dialogen ingekleed theologoumenon, niet van Jezuszelf, maar van genoemden evangelist afkomstig, wordt aldus doorgedraafd: ‘Dan hadden *zij* regt, die, omdat zij die geheel éénige heerlijkheid van Christus niet vatten, beweren, dat Johannes ons in zijn, overigens ook in hun oog, heerlijk Evangelie, met die voorstelling van 's Heeren hemelsch voorbestaan, niets dan de vrucht van z i j n e e i g e n e bespiegeling geeft.’ Het is duidelijk: zoodra men de eer niet heeft volkomen dezelfde christologie te zijn toegedaan als Dr. Zaalberg, behoort men tot de kudde dier geesteloozen, die ‘niet vatten’ de geheel eenige heerlijkheid van Christus, in diens voorbestaan, zegt hij, openbaar: ook, al gaat men met hem van dezelfde praemissen *in theologicis* uit; ook al vindt men het evangelie van Johannes even schoon als hij. Gij dacht: omtrent dingen wier geheel exceptioneel karakter door hemzelf op den voorgrond wordt geplaatst, en waaromtrent dus alligt tusschen hem en mij verschil van meening kan bestaan, zal Dr. Zaalberg, althans in dit zijn stichtelijk boek, ongetwijfeld zachtkens met mij handelen. Maar neen; gij neemt den ‘Biddenden Jezus’ ter hand, en tot loon voor uwe vroegtijdige belangstelling (stichtelijke boeken leest men bij voorkeur aan het ontbijt, ook al denkt men afwijkend over de praeëxistentie van Christus), krijgt gij een slag in het aangezigt, waardoor beide melk en brood, en ligt nog meer dan dit, meedogenloos u worden vergald.

Doch wat spreek ik van hetgeen in het eerste hoofdstuk geschiedt? Reeds vroeger, reeds in de inleiding zelve, had eene andere rigting, het rationalisme namelijk, eene les ont-

vangen zooals anders nergens of zelden: ‘Het rationalisme, dat den dood reeds terstond na zijne geboorte onder de leden had, en in zijnen hoogsten bloei niets dan winterbloemen voortbragt, bij eene koude als die des doods, is thans op christelijk wetenschappelijk gebied zoo goed als geheel gestorven. De overblijfselen er hier en daar nog van te vinden, begraven zich zelven. Met de vrijheid der wetenschap heeft de Christelijke kerk onzer dagen den ernst des geloofs gered, en terwijl men vrijmoedig alle leeringen verwerpt, die met het zuivere Evangelie niet strooken, heeft men te gelijk een open oog voor de geheel eenige heerlijkheid van Christus, en een open hart voor het hoogste in het Christendom: het leven uit God, in God, en tot God, zoo als het volmaakt in den Zone Gods en des Menschen was, en in zijne gemeenschap zich meer en meer in zijne geloovige discipelen ontwikkelt.’ Hij die deze regels afschrijft, is met hart en ziel rationalist; en daarbij, hij heeft menschelijkerwijze gesproken thans ongeveer de helft zijner dagen bereikt, zijn zenith in miniatuur. Is hij dan nu zoo goed als geheel gestorven? is hij bezig zichzelf ter aarde te bestellen? brengt hij in zijn hoogsten bloei, bij eene koude als die des doods, enkel winterbloemen voort? Het zij zoo. Doch daar hij nu eenmaal met volle overtuiging, en meenende in deze rigting zijn deel der eeuwige waarheid gevonden te hebben, het rationalisme is toegedaan; en daar hij het zich niet aantrekt of het rationalisme der vorige eeuw al een zeker aantal onvoldragen kinderen heeft gebaard; evenmin als hij der moderne theologie den rug toekeert omdat onze pectoraal-theologen zulke bloemrijke sentimentalisten zijn; evenmin als hij de Hervorming veracht omdat de Dordtsche vaderen niet regt wisten of zij zich voor de bovenvaldrijverij of voor de benedenvaldrijverij zouden verklaren; evenmin als het schade doet aan zijne dankbaarheid jegens Christus, dat het Evangelie ons geen vrede gebragt heeft maar het zwaard, in de gedaante van bloedige slagvelden en rookende brandstapels en onteerende galgen, in de gedaante ook van onbarmhartige priesters en van kleingeestige levieten: uit dien hoofde wordt alle stichting hem benomen, zoodra hij een zich stichtelijk noemend boek opslaande, aldaar vindt dat het rationalisme te koud, te onbezield, te oppervlakkig, en wat niet al meer, maar in elk geval onbevoegd en ongeschikt is, om zich te verheffen tot dien ernst des geloofs, waarvan hij hier verneemt dat de Christelijke kerk onzer dagen dien gered heeft,

tegelijk met de vrijheid der wetenschap. Zij is wel fraai, denkt hij dan, en ziet er den ‘Biddenden Jezus’ nog eens op aan, die vrijheid der wetenschap, krachtens welke hem, op straffe van zelfbegrafenis, verboden wordt rationalist te zijn! en zij is wel innig, die warmte des geloofs, die, indien hij waagt het zijne te denken van de praeëxistentieleer in het vierde evangelie, hem een ruiker Affodillen in het knoopsgat steekt, ten teeken dat zijn christendom, bij eene koude als die winters, enkel grafbloemen voortbrengt![1]

Al verder wemelt dit boek van hooghartige aanteekeningen aan den voet der bladzijden, waarin tot storenis, neen tot gansche vernieling uwer opbouwing, teregt of te onregt wordt afgegeven op dogmatici, en critici, en exegeten, van allerlei rigting. De gansche theologiesche wereld wordt hier bij beurten in het verhoor genomen en op hare plaats gezet. Nu eens heet het: ‘’t Bevreemdt mij, dat de godgeleerden algemeen dat innige verband voorbijzien; - vandaar, dat meer dan een deze woorden hier niet begrijpt.’ Dit geldt de sommiteiten der exegese. Elders: ‘Men moest toch ietwat minder spoedig aanstoot nemen aan iets, wat een Johannes heilig achtte, en liever eerst een klein weinigje aan eigen misverstand gelooven.’ De theologen hier bedoeld, en die te verwaand zijn om een klein weinigje aan eigen misverstand te gelooven, heeten Bretschneider, Lücke, Scholten. En wederom elders: ‘Of dan Johannes elk woord van den Heer letterlijk heeft wedergegeven? O, die vragers! De letter doodt, maar de geest maakt levend.’ Hoort gij wel, gij coryphaeën der theologie, en zult gij het nu voortaan goed onthouden? En verderop: ‘Niemand, die Hebreeuwsch verstaat, en vooral niemand die de taal der Psalmen kent, zal ons het regt tot deze verklaring betwisten’; het-

1 De gewone historiesche beteekenis der woorden *rationalist* en *rationalisme* is te algemeen bekend, dan dat het noodig wezen zou er hier afzonderlijk aan te herinneren. Niettemin zij tot voorkoming van mogelijk misverstand met een enkel woord aangestipt, dat bovenstaande instemming met het rationalisme uitgaat, 1° van de onderstelling dat rationalisme en kritiek, waarom dan ook Lessing teregt ‘das leuchtende Vorbild des Rationalismus für alle Zeiten’ genoemd is, twee namen zijn voor eene en dezelfde zaak; en 2° van deze andere onderstelling, dat ook de rationalisten der vorige eeuw, Semler zoo goed als Schleiermacher, tot de waarachtige vaderen behooren der liberalen van den tegenwoordigen tijd. Het rationalisme der 18de eeuw is uw onvoorzigtige, uw destijds door de kracht van den jongen wijn aanstonds bedwelmde vader: Gij, wil dan niet doen als Cham; maar neem veeleer uwen mantel, en achterwaarts gaande bedek uws vaders naaktheid.

geen, uit het semitiesch in het jafetiesch overgezet, ongeveer beteekent: Ik versta hebreeuwsch, en ken inzonderheid de taal der Psalmen. En eindelijk nogmaals: ‘Terwijl ik in den tekst mijn eigen gevoelen geve, en wel zóó dat de godgeleerde lezer, ook zonder dat ik het aanwijs, er het m i j e i g e n a a r d i g e wel in herkennen zal, stip ik hier (in de aanteekening namelijk) slechts het volgende aan.’ Groot is, gelijk men ziet, Dr. Zaalbergs vrees, dat men zijner oorspronkelijkheid te kort zal doen. Nu, wie de nooten van zijn ‘Biddenden Jezus’ leest, zal weinig moeite hebben om het hem eigenaardige overal terug te vinden. Is dat de toon die u pleegt te koesteren onder het lezen van een stichtelijk boek? is het grootmoedig, eigen beter inzigt, gesteld dat dit inzigt aanwezig zij, of de misslagen van anderen, gesteld dat deze misdrijven werkelijk zijn gepleegd, zoo breed uit te meten? Neen, al ware Dr. Zaalberg een nog twintigmaal bekwamer theoloog dan waarvoor hij zich niet onduidelijk houdt, en welligt met grond, dit zijn boek kan niet stichten. Een goed stichtelijk boek is zelf in de eerste plaats eene christelijke daad; en zulk eene daad is de ‘Biddende Jezus’ niet. Schier zoo vele aanteekeningen dit werk behelst, zoo vele kaboutermannetjes der ijdelheid springen er u uit te gemoet en op het lijf.

Van bits- en bitterheden gesproken, niet alleen christelijke theologen van vroeger of later tijd, worden in dit geschrift op ruwen toon teregt gezet. Vooral mannen die buiten het Christendom staan, of stonden, hebben het hier hard te verantwoorden. Als Immanuel Kant ter sprake komt, wordt naar aanleiding van diens afwijkende gevoelens omtrent het gebed, aan den lezer herinnerd dat Jezus van Nazareth geen wijsgeer is geweest ‘naar den smaak dezer wijsheidzoekende eeuwe;’ en elders: ‘De wijzen dezer wereld zijn te hoogmoedig om de leer des koningrijks aan te nemen;’ en wederom: ‘Zoolang de wereld in haar (de menschelijke wijsheid) het heil zocht, volgde zij een dwaallicht dat boven de moerassen der eeuwige duisternis zweefde.’ Rousseau heet ‘een ongeloovige wereldling,’ en zulks in denzelfden volzin waarin zijn bekend getuigenis wordt aangehaald: ‘Indien het sterven van Socrates dat is van een mensch, dan is de dood van Jezus die van een God.’ Socrates-zelf komt er niet veel beter af dan Rousseau. De eerste reis dat er van hem gesproken wordt: ‘Een Socrates,’ lezen wij, ‘die met een glimlach op de lippen, den dood uit den giftbeker drinkt, zinkt

diep weg in onze schatting voor den Menschenzoon, die gevoelig genoeg is van hart om te klagen: Mijne ziel is bedroefd tot stervens toe.' Men gelieve op te letten dat de geschiedenis niets van dien socratieschen glimlach in de stervensure afweet of berigt; het menschdom is de kennis van deze bijzonderheid uitsluitend verpligt aan de fantasie onzer christelijke apologeten. De andere reis: 'En als men mij nog eenmaal op Socrates wijst, die met eenen glimlach den giftbeker ledigt, dan vind ik dien Heiden, als H e i d e n groot, maar toch doet zijn koude glimlach mij pijn; ik zink geloovig aan het hart des Erbarmers, die tranen en gebeden met zijnen alsemkelk mengt.' Of Christus, indien men hem het uiteinde van Socrates had beschreven, uit de hoogte op dien martelaar zou hebben nedergezien? of Hij den heidenschen wijsgeer ganschelijk niet zou hebben gekroond met den lof dien de heidensche hoofdman (Luk. VII: 9) bekwam? en of Socrates, indien men hem voor Jezus had gebragt, niet wel spoedig met Petrus zou hebben uitgeroepen: 'Gij hebt de woorden des eeuwigen levens!' of hij niet vrijwillig het hoofd zou gebogen hebben voor het welbekende: 'Meer van Jona of Salomo, meer dan Mozes is hier'? Wij kunnen het vermoeden, niet beslissen. Doch zooveel staat vast, dat de goede zaak des Christendoms allerminst gebaat wordt met eene verkleiningsapologetiek als die van Dr. Zaalberg.

Deze schrijver is intusschen nergens hardvochtiger of schamperder in dit zijn stichtelijk boek, dan wanneer hij op zijnen weg ontmoet - den persoon van Dr. Strauss. Dat hij dien tot vier- of vijfmalen toe in den baard vaart, maakt het toevallige der ontmoeting althans zeer onwaarschijnlijk. Heeft hij hem dan gezocht? zich hem uitgekozen om zijnen toorn aan hem te koelen? Zij die den 'Biddenden Jezus' tot hunne stichting ter hand namen en opensloegen, vragen nog steeds te vergeefs naar de reden van dit afgeven op Dr. Strauss. Zij lezen: 'Hebben een Strauss en Bruno Bauer ook déze uitboezeming des Heeren (Joh. XI: 41, 42) niet te heilig geacht om in de weegschaal hunner treurige kritiek gewogen en te ligt bevonden te worden.....' Zij lezen: 'Schoon Strauss meer eerbied moge verdienen dan Bauer, zoo konden wij ook tegenover dézen volstaan met te zeggen, dat hij onbevoegd is over het al of niet gepaste van een gebed te oordeelen, daar hij niet eens weet, wat bidden is; zelfs het innigste gebed van een eenzaam kind moet hem ergeren, daar elke aanroeping van een per-

soonlijken, levenden God hem eene dwaasheid is'.... Zij lezen: 'En zullen wij nu nog, na dien strijd over de letter, den inhoud en den geest des (Hoogepriesterlijken) gebeds gaan verdedigen? maar wat zullen wij twisten met een' Strauss, die zonder zelf ooit te bidden, zonder te gelooven in eenen levenden God, dit gebed van den Zone Gods durft te veroordeelen?'..... Zij lezen: 'Elk die slechts iets van de diepten des zielelevens en de geheimen van het geloofsleven kent, laat een' Strauss spottend vragen: "Waartoe zulk een kamp, nadat zijne rekening met den Vader gesloten was?" en noemt veeleer zulk eene afwisseling van licht en donker (als zich namelijk doet gevoelen in het verhaal van den strijd in Gethsemane, vergeleken met den blijmoedigen toon van het Hoogepriesterlijk gebed) zielkundig waar en natuurlijk'..... Zij lezen: 'Bevreemdt het u, dat een Strauss dezen psalm (den XXII^{sten}), schoon dan ook met ergernis, h e t p r o g r a m m a d e r k r u i s i g i n g noemt?'..... Zij lezen, maar begrijpen niet; begrijpen niet waarom Dr. Strauss, dien zij om deze staaltjes zijner kritiek slechts haten en verfoeijen kunnen, zoo menigvuldig in den 'Biddenden Jezus' wordt aan- en doorgehaald. Wat mij betreft, ik geloof dat zoolang de pectoraal-theologen bij monde van Neander enkel uitvlugten, en bij monde van Ullmann niet veel meer tegen de kritiek van Dr. Strauss weten in te brengen dan een handvol concessies, het hun niet betaamt tegenover dezen Titan een Jupiterstoon aan te nemen, en hem in naam der godsvrucht met kinnebakslagen uit het koningrijk der hemelen te verdrijven. Niemand die met Dr. Zaalberg de vrijheid der wetenschap in beginsel erkent, mag zich zetten op den voet, alsof het probleem van de wording der evangeliesche geschiedenis, omdat het door Dr. Strauss averegts werd opgelost, nu voortaan geene oplossing meer behoeft, en alsof de debatten, geopend door de waarlijk niet ligtzinnige, maar veeleer achting en stellig ontzag inboezemende kritiek van dien theoloog, bereids waren gesloten. En wat het andere betreft, ik bedoel het uit de hoogte nederzien daarop dat iemand als Dr. Strauss 'niet eens weet wat bidden is,' het schijnt mij eene onverantwoordelijke, eene aan ligtzinnigheid grenzende ruwheid, dat zulk een smartelijk en tragiesch verschijnsel, in het aangezigt waarvan een ascetiesch schrijver in onze dagen geen smaad- maar troostwoorden in het hart en op de lippen behoorde te hebben, met eene zoo volkomene minachting wordt bejegend. Het is bekend genoeg, en ook gewis aan

Dr. Zaalberg niet onbekend, dat juist de edelste vertegenwoordigers der moderne speculatieve wijsbegeerte, de meester bij wien Dr. Strauss ter schole ging niet uitgezonderd, de een voor de ander na verzeild zijn op de klip van het pantheïsme, en bij deze schipbreuk, althans in theorie, de gave des gebeds hebben ingeschoten. Ieder behoorde te weten, wat ook Dr. Zaalberg zeer goed weet, dat de praktiesche daad van het kinderlijk gebed de daad-zelve is, waar omheen zich al de grootste en duizelingwekkendste problemen van het menschelijk leven als stralen om een middenpunt groeperen; en evenzoo, dat zich geen denkend leven denken laat, zonder dat de tempel waarin men plag te bidden als een kind sta te waggelen op zijne grondslagen. Dit verschijnsel - hetzelfde dat ik straks bedoelde en tragiesch noemde - is inderdaad te pijnlijk en te treurig, dan dat het in eene eeuw als de tegenwoordige geoorloofd of met de christelijke barmhartigheid bestaanbaar wezen zou, den man ‘die niet eens weet wat bidden is,’ zonder één woord van mededoogen prijs te geven aan de verbolgenheid van een publiek, dat onder geheel andere omstandigheden is opgegroeid, en dat zich onmogelijk eene voorstelling maken kan van de invloeden waaraan een duitsch theoloog als Dr. Strauss, van jongs afaan is blootgesteld geweest.

En bleven nu de niet-theologen, de niet-heidenwijsgeeren, de niet-hegeliaansche pantheïsten, bleven nu in den ‘Biddenden Jezus’ de christenen van onderscheiden rigting, bleven slechts al diegenen ongemoeid, die in weerwil van hunne uiteenloopende meeningen hierin zamenstemmen, dat zij bij ondervinding weten wat bidden is! Zelfs dat niet. Lamartine, wel is waar, komt vrij; en zulks niettegenstaande Dr. Zaalberg een uitvoerig gedicht (‘La Prière’) van hem aanhaalt, waarin deze dichter, naar de getrouwe vertaling van den heer S.J. van den Berg, ronduit verklaart aan de Natuur volkomen genoeg en den Bijbel niet van noode te hebben, om te komen tot positieve godsdienst:

> En zonder dat mijn hart het Goddelijke licht
> Uws Woords behoeft, lees ik op 's hemels aangezicht
> De leer van mijn geloof!....

In geene aanteekening hoegenaamd aan den voet der bladzijde, wordt Lamartine om deze deïstiesche geloofsbelijdenis be-

rispt. Maar wel moeten de geloovige roomsch-katholieken het ontgelden: ‘De eenvoud en waarheid bij het bidden wordt menigmaal vruchteloos gezocht; de Paternosters-, Avemaria- en rozenkrans-dwaasheden der Roomsche kerk zijn er het treurig bewijs van.’ En wel moet ook een zeker ras van protestantsche vromen hier te lande het ontgelden: ‘Al is de sekte der Q u i ë t i s t e n uitgestorven, toch zijn er, helaas, nog quiëtisten genoeg ook in Nederland.’ En wederom datzelfde ras van vromen: ‘Ook onder de protestanten is het gebed dikwijls, óf eene langgerekte opeenstapeling van woorden, óf een treurig jagt maken op allerlei hoogdravende en figuurlijke uitdrukkingen;’ waarbij deze noot: ‘Om van de werktuigelijke formuliergebeden maar niet te spreken.’ En nogmaals hetzelfde ras van vromen: ‘Wat men ook beuzele en naar den trant der mystieken spele, wij achten 't een treurig wanbegrip enz.’ Ook is het opmerkelijk dat ergens in dit boek, waarin anders ‘de kinderkens’ zich zoo nadrukkelijk gehandhaafd zien in hunne regten tegenover eene ‘wijsheidzoekende eeuwe,’ de populaire splitsing van den mensch in ligchaam en ziel bestempeld wordt met den niet zeer eervollen naam van ‘nuchter volksgeloof.’ Hoe nu? rekent de schrijver dat deze en soortgelijke liefelijkheden zijne lezers zullen opbouwen? dat het volksgeloof zich door hem voor nuchter, of de mystiek zich voor eene beuzelaarster zal laten uitmaken, en dat beide niettemin den ‘Biddenden Jezus’ met stichting lezen zullen? Dat werktuigelijke formuliergebeden tot niets nut zijn, dit geeft ieder hem toe; men kan hetzelfde zeggen ook van werktuigelijke gebeden uit het hoofd. Doch zoolang bij de Nederduitsch-Hervormden het tusschengebed van het Doopformulier (met uitzondering van den aanhef), of bij de Walsch-Hervormden de beroemde *Confession des péchés*, waarmede zij iedere ochtendgodsdienstoefening openen, niet zullen zijn in onbruik geraakt, zal de ervaring getuigen dat men honderde malen hetzelfde formuliergebed kan hebben aangehoord of uitgesproken, zonder daarom even zoo vele malen werktuigelijk te hebben meegebeden. En wat betreft de driedubbele ‘dwaasheden’ der Roomsche kerk, de Paternosters-, de Avemaria's-, de rozenkrans-dwaasheden; ik betwijfel of wij protestanten wel goed handelen met op dezen toon te spreken over de kerkgebruiken onzer katholieke medechristenen. Of liever, ik geloof dat wij in de gewijde verborgenheden van onze eigen godsdienst weinig diep toe-

nen te zijn doorgedrongen, wanneer wij zoo ligtvaardig oordeelen over hetgeen den katholieken heilig is. Wat is dwazer dan ons eigen protestantsch kerkgezang? dan onze telkens en telkens wederkeerende predikatiën? dan onze zich noemende bediening der sacramenten? dan het voorbidden van onze predikanten voor lijdende broeders of voor uit het kinderbed opgerezen zusters? Wat is in het gemeen dwazer dan de godsdienst, wanneer men haar beschouwt met het oog der wereld, met het oog van den natuurlijken mensch ‘die niet begrijpt de dingen die des geestes Gods zijn’? Heeft Paulus-zelf het kruis van Christus niet ‘eene dwaasheid’ genoemd? Slechts één ding is welligt nog dwazer dan dit alles te zamen: de inbeelding namelijk dat uw eigen geloof rationeeler is dan dat van uwen buurman. Hetzij men VaderOnze's, hetzij men OnzeVaders bidde, bidden is en blijft eene dwaasheid; eene heilige, eene vertroostende, eene onontbeerlijke, maar eene dwaasheid; even dwaas, en tegelijk even heerlijk, als de zelfverloochening of als het onsterfelijkheidsgeloof.

Er komen in het eerste hoofdstuk van den ‘Biddenden Jezus’, waar gehandeld wordt over het licht door de gebeden van den Christus over zijne betrekking tot God verspreid, eenige als dogmatiesch betoog zeer afdoende bladzijden voor. Het zijn die, waarin uit de omstandigheid dat Jezus gebeden en veel gebeden heeft, geredeneerd en gepolemiseerd wordt tegen zijne absolute godheid; of zoo men liever wil, tegen de voorstelling van Hem als vleeschgeworden tweeden persoon der Drieéénheid. Het kost Dr. Zaalberg natuurlijk weinig moeite dit betoog te voeren, en het te voeren met goed gevolg. Doch hoe bevalt u in een stichtelijk boek deze polemiek? Het zou mij niet bevreemden zoo gij al aanstonds ontstemd wierdt door eene onzachtheid als deze: ‘Ik moet altijd aan die oude geschiedenissen denken (de Kerkvergaderingen namelijk van 451 en 680), als ik ook in onze dagen van die twee naturen en twee willen spreken hoor. Is 't wonder dat er niet altijd de glimlach bij weêrhouden wordt?’ Dat Dr. Zaalberg evenwel, in zijn ‘Biddenden Jezus’, niet kan nalaten nu en dan te meesmuilen om uwe gebrekkige Christologie, hij die anders zoo wakker partij trekt voor de eenvoudigen tegen de wijzen der wereld, dit zoudt gij hem, onderstel ik, desnoods en zelfs gaarne vergeven. Doch hij laat u niet met vrede, en rekent uwerzijds op

engelengeduld. Luister slechts: ‘Een b i d d e n d e G o d ? ! Een God, die in 't gebed tot God zegt: “Gij zijt de Eenige waarachtige God!” en zich-zelven tegenover dien Waarachtigen eenvoudig “Jezus Christus, den d o o r H e m gezondenen” noemt? Ja, wat meer is, een God, die niet slechts van God, als z i j n e n G o d tot anderen spreekt; maar die zelfs biddend uitroept: M i j n G o d , M i j n G o d ! waarom hebt Gij mij verlaten?!! Als dat geen raadsel, als dat geene tegenstrijdigheid, als dat - het zij met diepen eerbied voor den Zone Gods gezegd - als dat geen onzin is, wat zal dan zoo heeten?’ Het hooge woord is er uit. Uwe Christologie, gij die niet afweet van het onderscheid tusschen homoöusie en homoöusie, niet afweet van nestorianen noch monotheleten, gij die in uwe eenvoudigheid uit den ‘Biddenden Jezus’ zoudt voorlezen aan uwe vrouw en kinderen, - uwe Christologie is onzin. Zoo úwe Christologie geen raadsel, geene tegenstrijdigheid, geen onzin is, wat zal dan onzin heeten?

Laat ons dit woord nog eens ernstig in de oogen zien: ONZIN. Wie gebruikt dit epitheton, ter kwalificatie van uwe geloofsbegrippen omtrent den persoon van Christus? Is het ‘een Strauss’, is het ‘een Bruno Bauer’, die u in uwe meeningen aldus beleedigt? is het voor het minst een zichzelf gelijkblijvend rationalist? Neen, het is Dr. Zaalberg, de schrijver van den ‘Biddenden Jezus.’ Dezelfde schrijver, die vreest dat hij zijn boek overladen zou, indien hij behalve over de gebeden van Jezus op aarde u ook nog onderhouden wilde - waarover? over Diens middelaarswerk in den hemel; dezelfde schrijver, die gelooft en u leert dat geen aardsche vader ‘de eer had’ aan Jezus Christus het leven te schenken; die stijf vasthoudt aan het begrip van een voorwereldlijken Zoon van God, in den mensch Jezus geopenbaard; die de wonderdadige spijziging als eene geschiedkundige handeling bespreekt; die de opwekking van een dood kind door Elia, zoo goed als de opwekking van Lazarus door Christus, als onomstootelijk bewezen feiten aanmerkt; die de gedaanteverwisseling van Jezus op den berg eene ‘weêrgaloos heerlijke gebeurtenis’ noemt; die op Thabors kruin den hemel om Jezus laat nederdalen; die verzekert dat de namen ‘Jezus’ en ‘Christus’ door Godzelf aan den Heiland gegeven zijn; die verklaart dat het wonder der menschwording van den Logos in den persoon van Jezus van Nazareth te loochenen, meer is dan een sterveling mag; die herhaaldelijk van de onderstelling

uitgaat dat Jezus ten derden dage ligchamelijk uit de dooden is opgestaan; die bij de behandeling van zekere hemelstem, in het vierde evangelie vermeld, in hooggelaarsden stijl u vraagt: ‘Wie waagt het eene beslissende uitspraak in eene zoo geheimzinnige en teedere zaak te doen?’ die van zichzelven aldaar getuigt: ‘Wij zijn nederig en bescheiden genoeg, om niet dan met eerbiedigen schroom te spreken over datgene, wat vooralsnog, of voor altoos, buiten het gebied onzer waarneming ligt;’ die er bijvoegt: ‘Wij verbazen ons gedurig over de wereldwijsheid, die zich reeds hoog genoeg ontwikkeld waant, om over het al of niet mogelijke van zoo menig wonderverhaal van Jezus leven eene beslissende uitspraak te doen’; die deze zijne *oratio pro domo* aldus besluit: ‘Het zal toch den mensch van stof en assche, die, zelfs op het hoogste standpunt der tegenwoordige ontwikkeling, nog slechts ten deele kent en ten deele profeteert, niet tot oneer verstrekken, als hij nu en dan zijne onwetendheid eens erkent, en de Goddelijke rede hooger stelt dan zijne eigene verstandsontwikkeling’; deze zelfde schrijver ja, kan niet altoos nalaten te glimlagchen over úwe Christologie, en voelt zich in gemoede verpligt het bidden van úwen Christus voor onzin te verklaren. Met het volste regt zoudt gij hem kunnen vragen: Of de geboorte uit eene aardsche maagd van een voorwereldlijken Zoon van God; of het voortzetten van diens Godszoons middelaarswerk in den hemel; of het scheppen van gebakken brood en gedroogde visch; of het nederdalen des hemels op een bergkruin in Palestina; of het klinken van donderslagen wier echo in grieksch verandert; of het herleven van een reeds tot ontbinding overgegaan lijk; of Jezus eigen ligchamelijke opstanding uit de dooden; of in één woord niet alle supranaturalisme op het gebied der wereldgeschiedenis, den naam van raadselachtig, van tegenstrijdig, van onzinnig verdient? en of hij, Dr. Zaalberg, die de godheid van Christus eene absurditeit noemt, dusdoende niet vergeet dat hij te nederig en te bescheiden is om anders als met eerbiedigen schroom te spreken over datgene wat vooralsnog, of voor altoos, buiten het gebied zijner waarneming ligt; niet vergeet, hoe gedurig hij zich pleegt te verbazen over eene zich reeds hoog genoeg ontwikkeld wanende wereldwijsheid, die zich vermeet uitspraak te doen over de mogelijkheid of onmogelijkheid der dingen; niet vergeet, dat het volgens hem den mensch van stof en assche tot eer verstrekt, als hij nu en dan zijne onwetendheid eens erkent, en de God-

delijke rede hooger stelt dan zijne eigene verstandsontwikkeling? Doch gij zoudt vruchteloos op een antwoord wachten. Want gij hebt vandoen met een schrijver die zichzelf zoo weinig gelijk blijft, dat hij zijn eigen ligtgeloovigheid voor een blijk van ootmoed aanziet, en die zoo weinig begrip heeft van het wezen der godsvrucht, dat hij haar onvoorwaardelijk afhankelijk acht van het kerkgeloof dat men is toegedaan. Het gezigt van een bidsnoer in uwe handen, aan uwen gordel, doet hem met walging zich van u afkeeren: en gij woudt dat uwe toepassing der Triniteitsleer op den persoon van Christus genade vond in zijne oogen? Neen, wel den voorwereldlijken Zoon eener moedermaagd, wel een heidenschen Halfgod moogt gij vereeren, wandelend over de wateren der zee en ten hemel varend als gedragen op een plaveisel van wolken. Wel ‘een Bidder’, bij wiens opstaan van den gebede de hemellingen in een nieuw Hallel het Amen uitroepen op een gebed welks diepten zelfs zij niet kunnen peilen. Maar een biddenden God - dat nooit. Wel de ééne doodelijke sprong, maar niet de andere is u geoorloofd; de uwe niet, maar die van Dr. Zaalberg wel.

In naauw verband met de laatstgemaakte aanmerking staat wederom een ander gebrek van den ‘Biddenden Jezus’: in plaats van een zuiver godsdienstig, is dit werk een halfslachtig boek; half dogmatiesch, half kritiesch, en alleen stichtelijk bij gelegenheid. Waarbij alles schade lijdt: dogmatiek, kritiek, en stichting.

Het ligt in den aard der zaak, zoowel dat de schrijver van een stichtelijk boek zekere theologiesche overtuigingen of meeningen moet zijn toegedaan; bijvoorbeeld met betrekking tot de harmonistiek der evangeliesche geschiedenis; als ook, dat hij de volkomenste vrijheid heeft om van deze zijne welgevestigde meeningen stilzwijgend uitgaande, zijne opvatting en voorstelling der zaken, ik denk wederom aan de harmonistiek der evangeliesche geschiedenis, dienovereenkomstig in te rigten. Niemand heeft regt hem daarover lastig te vallen, of te vergen dat hij de eenheid van zijn stichtelijk boek door isagogiesche en andere bijzonderheden verbreken zal. Dr. Zaalberg heeft omtrent althans één punt dezen eenvoudigen en natuurlijken regel gevolgd. Het is, waar hij de kwestie in het midden laat of de laatste maaltijd van Jezus met de apostelen al dan

niet een paaschmaaltijd is geweest. Nergens, zelfs niet in de aanteekeningen, doet hij den lezer iets van dit probleem vermoeden, en vergenoegt zich met in den tekst, tot tweemalen toe, het vertrek waar deze maaltijd gehouden werd te noemen ‘de Paaschzaal,’ met bijvoeging dat te dier gelegenheid heeft plaats gehad ‘de herschepping (door Jezus) van het Paaschmaal (der Joden) in een liefdemaal ter zijner gedachtenis.’ Ik geloof dat hij zich vergist; vooral, omdat hij zijn uitgangspunt neemt, niet in de berigten der synoptici, maar in het verhaal van Johannes, en omdat het mij uitgemaakt zeker schijnt dat in dit verhaal niet gesproken wordt van een paaschmaaltijd, maar van een vriendenmaal, gehouden aan den avond van den dag voorafgaande aan dien met welks uitgang het Paaschfeest dat jaar begon. Doch, ofschoon het jammer is dat de schrijver, nu hij van déze kwestie nergens rept en omtrent alle andere zoo mild is met zijne aanteekeningen, den schijn op zich laadt, ik zeg den schijn, alsof de hier schuilende moeijelijkheid hem onbekend ware, nogtans geloof ik dat hij desnoods op menige plaats van zijn boek dienzelfden schijn zich had moeten laten welgevallen, liever dan hoofdstuk aan hoofdstuk kritiserende en dogmatiserende, daardoor het stichtelijk karakter van zijn geschrift reddeloos te vernietigen.

Hoe onstandvastig buitendien en ligtvaardig de kritiek inzonderheid der evangeliesche geschiedenis is, die in dit boek geoefend wordt, moge uit eenige voorbeelden blijken. ‘Daarom aarzelen wij niet hier de voorkeur te geven aan het verhaal van Lukas:’ ziedaar een volzin die ten duidelijkste bewijst dat de schrijver, bij het behandelen van genoemde geschiedenis, zijn eigen oordeel als maatstaf gebruikt. De voorstelling eener theopneustie van de boeken des Ouden of Nieuwen Verbonds, hoe dan ook verstaan, is aan zijn geschrift ten eenemale vreemd; wat niemand dergenen die met hem tot dezelfde rigting behooren misprijzen zal; en daar hij ‘niet aarzelt de voorkeur te geven aan het verhaal van Lukas,’ aarzelt hij dus ook niet de onnaauwkeurigheid, dat wil zeggen het ongeschiedkundig karakter, der parallelplaats in een ander evangelie (hier dat van Mattheus) ingewikkeld te erkennen. Buitendien is zijne kritiek ook nog daarom van eene deugdzame soort, of kondigt zich althans als zoodanig aan, omdat het hem geenszins aan mogelijkheids- en onmogelijkheidsgevoel ontbreekt. ‘*Heiligen* is dat zooveel als *reinigen*? Onmogelijk,’ ‘Ware 't

mogelijk en denkbaar geweest, dat de Zoon den Vader had losgelaten', 'Onmogelijk. Ziet men dan niet, dat men zoodoende wel de eer des Vaders redt, maar die des Zoons ten offer brengt?' 'Iets wat zuiver ondenkbaar is, behalve voor hen die zich de zonderlingste begrippen van openbaring en ingeving door den Heiligen Geest vormen': zoo spreekt hij, hier en ginds, in het voorbijgaan, Doch zij, en hier eindigt onze lof van de door hem gevolgde kritiesche methode, zij die deze volzinnen of gedeelten van volzinnen lezende meenen mogten dat Dr. Zaalberg de bij hem tot bewustheid gekomen kategoriën van denkbaar en ondenkbaar nu ook zal hebben toegepast op zijne kritiek der evangeliesche geschiedenis, en dat hij dusdoende zich zal hebben losgemaakt van die onwetenschappelijke *Voraussetzungslosigkeit*, met behulp waarvan het supranaturalisme, na bij den arm ter voordeure te zijn uitgezet, oogluikend weder binnengelaten wordt door de achterdeur, - zij vinden zich teleurgesteld. Neen, wij hoorden het reeds, Dr. Zaalberg is van oordeel dat het den mensch van stof en assche tot eer verstrekt, als hij nu en dan zijne onwetendheid eens erkent, en de Goddelijke rede hooger stelt dan zijne eigene verstandsontwikkeling. Ieder die geen vreemdeling is in de theologiesche letterkunde, weet wat zulke verklaringen beduiden. Reeds de allereerste woorden van het boek verplaatsen u dan ook in den gewonen fantastieschen kring, waarin het supranaturalisme zich en zijne lezers of hoorders pleegt om te wentelen: '"Ziet, hij bidt!" Met dit woord wees de Heer uit den hemel zijnen dienaar Ananias op den biddenden Saulus.' En opdat gij niet twijfelen zoudt welke 'Heer' de schrijver bedoelt, volgt er, een half dozijn regels verder: 'Saulus bad. En terwijl zijn verduisterd oog den hemel zocht, zag het oog *van den verheerlijkten Jezus* met welgevallen op den bidder neder.' Aan rationalistiesche verklaringen ontbreekt het, wel is waar, bij onzen schrijver niet. Van een door den duivel bezetene in de synagoge te Kapernaum heet het: 'Terwijl Hij zoo de woorden des eeuwigen levens verkondigde, stond er onder de menigte, die luisterend aan zijne lippen hing, een dier ongelukkigen op, die, *aan vreeselijke verstandsverbijstering* lijdende, als bezetenen door onreine geesten *beschouwd* werden.' In de resumtie der Verzoekingsgeschiedenis luidt het: 'Op het langdurige vasten, schoon misschien nu en dan *door het gebruik van de schrale spijze*

der wildernis afgewisseld, volgt een sterke honger.' De in datzelfde verhaal optredende Verzoeker wordt opgelost in 'de wereld', en wij lezen: 'Zoo dikwijls Hij het aangezigt naar de menschenwereld wendt, treedt *de geest dier wereld*, als *een geest der verzoeking*, tusschen Hem en de menschen op, Sirenenliederen zingende en dreigende met kruis en schande.' Van de Engelen wordt gezegd: 'De Hemelvader stelt eene engelenwacht rondom zijne kinderen. In de gestalte van vader, moeder, leeraar of vriend bewaken die engelen hen in Zijnen naam, onder Zijn oog, door Zijne kracht.' Hetgeen evenwel niet wegneemt dat deze gerationaliseerde engelen elders tot supranatureele werkelijkheden worden. Zooals bijvoorbeeld bij de schildering van den strijd in Gethsemane: 'Door zijne tranen heen aanschouwt Hij de liefde des Vaders. Voor zijn zielsoog daalt daar zelfs een Engel der vertroosting neêr uit den hooge. Hij (de Engel der vertroosting) zweeft tusschen hemel en aarde. Hij toont Hem de kroon na het kruis.' Althans, dit 'zweven' tusschen hemel en aarde schijnt aan te duiden dat de objectieve werkelijkheid der verschijning, door de uitdrukking 'zielsoog' niet wordt buitengesloten. De Bijbel, op zijne beurt, duister genoeg wat de gebezigde terminologie betreft, maar klaar rationalistiesch wat aangaat de bedoeling van onzen schrijver, de Bijbel heet bij hem: 'De oorkonde der zedelijke openbaringen Gods.' Wat al supranatureels men ook tusschen de plooijen van dit 'zedelijke' zou willen bergen of verbergen, plaats voor physieke wonderen is daar, schijnt het, niet. En toch is de Bijbel ook oorkonde van het droogvoets trekken der Israelieten door de Roode zee, oorkonde van Elia's hemelvaart in een vurigen wagen met vurige paarden, oorkonde van het wijnwater op de bruiloft te Kana, oorkonde van honderd andere physiesche mirakelen meer. En, wat de kroon zet op alle andere rationalistiesche wenken of bekentenissen in den 'Biddenden Jezus': 'Wel,' zegt de schrijver, 'wel zijn wij vrij van w o n d e r z u c h t . Wat natuurlijk verklaard kan worden behoeft geene bovennatuurlijke verklaring. Het wonderbare in zoo menig f e i t uit Jezus' leven is doorgaans de vrucht van onze onvolkomene kennis van de natuur met hare vele, door God in haar gelegde krachten. Veel duisters is daarom bij de ontwikkeling onzer eeuw reeds opgehelderd, en wat er nog duisters overblijft, zal eenmaal misschien even natuurlijk en echt m e n s c h e l i j k blijken te zijn als zoo veel anders, dat te

voren kortweg op de lijst der bovennatuurlijke dingen geplaatst werd, maar nu reeds in zijne oorzaken en krachten verklaard kan worden. Maar'..... Gij vermoedt intusschen teregt dat ofschoon de oplossing van het wonder in het gemeen u hier voor de toekomst wordt beloofd, en ofschoon hier alles goeds wordt verwacht van de vorderingen der physica en toebehooren (astronomie, biologie, magnetisme), niettemin vermoedt gij met eenigen grond, en wel op grond van dat *maar* waarbij wij afbraken, dat het den schrijver slechts tot op zekere hoogte met zijn rationalisme ernst is. Er volgt dan ook weldra: 'Genoeg ten bewijze, dat het ons geene moeite kost, een wonderbaar - wil men het woord - een b o v e n n a t u u r l i j k verschijnsel in het geheel eenige leven van den Zone Gods aan te nemen.' En hoe weinig moeite dit aan Dr. Zaalberg kost, ook waar het andere Bijbelsche personen als den persoon van Christus geldt, vernamen wij reeds uit het hierboven (bladz. 402) opgesomde. Waarbij nog behooren opmerkingen als deze: 'Vooral in de gewijde geschiedenis wordt de donder gedurig als eene stemme Gods verheerlijkt. In een onweder verscheen God aan Job en zijne vrienden. In een onweder ook (zijn dit nu de "zedelijke" openbaringen Gods, wier oorkonde de Bijbel is?) aan gansch Israël, op Sinaï's bergkruin'. En uitboezemingen als deze, tot grootmaking van Mozes: 'Hoe klimt zijn gebed, vol verheffing en gloed, zelfs tot den toon der psalmen op, waar hij aan den oever der Roode zee h e t l i e d d e r v e r l o s s i n g, in het midden der woestijn h e t l i e d d e r v e r g a n k e l i j k h e i d, en eindelijk op de grenzen van Kanaän, bij zijn laatst vaarwel aan Israël, h e t l i e d d e r g e t u i g e n i s ontboezemt!' Had Dr. Zaalberg, gelijk hij bij het schrijven van een stichtelijk boek veilig had kunnen doen, in den 'Biddenden Jezus' afstand gedaan van de kritiek, men schonk hem zulk fantastiesch gestoei met de Bijbelsche overlevering, want stoeijen is het woord, gaarne kwijt. Doch zich in de gegeven omstandigheden, zich in een boek waarin schier alle heroën der moderne kritiek des Bijbels beurtelings op de vingers worden getikt, zich daar als op historiesche feiten te beroepen op het onweder bij de wetgeving op Sinaï, of nog erger, op het onweder bij de ontknooping der Jobeïde; doch Mozes-zelf als vervaardiger te laten optreden niet slechts van Exod. XV, maar ook van Ps. XC, maar zelfs van Deuteron. XXXI en XXXII, - waarlijk, dit is naauwelijks voor kwalificatie vatbaar.

Opmerkelijk is ook de enormiteit der kritiesche conclusies waartoe de schrijver somtijds geraakt. Bijvoorbeeld: ‘Men zie toch niet langer het o p s c h r i f t van den Psalm voorbij. *Voor den Opperzangmeester*, zoo heet het daar, en 't is dus een t e m p e l l i e d .’ Ziehier iemand die beweert hebreeuwsch te verstaan, iemand die beweert de taal der psalmen te kennen, en die, met een overmoedig *dus*, uit het opschrift van een psalm concludeert tot de ware beteekenis van den inhoud; uit het gebruik bij de joodsche eeredienst, tot den oorspronkelijken zin. Als behoorde de strenge onderscheiding tusschen een en ander niet tot de eerste beginselen der psalmkritiek.

Een ander voorbeeld: ‘Zie ik verkeerd, wanneer ik in dat woord op den weg naar Gethsemane gesproken (“Simon - ik heb voor u gebeden, dat uw geloof niet ophoude,” Luk. XXII: 31, 32), een weêrklank vind van het (Hoogepriesterlijk) gebed? Zoo treedt Lukas, ofschoon dat gebed niet mededeelende, toch als een getuige voor Johannes op.’ Vooreerst is het strijdig met de eigen voorstelling van Lukas, te zeggen dat het bedoelde woord van den Heiland gesproken is ‘op den weg naar Gethsemane.’ Eerst een goed eind verder, wat hier geene kleinigheid of geene bijzaak is, eerst zeven verzen later berigt die evangelist: ‘En uitgaande, vertrok hij, gelijk hij gewoon was, naar den Olijfberg’, aan welks voet het landgoed Gethsemane lag. Doch dit tot zoover. Gansch onbetamelijk daarentegen mag het heeten, de authenticiteit van het Hoogepriesterlijk gebed (Joh. XVII), waarbij volstrekt moeten worden medegerekend de Afscheidsredenen (Joh. XIV, XV, XVI), de authenticiteit derhalve van vier volle hoofdstukken van het evangelie van Johannes, te vindiceeren met een beroep op twee verzen van Lukas, in wiens verhaal overigens noch voor die Afscheidsgesprekken noch voor dat Gebed, zoomin als bij Mattheus of bij Markus, met mogelijkheid plaats te vinden is. Een tegenstander der authenticiteit van genoemde hoofdstukken zou dan ook even goed aldus kunnen redeneren en misredeneren: ‘Van hoe nabij de uitvoerige pericope Joh. XIV-XVII nadert aan het gebied der letterkundige fictie, moge onder anderen hieruit blijken, dat het volkomen stilzwijgen der drie eerste evangelisten slechts wordt afgebroken door het bij Lukas vermelde woord van Jezus: “Simon, Simon! ziet, de Satan heeft sterk aangehouden om ulieden te mogen ziften als de tarwe, enz.”; een kennelijk historiesch gezegde, waaruit de

vierde evangelist aanleiding schijnt genomen te hebben tot de vrije zamenstelling der Afscheidsgesprekken en van het Hoogepriesterlijk gebed.'

Een nieuw voorbeeld: 'Mattheus en Markus spreken wel van de "groote stem," maar noemen de woorden ("Vader, in uwe handen beveel ik mijnen geest!" Luk. XXIII: 46) niet. Johannes bewaarde er nog iets van in zijn *παρέδωκε τὸ πνεῦμα*: *Hij gaf den geest over*.' Heet dit nu geloovige kritiek der evangeliesche geschiedenis? Is de zwarigheid dat des Zaligmakers laatste woorden volgens Lukas geheel andere woorden zijn geweest dan volgens Johannes, nu hiermede uit den weg geruimd? En worden met een zelfgenoegzaam 'Johannes bewaarde er nog iets van', dit en diergelijke Nieuw-Testamentiesche problemen nu voortaan doorgehakt? Neen, wil men regt hebben te spreken van 'de treurige kritiek van een Strauss', men kome voor den dag met iets minder armzaligs dan argumenten zijn van dit allooi; men misleide niet langer zichzelf en de schare. De schare ja, want groot zal vroeger of later de regtmatige toorn en minachting der christelijke gemeente wezen, als zij inziet met welk uitvaagsel en afschrapsel van bewijsgronden hare leeraars jaar in jaar uit haar hebben gepaaid en om den tuin geleid. Doch wij moeten verder.

De beide laatst aangehaalde voorbeelden behoorden tot de aanteekeningen, niet tot den tekst, van Dr. Zaalbergs werk. Nog een tweetal dier aanteekeningen moet hier ter sprake komen. Bij de verklaring der Joh. XII vermelde hemelstem, ontmoeten wij onder anderen deze noot: 'Moest bij het korte en afgebrokene der geluiden in de natuur, de echo in het hart, of de B a t h - K ô l, natuurlijk ook slechts uit weinige klanken bestaan, aan dezen eisch voldoet het K a i e d ó x a s a, k a i p á l i n d o x á s o van Johannes.' Niet de deskundige alleen, ook de dilettant spitst hier de ooren en scherpt den blik. Hoe? is het evangelie van Johannes dan niet in het grieksch geschreven? zijn de medegedeelde woorden, *καὶ ἐδόξασα καὶ πάλιν δοζάσω*, ofschoon door romeinsche karakters uitgedrukt, dan geen grieksch, evenals de taal van het evangelieboek waaraan zij zijn ontleend? en was de moedertaal van Jezus, de taal dus ook waarin door het medium der natuur de goddelijke waarheid hem openbaar werd, dan geen hebreeuwsch of arameesch? en zoo ja, wat gemeens hebben dan de grieksche klanken, door Johannes opgegeven, met de echo der natuurgeluiden in het hart van Jezus?

Zoo vraagt men. Doch niemand zoeke den sleutel des raadsels in eenigerlei geleerdheid of diepzinnigheid. Hij zoeke dien uitsluitend bij de bastaardmethode, die door Dr. Zaalberg in zake van Nieuw-Testamentiesche kritiek gehuldigd wordt.

Wil men deze methode nog nader leeren kennen, men leze de andere noot waarop ik zoo aanstonds doelde: ‘Eene legende zegt, dat de middeneeuwsche kerkleeraar Thomas Aquinas eene verschijning van Jezus en daarbij die hooge lofspraak ontvangen mogt (*Bene de me scripsisti, Thoma!*), toen hij het voornaamste van zijne dogmatische werken voltooid had. 't Zou ons zeker geloofelijker voorkomen, als men zoo iets van den Evangelist Johannes verhaalde.’ Zoodanig is in substantie de kritiek van Dr, Zaalberg. Hij gebruikt tweederlei maat en tweederlei gewigt. Ongeloofelijk en geloofwaardig, mogelijk en onmogelijk, denkbaar en ondenkbaar, wisselen bij hem af naar gelang van personen en eigennamen. Valt aan Thomas Aquinas een visioen te beurt, hij noemt dit kortweg ‘eene legende;’ spreekt daarentegen de evangelist Johannes van eene hemelstem die aan de schare als een donderslag in de ooren klonk: ‘Wie zal het wagen,’ vraagt hij, ‘eene beslissende uitspraak te doen in eene zoo geheimzinnige en teedere zaak?’ En desgelijks zou een wonderverhaal hem geloofelijk voorkomen, indien de persoon van Johannes er in betrokken was, terwijl hij hetzelfde verhaal voor fabelachtig houdt, nu het betrekking heeft op Thomas Aquinas. Hoe lang nog zal de Bijbel slagtoffer zijn van de toepassing eener zoo willekeurige, eener zoo onstandvastige kritiek?

Dat de authenticiteit met name van het Nieuwe Testament weinig wordt gebaat door deze kritiek en hare toepassing, moge blijken uit wederom eene andere aanteekening; ditmaal eene die betrekking heeft op het Hoogepriesterlijk gebed: ‘Karakteristiek is in het Afscheidsgebed het veelvuldig gebruik van het voegwoord: O p d a t . Dertienmaal komt het er in voor. Maar daarvan niet minder dan zesmaal in het gebed om de ééheid der geloovigen, vs. 21-23; namelijk driemaal in elk der beide deelen, waaruit het is zamengesteld. Nu is ook de verhouding, waarin het eerste, middelste en laatste *opdat* tot; elkander staan, in beide deelen dezelfde. Telkens staat de middelste zinsnede, met haar *opdat*, parallel n e v e n s de eerste, als eene nadere bepaling, eene aanvulling en verklaring van het voorgaande; terwijl het derde of laatste *opdat* daarentegen niet parallel en explicatief naast de beide overigen staat, maar

veeleer er o n d e r , als uitdrukking van het gevolg en doel der met het eerste *opdat* uitgedrukte en door het tweede *opdat* nader verklaarde zaak. Om het voor ieder duidelijk te maken zou ik de volgende korte omschrijving van 's Heeren woorden kunnen geven: “Ik bid voor hen, opdat zij allen één zijn, gelijk wij één zijn: e n d u s o o k één in ons; t e n e i n d e de wereld d a a r d o o r geloove, dat Gij mij gezonden hebt. En ik heb hun de heerlijkheid gegeven, die Gij mij gegeven hebt, opdat zij één zijn, gelijk wij één zijn: ik in hen en Gij in mij, en zij a l z o o volmaakt tot één; t e n e i n d e de wereld l a n g s d i e n w e g erkenne, dat Gij mij gezonden hebt, en hen liefgehad hebt, gelijk Gij mij hebt liefgehad.”' - Dat niettegenstaande deze ‘korte omschrijving’ lei en griffel onontbeerlijk zijn om dit dertienmaal in het algemeen en zesmaal in het bijzonder wederkeerend *opdat* behoorlijk na te cijferen, doet minder ter zake en kan geen waarlijk vromen lezer billijkerwijze grieven. Laat ook op hare beurt de stichting haar brood eten in het zweet haars aanschijns. Doch er valt hier iets anders op te merken, iets inderdaad pijnlijks. Men bedenke namelijk dat de authenticiteit van het gansche Hoogepriesterlijk gebed door Dr. Zaalberg streng wordt vastgehouden. ‘Zonder vermetelheid,’ zegt hij, na eenige concessies omtrent lettergrepen en klanken, ‘wij durven zonder vermetelheid of schroom volhouden, dat niemand met regt een enkel woord (in bedoeld gebed) kan aanwijzen, dat niet door Jezus zelven, in die ure, kan zijn uitgesproken voor den Vadertroon.’ En hij herinnert aan het gezegde van een duitsch theoloog: ‘Andere tegenwerpingen tegen het slotgebed, welke door wansmaak worden in 't midden gebragt, behoeven juist daarom geene nadere beoordeeling, omdat zij uit wansmaak geboren zijn.’ Zoo vast staat bij hem de echtheid van het gansche XVII^{de} hoofdstuk van Johannes. Doch wanneer iemand mij vraagt of ik deze echtheid nu rijmen kan met de keurige symmetrie waarop wij gewezen worden in de aangehaalde noot? zoo antwoord ik niet slechts ontkennend, maar betuig ten overvloede dat indien mijne meening omtrent de authenticiteit van Joh. XVII niet reeds eenigzins gevestigd ware, Dr. Zaalbergs scherpzinnige aanwijzing van het zesmaal in vier verzen wederkeerend *opdat*, met den aankleve van dien, mij heden voor het eerst tot de slotsom brengen zou: het Hoogepriesterlijk gebed is stellig onecht. Neen, dát kan geen sterveling voor bidden houden,

dat iemand bij de uitstorting van het veelbewogen gemoed staat te spelen met een voegwoordje, en de drie deelen van zijnen volzin met behulp dier partikel kunstmatig in elkander schikt: nu eens het tweede deel parallel en explicatief naast het eerste, dan weder het laatste deel niet nevens maar onder de beide vorige, als uitdrukking van het gevolg en doel eener reeds uitgedrukte en daarop nader verklaarde zaak. Zoo kán Christus niet gebeden hebben; en Dr. Zaalbergs noot, indien men haar voor eene welgegronde uitlegging te houden heeft, is niet meer of minder dan de doodsteek en genadeslag, toegebragt aan datzelfde Hoogepriesterlijk gebed, waarvan hij beweert dat alleen wansmaak de echtheid er van in twijfel kan trekken.

Doch genoeg over de historiesch-kritiesche beginselen door den schrijver gehuldigd en toegepast. Om zich een denkbeeld te vormen van Dr. Zaalbergs dogmatiek, behoeft men niet verder te gaan dan zijne reeds meermalen in het voorbijgaan aangestipte christologiesche uitspraken. Een gewijzigd Arianisme, doch waarbij het leven en lijden en sterven van den historieschen Christus eene gnostiesche mystificatie is en blijft: ziedaar de Christologie van den ‘Biddenden Jezus.’ Tot hare aanbeveling worden gronden bijgebragt van bij doorslag ongeveer dit gehalte: ‘Strijdt het dan met de waarachtige menschheid van den mensch geworden Logos, dat Hij zich bewust is mensch g e w o r d e n te zijn? Kan ook een mensch niet nu en dan spreken in de bewustheid van een toestand waarin hij te voren verkeerde? Denkt zelfs een grijze zich wel niet eens terug in zijne kindsche dagen? en als hij dan, door die liefelijke herinneringen uit het verledene weggesleept, spreekt in 't bewustzijn van hetgeen hij in de lente zijns levens was, gevoelde, en hoopte, houdt hij dan daarmede op een grijze te zijn?’ Neen, voor hoe onbevattelijk men de kritiesche theologen ook houde of verslijte, zoo stomp van begrip zijn zij niet, of, indien de kwestie der praeëxistentie van den Christus ware uit te maken door middel van een beroep op den eersten ‘grijze’. den besten, - zijn sommige hunner niet zelf grijsaards, mannen met éénen voet in het graf? - dit vraagstuk zou sints lang, men zij daarvan verzekerd, opgehouden hebben hun zwarigheid te baren. Doch de moeijelijkheid ligt elders. Zij die aan het persoonlijk voorbestaan van den Heiland vasthouden, zijn genoodzaakt Hem toe te schrijven, niet éénerlei zelfbewustheid - gelijk de zelfbewustheid is van den grijsaard die

zijne jeugd herdenkt, zijne lente, met zijnen winter tot één en hetzelfde aardsche leven behoorende - maar tweederlei zelfbewustheid, betrekking hebbende op tweederlei levenssferen; eerst op eene hemelsche, vervolgens op eene aardsche. En de moeijelijkheid is deze, dat van deze tweederlei zelfbewustheid de eene de andere noodwendig opheft; of de aardsche de he melsche, of de hemelsche de aardsche; zoodat de waarachtigheid der eerste de waarachtigheid der laatste vernietigt, en omgekeerd. Doch daar de schrijver zelf, deze zaak besprekende, afbreekt met de woorden: ‘Mij blijft het een punt van ernstig nadenken’, en hij dus ongetwijfeld eenmaal zelf zal inzien dat het gekozen voorbeeld niet veel meer afdoet dan dat van den Keizer van Rusland, zijnen Troonopvolger met onbeperkte volmagt naar Siberie zendend (een voorbeeld, meermalen en nog onlangs aangehaald tot opheldering van het leerstuk der Menschwording), handelen wij billijker door hem te volgen op een ander gebied. Om intusschen den schijn van mij af te weren alsof ik Dr. Zaalbergs christologie moedwillig verkleinde, sta hier vooraf nog de volgende plaats:

Wiens oog moest er sterker door worden aangetrokken (te weten door het schouwspel van den sterrehemel of van het opgaan der zon) dan dat van Jezus? Wiens gemoed was meer voor de heerlijkheid der schepping geopend? Wie verstond beter dan Hij de sprake der hemelen? Wie drong ooit met zijnen blik dieper in die loopkringen van zonnen en werelden door? En wist Hij niet, dat daar, in die onmetelijke ruimten des heelals, ook de gewesten des lichts gevonden werden, in welke Hij zelf heerlijkheid bij den Vader gehad had? Kende Hij niet dat middelpunt der schepping, om 't welk zich, als om de c e n t r a a l z o n des heelals, al de heirscharen van zonnen en werelden wentelen? Was zijn opwaarts zien naar den hemel niet gelijk aan dat van den reiziger, die in 't vreemde land met heimwee opziet naar de bergen van zijn vaderland, wier kruinen hij in 't verschiet ziet blaauwen?

Nog eens, kwame Dr. Zaalberg in de aanteekeningen van zijn ‘Biddenden Jezus’ niet met zooveel ijver voor de dogmatiesche en exegetiesche gegrondheid van zijn arianisme op, men zou eene op zichzelf schoone plaats als deze, men zou van dien opwaartszienden reiziger, van die centraalzon des heelals, van dien Christus, die niet langer de Overste Leidsman is des geloofs, maar de Voleinder der astronomie, men zou dit

lezen - gelijk men een gedicht van Lamartine leest. Maar neen, er wordt van u gëeischt dat gij dezen fantastieschen Christus erkennen zult voor denzelfden historieschen persoon van wien Filippus aan Nathanael zei: ‘Wij hebben dien gevonden, van welken Mozes in de wet geschreven heeft, en de profeten; namelijk Jezus, den zoon van Jozef, van Nazareth.’

Doch wij zouden over iets anders spreken. Welk deel der dogmatiek zullen wij kiezen? Nemen wij Dr. Zaalbergs begrip van het goddelijke. ‘De Christen’, lezen wij, ‘die zijnen Heiland gadeslaat in diens gebeden, ziet niet slechts de kroone der volmaakte menschheid, maar ook den hoogsten goddelijken luister om zijnen schedel blinken.’ Wat in deze voorstelling aan den *locus de Christo* raakt, laat ik thans rusten. Ook hierop druk ik niet, dat er uit de gebeden van Christus wel zeer veel omtrent zijne menschheid, maar niets hoegenaamd met zekerheid te leeren valt omtrent de volmaaktheid of het absoluut karakter dier menschheid. De logiesche sprong dien men waagt door van iemands genialiteit of virtuositeit te concludeeren tot iemands volmaaktheid, zal, hiervan houd ik mij overtuigd, waar het den persoon des Heilands betreft, hoe langer hoe meer een *salto mortale* blijken te zijn. Doch, om tot de hoofdzaak terug te keeren, welk begrip maakt men zich toch van het goddelijke, indien men dit met een ‘niet slechts’ en een ‘maar ook’, botweg tegenover stelt aan het menschelijke? Is er dogmatiek mogelijk zoolang men omtrent deze dingen niet tot helderheid gekomen is? Dr. Zaalberg schrijft: ‘Gaarne noemen wij het een licht, eene weldaad onzer eeuw, dat men eindelijk eens krachtig de i m m a n e n t i e Gods (God *in* de wereld) nevens zijne t r a n s c e n d e n t i e (God *boven* de wereld) handhaaft en daarmede de wijde klove dempt, die men eeuwen achtereen tusschen God en de wereld, bepaaldelijk tusschen de Godheid en de menschheid stelde. Maar wanneer men nu, om het zoeken van God *in* de wereld, vergeten gaat, dat de Godheid ook *boven* de wereld is; wanneer men de natuurlijke werkzaamheid Gods in en door de krachten der schepping zoo verre gaat drijven, dat men de Godheid aan hare schepselen bindt, en Haar buiten staat acht, om, waar Hare Wijsheid en Almagt het noodig keuren, iets b o v e n m e n s c h e l i j k s te doen, dan huiveren wij voor de gevolgen van zulk eene Godsen wereldbeschouwing. Dan herhalen wij liever de oude belijdenis van Job dat Hij ons slechts “een klein stuksken” der

zaken geopenbaard heeft. Dan vragen wij, of er dan geen persoonlijke, levende, almagtige en albesturende God meer bestaat? Ja, dan kunnen wij het den supranaturalist naauwelijks meer euvel duiden, indien hij spottend vraagt, of de hooge God in zijne eigene schepping is opgegaan, en alleen leven en werken kan in de wereld, naar de mate der ontwikkeling van de krachten dier wereld zelve.' Ieder gevoelt intusschen dat de voorname vraag niet zoozeer is voor welk godsbegrip en voor welke wereldbeschouwing men met Dr. Zaalberg huivert, al dan niet; noch ook, of men het den supranaturalist naauwlijks euvel of ten hoogste euvel moet duiden, dat hij dit of dat spottend vraagt. Waartoe intimidatiën? Met alarm te slaan brengt men ja vrij wat volks op de been, doch de verstandige menschen blijven thuis. Ook baat het niet veel of men al met een beroep op eigen nederigheid eene schuilplaats zoekt achter het 'kleine stuksken' van Job. Men is daar niet veiliger dan de struisvogel die den kop in een hollen boom steekt en zich hiermede voor 's jagers oog verborgen waant. De groote kwestie is, of men van den 'persoonlijken, levenden, almagtigen, albesturenden God' iets hoegenaamd weten kan buiten diens 'werkzaamheid in en door de krachten der schepping' om, ja dan neen; en of hetgeen sommigen leeren van eene openbaring der goddelijke almagt of wijsheid in het bovenmenschelijke, wel iets anders is als eene magtspreuk of eene uitvlngt. De goddelijkheid toch der verschijnselen houdt, zou men zeggen, juist daar op waarneembaar te zijn, waar het bovenmenschelijke, het extra-historiesche, aanvangt; en in plaats van uit het afwijkend karakter eener gebeurtenis te concludeeren dat zij eene openbaring is, hetzij van Gods wijsheid, hetzij van Zijne almagt, moest men haar veeleer, naar het schijnt, juist omdat zij niet in de éénige ons bekende orde past, alle goddelijkheid niet-alleen, maar ook alle werkelijkheid ontzeggen. God is ordc, éénheid, harmonie: zooveel weten wij uit de wereldgeschiedenis, uit den mensch. Gelijk nu een apostel zegt, sprekende van menschelijke daden en gemoedstoestanden, dat alle zonde wanorde is (*ἡ ἁμαρτία ἐστήν ἡ ἀνομἰα*, 1 Joh. III: 4), evenzoo is men geneigd van de wereldgeschiedenis te zeggen, met inbegrip der Bijbelsche: Waar geen orde is, daar is geen God.

Niet eens, maar herhaaldelijk, stuit men bij het lezen van Dr. Zaalbergs boek op dezelfde willekeurige tegenoverstelling

van goddelijk en menschelijk. Een lievelingsdenkbeeld aanroerende, dat namelijk de door Jezus verrigte wonderen de vrucht zijner gebeden zijn geweest (‘De slotsom van ons onderzoek is dus deze, dat Jezus zijne wonderen deed onder biddend opzien tot God, en bij ieder teeken door Hem verrigt, den Vader voor zijne gebedsverhooring kon danken, al smolt dan ook bidden en danken bij den Zoon des Vaders in één’), laat hij zich aldus hooren: ‘Het geloof was in Jezus de factor, waardoor Hij zijne wonderen deed..... Verkeerd (evenwel) zoude het zijn, dat geloof op zichzelf, zonder de positieve medewerking der Godskracht, tot wonderdoener te maken.’ Kunt gij u zonderlinger dualisme denken? Terwijl in sommige uitspraken van het Nieuwe Testament de kracht des geloofs en de kracht Gods voorkomen als ééne en dezelfde zaak; eene opvatting trouwens waarmede het gansche religieuse leven staat of valt; terwijl Jezus-zelf, om bij dit ééne voorbeeld ons te bepalen, nu eens zegt: ‘Alle dingen zijn mogelijk bij God’ (Mark. X: 27), dan weder: ‘Alle dingen zijn mogelijk dengenen die gelooft’ (Mark. IX: 23), leert Dr. Zaalberg dat ‘de positievemedewerking der Godskracht’ iets anders is - als wat? als de kracht van den natuurlijken mensch? als het geloof van dezen of genen naamchristen? neen, maar als het geloof van Christuszelf. Bij Hem, zoowel als bij zijne waarachtige discipelen, de christenen van den tegenwoordigen en van vroeger tijd, is, dus wordt ons hier geleerd, het goddelijk element nog elders te zoeken als in de kracht des geloofs. Inderdaad, indien zúlk eene dogmatiek heet uit te gaan van eene dankbare waardering der wederom of voor het eerst in eere gebragte leer van Gods immanentie, - wij hoorden zooeven dat Dr. Zaalberg hierin eene weldaad der 19de eeuw erkent - dan wordt men begeerig te vernemen waarin dan toch eigenlijk het dogmatiesch supranaturalisme bestaat. Immers eenzijdiger en absoluter supranaturalisme, zou men meenen, kan er kwalijk zijn, dan wanneer zelfs in het geloof niet, zelfs niet in deze godmenschelijke eigenschap bij uitnemendheid, het aandeel der Menschheid aan het eigen leven der Godheid wordt erkend.

Nog ééne opmerking vóór wij dit gebied verlaten. Daarin dat wij zoo weinig van Christus weten, ook met name van zijn uitwendig voorkomen, ziet Dr. Zaalberg een teeken van Gods goedheid: ‘Omtrent zijne h o u d i n g bij het gebed weten wij weinig. Er is ons in 't algemeen zoo weinig omtrent zijn ui-

terlijk medegedeeld, opdat wij niet, door 't aanstaren zijner uitwendige gedaante, het oog zouden aftrekken van zijne inwendige heerlijkheid. De Christenheid heeft getoond, dat die Goddelijke voorzorg noodig was, juist door haar hechten aan eigengeschapene beeldtenis en vorm.' En elders: 'Het Evangelie zijns levens blijft ons hier echter (te weten met betrekking tot de jeugd en de ontwikkelingsgeschiedenis van Jezus) op tallooze vragen het antwoord schuldig. De Hoogste Wijsheid achtte het goed, het tijdperk der ontwikkeling en voorbereiding van den Zaligmaker der wereld met eenen geheimzinnigen sluijer te bedekken.' Ook hier wederom, niet waar? maakt de schrijver ons bekend met zijn begrip van het goddelijke. Gods wijsheid, Gods voorzorg, zegt hij, heeft veel van hetgeen op Christus betrekking heeft voor ons verborgen, om bestwil. Hoe staan wij derhalve verbaasd, onmiddellijk na de laatst aangehaalde woorden, met zinspeling op het verhaal van den twaalfjarigen Jezus in den Tempel, te lezen: 'Maar toch, laat ons niet ondankbaar zijn. Eene enkele maal scheurt de nevel voor ons oog. De zon boort door de wolken heen. 't Is wel maar voor een oogenblik, maar dat oogenblik van licht is dan ook onwaardeerbaar en onbeschrijfelijk heerlijk.' Zie nu eens aan: daareven moest gij Gode dankbaar zijn dat Hij tot uw eigen heil zoovele perken heeft gesteld aan uwe wetenschap van het leven des Heilands. En thans, thans moet gij dankbaar zijn, daarvoor dat uit de duistere gedeelten van dat leven voor het minst ééne bijzonderheid u niet onbekend is. Die ééne bijzonderheid wordt genoemd. 'onwaardeerbaar en onbeschrijfelijk heerlijk;' zoodat gij het niet anders als bejammeren kunt, dat er niet meer van dien aard tot uwe kennis zijn gekomen; ja, zoodat gij God danken zoudt, indien dit het geval had mogen zijn. Maar neen, dien uit dankbaarheid geboren ondankbaren wensch behoort gij te onderdrukken; want, zoo leert u Dr. Zaalberg, indien gij van deze dingen meer wist of kondt weten, zou uw oog worden afgetrokken van de inwendige heerlijkheid van Christus. Hoe gij het overigens aan zult leggen om dankbaar te zijn voor hetzelfde gemis waarover gij niet anders kunt als treuren, en hoe gij leeren zult een bewijs van Gods wijsheid en goedheid te zien, hierin dat gij een geheel ontbeert waarvan het éénige u bekende deel onwaardeerbaar is en onbeschrijfelijk heerlijk, - dit u duidelijk te maken vermag allerminst de schrijver dezer kritiek. Want hij rekent zich gaarne tot

hen, die, bij opregte hoogschatting van het weinige dat de Bijbel omtrent Jezus leert, en bij ongeveinsde dankbaarheid voor het hun en der menschheid daarin geschonkene, grooten spijt gevoelen dat dit weinige niet meer is; inzonderheid, dat er zooveel moeite en inspanning wordt vereischt, en vereischt zonder hoop voor'shands op een bevredigenden uitslag, om, door den sluijer van overlevering en sage en dogmatiesche inkleeding heen, de waarachtige trekken terug te vinden van den historieschen Christus. Dankbaar te wezen voor een gemis dat hij niet wijt aan de voorzienigheid van God, maar aan de achteloosheid en aan het onverstand der menschen; voor een gemis, waarin hij desgevraagd niet anders zou kunnen roemen als in den zin waarin de apostel Jakobus wil dat wij het voor groote vreugde achten zullen, wanneer velerlei beproevingen ons overstelpen: daartoe gevoelt hij zich niet in staat.

Met dadelijken terugslag op hetgeen in den aanhef onzer beschouwing gezegd is van de voorname verdienste der ‘Imitatio Christi’, sta hier eene vierde en laatste bedenking: welverre van te zijn een onpersoonlijk, is de ‘Biddende Jezus’ een hoogst persoonlijk en daardoor zeer weinig stichtelijk boek.

Neem bijvoorbeeld, in de onderstelling namelijk dat zulke stijl op zichzelf beschouwd u roeren kan, neem eene plaats als deze: ‘En nu de laatste woorden van den gekruisten Heiland! Eene genaderijke voorbidding, eene heerlijke zaligspreling, eene roerende liefdegroete, een psalm der vertroosting, eene weeklagt der smarte, een jubelkreet der overwinning, en als het Amen op dat alles, dat zich ter ruste leggen aan het hart des Vaders met de bede: *Vader, in Uwe handen beveel ik mijnen geest!* Waar, waar op aarde, zijn ooit zulke klanken vernomen? Wat staat met deze hemeltoonen gelijk? Wie zwijgt niet, en luistert, en aanbidt, waar de stervende Jezus spreekt?’ Neem deze plaats; en, indien zij u getroffen, u ernstig aangedaan, u gesticht heeft, zeg mij of gij den goeden genius niet van uwe zijde voelt wegvliegen, zoodra uw oog gevallen is op de noot aan den voet der bladzijde, op de onzalige noot die bij deze plaats behoort: ‘Zoo schreef ik in mijne preek over de drie eerste kruiswoorden. Zie mijne “Getuigenis van Christus.” Achttal Leerredenen. 1854. Bladz. 106.’ Dat de plaats een citaat was, dit hadden de noodige aanhalingsteekens u reeds geleerd;

doch gij moest ook weten, meende Dr. Zaalberg, dat zij afkomstig is uit eene oude preek - van hemzelven. Ik gevoel wel, zulk eene noot verraadt slechts gebrek aan takt, aan menschenkennis; niet de christen in den schrijver, alleen de kunstenaar in hem beging deze zonde en beroofde u van uwe stichting. Doch om een stichtelijk boek te schrijven is juist op één na de hoogste eisch dat men takt hebbe en een kunstenaar zij.

Iets verder, niet in eene aanteekening ditmaal, maar in den tekst zelf, nadat hij geruimen tijd en met hartstogt (‘Men zie toch - in naam van God en al wat heilig is! - toe, dat men zulk een gevoel van verlatenheid den heiligen Jezus niet aanwrijft’) met hartstogt gepolemiseerd heeft tegen de voorstelling alsof Christus zich aan het kruis werkelijk ‘verlaten’ had gevoeld van God, breekt de schrijver zijne straks te hervatten polemiek voor het oogenblik aldus af: ‘Maar genoeg reeds voor ieder Evangelisch Christen; en wie mijn woord niet vertrouwen mogt, die leze wat Van Oosterzee zegt.’ Volgt eene aanhaling uit Dr. Van Oosterzee's ‘Leven van Jezus.’ Ook hier wederom dezelfde beleediging van het christelijk gevoel. Wat er bij het klimmen van den polemieschen toon in deze bladzijden nog van uwe stichting was overgebleven, gaat onherstelbaar verloren, nu gij gedwongen wordt te kiezen tusschen deze twee: of Dr. Zaalberg op zijn woord te gelooven, of kennis te nemen van een citaat uit Dr. Van Oosterzee. Arme gij, die den ‘Biddenden Jezus’ ter hand hadt genomen, in de hoop dat dit boek u in den geest zou doen naderen tot Hem die gezegd heeft: ‘Gij zult niet Rabbi genaamd worden; want Een is uw meester, en gij zijt allen broeders!’

Naauwelijks ééne bladzijde verder, daar komt alweder eene noot, waarin gij leest: ‘Heb ik zelf in mijne twee Leerredenen over de “Verzoening der wereld met God in Jezus Christus” (1856), in 't bijzonder in het “Naschrift”, het o n e v a n g e l i e s c h e dier leer aangetoond (er is sprake van de middeneeuwsche satisfactieleer), daarover hier dus verder geen woord.’ En onmiddellijk daarop, in diezelfde zeer uitvoerige noot: ‘Voor den door leerstellig vooroordeel bevangenen lezer, die mijn woord blijft wantrouwen, te weinig kunde en nadenken bezit om uit eigen oogen te zien, en bij het gezag van n a m e n zweert, meen ik niet beter te kunnen doen, dan hem te wijzen op mannen, die zijn vertrouwen bezitten.’ Dan volgen, altemaal in den

‘Biddenden Jezus’, en zonder dat de schrijver schijnt te bespeuren dat deze opsomming het ware middel niet is om den door leerstellig vooroordeel bevangen lezer het zweren bij eigennamen af te wennen, de namen van eenige uitheemsche en van eenige vaderlandsche godgeleerden. Het blijkt dat tot de reeks der laatsten, onder hen die het met Dr. Zaalberg eens zijn, ‘zelfs Beets’ behoort. Behalve aan Dr. Beets, valt, in wederom eene andere noot, de weinig benijdenswaardige eer van te worden aangehaald als uiterste regterzijde der orthodoxie, ook nog te beurt aan Dr. Van Oosterzee. Het is ter plaatse waar wij lezen: ‘Zoo, met Calvijn en Melanchton, ten onzent zelfs Van Oosterzee en Beets.’ Doch reeds kleiner en grooter trekken van deze soort genoeg. Wien het te doen ware om zonder voordeel voor de goede zaak deze en diergelijke gedeelten van Dr. Zaalbergs boek in een onvriendelijk daglicht te plaatsen, behoefde niet verder te gaan dan dit ‘zelfs Beets’, of dit ‘zelfs Van Oosterzee en Beets’, om zich den bijval te verzekeren van het gansche satirieke Nederland. Doch, hoewel met handhaving onzer volkomenste vrijheid om als privaat persoon over zulke naieveteiten zachtmoediglijk te schertsen, achten wij dat de objectieve kritiek, in het aangezigt van zoovele en zoo grove afwijkingen, zich niet vrolijk maken mág. Evenmin, bijvoorbeeld, als het haar in zulke omstandigheden geoorloofd is een weemoed of eene droefenis te veinzen, die niet in haar karakter liggen. Zij mag en moet slechts regtvaardig wezen; en, de dingen beoordeelende naar den maatstaf van hetgeen oorbaar is en sticht, behoort zij omtrent proeven van ascetiesche litteratuur, gelijk de zooeven aangehaalde uit Dr. Zaalbergs ‘Biddenden Jezus’, eenvoudig te getuigen: personeel, en daarom onuitstaanbaar.

Op onderscheiden andere, tevens uitvoeriger plaatsen, is dezelfde uitspraak van toepassing. Iets meer dan halverwege het boek komt het Afscheidsgebed (Joh. XVII) ter sprake, de behandeling waarvan wordt voorafgegaan door eene tien bladzijden lange inleiding. Volgens de Inhoudsopgave bevat deze inleiding hoofdzakelijk lofspraken; lofspraken namelijk op de schoonheden van het Hoogepriesterlijk gebed, afkomstig van beroemde en minder beroemde christenen van vroeger of later tijd. Luther, Melanchton, John Knox, ‘de vrome Spener’, ‘de beroemde Bengel’, ‘de welsprekende en diepgevoelige Theremin’, Rudolf Stier, ‘de wel menigmaal willekeurige, maar toch ook

dikwerf regt diepe en innige verklaarder der Woorden van Jezus': zij brengen elk hun getuigenis van hulde aan het Afscheidsgebed. Eenige vaderlandsche namen sluiten de rij, aan wier spits die van den heer Van Teutem staat, schrijver van den 'Laatsten Nacht des Heeren.' Dan volgt eindelijk en ten laatste - het Afscheidsgebed en zijne uitlegging? Neen; eerst volgt deze noot: 'Bij zooveel binnen- en buitenlandsche voorgangers werd het mij somwijlen moeijelijk genoeg, mijne oorspronkelijkheid te bewaren. Intusschen heb ik mij toch beijverd mijnen eigenen weg te gaan, en ik werd daarin geholpen door het bijzondere doel, dat ik beoogde.' Waarna de tekst aldus voortgaat: 'En ik?.... Voorwaar, er behoort moed toe om in dit heilige der heiligen binnen te dringen. Hoe dikwerf ontviel mij de pen, en achtte ik het beter in stilte de handen te vouwen. Maar toch, daar was versterking. Tegenover die wolke van getuigen (Luther, Melanchton, Knox, Spener, enz.): want ook hun spreken bleef slechts stamelen bij dat van Jezus; de bron hunner bezieling vloeit ook voor ons in 't gebed des Heeren zelf, en al vreeze ik ook beneden hen te blijven in woorden, ik waag het in allen ootmoed te vertrouwen, dat men mij niet beneden hen zal vinden in liefde tot den Heer. En tegenover den Heer verheft mij de gedachte, dat zijn gebed wel de tale der menschen te boven gaat, maar toch in hunne taal werd uitgesproken, opdat zij het zouden verstaan enz.' Ziedaar wederom de lezer ingescheept en drijvende op de ruime wateren der personaliteit! In stede dat het blijken zou uit Dr. Zaalbergs objectieve behandeling van het Hoogepriesterlijk gebed, hoe bijzonder hij met deze schoone bladzijde des Bijbels, welligt de schoonste van alle, is ingenomen; in plaats dat de lezer aanstonds zou worden in staat gesteld om dit gebed onder des schrijvers leiding nogmaals en met nieuwe ontroering over te lezen, bekomt hij eene reeks van ijdele en ongemotiveerde loftuitingen, besloten met een 'En ik?' dat hem geene de minste belangstelling inboezemt niet-alleen, maar dat hem noodzaakt, tot aanmerkelijke bekoeling zijner stichting, de aandacht te wijden - aan den persoon van Dr. Zaalberg. Hij moet bij zichzelven nagaan of deze schrijver al dan niet moeite zal gehad hebben om zijne oorspronkelijkheid te bewaren, al dan niet overmoediglijk gehandeld heeft, toen hij onderstond op zijne beurt een hoofdstuk des Bijbels te bespreken, waarvan reeds zoovelen vóór hem, te be-

ginnen met Dr. Luther en te eindigen met Dr. Van Teutem, het noodige gezegd hadden. En nu zwijg ik nog van de bijkomende omstandigheid vervat in het berigt: dat meer dan eens de pen aan Dr. Zaalberg ontvallen is, en dat deze schrijver, liever dan met schrijven voort te gaan, herhaaldelijk lust zou gehad hebben in stilte de handen te vouwen. Vooreerst toch zou de lezer zeer ligtgeloovig moeten wezen, indien hij dit berigt voor iets anders hield als voor eene legende; met name voor een dier geijkte letterkundige verdichtsels die langer niemand roeren, omdat zij door het veelvuldig gebruik elk vermogen daartoe verloren hebben. Althans, wat den schrijver van dit opstel betreft, toen hij las van: ‘Hoe dikwerf ontviel mij de pen!’ dacht hij aanstonds, zoo ongeschiedkundig leek hem het berigt, aan Bilderdijks: ‘Hier valt de veder der historie de grijze fabel in den schoot!’ Doch buitendien, even onbestaanbaar als het is met de eischen eener redevoering, dat de spreker ons tot vertrouwde maakt van zijne aandoeningen bij het bepeinzen van zijn onderwerp (zijn doel moet juist zijn diezelfde aandoeningen, door er niet van te spreken, bij zijne hoorders te doen ontstaan), even verkeerd gezien mag het heeten, indien een schrijver zijne lezers zoekt of hoopt te treffen, door het doet niet welke uitboezemingen over hetzij de verhevenheid, hetzij de dierbaarheid der te behandelen stof. Op het gebied inzonderheid der stichtelijke litteratuur is een hoofdvereischte dit, dat de schrijver verdwijne achter zijn onderwerp, en dat de lezer getroffen worde, niet door het verhaal van hetgeen de auteur heeft gedacht of gevoeld, maar door de ervaring derzelfde ontroering, waarvan het geestelijk genot den onbaatzuchtigen schrijver in een bezield oogenblik deed grijpen naar de pen. Zwijg van hoe dit schrijfgereedschap u bijwijlen ontviel; doch maak uw boek zóó roerend, zóó beschamend, dat het uwen lezer van den schoot dreige te glippen. Niet dit sticht ons, dat wij van u vernemen hoe gij menigmaal lust zoudt gehad hebben om in stilte de handen te vouwen; maar dat gij er ons toe brengt om, zonder dat wijzelf weten hoe het komt, eene diergelijke daad van ootmoed in de eenzaamheid te verrigten. Het is in een stichtelijk boek om de handen der lezers, niet om die van den schrijver te doen.

Door dezelfde aanmerking wordt getroffen de gansche Inleiding van Dr. Zaalbergs geschrift, vierentwintig bladzijden lang. Deze bladzijden behelzen letterlijk niets dat de lezer niet even

goed zou kunnen opmaken, vooreerst uit de Inhoudsopgave, en ten andere uit de omstandigheid-zelve dat Dr. Zaalberg de schrijver is van een boek getiteld: ‘De biddende Jezus’. Letterlijk alles wat deze inleiding bevat, is aan een ieder bekend of spreekt vanzelf. Zooals: dat er in den Bijbel veel over het gebed gesproken en vele personen aldaar biddende worden voorgesteld; dat de Zaligmaker menigmaal gebeden heeft, en meer dan éénig sterveling verdient dat zijne gebeden met eerbied en aandacht worden bepeinsd; dat er tot hiertoe nog geene monografie over de gebeden van Jezus geschreven werd; dat aan het schrijven van zulk eene monografie niet weinig moeijelijkheden verbonden zijn; dat deze arbeid niettemin uiterst belangrijk en hoogst aantrekkelijk verdient genoemd te worden, en diergelijken. Doch zoo gemakkelijk komt de lezer er niet af. Vierentwintig welgevulde bladzijden zijn hem toegedacht; vierentwintig bladzijden zal en moet hij doorworstelen. Intusschen, welk is het middenpunt waar omheen de gansche inleiding draait? Het zijn de woorden: ‘Is 't wonder, dat ik niet dan met moeite mijnen schroom overwonnen heb? Is 't wonder, dat mijne kleuren te flaauw zullen zijn? Is 't wonder, dat ik vreeze, allerminst mij-zelven te zullen kunnen bevredigen?..... Waarom ik mij dan toch, in weerwil van al die bezwaren, aan dezen arbeid wage? Ik had het niet gedaan, ware ik niet diep doordrongen geweest van de hooge belangrijkheid van het onderwerp.’ Wederom derhalve is de lezer genoodzaakt zich bezig te houden met den persoon des schrijvers. En dit persoonlijke, waarvan wij reeds zagen dat het ook elders en niet slechts in den aanhef van Dr. Zaalbergs werk wordt aangetroffen, het bederft alles. Voor zijne bescheidenheid bewijst het niets; het papier is geduldig en de drukpers niet minder. Evenmin bewijst het iets voor zijne bevoegdheid; deze kan alleen blijken uit de behandeling van het onderwerp-zelf. Evenmin iets voor de verhevenheid van dit onderwerp; deze moet nog aan het licht komen. Evenmin iets voor de tijdigheid der onderneming; niets is subjectiever dan het oordeel over tijdig of ontijdig. Het bewijst alleen, wat wij reeds wisten, dat de schrijver weinig kunstenaarsgevoel en niet veel meer menschenkennis bezit; dat hij een stichtelijk boek is gaan schrijven vóór hij zichzelven behoorlijk rekenschap had gegeven van de eischen dezer specialiteit; dat hij niet heeft bespeurd hoe onaesthetiesch het is een werk over de gebeden des Heilands te

openen met eene aanbeveling van zijn eigen persoon en rigting; en dat hij grootelijks dwaalt, indien hij meent zijnen lezers eene dienst te doen, door hen deelgenoot te maken van het geheim der belangrijkheid van zijn onderwerp, of van de bezwaren met de behandeling daarvan gepaard. Wat het laatste betreft, het ware te wenschen dat al onze auteurs, de ascetiesche niet uitgezonderd, eens en voor altoos wilden onthouden het zeggen van Napoleon I: *Il faut que tout le monde lave son linge sale en famille*. Ik bedoel, dat zij besluiten konden ons voortaan de mededeeling te besparen van de wording hunner geschriften. Uw papieren kinderen, mijne heeren, zijn ons welkom. Als zij de jaren hebben, als zij loopen en praten kunnen, zullen wij ze gaarne bij ons aan huis opwachten en ontvangen. Doch, ik bid u, wat hebben wij vandoen met hetgeen weleer geschied is op de kraamkamer, waar zij ter wereld kwamen? Niet uwe bekwaamheden als vroedmeesters zijn van onze gading, maar uitsluitend uwe kunstenaarstalenten, uwe gaven als vaders en opvoeders van uw kroost. En zoo zou ik ook wenschen dat de gansche inleiding van Dr. Zaalbergs boek, waarin hij zoo overtuigend tracht aan te toonen en zoo breedvoerig ontwikkelt, nu eens datgene waarvan een ieder op het zien van den titel reeds doordrongen was, dan weder zoodanige dingen die voor geen betoog vatbaar zijn (iemands geschiktheid, iemands bevoegdheid, iemands nederigheid), eenvoudig achterwege ware gebleven.

Hooger dan de inleiding van een boek, zou men denken, valt niet op te klimmen. En toch, aangezien de Inleiding hier wordt voorafgegaan door een Voorberigt, bestaat er mogelijkheid tot eene nieuwe en laatste schrede achterwaarts. Niets leerzamer, bijwijze van waarschuwend voorbeeld, dan het voorberigt voor den ‘Biddenden Jezus’. En tevens, niets geschikter dan dit voorberigt, om het door mij uitgesproken oordeel over het boek-zelf in het oog van iedereen onpartijdige te regtvaardigen. Van verdere aanmerkingen acht deze kritiek zich dan ook voortaan ontslagen.

‘Ik verheug mij in God bij de gedachte, dat deze bladen, reeds terstond door hunnen t i t e l, de harten tot zich trekken zullen. Of is er wel meer noodig ter aanbeveling van mijn onderwerp, dan die naauwe vereeniging der beide heilige woorden B i d d e n en J e z u s?’ Dus luidt de eerste paragraaf der voorrede; en hiermede, zullen sommigen zeggen, is de wansmaak van den auteur reeds nu en van meet afaan geoordeeld.

Een schrijver toch die zich niet slechts bij voorbaat ‘verheugt’ over de heilige graagte waarmede zijn boek door het publiek zal ontvangen worden, maar die zich reeds terstond daarover verheugt ‘in God’; wiens meening omtrent de menschen een zoo idylliesch karakter draagt, dat hij van de zamenvoeging-alleen der woorden ‘bidden’ en ‘Jezus’ op den titel van zijn boek, eene algemeene verteedering wacht (binnen de grenzen van het Koningrijk der Nederlanden): zulk een schrijver heeft kennelijk aan eenvoud en waarheid op het gebied der kunst, voor goed de dienst opgezegd. Doch de kritiek behoort te doen wat uit vooroordeel de bijzondere persoon weinig moeite heeft na te laten: de verdere lezing namelijk van een geschrift welks voorberigt hem toeschijnt aan te vangen met eene stichtelijke leugen. De kritiek moet billijk wezen; zij mag met geene willekeurige sympathiën voor een of ander genre te rade gaan; zij moet op het veld der ascetiesche litteratuur het betrekkelijk goed regt erkennen ook van den pathos. Doch één ding mag zij eischen: te weten, dat er in dien pathos eenheid zij, en dat de stroom van het bij den lezer opgewekt gevoel er niet gestuit worde door plotseling opdagende huishoudelijke bijzonderheden; door zekere vulgariteiten, banaliteiten, trivialiteiten, of hoe men deze ongelijkmatigheden verder noemen wil. Tegen dezen regel nu wordt in Dr. Zaalbergs voorrede met de grootste vrijpostigheid gezondigd. Nog, nog zijt gij die bladzijde niet ten einde, aan wier hoofd gij laast dat de schrijver zich in God verheugende is over de aandoening reeds door den titel van zijn boek bij u te wekken, of gij hebt eene bijzonderheid vernomen, gij zijt ingewijd in een kraamkamergeheim, u is van het vuillinnenkistje geopenbaard eene dier verborgenheden..... Doch ziehier des schrijvers eigen woorden: ‘Dat het geen preeken zijn, al heb ik nu en dan wel eens uit deze bron voor den kansel geput, zal ieder terstond wel inzien.’ Het eenige waarvoor men deze mededeeling zou kunnen houden, namelijk voor eene zijdelingsche blaam op gedrukt preekwerk, kan zij hier kwalijk zijn. Zelf toch herinnert Dr. Zaalberg in den loop van zijn ‘Biddenden Jezus’ hoe door hem in 1854 een achttal leerredenen in het licht werd gezonden; en de wijze waarop hij te bedoelder plaatse op deze daad zinspeelt, geeft ons geen regt tot het vermoeden, dat hij daarover thans berouw gevoelt. De gedane mededeeling is derhalve niets anders als eene dier misgrepen, waaruit wederom blijkt hoe weinig diep deze schrijver gevoelt wat aan de

kunst, en wat met name aan de stichtelijke bellettrie toekomt. Daareven waart gij met hem in den hemel; hij verhaalde u van zijne vreugde in God, van de hoogste sferen waartoe uw geest en de zijne in staat zijn zich te verheffen. Straks zal hij zijn voorberigt besluiten met den vooral niet lager gestemden wensch: ‘De geest der genade en der gebeden, de geest der heerlijkheid zij met u!’ Dat gij niet aanstonds begrijpt wat soort van geest ‘de geest der heerlijkheid’ zij, dit stoort uwe stichting niet; ofschoon onbestemd en half geheimzinnig, de uitdrukking is verheven, is pathetiesch, en past bij den aanhef. Daar ligt iets anders voor u in het zout; iets allesbehalve verhevens, iets plats en alledaagsch; iets ruim zoo dors en wel zoo kouds als dat rationalisme, waarvan de schrijver u in zijne Inleiding zal verhalen dat het den dood reeds terstond na zijne geboorte onder de leden had, en in zijnen hoogsten bloei niets als winterbloemen voortbragt: het berigt namelijk dat, al heeft hij nu en dan wel eens ‘uit deze bron voor den kansel’ geput, Dr. Zaalbergs ‘Biddende Jezus’ evenwel niet uit zaamgelijmde preken bestaat. ‘Hoe zijt gij uit den hemel gevallen, o morgenster, gij zoon des dageraads!’ zoo zoudt gij hem willen toeroepen. Niet de onnaauwkeurigheid zoozeer der uitdrukking ‘een bron voor den kansel’; niet het vreemde denkbeeld als ware de kansel eene soort van fontein Jakobs, waar de gemeente haren dorst komt lesschen, en de prediker een tweelingbroeder der Samaritaansche vrouw, leerredenen doende opdagen uit de diepte: eene voorstelling die alleen zin zou hebben indien alle preken oude preken waren; niet deze onjuiste beeldspraak hindert u hier het meest. Maar de plompe vermenging van het verhevene en het lage, van advertentie-stijl en lyrisme, van objectiviteit en personaliteit.

‘Voor wie ik schreef? Niet het eerst voor Godgeleerden, al hoop ik ook, dat zij er de vrucht van ernstig wetenschappelijk onderzoek in erkennen zullen... Aangenaam ware het mij, indien men mijn boek vooral in de Lijdensweken des Heeren en in eigene lijdensuren ter hand nam. Aan jeugdige Lidmaten gegeven, bevestige het hen in hun geloof, en mogt het nog de gebeden van den ouden van dagen bezielen en heiligen, dat zou mij eene vreugde zijn.’ Deze woorden, uitmakende den voorlaatsten paragraaf van het voorberigt dat wij bespreken, zijn dezelfde die de schrijver dezer kritiek op het oog had, toen hij daareven zeide dat Dr. Zaalbergs eigen voor-

afspraak de regtvaardiging zijner beoordeeling van den ‘Biddenden Jezus’ behelst. De onderstelling waarvan deze kritiek aanstonds is uitgegaan, en waaraan ook bij elke nieuwe schrede door mij werd herinnerd, dat namelijk Dr. Zaalbergs boek wil beschouwd worden als een stichtelijk boek, als eene proeve van stichtelijke lektuur: deze onderstelling blijkt thans, niet wederregtelijk door mij aan den schrijver opgedrongen, maar door hemzelven aan alle lezers en beoordeelaars van zijn geschrift te zijn aan de hand gedaan. Ik matig mij het regt niet aan te beslissen in hoever de godgeleerde wetenschap door de uitgaaf van dit werk is gebaat of benadeeld; van nieuws in eere, of in nog kwader reuk is gebragt dan voordezen. En al acht ik mij persoonlijk tot de bekentenis gedrongen, dat het mij niet is gelukt in den ‘Biddenden Jezus’ de vrucht van ernstig wetenschappelijke studie te onderscheiden, ik wil niet geacht worden door deze ongunstige uitspraak geanticipeerd te hebben op het bevoegder oordeel der theologen van beroep. Doch dat, om den gezwollen en luidruchtigen toon waarin het is geschreven, om de kleingeestige vinnigheden die men er telkens in aantreft, om de willekeurige kritiek die er in wordt geoefend, om de verwarde dogmatiesche praemissen waarvan het uitgaat, eindelijk en voornamelijk om de personaliteiten waarvan het krioelt en overvloeit, dit boek bij uitnemendheid ongeschikt is om hetzij in de lijdensweken van Christus, hetzij in eigen lijdensuren te worden ter hand genomen: te groot en te goddelijk is daartoe het lijden van Christus, en eigen lijden te aandoenlijk en te teeder; bij uitnemendheid ongeschikt is evenzeer, om óf het geloof van jeugdige lidmaten te bevestigen: hun geloof vindt hier geen steun hoegenaamd, maar een zandgrond die als kaf verstuift voor de stormen der levenservaring; óf de gebeden van ouden van dagen te bezielen en te heiligen: ouden van dagen plegen onder heiliging en bezieling iets anders te verstaan als brooddronken sentimentaliteit; dat dit boek buitendien magteloos is om den aan het overgeleverd Christendom ontgroeiden, den voortaan onafhankelijken geest van ook maar één enkelen wetenschappelijk gevormden volwassene, nader te brengen aan den waarachtigen Christus en voor dien Heiland zich ootmoedig te leeren buigen: daarvan meen ik, zonder gehoor te geven aan iets anders als aan de stem eener het goede zoekende kritiek, doch van eene kritiek wier onpartijdigheid in hare voorliefde niet ondergaat, door overvloed van

aanhalingen het voldingend bewijs te hebben geleverd. De orthodoxie - en geen wonder, want zij wordt er onder de onzachte benamingen van onzin en nuchter volksgeloof ter deure uitgezet - een boek als de ‘Biddende Jezus’ kan door de orthodoxie slechts worden genegeerd, gerepudieerd, gestigmatiseerd. Doch ook het liberalisme van goeden huize kan deze zich noemende vrucht van ernstig wetenschappelijk onderzoek onmogelijk anders aanvaarden, als onder beneficie van inventaris; meer dan dit, het moet onder het aanheffen van een kort en krachtig: ‘Zij zullen ons niet hebben, de goden dezer eeuw!’ openlijk weigeren vader of pleegvader te heeten van dien bastaardtelg beide der ascetiek en der aesthetiek.

Wat zal dit liberalisme dan? wat zal het inzonderheid met betrekking tot de christologie? door welke beschouwingswijze van den Christus, ook van den biddenden Christus, zal het zich laten stichten? Moeijelijke vraag! Doch niet zóó onoplosbaar, of het zal de moeite waard zijn naar de verwezenlijking van ook dit ideaal te blijven streven. Ziehier intusschen ten slotte eene proef van tevens rationeele en bezielde, van warme en tevens klare behandeling van dit verheven onderwerp. Mogt ook al de historiesche rigting in deze voorstelling van den persoon des Heilands haar laatste woord niet hebben uitgesproken, toch is ongetwijfeld dit fragment het middenpunt (als motto zou ik er boven wenschen te schrijven de plaats Joh. V:23: *Die den Zoon niet eert, eert den Vader niet*) om hetwelk alle verscheidenheden der waarlijk liberale theologie zich vroeger of later, maar stellig hoe langer hoe digter, met behoud van ieders eigenaardigheid scharen zullen:

Is de eeredienst van het genie, wat niemand loochenen kan, al mogen sommigen over deze omstandigheid treuren, terwijl anderen haar met blijdschap begroeten; is uit de schipbreuk van vroeger eeuw deze eeredienst de eenige die men heeft weten te redden, de eenige die het geslacht der volwassenen van den tegenwoordigen tijd voor zijne godsdienst kan erkennen: ook Christus is dan een genie, en mede aan Hem komt dan een deel der hulde toe, door

ons aan die Uitgelezenen gebragt, in wier persoon de Vader der geesten van alle vleesch zich aan het menschdom heeft geopenbaard...

Beschouwt men als het kenteeken des genies de harmonie van de onderscheiden vermogens der ziel, elk op zichzelf krachtig en veerkrachtig, nu het eene dan het andere bovendrijvend, doch nimmer elkanders werking storend of kruisend; altoos op gansch ongezochte wijze, zonder angstvallig kiezen of afmattend strijden, medearbeidend tot de volvoering van datgene wat telkens en steeds door de omstandigheden wordt geëischt; is het hierin, is het in deze harmoniesche zamenwerking van alle krachten des geestes, dat men de kenmerkende eigenschap van het genie gelegen acht: bij wien dan, schooner dan bij Jezus, vertoont zich deze effenheid der ziel, helder als een spiegelvlak, en waarover de woedende stormen wel henenwaaijen, doch die zij onbekwaam zijn te verstoren?

Acht men het geniale eener persoonlijkheid gelegen in de grootschheid der gedachte die den grondtoon haars levens uitmaakt; die uitgangspunt is van al haar denken, spreken, handelen; op wier verwezenlijking al haar streven is gerigt; om wier wille zij al het andere, haar eigen uitwendige zegepraal niet uitgezonderd, als niets en schade acht; is déze de eigenschap waaraan men het genie herkent: zoo dan, wiens levensdenkbeeld was grootscher dan de gedachte van Jezus? wiens arbeid om haar in het leven te roepen rusteloozer? wiens zelfverloochening in hare dienst verhevener?

Openbaart zich al verder het genie door de onwederstaanhare kracht waarmede het op zijne omgeving inwerkt, door het schier magnetiesch aantrekkingsvermogen waardoor het alle onbevangenen in zijne nabijheid aan zich te boeijen weet; ja, openbaart het zich anderzijds even onmiskenbaar door de geduchte tegenspraak die het uitlokt, door de dreigende onweerswolken, van hartstogt en vijandige gezindheid zwanger, die het tegen zichzelf opdaagt uit de schare, gelijk wanneer de volle middagzon hare stralen schiet op eene moerassige vlakte; zijn déze de verschijnselen die men voor onafscheidelijk houdt van het optreden des genies: heeft dan, buiten Jezus, ooit iemand geweldiger aandoeningen, zoo van liefde als van haat, bij zijne tijdgenooten opgewekt?

Ligt eindelijk, ligt in zijne nawerking op de nakomelingschap, de onbedriegelijke proefsteen van het waarachtig genie voor de hand: wie ter wereld heeft ooit een arbeid voltooid, die aan een grooter aantal menschen en volken, langer reeks van eeuwen door, in hooger mate, geweest is tot blijvender zegen, dan het werk dat den naam van Jezus aan het voorhoofd draagt?.....

Vooraan in het koor der geniale persoonlijkheden, staan de godsdienststichters. En in zoover het Christendom erkend is en wordt als de volmaaktste aller godsdiensten, heeft op de eerstelingen der hulde, door ons aan het genie toegedacht en gebragt, de Stichter des Christendoms regt en aanspraak...

Gelijk alle in zichzelf gekeerde naturen religieuse persoonlijkheden zijn, zoo behoort ook elke Heros der godsvrucht, elke godsdienststichter, in zoover hij tevens niet nog iets anders als godsdienststichter is, uit den aard der zaak tot de klasse zulker naturen, die zich in de eerste plaats en vóór alles toeleggen op de harmoniesche vorming van hun eigen gemoed. Wel spreidde Mahomet nog daarenboven en op schitterende wijze het naar buiten zich openbarend talent eens dichters en eens veldoversten ten toon: doch wat hem godsdienststichter maakte, waren zijne eenzame overdenkingen in Mekka's spelonk. Desgelijks was Luther tevens groot als dichter en als redenaar: doch ook met al zijne gaven niet ware hij een vernieuwer des geloofs geworden, indien hij niet had doorgeleefd dien innerlijken strijd des gemoeds, dien brandenden dorst naar de genade van God, die aanleiding werd dat hij de levende waterbronnen der schuldvergiffenis van nieuws opgroef en aan het licht bragt.

Christus nu was ten volle en in den edelsten zin een dezer naturen. Hoe krachtig ook en volkomen elk vermogen van zijnen geest afzonderlijk was; hoe veel groots door Hem op het gebied van onderwijs, van welsprekendheid, van poësie zelfs, indien men wil, geleverd werd; hoeveel bewondering zijne kloekheid in al zijn doen en laten, de heldenmoed door Hem in zijnen kamp ten toon gespreid, ons afpersen: toch komt het niemand in de gedachten Hem of tot den kring der wijsgeeren, der redenaars, der dichters, of in het gemeen tot de klasse van zoodanige naturen te rekenen, wier zelfbewustheid in het leven treedt door daden of gewrochten van objectieven aard. Immers zijne eigenaardige grootheid rust noch op deze of gene van zijne daden afzonderlijk, noch op al zijne werken te zamen: zij is uitsluitend gelegen in de betrekking zijns gemoeds tot God; eene betrekking en gemeenschap krachtens welke Hij zeggen kon: De Zoon doet niets uit zichzelven, maar alleen datgene wat hem de Vader toont; ik en de Vader zijn één; niemand kent den Vader als de Zoon, en niemand kan anders als door den Zoon tot den Vader komen. In dit innig leven der liefde lei voor Jezus de volle bevrediging aller behoeften; deze volkomen eenstemmigheid zijns gemoeds met zichzelven, sloot iedere aandrift tot het scheppen van afzonderlijke werken van wetenschap of kunst bij Hem buiten; eene andere aandrift kende Hij niet, als de van 's menschen wezen on-

afscheidelijke, de aan geen sterveling vreemde, ook niet aan de meest in zichzelf gekeerde naturen: de aandrift namelijk om zich aan gelijkgezinden mede te deelen, om in zoovele zielen mogelijk zijne eigene zaligheid over te gieten; einddoel waarvan evenwel bij Hem niet was, gelijk bij wijsgeeren, redenaars, staatsbestuurders, het tot stand brengen om zijns zelfswil van dezen of genen handtastelijken arbeid, de verwezenlijking eener gedachte, de uiteenzetting van een leerstelsel, de stichting eener aan bepaalde vormen gebonden gemeenschap; doeh dit alles te zamen diende bij Hem alleen als middel ter bereiking van het groote doel: Zijn eigen zieleleven te doen worden het zieleleven der menschheid.

Er is dus tusschen Christus en elk ander genie niet slechts een onderscheid van rang: doch de persoon van Jezus behoort tot eene geheel andere klasse van wezens, als zij die de wereldgeschiedenis helden des oorlogs of der staatsregering, helden der wetenschap of der fraaije kunsten noemt en als zoodanig vereert; tot eene verscheidenheid wier Heroën, omdat zij allereerst het streven des gemoeds naar eenstemmigheid met zichzelf medebrengt, al naar mate zij op dit gebied hooger staan, in dezelfde mate vrij zijn van de smetten dier helden van daareven, door wier aanraking met Hem het verheven karakter van Jezus alligt verontreinigd wierd....

Gesteld, de toekomst ware in staat der menschheid op het gebied der godsdienst nog koninklijker gave te schenken dan haar in Jezus gegeven werd: wat deert ons de ongewisse toekomst? Voor ons, zooals wij thans zijn en leven, bleef Jezus in elk geval de hoogste openbaring. En zouden wij dan dezen Jezus, deze levende en bezielde werkelijkheid, prijs geven om de wille van het schaduwbeeld eener mogelijkheid die slechts bestand heeft in onze fantasie? Voorwaar, om hiertoe te vervallen moet men een jagtmaker op hersenschimmen zijn, zonder een zweem van ernstige behoefte aan godsdienst.

Maar zie, zelfs deze en diergelijke bezwaren kunnen op bevredigende wijze uit den weg worden geruimd. Alle andere sferen des levens, de godsdienst medegerekend, zijn zoo wijd en onbestemd van grenzen, dat het of onmogelijk is met juistheid aan te geven waarin op het gebied van elke van deze het hoogste zou gelegen zijn, of ondenkbaar, dat dit hoogste zou kunnen verwezenlijkt worden door slechts één persoon. Hoe men daarentegen de godsdienst-zelve zich ook voorstelle, steeds blijft op dit gebied de hoogste openbaring deze: eene zoodanige eenheid van zelfbewustzijn en godsbewustzijn, dat de mensch in al zijn doen en laten zich uitsluitend door het laatste gedreven voele en bepaald; en dat hij van dit zijn bepaald worden door het goddelijke, tevens als van zijne volkomene zelfbe-

paling zich bewust zij en dienovereenkomstig worde aangedaan. Was deze eenheid in den persoon van Jezus eene werkelijkheid; is zij niet slechts met woorden door Hem uitgesproken, doch heeft Hij haar ook in iederen toestand zijns levens feitelijk geopenbaard: zoo is dan binnen de grenzen van het godsdienstig levensgebied, het hoogste door Hem bereikt en verwezenlijkt. Hier is een trap van volkomenheid boven welke geene toekomst kan uitklimmen, ja tot wier hoogte zij zelfs niet eenmaal reiken kan; in zoover het voor hen, die in vervolg van tijd zich eenigzins tot deze spits verheffen mogten, niet mogelijk zal zijn hierin te slagen, anders als aan de hand van Jezus, aller wegwijzer en voorganger sints lang bij het bestijgen dezer bergtoppen des geestelijken levens....

Evenmin derhalve als het immer van de menschheid gezegd zal worden dat zij zonder godsdienst is, even waarachtig zal het nimmer van haar heeten: ‘Zonder Christus.’ Zoo dwaas het toch ware zich buiten Homerus, buiten Shakespere, buiten alle helden der dichtkunst om, te verheugen in het bezit der poësie, even onzinnig zou het zijn de hand uit te strekken naar de godsdienst, en niet naar Christus. En deze Christus, in zoover Hij onafscheidelijk één is met de hoogste openbaring des godsdienstigen levens, is geen mythiesche Christus, maar een historiesche; is niet sleehts een zinnebeeld, maar een persoon. Tot dezen historiesch-persoonlijken Christus moeten al die gedeelten van het door Hem geleefde leven gerekend worden te behooren, waarin zijne religieuse volkomenheid aan het licht komt en zich uitspreekt: zijne woorden, zijn lijden, de daden zijner zedelijke grootheid. Al hetgeen, gelijk zijne wonderen, in zijn doen en laten met het zedelijke in geen onmiddellijk verband staat; nog veel meer, al hetgeen in stede van uiting te zijn van het inwendig leven zijns gemoeds, slechts bijkomstigheden, slechts dingen waren aan Hem en niet in Hem geschied: gelijk vooreerst zijn dood, als uitwendige gebeurtenis en onaangezien de door dien dood in het licht getreden onbaatzuchtigheid van den Martelaar; gelijk ten andere zijne ligchamelijke opstanding uit de dooden, zijn ligchamelijk henenvaren naar den hemel: niets van dit alles heeft religieuse beteekenis, tenzij opgevat als symbool; welke symboliesche opvatting, gelijk te verwachten is, verschillend zal uitvallen al naar mate van den onderscheiden ontwikkelingstrap van ieders godsvrucht en ieders denken.

En daarom: niet gevreesd, als werden wij van onzen Christus beroofd! zij het ook dat de noodzakelijkheid ons is opgelegd om zeer veel van datgene prijs te geven, wat men tot hiertoe voor Christendom heeft gehouden. Christus blijft ons en aller eigendom; te onvervreemdbaarder, hoe minder angstvallig wij vasthouden aan

leeringen, die voor denkende geesten eene aanleiding kunnen worden tot afval van het Evangelie. En, houden wij Christus over; Hem over als het hoogste wat wij op godsdienstig gebied kennen of denken kunnen; als Dengene buiten wiens tegenwoordigheid in ons gemoed geene waarachtige godsvrucht mogelijk is: welnu, dan hebben en behouden wij in Hem van alle wezenlijkheden des Christendoms de wezenlijkste.

De billijkheid eischt dat ik den auteur noeme, aan wien dit fragment door mij werd ontleend. Het behoort tot de zoogenaamde ‘Selbstgespräche’ van Dr. Strauss, ook bekend onder den titel: ‘Vergangliches und Bleibendes im Christenthum’.

CD. BUSKEN HUET[1].

1 De schrijver is voornemens in een volgend artikel te bespreken de ‘Stichtelijke Uren’ van Dr. Beets, jaargang 1858.

Gevoelspoëzy.

Levensbeelden. Poëzy van Jan van Beers.

‘In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten,’ zoo klonk het vonnis, en het werd sedert eeuwen voltrokken aan ieder lid van het menschelijk geslacht. ‘In het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten!’ Zie die woelende, wriemelende menschenmassa slaven en sloven! De daglooner rekt en strekt de spieren, vordert al de krachten zijns lichaams, en de zware arbeid gunt hem het bescheiden deel. In de kantoorcel weidt het oog des handelaars tot dof wordens toe over het veld der cijfers, de hieroglyphen, waarin zoo dikwerf zijne geschiedenis is neêrgeschreven, glijdt zijn hand, totdat ze veel gevergd hare diensten slechts noode meer betoont, over het geduldig papier, dat het voertuig wordt van gedachten, die van verre en van nabij weder andere individuën tot beweging, tot werkzaamheid zullen prikkelen. In de eenzaamheid bespiedt de denkende geest de geheimen rondom zich, wroet en graaft in de diepten der aarde, in de hoogte der hemelen, brengt de gedolven en buit gemaakte schatten aan de leden zijns geslachts, totdat de gedachte weigert zich te vormen en het hoofd moede en mat een wijle nederzinkt. Allen treden afgesloofd uit den kring, waarin hun arbeid zich heeft bewogen; om zich voor te bereiden voor de ruste des lichaams en in den bewusteloozen staat nieuwe krachten te vergaderen voor de vervulling der plichten, het straks keerend bewustzijn opgelegd? om eenige uren, zich zelven vergeten, door te brengen, opdat hij, zich zelven teruggegeven, de nieuwe dagtaak op nieuw kunne begin-

nen, de dagtaak, die weder als de vorige eindigen zal? opdat hij alzoo werke en zwoege en slove, hoewel met bewustzijn, toch met de regelmatigheid eener machine? Voorwaar neen! Uit den kring zijner bezigheden getreden, zweeft de mensch een anderen binnen, dien van het intime leven; als lid van zijn geslacht heeft hij aan het vonnis, over dit geslacht geveld, voldaan; als zelfstandige geest heeft hij thands behoefte zich te uiten, wat er in zijn binnenste schuilt te doen kennen; hij moet zich uitspreken, niet om te leeren of te onderwijzen, niet om nut te trekken of nut te geven, maar omdat het een behoefte is zijner natuur; hij wil zich voelen als wezen, hij wil zijn aanzijn genieten, bij de harmonische werkzaamheid van al zijne krachten.

De gelukkige! hoe vermoeiend de dagtaak ook ware, de arbeid is vergeten, de rimpel geëffend, waar hij den kring der zijnen binnentreedt en ouders of gade en kroost mag welkom heeten en hunne nooden verneemt of hunne vreugden hoort. Hoe moede en mat ook somwijlen, toch krult een glimlach de lippen, of tintelt een traandrup in het oog, naarmate het wel of het wee de zijnen in den huiselijken of zijne natuurgenoten in den wijderen maatschappelijken kring te beurte valt. Want alles wat zuiver menschelijk is treft hem en vordert zijne deelneming, van den engen kring af, om zijn eigen haard getrokken, tot den wijderen, die het land zijner inwoning in zich sluit, tot den schier onmetelijken, die de waereld begrenst, waarop de leden zijns geslachts leven en zich bewegen. Alles wat zuiver menschelijk is treft hem en eischt zijne deelneming om zich zelf, omdat het een deel uitmaakt van zijn eigen zijn, omdat het zich op zijn eigen bestaan betrekt; en daar zijne natuur zich niet vergenoegen kan met het heden, zonder zich daarbij een morgen te denken, en hij zich bij het waarnemen der bestaande dingen niet bedwingen kan ze te vervormen naar de behoeften en begeerten, die er in zijn binnenste bestaan, zal hij zich in het feit de idee, in de werkelijkheid het ideaal vormen, dat hij liefkoost, dat hij nastreeft en nooit bereikt.

Dat zuiver menschelijke erlangt zijne volkomenste uitdrukking in de poëzy, of eigenlijk is de poëzy: de stemme der menschelijke vreugden, der menschelijke smarten, in één woord, van het zieleleven des menschen.

Is het mij gelukt mijne gedachten duidelijk uit te drukken en vindt men de stelling houdbaar, dan zou ik mijn doel hebben bereikt en der dikwerf miskende, maar dan ook alleen der

ware poëzy eene eereplaats in onze waereld hebben verzekerd, want er zou uit de stelling moeten volgen, dat geene beschaving, geene ontwikkeling, zij het ook eene eenzijdig verstandelijke, het voortbestaan der poëzy overbodig maken, of den invloed harer stemme verloren kan doen gaan.

Het is vaak beweerd, en de ondervinding schijnt er voor te getuigen, dat er in dagen als de onze, in de dagen van reusachtige industriële ontwikkeling, van koortsachtig streven naar welvaart en vermeerdering van invloed en schatten, van verbazende toeneming in kennis, van wonderlijke onderwerping der zichtbare, ja zelfs der onzichtbare natuur aan 's menschen wil en verstand, geene plaats meer kan worden ingeruimd aan dezelfde Godesse, voor wie vroegere geslachten in de kindsheid der menschheid zich hebben gebogen en van wier toen bewonderde heerlijkheid en pracht zoo veel slechts klatergoud en blanketsel blijkt te zijn.

Wat klatergoud en blanketsel wordt bevonden, het is niets anders dan het kleed der Godesse, het kleed, dat vroegere geslachten reeds gewijzigd en naar hunnen smaak hebben geplooid, het kleed, dat ook het onze zal wegwerpen en veranderen. Maar de Godesse zelve? Zij blijft bestaan en kan niet sterven. Zij moge somwijlen een karige hulde ontvangen, de schare, die haar langen tijd is voorbijgegaan, zonder haar wierook te branden, dringt plotseling haren tempel binnen om te aanbidden. De mensch moge zich zelven, zijne natuur, eene wijle vergeten bij zijn strijd in het stoffelijke, bij zijne overdrijving in de toepassing van het aloude vonnis, waarop wij straks wezen, de tijd komt bij ieder, - hoe grooter de zedelijke en redelijke ontwikkeling van het individu, des te grooter ook de behoefte, des te inniger de ommekeer, - dat hij het zuiver menschelijke in zijne volkomenste uitdrukking zal liefhebben en eeren, en aan de lippen hangen van den Priester, die waarlijk tot tolk en middelaar is gewijd.

Wij zijn niet geroepen om aan te toonen, waarom zoo menigeen ten onzent, die zich als zoodanig gewijd acht, zoo weinig gehoor vindt; wij hebben ons alleen de taak opgelegd om hem eenige oogenblikken van meer nabij te beschouwen, wiens tweede bundel: Levensbeelden, voor ons ligt opengeslagen, wiens stemme nog zoo kort geleden in ons vaderland zich deed hooren.

Bij den naam van van Beers gedenken wij de stemme van

het intime leven, die ons toeruischt, eene zachte stemme, die meer vertedert dan verrukt; aan een tolk der poëzy, die het algemeen menschelijke in het werkelijke leven wenscht gade te slaan, en wien het meermalen eene behoefte was het in zich zelven waar te nemen. Zoo ten minste verscheen ons de dichter der ‘Jongelingsdroomen.’ Droomen noemde hij zijne gedichten, de uitingen van zijn binnenste, en zij waren het bij wijlen; schoone, liefelijke droomen somtijds, maar ook, wat droomen vaak kunnen zijn, een spel der verbeelding, en wel van eene verbeelding, die, terwijl het oog des lichaams gesloten was, aan de zichtbare schepping voorstellingen heette te ontleenen, welke wel eens tegen het oord van herkomst getuigden. Toch ruischte de stemme zoo zoetelijk en zacht, toch deed ze zoo menige snaar in den boezem trillen, toch woei er zoo'n warme adem uit die tonen ons tegen, dat eene breede schare hem gehoor gaf, en hem volgde in zijne... droomen, in zijne fantastische ideale waereld, waartoe zoo weinigen onzer dichters verplichten of verlokken. Zal hij die schare behouden of zelfs nog verbreed zien bij de stemme, die er uit zijne ‘Levensbeelden’ oprijst? Is dit waar, dan moeten zijne levensbeelden geene droomen meer zijn: dan moet het blijken, dat de periode, van welke de jongelingsdroomen eene natuurlijke en daarom ook zoo gewaardeerde uiting waren, is afgesloten, dat er eene wijziging in zijne gedachten, - vrucht van studie en zelfonderzoek, - dat er wisseling plaats had in zijne gewaarwordingen, - rezultaat van levenservaring, van levensstrijd en overwinning - want alleen dan hebben de Levensbeelden een even krachtige reden van bestaan als de Jongelingsdroomen, is er een even innig verband tusschen schepper en gewrocht, en kan de tolk van het zuiver menschelijke, de Priester der Godesse, niet alleen voor het oogenblik welsprekend, maar voor geslachten vruchtbaar zijn.

Tusschen het ontstaan der Jongelingsdroomen en der Levensbeelden ligt een betrekkelijk groote tijdruimte, en toch heeft de dichter het ons gemakkelijk gemaakt, dien laatst verschenen bundel te overzien. De oogst is naar de hoeveelheid niet overvloedig; naar het gehalte kan hij het des te meer zijn.

Slechts weinige gedichten verbinden, wat de tijd der kompozitie betreft, den eersten bundel aan den tweeden: het kan er toe bijdragen, om ons de nieuwe *phase* van ontwikkeling, die wij den dichter wenschen ingetreden te zien, gemakkelijker te doen onderscheiden; het kan er toe bijdragen, om ons de

frischheid der gedachten en gewaarwordingen te beter te doen waardeeren.

Op krukken. Het is een poëem, aan de schoone kompozitie van Alex. Ver Huell ontleend. In drie voorstellingen werd het leven eens lijders geschetst, eens lijders, voor wien het innigste mededoogen in het harte opwelde, daar het een fyziek gebrek gold, dat in 's teekenaars schets gezien werd, en de onmacht, die er uit voortvloeide, om deel te nemen aan de geneuchten der waereld, de mogelijkheid van vergeten te zijn en miskend te worden, al straalt er ook geest, ook diepte van verstand en gemoed uit het oog des knaaps, aanschouwelijk was voorgesteld. De dichter miste uit den aard der zaak de lijnen en schaduwen, die den beeldenden kunstenaar ter dienste stonden, maar hij bezit wat gene miste, hij bezit den tijd en de ruimte. De teekenaar vermocht ons geene volledige geschiedenis te geven en heeft ons wellicht de vraag op de lippen gelegd: waarom zoo veel gegeven, daar gij toch niet alles schenken kunt wat ik eische? De knaap tegenover de spelende en joelende jeugd, of de jongeling tegenover de ontwakende liefde, het hadde een beter gesloten geheel, een volledige eenheid kunnen zijn dan uwe zelfs stoute konceptie het thands vermocht. De dichter echter kan aanvullen zonder te overladen, kan volledigheid aanbrengen zonder overtollig te zijn.

'De school is ten einde,' zoo zingt de dichter, en hij schetst het wilde gezonde spel der knapen, die zich wreken op de rust die hun opgelegd en opgedwongen was.

O zie, wat gewemel, en hoor, wat geraes!
Wat vreugd zich weêr vrij te gevoelen!
Te loopen, te springen, te smijten, te slaen,
In een stofwolk door een te krioelen!

O! gelukkige jongens, wien 't levensgenot
In elk lid, in elk vezeltje spartelt,
Wen ge uw krachten ontwikkelt in 't woelige spel,
Wen ge als veulens herombriescht en dartelt!

(Een klein vlekjen! De vergelijking van de jongens met de veulens moge de aanschouwelijkheid bevorderen, zij verhoogt de voorstelling echter niet.)

En daar ginder aan dien blinden (?) muur geleund staat de kleine kreupele weder, leunende op zijn kruk. In de school streeft hij al de anderen voorbij, maar bij het spel streven al de anderen hem voor.

Arme, wat moet hij ongelukkig zijn! Wat moet hij lijden! Maar neen, in deze ure toch niet.

> In verbeelding joelt hij mede,
> Worstelt, kraeit viktorie, vliedt,
> Huppelt, klautert, zweept den draeitol,
> Jaegt den reep in dolle vlugt,
> Danst op stelten, volgt den kaetsbal
> Op en neder door de lucht; -
> En, verslonden, opgetogen,
> Slaekt, och arme! soms zijn mond
> Meê een vreugdekreet, en zwaeit hij
> Tripplend met zijn kruksken rond! -

Het is schoon; de dichter streeft den teekenaar op zijde. Het kind, al streeft hij met zijn vluggen geest ook nu reeds anderen vooruit, blijft kind en kan in die meerdere schranderheid geene vergoeding vinden voor de vermaken, die hem ontzegd zijn en die in dien leeftijd juist spierbeweging vorderen. Wij begrijpen het lijden van dat kind, en dat hij het bij de blijdschap en de geneuchten van anderen vergeet, het doet ons mededoogen nog inniger zijn.

Maar wij zijn den jongelingsleeftijd genaderd.

Het is kermis. De kermis speelt dikwerf een hoofdrol in van Beers' gedichten. - De reien zwieren ditmaal door het groen. Het is een korte en bevallige schildering van den dans, van het genot, dat aller borst zwoegen, aller oog tintelen doet. Maar ginder - de tegenstelling doet ons aan ‘de zieke jongeling’ van van Beers uit de Jongelingsdroomen denken - bespiedt een bleeke droomer die dansende reien door het hazelaren lover. Krampachtig grijpt hij de kruk vast, die aan zijne zijde staat. Hij moet zich die vreugde ontzeggen, bijkans elke teug uit den vreugdebeker, dien de spot hem uit de vingeren stoot. Toch benijdt hij de genietenden die vreugde niet; want sedert lang heeft hij met een rijken schat van kennis zijn hart getooid, heeft hij zich verstandelijk ontwikkeld, en kent hij alzoo hoogere geneuchten, die geen kreupel been vergallen kan.

Toch spiedt hij afgunstig in het ronde naar haar, die zijne ziele zich tot eene *zuster* begeert, zijne ziele, die behoefte heeft aan liefde. Nooit had hij haar van liefde gesproken, maar als hij in haar bijzijn de schatten zijns geestes, zijner fantazie schitteren liet, dan had zij hem met een blik aangezien, waarin meer dan een koud mededoogen, - wij willen het gaarne gelooven! - waarin bewondering lag. En nu ziet hij haar

Ginder komen van den dans;
Ziet hij hoe een schoone jongling
Haer in d'arm gestrengeld houdt,
En haer zachtjes langs de paden
Meêlokt van het scheemrig woud;
Ziet hij hoe zij 't mingefluister
Hem als van de lippen vangt;
Hoe zijn oog in 't hare spiegelt;
Hoe zij hem ter zijde hangt:
Thans, - ja, englen, steunt den droeve,
Steunt hem in zijn ongeluk!
Thans gevoelt hij, thans begrijpt hij....
O! vermaledijde kruk!

Indien wij den laatsten regel wegdenken, juichen wij de bezielde en bezielende tale des dichters toe. Heeft echter zijne begeestering geen scha' toegebracht aan de juistheid der gedachte, aan de diepte der gantsche kompozitie? Is het lijden des kreupelen, die echter zoo rijk is, die echter grooter schatten heeft dan zij, die hij gadeslaat, schatten, die zelfs door wie hem omringen gewaardeerd worden, zoodat hij zelfs niet in eigen oog de martelkroone der miskenning draagt, is het lijden des kreupelen wel zóo smartelijk als de dichter het ons wenscht te doen gevoelen en ook gevoelen doet op het oogenblik, als hij als improvisatore voor ons staat en ons bedwelmend medesleept? O, wij gevoelen het als een onzer, wij gevoelen het als van Beers, hoe het de ziele teisteren kan zich in de zoetste en reinste wenschen teleurgesteld te zien, onverschilligheid te ondervinden, waar men warme genegenheid verlangt, maar, moge de teleurstelling ook een wijle drukken, bij eene ontwikkeling des geestes als van Beers aan zijn kreupele schenkt, komt hij de beproeving te boven. Hier vooral. Een fyziek gebrek blijkt zwaarder te wegen dan intellektuele rijkdom! De toestand

wordt van algemeen menschelijk, geheel bijzonder. Onze minachting voor haar, die om die reden weigeren kon, leidt nog niet tot medelijden voor hem, die om die reden geweigerd werd.

Het laatste bedrijf van het drama is afgespeeld.

Het is middernacht. Door het azuur wandelt de volle maan. Alles zwijgt en sluimert en rust behalve.... de menschen! Volgt van Beers de eeuwenoude traditie en schijnt hij - meenen kan hij niet, ten zij zijn oog gesloten zij voor het zonnelicht - als dichter verplicht te zijn de aarde als een tranendal te schilderen? Hoor, wat hij de mane laat zien: nog menigen arme, die nog zwoegt voor het brood; nog menigen rijke, die tusschen het dons op dorens rondwoelt; menigen kranke, die den dood ligt af te smeken..... Het kan zoo zijn; maar de keerzijde, dichter? zag de maan niets anders? Volgens hem niet, zoo als wij meenen, want het klinkt:

O ja! wel droef, wel droomerig moogt
Gij langs uw hemelweg glijden,
Gij mane, die elken nacht den mensch
Ziet waken en zwoegen en lijden!

Toch bedriegen wij ons. Er is één kamerken, door welks venster zij haar stralen heengiet en waar de dichter verzekert dat geen verdriet meer heerscht; het is het kamerken waar de verloste kreupele ontslapen is. Een geestenstem fluistert er, het is de stemme des gestorvenen:

En gij, mijn ellendig lichaem,
Slaept daer in uw doodkist thans,
Van het maengeglim omschemerd,
Als van eeuwgen vredeglans!
En gij, o mijn kruk! onschuldig
Werktuig van mijn grievend leed,
Staet nog daer, waer ik zoo dikwijls
Met een vloek u nedersmeet!

En thands, hoe gelukkig, hoe zalig is hij thands!

En, 't was, ja! het korte lijden,
Dat ik hier beneden leed,
Wat voor de eeuwge hemelblijheid
Mij zoo spoedig rijpen deed!....

O! gezegend, stille bronne
Van mijn eindeloos geluk,
Zuchten, tranen van den Kreupele!
Wees gezegend, o mijn kruk!’

Beproevingen, dus leert ons het Christendom, en ook het getuigenis van ons eigen binnenste, kunnen tot zedelijke ontwikkeling leiden; maar is het eene beproeving in den echten zin des woords, wat het leven van dezen kreupelen ons verkondigt? Die kruk wordt het onschuldig werktuig van zijn grievend leed genoemd, maar in 's dichters voorstelling doet de gebrekkige het gebrek zijns lichaams vergeten door de meer dan rijke vergoeding, die hij ontving. Hoe schoon ook de *détails*, toch schijnt ons het hoofddoel des dichters niet bereikt.

Naauw heeft het eene gebrek den dichter eene stoffe bereid, of het andere toont zich even bereidwillig. Op den Kreupele volgt de Blinde. Het gedicht is eene oude bekende: het reisde in verschillende gedaanten gantsch Noord-Nederland door en vond overal bij onze dichtlievende genootschappen eene hartelijke ontvangst. Ik geloof: zeer te recht. Diep gevoel ademt ons uit het gedicht toe, en de voorstelling is treffend genoeg om de loome verbeelding van ons, zonen van het Noorden, te prikkelen.

Een oude blinde bedelaar, die in zijn grijsheid nog van aalmoezen moet leven! Waar is de Christelijke liefdadigheid? Heeft zij geen peluw voor dat matte hoofd, heeft zij geen versterkenden druppel voor die aamechtige tong? Zijn al hare schatten naar het verre Oosten en Westen getogen, om mede te werken tot de bekeering der Heidenen? En niet alleen is de oude stramme bedelaar blind, maar hij is ook verlaten; hij heeft slechts een hond tot vriend, en toch - het moet zijne rampzaligheid nog rampzaliger maken - en toch had hij eenmaal een rijken schat, een kind; dat kind heeft hij verloren, en dat kind is verloren gegaan waarschijnlijk door hem, want de tering - vrucht van zielelijden, van verkropping der zielepijn om 's vaders wille, vrucht van ontbering en gebrek - de tering heeft haar doen verkwijnen. Arme blinde! En als troost in uw lijden werd u zelfs niet het geheugen verstompt! In de eenzaamheid daar neergezeten, met den ouden hond naast u, en de afgebedelde penning in den gescheurden en gedeukten hoed, komt dat verleden u tergen en martelen. Gij voelt de doodskoude uws kinds; gij volgt

de karre, die haar ten grave brengt; gij hoort de aardkluit neêrbonzen op de kist....! Kan er nog meer lasten gestapeld worden op het hoofd eens armen stervelings? Gelukkig dat het verminkte menschenkind nog aan een hooger wezen gelooft. Zijn godsbegrip is wel niet zeer ontwikkeld, want hij gelooft dat zijn God niet geweten heeft welk een schat hij zijn blind schepsel in die dochter schonk. Toch gelooft hij aan een God, die de macht heeft te dooden, want zijn laatste bede is om te mogen sterven.... en die bede is het natuurlijkst in het gantsche gedicht. Waarlijk, van Beers had te weinig zelfvertrouwen, toen hij zijn beeld door allerlei pronk en praal wilde opsieren; hij wilde veel geven, en hij gaf te veel; hij wierp zijn blinde zulk een last van smart op de schouders, dat hij er onder verzinkt.

Zulk een blinde in onze maatschappij is onmogelijk; zulk een blinde moge, bezield door de stemme des Improvisatore, ons stroomen van tranen uit de oogen lokken, bij eenig nadenken wordt hij ons een vreemdeling. Heerlijke taal, diep gevoel van den echten dichter, ge hadt een meesterstuk kunnen scheppen, indien de blik iets fijner had gezien, indien de smaak wellicht wat keuriger hadde gekozen!

Of de Muze van van Beers behoefte had te pozen? Het is niet meer de groote lijdende menschenwaereld, die zij inzweeft, zij treedt de kinderwaereld binnen. Wij heeten haar hartelijk welkom. Niet waar? daar is nog onschuldige vreugde, stille, reine vrede; daar hooren wij geen toonen, die het harte verbrijzelen.....? Wij dwalen. *Het Broêrken* en *Sint Niklaes*, leeren ons mede het lijden kennen der kinderwaereld. Een kindeken treurt omdat het zijn broêrtje verloren heeft, of liever niet meer naast zich ziet, - het levende kind is schier jaloersch op het gestorvene:

Zij zeggen, gij woont in den hemel,
In een huis van diamant
Met gouden poorten, en hoven
Vol suikeren bloemen geplant.

Zij zeggen, daer trckken u de engeltjes
Langshenen der zonnen baen,
Naest Jesuken in een wagentje,
Met starrenwielen aen.

En zoo gaat het voort; tedere naïveteit moet het heeten; onze literaire historie heeft vele diergelijke voorstellingen en altijd paste het bijvoegelijk naamwoord, naïef. Toch vermeet ik mij te zeggen, dat zulke voorstellingen, die niets kinderlijks hebben, beuzelingen zijn, den echten dichter onwaardig.

Sint Niklaes is niet veel beter. Het kind ziet al den rijkdom bij anderen, en bidt Sint Niklaes ook om wat lekkers en eêls. De arme moeder hoort het en schreit en sust haar kleine, en brengt haar naar het stroobed. Maar welk een droom!

> En alle die engeltjes droegen
> In korfkens lekker of speelgoed; - en
> Een man dreef traeg en statig
> In lichtgloed *midden van hen*.
>
> Hij droeg een goudenen mantel;
> Als 't witste zilver blonk zijn baerd;
> Hij daelde met alle zijne engeltjes
> Steeds nader en nader tot de aard'.
>
> En de zoldering was verdwenen;
> Daar zweefde de man aen Miekens zij,
> En kuste haar zacht op 't voorhoofd,
> En fluisterde: ‘Kom met mij!’

en 's morgens vindt moeder Mieken dood in het beddeken en gilt: ‘dood! versteven! God! dit deed Sint Niklaes!’ Men moet er bijzonder voor bewerktuigd zijn om dergelijke proeven te kunnen huldigen; men moet er misschien ziek voor zijn en zich verwijderen kunnen van het ideaal des zuiver menschelijken, om dergelijke zinledige sproken te kunnen genieten.

Kaetje bij de koe is iets beter. Het wil ook naïef zijn en daarom laten wij het op de voorgaande volgen. Het is ook zeer naïef, want het bevat een onderhoud van de melkmeid met haar koe; de melkmeid, die een vrijer heeft gekregen en haar geluk vertelt aan de koe, die natuurlijk ook weet wat het zeggen wil een vrijer te hebben, en, later, getrouwd te zijn.

Toch is de vreugde van de minnende melkmeid natuurlijk, gezond, en zij uit zich in taalvormen volkomen aan het doel des dichters geëigend.

Maar keeren we terug tot de betere inspiraties van van Beers.

en veroorloven we ons slechts de opmerking, dat het bundelken gedichten, Levensbeelden genoemd, weinig in dikte verloren, maar veel in gehalte gewonnen zou hebben als de voorstellingen uit de kinderwaereld of zelfs uit Kaetjes waereld achterwege waren gebleven.

Wij herlezen: *Antwerpen, bij het vertrek van Conscience*, en hoewel wij niet in de geestdrift kunnen deelen, die in dat gedicht tintelt en het waarschijnlijk bij de voordracht een dieper indruk schonk, hoewel men Belg en een zoon der Vlaemsche beweging moet zijn, om Conscience zoo te beschouwen als hier geschiedt, toch deelt zich bij de lezing van van Beers' gewrocht, iets van de geestdrift, die er in tintelt, iets van de beschouwing mede, die er in is neêrgelegd.

De Muze van van Beers verliest hier het geel bleeke, dat haar zoo dikwerf eigen is, dat van aanhoudend lijden getuigt, tot deelneming noodt, maar niet lokt tot de hulde, die men der schoonheid zoo gaarne biedt. Een blos - misschien die der teringachtige - gloeit op haar koon; de matte oogen glinsteren en tintelen en gloeien; de muskels in den anders zoo matten en weeken arm zijn gespannen, terwijl zij den eikenkrans omhoog heft, om die om de slapen van Conscience te vlechten.

Antwerpen, die zoo rijk was op het gebied der kunst, was arm in het rijk der letteren. ‘Daar stond ik,’ zingt ze

> .....als een kinderlooze vrouw,
> Droef, en in mijn beschaemdheid weggedoken;
> Maer 'k zwoer eens dat ik haest zou zijn gewroken,
> Dat ik mijn dichter ook bezitten zou!

Zij koos haar lieveling uit; zij bewaakte, pleegde en koesterde hem; zij leerde hem het murmelen beluisteren der wiegelende golfjens in den vloed; zij sloeg hem het boek van het grootsche verleden open; zij liet hem den oceaan van 't menschelijk harte peilen

> ..... 'k heb hem een kleurenkrans gegeven
> Zoo als hier nooit om dichterharpe blonk:
> Een krans, ontleend aen mijn twee grootste zonen,
> Waervoor mijn Rubens zijne schittertoonen,
> En mijn van Dijck zijn teedre tinten schonk.

Schoon, krachtiger dan we van Beers nog kenden, niet waar?

De klacht van Antwerpen vaart voort, en nu wordt zij meer en meer een rhetoriesch figuur, en moge ze al niet minder krachtig den gasten aan het afscheidsbanket in de ooren hebben geklonken, toch wordt zij voor ons minder waar, omdat zij hare algemeenheid verliest.

Ook Tollens wordt herdacht, Tollens, het schoonheidsideaal der Vlaamsche letteroefenaren; Tollens, de afgod van de eerste helft der Hollandsche Negentiende Eeuw. Er is veel over Tollens gesproken bij zijn leven, veel over hem geschreven bij zijn dood, veel op hem gerijmd bij zijn graf. Zonderling, noch het spreken, noch het schrijven, noch het rijmen greep diep in het harte. Waar is het, dat menig ongeroepene zich aan een arbeid waagde, waarvoor hij niet paste. Zoo spraken en schreven en rijmden velen over Tollens, terwijl zij hem alleen kenden door het algemeen gerucht of hem beschouwden door het glas, dat de populariteit, dat de vriendschap en het patriotisme hadden geslepen.

Geen wonder dat hoorder of lezer koud bleven zoodra de groeve gesloten was en het geschokt zenuwgestel der nablijvenden tot ruste kwam. Een deel der landgenoten, het bewonderen en vergoden des volksdichters gewoon, bleef kalm bij de *phrases*, die ze reeds zoo dikwerf hadden vernomen; een ander deel, het jongere wellicht, dat zich wel eens buiten de grenzen des vaderlands waagde, bleef koud bij voorstellingen en vaerzen, die met de werkelijkheid, zoo als dat jongere deel voor 't minst die opvatte, in volstrekten strijd waren. Is van Beers de klip ontzeild, waarop de anderen schipbreuk leden? Er was iets aandoenlijks in, hem, den Zuid-Nederlander, in zijn dialekt genoeg afwijkend van het onze, om hem als een verren bloedverwant te doen kennen, een onzer broederen te hooren herdenken; wellicht dat de Improvisatore nog grooter deel aan den te weeg gebrachten indruk had dan de dichter! Toch ontsnapte van Beers aan het lot van zijne kunstbroeders niet; hij hief geen enkele slip op van het officiële kleed, dat Tollens bedekte; hij koos zelfs geen gezichtspunt dat de glans der nieuwheid had; hij had illusies of wilde ze hebben.

Zie, een grijzaart zit in den kring der zijnen; men hoort hem aan terwijl hij bezig is te vertellen, men heeft hem lief en niemant vraagt zich af: zal hij spoedig ons ook ontrukt worden?

Het schijnt elk hunner of zijn eigen leven
Is met diens grijzaerds kalm bestaen
Vergroeid, en draed voor draedje saemgeweven.
Nooit was daer smert in huis, die niet een traen
Meê aen zijn wimpers had doen beven,
Nooit vreugd, die op zijn mond geen lach deed zweven;
En vreugd en smerte, dunkt hun, wierd voortaen
In huis onmooglijk, moest hij 't eens begeven.

En zoo was Tollens Nederland!

Wat weeklagt ging daer op ten allenkant!
't Was een gezucht, dat in de wooning
Van arm en rijk ter zelfder tijd ontstond,
En dat zijn treurgen weêrgalm vond
Zelfs in 't paleis van Neêrlands Koning.

Wij wilden het zoo gaarne gelooven, toen die regelen door den dichter in Neêrlands hoofdstad werden uitgesproken, maar konden 't niet, en alles wat er sedert is geschied bevestigt ons ongeloof. Als gedicht staat ‘de Lijkkrans’ aan het hoofd der breede rij gelegenheidsvaerzen; er zijn *détails* in, die waarlijk verrukkelijk zijn; het slot zelfs ontwapent elke vierschaar en doet ons van Beers dankzeggen voor zijn lied.

.....zal ik, needrig vreemdeling,
Stout door de schaer van dichters heengedrongen,
Die reeds een hulde zijnes weerdig zongen,
Hem 't offer durven brengen van een lied,
Waerop zijn schim licht medelijdend ziet?
Maer, Tollens, 'k had u lief! - 'k was een dier velen,
Die in ons arme Belgenland, eilaes!
Hunne eigen tael verschoppend, blind en dwaes,
Slechts ooren hebben voor des Franschmans kwelen.

En 't was bij 't luistren naer uw vollen toon,
Dat ik voor die verbastring blozen leerde,
Dat 'k mij tot Neêrlands tael, mijn tael, bekeerde,
En zwoer: slechts eigen kleed past eigen schoon!
Ik had u lief! en dies - gij zult dees zangen,
Dees lijkkrans uit het Zuiden u gebrocht,

Hoe kunstloos ook mijn hand zijn loover vlocht,
Met welgevallen op uw graf ontvangen!

Vrijer, meer in eigen sfeer ademend, ontmoeten wij van Beers' muze in het lied: *Zijn Zwanenzang*, voorgedragen op het feest, gegeven ten voordeele van de weduwe en weezen des Vlaamschen volkschrijvers, Eug. Zetternam. Daar is van Beers in de waereld, die hij het liefst bewoont, en voor de schildering van welke hij de gloeiendste kleuren bezigt: de waereld van lijden en smart. Zetternam heeft met het gebrek gekampt; hij had te worstelen bovendien met de overmachtige vijandinne: miskenning. Nog meer: hij kampte voor de taal der Vlamingen, voor het leven der Vlamingen, al te maal titelen, die aanspraak geven op de warmste sympathie van van Beers.

Schuif mijnen stoel nog eens tot bij de venster!
Laet mij nog eens Gods wijde schepping zien!

Hoe smertlijk-schoon!.....

Van Beers heeft zijn volle kracht gevonden. Den afgematten strijder stelt hij tegenover het Herfstlandschap: de wegstervende natuur. De schildering is uitnemend. In die kwijnende natuur teekent de kwijnende schrijver zich zelven:

'k Was een dier duizenden, die 't ijzren lot
Van in hun wiege reeds heeft vastgegrepen,
En die de boei des slavenarbeids slepen,
Tot ze eindlijk hun ontnomen wordt door God.
Een zoon des volks, die, steeds in 't stof gebogen,
Waeruit hij 't zure brood van elken dag
Opdelven moet, niet dan gestolen de oogen
Soms naer den blauwen hemel heffen mag.

Geheel van Beers, den dichter van ‘de Blinde!’ Zou de overdrijving, zou het sentiment, ontaard in sentimentaliteit, ons ook hier weder het aesthetiesch genot verwoesten?

Wij worden gerustgesteld door hetgeen er volgt. Schoone schildering van het ontwaken des schrijvers tot bewustzijn:

En 'k schreef. - Nu was 't een bontgekleurd tafreel,
Op 't woest gebied der fantazij geschapen,
Of onze vaedren, die mijn stout penseel
Heropwekte uit het stof, waerin zij slapen;
Dan weder gordde ik mij ten heilgen strijd
Met bastaerdij of domheid, die, o schande!
Slechts eere en achting wenschen toegewijd
Aen 't vreemde, onwetend dat in eigen lande
Geen zaed als 't eigen zaed tot vrucht gedijdt,
Of wel - en dit was 't lievlingswerk mijns herten -
Ik maelde 't zwart tafreel van 's volleks smerten.

Want ja, het volk! - was ik niet van zijn bloed?
Niet van zijn merg en vleesch als opgevoed?
Was niet zijn brood mijn brood? zijn hooploos strijden
Met stoffelijke ellende en zieleleed,
De kamp, dien 'k alle dagen medestreed?
Zijn de enkele uren, die 't zoo schaersch mag wijden
Aen halfbeschaemde en stil-verholen vreugd,
Niet al het licht geweest van mijne jeugd?

En nu volgt een schets van de voorstellingen door den kunstenaar, aan het leven van dat volk ontleend! De kunstenaar wordt er in geportretteerd, en hij die het portret maakte is het penseel ten volle toevertrouwd. Van Beers heeft Zetternam voorzeker gekend, is gewis getuige geweest van de worsteling diens schrijvers met het leven, had als zoon van het volk, met dien broeder de innigste sympathie; Tollens, den gelukkigen, gevierden dichter van Noord-Nederland, kende hij slechts bij name, huldigde hij slechts als groot dichter: ziedaar het aanmerkelijk verschil in gehalte tusschen den ‘*Lijkkrans*’ en den *Zwanenzang* reeds voldoende verklaard.

Als een verpozing en voor wij den ‘*Blik door eene venster*’ waarnemen, houden wij ons een oogenblik op bij ‘*Tante Geertruid*’. Werkelijk, het is eene verpozing, om na zoo lang in den zwoelen loodzwaar drukkenden dampkring, die al de menschelijke ellenden omgeeft door van Beers waargenomen en wedergegeven, in den klaren doorzichtigen van Tante Geertruid neêr te dalen. Wij halen diep adem; wij voelen ons verkwikt. Er zijn voor ons menschenkinderen dan toch nog plekjens op deze

aarde waar ruste en vrede woont; waar wij bloemen zien bloeien, die niet altijd een afgrond bedekken.

Het is, als woei er u, bij de eerste schrede,
Die ge in heur huisken, op 't Beggijnhof doet,
Een lucht uit vroeger eeuwe te gemoet,
Doorgeurd van eenvoud, liefde en zielevrede;
En, treedt ge in 't kamerken, alwaer zij zit,
Als onvrijwillig gaet gij op de teenen,
Zoo helder, zoo kersrood zijn daer de steenen,
En 't zand, dat ze bebloemt, zoo hagelwit.

Een lief tafereeltjen, niet waar? zoo rustig, zoo vredig, scherp afstekend bij de zenuwachtig overspannen voorstellingen die u straks in zoo ruime mate geschonken werden.

En Tante zelve, - zie! van heure haren
Kijkt enkel nog een bles op 't voorhoofd uit
't Gepijpte mutsken, waer 't gelaet in sluit;
En zilverwit is die, - puer sneeuw der jaren.
Maer toch, niet waer? als gij het lang beziet,
Dan is 't, alsof om dit gerimpeld wezen,
Allengs een krans van frischheid kwam verrezen,
Iets dat getuigt: ‘Ze is toch zoo oud nog niet!’

Lieve oude! het doet ons goed, dat ge uw jaren zoo goed draagt: het is ons een bewijs, dat de strijd in uw binnenste gestreden is; de strijd, die daar eens zoo fel woedde. Zij had lief gehad, innig lief gehad, maar zij wilde haar vader, wien ‘een bloedstorm’ op het bed gestrekt en de leden verlamd had, niet verlaten; zij had zich hem gewijd en het aanzoek haars geliefden afgeslagen; deze poogde haar te vergeten en huwde een ander. Zij leed, maar volhardde in wat zij plicht achtte; zij leed:

Een enklen keer: - de bloeijende eerstgeboren
Van hare zuster, lag de bloote borst
Blij-spartlend toe te kraeijen, die zijn dorst
Zoo volop had verzadigd pas te voren.
De moeder, stralend, smeltend van genot,
Verslond den malschen blozerd met heur kussen,
En weende, en lachte, en stamelde ondertusschen
In vuerge wartael heuren dank tot God.

Zij zag dit aen: en, duizlig, opgetogen,
Liet ze eene wijl heur ziel omdwalen in
Het glansrijk paradijs der moedermin,
Dat als een droom opdaegde voor hare oogen;
Maer, op den zelfden oogenblik was 't haer
Als lispte een stemme grijnzend haer in de ooren:
'Dit paradijs zal nimmer u behooren!'
En luide snikkend vlugtte zij van daer.

Eindelijk stierf hij, dien zij zoo lang had verzorgd, en 't was haar of haar leven doelloos was geworden. Zij zou hebben kunnen verstijven en versteenen, als niet de liefde tot God en den naaste haar harte had verwarmd en haar, na volbrachten strijd, had geheiligd.

... zie, wanneer ze eens uitgaat, hoe de kleenen
Van gansch de buert, met lachende gelaet,
Heur handjes komen geven, en de straet
Van blij gesnap doen galmen om heur henen!
Want Tante houdt, zoo 't schijnt, van hun geraes;
En 't gaet den kleenen nimmer uit 't geheugen
Dat al die braef zijn, steeds bij Tante meugen
Hun schoentje zetten gaen op Sint Niklaes.

In een onzer jaarboekjens van dit jaar is dezelfde stoffe behandeld, maar met minder gunstigen uitslag; de onwaarheid, de overdrijving en onnatuurlijkheid zijn ditmaal aan de zijde van den Noord-Nederlandschen dichter; het gewrocht van den Zuid-Nederlandschen is een schoon gedicht, verheven door eenvoud, treffend door waarheid. Wij vergeven het den dichter bijkans, dat hij zijne gedichten: *de Geest* en zijn *Blik door een venster*, in den bundel Levensbeelden heeft opgenomen.

De '*Blik door eene venster*' werd reeds vroeger afzonderlijk uitgegeven en door het publiek met een zekere koelheid ontvangen. Men was nog onder den indruk der Jongelingsdroomen en van het gedicht: de Blinde. Hoe kon het anders dan een *succès d'estime* zijn? Indien van Beers nog niets geschonken had en zijn eersteling in dit vaers had aangeboden, dan zou het wellicht de aandacht hebben getrokken, maar nu!

Nieuwejaar is een heerlijk feest in den huiselijken kring. Het werd eenmaal aan den haard eener thands arme vrouw vrolijk gevierd:

vader bracht koek meê voor de kinderen, moeder besloeg slappe wafelen en haalde kriekenbier. (Het herinnert ons den dichter van *St. Niclaes*.) Maar helaas! de man, de kostwinner stierf en met hem verdween de welvaart. Nu is het weêr Nieuwejaar, en de bitterste armoede wordt geleden. Och, dichter! het lijden wordt eentonig, en ge behoeft telkens scherper prikkels voor onze deelneming. Altijd smarte, altijd tranen, altijd een herfstlandschap met een Godsakker in het verschiet!

Dat hij dat nieuwjaarsdicht vervaardigde, dat hij 't ten tweeden male uitgaf, dat hij het zelf misschien hoog waardeert, wij kunnen 't nog begrijpen, niet dat hij een gedicht als '*deGeest*' der vertaling waardig keurde. Verbeeld u een vrouw, die voor de eerste reize moeder is geworden en haar eersteling liefkoost, verpleegt, aanbidt. Niets is natuurlijker, niets kan liefelijker zijn. Het aangebeden kind wordt door den *croup* aangetast en sterft. De smarte der moeder is wanhoop; de troost van den doctor belachelijk. Het schijnt echter, dat de echtgenoot dat niet zoo vindt: hij blijkt den raad des geneesheers opgevolgd te hebben, want zijne vrouw belooft nogmaals moeder te zullen worden. De blijdschap des vaders is groot, echter nog minder dan de onverschilligheid der moeder. Deze denkt nog altijd aan haar lieveling, die in het koele graf alleen ligt te sluimeren. Zij verkrijgt den doode niet terug. Eindelijk slaat de ure en weder is zij moeder. Werktuigelijk vervult zij hare plichten; altoos denkt zij aan haar dooden lieveling, die jaloersch zoude zijn, als zij het pasgeboren broertjen liefkoosde. Plotseling echter, terwijl zij meer aan den doode dan aan den lieveling denkt, verneemt zij een stem; het is die van den zuigeling aan hare borst, en die zuigeling fluistert haar toe: Ik ben de gestorvene, maar zeg het aan niemant. Valsch vernuft, dat bij de eerste beschouwing eene diepe en schoone gedachte schijnt! Kan de moeder dan slechts éens beminnen? Moet zij niet het tweede geschenk waardeeren zoo als zij het eerste deed?

Wij spoeden verder, en pozen bij het laatste, zeker het nieuwste gedicht van den bundel. Het is een der weinige gedichten van van Beers, waarin de dichter zich de moeite heeft getroost zijne gedachten in eene handeling te objektiveeren, waarin hij het epische element aan het lyrische, het zijne bij uitnemendheid, heeft pogen te huwen. *De bestedeling* heet het verhaal. Een kunstenaar houdt verblijf in een dorp, waarin hij

het natuurschoon gadeslaat. Hij vindt spoedig een scherp antagonisme tusschen die natuur en de waereld der menschen. Hij is getuige van eene aanbesteding van bedeelden en eene toewijzing aan de minst eischenden: een soort van menschenmarkt. Een jongsken wordt geveild, een jongsken, dat heel veel liefs en goeds heeft, maar niet past voor den arbeid, die hem moet worden opgelegd. Niemant begeert hem; de schilder echter ziet meer in dat kind dan allen, die hem omgeven; hij mijnt den knaap, en neemt hem met zich. Of dit geoorloofd is volgens de Belgische wet, wij weten het niet; wij willen het gelooven, omdat van Beers het verzekert. Ettelijke jaren zijn na dien dag verloopen, en wij treden datzelfde dorp binnen, ter feestviering getooid. De mare liep dan ook rond, dat de bestedeling, voor jaren door den vreemdeling medegenomen, tot kunstenaar ontwikkeld, van wege den Staat den eersten prijs is waardig gekeurd; dat hij op kosten van den Staat naar Rome zal reizen, om verder zich te vormen. Plechtig wordt de roem van het dorp ingehaald, en de boer, die hem vroeger geweigerd heeft te nemen, en diens dochter, die weleer bij haar vader te vergeefs zijn voorspraak is geweest, staan in de voorste rij. Een rijk banket wordt den jongen gevierde aangeboden. Zoodra het hem mogelijk is, sluipt hij echter heen, om de plekjens op te zoeken, waar hij jong is geweest, waar hij geleden, maar toch ook genoten heeft, waar hij met Liva, de dochter zijns eersten meesters, heeft gedarteld. In gedachten treedt hij voort, totdat.... hij die Liva als een blozende, schoon ontwikkelde maagd hervindt. Wat er volgt kunt ge gissen. Spoedig, wél spoedig vieren we reeds het doopfeest van den eerstgeborene.

Een mager verhaal, niet waar? Van charakterizeering van individuën geen spoor, van verwikkeling der handeling, van verrassende wendingen geen schijn, en toch ... van Beers' verhaal boeit, ja verrukt somwijlen door de uitnemende détails. Wat hij vroeger toonde te zijn, is hij ook nu: lyriesch vooral.

Hij treedt telkens te midden zijner schepping, hij leidt ieder zijner personen als bij de hand; wij beklagen het ons niet, want we worden er door op menige schoonheid gewezen, dat anders wellicht onzer aandacht ontsnapt zoude zijn. De beschrijving van de aanbesteding der armen is treffend; de dichter vermeit er zich in, elk moment dier handeling te volgen en aan te wijzen; geen druppel van den bitteren drank, die daar geschonken wordt,

wordt ons onthouden. De smartelijke indruk wordt nog verhoogd door de voorafgaande schildering der liefelijke vredige natuur, en uit de tegenstelling komt het geliefkoosde thema des dichters weder aan het licht: stille, liefelijke natuur, woelige, ellendige waereld der menschen! Aan de hand van van Beers zou men schier verlangen bloem of plant te zijn!

Vooral roemen wij de ontmoeting van den gekroonden kunstenaar en de maagd die hij als kind, als speelnote verlaten heeft.

Van den disch opgestaan waar hij niet zoozeer door den wijn als door den lof bedwelmd werd, dwaalt Edward het dorp in, waar hij de geliefkoosde plekjens opzoekt en bij boom of vliet het thands zoete weleer herdenkt. Ook de liefelijke gedaante van Liva treedt hem voor den geest. Liva! Hij slaat het oog op, en, is het zinsbedrog of werkelijkheid? daar staat zij.

't Was wel zij, in der daed!
wel zij, die, met d' arm op de leuning
Rustend van 't bruggesken, stond
en droomende staerde in het water.
't Was zijn Liva wel, ja!
van vroeger; hij hadde ze daedlijk
Midden van duizend herkend:
en toch - hoe was ze veranderd!
Hoe was de schraelheid des kinds
ontwikkeld tot poezlige rondheid!
Welk een bevallige schroom,
en wat zedige zwier in die houding!
Wat al betoovring, wat
harmonij van frischheid en schoonheid,
Spelende in iederen trek
des gelaets, en als licht het omstralend!

Hij had zoo menigmaal aan haar gedacht; hij had zoo dikwerf bij zich zelven herhaald, wat hij haar bij het wederzien zou zeggen, en nu waren hem de woorden als geroofd van de tonge:

Dan, met geweld van den dwang
dier verrukkelijk-zoete beschaemdheid
Zich losmakende, sprak hij
met tranengetril in de stemme:

‘'t Was, ja hier! 't was hier,
dat ik Liva weder moest vinden!
Op dees plekje, dat gansch
met haer beeld in mijn binnenst vergroeid is!
Hier, waer geen blad, geen grasje
verroert, dat heur naem mij niet toezingt!...
O! wat was nog mijn hand
onervaren in d' arbeid, wanneer ik,
Liva! reeds heimlijk uw beeld,
met die linde, en die bank, en dit brugsken,
Poogde op papier of doek
uit mijn hert mij voor oogen te toovren!

En gij, hebt ge soms ook
't koewachterken u nog herrinnerd,
Liva?...’ En 't meisje, dat nu
haer siddrende wimpers eerst opsloeg,
Zag hem - met welk een blik! -
in de oogen, en roerde de lippen;
Doch, naer de leuning der brug
plots 't hoofdje afwendende, borst zij
Uit in tranen, die stil
langs heur vingeren drupten in 't beekje.

Het lieve, tedere dreigt gekunsteld te worden; goed, dat de dichter eensklaps van toon verandert. Ge begrijpt wat er volgt: Liva heeft hem niet vergeten, en beiden spoeden zich arm in arm naar den vader, die beider wenschen bevredigt.

Wij hebben naar we meenen een getrouw verslag van 's dichters bundel gegeven, en kunnen wellicht het verwijt van eentonig geweest te zijn, niet ontgaan. Dat verwijt, wierd het gehoord, zou echter terug moeten vallen op den dichter, dien we zelven er niet geheel vrij van kunnen pleiten.

Wij noemden zijne poëzy gevoelspoëzy, en het medegedeelde moge getuigen of wij er al dan niet toe gerechtigd waren. Uit den aard van haar wezen moet de gevoelspoëzy zich keeren tot het intieme huiselijk leven des menschen, en voelt zij zich in elken kring daar buiten, hoe naauw er ook aan grenzend, geheel vreemd. Het leven des menschen in de historie, in de

sfeeren der gedachte, waagt zij niet binnen te dringen: zij zou er ook geen voedsel vinden, dat voor haar geschikt was. Even als het gevoel in elken menschenboezem onbestemd is, zoo ook die poëzy; even als de aanraking, die pijn veroorzaakt, het duidelijkst tot het bewustzijn komt, zoo ook wordt die poëzy door den aanblik der smarte het diepste getroffen.

Het wedergeven van gewaarwordingen ligt op haar gebied, het scheppen, het verwerken van gedachten daar buiten. Hebben die gewaarwordingen ook iets algemeens, zoodat de dichter, die de gave heeft ontvangen haar een welluidende stemme te geven, over duizenden en tienduizenden harten den scepter zwaait, zij zijn ook donker en onbepaald, zij kunnen daarom sleehts tijdelijken invloed oefenen, slechts weinig duurzaam zijn en moeten leiden tot eentonigheid. Van Beers vermeit zich - behoeft het nog gezegd? - in de lijdenswaereld der menschheid. Hij beschouwde een teringachtigen jongeling, een kreupele, een blinde, allen leden, en voor allen was de dood een uitkomst. Is er nieuwheid, is er afwisseling - wij zijn rechtvaardig om te vragen; kan er dat zijn? - in die verschillende voorstellingen? worden wij niet genoopt om als eenig kenmerk voor allen te geven: zij leden? Hij gaf ons liet kind des armen in de wieg, en voorspelde het wicht reeds een lang leven van jammer en ellende; hij voert ons in het huisgezin eener weduwe, die op Nieuwjaar alleen overblijft met de herinnering van het blijde weleer, met het bewustzijn van het ellendig heden; hij doet ons een feest bijwonen, waar St. Niklaes het rijkste geschenk brengt, dat in dat huis gegeven kan worden, namelijk de dood. Het is overal lijden, en nog wel meest een lijden, dat we haast een bloot fyziek zouden heeten. Slechts zelden zien wij het verheven tot een zedelijk lijden, zoo als bij voorbeeld bij Tante Geertruid.

Zou het bij eene dergelijke richting van van Beers' talent nog verwondering baren, als we meenden, dat de Levensbeelden niet verre staan van de Jongelingsdroomen, dat beiden van ééne periode schijnen te zijn; van eene periode, die naar wij vreezen tot geene tweede zal kunnen voeren?

Wat wij nederschreven, het kan de strekking niet hebben van gebrek aan sympathie voor 's dichters gave te doen kennen. Het verslag, waartoe wij ons hebben gezet, getuigt genoeg van onze ingenomenheid met 's dichters arbeid, met de schoone gaven hem geschonken te doen kennen; de opmerkingen uit onze pen gevloeid gelden meer de richting, die hij vertegenwoordigt, meer de toekomst die hij wellicht te-

gengaat. Van Beers leent der smarte eene welsprekende stemme; eene stemme, zoo als slechts weinig is vernomen, maar die gevaar loopt dikwerf dezelfde tonen te doen hooren en haren invloed te verliezen. Van Beers neemt ten onzent eene schoone plaats in. Drage hij zorg die te behouden en niet den dichter te doen ondergaan in den improvisatore. Zelfs in deze oogenblikken, waar zijn talent nog frisch is, wordt het nog niet boven twijfel verheven geacht of de declamator grooter aandeel heeft aan de gewonnen lauweren dan de dichter; menigmalen toch werd het oordeel, geveld door een verrukte massa, die hem hoorde, niet bekrachtigd door het nadenkend verstand. Voortdurende studie alzoo van het menschelijk harte en misschien ook van de meesterstukken zijner pairs (en zeker ook van de taal), vermeten wij ons hem aan te bevelen, terwijl wij in zijn belang hopen dat het hem gegund worde, aan den strijd in het leven deel te nemen, opdat hij de werkelijkheid goed leere kennen, als wanneer hij voorzeker zijner Hendrika andere woorden zal leeren toespreken, dan hij in deze Levensbeelden deed.

Onze schilder-dichter Israels gaf een vignet voor dezen bundel. In een enkel beeld drukt de teekenaar het charakter van van Beers' Muze uit. Het is eene verheerlijkte, die de aarde verlaat, terwijl zij de cither aan de borst houdt gedrukt. Het lijden heeft de konen doen wegteren en den armen hunne ronding ontnomen; zij ziet naar de aarde terug, niet met het verlangen om er weder te keeren, gantschelijk niet; veeleer is de eerste vreugde die zij kent, het gevoel van niet meer aan de stof verbonden te zijn. In liet verschiet doemt een kerkjen op, en daarom heen ligt de godsakker. Alles is zwevend, onbestemd en toch... treffend, maar het drukt neder en doet verlangen naar a n d e r e levensbeelden.

H.J. SCHIMMEL.

Bibliographisch album.

Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1858. *Uitgegeven door de Vereeniging voor de Statistiek. Tiende Jaargang* (2e. *Serie, vijfde Jaargang*). *Amsterdam, E.S. Witkamp*.

De Redactie van ‘de Gids’ heeft van mijne hand eene aankondiging van dit Jaarboekje voor 1858 gevraagd. Was het, omdat zij van mij, die de eer heb lid te zijn van de *Vereeniging voor de Statistiek*, welke tegenwoordig de uitgave van dit Jaarboekje bezorgt, eene warme aanbeveling verwachtte, zich aansluitende aan die, welke vroeger herhaaldelijk in dit Tijdschrift door anderen gegeven zijn? Of was het, omdat zij ontdekt had, dat ik in gebreke was gebleven, eene bijdrage in dezen Tienden Jaargang te leveren, en dus meende, van mij eene doorloopende, naauwgezette beoordeeling van den arbeid mijner ijveriger medeleden te mogen verwachten?

Ik vertrouw, noch het een, noch het ander. Voor zulk eene kritiek is noch dat Boekje een geschikt voorwerp, noch dit Tijdschrift de geschikte plaats, noch de schrijver dezer regelen de geschikte persoon. En eene aanbeveling aan de lezers van ‘de Gids’, om toch vooral den in 1858 verschenen Tienden Jaargang van het ‘Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje’ te koopen en te lezen, met meer of minder hooggestemde loftuitingen aangedrongen, waartoe zou zij nuttig zijn? Het Jaarboekje heeft zijne koopers en zijne lezers; het heeft die gedurende zijn tienjarig bestaan in klimmend aantal gewonnen; bij dezen behoeft het geene nieuwe aanprijzing. En wie geen belang stelt in hetgeen hier te lezen en te leeren valt, wat kunnen bij dezen alle aanprijzingen van eenen recensent baten? De sierlijke beschrijvingen, de menschkundige karakterteekening, de verrassende ontknooping van eenen roman, het boeijende en wegslepende van een dichtstuk, het verhevene en schilderachtige van een geschiedverhaal, het nieuwe en leerzame

eener reisbeschrijving, het diepzinnige van een wetenschappelijk vertoog, het stichtelijke van eene preek zelfs, dat alles kan een recensent vóórproeven en aan den gragen leeslust des publieks aanbevelen. Maar dat publiek op het boeijende, treffende, verrassende, schilderachtige, verhevene, diepzinnige of stichtelijke van cijfers, cijfers en weder cijfers te willen voorbereiden, zou dat niet dwaasheid mogen heeten?

Toch niet geheel. Die cijfers der statistiek hebben hunne wetenschappelijke waarde niet alleen, iets, dat de meesten nog al gereedelijk willen toegeven, maar zij hebben voor haren ernstigen beöefenaar ook hunne bekoorlijkheid, hunne poëzij, hunne stichting. De statistiek is de kennis van de menschelijke maatschappij zoo als zij is, leeft en werkt. Kan er boeijender schouwspel voor ons zijn, dan dat van het leven dier maatschappij, in wier midden wij leven en zijn, met welke wij zelven medeleven, een leven dat elken dag versterft, om elken dag verjongd op nieuw te beginnen! Elk verschijnsel, hoe gering ook, in dat eindeloos afwisselende leven wordt door de statistiek opgeteekend tot herinnering en leering; want elk verschijnsel, hoe schijnbaar onbeduidend ook, is in hare cijfers eene éénheid in dat groote zamenstel, dat overzien en doorgrond moet worden. De statistiek is de anatomie van het maatschappelijke ligchaam. De ontleedkunde van het menschelijke ligchaam bemoeit zich ook slechts met het dorre feit, met de doode stof, en zij schift en telt en meet en rangschikt elke cel, elke vezel, elk been, elke spier, elke zenuw, elke ader, en brengt alles onder koude eijfers; maar het zamenstel van dat alles is het pronkbeeld der schepping, en het meesterstuk des kunstenaars ware zonder die stugge studie der anatomie een wangedrocht geworden. De statistiek is de ernstige stem, die niet ophoudt te waarschuwen en te vermanen, te waarschuwen tegen het verkeerde, te vermanen ten goede; eene stem onverbiddelijk als de Nemesis, door geene magt ter wereld te onderdrukken, door geenen schat om te koopen; die van elk vergrijp de straf aanzegt en van elke dwaling de gevolgen verkondigt: de scherpste tuchtroede voor den gewetenloozen regent, die het geluk des volks aan zijne luimen of zijnen hartstogt voor roem en magt opoffert. Dat wisten Lodewijk de veertiende en de eerste Napoleon wel, toen zij vruchteloos poogden, haar het zwijgen op te leggen[1].

[1] Ik heb hier het oog op het aandoenlijke verhaal van den Hertog de S^{t}. Simon in zijne Mémoires (op het jaar 1707), hoe Lodewijk XIV den grijzen maarschalk Vauban voor zijne statistiek van Frankrijks beklagelijken toestand in 't begin der achttiende eeuw met zijne *doodelijke* ongenade deed boeten. Napoleon Bonaparte had als Eerste Consul een statistiek Bureau opgerigt, maar nadat hij Keizer geworden was, zegt Morean de Jonnès, ‘la statistique impériale ne produisit rien.... Ce fut bien pire encore quand la victoire, longtemps fidèle, cut trahi l'empereur. Alors la science, qu'il avait favorisée, fut déclarée vaine et frivole, fausse et impossible’ (‘Elémens de Statistique’, ch. VIII).

Zouden wij het dan niet als iets verblijdends mogen aanmerken, dat de statistiek meer en meer hare vrienden en beoefenaren vindt, ook bij ons? En zouden wij niet nog eens eene gelegenheid mogen aangrijpen om haar op nieuw aan te bevelen, ook met eene taal, die misschien in het oor van enkelen al te opgewonden klinkt, aan hen vooral aan te bevelen, die tot nog toe onverschillig of ongunstig jegens haar gezind zijn? Want, ontveinzen wij het ons niet, er zijn er nog maar al te velen, zelfs onder onze meest beschaafde en hoog geplaatste landgenooten, die de statistiek gering achten. En wel uit verschillende oorzaken. Sommigen om geene andere reden, dan omdat zij haar zoo dor en vervelend vinden. Ben ik er in geslaagd, enkelen van dezen te bekeeren door dat betoog van zoo even, dat er ook in de statistiek diepte van gedachte en poëzij verscholen ligt? Ik vrees maar al te zeer, dat de meesten hunner zullen zijn gelijk aan dien boer, wien men voor het eerst van zijn leven een geurigen sinaasappel aanbood, maar die volstandig bleef weigeren met een: ‘ik lust dat vreemde ding niet’. Sommigen, omdat zij haar ten laste leggen, dat zij, die het geheele menschelijke leven onder cijfers en formules brengt, het hart zelf des menschen tot een koud, cijferend, ongevoelig ding maakt. Hoe velen hebben misschien niet uit de lezing van Dickens' ‘Hard Times’ dit harde vonnis over de arme statistiek overgehouden? Ook met dezen valt, vrees ik, niet te redeneren; want daartoe is een helder hoofd, geen week gemoed, het eerste vereischte. Sommigen eindelijk, die zich opregt en leergierig de moeite gegeven hebben om haar te raadplegen, maar het hebben opgegeven, omdat zij op zoo vele bezwaren gestuit zijn, op onoverzienbare tabellen, die men hun voorlegde, op reeksen cijfers zonder zamenhang of slotsom, op kinderachtige curiositeiten, op gebrekkige opgaven die geen vertrouwen waardig waren, op het misbruik van ‘de kunst om cijfers te groeperen’, en geëindigd zijn met haar, als Napoleon, maar te goeder trouw, eene ijdele en onmogelijke wetenschap te verklaren.

Deze laatsten, de gemoedelijke twijfelaars aan het nut en de waarde der statistiek, hebben aanspraak op een woord van bemoediging en verontschuldiging tevens. De hinderpalen, waarover zij gestruikeld zijn, bestaan werkelijk, en het is dikwijls zelfs voor den volhardendsten beöefenaar der statistiek om wanhopend te worden, zooveel overtolligs als hij op zijde te werpen, zooveel gebrekkigs hij voor lief te nemen, zooveel onzamenhangends hij tot eenheid te brengen heeft,

't zij omdat de opgaven zelve, die hij te bewerken vindt, onvoldoende zijn, 't zij omdat het plan en de inrigting der officiëele bescheiden, die hij moet raadplegen, verkeerd zijn aangelegd. Niemand kan dat beter weten, dan die geroepen is, haast dagelijks zich met de statistiek bezig te houden. Maar zie hier het woord, waarmede wij u en ook ons zelven moed hebben in te spreken, als de lange, vruchtelooze arbeid ons soms verdriet. De statistiek is nog in hare kindschheid. Het gaat met haar, en het moet met haar gaan gelijk het met elk ander vak van menschelijke kennis gegaan is. Niet dan zoekende en tastende, struikelende en opstaande kunnen wij op den weg der wetenschap vooruitkomen. De nevel, waarin de reiziger in den ochtendstond zijn pad heeft te zoeken, wordt eerst maar bij vlagen hier en daar gescheurd, om zijn' oogen een enkel verkenningspunt aan te bieden; maar langzaam rolt het wolkgordijn tegen de bergen op; zijn blik wordt ruimer; eindelijk, daar is de mist geheel opgetrokken, en daar ligt het geheele landschap open voor 's wandelaars blik, dat hij het overzien kan in alle rigtingen. Is het niet aldus gegaan met al wat wetenschap heet? Neem, welke gij wilt: taalkunde of geschiedkunde; de kennis van het menschelijke ligchaam of die van het ligchaam der aarde; de kennis der planten of die van het uitspansel; de wijsbegeerte zelve; hoe lang heeft men ook niet in alle deze rondgetast, vóór men orde, eenheid, vastheid in zijn weten had! Hoe vele waarheden, die men reeds voor onomstootelijk had aangenomen, zijn ook hier weder onwaar gebleken? Hoe dwaalt men ook hier nog wel eens, of men het weten wil of niet, in den mist om? - Duid het dan der statistiek niet euvel, dat het haar niet anders gaat. Zijn al die andere vakken van kennis reeds tot eenen krachtigen leeftijd opgewassen, de statistiek is nog in hare kindschheid. Zij is de jongstgeborene onder de zusters, en men dient nog wat geduld met haar te hebben en niet te veel van haar te vergen, maar integendeel onverdroten de hand er aan te houden, om haar op te kweeken en tot wasdom te brengen.

Wat ik hier in beeldspraak getracht heb uit te drukken, is inderdaad tegenwoordig nog de hoofdtaak van de beöefenaren der statistiek, zoowel bij ons als elders. Met ijver en wakkerheid wordt aan die taak voortgeärbeid en ook, het blijkt reeds hier en daar, met goede vrucht. Daaraan werken, met het geduld der liefde, een aantal mannen in het stille studeervertrek; daartoe werken zamen de statistieke commissiën en bureaus door de regeringen in nagenoeg alle staten van Europa ingesteld, de vereenigingen en genootschappen voor statistiek, en de statistieke congressen, van welke ik beweren durf, spijt uw spotachtig schouderophalen, dat zij van alle congressen, die de laatste jaren hebben zien bijeenkomen, het

rijkst in degelijke resultaten geweest zijn. Daartoe zijn ook dienstbaar de reeksen van breedvoerige staten en tabellen, die tegenwoordig bij alle beschaafde volken van wege de regering worden uitgegeven; kostbare werken, die, zoo als wel eens gezegd is, zeer weinig verkocht en in het geheel niet gelezen worden, maar toch hun doel bereiken. Ergert iemand er zich over, dat die werken zoo ontzettend veel aan papier en zetloon hebben moeten kosten, en tot zoo lagen prijs te koop moeten worden aangeboden en dan nog haast geen koopers of lezers vinden? Hij stelle zich gerust. Al hebben zij nooit kans leesboeken voor het volk te worden, zij worden nu en dan door een belangstellend onderzoeker geraadpleegd, en één blik er in geworpen door een scherpvorschend oog kan voldoende zijn om licht te scheppen over eenen geheelen toestand. Is er misschien iemand anders, die het onverantwoordelijk vindt, dat zoo veel arbeid en geld besteed worden aan eene statistiek, die volgens het eigen getuigenis harer voorstanders dikwijls nog zoo gebrekkig is? Och, dat ook hij zijne grieve niet al te zwaar late wegen. Wij belijden zelven, dat in de statistiek nog veel te leeren valt, voor zij tot die hoogte van ontwikkeling komen kan, waarop andere vakken van wetenschap reeds staan. Gun ons dan ten minste, dat wij ‘al doende leeren.’ Indien de vergelijking niet wat gewaagd ware, zou ik u wel willen vragen: Hoeveel schriften van best wit *propatria* schrijfpapier heeft uw jongen niet op de school moeten vòlmaken, voor hij er toe gekomen is eene redelijke hand te schrijven?

Even als in andere staten van het beschaafde Europa is tegenwoordig ook ten onzent de overtuiging bij de regering gevestigd, dat de statistiek een onderwerp harer zorg verdient te zijn. Die overtuiging is vooral in de laatste tien of vijftien jaren levendig geworden. Reeds vroeger had wijlen koning Willem I haar nut doorgrond en met goede bedoelingen in 1826 een eerste statistiek bureau voor het Koningrijk der Nederlanden opgerigt; maar 't zij dat het ontbrak aan geld, of aan medewerking, of aan het regte inzigt der zaak, of aan dat alles te zamen, dat statistieke bureau ging in 1830 in den maalstroom der politieke beroeringen van dat jaar bijna spoorloos weder te gronde. Eerst in 1846 bleek weder van de belangstelling der regering door de bewerking en uitgave bij het Departement van Financiën van het eerste deel der ‘Statistiek van Handel en Scheepvaart van het Koningrijk der Nederlanden’, een werk, dat sedert dien tijd geregeld is voortgezet en van den aanvang af zoo uitstekend opgezet en uitgevoerd is, dat het den toets met elke andere gelijksoortige mededeeling, in welken vreemden staat ook, zegevierend doorstaat. Andere geschriften in steeds grooteren getale, betreffende bevolking, regtsbedeeling, gevangeniswezen,

publieke werken, enz., andere maatregelen in het belang der vaderlandsche statistiek, die daarna gevolgd zijn, hier in het breede op te sommen, ligt buiten mijn bestek. Maar ik mag toch met warme ingenomenheid gewagen van de twee Koninklijke Besluiten van 5 November 1858 (Stbl. n°. 75 en 76), bij welke 1°. eene Rijks-Commissie voor de statistiek wordt opgerigt, en 2°. uitvoering wordt gegeven aan de Provinciale Wet, waar zij voorschrijft, ‘dat in elke Provincie des rijks een statistiek bureau moet zijn.’ Wat goede vruchten wij, naar ik hopen durf, mettertijd van deze maatregelen verwachten mogen, is in weinige woorden dus uit te drukken: er zal éénheid, volledigheid, kritiek in de officiëele statistiek hier te lande komen.

Nevens deze loffelijke bemoeijingen der regering mogen wij ook wel met een enkel woord gedenken aan den arbeid van verspreide, maar meer en meer zamenwerkende bijzondere krachten tot vermeerdering en verspreiding van statistieke kennis, een arbeid die ook zijn begin sedert dat tijdstip van ongeveer vijftien jaren her genomen heeft. Eene lange lijst ware er reeds te geven van die ijverige en onvermoeide ontginners op dit nieuwe veld. Doeh ik behoef geene bekende namen te noemen. Den redacteur van het ‘Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek’ en dien van ‘díe Tijdgenoot’ - die blijvende getuige van een veelbewogen overgangstijdperk in onze staats- en maatschappelijke geschiedenis - komt gelijkelijk de lof toe, van onder de eerste te zijn, die de spade in den grond hebben gestoken. Andere tijdschriften zijn sedert gekomen, om hun werk voort te zetten of aan te vullen, en de meesten mijner lezers denken hier zeker het eerst aan ‘de Economist’, die er zelfs in schijnt te slagen de statistiek populair te maken. Mij zij het vergund, daarbij tevens de aandacht te vestigen op den degelijken arbeid onzer geneeskundigen, die in hunne eigene Tijdschriften sedert lang reeds eenen schat van kennis van den toestand des volks verzamelen, waarbij alleen te betreuren is, dat het licht, dat zij ontsteken, al te veel binnen hun eigen kring beperkt blijft. - Vereeniging van krachten en verdeeling van den arbeid helpt intusschen al meer en meer het werk bevorderen. Eene schoone proeve van zulke vereeniging van krachten heeft in den jongsten tijd de Provincie Groningen gegeven - een gewest, dat verdient in de eerste plaats genoemd te worden, wanneer er geroemd wordt op ijver tot verspreiding van degelijke kennis. Daar heeft zich eene *Commissie voor de statistieke beschrijving der Provincie Groningen* gevormd, een voorbeeld dat allen anderen gewesten des rijks met aandrang ter navolging mag worden aanbevolen, gelijk het in 1858 verschenen eerste stuk van hare ‘Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der Provincie Groningen’ een model genoemd

mag worden van naauwkeurig onderzoek en bewerking. Ook het ‘Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje’ heeft gedurende zijn nu tienjarig bestaan den heilzamen invloed der vereeniging van krachten mogen ondervinden. Met dien moed en dat beleid, waarmede hij reeds zooveel goeds ondernomen en tot bloeijenden stand gebragt heeft, begon de Heer de Bosch Kemper de uitgave van dit Jaarboekje geheel alleen, in 1849. Niet veel moeite kostte het hem, toen de zaak eens haar begin had, eenige vrienden om zich te scharen, die hem voor volgende jaren gaarne aan de zamenstelling van zijn Boekje wilden helpen. De kring der vrienden breidde zich uit van jaar tot jaar; hij groeide aan tot eene *Vereeniging voor de Statistiek*[1]; hij zal, voortdurend met nieuwe krachten versterkt (het zal immers niet onbescheiden of overmoedig geacht worden, deze verwachting nu reeds uit te spreken?), ten laatste een welgevestigd en wijdvertakt *Statistisch Genootschap* worden, dat, in getrouwe zamenwerking met de officiëele Rijkscommissie, de statistiek des Vaderlands zal behartigen en eenmaal het oogenblik gekomen zal vinden, om met lang bijeengegaarde en met zorg beproefde bouwstoffen, op breede schaal, eene *algemeene Statistiek van het Koningrijk der Nederlanden in de negentiende Eeuw* zamen te stellen, die ook voor het nageslacht eene onwaardeerbare bron van kennis zal blijven.

Doch na eene wat lange uitweiding ben ik aldus teruggekomen op het ‘Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje’, mij door de redactie van ‘de Gids’ ter aankondiging toegezonden, en dat ik noch wilde recenseren, noch noodig vond aan te bevelen. Wat blijft er dan over? Niets meer dan eene aankondiging, dat dit Jaarboekje op nieuw verschenen is. - Daartoe mogen de voorgaande regelen voldoende geacht worden.

L., 24 Januarij 1859
S.V.

1 Zie de Voorrede voor het Jaarboekje van 1857.

De Geschillen over de banken van leening, nu twee eeuwen geleden in Nederland gevoerd. Proeve van onderzoek door C.J. van Heel Dz., Controleur bij de Stads-Bank van leening te 's Gravenhage. Aldaar*, 1858. VIII *en* 136 *bl.

De geschiedenis eener instelling die sedert eeuwen tot heden bij ons bestaat, en nog steeds voor een aanmerkelijk deel des volks tot toevlugt in nood verstrekt, kan niet anders dan hoogst belangrijk zijn, vooral wanneer daaruit, zoo als uit het hier vermeld geschrift, blijken kan hoe, 't geen voor twee eeuwen onder de voornaamste geleerden hier te lande tot langdurige en hevige geschillen aanleiding gegeven heeft, nog heden niet van belang ontbloot is, omdat een deel der gebreken, die in de 17^{e} eeuw de geheele instelling en hen die hun bestaan daarin vonden deed veroordeelen, nog heden daaraan kleven

'In eenen werkkring geplaatst waarin men op eene voor het gevoel dikwijls stuitende wijze in aanraking komt met hetgeen in zulk eene inrigting nog gebrekkig is of verkeerd werkt', is de heer van Heel, die bovendien door vroegere geschriften over onze banken van leening zijn regt om over dit onderwerp mede te spreken, gestaafd heeft, misschien meer dan iemand anders in staat om te oordeelen over de waarde der gronden die, vooral in de 19^{e} eeuw, door onze voornaamste geleerden, zoo kerkelijken, als politieken, ter veroordeeling of ter verdediging van het bedrijf der lombardhouders werden aangevoerd. De S. geeft in het hier aangekondigd geschrift verslag van dien, niet zonder hevigheid gevoerden, strijd, die geopend werd door een, door de professoren der theologische faculteit te Utrecht in 1646 uitgegeven geschrift, getiteld: *Res judicata*, dat is: Extracten uit de Resolutiën der Synode, ende oordelen der Academiën in dese Vereenichde Nederlanden, vervattende het ghemeyn, eenparich ende aengenomen Kerckelyck gevoelen over de Negotie der ghenaemde Lombaerden, enz. Het strekte tot antwoord en wederlegging van eene Memorie tot justificatie der tafelnegotie, die in datzelfde jaar aan de Classis van Utrecht door de voorsz. 'Lombaerden of hunne gemagtigden' gezonden was, en om het eenparig gevoelen en de gemeene praktyk aller Kerken, Synoden en Academiën in Nederland omtrent de banknegotie te handhaven. Dat dit gevoelen voor de tafelhouders verre van gunstig was, kan o.a. blijken uit het in die *Res judicata* in de eerste plaats voorkomend uittreksel, uit een advies door de Theologische faculteit te Leyden, in Sept. 1627 (er staat abusievelijk 1726) gerigt aan den Kerkcraad te Amersfoort, die gevraagd had: of men een lombardhouder die slechts 16, in plaats van 32

pct. (zoo als toenmaals meest al het geval was) intrest nam, die tevens een godvruchtig man scheen te zijn, daar hij veel ter kerk ging en milddadig jegens de armen was, - aan de tafel des Heeren mogt toelaten? Het antwoord was ontkennend, op grond dat zoo iemand een woekeraar is, die behalven het pand, 't welk hij tot zekerheid van zijn geleend geld, intrest en onkosten heeft ontvangen, daarenboven nog winst doet met het geleende aan den armen, ''t welck een swaer en bytende woecker is; dat hy een publike en geprofesside woeckeraer is', wien zulks alleen door toelating van de hooge overheid vergund werd, 't geen anders strijdt tegen alle burgerlijke en landswetten; eindelijk dat uitdrukkelijk in den Cathechismus, bij de verklaring van het 8^{e} gebod, alle zoodanige woeker tot eene specie van dieverij wordt gebragt. Het deed er niets toe dat hij slechts 16 ten honderd nam; 'dewyle hy daerdoor maer ten deele ende niet geheel van de schult werdt vrygestelt,' terwijl ook zoodanige manier van leven 'met de prosessie van godsalickeydt' niet bestaan kon. De ingenomenheid tegen de tafelhouders was zoo groot dat men, zoowel te Utrecht als te Franeker, zwarigheid maakte den doctoralen graad te verleenen aan twee candidaten, van wie bekend was geworden dat zij of de hunnen in dien handel deel hadden.

Intusschen ontbrak het ook niet aan verdedigers, onder welke zich Salmasius in zijne Dissertatie: 'De foenora tropezitico' en de Groninger Professor theologiae Samuel Maresius, in zijne 'Consideratien raeckende 't stuck van leeninge op interest ende panden,' enz., onderscheidden.

Wij willen van den strijd zelven, waarin bijna alle geleerden van den tijd zich mengden, geen verslag geven. De schrijver van het aangekondigd werk heeft dat met groote uitvoerigheid en bijzondere vlijt gedaan. Wij verwijzen daarom den belangstellende naar het geschrift zelf, waarin zeer juist wordt aangemerkt, dat wie dien strijd gering acht of daarop uit de hoogte nederziet, uit het oog verliest: *vooreerst* dat die strijd, ofschoon aan andere landen niet vreemd, zich bij ons in zijn eigenaardig karakter openbaarde, als herkomstig uit een tijd van opgewekt kerkelijk-godsdienstig leven, waarin de snaren van het gemoed teeder waren gestemd; en *ten andere*, dat in dien strijd de belangen waren betrokken eener klasse van menschen, die men op ander gebied, dat der staathuishoudkunde, in onze dagen genoemd heeft: den zoom - den zich telkens verbreedenden zoom der Maatschappij.

Het geschrift verdient daarom de belangstelling van allen, wien het lot der mindere klassen niet onverschillig is, en vooral van hen die, zoo wij hopen binnen kort, geroepen zullen worden om de zaak der leenbanken bij de wet te helpen regelen.

Het is waarschijnlijk met het oog op de verwachte regeling van dit onderwerp bij de wet, dat de S. zich niet bepaald heeft tot de uitvoerige mededeeling en uiteenzetting van den voor twee eeuwen gevoerden strijd, maar zijne in vorige geschriften reeds ontwikkelde denkbeelden omtrent hetgeen eene wet op de leenbanken behoort toe te laten of te verbieden, nader uiteenzet en aandringt (bl. 101-115), waardoor het boekje veel meer geeft dan men op den titel afgaande zou vermoeden. Vooral het punt der verpachting wordt hier besproken, en de meening wederlegd van hen die de verpachte banken in bescherming nemen, op grond: dat deze tegen geene meer bezwarende voorwaarden werken dan de banken in eigen beheer; dat de middelen om deze laatste op te rigten dikwerf ontbreken, en dat de misbruiken bij de verpachte banken door een gestreng toezigt kunnen worden voorkomen.

De S. merkt hieromtrent zeer teregt op: dat het kwaad 't welk de banken van leening aankleeft alleen kan geweerd worden door het bijzonder belang van personen daarvan los te maken; dat het juist het egoïsme der bankhouders is, 't welk door eene ervaring van twee eeuwen gewraakt wordt; en dat het geheel tegen die ervaring en tegen eene gezonde staathuishoudkunde aandruischt dit bedrijf als eenen gewonen tak van industrie aan te merken. Wat de middelen aangaat om banken van leening onder eigen beheer op te rigten, herinnert de S. aan zijne reeds vroeger geleverde betoogen omtrent de spaarbanken als middel van credietgeving voor de banken van leening; hij wederlegt daarbij de schijnbaar zoo gegronde bedenking dat de spaarbanken daardoor in tijden van spanning in ongelegenheid moeten komen; de ondervinding toch leert, volgens den S., dat de toeloop tot de banken van leening in tijden, waarin men van de zijde der deelhebbers in de spaarbanken de meeste neiging ontwaart om hunne gelden op te eischen, geenszins grooter is dan in gewone tijden.

Ten aanzien der meening, als zouden de misbruiken, die bij de verpachte banken worden opgemerkt, door eene gestrenge controle kunnen worden geweerd, geeft de S. zijne tegenovergestelde meening in 't breede te kennen, en verklaart hij geheel in te stemmen met de volgende, door een ander bevoegd beoordeelaar in der tijd gemaakte opmerking: ‘waar het bijzonder belang bij deze zaak in het spel gemengd wordt, en de pandleening op het gebied der speculatie wordt overgebragt, gaan langzamerhand de waarborgen te loor, waarmede de staat de instelling heeft willen omringen; wordt langzamerhand het belang der beleeners uit het oog verloren, het staatsbelang eveneens, en loopt de instelling zelve gevaar, om van lieverlede, in meerdere of mindere mate, tot haren vroegeren treurigen toestand weder neêr te zinken’ (Mr. J. Kalff, in Tijdschr. voor staath. en stat.).

Het werkje wordt besloten met een aantal aanteekeningen, die zoowel voor de geschiedenis, als voor de literatuur der instelling belangrijk genoemd kunnen worden. Door een en ander heeft de S. eene nieuwe dienst bewezen aan de zaak die hij sedert jaren, en met onvermoeiden ijver, in 't licht tracht te stellen en te bevorderen. Zijn nieuw geschrift zal, gelijk de vroegere van zijne hand, met vrucht worden geraadpleegd door allen, wien het om voorlichting en waarheid ten aanzien dezer even moeijelijke als belangrijke aangelegenheid te doen is.

M.
G.A.F.

Stichtelijke lektuur.

II.

‘Niets te weten geeft het zekerste geloof’. Wat mag zij in zijnen mond beduid hebben, deze in zijn geslacht erfelijke zinspreuk van Oldenbarnevelt?

Genoeg dat zij ook nog in onze dagen behartiging verdient. Niet gelijk zij daar ligt en bij den eersten oogopslag zich voordoet; niet met dien schijn van minachting voor de godsdienst om de sceptisch geplooide lippen; niet als devies der wereldwijsheid; maar als uitdrukking, in hagchelijken en gewaagden vorm, eener waarheid onmiskenbaar en miskend; als waarschuwing tegen de vertreding van een regt dat slechts al te vaak ten voetwisch verstrekt aan het zelfvertrouwen des geloofs: het goed regt van den eerlijken twijfel.

‘Niets te weten’: dit wil voorwaar, naar de bedoeling der zinspreuk door ons aangehaald, iets geheel anders zeggen dan hetgeen men gewoon is door onkunde te verstaan. Ontelbaar mag het aantal heeten der voorbeelden, door de geschiedenis der christelijke kerk opgeleverd, van warmen geloofsijver, van een krachtig en vurig kerkgeloof althans, met groote geleerdheid en scherpzinnigheid gepaard. Van de oudste Kerkvaders af tot op Pater Perrone toe, dezelfde die in 1855 met zoo gemoedelijke overtuiging en met zooveel bewijzen van overgroote belezenheid de regtzinnigheid van het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis betoogde; of, om een voorbeeld te noemen uit den kring der protestantsche christenheid, te beginnen met sommige Hervormers en te eindigen met onzen tijdgenoot den Berlijnschen theoloog Hengstenberg, die leert dat de jongste wederverschij-

ning der cholera de vervulling is geweest eener voorspelling in het Oude Testament: de bewijzen vloeijen over dat in geen enkele eeuw der christelijke kerkgeschiedenis de levendigheid des geloofs mag of behoeft verklaard te worden uit gebrek aan kundigheden. Wie Oldenbarnevelts stelling van hem overnemen en haar aldus durfde omschrijven: De vastheid van iemands geloof is evenredig aan zijne onwetendheid; of in minder kiesche bewoordingen: Hoe dommer, hoe gelooviger; wie het waagde zoo te spreken, zou of hierdoor met de daad bewijzen dat ook het ongeloof met grove onkunde gepaard kan gaan, of verdienen dat men het negende der Tien geboden op hem toepaste: ‘Gij zult geene valsche getuigenis spreken’.

Nog veel minder dan met wetenschap in den zin van geleerdheid, of met scherpzinnigheid in den zin van spitsvindigheid, is warmte van geloof onbestaanbaar met levendigheid van fantasie, met gloed van dichterlijk gevoel, met smaak voor kunst in allerlei vormen. Wel heeft de godsdienstijver, in beeldstormerij en geloovig vandalisme ontaard, menigmaal onberekenbare afbreuk gedaan aan de regten en eischen der schoonheid; wel vaak den wansmaak beurtelings gebaard en gehuldigd, voortgeplant en bewierookt; wel telkens aan luidruchtige onbeduidendheid, of aan zoetvloeijendheid bij armoede van gedachte, of aan sentimentele ronding en zalving, koningschap en heerlijkheid in het rijk der kunst weggeschonken; en ook wel, bij andere gelegenheden, geopend en gehandhaafd een tijdvak van schoolsche dorheid. Maar toch, tusschen dien ijver des geloofs en de kostelijke gaven van verbeelding en gevoel die ik zoo aanstonds noemde, bestaat niet slechts geen aangeboren vijandschap, maar veeleer eene natuurlijke betrekking. Gevoel en verbeelding zijn als door banden des blocds vermaagschapt aan den religieusen geest; en zoo gewis men bijvoorbeeld in den kring der geboren physiologen en exegeten weinig kans heeft anders dan bij uitzondering eene godsdienstige persoonlijkheid aan te treffen, even wonder zou het zijn indien men onder de kunstenaars of dichters van natuur vruchteloos had om te zien naar een betrekkelijken overvloed van mannen des geloofs.

Daar is iets anders dat hier behoort te worden opgemerkt; daar is, en wat thans volgt schijnt in volle mate van toepassing op den schrijver dier ‘Stichtelijke Uren’ waarvan ik den pas voltooiden nieuwen jaargang in dit opstel over onze ascetische letterkunde beloofd heb in de tweede plaats te zullen bespreken;

daar is een ‘niet weten’ dat gepaard kan gaan hetzij met eruditie hetzij met fantasie, en waardoor aan het geloof die s c h i j n van zekerheid gegeven wordt, waarop niet onmogelijk de Landsadvokaat, waarlijk geen spotter of goddelooze, met zijn *nil scire tutissima fides* weleer het oog heeft gehad. Laat mij dit eenigzins nader toelichten.

Daar zijn ernstige en gedurig op ernst aandringende geesten die geenszins in vollen ernst gelooven, althans niet toonen te gelooven, dat het menschelijk leven een probleem is, een zien ‘door een spiegel in een raadsel’. Opmerkers, menschenkenners, praktische christenen daar zij zijn, hebben zij een open oog voor velerlei dingen, voor velerlei persoonlijkheden en karakters; het lijden der menschheid gaat hun na aan het hart, en vrij wat wonden van den menschelijken boezem zijn hun gemeenzaam bekend. Doch daar is ééne soort van wezens wier bestaan, en niet zonder reden, hun eene verborgenheid is: het zijn de denkers. En één soort van lijden waarvan zij geen begrip hebben: de smarten van den twijfel. Hetzij gebrek aan de formele gave der methode, hetzij afwezigheid van het materieel talent der reflexie; indien men namelijk het gebruik der woorden formeel en materieel hier wel wil dulden; de geesten tot wier geslacht Dr. Beets behoort, en waarvan hij onder onze tijd- en landgenooten ongetwijfeld een der begaafdste vertegenwoordigers is, kunnen zich klaarblijkelijk geene voorstelling maken van dat wegzinken eener conventionele werkelijkheid, dat bezwijken van alle steunsels der overlevering, dat zich reddeloos verlaten gevoelen, dat roepen om ‘een grond voor mijn voeten!’ en evenmin, van dat post vatten bij een rationeel en reddend uitgangspunt, dat wederopbouwen van het afgebrokene, dat regtuit voortwandelen in ééne rigting, dat groeijen in de ware kennis der waarheid, dat nogmaals en wederom toetsen van hetgeen reeds als proefhoudend was aangenomen, waarin beurtelings het lijden en de blijdschap van den denker bestaat. Genoemde geesten vergenoegen zich met de wetenschap van hetgeen aan deze zijde van hun niet zeer ruimen horizont ligt. Zij twijfelen niet aan het andere, waarvan zij verklaren voor hunne behoeften genoeg te weten door hetgeen zij de Openbaring noemen. De formule der geestelijke wereld, zij hebben haar voor eens en voor altoos ten geschenke ontvangen in de gedaante eener min of meer rekbare, min of meer halsstarrige kerk-leer. Hunne wijsbegeerte der dingen bestaat in een dozijn

dogmen, waarvan het hun weinig kan schelen of de ééne helft de andere tegenspreekt of niet, en weinig aandoet of het verband dier dogmen met hun eigen zieleleven hun helder of duister zij. Om kort te gaan, hunne wetenschap is geen worden, geen zoeken, geen tasten, geen wandelen door geloof, maar een aanschouwen, eene zinnelijke gewisheid; geen relative, maar een absolute maatstaf. Oningewijden daar zij zijn in de mysterieën van het denken, en niet ongaarne toestemmend dat zij zich, buiten hunne dogmatiek om, voorgenomen hebben 'niets te weten', zitten zij muurvast in den zadel huns geloofs, verbazen zich over het tobben en zwoegen der anderen, zien hierin vaak een geest van opstand, of althans van onbetamelijke en stellig onvruchtbare nieuwsgierigheid, schudden bedenkelijk het hoofd over eene wereld die niet gelooven wil dat men de waarheid slechts voor het grijpen heeft, en bevestigen aldus door hun eigen voorbeeld de juistheid van Oldenbarnevelts gezegde.

Zal men hen om deze hunne vastgeloovigheid benijden en er hen mede geluk wenschen? 'Niets te weten,' namelijk in den daareven ontwikkelden zin; niet te bevroeden of niet te tellen dat de wording des Bijbels is en blijft een probleem, de wording van het Christendom een probleem, de schepping en verlossing en geschiedenis van het menschelijk geslacht een probleem; zich omtrent al deze dingen te houden aan de overgeleverde kerk-leer, min of meer verschikt, min of meer verplooid en voor eigen gebruik pasklaar gemaakt; nimmer tot inzigt te komen dat deze kerkleer-zelve een geworden iets, en in den grond der zaak slechts is eene hypothese tot verklaring van genoemde problemen; deze hypothese te verheffen tot den rang van geopenbaarde waarheid; hiertoe te geraken door het bewerkstelligen of het onbewust aannemen eener scheiding tusschen hetgeen men profaan en gewijd noemt (*vérité en deça des Pyréneés, erreur au delà*); deze bergketen van eigen maaksel, want ook zij is geworden en eene vrucht der geschiedenis, aan te zien voor een van God gewilden en door iederen mensch op straffe Zijner ongenade te eerbiedigen scheidsmuur; zich aan deze zijde van dien muur te bewegen met de volkomenste vrijheid, en aan waanzin of overmoed of wereldgezindheid te gelooven bij hen die in naam dierzelfde vrijheid een blik naar gene zijde wagen; in één woord, geen denker te zijn: mag dit een voorregt heeten? is men aldus bruikbaarder? is 'niets te weten' een zegen, een teeken van superioriteit, een christelijk charisma te

meer? of is het veeleer eene leemte, het kenmerk eener grens, de sleutel tot verklaring van zekere verblindheid aan den eenen, en van zekere onvruchtbaarheid aan den anderen kant? Voor ik deze vragen beantwoord, en in de onderstelling *qu'à bon entendeur demi-mot suffit*, sta hier eene plaats uit datzelfde opstel van Ernest Renan over de ‘Imitatio Christi,’ dat reeds vroeger ter sprake kwam:

> Oui, sans doute, une seule chose est nécessaire. C'est un beau mot qu'il faut accepter dans toute sa portee philosophique, comme le principe de toute noblesse spirituelle, comme la formule espressive, quoique dangereuse dans sa brièveté, de la grande moralité. Mais l'ascétisme, en proclamant cette simplification de la vie, entendit d'une façon si étroite la seule chose néeessaire, que son principe devint avec le temps pour l'esprit humain une chaîne intolérable. Parmi les choses intellectuelles, qui sont toutes saintes, on distingua le sacré et le profane. Le profane, grâee aux instinets de la nature, plus forts que les principes d'un ascétisme exclusif, ne fut pas entièrement banni; on le tolérait, quoique vanité. Quelquefois même ou s'adoucissait jusqu'a l'appeler la moins vaine des vanités; mais si l'on eût été conséquent, on l'eût proscrit sans pitié c'était une faiblesse à laquelle les parfaits renonçaient. Ainsi la nature humaine se trouva mutilée dans sa portion la plus élevée. En réalité, il y a dans la vie spirituelle très-peu d'actes tout a fait profanes. Une seule chose est nécessaire, mais cette chose renferme l'infini. Tout ce qui a pour objet les formes pures de la vérité, de la beauté, de la bonté morale, c'est-à-dire, pour prendre l'expression la plus consacrée par les respects de l'humanité, Dieu lui-même, perçu ct senti par l'intelligence de ce qui est vrai et l'amour de ce qui est beau, tout cela est sacré, tout cela est digne de la passion des belles âmes. Le reste, nous l'accordons volontiers à l'Ecclésiaste, n'est que vanité et affliction d'esprit.

Wat is nu het gevolg dier splitsing van hetgeen is, dier splitsing in tweederlei orde of sfeer, de eene profaan, de andere gewijd? Dit vooreerst, dat men daardoor verloren gaat voor een goed deel van hen op wie men anders gunstig zou kunnen werken. Het jonge Nederland, om iets te noemen, leest, zooveel is een feit, de ‘Stichtelijke Uren’ niet; het laat ze onaangeroerd staan op de boekenrekjes van moeder of vrouw of zuster. Zeker, ‘het jonge Nederland’ is eene zeer onbestemde en schemerachtige uitdrukking. Doch *verba valent usu*, en wanneer iemand zegt dat het jonge Nederland met dit of dat niet veel opheeft,

voor dit of dat weinig sympathie gevoelt, bedoelt hij hiermede dat de bewuste zaak geene voldoening of bevrediging verschaft aan het meest ontwikkeld gedeelte van ons opkomend mannengeslacht. Wat Renan ergens noemt *l'esprit moderne*, ziedaar het zuurdeeg waarmeê dit geslacht, teregt of te onregt, bewust of onbewust, doortrokken is. Aan leergierigheid ontbreekt het daar niet; evenmin aan bereidvaardigheid om zich in zake van godsdienst te scharen aan de zijde van een edelen voorganger. Dezelfde jeugd die zich gaarne voedt met wijsbegeerte en poëzij, zou met evenredige graagte Stichtelijke Uren lezen, indien zulke Uren slechts geschreven waren met het oog op de eischen van haar hoofd en hart. De geest der nieuwe wereld is ontegenzeggelijk een denkende geest; om dien te voldoen, moet men toonen zijn kind te zijn, moet men hem aanvatten van zijne goede zijde, zijne afwijkingen verklaren uit hemzelf, hem beheerschen door tot hem in te gaan, moet men telkens doen gevoelen dat men zijn wel en wee zelf heeft doorgeleefd, zelf heeft medegemaakt, gelijk een krijgsman een veldtogt doet. Wie dien geest ignoreert, in den zin van niet kent, blijft zonder invloed op eene belang inboezemende minderheid onder zijne tijdgenooten. En wat dubbel te bejammeren is, hij komt van dit ignoreren in den zin van niet kennen, alligt tot ignoreren in den zin van minachten of niet medetellen. Dit is een tweede nadeelig gevolg.

Men kan wel zeggen: het jonge Nederland is eigenwijs, is ligtzinnig en overmoedig; het jonge Nederland is nog te jong om de waarde van het Eene Noodige in al zijnen omvang te bevroeden. Doch, ook afgezien hiervan dat dit oordeel niet veel meer menschenkennis verraden zou dan wanneer iemand volhield: het bejaarde Nederland vertegenwoordigt de bevolking van een proveniershuis, het vonnis is onverdiend; in hoevele opzigten ook te regtvaardigen en met bewijzen te staven, het is in dezelfde mate onverdiend als het de vrucht is van miskenning. En tot zulk ignoreren vervallen niet zelden de ‘Stichtelijke Uren’ van Dr. Beets. Laat er mij een voorbeeld van bijbrengen. Het is ontleend aan eene overdenking (de tekst is 1 Joh. II: 12-17) wier opschrift luidt: *Apostolische vermaning aan kinderkens, vaders, jongelingen:*

> Hoe gelukkig zijn zy, wie de apostel Johannes zich voorstelt by het schrijven van zijnen algemeenen Zendbrief. Hy noemde ze in het begin van het tweede hoofdstuk z i j n e k i n d e r k e n s .

K i n d e r k e n s ! heet het ook in den aanvang van het boven dit opstel geplaatst gedeelte, en vervolgens nog menigmaal. Zoo noemt men niet dan dezulken die men zeer liefheeft, in wie men een zeker welgevallen heeft, en tot wie men door leeftijd, stand of verplichtende diensten in eene betrekking staat, die eenigzins met de ouderlijke kan vergeleken worden. Wie zou niet gaarne door Johannes onder de k i n d e r k e n s , onder z i j n e kinderkens worden geteld? Wie zou zich niet gaarne door zijne eerwaardige lippen met dien naam hooren toespreken? De hoogmoedige zoon der wareld zeker niet. Hy wil in geen opzicht een kind zijn; veel minder een k i n d e k e n ; en allerminst van den nederigen discipel en apostel des Heeren, die hem, als zoodanig, misschien wel eenig belang inboezemt maar geen hartsbelang, en op wien hy veeleer zelf uit de hoogte nederziet. Het zou kunnen zijn dat zulk een karakter zich den naam en den titel van christen toeëigende; maar het is zeker dat de apostel zich eene andere soort van christenen voorstelt aan welke hy schrijft: k i n d e r k e n s ; m i j n e k i n d e r k e n s !.....
Is er iemand, met den aart en de kracht van het christelijk geloof onbekend, die nog altijd niet kan nalaten by dien naam k i n d e r k e n s , aan de waarlijk geloovige belijders van den naam des Heilands gegeven, zich voor te stellen eene soort van menschen, goed en vroom, maar wel wat achterlijk, wat onontwikkeld, en ook voor weinig ontwikkeling vatbaar, met gering doorzicht, en zich behoudens alle godsdienstig gevoel, waaraan men gaarne recht doet, de groote beteekenis van het menschelijk z i j n weinig bewust: hem moge eene andere uitdrukking van den apostel tot andere gedachten brengen.
Immers deze onderscheidt, in den kring der kinderkens, zoodanigen die hy vervolgens met den eerbiedwaardigen naam van V a d e r s begroet, en zulken die hy met dien van J o n g e l i n g e n versiert.
J o n g e l i n g e n noemt hy die geloovigen, welke hy de volle levenskracht des geloofs, in den strijd met den Booze, die het geloof niet wil, overwinnend ziet inspannen en oefenen; V a d e r s , hen die hunnen Heiland, ook door de ervaringen des levens, kennen, en alzoo tot eene beproefde en vruchtbare christelijke rijpheid opgeklommen zijn.
Voorwaar, hier is ontwikkeling en gelegenheid tot ontwikkeling. Want de strijd met den Booze is geen kinderspel. En zoo aan het verkrijgen van iedere kundigheid in zijne mate een zeker vormend vermogen is toe te schrijven, het dóórdringen in de beste kennis zal nog al iets kunnen bijdragen tot inwendigen wasdom en veredeling.

Ziedaar het standpunt der ‘Stichtelijke Uren’. Zij kennen slechts tweederlei soort van menschen: ‘waarlijk geloovige belijders van den naam des Heilands,’ en ‘hoogmoedige zonen

der wareld'; zonen, die op genoemde belijders 'uit de hoogte nederzien'. Dat er van de zijde des auteurs eenig zelfbehagen doorstraalt in dat 'goed en vroom, maar wel wat achterlijk, wat onontwikkeld, en ook voor weinig ontwikkeling vatbaar', den hoovaardigen wereldlingen bij het beoordeelen der vromen in den mond gelegd, laat ik thans rusten. Ook roer ik de onwaarschijnlijke bewering niet aan, dat Johannes de vaders en de jongelingen onderscheidt 'in den kring' der kinderkens. De apostel onderscheidt ze niet in, maar veeleer n a a s t dien kring, en toont hiermede dat hij althans drie klassen van geloovigen kent: niet eene schare van kinderkens waaronder ook jongelingen en vaders, maar driederlei verschillend ontwikkelden, waarvan de kinderkens den laagsten trap vertegenwoordigen. Doch dit zijn bijzaken. Uit het vervolg onzer studie zal blijken, aan welk merk men volgens Dr. Beets de waarlijk geloovige belijders van den naam des Heilands kan herkennen. Wij zullen zien dat dit herkenningsteeken meestal volmaakt willekeurig is. Ook, dat voor het jonge Nederland op geene plaats onder die belijders te rekenen valt; al is de strijd met den Booze nog zoo weinig kinderspel, en al komen er wel degelijk jongelingskrachten bij te pas. Voorshands vergenoegen wij ons met de opmerking dat de schrijver toont zich slechts éénen tegenstand te kunnen denken: dien van hoovaardij en hooghartigheid. De mogelijkheid dat zulk een karakter als de hoogmoedige zoon der wereld 'zich den naam en den titel van christen toeëigende', wordt erkend; doch in hetzelfde oogenblik wordt de regtmatigheid dier toeëigening gewezen van de hand, en het dilemma blijft: Of het christendom der 'Stichtelijke Uren', of eene ondragelijke verwaandheid. Nimmer, zoo min elders als hier, komt de gedachte bij den schrijver op, dat men ook nog wel om andere en minder verachtelijke redenen dan die ééne waarop hij wijst, weinig aandrang kan gevoelen om zich aan de zijde der zich noemende kinderkens te scharen; dat men grond kan hebben, of althans meenen te hebben, om in deze kinderkens geenszins de uitsluitend ware belijders van den naam des Heilands, maar enkel eene sekte te zien, niet christelijker, en dus ook niet achtenswaardiger, dan haar christelijk leven of haar zielenadel haar maakt; dat men geenszins van ootmoed of nederigheid behoeft ontbloot te zijn om de dogmatiek dier sekte te houden voor allesbehalve gelijkluidend met het normale christendom: dat er nog andere eischen zijn van hoofd en hart als

die door de moderne orthodoxie bevredigd worden; en dat juist op grond der zelfgenoegzaamheid waarmede deze orthodoxie zich voor hét Evangelie uitgeeft, iemand zich gedrongen kan voelen om haar of te wederstaan, zonder haar ooit zelf te hebben omhelsd, of af te leggen, nadat hare onhoudbaarheid hem bij ondervinding gebleken is. Wij zagen het en zullen het nog nader zien: de ‘Stichtelijke Uren’ ignoreren, en ignoreren met eene kalmte die benijdenswaardig wezen zou indien zij minder nadrukkelijk Oldenbarnevelts zinspreuk herinnerde, elken eervollen grond van afwijking. Slechts dien éénen: hoogmoed, de zonde van den Satan der poëzij, kennen en wijzen zij aan. De buitensporigheid is openbaar. Neen, mijne vrienden onder het jonge Nederland, gij zijt niet te hoogmoedig om met eerbied te luisteren naar een ernstig woord over Christus en Christendom; niet doof voor de stem van dien Magtige, die de wedergeboorte gesteld heeft tot voorwaarde van het deelgenootschap aan zijn rijk; gij hebt niet afgeleerd met weemoed u terug te denken in de dagen dat gij kinderen waart naar het vleesch, of begeerig uit te zien naar den tijd dat gij het zult zijn geworden naar den geest. Maar - en hierin hebt gij regt - terwijl gij de groote gaven van den schrijver der ‘Stichtelijke Uren’ liefhebt en bewondert; en niet slechts bewondert zijne gaven; deze hulde zou uwerzijds eene uitvlugt kunnen schijnen en een vrijbrief om niet naar zijne lessen te luisteren; maar terwijl gij ook de waarheid erkent van veel dat door hem gezegd is en wordt; ja, terwijl gij dankbaar, met het oog op hen die éénes geestes kinderen met hem zijn, toegeeft dat hij grond heeft zijne ‘Stichtelijke Uren’ een ‘boven verwachting gezegenden arbeid’ te noemen: gij hebt te menigmaal en onder te overvloedige dankzegging van den boom der waarachtige kennis gegeten, om uwen geest voortaan gevangen te geven aan een Hernhutschen kloosterbroeder, een protestantschen Thomas A Kempis; gij kunt niet berusten in diens broeders fantastische godenleer; gij zijt in gemoede verpligt te verklaren dat de verzoenende en heiligende kracht van zijn beknopten katechismus u het tegenovergestelde van voelbaar is geworden. En hierin, ik herhaal het; want men kan niet eischen dat gij u scharen zult aan eene zijde waar het weinige goede dat in u is zonder kennis van zaken voor eigenwaan en wereldgezindheid wordt gehouden, ja waar uw bestaan-zelf ganschelijk niet in rekening wordt gebragt; hierin hebt gij gelijk en doet gij wel. Gaat, en

zegt met Hamlet tot dezen bezielden woordvoerder van het Zeyster piëtisme:

> There are more things in heaven and earth, Horatio,
> Then are dreamt of in your philosophy.

Ofschoon reeds door ons werd toegegeven, en zonder de minste achterhoudendheid voorwaar, dat *nil scire* gepaard kan gaan met onbetwistbare gaven zelfs van geleerdheid en boekenwetenschap, zoo valt aan den anderen kant, in het bijzonder geval dat ons onledig houdt, noode te ontkennen, dat dit niet-weten somtijds hand aan hand gaat met een hinderlijk niet-kennisnemen; te hinderlijker, omdat daarbij niet slechts de auteur, maar tevens het publiek aanmerkelijke schade lijdt. De auteur, want hem ontgaat langs dien weg een nimmer te versmaden geestelijk genot. Het publiek, want hoe zal het winnen in den omgang met een schrijver, die weinig of geen hart blijkt te hebben voor de kwesties die hij bespreekt? Dit is een derde nadeelig gevolg. Slechts een onderdeel derhalve van het daareven als ter inleiding aangestipte; doch gewigtig genoeg om afzonderlijk te worden besproken.

Wien kan het verwonderen dat de theologische vragen van den dag, al geschiedt dit dan ook met prijzenswaardige soberheid, evenwel nu en dan in de ‘Stichtelijke Uren’ worden aangeroerd? Dat hierbij het boek een deel van zijn stichtelijk karakter inschiet, daaraan valt niet te twijfelen; doch des schrijvers afwijkingen ten dezen aanzien zijn zoo weinig in getal, dat het inderdaad onregtvaardig ware hem deze fout, de enkele malen dat hij haar opzettelijk begaat, met - het woord is van den heer Da Costa, waar deze de exegetische methode van den hoogleeraar Van Hengel karakteriseert - met boekhoudersnaauwkeurigheid aan te rekenen. Reeds noemde ik zijne soberheid prijzenswaardig. Minder goedkeuring evenwel verdienen de beginselen van christelijke gnosis, die bij zulke gelegenheden zijnerzijds aan het licht komen. De mij hier toegestane ruimte gedoogt niet elke van deze korter of langer theologische uitweidingen afzonderlijk na te gaan. Zij zijn vier of vijf in getal, en dragen ten opschrift: de *Weg der middelen*, de *Godsopenbaring*, de *Apostolische brieven*; waarbij dan de kwesties van immanentie, van revelatie, van inspiratie, min of meer onmiddellijk ter sprake komen. Doch bij althans één dezer uitstap-

jes op godgeleerd gebied, *Drie Vragen* getiteld, zij het mij vergund 's lezers aandacht enkele oogenblikken te bepalen. De bewuste vragen luiden als volgt:

> Indien het Oude Testament niet goddelijk is, hoe komt een klein, veracht en afgezonderd volk, te midden van zedelooze en afgodische volkeren, vierhonderd jaren vóór Christus, aan eenen letterkundigen schat, waarvan de spil eene godsleer is, als de zijne?
> Indien het Nieuwe Testament niet goddelijk is, hoe vermogen visschers en tollenaars met slechte houtskool een beeld te teekenen, dat alle menschelijk verdichtingsvermogen zoo oneindig ver te buiten en te boven gaat?
> Indien de Bijbel niet goddelijk is, hoe vermocht een boek, waarin zoo veel onverstaanbaars voorkomt, zoo veel wonderbaars, zoo veel aanstootelijks, zoo veel dat vleesch en bloed niet streelt maar verveelt en ergert, de vraagbaak der beschaafde volkeren te worden, het troostboek der beste, een voorwerp van voortdurend onderzoek der wijsste menschen, en een onsterfelijk boek?

Hier blijkt hoe men, te Jeruzalem-zelf, vreemdeling kan zijn in de heilige stad. Waar toch, in den boezem der christelijke kerk onzer dagen, met het oog op wier behoeften deze drie vragen klaarblijkelijk zijn gesteld, waar is de rigting die ontkent of betwijfelt dat de Bijbel een goddelijk boek is? Ter naauwernood zal een woest voorstander van het tijdschrift de ‘Dageraad’ zich van deze kwalificatie weigeren te bedienen. Niettemin zijn de uitgeschreven vragen, puntig gestileerd als zij daar voor u liggen, kennelijk bestemd voor de borst, niet van onze nederlandsche Encyelopaedisten, de medearbeiders aan genoemd tijdschrift, zoo veel minder geestig dan hunne fransche naamgenooten uit de tweede helft der vorige eeuw; maar voor de borst van het nederlandsch Liberalisme van den huidigen dag, beurtelings vertegenwoordigd door de godgeleerde scholen van Leyden, van Groningen, van Utrecht; van eene rigting derhalve wier vertegenwoordigers uit éénen mond en als een éénig man met den heer Beets gelooven en betuigen: de Bijbel is een goddelijk boek. Niet gering is de afbreuk die de schrijver aan zichzelven doet, door met zoo grooten nadruk gerigt te houden over eene zonde - de ingebeelde verblinding der liberalen ten aanzien van de goddelijkheid des Bijbels - die door niemand hunner wordt bedreven. Het ergste is nog niet dat men van den Koran ongeveer hetzelfde zeggen kan wat in de derde vraag

door Dr. Beets geleerd wordt omtrent den Bijbel: dat hij veel onverstaanbaars, veel aanstootelijks, veel wonderbaars, veel behelst dat vleesch en bloed niet streelt maar verveelt en ergert; tenzij men uit den Koran, als (van het standpunt des schrijvers geredeneerd) nog onwaardiger instrument dan de Bijbel, tot de nog inniger goddelijkheid van der Mohammedanen godsdienstig wetboek wilde besluiten. Daar valt iets anders op te merken. Verder dan dit namelijk dat de Bijbel een m e r k w a a r d i g boek is, brengt de schrijver het met zijne vragen niet; of liever, met het aan deze vragen ten grondslag liggend betoog. Dat een klein, een veracht en afgezonderd volk, van zedelooze en afgodische volken omringd, geruimen tijd vóór Christus bezeten heeft een letterkundigen schat gelijk de Bijbel, waarvan de spil eene godsleer is als de Israelitische: dit is inderdaad opmerkelijk. Dat visschers en tollenaars een beeld teekenen, en nog wel met slechte houtskool, dat alle menschelijk verdichtingsvermogen oneindig ver te buiten en te boven gaat: dit (het argument is van Rousseau), het valt niet te ontkennen, dit verdient werkelijk onze aandacht. Dat een boek als de Bijbel, waarin zoo veel onverstaanbaars, zoo veel wonderbaars, zoo veel aanstootelijks voorkomt, is geworden de vraagbaak der beschaafde volkeren, het troostboek der beste, een voorwerp van voortdurend onderzoek der wijsste menschen, is geworden een onsterfelijk boek: nog eens, dit is zeer merkwaardig. Doch is het ook een teeken van goddelijkheid? Zou men des Bijbels reputatie van goddelijkheid, hier op zulke zonderlinge gronden verdedigd, niet even goed kunnen verklaren uit *la bosse de superstition*, uit die zekere voorliefde voor het vreemde en wonderbare, of uit die zekere overhelling tot ligtgeloovigheid, die men ook bij de beste en verstandigste menschen vindt? Het is zeer merkwaardig dat de gansche christelijke kerk der eerste eeuw geloofd heeft aan de aanstaande wederkomst, uitwendig zigtbaar, van Christus; sommige der voortreffelijkste menschen, Petrus en Jakobus, Paulus en Johannes, zijn in dit allerheiligst geloof ontslapen. En toch - Het is ook zeer merkwaardig dat de gansche Katholieke christenheid onzer dagen de Maagd Maria aanbidt; sommige der edelste menschen zien hierin een eerste vereischte der christelijke vroomheid. En evenwel - vooral is het merkwaardig dat de Joden van den tegenwoordigen tijd. niettegenstaande zij ons Oude Testament voor goddelijk erkennen, zelfs na achttien eeuwen christendoms niet te bewegen

zijn eene diergelijke hulde te bewijzen aan ons Nieuwe. En desalniettemin - doch waartoe meer? Elk gevoelt dat van merkwaardig op goddelijk de sprong te groot is, en dat inzonderheid de derde der drie vragen van Dr. Beets ten hoogste kan uitwerken dat men den Bijbel erkenne voor eene eerbiedwaardige reliek. En niet-alleen dat de schrijver hier eene redenering voordraagt die, ging zij door, aan alle christelijke en protestantsche orthodoxie den doodsteek toebrengen, en de goddelijkheid des Bijbels voor altoos van haar volstrekt karakter zou berooven; doch het éénige bruikbare in deze tegen het liberalisme en zijne verwoestingen gerigte vragen, is aan het liberalisme-zelf ontleend. Reeds. herinnerde ik dat de tweede vraag, de onevenredigheid betreffende tusschen het Christusbeeld des Nieuwen Testaments en de geringe talenten als schrijvers die men gewoonlijk aan de Evangelisten toekent, gebouwd is op het bekende woord van den rationalist Rousseau: *Ce n'est pas ainsi qu'on invente*. En wat de eerste vraag aangaat, want van de derde komt als argument nimmer iets teregt, het denkbeeld om de g o d d e l i j k e waarde van het Oude Testament af te meten naar de l e t t e r k u n d i g e waarde der schriften in deze gewijde verzameling vervat, en daarbij in rekening te brengen de zuiverheid van het godsbegrip in die geschriften ondersteld of ontwikkeld: dit denkbeeld, indien men namelijk de vraag naar de vaststelling van den Kanon des Ouden Verbonds (Dr. Beets slaat er een slag in en spreekt van vier eeuwen vóór Christus) ter zijde laat, dit denkbeeld drukt overigens volkomen de meening uit van alle rationalistische critici van den huidigen tijd, te beginnen met De Wette en te eindigen met Ernest Renan. Groot moet bij ontdekkingen als deze de teleurstelling zijn van de regtzinnige lezers der ‘Stichtelijke Uren’. Zij meenden, en niet onnatuurlijk: waar de schrijver van zúlk een werk de liberalen aantast, daar strijdt hij ongetwijfeld tegen een ganschen vijandigen drom van zwaargewapende ridders. Doch zie, het waren slechts windmolens. En de liberalen? Na zulk een aanval mogen zij voor gansch Nederland getuigen wat de toenmalige Prins van Oranje tot zijne stafofficieren zei, toen bij Bautersem zijn paard een poot verloor en de vorst met het gekwetste dier ter aarde stortte: ‘Schrikt niet, mijne heeren, ik ben niet geblesseerd!’

Hoe te verklaren dat zooveel talent als noodig is om een boek als de ‘Stichtelijke Uren’ te schrijven, gepaard gaat met zooveel onberedeneerds als op den bodem dezer *Drie Vragen*

ligt? Het komt, omdat men bezwijkende voor hetgeen er verleidelijks is in het niet-weten (*l'incuriosité est un doux et mol chevet*, zegt ergens Montaigne), zich nu ook voortaan niet verwaardigt kennis te nemen van den eigenlijken stand der kwesties. Slechts aldus wordt begrijpelijk dat iemand die met zooveel regt als Dr. Beets geacht wordt een pilaar te zijn, zich in onze dagen op kerkelijk gebied van het woord g o d d e l i j k bedient, en, als er sprake is van den Bijbel, eenvoudig in het midden laat wat men volgens hem onder dit woord te verstaan hebbe. Zij die den Bijbel honden voor een gewrocht van het religieuse leven der Hebreeën, met inbegrip van het eerste christengeslacht, noemen hem - goddelijk. Zij die inspiratie opvatten in den zin van bezieling, noemen hem - goddelijk. Zij die in al wat leeft het leven der Godheid opmerken, noemen hem - goddelijk. Zij die het goddelijke bij voorkeur zien in het mirakuleuse, noemen hem - goddelijk. Zij die aan eene bijzondere openbaring door Israel gelooven, noemen hem - goddelijk. Zij wien het denkbeeld eener ‘geschreven’ openbaring dierbaar is, noemen hem - goddelijk. De pantheïst, de theïst, de deïst, de rationalist, de supranaturalist, de gansche wereld noemt hem - goddelijk. En gij? Wij waren uwerzijds rekenende op een wenk aan de christelijke gemeente. Wij dachten dat gij voor uzelven en voor haar eene keus hadt gedaan tusschen zooveel uiteenloopende meeningen. Wij hoopten, door ons eigen gevoelen aan haar te toesten, met eene uitspraak van u ons voordeel te doen, Al waren wij niet voornemens ons regt van kritiek om uwentwil er aan te geven, toch zou eene door u afgelegde getuigenis des geestes en der kracht eerlijk bij ons gewogen hebben. En zie, daar komt en leert gij ons dat de Bijbel - goddelijk is. Zoodoende wordt de goede zaak der ‘Stichtelijke Uren’ voor een aanmerkelijk deel bedorven. Dat dit werk zoo rustig zijnen weg bewandelt, boekdeel in boekdeel uit; dat het zulk een onverstoorbaar christendom predikt; dat de weg des heils er met een zoo buitengewoon zelfvertrouwen in wordt aangewezen en afgebakend; dat het zich zoo weinig inlaat met hetgeen anderen voorgeven te zijn levensvragen voor Kerk en Christendom: dit, moest men wel denken, was een teeken van geestelijke meerderheid bij den schrijver. Met het oog op die kalme ‘Stichtelijke Uren’ had de gemeente het regt aan een groot aantal van hare leden en leeraars te vragen: Dwazen daar gij zijt, wat roert gij u toch en slooft u af?

waarom u niet aangesloten bij dien voorganger, uit wiens schriften genoegzaam blijkt dat uwe zich noemende levensvragen slechts praatjes zijn voor den vaak, wind van leering, meestentijds ingeblazen door den hoogmoed uwer beweeglijkheid? Doch thans staan de zaken anders. Die rustige houding der ‘Stichtelijke Uren’, wij zagen het uit een sprekend voorbeeld, is duur gekocht. Zij is de vrucht van ignoreren. Zij verraadt geen meerderheid, maar het omgekeerde; geen kracht, maar zwakheid. Wij bevonden ons verschanst achter eene vesting - van bordpapier. Hier is niet de toon van den voor zijn doen weetgierigen Prediker, die na vele dingen onderzocht te hebben met weemoed uitroept: ‘Alles is ijdelheid!’ maar de toon van den lustelooze, die zich eens voor al in het hoofd heeft gezet dat het einde der menschelijke kennis gekomen is; van den niet gansch en al voldragen scepticus, die uit de hoogte nederziet op een gezwoeg waarvoor hij oog noch hart heeft; van den in zichzelf opgeslotene, die zijne wetenschap voor kompleet heeft verklaard, zich voortaan niet bekommert om hetgeen er in deze wereld voorvalt, en dientengevolge, wanneer hij een enkele maal zijne cel verlaat, en zijne wapenrusting aangordt, en zich onder de strijderen mengt, pijnlijke kneuzingen en doodelijke wonden toebrengt - aan luchtverhevelingen.

Zeker, eene wetenschap wie het aan den noodigen ootmoed hapert om met den Apostel te getuigen: ‘de kennis maakt opgeblazen, maar de liefde sticht’, is een verachtelijk ding. Doch even onchristelijk als de hoogmoed van het weten, is de opgeblazenheid van het ignoreren; is de daaraan ten grondslag liggende minachting van wijsgeerig denken; is het stijven der menigte in den waan alsof hare onkunde, en niet hare onbevangenheid, haar nader bragt aan de bron der waarheid; is het voorwenden alsof de Bijbel geene verklaring meer, en voortaan slechts toepassing behoefde; is het aankweeken en patroneren van een publiek, dat mokt of weeklaagt over het eerlijk zoeken en strijden van de mannen der wetenschap; is de verbreiding van het vooroordeel alsof dit zwoegen niet slechts eene ijdele bezigheid, maar tevens ware eene bezigheid der ijdelheid; is de opvatting van het Eene Noodige en van het Niets nieuws onder de zon, in den zin van een geblaseerd zijn op dat kennen en weten, waarvan men zich inbeeldt de ronde te hebben gedaan, terwijl men er naauwlijks een kijkje van heeft genomen. Voorwaar, wie zich in onzen tijd op

kerkelijk gebied het minst van allen op hare onkunde moest laten voorstaan, is de regtzinnigheid. Door deze heeft zij weleer de heerschappij over de zielen verloren; door deze is zij oorzaak geweest dat de wetenschap zich eene wijkplaats heeft gekozen in het kamp der heterodoxie; dat de vernieuwing van het godsdienstig leven, in haar meest blijvenden vorm, is moeten uitgaan van de ketterij; dat liberaliteit gelijkluidend met ongeloof, en waarheidsliefde het tegenovergestelde is geworden van ernst en vroomheid; dat de kerk van Christus, in stede van te zijn de broederschap der uitgelezenen van ons geslacht, in plaats van te staan aan de spits en in de voorhoede der beschaving, geworden is een terrein waarop men vergiffenis behoort te vragen voor meeningen en gevoelens, die sints lang tot alle andere deelen der moderne zamenleving zijn doorgedrongen; geworden is eene inrigting die, met omkeering van het regiment des Evangelies, in plaats dat zij als magthebbende de opvoedster is van het aankomend geslacht, hen gansch ongewapend de wijde wereld inzendt, om naderhand, als zij hun eigen weg gevonden hebben, hare opvoeding van hen te ontvangen.[1] En zoo zij nog leeft, de regtzinnigheid, het is omdat zij niet aflaat den hof der heterodoxe wetenschap te plunderen, zich meester te maken van de vruchten haars arbeids, zich te voeden met het brood dat de andere in het zweet haars aanschijns en zuur heeft verdiend. Lees de ‘Stichtelijke Uren’, en gij zult zien dat alle waarlijk schoone en aangrijpende bladzijden in deze bundels, even zoo vele concessies mogen heeten aan de moderne opvatting van het Christendom; ja, dat alleen die bladzijden waarlijk aangrijpend zijn en schoon, waar de schrijver bezig is zijn stelsel te verjongen en te bezielen, door op den dorren

1 Il est facile de répondre à la question: ‘que deviendrait l'Eglise si elle entrait dans cette voie’? Ce qu'elle deviendrait? Elle cesserait d'être une prisou où la pensée enfermée dans l'enceinte ténébreuse d'opinions arrêtées d'avance, imposées d'autorité, perd ses qualités distinctives, perd ces divines facultés de connaître et de juger dont elle est armée pour diseerner et pour conquérir la vérité. L'Eglise deviendrait le champ fécond où, sous les rayons du soleil de justice, la vérité revêtue de toute sa puissanee et de toute sa gloire, cultivée avec toute l'ardeur de la foi, serait l'aliment heureux de la pensée, retrouvant sa liberté pour favoriser le développement de la vie. Elle deviendrait, pour les esprits, le lieu où la vie chrétienne s'alimenterait des trésors de la pensée, où la pensée renouvellerait ses trésors, les accroîtrait sans cesse, en mettant à profit la source unique de la vérité, c'est à dire la charité réalisée dans une vie de dévouement. - F.L. Fréd. Chavannes.

stam zijner overgeleverde theologie sommige der besten loten van het liberalisme in te enten en over te planten. Dit laatste zou zeer ondankbaar wezen indien het zich hierover beklaagde; zeer kleingeestig, indien het niet velen kon dat Christus gepredikt wierd, zij het ook onder een deksel; zeer weinig onbaatzuchtig, en daardoor zeer weinig christelijk, indien het met leede oogen aanzag dat men zijne resultaten overneemt zonder het te noemen en onder voorwendsel van het te bestrijden; zeer illiberaal, indien het er geene eer in stelde, ook onder zulke voorwaarden, bevorderlijk te zijn aan den bloei der gemeente. Echter zou men kunnen wenschen dat er meer eenheid ware in de handelwijze der orthodoxie; en dat zij, zij die in sommige punten zoo vrijgevig, ik moest zeggen zoo vrijnemend is omtrent haren mededinger en omtrent de vruchten van diens arbeid, in vele andere opzigten alle verwantschap met hem blijft loochenen en bij hare vooroordeelen volhardt. Doch misschien moet in de regtzinnigheid worden vervuld hetgeen Paulus van de ongeloovige Joden voorspelde: Wanneer de volheid der Heidenen zal zijn ingegaan, dan zal ook Israel zalig worden.

Niemand make uit het bovenstaande op, dat naar de meening van schrijver dezes, de ‘Stichtelijke Uren’ hunnen naam onwaardiglijk zouden dragen. Neen, deze gedachte is mij zoo vreemd, dat dit opstel tot een boekdeeltje aangroeijen zou, indien ik uit de hier door mij aangekondigde Nieuwe reeks, zonder nog de vroegere jaargangen te gedenken, wilde afschrijven al die bladzijden waarin de auteur mij voorkomt het doel bereikt en een monument van stichtelijke lektuur geleverd te hebben. Mijns inziens staan op het gebied der ascetische letterkunde uit den tegenwoordigen tijd, de ‘Stichtelijke Uren’ bovenaan; en wij bezitten buiten den heer Beets geen schrijver, dunkt mij, wiens arbeid op dit veld der letterkunde zoo klassiek belooft te worden als de zijne. Doch dit maakt niemand blind voor de gebreken ook van dit boek. Niettegenstaande de groote zorg aan den stijl besteed, zijn toch de ‘Stichtelijke Uren’ altoos nog veel te weinig, in den verheven zin des woords, een kunstwerk: dit is mijne eerste voorname bedenking. En de andere: dat de willekeurige theologie des schrijvers oorzaak is van eene onophoudelijke tegenspraak van hem met zichzelven, waardoor de stichting van den aandachtigen lezer telkens wordt verhin-

derd of ondermijnd. Een eenvoudig beeld moge mijne bedoeling aanschouwelijk maken:

‘Tusschen bosschen, beemden, duinen,
Ligt de grijze Spaarnestad,
Midden in haar rijke tuinen,
Als een steen in goud gevat.’

Wanneer men in het voorjaar, met een late Paschen of een vroege Mei, de omstreken van Haarlem doorkruist, ontmoet men, tegenwoordig in schier elke rigting, doch altoos nog het meest in de oude Overveensche, uitgestrekte velden met bloemen. Eerst krokussen en hyacinten; iets later in den tijd, renonkels en anemonen. Men ontmoet er zulke velden: dat wil zeggen, men is zich van hun aanwezen bewust, men draagt bij overlevering of bij ervaring kennis van hun bestaan, men vermoedt dat zij met de heerlijkste kleurenpracht zijn getooid; en wat een onbedriegelijk teeken is, met ieder koeltje waait een volle luchtstroom, met weelderige geuren rijk beladen, tot uwe verkwikking u te gemoet. Maar zie, elk van deze velden, elk der vakken ook waarin zij zijn afgedeeld, is tot op manshoogte omgeven van eene houten schutting; en het schijnt wel alsof met ieder jaar deze beschotten in aantal en verhevenheid toenemen. Hoe gij u ook op de teenen verheft en tuurt, gij bekomt de bloemen niet te zien. Zij zijn en blijven voor uw oog verborgen. Tenzij gij uwe wandeling voortzet tot op den top der Overveensche duinen en uzelven aldus op een vergezigt onthaalt; waarbij gij evenwel gevaar loopt de strooken roodgeverwd katoen, uitgespannen op de weiden om de fabriek buiten de stadspoort aan deze zijde, door den grooten afstand voor renonkels aan te zien. Een geurtje; het vast vermoeden dat de bloemen werkelijk achter iedere heining te pronk staan; een kijkje door de reten, als de planken wat oud en vermolmd of niet al te best aan elkander zijn gespijkerd: meer gunt men u in de onmiddellijke nabijheid niet. En met den welvergeeflijken wensch dat het anders ware, neemt gij afscheid van ‘Haarlems Bloemhof’.

Door aanhalingen dient thans gestaafd dat, met inachtneming van het derde van vergelijking, deze parabel van den bloemhof het niet gansch en al valsche beeld der ‘Stichtelijke Uren’ is. Volmondig en met blijdschap wordt door mij erkend dat ons kerkelijk publiek, en niet slechts in protestantschen kring, in

deze ‘Uren’ eene keur van bladzijden bezit, die volkomen beantwoorden aan het ideaal van hetgeen liefelijk en welluidend stichtelijk is; bladzijden, die niet zonder grooten zegen kunnen gelezen worden. Doch het zal bij nader onderzoek blijken dat velerlei heiningen, heiningen deels van letterkundigen, deels van theologischen aard, het uitzigt op deze onmiskenbare schoonheden niet weinig belemmeren. Eerst spreken wij over het letterkundig gedeelte:

> Het geluk des Hemels zal onbeneveld zijn. Is die nevel uit u, mijn broeder! of is hy uit de dingen zelve die gy vóór u ziet: die wonderbare nevel, die, op den schoonsten zomerdag, het liefelijkst tooneel van Gods aardsche schepping langzamerhand voor u betrekken kan, als uw oog er lang op rust, en uw hart altijd meerder, meerder nog zou willen genieten van de liefelijkheid der plaats en het geluk van het oogenblik, maar gevoelt dat er grenzen zijn, stoornissen, inmengsels, die het u beletten? Zie, al wat uwe oogen aanschouwen is schoon, is bloeiend, is lachend, ademt vrede en stil genoegen, by dezen helderen zonneschijn: en uw hart wordt weemoedig! Waarom? Is het omdat gy vreest dat deze blaauwe hemel plotseling betrekken, zwart van wolken worden zal; de hagel deze veldvruchten vernielen, de bliksem dit geboomte schenden? Is het omdat gy weet, dat in het gindsche heerenhuis zoo vrolijk schitterende in het zonnelicht, dat onder 't gindsche rieten dak zoo aardig wegduikende in het lommer, geleden wordt, veel geleden; op het ziekbed, onder 't weduwkleed, by het wiegjen van een kwijnend kind? Of is het omdat de lachende natuur met uw eigen verborgen hartzeer den spot schijnt te drijven? Is het omdat, te midden van dit schoon en vreedzaam tooneel, eene stem in uw hart wakker wordt, welke fluistert en zegt: ‘dit alles is heerlijk, is liefelijk, is eenstemmig; maar hier binnen is wanklank, bezoedeling, onrust; en gy o mensch! die van deze schoone schepping Gods het schoonste sieraad wezen moest, gy zijt het, gy alleen die haar ontsiert.’
> Ach, mijn broeder! wat zou het toch zijn, dat wy, die het ongeluk niet kunnen verdragen, het geluk niet durven genieten? Wat is het toch dat dien koning van Samos bewoog, daar alles, alles hem medeliep, een kostbaren ring weg te werpen in de zee; en wat deed hem sidderen als hem ook die werd teruggebracht? Van waar dat ook wy het zoo menigmaal moeten hooren: ‘ik vreesde; want ik was al te gelukkig.’ Wat is het toch dat ons aan onzen heldersten hemel doet zoeken naar een wolk, en ons hart zoo onrustig kan doen kloppen indien wij haar niet vinden?
> Is het niet dat ons gemoed voor het volkomen geluk nog even

> ongeschikt is, als het volkomen geluk dienstig zijn zou voor ons gemoed? Is het niet, dat niet slechts het Paradijs rondom ons geschonden, maar binnen in ons verwoest is? Is het niet, dat op deze aardsche tooneelen, dat op dit aardsche leven, dat op deze ziele voor zoo veel zij nog aan de aarde kleeft, de vloek, de ban, het vonnis drukt, die de zonde over alles gehaald heeft wat wij met handen of oogen aanraken? Is het niet dat, waar Gods barmhartigheid in duizend, duizend zegeningen roemt tegen het oordeel, ons hart nogthands, het schuldig hart in ons binnenste, het oordeel doorzet en het vonnis strijken blijft? Ja, al is voor de ziele die haren Verlosser gevonden heeft het oordeel opgeheven, het is nogthands niet opgeheven van allen en alles; en ook voor haar nog niet in al zijne gevolgen, zoolang het louteringsgeding des aardschen levens nog niet geheel is ten einde gebracht?
> Gevoel dit, o mensch! gevoel dit, geloovig christen! gevoel dit in uwe schoonste oogenblikken, opdat gij gevoelen moogt wat het zegt: daar is ook een o n b e n e v e l d g e l u k; opdat gij moogt opklimmen tot het denkbeeld, opdat gij moogt komen tot de beteekenis van dezen trek in de zinrijke schets van het hemelsch Jeruzalem: G e e n v e r v l o e k i n g z a l e r m e e r t e g e n i e m a n d z i j n; dat wil zeggen: Weggenomen is de ban; opgeheven is het vonnis; onmogelijk de vrees; het genieten staat vrij; volkomen is het genot. - *Het geluk des Hemels*.

Voorwaar, indien de gansche bundel der ‘Stichtelijke Uren’ uit zulke fragmenten bestond, ik zou geen enkele aanmerking weten te maken op hun letterkundigen vorm. De bijzondere levensbeschouwing van den dichter der ‘Najaarsmijmeringen’ eenmaal in haar regt erkend zijnde, - en niemand is dwaas of onregtvaardig genoeg om te eischen dat een ascetisch schrijver zijne individualiteit verloochene - vindt men hier alles bijeen wat in waarheid sticht: echt menschelijk gevoel, ingaan in de nooden van het menschelijk hart, barmhartigheid zonder zwakheid, eene christelijke conscientie; en alles wat den reinen smaak voldoet: een fraaijen stijl, zuivere beelden, levendigheid van voorstelling. Men gevoelt dat de schrijver, ofschoon hij niet noodig had ons dit te zeggen, ja ofschoon hij zich grooter kunstenaar zou hebben getoond door het te verzwijgen, dit stukje geschreven heeft, gelijk hij zich in de voorafspraak uitdrukt: ‘met versmading van een schitterend verbeeldingsspel en van ijdele klanken’; met versmading derhalve van dien opschik, waardoor schilderingen van de toekomstige zaligheid en van

haren voorsmaak gewoonlijk alle aantrekkelijkheid missen. Ook treft u de juistheid der opmerking die aan de uitgeschreven plaats voorafgaat: ‘Dat het geluk des hemels onbeneveld, dat dit geluk het geluk der heiligheid, het geluk der liefde, het geluk der aanschouwing, het geluk van een volmaakt dienen van God zal zijn, en dat het in alle deze opzichten een bestendig, een oneindig geluk zal wezen, leert ons het Evangelie overal, en niet slechts in de treffende beeldspraak van bovenstaande bijbelplaats. - Maar ook onze Reden beseft, dat het volmaakt geluk des menschen deze hoedanigheden, deze bestanddeelen noodzakelijk zal moeten bezitten; en het hart, het geheiligd hart, kan door tegenstelling en vergelijking, en niet minder door de spanning zijner inwendigste behoefte, zich eenigzins duidelijk maken, wat dit zegt.’

Inderdaad, hier valt niets meer te vragen. Jammer slechts, en deze aanmerking geldt alle eenigzins uitvoerige opstellen in de ‘Stichtelijke Uren’ zonder uitzondering, jammer dat men van deze schoonheden niet genieten kan, zonder heen te worstelen door een aantal bolwerken, wier oorsprong en oorspronkelijke bestemming slechts al te duidelijk voor de hand ligt. ‘Dat het geen preken zijn, al heb ik nu en dan wel eens uit deze bron voor den kansel geput,’ hoorden wij Dr. Zaalberg van zijn ‘Biddenden Jezus’ zeggen, ‘zal ieder terstond wel inzien’. Het tegenovergestelde geldt van de ‘Stichtelijke Uren.’ Het zijn louter preken; en op menige plaats bestaat het eenig onderscheid tusschen preken en deze opstellen hierin, dat het kanonieke ‘mijne hoorders’ vervangen is door een even sacramenteel ‘mijne lezers’. Aan het slot van een der beste stukken uit den bundel, *Het behoud der Verlorenen*, staat zonder omwegen, als de eerste helft der toepassing afgehandeld is en het tweede gedeelte aanvangt: ‘Ik wend mij tot de Behoudenen’. Daareven namelijk gold het de Verlorenen. Hier is de schrijver gansch en al spreker gebleven, spreker in den zin van kerkredenaar; of liever, hij is eenvoudig uitgever geworden van een oorspronkelijk voor den kansel bestemd manuscript. Aan verbergen of in het onzekere laten van het doel waartoe deze stukken aanvankelijk zijn vervaardigd, wordt door hem niet gedacht. Een vloed van uitgespatiede en kapitale letters brengt u reeds bij den eersten oogopslag op het spoor eener inleiding, eener verdeeling, eener ontwikkeling, eener toepassing, kortom van de volledige mechaniek eener leerrede. Of het af te keuren zij

dat de heer Beets zijne leerredenen laat drukken? Verstaan wij elkander wél. Dat zulk eene specialiteit op het gebied der moderne evangelieprediking als de auteur der ‘Stichtelijke Uren,’ een zoo begaafd en oorspronkelijk prediker, van tijd tot tijd een kleinen bundel preken uitgeeft, in den trant als hij met zijne gedichten doet: het publiek, en inzonderheid zijne ambtgenooten, zal hij zoodoende grootelijks aan zich verpligten. Preken in den preekvorm stichten nut en geven aesthetiesch genot, wanneer zij zijn wat de bundel nagelaten ‘Leerredenen’ van Des Amorie Van der Hoeven Junior, wat de bundels voor een deel herdrukte, voor een deel nog ongedrukte preken van Adolphe Monod, wat de bundel is onlangs door den heer Colani uitgegeven: te weten, eene bloemlezing niet onwaardig vergeleken te worden bij een bundel schoone verzen. De heiliger stemming daargelaten, leest men zulke preken met dezelfde ingenomenheid als de ‘Méditations’ van Lamartine, als de ‘Nuits’ van Alfred de Musset, als ‘Excelsior’ en dergelijke van Longfellow, als de ‘Junius-Lieder’ van Emanuel Geibel, als de ‘Korenbloemen’ van - een onzer vaderlandsche dichters; en een of twee zulke bundels preken, de ‘Kruiswoorden’ niet medegerekend, zou men ook van den heer Beets wenschen te bezitten. Doch wanneer deze schrijver, gelijk hij achtereenvolgens in zijne ‘Stichtelijke Uren’ doet en gedaan heeft, zijn ganschen kanselarbeid voor de pers gereed maakt, en daarbij van de meening uitgaat dat hij iets anders levert dan even zoo vele lijvige preekbundels; wanneer hij preken z o n d e r preekvorm geven wil - en alleen op deze voorwaarde zullen vijf dikke deelen (het zesde loopt op dit oogenblik van stapel) leesbaar bevonden worden - dan eischt deze nieuwe vorm veel grooter zorg dan aan de ‘Stichtelijke Uren’ is besteed. Wat Schleiermacher in zijne ‘Reden’ en ‘Monologen’, wat Vinet in zijne ‘Discours’ en ‘Études,’ wat de heer Chavannes bereikt heeft in enkele stukken van zijn ‘Messager’, en nog veel meer in zijne bijdragen voor een tijdschrift waarvan het mij niet betaamt den lof te verkondigen[1]: deze hoogte bereiken de ‘Stichtelijke Uren’ op ver na niet, of bereiken haar slechts bij uitzondering. Zelden vindt men

1 Men zie, in het tijdschrift ‘La seule chose nécessaire’, Haarlem, A.C. Kruseman, 1857, de stukken van den heer Chavannes, getiteld: *L'esprit de la vérité* en *le Père et le Fils se glorifiant l'un l'autre*. Inzonderheid zijn zwanezang: *La croix du Christ*.

daar wederzijdsche doordringing van stof en vorm; meestal een eenvoudig naast en achter elkander plaatsen van fraaije opmerkingen en fraaije volzinnen. Tot welke schoonheden, ik herhaal het, men evenwel niet toegelaten wordt, dan na voorafgaande en eigenhandige opruiming van allerlei homiletische staketsels, overblijfsels van den voormaligen preekvorm. Het gezigt op het onderwerp wordt u belemmerd en somtijds gansch benomen; terwijl menigmaal, door de gebrekkige zamensmelting van vorm en inhoud, van gedachte en gedaante, datgene wat enkel tot de inkleeding behoort (de klank van den een of anderen tekst, het uitspinnen van een Bijbelsch beeld en de toepassing daarvan op den tegenwoordigen tijd), eene hoogst betwistbare belangrijkheid verkrijgt. Zoo wordt in het stukje dat ten opschrift voert: *Wat mogelijk en wat onmogelijk is*, op de zeer onschuldige, op de volstrekt niet dogmatische, de zuiver oratorische vermaning van Hebr. VI: ‘Het is onmogelijk, degenen die eens verlicht geweest zijn - en afvallig zijn geworden, wederom te vernieuwen tot bekeering’, het quasi-indrukwekkend en in den grond weinig stichtelijk betoog gebouwd: ‘God vermag alles, ja - maar met eene uitzondering! God vermag niet meer dan hy vermag te willen, Er zijn zedelijke onmogelijkheden voor God.’ Onmiddellijk daarna, in het stukje *Voorwaar zeg ik u*, wordt op deze aan den Zaligmaker gemeenzame spreekwijs een buitensporige nadruk gelegd; als ware des schrijvers toeleg, niet zijne lezers op te bouwen met den inhoud van 's Heilands woorden, maar hun schrik aan te jagen met den klank dier woorden - in het nederduitsch. Elders wederom, in het stukje *Niet gelijk Kaïn;* en in het voorbijgaan gezegd, men herkent noode in dit opstel den dichterlijken navolger van Byron, wiens ‘Cain’ vrij wat stouter en grootscher is dan de ‘Kaïn’ dien Dr. Beets uit 1 Joh. III heeft opgedolven; elders, zeg ik, met zinspeling op de verguizing der orthodoxie door het liberalisme - een verwijt niet zeer frisch of nieuw; deze jongeling groeit langzamerhand tot een grijsaard op - wordt aan de verzekering dat een Kaïnshart een hart is ‘aat zich ergert aan een grooter, reiner, inniger godsvrucht dan het zelf bezit, en deze ergernis op allerlei wijze aan den godvruchtigen broeder doet gevoelen,’ vastgeknoopt deze hartstogtelijke vermaning: ‘Vraag, vraag u zelven af, of gy deze al te godvruchtige godvruchtigen, deze al te christelijke christenen, die gy niet ongemoeid, of althands niet zonder ergernis hunnen weg kunt laten

bewandelen, niet zoudt kunnen met vrede laten, niet zoudt kunnen beminnen, indien zy wat minder godvruchtig, wat minder christelijk waren? en sidder voor den toestand uwer ziele, indien gy - u zelven in oprechtheid de belijdenis schuldig zijt, dat gy hen haat om Gods, haat om Christus wil!'....

Deze voorbeelden mogen volstaan. Verklaart zich het door mij bedoelde gebrek uit de omstandigheid dat de 'Stichtelijke Uren' voormalige preken zijn, stukken derhalve waarin het oratorische op den voorgrond behoort te staan, wier gemis aan eenheid door de persoonlijkheid van den spreker en door de heiligheid der plaats bij de voordragt wordt goedgemaakt, wier oogmerk gedoogt dat men partij trekke zelfs van klanken en woordspelingen, dan is hiermede toegegeven dat de vorm der 'Uren' te wenschen overlaat. Niet derhalve dat zij te theologisch, maar dit mag men hun in de eerste plaats verwijten, dat zij litterarisch te weinig bearbeid, dat zij niet genoeg een kunstwerk zijn.

Een kunstwerk: het zij mij vergund eenigen nadruk op dit woord te leggen, en wel met het oog op de teekenen des tijds. Want ook heden ten dage, ook bij sommigen van wie men dit het minst zou verwachten, heerscht wonderlijke verblinding ten aanzien van de plaats die in het vak der stichtelijke litteratuur, de preken medegerekend, toekomt aan de kunst. 'Om zoo te preken, heeft eene bellettristische vorming veel hooger waarde dan eene theologische': zou men gelooven dat dit afkeurend en voor de bellettrie vernederend vonnis, nog in het jaar onzer jaartelling 1858 is uitgesproken? uitgesproken in de 'Godgeleerde Bijdragen', het tijdschrift der moderne theologie? uitgesproken door een ongenoemde, bij zijne beoordeeling der straks gemelde leerredenen van den heer Colani? Toch is het zoo, en de sententie luidt wel degelijk: 'Om zoo te preken (als Colani) heeft eene bellettristische vorming veel hooger waarde dan eene theologische.' Ja, wanneer het zoo ver komt dat preken in de eerste plaats uiting moeten zijn van eene theologische vorming; wanneer de bellettristische voor eene bijzaak wordt gerekend; wanneer van den kunstenaar in den prediker gesproken wordt gelijk men spreekt van een komediant, een koordedanser, een paardrijder in eene kermistent; wanneer men niet inziet, vooreerst dat alle groote predikers waarachtige kunstenaars zijn geweest, en ten andere dat juist het gebrek aan bellettristische vorming oorzaak is dat er door niet te verachten theologen vaak zoo erbarmelijk wordt gepredikt, oorzaak dat er

zoo veel grootspraak voor welsprekendheid verkocht, zoo veel wansmaak als talent gehuldigd, zoo veel molenwiekerij voor gesticulatie aangezien, zoo veel opgewondenheid voor profetie en zoo veel subjectief gejubel voor absolute waarheid wordt gehouden; wanneer geachte en eenigzins wetgevende tijdschriften, als de ‘Godgeleerde Bijdragen,’ verkondigen dat de homiletiek geene kwestie van bellettrie, maar eene kwestie is van theologie; indien men wil dat de prediking des Evangelies zinken zal tot de laagte van zúlk een peil: ja, dan staan de ‘Stichtelijke Uren’ zeer hoog, en verheffen zij zich met magt en waardigheid boven het triviale waterpas dier duldelooze scholastiek. Doch de schrijver dier ‘Uren’ mag zich niet vergenoegen met de negative wetenschap, dat hij van stichtelijke litteratuur meer verstand heeft en een beter begrip, dan uit de beoordeeling van Colani's preken in de ‘Godgeleerde Bijdragen’ spreekt. Hij moge vergelijkenderwijs op dit gebied het grootmeesterschap bezitten en ook toonen: nog, gelijk zij daar liggen, in hun preek-rok, en niettegenstaande hunne vele schoonheden, nog zijn de ‘Stichtelijke Uren’ in hun geheel onleesbaar. Of, indien men dit oordeel te beslissend acht, nog wordt er het genot der lezing door velerlei heterogene bestanddeelen telkens in verstoord. De populariteit van dit werk - men denke aan het trotsche en tevens koninklijke pentameter van Goethe: *Werke des Geists und der Kunst sind für den Pöbel nicht da* - is geen bewijs dat mijn criterium willekeurig verdient te heeten, of door partijdigheid onzuiver wordt gemaakt. De tijd zal leeren of de regtvaardige nakomelingschap, kennis bekomende van het bestaan en den voormaligen roem der ‘Stichtelijke Uren’, uit deze lijvige boekdeelen bij nader overweging wel iets anders zal verkiezen te behouden, dan die keur van schoone bladzijden, in ongeveinsde waardering en bewondering waarvan mijne kritiek bij niemands ingenomenheid beweert achter te staan.

Bij deze toetsing hunner letterkundige waarde behoort als aanhangsel het antwoord op de vraag: of overal in de ‘Stichtelijke Uren’ die zuivere smaak in de keus van beelden en uitdrukkingen doorstraalt, die men in het werk van een schrijver als Dr. Beets geneigd en geregtigd is te verwachten? Met de erkenning dat hier zoo niet alles dan toch zeer veel afhangt van ieders persoonlijk schoonheidsgevoel, meen ik deze vraag

niettemin ontkennend te moeten beantwoorden. Neen, niet overal in de ‘Stichtelijke Uren’, ik spreek alleen van den laatsten jaargang, is de stijl even edel of zuiver. Wat dunkt u van dit woordenspel in de beschrijving van Jakobs vlugt van Berseba naar Haran: ‘Ach! welk een pijnlijk Omzien naar dat Berséba, waar zoo veel gebeurd is. Welk een donker Vooruitzien! En het Opzien! Maar durft hy het wagen? die nu eerst recht tot het Inzien gekomen is, hoe weinig aanspraak hy heeft op de gunst, op de bescherming van den God van Izak, den God van Abraham’. Bij dit omzien, vooruitzien, opzien, inzien, schemert het den lezer alligt voor de oogen en vergaat hem het eenvoudige zien. - Door overmaat van gebruik is onbruikbaar geworden eene beeldspraak als deze, in het stukje *Jezus wandelende op de zee*: ‘Wat hier op het meir van Tiberias door de Twaalf ondervonden werd, zou niet minder door hen ondervonden worden op de zee der volkeren, waarin het hun roeping en hun voorrecht wezen zou het net des Evangeliums uit te werpen’. En als deze, in hetzelfde stukje: ‘Wat ons verwondert en ten hoogste mag verwonderen, het is dat door de discipelen en vrienden des Heeren van den tegenwoordigen tijd, dat door ons, voor zooveel wy waarlijk discipelen en vrienden des Heeren zijn, in den nood van het scheepken der kerke, in eigene nooden op de zee des levens, zoo weinig gerekend, metterdaad gerekend wordt op eene liefde en eene macht, die in den hoogsten nood zulke uitkomsten geven kan’. Die ‘zee des levens’ en die ‘zee der volkeren’ kunnen er waarlijk niet door; ten minste had ‘het scheepken der kerke’ aan wal behooren te blijven. - Ik durf niet beslissen of de stichtelijke dictie veroorlooft dat men het woord ‘meisje’ gebruike; maar wel moet ik bekennen dat in eene vraag als de volgende, in het stukje *Eene gelijkenis van het koninkrijk der hemelen:* ‘Zijt gy ook de man, de vrouw, de jongeling, de jonge dochter die aan de roepstem gehoor gegeven heeft; die komen wilde?’ de uitdrukking ‘jonge dochter’ mij bovenmate stijf en onbestaanbaar voorkomt met den goeden smaak. - De schrijver vraagt ergens of het onregtvaardig is te beweren, dat zelfs daar waar men in de kracht des geloofs den Booze nederlaag op nederlaag toebrengt, ‘de wareld door hare lekkere, door hare kostelijke, door hare streelende dingen nog menigen stillen zegepraal viert op het daarvan nog niet losse, en somtijds in eene nieuwe vorm, daaraan op nieuw

vertuide hart?' De ernst der zaak maakt u huiverig de uitdrukking te kritiseren; anders, toegegeven dat gij van elders weet wat 'vertuid' beteekent, zoudt gij ongetwijfeld een streepje zetten onder die l e k k e r e zaken der wereld. - 'Hy verkropt den hoon hem aangedaan': wien geldt dit? wie is de hartstogtelijke mensch die zijn billijken toorn aldus opslikt? Laat mij u uit de onzekerheid helpen: die hartstogtelijke is God, en de hier door God verkropte hoon ziet op de onbekeerlijkheid van het oude Israel. - 'Neen het is al te vernederend, - met de afgrijsselijkste zondaars op gelijken voet, genade te moeten gaan bedelen voor den throon van God': op deze wijze voert de schrijver den nog niet voor het Evangelie gewonnen mensch sprekend in. De woorden 'genade bedelen', uitdrukking alhier der eigen meening van den auteur, herinneren de puntige opmerking van den heer Van Koetsveld, door Dr. Zaalberg aangehaald: 'De droesem dezer gedachte (het gebed is eene bede) is bewaard in het woord bedelen'. Goed gezegd: de droesem. Een smeekeling zij de schuldige mensch; doch zoo min als met Dr. Zaalberg een bidder, make men van hem met Dr. Beets een bedelaar. - Gelijk in de 'Stichtelijke Uren' niet te miskennen is eene zekere ingenomenheid met de Bijbelsche spreekwijze 'hoeren en tollenaars', zoo ontbreekt daar ook niet het Bijbelsch werkwoord 'afhoereeren', in den zin van Gode ontrouw worden: 'Waak en bid, opdat hy die in den dag des kwaads altijd dichter bleef by zijnen God, in dezen dag der weelde niet eenigzins van Hem a f h o e r e e r e '. In hetzelfde stukje waaraan deze volzin is ontlcerd, *Godsbetrouwen 't waar geluk*, worden ook, ofschoon zij volmaakt goed achterwege hadden kunnen blijven, met kennelijke ingenomenheid deze woorden van Azaf uitgeschreven: 'Als mijn hart gezwollen was, en ik in mijne nieren geprikkeld werd, toen was ik onvernuftig, en wist niets; ik was een groot beest by U'. Zeer mogelijk vallen zulke uitdrukkingen in den smaak der eeuw; van de rococo-meubels komt men alligt op rococo-nederduitsch en renaissance-stijl; doch men behoeft geen preutsch of nuffig christendom te zijn toegedaan, om deze soort van archaïsmen afkeurenswaardig te vinden. De burgersmaak wint het hier van den pseudo-aristokratischen. - Van eenigzins anderen aard, want wij mogen bij deze kleinigheden niet te lang stilstaan, is eene bedenking die ik gemeend heb voor het laatst te moeten bewaren. Lees, onder het opschrift: *Het goddelijk oogmerk met de zending des*

Zoons, deze in ongekunstelde en zuivere beeldspraak vervatte toelichting van de misdaad der versmade liefde:

> Hier (waar het goddelijk oogmerk met de zending des Zoons ondankbaar wordt miskend), hier is de misdaad der V e r s m a d e l i e f d e . Stel het u voor! Gy hebt een vriend, neen, een vijand; een mensch, die op allerlei wijze tegen u misdaan heeft, en het bedenken van wiens hart niet anders is dan vijandschap tegen u. Gy ziet dien vijand, gy ziet hem, ten gevolge van dit zijn wangedrag tegen u, in het ongeluk; gy ziet hem op den rand van zijnen maatschappelijken ondergang: en gy besluit hem over te laten aan zijn lot? Neen, gy besluit hem te behouden. Gy besluit hem te redden, het koste wat het koste, en door de uiterste inspanning eener liefde; die ter bereiking van dit oogmerk geen offers ontziet. Gy beraamt een weg tot behoud; gy baant dien; gy stelt dien open; gy wijst hem dien aan; met eene ongeveinsde hartelijkheid, met eene onuitsprekelijke vreugd. Maar hy weigert: hy versmaadt u en uwe liefde en dezen voor hem geopenden, maar in zijne oogen juist daarom veel te vernederenden weg; hy wil door u niet geholpen wezen; hy wil liever zijn nood ontveinzen, zijn gewissen ondergang verbloemen. Is hy te verschoonen? En indien hy te verschoonen ware, is hy te redden? En indien gy hem (hier waar slechts van maatschappelijken ondergang spraak is) ook zijns ondanks redden kunt: kunt gy hem ook zijns ondanks uwe liefde, uwe groote liefde, doen s m a k e n , doen g e n i e t e n ?

Velen zullen toestemmen dat deze gelijkenis geene uitlegging behoefde; ja zelfs, dat de goede smaak hier geene verklaring hoegenaamd duldt. Niettemin, ingeleid door een: ‘Zondig mensch, wie gy zijt, dit geval is het uwe!’ volgt er eene volle bladzijde, dertig regels lang, waarin op de toepassing van het beeld wordt door- en nogmaals doorgegaan. En meen niet dat de schrijver slechts op deze plaats, bij uitzondering en als in een onbewaakt oogenblik, tot de bedoelde smakeloosheid vervallen is. Hoofdstuk aan hoofdstuk, zelfs in een zoo voortreffelijk opstel als het *Macedonisch voorbeeld*, vindt men herhalingen van dezelfde fout. Hoe veel stichtelijker en aangrijpender dan dit altoos wederkeerend toepassen en uitleggen en uitbreiden, is dat klassieke der Apokalypse en van de drie eerste Evangeliën: WIE OOREN HEEFT OM TE HOOREN, DIE HOORE!

Tot zoover de litterarische heiningen. Thans blijven nog aan te wijzen die theologische, waarvan ik meende te mogen beweren dat het uitzigt op de schoonheden der ‘Stichtelijke Uren’ er insgelijks niet weinig door wordt belemmerd. Vooraf eene opmerking.

Nergens meer dan hier, waar het geldt de theologie van Dr. Beets, komt eerlijkheid en onpartijdigheid te pas. Vooreerst toch zouden de ‘Stichtelijke Uren’ gansch onwaardig zijn dien naam te dragen, indien welk stelsel van godgeleerdheid dan ook er in op den voorgrond stond. Een stichtelijk boek, geschreven met het oog op de behoeften des tijds, en in dit opzigt beantwoorden de ‘Stichtelijke Uren’ doorgaans aan hunnen titel, o n d e r s t e l t eene theologie of eene theologische rigting; het is er de vrucht en uiting van, in zoo ver iedere theologie in den grond der zaak niet anders is dan eene theorie van het christelijk leven. Doch wie een ascetisch schrijver als een misslag of als eene misdaad wilde aanrekenen dat hij geene verantwoording doet van zijne kritiek, zijne exegese, zijne harmonistiek, zijne dogmatiek en hare onderdeelen, zou toonen verkeerde voorstellingen te koesteren omtrent de allereerste vereischten in een godsdienstig leesboek. Derhalve, ik laat Dr. Beets omtrent al deze zaken in zijn geheel, en treed hier uitsluitend als verslaggever van zijne meeningen op. Doch dit is de eenige reden niet waarom mijne kritiek van dit oogenblik af den vorm eener eenvoudige karakteristiek zal aannemen. Waar bekend is en toegegeven wordt dat twee beschouwingswijzen in het godsdienstige elk een verschillend uitgangspunt hebben, men noeme het ééne gezag en zien, het andere onderzoek en gelooven, of hoe men verder wil, daar valt het ál te gemakkelijk aan te toonen dat men het met elkander omtrent de slotsom - oneens is. Al te gemakkelijk ook, der wereld bekend te maken, wat zij reeds wist of kon bevroeden, dat de bestreden zienswijze den bestrijder ten duidelijkste gebleken is onvereenigbaar te zijn - met zijn eigen uitgangspunt. Waarbij dan tusschen karakteriseren en karikaturiseren gemeenlijk geen onderscheid meer te bekennen blijft. Doch, zoo het niet tot mijne eer zou strekken indien ik de theologie van Dr. Beets beoordeelde naar een maatstaf die de zijne niet is en nooit is geweest, het staat mij vrij enkele deelen van zijn stelsel zoo

te schikken, als noodig schijnt om een overzigt te krijgen van het geheel. Met andere woorden, zal zij den naam van eene karakteristiek verdienen, dan mag mijne voorstelling niet bestaan uit een handvol *membra disiecta*, nog veel minder uit een zeker aantal ‘herinneringsneuzen’ vastgehecht aan een evenredig getal ‘verbeeldingsaangezichten’, maar zij moet zijn een zooveel mogelijk welgelijkend portret.

Tot den voorhof der theologie behoort allereerst het vraagstuk van de menschelijke rede, van haar ongeschondenheid, haar bevoegdheid, hare regten en hunne grenzen, haar betrekking tot het geloof. Ziehier hoe in verband daarmede Dr. Beets de vrijheid van het menschelijk denken bespreekt:

> Het evangelie, door Paulus verkondigd, betwist u uwe menschelijke Vrijheid. Namelijk, zoo als gy die verstaat.
> Gy zijt zeer gesteld op vrijheid van denken. Gedachten zijn vrij. Gaarne hebt gy uwe eigene denkbeelden, uwe eigenaardige denkwijze, uwe persoonlijke meening; en vooral in het godsdienstige. Ook behoudt gy gaarne de vrijheid, deze met der tijd, naar de omstandigheden, naar bevind van zaken, des noods overeenkomstig anderer meening, maar altijd naar eigene vrije overtuiging en keuze te wijzigen, en te veranderen; de vrijheid, met één woord, om een evangelie te hebben op eigene hand; de vrijheid om van het eene evangelie, wanneer het u minder goed begint te bevallen, ‘tot een ander evangelie te worden overgebragt.’ Hoe zou u dan reeds van den aanvang af kunnen behagen, een evangelie hetwelk u verkondigd wordt als het Eenige, dat alle andere buitensluit, ‘daar er geen ander is!’ als het Goddelijke, dat voor uwe menschelijke meening volstrekt geen achting heeft, er niet van weten wil, ze met het hoogste, immers met Goddelijk gezag bestrijdt? Het is waarlijk al te uitsluitend, al te aanmatigend. Neen, gy beroept u, van dit, op een ander evangelie, dat u meer vrijheid laat. - *Het evangelie van Paulus een evangelie niet naar den mensch*.

De rede, waarin sommigen het criterium der waarheid zoeken, is derhalve eene ‘menschelijke meening’, meer niet. De ontworsteling van den menschelijken geest aan het autoriteitsgeloof wordt eene kwestie van ‘minder goed bevallen’. Met andere woorden, rede is onnoozele willekeur. Vervalt alzoo de bevoegdheid der rede, en is er een goddelijk gezag, hooger dan de rede en aan haar tegenovergesteld, - immers dit gezag wil niets

van haar weten en draagt haar niet de minste achting toe - ziehier het kenmerk der goddelijkheid van dat gezag:

> Indien dit waar is; indien er een God is; indien die God liefde is; indien er by dien God van liefde, ook genade, verbeurde liefde, te vinden is, dan moet er boven de openbaring in schepping, geschiedenis en geweten, nog eene openbaring van hem zijn, die dit laatste aan de ontwaakte gewetens verkondigt en verzekert.
> Zeg niet: deze openbaring is in het hart des menschen; de Wijze mistrouwt zijn hart, wanneer het hem zegt hetgeen hy ook wenscht. Geen woord *in* hem voldoet. Een woord *tot* hem, ziedaar wat hy dringend behoeft. - *De Godsopenbaring*.
> Aan dezen stelligen vorm van vertroosting (‘Voorwaar zegge ik u!’), en aan dit goddelijk zegel hebben wy allen behoefte - En zulks te meer, naar mate de stem van een edel verlangen naar verzoening en heiliging luider in ons begint te spreken, en de honger en dorst naar de geregtigheid dringender om verzadiging roept. Ach, het verzadigt niet en het zalft niet, zoo daar stemmen in ons en buiten ons zich verheffen en uitroepen: m i s s c h i e n ! Een hart der leugenen zat, heeft aan volstrekte waarheid behoefte en kan niet rusten dan by volkomen zekerheid. - *Voorwaar zeg ik u*.

Het kenmerk dat wij zoeken, en waaruit blijken zal dat het zich als goddelijk aanbiedend gezag geen hersenschim maar inderdaad goddelijk is, wordt derhalve aangegeven door de behoefte van het menschelijk hart: ‘het moet’, ‘er is dringend behoefte’; eene behoefte waarvan het ter zelfder plaatse heet: ‘De Besten van ons geslacht gevoelen deze behoefte het diepst.’ Waarom deze menschelijke behoefte van het hart een beter gids is dan de menschelijke behoefte van het denken; waarom het Evangelie, dat van deze laatste behoefte niets weten wil, juist zoo bijzonder veel achting koestert voor de eerste; waarom deze eene onfeilbare, gene eene bedriegelijke leidsvrouw is; waarom de Wijze, als zijn hart hem zegt wat hij ook wenscht, dit hart mistrouwt, en als de Schrift hem zegt wat hij ook wenscht, haar zijn volle vertrouwen schenkt; waarom het geoorloofd is te zeggen: Er m o e t eene openbaring bestaan van Gods verbeurde liefde, en ongeoorloofd te beweren: De Openbaring moet zamenvallen met de wetten van menschelijk denken, het Evangelie m o e t redelijk zijn: dit laat de schrijver onverklaard.

Niet overal echter wordt de onbevoegdheid der menschelijke

rede even nadrukkelijk door hem uitgesproken. Somtijds, wel is waar, drijft Dr. Beets de tegenspraak van rede en geloof tot aan de uiterste spits, veel verder dan daareven, en drukt hij met welgevallen op de heilige onzinnigheid van het laatste:

> Ook komt het u onredelijk voor, ook strijdt het met alle uwe begrippen, ja, met het hooge denkbeeld dat gy u van de liefde van God, 'die liefde is', gemaakt hebt, dat de zonde, zy moge dan een zoo vreesselijk vergrijp zijn als zy wil, niet zoude kunnen vergeven worden dan door de tusschenkomst van zoodanig een offer, als het evangelie, dat door Paulus verkondigd wordt, u predikt: het offer van den eengeboren Zoon van God. Met de zending van dezen in de wareld zoudt gy veel meer vrede hebben, indien zy slechts gediend had om hem door zijn leven in 't vleesch te doen toonen, wat de menschheid in gemeenschap met de godheid is en kan; indien zy slechts had gestrekt om hem, door het onvergelijkelijke van zijn persoon, woorden en daden een volmaakt voorbeeld te doen stellen voor de menschheid, een diepen indruk by haar na te laten, waarvan de werking heilzaam is tot hare hoogere en hoogste opleiding; en indien de dood aan het kruis, als ter tegenstelling van dien spiegel van liefde en heiligheid dien zijn leven u voorhoudt, niet anders ware dan een spiegel der menschelijke boosheid in hare afzichtelijkste uitgietingen. Onredelijk niet slechts, maar onzedelijk moet gy een evangelie noemen, hetwelk toch eigenlijk den band der zedelijkheid losmaakt, door alles te laten afhangen van de genade Gods, en hetwelk de eeuwige zaligheid toezegt, niet aan de Deugd, maar aan het Geloof. - *Het evangelie van Paulus*.

Doch, hoe sterk gekleurd deze bladzijde er uitzie, en ofschoon zij denken doet dat een christen naauwelijks een braaf en verstandig mensch kan zijn (wij hoorden het Evangelie beide onredelijk en onzedelijk noemen), elders wordt tegen deze opvatting met nadruk geprotesteerd:

> Het blijkt in alles, en aan alles, dat dit zelfde evangelie, hetwelk niet is n a a r d e n m e n s c h, zich nogthands in meerder of minder mate van den mensch meester maakt - Hoe kan dit wezen?
> Om dit te verklaren moeten wy voor een oogenblik geheel en al ter zijde stellen die oppervlakkige menschenkennis, die zich slechts aan de Neigingen van den zondigen mensch laat gelegen liggen - Wy moeten te baat nemen die diepere menschenkennis, welke tevens is de kennis van des menschen diepste Behoeften - Gy wilt deze uwe Behoeften overstemmen door uwe Neigingen - En dit is de

> voor elk verlicht christen duidelijke oorzaak van den tweestrijd, die mogelijk levenslang in u is, dat datzelfde evangelie hetwelk Paulus verkondigde, terwijl het volstrekt niet is naar uw Neigingen, terwijl het geheel indruischt tegen uwe begeerten, nogthands geheel is naar uwe Behoeften, en gy zoowel het eene als het andere gevoelt. De strijd des inwendigen levens is geen andere dan de strijd tusschen de Neigingen van den Zondaar en de Behoeften van den Mensch. - *Het evangelie van Paulus*.

Nog blijft hier wel is waar onbeslist tot welke kategorie de zucht naar een redelijk en wijsgeerig te verantwoorden christendom volgens den schrijver moet gerekend worden; tot de Behoeften van den Mensch, of tot de Neigingen van den Zondaar? doch wij houden niettemin aanteekeningvan de hier afgelegde verklaring. Nadrukkelijker is eene bekentenis als de volgende:

> Een Geloof, zoo dankbaar dat Bekeering en Heiligmaking er de noodzakelijke vrucht van zijn: die prijs zou zelfs voor een heil als wij schetsten te duur zijn, indien dit Geloof een oogenblik wezen kon, wat sommigen vreezen en voorgeven: de lafhartige opoffering van de edele gave des verstands, de slordige toevlucht van onzedelijkheid en geestelijke traagheid; indien die Bekeering met wegwerping van alle dadelijke levensvreugd gelijkstond; die toenemende Heiligmaking niet anders ware dan een toenemende bestrijding van des menschen redelijke en zedelijke ontwikkeling. Onzinnige laster van onwetenden! wedersproken door die helden en sieraden der menschheid, welke Gods geloovige gemeente ten allen tijde heeft uitgeleverd, en die als ‘koningen heerschen zullen in eeuwigheid!’ Onzinnige laster! die door een iegelijk onzer, door den k l e i n s t e n , den a r m s t e n v a n G e e s t e die in Christus gelooft, uit eigene ondervinding, kan worden gelogenstraft. Wat is het Geloof anders dan de verwerping van menschelijke droomen en inbeeldingen voor de wezenlijkheden der wijsheid Gods? Wat de Bekeering dan de ruil van ijdele, van verderfelijke genoegens voor waarachtige zielevreugd, voor een vrede die niets of niemand wegneemt? Wat is de Heiligmaking minder dan de ontwikkeling van het waarachtige leven, uit den echten levenswortel tot de ware levensvrucht; ontwikkeling dien hemel te gemoet, voor welken toch ten laatste, ach vaak te laat! allen wenschen zouden te hebben geleefd? Wat dit alles te zamen, dan de aanvankelijke, de toenemende herstelling van het beeld van God, waarvan het verlies het paradijs deed verwelken, waarvan de herstelling de woestijn doet bloeien als een roos. - *Het geluk des hemels*.

Hier staken wij ons verslag der prolegomena van eene theologie die wij ons voorgenomen hebben niet te beoordeelen. Haar kenmerk is: weifeling, geven en nemen, onophoudelijke tegenspraak van den welsprekenden schrijver met zichzelven. Het gezag van Gods Woord wordt volgens hem erkend door eene menschelijke behoefte van het menschelijk hart; en toch is het menschelijke bij hem geen bevoegde maatstaf ter beoordeeling van het goddelijke. Nu eens stelt hij vast dat het Evangelie ten hoogste onredelijk is, dat het volstrekt geen achting heeft voor onze menschelijke meeningen, ja zelfs dat het ‘den band der zedelijkheid losmaakt’. Dan weder heet het beweren van hen die op deze onredelijkheid en onzedelijkheid van het overgeleverd kerkgeloof drukken, of geneigd zouden zijn te drukken, ‘onzinnige laster van onwetenden’.

Van de prolegomena spring ik over op de Eschatologie. In verband met zijne reeds vroeger medegedeelde stelling (‘Er zijn zedelijke onmogelijkheden voor God’), is er in des schrijvers leer der Laatste Dingen ruimte in overvloed voor het denkbeeld eener eeuwige verdoemenis *a parte Dei*. Nog slechts vragend en half weifelend klinkt dienaangaande eene plaats als deze:

Nog wordt het heden genaamd. Nog spreekt de onveranderlijke liefde. Nog kunnen wy haar hooren, haar andwoord geven en haar beandwoorden. Maar wat, indien voor ons haar dag voorbij is? Maar wat, indien de koude hand des doods het koude zegel der onveranderlijkheid afdrukt op ons hart? Maar wat, indien, in den dag des oordeels, het onveranderlijk vonnis van den onveranderlijk Heiligen ons in de ooren klinken moet? - *Een zelfde Heiland*.

Doch flaauw en onbestemd is de schildering van die koude hand en dat koude zegel, in vergelijking met de gloeijende woorden aan het slot van dit hartstogtelijk fragment:

> En indien er iemand is, uit christenouders geboren, in eene christenkerk opgevoed, door noodiging op noodiging, roepstem op roepstem getroffen; omringd, vervolgd, belegerd door het evangelie der genade Gods; en wien het ‘kom! kom! kom!’ zijner liefde, twintig, dertig, vijftig jaren heeft nageklonken op alle wegen des levens, en nog naklinkt tot op dezen oogenblik; maar die nogthands niet

> is gekomen, en niet heeft willen komen tot het koningrijk der hemelen; die alles hoorende, en op niets acht gevende, 'by zijnen akker blijft en by zijn koopmanschap'; en die al de liefde Gods met al den bitteren haat van een hoogmoedig en wareldsgezind hart beloont: is daar, wanneer wy tot den zoodanige spreken van eene bepaalde mate van lankmoedigheid des Heeren, en van eene ure, waarin zijn versmade liefde in toorn zal omslaan; is daar, wanneer wy hem dreigen met een oogenblik, waarin het geduldig K o m t in een onveranderlijk G a w e g v a n m y, zal verwisseld worden, en hy geoordeeld zal worden naar het Recht, die niet wilde behouden worden door de Genade; is daar geen stem in zijn hart, die zijns ondanks uitroept: D a t z a l r e c h t v a a r d i g z i j n? Smoor die stem, ongelukkige! Smoor haar op uwen a k k e r, smoor haar onder uwe k o o p m a n s c h a p; smoor haar onder een vloed van smaadredenen, die uw van Gods genade afkeerig hart opwerpt; smoor haar gedurende een geheel leven van ijdelheid en zonde; smoor haar tot aan het einde uws levens; smoor haar nog op uw troosteloos sterfbed; daarna zal zy weder opleven, zal zy weder kracht verkrijgen.... om eeuwig te leven, om eeuwig te spreken, om eeuwig in uwe ooren te galmen als een donderstem des vertoornden Gods. - *Eene gelijkenis van het koninkrijk der hemelen*.

Dat deze brandende woorden u zoo koud moeten laten als een steen, u die voor boozen zoowel als voor regtvaardigen het toekomende leven u denkt als eene voortzetting van het tegenwoordige; die nimmer gelooven zult dat met den dood hier op aarde voor den mensch een voortaan ongewijzigd bestaan hetzij van zaligheid hetzij van ellende aanbreekt; die niet gelooft en nimmer zult gelooven dat de boom blijft liggen gelijk hij valt, u die zoo min aan de mogelijkheid der bekeering aan gene zijde van het graf, als aan den zegen twijfelt die ook dan op haar rusten zal: nergens toont de schrijver dat hij dit bevroedt. Deze uwe gemoedelijke beschouwingswijze is aan zijne 'Stichtelijke Uren' ten eenemale vreemd.

'Nogthands', zegt hij elders, 'nogthands gelooven wy de Volharding der heiligen'; en hij wijst aan binnen welke grensen de onmogelijkheid van den afval der eenmaal wedergeborenen door hem wordt erkend. Dat men evenwel zonder tegenspraak met zichzelven deze beide leerstukken, de Volharding der heiligen en de Eeuwige verdoemenis, niet tegelijk kan vasthouden; dat hetzelfde godsbegrip en dezelfde psychologie, krachtens welke een waarlijk wedergeboren mensch niet uitval-

len kán, ook eischen dat niemand in staat zij ten eeuwigen dage wederstand te bieden aan het aantrekkingsvermogen der goddelijke liefde; dat het leerstuk van de Volharding der heiligen tot noodwendigen tegenhanger heeft het leerstuk der Onwederstaanbere genade, en dat deze laatste, al heeft zij het langen tijd gedaan, de leer der Eeuwige verdoemenis niet aan hare zijde dulden kan: hierover laat de schrijver zich wederom niet uit.

En niet slechts met zijn geloof aan de Volharding der heiligen, ook nog met eene andere krachtige overtuiging van hemzelven, is zijne leer der Eeuwige verdoemenis in strijd:

> Geen woord kan klaarder zijn dan de spreuk die wy behandelen (‘God heeft zijnen Zoon niet gezonden in de wareld, opdat hy de wareld veroordeelen zoude, maar opdat de wareld door hem zou behouden worden’), en het geheele Nieuwe Testament is dáár om het toe te lichten, en te steunen. Keer het om! Lees als of er stond: G o d h e e f t z i j n e n Z o o n n i e t g e z o n d e n i n d e w a r e l d , o p d a t h y d e w a r e l d b e h o u d e n z o u d e , m a a r o p d a t d e w a r e l d d o o r h e m z o u d e g e o o r d e e l d w o r d e n ; en het hart krimpt u niet slechts in een, maar ook alle voorgaande en alle volgende woorden staan op, om dit valsche woord als een inschuifsel des satans uit te stooten. - *Het goddelijk oogmerk met de zending des Zoons*.

Kenmerkend is en blijft van de zijde der moderne orthodoxie deze groote weerzin tegen de leer der Voorbeschikking. Kalvijn en de echte Contra-remonstranten, die niet terugdeinsden voor de harde gevolgtrekking der Reprobatie; die deze keerzijde der Electie als *decretum horribile* eerbiedigden; die wel degelijk leerden dat God, voor zoover de Verworpenen betreft, zijnen Zoon niet gezonden heeft in de wareld opdat hij de wereld behouden zoude: zij zouden vreemd hebben opgezien bij die woorden ‘inschuifsel des satans’ in de ‘Stichtelijke Uren’ van Dr. Beets. Doch in het gemeen wordt zelfs het begrip der Verkiezing in dit geschrift naauwlijks aangeroerd. Of zooal, aanstonds wordt het tot zijne eenvoudigste uitdrukking herleid, en als het ware gerationaliseerd. Gelijk bijvoorbeeld op deze plaats in een reeds aangehaald stukje, *Eene gelijkenis van het koninkrijk der hemelen*:

> Als de Heer deze gelijkenis voleindigd had, voegde hy nog dit ééne woord daaraan toe: ‘Velen zijn geroepen maar weinigen uitvcr-

> koren.' Wie is g e r o e p e n ? Elk onzer. Wie u i t v e r k o r e n ? Hij die komt, en het b r u i l o f t s k l e e d a a n h e e f t .
> Om tot de zaak terug te keeren, alleen het deïsme en hetpelagianisme, alleen een godsbegrip en eene psychologie die regtstreeks aandruischen tegen alle andere deelen der theologie van Dr. Beets, zijn in staat binnen de grenzen van een en hetzelfde boek te leeren: dat Gods oogmerk is de wereld te behouden, dat alleen de Duivel dit ontkennen kan, en tevens: dat de boosheid der menschen bij magte is dit oogmerk van den almagtigen God voor eeuwig te verijdelen.

Slaan wij in de derde plaats het oog op de Soteriologie der 'Stichtelijke Uren'. Met andere woorden, bezien wij het antwoord hier gegeven op de vraag: Wat moet ik doen om zalig te worden?

Reeds hoorden wij dat daartoe wordt vereischt onderwerping aan een Evangelie, onredelijk tevens en onzedelijk, waarbij alles afhangt van de genade Gods, en dat de eeuwige zaligheid toezegt, niet aan de deugd, maar aan het geloof. Doch menigvuldig zijn de plaatsen waar de schrijver een van dezen aanmerkelijk verschillenden weg aanwijst. 'Wat', zoo vraagt hij ergens, 'wat is een Christen? Wat anders dan een zondig mensch, die in God en den Heer Jezus Christus gelooft; die door dit geloof wedergeboren is tot een levende hope; en die de wet der liefde in zijn harte draagt'. Hij kan zich bijvoorbeeld ook een christelijk leven denken, waarbij, in stede dat alles af zou hangen van de genade Gods, integendeel 'op de getrouwheid, ja op de regtvaardigheid Gods met ootmoed rekening gemaakt kan worden'. Elders heet het: 'De nieuwe bedeeling, de bedeeling der genade, is eene bedeeling van gehoorzaamheid, van gehoorzaamheid aan den wille Gods en zijne heilige uitspraken. Wee den discipel van Jezus, wiens gerechtigheid niet overvloediger is dan van hen die op de wet rusten. Liefde, reinheid, trouw, waarheid, ziedaar wat geëischt wordt; ziedaar wat in het innigst harte wonen moet'. En wederom elders: 'De zaligheid loopt gevaar, waar het met het vorderen in heiligmaking niet evenzeer ernst is, als met het zoeken van behoud'. Doch nergens welligt doet de schrijver sprekender uitkomen waarin hij het zaligmakend geloof gelegen acht, dan bij de ontwikkeling der volgende denkbeelden omtrent bekeering:

> Het beslissend oogenblik in des menschen bekeering is nog geenszins daar, waar de duisternis wijkt voor het licht, - maar daar,

> waar het de vraag is of dat nieuwe inzicht, die nieuwe neiging, die nieuwe hope al of niet naar buiten zal treden in het leven, en handelende worden in plaats van beschouwende en genietende...
> Niet in den voorhof van het, meer dan men doorgaans meent, afhankelijk V e r s t a n d , niet in het heiligdom van het indrukkelijk G e v o e l , maar in het verborgene heilige der heiligen van den W i l , waar zich alle geheimen tusschen Gods geest en des menschen geest onnaspeurlijk vereenigen, en de tegenstrijdigste waarheden haar verborgen punt van evenwicht vinden, waar het kostelijk onderpand van des menschen vrijheid bewaard wordt, maar waar hy ook de wet zijner verandwoordelijkheid in onuitwischbare letteren leest, is het dat alle groote levensvragen beslist worden. Daar, en daar alleen, wordt de mensch een persoon; daar en daar alleen kan hy ook (in zedelijken zin) een heilige worden.... De heilige is nimmer volmaakt, maar hy is zelfs niet voldragen, zoolang zijn geloof zich nog niet openbaart in den nieuwen Wil.

Hoe nu? zijn wij hiermede niet mijlen ver afgedwaald van dat Evangelie, hetwelk de zaligheid toezegt, niet aan de deugd, maar aan het geloof? Heb slechts geduld. De schrijver zal ons nog verder afbrengen van het oorspronkelijk door hem ingeslagen spoor:

> Het geloof dat zich openbaart in den nieuwen Wil, is het geloof i n d e l i e f d e w e r k z a a m , is het geloof d a t d e w e r k e n h e e f t , dat n i e t d o o d i s m a a r l e e f t , en dat daarom met de z a l i g h e i d v e r b o n d e n , menschbehoudend is; ja, daarom menschbehoudend, omdat het niet slechts eenige der vermogens en uitingen van des menschen zedelijk bestaan, maar omdat het den geheelen mensch beheerscht en het nieuwe steunpunt en beginsel is van alle zijne zedelijke krachten te zamen. Het Verstand wordt zalig, als het waarlijk verlicht wordt door het licht dat uit den hemel schijnt; het Gevoel wordt zalig, als het, door goddelijke werkingen aangedaan, het goddelijke begint te smaken; de Verbeelding wordt zalig, als zy, by het openen der hemelsche verschieten, nieuwe vleugels mag aanschieten tot eene vlucht waarby zy zich niet meer als voorheen in het onzekere verliest, maar de schoonste werkelijkheden in 't gemoet streeft; maar de Mensch wordt niet zalig, dan waar zijn menschelijk Willen, dat is de kern zijns bestaans, het wezen zijner persoonlijkheid, zich gewillig aan het goddelijk Willen overgeeft, om voorts met vreezen en beven zijne zaligheid te werken.

Doch ook zelfs hiermede heeft de schrijver zijn laatste woord

omtrent den weg der zaligheid nog niet gesproken. Dit laatste luidt:

> Dat niemand lijdelijk beruste in zijne aanvankelijke, onvolledige, eenzijdige geestelijke ontwikkeling; of by eigene ongetrouwheid, lichtvaardig steune op de getrouwheid Gods. Dat niemand zich, en evenmin op grond van levendige gewaarwordingen, bepaalde neigingen, of nadrukkelijke ervaringen, als op grond alleen van helderheid van inzicht en overtuigingen, omtrent zijn zielstoestand gerust stelle. Niet die het christendom kent, niet die het christendom gevoelt, niet die het waardeert, maar die het christendom wil is waarlijk Christen; en hy wil het niet waarlijk, hy wil het niet gantsch, die het niet zoekt en vindt en stelt en wil i n h e t l e v e n . - *Wat mogelijk en wat onmogelijk is*.

Wat nu te denken van dat andere zaligmakende geloof, dat aan de deugd werd tegenovergesteld? van dat andere menschbehoudende christendom, waarbij de zaligheid werd opgehangen als aan den spinragdraad van Gods genade? Tenzij uwe, verbazing klimmende bleef, wanneer gij op eene andere bladzijde leest:

> Ontbreke het daaraan (aan ootmoedigheid en gedurige vreeze) niemand onzer, en redde ons, in de ure der verzoeking, de duidelijke stem des gewetens in het kloppende hart, de alles afdoende gedachte aan het nadrukkelijk Godsgebod, en het nederig opzien tot Hem, dien wy gevoelen dat ons sterken en wapenen moet tegen elke verleiding, die tot ons, en die in ons op-komt! ‘D a t l a t e d e H e e r e v e r r e v a n m y z i j n!’ Wiens hart dezen toon aanslaat, die is met het ware schild gedekt. - *De ure der verzoeking*.

Straks hadden wij een Evangelie ‘alles latende afhangen’ - waarvan? van de genade Gods; eene genade die de zaligheid toezegt, niet aan de deugd, maar aan het geloof. Thans is ‘alles afdoende’ - wat? niet het onredelijk en onzedelijk Evangelie van daareven, maar ‘de gedachte aan het nadrukkelijk Godsgebod’, of ook ‘de duidelijke stem des gewetens’. Zoo aanstonds zaligde het geloof, in tegenoverstelling van de deugd; en hier, hier is ‘gedekt met het ware schild’, hier is zalig en des heils gewis: het hart, ‘het gehoorzaam, het deugdzaam, het eerlijk hart’, gelijk het bij nader omschrijving in deze zelfde beschouwing van Davids regtschapenheid heet; het hart, dat dézen toon aanslaat: ‘Dat late de Heer verre van

mij zijn!' en dat voorts 'nederig opziet' tot den Helper in allen nood.

Derhalve, ook hier wederom, in de soteriologie als in de eschatologie, in de soteriologie als in de prolegomena, dezelfde tegenspraak van den schrijver met den schrijver. Eenerzijds, een volkomen rationeel christendom; een christendom dat u een onbekeerde noemt en u iedere gegronde hoop op de zaligheid ontzegt, zoolang bij u de bekeering, door gevoel en verstand en verbeelding heen, niet is doorgedrongen tot het binnenste heiligdom van den wil: een christendom, volmaakt gelijkluidend met de ontwikkeling van den mensch, overeenkomstig met den aanleg zijner geestelijke natuur.[1] En aan den anderen kant, een Evangelie dat deze natuur met voeten treedt, haar hekelt, miskent, verguist, vernietigt, om u bij slot van rekening, met slaking van den band der zedelijkheid, langs den weg van een geloof irrationeel en immoreel, met een beroep op de ongemotiveerde en onberedeneerde genade Gods, te stellen in het bezit der zaligheid. Waarbij gij niet vergeten moogt, opdat uwe radeloosheid volkomen zij, dat er volgens Dr. Beets 'zedelijke onmogelijkheden zijn voor God'. Het is 'zedelijk onmogelijk' dat God wederom vernieuwe tot bekeering den afvallige. Daarentegen schijnt het in de orde, dat deze zelfde God u in weerwil van uwe deugd prijs geve aan de eeuwige verdoemenis.

Alvorens wij de voornaamste trekken ook van de Christologie des schrijvers bij elkander zoeken, en daarmede ons overzigt van zijn godgeleerd stelsel besluiten, sta hier, nu de lezer genoegzaam is ingelicht en voorbereid, eene opmerking waarmede het minder voegzaam scheen datzelfde overzigt te openen. Zij betreft het bij uitnemendheid conservatief karakter der aan de 'Stichtelijke Uren' ten grondslag liggende theologie in haar geheel.

Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus: deze is de leus waarbij de schrijver zweert; en om den engen kring waarin hij zichzelven en zijne lezers opsluit, valt het hem niet moeijelijk dezen eed gestand te doen. Het duidelijkst komt dit conserva-

1 Le dernier mot de la rédemption, c'est le déploiement normal de toutes nos facultés spirituelles. - Mevrouw De Gasparin.

tieve aan het licht, bij zijne kritiek en exegese van den Bijbel. Sprekende van den XC^{sten} Psalm, die psalm waarvan het opschrift zoo weinig met de nederigheid, en waarvan het 10de vers zoo kwalijk met de eigen ervaring van Mozes overeenkomt: 'Mozes', zegt hij, 'is de dichter'; met hetzelfde vertrouwen als iemand van den 'Lucifer' zeggen zou: 'Vondel is de dichter'. - Komt de Brief aan de Hebreeën ter sprake: 'Wij voor ons', heet het in een tusschenzin, 'erkennen overal den geest en de hand van Paulus'. Hier inzonderheid, aan dit mederijden der 'Stichtelijke Uren' op een der stokpaardjes van onze moderne orthodoxie, - Kerkvaders en Hervormers waren het van oudsher oneens over den waren schrijver van den Brief aan de Hebreeën; eerst *la théologie du réveil* heeft de kwestie ten gunste van Paulus beslist en deze uitspraak sedert tot een geloofspunt verheven - vooral hier treedt in het licht welke soort van behoudszucht den schrijver drijft, en binnen welke grenzen men zijn *quod ubique* te verstaan heeft. - Thabor of Hermon, hoe heette de berg der Verheerlijking? 'Ons is dit om het even', zegt Dr. Beets; 'indien maar niemand het waagt ons de werkelijkheid der verheerlijking zelve in schijn en nevel op te lossen; indien maar niemand het waagt voor hetgeen Petrus de aanschouwing der majesteit van onzen Heer Jezus Christus genoemd heeft (2de Brief van Petrus I, 16), ons een kunstig verdichte fabel, een waan, een zinsbedrog in de plaats te stellen'. En hiermede is de apostel Petrus, wederom een stokpaardje der moderne orthodoxie, verheven tot auteur van den tweeden naar hem genoemden zendbrief; een geschrift, welks niet-apostolische oorsprong boven alle redelijke bedenking verheven is. Intusschen bekomen de aan dien Brief ontleende woorden, in het opstel van Dr. Beets, de waarde van eene historische getuigenis uit de eerste hand. - De vroegste vroeping der apostelen, waar en wanneer heeft zij plaats gehad? Te Bethabara, over de Jordaan? of aan den oever van het meer van Tiberias? Zijn de berigten Lukas V en Johannes I daaromtrent niet zoodanig tegenstrijdig, dat zal het eerste niet aan het laatste worden opgeofferd, of omgekeerd, men genoodzaakt wordt eene dubbele vroegste roeping aan te nemen? Dr. Beets, met groote kalmte: 'Kort na zijn optreden had de Heiland uit degenen die hem volgden zich reeds een kring van discipelen gevormd. Dit vernemen wy uit het eerste hoofdstuk van Johannes, en uit het vijfde hoofdstuk van Lukas

evangelie'. Verder geen woord. - Het ontbreken van Nathanaels naam op de lijst der apostelen bij de drie eerste evangelisten, baart dit niet eenige zwarigheid? is Nathanael in het vierde evangelie niet een persoon van gewigt? Dr. Beets, even rustig als daareven: 'Bartholomeus, zonder twijfel niemand anders dan Nathanael.' - Wilt gij een voorbeeld van een eenigzins minder korten, maar even conservativen betoogtrant: 'Men is in het onzekere of men deze zinsneden (Joh. III, 16-21) moet beschouwen als nog behoorende tot de rede des Heilands (vs. 10-15), of wel het er voor houden dat wy, van het 16de vers aan, niet meer zijne eigene woorden, maar, naar aanleiding van deze, die van den schrijver van dit Evangelie vernemen. Om vele, en naar 't my voorkomt gegronde redenen, verklaar ik my voor het eerste gevoelen. Doch ik zie ook geene verzwakking van de kracht en beteekenis dezer uitspraken, by de omhelzing van het laatste. In elk geval hooren wy hier de Heilige Schrift, en in haar Gods onfeilbaar Woord.' - Doch iets meer karakteristieks zal men op dit gebied vruchteloos zoeken, dan deze apologie van den aanstaanden aartsvader Jakob:

> Vroeg had Jacob geweten dat de voorrechten eens Eerstgeborenen hem waren toegedacht; dat de uitnemende zegeningen, in het huis van Abraham erfelijk, op hem zouden komen. Spoedig had hy de gegronde overtuiging gehad dat Ezau, van de aartsvaderlijke zeden warsch en voor de aartsvaderlijke godsdienst onverschillig, die zegeningen verachtte. Hyzelf, godvruchtig gestemd, en ingetogen van wandel, stelde ze op hoogen prijs; ja, zy waren het eenig verlangen zijns harten. Zijn bestendig gepeins was aan dien dag, waarop zy door zijnen vader, als vertegenwoordiger des Heeren, plechtig op hem overgebracht en aan hem verzekerd zouden worden. Maar het stond geschapen dat Izak, die een zwak voor Ezau had, en de neigingen van beide zijne zonen miskende, den uitgedrukten wil des Heeren ontduiken, en Jacobs vurig en regtmatig hartsverlangen verijdelen zou. Dit bracht hem, aan de hand zijner kortberadene, als hy godvruchtige, maar door haar geestdrift en voortvarendheid misleide moeder, tot stappen, die wel de belofte Gods niet te niet deden, maar, op zichzelven hoogst zondig en verkeerd, het ongenoegen Gods en een lange reeks van jammeren na zich sleepte. - *Jacob en zijn God*.

Zulk spelen met de Bijbelsche geschiedverhalen; zulk romantiseren van een karakter als dat van Jakob; dit losmaken van den band der zedelijkheid, ten behoeve der vervulling eener

zoogenaamde ‘belofte Gods’, en in naam van den nergens uitgedrukten ‘wil des Heeren’; dit opdringen aan Jakob van ‘een vurig en regtmatig hartsverlangen’, van een ‘bestendig gepeins’ aan den dag waarop Izak hem zegenen zou, van eene ‘gegronde overtuiging’ omtrent Ezau's ongeschiktheid; dit regt buigen van hetgeen sedert de grondlegging der wereld krom was; dit verkrachten eener Wet waarvan geschreven staat dat ligter de hemel en de aarde zullen voorbijgaan dan één iota van haar of één tittel van haar: van de zijde eener regtschapen christenziel laat het zich alleen verklaren uit die stelselmatige en tevens beginsellooze behoudszucht, waardoor men van een eerlijk man ongemerkt een advokaat van kwade zaken, en eindelijk ook de pleitbezorger van den loozen en als jongeling gewetenloozen Jakob wordt. *Tu dors, Brutus, tu dors!* Het is vergeefs geroepen. Dr. Beets laat zich door niets van zijne eenmaal vastgestelde opvatting der Bijbelsche geschiedenissen afbrengen. Hij sluimert, als waren het even zoo vele lauweren, op zijn *quod semper et ab omnibus* rustig door. Bekend is zijne ingenomenheid met de intuitive wetenschap;[1] en wie zal loochenen dat menigmaal, op het terrein waar zij te huis behoort, de intuitie uitnemende diensten heeft bewezen en nog dagelijks bewijst? Doch onze schrijver verlaat herhaaldelijk dit eigen terrein. De intuitie wordt door hem ook uitgestrekt tot zulke zaken die men alleen kan te weten komen langs den weg des onderzoeks; bijvoorbeeld door het bestuderen van het Oude Testament als monument der Hebreeuwsche letterkunde en godsdienst. Hij vergeet, om met Paulus te spreken, dat om allen zooveel mogelijk alles te zijn, de Profeet in hem, somtijds en telkens menigvuldiger, de voorlichting van den Leeraar in hem behoeft. Anders, zijne behandeling van Jakobs karakter leert het ons, maakt men van de geschiedenis zal ik zeggen een

1 **Intuitie**

'k Schiet hoenders in de vlucht, en op den aanslag, Jan!
Gy enkel in den zit, en legt een half uur an.
Nogthands beschouwt ge n zelf met innig welbehagen,
En noemt het *wetenschaplijk* jagen.
Maar Jantjen! wat is 't mijne dan?

‘Het uwe! Durft gy daarnaar vragen?
Daar neemt men geen notitie van.’
Nieolaas Beets, ‘Korenbloemen.’

mannetje of een romannetje, en de intuitie keert thuiswaart met de kous op het hoofd. De intuitie! Waarlijk, indien men voortgaat met aan dit bedorven kind al hare lusten in te willigen; indien deze geestesgave niet langer onder de hulpmiddelen geteld, maar gehuldigd wordt als deugdelijk en afdoend surrogaat van ernstige studie, dan zal eerlang op haar toepasselijk wezen het vrolijke liedje waarin Matthias Claudius, bij monde van vriend Jurriaan, de *Vernunft* der wijsneuzige lichtvrienden van zijnen tijd zoo geestig heeft bezongen:

Vernunft, was man nie läugnen musste,
War je und je ein nützlich Licht.
Indess, was sonsten sie nicht wusste,
Das wusste sie doch sonsten nicht.
Nun sitzt sie breit auf ihrem Steiss,
Und weiss nun auch, was sie nicht weiss!

Wij zouden in de laatste plaats een overzigt trachten te verkrijgen van de Christologie der ‘Stichtelijke Uren.’ Hoe daartoe te komen? Wederom niet door aan Dr. Beets eischen te stellen wier regtmatigheid door hem in beginsel en als het ware van meet afaan wordt ontkend; eischen van wijsgeerige kritiek, van onafhankelijkheid tegenover het geschreven Woord, van opvatting der kerkleer als een geworden, in stede van als een gegeven, in den zin van iets normatiefs. Evenmin, tenzij wij ons standpunt als berigtgever verloochenden, door tot maatstaf van beoordeeling te nemen de letter der Hervormde dogmatiek, in de belijdenisschriften van dat kerkgenootschap vervat. Dr. Beets geeft zich niet uit voor regtzinnig hervormd; en ook heeft de rigting waartoe hij behoort te openlijk en te vaak met het verbindend gezag der Belijdenisschriften gebroken, dan dat het of nuttig of edelmoedig wezen zou, zijne onregtzinnigheid omtrent zoo menig punt van het voorvaderlijk geloof (theopneustie, praedestinatie, satisfactie) nog nader te staven, door de aanwijzing dat ook zijne christologie in velerlei opzigten met de Hervormde kerkleer in strijd is. Er is derhalve slechts één oogpunt waaruit men te dezen aanzien de ‘Stichtelijke Uren’ zonder onbillijkheid beschouwen kan; en dit oogpunt wordt aangegeven door de vraag: Fantasie of Werkelijkheid? Met andere woorden, wij hebben te onderzoeken of hetgeen in de

‘Stichtelijke Uren’ geleerd wordt omtrent den Christus, moet worden aangemerkt als hebbende zijnen grond in de objective zedelijke wereldorde, en als zijnde daardoor waarneembaar voor het christelijk gemoed; dan wel als eene min of meer mystische, min of meer poëtische, min of meer oratorische, en daardoor en in dien zin fantastische vinding.

De Christus der ‘Stichtelijke Uren’, dan vooral als hij in zijne hoedanigheid van den Verheerlijkte, den aan de aarde Onttogene gedacht wordt, bezit op velerlei plaatsen, dit stellen wij op den voorgrond, al de eigenschappen der volstrekte godheid. ‘Dat Jezus Christus diegene is Die is, Die was, Die komen zal, de Eerste en de Laatste, het Begin en het Einde’: dit wordt volgens Dr. Beets niet slechts geleerd door den schrijver van den Brief aan de Hebreeën, maar hijzelf leert het desgelijks. Reeds op aarde, blijkens zijne nederigheid met hoog gezag gepaard, beide even onmiskenbaar, was Christus en toonde hij zich de ongeschapen God: ‘Indien zijne nederigheid onbetwistbaar is, zoo is het ook zijne Godheid. Want geen geschapen wezen kan over de hoogste, heiligste en verborgenste dingen, in eigen naam en kracht spreken als Jezus gedaan heeft, en godvreezend zijn; geen geschapen wezen mag spreken als magthebbende; geen geschapen wezen met allen nadruk en alle plechtigheid betuigen: V o o r w a a r , v o o r w a a r z e g i k u... en den eernaam van nederig blijven dragen.’ Zonderlinge redenering; waarbij tweederlei maatstaf van zedelijkheid wordt aangenomen; waarbij hetgeen de zondeloosheid van het schepsel zou opheffen zondeloos in den Schepper, en hetgeen onrein ware in den Mensch rein wordt in God. Zij herrinnert ons de moraal der kantteekenaars van onzen Statenbijdel: ‘God heeft regt aan zijne schepselen wetten te stellen, maar zelf te doen naar zijn welbehagen, en iets contraries extraordinaarlijk te laten geschieden.’ Doch wij moeten verder. Ook op aarde, maar allermeest in den hemel, is de Christus der ‘Stichtelijke Uren’ met al de waardigheden der grenzelooze godheid bekleed:

> V r e e s n i e t, zegt Jezus tot zijnen apostel; en hy voegt er by: I k b e n d e e e r s t e e n d e l a a t s t e.... Voorwaar, hier is meer dan goddelijkheid; hier is d e G o d h e i d z e l f. Hier spreekt Hy, die, naar het Evangelie van hem tot wien Hy spreekt (de apostel Johannes), ‘in den beginne was, en by God was, en God was’; die

> ook in de dagen zijns vleesches voor zijne ooren gezegd heeft: ‘Ik en de Vader zijn één’, en wederom: ‘Die My gezien heeft, die heeft den Vader gezien.’ Ik ben de E e r s t e en d e L a a t s t e. Het is alsof hy zeide: d e E e u w i g e; en van geen minder beteekenis is hetgeen hy er byvoegt: e n d i e l e v e, of gelijk er eigenlijk staat: e n d e l e v e n d e .... God is, onder allen, het Eenige wezen dat zelfstandig en onafhankelijk het Leven, dat is liet bewuste, bedrijvige en zich mededeelende Zijn, bezit als een Eigenschap en niet als een Gave. Als zoodanig noemt hem de Heilige Schrift d e n l e v e n d e n G o d .... Zoo zegt nu ook hier de Zoon, van zich zelven: I k b e n d e l e v e n d e .... En hy laat er op volgen: E n i k b e n d o o d g e w e e s t; letterlijk en met nadruk: E n i k w á s d o o d; e n z i e, l e v e n d b e n i k i n a l l e e e u w i g h e i d. Ook hier heeft dat l e v e n d b e n i k dezelfde kracht als het vroegere I k b e n d e l e v e n d e. De verheerlijkte Christus wil niet slechts te kennen geven: ‘Nu ben ik weder levend, en blijf het van nu aan in eeuwigheid;’ maar Hy laat de tijdelijke Daad zijner Liefde, dat H y d o o d g e w e e s t i s, krachtig uitkomen tegen de onverliesbare eigenschap zijns Bestaans: dat Hy, gelyk de Vader, de van eeuwigheid tot eeuwigheid l e v e n d e is. - *Een Paaschgroet des Verheerlijkten*.

Doch deze christologie is bij Dr. Beets niet louter een dogma, waaraan als eene verborgenheid te gelooven den christen betaamt. Zij treedt bij hem ook in de werkelijkheid op. Duidelijker en om kort te gaan: de Christus der ‘Stichtelijke Uren’ is de levende Voorzienigheid in persoon; hij is de Onderkoning, neen meer en beter dan dit, hij is de onmiddellijke Koning-zelf der stoffelijke en zedelijke wereld. Twee plaatsen vooral komen hier in aanmerking:

> 1°. - E n h y z á g, lezen wy, h y z á g d a t z y z i c h z e e r p i j n i g d e n o m ' t s c h i p v o o r t t e k r i j g e n. o Dat gy 't geweten, dat gy 't vermoed hadt, zwervers op de zee van Tiberias! Hoe zou 't u hebben gesterkt, en doen hopen. En gy zwerver op de levenszee, door duisternis overvallen, door storm beloopen, in nood van de baren: Dat gy het bedacht! De Heer, dien gy verre waant, is naby, naby in den geest. Dat oog vol liefde en macht; o stel het u voor! is op u-geslagen. Van den throon zijner heerlijkheid reikt zijn blik tot die baren, waardoor gy op en neder geworpen wordt. Ja, uw Jezus, zoo gy waarlijk zijn volger zijt, hoort uwe zuchten, telt uwe tranen, weegt uwe moeiten op zijne hand. Nog deze rukwind; nog deze hooge zee; noch ééne vruchtelooze poging; nog

ééne nachtwake... en het is genoeg. Hy die de beproeving zond, heeft ze afgemeten; en Hy waakt over u terwijl ze u pijnigt. Hy zal u niet beproeven boven hetgeen gy vermeugt; maar by de beproeving ook de uitkomst geven, opdat gy ze kunt verdragen. Verwacht zijne hulp, verwacht Hem. - *Jezus wandelende op de zee*.

2°. - Uit de dooden wedergebragt en in den hemel verhoogd, laat de groote Herder der schapen zijne oogen gaan over alle de bergen der aarde, over verdoolden van eiken stal, en zoekt ze door zijn zoekend Woord dat uitgaat tot aan de einden der wareld, en door zijn zoekenden Geest, die doordringt tot in het verhardst, tot in het bedorvenst gemoed, om in zijne diepste diepte, den verborgenen nood en den versmoorden noodkreet te ontdekken en aan het licht te brengen.... Sem is onder Cham en Jafeth verstrooid; Jafeth heeft zich uitgebreid naar alle hoeken des winds; nieuwe zeeën heeft hy naar zijn naam genoemd, nieuwe kusten, nieuwe landen, nieuwe warelden ontdekt, doorkruist, bevolkt, onderworpen.... Zien wy hem niet in onze dagen ijveren aan de vereeniging aller volken? Welnu, de Zoon des Menschen volgt hem overal, wat zeg ik vergezelt hem, om aan alle kusten en op alle eilanden, om by alle volken en natiën en tongen te zoeken en zalig te maken wat verloren was. Nog zeg ik te weinig. Het is de Zoon des Menschen, die, op den throon des hemels gezeten, de volkeren op alle deze wegen brengt en geleidt, opdat zy willens of des onbewust, en menigmaal huns ondanks, hem dienen zouden in het liefdewerk dat hy zelf in alle oorden der wareld te verrichten heeft. - *Het behoud der Verlorenen*.

Er valt niet aan te twijfelen: deze zoekende en zaligmakende Christus, deze Wereldregeerder, deze Voorzienigheid, deze God (‘Het is den God, dien gy beleedigd hebt, nog om uwe zaligheid te doen; want nog zoekt u de Zoon des Menschen’), is volgens Dr. Beets eene werkelijkheid, een levende en alomtegenwoordige en in alles intastende persoon. En zij die begrijpen wat Vinet bedoelde, toen hij uitriep: *Il me faut un Dieu de qui je puisse embrasser les genoux!* zullen ook deze voorstelling van Dr. Beets niet onverklaarbaar vinden. Wat evenwel verwondering baart, is dat de schrijver ook in dit opzigt zoo weinig gelijk blijft aan zichzelven. Van dien Christus toch, die in sommige opstellen op ééne lijn wordt geplaatst met den ongeschapen God, en dien men daarom meenen zou overal el-

ders in deze hoedanigheid te zullen ontmoeten, wordt in eene gansche reeks andere opstellen, handelende over Gods trouw en voorzienigheid, ter naauwernood met' een enkel woord gerept. Loop den laatst voltooiden jaargang der ‘Stichtelijke Uren’ door, en telkens zult gij stof vinden voor dezelfde opmerking. *Het tellen onzer dagen:* zoo heet het eerste stuk, tien bladzijden lang. De éénige maal dat Christus in dit tiental wordt herdacht, is in het voorbijgaan: ‘Wy weten het, wy die geboren zijn onder het geklank des evangeliums van Jezus Christus.’ Wie hier de menschen leert alzoo hunne dagen te tellen dat zij een wijs hart bekomen, is God. - In een volgend stukje, *Gods liefde voor zijne vijanden*, doet zich het zelfde verschijnsel voor. Ook hier is het God, die zijne zon doet opgaan over boozen en goeden, die regent over regtvaardigen en onregtvaardigen. - In het achtste stukje, *Jacob en zijn God*, desgelijks. Niet met Christus, alleen met God heeft hier de mensch van doen. Zelfs wordt aan het slot, gelijk op menige andere plaats in dit boek, gewaagd van een leven voor God én Christus; eene onderscheiding die men allerminst van Dr. Beets zou hebben verwacht. - In het negende stukje, *de Godsopenbaring*, wederom hetzelfde verschijnsel. God-alleen volbrengt het werk der openbaring in Schepping, in Geschiedenis, in Geweten, in Schrift. Christus blijft aan deze vierdubbele werkzaamheid volkomen vreemd. - In het *Leed des levens*, is het wederom God die de menschen kastijdt, God die in deze kastijdingen zijne liefde openbaart, God die aan den leerzamen en ootmoedigen mensch eene vreedzame vrucht der geregtigheid doet inzamelen. En wederom wordt in deze twaalf bladzijden lange beschouwing slechts eenmaal van Christus gesproken, als van den ‘Heiland der zondaren.’ - In het *Volmaakte werk der lijdzaamheid* verschijnt Christus als het volmaakte voorbeeld dier christelijke deugd; eene deugd of wijsheid die overigens van God moet worden begeerd; terwijl het daar ten overvloede heet, met geheele terzijdestelling van Christus; ‘De liefde des Christens heeft haar voorwerp in God en in den Naaste’. - In *Godsbetrouwen 't waar geluk*, is de psalmdichter Azaf de man door wien het beeld der godsvrucht wordt vertegenwoordigd; en van hetgeen waartoe Azaf gekomen is, wederom de eenige maal dat Christus in deze tien bladzijden wordt genoemd, luidt het: ‘Hiertoe kunnen wy komen, gedoopten in den naam van Jezus Christus’. - In *Gods weg met Elia* wordt, sprekende van God, tot de

mismoedige christenen gezegd: ‘Meent niet dat God het niet bemerkt; vreest niet dat hy u niet te hulp zal weten te komen’; volkomen dezelfde gedachte die in *Jezus wandelende op de zee* aldus staat uitgedrukt: ‘Uw Jezus hoort uwe zuchten, telt uwe tranen, weegt uwe moeiten op zijne hand’. - In de *Ure der verzoeking*, een stukje waarin over een schoonen trek uit Davids leven wordt gehandeld, heet Christus eenvoudig ‘de meerdere dan David,’ en is het wederom God die alle kwaad van den mensch afkeert, en in den dag der verleiding hem bewaart van den Booze. - Eindelijk, in het *Goddelijk oogmerk met de zending des Zoons*, is Christus slechts de volvoerder van Gods wil, en wordt het initiatief der behoudenis genomen door God-alleen.

Men vraagt, niet zonder grond: Welke plaats blijft in deze wereldbeschouwing over voor de waarachtige godheid van Christus? en hoe, indien het den schrijver ernst is met zijn godsbegrip, gelijk wij dit uit de zoo even aangehaalde stukken leerden kennen, hoc kan daarmede worden gerijmd de werkelijkheid dier waardigheden en persoonlijke invloeden van Christus op het lot der menschen, die zoo nadrukkelijk door dien zelfden schrijver worden gehandhaafd? Ziehier hoe deze vraag mij toeschijnt te moeten worden opgelost. Niet op het standpunt van Dr. Beets, maar op dat der onafhankelijke kritiek:

Neen, zij is geen theorie der werkelijkheid, zij is een theorema der fantasie, die Christusleer waardoor het eigen godsbegrip van Dr. Beets op schier iedere bladzijde van zijn boek wordt opgeheven en vernietigd. Die Christus, die onze zuchten hoort, onze tranen telt, onze moeiten weegt op zijne hand, hij is eene letterkundige schepping der kanselwelsprekendheid, en anders niet. Of, zoo men deze fictie aan de sfeer der kunst te ontheffen en haar wenscht vast te knoopen aan eene bepaalde phase der kerk- en dogmengeschiedenis, de Christus der ‘Stichtelijke Uren’ is de Christus der moderne orthodoxie; eene rigting die wij, om den plaatselijken vorm waaronder zij zich hier te lande openbaart, en tegelijk om hare dubbele betrekking tevens op Spener en op Zinzendorf, hare vaders, zonder met deze uitdrukking iets anders te bedoelen als eene historiesche kwalificatie, herhaaldelijk in dit opstel genoemd en gemeend hebben te mogen noemen: het Zeyster piëtisme. Bestand en werkelijkheid in de zedelijke wereldorde, heeft de Christus dezer rigting niet. Het is een eigennaam voor het begrip der Voorzienigheid of van den Hei-

ligen Geest; het is God gedacht als Jezus van Nazareth, gelijk onze katholieke medechristenen zich Hem denken als Heilige Maagd. Maria: ook een eigennaam, met behulp waarvan de abstracties God, Verlossing, Uitredding, Heiligmaking, gebragt worden onder een concreeten vorm. Van tweeën één: Of de christologie der ‘Stichtelijke Uren’ is de formule der werkelijkheid, het waarachtige dogme der zedelijke wereldorde: en in dat geval bestaat er geen andere God als Jezus, ‘de zoon van Jozef, van Nazareth’, die eenmaal dood was; geen andere Schepper, geen andere Verlosser, geen andere Vernieuwer van het gelaat des aardrijks; ik bedoel, van de zedelijke natuur der menschheid. Of wel, het is God die ons een wijs hart geeft, God die zijne zon doet opgaan over boozen en goeden, God die zich aan ons openbaart, God die ons uit liefde kastijdt, God die ons bewaakt in de ure der verzoeking: en in dat geval is er voor den Jezus der ‘Stichtelijke Uren’, voor den zoekenden en behoudenden Zoon des Menschen gelijk hij hier wordt voorgesteld, nergens plaats als in de sfeer van het christelijk mysticisme, nergens als op het gebied der gewijde poësie en der homiletische rhetoriek.

En hiermede vertrouw ik den lezer te hebben in staat gesteld zich een oordeel te vormen over de theologie der ‘Stichtelijke Uren’. Was de vergelijking waarvan ik mij tot hunne kenschetsing bediende, onbillijk? Of had ik daarentegen eenig regt te beweren dat de niet te miskennen schoonheden van dit werk aanmerkelijk benadeeld en voor een goed deel onzigtbaar worden gemaakt ook door het godgeleerd stelsel dat zijnen inhoud beheerscht? Om terug te keeren tot hetgeen in den aanhef van dit artikel gezegd is: de vraag kan niet zijn of Dr. Beets vrede mag hebben, en houden, met eene theologie zoo willekeurig, zoo onzamenhangend, zoo door en door irrationeel, dat geen eerlijk beoordeelaar haar aan den toets der logica en der algemeene beginselen van deze durft onderwerpen. Hier komt te pas het anders zoo hatelijke en liefdelooze, maar dat in dit geval de uitdrukking der echte humaniteit en van de waarachtige eerbiediging der overtuiging van den andersdenkende is: Ben ik mijns broeders hoeder? Een ieder, de beoordeelde zoowel als de beoordeelaar, elk zij in zijn gemoed ten volle verzekerd. Evenmin kan de vraag deze zijn of, bij persoonsverbeelding

gesproken, de vaderlandsche Theologie niet betreuren moet, dat een geest als die van den schrijver der ‘Stichtelijke Uren’, haar zoo weinig bemint, haar zoo in het oog loopend verwaarloost, haar zoo in het geheel niet tot het voorwerp zijner eeredienst maakt? Al had de wetenschap der godgeleerdheid hier te lande zich nog zoo gaarne te verheugen gehad in het bezit van een medearbeider als Dr. Beets, al wenschte zij in dezen oogenblik dat zij hem in éénen adem noemen mogt met haren Borger en haren Van der Palm, zij behoort zich, nu de omstandigheden het anders gewild hebben, het doelloos genot van zulke kansrekeningen te ontzeggen. Na te cijferen wat naar alle gedachten gebeurd zou zijn, indien iets dat niet gebeurd is gebeurd ware, en omgekeerd: ach, dat men zich, ook met het oog op Adams val[1], dit monnikenwerk voortaan bespaarde! Slechts deze is de vraag: Of de gebreken der ‘Stichtelijke Uren’, meer nog de theologiesche dan de litterariesche, den heilzamen invloed dien zulk een boek van zulk een schrijver zou kunnen uitoefenen, niet voor een goed deel onmogelijk maken? Men zegge niet: deze wetenschap vol leemten, deze gebrekkige theologie, waardoor het boek verloren gaat voor de eenen, trekt juist de anderen aan en wint ze. Dit laatste houd ik voor eene bepaalde onwaarheid; voor eene zeer onverdiende beleediging dergenen, en zij zijn velen in den lande, die dit werk met genot en stichting lezen. Deze lezers, zij worden niet aangetrokken door de feilen, maar door de deugden van het boek. Door den echt godsdienstigen toon dien het ademt; door de bijna volkomen afwezigheid van alle polemiek, zoowel tegen andersdenkende protestanten, als tegen de roomschkatholieken; door den puntigen en toch verheven stijl; door het attiesch zout waarmede het hebreeuwsche levensbrood hier bijwijlen wordt besprenkeld; en allermeest, zoo ik mij niet bedrieg, door de in waarheid buitengewone kennis van het menschelijk hart, waarvan jaargang aan jaargang der ‘Stichtelijke Uren’ getuigen, en waardoor zij zich boven alle andere godsdienstige leesboeken van den tegenwoordigen tijd, bij uitnemendheid onderscheiden. Ook hier, ik schroom niet het te herhalen, ook in de ‘Stichtelijke Uren’ wordt somtijds eenig reukwerk geofferd op

1 ‘De aarde zou geen enkele doren of distel uitschieten, indien er niet geplukt was van den Verboden boom. Neen, dan droeg zy den Levensboom nog, en was geheel paradijs. Nergens droefheid, nergens lichaamssmart; nergens hartewonden; geen dood’. - Dr. Beets, in het stukje *Het leed des levens*.

het altaar van den wansmaak. Breedsprakigheid, eentoonigheid, gezochtheid, woordenspel, eene voorliefde voor de allitteratie die in *tic* dreigt te ontaarden, eenige gemaaktheid in het gebruik van zekere archaïsmen, en vooral hetgeen de franschen noemen *la superstition du texte*, dat wil zeggen een zich vastklemmen aan de woorden en klanken van deze of gene Bijbelspreuk, waardoor menigmaal het eigenlijk onderwerp of verwaarloosd, of stiefmoederlijk behandeld, of zoo behandeld wordt als durfde de schrijver het niet aan; aan voorbeelden van deze gebreken is in de 'Stichtelijke Uren' geen gebrek. Doch evenmin als zij deze letterkundige feilen van noode hebben om lezers te vinden, evenmin behoeven zij, om nut te stichten, de aan de kritiek ontsnappende theologie die er in wordt gehuldigd. Integendeel, de populariteit van den schrijver zou aan zijne 'Stichtelijke Uren' denzelfden opgang verzekeren waarin zij zich thans verheugen, ook bijaldien er meer eenheid ware in zijne zienswijze als godgeleerde, minder gapingen in zijne historiesche wetenschap van den Bijbel. Ons publiek, dat zeer veel van hem verdragen, dat zelfs het onaesthetiesche van sommige zijner vormen en het irrationeele van zijn theologisch stelsel verdragen kan, zou ongetwijfeld ook dulden dat hij zich een denker betoonde en den Bijbel geschiedkundig verklaarde. Wat mij in de 'Stichtelijke Uren' berispelijk toeschijnt levert dus eene bepaalde schade en geen enkel voordeel op: het trekt het eene deel van het publiek niet aan, en stoot het andere af. Ja af, want na het gegeven overzigt der denkbeelden van Dr. Beets over Christus en Christendom, kan er langer geen twijfel bestaan of het opkomend geslacht, het jonge Nederland, in den hierboven door ons bedoelden zin, moet de 'Stichtelijke Uren' ongelezen laten; moet ze lezen, *casu quo*, gelijk het leest 'le Petit-Carême' van Massillon, of 'l'Essai sur l'indifférence' van Lamennais; of wel, het moet den schrijver der 'Uren' houden voor een dier ontgoochelde sceptici, die uit wanhoop aan het vinden der waarheid zich werpen in de armen der conventioneele kerkleer; moet gesloten van harte blijven bij de prediking van zulk een Evangelie en zulk een Menschenzoon; moet ongeveer even veel heil verwachten van het positivisme van Auguste Comte als van het piëtisme van Nicolaas Beets. Dit, dat zij met magteloosheid zijn geslagen waar het geldt de bevrediging der behoeften van de kinderen der 19de eeuw; dat zij met al hunne schoonheden niet in staat zijn de zonen der tegenwoordige wereld te winnen voor het rijk van

Christus; dat zij reactionair zijn en evenwel niet reageeren tegen den eigenlijken tijdgeest; dat zij aanvallen onnoozele windmolens, en de schuldige ridders der Industrie en der Materie ongemoeid laten; dat zij dit noodeloos doen; dat deze gebreken hun niet behoefden aan te kleven; dat zij magtiger, dat zij waarachtiger konden zijn, moesten zijn; dat zij te zeer op de middeneeuwsche ‘Imitatio Christi’ gelijken, zoo als Dr. Zaalbergs ‘Biddende Jezus’ om andere redenen daar te weinig op gelijkt: dit is, naar mijne niet in overijling uitgesproken meening, de éénige voorname fout der ‘Stichtelijke Uren.’ Doch wie gevoelt niet dat dit weinige in den grond meer is dan het uitwendig schijnt?

CD. BUSKEN HUET[1].

1 Onderwerp van het derde en laatste gedeelte dezer beschouwing zullen zijn de ‘Christelijke Anthropologie’ benevens de ‘Levens-Studiën’ van den hoogleeraar Pruys van der Hoeven.

Een woord over ons krijgswezen.

Overzigt der voornaamste bepalingen betreffende de sterkte, zamenstelmenstelling, betaling, verzorging en verpleging van het Nederlandsche leger, sedert den vrede van Utrecht in 1713 tot den tegenwoordigen tijd, door H. Hardenberg, militaire Intendant der 1e Klasse. Eerste gedeelte. 's Gravenhage, Gebroeders van Cleef. 1858.

Wij kondigen hier een werk aan, dat van grondige studie en helder oordeel getuigt, en met vrucht kan geraadpleegd worden, wanneer men een begrip wil verkrijgen van het werktuigelijke der zamenstelling van de legers, die Nederland in verschillende tijdperken heeft onderhouden. Dit werk vult eene leemte aan, tot nu toe in onze krijgs-litteratuur bestaande; verschillende schrijvers hebben zich wel bezig gehouden met het verhaal van vele der door ons land gevoerde oorlogen; maar zij hebben ons daarbij niet, of niet genoegzaam, uitgelegd, hoedanig de zamenstelling is geweest van de legers, waarmede die oorlogen zijn gevoerd geworden; hoedanig die legers werden gewapend, gekleed, gevoed, betaald, verzorgd; die schrijvers mogen ons de daden en werken onzer groote legerhoofden hebben doen kennen: zij hebben ons onkundig gelaten aangaande het werktuig, dat aan die legerhoofden heeft ten dienste gestaan.

De Heer Hardenberg heeft de taak op zich genomen om die onkunde te doen ophouden; en wel kon die taak aan geen betere handen worden toevertrouwd, dan aan die des mans, wiens helderheid van inzigten evenzeer algemeen gehuldigd wordt als zijne liefde voor de beoefening der krijgswetenschap. De Heer

Hardenberg is een onzer uitstekendste administrateurs, in den ruimsten en besten zin des woords; hij heeft de niet zoo algemeene gave om dadelijk te kunnen onderscheiden wat noodig is en wat slechts ondergeschikt belang heeft; hij weet het kleine te verwaarloozen, om zich te beter bezig te houden met het groote; theorie en praktijk zijn, in eene hooge mate, in hem vereenigd; hij weet niet alleen te zeggen, *wat* er gedaan moet worden, maar ook de middelen aan te wijzen, *hoe* het gedaan kan worden; en hij is evenzeer verwijderd van die roekelooze ligtzinnigen, die over alles luchtig heenstappen, omdat zij niets begrijpen, als van die ongelukkige zwaarhoofden, wier wetenschap niet verder strekt, dan om hen de bezwaren en gevaren te doen kennen, zonder hun de middelen aan de hand te geven om die bezwaren en gevaren te boven te komen.

Wilden wij een beoordeelend overzigt geven van het werk van den Heer Hardenberg, wij zouden dat overzigt hier en daar kunnen afwisselen met de eene of andere pikante bijzonderheid over de zamenstelling van onze vroegere legers, - maar toch zou, over het geheel, onze arbeid weinig boeijend of belangrijk zijn voor de lezers van dit tijdschrift; want hoe nuttig en verdienstelijk het hier aangekondigde werk zij, aangenaam om te lezen is het niet; dit brengt het behandelde onderwerp van zelf mede, en al het talent des schrijvers is onvermogend om daaraan iets te veranderen. Maar het werk van den Heer Hardenberg heeft die groote verdienste, dat het tot denken opwekt, en het zijn enkele der op die wijze ontstane denkbeelden, welke wij hier willen nederschrijven. Zij betreffen ons krijgswezen te lande en de zamenstelling van ons leger, - die moeijelijke, nog altijd onopgeloste vraag van den dag, *la question brulante* voor ons. Natuurlijk dat wij niet dwaas geuoeg zijn om hier naar die oplossing te streven; dit is eene taak, die onze krachten verre te boven gaat; wij zullen er ons toe bepalen, enkele beschouwingen kenbaar te maken, die mogelijk eenigzins kunnen medewerken om later tot die oplossing te komen.

De Heer Hardenberg zegt, in de voorrede van zijn werk, dat hij door zijn arbeid de overtuiging meent te geven, ‘dat de wijze van beheer van ons leger, in den tegenwoordigen tijd, den toets

der vergelijking niet behoeft te schromen met het verleden'; ieder deskundige zal dit niet alleen ten volle beamen, maar verder gaan en zeggen: dat het beheer van ons leger, thans, over het geheel genomen zeer goed is en hoogen lof verdient. Men werpe ons hier niet kleine onvolmaaktheden tegen, die noodwendig in ieder menschelijk werk voorkomen; wij zullen ze niet ontkennen, die onvolmaaktheden; wij zullen ijveren om ze weg te nemen; maar wij doen in gemoede de vraag: is de wijze, waarop ons leger thans beheerd wordt, in het minste te vergelijken met dien toestand van verwarring, van willekeur, van geldverspilling, van ontrouw en oneerlijkheid, die het beheer onzer vroegere legers zoo vaak kenmerkte? Iedereen zal die vraag moeten beantwoorden met te zeggen: neen, daar is geene vergelijking te maken tusschen het heden en het verleden; in dát opzigt ten minste, zijn wij oneindig beter geworden, staan wij hemelsbreed boven onze voorouders; bij de legers onzer republiek hadden, door overlevering en gewoonte, handelingen het burgerregt verkregen, welke wij thans met den naam van schandelijke bedriegerijen zouden bestempelen; welke thans hem, die zich daaraan zou schuldig maken, alle aanspraak zouden doen verliezen op den naam van fatsoenlijk man, van man van eer. De eerlijkheid in het krijgsbeheer was toen eene uitzondering; zij is thans de regel.

Bij een volk als het onze, dat, over het geheel genomen, eerlijkheid en regtschapenheid op zoo hoogen prijs stelt, moet dus de overtuiging, dat die hoedanigheden bij ons legerbeheer onmiskenbaar zijn, noodwendig algemeen gunstig stemmen voor dat beheer. Dit zoude ook het geval zijn, zegt men, wanneer die gunstige stemming niet werd weggenomen door den anti-militairen geest onzes volks. Voor de vloot, ja, heeft het Nederlandsche volk nog sympathie; daarvoor wil het nog wat doen; maar de uitgaven voor het krijgswezen te lande acht het half als verspillingen; het wil die uitgaven telkens verminderen; en alleen in tijden van nood en gevaar stelt het paal en perk aan die overdrevene zucht tot bezuiniging, die in vredestijd het bestaan der landmagt gedurig in gevaar brengt. Het leger is bij ons niet populair.

Ziedaar eene meening, die wij zeer dikwijls hebben hooren uitspreken; maar die meening is ons altijd voorgekomen, als geheel onjuist, onbillijk en onwaar.

Dat onze landgenooten de zeemagt *boven* het leger stellen, -

het kan zijn; wij willen dit volstrekt niet tegenspreken, en zelfs vinden wij dat zeer natuurlijk, zeer goed. Onze meeste overwinningen hebben wij ter zee behaald; de zee is de bakermat geweest van onze vrijheid, van onzen krijgsroem; en onze groote vlootvoogden, die ons als veroveraars in de beide werelddeelen hebben doen optreden en die op alle zeeën ons over magtige vijanden hebben doen zegepralen, leven nog altijd in de dankbare herinnering van dat volk, dat hen heeft voortgebragt. Er is niemand onder ons, die niet verlangend zijn blik vestigt op dien vroegeren tijd van onze grootheid als zeemogendheid; er is niemand, die het niet toejuicht, wanneer hij de natie zich inspanningen ziet getroosten, om dien tijd - te doen *herleven*, ware eene te trotsche, te hersenschimmige verwachting! - maar ten minste zooveel mogelijk te *naderen*. Ieder juicht het toe, wanneer met onbekrompen hand aan de zeemagt gelden worden toegestaan, die, met verstand en oordeel gebruikt, ons weêr eene sterke vloot kunnen verschaffen; eene vloot, bekwaam om onze binnenwateren te verdedigen, een band uit te maken, die ons Vaderland met zijne rijke Indische bezittingen verbindt, en op de verste zeëen onzen handel te beschermen, onze vlag te doen eerbiedigen.

Maar daaruit, dat het Nederlandsche volk misschien *meer* over heeft voor de vloot dan voor het leger, volgt nog volstrekt niet dat het leger bij ons weinig populair is. Wij hebben dat nooit kunnen ondervinden, meermalen het tegendeel; de algemeene meening is wel degelijk gunstig gezind ten aanzien van het leger. Er mag misschien hier en daar onder ons een enkel mensch bestaan, die, geheel in onze oude geschiedenis levende en geheel vreemd aan het heden, met wantrouwen op het leger nederziet, omdat de stadhouder Willem II daarmede Amsterdam heeft willen verrassen, of omdat, bij de staatkundige woelingen van het laatst der achttiende eeuw, 's Hertogenbosch door de bezetting is uitgeplunderd geworden; - zulke antiquiteiten van Nederlanders zullen toch uitermate zeldzaam zijn; de groote massa des volks, vooral het beschaafde, verlichte, denkende gedeelte, heeft achting en medegevoel voor het leger. Dat blijkt uit die algemeene en ongehuichelde deelneming, zoo vaak aan den dag gelegd, waar het de viering gold van een roemrijk wapenfeit door het leger verrigt; dat blijkt uit de openbare achting en eer, zoo ruimschoots door het algemeen geschonken aan hem, die zich door dapperheid of krijgsbeleid onderscheidde; dat blijkt uit

de welwillendheid, waarmede de beschaafde kringen, de letterkundige of wetenschappelijke vereenigingen, de officieren in haar midden opnemen en ontvangen. - Men legt ons volk soms ten laste, dat de rijkdom bij ons de maatstaf is voor de algemeene achting; indien werkelijk dit gebrek bestaat, dan doet het zich echter niet gelden ten aanzien van onze officieren: het gemis van rijkdom belet ons niet achting te genieten.

De natie is niet tegen het leger, zij is er voor; maar zij verlangt dan ook - en daarin heeft zij volkomen gelijk! - dat het leger zich steeds naauw bij haar aansluite, dat het één blijve met haar, dat het hollandsch zij, in denken, spreken en handelen. Geen van de groote belangen, welke ons volk in beweging brengen, moeten ons vreemd blijven; wij moeten daaraan met hart en ziel deelnemen; de kennis onzer geschiedenis, onzer letterkunde, moet bij den krijgsstand evenzeer in merg en been zijn doorgedrongen als bij iederen anderen stand. In sommige, vooral in Duitsche Staten, is men er toe gekomen om het leger geheel en al van het overige des volks af te zonderen, om de scherpste afscheiding te maken tusschen krijgsman en burger, en om van den officiersstand eene geheel op zich zelf staande klasse te maken, die met aristokratische voornaamheid op de overigen neêrziet. Zoo iets bij ons te willen invoeren, zou even onzinnig als misdadig zijn; wij zijn een burgerlijk volk, wij moeten een burgerlijk leger hebben; dat leger is, op zich zelve, niet in staat om ten allen tijde de onafhankelijkheid des lands te vrijwaren; het behoeft daartoe den steun van het geheele volk; het moet dus ook geen op zich zelf staand ligchaam zijn, het moet naauw met dat volk verbonden blijven, het moet niet anders zijn dan het gewapende gedeelte van dat volk.

Vaak hoort men beweren, dat, al mag het waar zijn dat de natie niet zoo ongunstig gezind is ten aanzien van het leger, die ongunstige gezindheid zich echter ruimschoots doet opmerken in de handelingen der volksvertegenwoordiging, die er altijd op uit is om de maatregelen tot verbetering van ons krijgswezen en van onze landsverdediging te belemmeren. Daardoor, zegt men, is een goed krijgsbeheer bij ons eene moeijelijke, bijna onuitvoerbare taak geworden.

Het zij ons vergund, onbewimpeld en vrij onze meening over dit onderwerp uit te spreken; hier vooral kan waarheid nut stichten.

Wij hebben hoogen eerbied voor onze volksvertegenwoordi-

ging, voor onze Tweede Kamer; het is een kundig, verlicht, vaderlandslievend ligchaam, waarin mannen van de grootste bekwaamheden, van het uitstekendst talent zitting hebben, die niets anders behoeven dan een ruimeren werkkring, om door geheel Europa als groote staatsmannen te worden gehuldigd. Onze Tweede Kamer heeft het gewone gebrek, dat van eene talrijke beraadslagende vergadering schier onafscheidelijk is: dat er wel eens tijd verspild wordt, dat men zich te veel en te lang bezig houdt met zaken van ondergeschikt belang, en dat het doel, hetwelk men bereikt, niet altijd de inspanningen en den arbeid beloont, die men zich daarvoor getroost heeft; - maar, dat alles erkennende, moet men echter tevens erkennen, dat die volksvertegenwoordiging zeer veel goeds gesticht heeft en voortdurend kan stichten. Zij heeft billijke aanspraken op de hoogachting en het vertrouwen van het Vaderland.

Maar, - buigen wij ons met eerbied voor de staatkundige wijsheid en voor de eerlijke vaderlandslievende bedoelingen der Tweede Kamer, - wij kunnen het niet tegenspreken, dat enkele van hare handelingen belemmerend hebben gewerkt op de goede uitoefening van het krijgsbeheer, en dat soms in haar midden woorden zijn uitgesproken, - ondoordachte, onvoorzigtige woorden! - die den schijn van onverschilligheid droegen ten aanzien van onze landsverdediging, en hard en onaangenaam hebben geklonken in de ooren van het leger. Daardoor is wel eens voedsel gegeven aan de meening - in ligtzinnigheid, of met kwaad opzet, voorgestaan? - dat de volksvertegenwoordiging vijandig gezind is ten aanzien van het leger.

Wij gelooven, dat die meening zoo onwaar is, als maar iets ter wereld onwaar kan zijn; wij gelooven integendeel, dat de volksvertegenwoordiging wel degelijk de belangen van het leger met nadruk ter harte neemt; en wij twijfelen er geen oogenblik aan, dat wanneer een Minister van Oorlog voor de Kamer verschijnt met een goed stelsel van landsverdediging, wanneer hij dat stelsel duidelijk toelicht, aantoont dat het op de ware beginselen berust en het verdedigt met de kracht der gemoedelijkste overtuiging, - wij twijfelen er geen oogenblik aan, zeggen wij, of die Minister zal dan stellig kunnen rekenen op den bijval en de ondersteuning van de overgroote meerderheid der Kamer. De volksvertegenwoordiging verlangt ook hierin niets anders, dan dat men haar den goeden weg aanwijze, dien zij moet inslaan; maar zij vordert, dat men haar overtuige dat die weg de

goede is, en die vordering is haar niet euvel te duiden; die vordering is niet alleen haar regt, maar ook haar pligt.

Het *cijfer* der begrooting voor het departement van Oorlog is, zoo als uit den aard der zaak volgt, altijd het punt waarover de gevoelens het meeste verschillen. Indien men aan de eene zijde, zonder in het minst op de landsverdediging te letten, maar eene bepaalde som noemt, welke voor die behoeften niet mag overschreden worden, is men aan de andere zijde er evenzeer op uit om, zonder acht te geven op de finantieele krachten der natie, voor het onderhoud van leger en vestingen maar alles te eischen wat men zich verbeeldt dat daarvoor, niet alleen noodig, maar zelfs wenschelijk is. Die beide uiterste meeningen, evenzeer van de waarheid afwijkende, vinden geen van beide veel aanhangers: het gezond verstand, ons volk zoo eigen, doet het algemeen inzien, dat hier de middenweg gehouden moet worden; dat de grondwettige bepaling, waarbij aan den koning de zorg wordt opgedragen voor het onderhouden eener genoegzame landmagt, nooit in dien zin mag uitgelegd worden, alsof de vertegenwoordiging maar blindelings en zonder onderzoek moet toestaan *alles* wat de regering tot dat einde vordert; maar dat het evenzeer verkeerd en dwaas zoude zijn, wanneer de vertegenwoordiging, zonder te onderzoeken wat voor de landsverdediging noodig is, zich bepaalde met te zeggen: *die* som kan voor de landmagt worden uitgegeven, *die* som mag niet worden overschreden, *daarmede* moet gij u behelpen.

In de laatste jaren heeft men, sprekende over het bedrag van het budget van oorlog, zich herhaaldelijk beroepen op dit bedrag, tijdens het bewind van den minister van Spengler, en daaruit willen afleiden, dat dit budget thans te hoog is opgevoerd. Dat laatste geheel en al in het midden latende, gelooven wij echter, dat men verkeerd doet met, vooral in dit oogenblik, de uitgaven, in 1849 voor de landmagt gedaan, tot rigtsnoer te nemen voor wat men in 1859 daarvoor moet uitgeven: de tijden, de omstandigheden zijn thans geheel anders dan toen. Het zij ons vergund dit met een enkel woord toe te lichten, ten einde daardoor het verwijt te ontgaan, van in verandering van omstandigheden een voorwendsel te zoeken om verandering van denkwijze te regtvaardigen.

In 1849 bestond er bij ons te lande noodzakelijkheid om de staatshuishouding op den minst kostbaren voet in te rigten, ten

einde daardoor 's lands geldmiddelen voor een noodlottigen achteruitgang te bewaren. Het leger heeft toen het offer gebragt, wat door de behoefte aan bezuiniging werd gevorderd. Indien bij andere gedeelten van onze staatshuishouding niet evenzoo is gehandeld, dan drukt de verantwoordelijkheid daarvan op hen, die verzuimd hebben om het voorbeeld te volgen, door het legerbestuur gegeven; schande over hen, bij wie eigenbelang of het belang van een bijzonderen stand zwaarder heeft gewogen dan het belang van het geheele vaderland! Aan den minister van Spengler, die op zoo loyale wijze, voor het welzijn van het algemeen, de uitgaven voor het leger tot het hoognoodige heeft ingekrompen, komt daarvoor hooge lof en achting toe.

Maar in 1859 is onze finantieele toestand geheel anders dan tien jaren vroeger; die toestand is thans gunstig; zij vordert niet meer zoo gebiedend de striktste zuinigheid; zij laat meer ruimte in de uitgaven toe. Van daar dat men thans meer gelden kan besteden voor de verdediging des lands; en men *moet* dit ook wel doen, omdat men èn het lot van den krijgsman beter moet verzorgen, èn zich de onkosten moet getroosten, die het aanschaffen van nieuwe wapenen en nieuwe oorlogsmiddelen noodwendig met zich voert. De vermeerdering der algemeene welvaart in ons land maakt het volstrekt noodzakelijk, dat men, om soldaten te verkrijgen en te behouden, hen beter betaalt en verzorgt dan men vroeger deed; en wanneer alle andere volken van Europa hunne wapenen en strijdmiddelen veranderen en verbeteren, dan kunnen wij-alleen hierin niet blijven stilstaan, dewijl wij anders, bij den eersten oorlog den besten, de bitterste ondervinding zouden opdoen van het gevaar, dat er in is gelegen om stil te blijven staan, wanneer alles vooruitgaat. Wat de middelen om oorlog te voeren betreft, leven wij thans even goed in een tijdperk van overgang, als tijdens het algemeen invoeren der vuurwapenen; wat voor tien jaren nóg waar was, is het thans niet meer: elke dag ziet nieuwe uitvindingen geboren worden, en het zou eene noodlottige verblinding zijn, om daarop volstrekt geen acht te slaan, maar zich hardnekkig vast te blijven klemmen aan het oude, aan het bestaande.

Er is nog een voornaam punt dat men, bij de vergelijking van ons krijgswezen thans met voor tien jaren geleden, volstrekt niet uit het oog mag verliezen; het is dat thans onze toestand ten aanzien van het buitenland oneindig gevaarlijker is dan toen. In 1849 was Frankrijk eene republiek; - wij hebben dat

republikeinsche bestuur van dien tijd vaak hooren bespotten en verguizen; wij willen toegeven dat het veel gebrekkigs had, dat het veel dwaasheden begaan heeft; maar tot eeuwigen roem van dat bestuur strekt, dat het vrij is gebleven van misdaden, dat het de rust en vrede van Europa heeft ontzien, en geen inbreuk heeft gemaakt op de onafhankelijkheid van andere landen. Zijn er veel regeringen van groote Staten, waarvan men hetzelfde kan zeggen? - Toch vond de republikeinsche regering, die over Frankrijk het gezag voerde, geen genade in de oogen van die talrijke reactionnaire partij, die in Europa zoo ijverig werkt tegen elke verbreiding van vrijheid; en een algemeene lofzang dier partij begroette de staatsomwenteling van den 2^{en} December 1851, waarin zij de verzekering zag van voortdurende rust en orde voor Europa. De onzinnigen! zij zagen niet in, dat die omwenteling in Frankrijk een eerlijk, weinig voor het buitenland te vreezen bestuur verving door een despotismus, dat wel drukkend voor het binnenland, maar tevens geducht voor het buitenland zou zijn, en dat, weinig weêrhouden door eerbied voor volkenregt of voor bezworen verdragen, naar niets anders zou streven dan naar veroveringen, naar het uitbreiden van Frankrijk's magt, naar het onder het juk brengen van het overige Europa. ‘Die Byzantijnsche verdorvenheid, die thans in Frankrijk heerscht, *kan* niet lang blijven aanhouden;’ hoe hoog wij den man ook vereeren, die deze woorden sprak, wij durven echter op de waarheid dier woorden niet veel vertrouwen: onze tijd *is* zoo afkeerig niet van verdorvenheid; vooral is Frankrijk dat niet; eene regering als de tegenwoordige kan daar nog lang blijven stand houden; en zoo lang dat plaats heeft, is Neêrland's onafhankelijkheid evenzeer bedreigd als vroeger in de bangste en gevaarlijkste oogenblikken, tijdens Lodewijk XIV. Zoolang wij in dien toestand verkeeren, is het dus zaak voor ons, om het plotseling uitbreken van een oorlog te verwachten; het is dus zaak voor ons om meer gewapend te zijn dan in 1849; het is dus zaak voor ons, om onze tegenwoordige uitgaven voor het krijgswezen niet te regelen naar wat wij, tien jaren geleden, daarvoor uitgaven

Men zie in het bovenstaande volstrekt geene pleitrede ten voordeele van een hoog cijfer van het budget van oorlog, of eene regtvaardiging van de som, die daarvoor kan aangevraagd worden; zoo ver gaat het doel dezer redenering niet; die redenering beoogt niets anders dan om aan te toonen, dat er redenen

bestaan om in 1859 *meer* uit te geven voor onze landmagt dan in 1849. Voor het overige blijven wij ten volle het gevoelen aankleven, dat men bij ons krijgswezen - even als bij ieder ander gedeelte van onze staatshuishouding - streng moet waken tegen elke verspilling, tegen elke onnutte uitgave; maar de uitgaven, vereischt om daar te stellen en te onderhouden wat noodig is voor de verzekering van onze onafhankelijkheid, die mag niemand onnut noemen, die mag niemand met den naam van verspilling bestempelen. Trouwens, al meer en meer begint die waarheid door te dringen, dat men bij het regelen van ons krijgswezen niet enkel letten moet op de daardoor teweeg gebragte uitgaven, maar ook, en wel voornamelijk, op wat voor dat krijgswezen noodig is. Met duidelijke woorden heeft, bij de beraadslagingen over het laatste budget van oorlog, het hoofd der liberale partij die waarheid uitgesproken: ‘wij vorderen zuinigheid,’ zoo heeft hij hoofdzakelijk gezegd, ‘maar zuinigheid alleen is ons niet voldoende: al kwam er een Minister van Oorlog, die voor *acht* millioen het leger wilde onderhouden, dan nog zou ons dit niet tevreden kunnen stellen: wij moeten de verzekering hebben dat wij, voor de uitgegevene gelden, een *goed* leger bezitten.’

Wat somwijlen het algemeen ongunstig stemt ten aanzien van ons krijgswezen te lande, dat is de donkere voorstelling, vaak daarvan gegeven, alsof dit krijgswezen geheel en al onvoldoende zou zijn om Nederland te kunnen verdedigen tegen de magtige vijanden, die het zullen aanvallen. Ieder oogenblik zal men bij ons van die menschen ontmoeten, die u met het somberste, onheilspellendste gelaat der wereld zullen voorhouden, dat Neêrland geheel weêrloos is en in een oogenblik de wisse prooi wordt van een' magtigen vijand, wanneer niet andere magtige Staten zich ons lot aantrekken en ons ter hulp snellen. - Dat men het gebrekkige en verkeerde in ons krijgswezen aanwijze, dat men met kracht er op aandringe om dat gebrekkige en verkeerde weg te nemen, dat men met onvermoeiden ijver-naar de volmaaktheid streve, - o dat is eene handeling, die allen lof verdient, dat is de handeling van een man van eer, van een braaf vaderlander; - maar dat men, bij al dat gebrekkige en verkeerde, dat ons krijgswezen aankleeft, geheel en al voorbijziet wat daar goeds in is; dat men hoegenaamd geen acht geeft op de buitengewone natuurlijke sterkte, welke onze vaderlandsche

bodem aanbiedt; dat men 's vijands strijdkrachten steeds te hoog schat en de onze op het laagst mogelijke peil stelt; dat men, overal en ten allen tijde, de rol van een jammer-profeet vervult, daardoor medewerkt om het zelfvertrouwen des volks te ondermijnen, om zijn moed uit te dooven, en dat men daardoor misschien die rampen voorbereidt, die men aankondigt, - dat is eene handeling, die de strengste afkeuring verdient; eene handeling, die God en menschen een gruwel is.

Kom aan, wij willen er niet van spreken, dat bij den vijand, die ons aanvalt, ook niet alles volmaakt is; wij willen niet in rekening brengen de buitengewone inspanningen, waartoe geestdrift en vaderlandsliefde ons kunnen voeren; wij willen geen beroep doen op den heldenmoed van ons leger; - wij willen van dit alles zwijgen; wij willen alleen gewone omstandigheden aannemen, en alleen enkele cijfers aanhalen om ten bewijs te verstrekken, dat wij niet zoo weêrloos zijn als onkunde of moedeloosheid ons soms afschilderen.

Het is, gelooven wij, geene onwaarschijnlijke onderstelling, wanneer wij aannemen, dat wij toch wel eene veertien dagen tijds zullen hebben om ons ten oorlog te bereiden: zóó plotseling, even als een donderslag uit een' onbewolkten hemel, breekt dan toch het oorlogsvuur niet uit; er zijn teekenen, welke de nadering van dien oorlog verkondigen; en eene verstandige regering verzuimt niet om zich te wapenen, zoodra zij die teekenen waarneemt.

Veertien dagen tijds ter voorbereiding is dus geen overdreven eisch, en veertien dagen tijds is voldoende om ons tegen een eersten aanval te wapenen. Binnen dat tijdvak kunnen onze met verlof zijnde ligtingen weêr zijn opgeroepen, gekleed en gewapend, en zich bij hunne bataillons hebben gevoegd; eene dier ligtingen zal denkelijk ongeoefend zijn, maar de andere geoefende ligtingen zijn voldoende om dadelijk bij elk regiment infanterie, drie der bataillons, ieder met eene sterkte van 800 à 1000 man, te velde te doen trekken. Men heeft dus dadelijk ongeveer 25000 man infanterie beschikbaar; voeg hierbij eene ruiterij genoegzaam sterk voor wat, ter verdediging van onzen bodem, van dat wapen moet gevorderd worden; voeg hierbij eenige batterijen artillerie; - en ziedaar de magt, die men dadelijk den vijand kan tegenstellen, de magt waarmede men 's vijands eersten aanval, hetzij aan den IJssel, hetzij aan onze zuidelijke rivieren kan afwachten. Op den duur, dit stemmen

wij toe, is die magt niet sterk genoeg voor de goede verdediging van ons vaderland; maar op den duur blijft die magt ook niet dezelfde; zij wordt grooter; zij is maar zóó, bij het eerste uitbreken van den oorlog; - en wanneer men, in dat gevaarvolle oogenblik, reeds dadelijk over zulk eene sterkte kan beschikken, dan moet men niet zeggen, dat men weêrloos is. Weerloos!..... gij zijt dit dán alleen, wanneer gij van die hulpmiddelen geen gebruik weet te maken; wanneer gij die dwaselijk verspilt aan allerlei onnutte zaken; wanneer onverstand of lafheid bij het krijgsbestuur voorzitten; - maar wanneer men goed partij weet te trekken van de strijdkrachten, waarover wij hebben te beschikken, dan behoeft men geene zorg te hebben voor de goede verdediging van Nederland aan de landzijde.

Men wijze ons toch aan, wat wij *niet* hebben, dat tot de goede verdediging van een land gevorderd wordt; welke grondstoffen wij daartoe missen. Menschen? - onze militie, onze schutterijen, leveren ons die in overvloedigen getale; en daar wij niet gedwongen zijn om ons dadelijk in het open veld met den vijand te meten, kunnen wij aan die militie en aan de schutterijen de oefening geven waarin zij nog te kort schieten. - Wapenen? ons artillerie-materieel is zoo voltallig als het maar zijn kan; elke vesting heeft hare bewapening; aan draagbare vuurwapenen ontbreekt het ons evenmin; onze geweren, dat is waar, zijn nog maar voor een klein gedeelte ingerigt zoodanig als de laatste vorderingen der wetenschap dit eischen; in dat opzigt zijn wij ten achteren bij andere Europesche natiën, en even krachtig als ieder ander zullen wij aandringen om hierin verbetering te brengen; maar die achterlijkheid zullen wij niet te hoog schatten, en wij zullen niet uit het oog verliezen, dat wij ook met de geweren, waarmede thans het grootste gedeelte onzer infanterie nog gewapend is, zeer goed oorlog kunnen voeren, en dat die geweren toch honderdmaal beter zijn dan de vuurwapenen, waarmede een vroeger geslacht bij Waterloo streed, of waarmede het de Antwerpsche citadel aan Frankrijk's heirscharen betwistte. - Paarden? - de bekwame schrijver van het hier aangekondigde werk heeft reeds in eenen vroegeren arbeid ten duidelijkste aangetoond, welke rijke hulpmiddelen ons land aan oorlogspaarden oplevert, en op welke wijze men van die hulpmiddelen kan gebruik maken. Hiertoe wordt niets anders vereischt dan eene wet, of een besluit, waarbij de onteigening van paarden tegen eene ruime en billijke schadevergoeding wordt geregeld; waarbij eene regelma-

tige inschrijving wordt bepaald van alle in Nederland aanwezige paarden, ten einde men, bij het uitbreken van een' oorlog, dadelijk kunne aanwijzen, waar de paarden te vinden zijn, die het leger dan behoeft. - Geld? - over die zenuw van den oorlog moet men zich in Holland het minste bekommeren; in het rijke Holland, dat niet spaarzaam met zijne schatten zal zijn, zoodra zijne onafhankelijkheid ernstig bedreigd wordt, en dat dán met den volksdichter zegt: ‘wij geven 't goud en grijpen 't staal!’ - Menschen, wapenen, paarden, geld, - zijn dat niet de voorname grondstoffen, tot het voeren van een' oorlog benoodigd; en als men dat alles heeft, wat behoeft men dan meer, dan een verstandig en krachtig bestuur, om van dat alles gebruik te maken?

Wij hebben hier gesproken over de verdediging van Nederland aan de landzijde; - aan de zeezijde, beweert men soms, zijn wij minder sterk; eene vijandelijke vloot, zegt men, kan onze zeegaten bestoken, in onze binnenwateren doordringen, landingen doen voor ons gevaarlijk, en schrik en verwoesting in onze steden slingeren. Ook hier, gelooven wij, dat in de voorstelling van onzen toestand overdrijving bestaat: de verdediging van onze zeegaten en binnenwateren levert, door eene goede verbinding van onze zeemagt met onze landbatterijen, zeer veel gunstige kansen op; dringt eene vijandelijke vloot daar door, dan is daarom onze zaak nog niet verloren; nog zeer goed kunnen wij eene landing des vijands beletten of onschadelijk maken; en wat de verwoesting onzer steden betreft, onderstel dat een vijand er niet tegen opziet om zich door zulk eene barbaarsche handeling te schandvlekken, dan nog zou ons dit niet tot onderwerping moeten brengen; wij zouden die ramp moeten verduren, zoo als ons voorgeslacht het vaak verduurde, dat zijne akkers en weiden door de golven werden overdekt; vrijheid is meer waard dan welvaart en rijkdom. - Toch is het duidelijk, dat men zich beijveren moet om dergelijke rampen te voorkomen; dat het doordringen van eene vijandelijke zeemagt op onze binnenwateren, ook aan de verdediging te lande zeer veel belemmeringen zoude veroorzaken; dat het dus zaak is om de ingangen onzer zeegaten op de krachtigste wijze aan den vijand te betwisten, en dat dus de aandacht van het bestuur vooral op dit gedeelte der landsverdediging, moet gevestigd worden. Een aanval aan de zeezijde kan veel sneller, veel onverwachter plaats

hebben, dan een aanval aan de landzijde; aan de zeezijde moeten wij dus altijd gewapend zijn; de kanonnen moeten daar altijd gereed zijn, om eene vijandelijke vloot, die plotselings aan de kust komt opdagen, te teisteren en te vernielen.

Om een eersten aanval des vijands te weêrstaan, daartoe is het leger sterk genoeg; om op den duur de verdediging des lands te voeren, daartoe heeft het de hulp der schutterij noodig. Overbodig is het te zeggen, wat iedereen bekend is, dat de militaire inrigting onzer schutterij nog zeer veel te wenschen overlaat en dat men in dat opzigt bij ons te werk gaat met eene traagheid en eene flaauwheid, die de strengste afkeuring verdienen. Onze stedelijke schutterij is gewapend, gekleed, ingedeeld, min of meer geoefend; *zij bestaat* in één woord; zij kan dadelijk gebezigd worden, zoo niet te velde, dan toch tot het bezetten van onze vestingen en liniën. Maar de landelijke schutterij, het beste gedeelte van onze schutterij, daar waar eigenlijk onze kracht in is gelegen, dat gedeelte onzes volks, dat als het weêrbaarste kan worden beschouwd en waaruit men talrijke en uitmuntende bataillons kan trekken, - die landelijke schutterij *bestaat niet*, of, wat hetzelfde is, bestaat slechts in naam. De manschappen ja, zijn er, en vele hunner hebben eenige krijgsoefening gehad; maar kleeding ontbreekt, maar wapenen ontbreken, maar kaders vooral ontbreken; - want men moet den naam van kaders niet geven aan wat als zoodanig op het papier vermeld wordt; aan eene verzameling van menschen, aan wie men, in naam, verschillende militaire rangen heeft toegedeeld, - maar rangen, waarvoor de groote meerderheid van hen alle geschiktheid mist, en die door de meesten dan ook niet eens in ernst worden opgenomen!

Hierin vooral moet zoo spoedig mogelijk verandering komen. Ongeveer 30,000 man landelijke schutterij, behoorlijk in bataillons georganiseerd, van eenigzins goede kaders voorzien en ingedeeld bij onze negen regimenten infanterie, die daardoor in evenveel brigades veranderen, ziedaar wat zeer goed is tot stand te brengen en wat ons krijgswezen te lande op een eerbiedwekkenden voet zou doen komen. Van de meest bevoegde zijde zijn reeds sinds vele jaren, voorstellen in dien geest gedaan; en dringend noodzakelijk is het, dat die voorstellen verwezenlijkt worden. - Evenwel moet er dit bijgevoegd worden: dat ook daardoor de

uitgaven voor de landmagt tot een hooger bedrag zullen klimmen, dan in 1849 was beraamd.

De ‘uit vrijwilligers aangeworvene landmagt,’ waarvan artikel 178 gewaagt, is iets geheel onderscheidens, iets geheel afgezonderds van ‘de nationale militie,’ waarvan in artikel 180 wordt gesproken. Tot nu toe zijn echter die beide bestanddeelen van ons leger *niet* afgescheiden: er is geen enkel corps van dat leger, dat uit vrijwilligers alleen bestaat; bij alle corpsen is militie bij de vrijwilligers vermengd. De voordeelen van die vermenging zijn moeijelijk in te zien: de krijgsdienst wordt daardoor voor de vrijwilligers minder aangenaam; en de regering is veel meer beperkt in hare vrije beschikking over de troepen. Wanneer men, bij voorbeeld, bij ieder regiment infanterie, een der bataillons alleen uit vrijwilligers zamenstelde en de overige bataillons alleen uit militie, dan had de regering altijd de vrije beschikking over die bataillons vrijwilligers, en dan konden die bataillons, ingeval van noodzakelijkheid, onverwijld worden gezonden naar het buitenland, of naar eene onzer overzeesche bezittingen. - Zoo als de zaken thans geregeld zijn, zou dit afzenden van eene troepenmagt naar onze koloniën veel moeite kosten en veel tijd wegnemen.

Dat zenden van geheele bataillons van het moederland naar Indië, zou ook het groote voordeel opleveren, dat men dan, in plaats van die bataillons, in Indië aanwezige corpsen naar Nederland kon overbrengen, en zoo doende in weinig tijds de geheele vereeniging bewerken van het leger in Indië met het leger in het moederland. Die vereeniging blijft, tot nu toe, tot de vrome wenschen behooren, denkelijk omdat men haar nooit ernstig en te goeder trouw heeft gewild, maar zich bepaald heeft tot enkele zwakke en onhandige pogingen, die, mislukkende, als het ware eene soort van verontschuldiging gaven ten behoeve van hen, die gaarne alles bij het bestaande lieten; - ongelukkige karaktertrek onzes volks die blinde gehechtheid aan het oude, die traagheid en onwil zelfs ten aanzien van de beste hervormingen!

Moet hier voor de duizend en eerste keer aangetoond worden, hoe voordeelig, hoe gebiedend noodzakelijk, de vereeniging der beide legers voor het algemeen is? - Een enkel woord daar-

over zij genoeg. - Wij hebben bij het Nederlandsche leger een zeer goed, een uitmuntend corps officieren; in beschaving en verlichting, in krijgskunde, in algemeene kennis, in zedelijkheid, in vaderlandsliefde, staan de officieren van ons leger misschien op hooger trap dan die van ieder ander Europeesch leger; - maar ééne zaak ontbreekt ons, en *moet* ons wel ontbreken: de militaire ondervinding; de meesten van ons hebben geen oorlog bijgewoond en kennen den oorlog alleen uit de boeken. Ziedaar onze zwakke zijde, en ziedaar wat geheel en al verholpen kan worden door de zamensmelting van het Nederlandsche leger met het Indische. In Indië hebben onophoudelijk oorlogen plaats, wel afwijkende van de Europesche oorlogen, maar niet minder dan deze dienstig tot het vormen van het krijgsmanskarakter; zend naar die school ons leger heen, het zal daar de goede hoedanigheid verkrijgen, de eenige waarin het nu nog te kort schiet. Die handeling zal tevens dienen om Indië meer met ons te vereenzelvigen, om de banden tusschen het moederland en zijne volkplantingen te versterken. En dát is voor ons eene hoofdzaak; want het is eene waarheid, die, gelooven wij, door iedereen erkend wordt, dat de toekomst van ons land in Indië moet worden gezocht, en dat het behouden en bevestigen van onze Indische heerschappij de volstrekte voorwaarde is voor onze latere volksgrootheid.

Soms heeft men den twijfel geopperd, of zich bij ons wel vrijwilligers genoeg zullen aanbieden, om daarmede eenige afzonderlijke corpsen voltallig te houden. Wij deelen dien twijfel volstrekt niet; naar onze meening is de vermindering van het aantal onzer vrijwilligers voornamelijk te wijten aan het weinig aanlokkelijke, dat eene eentoonige en vervelende vrededienst hun oplevert, en aan het slechte vooruitzigt dat de oude dag hun geeft. Ligt bataillons op, alleen uit vrijwilligers bestaande, en die, even als de corpsen van het Engelsche leger, de eentoonigheid van het vreedzaam verblijf in het moederland afwisselen met het verblijf in een ander werelddeel, met vermoeijenissen, met oorlogsgevaren, - en zijt verzekerd, dat de liefde voor den krijgsstand zal aanwakkeren; vooral zal zij aanwakkeren, indien die stand aan hem, die haar intreedt, het vooruitzigt geeft van een voldoend levensonderhoud, wanneer eenmaal de jaren hem dwingen zich te onttrekken aan het vermoeijende krijgsmansberoep. De dreigende spooksels van armoede en gebrek moeten

niet langer den ouden soldaat tegengrijnzen; hij moet verzekerd zijn van, tot loon voor zijn vergoten bloed, voor zijne uitgeputte krachten en verwoeste gezondheid, ten minste een voldoend levensonderhoud te erlangen; en die verzekering kan hij gemakkelijk verkrijgen, zonder dat het algemeen zich eenige opoffering daartoe behoeft te getroosten, wanneer men maar wil goedvinden, bij ons te lande, omtrent de plaatsvervanging voor de krijgsdienst, dezelfde beginselen aan te nemen, die in Frankrijk en in eenige Duitsche Staten gevolgd worden en die daar de heilrijkste vruchten dragen.

Een man, die evenzeer om zijn karakter als om zijne uitstekende kennis teregt hoog staat aangeschreven in de algemeene achting, de generaal van Löbensels, heeft voor eenige jaren er met kracht op aangedrongen, om bij ons militiestelsel de plaatsvervanging geheel af te schaffen, en iedereen de verpligting op te leggen, zijne militiedienst in persoon te verrigten, even als dit in Pruissen plaats heeft. Die aandrang is billijk en goed, wanneer men de zaken in het afgetrokkene beschouwt, wanneer men geen acht geeft op wat *is*, of wat *kan* zijn, maar alleen op wat *moet* zijn. Niets is billijker, niets is regtvaardiger, dan dat ieder staatsburger in persoon zijne krijgsmanspligten vervult, en zich niet daarvan vrijmaakt door het betalen van eene som gelds; de afschaffing van de plaatsvervanging verheft en veredelt het leger, waarin dan alle standen der maatschappij vertegenwoordigd worden; zij maakt de natie krachtiger en beter, omdat dan de krijgsmansgeest - die geest van orde, van pligtbesef en van vaderlandsliefde - meer, tot alle standen der maatschappij doordringt. De afschaffing der plaatsvervanging bij ons militiestelsel zou dus de hoogste goedkeuring verdienen, wanneer zij mogelijk was; maar, zoo als de algemeene denkwijze van ons volk is, bestaat die mogelijkheid niet. Wij *moeten* de plaatsvervanging wel behouden, omdat zonder die plaatsvervanging de last van de militiedienst te zwaar, te drukkend zou worden voor ons volk; wij moeten hier al weêr afzien van wat op zich zelf het beste is, om ons te vergenoegen met wat, voor ons het meeste goeds heeft.

Maar, moet de plaatsvervanging in ons militiestelsel blijven bestaan, dan moet zij echter geheel anders geregeld worden dan thans plaats heeft: de regering zelve moet de plaatsvervangers leveren, en zij moet daarvoor nemen soldaten, die reeds eenige jaren gediend hebben, die zich onderscheiden door goed gedrag

en door militaire hoedanigheden, en die dus, bijna met zekerheid, het vooruitzigt geven, dat de Staat nog jaren lang goede diensten van hen zal trekken.

De voordeelen, welke deze wijze van plaatsvervanging boven de thans gevolgde heeft, zijn zoo in het oogvallend, dat zij maar even behoeven te worden aangeduid. Aan de eene zijde is de loteling, die een plaatsvervanger wil stellen, dan geheel gewaarborgd tegen die onzekere kansen, die teleurstellingen, die opligtingen en bedriegerijen, waaraan hij thans is blootgesteld; hij betaalt eene vast bepaalde som aan de regering en daarmede heeft hij afgedaan; hij heeft niet meer te handelen met de leveraars van plaatsvervangers, met de *zielverkoopers*, zoo als de krachtige volksuitdrukking is; hij heeft de onzedelijke misleidingen, de afzetterij dier wezens niet meer te duchten. Aan de andere zijde wint het leger hierbij in zedelijk en militair gehalte; want hoezeer het niet ontkend kan worden, dat, door verschillende oorzaken, onze plaatsvervangers veel beter zijn dan zij voor vijf en twintig jaren waren, en men thans daaronder zeer vele goede soldaten vindt, zoo is het toch nog altijd waar, dat zelfs het meest naauwkeurige toezigt niet beletten kan, dat er onder de plaatsvervangers menschen in de rijen van het leger sluipen, die, óf ligchamelijk weinig geschikt zijn voor de krijgsdienst, óf bevlekt zijn met gebreken en ondeugden, die hen onwaardig maken om het krijgsmanskleed te dragen. Eindelijk, die wijze van plaatsvervanging komt geheel en al ten voordeele van de vrijwilligers van het leger, de som, voor de plaatsvervanging betaald, wordt het eigendom van den vrijwilliger, die als plaatsvervanger optreedt, en dient om hem, bij het verlaten van de krijgsdienst, een bestaan te verzekeren; daardoor wordt de zucht voor de krijgsdienst aangewakkerd; daardoor verkrijgen wij *meer*, daardoor vooral verkrijgen wij *betere* oude soldaten.

Tegen dit stelsel van plaatsvervanging door den Staat, heeft men soms als bedenking aangevoerd, dat daardoor de getalssterkte van het leger aanmerkelijk verminderd wordt, en men zoo doende, vooral in oorlogstijd, wél geld zal verkrijgen, maar geen soldaten. Die bedenking heeft echter niet meer dan een schijn van waarheid.

Het aantal der lotelingen, die door plaatsvervanging dienen, is betrekkelijk gering, en men kan zoodanige bepalingen maken, dat dit aantal een zeker cijfer niet te boven gaat, of wel, dit aantal beperken door het verhoogen van de som voor de plaats-

vervanging. Al moest het zijn dat de plaatsvervanging van lotelingen, door vrijwilligers *die toch reeds in dienst zijn*, geheel en al tot vermindering strekte van de geheele getalssterkte van het leger; al moest het zijn dat daardoor die geheele getalssterkte drie à vierduizend man kleiner werd, dan zou dit nog zeer weinig ter zake afdoen, dewijl die geringe vermindering in de getalssterkte ruimschoots zou worden opgewogen door het betere militaire gehalte. Maar er is niet ééne reden, die zulk eene vermindering van de getalssterkte des legers *noodzakelijk* maakt; er is niet ééne reden zelfs, om maar aan te nemen dat zij zal plaats hebben. Aan de eene zijde staat het altijd in onze magt, om de jaarlijksche ligting voor de militie met zooveel te verhoogen, als voor de behoefte des legers gevorderd wordt, en dus daarmede op te wegen de vermindering, die het leger mogt ondergaan door dit stelsel van plaatsvervanging; maar aan de andere zijde is het zoo goed als zeker, dat wij die verhooging van de jaarlijksche ligting voor de militie volstrekt niet noodig zullen hebben, dewijl ons leger, door dit nieuwe stelsel van plaatsvervanging, *niet* verminderen zal in getalssterkte: thans ontbreken ons vele duizenden vrijwilligers, en het is meer dan waarschijnlijk dat door die nieuwe wijze van plaatsvervanging de lust voor de krijgsdienst zoozeer zal toenemen, dat wij daardoor in getal van vrijwilligers veel meer zullen winnen, dan wij daardoor, wat de getalssterkte der militie betreft, verliezen kunnen.

Wij gelooven daarom, dat de plaatsvervanging door den Staat, zoo als die in sommige landen van Europa geschiedt, geen enkel wezenlijk nadeel oplevert, en daarentegen zoo groote, zoo overwegende voordeelen, dat men de invoering van die wijze van plaatsvervanging bij ons, als zeer wenschelijk moet beschouwen.

Wij staken hiermede de krijgskundige beschouwingen, waartoe de lezing van het werk des heeren Hardenberg ons aanleiding heeft gegeven. Die beschouwingen hebben niet tot doel gehad in bijzonderheden aan te geven, op welke wijze ons krijgswezen geregeld en hoe ons leger zamengesteld moet zijn; - die taak, dit hebben wij reeds gezegd, is te zwaar voor onze krachten, te veel omvattend om in deze weinige bladen behandeld te worden. Wat wij hier hebben geschreven, heeft geen ander doel, dan om eenige weinige en zeer algemeene beginselen te ver-

melden, die het goed zal zijn in acht te nemen bij de regeling van ons krijgswezen. Die beginselen zijn zoo eenvoudig, vloeijen zoozeer uit den aard der zaak voort, dat zij niemand door nieuw heid zullen treffen; dat zij integendeel bloot zullen staan aan het verwijt van alledaagschheid. Maar eenvoudig of alledaagsch mogen die beginselen zijn, door het algemeen mogen zij voor waar worden erkend, er ontbreekt echter nog veel aan, dat zij totrigtsnoer zouden strekken voor de handelingen van het bestuur.

Daartoe te komen is de moeijelijke, maar grootsche en roemrijke taak van een Minister van Oorlog.

Een Minister, die met helderen blik doorziet wat het Nederlandsche leger moet zijn om te voldoen aan zijne bestemming, de handhaving van onze onafhankelijkheid als natie, van onze regten en volkseer; die van dat leger alles verwijdert wat noodeloos de hulpmiddelen des lands zoude verminderen, maar ook niet schroomt om die hulpmiddelen aan te spreken voor het daarstellen en behouden van alles wat voor onze landsverdediging noodig is; een Minister, die onze wapenen verbetert, van onze schutterijen den krachtigen steun van het leger maakt, ons oude soldaten geeft door de aanwending van een ander stelsel van plaatsvervanging, en officieren van militaire ondervinding door de vereeniging van het leger in het moederland met het leger in Indië; een Minister, eindelijk, die diep doordrongen is van die waarheid, dat het leger zich naauw moet sluiten aan het volk, en dat het volk ook al meer en meer in militairen geest moet toenemen en bezield moet worden met die kracht en dat zelfvertrouwen, die nooit doen wanhopen aan de zaak van een Vaderland, dat zoo vaak, zelfs in den bangsten nood, de zigtbare bescherming der Voorzienigheid heeft ondervonden, - een Minister van Oorlog, die zóó zijne taak begrijpt, heeft eene edele, verhevene roeping; en wanneer hij de kracht en de bekwaamheid heeft om die taak te vervullen; wanneer hij, doordrongen van de verhevenneid der zending die hem is opgelegd, met onwrikbare overtuiging vast houdt aan het goede; dan kan hij verzekerd zijn dat de zege hem zal blijven, dat hij zijne landgenooten met zich mede zal slepen, dat hij blijvend nut zal stichten, sterkte en grootheid aan zijn Vaderland zal schenken, en zich zelf een naam verwerven, die nog door de late nakomelingschap met eerbied zal worden genoemd.

Naar zulk een doel te streven, is geene lakenswaardige, geene beuzelachtige eerzucht.

Breda, 8 Maart 1859.

W.J. KNOOP.

De Haarlemmermeer-polder.

Bedenkingen tegen het rapport der commissie tot onderzoek naar de middelen ter verzekering eener behoorlijke waterontlasting van den Haarlemmermeerpolder, door een Niet-ingeland. Febr. 1859. Amsterdam, J. Noordendorp.

Een niet-ingeland heeft in deze ‘Bedenkingen’ eene zeer belangrijke bijdrage geleverd tot de Haarlemmermeer-litteratuur. Het geldt hier de vragen: of het noodzakelijk is, om nog een millioen te besteden aan dien polder, en hoe dit besteed moet worden; vragen die, al ware 't slechts om hare pecuniele zwaarwigtigheid, een naauwkeurig wikken en wegen en bekijken van alle zijden vereischen, vooral ook omdat het nog in 't minste niet beslist is, wie de kosten moet dragen, de Staat of de Polder. Het boekje bevat eene menigte van opgaven en redeneringen, die zeer veel zullen bijdragen om de meeningen van de belanghebbenden ten dien aanzien te vestigen.

De polder zit verbaasd in de klem, omtrent op dezelfde wijze als toen hij, tot eene gemeente verheven en met een gemeentebestuur vereerd werd, zonder in staat te zijn om die eer te betalen. Het Rijk heeft, namelijk, het meer drooggemaakt en, voordat dit nog geheel ten einde was gebragt, de gronden verkocht, met belofte dat het zomerpeil gehouden zoude worden op 5 el onder Amsterdamsch Peil. Thans blijkt het echter, in weêrwil van twee ongehoord drooge jaren, zoo als er welligt nimmer geweest zijn en nimmer weêr terug zullen komen, dat de gemiddelde laagste waterstanden in 1858 zijn geweest: 4.84 el - A.P., en in 1857 zelfs 4.88 el - A.P.; de gemiddelde waterstanden over de beide jaren: 1858, 4.73 el en 1857,

4.78 el; dat in het midden van den polder, waar de laagste gronden liggen, geen lager peil dan, eenmaal op den 13^{den} Maart 1858, van 4.92 el bereikt is kunnen worden, en dat alleen de Leeghwater nu en dan zijn peil tot meer dan 5 el, eenmaal zelfs tot 5.23 el - A.P. gebragt heeft, waarbij dan echter telkens de schaal aan het Venniperdorp ruim 4 palm hooger teekende. Deze opgaven, aan dit werkje ontleend, schijnen op goede gronden te steunen, en geven geene de minste reden om te wantrouwen aan hare juistheid. Alleen moet men wantrouwen aan de juistheid der waarnemingen op den huize Zwanenburg, die wij hier vinden opgenomen en gesteld tegenover die van Zonneburg; want hoe te rijmen, dat er gedurende de maand December 1858, te Halfwege 29.43 streep, te Utrecht 72 streep regen gevallen zouden zijn; op de eerste plaats zonder eenige waar te nemen verdamping, op de andere met verdamping van 8.8 streep? Maar dit doet weinig ter zake, dan alleen dat men de berekening van den gevallen regen, en dus van de hoeveelheid regenwater die de stoomgemalen hebben moeten verwijderen, in vergelijking met het kwelwater, schoorvoetend als juist zal kunnen aannemen.

In alle geval is het waarheid, en ook gemakkelijk te begrijpen, dat de lage landen in den polder wee! en ach! roepen; niet alleen de 723 bunders die beneden 4.3 el - A.P. liggen, maar ook de 3340 bunders die onder 4.2 el - A.P. gelegen zijn; want deze zijn, evenmin als de vorige, bij eenen gemiddelden waterstand van 4.75 geschikt om behoorlijk bebouwd te worden; terwijl hier daarenboven niet dan uiterst langzaam, of in 't geheel niet, het vergiftigende en den grond bijna tot onwaarde brengende zwavelzuur, door uitspoeling verdwijnen kan.

Het Rijk, of de namens het Rijk handelende Commissie van beheer over de droogmaking, heeft niet afgewacht totdat de eijeren uitgebroeid waren, maar het Polderbestuur op het nest gezet, dat nu, tot zijne eigene groote teleurstelling, tot die van de eigenaars der gronden, der nommers 10, 11 en 12 sectie JJ onderanderen, en ook zeker tot groote teleurstelling der Commissie, hydropische, zeer aan 't zuur lijdende kuikens voor den dag ziet komen. Dat de Commissie er zich uitgedraaid heeft, zonder eerst het uit de schaal kruipen der kuikens af te wachten, schijnt den schrijver der ‘Bedenkingen’ eene weinig roijale handelwijze; maar wanneer men de zaak beoordeelt naar de kennis van zaken die toenmaals de Commissie, de deskundigen,

de koopers der gronden daarenboven, bezaten, en de toenmaals geheel niet geduchte onvruchtbaarheid van vele gronden, noch de geheel onverwachte onmogelijkheid om het beloofde peil van 5 el - A.P. te bereiken, in rekening brengt, gepaard met den algemeenen wensch dat een krachtig Polderbestuur handen aan het werk zoude slaan, dan vertoont zich deze handeling der Commissie in een geheel ander licht. De hoofdzwarigheid is gelegen in het eindigen der werken voor 's Rijks rekening, tegelijk met het aftreden der Commissie voor het droogmaken; maar wanneer het zonneklaar bewezen is, dat, ten gevolge van eene wegens het Rijk gedane belofte, de eigenaars van een vierduizendtal bunders grond eene schade zullen lijden van welligt tien tonnen gouds, dan zal er ook nog wel verhaal op dat Rijk te verkrijgen zijn, en de schade, door eene greep uit 's lands beurs, voorkomen of hersteld kunnen worden.

Men begint nu algemeen te gelooven, hoewel zulks nog op verre na niet door alle deskundigen wordt beaamd, dat men wijzer had gehandeld door meerdere en kleinere stoomwerktuigen te plaatsen en door den polder te verdeelen in meerdere, met verschillende opmalingen, waardoor vermijd zoude zijn het eerst doen wegvloeijen naar de diepte en daarna weder opmalen van het water der hoogstgelegen gedeelten. Het bevaren van den geheelen polder was daardoor zeker bezwaarlijk of zelfs ondoenlijk gemaakt, en dit heeft zekerlijk vrij wat meer te beduiden, dan 't thans schijnt, nu men daarvan zoo weinig gebruik ziet maken, doordien het overladen over den ringdijk in den weg staat. Dit laatste echter is zulk een in de oogen springend gebrek, dat men, vroeg of laat, wel tot het maken van eene schutsluis zal moeten besluiten. Jammer, zeer jammer intusschen, dat er tot dien tijd toe zoo vele duizenden aan verhoogde transportkosten en verminderde opbrengsten der voortbrengselen van den polder verloren gaan.

Het Polderbestuur zit nu met de handen in het haar, en vraagt raad aan eene Commissie van deskundigen, aan den Hoofdingenieur Storm Buysing c.s. De vragen aan die Commissie voorgelegd, zijn wel eenigzins weifelend en verward; maar het is zeker zeer moeijelijk om vragen te stellen in de veronderstelling van een antwoord, waarvan men den inhoud niet kan of wil gissen, ten einde de vraag niet te praejudicieren. Deze gedachte toch heeft klaarblijkelijk bij het opstellen der vragen op den voorgrond gestaan. De Commissie heeft op die vragen

geantwoord en aangeraden: om ƒ 107 000 te besteden tot verbetering der bestaande stoomwerktuigen en vermeerdering der ketels van den Cruquius en den Lijnden; om het zomerpeil te brengen op 5 el - A.P.; en om 3800 bunders der op en boven 4 el - A.P. gelegen landen te bekaden en met zestien windmolens voor ƒ 679 500, of met vier stoomgemalen voor ƒ 715 500, droog te houden. Men schijnt zelfs zes stoomgemalen noodig te achten, als wanneer die ƒ 715 500 tot ƒ 1 058 500 verhoogd zouden dienen te worden. Onder deze som is ƒ 230 000 en ƒ 430 000 of ƒ 645 000 voor de gekapitaliseerde kosten van onderhoud, die voor elken windmolen op ƒ 625, voor elk stoomgemaal op ƒ 4300 jaarlijks, worden geschat.

Het is deze raad waartegen de niet-ingeland zijne bedenkingen oppert. Hij staaft die met eene menigte cijfers en redeneringen, die zeer behartigenswaardig zijn, en waaruit veel geleerd kan worden, om tot de juiste kennis van den stand van zaken te geraken.

Vooreerst, zegt hij, mag men de landen die boven 4 el - A.P. liggen, niet bezwaren met een hooger peil, dan hetgene hun bij den verkoop is toegezegd, en ook niet inpolderen, terwijl zij thans het regt hebben om ten allen tijde op de lagere gronden af te wateren, in het vertrouwen waarvan deze hoogere gronden dan ook met grof geld betaald zijn. Maar buitendien, beweert de schrijver, zal deze ontlasting van de lagere landen weinig bijdragen tot het doen bereiken van het zomerpeil van 5 el - A.P.; want hij toont aan, met magt van cijfers en kracht van redeneringen, dat het hoofdzakelijk de kwel is, die het tot dus verre onmogelijk heeft gemaakt om, in weerwil van de voorbeeldeloos gunstige weêrsgesteldheid, dit peil te bereiken. Van waar nu die kwel gevoed wordt, doet weinig ter zake. Dat zij gedeeltelijk uit de ringvaart komt, valt niet te ontkennen, want zij vertoont zich sterker bij verhooging van Rijnlands boezem; dat zij gedeeltelijk uit de polders achter die ringvaart, en onder door den bodem van deze henen, gevoed wordt, is evenmin te weerspreken; want onderscheidene dezer polders, onder Schalkwijk, Heemstede en Bennebroek, kunnen, sedert het droogmaken van het meer, gerust hunne molens afschaffen; zij worden niet meer gebruikt, omdat de polders eerder te weinig dan te veel water hebben, in weerwil dat de ringvaart meestal hooger staat dan de oppervlakte van den grond in deze polders. Op deze plekken alzoo is de bodem van de

Ringvaart digt; op andere moet hij daarentegen lek zijn; en dit kan, zoo als de schrijver teregt aanmerkt, toegeschreven worden aan het ontbreken of doorgraven van de veenbedding, die hier, onder Heemstede en Bennebroek, regelmatig onder het oppervlakkige zand ligt, en die hoogstwaarschijnlijk de waterdigte bank vormt, waaronderdoor het kwelwater uit de binnenpolders gevoed wordt. De drie werktuigen hebben gedurende 21 dagen, van 19 december 1858 tot 8 januarij 1859, opgemalen 17 millioenen teerling ellen water. Er was gedurende dien tijd gevallen 4 millioen teerl. el regen, zoodat de kwel bijna 13 millioen teerl. el heeft opgeleverd. Wanneer men nu ziet berekenen dat er, in de ongunstigste omstandigheden, niet meer verwijderd behoeft te worden dan 36 millioen teerl. el 's maands of 25 t.e. in de 21 dagen - volgens de Commissie slechts bijna 30½ t.e. 's maands, of ruim 21 t.e. in de 21 dagen - dan blijkt het welk eene verbazende hoeveelheid water door de kwel wordt aangebragt.

De verre afstand waarop de werktuigen zich van de laagste gedeelten bevinden, brengen daarenboven nog te weeg, dat, al bereikt het peil bij de werktuigen de 5 el - A.P., zulks nog geenszins het geval is bij het peil in 't midden van den polder. In december en januarij jongstleden heeft de Leeghwater twaalf malen dat peil bereikt, zonder dat het immer bij het Venniperdorp is waargenomen. Hierbij moet men evenwel niet uitsluitend alleen aan de kwel denken, maar ook den gewigtigen invloed van den wind niet uit het oog verliezen, die, hier te lande meestal westelijk, ook meestal het water naar den Lijnden zal opdrijven.

De schrijver ziet ook bezwaar in het diep houden van de hoofdvaarten en togten, zonder hetwelk aan geen voldoenden toevoer van water naar de werktuigen te denken is, en ook de scheepvaart, waarvan men later eerst het onontbeerlijke zal inzien, van nul en geener waarde zal blijven. Tijdens het verdiepen en vooral in het begin, toen de gronden nog van water verzadigd waren, mogen zij zich geweldig kwelachtig vertoond hebben. thans zal men daarvan weinig hinder ondervinden, dan alleen in de nabijheid van de ringvaart. Wanneer zich de boorden van het Noord-Hollandsche Kanaal gezet hebben, na jaren lang bij uitnemendheid verzakkende te zijn geweest, kan men zulks hier des te eerder verwachten. In het midden van het meer heeft men met geen derrie, spier of loopzand te doen; met het

laatste althans niet nabij de oppervlakte, en mogt men dit bij het uitdiepen aantreffen, dan zet het zich daarna al zeer spoedig.

De niet-ingeland bepaalt zich echter niet alleen bij het maken van bedenkingen tegen de voorslagen van de heeren Storm Buysing c.s., maar stelt zelve ook middelen voor ter afwending van het kwaad. Over de noodzakelijkheid van het verbeteren der werktuigen en het onmisbare van daaraan ruim eene ton gouds te moeten besteden, is hij het eens met deze heeren, en, naar het schijnt met alle deskundigen; maar in de plaats van het bekaden en inpolderen der hooge gronden, stelt hij voor, om dè lage gronden zich zelve te laten helpen, door bijzondere inpolderingen en het oprigten van kleine molentjes voor eigen gebruik, waarmede men, tijdens het polderbestuur de directie in handen kreeg, reeds een goed eind op weg was. Hij wenscht ze echter daarenboven aan het servituut te onderwerpen, dat zij thans bezitten, om het water door overlaten te ontvangen, wanneer dat boven een zeker peil klimt en de hoogere gronden, door gemis aan waterberging, overlast zouden verkrijgen. Het gemiddelde zomerpeil zoude dan niet op 5 - A.P. gebragt worden, maar op 4.8 - A.P., de laagte die men tegenwoordig bereikt, blijven. Dit plan echter moet, naar ons inzien, op onoverkomelijke zwarigheden afstuiten. De eigenaars der lage gronden mogen zich aanvankelijk, uit eigen beweging, en door den nood gedrongen om het groeijen van *iets* op hunne gronden mogelijk te maken, met kleine molentjes en afzonderlijke bekadingen hebben trachten te helpen, zoo hebben zij evenwel volkomen regt bekomen op een peil van 5 - A.P., en zullen dat regt vroeg of laat, en zeer zeker, doen gelden, of althans schadevergoeding eischen, zoo men ze niet in het genot stelt van dat peil. Vooral dan zouden zij daarop regt hebben, wanneer men ze ook verpligtte om, behalve het kwel- en regenwater, ook nog datgene, waardoor zij, nu en dan, door de voorgestelde overlaten verdronken, voor eigen rekening te moeten uitpompen. Daarbij moet men wel bedenken, dat het niet slechts de 723 bunders der laagste gronden zijn, die men tot inpoldering zoude noodzaken; maar dat er minstens 4000 bunder bij een peil van 4.80 tot de helft van de waarde teruggebragt zullen worden, die zij thans in de daarvoor bestede gelden bezitten. Minder dan ƒ 500 per bunder zal er thans wel niet voor uitgegeven zijn, zoodat men dan met eenen eisch tot schadevergoeding van minstens een millioen guldens voor den dag zoude komen. Allen, die het

gemartel met kleine molentjes kennen, met het vijftigtal onder anderen waarmede de Wormer gezegend is, en die gezien hebben hoe vaak juist dan de molentjes niet aan hun pligt voldoen, wanneer zulks het meest gewenscht wordt, zullen van harte toestemmen, dat dit een allerlaatste hulpmiddel is, waartoe men uit wanhoop zijne toevlugt moet nemen, wanneer alle andere middelen uitgeput zijn.

Er zijn nog andere plannen ter verbetering van den bestaanden toestand geopperd geworden. Men heeft gesproken over het oprigten van een nieuw stoomgemaal, tusschen het Venniperdorp en den Leeghwater, dat dienen zoude om de laatste palmen waters, waarover thans de jammerkreet opgaat, uit te scheppen en in eenen hoogeren boezem te brengen, die alsdan door den Leeghwater zoude worden bemalen. Men schijnt hierbij echter niet te hebben bedacht, dat dit nieuwe en minder reusachtig groote werktuig ten slotte toch *alle* kwel- en regenwater zoude moeten oppompen en alleen dan ondersteuning zoude vinden bij den Cruquius en den Lijnden, wanneer, bij buiten-gewonen watertoevoer, het peil overschreden wierd en de lage landen overstroomden. Het is niet alleen de Leeghwater die onmagtig is om het peil op 5 el - A.P. te brengen, ook de beide andere werktuigen moeten daartoe in staat gesteld worden.

Een ander ziet alleen heil in vermeerdering der waterberging, door verruiming en verdieping van alles wat er gegraven is, err daarbij ook van de, onzes inziens, en in volkomen overeenstemming met den niet-ingeland, zoo gevaarlijke vergravingen der hoogere gronden in de nabijheid van de ringvaart. Vooreerst is het een uiterst kostbaar hulpmiddel; want al mogt het polderbestuur bij magte zijn om dit deels ten uitvoer te brengen door zulks bij policieverordening op de schouders te drukken van de eigenaars der gronden, deels door zelf de kosten dragen uit de polderkas; - van waar de centen komen mogen, is om 't even; de polder moet het betalen. Ten anderen: is thans de waterberging te gering, sedert het reglementaire voorschrift van het polderbestuur opgevolgd en daaraan naauwlettend de hand gehouden wordt? Bij de voorbeeldeloos drooge jaren die wij thans beleefd hebben, is er geen gebrek aan waterberging ondervonden, maar er is tevens ook geene gelegenheid geweest om dienaangaande ondervinding op te doen. Regenzomers en sneeuwwinters kunnen hier eerst uitspraak doen, en aantoonen of de werktuigen bij magte zijn om den meerboezem op peil

te houden. Zooals de niet-ingeland teregt opmerkt, is de polder daarenboven nog in eenen geheel abnormalen toestand ten dien aanzien, zoolang de plantengroei zich nog niet ontwikkeld heeft, er nog maar zeer weinig boomgewas bestaat, en er nog duizenden bunders met geen of zeer weinig planten bekleed zijn. Het kan niet anders of de plantengroei moet eenen grooten invloed uitoefenen op de verdamping, en daardoor ook op de ruimte die voor het niet verdampte, overschietende, regenwater ingeruimd moet worden. De waterberging is, in alle geval, thans niet de hoofdzaak; maar deze is de onmogelijkheid waarin zich de stoomwerktuigen bevinden om, zelfs onder de gunstigste omstandigheden, het peil op 5 el - A.P. te brengen. Ook ten aanzien van de waterberging wordt aan de Commissie voor het droogmaken verweten dat zij zich, met de kas waarover zij te beschikken had, uit de zaak gedraaid heeft alvorens de zekerheid was verkregen dat 1/32 voldoende was. Zij heeft bij den verkoop der gronden niet onduidelijk te kennen gegeven, dat wanneer dit 1/32, later, mogt blijken ongenoegzaam te zijn, *men* de waterberging zoude vergrooten. De koopers verstonden onder dit *men:* den verkooper, de onderneming, het Rijk, en zijn later zeer verbaasd geweest te vernemen, dat hiermede gij *zelve* bedoeld was, hunne eigene beurzen, of nog een bijzonder toegiftje op de van rijkswege geguarandeerde zeven gulden per bunder polderlasten. Hadden ze dat woordje *men* goed verstaan, zeker was er een honderd gulden per bunder minder besteed voor het aankoopen der gronden.

Maar wanneer al deze voorgeslagen middelen van verbetering niet aan te wenden zijn, blijft er dan geene redding over uit den ongelukkigen toestand waarin de lage landen verkeeren? De niet-ingeland geeft er een aan de hand dat, alleen doordien het wat heroïek schijnt, niet aangedurfd zal worden, maar dat, wel beschouwd, het aanbevelingswaardigste en misschien nog buitendien het goedkoopste zal zijn: de verplaatsing namelijk van den Leeghwater en den Cruquius naar de diepste punten; van den eenen op de Venniper dwarstogt ten oosten van het Venniperdorp; van den anderen naar de kruisvaart ten oossten van het Middendorp. Met het aanleggen van twee leidijken langs die beide wateren, van de werktuigen af tot aan de ringvaart, zouden de kosten van verplaatsing welligt op zes tonnen gouds te staan komen. Van de kwel heeft men hier niet te vreezen. Op het zand ligt hier eene kleilaag van een

el en zelfs van nog meer dikte, waarmede men de leidijken en alles wat de werktuigen omringt, volkomen digt zoude kunnen maken. Het maken der funderingsput kan hier betrekkelijk weinig moeite kosten, nu men den vier el hoogen druk van het omringende water niet te bestrijden heeft, gelijk het geval was bij het aanleggen der tegenwoordige werktuigen. Onder de klei heeft men niets anders te verwachten dan eene doorgaande zandlaag. De grond van het meer en van geheel Holland, in zoover dat niet aan de oevers van voormalige of nog bestaande rivieren paalt, is zoo eenvormig, dat men hier voor weinig onregelmatigheden te vreezen heeft. Waar geen duinzand ligt, is de oppervlakte van den grond genoegzaam gelijk met die van de zee of van het Amsterdamsche Peil; dan volgt vier el veen; daaronder eene laag klei, die nimmer dikker is dan een paar el, en vervolgens zand met brakwater, schelpen dat onder het meer, op een zeventig el diepte, zeewater zal bevatten. Op enkele plekken ontbreekt de klei geheel of grootendeels en het zand ligt dan hooger, zooals bij de Cruquius het geval is; terwijl in het westen der provincie de veenlaag overstoven is met duinzand, dat eerst de geestgronden en dan de duinen vormt.

Bij de volvoering van dit groote plan, zou waarschijnlijk ook het verbeteren van den Lijnden niet achterwege kunnen blijven en eene uitgaaf van ƒ 35000 vereischen.

Ten einde de kwel, uit de ringvaart of de daarachter liggende polders, tegen te gaan, zou men de bermsloten geheel moeten doen vervallen en zooveel mogelijk dempen, en, daarenboven die kavelsloten afsluiten of dempen, waaruit beeks-gewijze het kwelwater in den polder stroomt, zooals er, onderanderen tegen Bennebroek, zijn aan te wijzen. Zeer waarschijnlijk zou men daarbij medewerking van de grondeigenaars ondervinden, wanneer men het water van de hoogst liggende gronden, door verhooging van de vloeren der duikers, op een hooger peil hield. Ruim 4000 bunder, boven 3.70 el - A.P. liggende, zouden gebaat worden door eenen waterstand, die 4.20 niet overschreed, maar ook daarop gehouden wierd, en dit zou tevens een krachtigen tegendruk tot het in toom houden van de kwel te weeg brengen.

Mogelijk is het zelfs dat men de kwel op deze wijze, door het dempen van bermsloten en nadeelige kavelsloten, en door het opstuwen van het water der hoogere gronden, zoo zeer zoude

kunnen in toom houden dat er alleen diegene te bedwingen overbleef, die in den onmiddellijken omtrek der kolken van de werktuigen werkt. Wanneer naauwkeurige proeven zulks duidelijk aantoonden, dan ware waarschijnlijk hier, over deze betrekkelijk kleine ruimten, de kwel wel te overmeesteren door damplanken en kleidammen. In dat geval zou zelfs het verplaatsen der werktuigen misschien onnoodig kunnen zijn, en zij in staat gesteld worden om, door geen kwel gehinderd, het water tot beneden vijf el uit te pompen, zoodat dit in het midden van den polder de vijf el bereikte.

Wanneer men echter tot de verplaatsing der werktuigen moet besluiten, dan is het te hopen dat tevens de schutsluis tot stand komen. In de nabijheid van een der werktuigen geplaatst, die vijf maal in de minuut veertig tot vijftig teerling ellen water uit kunnen werpen, zal het wel niet noodig zijn dat men, zooals bij het thans bestaande plan gevergd is, de sluis van een afzonderlijk stoomwerktuig voorziet, waardoor, zeker op de kostbaarste wijze, het bezwaar overkomen wordt van het instroomen der schut-wateren. Het is onbegrijpelijk dat niet, van het begin af aan, die onmisbare schutsluis in het plan van droogmaking opgenomen is. Elders in het vaderland graaft men kanalen van vele uren lengte, met eene menigte schutsluizen, om toch maar genot van de waterwegen te hebben, en de verbazend groote voordeelen te genieten die scheepvaart boven transport per as aanbrengt, en hier beperkt men de vaart tot den polder op zich zelven, zonder het voorname middel dat die regt nuttig maakt aan te grijpen, en dit vooral, toen tijdens de eerste oprigting der gebouwen het regtstreeksch aanvoeren van de bouwstoffen zoo hoogst wenschelijk voor de eigenaren der gronden ware geweest. En waren er nog slechts aanlegplaatsen aangelegd, zoodat, met het meeste gemak en zoo nabij elkander mogelijk, de schepen in den polder tot die van den ringdijk konden naderen; maar ook dit is verzuimd. Niemand welligt heeft daaraan gedacht. Zoo roept het meer hoe langer zoo meer om mest, en teregt; want zonder dezen zal hier de landbouw nimmer die voordeelen opleveren welke hij vermag te geven. De omringende steden weten met hare meststoffen geenen weg, laten er de grachten mede vervuilen of ze door de nijvere Vlamingen weghalen; en men ziet niet in, dat het gebrek aan eene schutsluis de hoofdreden is van die zonderlinge ongerijmdheid. Het ezelsoor komt hier nog uit den leeuwenhuid te voor-

schijn. Het is dezelfde geest die de schuitenveren buiten de poorten der steden plaatst, in elke stad zoover mogelijk van elkander; die de spoorwegstations zoo min doenlijk voor de scheepvaart bereikbaar heeft doen stellen; die verbinding van spoorwegen onderling, zoowel als van vaarten, als eene bijzaak, zelfs als somtijds min wenschelijk doet beschouwen.

Eene soortgelijke geest van traagheid en van niet aangrijpen van alles wat bewezen is nuttig te zijn, zal ook wel beletten dat, mogt men eens tot een verplaatsen en vernieuwen van de werktuigen besluiten, die dan tevens dienstbaar gemaakt wierden voor de polders en plassen die den Haarlemmermeerpolder omringen. Heeft men eenmaal de kosten voor zulke reusachtig groote werktuigen te bestrijden, dan spreekt het van zelf dat men met deze goedkooper en beter nog meer gronden zal kunnen drooghouden, dan wanneer men voor deze bijzondere werktuigen oprigt, vooral wanneer het windmolens zijn en den polder blootstellen aan het onzekere van juist dan droog te zijn wanneer zulks volstrekt noodig is. Is het waar dat deze groote werktuigen voordeeliger zijn dan vele kleine voor het meer alléén, dan is dit ook waar voor liet meer *met* de kleine polders die hem omringen. Men zal, zoo al de tegenwoordige grootte en kracht der werktuigen niet voldoende mogt zijn, dan toch eene betrekkelijk geringe vergrooting behoeven om, behalve den Meerpolder, ook nog de naburige onder Schalkwijk, Heemstede, Lisse en, aan de overzijde, onder Sloten en Aalsmeer, benevens den Schinkelpolder en de droog te maken Legmeerplassen, droog te houden; terwijl het droogmaken van deze plassen, voor deze krachtige werktuigen, slechts een spel zoude zijn. Wanneer het Haarlemmermeer en de omringende polders eendragtig de zaak overleiden, dan zoude dit, tot voordeel van beide partijen, tot stand te brengen zijn. Maar men behoort het nog zoo dikwijls in polderzaken heerschende principe te laten varen, dat de hoogste wijsheid bestaat in het elkander afvangen van vliegen, en dat de een onmogelijk voordeel behalen kan zonder dat zijn buurman schade lijdt. Dit moge gelden bij den zoogenoemden effectenhandel, landbouw- en nijverheidsondernemingen hebben dit men den echten waren handel gemeen, dat beide partijën tegelijk winsten behalen moeten.

Is het nu ten gevolge van opzettelijk genomen proeven uitgemaakt, dat de kwel de hoofdoorzaak is van het niet voldoen aan de voorwaarde, waaronder de poldergronden verkocht zijn,

dat door de kwel het ondoenlijk is om het peil op 5 el - A.P. te houden, dan is het zeker verstandiger om een middel aan te grijpen, dat wel is waar heroïek schijnt, maar door de deskundigen eenparig voor onfeilbaar schijnt te worden gehouden, in plaats van tot palliatieven van zeer onzekere uitwerking zijne toevlugt te nemen, die, ten slotte welligt, op nog meer te staan komen, dan het eenige, onfeilbare middel. Heeft het werk van den niet-ingeland bijgedragen, om bij velen die overtuiging te vestigen, waaraan wel niet getwijfeld kan worden, dan heeft hij grootendeels zijn doel bereikt en geniet eene verdiende belooning voor de vele moeite, welke hij zich getroost heeft.

Is men het allen eens, dat er iets dient te geschieden, en daarenboven wat er dient te gebeuren, dan moet men 't nog eens worden over de vraag, wie het varken zal wasschen, de polder dan wel het Rijk, de koopers of de verkoopers. De beslissing schijnt niet moeijelijk, want het kan moeijelijk weêrsproken worden, dat de verkoopers de zedelijke, zooal niet de wettelijke verpligting op zich genomen hebben, om de poldergronden te leveren met voldoende waterberging, met een peil op 5 el - A.P., en, totdat dit volbragt zoude zijn, met een bundergeld van niet meer dan zeven gulden. Blijkt het volkomen duidelijk, dat de verkoopers niet aan die verpligting voldoen kunnen zonder de werktuigen te verplaatsen, dan vordert de goede trouw immers, dat dit verplaatsen ten hunnen koste geschiedt? Het Rijk is daartoe niet verpligt, omdat het een buitenkansje met het droogmaken van het Haarlemmermeer heeft gehad, zooals men dikwijls beweert en zelfs zeer algemeen schijnt te gelooven. Door de dure prijzen van landgoed en, voor een goed deel ook, door de gunstige voorwaarden van verkoop, heeft het Rijk zeker goede prijzen gemaakt voor de drooggemaakte gronden, en minder verlies geleden dan bij de ongelukkige Zevenhuizensche plas; maar een verlies heeft het evenwel geleden, dat nimmer door de op te brengen belastingen vergoed zal kunnen worden. Het Rijk heeft aanvankelijk ƒ 3500 000 meer uitgegeven dan ontvangen, en rekent men daarbij de later verleende en nog te verleenen subsidiën voor wegen, enz., dan kan men gerust rekenen, dat het er minstens vier millioen guldens bijgepast heeft. Die vier millioen zullen na 25 jaren, als wanneer de eerste grondbelastingen betaald worden, wel tot ruim 14 millioen aangegroeid zijn, waarvan eene matige vier ten honderd ƒ 560 000 bedragen. Laten hiervan drie tonnen gouds

terugkomen door personele belastingen, dan blijft het nog zeer te betwijfelen, of de rest van die som door de grondbelastingen, ruim ƒ 15 per bunder! zal worden opgebragt. Eene voordeelige geldbelegging van het Rijk zal dus het droogmaken van het Haarlemmermeer wel nimmer geacht worden. Plukken nu echter de eigenaars der gronden zulke enorme winsten van de gedane aankoopen, dat zij ligt een gedeelte van die winst kunnen afstaan om den toestand van den polder te verbeteren? Verre van daar! Wij laten de schuld er van in 't midden, of die ligt aan de verkoopers door het niet vervullen hunner verpligtingen; aan de koopers, die zich droombeelden voorgespiegeld hebben van onuitputtelijke vruchtbaarheid; aan gebrek aan kennis bij de ontginners; aan eene te geringe aanwending van loopend kapitaal, terwijl de krachten aan een te groot staand kapitaal waren uitgeput, of aan al die redenen te zamen; - genoeg is het, dat er bitter slechte renten gemaakt worden van het geld, dat er in den Haarlemmermeerpolder gestoken is. Gemiddeld een half ten honderd misschien, en zonder nog te willen uitmaken of dit eene positieve dan wel eene negatieve winst is. Het kan ligt becijferd worden, dat er door de eigenaars van den grond ten minste 18 millioenen in den polder gestoken zijn of omtrent ƒ 1060 per bunder. en dat dus de bunder *zuiver* tien gulden moet opbrengen voor elk percent dat getrokken wordt.

Hieruit blijkt het, dat het aan de eigenaars evenmin als aan het rijk convenieert, om geld voor verbetering van den polder uit te geven; maar dit neemt evenwel niets weg van de verpligting waarin, onzes inziens, het Rijk verkeert om in dezen zuren appel te bijten.

H., 26 Maart 1859.
S.

Bibliographisch album.

Rapport van den Inspecteur der gevangenissen betreffende zijne Inspectiereis gedaan in* 1857, *uit het oogpunt van cellulaire opsluiting. 's Gravenhage* (*Algemeene Landsdrukkerij*), 1857. 8°. 114 *blz.
Rapport aan Zijn Excellentie den Minister van Justitie van Mr. P.W. Alstorphius Grevelink, Inspecteur van 's Rijks Gevangenissen, J.A.H. Netscher, Hoofdcommies bij het Departement van Justitie, en L.C. Pierson, Ingenieur voor de Gevangenissen, der door hen gedane opneming van eenige buitenlandsche gevangenissen met daaruit voortvloeijende beschouwingen en voorstellen nopens het gevangeniswezen in Nederland. Met bijlagen en platen. 's Gravenhage* (*Algemeene Landsdrukkerij*). 1858. *gr.* 8°. 219 *blz.

Zoo men Cicero's uitspraak geloof mag schenken, dan was de straf van altoosdurende gevangenis den Romeinen niet geheel onbekend. (*Vincula, et ea sempiterna, certe ad singularem poenam nefarii sceleris inventa sunt*): zoo leest men 'Orat in Catilinam,' IV, c. 4. Elders herinner ik mij dergelijke gezegden niet. Misschien zal de moderne kritiek zich daarom geregtigd achten dit gezegde als een nieuw bewijs aan te merken tegen de in onze dagen zoo fel bestreden echtheid der oratie's! Hoe het ook zij, langdurige gevangenis, bij vonnis als straf opgelegd, kwam met de zienswijze der oudheid niet overeen. Dood, verbanning, of verlies van vrijheid, maar dan met veroordeeling tot slavendienst, waren de meest gewone strafmiddelen; en de *vincula sempiterna*, waarvan Cicero met opzigt tot de deelhebbers aan de Catilinarische zamenzwering wil (of schijnt) te gewagen, behooren tot de exceptionele maatregelen, waarvan hij de uitvoering aan

velerlei bezwaren onderhevig vindt. *Habere videtur*, vervolgt de ware, of de gewaande, redenaar, *ista res iniquitatem, si imperare velis; difficultatem si rogare*. Tot de uitvoering toch zoude men op den goeden wil moeten rekenen van de inwoners van naastbij gelegene municipia, om zich met de *custodia* van de veroordeelden te belasten, iets dat vele en moeijelijk te verkrijgen voorzorgen zoude vereischen. Genoegzaam blijkt het intusschen uit deze en andere geschiedbronnen, dat Grieken, noch Romeinen, de jammerpoelen kenden, waarmede latere beschaving, en zelfs de XIXde eeuw, onze Europesche maatschappij heeft bezoedeld. Groote strafgevangenissen zijn uitvindingen van den nieuweren philanthropischen geest, die de doodstraf afkeurende, of hare toepassing evenzeer als die der verbanning willende verminderen, de menschheid eene weldaad waande te bewijzen door hen, die de maatschappelijke rust belagen, wel bij het leven te sparen, maar te gelijk door verkeerd aangewende dwangmiddelen aan voortgaande verdierlijking bloot te stellen; eene verdierlijking, die én in den gevangen staat, én bij het eindigen daarvan tot een invretenden kanker van zedeloosheid voor de omringende bevolking wordt. Zoo als de strafgevangenissen in het begin van deze eeuw overal, en nu nog in vele landen van Europa, ingerigt zijn, worden de booswichten van hetzelfde land als het ware bijéengezocht, om met elkander eene oefenschool voor de theorie van de misdaad te houden, zich onderling daartoe voor te bereiden, aan te moedigen en te onderrigten, om, bij hun ontslag, of ontvlugting uit de gevangenis, daarvan dadelijk de pratijk in de maatschappij over te brengen. Gemis van vrije beweging, de naauwe opsluiting, soms tijdverveling, maar meestal het voorbeeld en zedelooze gesprekken voeren daarbij tot daden van zinnelijke losbandigheid, die meer dan afgrijzen, die schrik verwekken bij de gedachte, dat dergelijke in den kerker aangeleerde misdrijven onder de laagste standen der maatschappij de oefening van eene daar tot dusver nog ongekende zedeloosheid helpen invoeren en bestendigen. Het is toch maar al te waar, wat een bekwaam waarnemer van den staat der gevangenissen van Engeland verklaarde: ‘The spirit of proselytism flourishes in its greatest vigor among the vicious: a fact as notorìous to all who have been conversant with prison as it is most lamentably true. The prisoner enters a boy in years, and a boy in vice; he departs with a knowledge of the ways of wickedness which trice the time, spent elsewhere, could scarcely have conferred upon him[1].’

Intusschen, gelukkig voor Nederland, groote strafgevangenissen bleven dáár lang geheel onbekend. Men moge gegronde reden vin-

1 Report of the committee of the society for the Improvement of prison discipline, p. 18.

den, om de onzamenhangende, versnipperde criminele regtsbedeeling van vroegeren leeftijd niet terug te wenschen. Dit was hare voordeelige zijde, dat zij de groote verzamelplaatsen en alzoo de verderfelijke stichtingen van lateren tijd niet in het leven kon roepen. Met uitzondering van de provincie Friesland, alwaar ten gevolge van het meer centraal gezag van het beroemd geregtshof, een voor de misdadigers en daaronder ja, ook voor de krankzinnigen! algemeene verzamelplaats was opgerigt, ruim en schijnbaar zeer doeltreffend, had elk van onze steden, of meest aanzienlijke gemeenten een eigen rasp-, tucht-, spin- of gevangenhuis, bestuurd door een collegie van regenten aan geene centrale verantwoordelijkheid onderworpen. Het was een geheel eigen beheer, dat, naar de heerschende denkwijze dier tijden, meer voor de veiligheid der maatschappij en voor de instandhouding vooral van eerbied voor de straffende geregtigheid, dan voor de belangen der ongelukkige gevangenen, was ingesteld. Daartoe scheen buitengewoon indrukmakend strengheidsvertoon noodig. De Instelling moest het publiek een schrikbeeld vóórleggen, en daarom al hare akelige vormen onverholen gekend worden. Nog herinneren wij ons uit onze jeugd, hoe in eene der aanzienlijkste steden van Holland, en misschien elders even zoo, de publieke bezigtiging van het spinhuis en van de veroordeelden, bespottelijk uitgedost, met oranjekleuren opgesierd, tegen een matig entreegeld onder de druk bezochte kermisvermaken behoorde. Al zulke en nog meer andere grove wanordelijkheden van den vroegeren zoogenaamd goeden tijd zijn voorbij.

Dat toen, in weerwil van Howards bekend loffelijk getuigenis ten aanzien van de tuchthuizen in Holland, onze gevangenissen alom belangrijke hervormingen noodig hadden, is onwedersprekelijk, gelijk mede dat veranderde wijze van regtspleging en van judicieel beheer den weg tot zeer gewenschte verbetering heeft opengesteld. Maar zelfs zonder dien algeheelen omkeer van regtsvormen, en bij het blijven bestaan zoo als vroeger van afzonderlijke huizen van tucht in de meeste steden van ons land, zouden, naar onze bescheiden meening, de meest schreeuwende misbruiken van zelve zijn geweken, ten gevolge van den onmiskenbaren geest van vooruitgang, verbetering en hervorming, die zich, niet lang na den aanvang van deze eeuw, schier alom in onze vaderlandsche Instellingen heeft doen gelden. Om dien te ondersteunen of vruchtdragend te doen worden, was het niet noodig geweest de centralisatie van tuchtelingen te gebieden, noch een poel van ellende te ontsluiten, alzoo, en in die akelige mate, vroeger in ons Vaderland geheel zonder voorbeeld. Als zoodanig brandmerken wij de zamenscholingen van ellendigen, die men thans groote Rijksstrafge-vangenissen heet. Zeer zeker moet men aan den dienstijver van verlichte gouvernementsambtenaren, niet minder vooral aan de onvermoeide pogingen van de Commissiën van toezigt of administratie, groote ver-

diensten toekennen. Veel mogen zij hebben afgeschaft, dat volslagen afkeuring verdiende, veel tot het invoeren van gestadige nuttige werkzaamheid onder de gevangenen hebben bijgedragen, veel zelfs ingesteld, dat tot herleving van den gezonken zedelijken zin strekken kan; maar de meest werkzame grondoorzaak van bederf is toch, in stede van weggenomen, veeleer versterkt geworden. Zij ontstaat uit het bijéénbrengen op enkele punten des lands van diep bedorven elementen, die juist door bij elkander digt bijééngehoopt te liggen meer en meer tot gisting overslaan, en tot brandpunten worden van de grofste verdierlijking. Aan krachtige stemmen, zich tegen die mild voortvloeijende bron van maatschappelijke ellende verheffende, ontbrak het vooral in de laatste tijden niet. Allerlei behoedmiddelen werden uitgedacht. Niet slechts de philantropie, maar eigenbelang, het gevaar, waaraan men de algemeene veiligheid blootgesteld zag, leidde tot de uitvinding van verschillende gevangenisstelsels, waaruit men redding of geneesmiddel voorspelde. Enkele staten deinsden zelfs niet terug tegen groote onkosten, om hervorming te verkrijgen. Men sloeg krachtig de handen inéén, om door stoffelijke en zedelijke behoedmiddelen in de aangewezen ellende te voorzien. En toch, ook de hier voor ons liggende rapporten mogen het staven, vele dier behoedmiddelen blijken ongezaam. Is, zeide men, het zamenspreken van gevangenen de meest verderfelijke bron van onderlinge zedelijke besmetting? Welnu, men belette hun het spreken. Men veroordeele hen tot een jarenlang voortdurend stilzwijgen. Maar tot zulk een volslagen stilzwijgen, dat is tot het aan banden leggen van een der meest voortreffelijke gaven onze menschheid eigen, laten zich benden van honderden niet brengen. Het meest kostbaar toevoorzigt, dat bij dag en nacht wordt onderhouden, kan ter naauwernood beletten, dat er niet tegen de veiligheid van het Gesticht komplotten worden gesmeed, maar het kan het voeren van onderlinge gesprekken, het geven van onderwijs in het kwaad, hetzij door woorden, hetzij door voorbeeld niet afweren. Eindelijk, ja, is het woord cellulair stelsel uitgesproken. En het is daarmede als met meer tooverklanken gegaan. Zij, die het meest het in den mond hebben, weten soms het minst wat zij willen. Niet slechts preventieve gevangenen, maar veroordeelden, wil men door volstrekt eenzame opsluiting buiten aanraking brengen met de gewone besmettende gevangenis-atmosfeer. Men wil hen elk afzonderlijk door gesprek en onderwijs tot beteren zin opleiden. Men zal daartoe hunne verschillende zedelijke behoeften trachten te doorgronden, zich met hen over hunne voornemens, uitzigten en wenschen bij het verlaten van den kerker onderhouden, de opvoeding van het individu als het ware weder opvatten, in de vroegere verkeerde leiding daarvan voorziening aanbrengen, en den geheel onbeschaafden de meest onmisbare beginselen van kennis mededeelen. Wel verliest men daarbij eenigermate uit het oog, dat lessen, verma-

ningen, lectuur zonder dagelijksche toepassing op de voorvallen van het menschelijk leven vrij krachteloos blijven, dat er geene zedelijkheid zonder strijd bestaat, en dat, wáár men alle gelegenheid tot dien strijd afsluit, er eigenlijk aan geene, niet in woorden en schijn, maar in wezenlijkheid bestaande inwendige verbetering te denken valt. Doch het zij zoo. De eenzame opsluiting is ver te verkiezen boven het jammerlijke centralisatie-stelsel van het booze; zij mag in vergelijking met dit laatste eene groote weldaad heeten; maar toch ook hier is en blijft een centralisatie-stelsel hoogst verderfelijk en kan tot geene gewenschte uitkomsten leiden. Wij opperen met vertrouwen de vraag, hoe men cellulaire gevangenissen aan haar doel kan doen beantwoorden, zoodra ook dezen wederom tot verzamelplaatsen van grooten omvang worden aangelegd. Wij spreken niet van cellulaire gevangenissen voor duizend gevangenen, zoo als te Singsing in Noord-Amerika, of zelfs van die voor zeshonderd als te Leuven en van vierhonderd zestig, zoo als te Moabit bij Berlijn, maar van eene verblijfplaats voor driehonderd gevangenen, zoo als er althans één in ons Vaderland bestaat. Volgens het oorspronkelijk, voor dit laatste gesticht aangenomen, ontwerp moet elk gevangene *zes*maal daags worden bezocht. Eigenlijk is dat niet te veel, vooral indien men onder dergelijke bezoeken toch mede dezulken verstaat, die alleen tot het aanbrengen van voedsel of tot het reinigen der cellen zullen strekken. Tot het leeren kennen van den gevangene, tot het aanhooren van zijne uitzigten, voornemens, enz., tot het geven van eenig onderwijs en tot onderzoek naar de vruchten daarvan, bestemme men telkens tien minuten tijds, of voor elk gevangene *een* half uur daags. Dit klimt voor driehonderd cellulaire gevangenen tot 150 uren: en men zal dus minstens *dertig* verstandig ontwikkelde, regt goedgezinde bezoekers dagelijks noodig hebben. Of neen, er zullen wel *zestig* en meer daartoe noodig zijn. Wie toch, hoe verstandig en welgezind ook - of juist, omdat hij de zoodanige is - zal zijn gansche leven door in de gevangenis willen doorbrengen? Nog erger, wanneer hij er toe besluit, ik vrees, dat gesprekken en omgang met de ongelukkigen allengs bij hem tot een bloot formeel werk zullen afdalen, onvruchtbaar voor de gevangenen en zielverdoovend voor dengene, die er zich aan toewijdt. Men zal aanteekening verlangen van de uitkomst der bezoeken. Men zal nu en dan wel eens aan enkele gevangenen iets langer dan één enkel half uur moeten en willen toewijden, immers zoo men de zamenkomst niet tot een bloot werktuigelijk werk verlaagt. Men stelle dus het getal bezoekers op *zestig* of *negentig*, ten einde elkander althans om den anderen dag af te lossen. Er zullen wel zeer hooge belooningen moeten worden uitgeloofd, om zelfs in de hoofdstad geschikte personen tot die bestemming uit te lokken. - Zal men ze vinden? ik betwijfel het grootelijks. Wat het onderwijs betreft, zoo

zal men mij aanvoeren, dat er inrigtingen bij cellulaire gevangenissen aan te brengen zijn, die het ontvangen van onderwijs mogelijk maken, zonder dat de leerlingen elkander zien of toespreken kunnen. Het is waar, alzoo kan men wel eenig stoffelijk onderwijs aanbrengen, maar om het ware doel van eenig onderwijs, om het vormende te bereiken, zal altoos afzonderlijk onderhoud, individuele toespraak onvermijdelijk noodig blijven. In gewone scholen vatten leerlingen, ouders, de omringende gebeurtenissen, de taak der onderwijzers op; zij lossen hem af; maar hier ontbreken de medeleerlingen, zoowel als de wisselingen van het gewone leven. Het afzonderlijk bezoek, of het zoogenaamd hoofdelijk onderwijs wordt dus wel een onvermijdelijk surrogaat, en de boven aangeduide bezwaren blijven zich in volle kracht vertoonen, tenzij door het getal cellen aanmerkelijk te verminderen een genoegzaam herhaald, doeltreffend, bezoek der individuën mogelijk worde.

In welke verhouding nu tot deze beschouwingen staan de uitkomsten, in de hierboven aangeduide officiële rapporten aangewezen? Niets, volstrekt niets, hebben wij daarin gevonden, dat onze diep gevestigde overtuiging omtrent het ondoelmatige van groote straf- of gevangenis-inrigtingen, cellulair of niet cellulair, aan het wankelen zou mogen brengen. Hier en daar slechts is het cellulair stelsel in Nederland op eene kleinere schaal ingevoerd. Eigenlijk is men dus bij ons nog niet op de hoogte, om een beslissend oordeel, op uitkomsten gegrond, over de goede werking van een algemeen cellulairstelsel te vellen. Maar wel wordt men door de hier bijgebragte mededeelingen in de meening, zoo het noodig was, versterkt, dat concentratie van een groot getal gevangenen (7 à 800, bijv. te Leeuwarden) eene allerverderfelijkste uitwerking heeft, het meest ijverige toezigt, zoowel van Kommandant als van de Commissie van toezigt, gelijk dáár, te leur stelt; en zoo men de gevangenen niet bloot uit de zamenleving wenscht af te zonderen, maar wil trachten op den beteren weg te brengen, zij hier, integendeel, physisch en moreel meer en meer worden ontzenuwd.

Met helderheid stelt de Heer Grevelink ons den staat van ons gevangeniswezen voor oogen, en dan worden wij over het algemeen in de meening versterkt, dat de zaken in dat opzigt bij ons de vergelijking met de Instellingen in den vreemde niet al te zeer behoeven te schromen. Het is zoo, de vergelijking laat zich soms moeijelijk doorvoeren, wegens het groot verschil van zeden, gewoonten en regtsvormen; echter enkele karakteristieke trekken, ons gevangenisstelsel eigen, hadden te meer eene bijzondere aanduiding verdiend. Zoo bevreemdt het ons bijna geen melding te vinden van het bestaan, de werking en den invloed van een afzonderlijk collegie van onbezoldigde Regenten, bij elk van onze vaderlandsche gevan-

genhuizen ingesteld. Zulk collegie is een overblijfsel van oud-vaderlandsche zeden en regtstoestand, waaraan wij veel waarde hechten. In andere landen bestaat de inrigting niet, volgens welke het algemeen bestuur wordt bijgestaan door een onafhankelijk, ik zou haast zeggen, neutraal collegie, dat de bevelen van het algemeen bestuur, ook dan wanneer zij met de inzigten van de gevangenisbeambten strijden, helpt invoerėn, of daartegen onpartijdige vertoogen kan inbrengen. Elders, in België en Duitschland is de Directeur, of Kommandant, oppermagtig in de handhaving van *tucht*; zoo hij dit niet is, wordt hij verpligt om daarover buiten af bij het algemeen bestuur bevelen af te vragen. Bij ons kan en behoort hij hulp, of raad te vinden bij dagelijks naast hem staande onpartijdige belangstellenden. Zij voeren eene heilzame contrôle over het geheel, over de beambten, zoowel als over den toestand der gevangenen. In hun bestaan ligt een behoedmiddel tegen willekeur en misbruik van magt, voor de weerlooze gevangenen heilzamer en doeltreffender, dan datgene wat elders door bureaucratie wordt verkregen: terwijl de voorstellen tot verbetering, hervorming of wijziging in de behandeling der gevangenen, uit naauwkeurige kennisneming van den ganschen omvang der inrigting van zoodanig collegie afkomstig, bij ons het middel daarstellen tot eenen telkens toenemenden vooruitgang. Het bevreemdt ons ook daarom in het rapport van den Heer Inspecteur niets vermeld te zien van de gesloten brievenbus, in elke zaal van de strafgevangenis te Leeuwarden aanwezig, waarin ieder gevangene gelegenheid vindt, om schriftelijk zijne bezwaren, klagten of verlangen, buiten de beambten om, aan het lid der commissie bekend te maken, dat, als met het toezigt over de week belast, den sleutel van de bus in handen heeft. Intusschen uit het hier geleverd rapport zou men schier in den waan verkeeren, dat commissiën van administratie of van zoogenaamde Regenten bij ons niet bestaan, of, wat wel niet denkbaar is, bij het rondgaand gevangenisbezoek door den Heer Inspecteur niet zijn gehoord, veel min geraadpleegd.

Het oog slaande op het rapport van de Heeren A. Grevelink, Netscher en Pierson omtrent hetgeen zij in het buitenland aantroffen, zoo is de vergelijking, wat vooral het uiterlijk aanzien betreft, voor Nederland min gunstig, al bereikt inwendige reinheid bij ons hooger trap. De toestand der gebouwen is bij ons veelal zeer middelmatig. In den vreemde verrijzen prachtige gebouwen, kostbaar aangelegd en onderhouden. Enkele zijn meesterstukken van bouwkunde. Wij hebben, bij voorbeeld, hier met belangstelling de uitvoerige beschrijving gelezen van de strafgevangenis van Munchen met 613 gevangenen. Aan het hoofd staat de bekende en door velen hoog geroemde Obermaier, vroeger te Kaiserslautern werkzaam.

Bij velen en vooral bij hen, die het cellulair systeem minder warm zijn toegedaan, wordt op de Obermaiersche inrigting als op een model gewezen. Dus is althans de meening van de Beyersche regering zelve, wier ministerial-raad von Hermann in de vergadering van de Beyersche volksvertegenwoordigers verklaard heeft, dat de goede behandeling der gevangenen, zoo als die onder Obermaier plaats vindt, eigenlijk het maximum heeft bereikt, waartoe zij vatbaar is, aantoonende, dat zedelijke verbetering zonder eenzame opsluiting volkomen kan bereikt worden[1]. Tot hiertoe was men algemeen gewoon zijne handelwijze als de meest humane te prijzen en te bewonderen. De directeur bezat, zeide men, in hooge mate de gave om het vertrouwen, de liefde zelfs der gevangenen af te dwingen. Alles, zóó werd verhaald, is binnen den kerker open en ongesloten. (Het gevangenhuis is trouwens met hooge muren omgeven.) De bewakers worden van de zijde der gevangenen door geene poging tot ontvlugting verontrust, zoo wel worden zij behandeld. Van de ontslagenen, hier vroeger verpleegd, verneemt men telkens verblijdende berigten, wat terugkeer tot zedelijkheid en herlevende gehechtheid aan maatschappelijke orde betreft! Wel is het vreemd, dat onder de middelen, welke tot dien verbeterden toestand den weg banen, het onderwijs niet behoort. Immers dat onderwijs is van zeer weinig beteekenis. De Heer Obermaier is van de bepaalde meening, leeren wij hier, dat een gevangene, die een weinig heeft leeren lezen en schrijven, niets meer noodig heeft!

En nu hoore men onze verslaggevers over die liefderijke, zachtzinnige behandeling, de bron van zooveel rust en herlevende zedelijkheid. Zij vonden aan de poort 24 man met geladen geweer, en verder schildwachten op de meest gewigtige punten, ‘den directeur Obermaier steeds letterlijk op den voet gevolgd door een hond, hoedanigen geen onzer ooit te voren gezien had, een dier van verbazende grootte, kracht en vlugheid, dat onophoudelijk zijn meester naar de oogen en handen zag, alle blijken gaf van bij de minste aanranding van zijn meester, woedend op den aanvaller te zullen toeschieten. Ook op het bureau lag de bewaker aan zijne voeten. Werkelijk waren de deuren der zalen open, maar ieder gevangene was op zich zelven gesloten. Elk gevangene namelijk is geketend. Zij slapen met hunne ketenen. Hunne kleeding is daarnaar ingerigt. - Zij, die zich niet goed gedragen, worden in cachotten geplaatst, waarin alleen een houten brits aanwezig is. Aldaar droeg de gevangene eerst zijn gewonen keten, voorts met een tweeden zeer zwaren aan de brits vast, en eindelijk waren de beide handen nog door een derden zwaren keten

1 Z Varrentrapp, Obermaiers Strafsystem, in Jahrbücher der Gefängnisskunde, neue Folge, 1 Band, S. 326.

aan elkander gesloten.' Deze straf duurt acht dagen lang en wordt afgewisseld door hongerstraf! Zij vonden alzoo den toestand van de gestraften wegens insubordinatie! Ten gevolge, of liever niettegenstaande deze behandeling, had de Heer Obermaier moed om den Nederlandschen bezoekers toe te voegen: 'Ik verbeter de menschen zedelijk: gijlieden hebt het gezien, de gevangenen hangen mij aan.' En nog durft men zulk eene in den eigenlijken zin wreedaardige behandeling met den naam van menschkundig bestempelen. Nog hebben de loftuitingen van onervarene nasprekers een onzer meest schrandere opmerkers, den Hoogleeraar Opzoomer, in den waan moeten brengen, dat Obermaiers gevangenistucht het uitvloeisel was van een verstandig doorgedacht, een eigen, bijzonder navolgenswaardig stelsel!

Aangenamer is het te verwijlen bij de beschrijving van de gevangenis te Bruchsal, in het Groot-Hertogdom Baden. Zij is cellulair. Zij bevat 408 cellen. Dagelijks worden daarvan 20 tot het houden van een opzettelijk gesprek bezocht; alzoo ontvangt elke cel eens in de *drie weken* één bezoek. Wel was oorspronkelijk een meer herhaald bezoek, en wel van 6 maal dagelijks in elke cel bevolen geworden, maar dit werd al dadelijk hier (gelijk elders!) in de praktijk ondoenlijk bevonden. De Kommandant zelf achtte zich evenwel verpligt, om, behalve dat opzettelijk bezoek van daartoe geroepene bekwame leeraars of toesprekers, dagelijks de cellen binnen te treden. Tot vijftig dergelijke bezoeken achtte hij zich in staat. Veelmeer dan eene korte afgebrokene groete zal, dunkt mij, dit binnentreden van elke cel niet kunnen geven, tenzij hij in staat zij om meer dan 10 uren, *alle dagen*, aan de cellenbewandeling te besteden, iets, dat met de overige werkzaamheden aan zijn post verbonden ons onmogelijk voorkomt, al blijkt uit dit verslag, dat de Kommandant een indedaad zeer voortreffelijk beambte is, vol ijver voor zijn bedrijf, menschkundig in zijne opmerkingen over de vereischten van een goed gevangenisstelsel, en vooral vrij, naar het schijnt, van alle overdrijving, in welken zin ook.

In het rapport over de gevangenissen van het buitenland wordt met hoogen lof gewaagd van het schoolonderwijs, dat aan de gevangenen in het gesticht St. Hubert in België wordt gegeven. Om te oordeelen, of de zaken in onze gevangenissen in dit opzigt met minder zorg worden behandeld, met name in de school voor jeugdige veroordeelden te Rotterdam, zou het aangenaam zijn in het rapport van den Heer Grevelink eene meer in détails tredende beschrijving te vinden van den staat, waarin het onderwijs zich in laatstgenoemd gesticht bevindt. Tot ons leedwezen vinden wij hier daaromtrent nagenoeg niets. En toch, zoo dikwerf wij deze inrigting bezochten, verheugden wij ons over den stillen doeltreffenden gang van de schoolwerkzaamheden aldaar. Meer, dan Obermaier wil, wordt, wel is waar,

geleerd. Behalve door een goeden leestoon en indedaad bewonderenswaardig net en rein toonschrift, onderscheiden zich de jeugdige veroordeelden te Rotterdam door goede vorderingen in reken- en aardrijkskunde. De kennis van de beginselen van vaderlandsche en gewijde geschiedenis met die van den zang wordt daar tot herleving van den zedelijken zin met zorg en vrucht aangewend. Of het elders beter geschiedt, weten wij niet, maar betwijfelen het zeer. Het is zoo, wel verre de meeste der in het Rotterdamsche gesticht bijéengebragte jeugdige veroordeelden, zijn afgedwaalde verwaarloosden uit onze handelsteden, slechts weinigen uit het platte land. Vandaar dat men voor hen niet, zoo als in België, Duitschland en Frankrijk, ten doel kan hebben hen voornamelijk voor den landbouwenden stand op te voeden. Daartoe zal men altijd bezwaarlijk de te Rotterdam of elders vereenigde jeugdige verdwaalden kunnen opleiden. Deels ontbreekt het hun daartoe aan krachten, deels aan lust. Daarom kunnen wij ons niet voorstellen, waarin het voordeel zou bestaan, om wederom, gelijk in een dezer rapporten wordt voorgedragen, met groote kostende strafgevangenis van Woerden voor de jeugdige veroordeelden in gereedheid te brengen, het gesticht van Rotterdam in te trekken en de jonge menschen te verplaatsen te midden van eene kleine gemeente, alwaar men zich betrekkelijk veel minder deelneming, hulp en teregtwijzing bij eventueel ontslag, van de bevolking of van de aldaar inwonende menschenvrienden kan beloven, ook om de gevangenen behulpzaam te zijn tot het hervatten van eenig handwerk, en van dat bedrijf vooral, waartoe bij die jeugdige ongelukkigen meestal nog de meeste geschiktheid en lust bestaat, dat van de zeevaart. Zeer zeker had het goed onderwijs, dat aan hen, die zich tot de laatste wenschen te bekwamen, in de stuurmanskunst of in de beginselen van stel- en wiskunde, aan anderen in het bouwkundig teekenen, in het bedrijf van lithografist, in timmeren en blikslagerswerk thans te Rotterdam wordt gegeven, eene eervolle vermelding verdiend. Wij missen die ongaarne. Hoe voordeelig steekt dit onze af tegen hetgeen in de gevangenis te Rijssel plaats vindt, *où les progrès de l'instruction sont nuls* (blz. 41, Rapport buitenlandsche gevangenis). Van de betrekkelijk hooge bezoldiging in België en elders, aan geestelijken of onderwijzers toegekend, gewagen de verslaggevers met lof; maar van den voordeeligen invloed dier vrijgevigheid, zelfs van den omvang der werkzaamheden op grond van de bezoldiging, den titularissen opgelegd, vernemen wij niets. Niet altijd toch staat de ijver van de onderwijzende hulp in gelijke verhouding tot de som der tractementen!

De reizigers prijzen te regt de gewoonte aan, volgens welke in het gesticht Glaubitz, te Straatsburg, aan de ontslagenen wordt toegestaan om *vrijwillig* aldaar nog eenigen tijd in bewaring te blijven, tot dat eene voornitgeziene, maar nog niet aanwezige, gelegenheid tot

het verkrijgen van een middel van bestaan voor hen open komt. De verslaggevers vinden dit gebruik navolgenswaardig; maar vreemd is het, dat zij zich daarbij niet herinneren, hoe zeer bij ons gelijke vrijheid bestaat voor hen, over wie de zorg van het genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen zich uitstrekt, aan welke, krachtens verleend verlof van het gouvernement, op hun verzoek een langduriger verblijf in het gevangenhuis op kosten van het genootschap kan worden toegestaan.

Men beschuldigt wel eens onzen landaard van zekere zucht tot zelfverheffing. Zoo gaarne geven wij aan de neiging toe, om van de Nederlandsche Instellingen als van onverbeterlijke en voortreffelijke te gewagen. Aan die neiging is in deze twee verslagen voorzeker geen offer gebragt en daarom meenden wij bescheidenlijk op enkele punten te mogen opmerkzaam maken, die, in weerwil van den schijnbaar min voordeeligen uitwendigen staat van ons gevangeniswezen, echter grond geven om ons over het goede, dat in Nederland nog plaats grijpt, te verheugen; terwijl wij ten slotte, ook op grond van de hier voorkomende berigten, niet genoeg kunnen waarschuwen tegen het te voorschijn roepen van kostbare, groote en daardoor ondoeltreffende inrigtingen. Overigens volkomen beamen wij het, gevoelen van den waardigen Kommandant van de gevangenis te Bruchsal, dat niet de regter vooraf, maar alleen hij, die met den in- en uitwendigen toestand van den gevangene, met zijne verstandelijke en zedelijke behoeften goed bekend is geworden, beoordeelen kan, of hij al of niet voor cellulaire opsluiting geschikt is; zoodat het vaststellen van een algemeen werkenden onveranderlijken strafvorm voor alle individuën in dezen nimmer is aan te raden.

G.H.M. DELPRAT.

***Middelburg voorheen en thans. Bijdrage tot de kennis van den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het Armwezen aldaar, door Dr. S. Sr. Coronel, Stadsgeneesheer te Middelburg. Te Middelburg, bij van Benthem en Jutting*. 1859.**

> Notre mission sur cette terre ne se borne pas à notre propre destinée, nous sommes aussi chargés de travailler à la destinée de nos semblables.
>
> M.T. DUCHATEL. - Considérations de l'économie politique sur la bienfaisance.

Men zou eene vrij uitgebreide bibliotheek kunnen zamenstellen uit de Nederlandsche stedebeschrijvingen, en vooral in de achttiende eeuw was er naauwelijks een stadje, hoe klein en onbeteekenend ook, dat niet zijn geschiedschrijver gevonden heeft. Die arbeid, waaraan ‘le plaisir de se voir imprimer’ wel niet altijd vreemd zal geweest zijn, "was echter niet nutteloos en levert soms belangrijke bouwstoffen bij later onderzoek. Bijzondere en plaatsbeschrijvingen banen den weg voor eene algemeene geschiedenis.

Hoewel de historie van het toenmalige standpunt, dat de krijgsgeschiedenis vooral in eere hield, soms vrij naauwkeurig voor sommige steden is behandeld, werd de meeste zorg toch altijd gewijd aan de beschrijving van de inrigting der regering en de voorregten der Magistraten. In de aristocratische 18e eeuw en in boeken onder het toezigt der stedelijke Besturen geschreven was ook wel niet anders te verwachten.

Van het eigenlijke volksleven, van den toestand der mindere klasse is er gewoonlijk maar bitter weinig uit te leeren en zegt Aug. Thierry ergens: ‘Que la masse entière de la nation disparait dernière les manteaux de cour.’ - Bij ons bleef het gros der natie meestal verborgen achter de tabbaarden en pruiken der Burgemeesteren.

Nu en dan verneemt men echter wat van de mindere standen en de verhalen van opstand en plundering, soms door geweld, gewoonlijk echter door laffe toegevendheid bedwongen, bewijzen dat de deftige Regenten dikwijls genoeg van vrees beefden, al werd het niet in de notulen geïnsereerd, wanneer dure tijden of politieke kwestiën het ‘graauw’ op de been bragten.

In onze dagen is er gelukkig meer belangstelling gekomen in de geschiedenis van ‘den ongetemden hoop’ waarvan Wagenaar nu en dan spreekt, en heeft men teregt begrepen dat de geleidelijke opvoering der lagere standen, gegrond op de historie hunner ontwikkeling, in naauw verband staat met de veiligheid en het geluk der geheele

maatschappij. Al gebood de christelijke liefde geene hulp, de zucht tot zelfbehoud waarschuwde dringend, dat te leven met een verwaarloosde arme klasse gelijk staat met te wonen achter een half doorgebroken dijk dien de minste storm kan doen bezwijken.

Bestaat er aan stedebeschrijvingen in den geest van vroeger weinig of geen behoefte meer, veel belangstelling zullen dergelijke geschriften wekken wanneer zij zijn in de rigting van onzen tijd en over den vroegeren en tegenwoordigen toestand van liet armwezen een en ander mededeelen. Het werk van prof. de Bosch Kemper, 'Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons Vaderland', hoe uitstekend ook, bewijst toch tevens dat er ten dien opzigte nog vrij wat te onderzoeken valt en dat men nog slechts uit enkele feiten tot het geheel besluiten moet.

Het was daarom een gelukkig denkbeeld van den Middelburgschen stadsgeneesheer Dr. S. Sr. Coronel, om den voormaligen en tegenwoordigen toestand van het armwezen in zijne woonplaats nader te onderzoeken en te beschrijven. Het was een arbeid veel omvattend en moeijelijk, en vooral bezwarend waar de bestaande inrigtingen moesten worden beoordeeld. De schrijver schijnt dan ook ondervonden te hebben, dat *openbaarheid* en *waarheid* twee zaken zijn, die nog niet genoeg burgerregt in onze eeuw van onderzoek en verlichting hebben gekregen: daar waar het aankomt op het openbaar maken van gebreken deinst men nog terug voor de waarheid, om haar te vernemen, haar hulde te doen. Ik heb hier niets op aan te merken, als dat de opvatting der waarheid dikwijls verschilt en dat gewoonlijk ieder de zaak bij het regte einde meent te hebben.

Het werk vangt aan met inleidende opmerkingen over de betrekking tusschen pauperisme en philantropie en de oorzaken van armoede. Die oorzaken komen in de hoofdzaak overeen met die door prof. de Bosch Kemper, de Gerando en anderen opgenoemd. Het spreekt van zelf dat men hier ook geen nieuwe ontdekkingen te wachten heeft. In ieder geval mogen ze nog wel eens onder de aandacht van het publiek gebragt worden. Eene enkele opmerking echter. Dr. C. acht met Mézières eene geheele afschaffing der accijnsen schadelijk voor de arbeidende klasse. Over de zaak wil ik hier niet twisten, maar het trok mijne aandacht dat de schrijver op bl. 245 van zijn werk erkent: 'De afgeschafte belasting van het gemaal heeft eene aanmerkelijke verbetering in de voeding van de arbeidende klasse aangebragt, vooral is dat bij de kinderen zigtbaar.' Het komt mij voor dat de theorie hier door de praktijk wordt matgezet.

De II^{de} afdeeling is gewijd aan de geschiedenis van het Armwezen in Middelburg. Zou het voor iedere stad belangrijk wezen het lot der behoeftige standen na te gaan in de verschillende tijdperken van

ontwikkeling, bloei en verval hunner woonplaats, zeker niet het minst in de hoofdstad van Zeeland.

Geen plaats in ons Vaderland heeft misschien meer gedeeld in de wisseling der tijden.

Van overouden oorsprong zeker, al is het verhaal van de Romeinsche burgt voor apocrief te houden, was zij al vroeg in de middeleeuwen eene bloeijende handelplaats, en de oude Reijgersbergen spreekt van haar, naar de vertaling van Dr. C., als van

> Een veil'ge havenstad, waar mast aan mastbosch rijzen;
> Zóó prijkt daar Middelburg, den naam van edel waard;
> Een stad vol volk en schat, omringd van paradijzen,
> Een markt en stapelplaats, die eenig is op aard.

Lang de twistappel tusschen Holland en Vlaanderen, verkreeg zij in 1217 van Graaf Willem van Holland en Johanna van Vlaanderen eene keur, die hare vrijheden bevestigde, en zij schijnt de eerste der nederlandsche steden te zijn geweest die de regten harer burgerij naauwkeurig omschreven zag[1]. Hoe dikwijls ook door rampen van allerlei aard: oorlog, brand en pestziekten geteisterd, altijd wisten hare ondernemende inwoners de geledene schade spoedig te herstellen; zoodat na de felle belegering van 1574 prins Willem verklaarde, dat hij alleen uit Walcheren de worsteling met Spanje wel vijf en twintig jaren zou hunnen volhouden. Altijd in welvaart vermeerderende, vervulde de stad eene belangrijke rol in de handelsgeschiedenis der Republiek. Voor groote sommen in de Oost- en West-Indische-Compagniën geintresseerd, kenmerkten de Middelburgsche handelshuizen, zoo als dat van Moucheron, Ten Haaf en anderen, zich al vroeg door stoute ondernemingen. Vooral in Guiana, tusschen de Amazonen en Oronoca-rivier, bragten zij met zeldzame geestkracht groote dingen tot stand. Zij vestigden er de plantaadjes, die gedurende eene halve eeuw, meest door Zeeuwen en enkele Indianen als *vrije* lieden ontgonnen en bebouwd, vele rijke vrachten hebben opgeleverd. Er was misschien geen plek op aarde waar men in een zoo kort bestek als op het eiland Walcheren zoovele ondernemende kooplieden, stoute varensgezellen, kloeke strijders en tevens nijvere landbouwers vond, die den moed hadden om ook elders hun goed geluk te gaan beproeven. Zoo ontwikkelde zich Middelburg onder het monopolie-stelsel der 17de en 18de eeuw. De reactie, die vooruit te zien was, bleef dan ook niet achter, en toen men de bakens niet verzette naar gelang het getij verliep; zich vast-

1 J.L. Motley, Rise of the Dutch Republic. Beeton-ed. p. 11.

bleef klemmen aan verouderde instellingen[1] en de Regering op het laatst slechts scheen te bestaan ten genoege en in het belang der Regenten, stortte het vermolmde gebouw bij den eersten schok ineen. De 19de eeuw vond Middelburg schier bezwijkende onder een ontzettenden schuldenlast, den handel vervallen, de nijverheid vernietigd en de bevolking, na de fransche overheersching, met meer dan de helft verminderd[2].

Bij zoodanige lotwisseling moest een onderzoek naar den toestand der mindere klassen hoogst belangwekkend zijn en Dr. C. heeft, bereidwillig door verschillende corporatiën en personen ondersteund, dan ook geene moeite ontzien om alles na te vorschen wat met zijn onderwerp in verband stond; veel echter kon niet meer worden nagezien, door de onbegrijpelijke achteloosheid waarmede vroeger, dat wil zeggen, voor een veertig of vijftig jaren, met oude papieren werd omgesprongen. Zoo is onder anderen het archief der Middelburgsche diakonie geheel verloren gegaan, en, als ik wel heb, voor scheurpapier verkocht. Gelukkig had een diaken in de voorgaande eeuw voor eigen gebruik een register op de notulen gemaakt, waaruit Dr. C. vrij wat heeft kunnen putten. Die vernielingswoede was niet eenig, want in zekere stad dezer provincie werd een allerbelangrijkst archief bij het pond van de hand gezet om voor de opbrengst 'Le Bulletin des Loix' aan te schaffen.

Hoogst belangrijke zaken worden hier medegedeeld. Zij bevestigen allen het gezegde van Macaulay: 'the evils are with scarcely an exception old. That which is new is the intelligence which discerns and the humanity which remedies them'[3]. Wij zien hier de keerzijde der medaille. Wat al jaren van schaarste en gebrek vinden wij in dien 'goeden ouden tijd' vermeld, soms zoo, dat de regering wanhopig verklaarde dat schier niemand der gemeente in zijn onderhoud kon voorzien! Wat al klagten over en plakaten tegen doodslag en zedeloosheid[4], tegen roovers, bedelaars en vagebonden, die de huizen

1 Den 26 October 1672 werd vastgesteld, op verzoek der diakonie, eene boete op het trouwen van gegoede burgers buiten de stad. Aanzienlijken betaalden £ 10, welgegoede burgers £ 5 en lieden van mindere conditie £ 2. In 1704 werd door de Staten van Zeeland bepaald, dat geene ingezetenen kleederen nieuw mogten laten maken, veelmin dragen, dan waarvan de stof in deze provincie gekocht en tot kleedingstuk gemaakt zal zijn op poene van £ 5 voor ieder stuk. - Evenmin meubelen en andere onder de gildebepalingen vallende artikelen.

2 Volgens opgave van Dr. C., telde Middelburg in 1793 nog 25000 inwoners; in 1814 13675; in 1817 12865, en 1857 15613.

3 Hist. of England, Tauchn ed., v. I, p. 412.

4 Op 25 Januarij 1565 werd bij plakaat bepaald, dat 'de gemeene vrouwen en meisjes van lichten levene nergens zullen mogen wonen of zitten in huizen of kamers dan in de straat genaamd de Geere en de Thiendehoff op boete van 20 schell. en 5000 gebakken Zeeuwsche steenen;' later is dit verbod hernieuwd met *aanwijzing der straten waar zij niet mogten wonen*.

In het begin der XVIIe eeuw besloot het armbestuur 'om de kinderen in het gasthuis te laten onderzoeken en onrein (syphilitisch) bevonden hebbende naar Leyden ter cureeringe op te zenden.'
Bij herhaling werd door de predikanten geklaagd over de ligtzinnigheid en losbandigheid van het volk, het ontheiligen van den sabbath en over de menigvuldige doodslagen die er plaats hadden zonder straffen. (1626-1630.)

afliepen; wat al schatten, geworpen in het bodemlooze vat der bedeeling! Slechts door *geven* zonder *om te zien*, poogde men den voortwoekerenden kanker te stuiten; er werd niet aan gedacht om de oorzaken der kwaal op te sporen, om te redden wat nog kon gered worden.

Eindelijk daagde in het laatst der 18de eeuw de omwenteling. Nu was er aan groote woorden, aan betuigingen van menschenmin en broederschap geen gebrek, doch daarmede liet zich het pauperisme niet verdrijven. Er werd echter eene schrede gedaan op den goeden weg. Men schroomde niet meer voor openbaarheid en durfde de wonde peilen, die men al te lang had bedekt gehouden. Die wonde was diep. In September 1796 werd aan het Middelburgsche volk, in eene proclamatie ter bekendmaking van een ontworpen plan van quotisatie voor den armen, de toestand opengelegd. Daaruit bleek het dat de stedelijke Regering ‘ontelbare sommen’ aan de armen der Nederduitsche hervormde gezindheid had voorgeschoten zonder eenig vooruitzigt tot aflossing. ‘Ziedaar de wortel van de kwaal, en de kanker, leest men in de proclamatie, die de uitgaven dezer stad jaarlijks aanhoudend heeft doen vermeerderen.’ Die uitgaven voor de armen overtroffen de inkomsten met 6 à 7000 £ en diverse leveranciers hadden over 1695 96 en 97 niet minder dan 14000 £ te vorderen. Het crediet der armen was geheel verloren. In de gestichten was geen voorraad van kleeding, eetwaren en dekking meer; en de armverzorgers, wanhopende aan den gang der zaken, wilden hunne betrekkingen neêrleggen. Door buitengewone collecten, belastingen en andere finantieële maatregelen hield men de verpleging echter slepende.

De vrede van Amiens verlevendigde voor een oogenblik de hoop op welvaart, spoedig weder door belangrijke verliezen gevolgd. De groote beloften van koning Lodewijk, de toezegging eener nieuwe haven - de oude was genoegzaam onbruikbaar geworden-voorspelden eene schoone toekomst. ‘De inval der Engelschen, zegt Dr. C., in Julij 1809, vernietigde echter alle hoop en dompelde ons in nieuwen rouw. Walcheren werd door twee vijanden te gelijk bestookt die geene middelen te groot achtten om aan hunne veroveringszucht te

voldoen en waaraan have en geld, goed en bloed van de arme inwoners werden prijsgegeven.' Het zij in het voorbijgaan opgemerkt, want tot de hoofdzaak doet het weinig af, dat de schrijver zich bij deze voorstelling wel wat al te veel door de berigten der latere regering heeft laten leiden. De landing der Engelschen toch verwekte in Middelburg over het algemeen meer vreugde dan schrik. De goede orde, groote verteringen en geregelde betalingen der troepen van deze kostbare expeditie leven nog in de herinnering des volks, en den 'engelschen tijd' hoort men nog menigmalen aanhalen als voor de arbeidende standen te Middelburg uiterst winstrijke dagen. Spoedig na hun vertrek werd Zeeland, reeds vroeger gedeeltelijk, geheel bij Frankrijk ingelijfd en werd de armverzorging, in plaats van aan de kerk, aan de Bureaux de Bienfaisance et des Hospices opgedragen. De druk der tijden zal wel de voorname oorzaak geweest zijn dat dit stelsel, in beginsel misschien niet geheel af te keuren, doch ondoordacht ingevoerd, weinig proefhoudend bleek te zijn.

Door het besluit van den Souvereinen vorst van December 1814 trad het armwezen een nieuw tijdperk in. De verzorging der behoeftigen kwam grootendeels weder aan de kerk; terwijl met het bestuur der overigen een Collegie van Regenten over den Algemeene Armen werd belast. De wet van November 1818 en meer nog de soms vrij zonderlinge koninklijke Besluiten, waardoor de armverzorging werd geregeld, bragten het subsidiestelsel te voorschijn dat tot 1852 stand hield. Met het jaar 1853 had er eene geheele reorganisatie plaats; de subsidiën werden verminderd, en de bedeeling der huiszittende armen aan de kerkbesturen overgelaten. Gelijk te verwachten was, nam de opbrengst der collecten bij de godsdienstoefeningen, ten gevolge dezer maatregelen, aanmerkelijk toe.

Ieder hoofdstuk van het werk van Dr. C. wordt gevolgd door uitgebreide aanteekeningen en bijlagen, die getuigen dat de schrijver geen arbeid heeft ontzien om zijne beschouwingen met bewijzen te staven; waarbij het 'Register op de stadsrekeningen van 1450 tot 1785 door J. du Pon, in Mss in de bibliotheek van het Zeeuwsche genootschap voorhanden, hoewel niet overal even naauwkeurig, echter menige goede dienst schijnt te hebben bewezen. De accijnsbrief door graaf Willem II aan Middelburg op St. Mathijsdag 1325 verleend en waarvan de hoofdinhoud wordt medegedeeld, noemt de schrijver de oudste der vrijdommen aan de steden gegeven. Dit is het geval niet, want reeds op St. Luciendag 1274 werd door graaf Floris eene dergelijke vergunning aan de Haarlemsche burgerij geschonken, terwijl ook in het archief te Zierikzee een ouder stuk van denzelfden aard bewaard wordt[1].

1 De brief van Haarlem wordt medegedeeld in het tijdschrift voor Staathuishoudk. en Statistick, dl. XIV.

Belangrijke bijzonderheden vindt men in de bijlagen vermeld ten opzigte der Gilden, die te Middelburg in de XIII^{de} eeuw, toen graaf Floris V in 1284 eene acte gaf aan het wolleweversgild om zich stipt te houden aan alles wat BB. en SS. goed zouden vinden te arresteren, reeds invloed begonnen uit te oefenen, en altijd eene gewigtige rol speelden. Niet minder is er over het kloosterwezen aangeteekend, dat in de middeleeuwen naauw verbonden was met de armverzorging, en dat overal, maar niet het minst te Middelburg, een' grooten, ja soms overwegenden invloed uitoefende. De rijke abdij toch, later voor korten tijd een bisdom, was de grootste grondbezitster in Zeeland; zij had alleen aan ambachten, dat hare allerminste bezittingen waren, niet minder dan 3541 gemeten, 237 roeden lands, en de belangrijke eigendommen der kloosters in Middelburg zelve, blijken uit een zeker weinig bekenden staat van de renten, chijnsen, huizen, enz., bij de confiscatie der geestelijke goederen opgemaakt en door den schrijver op bladz. 38 in zijn geheel medegedeeld.

Eene scherpe kritiek zou op het geschiedkundig gedeelte van het boek nog wel hier en daar wat meer aan te merken vinden, doch het schijnt mij toe dat sommige misstellingen, zoo al aan te wijzen, met de hoofdzaak in weinig of geen verband staan.

Voor de geschiedenis van het armwezen toch, is het van luttel beteekenis als de schrijver bijv. den bloei van Middelburg wel wat al te vroeg stelt, daar hare welvaart pas van na de Vlaamsche twisten dagteekent; of hij het ‘Luctor et emcrgo’ reeds in de middeleeuwen door de Middelburgers in hun schild laat voeren, of om het handelsgewoel in het laatst der 16de eeuw te beschrijven, de woorden gebruikt, die Gargon in de Walchersche Arcadia op zijnen tijd, 1715, toepaste.

Men moet ook niet vergeten dat de arbeid, dien Dr. C. op zich dorst nemen, en hij deed er wel aan, met eigenaardige moeijelijkheden verbonden was. Hij moest meest een' ongebaanden weg volgen, want behalve de oppervlakkige beschrijving van P. Boddaert in den ‘Tegenw. staat van Zeeland’, is er over de geschiedenis van Middelburg, voor zoo ver ik weet, nog weinig geschreven. Dat zoekende geeft aan het boek op enkele plaatsen wel iets onbestemds en wettigt de aanmerking, die ik hoorde maken, dat het geschiedkundige gedeelte wel met ijver en groote waarheidsliefde bewerkt is, doch beter verwerkt had kunnen zijn.

In de III^{de} afdeeling wordt de tegenwoordige toestand van het armwezen te Middelburg behandeld, en wel eerst de armen zelven en vervolgens hunne behoeften.

De lagere stand wordt in drie categoriën verdeeld, als: de arbeidende klasse, de neringloozen en bedeelden, en het eigenlijke proletariaat, de bedelaars enz.

Er is veel goeds en waars in die schetsen, en enkele gezinnen zijn zoo naauwkeurig beschreven, dat zij door ieder, die in de armenbuurten wat te huis is, niet moeijelijk kunnen herkend worden. En hoe zijn die armen? Der vaderen spreuk: ‘goed rond, goed Zeeuwsch,’ is nog op velen hunner van toepassing, en eerlijkheid en goede trouw niet schaars te vinden. Dronkenschap wordt bij de arbeidende klasse in Middelburg slechts bij uitzondering aangetroffen, wat echter, naar ik meen, niet wegneemt, dat er nog veel misbruik gemaakt wordt van sterken drank en dat bij menigeen een goed deel der verdiensten zoo gaande weg in de kroeg blijft hangen. Overdreven godsdienstige beginselen worden onder de kleine burgers en den arbeidenden stand hier veel gevonden, wat de kerken getuigen, die in de laatste jaren door verschillende ‘regtzinnige’ rigtingen in Middelburg werden tot stand gebragt. - Ten opzigte van het armwezen oefent die geest, welke de godsdienst in spitsvindige schriftverklaring meent te vinden, zeker een' verderfelijken invloed; zij dooft de krachten van den geest uit en vervangt het streven naar ontwikkeling door een lijdelijk afwachten. ‘En naast dat godsdienstige fanatisme’, zegt Dr. C., ‘vindt men menigmalen het diepste heidendom.’ Een ernstige wenk zeker voor hen, aan wie de godsdienstige opleiding onzer mindere standen is opgedragen.

Gebrek aan overleg en weinige ontwikkeling der vrouwen uit dien stand zijn echter hier de hoofdbronnen van armoede. Ten bewijze een gezin van burger afkomst door Dr. C., op bl. 236, naar het leven geschetst. ‘Bij het binnenkomen van het vertrek reeds ziet ge niets dan naakte wanden; in een hoek staat een krib, waarin zich wat muf en vochtig stroo bevindt, waarin twee kinderen liggen, even afzigtelijk in voorkomen als in plunje, De arme bloedjes liggen daar reeds gedurende vier weken, zonder reiniging, zonder verzorging, zonder een hemd aan het zieke ligchaam. De vrouw zit met even gescheurde kleêren aan eene ruwe tafel brieven te schrijven, wier inhoud u de tranen van medelijden uit de oogen zou persen. Onder de hooge schouw smeult een vuur van vochtig hout, waar een paar bleeke uitgeteerde en verwaarloosde knaapjes door gemis aan kleêren verwarming zoeken. In een anderen hoek ziet men nog eene legerstede waarin een kaffen bed en een dun dekentje, een wieg van een afzigtelijk voorkomen met een even onoogelijk wicht er in, een paar stoelen, enkele borden, schotels en pannen in eene glazen kast en een blad met allerlei soort van kopjes er op, en een grooten koffijpot, die gedurig zijn grondigen inhoud door brommen verkondigt, op de tafel - ziedaar het voorkomen van de kamer en hare bewoners op het oogenblik van ons bezoek. Die naaktheid wordt door de morsigheid nog overtroffen. Eene onaangename lucht stroomt ons reeds bij het binnenkomen tegen, die in muur, vloer en slaap-

plaatsen hare rijkelijke bronnen vindt. Dat de kinderen fletsch en akelig er uitzien, behoeft geen betoog; dat allerlei kwaadaardige ziekten hier steeds post vatten, spreekt van zelf. En trots dat alles wordt er door man, vrouw en kinderen in den laatsten tijd ƒ 12 s'weeks verdiend, behalve hetgeen de vrouw door hare listig verzonnen brieven, die het medelijden van menig welgezind burger opwekken, die door het *lezen* van zooveel ellende verteederd worden, weet op te halen, behalve hetgeen zij van alle liefdadigheids-instellingen gedurende des winters ontvangen; behalve.... doch laat ik daarmede volstaan; het overige zullen geruchten zijn. Zij bezitten geen kleêren dan de geplukte lompen, die zij aan het lijf hebben; ze zijn echter tot over de ooren in de schulden gestoken, en vóór dat de winter voorbij is, zijn bed en dekens en kleêren, door de hand der liefdadigheid uitgereikt, reeds verpand of verzwendeld. En waar blijft dat geld nu? Is de man een dronkaard, hebben zij tegenspoeden? Volstrekt niet. Zoo als we zagen, wordt het aan meubels en kleêren evenmin verkwist; doch een goede tafel, zult ge zeggen, verspilt misschien veel geld! Om de zeven dagen eten ze welligt eens of tweemaal warme spijs, doch vóór dat een ander arbeider de koffij gebruikt, hebben zij het reeds viermaal gedaan met allerlei versnaperingen; vóór dat de man zijn weekgeld ontvangt, heeft de vrouw reeds meer dan de helft bij dezen en genen tegen woekerwinst opgenomen, hebben de kinderen de levensbehoeften reeds verkocht en verkwanseld.'

Naar de natuur geteekend, niet waar? De ondervinding van iederen armverzorger zal moeten getuigen: 'Zoo zijn er.' Hier en daar laat Dr. C. zich echter door zijn onderwerp wel eens wat te ver weg voeren, onder anderen waar hij spreekt van den zin voor schelle kleuren bij onze mindere standen, en dat het zijne aandacht trok dat oranjekleurige katten in de achterbuurten het meest gezocht zijn. Men zou die voorliefde even goed aan den ouden Oranjegeest der Zeeuwen kunnen toeschrijven, doch het zal wel eenvoudig wezen omdat die dieren onder het volk, teregt of ten onregte, als de beste muizenvangers bekend staan. Na nog over woningen en kleeding, gezondheid en voeding der arbeiders, in verband met het gezegde: 'Wie der Mensch *iszt*, so ist er, und wohnt er freundlich, so ist er auch freundlich' te hebben gesproken, worden de neringloozen en bedeelden beschouwd, tot welke categorie de meerderheid der Middelburgsche armbevolking behoort. Er wordt van de mannen dier klasse, vooral in tegenstelling met de flinke ijverige vrouwen, welke meestal in de behoeften van het gezin voorzien, een regt droevig tafreel opgehangen. 'Het zijn menschengestalten slechts,' zegt Dr. C. op bl. 251, 'geen menschen meer en hun wil is even krachteloos als hun arm. Daar staat hij, de luije puntlooper, met de handen in

de zakken aan den hoek van de straat, en als men hem vraagt waarom hij geen werk zoekt, luidt het antwoord: ‘Meneer, ik ben aan de punt groot geworden, daar stond mijn vader en daar sta ik nu reeds dertig jaar; is de wind west en de zon aan de noordzijde, dan staan we aan dien kant, anders aan de overzijde van de kaai, net als de beesten met den rug naar den wind en in de zon.’ Die voorstelling, dunkt me, is overdreven; zoo zijn er zeker enkelen, volmaakte Jan Salie's, maar eene veeljarige ondervinding als armverzorger heeft mij toch doen zien, dat het uitzonderingen zijn en dat men zich vergist, en 't zou soms eene gevaarlijke vergissing kunnen wezen, als men die geesteloosheid voor den grondslag van het karakter onzer puntloopers hield. Zouden dit dan de nakomelingen zijn der ‘wilde Zeeuwen’, die in het hevigste der worsteling met Spanje den arm van het Vaderland konden genoemd worden[1]; de kinderen der nooit verwonnen matrozen van Lodewijk van Boisot? Dreigt het gevaar, wordt het hun ernst, dan veranderen die mannen, die daar op de hoeken der straten den tijd met de ‘zoutelooste gesprekken en flaauwste scherts’ gesleten hebben, als door een tooverslag en verrigten, de schipbreuken op onze kusten getuigen het, rap en onvermoeid wonderen van moed en menschenliefde. Ik geef echter gaarne Dr. C. toe, dat dit flegma op hunnen maatschappelijken toestand ongunstig terugwerkt en dat meer opgewektheid tot arbeiden menig gezin voor verarming kon vrijwaren. Een voortvretende kanker aan de welvaart dezer klasse van behoeftigen is het ligtzinnig aangaan van huwelijken. Wij zouden de grenzen van dit verslag te buiten gaan, indien wij den schrijver hier in al zijne belangrijke beschouwingen wilden volgen. Deze allergewigtigste zaak wordt dikwijls, moet ik zeggen uit te ver gedreven kieschheid? al te weinig gereleveerd; en 't is toch zoo waar ‘dat de hervorming der maatschappij eene ijdele zorg wordt, en dat men armoede noch overbevolking te vreezen heeft, waar ieder doordrongen is van de zedelijke verpligting, die hem de hoedanigheid van huisvader ontzegt, zoolang het hem aan middelen ontbreekt om een gezin te onderhouden’[2]. Alleen moet ik opmerken, dat het goedbegrepen stelsel van den braven en scherpzinnigen Malthus gelukkig nog niet, zoo als de schrijver meent, ‘voor goed den bodem is ingeslagen.’ En de reden der ligtvaardige verbindtenissen, Rossi zegt het teregt, ‘c'est que la misère et l'ignorance ont abruti ses facultés, qu'il est devenu égoiste, insouciant de l'avenir des siens comme du sien propre, intempérant, incapable de la moindre contrainte et enfin insensible quelquefois à

1 Zie Motley, Rise of the Dutch Republic, Beeton-ed., p. 74, 277, 286, 351.
2 Mr. J.P.P. van Zuylen van Nijevelt, Armoede en Overbevolking. Sloet's Tijdschr. voor Staathuishoudk. en Statist., dl. IV, bl. 332.

la perte de ses petits, dont le mort le délivre en pour lesquels il sait bien qu'un sort pareil au sien n'est pas à regretter.' Ook ten opzigte van de geschiedenis en den tegenwoordigen toestand der openbare en geheime prostitutie in onze 'zoo stille stad', wordt vrij wat medegedeeld, en in een treffend voorbeeld uiteengezet hoe de bepalingen der belastingwet op de vrouwelijke dienstboden de bron zijn van zedeloosheid. Daardoor toch worden de zoogenoemde boodschapmeisjes, na dagen van betrekkelijke weelde in burger of gegoede gezinnen te hebben gediend, in den gevaarlijksten leeftijd naar hunne arme ouders teruggevoerd. Dr. C. mag ten dien.opzigte reeds de voldoening smaken dat zijne *goede* woorde eene *goede* plaats hebben gevonden; want de *Vereeniging tot het bezoeken der Armen* alhier, heeft zich dezer dagen met een krachtig adres aan de Regering gewend ten einde in deze zaak worde voorzien. Moge het Bestuur voor de herhaalde klagten niet langer doof blijven! Een klein offer zou hier honderdvoud door de zedelijke gevolgen worden vergoed.

Vervolgens wordt de laagste klasse beschouwd, de proletariërs en bedelaars, en met levendige kleuren een paar gezinnen geschetst. Het zijn gelukkig in Middelburg uitzonderingen, want wie zoo diep valt, is moeijelijk meer op te heffen. De schrijver noemt ze: 'de heidens, met fixe woonsteê, van onzen tijd.' Ik heb echter hier zelden of ooit familiën aangetroffen, die van ouder tot ouder in dien stand leefden. Ze zijn meestal van betere afkomst en gewoonlijk door zedeloosheid zoo laag gezonken. Hunne lotgevallen bevestigen dikwijls: 'Truth is strange, stranger than fiction.'

Deze afdeeling wordt besloten met een onderzoek naar den kwijnenden staat van zaken te Middelburg. Gelukkig zijn er in den laatsten tijd gunstige teekenen op te merken, zoo als de aanbouw van nieuwe en de uitbreiding van bestaande fabrieken, de opwekking van Nijverheid door Tentoonstellingen en Voorlezingen voor Industriëlen, de verbetering en uitbreiding der Industrieschool, enz.

De beginselen der staathuishoudkunde beginnen ook, al is het langzaam, meer en meer veld te winnen en dat geeft hoop op de toekomst, want prof. de Bosch Kemper zegt teregt: 'waar die kennis in de hoogere standen ontbreekt, is geen welvaart te verwachten, en waar geene welvaart is, neemt de armoede met onverbiddelijke gestrengheid toe.'

Wij komen thans aan de *verzorging* der armen na de reorganisatie ten gevolge der wet van 28 Julij 1854.

Het beginsel der wet: 'kerkelijke armverzorging *regel*, burgerlijke *uitzondering*,' wordt ook in Middelburg niet altijd toegepast. Het is hier de plaats niet om die wet evenmin als het in belangrijke opzigten daartegen overstaande synodaal reglement, te beoordeelen,

doch het was te verwachten dat de zaak dien loop nemen zou. Het schijnt heel makkelijk om de diakonie met al de armen van haar kerkgenootschap te belasten, doch de ondervinding leert dat de uitvoering moeijelijk, zoo niet onmogelijk is. De Middelburgsche diakonie heeft het in den aanvang beproefd, doch toen de gemeente, hoe weldadig anders ook, haar niet genoegzaam ondersteunde om al deze lasten te dragen, heeft zij haren werkkring wel moeten beperken. Een paar maatregelen der diakonie worden door Dr. C. veroordeeld en wel het verstrekken van levertraan, alleen tegen eene betaling van tien centen, en de zoogenoemde ‘blikjes’, die bij de wekelijksche bedeeling uitgereikt in de kerkbussen moeten worden teruggevonden. Het mittig gebruik van levertraan moge door het genoemde besluit misschien iets verminderd zijn; het misbruik is er grootendeels door verdreven en ze wordt tegenwoordig zeker weinig meer voor brandstof in de lampen gebezigd. Of er soms hier en daar door de doctoren niet wat roekeloos voorgeschreven werd, ligt buiten mijne beoordeeling. Wat de blikjes betreft, ook deze maatregel is, dunkt mij, niet zoo af te keuren. Hij werd genomen toen het bleek dat vele bedeelden der diakonie weinig of nooit de kerk bezochten, en is zeker ver te verkiezen boven het gebruik om over de behoeftigen in een afzonderlijke kerk of bij eene gewone godsdienstoefening op de achterbanken verzameld, appèl te houden. Een kerkelijk armbestuur is van zijn standpunt verpligt te waken dat zijne ondersteunden de godsdienstoefening ten minste eenmaal s'weeks zoo mogelijk, bijwonen. Of door dien kerkdwang, mild toegepast, ‘schijnheiligheid, schijnvroomheid en vormgodsdienst’ worden aangekweekt, ligt buiten beoordeeling eener diakonie. Het is bovendien niet kwaad als er soortelijke voorwaarden verbonden zijn aan het verkrijgen van wekelijksche ondersteuning; de behoeftigen worden er door aangemoedigd om hunne vrijheid te bewaren en niet te ligt plaats te vragen op de bedeelingsrollen.

De geneeskundige dienst voor de armen is te Middelburg voldoende en op eene onbekrompene wijs zamengesteld en vooral in den laatsten tijd merkelijk verbeterd. Voor een drietal jaren is door de genees- en heelkundigen elk afzonderlijk een pharmacopoea pauperum ingevoerd, en deze werkt zoo gunstig dat de bereiding vereenvoudigd, de administratie gemakkelijker en de prijzen genoegzaam met de helft verminderd zijn.

De weldadigheidsgestichten zijn, of zullen worden, goed ingerigt; want het ongeschikte Gasthuis en het Armweeshuis worden eerlang door betere gebouwen, waarvan het eene bijna voltooid is, vervangen.

In hoever de aanmerkingen op het Burgerweeshuis, door den schrijver in menig opzigt een sieraad onzer stad genoemd, gegrond zijn, zal ik hier niet onderzoeken. Zij zouden misschien *nu* niet

meer kunnen gemaakt worden, wat *en* voor Dr. C. *en* voor het Bestuur *en* voor de weezen wel het aangenaamste zal zijn.

Wat de bevolking der weeshuizen aangaat, het is niet alleen in Middelburg, dat over de opvoeding aldaar klagten rijzen. Hoewel het altijd gemakkelijk is de kwade zijde van eene zaak te doen uitkomen, komt het mij toch voor, dat er ten dien opzigte nog al wat te verbeteren is; vooral de jongens worden niet flink genoeg opgebragt, en als er anders geen tijd toe te vinden is, zou ik de cateehismus-verklaring in de namiddaggodsdienst wel willen opgeofferd zien aan het onderwijs in de gymnastie en liet exerceren. Dat zou krachtige mannen geven en in tijden van gevaar de weerbaarheid van ons land niet weinig. verhoogen. Geen beter soldaten dan geoefende, aan orde en tucht gewende weesjongens, en werd de lust tot land en zeedienst in die gestichten meer aangewakkerd, men zou waarschijnlijk minder hooren klagen over gebrek aan vrijwilligers en goede onderofficieren.

Naar Dr. C. meent, schijnt er over het algemeen gebrek te bestaan aan geschikt dienstpersoneel, waaronder men wel goede tuchtmeesters en voeders, maar zelden geschikte leermeesters en opvoeders vindt. Ook aan geoefende ziekenoppassers moet veel behoefte zijn, en lofwaardig is daarom de poging die de vereeniging van Genees- en Heelkundigen alhier beproeven zal om geschikte oppassers te vormen.

Bij de beschouwing der overige weldadigheidsinstellingen begint de schrijver met de Commissie *Loon voor werk*. De voorzitter dezer vereeniging, een op het gebied van de armverzorging met eere bekend man, heeft reeds meermalen in het Tijdschrift voor het Armwezen over het doel en de middelen dezer instelling een en ander publiek gemaakt. Als iedere werkinrigting moge zij hare gebreken hebben, 't is niet te ontkennen dat ze veel nut heeft gesticht. In moeijelijke dagen was zij de steun van menig gezin en heeft zij veiligheid en rust bevorderd. Dat de arbeid aan de bolwerken improductief is, kan ik niet gaaf toestemmen, hoewel het genot door dien fraaijen aanleg aan duizenden verschaft moeijelijk onder cijfers te brengen is. Deze voortreffelijke wandelingen, welke elders schatten hebben gekost, zijn te Middelburg door de commissie Loon voor werk, gesteund door vrijwillige bijdragen, langzamerhand tot stand gebragt en wel door arbeiders die anders hunnen tijd aan de hoeken der straten zouden hebben verluijerd. Het ‘touwpluizen’, waarmede in den wintertijd eenige vrouwen en kinderen worden aan het werk gehouden, acht Dr. C. zeer schadelijk en wel vooral omdat het zulk een ‘vuil’ werk is. Vuil is een zeer betrekkelijk woord, en zindelijke menschen kunnen best ‘vuil’ werk doen zonder juist een ‘smerigen boel’ te verkrijgen. Dat de menschen bij dat werk onder onzedelijke ge-

sprekken al dieper en dieper zinken, moge voor enkelen waar zijn, met evenveel regt kan men beweren dat ze door zedelijke gesprekken daarbij meer en meer ontwikkeld worden.

Na de Diakonie der Ned. Herv. gemeente is de *vereeniging tot het bezoeken der Armen* de meest omvattende arminrigting. Er zijn genoegzaam geene behoeftige gezinnen in de stad, die met die vereeniging niet in betrekking staan en door geen wijkbezoeker des zomers eens in de maand, des winters om de drie weken, worden bezocht. Als het beginsel der vereeniging, zedelijke opleiding der behoeftigen, zonder eene bedeelingscommissie te worden, door de wijkbezoekers verstandig wordt in praktijk gebragt, dan kan zij een onberekenbaar nut te weeg brengen. Hoe de invloed der wijkbezoekers menig gezin ten zegen was, kan niet in getallen worden uitgedrukt. Meer valt het in het oog, hoe zij sinds hare oprigting, voor vijftien jaren, perken stelde aan de giften der blinde milddadigheid; te weeg bragt dat de stads-Leenbank eene betere inrigting verkreeg, eene spaarkas oprigtte en een einde maakte aan het lastige bedelend nieuwjaar-wenschen. Dr. C. keurt het af dat enkele onverbeterlijke gezinnen in de laatste jaarverslagen openlijk zijn genoemd. Die maatregel is echter niet ondoordacht genomen. Het waren menschen die sinds jaren ‘de loffelijke pogingen der wijkbezoekers hadden verijdeld.’ De schrijver zegt op bl. 266, dat hij moeders kent die hunne eigene kinderen tot ontucht en zedeloosheid aanspoorden. ‘Welnu, het zijn voornamelijk dezulken, die, nadat al het mogelijke is beproefd, ten laatste onwaardig zijn geacht om onder het toezigt der vereeniging te blijven. De harde maatregel heeft doel getroffen, en minder diep gezonkenen van den slechten weg teruggebragt.

Eindelijk worden de ‘Zeeuwsche Dorcas’, de ‘Moederlijke liefdadigheid’, de ‘Spijsuitdeeling’, de ‘Inrigting tot opleiding van vrouwelijke dienstbodeu’, de ‘Vereeniging tot bevordering van ambachten en handwerken onder de Israelieten’, het ‘Middelburgsche ziekenfonds’, de ‘Spaarbank’ de ‘Hulpbank’ en de ‘Leenbank’ in hun aard en werking nagegaan. Zeer belangrijk zijn de gemaakte opmerkingen, doch hier en daar wordt het ‘scalpel der kritiek’ waarvan Dr. C. in de voorrede spreekt, wel wat al te diep gezet. Wij zullen hier uit courtoisie geene lans breken voor de ijverige Dorcasdames. Het is echter onbillijk de gemaakte opmerkingen den schrijver alleen ten laste te leggen. Zij zijn meestal niet nieuw en komen overeen met hetgeen mr. J.T. Buijs in den Praktischen Volks-almanak voor 1857, over soortgelijke vereenigingen mededeelde. Dat zij geheel ongegrond zijn, zal ik niet beweren, doch 't komt mij voor dat, wat van de *Dorcas* is gezegd, op bijna iedere werkinrigting toepasselijk zou zijn; en de ondervinding leert dat vrouwen dikwijls meer tact hebben om met armen om te gaan dan mannen

en zich door ‘schoone praatjes’ gewoonlijk veel minder om den tuin laten leiden. Gevaarlijker acht ik de ondersteuning door de vereeniging ‘Moederlijke liefdadigheid’ verstrekt. Wèl besteed moge die hulp hier en daar nuttig zijn, doch het is zoo uiterst moeijelijk de juiste grenzen af te bakenen.

Wat het ‘Middelburgsche ziekenfonds’ aangaat, het is zeker te betreuren, dat daarin geene dienstboden kunnen worden opgenomen. Dat deze uitsluiting ongunstig op het fonds werkt is ligt in te zien; en de hoop dat de meesters voor hunne dienstboden betalen zullen en er bij die rekeningen meer voordeel te vinden is, rust, dunkt mij, op een zandgrond. Over het algemeen schijnen de ziekenfondsen met meer moeite te worden in stand gehouden, dan de begrafenisfondsen, waarvan de uitkeering voor vele gezinnen een soort van erfenis is die soms roekeloos wordt verkwist. Het ligt daarom, zou ik meenen, voor de hand om beide fondsen te vereenigen.

De ‘Middelburgsche spaarbank’ verkeert sinds veertig jaren in een bloeijenden toestand, en in 1858 werd er door 955 deelnemers ruim ƒ 18000 ingebragt; even zoo de Hulpbank, die in 1849 opgerigt de oudste instelling van dien aard in ons land is, en in 1855 aan 415 leeners ƒ 19095 verstrekten. Men klaagt echter dat de borgen dikwijls bloot staan aan de kwade praktijken hunner begunstigden, wat menigeen voor goed heeft afgeschrikt.

Deze afdeeling wordt besloten met belangrijke statistieke opgaven. Zoo vindt men er een overzigt der verrigtingen van de verschillende weldadigheidsinstellingen; een staat, aanwijzende den loop der bevolking te Middelburg van 1758-1857; eene opgave der gereed gemaakte recepten in de stads-apotheek en de gemiddelde prijzen van 1771-1857, en eindelijk een staat van het aantal huwelijken sinds 1817 aangegaan te Middelburg tusschen personen die geen middel van bestaan hadden. Die cijfers zijn hier en daar welsprekend genoeg.

De vierde afdeeling bevat de middelen die tot verbetering van den toestand der armen kunnen leiden.

Dat er hier geene nieuwe middelen en groote hervormingen worden aan de hand gedaan, pleit voor den schrijver. Het geheele geheim der armverzorging is toch slechts de opheffing der behoeftige standen, hunne zedelijke en verstandelijke ontwikkeling door het verspreiden van kennis en beschaving. Het krachtigste wapen tegen verarming is daarom een goed onderwijs. In Middelburg wordt dit ook niet voorbijgezien, en het Bestuur tracht op onbekrompene en geschikte wijs in de behoefte te voorzien, zoodat in 1857 niet minder dan ƒ 18514 en in 1858 nog meer werd verstrekt, waarvoor 1195 kinderen op de beide armscholen en eene bewaarschool onderwijs genoten, namelijk 790 gratis en de overigen tegen eene betaling van ƒ 3.

Het Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen volgt denzelfden weg en op zijne school werden 223 kinderen voor een geringe som toegelaten. Ook voor zangonderwijs wordt gezorgd, hoewel de schrijver, niet geheel ten onregte, nog meer voor de muziekale opleiding der mindere standen wil gedaan hebben en de kosten der stadsmuziekmeesters, van den klokkenist, den pikeur en den dansmeester liever wenschte gebezigd te zien voor de instandhouding en uitbreiding van het muziekcorps der schutterij; eene instelling waardoor bij gepast gebruik het muziekaal gevoel van het volk met weinig zou kunnen worden aangekweekt.

Dat de onlangs gereorganiseerde Industrie-school nog meer uitbreiding verkreeg zou in het afgetrokkene zeker wenschelijk zijn; doch bij het beoordeelen van dergelijke instellingen wordt wel eens over het hoofd gezien, dat de leerlingen die nu om niet of voor een schoolgeld van ƒ 2,50 in het jaar worden toegelaten, meestal op verschillende ambachten werkzaam zijn en maar enkele avonduren beschikbaar hebben. Bij dit onderwijs is vooral van toepassing: ‘qui trop embrasse, mal étreint.’

De volksleesbibliotheken en vooral die van het ‘Nut’ zijn in de laatste maanden door vrijwillige bijdragen merkelijk verbeterd kunnen worden, en 't is te hopen dat de flinke praktische boeken, die er geplaatst zijn, de ellendige romans, door Dr. C. als de geliefde volkslectuur opgenoemd, spoedig zullen verdringen.

Wat er over gebrek aan overleg, gebrek aan zedelijke kracht en daardoor verkeerde opvoeding gezegd wordt zal ieder die met armen bekend is gaarne beamen. Wat de slechte woningen betreft, zoo zijn er zeker in Middelburg enkele van die afzigtelijke verblijven, als Dr. C. beschrijft, te vinden, doch het zijn zeldzame uitzonderingen. Over het algemeen zijn de mindere standen hier vrij goed gehuisvest, want daar de bevolking sinds eene eeuw met bijna de helft verminderd is, staan er vele huizen ledig. Het bouwen van nieuwe woningen zou hier de opoffering naauwelijks waard zijn, en zoo de sleehte woningen niet afgebroken werden, zou men ze altijd weder spoedig betrokken zien; een akelige kelder, dien ik tot drie maal door bedeelden liet ontruimen, vond telkens nieuwe bewoners. Op ongezonde verblijven meer bijzonder de aandacht te vestigen, ligt, dunkt mij, op de weg der gezondheids-commissie. De oprigting van wasch- en badinrigtingen moge in groote digtbevolkte steden uiterst nuttig wezen; in onze ruim gebouwde, schaars bevolkte stad, waar bijna ieder huisje een bleek en een regenbak bezit en er voor baden geen stroomend water te vinden is, zouden er weinig vruchten van te wachten zijn. Eene mislukte poging geeft zoo dikwijls eene noodlottige reactie.

Vereeniging van de krachten der verschillende Instellingen, die

in 1857 te zamen over meer dan honderd duizend guldens beschikten, is eene zaak waarvan Dr. C. zich veel goeds voorspelt. Dat plan, meermalen reeds besproken, zal echter wel niet ligt tot stand komen.

Naar ik meen liggen de bezwaren dieper dan men wel eens vermoedt, en zijn zij gegrond in de zucht naar vrijheid en onafhankelijkheid onzer natie, die haar zelfs in die zaken afkeerig maakt van centralisatie.

En hiermede acht ik mijne taak als verslaggever geëindigd. Was deze beschouwing uitgebreid, het boek van Dr. C. verdient de aandacht, en wel niet alleen te Middelburg, maar overal waar men in het lot der armen belang stelt. Door dergelijke werken wordt eene algemeene geschiedenis van ons armwezen voorbereid en wordt het pauperisme bestreden; want de armoede zal verminderen, naarmate de kennis der ware weldadigheid wordt uitgebreid onder de beschaafde standen der maatschappij. Het onderzoek naar de geschiedenis der kwaal is de eerste stap tot genezing.

De schrijver heeft een belangrijk werk goed verrigt, en moge zijn boek, als iedere menschelijke arbeid, niet zonder feilen zijn, niemand zal ontkennen dat de waarheid met ijver is gezocht en zonder schroom verkondigd.

Zij die soms meenen dat er vele bekende zaken nogmaals in worden besproken, herinneren wij aan de woorden van onzen G.K. van Hogendorp. ‘Als vooroordeelen zoo diep ingeworteld zijn, dat anders verstandige lieden zich daarvoor niet kunnen hoeden, dan kan de waarheid niet te dikwerf herhaald worden ten einde haar in haar regt te bewaren.’

De uitvoering is loffelijk, zoo als men dat van uitgevers als van Benthem en Jutting en van drukkers als de Gebr. Altorffer verwachten mogt.

Februarij, 1859.

F. NAGTGLAS.

***J. Kramers Jzn, Geographisch Woordenboek der geheele aarde. Met een alphabetisch register van verwijzingen. Gouda, G.B. van Goor*, 1855.**

***Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Neerlandsch-Indië, bewerkt naar de nieuwste en beste berigten. Aflev*. 1 *en* 2. *Amsterdam, P.N. van Kampen*, 1859.**

Er zijn weinige werken die eene meer algemeene behoefte vervullen, dan een goed aardrijkskundig woordenboek. Zulk een vraagbaak vindt evenzeer eene plaats op de schrijftafel van den geleerde, op het kantoor van den handelaar en in de huiskamer van elken man van eenige beschaving, die zich in staat wil stellen, zijn nieuwsblad en de literatuur van den dag met kennis van zaken te lezen, of vricnden en magen op hunne togten in den vreemde te volgen. Daarbij is er naauwelijks eenige soort van geschriften denkbaar, waarin het laatste zooveel op al zijne voorgangers vooruit heeft en die zoo gemakkelijk verdringt. De natuur en de mensch werken met vereende krachten om het gelaat des aardrijks te veranderen: eilanden, bergen, meiren verrijzen of zinken weg, rivieren veranderen van loop, steden komen op en worden groot, kwijnen weg en verdwijnen, en nieuwe behoeften der maatschappij wijzigen gedurig de grenzen van landen en gewesten. Koene reizigers vermeerderen dagelijks den schat onzer kennis van de planeet die wij bewonen: de een dringt door tot de ijsschotsen der poollanden, waar de gansche natuur eeuwig in den winterboei gekneld ligt; de ander trotseert de brandende zon der woestijnen en het geweld en de lagen der meest barbaarsche volkstammen, om ons het hart van Afrika te ontsluiten; een derde bestijgt hoogten, die nog geen voet had betreden en waar de ijle lucht den mensch schier geheel onthoudt, wat de eerste voorwaarde van zijn leven is, of daalt neder in afgronden, waarin men niet zonder huivering en duizeling de oogen kan slaan. Wetenschappelijke nasporingen van allerlei aard preciseren gedurig onze kennis van de lauden en volken, die ons reeds lang niet vreemd waren: kusten worden opgenomen, wateren gepeild, vlakten en hoogten gemeten, de aard der gronden onderzocht, de krachten van voortbrenging berekend, nog onbekende voortbrengselen uit de drie rijken der natuur aan het licht gebragt, bevolkingen geteld, de handelsbeweging becijferd. Kortom de aardrijkskunde is de meest veranderlijke en de meest algemeen nuttige aller wetenschappen, zij die het meest behoefte heeft aan geschriften, zoodanig ingerigt dat zij ieder tot eene gemakkelijke vraagbaak kunnen verstrekken. En daarom luide het ‘welkom!’ toegeroepen aan ieder nieuw

en goed aardrijkskundig woordenboek, dat inderdaad ‘naar de jongste en beste berigten bewerkt’ is.

Van Kramers' ‘Geographisch Woordenboek der geheele aarde’ heb ik reeds in November 1852 de vijf eerste afleveringen in dit Tijdschrift aangekondigd. Het duurde tot 1855 eer de 20ste of laatste aflevering in het licht verscheen, en thans zijn sedert de voltooijing van het werk omstreeks vier jaren verloopen, in welken tijd het zelden mijne schrijftafel verlaten heeft, en zelden eene week is omgegaan, waarin ik het niet op een of ander punt heb geraadpleegd. Zulk een tijdsverloop was noodig om mijn oordeel te fixeren over een werk van dezen aard, waarvan de deugd alleen door de proef blijken kan. Niemand - ik behoef het naauw te zeggen - zou in staat zijn zulk een aardrijkskundig woordenboek van A tot Z geregeld door te lezen, en al kon hij het ook, dan nog zou zulk eene lezing hem niet in staat stellen te beoordeelen, of het aan zijn doel beantwoordt, d.i. voldoende antwoord geeft op de vragen, die, naar de afwisselende behoeften van het oogenblik, daaraan gerigt worden, met betrekking tot alles wat de kennis van den toestand en de verdeeling der oppervlakte van onze aarde betreft. Gelijk alleen veeljarige omgang de trouw van een vriend doet blijken, zoo kan men zich van de degelijkheid van een geographisch woordenboek naauwelijks overtuigen in een tijd korter dan die, welke tevens toereikend is om het reeds te doen verouderen. Dit is het treurig, maar onvermijdelijk lot van zulke schriften, dat zij, hoe voortreffelijk ook, allengs hare waarde verliezen, en dat zij reeds beginnen in gezag te verminderen, eer zij lang genoeg bestaan hebben, om zich de algemeene erkenning van hunne voortreffelijkheid te verwerven.

Wij moeten dus erkennen, dat wij in zeker opzigt met ons oordeel over het geheel van Kramers' woordenboek wat laat komen; maar wij moeten er tegen overstellen, dat wij ons eerst nu tot een oordeel bevoegd achten. Ook mogen wij met reden veronderstellen, dat het nog wel eenige jaren duren zal, eer dit werk door een ander van gelijken omvang en voortreffelijkheid vervangen wordt; en daar het dus, ofschoon met elk jaar minder bruikbaar wordende, toch waarschijnlijk nog lang de vraagbaak van het Nederlandsch pnbliek blijven zal, achten wij het nog niet geheel overbodig in dit Tijdschrift eenige regelen daaraan te wijden.

Op ongeveer duizend bladzijden druks, waarvan elke, ten gevolge van het gebruik eener buitengewon kleine, maar zeer duidelijke en fraaijc letter, minstens zooveel bevat als vier of vijf gewone bladzijden octavo-formaat, bevat dit werk in één matig boekdeel zooveel stof, als toereikend is om tien of twaalf gewone octavo-boekdeelen te vormen. Zulk een kleine druk, die uiterst lastig zou zijn bij een boek voor geheele doorlezing bestemd, heeft geen bezwaar bij een werk, dat slechts hier

en daar bij voorkomende gelegenheid wordt opgeslagen; en althans wordt het ongerief daaruit geboren meer dan opgewogen door het gemak, dat de vereeniging van zooveel wetenswaardigs in één boekdeel oplevert. Dat volledigheid in een werk van dien aard onbereikbaar is, springt zoozeer in het oog, dat niemand dwaas genoeg zal zijn ze te begeeren. Inderdaad zijn er geene grenzen te vinden voor hetgeen in een geographisch woordenboek behoort te worden opgenomen. Men denke maar eens aan de 13 kolossale boekdeelen, door van der Aa met een ‘Aardrijkskundig Woordenboek’ alleen der Nederlanden gevuld; en als men zich overtuigd heeft, dat ook dit nog hier en daar, en inzonderheid wat onze overzeesche bezittingen betreft, menige vraag onbeantwoord laat, dan zal men zeker van een ‘Aardrijkskundig Woordenboek der geheele aarde’ in één boekdeel geen volledigheid verwachten. Niemand zal dan ook de namen van ieder stroompje, iederen heuvel, ieder dorp of gehucht, vooral in ver verwijderde en minder bekende landen, in zulk een woordenboek willen vinden. Ieder zal tevreden zijn met eene verstandige keuze uit het onbeperkt materiaal, waarbij de verschillende gewesten der aarde meer of minder uitvoerig en volledig behandeld zijn, naarmate zij voor de beschaafde natiën in het algemeen en voor ons Nederlanders in het bijzonder van meer gewigt zijn. Niemand zal het dus wraken dat, terwijl ons Vaderland, en vooral ook zijne koloniën en bezittingen, met bijzondere opmerkzaamheid en zorg behandeld zijn, reeds eenige meerdere kortheid bespeurd wordt in hetgeen België, Frankrijk, Duitschland en Groot-Brittanje betreft, en zoo de uitvoerigheid trapsgewijze vermindert, naarmate er sprake is van meer afgelegen of minder gewigtige landen. Dat echter geen enkel gewest der aarde verwaarloosd is, dat over allen goede bronnen zijn geraadpleegd, en aangaande allen het wetenswaardigste is medegedeeld, daarvan heb ik mij overtuigd door het werk zoowel wat de Vereenigde Staten, als wat Britsch-Indië, Syrië en Palestina betreft, menigvuldig te raadplegen.Dat bij een werk van dien omvang niet alle misslagen kunnen vermeden zijn, spreekt van zelf, en een ieder die het raadpleegt over de plaatsen en streken die hem naauwkeurig bekend zijn, met het bepaalde oogmerk om vergissingen op te sporen, zal ongewijfeld een' kleinen distelruiker voor den schrijver van dit verdienstelijk werk kunnen zamenlezen. Ik herinner mij een hevigen uitval tegen dit werk in een der Drenthsche dagbladen, wegens het onregt daarin aan Drenthe aangedaan, kort nadat ik de vijf eerste afleveringen in dit Tijdschrift met vrij wat lof had aangekondigd. Mij heeft de lezing dier aanmerkingen in mijne overtuiging aangaande de buitengewone bruikbaarheid van dit werk niet geschokt, en ik zou daarin niet geschokt worden, al werden uit andere provinciën van ons Vaderland dergelijke réclames gehoord. Men mag geene onredelijke eischen doen; in een werk als dit

is men afhankelijk van zijne bronnen, en men kan niet meer dan er conscientieus en eerlijk naar streven, om de nieuwste en beste te raadplegen. Wat men naar eigen ervaring aan de berigten van anderen verbeteren kan, zal altijd zeer weinig zijn. Nu eens zal men een kleinen misslag naschrijven, dan eens als nog bestaande voorstellen, wat reeds gewijzigd of vernietigd is; de kortheid zelve, welke in zulk een werk een dringend vereischte is, zal vaak tot onduidelijkheid, soms tot onnaauwkeurigheid verleiden; onvolledig ingelicht, zal men soms bij de beschrijving eener plaats veel wat belangrijk is niet of naauw vermelden, en zijns ondanks het onbeduidende te veel op den voorgrond stellen. Een werk van dezen aard wil niet met eene *loupe* bezien zijn; men moet tevreden zijn zoo het voldoet aan het ongewapend oog, en dat dit met Kramers' Woordenboek het geval is, zal, vertrouw ik, ieder billijk beoordeelaar erkennen.

Met de vlugtige bespreking van dit reeds sedert eenige jaren voltooide werk, verbind ik de aankondiging van een ander van soortgelijken aard, en toch aan geheel andere behoeften voldoende, hetwelk, pas aangevangen, met bevredigende snelheid voortgaat. Van het ‘Aardrijkskundig en Statistisch Woordenboek van Nederlandsch Indië’ zijn thans twee afleveringen, bevattende tien vel van compressen druk, en loopende tot het artikel *Blawas*, in het licht verschenen. Terwijl ik mij voorbehoud op dit werk later breeder terug te komen, wil ik het reeds nu eene korte aanbeveling niet onthouden. De anonymo redactie heeft zich klaarblijkelijk voorgesteld, althans wat het aantal der artikelen betreft, naar de meest mogelijke volledigheid te streven, geen plaatsje of watertje, hoe onbeduidend ook, waarvan slechts in de velerlei geschriften over Nederlandsch Indië eenige melding wordt gemaakt, onvermeld voorbij te gaan, en dus ieder, die bij Nederlandsch Indië op eenigerhande wijze belang heeft, licht te geven omtrent alle namen die hem mogten voorkomen. Geheele kolommen bevatten soms niets dan namen van dorpen op Java of andere eilanden, met meer of min naauwkeurige aanduiding der ligging, zonder eenige vermelding van bijzonderheden, die er doorgaans ook niet te vermelden waren. Wij gelooven niet dat tot dus verre voor eenig land buiten Europa een Aardrijkskundig Woordenboek bestaat, dat eene zoo groote volledigheid of bereikt of beoogd heeft. Daarentegen is, wat den inhoud der artikelen betreft, eene groote spaarzaamheid in acht genomen; zaakrijke kortheid is in dit opzigt het kennelijk streven der redactie geweest. Daarbij heeft zij een verdienstelijk werk geleverd door de meer of min volledige opgave der literatuur over de voornaamste eilanden en eilanden-groepen, waardoor de lezer bekend gemaakt wordt met de schriften, waaruit hij de beknopte berigten, in het Woordenboek gegeven, kan aanvullen. Het schijnt het plan der redactie te zijn, zulke opgaven der literatuur niet mede te deelen bij

alle artikelen die daarvoor vatbaar zouden zijn; maar op de artikelen omtrent de eilanden of eilanden-groepen in het algemeen op te geven wat ook over de bijzondere deelen dier eilanden geschreven is. Tot dusver vinden wij zulke overzigten der literatuur bij Bali, Banka en Billiton, en eene korte vermelding van enkele opstellen bij het eiland Babi, de Banjak- en Batoe-eilanden en elders. Daarentegen ontbreken zij geheel bij de Aroe-eilanden, bij Amboina en de Bandasche eilanden, doch bij deze laatste is medegedeeld, dat de bijzondere literatuur over deze en de overige tot de residentie Banda behoorende eilanden, gegeven zal worden op het art. *Molukken*. Het plan der redactie in dit opzigt is nog niet regt duidelijk te doorzien, en het heeft wel eenigen schijn, alsof eerst onder het afdrukken des werks hare denkbeelden te dien opzigte allengs tot rijpheid komen. Wij moeten der redactie de bijzondere zorg voor dit gedeelte harer taak aanbevelen. Het is, bij het groot gebrek van alle bibliographische recueils ten onzent, hoogst moeijelijk te weten te komen, wat in zoovele verspreide geschriften, inzonderheid in de talrijke Tijdschriften, in en over Nederlandsch Indië verschijnende, over onze Nederlandsche bezittingen geschreven is, en door eene zooveel mogelijk volledige systematische opgave daarvan, zou dit woordenboek alleen reeds eene onschatbare dienst aan de wetenschap bewijzen.

Voor de statistieke opgaven zijn de Gouvernements-verslagen getrouwelijk geraadpleegd, en zij schijnen, hoeveel zij nog te wenschen overig laten, in het algemeen werkelijk op de hoogte onzer kennis te zijn. De artikelen over de produkten van Ned. Indië, die, tot dusverre althans, de geographische namen in zeer geringen getale afwisselen, en daardoor zich eenigzins zonderling voordoen, brengen dat gebrek aan naauwkeurige statistische kennis vooral duidelijk aan het licht. En echter betreffen zij alleen die artikelen, die voor handel en industrie inderdaad van bijzonder gewigt zijn, en men zou zich zeer vergissen, indien men meende hier tevens een eenigzins naauwkeurig en volledig woordenboek der Indische natuurproducten of zelfs der Indische handelswaren te zullen vinden. Een goed bewerkt woordenboek der Indische handelswaren zou intusschen, om van eene meer omvattende behandeling der natuurlijke voortbrengselen niet te spreken, een hoogst nuttige arbeid zijn, inzonderheid indien de statistieke opgaven omtrent productie, fabricatie en handel niet daarbij ontbraken. Wij zouden echter welligt verkiezen zoo iets van een geographisch woordenboek geheel af te scheiden.

Men zou hier en daar eenige meerdere zorg voor de spelling der namen kunnen wenschen (wat i en j, ij en y betreft, vinden wij hier het oude gehaspel)[1]; men zou kunnen wenschen dat eenige wat al

1 Het deed mij genoegen te zien, dat in de laatste bladen de accent, in het begin overal op den naam Borneo geplaatst (dus: *Bornéo*) was weggelaten. 't Was ongelukkig dat, terwijl anders voor de regte uitspraak der Maleische namen nergens eenige bijzondere zorg is gedragen, de daaromtrent geldende regel juist was toegepast op één naam, waarop hij niet van toepassing is, dewijl de Europeanen dien naam met een uitgang hebben vermeerderd.

te onbepaalde en daardoor tot niets nuttige opgaven maar geheel waren achterwege gebleven, liever dan noodeloos plaats te vullen; men zou hier en daar meer naauwkeurigheid kunnen verlangen in de historische bijzonderheden (b.v. op het artikel *Achin*, waarvan het historisch gedeelte zeer onduidelijk is, omdat niet is opgegeven hoeveel verder zich voormaals de grenzen van dat rijk uitstrekten, en welk gezag het over Sumatra's Westkust oefende); men zou de opgave der literatuur meer systematisch en meer volledig kunnen wenschen (het laatste zelfs bij Bali, waar wij onder andere de vermelding missen der *aanteekeningen op eene reis over Bali* in 1829, van den bekenden zendeling Medhurst, in het 'Tijdschrift v. Ned. Indië,' Jaarg. XX, D. I, bl. 193-221, van den *togt naar den Vulkaan Bator*, door den heer de Seyff, in het 'Natuurk. Tijdschrift v. Ned. Indië,' D. VIII, bl. 119-126, van de *aanteekeningen omtrent Bali*, uit het dagboek van den heer van Bloemen Waanders, in het 'Tijdschrift van het Bat. Gen.,' D. V, bl. 430-447, en van de stukken betrekkelijk *het Gezantschap naar Bali, onder den Gouv.-Gen. Hendrik Brouwer*, in het Tijdschrift van het Delftsch Instituut, D. V, bl. 1-72); men zou hier en daar eenige meerdere volledigheid kunnen verlangen, b.v. in het artikel over een zoo merkwaardigen stam als de *Batta's*, of over zulk een gewigtig produkt als de *Bamboe;* maar in weêrwil van deze gebreken en vlekken, moet dit Woordenboek, te oordeelen naar hetgeen daarvan tot dus verre verschenen is, als een even conscientieuse en verdienstelijke, als een nuttige en met de behoeften des tijds overeenkomende arbeid beschouwd worden.

P.J. VETH.

Professor Domela Nieuwenhuis en de redactie van de gids.

Biographisten hebben met portretschilders de behoefte aan eenen achtergrond gemeen, welke de figuren, die zij ons wenschen voor te stellen, sterk en sprekend uitkomen doe; maar als men den laatsten noode de grillige, naar allerlei middelen omgrijpende phantasie ten goede houdt, waarmede zij dien telkens vrijer stofferen, mag men van de eersten niet voor alles waarheid eischen?

Het is het Vijfde Hoofdstuk in een onlangs verschenen boek, zonder jaartal op den titel uitgegeven, opdat het, zou Hooft hebben gezegd, ‘als de goden eeuwig jong moge blijven,’ 't welk ons noopt die vraag in het midden te brengen. ‘Leven en Karakter van Am. des Amorie van der Hoeven, gedeeltelijk uit onuitgegeven brieven en zijne schriftelijke nalatenschap beschreven, door F.J. Domela Nieuwenhuis. - Amsterdam, bij J.H. Gebhard en C^{o}.,’ ziedaar hoe het heet. Den toekomstigen beoordeelaar van dit werk in ons tijdschrift blijve het voorbehouden de verdienste te verklaren van dat geijkt: Leven en Karakter, 't geen ons dikwijls voor biographiën iets ondoordachts en iets overtolligs scheen; - immers, een leven zonder karakter, schoon, jammer genoeg, geene zeldzaamheid, mag het op beschrijving aanspraak maken? - een karakter zonder een leven, wij bekennen, dat het er ons bij schemert. Het blijve evenzeer voor den reeensent bewaard getuigenis af te leggen, in hoeverre het aan Professor Domela Nieuwenhuis, die in 1855 ‘Abraham des Amorie van der Hoeven als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid beschouwde,’ in 1859 gelukte dien zelfden

man aan ons publiek te doen kennen (I) ‘in geboorte, opvoeding en ontwikkeling,’ (II.) ‘als predikant te Rotterdam,’ (III.) ‘als hoogleeraar te Amsterdam,’ (IV.) ‘als daar onderwijzende,’ en wat er in Hoofdstuk VI, VII en VIII meer voorkomt; - slechts over het Vde, over dat, waarin der Redactie van de Gids de eere ten deel valt meê den achtergrond te mogen vullen, gunne hij ons bij voorbaat een oogenblik het woord; want trots den besten wil met den bewonderenden biographist in vrede te leven, mogen wij hem niet vergunnen over ons te beschikken als hij deed.

Indien Professor Domela Nieuwenhuis er zich mede had kunnen vergenoegen, ons louter als ‘stomme toeschouwers’, een deel uitmakende der schare van ‘zwijgende vereerders,’ die er toch ook moeten zijn, op te voeren, wij geven hem ons woord, dat wij er niet aan zouden gedacht hebben hem tegen te spreken. Een beetje overdrijving, men moet een kniesoor zijn om daarover biographisten hard te vallen; portretschilders van de vermaardheden van den dag veroorloven zich wel andere vrijheden. Verschieten, anders verlicht dan ooit de zon het streek of strand dezer aarde, ooit de golven onzer zee en de wolken onzes hemels heeft gedaan, - gordijnen,plooijende langs zuilengangen, waarin niemand het in onze lucht zou kunnen uithouden, onwaarschijnlijkheden en onwaarheden, zij worden gedoogd, opdat eene koninklijke gestalte te schooner aan het licht trede. Wij mogen het betreuren, we zien er bij toe; en wij zouden om den wille van een heerscher over het woord ons niet de kleine verloochening hebben getroost, voorgesteld te worden zoo als wij ons, ondanks al onze waardering zijner wezenlijke gaven, neen, toch eigenlijk niet kunnen herinneren ooit te zijn geweest: ‘wit papier, waarop hij schreef’? Helaas! de gelegenheid is ons niet gegund geworden; ‘Van der Hoeven, wereldlijk redenaar en recensent,’ het Vijfde Hoofdstuk wordt besloten met melding van ons te maken, - als van lieden, die den moed hadden van den grooten man te durven verschillen in gevoelen over de roeping der kritiek. Vreeselijk vergrijp! Hoe Professor Domela Nieuwenhuis meent er ons voor te doen boeten, wij zullen het overschrijven, ten einde het publiek in staat worde gesteld te beslissen, of, - al mogen wij er geene aanspraak op maken ooit lief te zijn geweest, tot simpel wordens toe, - ons standpunt dat schril en schreeuwend-hatelijke was, waarop de biographist, waarschijn-

lijk uit behoefte aan tegenstelling, ons zoo heuschelijk schuiven wil?

Slechts wie scherp onderscheidt, oordeelt juist; de geachte mede-arbeider, die zich de beoordeeling van dit werk zag opdragen, zal ons gevoelen niet logenstraffen, als wij naar aanleiding van dit Vijfde Hoofdstuk beweren, dat het beproefde beeld van 'Van der Hoeven als wereldlijk redenaar,' bij den biographist van die gave geene blijken geeft, dat het tot weinig verwachting van den omtrek van dezen als 'recensent' geregtigt. Enkele proeven mogen het hier reeds staven, dat Professor Domela Nieuwenhuis als de meeste levensbeschrijvers ten onzent 'de lofrede lief heeft,' dat hij heviger dan de meesten van deze 'de kritiek haat;' de dubbele eigenaardigheid komt zoowel door wat hij ten beste geeft, als door wat hij achterhoudt aan het licht. 'Een' ongenoemd 'vriend' - 'broeder Pruys,' - 'Van der Hoeven zelf,' - zij mogen het om strijd erkennen, dat deze 'in de gehoorzaal niet zijn kon, wat hij op den kansel was,' ijdel is uwe hoop, zoo gij u vleit, dat dit tot eene verklaring zal leiden, waar het hem aan haperde. Ge zoudt er bij hebben gewonnen, zoo dit u helder ware gemaakt; maar in plaats dier kritische studie, ontvangt ge de verzekering, dat Van der Hoeven zich tot 'bevordering der letterkundige beschaving ook dáár geroepen achtte te zijn wat hij kon.' Als ge een lastig vrager zijt, ligt het 'wat?' u op de lippen; doch gij slaat de bladzijde niet om, of ijlings drijft ge weer op de holle zee der bewondering, zoodra 'Herman de Ridder' het bootje den duw heeft gegeven, dat 'Een Woord van Opwekking en Bemoediging,' 'de vergelijking met uitvoeriger meesterstukken van Hollandschen stijl niet behoefde te schroomen.' Of gij u bukt voor dat gezag? - Van der Hoevens verhouding tot Van der Palm mogt voor den biographist, die wat diep wilde gaan, misschien de moeijelijkste bladzijde des ganschen boeks heeten. Talenten en geniën zijn ijverzuchtig als koningen, al geven zij elkander, als deze, den broedernaam; en opvolgers voor welken troon ook, voor welken zetel, zelfs dien des kansels, in hun ongeduld maar zelden bescheiden. Eene schets van beider wedijver om den palm der welsprekendheid scheen menigerlei verrassing te waarborgen, en toch gewerd ons eene geheel andere dan wij ons hadden voorgesteld; met vaste, schier vereelte hand wordt hier van die doornenstruik voor fijne vingertoppen in allerijl een roosjen voor den

laatsten der twee groote redenaars geplukt. Als de Leidsche Afdeeling van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en Fraaije Kunsten ‘het houden van een lijkfeest op Van der Palm,’ door Tollens en Van der Hoeven, voor ‘vermetelheid en onkieschheid’ verklaart, bedankt de laatste wel, lezen wij, voor de uitnoodiging hem daartoe van wege de Rotterdamsche geworden; ‘maar acht hij zich ten minste geroepen in het openbaar over Van der Palm te spreken,’ aan ‘wien hij dure en onschatbare verpligtingen had.’ De magtspreuk - ‘achtte hij zich geroepen,’ - blijkt alles afdoende, - het werk heet waarlijk niet ten onregte L e v e n e n K a r a k t e r; alles smelt, of het een standbeeld gold, in één enkele figuur zamen! - Indien het boek den voor biographiën wenschelijker titel van L e v e n e n T i j d had ontvangen, en aan dezen dan ook beantwoord, het had notitie moeten nemen van twee mannen, wier invloed de meesten onzer dankbaar erkennen, van wie, voor hetgeen er in de laatste dertig jaren ten onzent op het gebied der schoone letteren goeds werd geleverd, de bezielende adem is uitgegaan. Wij bedoelen, zoo iemand het vragen kon, wij bedoelen D.J. van Lennep en J. Geel, twee vernuften, zonder de huldiging van wier gaven geen nederlandsche letterkundige geschiedenis dier dagen aanspraak mag maken op volledigheid, twee vernuften die de nakomelingschap in verband met Van der Hoeven zal bestuderen, schoon Professor Domela Nieuwenhuis hunne namen in deze biographie v e r z w e e g. Inderdaad, ten onregte, want bij al den lof, voor de R e d e v o e r i n g e n bij de I n h u l d i g i n g der standbeelden van de Ruyter en Prins Willem I, door Tollens en door Van Hall, door een minister en door een graaf, door Willem II, en, streelendste hulde voorzeker! door de Koninginne-Moeder zelve den gevierde bedeeld, bij al die schittering van veelkleurig licht, zou een weinig stillende schaduw onzen oogen goed hebben gedaan. Louter om des smaaks wille zou in dien overvloed van honig een beetje citroen, b.v.: o v e r h e t g e e n m e n t h a n s g e w o o n l i j k g e e s t d r i f t n o e m t of anders: o v e r d e p l i g t e n v a n d e n t o e h o o r d e r eene aangename tempering zijn geweest, van ‘heilzaam bitter’ gezwegen.

Ontbreekt aan de schets van den W e r e l d l i j k e n R e d e n a a r die bepaaldheid van lijnen, zonder welke geene beeldtenis aanschouwelijk wordt, Professor Domela Nieuwenhuis schijnt ons niet gelukkiger te zijn geweest in zijn omtrek van Van der Hoeven als R e c e n s e n t. Zoo ergens in dit hoofdstuk had de

mededeeling plaats moeten vinden, met welken maatstaf deze zijne tijdgenooten en zich zelven plagt te meten, welke zijne begrippen waren over de pligten en de regten van eenen beoordeelaar; of, vielen daartoe slechts uit de werken zelve wenken op te zamelen, de biographist had ze zaam moeten voegen en ons zoo doende den dubbelen toetssteen ter hand stellen voor Van der Hoeven's lof en blaam, voor zijne bewondering der uitspraken van dezen. Wij zagen vergeefs naar iets van dien aard om; alles wat wij tot inleiding van Professor Domela Nieuwenhuis vernemen, is, dat het voorwerp zijner lofrede ‘naamloos’ recenseerde; dat hij zich, met eene enkele uitzondering, ‘als recensent alleen op oratorisch gebied bewoog.’ Ten bewijze der waarheid, - waaraan wel niemand twijfelen zoude - van dat beweren gewordt ons in eene noot de opgave van de titels der werken, waarover Van der Hoeven van 1829 tot 1834 in de V a d e r l a n d s c h e L e t t e r o e f e n i n g e n zijn gevoelen uitbragt; terwijl wij in den tekst zelven fragmenten ontvangen van drie of vier van deze opstellen, welke den biographist vooral ‘opmerkelijk’ schijnen. Een blik op de kritiek der kanselwelsprekendheid, zoo als Van der Hoeven die bij zijn optreden vond, zoo als Van der Hoeven in zijn bloei zich die wenschte, zoo als Van der Hoeven in zijn volle kracht die vertegenwoordigde en uitoefende, of ten minste het eene en het andere hielp doen, wordt niet gewaagd. Wij weten er verklaring noch vergoêlijking voor bij te brengen, waarom ons dit standpunt niet werd aangewezen - bij het gemis van die hand aan den weg dolen wij onwillekeurig op het gebied der gissingen om. Van der Hoeven's leven als kanselredenaar, wat kan het anders zijn geweest dan een voortdurend verkeer in de school der kritiek? Zoo iemand, hij moet haren beker hebben geledigd, beurteling zoetste en wrangste van alle; hij moet haar lief en leed hebben gesmaakt als schaars iemand zijner tijdgenooten het deed; en, uit de velerlei vormen, waarin ze zich aan zijnen blik vertoonde, moet hij ten langen leste het wezen van den schijn hebben onderscheiden en enkele harer openbaringen toegeroepen: ‘gij zijt de waarheid!’ Sympathie of antipathie, hij moet de eene of de andere voor haar hebben gevoeld; zoowel door deze als door gene hebben zich geniën gekenmerkt; van indifferentisme jegens haar kan bij hem geen sprake zijn geweest. ‘Och, de kritiek!’ die uitroep der zelfvergoding, die bij den walmenden wierook der outerknapen ook de stilte, de huiverende stilte der schare eischt; - ‘och, de kritiek!’

die uitvlugt der aanmatiging, welke zich den lauwer vast om den schedel vlecht, al beheerschen de zangen harer lier nog het gemoed dier weinigen niet, wier toejuiching den triomf bij de nakomelingschap zou waarborgen, - ‘och, de kritiek!’ die uitbarsting, welke al den wrevel kond doet van de middelmatigheid en alledaagschheid, in haar zoet dommelen en droomen gestoord, - over wiens lippen zij mag gekomen zijn, niet over de zijne! En echter, al slaan wij, de eene bladzijde voor de andere bladzijde na, om, wij vinden geenerlei bewijs in hoeverre hij in dit opzigt niet boven, neen, slechts op de hoogte zijns tijds stond; dat hij, die niet van de menigte was, meer dan de menigte van haar eischte en verwachtte, meer dan de menigte voor haar over had. Ons bevangt de vreeze, dat dit tal van recensiën, waaruit ons schoone plaatsen worden medegedeeld, zonder dat daardoor tijd en toestanden echter helder aan het licht komen, slechts het gevolg zijn geweest van het verzoek om dit werk voor een verslag in te zien; van de zucht, om over dat boek eens een woord te zeggen; van opwelling van lust of luim; van verbrokkeling van gaven! Geen bewustzijn van pligt, en dus ook geen plan? wij wenschten dat het anders ware, maar de biographist heeft niet het minste regt zich over de uiting dier vreeze te beklagen, daar hij zijne voorstelling er naar schijnt te hebben ingerigt, om dit vermoeden voet te geven; daar hij ter kwader ure het half vergeten verleden weêr in ons geheugen herriep.

Eindelijk volgt, we zijn allengs het slot van het Hoofdstuk genaderd, op de zes of zeven bladzijden aanhangsels en uittreksels, wier vele fraaije volzinnen ons meer in verwarring dan in verrukking bragten, daar zij velerlei d o e l l o o s d o o r e e n mengen, de aanklagt tegen ons. Als ware het er om te doen geweest, voldingt zij onze beschouwing, hoe zeer deze proeve van een omtrek eens recensents mislukt mag heeten, maar legt misschien aan Van der Hoeven meer weêrzin in de kritiek ten laste dan hem eigen was, waar zijn eigen ik buiten het spel bleef, - zoo als dat van Professor Domela Nieuwenhuis hier had kunnen en moeten doen. ‘Na het jaar 1836 vindt men in de V a d e r l a n d s c h e L e t t e r o e f e n i n g e n niets meer van Van der Hoevens hand,’ schrijft de biographist ditmaal zeer bepaald, ‘misschien wel ten gevolge van onaangenaamheden met den redacteur IJntema, wegens eene hatelijke critiek van het P r o s p e c t u s over de B i j b e l s c h e L a n d s c h a p p e n, enz., bij Beije-

rinck. Daarentegen heeft hij nog enkele recensiën in de Gids geplaatst, op uitnoodiging der Redactie van dit Maandwerk in 1841, ofschoon hij het noemen van zijnen naam als medearbeider niet toestond. Zoo beoordeelde hij de Leerredenen van Dr. H.J. Spijker': de Gids, Achtste Jaargang, Eerste Deel. Boekbeoordeelingen, 1844 bladz. 59-69.

> Ghy siet u selven niet, en Spiegels in de Kerck
> Sijn buyten eilgenschapp, 't is Vrouwen-kamer-werck.
> Nochtans ghy moet u sien:

Het zijn verzen van Huygens, welke, in wat ruimeren zin genomen dan waarin deze die tot Sommige Predikers zijns tijds, louter over geluid en gebaren rigtte, niet onaardig het standpunt aangeven, waarop de toenmalige Redactie van de Gids tegenover de kanselredenaars dier dagen meende te staan. Den geschriften uitsluitend der godgeleerdheid gewijd de vraagstukken van strenge studie overlatende, geloofde zij dat het tot hare taak behoorde, niet slechts van preeken notitie te nemen, door aankondiging van de uitgave en verslag van den inhoud, de wijze toen aan de orde van den dag, maar ook door een oordeel uit te brengen over de velerlei voortbrengselen van dat zoo vruchtbare veld onzer litteratuur; 't welk, zoo eenig, gulden appelen in zilveren gebeelde schalen moest opleveren: Al ware de tijd gekomen het oor des publieks te vergen voor mededeelingen over het wel en wee eener Redactie, welke zich meer op het beginsel dan op den uitslag harer pogingen te goed doet; al ware het hier de plaats te spreken over de vertrouwelijke, vriendschappelijke betrekking van den eersten uitgever van dit tijdschrift tot den Hoogleeraar des Amorie van der Hoeven, - waarop de biographist blijkbaar zinspeelt, - zij zelve zou niets van dezen hebben te vertellen, daar zij hem persoonlijk even vreemd bleef, als de eerste de beste misschien die een blik in deze bladen werpt. Schriftelijk noodigde zij hem uit, ja, in het belang zijner lievelingsstudie hare pogingen te schragen, - schoon misschien niet overgeneigd gezag toe te kennen, geloofde zij het hem op het gebied der kanselwelsprekendheid gerust te kunnen doen. Er verliepen zeven jaren, eer de eenige bijdrage van zijne hand, die naam hebben mag, haar voor den Achtsten Jaargang van het Tijdschrift gewierd. Geen blijk van overgroote sympathie voorwaar, al bleef het een welkom - Van der Hoeven was opregt genoeg zijn opstel over de Leerredenen van Dr. H.J. Spij-

ker, aan te vangen met de betuiging, dat ‘de late aankondiging der Redactie niet te wijten’ viel. Drie jaren lagen er tusschen de dagteekening der uitgave en die der beoordeeling!

Eenige bladzijden in die recensie, verrassende door hare flinkheid en frischheid, verlevendigden eene wijle weder de verwachtingen, welke wij, om der zaak wille, voor ons Tijdschrift van Van der Hoeven hadden gemeend te mogen koesteren. Het schrijven eener Geschiedenis der Kanselwelsprekenheid behoorde tot de lievelingsontwerpen, beweerde men, waarmede zijn geest zich bezig hield, - viel het te verwonderen, dat wij gaarne van de veder, die zulk eene vlugt zou durven nemen, eene karakterisering hadden ontvangen der vernuften, welke in de laatste vijf en twintig jaren ten onzent haren roem handhaafden? Voor groote belangstelling in het onderwerp moest de greep iets uitlokkends hebben. Er waren hem van onze zijde ten dien einde boeken en boekskens geworden, - en eindelijk ontvingen wij.... maar laat Professor Domela Nieuwenhuis u zeggen wat ons gewierd, wij wenschen geen woord van de aanklagte achter te houden, al zijn wij het ons zelven verschuldigd die hier en daar aan te vullen en toe te lichten. Wij braken straks zijnen volzin af met den naam van Dr. H.J. Spijker; ‘maar,’ laat hij er onmiddellijk op volgen, ‘maar toen de Redactie den 26sten April 1844 bedenkingen had tegen de plaatsing der recensiën van J. Clarisse, L e e r r e d e n e n , en der rede van den hoogbejaarden Wolterbeek, bij de inhuldiging van Koning Willem II gehouden, en van Dermouts K e r k e l i j k e r e d e , ter nagedachtenis van Willem I, achtte Van der Hoeven zich verpligt aan de Redactie te antwoorden:’

Wat?

Wij zullen het overnemen, nadat we, gedachtig aan het oude H o o r t e n W e d e r h o o r t , u eerst den brief zelven hebben medegedeeld, door ons aan den Hoogleeraar geschreven; die schikking wordt door de orde der feiten geboden:

‘Hooggeleerd, Hoogeerwaardig Heer!

De Redactie van het Tijdschrift de Gids heeft van uwe hooggeëerde hand de beoordeeling ontvangen van de laatst uitgegeven Leerredenen van den Hoogleeraar Clarisse, der Inhuldigingsrede van den Eerw. Wolterbeek en der Kerkelijke Rede ter Nagedachtenis van Koning Willem I. Zij heeft daarin eene

vernieuwde proeve gezien van uwe bereidwilligheid om uwe hooggeschatte medewerking aan ons tijdschrift te blijven verleenen. Omtrent de plaatsing dier stukken zijn echter eenige bedenkingen gerezen, welke zij zich verpligt acht, met bescheidenheid, maar tevens zonder achterhoudendheid, aan UHG. mede te deelen. De Redactie heeft zich zelve en hare Medearbeiders bij de beoordeeling van boeken ten regel gesteld, zich zoo min mogelijk bij het leveren van een aanprijzend verslag te bepalen, en het overnemen van breedvoerige uittreksels uit de beoordeelde schriften te vermijden. Wel heeft zij in het A l b u m van haar Tijdschrift eene plaats voor de vlugtige aankondiging van romans of kleinere stukken ingeruimd; maar de door Uw HoogGel. geleverde beoordeelingen komen haar daartoe te uitvoerig voor, terwijl het evenzeer blijkbaar is, dat Uw HoogGel. ze niet bestemd heeft om onder de rubriek der eigenlijk gezegde recensiën te worden opgenomen. Bovendien is de Inhuldiging van Z.M. Willem II een reeds verouderd feit, en te vreemder zou het daarom kunnen schijnen, indien thans nog eens de aandacht werd gevestigd op hetgeen toen door den Eerw. Wolterbeek gesproken en reeds lang geleden in andere tijdschriften beoordeeld is. Wat eindelijk de G e d a c h t e n i s r e d e van Dermout betreft, zij acht niemand geschikter om den arbeid van dien voortreffelijken kanselredenaar te beoordeelen, dan U, maar zij bejammert het dat Uw Hooggel. om redenen, welke zij welligt zou moeten billijken, geoordeeld heeft, zich ook hier tot eene opgave van schets en inhoud en de mededeeling van een paar fragmenten te moeten bepalen.

De Redactie zou huiverig geweest zijn, de bij haar gerezene bedenkingen ter Uwer kennisse te brengen, indien zij zich niet overtuigd hield, dat Uw Hooggel. het ten volle zult billijken, dat zij bij het opnemen van Boekbeoordeelingen naar vaste regelen te werk gaat, en zooveel mogelijk daaraan getrouw zoekt te blijven: zij heeft met te meerdere vrijmoedigheid haar gevoelen uitgesproken, omdat de recensie der Leerredenen van den Eerw. Spijker, welke zij van Uwe hand ontving, eene zoo gelukkige proeve eener onpartijdige en grondige beoordeeling mogt heeten en het bewijs heeft opgeleverd, dat Uw Hooggel. geheel in het gevoelen der Redactie, omtrent de vereischten eener uitgewerkte Recensie deelt.

Met aanbeveling van ons Tijdschrift aan Uwe voortdurende medewerking, waarop de Redactie den hoogsten prijs stelt en

met gevoelens der meest onderscheidende hoogachting, hebben wij de eer ons te onderschrijven,
De Redactie van het Tijdschrift de Gids.
Amst., 24 April 1844.
Den Hooggeleerden, HoogEerwaardigen Heer
A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN,
Ridder, enz.
Hoogleeraar bij het Collegie der Remonstr. Gereformeerden
te
Amsterdam.'

De steller deze regelen, men ziet het, was geen Alceste; maar wees *passé maitre dans l'art de faire patte de velours*, als ge moet eindigen met eene - weigering, dan wordt ieder gekrenkt auteur boos - als Oronte. Zelfs de lof, te regt aan de bijdrage over Spijker bedeeld, mogt niet baten; zie hier het antwoord van Van der Hoeven, voor zoo verre het Professor Domela Nieuwenhuis goed dacht, dit mede te deelen: 'In de recensie van een eersten bundel, dien een kanselredenaar uitgeeft, zoo als in die van Spijkers preken, is het een vereischte de p r e e k m a n i e r te beoordeelen, en wat te prijzen of te laken valt, in bijzonderheden aan te wijzen. Maar bij de beoordeedeeling van preken van Clarisse en Dermout, is dit voor het minst overtollig. Men kan daarom met de opgave van den inhoud en de aanhaling van enkele proeven volstaan. De Redactie verlangt zoo min mogelijk een aanprijzend verslag. Moet er altijd wat gelaakt of gevit worden? Ik moet bekennen dat dit niet in mijn karakter ligt, en dat het mij altijd moeijelijker valt te berispen dan te prijzen.'

Wij, op onze beurt, houden het aller gekrenkte eigenliefde ten goede, dat zij eerst den afleider aanbrengt, als het weêr reeds is ingeslagen; onze eigene is ook niet wijzer. Verre was het dan ook van ons eenigen wrok te voeden over het onbillijke, het onheusche eener voorstelling, aan een oogenblik van wrevel toe te schrijven en in allerijl geuit. Blijkbaar verschilden de begrippen van Van der Hoeven over kritiek hemelsbreed van de onze; maar de biographist zelf zou dit niet merkwaardig genoeg hebben geacht, om er de vast wegstuivende asch van den twist om op te rakelen, of er nog eenige vonken

van vernuft uit wilden tintelen, als hij er geen middel in had gezien ons op het hatelijk standpunt te brengen. Van der Hoeven, die, na zoo vele jaren, er waarschijnlijk aan zou hebben getwijfeld, of hij in zijn humeur wel het gelukkigst figuur maakte, Van der Hoeven moet nog eenmaal dus opgevoerd, ten einde Professor Domela Nieuwenhuis de door hem gevonden pijl in het publiek moge afschieten, met zoo mogelijk nog scherper punt. ‘Een jaar later,’ zoo lezen wij bl. 143 dezer biographie, ‘een jaar later zond de Redactie van de Gids zijne recensie der Leerredenen van Van Hengel terug, met de opmerking, “dat zij niet beantwoordde aan den geest en de strekking van dat Tijdschrift.” Ook hier mogt dus toegepast worden: “indien zij uit ons geweest waren, zoo zouden zij met ons gebleven zijn” (1 Joh. II: 19). Het lag niet in het karakter van Van der Hoeven altijd te laken of te vitten, en het was hem moeijelijker te berispen dan te prijzen.’

Vergunne men ons den twijfel, of deze ‘buitensporig’ aangehaalde bijbeltekst door den grooten ‘Apostel der Liefde’ met een zienersblik op ons werd geschreven; want voor den onderstaanden in de hierboven overgedrukte regelen bedoelden brief kunnen wij ook thans nog geen verschooning vragen. Hij luidde aldus, onder dagteekening van 9 Junij 1845:

‘Sedert langen tijd stelde zich de Redactie van de Gids voor slechts in enkele gevallen aankondigingen van leerredenen op te nemen, namelijk dan, wanneer eensdeels de aangekondigde leerredenen van meer dan gewoon belang konden geacht worden en anderdeels indien vooral de recensie zich niet slechts tot eene ontleding van den inhoud of enkele aanmerkingen van ondergeschikt belang bepaalde, maar tevens in de vereischten en wezenlijke belangen der homiletische en ascetische litteratuur een dieperen blik sloeg, niet enkel het standpunt der aangekondigde leerredenen aanwees, maar tegelijk verder poogde te brengen. Wij mogen het niet verhelen, dat U Hgs. aankondiging der leerredenen van den Hoogleeraar van Hengel niet geheel aan onze wenschen voldoet. Misschien moet het aan de groote bekendheid der preekmethode van den Hoogleeraar worden toegeschreven, en aan de moeijelijkheid, om, na eene reeds zoo dikmaals herhaalde aankondiging zijner preekbundels, daarover nog iets nieuws te zeggen - dat van eenig gewigt mag geacht worden. Hoe het zij, we zijn tot de overtuiging gekomen, dat U. Hgs. aankondiging, hoe ge-

schikt welligt ook, om in een ander onzer vaderlandsche tijdschriften eene plaats te vinden, minder beantwoordt aan den geest en de strekking van de Gids, en hopen dus, dat U Hg. het ons ten goede zal houden, dat wij de vrijheid nemen dit stuk terug te zenden, terwijl wij daarom niet te minder ons tijdschrift aan U Hgs. voortdurende belangstelling en medewerking blijven aanbevelen.'

Het beroep door ons de eerste maal gewaagd, het beroep van Van der Hoeven, wiens welsprekendheid 'munten' uitgaf, goed 'geslagen en naauwkeurig gestempeld, duidelijk, scherp en van het vereischte gewigt en gehalte,' maar die bereids in ieders handen, die vast gemeen goed waren, op Van der Hoeven, die munten uit konde geven, den stempel dragende van het genie hem bedeeld; het beroep van den alledaagschen referent op den recensent van Spijker, was onverhoord gebleven; voor de kritiek had van hem onze verwachting uit. Er zijn misschien, die zich verbazen over de onafhankelijkheid van geest, welke bepaalde beginselen geven; die moeite hebben de getrouwheid te begrijpen, waarmede men een duidelijk bewust doel ook tegenover onloochenbare talenten handhaaft; maar karakter te bezitten, maar den moed zijner meening te hebben, is, in onze dagen, niet iets zoo algemeens om er smadelijk-spottend meê om te springen, als Professor Domela Nieuwenhuis zich aan het einde van het Vijfde Hoofdstuk veroorlooft. 'Sedert dien tijd,' heet het, 'liet hij dan ook aan anderen over op homiletisch en oratorisch gebied gidsen voor het publiek te zijn, hopende dat het publiek hun de oratorische gave toekende.' Hoe hebben wij het met u, biographist! gelooft ge dan inderdaad, dat oratorische en kritische gaven dezelfde zijn; dat men bij de eene de andere op den koop toe krijgt?

Portretschilders en biographisten - men sta ons toe de gedachte te ontwikkelen, en daarmede van Professor Domela Nieuwenhuis afscheid te nemen, - beide hebben behoefte aan eenen achtergrond, welke de figuren, die zij ons wenschen voor te stellen, sterk en sprekend uitkomen doe, - maar hoeveel vergefelijker zijn de dolheden van de eersten, hun belagchelijke opschik, dan de dwaasheden van de laatsten, hun bekrompen oordeelvelling! Op doek gaat eene gevleide beeldtenis voor eene geïdealiseerde door, - een oogenblik misschien zag men er ongeveer zoo geestig uit, waarom zou dat gelukkige niet worden gekozen?; - om der leelijke tronie wat luister bij te zetten worden

tal van sieraden zaamgetast; spreekt de schoonheid niet, de rijkdom doet het ten minste; - ten einde u te doen vermoeden, welk vak van studie de groote man zich wijdt, wiens grootheid u tot nog toe onbekend bleef, schuilt er een borstbeeld van een dichter of een wijsgeer in de schaduw; - als gij het den geportretteerde in omgekeerde orde, die de ware zou geweest zijn, bij de buste van Homerus of van Virgilius, bij die van Luther of van Calvijn hadt zien doen, ge hadt nooit geraden wie hij was! Arme kunst, die zich dus verlaagt tot het vieren van allerlei ijdelheid! - en echter wie durft den staf over de kunstenaars breken, levende in eenen tijd, die de soberheid der scheppingen onzer oude meesters buiten, boven hun bereik stelt? Groote schilders eischen eene groote eeuw; het alledaagsche volstaat niet voor hunne vorming; het middelmatige geeft hun geene modellen; groote schilders behoeven een publiek, dat in staat zij het grootsche op prijs te stellen, te genieten, regt te doen; de vonk der bezieling gaat in de kunsten uit, tenzij de adem der bewondering van veelzijdige kennis die in vlam zette. Wie is er die, in de vlugtige trekken, hier aangegeven, de dagen, door ons beleefd, herkent? Onze laauwheid, onze lamzaligheid weet van geen prikkelen; wij juichen vast toe, wie maar halverwege den heuveltop, waarop de lauwer wast, heeft bestegen; hij is ons uit het oog geraakt; wat moet hij hoog staan! O zeventiende eeuw ten onzent! was het wonder, dat ge Miereveldt, Van der Helst, Rembrandt der onsterfelijkheid gaaft! Een staalmeester was maar een burgerman, en eene oude vrouw met een bril op den neus en een bijbel op den schoot, maar een besje; en toch verkondigen zij het ons in hunnen stillen eenvoud luide en grootsch: het is degelijkheid als deze, die van geen raap en schraap spelen weet, maar boeken houdt en bedrijf regelt, welke een staat sticht zonder weêrga in de historie! - het is vroedheid en vroomheid als deze, die kroost heeft gebaard, dat op de wijde woeste wateren nieuwe werelden zoekt, wetende dat het overal in de hand des Heeren is, des Heeren, wiens genade dezen schemerenden oogen eenen blik in het volgend leven vergunt! - Wat is het meer dan maar de goedronde gemeente, welke op het gebied der kunst de gedachtenis van den Munsterschen Vrede voor vergetelheid bewaart? doch welk eene kloekheid, welk eene kracht tot in de uitspanningen toe! aan den disch onzer dagen

schijnen schimmen aan te zitten, vergeleken met die gestalten, levenslustig tot in hunne weelde, gezond ondanks genot! - Het is ons onbekend of het u een weergaloos genoegen is als ons, lang voor die beeldtenissen, borst- of kniestukken stil te staan, welke wij den eersten dier drie groote meesters dank weten, maar deedt gij het nooit, volg onzen raad, en leer van hem het geheim, welke aangezigten met haast geen bijwerk genoeg kunnen zijn om zich voor altijd in uw geheugen te prenten; aangezigten uit den tijd, toen Vorst en Volk in de Zeven Landen wedijverden in het voortbrengen, in het ontwikkelen en het waarderen van geniën.

Biographisten onzes tijds! vergeefs vleit gij u, het veelvouwig plooijen, dat we wraken, het bewonderen ook van het bekrompene, 't geen ons ergert, het verhelen van het verkeerde, waartegen wij onze stem verheffen, als zij die ons portretten leveren, door ons volksverval te vergoêlijken. Het staat in de magt van allerlei onbeduidendheid van de kunst te vergen, dat zij haar vereeuwige; maar gij, mannen van de wetenschap! gij leest slechts de rijpste airen uit den ganschen oogst; gij kiest uwe onderwerpen, en is schoonheid de wet den schilder gegeven, welke andere dan waarheid moet u de hoogste zijn? Hoe, zoudt ge er u over durven beklagen, dat hun het streelen, u het leeren ten deel viel? - maar eene gestaltenisse te doen zien, of de geheimen van een geest bloot te leggen! - als het onvergelijkbare te vergelijken ware, er zou aan de minderheid uwer taak te twijfelen zijn. Welk eene weelde moet het zijn de diepste schuilhoeken van hoofd en hart desgenen dien wij hebben bewonderd, dien wij hebben liefgehad, zich voor ons te zien ontvouwen, - tot we gaven en gebreken begrijpen, tot het verband tusschen beide ons zoo helder is geworden, dat we van geene voorstelling meer willen weten, die feillooze monsters schept, als nooit de wereld heeft gezien, - tot we ons dien geest en dat gemoed niet anders kunnen denken, dan met de zwakheden aan beide verknocht, ons niet minder tot les dan het voortreffelijkst voorbeeld dat de vereeuwigde ons naliet. Ook een spel van licht en schaâuw, maar de schepping eens hoogeren meesters, wiens werken in w a a r h e i d te kennen, eens genot heeten mag, dat niet voorbijgaat, dat nooit zal voorbijgaan. Ons schijnt de biographie dus opgevat, eene taak, welke, wie er zich waardig van kwijten zal, heiligen moet; - of eischt het geen eerbied zóó te ontleden, geen zelfstudie zóó te oordeelen, geen zedelijken

moed zóó te openbaren? - en mag hij er de hand aan slaan, die zich een minder doel bewust is, dan een mensch te schetsen om menschen te vormen?

Van der Hoeven, wij weten geen hoogeren lof, was het waard geweest, dus te worden beschreven, - Van der Hoeven, wij wagen het niet te verzekeren, dat dit het geval zou zijn geweest, had het liever moeten zien dan de tallooze lofredenen hem gewijd, - Van der Hoeven, wij aarzelen niet voor ons gevoelen uit te komen, dreigt, beschouwd als hij tot nog toe werd, voor de nakomelingschap een raadsel te blijven, dat te minder belang zal inboezemen, hoe meer de roep die van zijne welsprekendheid uitging, verflaauwen zal. Niets gaat zoo ras voorbij als het uur, als het oogenblik der zege van uitoefenende talenten; maar indien u, biographisten! de moeijelijke voorstelling van dien triomf gelukt ware, indien deze ten minste daarin niets te wenschen hadde overgelaten, dat wij er al het vlugtige van opmerkten, wij zouden er ons niet langer over verbazen, dat hij, die slechts voor een omzien overwon, die overwinning zoo gretig, zoo geheel genoot! Zijne welsprekendheid was niet louter eene uiterlijke, voegt men ons toe; zijne schriften zijn daar om zijn roem te staven. Hoe levendig was bij hem het bewustzijn, antwoorden wij, dat grootstendeels slechts zijne voordragt die woorden hunne waarde gaf, - schift de valsche paarlen van de echte, zoo ge wilt dat de laatste ons uit zijne nalatenschap zullen toeschitteren. Gewend te spreken, zoo als men schrijft, voor een volk dat er nog zoo verre af is te durven schrijven zoo als het spreekt, draagt voorzeker menige bladzijde zijner werken de blijken, hier van het gemaakte dat wordt gedoogd, daar van het gezwollene dat wordt gevierd, om wie weet welker gewaande deftigheidswille! Rhetoriek, declamatie, hebt den moed die ook in den meester af te keuren; het mag, het moet u om iets anders te doen zijn, dan om onwillekeurig door blinde bewondering van alles, het bewijs te geven, dat ge zijne schoonste plaatsen niet genoot, daar ge ook zijne slechtste sliktet. Ons gehoorvlies zal de schettering van uwen overdrevenen, van geen oordeel getuigenden lof wel weêrstaan; doch waar zal de aankomende, de misschien nog ongeboren kanselredenaar, die, om hem te gelijken, hem te overtreffen, hem kennen moest als hij was, waar zal deze van dien man, zoo zeldzaam begaafd, eene beeldtenis vinden, niet door allerlei ‘bijvoegelijke’ sieraden misvormd, tot onherkenbaar wordens toe? Het is beklagelijk,

dat men van geen maathouden weten wil; - opregt, zuiver, waar weêrgegeven, zou de grootsche gestalte den nakomeling hebben aangetrokken, hoe vaak ook de biographist had moeten getuigen, dat de wierook des lofs tot voor de besten onzer, voor de beoefenaars der uiterlijke welsprekendheid in het bijzonder, iets betooverends, iets bedwelmends heeft, - ofschoon hij er had moeten bijvoegen, dat hij, bij wijle, in verzoeking kwam ook van hem te zeggen, wat die oude wijsgeer zoo wèl van al het ondermaansche heeft gezegd: ‘IJdelheid der ijdelheden, alles is ijdelheid!’

De Redactie van de Gids.

Het opvolgingsgeschil van Portugal in 1580.

> Whatever happened in the life of a nation will maintain its share of interest for mankind.

In het jaar 1557, den 11^{den} Junij, overleed Joan III, koning van Portugal, die zijn vader Emanuel in 1521 was opgevolgd. Onder de regering van deze beide vorsten bereikte het land het toppunt van zijnen bloei. De naam van Portugezen was eenmaal in de Indiën, wat die der Engelschen daar thans is. Hoe deze grootheid onder de Spaansche overheersching reddeloos verloren ging, is overbekend. Doch ook reeds vóor de overweldiging van Philips II was die aanmerkelijk gezonken: hunne spoedige onderwerping aan den Castiliaanschen troon bewijst dit al genoegzaam. Die voorheen zoo koene bevolking van stoute zeevaarders, wier voortdurende ontdekkingen en schitterende veroveringen het aloude Lusitanië, tegen het einde der vijftiende- en het begin der zestiende eeuw, tot de eerste zeemogendheid hadden gemaakt, kwijnde langzamerhand weg en verloor hare gansche veerkracht door den alles doodenden invloed van het vreeselijkst fanatisme met de jezuïten binnen hun land gebragt. De ellendige inquisitie woedde hier, onder de opvolgers van Joan, zelfs nog gruwzamer dan in Spanje.

Aan Joan zelven komt nogtans het verwijt toe van het noodlottige werk, waardoor de geest der natie werd uitgedoofd, uit onvergefelijke dweeperij - bij hém zelfs des te onvergefelijker naarmate hij in andere opzigten een bekwaam regent heeten mogt - met eigene handen begonnen te hebben. Ech-

ter mag men niet ontkennen, dat door zijn verlichten voorganger, den grooten Emanuel, reeds de zaden werden gelegd dier schromelijke onverdraagzaamheid en vervolgingszucht uit godsdiensthaat, welke voortaan in Portugal heerschende bleef, toen hij ten gevalle eener vrouw, die hem zonder dat hare hand niet schenken wilde, het vonnis onderschreef, waarbij plotseling alle joden uit het rijk verdreven moesten worden.

Deze vrouw, eene waardige dochter in dit opzigt van Ferdinand en Isabella, van welke laatste zij ook den naam droeg, was te voren gehuwd geweest met Alonso, den vermoedelijken troonerfgenaam van Joan II, die echter reeds vador zijn vader overleed. Door zijn dood verviel de kroon van Portugal, bij Joans overlijden, aan Emanuel, zijnen naasten mannelijken bloedverwant. Deze had Isabella reeds leeren kennen aan het Portugesche hof, en streefde nu ook hartstogtelijk naar het bezit der nog jonge weduwe, in wier echtgenoots plaats hij reeds het rijk geërfd had. De ouders van Isabella, begeerig als zij waren om door dit huwelijk den vriendschapsband met hunne ter zee zoo magtige naburen weêr op nieuw naauwer toe te halen, waren mede sterk voor die verbindtenis. Isabella bleef nogtans slechts voorttreuren over het verlies van haren Alonso, wien zij ook innig lief had gehad. Doch in hare bekrompene droefheid geloofde zij, dat de zware slagen, welke het huis van Avis in den laatsten tijd getroffen hadden, aan geene andere redenen waren te wijten, dan aan de toegevendheid alleen waarmede door hen de joden en andere ongeloovigen nog geduld werden, nadat die reeds door den onverbiddelijken ijver der katholieke koningen uit Spanje verdreven waren. Emanuels karakter en staatkunde bleven evenzeer elken dergelijken maatregel verwerpen. Maar zijne liefde zette hem over alles heên, en alzoo onderschreef hij ter kwader ure de *conditio sine qua non*, welke Alonso's weduwe hem gesteld had.

Andere staten hebben het voorbeeld opgeleverd, dat instellingen, waaruit hunne grootheid zich ontwikkelde, vaak mede de kiem bevatten van hun eindelijk verderf. Men denke slechts voor een oogenblik aan het Romeinsch tribunaat, om op den vaderlandschen bodem niet rond te tasten. Portugals geschiedenis leert ons weêr, hoe door de eigen vorsten aan wie de natie hare ontwikkeling en welvaart verschuldigd was, ook van den anderen kant insgelijks regeringsdaden gepleegd werden, die, onder de navolgers hunner gebreken alleen, weldra het ge-

bouw sloopten, zoo roemrijk door hen zelven trouwens opgetrokken.

Het plan dezer bladzijden laat echter niet toe hier bij dit punt in breedere beschouwing te treden, noch door voorbeelden aan te toonen, hoe de eigenlijke krachten eener natie meestal gelijken tred houden met den gang harer godsdienstige verdraagzaamheid, en hoe, waar de laatste verdween, steeds ook de eersten spoedig wijken moesten. Ons voornemen was overigens ook geenszins, om eene eenigzins volledige schets te leveren van Portugals geschiedenis van die vroegere tijden af. Die geschiedenis zoeke en leze men elders. Slechts één enkel voorval daaruit wenschten wij hier wat nader uiteen te zetten, en dat om de eenvoudige reden alleen - zij zulks even eenvoudig gezegd - dewijl men eene voldoende volledige ontwikkeling daarvan, zelfs in breede geschiedschrijvers, voor zoover wij die althans kennen, te vergeefs zal naslaan. Voor dit voorval, den strijd over de troonopvolging in 1580, zij het alzoo genoegzaam, uit hetgeen dit jaar voorafging, alleen het volgende aan te stippen.

Van alle Europesche vorsten was er geen, die de jezuïten bij hunne opkomst met wijder openstaande armen binnen zijn rijk ontving, dan Joan III. Zelfs vóor de volledige bevestiging hunner orde had hij reeds twee van Loyola's eerste aanhangers, Simon Rodrigues en Frans Xaverus, naar Portugal ontboden. Van dit oogenblik af begon aldaar de gruwzaamste ketterjagt, aanvankelijk alleen afgerigt tegen joden en marranen (Mahomedanen), doch vervolgens zonder onderscheid woedende onder allen die slechts verdacht werden afvalligen te zijn van de heilige kerk. Xaverus begaf zich weldra naar Oost-Indiën Japan, waarna evenwel Rodrigues het bekeeringswerk alléen zoo bloedig wist door te zetten, dat adel en volk gelijkelijk schreeuwden om wraak. - De Godheid had eenmaal zijn scherpen pijl op hen afgezonden, en van toen af vertoonden zich ook hier even als bij Homerus, onophoudelijk door de vlammen van brandstapels. Nogtans waren dat geene brandstapels, als bij den dichter, van lijken - *πυραὶ νεκύων*![1].

Joan III liet bij zijn dood de regering na aan zijn kleinzoon Dom Sebastiaan. Hij had een zoon en eene dochter gehad, doch beiden overleefd. De dochter, Maria, was de vrouw

1 Il. *a*. 52.

geweest van Philips (II), destijds regent van Spanje voor zijnen afwezigen vader Karel. Uit dit huwelijk was de beruchte Don Carlos gesproten, kort na wiens geboorte de moeder overleed. Joans zoon, die denzelfden naam voerde, had zijne echtgenoote Joanna, Philips' jongste zuster, na een kortstondig huwelijk, zwanger achtergelaten. Het kind nu, waarvan zij beviel, was genoemde Sebastiaan, op wien alzoo het gebied neêrkwam. De weduwe van den koning, Katharina, jongste zuster van Karel V. en insgelijks eerst na haars vaders dood geboren, was behalve voor de voogdij tevens tot regentes van het rijk benoemd, gedurende de minderjarigheid van haren kleinzoon. Wij hebben bij eene andere gelegenheid gezien[1], hoe de moeder, Joanna, vermeenende, dat men aan hare regten, zoowel ten opzigte van de voogdij als van het regentschap van Portugal, te kort had gedaan, nog pogingen wilde aanwenden om beiden over te nemen; doch hoe zij hierin terstond werd te keer gegaan door den keizer, haren vader. Katharina zelve zou trouwens hare behuwddochter dat regentschap het allerminst hebben betwist. Zij was eene reeds bejaarde, dweepzieke vrouw, in hare jeugd in Spanje niet alleen zeer devoot opgebragt, maar later in Portugal door de jezuïten nog verder bewerkt en geheel naar hun harte gekneed; ja, zoo hoog ingenomen met de begeerte om een stil, heilig leven te kunnen leiden, dat zij in 1561 vrijwillig afstand deed van al hare waardigheden en zich in een klooster begaf. Haren keizerlijken broeder volgde zij hierbij juist niet in zijne keizerlijke manieren na, door hem, gedurende zijn afgezonderd leven, nog tamelijk wel bij alles in acht gehouden.

Geen wonder, dat de eerste opvoeding van Sebastiaan, onder zoodanige leiding, eene geheel ongelukkige, eenzijdige rigting bekomen moest. Nog erger werd dit het geval toen in genoemd jaar, 1561, het regentschap en de voogdij over den onmondigen koning in handen vielen van eenen jongeren broeder zijns grootvaders, namelijk van den kardinaal Hendrik, aartsbisschop van Braga, Evora en Lissabon, en daarenboven groot-inquisiteur van Portugal. De bekrompen prelaat zag uit slaafschen ijver voor de kerk alle andere belangen van het rijk en zijn pupil geheel voorbij. Hij vertrouwde dien, voor geene zaak hoegenaamd, aan andere meesters toe, dan geestelijken alleen. Het gevolg hiervan werd, dat toen de jonge vorst zelf de regering op zich

1 De kinderen van Ferdinand, enz. (Gids. N°. 1, bl. 89, enz).

nam, de eenige voorstelling die hij van zijne hooge roeping had geene andere was, dan dat die slechts bestond in het betoonen van onvoorwaardelijke gehoorzaamheid jegens den pauselijken stoel, en het voeren van strijd tegen de ongeloovigen. Van daar de dolle veldtogt, welken hij weldra tegen de Mooren ondernam. In Marokko was, als altijd, bloedige twist onder de naaste bloedverwanten des keizers. Een dezer, Muley Mohammed, was door zijn oom Muley Hamet van den troon verdreven, en zag nu uit naar vreemde hulp om daarop hersteld te worden. Eerst wendde hij zich tot Philips II. Toen deze poging mislukte deed hij aanzoek bij Sebastiaan. De gelegenheid kwam den ongelukkigen ijveraar voor als door de Voorzienigheid aangeboden, om Afrika aan het kruis te kunnen onderwerpen. In weêrwil der vertoogen van den katholieken koning[1], zijn oom, en van Alva, met wien hij over die zaak eene opzettelijke bijeenkomst hield, en ofschoon hem zelfs mede door zijne grootmoeder en zijn oud-oom, kardinaal Hendrik, de raad gegeven werd zich niet aan eene dergelijke onderneming te wagen, zoo besloot hij evenwel tot eenen veldtogt tegen Muley Hamet. Dus voer hij, op den 24sten Junij 1578, naar Tanger met een aanzienlijk leger, waaronder tienduizend Portugezen. Het grootste gedeelte van den adel, onderscheidene bisschoppen en prinsen, ja zelfs een knaap van acht jaren daaronder, nam deel aan den heiligen krijg. Intusschen wachtte Muley Hamet met eene geduchte magt hem af. In de vlakte van Al Kantra, of Alkassar, kwam het den 4^{den} Augustus tot een slag, en daarbij werd het Christelijk leger geheel vernield. Wat er van Sebastiaan zelven geworden was, wist van de weinigen, die der algemeene slagting ontkwamen, niemand te zeggen. Zooveel was slechts zeker, dat hij, tegen het einde van den strijd, met wilde dapperheid midden onder de vijanden gerend was; doch verder bleef ook alles een raadsel. Was hij gesneuveld, gevangen gemaakt, of mogelijk nog op de eene of andere wijze ontkomen? - niets van dit alles is ooit volkomen gestaafd of bevestigd.

Toen men inmiddels niets nader van hem vernam, trad de bejaarde kardinaal (hij was toen reeds ruim zeven en zestig jaren oud) andermaal op als rijks-regent; vervolgens riep men hem uit tot koning. Van dit oogenblik af werden er, gelijk

1 De Portugezen beweerden echter daarna, dat Philips zijn neef juist had aangezet, om diens val te bevorderen. Zie van Reyd, Hist. der Ned. oorlogen, enz. Amst. 1644 (3^{e} ed.), bl. 53.

trouwens vrij natuurlijk was, van onderscheidene kanten uit de verte aanspraken gemaakt, voor 't geval dat de koning-kardinaal kwam te overlijden. Zoo zond Philips II, reeds den 20sten Februarij 1579, den hertog van Ossuna naar Hendrik, met geen ander verzoek, dan dat die hem, Philips, als prins van Portugal zou laten erkennen, aangezien, naar zijne bewering, niemand nadere regten bezat dan hij[1]. Het antwoord, hetwelk de koning van Portugal hierop gaf, was: dat hij zijn verlangen wettig zou doen onderzoeken, en den Spaanschen monarch het regt geschieden zou dat hem toekwam; hem tevens berigtende, even als hij zulks te gelijker tijd den hertog van Savoye en anderen belanghebbenden deed, dat hij op den 10den Maart te Lissabon een bepaald regtsonderzoek zou instellen, waarbij alle partijen het hare konden verdedigen. Philips nogtans liet eenvoudig terugweten: dat hij, na dit punt reeds zoo dikwijls grondig gewikt en gewogen te hebben, en in de vaste overtuiging dat zijne aanspraak de wettigste was, geen ander onderzoek daaromtrent begeerde; er bijvoegende, dat hij, in geval, zijnen billijken eisch met geweld van wapenen zou ondersteunen. - Over dezen meer dan aanmatigenden toon ten diepste verontwaardigd liet koning Hendrik den Spaanschen gezant, Christoval di Mora, voor zich roepen, en onderhield hem toornig over de gedragingen zijns souvereins, die zich echter weinig hierover scheen te bekreunen.

Er bestonden statuten waarbij, naar men zeggen zou, hóe men in het onderwerpelijk geschil handelen moest, duidelijk genoeg was voorgeschreven. Portugal was in vroeger tijden van de overheersching der Mooren bevrijd geworden door Hendrik graaf van Bourgondië. Zijn zoon Alphonsus was, na insgelijks eene schitterende overwinning op de ongeloovigen behaald te hebben, tot koning van Portugal uitgeroepen, midden op het slagveld. Plegtig werd hij bovendien in die waardigheid bevestigd op eene vergadering der Cortes (de eerste waarvan de geschiedenis van dit rijk gewaagt), gehouden te Lamego, in 1143. Op dien zelfden rijksdag werd er eene grondwet voor het, inmiddels ook door paus Alexander III erkende, nieuwe koningrijk vastgesteld, waarvan de voornaamste bepalingen waren als volgt. De kroon zou erfelijk wezen in het geslacht van

1 Uit de stukken van den Franschen gezant te Madrid, medegedeeld door von Ranmer, in zijne ‘Briefe ans Paris zur Erläuterung der Gesch. des 16en und 17en Jahrh.’ Th. I, p. 202 u.s.w.

Alphonsus, volgens het regt van eerstgeboorte; stierf de koning zonder een zoon na te laten, dan verviel de regering aan zijn broeder; doch een broeders-zoon kon niet regeren, onverschillig of zijn vader zulks al of niet gedaan hadde, zonder inwilliging der Cortes. Bij ontstentenis van mannelijke erfgenamen traden de vrouwelijke op, vermits die gehuwd waren aan een Portugeschen prins. Deze voerde alsdan tevens den titel van koning, zoodra de koningin, met wie hij getrouwd was, een zoon bij hem kreeg. In hare tegenwoordigheid echter moest hij altijd aan hare linkerzijde gaan, en mogt hij de kroon niet op het hoofd zetten. Ten slotte werd de bepaling uitdrukkelijk herhaald: dat des konings dochter, bijaldien zij de echtgenoot was geworden van een vreemden vorst, nimmer koningin kon zijn ‘opdat het volk niet gehouden ware te gehoorzamen aan een vreemdeling, aangezien het de eigene landzaten geweest waren die, ten koste van hun bloed en zonder andere hulp, zich een koning gegeven hadden’[1].

Indien wij nu op de rij af al de personen hier laten voorkomen die als naaste erfgenamen bij het overlijden van koning Hendrik, hetwelk voorviel op den 31sten Januarij 1580, het eerst in aanmerking kwamen voor den opengevallen troon, zoo zullen wij gaandeweg bemerken, dat eigenlijk geen van hen allen, niemand uitgezonderd, daarop dadelijk regt had. Beginnen wij slechts met al de kinderen van Emanuel op te noemen, de gezamenlijke leden van het huis van Avis.

Bij zijne eerste vrouw, Isabella, had hij een zoon gehad, Miguel, die nogtans reeds vóor zijn tweede jaar overleed. De moeder was gestorven een uur na de geboorte van dezen zoon[2].

Daarop was hij op nieuw getrouwd met Maria van Aragon, eene jongere zuster van Isabella, bij wie hij vier zonen en twee dochters kreeg.

De zonen waren: Joan III, die hem opvolgde, Lodewijk hertog van Beja, Hendrik de kardinaal, en Eduard hertog van Guimaranes. De namen der beide dochters waren: Isabella en Beatrice.

Eindelijk ging Emanuel, na den dood van Maria, nog een

1 Vertot, Révolut. de Portugal, p. 9 (Ed. Brux.).

2 ‘Isabella, Emmanuelis, Regis Lusitaniae, prima nxor, mortua sine prole’ - schrijft ten onregte Petavius in zijne geslachttafels (Lugd. Bat. 1710), die ook al minder waarde hebben dan men welligt van een zoo eerwaardig uiterlijk, als dat boek vertoont, verwachten zou.

derde huwelijk aan met Eleonora, de oudste dochter van Philips de Schoone en van Joanna van Aragon, en alzoo een zusterskind van zijne beide vorige vrouwen. Bij haar kreeg hij nog eene dochter, die nooit getrouwd is geweest, Maria van Avis. In alles te zamen dus acht kinderen.

Zijn zoon Joan, hebben wij bereids gezien, had er twee, en beiden overleefd. Eene dochter, Maria, die de vrouw werd van Philips (II), en reeds in 1545 stierf; en dan dien vader van Sebastiaan, bij Joanna, Philip's jongere zuster.

Lodewijk van Beja was insgelijks in 1580 reeds lang gestorven, doch had een zoon nagelaten, Antonio, geboren in 1532, die later groot-prior werd van de Malthezerorde, en als zoodanig zijne residentie had te Crato, eene kleine stad in het oosten van Portugal, van waar hij gemeenlijk bij de geschiedschrijvers de prior van Crato heet[1]. Zijne moeder was nogtans van geen aanzienlijk geslacht. Haar naam was Yolande de Gomes, waarbij zij nog den weinig sierlijken bijnaam droeg - waarom? weten wij niet - van ‘de Pelikaan.’ Het moet eene buitengewoon schoone vrouw geweest zijn, doch openlijk, zooveel is zeker, trouwde zij nimmer met Lodewijk. Antonio beweerde echter dat een geheim huwelijk tusschen hen had plaats gehad, en hij alzoo altijd een wettig kind was; welk vraagstuk trouwens insgelijks nooit geheel is opgelost.

Eduard, die op Hendrik volgde, was hem echter, even als de andere broeders, in den dood voorafgegaan. Hij had twee dochters nagelaten: Maria, die feniks van hare eeuw, welke in 1565 trouwde met Alexander van Parma, onzen lateren landvoogd, en Katharina, die de vrouw werd van Joan hertog van Braganza. De hertog van Guimaranes was zelf gehuwd geweest met eene prinses van Braganza, welke Isabella heette[2]. Wijders was die genoemde feniks ook reeds overleden, in 1577. Van de kinderen, die zij Parma achterliet, was Ranucio de oudste, geboren in 1569. Op dezen Ranucio waren alzoo, naar men van zijne zijde beweerde, de regten die de moeder op den troon had gehad, ingeval zij in 1580 nog had geleefd, overgegaan. - Joan van Braganza en zijne vrouw overleefden beiden hun oom den koning-kardinaal.

De zusters van laatstgenoemden hadden daarentegen, reeds

1 Bij von Raumer, l.l. leest men overal - von Prato.
2 Strada, de bello Belg., Dec. 1, IV, 157. (Lugd. B. 1645.)

voorlang, mede het tijdige met het eeuwige verwisseld. Isabella, de eenige vrouw van Karel V, en alzoo de moeder van Philips II, reeds in 1539. Beatrice was met den ongelukkigen hertog van Savoye, Karel III of de Goede, gehuwd geweest, die in 1553 stierf. Hun zoon Emanuel Philibert, die inmiddels sedert den afstand van de Nederlanden aan Philips tot op den vrede van Cateau-Cambrésis, waarbij hij in zijne voorvaderlijke staten hersteld werd, onze landvoogd geweest was, vermogt dus aanspraken op te werpen nagenoeg van hetzelfde allooi als die van Parma.

Maria van Avis, Emanuels ongehuwd gebleven dochter en zijn laatste kind, beleefde gewis mede die twisten over den troon niet meer: haar naam althans komt daarin nergens voor. - Behalve Philips stonden nu alzoo in de eerste rijen: Dom Antonio, Emanuel Philibert van Savoye, Ranucio van Parma en Joan van Braganza, als de naaste verwanten van den laatsten koning van Portugal: verder strekte zich dit getal ook niet uit. Doch nu traden mede nog met aanspraken op: Katharina van Medicis[1], de koningin-moeder van Frankrijk als gesproten uit het geslacht van Alphonsus III van Portugal, en van Mathilde gravin van Boulogne; benevens de paus, Gregorius XIII, voorgevende dat hém de kroon toekwam, aangezien de erfenis van den kardinaal regtens vervallen was aan den heiligen stoel! - Katharina's persoonlijke eischen zijn, zoover ons bekend is geworden, ook juist nooit ondersteund geweest door de Fransche regering. Vooreerst strekte haar invloed onder Hendrik III zich op verre na zoo wijd niet meer uit, als die nog geweest was onder hare vorige zonen. Doch ten andere had Frankrijk in die dagen genoeg met zijne binnenlandsche aangelegenheden te doen, zoodat het in geen geval eene krachtige vertooning naar buiten kon maken, in weêrwil Philips zijne inzigten met Portugal duidelijk genoeg begon aan den dag te leggen. Al wat er overbleef, ten einde Spanje steeds zooveel mogelijk tegen te werken en te bestoken, was dat men de partij koos van Antonio, gelijk men ook vervolgens in Frankrijk, met al de middelen waarover men nog beschikken kon, doen bleef: om eene eigene partij daarnaast op te werpen was in één woord gedurende de gansche regering van den ellendigen Hendrik III onmogelijk.

1 Van Reyd, bl. 54.

De dolle aanspraak van den paus (of hoe zal men die anders willen heeten?) leî op zich zelve al geen meer gewigt in de schaal dan die van Katharina van Medicis, doch kwam echter oneindig ongelukkiger tusschen beiden, aangezien zonder dat, de zaken van Portugal misschien nog langs den wettigen weg hadden kunnen geschikt worden. Wij hebben gezien dat er geen broeders van den laatsten koning bij zijn dood meer in leven waren, die hem alzoo van regtswege hadden kunnen opvolgen. De statuten van Lamego wezen in dit geval de broederszonen aan als naaste erfgenamen: altijd onder voorbehoud dat de Cortes hunne inwilliging moesten geven tot het beklimmen van den troon. De eenige broederszoon, die op dit oogenblik bestond (er waren trouwens ook geene andere geweest, naar wij hebben nagegaan) was Dom Antonio. In geval daar nu al nooit de minste twijfel bestaan hadde over de echtheid zijner geboorte, zoo was hij daarom toch niet geregtigd geweest, buiten de toestemming der Cortes, zich *suo jure* de kroon op te zetten. Dit blijft steeds vaststaan. Maar wanneer nu in de eerste plaats die zaak zijner al of niet wettigheid ware onderzocht geworden en uitgemaakt, zoo had men natuurlijk een goed eind verder kunnen geraken, zonder dat er welligt zelfs een droppel bloed had vergoten behoeven te worden. En in dit opzigt drukt altijd eene even zware schuld zoo goed den paus als den koning-kardinaal, daar beiden niet handelden gelijk behoorde. - Antonio had met Sebastiaan den ongelukkigen slag bij Al Kantra bijgewoond en was daar gevangen geraakt. Veertig dagen had hij in harde gevangenschap doorgebragt, doch als door een wonder daaruit weten te ontsnappen. In Portugal teruggekeerd vond hij zijn oom Hendrik tot koning uitgeroepen. Dadelijk zocht hij hem te bewegen, om als zijn erfgenaam en opvolger benoemd te mogen worden, ten bewijze aanvoerende, dat zijn vader en moeder getrouwd waren geweest, eene verklaring van den bisschop Emanuel de Almada. De koning, zwak en weifelend als hij was, en bij alles bevreesd om den Spaanschen monarch te veel aanstoot te geven (bij wien het natuurlijk onvoorwaardelijk vaststond dat Antonio een bastaard was), verwees zijn neef naar het algemeen onderzoek, hetwelk hij voornemens was te laten instellen omtrent de bevoegdheid van ál de pretendenten naar de kroon, in plaats van te beginnen met zíjne zaak eerst afzonderlijk af te maken, waartoe hij toch wel in staat kon geweest zijn.

Al wat hij nog deed was dat hij Antonio, toen hij bemerkte hoe het volk nog al op diens hand was, bevel gaf om naar Abrantes te trekken en zich daar vooreerst op te houden - Wat Hendrik eigenlijk zocht scheen niets anders te wezen dan zijne laatste jaren in aangename rust en kalmte te mogen doorbrengen, met geene andere gedachten daarbij, al sprak hij het snoode woord ook al niet luide uit, dan ‘aprsès moi le déluge!’

Nu wendde Antonio zich voor bedoeld onderzoek tot den paus, die gewis niet minder dan de koning in staat was, om aan alle weifeling in dit opzigt een einde te maken, daar het huwelijk van Lodewijk van Beja met de schoone Yolande de Gomes, indien het werkelijk had plaats gegrepen, toch altijd door eenen geestelijke moest voltrokken zijn geweest, en de voldoende bewijzen daarvan, in dat geval, voor zíjne nasporing niet achterwege hadden kunnen blijven. Ware hij daarentegen zelf niet overtuigd geweest, of geworden, van het wettig bestaan hebben van dien voorgegeven echt, zoo had gewis zijne pauselijke uitspraak in dezen den aanhang van Antonio zoo goed als uiteengeslagen. Wij komen gereedelijk de aanmerking voor, dat een gedeelte van het volk zich daarom nog wel voor eenen te Rome openlijk verklaarden bastaard had kunnen opwerpen, doch dat die partij zoo groot zou gebleven zijn is niet waarschijnlijk: vooral indien de paus, liever dan het proces nog meer te verwarren door zich zelven daar binnen te smijten, verder dan ook met zijne geestelijke wapenen de beslechting daarvan had willen bevorderen. Maar indien van den anderen kant weêr zijne beslissing had kunnen worden dat Antonio géen bastaard was, zoo zou Philips voorzeker minder dan iemand - dit althans zullen wij wel voor stellig mogen aannemen - zich tegen dat decreet hebben durven verzetten, en de Cortes hadden alsdan langs geregelden weg het verdere kunnen doen. In elk geval, 't zij hij zich vóor of tegen de wettigheid van Lodewijks zoon verklaren wilde, de paus kon welligt in geen land van Europa op dit oogenblik zoo magtigen invloed uitoefenen als juist in Portugal, door de eigenaardige verhouding alleen waarin de koning van dat rijk nog altijd tegenover hem stond als kardinaal. Dien invloed ten beste aan te wenden ware zijn eerste pligt geweest. Doch in stede daarvan vond hij het zeker aanlokkelijker om in troebel water meê te kunnen visschen, en alzoo bleef het geding van Antonio ‘onuitgewezen

bij hem aan den spijker hangen'[1]. Diens volgelingen hielden zich nu slechts nog meer overtuigd van zijne legitimiteit; even als trouwens die van eenen lateren pretendent, den hertog van Monmouth, reeds van niets anders wilden hooren, hoe plegtig de vader zelf dat ook mogt willen tegenspreken, dan dat die werkelijk getrouwd was geweest met zijne Haagsche vriendin Lucy Walters[2].

Wie konden nu wijders na den prior van Crato het eerst in aanmerking komen?

Het antwoord hierop is niet moeijelijk: bij ontstentenis van mannelijke erfgenamen konden volgens de wet ook vrouwelijke aan de regering komen, wanneer die slechts getrouwd waren met een inlandschen prins. Het is mogelijk dat, in geval, en mits dan altijd voldoende aan die bepaling ten opzigtc van het huwelijk, de dochter des konings van zelve geregtigd was tot het dragen der kroon, zonder de afzonderlijke toestemming der Cortes: duidelijk uitgedrukt vinden wij het nogtans niet. Maar daar bedoelde erkenning ten minste opzettelijk was voorgeschreven ten opzigte van des konings broeders-*zonen*, zoo strekte diezelfde voorwaarde, a fortiori, zich gewis ook uit tot zijne broeders-*dochters*, zelfs wanneer die ook al met een Portugeschen prins gehuwd waren. En welke dochters waren er nu hier? - Drie in 't geheel, waarvan wij gezien hebben dat bereids twee waren overleden. Vooreerst de dochter van Joan III, de gewezen vrouw van Philips. Wij behoeven er niet lang bij stil te staan om aan te toonen, dat de Spaansche koning, door dit zijn eerste huwelijk niet het minste regt bezat in 1580 op den troon van Portugal. Daarvoor had in de eerste plaats zijne vrouw op dat oogenblik nog in leven, en hij altijd een Portugees moeten zijn. Zelfs indien zijne bewering dat hij in Portugal geen vreemdeling mogt heeten, aangezien zijne moeder eene Portugesche prinses geweest was, al eens als volkomen gegrond kon aangenomen worden (hetgeen nog wel bij niemand het geval zal zijn), dan had hij daarom nog geen regt op genoemden troon behouden ná den dood van haar aan wier zijde hij alsdan eenmaal koning had kunnen worden, doch zonder wie - nimmer. Ware Don Carlos nog in leven gebleven, dan zou op hém altijd nog (steeds maar aannemende, dat Philips in zijne

1 Van Meteren, III, 468 (Ed. 1748-63).
2 Zie Macaulay, the Hist. of Engl., I, 245, etc. (Tauchn. Ed.)

aangeduide bewering gelijk had) het regt hetwelk de moeder bezeten had zijn overgegaan: nú stond echter Philips in geen geval in eene andere verhouding en met andere titels tot de kroon van Portugal, dan b.v. Leopold tot die van Engeland na het overlijden der prinses Charlotte.

Maar vervolgens had dan 's Konings jongste broeder, de hertog van Guimaranes, nog twee dochters nagelaten. Ook van deze was de oudste reeds overleden, de gemalin van Alexander van Parma; en welke troonregten, in één woord, konden nu verder billijkerwijze geacht worden op hunnen oudsten zoon, Ranucio, te zijn neergedaald, wanneer de moeder zelve die reeds onwederlegbaar verspeeld had door haar eigen huwelijk met een vreemden prins? Dat de jonge Parma daarom nimmer aanspraak op de regering van Portugal kon maken, zoo als Philips tegen hem inbragt, was volkomen waar, hoe onbeschaamd zulks overigens juist uit zijnen mond ook klinken mogt.

De jongste dier dochters leefde nog, de hertogin van Braganza. Hier was ten minste aan de *conditio sine qua non* voldaan ten opzigte van het huwelijk, en alzoo was zij niet de eerste, maar tot nog toe ook de eenige, die volgens wettige orde tot den troon had moeten geroepen worden als koningineigenares. Haar jeugdige echtgenoot was nogtans zelf een van degenen die zich terstond aan Philips onderwierpen na zijne verovering van het rijk. Hij werd toen in het bezit gelaten van al zijne titels en belangrijke inkomsten: eene omstandigheid te meer waaruit wij mogen besluiten tot het weinig beteekenende van zijn persoon. De nationale of anti-Spaansche partij schaarde gewis ook daarom zich nog meer om Antonio, toen het dagelijks duidelijker werd, dat bij den dood van den koning-kardinaal, Philips zijne voorgewende regten met de wapenen zou doorzetten[1]. Antonio had in elk geval ook niets te verliezen in vergelijking van Braganza, die de grootste grondbezitter van Portugal was: geen wonder dat hij ook eer bereid was om een strijd op leven en dood met de Spaansche monarchie te wagen.

Nu waren er echter nog twee zusters geweest van Joan III en Hendrik, waarover wij insgelijks nog even afzonderlijk moeten spreken, alvorens tot het verhaal van de gebeurtenissen over te

1 Tot dit voornemen zou voornamelijk Granvelle hem hebben aangespoord. Zie L. Ranke, Die Osmanen und die Spanische Monarchie im 16 und 17 Jahrh. (Berl. 1857), p. 233.

gaan: Isabella en Beatrice. Beiden, wij zagen het, waren ook in 1580 reeds lang dood; doch wij beginnen met de vraag: welke regten zij op den troon zouden gehad hebben indien zij genoemd jaar nog hadden beleefd?

Voor de beantwoording hiervan is het noodig de statuten van Lamego nogmaals kortelijk in oogenschouw te nemen. Die schreven voor, gelijk wij nu eenmaal weten, dat de broeders van den koning, wanneer die zonder mannelijken erfgenaam gestorven was, in de allereerste plaats hem moesten opvolgen; daarop kónden de zonen dier broeders in aanmerking komen, terwijl eindelijk, bij gebrek van mannelijke leden, ook vrouwelijke het gebied mogten voeren[1]. Voor alle prinsessen, zonder onderscheid, stond trouwens de uitdrukkelijke voorwaarde vast, dat zij, om te kunnen regeren, met een geboren Portugees gehuwd moesten zijn. Welke plaats nu ook aan de zusters des konings, in geval, mogt hebben toegekomen (hetgeen ons omtrent die statuten bekend is geworden zwijgt daarover), hetzij die namelijk vóor of ná des konings dochters in aanmerking dienden te geraken; hetzij, verder, voor of ná de dochters van hare broeders; zooveel is altijd weêr zeker, dat, aangezien geene met eenen buitenlander getrouwde prinses den Portugeschen scepter voeren mogt, ook de zusters des konings haar regt hierop verloren hadden met het aangaan van een vreemd huwelijk. En kon men nu regten overlaten, wanneer men die zelve verloren had? Ons antwoord is, even als hierboven bij Parma, - neen. - Isabella was bij Karel V de moeder geworden van Philips; Beatrice bij Karel de Goede, van Emanuel Philibert. Wij erkennen gaarne dat in geen geval de troonregten van den hertog van Savoye iets beteekenden, daar hij dan toch nog altijd eerst de zoon was van eene jongere zuster, want dat was Beatrice, en in dit opzigt Philips hem dus voorging. Maar had daarom Philips zelf, als de zoon van Karel V en Isabella, regt op den troon? - Volstrekt niet. - Hoe redeneerde die nu echter? - Dat, aangezien hij van dezen kant dít en van dien kant dát op anderen voor had, summa summarum hém van regtswege de kroon toekwam. Alsof men van honderd, en meer, valsche steenen een enkelen echten kon maken!

1 Het was nog op grond dezer statuten van Lamego, dat, na den dood van Joan VI, Dom Miguel en de absolutistische partij in Portugal beweren bleef: dat de kroon niet op Pedro's dochter, Maria, had mogen overgaan, doch regtens aan hem, Miguel, als 's konings broeder vervallen was.

Na al de partijen dus een voor een te zijn nagegaan, komen wij tot de slotsom terug, welke wij hierboven reeds mededeelden: dat geen van allen dadelijk regt op den troon had. Antonio, in geval zijne geboorte hem niet moest tegenhouden, had toch altijd nog de toestemming noodig van de Cortes. Hetzelfde gold gewis ook ten aanzien van Maria en Braganza, die in regten vooroptraden, bijaldien de prior uitviel. Vervolgens kwamen, door afstamming, Ranucio van Parma met Philips en Emanuel Philibert wel als naaste bloedverwanten aan de beurt, doch waren, volgens de duidelijke uitspraak van de wet, als vreemdelingen te eenenmale onbevoegd om over Portugal te mogen regeren. Zoo lang men die statuten van Lamego bleef erkennen, had men, eer dan tot eene keuze uit de drie laatsten over te gaan, den een of anderen Portugeschen prins tot de koninklijke waardigheid moeten verheffen. Zoover behoefde men intusschen, gelijk duidelijk is, in de gegevene omstandigheden nog volstrekt niet te komen. Daar was ook vooreerst geen ander onderzoek noodig dan naar de wettigheid van Antonio: al de rest volgde alsdan van zelve. Het was eene onvergefelijke zwakheid van koning Hendrik dat hij niet daarmede begon; doch de vrees voor Philips hield hem tegen, die daarenboven, en dit wist hij, te gelijk met het opwerpen van zijne valsche aanspraken, door zijn goud zich een weg zocht te banen tot den Portugeschen troon. Had Hendrik trouwens, toen Philips hem zijnen gezant zond, den hertog van Ossuna eenvoudig tot antwoord gegeven: dat hij Antonio's zaak aan eene wettige beslissing zou onderwerpen, en zoo die ten zijnen nadeele uitviel, dat hij alsdan natuurlijk Maria van Braganza met haren echtgenoot als toekomstige troonopvolgers zou laten huldigen, dan had hij in elk geval slechts gehandeld gelijk hem als koning en vader van zijn volk gepast had, en hoogst waarschijnlijk ware de natie van hare volgende ellende bevrijd gebleven. Nu gaf hij echter door zijne angstvalligheid niet dan voedsel aan list en geweld. Wat beteekende het ook om Savoye en Parma mede te laten aanzeggen: dat zij hunne wederzijdsche aanspraken, even goed als de katholieke koning, voor eene afzonderlijke commissie, welke hij benoemen zou, konden voor den dag brengen? Zwak als hij zich gevoelde, wilde hij zoo doende gewis ten minste den schijn aannemen van strikt regtvaardig te zijn; maar welke breede deur zette hij door dien ongelukkigen maatregel niet open voor het onregt, nu hij een onderzoek, hetwelk alleen bij

Antonio te pas kwam, zoo algemeen maakte, en partijen daarbij inliet, die er volstrekt niet bij hoorden? Verkorte, ja vernielde hij daarmede het goed regt niet, hetwelk misschien dan Antonio, maar altijd onwederlegbaar Braganza bezat? En mogt het bovendien bijna anders dan spotternij heeten, om op deze wijze Savoye en Parma tegelijk met Philips om den prijs van een koningrijk te laten kampen? De vader van den onmondigen Ranucio, die alsdan natuurlijk voor zijn zoon had moeten opkomen, was op dat oogenblik hier in de landvoogdij gesteld, en bepaald in de magt en afhankelijk van Philips. Wij lezen ook niet dat hij zelfs een vinger verroerde voor die geheele kroon. Evenmin als Emanuel Philibert de gewezen landvoogd, die uit de geschiedenis van zijn ongelukkigen vader, en mede bij eigene ondervinding, toch ook te levendig wist, wat het zeide om met Spanje overhoop te leggen. Philips vader had zijn zwager wel niet ontzien; zou de zoon het den neef doen? Neen, Savoye's hertog schatte, na zijne vroegere ballingschap, het voorregt steeds te hoog om in rust en vrede zijne eigene staten te kunnen regeren, dan dat hij nu op het laatst zijns levens (hij stierf in hetzelfde jaar reeds als koning Hendrik, op den 30sten Augustus) nog dwaas genoeg zou geweest zijn, om het minste te doen of te wagen voor eene zaak van wier regtvaardigheid hij bovendien geenszins overtuigd kon zijn. - Het was ook eigenlijk omdat hij Philips ontzag, en tevens toch het uiterlijk zocht te redden alsof hij slechts handelde gelijk zijn geweten hem voorschreef, dat de zwakke koning van Portugal een algemeen onderzoek naar ieders regten - het klonk zoo schoon! - wilde ingesteld hebben, en dan nog liefst zóo altijd, dat de eindbeslissing eerst openbaar zou behoeven te worden ná zijn dood. Was het wel te verwonderen dat Philips, ziende hoe weifelend Hendrik tegenover hem staan bleef, ja eigenlijk achteruittrad, zelf des te onbeschaamder naar voren drong en driestweg verklaarde: dat hij zich aan dat gansche onderzoek niet storen zou? - Op wat wijze nog stelde de ander dat in? In geen geval was het weer meer dan hoogstens een halve maatregel dien hij nam; want hetgeen hij deed kón tot niets leiden. De afgevaardigden namelijk uit alle steden en gemeenten des rijks waren te Lissabon reeds bijeengekomen, toen de koning hun liet aanzeggen, dat zij maar tien of twaalf uit hun midden moesten benoemen om het regtsgeding bij te wonen, terwijl inmiddels de anderen, tot sparing van onkosten, weêr

naar huis konden terugkeeren. Dit voorstel, gelijk men had mogen verwachten, wekte onder de afgevaardigden zelven de grootste ontevredenheid op. Hun antwoord was: dat zij het rijk niet in de handen van die regters wilde overleveren, doch wel met hunne bezwaren voor den dag zouden komen, zoodra de koning het proces mogt willen beginnen[1]. Opgeroepen als zij waren om mede de opvolgingszaak te regelen, gelijk toch ook, bij verschil of niet, de Cortes het eerste ligchaam van den staat uitmaakten voor alle dergelijke aangelegenheden, zoo vernamen zij nu, nadat zij eenmaal de heenreis gemaakt hadden, dat inderdaad eene afzonderlijke, door den koning ingestelde commissie het werk wel buiten hen zou afdoen, doch dat zij eene andere daarnaast konden zetten; wijders, dat zij dus, op die enkelen na, de terugreis weêr konden aannemen! - Was het wel mogelijk onbedachter of ligtzinniger te handelen dan de koning hier deed? - Bij zijn dood stonden zoo doende de zaken van den troon gelijk hij ze gevonden had, of liever, grootendeels door zijne eigene schuld, veel verwarder dan toen, ja, eigenlijk geheel bedorven en verknoeid.

De Spaansche dwingeland had inmiddels zíjne maatregelen des te beter getroffen. Onder voorwendsel, dat hij een inval van Marokko vreesde, had hij in tijds een geoefend leger laten bijeentrekken, zoowel in Italië als in Spanje. Tot aanvoerder liet hij op nieuw het oog vallen op Alva. Deze was echter op dit oogenblik in ongenade, en verkeerde zelfs reeds eenigen tijd als gevangene op het slot van Uredo. Bij zijne terugkomst uit de Nederlanden was hij door den koning oogenschijnlijk met de innigste welwillendhed ontvangen geworden, doch zelfs Strada merkt op, dat zij die Philips' karakter kenden, zich nooit lieten misleiden door zijn uiterlijk vertoon. Inwendig was hij ook vergramd op zijnen veldheer. Vooreerst was die, met al de middelen waarover hij had kunnen beschikken, niet geslaagd, doch de aanmatigende trots van den wreeden landvoogd, dat dolzinnig standbeeld hetwelk hij te Antwerpen voor zich had laten oprigten, en meer gedragingen van dien aard hadden eigenlijk des konings stille woede gaande gemaakt. Zoo iemand, dan verstond hij echter de kunst om zijn wrok te bedwingen, en zijne wraakneming tot een geschikter oogenblik uit te stellen, wanneer hij in dat uitstel slechts

1 Von Raumer, l.l. p. 204.

voordeel zag; anders was, volgens de veelbeteekenende uitdrukking van zijn voornaamsten geschiedschrijver, Cabrera, ‘de afstand zoo groot niet tusschen zijn grimlach en zijn dolk’[1]. Nu was het evenwel reeds van beduiding genoeg dat Alva, bij zijn terugkeer van hier, behalve dan eene schijnbaar goede ontvangst, niet het minste eerbewijs of eenige belooning ontving. Daarop leefde hij korten tijd in stille afzondering en tamelijke vergetelheid voort, totdat een snood bedrijf van zijn zoon, waarin hij trouwens zelf ruimschoots de handen stak, zijn eigen val voor goed ten gevolge had[2]. Don Frederik namelijk had een der hofdames van de koningin verleid; doch in plaats van met haar te trouwen, gelijk des konings begeerte was, huwde hij onverwacht met zijne nicht, de dochter van Don Garcia, Alva's broeder en gewezen gouverneur van Don Carlos. Op het vernemen hiervan zond Philips den grijzen hertog naar Uredo, terwijl Don Frederik naar de gevangenis van Tordesillas terugkeerde, in welke hij, ten einde hem tot zijn huwelijk met die hofdame te dwingen, op bevel des konings reeds eenigen tijd was opgesloten geweest, doch waaruit hij, om in stilte met zijne nicht te trouwen, voor een oogenblik ontsnapt was. Maar nu had Philips Alva weêr noodig om zijn leger aan te voeren naar Portugal. Alzoo bekleedde hij hem eenvoudig met het opperbevel daarover, zonder daarom zijnen voormaligen gunsteling zelfs terug te willen zien. Ja, die mogt nog niet deelnemen aan de plegtigheden, welke nu juist plaats vonden, voor de inhuldiging als troonopvolger van Don Diego, 's konings oudsten zoon. Alva gaf zijn trots lucht door met bitteren wrevel uit te roepen: ‘dat het hem verwonderde hoe zijn monarch, ter verovering van een koningrijk, zich van eenen geketenden veldheer (hertog) bedienen kon!’[3] - doch de monarch stoorde zich niet aan die uitdrukking, en bediende zich ook slechts van hem, als van den geschiktsten persoon wien hij voor die onderneming vermeende te hebben, zonder meer. Wel mogt nogtans de ander zich geketend noemen: hij bleef dat zelfs

1 Ranke, l.l. p. 155. Prescott, Philip II (Lond. 1855), p. 470.

2 De partij van Eboli, ofschoon Ruy Gomes zelf, Alva's aloude staatkundige tegenstander, reeds in 1573 gestorven was, leefde echter onder de weduwe nog krachtig voort, en bezat vooral op 't oogenblik aan het hof den grootsten invloed. Natuurlijk bragt die in dezen het hare bij. Zie Ranke, l.l. p. 188, u.s.w.

3 Strada, D. I, VII, 377.

aan 't hoofd van het leger. Zijn meester behoefde niet bevreesd te zijn, dat hij hem, in dien gewigtigen post, soms een slinkschen trek mogt spelen. Het wreed en onbuigzaam karakter van den hertog had hem steeds onvermogend doen blijven, om onder zijne minderen gunst of aanhang te winnen. Van de verschillende drijfveêren die den koning konden bewogen hebben, om dezen, naar men oppervlakkig vermeenen zou, onvoorzigtigen stap te doen, was dit gewis wel de voornaamste. De uitkomst bewees ook ten volle dat Philips zijn regten man had weten te kiezen, in weerwil dat deze toen twee-, volgens anderen zelfs reeds vijf en zeventig jaren telde[1].

Nu Philips zich intusschen op alles had voorbereid, viel hij daarom nog maar niet terstond na den dood van koning Hendrik onstuimig in Portugal. Met omzigtigheid scheen hij daarvoor het geschiktste tijdstip af te wachten: van *periculum in mora* kon hier ook geene sprake zijn. Integendeel, hoe meer de verschillende partijen vooraf elkander mogten bekampen en verzwakken, des te zekerder was hij straks van zijne prooi. Mogelijk vleide hij zich daarenboven nog, doordien hij zich inmiddels onder de Portugesche grooten een sterken aanhang had weten te bezorgen, dat de Cortes, die terstond met vier nog door Hendrik benoemde regenten de voorloopige regering op zich schijnen genomen te hebben, eene beslissing zouden uitbrengen ten zijnen voordeele: in geen geval behoefde hij zich beangst te maken dat wié ook van buiten af hem vóor zou komen. De eenige tegenstander voor wien hij vreezen moest was het eigenlijke Portugesche volk, dat eenen onverzoenlijken haat koesterde jegens alles wat Spanjaard heette; doch te breeder werd juist de bres waardoor hij straks in hun land kon dringen, naarmate de scheuring wijder werd in het vijandelijke legerkamp, waar wel de meeste vanen den naam droegen van Antonio, ofschoon toch ook velen nog dien van Braganza.

Het moge oppervlakkig onze bevreemding verwekken, doch bij een weinig nadenken komen wij weldra tot eene genoegzame verklaring, hoe volkeren van denzelfden stam, even als godsdiensten welke uit dezelfde hoofdleer zijn opgegroeid, wanneer eenmaal, meestal uit afgunst ontstane, haat tusschen beiden treedt, oneindig verbitterder tegenover elkander blijven staan,

1 Hooft, Ned. Hist., B. VIII, 342.

dan tegenover geheel vreemde natiën, waarmede zij in vijandschap geraakten, en alzoo de broeders in 't algemeen eener op dezelfde grondslagen voortgebouwde leer onderling elkander soms inniger en rusteloozer bestrijden, dan zij zulks geheel andere godsdienstbelijders zullen doen. Voor de nationale veete trouwens, die nu reeds sedert lang tusschen bedoelde rijken bestond, waren de gebeurtenissen van de laatste eeuw alléen genoeg om die begrijpelijk te maken. Portugal was eene zeemogendheid geweest vóor Spanje. Als daarop beiden op veroveringen waren uitgegaan, toen was daar een paus gekomen die, met het trekken van eene denkbeeldige lijn, de geheele onbekende heiden-wereld eenvoudig tusschen hen gedeeld had. Dat die *halve* scheidslijn, gelijk het altijd nog maar was, in geen geval op den duur deugen kon, hierover mogen wij den heiligen stoel zoo hard niet vallen: hij bezat nog geene betere kennis van den uiterlijken vorm onzes aardbols. Wel was het nogtans voor beide volkeren te bejammeren, dat uit die ongelukkige lijn, wat men daaraan ook verder nog zocht te verhelpen en te wijzigen, eenmaal de hevigste twisten over het mijn en dijn zouden geboren worden. Reeds onder Joan III had Portugal daarbij het onderspit moeten delven, en vervolgens waren de Spaansche mededingers hun forsch en stevig boven het hoofd gegroeid. *Inde irae*. Van daar die persoonlijke haat bij de Portugezen tegenover de Castilianen. Wat mogt de natie onder zoodanig bestuur verwachten? En hoe gedwee overigens ook het volk reeds onder zijne priesterheerschappij gebukt ging, de gedachtenis kon bij menigeen nog levendig zijn, hoe hunne eerste gruwzame godsdienstvervolgingen het gevolg geweest waren van een huwelijk met dat verderfelijke huis, hetwelk nu door een ander huwelijk over hen heerschen wilde.

Bij deze algemeene volksstemming had hoogst waarschijnlijk eene uitspraak der Cortes met de governatoren, ten nadeele van Antonio, de opgewondenheid die eenmaal heerschte niet tot bedaren kunnen brengen, dewijl het eindelijk zoover gekomen was, nu men van boven verzuimd had de opvolgingsquaestie te regelen, dat het volk de beslissing daarvan aan zich zelf toekende, en wijders bij groote meerderheid van geenen candidaat hooren wilde buiten den prior van Crato. Het rijk bevond zich alzoo, met een magteloos tusschenbestuur aan het hoofd, in dien noodlottigen toestand, dat eene ordelijke regeling van zaken of terugkeer tot den ouden regeringsvorm niet wel mogelijk te

verkrijgen was dan door eenen binnen- of buitenlandschen oorlog. Zoowel het eene als het andere viel aan de natie ten deel, en beiden te zamen rigtten in korten tijd de nog bestaande welvaart met de nationale onafhankelijkheid te gelijk ten gronde.

Op den 20sten Junij 1580 begon het volk te Santarem tot dadelijkheden over te slaan en riep Antonio tot koning uit. Met vaandels voorop werd hij in grooten optogt naar het stadhuis geleid, en daar door de aanwezige overheidspersonen, aan wie zich enkelen uit den adel sloten, gehuldigd. Onmiddellijk hierop rukte Alva, met een leger van 22000 voetknechten en 2000 ruiters, waaronder 3500 Duitschers, Portugal binnen. De heerschappij van Antonio was trouwens ook van korten duur, en strekte zich daarenboven geen enkel oogenblik zelfs over het gansche land uit. Reeds te Santarem had de kommandant van de vesting geweigerd hem als koning te erkennen, noch hem de sleutels willen overgeven. Dat de tijding van dezen coup d'état, toen zij Setuval bereikte, alwaar de Cortes met de governatoren vergaderd waren, zeer euvel door hen werd opgenomen, laat zich duidelijk begrijpen, even als dat de hertog van Braganza altijd nog het verstoordst van allen was. Om hém nu echter van hunne zijde tot koning te verklaren was slechts olie in het vuur werpen. Nog minder konden de Cortes, zelfs wanneer het goud van Philips hunne gelederen al niet ondermijnd had, na het nu gebeurde zich aanstonds mede maar om Antonio scharen.

Bijaldien zij nog onmiddellijk na den dood van Hendrik hunne eenstemmigheid zoover hadden kunnen brengen, om óf den prior, óf Braganza als koning aan het volk voor te stellen, zoo ware het misschien nog mogelijk geweest de Spaanschen terug te houden of hun inval althans eenigzins krachtig het hoofd te bieden met de groote meerderheid der natie. Nu was het evenwel veel te laat voor het doen eener keuze nadat er uit de volksmassa, bij al dat dralen, reeds verscheidene stemmen waren opgegaan, dat het alléen daartoe geregtigd was, in den bijzonderen toestand waarin men was vervallen, en nadat men ook feitelijk met dat werk al was begonnen. Het eenige wat de afgevaardigden in hunne magteloosheid deden, was Antonio en zijn aanhang voor rebellen te verklaren.

Deze trok inmiddels voorwaarts en liet in de eerste plaats alle koninklijke goederen en schatten, die maar onder zijn bereik vielen, in beslag nemen. Reeds den 24sten, des avonds,

hield hij zijn intogt binnen Lissabon. Terstond begaf hij zich naar de groote kerk, en van daar, door de geestelijkheid en eene dansende en juichende menigte vergezeld, naar het paleis aan zee. De bevelhebber over de troepen van de stad en den omtrek, Dom Pedro de Acunna, hield hem echter een oogenblik staande, en smeekte hem dringend de bevolking, waarover hij waken moest, niet verder in oproer te willen storten. Een aantal manschappen stond daarbij. Antonio, een weinig onthutst door deze tusschenkomst, vroeg na eenig bedenken aan de schare die hem volgde: wie hij dan toch was? Onze koning! riep die luide uit, en bragt hem, met een vaandel voorop, verder naar het paleis. Van genoemden bevelhebber lezen wij niet dat hij de beweging op meer krachtige wijze zocht tegen te houden, hetzij hij zich niet opgewassen gevoelde tegen de sterk aangegroeide menigte, of wel dat hij terugdeinsde voor de verantwoordelijkheid van het eerste burgerbloed te hebben gestort.

De volkskoning zorgde er verder voor, alle landsgelden die hij maar vond terstond te bemagtigen. Doch de kassen alleen raakten niet ledig, want ook een aantal hooge ambtenaren nam de vlugt. En geen wonder. Sommigen toch uit de edelen, die hij wist dat hem vijandig geweest waren, had hij dadelijk laten vatten en onthoofden. Met dergelijke maatregelen kon hij nogtans wel vrees, maar geen vertrouwen verspreiden. Geenszins verwierf hij zich dat ook met de eerste proclamatie welke te Lissabon werd afgekondigd. In plaats toch van daarbij van eene algemeene amnestie te spreken, liet hij slechts de doodstraf verkondigen tegen al degenen die eenen anderen koning van Portugal erkenden buiten hem, of weigerden zich aan zijne bevelen te onderwerpen. Hierop begaf hij zich naar Setuval, alwaar zich nog steeds de voorloopige regering bevond, die echter op zijne nadering spoedig uiteenstoof. Twee van de governatoren weken naar Algarvië, de overigen verzoenden zich met hem. Te Setuval werd hij insgelijks uitgeroepen, even als te Santarem en Lissabon. Middelerwijl rukte Alva met zijne troepen voorwaarts en nam de eene stad na de andere weg. Philips zelf nam geen deel aan den veldtogt, doch begaf zich, ten einde zoo digt mogelijk bij de hand en toch in veiligheid te zijn, naar Badajoz. De Spaansche benden onder hunnen bloeddorstigen aanvoerder, wiens wreed gemoed even als dat van eenen Tilly door geene hooge jaren getemperd werd, kenmerkten zich, verre van de rol van bemiddelaars te vertoonen, wáar zij ook

kwamen, door dezelfde gruwelen als te voren en nog in de Nederlanden bedreven werden. De verbittering der Portugezen steeg daardoor ten top, en van alle kanten schaarden zich meer en meer benden om Antonio. Doch wat vermogt hij daarmede tegen het beproefde en aan goede krijgstucht onderworpen leger van Alva? De uitslag was ligt te voorzien. In de vlakte van Alcantara kwam het tot eenen bloedigen slag. Antonio zelf streed met de grootste dapperheid, doch onderging eene volkomene neêrlaag. Met wonden overdekt nam hij de wijk naar Lissabon. De Spanjaarden zetten hem zegevierend na, doch geenszins alsof zij slechts het regtmatig erfdeel huns konings in bezit waren komen nemen: niet als vrienden en broeders, die voortaan onder éen scepter geregeerd zouden worden, maar als ruwe, barbaarsche overwinnaars in een weerbarstig, vijandelijk land. Lissabon lag niet alleen ongedekt, maar de rivier en de haven waren ingesloten door eene Spaansche vloot, welke Alva bovendien ter zijner beschikking had. De stad moest zich terstond overgeven, en ofschoon zij zelve niet geplunderd werd, zoo ontgingen de voorsteden dit lot toch niet. Dus werden onder anderen nog vier rijk beladene Oost-Indievaarders, nagenoeg te gelijk met de Spanjaarden te Lissabon aangekomen, niet verschoond als de bezitting van 's konings eigene, nieuwe onderdanen, maar als vijandelijke buit weggekaapt. Intusschen had Antonio nog gelukkig weten te ontkomen naar Oporto, andermaal vijf tot zesduizend man om zich vereenigende. Doch ook deze troepen, zoo mogelijk nog meer verbitterd, maar in geen geval meer geregeld dan de vorige, en in weêrwil dat hij die nog dagelijks zag aangroeijen door de van alle kanten hem toestroomende boeren, werden weldra mede verslagen en vernield. Zijne krachten waren nu geheel uitgeput, en te vergeefs trachtte hij hierop uit Viana, aan den mond van de Lima, werwaarts hij andermaal gevlugt was, met een schip te ontkomen. Drie maanden zwierf hij vervolgens, onder allerlei avonturen en bij herhaling in levensgevaar verkeerende, in Portugal nog rond. De Spanjaarden hielden spoedig alle vaste punten en uitgangen bezet, en Philips had een prijs op zijn hoofd gezet van tachtig duizend ducaten, nagenoeg op denzelfden tijd dat hij eenen dergelijken maatregel nam tegenover den prins van Oranje. Eindelijk, in Januarij 1581, ontsnapte Antonio als bij wonderdadige redding op een Enkhuizer schip, waarvan de gezagvoerder Kornelis van Egmond, als hij midden in zee door eenige

Spaansche oorlogschepen omringd werd, zich gelukkig wist te redden door te kennen te geven, dat hij de pest aan boord had. De ongelukkige koning werd te Calais aan wal gezet, en bevond zich nu alzoo weêr in veiligheid onder de bescherming der Fransche regering[1]. Twee maanden later, den 10^{den} Maart, hield Philips zijnen plegtigen intogt te Abrantes.

Alle overzeesche bezittingen van Portugal onderwierpen zich, de eene na de andere, vrijwillig aan diens gezag: alleen de Azorische eilanden bleven zich verklaren voor Antonio. Te vergeefs trachtte de Spaansche magt die te bezetten. Van Terceira kreeg de banneling de uitnoodiging zich daar op nieuw aan het hoofd der hem nog getrouw gebleven Portugezen te komen stellen, waarin ditmaal de Fransche regering, nu het echter wat laat was, hem krachtdadig wist te ondersteunen. Met eene vloot van vijf en vijftig groote en kleine schepen liep hij den 12^{den} Junij 1583 uit Nantes. Het onmiddellijk opperbevel had evenwel Philippus Strozzi, uit het aanzienlijk, nog aan de koningin-moeder verwant, Florentijnsch geslacht van dien naam, dat in de oorlogen van Italië, en ook later in Frankrijk, steeds de trouwe bondgenoot van laatstgenoemd rijk geweest was. De togt liep echter zeer ongelukkig af. Men begon met de verovering te beproeven van het kleine eiland St. Miguel, het eenige dat door Spanje bezet was geworden. De troepen ontscheepten, doch kregen terstond weêr bevel om zich aan boord te begeven, bij het verschijnen eener aanzienlijke Spaansche zeemagt onder den markies van Santa Cruz, die eenen panischen schrik te weeg bragt. Ten minste de Franschen namen spoedig de vlugt; Strozzi geraakte gevangen en werd op bevel van den Spaanschen admiraal gruwzaam vermoord; terwijl Antonio zelf het uiterste juist niet had afgewacht, doch zich in allerijl had gered naar Terceira. Hier verdedigde men zich nogtans weêr zoo dapper, slechts door eenige honderden Franschen ondersteund, dat de koning van Spanje genoodzaakt werd een versterkingsleger van tien duizend man, waarvan het tiende gedeelte Duit-

1 Van Reyd, bl. 413. Van Meteren, D. III, 469. Hooft, B. XVII, 759. - Op gezag van Schlosser (Weltgesch. XIII 202) hebben wij zoo even ‘Januarij 1581’ geschreven, daar hij uitdrukkelijk vermeldt: dat het ontsnappen van Antonio uit Portugal, door de Thou en anderen, ten onregte eerst in Junij gesteld wordt. Wij hebben elders de opmerking gemaakt gezien, dat Hooft vaak aan de Thou ontleent, en zoo spreekt hij ook hier in elk geval insgelijks van Zomermaand.

schers, naar het eiland te zenden. Voor deze overmagt moest het weldra bukken. De Franschen kregen vrijen aftogt. Emanuel da Silva, een van de getrouwste en dapperste aanvoerders van Antonio, werd gevangen genomen en onthoofd. Zelf had hij wederom het geluk van te ontkomen en landde hij andermaal in Frankrijk aan.

Met de eigene hulpmiddelen waarover hij nog beschikken kon, en bijgestaan door de rest zijner aanhangers en avonturiers, zette hij hierop alleen den krijg tegen Spanje voort, of liever zocht hij zijnen magtigen vijand ten minste nog zooveel nadeel als maar mogelijk was op zee te blijven toebrengen. Hiervoor zond hij onder anderen, in 1584, een ambassadeur (zelfs Hooft noemt hem zoo) naar onze algemeene staten, met verzoek om eenige havens waarin hij zijne gemaakte prijzen mogt brengen. De staten, volstrekt niet bereid om de voordeelen, welke ons land juist uit de vrije scheepvaart genoot, ten gerieve van den koninklijken vrijbuiter op te offeren, doch van den anderen kant natuurlijk gaarne ziende dat Philips van alle zijden besprongen werd, stonden hem, na ernstig beraad, de havens toe van Sluis en Ostende, altijd onder deze bepaling: dat de admiraliteit van Zeeland telkens uitspraak zou doen of de prijzen goed of niet gemaakt waren. Aan die beperking verkoos hij zich echter niet te onderwerpen, en de zaak bleef daardoor gelijk zij was. Toen hij evenwel, in het begin van het volgende jaar, een schip en nog andere goederen binnen Sluis bragt, lieten de staten dat alles door den admiraal Treslong eenvoudig vandaar halen en naar Zeeland voeren, ten einde zelven over het aangehoudene te vonnissen.

De verdreven koning scheen hierdoor evenwel niet afgeschrikt om met onze staten in nieuwe onderhandelingen te treden. Hij zond althans, in 1587, zijn gezant, Diego Botello, wederom herwaarts, ditmaal met geen minder verzoek dan tot het bekomen van eenige oorlogschepen, waarbij echter gezegd moet worden, dat hij nu ook dringende aanbevelingsbrieven overleî zoowel van Elisabeth zelve als van Leicester, die zich thans weêr in Engeland bevond.

Engelands koningin, ofschoon niets liever wenschende dan Philips op allerhande wijze de handen vol te geven, was echter op dezen zelfden tijd steeds nog in onderhandeling met hem over den vrede, te meer daar zij door de twisten van de staten met Leicester, van de Hollanders van lieverlede afkeerig

was geworden[1]. Hieruit verklaart zich ten volle hare gansche houding in dezen. Dat Spanje in Portugal besprongen werd kon haar natuurlijk niet anders dan hoogst aangenaam wezen, mits zij zelve, om aangeduide redenen, zich slechts niet openlijk voor den kroon-pretendent in de bres behoefde te werpen. Alzoo moest de onderneming liefst van de Hollanders uitgaan, aan wie toch niets meer te bederven viel. Zij zou dan verder die zaak wel ondersteunen, even goed als hare hulptroepen nog steeds in de Nederlanden gelegerd waren, doch zoo doende eenen regtstreekschen oorlog met Spanje intusschen blijven vermijden. Hare staatkunde, mag men zeggen, zocht naar niets anders dan hoe zij oorlog en vrede met dezelfde mogendheid te gelijk zou kunnen voeren: een vraagstuk, voorwaar, waarvan de oplossing spoedig leiden moest tot oorlog alleen. Doch vooralsnog bepaalde zij zich, te midden harer vredesonderhandelingen met Philips, tot het aanzetten van onze staten om maar een krachtig begin te maken met Antonio, waarbij zij mogelijk wel wat dwaselijk dacht, dat de katholieke koning van hare machinatiën niets bemerken zou, of haar eer vergiffenis zou schenken dewijl zij achter de schermen was blijven zitten. De algemeene staten echter, die in deze dagen ‘genoegh te doen vonden aan zich zelve te rechten’, en ook scherper, naar het bij de uitkomst bleek, de plannen van Philips doorzagen, dachten er niet over om voor eene verre, gewaagde onderneming aanzienlijke ondersteuningsmiddelen van huis te zenden. Elisabeth intusschen diende vooral nú meer dan ooit ontzien te worden. Dies sloegen zij een uitweg in, gewis den besten welken zij op dit oogenblik voor zich geopend vonden, doch waarvan men anders zeggen zou, dat de eigenlijke bedoeling, om zich van al dat gemaal af te maken, voor de eenvoudigsten zelfs nog al duidelijk moest zijn. Men besloot namelijk om ten behoeve van Antonio alzoo negen schepen uit te rusten, ieder van zeshonderd man, en dat wel voor vier maanden, onder bepaling nogtans, dat de uitgaven hiervoor gevonden moesten worden uit de opbrengsten der convooyen en licenten. Dit toch was zoo goed als in 't geheel geene schepen toe te staan, want nadat de pretendent zich voor het bekomen zijner hulpmagt, nu eens tot Maurits als admi-

1 Dr. R. Fruin, Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588-1598. P. 7 enz. - Zie de noot op bl. 320 van Arend (Mr. O. van Rees), Algem. Geschied. des Vaderl., D.III, St. I.

raal-generaal, dan weêr tot de raden der admiraliteit van Holland en Zeeland gewend had, en men met schrijven en herschrijven ‘den tydt oover schouder had geworpen’, kwam eindelijk het hooge woord er uit: dat de aangewezene middelen voor het uitrusten dier schepen niet voldoende waren, - en daarmede was tevens het geschikte jaargetijde voor het doen van eenen dergelijken togt verloopen.

Antonio liet zich nogmaals niet afschrikken, doch kwam nu met eenen vond voor den dag, waardoor hij, naar zijne bewering, in alle kosten ruim zou kunnen voorzien en nog genoeg overhouden om meer andere schepen er bij te nemen. Dit middel bestond in eene loterij. Men zou lootjes maken van een gulden 't stuk, en ieder huisgezin van onze vereenigde provinciën moest verpligt zijn om minstens één van die dingen te nemen. Vrijlating hieromtrent werd nogtans aan de beoordeeling overgelaten van twee commissarissen, in iedere gemeente van wege de regering te benoemen. Met die loten verder zou men naar prijzen trekken, ten gezamenlijke bedrage van veertig duizend gulden in geld, welke som trouwens zou genomen worden uit de inlegpenningen zelven. Die niets trok, mits hij dan meer dan één lot had genomen, kreeg, binnen het jaar, wat hij gestort had terug - van den koning van Portugal: want dat zou Antonio natuurlijk weer feitelijk moeten worden met al dat geld. - Al wie dus slechts over een sommetje van twee gulden beschikken kon had kans op eenen aardigen prijs (‘den eersten oppersten prijs sal wesen 4000 gulden’ - dus luidde het in de memorie van toelichting) zonder daarbij eigenlijk zijn geld te wagen. Doch onze nuchtere staten waren wreed genoeg om zelfs in déze voorstellen geen genoegen te nemen, en daarmede vervielen wederom alle Portugesche ondernemingen van dezen kant ook voor dit jaar[1].

Maar als nu eindelijk, na de onoverwinnelijke vloot, Elisabeth in openbaren oorlog met Philips gekomen was, en er vooreerst tusschen hen geene sprake meer bestond over den vrede, toen trok zij zich het lot van Antonio ook meer onbewimpeld aan en ondersteunde hem met hare volle bescherming. Reeds had zij hem een jaargeld toegelegd van twintig duizend gulden[2], doch nu bezorgde zij hem verder eene vloot, waarvoor hare regering

1 Bor, Nederl. Hist., B. XXIII, 110 (76). Hooft, XXV, 1158.
2 Van Meteren, D. IV, 140.

echter niet meer dan honderddertigduizend gulden en een klein aantal schepen behoefde toe te staan. Het overige moest worden bijeengebragt uit particuliere bijdragen van het Engelsche volk, en van wie wijders den pretendent met zijne middelen mogt willen bijspringen. Dit laatste geschiedde echter geenszins om niet: de koningin reikte patent-brieven uit, waarbij vergunning verleend werd om alle schepen en den verderen buit dien men maken mogt onderling te deelen. De gansche expeditie werd zoo doende, voor al wie slechts schepen of kapitaal bezat, eene bloote geldbelegging, even goed als elke andere associatie van reeders en kooplieden voor gewone handelsondernemingen. In onze dagen zou het op deze wijze uitrusten eener dergelijke vloot zelfs hyper-amerikaansch mogen heeten; doch men houde in 't oog dat, in den tijd waarvan wij spreken, de kaapvaart toch ook, onder toelating der regering, meermalen nog voor eigene rekening werd gedreven. Wat evenwel aan de eene zaak geen nadeel deed, was daarom geen voordeel voor de andere. Wanneer kapers toch geheel voor eigen risico er op losgingen, zoo mogt men zelfs verwachten - om eene kernachtige uitdrukking uit hunne taal over te nemen - dat zij tot voor de poorten der hel het zouden zien weg te halen, en daarmede, in 't kort, vervulden zij tevens hunne roeping, het werk, de diensten welke men van hen eischte, op de getrouwste wijze. Maar om nu bij eene expeditie waarvan het eigenlijk doel bleef om een verdreven koning binnen zijn land terug te brengen, dezelfde kans van zich percentsgewijze te kunnen verrijken, voor elk die zich daarin wagen wilde, open te stellen, zulks kon natuurlijk, en gelijk ook de uitkomst leerde, voor den ongelukkigen, die bij dit alles de hoofdpersoon heette, geene andere dan schadelijke gevolgen hebben. In Engeland zelf deden zich ook aanzienlijke stemmen hooren, die de uitgaven voor het rijk nog altijd te hoog vonden, bij het gevaar dat men liep van op deze wijze niet te zullen slagen; te meer daar het oppergezag nog gesplitst zou zijn, als zullende Norrits het volle bevel over de troepen en Drake dat over de vloot voeren. Doch al deze bedenkingen, ofschoon zij de eerste drift van de ondernemers wel eenigzins bekoelden, wist Elisabeth te overkomen, hóog ingenomen als zij zelve was met dat plan, haar door Antonio, altijd vol van Scipio den Afrikaan en van andere klassieke helden die geleerd hadden den vijand in zijn eigen land op te zoeken, zoo ver-

blindend voorgespiegeld. De togt ging alzoo door. Op naam van genoemde bevelhebbers werden er veertien kleine regimenten beschreven, met zeshonderd ruiters en drieduizend scheepsvolk, in alles te zamen vijftienduizend man, waaronder zich nog een Nederlandsch regiment bevond van vijftien honderd man onder aanvoering van den kolonel Nikolaas van Meetkerke. Insgelijks had men in Holland verlof gegeven tot het koopen van eenige buizen. De meeste schepen trouwens, die voor de overvaart dienden, waren van onze landgenooten, alhoewel zij deze dienst geenszins vrijwillig verrigtten, daar men hiervoor eenvoudig de gewone vloot, welke jaarlijks naar Rochelle om zout uitging en ditmaal zeventig of tachtig zeilen telde, te Dover had aangehouden. Dergelijke handelingen, alhoewel zij gedurig gehaspel gaven, beschouwde men echter toenmaals in tijd van nood als geoorloofd, vermits zij dan geschiedden in naam eens souvereins en men later daarvoor betaling of schadeloosstelling uitkeerde: in elk geval viel voor 't oogenblik niet daartegen te doen.

Nadat men nu alzoo te zamen honderd veertig bodems telde, waaronder zes en twintig oorlogschepen[1] liep men eindelijk den 29sten April 1589 van Plymouth uit. Antonio had zijn oudsten zoon, Dom Emanuel, bij zich en werd bovendien door vele aanzienlijke edelen, als den graaf van Essex, Thomas Sidney, benevens onderscheidene Engelsche kolonels en zeekapiteins vergezeld.

Aanvankelijk werd de onderneming met geluk bekroond. Eerst landde men te Coruna, in Galicië, en verbrandde daar, na de benedenstad genomen en de bezetting daaruit verdreven te hebben, een aantal schepen, waaronder een groot galjoen. Vervolgens voer men naar Portugal en ankerde op den 26sten Mei voor Penicha, waarvan het kasteel zich overgaf. Van hier trokken vijfduizend manschappen te voet naar Lissabon en legerden zich aan de westzijde in de voorstad Katharina. Dit

1 Wij hebben hier in alles de sterkte gevolgd, zoo als die wordt opgegeven door van Meteren, D.V, 282. Daarmede komt Bor (XXVI, 434 (25), enz.) vrij wel overeen, ofschoon die spreekt van 6 koninklijke schepen, 20 oorlogschepen en 140 koopvaardijschepen, en daarenboven berigt: dat de vloot omtrent 13000 man telde, toen zij uitliep, waarvan er geen 6000 levend terugkwamen. - Bij Fruin lezen wij (l.l. bl. 192): ‘alles te zamen kreeg de pretendent over 120 vaartuigen, met 6000 man aan boord, onder Norris als veldheer en Drake als admiraal, te beschikken.’ Hij schijnt de voorkeur te geven aan de opgave welke gevonden wordt bij van Reyd, bl. 248. -

was tegen het daags te voren genomen besluit, en tegen den uitdrukkelijken raad der Portugezen, die, en gewis te regt, voorhielden: dat men de oostzijde der stad bezetten moest, aangezien men die aan den west- en zuidkant met de vloot, als die kwam, kon insluiten, terwijl zij in 't noorden door het Cintragebergte gedekt lag. Met den oostkant te nemen had men dus het dubbel voordeel gehad, zoowel van voor de Portugezen, die Antonio ter hulp mogten snellen, den toegang open te houden, als van, omgekeerd, versterkingstroepen voor de Spanjaarden te kunnen afsnijden. Doch in de westelijke voorstad lagen millioenen schats aan kostbare specerijen en allerlei koopmanswaren opeengehoopt, en de begeerte om die straks, met behulp van de vloot, weg te kapen, maakte dat men voor elke andere redenering doof bleef. Albcrtus van Oostenrijk, die zich op dat oogenblik als landvoogd van Portugal binnen Lissabon bevond, verkeerde nogtans in geen gering gevaar, toen een uitval, dien hij terstond des anderen daags op het nog geheel onverschanste Engelsche leger liet doen, met ernstig verlies werd teruggeslagen. Ware in de hoofdstad de aanhang van Antonio ook slechts half zoo groot geweest als hij steeds daarvan had opgegeven, zoo zou het er voor de Spanjaarden gewis zeer slecht hebben uitgezien. Maar de Engelschen en de bloote fortuinzoekers, die het gros van zijn leger uitmaakten, dachten meer om hunne zakken, dan om zijne zaak. Zoo doende werden hunne krachten gebroken en nam de partij daarbinnen op hetzelfde oogenblik natuurlijk ook niet sterker toe. De landingstroepen, toen de vloot niet kwam opdagen, leden bovendien weldra gebrek aan kruid en andere krijgsbehoeften, en niet in het minste geneigd om alleen het uiterste te blijven wagen, trokken zij reeds na drie dagen terug, naar Cascaes, eene stad zes en twintig mijlen ten noord-oosten van Lissabon gelegen. Hier vonden zij de schepen, die inmiddels het kasteel van genoemde plaats hadden bemagtigd. Andermaal werd beraadslaagd, wat verder te doen. Antonio stelde al zijne welsprekendheid in het werk om nogmaals Lissabon te gaan aanvallen: Norrits van de landzijde, Drake met de zeemagt. De admiraal opperde echter groote bezwaren, meerendeels trouwens voortspruitende uit het berigt dat eene rijke Oostzee-vloot, die om Schotland was heengevaren, in aantogt was. Hij zeilde daar ook op af, en pakte haar voor 't grootste gedeelte weg. Norrits, nu intusschen alleen gelaten, en reeds met groote ziekte en sterfte te kampen hebbende on-

der zijne manschappen, waarvan de meesten juist meer naar buit dan naar lauweren zochten, werd dus van zelf genoodzaakt op te trekken, welke vertoogen de verloren koning ook hiertegen inbragt. De gansche vloot zeilde alzoo, verder plunderende en verbrandende, weêr naar huis. De Hollandsche schepen, die men geprest had, werden onderweg ontslagen, dewijl men nu toch zooveel nieuwe vaartuigen had genomen. Ter betaling voor de verleende diensten en den verteerden leeftogt, bood men hun het op de Oostzee-vloot prijs gemaakte koren aan. Uit vrees evenwel van hierdoor in ongelegenheid te geraken met de Hanzesteden, en wijselijk inziende welke veel grootere nadeelen onze reeds zoo bloeijende Oostzee-handel hierdoor lijden kon, sloeg men deze gulle aanbieding voorzigtig van de hand. Elisabeth kreeg met bedoelde steden nog veel te doen over dat wegkapen dier schepen: van vergoeding kwam evenwel niets.

Het hoofddoel van den togt was met dat al mislukt, en door de Engelschen, gelijk ligt te begrijpen valt, werd zulks voornamelijk geweten aan de weinige of geene ondersteuning, welke hun van de Portugezen in hun eigen land was ten deel gevallen; ofschoon wij genoeg hebben kunnen zien, hoe slecht ook Antonio door al die meerendeels slechts hun eigen fortuin zoekende vreemdelingen was geholpen geworden. De kans echter, om zich op deze wijze te kunnen herstellen, was hiermede te eenenmale uit. Zelfs geraakte hij in minachting, en na weêr in Frankrijk te zijn teruggekeerd overleed hij te Parijs, den 24sten Augustus 1595[1].

Behalve den genoemden Emanuel, van wien wij aangehaald vinden dat de Fransche koning, Hendrik IV, hem reeds twee jaren te voren, den 8sten Augustus l593, een jaargeld had toegelegd[2], liet hij nog eenen jongeren zoon na, Christoval of Christoffel geheeten. Met wie, en op welken tijd, de vader getrouwd zou geweest zijn, zien wij nergens vermeld; wel, dat dit huwelijk van Antonio even min als wettig scheen bewezen te kunnen worden, als zulks met dat van zijn eigen vader het

1 Wagenaar schrijft (Vaderl. Hist. D. VIII, 425), dat Antonio te Parijs stierf ‘niet zonder sterk vermoeden van vergiftigd te zyn door de Spanjaards’ - en verwijst daarbij naar Bor, B. XXII, 50 (38). Laatstgenoemde spreekt echter, t.a.p. met geen enkel woord daarvan, en maakt slechts in 't voorbijgaan melding van den dood van Antonio, als van iets zeer gewoons. Nogtans vindt men zulks te boek gesteld bij van Reyd, bl. 378 en 414.

2 Von Raumer, in zijne excerpten (l.l. p. 206, noot), noemt het een jaargeld ‘von 1200 Thalern.’

geval geweest was. Alzoo gingen dan ook zijne zonen voor bastaards door. Beiden kwamen, na veel omzwerven, in de lente van 1597 in Holland. De staten van dit gewest besloten om Emanuel hier te houden op eene wedde van honderd kroonen per maand, terwijl Christoval, op zijn verzoek, naar Marokko zou vertrekken en aldaar de dienst dezer landen waarnemen[1]. Zij bleven echter te zamen zich nog eenigen tijd in den Haag ophouden, en daar wist de oudste Emilia van Saxen, de volle zuster van Maurits, zoodanig voor zich in te nemen, dat zij zelve naar haren broeder in het leger trok, om verlof van hem te bekomen tot het aangaan van een huwelijk met den Portugeschen prins. Maurits had alles behalve gretige ooren voor die schitterende alliantie, waarbij nog kwam dat Emanuel roomsch was. Wanneer die eerst bewezen had wie zijne moeder was, verklaarde hij nogtans, zou hij de zaak in nadere overweging nemen. Dit was haar echter verschuiven *ad kalendas Graecas:* ten minste, zoo scheen de prinses, die reeds omtrent dertig jaren telde, het te begrijpen. Binnen den Haag teruggekeerd liet zij zich, door een priester die ten hove ontboden werd zonder te weten waarvoor, in stilte aan Emanuel in den echt verbinden. Onmiddellijk hierop gaven zij in eenen brief kennis van hetgeen gebeurd was aan de algemeene staten. Deze, verlegen met het geval, en tevens regtmatig verstoord over het roekeloos gedrag van den Portugees, daar die, zonder toestemming van hen of van Maurits, dat huwelijk had aangegaan, gaven hem vooreerst bevel zich uit den Haag te verwijderen (uit vrees voor eene ontmoeting met den stadhouder) en wezen hem voorloopig Schiedam tot verblijfplaats aan, onder toekenning van een inkomen van honderdvijftig gulden per week. Vervolgens, in December, lieten zij hem aanzeggen, gewis in overleg met Maurits die inmiddels uit het leger voor Grol was te huis gekomen, dat hij, even als zijn broeder

1 Behalve uit Engeland bragten de broeders ook aanbevelingsbrieven mede van het hof van Marokko. Wanneer en hóe zij daaraan gekomen waren wordt niet gezegd. Het zou kunnen zijn, dat de thans regerende keizer weer een van de naaste verwanten was van dien Muley Mohammed - ook wel mogelijk dat hij nog de eigen persoon zelfs was - voor wien destijds Sebastiaan als een echte Don Quichot het zwaard had getrokken. In elk geval, daar toch Marokko gedurig in oorlog was met het erfvijandelijke Spanje, zoo bestonden er altijd redenen genoeg, waarom de verdrevene leden van de koninklijke familie van Portugal gerust op de bescherming van den Marokkaanschen keizer hadden mogen rekenen, en alzoo voor het aanknoopen van connexiën.

Christoval, het land moest verlaten; waarop hij met scheepsgelegenheid naar Wezel vertrok, en nog twaalf honderd gulden reisgeld ontving. Onder weg kreeg Emanuel nog in den zin over Utrecht te gaan, hetgeen hem slechts nieuw gehaspel bezorgde met zijne schuldeischers aldáar, die zijne koffers in beslag namen. Het schijnt ook een regte *panier percé* geweest te zijn die Portugesche prins. Emilia volgde hem weinige dagen daarna. Haar broeder had haar niet meer willen zien. Nog velerlei moeite werd evenwel in het werk gesteld, om haar tot het besluit te brengen van haar man aan zijn eigen lot over te laten; doch alles vruchteloos. Zij beriep zich op hare meerderjarigheid en 's lands privilegiën. Om geen verder schandaal te verwekken, liet men haar alzoo ook maar gaan. Van den prins van Oranje, haren vader, had zij een jaarlijksch inkomen geërfd van drieduizend gulden, hetgeen met twee duizend gulden was vermeerderd geworden. Deze verhooging werd nogtans niet ingetrokken, zoo als Bor schrijft[1]; want zij behield ten minste die volle som om daarvan met Emanuel te leven. Aanvankelijk bleven zij eenigen tijd te Wezel met der woon gevestigd.

Tegen het sluiten van het twaalfjarig bestand greep er eindelijk eene verzoening plaats tusschen Maurits en Emilia met Emanuel, door toedoen van Philips Willem, des stadshouders oudsten broeder, in het begin van den opstand door Alva aan de hoogeschool te Leuven opgeligt en naar Spanje gevoerd.

Met de benoeming eerst van den aartshertog Albertus als landvoogd in de Nederlanden, naar het heette door diens tusschenkomst, op vrije voeten gesteld, en vervolgens naar Holland gezonden, alwaar hem echter, om goede redenen, het verblijf beleefdelijk ontzegd was geworden, had Philips Willem van dien tijd af zich meestal bij zijnen beschermer[2] blijven op-

1 Ned. Hist., B. XXXIV, 324 (23). Duidelijk wordt die korting tegengesproken in een brief van Willem Lodewijk van Nassau aan zijn vader, te vinden bij Mr. G. Groen van Prinsterer, Archives, etc. Deux. Sér., T. I, p. 392 (L. CLXV).

2 Die beschermer sprong intusschen op verregaande onbeschaamde wijze met den prins rond. Deze toch moest hem somwijlen aan tafel bedienen, en had zelfs in het begin voor zijn onderhoud de ondersteuning noodig van zijn broeder uit Holland. Maar het ergste nog was, dat toen Philips Willem eindelijk in het bezit gesteld werd van de goederen zijns vaders in Bourgondië en de Zuidelijke Nederlanden, Albertus van hem durfde eischen, om uit de opbrengst dier goederen jaarlijks aan de erfgenamen van Balthasar Gerart de renten uit te keeren van de som welke de koning van Spanje, tot belooning van den moord zijns vaders, uit diens eigene goederen had voorgeschreven. Het duurde zelfs nog geruimen tijd alvorens de zoon, op herhaalde en uitdrukkelijke weigering om zich aan dezen schandelijken en onteerenden maatregel te onderwerpen, daarvan werd ontlast. Zie van Reyd, bl. 444 en 513. Bor, B. XXXII, 151 (122). - (Indien wij wel onderrigt zijn, zoo hebben nog onder de vroege regering van kouing Willem I, afstammelingen van Balthasar Gerart, te Doornik, aanzoek gedaan, op grond van die toenmaals uitgeloofde premie van Philips II, om opgenomen te worden onder den Nederlandschen adel!) -

houden, die hem nu andermaal hierheen zond, om het bestand meer naar zijn zin door te dringen. Het was dan bij die gelegenheid dat genoemde verzoening tevens bewerkt werd, waarvan een gevolg was, zooals van Meteren berigt[1]. dat men in het bestand mede handelde over Emanuel en zijne kinderen ‘om eenig onderhoud uit Portugal, als den koning zoo na in den bloede bestaande’ - waarop de schrijver laat volgen: ‘dat, gelijk wij verstaan hebben, naderhand vergund werd’ Dit dienen wij nogtans slechts zóo op te nemen: dat er toenmaals *officieus* mede over de belangen van Emanuel is gehandeld, en men hem den koning van Spanje heeft *aanbevolen*, gelijk toch ook door die laatst aangehaalde woorden duidelijk genoeg heenschijnt. In de artikelen zelve van het bestand komt ook de naam van den prins van Portugal (nu meestal dus genoemd) volstrekt niet voor[2]. Intusschen hadden reeds vóor die familie-verzoening, de algemeene staten, in de tiende zitting van hunne afgevaardigden met die van Spanje en den aartshertog tot het beramen van eenen vrede, gehouden den 7^{den} Mei 1608, de hier besproken zaak ter tafel gebragt, daar onder de acht en twintig hoofdpunten, in deze bijeenkomsten door hen ingeleverd als de grondslagen waarop zij van hunnen kant begeerden voort te bouwen, er een was, het zes en twintigste, dat aldus luidde: ‘de zaak van den prince van Portugal over een te brengen’[3]. - Wat bewoog hen al destijds hiertoe? is men geneigd te vragen. - Dat zij tusschen de reeds voorhanden moeijelijkheden, welke de behandeling der Indische vaart alleen zoo ruimschoots opleverden, nog een struikelblok meer wilden inwerpen om alles op de lange baan te schuiven, dit kon geenszins het geval wezen; want daarvoor meenden zij het te eerlijk met den vrede. Doch niet onwaarschijnlijk dunkt het ons, dat men door het inlasschen van deze clausule veeleer Maurits

1 D. X, 93.
2 Ten bewijze verder dat van Méteren kwalijk ‘verstaan had,’ en dat Emanuel bij slot van rekening uit dat Bestand niets van Spanje kreeg, verwijzen wij nog naar de aangehaalde ‘Archives,’ etc. T. II, p. 443 (L. CCCLXXIII).
3 Van Meteren, IX, 390.

eenig genoegen zocht te geven, om hem meer voor de onderhandelingen te winnen, aangezien het hem toch altijd aangenamer moest wezen, hoe verbolgen hij zich overigens ook op dit oogenblik nog over dat huwelijk gevoeld hebbe, bijaldien Emanuel, die eenmaal toch zijn zwager was, op deze wijze tot wat meer aanzien en vermogen steeg[1]. Trouwens, al was die vereffening zijner aangelegenheden ook al onder de hoofdpunten gebragt, bijzonder warm heeft men ze daarom evenwel niet aangetrokken: bij hetgeen ons ook uit de discussiën over die artikelen bekend is geworden, wordt van dat zes en twintigste verder met geen woord gerept. Op den 25sten Augustus van dit zelfde jaar 1608 werd daarenboven de gansche vredehandel volgens die acht en twintig artikelen, in eene volle vergadering van de staten-generaal, hunnerzijds plegtig afgebroken, uit hoofde der onmogelijkheid van zich voor als nog met Spanje te kunnen verstaan, voornamelijk ten opzigte der godsdienst en scheepvaart. En dat er nu vervolgens voor Emilia's echtgenoot uit het daarop gesloten bestand, dat op den 9^{den} April 1609 te Antwerpen werd geteekend en dadelijk afgekondigd, mede niets gedijde (ten minste niets regtstreeksch en voor zijn eigen persoon), hebben wij reeds begonnen op te merken.

Twee maanden later volgde een onderling verdrag, waarbij de verdeeling van de nalatenschap van wijlen prins Willem, niet zonder voorafgaande hevige geschillen daarover tusschen de beide oudste broeders Philips en Maurits, eindelijk tot stand kwam. Door bemiddeling van den Franschen gezant, die daarmede Maurits naauwer aan zijne regering zocht te verbinden, hadden de staten nog weten te bewerken, dat de aartshertogen - Albertus en zijne vrouw Isabella Clara Eugenia - aan

1 Hetgeen niet wegneemt, dat men hem hier liet rondloopen; want reeds in Februarij 1606 zien wij Emanuel, den stadhouder van Friesland (reeds genoemden Willem Lodewijk, vroeger gehuwd geweest met Anna, de andere volle zuster van Maurits) vruchteloos in den arm nemen, ten einde in 's lands dienst te mogen treden. Hij roert in het schrijven, hetwelk wij hier bedoelen, de staatkundige aangelegenheden ter loops aan, en zegt daar onder anderen: ‘Si nous n'alons attaquer les murailles d'Afrique, ne verrons jamais nos portes libres de nos ennemis.’ - Die ‘murailles d'Afrique’ doen ons onwillekeurig denken aan dien pruikemaker bij Sterne, want dat moet zeker beteekenen: ‘wij dienen de muren van Karthago zelve aan te vallen op het voorbeeld van Scipio den Afrikaan’ - het geliefde beeld des vaders, maar voor den zoon gewis nog niet *subliem* genoeg uitgedrukt. - Archives, etc. T. II, p. 366 (L. CCCXXXVI).

bedoelde erfgenamen op eens zouden uitbetalen eene som van drie honderd duizend gulden, ter vergoeding van verscheidene inkomsten prins Willem eertijds uit Brabant en Vlaanderen toegelegd, onder het bestuur van den hertog van Anjou. De naauwgezetheid waarmede de Fransche regering hier deftig optrad, om hetgeen het vierde eener eeuw te voren door een Franschen prins geschonken was nog met de zonen van den begiftigde op deze wijze, - d.i. uit de beurs van een derde - te laten vereffenen, was waarlijk een staatkundige greep Jeannin benevens zijnen ridderlijken en geslepen meester overwaardig. Gemelde som intusschen werd bij dat verdrag onder de drie zonen Philips, Maurits en Hendrik[1], gelijkelijk verdeeld; in dier voege namelijk, dat Maurits weêr van zijn aandeel eene zekere som moest uitkeeren aan zijne zuster de prinses van Portugal, aan wie bij die zelfde gelegenheid insgelijks nog eene jaarlijksche rente van vijf en dertig honderd gulden door de algemeene staten werd toegelegd.

De verzoening tusschen Maurits en zijne zuster met haar man, bovendien nu nog gelouterd door het deelen eener erfenis, is echter niet duurzaam geweest; ofschoon laatstgenoemden aanvankelijk nog jaren achtereen in den omtrek van het hof bleven verkeeren[2], en naar het schijnt van bedoelden tijd af wederom in goede verstandhouding daarmede voortleefden. Zoo vinden wij althans nog opgeteekend[3], dat toen in September 1612 de jonge paltzgraaf Frederik V (zoon van den keurvorst Frederik IV en van Louise Juliane, 's prinsen van Oranje oudste dochter bij zijne derde vrouw Charlotte van Bourbon) hier door-

1 Oranje's jongste zoon heette eigenlijk Frederik Hendrik, naar de koningen van Denemarken en Navarre. Geruimen tijd achtereen, en zoo nog in dien waarin wij hier verkeeren, werd hij echter omgekeerd Hendrik Frederik, of blootelijk Hendrik genoemd. Eindelijk schreef hij weer het eerste. Zie de Aant. bij Wagenaar op bl. 510 van het VIIe deel zijner historie.

2 Te Wezel hebben zij niet lang gewoond. Weldra vestigden zij zich, met toelating van de staten en prins Maurits, te Arnhem, en vervolgens te Delft, zonder daarom echter, gelijk gebleken is, met hun broeder, den stadhouder, nog verzoend te zijn. Reeds in 1600 ontmoeten wij Emanuel weêr te Delft. - Ct. van Reyd, bl. 475 en 641.

3 Bij Dr. G.D.J. Schotel, de Winterkoning en zijn gezin. Tiel, 1859, bl. 6, 28, enz. Vergelijk mede: van Reyd (van der Sande) B. XXII, 32. (Eenemenigte bijzonderheden omtrent den Winterkoning en zijn nietigen schoonvader, waarbij somwijlen wel eenig verschil in datum als anderszins met die van onzen geleerden schrijver, vindt men mede opeengestapeld in de hiervoren meer dan eens aangehaalde ‘Briefe’ enz. van von Raumer).

reisde voor het huwelijk hetwelk hij in Engeland aanging met de eenige dochter van Jacobus I, hij op den 29sten dier maand te Delft werd opgewacht door prins Hendrik met Emanuel en graaf Willem Lodewijk van Nassau, mitsgaders eenige leden uit de staten-generaal. En verder, dat de jeugdige bruidegom daags daarop plegtig in den Haag werd ontvangen door Maurits, in tegenwoordigheid van Louise de Coligny en vele hooge aanzienlijken, waaronder wederom de prinses van Portugal, bij wie Frederik, vóor zijn vertrek naar Engeland, nog een bezoek afleî te Delft. Wijders, dat toen de jonggetrouwden, in April van het volgende jaar, voor de reede van Vlissingen kwamen, Maurits weêr met Hendrik en Emanuel in dezelfde hengst naar het admiraalschip voeren, om hen terstond daar te verwelkomen. De jeugdige paltzgravin ontving bij die gelegenheid, dat zij hier feestelijk doortrok, nog kostbare geschenken van de staten van Holland, welke deze van Emilia hadden overgenomen door de tusschenkomst van haren broeder en van Oldenbarnevelt. - Doch vervolgens raakte al die vriendschap weêr geheel uit, en begaf Emilia zich met der woon naar Wychen, achter Nijmegen, alwaar zij geenszins op vorstelijke wijze moet geleefd hebben; terwijl haar man nu meestal uitlandig was, om te zien of hij elders ook meer fortuin zou kunnen maken dan hier. Want in weêrwil dan, dat hij nu jaren achtereen met Maurits op goeden voet scheen te hebben verkeerd, en hij in al dien tijd (ten minste, zoo schrijft zijne vrouw van hem[1]) zich onberispelijk gedragen, en zich getrouw aan de zaken alhier betoond had, zoo verkoos de stadhouder nog maar niet zijn zwager op de eene of andere wijze voort te helpen, zelfs niet tot het verkrijgen van eene kompagnie kavalerie ‘laquelle il a(voit) avec beaucoup de patience poursuivie et demandé l'espace de deux ou trois ans, et presques de porte en porte et le chappeau au poing’. - Dus stortte zij onder anderen haar gemoed uit bij den braven, regtschapen Willem Lodewijk, een man, wien wij reeds moeten hoogachten om den liefderijken toon alleen, die in de ons medegedeelde brieven heerscht, welke hij, ten einde den nieuwen familietwist bij te leggen, beurtelings wisselde met Maurits en Louise de Coligny. Bij een antwoord op een haar gedaan verzoek,

1 Archives, etc. T. II, p. 443 (reeds aangehaald).

dat zij haren stiefzoon toch bewegen mogt Emanuel in het land te houden, of minstens te zorgen, door de zonen als pagies bij zich te nemen, dat dié den vader niet in den vreemde behoefden te volgen, laat de weduwe van Willem I zich aldus vrij karakteristiek over Maurits uit. ‘Quant aus enfants, vous sçavez combien de foy vous et moy avons importuné pour qu'il a les deux aynés auprès de luy pages; il me dit toujours qu'il en aura le soign qu'il doit et qu'il ne faut point que l'on s'en donne de payne, de façon qu'il me semble qu'il vaut mieux ne luy en point parler, car vous congnoissez son humeur; quand on l'y en parlera, sera l'heure qu'il en fera le moins’[1]..... Trouwens, wanneer Maurits hierbij al eenigzins stijfhoofdig voorkomt (ofschoon wij altijd gereedelijk blijven aannemen, dat hij gewis zijne goede redenen daarvoor had zoo hij Emanuel niet gebruiken wilde), in elk geval mag men zijne zuster in ruime mate van dat zelfde gebrek beschuldigen. Daarbij had zij nog een ander, hetwelk hier zelfs wel de voornaamste aanleiding tot deze latere oneenigheid tusschen hen schijnt gegeven te hebben, namelijk van steeds te kort te komen: eene waardige echtgenoote als zij in dit opzigt was van haren prinselijken gemaal. Hun inkomen, voor zoover wij zulks konden nagaan, was met dat al nog zoo geheel gering niet; ten minste, met eenig overleg behoefden zij gewis niet armoedig daarvan te leven gelijk het nu heette. Maurits ergerde zich daarover, en had haar ook altijd liever digter bij zich gehouden, zooals Louise de Coligny haar nog eigenhandig schreef. Maar zij scheen zich voor dien wensch niet te willen buigen en eerder, zou men haast zeggen, daar te Wychen te blijven, om zich als slagtoffer voor te kunnen doen van haars broeders onedel gedrag. ‘Ik verzeker u,’ dus schrijft zij mede nog aan haren zwager, ‘dat het altijd mijn eenig doel geweest is om digt in de nabijheid mijns broeders te kunnen leven, ten einde hem te bewijzen hoe hoog ik hem schat. Mijn man denkt er even zoo over, en wanneer hij die kompagnie ook maar gekregen had, zoo zouden wij, met het weinige van ons zelven daarbij, ons wel op eene betere plaats hebben ingerigt - nu zullen wij zien wat er van alles worden moet. Maar ik wil geen genadebrood eten. Laat Emanuel eene bediening krijgen: nú kijkt

1 Archives, ete. T. 11, p. 448 (L. CCCLXXVI).

iedereen ons met den nek aan, omdat men bemerkt dat wij geen invloed hebben. Wanneer de toegenegenheid en gunst (bonnes grâces et faveurs) van Maurits opregt gemeend waren (estans nettes de dissimulation) zoo zou zulks óns even ver kunnen brengen als honderd anderen.'[1] - Willem Lodewijk, alhoewel hij Maurits juist geenszins in het ongelijk stelde, ging echter steeds voort met hem op het hart te drukken, hoe hij niet alleen haar broeder was, maar ook de plaats van haren vader bekleedde, en hij alzoo zorgen moest dat er geene onheilen gebeurden die niet meer te herstellen zouden zijn; want Emanuel, dus schreef hij nog, kon ligt besluiten om zich met Spanje te verzoenen, of andere vreemde mogendheden op te zoeken, en zijne kinderen alzoo, tot groote schade voor den roem van het Nassausche huis, wel eens in slavernij brengen. Werkelijk begon ook, reeds op het laatst van 1615, de prins van Portugal met de aartshertogen te onderhandelen, en ging hij eindelijk, nogtans eerst vrij geruimen tijd daarna, geheel over tot de Spaansche zijde. Vrij zonderling ging het hierbij toe: - als een bewijs ten minste, hoe die gansche zaak evenmin in het geheim, als in een oogenblik van wraak of drift haar beslag kreeg, is het reeds genoeg alleen de volgende regels nog over te nemen, waarmede een brief begint van Emanuel zelven aan den overal en altijd getrouwen raadsman Willem Lodewijk, geschreven onder dagteekening van 28 Februarij 1617. 'Monsieur. De mes affaires d'Espagne je ne say que vous mander encores, sinon qu'on m'entretien avec chasteaux en Espagne. Si toute fois quelque chose pourrat arriver, je ne manquerai de prandre vostre advis devant de effectuer rien'[2]. - Men wane nu soms niet, dat Maurits daarom van niets wist. Neen; niet zoodra toch had Emilia het berigt te Wychen gekregen, dat haar man begonnen was bedoelde onderhandelingen aan te knoopen (en welk berigt haar vrij officiëel namens de aartshertogen zelven was medegedeeld), of zij had daarvan tevens aan haren broeder kennis gegeven, met de bede: dat hij nú ten minste al zijn invloed mogt willen aanwenden, om toe te zien, dat zoo dan al hare zonen niet in het land konden blijven, die, liever altijd nog dan onder de Spanjaarden te geraken, in Frankrijk onderhouden, en de dochters in elk geval bij haar gelaten mog-

1 Archives, etc. T. II, p. 455, etc. (L. CCCLXXXII).
2 Ib. p. 491 (L. CCCCIX).

ten worden. De staten legden hierop Emanuel een jaargeld toe van zesduizend gulden, en deze scheen er nu verder eene bloote berekening van te maken, aan welken kant hij voortaan de meeste voordeelen kon behalen. Doch evenmin als hij van dien der Spanjaarden met zilveren koorden blijkt getrokken te wezen, evenmin schijnt men hem hier met groote opofferingen te hebben willen houden, want reeds in het begin van 1617 zien wij hem zich moeite geven om gemelde som op nieuw te bekomen[1]. Wij kunnen ons dezen gewis eenigzins vreemden handel niet anders voorstellen dan aldus te zijn geschied. Emilia had vroeger wel eenig plan gehad om met haar man wederom van hier te gaan, doch was, na eene reis die zij in Augustus 1615 naar Frankrijk, door België, ondernomen had, voor goed daarvan teruggekomen: naar wij veilig vermeenen te mogen aannemen, zoowel uit bezorgdheid voor hare godsdienst, waaraan zij zich altijd door streng had blijven vasthouden naast haren katholieken gemaal, als uit moederlijken angst, dat het haren kinderen overal elders nog eens slechter gaan mogt dan in het land harer geboorte. En daar Maurits dit duidelijk inzag, en nooit de minste sympathie voor zijnen niets beteekenenden zwager gevoeld had, zoo leidde hij het gewis nu daarheen, dat die dan ook maar eenmaal voor goed en wel geloosd, en er alzoo, om hem van zijne verzoening met Spanje terug te houden, niet meer dan het hoog noodige gedaan werd; waarbij hij daarentegen voor zijne zuster de deur weêr wijd openzette, ten gevolge waarvan nog vóor de onderhandelingen van Emanuel met Spanje ten einde waren geloopen, zij zich op nieuw te Delft bevond[2]. - Al had nu ook Emilia haren echtgenoot niet naar de zuidelijke Nederlanden, werwaarts hij zich ten laatste voor goed begaf, kunnen of willen volgen, zoo schijnen zij echter als beste vrienden van elkander gescheiden te zijn. Haar vermoeden trouwens, dat er van de Spaansche zijde nimmer eenig goeds te verwachten was, werd volstrekt niet gelogenstraft. Toen men Emanuel, voor zoo verre men hierop nog eenigen prijs kon stellen, van zijne regten op Portugal behoorlijk afstand had laten doen, liet men hem verder in behoefte verkee-

1 Archives, etc. T. II, p. 492 (L. CCCCX).

2 Den 28sten Februarij 1617 schreef zij uit deze stad: ‘Je suis esté quelque jours à la Haye auprès de mon frère le Prince Maurice, duquel j'ay receu tant d'honneur et de contentement que j'ay suject de m'en louer toute ma vie.’ Archives, etc. l.l. p. 492.

ren. Na den dood van Emilia trouwde hij andermaal met ‘een' bedaaghde maaghdt’, eene Spaansche dame uit het huis van Osorio[1]. Hij stierf in 1638[2]. - Emilia overleed te Genève, waar zij ten laatste was gaan wonen ‘om haer religie en vrijheyd te behouden’[3]. Hoe dit te verklaren zij, erkennen wij gul niet goed te begrijpen, even min als wij weten in welk jaar zij daarheen is getrokken. Ter loops vinden wij nog bij Dr. Schotel aangeteekend[4]: dat zij op den 29sten April 1622, in den Haag in de kloosterkerk, mede als getuige de doopplegtigheid bijwoonde van Louise Hollandine, eene dochter van de koningin van Bohemen. Is zij nu ook soms ná den dood van Maurits, terwijl hare zoo welmeenende begunstigers, Willem Lodewijk van Nassau en Louise de Coligny, haar reeds te voren ontvallen waren[5], te Genève haar verblijf gaan nemen, als de plaats welke haar voor hare godsdienstige beginselen het meest naar den zin was? Hoe streng toch deze waren, hoe echt Calvinistisch, ontwaart men duidelijk uit de volgende regelen, welke wij nog overnemen uit eenen zoo even reeds aangehaalden[6] brief van haar aan den Frieschen stadhouder. ‘Je ne me doubte point que vous sçavez les troubles qu'il y a eu en ce quartir touchant la division qu'il y a en la religion, lesquels nous viennent par ces exécrables hérétiques Arminius et Vorcius et leurs adhérans lesquels je tiens outre leurs hérésies pour pensionnaires du Roy d'Espaigne, qui cherchent de mettre tous ces provinces en ruine. Je loue le Dieu etternel de tout mon coeur qui m'a faict la grâce de voir et entender la zelle et affection que mon frère le Prince Maurice a à la gloire de Dieu et à maintenir sa sainte vérité, priant au Tout-puissant de le fortifier et encourrager de plus en plus en ceste bonne résolution et à vous aussi pour le bien de son églisse et conservation de ce païs, et encores que luy et tout ceux qui font unne mesme profession ont beaucoup des ennemis et puissans qui cherchent à traverser tant qu'ils peuvent ce saints et bons ou-

1 Hooft, B. XVII, 759. - Een Don Alvaro d'Osorio ontmoeten wij (bij van Reyd, bl. 422) als bevelhebber der Spaansche troepen binnen La Fère, toen het door Hendrik IV in 1596 belegerd werd. -
2 Bilderdyk, Gesch. d. Vad., X, 298, noot.
3 Bor, B. XXXIV, 324 (23).
4 De Winterkoning, enz. bl. 134.
5 Beiden stierven in hetzelfde jaar, 1620.
6 Namel. in de noot[1] op de voorgaande bladz. (L. 410).

vres, si èt-ce toutefois qu'avec une ferme espérance que j'ay en ce bon Dieu qu'il n'abandonnera jamais les siens, ny les instrumens qui travaillent pour maintenir sa gloire et qu'il gardera vos personnes contre tous les embuches de vos ennemis. Prennez courage, mon très-cher frère, une bonne cause ne peut estre que honnorable en toute façon et asseuré-vous, depuis que c'est la cause du Siegneur de tous siegneurs et souverain de toute souverainnité, qu'il vous aydera à sauter les murailles, comme dit le prophète David'. - Maar zoo zij dan nu al 'haer religie' soms beter dacht te kunnen behouden te Genève dan aan het hof van Frederik Hendrik, welk gevaar kon hare 'vrijheyd' op lateren leeftijd hier in de Nederlanden voor haar geloopen hebben[1]?

Emanuel, om nog even tot hem terug te keeren, schijnt het volstrekt niet breed te hebben gehad nadat hij van Emilia gescheiden was, en overleed alzoo in 1638. Wel leest men nog bij Wa-

1 Door den hoogverdienstelijken uitgever van Bilderdyks Geschiedenis des Vaderlands (zie aldaar XII, 357) werd nog voor het Dertiende Deel de mededeeling beloofd van eenen belangrijken voorraad bijzonderheden omtrent Emilia van Nassau en hare nakomelingen; voor zoover ons nogtans bekend is, zijn die ook elders nog niet door hem in 't licht gegeven. Insgelijks betreur ik, wat door den geleerden van Halmael over Emilia gehandeld is, niet te hebben kunnen inzien. - Ten opzigte onzer avontuurlijke prinses zij bij deze gelegenheid in het voorbijgaan nog slechts aangestipt, dat zij in hare jeugd den neus schijnt te hebben opgehaald tegen een Duitsch huwelijk, blijkens het volgend eigenaardig slot van een brief, uit Arnhem geschreven onder dagteekening van 6/16 November 1597, door onzen meermalen aangehaalden van Reyd aan zijn vriend Stöver, Raad en Secretaris van Johan van Nassau, te Dillenburg. 'Fräulein Aemilia hat lenger die desperate lieb zu Don Antony sohn nit bergen können; jederman weis davon zu sprechen, und ist so weit kommen das man sie mit onwillen von einander halten muesz, und er, wie ich heut ausz'm Haag hoere, wirt bewaert. Denckt uf die alte antwordt: "ich wil kheinen armen Fürsten in Teutschlandt haben." Ach! ach! wo khomt es zu, wan man kein rhat folgen wil!' - Archives, etc. T. I, p. 391 (L. CLXIV). - (Ofschoon onze Reidanus hier en in andere brieven zich onderschrijft: *von Reidt*, zoo vermeenden we echter in elk geval bij citaten uit hem ons te moeten houden aan de spelling die de titel van het eigen boek aanwijst, en welke ook gewoonlijk gevolgd wordt, namel. *van Reyd*, of, tout court: *Reyd*. Nogtans vindt men ook weêr in zijn bedoeld werk (bl. 50), in tegenspraak met den titel, dat hij zich daar schrijft: *van Reid*. Trouwens, onze geleerden uit die eeuw gaven er al zeer weinig om, hoe zij de namen hunner vrienden en hunne eigene spelden, ten bewijze waarvan het genoegzaam zij te verwijzen op *Huigens*, of hoe men hem dan hebben wil, want die schreef zijn eigen geslachtsnaam op niet minder dan acht verschillende wijzen - Huigen, Huygen, Huighen, Huyghen, Huigens, Huygens, Huighens, Huyghens - om niet eens te spreken van de verlatijnschte vormen Hugenius, Hughenius, enz. Zie Mr. J. van Lennep, in de Bijdragen voor de Nederl. Gymu. 1857, bl. 3).

genaar[1], dat Emanuel van Portugal, in genoemd jaar, als ritmeester onder de staatsche benden in het gevecht voor Gelder werd gekwetst en gevangen genomen; doch ofschoon in den bladwijzer deze dezelfde persoon zij als degeen over wien wij tot nog toe gesproken hebben, zoo zal dat echter diens zóon zijn geweest, Emanuel Felix, die in 1646 weêr voorkomt als gouverneur van Steenwijk, eene gravin van Hanau tot gemalin had, en in 1666 kinderloos, naar het schijnt, overleed[2]. -

Bij de geschillen, die dadelijk na de geboorte van Willem II gerezen waren over de voogdij, tusschen zijne moeder en grootmoeder, en tusschen deze twee en den keurvorst van Brandenburg en andere aan hem vermaagschapte vorsten, traden mede, zoo als Bilderdyk nog schrijft, twee prinsen van Portugal op, ‘die in gelijken graad stonden met den keurvorst, maar die men lichter afwees’[3]. - Dat dit laatste zoo het geval was, zal ook niemand verwonderen: de beteekenis, welke al die Portugesche prinsen bij ons gehad hebben, is nooit veelbeduidend geweest. -

Dien anderen zoon van Antonio, Dom Christoval, ontmoeten wij voor het eerst als vrijwilliger op de Engelsche vloot, die in 1596 den togt tegen Cadix ondernam[4]. Wij hebben gezien hoe hij, in 't volgende jaar, mede met aanbevelingsbrieven van Engelands koningin voorzien, hier aankwam, doch ten gevolge van het gedrag zijns broeders, nog voor het einde van dat zelfde jaar bevel kreeg om het land weêr te verlaten. Onze geschiedschrijver Hooft trof hem daarop, op zijne reis door Frankrijk en Italië, nog te Venetië aan; zie hier wat hij daaromtrent zegt: ‘In den jaare 1599 zaaghen wij, tot Veneedje, Don Christoffel, erbarmelyken volgheling van eenen, die, toen gevangen aldaar, zich zocht uit te geeven voor Kooning Sebastiaan, gelooft in Barbarye verslaaghen te zyn. De oudste broeder, Don Emanuel, beeter te weeghe geraakt,’ enz.[5]. - Waar Hooft vermeldt, dat hij zelf in aangeduid jaar dien jongsten te Venetië *zag*, daar trekken wij buiten eenigen twijfel zijn berigt in de eerste plaats voor aan dat van Bor, die Christoval daar eerst in 1600 laat aankomen; hoe schijnbaar naauwkeurig laatstgenoemde ook den dag zelven nog daarbij moge voegen: den elfden De-

1 Vad. Hist. XI, 274.
2 Bilderdyk, l.l. X, 298.
3 Ib. IX, 121.
4 Bor, B. XXXIII, 332 (54). Van Meteren, D. VI, 298.
5 B. XVII, 759.

cember[1]. Doch er is meer. Volgens Bor zou Christoval aanbevelingsbrieven bij zich hebben gehad voor de Venetiaansche signoria, van de algemeene staten en zelfs van prins Maurits, en hij in eene plegtige audiëntie door genoemden raad ontvangen, ja aangesproken geweest zijn met den titel van: *illustrissime*. Zulks komt weinig overeen met die zoo even aangehaalde uitdrukking van ‘erbarmelyken volgheling’ en oppervlakkig schijnt het ook moeijelijk om aan te nemen, dat Maurits althans, nog zoo kort na dat verwenschte huwelijk van Emanuel, waardoor dié dan ‘beeter te weeghe geraakt’ was, den broeder van hem, op wat wijze ook, zou gezocht hebben te ondersteunen. Nogtans is wat Bor hier verder schrijft over de tusschenkomst onzer staten, te meer daar hij verklaart onderscheidene brieven dienaangaande, onder anderen van Emanuel aan Oldenbarnevelt, zoowel in hun geheel als bij extract gelezen te hebben, weer veel te bepaald, om dat alles in twijfel te mogen trekken. Vele aanzienlijke Portugezen, zegt hij, hadden zich tot den prins van Portugal gewend, met verzoek om zijne bemiddeling bij de staten-generaal, ten einde die den raad van Venetië mogten willen bewegen, om bedoelden Sebastiaan, aldaar door de bemoeijing des Spaanschen ambassadeurs vastgezet,'weêr op vrije voeten te stellen. Emanuel, die mede overtuigd scheen, dat de gevangene zijn wettige koning was, ten minste hem in zijne brieven dien naam gaf, vervoegde zich dan ook met den hem opgedragen last tot de staten, en schreef bovendien afzonderlijk aan Oldenbarnevelt, opdat die zijne bede bij hen mogt voorstaan. Nu laat het zich zeer goed begrijpen, dat, ofschoon de verstandhouding op dit oogenblik tusschen Emanuel en de staten vrij slecht mogt heeten, laatstgenoemden evenwel zoo boos niet waren, of zij wilden wel eene enkele hand uitsteken om eenen nieuwen tegenkoning van Portugal op de baan te helpen, en dat zij alzoo, en in gemeenschap met den stadhouder, wel eenige brieven hebben kunnen uitreiken, welke Christoval vervolgens overleî. En wanneer men nu verder slechts aanneemt, dat Christoval eerst dan, namelijk toen Hooft hem daar zag, te Venetië vrij erbarmelijk onder den aanhang van dien Sebastiaan kan hebben rondgedwaald, daarop als hun agent op reis ging naar zijn broeder te Delft, en later met die stukken der staten-gene-

1 B. XXXVII, 621 (18).

raal weêr terugkeerde en bij de signoria om een deftig gehoor verzocht, zoo zien wij op ongedwongen wijze de hier eenigzins uiteenloopende berigten van beide getrouwe geschiedschrijvers in genoegzame overeenstemming gebragt.

Welken loopbaan wijders de tweede zoon van Antonio betreden hebbe, is ons onbekend: schitterend schijnt die nogtans niet geworden te zijn, in weêrwil van zijne Marrokkaansche connexiën[1]. - Wij hebben intusschen over den ex-koning c.s., na zijne vlugt uit Portugal, reeds breeder uitgeweid, dan wij gewis gedaan zouden hebben indien niet hunne lotgevallen en wederwaardigheden hen meermalen in aanraking hadden gebragt met onze eigene landgenooten. Thans keeren wij nog even tot het tijdstip en de plaatsen terug, waarop wij te dien einde de hoofdgebeurtenissen alhier verlieten.

Reeds is aangestipt dat na de overwinningen van Alva, op den 10^{den} Maart 1581, Philips II zijne eerste plegtige intrede hield te Abrantes. Aan de poorten der stad werden hem de sleutels aangeboden; van daar werd hij onder een troonhemel naar het paleis geleid. Allerwege las men op het gelaat der Portugezen de diepste haat jegens de Castilianen, welke trouwens, door de gruwzame wijze waarop de overwinnaars met hen te werk waren gegaan, alsmede door het verlies van hunnen Antonio, voor wien zij in het ongeluk des te inniger gehechtheid gevoelden, in geene geringe mate toegenomen was. Tot ernstige uitbarstingen kwam het daarom evenwel nergens. Wel had er nog vijf dagen voor de intrede des katholieken konings te Abrantes eene vrij hevige opschudding plaats gehad, naar aanleiding van een straattwist tusschen een Portugeschen neger en een even onbeduidenden Spanjaard ontstaan, die spoedig oversloeg in eene algemeene vechtpartij onder beide natiën; doch voor het overige maakten die hardnekkige, vrijheidslievende Lusitaniërs van vorige eeuwen, hunnen overweldigers de taak zoo zwaar niet. Integendeel, met eigene handen bevestigden zij het juk eener ellendige slavernij, - naar de woorden, welke twee maanden na des konings aankomst, zijn gezant van het Fransche hof, St. Goar, bezigde. ‘De Portugezen,’ dus voegt deze daar bij, ‘zijn alleen dapper met de tong, doch in-

1 In 1615 kwam hij met Emanuel, die toen zijne twee oudste zonen, Emanuel Felix en Willem, uit Parijs had afgehaald, nog even hier in 't land. Archives, etc. T. II, p. 454, (L. CCCLXXXII).

derdaad kruipen zij. Het is het lastigste, ligtzinnigste en onverdragelijkste volk van de wereld (la plus importune, legère et difficile à souffrir). Men kan daarmede doen wat men wil, indien men hun slechts de vrijheid laat van te redeneren en te klagen. Deze vrijheid vergunt men hun trouwens, even als aan gekken, waarvoor zij bij de Castilianen ook doorgaan'[1]. Dat Philips zich ook werkelijk niet veel aan hen stoorde, liet hij genoeg blijken op den rijksdag dien hij, gedurende zijn verderen togt van Abrantes naar Lissabon, te Tomar bijeen liet komen: immers niet de minste acht sloeg hij daar op de schriftelijke beden, hem door de steden en den adel bij de inhuldiging overgeleverd. Van Tomar begaf hij zich naar Santarem en van daar eerst langzamerhand naar de hoofdstad: hetzij om haar hiermede zijne ontevredenheid aan den dag te leggen over de groote deelneming, welke Antonio daar aanstonds gevonden had, hetzij dat hij zich vooreerst nog overal elders veiliger gevoelde dan in het midden dier talrijke bevolking; mogelijk wel, hetgeen zelfs nog het waarschijnlijkste is, om beide redenen te gelijk. Te Santarem had hij inmiddels zich zeer zacht en minzaam betoond, ten einde zoo doende zooveel hij kon de gruwelen uit te wisschen en te doen vergeten, welke door Alva met zijne benden overal op onmenschelijke wijze bedreven waren, en waarover men hem nu van alle kanten met klagten bestormde: tot straffen kwam het daarom evenwel niet. De hoofdpersoon bij dit alles was in ieder geval reeds zoo goed als dood. Na de Portugezen door het vuur en het zwaard aan de voeten zijns meesters te hebben nedergelegd, verviel hij in eene slepende koorts, waaraan hij te Lissabon wegkwijnde op den 12^{den} December 1582. Zóo uitgeput van krachten was de ijzeren beul op het laatst, dat hij zijn leven alleen nog verlengen kon door melk te zuigen aan de borst eener vrouw. Doch bovendien had Alva juist door dien welgeslaagden togt (want zoo mogt hij heeten, en dat bleef ook de hoofdzaak) de voormalige gunst zijns konings weêr teruggevonden. Dikwijls bezocht die hem nog aan zijn ziekbed, en te regt mogt ook Philips voor zich in zijn dood het verlies betreuren van zijnen grootsten en getrouwsten veldheer[2].

Hoe voor het overige hij met zijne nieuwe onderdanen wist

1 Von Raumer, I.I. p. 208.
2 Strada, Dee. I, VII, 377.

te huichelen kan niet duidelijker geschilderd worden dan door de volgende regelen nog slechts over te nemen uit het reeds aangehaalde schrijven van St. Goar. Het verdient daarbij opmerking, op welken, men zou zeggen, gemoedelijken toon de Fransche gezant over den Spaanschen koning, en met hoe diepe minachting hij hier verder van het Portugesche volk spreekt. Beiden waren trouwens in helsche staatkunde van denzelfden ellendigen stempel, en daarenboven, als bekrompen katholieken, mannen geheel naar elkanders harte[1]. 'Wie het niet ziet' dus berigt hij dan voort, 'kan niet gelooven met welk geduld de koning den aanhoudenden last (importunités) der Portugezen dagelijks verduurt. Ja, dit geduld om hunne grofheden (impertiances) uit te staan is zoo groot, dat zij zelven daarover aan het twijfelen raken, en zich angstig afvragen: of hij nog niet eenmaal betaling zal vorderen voor de ongelegenheden, welke zij hem nu ieder oogenblik bezorgen. Maar ofschoon hij zich jegens allen voorkomend en mild voordoet, en eene algemeene amnestie is afgekondigd, zoo weet men echter weldra dezen, weldra genen uit te vinden met wien men ruzie zoekt (querelle d'Allemand), of dien men als aanhanger van Antonio het hoofd voor de voeten legt. Dit kan des te gemakkelijker plaats grijpen, dewijl alle Portugezen, van de grootsten tot de kleinsten toe, in partijschappen zijn vervallen, elkander van wederzijde aanklagen, en wanneer het hun slechts eenig voordeel kan aanbrengen, zelfs diegenen in het verderf zoeken te storten, van wie zij voorgeven de beste vrienden te zijn. Bij dit alles zit de koning met dat volk in de grootste verlegenheid, en wanneer het ook maar lieden waren, die zich onderling of met anderen wisten te verstaan, zoo zouden zijne zaken daardoor de grootste schade lijden.'

Dat deze laatste opmerking zeer juist was, en er ook altijd nog groote omzigtigheid vereischt werd om Portugal goed onder de knie te houden, hiervoor spreekt de omstandigheid alleen reeds duidelijk genoeg, dat Philips nog bijna twee volle jaren daar bleef. Eerst in Februarij 1583 vertrok hij weêr naar zijn geliefd Escuriaal. Gedurende zijn verblijf te Lissabon verloor hij, in 1582, den prins van Asturiën en zijnen daarop

1 Over de schandelijke rol die hij speelde, na den St. Bartholomëus-nacht, ten opzigte van de Fransche krijgsgevangenen die in Alva's handen kwamen leze men Motley, The rise of the Dutch rep., II, 329, etc. (Bing. Ed)

volgenden zoon. ‘Verscheyde kindren’ schrijft Hooft ‘daaronder twee zoonen, d'ouwdste, nu neeghenjaarigh genaamt Don Diego, en de middelste’[1]. De ongelukkige berekening hoeveel dochters dan wel daarbij geweest zijn is moeijelijk op te maken. Volgens van Meteren kreeg hij bij zijne vierde en laatste vrouw, Anna van Oostenrijk, drie zonen en een dochter[2]. Twee dochters had hij uit zijne vroegere huwelijken overgehouden: Isabella Clara Eugenia en Katharina. Van deze laatste wordt vermeld, dat zij vóor haren vader overleed. Toen Philips stierf waren van zijne kinderen alleen nog in leven: Isabella, en de eenige zoon die hem van Anna overgebleven was. Alzoo zou hij in aangeduid jaar, 1582, behalve die beide zonen, dus ook nog twee dochters kunnen verloren hebben. Maar nu zegt Hooft[3] weêr, dat hij bij zijne laatste gemalin mede *verscheidene* dochters verwekt had, en in dit geval kunnen er dus, dat zelfde jaar, ook méer zelfs dan vier kinderen van hem gestorven zijn. Strada[4] gewaagt slechts bepaald van Don Diego die toen overleed. Doch ook Anna zou volgens hem te gelijk in dat jaar, waarin ook de dood van Alva valt, zijn weggenomen; ofschoon weêr van Meteren[5] en Hooft[6] beiden het overlijden van Anna op denzelfden datum stellen, 25 Augustus 1580, en dus aanmerkelijk vroeger dan Strada. - Hoe ijskoud het hart van den tiran ook blijven mogt bij alles wat buiten den beperkten kring zijner dweepzucht lag, zoo gelooven wij nogtans laatst aangehaalden schrijver gereedelijk op zijn woord, wanneer die ons mededeelt, dat Philips door al die verliezen innig geschokt werd, en verklaarde: nooit zoo beproefd te zijn geweest als thans, in het midden van zooveel uitwendigen voorspoed.

Vóor zijn vertrek uit Lissabon beriep hij daar nog de Cortes, om zijnen eenigen nu overigen zoon, later Philips III[7], als erfgenaam van den troon te laten huldigen. Kort hierna gaf hij het bestuur over aan zijn neef, den kardinaal-aartshertog Albertus,

1 Ned. Hist. XIX, 837.
2 D. VII, 118.
3 Ib. XVII, 760.
4 Ib. VII, 377.
5 D. III, 419.
6 Ib. XVII, 760.
7 Geboren den 27sten April 1578. Bij Schlosser (Ib. XIII, 202) heet hij ten onregte: ‘des Königs zweiter Sohn.’

dien hij benoemde tot landvoogd van Portugal. Albertus, wien men ook geene bekwaamheid om te regeren ontzeggen mag, verwierf zich in die betrekking de volle toegenegenheid zijns meesters. Als eene erkenning en belooning tevens zijner verdiensten, schonk die hem later de hand zijner oudste dochter, waarbij hij aan beiden, onder zekere voorwaarden[1], de Nederlanden afstond. Wij hebben hierboven inmiddels gezien, hoe de landvoogd, meer aan zijn geluk dan aan zijne wijsheid, d.i. meer aan de menigvuldige fouten zijner tegenpartij dan aan eigene dapperheid, den goeden afloop dier expeditie van 1589, onder Antonio, te danken had.

Oneindig minder gevaarlijk en lastig waren voor de Spaansche regering de aanspraken van andere pretendenten, die zich achtereenvolgens uitgaven voor den verdwenen koning Sebastiaan. In 't geheel zijn er vier van die geweest. Wel had Philips er behoorlijk voor gezorgd, dat het lijk van den vorst uit Afrika in eene kist werd overgevoerd, en dat met koninklijke pracht te Belem laten bijzetten; doch de Portugezen schudden daarbij bedenkelijk het hoofd, en onder het mindere volk was er gewis niemand die niet geloofde, of hun avontuurlijke Sebastiaan zou zich ergens hier of daar nog wel onder de levenden ophouden. Voor bedriegers viel dus wel iets te wagen, alhoewel de kansen om geloof te krijgen telkens, natuurlijk, al geringer moesten worden. Intusschen liepen die voor alle vier even ellendig af. De eerste dier *would-be's* werd, om kort te gaan, naar de galeijen verwezen; de beide volgenden werden gehangen en gevierendeeld. De derde, die later bleek een pasteibakker geweest te zijn, had zich trouwens nog geldelijke ondersteuning weten te bezorgen van eene natuurlijke dochter van Don Joan van Oostenrijk[2]. De vierde en laatste die zich vervolgens opdeed was dezelfde, van wien wij bereids hebben aangestipt, dat hij te Venetië gevangen zat juist toen onze Hooft zich daar bevond, en die zelfs de beide zonen van Antonio onder zijne aanhangers telde. Deze vierde persoon is nogtans niet zoo bepaald door alle geschiedschrijvers voor een bedrieger gehouden. Verscheidene Portugezen van aanzien erkenden hem ten

1 Breedvoerig vermeld bij van Meteren in het begin van het 20ste Boek (deel VII) zijner historie.
2 Hij is nooit getrouwd geweest, doch liet twee dochters na, ieder van eene andere moeder. Strada, D. I, X, 516.

minste in genoemde stad, waar hij uit de lucht was komen vallen, op het eerste gezigt voor hunnen wettigen koning. Niet alleen dat hij ook in stem, gedaante en houding volkomen op den vroegeren Sebastiaan geleek, maar zelfs uiterlijke kenteekenen zou hij met hem gemeen gehad hebben, t.w. boven het regter oog en aan den eenen voet. Deze ontdekking verwekte aanstonds zoo groote opschudding, dat de Spaansche gezant namens zijne regering die van Venetië verzocht om hem in verhoor te nemen; waarop hij in hechtenis gezet werd. Nu bleef hij echter steeds volhouden, dat hij, na op het slagveld bij Al Kantra voor dood te zijn blijven liggen, in gevangenschap was geraakt, waaruit hij op wonderdadige wijze had weten te ontsnappen. Zijn eergevoel had hem nu echter teruggehouden, om zich als een bedelaar voor zijn volk te vertoonen. Jaren achtereen had hij vervolgens als een kluizenaar geleefd in Georgië - naar anderen weêr berigten - op Sicilië. Ten laatste had hij der begeerte niet kunnen weêrstaan om zich over Venetië naar zijn vaderland te begeven. Bij alles sprak hij zoo zeker en vrij, ja, hij herinnerde hierbij zulke bijzondere omstandigheden die hij eenmaal in brieven met den raad van Venetië verhandeld had, dat men hem althans openlijk geen bedrieger durfde noemen, hoe weinig men ook hechtte aan die herkenning van Portugezen, daar men begreep, dat zij, uit ingekankerden haat jegens de Spanjaarden, ligtelijk van een neger zouden staande houden, dat hij hun wettige koning was. Twee volle jaren hield men hem met dat al in bewaring, en toen eerst liet men hem los, onder voorwaarde dat hij zich binnen drie dagen buiten het grondgebied der republiek moest bevinden. Naar Becker schrijft[1], zou deze vrijlating nog voornamelijk bewerkt zijn door Hendrik IV van Frankrijk; doch met meer waarschijnlijkheid mag men aannemen, dat zij het gevolg was van de hiervoren reeds vermelde tusschenkomst onzer staten. In het openbaar ten minste durfde de listige Bourbon op dit oogenblik Spanje geen aanstoot geven of tegen te staan, na dat verdrag van Vervins (1598), gelijk al aanstonds blijkt uit de volgende missive van onzen ambassadeur Aersens aan de staten-generaal, geschreven uit Lyon den 9^{den} Januarij 1601. De gezant verklaart daarin: dat hij met Hendrik over die zaak van Sebastiaan gesproken

1 Weltgesch., Th. VIII, 14 u.s.w. Zie mede van Reyd, bl. 641.

had, ‘maar het scheen dat hij, de Coning van Vrankrijk, meer betoonde te begeeren, dat de Coninginne van Engeland en de Heeren Staten-Generael sich daer mede soude bemoeijen, ter sake van hare macht ter see, en dat het ware waerachtig of valsch, sy hen daermede souden behelpen, om te trachten so Portugael als de Indiën te doen opstaen: en dat Sijne Majesteyt van Vrankrijk vreese soude hebben in syn particulier, dat het besluyt van synen pays daermede soude veranderen,’ enz.[1]. Intusschen trokken ook onze staten verder de handen van den cliënt af, die zijne reis van Venetië naar Portugal over Florence willende nemen, in de laatste stad weêr dadelijk door den groothertog werd opgepakt, en, na drie maanden nieuwe gevangenschap, overgeleverd aan den onderkoning van Napels. Hier werd hij vooreerst op het kasteel del Ovo gevangen gezet, in eene kamer waar hij geen bed of iets vond, behalve dan een koord en een mes van een halven voet lang. ‘So de Portugysers seggen,’ schrijft Bor; - hierop allernaauwkeurigst latende volgen: ‘andere seggen dat de koorde en mes daerna gebracht wierden.’ - Ofschoon de gevangene nu op nieuw zijne standvastigheid niet verloor, en wederom de meest onweêrlegbare bewijzen zou geleverd hebben van zijne identiteit met den verdwenen koning van Portugal, zoo werd hij evenwel na eenigen tijd tot levenslange galeistraf veroordeeld, en zou hij nog tot 1610 hebben voortgeleefd: volgens anderen weêr vroeger gestorven zijn. Men vindt mede nog van hem berigt, dat hij van Napels naar Spanje werd overgevoerd, en dat de Spaansche regering, als op het gerucht van zijne overkomst geheel Portugal in opschudding geraakte, hem onmiddellijk na zijne ontscheping te: San Lucar opsloot, en hij daar zou overleden zijn: verder onbekend hóe of wanneer. - Veel raadselachtigs blijft er gewis bij dezen vierden Sebastiaan over, hetwelk ook waarschijnlijk wel nimmer zal opgelost kunnen worden, tenzij misschien de archieven van Simancas ook dezen sluijer nog eenmaal laten opligten. Wat daarvan moge geweest zijn, niemand kan zich ooit branden met vooralsnog den even behoedzamen' als gemoedelijken Bor na te zeggen: ‘so hy al schoon den rechten coninck Sebastiaen mach geweest zijn, so blijkt dattet Godes wille niet is geweest hem wederom inde possessie van 't rijk van Portugael te stellen.’

1 Bor, XXXVII, 621 (18) enz.

Portugal, ten slotte, werd verder onder de regering van den derden en vierden, even als onder die van den tweeden Philips, niet als een deel beschouwd van een en hetzelfde rijk, dat dan door aanhuwelijking en erfregt aan de kroon was gehecht der katholieke koningen, maar veeleer als een vijandige, door het zwaard onderworpen stam; als eene Romeinsche provincie, waarvan het eenige vraagstuk steeds bleef, hoe men de meeste voordeelen daaruit kon trekken, of liever, hoe die bij voortduring het best kon worden uitgemergeld, en waarop Romes alles aan zich zelve opofferende staatkunde altijd het eerst ten antwoord gaf: door het onderdrukken en dooden van elke achtergeblevene nationaliteit. - En wat genoten nu de Portugezen nog tot eenige vergoeding hunner verbroken onafhankelijkheid? Rust en vrede, of althans materiële welvaart? Verre van dien. Even als wíj later door Frankrijks overweldiger aan de belangen van dat rijk werden opgeofferd, en dié alleen mogten en moesten dienen, zoo werden ook zij toen gewikkeld in al de oorlogen die Spanje te voeren had, en daarmede gingen het beste deel van hunnen handel en bijna al hunne Oost-Indische bezittingen verloren.

> Es ist eine alte Geschichte,
> Doch bleibt sie immer neu;
> Und wem sie just passiret,
> Dem bricht das Herz entzwei.

Dus zingt de dichter, trouwens met het oog op geheel andere dingen. Wat wij zelven anders later, onder vrij gelijke omstandigheden, van de zijde van Engeland ondervonden, waarover wij destijds ons luid beklaagden, en wat wij uitkreten als valsch en wederregtelijk, helaas! wij moeten het erkennen, onze voorvaderen waren dapper voorgegaan in dit opzigt; want ook die wisten in verre zeeën hun voordeel te behalen uit die willekeurige inbezitneming van Portugal. Later, bij herstelling en vereffening van zaken, kwamen wij er nog altijd oneindig beter af dan ooit de Portugezen deden.

Maar hún herstel brak ook eerst aan na zestig lange jaren onderdrukt te zijn geweest, in 1640, en dat nog wel ten gevolge eener zamenzwering, zoo gelukkig echter als daar ooit eene uitviel. De ziel daarvan was Pinto de Riveira, een man van groote talenten, in dienst van den vrij onbeduidenden klein-

zoon van dien hertog Joan, wien wij hebben leeren kennen als den altijd nog minder beteekenenden gemaal van Katharina, de jongste dochter van den hertog van Guimaranes. Doch Pinto wist zich van den naam alleen van Braganza te bedienen om eene omwenteling tot stand te brengen waardoor Portugal hare gehate overheerschers kon afschudden, en zoo doende kwam het nieuwe stamhuis nagenoeg zonder eigene deugden, verdiensten of inspanning op den troon.

ENGELBREGT.

Stichtelijke lektuur.

III

In zijne ‘Mémoires d'Outre-Tombe’, en dit is op ver na niet de meest trouwlooze der onwaarachtige beweringen waarvan deze gedenkschriften overvloeijen, spreekt Chateaubriand de overtuiging uit dat alleen de Franschen, gelijk in dezelfde mate als zij geen ander volk het talent bezit van gasten te ontvangen, zoo ook zij-alleen de kunst verstaan om een boek te schrijven. En deze natie heeft helaas ten allen tijde, tot schade harer ziel, den vorm zoo veel hooger gesteld dan de degelijkheid, zij heeft zoo duur geboet voor haar onvoorwaardelijk offeren op de altaren van den goeden smaak en van alle gratiën, dat wij geen gevaar loopen onder hare blinde bewonderaars geteld te worden, ook al schenken en gunnen wij haar met Chateaubriand dezen lof: dat werkelijk, zonder nog te spreken van de gave der onderhouding en der onderhoudendheid, nergens beter boeken worden geschreven dan in Frankrijk.

Neem de ‘Revue des Deux Mondes’. Zij is wel is waar slechts een tijdschrift; zij maakt geen aanspraak op den rang van boek. Doch wordt er, om ons voor een oogenblik te bepalen bij dit bijzonder gebied, en ons eigen vaderland bij deze vergelijking voor memorie uitgetrokken zijnde, wordt in Engeland, in Duitschland, in Amerika, wordt daar in het vak der periodieke litteratuur, hoe veel voortreffelijks door ook deze landen tot dien reuzenarbeid der negentiende eeuw worde bijgedragen, ooit uit het oogpunt van den vorm, uit dat van smaak of smakelijkheid, iets geleverd dat de vergelijking met de ‘Revué des Deux Mondes’ kan doorstaan? Is elk nommer van dit tijd-

schrift niet eene bloemlezing? elk artikel een kunststukje? elke bladzijde een model van stijl? elke volzin eene praktiesche les in de moeijelijke wetenschap: *Locos graves tractare, sed dicendo consequi tamen ut illa etiam populo probabilia videantur?* Men kan zonder overdrijving zeggen dat dit tijdschrift aan de spits staat der Overzeesche zoowel als der Europesche beschaving. In menig opzigt, en hieruit blijkt dat Chateaubriand niet gansch en al ongelijk heeft met zijn beweren: 'Les Français seuls savent bien recevoir les gens, comme seuls aussi ils savent faire un livre', de 'Revue des Deux Mondes' is in menig opzigt de sleuteldraagster van het koningrijk der hedendaagsche beschaving. Zij opent, en slechts weinigen sluiten; zij bindt, en schier niemand maakt los; zij is wetgevend op zoo goed als elk gebied waarop hare medearbeiders den voet zetten.

Om van dit uitstapje op vreemden bodem met éénen sprong tot het onderwerp dezer studie terug te keeren: het ontbreekt ons vaderland op kerkelijk en theologiesch terrein niet gansch en al aan mannen *qui sachent faire un livre*. Het fraaiste onder de nieuwere geschriften die tot deze klasse behooren, dunkt mij te zijn de 'Leer der Hervormde Kerk' van Prof. Scholten. Ziedaar, wat namelijk den vorm betreft, want over den inhoud spreken wij thans niet, ziedaar hetgeen men noemt: een boek. Zoo breedgebouwd, zoo krachtig gearticuleerd, zoo rhytmiesch in de groepering harer deelen en hoofdstukken, zoo volkomen het tegenovergestelde van mager en stijf is deze gespierde dogmatiek, dat zij veeleer een epos dan een godgeleerd stelsel schijnt, en in haar beloop ruim zoo dichterlijk is als 'la Divine Épopée' van Alexandre Soumet. Ja waarlijk, de stof der theodicee - en ik geloof niet dat het onjuist is den hoofdinhoud van deze beide boekdeelen in het ééne woord theodicee zamen te vatten - deze grootsche stof is hier verarbeid tot een heldendicht. Uit dit epiesch karakter van het werk verklaart zich niet onmogelijk het éénig in het oog loopend gebrek van den stijl. Ik bedoel, zekere eentoonigheid van den bouw der perioden in de onderscheiden deelen des geheels. Doch tevens laten zich op deze wijze de deugden van dien stijl verklaren: helderheid bij statigheid van gang, groote eenvoud gepaard aan groote kracht, geen lithographie maar gravure, alles beeldhouwwerk. Buitendien is de voorrede van dit geschrift, met iederen nieuwen druk, nader gekomen aan hetgeen men zou kunnen noe-

men een model van geestigheid. In den derden en laatsten heeft zij in dit opzigt haar toppunt bereikt. Dat kettergerigt over de regtgeloovigheid in al hare schakeringen, door den onverschrokkenste aller haeretici; deze aanklagt van heterodoxie, op zulke massieve gronden ingediend tegen de begaafdste woordvoerders der orthodoxe leer in deze gewesten: zij behelst niet slechts eene wijze les, in zoover zij doet gevoelen hoe aanmerkelijk in den loop der tijden de bakens der menschelijke en ook der kerkelijke meeningen somtijds worden verzet; maar zij is tegelijk de meest humoristiesche van alle polemiesche bladzijden in onze theologiesche litteratuur van den tegenwoordigen tijd. Grove of grievende woorden, de moedertaal onzer vaderlandsche strijdschriften, komen daar niet voor. De aangeklaagden bevinden er zich in uitmuntend gezelschap. Wie zou met de heeren Groen van Prinsterer en Van der Bruggen, met de heeren Da Costa en Van der Kemp, met de heeren Van Oosterzee en Doedes en Heldring en Beets en La Saussaye; wie onzer zou in vereeniging met deze heeren, gesteld dat onze gemoedelijke opvatting der waarheid ons daaraan blootstelde, niet gaarne door Prof. Scholten van onregtzinnigheid worden overtuigd? Doch reeds genoeg over deze voorrede. Hun die meenen mogten dat mijne ingenomenheid met den vorm van het werk-zelf misplaatst; dat de ‘Leer der Hervormde Kerk’ geen boek is dat uit het oogpunt van smaak wil beoordeeld worden; en dat het genoeg is den schrijver eenigzins van nabij te kennen om te weten dat hij volstrekt geen aanspraak maakt op den naam van kunstenaar met de pen: het zij mij vergund hun te doen opmerken dat men juist geen knevels behoeft te dragen om een groot schilder te zijn; terwijl daarentegen menigeen, uit wiens produkten slechts al te duidelijk blijkt dat hij hoegenaamd geen kok is, een lang mes in zijn wapen voert. Of zonder beeldspraak: het voorbeeld van Prof. Scholten bewijst dat tot het leveren van een blijvend kunstwerk arbeid en inspanning de onmisbare voorwaarden zijn. Geen geschrift ook is dien naam waardig, geen draagt van zulk een werk den altoos onmiskenren stempel, indien het niet geboren is uit eene inwendige noodzakelijkheid. Waar deze drang bestaat, en waar bovendien de evengenoemde voorwaarden vervuld worden, daar kan, ook al is men geen schrijver van beroep, of al is men zich van zijne gaven op het gebied dezer kunst niet bewust, een echt kunstgewrocht geleverd worden. Men spreekt of schrijft somtijds

bij ongeluk proza; en niemand, dit weten wij - denk slechts aan den ‘Bourgeois Gentilhomme’ van Molière - is reeds uit dien hoofde geregtigd zichzelven eene kunstenaarsziel toe te kennen. Maar *faire de la poésie sans le savoir;* waarlijk dichter te zijn en het niet te weten, slechts te toonen: niet-alleen is dit in de werkelijkheid mogelijk en bestaanbaaar, en niet-alleen levert de geschiedenis der letteren en fraaije kunsten voorbeelden van dit verschijnsel bij menigte op - zou de apostel Johannes, tijdens hij als jongeling zijns vaders vischnetten verstelde, wel ooit bevroed hebben dat in hem de dichter der Apokalypse stak? - maar zelfs is er aanleiding om te vragen of de omvang van het kunstgenie niet altoos evenredig is geweest aan de onbewustheid dezer gave bij hen die haar bezaten? Doch ook daargelaten wat hier nog ware bij te voegen: de ‘Leer der Hervormde Kerk’ is een dier zeldzame boeken die men in den waren zin van dit anders zoo hoogdravende en zoo vaak misbruikte woord, verslindt. En deze omstandigheid zou onverklaarbaar zijn, indien er geene waarheid in de boven uitgesproken meening, en de ‘Leer der Hervormde Kerk’ niet ware een sprekend voorbeeld, hoe door meesterschap over de te behandelen stof, en door gloed van overtuiging, zelfs een godgeleerd boek verheven kan worden tot den rang van een bezield en statig gedicht.

Alhoewel de beide geschriften van den hoogleeraar Pruys van der Hoeven, door ons tot leiddraad bij dit laatste gedeelte van onze studie bewaard; niettegenstaande zoowel zijne ‘Christelijke Anthropologie’ als zijne ‘Levens-Studiën’ tot den kring der stichtelijke litteratuur behooren; en ofschoon op dit gebied der ascetiek minder moeijelijk ware te volvoeren geweest hetgeen Prof. Scholten op het zooveel ondankbaarder terrein der zuivere theologie zoo gelukkig heeft tot stand gebragt, kan men evenwel niet zeggen dat de voortreffelijkheid van of het een of het ander dier beide werken behoort gezocht, of ligtelijk kans heeft gevonden te worden, in den vorm: waarmede ik ook ditmaal niet zoozeer bedoel den stijl, opmerkelijk door vloeijendheid en natuurlijkheid meer dan door puntigheid of naauwkeurigheid, maar de inrigting van het geheel, de indeeling der stof, de rangschikking der bijzonderheden, de aanschouwelijkheid der voorstelling. In plaats van eenheid en methode, is zamenhangloosheid de kenmerkende eigenschap zoowel van de ‘Levens-Studiën’ als van de vroeger uitgegeven ‘Christelijke Anthropologie’; waarbij voor

loopig in het midden blijve of deze eigenschap onder hare deugden, dan wel onder hare gebreken moet gerekend worden. In de ‘Anthropologie’ wordt deze afwezigheid van orde en zamenhang erkend en uitgesproken reeds door den bladwijzer, waar men (ik kies voor de hand weg) van alles onder en door elkander vindt: ‘de Zoon des menschen’, ‘zijne Gemeente’, ‘Zelfbeproeving’, ‘het Huisgezin’, ‘Mysticismus en Rationalismus’, ‘God en de Mensch’, ‘Opwekkingen tot het christelijk leven’, ‘Zonde en Dood’, ‘de Christenstaat’, ‘de Openbaring’ (van Johannes). In de ‘Levens-Studiën’ is de wanorde gemaskeerd door den klank van de gelijkluidende opschriften der hoofdstukken: ‘Levensstudie’, ‘Levens-praktijk’, ‘Levens-theorie’, ‘Levens-verwantschap’. Doch ook niet meer dan gemaskeerd; want vruchteloos zoekt de aandachtige lezer onder deze gelijkvormige opschriften naar eenzelvigheid van onderwerp. Intusschen vloeit het daar en overal van schoone opmerkingen over, opmerkingen waaraan men telkens den medicus herkent, den man der observatie, niet der speculatie, en wiens toon veel meer die eener populaire diagnose van sommige menschelijke zielskrankten, dan de toon of terminologie der overeengekomen zalving is. Wat dus den vorm betreft, zou men beide, ‘Levens-Studiën’ en ‘Anthropologie’, met zinspeling op den titel van Töffers handboek der aesthetiek, en naar aanleiding van des schrijvers eigen spraakgebruik (‘Maar wij zouden al p r a t e n d e vergeten wat wij te zamen te onderzoeken hadden’, zoo spreekt hij ergens zijne lezers toe), eene verzameling *Réflexions et Menus-Propos* kunnen noemen. Doch, en hierin ligt het onderscheid tusschen Töffers meesterstuk en de beide geschriften die wij bezig zijn te bespreken; terwijl de Geneefsche humorist en kunstwijsgeer met schijnbare luchthartigheid van de eene bijzonderheid op de andere overspringt en anekdote aan anekdote rijgt, maar intusschen zijn hoofdonderwerp al dien tijd geen oogenblik uit het oog verliest, en met logiesche gestrengheid de gevolgtrekkingen ontwikkelt die in zijn beginsel liggen opgesloten, heeft Prof. Van der Hoeven kennelijk geen ander plan dan om van Bijbel en Christendom, onder het doet niet welke gedaante of in welke orde, aan zijne lezers al datgene mede te deelen wat eene jarenlange ervaring hem omtrent beide geleerd heeft. Soms vindt men bij hem, met name in de ‘Anthropologie’, twee of drie hoofdstukjes die uit elkander voortvloeijen en te zamen een geheel uitmaken. Doch hetgeen aan zulk een groepje voorafgaat kon even goed volgen,

hetgeen volgt er even goed aan voorafgaan, zonder dat er daarom meer of minder zamenhang zou komen in het geheel; en onbeloond blijft de moeite die men zich geeft tot beantwoording der vraag: welken draad de schrijver bij de zamenstelling van zijn boek mag gevolgd hebben? Wij zijn als Theseus in het Labyrinth van Minos; doch Daedalus heeft verzuimd ons door Ariadne het onmisbare kluwen te doen ter hand stellen.

Ieder zal bijvoorbeeld toestemmen dat er naauwelijks iets is dat noodwendig grooter plaats beslaat in den zamenhang eener beschouwing van het Christendom, iets waardoor zulk eene beschouwing nadrukkelijker wordt gedomineerd en gedetermineerd, dan de begrippen van zonde en dood in hun werkelijk of ingebeeld verband onderling. Wat dunkt u van deze dingen? wat van de zonde? wat van den dood? Het antwoord op deze vragen is voor de opvatting en voorstelling van al het overige van minstens even groot gewigt, als de wijze waarop dit andere probleem Wordt opgelost: Wat dunkt u van den Christus? Inzonderheid is dit het geval wanneer men, gelijk Prof. Van der Hoeven doet, in den physieschen dood de bezolding der zonde ziet; wanneer men spreekt van een ‘organisch verband van de zinnelijke en zedelijke natuur van den mensch,’ door theologie en philosophie verduisterd, maar door het Evangelie ons geopenbaard; wanneer men van meening is dat het eten van den boom der kennis ons, kinderen van Adam, weleer ‘overleverde aan den dood;’ wanneer men oordeelt dat de mensch, indien hij niet ‘door de zonde zichzelf verzwakt, verziekelijkt, bedorven had,’ dat hij dan ‘zijn leven zou kunnen rekken en zich tegen dood en verderf zou kunnen wapenen’; wanneer men gereed staat met de betuiging: ‘Van ons standpunt den mensch als organisch wezen betrachtende, kan ons het verband tusschen zonde en dood noch twijfelachtig, noch wonderbaar voorkomen’; wanneer men, om kort te gaan, ten aanzien der twee bedoelde begrippen eene zienswijze is toegedaan, wier ver reikende gevolgtrekkingen aan geen eenigzins geoefend oog ontsnappen. Hoe grooten nadruk Prof. Van der Hoeven met name op de zonde legt, daarover uit hijzelf zich in de ‘Levens-Studiën’ aldus: ‘Er is een woord in onzen Bijbel, dat allen, wien de ernst van het leven vreemd is, ergert. Dat woord is: Zonde. Men kan veel over dit woord praten, men kan het in al zijne beteekenissen nasporen, men kan het kritisch, aesthetisch, theologisch, zelfs wetenschappelijk behandelen’ - in het voorbijgaan gezegd, dit ‘zelfs wetenschap-

pelijk' is niet zeer vleijend voor critici noch aesthetici, noch inzonderheid voor de theologen - 'men kan het tot in het oneindige uitpluizen, maar men kan het noch wegpraten, noch uitwisschen, noch uitschrappen'. Neem thans de 'Christelijke Anthropologie' ter hand, en zie na waar ter plaatse en met welke ruimte dit allergewigtigst onderwerp daar besproken wordt. Niet in den aanhef, maar ongeveer halverwege het boek, onmiddellijk na zeker hoofdstukje, getiteld: 'Opwekkingen tot het christelijk leven', en handelend over bijbellezen en kerkgaan, over sabbat- en avondmaalviering, vindt gij een ander hoofdstukje, met het opschrift: 'Zonde en Dood'. Het is van de tweeënveertig waaruit deze bundel bestaat, het éénendertigste. In vier bladzijden wordt hier de groote kwestie: of er grond is den zinnelijken dood als het gevolg van het zedelijk kwaad aan te merken? te berde gebragt en in den hierboven vermelden zin opgelost. Waarna in een volgend hoofdstukje, vijf bladzijden lang, het tweeëndertigste in de rij, nadat reeds drieëntwintig hoofdstukjes vroeger afzonderlijk gehandeld was van den 'Zoon des menschen,' onder het opschrift: 'Christus, de Verlosser der wereld', ons verzekerd wordt: 'Nog altijd blijven die drie vijandige magten (ziekte, zonde, dood) de maatschappij beheerschen; doch wanneer eenmaal Christus als Verlosser der wereld algemeen erkend zal zijn, dan zullen ook ziekte en zonde en dood uit de wereld verdwijnen'. Alle dogmatiek voor een oogenblik terzijde gelaten, er hapert iets, er hapert veel en meer dan moest, aan den letterkundigen vorm van een christelijk leesboek, in welks organisme zulk een belangrijk onderwerp als het hier aangeroerde, behandeld en afgedaan wordt op zulk eene zonderlinge plaats, met zulke ongemotiveerde uitspraken en wenschen, in zulk een naauw bestek, en zoo geheel buiten zamenhang met hetgeen onmiddellijk voorafgaat en met hetgeen weldra volgen zal: 'God alles in allen', 'de Evangelische vrijheid', 'de Boom der kennis en de Boom des levens'.

Om van hetzelfde gebrek aan zamenhang een ander voorbeeld te noemen, ditmaal ontleend aan de 'Levens-Studiën': welk onderwerp zal, denkt gij, ter sprake komen in het hoofdstuk getiteld: 'Levens-kritiek', en nadat 'Levens-praktijk' en 'Levens-theorie', de tweede na de eerste, ten einde zijn gebragt? Ter sprake komt: de Bijbel. Wederom verdient te worden opgemerkt, men vergeve mij *pour l'amour du siècle* deze statistiesche bijzonderheden, dat van de zeven hoofdstukken waaruit de

bundel der ‘Levens-Studiën’ is zamengesteld, deze beschouwing over den Bijbel niet het eerste, maar het vijfde is. Het eerste hoofdstuk draagt ten opschrift: ‘Gedachten aan een overleden Broeder’. En wat zal nu deze kleine dissertatie over den Bijbel, in verband met den titel van het hoofdstuk? ‘Levens-kritiek’: zoo luidt hij. In den loop der beschouwing ontmoeten wij bij een rustpunt deze opmerking: ‘Levens-kritiek begint met zelfkritiek. Want zonder zelf-kritiek is het onmogelijk kritiek te verstaan.’ Wij zijn geneigd uit deze woorden op te maken dat levenskritiek eene door onszelven te verrigten handeling is; eene daad, krachtens welke wij ons eigen leven onderwerpen aan zekere kritiek; eene toetsing van onszelven aan onszelven; de hoogste trap, of om een lievelingswoord van den schrijver te gebruiken, de ‘virtuositeit’ der zelfkritiek. Hetgeen weldra volgt: ‘Beginnen wij daarom met ons-zelven en eindigen wij’ - let wel: eindigen wij - ‘met ons-zelven en trachten wij ons eigen exemplaar te emenderen: de tijd zal ons ontbreken voor de censuur van anderen,’ bevestigt ons in deze meening. Wordt nu in ditzelfde hoofdstuk over den Bijbel gehandeld, dan ligt het vermoeden voor de hand dat de schrijver spreken zal over de grenzen der kritiek, toegepast op de heilige Schrift; dat hij zal waarschuwen tegen onbezonnen en daardoor schuldige emendatie of interpretatie der gewijde oorkonden; dat hij herinneren zal aan de mate van zelfkennis die noodig is om iets te verstaan van hetgeen mag zijn omgegaan in de ziel van de Bijbelsche helden of heldinnen des geloofs; dat hij wijzen zal op de waarheid, eene waarheid telkens vergeten en die niet menigvuldig genoeg kan worden ingescherpt, te weten dat de natuurlijke mensch geen verstand heeft van de goddelijke dingen en dat niemand in Jezus den Christus kan groeten als door den heiligen Geest. Maar neen, de schrijver bedoelt met levenskritiek eene kritiek die van den Bijbel uitgaat, in den Bijbel haar middenpunt en hefboom bezit, en geoefend wordt door den Bijbel; door dat levend en krachtig woord van God, scherpsnijdender dan eenig scherpsnijdend zwaard: ‘Ik noemde het boek hoogere kritiek, en wel levens-kritiek: en dat is het ook. Vooreerst kritiek van de afgoderij tegenover de leer van éénen God, schepper, onderhouder, en bestuurder van alles, weldoener en vader der menschen. Ten andere kritiek van de zonde tegenover de oorspronkelijke onschuld en heiligheid der menschen, als ongehoorzame kinderen des hemelschen Vaders. Eindelijk kritiek

van de wereld die in het booze ligt, tegenover de vromen en goeden uit alle geslachten en volkeren der aarde'. De uitmuntende bedoeling van den schrijver is hier openbaar; evenzoo de betrekkelijke waarheid van hetgeen door hem gezegd wordt van den Bijbel en inzonderheid van de Evangeliën: dat namelijk de menschheid in deze boeken eene 'geniale levens-aanschouwing' bezit, waarbij onze bekrompen kritiek een in waarheid droevig figuur maakt. Buitengemeen schoon zelfs is hetgeen hij daar bijvoegt: 'Ik weet niet hoe gij er over denkt, maar ik zou op dat Boek (indien het een *opus spurium*, een bastaardwerk, een vondeling is) dan willen schrijven: *Le Chef-d' OEuvre d'un Inconnu*, en het u onder dien titel willen toezenden en aanbevelen. Misschien leert gij er onder het lezen en studeren den onbekenden auteur uit kennen en hoogschatten. Kon het ook die onbekende God zijn, dien de apostel Paulus voor achttienhonderd jaren aan de Atheners verkondigde? Ik erken het, 't is een gewaagde conjectuur; doch - ik zal tevreden zijn, wanneer gij het uitmuntend manuscript niet ongelezen ter zijde legt. Uw tijd is kostbaar, ik weet het. Maar geloof mij, gij kunt uw voortreffelijk kritisch talent aan niets belangrijkers besteden, en ik durf u verzekeren, uwe kritische virtuositeit zal er bij winnen.' Niettemin zijn hier twee dingen duidelijk. Vooreerst geschiedt hier keer op keer eene zinstorende verwisseling van de beide subjecten van wie beurtelings de levenskritiek moet uitgaan, en feitelijk uitgaat. Nu eens is dit subject de mensch, dan weder de heilige Schrift; nu eens eene magt in, 'aanstonds eene magt buiten ons; daareven was het een met ons eenzelvige, straks zal het een van ons eigen wezen onderscheiden toetssteen zijn. Vanwaar deze verwarring? Zij is toe te schrijven aan de andere fout die ik op het oog had. De schrijver vergeet namelijk onder het schrijven dat zijne 'Levens-Studiën' tot onderwerp hebben het subjectieve, niet het objectieve Christendom; het Christendom als godsdienstig leven, niet als goddelijke Openbaring. Het stond hem ongetwijfeld vrij over beide te handelen, mits afzonderlijk; eerst over het objectieve Christendom, ter inleiding, waarbij eene herinnering aan de 'kritische virtuositeit' des Bijbels op hare plaats ware geweest; en verderop over het subjectieve, als de tijd zou gekomen zijn om aan te toonen tot welke virtuositeit op het gebied der levenskritiek de christen het brengen kan. Vruchteloos evenwel, nu het eerstgenoemde punt in de vier voorafgaande hoofdstukken onaangeroerd is gebleven, vruchteloos tracht

hij met den aanvang van het vijfde dit verzuim goed te maken. Of liever, juist door den zamenhang te willen herstellen, verbreekt hij het organisme zijner beschouwing, en neemt, in zijne studie van het religieuse leven als uiting van den religieusen mensch, een bestanddeel op dat geenszins *unius generis* is met dit leven-zelf.

Deze bedenkingen tegen den vorm van beide geschriften zouden voor een deel vervallen, indien hun gebrek aan organische eenheid wierd goedgemaakt door hunne titels; indien met andere woorden de zamenhang dien wij zoeken, in plaats van gelegen te zijn in hunnen inhoud, gelegen ware in een bepaald punt daarbuiten: de ééne reis in het begrip ‘levens-studiën’, de andere in het denkbeeld ‘christelijke anthropologie’; gelijk bijvoorbeeld door den titel van het tijdschrift waarin aan deze beschouwing over de stichtelijke lektuur van den tegenwoordigen tijd een plaatsje werd gegund - ‘de Gids’ - het verband wordt uitgedrukt, of althans uitgedrukt wil worden, tusschen de overigens zeer uiteenloopende bestanddeelen waaruit iedere jaargang is zamengesteld. Doch dit is vooreerst met de ‘Levens-Studiën’ het geval niet. Blijkens het opschrift boven het tweede der zeven hoofdstukken in dien bundel, verstaat de schrijver onder ‘levensstudie’ hetzelfde wat hij in den loop van dit tweede hoofdstuk bedoelt met de uitdrukking ‘levensernst’: ‘Wij zien het niet in, of willen het niet inzien, dat levensernst’ - eene nadere bepaling van het hier behandeld hoofdonderwerp: levensstudie - ‘de voorwaarde is van levensgenot’. En een weinig verderop, met de formule: ‘Men moet zich afrigten voor het leven’. Bij hem is dus levensstudie eene praktiesche studie in de kunst van wel te leven; zij is hem de daad, of reeks van daden, waardoor de mensch, langs den weg van zelfbeproeving en zelfopvoeding, zich bekwaamt in de levenskunst. Dat de levensgeschiedenis van vele menschen begrepen is in het ééne woord t e l e u r s t e l l i n g , schrijft hij hieraan toe: ‘Zij hebben nimmer het leven ernstig bestudeerd; de diepten van het menschelijk gemoed hebben zij nimmer gepeild’. In één woord, levensstudie is hem het tegenovergestelde van hetgeen, met een aan de franschen ontleenden bastaardterm, de duitschers noemen F r i v o l i t ä t . Is deze de getrouwe exegese van het woord levensstudic, in verband met de woorden levenspraktijk, levenstheorie, levenskritiek, levensverwantschap, dan moet worden toegestemd dat de titel van het boek weinig geschikt is om den

lezer een klaar begrip te geven van den inhoud. Deze titel toch, LEVENS-STUDIËN, beteekent geenszins hetzelfde als het opschrift boven het tweede hoofdstuk; dit meervoud heeft een geheel anderen zin dan het enkelvoud van daareven. Onze schilders en teekenaars, zoo ik mij niet bedrieg, spreken van een studie-beeld, een studie-kop; zij hebben een studie-boek en bewaren daarin hunne landschap-studiën. In dit verband geeft het woord studie iets schetsachtigs, iets onvoltooids te kennen, iets dat op zichzelf naauwlijks een geheel vormt; reden waarom sommige van onze novellisten ditzelfde woord gebruiken om aan te duiden dat hunne verhalen geen aanspraak maken op den eeretitel van volledige romans. Iets anders kan Prof. Van der Hoeven met den titel van zijn boek niet ligt bedoeld hebben. En werkelijk bestaat zijn geschrift uit eene reeks van beschouwingen over het leven, inzonderheid over het christelijk leven, in den vorm van studies of schetsen; beschouwingen wier verdienste hoofdzakelijk hierin is gelegen, dat zij geen verhandelingen of zedepreken, maar een geheel van waarnemingen zijn, of zich ten minste als een geheel van zoodanige waarnemingen aanbieden. Is dit evenwel de ware zin van den titel, dan blijkt genoegzaam dat hij geen licht verspreidt over den aard van het werk-zelf. Integendeel, de bijzondere beteekenis van levensernst of levensafrigting, die door den schrijver weldra aan het woord levensstudie gehecht zal worden, maakt dezen titel veeleer geschikt om de lezers van het spoor te brengen. Hij is het tegenovergestelde van een lichtpunt. Behalve nog dat het begrip van leven uitermate onbestemd, en het begrip van studie in den zin van schets zeer weifelend en rekbaar is. De onzekerheid waarin wij hier verkeeren moet ook ditmaal verklaard worden uit de straksgenoemde omstandigheid: gebrek aan behoorlijke scheiding van het subjectieve en het objectieve. In den zin van geschreven schets vertegenwoordigt de uitdrukking studie iets objectiefs, een gewrocht. In dien van praktiesche levenskunst, iets subjectiefs, een streven. In het eerste geval beteekent zij eene handeling van den schrijver, reeds verrigt en voltooid; in het tweede, eene door den lezer nog te plegen en hoogstens eerst aangevangen daad. Subjectief, objectief: de goede genius van Nederland beware ons kerkelijk publiek voor stichtelijke boeken, waarin deze schoolsche termen tot gangbare munt wierden gestempeld; en, wat men den schrijver der ‘Levens-Studiën’ ook verwijte, niet dit zal iemand ligt in zijn boek misprijzen, dat zijn spraakgebruik

onwijsgeerig is. Ik wensch alleen te doen gevoelen dat er, ook om een stichtelijk boek te schrijven, bij den auteur eene volmaakte bewustheid moet aanwezig zijn van hetgeen hij wil. Hij moet de gansche stof volkomen hebben doorgedacht, en behoort door de keus zijner uitdrukkingen te voorkomen dat in plaats van licht, schemerschijn of duisternis geboren worde in den geest zijner lezers. De predikant Curtaz, te Lausanne, had nog op zijn ouden dag de goede gewoonte, wanneer hij een tekst gevonden had en zich gereed maakte aan zijne preek te beginnen, zichzelven nogmaals en met nadruk af te vragen: *Voyons, Curtaz, mon ami, que veux-tu dire?* Achter deze eenvoudige praktijk schuilt meer studie dan bij den eersten oogopslag schijnt.

Eveneens als met zijne ‘Levens-Studiën’, is het gesteld met het andere geschrift van Prof. Van der Hoeven, dat wij aankondigen, zijne ‘Christelijke Anthropologie’. In de inleiding tot dit werk, na verklaard te hebben dat hij noch theoloog is, noch lidmaat eener afgescheiden kerk, en dat zijn plan evenmin is eene bijdrage tot de dogmatiek of tot de hermeneutiek en de exegese te leveren, als zich te wikkelen in polemiesche kwesties, vaart de schrijver aldus voort: ‘Ik wilde slechts het Christendom bestuderen als medicus en anthropoloog, en met u, mijne vrienden! over dat hoogst-gewigtig verschijnsel in de wereldgeschiedenis mij onderhouden’. En hij laat dus den lezer van de onderstelling uitgaan dat men, de beide factoren ‘anthropologie’ en ‘christendom’ met elkander vermenigvuldigende, tot uitkomst verkrijgt: ‘christelijke anthropologie’. Gelijk intusschen het boek-zelf duidelijk te verstaan geeft, en gelijk ten overvloede blijkt indien men de ‘Levens-Studiën’ er naast legt en van tijd tot tijd raadpleegt, wil de schrijver dit geenszins zeggen. ‘Studie der christelijke anthropologie’ is bij hem iets geheel anders als ‘het Christendom bestudeerd door een anthropoloog’; hetgeen dan ook trouwens eene zeer onduidelijke omschrijving van eerstgenoemde formule wezen zou. Evenmin, ofschoon dit eenigzins aan zijne ware bedoeling schijnt te naderen, de schrijver wil evenmin, in onderscheiding van andere soortgelijke anthropologiën, de heidensche, de joodsche, de mahomedaansche, den titel van zijn boek verstaan hebben van eene anthropologie die specifiek christelijk verdient te heeten. Heeft zulk eene onderscheiding zin? eene leer van den mensch als heiden of muzelman, als israeliet of christen, laat zij zich op goede gronden denken? Zeker is het, dat iemands godsdienst, indien hij

haar namelijk *in succum et sanguinem* heeft opgenomen, zijn geestelijk bestaan op magtige wijze determineert. Neemt men vier hoofdgodsdiensten aan, waarom ook geen vier anthropologiën? Doch aan den anderen kant: is, hoe magtig ook, is waarlijk de invloed der godsdienst magtig genoeg ter regtvaardiging van zulk eene scheiding der menschen en van hun wezen in afzonderlijke kategoriën? Hetgeen men naauwlijks toegeeft en aanstonds binnen zekere grenzen beperkt omtrent het verschil der rassen, zal men dit gewonnen geven omtrent de verschillende godsdiensten? Mag er getwijfeld worden aan de identiteit der menschelijke natuur bij elke van hare pogingen, zonder onderscheid, om zich in een individu te openbaren? Moet er ten behoeve der anthropologie eene uitzondering worden gemaakt op den regel: er is verscheidenheid van gaven, doch het is dezelfde geest? En waar blijven wij met onze begrippen van vrijheid, gelijkheid, broederschap, van emancipatie der slaven, van rehabilitatie der paria's, van te verleenen adelbrieven aan tollenaars en zondaressen; waar blijven wij met dit alles, zoo wij ook slechts voor één oogenblik de goede belijdenis van Paulus loslaten: ‘Hij heeft uit éénen bloede het gansche geslacht der menschen gemaakt, om op den geheelen aardbodem te wonen?’ Doch reeds zeide ik dat Prof. Van der Hoeven met den titel van zijn geschrift slechts voor een gedeelte wil te kennen geven dat door hem aan de leer van den mensch als christen eene zelfstandige plaats op het gebied der anthropologie wordt ingeruimd. Wij behoeven dus bij deze ééne zijde van des schrijvers meening niet langer stil te staan. Volledig nu leert men zijne bedoeling eerst kennen uit de volgende plaatsen:

> In onze christelijke anthropologie ontmoeten wij een type van volkomenheid: den Zoon des Menschen, dien wij onder den naam van Jezus Christus vereeren.
> Het is een onderzoek, waardig den beoefenaar der christelijke anthropologie: welk een invloed de verschijning van den Zoon des Menschen tot dus verre op de menschen en menschelijke maatschappij gehad heeft?
> Betrachten wij den Zoon des Menschen als den type, als den normaal-mensch, dan hebben wij een onbedriegelijken maatstaf waarnaar wij onszelven en anderen kunnen afmeten, waarnaar wij alle leer en instelling van menschen kunnen beoordeelen, waarnaar wij eindelijk de waarde der geheele maatschappij kunnen berekenen.
> Toen een groot redenaar gevraagd werd: wat hij voor het eerste

> hield in de welsprekendheid? was zijn antwoord: de uitvoering; en wat voor het tweede en derde? en altijd was zijn antwoord hetzelfde: de uitvoering. En van wien zouden wij haar beter kunnen leeren, dan van den mensch bij uitnemendheid?

Reeds beginnen zij, die dit lezen, te vermoeden waar Prof. Van der Hoeven heen wil met zijn titel: ‘Christelijke Anthropologie’. Evenwel wordt tot het regte verstand van deze uitspraken de vergelijking van de volgende plaatsen uit de ‘Levens-Studiën’ vereischt:

> Zal ons de studie van het lijk het leven verklaren? Tot dus verre is onze wetenschap meer eene wetenschap van dooden dan van levenden. Zij heeft getracht het levend werktuig te ontleden; doch nog altijd blijft het raadsel onopgelost.
> De physiologische mensch, en op hem is thans bijzonder ons oog gevestigd, de physiologische mensch moet als gezond en rein door ons gedacht worden, wanneer wij physiologie bestuderen willen.
> Wat mag toch wel de reden wezen, dat men de gezonde levenspraktijk van het Christendom voorbijziet, om uit de verjaarde therapie der heidenwereld de paedagogiek van het ziek zijn op te delven?
> Het Christendom is volkomen berekend naar de behoeften onzer natuur en berust, in de wedergeboorte en herschepping die het bedoelt, op den oorspronkelijken normaalstaat, op de physiologie der menschheid, die door de zonde onkenbaar was geworden en door de opheffing der zonde tot haren oorspronkelijken toestand terugkeert. Om het met één woord uit te drukken: de Christen in zijne volkomenheid stelt ons het beeld voor oogen van den physiologischen mensch, van den mensch in den staat der volmaakte gezondheid.
> Nog te weinig is de christelijke hygieine gewaardeerd en beoefend geworden. Nog te veel hebben wij op met christelijke therapie, omdat ons christendom nog te veel een pathologisch, nog te weinig een physiologisch christendom is. Ja, wij moeten het met schaamte belijden, dat ons kerkelijk christendom meer heeft van een gasthuis of hospitaal, dan van eene gezonde bloeijende volkplanting.
> Wat toch is ongerijmder, dan gelijk de mannen der wetenschap plegen te doen en aan anderen op te dringen, wat is ongerijmder dan de organische natuur in eene anorganische te veranderen, het leven te vernietigen, de levende vochten te crystalliseren, het levend ligchaam te ontleden, en op dat verminkte of ontzielde ligchaam physiologie te doceren? Neen, de physica en de chymie moeten organische, moeten levende physica en chymie worden, zullen zij ooit stem en zitting hebben in de Hoogeschool van opvoeding.

> De gevoeligste organisaties reageren het fijnst en leveren, wanneer zij door oefening volmaakt zijn, frappante of treffend gelijkende lichtbeelden. Boven alle andere middelen van opvoeding, is het Christendom berekend om dat fijn orgaan van anthropognosie te ontwikkelen en te volmaken. Men kan het Evangelie eene openbaring der Goddelijke rede, en Christus die rede zelf noemen, in menschelijke gedaante op aarde aanschouwd en in een menschelijk leven uitgedrukt en voorgesteld. Aldus zien wij in Jezus den mensch, gelijk God hem dacht en wilde, den type van Gods stedehouder en vertegenwoordiger op aarde. Hij is ons voorbeeld: zijn leven het volmaakt-gezonde leven: een leven zonder smet of zonde, gekenmerkt door het volkomenst evenwigt van alle vermogens en krachten. En zoo wij anthropologie bestuderen, en wel de physiologische anthropologie, wij moeten in de eerste plaats onze aandacht vestigen op den Zoon des menschen.

Hoedanig moest dan nu, overeenkomstig deze ophelderingen, de titel der ‘Christelijke Anthropologie’ geweest zijn, opdat door hem over den inhoud van dit geschrift het noodige licht wierd verspreid? Middenpunt van dien inhoud, wij zagen het, is de gedachte dat in den persoon van Jezus Christus op aarde is verschenen de ideale en normale, of zoo als de schrijver het uitdrukt, de physiologiesche mensch. En om reden dat alle ware christenen iets van dien organieschen of physiologieschen mensch in zich hebben opgenomen, gelooft de schrijver aan het goed regt van eene anthropologie die haren naam ontleent van Christus, den Zoon des Menschen, en die derhalve christelijk verdient te heeten. Dat het boek intusschen handelt over de physiologiesche, dat is anti-pathologiesche anthropologie; dat het is eene anthropologie van den physiologieschen of van den als zoodanig hier gedachten mensch; dat het zou moeten heeten: ‘Studie der in Christus geopenbaarde anthropologie’, of met aansluiting bij de terminologie van den apostel Paulus: ‘Beschouwing van den mensch in het aangezigt van Jezus Christus’, of om bij het eigen spraakgebruik van den hoogleeraar te blijven: ‘Studie van den Christustype’: zooveel mag uit de aangehaalde plaatsen, indien niet regtstreeks, dan toch bij benadering worden opgemaakt. Aangezien evenwel de taak der kritiek niet is titels te vervaardigen of te verbeteren, maar de deugdelijkheid van het haar aangebodene met belangstelling te onderzoeken, moge het bij dit weinige blijven. Wij nemen dus afscheid van het negatief gedeelte onzer beschouwing van den vorm der ‘Levens-Studiën’

zoowel als der ‘Christelijke Anthropologie’, en vergenoegen ons den lezer te herinneren dat hij onregtvaardig handelen zou, door de eigenaardige verdienste van of het een of het ander dier geschriften te zoeken in hetzij hun zelfstandigen, hetzij hun onderlingen zamenhang. Veeleer is zamenhangloosheid juist datgene waardoor hun vorm zich kenmerkt. Die vorm, hij is dientengevolge geen hulpmiddel maar een hinderpaal; geen inkleeding maar een dekmantel; geen handleiding maar eene afleiding.

Voor wij verder gaan, en opdat de lezer in staat zij zich een vergelijkend oordeel te vormen over datgene waarvan de gelijksoortigheid hem anders welligt minder spoedig in het oog zou vallen, zij het mij vergund hier met een enkel woord aan te stippen waarin, naar het schijnt, de verscheidenheid zoowel als de overeenstemming dier driederlei ascetiesche geschriften is gelegen, waarover in deze beschouwing wordt gehandeld. Dr. Zaalberg, Dr. Beets, Prof. Van der Hoeven, ontegenzeggelijk ontmoeten zij elkander hierin, dat elk hunner op zijne wijze zekere beschouwingen omtrent Christus en Christendom tot gemeengoed wenscht te maken van ons kerkelijk publiek, bij voorkeur in protestantschen kring. Hunne geschriften vertegenwoordigen derhalve een deel, mijns inziens het meest in het oogvallend en meest geliefkoosd deel, van het geestelijk voedsel waarmede onze natie, in evengenoemden kring, thans gespijzigd wordt. Niet slechts is het uit dien hoofde nuttig dat de inhoud van deze litteratuur van tijd tot tijd naauwkeurig worde ontleed - want zij staat in het naauwste verband met de zedelijke beschaving van ons volk; maar in een land als het onze, waar de stichtelijke lektuur zulk eene groote magt vertegenwoordigt, dunkt het mij daarenboven pligtmatig dat men, de een in het openbaar, de ander in den stille, zichzelven rekenschap geeft van de mate der instemming die men aan den hoofdinhoud dier christelijke beschouwingen schenkt, en dientengevolge, van de plaats die ons eigen christendom daar naast of daar tegenover inneemt. De overeenstemming der geschriften die wij tot hiertoe bespraken zal derhalve hierin bestaan, dat zij, te zamen vertegenwoordigende de hedendaagsche stichtelijke litteratuunr in Nederland, tevens met elkander aanbieden eene uiterst gunstige gelegenheid tot het verrigten der bedoelde kritiek en zelfkritiek. Te wijzen op de groote verscheidenheid van den geest dien zij ademen en van de rigtingen wier photographiën

zij zijn, ware een overbodig werk. Slechts kan het dienstig zijn op te merken dat de geschriften van Prof. Van der Hoeven, waarin veel voorkomt dat in Dr. Zaalbergs rigting past, en niet minder dat bruikbaar ware voor de zaak van Dr. Beets, eenigzins een standpunt van verzoening of bemiddeling vertegenwoordigen, en daarom vooral niet minder aandacht verdienen. Ook geloof ik niet dat iemand dergenen die zoowel vertrouwd zijn met de kerkelijke rigtingen hier te lande als met onze ascetiesche litteratuur van den tegenwoordigen tijd, mijne keuze met betrekking tot de hier beoordeelde geschriften onvoorwaardelijk wraken zal. Doch het is niet zoozeer over de verscheidenheid der hier zich openbarende rigtingen dat ik spreken wilde. Veeleer over den onderscheiden letterkundigen vorm van zoowel den ‘Biddenden Jezus’ van Dr. Zaalberg, als de ‘Stichtelijke Uren’ van Dr. Beets, in vergelijking van beide de ‘Christelijke Anthropologie’ en de ‘Levens-Studiën’ van Prof. Van der Hoeven. Het werk van Dr. Beets, zamengesteld uit min of meer omgewerkte leerredenen over de meest verschillende onderwerpen, valt gansch en al buiten de grenzen der éénheid. Het wil ook niet worden aangemerkt als binnen deze termen te vallen. Het geeft zich uit voor hetgeen het is: eene ordelooze verzameling van behandelde Bijbelstoffen, waaraan de organiesche verbinding ten eenemale ontbreekt; en zulks overeenkomstig de onuitgedrukte maar zigtbare bedoeling van den schrijver. Dr. Zaalbergs geschrift daarentegen biedt zich aan als een organiesch geheel. Hier is eene poging gedaan om rondom één zeer voornaam voorwerp van het christelijk geloof - den biddenden Heiland - al die beschouwingen te groeperen waartoe het gekozen onderwerp aanleiding schijnt te geven. Uit dit oogpunt bezien is de ‘Biddende Jezus’ de tegenhanger der ‘Stichtelijke Uren’ en vertegenwoordigt eene proeve van zamenhangende ascetiesche lektuur. In onderscheiding nu van deze beide werken, op wier gehalte wij thans niet hebben terug te komen, zijn de ‘Levens-Studiën’ en de ‘Anthropologie’ nu eens overhellende tot de ordeloosheid der ‘Stichtelijke Uren’, dan weder eenigzins naderende aan den systematieschen gang van den ‘Biddenden Jezus’, en vertoonen daardoor beurtelings zal ik zeggen de deugden of de gebreken van den arbeid van Dr. Zaalberg, vergeleken bij dien van Dr. Beets. Deze tweeslachtigheid der geschriften van Prof. Van der Hoeven komt dunkt mij in mindering van hunne letterkundige waarde. Toegegeven

toch dat het niet gemakkelijk is te beslissen of een ascetiesch boek, om waarlijk stichtelijk te zijn, moet bestaan of uit eene verzameling losse opstellen over allerhande onderwerpen, of uit de welgeordende onderdeelen van één en hetzelfde geheel, zooveel is zeker dat de vermenging van deze beide genre's bezwaarlijk een gunstig resultaat tot uitkomst hebben kan. Er moet gekozen worden: of een organisme, of geen. Maar hij die in hetzelfde werk beurtelings den draad zijner beschouwingen vasthoudt en loslaat, beurtelings divageert en voortredeneert, levert noodwendig bij slot van rekening een ongelijkslachtigen arbeid. Wel zijn de ‘Levens-Studiën van Prof. Van der Hoeven stelselmatiger ingerigt dan zijne ‘Anthropologie’, wat iets, maar niet veel zegt. Doch gelijk ons genoegzaam gebleken is uit de vergelijking van titel en inhoud van dit werk, ook de ‘Levens-Studiën’ zijn welbezien, en in weerwil dat de gelijkluidende opschriften der onderscheiden hoofdstukken iets homogeens beloven, slechts afzonderlijke vertoogen onder den schijn van éénheid. Er moet, zeiden wij, gekozen worden. Elk stichtelijk auteur moet weten wat hij wil en geven wil. Doch dit vastgesteld zijnde, geloof ik tevens dat de grootste vrijheid ook op dit gebied de waarborg is der grootste en der gezegendste vruchtbaarheid. Een bundel stichtelijke Uren kán even stichtelijk zijn als een boek over den biddenden Jezus; de stelselmatige eenheid is evenmin onbestaanbaar met de stichtelijkheid als het stelselmatig prijs geven van iederen zamenhang onderling. Twee pas in Duitschland uitgekomen werken van ascetieschen aard mogen het bewijzen. Wie de ‘Predigten aus der Gegenwart’ van Dr. Schwarz ter hand neemt en doorleest, zal welligt een oogenblik betwijfelen of het mogelijk zij iets stichtelijkers te schrijven dan deze bundel op zichzelf staande leerredenen van den Gothaschen hofprediker. Maar zie, daar krijgt men onder de oogen het werk van Dr. Lang, ‘Ein Gang durch die christliche Welt,’ en ditmaal aarzelt men te beslissen of éénige bundel leerredenen, zelfs de bundel van Dr. Schwarz, wel in staat zij zulk een magtigen en weldadigen indruk te maken, als het welgeordend en welzamenhangend werk van den duitsch-zwitserschen dorpsleeraar. De hieruit op te maken slotsom komt ongetwijfeld daarop neder, dat mits men spreke tot het hart der menschen en overeenkomstig de behoeften van den tijd, geen vorm ongeschikt is om de ascetiesche letterkunde aan hare roeping te doen beantwoorden. Dit tot zoover.

Wij spraken tot hiertoe uitsluitend over de schaduwzijden van dat zamenhanglooze, waarin de voorname fout en der ‘Christelijke Anthropologie’ en der ‘Levens-Studiën’, als werken van smaak beschouwd, ons gebleken is te bestaan. Doch onopgemerkt mag aan den anderen kant niet blijven, dat deze zelfde vorm, doordien hij in het allernaauwste verband schijnt te staan met de persoonlijkheid van den schrijver, en dus de altoos zeldzame verdienste heeft uitdrukking te zijn van een karakter, aanleiding geworden is tot een groot aantal hier enginds verspreid liggende, maar overigens onmiskenbare schoonheden. Met andere woorden: de vorm waarin deze boeken gegoten zijn, bezit van zijne gebreken tevens al de deugden. Men zoeke deze schoonheden niet op het gebied van den betoogtrant, of op dat der regtstreeksche ontvouwing van denkbeelden, of op dat van hunne toelichting uit de geschiedenis; allerminst, op dat der theologiesche eruditie of dialektiek. Zij schuilen elders. Zij liggen, voor een deel, in den hoogen ernst en de onbedriegelijke innigheid van den toon waarop deze prakticus, deze oud-gast, gelijk hij zichzelven ergens schertsend noemt; waarop, zeg ik, deze leek, wanneer het bewustzijn zijner priesterlijke waardigheid vaardig over hem wordt, de menschheid onderhoudt over hare hoogste en heiligste aangelegenheden. Aantrekkelijk door zijne teederheid, zoowel als om de juistheid der zamenvatting van het gansche religieuse leven in deze twee: Ootmoed en Liefde, is een fragment als dit:

> Mijne moeder bezat twee eigenschappen, die ik altijd daarna voor evangelisch heb blijven houden: ootmoed en liefde. Waar ik die eigenschappen ontmoet, daar speur ik het christelijk element; waar ik ze mis, daar ruik ik den vreemden zuurdeesem. Want er zijn ware christenen en er zijn naam-christenen. 't Is moeijelijk ze op het eerste gezigt te herkennen. Zij zijn niet van één en hetzelfde kerkgenootschap; gij vindt ze van beide soorten onder alle. Ik raad u daarom, niet onbescheiden te gaan oordeelen: het geesten wegen is eene hagchelijke zaak; hagchelijk bovenal voor den christen, die prijs stelt op die diagnostische kenteekenen van zijn christelijk karakter. Mijne moeder heeft er ons altijd tegen gewaarschuwd, en niet opgehouden, door lessen en vermaningen, door woorden en daden, door leer en voorbeeld, ons ootmoed en liefde in te prenten. Ach, mogten wij haar geen oogenblik vergeten!

> Vast niet minder opmerkelijk is de volgende plaats, waar het bijbelsch denkbeeld der uitverkorenen onwillekeurig in het moderne begrip der uitgelezenen overgaat, doch zonder daarbij iets hoegenaamd van zijne oorspronkelijke waardigheid in te schieten:
> Ik voor mij, waarde vrienden! heb altijd de Joden voor het volk van adel gehouden, wiens adeldom de oudste van alle en boven iederen twijfel verheven is. Sedert de Joden hun adeldom verbeurd hebben, zie ik in de Christenen hunne opvolgers en erfgenamen of plaatsbekleeders. Die naam en adel geldt bij mij boven alle eeretitels en wapenkwartieren. Het is de naam en adel, die het getuigt, dat wij van Gods geslachte zijn. Onze naauwe verwantschap met Gods eengeborene verzekert ons van voorregten voor geen geld te koopen of door geen verdiensten te betalen. Naar gelang wij duidelijker familietrekken van dien stam vertoonen; naar gelang wij het levendiger beseffen wat in dien zin de leus der Fransche adellijken beteekent: *Noblesse oblige*, naar die mate zullen wij het dieper gevoelen, wat wij aan onze familie en aan haar Hoofd verschuldigd zijn. Voor ons zullen slechts twee rangen en standen bestaan: de christelijke aristocratie, die het is in woord en in waarheid, en haar adeldom door wapenfeiten bekrachtigt; en het onchristelijk gemeen, dat, door zelfzucht gedreven, door de magt des Christendoms in toom gehouden en beperkt en bedwongen moet worden.

Van eenigzins anderen aard, maar zeer geschikt om een denkbeeld te geven hoe warm des schrijvers hart soms kloppen kan als hij een lievelingsdenkbeeld op zijnen weg ontmoet, is de volgende beschouwing der christelijke gemeente:

> Bij het bestaan van eene Grieksche en Roomsche en Gallikaansche en Anglikaansche kerk, zou men wel eens kunnen vragen: waarom geen Germaansche? En die vraag zou zoo ongerijmd niet zijn, als men bedenkt dat het Germaansch karakter, de Germaansche volksgeest, verre boven het Grieksche en romeinsche, ja zelfs boven het Zuidelijk-Europecsche verheven is: dat het Noorden andere behoeften en begrippen en zeden heeft, dan het Zuiden: dat noordelijke stammen zich kwalijk kunnen buigen voor een zuidelijk vorst, en dat het outer met zijn sieradiën weinig strookt met de noordsche eenvoud en waarheid. Maar, bestaat er dan geene Germaansche kerk in dien zin als wij 't ons voorstellen, in hooger zin bestaat zij: of liever, er bestaat eene Germaansche Christengemeente, zich steeds meer en meer ontwikkelende en uitbreidende en vormende en volma-

> kende en dieper en dieper wortelende, om hooger en hooger te stijgen. Die Germaansche Christengemeente is eene latere phase van het christelijk leven, eene hoogere orde der christelijke maatschappij; zij sluit de andere phasen, de andere vormen en orden en ontwikkelingstoestanden niet buiten, zij omvat ze, zij is er het complement van. - Daar is iets zielverheffends, iets verrukkends, iets geestvervoerends in de gedachte, tot die onzigtbare kerk, tot die verborgen gemeente, tot die geheime orde, tot dien adeldom der menschheid geroepen te zijn! Alle andere eer en onderscheiding en roem en rang, en wat voorregten van geboorte of lot men ook noemen moge, verzinken daarbij in het niet.

Deze plaats en de beide vorige zijn ontleend aan de ‘Christelijke Anthropologie.’ In de later en met meer zelfbeheersching geschreven ‘Levens-Studiën’, is de toon dezelfde, maar somtijds magtiger, somtijds gevoeliger:

> Zoo hooger onderwijs een onderwijs worden moet van ongeloof of van geloof aan eigen wijsheid, zullen de Universiteiten en Akademiën weldra ontaarden in kweekscholen van pedanterie, en de hoogere opvoeding in een automaten-fabriek herschapen worden, waaruit leven en geest geweken zijn. Andere natiën mogen voor zichzelve toezien; ons volk bezit nog altijd te veel kiemen van gezond leven, om tot zulk eene dorheid te vervallen. Dat die gezondheidskiemen in het zuiver Christendom te zoeken en te vinden zijn, heb ik getracht aan te toonen. Ons Nederlanders betaamt het, die levens-elementen te plegen en te onderhouden. Niet te vergeefs toch staat er geschreven: ‘Houd voor uw hart de wacht, als voor den zorgelijksten post; want daar ontspringen des levens wellen!’ Ja menigmaal, als ik er over nadacht, kwam het mij voor alsof aan ons Nederlanders onder de volken van Europa de gewigtige taak was opgedragen, om in deze dagen van ongeloof en bijgeloof het wankelend evenwigt op te houden, en met ons voorbeeld te bewijzen dat een godsdienstig volk niet onwetenschappelijk en een wetenschappelijk volk niet ongodsdienstig behoeft te zijn: en dat het leven te ernstig is om er mede te spotten, en te kort om het te verspillen in nietigheden.

Dit zijn voorwaar koninklijke woorden, en uit dat ‘Aan mijne Landgenooten’ aan het hoofd dier voorrede (de uitgeschreven plaats is ontleend aan de voorrede der ‘Levens-Studiën’) spreekt de innemende zelfbewustheid van een schrijver die weet dat hij zich een eigen publiek heeft gemaakt, en dat

dit publiek naar hem luistert. In een geheel anderen toon gesteld, minder treffend, maar door eenvoud roerend, is hetgeen voorkomt in het zevende hoofdstuk, getiteld ‘Levens-verwantschap’:

> Die zich gemakkelijk in het leven wenscht te bewegen, die er zich vrij in wenscht te gevoelen, hij behoort het bewustzijn van liefde in zich om te dragen. Als ik het weet, dat ik God lief heb boven al en den naaste als mijzelven, wat kan ik dan vreezen? wat kan mij dan hinderen of deren? Mijn leven was een leven in liefde, en mijn dood zal een heengaan zijn tot den Vader en tot den Heer dien ik liefhad. Wat ik bezit, of wat mij ontbreekt, aan liefde ontbreekt het mij niet; en wat ik ben of wezen zal, het is alles liefdegave. Waar ik mij bevind, de liefde omringt mij; en wat mij wedervaart, de liefde beschikt het. O mogten wij allen, die ons Christenen noemen, daarin het levensgeheim zoeken en vinden, dat wij liefde hadden onder elkander!

Intusschen zou men zich niet minder van de ‘Levens-Studiën’ dan van de ‘Christelijke-Anthropologie’ eene geheel verkeerde voorstelling maken, indien men uit deze aanhalingen meende te mogen besluiten tot den doorgaanden toon van het geheel. Neen, het eigenaardige van deze boeken, om niet te spreken van de ongekunstelde wijze waarop hier gehandeld wordt over zaken die gemeenlijk slechts in den officieelen kanselstijl en niet zonder gezwollenheid worden afgedaan, het zijn de geestigheden meest van goeden stempel waarvan zij vol zijn en die den schrijver als onwillekeurig uit de pen stroomen. Ook in dit humoristiesche en goedaardig ironiesche is karakter; niet minder dan in dat sporadiesche waarop hierboven herhaaldelijk werd gewezen. Wij mogen dit gedeelte onzer beschouwing niet afsluiten zonder althans een zeker aantal voorbeelden van dat karakteristieke te hebben aangehaald:

> Wien ik het genoegen heb toe te spreken, weet ik niet; maar ik wenschte wel nader kennis te maken, en verzoek u dus om een onderhoud, liefst onder vier oogen. Er is thans zooveel beweging in de kerk en zooveel verschil van opinie, dat het bezwaarlijk zijn zal zich onderling te verstaan, zoolang men de zaak niet *en petit comité* behandelt.
> In de praktijk helt het meerendeel der menschen, tot welke faculteit of stand zij overigens mogen behooren, hetzij openlijk, hetzij

heimelijk over tot de materialistische grondstellingen; en het zal wel niemand invallen de uitspraak van dien *père noble* bij Molière te weerspreken: *Mon corps c'est moi*.
De vaderlijke magt, als bij de Romeinen, heeft opgehouden, en bij velen het denkbeeld veld gewonnen, dat zij met onze hedendaagsche verlichting in strijd is. Vermits het jeugdige geslacht zich wijzer waant dan liet oude, zoo is het vertrouwen op de regering verloren: en de zwakke moeder heeft zelden morelen invloed op man of kinderen. Dus heerscht in menig huisgezin het volk, of liever volstrekte anarchie, en zijn zij die het monarchale principe voorstaan, in hun huis onttroonde monarchen.
De Jezuiten hebben gepoogd het Christendom te humaniseren; doch ik vrees dat zij in hunne pogingen wat overbeleefd jegens de wereld geweest zijn. Zieltjes voor de Christenkerk te winnen door het Christendom te verwereldlijken, dit is voorwaar de wereld in de kerk, niet de kerk in de wereld binnenleiden.
Christenouders, antwoordt mij op de vraag die ik eenmaal aan één uwer deed: De Voorzienigheid, is zij loomsch of Protestantsch?
Het ongezellig verkeer in huis jaagt ons menschen, die gezellige dieren zijn, naar buiten, en bevolkt koffijhuizen en societeiten en salons en komedie- en concertzaal - en kerken.
Ik weet niet of protestanten hetzelfde winstgevend vermogen aan hun kerkgang durven toeschrijven (als sommige katholieken); maar ik vrees dat de prijs der eeredienst onder allerlei gezindheden boven pari staat. Zijt niet vele meesters, roept de beschaafde Apostel ons toe; en wij, hoe dikwijls vergeten wij die apostolische les van christelijke wellevendheid!

Er zijn sommigen zoo week en toegevend omtrent zichzelven, dat zij van hunne kleine hebbelijkheden en gebreken ook dan geen afstand willen doen, wanneer zij er anderen en zichzelven tot overlast mede zijn: menschen die de scheiding van boezemzonden met eene onthoofding zouden gelijk stellen.
Geduld is eene deugd die allen moeten leeren, en die zoo weinigen beoefenen. Hadden wij wat meer geduld met onze arme medepatienten, wij zouden in de christelijke anthropologie vrij wat verder gevorderd zijn.

Heeft vroeger de theologische faculteit, daarna de juridische het hoogste woord gevoerd, thans tracht de *faculté des sciences* naar het oppergebied. Het geldt hier de hierarchie der wetenschappen, welke Auguste Comte heeft aangekondigd. Geenszins mag ik ontveinzen dat het denkbeeld iets bekoorlijks heeft; on voor ons, leden der medicijnsche faculteit, is groote kans om aan het hoofd der beweging te marcheren.

Sommigen die zich natuuronderzoekers durven noemen, wanen ons niet beter te kunnen karakteriseren dan met het bijschrift van twechandige apen. Ik kan niet denken dat daarmede het eindwoord over ons menschen is uitgesproken.
Wij medici zijn gewoon onze patienten een strengen leefregel voor te schrijven. En wij, leven wij op diëet? Gij zegt, wij zijn gezond en behoeven er ons dus niet aan te onderwerpen. Denkt gij dan zonder diëet gezond te kunnen blijven? Bedriegt u niet, mijne heeren! de uitkomst zou u bitter te leur stellen; en zoo gij u over het leven beklaagdet, ik zou u met uw eigen woorden beschamen: Dit ligt niet aan de wetenschap, maar aan hare behandeling!
Welk vertrouwen kan het publiek hebben in iemand die, terwijl hij zich aankondigt als doctor in de geneeskunde, zijne onkunde en onmagt verraadt in het bestuur van zijne eigene machine?
Voorwaar het zijn niet de materialisten alleen, die het geloofsartikel van den *Stoffwechsel* boven aan plaatsen: menig geloovige geest, die van het theoretisch materialisme gruwt, is een ijverig betrachter der praktijk en zit aan met de Heidenen aan het offermaal.
Onze ongeloovige materialisten zelve, acht gij het eene gewaagde hypothese, als ik hunne philosophie voor een exsudaat der buikhersencn verklaar? Mij althans zou het niet bevreemden dat de maag een magtigen invloed had uitgeoefend op de secretie hunner ideën, en dat zij ter staving van deze laatste zich voornamelijk van abdominaal-logiek bedienen zullen.

Hoe dikwijls is niet het Evangelie-leven eene ketelmuzijk, even bcleedigcnd voor het gehoor, als onverstaanbaar van zin; en zelfs de nachtelijke serenade, schijnt zij niet alleen daartoe te dienen, om de voorafgaande en volgende stilte des te meer te doen uitkomen?
Er is, zelfs onder beschaafde en welopgevoede menschen, op sommige punten zulk eene *sancta simplicitas*, dat men wel eens geneigd zou zijn te veronderstellen dat zij zich onkundig hielden, om van de eene of andere lastige verpligting ontheven te zijn. Inzonderheid is dit het geval met den Bijbel.

Ben ik welligt te mild geweest met aanhalingen van deze soort - buitendien zullen de meeste ons goede diensten bewijzen bij het opmaken onzer conclusie aan het slot van dit opstel - men vergeve het mij om het gewigt en in het belang der goede zaak. Het kan toch niet genoeg herhaald en met voorbeelden gestaafd worden, dat natuurlijkheid, in tegenoverstelling van gezwollenheid en hoogdravendheid, het reinigend en beschermend zout der stichtelijkheid is. En in het aanwen-

den van dit kostelijk beginsel bij de verspreiding van christelijke denkbeelden, geeft de Leydsche medicijnmeester aan al onze ascetiesche schrijvers een uitmuntend exempel. Voor zoover deze schrijvers tot den geestelijken stand behooren, zullen zij, door hem hierin na te volgen, tevens toonen geen vreemdelingen te zijn in de uitoefening dier zekere edelmoedigheid, die de apostel Paulus ons geleerd heeft te vergelijken bij kolen vuurs gestapeld op het hoofd van eenen vijand. Want waarlijk - en hiermede verlaten wij het gebied van den vorm voor dat van den inhoud, waarbij wij in de eerste plaats onderzoeken tegen wie en wat de schrijver van ‘Anthropologie’ en ‘Levens-Studiën’ zich hoofdzakelijk verzet, om vervolgens na te gaan wat hij wil en ons geeft, en ten slotte aanteekening te houden van datgene waaromtrent hij ons in de verlegenheid laat - het is inderdaad niet mogelijk, voor een geestelijke wiens klerikaal bewustzijn niet gansch en al is toegeschroeid, anders als door de kracht des geloofs bedaard te blijven en zijne ziel in lijdzaamheid te bezitten, wanneer hij leest met welk uiterste van gemak Prof. Van der Hoeven nu eens den roomschen en protestantschen klerus eenvoudig wegdenkt, dan weder dien klerus als den voornamen hinderpaal voor de ontwikkeling van het christelijk leven beschouwt, of ook somtijds hem aansprakelijk stelt voor het meerendeel der gruwelen die sinds achttien eeuwen in den boezem der christenheid gepleegd werden.

‘De tegenwoordige rigting des Christendoms voert naar het maatschappelijk leven’: deze schijnbaar volmaakt vredelievende stelling - zij is het drieëntwintigste der vijfentwintig Aphorismen aan het slot der ‘Levens-Studiën’ - bevat naar de bedoeling van den schrijver de kiem eener opvatting van het algemeen priesterdom der geloovigen zoo volstrekt, eener emancipatie der gemeente zoo verreikend, eener kruisvaartprediking tegen kerk en dogma zoo warm en hartstogtelijk, dat, is deze predikatie werkelijk uit den heiligen Geest, niemand langer twijfelen kan of de christelijke klerus, onroomsch en roomsch,is onherroepelijk bankroet. Schefer's ‘Laienbrevier’ schijnt koel en koud in vergelijking van den gloed in het leekenbloed van den Leydschen hoogleeraar. Zijne beide geschriften zouden gevoegelijk onder den aan Matthias Claudius te ontleenen titel van ‘Laienpredigt’ kunnen worden zamengevat. Zij zijn, en dit verschijnsel is vreemd genoeg in een zoo door en door kerkelijk land als het onze, zij behelzen een bijna doorloopend pleidooi

ten voordeele van het maatschappelijk en gemoedsleven, opgevat als eeredienst, en van de huiselijke godsdienstoefening, met terzijdestelling der openbare.

Ik wensch den lezer vooralsnog in het onzekere te laten omtrent de mate mijner persoonlijke instemming met de anti-klerikale gevoelens van den beminnelijken schrijver door wien dit pleidooi wordt gevoerd. Doch het zij mij vergund van deze gevoelens-zelve te dezer plaatse een kort en getrouw verslag te geven.

Neem vooreerst in aanmerking dat de theologiesche faculteit - dus luidt de ondeugende benaming door den schrijver uitgedacht en telkens gebruikt ter aanduiding van den geestelijken stand - gelief op te merken, zeg ik, wat reeds een niet al te gunstig voorteeken is, dat zoowel in de ‘Levens-Studiën’ als in de ‘Christelijke Anthropologie’, en in dit laatste geschrift van meet af aan, reeds op de eerste of tweede bladzijde de beste, de heeren van de medicijnsche faculteit, met andere woorden de mannen der wetenschap in tegenoverstelling van die des geloofs, voor de heeren der theologiesche faculteit ‘gewaarschuwd’ worden: ‘Eenmaal in uw leven dient gij wel een tijd af te zonderen voor uwe studie en examen van christelijke anthropologie; want ik moet u waarschuwen dat gij zonder die studie en dat examen een mal figuur in de wereld zult maken en, hetzij bij uwe patienten, hetzij in uw eigen huis, de overmagt zult ondervinden der theologische faculteit, en meer te verduren zult hebben van die Heeren dan u lief is.’ Later wordt dezelfde waarschuwing uitgestrekt tot des schrijvers medechristenen in het gemeen: ‘Schreef Paulus niet: Gij zijt tot vrijheid geroepen; staat in de vrijheid? Zijn er onder mijne medechristenen die niet verlangen van die vrijheid gebruik te maken, en die zich liever aan het gezag der theologische faculteit onderwerpen; of andere niet-christenen, die de zaak voor onverschillig houden, of hunne onzijdigheid willen bewaren, om zich in geene moeijelijkheden te wikkelen: ik moet hen waarschuwen dat er tijden komen kunnen waarin zij hunnes ondanks genoodzaakt zullen zijn, òf hun geweten prijs te geven, òf nog op hun ouden dag het vroeger verzuimde in te halen.’ Doch deze en diergelijke wenken zijn kleinigheden in vergelijking van nadrukkelijke verklaringen als deze:

> Ons leeken dwingt de zucht tot zelfbehoud, met onze regten en

pligten, ons door het Christendom of toegestaan, of voorgeschreven, nadere kennis te maken: *ne quid detrimenti capiat respublica*.
Wat voormaals het wetenschappelijk onderzoek drukte, dat drukt thans nog het christelijk onderzoek. Zullen wij het daarom opgeven en bukken voor de theologische faculteit? Ik geloof, wij zouden onzen christenpligt te kort doen.
Noch in het katholicisme, noch in het protestantisme, zien wij den verheven geest van het volkomen Christendom.
Alleen de christelijke godsdienst is eene godsdienst die de menschen vereenigt en zamenbrengt. Gij zult mij, vermoed ik, op de christenkerken wijzen en hare onverdraagzaamheid. Doch die onverdraagzame kerken, zij mogen zich christelijk noemen, zij zijn in strijd met den geest van het Evangelie, en kunnen met al hare magt niet beletten dat de leeken eene kettersche verdraagzaamheid uitoefenen, die het Evangelie sanctioneert en bezegelt.
Verblijdend is het dat het praktisch christendom het kerkelijk christendom voorbijstreeft, en dat het christelijk cosmopolitisme zich in weerwil van allen tegenstand en hinderpalen een doortogt baant en den toegang vindt tot de harten der christenen.
Te veel en te lang is godsdienst verward met eerdienst en met godgeleerdheid. Bijeenkomsten der christenen, gemeenschappelijke Godverheerlijking, wie zou ze afkeuren, die prijs stelt op broederlijke vereeniging van allen die denzelfden Heer en Zaligmaker belijden! Maar is dat uiterlijke alles? is het hoofdzaak onzer aanbidding in geest en in waarheid? Is godsdienst niet zaak van het leven? is niet de maatschappij haar heiligdom? zijn wij niet zelve de priesters en outerdienaars?
Leest de geschiedenis der christenkerk, en gij zult zien dat de theologie met christenbloed geschreven is.
Wat ons aangaat, wij achten het onzen duren christenpligt, het Christendom uit kerk en school over te brengen in huis en leven. Want al te lang reeds zijn kerkleer en theologie met Evangelie en Christendom verward gebleven; en hoog tijd wordt het, dat de belijders des Christendoms gebruik maken van de vrijheid, hun door Christus en zijne Apostelen geschonken: om zich eindelijk eens van de knellende boeijen der kerk en van de schooltucht, die mannen ontwassen zijn, te ontslaan en te bevrijden.
Socrates, zegt men, bragt de wijsheid van den hemel op aarde: zoo brengt Christus de godsdienst uit de kerk in het leven.
Goldsmith, in zijn *Vicar of Wakefield*, zegt dat de held van zijn stuk in zichzelf de drie grootste karakters op aarde vereenigde: dat namelijk van priester, landman, en huisvader. Ik vind, met verlof der Heeren Geestelijken, dat priesterlijk karakter in elk vader des huisgezins, zoo hij tevens in waarheid Christen is.

Vraagt gij mij, waarde medechristenen! wat nieuws? Ik antwoord: wat ander nieuws zou er kunnen zijn, dan dat de kerk Christus verzaakt? En wat blijft ons dan overig, ons die Hem kennen als Herder der Gemeente, als Heer en Hoofd der Broederschap, die allen vereenigen wil als kinderen van één en denzelfden Vader, wat blijft ons overig dan de kerk, die openlijk onverdraagzaamheid predikt en zich het oppergezag aanmatigt, wat blijft ons overig dan de kerk te verlaten?
Hebt gij niet bemerkt hoe het Christendom in zijnen vooruitgang naar de zamenleving gerigt is en zijne opregte belijders daarhenen drijft: hoe het kerk en school verlaat: hoe beiden reeds lang hebben opgehouden met ons Hoofd te sympathiseren, en als vreemde elementen of verouderde organen geworden zijn, die met het zich herstellend en herlevend organisme naauwelijks meer zamenhangen, en vroeger of later zullen worden afgeworpen en uitgestooten als onnutte leden die der christenheid tot ergernis verstrekken?
De christenheid bestaat niet om de kerk, maar de kerk om de christenheid, en deze is aan niemand onderwerping en gehoorzaamheid verschuldigd dan aan haar goddelijk Hoofd, den Koning van het Godsrijk. Als de geestelijkheid dien Vorst miskent, hoont, verloochent, dan betaamt het de christenheid hem luide en openlijk te huldigen en te eeren.
Vroeger was men gewoon aan den geestelijken stand zekere toovermagt of *prestige* toe te schrijven: zoo er thans nog iets overbleef van dat vooroordeel, wij moeten het in onze eeuw van waarheid en wetenschap geheel laten varen.
Zoo het Christendom algemeen geloofd en beleden wierd, de stand van geestelijke zou even overtollig zijn, als de stand van geneesheer, bijaldien iedereen aan de gezondheidswet getrouw bleef.
Het ziekelijk kwijnende, het overdrevene, opgewondene, van het kerkelijk christendom is in de maatschappij met een ander, gezond, praktisch, physiologisch christendom verwisseld, dat door beweging in de open lucht, en door stevige gymnastiek, tot een nieuw leven ontwaakt is, en zich vrij heeft leeren gevoelen in de ruime kringen der groote menschen-familie, onder den blooten hemel ademende en zich bewegende.
Ik ducht maar al te zeer dat het christelijk leven de kerk verlaten heeft. Doch waartoe het ook nog langer in de kerk gezocht? Waartoe het niet gezocht daar waar het te vinden is, in de menschelijke maatschappij? in de familiën en huisgezinnen der Christus-belijders? Het nieuwe leven is geen kerkelijk leven; het is een maatschappelijk, een huisselijk, een familie-leven.
Opmerkelijk is het, dat eene kerkelijke keurverwantschap meer en meer gebleken is onmaatschappelijk te zijn, en dat een kerkelijk chris-

tendom in sektengeest geëindigd is, en zich niet hooger heeft kunnen verheffen dan tot proselytenmakerij. Van zulk eene proselytenmakerij geldt hetgeen de Heer aan de Farizeën van zijn tijd te laste legt, en het is er zoo verre af dat de uitbreiding der kerk de gemeenschap der Heiligen zou bevorderen, dat veeleer die uitwendige luister het inwendig bederf te meer aan het licht brengt.
Is de laatste wil van Jezus vervuld? Afgezonderde kerken zien wij en twistende geestelijken.
Wat gaan ons die kerkelijke twisten aan? Laten de heeren geestelijken hun geschil onderling vereffenen; wij leeken behooren te toonen, dat wij het Christendom beter begrijpen.
Zoo het Christendom nog niet van de aarde verdwenen is, niet aan de geestelijkheid hebben wij dat te danken, maar aan den geest van Christus, die zijne belijders niet verlaten heeft.
Is dan Jezus liefderijke vermaning wel ooit gehoorzaamd? Dit althans is zeker, dat in de kerk de liefde-gemeenschap der christenen te vergeefs gezocht zou worden.
Het kerkelijk christendom, als berustende op geloofsformulieren en sacramenten, is meer leer dan leven. En als wij daartegenover de teekenen der tijden gadeslaan, dan is het de rigting naar de maatschappij, waarop het tegenwoordig christendom aandringt.
Wat heeft de kerk, wat heeft het dogma met het christelijk leven gemeen? Beeldt u niet in, gij ijveraars voor de kerk en het dogma, beeldt u niet in, dáár het palladium der christenheid te zullen vinden! Kerken en dogma's zijn doode vormen. Levenskiemen zoeken wij, die zich kunnen ontwikkelen en organiseren. In de huisgezinnen kiemt het christelijk leven, en in de maatschappij volmaakt het zich.
Herhalen wij nu de vraag naar de reden van dat vreemd verschijsel, dat eene godsdienst, die met regt de godsdienst der liefde mag heeten, godsdiensthaat en onverdraagzaamheid heeft voortgebragt, zoo antwoorden wij: die reden is geen andere dan weetheiligheid: en op dit punt ontmoeten de mannen der wetenschap en de mannen der school elkander, en stemmen in met het loflied der eeuwe ter eere van den God der wetenschap, die de wetten heeft leeren formuleren, beide van gelooven en weten.
Wij bezitten eene geschiedenis van Staten en Volken. Wij bezitten eene geschiedenis der Christenkerk. Doch wat kan ons zulk eene uitwendige geschiedenis baten van vormen en leerbegrippen: van strijd der staatsmagten of twistende partijen: oorlogen der Politiek en oorlogen der Theologie, de laatste niet minder profaan dan de eerste? Wat kan ons zulk eene Historie der Politiek of der Theologie openbaren van het innerlijk leven der christenen? Bloeit dat innerlijk leven niet in stilte? Bloeit het niet onder de leeken meer nog dan onder de geestelijke?

Meent Prof. Van der Hoeven, meent hij dit alles in vollen ernst? overdrijft noch overvraagt hij? Niet onmogelijk zal de lezer ontevreden zijn dat mijne aanhalingen ook wederom ditmaal de gewone maat zoover te buiten gingen: drie volle bladzijden druks. Doch ik ben mij bewust in deze bladzijden, zamengesteld met plaatsen uit ‘Anthropologie’ en ‘Levens-Studiën,’ een volledig en onpartijdig overzigt te hebben gegeven van sommige der kenmerkendste beschouwingen waardoor deze geschriften zich onderscheiden. Ik vraag dus verschooning en keer tot mijn onderwerp terug.

Zeker, iets moet er van des schrijvers onkerkelijkheid worden afgedaan. Hij zelf toch is lid eener gevestigde christelijke broederschap, de Remonstrantsche, die hij liefheeft niet-alleen, maar aan wier roeping en toekomst hij ook van harte gelooft. Verwijt en vraag hem: waartoe nog altoos die Remonstrantsche kerk? Met warmte en waardigheid antwoordt hij: ‘Zij staat daar, die kerk, als getuige tegen de formulieren van eenigheid en voor de eenigheid van geest. Zij staat, opdat de traditie der christelijke verdraagzaamheid, haar van de Apostelen en met name van den apostel Paulus overgeleverd, niet in den vloed der vergetelheid verloren ga. Zij staat daar, om het den ongeloovigen en vijanden des Christendoms te doen weten, dat als de christelijke sekten door den geest der eeuwe zijn te niet gegaan, het Christendom als een éénig man tegen bijgeloof en ongeloof strijden en over beide zal zegevieren.’ Ik herhaal het, men deed den schrijver ongetwijfeld onregt, indien men hem anders als *cum grano salis* verstond. Blijkbaar wil hij niet overal aan zijn woord gehouden worden. Om van de ‘Anthropologie’ niet te spreken, ofschoon ook daar zulke fragmenten voorkomen, zijn niet de ‘Levens-Studiën’ hoofdstuk aan hoofdstuk gestoffeerd, en waarlijk zij hebben er niet bij verloren, met plaatsen uit de godsdienstige geschriften der Des Amorie Van der Hoeven's, vader en zoon? uit de geschriften derhalve van een hoogleeraar en van een doctor in de godgeleerdheid, die zeker wel nimmer met zoo grooten zegen het Evangelie zouden hebben verkondigd in eene gevestigde kerk, indien onvoorwaardelijk moest worden toegegeven dat het christelijke leven uit de kerk geweken is; en wier theologiesche en andere werken gewis niet door den heer Pruys Van der Hoeven als monumenten van den christelijken geest zouden worden aangehaald, indien het volgens hem letterlijk waar was en vast stond dat de theologie met christenbloed geschreven is.

Dit geldt ook ten aanzien van andere predikers of theologen, met name door hem genoemd: Adolf Schumann, Eduard Reuss, Athanase Coquerel, Félix Bungener; inzonderheid Channing en Vinet. Geen van deze mannen zou ooit iets bezeten hebben van de godgeleerde wetenschap die Prof. Van der Hoeven in hen roemt, geen hunner ooit den minsten invloed als kerkelijk persoon hebben uitgeoefend, indien er niet bestonden gevestigde kerken en theologiesche faculteiten; kerken, in wier schoot zij konden opgroeijen tot hetgeen zij eenmaal waren of nog op dit oogenblik zijn; godgeleerde scholen, waar zij aanleerden dat christendom om welks wille onze schrijver thans met ingenomenheid op hen wijst, en afleerden die zekere wanbegrippen waarboven hij hen met blijdschap verheven ziet. Doch dit alles zijn nog slechts zijdelingsche gronden ten gunste van hetgeen wij beweren, dat namelijk Prof. Van der Hoevens anti-klerikalisme niet zoo ernstig moet worden opgevat, als men op den klank der woorden afgaande denken zou. Gij herinnert u de plaats uit de voorrede der ‘Levens-Studiën’: ‘Er is voor onze medicijnsche faculteit groote kans om aan 't hoofd der beweging te marcheren. De materiëele welvaart der maatschappij is tegenwoordig de levensvraag, en wie zal, wie kan haar met meer *connaissance de cause* behandelen, dan onze orde?’ Welnu, onmiddellijk daarop volgen deze woorden: ‘Evenwel, ik zou niet begeeren dat over zulk eene hoogst gewigtige vraag ook de theologische faculteit niet gehoord wierd. Integendeel wenschte ik tot eene minnelijke schikking te geraken.’ Ziedaar geen zijdelingsch maar een regtstreeksch bewijs voor de regtmatigheid van ons verlangen, wanneer wij begeeren dat Prof. Van der Hoeven, bij zijne uitboezemingen tegen kerk en school, verstaan zal worden niet naar het vleesch maar naar den geest. Hij wil geene scheiding van Kerk en Christendom, geen vernietiging der eene ten bate van het ander, maar dat bij de overweging der belangen van het menschdom ook de theologiesche faculteit hare stem zal mogen uitbrengen. Tot eene minnelijke schikking wil hij geraken. Hij zelf zegt dit met ronde woorden in zijne voorrede, en dit is dus het oogpunt waaruit men zijne kruisvaartprediking tegen alle kerkelijkheid, zoo noemden wij haar, te beschouwen en te beoordeelen heeft.

Vraagt iemand zich dan af, gelijk wij op dit oogenblik bezig zijn te doen, tegen wie en wat de schrijver van ‘Anthropologie’ en ‘Levens-Studiën’ hoofdzakelijk in verzet komt, of

met andere woorden, waarin de negatieve zijde van zijne opvatting en prediking des Christendoms bestaat, zoo luidt het antwoord: Prof. Van der Hoeven verklaart den oorlog aan hetgeen hij noemt ‘de geestelijke heerschzucht;’ aan dien theokratieschen of hierarchieschen geest, openbaar in allerlei afwijkingen, zoowel van dogmatieschen als van praktieschen aard, dien men gewoon is met den naam van klerikalisme te bestempelen. Wel treedt hij nog daarenboven tegen het moderne materialisme op. Men denke slechts aan die uitspraken, vroeger door ons aangehaald, waarin sommige medici van den tegenwoordigen tijd beschuldigd worden physiologie te doceren op het lijk in plaats van op het levend organisme, en dat zij tot staving van hunne philosophie, vermoedelijk een exsudaat der buikhersenen, genoodzaakt zijn hunne toevlugt te nemen tot argumenten ontleend aan de abdominaal-logiek. Elders lezen wij dat in de geschiedenis van het ongeloof dit vooral opmerkelijk is, dat het zich in sekten verdeelt, die gelijk de christen-sekten elkander wederzijds bestrijden: ‘Zoo wordt thans het ongeloovig spiritualisme van Hegel bestreden door het ongeloovig materialisme van Carl Vogt, en worden de ongeloovige metaphysici door de ongeloovige physiologen gedwongen zich met de studie der organische natuur bezig te houden. Op de puinhoopen van de psychologie heeft de afgodsdienst der stof haar tempel gesticht, en een ander reuzengeslacht is opgestaan om den hemel te bestormen.’ Doch behalve dat wij hierop nader zullen hebben terug te komen, deze oppositie tegen het materialisme bekleedt in des hoogleeraars beschouwingen eene veel minder breede plaats, dan zijne polemiek tegen klerikalisme en weetheiligheid. Zijne aanvallen op de theologiesche faculteit zijn in één woord menigvuldiger en heviger, ook waardiger en meer afdoende, dan hetgeen hij tegen de medicijnsche in het midden brengt: eene omstandigheid die overigens gereedelijk verklaard kan worden uit het populair en ascetiesch karakter der beide geschriften die ons bezig houden. Ook hier doet zich de vraag op: of dit polemiesche bestaanbaar is met de eischen der stichtelijkheid? Wij zagen vroeger dat Dr. Beets zich slechts bij uitzondering wel is waar, maar toch van tijd tot tijd, sommige oorlogzuchtige Uren, of onderdeelen van Uren, veroorloofd heeft. Wij zagen hoe Dr. Zaalberg, door aanhoudende polemiek tegen andersdenkenden, het stichtelijk element van zijn ‘Biddenden Jezus’ onherstelbaar vernietigde. Ofschoon nu ook en vooral de ‘Levens-Studiën’ van Prof. Van der Hoeven, meer

dan zijne ‘Christelijke Anthropologie,’ hier en ginds ditzelfde gebrek vertoonen, en hoewel de onpartijdige kritiek tot geen meten met tweederlei maat te bewegen is, mag nogtans ééne omstandigheid niet over het hoofd worden gezien. Personaliteiten namelijk komen er in Prof. Van der Hoeven's polemiek niet voor; zelfs geene personele toespelingen of wenken. Wat hij in den hem eigenaardigen stijl ‘de theologische faculteit’ noemt, is niet slechts geen der rigtingen in onze vaderlandsche kerk van den tegenwoordigen tijd afzonderlijk, het zijn ook niet deze rigtingen te zamen, het is evenmin deze of gene openbaringsvorm van of het protestantisme of het katholicisme onzer dagen, maar de algemeenste gedaante waaronder de hierarchiesche of theoeratiesche geest, om nogmaals dezelfde uitdrukking van daareven te gebruiken, zich in de geschiedenis der christelijke kerk heeft kenbaar gemaakt en blijft maken. Er is noch in den boezem der protestantsche, noch in dien der roomsche wereld, ééne enkele openbaring van het klerikalisme te ontdekken, die niet kan gebragt worden onder de rubriek van des schrijvers theologiesche faculteit. Dit algemeene van zijne polomiek verstompt in zekeren zin haren prikkel en ontwapent daardoor eenigzins de kritiek. En toch zou men kunnen vragen of het goed en nuttig was, zoo aanhoudend en telkens weder op hetzelfde aanbeeld te slaan; noodig of nuttig, in geen enkel hoofdstuk bijna de geestelijkheid met rust te laten. Of hoe, indien Dr. Beets ons niet stichten kan met zijne ‘Drie vragen’ over den Bijbel, Dr. Zaalberg niet met zijne uitvallen tegen rationalisme en mysticisme, tegen roomschen en philosophen, tegen geletterden en ongeletterden, hoe zal Prof. Van der Hoeven ons opbouwen, indien hij niet nu en dan aflaat zijne stem te verheffen tegen het kerkelijk, dat is onmaatschappelijk christendom? Toegegeven dat in eene waarlijk christelijke maatschappij de stand van geestelijke even overtollig ware als in eene maatschappij van gezonden het vak van geneesheer: toon of aan dat de opheffing van den klerus in eene nog onchristelijke zamenleving meer is dan eene utopie; of, zoo gij natuurlijk buiten staat zijt dit betoog te leveren, laat aan den geestelijke in onze maatschappij van naamchristenen en ongeloovigen hetzelfde regt wedervaren en toon hem dezelfde achting, als aan den geneesheer in onze wereld vol zieken en lijders. De geschiedenis der geneeskunde, waarmede is zij geschreven? Zoo al niet, in weerwil van menige minder gelukkige aderlating, met bloed, gelijk de geschiedenis der christelijke kerk,

dan toch met niet veel beters. Zoo als daar zijn - doch genoeg. Wat men nu niet wenschen zou dat op grond van deze grieven aan de medicijnsche faculteit gedaan wierd - dat men haar namelijk schrapte uit de rij der menschelijke instellingen en haar beschouwde als een verouderd orgaan, naauwlijks meer zamenhangend met het herlevend en zich herstellend organisme, en vroeger of later onvermijdelijk af te werpen of uit te stooten - ditzelfde onregt plege men dan ook niet ten aanzien van de faculteit der theologie. Of wel, zoo de tijdsomstandigheden dringend vorderen dat de oogen uwer landgenooten geopend worden voor den verderfelijken invloed van het klerikalisme, doe deze operatie ter plaatse waar zij thuis behoort, maar verrigt haar niet in een stichtelijk boek. Want nog eens: niemand kan twee heeren dienen, of hij zal den eenen aanhangen en den anderen verwaarloozen. Gij kunt de polemiek niet dienen en de stichting.

Hetgeen Prof. van der Hoeven, in onderscheiding van datgene waartegen hij telkenmale in hooger beroep komt, in den grond verlangt en wil, daarnaar zullen wij, gerugsteund door onze vroegere aanhalingen, niet lang behoeven te zoeken of te vragen. Hij wil, en ziedaar het positieve gedeelte zijner opvatting en verdediging des Christendoms, de godsdienst wil hij uit de kerk overgebragt zien in het leven, gelijk Socrates gezegd wordt de wijsheid uit den hemel op de aarde te hebben gebragt. Het nieuwe leven, zegt hij, is geen kerkelijk, maar een maatschappelijk, een huiselijk, een familie-leven; in de huisgezinnen ontkiemt het christelijk leven, in de maatschappij volmaakt het zich.

Toelichting behoeft deze stelling slechts, in zoover wel behoort onderscheiden te worden tusschen hetgeen zij waars en bruikbaars, en hetgeen zij avontuurlijks bevat. Kennelijk zijn de tijden voorbij, dit is zoo, waarin het licht over de christenheid uitsluitend opging uit den geestelijken stand. Reeds in de dagen der Reformatie kwam er in dezen middeneeuwschen toestand verandering. Ulrich von Hutten, Duplessis Mornay, Marnix van Sint Aldegonde, zij hebben voorwaar ook door hunne kerkelijke en theologiesche geschriften geen geringe diensten bewezen aan de zaak der Hervorming. Wat de godgeleerde wetenschap aan Hugo Grotius den regtsgeleerde verschuldigd is, daarover was van oudsher slechts ééne stem. Niet minder verpligting heeft zij aan den oversten leidsman der mo-

derne kritiek, den Wolfenbuttelschen bibliothecaris Lessing. Onze tijdgenoot in Duitschland, Ridder Bunsen, vertoont ons op zijne wijze het beeld van een magtigen leek, wiens onderzoekingen omtrent de oude geschiedenis van Egypte, wiens ‘Zeichen der Zeit’, wiens ‘Gott in der Geschichte’, wiens ‘Bibelwerk’, reeds zijn, of weldra beloven te zullen worden, welkome bijdragen voor het leven der kerk en der godgeleerde wetenschap. In het katholieke Frankrijk is deze laatste, kan men zeggen, op dit oogenblik uitsluitend in de handen van leeken. Charles de Rémusat schreef niet lang geleden een Leven van Abélard, waarin de werkzaamheid van dien grootsten theoloog der middeneeuwen in haar ganschen omvang geschetst en aan de kritiek wordt onderworpen. Het grondigste wat nu voor drie of vier jaren over het leerstuk der Onbevlekte Ontvangenis in Frankrijk in het licht kwam, was eene studie van Edouard Laboulaye, medearbeider aan het ‘Journal des Débats,’ dezelfde die ook de vertaling van Channings werken, de godsdienstige zoowel als de maatschappelijke, heeft bezorgd en verspreid. Ernest Renan eindelijk, wiens naam reeds herhaaldelijk in dit opstel werd genoemd, heeft nog zeer onlangs, door zijne vertaling van het Boek Job, en door eene daaraan toegevoegde studie over den aard en den ouderdom van dit gedicht, zijn veelzijdigen arbeid in verband met de godgeleerde wetenschap, inzonderheid wat betreft de studie van het Oude Testament, met eene nieuwe bijdrage vermeerderd. Zulke leeken zijn goud waard. Evenwel, gelijk hierboven reeds omtrent sommige andere werd opgemerkt, de arbeid van deze theologen en van huns gelijken ware nimmer tot stand gekomen, indien niet vóór hen en tegelijk met hen de godgeleerde wetenschap *ex officio* elders gebloeid had. Laat mij er bijvoegen: de vrucht van hunne inspanning zou voor het grootste gedeelte verloren gaan, indien zij niet tot voedsel verstrekte aan het godsdienstig leven hunner tijdgenooten. Aan het godsdienstig ja - maar ook aan het kerkelijk leven? Verstaan wij elkander niet verkeerd. Het is ongetwijfeld noodig, dat elk huisgezin eene kweekplaats des Christendoms worde; dat het hoofd des gezins de priester der zijnen zij; dat van dezen beperkten kring der familie de vernieuwing van het maatschappelijk leven telkens uitga. Doch vooreerst, niet ieder heeft of is lid van een huisgezin. Velen staan alleen en leven op zichzelven. Velen blijven van der jeugd af aan van huiselijke opleiding verstoken. Wie zal in de

christelijke vorming van deze allen voorzien, wanneer de geestelijke stand zal zijn opgeheven? En dan, hoeveel huisvaders van de honderd zijn geschikt, en bekwaam, en in de gelegenheid, om tevens de godsdienstleeraars hunner omgeving te zijn? Zich bij het onderwijs gansch en al van dogmatiesche voorstellingen onthouden, dit kunnen zij zoomin als de geestelijken; het is niet mogelijk christen te zijn zonder een minimum van theologie. Gesteld, de huisvaders bepalen zich tot eene eenvoudige verklaring van den Bijbel: wat zal het gevolg zijn? In plaats van met kerkelijke dogmatiek en exegese, zal het opkomend geslacht voortaan worden gevoed met huisbakken dogmatiek, met huisbakken exegese; en ik twijfel of zij er zooveel beter aan toe zullen zijn. Neen, laat het Christendom zoo huiselijk en maatschappelijk worden als waartoe het bestemd is, zoo lang er noodig zal zijn studie der theologie tot regt verstand van den Bijbel, studie der wijsbegeerte tot verklaring der kerkleer, letterkundige vorming tot instandhouding der openbare eeredienst (bij ons protestanten); zoolang de hoofden der huisgezinnen de hun noodige kennis zullen moeten ontleenen aan de theologiesche beschaving van den tijd waarin zij leven; zoolang er duizenden en tienduizenden zijn zullen wier godsdienstige opleiding gansch en al verwaarloosd wierd, indien zij haar slechts in het huisgezin konden ontvangen: zoolang zal het niet mogelijk zijn - tenzij men eene utopie najage of zich eenen avontuurlijken toestand der zamenleving scheppe - zoolang zal het praktiesch onuitvoerbaar blijven, zeg ik, het Christendom als het ware te verontkerkelijken en uit de school over te brengen in het leven. Kon Prof. Van der Hoeven er toe besluiten dit onpraktiesche en fantastiesche te laten vallen, gaarne zouden wij erkennen dat er veel in zijne voorstelling is dat onze volle instemming heeft en aller behartiging verdient.

En welk is nu dat christendom, waarvan de schrijver wil dat het uit kerk en school zal worden overgebragt in huis en maatschappij? Geen wonder dat aan de overeenstemming van hetgeen hij dienaangaande leert, het een en ander hapert. Want wie, in den tegenwoordigen tijd, wie is in staat het Christendom zoodanig voor te stellen, dat zijne opvatting niet slechts hemzelven bevredigt, maar ook de anderen? Doch laat ons zien. ‘De zuivere leer van het Evangelie, volgens den Bijbel, ontdaan van alle theologische bijvoegselen of twistvragen,’ dit is

volgens den schrijver het ware objectieve Christendom. In deze leer is plaats voor verborgenheden: ‘Ons Christendom bevat mysteriën: diepe, donkere, ondoorgrondelijke mysteriën: dat Woord, dat vleesch is geworden, die menschelijke en goddelijke natuur, die wonderen, die werkingen des geestes, die dood en opstanding, die goddelijke Oppermagt en menschelijke vrijheid, die zonde en heiligheid, die natuurlijke en geestelijke mensch, die wedergeboorte: zijn het niet alle mysteriën, die wij wel door spot kunnen ontheiligen, maar niet kunnen vergeten?’ Een van deze verborgenheden, en wel eene dogmatiesche, wordt elders afzonderlijk vermeld: ‘Het Evangelie verkondigt ons de verzoening van God en den mensch door Chris tus, en de herstelling der betrekking die door de zonde was opgeheven. De voorwaarde die het stelt is: geloof, vertrouwen; geloof en vertrouwen in Gods liefde. Ik waag het niet, die mysterie te verklaren. Het is geen verstandsbegrip, geen idee: het is eene gewetenszaak van de zijde der menschen, en van de zijde Gods eene liefdesopenbaring of liefdesverzekering. Bewustzijn van schuld en diepgrievend naberouw en zelfverwijt, konden alleen gerustgesteld, gestild en weggenomen worden door het offer van Gods eengeboren Zoon; waarin Gods heilige liefde zich in al hare verhevenheid en oneindige grootheid openbaarde. Zoo was de vrede op aarde gesloten en Gods welbehagen in menschen verzekerd.’ Onthouden wij ons van te bepalen in hoever dit is de zuivere leer van het Evangelie, volgens den Bijbel, ontdaan van alle theologiesche bijvoegselen. Slechts dunkt mij onmiskenbaar dat voor de oude en kerkelijke, hier eene nieuwere en van den schrijver-zelf afkomstige dogmatiek in de plaats wordt gesteld; eene dogmatiek zonder wortelen in de conscientie, een stuk gekristalliseerde poësie, geen kapittel uit het heilig boek der ervaringen van den christen. Doch veel meer dan een of ander leerstuk afzonderlijk, is voorwerp van des schrijvers geloof de Bijbel, hoe dan ook verklaard, en in den Bijbel de persoon van Christus. ‘Op de vraag: waar is het Christendom? verwijzen u sommige theologanten naar den Bijbel, andere naar de Overlevering. Moet ik - zoo gaat hij voort, na eene korte karakteristiek van katholicisme en protestantisme, Overlevering en Bijbel - moet ik kiezen, zoo geef ik aan den Bijbel mijne stem: niet slechts omdat de Bijbel de oudste oorkonde is: ofschoon ik ook dit van groot belang acht: maar omdat de Overlevering mij een Christendom voor oogen

stelt, dat ik van Heidendom en Jodendom niet zoo duidelijk weet te onderscheiden als het Christendom des Bijbels.' Verlangt gij herinnerd te worden aan den schat dien de christenheid in den Bijbel bezit: 'Boven anderen, zegt de schrijver, genieten de Christenen het onschatbaar voorregt een Boek te bezitten, waarin God hen toespreekt, een iegelijk in zijne eigene taal. Het Boek is geschreven in eenen hoog-eenvoudigen, bijna kinderlijken stijl, deels poëzy, deels proza, voor verre het grootste gedeelte historie, en wel eene doorloopende historie van Gods openbaring aan het menschelijk gemoed en aan het menschelijk geweten.' Persoonlijk wordt door hem aan den Bijbel de hoogste waarde gehecht: 'Voor mij is de Bijbel hoogere kritiek, en wel levenskritiek, en daardoor en als zoodanig tegelijk een paedagogiek voor ons menschenkinderen; eeu boek van opvoeding en levenswijsheid, dat ik voor geen schatten der wereld zou willen missen.' Intusschen is het h o e van de verklaring des Bijbels bij hem geen hoofdzaak. Hij laat vergelijkingen toe waarover menigeen het hoofd zou schudden: 'Bij de mythologie van andere volken vergeleken, is de heilige poëzy der Hebreërs zoo verheven en hunne historische traditie zoo zuiver menschelijk, dat onbevooroordeelden de Heilige Schriften der Joden boven alle andere gedenkstukken der hooge Oudheid zullen schatten.' Hij verzet er zich naauwelijks tegen dat men het geschiedkundig karakter van den Bijbel prijs geve: 'Om de menigte van wonderen die er in vermeld worden, is het Boek door sommigen als eene verzameling van mythen, als historische nationaalpoëzy beschouwd, door anderen als Oostersche traditie of legenden: waarbij men vergat zich te verplaatsen in het verre Oosten, onder een kinderlijk volk, bij een onbeschaafd menschengeslacht.' En een weinig verder, met dezelfde vrijgevigheid: 'Noemt de Bijbelsche geschiedenissen poëtisch, noemt ze mythisch: de historische poëzy en de historische mythe is heilige Orakeltaal, is heilige Profetie.' Wel protesteert hij met nadruk tegen de voorstelling alsof de Bijbel een onecht en ondergeschoven boek, een *opus spurium* ware: 'Zullen wij de geschiedenis des Bijbels voor een fabel houden, en die menschen (Abram, Mozes, Elia; Christus, Paulus, Johannes) voor verdichte personen? Dan blijft het een raadsel hoe wij ons zulk eene verdichting kunnen verklaren, die in de wezenlijkheid geen grond heeft. Romanhelden te scheppen vermag het genie: Bijbelhelden zijn typen uit eene hoogere sfeer,

openbaringen van Gods geest in de menschen werkende.' Maar het schijnt hem toch onverschillig of men den Bijbel al dan niet mythiesch, al dan niet poëtiesch, opvatte en verklare. En dit kan en mag hem, meent hij, in zóóver onverschillig zijn, als het hoogste wat hij in den Bijbel vindt en liefheeft, is het zedelijk ideaal door Christus op aarde verwezenlijkt. 'Wij zien in Jezus den mensch, gelijk God hem dacht en wilde, den type van Gods stedehouder en vertegenwoordiger op aarde; Hij is ons voorbeeld: zijn leven het volmaakt-gezonde leven: een leven zonder smet of zonde, gekenmerkt door het volkomenst evenwigt van alle vermogens en krachten:' zoo hoorden wij reeds vroeger den schrijver spreken. Eenigzins gewijzigd luidt elders deze zelfde christologie: 'Gods Zoon, verschenen in het vleesch, God zelf, de onzienlijke, voor menschelijke oogen zigtbaar in Jezus Christus, dát is Gods openbaring, dat de hoofdinhoud van het Christendom.' Behalve dat Jezus Christus, naar de eenheid van zijn wezen beschouwd, hem aldus is 'de schepper eener wereld vol levensenergie, vol leven en werkzaamheid,' de Mystagoog 'die ons in de mysteriën van het menschelijk gemoed inwijdt en ons die mysteriën ontsluit,' het 'sensorium' der christenheid, het 'centraalorgaan' der christenmaatschappij, van waar hare levensopenbaring uitgaat en waarop het wereldleven afstuit - en welligt nog andere omschrijvingen die mij thans niet te binnen schieten - is Christus hem tevens, niet zoozeer de Hemeling die uit hooger sfeer op aarde nederdaalde; wij lezen eene enkele maal van 'den zoon des timmermans en van Maria uit Nazareth;' als wel bijwijlen de Wonderdoener, en bij uitnemendheid de Volksleeraar. 'Zijne verschijning onder de menschen was gekenmerkt door weldaden; die weldaden waren wondergenezingen en zaligsprekingen:' aldus van den Wonderdoener. En wederom: 'Gelijk Christus zichzelven het licht en het leven der wereld noemt, zoo betoont hij zich als magtig beheerscher van den dood, die gestorvenen opwekte en, zelf uit het graf gerezen, na zijne verrijzenis nog veertig dagen met de zijnen verkeerde.' En nogmaals: 'De wonderdaden van Christus strekten om de heerschappij aan te toonen van den geest over de stof, en den grooten Godsgezant als levensbezitter en levensbeheerscher te verheerlijken.' Doch gelijk ik zeide, wat de schrijver het meest in zijnen Christus liefheeft, is de Volksleeraar in hem. Met ingenomenheid neemt hij Channings woorden over: 'Zoo

wij het in deze eeuw van maatschappelijke vereenigingen doelmatig achtten eene nieuwe instelling aan te bevelen ter bevordering van het Christendom, dan zou het eene vereeniging zijn wier leden zich verbonden om elkander bij te staan en aan te moedigen tot een leven overeenkomstig de Bergrede.' De Bergrede, de Christus der Bergrede, deze is kennelijk het ideaal van den schrijver: 'De geheele bergpredikatie kan ons doen zien, hoeverre wij nog afstaan van de volkomenheid die Jezus in de zijnen verlangt, en vertoont ons een ideaal waarvan, ik zal niet zeggen het Oosten, maar het beschaafde Griekenland en Rome geen begrip had - Zulk eene verhevene zedeleer was ongehoord: een hemelsch licht was opgegaan in de harten der menschenkinderen, een ander geslacht was op aarde verschenen.' Aldus in de 'Levens-studiën.' Evenzoo in de 'Anthropologie:' 'Hebt gij die heerlijke berg-leerrede niet het eerst voor den geest? Welk christen kent haar niet, of draagt haar niet in zijn hart? Mijne moeder kon haar niet vergeten, en las ze ons gedurig voor. En mij, als ik daar dat zalig, zalig lees, dan is het mij als klonk er een stem uit den hemel: Deze is mijn Zoon, mijn geliefde, hoort hem!' Deze groote ingenomenheid met den Man der Bergrede is oorzaak of aanleiding dat somtijds van Christus gesproken wordt op dezelfde wijze als door Dr. Strauss in het vroeger door ons aangehaald fragment. 'Zeker,' zegt Prof. van der Hoeven, 'daar zijn geniën in ons Christendom, en onze Heer en Meester was de grootste, ja eenig in zijne meesterschap. Maar ziet hoe ernstig en hoe lang hij zich heeft toebereid en welke zware proeven hij heeft doorgestaan en wat heldenfeiten hij volbragt heeft! Dat leven en die dood, slechts eenmaal is het aanschouwd in de geschiedenis van ons geslacht, en het zal niet ten tweede male aanschouwd worden.' En deze plaats is de éénige niet waar al het bovennatuurlijke uit het leven van Jezus, inzonderheid zijne opstanding uit de dooden, als onwezenlijk wordt weggelaten. Men oordeele naar deze andere, vol geestdrift: 'Een karakter als dit, volgehouden tot aan het einde, zich altijd gelijk, zoo verheven boven al wat wij zien of hooren: eene taal als godspraak uit eene andere sfeer: eene zelfverloochening in alles: in het grootste en in het kleinste eene harmonie van woord en daad, van leer en handel: een takt en beschaving, eene humaniteit en urbaniteit, een kunstzin en kritiek, een eenvoud en diepte, een rijkdom en spaarzaamheid, eene magt en

matiging, eene vrijheid en onderwerping, een kinderzin en mannenkracht: toon mij het genie met zijne wondermagt die dat alles wist te temperen en in één tafereel onnavolgbaar af te beelden!' Nog welsprekender schijnt deze derde plaats, waarmede wij ons christologiesch overzigt besluiten: 'Geen zedeleeraar zien wij hier, noch wijze, noch wetgever; geen kluizenaar, of kerkheilige, of ijveraar, of dweeper. Wij zien een mensch, werkzaam, onvermoeid, onafgebroken, aanhoudend werkzaam tot heil zijner medemenschen: een mensch, aan dezelfde behoeften onderworpen, op dezelfde wijze verzocht, gesmaad, vervolgd, veracht, gedood; maar zonder schuld; een mensch die zeggen kon: wie overtuigt mij van zonde? Eene kleine schare van leerlingen omringt hem. Zijn voorbeeld onderwijst en vormt hen. In hun gezelschap doorreist hij het land als eene weldadige Godheid, en strooit, waar hij komt, zegen uit. Armen en lijdenden en vervolgden en ongelukkigen troost hij en spreekt hij zalig. Hij leert hun een Vader kennen die hen gadeslaat, hen bestuurt en leidt en verzorgt. Hij spreekt van een Koningrijk boven aardsche koningrijken verheven, hij spreekt van eene opstanding na den dood, hij vordert eene zelfverzaking en zelfverloochening, die niets te dierbaar acht om het niet aan hem af te staan: hij verlangt bekeering, vernieuwing des geestes, wedergeboorte: in één woord, hij wil onbepaalde gehoorzaamheid aan Gods wil, onderwerping, geheele heiliging en toewijding zonder eenig voorbehoud. Hij bestraft liefdeloosheid, geveinsdheid, huichelarij, zelfs in de grooten en magtigen des volks, leert bidden voor de vijanden, de vervolgers en geweldenaars leert hij zegenen, vereenigt de gansche menschheid onder één Hoofd, en verkondigt Gods genade en vrede en welbehagen in menschen.'

Deze is de Christus dien onze schrijver wil dat allen in zich zullen opnemen om gezond te worden naar ziel en ligchaam: 'Christus was God geopenbaard in het vleesch; en wij Christenen behooren te zijn: Christus geopenbaard in het leven.' Reeds vernamen wij in hoe uitgebreiden zin Prof. van der Hoeven dit bedoelt en dat 'het leven' bij hem beteekent, vooreerst huisgezin en maatschappij in tegenoverstelling van kerk en school, ten andere het bestaan van den persoonlijken mensch, zinnelijk en geestelijk, krachtens het verband van beide naturen: 'Het Christendom is noch kunst noch wetenschap: het is een mensch-zijn in de volste ruimste beteekenis van dat woord.

Het bedoelt niets minder dan den geheele mensch, theoretisch en praktisch, te hervormen, te herscheppen.' Zeer eigenaardig drukt hij dit denkbeeld ook aldus uit: 'Ons Evangelie is noch metaphysisch, noch physisch, maar organisch; het is geen dynamica, geen mechanica, maar biologie.' En ook aldus: 'Ons is het Evangelie organische natuurleer, biologie; maar eene hoogere dan plantenphysiologie of dierenphysiologie. De organen zijn de gaven, de functiën zijn de werken: de geest is die hoogere zenuwkracht die het ligchaam doorstroomt. Werkt dat levensbeginsel vrij en ongedwongen, zoo zullen alle organen harmonisch zamenstemmen; is het ligchaam ziek en kwijnend, de harmonie is verstoord: geen zuivere volle akkoorden, maar valsche toonen en wanklanken; zieke organen en zieke functiën. Het organisme neigt ten ondergang en wordt eindelijk eene prooi des doods.' Wij vernemen het: de biologie - geen verstandig lezer kan twijfelen in welken zin de schrijver dit woord hier gebruikt - de anthropologiesche biologie omvat het gansche wezen van den mensch; niet den geest-alleen, niet het ligchaam-alleen, maar het organisme van ligchaam en geest. De anthropologiesche biologie is het geheim en de springveer eener volledige wedergeboorte. Met haar treedt het Christendom in de werkelijkheid op. Waar zij hare kracht oefent, daar komt het Godsrijk. - Wie begeert na te gaan op welke wijze de schrijver zich de wording en ontwikkeling van dit nieuwe leven in bijzonderheden denkt, raadplege van de 'Christelijke Anthropologie' de drie hoofdstukken getiteld, het eene: 'Hoe wordt het Christendom?' het andere: 'Hoe ontstaat het Christelijk leven?' het derde: 'Hoe ontwikkelt en bevestigt zich het Christelijk leven?'

Onze kritiek dezer voorstelling van Christus en Christendom valt zamen met de beantwoording der derde en laatste vraag waarvan wij boven spraken: Omtrent welke punten laat Prof. Van der Hoeven ons in de verlegenheid? De grenzen van zijn eigen materialisme: ziedaar van deze punten, zij zijn hoofdzakelijk twee in getal, datgene waarbij wij in de eerste plaats eenige oogenblikken hebben stil te staan.

Niets is natuurlijk verder van de bedoeling des schrijvers verwijderd dan het materialisme in de hand te werken. Hij die na den geestelijken stand tegen geen andere rigting zoo nadrukkelijk opkomt als tegen het materialisme of posivitisme van

den tegenwoordigen tijd; die met ‘de wetenschap,’ zoo noemt hij bij voorkeur deze volgens hem verderfelijke wending der natuurstudie, lans aan lans breekt en discussie op discussie opent: hoe zou hij, zonder gansch en al ongelijk te worden aan zichzelf, die eigen wetenschap kunnen zijn toegedaan? En toch zal het blijken dat hijzelf ons regt geeft hem in vollen ernst naar de grenzen van zijn materialisme te vragen.

Of hoe, indien wij bij hem lezen gelijk daareven: ‘De geest is die hoogere zenuwkracht die het ligchaam doorstroomt;’ indien hij op vijftig andere plaatsen dit zelfde denkbeeld weder opneemt en nogmaals opneemt en ontwikkelt; indien wij van hem vernemen dat het rustig en kalm ‘zenuw- en hersengestel’ van den matigen mensch dezen stemt tot synergie en sympathie; indien hij ons zegt: ‘Ik begin van mijn standpunt als medicus met het veranderen van den levensregel;’ ons laat raden: ‘Trokken wij medici van de som onzer patiënten allen af, die aan deze diëetzonde der onmatigheid hunne kwalen te wijten hebben, wat zou er overblijven?’ - ons verzekert: ‘Daarom is de matigheid de eerste in de rij der christelijke deugden, omdat het Christendom op gezondheid van ziel gerigt is en aangelegd;’ - ons waarschuwt dat ‘ook ons het vergift der zelfzucht heeft aangetast, dat het reeds in het bloed is opgenomen, en hersenen zenuwstelsel verderft;’ - ons leert dat de rampzalige kwaal dier zelfzucht ‘ons berooft van die edele trekken van adeldom en schoonheid, die weleer 's menschen gelaat versierden en den stempel der hemelsche afkomst vertoonden;’ - ons als zijne meening voordraagt; ‘Het geestelijk, of liever, het organisch beginsel, dat in het Evangelie verborgen ligt, plant zich voort van geslacht tot geslacht, in gedurig veredelde kiemen, indien het niet door bastaard-generatie of bastaard-copulatie bedorven wordt;’ en daarbij: ‘Het christenbloed zou door christen-huwelijken meer en meer geadeld kunnen worden, gelijk omgekeerd het bederf der ongeloovigen van geslacht tot geslacht toeneemt;’ en daarnevens: ‘Bij het huwelijk is het verschil van godsdienstige beginselen der beide ouders niet zonder beteekenis voor het nakroost;’ indien hij ons onder het oog brengt: ‘Gezondheid van ziel en ligchaam moet de wensch en bede van den christen zijn. Zijn Heer en Meester kwam als medicijnmeester der zieken. Geloof in Hem maakt ons naar ziel en ligchaam gezond, en door dat geloof vermogen wij zonde en ziekte en dood te overwinnen;’ indien hij ons vraagt, als

zeker van zijne zaak: ‘Zijn er niet christengemeenten wier dogmatiek en moraal in het kwijnend ziekelijk voorkomen der ledematen hare verklaring vinden? en is niet zekere ongemakkelijkheid van humeur, uit ziekelijke zenuwtemperatuur, in overeenstemming met de onverdraagzaamheid der beleden geloofsformulieren?’ indien hij ons toeroept: ‘Het leven in zonde is een gedurig sterven; noemt het geen leven; het is eene tering, die ons langzaam maar zeker sloopt;’ - ons bemoedigt: ‘Vreest niet door het Evangelie tot eene ziekelijke sentimentaliteit te vervallen, die haar bron en oorsprong heeft in zwakte der zenuwen; integendeel, het Evangelie zal uwe zieke en zwakke zenuwen versterken en gezond maken;’ - ons voorhoudt: ‘Is evangelische vrijheid, is zij vrijheid van zonden, zij is het in de eerste plaats van diëetzonden;’ - ons het programma voorlegt: ‘Dus vrijheid van diëetzonden, in de eerste plaats. Daardoor frisch bloed en krachtige zenuwen en gezonde hersenen. Ja, gezonde hersenen!’ - ons aanraadt: ‘Wilt gij u in de zware taktiek van het Evangelie bekwamen, begint met uzelven, onderzoekt den staat uwer zenuwen en andere organen, uwer hersenen vooral. Let bij het opstaan, of gij wrevelig zijt of opgeruimd. In het eerste geval, doorloopt uw zondenregister, denkt aan uwe diëetzonden van den vorigen dag, en tracht ze door diëetboete te herstellen;’ - ons inprent: Wij menschen zijn zieken; ons leven is sterven;’ - ons afvraagt: ‘Is niet het leven een voortdurend zondigen tegen de gezondheidswet?’ - ons de belijdenis ten beste geeft: ‘Wij medici beginnen met het ligchaam; en gelijk sommige christen-kluizenaars meenden het ligchaam te moeten ziek maken om de ziel gezondheid en krachten te geven, zoo beweren wij medici dat eene gezonde ziel een gezond ligchaam tot haar orgaan behoeft;’ - ons het beginsel doet hooren: ‘Het komt bij den mensch hoofdzakelijk aan op de opvoeding der hersenen, ter verkrijging van die zelfbeheersching welke het eigendom is van den man van karakter, en naar welke allen moeten streven;’ - ons op het hart drukt: ‘Hygieine is de beste propaedeutiek voor de praktijk des Christendoms, en al wie gezondheid in zijn gelooven en weten verlangt, hij beginne met zijn hersen- en zenuwgestel gezond te maken;’ indien wij eindelijk bij hem de uitboezeming ontmoeten: ‘Zijt gij materialist, en verwacht gij van de materie het heil der maatschappij, welnu begin met uw materieel leven te regelen, met u aan de tucht eener gezonde diëet te onderwerpen, met

uw ligchaam aan discipline te gewennen, met matigheid en onthouding en ligchaamsbeweging en ligchaamsharding; waak tegen die leelijke ziekten en kwalen en gebreken, waarvoor gij bij de kunst te vergeefs hulp zoudt zoeken; laat het aan u en de uwen blijken dat gij het materieele leven met talent bedreven hebt, dat gij geen kwijnend en sukkelend gestel met u omdraagt, dat op u de spreuk niet past: Medicijnmeester, genees u zelven! Of zijt gij ook ongeloovig aan de wetenschap, en acht gij haar voor tijdverdrijf en speelgoed? Wanneer u de stem in de ooren klinkt: Bekeer u van uwe diëetzonden, wacht van de hygieine het heil der maatschappij! zult gij dan die stem willen smoren en uwe vermolmde therapie uittrompetten, aan wie niemand behalve gij meer geloof slaat? Waarlijk, men tapt geen nieuwen wijn in oude lederzakken, noch zet nieuw laken op een oud kleed. De levenskritiek vordert eene reconstructie der wetenschap van den grond op; een gebouw niet op een zandgrond, maar op een steenrots gevestigd'. -

Ik keer tot mijne vraag terug: hoe zullen wij, indien dit alles waarheid is, geen woordenspel; indien de schrijver ook hier noch schertst, noch overdrijft, noch overvraagt; indien deze de grondslagen zijn van een gebouw, niet op het zand, maar op de rotslaag gevestigd; indien er werkelijk een 'organisch verband' bestaat tusschen onze zinnelijke en onze geestelijke natuur: hoe zullen wij dit vooreerst in overeenstemming brengen met des schrijvers verklaring dat de hervorming en herschepping van den ganschen mensch door het Christendom, door de anthropologiesche biologie, is 'het werk van den Heiligen Geest'; of hoe met deze stelling der 'Christelijke Anthropologie': 'De oorzaak, oorsprong, bron des levens, zoekt ze in God, en in Christus die ons den Vader geopenbaard heeft. De stof is dood; de geest leeft en maakt levend'; of hoe met dit vijfde der Aphorismen achter de 'Levens-Studiën': 'De Openbaring schrijft het levensbeginsel toe aan den onmiddellijken invloed van Gods geest?' Is deze uitspraak der Openbaring niet in openbare tegenspraak met het beginsel dat de evangeliesche vrijheid, met andere woorden het geestelijk leven, in de eerste plaats vrijheid van diëetzonden tot voorwaarde heeft, en in de tweede plaats de vrucht is van frisch bloed en krachtige zenuwen en gezonde hersenen? En vervolgens, waarop het vooral aankomt - want het mag ons in zekeren zin onverschillig zijn of de schrijver al dan niet eene enkele maal in tegenspraak geraakt met zichzelf; of liever, wij

behooren ons over deze gelukkige inconsequentie te verheugen - hoe ontkomen wij, na zulke praemissen en concessies, aan de conclusies van het materialisme? Waar, op dit hellend vlak, waar zullen wij blijven stilstaan? aan welken steun ons vasthouden? op wat wijze onzen voet voor uitglijden bewaren? Juist, dunkt mij, door deze conclusies van het materialisme; conclusies op wier regtmatigheid welligt een en ander ware af te dingen; conclusies die mijns inziens wedersproken worden door het ervaringsfeit dat frisch bloed en krachtige zenuwen en gezonde hersenen wel bij magte zijn een fraaijen diermensch, maar onvoldoende om een zedelijk of godsdienstig wezen te vormen: juist daardoor voert ons de schrijver, in weerwil van zijne polemiek tegen het materialisme, dezen Minotaurus in den gapenden muil. Wat hij ons van het geestelijk leven, van het geweten, van de onsterfelijkheid onzer ziel, letterlijk al hetgeen hij ons daaromtrent 'leert, hangt zoodoende in de lucht, en is naauwlijks meer van de kategorie der magtspreuken te onderscheiden. Roep vrij aan uwe tegenstanders toe: ‘Beeldt u niet in dat het u gelukken zal het menschelijk geweten van de aarde te verbannen!’ Stel vrij op den voorgrond: ‘De rede of logos staat bij mij niet als het begin, maar als het einde of de voleinding der menschelijke vermogens aangeteekend; als het resultaat of de slotsom zijner opvoeding, die eerst met veel inspanning en arbeid verkregen wordt; veel, oneindig veel is er noodig, om mensch te zijn in de ware beteekenis van dat woord: incarnatie van de rede, openbaring van den logos.’ Vraag en spreek vrijelijk de overtuiging uit: ‘Kunt gij, o mensch! het leven verzaken en gelooven aan den dood? Gelooven en hopen en liefhebben, om te sterven? Het niet-zijn kiezen boven het zijn? Ik kan het niet. Ik kan het niet voor mij. Ik kan het niet voor u. Neen, mijne vrienden! neen, wij leven niet om te sterven. Ons geloof is geen geloof aan dooden, onze hoop is geen hoop op dooden, onze liefde is geen liefde voor dooden. De blijde boodschap is geen boodschap des doods, maar de boodschap des levens; en de God, dien wij kennen, is geen God der dooden, maar der levenden. Ons innerlijk bewustzijn verheft zich tegen die lofrede op den dood, tegen die doodenvergoding; en, bestaat er geene onsterfelijkheid, zoo is het menschenleven eene onwaarheid.’ Men zal u liefhebben en u zegenen om deze uwe edele gevoelens. Gij vergist u, en doet uzelven onregt, wanneer gij aan het slot der ‘Levens-Studiën’

de vrees uitspreekt: dat men het den medicus niet vergeven zal, ten tweede male voor zijn geloof te zijn opgetreden. Doch tegelijkertijd zal men zich niet kunnen onthouden de opmerking te maken, dat wie het christelijk leven doet ontspringen uit frisch bloed en gezonde hersenen, wie ons tot onderhouding van dit leven een zeker aantal overigens zeer behartigenswaardige gezondheidsmaatregelen voorschrijft, geen regt heeft te gelooven aan de onuitwischbaarheid des gewetens; geen regt, te spreken van een in den mensch zich langzaam incarnerenden logos; geen regt inzonderheid, protest aan te teekenen tegen doodenvergoding, of ons het uitzigt te openen op eene toekomst aan gene zijde van het graf. Wat hij daarvan leert, het stuit al te zamen af op de ervaringen en twijfelingen en gevolgtrekkingen van den Prediker: ‘Het lot van de kinderen der menschen, en het lot van de dieren, eenerlei is hun lot; gelijk deze sterven, zoo sterven die, en eenerlei is aller adem; en de voortreffelijkheid des menschen boven het gedierte is geene, want allen zijn zij ijdelheid. Allen gaan naar dezelfde plaats; allen zijn uit stof, en allen keeren weder tot stof. Wie weet het, of de adem van de kinderen der menschen opstijgt naar boven; en de adem der dieren nederwaarts daalt naar de aarde? Dus heb ik gezien dat niets zoo goed is als dat de mensch zich vrolijk make in zijn werk, want dat is zijn deel! Want wie zal hem daartoe brengen, dat hij zie wat hem daarna zal overkomen?’ Deze verzuchtingen des Predikers bewijzen dat de Stoftitanen, gelijk om hunne hemelstormerij Prof. Van der Hoeven de voorstanders van het moderne materialisme teekenachtig karakteriseert, niet van heden of gisteren zijn.

Zonder dat ik mij in liet minst vermeet het raadselachtig verband van stof en geest hier met eene enkele pennestreek te verklaren; of liever, juist omdat ik mij daartoe diep onvermogend voel, en uitsluitend met het oogmerk den lezer aandachtig te maken op het gewigt van de ware plaatsing der termen van dit probleem, vraag ik verlof voor de twee volgende opmerkingen.

Vooreerst, wie ook maar eenigzins toegeeft dat de menschelijke geest het product is van de stof en in de tijdsorde van het wordingsgeding op laatstgenoemde volgt, heeft zichzelven daardoor in beginsel met gebonden handen en voeten overgeleverd aan het materialisme. Geen achteraankomende uitvlugten zijn in staat de noodzakelijke consequenties van het eenmaal aangenomen uitgangspunt, en met deze consequenties bedoel ik inzonderheid de

opvatting van het leven als vernietigingsproces, onregtmatig of onwaar te maken. Slechts de hypothese der anterioriteit van den geest aan de stof, anders gezegd, de hypothese van het stof-assimilerend vermogen van den geest, kan ons redden uit de klaauwen des monsters. Meent men deze hypothese te moeten verwerpen omdat zij eene hypothese is, ik antwoord: Elke hypothese is hier wettig, die bij magte is het levensprobleem eenigzins te verklaren. Ook dat de aarde zich wentelt om de zon is eene hypothese: men schenkt haar niettemin vertrouwen om de wille der groote menigte ervaringsfeiten die haar aannemelijk maken, ja tot den rang van axioma verheffen. De gevolgtrekking ligt voor de hand.

En wat ten andere het onsterfelijkheidsgeloof betreft, men wachte zich dit geloof los te maken van den bodem der zedelijkheid waarin het van nature wortelt. Is het zedelijk leven iets zelfstandigs, geen product der stof, dan hebben alle inspiraties van dit leven, juist omdat zij uit onze zedelijke natuur en niet uit onze fantasie ontspringen, haar eigenaardig regt van bestaan, ook tegenover de wetenschap en hare kritiek. Leert nu de ervaring dat 's menschen uitzigten in de toekomst zich verhelderen al naarmate hij toeneemt in zedelijkheid, dat is in heiligheid en liefde; dat hij opwast in het voorgevoel der toekomende eeuw, in dezelfde mate als hij waardiger of minder onwaardig wordt die eeuw te beërven, dan verklaren zich daaruit de volgende drie feiten: 1°. de doodelijke onverschilligheid van uiterst zinnelijke en daardoor onzedelijke menschen omtrent zoowel pligtsbetrachting als toekomend leven; 2°. het wankelend onsterfelijkheidsgeloof, gepaard met betrekkelijken vrede des gemoeds, bij hen wier getrouwheid aan den pligt meer eene daad van overleg dan van ingeving is; 3°. het volmaakt vertrouwen omtrent eene toekomst aan gene zijde van het graf, bij hen wier leven niet slechts rein naar de zedewet, maar bij wie tevens de inspiratie der liefde de voorname drijfveer der pligtsbetrachting was. - Doch het is hoog tijd dat wij naar ons onderwerp terugkeeren.

Wij spraken niet slechts van één, maar van twee zaken aangaande welke Prof. Van der Hoeven ons in verlegenheid laat. Waar, dus vroegen wij hem in gedachten, waar liggen de grenzen van uw materialisme? Thans voelen wij ons gedrongen hem iets

dergelijks te vragen met betrekking tot zijn geloof aan het supranatureele.

Gewis zou ik deze nieuwe vraag achterwege houden en het bij het tot hiertoe geschrevene laten, indien ook slechts ergens in deze kritiek de bedoeling doorstraalde om of de waarde van hetzij de ‘Levens-Studiën’ hetzij de ‘Christelijke Anthropologie’ te verkleinen, of den schrijver van beide werken in éénig opzigt te kwetsen. Nieuwe bedenkingen zouden in dat geval slechts kunnen dienen tot verlevendiging van oude grieven. Doch ik ben mij te zeer bewust dat ongeveinsde hoogachting en persoonlijke genegenheid voor den waardigen schrijver de onveranderlijke achtergrond mijner vrijmoedige beschouwing uitmaken, dan dat ik in de pen zou houden wat mij nog op het hart ligt. En, dit zal men mij toegeven, indien onderscheid van jaren, van rang, van gaven, van gezag, om den wille van het kleine land dat wij bewonen of der erkentelijkheid die de mindere aan den meerdere verschuldigd is, een voldoenden grond oplevert om te zwijgen waar het goed of noodig schijnt te spreken, of in te stemmen waar men in gemoede verpligt is zijne stem te weigeren, dan zou weldra ook aan de ernstigste en bescheidenste kritiek de pas zijn afgesneden; dan zouden hoffelijkheden en komplimenten ten slotte het éénige zijn wat nu en dan de stilte verbrak. Zal ik dan ronduit mijne meening zeggen, zoo acht ik het wel verblijdend dat een hoogleeraar in de medicijnen, de deken in persoon van dat geslacht der Van der Hoevens dat een sieraad is van ons vaderland, tot tweemalen toe zijne stem heeft doen hooren tot verdediging der christelijke godsdienst; wel heugelijk en een goed teeken dat beide zijne geschriften over dit onderwerp met groote deelneming door het publiek zijn ontvangen, zoozeer dat één daarvan, de ‘Christelijke Anthropologie’, tot tweemalen toe is herdrukt; wel voor hen die van de natuurwetenschappen vreezen dat zij ons om ons christendom brengen zullen, wel bemoedigend voor dezulken dat een medicus, uitmuntend door wetenschap en vroomheid, openlijk den handschoen opneemt voor het geloof. Maar tevens meen ik dat de tijd waarin wij leven te ernstig en de goederen waarvoor wij strijden te kostelijk zijn, om uit eene zekere soort van persoonlijke consideratiën, die toch eigenlijk en in den grond veel minder vereerend zijn dan zij heeten of schijnen, bedenkingen achter te houden die, als het een vreemde gold of een doode, ongetwijfeld aanstonds en onverholen zouden worden in het midden gebragt.

Wat schade, indien men in onze tegenwoordigheid uitspreekt wat niemand bij onze afwezigheid verheelen zou? Wat kwaad of euvel, dat men vóór wij ter aarde worden besteld ons mededeele wat men ons niettemin zou naroepen in ons graf? Misschien is hetgeen de menschen tegen ons op het hart hebben bij nader inzien veel minder belangrijk dan zij zich inbeelden: in dat geval, hoe spoediger zij er mede voor den dag komen, hoe verkieslijker.

Mijne laatste bedenking dan tegen de christelijke beschouwingen van Prof. Van der Hoeven is dat zijne voorstelling van den Bijbel op mij den indruk maakt van geheel valsch te zijn; en zulks ten gevolge hiervan dat de schrijver zich niet bewust is, of zich althans niet doordrongen toont van het bewustzijn, dat de Bijbelsche wereldbeschouwing en onze tegenwoordige door eene ondempbare kloof van elkander gescheiden zijn: de kloof van het supranaturalisme. ‘Het verschil tusschen bewerktuigde en onbewerktuigde ligchamen, tusschen leven en dood te ignoreren, is onbestaanbaar met den ernst der wetenschap’: dus luidt het tweede der Aphorismen aan het slot der ‘Levens-Studiën.’ Welnu, men kan dit aphorisme wijzigen en zeggen, tot hen die het slechts natuurlijk en pligtmatig vinden dat men den Bijbel zooals hij daar ligt erkenne voor het boek der openbaringen Gods: Het verschil te ignoreren tusschen geschiedenis en fantasie is onbestaanbaar met den ernst beide der wetenschap en des geloofs. Gij zegt: ‘Om de menigte van wonderen die er in vermeld worden, is de Bijbel door sommigen als eene verzameling van mythen, als historische nationaalpoëzy beschouwd, door anderen als Oostersche traditie of legenden: waarbij men vergat zich te verplaatsen in het verre Oosten, onder een kinderlijk volk, bij een onbeschaafd menschengeslacht.’ Neen, zoo gemakkelijk komt gij er niet af. Wees verzekerd, indien het tot regt verstand van den Bijbel voldoende ware dat men zich een weinig naar den geest verplaatste, oostwaarts en achterwaarts, onder een kinderlijk volk, bij een onbeschaafd menschengeslacht, houd u overtuigd dat alle verstandige en niet gansch en al onleerzame lieden deze kleine verhuizing sinds lang zouden hebben bewerkstelligd. Men heeft er om minder belangrijke redenen wel grooter en moeijelijker ondernomen. Gij zegt: ‘Noem de Bijbelsche geschiedenissen poëtisch, noem ze mythisch, de historische poëzy en de historische mythe is heilige Orakeltaal, is heilige Profetie.’ Wederom antwoord ik: zoo gemakkelijk komt

gij er niet af. Het is u niet geoorloofd, anders als na grondig en aanhoudend onderzoek, ons de keus te laten tusschen mythiesch, poëtiesch, en historiesch. De vraag: Geschiedenis of Poësie? Geschiedenis of Mythe? is te gewigtie, te verreikend, te veel omvattend, om als het ware op den koop toe te worden beantwoord. Gij zegt: ‘Bij de mythologie van andere volken vergeleken is de heilige poëzy der Hebreërs zoo verheven en hunne historische traditie zoo zuiver menschelijk, dat onbevooroordeelden de Heilige Schriften der Joden boven alle andere gedenkstukken der hooge Oudheid zullen schatten.’ Nog eens: zoo gemakkelijk komt gij er niet af; zulk redeneren is onbestaanbaar met den ernst der wetenschap. Straks bekwamen wij vrijheid om naar welgevallen, gelijk van ‘historische poëzy’, zoo ook te spreken van ‘historische mythe.’ Thans vernemen wij dat geen onbevooroordeelde het ‘zuiver menschelijk’ karakter van de ‘historische traditie’ der Hebreën miskennen kan. Is het dan onzerzijds vooroordeel indien wij de mythiesche of poëtiesche verklaring omhelzen? Zoo ja, dan moogt gij ons niet vrijlaten haar te omhelzen en ons aldus in onze dwaling stijven. Zoo neen, dan is uwe historiesche traditie ook niet zuiver menschelijk, niet geschiedkundig, dan is zij mythe of poësie, dan komt er geen vrijlaten te pas, dan is het pligt deze zienswijze te omhelzen, dan is iedere andere verklaring van den Bijbel valsch.

Dit algemeene omtrent den Bijbel in zijn geheel is inzonderheid van toepassing op het leven van Christus volgens de evangeliën. Prof. Van der Hoeven zegt, en dit is de kern zijner apologie van de wonderen der evangeliesche geschiedenis: ‘De wonderdaden van Christus strekten om de heerschappij aan te toonen van den geest over de stof, en den grooten Godsgezant als levensbezitter en levensbeheerscher te verheerlijken.’ In substantie is deze redenering dezelfde als die van den ongenoemden recensent van Colani's preken in de ‘Godgeleerde Bijdragen,’ wiens gevoelen over het verband van theologie en bellettrie wij in ons tweede artikel aanhaalden: ‘De Christus der Evangeliën is een Christus die wonderen gedaan heeft, dat wil zeggen, wien het uit kracht van zijne innige eenheid met God mogelijk en gemakkelijk viel over de stof te heerschen; voor wien dat wat wij wonderen noemen, niets anders was dan de uiting der natuurlijke, d.i. godmenschelijke kracht die in Hem was; in wien slechts het ongeloof van vroeger en later tijd een

w o n d e r d o e n e r begroeten kan. Heerschen over de stof, als deelgenoot van Gods alvermogen; van de wet der natuur eene nog niet gekende werking bloot leggen: dat is Christus en den Christen eigen. Klaagt men dat de wondergave in de kerk opgehouden heeft, men klaagt over het ophouden van den *effectus;* de klagt moet betrekking hebben op de oorzaak; het geloof is minder - en *cessante causa cessat effectus;* waar het geloof van Christus niet is, daar kan ook de stofbeheerschende kracht van Christus niet zijn.' Het grootste gebrek van deze theorie is nog niet dat zij een handtastelijk noodschot is, het noodschot der apologetiek aan lager wal en in gevaar van stranden; een dier zinledige volzinnen waarmede men doet wat de Franschen noemen *se payer de paroles*. 'Heerschen over de stof is Christus en den Christen eigen:' is deze stelling, wat betreft de christenen en voor een oogenblik den persoon des Heilands buiten rekening gelaten, is zij de uitdrukking der waarheid, der werkelijkheid? Zij is veeleer eene weemoedige satire op de onmagt, ook der verst gevorderde christenen, tegenover de stof en hare onverbiddelijke tirannij. 'Waar het geloof van Christus niet is, daar kan ook de stofbeheerschende kracht van Christus niet zijn:' is deze bewering wel in den grond iets anders dan eene onverdiende beleediging van zooveel opregte vromen, ganschelijk ontbloot (gesteld dat zij dien schoolschen term begrijpen) van 'stofbeheerschende kracht,' maar niettemin hunnen Heer en Heiland door een waarachtig geloof ingeplant? niettemin alle dingen schade achtende om iets te winnen van het geloof van Christus? En indien heerschen over de stof, deelgenoot zijn van Gods almagt, bloot leggen eener nog niet gekende werking van de wet der natuur, indien dit 'den christen eigen' is, vanwaar dat geen enkel christen van den tegenwoordigen tijd, ook de uitnemendsten niet, een spoor of zweem van dit vermogen bezitten? vanwaar dat achttien eeuwen lang al het geloof van alle vroomste christenen te zamen genomen, niet in staat is geweest om ook maar één enkelen steen in brood te veranderen? Wees niet onopregt; zeg niet: ik spreek van dén christen, van den volkomen wedergeborene, van den idealen navolger des Heeren. Want gij weet zeer goed dat indien het dien idealen christen eigen ware in onbeperkten zin te heerschen over de stof, elk ongeveinsd geloovige, wat door den magteloozen nood van duizenden van christenlijders dagelijks wordt wedersproken, *pro parte virili* in ditzelfde

voorregt deelen zou. ‘Het geloof is minder - en *cessante causa cessat effectus*:’ neen, het geloof is niet minder, maar meer; de magt des geloofs in de wereld is op dit oogenblik grooter dan bijvoorbeeld in het apostoliesch tijdvak. Toen strekte zij zich slechts over een gering aantal personen en gemeenten, thans breidt zij zich over gansche werelddeelen uit. De Hervormingstijd is getuige geweest van op zijn minst evenveel godsdienstige geestdrift als de eerste christeneeuw. Onze eigen tijd is getuige eener onmiskenbare opwekking van echt godsdienstig leven. Doch, wat ook op aarde wederkeere: een geloof zoo vurig als immer, eene liefde zoo hartelijk als ooit, niet de stofbeheerschende kracht, niet het deelgenootschap aan Gods alvermogen, niet het blootleggen van nieuwe werkingen der natuurwet. En zullen wij dan om onze wondertheorie te redden, gaan zondigen tegen den heiligen Geest? gaan beweren dat het geloof afnemende is? of met andere woorden, dat van wege het uitblijven der wondergave het Christendom behoort gesteld te worden onder curateele? Dan nog liever de stelling onderschreven van den heer De la Saussaye, in zijne brochure: ‘de Nood der Kerk’: ‘Het is even onwetenschappelijk als irreligieus om de wonderen te loochenen; maar ook even irreligieus als onwetenschappelijk om het verhaal van een wonder alleen daarom omdat het geschreven staat aan te nemen.’ Wel is waar, ook hiermede komt men niet veel verder; en onwillekeurig, na het lezen van zulk eene stelling, vouwt men de handen en vraagt zich af met een zucht: Hoe zal ik het aanleggen om in dit bijzonder geval noch irreligieus, noch onwetenschappelijk te zijn? Doch haar tweede gedeelte, met dien vrijbrief om zich van e r i s g e s c h r e v e n te beroepen op den keizer, opent ten minste aan de benaauwde conscientie een soort van uitzigt. Men gevoelt zich niet *a priori*, met eene verwijzing naar nog ongekende werkingen van de wet der natuur, deze bedriegelijke uitvlugt van het supranaturalisme in verlegenheid, de kans of mogelijkheid afgesneden om, met behoud én van wetenschap én van piëteit, althans een zeker aantal wonderen des Bijbels uit het rijk der geschiedenis over te brengen in dat der religieuse fantasie. En dit weinige is toch altoos beter dan niets.

Maar nu: indien de stofbeheerschende geloofskracht, waarvan men beweert dat zij den christen eigen is, eene volmaakte fictie blijkt te zijn; indien de ervaring leert, dat de meest stofbeheer-

schende personen op deze wereld niet zijn de christenen *qualitate qua*, maar onze weg- en waterbouwkundigen, zij die tunnels graven door het hart van Alpen en Appenijnen, telegraafkabels spannen tusschen Europa en Amerika, spoorwegbruggen werpen over zeestraten en watervallen; indien het nimmer blijkt, en sinds eeuwen niet gebleken is, dat iemands vroomheid hem ook slechts de geringste heerschappij over de natuur verzekert of verzekerde: wat is er dan aan van de wonderdaden van Christus, waarvan men zegt dat zij dienen moesten om hem als levensbezitter en levensbeheerscher te verheerlijken? Hetgeen - en deze vraag behoort te wegen, inzonderheid in de schatting van hen die zich den Christus bij voorkeur denken als den Grootmeester des religieusen levens - hetgeen eene handtastelijke onwaarheid is, wat betreft de geloovigen van bijvoorbeeld de laatste drie eeuwen, zult gij datzelfde, zoodra er sprake is van den Oversten leidsman en Voleinder des geloofs, zonder slag of stoot verheffen tot eene waarheid die alleen het ongeloof wederspreken kan? Dit is onbestaanbaar met den ernst der wetenschap, zoowel als met den ernst des geloofs. En wat aangaat dat bloot leggen van eene nog niet gekende werking der natuurwet, ook met deze theorie komt men geen schrede verder. Zijn volgens u de wonderdaden van Christus slechts nieuwe werkingen geweest der reeds bestaande doch nog onbekende of niet genoeg bekende natuurwet? s c h i j n e n ons die wonderdaden slechts wonderdaden, en zijn zij niet werkelijk wonderdaden geweest? Dan hebt gij, vooreerst, hiermede het essentieel karakter des wonders ontkend; dan hebt gij reeds nu het wonder genaturaliseerd. En ten andere, reden waarom ik daareven deze uitvlugt bedriegelijk noemde, dan hebt gij hiermede de wonderdaden van Christus overgebragt in de zeer lage sfeeren der biologie en van het magnetisme; dan zijt gij buiten staat het meerendeel zijner wonderen ook slechts eenigzins toe te lichten; dan komt er alleen van sommige zijner genezingen iets teregt; dan redt gij welligt zijne opstanding uit de dooden, maar vernedert haar tevens tot eene physiologiesche curiositeit.

En dan, want wij zijn nog geenszins aan het einde, al zegt men met Prof. Van der Hoeven: ‘de wonderdaden van Christus strekten om de heerschappij aan te toonen van den geest over de stof en den grooten Godsgezant als levensbezitter en levensbeheerscher te verheerlijken,’ men heeft daarmede nog

niets gezegd van de wonderen die aan en in Hem, in tegenoverstelling dergene die door Hem zijn geschied. En van zulke wonderen is de evangeliesche geschiedenis vol: te beginnen met de bovennatuurlijke Geboorte, en te eindigen met de Hemelvaart. Hier schiet de theorie der stofbeheerschende kracht des geloofs ganschelijk te kort; hier baat het niet of men spreke van den ‘levensbezitter’ of ‘levensbeheerscher.’ De éénig mogelijke toevlugt is hier: een beroep op Gods almagt; dat is te zeggen: de vernietiging van het Godsbegrip en de opheffing der geschiedenis. Wees zoo religieus en zoo wetenschappelijk als ooit éénig christen was, gij zult niet ontkennen dat feiten als de twee genoemde, om van geen andere te spreken, niet minder uwe piëteit verstoren dan uwe wetenschap. Of laat mij liever zeggen: indien gij ontkent dat zij deze storenis teweeg brengen, bewijst gij daardoor dat het u geen ernst is met uwe studie der Bijbelsche geschiedenis. Want zoo gij nadenkt en met de hand op het hart uzelven onderzoekt, is het niet anders mogelijk, of de kennismaking met zulke gebeurtenissen moet althans aanvankelijk eene groote omwenteling doen geboren worden in uw geestelijk bestaan. Indien het toch waar, ik meen indien het geschiedenis is, geen fantasie, dat eene israëlitiesche jonkvrouw eenen zoon heeft gebaard, of dat het ligchaam van dien wonderzoon, toen hij als een volwassen man aan een kruis gestorven maar kort daarna wederom levend was geworden, van den top eens bergs in Palestina is opgestegen in de lucht: dan behooren zulke feiten, zoo goed als de omstandigheid dat Jezus water in wijn veranderd, of een reeds tot ontbinding overgegaan lijk van nieuws met leven bezield, of twee pupillen geschapen heeft in de effen ruimte der oogappels van een blindgeborene - indien gij, zeg ik, een ernstig mensch zijt, en niet een dier ligtzinnigen die met zulke verhalen den spot drijven, of een dier ruimen van conscientie wien het onverschillig is wat zij verklaren te gelooven of niet, dan moet van tweeën een: of uwe door honderdduizend ervaringen gestaafde wereldbeschouwing zwichten voor die van het Nieuwe Testament, of deze Bijbelsche moet als onwezenlijk aan de uwe worden opgeofferd. In het eerste geval wordt gij of een wellusteling, of een scepticus, of een dweeper. Tenzij gij krankzinnig wierdt; wat onwaarschijnlijk, maar niet onmogelijk is. In het andere geval haalt gij u, indien gij spreekt, den toorn van het overgeleverd christendom op den

hals, en gevoelt u, indien gij zwijgt, door uw geweten veroordeeld als een verachtelijken veinsaard. Wat ik u dus bidden mag, bedenk wel wat gij doet. Geschiedenis of Fantasie: op den Bijbel toegepast is deze vraag eene levensvraag voor de protestantsche kerkgenootschappen. En het ware van de zijde der leiders onzer openbare meening onverantwoordelijk, indien zulk een geducht probleem door hen of geïgnoreerd, of ligtvaardiglijk wierd opgelost.

Verder: al leverde de stelling van Prof. Van der Hoeven eene voldoende oplossing van al de wonderen door Christus, en in Hem, en aan Hem verrigt, hiermede zou nog niets gewonnen wezen voor de verklaring van den Bijbel in het algemeen. ‘De wonderdaden van Christus strekten om de heerschappij aan te toonen van den geest, over de stof, en den grooten Godsgezant als levensbezitter en levensbeheerscher te verheerlijken:’ wat baat ons dit, nu niet slechts de geschiedenis van Christus, maar evenzoo het leven der profeten, evenzoo het leven der apostelen, een weefsel van wonderdaden is? Heeft Christus brood en visch vermenigvuldigd? water in wijn veranderd? Welnu, Mozes veranderde water in bloed en een houten herderstaf in eene levende slang; Elia vermenigvuldigde den voorraad meel en olie van de weduwe van Zarfath: Eliza verzadigde met slechts twintig gerstebrooden honderd uitgevaste mannen. Heeft Christus zieken genezen en dooden opgewekt? Aldus deed Elia met het kind der Kanancesche, Eliza met Naaman en met den zoon der Sunamiete, Petrus met Dorcas, Paulus met Eutychus. Heeft Christus over de zee gewandeld? Jesaja heeft de schaduw doen achteruitgaan op den zonnewijzer van Achaz. Is Christus ten hemel gevaren? Ook aan Elia wedervoer dit, en evenzeer aan Henoch. Nu moge het waar zijn dat een groot aantal dier Bijbelsche wonderverhalen, inzonderheid in het Oude Testament, natuurlijk kunnen en behooren te worden verklaard: het is niet minder ontegenzeggelijk dat, wordt zij tot den ganschen Bijbel uitgestrekt, diezelfde verklaring u noodzaakt de kleingeestigste en verachtelijkste gevolgtrekkingen te onderschrijven; gelijk de geschiedenis der rationalistiesche exegese overvloediglijk en tot groote smaadheid der theologie bewezen heeft. Gij blijft dus zitten met eene gansche orde van verschijnselen, waarvan er geen enkel in de éénige ons bekende orde past, ja ten wier behoeve men gedwongen is, ten einde ze toch ergens in te laten pas-

sen, eene afzonderlijke orde in het leven te roepen: de nog ongekende werkingen der natuurwet. En nu is het wederom onbestaanbaar met den ernst der wetenschap deze verschijnselen of weg te denken, als werden zij ons niet voor geschiedenis overgeleverd en daarvoor aangerekend, of ze ons ligtvaardiglijk ten geschenke te geven, als hing er niet oneindig veel aan de vraag, of deze dingen werkelijk geschied zijn al dan niet. Wie den Bijbel aan zijne medemenschen aanbeveelt, mag in den tegenwoordigen tijd, sprekende van de geschiedenissen in dat boek vervat, niet maar eenvoudig zeggen: noemt ze poëtiesch, noemt ze mythiesch, *bouche que veux-tu?* Of welligt billijker uitgedrukt; want het zal altoos moeijelijk blijven te bepalen wat iemand mag zeggen; wie in den tegenwoordigen tijd aldus over den Bijbel spreekt, verzuimt acht te geven op juist die behoefte, waarvan men zeggen kan dat zij op dit oogenblik in den boezem der nadenkende christenen aan de orde is van den dag.

Ten laatste: in weerwil van zijnen toeleg om het karakter van Christus als wonderdoener, of naar zijn eigen spraakgebruik, als levensbezitter en levensbeheerscher te handhaven, is de Christus van onzen schrijver toch alles wel bezien hoegenaamd geen supranatureele Christus. Zoeken wij nogmaals een dier plaatsen op waar hij al het volgens hem wezenlijkste in den persoon des Heilands kortelijk bij elkander stelt. Hier is er eene die ons nog niet onder de oogen kwam: ‘Als wij hem vergezellen op zijne togten door Galilea, Judea, Jeruzalem, overal waar hij heenreist, wij zien de fabelen der Ouden verwezenlijkt: de Goden zijn onder de menschen verschenen om bij hen te wonen en met hen te verkeeren. Hier zien wij geen Jupiter en Mercurius; wij zien hier den hemelschen Vader vertegenwoordigd door zijn Zoon, den Zaligmaker der menschen, gekomen om te zoeken en te zaligen wat verloren was. En opdat wij niet zouden worden afgeschrikt door den glans zijner majesteit, vertoont hij zich in de gedaante eens dienstknechts: van hem, die niet gekomen was om gediend te worden, maar om te dienen, en zelfs zijn leven te geven ten beste van anderen. Eten en drinken, slapen en rusten vergeet hij voor de belangen van zijn koningrijk. Jood, Samaritaan, Heiden, niemand sluit hij buiten: allen wil hij toebrengen tot de aanbidding in geest en in waarheid, tot de aanbidding van zijn Vader in de hemelen. Nooit vergeet hij de taak, het werk dat hem is opgedragen.

Getrouw in het kleine, getrouw in het groote, woekert hij met zijne tien talenten om er honderd en duizend mede te winnen. Nooit gelooft hij genoeg gedaan te hebben: hij werkt zoo lang zijn dag duurt, en nog aan het kruis zoekt en zaligt hij wat verloren was.' Voortreffelijk gevoeld en gezegd. Doch laat ons opregt zijn en vragen: Is dit de Christus der evangeliesche geschiedenis? Antwoord: het onderscheid te ignoreren tusschen dezen Christus en dien der evangeliesche geschiedenis, ware onbestaanbaar met den ernst der wetenschap. Neen, de Christus der evangeliën is een geheel ander wezen. Hij is de bovennatuurlijke Zoon van God, door den heiligen Geest bij eene jonkvrouw verwekt; hij is een alvermogend wonderdoener, niet minder almagtig op de bruiloft te Kana, als bij de grafspelonk van Lazarus; hij is iemand die in een oogwenk tijds en menigmalen op een afstand mirakuleuse genezingen verrigt; die van te voren weet al wat met hem gebeuren zal; die, waar de media der natuur ontbreken of te kort schieten, zulke media als bij tooverslag schept; wiens openbaar leven, drie of vier jaren lang, eene aaneenschakeling is geweest der verbazendste en ongehoordste mirakelen. Ik weet wel, de evangeliesche geschiedenis is ten dezen aanzien grootelijks met zich zelve in tegenspraak. Had Jezus werkelijk al de wonderen verrigt die Hem daar worden toegeschreven, Hij ware een Messias geweest naar het hart der Joden van dien tijd, en in stede van Hem te vervolgen of te kruisigen, zou men integendeel, en in weerwil zijner doorgaande polemiek tegen de mozaiesche instellingen, dien deelgenoot van Gods almagt hebben erkend voor den Zoon Gods, in den messiaanschen zin van het woord. Om de evangeliesche geschiedenis, en met name om den tragieschen uitgang van Jezus wel te begrijpen, zal men dus zijn aanvangspunt moeten nemen in die niet zeer talrijke plaatsen, ofschoon zij toch menigvuldiger zijn dan bij den eersten oogopslag schijnt, waar Hij weigert teekenen te verrigten, zijn louter geestelijk karakter handhaaft, zich daardoor den haat der Joden op den hals haalt, ja ten slotte als een heiligschenner en godslasteraar gescholden en gekruisigd wordt. Inzonderheid de bovennatuurlijke voorwetenschap van Jezus omtrent zijn eigen lot, door zoo menige plaats in de evangeliën geboekstaafd, is onbestaanbaar met het overige dat aldaar van Hem geleerd wordt. Met de stellige wetenschap dat Judas hem verraden, Petrus hem verloochenen, de Overpriesters op een bepaalden tijd hem dooden, en God ten der-

den dage hem uit het graf zou doen opstaan, is in den edelsten zin van dit woord de moraliteit van het karakter van Christus vernietigd; is zijn leven, en inzonderheid zijn dood aan het kruis, van eene wereldoverwinnende geloofsdaad omgeschapen in eene mystificatie. Voeg er bij, dat noch zulk eene voorwetenschap, noch in het gemeen de thaumaturgie, een teeken is van kracht. Veeleer van het tegenovergestelde. Want veel grooter is de magt van hem die als in een Jakobsdroom worstelend met de werkelijkheid, haar langs den normalen weg bekampt en velt en ten onderbrengt en overwint, dan van hem die slechts een woord behoeft te spreken om iederen tegenstand aanstonds te zien wijken en naar zijnen wil zich te zien plooijen. Doch niets van dit alles neemt weg, dat de Christus der evangeliesche geschiedenis ons ontegenzeggelijk en bij uitnemendheid als een Wonderdoener wordt voorgesteld. In verreweg de meeste gevallen is er niets kleingeestigs of onedels in de gedaante waaronder hij daar als zoodanig optreedt: een toovenaar ja, maar een heilig toovenaar, vol majesteit en waardigheid. Zelfs nog in de meest fantastiesche verhalen zijner daden, ontmoet men de sporen van den adel der ziel die hem kenmerkte; van zijne oneindige menschenliefde, van zijn grenzeloos vertrouwen op God, van zijn diepen blik in het menschelijk hart en in den raad der Voorzienigheid, van zijn onwankelbaar geloof aan de groote toekomst die voor zijne zaak was weggelegd, van zijn zelfbewustzijn als voorbeschikt wereldverlosser. Doch wederom: om tot deze kern door te dringen, om haar te grijpen en te proeven, is noodig dat men den Menschenzoon, den Man der smarte - moeijelijk zal men beter namen vinden dan deze twee ter kenschetsing met éénen trek van den historieschen Christus - scheide van den Thaumaturg. Want deze is het, en geen ander, dien de vier evangeliën ons schilderen. Onmogelijk kan het mij dus invallen den schrijver der ‘Levens-Studiën’ of der ‘Christelijke Anthropologie’ daarom te wederspreken, omdat hij bij voorkeur drukt op het zedelijk karakter en de zedelijke grootheid van Christus; omdat bovennatuurlijke geboorte, en ligchamelijke opstanding, en uitwendig zigtbare hemelvaart, bij hem op den achtergrond blijven. Doch hiertegen zij het mij vergund met bescheidenheid protest in te dienen, dat hij deze dingen als werkelijkheden erkennende, ze niettemin als bijzaken behandelt; dat hij verzuimt partij te trekken, tot veredeling en bezieling

zijner dogmatiek, van de schoone en grootsche gedachten die aan deze verhalen ten grondslag liggen; dat de bijbelsche Symboliek voor hem zoo goed als niet bestaat; dat hij vergeet hoe velen er zijn in den lande, en elders, die verloren gaan voor Kerk en Christendom, omdat zij in deze symboliek niet werden ingewijd; dat hij zoo weinig in rekening brengt hoe onmogelijk het is den modernen geest te verzoenen met de Joodsche wonderwereld van de letter des Bijbels; en dat hij het zoo verkeerd aanlegt om voor dat gedeelte van het publiek, waarop hij als medicus en als hoogleeraar het onmiddellijkst en het gezegendst zou kunnen werken, te zijn hetgeen waarnaar Paulus streefde: den Grieken een Griek.

‘Bemoedigend en vleijend was de goedkeuring aan mijne vroeger uitgegevene christelijke anthropologie te beurt gevallen. Of deze studiën dezelfde goedkeuring zullen verwerven, zou ik meenen te moeten betwijfelen. Velen zullen zij waarschijnlijk te ernstig zijn:’ met deze woorden opent Prof. Van der Hoeven de narede zijner ‘Levens-Studien.’ Mag ik, in verband hiermede, aan het einde van deze beschouwing over onze stichtelijke litteratuur, een enkelen wensch uitspreken? Het zal deze zijn.

Niemand onzer ascetische schrijvers houde zich zelven, of houde zijn werk, voor te ernstig om bijval te vinden. De groote kwaal van deze soort van geschriften is juist, dat zij zoo weinig ernstig zijn, zoo weinig blijken dragen dat men zich voor God en het eigen geweten heeft afgevraagd, wat men gelooft en niet gelooft, welke de ware behoefte des tijds is, en door welke middelen deze behoefte best kan worden bevredigd. Velen met mij, in plaats dat zij hiervan wars zouden zijn, verlangen integendeel en zien begeerig uit naar een ernstig woord; en niets maakt hen verdrietiger, wanneer zij in de geschriften van menigen zich ernstig noemenden tijdgenoot zulk een woord zoeken, dan in plaats van ernst aldaar te vinden declamatie, zoetsappigheid, gemeenplaatsen, afwezigheid van die innige liefde voor de werkelijkheid, zonder welke geen ernst ernstig is. De beide geschriften die wij in de laatste plaats hier aankondigden, behelzen menige bladzijde waaraan voor altoos de hulde van alle

christenharten verzekerd is; menigen wenk, waarmede wij van het jongere' geslacht ons voordeel kunnen doen. Ja ook wij, in deze ‘onze eeuw van waarheid en wetenschap,’ zijn afkeerig van ‘een middeneeuwsch christendom,’ van ‘de knellende boeijen van kerk- en schooltucht;’ ook wij vragen de volkomen toepassing der ‘vrijheid van onderzoek;’ ook wij schenken aan ‘het christelijk cosmopolitisme,’ aan ‘de groote menschen-familie onder den blooten hemel,’ onze volle sympathie; ook wij zien uit, en als met opgestoken hoofde, maar ‘de Germaansche Kerk.’ Doch juist omdat onze begeerte zich hiernaar uitstrekt, en omdat wij vreezen tusschentijds van gebrek te zullen omkomen, vragen wij nog anderen en steviger teerkost, dan zelfs uit de hand van Prof. Van der Hoeven de stichtelijke letterkunde in Nederland ons aanbiedt.

CD. BUSKEN HUET.

Charles Kingsley en zijne sociale romans.

Alton Locke, 1850. Yeast, 1851. Two Years Ago, 1857.

III.

De begaafde schrijver van Alton Locke gaf ons in de levensgeschiedenis van zijn held een beeld te aanschouwen van den zedelijken en maatschappelijken toestand der arbeidende klassen in Engelands hoofdstad; - een somber tafereel inderdaad, wel geschikt om ernstige gedachten en vragen in ons te wekken en ons op te schrikken uit die zorgelooze droomen der gerustheid, waaraan wij, niet denkende aan gevaar zoolang het nog verre schijnt, ons zoo gaarne overgeven. 't Is waar, ook over dit donker tafereel speelde, als een hooger lichtglans, een straal der blijde hope en der geloovige verwachting; en de stervende Alton, met zich zelven en de wereld verzoend, begroette in profetische verrukking den ‘Goeden Tijd die komt!’ Toch is die tijd nog verre, en nog menige duistere nacht, nog menige stormige dag kan dien blijden morgenstond voorafgaan; nog heerschen schaduwen en duisternissen om ons heen; nog dreigen ons gevaren die alleen de zorgeloosheid zich ontveinzen en de bekrompen zelfzucht loochenen kan: gevaren, zoo ernstig dat blik in de toekomst ons soms huiveren doet, bij de gedachte aan wat die toekomst misschien in haren schoot verborgen houdt. En deze gevaren zijn niet alleen die, waarop de heer Kingsley ons in Alton Locke wijst: armoede, zedeloosheid, gebrek, ontevredenheid, wrokkend misnoegen onder de lagere standen der maat-

schappij, die zich als in stilte wapenen tegen den dag der vergelding; - daar zijn er ook nog andere, die van elders dreigen en niet minder ernstig en vreeselijk zijn. Ook in hooger kringen waart een verderfengel rond, en volvoert, langzaam maar zeker, zijn werk der verwoesting, waarvan de volle omvang en uitgestrektheid welligt eerst blijken zal ten dage des gevaars en des strijds, wanneer misschien geen herstel meer mogelijk zal zijn. Op allerlei wijzen en door allerlei middelen worden de banden der maatschappij ontbonden en losgesnoerd; zij lost zich meer en meer op in individuën, die alleen door uitwendige, bloot mechanische banden worden bijeengehouden, maar aan wier vereeniging welhaast alle levende, organische éénheid ontbreekt. De maatschappij zelve verliest aldus telkens meer haar verheven karakter: zij houdt op de draagster eene zedelijke idee te zijn; zij wordt een uitwendig feit, alleen om den wille van het eigenbelang erkend en gehandhaafd, en tegenover hetwelk men schier meent geene andere pligten te hebben, dan deze lijdelijke erkentenis van het bestaande, om daarmede zooveel mogelijk zijn voordeel te doen; de heerschappij der gewoonte heeft de kracht der levende beginselen vervangen; de overgeleverde vormen worden, - met genoeg bitterheid en geweld soms - gehandhaafd, ofschoon de geest, die ze eenmaal als zijne toen natuurlijke uitingen in het leven riep, sinds lang ontweek, omdat men gevoelt dat het losmaken van een enkelen steen het gansche gebouw in gevaar brengt, en men liever rustig zijne eigene zaken wil behartigen, zich troostend met de gedachte: après nous le déluge! Doch die soms zoo duur gekochte, zoo moeijelijk gehandhaafde rust is slechts schijnbaar: onder deze kalme oppervlakte woelt en gist een vulkaan, die elk oogenblik, in ontembare kracht, kan uitbarsten, alles verwoestend wat rondom groeit en bloeit; deze schijnbare eenstemmigheid en eensgezindheid verbergt de grootst mogelijke verscheidenheid van elkander uitsluitende en bestrijdende meeningen, wenschen, verwachtingen; een afgrond gaapt tusschen lieden die nevens elkander schijnen geplaatst. Wat hen te zamen brengt en voor een tijd vereenigd houdt, het is niets meer dan de kracht der gewoonte, der maatschappelijke vormen; de noodzakelijkheid tot tijdelijke zamenwerking, ter bereiking van eenig materieel doel: immers, zoodra het geldt, een hooger, niet zoo onmiddelijk zigt- en tastbaar doel na te streven, heerscht tusschen allen eene babylonische spraakverwarring,

begrijpen zij elkander niet meer, ja ter naauwernood nog zichzelven. Van daar een geheimzinnige schrik om buiten den kring van het zigt- en tastbare, het oogenblikkelijk-noodige, liet zoogenoemd praktisch-nuttige, te treden; zoodra men den voet daarbuiten waagt, is het alsof de grond onder ons verzinkt en een bodemlooze afgrond zich dreigend opent: huiverend treedt men terug, en besluit om, deze togten in het ‘onbekende’ vaarwel zeggende, voortaan uitsluitend zich bezig te houden met wat voor de hand ligt, met wat het heden brengt, onbekommerd omtrent de mogelijke geheimen der toekomst. Après nous de déluge! Toch is ook dat niet mogelijk: de wateren van dien naderenden zondvloed bruischen soms zoo luide en zoo nabij, dat ook de zorgelooste opschrikt uit zijn zelfzuchtigen droom; dan rijst de vraag op aller lippen: wat moeten wij doen? - en zie, niemand weet een voldoend antwoord te geven, hoewel bijna ieder een verschillend antwoord gereed heeft. De maatschappij, eene van haar anker geslagen boot gelijk, dobbert en zwalpt op de deining der golven: nu eens als ten hemel verheven, straks nedertuimelend in de gapende kolken; en terwijl de stormen door het wand gieren en de oude bekende starren wegschuilen achter zwarte wolken of duiken onder de kim, is de bemanning soms radeloos en wacht vergeefs op de magtige hand, die, dwars door storm en branding, het ranke vaartuig in de veilige haven voeren zal.

Het is deze toestand van onzekerheid, van verwarring, van onvoldaanheid met zich-zelven en de wereld, van vrees en bekommering, van malaise met een woord, dien de heer Kingsley heeft gepoogd te schetsen in zijn roman, Yeast getiteld. Yeast - de naam-zelve is karakteristiek, niet alleen voor zooveel betreft den inhoud, maar evenzoo met opzigt tot den vorm, van het boek. Het is inderdaad eene gistende wereld, die zich hier aan ons oog vertoont; eene wereld in ontbindings- en vormingsproces, schoon het laatste nog bij lange niet zoover gevorderd is als het eerste; eene wereld, waarin allerlei vijandige elementen elkander bekampen of onverzoend nevens elkander voortwerken; een chaos, ja, maar wachtende op den bezielenden en bevruchtenden adem des levens, wiens liefelijk ruischen wij reeds als van verre meenen te hooren. En ook in zijne zamenstelling draagt het boek de sporen dier chaotische verwarring: het is minder een roman, dan wel eene aaneenschakeling van gesprekken over allerlei onderwerpen, tot het verschillend gebied van

godsdienst, maatschappij, wetenschap en kunst behoorende; de handeling is onbeduidend, onzamenhangend en eigenlijk alleen belangrijk, voor zoover zij stoffe biedt voor de ontwikkeling eener gedachte; de ontknooping eindelijk is niet slechts in hooge mate onwaarschijnlijk en onvolledig, maar behoort geheel en al tot het gebied der fantazie. - De schrijver-zelve heeft gevoeld, welke zeer ernstige beschuldigingen tegen zijn roman, als kunstwerk, konden worden ingebragt; en hij heeft gepoogd die beschuldigingen reeds vooruit te weêrleggen. Hij zegt dat, indien zijn boek eenheid en zamenhang mist, dit fragmentarische in den vorm met het onderwerp-zelve zamenhangt: dewijl de jongelieden dezes tijds juist in zulk eene fragmentarische, onzamenhangende wijze denken, spreken en handelen, moet ook een boek, waarin hun streven en werken wordt geschetst, noodzakelijk dezelfde gebreken hebben. Het verwijt, dat hij vragen en twijfelingen oppert, waarop hij-zelf geen antwoord weet te geven, keert de schrijver evenzoo af door te beweren, dat deze vragen en twijfelingen - die hij niet verzon maar slechts wedergaf zoo als hij ze vond - nog voor geene oplossing vatbaar zijn, en dat hij niets meer heeft willen doen, dan de rigting aanwijzen, waarin deze oplossing, volgens hem, zou te vinden zijn. Bedriegen wij ons, of is deze wijze van verdediging tegen zeer gegronde beschuldigingen, is geheel dit in zoo vele opzigten voortreffelijke boek, niet een nieuw bewijs, dat de voorstelling van een staat van nog onvolbragte gisting niet tot het gebied der kunst, - dat de behandeling van nog onbesliste vragen niet tot dat van den roman - als kunstwerk - behoort?

Yeast is in menig opzigt een tegenhanger van Alton Locke, hoezeer in beide werken dezelfde hoofdgedachte ten grondslag ligt. Verplaatste ons Alton Locke in de lagere kringen der maatschappij, te midden van het eigenlijke volk, om ons getuige te maken van wat er omgaat in die bijkans onbekende en toch zoo nabijzijnde wereld; - in Yeast daarentegen worden wij binnengeleid in de fashionable wereld van rijkdom, beschaving en wetenschap, die wereld wier schittering zoo velen aantrekt en in zoo veler hart den bittersten naijver wekt; die wereld, wier hoogste roeping het toch eigenlijk is, de haar verleende gaven en krachten aan te wenden tot verheffing, vorming en veredeling dier lagere en onontwikkelde zuster, die, wordt zij niet in liefde aangenomen, zoo ligt in vijandin verkeert.

Doch niet alleen dit: er is ook nog een ander contrast, een zeer karakteristiek en veelbeteekenend. De wereld, die zich in Alton Locke aan ons oog vertoonde, was zeker somber en treurig genoeg: daar was ellende en armoede, jammer en zonde en misdaad, onder allerlei gedaante en in ruimen overvloed; - maar in dien duisteren chaos leefde toch één denkbeeld, ééne groote, magtige gedachte, die allen, hoe verschillend ook voor 't overige van denk- en levenswijze, bezielde en als met een gemeenschappelijken band omstrengelde: de veelzijdig-gewijzigde, de verschillend uitgesproken, maar in den grond ééne, gedachte van wraak en vergelding, de overtuiging dat voor hen - de tot hiertoe miskenden en verdrukten - de dag van heerschappij en magt aanstaande was. - In de zeer beschaafde, zeer ontwikkelde, zelfs zeer wetenschappelijk-gevormde wereld van Yeast, wordt daarentegen alles wat naar een band van gemeenschap, naar eenheid van denken en gevoelen, naar overeenstemming in willen en streven, gelijkt, ten eenemale gemist; hier staat ieder op zich-zelven, vreemde in den kring die hem het naast omgeeft. Hier aanschouwen wij dien toestand van volkomen gebrek aan innige, levende éénheid, zoo noode verholpen en bedekt door uitwendige vereeniging; dien toestand van onderlinge vervreemding, verwarring en oplossing, waarvan wij hierboven spraken, en die van zoo groote gevaren zwanger gaat. Deze maatschappij verkeert inderdaad in een staat van ontbinding, en het is alleen de kracht der gewoonte, de kracht der eeuwenoude vormen, zeden en gebruiken, die haar nog bijeenhoudt, en bewaart voor den val in een peilloozen afgrond, waarboven zij zweeft, en waarin reeds nu ieder neêrstort, die, door eenig toeval, uit den gewonen en tot hiertoe betreden weg geraakt. Deze toestand werkt magtig op allen, die zich in haar schoot bewegen: allen gevoelen zij, in meerdere of mindere mate, dat hun iets ontbreekt, dat onbekende gevaren hen dreigen, dat iets geheimzinnigs schuilt ook achter de meest gewone zaken; dat, op een oogenblik, alles rondom in puin kan storten, omdat alles ondermijnd is. Doch zeer verschillend is de invloed, door dit bewustzijn, dit bijna instinktmatig gevoel uitgeoefend. Terwijl sommigen de oogen sluiten voor het dreigend gevaar en in louter stoffelijke bezigheden en materiële belangen afleiding zoeken, of wel in den schoot van weelde en genot alle andere eischen dan die der laagste zinnelijkheid vergeten, - pogen anderen zich krampachtig vast te hechten aan al het

bestaande en dit, in al zijne deelen, te verdedigen tegen iedere aanranding van welke zijde ook. Weder anderen willen teruggaan op den ingeslagen weg, den magtigen stroom des tijds weder opvaren en de hedendaagsche menschheid een toevlugtsoord doen zoeken in de zuilengangen der middeleeuwsche domkerken; terwijl uit den mond eener vurige en driftige schaar telkens luider het voorwaarts klinkt, doch zonder dat zij-zelve juist weet, waarheen de door haar aangewezen weg voeren zal, ja, zonder dat zij het over de keus van dien weg-zelven eens is. Strijd en verwarring allerwege, terwijl de hoogere eenheid, de verzoenende harmonie nog vergeefs wordt gezocht!

Deze verschillende rigtingen en toestanden heeft de heer Kingsley in Yeast geschilderd; en hoewel beiden, rigtingen en toestanden, bij voorkeur engelsch zijn, zijn zij het toch niet in die mate, dat ook niet elders zijne schilderij waarheid zou bevonden worden. En wanneer men bedenkt, hoe zeer tegenover het vele, dat de volken van westelijk Europa, in godsdienst, in staatsinrigting, in maatschappelijke vormen, in denkwijze en zeden gemeen hebben, het aan ieder bijzonder eigene bijna als schakering verschijnt, als nuance die de frischheid en uitdrukking van het geheel verhoogt; - dan zal het niet moeijelijk vallen te begrijpen, waarom, vooral in dezen tijd, de zedelijke en intellectuële toestand van het eene land ook, in de hoofdtrekken voor 't minst, die van het andere moet zijn. De in Yeast optredende personen, voor zoover zij vertegenwoordigers eener wezenlijke rigting dezes tijds zijn, zullen ons dan ook wel niet vreemd blijven, al dragen zij bij voorkeur een britsch kostuum. - Vertegenwoordigers eener rigting - dat zijn zij bijna allen, en de meesten hunner ontleenen aan deze eigenschap bijna al hunne belangrijkheid: deze roman is in de volle beteekenis, wat men noemt een tendenz-roman. Het is niet wel mogelijk, en ook volstrekt onnoodig, het op zich-zelve zeer onbeduidende verhaal op den voet te volgen: dit verhaal is slechts de draad, die de verschillende denkbeelden tot iets als een geheel verbindt; en daar het ons om deze alleen te doen is, kunnen wij de zwakke fabel veilig laten rusten. De schrijver heeft de hoofdgedachte van zijn werk verpersoonlijkt in twee karakters, twee typen, die het middelpunt der geheele handeling uitmaken; - deze beide personen, deze beide helden zoo men wil, zijn Lancelot Smith en Paul Tregarva. Met hen hebben wij ons dus voor alles bezig te houden.

Lancelot Smith - de hoofdpersoon in den roman - is een jonkman uit de rijke, nijvere middenklasse, uit die klasse, die door verstand, ijver, rusteloozen arbeid en doortastende energie, zich de eerste plaats in de nieuwere maatschappij heeft verworven, en haar invloed en hare belangen heeft weten te doen gelden en zegevieren. Die maatschappij-zelve is hare schepping, het werk harer handen, door mannen als Lavoisier, Watt, Volta, Arkwright - allen uit haar midden voortgekomen - gegrondvest en gevormd; zij is het, die deze maatschappij heeft gemaakt wat ze is; zij, die de industrie heeft verheven tot het groote, schier alles overheerschende feit, de alles dwingende magt waarvoor alles buigt, wie alles dient. Kunst en wetenschap, de laatste vooral, zijn aan deze klasse oneindig veel verschuldigd, en hebben door haar eene schitterende hoogte bereikt; de krachten der natuur weet zij te onderwerpen aan haren magtigen wil, te dwingen in haar gareel; op groote en edele mannen, op roemruchtige, op uitstekende daden mag zij bogen: - wat wonder, dat haar bijwijlen, als dien koning der oudheid, het hoofd duizelt bij het zien van dat groote Babel, dat zij gebouwd heeft? - Toch ontbreekt haar, juist omdat zij verpligt, op straffe van ondergang verpligt is, rusteloos aan dat Babel voort te bouwen; omdat zij altijd het vlugtig heden moet aangrijpen en zoo vruchtbaar mogelijk maken; omdat zij onophoudelijk al hare krachten moet inspannen om zich op haar verheven standpunt te handhaven; - toch ontbreekt haar welligt, tot heden, dat rustige streven, die zichzelve beheerschende matigheid, die majestueuze kalme kracht, die, zich harer sterkte bewust, en terugziend op een lang en grootsch verleden, zonder overspanning hare taak volbrengt, die niet vreest en niet wenscht, maar zich-zelve gevoelt; die, naar het schoone en rijke woord, gelooft en niet haast. - Lancelot Smith, de beschaafde, door de fortuin begunstigde gentleman, vereenigt in zijn persoon bijna al de uitmuntende hoedanigheden en ook zeer vele van de gebreken, van zijn stand en zijn tijd. Hij is met een voortreffelijken aanleg begaafd, hij dorst naar wetenschap en kennis, naar magt en aanzien, naar werkzaamheid en invloed; en hem staan alle middelen ten dienste, om zijn ideaal ook te verwezenlijken. Hij genoot een uitmuntend onderwijs, bezocht de hoogeschool, maakte zich bekend met schier alle wetenschappen, doorwandelde bijna het geheele veld der menschelijke kennis; hij is jong, rijk, gevierd, heeft

magtige vrienden en beschermers: - toch is zijn geheele leven eene jammerlijk mislukte proef, toch weet hij voor zich geene plaats in de wereld te vinden en doolt hulpeloos in de maatschappij rond. Van waar dit zonderling verschijnsel? Er is slechts één antwoord mogelijk: Lancelot's bezit is voor een groot deel schijn, iets dat hem van buiten is aangebragt, maar niet uit hem oorspronkelijk is, niet in hem wortelt. Hij is met alles bekend, maar ontleende al zijne kennis, niet aan het leven, maar aan boeken; en hij is inderdaad onwetend omtrent alles wat buiten den conventionelen kring zijner waarneming ligt; geene wetenschap bijna is hem vreemd, maar het innige verband, de hoogere éénheid tusschen alle wetenschappen, als stralen van een zelfde zon, bleef hem goeddeels verborgen; en hij is, in menig opzigt, een vreemdeling in de belangrijkste wetenschap, die van zijn eigen hart en zieleleven. Zijne geheele ontwikkeling is in hooge mate eenzijdig: loutere verstandsbeschaving, zonder waarachtige vorming des gemoeds; van daar dat hem alle vastheid van karakter en beginsel, alzoo alle ware kracht tot handelen, ontbreekt; van daar dat zijne encyclopedische kennis, door geen hooger beginsel beheerscht en geordend, hem slechts verwarring brengt, en, wel verre van magt te zijn, voor hem eene mede-oorzaak der meest volslagen onmagt wordt. Hem viel een uitnemend, veelomvattend onderwijs ten deel, maar hem ontbrak alle wezenlijke opvoeding; en de gevolgen van dit groote gemis, dat hij telkens meer gevoelt en niet kan verhelpen, zijn voor zijn volgend leven in alles zigtbaar. Lancelot gevoelt dat hij niet is wat hij wezen moest en kon; hij gevoelt dat hij verre beneden zijn ideaal staat, ja erger, dat alle pogingen om dat ideaal te naderen, ijdel en hopeloos zijn. En dat ideaal-zelve zweeft hem duister voor den geest, in onbestemde, nevelachtige omtrekken. Hij wil een groot man worden - maar hij weet niet, wat een groot man eigenlijk doen of wezen moet. Een pijnlijk gevoel van onvoldaanheid, van onmagt, van armoede martelt hem gedurig, en te heviger, naarmate hij vuriger naar werkzaamheid en beweging verlangt. Vergeefs zoekt hij voldoening in verdubbeling van studie: Byron en Shelley, Bulwer en Carlyle, ridderromans en duitsche wijsbegeerte, kunst en natuurwetenschap - hij beproeft alles, en niets voldoet hem. Bezwijkende voor de verleidingen der hem vreemde wereld en ontkoming zoekende aan het doodend gevoel van ledigheid, stort de jongeling zich in den maalstroom der verma-

ken en zinnelijke genietingen: maar de walging volgt op overdadig genot, en de scherpe doornen der wroeging doorwonden zijne kranke ziel. Moede en afgemat, en nu ook aan zich-zelven en zijne herinneringen willende ontvlieden, werpt hij zich in de armen van het materialisme, of hij in den zelfmoord zijns geestes ruste mogt vinden. Hij vindt ze zoo weinig, dat hij ter zelfder tijd, in het geheim, hulp en licht gaat vragen bij St. François de Sales, beschaamd als zijne ligtzinnige vrienden diens geschriften bij hem vinden, en nog meer beschaamd over zijne schaamte-zelve! Voorwaar, ook van hem geldt het droevig-schoone woord: ‘untaught in youth my heart to tame, my springs of life were poison'd.’ Ja, wel was hij ongeleerd, de arme zwerver op het gebied des geestes. Zijn vader, een rijk koopman, had immers te veel met zijne eigene zaken te doen, om zich bezig te kunnen houden met iets van zoo ondergeschikt belang, als de opvoeding zijns zoons? En dit was immers ook onnoodig? Stonden hem, den man van fortuin, dan niet in ruimen overvloed alle middelen ten dienste, om zijn zoon te laten onderwijzen in alles wat deze te weten noodig had, en wat kon er meer gevorderd worden? Zoo ging Lancelot uit zijns vaders huis naar de hoogeschool, met een rijken schat van algemeene kundigheden, en eene bijzondere voorliefde voor gedroogde planten, fossielen, kapellen en teekeningen; terwijl zijn geloof zich ongeveer liet zamenvatten in de volgende hoofdwaarheden: ‘dat hij zeer knap was; - dat hij fortuin moest maken; - dat er zeer veel aangename en liefelijke zaken op de wereld waren; - dat het goed is “voornaam” te zijn, een echt gentleman; - dat men godsdienstig moet zijn.’ - En hij verliet de hoogeschool, met eene goede dosis klassieke literatuur en mathesis, opgevangen tusschen jagt- en roeipartijen door, en met ongeveer dezelfde geloofsbelijdenis als hij er medebragt, alleen in het laatste artikel zeer gewijzigd; - en nu leidde hij een leven, dat hij zich schaamde bij den waren naam te noemen. Toch was Lancelot geboren en groot gebragt in den schoot eener protestantsche, zelfs eener zeer kerkelijkregtzinnige familie, en waren hem de leerstukken der kerk vroegtijdig genoeg ingeprent. Doch ook weinig meer dan dat: een dood, voor hem in elk opzigt onverstaanbaar, stelsel was den knaap medegedeeld; zijn geheugen was bezwaard geworden met een zeker aantal afgetrokken stellingen en schoolsche formules; maar niemand had hem ooit geleerd de beteekenis van

dit alles voor hart en leven te begrijpen; niemand had ooit er aan gedacht de godsdienst tot iets meer dan geheugenwerk, tot levensbeginsel zijns harten, te maken. En wanneer de geestvolle jongeling om zich heen zag, wat moest hij dan van die godsdienst denken; moest zij hem niet zijn als iets geheel buiten het leven staande, als een soort van neutraal gebied, waar men zich op bepaalde dagen en uren terugtrok, om zekere bepaalde handelingen te volbrengen, - ten einde, na aldus met God afgerekend te hebben, straks vrij en ongedwongen, het zoo natuurlijk eigenbelang en de zoo onschuldige behartiging van eigen voordeel, tegenover den naaste in praktijk te brengen? Kon dit ijskoud formalisme, deze geestdoodende letterdienst, deze farizeesche deugd, gepaard aan blinden haat tegen alle andersdenkenden, kon dit praktisch atheïsme, onder den schijn van kerkelijke regtzinnigheid, een jongeling als Lancelot aantrekken en boeijen? Wat wonder, dat voor hem de godsdienst alle kracht en beteekenis verloor, dat zij hem hatelijk werd; wat wonder, dat, toen eene wereld van nieuwe denkbeelden, verhevene waarheden, grootsche feiten, zich voor hem opende, hij - te midden van dit alles geene plaats vindende voor zijn kerkgeloof, en in zijn kerkgeloof geene plaats voor al dit nieuwe en toch onloochenbaar-ware, - de overgeleverde formules en zinledige klanken uit zijne eerste jeugd verwierp als sprookjes uit de kinderkamer, waarboven de ontwikkelde man verheven was? Maar wat rest hem dan nu? Hooren wij hemzelven. ‘Doch waar gelooft gij dan in?’ vraagt hem de schoone Argemone, de geloovige aanhangster en half-katholieke ijveraarster voor de denkbeelden der High-Church, in haar ijver om den verstokten ongeloovige te bekeeren; - ‘waar gelooft gij dan in?’ vraagt zij droevig.

‘Hierin!’ zegt hij, met den voet op den grond stampende, ‘in deze aarde waarop ik sta, en in de dingen, die ik daarop zie leven en groeijen. Misschien is er nog iets behalve dit - wat gij eene geestelijke wereld noemt. Maar indien Hij die mij schiep, had gewild dat ik het eerst aan den geest zou denken, zou Hij mij ook den geest het eerst hebben doen zien. Doch nu Hij mij stoffelijke zintuigen heeft gegeven, en in eene stoffelijke wereld geplaatst, beschouw ik dit als een voldoenden wenk, dat ik deze zintuigen eerst moet gebruiken, wat dan ook verder gebeuren mag. Welligt ben ik bestemd om de onzigtbare wereld te begrijpen, maar dan, denk ik, zal het moe-

ten geschieden door het begrijpen van de zigtbare; en in deze zijn nog wonderen genoeg, om mij voor langen tijd bezig te houden.'

'Maar de Bijbel?' (Argemone had elk beroep op de 'Kerk', als bij hem geheel vruchteloos, sinds lang opgegeven).

'Mijn eenige bijbel is tot nog toe Bacon. Ik weet, dat hij gelijk heeft, wie dan ook verder ongelijk hebben mag. Indien ik dien hebreeuwschen bijbel zal gelooven, dan moet hij overeenstemmen met wat de wetenschap mij heeft geleerd.' -

Tegenover deze redenering, waarin waarheid en sofisme zoo wonderlijk zijn dooreengevlochten, zijn hare argumenten magteloos, en zuchtend zwijgt Argemone. Maar ook Lancelot heeft in den grond zijns harten geen vrede met deze troostelooze, onwijsgeerige en eenzijdige geloofsbelijdenis; - al gevoelt hij nog niet waar de fout schuilt in deze schijnbaar zoo goed sluitende redenering; al ziet hij nog niet dat de Bijbel, voor zoo ver zijne eeuwige waarheid betreft, niet zoo zeer moet getoetst worworden aan Bacon, dan wel aan 's menschen geweten en innig zelfbewustzijn; en dat hij, om God te vinden, niet eerst moet opzien naar den sterrenhemel, maar inkeeren in zijn eigen hart. Al is dit alles hem nog onbekend of althans duister en omneveld, - toch gevoelt hij dat de geloofsbelijdenis van het materialisme niet de geheele waarheid omvat, en dat 'there are more things between heaven and earth, than are dreamt of in *his* philosophy.' Zijn geest is te groot om rust te kunnen vinden bij zulk eene oppervlakkige en bekrompen wereldbeschouwing, of om, in behagelijke zelfbewondering, voort te blijven sukkelen op den platgetreden weg van de epigonen der *Aufklärung*, en de schemerende lamp zijner fragmentarische kennis aan te zien voor de zon der waarheid. En al kon hij, voor een tijd, zich-zelven misleiden, er is eene andere stem in zijn binnenste, die luide genoeg spreekt; en de inwendige tweespalt, die hij in eigen gemoed vindt, verwittigt hem pijnlijk genoeg dat hij dwaalt. 'Waarom ben ik wat ik ben,' roept hij smartelijk uit, 'daar ik toch dagelijks beter weet, wat ik zijn moest? Wie zal mij dit geheim verklaren?' Voorzeker, zoolang hij den sleutel, ter verklaring van dit treurig verschijnsel, uitsluitend blijft zoeken in vermeerdering van wetenschap, in uitbreiding van verstandelijke kennis, is al zijn zoeken vergeefs: - eerst dan, wanneer hij geleerd zal hebben tot zichzelven in te keeren, de zelfkennis begeerlijker te achten dan

de kennis van de geheimen der voorwereld of ook der stoffelijke natuur, eerst dan zal hij de verklaring van dat geheim vinden; dan zal hij begrijpen, dat des menschen hoogste bestemming niet in veel weten gelegen is, en dat hij dan eerst aan zijn ideaal zal beantwoorden, wanneer die innerlijke eenheid van denken, gevoelen, willen en werken is tot stand gekomen, welke hem tot persoon, tot zelfbewust wezen, verheft en tegelijk zijne plaats in het groote Al aanwijst. Nu, in zich-zelven verdeeld, door alles beurtelings aangetrokken en teleurgesteld, zonder levensdoel, rampzalig en diep te beklagen, staat hij daar als het treurigtreffend beeld van de ijdelheid en nietigheid ook der hoogste verstandelijke ontwikkeling, die een zedelijken grondslag mist. -

Geen treffender tegenstelling bijna is mogelijk, dan die tusschen Lancelot Smith, den gentleman, en Paul Tregarva, den jager van Squire Lavington. Paul Tregarva is een kind des volks, opgegroeid, niet in den bedorven dampkring der groote steden, maar te midden der frissche bloeijende natuur, die hij zelfs aanschouwde in hare tropische pracht; hij is een mijnwerkers zoon uit Cornwallis, en een echte afstammeling dier oude keltische en germaansche stammen, wier vereenigd bloed nog door de aderen stroomt der bewoners van Engelands westelijke graafschappen. De eigenaardige karaktertrekken der beide volksstammen ontmoeten elkander in Tregarva: de ernstige degelijkheid, de gemoedelijkheid en de praktische zin der Anglosaksers, en de scherpzinnigheid, de levendige verbeelding en de overhelling tot het geheimzinnige, den Kelten eigen. Hij is, zoowel als Lancelot, met een uitmuntenden aanleg en een helderen geest bedeeld, maar hem ontbrak de gelegenheid deze sluimerende krachten en gaven te ontwikkelen; hij, de zwerver van zijne jeugd af, de eenvoudige landman, is niet ingewijd in de geheimen der wetenschap; hij weet weinig meer, dan wat God, de natuur en het leven hem hebben geleerd. Hij is zich zijner minderheid, in dit opzigt, tegenover Lancelot dan ook zeer wel bewust; hij benijdt dezen zijne meerdere kennis en beschaving; doch niet uit wangunst of uit zucht tot schittering, maar omdat hij de waarde dier kennis en beschaving gevoelt, wanneer zij dienstbaar worden gemaakt aan de zaak der godsdienst, aan de bevordering van Gods koningrijk. Doch, zoo hij in dit opzigt voor Lancelot wijken moet, waar het op waarachtige levenswijsheid, op vastheid van beginselen en karakter aankomt, is hij daarentegen zeer ver diens meerdere. Tregarva behoort tot

het genootschap der methodisten of volgers van Wesley; en het gemis eener officiële belijdenis en eeredienst werd voor hem rijkelijk vergoed door den invloed van het meer werkzame en alles doordringende godsdienstige leven, dat steeds de van de staatskerk afgescheiden sekten, en vooral ook de zijne, eigen plagt te zijn. Bij hem althans is de godsdienst meer dan kerkgeloof en letterdienst; bij hem is zij inderdaad het alles bezielende, alles doordringende beginsel, zijn levenselement; zij is zoo geheel één met hem geworden, zoo geheel in al zijn denken, spreken en handelen ingeweven, dat hij alles, noodzakelijk en geheel natuurlijk tevens, van haar standpunt beziet en tot haar terugbrengt. Wat hij is, is hij door haar; wat hij doet, doet hij voor haar: zijn geheele wezen lost zich in haar, als in eene hoogere eenheid en harmonie, op. Zijn geloof is niet wetenschappelijk, is geene overtuiging des verstands, maar een feit van zijn innerlijk leven, een geloof des harten, in den vollen zin des woords; van daar dat de twijfelingen en bedenkingen van anderen hem niet schokken: waar zijn verstand op raadsels of geheimen stuit, daar vindt hij altijd eene andere oplossing, die hem van het gebied der onvruchtbare bespiegeling af- en tot dat des werkdadigen levens terugbrengt, en een verwarrende twistvraag lost zich voor hem op in een zedelijken pligt. Zoo, bij voorbeeld, wanneer Lancelot poogt de denkbeelden en voorstellingen te kennen, die Tregarva zich vormt omtrent den tegenwoordigen toestand van diens broeder, een jongeling van een beminnelijk maar zwak karakter, die voor de verzoeking der dronkenschap bezweek, en in de mijnen, op eene jammerlijke wijze, het leven verloor. De jager verhaalt hoe hij eerst, door onrust en twijfel gemarteld, telkens en door allerlei vreemde middelen beproefd had, een antwoord te vinden op de bange vraag, wat er van zijn broeder was geworden, tot hij eindelijk had geleerd zich daarover niet meer te bekommeren. ‘Groote hemel!’ -roept Lancelot uit - ‘en wat zeidet gij wel tot uzelven?’

‘Ik zeide dit, Mijnheer - of liever, terwijl ik weder geknield lag, kwam iemand en zeide tot mij: Wat geschied is, kunt gij niet verhelpen, maar gij kunt redden, wat nog te redden is. Het verledene behoort aan God en aan Hem alléén. Zie gij toe, dat, voor zoover dit in uwe magt staat, iets dergelijks nooit meer op zijne aarde gebeurt. En van dien dag, Mijnheer, wijdde ik mij aan deze eene zaak, waaraan ik mij wijden zal tot ik

sterf, - de redding der arme jongelieden als ik, die in deze dagen, naar ligchaam en ziel, eene prooi des duivels worden, juist als zij in den bloei hunner krachten zijn, om God te dienen.'

'Maar wat gelooft gij dan nu omtrent uw broeder, Tregarva?'

'Ik geloof, Mijnheer, dat de Regter der gansche aarde regt zal doen - en wat regt is, kan noch verkeerd, noch wreed zijn; anders ware het hem onwaardig, die ons lief had tot den dood. Dat is alles wat ik weet, en dat is voor mij genoeg. Wien weinig gegeven is, van dien zal weinig gevraagd worden. Hij, die den wil zijns heeren niet geweten heeft, zal met weinige slagen geslagen worden, en hij die, als ik, dien wil geweten heeft, en ongehoorzaam bleef, zal met vele slagen geslagen worden; - en het laatste, niet het eerste, gaat mij aan.'

Dezelfde onverstoorbare kalmte, dezelfde helderheid van oordeel en als aangeboren takt om het wezenlijke der dingen te onderscheiden, kenmerken den man overal. Hij wordt niet ligt door eenige uitwendige gebeurtenis, door eenig verrassend feit, medegesleept, omdat hij in zich-zelven een onwrikbaar rustpunt bezit, een vasten maatstaf, waarnaar hij alles meet. Nu is zeker die maatstaf niet altijd de juiste: gebrek aan algemeene geestontwikkeling, aan verkeer in de wereld, vooroordeelen zijner sekte, maken hem in zijne oordeelvellingen soms bekrompen en partijdig; doch ondanks dat, is zijn blik op het leven doorgaans helderder, zijne kennis der hem omringende wereld doorgaans grondiger en juister, dan van Lancelot, die alles slechts van hooren zeggen weet, en in zich-zelven een proefsteen der waarheid mist. Lancelot is een ijverig demokraat, een vurig voorstander van maatschappelijke hervormingen, die veel gelezen heeft over den toestand der arme volksklassen, en de middelen, om dien te verbeteren; - doch hij kent dien toestand niet door eigen aanschouwing, en de kwalen, die rondom hem hare verwoestingen aanrigten, zoekt en bestrijdt hij altijd op een afstand. Tregarva moet hem rondleiden in de hutten der armen, moet hem getuige maken van de armoede en ontbering en van de treurige vermaken des volks; van Tregarva moet hij de oorzaken dier ellende vernemen; Tregarva moet hem de middelen aanwijzen om die ellende te bestrijden en zoo mogelijk te overwinnen; - en ook in dit opzigt is hij Lancelot ver vooruit. De zoon des volks, die met de nooden en behoeften zijner

broederen zoo wel bekend is, die door eigen ondervinding weet welke de wortel der kwaal en welk het eenig-ware geneesmiddel is, deelt daaromtrent aan den geleerden volkshervormer wenken en opmerkingen mede, die voor dezen geheel nieuw zijn, en die al zijne stelsels en plannen zeer ver in de schaduw stellen. Tregarva wacht niet veel heil van de onbeperkte milddadigheid, van de schaar van genootschappen en vereenigingen, van de tallooze instellingen, ten behoeve der armen: op dit alles kleeft, in zijne oogen, het groote gebrek, dat het zedelijk gevoel, de bewustheid van eigenwaarde, van pligt en verantwoordelijkheid, daardoor bij het volk wordt ondermijnd: hij zou eene meer innige toenadering, eene meer opregte verbroedering tusschen de verschillende klassen der maatschappij wenschen; hij zou wenschen dat de rijken, in plaats van zich tot de armen neder te buigen, deze ophieven uit hunne physieke en morele vernedering; bovenal zou hij wenschen, dat de geestelijken van zulk eene toenadering en verbroedering het voorbeeld gaven; dat zij, in plaats van vergaderingen te presideren en welsprekende leerreden op te stellen, naar het voorbeeld van hun Meester, zich niet schaamden, in de hutten en langs de wegen, op de straten en in de velden het Evangelie der wedergeboorte, der vrijheid en herstelling, te prediken. De eenvoudige jager herhaalt en bevestigt, op zijne wijze, het merkwaardige woord van Carlyle: ‘de groote kwaal, waaraan wij in deze dagen lijden, is - dat wij God vergeten hebben’; - en Lancelot, die, even als vele anderen, juist aan dit eene gebrek niet dacht, moet van den ongeletterden landman leeren, hoeveel dit woord inhoudt, en van hoeveel andere gebreken en misslagen en jammeren dit vergeten de vruchtbare moeder is. Tregarva heeft God niet vergeten, maar gelooft in hem, met al den ernst en in al den eenvoud zijns harten: - en misschien ligt hierin het geheim zijner zielskracht en rustige kalmte, het geheim van dien waarachtigen adel des gemoeds, die hem verheft tot een van Gods edelen - gelijk Lancelot hem noemt; het geheim van die vastheid en eenheid van karakter, van willen en werken, waardoor hij, de ongeletterde, de onbeschaafde, zoo hoog staat boven de zeer geleerden en zeer beschaafden, die hem omringen, maar die zich-zelven een raadsel zijn, en voor wie het leven òf eene geldspeculatie, òf een benaauwde en zinledige droom is.

Rondom deze beide karakters, waarin de schrijver de hoofd-

gedachte van zijn werk heeft uitgesproken, groeperen zich verschillende andere personen, die de meest uiteenloopende rigtingen vertegenwoordigen, en op wie het noodig is een blik te slaan, alvorens meer bepaald de leidende denkbeelden van dit veelzijdig boek in eenige woorden zamen te vatten. - Daar ontmoeten wij Squire Lavington, de landedelman van den ouden stempel, aanhanger der tory-partij, omdat zijn stand dit medebrengt, maar overigens zich met weinig meer bemoeijende dan met zijn honden en zijn vischtuig: een hartstogtelijk liefhebber der jagt en van goede sier: ruw in zijne manieren, opvliegend, maar in den grond zijns harten welwillend en eerlijk. Hij begrijpt niets van al deze nieuwe denkbeelden, waarvan hij zooveel hoort; hij is vreemdeling in den kring zijner edele bekenden en geburen, wanneer de vragen van den dag worden ter sprake gebragt; het komt niet in hem op, dat hij, behalve regten, ook nog pligten, pligten jegens zijne onderhoorigen, zou hebben; en hij ziet niet dat het lot des volks zoo beklagenswaardig is. In zijn' tijd brak men zich met zulke dingen het hoofd niet: men at en dronk en toog ter jagt, en dat was alles! Jammer genoeg, dat die schoone dagen voorbij zijn; ook hij vindt, even als kolonel Bracebridge, dat de wereld vreeselijk ernstig en vervelend wordt! - Geheel anders denkt er de jeugdige lord Vieuxbois over, de afstammeling eener oude, hoogadelijke familie, de aanhanger van het ‘Jonge Engeland’, een man van edel karakter en uitstekende talenten, een echt edelman, die de waarheid der spreuk gevoelt: ‘noblesse oblige,’ en die weet welke hooge en ernstige pligten op hem rusten. Het lot des volks gaat hem ter harte, en om dat lot te verbeteren heeft hij tijd en geld en moeite veil: - alleen in de keuze der middelen misleidt hij zich, door eene eenzijdige beschouwing. Hij ziet en erkent dat, wat aan de hedendaagsche maatschappij voor alles ontbreekt, het geloof aan eene zedelijke wereldorde, het geloof aan God, is, en bijgevolg de toewijding aan het ideale, aan hoogere dan louter materiële belangen. Hij ziet tevens dat vroegere tijdperken in dit opzigt boven het onze verheven waren; en om nu dien gestorven of althans sluimerenden geest des geloofs en der toewijding aan eene hoogere wereld weder op te wekken, poogt hij oude vormen en vervlogen toestanden zooveel mogelijk in het leven te roepen. Hij wil, in gewijzigden vorm, de feodale betrekkingen tusschen de verschillende standen herstellen, de opvoeding en

leiding des volks geheel overbrengen in handen der *gentry* en der geestelijkheid, die dan ook verantwoordelijk zouden zijn voor den physieken en morelen welstand hunner onderhoorigen; hij tracht het droombeeld eener vaderlijke maatschappij te verwezenlijken, waarvan de eeuwigdurende onmondigheid des volks de hoofdvoorwaarde zou moeten zijn. De edele lord zoekt dan ook immer in het verledene naar bouwstoffen voor den tempel der toekomst; en hij is bijna geneigd te gelooven, dat eene materialistische, sceptische eeuw, met behulp van beschilderde glazen, gewrochten der neo-katholijke kunst, oude ceremoniën, vrome tractaatjes en half-penny-ballads, tot God kan teruggebragt worden. Toch arbeidt hij ijverig op zijne wijze, sticht scholen en kapellen, voert in de woningen, in de voeding, in de levenswijze zijner onderhoorigen alle mogelijke verbeteringen in, en poogt het ideaal van een adelijk landheer te midden zijner vasallen en pachters, als een beminde vader levende in den schoot zijns gezins, te verwezenlijken. Laat hem voortgaan, ook al dwaalt hij in sommige opzigten; hij heeft nog veel te leeren en een weinig af te leeren ook - maar toch wil hij het goede, en wil dat ernstig, en derzulker werken en streven was nimmer vruchteloos. - Nevens, en in zekeren zin tegenover, lord Vieuxbois staat lord Minchampstead, de rijk geworden fabriekant, de *cotton-lord*, de type van den door vlijt en genie rijk geworden burger, die zich een grondbezit en titel kocht en daarmede eene plaats in de zich steeds aanvullende en vernieuwende rijen der engelsche aristokratie. Hij is een man van groote bekwaamheden, ernst en degelijkheid van beginselen, praktischen zin en vasten wil, die op zijne goederen, met ijzeren hand, doortastende hervormingen tot stand brengt, altijd en uitsluitend met het dubbele oogmerk om den stoffelijken welstand zijner onderhoorigen te bevorderen, en zijne eigene bezittingen zoo winstgevend mogelijk te maken. Hij, die aan den tegenwoordigen staat van zaken, aan de almagt der industrie, zijn rang en fortuin dankt, is dan ook van oordeel, dat men op den ingeslagen weg van vrijen handel en vrije nijverheid slechts behoeft voort te gaan, en de beginselen der staatseconomie volledig en consequent toe te passen, om de voorbijgaande moeijelijkheden van het oogenblik te overwinnen; en de praktische man bij uitnemendheid, wiens ideaal voor den werkman niet veel hooger reikt dan goedkoop brood, heeft zeker van niets minder verwachting dan van lord Vieuxbois schilderijen, ge-

wijde muzijk, gothieke kapellen en half-penny-ballads! Hij is bij zijne onderhoorigen gehaat en ontzien: hij weet dit en gaat evenwel ongestoord zijn gang, met onbuigbaren wil allen tegenstand overwinnende, alle vooroordeelen en overleveringen diep verachtende; ‘hij is,’ om de woorden van den heer Kingsley te gebruiken, ‘een noodzakelijke overgang tusschen feodaliteit en....., en zal dit nog lang zijn; zoo hij al niet beantwoordt aan het ideaal van een landheer, nadert hij toch dit ideaal meer dan iemand anders, lord Vieuxbois uitgezonderd.’ - Eene geheel andere figuur treedt ons voor oogen in Lukas Smith, den neef van Lancelot, een jong puseyistisch *curate*, die eindigt met tot de roomsche kerk over te gaan. Merkwaardig in menig opzigt zijn de brieven die hij aan Lancelot schrijft, en waarin hij de redenen ontwikkelt en poogt te verdedigen, die hem tot dezen stap bewogen hebben. Wij herkennen daarin iemand van een zwak, onzelfstandig karakter, een voor alle indrukken vatbaar, bewegelijk gemoed, bij wie, gevoel en fantazie eene zeer voorname rol spelen; iemand, met voortreffelijke geestvermogens begaafd, maar die nooit zich ernstig rekenschap heeft gegeven van den omvang en de grenzen van het menschelijk denken, en die, teleurgesteld in het misbruik zijner rede, ook voor het gebruik terugbeeft, en verschrikt door den strijd der meeningen op godsdienstig gebied, tegen de twijfelingen van zijn eigen verstand eene toevlugt zoekt onder de vleugelen van het autoriteitsgeloof; iemand eindelijk, bij wien eene prikkelbare zinnelijkheid den zedelijken ernst overstemt, en die voor de uitspattingen een er wilde jeugd, boete wil doen door Mariadienst en monniken-ascetisme, - wederom prikkels der zinnelijkheid, de oude afgoden, maar met een heiligen-aureool omstraald! Voorts beklagen wij den armen, geslingerden, bedrogen jonkman, die, hoewel dienaar der protestantsche kerk, aan haren geest zoo vreemd bleef, en wiens hoofd duizelde te midden der warreling van tegenstrijdige begrippen, hem door zijn puseyistischen leermeester ingeprent. Hij hoorde zooveel van gezag der kerk, overlevering, bisschoppelijke successie, apostolisch ambt, en dan weder van vrijheid van onderzoek, zelfstandigheid des geloofs, verbastering van Rome, dat hij eindelijk, dien maalstroom moede, de half-erkende, half-bedekte beginselen consequent volgende, den aangewezen weg moedig insloeg, en ten slotte belandde, waar hij noodzakelijk belanden moest - aan de voeten van den paus, om daar ruste te vin-

den in de grootste zelfmisleiding. - En nu een enkele blik op de eenige vrouwelijke figuur, die in dit boek belangrijk mag genoemd worden: Argemone, de dochter van Squire Lavington. Zij is eene jonkvrouw, uitmuntende door schoonheid en geest, hoog ontwikkeld en beschaafd, van veelzijdige kundigheden, die de literatuur, de poëzij, de kunsten, met ijver beoefent. Zij is tevens (een niet ongewoon verschijnsel bij jonkvrouwen als Argemone) zeer orthodox en ultra-kerkelijk, eene ijverige leerlinge der High-Church, die zich, onder de leiding van den puseyistischen vicar van Whitford (Lukas leermeester) oefent in allerlei half-katholijke gebruiken, en het voornemen koestert om ‘een Godgewijd leven’ te leiden: dat wil zeggen, in een soort van protestantsch klooster te gaan, waarvan gemelde vicar aan het hoofd staat. De ietwat sentimentele dweepster, even trotsch op hare verstandelijke meerderheid als op hare vroomheid, ziet intusschen, van dit standpunt eener hoogere ontwikkeling en heiligheid, in olympische rust en met iets als minachting neder op de gewone stervelingen; zij rekent de eischen en zorgen des dagelijkschen levens beneden zich, en versmaadt ook de meer werkzame en hulpvaardige liefde van hare zuster Honoria, die zich niet ontziet de verblijven der ellende binnen te treden, als iets vulgairs. Toch vermoedt zij zelfs niet dat zij steeds zich-zelve eert en dient, aanbidt en bedoelt; dat zij altijd door, ook te midden harer vrome oefeningen, het slagtoffer is van een verfijnd egoïsme, een geestelijk epicurisme, waarvan zij eerst later den waren aard en de verderfelijke strekking doorziet. Later - wanneer namelijk, na een vruchteloozen strijd, de liefde voor Lancelot haar overwint, en deze liefde ook bij haar de zelfzucht, den duisteren dwingeland, doodt; dan leert zij in het leven niet eerst en uitsluitend zich-zelve bedoelen, maar de heerlijke gaven, haar verleend, tot hooger en beter doeleinden aan te wenden; dan ontkiemt in haar een nieuw levensbeginsel, dat, had het tot rijpheid kunnen komen, heerlijke vruchten voor de toekomst beloofde.

De wereld, waar zoo veel onvereenigbare rigtingen elkander bekampen, waar zoo veel innerlijke en uitwendige strijd is, mag wel eene gistende wereld genoemd worden. Wij aanschouwden den strijd, maar waar is de verzoening? De schrijver onthoudt ze ons ditmaal, even als bij Alton Locke, ja nog meer volkomen. Immers de wonderlijke verschijning van dien raadeslachtigen onbekende, Barnakill, kan wel niet als eene ernstige oplos-

sing worden aangezien; evenmin als de half neo-platonische bespiegeling over de triniteitsleer, die hij Lancelot ten beste geeft, hoevele schoone en treffende gedachten ook overigens in dit wonderlijk gesprek mogen zijn ingeweven. Dan verdwijnt Lancelot met den vreemdeling, naar een geheimzinnig land, waarvan hem de naam zelfs niet genoemd wordt, en dat eene allegorie schijnt der nieuwe, lang verwachte maatschappij. Ook dit boek alzoo, dat zoo diep in de werkelijkheid ingrijpt, en met zulke ongemeen plastische voorstellingen des gewonen levens aanving, eindigt in het droomland der fantazie. Is het omdat den schrijver-zelven nog geene andere oplossing dan zulk eene voor den geest staat? Dan zou hij noode van roekeloosheid zijn vrij te pleiten, door zich te wagen aan de behandeling van vraagstukken, waarover hij het met zich-zelven nog oneens is. Maar dit is zoo niet; en al mogen wij nu den vorm van het kunstwerk afkeuren, en het veeleer eene onvoltooide schets dan eene afgewerkte schilderij noemen - het ware onbillijk te beweren, dat alle eenheid en zamenhang van gedachte ook in deze schets ontbreekt. De strijd dezer dagen is, volgens den heer Kingsley, alleen te beëindigen door eene waarachtige zedelijke hervorming. Dit denkbeeld trad reeds in Alton Locke telkens meer op den voorgrond, als de eenig-mogelijke oplossing voor de ernstige vragen op maatschappelijk gebied. Hier, in Yeast, zien wij den strijd overgebragt op het hooger gebied der wijsbegeerte en der godsdienst - en wederom verheft zich, boven de verwarring en disharmonie, hetzelfde denkbeeld, als het woord des vredes ook in dezen kamp. Vooral in dit opzigt is het beeld van Lancelot uitmuntend geteekend, en treedt hij op als de ware vertegenwoordiger van zijn tijd. Hij gevoelt dat er strijd, onverzoenlijke strijd, is tusschen de oude overgeleverde vormen en den nieuwen geest des tijds, die in deze vormen zijne uitdrukking niet meer vindt; strijd tusschen de traditionele geloofsbegrippen en de moderne wereldbeschouwing, het bewustzijn van de denkende menschheid der negentiende eeuw. Deze menschheid heeft tevens behoefte, dringende, telkens meer gevoelde behoefte aan godsdienstig leven, aan geloof; eene behoefte, zoo levendig en innig, dat zij de prikkelbare gemoederen en vermoeide geesten zelfs voldoening doet zoeken onder de vleugelen van het middeleeuwsch katholicisme. Maar dit redmiddel, - een redmiddel der wanhoop - kan niet algemeen, kan niet blijvend zijn; en vergeefs vragen de kinde-

ren dezes tijds, even als Lancelot, de priesters der verschillende kerken uit, om een voldoend antwoord te erlangen ter bevrediging van de behoeften huns gemoeds. Verwarring, tegenstrijdigheid, toenemende duisternis en onoplosbare tegenspraak, is maar al te dikwijls het gevolg dier ondervragingen. En daartegenover verheft zich dreigend en dreigender steeds het duister spooksel, dat als eene zwarte schaduw werpt op het schitterend tafereel onzer beschaving: het materialisme. Niet maar de meer of minder wetenschappelijke theorie van dien naam; want hoe verderfelijk hare strekking ook moge zijn, zoodra zij, meer dan methode geworden, buiten de grenzen van haar eigen gebied wil treden, toch is zij niet de ergste vijand. Neen, dat praktisch materialisme, dat, zoo niet in woorden dan toch met der daad, elk hooger belang dan des zinnelijken levens loochent en miskent; dat het ideale veracht of met medelijdend schouderophalen beschimpt; dat, onder elken vorm en onder allerlei namen, het onbeschaamdste eigenbelang ten troon voert, de zelfzucht als de wettige heerscheresse der maatschappij huldigt, en dan naïef genoeg is, te verwachten dat deze algemeene zelfzucht het werk der algemeene liefde zal doen. Tegen dezen doodvijand, die, indien hij ooit overwon, de europesche wereld even zeker ten verderve zou voeren als hij het reeds eenmaal het Rome der Cesars deed; tegen dat materialisme moet worden gestreden met alle kracht; op hem moet de zege worden behaald. Dit is eene vraag van leven en dood, de alles beslissende vraag van het heden, voor de toekomst. En welke magt zal nu dezen heiligen strijd aanvaarden? De wetenschap: zij is uit den aard der zaak het deel van weinigen en zal dit wel blijven, ook ondanks onze loffelijke, maar nu en dan welligt wat ondoordachte, pogingen om haar tot gemeengoed van allen te maken. Bovendien, het verraadt toch ook weinig menschenkennis, te veronderstellen dat wetenschap-alleen, dat bloote verstandsontwikkeling, bij de overgroote meerderheid althans, den sterksten hartstogt, de zelfzucht, zou kunnen overwinnen. Eene verkeerde rigting in de zedelijke ontwikkeling kan alleen door eene zedelijke kracht worden overwonnen, - en eene zedelijke kracht is de wetenschap niet: dat is de godsdienst, het geloof, - niet als blinde onderwerping aan eenig stelsel, als dood formalisme, maar als uitdrukking van des menschen hoogste wezen, als levensbehoefte en levenskracht zijner ziel. Dit is het, wat de heer Kingsley te aanschouwen geeft in de beide

beelden van Lancelot en Tregarva, die de onmagt der wetenschap en de kracht des geloofs vertegenwoordigen. De kracht ook van het onontwikkelde, het bijna instinktmatige geloof: want dezen naam verdient het geloof van den edelen jager. Tregarva is nog in dat tijdperk van ongeschokt, van naïef-kinderlijk geloof, dat van de bezwaren en bedenkingen zelfs geen vermoeden heeft: daarom kan Lancelot hem wel bewonderen, benijden zelfs, maar nooit meer tot zijn standpunt terugkeeren, nooit zijn geloof deelen. En Tregarva-zelf wordt op eene bijna te harde proef gesteld, als hij wordt overgebragt te midden der diep verdorven wereld eener groote fabriekstad: eene wereld, zoo zeer verschillende van die, waarin hij zich tot dusver bewogen had en wier ongeregtigheden en jammeren hem reeds zoo zwaar op het harte wogen. Maar de eenvoudige zoon des volks heeft op den verkeerd ontwikkelden, den eenzijdig geleerden gentleman dit vooruit: dat hij, met voorbijgang van al het onwezenlijke in leerstelsel en vorm, het eigenlijke wezen der zaak vasthoudt, en alzoo voor hem de godsdienst wordt wat zij zijn moet: zedelijke kracht tot vernieuwing des levens. Aan dat onwezenlijke, aan dogma en overlevering, stoot zich juist Lancelot, en dit belet hem tot de kern, tot den diepsten grond door te dringen; dit vervreemdt hem, en duizenden met hem, van de godsdienst waaraan hij zoozeer behoefte heeft, waarnaar hij verlangend uitziet. En nu wordt, van de andere zijde, de voorbijgaande en tijdelijke vorm der eeuwige waarheid met die waarheid vereenzelvigd; nu wordt hardnekkig gestreden voor het behoud van een stelsel, onder den invloed eener gansch andere wereldbeschouwing geboren en ontwikkeld, maar dat voor ons onverstaanbaar is geworden; nu wordt ook het meest onhoudbare blind vastgehouden, tegen de stellige uitspraken beiden van rede en ervaring in. Is het wonder, dat tegenover zulke verblinding en hardnekkigheid, het ligtzinnig ongeloof vrij spel heeft, en dat ook op ernstiger toon verzekerd wordt, dat geloof en wetenschap onverzoenlijke vijanden zijn? De heer Kingsley deelt die meening niet. ‘Ik geloof,’ zegt hij, ‘dat het eeuwig Evangelie staande zal blijven, en zal overwinnen, en gelijk het zijne kracht betoond heeft achttienhonderd jaren lang, die ook nu in deze eeuw zal betoonen, door het beheerschen, ordenen en bezielen van deze jeugdige, anarchieke krachten, die nu, haar oorsprong vergeten, in opstand komen tegen Hem, uit wien zij zijn.’ Juist deze anarchie, waardoor ook de uitnemendste krachten en gaven zoozeer worden ver-

lamd, dit gebrek aan eenheid en orde, waarin het geheim onzer zwakheid, van ons onvermogen om iets blijvends tot stand te brengen, voor een goed deel ligt; - juist dit bewijst, dat wij leven midden in een dier tijdperken van krisis en overgang, waarin alles zich ontbindt, loutert en vervormt. Gelijk elke krisis in de physieke en de morele wereld, zoo kan ook deze krisis in het maatschappelijk leven ten verderve of tot hooger ontwikkeling voeren. Het eerste heeft onvermijdelijk plaats, wanneer het levensbeginsel-zelve in zijn diepsten grond is aangetast; het tweede kan gebeuren, zoolang het organisme nog de kracht bijblijft om het bederf in zijne verwoestingen te beperken en tot de buitenste deelen terug te drijven. Maar daartoe is het noodig, dat al de kracht in het middelpunt des levens worde zaamgetrokken, en van daar uit het dreigend kwaad bestreden. Het is noodig, dat onze tijd tot zich-zelven inkeere, zich-zelven bewust worde, zich rekenschap zijner krachten en zijner roeping geve, om eerst daarna te arbeiden aan de verwezenlijking van het ideaal, dat hem nog zoo onbestemd, in zoo schemerende verte, voor den geest zweeft. Alleen dan wanneer de idee tot helderheid, tot bepaaldheid is gebragt, kan zij de haar passende uitdrukking in het leven vinden: - tot zoolang moeten alle pogingen om haar in de werkelijkheid te doen optreden, noodzakelijk schipbreuk lijden. Daarom moet alle waarachtige hervorming uitgaan van den enkelen mensch, en zich voor alles tot den individu-, niet tot de massa, rigten. Dat is het, wat ook de heer Kingsley uitnemend heeft begrepen en in het licht gesteld: hij laat zijne helden altijd schipbreuk lijden in hunne pogingen tot wereldhervorming, zoolang zij niet zijn aangevangen met zich-zelven te hervormen. Door het vasthouden en prediken dezer groote waarheid, onderscheidt hij zich zeer scherp van zijne meer of minder radikale geestverwanten, die in hunne theoriën van maatschappelijke hervorming juist altijd deze zelfhervorming vergeten. Daardoor staat de engelsche schrijver inderdaad op christelijken bodem; want ook het Christendom rigt zich in de eerste plaats tot den enkelen mensch, en bouwt zijne verwachtingen voor de maatschappij, op de bekeering harer leden. En ook in hetgeen hij onder deze hervorming van den individu verstaat, stemt de heer Kingsley met het Evangelie overeen: het is de vernietiging der zelfzucht, het beginsel der zonde en des doods, door de waarachtige menschenliefde, het beginsel van alle goed en leven. Ook zijne uitnemendste karakters, een lady Ellerton,

een Argemone, een Lancelot, zijn onvolkomen, zoolang deze groote verandering niet bij hen heeft plaats gegrepen. In dien zin bevestigen de schoone werken van dezen schrijver het heerlijk woord van Duitschlands grootsten dichter:

> ‘Und so lang du das nicht hast,
> Dieses “Stirb und Werde”,
> Bist du nur ein trüber Gast
> Auf der dunkeln Erde.’

Zoolang deze levensbeschouwing, de in waarheid christelijke, bij hem de heerschende is, rekenen wij ook den heer Kingsley eene eereplaats waardig onder de predikers en apostelen van het eeuwig Evangelie, dat, daar het op de menschelijke natuurzelve is gegrond, ook wel zeker staande blijven en overwinnen zal. Hij begrijpt welke de ware propaganda onzes tijds is: niet de prediking van een kerkelijk dogma of verouderd schoolsch stelsel, maar de levende verkondiging van het Evangelie des lichts en der vrijheid, in geest en in waarheid, afgescheiden van elken historischen vorm; in de vaste overtuiging, dat, gelijk ten allen tijde, zoo ook nu, de levende geest zich-zelven een vorm zal weten te scheppen. Elke eeuw bouwt op hare wijze aan den grooten tempel der toekomst, die eenmaal in volle heerlijkheid prijken zal: ook de onze heeft hare taak te vervullen in dat werk der menschheid. Indien zij anders bouwt dan hare voorgangsters: wat nood, zoolang slechts allen van harte instemmen met de schoone woorden van onzen schrijver: ‘wij bouwen op den grondslag die reeds gelegd is en waarvoor niemand een andere in de plaats kan leggen: Jezus Christus - de Mensch.’

J. MARGADANT.

(*Het slot in een volgend nommer*.)

Bibliographisch album.

Johan Fredrik Oberlin, Predikant in Steendal, naar zijn leven en werken voorgesteld door J. Sonius Swaagman, Predikant te Onderdendam. Groningen, H.R. Roelfsema. 1858.

Het is verwonderlijk, hoeveel voor en na over Oberlin geschreven wordt, den man des geloofs, die 59 jaren lang in het noordoosten van Frankrijk, in het departement van den Beneden-Rijn, aan de oostelijke grens van de Vogesen, als bedienaar des Evangelies werkzaam was en, nog geene 40 jaren geleden, in het midden van zijn volk, is ontslapen. Deze literatuur is alreede zoo rijk, dat zij ons oog ontvlugt en wij, als wij de pen opvatten, om oude en nieuwe dingen over Oberlin mede te deelen, geenszins willen geacht worden aanspraak te maken op volledigheid. Dit is dan ook ons hoofddoel niet met deze regelen. Veel meer willen wij, ingenomen als wij zijn met den onvergelijkelijken man Gods, met korte trekken herinneren, hoe Oberlin's naam en werk reeds vroeger aan de vergetelheid ontrukt is; hoe dit nu weder door Swaagman op voorgang van Bodemann geschiedt, en wat het toch wel is, waarom de mededeelingen en levensberigten aangaande hem geen einde nemen, opdat ook zij, die hem nog te weinig kennen, nadere kennis met hem mogen maken, en heengaan en handelen gelijk hij gehandeld heeft. Kan het iets tot aanbeveling verstrekken, dan zij hier nog gezegd, dat de schrijver dezer regelen ten jare 1854 het onschatbaar voorregt genoot, om het merkwaardig schouwtooneel van Oberlin's leven en werken te betreden, verscheidene zijner vrienden en voormalige gemeente-leden te ontmoeten, en alzoo menige van elders onbekende bijzonderheid aangaande Oberlin te vernemen zoowel, als de bekende te zien en hooren staven. Van eene bepaalde levensbeschrijving des mans onthoud ik mij hier opzettelijk, hoewel die mij, na alles wat ik van hem las en hoorde, geene groote moeite zou kosten. Ik zou daardoor te uitvoerig worden, en mij de gelegenheid ontnemen, om

misschien elders een bijzonderen blik te slaan op den grooten man in zijne verschillende levensbetrekkingen, waartoe de mededeeling van hetgeen er over hem het licht ziet, onwillekeurig uitlokt. Het verslag van de nu laatstelijk over Oberlin geschreven werken, zal als van zelve de groote omtrekken van zijn leven bevatten, en het tijdschrift, dat dit woord over Oberlin, zoo ik hoop welwillend, zal opnemen, moge aan den schoonen naam, dien het ten titel voert, ook in dezen niet ontrouw bevonden worden; het moge blijken geen onkundige ‘Gids’ te zijn voor hen, die nadere kennis *met* Oberlin wenschen te maken, en tevens *door* hem een gids voor velen worden tot het waarachtige leven.

Na de kortere berigten, die reeds in Oberlin's sterfjaar in het licht verschenen, was de eerste, die, zoo ver ons bekend is, in Frankrijk zelven het leven van Oberlin breedvoerig schetste, de Heer D.E. Stoeber, die onder den titel: ‘Vie de J.F. Oberlin,’ ten jare 1831 te Straatsburg een werk uitgaf, waarin 's mans leven en werken in rijke, maar bont dooreengemengde, soms los zamenhangende trekken wordt beschreven. Ten welken jare is ons onbekend, maar zeker wel niet lang daarna, schreef de predikant W. Burckhardt een tweetal ook uit andere bronnen geputte gedenkschriften, getiteld ‘Memoire of Joh. Frederic Oberlin;’ in het Hoogduitsch verschenen te Stuttgart in 1843: ‘Oberlin's Lebensgeschichte u. gesamm. Schrifte zusammengestelt von W. Burckhardt. Aan dit werk was het vooral, dat de geestrijke Hoogleeraar van Munchen, Dr. G.H. Schubert, zijne meermalen herdrukte ‘Züge aug dem Leben Oberlin's’ ontleende, waarvan reeds ten jare 1838 de zesde druk verscheen, en die, naar den vijfden druk, door eene kundige vrouwenhand vertaald, en met enkele aanteekeningen van den voorredenaar H.W.T. te L... verrijkt, te Deventer, bij M. Ballot, het licht zag, ten jare 1839 onder den titel: ‘Het nuttig leven van J.F. Oberlin, in leven Predikant in het Steendal in den Elzas.’

Als ik de latere behandelingen van Oberlin's leven met dit uitstekend werkje van Schubert vergelijk, dan blijkt het weldra, dat ze meest alle meer of min op dezen leest geschoeid zijn. Geen wonder. Schubert's arbeid kenmerkt zich door voortreffelijke uiteenzetting van de rijke stof, door hooge ingenomenheid met den held zijner geschiedenis; door eene hem eigene vloeijende, bloemrijke stijl en ideale aanschouwing, die evenzeer boeit, als zij de snaren van den inwendigen mensch in beweging brengt. Nog heden is mij de indruk levendig, dien het lezen van Oberlin's nuttig leven en zalig uiteinde

voor vele jaren op mij heeft gemaakt. Naar Schubert, alsmede naar Stoeber, Burckhardt en zekeren Hilpert, wiens geschrift mij evenwel onbekend bleef, bewerkte weder een predikant in Pruissisch Oldendorf, met name A. Rothert, het leven van Oberlin; ik vermoed in eene ook door Prof. Tholuck aangeprezene en in de ‘Sonntags-Bibliothek’ geplaatste ‘Sammlung von Biographien christlich-frommer Männer,’ welk werk, door een' onbekenden vertaler, onder den titel: ‘Johan Frederik Oberlin, een getuige voor Christus, de heraut van het practische Christendom der 19de eeuw,’ in onze taal overgebragt en zonder jaartal is uitgegeven door W. Becking te Doesburg. De orde van behandeling en groote overeenkomst doet zien, hoe zeer de schrijver van dit werk Schubert is gevolgd; evenwel biedt zijn arbeid, uit verscheidene bronnen geput, ook weder bijzonderheden aan, die vruchteloos bij Schubert gezocht worden en van naauwkeurige studie getuigen.

Gelijktijdig met Rothert had Friederich Wilhelm Bodemann, Pastor te Schnakkenburg aan de Elbe, zijn blik op den prediker in het Steendal gerigt, om in bovengenoemde Biographie zijne bijdrage te leveren, maar, door Rothert voorgekomen, achtte hij zich verpligt zijn ontwerp tot eene gevangenis van tien jaren te veroordeelen. Dit was echter slechts aanwinst voor het Duitsche publiek, want de steller van dit leven van Oberlin, dat eerst ten jare 1855, en wel te Stuttgart, bij Steinkopf, in het licht verscheen, onder den titel: ‘Joh. Friedr. Oberlin, Pfarrer im Steinthal, nach seinem Leben und Werken dargestellt,’ werd inmiddels in de gelegenheid gesteld om persoonlijk het Steendal te bezoeken, en het is daaraan te danken, dat hij enkele trekken uit Oberlin's leven mededeelt, die men in andere beschrijvingen vruchteloos zou zoeken. Dit is dan ook van volle toepassing op den arbeid van Bodemann, hetzij men zijne aanteekeningen betreffende de geschiedenis van het Steendal in aanmerking neemt, of den blik op Oberliu's jeugdig leven slaat, of zijne zorg over de gemeente, zijne verbindtenis met den verdienstelijken le Grand, waardoor de nijverheid in Steendal grootelijks bevorderd werd, zijne correspondentie, zijn predikwerk, en dergelijke, in aanmerking neemt. Wat echter het laatstgenoemde onderwerp aangaat, daarover had reeds Prof. Schubert nog veel uitvoeriger gehandeld in eene afzonderlijke brochure, ten jare 1837 te Leipzig uitgekomen onder den titel: ‘Aus dem Nachlasse eines Visionärs,’ u.s.w., later, mede aldaar, in 1840 opgenomen in 's mans werk: ‘die Symbolik des Traumes,’ 3 Aufl., S. 233 ff. Het werk van Bodemann is dus wel het volledigste, dat er tot op heden over Oberlin bestaat, hebbende hij ook nog, behalve van de reeds genoemde bronnen en van eigene aanschouwing, gebruik gemaakt van een ‘Vie d'Oberlin,’ etc., te Toulouse ten jare 1854 uitgekomen, hetgeen buiten twijfel

de werken van Stoeber en andere Fransche schrijvers zal aanvullen.

Op dit werk van Bodemann door ‘de Allgemeine Kirchenzeitung van 1856’ opmerkzaam gemaakt, begreep de Heer Swaagman, die reeds bezig was, gelijk hij in de voorrede schrijft, naar bronnen rond te zien, uit welke zich een zoo veel mogelijk volledig levensbeeld van Oberlin liet zamenstellen, dat Bodemann zich naar eisch had in kennis gesteld met de bronnen, uit welke de stof tot eene beschrijving van Oberlin's leven kon worden geput. Weldra was zijn besluit genomen, om dit werk ‘*hoofdzakelijk*, maar toch ook *vrij* en met eenige *bekorting* en *bijvoeging*, waar het eigene beschouwing van Oberlin's leven en werken gold, te volgen en voor ons Nederlandsch volk te bewerken.’ Of Swaagman ook de boven door ons genoemde en reeds voor ons volk bewerkte levensbeschrijvingen van Oberlin gekend heeft, worden wij niet gewaar. Hij zegt zijn werk verrigt te hebben ‘in het vertrouwen, dat deze arbeid niet overbodig zal geacht worden, bij hetgeen reeds onder ons over Oberlin bestaat,’ zonder evenwel iets bepaalds te noemen, behalve de beschouwing van ‘Mr. W.H. Suringar, Jr., Oberlin als menschenvriend bij uitnemendheid,’ in den ‘prakt. Volksalmanak voor 1858,’ een arbeid, die hem echter eerst bekend werd, toen zijn handschrift reeds ter perse was. Ter aanvulling echter van de literatuur over Oberlin verwijzen wij, behalve naar de bovengenoemde werken, nog naar een reeds voor verscheiden jaren (te Sneek?) uitgekomen stukje over ‘Stuber en Oberlin, twee edele predikanten in den Elzas,’ door Ds. D. de Groot; voorts op hetgeen ik in mijne ‘Reisherinneringen uit Zuid-Duitschland, met een uitstapje naar het Steinthal,’ enz., te Arnhem, bij G.W. van der Wiel, 1854, van bl. 30-52, over Steendal en Oberlin geschreven heb, alsmede op eene rede door mij in eene vergadering der verschillende protestantsche maatschappijen, op den 31^{en} October 1855 te Leeuwarden gehouden, over ‘Oberlin, deVoorlooper eener nieuwe en aanstaande hervorming der Kerk van Chr., te Leeuwarden, bij G.T.N. Suringar; om niet te spreken van kortere trekken uit Oberlin's leven, of dat van zijne dienstmaagd Louise Schepler, die in tijdschriften of elders vóór en na geplaatst zijn, en mede daartoe bijdragen, om ons den grooten Hervormer van Ban de la Roche te leeren kennen, liefhebben en navolgen.

In een tiental afdeelingen hebben Bodemann en Swaagman den edelen Oberlin in zijn leven en werken geschetst. Waar het Steendal gelegen is, wat er toe behoort, hoe treurig het er beide uit- en in-

wendig uitzag, en hoe nu ter plaatse, waar vroeger halve wilden in de diepste onkunde en ellende hun kommervol leven leidden, een paradijs te aanschouwen is, door menschenhanden in 't leven geroepen, maar ook een paradijs in de harten der menschen van liefde uit een rein hart en een ongeveinsd geloof; - ziedaar de inhoud van de eerste afdeeling, die het Steendal kennen doet, *zoo als het te voren was en nu is*. De tweede gunt ons kennis te maken met ‘Johan Stuber, Oberlin's voorganger in het Steendal,’ den man, die van 1750-1767 het morgenrood van een' beteren dag deed aanbreken, die er met allen ijver zaden voor het godsrijk strooide door prediking, onderwijs, bijbelverspreiding, verbetering van kerkgezang en dergelijke geestelijke bemoeijingen; den man, die het geliefd Steendal niet verliet, voor hij in Oberlin den waarlijk vromen, door goddelijken ernst bezielden man ten opvolger gevonden had.

De derde beschrijft ‘Oberlin's jeugd tot zijne aanstelling in het Steendal.’ Op den 31 Aug. 1740, nagenoeg onder hetzelfde gesternte met Jung Stilling en Lavater, beide later ook zijne geestverwanten en vrienden, geboren, ontvangt hij zijne opvoeding aan de hand eens edelen vaders en van eene vrome moeder; openbaart reeds in verscheiden trekken van jeugdigen moed, regtvaardigheid en menschenmin zijne aanstaande grootheid; blaakt in ijver voor de kennis der H.S., dat hem het brood was, dat alle andere spijzen moet begeleiden; verheft biddende zijn hart tot God, legt een dagboek aan, dat reeds op de eerste bladzijde van zijnen wandel met God getuigt; wordt bevorderd tot Doktor in de Wijsbegeerte te Straatsburg, waar hij geboren is en opgevoed; geeft privaat onderwijs ten huize van Dr. Ziegenhagen; wordt ten jare 1766 tot veldprediker aangesteld bij een Fransch regiment, maar reeds ten volgenden jare 1767 naar het Steendal beroepen. Nu brengt de vierde afdeeling ter onzer kennis ‘Oberlin's eerste ambtservaringen en de drie Engelen, die de Heer hem ter zijde stelde.’ Zij schetst ons met welk eene heilige geestdrift de jeugdige prediker zijne betrekking aanvaart, maar ook met welken tegenstand hij in den beginne te worstelen had, zelfs met dreigende gevaren, onder welk een en ander hij zich meesterlijk gedraagt, en de profetiën zijner jeugdige dagen bevestigt. Zijne buitengemeene, ja bijna romantische verloving met Magdalena Witter, zijn huwelijk ten jare 1768, zijn omgang en correspondentie met Stuber en de vermelding van zijne trouwe dienstmaagd, de edele Louise Schepler, besluiten deze afdeeling en doen ons de bovengenoemde drie Engelen, de laatste en langst voor Oberlin gespaarde echter slechts bij name, kennen. Rijk aan treffelijke werken van menschenmin is vooral de vijfde afdeeling, vermeldende ‘Oberlin's vaderlijke zorg voor het tijdelijke welzijn zijner gemeente.’ Hier worden we te midden van een onophoudelijk werkzaam en nut-

tig menschenleven verplaatst. Wij leeren in Oberlin den man kennen en bewonderen, die zich alles aantrekt wat de stoffelijke belangen zijner uitgestrekte gemeente betreft, den landbouw en den tuinbouw, de veeteelt en de mestbereiding, de brandstof en de timmerkunst, het huishouden en de landhuishoudkunde; den man, die leenbanken oprigt, spaarkassen en uitdelgingskassen, handwerken en ambachten, die wegen aanlegt en bruggen bouwt, waaronder eene over de bruischende rivier de Breusch, bestempeld met den schoonen naam van pont de Charité; den man, die voor de bevordering van industrie en geneeskundige hulpe zorgt, die met één woord al wat onder zijn bereik valt aangrijpt, hervormt en verbetert. Mogt echter iemand meenen, dat zijne bemoeijingen met de stoffelijke belangen zijner gemeente hem de behartiging der geestelijke deden verwaarlozen, waarover men hem wel eens beschuldigde, hij wordt van de ongegrondheid dier meening overtuigd, als hij zijn blik slaat op de zesde afdeeling, die ‘Oberlin's werkzaamheid als zielverzorger’ ontplooit, en in menige treffende daadzaak bevestigt, hoe het 's mans onafgebroken streven was de hem zoo vertrouwde zielen voor Christus te gewinnen, te verzamelen, te behouden voor eeuwig. Hier treden achtereenvolgens ten tooneele zijne gebeden, zijne predikatiën, zijne godsdienstoefeningen, zijne bemoeijingen tot verbetering van het kerkgezang, zijne talenten in het onderrigt van de kinderen, zijne herderlijke bezoeken; de oprigting en latere ontbinding van een godsdienstig gezelschap; bijbellezing en bijbelverspreiding; uitdeeling van traktaatjes en oprigting van volksbibliotheken, schoolgebouwen en de opleiding van bekwame schoolonderwijzers; de bewaarschool voor het eerst in Steendal opgerigt. Hier treft men een aantal schriftelijke vragen aan, of het schriftelijk huisbezoek, door hem verzonnen, ten einde aan te vullen, wat er bij de grootte en uitgestrektheid der gemeente aan het persoonlijke nog mogt ontbreken. Hier maakt de lezer kennis met 's mans herderlijke brieven, met zijne bedestonden voor de uitbreiding van het Evangelie, gepaard met een' echten zendingsgeest, die hem in die mate bezielde, dat hij zelfs eens besloot zijn geliefd Steendal te verlaten, om naar eene verwaarloosde gemeente in Amerika te gaan, die vruchteloos aanzoek deed om eenen Evangeliedienaar in haar midden. Proeven van Oberlin's verdraagzaamheid jegens menschen van andere belijdenis, van zijne Christelijke uitzigten in een beter leven en van de overwinningen door hem behaald op ingewortelde misbruiken en vooroordeelen zijner gemeente, besluiten deze afdeeling, die weder zeer eigenaardig gevolgd wordt door de zevende, behelzende Oberlin's hoogst geniaal en menschkundig ‘gedrag en zijn' toestand in Steendal onder de Fransche omwenteling,’ terwijl de achtste de vraag beantwoordt: ‘vanwaar bekwam Oberlin al het geld voor zijne tallooze liefdewerken?’ De twee inhoudrijke

woorden *geloof* en *liefde* geven het antwoord. Door het eerste leefde hij in bestendig biddend opzien tot Hem, van wien alles afdaalt, en de andere voorzag hem met rijke schatten, terwijl hij zich zelven om anderer wil in navolging van Christus wist te verloochenen en deze hoofddeugd des Christendoms door woord en voorbeeld wist in te prenten in het hart zijner volgzame Steendalers, die ook zelven rijk waren aan werken van Christelijke barmhartigheid.

De negende afdeeling gaat over ‘Oberlin's huisselijk lief en leed.’ Zij voert ons de pastorij te Waldbach binnen, tot een huis Gods gewijd door gebed en het woord des levens, dat de godsman er rijkelijk deed wonen. De naauwe betrekking der elkander lievende echtgenooten, der ouders tot hunne kinderen, der hoofden des huizes tot hunne onderhoorigen; de gastvrijheid van Oberlin; het afsterven zijner beminde gade in 1783, dat hem evenwel zelfs in den omgang van haar niet kon scheiden; zijne uitzigten in de eeuwigheid; de dood van sommige zijner veelbelovende zonen; maar ook de uren van genot en vreugde, die de liefde en de achting hem bereidden; de vriendschap met de edelen van zijnen tijd, zelfs van de aanzienlijksten op aarde, - dit alles boeit hier de aandacht des lezers, die nog klimt, als de tiende en laatste ‘Oberlin's zalig ontslapen’ vermeldt, als eene ure, waarnaar hij lang reeds verlangend had uitgezien. Die ure sloeg voor Oberlin op den 1 Junij 1826, nadat hij nog op zijn sterfbed zegenende woorden gesproken en roerende gebeden had opgezonden, terwijl zijne hem omringende verwanten en vrienden zijn aangezigt als dat eens Engels zagen stralen, toen hij met reeds half verstijfde handen zijn kapje van het eenvoudig hoofd trekt, ze eerbiedig vouwt en de oogen ten hemel slaat. Zijn lijk werd onder begeleiding eener groote schare uit alle standen en van verschillende belijdenissen ter aarde besteld op het kerkhof te Fouday. De gemeente zong het lied: ‘Jezus leeft en wij met Hem;’ de lijkredenaar sprak, volgens aanwijzing van den ontslapene, naar aanleiding van Ps. 103:1-4 en Openb. 7:14; grafredenen werden gehouden, de laatste door een R. Catholiek, en een ijzeren kruis met de veelbeteekenende woorden Papa Oberlin wijst de rustplaats aan des mans, die een ijverig dienaar van Christus was en op wiens graf de Heer Swaagman ten slotte zegt wel de woorden te willen plaatsen: *een* bij uitnemendheid *heilige der Evangelische Kerk*.

Van deze gedachte vervuld, eindigt de laatste beschrijver van Oberlin's leven zijn verdienstelijk werk gelijk hij daarmede ook begonnen was. Het is ons eene aandoenlijke gedachte, dat de Heer Swaagman zelf zoo spoedig zijnen grooten voorganger en ambtgenoot in de heilige bediening heeft moeten volgen, maar wij kunnen ons

ook voorstellen, welk een aanwinst voor zijn geestelijk leven het in de laatste dagen was, met Oberlin bezig te zijn en in dien spiegel te zien van Christus heerlijkheid. Wij zouden, daaraan gedachtig, bijna aarzelen ons oordeel over den arbeid van den verdienstelijken prediker en gewezen mederedakteur van ‘Waarheid en Liefde’ te vellen, maar de ingenomenheid met Oberlin en de overtuiging, dat wij niets beoogen, dan de bevordering van dat rijk, aan welks opbouwing beide de held der geschiedenis en zijn geschiedschrijver hebben gearbeid, zoo lang het hun dag was, doet ons dezen schroom ter zijde stellen, en dit te meer, aangezien wij meer te prijzen vinden dan om te laken.

Is echter elke menschelijke arbeid onvolkomen, het spreekt dan ook wel van zelve, dat ook deze zijne leemten heeft. Onder die leemten rekenen wij, dat Swaagman Oberlin's leven op den titel geeft als ware het zijn eigen werk. En dit is het niet. De vergelijking met Bodemann's geschrift heeft ons overtuigd, dat Swaagman's arbeid veel meer en bijna geheel vertaling is, tenzij men enkele weglatingen, veranderingen en vermeerderingen eene bewerking mogt willen noemen. Voorts komen in Swaagman's arbeid enkele onnaauwkeurigheden voor, b.v. op bl. 4, waar hij *Fondai* leest in plaats van *Foudai*; op bl. 60, waar hij Rothan en Foudai 3 *à* 4 *uren* van elkander verwijdert, terwijl Bodemann te regt en duidelijk genoeg ¾ uur had laten drukken; op bl. 167, waar hij de leden van het consistorie te Bonn aan Oberlin's graf laat verschijnen, terwijl Bodemann en te regt van het naburig Barr had melding gemaakt. Doch dit zijn kleine vergissingen en ligt te vergeven in iemand, die met de plaatselijke gesteldheid van het Steendal niet bekend is. Evenzeer kunnen wij er vrede bij hebben, dat Swaagman enkele uitdrukkingen, wij zouden haast zeggen naïveteiten van Bodemann voorbijgaat, die of tot het Hoogduitsch taaleigen behooren, of niet vrij zijn te pleiten van valsch vernuft. Zoo zegt b.v. Bodemann, van de Steendaalsche boeren sprekende, die Oberlin volgen, als hij hun voorgaat om den bouw te beginnen van de pont de Charité; S. 93: ‘denn hinter Kunz will doch auch Hinz nicht zuruekbleiben.’ Deze Clandiaansche aardigheid laat zich moeijelijk in onze taal wedergeven. Op bl. 72 vertaalt Swaagman de woorden, door Bodemann op Oberlin toegepast, wiens handelwijze niet door allen kan worden gevolgd: ‘quod lieet Iovi non lieet Bovi,’ ‘de een mag iets doen, wat de ander moet laten,’ zeker kiescher dan Bodemann, S. 105: ‘d.h. was der Edelste und Beste thut, darf sich darum noch keineswegs dass crste, beste Rindvieh herausnehmen.’ Bl. 60 zegt Swaagman, eenvoudig sprekende van Oberlin's ligchaamskracht, dat hij soms groote rotsblokken in een moeras wierp, ‘zoodat men zijne kracht bewonderde.’ Zeker is de voorstelling van Bodemann hier aan-

schouwelijker, als hij zegt, dat dit herinnert aan een spreekwoord, dat men eertijds dikwijls uit den mond der Steendalers hoorde: ‘Unser Pfarrer hat die Kraft eines Pferdes,’ ‘den man dann hinzufügen könnte,’ zegt Bodemann zeer naïf; ‘den Muth des Löwen, den Fleisz einer Biene, die Einfalt einer Taube, die Klugheit einer Schlange, die Treue eines Hundes, die Liebe einer Mutter und die Unschuld und Reinheit eines Engels.’

Zeer gaarne zouden wij ook bij Swaagman niet een uittreksel van Oberlin's gebed gevonden hebben, dat hij op zijn 20ste jaar in zijn dagboek opteekende, maar het in zijn geheel hebben zien opnemen. Dat gebed toch is eene zoo heerlijke en beschamende proeve van 's jongelings eerbied, innigen ootmoed, onbepaald geloof, vastberaden overgave en vurige zucht naar heiligheid des levens, - dat het ons een diepen blik doet werpen in die godgewijde ziel en vele jonge menschen tot edelen naijver en voor het leven beslissende opwekking tot godsdienst kan verstrekken. Ongaarne missen wij ook onder de door Bodemann gemaakte opmerkingen over Oberlin enkele, die ons zijn beeld als in éénen trek voor oogen stellen. Zoo b.v. waar Bodemann, een begin zullende maken met Oberlin's werkzaamheid als zielzorger (waarom niet liever als herder?), en gewag makende van zijn notulen-boek, waarin hij als in een geestelijken inventaris over enkele zijner gemeenteleden opmerkingen aanteekende, van hem zegt: ‘so trug, gleichwie der jüdische Hohepriester auf seinem Brustschilde die Namen der zwölf Stämme Israëls, unser hohepriesterliche Oberlin alle ihm zugewiesene Seelen auf seinem Herzen.’ Desgelijks doet het ons leed, dat sommige gemaakte veranderingen aanleiding zouden kunnen geven, om aan Oberlin's kroon eene blinkende parel althans van zijnen luister te berooven. Zoo zegt Swaagman, bl. 81, dat Oberlin *van tijd tot tijd* de gemeente-leden in hunne woning bezocht, terwijl Bodemann, wiens uitspraak wij in 't Steendal zelve alomme bevestigd zagen, S. 127, mededeelt, dat Oberlin: ‘als ein guter Hirte, dem alle Schafe seiner Heerde am Herzen lagen auch *fleiszig* in die Hütten seines ausgedehnten Kirchensprengels ging, um auch hier seinen Lehrstuhl überall aufzurichten.’ Tusschen de woorden des vertalers en des schrijvers van Oberlin's leven, dit gevoelt elk, is een merkwaardig onderscheid, en menig medegedeeld voorval uit 's mans onvermoeide pastorale werkzaamheid zegt het ons, dat geen afstand, jaargetijde of gevaar hem dit gewigtig deel zijner bediening kon doen verzaken. Verder vroegen wij, waarom Swaagman bijna al de opstellen van Oberlin bij wijze van uittreksel uit Bodemann's werk teruggeeft, zoo als dit o.a. ook het geval is met 's mans predikatie over Hebr. 2:10, die bij Bodemann verscheiden bladzijden inneemt? Zeker heeft dit opstel als zoodanig, naar de eischen der homiletica beoordeeld, vele leemten, maar als proeve van Oberlin's prediktrant bezit het voor

den beoefenaar van 's mans leven groote waarde, en doet ons zien, ja, dat Oberlin, wat zijne dogmatiek betreft, op het behoudend standpunt stond (en ook dit moet de lezer weten), maar ook dat Oberlin bij uitnemendheid populair, krachtig, aanschouwelijk wist te spreken en partij te trekken van geschiedenis en ervaring. Eindelijk is het wel algemeen bekend, dat het Steendal de wieg en bakermat is der thans overal verspreide en zoo onberekenbaar nuttige bewaarscholen; maar Bodemann drukt het duidelijker uit dan Swaagman. Deze toch zegt, sprekende over de breischolen, waarin vooral ook Oberlin's boven allen lof verhevene dienstmaagd Louise Schepler 58 jaren lang de onvermoeide, hoogst begenadigde en begaafde onderwijzeres was: ‘In *deze* scholen, die naderhand in andere landen zoo veel navolging hebben gevonden en nog in Steendal bestaan, enz.,’ terwijl Bodemann uitdrukkelijk den naam van Salles d'asile oder *Bewahranstalten* noemt, en daarenboven Engeland en Frankrijk opgeeft als landen, die aan Oberlin's stichting deze inrigting ontleenden.

Doch genoeg van deze en dergelijke opmerkingen op den arbeid van onzen hooggeachten broeder en landgenoot, die zich zeker hierdoor weder verdienstelijk gemaakt heeft. Tegen hetgeen ons minder beviel staat veel goeds over. Behalve door eenen vloeijenden en aan den aard van het heerlijke onderwerp geëvenredigden, waardigen, deftigen en verheffenden stijl, op enkele uitzonderingen na vrij van Germanismen, is Swaagmans arbeid ook te roemen van wege enkele gepaste mededeelingen en opwekkende wenken, die bij Bodemann worden gemist. Daartoe behoort de uitboezeming over Oberlin's vaderlandsliefde en wijsheid gedurende de stormachtige dagen der revolutie, op bl. 126; voorts de aanhaling van Schubert's werk over Oberlin's blikken in de eeuwigheid, met opgave van enkele bijzonderheden, hoewel deze op verre na niet de belangrijkste zijn. Hier zijn wij het ook geenszins eens met een der Recensenten van Swaagman's werk, die deze trekken uit Oberlin's leven wilde verzwegen hebben, en wel mede op denzelfden grond, waarop wij Swaagman's arbeid onvolledig noemden, omdat hij Oberlin, ook dáár waar hij van zijne conservatieve dogmatiek de blijken geeft, niet meer laat spreken. Hoedanig toch ook ons subjectief oordeel over deze overtuigingen van Oberlin moge zijn, - hetzij men daarin van hem verschille en het met den wel eens op hem toegepasten naam van Schwärmerei bestempele, - hetzij men instemt met hetgeen Schübert, na de vermelding van dit verschijnsel op het gebied van zijn zieleleven, volgen laat: ‘Juist zulk een pelgrim en vreemdeling, wiens handelingen allen de eeuwigheid ten doel hadden, was het meest geschikt om in de kracht zijne Heeren goede vruchten voort te brengen,’ het komt er ons op aan Oberlin te kennen en zich zijn levend beeld te vertegenwoor-

digen juist zoo en niet anders als het er uitziet, zijn eigen portret en dat wel om met Chonia te spreken: ‘in de lijst van zijnen tijd!’

Eindelijk nog danken wij aan Swaagman's hand, - wel niet het idee van Oberlin als ‘een heilige der Evangelische Kerk,’ want dit is reeds in de kerkgeschiedenis te lezen van Hase, die ‘den Pfarrer im Steinthale ein Heiliger der protestantischen Kirche’ noemt, tot een getuigenis gezet, wat de mensch door God vermag voor de geestelijke en ligchamelijke welvaart eener gemeente, en die dit idee weder uit ‘Rheinwald Saksischer Edelmann’ ontleend heeft, - maar wij danken aan Swaagman de echt Christelijke ontwikkeling van dit denkbeeld, op Oberlin toegepast en met fierheid uitgesproken in het aanzien eener kerk die op hare heiligen boogt, maar welligt niet in staat is éénen Christen aan te wijzen, die beter en krachtiger het Christendom met het leven te verbinden wist. Voeg daarbij, dat Swaagman's werkje even als dat van Bodemann versierd is met eene afbeelding van Oberlin's welgelijkende buste en lief gelegen pastorij te Waldbach, beide fijner zelfs geteekend dan bij Bodemann; dat hij gezorgd heeft dat het in een net formaat, sierlijken band en goede letter aan het Nederlandsche publiek werd aangeboden, dan zijn wij hem dankbaar voor zijne gave, al is het ook de eerste niet, die ons Oberlin doet kennen, en wij kunnen niet anders dan den vurigen wensch slaken, dat deze arbeid in veler handen kome, en velen, ook vooral jeugdige Evangeliedienaren, opwekke om Oberlin's voorbeeld, al is het van verre, na te volgen.

Leeuwarden.

S.K. THODEN VAN VELZEN.

Verhandeling over de Assurantie tegen de gevaren der zee, met inbegrip der Molestrisico, door I.J.A. Santhagens. Amsterdam, P.N. van Kampen. 1859.

In den laatsten tijd schijnen de denkbeelden van het Nederlandsche volk omtrent de O.I. handelspolitiek van onze Regering eenigermate gewijzigd, ja wij vreezen niet het woord uit te spreken, gezonder en helderder te worden. Langzamerhand schijnt men hier te lande in te zien, dat de bestaande toestand, bescherming van alles wat in het Moederland van Java directe voordeelen kan trekken, dikwijls ten nadeele van Moederland en Kolonie beide, in strijd is met de beginselen van eene gezonde handelspolitiek, die niet het belang van den een, zij 't ook ten nadeele van den ander, bevorderen wil, zoo als vroegere, bekrompene begrippen leerden, maar die erkent dat de welvaart van een ieder dàn het meest wordt gebaat, wanneer de welvaart van allen toeneemt. Naarmate de oude staatkundige privilegiën van standen en personen overal wegvallen, verdwijnen ook langzamerhand de privilegiën in den handel, hier door

een tarief van regten dat alle bescherming opheft, daar door het niet wêer hernieuwen van de charters van oude bevoorregte handelsligchamen. Gelijkheid voor de wet van alle burgers, en het openstellen der hoogste staatsambten zelfs, voor personen uit alle klassen der maatschappij, zoodat kennis en geschiktheid maar niet naam of vermogen de keuze beslissen, vordert ook de wegruiming der klasse van bevoorregten in den handel, want ook daar moet aan bekwaamheid en kracht, niet aan gunst en willekeur de gelegenheid tot ontwikkeling gegeven worden. Vrijheid in het staatkundige moet gepaard gaan met vrijheid in het maatschappelijke, en bescherming moet overal plaats ruimen voor eene vrije ontwikkeling van ieders vermogen.

Onwillekeurig drongen bovenstaande denkbeelden zich aan ons op bij het lezen der brochure van den heer Santhagens. Immers reeds het feit der verdediging van het bestaande stelsel der O.I. handelspolitiek bewijst, dat de gevoelens over het al of niet voordeelige daarvan voor Moederland en Kolonie, verdeeld worden. Vroeger, toen de Regering nog oneindig ruimer was in het verdeelen der baten van Java onder de enkele klassen des handels in Nederland die met het verkeer der Kolonie in regtstreeksche betrekking staan, werd er bijna nooit eene stem gehoord die zich tegen die beschermende O.I. politiek verhief, maar in den tegenwoordigen tijd, nu de winsten veel kleiner worden, nu komen van alle zijden bedenkingen tegen het bestaande op. Wie niet regtstreeks voordeel trekt uit dien toestand, veroordeelt het vigerend stelsel, en zelfs zij die er wel directelijk de winsten van genieten, verdedigen het niet meer zoo krachtig, omdat de baten niet meer zoo ruim zijn. Meer en meer wint het denkbeeld veld, dat eene verandering wenschelijk is, maar oneens blijft men nog daarover, tot hoe ver die verandering zich moet uitstrekken.

De discussie in de Tweede Kamer der Staten Generaal over het al of niet raadzame voor de Regering om hare O.I. producten voor de gevaren der zee te verzekeren, heeft den heer Santhagens de pen in handen doen nemen. Toch zijn de bedenkingen tegen het wenschelijke van die verzekeringen niet nieuw; immers reeds in het jaar 1840 is een bekwaam assuradeur van de Amsterdamsche beurs daartegen opgekomen in eene brochure, die toen zeer de algemeene aandacht getrokken heeft; en nu, bijna 20 jaren later, is wel het aandeel dat de Staat in die verzekeringen zelf houdt van ƒ 80,000 tot ƒ 100,000 voor ieder schip geklommen, behalve nog de ƒ 10/m. a ƒ 15/m. die de N.H.M. voor hare rekening neemt, maar het overige gedeelte blijft in handen der assuradeurs, ja de som die zij verzekeren is nog vermeerderd zelfs, door de grootere hoeveelheid producten die Java tegenwoordig levert. Maar nu wil de Tweede Kamer, dat eindelijk aan haren reeds herhaaldelijk uitgesproken wensch, om de Regeringsproducten van Java geheel niet meer te verzekeren, gevolg gegeven worde. En tegen het billijke van dat plan komt de heer Santhagens op.

De brochure bevat eene voorlezing in de Afdeeling Koophandel der Maatschappij Felix Meritis te Amsterdam gehouden, en daarachter is gevoegd een verslag van het gemeenzaam onderhoud dat gewoonlijk op die voorlezingen volgt. Verder vindt men een Naschrift, waarin de heer Santhagens antwoordt op bedenkingen die het dagblad de Indiër op zijne stellingen gemaakt heeft. Wij betreuren de mededeeling van 't geen in dat gemeenzaam onderhoud gesproken is, om dezelfde redenen die wij vroeger herhaaldelijk daartegen ontwikkelden, en ook nu wêer stuiten wij op het reeds meermalen gewraakte gebrek, onbelangrijkheid van inhoud en aanvoering van argumenten, zóó zwak, dat ze duidelijk het kenmerk dragen van meer losweg gesproken te zijn om zich niet aan de discussie te onttrekken, dan wel met het doel om ze door den druk algemeen bekend te maken. Zoo stuiten wij nu hier op de qualificatie van *onzedelijkheid*, door twee sprekers gegeven aan de gewoonte ter beurze, om de casco's der schepen voor eene zekere som te verzekeren tegen alle gevaren der zee, en dan nog eene zekere som daarboven, alleen tegen behouden varen. De waarde van het schip wordt dan in de polis vastgesteld op het bedrag dat tegen alle gevaar verzekerd wordt, en het verzekerde op behouden varen wordt genoemd ‘de meerdere waarde die de geassureerde voor zich zelven toekent aan het bovengenoemde schip dan waarvoor het bij de verzekering van het casco getaxeerd is.’ Wij nemen letterlijk de woorden over van eene zoodanige polis die voor ons ligt. Nu moge het oordeel over het al of niet billijke van dergelijke verzekeringen verschillend zijn, omdat in geval van schade de assuradeur eer tot betaling wordt gedwongen wanneer het casco laag dan wanneer het hoog verzekerd is, maar *onzedelijk* mag men o.i. nooit eene handeling noemen die in negentig gevallen van de honderd, om de verhouding niet ongunstig te nemen, geschiedt met medewetenschap van beide partijen. Immers wij zouden verschillende gevallen kunnen opnoemen, waarin dezelfde assuradeur op beide polissen geteekend heeft, zoodat hij dus volkomen weet wat er gebeurt. En teekent hij niet op beide polissen, dan is de gewoonte van deze verzekeringen eene zoo algemeene aan onze beurzen, dat de assuradeur van het casco zeer goed weet dat er allerwaarschijnlijkst ook nog eene som op behouden varen van hetzelfde schip loopt. Maar daarenboven, staat niet duidelijk in de polis van het casco, dat de waarde van den verzekerden bodem *met onderling goedvinden* op de som welke verzekerd is, vastgesteld wordt? Wie dwingt nu den assuradeur tot dat onderling goedvinden der som en tot het teekenen der polis? Immers niemand; geheel uit eigen vrijen wil doet hij het. En wanneer hij in die bepaling der waarde door zijne geheel onverpligte teekening toestemt, dan handelt de assuradeur immers evenzeer onzedelijk, als medepligtige aan die zoogenaamd onzedelijke handeling? Wij begrijpen niet, hoe er sprake zelfs kan zijn om eene

ganschelijk vrijwillige overeenkomst tusschen twee partijen, zoo als eene dergelijke verzekering toch in waarheid is, *onzedelijk* te noemen. Meer nog. Moeijelijk als het is om de waarde van welke zaak dan ook te bepalen, vooral moeijelijk is dat voor een schip 't welk naar zee gaat, bevracht of onbevracht. De inwendige waarde van het casco moge men met onderling goedvinden overeenkomen op die of die som te bepalen, het schip kan daarom voor de reederij eene veel grootere waarde hebben, en het meerdere dat de verzekerde daaraan toekent, blijkens bovenstaande clausule, verzekert hij dan op behouden varen. Wordt het schip op de bestemmingsplaats bijv. afgekeurd, dan ontvangt hij ook maar de waarde der verzekering van het casco. Evenwel, de vaststelling der waarde van het casco met onderling goedvinden, deze geheel vrijwillige en onverpligte overeenkomst tusschen verzekerde en verzekeraar, sluit alle denkbeeld van onzedelijkheid der handeling uit, en òf het woord is te overijld gebezigd, en dan betreuren wij alwêer het drukken van het gesprokene in het gemeenzaam onderhoud, óf de sprekers hadden hunne beschuldiging tegen bijna alle reeders aan onze beurzen, van *onzedelijk* te handelen, beter moeten bewijzen. Maar dit incident zou ons bijna van de hoofdzaak doen afdwalen.

De voorlezing zelve biedt ons weinig stof tot discussie. De heer Santhagens trekt daarin te velde tegen den wensch van de meerderheid der Tweede Kamer, om voortaan de regeringsproducten die van Java herwaarts vervoerd worden niet meer te verzekeren, maar de staat van de winsten die de assuradeurs van het jaar 1848 tot en met 1857 daarop hebben verkregen, en die maar voor één enkel jaar, en dat nog wel in een jaar waarin de verliezen ter zee buitengewoon groot geweest zijn, niet eens nog verlies opgeleverd *heeft*, maar verlies opgeleverd *zou hebben*, wanneer de extra molestpremie er niet bijgekomen ware, deze staat bewijst voldingend en beter dan eene ellenlange redenering vol van de meest deugdelijke bewijzen, dat het voor de Regering, en dus voor het geheele volk, voordeelig zou zijn, wanneer deze verzekeringen ophielden. Immers in dat tiental jaren heeft de Regering aan de assuradeurs ƒ 11,293,043,59 premie betaald, en van de assuradeurs ontvangen ƒ 3,510,837,88 voor schade, en de overgebleven winst van ƒ 7,782,205,91 mag waarlijk geene onaanzienlijke bate voor de verzekeraars genaamd worden. Maar de heer S. voorspelt voor de toekomst veel ongunstiger uitkomsten voor de assuradeurs, omdat de zeerampen in de laatste jaren ontzaggelijk toenemen, en belangrijk is de mededeeling van 't geen in eene Engelsche Commissie van enquête als het meest doelmatig aangewezen is, om die nadeelige resultaten voor den verzekeraar zooveel mogelijk te voorkomen. Onregtvaardig is evenwel des Schr. uitval, dat de Engelsche Regering die Commissie niet had benoemd om zich van dien tak van handel meester te maken, zoo als men dat van onze Regering in een derge-

lijk geval zou mogen verwachten; immers de toestand der beide Regeringen tegenover de assuradeurs is gansch en al eene verschillende; de Engelsche Regering geeft den assuradeurs immers die groote voordeelen niet als de Nederlandsche, en alleen van het toekennen dier voordeelen aan de geheele natie in plaats van aan eene bepaalde klasse van burgers is bij ons sprake, en niet van het nemen van algemeene maatregelen van voorzorg tegen zeerampen, zoo als in Engeland. Waarlijk, wij zullen de laatste zijn om onze Koloniale Regering te prijzen, trouwens, eene bepaalde onmogelijkheid na de houding van ons Ministerie in de bijna *beruchte* zaak der 19 O.I. havens, maar tegen eene onjuiste voorstelling der zaak moeten wij opkomen. Belangrijk daarentegen zijn de mededeelingen van den heer S. over het rapport van die Engelsche Commissie, en wij wijten hem dank daarvoor. Wie echter den heer S. kent, hij weet, dat meer dan gewone belangstelling in en kennis ván het assurantiewezen zijn deel is, en dat zoo iemand, hij de man is om alles aan te wenden wat tot bevordering en bloei van dat vak kan bijdragen. Maar waar hij den bloei van dat vak door beschermende maatregelen in handelspolitiek wil bevorderen, daar zullen wij hem ruiterlijk bestrijden.

En op dat laatste gebied, op dat van handelspolitiek, beweegt de Schr. zich in zijn Naschrift, 't geen wij reeds hierboven het belangrijkste gedeelte dezer brochure noemden. De ‘Indiër’ van Februarij jl. beschuldigt den heer S., dat hij bij de behandeling der kwestie van de verzekering der Gouvernementsproducten het Gouvernement als Gouvernement beschouwt, en niet als handelaar, zoo als hij had behooren te doen, en daarop antwoordt de Schr. Die onderscheiding bij de beoordeeling der O.I. handelspolitiek, of de Staat al dan niet koopman is, wordt wel wat heel oud en versleten; ze is eigenlijk niet veel meer dan een ijdele klank, die de kwestie zelve geen haar verder brengt, eene woordspeling, schijnbaar heel aardig, maar in waarheid ijdel en onnut. Wat men ook redenere, het feit blijft bestaan, dat de Regering op Java in den vorm van belastingen producten heft, die zij door de Nederlandsche Handel-Maatschappij naar het Moederland laat vervoeren en aldaar verkoopen. Wil men om zulk eene handeling de Regering koopman noemen, wij hebben er niets tegen, want de naam raakt de kwestie niet; wij voor ons noemen den Staat daarom nog geenszins koopman, want iedere handelsdaad in dat vervoer en in dien verkoop verrigt de N.H.M.; de Staat is meer de eigenaar der plantagie, de planter, die de producten aan zijn commissionair, den koopman, ten verkoop geeft. Maar wanneer wij ons gaarne aan de zijde van den heer S. willen stellen waar het deze naamkwestie geldt, geenszins stellen wij ons aan zijne zijde wanneer hij zijne beschermingstheoriën ontwikkelt. De Schr. beweert, dat de Staat getrouw moet blijven aan de beginselen bij de oprigting der N.H.M. uitgesproken, om alle takken van handel en nijverheid in

Nederland te steunen en te ontwikkelen, en dat zij ‘de opbrengsten van het cultuurstelsel ten meesten voordeele van de Handels-industrie in het Moederland moet realiseren.’ Reeds is de Regering daarvan afgeweken door een klein gedeelte der producten op Java te verkoopen, maar hoe groot een nadeel aan den handel van het Moederland daardoor reeds toegebragt zij, nog oneindig grooter zou dat nadeel zijn, wanneer de Regering zelve die producten vervoerde en verkocht, zonder andere hulp dan die van hare ambtenaren. Alle handelspersonen in het Moederland, die van dat vervoer en van den verkoop dier producten voordeelen *kunnen* trekken, moeten die voordeelen ook genieten; alleen onder die bepaling is de Regering verantwoord. - Niemand die aan deze redenering het karakter zal ontzeggen van zuiver protectionistisch te zijn, maar ook niemand die in opregtheid eene dergelijke beschouwing der zaak anders noemen zal dan onbillijk voor allen in den lande, die niet tot den kleinen cirkel behooren van hen die regtstreeks de voordeelen van die uitsluitende handelspolitiek der Regering genieten. Immers die bezittingen in O.I. zijn niet het eigendom van de Kroon of van de grootste handelssteden des lands of van den handelstand, zoodat deze of gene regt heeft op de grootste voordeelen daarvan, maar ze zijn het eigendom van den Staat, dat is, van alle Nederlandsche burgers, en niet van deze of gene bevoorregte klasse, want alle ingezetenen des rijks hebben regt op de vruchten die de Kolonie afwerpt. Doet de Regering des Lands haar pligt, dan moet zij door een zuinig beheer zorgen dat de O.I. baten zoo groot mogelijk worden, en zij handelt strijdig met haar pligt, wanneer zij den eenen burger een grooter aandeel daarin toekent door bevoorregting en bescherming dan den ander. De Staat zou dus wel degelijk in het belang van het algemeen verpligt zijn om zelf de O.I. producten te vervoeren en te verkoopen, wanneer het blijken mogt dat daardoor aanzienlijke voordeelen voor de schatkist verkregen zouden worden. De hooge provisie aan de N.H.M. voor den verkoop van die producten toegekend, zou dan door het algemeen genoten worden, evenzeer als het voordeel nu door de assuradeurs verkregen, maar, - en daarop komt de juistheid dezer stelling aan - het bewijs moet eerst geleverd worden dat de Staat goedkooper zelf kan doen, wat hij nu door anderen laat verrigten. Nu zou de verkoop der producten zeer goed door een departement van het een of ander Ministerie kunnen geschieden, en de risico van de verzekering der producten is zoo verdeeld, dat de Staat die met voordeel zou kunnen loopen, zoo als de uitkomst van 1848-1857 bewijst, maar daarentegen geschiedt het vervoer der producten veel goedkooper door de particuliere reederijen dan door de Marine, en de hulp van makelaars voor den verkoop is letterlijk geheel onmisbaar.

Dus moet de Staat zijne O.I. producten zelf verzekeren en zelf in Nederland verkoopen, dat is duidelijk uw gevoelen, zoo meent de

lezer welligt. En toch ten onregte. Wanneer de Nederlandsche Regering Java op dit oogenblik voor het eerst in bezit nam, en zij dus geheel vrij was in het nemen van maatregelen om de O.I. producten ten meesten voordeele van het Moederland en de Kolonie te gelde te maken, dan voorzeker zou het antwoord op deze vraag toestemmend zijn, ja dan zou allerwaarschijnlijkst de verkoop der producten op Java zelf aanbevolen worden, als gebiedend voorgeschreven in het belang van de Schatkist van het Moederland, dat is, in het belang van *alle* Nederlandsche ingezetenen, en van de Kolonie. Maar de Nederlandsche Regering is niet vrij in hare handelingen wat de beschikking over de Java-producten betreft; zij zelve heeft het Consignatiestelsel, den verpligten verkoop van die producten in Nederland, tot stand gebragt en houdt dat in stand, en eerst wanneer zij dat stelsel laat varen, *'t geen wel nooit geschieden zal*, eerst dan is zij vrij tegenover den handelstand, om met die producten te handelen zoo als zij zelve goedvindt. De geheele kwestie van al of niet verzekeren, van al of niet verschepen met Nederlandsche bodems tot werkelijk goede vrachten, van al of niet verkoopen in Nederland tegen een billijk commissieloon voor den verkooper, en al wat verder in betrekking staat met de wijze van beheer der O.I. producten, moet als één geheel beschouwd worden in verband tot het Consignatiestelsel; iedere wegruiming van een der onderdeelen is onregtvaardig, en hij die dat verlangt, bewijst daardoor dat hij de kwestie niet overziet, niet begrijpt. De Regering heeft de N.H.M. opgerigt met het doel om de oude bronnen van bestaan in Nederland weder ruim te doen vloeijen; de uitkomst van de eerste jaren reeds van haar bestaan heeft voldingend bewezen, wat ook de Staathuishoudkunde sedert geleerd heeft, dat zulk een doel nooit op die wijze te bereiken is, omdat niet eene Maatschappij, hoe magtig ook, maar alleen de individuële krachten der burgers zoo iets vermogen. Toen heeft de Regering aan die Maatschappij het uitsluitend beheer der O.I. Gouvernements-producten opgedragen tegen een commissieloon dat, hoe ook sedert verlaagd, nog altijd zóó hoog blijft, dat de N.H.M. daarin een soort van waarborgkapitaal bezit om, ten spijt van verliezen op eigen ondernemingen, toch nog voordeelig te blijven voor hare aandeelhouders. De N.H.M. heeft allengs door de Regering een' overwegenden invloed verkregen op Java, ten nadeele van den particulieren handel. Waarin moest deze nu zijne kapitalen beleggen? In den handel met andere landen? Of doet hij niet veel verstandiger die te beleggen in den aanbouw van schepen, waarvoor dezelfde Regering door hooge vrachten als premiën uitlooft, en in verzekeringmaatschappijen, die de Regering immers door hare kolossale posten van assurantie als uitlokte, en in commissiezaken, die de Regering tot het koopen van hare producten aanmoedigde, nu zij de Nederlandsche markten door het Consignatiestelsel als dwong tot het koopen

van hare aanzienlijke koloniale toevoeren? Immers al deze bedrijven waren juist door de beschermende O.I. Regeringspolitiek voordeelig, en de handel heeft bewijzen van kennis en doorzigt gegeven, door zijue kapitalen in die winstgevende bedrijven te steken. Natuurlijk moesten daardoor het oog en de kapitalen van den handel, afgewend worden van het verkeer met andere landen dan Java, en is de rigting van den Nederlandschen handel daardoor eenzijdig geworden: de Regering, niet de handel draagt daarvan de schuld. En nu zal diezelfde Regering, die al die bedrijven heeft doen ontstaan, en die al die kapitalen in die eenzijdige rigting heeft gelokt, de voordeelen van die bedrijven en van die kapitalen ten deele of geheel vernietigen, zonder tevens haar stelsel, de bron van die bedrijven, te veranderen? Onregtvaardig noemen wij die handelwijze. Wil de Regering het Consignatiestelsel opheffen, zij wete wèl wat zij doet, wanneer zij *onbedacht* de hand slaat aan een stelsel waarmede zij zelve de welvaart van geheel Nederland als onafscheidelijk verbonden heeft; zij bedenke wèl wat de gevolgen kunnen zijn, wanneer zij een einde maakt aan de zoo kolossale bescherming die zij Nederland heeft verleend; maar *wil* zij dat doen, dan toont zij ten minste een stelsel te hebben, een vast beginsel waarvan zij uitgaat, en jaren te voren moet zij dan aan de ingezetenen van dat haar voornemen kennis geven, opdat deze in tijds de noodige maatregelen tot bescherming van hunne belangen kunnen nemen. Maar wil zij dat niet doen, wil zij èn Consignatiestelsel èn N.H.M. behouden, dan rust ook op haar de verpligting om de bedrijven, die zij door hare beschermende politiek heeft doen ontstaan, en de kapitalen, die zij in die, zij 't ook eenzijdige rigting, heeft gedrongen, te handhaven. Bescherming of vrijheid van verkeer met Java, een van beiden, maar geen middelweg.

Dus de beschouwingswijze van den Heer S. en de uwe komen geheel met elkander overeen? roept misschien de lezer uit. Geenszins, juist in het hoofddenkbeeld staan wij lijnregt tegen elkander over. De Heer S. keurt die beschermende O.I. handelspolitiek in beginsel goed: wij keuren die in beginsel af. Onze waarachtige overtuiging is deze, dat de Nederlandsche Regering in de eerste jaren van het Cultuur- en Consignatiestelsel, in de jaren van opkomst, *misschien* juist gehandeld heeft in hare beschermingspolitiek; *missthien* zeggen wij, maar zij heeft stellig verkeerd gehandeld door de bestendiging daarvan. Zij heeft daardoor den Nederlandschen handel in eene eenzijdige rigting gedrongen, zij heeft dien handel daardoor afhankelijk gesteld van eene enkele kolonie, zij heeft den algemeenen handel daardoor verlamd, - de Regerings-statistiek van ons verkeer moge het stationaire daarvan bewijzen - en wel in die mate, dat de Regering nu dreigt onregtvaardig te worden, wanneer zij ook maar enkele van de voordeelen aan de door haar beschermde bedrijven ont-

neemt. Is die toestand wenschelijk, is die toestand voordeelig voor de geheele natie, of is die toestand niet hagchelijk, is die toestand niet ten voordeele van enkelen, maar ten nadeele van allen? En zou de geheele welvaart van Nederland niet ontzaggelijk zijn toegenomen, wanneer reeds voor jaren de bescherming langzamerhand voor vrijheid van verkeer plaats gemaakt had, en zou geheel Nederland bij een onbelemmerd en vrij verkeer met Java, niet oneindig meer voordeelen van die kolonie getrokken hebben dan nu? Aan een bevestigend antwoord op deze vragen twijfelen wij niet.

Wij hebben de brochure van den Heer Santhagens belangrijk genoeg geacht om daarover zoo breedvoerig te schrijven als wij gedaan hebben. Verschillen wij van gevoelen met den geachten schrijver en met velen onzer landgenooten, des te meer voelen wij ons gedwongen ruiterlijk voor dat gevoelen uit te komen; immers juist deze zaak is een uitnemend onderwerp van discussie door middel der pers. Niet eigenbelang, maar algemeen belang regele eene zaak, die van het hoogste gewigt is voor geheel ons Vaderland, en vooral onze Volksvertegenwoordiging dringe niet aan op bezuinigingen van onderdeelen, met voorbijzien van de hoofdkwestie; dan toch zou zij, onwillens voorzeker, grovelijk onregt plegen tegen een tal van ingezetenen des lands.

Maar voorloopig blijve de geheele zaak rusten. Terwijl wij dit schrijven (27 April) dringt de oorlogsmare in onze ooren. Welke houding zal Engeland in den strijd aannemen, vragen wij Nederlanders vooral met regtmatige bezorgdheid, met het oog op Java? Wie die de toekomst kan doorzien! Hij, die ook over de zich meest magtig wanende Vorsten gebiedt, Hij behoude Moederland en Kolonie voor elkander in de bange dagen die ons wachten!

P.N. MULLER.

Simonis Karsten Prolusio Academica, qua Linguarum Veterum Graecae praecipue studium commendatur. Habita Traj. ad Rhenum M. Sept. MDCCCLVIII. - Traj. ad Rhenum, ap. Kemink et F.

Deze Prolusio, de rede waarmeê de Hoogleeraar Karsten laatstelijk zijne Academische lessen opende, voegt een nieuwe aanbeveling van de studie der oude talen toe aan de groote menigte die wij reeds bezitten, voor het grootste gedeelte in den vorm van redevoeringen bij onderscheiden gelegenheden door philologen gehouden. Had de Heer Karsten iets nieuws te zeggen of het oude op nieuwe en

betere manier, dat hij deze openingsrede ook buiten den kring zijner leerlingen bekend wenschte te zien? Ik geloof, ja.

Naar ons bescheiden oordeel is de wijze, waarop doorgaans de studie der klassieke oudheid wordt aanbevolen, verre van overtuigend en doeltreffend; onhandige vrienden hebben der philologie meer kwaad berokkend dan hare hevigste tegenstanders. Een paar opmerkingen tot staving van dit oordeel.

Zijn er altijd geweest, die bij de vergelijking der oude en nieuwe litteratuur aan de oude den voorrang betwistten en beweerden dat men om volmaakte modellen niet naar Griekenland behoefde te gaan, waaruit dan volgen moest dat de beoefening der klassieken voor aesthetische beschaving althans onnoodig was geworden: er waren ook altijd philologen, die, wanende dat het bestaan hunner wetenschap op het spel stond, den kunstrang der ouden trachtten te handhaven en aan te toonen, dat de klassieke litteratuur onovertrefbaar, immers onovertroffen was, om op dien grond de onmisbaarheid harer beoefening te verdedigen. Het zal onnoodig zijn op te merken, dat op die wijze het bestaan der philologie aan zeer onzekere kansen hangt; maar welligt niet, dat met de slotsommen van zulke, meestal flaauwe en kleingeestige vergelijkingen (getuige Voltaires Eeuw) de groote vraag onbeantwoord blijft, of, al kent men de hoogste eereplaats in de kunst aan de ouden toe, ook de meesterstukken uit den nieuweren tijd geen heilzamen invloed op de bewaring en aankweeking van den goeden smaak kunnen hebben. Kon Ajax - toties servatis clarus Achivis - geen strijdbaar held zijn, al was hij Achilles niet? Het onderscheid, dat men tusschen de kunst van ouden en nieuwen maakt zal toch altijd maar gradueel blijven! Men ziet, op het veld der vergelijkingen is er niets te winnen en men late daarom gerustelijk af voor ouden of nieuwen partij te trekken. - Ik geloof, dat de philologen met het volste regt aan hunne studie krachtigen aesthetischen invloed toekennen. Maar die is niet alleen noch ook in de eerste plaats gelegen in de volkomenheid der oude gedenkstukken. Niet de oudheid zelve, maar de studie dier oudheid - het geheele proces, van het zien der klassieke vormen tot de laatste phase, het assimileren, toe - is de school waar de geheimen van het schoone worden doorgrond. In die stndie zijn elementen van vorming en ontwikkeling des kunstgevoels, welke de nieuwere tijd mist. Verwacht dan ook de handhaving van goeden smaak niet van de ouden, maar van hen, die in de strenge school der ouden zijn gevormd en daar met veel arbeids de harmonie en sympathie van gedachte en vorm hebben waargenomen - en begrepen.

Niet minder moet die aanbeveling der philologie haar doel missen, waarbij de klassieke oudheid wordt voorgesteld als de bron van zedelijke, godsdienstige en maatschappelijke beschaving. Dàt voor onze maatschappij te zijn hebben uitstekende mannen de roeping geacht

van de oude letteren. Zoo heeft nog in 1845 een begaafde mond - in het voormalig Instituut - de verwachting uitgesproken dat onverdraagzaamheid en politieke wanbegrippen voor den geest der oudheid zouden wijken; tegen ongodsdienstigheid en ligtzinnigheid zou men van Aristophanes het wapen der satyre, dat der ironie van Socrates moeten leenen, enz. Verwacht de een allerlei zegen uit de *klassieke* wereld, - anderen spreken daarentegen niet zonder bezorgdheid van de *heidensche;* nog anderen van een *oude* wereld, die niets bruikbaars meer voor onzen tijd heeft en in het zedelijke, godsdienstige en maatschappelijke verre achterstaat bij de nieuwere maatschappij. Geheel ongelijk kan men niet zeggen dat hier de tegenstanders hebben. Zou onze eeuw nog behoefte hebben aan die oude cultuur, ze volstrekt niet ontberen kunnen? Mij dunkt we doen het best met in dien realistischen zin goed noch kwaad van de oudheid te wachten voor onze maatschappij. Dit staat vast, onwilligen zal men door zulke beloften niet trekken; en, wat erger is, men maakt de beteekenis, dat is, het bestaan der philologie afhankelijk van eene zeer problematische onderstelling.

Blijkt het alzoo, dat de meest gewone aanbevelingen van de studie der oudheid zeer zwak zijn, dan is het tevens duidelijk, dat men, om haar met goed gevolg voor onzen tijd aan te bevelen, andere argumenten behoeft, en om haar te verdedigen de wapenen niet uit het tuighuis van het realisme halen moet. Prof. Karsten heeft dat ook zoo begrepen. In plaats van al die gemoedelijke aanprijzingen hooren wij ons herinneren: ‘quantum antiquarum linguarum cognitio et monumentorum interpretatio ad ingenium ornandum et judicium acuendum valeant.’ De philologie is volgens Karsten van dien aard, dat, als haar begrip en omvang helder en bepaald werden omschreven, ‘nemo esset tam ab antiquarum litterarum studiis alienus quin agnosceret, *hanc esse optimam palaestram qua animi mentesque fingantur et ad majora atque graviora praeparentur*.’ De Hoogleeraar deed als Menelaus bij den dichter, *ἐπιτροχάδην, ἀγόρευεν, παῦρα μέν, ἀλλὰ μάλα λιγέως*.

Is nu, wat wij daar uit Professor Karstens Prolusio meêdeelden, nieuw? Ja en neen. Neen, in zoo ver men altijd wel iets dergelijks in de elogiën der oude letteren heeft gehoord, hoe flaauw dan ook meestal. Ja, omdat die klank geen hoofdtoon was en, als men eenige Godfr. Hermanns uitzondert, bij allen werd overstemd door andere toonen, de materiële voordeelen, die men beloofde. Zelden heeft men het klaar hooren uitspreken, dat het doel der philologie niet is door veelheid van ontdekte waarheden het maatschappelijk leven te baten; dat haar verband met de maatschappij vooral daarin bestaat, dat zij voor de individus, quibus ‘de meliorc luto finxit praccordia Titan’ een school, een gymnastie, een ‘palaestra’ des geestes is; dat het hare roeping is den geest te vor-

men en bekwaam te maken voor streng en diepzinnig onderzoek van natuur en geest, in onzen tijd zoo noodig en naar het oordeel van bevoegde mannen[1] zoo vaak gemist; dat zij den man van wetenschap de moeijelijke kunst moet leeren, de slotsommen van zijn onderzoek aan anderen meê te deelen. In de gedaante van vooroordeel en wansmaak dingt in alle wetenschappen en kunsten de leugen naar de heerschappij. Een dringende eisch des tijds is het, dat in de wetenschappelijke wereld de aanleg voor waarheid, dat is ook voor schoonheid met dubbele zorg worde gekweekt en ontwikkeld. Hier is het, dat de philologie hare schoone taak heeft, tot het volbrengen waarvan men niet ligt eenige andere wetenschap of kunst bekwaam zal vinden. Laten de philologen daar op aanhouden; laat ze aantoonen hoe het voorwerp hunner studie geheel onzijdig is en alle hartstogt en dweeperij buitensluit; hoe het zoowel door de volkomenheid des oorspronkelijken vorms als door den staat, waarin het ons vermaakt is, de hoogste inspanning des geestes vereischt en verstand, gevoel, verbeelding en smaak gelijkelijk oefent en volmaakt; hoe de philologie door de oude wereld, in welke zij leeft en de doode taal waarin die wereld tot ons spreekt, ‘dat verre en ruime verschiet heeft, dat alleen in staat is de diepte des verstands te roeren en de fijnste inspanning des geestes op te wekken’;[2] en ik geloof niet dat de philologie haar pleit verliezen zal.

De ruimte, mij toegestaan, gedoogt niet dat ik hier nog spreke over den verderen inhoud van Prof. Karstens Prolusio. Daarom moet ik er mij toe bepalen, allen, die aan de hooge waarde der grieksche taal-studie en taal-kennis mogten twijfelen en niet inzien van welk belang in onzen tijd nog die dingen zijn ‘omnibus qui veram solidamque doctrinam adipisci cupiunt’, de lezing van deze redevoering aan te bevelen, die een schat van fijne opmerkingen en treffende waarheden bevat - en in een schoonen vorm. De taal is van hooge zuiverheid, keurigheid, welluidendheid; de toon eenvoudig, natuurlijk, waar, edel.

ἁπλοῦς ὁ μῦθος τῆς ἀληθείυς ἔφυ,
κοὐ ποικίλων δετ τἄνδιχ΄ ἑρμηυευμάτων
ἔχει γὰρ αὐτὰ καιπόν[3].

B.
J.A. LAMPING.

1 Ik bedoel de derde klasse van het K.N. Instituut, die, in 1845 ‘vroeg, of niet de groote oppervlakkigheid van studie, of niet het vlugtige en ondoordachte, 't geen zich dikwijls thans bij de beoefening van wetenschappen en kunsten voordoet, maar al te zeer aan het gemis van echt klassieke studiën reeds nu is te wijten.’
2 Prof. Bake.
3 Eurip. Phoen. 469 sqq.

In memoriam.

Jan van Gilse, 1810 - 1859.

Ach, een strijder is gevallen,
   En de smart doorvlijmt het heir...
't Rouwkrip floerst het zwaard van allen,
   En de vaan hangt treurend neêr.

Eerlijk was zijn strijd op aarde,
   Stout zijn aanval, kalm zijn weer;
Trouw waar hij zich eenmaal schaarde,
   Vlekkeloos zijn krijgsmanseer.

Speur' de broeder niet naar namen,
   Waar hij hém meê roemen kan....
't Grootst en 't edelst, het vloeit zamen
   In het woord: hij was een man.

Enkele onder honderdtallen,
   Die dien eernaam heeft verdiend...!
Zulk een strijder is gevallen,
   Onze broeder, onze vriend!

In den moederschoot der aarde,
Legden wij zijn hulsel neêr;
Maar zijn geest, zijn menschenwaarde
Keerde in 't leven met ons weêr.

't Zaadje ontkiemt en lokt den maaijer,
Zoo 't ten vollen graanhalm wordt,
Schoon de hand ook van den zaaijer
Reeds voor lange zij verdord.

Broeder! schoon van ons geweken,
Leeft ge met ons, leeft ge ook nu -
Uw gezonde geest blijft spreken,
Dat die veld wint danken we u.

O wij gunnen u de ruste
In den stillen donkren nacht;
Tot er licht strale aan die kuste,
Moede broeder, sluimer zacht!

O m u, weemeed, b i j u, vrede...!
Als voor ons het doodsuur klinkt,
Wenschen we ons een laatste stede
Zoo als Gij er eene ontvingt.

Prof. Scholten's monisme[1].

Over het determinisme van de Leidsche school, aanteekening op het jongste geschrift van den Hoogleeraar Scholten, door Dr. D. Koorders. Utrecht 1859.

Ieder zal zich van het jongste geschrift van Prof. Scholten vooral aantrekken, hetgeen hem meer of minder persoonlijk aangaat. Geen wonder dus, dat zoowel de heer Koorders als ik-zelf dit boek allereerst beschouwen als eene uiting van het monisme, tegenover de verdediging van het dualisme, die o.a. ook door hem en mij ondernomen werd. Dat Prof. Scholten geen dualist is, stelt zijn werk over den vrijen wil boven allen twijfel vast. Ik verblijd mij over de uitgave van dit boek. Is iemand in staat het monisme te verdedigen en te handhaven, het is Prof. Scholten; te weten, indien de verdediging en de handhaving van het monisme tot de mogelijke zaken behooren. Moest de Leidsche hoogleeraar nu geacht worden, daarin niet te zijn geslaagd, zoo zou uit den aard der zaak een belangrijke bijdrage zijn geleverd tot regtvaardiging van de dualistische opvatting, gelijk zij door de school gepredikt wordt, die onlangs zeer juist als de kritische is gekenmerkt.

Dankbaar heb ik kennis genomen van de openhartige wijze, waarop Prof. S. zijne goedkeuring heeft geschonken aan de methode der ervaring. Toch mag ik niet onopgemerkt laten dat er tusschen S. en hen, die den weg der empirie in opregtheid bewandelen, nog altijd een niet onbelangrijk verschil van gevoelen bestaat.

Ik houd mij aan het wachtwoord. De empirische school zij de kritische school. Tegenover deze staat de school van Prof. Scholten

1 Onder monisme versta ik een wijsgeerig beginsel, krachtens hetwelk de leer aangaande God en de wereldwetenschap in één stelsel vereenigd worden. Het dualisme daarentegen gaat van het beginsel uit, dat de leer aangaande God en de wereldwetenschap wel naast elkander, maar niet in hetzelfde stelsel met elkander kunnen wonen.

als de dogmatische. Reeds op de tweede bladzijde van zijn werk: *d.v.W.*, legt de schrijver zijn ongenoegen aan den dag over hetgeen juist een van de eigenaardigheden der kritische school uitmaakt. Hiermede wettigt hij tevens onze nadere bepaling van zijne rigting. Daar lezen wij: ‘De vraag is: vrije wil of determinisme? .... Een derde bestaat hier niet. De wijze toch, waarop velen, zelfs mannen van wetenschap, eene erkende waarheid bij de eerste de beste gevolgtrekking verlaten, en toch niet ophouden die waarheid te erkennen, mitsdien ter zelfder tijd hetzelfde erkennen en loochenen, verraadt eene halfheid en onnadenkendheid, die door de wetenschap onvoorwaardelijk moet afgekeurd worden.’

Ik stel hier het volgende tegenover: Vrije wil of determinisme? of de vraag reeds zoo gesteld kan worden, vermag de wetenschap nog niet te beslissen; haar alzoo te stellen, is vooruitloopen op de uitkomsten van een *empirisch* onderzoek. De wijze toch waarop velen, zelfs zich noemende empiristen, eene empirisch erkende waarheid terstond tot eene abstractie maken, waarvan zij alle dialektisch-juiste, maar door de empirie nog niet gecontrôleerde of zelfs weêrsproken gevolgtrekkingen aannemen, mitsdien ter zelfdertijd dezelfde methode volgen en verloochenen, verraadt eene halfheid en onnadenkendheid, die door de wetenschap onvoorwaardelijk moet afgekeurd worden.

Prof. Scholten zal de eerste zijn om mijn rond verzet goed te keuren. Hij heeft geen reden om van mij te verwachten, dat ik met eenige andere bedoeling zijn arbeid naauwkeurig naga, dan met die, waaraan de wensch ten grondslag ligt, door hemzelven zoo schoon aan het einde zijner voorrede uitgesproken, ‘dat bij het inspannen van veler vereenigde pogingen en met aflegging van alle persoonlijke antipathiën, door ieder vernieuwd onderzoek de kennis der waarheid winnen moge, en dat, waar onze gnosis door een betere vervangen zal worden, de liefde, bestemd om nimmer te vergaan, ook bij het grootste verschil van inzigt geen schade zal lijden.’ Evenmin heb ik reden om te verwachten, dat de Leidsche hoogleeraar zelfs eene ernstige tegenspraak anders dan met welwillende belangstelling zal opnemen, wanneer zij althands niet geschiedt uit kerkelijke partijdigheid, met voorbijzien van zijne stelligste verklaringen of van een standpunt, dat hij in de wetenschap niet erkennen kan of mag.

Voor alle dingen, en welke ook de uitkomst mijner kritiek moge zijn, het staat bij mij vast dat men den hoogleeraar S. dank verschuldigd is voor de edelmoedige poging, die hij ook door dit zijn kritisch onderzoek in het werk heeft gesteld om den strijd

te beslechten tusschen gelooven en weten. Eene dergelijke poging heeft een versterkenden invloed op allerlei weifelende en meer of min wanhopende gemoederen. Waarom zou iemand wanhopen aan de verzoening tusschen godsleer en wereldwetenschap? Prof. S. heeft deze verzoening op nieuw, en in zijn oog met goed gevolg, beproefd. Deze groote verdienste van Scholten's arbeid zal wel weder miskend of geïgnoreerd worden door hen, die aan zulk een verzoening volstrekt geene behoefte gevoelen; door hen, die, gelijk het onlangs in een gewigtig artikel van ditzelfde tijdschrift werd uitgedrukt, het lijden des denkers en de smarten van den twijfel begrijpen noch waarderen. In ons oog, wij herhalen het, heeft S. vernieuwde aanspraak op onze erkentelijkheid, omdat hij in een' tijd, waarin het scepticisme gedurig aan de deur ligt, ons met de daad predikt wat ons nooit genoeg herhaald kan worden: twijfelt noch vertwijfelt. De strijd tusschen uw verstand en uw hart gaat eene glansrijke oplossing te gemoet. Eens houdt de strijd op. Dan zult gij u niet meer kunnen voorstellen, dat gij zoo lang hebt gestreden.

Ieder heeft de gebreken zijner deugden. Prof. S. is van de overeenstemming van gelooven en weten zoo innig overtuigd, dat hij, hetgeen als met profetischen blik in de toekomst door hem aanschouwd wordt, reeds nu aanwezig acht. Hierin ligt, mijns inziens, zijne voornaamste fout. Scholten mist eenigermate het geduld des geloofs, dat bij elk wetenschappelijk onderzoek onmisbaar is. Hij loopt vooruit op eene toekomst, die wij van Gods liefde verwachten mogen, maar die stellig nog niet is aangebroken. Zijn hart is onrustig in hem geweest, tot dat hij eene theodicee geleverd had, die naar zijn oordeel het denken bevredigde. Aan zulk eene theodicee heeft hij in twee groote en grootsch aangelegde werken zijne uitnemendste krachten gewijd. Wij hebben den man lief, wien zulk een edel denkbeeld vervult, wien zulk eene belangrijke aangelegenheid gedurig en ernstig ter harte gaat. Maar liefde sluit kritiek niet buiten, gelijk kritiek op hare beurt liefde en bewondering niet onmogelijk maakt. De kritiek, op het laatste werk van den hoogleeraar toegepast, schijnt mij toe de uitspraak te wettigen, dat eene theodicee, die het denken bevredigt, tot hiertoe nog niet gevonden is. Ik wil hier gaarne een peccavi naast stellen en erkennen, dat ik, welligt te diep doordrongen van den strijd die nu is, niet altijd krachtig genoeg geloofd heb aan de eindelijke verzoening, die aanstaande moet wezen.

In den grond der zaak, en wat zijn formeel beginsel betreft, sta

ik dus met Prof. Scholten op hetzelfde standpunt. Beide zien wij alleen heil in eene volkomen redelijke godsdienst. Vijanden zien wij beide in mystiekerij en autoriteitsgeloof. Monisten zijn we beide. Maar Prof. Scholten is het reeds in aanschouwing, ik slechts in hope; want ook van de zaligheid van het monisme geldt bij mij het woord: wij zijn in hope zalig geworden.

Uit het formele oogpunt is het eenig onderscheid tusschen S. en mij hierin gelegen, dat ik v o o r a l s n o g , ik zeg niet op dualistisch standpunt s t a , maar van het dualisme u i t g a , als van een empirisch geconstateerd verschijnsel van het inwendig leven, terwijl voorts mijn aangezigt gekeerd blijft naar het monisme, als waarbij de mensch alleen waarachtig gelukkig kan zijn.

Men beweert, en hiermede herhaalt S. de beschuldiging, die wij zoo even van hem hebben gehoord, men beweert, dat de mensch een vrijen wil heeft, en tegelijk, dat dezelfde mensch in zijn willen en handelen niet vrij maar absoluut afhankelijk van God is, en trekt zich, na deze tegenstrijdigheid te hebben uitgesproken, ook hier terug op het gebied der verborgenheid. Zelfs zij - zoo gaat S. voort - die, anders het rationalisme toegedaan, van mysteriën des geloofs niet hooren willen, erkennen hier het mysterie in zijn vollen omvang, en toonen zich niet zelden niet minder geraakt dan de kerkelijk regtzinnigen, zoo dikwerf de menschelijke rede ook hier oplossing van het tegenstrijdige beproeft. Hierin kan S. natuurlijk reeds in het algemeen niet berusten. Bij het vraagstuk in geschil kan hij dit dualisme te minder toelaten, daar wij, ‘bij het onderzoek naar den vrijen wil, *niet met het bestaan van God maar enkel met den mensch te doen hebben*.’ Met de bewering dat de mensch vrij en toch gedetermineerd is, wordt dan, zegt S., een strijd verondersteld niet tusschen het menschelijke en het goddelijke, maar een strijd in den mensch zelven, want de vraag: ‘is de menschelijke wil vrij of niet vrij?’ is van zuiver empirisch-anthropologischen aard.

De hoogleeraar stelt hier de zaak eenvoudiger voor dan zij werkelijk is. Immers, reeds op de volgende bladzijde is hij genoodzaakt te verklaren, ‘dat de leer van den vrijen wil (lees: de leer aangaande den wil, want hetzelfde geldt van den gedetermineerden wil) in hare consequentiën zamenhangt met *de belangrijkste anthropologische en theologische vraagstukken*.’ Hoe zou het ook anders kunnen zijn? Al wat des menschen zedelijk en godsdienstig leven raakt, raakt evenzeer de theologie. Wanneer Prof. Scholten nu aan

de eene zijde verklaart, dat er daarom vooral geen sprake van ondoorgrondelijke verborgenheden bij de behandeling van dit vraagstuk kan zijn, omdat het een zuiver anthropologisch vraagstuk is, en hij tegelijk toegeeft, dat de consequentiën van de leer aangaande den vrijen wil met de belangrijkste theologische problemen zamenhangen, dan klinkt deze bewering vreemd in den mond van iemand, die zulk een naauw en onafscheidelijk verband tusschen eene waarheid en hare gevolgen aanneemt. Laat mij rustig onderzoeken, schijnt de hoogleeraar ons toe te roepen, het geldt slechts den mensch. Geldt het slechts den mensch, antwoorden wij hem, dan zal onze theologie er niet mede gemoeid zijn. Neen, herneemt S., uwe theologie is er wel degelijk mede gemoeid. Ik zal haar een belangrijke wijziging doen ondergaan alleen van uit het standpunt van mijne leer over den wil. Goed; maar dan mag hij ons niet euvel duiden, dat wij bij de behandeling van zijn schijnbaar zuiver-anthropologisch onderzoek naauwlettend toezien of daaruit ook voor de theologie, voor ons Godsbegrip, zulke gevolgen voortvloeijen, *die wij op andere gronden onaannemelijk moeten achten*. En indien men nu, bij het nadenken over het wilsvermogen van den mensch, tot de slotsom kwam, dat wij hier voor een nog ondoorgrondelijk raadsel staan, zou dan die slotsom niet juist daarom ons kunnen toeschijnen de ware te zijn, omdat wij, even als S., overtuigd zijn, dat de leer aangaande den wil ‘met de belangrijkste theologische vraagstukken zamenhangt’? Hoe het zij, S. heeft in geen geval regt om de verborgenheid, die wij aannemen ten opzigte van de betrekking tusschen den willenden mensch en den alles besturenden God op ééne lijn te stellen met de dogmatische verborgenheid bijv. der drieëenheid. Wanneer zal ik ook in dit leerstuk eene verborgenheid zien? Wanneer op in mijn oog *even onomstootelijke gronden* èn de eenheid èn de drievuldigheid Gods gevestigd zijn. Dit is het juist wat zij, die het leerstuk der drieëenheid verwerpen, ten sterkste ontkennen. De digheid Gods rust bij hen op onomstootelijke gronden. In het geloof aan Gods drievuldigheid kunnen zij niet anders zien dan de vrucht eener zeer verdachte metaphysische bespiegeling. Zij beschouwen dus de verborgenheid als denkbeeldig, daar zij willekeurig gevormd is. Zijn zij van de eenheid Gods om goede redenen overtuigd, er bestaan, *in hun oog*, niet even goede redenen, die hen tot het aannemen van Gods drievuldigheid dwingen. Wie echter meent, dat ook voor het laatste *even goede*

redenen bestaan, hij mag niet slechts, hij moet ook het leerstuk der drievuldigheid als eene verborgenheid aannemen. Hieruit blijkt dat ik de bestrijding van het aannemen van verborgenheden, zoo als zij door Prof. Scholten geschiedt, moet afkeuren. Zij was ons reeds van elders bekend. Ook hier komt zij in al hare kracht te voorschijn. Zij berust op eene dwaling, die uit het gebruik van zijne, in den grond der zaak, niet-empirische methode voortvloeit. Is men dogmaticus, dan spreekt het van zelf, dat men zich niet onthouden kan van omtrent eene zaak iets vast te stellen. Dogmatisme is conclusie-zucht. Gaat men empirisch-kritisch te werk, dan *kan* het geval zich voordoen, dat men zegt: hier heb ik eenige feiten geconstateerd, die onomstootelijk vaststaan. Over die feiten - gelijk het naar de empirische methode betaamt - wijsgeerig nadenkende, moet ik ze in twee reeksen scheiden, waarvan de eene mij tot eene uitkomst leidt, lijnregt tegengesteld aan die, welke uit de tweede reeks schijnt voort te vloeijen. Wat doe ik nu? Houd ik alleen die uitkomst vast, die ik de redelijkste acht, en veronachtzaam ik de andere reeks van feiten, die mij een andere uitkomst opleverde? Volstrekt niet. Ik beweer nu eenvoudig omtrent de zaak, waarnaar mijn empirisch onderzoek werd ingesteld, dat ik het resultaat mijner ervaring nog niet tot éénheid heb kunnen brengen; dat ik deze reeks van feiten raadplegende, tot deze bepaalde uitkomst geraak, maar dat ik evenmin een menigte andere verschijnselen kan voorbijzien, die met de eerst verkregene uitkomst in fellen strijd zijn. Dit geldt vooral, wanneer het eigenlijke voorwerp van mijn onderzoek niet binnen het bereik mijner onmiddellijke waarneming valt, en ik dus van het waarneembare tot het niet onmiddellijkwaarneembare besluiten moet. Ik heb dus niets tegen het aannemen eener verborgenheid als zoodanig; Prof. Scholten wel. Op kerkelijk-dogmatisch gebied ben ik evenmin als hij geneigd, het bestaan van verborgenheden te erkennen. Maar waarom? Omdat ik veelal de beide tegenstrijdige termen, waaruit de verborgenheid gezegd wordt te bestaan, niet voor in gelijke mate geregtvaardigd, of bewezen kan aanzien. Ik zou er op zich zelf geen bezwaar in vinden, te zeggen: dit voorwerp is èn brood èn het ligchaam van Christus. Waarom zeg ik dit evenwel niet? Omdat dit eene verborgenheid zou zijn, en ik van geene verborgenheid wil hooren? Neen; omdat eene onwedersprekelijke evidentie mij leert, dat ik hier brood voor mij heb; en mij, niet

alleen geene evenzeer onwedersprekelijke, maar in het geheel geene evidentie bekend is, die mij dwingt in het voorwerp, dat brood is, tegelijker tijd het ligchaam van Christus te zien. Nu staat het Prof. Scholten vrij om hen, die, ofschoon van oordeel dat de willende mensch gedetermineerd is, nogtans weigeren alle gevolgtrekkingen, die uit dit besluit voortvloeijen, aan te nemen; nu staat het hem vrij, hen tot het aannemen dier gevolgtrekkingen te dwingen, maar hij mag dit, zonder zijne aanspraak op empirisch wijsgeer te verbeuren, niet anders doen dan door hen te overtuigen van de onjuistheid der waarnemingen, die hen tot een besluit, met liet eerste in strijd, geleid hebben. Hij mag hun geen verwijt maken van het aannemen eener verborgenheid, dan alleen wanneer hij voldoende heeft aangetoond, dat tot het aannemen dier verborgenheid in het geheel geen' of geen' genoegzamen grond bestaat. Hij zal dit echter niet kunnen aantoonen, dan door te bewijzen, dat hij zelf bij het opmaken van *zijn* besluit alle ervaringsfeiten, geen enkel uitgezonderd, in rekening heeft gebragt. Als ik eene verborgenheid aanneem, juister gezegd, als ik dualist ben, zeg ik niet dat een zaak èn zoo *is*, èn zoo niet *is*, - deze ongerijmdheid hebben sommigen mij toegedicht, ik heb er mij niet aan schuldig gemaakt, - maar ik houd dan vol, dat ik eene dubbele reeks van feiten waarneem, waarvan de eene mij tot het stellen, de tweede mij tot het ontkennen van dezelfde zaak leidt. Dit resultaat, dat aan een innerlijke tegenstrijdigheid mank gaat, neem ik natuurlijk slechts aan als voorloopig resultaat; als resultaat, waarmede ik belijd, dat ik omtrent het punt in kwestie eigenlijk nog niet op de hoogte ben. Een non liquet is dan mijne slotsom, en daar ik niet in mijn armstoel kan blijven neêrzitten maar handelen moet, en mij nu eenmaal niet op een gegeven oogenblik van al mijne non-liquets kan ontdoen, zoo *moet* ik in de praktijk wel dualist zijn en handelen alsof ik van dezelfde zaak het ja en het neen gelijkelijk aannam. Dit moge tot toelichting strekken van hetgeen ik, nu een jaar geleden, in ditzelfde tijdschrift in het midden heb gebragt, naar aanleiding van Prof. Hoekstra's geschrift over de vrijheid. Dr. Koorders beweert, dat mijn dualisme door Prof. Opzoomer als overdrijving wordt verworpen. Dit doet weinig ter zake. Het is natuurlijk de vraag niet, wat men al of niet als overdrijving verwerpt, maar wat waarheid is. Waarheid nu is, dat ik in mijn regt ben, wanneer ik twee tegengestelde uitkomsten vasthoude, zoo lang ik niet kan be-

speuren, dat in eene der beide reeksen van waarnemingen en redeneringen, waardoor ik tot die uitkomsten geraakt ben, eenige fout is binnengeslopen. Juichte ik nu, als had ik *de* waarheid gevonden, gij zoudt reden hebben om mij voor dolzinnig te verklaren. Indien ik mij echter wel herinner, was de toon, waarop ik aan het slot mijner recensie van Prof. Hoekstra's werk het dualisme ter sprake bragt, volstrekt geen juichtoon. Ik benijd in het geheel de hartelijkheid niet, waarmede sommigen zich over dit dualisme vrolijk maken, daar ik voor het oogenblik de rust van het monisme van Prof. Scholten, zoowel als van ieder ander monisme, voor geheel denkbeeldig houd. Ik wil op geestelijk gebied van geene wetenschap weten, die mij in een logisch keurslijf schroeft, waaronder mijn hart niet meer kloppen kan; zoo gij mij laat zien, gevoelen en denken, d.i. zoo gij mij laat leven, gun ik den monist gaarne de overtuiging, dat er geene verborgenheden meer zijn, en hij nagenoeg alles weet.

Ik moet in Prof. Scholtens bestrijding van het dualisme voornamelijk dogmatisme zien; voor het tegenstrijdige, waarvan het leven zoo vol is, schijnt hij geen oog te hebben. Als ik door de wetenschap het bestaan van God niet bewijsbaar acht en evenwel mijn geloof aan God niet opgeef, meent S., dat ik even goed aan heksen en spoken gelooven kan. Hij oordeelt, dat ik zelf ‘op grond mijner godsdienstige bewustheid voortreffelijke zaken uitspreek, maar dat Theodoor - een persoon dien ik in mijn Pastorie in den Vreemde heb geteekend - op dezelfde gronden, die mij bij toeval tot het uitspreken van voortreffelijke zaken brengen, een vereerder van Maria en later een ongeloovige is geworden.’ Prof. S. is zelfs bevreesd voor de toekomst, wanneer mijn dualisme ingang vindt. Uit dit dualisme ontstaat niets dan anarchie. Ieder zal kunnen gelooven op godsdienstig gebied wat hij goed vindt! ‘Hoe, vraagt S. hoe zal het bij zulk eene anarchie immer kunnen worden: ééne kudde en één herder. Zoovele menschen, zoovele godsdienstige bewustheden!’

Prof. Scholten's bestrijding van mijn dualisme komt mij voor te berusten op hardhandig vereenzelvigen van hetgeen de ware empiricus zorgvuldig onderscheidt. Wanneer ik beweer: de wetenschap leidt niet tot de erkenning van het bestaan van God, maar ik op grond van mijn godsdienstig gevoel, van de diepste behoeften van mijn hart, in den geloove zeg: God leeft, dan heb ik volgens S. op mijn standpunt daar even weinig of even veel regt toe als

Brakel en Stier om te verklaren, dat onze aarde het middelpunt is van 'het heelal, of als anderen, die staande houden, dat er spoken en heksen zijn. Prof. Scholten kan deze gelijkstelling naauwelijks ernstig gemeend hebben. Hij gaat mij later aantoonen, dat de wetenschap en de rede God wel degelijk prediken. Ik neem aan, dat op zijn betoog niets te zeggen valt, maar wil hem vragen: Welken God prediken wetenschap en rede, volgens u? Alleen den God van uwe voorstelling. Slechts uw Godsbegrip, het Godsbegrip van Prof. S. prediken zij. Nu, van tweeën een: of gij vereenzelvigt uw Godsbegrip met het Godsbegrip; iets waarop gij, dunkt mij, op empirisch standpunt geen regt hebt, of gij moet de mogelijkheid stellen, dat ik met uw Godsbegrip geen vrede heb. Onderstel dit laatste. Wat staat mij dan te doen? Moet ik mij aan uw Godsbegrip onderwerpen en uit mijn Godsbegrip bannen al wat in het uwe niet past? Maar waarom zal ik mij onderwerpen? Omdat gij mij aangetoond hebt, dat wetenschap en rede alleen zulk een Godsbegrip toelaten? Inderdaad, dit meent Prof. Scholten. Ik neem aan, dat zijne wetenschap en zijne rede niet dwalen. Welk Godsbegrip zal dan nu het mijne moeten worden? Ik meen, geen ander dan het pantheïstisch Godsbegrip. Om dit nu te ontvangen, behoefde ik bij Prof. S. niet meer ter schoole te gaan. Zelf had ik reeds in mijne recensie van H. de waarheid van het determinisme erkend. Het kostte mij weinig moeite, om logisch doordenkende te weten, welk Godsbegrip er voor den determinist overschiet. Ik noemde dat het pantheïstische Godsbegrip. Welnu, Prof. S. heeft zich insgelijks op deterministisch standpunt geplaatst, heeft insgelijks logisch doorgedacht, en is dus evenzeer tot het pantheïstische Godsbegrip gekomen. Hier beginnen wij nu uit elkander te gaan. Dit zegt Prof. Scholten is het begrip, dat rede en wetenschap mij prediken, dat begrip neem ik aan, wat daarmede onvereenigbaar is laat ik vallen. Ik daarentegen spreek aldus: Rede en wetenschap leiden mij tot het pantheïstisch Godsbegrip, tot niets anders, tot niets meer. Wanneer ik dat pantheïstisch Godsbegrip nu voor waarheid houd, dan vind ik daarin niet wedergegeven wat de uitdrukking zou moeten zijn van hetgeen, waaraan de vroomheid van mijn hart behoefte heeft. Door het pantheïstische Godsbegrip vind ik mijne vroomheid niet geregtvaardigd, niet verklaard. Ik kan mij op pantheïstisch stand-

punt van mijn religieus leven geen voldoende rekenschap geven. Met het pantheïstisch Godsbegrip zie ik geen kans godsdienst te wekken in het gemoed van anderen. Wanneer iemand mij zegt: Uw God is niets anders dan eene abstractie van uw denken, zal ik hem niet kunnen weêrleggen. Met het pantheïstisch Godsbegrip, eindelijk, heeft Christus de wereld niet overwonnen.

Het is vooral dit laatste, waarop ik de aandacht vestig. Als ik, in weêrwil van de uitspraken niet *der* maar van *mijne* wetenschap, mijn godsdienstig gevoel een stem laat hebben en houden, komt dit niet alleen voort uit eerbied voor mijn godsdienstig gevoel, maar voor dat van zoovele en zoo uitstekende religieuse persoonlijkheden als vóór mij hebben geleefd. Het Godsbegrip, dat mijn wetenschap mij aan de hand doet, het Godsbegrip, waarmede volgens Prof. Scholten de wetenschap niet strijdt, komt stellig niet overeen met hetgeen de meerderheid der ware vromen, of de Heiland zelf aangaande God geloofd heeft. Als ik nu sta voor dit feit: mijn zoogenaamd wetenschappelijk Godsbegrip is onvereenigbaar met de Godsleer van Christus, en ten eerste op grond daarvan, maar daarna ook niet minder, op grond van de diepste behoeften van mijn religieus leven, mij een begrip van God blijf vormen, dat op dit oogenblik door mijne wetenschap en evenzeer door die van vele wijzen en verstandigen gewraakt wordt, handel ik dan even dwaas, even bijgeloovig, even onredelijk als wanneer ik Maria vereer of aan heksen geloof? Ik ben een even goed determinist als ProfScholten, dat wil zeggen: als ik op de feiten let, die op moreel-psychologisch gebied zich aan mij voordoen, zie ik nergens plaats voor een' vrijen wil. Had de mensch een' vrijen wil, hij zou op het oogenblik dat hij dit vermogen uitoefende, als willend individu in de lucht hangen, daar de minste oorzaak, die men voor den wil aangeeft, reeds zijne vrijheid in den eerlijken zin des woords wegneemt. Hetgeen een oorzaak heeft is noodzakelijk. Zal ik nu de consequentiën van het determinisme moeten aannemen, dan moet ik komen tot het begrip van een' God, dien ik even goed kan missen, ja dien ik zelfs liever mis, omdat gelijk ik later zal bewijzen zijne persoonlijkheid zoowel als zijne liefde, zijne wijsheid en zijne heiligheid mij voor het minst raadselachtig worden. Is het nu onredelijk, is het nu bijgeloovig, ik vraag het andermaal,

determinist te zijn en nogtans theïst te blijven, in den zin waarin ik dat woord meen te moeten opvatten? Meent S. in ernst, dat ik op deterministisch standpunt niet meer reden heb om theïst te zijn, dan om aan heksen te gelooven? Buitendien is de uitroep van S: ‘hoe zal het bij zulk eene anarchie ooit kunnen worden ééne kudde en een herder,’ geheel misplaatst. Bij hem is de rede een onfeilbare gids, veel meer dan de godsdienstige bewustheid. Zou ik nu niet evenzeer kunnen twijfelen aan de toekomstige verbroedering van het menschelijk geslacht, wanneer het zich uitsluitend aan de rede toevertrouwt? Heeft de rede, die onfeilbare gids volgens Scholten, op geestelijk gebied nog iets anders uitgewerkt dan anarchie? Daar het niemand om de monarchie te doen is, kunnen wij over die anarchie zoo bijzonder niet treuren. Zoovele menschen, zoovele verschillende uitspraken der rede, roep ik op mijne beurt uit, en indien de rede van Prof. Scholten hem tot een Godsbegrip leidt, waarbij van geene gebedsverhooring sprake kan zijn, en de rede van een' anderen monist zich een Godsbegrip vormt, waarbij God geacht wordt zich zelven te kunnen beperken, zoo vraag ik evenzeer als S. dit doet met betrekking tot de verschillende uitspraken der godsdienstige bewustheid: wat zal de wetenschap dan antwoorden?

Dat wij met het Godsbegrip van Prof. S. niet gebaat zijn, zullen wij nu aantoonen. Ten overvloede wil ik hier nog herhalen, dat ik niemand verketteren wil, wanneer ik zijn Godsbegrip het pantheïstische noem en het onvereenigbaar acht met hetgeen de Heer Jezus ons van God heeft gepredikt. Reeds in 1853 heb ik in de Jaarbb. voor wetenschappelijke theologie naar aanleiding van eene aankondiging van Thilo's beschouwing der speculatieve theologie uitdrukkelijk verklaard, dat ik het godsdienstig leven niet afhankelijk acht van het Godsbegrip, dat men zich vormt.

Of Prof. Scholten's voorstelling van God pantheïstisch is, acht ik een vraag, die alleen uit een wetenschappelijk oogpunt belangrijk kan zijn. Geenszins uit een godsdienstig of zedelijk oogpunt, daar het voor alle dingen aankomt op den toestand van ons hart in betrekking tot God en niet op de wetenschappelijke formule, waardoor wij die betrekking aanduiden. Ik kan dus zeer kalm met Prof. S. deze vragen bespreken: 1°. of zijn Godsbegrip een pantheïstisch Godsbegrip is, 2°. of het Godsbegrip, waartoe hij, van deterministisch stand-

punt uitgaande, volkomen consequent gekomen is, al dan niet eenzelvig mag heeten met hetgeen Christus ons van God heeft geleerd, ten 3°. of zijn Godsbegrip de diepste en wezenlijkste behoeften van hoofd en hart bevredigt. Drie zeer empirische vragen.

Er bestaat volgens den heer S. een natuurleven, eene werkzame kracht, een idee, een geest (blz. 330). Even zeer kan de wetenschap het bestaan erkennen van een God, van een oneindigen geest, wiens eeuwig wezen in de harmonie der verschijnselen zich openbaart, om door de openbaring der hoogste wijsheid en orde ook ons wijsheid te leeren en te vormen tot redelijke wezens, die in zijne kracht medewerken tot instandhouding van het Al en alzoo tot zijne verheerlijking. Achter het zigtbare kleed der natuur leeft het onzigtbare wezen (blz. 332), leven, kracht, orde, wijsheid, in één woord God. God leeft eeuwig en werkt eeuwig (ald.); zijn denken is voortbrengend, het eeuwig gedachte realiserend denken. Hij is evenwel niet verborgen achter de natuur, maar een God, wiens vriendelijk aangezigt in de natuur ons toelacht; die, zelf licht, zijn licht laat schijnen, en zoo het licht der menschen is, een God die van alle zijden ons omringt en tot ons van zich zelven in zijne werken spreekt, die in de natuur zich openbarende ook in ons zelven leeft, gelijk wij in Hem leven, ons bewegen en zijn. Het is een levend wezen, en het universum is de openbaring van zijne oneindige kracht en wijsheid (ald. en blz. 333). God veroorzaakt noodzakelijk, uit kracht van zijn wezen; zonder werkzaamheid en zonder eene aan zijn wezen volkomen beantwoordende werkzaamheid is hij ondenkbaar; uit kracht van zijn wezen, stort hij zijne oneindige volmaaktheid, den rijkdom zijner eeuwige wijsheid, m.e.w. de volheid zijner Godheid, in het geschapene uit, hetgeen eene openbaringswerkzaamheid daarstelt, wier omvang de wetenschap heelal, natuur, natuurwet en natuurleven, maar de godsdienst *meer*[1] naar waarheid de werkzame kracht Gods noemt. (blz. 334). God is als het wezen aller wezens wel onderscheiden van de wereld als zijne openbaring, maar hij bestaat geenszins afgescheiden van de wereld. God is even min abstracte geest of abstract denken als stof, maar werkzame geest, scheppend denken, zich openbarende in zigtbare

1 Bij S. staat dit niet cursief.

vormen (blz. 335). Daar ook de objecten der goddelijke liefde, de redelijke wezens, uit God en van Gods geslachte zijn, hun geestelijk leven, leven van Gods leven, geest van Gods geest is, is ook de goddelijke liefde, als zelfopenbaring Gods en *mededeeling* van eigen goddelijk leven, door niets hoegenaamd beperkt (blz. 336). De God, dien de empirische kennis, verbonden met het absolute causaalbegrip ons leert kennen, en die met den God des Bijbels één is, is een God bij wien juist het tegendeel plaats vindt van hetgeen het karakter uitmaakt der menschelijke heiligheid. Hij berooft dagelijks de menschen van hun eigendom, omdat het hunne het zijne is. Hij maakt arm en rijk naar zijn welbehagen. Hij ontneemt dagelijks menschen het leven, omdat Hij de Heer is van leven en dood. God bedoelt in alles zijne eigene eer en de verheerlijking van zijn naam. God openbaart zich in het gansch heelal, in het heelal bovenal heerlijk in den mensch, het heerlijkst in den onzondigen mensch (336, 337). God heeft zich geopenbaard in Jezus, in zoover de oneindige binnen de grenzen der eindige menschheid zich openbaren kan (338). God mag men zich niet voorstellen naar de gelijkenis der menschen. Wie in het anthropomorphisme vervalt, heft het begrip van God op. Het begrip van God in zijne hoogste algemeenheid, is het begrip van absolute oorzakelijkheid. Hij is *het* Zijn. De complexus van alle verschijnselen heeft in hem zijnen grond. De empirie wijst niet op vele oorzaken, maar op ééne oorzaak, op één hoogste beginsel, dat, daar het zich als eene persoonlijke, zich zelve bewuste magt openbaart *voor de religieuse bewustheid*[1] God is. (340, 341). God is het leven van alle leven, de kracht van alle kracht, de opperheer van alles, die niet alleen in de onbezielde schepping alles werkt, maar ook in de eigene werkzaamheid van persoonlijke, zelfdenkende en zelfwillende wezens met de oppermagt des geestes, zijne groote bedoelingen verwezenlijkt (342). God kan alleen dat veroorzaken, waartoe de grond in zijne goddelijke natuur aanwezig is (343). Is God de absolute oorzaak, waarin het heelal gegrond is, dan verbiedt het begrip zelf van oorzaak God als in tijd bestaande vóór de wereld, de absolute oorzaak als hare werking in tijd voorafgaande, zich voor te stellen (344). Hij is het absolute onveranderlijke zijn, in wien de telkens zich

1 Bij S. niet cursief.

afwisselende verschijnselen hunnen grond hebben (345). Men kan zich Gods eeuwigheid niet voorstellen, maar wel denken (347). De voorstelling van een God in tijd en ruimte ver van den mensch verwijderd is *voor de godsdienstige bewustheid*[1] hinderlijk (348). God heet geest, omdat in zigtbare vormen het onzigtbare en geestelijke leven Gods zich openbaart. God is geest, een geest die werkt, en het absolute leven is, dat met persoonlijke zelfbewustheid met duizendvoudige verscheidenheid in het universum zich openbaart, en wederom, te midden dier verscheidenheid, de hoogste eenheid en harmonie vertoont. Hij staat als geest niet tegenover de materie, maar zijn geestelijk leven doordringt het heelal. Als heilige geest leeft Hij en is Hij werkzaam in de eindige geesten, die zijn beeld dragen. God is het absolute Ik. Zijne alwetenheid is zich zelve bewuste, intelligente almagt (350, 351). God is oorzaak, middel, doel, alles (356). Het determinisme leidt op tot het begrip van natuurorde, van eene zedelijke wereldorde, in één woord tot de erkenning eener goddelijke wijsheid, van een goddelijk wereldplan. De godsdienst noemt de hoogste oorzaak een *heilig* God, omdat zij het zedelijk goede veroorzaakt (358). God is heilig, omdat Hij niet alleen in de natuur het natuurlijk goede, maar ook in den mensch het *zedelijk goede* werkt, en Hij houdt niet op heilig te zijn, omdat Hij niet overal in de schepping het zedelijk goede veroorzaakt. Nergens werkt God iets kwaads, maar niet overal werkt Hij het zedelijk goede en niet overal werkt Hij het in dezelfde mate (367). Hij draagt de zondige menschheid en vergeeft hare overtredingen, omdat zij volgens de door Hem gestelde wereldorde niet blijven zal in haren negatieven toestand (369). Als God den mensch, den zondaar, in Christus regtvaardigt, d.i. niet als een schuldige, die te regt staat, maar als een regtvaardige aanmerkt en behandelt, dan is God niet onregtvaardig, maar betoont Hij zich regtvaardig, d.i. overeenkomstig hetgeen Hij als God behoort te zijn (370). Den God, die zulk eene wereldorde in het leven riep, en, waar de zonde in zijn wereldplan werd opgenomen als de noodzakelijke overgang van het menschelijk geslacht uit den natuurstaat tot de heerschappij des geestelijken levens, door de smart zelve, uit de zonde geboren, de vernietiging der zonde, en door de zege-

1 Bij S. niet cursief.

praal der deugd de volkomene zaligheid der zedelijke wereld voorbereidt, dien God noemen wij regtvaardig (374). Scheppen is levensopenbaring, levensmededeeling, de absolute oorzakelijkheid is liefde. God moet persoonlijk maar niet anthropomorphistisch in den vorm der menschelijke persoonlijkheid gedacht worden (382). Uit kracht zijner oneindige liefde zal God een maal niet slechts in allen, maar ook alles in allen zijn (385).

Onze beschrijving van het Godsbegrip van den Leidschen hoogleeraar zou niet volkomen zijn, indien wij niet lieten uitkomen hoe hij van oordeel is, dat ‘zoolang men het dualisme of de tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en het menschelijke, tusschen natuur en openbaring, niet ter zijde stelt en in zijne hartader aantast, de terugkeer van het meest afwijkende rationalisme naar Rome mogelijk en zelfs consequent blijft.’

Uit onze aanhalingen heeft men bemerkt, dat S., die aan *onze* religieuse bewustheid geene waarde hoegenaamd toekent en alleen van een Godsbegrip wil hooren, dat wetenschap en rede hem geven, toch niet nalaten kan, het getuigenis van de (van welke?) religieuse bewustheid in te roepen. Hij doet dit tot tweemalen toe. S. beweert, dat de ééne oorzaak, het hoogste beginsel, waarop de empirie wijst, voor *de religieuse bewustheid* God is, omdat het zich als eene persoonlijke, zich zelve bewuste magt openbaart. Niet minder opmerkelijk is zijne verklaring, dat de voorstelling van een' God, in tijd en ruimte ver van den mensch verwijderd, hinderlijk is *voor de godsdienstige bewustheid*. Het is mij volstrekt niet duidelijk, waar Prof. S. van spreekt als hij van de religieuse bewustheid spreekt. Wat is de religieuse bewustheid bij en voor hem? Wetenschap en rede, dit waren, dacht mij, de eenige regters, voor wier uitspraken hij eerbied heeft. Noemt S. nu de voorstelling van een' God in tijd en ruimte hinderlijk voor de religieuse bewustheid, waarom en op welken grond verbiedt hij dan mij bijv. zijne voorstelling van het goddelijke wezen voor mijne godsdienstige bewustheid hinderlijk te noemen?

Wanneer wij voor een oogenblik aan de godsdienstige bewustheid van Prof. S. een stem geven, mag het onze aandacht niet ontgaan, wat hij juist op die godsdienstige bewustheid bouwt. Allereerst: dat het hoogste beginsel erkend wordt God te zijn, daar het zich als een persoonlijke, zelfbewuste magt openbaart; en in de tweede plaats: de ontkenning van het deïsme. Niet meer

of minder dan dat. Gelijk men ziet, twee zeer voorname zaken en - volkomen dezelfde zaken, waarvoor ook wij het getuigenis der godsdienstige bewustheid onmisbaar hebben geacht. Reeds alleen door deze omstandigheid zou ik geregtigd zijn te verklaren, dat S. mij het pleit gewonnen heeft gegeven. Blijkt het uit Prof. Scholten's woorden, dat het hoogste beginsel, juist omdat het zich als een persoonlijke magt openbaart, door de godsdienstige bewustheid God wordt genoemd; heeft dus ook volgens hem de godsdienstige bewustheid behoefte aan de persoonlijkheid Gods en beteekent dit iets, dan zie ik niet in waarover wij nog zullen blijven twisten. Want één van beide is zeker: òf het denkbeeld van God is in de oogen van S. door wetenschap en rede verkregen, maar dan behoeft niet eerst de religieuse bewustheid Gods naam uit te spreken; òf wetenschap en rede zijn niet voldoende om het hoogste beginsel God te noemen, maar waarom wraakt S. dan in mij, hetgeen hij zich zelven niet ontzegt?

De laatste onderstelling mag ons niet aannemelijk voorkomen, daar zij in strijd zou zijn met het monistische grondbeginsel, waarvan S. zegt uit te gaan. Het is niet waarschijnlijk, dat Scholten's scherpzinnigheid hier zich zelve zou bedrogen hebben; niet waarschijnlijk, dat hij, tegen ons strijdende, bevonden zou worden het in den grond der zaak met ons eens te zijn. Wij zijn dus genoodzaakt tot de eerste onderstelling onze toevlugt te nemen. Bij wijze van vergissing heeft Scholten het getuigenis ingeroepen van eene zekere religieuse bewustheid. De achting, die men aan de logische consequentie van zijn stelsel behoort toe te dragen, dwingt ons als niet geschreven te beschouwen den volzin, waarin hij de erkenning van een' God door de religieuse bewustheid laat geschieden, en wel op grond hiervan, dat het hoogste beginsel zich als persoonlijke magt openbaart. Beschouwen wij echter dezen volzin als niet geschreven; zeggen wij, en met regt, dat de uitspraak, in dien volzin vervat, in zijn stelsel niet past, dan heeft S. nu ook geen regt meer om ons op die uitspraak te wijzen, wanneer wij hem vragen: hoe brengen uwe wetenschap en uwe rede u tot de voorstelling niet van eene persoonlijke *magt*, maar van een' persoonlijken *God*. Het moet, geheel onafhankelijk van deze uitspraak, en dus geheel onafhankelijk van de religieuse bewustheid, uit zijne overige uitspraken blijken, dat wetenschap en rede hem inderdaad tot theïsme hebben geleid.

De toevallige inconsequentie, waarop wij de vrijheid namen den hoogleeraar opmerkzaam te maken, is niet de eenige, die wij in de beschrijving van zijn Godsbegrip hebben aangetroffen. Er komen daarin nog andere volzinnen voor, die wij als niet geschreven moeten aanmerken, wanneer wij althands aan S. de ondienst niet zullen bewijzen van te gelooven, dat hij in zijn Godsbegrip de aanwezigheid van *verborgenheden* aanneemt. Het moet toch met het volste regt eene verborgenheid heeten, wanneer een God, die 'oorzaak, middel, doel, alles' is; wanneer God, die 'nergens het kwade werkt' (waarnit noodzakelijk volgt, dat het kwade in het geheel niet bestaat, want zoo het bestond zou het door Hem, die alles is, moeten gewerkt zijn); wanneer een God, die 'het universum (waarvan dus niets is buitengesloten) gesteld heeft tot eene openbaring van zijne oneindige kracht en wijsheid', - het moet, zeg ik, eene verborgenheid heeten, wanneer zulk een God de zonden '*vergeeft*', de zondige menschheid '*draagt*' en hare overtredingen haar niet toerekent (blz. 369 en elders); het moet eene verborgenheid heeten, wanneer een God, in wien de godsdienstige mensch (volgens S. natuurlijk naar waarheid) de hoogste en eenige oorzaak ziet van al wat is en wordt in de natuurlijke en zedelijke wereld, de schuld der menschen niet invordert maar kwijtscheldt. Want met Dr. Koorders vragen wij: hoe kan God weigeren in te vorderen hetgeen hij niet invorderen *kan*. Kwijtschelden onderstelt natuurlijk de mogelijkheid van toerekenen. Nu spreekt het wel van zelf, dat God, die oorzaak, middel, doel, alles is en met name de oorzaak wordt genoemd van al wat is en wordt in de zedelijke wereld, van alles wat Hij ziet gebeuren zeggen moet: En het is zeer goed. Op ieder oogenblik zijner ontwikkeling is het heelal juist zoo als het wezen moet. Waarom God de zondige menschheid te *dragen* heeft, waarom Hij zich juist Vader behoeft te gevoelen om haar genade te bewijzen, waarom God mij anders moet aanmerken dan ik ben, namelijk als een' regtvaardige in Christus, dit alles is op het standpunt van S. louter ondoorgrondelijke verborgenheid. Nog eens, wij mogen niet aannemen, dat hij deze verborgenheden laat staan; hij, voor wien 'de leer aangaande God en de godsdienst tot de wetenschap behoort, en die daarin niet maar eenvoudig een postulaat van het godsdienstig gevoel of bewustzijn ziet'; hij, die 'geen anderen weg kent om tot waar-

heid te komen, dan de wetenschap, die haar orgaan heeft in de menschelijke rede' (bl. 67 en 68).

Zoo gaan wij al verder in het zuiveren van Prof. Scholten's Godsbegrip, door daarover een kritiek uit te oefenen, die geheel en al van zijne eigene grondbeginselen uitgaat. Zijn denkbeeld van God is voor als nog niets dan het begrip van een hoogste, persoonlijke, alles werkende en besturende magt. Daar deze magt, gelijk wij zagen, alleen voor de religieuse bewustheid God wordt, maar aan de religieuse bewustheid bij S geen stem mag worden verleend, zoo mogen wij alleen van een hoogste beginsel, van een hoogste magt spreken en van niets meer. Of het begrip van dit hoogste beginsel, van deze hoogste magt één is met de vriendelijke voorstelling, die de goeden en de vromen steeds aan het woord God hebben gehecht, vermag S. op zijn standpunt niet uit te maken.

Onwaarschijnlijk noemen wij het, daar wij in de tweede plaats gezien hebben, dat dit hoogste beginsel, deze hoogste, persoonlijke, alles besturende magt ons niets heeft kwijt te schelden, ons niets heeft te vergeven. Als regtvaardig en heilig kunnen wij deze magt evenmin aanmerken. Immers wordt door S. de regtvaardigheid en heiligheid o.a. in het volgende gezocht: 'Als God den mensch, den zondaar, in Christus regtvaardigt, d.i. niet als een schuldige, die te regt staat, maar als een regtvaardige aanmerkt en behandelt, dan is God niet onregtvaardig, maar betoont Hij zich regtvaardig, d.i. overeenkomstig hetgeen Hij als God behoort te zijn.' Derhalve: God betoont zich overeenkomstig hetgeen Hij als God behoort te zijn, wanneer Hij mij, die geen schuldige ben, in een derden persoon als een niet schuldige aanmerkt. Als ik u, achtenswaardige, alleen in uw vader acht, gedraag ik mij dan tegenover u zoo als het behoort. Antwoord: neen. Als God mij, die in zijn oog geen zondaar ben, alleen in Christus niet als een zondaar aanmerkt, handelt Hij dan regtvaardig jegens mij? Antwoord: neen. Regtvaardig zijn beteekent natuurlijk: te zijn overeenkomstig hetgeen men behoort te wezen. Nu geeft S. toe, dat God ons in Christus niet als zondaren, maar als regtvaardigen aanmerkt. Mij in een ander als een regtvaardige aan te merken, houdt in, dat ik zonder dien anderen als zondaar zou behooren te worden beschouwd. Zou God mij in mij zelven als zondaar beschouwen en staat het vast, dat ik in zijn oog natuur-

lijk geen zondaar ben (aangezien zonde een niet-zijn is volgens S.), dan moet ik met alle logica breken om niet tot het besluit te komen, dat God mij facto en ingewikkeld anders beschouwt dan ik ben. Ik zal mij verstouten en zoo S. gelijk heeft beweer ik, dat God, door mij alleen in Christus als een regtvaardige aan te merken, mij beleedigt; mij inderdaad toevoegt: in u zelven zijt gij niet wat gij behoort te zijn, maar in Christus merk ik u als zoodanig aan. Wat verbiedt mij de hoogste magt, die alzoo met mij handelt, op mijne beurt te antwoorden: Waarom ben ik niet zoo als ik thans behoor te zijn? Voor deze klemmende vraag zijn slechts twee oplossingen mogelijk. Scholten moet haar òf niet ontvankelijk verklaren en beweren: gij zijt nu zooals gij op dit oogenblik behoort te zijn; òf hij moet mij toegeven, dat God, die alles werkt, in mij iets heeft gewerkt, dat niet is zoo als het behoort te zijn. Beproeft hij de eerste oplossing, dan zie ik niet waarom God mij anders beschouwt dan ik ben, waarom Hij mij als een onregtvaardige aanmerkt; geeft hij het tweede door mij vermelde antwoord, dan zie ik niet, hoe een magt èn regtvaardig kan zijn èn tegelijk in mij en millioenen andere individuën zich openbaren kan als een niet regtvaardige magt, nl. als een magt, die iets uitwerkt, dat niet is zoo als het hehoort te zijn. In beide gevallen is de regtvaardigheid van het hoogste beginsel, van de hoogste magt onbewijsbaar, en mij plaatsende op het standpunt van wetenschap en rede zeg ik met volle vrijmoedigheid: volgens de voorstelling van Prof. Scholten is de hoogste magt niet regtvaardig, niet heilig.

Neen, zij is regtvaardig noch heilig, en wij moeten deze beide begrippen uit Scholten's Godsbegrip verwijderen. Immers lezen wij: ‘zoo openbaart zich de goddelijke causaliteit in eene wereldorde, waarin alleen de deugdzame zich in teit eind gelukkig, de zondaar daarentegen in zijne onmagt en ellende steeds ongelukkiger en magteloozer zich gevoelen zal, als goddelijke regtvaardigheid.’ Dit heeft inderdaad iets van spotternij. Wilde men de goddelijke regtvaardigheid beschimpen, men zou het niet beter kunnen doen. Stelt u voor dat God regtvaardig is, waarom? omdat Hij vooreerst in de kleine minderheid zijner kinderen het goede, in een ander, in verreweg het grootste deel het goede niet werkt; vervolgens allen gedurende zestig of tachtig jaren in den toestand laat leven waarin hij ze zelf heeft gebragt en eindelijk in plaats van hun de ongelijke

lotsbedeeling eenigermate te vergoeden door ze althans allen even gelukkig te maken, de goeden gelukkig, de niet goeden ongelukkig doet zijn. Zie nu eens, zegt S., hoe regtvaardig! Ongeloof en zonde is bij S. afwezigheid van geloof en heiligheid. Waaruit moet, volgens S., die afwezigheid in het individu verklaard worden? Hieruit, dat God niet overal in dezelfde mate heiligheid en geloof doet ontstaan. Wij willen nu nog niet vragen, waarom God dit niet overal in dezelfde mate doet (een vraag, waartoe wij anders tegenover S. volkomen regt hebben, en waarop hij alleen zou kunnen antwoorden: dit, mijne vrienden, is een verborgenheid); wij willen voor het oogenblik niet vragen: waarom werkt God niet overal in dezelfde mate heiligheid en geloof, want wij verwachten dat God hen, in wie Hij weigert geloof en heiligheid te werken, eenigzins schadeloos zal stellen. Heeft Hij geen heiligheid in mij gewerkt, welnu, ik neem aan, dat God daarmede zijne heilige en wijze bedoelingen zal hebben; maar God zal toch wel billijk en regtvaardig zijn en mij een weinig geluk en vrede geven? IJdele inbeelding! God heeft niet goed gevonden in eenige belangrijke mate heiligheid en geloof in u te werken. Hierdoor staat gij reeds ver achter bij zoovele meer bevoorregten; nu zal God u bovendien steeds vermeerderende ellende en onrust berokkenen. Ik, op mijn standpunt, laat mij dit volkomen welgevallen, en kniel aanbiddend neder bij deze zeer diepe verborgenheid, maar S., die van geene verborgenheden wil hooren, maar S., die blijkens zijne voorrede daarom van mij verschilt, omdat de empirie volgens hem tot een *waar* Godsbegrip kan leiden, Scholten moet mij deze verborgenheid verklaren. Iemand, die op mij verhaalt wat Hij zelf nagelaten heeft te doen; iemand die mij door diep lijden daar brengt, waar Hij anderen van zelf doet komen; iemand die mij misdeelt, en mij nu nog in zulk een toestand brengt, dat ik deze misdeeling geen oogenblik zal kunnen vergeten en mij dus langs dezen omweg, niet zonder vele tranen, vele bittere tranen, mijne schade laat inhalen, zulk een' kan ik niet regtvaardig noemen. Laat ons toch in naam der duidelijkheid en van den vooruitgang der wetenschap ons houden aan de juiste beteekenis der woorden. De beschrijving door S. gegeven van Gods handelwijze met zijne menschenkinderen, dwingt ons uit te roepen: Hoe onregtvaardig is God! Neen, antwoordt S., gij vergist u, zij openbaart juist de regtvaardigheid Gods. Credo quia absurdum, maar anders niet.

Kan S. zich hieruit redden door ons te herinneren, dat wij ons God volstrekt niet mogen voorstellen naar de gelijkenis des menschen; door ons te waarschuwen: ‘zoolang men het dualisme of de tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en menschelijke niet ter zijde stelt en in zijn hartader aantast, blijft de terugkeer van het meest afwijkende rationalisme naar Rome mogelijk en zelfs consequent’?

De waarschuwing baat S. niets. Immers is ze met zijne eerstvermelde verklaringen in lijnregten strijd. Hoe? Ik zal Gods regtvaardigheid niet naar den maatstaf onzer eigene menschelijke regtvaardigheid mogen afmeten; ik zal ‘niet in anthropomorphisme kunnen vervallen zonder het begrip van God op te heffen’; ik zal, op grond der ‘empirische kennis, verbonden met het absolute causaalbegrip’ mij een God moeten voorstellen, bij wien juist het tegendeel plaats grijpt van hetgeen het karakter uitmaakt der menschelijke heiligheid, en ik zal tegelijk moeten gelooven, dat alle tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en het menschelijke opgeheven moet worden? Beteekenen de woorden heilig en regtvaardig, als ze van God worden gebruikt, juist het tegenovergestelde van hetgeen zij te kennen geven, zoo dikwijls zij op den mensch worden toegepast, dan doen wij beter met die oude benamingen te laten varen. Is God regtvaardig en heilig, juist in tegenovergestelden zin als waarin de mensch regtvaardig en heilig moet zijn, laat ons dan voor de aanduiding van twee geheel verschillende hoedanigheden niet een en hetzelfde woord gebruiken, daar dit niets dan verwarring baart.

Het staat dan vast dat, in de gewone beteekenis van het woord, het hoogste beginsel, de hoogste magt door S. noch regtvaardig, noch heilig genoemd mag worden. Of zouden wij vrede kunnen hebben met het volgend argument: De godsdienst noemt de hoogste oorzaak een *heilig* God, omdat zij het zedelijk goede veroorzaakt. Wij teekenen in het voorbijgaan protest aan tegen Scholten's uitdrukking: *de godsdienst*; want deze uitdrukking zegt niets in den mond van den hoogleeraar. Van wiens godsdienst is hier sprake? Ook moct het Scholten onverschillig zijn, wat de godsdienst leert, daar de eenige vraag bij hem behoort te wezen, wat de rede en de wetenschap leeren. De rede, die niet bij magte was, in de hoogste oorzaak God te vinden, is hier weder niet instaat, God als heilig te erkennen. Dit wordt dus aan de godsdienst opgedragen. Hoe zou ook de

rede Gods heiligheid kunnen erkennen! Om haar te erkennen is het toch noodig, dat wij ons de heiligheid niet voorstellen in den vorm van de menschelijke heiligheid. Ja, S. aarzelt niet te verklaren, dat God, dien de *ervaring* ons predikt, niet in den vorm der menschelijke heiligheid mag worden gedacht. Derhalve zijn wij genoodzaakt aan te nemen, dat de ervaring ons een God predikt en dat wij ons de heiligheid van dien God behooren voor te stellen in een vorm, dien de ervaring ons niet predikt, maar die eenig en alleen de vrucht is van eene abstractie. Een heiligheid buiten den vorm der menschelijke heiligheid kan niemand zich voorstellen of denken. Wij zullen ook al aanstonds zien, dat de heiligheid Gods, buiten den vorm der menschelijke heiligheid gedacht, ophoudt heiligheid te zijn. Scholten's bepaling van de heiligheid Gods heft haar op. Want is het waar, wat S. beweert, dat de godsdienst de hoogste oorzaak een heilig God noemt, omdat zij het zedelijk goede veroorzaakt, dan acht ik, dat de godsdienst op een zeer onredelijken grond aan de hoogste oorzaak de eigenschap der heiligheid toekent. Heilig noem ik niet hem, die het zedelijk goede veroorzaakt, maar alleen hem, die overal, en altijd, waar hij dit kan, het zedelijk goede doet ontstaan, zoowel in zich als om zich heen. Menigeen heeft het zedelijk goede in de wereld veroorzaakt, zonder aanspraak te maken op den naam van heilig. Waarom had hij op dien eerenaam geen regt, omdat hij het goede niet overal, niet altijd, noch ook altijd in dezelfde mate heeft veroorzaakt, waarin hij dit had kunnen of moeten doen. Nu beweert S., dat God zich in dit laatste geval bevindt. De zaak, zoo luiden zijne eigene woorden, de zaak is deze: ‘God is heilig omdat hij niet alleen in de natuur het natuurlijk goede, maar ook in den mensch het zedelijk goede werkt.’ ‘De juiste beschouwing is deze, zoo vervolgt hij, dat God niet overal het zedelijke goede werkt en waar Hij het werkt, het niet overal werkt in dezelfde mate.’ Kan ik een God heilig noemen, die niet overal, waar Hij dit kan, het zedelijke goede werkt en, waar hij het werkt, dit zelfs niet overal in dezelfde mate doet? Scholten beantwoordt deze vraag toestemmend, doch op welk een argument is hij verpligt zijn antwoord te doen rusten! Hield God op, zegt hij, heilig te zijn omdat Hij in de zedelijke schepping niet overal en niet overal in dezelfde mate het zedelijke goede veroorzaakt, ‘dan ware de gansche onbezielde, niet zedelijke schepping een protest tegen Gods heiligheid.’

Om drie redenen is dit argument van alle waarde ontbloot:

1°. Wanneer ik zeg: de bezielde, niet-heilige schepping, de niet-goede menschheid is een protest tegen Gods heiligheid, aangezien God de absolute oorzaak van alles is, zult gij mij dan weêrleggen met de bewering: 'Ware dit zoo, dan zou de gansche onbezielde, niet-zedelijke schepping een protest tegen Gods heiligheid zijn.' Ik vraag natuurlijk: brengt mij dit iets verder? Ik heb nu, in plaats van één, twee protesten gevonden en mijn toestand is er waarlijk niet door verbeterd. Ik zal toch wel niet om het tweede protest, dat gij ter mijner kennis brengt, de regtmatigheid van het eerste kunnen ontkennen. Zijt gij van oordeel, dat God in de onbezielde schepping het zedelijk goede had kunnen veroorzaken, zoo zie ik nog minder kans om op wetenschappelijk en redelijk standpunt de schepping in haar geheel met het denkbeeld van Gods heiligheid te doen rijmen.

2°. Het niet-zedelijk karakter van eene niet-zedelijke zaak kan nooit een protest opleveren tegen Gods heiligheid. Gods almagt mogen wij ons niet als een willekeurige magt denken. Verouderd mag het begrip van een alvermogen Gods heeten, waarbij God geacht wordt, door de wetten zijner natuur niet gebonden te zijn. Als voorwaarde, waarop wij het hoogste beginsel heiligheid kunnen toekennen, hebben wij gevorderd, dat het hoogste beginsel, *waar het dit kan*, overal en in dezelfde mate het zedelijk goedc werke. Nu is het God even onmogelijk, in de niet-zedelijke schepping het zedelijke goede tot stand te brengen, als het hem onmogelijk is, twee met twee vermenigvuldigd vijf te doen zijn. Het bezwaar tegen Gods heiligheid, ontleend aan het niet-zedelijk karakter der zedelijke schepping, d.i. van zulk een schepping als waarin God het goede werken *kan*, wordt derhalve niet opgeheven door de opmerking, dat het zedelijk goede niet gevonden wordt in eene niet-zedelijke schepping, d.i. in zulk eene schepping, als waarin God het zedelijke goede *niet* werken *kan*.

3°. Ik weet niet op welken grond S. zulk een scherpe grenslijn trekt tusschen de bezielde en de onbezielde schepping. Verstaat hij onder de onbezielde uitsluitend de niet-zedelijke schepping, dan heeft hij zelf de ongerijmdheid in het licht gesteld zijner wedervraag: waarom is het niet-zedelijk karakter der onbezielde schepping *geen* protest tegen Gods heiligheid? Hij verstaat dus waarschijnlijk door de uitdrukking: niet-bezield, nog iets anders dan niet-zedelijk. Maar hij, die gezegd heeft, dat God

alles *is* wat werkelijk *is*, moet bij zulk een scheiding tusschen bezielde en onbezielde schepping òf uitgaan van het denkbeeld, dat de onbezielde schepping niet werkelijk *is*, geen werkelijk *zijn* heeft, òf hij mag God ook van de onbezielde schepping niet afscheiden, ja hij moet aannemen, dat ook daar God is, al wat werkelijk *is*. Stelt hij het eerste; stelt hij dat de onbezielde schepping een niet-zijn is, dan vervalt hij in idealisme of akosmisme; stelt hij het laatste, dan zie ik niet waarom de onbezielde schepping zóó scherp tegenover de bezielde zal staan, dat bij haar de vraag in het geheel niet te pas kan komen, of zij al dan niet ‘een protest is tegen Gods heiligheid.’

Wij blijven dus bij onze bewering, dat, indien de godsdienst God heilig noemt alleen op grond hiervan, dat Hij het zedelijk goede veroorzaakt, de rede de geldigheid van dezen grond wraakt, daar het ons niet genoeg is, God het zedelijk goede te zien werken, maar wij Hem daarenboven overal en overal in dezelfde mate het zedelijk goede willen zien veroorzaken, althands waar Hij dit kan. Wij hebben reeds aangetoond, dat dit laatste voorbehoud door de zedelijke opvatting van Gods almagt gevorderd wordt. Het is S., naar ons oordeel, niet gelukt, te bewijzen, dat de empirie ons tot het begrip van Gods regtvaardigheid en heiligheid leidt, aangezien de regtvaardigheid en heiligheid, zullen zij als eigenschappen Gods worden gehandhaafd, volgens S. niet gedacht mogen worden in den vorm van de menschelijke regtvaardigheid en heiligheid, en derhalve in een vorm, dien wel eene speculative redenering, buiten de werkelijkheid om, maar geenszins de empirie aan de hand doet.

Onze ontleding van Scholten's Godsbegrip is nog niet ten einde. Voor zoover wij het hebben gadegeslagen, komt het neder op het volgende: Er is een hoogste beginsel, eene absolute persoonlijke oorzakelijkheid, die door de religieuse bewustheid, d.i. door eene, volgens S. onbevoegde, regtbank God wordt genoemd. Aan dit hoogste beginsel kunnen op empirischen grondslag, volgens de praemissen van S., de praedikaten van vergevingsgezindheid, lankmoedigheid, regtvaardigheid en heiligheid *niet* worden toegeschreven.

Het is opmerkelijk, dat Prof. S., terwijl hij beweert, dat de wetenschap geenszins tot pantheïsme en evenmin tot deïsme behoeft te leiden, zijne denkbeelden maar zelden kan uitdruk ken, zonder hetzij aan het pantheïsme, hetzij aan het deïsme zijne terminologie te ontleenen. ‘God is oorzaak, middel, doel,

alles,' zoo luidt het nu; dan weder lezen wij: 'achter het zigtbare kleed der natuur leeft het onzigtbare wezen'; en elders: 'God is een geest, wiens eeuwig wezen in de harmonie der verschijnselen zich openbaart om door de openbaring der hoogste wijsheid en orde ook ons wijsheid te leeren en te vormen tot redelijke wezens,' en straks: 'uit kracht van zijn wezen stort hij zijne oneindige volmaaktheid, den rijkdom zijner eeuwige wijsheid, m.a.w. de volheid zijner godheid in het geschapene uit, hetgeen eene openbaringswerkzaamheid daarstelt, wier omvang de wetenschap heelal, natuur, natuurwet en natuurleven, de godsdienst (wat vreemde tegenstelling ook hier van wetenschap en godsdienst!) *meer* naar waarheid de werkzame kracht Gods noemt.' Ik voor mij kan niet zeggen, dat ik door deze voortdurende beeldspraak een helder begrip magtig word. Ik ben welligt te onbescheiden in mijne kritiek, maar grooten lust zou ik gevoelen om bij den apostel der rede aan te dringen op een naauwkeuriger uiteenzetting van hetgeen hij bedoelt. Is 'de natuur de werkzame kracht Gods', òf is de natuur 'het zigtbare kleed waarachter het onzigtbare wezen leeft'? Is 'God oorzaak zoowel als doel', òf is 'het aanleeren van de wijsheid door de menschen, onze vorming tot redelijke wezens het doel zijner werkzaamheid, zijner openbaring'? Is God 'alles', òf is 'het universum zijne openbaring'? - in welk geval het duidelijk is, dat Hij niet zijne eigene openbaring kan zijn, aangezien God en de wereld, volgens S., niet vereenzelvigd mogen worden. Is God 'oorzaak, middel, doel, alles,' òf bestaat 'het geschapene als iets, waarin hij de volheid zijner Godheid uitstort'? - in welk laatste geval Hij weder niet zelf het geschapene kan zijn, aangezien God niet kan gezegd worden in zich zelven de volheid zijner godheid uit te storten. Is God 'scheppend denken, zich openbarende in zigtbare vormen', òf is hij een God, 'die zijne groote bedoelingen door de eigene werkzaamheid van zelfdenkende wezens met de oppermagt des geestes verwezenlijkt'? - in welk laatste geval zelfdenkende wezens niet bloot *vormen* kunnen zijn, waarin het scheppend denken zich openbaart. Wij hebben een onwraakbaar regt om Prof. Scholten al deze alternatieven voor te leggen. Hij noodzaakt ons hem op geenerlei wijze het aannemen van verhorgenheden toe te schrijven. Wilden wij de beide termen, waaruit ieder der gestelde alternatieven bestaat, vasthouden en bijv. beweren: de natuur is èn een deel van Gods wezen, 'zijne werkzame kracht'

èn tevens het kleed waarachter hij zich verbergt; God heeft èn zijn doel niet buiten zich zelven, en tevens is onze opvoeding, onze vorming het doel zijner openbaring; God is èn alles èn iets niet, nl. het universum, dat niet Hij-zelf maar zijne openbaring is, en met hem niet vereenzelvigd mag worden; God is èn alles èn iets niet, nl. het geschapene, waarin Hij de volheid zijner Godheid uitstort; God is scheppend denken, hij brengt alles met noodzakelijkheid voort en tevens is er eene eigene werkzaamheid van zelfdenkende wezens, *waardoor* Hij zijne groote bedoelingen verwezenlijkt; wilden wij, zeg ik, dit alles beweren, wij zouden, bij gepasten afkeer van elk onwetenschappelijk woordenspel, even zoovele verborgenheden moeten aannemen. Nadere toelichting hieromtrent te gemoet ziende, moeten wij dus voorloopig al deze uitspraken laten rusten en kunnen wij ze voor de zamenstelling of beschrijving van Scholten's Godsbegrip niet gebruiken. Wij zijn dus nog niet verder dan tot deze bepaling gekomen: er is een hoogste beginsel, eene absolute oorzakelijkheid, eene hoogste, persoonlijke, zelfbewuste magt.

Wij vinden evenwel geene vrijmoedigheid om Prof. Scholten zelfs dit Godsbegrip te laten. Er zijn bepaaldelijk twee praedikaten, die daaraan niet toekomen. Aan de hoogste magt, aan het hoogste beginsel, aan de absolute oorzakelijkheid wordt persoonlijkheid en zelfbewustheid toegeschreven. Met welk regt?

Hooren wij den hoogleeraar zelven. ‘Het indeterminisme stelt zich God niet enkel voor als *persoonlijk*, - dat begrip toch is van God onafscheidelijk, - maar anthropomorphistisch in den vorm der menschelijke persoonlijkheid. Het begrip der menschelijke persoonlijkheid brengt mede, dat de eene persoon buiten en onafhankelijk van den andereu bestaat. Wordt dat begrip van persoonlijkheid anthropomorphistisch overgebragt op God, dan wordt God als persoon tegen andere, van Hem niet afhankelijke, van Hem geïsoleerd bestaande personen overgesteld, en ontstaat eene voorstelling van God, bij welke de hoogste, de absolute vorm der liefde, het inleven of zijn van God in de eindige redelijke wezens, m.a.w. de liefde, zoo als Jezus haar beschrijft, verloren gaat..... Het groote geheim der schepping toch is juist dit, dat de algemeenheid zich in de oneindige verscheidenheid van het vele, de absolute eenheid in het bijzondere, God in de oneindige verscheidenheid der schepselen, de *Alpersoonlijkheid* zich openbaart en leeft in *persoonlijke* wezens, wier ontwikkeling medebrengt zich bewust te worden, in Gods kracht

ook zelven te willen en te handelen. Ja, het is er zoo verre van af dat het ethische determinisme het *ik* of de persoonlijkheid der menschen in den waren zin des woords zou opheffen, dat integendeel de mensch, die in zijn wenschen en handelen door iets anders dan door God gedetermineerd wordt[1], de dienaar bijv. der zinnelijkheid, wel egoïst is, maar eigenlijk niet door zich zelf, niet door zijn *ik*, maar door iets wat zijn ware *ik* of wezen niet is, dus door een *niet-ik* wordt gedetermineerd; de mensch daarentegen die eigen zin en lust heeft weten te verloochenen, in wien God de innerlijk determinerende factor van zijn willen werd, eerst regt kan zeggen *ik wil*, en de ware geestelijke autonomie deelachtig wordt' (382 en volgg.).

Wij kunnen deze uitspraken herleiden tot de volgende stellingen: de persoonlijkheid Gods moet niet gedacht worden in den vorm der menschelijke persoonlijkheid; dit is anthropomorphisme, waardoor het Godsbegrip wordt opgeheven. God is de Alpersoonlijkheid, die zich in verscheidene persoonlijke wezens; Hij is de harmonie, die zich in de verscheidenheid der verschijnselen openbaart. De mensch, niet door God gedetermineerd, wordt niet door zijn *ik*, maar door een niet-ik gedetermineerd.

Alleen de eerste stelling breng ik hier ter sprake. Men verwacht reeds, dat ik haar onhoudbaar zal noemen. Wij mogen niet vergeten, dat Prof. Scholten zich gesteld heeft op empirischen grondslag; dat hij de empirische methode wil volgen. Het is derhalve aan die methode, dat wij zijn gedrag en zijne uitspraken telkens mogen toetsen. Daarom vragen wij: hoe komt S. tot de voorstelling van een persoonlijkheid, die niet bestaat in den vorm eener menschelijke persoonlijkheid? Men ziet, dat wij hier de bedenking herhalen, die wij hebben geopperd, toen de goddelijke heiligheid door S. beschreven werd. Laat ons toch de eerste beginselen der empirische methode niet verwaarloozen. Hoe komt gij empirisch tot een begrip? Alleen door waarneming van verschijnselen, die gij vervolgens schift en rangschikt. De inhoud van het begrip der menschelijke persoonlijkheid is datgene, wat de menschelijke persoonlijkheid kenmerkend onderscheidt en haar een plaats aanwijst in de rij der overige verschijnselen. In dat begrip hebt gij op-

1 Deze uitdrukking schijnt onnaauwkeurig. Wat is in het stelsel van Prof. S. 'iets anders dan God'?

genomen al wat gij aan de menschelijke persoonlijkheid als zoodanig hebt gezien en aangetroffen. Hebt gij ooit eene persoonlijkheid gezien? Neen, het begrip eener persoonlijkheid is een abstractie, en mist dus alle werkelijkheid; gij hebt nooit iets anders gezien dan een menschelijke persoonlijkheid. Van eene persoonlijkheid in menschelijken vorm te spreken, heeft geen goeden zin, wel op speculatief, niet op empirisch standpunt. Er is geen persoonlijkheid in menschelijken vorm. Er is eene menschelijke of in ieder geval een bepaalde, een concrete persoonlijkheid. Op empirisch standpunt zien wij het aanzijn altijd met het bepaald-zijn verbonden (het da-sein met het so-sein). Beweert men nu, dat een wezen persoonlijkheid bezit, maar haar niet bezit in menschelijken vorm, zoo heeft men iets volkomen onverstaanbaars gezegd, tenzij men er terstond bijvoege, in welken vorm dat wezen dan wel persoonlijkheid bezit. Gij zegt bijv., dat de leeuw eene persoonlijkheid heeft niet in menschelijken, maar in dierlijken vorm, dan is uwe onderscheiding tusschen menschelijke en dierlijke persoonlijkheid gewettigd of niet. Wanneer zal zij gewettigd zijn? Wanneer gij het woord: persoonlijkheid zoowel van den mensch als van den leeuw *volkomen in denzelfden zin* bezigt, en de bijvoeging, menschelijk of dierlijk, geen verandering in het begrip der persoonlijkheid brengt, maar alleen eenige toevallige eigenschappen aanduidt, die voor de persoonlijkheid als zoodanig onverschillig zijn. Doet gij dit niet; heeft het woord persoonlijkheid, van den mensch gebruikt, *een geheel andere* beteekenis dan wanneer gij het aangaande den leeuw bezigt, zoo drijft ge eenvoudig een onvruchtbaar woordenspel. Ik neem eens aan, dat het begrip persoonlijkheid bestaat uit twee factoren: zelfbewustheid en wil. Kunt gij nu aantoonen, dat bij den mensch en bij het dier zelfbewustheid en wil gevonden worden, maar dat de mensch b.v. daarenboven zelfbewustheid en wil weet uit te drukken in verstaanbare taal, het dier daarentegen dit vermogen mist, dan staat het u vrij van eene persoonlijkheid in menschelijken of dierlijken vorm te gewagen. Want het vermogen van zelfbewustheid en wil uit te drukken in verstaanbare taal hebben wij in het begrip der persoonlijkheid niet opgenomen, en mag dus hier als eene toevallige eigenschap, als iets bijkomstigs buiten rekening worden gelaten. Waart gij evenwel buiten staat, aan te toonen, dat het dier een wil heeft, en waart gij verpligt te erkennen, dat het dier alleen met zelfbewustheid is begaafd, dan zoudt gij u niet

langer mogen veroorloven van een persoonlijkheid in dierlijken vorm te spreken, bijaldien persoonlijkheid, volgens onze, voor het oogenblik nog willekeurige, bepaling, nu eenmaal zelfbewustheid en *wil*, en niet *alleen* zelfbewustheid te kennen geeft. Dan nog de uitdrukking: persoonlijkheid in dierlijken vorm, te gebruiken, staat gelijk met te spreken over een arm in vischvorm, ter aanduiding van vinnen. Er bestaat niet een abstracte arm, die in verschillende vormen zich openbaart. Een arm ken ik uit de ervaring, nl. door middel van mijne waarneming van die voorwerpen, die gezegd worden armen te hebben.. Heb ik nu in het begrip van een arm al die kenmerkende eigenschappen opgenomen, die het in waarheid bezit; heb ik dit evenzeer gedaan met betrekking tot hetgeen men vinnen noemt, en heb ik eindelijk deze beide begrippen niet identisch bevonden, dan geeft niets mij het regt, ter aanduiding van vinnen, te zeggen: een arm in visch-vorm.

Deze toelichting was noodzakelijk om S. te kunnen vragen, waarom hij, op empirisch standpunt, van een persoonlijkheid spreekt, die niet in menschelijken vorm mag gedacht worden? Zal hij hiertoe geregtigd zijn, dan moet de menschelijke vorm der persoonlijkheid iets geheel toevalligs, iets bijkomstigs zijn. Zal ik dien menschelijken vorm echter geheel bijkomstig kunnen noemen, dan moet ik in staat zijn geweest verschillende ook niet-menschelijke wezens waar te nemen, wie ik allen persoonlijkheid moet toekennen, maar welker persoonlijkheid toch in sommige opzigten verschilde. Ik moet hier weder herinneren aan de eerste beginselen der empirische methode. Hoe leer ik, volgens die methode, het *wezen* der dingen van hunne *toevallige* eigenschappen onderscheiden? Door te letten op het geen een zeker aantal voorwerpen, die onderling genoeg overeenkomst hebben, om ze onder dezelfde soort te rangschikken, gemeen en niet gemeen hebben. Zoo heeft de ervaring mij geleerd, dat ik desverkiezende zou kunnen spreken van een mensch in Europeschen vorm, omdat ik in het begrip van mensch niet de blanke gelaatskleur, noch de afkomst uit een bepaald ras, noch eindelijk den vorm van den schedel heb opgenomen. Waarom deed ik dit niet? Omdat èn Europeanen èn zekere wezens, in andere landen geboren, op meer punten met elkander overeenkomen dan onderling verschillen. Europeanen en Indianen b.v. hebben zooveel gemeen, dat ik ze, in weerwil van hetgeen hen onderscheidt, menschen noem. Door het vele waarin

zij overeenstemmen, heb ik het verschil als iets toevalligs, als iets bijkomstigs leeren kennen. Verkies ik dus te spreken van een mensch in Europeschen vorm, dan heb ik hiertoe het regt, daar het Europeesch karakter van den mensch voor het begrip van mensch toevallig is.

Nu zegt S.: ‘het begrip der menschelijke persoonlijkheid brengt mede dat de eene persoon buiten en onafhankelijk van den anderen bestaat.’ M.a.w. persoonlijkheid veronderstelt, dat het voorwerp, waaraan ik persoonlijkheid toeken, iets anders niet zij, in de tweede plaats, dat het zich bewust zij èn zelf te zijn èn iets anders niet te zijn. Dit begrip heeft S., gedachtig aan de door hem gehuldigde empirische methode, natuurlijk uit de ervaring leeren kennen. Maar waar heeft Prof. S. een persoonlijkheid gezien, die de genoemde eigenschappen niet bezat? Wat ligt er in het begrip van persoonlijkheid, dat in het begrip van *menschelijke* persoonlijkheid niet is opgesloten? Het spreekt van zelf, dat S. nooit iets anders dan menschelijke persoonlijkheden heeft kunnen waarnemen. Persoonlijkheid en menschelijke persoonlijkheid is dus één en hetzelfde begrip, even als tusschen poësie en menschelijke poësie op empirisch standpunt geen onderscheid bestaat, aangezien ik nooit eenige andere dan menschelijke poësie heb waargenomen. Meent S., dat zijne wetenschap en zijne rede hem tot de erkenning leiden van een hoogste beginsel, van een absolute oorzakelijkheid, die alles is wat werkelijk *is*, buiten welke en onafhankelijk van welke niets bestaat, en heeft hij het begrip der menschelijke persoonlijkheid, de eenige, die hij ooit heeft kunnen waarnemen, met zich mede laten brengen, dat de eene persoon buiten en onafhankelijk van den anderen bestaat, dan is het mij te regt een raadsel, hoe aan dat hoogste beginsel, dat juist de voorwaarde mist, waarop alleen persoonlijkheid aanwezig kan zijn, nogtans persoonlijkheid kan worden toegeschreven. Bewijs mij, dat buiten en onafhankelijk van anderen te bestaan, niet tot het wezen der persoonlijkheid behoort, dat dit met betrekking tot het wezen der persoonlijkheid voor iets bijkomstigs mag en moet gehouden worden, en ik zal niet langer wraken, dat gij van een wezen, dat noch buiten noch onfhankelijk van anderen bestaat, evenwel beweert, dat het persoonlijkheid bezit. Ik ben echter niet zeer nieuwsgierig naar een bewijs, dat in mijn oog niet geleverd *kan* worden.

Welligt houdt S. staande, dat het wezen der persoonlijkheid niet

gevonden wordt in het bestaan buiten en onafhankelijk van anderen. Ik vroeg hem reeds, waar hij dan toch eene persoonlijkheid heeft waargenomen, die deze eigenschap niet bezat. Er is ook volgens hem slechts één (het goddelijke) wezen, dat deze eigenschap mist, en dat wezen heeft bovendien met geen der ons bekende wezens ééne enkele eigenschap gemeen; want zoo het denkt, liefheeft of regtvaardig is, het doet en is dit alles in boven- en niet-menschelijke vormen; derhalve in vormen, die aan onze waarneming ontsnappen, en waarvan wij niets weten. Volgens welken regel der empirische methode mag ik nu van de persoonlijkheid van dat ééne wezen spreken, waarvan mij buitendien zoo weinig bekend is? Zoo ik er van spreek, wat heb ik dan onder die uitdrukking te verstaan?

S. verstaat er onder absolute zelfbewustheid. ‘God mag niet als persoon tegen andere, van Hem niet afhankelijke, van Hem geïsoleerd bestaande personen worden tegenovergesteld.’ ‘Maar volgt dan,’ zoo gaat hij voort, ‘uit de ontkenning van het deïsme en uit de voorstelling eener eeuwige, niet bloot ideale, maar ook reale zelfopenbaring van God, dat God niet persoonlijk, niet absolute zelfbewustheid is? Is dan wat het heelal openbaart, geen leven, logisch leven, oneindige gedachte? En kan er denken en gedachte zijn, niet louter abstract, maar werkelijk en werkzaam denken, zonder een wezen, dat denkt, en kan er een wezen zijn, dat denkt en zijn denken openbaart, zonder bewustheid te hebben van zijn denken, een denken dat alles denkt, maar alleen zich zelf niet in zijn denken zou opnemen? Het universum wijst op een God, die Geest, d.i. in den meest eminenten zin van het woord *Ik* is, het eeuwige absolute *zijn*, maar een *zijn*, dat zich aan onze rede aankondigt als het Wezen, dat zeggen kan: Ik ben, die Ik ben.’

Wie kan zich door deze redeneringen laten blinddoeken? De persoonlijkheid Gods wordt nu gesteld in zijne *absolute zelfbewustheid*. Eene contradictio in adjecto.

Het is niets anders dan een misverstand, wanneer zelfbewustheid wordt toegeschreven aan een wezen, dat niet persoonlijk is in menschelijken vorm, en dus niet buiten en onafhankelijk van andere personen mag geacht worden te bestaan.

God is, volgens S., absolute zelfbewustheid. Ik laat het onnaauwkeurige der uitdrukking aan zijne plaats; want dat eenig wezen de absolute bewustheid van zich zelf zou kunnen *zijn*,

komt mij ongerijmd voor. Wij lezen dus als stond er: God *heeft* absolute zelfbewustheid.

Wat is zelfbewustheid? De wetenschap van zelf te bestaan. - Wat ligt in die wetenschap opgesloten? De wetenschap, dat men iets of iemand anders *niet* is. (En S. moet, blijkens blz. 148 volgg., deze bepaling toelaten). Brengt 'het begrip der menschelijke persoonlijkheid mede, dat de eene persoon buiten en onafhankelijk van den anderen bestaat,' het begrip der menschelijke zelfbewustheid brengt volkomen hetzelfde mede. Mijne zelfbewustheid ontstaat eerst wanneer ik iets anders buiten mij heb waargenomen niet alleen, maar wanneer ik ook dat andere heb waargenomen als buiten mij, als geïsoleerd van mij bestaande. Van daar welligt, dat mijne zelfbewustheid ophoudt, zoodra mijne waarneming van de wereld buiten mij door den slaap of door andere oorzaken onmogelijk is gemaakt. Het kenmerkende der zelfbewustheid is juist de overtuiging, dat men relatief is, dat men in relatie staat tot andere voorwerpen buiten ons. Absolute zelfbewustheid wil dus zeggen: absolute wetenschap dat men relatief is, of wetenschap dat men absoluut relatief is, want *een zelf te zijn* is = *iets relatiefs* te zijn. Ik vind deze zeggingswijs vreemd, omdat niet dan overdragtelijk het denkbeeld van het absolute op dat van het relatieve kan worden toegepast. Wat in het begrip van zelfbewustheid ligt opgesloten, weet ik alleen uit de waarneming van den mensch. Ik ben nooit in de gelegenheid geweest de zelfbewustheid van een dier of van een plant te onderzoeken. Het begrip van zelfbewustheid en het begrip van menschelijke zelfbewustheid is dus weder geheel eenzelvig. Het eigenaardige kenmerk der menschelijke zelfbewustheid is, gelijk wij zagen, hierin gelegen, dat zij de overtuiging insluit van relatief te zijn. Hoe deze menschelijke zelfbewustheid van haren menschelijken vorm kan worden ontdaan, wat er dan overschiet, en hoe dit problematisch overschot dan weder in een absoluut kleed kan gestoken worden, dit alles is mij een raadsel, een verborgenheid, voor het minst even groot als triniteit of transsubstantiatie dit zijn voor den Leidschen hoogleeraar.

Ik kan evenmin vrede hebben met de wijze waarop Prof. S. zich afmaakt van de kwestie van het anthropomorphisme. Hij geeft aan dat woord een geheel nieuwe beteekenis; een beteekenis, die in mijn oog slechts toegelaten zou kunnen worden op een standpunt, dat door S. ten sterkste wordt veroor-

deeld. Onder anthropomorphisme heeft men tot hiertoe verstaan het overbrengen van de menschelijke zwakheden op het goddelijke wezen. Zoo ziet men anthropomorphisme in het toekennen van haat, berouw enz. aan de Godheid. Hieruit kan evenwel niet voortvloeijen, dat er niets in den mensch is, dat op de Godheid mag worden overgebragt, zonder dat men tusschen het goddelijke en het menschelijke eene volstrekte tegenstrijdigheid aanwezig acht. Is er geen tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en het menschelijke is de mensch naar Gods beeld geschapen, dan is er ontegenzeggelijk iets theomorphisch in den mensch. Indien nu heiligheid en regtvaardigheid niet tot het theomorphische in den mensch mogen gerekend worden, wat zal dan op dien naam aanspraak kunnen maken? In den zin, waarin wij heilig en regtvaardig zijn, is God het volgens S. niet. Wij hebben er ons reeds van overtuigd. Nu S. aan de beschrijving van Gods persoonlijkheid gekomen is, wil hij evenzeer alle anthropomorphisme vermijden, en schijnt hij in de menschelijke persoonlijkheid, die wij nu eenmaal empirisch kennen en buiten welke, gelijk wij zagen, geene persoonlijkheid gedacht kan worden, niets theomorphisch te zien. Integendeel is God persoonlijk, Hij mag dit weder niet wezen in den vorm der menschelijke persoonlijkheid. Plaatsen wij ons nu met opregtheid op empirisch standpunt, dan moet, volgens deze bewering van Prof. S., eene tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en het menschelijke worden aangenomen, aangezien de meest verhevene eigenschappen van den mensch eerst van haar *kenmerkend* karakter moeten ontdaan worden, ja aan die eigenschappen een geheel tegengesteld karakter moet worden toegekend, eer zij op het goddelijke wezen kunnen worden overgebragt. Zal ook het overbrengen op de Godheid van hetgeen wij tot hiertoe het theomorphische in den mensch hebben geacht, met den naam van anthropomorphisme gekenmerkt mogen worden, laat ons dan niet langer zeggen, dat wij de tegenstrijdigheid tusschen het goddelijke en het menschelijke in haar hartader hebben aangetast, met welke pretensie het werk van Prof. S. evenwel klaarblijkelijk optreedt.

Ik geloof niet, dat Prof. S. de zelfbewustheid, na haar van haren menschelijken vorm ontdaan te hebben, kan vasthouden, ook niet door de volgende redenering: ‘Is dan wat het heelal openbaart geen leven, logisch leven, oneindige gedachte? En kan er denken en gedachte zijn, niet louter abstract, maar wer-

kelijk en werkzaam denken, zonder een wezen dat denkt, en kan er een wezen zijn, dat denkt en zijn denken openbaart, zonder bewustheid te hebben van zijn denken, een denken, dat alles denkt, maar alleen zich zelf niet in zijn denken zou opnemen?' Spreekt men van een werkzaam denken, van een eeuwig realiserend denken, zoo zegt de volgeling der empirische methode, dat men van gansch onbekende zaken spreekt, waarvan wij dus niets met eenige zekerheid kunnen bepalen. Zelfbewustheid is nu eenmaal een eigenschap die wij aan een bepaalde soort van wezens hebben waargenomen, aan wezens die onder anderen de eigenschap van werkzaam of realiserend denken volkomen missen. De volgeling der empirische methode vindt nu op zijn standpunt geen vrijheid, om alleen op grond eener redenering zelfbewustheid, dus een bepaalde eigenschap, toe te kennen aan een wezen, met welks eigenschappen, en vooral met de natuur van welks eigenschappen hij zoo weinig bekend is. En kon die redenering zelve den toets der kritiek doorstaan. Haar zwaartepunt ligt kennelijk hierin: het absolute denken denkt alles, en neemt dus ook zich zelf in zijn denken op. Waaruit volgt dit? Wij hebben de eigenschap der zelfbewustheid zien ontstaan uit de overtuiging, bij het *individu* aanwezig, dat hij een *zelf* en iets anders niet is. Denken is weder een geheel menschelijke zaak. Behooren wij het denken, waar het aan God wordt toegeschreven, niet te nemen in menschelijken vorm, zoo antwoorden wij weder, dat wij van een denken buiten den menschelijken vorm niets weten, en dus ook onbekend zijn met de wetten, die voor dat denken gelden. Schrijven wij echter aan God denken toe, in den zin, waarin wij alleen geregtigd zijn dat woord te verstaan, dan moet juist het eigenaardige van het denken datgene zijn, wat bij God niet ondersteld kan worden. Ons denken nl. onderstelt altijd een voorafgaande waarneming. Het opnemen van ons zelven in ons denken, m.a.w. onze zelfbewustheid, onderstelt evenzeer een voorafgaande waarneming van ons zelven in betrekking tot andere, van ons onafhankelijke wezens. Of wij dus zelfbewustheid kunnen toeschrijven aan een wezen, buiten hetwelk niets bestaat; dat alles *is*, wat *werkelijk is*, hiervan weet de empirische wijsgeer, d.i. hij, die alleen over het waargenomene redeneert, niets hoegenaamd te zeggen.

Nog zoekt S. ons Gods zelfbewustheid te bewijzen door ons mede te deelen, dat 'het universum wijst op een God, die

geest, d.i. in den meest eminenten zin, van het woord *Ik* is, het eeuwige absolute *Zijn*.' Wat S. met deze uitdrukking bedoelt, moge den speculatieven wijsgeer duidelijk zijn, de empirist hoort niets dan klanken, waaraan hij geene beteekenis weet te hechten. *Ik*, hoezeer ook in eminenten zin gedacht, onderstelt altijd een *Gij*, en dit is het juist, wat wij, volgens Prof. S., bij God niet onderstellen mogen. Ik kan mij geen *Ik* denken of voorstellen, dat niet van een *Gij* niet slechts onderscheiden, maar afgescheiden is. Hoe het absolute *Zijn* tevens het absolute *Ik* kan wezen, is mij inderdaad een raadsel. 'Het absolute zijn kondigt zich aan onze rede aan als het wezen, dat zeggen kan: Ik ben die ik ben.' Ik wenschte wel dat Prof. S. zich niet tevreden had gesteld met dit eenvoudig te beweren. Hoe kondigt het absolute zijn zich als zoodanig aan de rede aan? zoo vragen wij met regt. De rede kan, naar mijn oordeel, in het absolute zijn, in de absolute harmonie van al de verscheidenheden der eindige wereld, niets anders zien dan een abstractum, waaraan de empirische methode ons weder verbiedt een werkelijk bestaan toe te schrijven. Het absolute zijn als den eeuwigen grond van ieder individueel zijn op te geven, en dat absolute *Zijn* dan voor iets meer aan te zien dan voor een '*Gedankending*' verbiedt de methode, die ook door S. wordt gehuldigd. Met gelijk regt zou ik het *Gedankending:* de menschheid, den blijvenden grond van alle individuëele menschen kunnen noemen, of liever alle regt ontbreekt mij tot het een zoowel als tot het ander. Het zijn is een eigenschap, die ik aan bepaalde voorwerpen heb waargenomen; ik mag deze eigenschap niet abstraheren van die voorwerpen, om, haar daarna, met het *woord* absoluut voorzien, tot iets werkelijk bestaands te verheffen. Op empirisch standpunt van *het Zijn* te spreken gaat niet aan. Een zeker voorwerp *is*. Met dat voorwerp heb ik te doen; het *Zijn* is een loutere abstractie, tenzij dan aan een bepaald voorwerp verbonden.

Ik geloof niet, dat wij ooit verder zullen komen, wanneer onze geest niet afleert, de abstractiën, door hem zelven gevormd, voor werkelijk bestaande voorwerpen aan te zien.

Wij mogen niet vergeten in het voorbijgaan op te merken, dat de hoogleeraar ook hier van eenige willekeur niet vrij te pleiten is. Als hij de drie wegen bespreekt, die de metaphysica vóór KANT aanwees, om tot de erkenning van Gods

bestaan en eigenschappen te geraken, noemt hij de via eminentiae de ongelukkigste van allen. Onze zedelijke eigenschappen in eminenten zin op God over te brengen, klinkt S. even ongerijmd in de ooren, als van God te beweren, ‘dat Hij, het zij met eerbied gezegd, op eminente wijze eet of loopt.’ Wij zijn niet geneigd, de via eminentiae in bescherming te nemen. Maar wij kunnen, vooral na dezen ironischen uitval, wel eischen, dat S. de via eminentiae nimmer betrede.

Tot onze niet geringe verbazing lezen wij evenwel dat ‘het universum ons wijst op een God, die Geest, die *in den meest eminenten zin* van het woord *Ik* is.’ Waarom mogen nu onze zedelijke eigenschappen niet, en waarom mag onze Ik-heid (zie bl. 148, reeds door ons aangehaald, waar S. zegt: om Ik te zeggen, beweert Hoekstra, moet men een ander zijn dan het niet-Ik, waarop hij volgen laat: *dit is juist*.) waarom, vragen wij, mag onze Ik-heid wel in eminenten zin aan God worden toegeschreven? Moet ik op de via eminentiae volstrekt den voet zetten, dan beken ik gaarne dit oneindig liever te doen voor de zedelijke eigenschappen van den mensch, dan voor hetgeen juist de beperktheid van den mensch (het niet-zijn van iets anders) uitdrukt en daarmede ten naauwste zamenhangt. Wee u, zoo gij God heilig noemt in den eminenten zin van het woord. Gij zoudt even goed kunnen beweren, dat God in den eminenten zin des woords eet of loopt. Moeten daarentegen Gods zelfbewustheid en persoonlijkheid tot elken prijs gered worden, daarvoor is weder de bespotte via eminentiae der oude metaphysica goed genoeg. Neem slechts die eigenschap van den mensch, die het krachtigst zijne eindigheid te kennen geeft, en breng haar in den eminenten zin des woords op God over. Inderdaad; wij verkrijgen alzoo een eminente eindigheid in het *oneindige* wezen, d.i. eene ongerijmdheid, maar geen begrip van een persoonlijken God, waarmede onze wetenschap en onze rede genoegen kunnen nemen.

Het Godsbegrip van S., nu van al wat daaraan niet toekomt, ontdaan, is dus geen ander dan het begrip der absolute oorzakelijkheid.

De wereld is de werking dier absolute oorzakelijkheid.

Oorzaak en werking zijn, volgens Scholten, aan elkander adaequaat.

De oorzaak werkt volgens hem met noodzakelijkheid.

De hoogste oorzaak is van hare werking wel onderscheiden, maar toch niet afgescheiden. Zij is transcendent en tevens immanent in iedere werking.

De weg der oorzakelijkheid, wél begrepen, werpt volgens S. het vroegere deïstische Godsbegrip omver.

Inderdaad, de leer omtrent God, zoo als zij door Prof. S. wordt voorgesteld, maakt het deïsme onmogelijk. Dit behoeft geen betoog. Maar met welk regt S. aan de absolute oorzakelijkheid transcendentie toeschrijft, is zeker minder duidelijk. Kan het anders of bij de lezing van het theologische gedeelte van Scholten's Vrije wil denkt men aan Spinoza's Ethica. Spinoza en Scholten stemmen in vele punten zamen. Des te scherper zien wij toe, waar S. van dezen denker afwijkt, des te ernstiger vragen wij: waarom wijkt hij soms van hem af? Maakt S. zich in zijne afwijkingen van Spinoza niet enkel aan inconsequentie schuldig?

Volgen wij Spinoza voor eenige oogenblikken op den voet. I. Praeter Deum nulla dari neque concipi potest substantia, (Buiten God kan geen substantie bestaan noch gedacht worden). Dit moet S. toestemmen: God is bij hem de absolute en éénige oorzaak en dus eene substantie i.e. id quod in se est et per se concipitur, id, cujus conceptus non indiget conceptu alterius rei, a quo formari debeat. II. Quicquid est in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest. Deze stelling moet Prof. S. evenzeer onderschrijven. Immers: modi sine substantia nec esse nec concipi possunt, quare hi in sola divina natura esse et per ipsam solam concipi possunt. Atqui praeter substantias et modos nil datur. De volgende stelling met hare corollaria kan evenmin bij S. eenige tegenspraak ontmoeten. III. Ex necessitate divinae naturae infinita infinitis modis (hoc est, omnia quae sub intellectum infinitum cadere possunt) sequi debent. Hinc sequitur, Deum omnium rerum, quae sub intellectum infinitum cadere possunt, esse causam efficientem. 2. Deum causam esse per se, non vero per accidens. 3. Deum esse absolute causam primam. Kort daarop laat Spinoza volgen: IV. Deum est omnium rerum causa immanens, non vero transiens; en deze stelling bewijst hij aldus: Omnia quae sunt in Deo sunt et per Deum concipi debent, adeoque Deus rerum, quae in ipso sunt, est causa; quod est primum. Deinde extra Deum nulla potest dari substantia, hoc est, quae extra Deum in se sit: quod erat secundum.

Deus ergo est omnium rerum causa immanens, non vero transiens; q.e.d.

Wat kan Prof. S. tegen dit betoog inbrengen?

Hooren wij zijne Philippica tegen het pantheïsme: ‘De wetenschap kent geene andere magt dan de magt van God, Gods souvereiniteit in volstrekten zin, geene souvereiniteit, die tegen het begrip van Vader zou overstaan, maar de souvereiniteit van Gods almagtige, volmaakt wijze en heilige liefde, de souvereine heerschappij van het *licht*, dat de duisternis opheft, van het *leven*, dat den dood te niet doet, van de *liefde*, die, - in onderscheiding van den God van het Pantheïsme, een Moloch, die zijne kinderen verslindt, en, *alles* zijnde, het individueele leven opheft, - met behoud van de rijkste verscheidenheid der individualiteiten, volgens het Evangelie, alles in *allen* zijn wil.... De erkenning van God (door S. gepredikt) is ver verwijderd van het pantheïsme, dat God en de wereld vereenzelvigt en het individueele bestaan der schepselen aan het zich niet bewuste Al opoffert.’

Wanneer men nu bedenkt:

1°. dat het begrip van Vader, waar het begrip van Godssouvereiniteit volgens S. niet tegenover staat, geen *begrip* maar een dichterlijke of populaire voorstelling is, aangezien men volgens S. met alle anthropomorphisme moet breken, en niets meer anthropomorphistisch is dan God Vader te noemen;

2°. dat het Prof. Scholten niet gelukt is, Gods heilige liefde uit de ervaring aan te toonen, aangezien wij bewezen hebben, *a.* dat een God, die niet overal noch ook overal in dezelfde mate heiligheid werkt niet kan gezegd worden heilig te zijn in absoluten zin, *b.* dat een God, die zijne schepselen, waarin hij niet goed heeft gevonden heiligheid te werken, nog daarenboven rampzalig en ellendig, zij het ook voor een tijd, laat zijn, geen absolute liefde verdient genoemd te worden;

3°. dat de souvereine heerschappij Gods geen souvereiniteit in den waren zin des woords kan wezen, aangezien er geene heerschappij noodig is om het *niet-zijn* (duisternis, dood, zonde, iets, dat dus niet bestaat) op te heffen;

4°. dat Gods souvereiniteit niet de souvereine heerschappij van het licht en *tegelijk* de souvereine heerschappij der liefde kan zijn, aangezien de souvereine heerschappij van het licht geacht moet worden zeer onbarmhartig en vijandig tegenover de duisternis te staan, en de zondige menschheid in de duisterheid ligt;

5°. dat God niet in ernst de souvereine heerschappij kan zijn '*met behoud van de rijkste verscheidenheid der individualiteiten*' aangezien 'het determinisme geen eindig *Ik* kent, dat geïsoleerd van God en tegenover God zou bestaan' en het juist tot het kenmerkend karakter der individualiteit behoort geïsoleerd van en tegenover iets anders te bestaan (zie Scholten's bepaling van de zelfbewustheid);

6°. dat God ook in het stelsel van Prof. S. de harmonie, het Al is en wij hem op goede gronden het regt ontzegd hebben van het *Al* zelfbewustheid toe te kennen;

7°. dat ook S. God en de wereld vereenzelvigt, aangezien *a*. God geen abstracte geest, en de wereld geen abstracte stof is, *b*. God niet zonder de wereld kan gedacht worden, *c*. God de gemeenschappelijke grond is van al de verschijnselen der wereld, *d*. God het absolute zijn is, buiten hetwelk dus geen ander zijn, en dientengevolge ook geen met hem niet-identisch zijn kan gedacht worden, *e*. God als geest niet staat tegenover de materie, maar zijn geestelijk leven het heelal doordringt, waaruit volgt, dat God en het heelal één geheel uitmaken;

Bedenken wij dit alles, dan vragen wij aan wiens zijde is de consequentie; bij den zich noemenden theïst, die nog aan de populaire en anthropomorphistische begrippen van Vader, opvoeden, openbaring (anders dan als zelfverwerkelijking) vasthoudt, of bij den verklaarden Pantheist?

II.

Het behoeft geene uitvoerige aanwijzing, dat Scholten's Godsbegrip niet overeenkomt met hetgeen de Christus ons van God heeft gepredikt. Passen de begrippen van Vader, van vergeven (in den ernstigen zin des woords), van opvoeden (even ernstig gemeend), past ook het anthropomorphisme niet in het stelsel van S., deze begrippen en dit anthopomorphisme leven in volle kracht in en maken het eigenaardige uit van de prediking des Heilands. Het is te vergeefs, dat wij onze wijsbegeerte aan Christus of aan de Schrijvers van het N.T. opdringen. Men zal het N.T. nimmer regt laten wedervaren, wanneer men het niet geheel uit het O.T. verklaart, wanneer men er niet de uitdrukking in erkent van denzelfden geest, waarvan het O.T. doortrokken is. Ook het universalisme, door Christus en vele

schrijvers van het N.T. gepredikt, is niets anders dan de natuurlijke en noodzakelijke ontwikkeling van hetgeen in kiem, in beginsel, in het O.T. reeds aanwezig was. Nu is het O.T. het eigenaardigste voortbrengsel van den semietischen geest en staat als zoodanig vlak tegenover onze gansch westersche theologie. Dat de mensch daarom alleen zou zijn hetgeen men in de taal van het dagelijksche leven een zondaar noemt, omdat God niet in allen dezelfde heiligheid werkt, waaruit noodzakelijk volgt, dat de mensch niet helpen kan, dat hij zoo is en niet anders (wij vermijden met opzet de uitdrukking *schuld*), is eene voorstelling gelijk ieder weet, die geheel vreemd mag heeten aan de prediking van Jezus. Moet God, volgens S., de wereld op elk oogenblik harer ontwikkeling goed noemen, daar zij op ieder oogenblik harer ontwikkeling juist is zooals zij op dat oogenblik behoort te zijn, de God van het Evangelie ontfermt zich, is barmhartig, lankmoedig en regtvaardigt den zondaar in Christus. De God en Vader van Jezus Christus betoont daarin zijne liefde, dat Hij de zonde, die hij had *kunnen* toerekenen, niet toerekent, maar vergeeft. Men vergelijke hier verder het boekske van Dr. Koorders.

Maar men behoeft Dr. Koorders niet te vergelijken. Tot waardering uit een Christelijk oogpunt van het stelsel, dat thans door Prof. Scholten wordt voorgedragen, heeft men slechts te lezen hetgeen Prof. Scholten in 1846 tegen Prof. Opzoomer geschreven heeft. Wij willen dat boekje (Mr. C.W. Opzoomer beoordeeld door J.H. Scholten) vlugtig doorloopen en daaruit die plaatsen aanhalen, waarin S. het panentheïsme van Krause tegenover het Christendom stelt en in het algemeen de pogingen bespreekt, die door de speculative wijsbegeerte zijn aangewend om ‘het verband tusschen den Oneindige en de wereld te doorgronden en te verklaren.’

Deze aanhalingen geschieden natuurlijk zonder eenige onheusche bedoeling. Waarom zou iemand het regt missen van in 1859 op een standpunt te staan, dat in 1846 ten sterkste door hem veroordeeld werd! Wanneer twee tegengestelde verklaringen van denzelfden schrijver door dertien jaren van elkander gescheiden zijn, kan men moeijelijk een schrijver het verwijt maken van in tegenspraak met zich zelven te zijn gekomen. Buitendien is een boek thans niet meer wat het vroeger was. Men hecht nog altijd aan een gedrukt werk een gewigt, dat daaraan niet meer toekomt. Wie ons voortdurend op het no-

num prematur in annum wijst, vergeet dat wij thans, de geheele wereld door, in boeken conversatiën en disputen te zamen houden. Zou niemand onzer gebonden willen zijn door hetgeen hij voor dertien jaren in een gesprek heeft gezegd, zoo kan het in druk gebragt gesprek ons evenmin eenige verpligting opleggen voor de toekomst. De uitspraak: scripta manent, is niet meer waar. Hetgeen waarde heeft gaat niet verloren. Het overige, geschreven of niet, verdwijnt en komt nooit terug.

Ik veroorloof mij uit het bovenvermelde boek van Prof. S. tegen Prof. O. het een en ander mede te deelen, omdat de eigenaardige, kernachtige stijl van den hoogleeraar mijne tegenwoordige beschouwingswijze in vele opzigten weêrgeeft. In de tweede plaats zijn mij deze aanhalingen welkom, omdat het niet onvoegzaam kan zijn van Prof. S. (in 1859) te verschillen, wanneer daarbij tevens uitkomt, dat men het met Prof. S. (in 1846) volmaakt eens is.

De redeneringen van Prof. S. in 1846 wegen bij mij veel zwaarder dan de redeneringen van denzelfden geleerde in 1859. Wanneer men daar, waar van Prof. Opzoomer en Krause gesproken wordt, (*mutatis mutandis*) voor deze beide namen den naam van den Leidschen hoogleeraar in de plaats stelt, meent men inderdaad een gepaste beoordeeling te lezen van Scholten's kritisch onderzoek omtrent den vrijen wil.

Het vroegere syncretisme, zegt S., treedt ook nu op nieuw te voorschijn, zoo dikwerf Opzoomer den God van Krause met de Christelijke namen van Vader en Heer betitelt, of als hij zich het zelfbedrog veroorlooft, om op het pantheïstisch standpunt, op hetwelk het woord *zonde* een niets beteekenende klank is', tot een God, die de wereld is *in* zich, *onder* zich en *door* zich, met bijbelwoorden te zeggen: o God! wees mij zondaar genadig. Neen, zeggen wij, het Krausische stelsel is niet de Vader en Heer dien Christus leert aanbidden, en de heer O. bedroog zich zelven toen hij te Utrecht zijne hoorders van eene philosophie, die lijnregt tegen de uitspraken van het Christendom gekant is, verzekerde, dat het eenige wat haar van de godsdienst onderscheidt, daarin bestaat, dat hetgeen deze nog onmiddellijk en zonder bewustheid is, door gene tot volkomen bewustzijn wordt verheven. Dit zeggen wij is onwaar. Het Christendom leert ons: God is *geest*, Krause zegt, dat God niet alleen *geest* maar ook natuur is. Het Christendom leert dat God de

eeuwige, onveranderlijke, volmaakte is, zoodat God niets onvolmaakt *is* of *aan* zich kan hebben: Krause verzekert dat God eene onvolkomene, zich ontwikkelende, ja ook zondige wereld in zich heeft, zonder welke God geen God zoude wezen. Het Christendom predikt ons de betrekking tusschen God en de wereld, als die van den Schepper tot het schepsel, als die van oorzaak tot het gewrocht; Krause kent geene andere betrekking dan die van geheelheid tot de deelen, van den grond tot het gegronde, van het omvattende tot het omvatte. In één woord: Het Christendom staat op een dualistisch standpunt, hetwelk God en de wereld, niet bloot *logisch* of *formeel*, volgens twee verschillende gezigtspunten voor een en dezelfde zaak (wereld als totum en wereld als aggregaat), maar essentieel van elkander onderscheidt; Krause is monist, en dus genoodzaakt het universum in de plaats van God te stellen. Dat de heer Opzoomer zulk een begrip van God kan toejuichen, is gansch en al overeenkomstig het door hem gekozene buitenchristelijke standpunt[1].

Neen, zeggen wij, dus gaat S. voort, het Christendom kan, zonder zijne hooge plaats te verlaten, zich niet laten dagvaarden voor de regtbank der menschelijke rede, de waarheid der uitspraken van de hoogste en volmaakte rede niet afhankelijk maken van het oordeel eener rede zoo onvolmaakt in hare ontwikkeling als de onze. Bestaat de mogelijkheid om de waarheid der christelijke openbaring aan het godsbegrip onzer rede te toetsen, dan stellen wij hiermede met de daad zelve onze rede boven het Christendom en wordt het laatste overbodig.

Den apostel Paulus, het is altijd S. die spreekt, zullen wij vervolgens ook zien optreden (bij Opzoomer) als aanprijzer van het deïsme, hetwelk ook zonder hoogere openbaring, God alleen en voldoende, uit de natuur meent te kennen, en door het licht der menschelijke rede. Krause noemt God het ‘ganze Wesen’, niet omdat hij oneindig is, maar omdat God als de oneindige *alles*, d.i. de wereld, in zich bevat; m.a.w. omdat hij het begrip ‘God’ en het begrip ‘wereld’ als organisch zamenhangend en ondeelbaar geheel beschouwd, niet onderscheidt - omdat hij Pantheïst is. Zulk eene philosophie, die niet anders dan wereldvergoding predikt, noemen wij atheïstisch, om de eenvoudige reden dat men

1 Nog in 1853 liet de hoogleeraar S. zich in gelijken geest uit, bij de beoordeeling van Spinoza's stelsel. Men verg. zijne Geschiedenis der Godsdienst en Wijsbegeerte, blz. 47.

het universum wereld en niet God behoort te noemen. Dit te doen, is het onverantwoordelijkste bedrog, dat met woorden kan gepleegd worden. Heeft men niets anders om met den naam van God te bestempelen, dan hetgeen met den naam wereld of heelal pleegt aangeduid te worden, dan zegge men: er is geen God; de wereld is de zelfstandige grond van al wat is en wordt. Het Pantheïsme leidt niet alleen tot Godverloochening, maar ook tot ondermijning der zedelijkheid. Alles is *in* God, zegt Krause, het universum is zijn wezen. Zoo behoort dan ook de zonde tot het Wezen van God. Ook in de grootste gruweldaden, als tot de wereld en hare ontwikkeling behoorende, moeten wij consequent voortredenerende, eene verwerkelijking (men kan hier even goed lezen eene openbaring) Gods zien. Hieruit volgt, òf dat ook de zonde, het zedelijke kwaad, behoort tot het wezen der Godheid, hetwelk hetzelfde als eene ontkenning van God zou zijn, òf dat de zonde niet bestaat, en hetgeen met dien naam zoo genoemd wordt, tot de verouderde vooroordeelen des tijds moet gerekend worden, eene gevolgtrekking, die de consequente aanhangers van het pantheïsme op het voetspoor van Spinoza zich ook geenszins ontveinzen.

Al verder. Wat er met zulk een leer worden moet van de zedelijkheid, is ligtelijk te voorzien. Ook hier spreekt de natuur krachtiger dan de leer, maar dit blijft zeker, dat een stelsel, volgens hetwelk alles, goed en kwaad, als de zelfverwerkelijking (men kan hier even goed schrijven zelfopenbaring) van God beschouwd wordt, geene waarborgen oplevert tegen de Godsdienst van het vleesch.

Men tast het pantheïsme (altijd volgens S.) niet in het hart aan, wanneer men de wereld, beschouwd als een aggrégé, un composé de tous les êtres (of, hetgeen volmaakt hetzelfde is, als de reeks van al de individuële verschijnselen) den naam van God ontzeggende, aan de wereld, als universum beschouwd (als harmonie van al de individuële verschijnselen), den naam van God teruggeeft, en met Spinoza instemt: que Dieu est dans l'unité de son essence l'identité de l'Esprit et de la nature (of gelijk thans S. zich zou uitdrukken, God is geen abstracte geest, geen abstract denken en de wereld is geen abstracte materie). Zulk een wijsbegeerte, roept S. eindelijk uit, die op vernietiging van alle godsdienst uitloopt, en de heiligste en dringendste behoeften van het hart onbevredigd laat, blijkt reeds daardoor niet boven (d.i. buiten) het Christendom te staan.

Tegenover Prof. S. van 1859, zeggen ook wij met den heer S. van 1846: Men zie met een medelijdenden glimlach op ons neder, en bestempele onze christelijke overtuiging met den naam van onschuld des geloofs, omdat wij overeenkomstig den kinderstaat, waarin wij leven, van meening zijn, dat het ons niet vergund is, het verband van den Oneindige tot de wereld volkomen te doorgronden; wij zullen het ons getroosten, en, overtuigd dat wij hier slechts ten deele kennen, de uitspraak des Bijbels verheffen tot het resultaat van alle onze wetenschap: God is groot, maar wij begrijpen Hem niet.

Die geest der bescheidenheid, zoo vervolgen wij met den heer S. van 1846, kenmerkte ten allen tijde de ware wijsbegeerte. Dat was de taal van Socrates en Plato bij de ouden. In dien geest werd ook de wijsbegeerte onder de nieuweren beoefend door mannen als Leibnitz en onzen voortreffelijken T. van Hemsterhuis, of zouden ook zij nog gebragt moeten worden tot de periode der onschuld, omdat zij even wars van sensualistisch materialisme als van pantheïsme, met de Christenen een God eerbiedigden, die niet enkel logisch, maar essentiëel boven en buiten het heelal bestaat.

Hebben wij Prof. S. zich zelven laten waarschuwen tegen zijn stelsel en tegen het zelfbedrog, waaraan hij zich in ons oog schuldig maakt, wij kunnen niet nalaten hem aan de woorden te herinneren van een geleerde, die ‘de vrije wil’ waarschijnlijk niet heeft gelezen, maar die, zoo hij dit boek gelezen had, daarop niet duidelijker had kunnen zinspelen.

Die geleerde is Renan. In de voorrede zijner vertaling van het boek van Job schrijft hij het volgende: La question que l'auteur se propose est précisement celle que tout penseur agite, sans pouvoir la résoudre; ses embarras, ses inquiétudes, cette façon de retourner dans tous les sens le noeud fatal sans en trouver l'issue, renferment bien plus de philosophie que la scolastique tranchante qui prétend imposer silence aux doutes de la raison par des réponses, d'une apparente clarté. La contradiction en de pareilles matières est le signe de la vérité; car le peu qui se revèle à l'homme du plan de l'univers se réduit à quelques courbes et à quelques nervures, dont on ne voit pas bien la loi fondamentale et qui vont se réunir à la hauteur de l'Infini. Maintenir en pré-

sence les uns des autres les besoins éternels du coeur, les affirmations du sentiment moral, les protestations de la conscience et le témoignage de la réalité, voilà, la sagesse. La pensée générale du livre de Job est ainsi d'une parfaite verité. C'est la plus grande leçon donnée au dogmatisme intempérant et aux prétentions de l'esprit superficiel à se mêler de théologie; elle est en un sens le résultat le plus haut de toute philosophie, car elle signifie que l'homme n'a qu'à se voiler la face devant le problème infini que le gouvernement du monde livre à ses méditations.

Israël a mieux fait que d'inventer pour satisfaire son imagination un clair système de récompenses et de peines futures; il a trouvé la vraie solution des grandes âmes; il a tranché resolument le noeud qu'il ne pouvait demêler. Il l'a tranché par l'action, par la poursuite obstinée de son idée, par la plus vaste ambition qui eut jamais rempli le coeur d'un peuple. Il est des problèmes que l'on ne résout pas, mais que l'on franchit. Celui de la destinée humaine est de ce nombre. Ceux-là perissent qui s'y arrêtent.

Trois mille ans ont passé sur le problème agité par les sages de l'Idumée, et malgré les progrès de la méthode philosophique, on ne peut dire qu'il ait fait un pas vers sa solution. Envivagé au point de vue des récompenses ou des châtiments de l'individu ce monde-ci sera un sujet de dispute éternelle, et Dieu infligera toujours d'énergiques démentis aux maladroits apologistes qui voudront défendre la Providence sur cette base désespérée.

III.

Zou het Godsbegrip van Prof. S. dan welligt de diepste behoeften van hoofd en hart kunnen bevredigen?

Deze vraag is evenzeer van objectiven aard. Het is geenszins de vraag of men ook niet in wêerwil van dit Godsbegrip godsdienstig en dus gelukkig kan zijn. Maar of dit Godsbegrip onze diepste behoefte bevredigt? Ik geloof van neen. Een Godsbegrip, dat met de pretensie optreedt van redelijk te zijn, van een Godsbegrip te zijn, den wetenschappelijken man in alle opzigten volkomen waardig, heeft alle kans van gedurig schip-

breuk te lijden op de klippen mijner kritiek, die slechts voor een tijd onder een vloed van woorden verborgen kunnen zijn. Zeg mij, dat er nog geen Godsbegrip is, dat de eischen van den empirischen wijsgeer bevredigen kan; zeg mij, dat de reinen van harten zalig zijn, daar zij God zien; zeg mij, gelijk Christus het mij heeft gezegd, dat ik zoo lief en zoo goed en zoo eenvoudig moet zijn als een kind om de dingen van Gods koningrijk te verstaan; zeg mij, dat de godsdienst een zaak is, die men met het hart moet kennen, en wel met een goed en edel hart: ik zal die zeer uitnemende zaak lief krijgen, ik zal haar echt mannelijk karakter leeren begrijpen, ik zal jaloersch zijn op haar bezit. Maar als gij beweert, dat de godsdienst ook tot de wetenschap behoort en met het eenige orgaan der wetenschap, alleen met de rede kan gekend worden, zoo ben ik niet tevreden met een zoogenaamd redelijk stelsel; zoo kunt gij mij niet verhinderen, dat ik doordenk en voortdurend kritiek uitoefen over uwe vermeende oplossingen der raadselen, die, zoo ik op wetenschappelijken grond moet gelooven, van dien aard zijn, dat zij mij altijd zullen blijven beletten, met een *volkomen* hart datgene aan te nemen, wat voor het godsdienstig leven van mijn hart onmisbaar is. Plaats ik mij op het standpunt van Prof. Scholten; moet ik werkelijk monist worden; moet ik aan de voorloopige resultaten van mijn wetenschappelijk-psychologisch onderzoek nu reeds zulk een waarde toekennen, dat ik daaruit besluiten mag trekken ten opzigte van het goddelijke, dan loop ik groot gevaar van, op grond der feiten zelve, door S. geconstateerd, tot eindeloos twijfelen te geraken ten aanzien van Gods bestaan.

Ik zie, even als S., dat God niet overal in dezelfde mate het zedelijk goede veroorzaakt; ik zie even als hij, dat er bijna niets dan duisternis is, die door het licht, zoo het bestond, moest opgeheven worden. Maar juist wanneer ik dit zie en dit alleen zie, weigert mijne rede, aan God heiligheid, regtvaardigheid en liefde toe te kennen. Het is mij onmogelijk op zulke onvoldoende gronden als door S. worden opgegeven tot zulke belangrijke besluiten te komen als door S. worden getrokken.

Ik ben evenzeer als S. van oordeel, dat het eigenaardig kenmerk der persoonlijkheid gelegen is in geïsoleerd en onafhankelijk van anderen te bestaan, maar juist daarom is het mij onmogelijk, wanneer ik alleen mijne rede raadpleeg, aan God persoonlijkheid toe te schrijven, daar ik mij evenzeer onmogelijk door het *woord* Alpersoonlijkheid kan laten paaijen.

Ik zie met Scholten in het hoogste beginsel, dat mijne rede mij predikt, niets anders dan de harmonie der verscheidenheid, die ik door de waarneming der op zich zelf staande verschijnselen heb leeren kennen, maar juist daarom verbiedt mij mijne rede in deze harmonie, in dezen zoogenaamden eeuwigen grond der verschijnselen iets anders dan een abstractum, dan een gewrocht van mijn denken te zien.

Ik zie even als Scholten, dat mijne rede mij niet verder brengt dan tot het *begrip* van een hoogste beginsel, van eene absolute oorzakelijkheid, maar juist daarom gevoel ik mij op wetenschappelijk standpunt niet geregtigd met die absolute oorzakelijkheid om te gaan als met een vriend, Hem lief te hebben, Hem de nooden en behoeften van mijn hart toe te vertrouwen.

Ik wil mij door S. op redelijke gronden laten overtuigen, dat het Gods doel is, de menschen tot zedelijke wezens te vormen, maar juist daarom moet ik, alleen mijne rede raadplegende, aan Gods wijsheid en heiligheid twijfelen, daar de middelen, door Hem gekozen, zeer omslagtig en van verdachte billijkheid zijn; daarenboven, meestal falen.

Ik kan mij hoogstens met Scholten verheffen tot het begrip van een God-heelal, d.i. tot het begrip van een bezielde materie en van een niet-abstracten geest, maar juist daarom kan ik tusschen God en de wereld niet anders onderscheiden dan tusschen stof (ligchaam) en geest, van welke onderscheiding ik op wetenschappelijk standpunt weder volkomen overtuigd ben, dat zij geheel willekeurig is en hoogstens gemakshalve kan aangehouden worden.

Wij gevoelen ons sterk tegenover den heer Scholten, omdat hij zich met ons op empirisch standpunt heeft geplaatst. Op dat standpunt blijvende zeg ik met het volste regt, dat ons hart iets meer vraagt, dan de wetenschappelijke erkenning van ‘het hoogste beginsel en de absolute oorzakelijkheid.’ Bij het ‘onze lieve Heer’ der kinderkens gaat mijn hart open, maar niet bij ‘het hoogste beginsel en de absolute oorzakelijkheid’ van den denker, en daarom zie ik met den Heiland der wereld in de kinderkens, en niet in de wijzen en verstandigen als zoodanig, de regte professoren van de godsdienst. Zoo zij edel is, kan de taal, waarin gij tot mij spreekt over God en het eeuwige leven, mij niet eenvoudig genoeg zijn. Iedere aanspraak, die zij maakt op vermeende wetenschappelijkheid, komt mij min of meer belagchelijk voor. Verhevene Beeldspraak, schoone metaphore, hei-

lige poësie, ziedaar het eigenlijke element, waarin die taal zich voor als nog moet blijven bewegen om liet onuitsprekelijke uit te drukken. Ik heb voor alle Godsbegrippen, op zich zelven, even veel of even weinig achting. In abstracto en buiten verband met 's menschen godsdienstige behoeften, anders dus, dan als explicatie van den inhoud van een bepaald godsdienstig gevoel, komt het eene Godsbegrip mij niet redelijker voor dan het andere, aangezien er nog geen Godsbegrip gevonden is, dat niet uit elkander onderling opheffende termen bestaat. Het godsdienstig, het waar, oorspronkelijk, onvervalscht godsdienstig gevoel; het geestelijke leven, het leven in de dingen die niet worden gezien; het voortdurend zich uitstrekken naar het Ideaal; het vroom-*zijn*, het wandelen in den geloove en niet naar de begeerlijkheden des vleesches, dit is mij het voornaamste, het wezen der zaak, alleen dit kan ook mijne rede regtvaardigen en billijken. Maar de theoriën, waarmede de vroomheid gezegd wordt, in verband te staan, acht ik wel niet onverschillig, maar voor het oogenblik alleen aannemelijk voor hem, die met zijne kritiek halverwege blijft staan. De groote meerderheid der menschen schijnt een theosophie noodig te hebben. Het kerkelijk leerstelsel biedt eene populaire theosophie aan, die ik, zekere premissen toegevende, niet voor zoo buitengemeen onredelijk houd; Prof. Scholten's theosophie zal welligt sommige mannen der wetenschap bevredigen; als zoodanig moge zij de draagster zijn van godsdienstige aandoeningen, opwekkingen, behoeften, verzuchtingen, die een deel uitmaken van dat geestelijke leven, waarom het ons alleen te doen is. Tous les symboles sont sujets à la critique, zegt Renan naar waarheid, maar wat de kritiek onderzocht en proefhoudend bevonden heeft, is dit, dat de mensch om mensch te zijn niet moet leven naar het vleesch, maar naar den geest; niet naar de inblazingen zijner zelfzucht, maar naar de raadgevingen der zelfverloochening en der dienende liefde; niet voor het eindige, dat vergaat, maar voor den Oneindige, wien te kennen d.i. wien te aanschouwen met een hart, dat in de gemeenschap van Christus voortdurend gereinigd wordt, het eeuwige leven en de hoogste zaligheid is.[1]

1 Tot toelichting van het bovenstaande voeg ik hier nog bij, dat S. het regt mijner godsdienstige bewustheid om een stem te hebben in het opmaken mijner overtuigingen, niet kan doen vervallen door de vraag, die hij tot mij rigt: ‘Bijaldien nu eens de godsdienstige bewustheid, gelijk vroeger de R. Kerk en onder ons vader Brakel, met Stier zich mogt verklaren voor de stelling, dat de aarde het middelpunt van het heelal is, op grond, dat de Schrift dit leert,.... wat zal de wetenschap dan antwoorden?’ Mijne godsdienstige voorstellingen zijn alleen een analyse van den inhoud van mijne, historisch d.i. onder den invloed van het Christendom gewordene, godsdienstige bewustheid. De verklaring daarentegen, dat de aarde het middelpunt van het heelal is, behelst eene wetenschappelijke theorie, die natuurlijk alleen door de wetenschap kan uitgemaakt worden, en waarvoor ik nooit het getuigenis der godsdienstige bewustheid, evenmin als dat van mijn schoonheidsgevoel ingeroepen heb of zal inroepen. Zoo heeft S. insgelijks geen regt om van mij te onderstellen, dat ik den diepsten grond van mijn geloof hierin zou zoeken, dat ‘God mij geeft deze dingen alzoo te gelooven,’ daar ik aan het godsdienstig gevoel alleen daarom zoo hooge waarde toeken, ten eerste omdat ik het voorloopig alleen als gevoel zoek te wettigen, en vervolgens omdat ik in onze dagen den strijd tegen het positivisme van het hoogste gewigt acht.

Resultaat mijner kritiek:

1°. Terwijl het determinisme op anthropologisch gebied voor als nog het laatste woord der wetenschap moet heeten, behoort deze theorie, vermits zij vooral het zondegevoel onverklaard laat en niets in zich heeft, waardoor zij het pantheïsme kan keeren, niet te worden aangenomen, tenzij dan met groot voorbehoud en onder gedurig protest zelfs tegen hare meest logische consequentiën.

2°. Terwijl de godsdienst in subjectiven zin, d.i. als bepaalde gezindheid in den mensch, door de wetenschap niet kan noch mag gewraakt worden en zich voor de psychologische wetenschap als een echt en oorspronkelijk menschelijk gevoel regtvaardigt, ziet de empirische wijsbegeerte zich verpligt te erkennen, dat het aan het menschelijk denken tot hiertoe nog niet gelukt is, op het godsdienstig gevoel eene theorie te bouwen, m.a.w. eene godsleer te vormen, die de eischen van onze logica en die van onze religieuse bewustheid te gelijk bevredigt.

Mijne beoordeeling eindigt met de volgende verklaring:

Wanneer iemand, die zich natuurlijk niet meten kan met Prof. Scholten in bekwaamheid of geleerdheid en die daarbij opregte hoogachting koestert zoowel voor de talenten als voor den persoon van den hoogleeraar, immers voor den zedelijken moed, waarmede hij zijne overtuigingen uitspreekt; wanneer iemand, die het betreurt dat Prof. Scholten in zijn onvermoeid streven naar een zelfstandig inzigt der waarheid en in de verspreiding van liefde voor wetenschap gedurig bemoeie-

lijkt wordt door een kerkelijk supranaturalisme, dat nu eenmaal het goed regt der nieuwere theologie niet begrijpen kan of wil; wanneer iemand, die dus om meer dan ééne reden liever gezwegen zou hebben tegenover een godgeleerde als Prof. S., het nogtans waagt, een ernstige en openhartige kritiek te leveren van een gedeelte van diens werk, zoo doet hij dit uitsluitend omdat hij door den hoogleeraar uitvoerig werd bestreden en hij door nu te zwijgen den schijn op zich zou laden, óf van geene overtuiging te bezitten waarvoor hij kan opkomen, óf van te berusten in Prof. Scholten's monisme. Het eerste behoeft; het laatste mag hij niet. Hij mag het niet, daar hij voor als nog alleen van de dualistische opvatting, gezuiverd zoo men wil van hare overdrijving, de zegepraal der godsdienst kan verwachten in het gemoed van velen, die het weemoedig voorregt hebben van te denken.

Rotterdam, Maart 1859.

A. PIERSON.

Duitsche dramatiek.

Der Fechter von Ravenna, Trauerspiel in 5 Akten, von Friedrich Halm. Narcisz, ein Trauerspiel von A.G. Brachvogel.

Na het breken met de traditie, die zich als versteend had in de Fransche klassieke tragedie; na het omverwerpen van Gottscheds gezach, waartoe vooral Lessing zijn krachtigen arm had geleend, wilde het Drama, ook in Duitschland, slechts de waarheid als leidsvrouwe, gevoelde het, dat het zijn eenige levenskracht konde vinden in de afschaduwing der werkelijkheid. De letterkunde in het algemeen was een overgangsperiode nabij. Het was in de dagen, dat een reeds lang zieltogend orthodoxisme den laatsten adem uitblies, dat de geloofsvormen, die een tweetal eeuwen bestonden en eens de uitdrukking waren der innigste overtuiging, niet meer konden zijn dan de windselen, waarin een lijk was verborgen, en dat men, de heerschappij der reeds zoo lang zieltogende moede, en door het langdurig despotisme der ledige vormen verhit, geene verandering in de religieuze sfeer meer mogelijk dacht, en de eenige wijziging, die naar de waarheid en de vernietiging der traditie en konventie konde leiden, daar buiten zocht, en wel in de natuur, verklaard en bespied door de Rede. In tegenoverstelling der vroegere salonpoëzy, ontstond de natuurpoëzy, die het geluk had twee Goden onder hare priesters te tellen; eene richting, die, wij gelooven het gaarne, meer levenskracht, geldiger reden van bestaan bezat dan gene, maar, evenzeer als zij in Göthe en Schiller bewees, welke hoogten zij bereiken kon, ook in Klinger en Lenz en vooral in Kotzebue, dien kleinen nabootser der platte werkelijkheid, dien kwistig bewierookten afgod van al wat er in de

laagste sfeeren van het dagelijksche en alledaagsche wriemelt, aantoonde tot welke laagten zij ook dalen kon.

Kotzebue en ook Iffland moesten er het hunne toe bijdragen, de literaire beweging, die hun het leven had geschonken, te doen wijzigen. Ook zonder hen zoude het geschied zijn, want het ware hun te veel eer bewezen, als wij onderstelden dat zij op de denkbeelden van hun tijd een overwegenden invloed oefenden. Slechts het volgen en dan nog wel het slaafs volgen van den tijdgeest, kon hen onder de massa een oogenblik doen leven. Het verminken echter van het ideaal, door de heroën der richting nagestreefd, verhaastte ook op literair gebied de reaktie, die zich in Europa en vooral in Duitschland vertoonde. Men walgde van het subjektivisme in de laatste twintig jaren gehuldigd, zoo als vroeger van het orthodoxisme en de versteende geloofsformules; men was vermoeid van de omdolingen, het rondtasten en het nemen van ijdele proeven, waartoe het volgen der Rede heette geleid te hebben; men wilde weder een objektiven grond voor de waarheid, en moest dien zoeken in de geopenbaarde godsdienst, waarvan de meest pozitive uitdrukking de Katholieke Kerk was. Zocht men in de vorige periode bij de antieken, die der natuur zoo veel nader heetten te staan, ter schole te gaan, in de tegenwoordige, de zoogenaamde Romantiek, werd men Middeleeuwer en dacht men het ideaal der moderne poëzy te hebben gevonden in klooster en burcht. Thands dacht men de huizing op de steenrots gebouwd te hebben, maar weldra bleek het, dat er nog scherper tegenstelling geboren was tusschen waarheid en poëzy, tusschen werkelijkheid en ideaal, dan toen men zich aan de leiding der Rede met al de afdwalingen, die er het gevolg van waren, had overgegeven.

Zelfs bleek deze richting zóo weinig in staat leven aan te brengen, dat zij zelfs haren gevierdsten dienaars allen invloed op het volksbewustzijn onmogelijk maakte. Er lag ook zulk een groote klove tusschen de middeleeuwen en de negentiende eeuw, tusschen de romaniserende richting der Romantiek en de behoeften van het heden. Het genie van Novalis, het talent van Friedrich Schlegel, van Achem von Arnim, van Clemens Brentano, het bleek zijne reuzenkrachten verspild te hebben aan eene poging om het onmogelijke mogelijk te maken, aan de poging om een doode het leven terug te schenken. Hun arbeid is onder stof begraven en in die mate vergeten, dat men zou wanen zoo vele eeuwen tusschen hen en ons te zien lig-

gen als het slechts jaren zijn. Slechts twee van de helden der Duitsche Romantiek leven nog in dezen tijd; hun licht schijnt nog onder ons, maar het is geen eigen, het is slechts geleend, slechts maanlicht. August Wilhelm Schlegel en Ludwig Tieck, zij leven toch alleen door hunne vertaling van Shakspeare, juist den dichter, die het verst van hunne richting afstaat; hun eigen werken zijn vergeten. De grootste dramatist der Romantiek wist het antagonisme tusschen het ideaal der Kunst en van het leven in die periode niet op te lossen en stierf in wanhoop door een zelfmoord; en de ernstigste en misschien een der eerlijkste, Werner, die het antagonisme alleen wist op te heffen, door zich in het verleden terug te verplaatsen en aan den voet van Romes altaar rust te zoeken, zingt der schoone natuur van Italië toe:

> Ihr kommt zu spät, ihr ewig jungen Lauben;
> Ach hätt ich *früher* euer Grün geschauet,
> Als noch des Lebens Morgen mir gegrauet;
> Ich kann nicht *leben* mehr! - ich kann nur *glauben*.

Werner heeft zich zelven en zijne richting in dien eenen regel geoordeeld en veroordeeld: leven en geloof staan tegenover elkander, en het eene vernietigt bij hem het andere.

Toch verdient de poging der Romantiek, zij die ook mislukt, ja, al moest die ook mislukken, onzen eerbied. Zij, die haar waagden, waren voor een deel diepzinnige en allen gemoedelijke kunstenaren, die den afgrond aan hunne voeten ontwaarden, maar niet vermochten te peilen, zoodat het puin, dat de ruïnen van een vroeger eeuw hun aanboden, ontoereikend bleek om dien te dempen. Zij zagen den tijdgenoot dobberen op de ebbe en den vloed van meeningen, die de levensvragen, om hen en in hen oprijzend, niet beandwoordden; zij zagen het holle der theoriën, die zoo spoedig stierven als zij waren ontstaan en een ruimte nalieten, die aangevuld moest worden. Zij geloofden, dat de Kunst eene goddelijke stemme was en niet bloot een echo der aarde, en dat zij hare hooge roeping niet zoude kunnen vervullen, dan wanneer zij zich paarde aan die der Godsdienst en met deze saamvloot.

Het Ideaal van het Ware en Goede moest één worden met dat van het Schoone. Maar zij dwaalden in de waardeering van het eerste. Angstig bij de warreling om hen heen, bij de dobbering van het subjektivisme, werd de Rede hun verdacht als

gids naar de waarheid, konden zij geen vrede hebben met, geen geloof slaan aan eene ontwikkeling van het ideaal des Waren en Goeden, door de syllogismen der Rede. Neen; zij moesten terug en de menschheid mede terug dringen tot het tijdvak van absoluut geloof, van kinderlijke onderwerping zonder de kritiek des verstands. Wat wonder, dat zij alleen terug gingen, maar de tijdgenoot niet met hen, zoodat zij onbegrepen en ongewaardeerd ondergingen en stierven? Nog een andere reden, - gevolg van dezelfde oorzaak - maakte hun arbeid onvruchtbaar, ja moest dien onvruchtbaar maken, omdat hun streven, konsequent voortgevoerd, hen daarheen bracht. De Kunst was alleen middel geworden; het doel lag buiten het zuiver-menschelijk gebied. Men wilde een dogma opbouwen door middel van de Kunst; men wilde door hare stemmen abstrakte theoriën verkondigen, en het drama werd geene bezielde naschepping der menschenwaereld, maar een tendenz-stuk. Men versta mij wel. Ik heb altijd de meening voorgestaan, dat er éene grondgedachte in de poëtische schepping leven moet, die haar in al hare deelen doordringt; om welke te verzinnelijken, te belichamen al hare deelen moeten medewerken. Maar dat moet geschieden naar de wet, waaronder de aesthetische schepping bestaat, dat beteekent ten aanzien van het drama waarop ik meer bijzonder het oog vest, door den natuurlijken gang der handeling, die door de charakters gedragen wordt, welke zich getrouw aan de natuurwet en alzoo aan zichzelven behooren te ontwikkelen. Zonder dit wordt elk handelend charakter een marionet; zonder eigen leven, maar alleen zich bewegend door het uurwerk, dat de auteur er in verborgen heeft en opwindt of stil doet staan naar welgevallen. Die vergelijking doet mij denken aan onzen fijn geestigen Bakhuizen van den Brink, die haar eens zoo ter rechter tijde in het leven riep. Neen, naar mijne meening moet elk handelend persoon een organiesch wezen zijn, een eigen leven hebben, maar hij moet - en dat zal de hooge scheppingskracht des kunstenaars be wijzen - geheel vrij zich ontwikkelend naar den aanleg hem geschonken, toch door de wet der noodzakelijkheid gedwongen, medewerken tot bereiking van 's kunstenaars doel, het belichamen van 's dichters grondgedachte. Zoo handelde niet de Romantiek, en daarom leed zij ook zoo geheel schipbreuk in haar drama. De figuren, die zij opvoerde, waren typen van vooropgestelde idëen. Als Werner zijn ‘Weihe der Kraft’ geeft, dan zijn Elisabeth, Theobald en Therèse geene menschen, maar geïncarneerde ideën, of

liever symbolen in den menschenvorm verzinnelijkt. De eerste is de reinheid, de tweede de Kunst, de derde het Geloof, die zich vereenigen tot een ‘Mysterium dreieiniger Liebe.’

Het kan dan ook niet bevreemden, dat de Romantiek zich geen tooneel heeft weten te scheppen, hetgeen toch hare roeping was, daar zij naar het vereenigen van poëzy en leven door middel der Godsdienst streefde, waartoe juist het Drama als een werkzaam orgaan zich eigent. Maar wij hebben het gezien, de Romantiek had niet dezelfde bazis als het volk en daarom zonk haar telkens meer de grond der werkelijkheid van onder de voeten weg.

Niet dan vluchtig en oppervlakkig kon mijne beschouwing zijn over de perioden, die het heden voorafgingen. Zij mocht niet meer zijn dan eene inleiding tot het onderwerp, welks behandeling ik mij tot eenige taak heb gesteld: de waardeering van eenige dramatische verschijnselen bij onzen nabuur, ter charakterizeering van den staat zijns tooneels.

Wij naderen het heden; wij zijn den tijd der Romantiek voorbij en staan voor twee puinhoopen. De tijdgenoot laat beiden recht wedervaren en acht beiden nuttig om hem de bouwstoffen te verschaffen voor de woning die hij op te trekken heeft. Toch geloof ik, dat de oudste bouwval - de periode der Natuurpoëzy, zelfs in haren ‘Sturm und Drang’ - bruikbarer stof levert dan de jongere. Hoe dikwijls hare poëzy ook ondergaat in oratorie - Schiller zelfs, ja Göthe is er in eenige zijner dramaas niet vrij van - toch waait er een menschelijke adem ons uit tegen; hoe kil zich ook het abstraheerend verstand er zich vaak in uitspreekt, toch is het de menschengeest die er in leeft en niet de God-mensch - dus de niet-mensch der Romantiek.

De taak blijft den tijdgenoot, ja den volgenden geslachten opgelegd, om de nieuwe woning uit die beide ruïnes op te trekken en te voltooien. Wij zien overal in de verschijnselen van de letterkunde, vooral in die van het dramatiesch genre, nog een wankelen tusschen de twee richtingen, die zich in éene moesten oplossen, maar het nog niet kunnen. De poëzy is den eene eene stemme der Godheid, die zich wel niet alleen in de kerk der Middeleeuwen belichaamd heeft, maar zich toch nog aan den menschelijken geest vertoont in de gestalten van eenige

dogmen, die den grondslag blijken der kunstoefening; voor den ander is zij eene stemme des menschen, wanneer hij zich als eenheid, als wezen uitdrukt, waarom die stemme dan ook niet kan zingen dan van de dingen dezer aarde, die in verband mogen staan met een onzienlijke sfeer, maar toch een reden van bestaan en een oorzaak van ontwikkeling in zich zelven hebben. Bij eene beschouwing als de laatste vooral, ontvangt het drama eene levenskracht, welke de periode der Romantiek het niet konde schenken.

Het Drama moet van de werkelijkheid leven; het is zijne roeping die werkelijkheid in de beweging der menschen na te schepper, en het zij het in het verleden of in het heden, in de historie of in het binnenvertrek verwijlt, den mensch in zijne zedelijke vrijheid te schetsen. Alle ‘tendenzerei’ is uitgesloten. De handelende personen handelen uit en door zich zelven; zij leiden een individueel leven; zij zijn geene allegoriën, geen wandelende symbolen; zij moeten menschen zijn van gelijke beweging als wij, welk kleed, afwijkend van het onze, zij ook dragen.

Dit stelde zich ook Franz Grillparzer, een der voornaamste hedendaagsche dramatisten in Duitschland, tot doel. Zonder het echter, zoo ver ik weet, bepaald uit te drukken, kan het worden afgeleid uit den geest zijner dramaas. Tot kunstbewustzijn gekomen in den tijd, dat de Romantiek hare laatste stuiptrekkingen in Duitschland vertoonde (in 1816), trad hij op, door den invloed van Werner en Müllner op een zijweg gevoerd, met een zoogenaamde Noodlotstragedie, ‘die Ahnfrau.’ Langs een geheel anderen weg dan de Grieken en Romeinen, moesten de Romantieken in hun laatste literair zieltogen aan het Noodlot den waereldscepter gunnen.

Het treurspel ‘Sappho,’ dat in 1818 werd opgevoerd, getuigde echter reeds van een anderen geest. De dichter knoopte de mythe van Hellas aan de waarheid, aan de werkelijkheid; hij schetst de zielesmarten, de grootheid van verheven naturen, altijd dezelfde, hetzij ze voor duizend jaar in het levensrijke Hellas of in het heden aan de oevers van de stroomen onzes vaderlands zich voordoen. Noord-Duitschland - Grillparzer is een Oostenrijker, en woont in Weenen - onderwierp de ‘Sappho,’ die nog meer dan ‘die Ahnfrau’ tot 's dichters roem heeft bijgedragen, aan zijn gewone scherpe verstandskritiek. Het noemde het denken en spreken van Sappho te modern; te modern! misschien wel, omdat de Grieksche dichteresse beminde zoo als een vrouw bemint. Het kan zijn dat

Noord-Duitschland de onhistorische kleur van het tableau heeft bewezen, het kan zijn dat het gelijk had, de snede van het kleed, dat Sappho in de periode van haar vermoedelijk bestaan droeg, onjuist te noemen, de vrouw die het droeg heeft echter de volledigst mogelijke reden van bestaan, zij is werkelijk mensch, zij is een heerlijke natuur. Maar ook de kritiek van Noord-Duitschland zal waarschijnlijk bevrediging vinden, wanneer een thands nog, naar ik vermeen, onvoltooid treurspel, Scipio en Hannibal, het licht zal zien. Door teleurstelling, kleine jaloeziën, tegenwerking en miskenning verbitterd - welk auteur, en vooral welke dramatist kent die niet? - heeft Grillparzer zich teruggetrokken en sedert 1838 voor het Duitsche tooneel niet meer gearbeid. Toch schijnt hij dien tijd niet zonder oefening, niet zonder ernstige studie, te hebben doen voorbijgaan. Het fragment, dat ik uit het nog niet uitgegeven treurspel Scipio en Hannibal wensch mede te deelen, getuigt toch, dat hij de historische met de poëtische waarheid heeft weten te vereenigen, dat er in zijne latere gewrochten volkomen harmonie bestaat tusschen het kleed en den mensch, die er zich in beweegt. Men oordeele:

Voor den slag bij zama.

HANNIBAL.
Alzoo is dit de plaats, die men verkoos
Voor 't mondgesprek?

MAGO.
Ja, Heer! dit is de plaats.

HANNIBAL.
Zoo, zoo. Nu, wij zijn hier! De Romer draalt,
Hij voelt zich naar het schijnt reeds Heer.

MAGO.
Kent hij
Dan Hannibal niet meer, en ook diens arm?

HANNIBAL.
Diens arm? dat is diens leger? Waar is dat?
Toch zal 't ook zóo ons niet te zwaar zijn, denk ik
Zie ginds: hoe overmoedig! Zie, een deel
Van Romes heir, geordend als ten aanval!
Die ruiters in de voorhoede, aan den berg,
Die snijd ik met een handvol knechten af.

Ik zal u ruiters leeren plaatsen, knaap!
Ja, Scipio schijnt Varro te gelijken,
En waarlijk, Zama klinkt bijkans als Cannae.
Nu, nu, wij zullen zien... Toch is, voorwaar!
Die ordning nog zoo slecht niet! Werklijk! Zie
In 't centrum ginds! Wie heeft hem dat geleerd?
Hij heeft niet tegen mij gediend. In Spanje
Wast dat niet aan de boomen. Waarlijk goed!
Dat is geen Varro; ook geen Fabius;
Misschien geen schild, gewis alleen een zwaard,
En Hannibal alleen was in zijn tijd
En schild en zwaard... 'k Zeg: in zijn tijd.

MAGO.
De tijd is toch zoo als de man hem maakt,
En elke tijd is Hannibal de zijne.

HANNIBAL.
Schrijf 't op wat gij daar zegt en leer 't van buiten.
Het klinkt zoo fraai en geeft bij d'aanvang moed;
Het einde vindt zich toch op 't laatst van zelf.
Zoo als gezegd: tot op die ruiters ginds,
En niet gerekend dat hij mij laat wachten -
Een rechte man eert zich in andren ook,
En Hannibal had nimmer dat gedaan....

MAGO.
Ginds rent een man de zijnen ver vooruit!
't Is Scipio.

HANNIBAL.
Nu eindlijk, eindlijk dan!
Zoo 't niet Carthago gold, bij Herkules!
Hij zou zich hier alleen zien als ik straks!

SCIPIO (***die snel binnentreedt, tot Mago***).
Vergeef het, veldheer! zoo 'k een wijle toefde.

MAGO ***op Hannibal wijzende***.
Hij daar is Hannibal.

SCIPIO.
Hij?

HANNIBAL.
Ja, ik ben 't,
Geloofdet gij dan Hannibal zoo jong?

SCIPIO.
Daar Hannibal met Scipio spreken wilde
En deze alleen mij tegentrad, terwijl
Gij zelfs het hoofd omwenddet bij mijn aanblik,
Hield ik den zoekenden voor wie mij had gezocht.
Maar wees mij welkom thands.

HANNIBAL.
Ook gij?

SCIPIO.
Uw wensch!
Gij woudt mij spreken! Wel, ik hoor u aan.

HANNIBAL.
Deels eigen wensch en deels Carthagoos last,
Dat deernis voelt met al 't vergoten bloed...

SCIPIO.
Had zij die deernis ook bij Cannae reeds?
En ook....? maar verder, en vergeef de stoornis.

HANNIBAL.
Deels eigen wensch en deels Carthagoos last
Dat deernis voelt met al 't vergoten bloed,
Doet mij u zien, met Romes veldheer spreken,
Eer 't dreigend zwaard zich tot den aanval heft.
De aard heeft behoefte aan vrede en zij heeft krijg;
De ploeg heeft ook zijn recht, niet slechts het zwaard.
Rome en Carthago hebben zich gemeten
En toen elkaâr te sterk bevonden; dáarom
Laat ons de strijders scheiden van elkander,
Eer beide, elkaâr verstikkend, nederzinken.
Wil Rome vrede, wel, zoo zeg het thands.

SCIPIO.
Meest doet *hij* 't aanbod die de waar bezit.
De vrede is goed en 't goede neemt men ook
Wel gaarne uit 's vijands hand. Zeg mij den prijs.

HANNIBAL.
Het toeval, dat zijn aandeel ook verlangde,
De raad van lafaarts, van... wie weet van wie nog,
Genoeg, de grilge kansen van den krijg
Ze zijn verkeerd in dezen oogenblik;
En zoo als Hannibal eens in Itaalje
Zoo staat thands, maar toch minder vóorbedacht,

En minder nábedacht en ná gerekend ook,
Door d'Oostenwind naar 't Zuidwest heengestuwd,
Uw leger aan de poorten van Afriken.

SCIPIO.
Ga altijd voort; ik ben niet ijdel! Nu?

HANNIBAL.
Het waar genoeg die poorten dieht te slaan,
Den vijand toe te sperren voor zijn schreden.
Alleen, zoo als gij hoorde, om bloed te sparen,
Koos men den weg der vreedzame onderhandling.
Daar 't voordeel aan uw zijde is door het toeval,
Is 't billijk dat de vrede u voordeel gunt.
M'ontruimt Itaalje en Asdrubal trekt af.

SCIPIO.
Dat gunt gij ons? Trekt Asdrubal terug,
Dan schenken wij Carthago den gevangne,
Den ingesperde, den vernietigde.

HANNIBAL.
Wie zegt dat?

SCIPIO.
Ik, en gij weet of ik dwaal.

HANNIBAL.
Sieielje zij voor u. Maai gij den akker,
Door Romes en Carthagoos bloed bevrucht.
Den Puniër wast elders ook zijn graan.

SCIPIO.
Ge staat ons eigendom ons af.

HANNIBAL.
Nog hebt
Gij Hannibal den koopprijs niet voldaan.

SCIPIO.
Waartoe de strijd? Nu goed, gij geeft Sicielje.

HANNIBAL.
Maar Spanje blijft Carthago toebehooren,
En wee den Romer, die van 't strand der zee
Of wel uit Gallië in ons land durft sluipen!
Laat dit ons onderteeknen.... en 't is vrede.

SCIPIO.
Spreekt gij in ernst?

HANNIBAL.
Met Rome schertste ik nooit.

SCIPIO.
Spreekt zoo Carthago?

HANNIBAL.
Zóo spreekt Hannibal.
Hispanje is mijn, mij dankt het wat het is.
Het heeft geen berg waarbij 'k niet zegepraalde,
Het heeft geen stroom die niet mijn legers droeg,
Geen mensch die sidderend of hopend mij niet kent,
Geen veld of 't toont de sporen mijner zorge.
Hispanje is mijn, het is de wieg mijns geestes;
Van daar uit trok ik op tot Romes vreeze;
Daar dacht ik al mijn roem, mijn zegepralen....
Hispanje blijft aan wie het thands behoort.

SCIPIO.
Denkt ook Carthago zoo?

HANNIBAL ***zich op de borst slaande*.**
Hier is Carthago.

SCIPIO, ***op de zijne wijzend*.**
Hier Rome niet; want anders gunde ik wel
Den ouden held wat Rome hem ontzegt.
Hispanje is ons of krijg.

HANNIBAL.
Zoo blijft het krijg.
Keer gij naar de uwen weêr.... vaarwel.

SCIPIO.
Vaarwel.

HANNIBAL.
Gij gaat? Gij gaat zoo kalm en rustig? Jonkman,
Geldt Hannibal u dan zoo weinig
Dat gij zoo kalm ten strijd tijgt tegen hem?

SCIPIO.
Niet hij zoo weinig, Rome slechts zooveel.

HANNIBAL.
Toeh heeft hij vaak uw Romen overwonnen.

SCIPIO.
Hij? Rome? Toch alleen haar legervoerders?

HANNIBAL.
De mannen maken toch, naar 't schijnt, de stad.

SCIPIO.
De mannen, niet de man, niet de enkele
Gij zegepraalde op Varro, op Romeinen,
Op Rome zelve nooit, zelfs niet bij Cannae.
Boog zij zich ooit, of gunde ze u een woord?
Zoo niet, geloof haar dan nog onverwonnen.

HANNIBAL.
Toch was het Rome die die voerders koos;
Dus zijn haar besten toch door mij gevallen.

SCIPIO.
Haar besten achttet gij die legervoerders?
Zelfs niet de beste krijgers waren zij.
Zij waren Konsuls; voor een ander doel nog
Dan om te strijden worden die verkoren.
Van alle wissling vrij en stilstand, als
De wezens in de wislende natuur,
Gaat ook 't steeds wielend rad van onzen staat.
Het enkle wordt veranderd, maar 't geheel
Blijft zich gelijk in steeds gelijke banen.
Ook zwakke gidsen kiest mijn staat zich soms,
Opdat de sterke niet tot sterkste stijge;
En liever zij een Varro zelfs verwonnen,
Dan dat een Konsul met de trotsche vuist
Zich op de borst sloeg, zeggend: Rome is hier.
Vaarwel!

HANNIBAL.
Blijf nog en laat ons verder zien.

SCIPIO.
Gij dacht: gij hadt Romeinen overwonnen!
Die ge overwont, het waren geen Romeinen,
Zelfzuchtige, ijdle dwazen waren zij,
Die lauwren zochten voor hun eigen hoofd!
Maar een Romein ziet in zich zelv' slechts Rome,
Wil Rome alleen verheerlijken, belauwren,
Haar dienen, sterven slechts voor haar.
Zulk eenen ziet ge in mij; en als zulk een
Ben 'k morgen zoo gewis van de overwinning
Als deze hand het is van dezen arm.

En wierd ik ook verslagen - 'k denk het niet,
Al wilde ik ook, ik kan het mij niet denken -
Maar stel 't, dan zoude een andere Romein
Voleinden wat eens de eerste was begonnen.
Valt Hannibal, dan valt Carthago -
Maar Rome zegeviert, schoon Scipio vall'.

HANNIBAL.
Ge zijt een man; dat gij een veldheer zijt,
Dat toonde mij het ordnen van uw krijgsheir.

SCIPIO.
Ziet gij, dat is 't. Dat denkt ge Scipioos werk!
Het is het werk en 't overleg van Rome.
Zoo schikte zij haar heir in de oudste tijden:
Hier de Hastaten, ginds het legioen,
De slingraars voor, de ruiters aan de vleugels.
Zoo ordende Posthumius zijn heir reeds
In de eerste dagen onzer Republiek;
Camillus ook, toen hij den Galliër
In plaats van goud met wichtig ijzer loonde.
Bij Cannae, de Ticine en Trasimene
Week men te dwaas van de oude slagorde af,
En snel was ook de aloude zege ontvloden.
Ik heb hersteld, ik heb niet uitgevonden,
Gij hebt niet mij geprezen - Rome alleen.

Wat dunkt u? Doemt er geen waereld van gedachten op bij het lezen dezer zoo eenvoudige regelen? Is dat niet de mensch wedergegeven in de periode waarin hij leefde en werkte; is dat niet in de schildering der werkelijke natuur de afschetsing van twee volken met de fijnste lijnen en trekken?

Gij leert den Puniër en den Romein in deze weinige regelen beter kennen dan in een gantsch treurspel van Corneille, beter dan den Italiaan zelfs in den geidealizeerden Tasso van Goethe. Er is afstand gedaan van alle woordenpraal, van alle oratorische sieraden; de dichter heeft zich zelven weten te vergeten, om alleen te denken aan de personen, wien hij het woord gunde om zich uit te spreken, om zich te doen kennen.

Volhardt Grillparzer, wien we ook om zijne lyrische gedichten eeren, in zijn stilzwijgen, zoodat hij niet meer onder de vruchtgevende boomen van Duitschlands literairen hof kan wor-

den gerangschikt; een stadgenoot, zoo ik geloof, zijn vriend, deed nog voor weinige maanden gantsch Duitschland van zijn talent gewagen; ik bedoel den dichter, bekend, beroemd, onder den naam van Friedrich Halm.

Daar ik mij voorgenomen heb het laatste gewrocht van dezen dichter van meer nabij te beschouwen en ten onzent zoo mogelijk te doen waardeeren, acht ik mij geroepen den mensch in hetgeen hij schijnt, den dichter in hetgeen hij achtereenvolgens schonk, te doen kennen. De dichter Seidl gaf van hem een korte biografie, die ik hier en daar zal volgen.

De naam van Halm is een pseudoniem. Onze dichter heet werkelijk Elegius Franz Joseph, vrijheer van Munch-Bellinghausen. Wij kunnen voorzeker moeielijk de reden gissen waarom hij zich achter een aangenomen en nog wel een burgerlijken naam verschool; wij ten onzent zien dan ook de aristokratie van den geest als de hoogste, als de eenig ware gehuldigd en ruimen in onze burgerkringen - adel hebben wij zoo weinig, dat hij niet meetelt - den talentvollen kunstenaar, den wetenschappelijk ontwikkelde om hem zelven eene eereplaats in. In Oostenrijk, het land der metallieken en van het konkordaat, schijnt het echter anders; daar is de adellijke kunstenaar zeker met zijn verstand te rade gegaan door een burgerlijken naam te kiezen voor een emplooi, dat zich daarmeêe nog het best verdraagt. Jammer echter voor den schoonen geslachtstitel, die in den eenvoudigen Friedrich Halm voor altijd, ten minste zoo lang er een Duitsche literatuur bestaat, is ondergegaan.

Halm, zoo willen ook wij hem blijven noemen, werd te Krakau den 2^{den} April 1806 geboren. Zijn vader was ter dier tijde lid van het hof van appèl en had later, tot Staats- en ‘Conferenz’raad bevorderd en met het volste vertrouwen van Keizer Franz I vereerd, een beslissenden en hoogst weldadigen invloed geoefend op het beleid der Justitie in de geheele Oostenrijksche monarchie. De zoon van zulk een uitstekenden staatsman scheen vooral voor de staatsdienst bestemd te zijn, waarvoor hij dan ook met de meeste zorg werd opgeleid. Maar in den knaap stak nog een ander talent, dat zich in eenige naauw opgemerkte verschijnselen deed kennen. De jonge Elegius kende geen grooter genot dan zijn klein theater te bespelen, waarvan het repertoire aan zijn eigen fantazie werd ontleend. Alles voorspelde in den knaap reeds den toekomstigen dichter.

Wat hij gelezen had dramatizeerde hij; de schoonste plaatsen uit zijne lievelingsdichters werden van buiten geleerd en met vuur en kracht gedeklameerd. Na de studiën aan het Gymnasium voltooid te hebben, werd hij aan de Weener hoogeschool ingeschreven en woonde hij daar het onderwijs in de filozofie bij. Wij geven even den biograaf Seidl het woord: ‘Onder al deze jongelieden’ - hij heeft ze bij name opgeteld; weinige echter zijn bij ons bekend - ‘zat ook aan mijne linkerzijde een der jongsten neder, een bleeke, nog al sterk opgeschoten en stille jongeling, met sprekende, maar zwakke oogen, eenigzins doffe stem, eenvoudig, gesloten, karig met zijne woorden, maar innemend door zijn bescheiden uiterlijk, dat echter innerlijke warmte te verbergen scheen. Dat was onze Munch.’ Een kollege-schandaaltjen bracht beiden met elkaâr in gesprek. De kennismaking werd vriendschap en wederzijds werd de bekentenis afgelegd van vaerzen te hebben vervaardigd. Het regende toen bij die beiden: romantische vertellingen, Pindarische gedichten, fabelen in proza, anekdotes, anakreontische Oden, Idyllen en zoo voorts. De spoedig ontstane vriendschap trad echter op den achtergrond, toen Seidl zich in een kring begon te bewegen waarin Munch niet was opgenomen. De geslotenheid van dezen was oorzaak, dat slechts weinige zijner medestudenten iets van zijne gemoedsrichting konden gissen. Half in zijne boeken, half in zijne dichterlijke droomen levend, wies hij in de eenzaamheid tot zulk eene vroege zelfstandigheid des geestes op, dat hij in zijn twintigste jaar reeds zijn studiën volbracht, zijn eerste treurspel voleind had, de staatsdienst ingetreden en gehuwd was. Hoewel deze geheele omkeer in al zijne betrekkingen, wel verre van zijne neiging voor de dichtkunst geweld aan te doen, haar veeleer bevorderde, toch hield hij zich, uit wantrouwen van zijn eigen kracht, nog altijd van de openbaarheid verwijderd, en deelde hij naauwelijks zijn vertrouwdsten vrienden iets van de vruchten zijner nooit bespiede vlijt mede. Eindelijk maakte de stelling: dat het werkelijk talent altijd met een aandrang tot mededeeling, tot overstorting verbonden is, zich ook aan hem tot waarheid, en waagde hij zich op het tooneel der waereld, daartoe dringend aangespoord door een man, die op zijne ontwikkeling den grootsten invloed heeft geoefend Die man was zijn vroegere leermeester, de begaafde en hoog ontwikkelde professor Michael Enk van der Burg, capitularius van het Benedic-

tijnerstift te Melk, die voor een vijftiental jaren tot een zelfmoord kwam, daar hij de boeien, hem als geestelijke aangelegd, niet breken en ze toch ook niet langer dragen kon. Deze man, niet zoozeer zelf dichter, dan wel kenner en hoogschatter der poëzy, en ten hoogste ontvankelijk voor de indrukken van het schoone en ware, daarbij grondig geleerd, belezen als slechts weinige, met eene zeldzame scherpte van oordeel begaafd, had zich vooral op de studie der Zuidelijke talen, voornamelijk de Spaansche, toegelegd, en den rijkdom der dramatische literatuur van het volk, dat Lope de Vega en Calderon heeft voortgebracht, zóo geheel leeren kennen, dat hij zich niet weêrhouden kon zijn talentvollen discipel en vriend op den schier nog onbekenden schat opmerkzaam te maken, die aan gene zijde der Pyreneën nog begraven lag. Hoe goed Munch zich den wenk zijns raadgevers ten nutte wist te maken, toonen zijne dramatische werken aan, waarvan de fabel deels naar Spaansche voorbeelden is gevormd, terwijl men aan de warmte van gevoel, aan de pracht der diktie en ook aan den rijkdom der handeling den invloed van het Zuiden bemerkt.

Aan zijn vriend Enk heeft Halm het misschien ook te danken, dat hij zijne kracht niet in dagbladen of tijdschriften versnipperde, zoo als zijne tijdgenoten vooral deden, maar dat hij die in éene richting als saamtrok en alles wat hij had op de eerste kaart zette. In het jaar 1835 vond men in de Oostenrijksche en andere dagbladen ter loops het bericht opgenomen, dat men op het ‘hofburgtheater’ weldra een dramatiesch gedicht van een tot dusverre onbekenden dichter zoude opvoeren, wiens buitengewoon talent de schoonste toekomst mocht voorspeld worden. Men bedoelde ‘Griseldis’ van Friedrich Halm, de eerste tragedie van den negen en twintigjarigen dichter. Halm bleek op die eerste kaart alles gewonnen te hebben. Zijn Griseldis deed in korten tijd de ronde door gantsch Duischland. Friedrich Halm werd algemeen en te recht als een echt dichter begroet, die geroepen scheen het verweesde Duitsche drama zich aan te trekken en het gebied der ware Poëzy, waarvan het drama in dat tijdvak door de ‘politisch sociale tendenz-hascherei’ altijd meer verdrongen werd, voor dezen kunstvorm weder te veroveren. Halms tweede dramatische proeve, ‘der Adept’ (1836), rechtvaardigde deze hoop, en ook zijne volgende scheppingen, als: ‘Camoëns’ (1837), ‘Imelda Lambertozzi’ (1838), ‘Ein mildes Urtheil’ (1840), erlangden, zoo geen uitbundigen, dan

toch een zeer eervollen bijval. Tusschen deze beide scheppingen valt de bewerking in van een gedicht, Lope de Vega nagevolgd, genaamd ‘Koning Wamba’, waarvan echter slechts een fragment door den druk bekend werd.

Nog meer succes dan zijne beide eerste stukken erlangde zijn romantiesch drama: ‘Der Sohn der Wildniss’ (1842), dat niet alleen op alle tooneelen van Duitschland werd opgevoerd, maar verre over de grenzen van Germanje voortdrong en in de meeste levende talen werd overgebragt. Het was onder Halms scheppingen, zoo verre zij toen bekend waren, zeker die, welke de richting en den omvang van zijn talent het duidelijkst te kennen geeft, en, terwijl zij van de eene zijde de innigheid van zijn gemoed en de levenskracht van zijn dramatische lyriek ontegenzeggelijk openbaart, aan de andere zijde hem ook de grenzen aanwijst, waarvan het overschrijden hem op een dwaalweg zoude voeren. Van daar ook die elkaâr tegensprekende oordeelvellingen, die dit drama uitlokten, dat, hoewel het eene populariteit verkreeg als weinige stukken in den laatsten tijd, nu vergoding dan weder verkettering ondervond, naar mate het werkelijk voortreffelijke of de mogelijke konsequentiën in het oog vielen, die men uit de zoo zichtbare neiging van den dichter tot sentimenteele weekheid meende te moeten trekken.

Het daarop volgende oorspronkelijke produkt: ‘Sampiero’ (1844), maakte meer indruk door den adel der gedachten en door de kracht van het kernig proza, dan door den gang der handeling. Intusschen gaf Halm ook omwerkingen van meesterstukken uit den vreemde, als ‘König und Bauer’ (1841), van Lope de Vega, en ‘die Kinder Cymbelens’, van Shakspeare. Het eerste mocht om de frischheid en de teêrheid, die er in scholen, eenigen bijval verwerven; het laatste vond echter geen publiek.

Hij scheen toen eenige jaren op de verkregen lauweren te rusten. Eerst na 1845 - jaar waarin hij tot eersten custos der K.K. hofbibliotheek met den rang van hofraad benoemd werd - gaf hij zijn dramatiesch gedicht: ‘Donna Maria de Molina.’ De meer epische dan dramatische gang der handeling deed der opvoering afbreuk; toch verraden eenige détails ook daarin weder de meesterhand. Het laatste produkt - zoo moest Seidl het in 1850 noemen - was een dramatiesch gedicht in vijf bedrijven, genaamd: ‘Verbot und Befehl!’ Het werd den 29sten Maart 1848

opgevoerd. Onder het oude *régime* geschreven, roerde het de zwakheden en de verkeerdheden der toen bestaande regeringsvormen aan. Het kon echter na de plotseling plaats gehad hebbende herziening geene sympathie opwekken. Een zedig *succès d'estime* was alles wat de geestig aangelegde en meesterlijk ontwikkelde intrige konde verkrijgen.

'Zonder mij in eene ontleding van al zijne voortbrengselen in te laten' - zoo schrijft Seidl - 'geloof ik toch, zonder partijdig te zijn, in het algemeen te mogen beweren, dat Frederik Halm de zeldzame gave bezit, echt diehterlijke concepties aan de edelste vormen en de rijkste tooneeleffekten te verbinden, waardoor hij een voorbeeld geeft, dat men voor het tooneel schrijven kan, zonder der aesthetische waarde schâ te doen, en zonder door knaleffekten en tooverlantaarnachtige avontuurlijkheden een werking te weeg te willen brengen, die nergens verder van af ligt dan van de ware poëzy.'

Een ander beoordeelaar, die van Halm verder staat dan Seidl, en die dus met meer waarschijnlijkheid onpartijdig genoemd mag worden, bevestigt ten volle deze korte charakteristiek van onzen dichter. 'Groot talent en veel voortreffelijks boven vele andere dramatisten, is Halm niet te ontzeggen. Hij toch is een der weinigen, die op de massaas weten te werken, en niet alleen voor den lezer, maar ook voor den hoorder en den toeschouwer schrijven.'

Wij verklaren ons dan ook ten volle de klacht, door den tijdgenoot in 1852 aangeheven, over het voortdurend stilzwijgen van Grillparzer en van Halm. Gene heeft zijne trotsche afwachtende houding nog niet prijs gegeven en laat zijn volk wachten op zijn dood, waarna de lang gesloten portefeuille zal geopend worden. Halm echter, - misschien ook dat hij minder grieven heeft op te tellen - heeft nogmaals zijne stemme van het tooneel doen klinken, en zij is gehoord geworden niet alleen in het rijk, aan hetwelk hij behoort, maar door gantsch Duitschland, zelfs in den vreemde. Voor de eerste maal verkondigde het schouwburgaffiche te Weenen, den 18^{den} October 1854, dat het treurspel: 'der Frechter von Ravenna' zoude worden opgevoerd, en weinige maanden later had ook dit drama, welks ware auteur eindelijk bekend werd, de ronde door geheel Duitschland gedaan.

Wij bevinden ons bij het gadeslaan van Halms schepping in eene ons gants vreemde waereld; want bijkans achttien eeuwen

moeten door onze fantazie worden weggedacht. Wij zijn binnen Rome, het Rome der Caesars, door de almacht tot waanzin gevoerd. Wij staan in het midden van een menschensoort, dat ons geheel vreemd is: in het midden van gladiatoren, die door hun meester als dieren, met spraak en ijzeren muskelen begaafd, worden behandeld. Glabrio, zoo heet hij, is op bevel van Cajus Caesar Caligula van Ravenna naar Rome met zijne menagerie op reis getogen, ten einde den Imperator het bloedig kampspel in den circus te bereiden, en bij zijne aankomst wordt de rustplaats aan de gedresseerde strijders betwist. Glabrio springt als een trouw meester voor de zijnen in de bres, en weet zelfs voor hen de sympathie van den portier Caelius te verwerven, door hem op de pezen en spieren van zijn broedsel te wijzen. Een vooral, Gnipho genaamd, deelt in 's meesters gunst, hetgeen de nijd van een ander, Thumelicus geheeten, opwekt.

Krachtig wordt door den auteur in weinige trekken de laagheid geteekend tot welke deze wezens gedaald zijn. De woordenstrijd tusschen Thumelicus en een ander der Gladiatoren, Këyx, die tot dadelijkheden overgaat, is welsprekend. De toestand is niet alleen theatraal goed, maar ook dramatiesch juist, en eene indrukmakende inleiding tot de handeling.

De Gladiatoren geven een voorproef van hunne wetenschap en kunst; zij hebben echter niet gerekend op hun meester, die op het gerucht binnen komt en de vechtenden met de zweep van elkander slaat. Later, nadat de anderen vertrokken zijn, poogt hij Thumelicus neder te zetten, zonder hem evenwel al te kalm te maken. ‘Het is goed, dat het bloed bij zijne jongens begint te g i s t e n , maar het moet s t r o o m e n als bíj het wil.’

Eene scherpe tegenstelling met het aangetoonde schouwspel, dat bij langeren duur wellicht walging had kunnen wekken, vormt het onderhoud der vreemde vrouwen, die in de nabijheid gehuisvest en door het gedruisch verschrikt, angstig in het rond spieden. De kleeding dier beiden verrast. Dat zijn geene Romeinsche. Koninklijken trots, getemperd door den weemoed op het gelaat gespreid, teekent de houding der eene; tedere vriendschap en eerbiedige hulde bijwijlen die der andere. Gene is dan ook Thusnelda, de weduwe van Armin, Germanjes held, die Romes legioenen eenmaal versloeg; de andere, Ramis, hare verwante en gezellinne. Beiden leven sedert jaren in Rome gevangen; in Rome, dat zij haten met een onverzoenlijken haat. Er was

grond voor. De vader van Thusnelda was door Rome zedelijk bedorven; Rome had haar van haar echtgenoot gescheiden en haar bewaard voor de triomfkar van een der Imperatoren. Een zelfmoord zou haar diens zwaard hebben kunnen doen ontkomen, maar zij had daartoe geen moed van het oogenblik af, dat zij zich bewust werd moeder te zullen worden. Zij baarde een zoon; een zoon, door Rome haar ontnomen..... altijd Rome! Onvrouwelijke vrouw! zijn we soms geneigd uit te roepen, maar op hetzelfde oogenblik zien we weder zoo veel echt vrouwelijks in haren hartstocht, in hare smart, dat wij aan het jarenlange zielelijden eener koninklijke ziele de soms opgemerkte verstaling van dat gemoed moeten wijten. Hoe schoon de dialoog ook tusschen die beide vrouwen zij, toch kleeft haar eene onwaarheid aan. Het is ook hier weder, wat in zoo vele dramaas wordt opgemerkt, een koncessie aan de eischen van den hoorder. Deze moet het verleden kennen om het heden te begrijpen, en daarom komen in dit drama twee verwanten, die met elkaâr jaren lang geleden hebben, elkaâr haar lijden mededeelen en alzoo verhalen wat beiden zeer goed weten. Het is bij wijlen goed, dat naast de heldengestalte van Thusnelda de liefelijke figuur van Ramis verschijnt. Deze hoopt nog altijd op eene betere toekomst en heeft er thands ook eenigen grond voor, want op geheimzinnige wijze is haar het bericht toegekomen, dat een der haren zich in de nabijheid bevindt. Weldra blijkt het, dat het Merowig is, een der Germaansche hoofden. Hij komt met een droeve en een blijde tijding. Hij begint toch met den dood van Armin te bevestigen. De dialoog neemt hier een wending, die voorzeker den bijval, door het drama verworven, heeft helpen verhoogen. Armin poogde Thusnelda te bevrijden, wierf bondgenoten aan en trok tegen Italië op, maar er kwam verdeeldheid in hunne rijen, waarop Thusnelda zegt:

> Dus kwam 't tot strijd? En weder scheidden Nijd,
> En zorg, en vrees voor 't nietig eigen wel,
> In 't aangezicht van d'algemeenen vijand
> De Duitsche volkeren?

De toespeling is te duidelijk om door den Duitschen hoorder van onzen tijd niet begrepen te worden.

Vóor dat Armin met degenen, die hem trouw waren gebleven, den aanval konde voortzetten, werd hij vermoord. Germanje zweeg eerst bij de mare, doch hief later een jammerkreet aan.

Bij het hooren dier tijding, heft Thusnelda verontwaardigd aan:

> Zoo zijn zij! Ja, dat is zoo hun gewoonte.
> Wat met hen leeft, dat achten zij gering,
> Beschimpen zij en treden zij met voeten!
> Wat is, geldt niets; slechts heilig is 't wat w a s .
> Des Duitschers grootheid wast slechts uit de groeven.

Zoo bleek het waarlijk te zijn. Germanje wilde een eenig Duitschland worden met één hoofd, en dat hoofd zoude Armins zoon zijn. Merowig is uit naam van zijn volk naar Rome gekomen om Thusnelda en zijn zoon dit mede te deelen. Maar haar zoon, waar is die?

> Hem, dien ik eenzaam en in smarte baarde,
> Mijn zoon, mijn Sigmar, hem, mijn laatsten troost,
> Heeft Rome mij uit de armen weggesleurd:
> Hem, Armins zoon, gaf zij een slavennaam!
> Vergeefs laat zij mij smeken jaar op jaar,
> Mij eenmaal slechts een blik zijns oogs te gunnen....
> Zou hij nog leven?

‘Ja, hij leeft,’ verzekert haar Merowig; ‘hij werd in Ravenna opgevoed;’ zij zal hem weder zien; en zeker zou de mededeeling volledіger zijn geweest, als niet juist het gerucht van naderende voetstappen zich had doen hooren. Merowig moet zich wegspoeden, en wie vervangt zijn plaats tegenover de koninklijke vrouw? De gladiator Thumelicus, die getracht heeft te slapen, maar het niet kan. Wat deert Thusnelda, nu zij den vuigen kampvechter ziet? Wat de aanblik van Caesar niet vermogen zou, vermag die des gladiators! Maar welk eene gelijkenis ook! Dat schijnt de geest van Armin te zijn, neen, de zoon van dezen is 't, haar Sigmar. En de moeder, de sterke, trotsche vorstinne bezwijmt in de armen van hem, in wien zij haar Armin herleefd ziet.

Het tweede bedrijf verplaatst ons in de onmiddellijke nabijheid van Cajus Caesar. In korte trekken, maar der theatrale voorstelling juist geëigend, wordt de figuur van Caesar geteekend, die door zijne overmacht tot waanzin gevoerd, elk levensoogenblik vergald ziet door de vrees voor verraad. Rondom staan zijne hovelingen, als zoo vele spiegels, waarin Caesars gelaat in weêrkaatst wordt. Het is een indrukwekkende schil-

dering, waaraan de historische waarheid de kleuren van haar palet heeft geleverd. Als Caesar opkomt, is hij vergezeld van Piso, wiens vrouw hij voor zich nam, van Titus Marcius, een ijdele prater, een soort van goedige tafelschuimer, en van nog iemant, die bezig is de plooien van Caesars kleed te ordenen. Dat is Flavius Armin, de broeder van den grooten Armin, die Varras in het Teutoburgerwoud versloeg. Hij is wel diep gezonken. Zijn broeder versloeg eens de Romeinen, en hij slaat de plooien uit Caesars kleed, en moet, om den meester genoegen te doen, zich zelven in het slijk der schande omwentelen. Er is sprake van den gewaanden veldtocht tegen de Germanen, dien Caligula heette ondernomen te hebben, toen hij een dozijn slaven, als Germanen verkleed, in een bosch zich liet verschuilen en tegen hen een paar legioenen aanvoerde. Caesar doet zich nog te goed aan de herinnering.

Hij zegt tot Armins broeder:

Gij waart er ook bij, Flavius!

FLAVIUS.
Ja, Caesar.

CALIGULA.
En zaagt ze loopen, de Germanen?

FLAVIUS.
Ja,
Zij liepen, Caesar!

CALIGULA.
Ei, ge schaamt u wis;
Ge zijt toch zelf - ik weet het - een Germaan.

FLAVIUS.
Als liefde voor het groote Rome en trouw
Aan Cajus Caesar den Romein kan vormen,
Dan ben 'k Romein!

De schande kan niet grooter worden voor den overgeloopen Germaan. Halm is er meester in, met een enkelen trek een gantschen toestand te teekenen. Zoo laat hij Caesar, die zijn wedervaren in den afgeloopen nacht zal verhalen, beginnen:

Heden nacht, toen Livia
Mij had verlaten - in vertrouwen
Die vrouw is heerlijk, Piso!.....

De vrouw, waarvan hij spreekt, is Pisoos eigene, en toch herneemt de onmannelijke:

> Gij maakt mij trotsch, mijn Caesar!

De waanzin van den Imperator, die zich omringd gelooft van moordenaren, is treffend. Allen, die hem aanzien, sidderen voor hun eigen leven, en Caesonia zelfs, zijne vrouw, beeft een oogenblik voor haar eigen hoofd; er is iets van den tijger in dien man. Haar aankomst geeft den hovelingen echter hoop; want zij bezit eenige macht over het ontstelde brein des almachtigen heerschers, die behoefte heeft aan bezigheid en toch van alle bezigheid walgt. Zij stelt hem nu het eene dan het andere voor; niets wil hij. Er is sprake van een kamp in het circus; de gladiatoren zijn reeds binnen Rome; ook dit dreigde hem koel te laten. Het vernuft echter van Caesonia weet een nieuwen prikkel te vinden en daardoor op de verstompte zinnen des Caesars te werken. Thumelicus is de zoon van Thusnelda. Gene moet in het kleed eens Germaans, onder de oogen van deze, met den eikenkrans in het hair, in het strijdperk treden en daar verslagen worden; de zoon moet zieltogen voor het oog der moeder. Een nieuw genot! En de aedilis belast met het toezicht over en de voorbereidselen tot het feest, zal Flavius Armin zijn. Het zal een vreugde wezen, den grooten Cajus Caesar waardig!

Het derde bedrijf voert ons terug naar lager sfeer. Wij worden bekend met de dochter van den meester der gladiatoren, Lycisca, een bloemenmeisjen, die een nieuwe zijde van Romes schande en zedebederf vertoont. Zij vervult een onteerende rol en boelt zelfs met het uitvaagsel van den bedorven staat, met zwaardvechters. Glabrio, haar vader, bezigt haar, zoo als hij vermeent, dat dit het best en voordeeligst geschieden kan; en daarom hooren wij hem ook haar aansporen, Thumelicus, die voorbestemd is den volgenden morgen in den circus tegen Diodoor, den nooit overwonnenen, te kampen en ook te sneuvelen; Thumelicus, die erkend is een Germaansche koningszoon te zijn, en den spot, dien hem dergelijke titel onder de zijnen berokkent, met vloek en vuistslag beandwoordt, tot kalmte en bedaardheid te brengen. ‘Liefkoos hem,’ dus luidt het voorschrift van haar vader; maar de dochter schijnt den jongen beter te kennen en verstaat zich beter op het temmen der dierlijke driften:

Neen, ik moet eerst hem prikklen,
Opdat zijn toorn losberste tegen mij,
En dan 't berouw hem mij in handen geeft.

Wat zij zich voorneemt brengt zij spoedig tot uitvoering. Zij prikkelt eerst zijne drift, door smadend van zijne geboorte en afkomst te gewagen; en als hij woedend zich van haar afwendt en haar weg stoot, dan trekt zij hem aan, dan spreekt zij er van, dat hij morgen met een helm met gierenvleugels op het hoofd, een dierenhuid om de schouderen, zal mogen vechten; en als hij niet wil, dan brengt zij hem er toe, om wel te willen, door hem voor te spiegelen, dat hij in den circus zijn vijand Këyx tegenover zich zal zien; Këyx, dien hij als hoogst genot zou wenschen te zien zieltogen..... De zwaardvechter is geworden wat Lycisca van hem maken wilde, en in zulk eene stemming ontmoet hij zijne moeder weder, die hem bij de eerste ontmoeting reeds liet zwaard zijns vaders heeft ter hand gesteld. Haar ontaarden zoon, zoo diep mogelijk verlaagd, ontmoet de Duitsche, vorstelijke moeder! De dichter heeft een, grooten takt als dramatiesch schrijver; sterk zijn zijne effekten, en toch worden zij altijd door den natuurlijken gang der handeling te voorschijn gebracht.

THUSNELDA.
Wie is die vrouw?

LYCISCA ***tot Thumelicus*.**
Is dat uw moeder?

THUSNELDA.
En gij, wie zijt gij? Spreek!

LYCISCA, ***die haar bloemkransen en haar korfjen opgenomen heeft*.**
Gelijk gij ziet:
Een vrouw als gij, maar zeker nog wat jonger;
Niet hooggeboren, maar toch niet onaardig;
Wel geen vorstin, maar een Romeinsche vrouw!

Nu weet gij 't, Duitsche koningin!
(*Thumelicus een kus toewerpend.*)
Van avond.

Zij vertrekt en laat moeder en zoon alleen. De toestand is

te schoon en de voorstelling te treffend, om niet te trachten onze landgenoten er van nabij mede bekend te maken.

THUSNELDA, *na eene pauze*.
Ik weet, mijn zoon! de lage zielen bieden
Geen hulde aan 't ongeluk, maar spot en hoon.
't Bevreemdt mij niet, dat deze hier zich toonde
Gelijk aan haars gelijken, ruw en grof;
Maar wel, dat gij haar uwer waardig vondt,
Dat uwe liefde - want, beken het maar,
Gij mint haar.

THUMELICUS.
Ik? - Nu ja, zij mag mij wel,
Het ding is niet onaardig en ze is dartel.....
Recht dartel.

THUSNELDA.
Hoe? Versta ik u? Gij brengt
Met haar slechts ledige uren beuzlend door?
Gij mint haar niet, en acht misschien haar naauwlijks?
Mijn zoon, de man vereert de vrouw in Duitschland;
De ruwste krijger eert in iedre vrouw
De moeder, die hem onder 't harte heeft gedragen;
Geloovig luistert hij 't profetenwoord
Der kuische maagd van de onontwijde lippen.

THUMELICUS.
Nu ja, in Duitschland, maar wij zijn in Rome!

Kan Rome en Germanje in scherper lijnen worden geteekend? Het bederf, dat Rome doorkankert en zich mededeelt aan allen die zich aan haar verbinden; de forsche natuurkracht van Germanje, die de waereld doordringen en een nieuw leven geven zal?

Thusnelda begrijpt echter nog niet, dat het gif in de aderen haars zoons rondwoelt: zij spreekt hem van zijne toekomst als aanvoerder der Germanen tegen Rome, als wreker zijns vaders..... Zoo weinig begrijpt zij nog de laagte, waartoe die zoon verzonken is, dat zij het toejuicht als hij verhaalt, dat Rome hem het zwaard heeft leeren gebruiken.

Zij is zelfs gereed het gehate Rome voor zulk eene opvoeding dank te zeggen; maar... wreed ontwaken! De broeder haars echtgenoots, dezelfde dien wij Caesar de plooien uit het kleed zagen slaan, de overgeloopen Germaan, voegt zich hij moeder

en zoon. Hij wil zich met gene verzoenen, hij wil vergoeden wat hij misdreven heeft, maar Thusnelda wijst hem terug. Om hem, den bestrijder zijns broeders, te verpletteren, wijst zij hem Thumelicus, bij wiens aanblik hij terugdeinst, getroffen door de gelijkenis. Ja, die jongeling is Armin!

THUMELICUS.

Maar zie toch,
Wat doet ge, moeder? Ik heb deernis met hem!

THUSNELDA.

Wees liefdrijk jegens allen als de zonne,
Toon deernis met het jachtwild dat gij velt,
Den vijand, dien gij treft, maar voor verraders
Slechts haat en nogmaals haat, maar deernis nooit!

FLAVIUS.

Zoo vaart dan heen, van uit het diep mijns harten,
Verzoening, schaamte en naberouw....! Vaart heen!
Gij wilt geen liefde, ontvang mijn haat dan, Vrouw!
Verneem dan thands wat Caesar u beveelt.
Zijn wil is, dat gij morgen in den circus,
In vorstelijk gewaad, den eikenkrans
In 't hair, getuige zijn zult van het feest,
Dat hij er vieren zal.....
Dat deze, uw zoon, in 't bloedig kampspel morgen,
Voor d'eerstemaal in uw vereerend bijzijn
Zijn eedle kunst aan Rome en Caesar toone!

THUSNELDA.

Hoe, zijne kunst? Een kunst? Maar welke dan?
Gij grimlacht - spreek, gij, man van halve woorden,
Wat onheil dreigt mij? Zeg het mij in eens.

FLAVIUS.

Dus weet gij niet, dat Romen ook uw zoon,
Zoo als zoo velen, dáarom slechts bewaarde,
Dat de aanblik zijner wonden, dat zijn bloed
Een vrolijk schouwspel zijn mocht voor 't gepeupel?
Kent gij ze niet, die worsteling en moord
Naar regels leeren en als kunst beoefnen,
En zich naar 't eervol handwerk vechters noemen?
Kent gij ze niet? Welaan.....
(*Snel naar voren tredend en op Thumelicus wijzend.*)

Hier staat er een,
Die morgen in Germaansche dracht en wapens
Op dood en leven vóor u vechten zal.

THUSNELDA.

Op dood en leven? In Germaansch gewaad?
Sigmar - 'k geloof hem niet - spreek gij tot mij!
Zijt gij wat mij die man....? Zijt gij het...? Spreek!

THUMELICUS.

Die man spreekt waarheid! Ja, ik ben een vechter!

Hij is een vechter! En hij draagt er roem op. Met welbehagen vermeldt hij wat hij vermag, en het eenig antwoord dat de verpletterde moeder geven kan, is: De zoon van Armin! Waarlijk, dit tooneel is treffend, en getuigt voor het verheven talent van den dichter, voor den grooten takt van den dramatist. Wij kunnen ons niet weerhouden nog eenige regels mede te deelen uit het onderhoud, dat thands door moeder en zoon gevoerd wordt; hier de diepe smarte die woorden erlangt en stijgt tot verheven verontwaardiging, daar de verdierlijkte ijdelheid, die ook klimt, maar tot eene drift, die het gemeene, in de schuilhoeken van het hart verscholen, openbaart.

THUSNELDA.

Ja, moed betaamt den man, en gij zijt moedig,
En zult het toonen ook, ik zweer 't u, zult
Het trotsche Rome dra het heerlijk toonen;
Maar neen, niet nu, niet hier zult gij uw kracht,
Uw moed in 't schandlijk slavenspel verspillen.

THUMELICUS.

Hoc noemt gij dat? Een schandlijk slavenspel?
Wen Rome als tot een plechtig feest zich tooit;
Wen Caesar, de Senaat en al de Riddren,
In feestlijk' optocht naar den circus spoeden,
Wiens wijde ruimte reeds een wielend meir
Van stemmen en gestalten bruischend vult;
Wen dan op Caesars wenk het strijdperk zich
Den vechtren opent, en het stil wordt, stil,
Als ware er nooit, wat stemme heet, geweest;
En nu het teeken dreunt, de slagen klettren,
Deez voordringt, gene met een bliksemsnellen worp

Zijns vijands helm omslingert met zijn net,
En die zich loswringt, en zich weêr verstrikt,
Nu treft en dan getroffen bloedt en tuimelt,
En, zinkend, zelf de borst den vijand biedt,
Den slag ontvangt en eindigt; en als dan
Den bijval van rondom, als 't knallen van den donder,
Om 't suizlend hoofd des overwinnaars bruischt,
Hier rozen, lauwren ginder, neder reegnen,
En Caesar knikt en 't als met duizend stemmen
Hem tegenschalt: Den overwinnaar heil!
Dat ware een spel, een schandlijk slavenspel?
Dat is de zege, ja, de roem, het leven!

THUSNELDA.
Gij droomt van overwinnen, gij, verblinde!
Begrijpt gij niet, dat zij u zullen dooden.....
Den zoon des vaders zege doen betalen?
En gij, gij zoudt nog.....

THUMELICUS.
Vechten wil ik, vechten!

THUSNELDA.
En Duitschland, gij rampzaalge! dat ge schandvlekt,
De naam uws vaders, dien gij dus ontwijdt,
De hope van uw moeder, die gij dus verijdelt,
Is niets u heilig meer? Zijt gij een vechter,
Omdat u Rome met dien naam genoemd heeft?
Gij zijt de zoon Armins, gij zijt een Duitscher,
Ons, ons behoort gij!

THUMELICUS.
Wat Romeinsch, wat Duitsch!
Ik ben een vechter; 't vechten is mijn ambacht,
En zoo gij om dat Duitschland u misschien
Mijn ambacht schaamt, zoo weet dan, dat ik mij
Niet minder ook den naam van Duitscher schame;
Ik schaam mij, weet gij, een barbaar te zijn;
Ik zweer den Duitschen naam voor eeuwig af;
'k Werd hier geboren, 'k werd hier opgevoed,
Ik ben.....

THUSNELDA.
Houd op, onzalige! houd op!

THUMELICUS.
Ik ben Romein, en, hoort ge, 'k wil het wezen!
En dus ga heen, en boodschap aan uw Heer,
Gij, bô van Caesar! dat ik morgen in den circus
Zal vechten, zoo als Caesar heeft bevolen,
Om te overwinnen, als de Goden 't willen,
Of wel te vallen, als Hun raad dit eischt.

Het hoofdmoment in het drama is bereikt. Wat er thands nog voorvalt is gevolg van de hier voorgevallen daad. Moeder en zoon zijn voor dit leven van elkander gescheiden; de Germaansche vorstin en de Romeinsche gladiator staan vijandig tegenover elkaâr. Gene door den wederstand geprikkeld, ontwikkelt, ja overspant hare krachten; deze, evenzeer in zijne zwakheid aangevallen, ontwikkelt al de slechte kiemen in hem gelegd.

Er is een oogenblik, dat Thusnelda nog niet wanhoopt of niet schijnt te wanhopen. Het is echter de moeder, die de vorstin op den dwaalweg voert. Het is fijn gevoeld en uitgewerkt. Als Merowig, de bode der Germaansche volken, verneemt wat er van Armins zoon geworden is, en hij zich vol afschuw afwendt, dan verdedigt zij dien gevallen zoon, dan spreekt zij haar vaste hoop uit, dat die zoon dien vader nog waardig zal kunnen worden; dan roemt zij den moed, de kracht van dien zoon,..... die op dat zelfde oogenblik met het bloemenmeisjen Lycisca in de onmiddellijke nabijheid boelt en dartelt. Welk een andwoord wordt der moeder gegeven!

Maar nog kan zij niet wanhopen! Wat háre stemme, háre overreding niet vermocht, dat zal de mannentaal van Merowig vermogen, die hem nadert en namens Duitschland opvordert naar het Noorden te trekken:

Volg ons, kom
In onze wouden! Leer daar vrij te zijn,
De vrijheid hoog te schatten; zie daar 't recht
Als hier de willekeur, de waarheid heerschen
Als hier bedrog en logen! Kom, daar wast ge
Tot man op onder mannen; voel, begrijp,
Dat wij nu zijn wat deze zijn geweest.....
Vernietig Rome..... aan ons behoort de wacreld!

Vergeefs ook deze roepstem! De heerlijkheid der toekomst wordt niet begrepen, want de smaad van het heden wordt niet gevoeld. Het andwoord luidde en luidt ook thands weder: ‘Ik ben geen Duitscher; ik was en ben, en blijf wat ik ben, Thumelicus, de vechter van Ravenna.’ De gezonkene kon niet opgeheven worden; Thusnelda en Merowig ontwaren het. Deze acht elke poging overbodig, want al kon de weêrbarstige tot vluchten worden overgehaald, toch zou hij onwaardig blijken aan het hoofd der Duitschers te staan: het bederf, de laagheid zetelt in het hart. Daarom spoort hij Thusnelda aan met hem Rome te verlaten. De moeder echter kan haar kind niet verlaten; de moeder kan zelfs op dat oogenblik nog niet alle hoop prijs geven, en daarom zal zij blijven en daarom..... zal zij straks zich vernederen voor het bloemenmeisjen, wier betrekking tot haar zoon, tot alle mannen binnen Rome, zij niet begrijpt, en die zij invloed op het hart van haar kind toeschrijft. Heerlijk, aanbiddelijk gevoel der moeder, dat weder de schranderheid der vrouw te niet doet! De moeder vergeet, dat, al gelukt het haar ook den zoon uit Rome te lokken, het bederf uit het doorkankerd hart niet wijken zal.

En nu ook deze poging faalt, ontzinkt Thusnelda alle moed. ‘Verloren!’ roept zij uit.

> Verloren alles! nergens redding meer!
> Wolvinne, Rome, ja, gij zegepraalt!

Zij vervloekt zelfs het oogenblik, dat zij besloot te leven, toen zij gevoelde moeder te zullen worden. Er is eene inwerking van buiten noodig, om haar uit de verbijstering der wanhoop tot de kracht der wanhoop te doen ontwaken. Die inwerking heeft plaats. Thusneldaas vriendin, Ramis, brengt haar een krans van eikenblâren en een purperen mantel, en tevens het bevel van Caesar, om zich daarmede in den circus te tooien en als Germania te prijken. De bezieling vonkelt in het straks nog zoo matte oog; de geestdrift doet haar het hoofd heffen; de moed spant haar de muskels:

> O dat in waarheid ik Germania ware,
> De moed van Duitschland zetelde in mijn ziel,
> De toorn van Duitschland vonkelde in mijn blik,
> Zijn reuzenkracht mijn musklen spande.....

Ik wil Germania zijn! Geef mij den krans!

Zij wil het zijn, maar geheel anders dan Caesar het wil. De dag van den kamp is aangebroken; de toebereidselen zijn gemaakt; de vechters zijn behoorlijk toegereed. Hun meester zorgt voor hen en vooral voor Thumelicus, die de held van het feest moet zijn: hij zorgt voor hen, als de slachter voor het vetgemeste kalf. Glabrio zegt, dat hij zich ter ruste moet leggen... en hij gehoorzaamt. Nog zal hij echter het oog niet mogen luiken, want zijne moeder, met den eikenkrans om het hoofd, den purperen mantel om de leden, nadert. Hoe schoon, hoe treffend dit tooneel ook zij, toch bewijst zij eene zwakheid van den dramatist. Thumelicus wordt zich zelven ontrouw: het is bijkans of wij een gants anderen hooren. ‘Gij zijt vertoornd op mij,’ zoo spreekt hij zijne moeder toe; ‘gij zijt nog vertoornd op mij, omdat:

zich onze wegen scheiden,
En 'k blijven wil, wat ik geworden ben.
O wees niet toornig meer! Uw raad mag wijs,
Uw weg de beste zijn; kan ik daarom
Hem volgen, kan ik zijn wat ik niet ben?
Ware ik de man voor uw verheven plannen,
Voorwaar, ik had dan d'aandrift ook daartoe.....

Het is verstandig gesproken, zóo verstandig, dat Thusnelda in het ongelijk schijnt gesteld. Er is mede in dit gedeelte der kompozitie iets onwaars. Het gesprek met moeder en zoon is heftig; de laatste blijkt niet meer de verdierlijkte mensch te zijn der vorige dagen, hij blijkt in zijne moeder belang te stellen, toch keert hij zich af en gaat.... slapen, zich zelven in den slaap wiegend met het lied, dat hij den vorigen dag met Lycisca gezongen heeft. Thands is hij weder de vechter; is hij hier waar, dan was hij dat straks niet, dan kon hij dat niet zijn in het onderhoud met zijne moeder gevoerd.

Wat Thusnelda zich heeft voorgenomen, moet thands volvoerd worden. Aan een ommekeer in het binnenste haars zoons gelooft zij niet meer; wat zij als zijne hoogste schande, als de onteering van gantsch Duitschland beschouwt, beschouwt hij als de hoogste eere! Toch zal haar volk door den zoon van Armin niet beschimpt en vertreden worden; zij zal beletten,

dat hij in het strijdperk treedt; zij zal hem dooden. De moeder zal haar kind vermoorden? Neen, neen, zij kan niet:

Eeuwge Goden!
Als gij voor Duitschlands heil zijn leven vordert,
Zpo neemt het! Laat de lucht, die hij inademt,
In gif verkeeren, of doet Gij deze aarde schudden
Opdat die muren ons verplettren mogen!
Vernietigt ons door 't schroeien van uw bliksems!
Want uwer is de macht.... Voltrekt het vonnis;
Maar legt zijn toekomst niet in mijne handen,
Eischt van de moeder niet het bloed haars kinds.

De Goden echter andwoorden niet, en daar buiten nadert Caesar. De ure der beslissing is gekomen. De wanhoop maakt haar waanzinnig..... Zij tart als eene tweede Niobé de Goden, die niet helpen, die Duitschlands eere niet redden willen.....

Wel aan, dan zal ik Duitschlands eer bewaren!
Ja, speelt en juicht als dronken van de zege!
Om mijne slapen ruischen de eikenblâren;
Ik ben de vrouw van Armin, 'k ben een Duitsche,
En was dat eer dan ik een moeder was!
Thumelicus, den vechter, eischt gij op?
Mijn zoon heet Sigmar.....

(*Op hem toeijlend*.)

en mijn zoon blijft mijn;
Met dezen slag verbreek ik zijne ketens.

Zij heeft hem doorboord. Na deze daad kan zij zelve niet langer leven. Zij doorstoot zich voor de oogen van Caligula, die, na den dood van den vechter, haar als prooi in den circus wil doen werpen.

Eene dubbele teleurstelling alzoo voor den Imperator; maar nog rest hem de broeder van Armin, en deze zal nu voor de schuld van moeder en zoon boeten. Helaas! de tijding komt, dat ook deze zich in zijn zwaard heeft gestort. Jarenlangen smaad heeft hij verdragen, maar nu de moeder den moed heeft gehad haar kind te dooden, schijnt ook hij den moed te verkrijgen, om zich zelven van het leven te berooven. Caesar is

dus alle gelegenheid tot genieten ontnomen; maar ter rechter tijde herinnert hij zich, dat er Christenen en wilde beesten bestaan; beiden zullen in den circus zich met elkaâr meten. De dichter huldigt de wet der gerechtigheid, als hij, na het vertrek van den razenden bloeddog, de hoofden van het eedgespan, dat zich gevormd heeft, doet achterblijven en hen den dag bepalen laat, waarop de beul en de schrik van Rome sterven zal. Toch wordt het einde daardoor verzwakt, omdat de handeling zich voortsleept, niettegenstaande zij alle reden van bestaan heeft verloren.

Het kan zijn, dat den dichter Halm het verwijt wordt gemaakt, eene waereld uit het verleden te hebben laten opdoemen, waarvan de mensch, voor wien hij het deed, zóo verre staat, dat hij die waereld niet begrijpt, dat hij haar met een soort van afschuw beschouwt, en bij aanschouwing, in plaats van genot, misschien wel walging ondervindt. Waar is het, dat de handeling, die we hebben zien volvoeren, niet in onze waereld gebeuren kan. Hebben wij echter menschen zien leven en bewegen, dat beteekent hier, wezens, die aan dezelfde zedelijke wetten als wij gehoorzamen, en door de wet der noodzakelijkheid gedreven, verrichten wat zij verrichten, dan kunnen wij deelneming gevoelen, dan heeft dit kunstgewrocht inwendig leven, dan zal de waereld, die daarin wordt voorgesteld, ook de aandacht moeten boeien van den mensch, die in het heden leeft.

Het moge waar zijn, dat de Kunst geen vaderland kent, dat het waarachtig schoone aan landaard noch afkomst gebonden is, hier, waar de grondgedachte minder aesthetiesch is dan politiesch, hier is de waardeering dier grondidee dan ook niet onafhankelijk van het land, dat toeschouwer en lezer bewonen.

Wij gelooven dan ook, dat Duitschland altijd meer dan Nederland door Halms drama geboeid zal worden, al kunnen wij ook bij de voorstelling van Germanje en Rome ons land onder het eerste rekenen. Er is toch zooveel in die handeling, wat alleen op het hedendaagsche Duitschland betrekking heeft, waarvan wij in zoo vele opzichten verre staan.

Maar dit, moge het ook voor het oogenblik de geestdrift bij den Duitschen toeschouwer doen klimmen, is toch niet het blijvende in het kunstvoortbrengsel.

Er schuilt iets anders, iets meer wezendlijks in, dat ons, dat alle volkeren, deelende in onze beschaving, lokt en boeit. Wij moeten den gegeven toestand aannemen en het zal ons niet zwaar vallen dat te doen, want er is zooveel treffende waarheid in de tegenstelling van Germanje en Rome, van de gezonde, maar ruwe kracht van gene, en de ontzenuwing en verdierlijking van deze, dat de waereld, waarin die beiden elkaâr ontmoeten, ons reeds minder vreemd voorkomt. Indien wij dus den eens gegeven toestand aannemen, en ons bepalen tot de beschouwing van de inkarnatiën van's dichters idee in Thusnelda, Thumelicus, Lycisca en Cahgula, dan zien wij de klove gedempt, welke die waereld nog van de onze scheiden mocht. Al die figuren zijn menschen; zij leven, zij lijden en strijden als wij; zij handelen, zoo als wij in gelijke omstandigheden zouden kunnen, of liever, zouden moeten handelen; want - en dit is de groote waardij van dit drama - wat wij zien geschieden, moet geschieden naar de wet der ijzeren noodzakelijkheid. Thumelicus kan de lucht, die hem uit de eikenwonden van het Noorden toestroomt, niet verdragen; hij moet onverschillig zijn voor hetgeen Thusnelda het hoogste en het edelste roemt; hij moet dát als het heerlijkst verheffen, wat gene als het verachtelijkst veroordeelt en verafschuwt. En Thusnelda! De dichter heeft, naar het schijnt, al de gaven die bij hem inwonen als vereenigd, om haar in het leven te doen treden. Die vrouw zoude, zwervende in de wouden te midden der haren, door hare te forsche kracht wellicht vrees hebben kunnen inboezemen; nu de moeder in haar leeft, nu dient hare sterkte juist om dat moederlijk gevoel in kracht te doen toenemen, om haar lijden grootscher en verhevener te doen zijn.

De moeder vermoordt haar kind, en deze verkrachting der natuur is noodzakelijk. Voorwaar, de gave des dichters moet geene alledaagsche zijn, om dit te weeg te brengen!

Niet alleen de gave des dichters, maar ook de takt van den dramatist dient gehuldigd. Moeten we ook Ramis als overbodig beschouwen en deze persone gelijk stellen met de *confidente* van het fransche treurspel, de overige bewegen zich vrij en natuurlijk op het tooneel, en geven in hunne dialoog telkens voedsel aan de daad. Daarbij wordt deze, zonder dat de berekening van den dramatist in zijn voortbrengsel te duidelijk verschijnt, in welk geval zij tot koude of onnatuurlijkheid zou kunnen leiden, met schier mathematische juistheid tred voor tred

ontwikkeld, terwijl de roerselen, die tot handelen leiden, in de fijnste bijzonderheden worden blootgelegd.

Wat Halm echter in zijne vroegere dramaas toonde, blijft thands, schoon het minder merkbaar zij, niet geheel achterwege. Het lyriesch element heerscht hier en daar nog te veel en verstoort soms nog de objektiveering der gedachte. Bovendien, mogen de beelden en vergelijkingen rijk zijn, de ideën zijn niet vele, en diepte van zin wordt zelden aangetroffen. Vergelijken wij Halm met Goethe of Schiller, dan zouden wij gevaar loopen hem onrecht te doen en niets anders van hem te kunnen getuigen, dan dat hij beter dan die beide een drama konde bouwen en zijne personen misschien minder tot oratorische figuren vervormde dan Schiller soms deed. Halm heeft echter het waas van natuurlijkheid, dat over zijne handelende personen gespreid ligt, niet alleen op Schiller, neen, op Goethe zelfs, en zeker op de gantsche Romantiek vooruit; ook Grillparzer, ook anderen hebben dat, zoodat wij dat voorrecht meer aan de inwerking van den geest, die de tegenwoordige literatuur beheerscht, dan aan individuele gaven mogen toeschrijven.

Wij gelooven, dat de nakomelingschap het oordeel van den tijdgenoot, over ‘der Fechter van Ravenna’ geveld, bekrachtigen zal; wij gelooven, dat Duitschland blijk heeft gegeven, op het gebied der dramatiek ook nog iets anders te willen toejuichen dan den klinkenden onzin van een Raupach of de matte kaleidoscopische voorstellingen van Birch-Pfeiffer.

Naauwelijks verflaauwde de jubel bij de verschijning van Halms nieuw produkt aangeheven, of een ander produkt bracht, zoo niet hoofd en hart, dan toch de hand in beweging, en een storm van toejuiching borst los. Het gold een nog jeugdig auteur, die, naar het zich denken laat, zelf wel een weinig verbaasd zal geweest zijn over de geestdrift, die hij opwekte, over de lauweren, die hij oogste. De tijdgenoot toch had hem niet verwend en hem ruimschoots aanleiding verschaft, om zich onder de breede rij van miskende geniën, die in plaats van een myrthekrans, een doornenkrans dragen, te scharen. Wij bedoelen Emil Brachvogel, auteur van het treurspel ‘Narcisz,’ dat den 7^{den} Maart 1856 voor de eerstemaal op het Koninklijk Theater te Berlijn werd opgevoerd, en eene schier voorbeeldelooze, schier koortsige opgewondenheid verwekte.

De geschiedenis van den auteur is zeer eenvoudig en in weinige regelen saam te vatten. Hij werd in 1824 te Breslau geboren, bezocht het Gymnasium, toen de Reaalschool aldaar, begon theologie te studeeren en tegelijk zich toe te leggen op de graveerkunst, totdat hij na den dood zijner ouders tooneelspeler werd. Hij debuteerde in een stadtjen nabij Weenen als Kosinsky in de Roovers, maar viel, en keerde toen naar Breslau terug, waar hij zijne studiën weder opnam, om die weder voor de graveerkunst te verwisselen. In 1849 vertrok hij naar Berlijn, waar zijn drama ‘Jean Favard oder moderne Liebe’ in 1850 op het Friedrich Wilhelm Theater werd opgevoerd en het ongeluk had te mishagen. Inmiddels was Brachvogel gehuwd. Niet lang daarna verliet hij Berlijn weder en trok hij zich naar een dorpjen in het Salzische reuzengebergte terug, waar hij eenige rustige jaren doorbracht en verscheidene dramaas als ‘Ahim der Arzt von Grenada,’ ‘der Sohn des Wucherers’ en een blijspel ‘Ali und Sirrah’ schreef, die echter alle onopgemerkt voorbijgingen. In 1854 keerde hij naar Berlijn terug; hij werd er sekretaris van het Krollsche Theater tot aan het einde der Engelsche direktie. In dien tijd ontstond het treurspel ‘Narcisz’, dat we thands van nabij wenschen gade te slaan.

De voorreden, waarmede de auteur zijn arbeid inleidt, bevat in de eerste plaats eene opgave van de gewone redenen, die een bescheiden auteur tot het verspreiden zijns arbeids nopen; in de tweede een dankbetuiging voor de gunstige meening, van dien arbeid bij de opvoering opgevat, en eindelijk eene verdediging van den dichter tegenover de historie. Het schijnt dat Brachvogel het vonnis, dat den kunstenaar gewoonlijk treft, heeft moeten hooren: gij hebt iets anders durven geven dan de gestaafde historie vermeldt. Hij bewijst niet, dat zijne rechters onrechtvaardig oordeelen; wij gelooven ook niet, dat hij het zou kunnen, en hadden in zijne plaats de verwijzing naar Diderots dialoog ‘Rameau's Neef’ als de bron zijner kunstschepping achtergehouden.

Indien Brachvogel toch gewild heeft de grondidee van zijn drama aan Diderot te ontleenen, dan is hij afgedwaald. Wij kunnen het echter ook niet denken, want eenige regels verder vangt hij het pleit aan over de eischen, den kunstenaar bij het bewerken eener historische stoffe gesteld. Ofschoon wij ons geheel vereenigen kunnen met de konkluzie zijner rede-

neering, zouden wij niet gaarne de bewijsvoering zelve onderschrijven. Zij is zoo echt Duitsch, zoo echt pseudo-filozofiesch verward, dat het ons daarbij schemert. Het gantsche betoog heeft, naar het ons toeschijnt, zijn grootste kracht in deze zinsneden, die wij onvertolkt laten volgen, uit vreeze van niet in een juiste vertaling te zullen slagen: ‘Dasz die ganze Natur, wie das Leben jedes einzelnen Dinges, der Mensch aber vor Allem nach unabänderlichen Gesetzen oder Urideen wird, ist und vergeht, bethätigt sich um so mehr an dem Gesammtleben, der Geschichte unseres Geschlechts, als namentlich in ihr sich die höchste irdische Hoheit offenbart, die Gottahnlichkeit der Menschen am sichtbarsten ausprägt. Alles was die Geschichte auf zu weisen hat, ist nur eine ewige Modification oder Variation dieser Urideen, die, an sich unvergänglich, in allen Begebenheiten und Charakteren abzuspiegeln das höchste Ziel des Dichters ist.

Die Geschichte *selbst* mit allen ihren Einzelnheiten fällt allein dem wissenschaftlichen Forscher anheim. *Seine* Aufgabe ist es zu sagen, “was wie und warum etwas geschehen ist und selbst das Warum ist schon ein neblicht Ding, dem sich der Historiker oft nur tappend nahen kann.

Der Dichter hat es mit der Geschichte als *solcher* nicht zu thun, er stellt aber die Uridee an und für sich, das geheime Gesetz, *wonach* alle geschieht, dar, und indem er schildert, wie sich dieses Gesetz unter allen Umständen an den Charakteren und Begebenheiten aller Zeiten vollzieht, dieselben also zu Vollstreekern des ewigen Willens macht, schreibt er Geschichte im höheren idealen Sinne, nämlich die Geschichte Gottes auf Erden.’

Even als in de werkelijkheid niet het ambacht, die deze of gene uitoefent, of de handel, die deze of gene drijft, niet de betrekkingen of verhoudingen van het dagelijksche leven de stoffe kunnen zijn, die de Poëzy vervormen en idealizeeren kan; maar de mensch, die in dat ambacht, in dien handel, in al die betrekkingen of verhoudingen zich in zijne zedelijke vrijheid of zedelijke gebondenheid vertoont, zoo ook in de Geschiedenis, meent Brachvogel te recht, zal de dichter zijne stoffe niet vinden in de feiten, zal hij zijn doel niet bereiken door de trouwe voorstelling der gebeurtenissen, hoe slaafs zelfs de chronologische orde gevolgd worde; hij moet de grondidee eener periode belichamen, en zich niet bepalen tot het nagaan en wedergeven van de op zich zelf staande ver-

schijnselen van zulk een periode. De dichter behoeft niet, bij zijne voorstelling van den ondergang van het *ancien régime* en van den kring der encyclopedisten, de schriften van Holbach of Voltaire te plunderen, om in genen den groven atheïst, in dezen den satanischen *ricaneur* te doen herkennen. Hij vat saâm wat de gantsche bent, waartoe die beiden behooren, kenmerkends bezit; hij vat sâam, wat zij in den strijd tegen het oude en verouderde heeft beteekend; Holbach en Voltaire mogen verdwijnen, maar de encyclopedisten en hunne inwerking op den tijd, waarin zij leven, worden geschetst; en daardoor heeft de dichter aan zijne roeping voldaan.

Wij zullen er daarom Brachvogel geen verwijt van maken, dat hij Rameau's neef gants anders heeft geschetst dan Diderot het deed; hij heeft wellicht evenveel recht op zijne schildering als Diderot op de zijne. Wij zullen niet onderzoeken of de Hertog de Choiseul of de Marquise de Pompadour van Brachvogel, diegenen zijn, welke de historische periode, waaraan de dichter zijne stoffe ontleende, beheerschten, en alzoo in hetgeen zij als zoodanig kenmerkends hadden behoorden geteekend te zijn; wij zullen zelfs niet naauwkeurig letten op de afkomst zijner personen en nasporen of het dezen Duitscher gelukt is Franschen te teekenen; wij zullen alleen vragen, en alsdan blijven geheel binnen de grenzen van het asthetiesch gebied, of de kunstschepping een organisch geheel is, of de handelende figuur, zij komen al of niet overeen met de opgaven der historie, in zich zelve waarheid is en alzoo de mogelijkheid heeft van bestaan.

Plaatsen wij ons op de banken van het parterre - we zouden onrechtvaardig zijn, indien we Brachvogels drama alleen wilden *lezen* - voor de vlammende lijn, die de werkelijkheid scheidt van de ideale waereld, aan wie de dichter het aanzijn schonk. Wij zien ons overgebracht in het Parijs, in het Versailles van 1764. Wij bevinden ons het eerst in den salon van een der encyclopedisten, den Baron von Holbach, die echter even als zijne gasten in een aangrenzend vertrek zich ophoudt. Toch wordt de salon op dit oogenblik bezocht; het is Mevrouw d'Epinay die binnentreedt, en Holbachs kamerdienaar Barjac beveelt Mijnheer Grimm te roepen, een der gasten zijns meesters. Zeker voert iets zeer gewichtigs Mevrouw d'Epinay herwaards; toch blijft de handelwijze altijd wat vreemd: over de woning eens anderen te beschikken, om een mondgesprek te

houden met een derden! En dan welk mondgesprek! Mevrouw d'Epinay, hoewel vertrouwde van Madame de Pompadour, is niet in staat zich te bedwingen; zij kan geen oogenblik de wanhoop, de vrees, den angst, - welke aandoening beheerscht haar al niet! - ontveinzen. ‘Er gebeuren verschrikkelijke dingen!’ roept zij uit, zoodra zij Melchior Grimm bespeurt. Zou het de vrijheid van dezen gelden, van dezen, dien zij - het zal later blijken - wel wat op de wijze van eene *dame de halle* liefheeft? In geenen deele. Mevrouw de Pompadour, de beschermster der encyclopedisten, heeft plotseling verschrikkelijke zenuwtoevallen gekregen, en de oorzaak daarvan is niets anders, dan het zien van Narciss Rameau, den algemeen bekenden bedelaar, den gek van Frankrijk, den veertigjarigen straatjongen! Deze liep de Boulevards over, terwijl de koets van Mevrouw de Pompadour voorbij reed, die toen plotseling in een zonk, met den kreet van: Narcisz!

Zoo zij eens stierf! Juist in dit oogenblik was de dispensatie van den Paus aangekomen, om het huwelijk van Lodewijk XV met Maria Leezinska te ontbinden, waardoor Mevrouw de Pompadour de weg naar den troon geopend wordt. Het is vreeselijk! ‘Het is nu de tijd,’ roept zij werkelijk teder, misschien wat al te teder uit, ‘dat wij inniger dan ooit aan elkander verbonden zijn.’ Waarom? vragen wij, en we zijn met dat te doen, niet zoo wreed als Melchior Grimm, die dezelfde vraag doet. Wij wagen nog een tweede: Wat beweegt Mevrouw d'Epinay, om in het huis van den Baron von Holbach te komen, en daar een bericht mede te deelen, dat den man, aan wien zij het doet, weinig treft; eene mededeeling, die geen doel heeft. Geen doel? En schuilt daar dan achter die *coulisses* of dat schutdoek geen man, die Barjac, Holbachs kamerdienaar, heet, en met een potlood en een stuk papier gewapend, al het gesprokene afluistert en opteekent? En dat afluisteren en dat opteekenen, geeft, het blijkt ons later, juist aanleiding tot de handeling, die we zien gebeuren. We hebben dus groote verplichting aan Mevrouw d'Epinay en aan Barjac. Terwijl gene even een bezoek brengt aan een zekeren Abbé, die voorzeker in hetzelfde hôtel met Holbach woont, want binnen twee minuten is zij terug, verzamelen zich de encyclopedisten in den salon, waar ook eene actrice Doris Quinault binnentreedt. Deze is de lectrice van Maria Leczinska, de koningin van Frankrijk, die onttroond dreigt te worden.

Men ziet alzoo op het neutrale terrein der zoogenaamde filozofen alle partijen verschijnen. De tegenwoordigheid van Quinault heeft een even gewichtige reden als die van Mevrouw d'Epinay. De luisteraar Barjac heeft een dochter, die door Quinault aan het *Theâtre Français* is geplaatst, en de gelukkige vader is er zoo dankbaar voor, dat hij besluit voor zijne weldoenster alles af te luisteren, hetgeen hij ons in een alleenspraak verhaalt. Het gezelschap ontvangt echter nieuwen toevoer. Diderot, die zich lang heeft doen wachten, verschijnt. Ook hij brengt een gewichtige tijding; ook hij heeft gehoord, dat Mevrouw de Pompadour sinds gister ernstig ongesteld is. Arme Barjac, die de helft van hetgeen hij afgeluisterd en opgeschreven heeft weder kan verscheuren! ‘Maar hoe komt Diderot aan die wetenschap?’ vraagt d'Epinay zacht aan Grimm. ‘Wie zou het geheim verraden hebben?’ Die vraag wordt spoedig beandwoord door Diderot zelven. Hij heeft het van iemant, wiens bezigheid het is alle geheimen en schandalen van Parijs op te sporen, van den ellendigsten en misschien den geniaalsten (?) mensch in Frankrijk, den grootsten man van zijn tijd - van Narcisz. Deze staat heel toevallig juist in de nabijheid buiten in de straat. De filozofen en de dames wenschen hem te zien, en de ellendigste en de geniaalste mensch, die bovendien een nar is, verschijnt in het hooge gezelschap.

Wat is hij voor een man? Brachvogel heeft hem bij monde van Diderot als een soort van drievoudig wezen doen kennen, en ons dunkt de charakterschildering niet onjuist. Bovendien wordt hij nog geestig genoemd, maar van die qualiteit toont hij weinig; wat meer is: ons komt hij voor, iemant te zijn, die zijn best doet om geestig te wezen en het nooit verder dan tot eene grofheid brengt. Tot de verzamelde wijsgeeren zegt hij onder meer van hetzelfde gehalte, het volgende:

‘Ik zou u graag eene voorlezing over de waereldziel of over de atomen houden, Serenissimi, dat u het hoofd er van duizelde; maar ik heb geen allonge pruik.’

‘Dat doet niets ter zake,’ herneemt Diderot, ‘beproef het met ons zonder die.’

‘De Filozofie? Die is waarachtig niets dan een ongeluk, vooral de Encyclopedie.’

Dit zij voldoende om zijn geestigheid aan te duiden; thands iets om zijn genialiteit te verkondigen:

‘Schrijvers, die het niet zijn, zijn menschen, die niets schrijven willen, - droomers, krankzinnige menschen met gekwetste harten, die als schuim op den stilstaanden poel van het Parijsche gezelschapsleven bobbelen, zoo als ik; - lieden, die van wie weet wat leven, slechts niet van schrijverij. - Daar komt plotseling iets over hen, wat niemand eigenlijk kent. Het hangt in de lucht; het is aanwezig, maar niemant kan het grijpen: het komt over iemant almachtig als een nieuw geloof, dat de poorten der toekomst openspert, door welke ons smachtend verlangen naar het verschiet van alle Eeuwigheden heen ijlt; - het beheerscht iemant dan geheel en al; zet zich vast in hart en hoofd en wil men er zich van ontslaan, dan komt er - een boek uit.’

‘En kunt gij ons dat iets met geen enkel woord aanduiden?’

‘Ik weet het niet. Ik heb er dikwijls over nagedacht, op de Boulevards, in de zomernachten. Ik - ik zou het haast - ja, als ik het, voor den Duivel! dan toch noemen moet - den geest der geschiedenis noemen! Maar daarmeê is nog in 't geheel niets gezegd! het is alles: klank, schuim, rook!....’

Wij staken hier onze aanhalingen. 's Mans genialiteit en krankzinnigheid is genoegzaam bewezen. In den loop van het gesprek heft Narcisz van tijd tot tijd een slip op van het kleed, dat hem bedekt..... zijn hart moet sluip- en schuilhoeken hebben, zoo somber en akelig als Anne Redcliffes graftombes. De vertrouwde der Koningin en die van de Pompadour vechten ten laatsten bijna met elkaâr, wie hem alleen zal kunnen spreken, vooral nu het openbaar wordt, dat hij den vorigen dag de Boulevards langs en de koets van de Markiezin de Pompadour voorbij is gewandeld. Quinault heeft een oogenblik vroeger het briefjen van den dankbaren vader Barjac gelezen en dus het ontzettende nieuws van des Pompadours zenuwtoeval vernomen. Zij verzoekt Narcisz, den veertigjarigen straatjongen, haar heen te geleiden; d'Epinay wil het zelfde, maar gene gaat als verwinnaresse met hem heen en laat hare tegenpartij verslagen, ja, zoo als de auteur haar laat zeggen en handelen in doodsangst achter. Al de anderen gedragen zich zeer onfilozofiesch; het is of Narcisz, de ellendige, geniale nar, allen heeft besmet. De eene spreekt ‘*tonlos, starr*,’ de tweede ‘*schreit auf*’, een derde ‘*fahrt auf*’, terwijl de anderen bij het vallen der gordijn die drie sprakeloos nastaren. Nog op de banken van het parterre

gezeten, hooren wij het gejuich der toeschouwers rondom ons, en gelooven aan..... biologie.

Zijn wij te midden der encyclopedisten getuigen geweest van zonderlinge voorvallen, in het hôtel Choiseul gaat het niet minder verrassend toe. De eerste minister van Lodewijk XV is verheven geworden door de Pompadour, heeft alles aan haar te danken, heeft haar bovendien lief en..... beraadt zich met een zekeren Heer du Barri om haar te doen vallen. Het noodlottige zenuwtoeval, en de ontdekking dat Zijne Majesteit de heerschappij zijner *maitresse* moede is, heet daartoe de aanleiding. Maar, onhandige minister van een koning, door een vrouw geregeerd, ge moest veeleer alle krachten inspannen om Mevrouw de Pompadour, uwe beschermster, te schragen! De dialoog is even fijn als de toestand goed gedacht. Men oordeele na deze korte aanhalingen, welke het voorname punt van het onderhoud doen kennen:

'*Barri*. Het is waar! het geheele gesprek is nutteloos, want Madame leeft nog.

Choiseul (*gespannen*). Alzoo zoudt gij toch wenschen, dat de Markiezin.... dood ware....

Barri. Ik niet; ik waarachtig niet - maar anderen.

Choiseul (*spiedend*). Ja, het Parlement, de natie, de partij der Koningin.

Barri (*zacht*). En - de Koning zelfs.

Choiseul (*opspringend*). Wat? En dat heeft hij luide gezegd?

Barri. Waar denkt gij aan! - Maar toen Mevrouw de Markiezin gister vroeg in den morgen te Versailles terug kwam en men den Koning in de eerste ontsteltenis zeide, dat zij op sterven lag, was hij zichtbaar verheugd, - toen echter de geneesheer verklaarde, dat zij nog lang kon lijden, verliet hij haar *boudoir* met een zucht.

Choiseul. Slechts eene bevestiging van hetgeen ik sinds lang bemerkte. Zij is hem tot last, vooral nu zij hem tot de *mésalliance* drijft.

Barri (*zacht*). Zijne Majesteit geschiedde zeker een groote dienst, zoo een ongeval aan het lijden der arme Dame een einde maakte.

Choiseul (*ontzet*). Du Barri! dat is een duivelsche gedachte.'

Die gedachte wordt door den minister echter met gretigheid

opgevat. Hij vraagt een nadere aanduiding van den zin dier gedachte, en nu hoort men den voorslag, om nog eens een zenuwtoeval door een of anderen schrik te doen veroorzaken en Narcisz plotseling voor haar te brengen. De minnaar van de Pompadour keurt dat plan goed; hij wil zijne beschermster doen vallen, hoewel hij nog niet weet, wie de volgende *maitresse* zal zijn. Alleen gebleven heeft hij een oogenblik berouw, slechts een oogenblik, en besluit hij de uitvoering tot den volgenden dag te verschuiven. Den edelen Hertog wacht echter nog een nieuwe strijd. Er verschijnt een zendeling der arme Koningin, die zijne hulp inroept. Wat moet hij doen? Hier de eeuwige smaad, de ondergang van het Koningshuis - edele de Choiseul, die daaraan nog denkt, terwijl hij op een moord peinst! - ginds de val eener vrouw, die hij liefheeft. Hij zal zich beraden, maar wil den raadselachtigen Narcisz toch zien.

Deze is thands bij Mad^{lle} Quinault gelogeerd. Van waar die verregaande genegenheid der actrice ontstaat, die, zoo als zij zegt, haar goeden naam voor hem prijs geeft, mag een raadsel heeten. In een lange alleenspraak heft zij echter een slip van den sluijer op. Die Narcisz heeft zeker veel overeenkomst met d'Etiole, den gestorven gemaal van de Pompadour; en bovendien ‘zijn ongelukkig charakter, voor alle anderen zoo belachelijk’, heeft voor haar ‘een zoo nameloos wel (!) en zoo iets oneindig roerends,’ dat zij alles wil aanwenden ‘om dit gezonken talent, deze uit hare sfeeren gedreven ster, dezen diamant in onzuiver hulsel, aan het licht te brengen (!). ‘Alvader boven de sterren, gij ziet mijn hart, gij kent mijne gedachten, gij moogt mij oordeelen wanneer ik in de ure des gevaars de zaak mijner meesteresse vergete!’

Het is een proefjen van gezwollen stijl, zoo als er in het nu volgend gesprek met Narcisz meer te geven zouden zijn.

Hij wendt alles aan om ‘de uit hare sfeeren gedreven ster, om den diamant in onzuiver hulsel’ aan het licht te brengen, en het gelukt hem eindelijk. Narcisz begint zijn verleden te vertellen, en terwijl hij dat telkens afdwalend doet, zijne gedachten over de menschheid, over God en de waereld mede te deelen. De nar wordt een Duitsche filozoof van deze eeuw.

De woorden, in den mond eens anderen gelegd, zouden treffende waarheid kunnen zijn. Hier is het of de auteur tusschen beiden treedt en eenige door hem van buiten geleerde *phrases* zijn hoofdpersoon in den mond legt. Eindelijk openbaart Narcisz

het geheim, dat hij jaren lang met zich omgedragen heeft. Hij had een vrouw, deze heeft hem verlaten en zij leeft nog, want zijn oom heeft hem namens haar 10,000 francs geboden als hij Frankrijk verlaten wilde. Dus zijn oom wist waar zij was, in welken toestand zij was, zij, die hij gantsch Frankrijk door zocht; toch schijnt hij dien oom geene inlichting gevraagd te hebben, want na dat aanbod liep hij weg, naar het Bosch van Boulogne, en daar 'heeft hij zijn beetje menschenwaarde begraven.'

Het is een stuk van Hamlets en van King Lears kleed, dat op het versletene overkleed van dezen man wordt gepast en gehecht. Quinault denkt er echter anders over en voegt hem 'heroïsch' toe: 'Wreek u op deze valsche waereld door een vrije daad, toon haar, dat in de borst van den vertreden, bespotten Narcisz de vonk van de grootheid eens Gods (!) sluimert (!).' Welke daad dat is, wij weten het nog niet, maar zij zal wonderen uitrichten.

Quinault, die we als eene edele ziele zouden kunnen liefhebben en eeren, zoo zij slechts met hare gedachten binnen de sfeeren van de waarheid, met hare gevoelens binnen de grenzen van het natuurlijke bleef, zoo zij, in één woord, slechts bestaanbaar ware, zij zal den armen gebroken mensch uit het stof omhoog heffen - opdat 'hij prijke als parel in den diadeem der menschheid.'

De ooren suizen van het geklinkklank der woorden. Gelukkig dat de gordijn valt bij het plechtig moment, dat Narcisz als verheerlijkt de armen uitbreidt en de kamenier van Quinault op den drempel zeer geheimzinnig een brief in de hoogte houdt met de woorden: van den Prins Conti. Het heet, hoewel het is: '*much ado about nothing*,' een tooneeleffekt waarbij de toeschouwer gewoonlijk zich nog meer getroffen gevoelt, dan bij de uiting der verhevenste gedachte.

De dag waarop Choiseul, de eerste minister van Frankrijk, een besluit zal nemen, is aangebroken, Hij heeft in 's Koningin paleis, in de nabijheid van de vertrekken der Markiezin de Pompadour, een onderhoud met Mevrouw d'Epinay, die hem mededeelt wat wij reeds weten, namelijk dat Narcisz door Quinault is medegevoerd en zich in de handen van de partij der Koningin bevindt. Het is ontzettend. Choiseul, die in een alleenspraak gewoon is zich openhartig uit te spreken, geeft dan ook in de eenzaamheid niet onduidelijk te kennen, dat hem thands geene keuze meer

overblijft. Toch erkent hij in het volgende oogenblik, dat hem de rechte samenhang nog duister is, en de betrekking van dien Narcisz met de Pompadour nog niet is verklaard.

Hem toch verblijft echter geene keuze meer; niettemin zal hij wachten tot na de audientie met het nemen van een besluit.

Die audientie wordt verleend; de vrouw, die alles in beweging brengt, die vriend en vijand doet beven, treedt binnen en eene huivering van angstige verwachting overvalt ons. Is dat echter de Pompadour, die allen en alles beheerscht? Hare scherts is grof, hare ironie klapt als een zweepslag. Du Barri verneemt namens Zijne Majesteit naar den staat harer gezondheid, waarop zij andwoordt, hoogst onhandig en kinderachtig: ‘Dus is hij bezorgd? Zeg Zijne Majesteit toch, dat het met ons nog lange na niet tot sterven toe is. Verzoek hem in onzen naam van avond met ons te komen souperen!’ Is dat de schrandere vrouw, die een machtig koning beheerschen kan en dezen in het bijzijn zijner dienaren als een ondergeschikte behandelt? Maar zij wil zich nog niet bloot geven. Zij doet Choiseul naast zich nederzitten; zij fluistert hem in, dat zij nog veel gewichtigs met hem te bespreken heeft; zij spreekt over het feest, dat hare krooning vooraf zal gaan, en Choiseul, die eigenlijk nog niets van den samenhang begrijpt, maar wien evenwel geen keuze meer overblijft, doet haar een tooneelvoorstelling kiezen, waarvan zij de eerste repetitie zal komen bijwonen. Zij schijnt hem echter nog iets zeer geheims te moeten toevertrouwen, doet de anderen vertrekken en blijft met haren Amboise alleen. Zij zal Frankrijks troon beklimmen, maar slechts voor korten tijd, want zij gevoelt spoedig te zullen sterven. Vóor haar dood wil zij echter met hem spreken, ‘zoo als de mensch met den mensch, zoo als een trouwe medgezel met den anderen spreekt. Zoolang wij elkander kennen, Amboise, zoo lang ik aan het Hof ben, heb ik nimmer bemind.’

Het is eene bekentenis, die Amboise aangenaam in de ooren moet klinken. Dus heeft zij altijd tegen hem gehuicheld, dus heeft zij hem verheven tot eersten minister, en hem doen gelooven, dat zij het deed uit liefde, maar het was veinzerij! Waarom veinsde zij, en zoo zij het deed, waarom houdt zij dan nu op dat te doen, en doet zij eene bekentenis, die door niets werd uitgelokt? Waarom? Omdat de auteur noodig had Choiseul den samenhang waarnaar hij zocht, te doen vatten, om de Pompadour een geheim te doen bekennen wat jaren lang in

haar hart is verborgen gebleven, en thands, in dat oogenblik van hartelijke vertrouwelijkheid, wordt ontdekt.

Heeft zij aan het hof nimmer bemind, vóor dien tijd beminde zij ‘warm en onuitsprekelijk,’ toen zij.... wat niemant wist, de vrouw was van een armen muzikant.

‘Bij hem leerde ik de liefde maar ook de ellende kennen. Na een jaar echter liep ik van hem weg en heette ik Mevrouw d'Etiole.’ Men ziet, Mevrouw de Pompadour, die zoo aangenaam openhartig was jegens Choiseul, is liet ook jegens zich zelve. En hoe heette die man? Narcisz, Rameau's neef. Choiseul begrijpt nu den samenhang der dingen. Nog meer, hij kan een diepen blik in dat vrouwenharte werpen. In dien roes van genoten weelde vergat zij den man niet, dien zij ontloopen was, want zij liet hem door tusschenkomst van zijn oom belangrijke sommen toekomen, die ‘de schurk’ echter moet opgestoken hebben; want zij heeft haar teerbeminden man in lompen op de Boulevards ontmoet. ‘Nu weet gij alles,’ zegt zij, en na erkend te hebben, dat zij slecht is, hetgeen echter geweten wordt aan de vervloekte eeuw waarin zij geboren is, zegt zij zich te verheugen in het vooruitzicht van den dood.

‘En dan het huwelijk?’ vraagt Choiseul. ‘Dat moet bespoedigd worden,’ klinkt het andwoord. Zij wil vóor den dood nog Koningin heeten; en nu zij hoort dat de tegenwoordige Koningin van alles reeds onderricht is, roept zij, de tot stervens bereide, uit: ‘Bij de verdoemenis! wie deed mij dat?’

Wie zulk eene figuur begrijpen kan, overziet ook het charakter van Narcisz.

De auteur heeft echter den knoop dien hij legde, en dien het het hem moeijelijk viel te ontwarren, doorgehakt, en de handeling der oplossing nader gebracht. Ieder toeschouwer erkent ten volle, dat Choiseul in zijn recht is om de partij der Koningin te kiezen, de vrouw te doen vallen, die hem beschermd maar niet bemind heeft, en een vrouw de kroon te doen behouden, die geen oogenblik het hart des Konings weet te beheerschen en hem dus van geen nut kan zijn. Choiseul werkt er dus toe mede, om de plaats van *maitresse* voor een andere, die hij niet kent, gereed te maken.

Vóor het beslissende oogenblik zijn wij echter nog getuigen van een alleenspraak van Narcisz. Wij hebben hem verlaten, toen hij als verheerlijkt de armen naar Quinault uitbreidde en weder aan zijn menschenwaarde begint te gelooven. Och, arme!

hij heeft die nogmaals verloren en is krankzinniger of diepzinniger kwajongen dan ooit. Hij is nog altijd bij Quinault en schijnt er zich te vervelen. Ten minste weet hij niets beter in de eenzaamheid te doen dan een Chinesche pop antwoord te doen geven omtrent zijne vraag van zijn of niet-zijn, hetgeen besloten wordt met den uitroep: ‘O, is er wel een meer te bejammeren schepsel dan de mensch? Een worm met serafsvleugels, die tot een draak aanwast, om zich met zijn eigen broedsel te mesten.’ Maar gelukkig treedt zijne gastvrouw binnen, die hem van zijne twee- of halfslachtige gedachten voor een oogenblik verlost, en hem van zijne rondreize door luchtruim en wolken op de aarde doet terugkeeren. Zij kondigt hem het bezoek van Choiseul aan. ‘Hoe!’ roept hij uit, ‘de vijand der Koningin, de vertrouwde van Pompadour!’ Ook in deze sfeer schijnt hij te huis; hoewel hij geen van beiden ooit gezien heeft, kent hij beider betrekkingen; zijn verstand is teruggekeerd en hij oordeelt als een gezond menschenkind.

En nu de groote daad, die men van hem wacht. ‘Zij kan niet mislukken, mids de man, die haar verricht, zich verloochene, zich opoffere, en een trotsche verachting voor den dood hebbe.’ De Pompadour had vroeger een man, op wien Narcisz veel gelijkt, en daarom zal deze vóor haar treden en haar hare misdaden verwijten! Hoe past alles aan elkaâr! Hoe gelukkig, dat Quinault den krankzinnige uit medelijden tot zich heeft genomen; nu kan zij hem in het belang der Koningin gebruiken. Wat is het verstandig geweest, hem reeds op een groote daad te hebben voorbereid, toen zij nog niet wist wat er gebeuren zou. O almacht van den dramatist, die alle wetten der werkelijkheid vermag op te heffen!

Choiseul heeft met Narcisz gesproken; alles is bepaald; men zal Athalia voorstellen, die haar man verlaten heeft; Quinault zal gene, Narcisz dezen voorstellen. Er zal een repetitie gehouden worden, die door de Pompadour zal worden bijgewoond. Vreeselijk oogenblik voor Du Barri en Choiseul! De eerste begint voor het waagstuk terug te beven, de tweede zegt trotsch, dat er niet te vreezen is, zoo lang hij niet vreest. Maar de groote man had zijne eigene krachten wat te hoog geschat; want, nu de Pompadour optreedt, begint hij te vreezen, begint de angst hem te folteren over hetgeen hij waagde, rijst de vraag in zijn binnenste op: Indien de slag eens faalde!..... Maar hij faalde niet! Naauwelijks treedt de tot akteur gepro-

moveerde Narcisz op, of de Pompadour herkent die stem, roept den naam Narcisz uit en zinkt neder. En deze? Hij ijlt naar haar toe, omarmt haar en roept: ‘O mijn dierbare, mijn eenige vrouw! ik heb u dan weder - u weder! Ik heb u gezocht en gezocht, en ge wildet u niet laten vinden, liefste! Waar zijt ge zoo lang gebleven?’ Hij schijnt vergeten te zijn, dat die vrouw hem ontloopen is, dat die vrouw hem geld heeft laten bieden om liet land te verlaten. Hoe gelukkig voor den auteur, dat Narcisz, die jaren lang rond heeft geslenterd, nooit de Pompadour of een der veelvuldige portretten van haar heeft gezien. Daardoor is het wederzien des te treffender!

Na die hartstochtelijke ontboezeming komt de Pompadour tot zich zelve en andwoordt niet minder warm. De maitres des Konings, de vrouw, die Frankrijk regeert, klemt den Parijschen straatslijper in de armen. Maar wat men niet verwachtte, gebeurt! Narcisz verneemt, dat die vrouw de Pompadour heet, en nu barst zijne woede los. Dat zij hem verlaten heeft, dat zij hem nameloos ellendig heeft gemaakt, dat zij hem ‘zijn beetje menschenwaarde’ heeft doen verliezen, dat kan hij haar vergeven, maar niet dat zij de Pompadour is; want hij staat voor haar als het verpersoonlijkte Frankrijk, en hij vraagt aan haar: ‘hijena, wat hebt gij van dit rijk gemaakt?’ Ware ook het gantsche drama tot dus verre onberispelijk geweest, dat laatste moment ware genoegzaam om het als kunstvoortbrengsel te vernietigen. Hoe! de man die rampzalig is geworden uit liefde, die de vrouw die hem verlaten heeft, nog' als een ideaal blijft aanbidden, die zelfde man zegt dat hij alles vergeten, vergeven kan wat hij gedurende vier bedrijven getoond heeft niet te kunnen vergeten en vergeven. De man, voor wien de auteur al de scheppingskracht die hij bezat, aanwendde, voor wien hij zich alles wat hij bij Shakspeare, volgens Tieks vertaling, gelezen had, trachtte te herinneren, in de hoop van hem een mensch te doen zijn, die man bewijst ten slotte niets anders dan een symbool te wezen, een wandelende allegorie: Frankrijk in lompen, Frankrijk zieltogend, nu krankzinnig, dan weder beschenen door een zonnestraal van het genie! En niemant kon die bedoeling des auteurs gissen! Nergens werd zij voorbereid. Overal zien wij den krankzinnigen straatslijper, die, hoe verheven waanzinnig hij zich ook dikwerf uit, toch nooit zoo onzinnig is om zich de verpersoonlijking van Frankrijk te heeten.

Men zal wel willen gelooven, dat de Pompadour tegen de

invectives van het verpersoonlijkt Frankrijk niet bestand is. Zij ‘bricht zusammen und stirbt.’ En Narcisz, die thands weder afstand doet van zijn hoogen rang en krankzinnig mensch wordt, slaat eenige vreeselijk rollende en knallende volzinnen uit en.... ‘bricht zusammen und stirbt.’

Ziedaar het Drama Narcisz, van Brachvogel. Onsamenhangender voorstelling, onmogelijker handeling zal wel weinig zijn aangestaard. Wat men van het Drama als kunstvorm eischen mag: een organische eenheid, eene handeling, die aan de wet der noodzakelijkheid gehoorzaamt, het wordt hier niet aangetroffen. Veeleer is alles toeval en willekeur, en van daar ook dat wij geene charakters zich zien ontwikkelen naar den eisch hunner natuur; maar slechts figuren zich zien bewegen, die hoedanigheden bezitten naar den wil van den dramatist; van daar dat Brachvogel slechts een melodrama heeft te voorschijn gebracht, een wanschapen vorm, die het echte drama doodt. Het melodrama spreekt het meest tot de massa, het berust dan ook op haar niveau. Het boeit door verscheidenheid van tafereelen, door overvloed van episodes, door afwisseling van toestanden, door schakeering, liever, door kontrasten van tonen en kleuren. Op welke wijze dit alles verkregen wordt is onverschillig. Of men het onmogelijke maakt en de menschelijke wetten van denken en gevoelen ook verkracht, het doet niets af. Van de voorstelling van den mensch, van charakterschildering, het hoofdelement van het drama, treft men dan ook geen spoor aan; want de figuren, die men handelende personen noemt, zijn allen marionetten, die door den schrijver bewogen worden om te loopen of te springen, zoo als hij in den eenen of anderen toestand verkiest. Zoodanig melodrama is Narcisz. Als zoo vele anderen heeft het bijval erlangd, heeft het donderend handgeklap verkregen; het stapelt feiten op feiten, toestanden op toestanden, verrassingen op verrassingen; het oordeelend verstand der massa is daartegen niet bestand, en te minder, als hier en daar een klank wordt vernomen, die in dezen of genen boezem natrilt, als hier' en daar een gedachte wordt uitgebulderd, waarvan de nieuwheid voor velen diepte toeschijnt, als de hoofdpersoon door den schrijver in een sfeer wordt verplaatst, die zoo verre verwijderd is van de werkelijke, waarin de toeschouwer ademt, dat hij de eischen van het gezonde verstand niet meer toepasselijk mag rekenen. Waar is het, dat er gedeelten zijn in Brachvogels stuk, die verheven toeschijnen, maar behalve dat Hamlet en King Lear respectivelijk hun kon-

tingent van gedachten hebben moeten leveren, zijn die gedeelten een gebrek te meer, want zij bevatten gedachten en gewaarwordingen, die den persoon, die ze uit, niet eigen kunnen zijn, en dus alleen den schrijver behooren, die te midden der handeling treedt. Behoorden die gedachten en gewaarwordingen hem werkelijk, waren het uitingen van zijn eigen zieleleven en kon de schrijver gerekend worden te behooren tot de eerste periode van ontwikkeling, was de ‘Narcisz’ Brachvogels eersteling, dan zouden we voor hem wellicht geene betere toekomst onmogelijk rekenen, dan zouden we hem gelijk mogen stellen met Schiller in den tijd der ‘Raüber,’ of ‘Kabale und Liebe,’ maar thands...! Shakspeare is geplonderd, en eenige *phrases* van de moderne Duitsche wijsgeerte zijn van buiten geleerd; verschillende proeven zijn door den schrijver genomen, die den leeftijd heeft bereikt, waarin de bloesem vrucht moet worden, en geene nieuwe bloesems meer ontstaan. ‘Narcisz’ zal blijken slechts een ephemeriesch verschijnsel te zijn; het moge nog een tijd lang op het theater zich kunnen handhaven - theatrale effekten bezit het in hooge mate - onder de Duitsche literaire voortbrengselen ontvangt het geene plaats. Zijn laatste arbeid: ‘Adelbert vom Babansberg’ zal wellicht reeds een roem hebben verstoord, dien de bijval, aan ‘Narcisz’ te beurt gevallen, deed ontstaan; dat nieuwe gewrocht toch werd met koelheid ontvangen, hoewel het in gezonder lucht is ontstaan. Het herinnert Göthes ‘Götz von Berlinchingen’ en streeft naar eene schildering van charakters. Dezelfde rijkdom van handeling treft men ook weder in dit stuk aan, maar de toestanden zijn niet meer zoo verrassend-onwaarschijnlijk dat zij knaleffekten kunnen te weeg brengen. Het stuk heeft meer dramatische en minder theatrale verdiensten dan ‘Narcisz’, en daarom maakte het minder opgang.

Waar de dichterlijke gave niet groot is, moet de takt het gemis van talent vergoeden, moet eene verstandige aanwending der tooneelkrachten de leêgte pogen te verbergen der kunstkompozitie; hoe bontkleuriger het kostuum, hoe meer blanketsel op het gelaat, des te minder wordt er op de magere uitgeteerde leden en op de ontvleeschte wang gelet.

Indien we eene poging wilden wagen, om eene geschiedenis van het Duitsche drama te schrijven, dan zouden we voorzeker den arbeid van Gutzkow en den genialen Hebbel niet voorbij mogen gaan, dan zouden we voorzeker ook Geibel moeten gedenken, die nog niet lang geleden een nieuw drama: ‘Brunhilde’

schreef, en de reeks dramatische produkten weder vergrootte, welke niet voor het tooneel geschikt zijn en ook nooit tot het volk doordringen, maar begraven blijven in de bibliotheek der geletterden. Het is een breede lijst van werken, soms van de hoogste dichterlijke verdiensten, zoo als Brunhilde; maar die te weinig gehoorzamen aan de wetten der aanschouwing, om ooit ten tooneele te worden opgevoerd. Het schijnt slechts den Galliër eigen te zijn om theaterstukken te komponeeren; Duitschland mist over het algemeen, evenzeer als Engeland en wij, den takt er voor, het juiste begrip van effekt, schier zouden we zeggen de lichtheid van hand, de bevallige knutselmanier, die met een blaadtjen klatergoud wonderen verricht.

Daar wij ons tot taak hebben gesteld, een blik op het Duitsche tooneel te werpen, bepalen wij ons dan ook tot het drama, dat op dat tooneel is ontvangen, en wijzen wij alleen op twee geslaagde proeven van Duitsche Dramatiek. ‘Der Fechter von Ravenna’ en ‘Narcisz’ zijn bovendien twee typen, welke den staat van het Duitsche tooneel volledig aantoonen. Van het kritiesch-literaire standpunt kan het eerste alleen waarde worden toegekend; van het standpunt des tooneelspelers hebben beide groote verdiensten. Boven de waarde, die aan het eerste wordt toegekend, stijgt geenerlei gewrocht van den tegenwoordigen tijd; zelden zelfs neemt men een meer volkomen doordringing van stof en vorm, een betere assimilatie van het poëtiesch en het theatrale element dan in Halms arbeid waar. ‘Narcisz’ behoort natuurlijk in lager sfeer, maar is de type van een talrijker klasse, van die der voortbrengselen in dramatischen vorm zonder waarheid, maar voortbrengselen, die alleen in staat schijnen de massaas, die voor alles aanschouwen willen, te boeien.

Vergelijken wij wat Grillparzer en Halm voor het Duitsche tooneel hebben verricht - en beiden staan tegenwoordig in de voorste rijen - met hetgeen Göthe en Schiller vermochten, dan gelooven we niet aan een vooruitgang; slechts wat den bouw van het drama aangaat, ontwaren wij eene groote vordering, en dit, hoe het ook toe te juichen zoude zijn bij eene daarmeê gelijken tred houdende ontwikkeling van het literaire element, is op zich zelf een treurig verschijnsel. Het is te algemeen, het is te dikwerf besproken, dan dat we thands de oorzaken van hetgeen niet alleen in Duitschland, maar ook hier, en in Engeland en Frankrijk gezien wordt, zouden behoeven op te sporen en aan te duiden; het is erkend, dat het melodrama het drama

zal dooden, hetgeen Edgar Quinet reeds de vraag deed neêrschrijven, of het tooneel in onze beschaving nog wel eene ernstige roeping had.

De tegenwoordige staat van het Duitsche tooneel geeft niet het recht, om in de toekomst te dringen en te wijzen op de kiemen, die tot ontwikkelen gereed zijn. Moeielijk kan de richting worden aangeduid, waarin het Drama zich zal voortbewegen. Zeker is het, dat de navolgers van Göthe en Schiller geen gehoor meer vinden en een ontwaken der Romantiek met gesis zoude worden begroet.

In de hoop bij den nabuur te zullen vinden wat binnen eigen grenzen niet wordt aangetroffen, is de Duitscher weder ter schole gegaan bij den Franschman, en stelt hij de poorten zijner schouwburgen open voor de theatergewrochten en gedrochten, door de Parijsche fabrikanten in steeds groeiend getal afgeleverd.

De bijval, aan de twee hier behandelde inheemsche produkten ten deel gevallen, is eene bijzonderheid, en slechts wat het Drama der ‘Fechter von Ravenna’ betreft, eene gunstige; ‘Narcisz’ toch is een produkt, dat aan die van Dennery of Anicet Bourgeois denken doet.

Niettegenstaande de tooneelbesturen, die bij onzen nabuur uit. werkelijk beschaafden en geletterden bestaan, alle krachten inspannen, om den smaak van het publiek te leiden, niettegenstaande den dramatist sedert 1854 door de invoering van het *tantième*, de belooning is verzekerd waarop hij recht heeft, verliest de invloed der Fransche melo-dramatiek nog geen terrein, en ziet onze nabuur nog altijd uit naar een echt nationalen vorm voor zijn drama. Gelooven wij ook niet, dat die, evenmin als het eenige Duitschland, ooit zal gevonden worden, toch hopen wij, dat de nabuur bij zijn streven ‘der Fechter von Ravenna’ als modèl aannemen en ‘Narcisz’ zal verstooten.

H.J. SCHIMMEL.

Charles Kingsley en zijne sociale romans.

Alton Locke, 1850. Yeast, 1851. Two Years Ago, 1857.

IV.

‘O mijn edele, jonge vriend, die in u de kracht gevoelt om iets te worden, word toch geen redenaar, rigt u niet, in luid klinkende woorden, tot het publiek. Meent gij talent te bezitten voor de letterkunde: geloof het niet, wees traag om het te gelooven! De hemel vordert van u niet uitdrukkelijk, dat gij zult spreken of schrijven, - maar hij beval u uitdrukkelijk te werken. Zoo werk, werk, waar gij zijt; wat uwe hand vindt om te doen, doe dat - met al den ernst eens mans, niet in schijn: dat zij uwe onopgemerkte zaligheid en uw zeer groot loon.’ Zoo roept Carlyle, aan het slot van een zijner merkwaardige Latter-Day Pamphlets, zijnen jeugdigen landgenooten toe; en deze zelfde woorden zouden bijna als motto kunnen dienen voor het jongste werk van den heer Kingsley, met welks beschouwing wij onze studie over dezen schrijver zullen besluiten. Zij drukken wel niet den geheelen inhoud uit van den roman Two Years Ago, maar toch zeker eene der hoofdgedachten, die den schrijver bezielden: eene gedachte, door hemzelven even kort als keurig uitgesproken in het volgende albumversje:

> ‘Be good, sweet maid, and let who will be clever,
> Do noble things, not dream them, all day long,

So making life, death, and that vast forever,
One grand, sweet song.'

De tegenstelling tusschen woord en daad, tusschen den ijdelen, werkeloozen fantast, verloren in zelfbewondering en in droomen van letterkundigen roem; - en den ernstigen, werkzamen man der wereld, den man des praktischen levens, treedt hier zeer scherp in het licht. Niet, alsof de schrijver, vervallende in eene welbekende eenzijdigheid, de materiële werkzaamheid, als zoodanig, zou verheffen boven de intellectuële: den handwerksman boven den dichter of wijsgeer, omdat deze op geen tastbare vruchten van zijn arbeid wijzen kan. Hij-zelf is te veel dichter en denker, om aan zulk eene fout, aan zulk eene oppervlakkigheid en onbillijkheid, zich schuldig te maken, om den arbeid des geestes lager te schatten dan het werk der handen, en der poëzij eene plaats te ontzeggen in de hedendaagsche maatschappij, omdat zij niet graven en spitten, geen spoorwegen aanleggen of werktuigen in beweging brengen kan. - Zonderling toch, dat eene dergelijke beschouwing ooit bijval kon vinden in eene eeuw, die aan het woord, aan de bloote kunst van spreken en schrijven, een zoo overgroot gewigt hecht, en het bezit dier kunst gemaakt heeft tot den weg van eer en verheffing, op bijkans elk gebied! Hierin ligt immers eene tegenstrijdigheid: eene tegenstrijdigheid evenwel, misschien niet grooter dan die andere, waarin zoo velen dagelijks vervallen, die den handwerksman prijzen en verheffen om zijn stand, den arbeid heilig noemen (gelijk hij, in zekeren zin, is) - en tevens al het mogelijke doen om zelven zich aan die verpligting tot arbeid te onttrekken. - Niet aldus de heer Kingsley: hij erkent en eert de dichterlijke gave, als eene der edelste en heerlijkste gaven van God; hij erkent en eert in den waren dichter het onbedriegelijk kenmerk van den echten adel des geestes, het merk van den zendeling des hemels, den: ziener en tolk der goden, dat reeds de oudheid in hem huldigde, en dat hem, ook nu gelijk voor altijd, eene eerste plaats aanwijst in de wereld. Maar hij vordert, dat van deze uitnemende gave een waardig gebruik zal worden gemaakt; hij vordert, dat de rijk-gezegende, die dit kostbaar talent - meer dan zilver en goud - ontving, het niet zal aanmerken als speeltuig, om er zich-zelven mede te vermaken, noch minder als sieraad voor zijne ijdelheid - maar dat hij er mede woekeren

zal, om winste te doen voor het rijk van Hem, van wien alle goede gaven afdalen. De kunst om de kunst is, of was althans, het wachtwoord eener gevierde partij onzer dagen: de kunst om de kunst, dat wil zeggen: de vorm om den vorm, de vorm, niet middel, maar doel, zich-zelven ten doel geworden. De ondervinding heeft geleerd, wat er van de kunst worden moet, zoodra eene dergelijke theorie heerschappij voert over haar; zoodra, niet de uitdrukking eener waarlijk-schoone gedachte, maar de technische bekwaamheid, de rijkdom, de nieuwheid der vormen, hoofdzaak wordt; zoodra de innige zamenhang wordt verbroken tusschen het scheppend genie, de fantazie, des kunstenaars, en de werkelijkheid des levens, het verstand en het geweten. De geschiedenis onzes tijds getuigt, welke de gevolgen zijn dier noodlottige dwaling, die aan den man van genie niet slechts eene verhevene plaats in de wereld toekent, maar eene plaats boven en buiten de wereld, in eene afzonderlijke sfeer, waarvan hij zelve het middelpunt is, ontslagen van die pligten die op gewone menschen rusten, zich-zelven ten wet; eene sfeer, van waar hij op de wereld nederziet als op eene groote voorraadschuur van allerlei zaken, die hij, naar willekeur, kan uitzoeken, om er zijne kracht en zijn vernuft aan te beproeven, om ze uit te dossen in het blinkend gewaad zijner fraaije woorden. Grenzenlooze verwarring; wanstaltige gewrochten eener bedwelmde verbeelding; hopelooze pogingen om het onbereikbare te bereiken: chaotische vermenging der meest strijdige elementen, begrippen, vormen; dorheid en onmagt in het eind - ziedaar eenige der treurige verschijnselen, die de schandelijke ontheiliging der reinste hemelgave na zich sleepte. En de uitkomst was - en dat wel zeer spoedig - volslagen uitputting, en wanhopende terugkeer tot een stuitend realisme, dat niets hoogers kent en bedoelt dan werktuigelijke navolging der zigtbare natuur. Een treurig einde voorwaar; - en toch een onvermijdelijk en ligt te voorzien einde: want de vorm, afgescheiden van de gedachte, heeft geen beteekenis en is spoedig uitgeput; en de aan zich-zelve overgelaten fantazie heeft in luttel tijds haar schijnbaar zoo onmetelijk gebied doorloopen; - en is dan verpligt van voren af aan te beginnen, of wel het op te geven, en hare plaats, ook die haar wettig toekomt, te ruimen aan de werktuigelijke handigheid van den kopiïst.

En men meene niet, dat deze ontheiliging der kunst, deze

heerschappij der ongebreidelde zelfzucht in het rijk van het schoone, alleen op aesthetisch gebied zulke noodlottige gevolgen na zich sleept. Reeds dan, voorzeker, ware het verschijnsel ernstig genoeg, om het met alle krachten te bestrijden, want de kunst blijft, ook zelfs in onze materiële eeuw van industrie en praktische wetenschap, een zeer grooten invloed uitoefenen. Maar ook de kunstenaar, die de hem geschonken gave aldus misbruikt, die ze alleen aanwendt om er mede te schitteren, om lof en roem in te oogsten, om zich-zelven een lauwer te vlechten, en zijne ijdelheid te streelen - ook hij boet zwaar voor dit vergrijp: hem verkeert de hemelgave in een vloek, zij wordt hem eene bron van eindelooze kwelling, eene voortdurende foltering; zij verwoest zijn innerlijk leven, dat zij bestemd was te zuiveren en te verheerlijken; de afgod, dien hij zelf oprigtte, wordt een afschuwelijke Moloch, die eindelijk zijn priester verslindt. Geloof het, niet straffeloos speelt de mensch met het heilige vuur, niet straffeloos gebruikt hij het om er voor zichzelven wierook op te branden, om het op een onheilig altaar te leggen: de vlam verdooft ja, en sterft weg, maar om tot een smeulenden gloed te worden, die den ongelukkige verteert en in het verderf stort. Mij dunkt, de treurige geschiedenis van meer dan een rampzalig genie is daar, om de waarheid dier uitspraak te bevestigen: diep beklagenswaardigen, wier roekeloosheid den engel des lichts omschiep in een duisteren demon, die hen eindelijk, door verbijstering en waanzin soms, voortzweepte naar het rijk des nachts en des doods. Hunne sombere gestalten, niet omstraald met de gloriekroon des lichts, die hun was weggelegd, staan daar voor ons oog als ernstige getuigen voor de groote waarheid, dat ook Gods uitnemendste gaven, zoolang zij niet worden ondergeschikt gemaakt aan Hem en aan zijne stem in 's menschen geweten, ten verderve kunnen, ja bijna onvermijdelijk moeten, voeren.

Deze ernstige waarheid heeft de heer Kingsley mede aanschouwelijk gemaakt in zijn bovengenoemden roman, en hij deed het, over het geheel, op uitnemende wijze. Toch is zij niet de eenige - misschien, volgens sommiger oordeel, niet de voornaamste, - welke aan zijn werk ter grondslag ligt. Tegenover den ijdelen verdoolden dichter, die zoo zwaar boet voor zijne schuld, staat, in scherp contrast, het beeld van den man der wereld, den man des praktischen levens bij uitnemendheid, die, vreemd aan alle dichterlijke aandoeningen en denkbeelden,

deze wereld eenvoudig neemt zoo als zij is, zonder naar iets meer of iets anders te vragen, maar die haar daarentegen uitsluitend beschouwt als een te ontginnen veld, waarvan hij het meest mogelijke voordeel moet trekken, als eene soort van prooi, waarop hij zijne krachten en talenten beproeven kan, geheel in zijn eigen belang. Deze man kan een eerlooze schelm worden, indien niet een ingeschapen en onverdelgbaar gevoel van regt en eerlijkheid hem althans op den weg der uitwendige pligtsbetrachting staande houdt, en hem alle sluwe streken en oneerlijke handelingen doet vermijden. Ook weet hij vaak bij ondervinding dat, op den duur, de regte weg nog altijd de naaste is, en ongeveinsde opregtheid soms het best-overlegde middel, om de menschen te misleiden. Zoo gaat hij geheel zijn eigen gang, rusteloos en nuttig werkzaam, inderdaad doende wat zijne hand vindt om te doen, en dat ernstig en met alle magt doende - alleen, met het uitsluitend doel om zijn belang te bevorderen. Hij is eerlijk en verstandig: het gebeurt dus dikwijls, zeer dikwijls zelfs, dat zijn belang ook tevens dat zijner medemenschen is - eene omstandigheid evenwel, van zijn wil onafhankelijk; maar het gebeurt ook, dat hij, om zijn weg te kunnen blijven volgen, over sommige bedenkingen moet heenstappen, sommige bezwaren moet vertreden, die een ander dan hij zouden doen stilstaan en zich zelven afvragen, of hij wel op den regten weg was. Gerust in het gevoel zijner eigen kracht en daarop ten volle vertrouwende, werkt deze man, in menig opzigt een beeld onzes tijds, voort aan het huis dat hij zich bouwen wil, totdat op eens een geheel onverwachte storm, eene plotselinge windvlaag, het gansche gebouw in puin doet storten, en hij althans dit ééne inziet: dat zijn huis niet was waarvoor hij meende het te kunnen houden. Wat hij nu doen zal, is van verschillende omstandigheden, van zijn eigen karakter en vorming in de eerste plaats, afhankelijk: of hij zal een beteren grondslag opsporen voor een nieuw gebouw, of hij zal, met veel moeite en tijdverlies, het ingevallen huis op nieuw gaan oprigten, in den ijdelen waan dat de fout ergens in het gebouw, in zijne wijze van bouwen, in de materialen, en wat niet al, maar niet in den grondslag schuilde; of eindelijk hij zal, moedeloos geworden, het bouwen staken en zich het leven in de open lucht of onder een in der haast opgeslagen tent, zoo aangenaam mogelijk maken, de zorg voor eene betere woning aan anderen overlatende. Maar, wat hij ook doe, het zal

hem niet ligt invallen der wereld den rug toe te keeren, en in werkelooze bespiegelingen te dweepen met het ideaal eener betere wereld, waar, op eene of andere wijze, al die grieven zullen zijn weggenomen, tot wier herstel men hier evenwel geen hand wil roeren. In al zijn doen en laten, in zijn geheele streven en zijn, is deze man het tegenbeeld van den ijdelen, zelfgenoegzamen, en toch met zich-zelven ontevreden dichter; maar hij is ook al te dikwijls het tegenbeeld van den waren dichter, het tegenbeeld van elk, die, ook voor het leven op deze aarde, beter en reiner vormen mogelijk acht, dan welke wij om ons aanschouwen; van elk, die gevoelt, dat er voor den mensch iets hoogers moet zijn weggelegd dan zelfs de schitterendste voorspoed; die er naar streeft om, reeds nu, in eenige mate dat ideaal te verwezenlijken, dat hij in den geest aanschouwde, en waarvan hij de volle verwezenlijking elders en later hoopt te aanschouwen. Van dit alles heeft deze praktische man geen begrip, voor dit alles geen gevoel; tegen al zulk streven staat hij vijandig over, instinktmatig bijna, omdat hij gevoelt, dat dergelijke denkbeelden hem, meer dan iets anders, hinderlijk zouden zijn in het bereiken van zijn eigen zelfzuchtig doel. Hij bespot, hij smaadt, hij beschimpt en veracht de droomers en dweepers, gelijk hij ze noemt, die naar iets hoogers streven dan wat deze wereld geven kan, ja hij haat ze bijna; en is hij magtig, gelijk hij heden ten dage vrij magtig is, dan zal hij hen op allerlei wijzen tegenwerken en belemmeren, hunne pogingen verijdelen en openlijk verklaren, dat hunne heerschappij ten einde is; dat de droomerijen van vroeger dagen voorbij zijn, en de waarheid eindelijk de verdichting heeft overwonnen. En onder deze verdichting begrijpt hij veel, wat vroeger gerekend werd tot de hoogste en onontbeerlijkste waarheden te behooren, veel, wat de kracht en de troost en het leven van vroegere geslachten uitmaakte. Dit ijdel roemen duurt, totdat eene bittere ervaring hem wijzer maakt en hem leert begrijpen dat hij zich heeft misrekend, of althans in zijne zoo verstandige levensbeschouwing iets, een belangrijk iets, heeft over het hoofd gezien; - indien maar niet, helaas, de les der ervaring vergeefs is en het roemen voortgaat, ook na de droevigste teleurstellingen: - want, ja, ook dat is mogelijk.

Heeft nu de heer Kingsley de wrekende Nemesis getoond, die den schuldigen dichter treft, hij heeft ook gepoogd te doen

zien, dat het zelfzuchtig streven van den geheel op eigen kracht vertrouwenden man eindelijk op een treurigen val moet uitloopen: een val, evenwel, waarvan wederopstaan mogelijk is. Of hij in deze poging evenzoo is geslaagd, als in de schildering van het noodlot des dichters: wij meenen het te mogen betwijfelen; wij gelooven, dat het beeld des dichters juister is geteekend dan dat van den wereldling; wij gelooven vooral, dat in het karakter van den eersten, veel meer dan in dat des anderen, al de motieven, die de eindelijke ontknooping van beider lot moeten verklaren en in zich besluiten, ontwikkeld zijn. Een blik op de beide personen, die de hoofdfiguren van dezen roman zijn, moge deze meening ophelderen en staven.

Op een schoonen Octobermorgen ontmoeten wij in het stille, vriendelijke studeervertrek van doctor Edward Thurnall, te Whitbury, twee jongelieden, voor het open venster staande en ziende naar het prachtige landschap dat zich voor hunne blikken ontrolt. Deze beide jongelieden hebben zeer weinig met elkander gemeens, zoowel wat hun uiterlijk, als wat hunne denkwijze en karakter aangaat. Zie hier hunne portretten, door de hand van den heer Kingsley, zeker niet zonder groot talent en fijnen tact, en krachtig genoeg, geschilderd:

‘Tom (een der beide jongelingen en zoon van doctor Thurnall) vertegenwoordigde eene in Engeland zeer algemeene type: hij was forsch gebouwd en toch niet grof, van middelbare gestalte, breed van borst en schouders; met kleine, welgevormde handen en voeten, groote onderkaak, heldere grijze oogen, bruinkroezig hair, sterk vooruitstekend voorhoofd; zijn gelaat droeg de uitdrukking van slimheid en goedhartigheid, ja zelfs van humor, die echter soms wat ongepast en scherp moest zijn, te oordeelen althans naar de niet zeer vriendelijke blikken, die hij van ter zijde op zijn medgezel aan den anderen hoek van het venster wierp. Zijne kleeding, een katoenfluweelen jasje en lederen slopkousen, bewees duidelijk dat hij was uitgerust om ter jagt te gaan; hij was nu bezig in zijne zakken te voelen of hij iets van zijn gereedschap vergeten had, al fluitende, en bij zichzelven brommende: Een heerlijk dagje. Wat zullen we vogels schieten. Waar ter wereld is die oude Mark nu? Waarom moet hij ook altijd een cigaar rooken, na den ontbijt? Kon hij dat nu niet onder weg doen, die brave oude smooker?’

De andere knaap was eenigzins langer dan Tom, slordig en armelijk gekleed, maar met een omgeslagen halsboord à la By-

ron, en lange, zwarte krullende hairen. Voor zooveel den vorm zijner gelaatstrekken aangaat, kon hij zeker aanspraak maken op schoonheid; hij zou zelfs zeer schoon zijn geweest, zonder dien slechten tint, die op zijn leeftijd zoo dikwijls het gevolg is van een zittend leven en een zwaarmoedig gestel. Een enkele blik op zijn gelaat was voldoende om te doen zien, dat hij somber, schuw, onrustig was, misschien ontevreden, misschien ijdel en eerzuchtig. Hij hield een deel van Percy's Reliques, dat hij juist van Thurnall's boekenplanken had afgenomen, in de hand; toch zag hij niet in het boek, maar naar buiten, naar het landschap. En terwijl hij zoo staarde, kon men tevens zien dat hij niet zoozeer aan het landschap dacht, dan wel aan zijne eigene gewaarwordingen en denkbeelden over het landschap. Zijne groote, donkere en zeer schoone oogen, met breede oogleden en lange wimpers, hadden dien starenden, droomenden blik, zoo algemeen onder lieden van dichterlijken aanleg; en terwijl zijn gelaat ophelderde en zijne lippen zich meer en meer bewogen, begon hij half-luid bij zich zelven te spreken, tot Tom Thunwall op eens lagchend uitriep:

‘Daar is Jack weêr aan den gang! verzen maken zeker - ik verwed er mijn hoofd onder!’

‘En waarom niet?’ zeide zijn vader, rustig, maar met een afkeurenden blik opziende, terwijl Jack zich verbeet en bloosde, en een donkere wolk van drift zijn gelaat overtoog.

‘O! het is mijne zaak niet. Laat ieder zich op zijne manier vermaken. Het is buiten lief genoeg, dat is zeker; alleen geloof ik maar, dat een verstandig man naar buiten moet gaan en er van genieten - zoo als ik ga doen - met een geweer op zijn schouder, in plaats van in huis te blijven als een werfhond, en dan te janken in po-o-oe-zy!’; en Tom bootste het huilend janken van een hond na.

‘Zoo houd u dan aan uw woord, Tom, en laat ieder zich op zijne manier vermaken’, zeide de doctor; maar de beleedigde jonkman barstte op eens uit:

‘Mijnheer Thomas Thurnall! ik wil dit niet langer verdragen! Waarom maakt gij mij altijd tot uw mikpunt - mij beleedigende, tot zelfs in uws vaders huis? Gij begrijpt mij niet, en ik ben niet verlangend u te begrijpen. Wanneer mijne tegenwoordigheid u hinderlijk is, kan ik u daar gemakkelijk van verlossen!’ - en de jonkman wendde zich driftig om heen te gaan.

‘Blijf, John, riep de doctor. Ik geloof, dat het Tom's pligt zou zijn u van zijne tegenwoordigheid te verlossen. Ga Mark opzoeken, Tom; en wees voortaan zoo goed u te herinneren, dat John Briggs mijn gast is, en dat ik niet zal dulden dat hij in mijn huis onvriendelijk wordt bejegend.’

‘Ik zal gaan, Papaatje, tot het eind van de wereld, zoo ge wilt, als je me maar niet verpligt verzen te schrijven. Maar Jack is ook zoo gaauw beleedigd. Kom, geef me je hand maar, jij kruidje-roer-mij-niet. Ik meen het zoo kwaad niet, en dat weet je ook wel.’

John Briggs nam aarzelend de aangeboden hand, en Tom ging heen al fluitende, zoo vrolijk als een vogel.

‘Mijn beste jongen,’ zeide de doctor toen zij alleen waren, ‘gij moet trachten die drift te overwinnen. Neem mij niet kwalijk, maar, mijn vriend, - die zijn geest beheerscht is sterker dan hij die eene stad inneemt.’

John Briggs stampte ongeduldig op den grond. ‘Ik kan het niet helpen, Mijnheer. Ik zal er gek van worden, denk ik soms - dit contrast tusschen hetgeen ik zou kunnen zijn en wat ik ben. Ik kan het niet langer uithouden - hier drankjes klaar te maken, terwijl ik mij-zelven kon vormen, kon onderscheiden - want dat zou ik kunnen; hebt gij-zelf het mij niet herhaaldelijk gezegd?’

‘Ja, dat heb ik, maar -

Maar, Mijnheer, hoor mij aan. Het is vergeefs van mij te vorderen, dat ik mij-zelven beheersche, zoolang ik hier blijf. Ik ben niet geschikt voor dit werk; niet geschikt voor dit eentoonig landleven. Ik word niet gewaardeerd, niet begrepen, en ik zal dat nooit worden tenzij ik naar Londen ga, en daar verwante zielen vinde, en mijne wettige plaats inneme in de groote vergadering der geesten. Ik ben Pegasus voor de ploeg, hier!’ riep de ijdele, ontevreden jonkman uit. ‘Laat mij maar eerst daarheen gaan - te midden van kunst, beschaving, verlichting, en gezelschap van lieden als die van de oude Mermaid Club, - en dan zult gij zien, of Pegasus geen vleugelen heeft, en of hij ze niet weet te gebruiken ook!’ - En hij hield plotseling op, in de hoogste opwinding, terwijl de doctor hem met een droevigen glimlach aanzag.

‘Herinnert gij u de verzoeking van onzen Heer: - “Werp u-zelven van hier nederwaarts; want er staat geschreven: Hij zal zijne engelen uitzenden, dat gij u niet stoot?”’

‘Ja; - maar wat heeft dat hierbij te maken?’

‘Verlaat de veilige plaats, die God voor u besteld heeft, om door eene wanhopige poging voor u-zelven eene andere en, als gij verbeeldt, eene meer aanzienlijke te zoeken. Zie uit dat venster, knaap; is daar geen poëzy genoeg, geen schoonheid en heerlijkheid genoeg, in die lucht, die velden - ja, in ieder gevallen blad - om al uwe krachten daaraan te besteden, hoe groot ik ook geloof dat ze mogen zijn? Waarom veracht gij het reine, rustige landleven, waarin mannen als Wordsworth tevreden waren en oud werden?’

De knaap schudde zijn hoofd als een onwillig paard. ‘Dat duurt te lang - te lang voor mij, om jaren en jaren te wachten, onbekend, misverstaan, bespot, gelijk Wordsworth deed. Neen, wat ik wensch, moet ik op eenmaal hebben; en, als het dan moet, wil ik sterven gelijk Chatterton - wanneer ik maar, gelijk Chatterton, mijn korten dag van zegepraal mag beleven, en de wereld dwingen tot de erkentenis, dat andermaal een priester van het schoone onder de menschen is opgestaan.’ -

Nu ware het zeker even onbillijk als onbarmhartig, den achttienjarigen jongeling, om zulke wenschen en ontboezemingen alleen, te willen veroordeelen. John Briggs is nog in zijn ‘zwarten tijd’; een tijd, dien wij immers bijna allen bij ondervinding kennen; een tijd, waarin én het overmoedig vertrouwen op onze eigene, nog onbeproefde krachten, én de onbekendheid met het leven en de wereld, ons maar al te dikwijls doen denken en spreken als John. Jammer maar, dat de in dezen veelbeslissenden, dezen kritieken tijd zoo noodige leiding en raad van een verstandigen, ernstigen, krachtigen gids, zoo dikwijls wordt gemist, en de soms overdreven angstvalligheid voor den knaap vaak zoo op eenmaal plaats maakt voor de volstrektste zorgeloosheid omtrent den jongeling. - Hoe het zij, John Briggs is tot hiertoe meer te beklagen dan te berispen; want, werkelijk, er was in hem iets meer dan een apothekersbediende; hij had talent, hij wist het en anderen lieten niet na het hem te zeggen; hij werd bewonderd in den kleinen kring, waarin hij verkeerde; en zoo al niet verschoonlijk, begrijpelijk was het toch, dat hij liever over en met zijne gelief koosde boeken droomde en mijmerde, dan drankjes klaarmaakte in de apotheek van den eerzamen Bolus. Hij beging dan ook telkens misslagen, en wanneer dan de arme Bolus hem hierover tot verantwoording

riep, achtte hij zich beleedigd door een ‘lageren geest.’ En zie, terwijl hij daar nog staat te dweepen met de gloriën eener ideale toekomst, komt de onverbeterlijke Tom ruw zijne droomen verstoren, door hem luid en tartend te begroeten als Briggs, de giftmenger. De arme jongen had wederom een misslag in den winkel begaan, en ditmaal aan niemand anders dan aan den geweldigen Mark Armsworth-zelven, den alom gevreesden onderkoning van Whitbury, een verkeerd drankje gezonden! Tom is woedend en dol van blijdschap tevens, Mark Armsworth is buiten zich-zelven van drift - en de verbijsterde John vlugt, terwijl de bedreigingen van Mark en de spotternijen van Tom hem nagalmen, ter deure uit, en volvoert nog dien eigen dag zijn voornemen om naar Londen te gaan.

Jaren zijn vervlogen; de jongeling is tot man ontwikkeld; de in hem sluimerende kiemen van goed en kwaad beiden hebben vrucht gedragen: wat is John Briggs nu? Was inderdaad de ijdelheid en ontevredenheid van den knaap minder een karaktertrek, dan wel een gevolg der omstandigheden; een maar al te gewoon gevolg van de verbroken harmonie tusschen zijn innerlijk leven en zijne plaats in de maatschappij? Was die uitroep: ik ben Pegasus voor de ploeg! nog iets anders dan de ziekelijke overspanning der opgeblazen middelmatigheid die haar eigen waan voor kenmerk van hooger aanleg houdt; was zij welligt het: anch' io son pittore! van het uit zijn sluimer ontwakende, zich-zelven bewust geworden genie? Deze vragen, waarop toen nog geen antwoord kon gegeven worden, moeten thans voor goed beantwoord zijn; en van dat antwoord hangt veel, hangt alles af. Wat is John Briggs nu? Hij is nu niet langer de onbekende, de misplaatste, de ongelukkige apothekersbediende uit Whitbury; hij heeft de wereld gezien, hij heeft, als Chatterton, zijn dag van zegepraal beleefd, roem en bewondering ingeoogst; hij is gevierd, toegejuicht geworden in de letterkundige en aristokratische kringen der groote wereldstad, naar welke hij zoozeer verlangde. Hij vond meer dan dat: zijn dichterroem won voor hem het hart eener hooggeborene jonkvrouwe, die haar adel vergat om hare hand te schenken aan den dichter van ‘The Soul's Agonies and other Poems’; en nu leeft hij met haar op het landhuis haars broeders, te Aberalva, een schilderachtig (hypothetisch?) zeestadje aan Engelands schoone, bergachtige westkust. Veel is om hem veranderd, veel aan hem ook: hij is niet langer John Briggs, hij draagt thans den vrij

wat schooner klinkenden naam van Elsley Vavasour. Waarom? Dien naam had hij aangenomen als een nom de guerre, toen hij, arme en hulpelooze jongeling, zonder vrienden of beschermers, in de groote stad aankwam, om daar fortuin te maken; aangenomen ook omdat de klank dier woorden hem fraaijer en dichterlijker scheen dan zijn eigen plebeïsche naam van John Briggs; aangenomen eindelijk, om te beter verborgen te blijven, voor zijn vijand Tom Thurnall in de eerste plaats, wiens smadelijk epitheton, bij den naam van Briggs gevoegd, hem nog immer dreigend tegenklonk, en dien naam haten deed. En de pseudoniem was hem lief geworden: als Elsley Vavasour had hij de eerste schreden gezet op de baan der letterkunde, had hij, jaren lang, geworsteld met miskenning, teleurstelling, armoede, vernedering, met al de veelvuldige ellenden van een onbekend jongeling, die van zijne pen leven moet; als Elsley Vavasour had hij zijne eerste lauweren geplukt; als Elsley Vavasour had hij zich den toegang geopend gezien tot de salons der aristokratie; als Elsley Vavasour eindelijk had hij de liefde gewonnen der schoone romantische Lucia St. Just, en had hij haar gehuwd. Wel was dit laatste eene zaak, over welker mogelijke onaangename gevolgen hij liever niet nadacht: maar nu zij eenmaal geschied was, was geene herstelling mogelijk; en de ter kwader ure, half uit ijdelheid, half uit vrees, aangenomen naam, was van nu af onafscheidelijk aan hem verbonden. Had hij Lucia de waarheid niet gezegd? Hij had het wel menigmaal willen doen, maar hij durfde niet; en zijn weinigje zedelijke moed was hem geheel ontzonken, toen hij Lucia's tante, de oude lady Knockdown, eene *ex-blue*, hoorde zeggen, dat zij nooit iemand zou hebben kunnen huwen met een leelijken naam, en ook niet zou dulden, dat Lucia het deed. ‘Verbeeld u eens, dat gij Mevrouw Natty Bumppo werdt, melieve, zelfs voor twintig-duizend pond 's jaars! Als gij ooit den moed hadt om zoo iets te doen, zou ik den moed niet meer hebben u te schrijven.’ Nu wist Elsley wel, dat ook de helft van dat inkomen de keurige lady zelfs met den afschuwelijksten naam verzoenen zou; maar wat zou hij doen, daar Lucia de dwaasheid van hare tante bekroonde, door te zeggen, terwijl zij een veelbeteekenenden blik op hem wierp: ‘Geen nood, ik zal nooit een man trouwen, die geen sierlijken naam heeft.’ Wel, hij had den moed niet, zijn eigen niet sierlijken naam, dien hij daarenboven met geen twintigduizend pond 's jaars kon opluis-

teren, te noemen - en Lucia St. Just huwde Elsley Vavasour. Herkent gij in dezen trek den man, die een leugen verkiest boven eene waarheid, waarvan hij vreest dat zij zijne ijdelheid kwetsen zal, en die dat doet in de heiligste en gewigtigste aangelegenheid zijns levens; die het hem geschonken vertrouwen beantwoordt, met tusschen zijne gade en zich-zelven een geheim te stellen, dat elke innige toenadering beletten moet? Symbolisch en veelbeteekenend is deze naamsverwisseling, zoo ten einde toe volgehouden: de man-zelf behoorde even weinig als zijn pseudoniem tot de werkelijke wereld: hij leefde en bewoog zich in eene wereld van schijn, van fantazie, eene ledige, onwezenlijke wereld, waarvan hij-zelf het albezielend middelpunt uitmaakte. Neen, inderdaad, het was niet John Briggs, die Lucia St. Just had gehuwd: het was Elsley Vavasour, de ideaal-mensch, die zich verbonden had met de romantische, prikkelbare jonkvrouw, wier levendige verbeelding tot bewondering en geestdrift was opgevoerd door Elsley's poëzij: de dichter had de peri gehuwd. Maar, o jammer, toen, onder den druk der dagelijksche zorgen, van ziekte en geldgebrek, de peri langzamerhand hare vleugelen verloor, en veranderde in eene alledaagsche, brave en ijverige huisvrouw, die, rusteloos bezig, al haar aandacht en haar tijd moest wijden aan echtgenoot en kinderen en de beslommeringen des gewonen levens. Dat was meer dan Elsley dragen kon: zijn ideaal verdween in rook; zijne vrouw had zelfs den tijd niet naar zijne gedichten te luisteren, of met hem te dweepen en te mijmeren; zij leefde niet voor hem alleen, maar ook nog voor de kinderen en de zorgen der huishouding, met welke zaken hij, de dichter, zich toch niet in kon laten. Zoo werd hij ontevreden jegens haar: hij gevoelde zich in haar teleurgesteld: ook zij dan waardeerde hem niet genoeg, - ofschoon ze om zijnentwil haar stand en rijkdom had opgeofferd en zich den toorn harer verwanten op den hals gehaald, ofschoon ze nu voor hem werkte en zorgde, haar tijd en gezondheid, haar rust en genoegen ten offer brengende. Zie, de oude John Briggs, de ijdele en zelfzuchtige knaap, leeft nog in Elsley Vavasour, en met den mannelijken leeftijd hebben zijne gebreken ook meer kracht gewonnen en zijn ondeugden geworden. IJdelheid en zelfzucht - ziedaar de grondtrekken van het karakter diens mans, wiens beeld zoo meesterlijk door den heer Kingsley is geschetst; ijdelheid en zelfzucht, die hem tot een verachtelijken dwaas zouden maken, indien hij niet een schuldig mensch ware, schuldig door het misbruik

der hem verleende gaven. Want ja, hij had uitnemende talenten ontvangen; hem was eene sprank van het heilige vuur in de ziele gelegd, dat God aan de uitverkorenen verleent, die Hij roept om, midden in eene goudzoekende, goudaanbiddende, de stof vereerende wereld, het ideaal van het eeuwig schoone en ware te verkondigen, in de harten der menschen de herinnering daaraan levendig te houden. En hij had in den beginne, toen hij zelf nog met kommer en lijden van allerlei aard worstelde, deze heilige roeping begrepen, zijn hart geopend voor den strijd en de ellende van duizenden om hem heen, hunne zaak bepleit, en gepoogd in hun duisteren nacht een straal van hemelsch licht te doen vallen. Maar langzamerhand, naarmate voor hem de hitte des strijds verminderde, en vooral nadat, sedert zijn vertrek uit Londen en zijn stil landverblijf, het gerucht van dien strijd als een flaauwe echo in de verte wegstierf, en hij der wereld en het werkelijke leven vreemd werd, begon ook zijne sympathie voor het lijden zijner medemenschen zich eerst te verplaatsen op verder afgelegen, zoo hij dacht meer waardige onderwerpen; en de rampen van Italië schenen hem veel poëtischer, dan de nood en ellende van Londen's achterbuurten. En dan, wat natuurlijk is, begon ook Italië, en met Italië alle zaken en gebeurtenissen in hemel en aarde, hem alleen te behagen als stof voor zijne dichterlijke fantazie, als ruwe grondstof, die hij met zijn vernuft moest bewerken en beschaven, en uitgedost met den pronk zijner fraaije woorden, gevat in de lijst zijner schitterende beelden en methaphoren, der bewonderende wereld voorhouden, opdat zij den dichter huldigde. De schuldige en roekelooze, die het altaar bezoedelt om voor zich-zelven wierook te branden; die den gewijden profetenmantel, ook hem om de schouderen geworpen, alleen gebruikt om zich sierlijk te draperen, en alzoo in eene bestudeerde, indrukmakende pose den volke te vertoonen! Neen, wij kunnen het den ernstigen, gemoedelijken schrijver niet ten kwade duiden, dat hij aan den verblinden, den moedwillig-verblinden Elsley een vreeselijk streng gerigt oefent; dat hij den ijdelen, zelfzuchtigen, naar lof en bewondering dorstenden man, die werkeloos en morrend, zich-zelven en anderen kwellend, het leven verbeuzelt, eindelijk ter prooie overlaat aan de duivelen van jaloezy, achterdocht, blinden haat en waanzin, die hem ten verderve voeren. Waarlijk, waarlijk, hij heeft zijn lot verdiend; hij heeft, gelijk wij allen, zich-zelven zijn lot bereid.

Het is een treffend, diepzinnig woord, het woord van den beroemden kerkvader, dat wij onze gebreken en ondeugden kunnen veranderen in een Jakobsladder, die ten hemel voert; maar ook evenzeer geldt het, dat deze zelfde ondeugden en gebreken, wanneer wij ze niet ten onder brengen, maar koesteren en kweeken, een afgrond onder onze voeten delven, waarin wij eindelijk moeten nedervallen. De man, die zich wikkelde in een net van leugen en schijn, die zich-zelven beschouwde als het middelpunt eener gansche wereld, die zich afsloot van het leven, als een indische afgod in zijne pagode, in een geheimzinnig duister gehuld, en niet dan met het aangezigt ter aarde te naderen; - wat zal zijn lot zijn, wanneer eenmaal de waarheid, de werkelijkheid, het leven, zich wreekt over die miskenning, en het verblindend bliksemlicht plotseling den kunstmatigen nacht van zijn heiligdom verscheurt; wanneer dan op eens het jammerlijke afgodsbeeld zich in al zijne naaktheid en wanstaltigheid vertoont? Wat staat hem anders te wachten, dan eene volslagen ontzinking aller krachten, een radelooze verbijstering en wanhoop, wanneer het met zoo veel zorg en moeite opgetrokken gebouw zijner ijdele droomen en zijner ongebreidelde fantazie op eens als eene nevelgestalte in rook verdwijnt, en de vreeselijk-ernstige werkelijkheid hem tot verantwoording roept? Dat was het treurig lot van den diep-beklagenswaardigen Elsley, het rampzalig slagtoffer zijner eigene ijdelheid, de prooi van den boozen demon, dien hij jaren en jaren lang had geherbergd, had gekweekt, had gediend, tot hij eindelijk met het leven boet voor zijne zware schuld; de diepbeklagenswaardige, bij wiens treffend sterfbed wij ons niet weerhouden kunnen een traan van medelijden en weemoed te storten, omdat hier werkelijk eene edele natuur werd verwoest, een uitmuntende aanleg verspild, een kostbaar talent, niet begraven in de aarde slechts, maar roekeloos misbruikt en in een vloek veranderd door de schuld van hem aan wien het was verleend, en van wien te meer zal gevorderd worden naarmate hem meer gegeven was.

En Tom Thurnall nu? Tom verliet zijne geboorteplaats en ging te Parijs in de medicijnen studeren, hield zich toen eenigen tijd te Londen op, en verwierf niet alleen den roem van een uitmuntend geneesheer, maar ook van een eersten meester op het billard, bij het schermen, schijfschieten, een voortreffelijk boxer, duellist, en wat niet al. Toen begon hij zijne wandelingen over de wereld, overal heen zwervende, nergens

toevende, en nu en dan plotseling te midden der zijnen verschijnende, om weder even spoedig te verdwijnen en zijne avontuurlijke togten voort te zetten. Zoo, na verloop van jaren, ontmoeten wij hem in Australië, bij de gouddelvingen, bezig om zich daar zoo mogelijk eene fortuin te winnen. Wat is hij nu? Vijftien jaren van een zwervend, avontuurlijk leven hadden hem verstaald en gemaakt tot een voorbeeld van kracht, slimheid, moed en zelfvertrouwen. Hij had de wereld en de menschen gezien, en naar hetgeen hij gezien had, zich een eigen oordeel omtrent beiden gevormd: een oordeel, aan welks onfeilbaarheid hij niet twijfelde. Hij had overal eigenbelang en zelfzucht gevonden', en hij kende dan ook bijna geen andere drijfveeren van menschelijke handelingen; hij had de zwakheden en gebreken der menschen bestudeerd, om daarvan evenzoo in zijn eigen belang partij te trekken; en uit de gegevens, hem door zijne ondervinding verschaft, meende hij alle verschijnselen van het menschelijk hart en het menschelijk leven te kunnen verklaren. ‘Indien - zegt onze schrijver - indien ik Tom Thurnall met een enkel woord moest karakteriseren, dan zou ik hem bij voorkeur een goddelooze noemen - ware het niet, dat in onzen tijd aan bijbelsche uitdrukkingen zulk eene conventionele en officiële beteekenis gegeven wordt, dat men, door ze te gebruiken, vreest geheel verkeerde begrippen op te wekken. Tom was voorzeker niet een van die goddeloozen, waarvan David spreekt, die de weduwen beroofden en de weezen ombragten. Zijne zedelijkheid was niet beneden die van het algemeen, zijn gevoel van eer was vrij wat hooger en fijner. Hij was edelmoedig en goedhartig. Niemand hoorde ooit een leugen uit zijn mond; hij bezat integendeel eene zekere plompe eerlijkheid, deels opregt-gemcend, omdat hij de onwaarheid haatte, en toch ook deels voorgewend, omdat hij bij ondervinding wist daarmede op den duur het verst te komen, en omdat lieden, die hij gebruiken wilde, juist daardoor verleid werden zich bloot te geven. Maar van godsvrucht in den waren zin des woords - van het geloof dat een hooger Wezen voor hem zorgde en hem bijstond in de dagelijksche aangelegenheden des levens - dat het der moeite waard was dat Wezen om raad te vragen, of dat op zulk eene vraag antwoord volgen zou, - van eenig levendig, werkdadig begrip omtrent een hemelschen Vader of eene goddelijke opvoeding - van dit alles wist Tom niets: juist evenveel als duizende ach-

tenswaardige lieden, die elken zondag ter kerke gaan, en stichtelijke boeken lezen, en wel vast overtuigd zijn dat de paus de antichrist is.' Evenwel overvalt den sterken man een nameloos gevoel van verlatenheid, van hulpeloosheid, van onmagt, als hij in Australië op eens de tijding ontvangt van den dood zijns broeders, van de dreigende armoede en de blindheid zijns vaders. Eene geheimzinnige vrees voor onbekende, mogelijke gevaren, een onverklaarbare angst grijpt hem aan: hij gevoelt zich als een verlaten, hulpeloos kind, en verlangt, onstuimig, onweêrstaanbaar, naar huis. Dit gevoel duurt maar een oogenblik evenwel, en spoedig heeft hij zijne kalmte en tegenwoordigheid van geest herwonnen en daarmede tevens zijn vermetel zelfvertrouwen. 'Wel, een lief kind ben ik, om op mijne jaren bang te zijn, omdat ik alleen in een donker bosch ben, terwijl de zon zoo prachtig als ooit in het westen schijnt! Goede tijden en slechte tijden en alle tijden gaan voorbij, - dat is eene les, die ik uit mijn prentenboek leerde, en die mij dikwijls te pas kwam. Sterven? Gekheid! Daarvoor is nog iets meer noodig. Zoo zullen wij het nog eens opnemen tegen vrouw Fortuna - en werpt zij mij weêr neder, welnu, dan sta ik weêr op.' En hij waagt andermaal het vermetel spel, dat hij reeds zoo dikwerf waagde - en ook ditmaal verliest hij het. Met het in Australië gewonnen goud scheept hij zich in naar Engeland, ten einde zijn vader te helpen; doch, bijna in het gezigt der haven, lijdt hij schipbreuk, verliest alles en ontkomt, als door een wonder, hij-alleen van de geheele bemanning, aan den dood. Wat hij evenwel niet verloren heeft, is zijn moed, zijne tegenwoordigheid van geest, zijn zelfvertrouwen en luchthartigheid. Hoor, hoe hij deze bittere teleurstelling draagt. Hij is te Aberalva, waar zijn schip strandde, en waar hij nu is opgenomen in het huis van doctor Heale, den heelmeester der plaats. Daar komt hem de *curate*, Frank Headly, bezoeken. Na eene korte herinnering aan den vreeselijken nacht die voorafging en aan de schier wonderbare wijze zijner redding, zegt de *curate* tot Tom:

'Gij waart inderdaad in zeer groot gevaar, Mijnheer, en wel moogt gij den Hemel dankbaar zijn.'

'Dan moet gij beter bekend zijn met mijne zaken dan ikzelf, Mijnheer, indien gij dit bewijzen kunt' - en na den half-beschonken Heale te hebben weggezonden, vervolgt hij - 'Mijn waarde Heer, laat ons elkander dadelijk goed verstaan.

Uw stand gebiedt u natuurlijk iets dergelijks tot mij te zeggen, juist als ik verpligt ben, mij in uwe tegenwoordigheid van vloeken te onthouden; maar gij zult mij toestemmen, dat zelfs uw geloof op eene harde proef zou worden gesteld, indien gij op het strand werdt geworpen met niets dan een oud wambuis en een zak met tabak, - en dat op nog geen tweehonderd mijlen afstands van de haven, waar gij hooptet te landen, met vijftienhonderd pond wel verdiend geld in uw zak.'

'Mijn waarde Heer,' zeide Frank na een oogenblik stilzwijgen, 'wat van de hand onzes Vaders komt, kan niet dan goed zijn. "De Heer heeft gegeven, de Heer heeft genomen."'

Een spottende trek speelde op het gelaat van den vreemdeling. 'Vader, zegt gij? Die vijftienhonderd pond waren voor mijn vader bestemd, wie ze dan ook gegeven of genomen mag hebben. En wat er nu van den ouden armen man worden moet, dat weet vrouw Fortuna alleen - indien zij iets weet, waaraan ik erg twijfel. Ik werkte vroeg en laat voor dat geld, Mijnheer, ter halver lijve in slijk en water staande. Laat het genoeg zijn voor uwe hooge eischen aan de arme menschheid, dat ik mijn verlies weet te dragen als een man, met een vrolijken lach en een vrolijk liedje, in plaats van te tieren en te razen als een zinnelooze. Wel, laat ons over iets anders praten, en leen mij vijf pond en een pak kleêren. Wees niet bang, dat ik er mede weg zal loopen, want nu ik hier eenmaal ben komen aanspoelen, blijf ik ook hier.'

En hij blijft daar ook, den ouden suffenden doctor Heale helpende, aller harten winnende, rusteloos werkzaam, zoowel in het belang van den gezondheidstoestand der plaats als in zijn eigen belang. Want dat hij te Aberalva blijft, is niet alleen omdat hij daar bij toeval aan het strand is geworpen, maar vooral ook, om den gordel terug te vinden, waarin die vijftienhonderd pond geborgen waren, en dien hij vermoedt dat hem, terwijl hij bewusteloos aan het strand lag, is ontstolen. Van dien diefstal verdenkt hij Grace Harvey, de schoolonderwijzeres van Aberalva, die hem het leven heeft gered. De verhouding van Tom tot Grace is zonderling en merkwaardig; bijna nergens komt zoowel de licht- als de schaduwzijde van zijn karakter zoo eigenaardig aan den dag. Het contrast tusschen beide karakters is scherp: Tom, de koele, de berekenende wereldling, de verstandige egoïst, de spotter met alles wat zich boven de sfeer des werkelijken, praktischen levens verheft; - en Grace, ge-

heel gevoel en verbeelding, Grace, de dweepend-mystieke, de streng-piëtistische, hartstogtelijke Grace, met hare verachting voor alles wat dezer wereld is, haar ziekelijk, onstuimig verlangen naar den dood, hare levendige fantazie en overspannen zenuwleven. De visschers van Aberalva beschouwen het schoone, zonderlinge meisje als eene half-krankzinnige, en bewijzen haar die soort van vereering, die bij minder beschaafden steeds aan zekere mate van verstandsverbijstering ten deel valt. Ook op Tom oefent zij onwillekeurig een magtigen invloed uit - ofschoon hij haar dadelijk, bij de eerste ontmoeting, verdenkt, zijn gordel gestolen te hebben. Nu is het zeker, dat zoowel de woorden als geheel het gedrag van Grace iemand als Tom in dit eenmaal opgevat vermoeden - dat bovendien door de omstandigheden gewettigd scheen - moesten versterken. Want Tom, ondanks al zijne menschen- en wereldkennis, begrijpt Grace Harvey niet. Hij beschouwt haar wel niet als krankzinnig, maar veeleer als eene lage, doortrapte huichelaarster, die, onder den schijn van godsdienstigen ernst en wereldverachting, in het geheim de zonde dient. Hij mist geheel en al den tact, de kieschheid en teederheid van gevoel, gevorderd om een karakter als dat van Grace, zoo zonderling, zoo tegenstrijdig schijnbaar, zoo naief-open en toch zoo ondoorgrondelijk, te verstaan; om te waarderen welk een adel des gemoeds ook onder die overdreven ongewone vormen schuilt. Van daar dat hij aan al wat zij doet of spreekt eene verkeerde uitlegging geeft, en de verontwaardiging, de heilige schaamte der onschuld verwart met de listige geveinsdheid der misdaad. Het is waar, - hij houdt zijn vermoeden voor zich-zelven; hij zag, hoe algemeen geacht en vereerd Grace was; hij zag ook, welken indruk zelfs eene zinspeling op de mogelijkheid van Grace's schuld bij hare stadgenooten maakte - en hij wilde zijne loopbaan te Aberalva niet beginnen, met de geheele bevolking tegen zich in het harnas te jagen. Bovendien, het zou eene lage daad zijn, wanneer hij haar, aan wie hij zijn leven verschuldigd was, onmiddellijk van diefstal betichtte; - en dan, wanneer Tom haar in het gelaat zag, dan was er toch iets in hem, eene magtige stem in zijn binnenste, die hem zeide, dat Grace niet schuldig kon zijn - en dat hij zich-zelven onteerde door de enkele gedachte aan hare schuld. Dobberend tusschen verachting en bewondering, tusschen afkeer en liefde, gevoelt en begrijpt hij niet, hoe scherp en wreed hij vaak het prikkelbaar gemoed van het

hartstogtelijke meisje kwetst, dat voor hem, in de diepte van haar rein hart, eene vurige, eene heilige liefde voelt ontkiemen, en voor wie de gedachte, dat die man haar van diefstal verdenkt, eene duldelooze marteling is. Tom leert haar beter kennen en waarderen, wanneer hij getuige wordt van hare zelfopoffering, haar ijver, haar heldenmoed, tijdens het heerschen der cholera te Aberalva; - maar toch, dat duister en onwaardig vermoeden blijft de heerlijke gestalte der edele maagd voor hem omnevelen; en nog op het oogenblik van scheiden, kan hij het niet nalaten Grace een bitter woord over dien gordel toe te voegen. De hardvochtige, onedele, niet waar? En toch is het zoo natuurlijk, dat iemand de herinnering aan vijftien honderd pond niet uitwischt, zonder iets onaangenaams te zeggen tegen hem, dien hij met regt meent als de dief te mogen beschouwen, als medepligtige voor 't minst! Maar dat hij Grace Harvey als schuldig of medepligtig kon beschouwen - dat zeker pleit niet voor hem; dat bewijst hoe weinig hij Grace verstond, hoe weinig hij nog, ondanks zijn scherpen blik, de diepten van haar karakter had gepeild. Daar is nog tusschen Tom en Grace, hoezeer zij zich wederkeerig tot elkander aangetrokken gevoelen, eene wijde klove: niet zoozeer Tom's ongeloof en wereldzin, dan wel datgene waar beiden, ongeloof en wereldzin, uit voortsproten. Tom kon Grace niet verstaan, omdat hij nog vreemdeling is in de school, waarin zij zulke ernstige lessen ontving: de school der smart. Hij had, ja, ook teleurstellingen, tegenspoeden, smarten zelfs, ondervonden, als ieder; hij had gevaren en onheilen te overwinnen, als slechts weinigen; - maar dit ééne ondervond hij nooit: eene waarachtige, diepgaande zielesmart, die niet met een spottend woord ter zijde was te zetten, door geene verstandige redenering te overwinnen, door geene vermetelheid ten onder te brengen. Nooit was hij zich-zelven ontzonken; nooit had hij gevoeld, dat hij hulpeloos en reddeloos stond tegenover eene magt, waarmede elke worsteling ijlhoofdige dwaasheid zou zijn. Een oogenblik, ja, in Australië, had hij iets dergelijks gevoeld - maar dit duurde ook slechts een oogenblik, en weldra had hij zijn zelfvertrouwen en zijne stoutheid herwonnen. En toch - zoo lang hij deze ervaring niet kent, kent hij ook zich-zelven, kent hij de menschen en het leven slechts ten halve; zoo lang is hij oppervlakkig, onbillijk, hardvochtig; mist hij dat diep gevoel, die teedere liefde, die hem alleen in staat stelt om het lijden van anderen te ver-

staan en mede te lijden; die hem bewaart voor het gevaar, ook onwetend, te wonden en harten te breken, die hij genezen kon. Tom is een voorbeeld van moed, eerlijkheid, ijver; hij is een edel, achtenswaardig man, een man, die, bijna in elk opzigt, voordeelig afsteekt tegen den ijdelen, werkeloozen Elsley; een nuttig, praktisch man, in den besten zin des woords - en toch ontbreekt hem iets, toch gevoelt gij, bij alles wat hij doet en zegt, dat er bij hem iets gemist wordt, wat eerst aan zijn geheele karakter hooger waarde en beteekenis geven zou. Het is zoo - en de heer Kingsley doet het op nieuw aanschouwen in zijn lievelingsheld - de ervaring der smart is onmisbaar voor de opvoeding des menschen: geen held, geen wijze, geen heilige, die niet de doornenkroon droeg, eer hem de gloriekroon omstraalde; geene overwinning, noch op stoffelijk noch op zedelijk gebied, die niet met bloed en tranen wordt gekocht; geen wereldoverwinnende triomfkreet wordt aangeheven, voor dat in den somberen Olijvenhof, in de stilte en de eenzaamheid, de bange, de beslissende strijd gestreden en volstreden is. Ook Tom moet dien strijd eenmaal strijden - en de schrijver verzekert ons, dat hij als overwinnaar, vernederd maar gelouterd en vernieuwd, er uit keerde. Getuigen van dien strijd worden wij evenwel niet: wij vernemen alleen, uit een kort en afgebroken verhaal van Tom, hoe hij, vol van de schoonste verwachtingen en schitterendste vooruitzigten, naar den oorlog in het Oosten getogen, daar bijna onmiddellijk na zijne aankomst, onder een of ander voorwendsel, door een zekeren khan werd gevangen genomen en, gedurende eenige maanden, gehouden. Deze gevangenschap, die al zijne uitzigten in rook deed verdwijnen, hem tot werkeloosheid doemde en dwong om lijdelijk af te wachten wat de grillen van een onzinnigen barbaar over zijn lot zouden besluiten, was voor hem onverdragelijk, maar zij werd hem tevens tot ernstige leerschool. Daar, in dien kerker, begon hij tot zich-zelven in te keeren, begon hij te begrijpen, dat zijn vermetel zelfvertrouwen, zijn rekenen op eigen krachten, schuldig was, en dat ook hij behoefte had aan hooger hulp en bijstand, aan geloof en vertrouwen in God. Hij had echter reeds meermalen dergelijke ongevallen op zijn weg ontmoet; indien nu juist dit hem tot inkeer brengt, zal zulks wel voornamelijk te danken zijn aan den invloed, door al hetgeen hij te Aberalva en bij Elsley's sterfbed gezien en gehoord had, op hem uitgeoefend. Van dien invloed bemerken wij even-

wel niets, evenmin als hij-zelf, en wij verlaten Tom juist zoo als wij hem voor het eerst ontmoetten - tot hij ons op eens als een geheel ander mensch voor de oogen treedt, en, op onze nieuwsgierige vraag, vlugtig iets mededeelt van hetgeen met hem geschied is. De heer Kingsley, die den strijd van Elsley en van Grace zoo uitvoerig, zoo in alle bijzonderheden voorstelde, hield dien van Tom verborgen, vermeldt dien slechts met een enkel woord. Een gevolg daarvan is, dat het karakter van Tom, in meer dan een opzigt, geleidelijke ontwikkeling mist; dat de ontknooping, bij gebrek aan voldoende motivering en voorbereiding, verrast, plotseling invalt en onwillekeurig aan eene doorhakking doet denken. Tom is geen ongeloovige uit ijdelheid, uit hartstogt, uit waanwijsheid: zijn ongeloof is de natuurlijke vrucht van zijn geheele karakter, van zijne geheele ervaring en wereldbeschouwing; en bij een zoodanige is zulk eene plotselinge, algeheele omkeering, als die welke de heer Kingsley bedoelt, bezwaarlijk aan te nemen. Daar moet meestal veel gebeuren eer zulke trotsche hoofden zich buigen, zulke zelfgenoegzame, verharde harten breken; en de hooge, sterke man er toe besluit wederom kind te worden. Onze schrijver toonde meermalen ervaren te zijn in het ontleden en schilderen der meest verschillende gemoedsaandoeningen: waarom waagde hij zelfs geen enkele poging om ons een blik te doen werpen in het gemoed van Tom, waar een zoo belangrijke, zoo hevige, zoo beslissende strijd werd gestreden? Welligt is de opmerking niet ongegrond, dat, over het algemeen, de voorstelling van hartstogtelijke, levendige, prikkelbare karakters hem beter gelukt, dan die van kalme, zich-zelven beheerschende, voor weinig aandoeningen vatbare naturen, bij wie het koele verstand de fantazie en het gevoel overheerscht. Hij vervalt soms in de fout, aan lieden van zulk karakter iets toe te schrijven wat zij toch inderdaad zelden doen: van het eene uiterste plotseling tot het andere overslaan; het is als wist hijzelf niet hoe het aan te leggen, om bij hen de verandering tot stand te brengen, die hij wil doen plaats grijpen - dan verwijdert hij ze voor eenigen tijd en doet hen op eens, geheel vernieuwd en veranderd, weder verschijnen. Jammer maar, dat het den toeschouwers niet altijd duidelijk is, hoe dit is geschied, en op dit *hoe* komt het toch vooral aan.

Gelukkiger dan Elsley treedt Tom als verwinnaar uit den strijd; terwijl de ijdele, zelfzuchtige dichter ondergaat, wordt

de praktische egoïst door de beproeving gelouterd en gered. Ligt hierin de ernstige les, dat, naarmate den mensch edeler gaven werden geschonken, ook het misbruik te zwaarder wordt gestraft; of wel, wilde de schrijver, door dien verschillenden uitgang, alleen zijn afkeer openbaren van een werkeloos, onvruchtbaar, afgesloten droomleven? Welligt het een en het ander; zeker evenwel kwam de laatste bedoeling bij hem vooral in aanmerking. Zijn geheele boek - en niet alleen de geschiedenis van Elsley - is een voortgezette strijd tegen wat hij, te regt of ten onregte - dit zullen wij voor het oogenblik niet beslissen - de Goethe-manie noemt, namelijk: het zich afsluiten in een conventionelen kring, waarbuiten alles verbannen wordt, wat met het schoonheidsgevoel strijdt of de harmonie en olympische rust van het kunstenaarsleven zou kunnen verstoren; het uitsluitend streven naar zelfontwikkeling en zelfvolmaking, waarbij het leven en de wereld alleen als hulpmiddelen dienstbaar moeten zijn. Hierin toont de heer Kingsley zich een echte zoon van zijn volk, dat het praktische leven boven alles schat, en zelfs van de poëzy bijna geen denkbeeld meer heeft, zoodra zij zich van de werkelijkheid losmaakt. ‘Do noble things, not dream them, all day long’, dat is zijne leus; dat is de ware poëzy, de poëzy des levens, ja, daardoor alleen wordt het geheele leven eerst in waarheid ‘one grand, sweet song.’ Gelukkig evenwel, dat de heer Kingsley begrijpt, dat deze noble things nog in iets anders kunnen en moeten bestaan dan in het bouwen van fabrieken, het verbeteren van werktuigen, het spannen van telegraafdraden, het toepassen van de beginselen der hygieine zelfs - want anders zou zijne poëzy in een jammerlijk vulgair proza ondergaan. Maar hij-zelf doet ons begrijpen wat hij bedoelt, als hij ook in dezen roman, met zinspeling op de schoone, zinrijke legende van de Heilige Graal, het leven schildert als een ‘Quest of the Sang Real,’ en de edele ridder Sir Galahad, *the maiden-knight*, tot voorbeeld stelt. Vrij roepe hij dan luid en dringend tot werken en handelen; de tijden zijn ernstig genoeg en wij herhalen nadrukkelijk zijne vermaning; slechts blijve hij immer gedachtig dat deze werkzaamheid een ander doel moet hebben dan de bevordering van het eigenbelang, wil van haar eenig blijvend goed te wachten zijn; slechts vermijde hij zorgvuldig den schijn - al is het dan ook slechts den schijn - voedsel te geven aan den dwazen eigenwaan van de Bounderby's onzer dagen, die roemen op hunne laagheid en

verachtelijk nederzien op de edelste en verhevenste geesten, alleen omdat zij steviger handen of slimmer overleg hadden, en hun beurs wisten te vullen, terwijl de anderen arm bleven.

Eene breede rij van meer of min belangrijke personen schaart zich om de beide hoofdfiguren in dezen roman, en de onderlinge betrekkingen tusschen allen geven aanleiding tot menige treffende episode. Wilden wij al deze personen, waarvan sommige eene zeer gewigtige rol vervullen, van naderbij beschouwen, wij zouden verpligt zijn, den geheelen roman, in al zijne veelvuldige verwikkelingen, op den voet te volgen, hetgeen niet wel doenlijk is. De fantasie van onzen schrijver is rijk en vruchtbaar: eene benijdenswaardige gave, maar die, zoolang zij niet door wijze matigheid en spaarzaamheid wordt opgewogen, hare eigenaardige verzoekingen en gevaren heeft. Zij belet den kunstenaar dikwijls zijne stof volkomen meester te worden, zijne idee zich duidelijk en helder, in al hare deelen afgerond en begrensd, voor den geest te stellen; zij opent telkens nieuwe gezigtspunten en doet, door haar verblindend spel, hetzelfde denkbeeld telkens in een nieuwen vorm optreden, zoodat het schijnt als ware het ook een nieuw denkbeeld; zij verlokt den dichter al die vlugtige gestalten vast te houden en uit te werken, waarbij ze dan soms als onder de handen verdampen, en intusschen de eenheid van het kunstwerk verbroken wordt. Zij heeft zeker evenzoo den heer Kingsley verleid, om zoo vele episoden en details in zijn verhaal in te vlechten: episoden waarvan het soms moeijelijk zou zijn te zeggen, in hoeverre zij in natuurlijk en organisch verband staan tot de eigenlijke handeling. Of is, b.v., de geheele episode van Stangrave en la Cordifiamma niet inderdaad een verhaal op zich-zelve, dat veeleer tusschen het hoofdverhaal ingeschoven dan daarmede innig en noodzakelijk verbonden is? Dit boek bevat de stof voor drie of vier romans in zich; nu moge het daardoor in verscheidenheid en afwisseling winnen, het is, dunkt mij, even zeker dat ook tengevolge daarvan Two Years Ago - hoezeer het in vorm uitmunt boven Yeast, waarvoor het in rijkdom van denkbeelden onderdoet - dien stempel van afgerondheid, van volkomenheid mist, waardoor een kunstwerk eerst zijne hoogste waarde erlangt; eene volkomenheid, die de heer Kingsley bereiken kan, wanneer hij eenmaal zijne stof geheel zal weten te beheerschen, in plaats van zich door haar, in meerdere of mindere mate, te laten medeslepen.

Deze rijkdom van episoden, deze menigte van personen, die een roman op hun eigen hand afspelen, maakt het niet alleen moeijelijk een enkele uit die breede rij uit te zonderen en op zich-zelven te beschouwen, maar verspreidt ook soms twijfel en verwarring omtrent het eigenlijke hoofddoel des schrijvers. Wij beschouwen als zoodanig de strijd tegen het kunstenaars-egoïsme, het geestelijk epicurisme, gelijk hij het elders noemt, dat in Elsley zijn toppunt bereikt - waarom Elsley moet ondergaan. Maar daarnevens treedt Tom op, wiens bekeering evenzeer doel des schrijvers is: alzoo strijd tegen het praktisch egoïsme, tegen het vermetel en misdadig zelfvertrouwen van den werkzamen man, maar die werkt en streeft zonder God of hooger denkbeeld dan deze wereld; van den goddelooze, in den zin van den heer Kingsley. Doch Tom is niet de eenige, wiens bekeering in dit boek geschilderd wordt: ook Grace Harvey, ook Frank Headley, ook Valencia, Lucia's zuster, en lord Scoutbush en Stangrave - zij allen hebben eene groote les te leeren, gedeeltelijk door en van elkander. Grace Harvey wordt door eene bittere ervaring en door hare liefde voor Tom behoed voor eene gevaarlijke geestdrijverij en een geestelijken hoogmoed, die haar welligt ten verderve zou hebben gesleept: eene gezonder levensbeschouwing moet bij haar de eenzijdige, overspannen fantazie, de heerschappij van het overprikkeld gevoel vervangen. Ook Frank Headley, de edele curate, moet door Tom's wereldwijsheid en praktischen zin worden genezen van een overdreven spiritualisme, bovenal van eene bekrompen eenzijdige rigting in het godsdienstige. Valencia, lord Scoutbush, Stangrave - zij allen moeten van de ijdelheid of de zelfgenoegzaamheid, tot levensernst en toewijding aan het algemeen belang bekeerd worden, en de schrijver draagt zorg door velerlei ondervindingen hun aller karakter tot bewustheid en ontwikkeling te brengen, te louteren en te verheffen. Twee leermeesters belast hij vooral met deze taak: de cholera en de oorlog; met andere woorden, de ernst des werkelijken levens, die een einde maakt aan alle droomerijen en streelende fantaziën, die de harten op de proef stelt, en de sluimerende kiemen van goed en kwaad tot ontwikkeling brengt. Tom, lord Scoutbush, Headly, Grace, zij allen - na het woeden der vreeselijke ziekte aanschouwd en dien geheimzinnigen vijand bestreden te hebben, - trekken naar het oorlogstooneel in het Oosten - en zij komen allen terug, beter en wijzer dan zij er heengingen, want zij hebben, - sommigen hunner voor 't eerst, - gezien

wat het leven voor duizenden hunner medemenschen in vroeger tijd was en nog is. Verheerlijkt dan de heer Kingsley den oorlog? Op zich-zelven neen, evenmin als de cholera; maar hij is te verstandig, om een oogenblik te vervallen in het moderne bijgeloof, dat door middel van stoom en electriciteit, van populaire wetenschap en congressen, de wereld in een paradijs zal worden herschapen, of om de utopie van de beschaving, die het laatste kanon verbreekt, ooit als iets meer dan eene utopie te beschouwen. Hij begrijpt dat, even als het vernielende onweder en de verdelgende orkaan in de natuur, zoo ook zulke hevige beroeringen in de maatschappelijke en zedelijke wereld niet alleen nuttig maar volstrekt noodzakelijk zijn, om den bedorven dampkring te zuiveren, zoo lang er oorzaken zijn, die den dampkring bederven. Hij spot - en niet ten onregte, de ondervinding bewijst het - met hen, die in de toekomst niets anders zien dan ‘eindelooze spoorwegen en kristallen paleizen, vrede en overvloed, luilekkerland en dilettantisme, tot het eind der dagen. Zijn er geen zestig volle jaren verloopen sedert de eerste fransche omwenteling, en zes heele jaren sedert de omwenteling van geheel Europa? Bah! - verandering behoort tot het verledene, en onheil is eene mythe van onze voorouders; de oorlog is eene leelijke gewoonte van oude barbaren, thans uitgeroeid door de verspreiding eener verlichte philanthropie.’ Evenwel, de oorlog kwam, maakte een einde aan al de fraaije bespiegelingen en predikte op de met bloed doorweekte slagvelden en rookende puinhoopen, in spijt van vredescongressen en winderige redevoeringen, deze ernstige, deze beschamende waarheid: dat de oude barbaar nog niet was gestorven in den overbeschaafden zoon der negentiende eeuw, en dat hij zou blijven leven, zoolang geen andere middelen werden aangewend om hem te dooden. - Deze ernstige, deze beschamende ondervinding werkte althans heilzaam voor allen, die de heer Kingsley uit de school, de pastorie of de wachtkamer, naar het Oosten doet trekken; zij allen worden opgewekt om tot zich-zelven in te keeren en zich ernstig af te vragen, op welk ander gebied zich ook nog bij hen de barbaar, de oude mensch, vertoonen mogt, opdat zij hem eerst daar, eerst bij zich-zelven overwinnen, eer zij hem bestrijden in de wereld buiten hen.

Een oogenblik moeten wij vertoeven bij Frank Headley, omdat hij verschijnt als vertegenwoordiger van een denkbeeld dat in dit boek, meer dan in een vroeger, of liever voor het

eerst, op den voorgrond treedt. Frank Headley is, wij zagen het reeds, *curate* van Aberalva, een vroom, edel, voortreffelijk mensch, vol ijver voor zijne heilige roeping, rusteloos daarin werkzaam, met opoffering van tijd en genoegen en gezondheid. Toch is hij in zijn kerspel niet gezien of geacht: integendeel, hij heeft algemeen wantrouwen, haat bijna, tegen zich opgewekt. Waarom? Frank is een High-Church man, naijverig op zijn geestelijk gezag, vijandig tegen alle dissenters, die te Aberalva - eene verwaarloosde gemeente - zeer talrijk zijn; daarenboven, en dit is wel het ergste, hoog ingenomen met den ritus der anglikaansche kerk, dien hij in zijn geheel, en met eenige moderne toevoegselen bovendien, wil hebben in acht genomen. Zijne eenvoudige, ietwat puriteinsche parochianen, in wier hart die heilzame, karakteristiek-engelsche afkeer van het pausdom leeft, die door geen puseyisme of katholieke bekeeringen wordt weggenomen, zijne parochianen ergeren zich ten zeerste aan zijne kniebuigingen, zijn koorkleed, zijn kruisteekens, enz., en houden hem voor een geheimen jezuiet. Daar komt bij, dat hij zijn voornemen uitspreekt om Grace Harvey, wier moeder eene voorgangster onder de dissenters is en wier regtzinnigheid hij bovendien verdenkt, te ontslaan als onderwijzeres in de dorpsschool, en het onderwijs zelf op zich te nemen. Gelukkig komt hij van dit voornemen terug, vooral nadat hij Grace beter heeft leeren kennen, maar reeds het gerucht was, gevoegd bij al het overige, genoeg om zijne gemeente geheel van hem te vervreemden, zoo zelfs, dat hij openlijk bewijzen van minachting ontvangt. Nu nadert en dreigt de cholera. Frank, door Tom ingelicht en aangemoedigd, heeft zijne parochianen opgewekt tot het nemen van voorzorgsmaatregelen: zij willen niet en beschuldigen hem, dat hij de cholera, die, volgens de verzekering van de dissenter-predikers, een oordeel Gods is, natuurlijk wil verklaren en bestrijden zelfs. Toen nu de cholera werkelijk kwam, toonde Frank zich in al den adel, in al de grootheid zijner ziel, zette alle secte-vooroordeelen, alle begrippen van geestelijk gezag ter zijde, en was niets meer dan de Christen, de Evangeliedienaar, die licht en troost en hulp aan de ziek- en sterfbedden bragt, die werkte om nog te redden wat te redden was. Daardoor won hij de harten zijner gemeenteleden; en toen hij nu, na eene lange afwezigheid, als rector in Aberalva terugkeerde, ontving hem de liefde van allen. Maar hij is High-Church-man gebleven, en het is nog steeds zijn ideaal, om zijn kerspel tot het

beste, dat is het regtzinnigste, in het geheele dekanaat te maken: hij is nog evenzeer gezet op ritueel en kerkgebaar, op vormen en ceremoniën. En zie, nu hij de menschen beter heeft leeren kennen, nu hij voorzigtiger is geworden in de keuze zijner middelen en minder onstuimig te werk gaat - nu heeft hij zijn doel volkomen bereikt. De dissenter-kapellen staan ledig, zijne gemeente hangt hem aan en ergert zich niet meer aan zijne koorgewaden en kniebuigingen, zelfs Grace heeft de afgescheiden gemeente verlaten en zich bij den rector aangesloten; en daar nu Grace later Tom huwt en met diens onderwijzing belast wordt, zal ook Tom wel een geloovig lid der anglikaansche kerk geworden zijn. Deze uitkomst is verrassend, vooral wanneer wij ons zekere bladzijden uit Yeast herinneren, waaruit een geheel andere geest spreekt. Wij zijn hier ver van de profetische verrukking, de dichterlijk-godsdienstige geestdrift van lady Ellerton, ver ook van de wijsgeerige kosmopolitische ideëen van Barnakill - wij zijn hier aangeland in eene zeer tastbare werkelijkheid: de anglikaansche High-Church. Is hier dan het einde, en is een eenvoudig terugkeeren in den schoot der hoog-kerkelijke partij het laatste woord van den schrijver van Alton Locke en van Yeast? Het is bezwaarlijk te gelooven; maar aan den anderen kant valt het niet te ontkennen, dat in dezen roman een nieuwe karaktertrek zich openbaart: eene sterke overhelling tot het anglikanisme. Nu is het verre van ons, den heer Kingsley er een verwijt van te maken, dat hij zijne kerk liefheeft, ook al is het dat hij haar menigmaal heftig aanviel; evenmin als wij iets willen zeggen ten nadeele dier anglikaansche kerk, die in zoo menig opzigt, ook om haar eigenaardig karakterter, achting en eerbied verdient; - maar wij mogen toch opmerken, hoe zeer dit omhelzen eener bepaalde, naauw omschreven rigting aan eenzijdigheid en onbillijkheid grenst. Immers, waaraan moet het anders toegeschreven worden, dat al de in dezen roman voorkomende dissenters, met Grace's moeder aan het hoofd, in een zeer ongunstig daglicht verschijnen, terwijl dan ook de ondergang der afgescheidene gemeente bepaaldelijk als een zeer wezenlijke zegepraal voor Frank wordt vermeld; ja, dat zelfs in dit opzigt, iets als eene bekeering van Grace wordt noodig geacht? Zal dan de anglikaansche kerk, zij meer dan eenig ander der bestaande kerkgenootschappen, aan de behoefte onzes tijds voldoen, het raadsel onzer dagen oplossen; heeft zij-zelve reeds een antwoord gevonden

op de dringende en ernstige vragen, die Lancelot eens tot haar rigtte? Is de heer Kingsley werkelijk overtuigd, dat terugkeer in haren schoot een mogelijk, een afdoend redmiddel is; dat zij het ongeloof overwinnen, de geesten beheerschen kan, beter dan eenige gemeente van dissenters? Hoe dit zij, zeker is het, dat de gevierde schrijver zijn talent verzwakken zou, indien hij het wilde misbruiken om te strijden, niet voor de waarheid alleen, maar voor eene altijd bekrompen en eenzijdige partij.

Eene andere eigenaardigheid, die in dezen roman, wel niet zoo voor het eerst, maar toch meer nog dan vroeger in het oog valt, is des schrijvers ingenomenheid met ligchaamskracht, met physieke ontwikkeling. Dit schemerde reeds door in Yeast: immers Tregarva is een reus van over de zes voet; maar hier in Two Years Ago zijn bijna al de personen, die zich als edele, voortreffelijke karakters doen kennen, ook uitmuntende door ligchamelijke meerderheid. Tom is forsch en kloek van bouw, vlug, gespierd, sterk en gezond; majoor Campbell, insgelijks een lievelingsfiguur van den schrijver, wordt genoemd een zeer rijzig en zeer krachtig man, met een krijgshaftig voorkomen; Mark Armsworth is evenzoo, ook op zijn ouden dag, nog sterk en gezond; en dat zelfde geldt van meer anderen. Daarentegen hebben zij, die in minder gunstig licht voorkomen, ook doorgaans eenig physiek gebrek: zij zijn zwak, ziekelijk, gebrekkig zelfs; terwijl hij bovendien niet nalaat telkens op het wederkeerig verband tusschen de physieke ontwikkeling, den gezondheidstoestand en de levenswijze zijner personen en hunne neigingen, gemoedsstemming en karakter, te wijzen. Blijkbaar heeft de schrijver, in den meest letterlijken zin, zijn ideaal gevonden in dat oude woord: eene gezonde ziel in een gezond ligchaam; en bij den volgeling van Carlyle is het karakteristiek op te merken, hoe ook zelfs op dit gebied zich de misschien wat eenzijdige vereering van kracht, van energie en magtsbetoon doet gelden. Inderdaad, niet zoo geheel ten onregte bestempelde een engelsch tijdschrift het ideaal van den heer Kingsley met den naam van ‘muscular christianity.’ Intusschen is het geraden, hier wel toe te zien wat men doet. Onze schrijver zegt zelf ergens, dat het noodig is, in onze dagen van pantheïsme en natuurdienst, bij de beschrijving van iemands karakter en gemoedstoestand, ook eene beschrijving van het weder te voegen, alsof de mensch een kool ware, afhankelijk van regen en zonneschijn. Zeer goed; maar valt gij

niet in dezelfde fout, wanneer gij iemands zedelijke hoedanigheden, de mate zijner godsdienst en deugd, gaat afhankelijk maken van zijn ligchaamsbouw, den geregelden bloedsomloop, de spijsvertering, de kracht en fijnheid zijner spieren en zenuwen; en ziet gij niet, welken magtigen vijand gij alzoo den wijden toegang opent? De ernstige, gemoedelijke schrijver zou zeker zelf de eerste zijn, om de gevolgtrekkingen te verwerpen, die, met eenig regt toch, uit dergelijke stellingen kunnen afgeleid worden; moge het ook in zijne geschriften nooit vergeten worden, dat deugd en godsvrucht weinig te maken hebben met spieren en zenuwen en ligchaamskrachten, en dat er een Christendom - en wel soms van de beste gehalte - mogelijk is, waarop het epitheton van *muscular* in geenen deele toepasselijk is te achten.

Wij ontmoetten den heer Kingsley voor het eerst, strijdende onder verdachte vanen en voor denkbeelden, die in menig opzigt gevaarlijk waren te achten - en nu verlaten wij hem, in de rustige pastorie van den High-Church rector en de gelukkige woning van den vromen doctor Thurnall. Is de kampioen voor de regten des volks, de vriend der chartisten, in de gelederen zijner vroegere vijanden overgegaan? Wij gelooven het niet. Alton Locke is een boek, geschreven onder den indruk eener hevige aandoening; een boek van drift, smart en verontwaardiging, waarin de hartstogt des schrijvers minstens even luid spreekt als zijn verstand. En toch, ook in dat boek treedt de schoone grondgedachte, de bezielende idee van al zijne geschriften, op den voorgrond: die gedachte, welke wij reeds èn in Alton Locke, èn in Yeast poogden aan te wijzen: geen waarachtig heil voor den individu of de maatschappij, dan door zedelijke hervorming; en geen waarachtige zedelijke hervorming dan door het Evangelie. Dat hij aan dit beginsel ook in zijn laatsten roman getrouw bleef, bewijzen, dunkt mij, de beelden van Tom en van Elsley, ieder op zijne wijze. Doch deze eene algemeene gedachte heeft zich gaande weg gewijzigd. In Alton Locke is het Christendom vóór alles de bevrijdende magt, die de boeijen der slavernij en den heerschersstaf der tyrannen verbreekt en de maatschappij voorbereidt en vormt voor ware vrijheid en gelijkheid, door de herschepping der individus. Lady Ellerton, de edele vriendin des volks, heeft sympathie voor Camille Desmoulins, die Jezus le premier des sans-culottes noemde, en deze minstens zonderlinge naam verkrijgt in haar oog eene

diepere en hoogere beteekenis. - In Yeast is het Christendom meer het beginsel des zedelijken levens, de opvoedende, vormende magt, en tegelijk de verwezenlijking der hoogste ideëen, de verhevenste wijsbegeerte, die aan alle eischen der rede en alle behoeften des gemoeds tevens voldoening biedt. Barnakill ziet in Jezus minder den volkshervormer, den vrijheidsstichter, dan wel de type, den vertegenwoordiger der menschheid, den mensch bij uitnemendheid. - En nu eindelijk in Two Years Ago, waar godsdienstige vraagpunten veel minder ter sprake komen dan in een der beide vorige romans, heeft het Christendom zich opgelost of liever gekrystalliseerd in de anglikaansche High-Church. Dat dit, in zekeren zin, een teruggang is, en tot welke misslagen dit aanleiding geeft, merkten wij reeds op. Toch danken wij den schrijver dat hij, ook door telkens een ander standpunt te kiezen, het zijne bijdroeg om den rijkdom en de alomvattende strekking van dat Evangelie te doen kennen, waarin hij immers nog altijd de bron van alle heil, van alle ware ontwikkeling en vooruitgang blijft zien. Heeft hij dan ook al eene andere, minder algemeene leus op zijn standaard geschreven, toch bleef hij aan zijn beginsel getrouw; en zijne waarachtige vrijzinnigheid blijve hem steeds waarborgen tegen dat noodlottig en verderfelijk exclusivisme, dat ook voor de kunst, evenzeer als voor de godsdienst, ja voor elke levende werkzaamheid des geestes, doodelijk is. En pleit dan welligt deze telkens afwisselende beschouwing (onder meer) niet voor de diepte en vastheid van des rectors theologische studiën en overtuigingen; het pleit voor den ernst en de levendigheid van zijn christelijk gevoel, dat hij de hem dierbare en heilige godsdienst op alle verschijnselen des levens poogt toe te passen, en in alle betrekkingen wil doen doordringen.

En ook hierin blijft hij aan zijn beginsel getrouw: hij is en blijft man des volks, demokraat. 't Is waar, de onstuimige woede van den revolutionair, de hevige verbittering van den demagoog is geweken, tegelijk met de overspannen droomen van den socialist: maar warm blijft hem het harte slaan voor het lijden en de beproevingen des volks, en uit hun midden kiest hij bij voorkeur zijne edelste helden. Is Tregarva geen eenvoudige jager, de zoon eens mijnwerkers; is Grace niet de dochter eener bijna behoeftige weduwe en zelve onderwijzeres in eene nederige dorpsschool; is Tom-zelf niet de zoon van een eenvoudigen plattelands heelmeester? Doch dit is het niet alleen,

niet in de eerste plaats, dat wij bedoelen, wanneer wij van des schrijvers demokratische beginselen spreken. Het is dit: dat bij hem, altijd en zonder onderscheid van rang, de mensch als mensch op den voorgrond treedt en als zoodanig wordt beoordeeld naar zijne eigene, innerlijke waarde, afgescheiden van alles wat hem van buiten is aangebragt.

> The rank is but the guinea's stamp,
> The man is the gold for a' that.

zegt de onnavolgbare schotsche volksdichter; en dat woord is inderdaad ook de leus van den heer Kingsley. Aan deze leuze blijft hij getrouw, in den goeden en edelen zin, zoodat hij zich evenzeer wacht voor de vereering van rang en geboorte als zoodanig, als voor de onbillijke verachting van den edelman of den hooggeplaatste alleen omdat hij door geboorte of stand verheven is: eene onbillijkheid en eenzijdigheid, waaraan zijn beroemde landgenoot Dickens zich meermalen schuldig maakt. Een zoon des volks is bij hem niet noodzakelijk een edel en braaf mensch, en een edelman of rijke niet even noodzakelijk een dwaas of een schurk: dergelijke wereldbeschouwing laat hij wijselijk over aan sommige helden der fransche romantiek; hij weet dat de zaak der ware demokratie door zulke middelen niet gediend wordt. Zeker, het kost soms meer moeite den eigenlijken innerlijken mensch te vinden en te herkennen onder het digte masker, dat, in de hoogere kringen, beschaving en vormen en etiquette hem hebben voorgebonden, dan te midden der meer eenvoudige, meer natuurlijke kinderen des volks, waar met de ruwheid, ook meer waarheid bewaard bleef. Geen wonder daarom, dat ook de heer Kingsley meermalen op dien edelen kern, die onder de vaak ruwe schors schuilt, wijst, en achting en eerbied vraagt voor het grove gewaad, waaronder een edel hart klopt. Hij weet het, door eigen aanschouwing, welke zware taak menigen eenvoudigen, onopgevoeden zoon des volks op de schouderen is gelegd: eene taak, waaronder meer ontwikkelden en hooger beschaafden welligt bezwijken zouden; - en sympathie en liefde vraagt hij voor die onbekende, onberoemde strijders, die dikwijls zoo veel meer waren heldenmoed betoonen, dan de bekroonde overwinnaar op het woelig en luidruchtig en door de geheele wereld aangestaard oorlogsveld. Doch nevens Sandy Mackaye en Tregarva en Grace en Tom, staan lady Ellerton, lord Vieuxbois, lord Minchampstead, Va-

lencia S^{t}. Just - en zij allen reiken elkander de hand. Dit is juist het eigenaardige van den engelschen demokraat, waarin hij overeenstemt met de moderne tory-partij, dat hij niet gelijkmaking maar verbroedering der standen wil, niet de *gentry* nederhalen tot het peil des volks, maar het volk opheffen tot het standpunt van de *gentry*. Hij vindt er niets bespottelijks in, dat de rijk geworden Thomas Newbroom, de groote industriëel, verandert in lord Minchampstead; evenmin als hij het in lord Vieuxbois afkeurt dat deze zich aan het hoofd van de opleiding des volks wil plaatsen, al is het ook dat op de wijze, waarop dit geschiedt, aanmerking is te maken. De demokratische schrijver predikt geen kruistogt tegen de aristokratie, maar herinnert haar alleen aan hare pligten; indien zij die volbrengt, is hij volkomen bereid hare regten te erkennen. En dat de engelsche aristokratie - als ligchaam - die pligten erkent en opregtelijk wil volbrengen, dit getuigt de ondervinding, dit getuigt - wij zagen het reeds vroeger - ook onze schrijver. Dat dan de groote demokratische beweging onzer dagen, waarin ook de heer Kingsley eene plaats inneemt, rustig voortstreve tot haar doel, door de geschiedenis aangewezen en ook door onzen schrijver gepredikt: de erkenning der regten van den mensch, als mensch, niet krachtens eenige geschreven verklaring, maar krachtens den waarachtigen adel der menschelijke natuur, als van Gods geslachte; dat zij haar zegepraal niet wachte van omwentelingen, ook niet van toenemende materiële beschaving, van industrie en welvaart en wetenschap, maar van de zedelijke hervorming van iederen mensch in het bijzonder. Niemand mag zich aan dien grooten strijd, aan deze heilige taak onttrekken: wie het doet, zich afsluit en voor zich-zelven leeft, hij gaat te gronde: wie met zelfzuchtige bedoelingen aan dien strijd deelneemt, hij bereidt zich eene nederlaag voor. Alleen wie rein van hart en handen is, zal in dien strijd zegevieren, zal voor zijn deel - hoe gering ook - medewerken tot de vestiging van dat rijk der toekomst, waarnaar allen, als met opgestoken hoofde, uitzien, zal reeds nu iets van dat ideaal verwezenlijken, licht, leven en kracht om zich heen verspreiden.

‘Werk, werk waar gij ook geplaatst zijt; wat uwe hand vindt om te doen, doe dat met al uwe magt.’ Wij plaatsten deze woorden van Carlyle aan het hoofd van dit opstel, omdat zij ons toeschenen een der hoofddenkbeelden van Kingsley's jongsten roman uit te drukken. Maar wij zouden ze bijna als motto kunnen schrij-

ven boven al zijne romans, die allen, zoo ernstig en nadrukkelijk, al is het ook op verschillende wijze, tot werken en handelen roepen; tot werken en handelen in het groote, woelige, ernstige heden, waarin zoo vele vragen moeten worden opgelost, zooveel oude puinen weggeruimd, zooveel steenen voor den nieuwen bouw aangedragen, Hij-zelf, men kan het hem aanzien, leeft in dat heden en neemt met al zijn hart deel aan den strijd en de beweging onzer dagen. Alle vragen, alle twijfelingen, alle worstelingen dezes tijds vinden weerklank in zijn gemoed, treffen, ontroeren hem, en herleven in zijne bezielde, tintelende tafereelen. Hij zoekt een antwoord; een antwoord dat waarlijk bevredigt - en nog heeft hij er geen gevonden. Toch geeft hij de hoop niet op. Een Engelschman en zoon der negentiende eeuw wacht. Wie kent niet Longfellow's heerlijke Psalm of Life? Is het niet alsof in dat prachtige, levenwekkende lied dezelfde geest spreekt, die ook in de dichterlijke scheppingen van onzen schrijver overal u tegenruischt? Longfellow en Kingsley - de dichter van den Psalm of Life en van Hyperion, en de schrijver van Yeast en Two Years Ago - zijn zij geene geestverwanten, geen strijders in de rijen van edelen en goeden, die woorden des levens, der vertroosting, der bemoediging, tot het soms vertwijfelend geslachte dezes tijds spreken? Zoo zij het dan tevens eene hulde aan den edelen schrijver, wiens voortreffelijke werken wij beschouwden, indien wij, bij een terugblik op zijne drie veelzins onderscheiden en toch eenstemmige geschriften, voor die allen, voor zijn eigen geheele streven en bedoelen, geen schooner woord ter karakterisering weten, dan een woord uit dien zelfden Psalm of Life, waarmede ook Kingsley zeker van ganscher harte instemt:

Trust no Future, howe'er pleasant!
Let the dead Past bury its dead!
Act, - act in the living Present,
Heart within, and God o'erhead!

J. MARGADANT.

Midas diplomatist.

Chronologisch Register op het vervolg van het Groot-Charterboek van van Mieris, aanwezig op het Rijks-Archief te 's Hage. Uitgegeven door het Provinciaal Utrechtsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen. Utrecht, 1859.

Als een kladschilder een slecht uithangbord maakt, dan gaat de kenner zonder het op te merken voorbij; maar als een kunstenaar of die er zich voor uitgeeft, een prul naar de tentoonstelling zendt, dan is de kritiek wel gehouden, protest aan te teekenen in naam der kunst. Zoo ook beoordeelt de aesthetiek geen klappermansvers, behalve wanneer het zich den naam geeft van gedicht. En zoo heeft ook de wetenschap zich niet op te houden met het geknoei bij voorbeeld van wijsgeerige kruideniers of godgeleerde koekebakkers; maar stukwerk van geleerden en halfgeleerden mag hare opmerkzaamheid en hare openlijke afkeuring niet ontgaan.

De Heer Elink Sterk, te 's Gravenhage, vond eenigen tijd geleden in het Rijks-Archief een manuscript-vervolg op het Charterboek van van Mieris, aanvangende met het jaar 1436 en voortloopende over den tijd der Boergoensche vorsten. Hij deelde dien vond, - eene ontdekking was het niet, daar het Archief dat handschrift in der tijd opzettelijk uit eene veiling had aangekocht, en de Heer Bakhuizen van den Brink het uitvoerig in zijn ‘Overzigt’ had beschreven, - hij deelde dan, zeiden wij, dien vond mede aan het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, 't welk zich reeds vroeger over de leemte beklaagd had, ontstaan door het gemis aan een geschikt vervolg op het Charterboek, en thans eene Commissie benoemde om de zaak te onderzoeken, en rapport daarover uit te brengen. Op voorstel van die Commissie werd besloten tot de uitgaaf van de repertoria der Charters tot 1482 door van Mieris (en van Alphen) als vervolg op het Groot-Charterboek bijeengebragt, doch tot heden niet door den druk bekend gemaakt. Bij den uitgever van het Genootschap is dezer dagen dan ook, blijkens boven-

staande aankondiging, het Register op het bedoelde supplement verschenen. Dat Register werd door den Heer Elink Sterk vervaardigd, en door de leden der Commissie, de Heeren de Geer, Vreede en van Hall herzien en met den inhoud van eenige, aan van Mieris onbekend gebleven stukken vermeerderd. Het Genootschap heeft met die uitgave bedoeld, in eene bestaande leemte te voorzien; en de Commissie meent gegronde hoop te mogen koesteren, dat het kritisch door haar bewerkte Register regt vruchtbaar zal mogen worden voor de beoefening der geschiedenis van het Boergoensche tijdperk. Zoo zegt ten minste het voorberigt, waaruit wij bovengemelde feiten ontleenden.

Wanneer men nu het boek openslaat, waarvan wij de wordingsgeschiedenis hier in 't kort aanstipten, dan ziet het bij den eersten aanblik er even geleerd uit als gene. Beschouwen we echter èn die wording èn de vrucht zelve een weinig nader, dan wordt dat vertoon van geleerdheid al dunner en dunner; totdat er in 't eind, van een werk, 't welk de dagbladen eene onwaardeerbare aanwinst voor onze oude regts- en staatswetenschap geliefden te noemen, niet veel meer overblijft dan eene slecht gelukte proeve om met zeer weinig moeite iets zeer onbeduidends voor iets heel belangrijks te laten doorgaan. Toch gunden we gaarne dat genoegen aan wie er vermaak in schept, ware het niet meestal, en zoo ook hier, van groot nadeel voor de echte wetenschap, met half gedaan werk voor den dag te komen. Zulk half werk is gemeenlijk beter niet gedaan: het hindert dikwijls aan den wezenlijken arbeid, het brengt verwarring in de werkplaats en daarbuiten. De uitgave van het Chronologisch Register op het manuscript-vervolg van van Mieris is welligt nog erger dan dat: het is een klein stukje werk, dat den schijn draagt van reeds veel te zijn; het wekt een vermoeden, alsof er nu bij de uitgegeven lijst slechts hier en daar een enkel charter ware bij te voegen, om een volledig overzigt van de in ons land aanwezige charters uit het tijdperk van Bourgondië te bekomen; zoodat wie er kennis van neemt, en inzage van de aangewezen stukken erlangt, al vrij wel op de hoogte van onze regts- en staatsgeschiedenis onder de Boergoensche regering zou zijn. Wij zullen zoo aanstonds, ons oordeel in de bijzonderheden stavend, gelegenheid hebben om te onderzoeken, in hoever dit vermoeden grond van waarheid bezit. Vooraf, eer we tot die nadere beoordeeling overgaan, zij hier eens vooral gezegd, dat wij de kunde en bekwaamheden van de leden der Commissie - (aan de nagedachtenis van een hunner, die onlangs der wetenschap ontviel, brengen wij mede onze opregte hulde) - in alle andere opzigten op hoogen prijs stellen: slechts in het ééne hier te bespreken punt schijnen ze ons niet met de noodige bedachtzaamheid, maar veeleer eenigzins voorbarig te hebben gehan-

deld. Reden te meer, om, voor zooveel noodig, te waarschuwen tegen een werk, dat van hunne namen gezag erlangt.

Het Register dan werd, naar luid van het voorberigt, door den Heer Elink Sterk ‘vervaardigd’, - dat wil zeggen: nageschreven: de Heer Elink Sterk schreef de opschriften der stukken, gelijk ze in de portefeuilles van het manuscript lagen, met de daarbij vermelde bronnen en dagteekeningen, na eenige verandering in de ouderwetsche spelling, eenvoudig over, - een arbeid, die even goed door den eersten klerk den beste had verrigt kunnen worden. In het voorberigt, wel is waar, lezen wij: - ‘Daar de boven vele van die stukken (in het ms. supplement) gestelde korte inhoudsopgaven bij sommigen geheel worden gemist, bij een deel daarvan, in plaats van dagteekening, kerkelijke feestdagen waren aangeduid, en die dan ook soms niet op de regte plaats te vinden waren, werd het welwillend aanbod van den Heer Elink Sterk tot het mededeelen van eene lijst van die verzameling door de Sectie-vergadering in dank aangenomen.’ - Maar, de duisterheid van dezen ganschen volzin, van considerans en conclusie daargelaten, - de feiten die er in worden vermeld, schijnen ons, ten ware we aan volslagen zinsverbijstering mogten lijden, aan gegronden twijfel onderhevig: wie zich de moeite getroost, het bedoelde handschrift in te zien, zal er, gelooven wij, al zeer weinig stukken in aantreffen waarop het zooeven aangehaalde toepasselijk is; terwijl ook bovendien reeds het gezegde in zonderlingen strijd met de kort daarop voorkomende woorden verkeert: - ‘Met opzigt tot de inhoudsopgaven zelven (welke de Heer E.S. voor een groot deel heette veranderd of zelf gemaakt te hebben) heeft ons de Heer E.S. berigt, dat hij die aan van Mieris zelven ontleend heeft.’ - Enkele malen intusschen las dan toch de zoogenaamde vervaardiger een stuk, om de inhoudsopgave te bepalen, wanneer die, gelijk voor 't overige zeer zelden voorkomt, geheel ontbreekt, of ook, wat nu en dan het geval is, onverstaanbaar mogt zijn. Maar dit schijnt dan ook de eenige kritiek te zijn geweest, door dien ‘vervaardiger’ op het gevondene toegepast, en tevens, het veranderen van een enkelen datum, alsmede het corrigeren van proeven welligt uitgezonderd, zijn eenig aandeel aan de uitgave zelve. Aan vergelijking met de oorspronkelijke, meest in het Rijks-Archief berustende stukken, waaruit soms onjuistheden in de chronologie zoowel als in de inhoudsopgaven mogten gebleken zijn, schijnt noch door hem, noch door de Commissie te zijn gedacht. De leden dier Commissie maken niettemin met veel ophef in hun voorberigt gewag van ‘den belangstellenden en onvermoeiden ijver van den Heer Elink Sterk’, - en beweren, in voldoening te hebben gehandeld aan den wensch van het Genootschap, dat het Register ‘kritisch bewerkt’ mogt worden. Waarin

die ‘kritiek’ bestaan heeft, is ons niet gelukt te ontdekken. De Commissie zegt, dat zij bij de dagteekeningen steeds in parenthesi de gewone jaartelling heeft gevoegd, waar die van den officieelen stijl van den Hove in de eerste maanden des jaars vóór Paschen verschilde. Dit is, behalve dat de taak zelve voor 't overige dood gemakkelijk ware geweest, in zoover onjuist, als die bijvoeging ook steeds in het handschrift zelf gevonden wordt: het behoort dus mede tot het copiewerk. Maar de Commissie wilde toch iets meer doen, schoon niet veel: zij voegde hier en daar nog eene bron bij die, welke in het manuscript waren opgegeven, - 't geen ons, uit een diplomatistisch oogpunt althans, niet bijster veel winst levert, in zoover de nieuw ontdekte bronnen toch geene oorspronkelijke zijn. Het eenige wat in den arbeid der Commissie iets wezenlijks genoemd kon worden, zou de bijvoeging zijn van stukken, die in het handschrift niet staan vermeld. Dan, dit is het nu juist, wat naar ons oordeel het gansche boek onbruikbaar maakt en de geheele zaak in de war brengt. Had men zich bepaald tot de inhoudsopgave van die eerste, zeer gebrekkige proeve eener charterlijst, die in het handschrift ons geleverd werd, de geleerde wereld zou er wel niet veel bij gewonnen hebben, en, bij gemis aan de noodige waarschuwing, toch ook reeds in den waan zijn gebragt, dat het aangebodene althans op eene toenadering tot volledigheid mogt aanspraak maken. Dat nadeel ware dan echter, door eene behoorlijke waarschuwing, dat hier slechts een betrekkelijk klein deel van een groot werk wierd geleverd, te voorkomen geweest. Maar nu men, zonder eenig voorbehoud van dien aard, de charterlijst van van Mieris uitgeeft, en er zelf nog hier en daar een stuk bijvoegt, nu moet het, gelijk wij straks opmerkten, wel schijnen, alsof er slechts zeer weinig meer van noode was, om, met het manuscript en zijn vermeerderd Register in de hand, eene nagenoeg volledige kennis van de werkelijk bestaande, voor onze geschiedenis in de vijftiende eeuw hoogst belangrijke oorkonden te verwerven. Het meldt in elk geval met geen enkel woord, dat er buiten de in het Register genoemde charters nog zeer vele, voor een ieder toegankelijke bestaan: het vraagt alleen verschooning, indien er nog ‘stukken en aanhalingen uit gedrukte werken’ in gemist worden, en beroept zich daarbij op de ‘bekende moeijelijkheid van het bijeenzoeken van zulke stukken.’ Zien wij nu eens wat er aan de charterlijst van van Mieris ontbreekt, om slechts te kunnen naderen tot het denkbeeld van een bruikbaar repertorium en eenigzins in de leemte van onze regtsgeschiedenis te voorzien, om welke te vullen de Heer Elink Sterk met hulp der Commissie het hier te beoordeelen geschrift heeft uitgegeven. Dat onderzoek zal, gelooven wij, zeer geschikt zijn, om ons het beeld voor oogen te roepen van eene bres, die met een knikker wordt gestopt.

De kennis van de thans in het Register vermelde charters werd geput uit een handschrift berustende in het Rijks-Archief: men gaf, - zeide men, - wat men daar had gevonden; - en 't ware ligt onbillijk voor 's hands meer te eischen, indien in deze voornaamste bewaarplaats der graaflijke charters niets meer of niet dan met de grootste moeite iets meer te vinden ware geweest. Maar wanneer men, na het manuscript-vervolg op van Mieris ter hand genomen en doorgebladerd te hebben, zich slechts een weinig ter zijde wendt, of, de kamer waar die verzameling berust, verlatend, zich naar de kamer daarnevens begeeft, dan heeft men de belangrijkste oorkonden slechts voor 't grijpen, en put daaruit de wigtigste aan van Mieris en de zijnen geheel onbekend gebleven charters bij handen vol. In den tijd van van Mieris waren die stukken nog niet voor een ieder, ook voor hem niet toegankelijk; thans zijn ze het voor elkeen die ze verlangt te zien, te lezen, te excerperen of te doen overschrijven. Wisten de vervaardigers van het Register dit niet, waarom hebben zij dan geen behoorlijk onderzoek ingesteld, en gevraagd, of er op die zelfde plaats niet nog meer van hunne gading en van die der geleerde wereld was en ter hunner beschikking lag dan dat ééne gebrekkige handschrift? Wisten zij het wel, dan vragen wij, dunkt ons met regt, of zij dan niet begrepen, een onbegonnen werk te leveren, wanneer zij dat ééne bekend maakten en 't overige niet de minste aandacht waardig keurden, en om welke reden zij het bestaan van dat andere en meerdere in hun voorberigt hebben verzwegen? De Commissie vraagt verschooning zoo ze nog hier en daar een stuk mogt vergeten hebben of over 't hoofd gezien, dat in een of ander gedrukt boek te vinden ware, - (alsof, 't zij in 't voorbijgaan opgemerkt, de charterlijst uit gedrukte boeken en niet juist meerendeels uit de handschriften van het tegenwoordig Archief was geput). Maar de Commissie had, dunkt ons, beter gedaan met vergeving te vragen voor gansch iets anders: voor haar gebrek namelijk aan wezenlijke belangstelling in de zaak, welke zij beweerde ter harte te nemen, en voor het nadeel daardoor, - werd er niet op gewezen, - aan het juist en volledig begrip dier zelfde regtsgeschiedenis toe te brengen, welke op te helderen en te helpen verklaren haar doel heette te zijn. De Commissie had beter gedaan, òf het bewuste vervolg stilletjes in het Rijks-Archief te laten rusten tot de tijd rijp zou zijn om er een goed gebruik van te maken en het wezenlijk aan te vullen, óf ons ten minste te waarschuwen en ons te verklaren, dat en waarom de geleverde arbeid nog zoo uiterst gebrekkig en onvolledig is. En dat dit laatste werkelijk geen te hard oordeel mag heeten, en dat de vervaardigers van het Register gelegenheid te over hadden gevonden, om hunne kennis en die van het publiek gansch anders te verrijken, - dit bewijzen wij ligt

met een paar grepen in die charterverzamelingen, waarvan wij zooeven melding hebben gemaakt.

Bepalen wij ons kortheidshalve tot weinige voorbeelden. Wij kiezen daartoe een paar jaren uit de langdurige en charterrijke regering van Filips van Bourgondië, alsmede een paar uit die van Karel en van Maria en Maximiliaan. Wij stippen daarbij eenvoudig aan, wat het Register niet bevat, en wat tegen betrekkelijk geringe moeite onder 't bereik zijner bewerkers lag. Onze aanwijzing der bronnen geschiedt op dezelfde wijze als die in 't Register, behalve dat wij steeds de bladzijden van de handschriften er bijvoegen waaruit de stukken ontleend zijn, 't geen in het Register niet altijd geschiedt en ook niet altijd geschieden kon, daar zijne vervaardigers de oorspronkelijke stukken niet gezien hebben en deze aan van Mieris dikwijls ontbraken.

In de jaren 1437 en volgende, onder de regering van Hertog Filips, valt de bekende, voor onze Hollanders en Zeeuwen zoo roemrijke oorlog met de Oost-zee-steden. In het Register worden slechts zeer weinige stukken daartoe betrekkelijk gevonden. In het Rijks-Archief zijn o.a. aanwezig de volgende, daarmede in middellijk of onmiddellijk verband staande en niet in het Register vermeld:

11 Sept. 1437. - Verbod van uitvoer van granen wegens schaarschte van levensmiddelen ten gevolge van den Oost-zee-oorlog. - 2^{e} Memoriaal Rosa, 181 vs. - 182 vs.

22 Oct. 1437. - Nieuwe ordonnantie tegen den uitvoer der granen, bepaling van de marktprijzen, voorwaarden van verkoop, enz. - 2^{e} Mem. Rosa, 186 vs. - 188.

19 Maart 1438. - Streng bevelschrift omtrent de voorz. ordonnantiën. - 2^{e} Mem. Rosa, 205-206. - Nadere bepaling omtrent Gouda, 24 Maart; ibid. 204 vs.

4 April 1438. - Hernieuwde scherpe ordonnantie tegen den uitvoer. - 2^{e} Mem. Rosa, 211.

7 April 1438. - Kaperbrief aan Rotterdam tegen de Wendsche steden. - 2^{e} Mem. Rosa, 212 vs, en 4^{e}, 1 vs.

18 April 1438. - Kennisgeving door den Raad aan Antwerpen van de uitgifte van kaperbrieven. - 4^{e} Mem. Rosa, 1.

20 April 1438. - Schrijven van den Raad aan Hertog Filips over den oorlog met de Oost-zee-steden. - 4^{e} Memor. Rosa, 3 vs. - 4 vs.

22 April 1438. - Antwoord van den Raad op de klagten van Antwerpen over het nemen van schepen. - 4^{e} Mem. Rosa, 4 vs.

25 April 1438. - Vrijgeleide aan graanschepen uit Oost-Friesland. - 2^{e} Mem. Rosa, 214.

1 Mei 1438. - Nieuw bevelschrift tot strenge handhaving van de ordonnantiën op de granen. - 2^{e} Mem. Rosa, 214 vs.

16 Mei 1438. - Maatregelen tegen het ongeoorloofd vrijbuiten. - 2e Mem. Rosa, 215.

6 Junij 1438. - Verbod van invoer van granen zonder bepaalde magtiging. - 2e Mem. Rosa, 218.

27 Junij 1438. - Verzekering van neutraliteit en vrij verkeer aan Straatsburg, Neurenberg en Frankfort. - 29 Julij, Vrijgeleide aan de Engelsche kooplieden, - 1 September, aan die van Denemarken - 2e Mem. Rosa, 221 vs. en 222 vs. en 4e, 16 vs. - 17.

1 Sept. 1438. - Vernieuwing van het verbod tegen den invoer van granen. - Andere ordonantie, 13 Oct. - Geschil van Weesp en Naarden daarover, 7 Novemb. - Vernieuwing der ordonnantiën, 19 Dec, - 2e. Mem. Rosa, 226 vs. - 227 vs., 241-243 en 251 vs.

Wij beperken ons, wat deze rubriek van stukken aangaat, tot de twee bovenstaande jaren. De ruimte veroorlooft ons niet, het overzigt voort te zetten; anders ware het gemakkelijk ook voor de volgende jaren eene reeks van zeer belangrijke stukken, - waaronder b.v. de beraadslagingen ter dagvaart van Ridderschap en Steden over den oorlog, de vredesonderhandelingen, de voorwaarden van den vrede, de opbrengst der gelden ten gevolge van de verdragen aan de Oost-zee-mogendheden verschuldigd, enz. - op te sommen, die alle aan de bewerkers van het Register zoowel als aan den steller van het door hen gebruikte handschrift volkomen onbekend zijn gebleven, schoon die stukken alle, gelijk de bovengenoemde, in twee of drie Memorialen van den Hove staan vermeld en met één oogopslag daarin gevonden kunnen worden. Maar wij willen toch nog één oogenblikje bij een der zooeven genoemde jaren, b.v. bij 1438, stilstaan, en aanwijzen, wat, buiten de stukken' betreffende den Oost-zee-oorlog, nog aan het Register ontbreekt en mede in het Rijks-Archief voorhanden is. De belangrijkste onder deze charters zijn:

10 Febr. 1438. - Handvest van Jacob, Heer tot Gaasbeek, enz. tot bedijking van het uitland de Nieuwe Markenburg. - Register Putten en Strijen, 190 vs. - 191 vs.

15 Maart 1438. - Verlof van Hertog Filips aan Vrouw Margriet tot het vervoer van misdadigers naar Teylingen. - 2e Mem. Rosa, 202 vs.

15 Maart 1438. - Dijkregten door Hertog Filips aan Heyntgensoord in den Tyeselerenwaard verleend. - 2e Mem. Rosa, 203 vs.

1 April 1438. - Vaststelling van de waarde der munten. - 2e Mem. Rosa, 210 vs.

6 April 1438. - Verlenging van den vrede met Oost-Friesland. - 2e Mem. Rosa, 213 vs.

17 Mei 1438. - Verlof tot het gevangennemen van burgers van Bremen binnen Holland, tot die stad de aangebragte schade vergoed zal hebben. - 2e Mem. Rosa, 215.

3 Junij 1438. - Streng bevelschrift tegen het dragen van pantsieren en lange messen binnen Rotterdam. - 2e Mem. Rosa, 216.

5 Junij 1438. - Handelsverdrag van de Hollandsche steden met de Overijsselsche. - 2e Mem. Rosa, 216 vs. - 217 vs.

Maar van het gansche jaar 1438 al de in het Register ontbrekende en toch veelal zeer belangrijke stukken op te geven, wordt reeds weder te uitvoerig: wij hebben er nu reeds acht, behalve de straksgenoemde (te zamen achttien, terwijl het Register in 't geheel nog minder heeft voor denzelfden tijd) en zijn eerst aan de helft van het jaar! Men vergunne ons derhalve ons tot de aangehaalde te bepalen. Of wij voor 't overige een geheel jaar of een half, het eene jaar of het andere kiezen, 't is al om 't even: meest overal ontbreekt (tot het midden der vijftiende eeuw zeker) de grootste helft, en dikwijls juist het belangrijkste. Om onder vele ter loops nog een paar voorbeelden te noemen, in het Register vindt men zelden of nooit iets van de Hoeksche en Kabeljaauwsche twisten, noch ook van de dagvaarten der Staten: de Memorialen van den Hove daarentegen zijn vol van stukken tot beide betrekkelijk; en vooral omtrent de veelvuldige oproeren te Amsterdam, Haarlem, Dordrecht en andere plaatsen vindt men in die handschriften alleraardigste bijzonderheden voor de geschiedenis onzer aloude burgertwisten. Dan, wij kunnen ons daarbij thans niet ophouden. Wij hebben nog beloofd, uit de volgende regeringen het een en ander omtrent de schromelijke en toch zoo ligt te herstellen onvolledigheid van het Register aan te wijzen.

Wat weten wij tot heden omtrent den aard en de inrigting van het bestuur der Boergoensche vorsten gedurende den tijd van hunne heerschappij over de Nederlanden? Wij willen niet te stellig beweren, dat wij er niets hoegenaamd van weten te zeggen, maar dan toch wel, dat er ons nog zeer weinig van bekend is. Levert nu het Register eenig uitzigt op naauwkeuriger bekendheid met dat bestuur? Wij durven gerust verklaren: niet het minste. Stede-handvesten, giften en leenen aan bijzondere personen, enz., - ziedaar al wat het ons geeft, maar omtrent het algemeen bestuur nagenoeg niets. Zie hier b.v., om van Hertog Filips nu niet meer te spreken, wat o.a. het Register, had het eenigermate aan zijn doel beantwoordt, zelfs uit het anders schrale tijdperk van Karel den Stoute had kunnen leveren. Wij kiezen kortheidshalve slechts enkele stukken uit een paar jaren.

26 Aug. 1467. - Bevestiging van de instelling der Algemeene Rekenkamer voor Braband, Holland, Zeeland, enz., met nadere be-

palingen omtrent de ambtenaren, hunne wedden en hunne werkzaamheden. - Groen Register, 49 vs. - 50 vs.

26 Sept. 1467. - Verklaring en uitbreiding van eene ordonnantie van Hertog Filips op de kosten van de verdeeling en de inning van schot en beden in Zeeland. - Groen Register, 76 vs. - 77 vs.

8 Febr. en 14 Junij 1468. - Ordonnantie van Hertog Karel op het beheer der finantiën en domeinen. - Groen Register, 73 - 76 vs.

En om nu daaraan tevens onze voorbeelden uit de regering van Maria en Maximiliaan te verbinden:

25 Junij 1477. - Hertogin Maria herstelt, in gevolge hare belofte aan de Staten van Holland en Zeeland, de Rekenkamer in den Haag en regelt hare werkzaamheden. - Bevestigd door Maximiliaan, - Sept. - Groen Register, 93 vs. en 100.

16 Sept., 12 en 13 Oct., 21 Dec. 1477, en 28 Jan. 1478. - Een aantal meest zeer uitvoerige en zeer belangrijke ordonnantiën en stukken betreffende het beheer der finantiën en domeinen. - Groen Register, 92-112.

Genoeg alweder ten voorbeelde van wat ons Register mits en had kunnen en moeten behelzen, indien het een voor onzen tijd bruikbaar werk had mogen heeten. Het bestaan van het zoogenaamd Groene Register, waaraan bovenvermelde stukken zijn ontleend, is even als dat van het Roode en Geluwe van de Rekenkamer, - beide voornamelijk het algemeen bestuur en dus juist het belangrijkste deel der staatsgeschiedenis rakende, - volkomen onbekend gebleven aan de Commissie; anders had zij er niet aan kunnen denken, met de onbeduidende verzameling voor den dag te komen, welke zij ons thans aanbiedt, terwijl zoo veel meer gewigtigs daarnevens ongebruikt en zelfs onvermeld bleef liggen. Wat de onbekendheid met de Memorialen aangaat, wij hebben proefjes gezien van wat deze uitleverde; wij zwijgen van een aantal andere registers, waarvan men althans kennis had behooren te nemen eer men eene charterlijst ging uitgeven; wij spreken niet van de hiaten bij gemis aan bekendheid met de verzamelingen van oorspronkelijke charters (Graaflijkheid, Egmond, Voorne, Altena, enz.) in het Register overgebleven, - verzamelingen, waarvan uitmuntende inventarissen in het Rijks-Archief aanwezig zijn en die dus almede zeer gemakkelijk tot de zamenstelling van eene bruikbare inhoudsopgave waren aan te wenden geweest.

Maar wij mogen het geduld onzer lezers ook niet langer op de proef stellen en vergenoegen ons dus met het aangevoerde. Ook vertrouwen wij, dat zij na al het gezegde ons wel gelooven zullen, wanneer wij verzekeren, dat er minstens een boekdeel even groot als het Register zelf met opschriften van historisch belangrijke, en daarin

ontbrekende charters ware te vullen. Zoo als gezegd, men neme 't eene jaar of het andere, overal ontbreekt iets en in de meeste gevallen zeer veel. Nog een enkel woord over 't geen er in het Register is en niet is, - ten bewijze ditmaal, dat de uitgaaf geheel zonder oordeel en zonder eenige kennis van zaken is geschied.

Wij somden straks, bij de vermelding van het ontbrekende in de aangewezen jaren, nog maar alleen die stukken op, die van algemeen historisch belang kunnen heeten. Maar wij spraken niet van die, welke betrekking hebben tot bijzondere personen, gestichten, geschillen tusschen personen en gemeenten, enz. enz. Het Register bevat ook van deze soort, welke wij particuliere stukken, in tegenstelling tot de meer algemeene, kunnen noemen, een aantal; en de Commissie voegde er nog eenige van denzelfden aard bij. De bewerkers van het Register hebben ons daardoor juist bewezen, volstrekt niet te weten hoe eene eenigzins bruikbare charterlijst voor het tijdperk van Bourgondië moet en ook alleen kan worden zaamgesteld. Want daarin ook die particuliere stukken op te nemen is, indien men slechts eenigermate naar volledigheid streeft, inderdaad een onbegonnen werk. De massa van die stukken, die alleen in het Rijks-Archief reeds aanwezig zijn, is zóó groot, dat, wilde men er eene lijst van maken en daarin tevens de meer algemeen historische invoegen, deze laatste er gansch en al in verdrinken zouden; zoodat men uit die eerste, alles omvattende lijst dan toch weder een tweede en derde, meer bijzondere zou moeten trekken, om ze voor de beoefening der staats- en regtsgeschiedenis van eenig nut te doen zijn. Voor de vroegere eeuwen, over welke het Charterboek zelf van van Mieris loopt, althans voor de vroegste, ging die opname van allerlei stukken door elkander nog aan, omdat de overvloed daar nog zoo groot niet is; maar voor de vijftiende is ons dit stellig onmogelijk, zonder dat wij òf hoogst onvolledig blijven òf een chaos van verwarring stichten. Daarom, werd er eens een goed Charterboek, of ook eene geschikte Charterlijst uitgegeven, men zou het manuscriptsupplement van van Mieris kunnen gebruiken, - maar met oordeel: men zou de evengenoemde particuliere stukken daaruit juist moeten verwijderen (zeker geen nieuwe van denzelfden aard er bijvoegen) en ze geheel of voor 's hands laten liggen tot naderhand weder eens eene afzonderlijke bewerking van de Sententiën, eene afzonderlijke van de Giften, Leenen, Verdragen tusschen bijzondere personen of instellingen, enz. mogelijk werd. Zoo kon er orde in de zaak komen; maar haspelt men, zooals in 't Register, alles dooreen, dan verkrijgen wij, zal de lijst of het Charterboek slechts eenigzins tot volledigheid naderen, eene zóó verwarde massa, dat zelfs de diplomatist, laat staan dan de minder voorbereide beoefenaar der geschiedenis, er in 't geheel niet meer uit wijs kan worden. De Heer

Bakhuizen van den Brink wees reeds eenige jaren geleden, in zijn ‘Overzigt van het Rijks-Archief’, op deze fout in de bewerking van het Charterboek door van Mieris, en in zijn ontwerp voor een nieuw te bearbeiden vervolg noemde hij de bovenverklaarde schifting der stukken ook onvermijdelijk, een oordeel volkomen door de Akademie van Wetenschappen bij de bespreking van dat ontwerp gedeeld. Maar de Commissie van het Utrechtsch Genootschap en de ‘vervaardiger’ van het Register wisten beter dan de Rijks-archivaris en de Akademie. - Dat voor 't overige in de achttiende eeuw, de tijd waaruit het vervolg van van Micris dagteekent, nog geen behoorlijke kritiek op zulk een arbeid werd toegepast, laat zich wèl verklaren: men wist toen nog niet welk eene onoverzienlijke menigte van stukken er uit dat Boergoensche tijdvak was overgebleven: de meeste toch waren nog in bijzondere handen of in 't bezit van collegiën, die, uitgaande van het wonderlijk begrip, dat archieven alleen dienen om bewaard en niet om gebruikt te worden, hare verzamelingen zoo zorgvuldig mogelijk gesloten hielden. Maar thans, nu het meerendeel van dat alles inderdaad openbaar eigendom is geworden, nu iedereen ten minste kan weten, wat er voorhanden is, nu laat een zoo onbekookt werk, als de uitgave van die oude, onkritische charterlijst van van Mieris, zich niet wel tegenover de wetenschap verdedigen. Zeker, het is al bijzonder gemakkelijk, zoo maar over te nemen wat een ander voor u gemaakt heeft en dat dan met eene deftige voorrede aan te bieden aan het publiek: men behoeft zijne oogen dan niet te vermoeijen met oud schrift, noch zijne vingers te bevuilen met stoffig perkament; evenwel, - gelijk de bekeerde Hyacinthos von Hirsch van de protestantsche kerk zeide, - het kost niet veel, maar het geeft ook niet veel. Tot een op zich zelf zoo eenvoudig metselwerk als het bijeenzoeken van charters en het zamenstellen van eene charterlijst is wel geen bijzonder talent, maar dan toch altijd eenige technische kennis en eenig oordeel noodig; het geeft wel eene geringe, maar dan toch altijd eenige moeite. Bezit men nn zelfs die kennis en dat oordeel niet, en wil men zich zelfs die moeite niet getroosten, wil men alleen het gesneden brood, dan ware het toch inderdaad beter, in 't geheel niets te leveren dan het publiek zulke oudbakken kost te verduwen te geven als dit Chronologisch Register op het vervolg van het Charterboek van van Mieris.

Wij meenen, voor zooveel de ruimte het hier veroorloofde, te hebben aangetoond:
- dat het besproken vervolg, een voortbrengsel uit een vroegeren, bij den onzen ver achterstaanden tijd, uiterst onvolledig is en zonder behoorlijke kritiek zaamgesteld;
- dat het Register niettemin, uitgegeven om in eene leemte te voorzien, en door zijne uitgevers vermeerderd, den schijn aanneemt van althans

te naderen tot volledigheid en bruikbaarheid; - dat het daardoor, werd het tegendeel niet duidelijk bewezen, een geheel valsch begrip van den staat onzer bronnen voor de middeneeuwsche geschiedenis van het vaderland te weeg zou brengen, terwijl de inhoudsopgaven der ontbrekende stukken zonder buitengewone moeite, 't zij door de tegenwoordige bewerkers, 't zij door anderen waren in te voegen en de opgenomene te schiften waren geweest; - en dat derhalve het boek door den Heer Elink Sterk vervaardigd, en door het Utrechtsch Genootschap ter kwader ure in 't licht gegeven, wel van nut had kunnen zijn, maar thans, in zijn tegenwoordigen onkritischen vorm, is geworden een onbruikbaar en voor de goede beoefening der wetenschap nadeelig boek.

Ons rest nog te antwoorden op eene bedenking, die welligt bij sommige onzer lezers mogt zijn opgerezen. - Bestaat er, vraagt mogelijk deze of gene, - iets beters voor de kennis onzer staatkundige en maatschappelijke toestanden in het Boergoensche tijdperk, gelijk die uit de oorspronkelijke staatsstukken gekend kunnen worden, dan dat Register, dat nu zoo hard wordt gevallen; en, zoo niet, waarom dan de poging om iets al is het weinig te leveren, dan niet toegejuicht in stede van gegispt? - Wij antwoorden, in de eerste plaats, dat wij geenszins laag neêrzien op eene poging, al is ze nog gebrekkig, om in een gemis te voorzien; en wij weten ook zeer goed, dat elke poging tot het bewerken van eene charterlijst voor het bedoelde tijdvak nog altijd in zekere mate gebrekkig blijven zal; wij eischen echter ook niet, dat men het ideaal van een register verwezenlijke, maar alleen dat men er naar streve; in elk geval, dat men, wetende iets zeer onvolledigs te leveren, het publiek behoorlijk daarvan verwittige en het kennis geve, dat en waar nog veel meer dan het medegedeelde te vinden is; terwijl men, dit zelf niet wetende, ook niet genoeg op de hoogte is van de zaak om er zich mede te bemoeijen. Als elke poging om iets te geven wat nog niet is, al is dan 't gegevene ook nog zoo slecht, moet worden toegejuicht en aangemoedigd, de kladschilders en prulpoëten gingen dan eene schoone toekomst te gemoet. - Maar wij hebben ook nog een ander antwoord op de mogelijke bedenking. Is er, vraagt men, tot nog toe iets beters geleverd? Neen zeer zeker, nog niets hoegenaamd. Maar in alle dagbladen hebben sinds het laatste jaar berigten te over ons bekend gemaakt met het reeds tot uitvoering gerijpte plan van de Akademie van Wetenschappen, om een geheel nieuw groot-charterboek voor Holland en Zeeland en wel bepaald ook voor het tijdvak der Bourgondiërs te laten bewerken; en het Utrechtsch Genootschap en zijne Commissie kon dus niet onkundig zijn van dit feit. Was er dus werkelijk nog niets voor den bedoelden tijd, dan bestond er toch vooruitzigt op iets, en, hoe ge-

ringe gedachte men ook van het plan der Akademie mogt koesteren, de waarschijnlijkheid pleitte toch voor het vermoeden, dat haar werk wel iets beters dan die illuminatie op een winderigen avond zou zijn, welke wij in het boek van den Heer Eliuk Sterk leerden kennen. Wij vragen dus, wat de uitgaaf van dit laatste, van het register op een manuscript dat bijkans eene eeuw ongebruikt bleef liggen, beteekent, juist op het oogenblik dat de Akademie van Wetenschappen een dergelijken arbeid, maar op groote schaal en in overeenstemming met de eischen van onzen tijd, gaat ondernemen? Wij erkennen inderdaad het niet te begrijpen, zoo het geene poging is, om dier Akademie zoo mogelijk een vlieg af te vangen. Mager vliegje intusschen als het gevangene is, diende het hun die een strooptogt ondernamen op vreemde jagt, tot niets anders dan om in eigen strikken verward te raken, en in plaats van ons met een nieuwen schat te verrijken, leverde de vangst ons niets anders dan een hoogst bekrompen denkbeeld van wat een wezenlijk charterboek worden kon. Of was men misschien bevreesd, dat er van de onderneming niets zou komen? Zeker, wij weten niet, welke bezwaren welligt nog aan de uitgave van het charterboek in den weg kunnen staan; maar binnen één jaar tijds er reeds aan te wanhopen, is toch wel wat voorbarig. Het Nederlandsche volk heeft nu bijkans vier eeuwen zonder charterboek van Bourgondië geleefd; was er nu plotseling zulk een haast bij 't werk, dat men niet nog een paar jaren kon wachten? En al zag het charterboek zelf nimmer het licht, de kans bestond dan toch, nu eenmaal de hand aan't werk was geslagen, dat er ten minste eene bruikbare lijst van charters zou verschijnen, die onzen oudheidkundigen, bij gebrek aan de stukken zelve, op hunne omzwervingen op het gebied der geschiedenis tot gids kon. strekken. Alzoo, de uitgave van het tegenwoordig Register, in gewone omstandigheden reeds om bovenvermelde redenen te veroordeelen, is het nog veel meer, nu juist het uitzigt op de vruchten van een arbeid is geopend, die, zoo al verre van volmaakt, dan toch een opregt streven naar iets bruikbaars belooft te zijn.

Vrienden van de bewerkers van het Register of zij zelve zullen in de laatste zinsneden misschien eene beweegreden voor onze, - we erkennen het, harde, maar toch, gelooven we, niet onverdiende beoordeeling meenen te zijn. Zij vermoeden in ons schrijven welligt een spoor van wat men ‘jalousie de métier’ pleegt te noemen. Ook deze laatste bedenking, mogt ze worden opgeworpen, te wederleggen, valt ons ligt. Och neen! de redacteuren van het ontworpen charterboek gunden niet alleen gaarne de eer van het gevondene aan anderen, indien het gevondene slechts iets nieuws en onbekends ware geweest; maar bijzonder welkom hadden ze 't zelfs geheeten, indien het Utrechtsch Genootschap nieuwe, hun nog niet bekende bronnen

voor het bijeenzoeken van charters had aangewezen: immers, zij vragen bij openlijke advertentiën zoowel als bij bijzondere brieven inlichting en medewerking aan wie ze maar geven wil, en nemen elke (tot dusver was het nagenoeg geene) met dankbaarheid aan. En voor de nadeelen der concurrentie behoeven ze waarlijk ook niet te vreezen: wanneer het hun morgen behaagt, de onder hen reeds berustende charterlijsten, zoo onvolledig die ook op zich zelve nog zijn, te laten afdrukken, dan kan het Register van den Heer Elink Sterk veilig voor scheurpapier worden verkocht. Maar wat noch zij, noch wie ook, die slechts in de verte met de hier besproken zaken bekend zijn, kunnen dulden, en wat in 't belang der wetenschap ten stelligste moet worden tegengegaan, - dat is dit vooruitloopen op 't geen anderen beloven te verrigten, zonder de kennis te bezitten die daartoe zou worden vereischt. Kwam wezenlijk de uitgaaf van het charterboek binnen zekeren billijken termijn niet tot stand; bleek het, dat er ook in 't geheel niets van zijne bewerkers te verwachten ware; welnu dan kon men nog altijd zien, of er, met het noodige voorbehoud, nog iets van het gevonden vervolg te maken ware. Maar terwijl anderen aan 't bouwen zijn, hun in der haast een steen onder de handen weg te nemen, waarvan zij uit den aard der zaak de waarde en de bruikbaarheid veel beter kunnen beoordeelen dan wie den arbeid in 't geheel niet kent, om dan daarmede zich zelven een altaartje op te rigten en er zich zelf tot schade van 't algemeen op te bewierrooken, - dat eischt protest en kan bezwaarlijk worden vergoêlijkt.

En hiermede laten wij charters en registers vooreerst in hun perkamenten en papieren graven rusten, overtuigd als we zijn, dat het grootere publiek er al meer dan genoeg van heeft. Het grootere publiek, - zeggen wij. En inderdaad, we vleiden ons bij 't schrijven van dit artikel, dat ook anderen dan geleerden van beroep, dat ook beschaafde lezers in 't algemeen in deze bladzijden een blik mogten werpen. In onzen tijd van openbaarheid is het noodig te weten, wat er in alle kringen en standen voorvalt, en 't is dan ook niet geheel onnut eens te vernemen, wat er alzoo omgaat in de wereld der geleerden. Men ziet gewoonlijk hoog tegen de geleerden op, en dat is ook goed - als en daar waar zij 't verdienen; maar er bestaat ook een soort van volksgeloof, 't welk de geleerden, om de veelvuldigheid hunner kennis en hunne bedrevenheid in vele wijze zaken, minder vatbaar voor gekheden en kleingeestigheden dan gewone stervelingen acht. Dat is nu niet altijd juist, en men mag ook wel eens vernemen en uit een sprekend feit zich overtuigen, dat het niet altijd zoo is. Eene zwakheid, die bij veel geleerden voorkomt, is onder anderen, dat zij niet alleen gaarne veel weten, maar ook graag toonen veel te weten, en, zoo van kwaad tot erger verleid, zelfs wel eens den schijn aannemen alsof zij iets wisten, waarmede ze

inderdaad niet bekend zijn, en alsof ze op de hoogte waren van zaken, waarvan zelfs de beginselen hun vreemd bleven. Die zucht, om niet alleen te pralen met wat zij werkelijk hebben, maar ook met datgene wat zij niet bezitten, voert de geleerdste mannen soms op een dwaalspoor, terwijl zij de zeer ijdelen die kunst leert beoefenen, die met een lang en onbehagelijk, maar daarom niettemin zeer verstaanbaar woord mogt worden aangeduid als zandstrooijerij in de oogen van het publiek. Werd die kunst wat minder algemeen en met minder geluk in ons vaderland beoefend, wij zouden, gelooven we, ook wat minder middelmatigheden als groote mannen zien vereerd, en - wat erger mag heeten, - ook niet zoo dikwijls als tegenwoordig het geval is, gewigtige bedieningen van openbaar onderwijs en andere, - 't zij hier intusschen zeer in 't algemeen, en geenszins met betrekking tot de hiervoren genoemde geleerden gezegd, - aan onbekwame lieden zien toevertrouwd. Te waarschuwen tegen elke poging om vertoon te maken met schijngeleerdheid, waar en bij wie ook aangetroffen en ook dan zelfs wanneer zij volkomen schadeloos is, - het klatergoud te schiften van het echte en zoo doende ‘het slechte kaf te scheiden af,’ - wie zou beweren dat het niet nuttig en noodig is, of dat beweegredenen van persoonlijken aard ons daarin moesten verhinderen? Wij, die hier de rol van het riet in de fabel van den Phrygischen koning ons getroostten, - wij noemden één voorbeeld onder vele, maar dat juist te meer de aandacht verdient, omdat hier de poging nog met een schijn van nederigheid gaat gepaard en op die wijze te behendiger zich te verbergen zoekt. Wie er meer zulke heeft aan te wijzen, verzwijge ze toch niet: de taak om geleerde kwakzalverij in 't licht te stellen is aangenaam noeh voordeelig voor wie er zich mede belast; maar de vervulling er van maant anderen tot voorzigtigheid; en ook bij de beoefening der wetenschap is het goed, te verzinnen eer men begint.

P.A.S. VAN LIMBURG BROUWER.

Bibliographisch album.

Handleiding tot de Alkalimetrie of bepaling der waarde van Potasch en Soda, door S.J. van Royen, Math. Mag. Phil. Nat. Doctor. Met eene plaat. Te Groningen, bij J. Oomkens, Jzn. 1858. ƒ 0,80.

Wel te regt wordt de gulden spreuk ‘*suum cuique*’ in onze dagen menigvuldig door de natuurkundige wetenschappen in toepassing gebragt; zij deelen aan iedereen het zijne toe. De scheikunde is mild in het geven. Als aan vele anderen tracht zij ook aan ‘den zeepzieder, bleeker en ieder die met potasch en soda te doen heeft’, de middelen in handen te geven, om de wezenlijke waarde hunner potasch en soda te bepalen. Voor deze industriëelen is, blijkens de voorrede, dit werkje zamengesteld. ‘Het doel is eene handleiding tot de alkalimetrie te geven, waarin de verschillende bewerkingen en de wegen, die men kan gaan, zoodanig zijn beschreven, dat zij een veilige(n) gids wordt ook voorde(n)genen, die met scheikunde en scheikundige bewerkingen minder vertrouwd zijn.’ Laat ons zien, in hoe verre deze gids aanbeveling verdient.

Bij den aanhef (pag. 8) trok de volgende uitdrukking dadelijk mijne aandacht. ‘In de meeste gevallen is het voldoende het gehalte aan alkali te bepalen, maar *somtijds* is het niet onbelangrijk ook iets van de bijmengselen en onzuiverheden te weten. Het eerste geval is het eenvoudigst en laat zich gemakkelijk uitvoeren; het laatste is natuurlijk omslagtiger en kan *somtijds* geoefende handen vereischen.’ - Vooreerst ware het, dunkt mij, wenschelijk geweest, dat de schrijver had aangegeven, in welke gevallen men zich *niet* met het eerstgenoemd onderzoek kan tevreden stellen. Is de bleeker of zeepzieder altijd in staat dit te beoordeelen? Bij het dóórlezen vinden wij bovendien, pag. 29: ‘verder is het *dikwijls* niet onverschillig bekend te zijn met eenige der verontreinigingen, welke in een of ander opzigt schadelijk zouden kunnen zijn’; de indus-

triëel zal hier natuurlijk uit opmaken, dat het *somtijds* van pag. 8 gansch niet gering te achten is en dat hij *dikwijls* den langen weg zal moeten gaan, of, zooals de Heer van Royen zegt, het omslagtiger geval zal moeten uitvoeren. - Maar ten andere moet ik opmerken, dat men wel mag aannemen, dat de meeste bleekers en zeepzieders ongeoefend zijn; de meesten, die dit boek wenschen te gebruiken, zullen aanvankelijk wel den korteren weg *moeten* inslaan: daarom ware het, dunkt mij, verkieslijk geweest, alles wat voor de eerste bepaling noodig is, bij elkaar te zetten, opdat dit gedeelte onmiddellijk als veilige gids te gebruiken ware. Dit zou wel de beste wijze zijn, om tot het gebruiken van dit werkje aan te moedigen; maar deze weg is niet ingeslagen. Men vindt achtereenvolgens de geheele alkalimetrie behandeld, zonder dat er bepaaldelijk is aangewezen, waarmede men voor de eerste wijze van onderzoek, volstaan kan. Ik vrees, dat de industriëel bij het doorlezen en bestuderen van dit werk afgeschrikt zal worden, door dat hier in éénen adem alles is opgegeven, wat tot een volledig onderzoek behoort.

Bij het eerste hoofdstuk, *Toestellen* en *Gereedschappen*, wordt gezegd: ‘voor een onderzoek, dat zich bepaalt tot het opsporen van het alkaligehalte, zijn slechts weinige noodig; voor een uitgebreider onderzoek behoeft men er meer.’ Wat heeft nu de industrieël, die wil beginnen met het eenvoudig onderzoek, zich aan te schaffen uit de 15 besproken nummers? Hij wacht uit het gezegde, dat hij er vrij wat van kan missen maar kan in het werkje niet vinden *wat*. - Hoewel de opgaven over het geheel juist zijn, mag ik een paar aanmerkingen niet achterwege houden. Op pag 10 worden twee vormen van alkalimeter aangewezen, maar de eene, fig. 2, bepaaldelijk meer verkieslijk genoemd, als zijnde minder aan breken onderhevig dan die van fig. 1, welke eene lange van den bodem opstijgende uitgietbuis bezit. Dit bezwaar is al zeer gering, want men kan zoodanige alkalimeters bekomen, bij welke de uitgietbuis in hare geheele lengte aan het ligchaam van den alkalimeter is aangesmolten, zoodat dan het gevaar van breken niet grooter is dan bij het werktuig van fig. 2. Dit laatste werktuig is zeer zeker min verkieslijk, om redenen, door Mohr (Titrirmethode, Pag. 19) uiteengezet. - Bij den kolftoestel van Fresenius en Will miste ik ongaarne de opmerking, dat het gebruiken van dit werktuig wel eenigzins geoefende handen eischt. - In een werkje als dit, mogt de balans wel wat uitvoeriger behandeld zijn. Er wordt gezegd dat eene goede gewone balans zeer wel bruikbaar is. Wel wordt de vereischte gevoeligheid opgegeven, maar verder wordt gezegd: ‘over het verifieren der balans zullen wij niet uitweiden, wij verwijzen naar de hand- en leerboeken der natuurkunde.’ Terwijl de manier van wegen breedvoerig beschreven is, had ik hier gaarne, in plaats dezer verwijzing

eene aanwijzing gevonden, hoe men zich verzekeren kan, dat de balans goed is. Eene opgave, waar en tegen welken prijs men zich eene balans verschaffen kan, die aan het oogmerk voldoet, ware hier, naar het mij voorkomt, wel op zijne plaats geweest.

Bij het tweede hoofdstuk, *Reagentiën*, heb' ik natuurlijk weer hetzelfde bezwaar als boven, dat er geen schifting heeft plaats gehad, naar de verschillende behoeften der gebruikers. Op eene schrijfof drukfout, die zeer storend is, wil ik opmerkzaam maken. Op pag. 28 wordt als reagens op soda opgegeven *antimoonzure soda* in plaats van *antimoonzure potasch*. Niet verkieslijk komt het mij voor, dat voor de bereiding van dit reagens naar de scheikundige leerboeken verwezen wordt, terwijl toch andere bereidingen, b.v. van zuivere koolzure soda, van bijtende soda wèl zijn opgegeven. Voor den industriëel schrijvende, verschaffe men hem in dit werkje alles wat hij behoeft om de bewerkingen te volbrengen; wil hij dan verder beter inzigt bekomen in de bewerkingen, die hij verrigt heeft, dan zal hij van zelve naar de scheikundige handboeken grijpen. - Bij de vermelding der sluitingswijze van een fleschje bijtende soda door een buisje met barythydraat, had ook kunnen vermeld worden de sluitingswijze van Mohr met kalk en glauberzout.

In het derde hoofddeel, over de wijze van bepaling van potasch en soda, trof mij vooral, dat, na de naauwkeurige beschrijving van de wijze om het potaschgehalte door zwavelzuur te bepalen, de schrijver zegt: ‘wanneer men *eenige* oefening heeft om de roode kleur die door het koolzuur wordt veroorzaakt, te onderscheiden van die, welke het gevolg is van de verzadiging met zwavelzuur, dan kan men zeer naauwkeurig de hoeveelheid zuur, die tot verzadiging vereischt wordt, bepalen.’ De vorige pag. heeft, voorzeker te regt, de onderscheiding der twee roode kleuren voorgesteld als iets, dat oplettendheid en oefening vereischt; hier stelt het woord *eenige* de zaak wel wat te gemakkelijk voor; verkieslijker ware het geweest, door een voorbeeld aan te toonen, welken graad van naauwkeurigheid men bereikt. - Zoo als het nu geschreven is, wordt het vertrouwen op de methode weer geschokt, door dat Mohr, ‘om de moeijelijkheid, die de kleuring van de lakmoes kan geven, te vermijden’ eene andere handelwijze heeft ingevoerd. Is de eerste daardoor afgeschaft? Moet nu de ongeoefende deze laatste volgen of niet? Hoe bepaalder men, natuurlijk na behoorlijk onderzoek, de voorschriften geeft, des te beter.

Eene kleine aanmerking kan ik niet achterlaten. Pag. 39 lees ik: ‘Deelt men nu 88 in 10.000, dan vindt men 113.63.’ Och, waarom laat men het niet aan de Courantiers over, te spreken van ƒ 10.001.087.24? Of, als de lezers het aangenaam vinden, overtollige punten gedrukt te zien, waarom zet men ze dan niet liever

aan het einde van een hoofdstuk of van het boek of wel bij de Errata? - Maar welligt is het hier slechts eene drukfout.

Het vierde hoofdstuk: Orde van het onderzoek, en het vijfde: Onderzoek en bepaling van soda in potasch, leverden mij geene stof tot opmerking; grootendeels zijn het voorschriften voor uitvoerige analysen.

Het zesde hoofdstuk is minder voor den industriëel geschreven, dan wel voor den scheikundigen, die zijne proefvochten voor voluumanalysen ook voor alkalimetrische onderzoekingen wil doen dienen. Zoo ergens, dan had hier eene verwijzing kunnen volstaan.

Het zevende hoofdstuk bevat eene opnoeming van voorbeelden tot oefening; het achtste eene verklaring der tabellen, die het werkje besluiten.

Men ziet, dat ik op den inhoud van het werkje zeer weinig weet af te dingen; wat ik als fouten of onjuistheden moest aanmerken, achtte ik te moeten opgeven. Ik moet echter nog iets opnoemen, wat ik in het boek tot mijn leedwezen miste: den graad van naauwkeurigheid, dien men bij deze onderzoekingen bereikt. Bij onderzoekingen van dezen aard moet men, alvorens men uitkomsten van onderzoekingen kan gebruiken, zich geoefend hebben in het onderzoeken van bekende stoffen; alleen daardoor kon men zich vertrouwen op zijnen eigenen arbeid verwerven. Dat de Heer van Royen dit bedoeld heeft, is duidelijk uit zijne voorbeelden tot oefening. Maar bezien wij deze naauwkeuriger: wij lezen daar als eerste voorbeeld: ‘Neem zuivere koolzure soda en bepaal daarin, op drie verschillende wijzen het alkaligehalte; men moet 100 procent koolzure soda vinden.’ Daargelaten, dat men niet zoo gemakkelijk zuivere koolzure soda bekomt, zoo behoeft het bovendien wel geen betoog, dat men nimmer 100 proc. vinden zal. Hoe veel mag nu de uitkomst der onderzoeking wel van de waarheid afwijken? Ik moet het een groot gemis achten, dat de schrijver niet bij ieder der bepalingswijzen, die hij opnoemt, uit de reeks zijner eigene onderzoekingen, een of twee voorbeelden geeft van de uitkomsten, die zij opleveren. Nu zullen de gebruikers, òf zich met zeer ruwe uitkomsten tevreden stellen, òf wel, moede worden naar eene volkomenheid te streven, die zij toch niet kunnen bereiken. Door bijvoeging van uitkomsten van eigene onderzoekingen zou de Heer van Royen zeker zijn boek meer practisch hebben gemaakt. Mohr geeft in zijne ‘Titrirmethode’ een uitstekend voorbeeld, hoe men onderzoekingsmethoden door voorbeelden moet toelichten.

Het zij mij vergund, na deze beschouwingen, een kort oordeel over dit boek uit te spreken. Die een overzigt wil nemen van de Alkalimetrie, zal dit voorzeker in deze handleiding aantreffen; men vindt er eene korte beschouwing in van de hulpmiddelen, die men

in de Alkalimetrie gebruikt, van de methoden; die men volgt. - Maar is het nu ook de veilige en voldoende gids, waarvoor het scheep komt? Ik mis, gelijk ik heb aangewezen, die geleidelijke en gemakkelijke behandeling, waardoor ieder kan vinden, wat hem noodig is, waardoor hij den kortsten en veiligsten weg weet, dien hij te volgen heeft, waardoor hij zijne uitkomsten met die van anderen vergelijkende, vertrouwen krijgt in zijn arbeid. Inderdaad, ik moet bekennen, dat, zoo onze industriëelen deze handleiding met vrucht en met genoegen gebruiken, zij een doorslaand bewijs geven, van veel verder in de wetenschap en hare praktijk gevorderd te zijn, dan de schrijver dezer handleiding, blijkens eenige hoogst eenvoudige practische aanwijzingen (die hij, wezenlijk in overeenstemming met het doel van zijn werk, hier en daar invlecht) zelf veronderstelt.

12 April 1859.
B.

***Mijne Zondagen in het Vereenigde Koningrijk. Gemeenzame brieven uit Engeland, Wales en Schotland, door J. Kneppelhout. Aflevering I-IV. Amsterdam, P.N. van Kampen*. 1859.**

Meer *unEnglish* over Engeland te schrijven dan de heer J. Kneppelhout in deze Brieven gedaan heeft, achten wij niet wel mogelijk. Indien ons dan ook gevraagd werd wat ons in de tot nu toe verschenen vier afleveringen het meest getroffen heeft, wij zouden dadelijk het eenzijdig, beter nog bekrompen, continentaal standpunt noemen, waarop de Schr. zich altijd plaatst. En nog niet eens zuiver continentaal is dat standpunt; immers de geheele wijze van opvatting en beschouwing toont duidelijk aan, dat de Schr. geen Duitscher, Rus of Noorman is, want daarvoor is zijn oordeel te onpraktisch, te oppervlakkig, en daarvoor neemt hij alles veel te los en veel te luchtig op; maar evenzeer ontbreekt overal die levendige aangename wijze van voorstelling, den Franschman zoo eigen, terwijl weder geen Italiaan de zeldzaamste gelegenheden om de uitstekendste muziekale talenten van Europa te hooren, zoo opzettelijk ongebruikt zou hebben gelaten, als de heer K. gedurig en gedurig met zekeren ophef vertelt gedaan te hebben. Is hij dan misschien zuiver Hollander gebleven, langzaam maar zeker zijn weg gaande? Verre van daar; vlugtig en onvast is iedere tred. En toch, de Hollander komt dikwijls bij hem voor den dag, wanneer hij zoo gedurig allerlei in den vreemde afkeurt of minacht - eene verkeerde eigenschap, menig onzer, in het buitenland reizende, kenmerkende - zonder de edelmoedigheid te heb-

ben om te erkennen dat, hoe kostelijk een land Nederland ook zijn moge, het toch wat gebouwen en kunstverzamelingen en natuur en bedrijvigheid betreft, bij vele landen, maar vooral bij Engeland, zeer achterstaat. Eigenlijk zijn deze Brieven geschreven in den toon van een Hollander, die veel in Frankrijk verkeerd en die veel met Frankrijk op heeft; het bedaarde van den Hollander is zoo wat vermengd met het losse en vlugtige van den Franschman, zoodat het iets Belgisch, iets halfslachtigs, bijna hadden wij gezegd iets *ploertigs* heeft gekregen. De stijl heet los te zijn, en is maar al te dikwijls slordig en onjuist, en de voorstelling van vele zaken schijnt Fransch te zijn, maar is, door het veronachtzamen van de juiste keus van woorden en door gebrek aan bevalligheid en fijnheid, dikwijls triviaal geworden. Er is iets trippelends, iets onrustigs in die Brieven; geene enkele zaak bijna wordt grondig behandeld, en ernst ontbreekt bijna overal. 't Lijkt wel of men een kwikstaartje ziet, dat nu op het mollig grasperk voor eene schilderachtige buitenbuizing, dan weêr op den mestvaalt achter eene boerenwoning, straks op den tak van een geurigen oranjeboom, en in een omzien weêr op den morsigen rijweg heen en weder trippelt en huppelt en danst, maar dat geheel onbewust schijnt waar het zijne pootjes zet en werwaarts het heendartelt, en dat dan ook overal even hoofsch en preutsch met zijn snoeperig bekje rondpikt en met zijn aardig staartje altijd even wuft en kittig en net in de rondte kwikt. Maar zoo onbewust fladdert niet een man rond die in den vreemde reist, en die zijne landgenooten wil mededeelen wat hij gezien heeft. Wat onze reiziger ook beschrijft en wat hij ook vertelt, overal diezelfde luchtige toon, overal diezelfde losse wijze van beschouwen. De plaats waar hij is, het tooneel dat hij ziet, het nieuwe dat hij aanschouwt, alles wordt weêrgegeven met dezelfde woorden, met dezelfde vlugtigheid. Maar ééne enkele maal maakt hij daarop eene uitzondering, en dat is waar hij dat tooverachtig bekoorlijke eiland Wight beschrijft; daar is hij aanschouwelijk door zijn duidelijkheid van voorstelling en door het diep gevoel van de schoonheid dier liefelijke natuur, dat uit ieder zijner woorden spreekt. Maar overal elders weêr de oude toon, die *levity* - om een Engelsch woord bij deze reistooneelen van Engeland te gebruiken - die wij regt meenen te hebben af te keuren.

Immers is Engeland wel het land om met wuftheid beschreven te worden? Wat toch is de eerste indruk van iederen vreemdeling, bij het betreden van den Engelschen bodem? Eene zekere somberheid, iets drukkends. Die massale steden, grooter in omtrek en sterker bevolkt dan alle andere steden van geheel Europa; die groote vierkante gebouwen, hecht en sterk, breed en hoog; die straten, ruim en open, maar waardoor den ganschen dag eene ontzettende menschenmassa dringt en woelt en warrelt en voortsnelt, ter-

wijl eene onafzienbare reeks van voertuigen van allerlei soort en vorm en bestemming midden door dat gedrang en door die drukte voortrent en voortijlt, zoodat men naauw zijn leven zeker waant; die ware paleizen, hier den zoon van een oudadellijk geslacht huisvestende, waarvan de naam heden ten dage nog even roemrijk op het tooneel van Staat bekend is als voor eeuwen; daar kunstverzamelingen bevattende, die wedijveren kunnen met menig Vorstelijk Kabinet van schilder- of van beeldhouwkunst op het Vaste Land; of elders den zetel van eene magtige maatschappij, groot op het een of ander gebied van volksbedrijvigheid, of ook wel vaak eene inrigting vertegenwoordigende tot steun en hulp van minvermogenden; die fabrieken, Albion's roem en Albion's kracht, en evenzeer benijd als geprezen door iederen vreemdeling; die werken van openbaar nut, die spoorwegen, met tunnels, viaducten, koker- en draadbruggen; die kanalen, breed en diep; die dokken, ruim en veilig; die schepen, talloos en talloos van alle einden der aarde te zamen gesneld; die reusachtige stoomkracht, alles voortzweepende en alles voortjagende; die natuur, afwisselend en schoon, nu trotsch en stout, dan liefelijk en bekoorlijk, en eindelijk die menschen, fraai en flink en krachtig gebouwd, en met dat kenmerk van zelfgenoegzaamheid in houding en gang, in aangezigt en gebaren, zie, dat alles maakt op den vreemdeling een diepen indruk. Hoe dikwijls men ook den Engelschen bodem betreden heeft, en hoe men ook bekend moge zijn met alles wat het oog aldaar aanschouwt, toch gevoelt men zich telkens en telkens weêr als overmeesterd door al dat grootsche, door al dat ruime, door al dat krachtige wat men rondom zich ziet. En is de uitspraak juist, dat men zich nooit meer verlaten gevoelt, dan wanneer men eenzaam te midden van eene menigte menschen ronddwaalt, ze is vooral juist in Engeland, waar alles wat ons omringt op zoo oneindig grooter schaal gebouwd is dan op het Vaste Land.

Die ongewoon groote Engelsche bedrijvigheid, die spoed waarmede alles verrigt wordt, die ijver die allen bezielt in dien grooten cirkel waarin allen zich bewegen, en vooral dat grootsche door dat volk tot stand gebragt, dat alles stemt den nadenkenden vreemdeling tot ernst, even als ernst ook een onmiskenbare karaktertrek van den Brit is. Wat is Parijs, wat ruimte en grootschheid en drukte aangaat, tegen Londen? En even natuurlijk als een kort verblijf zelfs in de Seinestad ons tot vrolijkheid en opgeruimdheid, ja tot zeker gevoel van zorgeloosheid stemt, omdat alles rondom ons daarvan het kleed draagt, even natuurlijk is de ernst die ons in Engeland, Londen zelfs daargelaten, ook juist door onze omgeving, wordt ingeboezemd. En is dan wuftheid de toon dien hij moet aanslaan, die ons ‘een denkbeeld wil geven van het uitwendige van een merkwaardig

land, waarvan voor zoo ver mij bekend is, weinig in onze taal bestaat', zoo als wij in de voorrede lezen?

Weinig is er in onze taal over Engeland geschreven, zegt de Schr. 't Is zoo, maar dank zij onze bekendheid met vreemde talen en onzen stortvloed van vertalingen, toch kan de Nederlander menig goed boek over Groot-Brittanje lezen. Of zijn 'Pückler Muskau's Brieven van een Afgestorvene' en 'Kohl's Reizen' niet aanschouwelijk en belangrijk tevens? Trouwens, juist omdat de taak verre van gemakkelijk is, wagen zich zoo weinige schrijvers aan een reisverhaal door Engeland, want velerlei eischen moeten daarbij aan den schrijver gesteld worden. Willekeurig de fraaiste schilderijen-galerijen onbezocht te laten, de nijverheid naauw te noemen, van handel en scheepvaart volslagen onkunde te verraden, en wanneer het op kunstkritiek aankomt, zoo als bij de vergelijking tusschen Rachel en Ristori, zich zoo maar met eenige woorden er van af te maken, zie, dat gaat te ver voor iemand die zijne indrukken van Engeland door den druk aan het algemeene oordeel overgeeft. Wie Engeland bezoeken en wie over Engeland schrijven wil, die moet, eer hij het Kanaal oversteekt, voldoende op de hoogte zijn van de Engelsche hoofdrigting in kunst en letterkunde, in handel en nijverheid, in het staatkundig- en volksleven, om zijn oordeel over 't geen hij ziet en hoort te toetsen aan datgene wat hij er over gelezen heeft. Reizen, alleen voor uitspanning, of reizen en daarvan door de pers een verslag te geven, zijn twee hemelsbreed van elkander verschillende zaken; het eerste kan een ieder, het laatste kunnen maar weinigen. En dan valt dat laatste nog vrij wat ligter in het eene dan in het andere land. Alphonse Esquiros heeft het nog onlangs bewezen. Weinige maanden vertoevens in Nederland waren voldoende om hem in staat te stellen een waarlijk aardig en aanschouwelijk tafereel van ons land te geven; wel hier veel te vleijend en te opgesmukt en daar wêer onjuist en scheef, maar over 't geheel genomen toch verre van onverdienstelijk. De toon, hoe bevallig en aangenaam, los en onderhoudend ook, bleef toch waardig en daalde nooit af tot het triviale; echt Fransch. De Franschman was aan grooter land, aan grooter kring gewoon; onzen kleinen cirkel kon hij gemakkelijk overzien, spoedig was hij daarin als t'huis; raad en voorlichting waren hem niet alleen welkom, maar hij zocht die zelfs. Maar geheel anders is zijn reisverhaal door Engeland; blijkbaar was hem dat land, die cirkel te ruim; op dàt tooneel bewogen zich zoo veel meer menschen en dat wel geheel vrij en onafhankelijk en in zoo velerlei verschillende rigtingen, dat hij ze niet tot èèn geheel kon brengen; wat hem hier in het kleiner Nederland vrij wel lukte, mislukte hem totaal in dat grooter Engeland. Wat is dat tafereel door hem van Engeland opgehangen? Onzamenhangend en onvolledig; weinig bevredigend voor

wie Engeland kent, weinig belangrijk voor wie Engeland wil leeren kennen. Tot allerlei bijzaken moet hij zijne toevlugt nemen om toch iets van zijne taak te maken, en evenwel - wêer is er waardigheid in den toon, dikwijls volledigheid in 't geen hij weet dat òf goed, òf niet beschreven moet worden, en overal levert hij het bewijs dat hij moeite heeft aangewend om vooral het karakter van het volk te leeren kennen en door kenmerkende feiten helder te teekenen.

En bevatten deze Brieven iets van dat alles; iets van Pückler Muskau, die bij al zijn adellijken trots, en schimpscheuten op al wat Engeland vreemds en wispelturigs vertoont, toch een fijn opmerker was van de zeden en gewoonten, instellingen en staatsvormen van het volk waaronder hij reisde, en die dat alles meesterlijk, ernstig of luimig, naarmate de zaak dat medebragt, wist wêer te geven; iets van Kohl, den burgerman, maar den man die juist zag en naauwkeurig opteekende wat hem merkwaardig toescheen; iets zelfs van Esquiros, die niet als een halve Franschman ook maar half den vorm meester was, maar die als volkomen Franschman alles keurig en netjes meedeelde wat hij wist, terwijl hij het overige, met zeer veel takt, eenvoudig onaangeroerd liet? Neen, hoe aangenaam deze Brieven ook voor hen mogen geweest zijn die ze van den begaafden reiziger - want dat is en blijft Kneppelhout - ontvingen, en hoe gunstig een contrast ze ook mogen vormen met de reisvertellingen van de meeste reizigers aan hunne vrienden: voor den druk zijn ze niet geschikt. Een man als Kneppelhout, de met roem bekende Klikspaan, die een goeden naam in onzen letterkundigen kring niet moet zoeken, maar dien integendeel moet handhaven, hij moet een beter, een grondiger, een degelijker reisverhaal leveren, vooral daar het Engeland geldt. En wanneer wij onverholen onze ongunstige meening over dit zijn werk hebben uitgesproken, dan is 't omdat hij zelf ons verwend heeft door vroegere schriften, zoodat wij regt hebben meer van hem te eischen dan hij nu gaf. Mogen de volgende afleveringen ons in staat stellen dit ongunstig oordeel te temperen.

De vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil, en de strijd tusschen determinisme en indeterminisme.

Vrijheid in verband met zelfsbewustheid, zedelijkheid en zonde. Een psychologisch-ethische studie, door S. Hoekstra, Bz., Theol. Dr. en Hoogleeraar aan de Kweekschool der Algemeene Doopsgezinde Societeit. 'Noli foras ire, in te redi; in interiori homine habitat veritas.' Augustinus. - Amsterdam, P.N. van Kampen, 1858. XII en 396 bladzz. De vrije wil. Kritisch onderzoek van J.H. Scholten, Hoogleeraar te Leiden. Leiden, P. Engels. 1859. XLVI en 400 bladzz.

Deze beide, hierboven genoemde werken bewijzen, dat de strijd over de vrijheid van de menschelijke wil, ofschoon reeds eeuwen lang gevoerd, tot heden toe nog niet beslist is; de strijd namelijk tusschen de twee tegen elkander overstaande stellingen, die met de benamingen van Determinisme en Indeterminisme bestempeld en onderscheiden worden, omdat het de vraag geldt, of de mensch in de bepaling van zijn wil a l t i j d door de werking of invloed van bepaalde, uit- of in-wendige, oorzaken g e d e t e r m i n e e r d, dat is b e p a a l d en b e p e r k t, wordt, - ja of neen. Het eerst genoemde werk, dat van Prof. Hoekstra, verdedigt een g e m a t i g d of g e t e m p e r d i n d e t e r m i n i s m e, de stelling namelijk, dat de mensch wel meestal, maar toch n i e t a l t i j d, in zijn wilsbepalingen g e d e t e r m i n e e r d is; terwijl het werk van Prof. Scholten een verdediging bevat van het d e t e r m i n i s m e in de strengste en volstrekste zin van het woord, zoodat er voor hetgeen men v r i j e w i l noemt, geen plaats, hoegenaamd, overblijft. Beide werken zijn

s t r i j d s c h r i f t e n . Want het werk van Prof. Hoekstra heeft daaraan zijn ontstaan te danken, dat hij zich met het determinisme, zooals dat door Prof. Scholten geleerd en verdedigd was in zijn werk *De leer der Hervormde kerk*, niet kon vereenigen, omdat het volgens zijn gevoelen in strijd is met het zelfsgevoel, dat de mensch toch heeft van de vrijheid van zijn wil, en met dat van zonde en schuld, wanneer hij die vrijheid misbruikt heeft. Het werk van Prof. Scholten is een regelregte bestrijding van de gronden, die zoowel door anderen, als voornamelijk door Prof. Hoekstra in dat werk, vóór het indifferentisme, en tegen het differentisme, zijn aangevoerd. Beide schrijvers wenschen evenwel hun wederzijdsche bestrijdingen van die tegen elkander overgestelde stellingen niet als p o l e m i s c h e , tegen elkander gerigte, geschriften beschouwd te hebben. Zij wenschen malkander beschouwd te hebben, niet als tegenstanders, maar als medeonderzoekers, wie het alleen om waarheid te doen is, en, waar zij het gevoelen bestrijden, dat de ander is toegedaan, dit alleen doen, omdat zij wenschen te verdedigen, wat naar hun gevoelen, en na naauwgezet onderzoek, de waarheid is. Aan deze wensch beantwoordt ook de in beide werken heerschende, nergens p o l e m i s c h e , of piquante, bekel- en stekelachtige toon. - Beide werken zijn ook met veel talent geschreven. Het werk van Prof. Hoekstra getuigt van veel studie en nadenken: alles wat zich vóór het indeterminisme, en tegen het determinisme, met eenige grond laat aanvoeren, vindt men er bijeengebracht, en met alle mogelijke argumenten op de duidelijkste wijze uiteengezet. Maar, die het met niet minder talent geschrevene werk van Prof. Scholten gelezen heeft, zal, dunkt mij, wel overtuigd moeten zijn, dat al die bewijzen, die voor het indeterminisme worden aangevoerd, toch geen steek kunnen houden; en dat het b e g r i p zelf, dat de voorstanders van het indeterminisme van de v r i j h e i d van de menschelijke wil zich gevormd, met al de definities, die zij er van gegeven hebben, niet te houden of te verdedigen is. Ook worden al de bedenkingen, die tegen de stelling van het determinisme worden aangevoerd, op zulk een wijze door Prof. Scholten toegelicht, dat wel ieder zal moeten erkennen, dat er, ofschoon men op het een of ander nog wel iets mag hebben aan te merken, toch in het algemeen niet veel meer tegen te zeggen valt. Ik twijfel zelfs niet, of Prof. Hoekstra zelf zal met zijn waarheidsliefde de eerste zijn om dat te erkennen.

Maar niet alleen om die verdediging van het determinisme is dat werk van Prof. Scholten een voortreffelijk en zeer verdientelijk werk te noemen: het is het vooral door de uitstekende, juiste en heldere wijze, waarop hij daarbij de voornaamste zedelijke en godsdienstige begrippen heeft toegelicht. Ik wenschte wel, dat alle beschaafde menschen, die in het bezit van zuivere zedelijke en godsdienstige begrippen, van ware, juiste en zuivere begrippen omtrent wereld, God en mensch, belangstellen, dit werk van Prof. Scholten lazen: dan zouden zij ontslagen worden van die bekrompene, valsche en heillooze voorstellingen, die men algemeen daaromtrent heeft, en die de ware zedelijkheid en godsdienstigheid onder de menschen zoo zeer benadeelen. Men heeft wel eens gevraagd, wat licht en heil dan toch wel de Philosophie en Metaphysica hebben aangebracht. Men kan zulke vragers niet tot de studie van de Philosophie en Methaphysica verwijzen, daar het hun hiertoe aan de noodige voorbereiding, en ook wel aan tijd, ontbreekt: maar, wenscht iemand het te weten, laat hij dan dit werk van Prof. Scholten lezen: want die zuivere, van valsche voorstellingen ontdane begrippen, die hij daaruit zal leeren kennen, dat zijn de vruchten, die, onder vele en velerlei afdwalingen, de wezenlijke vorderingen van de Philosophie en Metaphysica hebben opgeleverd. Ik wenschte wel, dat Prof. Scholten dat weinigje Latijn en Grieksch, dat hier en daar in zijn werk voorkomt, achterwegen gelaten, of anders in aanteekeningen onder aan de voet van de bladzijden geplaatst had: maar niemand moet zich door dat Latijn en Grieksch van het lezen van het boek laten afschrikken: hij zal datgeen, daar het op aankomt, toch wel kunnen verstaan.

En toch, hoe voortreffelijk, hoe verdienstelijk in de genoemde opzigten dit werk van Prof. Scholten ook wezen mag, omtrent één punt geeft het toch geen bevrediging; en dat is juist het punt in questie, *de vrije wil*, waarnaar Prof. Scholten zijn werk betiteld heeft, of de *vrijheid in verband met zelfbewustheid, zedelijkheid en zonde*, zooals het werk van Prof. Hoekstra heet. Prof. Scholten bestrijdt niet alleen de stelling van het indeterminisme, en dus het begrip, dat de indeterministen van de vrijheid van de menschelijke wil zich vormen: maar hij ontkent en bestrijdt regelregt de vrije wil zelf. Doch hiertegen, al weet ook het verstand tegen de aangevoerde gronden en bewijzen weinig of niets te zeggen,

verzet zich evenwel het g e m o e d ; daar de mensch toch in zijn binnenste van datgeen, wat men v r i j e w i l noemt, een o n m i d d e l l i j k , door geen gronden en bewijzen weg te redeneren, g e v o e l heeft.

Onlangs, kort nadat ik het werk van Prof. Scholten gelezen had, las ik in een werk van Dr. Lazarus, *Das Leben der Seele in Monographieën über seine Erscheinungen und Gesetze*, II, bl. 119: 'De Determinist heeft voor het begrip van vrijheid nog altijd een plaatsje over; en, als hij het uit het gebouw van zijn stelsel voor de schijn de voordeur uitzet, laat hij het door een achterdeur weêr binnen, om de stem, die hij gevoelt dat zich daartegen in zijn binnenste verzet, tot zwijgen te brengen.'[1] - Ik dacht daarbij terstond: dat kan men toch van de meeste deterministen niet zeggen. Dat kan men ten minsten niet zeggen van Prof. Scholten, die (op bl. 139 vlgg.) de b e w u s t h e i d , daar de determinist zich op beroept, en die wij allen hebben, dat wij namelijk in ons willen vrij zijn, wel erkent als een feit van de ervaring, maar - voor z e l f s b e d r o g verklaart, en de oorzaak van dit zelfsbedrog ook voor zeer goed verklaarbaar houdt. In de wetenschap, zegt Prof. Scholten, geldt en bewijst een beroep op gevoel of bewustheid volstrekt niets voor het werkelijk en objectief bestaan van hetgeen men zegt zich bewust te zijn, wanneer men de gronden niet kan aanwijzen, waar die bewustheid op steunt.

In de w e t e n s c h a p heeft Prof. Scholten hiermeê volkomen gelijk: een beroep op een gevoel of bewustzijn, daar men de grond of oorzaak niet van aanwijzen kan, geldt in de w e t e n s c h a p niets. Zoo geldt het tegen de stelling van het Idealisme, dat er buiten ons geen werkelijke reële dingen bestaan, in de w e t e n s c h a p niet, zich daarop te beroepen, dat wij ons toch innerlijk bewust zijn, die dingen met onze zintuigen waar te nemen, en dat wij ze met onze handen kunnen tasten en voelen. Maar in het w e r k e l i j k e l e v e n met gevoel en bewustzijn, daar blijft toch dat gevoel en bewustzijn in volle kracht; en, al is het dat men in de wetenschap den Idealist moet toegeven, dat hetgeen wij ons als werkelijke dingen bui-

1 De Duitsche woorden, die zich niet woordelijk in goed Hollandsch laten vertalen, zijn deze: 'Der Determinist hat immer noch eine Stelle für den Begriff der Freiheit, und wenn er ihn vorn aus dem Gebäude des Systems ostensibel hinauswirft, lässt er ihn hinten wieder herein, um die Erfahrung, welche sich im Innern empört, zu beschwichtigen.'

ten ons voorstellen, toch niets anders zijn dan voorstellingen binnen in ons, die wij zelf in onze zintuigen ons vormen; in het werkelijke leven behouden wij toch het gevoel en bewustzijn, dat wij die dingen toch niet als ons eigen voorstellingen, maar als voorwerpen buiten ons, gewaarworden en waarnemen.

Maar ook in de wetenschap zal men dat gevoel, dat wij van vrije wil hebben, die bewustheid, dat wij bij de bepaling van onze wil met vrijheid werkzaam zijn; ook in de wetenschap zal men de bewijskracht van dat gevoel of bewustzijn moeten laten gelden. Want, wij moeten het wèl bedenken, dat gevoel is niet een vermeend gevoel of gewaarworden van iets anders buiten ons: neen, het is een *zelfs*gevoel; dat bewustzijn is wat men wel eens onmiddellijk *zelfs*bewustzijn noemt, - een benaming, die eigenlijk een tegenstrijdigheid in zich zelf bevat, daar bewustzijn niet anders dan middellijk plaats kan hebben, namelijk door middel van voorstellingen, daar wij hetgeen wij gevoelen of gewaarworden, ons meê voor de geest stellen, - een benaming, die dus onjuist is, en daar men onmiddellijk zelfsgevoel voor moet zeggen. - Maar wat kan nu zekerder en gewisser zijn dan zulk een onmiddellijk zelfsgevoel? Het geeft een zekerheid en gewisheid, die wij uitdrukken met te zeggen: ‘zoo waar als ik ben!’ of ‘zoo waar als ik leef!’ Het is de werkelijke grond, daar alle zekerheid en gewisheid van overtuiging ten laatsten op berust.

Zulk een onmiddellijk zelfsgevoel laat zich niet in het werkelijke leven, en mag men ook in de wetenschap niet, voor zelfsbedrog verklaren.

En hoe kan men bij de vraag naar de vrijheid van de menschelijke wil, bij deze phychologische questie, het beroep op een gevoel of bewustzijn, dat men zelf voor een *feit* verklaart, op zijde willen stellen met het voor zelfsbedrog te verklaren? De geheele Psychologie of Zielkunde is immers alleen gebouwd op de waargenomen feiten van het zelfsbewustzijn, dat is van het door middel van voorstellingen tot bewustzijn gebrachte zelfsgevoel.

Met regt bestrijdt dus de determinist het valsche b e g r i p , dat de indeterminist van de vrijheid van de menschelijke wil heeft, en de verkeerde d e f i n i t i e s , die hij er van geeft; maar de determinist gaat te ver, wanneer hij ook de vrijheid van de menschelijke wil zelf ontkent en bestrijdt, en het onmiddellijk zelfsgevoel, dat de mensch daarvan heeft, voor zelfbedrog verklaart. Zoo kan hij het indeterminisme wel uit het veld slaan, maar niet overwinnen, veel minder bevredigen: want het is den indeterminist minder te doen om de verdediging van deze of die definitie van de vrijheid van de menschelijke wil, dan wel om de handhaving van de zaak zelf, zooals die, hoe dan ook in woorden uit te drukken en te definiëren, in dat onmiddellijk zelfsgevoel, dat de mensch van de vrijheid van zijn wil heeft, op een onbedrieglijke wijze zich aankondigt.

Maar, wanneer er dan door zulke wetenschappelijke mannen, als Prof. Hoekstra en Prof. Scholten, nog altijd op zulk een wijze over de vrijheid van de menschelijke wil gestreden wordt; moet men dan niet tot het besluit komen, dat de w e t e n s c h a p datgeen, wat in dat onmiddellijk zelfsgevoel zich aankondigt, en dat men *vrije wil* of *vrijheid van de menschelijke wil* n o e m t , en dus met deze benaming b e t e e k e n t , b e d o e l t en z i c h v o o r s t e l t of voor het bewustzijn stelt; dat de wetenschap, zeg ik, dit nog niet met juiste en duidelijke woorden o m s c h r e v e n of g e d e f i n i ë e r d , en v e r k l a a r d òf u i t e e n g e z e t , heeft?

De w e t e n s c h a p moet dit namelijk doen. Want dat o n m i d d e l l i j k z e l f s g e v o e l kondigt dat, wat het gevoelt, wel met z e k e r h e i d en g e w i s h e i d aan, maar is, zooals alle g e v o e l , uit zijn aard d o n k e r ; en, wel is dit donker gevoel door den mensch ook tot b e w u s t z i j n gebracht, daar het in een oogenblik, dat het tot een l e v e n d i g b e s e f gestegen was, door de r e d e , dat is door middel van het s p r a a k v e r m o g e n , in w o o r d e n of b e n a m i n g e n uitgesproken, en daarmeê voor het bewustzijn beteekend is, zoodat wij door middel van die woorden of benamingen dan ook een b e w u s t e v o o r s t e l l i n g hebben van het g e v o e l , dat er door b e t e e k e n d wordt: maar in ieder van zulke woorden of benamingen wordt hetgeen er door beteekend wordt alleen maar van één zijde, uit één oogpunt, opgevat en benoemd, en dus tot b e w u s t z i j n gebracht; terwijl al het overige, dat er meer in bevat of

begrepen mag liggen, aan het d o n k e r g e v o e l blijft overgelaten. Zoo wordt in de benaming van *vrije wil*, of *vrijheid van de menschelijke wil*, alleen maar dit met bewustzijn voorgesteld, dat de *wil* van den mensch, of de *mensch* in zijn *willen, vrij*, dat is n i e t g e b o n d e n is, n i e t v e r h i n d e r d , n o c h g e d w o n g e n of g e n o o d z a a k t wordt, of, met andere woorden, a a n g e e n v r e e m d e , andere magt, van iemand of iets buiten hem, o n d e r w o r p e n is. - Van een daad, verrigting of handeling, die met of uit vrije wil plaats heeft of geschiedt, hebben wij in de taal het zamengestelde woord *vrijwillig*, en spreken zoo bij voorbeeld van een *vrijwillige verkooping* of van *vrijwillig dienst nemen* bij het leger.

Wij hebben in de taal evenwel ook nog andere woorden en benamingen, daar dat zelfde onmiddellijke zelfsgevoel op een andere wijze meê uitgedrukt, en zoo van een andere zijde, of uit een ander oogpunt, opgevat en benoemd, en dus tot bewustzijn gebracht is. Zoo hebben wij, wanneer wij van een doen of handelen spreken, behalven dat woord *vrijwillig*, ook nog het woord *willekeur*, en de uitdrukkingen *met* en *naar willekeur*, en de afgeleide woorden *willekeurig* en *onwillekeurig*. Met het laatste woord beteekenen wij een verrigting, die wel *gewild* wordt, maar een onmiddellijk gevolg van een neiging of afkeer is, zoodat er niet vooraf g e k e u r d , dat wil zeggen, dat er vooraf g e e n k e u s plaats heeft tusschen doen en laten, of tusschen zóó of anders doen. Zoo spreekt men van *onwillekeurig de hand uitsteken* naar een voorwerp, dat men w e n s c h t te hebben, of *onwillekeurig de hand terugtrekken* van een gevreesd voorwerp. En verder gebruiken wij dit woord ook van zulke levensverrigtingen van den mensch, die geheel z o n d e r z i j n w i l plaats hebben, om die van zijn w i l l e k e u r i g e daden te onderscheiden. Zoo noemen wij de levensverrigtingen van de voedingsorganen o n w i l l e k e u r i g e verrigtingen, en spreken van een soms onwillekeurige beweging van een lid of gedeelte van ons ligchaam, terwijl die beweging anders een gevolg van onze wil is. - Onder w i l l e k e u r i g e daden of verrigtingen, en het n a a r w i l l e k e u r doen of laten van iets, dit of dat en dus of zóó doen, verstaan wij zulke daden of verrigtingen, die het gevolg zijn van een v e r k i e z i n g of k e u r tusschen twee of meer gevallen, die men als mogelijk zich voorstelt; en dan ook verder zulke daden of verrigtingen, daar wel juist geen werkelijk k e u r e n en k i e z e n bij plaats heeft,

maar toch bij plaats zou k u n n e n vinden. - Opmerkelijk is het, dat het woord *willekeur*, en de uitdrukking *willekeurig* of *met willekeur handelen*, gewoonlijk in een s l e c h t e zin gebruikt worden, zoodat het door het zedelijk gevoel wordt afgekeurd, wanneer de mensch van de vrijheid van zijn wil dat gebruik maakt, dat hij handelt n a a r d e *keus* of *verkiezing* v a n z i j n *wil*. Hieronder verstaan wij namelijk dat misbruik, dat de mensch van zijn vrije wil kan maken, dat hij zijn wil bepaalt of handelt naar zijn l u s t en b e l i e v e n, in plaats van naar de uitspraak van zijn r e d e, en dus volgens het Latijnsche tot een spreekwoord gewordene *stat pro ratione voluntas* (dat wil zeggen: *zijn wil geldt hem in plaats van rede*), of volgens het Hollandsche: *zijn wil is zijn wet*. - Dit wordt door het zedelijk gevoel als m i s b r u i k van de vrijheid van de wil beschouwd en veroordeeld. De wil van den mensch is volgens zijn zedelijk gevoel wel v r i j, en dus n i e t g e b o n d e n, in die zin dat de mensch in de bepaling van zijn wil door niets belet of verhinderd, door niets gedwongen of genoodzaakt wordt: maar hij mag daarom die vrijheid van zijn wil niet misbruiken tot *ongebondenheid* of *losbandigheid*. Hij is wel n i e t g e b o n d e n, maar m o e t z i c h z e l f b i n d e n, aan de zedewet, die z i j n e i g e n binnenste hem voorschrijft.

Met de woorden *willekeur* en *willekeurig*, als ook met het gebruik van de woorden *verkiezing* en *verkiezen* in de plaats van *wil* en *willen*, wordt dus uitgedrukt, dat hetgeen wij onder *vrije wil* verstaan, gepaard gaat met het gebruik van de *rede* of het *redelijk vermogen*. Dit zelfde wordt ook tot bewustzijn gebracht door vele andere woorden en uitdrukkingen, die het genoeg zal zijn hier eenvoudig te noemen, zooals *beweegrede, overwegen, wikken en wegen, zich bedenken, zich beraden*, vóórdat men *beslist* of een *besluit* neemt, en *zijn keus*, of *zijn wil, bepaalt*.

En niet alleen met zulke w o o r d e n en u i t d r u k k i n g e n, ook in geheele z i n n e n, wordt dat z e l f s g e v o e l, dat wij van de vrijheid van onze wil hebben, uitgedrukt en tot b e w u s t z i j n gebracht. Vragen wij namelijk aan dat algemeene zelfsgevoel, wat men onder v r i j e w i l of v r i j h e i d v a n d e m e n s c h e l i j k e w i l verstaat, dan ontvangen wij dit of een dergelijk antwoord: dat ‘de mensch het vermogen of de magt bezit, om naar eigen goedvinden, en zonder daartoe gedwongen of genoodzaakt te worden, zijn wil te bepalen, en bij voorbeeld te be-

sluiten, om het een of ander voorwerp, daar hij wel zin in zou hebben, te koopen, of ook niet te koopen.' - Opmerkelijk is in zulk een beschrijving van de vrijheid van de menschelijke wil, dat die vrijheid daarin een v e r m o g e n of m a g t genoemd wordt: maar zoo spreken wij ook van *wilskracht*, en van een meerdere of mindere *veêrkracht* of *energie van de wil*.

Dit alles zijn u i t i n g e n van dat onmiddellijk zelfsgevoel, dat de mensch van de vrijheid van zijn wil heeft, waardoor dat zelfsg e v o e l u i t g e s p r o k e n en zoo tot zelfsb e w u s t z i j n gebracht wordt; en al die uitingen en uitspraken zijn even zeker en gewis als dat onbedrieglijk zelfsgevoel, daar zij de uitdrukking van zijn.

'Maar', zal men zeggen, 'als dat zelfsbewustzijn van de vrijheid van de menschelijke wil, even als dat onmiddellijk zelfsgevoel, daar het de uitdrukking van is, zoo onbedrieglijk zeker en gewis is, hoe is het dan mogelijk, dat het toch evenwel door sommige menschen voor louter z e l f s b e d r o g gehouden en verklaard wordt?' - De oorzaak hiervan is deze, dat de mensch nevens dat zelfsgevoel van de vrijheid van zijn wil in zijn binnenste nog een ander onmiddellijk zelfsgevoel heeft, dat hem voor kan komen met het zelfsgevoel van zijn vrijheid in strijd te zijn, - namelijk het gevoel van z i j n g e h e e l e a f h a n k l i j k h e i d van een a l l e s b e h e e r s c h e n d e o p p e r m a g t: het mag dan zijn, dat hij deze oppermagt zich voorstelt als een met blinde noodzakelijkheid in het heelal werkende orde en afloop van oorzaken en gevolgen, die hij *Fatum* of *Noodlot* noemt; of wel als de onbewuste naar eeuwige en onveranderlijke wetten werkende *Wereldziel;* of eindelijk als de alwijze en zelfsbewuste Schepper en Albestuurder, dien hij *God* noemt. - Als iemand op dit tweeërlei zelfsgevoel of zelfsbewustzijn reflecteert en daarover nadenkt, dan is het in twee gevallen mogelijk, dat hij, in het gevoel van de onmogelijkheid om dat tweeërlei zelfsgevoel met elkander in overeenstemming te brengen, er toe komt, om dat zelfsgevoel van de vrijheid van zijn wil als een zelfsbedrog te beschouwen. Het ééne geval is, wanneer dat zelfsgevoel van zijn vrijheid z w a k bij hem is, en hij het zelfsgevoel heeft, dat hij doorgaans maar in zijn willen de m a g t van de bij hem opgewekte lusten en neigingen, of de d r a n g van de omstandigheden, v o l g t en o p v o l g t, en dus dan niet eigenlijk z e l f en u i t z i c h z e l f zijn wil bepaalt. Het andere geval is, wanneer een vaste, sterke en levendige overtuiging van het bestaan van een

alles beheerschende Oppermagt, die alles bestuurt, ordent, regelt en bepaalt, het hem onmogelijk maakt te onderstellen, dat de mensch met een vrije wil in dat beheer of bestuur, of in die bepaalde orde, op eenige wijze zou kunnen ingrijpen.

Het gewone onwetenschappelijke bewustzijn laat dat tweeërlei zelfsgevoel, van de vrijheid van zijn wil en van zijn geheele afhankelijkheid van een alles beheerschende Oppermagt, rustig nevens elkander bestaan, en gelooft aan beide. Wordt het somtijds wel tusschen dit tweeërlei geloof een tegenstrijdigheid gewaar, die het niet kan oplossen; dan schrijft het dit toe aan de kortzigtigheid van de menschelijke rede, en erkent hier één van die mysteries, of geheimen en verborgenheden, zooals er voor het menschelijk verstand zoo vele zijn.

Maar het wetenschappelijk bewustzijn kan zulke tegenstrijdigheden niet verdragen, ten minsten, - want het erkent wel, dat de menschelijke kennis beperkt is, en dat er nog veel is, dat wij niet verklaren kunnen; maar - het zoekt ten minsten zulke tegenstrijdigheden weg te nemen, door ze op te lossen of te vereffenen. Doch nu mag men maar niet, om de tegenstrijdigheid, die men meent dat er tusschen dat tweeërlei zelfsgevoel bestaat, weg te nemen, het ééne zelfsgevoel, dat toch even veel regt op erkenning heeft als het andere, voor zelfsbedrog verklaren. Dit is geen oplossen en vereffenen: dit is zelfs geen wegnemen: want dat zelfsgevoel blijft toch met al de onweêrstaanbare kracht van overtuiging, die het op het menschelijk gemoed uitoefent, bestaan. In de wetenschap moet men met volkomen gerustheid zijn vertrouwen blijven stellen op de wetenschap, dat is op het wetenschappelijk onderzoek. In de wetenschap moet men vertrouwen, dat, als men door wetenschappelijk onderzoek maar de ware en juiste begrippen verkregen heeft van hetgeen door dat tweeërlei zelfsgevoel in het binnenste van den mensch gevoeld wordt, dan ook van zelf die tegenstrijdigheid zal worden opgelost: want, wat de mensch door middel van dat tweeërlei zelfsgevoel in zich zelf en van zich zelf gevoelt, dat kan dáár in en aan dat één zelfde wezen niet werkelijk met elkander in strijd wezen. En, zoo lang als er voor de wetenschap nog tegenstrijdigheid blijft bestaan, mag men tot niets anders besluiten, dan tot de onderstelling, dat de ware en juiste begrippen nog niet gevonden zijn, en dus blijven

onderzoeken. Tot zoo lang blijft men dan gelooven, wat men nog niet begrijpt.

De vraag naar de vrijheid van de menschelijke wil behoort, zooals ook door beide schrijvers uitdrukkelijk erkend wordt, tot het gebied van de wetenschap der Psychologie of Zielkunde, die ook nog wel ten overvloede de empirische, dat is op de waarneming gegronde, Psychologie genoemd wordt; ofschoon men het tegenwoordig wel als uitgemaakt en algemeen erkend beschouwen mag, dat er geen andere ware kennis en wetenschap is, dan die op de waarneming gegrond en gebouwd is: want, wat men theorie of bespiegeling (een vertaling van het Latijnsche woord *speculatio*, dat weêr een vertaling van het Grieksche woord *theorie* is); wat men theorie of bespiegeling noemt, dat is wel een volstrekt noodzakelijk middel tot verkrijging van wetenschappelijke kennis: maar daaronder mag men niets anders verstaan dan, wat de woorden ook beteekenen, beschouwing, aandachtige, veelzijdige, naauwkeurige beschouwing, van de waargenomene daadzaken, ten einde het waargenomene te begrijpen, dat wil zeggen, het wezen of de ware aard van hetgeen zich in de waargenomene verschijnsels openbaart, in juiste *begrippen* te vatten, zamen te vatten en uit te spreken, en het zóó tot bewustzijn te brengen. - Maar wat zijn nu de waarnemingen, daar de Zielkunde op gegrond is en gebouwd wordt, anders dan de zoogenaamde *daadzaken van het bewustzijn;* dat wil zeggen, de bijzondere verschijnsels van dat inwendige leven van den mensch, dat wij het zielleven noemen, en dat wij met onze uitwendige zintuigen niet kunnen waarnemen, maar dat wij door middel van ons zelfsgevoel gewaarworden, en dat wij, voor zoover het door middel van de verbeelding in voorstellingen, en door middel van de rede onder woorden, en zoo tot bewustzijn en zelfsbewustzijn gebracht wordt, door middel van dit zelfsbewustzijn in die voorstellingen en in deze woorden (benamingen en andere uitdrukkingen of gezegden) ook kunnen waarnemen. - Door de aandachtige en naauwkeurige beschouwing van deze waarnemingen, vergeleken en vereenigd met hetgeen de Physiologie door middel van de uitwendige waarneming van het leven van den mensch en ook van de organen van zijn zieleleven ons leert, zoekt men in de wetenschap van de Psychologie ware en juiste begrippen te vormen van de verschillende bijzonderheden van het zielele-

ven (zooals van het gewaarworden, voorstellen en denken, van het willen en van de vrije wil), en van den mensch als bezield, dat is met bewustzijn en zelfsbewustzijn levend, wezen in het algemeen.

En wat nu in het bijzonder de vrije wil betreft; zoo is boven (bl. 6) te kennen gegeven, dat men daaruit, dat zulke wetenschappelijke mannen, als Prof. Hoekstra en Prof. Scholten, nog altijd over de vrijheid van de menschelijke wil met elkander strijd voeren, zonder dat zij die strijd tot een bevredigend einde kunnen brengen; dat men daaruit, zeg ik, wel tot het besluit schijnt te moeten komen, dat de wetenschap het ware en juiste begrip van die vrijheid nog niet gevonden heeft, en dat dus in de wetenschap van de Psychologie of Zielkunde datgeen, wat de mensch zijn vrije wil noemt en waarvan hij een onmiddellijk zelfsgevoel heeft, nog niet met juiste en duidelijke woorden omschreven of gedefinieerd, en verklaard of uiteengezet, is. En toch meende de schrijver van dit artikel, dat hij reeds voor tien jaar in zijn 'Zielkunde'[1] het ware en juiste begrip van die vrijheid gegeven, en ook duidelijk genoeg verklaard en ontwikkeld had. Aan dit laatste ten minsten moet hij echter nu wel twijfelen; en in alle geval kon hij dáár, binnen de grenzen van de Psychologie, dat begrip niet geheel ontwikkelen, door het ook - wat tot de Metaphysica behoort - in verband te beschouwen met het ware begrip van God of het Wezen van alle wezens. Daarom heeft hij dan nu de pen opgevat, om in de volgende bladzijden dat begrip van de vrijheid van onze wil, dat volgens zijn overtuiging het ware en juiste is, meer volledig, van alle kanten en in alle opzigten, ook in verband met het Godsbegrip, en zoo duidelijk als hem dit mogelijk zijn zal, te ontwikkelen. Hij hoopt, ja, hij vertrouwt, dit op zulk een wijze te kunnen doen, dat daardoor de strijd over de vrijheid van de menschelijke wil, en tusschen Determinisme en Indeterminisme, voor goed beslecht, en de beide strijdende partijen volkomen bevredigd zullen worden. Trouwens Prof. Hoekstra zal erkennen, dat aan het zelfsgevoel, dat de mensch van de *vrijheid van zijn wil* heeft, met dat begrip volkomen voldaan wordt; en Prof. Scholten, hoe sterk hij ook de vrije wil naar het begrip, dat er veelal aan

1 'Zielkunde, of beschouwing van den mensch als bezield wezen', door T. Roorda. Leeuw., bij G.T.N. Suringar, 1849; tweede druk, 1850.

gehecht wordt, bestrijdt, is er zóór ver van af, daarmeê ook dat ware begrip van de vrijheid van den mensch in zijn willen te bestrijden, dat hij zelfs, zooals wij later zien zullen, die vrijheid in de uitdrukkelijkste en sterkste bewoordingen erkent.

Om ons een juist begrip van de *vrijheid van de menschelijke wil* te vormen, moeten wij natuurlijk eerst een juist begrip hebben van de *menschelijke wil* zelf.

Het *willen* van iets is in het algemeen niets anders, dan de *reactie* of *terugwerking* van den mensch ten gevolge en naar gelang van een werking en indruk op zijn gemoed; en dus ten gevolge en naar gelang van een aandoening of gewaarwording, die in de tegenwoordige oogenblijkkelijke gesteldheid en stemming van zijn gemoed een verandering te weeg brengt, zooals wij met het woord *gemoedsbeweging* gewoon zijn te beteekenen, wanneer zulk een verandering van onze gemoedsgesteldheid tot ons bewustzijn komt (wat niet altijd het geval is). Van zulk een beweging van het gemoed is het *willen* van iets de *reflexbeweging*. Het is dus ook een beweging van het gemoed, doch niet als een *passive, lijdende gesteldheid*, maar een beweging van het gemoed, waarbij het gemoed uit zijn *passiviteit* overgaat tot *activiteit* en *wederkeerige eigenwerkzaamheid*, - doch altijd naar gelang van de gesteldheid, daar het door de ontvangene indruk in gebracht is.

Verder is een *willen* altijd een *willen van iets*. Altijd is het namelijk, zooals het met meer bijzondere benamingen genoemd wordt, een *begeeren* of *verlangen* iets te doen, of een *wenschen* dat iets plaats zal hebben, als *middel* om het gemoed, naar gelang van de gemoedsbeweging, daar het uit ontstaat, te bevredigen of te voldoen. Zoo zegt men bij voorbeeld van een kind, dat op de schoot zit, maar de lust tot beweging in zich gevoelt, dat het *wil loopen* (dat het *begeert* of *verlangt te loopen*); of, wanneer het op een wandeling zich vermoeid gevoelt, dat het *gedragen wil worden* (dat het *verlangt* of *wenscht gedragen te worden*).

Dat dit het juiste begrip is van de *wil*, of het *willen* van iets, in het algemeen, zal wel door niemand betwijfeld worden: maar, als dan het willen inderdaad niets anders is, dan zulk een reactie of terugwerking van het gemoed op ontvangene indrukken, - niets anders, dan een reflexbeweging op de een of an-

dere gemoedsbeweging; dan is het ook duidelijk, dat er van *vrijheid* van de *wil* in die zin, die men daarbij aan het woord *vrijheid* geeft, zelfs geen spraak kan wezen. Zulk een reflexbeweging van het gemoed is toch even onwillekeurig, als elke andere reflexbeweging; zooals bij voorbeeld het onwillekeurig terugtrekken van de hand, wanneer men zijn vinger aan iets brandt. Even zoo onwillekeurig verlangt een kind te loopen, als het de lust tot vrije beweging in zich gevoelt. Dit verlangen van het kind is even onwillekeurig, als dat het dit verlangen te kennen geeft door onwillekeurig de beentjes van de schoot te wenden. - *Vrij* kan zulk een willen alleen in die zin genoemd worden, dat het gemoed door niets of niemand buiten het gemoed tot zulk een reflexbeweging genoodzaakt wordt, maar dat zulk een reflexbeweging uit het gemoed zelf voorkomt, een eigenwerkzaamheid van het gemoed zelf is. Maar *vrij* in die zin, dat een willen, zooals dat door de een of andere bepaalde gemoedsbeweging te weeg gebracht of veroorzaakt wordt, niet noodzakelijk het willen van dat bepaalde iets, maar ook wel het willen van iets anders, ja, zelfs van het tegenovergestelde, zou kunnen wezen; *vrij* in die zin kan het willen in het algemeen onmogelijk zijn.

Men ziet, hoe de uitdrukking *vrije wil* noodzakelijk aanleiding heeft moeten geven tot een geheel verkeerde voorstelling van hetgeen met die uitdrukking van het zelfsgevoel bedoeld wordt. Die uitdrukking is blijkbaar te algemeen en onbestemd. Om het ware begrip ons te vormen, moeten wij verder gaan in onze beschouwing, en zooveel mogelijk naauwkeurig trachten na te gaan, wat er plaats heeft bij het willen van den mensch, wanneer dat in die zin, die door ons zelfsgevoel bedoeld wordt, *vrij* genoemd kan worden; - wat daarbij niet een natuurlijk en noodzakelijk gevolg van oorzaken is, maar wat daarbij het eigen werk van den mensch als persoon, als persoonlijk zelfstandig wezen, is; - wat de mensch als persoonlijk zelfstandig wezen daarbij kan, - wat daarbij in *zijn* magt staat.

En dan moet in de eerste plaats opgemerkt worden, dat het gewilde, of hetgeen als middel, om het gemoed te bevredigen of te voldoen, gewild wordt, bij die terugwerking of reflexbeweging van het gemoed, die wij *willen* noemen, wel dikwijls door den mensch met bewustheid voor de geest gesteld wordt, maar dikwijls ook niet. Zulk een *onbewuste*

wil, waarbij men, zooals men gewoon is te spreken, *niet weet wat men eigentlijk wil*, is dikwijls het gevolg van een bijzondere zoogenaamde stemming van het gemoed: maar zulk een onbewuste wil is verder ook alles wat men *natuurwil* of *natuurdrift* noemt, - de oorzaak van al zulke verrigtingen, die wij gewoon zijn te zeggen, dat uit instinct geschieden. Zulk een onbewuste natuurwil is het willen van het dier en van het kleine kind: maar ook de volwassen mensch handelt zeer dikwijls alleen maar uit instinct, alleen gedreven door zulk een onbewuste natuurwil. Want hiertoe moet bij den volwassen mensch ook dat alles gerekend worden, wat hij uit gewoonte doet: want *de gewoonte*, die de mensch zich eigen gemaakt heeft, is zijn *tweede natuur*. - Bij alle onbewuste wil kan natuurlijk geen spraak wezen van *vrijheid*.

Maar veelal stelt de redelijke, met rede- en spraak-vermogen begaafde, en met zelfsbewustheid levende mensch, hetgeen door hem gewild wordt, met bewustheid zich voor de geest: dan wordt hetgeen door zijn *gemoed* als middel tot bevrediging *begeerd* wordt, een *voorstelling* van zijn *denkvermogen*, en zijn willen, begeeren of verlangen wordt daarom dan ook wel een *vóórhebben* of *vóórnemen* genoemd: maar dàn begint ook de *vrijheid* van den mensch bij zijn willen. Dan komt namentlijk het willen *in de magt* van den mensch: want de mensch heeft magt over zijn eigen voorstellingen.

Hetgeen bij het onbewuste willen door het gemoed als middel tot zijn bevrediging verlangd of begeerd wordt, is een doen of het geschieden van iets (b.v. het kind wil *loopen*, of *gedragen worden*), en wordt onmiddellijk door de daad of door een poging om de gewenschte bevrediging te erlangen gevolgd (het kind wendt terstond zijn beentjes van de schoot, of steekt terstond zijn handjes op; en, als het gebelgd is en zijn gemoed wil koelen door iemand te slaan, dan slaat het ook): maar welk een verandering, als nu de mensch, in plaats van onmiddellijk tot de uitvoering over te gaan, die uitvoering alleen maar voorneemt, en dus de daad door een bloote voorstelling van de daad vervangen wordt! Zoo wordt de natuurlijke en consequente, altijd onmiddellijk met mechanische noodzakelijkheid voortwerkende, opvolging van oorzaken en gevolgen afgebroken; en, wat in de loop der natuur nu verder geschieden zal, wordt

een t o e v a l l i g h e i d . - Wanneer iemand, die lang aan zijn schrijftafel of lessenaar gezeten heeft, lust gevoelt om zich te gaan bewegen, en, daartoe uitgelokt door het mooije weêr, v o o r neemt een wandeling te gaan doen; dan voert hij daarom dit voornemen nog niet terstond uit. Eerst w i l hij het werk, of het gedeelte van het werk, daar hij aan bezig is, afhebben. Doch in die tusschentijd kan hij niet alleen door onvoorziene omstandigheden in zijn voornemen verhinderd worden, maar hij kan ook bedenken, dat het toch beter is aan zijn werk te blijven, en daarom, hoe groot zijn lust ook wezen mag om te gaan wandelen, en hoe weinig lust hij ook gevoelt om te blijven werken, v a n z i j n v o o r n e m e n a f z i e n .

Zulk een *afzien van een voornemen* is namelijk niet alleen m o g e l i j k in die zin, dat het logisch mogelijk of d e n k b a a r is: de mensch kan niet alleen van een opgevat voornemen a f g e b r a c h t w o r d e n : maar hij heeft ook werkelijk de m a g t en het v e r m o g e n om er van a f t e z i e n .

Als namelijk de mensch een verlangen of begeerte van zijn gemoed in een v o o r s t e l l i n g als een voornemen zich voor de geest stelt, en niet onmiddellijk tot de uitvoering overgaat; dan wordt door die voorstelling ook van zelf een reeks van andere verwante voorstellingen bij hem opgewekt, en ligt komt hij daardoor op de gedachte van een a n d e r e w i j z e , waarop hij aan het verlangen van zijn gemoed zou kunnen voldoen. Maar het is vooral de t e g e n o v e r g e s t e l d e voorstelling van hetgeen hij het eerst zich voorgesteld had, die van zelf bij hem oprijst. Want, zooals de Zielkunde leert, zijn juist de tegenovergestelde voorstellingen zóó na aan elkander verwant en zóó naauw met elkander verbonden, dat, als de ééne gevormd wordt, juist daardoor ook veelal de andere vanzelfs wordt opgewekt. Stelt iemand dus zich voor iets te d o e n , ligt stelt zich de voorstelling van het ook te kunnen l a t e n , terstond daartegenover.

Maar niet alleen door dit naauw verband, dat er tusschen tegenovergestelde voorstellingen bestaat, ook nog op een andere wijze wordt, wanneer de mensch zich tot voldoening van zijn gemoed iets voorneemt te doen, daardoor tevens de voorstelling bij hem opgewekt, om van dat voornemen af te zien. Ligt toch kan 't het geval zijn, dat iemand, wanneer hij zich voorstelt iets te doen, terstond of weldra in zijn gemoed gevoelt, dat dit wel zou voldoen aan de lust van zijn gemoed, zooals

dit op het oogenblik gesteld of gestemd is, maar dat het in strijd zou wezen met het een of ander beginsel van zedelijkheid, nut of betamelijkheid, daar hij niet gaarn tegen zou zondigen. Zoo bij voorbeeld, wanneer iemand zich voorstelt iets te doen of te gebruiken, daar hij lust aan heeft, maar bedenkt, dat dit nadeelig zou wezen voor zijn gezondheid.

En, als dan zoo de mensch twee verschillende of geheel tegenovergestelde voorstellingen, hoe dan ook bij hem opgewekt, voor de geest heeft, die beide, de ééne om deze, de andere om die rede, aannemelijk zouden kunnen zijn, daar de ééne in dit, de andere in dat opzigt, het gemoed zou kunnen voldoen of bevredigen; dan ontstaat er in zijn binnenste een strijd. Beide voorstellingen werken dan als tegenovergestelde *beweegredenen* op zijn gemoed: maar dan heeft de mensch zijn redelijk denkvermogen, om zich te *bedenken*, - om het g e w i g t of de w a a r d e van die tegenovergestelde beweegredenen te *overwegen* en te *keuren*, door beide te *beoordeelen* en te *beredeneren*, en om dan, *ten besluite*, tusschen beide een *keus* te doen of *zijn keus te bepalen*, door datgeen wat hij, na alles gewikt en gewogen te hebben, bevindt dat het zwaarste weegt, ook als het zwaarste te laten gelden. Zoo *beslist* hij die strijd, door te *besluiten*, om aan het ééne, dat volgens de uitspraak van zijn rede werkelijk het aannemelijkst is, de *voorkeur* te geven; om dus dit ééne voor goed *voor te nemen*, en van het andere voor goed *of te zien*.

Zoo spreken wij namelijk, om uit te drukken, dat wij *vrij* zijn in het b e p a l e n v a n o n z e w i l, in die zin, dat wij daartoe de m a g t en het v e r m o g e n i n e n u i t o n s z e l f h e b b e n. - Of, is dat alles niets anders als beeldspraak? Beteekent het misschien niets anders, als dat de mensch door middel van zijn zelfsbewustzijn toeziet, hoe de verschillende beweegredenen met hun verschillend gewigt de weegschaal een tijd lang in beweging houden, om als keurmeester te beoordeelen, aan wat kant het gewigt het zwaarste is, en dan eindelijk als zijn beslissing de uitslag door middel van zijn rede- of spraakvermogen uit te spreken? Ja, kàn het wel iets anders beteekenen? De mensch kan toch immers met al zijn wegen en overwegen het gewigt van de verschillende beweegredenen en de invloed, die zij daardoor op zijn gemoed uitoefenen, niet veranderen: wat kan hij dus anders, dan eenvoudig, wat het zwaarste weegt, ook als het zwaarste laten gelden? Of, als verschillende voorstellingen

elkander om de overmagt op zijn gemoed bestrijden; wat kan de mensch dan anders, dan die strijd aanzien? Hij strijdt toch immers zelf niet meê?

Ja, wel zeker strijdt de mensch zelf meê. - Ik beroep mij op de ondervinding van ieder, die ooit een lust met eenige ernst en moeite uit een zedelijk beginsel bestreden heeft. Heeft men daarbij niet het zelfsgevoel van het aanwenden van e i g e n m a g t en van i n s p a n n i n g ? Dit zelfsgevoel heeft men niet, wanneer men van de opvolging van de een of andere lust teruggehouden wordt door vrees voor straf of schande; al is het ook, dat de voorstelling van de lust en de voorstelling van de straf of schande het gemoed een wijl doen weifelen en in slingering houden, zooals wij zulk een weifeling of slingering ook nu en dan bij het dier, bij voorbeeld bij den huishond, kunnen waarnemen. Zulk een weifeling of slingering kan men ook een s t r i j d noemen: maar dat is niets anders dan een s t r i j d v a n h e t g e m o e d , of e e n s t r i j d v a n v e r s c h i l l e n d e b e w e e g r e d e n e n onder elkander. Bij zulk een strijd heeft men dan ook niet het zelfsgevoel van het aanwenden van e i g e n m a g t en van i n s p a n n i n g : maar, waar men dit zelfsgevoel heeft, daar is het een ontegensprekelijk bewijs, dat de mensch werkelijk het v e r m o g e n bezit om z e l f m e t e i g e n m a g t z i j n w i l t e b e p a l e n .

En, als men figuurlijk van het g e w i g t van verschillende b e w e e g r e d e n e n spreekt, dan moet men zich dat niet zóó voorstellen, alsof elke beweegrede uit zijn aard zijn bepaald specifiek gewigt heeft, daar het meê weegt op het gemoed; een bepaald gewigt, dat, hoe lang ook het gemoed, eenmaal als een weêgschaal door de drukking van twee gewigten in beweging gebracht, in beweging en slingering blijven mag, toch altijd hetzelfde gewigt blijft, zoodat het niet anders kan, of wat het zwaarste is, ten laatsten ook het zwaarste wegen en dus het overwigt op het gemoed behouden moet. Neen, het meerder of minder gewigt, dat wil zeggen, de meerdere of mindere magt en invloed, die een voorstelling als zoogenaamde beweegrede op het gemoed van den mensch uitoefent, hangt af, v o o r e e r s t van de oogenblikkelijke gesteldheid en stemming van het gemoed, waardoor het op het oogenblik voor deze of die soort van indrukken meer of minder vatbaar of ontvanklijk is; en t e n a n d e r e n niet minder daarvan, of bij het overwegen, dat is bij het beoordeelen en beredeneren van de verschillende voor-

stellingen, die als beweegredenen werken, zulk een voorstelling voor het bewustzijn op de voorgrond in het volle licht, dan wel op de achtergrond in de schaduw staat. In het eerste geval is de magt en invloed, die een voorstelling op het gemoed van den mensch uitoefent, sterk en levendig, in het andere zwak en flaauw. - Maar, is dit zoo; hoe groot is dan niet de m a g t , die de mensch z e l f op de beslissing van die overweging, en dus op de bepaling van zijn wil, k a n uitoefenen? - k a n uitoefenen door het v e r m o g e n , dat hij toch onbetwistbaar heeft, om zijne rede te gebruiken, en om zijn gedachten of voorstellingen te leiden of te besturen en ze voor zijn bewustzijn te verlevendigen. - De tegenwoordige, oogenblikkelijke gesteldheid en stemming van zijn gemoed kan hij zeker niet eigenmagtig veranderen: maar hij k a n zijn rede gebruiken, vóórdat hij aan een lust of begeerte, die bij hem opgewekt wordt, toegeeft, of voorneemt die op te volgen. Hij kan zich eerst bedenken, overwegen en overleggen, en dus tijd winnen, zoodat de beslissing uitgesteld wordt. In die tusschentijd kan de gemoedsstemming veranderen; ja, door dat redeneren zelf wordt het gemoed in een meer gelijkmatige stemming gebracht, zoodat het voor meer dan één soort van indrukken, bij voorbeeld voor zedelijke zoowel als voor zinnelijke, vatbaar wordt. - Verder heeft de mensch onbetwistbaar de m a g t of het v e r m o g e n , om, zooals gezegd is, zijn voorstellingen te leiden of te besturen en ze voor zijn bewustzijn te verlevendigen. Wel kan hij de w i j z e , waarop zijn voorstellingen met elkander verbonden zijn en de ééne door de andere opgewekt worden, in het algemeen niet veranderen: maar wel kan hij op de g a n g of l o o p van de op die wijze, de ééne door de andere, opgewekte voorstellingen een groote invloed uitoefenen. Trouwens het vormen van voorstellingen is, zooals de Zielkunde leert, z i j n e i g e n w e r k , dat wel gewoonlijk bewusteloos en onwillekeurig, als een daad van het instinct, door hem verrigt wordt, maar toch ook gedeeltelijk met zelfbewustzijn en w i l l e k e u r i g . De mensch heeft het v e r m o g e n , om zich iets te herinneren, dat is, om een voorstelling, die hij vroeger zich gevormd heeft, op nieuw te vormen, en dus op nieuw met bewustzijn zich voor de geest te stellen; hij heeft de magt, om een zóó willekeurig voor de geest gestelde, of ook een onwillekeurig zich voor zijn bewustzijn stellende, voorstelling een tijd lang v a s t t e h o u d e n , en z i j n a a n d a c h t d a a r b i j t e b e p a l e n . Maar zóó kan hij

zulk een voorstelling, die zijn eigen werk is, verlevendigen, en de verschillende bijzondere trekken, die er toe behooren en in vervat zijn, meer onderscheiden en duidelijk zich voor de geest stellen; en zoo kan hij de magt en invloed, die zulk een voorstelling op zijn gemoed uitoefenen kan, versterken. Te gelijker tijd wordt daardoor zijn aandacht van een andere voorstelling, die ook op zijn gemoed werkte, afgetrokken, waarvan het gevolg is, dat deze voorstelling dan hoe langer hoe meer voor zijn bewustzijn verflauwt, en in zijn werking op het gemoed hoe langer hoe meer verzwakt. - Blijft evenwel deze voorstelling, omdat die voor het gemoed in zijn tegenwoordige stemming het aangenaamst is, toch zich aan hem opdringen; hij kan zich inspannen en zich tegen die aandrang verzetten, door met vernieuwde en verhoogde kracht de tegenovergestelde voorstelling vast te houden, te verlevendigen en te versterken. Door de magt, die de mensch op zijn eigen voorstellingen kan uitoefenen, heeft hij de magt om te verhinderen, dat een beweegrede, hoe zwaar en magtig en dringend ook, en dus zelfs een drangrede, hem eigentlijk zou kunnen noodzaken of dwingen, om volgens die beweegrede zijn wil te bepalen[1].

Ik heb gezegd, dat de magt of het vermogen van den mensch om zijn voorstellingen te leiden of te besturen, en ze voor zijn bewustzijn te verlevendigen, ontbetwistbaar is. Die er aan

1 Ik heb hier gezegd: 'eigentlijk zou kunnen noodzaken,' en er het woord dwingen bijgevoegd, om daardoor uitdrukkelijk te kennen te geven, dat ik die *werkelijke* noodzakelijkheid bedoel, die men gewoon is met de benaming van *physische* noodzakelijkheid te onderscheiden. Want, behalven van *logische* noodzakelijkheid of *denk*noodkzakelijkheid, spreekt men ook nog van *morele* of *zedelijke* noodzakelijkheid, waaronder verstaan wordt een (noodzakelijk) verpligt of gehouden zijn, of een zich gedrongen of genoopt gevoelen. Door zulk een zedelijke noodzakelijkheid wordt de mensch wel gedrongen, maar niet gedwongen. - Door deze tweeërlei noodzakelijkheid, de physische of werkelijke en de morele of zedelijke noodzakelijkheid, niet behoorlijk te onderschieden, heeft men van oudsher in de philosophie vrij wat verwarring van begrippen veroorzaakt. Als was het voor de aardigheid, om een waarheid te kunnen zeggen met schijnbaar tegenstrijdige termen, heeft men gaarne gesproken van een *vrijheid* die tevens een *noodzakelijkheid* is, en van vrije noodzakelijkheid; maar zulke dubbelzinnige nitdrukkingen moest men in de wetenschap vermijden: want onder een vrijheid, die tevens een noodzakelijkheid is, kan men die *werkelijke* vrijheid verstaan, waarvan het *zedelijk* gedrongen, genoopt of genoodzaakt worden niet uitgesloten is; maar men kan er ook onder verstaan een *schijnbare* of *ingebeelde* vrijheid, waarbij men toch *werkelijk* genoodzaakt wordt.

zou kunnen twijfelen, kan er ieder oogenblik de proef van nemen. Alleen de mensch, die door ziekte in het gebruik van zijn redelijk denkvermogen gekrenkt is, heeft, zoo lang als hij ziek is, die magt over zijn voorstellingen niet. Ja, dan wordt hij door de magt en drang van zijn voorstellingen overheerscht; maar die ook aan den gezonden mensch het bestuur en de heerschappij over zijn voorstellingen zou willen ontzeggen, die zou den gezonden mensch gelijkstellen met den krankzinnige. - Maar hoe kan men dan voorbijzien, *dat de mensch* dan ook *het vermogen heeft, om zelf, met eigene, zelfstandige magt, invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil?* Hoe kan men dan de vrijheid van de menschelijke wil, waarvan wij zulk een levendig zelfsgevoel hebben, nog blijven ontkennen?

Het is, omdat men, wanneer men die vrijheid bestrijdt, alleen maar valsche en verkeerde begrippen van die vrijheid op het oog heeft. Het is, omdat men het eenig ware begrip van die vrijheid, zooals dat zoo even in korte woorden is uitgedrukt, niet kent of niet voor de geest heeft. Het is, omdat men van een *eigene zelfstandige magt*, waarmeê de mensch *zelf* tot de bepaling van zijn wil zou kunnen meêwerken, zich geen waar en juist begrip kan vormen; geen ander namelijk, dan van de magt, die op de bepaling van iemands wil wordt uitgeoefend door zijn eigen gemoedsgesteldheid. Neen, het is de eigen magt van den mensch, waarmeê hij niet alleen de magt en drang van een op zijn gemoed werkende beweegrede, maar ook een overheerschende lust of neiging van zijn eigen gemoed, kan weêrstaan en overwinnen. - Maar het zal noodig zijn, dat zoo even in korte woorden gegevene ware begrip van de vrijheid van de menschelijke wil nog wat nader toe te lichten en te ontwikkelen.

Als wij zeggen, dat de mensch het vermogen heeft, om met eigene, zelfstandige magt invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil; dan beteekent dit niet, dat die magt zoo groot is, dat hij daarmeê elke drangrede en elke lust van zijn gemoed kan weêrstaan en overwinnen. De ondervinding leert wel het tegendeel. Neen, maar al te dikwijls is de magt van de beweegredenen hem te groot, de lust van zijn gemoed hem te

sterk, om er weêrstand aan te kunnen bieden. Bij vele menschen is die eigene zelfstandige magt, die *wilskracht*, zooals wij het noemen, ook nog maar zeer zwak.

Ook beteekent het niet, dat reeds het kleine kind die magt zou bezitten. Neen, eerst met de ontwikkeling van den mensch tot *persoonlijke zelfstandigheid* ontwikkelt zich ook zijn vermogen om met eigene zelfstandige magt invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil.

Trouwens dit vermogen om met eigene zelfstandige magt invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil, - die wilskracht, waarin de vrijheid van zijn wil bestaat, - heeft de mensch in en met en door zijn *persoonlijke zelfstandigheid*. En deze *persoonlijke zelfstandigheid* is, zooals de Zielkunde leert, het w e z e n van den m e n s c h, waardoor de mensch wezenlijk onderscheiden is van de andere met bewustzijn levende wezens, de d i e r e n.

Persoonlijke zelfstandigheid is het w e z e n van den mensch, als zijn bijzondere, hem van de dieren onderscheidende, a a n l e g of b e s t e m m i n g. - Het dier is alleen maar bestemd om een i n d i v i d u, een wel bijzonder en afzonderlijk, en dus ook afzonderlijk op zich zelf staand, maar toch wezentlijk onzelfstandig, i n d i v i d u van een geslacht te zijn, dat alleen maar tijdelijk tot e x e m p l a a r en o r g a a n van het leven van zijn geslacht verstrekt. Ook de mensch is bestemd, om een individu, een exemplaar en orgaan of lid van zijn geslacht te zijn; maar de bijzondere bestemming van zijn geslacht is, dat de inviduën of leden van het geslacht dit zullen worden met w e r k e l i j k e z e l f s t a n d i g h e i d, en zich hiertoe z e l f, u i t e n d o o r z i c h z e l f, zullen vormen. Wij noemen dit p e r s o o n l i j k e zelfstandigheid, in onderscheiding van die i n d i v i d u ë l e zelfstandigheid, die niets anders is, dan het afzonderlijk op zich zelf staan van ieder bijzonder individu van een geslacht (gelijk ook in de maatschappij alleen die mensch als *persoon* beschouwd wordt, die niet slechts een individu, maar ook een z e l f s t a n d i g l i d van de maatschappij is, en dus niet het kind, dat nog niet tot zelfstandigheid ontwikkeld is, en ook niet de slaaf, die slechts het onzelfstandig eigendom van zijn meester is).

Om z i c h z e l f, u i t e n d o o r z i c h z e l f, tot zulk een p e r s o o n l i j k z e l f s t a n d i g wezen te kunnen vormen, is de mensch met s p r a a k v e r m o g e n begaafd, en ontwikkelt zich door middel van de spraak reeds voreg bij het kind het z i n n e l i j k

voorstellingsvermogen tot redelijk denkvermogen, en tevens het zelfsgevoel tot zelfsbewustzijn. Zoo kan hij leeren, al langzamerhand leeren, niet maar blindelings en onwillekeurig, zooals het dier, het onbewuste orgaan of werktuig van zijn geslacht te zijn, en met noodzakelijkheid, zonder alle zelfstandigheid, in elke gegevene omstandigheid, alleen dat te verrigten, waartoe hij door de aard van zijn geslacht gedreven wordt, - maar gebruik te maken van zijn vermogen om met zelfsbewustzijn te handelen en werkzaam te zijn, en door middel van zijn redelijk denkvermogen een natuurlijke lust of neiging, die tot zijn bewustzijn komt, in plaats van die maar dadelijk uit te voeren, als voorstelling vast te houden en te keuren, door ook andere beweegredenen zich voor de geest te stellen, die bij nadere overweging, en bij een door die overweging kalmer en gelijkmatiger gewordene stemming van het gemoed, hem tot anders handelen zouden kunnen doen besluiten, daar ze misschien meer dan zijn tegenwoordige, oogenblikkelijke lust of neiging, aan de inspraak van zijn gemoed (bij voorbeeld aan zijn gevoel van regt, pligt of betamelijkheid) beantwoorden, - misschien meer met zijn eigen, zijn wezenlijke natuur, dat is met zijn wezen, aanleg en bestemming als mensch, overeenstemmen.

Ja, zoo kan de mensch leeren, al langzamerhand leeren, met eigen zelfstandigheid zich zelf, uit en door zich zelf, tot handelen te bepalen, - en dus zoo te willen en te handelen, dat hij met zijn willen en handelen, dat is met zijn reactie of terugwerking op ontvangene indrukken, niet maar een schakel is en blijft in de werktuiglijke opvolging en aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen, maar zelf een oorzaak wordt, die wel niet een nieuwe reeks van oorzaken en gevolgen begint, maar toch in die mechanische opvolging van oorzaken en gevolgen op zulk een wijze ingrijpt, dat deze daardoor gewijzigd en in de rigting van zijn loop veranderd worden, zoodat er in die rigting een zoogenaamde toevalligheid ontstaat, dat wil zeggen, een wijziging, die wel een oorzaak heeft, maar uit de werktuiglijke opvolging en aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in de loop van de natuur niet vanzelfs zou voortkomen.

Als middel, om zoo al langzamerhand te leeren, met eigen zelfstandigheid zich zelf, uit en door zich zelf, tot handelen te bepalen, en zoo zich zelf hoe langer hoe meer tot een persoon-

lijk zelfstandig wezen te vormen, is de mensch door den Schepper met redevermogen begaafd; maar het *vermogen*, de *magt*, de *eigen magt*, om daartoe zijn redevermogen te gebruiken en de magt van lust of neiging en van beweeg- en drang-redenen te weêrstaan, als ook de magt, om *zich* daartoe te kunnen *inspannen* en dus *zijn wilskracht* te *versterken*, die *eigen magt*, die *zelfsmagt*, die *spankracht*, die *energie*, heeft de mensch in zijn *aanleg* en *bestemming om zich zelf tot een persoonlijk zelfstandig wezen te vormen*. - In zijn *aanleg* en *bestemming* heeft ieder levend wezen het vermogen en de kracht om zich naar zijn aard tot die bestemming te ontwikkelen: die *aanleg* en *bestemming* is zijn eigenaardig *wezen*. Heeft de kiem van een viooltje het vermogen, om zich onder gunstige omstandigheden tot een viooltje, en de kiem van een eik, om zich in dezelfde aarde en in dezelfde lucht tot een eikeboom te onwikkelen: de aanleg en bestemming, het eigenaardig wezen van den mensch is het vermogen, om zich zelf uit en door zich zelf te ontwikkelen en te vormen tot een persoonlijk zelfstandig wezen.

Deze ontwikkeling gaat, zooals alle ontwikkeling van een levend wezen, langzamerhand en trapsgewijze: ook bij den mensch ontwikkelt zich dat vermogen, om zich met eigen, persoonlijke, zelfstandige magt, uit en door zich zelf, tot handelen te bepalen, en zich zoo tot hetgeen hij bestemd is te worden, tot een persoonlijk zelfstandig wezen, te vormen, niet dan langzamerhand en trapsgewijze. In den beginne is dat vermogen, die eigen magt, nog maar zeer zwak, maar wordt met de ontwikkeling hoe langer hoe sterker. Ook niet bij alle menschen ontwikkelt zich dat vermogen tot dezelfde hoogte: bij de meeste menschen bereikt die ontwikkeling maar een zeer lage trap, en het ideaal wordt in dit leven op lange na bij niemand bereikt. Maar zoo kan dan ook dit tegenwoordige leven van den mensch slechts de eerste periode zijn van zijn ontwikkeling tot zijn bestemming. Trouwens, zoo waar als dit het wezen van den mensch is, dat hij bestemd is, om niet, zooals het dier, een onzelfstandig exemplaar en orgaan van zijn geslacht te zijn, maar zich zelf uit en door zich zelf tot een persoonlijk zelfstandig wezen te vormen; zoo waar heeft de mensch niet alleen het vermogen om met eigen zelfstandige magt invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil tot handelen; maar zoo

waar is hij ook bestemd, om niet, gelijk het dierlijk individu, nadat het als orgaan van het leven van zijn geslacht heeft uitgediend, zijn schijnbare substantie of zelfstandigheid te verliezen en te vergaan, maar als een in waarheid zelfstandig wezen, als een werkelijke substantie, die zijn subsistentie in zich zelf heeft, te blijven subsisteren. De vrijheid van de menschelijke wil en de onvergankelijkheid van het menschelijk individu zijn beide gegrond in het wezen van den mensch, in zijn bestemming tot persoonlijke zelfstandigheid.

Na deze ontwikkeling van het ware begrip van de vrijheid van den mensch in het bepalen van zijn wil, dat met het onbedrieglijk en door geen redeneringen tot zwijgen te brengen zelfsgevoel en besef, dat wij van die vrijheid hebben, zoo volkomen overeenstemt; na deze ontwikkeling van het ware en juiste begrip is het duidelijk, dat alle bestrijding van die vrijheid alleen maar de valsche en verkeerde begrippen en definities van die vrijheid kan treffen[1]. Het Indeterminisme, dat toch eigenlijk niets anders bedoelt, dan dat zelfsgevoel, dat de mensch van de vrijheid van zijn wil heeft, te hand-

1 Zoo in het werk van Prof Scholten. Zoo ook in het 'Lehrbuch der Psychologie als Naturwissenschaft,' von Dr. Theodor Waitz (Braunschweig, 1849). Ook deze Herbartiaansche Psycholoog is een hevige bestrijder van de vrije wil, maar heeft er geen ander begrip van, dan van een wil, die, zooals hij op p. 461 zich uitdrukt, *absolut aus sich selbst anfängt*, of, zooals op de volgende bladzijde, *durch sich selbst determinirter Wille, d.h. durch Nichts determinirter Wille, sein soll*: 'denn' voegt hij er tusschen twee haakjes bij, 'ein Ding, bevor es existirt, kann nicht schon eine Determination ausüben.' Op blz. 464 zegt hij: 'dass die Willkür ihrem Begriffe nach eine ursachlose Ursache ist.' - Tegen zulke ongerijmde begrippen is het gemakkelijk strijden: zij hebben geen wederlegging noodig: maar opmerkelijk is het, wat hij op die zelfde bladzijde schrijft: 'Also soll Alles einer unerbittlicher Nothwendigkeit unterworfen sein? Der Mensch soll keine Art einer wirklichen Selbstthätigkeit besitzen? Er soll nichts eigentlich selbst thun, nie selbst handeln, sondern dies soll ein blosser Schein, in Wahrheit aber das nothwendige Resultat in ihm wirkender Naturkräfte sein? Welche sonderbaren Fragen! Es ist auf sie nur zu antworten, dass sie sämmtlich auf Missverständaisse beruhen. Schon jede Vorstellung ist eine wirkliche Selbstthätigkeit der menschlichen Seele, aber wir leugnen, dass es in der Natur des Menschen eine übernatürliche Kraft des Handelns giebt, nämlich eine solche die im Gegensatze stehen sollte nicht nur zur Natur überhaupt, sondern sogar zu dem gesammten natürlichen Wesen des Menschen selbst. Warum macht man denn den verkehrten Gegensatz des handelnden Menschen zur Natur der Menschen, als ob sein Handeln ausserhalb seiner und aller Natur läge? Nicht eine fremde you aussen in ihn hineingekommene Naturkraft handelt in ihm, sondern er handelt überall wirklich selbst, aber alles sein Handeln geht nur hervor und kann nur hervorgehen aus der Naturbestimmtheit seines Wesens?'
Zie, dit is alles gezonde taal. Het komt er nu maar op aan, wat men onder die *Naturbestimmtheit des menschlichen Wesens* te verstaan heeft. Wat de schrijver er onder verstaat, geeft hij nergens in zijn Psychologie te kennen; maar een naauwkeurige beschouwing van het wezen van den mensch in onderscheiding van het dier leert ons, dat die *Naturbestimmtheit* van het wezen van den mensch in niets anders bestaat, dan in de bestemming van den mensch om zich zelf, uit en door zich zelf, met eigene door den Schepper hem verleende magt, tot een persoonlijk zelfstandig wezen te vormen.

haven, heeft zich altijd te regt verzet tegen de bewering van het Determinisme, dat dit zelfsgevoel van den mensch niets dan schijn en zelfsbedrog zou wezen. Maar, ofschoon het Determinisme in zóó ver altijd te regt door het Indeterminisme bestreden is, de grondstelling van het Determinisme, dat, gelijk alles, zoo ook elke wilsbepaling, een oorzaak moet hebben, - een oorzaak, daar de wil door bepaald of gedetermineerd wordt; - die grondstelling blijft daarom toch even waar. Trouwens die grondstelling is een eenvoudig en klaarblijkelijk axioma, dat het bewijs voor zijn waarheid in zich zelf draagt. Waar is het ook, klaarblijkelijk waar, dat de oorzaak, daar bij elke wilsbepaling de wil van iemand door bepaald of gedetermineerd wordt, geen andere kan wezen, dan de bepaalde toestand of gesteldheid, daar het gemoed van iemand op het oogenblik, dat hij zijn wil bepaalt, zich in bevindt. Trouwens een willen kan toch niets anders zijn, dan een reflexbeweging van een gemoedsbeweging, een reactie of terugwerking van het gemoed op een voorafgegane werking op het gemoed. Al is het dan ook, dat iemand zelf, met zijn eigene, hem met zijn persoonlijke zelfstandigheid door den Schepper verleende magt, door redeneren een lust of neiging van zijn gemoed overwonnen, en het bewogen heeft om aan een andere beweegrede, uit een ander beginsel, gehoor te geven; al is het dus, dat hij zelf zijn gemoedsgesteldheid veranderd heeft, de eindelijke bepaling van zijn wil wordt dan toch bepaald en gedetermineerd door de, nu veranderde, gesteldheid van zijn gemoed. - Ja, wat meer is, om van zijn eigene hem verleende magt gebruik te maken en door redenen op de gesteldheid van zijn gemoed, zooveel mogelijk, invloed uit te oefenen; - om zich in te spannen, waar de strijd zwaar is, en zich met zijn wilskracht tegen streke beweeg- of drang-redenen te verzetten; - om dit te doen, moet

hij dit toch eerst willen doen, moet hij hiertoe lust en neiging hebben in zijn gemoed, en is hij dus, niet alleen in zijn eindelijke wilsbepaling, maar ook in de invloed, die hij daarop vooraf door de magt van zijn persoonlijke zelfstandigheid uitoefenen kan, toch altijd bepaald of gedetermineerd door de gesteldheid van zijn gemoed.

Ja, de grondstelling van het Determinisme is en blijft een onbetwistbare waarheid. - Maar waar blijft dan, zal men zeggen, de vrijheid van de menschelijke wil? - Die bestaat niet, indien men daaraan een ander begrip hecht, dan men daaraan hechten moet, namelijk van het vermogen van den mensch, om met de eigene, hem in zijn persoonlijke zelfstandigheid verleende magt, door middel van zijn redevermogen, op de bepaling van zijn wil invloed uit te oefenen: maar met dit begrip is die onbetwistbare grondstelling van het Determinisme volstrekt niet in strijd. Want, dat de mensch in het gebruik van dit vermogen toch altijd bepaald of gedetermineerd is door de gesteldheid van zijn gemoed, wat volgt daaruit anders of meer, als dat de mensch met die eigene hem in zijn persoonlijke zelfstandigheid verleende magt, - met al de wilskracht, die hij bezit, - toch een geheel afhanklijk wezen is? En hiervan heeft hij, zooals ook boven (bl. 9) reeds opgemerkt is, een even onmiddellijk en onbedrieglijk zelfsgevoel, als van zijn persoonlijke zelfstandigheid, en van de magt, die hij daarmeê bezit, om invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil.

Ja, ook in het gebruik maken van deze magt, die hem verleend is, om met zijn persoonlijke zelfstandigheid invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil, is de mensch, even als in alle andere opzigten, een geheel afhanklijk wezen. Want, behalven dat hij in drift, in hevige gemoedsbeweging, zijn rede niet gebruiken kan, daar hij terstond tot handelen gedreven of vervoerd wordt; - behalven dat hij dikwijls door de omstandigheden overrompeld en gedrongen wordt, om, zonder zich vooraf te kunnen bedenken, terstond een besluit te nemen en te handelen; - behalven dat een op zijn gemoed werkende beweegrede te magtig en te sterk kan wezen, dan dat hij met die mate van persoonlijke zelfstandigheid, die hij tot hiertoe zich verworven heeft, zich met redeneren daartegen verzetten kan; - behalven dat alles, indien hij van de magt van zijn persoonlijke zelfstandigheid gebruik zal maken, om een lust of neiging, die in hem opkomt, niet maar dade-

lijk op te volgen, maar zijn rede te gebruiken en te overwegen, of hij niet misschien beter anders zou handelen; dan moet hij, zooals boven reeds gezegd is, dat toch eerst willen doen, daartoe de lust en de geneigdheid hebben. En, zal hij zich willen inspannen, om zich met wilskracht tegen een sterke lust of magtige drangrede te verzetten; moet hij dan daartoe niet de noodige opgewektheid hebben? Maar hangt dit willen bij den mensch niet grootendeels af van temperament of natuurlijk gemoedsbestaan? van de invloed, die de omstandigheden uitoefenen op de oogenblikkelijke gesteldheid en stemming van zijn gemoed? als ook van de opgewektheid, gezondheid en veêrkracht van zijn lichamelijk gestel?

Ja, de mensch is een in alle opzigten geheel afhanklijk wezen, - geheel afhanklijk van die albeheerschende Oppermagt, daar alles in het heelal, dat wij magt of kracht noemen, aan onderworpen is. Maar is dan met zulk een geheele afhanklijkheid een eigene persoonlijk zelfstandige aan den mensch verleende magt, daar hij zelf, uit en door zich zelf, meê werkzaam is, onbestaanbaar? - Alleen aan een geheel oppervlakkige beschouwing kan dit zoo toeschijnen. Trouwens, zou het misschien alleen niet reeds genoeg zijn op te merken, dat een souvereine, albeheerschende oppermagt toch immers wel aan afhanklijke ondergeschikte personen een eigen magt kan verleenen, om daarmeê zelf met eigen verantwoordelijkheid werkzaam te zijn? Maar alle bedenking zal ophouden, als wij ons van het wezen van die souvereine, alle magt of kracht in het heelal beheerschende Oppermagt, en van de betrekking, waarin de mensch tot dat oppermagtig Wezen staat, het ware en juiste begrip gevormd hebben, - dat ware en juiste begrip van het wezen van God en mensch, dat, voorgelicht door de Christelijke religieuse voorstellingen, de nieuwere Philosophie sedert Spinoza, niettegenstaande allerlei afdwalingen, toch eindelijk tot bewustzijn gebracht heeft.

Dat wezen is niet de God van de, helaas! nog altijd gewone zinnelijke voorstelling, die den Schepper van de in der tijd geschapene stoffelijke wereld zich voor de verbeelding stelt als een wezen, dat nevens en buiten de wereld bestaat, - boven het heelal in een eigen zoogenaamde hemel troont, - en die de wereld zich voorstelt als een allerkunstigste machine, waarin alles met de door den Schepper daarin gelegde krachten en naar eenmaal vastgestelde wetten doorgaans

zeer geregeld afloopt, maar waarover de Schepper toch altijd het bestuur en toezigt blijft houden (met zijn Voorzienigheid, zooals men het noemt), om niet, alleen als er storingen in de gang van de machine ontstaan, die te verhelpen, maar ook om die gang zoo te regelen of te regeren, dat die altijd naar Zijn wil en verkiezing gaat, en beantwoordt aan het doeleinde, dat door Hem bij de schepping bedoeld is.

Neen, het Opperwezen is niet een wezen, dat nevens de wereld van die eindige wezens bestaat en dus zelf een eindig wezen zou zijn: het is het

> 'Oneindig eeuwig Wezen
> van alle ding, dat wezen heeft',

zooals Vondel in zijn *Lucifer* de rei van engelen laat zingen, - het Wezen van alle wezens, het Wezen van het heelal zelf. Het is de eeuwige, eenige substantie, waarnevens geen andere substantie bestaat, - het eenige, eeuwige, in de volstrekste zin van het woord zelfstandige Wezen, waarnevens geen andere in gelijke zin zelfstandige wezens kunnen bestaan. Het is het eeuwige, eenige zelfstandige en zich zelf bewuste Wezen, dat eeuwig zich zelf voor zijn zelfsbewustzijn stelt, door eeuwig het oneindig wezen van zijn substantie voor zijn zelfsbewustzijn in al zijn oneindige bijzonderheden te ontvouwen, uit te breiden en te ontwikkelen, en dus op oneindige wijzen te verwezentlijken en te verwerkelijken[1].

1 Dat de eeuwige, eenige substantie, het Wezen der wezens, het wezen, de grond en oorzaak van het heelal, een zich zelf bewust en met zelfsbewustzijn werkzaam wezen is, zooals hier wordt aangenomen, dat is een noodzakelijke hypothese of onderstelling, iets, dat men in de Metaphysica of wetenschappelijke beschouwing van het wezen van het heelal, noodzakelijk aannemen moet, om hetgeen wij van het heelal door de waarneming kennen, te begrijpen en te verklaren. Zulke noodzakelijke onderstellingen zijn alle waarheden, die niet zelf waarnemingen van het bijzondere, maar door middel van de waarneming en op de waarneming gegronde ware begrippen zijn: men behoeft hier bij voorbeeld maar te denken aan die groote, door zulke noodzakelijke onderstellingen gevondene waarheden in de natuurkunde, als het stelsel van Copernicus, de natuurwetten van Newton en Keppler en de leer van de atomen, of middelpunten van wederzijdsche en wederkeerige werking in de aether. Het zijn geen *loutere* hypothesen of onderstellingen; het zijn *noodzakelijke* onderstellingen, omdat de waargenomene verschijnsels zich niet anders begrijpen laten: het zijn waarheden, omdat zij door alle waarnemingen bewaarheid, door niet één gelogenstraft worden.
Dat nu het wezen, de grond en oorzaak van het heelal, dat is van alles wat *be*staat en *ont*staat, een zich zelf bewuste Schepper is, dat is zulk een noodzakelijke onderstelling, die door alles, wat wij van het heelal door de waarneming kennen, bewaarheid wordt, en dus een zekere waarheid is. Dat het dit is, behoeft ook geen lang betoog. Het is klaarblijkelijk uit de innerlijke doelmatigheid van alles, wat wij door middel van de waarneming kennen, zoover wij met onze waarneming een geheel in al zijn deelen kunnen overzien, zooals het organisme of de bewerktuiging van al de levende wezens. Een zelfs maar oppervlakkige kennis en beschouwing van de bouw en de levensverrigtingen van het menschelijk lichaam als orgaan voor zijn vegetatief, zijn animaal of zinnelijk en zijn zelfsbewust leven, en voor alle drie tegelijk, is alleen genoegzaam om van die innerlijke doelmatigheid de levendigste overtuiging te geven. Alle tegenovergestelde hypothesen of onderstellingen, die alle hierop neêrkomen, dat die niet te miskennen doelmatigheid toch ook wel het gewrocht van een doelloos, blind werkende magt, zou kunnen zijn, hebben geen wederlegging noodig, omdat zij zich zelf in hun begrip tegenspreken, van een in zich zelf tegenstrijdig, volstrekt ondenkbaar, wanbegrip uitgaan.
Wel hebben vele natuurkundigen, zonder zich juist daarom tegen het geloof aan een zelfsbewusten, alwijzen Schepper te willen verklaren, in de laatste tijd vooral zich tegen een natuur- en wereld-beschouwing verklaard, die in de wetenschappelijke verklaring van de verschijnsels van het leven een met doel scheppend en vormend beginsel aanneemt,

En zoo verkrijgen wij het ware begrip, voor zoo ver wij eindige wezens ons dat vormen kunnen, van het h e e l a l , als de s c h e p p i n g van het oneindig, eeuwig Wezen. Het is de eeuwige verwezentlijking of verwerkelijking van de oneindige, onuitputtelijke volheid van Zijn wezen voor Zijn eigen zelfsbewustzijn, door Zijn eigen wezen voor Zijn zelfsbewustzijn uit te breiden en te ontvouwen in een eindelooze rijkdom van bijzondere, eindige gestalten en wezensvormen, eindeloos en onbegrensd in uitgebreidheid, eindeloos en onbegrensd in tijd, nooit uitgeput, altijd oneindig. Het is een schepping, niet u i t n i e t s in

daar toch alle vorderingen in de kennis van de natuur hoe langer hoe meer bewijzen, dat ook alle l e v e n s verschijnsels en l e v e n s verrigtingen alleen maar door middel van die m e c h a n i s c h e , physische en chemische werking van de krachten der s t o f tot stand komen, waardoor ook alle verandering en vorming in de levenlooze natuur teweeg gebracht wordt. Maar blijkbaar berust deze tegenbedenking op een verwaaring van de begrippen van m i d d e l en o o r z a a k . Zeker worden alle levensverrigtingen, daar zij alle in de stoffelijke natuur zich verwezentlijken, d o o r m i d d e l van de mechanische natuurkrachten van de stof te weeg gebracht: maar iets anders is de o o r z a a k , die deze m i d d e l e n gebruikt tot bereiking van het d o e l , het tot stand brengen van die levensverrigtingen, waartoe die middelen alleen maar d i e n e n . Die oorzaak m o e t een door gepaste middelen, met een voorgesteld doel werkzame, en dus een z e l f s b e w u s t e , oorzaak zijn. Nu kan er wel geen bedenking tegen zijn, om d e s t o f als deze oorzaak aan te nemen, die door middel van haar krachten dat doel bewerkstelligt, indien men onder d e s t o f dan maar geen koolstof, stikstof en zuurstof verstaat, maar d e a l g e m e e n e w e r e l d s t o f , dat is de a l g e m e e n e w e r e l d s u b s t a n t i e , die in de atomen van de aether, in zonnen en planeten en in geslachten van levende wezens, planten, dieren en menschen, z i c h vorm en gestalte geeft. Ja, deze algemeene, eenige s u b s t a n t i e van het heelal, daar niets buiten of nevens bestaat, deze e e n i g e s u b s t a n t i e is de zich zelf bewuste, alwijze, eeuwige Schepper, eeuwig scheppende oorzaak van al wat *be*staat en *ont*staat. - Wie door het bovenstaande nog niet volkomen overtuigd is, van hoe weinig belang die bedenking is, dat de waarneming, zoover als die reikt, in de geheele, ook in de levende, natuur niets anders dan mechanisch werkende natuurkrachten kan vinden, die leze het werk van den beroemden natuurkundige Hermann Lotze, *Mikrokosmus; Ideen zur Naturgeschichte und Geschichte der Menschheit; Versuch einer Anthropologie* (Leipzig, erster Baud, 1856, zweiter Band, 1858, terwijl het derde en laatste deel nog in dit loopende jaar te verwachten is). Zelf een groot voorstander en bevorderaar van de mechanische natuurbeschouwing, ook op het gebied van het organische leven, heeft hij in dit werk, zooals hij in de Voorrede zegt, willen aantoonen, ‘van welk een volstrekt algemeene uitgebreidheid, en tegelijk van welk een geheel onbeduidend belang, de missie is, die het mechanisme in de bouw der wereld te vervullen heeft’; en op blz. 154 van het tweede deel drukt hij het resultaat van zijn nadenken over het wezen der dingen in deze woorden uit: ‘dass das Reale uichts Anderes sei, als die auf unbegreifliche Weise in der Form wirkungsfähiger Selbständigkeit gesetzte Idee;’ woorden, waarvan ik de zin in het Hollandsch niet beter weet uit te drukken, dan op deze wijze: dat het reële van al het bestaande niets anders is, dan met eigenwerkzaamheid als zelfstandige dingen en wezens, op een voor ons onbegrijpelijke wijze, begaafde ideën.
Ik moet hier nog opmerken, dat wij het z e l f s b e w u s t z i j n , dat wij dan aan het Wezen der wezens, den Schepper van die gerealiseerde ideën, moeten toeschrijven, ons niet moeten voorstellen als menschelijk zelfsbewustzijn, dat een m i d d e l l i j k bewustzijn van ons zelfsgevoel is, door middel van ons rede- of spraak-vermogen, en dat daarom alleen in het middelpunt van onze gewaarwordingen, de hersens, zijn beperkten zetel heeft. Want in de toppen van onze vingers, bij voorbeeld, hebben wij wel g e v o e l en g e w a a r w o r d i n g of b e w u s t z i j n van de voorwerpen, die wij aanrakeu, maar geen *zelfs*b e w u s t z i j n . Het zelfsbewustzijn van het Oneindige Wezen, den Schepper van het heelal, moeten wij ons denken als een algemeen z e l f s *gevoel*, dat tevens en onmiddellijk z e l f s *bewustzijn* is, en dus als een in de eigenlijke zin o n m i d d e l l i j k z e l f s b e w u s t z i j n - een benaming, daar, zooals boven (blz. 5) gezegd is, wel eens verkeerd ons menschelijk zelfsg e v o e l meê beteekend wordt.

de letterlijke zin van deze uitdrukking, - wat niets dan onzin is, - maar in die zin, dat het een schepping is uit niets anders, dan uit het wezen en de substantie van het Oneindig, eenig, eeuwig Wezen zelf. - In die oneindige rijkdom van eindige gestalten en wezensvormen geeft de eeuwige Schepper zich zelf op oneindig bijzondere wijzen werkelijkheid en gestalte, en is en leeft en werkt dus ook alleen in die eindige gestalten en wezensvormen, maar wordt daarin en daardoor niet zelf e i n d i g . In al die oneindig verscheidene en eeuwig wisselende eindige gestalten en wezensvormen, die nu bestaan, en

van eeuwigheid bestaan hebben of in eeuwigheid bestaan zullen, blijft de oneindige Schepper voor zich zelf dezelfde, de O n e i n d i g e . Maar elke bijzondere gestalte en wezensvorm, ofschoon het een gestalte en wezensvorm is, waarin de Oneindige Schepper zich werkelijkheid geeft, en ofschoon het geen substantie en wezen heeft, dan uit en van het Oneindig Wezen, is op zich zelf, in zijn bijzonderheid, daar het slechts op een bijzondere, bepaalde en beperkte wijze een gestalte en wezensvorm van den Oneindige is, een e i n d i g ding of wezen. Alleen in *al* die oneindig vele eindige gestalten en wezensvormen, die er nu in het heelal zijn, en van eeuwigheid waren en in eeuwigheid zijn zullen, alleen in die a l l e n g e z a m e n t l i j k , - alleen dus in het o n e i n d i g , e e u w i g H e e l a l , - geeft de Oneindige Schepper zich gestalte en werkelijkheid als het O n e i n d i g e n e e u w i g W e z e n .

En zoo is dan ook, ofschoon er in het Heelal geen w e r k i n g , geen m a g t of k r a c h t is, dan alleen van den oneindigen Schepper, de eenige oorzaak van al wat *be*staat en *ont*staat of geschiedt; zoo is toch die magt en kracht, zooals die in ieder bijzonder eindig ding of wezen werkt en werkzaam, en dus een e i g e n e magt of kracht van zulk een ding of wezen is, niets dan e i n d i g e magt of kracht. En ook alleen m e t en d o o r m i d d e l van deze e i n d i g e krachten, aan de eindige dingen en wezens door den Schepper verleend, en alleen op die w i j z e , waarop de eindige dingen en wezens, ieder naar zijn aard, daarmeê onderling en wederkeerig of elkander werken, - niet d a a r n e v e n s of o p a n d e r e w i j z e n ; - alleen door middel van hetgeen wij de N a t u u r noemen, en van de zoogenaamde w e t t e n van de natuur, is de Oneindige Schepper in zijn schepping werkzaam. - Maar toch boven al die eindige magt van al zijn eigen eindige schepsels, boven de Natuur, is de Oneindige Schepper in zijn werking verheven. Want al die magt, door den Oneindigen Schepper aan zijn eindige schepsels verleend, om daarmeê onderling en wederkeerig op elkander te werken, is en blijft toch Z i j n magt; en boven de bepaalde m a t e , waarmeê ieder eindig ding of wezen n a a r m a t e van de werking, die het van een ander eindig ding of wezen ondergaat, met zijn eigen hem verleende magt terugwerkt of wederkeerig werkzaam is, behoudt de Oneindige Schepper een oneindige, onbeperkte o v e r m a g t , - de magt om met ieder eindige, aan een eindig ding of wezen verleende kracht i n v e r -

hoogde mate te werken. Met deze Overmagt, met deze Oppermagt en Almagt, is de Oneindige niet nevens, maar in en door middel van de eindige dingen en wezens, en ook niet op andere wijze, maar op dezelfde wijze, waarop de eindige dingen en wezens onderling en wederkeerig op elkander werken, - niet op een tegen de natuur van de eindige dingen en wezens strijdige, maar toch op *boven*natuurlijke wijze werkzaam, als de eeuwige Schepper in zijn eeuwige schepping[1].

Tegenover deze almagtige Over- of Oppermagt van den Ondige is alle magt en kracht van de eindige dingen en wezens geheel magteloos: want alle magt en kracht, daar zij meê werken, is niets dan magt en kracht van den Oneindige, daar Hij in en door middel van hen meê werkt. Tegenover den Schepper hebben Zijn schepsels in het geheel geen eigene magt: eigen magt hebben zij alleen tegenover malkander in hun onderlinge en wederkeerige werking op elkander. En zij werken daarmeê alleen naar de wil van den Schepper, alleen naar de bijzondere bestemming, daar ieder door den Schepper toe bestemd is. Met uitzondering alleen van den mensch, werken alle ons bekende eindige dingen en wezens met de eigene hun verleende magt, daar zij onderling en wederkeerig meê op elkander werken, geheel op dezelfde wijze als een machine, alleen met die magt of kracht, en alleen op die wijze en met die middelen tot die bestemming, die er door den maker aan gegeven en meê bedoeld is. Zij werken dus geheel machinaal of mechanisch: bij de met zinnelijke bewustzijn levende dieren, waarbij die mechanische werking tot een doel met daartoe be-

1 Zonder de erkenning van deze Over- of Oppermagt van de werking van den Schepper boven de werking van zijn schepsels, is het Wezen der wezens niet te denken als de eeuwige Schepper, dat is als de eeuwig, van eeuwigheid tot eeuwigheid scheppende oorzaak van al wat niet alleen *be*staat, maar ook *ont*staat. Zonder de erkenning van die Over- en Oppermagt zou het Wezen der wezens, na eenmaal het heelal geschapen te hebben, opgehouden hebben te scheppen, en alleen nog maar de werkelooze aanschouwer van zijn schepping zijn. Zonder de erkenning van die Over- of Oppermagt zou het heelal niet de eeuwige schepping van den Schepper zijn, maar een machine, waarin met de eenmaal daarin gelegde veêrkracht alles naar een te voren bepaald plan tot een te voren beraamd doel, als een raderwerk, voortloopt en afloopt. Zonder deze Over- of Oppermagt is de Schepper niet als vrij en niet als almagtig te denken; zou de Schepper zijn vrije eigenwerkzaamheid en al zijn magt aan Zijn schepsels weg geschonken, de Oneindige zich in de eindige dingen en wezens, de Schepper zich in zijn schepsels, opgelost hebben.

stemde middelen de schijn verkrijgt van een werken met zelfs bewustheid, maar dat het toch niet is; bij de dieren noemen wij zulk een doelmatig, maar toch machinaal en mechanisch werken, een werken uit instinct.

Van alle ons bekende wezens is alleen de mensch door den Schepper bestemd, om met de eigene hem verleende magt zich zelf, uit en door zich zelf, te vormen tot een persoonlijk zelfstandig wezen. Maar hoe is nu deze eigene vorming van den mensch met zijn hem daartoe door den Schepper verleende magt tot persoonlijke zelfstandigheid, en hoe zijn zelfstandigheid in betrekking tot het eenige in de volle zin van het woord zelfstandige Wezen van alle wezens, te begrijpen?

Die eigene vorming van den mensch tot persoonlijke zelfstandigheid is geheel op dezelfde wijze te begrijpen als zijn vorming tot individuele zelfstandigheid van zijn eerste wording af in de schoot van de moeder, en ook nog na zijn geboorte, zoo lang hij een hulpbehoevend, hulpeloos kind blijft, dat zich zelf niet helpen kan. Van het eerste oogenblik van zijn afscheiding af aan ontwikkelt en vormt zich de kiem in de moederschoot zelf, uit en door zich zelf, gedreven door zijn bestemming om een afzonderlijk op zich zelf staand individu van het geslacht te worden: maar gedurende deze geheele ontwikkeling en vorming leeft het kind in en van de moeder, en ontvangt het alle kracht tot eigen leven alleen van de toegevoerde levenssappen van de moeder, gelijk de plant zijn levenssappen trekt uit de aarde en de lucht, daar hij in leeft. En ook, nadat het kind met de geboorte een van de moeder afgezonderd en op zich zelf staand individu geworden is, heeft het toch nog zoo weinig zelfstandigheid, dat het, in alles hulpbehoevend en geheel hulpeloos in zich zelf, nog alles, wat het tot zijn verdere groei en ontwikkeling, tot zijn voeding en geheele opvoeding noodig heeft, van zijn ouders of opvoeders ontvangen moet. Ja, het heeft nog zoo weinig zelfstandigheid, ook in de letterlijke zin van dit woord, dat het zelfs op zijn eigen beentjes nog niet staan kan, en men het eerst staan, vervolgens loopen, moet leeren. En toch leert het kind zelf, door eigen ontwikkeling van eigen krachten, - toch leert het kind zelf staan en loopen.

Op dezelfde wijze nu, als deze zelfsontwikkeling van den mensch tot individuele, physische zelfstandigheid, - tot

een zelfstandig, op zich zelf staand individu van zijn geslacht: - op dezelfde wijze is ook zijn e i g e n vorming tot p e r s o o n l i j k e , g e e s t e l i j k e zelfstandigheid uit en door zich zelf te begrijpen. Deze eigen vorming tot persoonlijke zelfstandigheid begint eerst, wanneer de ontwikkeling tot individuele zelfstandigheid reeds aanmerkelijk gevorderd en voor het grootste gedeelte voltooid is; en bij dat begin heeft de mensch ook nog even weinig persoonlijke zelfstandigheid, als hij individuele zelfstandigheid heeft bij zijn eerste wording als kiem in de moederschoot. Hij moet z i c h z e l f tot een persoonlijk zelfstandig wezen vormen: hij is daartoe door den Schepper b e s t e m d , en heeft in deze bestemming de drijveer, die hem daartoe drijft of noopt; en hij heeft ook reeds de middelen daartoe in zijn rede en zelfsbewustzijn; maar toch is hij in zich zelf geheel hulpeloos, en uit zich zelf onbekwaam, om de zwakke krachten, die hij tot het gebruik van die middelen ontvangen heeft, zelf te oefenen en door oefening hoe langer hoe meer te versterken. Doch, gelijk ouders of opvoeders een klein kind behulpzaam zijn, om door oefening van de zwakke lichaamskrachten, die het heeft, langzamerhand z e l f te leeren loopen; even zoo wordt ook de jonge mensch, nadat hij in zijn ontwikkeling tot individuele zelfstandigheid zoo ver gevorderd is, dat hij zijn redelijk denkvermogen met zelfsbewustheid gebruiken kan, door zijn Schepper geholpen, om door oefening van de magt, die hem overeenkomstig zijn bestemming daartoe verleend is, z i c h z e l f langzamerhand, al is het ook onder gedurig vallen en opstaan, tot een persoonlijk zelfstandig wezen te vormen, dat de magt heeft, om weêrstand te bieden aan toevallige lusten en neigingen van zijn gemoed en aan allerlei van buiten op hem werkende beweeg- en drang-redenen, en om z e l f zijn wil te te bepalen naar hetgeen zijn zelfsgevoel en zelfsbewustzijn hem zeggen, dat overeenkomstig zijn ware (niet zinnelijke en dierlijke, maar ware menschelijke) natuur en bestemming is. - En, gelijk wij gezien hebben, dat de Oneindige Schepper in zijn schepping niet n e v e n s , maar alleen d o o r m i d d e l van zijn eindige schepsels werkzaam is; zoo wordt de mensch door zijn Schepper ook opgevoed tot een persoonlijk zelfstandig wezen door middel van zijne ouders en opvoeders, en door middel van de geheele beschikking van zijn lotgevallen.

Bij die vergelijking van de ontwikkeling van den mensch tot p e r s o o n l i j k e zelfstandigheid met zijn ontwikkeling tot een

zelfstandig individu, moeten wij vooral één onderscheid wel in het oog houden. De ontwikkeling van het kind tot individuele zelfstandigheid gaat zoo ver, dat het dezelfde individuele zelfstandigheid verkrijgt, als de moeder: maar tot zóóver kan de ontwikkeling van den mensch tot persoonlijke zelfstandigheid niet gaan, dat hij ook tegenover den Schepper een persoonlijk zelfstandig wezen zou worden. Een persoonlijk zelfstandig wezen wordt de mensch alleen tegenover de andere eindige dingen en wezens en tegenover de andere personen van zijn geslacht: tegenover den Oneindigen Schepper kan het eindig schepsel geen persoonlijke zelfstandigheid verkrijgen. Tegenover zijn Schepper wordt de mensch geen persoon in dezelfde zin, waarin hij dit is tegenover andere personen en dingen of wezens: tegenover zijn Schepper blijft de mensch altijd een in alles geheel afhanklijk en hulpbehoevend *kind*.

Ja, dit is de eenige ware voorstelling van de betrekking van den mensch tot zijn Schepper. Tegenover zijn Schepper is de mensch geen persoon, maar een in alle opzigten geheel afhanklijk en hulpbehoevend kind. Zijn Schepper is zijn Vader, van wien hij zijn aanwezen en bestaan ontvangen heeft, en die ook niet ver van hem is (geen vader in den hemel), maar altijd nabij; ja, in wien hij leeft en zich beweegt en is, gelijk het nog niet tot een afzonderlijk op zich zelf staand individu geboren kind in de schoot van de moeder; - een vader, die hem opvoedt tot zijn bestemming, met een oneindige wijsheid, waarbij zijn kinderwijsheid niets als dwaasheid is; die alleen weet, wat goed voor hem is, en aan wiens vaderlijke besturing en beschikking hij zich met kinderlijk vertrouwen mag overgeven.

[Alleen deze voorstelling van de betrekking van den mensch tot zijn Schepper, als van een in zich zelf hulpeloos en in alles hulpbehoevend kind tot zijn Vader, is ook de eenige ware grondslag van alle ware, gezonde godsdienstigheid en zedelijkheid].

Door zijn Vader, den eeuwigen Schepper, wordt de mensch als kind opgevoed, om zich zelf hoe langer hoe meer te vormen tot persoonlijke zelfstandigheid: doch daardoor wordt hij niet een zelfstandig persoon tegenover zijn Vader, maar integendeel een hoe langer hoe meer gehoorzaam en onderworpen kind, dat hoe langer hoe meer zijn ingebeelde zelfstandigheid aflegt, hoe langer hoe minder eigen wil en eigen zin heeft, hoe langer

hoe meer niet anders wil dan de wil van zijn Vader. Trouwens zijn hoe langer hoe meer toenemende en sterkere persoonlijke zelfstandigheid bestaat alleen hierin, dat hij met hoe langer hoe meer geoefende kracht de magt van zijn toevallige en oogenblikkelijke lusten en neigingen, en alle aandrang van verleidende beweegredenen, weêrstaan kan, om alleen dat te verkiezen, waartoe hij door zijn waar en eigenlijk wezen, zijn ware menschelijke natuur en bestemming, zich in zijn binnenste genoopt en gedrongen gevoelt. Luistert hij naar deze stem in zijn binnenste, naar de inspraak en uitspraak van zijn zedelijk gevoel en van zijn geweten; dan luistert hij naar de stem van zijn Schepper en Vader, die daarin tot hem spreekt en hem vermaant.

‘Maar het kind is niet altijd g e h o o r z a a m , het kan ook s t o u t zijn: het kan de door zijn ouders gewilde orde van zaken storen en verwarren, - het kan zelfs tegen de wil van zijn ouders breken, verwoesten en vernielen; - het kan ook met eigen zin en wil zich tegen de uitdrukkelijke wil van zijn ouders verzetten. Dit k a n het kind door de zelfstandigheid als i n d i v i d u , die het na de geboorte al langzamerhand ook tegenover zijn ouders verkrijgt. Maar kan zoo ook de mensch met de hem verleende p e r s o o n l i j k e zelfstandigheid, met die magt die hem verleend is om zelf zijn wil te bepalen; kan hij daarmeê ook niet de door den Schepper gewilde orde, beide de natuurlijke en zedelijke wereldorde, storen of verbreken? En kan men dan wel zeggen, dat de mensch in het geheel geen persoonlijke zelfstandigheid tegenover zijn Schepper heeft en betoonen kan? Doet de woeste veroveraar dat niet, die in zijn overmoed met zijn woeste benden welige akkers vertreedt, en moordt en brandt en plundert?’

Alleen met verkeerde begrippen kan men deze bedenking maken. Het is en blijft waar, wat boven gezegd is: de mensch kan al langzamerhand leeren m e t e i g e n z e l f s t a n d i g h e i d z i c h z e l f , u i t e n d o o r z i c h z e l f , t o t h a n d e l e n t e b e p a l e n . Hij kan dus zoo willen en handelen, dat hij daarmeê niet maar een schakel is en blijft in de werktuiglijke opvolging en aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in de loop van de natuur, maar z e l f een o o r z a a k wordt, die wel niet een nieuwe reeks van oorzaken en gevolgen b e g i n t , maar

toch in die werktuiglijke opvolging van oorzaken en gevolgen op zulk een wijze ingrijpt, dat deze daardoor gewijzigd en in de rigting van zijn loop verandert wordt, zoodat er in die rigting een zoogenaamde toevalligheid ontstaat, dat wil zeggen, een wijziging, die wel een oorzaak heeft, maar uit de werktuiglijke opvolging en aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in de loop van de natuur niet van zelf zou voortkomen. - Dit is en blijft waar: maar zulk een ingrijpen is geen storen of verbreken van de loop van de natuur tegen de wil van den Schepper. Als zoodanig kan het alleen beschouwd worden bij een geheel verkeerd en valsch begrip van de wereld als Gods schepping, alleen dan, als men het Heelal zich voorstelt als een eenmaal in der tijd door God geschapene machine, die, eenmaal in werking gebracht, nu verder met de daaraan gegevene veêrkracht en een kunstig in elkander vattend raderwerk, naar vaste, werktuiglijk werkende wetten, en op een te voren beraamde wijze, zoo afloopt, dat het te voren door den maker beoogde doeleinde bereikt wordt. Neen, de Schepper van het Heelal is een eeuwige Schepper, de Schepper niet alleen van alles wat *be*staat, maar ook van alles wat *ont*staat. Het Heelal, Zijn schepping, is een eeuwige, eeuwig voortdurende schepping, waarin Hij voortdurend het bestaande verstoort, bestaande vormen en gestalten ontbindt, vernietigt en verwoest, om nieuwe te scheppen. En dit doet Hij door middel van de magt en krachten, die Hij aan de eindige, door Hem geschapene dingen en wezens verleend heeft, om daarmeê ieder naar zijn aard en bestemming te werken; en zoo ook door de magt van persoonlijke zelfstandigheid, die Hij verleend heeft aan den mensch. De verwoestingen te vuur en te zwaard, door den overmoedigen veroveraar met zijn ruwe krijgsbenden aangerigt, geschieden evenmin tegen de wil van den Schepper, als de verwoestingen, die door middel van andere krachten veroorzaakt worden, zooals door bliksem, hagelslag, watervloeden en lavastroomen. En, wat de Schepper niet wil dat door de magt en krachten, die Hij aan Zijn eindige schepsels verleend heeft, geschieden zal, dat belet en verhindert hij door Zijn oneindige Overmagt over alle door hem verleende eindige magt, - zoowel over de magt van persoonlijke zelfstandigheid, door Hem aan den mensch verleend, als over de magt, door Hem gelegd in ieder zoogenaamd atoom van die algemeene wereldsubstantie, die wij de aether noemen.

Het is inderdaad geheel en al ondenkbaar, dat de mensch met de magt van zijn persoonlijke zelfstandigheid, waarmeê hij naar verkiezing zijn wil tot handelen kan bepalen en daardoor in kan grijpen in de werktuiglijke aaneenschakeling van oorzaken en gevolgen in den loop van de natuur; - geheel en al ondenkbaar is het, dat de mensch daardoor de loop van de natuur tegen de wil van den Schepper zou kunnen storen of verbreken. Want wat k a n de mensch doen, wanneer hij met zijn persoonlijke zelfstandigheid zijn wil tot handelen wil bepalen? wat staat dan aan zijn v e r k i e z i n g ? Één van beiden, òf hij willigt de oogenblikkelijke zinnelijke of dierlijke lust van zijn gemoed in, òf hij weêrstaat die, en bepaalt zijn wil naar de inspraak van zijn ware menschelijke natuur, overeenkomstig zijn wezentlijke bestemming als mensch. In dit laatste geval bepaalt hij zijn wil naar d e w i l v a n z i j n S c h e p p e r , en in het eerste geval doet hij even als het dier, dat altijd w e r k t u i g l i j k en onwillekeurig de neiging van zijn dierlijke natuur volgt, maar zoo dan ook niets anders is, dan een schakel in de werktuiglijke aaneenschakeling en opvolging van oorzaken en gevolgen in de loop van de natuur. Hoe kan er in beide gevallen spraak zijn van een storen van de loop van de natuur tegen de wil van den Schepper?

‘Maar,’ zal men misschien nog zeggen, ‘kan de mensch dan toch met zijn persoonlijke zelfstandigheid ten minsten niet de door God gewilde z e d e l i j k e wereldorde storen? Is het z e d e l i j k k w a a d , dat de mensch wil en doet, is de z o n d e , dan toch niet i n s t r i j d m e t d e w i l v a n z i j n S c h e p p e r ?’

Neen, zeker niet! tegen de wil van den almagtigen Schepper kan niets geschieden of plaats hebben, ook niet, wat men zedelijk kwaad of zonde noemt. Was het zedelijk kwaad tegen de wil van den Schepper, dan zou Hij met zijn oneindige Over- en Oppermagt beletten, dat het plaats vond. Het begrip van z e d e l i j k k w a a d of z o n d e , als iets dat in strijd is met de wil van den Schepper, spruit voort uit een valsch en geheel verkeerd begrip van de betrekking van den mensch tot zijn Schepper. Daarbij stelt men den mensch zich voor als een zelfstandig persoon tegenover den Schepper als een ander (en dus ook eindig) persoon. Den Schepper stelt men zich dan voor als gebieder of wetgever, die zijn schepsel, den mensch, een zedewet als rigtsnoer van zijn doen en laten heeft voorgeschreven, een wet geschreven in zijn hart of ook geopenbaard:

en den mensch stelt men zich dan voor als een persoon, die verpligt is aan die wet te gehoorzamen, en die dus, wanneer hij dit niet doet, zich schuldig maakt aan verzet tegen de wil van zijn Schepper. Zoo stelt men God zich voor in de gelijkenis van een mensch, al is het dan ook van een almagtig vorst en opperheer: maar zulk een God is een a f g o d . Welk een geheel ander begrip krijgt men van hetgeen men zedelijk kwaad of zonde noemt, wanneer men dat begrip van de betrekking van den mensch tot zijn Schepper zich gevormd heeft, dat, zooals wij boven gezien hebben, het eenige ware kan zijn! Dan stellen wij den mensch ons voor, niet als een p e r s o o n tegenover zijn Schepper, maar als een in alle opzigten geheel afhanklijk en hulpbehoevend k i n d van zijn Schepper als zijn V a d e r , van wien hij zijn aanwezen en bestaan ontvangen heeft, maar tegenover wien hij even weinig persoonlijke zelfstandigheid heeft, als het nog niet tot een afzonderlijk op zich staand individu en persoon geboren kind tegenover de moeder, in wier schoot het leeft en zich beweegt en is. Dat kind, de mensch, is door zijn Schepper en Vader bestemd, om zich zelf te vormen tot een persoonlijk zelfstandig wezen, - niet tegenover zijn Schepper, maar tegenover de andere eindige dingen en wezens: - daartoe heeft hij ook de aanleg en de vermogens ontvangen; daartoe ontvangt hij ook van zijn Vader, die hem tot zijn bestemming opvoedt, alle in zijn geheele afhankelijkheid noodige hulp. - Als hij dan nu al langzamerhand leert van de hem verleende magt en vermogens gebruik te maken, en zijn wil tot handelen bepaalt, niet naar zijn zinnelijke of dierlijke lust van het oogenblik, maar overeenkomstig zijn ware menschelijke bestemming, waartoe hij zich genoopt en gedrongen gevoelt in zijn zedelijk gevoel; dan wil en handelt hij g o e d , omdat hij op die wijze zijn ontwikkeling en vorming tot zijn bestemming bevordert; en, doet hij het niet, dan wil en handelt hij n i e t g o e d , omdat hij zijn ontwikkeling en vorming tot zijn bestemming niet bevordert. En dit n i e t g o e d en v e r k e e r d willen en handelen beschouwt zijn Schepper en Vader niet als o n w i l van zijn kind, maar als z w a k h e i d en als een a c t e r l i j k b l i j v e n , en gaat met vaderlijke liefde voort het te helpen en aan te sporen en te vermanen, ook wel te kastijden, namelijk door middel van zijn ouders en opvoeders en door middel van de geheele beschikking van zijn lotgevallen. - Hetgeen den mensch voornamelijk terughoudt en zoo lang ach-

terlijk doet blijven in zijn ontwikkeling en eigen vorming tot zijn bestemming, is, dat hij zich moet leeren verheffen uit en boven de zinnelijke en dierlijke *natuur*staat, waarin hij geboren is, en waarin de zinnelijke en dierlijke lusten en neigingen, die hij later, als zij met zijn ware menschelijke bestemming in strijd zijn, bestrijden moet, ook goed zijn, en, vóórdat hij ze met eenige zelfstandige magt bestrijden kan, reeds een hooge mate van hebbelijkheid en magt verkregen hebben.

Van dat niet goed en verkeerd willen en handelen zou de mensch zeker door den almagtigen Schepper teruggehouden kunnen worden, maar dit zou in strijd zijn met Zijn bestemming van den mensch, om zich zelf te vormen tot een persoonlijk zelfstandig wezen. Zoo zou ook het kind, dat door eigen oefening zelf moet leeren loopen, door zijn ouders of opvoeders voor vallen behoed kunnen worden, indien zij het kind nooit op eigen beenen lieten staan en nooit alleen lieten loopen: maar zoo zou het kind dan ook nooit alleen leeren loopen. De mensch is door zijn Schepper bestemd, om met de hem daartoe verleende magt en vermogens zich zelf, door eigen oefening van die magt en vermogens, tot een persoonlijk zelfstandig wezen te vormen: maar dan moet hij ook zelf met vrijheid, zonder gedwongen en genoodzaakt te worden, zijn wil tot handelen kunnen bepalen. En, daar hij bestemd is, om zich door eigen oefening tot een persoonlijk zelfstandig wezen te *vormen*, en het niet van het begin af aan reeds *is*; - daar hij als klein kind begint met als nog onzelfstandig individu van zijn geslacht alleen zijn lust en neiging van het oogenblik te volgen, en eerst langzamerhand door oefening van zijn krachten leeren moet daaraan weêrstand te kunnen bieden; zoo spreekt het van zelf, dat hij dit een tijd lang (volgens de ondervinding, gedurende deze geheele eerste levensperiode) nog niet altijd kan: gelijk het ook van zelf spreekt, dat een kind, dat alleen moet leeren loopen, vóórdat het dit nog goed kan, een tijd lang nu en dan nog valt, en niet alleen kan leeren loopen dan onder vallen en opstaan.

En, gelijk zoo het bestaan of plaatshebben van hetgeen men zedelijk kwaad en zonde, maar beter struikelingen en tekortkomingen noemt, in de door den Schepper gewilde zedelijke wereldorde geen raadsel is; zoo ook niet de algemeenheid van die zonde; ofschoon bij verkeerde begrippen van den mensch en zijn betrekking tot zijn Schepper beide wel

als onoplosbare raadsels beschouwd moeten worden, en ook veelal zoo beschouwd worden. Gelijk alle kinderen, vóórdat zij nog goed alleen kunnen loopen, van tijd tot tijd vallen; zoo struikelen ook alle menschen nog dikwijls en komen in hun bestrijden van hun zinnelijke en dierlijke lusten nog dikwijls te kort, vóórdat zij door oefening geleerd hebben dit altijd en in alle gevallen te kunnen doen. -

'Maar hoe is dan het schuldgevoel van den mensch over zijn struikelingen en tekortkomingen te verklaren, indien die struikelingen en tekortkomingen zoo natuurlijk en onvermijdelijk zijn?' - De mensch heeft schuld gevoel over zijn tekortkomingen, omdat zijn eigen zelfsgevoel, zijn geweten, hem zegt, dat hij, hoe zwak ook nog van krachten, toch in het gebruik, dat hij van de hem verleende vermogens maakt, te kort komt, en niet voldoet aan de verpligting, door zijn bestemming hem opgelegd en door de inspraak van zijn zedelijk gevoel hem aangewezen. De mensch heeft schuldgevoel over zijn tekortkomingen, omdat zijn geweten hem zegt, dat hij, wanneer hij in de strijd tegen de oogenblikkelijke lusten en neigingen van zijn gemoed en de magt van sterke drangredenen bezwijkt, toch nog niet alles doet wat hij wel zou kunnen doen, - toch zich niet zóó inspant, als hij wel zou kunnen. En ook over al zijn struikelingen, ook over onverhoedsche struikelingen, heeft hij leedwezen of berouw, omdat hij daarin met leedwezen gewaar wordt, hoe zwak hij nog van karakter is, en dat hij nog niet meer geoefend is, om met persoonlijke zelfstandigheid weêrstand te kunnen bieden aan verleiding en verzoekingen. Ja, uit dit gevoel van leedwezen of berouw ook over zulke struikelingen zien wij, dat de mensch zijn zedelijkheid niet juist beoordeelt naar zijn met overleg gepleegde daden, maar naar zijn geheele zedelijk karakter, dat is, naar de mate van zijn door eigen oefening verkregen vermogen, om zelf, met de magt van zijn persoonlijke zelfstandigheid, zijn wil tot handelen te bepalen. -

Ik eindig met de opmerking, hoe dit gevoel van schuld en leedwezen of berouw, dat de mensch heeft over zijn tekortkomingen en struikelingen, het ontegenzeggelijkst bewijs is voor de vrijheid van de menschelijke wil. Want, al meent men, dat men het zelfsgevoel, dat de mensch van deze vrijheid heeft, voor zelfsbedrog zou mogen verklaren, omdat

men allerlei valsche begrippen van die vrijheid gemakkelijk bestrijden kan; dat gevoel van s c h u l d spreekt toch te luid en te nadrukkelijk in ieders binnenste, dan dat men het daarmeê kan wegredeneren. En wel kan men ook betoogen, dat velen zich van die z e d e l i j k e s c h u l d geheel verkeerde begrippen vormen, zooals dat van s t r a f s c h u l d i g h e i d : maar zelf kan men van het begrip van s c h u l d in een zedelijke zin geen verklaring geven, zonder dat men daarbij de vrijheid van den mensch in de bepaling van zijn wil stilzwijgend erkent. Dit kan men ook zien aan Prof. Scholten, waar hij op blz. 227 van zijn werk een waar en juist begrip van die schuld wil geven, en dan zóó begint: ‘De mensch is schuldig, dat is verpligt, de idee van mensch te verwezenlijken; met andere woorden, hij is schuldig, dat is verpligt, aan de zedewet te gehoorzamen.’ - Hoe kan men spreken van een v e r p l i g t zijn van den mensch, zonder hem het vermogen toe te kennen, om z e l f m e t e i g e n m a g t invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil? Kan men spreken van een v e r p l i g t zijn van het d i e r om den mensch te dienen, of ook van het v e r p l i g t zijn van het k i n d , vóórdat het tot persoonlijke zelfstandigheid ontwikkeld is, om zijn ouders te gehoorzamen? Beide kunnen er alleen toe g e n o o d z a a k t worden: als p l i g t er van vorderen, dat zij het w i l l e n , kan men niet. - Prof. Scholten stelt dan ook voor die uitdrukking *verpligt zijn* reeds terstond in de volgende volzin het woord *moeten* in de plaats, en zegt: ‘Maar hij *moet* dit niet op eenmaal, omdat hij het niet op eenmaal *kan*.’ En onder dit *moeten* verstaat hij, zooals uit het vervolg blijkt, een door de van God gewilde, en door Gods souvereine Oppermagt al langzamerhand verwezentlijkte, zedelijke wereldorde g e n o o d z a a k t worden, - *genoodzaakt* worden, wel op een r e d e l i j k e wijze, door op de r e d e van den mensch te werken, zoodat God d o o r m i d d e l van de rede van den mensch Z i j n doel verwezenlijkt; maar toch zóó, dat de mensch, juist door die werking op zijn rede, toch inderdaad g e n o o d z a a k t wordt, om met zijn rede tot het verwezentlijken van Gods doel werkzaam te zijn. Maar hoe kan Prof. Scholten spreken van een *kunnen* van den mensch, en schrijven: ‘omdat hij het niet op eenmaal *kan?*’ Beteekent dit *kunnen* hier ook niets anders, dan een *kunnen* in die zin, waarin wij bij voorbeeld ook van een boompje zeggen, dat het niet op eenmaal groot kan worden, maar langzamerhand zich

ontwikkelen en groeijen moet? - Men zou het zóó kunnen opvatten: maar op de volgende bladzijde spreekt Prof. Scholten ook van ‘een steeds toenemende m a g t des geestes (van den mensch).’ M a g t schrijven wij alleen toe aan een wezen, dat z e l f met e i g e n magt werkzaam is, niet aan iets dat alleen als werktuig of middel werkt: hieraan schrijven wij alleen k r a c h t toe.

Wat blijkt hieruit? - Blijkt hieruit niet, wat boven ook reeds gezegd is, dat Prof. Scholten, ofschoon hij de v r i j h e i d v a n d e m e n s c h e l i j k e w i l in de sterkste bewoordingen tegen het Indeterminisme ontkent en bestrijdt; toch eigentlijk alleen maar tegen valsche begrippen en verkeerde begripsbepalingen van die vrijheid strijdt, maar het ware begrip van die vrijheid, gelijk de mensch, en dus ook hij zelf, die in zijn binnenste gevoelt en beseft, toch z e l f wèl heeft? Allerduidelijkst blijkt dit uit andere plaatsen van zijn werk. Een paar plaatsen wil ik hier overschrijven, omdat zij zulk een juiste omschrijving geven van het w a r e Determinisme, dat het vermogen van den mensch, om zelf met de magt van de hem verleende persoonlijke omstandigheid invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil, niet ontkent. Zoo leest men op blz. 387 vlgg.: ‘Zeker verbiedt het determinisme, den mensch als een eigen willend wezen *tegenover* G o d te stellen. - - Veroordeelt het determinisme het streven om *ik* te *willen* zijn in *dien* zin, *ik* b u i t e n en t e g e n o v e r G o d, het loochent daarmede geenszins het onloochenbare feit onzer zelfsbewustheid en p e r s o o n l i j k h e i d. Het groote geheim der schepping toch is juist dit, dat de algemeenheid zich in de oneindige verscheidenheid van het vele, de absolute eenheid in het bijzondere, God in de oneindige verscheidenheid der schepselen, de *Alpersoonlijkheid* zich openbaart en inleeft in *persoonlijke* wezens, wier ontwikkeling meêbrengt zich bewust te worden, in Gods kracht ook z e l v e n te w i l l e n en te h a n d e l e n. Ja, het is er zóóver van af, dat het ethische determinisme het *ik* of de p e r s o o n l i j k h e i d der menschen in den waren zin des woords zou opheffen, dat integendeel de mensch die in zijn wenschen en handelen door iets anders dan door God gedetermineerd wordt[1], de dienaar bij voorbeeld der zinnelijk-

1 H i e r spreekt het Determinisme toch weêr te sterk, door die p a s s i v e, l i j d e n d e uitdrukking *gedetermineerd worden* te gebruiken. Het zou moeten zijn: ‘daar God z i c h d e t e r m i n e r e n l a a t.’

heid, wel egoïst is, maar eigenlijk niet door zich zelf, niet door zijn *ik*, maar door iets wat zijn ware *ik* of wezen niet is, dus door een *niet-ik* wordt gedetermineerd; de mensch daarentegen die eigen zin en lust heeft weten te verloochenen, in wien God de innerlijk determinerende factor van zijn willen werd, eerst regt kan zeggen *ik* wil, en de ware geestelijke a u t o t o n o m i e deelachtig wordt. - - Zoolang de mensch zich inbeeldt een eigen wil te moeten hebben, met andere woorden, een iets te moeten zijn tegenover het objectieve en algemeene zijn, dat is tegenover de waarheid en dus tegenover God, is hij *slaaf*, slaaf zijner driften, slaaf van de wereld en van elke omstandigheid buiten hem, en hierdoor magteloos; magteloos tegenover God, tegen wien het ook aan het sterkste egoïsme niet baat te strijden; magteloos tegenover het psychische natuurleven, dat hem als dienaar der zinnelijkheid beheerscht; magteloos tegenover de wereld, wier slaaf hij zich betoont. Zulk een egoïstisch mensch heeft geen *ik*, geene e i g e n e z e l f s t a n d i g h e i d . De mensch daarentegen, die - -, in de volkomenste afhankelijkheid van God, hetzelfde wil wat God wil, is een krachtige held, die tegenover de wereld staat - -, en tegenover allen tegenstand de m a g t z i j n e r p e r s o o n l i j k h e i d weet te doen gelden.'

Op blz. 342 spreekt Prof. Scholten van de *almagt* van den eeuwigen Schepper en zegt: 'Veroorzaakt de hoogste oorzaak alles wat *werkelijk* bestaat, dan is er geene magt boven of buiten haar, dan is God almagtig. Het determinisme *kan* niet slechts, maar *moet*, gelijk ééne oorzaak, zoo ook ééne hoogste magt erkennen. Uitgaande van de ervaring op physisch en zedelijk gebied, verheft het zich tot het begrip van een universum, in hetwelk alles openbaring is van ééne alwerkzame kracht. God is op deterministisch standpunt het leven van alle leven, de kracht van alle kracht, de Opperheer van alles, die niet alleen in de onbezielde schepping alles werkt, maar ook in de e i g e n e w e r k z a a m h e i d van persoonlijke, zelfdenkende en z e l f w i l l e n d e wezens met de oppermagt des geestes zijne groote bedoelingen verwezenlijkt.

Kan men sterker, dan met de woorden, die ik in deze beide plaatsen gespatiëerd heb laten drukken, de p e r s o o n l i j k e z e l f s t a n d i g h e i d van den mensch en zijn vermogen, om z e l f met z i j n e i g e n , hem door den Schepper verleende, m a g t invloed uit te oefenen op de bepaling van zijn wil; kan men

die ooit in sterker bewoordingen erkennen en uitspreken? Hoe kan dan Prof. Scholten de vrijheid van den mensch in het bepalen van zijn wil zoo volstrekt ontkennen, en het zelfsgevoel, dat de mensch van die vrijheid heeft en dat hij zelf als een daadzaak erkent, voor louter zelfsbedrog verklaren? Het is, omdat Prof. Scholten van deze onbetwistbare grondstelling uitgaat, dat het niet anders kan, of de mensch moet eenmaal, vroeger of later, zijn door God hem gegevene bestemming bereiken; maar zich dit nu niet anders heeft kunnen voorstellen, dan zóó, dat de mensch door de onweêrstaanbare invloed, die door den oppermagtigen Schepper op zijn rede, en daardoor op zijn wil, wordt uitgeoefend, toch eindelijk genoodzaakt wordt, zijn ingebeelde wil aan de wil van zijn Schepper te onderwerpen. Doch ik kan niet twijfelen, of Prof. Scholten zal na al het hierboven besprokene zelf toestemmen, dat de ware en juiste voorstelling deze is, dat, vooreerst, de magt en drijfkracht, waardoor de mensch gedreven en genoopt wordt, om eenmaal, vroeger of later, aan zijn bestemming te beantwoorden, in deze door den Schepper hem gegevene bestemming zelf ligt, dat is in zijn eigen, door den Schepper bestemde, natuur, in zijn wezen als mensch, zooals zich dit in zijn zedelijk gevoel en geweten hem van tijd tot tijd openbaart, - gelijk ieder levend wezen door zijn bestemming of de eigene natuur van zijn wezen, zoodra de omstandigheden dit mogelijk maken, gedreven wordt datgene te worden of zich tot datgene te vormen en te ontwikkelen, wat het bestemd is te worden; - en, ten anderen, dat de mensch, die bestemd is om een persoonlijk zelfstandig wezen te worden en zich zelf, uit en door zich zelf, met de hem daartoe verleende magt en vermogens tot zijn bestemming te vormen, toch onbekwaam is, om zich alleen door zich zelf uit de zinnelijke, dierlijke natuurstaat, daar hij in geboren wordt, te verheffen, en zich tot zijn ware menschelijke bestemming te vormen, door hoe langer hoe meer zijn zinnelijke en dierlijke lusten te overwinnen; maar dat hij hiertoe *zonder dwang* als een kind door zijn Schepper en Vader opgekweekt en opgevoed, en steeds door allerlei midddelen opgewekt, aangespoord en geholpen wordt.

T. ROORDA.

Biographie.

Leven en karakter van A^{m}. des Amorie van der Hoeven, gedeeltelijk uit onuitgegeven brieven en zijne schriftelijke nalatenschap, beschreven door F.J. Domela Nieuwenhuis.

De groote eisch, die door onzen tijd gedaan wordt aan hen, die wenschen te schitteren, of ook maar zich te bewegen op het gebied der wetenschap, is *Beperking*. De dagen der Encyclopedisten zijn voorbij. (Clarisse was de laatste.) Voor de ontzettende massa feiten en begrippen, die zulke menschen wisten te bergen in hun hoofd, zijn onze hoofden te klein geworden, of liever de productie op elk gebied van kennis en wetenschap is zoo aanzienlijk toegenomen, de gemeenschap der geesten zoo gemakkelijk gemaakt, dat zelfs ouderwetsche hoofden niet langer in staat zouden zijn, alles in zich op te nemen wat de groote commissionairs uit alle oorden der wereld ons toezenden.

Daarom verdeelen wij den arbeid en beperkt ieder, die gaarne groote zaken doet, zich tot een of ander bijzonder vak, 't welk 't meest overeenkomt met zijn smaak en aanleg, wijdt hieraan uitsluitend zijne krachten en benijdt een ander niet, die schittert op een ander gebied, wedijvert alleen met zijne concurrenten. Ziedaar de oorzaak van het bestaan van zoovele specialiteiten, die enkel voor de eenmaal gekozen wetenschap ijveren en vreemd zijnde aan alles wat daarbuiten ligt, dikwijls maar al te ligtvaardig beoordeelen en verachten wat zij niet kennen.

Volgens velen worden wij alzoo teruggevoerd naar de kasteverdeeling der Egyptenaren, of gedwongen tot het Horologiemakerswerk, dat elke ware, veelzijdige ontwikkeling ten eenenmale onmogelijk maakt, de eenzijdigheid zelfs regtstreeks in de hand

werkt. ‘Welk onderscheid,’ vragen deze, ‘is er tusschen deze methode van verdeeling van den gemeenschappelijken arbeid en het monnikenwerk der middeleeuwen, toen elk klooster niet meer ommuurd en afgesloten kon zijn voor de blikken van eenen mededinger, dan onze studeervertrekken en laboratoria? Dat uit de vereeniging van al de raadjes en veren door verschillende handen met helsche eentoonigheid vervaardigd, een goed cylinderhorologie, zelfs een time-keeper kan geboren worden, begrijpen wij. Het plan, de teekening lag in het hoofd van den opzigter voordat de werklieden hunne raadjes gingen draaijen. Dat eeuwen lang de verschillende raderen en veren van een uitgestrekt rijk kunnen loopen en gesmeerd en hersteld worden, zonder dat er eenige bewuste zamenwerking tusschen al die deelen bestaat, en toch de groote machine zoo tamelijk regelmatig loopen kan, begrijpen wij ook, daar één hoofd, een autocraat, een despoot of een bureau van kleine despootjes en autocraatjes, zoo goed verbonden als de oesters van dezelfde bank, een overzigt en opzigt houden over het geheel en voor de groote machine alleen datgene gebruiken wat noodig is, het andere afkeuren en wegwerpen, of door een groot amalgama van nietwerkende raderen de gebreken weten te verbergen; maar dat de wetenschap, dat rijk des lichts voor alle zonen en dochteren der waarheid, dat nimmer rustend proces van den algemeenen geest, dat eeuwenoud gedenkteeken van het denken en werken van alle geslachten, welks schoonheid bestaat in altijd volkomen en nooit voltooid te zijn, dat de wetenschap zou gediend worden door den arbeid der specialiteiten, er een goed, een schoon, een grootsch geheel kan voorkomen uit die membra disjecta, dit begrijpen wij niet, daar hier de groote autocraat, de opzigter ontbreekt, en de wetenschap meer op een berg rariteiten dan op een kunstgewrocht begint te gelijken. Zouden wij niet zelfs aan de gemeenschap der heiligen beginnen te twijfelen, wanneer wij de beoefenaars van verschillende vakken elkander hooren verachten, zoo voornaam als de Theologen der vorige eeuwen den staf braken over de Philosophen en.... de Philosophen van onzen tijd over de Theologen doen?’

Er ligt in den bovengenoemden eisch van onze dagen alzoo een onmiskenbaar gevaar. *Beperking* wordt zoo ligt *beperktheid;* onze specialiteiten zien zoo ligt niets anders dan wat hen onmiddellijk omringt, en maken van hun Cosmos maar al te gereed een kamertje met vier muren, een paar planken met boe-

ken en een altaartje, waarop de specialiteit zelf van tijd tot tijd gaat zitten, om door zijn quos ego en het schudden zijner lokken het geheele studeerkamertje te doen beven. Gelukkig is er een antidotum tegen deze kwaal. Terwijl wij bij het schrikbeeld der eenzijdigheid sidderen als wij op vorige eeuwen zien, bewaart de genius der wetenschap zijne aanbidders in onze dagen, indien zij slechts een kinderlijk gemoed en nederigheid bezitten.

Dat antidotum of liever dit preservatief is de noodzakelijkheid om bij elke studie op het verband tusschen alle verschillende vakken van wetenschap te moeten acht geven. Meer dan ooit springt dat verband allen menschen in het oog, minder dan ooit lokt eene speciaal-studie tot eenzijdigheid uit. Vervalt deze of gene evenwel tot eenzijdigheid, dan is gebrek aan een kinderlijk, leergierig gemoed de oorzaak, dan wordt bij hem de nederigheid gemist, daar hij blind is voor de leemten en gebreken in zijne eigene kennis. Een wijs man is leergierig, al moest hij ook van de mieren en de bijen onderrigt ontvangen. Wetenschappelijke hoogmoed en onopregtheid doen den geleerden dwaas ex tripode oordeelen over alles, wat niet binnen den kring zijner waarnemingen ligt, even als de struisvogel den jager veracht, wien hij niet ziet, en aan wiens bestaan hij diensvolgens niet gelooft. Het gaat dan ook menigmaal met dezen beoefenaar der wetenschap als met den struis. Terwijl hij zijn hoofd verbergt achter den boom der kennis, dien hij zelf heeft geplant en gekweekt, schiet ook de onhandigste jager hem in een of ander ligchaamsdeel dat wel ver van zijnen verstandigen kop en zijne helderziende oogen ligt misschien, maar toch onmiskenbaar ook tot zijn ligchaam behoort.

Het regt van bestaan van monographieën, wordt dus alleen onder zekere voorwaarden erkend, maar met de vervulling van die voorwaarden staat ook hare hooge waarde onwankelbaar vast.....

Is deze sprong van de specialiteiten op de monographieën soms te groot, men bedenke dan dat, uit den aard der zaak, beperking in het receptive, gepaard moet gaan aan beperking in het productive. Specialiteiten en monographieën zijn zoo naauw verbonden als Encyclopedisten en Encyclopediën. Ik acht mij ontslagen van de taak, dit nader aan te wijzen.

Monographieën moeten dus voldoen aan de bepaalde voorwaarde boven aangegeven, om het verband tusschen de verschil-

lende vakken van wetenschap niet voorbij te zien, en te getuigen van het kinderlijk leergierig gemoed des schrijvers. Bij de restrinctie van den geest, sta het nil humanum alienum als motto op elk titelblad.

Geldt dit van monographieën in het algemeen, niet het minst van de biographieën, die ongetwijfeld den hoogsten rang onder de speciale schriften bekleeden. Eene biographie mag den enkelen mensch niet anders beschouwen dan in zijn verband met het geheel; eene biographie, die haren held isoleert, drijft ons naar de middeleeuwen terug, naar de eenzijdige behandeling van het leven der Corypheën van de een of andere partij, naar de afgodische vereering of onbillijke verkettering van heiligen of afvalligen, ja, naar een nog meer verwijderd tijdperk der geschiedenis, toen de Hiëroglyphen het model van historie-beschrijving leverden, door de vrienden en bondgenooten als edele dieren en de vijanden als apen en meerkatten af te beelden.

Eene biographie die haren held isoleert, is eene onwaarheid, eene miskenning van het verband waarin wij staan met anderen, den invloed door deze op ons uitgeoefend; het is eene onbillijkheid, eene dwaasheid, een anachronisme. Elke biographie moet haren held beschouwen, zoo als een vaderlandsch geleerde het zeer juist heeft uitgedrukt, ‘in de lijst van zijnen tijd.’

Wilt gij nog meer bewijs voor het regt waarmede wij dit eischen?

Biographie is geschiedenis, de meest bijzondere behandeling der historische stof. Zoowel als nu de algemeene geschiedenis pragmatisch moet worden behandeld, zal zij niet alleen staan in de beweging der Litteratuur, moet ook de bijzondere geschiedenis-beschrijving een pragmatisch karakter hebben; anderzins wordt ook de biographie eene kronijk of eene Apologie van dezen of genen persoon, dien wij even goed in de 12^{e} of de 8^{e} eeuw zouden kunnen laten geboren worden, als in den tijd, waarin hij door de aanraking met den geest zijns tijds, met zijne tijdgenooten, geworden is wat hij was.

Hieruit nu volgen twee belangrijke opmerkingen betreffende biographieën. Men mag en kan in onzen tijd geene levensbeschrijving geven van wien men ook maar wil, men mag die levensbeschrijving niet inrigten zooals men verkiest. Een persoon, die geïsoleerd stond tusschen zijne tijdgenooten, die geen invloed heeft uitgeoefend op de maatschappij of den kring waarin hij leefde, verdient geene biographie. Wij willen niet

den enkelen mensch q.t. leeren kennen, maar door den enkelen de totaliteit, de menschen, de menschheid, van welke hij in een of ander opzigt voor ons de vertegenwoordiger, de drager is. Hiermede hangt de tweede opmerking ten naauwste zamen. Men mag de levensbeschrijving van dezen of genen belangwekkenden persoon niet inrigten gelijk men wil. Niet als eene kronijk of verward of uit allerlei oogpunten beschouwe de biograaf zijnen held. Niet voor al de kleine onbeduidende, vaak kinderachtige bijzonderheden uit één enkel menschenleven behoeft het publiek aandacht te hebben. Alleen wat in dat leven typisch is voor het geheel, boezemt ons belangstelling in.

De biograaf moet derhalve zijn standpunt kiezen waar de stroom van het bijzondere leven des enkelen zich vereenigt met dien der geheele menschheid of van den kring waarin hij werkzaam was. Hij beschouwe zijnen held in het eigenaardige van zijne ontwikkeling, als een deel van het geheel. Als eene specialiteit behandele hij hem, eene specialiteit, wier harmonische zamenwerking met alle andere specialiteiten het zijne taak is aan te wijzen.

Het zal wel onnoodig zijn aan te wijzen, dat deze verpligting te grooter wordt, naarmate de behandelde persoon digter bij onzen tegenwoordigen tijd staat, en meer specialiteit geweest is in zijn arbeiden aan de volmaking des geheels.

Ziedaar eenige opmerkingen over biographieën, die zonder twijfel door velen zullen worden erkend in hare waarde, misschien door enkelen behartigd, maar die, ook al werden zij niet welwillend ontvangen door het lezend publiek, niettemin bij mij zoo hoog staan aangeschreven, dat ik geene levensbeschrijving recenseren kan dan uit dit oogpunt, geene biographie goedkeuring die tegen de aangegeven regelen strijdt.

Door de redactie van dit tijdschrift uitgenoodigd, om van de biographie van A. des Amorie van der Hoeven door Domela Nieuwenhuis eene beoordeeling te leveren, heb ik gemeend, voordat ik die taak aanvaardde, op deze wijze de regelen te moeten opgeven, volgens welke ik genoemd werk recenseren wil.

Ontegenzeggelijk biedt de aanwending van deze regelen een groot voordeel aan. Ik heb mij enkel met den biograaf, niet met den man, wiens leven beschreven wordt, te bemoeijen. Ik beschouw dezen als een historisch persoon, en laat zijn leven en karakter onbeoordeeld, waar het zich niet aansluit aan het leven der menschheid, waar het voor het groote

publiek geene waarde heeft. Meer dan ooit mag ik mij hier over beperking mijner taak verheugen. Immers het geldt een beroemd man, die reeds tot zijne rust is ingegaan, wiens nagedachtenis bij velen in zegening is, om wien dierbare bloedverwanten hebben getreurd en nog treuren en wiens levensbeschrijving, uit vriendschap en hoogachting, door een vriend en vereerder aan zijne weduwe werd opgedragen.

Hier sta ik aan den voet van een mausoleum en fluistert de teederste liefde mij omzigtigheid toe.

Gelukkig valt mij de bezadigdheid niet zwaar. Voor mij is van der Hoeven een onbekende in menig opzigt, mijne sympathie noch mijne antipathie. Voor mij is hij, wat hij voor het nageslacht zal zijn. Als mensch, als gezellig man, in den ruimsten zin des woords, is hij mij een onbekende. Ik acht hem hoog als kanselredenaar, ik heb zijne predikgaven bewonderd, en hier zal voor hem de aansluiting zijn met het groote geheel, in de oogen van het nageslacht. Ik mag dus vragen wat men eenmaal vragen zal, of van der Hoeven door Domela Nieuwenhuis zoo is beschouwd en zoo beoordeeld als van een vriend der pragmatische geschiedenisbeschrijving mag verwacht worden; in één woord, of de biographie, die hier voor mij ligt, beantwoordt aan de eischen onzer dagen: Het beeld van van der Hoeven in de lijst van zijnen tijd, zuiver opgevat en sprekend geschetst?

Ziedaar door mij, zoo ik meen, ligtelijk de klip vermeden, waarop reeds menigeen is gestrand. De vrienden en aanbidders van van der Hoeven hebben hem zoo hoog gesteld, dat de tegenpartij (dat zijn de niet-aanbidders), zonder ooit georganiseerd te zijn geweest, zich plotseling als een eenig man ten krijg zag geschaard, en de eerste, meenende, dat het palladium der dooden nu godslasterlijk stond berend te worden, gegriefd in hunne heiligste sympathiën, hieven een klaagtoon aan als de laatste der Mohicanen bij de graven zijner vaderen.

Het boek van D.N. vooral doet ons aan zulk een kerkhofstrijd denken. Onbeperkte en ondoordachte vergoding van v.d.H. is de bron, waaruit al de fouten, die ik hoop aan te wijzen, voortkomen. Men vergeve het mij, wanneer ik dit nu en dan, misschien meer dan noodig is, doe uitkomen en mijne stem tegen die idolatrie, wat al te dikwijls welligt, verhef.

Ik acht mij verpligt, voor ik het geschrift van den Hoogleeraar Domela Nieuwenhuis in zijne deelen ga onderzoeken, de bovengenoemde regels der biographie toe te passen op het geheele werk.

Ik heb mij nooit kunnen voorstellen, dat er over v.d.H. ooit eenig geschrift in het licht zou komen, dat hem nog anders beschouwde dan als *kanselredenaar*. Mij dacht, dit was zoo geheel en al de uitdrukking van v.d.H.'s persoonlijkheid; als zoodanig huldigt en vereert hem geheel Nederland, en als zoodanig is hij voor het publiek voornamelijk, ik durf zeggen, uitsluitend belangrijk. Daarin lag het punt van aansluiting met het algemeen; daarin had hij meer gepraesteerd dan een zijner tijdgenooten; daarin zou hem geen lauwer geweigerd zijn, maar met het oog op die gaven van den beroemden man, zouden allen hebben getracht zijne auréole schitterend en breed te maken. Had men zich voor de nagedachtenis van v.d. Hoeven vergenoegd met de hulde aan zijne redenaarstalenten; had men niet meer voor hem gevorderd dan de billijkheid geven mag (alsof de hulde, de grootste kanselredenaar van zijnen tijd geweest te zijn, niet genoeg ware!); voorzeker! had de geestdrift en de somtijds wat al te milde dankbaarheid zijner vrienden en leerlingen uitsluitend voor den kanselredenaar onze sympathie gevraagd, geen sterveling zou er aan gedacht hebben, om aan de nagedachtenis van den grooten man te weigeren, wat niemand hem geweigerd had in zijn leven. Als D.N. een leven van den kanselredenaar v.d.H. had geschreven, en het belang zijner persoonlijkheid voor de beoefening der welsprekendheid in ons vaderland op den voorgrond geplaatst; als hij ons eene studie van de hoogte der Eloquentia Sacra in de eerste helft dezer eeuw had geleverd, ieder lezer zou hem dankbaar geweest zijn, en voor v.d.H., die zoo schoone plaats inneemt in de rij, ja, aan het hoofd mag staan van de redenaars van den laatsten tijd, zou een waardig monument zijn opgerigt. Daarin bestond v.d.H.'s verdienste, ik zeg niet zijne uitsluitende, maar de eenige, welke hem de sympathie van het geheele beschaafde Nederlandsche publiek verzekerde en zal doen behouden, al walgen wij dikwijls van de afgodische vereering, die den Chrysostomus van zijnen tijd bijna had doen ondergaan in den Johannes zijner kerk, wanneer de algemeene Commissie

voor v.d.H.'s monument niet bezadigder geweest was dan Dr. P. Scheltema[1].

Ik had verwacht, dat D.N. die verhouding van v.d.H. en het publiek zou hebben in het oog gehouden, en als het laatste werk waarschijnlijk, dat aan de nagedachtenis van v.d.H. zal worden toegewijd, hoopte ik hierin te zullen vinden een *exposé historique*, 't welk ons v.d.H. zou doen kennen op de eigenaardige plaats door hem ingenomen op kerkelijk en algemeen christelijk gebied. In plaats daarvan, nogmaals fanfaren!

Reeds de titel deed mij gevoelen, dat mij eene teleurstelling wachtte, want in de woorden: Leven en karakter, ligt eene aanwijzing van geheel andere dingen, en bij de lezing bleek mij, dat de titel in overeenstemming is met den inhoud. Ofschoon een groot gedeelte van het werk aan den kanselredenaar gewijd is, is het doel van D.N. blijkbaar ruimer, namelijk, om ons den mensch van der Hoeven te leeren kennen in de veelzijdige ontwikkeling van hetgeen, op welk gebied hij zich ook bewoog, altijd bewonderenswaardig bleef. Wat nu den mensch v.d.H. betreft, heb ik tot nu toe geene bijzondere reden kunnen vinden, waarom het geheele Nederlandsche publiek in de gelegenheid moet gesteld worden om hem te leeren kennen, en de lezing van het werk van D.N. heeft mij niet van opinie doen veranderen. Men versta mij wel. Ik kan mij begrijpen, dat de bewijzen van de teederste en zuiverste liefde voor de zijnen, van gezelligheid en vrolijkheid en gulhartigheid voor zijne vrienden, voor hen, die v.d.H. meer van nabij hebben gekend, hoogst dierbaar en belangrijk zijn; maar ik begrijp niet, welk belang het geheele publiek hierbij kan hebben. Er is in de geheele verzameling van hetgeen D.N. dienaangaande wetenswaardig meende te vinden, in de schrijftelijke nalatenschap en de onuitgegeven brieven, maar uiterst weinig wat mijns inziens deze uitgave regtvaardigt. V.d.H. komt met het algemeen niet in aanraking door zijne beminnelijke, fijnbeschaafde, gezellige persoonlijkheid, maar enkel en alleen door zijne kanselwelsprekendheid. Daarin werd al onze belangstelling begraven.

Acht men dit onbillijk en onaangenaam voor zijne vereerders, niemand zal kunnen loochenen, dat ik een feit constateer,

1 Zie Leven en Karakter, bl. 224 en 225.

en de onbevooroordeelde zal moeten erkennen, dat deze verhouding van v.d.H. tot het publiek hoogst natuurlijk is. Bij eene specialiteit in een of ander vak overschaduwt het uitstekende het alledaagsche, zelfs hetgeen, zonder die overschaduwing, meer dan alledaagsch zou zijn. Om sympathie te vinden voor de naïve, kinderlijk geloovige uitdrukkingen van v.d.H., welke D.N. in zijn hart bewaarde, had hij ons den redenaar moeten doen vergeten, en dit poogde hij niet en kon hij niet. V.d.H. is de orator, de man die duizenden aan zijne lippen boeide, en wat gij ons nu nog bovendien van hem vertelt, maar wat in geen verband staat tot zijne welsprekendheid, dat boezemt ons geen belang in, ja, ronduit gezegd, dat hindert ons, doet ons vragen of gij niet overdrijft, niet eenzijdig uit zijne nalatenschap gekozen hebt. Terwijl wij allen instemmen en niet zwijgen kunnen van de betuiging: ‘Wij hebben eenen grooten redenaar verloren!’ komt gij er telkens tusschen en roept ons toe: ‘Hij was ook een goed man, een edel mensch, een gezellig vriend!.....’ Goed, Hooggeleerde Heer! maar dat alles gaat ons niet aan. Laat ons den redenaar onverdeeld, en wees tevreden, zoo wij een lauwer op zijn graf leggen, dien een Demosthenes en een Chrysostomus niet zouden hebben versmaad. Voor de weduwe, voor zijne kinderen en bloedverwanten, zijne intime vrienden kan uw boek waarde hebben; voor het publiek heeft het dit slechts in zoover, als het ons in v.d.H. de ontwikkeling en de kracht van den kanselredenaar doet kennen....., ja, wanneer ik in uwe plaats aan de schrijftafel met onuitgegeven brieven en schriftelijke naltenschap gezeten had, ik zou eerbiedig hebben bijeengebonden wat voor zijne dierbaren dierbaar is, en had dit als het beste gedenkboek van den beminden huisvader in den schoot van zijn gezin nedergelegd, dankbaar dat ik bewaard had voor deze en deze alleen, wat slechts voor hen waarde heeft.

Of gij dan iets aan het algemeen zoudt hebben prijs gegeven wat te heilig was om door allen te worden gekend?

Van uw standpunt der dankbare en onbeperkte vereering van den onvergetelijken leermeester, ongetwijfeld ja, van mijn standpunt bij de beschouwing v.d.H., neen, maar ik moet er bijvoegen, dat het medegedeelde zonder die onbepaalde vereering weinig waarde bezit; wat meer is, ik geloof en zou kunnen aantoonen, indien de bescheidenheid het mij niet verbood, dat in de aangehaalde woorden en brieven van v.d.H. de scherp-

ste wapenen door u worden aangeboden aan hen, die lust zouden hebben den beroemden man ook als kanselredenaar bij het publiek te benadeelen.

Al het bovengezegde staat dus in naauw verband met hetgeen ik in den aanvang als vereischte eener biographie op den voorgrond plaatste, namelijk met den eisch van onzen tijd en zijnen geest van beperking, dat men zijnen held beschouwe van het standpunt, waar hij met de groote maatschappij in bepaalde aanraking komt. Eenen Oberlin wil ik kennen in zijn pastorale leven, en de onbeduidendste ontmoeting uit zijne herderlijke werkzaamheid boezemt mij belangstelling in; eenen Klaus Harms moet ik kennen in de ontwikkeling van dat populaire element, waardoor hij eene specialiteit was op het gebied der Homiletica; een Napoleon moet mij geschhetst worden als krijgsoverste, in al de kracht van zijn zelfvertrouwen en eerzucht. Schetst gij mij dezen held, zooals hij speelde met den kleinen koning van Rome, en vordert gij daarvoor gelijke belangstelling als voor de expeditie naar Egypte of den slag bij Marengo; vertelt gij mij eene of andere aardigheid door hem gezegd of uitgevoerd, toen hij nog een knaap was, en verwondert en ergert gij u dat ik daarvoor niet enthusiast ben en daarin niet de onmiskenbare blijken van het genie opmerk, dan, beweer ik, ligt de fout bij u en niet bij mij. Het is eene dwaasheid voor een Lodewijk XIV den roem van een Boileau te eischen, omdat hij nu en dan wel eens satyriek kon zijn.

Nog meer zal de dwaasheid hiervan uitkomen, wanneer de eigenschap, die wij bewonderen, uit den aard der zaak de bewondering van andere min of meer in den weg staat, gelijk wij zagen dat dit het geval is bij v.d.H. Wij zien den grooten redenaar niet gaarne zonder toga en bef, iets wat v.d.H. gevoelde, wanneer hij ook zonder noodzaak, blijkens D.N.'s mededeeling, bij huisdoop en aanneming en huwelijksinzegening in vol ornaat verscheen.

Zonder de waarde voor Mevrouw de weduwe v.d.H. en de kinderen des grooten kanselredenaars, of voor D.N. zelven en zijne medevereerders *sans reserve*, eenigzins in twijfel te trekken, of de waarheid van al het medegedeelde ook maar te willen betwijfelen, durf ik alzoo beweren, dat voor het groote publiek, voor hen, voor wie het geschreven is, dit werk minstens voor drie vierden is mislukt.

Zal ik dit nog naauwkeuriger bewijzen?

Bladeren wij dan even het werk van D.N. door.

Op blz. 15 vindt gij, na eenige mededeelingen uit v.d.H.'s kindschheid en jongelingsjaren, waarop wij straks terugkomen, een extract uit het dagboek, dat hij, als student te Leiden, gewoon was te houden. Wij vinden er geene enkele gedachte van meer dan alledaagsche waarde, en onwillekeurig vergelijkt gij dit dagboek met hetgeen algemeen bekend is uit de dagelijksche aanteekeningen van A.v.d.H. Jr. Als wij lezen: ‘Elken avond na het gebed moet ik rekenschap houden. Tracht vooral een braaf en goed, maar tevens ook een groot man te worden. Wees nimmer hoogmoedig, maar ook niet laag. Denk veel, spreek weinig,’ dan zou het mij zeer verwonderen, als de indruk, dien deze aphorismen op het publiek maken, niet eene teleurstelling zal zijn. V.d.H. staat nu eenmaal te hoog in onze schatting, dan dat wij uit zijnen mond zulke onbeduidende spreuken willen hooren. Zegt gij nu, dat hij toen nog slecbts een jongeling was, ik antwoord u, dat ik uit zijne jongelingsjaren, uit zijne kindschheid zelfs, vele bijzonderheden lezen wil en ook enkele bij D.N. gelezen heb, die veel minder beduiden, maar die op den weg zijner ontwikkeling als kanselredenaar lagen. Dat is met deze niet 't geval, en ziedaar waarom zij het publiek mijns inziens niet kunnen interesseren. D.N. zelf resumeert deze spreuken met de volgende woorden: ‘Men ziet uit deze spreuken hoe de jongeling zich zelven oefende om een onergerlijk geweten te hebben voor God en de menschen;’ voorzeker voor zijne vrienden en bloedverwanten van groot gewigt, maar voor het Nederlandsch publiek *minoris momenti*.

Op blz. 35 verhaalt D.N., dat v.d.H., eene audientie bij Koning Willem I gehad hebbende, nadat hij te Brussel gepreekt had, alle voldoening genoot van zijn reisje, waarbij een lid zijner Rotterdamsche gemeente hem vergezeld en de onkosten betaald had, en dat hij nu ook anderen in dit genot liet deelen, wanneer hij de audientie ter sprake bragt; dat hij daartoe zeker overvloedige gelegenheid had, omdat hij gezellig van aard was, een aangename gast, in vele kringen gezocht..... Doch waartoe herhaald, wat niemand dan zijne bijzondere vrienden belang inboezemt? Bovendien was de audientie zoo onbeduidend, gelijk elk lezer kan opmerken, dat men onwillekeurig vraagt, of D.N. dan volstrekt geene andere gelegenheid kon vinden, dan deze, om eens een woord te zeggen over van der Hoeven's gezelligheid.

Op blz. 44 wordt ons uitvoerig verhaald, hoe v.d.H. den doop bediende.

Bl. 45, hoe hij de avondmaalsviering regelde en huwelijken inzegende.

Blz. 46-49 krijgen wij een breed verslag van de wijze waarop v.d.H. catechiseerde, met vermelding van de kaartjes, die hij uitreikte, en de *bonnes marques*, die den weg openden voor een prijsje.

Blz. 49-52 wordt ons breedvoerig medegedeeld, hoe v.d.H. nieuwe lidmaten aannam, met vermelding van de voornaamste vragen die hij deed, en de ververschingen, die na den afloop werden aangeboden.

Waarlijk, het is onze schuld niet, wanneer wij daarbij glimlagchen, en vragen of er dan niets meer interessant van den grooten kanselredenaar te zeggen was, en of D.N. het publiek niet beter zou hebben kunnen gerieven, al was dan ook zijn boekje wat dunner geweest.

Wat v.d.H. voor het Remonstrantsche kerkgenootschap is geweest, valt moeijelijk op te maken uit zijne levensbeschrijving, daar D.N. het nu eens laat voorkomen, alsof dat genootschap op sterven lag en door v.d.H. als van den dood was teruggehaald, dan weder, alsof er in v.d.H. geen greintje van het echte Remonstrantisme te vinden was. Aan het einde van zijn boek stelt hij 't zelfs voor, alsof v.d. Hoeven geen ander plan zou gehad hebben, dan om Remonstranten en Gereformeerden weder te vereenigen, dat is natuurlijk de eersten in de laatsten te laten opgaan, en het meer geluk dan wijsheid was, dat dit niet is gebeurd. Immers het slot op blz. 208 doet u denken aan Jozefs woord: ‘Gijlieden wel, gij hebt kwaad tegen mij gedacht; doch God heeft dat ten goede gedacht, opdat Hij deed, gelijk het te dezen dage is, om een groot volk in het leven te behouden.’

Ieder onpartijdige acht zich zelfs geroepen v.d.H. hier in bescherming te nemen tegen zijn biograaf. Onhandiger lofdan deze, dat hij blijkens blz. 207, ten einde die vereeniging zelf tot stand te brengen, ‘de Hervormde of Contra-Remonstrantsche partij gezocht had te behagen’ kan ik mij, waar het een Hoogleeraar aan het Seminarie der Remonstrantsche broederschap betreft, moeijelijk voorstellen, en niet onnatuurlijk moeten, dunkt mij, de leden van kleinere kerkgenootschappen, die niet gaarne versmelten in de groote, eenigzins bang worden voor Professoren van zoo zuiver irenische rigting.

Gelukkig voor de nagedachtenis van v.d.H. liggen de bouwstoffen voor wederspraak in het werk van D.N. voor de hand. Immers op bl. 133 maakt D.N. gewag van eene aankondiging van Schröters ‘Leer des bijbels,’ enz., en noemt deze merkwaardig, omdat de Recensent v.d.H. daarin als de ware Remonstrant uitkwam en tegenover den korten inhoud van de dordsche leerregelen dien der Remonstrantsche artikelen plaatste; en op blz. 118 verhaalt D.N. met prijzenswaardige openhartigheid, hoe v.d.H. hem zelven terughield van den overgang tot het Rem. kerkgenootschap, met de verklaring ‘dat hij voor de eenheid der Christenen in dezen tijd overgangen nadeelig achtte,’ met andere woorden, dat voorshands elk moest blijven waar hij was, een principe, 't welk geene vereeniging van Rem. en Geref. kan hebben doen provoceren door eene poging om aan de Contra-Rem. partij te behagen, tenzij bij eene rekkelijkheid van karakter, die wij bij v.d.H. niet mogen veronderstellen.

Gelijk ik zeide, valt het dus uit N's. werk moeijelijk op te maken, wat v.d.H. als hoogleeraar voor de Rem. broederschap is geweest. Dat hij *eidola* heeft afgezet ('t fraaije woord is niet van mij), is een te schrale en te weinig Arminiaansche lof. En toch zou het ongetwijfeld een verdienstelijk werk hebben mogen heeten, wanneer D.N. daarvan eene afzonderlijke studie had gemaakt, en ofschoon ik blijf volhouden, dat het publiek niet daarin in de eerste plaats belang stelt bij het hooren van v.d. H's. naam, voor de geleerden, de theologen zou het als eene bijdrage tot de kennis van ons kerkelijk leven niet dan welkom hebben kunnen zijn. In plaats van zoodanige studie nu, die de Remonstrantie, naar het voorbeeld van Tideman, wat hooger had moeten ophalen en met v.d.H. in verband brengen, krijgen wij niets dan eene *Series Lectionum*, een extract uit dictaten, slechts enkele opmerkingen over kanselwelsprekendheid. Lees van blz. 88-94, wat D.N. besluit met een ‘reeds genoeg over de dogmatische lessen,’ en oordeel zelf of Professor v.d.H. u niet tegenvalt, of gij u niet bedrogen vindt in uwe verwachtingen aangaande hem, als de groote kanselredenaar op den catheder staat. Of dit aan D.N. ligt, die uit den voorraad eene slechte keus deed, of dat de voorraad niet rijker was, kan ik niet beoordeelen, maar als ik v.d.H. over Voorzienigheid, Vrijheid en Godsbestuur, over duivel en engelen, zoo hoor college geven, dan komt de stille

wensch bij mij op, dat D.N. mij de illusie had laten behouden, die mij bewonderend naar den kansel der Rem. kerk deed opzien.

Meer interesseert ons de geschiedenis der kanselwelsprekendheid van bl. 95-102, als voor v.d.H.'s speciële beroemdheid volkomen geëigend en ongetwijfeld belangrijk voor degenen, die het dictaat niet bezitten.

Daarentegen is de breede uitweiding over de lessen der Liturgiek weder hoogst onbeduidend. Zij mat den lezer af en doet de belangstelling bekoelen. Wat toch interesseren ons de zeker nuttige wenken, door v.d.H. aan zijne leerlingen gegeven over de *riens*, als ik ze zoo noemen mag, van het kanselwerk en de liturgiek, b.v. wanneer men het zakje moet laten rondgaan gedurende de godsdienstoefening, dat men de briefjes van voorbeden niet moet voorlezen, welk votum men gebruiken moet, enz., enz. Wat interesseren zij ons in een werk, getiteld: ‘Leven en karakter van v.d.H.’? Ik vraag, of dit niet de belangstelling wegneemt en of dat kijken achter de schermen, onder de valluikjes en in de kleedkamertjes der kanselwelsprekendheid niet hinderlijk is voor hen, die altijd met stichting naar v.d.H. luisterden. Men waant een dictaat in handen te hebben, verdoold te zijn in een of ander compendium.... gij vergist u, mijn waarde! Dit alles staat te lezen in een boek dat den naam draagt: ‘Leven en karakter van van der Hoeven.’

Zoo gaat het door tot blz. 114. Dan volgen eenige bladzijden die ons interesseren, omdat zij ons den invloed van v.d.H.'s persoonlijkheid op zijne leerlingen schetsen. Toch vragen wij hier niet zonder grond: Waarom niet wat meer over zijne Reciet-colleges?

Met blijdschap begroeten wij op blz. 120, het 5de Hoofdstuk: ‘V.d. Hoeven wereldlijk Redenaar,’ maar gevoelen eene rilling, als ging ons een emmer water over 't lijf, als wij daarbij lezen: ‘en recensent.’ Wat doen die twee kwaliteiten bij elkander? Slaat wereldlijk ook op recensent? Welk verband is er tusschen een wereldlijk redenaar, en een recensent? En is de benaming: wereldlijk redenaar, niet wat al te vreemd voor iemand, die niets doet dan doodonschuldig lezingen te houden op Felix of in Diligentia? Staat wereldlijk tegenover geestelijk of kerkelijk? De Hr. D.N. had even goed van een stoffelijk redenaar kunnen spreken.

Doch laat ons over den vreemdsoortigen titel heenstappen en zien wat het Hoofdstuk zelf bevat.

Achtereenvolgens wordt ons verhaald, waar v.d.H. alzoo geredeneerd heeft en over welke onderwerpen, welke brieven van uitnoodiging hij ontving en wat hij daarop antwoordde, hoe hij voor den Koning den lof van Prins Willem I verkondigde en het vaderlandslievend gevoel opwekte, en hoe Koning Willem II daarna met zijne troepen voorbij het standbeeld defileerde, terwijl de Koningin en de Prinsessen op het balkon stonden; al 't welk (blz. 130) in geen verband staat met v.d.H., dan dat dit 't besluit was van eene plegtigheid door zijne redevoering ingeleid.

Dit is in 't kort alles wat D.N. u geeft. Gij hadt misschien verwacht, dat hij hier het eigenaardige van v.d.H.'s welsprekendheid zou hebben doen uitkomen en het verschil tusschen de Eloquentia sacra en profana, waartoe hij zoo schoone gelegenheid had in de behandeling der kwestie, of de kanselredenaar v.d.H. wel op zijne plaats was elders dan op den kansel; gij hadt willen hooren verdedigen, wat mijns inziens v.d.H.'s redevoering te Vlissingen en aan het Hof onmiskenbaar bewijzen, dat de kanselredenaar niet uitsluitend aan den kansel behoeft verbonden te zijn, en gij zoudt hebben willen hooren aantoonen, hoe de geschiktheid van elk ander onderwerp dan een bijbelsch, voor v.d.H., buiten kijf ligt, wanneer zoodanig onderwerp slechts die teedere snaren kon doen trillen, die hij gewoon was aan te roeren op den kansel. Niets van dat alles. D.N. stelt u bitter te leur en brengt de meer besproken kwestie geene schrede nader aan de oplossing.

Op blz. 132 zijn wij aan de recensiën gekomen, en hier verwachten wij in de beoordeeling van anderen het eigenaardig standpunt van v.d.H. te zullen zien aanwijzen, vooral omdat hij meestentijds, gelijk D.N. 't uitdrukt, ‘zich als recensent alleen op oratorisch gebied bewoog.’ Grootendeels vinden wij ons hier bevredigd, vooral bij de recensie van de preken van Fransen van Eck en de ‘Institutio oratoris sacri’ van van Hengel. Daarnevens echter weêr veel onbeduidends op blz. 132 en 143.

Overgaande tot het 6de Hoofdstuk, zien wij eerst even het slot in, als 't ware de Epicrisis van hetgeen door v.d.H. gesproken werd in de vergaderingen der N.H. Predikanten-Vereeniging. D.N. zegt er van:

‘Deze aanhalingen uit de verslagen der Noordhollandsche Predikanten-Vereeniging, op zich zelven van geringe waarde, bewijzen de deelneming van v.d.H. aan hare werkzaamheden, en getuigen mede van den geest, waarin hij gewoon was te spreken tot en met de broeders, die in verschillende kerkgenootschappen hetzelfde Evangelie verkondigden en door eenheid in liefde de eenheid des geloofs zochten te bevorderen.’

Nog afgezien van de omstandigheid, dat, wat de Noordhollandsche Predikanten-Vereeniging betreft, men van de belangrijkheid der discussiën al ligt te groote gedachten zou kunnen vormen, als men het bovenstaande leest, vraag ik alweder, welk belang het publiek in deze aanhalingen, ‘op zich zelven van geringe waarde’ stellen moet, en of D.N. niet beter had gedaan met ons een en ander mede te deelen van de werkzaamheden van v.d.H. als lid en bestuurder van zoo vele andere en, wij durven zeggen, belangrijker genootschappen en vereenigingen, die op blz. 146 genoemd worden.

Nu is het de schuld van den biograaf, als ons zeker vers van Boileau voor den geest komt.

Als een staaltje van de stoutheid, waarmede Prof. D.N. zijne denkbeelden aan elkander rijgt, leze men bl. 145. Daar wordt het denkbeeld, dat v.d.H. een schuldenaar zou zijn door het niet uitgeven van een geschrift over de geschiedenis der kanselwelsprekendheid (zoo als hij zelf zich schertsend genoemd had), door D.N. aangewend om ons te vertellen dat v.d.H. geen schuldenaar was jegens zijne vrienden, ‘door zijne welwillendheid, zijne hulpvaardigheid enz., tevens getuigende van zijne naauwkeurigheid, kinderlijke eenvoudigheid en argeloosheid, waardoor hij zelfs den schijn van ingenomenheid met zich zelven niet altijd vermeed’..... en dit moet dienen als eene inleiding voor de beschouwing van v.d.H. in verschillende kerkelijke, letterkundige en maatschappelijke betrekkingen, aan welke het vastgehecht wordt door het onnoozele zinnetje: En in hoevele en hoe velerlei betrekkingen is hij niet geplaatst geweest!’ Volgt het relaas van al zijne betrekkingen *pro memorie*....

Tusschen al die betrekkingen en de geëxtendeerde notulen van de N.H. Predikantenvereeniging komt nu eene beschouwing van v.d.H.'s gedrag gedurende de roerige dagen der Aprilbeweging en het verhaal van ‘een gift van ƒ 100 in tien goudstukken’ ('t is of N. ze gezien heeft!) in het armenzakje,

toen v.d.H. voor Pius IX gebeden had op den 10^{den} Dec. 1848, met woordelijke mededeeling van hetgeen op het briefje stond, dat die ƒ 100 in tien goudstukken begeleidde. Ik meende een oogenblik in de opregte Haarlemmer te lezen dat de gift van den onbekende behoorlijk ontvangen was!

Slechts met een enkel woord spreekt D.N. van het Ned. Letterkundig Congres, waarvan wij in eene biographie van v.d.H. veel zouden willen lezen, en zeer uitvoerig over zijne handelingen als lid der staatscommissie tot onderzoek der bezwaren omtrent het onderwijs, waarin niemand hier ter plaatse belangstelt en waarvan wij ontevreden ons afwenden, als wij over een man als v.d.H. hooren spreken als over een schooljongen die onder groote en geleerde menschen wordt geplaatst in deze woorden:

'Hij rekende ze tot de belangrijkste van zijn leven, en waarin hij eene aanhoudende en buitengewone inspanning van geest had, omdat de zittingen der commissie doorgaans vijf uren duurden en hij na den bisschop van Curium, den staatsraad Groen van Prinsterer en den baron van Hugenpoth d'Aerdt het eerst moest adviseren en dikwerf de aanmerkingen en voorslagen van deze drie leden had te bestrijden.'

V.d.H. was toen toch reeds 42 jaren en door zijn rang en wetenschappelijke ontwikkeling geen man om in aanhoudende en buitengewone inspanning van geest te verkeeren, wanneer hij vijf uren lang eene zitting moest bijwonen en de opinie zijner medeleden bestrijden! Dit is niet de eenige slechte dienst, door D.N. aan v.d.H.'s nagedachtenis bewezen.

Summa summarum ontbreekt aan dit zesde Hoofdstuk alle eenheid, zelfs behoorlijke zamenhang, vertelt D.N. dikwijls, ja meestentijds, wat ons niet interesseert en gaat hij het gewigtigste veelal stilzwijgend voorbij.

Het 7de Hoofdstuk is mijns inziens voor het publiek geheel en al overtollig. Had D.N. ons in v.d.H. den kanselredenaar geschetst en de naauwe betrekking waarin hij *als zoodanig* stond tot elk gebied van wetenschap en kunst, had hij ons den Orator voor oogen gesteld zoo als hij onze bewondering reeds bezit, dankbaar zouden wij ook een paar bladzijden hebben aangenomen, op welke ons verteld werd dat hij ook een goed mensch was en hemind werd door allen die hem kenden, maar nu de Orator v.d.H. ons geheel en al bedorven is en wij in alles moeten deelen in de vereering van D.N. of wij worden

geacht te verstrooijen omdat wij niet vergaderen, nu walgen wij van een geheel hoofdstuk waarin ons al weder en weder verteld wordt, wat wij telkens hoorden tusschen phrasen over liturgiek, symboliek, dogmatiek en wat niet al, dat v.d.H. bemind werd en beminnelijk was, dat zijne kinderen hem vereerden en bewonderden en zijne vrienden hem aanhingen. Het is met die vereering van v.d.H. als met de waren van een koopman: wat ons zoo onophoudelijk en altijd met onverkoelbare geestdrift wordt aangeboden, en (vergeef mij het woord!) opgevijzeld, dat beginnen wij te wantrouwen. Dat is onbillijk misschien, onaangenaam, maar 't ligt toch zeker niet minder aan den koopman dan aan ons. Al wat D.N. over v.d.H.'s beminnelijkheid schrijft, kan voor zijne vrienden en bloedverwanten groote waarde hebben, voor ons worden al zijne groote en goede eigenschappen overschaduwd door zijne kanselgaven. Wijs ons den invloed van al dat beminnelijke op zijne welsprekendheid aan, wij zullen u dankbaar zijn, ja wij zouden misschien nog geduldig luisteren naar al uwe loftuitingen ter nagedachtenis van een leermeester en vriend, medegesleept door het boeijende van een familietafereel, waarbij de voet evenwel altijd terugschrikt op den drempel en het hart vreest onbescheiden te zijn, wanneer wij dit alles maar niet zoo dikwijls hadden moeten hooren. -

Het werk van D.N. sluit met een hoofdstuk over v.d.H.'s dood, begrafenis en..... vereering (!)

Wat 't eerste betreft is dit gedeelte met warmte en eenvoud geschreven, en boezemt het ons belangstelling in. Den grooten kanselredenaar op de stoomboot Stolzenfels, op reis naar zijn te-huis, aan de grens van het land dat zoo dikwijls weêrklonken had van zijnen lof, zacht te zien insluimeren, ontroert ons en wij herdenken de dagen, toen de aandacht van half Nederland op hem gevestigd was, met de angstige vraag van allen of v.d.H. nog weder zou terugkeeren tot de plaats waar hij geschitterd had en aller bewondering ingeoogst, wat meer zegt, velen gesticht.

Deze korte mededeeling was hier dus zeer goed geplaatst, maar lieve deugd! wij komen niet bij die sponde, in dat stoombootpaviljoen, dan na over ridderordes, langs portretten en allerlei diploma's van lidmaatschap te zijn heengestapt.

Dan volgen wij het lijk naar Utrecht en staan eerbiedig bij de groeve, die vader en zoon bewaart, vereenigd door liefde en

wederzijdsche hoogachting, vereenigd ook door den lof, dien geheel Nederland hun gaarne schenkt, dat beide eene eervolle, eene onvergetelijke plaats innemen in de rij van Neêrlands kanselredenaars. Met het korte, kernachtige woord, waarmede Mr. W. Boer het gedenkteeken voor v.d.H., namens den kerkeraad der Remonstrantsche gemeente te Utrecht, in eigendom overnam, zouden wij wenschen te besluiten, maar neen! D.N. heeft nog eene belangrijke opmerking, op welke wij reeds hebben gezinspeeld. ‘Wonderbaar Godsbestuur!’ zegt hij. ‘De man die de vereeniging met de kinderen der vaderen bedoelde, door wie de Remonstrantsche Broederschap gedwongen is geworden een afzonderlijk genootschap der ééne Algemeene Christelijke kerk te zijn; de man, die gehoopt had zelf die vereeniging tot stand te brengen en ook daarom de Hervormde of Contra-Remonstrantsche partij gezocht had te behagen; die man is juist het middel geweest tot verheffing van zijn kerkgenootschap, als om der wereld te toonen, dat eene christelijke gemeente te meer bloeit, naarmate hare leidslieden minder streven door leerstellige godgeleerdheid, dan door eene practische prediking van den Christus, de waarheid in liefde te betrachten en tot een christelijken handel en wandel op te wekken! Ook in dat opzigt is hij eene aanbeveling der spreuk: ‘Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige; in alles de liefde!’

Ziedaar een resumé van den inhoud van het boek van D.N., genomen met het oog op mijne eerste opmerkingen over Biographiën in het algemeen. Ik volgde de paginering en vermeldde welligt veel wat niet regtstreeks in betrekking staat tot mijn doel. Ik deed dit, opdat duidelijk in het oog zou vallen, hoe bitter D.N. onze verwachting heeft teleurgesteld. Niet enkel wat hij niet gaf, ook wat hij gaf, geeft grond tot klagen. Mij dunkt, de indruk van verreweg de meeste lezers moet als de mijne zijn: ‘Een boek, waarin veel over v.d. Hoeven voorkomt, misschien te veel, maar geene biographie, naar de eischen van onzen tijd!’

Geene biographie noemde ik het werk van D.N., en trachtte dit te bewijzen door aan te toonen, dat v.d.H. niet is beschouwd van het standpunt, van waaruit zijn biograaf alleen

het regt verkreeg om eene levensbeschrijving van hem in den handel te brengen.

Nog meer zal dit uitkomen, wanneer ik op een ander hoofdgebrek van dit boek wijs, namelijk op het isoleren van den persoon van A. des Amorie van der Hoeven. Uit mijne inleiding blijkt, wat ik hierdoor versta.

Eenzaam staat bij D.N. van der Hoeven te midden zijner tijdgenooten, als de zon om welke alle planeten draaijen. Het is alsof zijn tijd geen invloed op hem heeft uitgeoefend, of hij vreemd gebleven is aan de bewegingen van onze eeuw, alleen in de wereld was om anderen te verbazen en te overschaduwen, den tol der hoogste bewondering en vereering te vorderen van de aanzienlijksten en geleerdsten en besten onder zijne landgenooten.

Over de gebreken van v.d.H. spreekt D.N. op een toon van verschooning niet alleen, maar hij laat ze gewoonlijk door v.d.H. zelven belijden, zoodat door de nederige erkenning het gebrek op den achtergrond wordt gesteld. Leest slechts op blz. 7 hoe de vijftienjarige zijnen oudsten broeder bijna onder zijne benijders had gerangschikt, omdat deze zijne versjes weinig beteekenend durfde noemen, maar in plaats van dit te doen, reeds toen in zijn hart den grond legde voor eerbiedig vertrouwen op dien broeder, en dat terwijl, blijkens hetgeen volgt, die broeder eigenlijk maar half gelijk had; want reeds van zijn zevende jaar maakte de knaap niet alleen rijmpjes op verjaardagen en bij andere gelegenheden, maar toonde hij eene bijzondere neiging tot de poëzij, en de versjes, die zoo hardvochtig veroordeeld werden, waren niet verwerpelijk, getuige een dichtstuk in vier zangen over de jaargetijden, op zijn dertiende jaar vervaardigd, en het gunstig oordeel daarover van J.H. Maronier.

Op bl. 10 leest gij, dat v.d.H. op zijn zestiende jaar tot lid der Chr. kerk bij de Rem. gem. werd aangenomen door Ds. Th. Frets, een man, die bij hem den grond tot eenvoudig bijbelsch geloof en den geest van verdraagzaamheid gelegd heeft, een braaf man en goed pastor. Hindert 't u nu niet, wanneer gij daar omtrent den zestienjarigen geschreven vindt: ‘Gunstiger was zijn oordeel, hij liet zich aannemen, het hinderde hem echter, hij nam zich toen voor het anders te doen,’ en wanneer gij eenige regels lager, na het getuigenis aangaande hetgeen v.d.H. aan Messchaert en Scharp verpligt was, op eenmaal verrast wordt door de mededeeling, dat v.d.H. een goed Oranjeman was en

een vers heeft gemaakt op de komst des Konings in Rotterdam, waardoor zijne gehechtheid aan het huis van Oranje voor de wereld openbaar werd, waarover de wereld zich toen zeker bijzonder heeft verheugd? Zonder ons te ergeren, dat een Cargalijst hier niet meer misplaatst kon zijn dan deze mededeeling, vragen wij met regt, of dit de toon is, waarop een biograaf moet spreken over iemand van zestien jaar, nog op den weg zijner ontwikkeling, die nooit productief kan geworden zijn als hij toen reeds, door hetgeen hij gaf, in de schaduw plaatste wat hij ontving. Voorzeker, hier is het beeld van v.d.H. geheel en al mislukt.

Op gelijke wijze spreekt D.N. voortdurend over hetgeen v.d.H. van zijne tijdgenooten genoten heeft. Er ligt een tint van ondankbaarheid over de geheele biographie.

De Professoren der Leidsche Academie worden slechts met een enkel woord vermeld; een preek van v.d. Palm heeft op v.d.H. een diepen indruk gemaakt, zoodat hij besluit: ‘ook eens over dat onderwerp te preken;’ Clarisse bevalt hem niet, en hij neemt zich daarom voor geen college bij hem te houden; van Voorst behaagt hem door zijn diepen ernst, maar geeft hem ook met de andere professoren een schoon getuigenis, aangebonden door een nog mooijer van v.d. Palm. Te Amsterdam hoorde hij de beste predikers, maar toch weet D.N., door aanhaling van Maronier, de meeste eer hiervan aan v.d.H. te verzekeren; Konijnenburg wordt door zijn student in een hoek gezet, en doet te vergeefs stappen tot toenadering. Met den 7^{den} en 9^{den} brief van Reinhard's ‘Geständnissen’ wordt hij doodgeslagen, waarvan de uitwerking zich openbaarde bij het Examen van v.d.H., 14 Oct. 1817, toen ‘de aanspraak van den Hoogleeraar een toon lager gestemd was.’ Waarlijk, de Heer D.N. geeft hier een slechte les aan de kweekelingen der Ev. Luth. gemeente!

Met belangstelling volgen wij v.d.H. bij zijn eersten kanselarbeid, en zijn getuigen van den buitengewonen opgang, aanstonds reeds door hem gemaakt, hooren den wensch der Rotterdamsche gemeente, hem aan hare leeraren toegevoegd te zien, en den lof zijner verdraagzame, maar tevens kordate prediking. Als D.N. hier verschoonend gesproken had van hetgeen te regt of te onregt dikwijls aan v.d.H. verweten is, dat de loftuitingen hem tot ijdelheid prikkelden, wij zouden ons allen aan zijne zijde scharen. Gevierd in de tweede koop-

stad van ons land, gevleid door mannen van naam, veroordeelen wij den jeugdigen prediker niet om den brief, waarin hij aan Stuart schrijft over den toeloop, die reeds vóór 5 uur den gang vulde van het kerkgebouw, waar men te voren nog na 5 ure eene gemakkelijke en ruime plaats kon kiezen; maar wij vinden het meer dan laf, wanneer D.N. daarbij spreekt van v.d.H.'s kinderlijke openhartigheid, en na den waarlijk voortreffelijken brief van Stuart, die toonde zijn ‘preekzoon’ te kennen en diens positie te begrijpen, onmiddellijk laat volgen: ‘De voortreffelijke Stuart zette den jongeling dus wel op eene gevoelige wijze neder, maar had hem zelf veertien dagen vroeger te veel in de hoogte gestoken,’ alsof hij bevreesd was, dat wij soms denken zouden, dat v.d.H. zelf den bedwelmenden drank der ijdelheid in zijnen beker gegoten had, wiens bestaan Stuarts eerste brief schijnt te vermoeden, en waarvan v.d.H.'s eigen brief getuigt. Waarlijk, bij zoo onhandige bedekking van een verschoonbaar gebrek, hebben de enkele concessies aan de menschelijke natuur van v.d.H. weinig waarde.

Van de betrekking, waarin v.d.H. tot zijne ambtgenooten te Rotterdam en elders stond, vertelt D.N. niets, dan dat hij lid van een predikantenkransje was en daarmede winst deed voor zijn preekwerk. Welken invloed de omgang met de collega's te Rotterdam en anderen op hem gehad heeft, blijft geheel en al op den achtergrond, tenzij men hiertoe brengen wil, wat D.N. schrijft, ‘dat hij zoo verre verwijderd was van bijzondere ingenomenheid met zijn eigen werk, dat hij zeer gaarne daarop aanmerkingen van bevoegden ontving, wanneer zij strekten om hem iets verkeerds onder het oog te brengen en dus een bewijs van belangstelling waren,’ of dat hij ‘niet alleen schetsen van preken, die hem zelven bevielen, mededeelde,’ of dat hij in één zijner brieven van 1826 den wensch uitdrukte naar een strengen criticus, die op zijne gebaren moest letten, daar hij dit in het vuur zijner rede niet genoeg doen kon, of het zenden van zijne redevoering over de dichterlijke schoonheden van het boek Habakuk aan v.d. Palm, ter beoordeeling, waar het vleijende getuigenis van genoemden geleerde niet bij vergeten is. Hiertoe zouden wij ook kunnen brengen, dat Adriani en anderen hem aanspoorden tot de uitgave van zijn Chrysostomus, door van Voorst, Royaards, van Ewyck zeer hoog geroemd, waaromtrent van der Palm een streelend getuigenis aflegde, of dat de hoogleeraar S. Muller hem eenige bedenkin-

gen over dit werkje maakte en dat Bilderdijk het hooger stelde dan zijne vertalingen van eenige redevoeringen van Chrysostomus.... maar alles is zwevend en oppervlakkig; lof en beleefdheid spelen de hoofdrol, en het effect, 't welk de omgang met de *lumina* van zijnen tijd op v.d.H. heeft gehad, zoekt gij te vergeefs in het werk van D.N. Somtijds wordt zelfs de *adulatie* van menig even beroemd man als v.d.H. ergelijk, en komt men in verzoeking om te vragen, of D.N. bij de keus zijner *loca probantia* niet meer dan partijdig is geweest.

Iets meer vinden wij ons bevredigd bij de ‘Oratio inauguralis,’ van v.d.H., ‘de Germano Theologo, Litt. Sacr. interprete,’ waar ten minste geene aanmerkingen verzwegen worden, ofschoon telkens medegedeeld met de noodige verzachting, zonder repliek van de gemaakte bedenkingen. Over eene recensie in de ‘Letteroefeningen’ laat D.N.v.d.H. troosten door zijnen broeder en den lof die hem van alle kanten toevloeide, zoo van Utrecht als van Groningen en Arnhem, waarover onder anderen een brief van Donker Curtius is bewaard gebleven, dien N. liever niet had moeten publiek maken. Het is toch eene treurige gedachte dat v.d.H. nu begraven ligt met al die ‘malle Utrechtsche kinderen.’

Zoo gaat het door tot blz. 87. Alle geleerden en ongeletterden brengen op hunne beurt hunne hulde aan den man, die niets schijnt *ontvangen* te hebben, en zoo onvergelijkelijk veel *gegeven*.

Ook bij de behandeling van v.d.H.'s onderwijs treft ons dat geïsoleerde. V.d.H. gebruikt het Epitome van Morus, Hase's Hutterus redivivus, de Wette, ‘Das Wesen des Christ. Glauben,’ en rigt zijne dogmatische beschouwingen, naar den trant van Knapp en Bretschneider, minder speculatief dan praktisch in. Ziedaar alles van dit Hoofdstuk waarin ten minste v.d. H.'s naam niet uitsluitend wordt genoemd. Of acht D.N. het voldoende, een Extract uit v.d.H.'s dictaten aan het publiek voor te leggen, en met een enkel woord te zeggen, dat hij kennis nam van hetgeen hier of daar in het licht verscheen? Wij wenschen te weten wie v.d.H. geweest is als Professor aan het Seminaire der Rem., of liever, ofschoon wij dit eigenlijk niet wenschten, en, gelijk wij reeds aantoonden, dit overbodig mogen achten voor het publiek, kunnen wij toch niet nalaten op te merken, dat de behandeling van dit onderwerp door D.N. ligtelijk meer regt had kunnen geven tot eene

klagt over onze onverschilligheid. 't Had een hoofdstuk kunnen zijn, waardoor een belangrijk licht opging over het Theol. leven in v.d.H.'s tijd. Die tijd is toch waarlijk belangrijk genoeg geweest! De Groninger school, de Leidsche, de strijd tusschen Orthodoxen en Liberalen..... v.d.H. blijft bij D.N. aan alles vreemd. Rustig gaat hij voort met dicteren volgens het Epitome van Morus, en alsof er geen woord nog over al de capita zijner dogmatiek gerept was, krijgt het publiek, door de zorg van D.N., een compendium, 't welk ongetwijfeld tot wapen voeren mogt: ‘Saevis tranquillus in undis.’ Waarlijk, men kan in onze dagen wel eene kronijk schrijven, al is men geen Melis Stoke, maar noem zulk monnikenwerk toch in 's Hemelsnaam geene biographie.

Van de collegezaal gaan wij naar Felix en de vergadering van de Leidsche afdeeling der Maatschappij van Fraaije Kunsten en Wetenschappen, naar Vlissingen en den Haag. Weder dezelfde kronijkstijl! Van daag eene Ovatie, morgen eene dito, overmorgen eene kleine aanmerking! Van der Palm ‘wil het geheim van v.d.H.'s welsprekendheid hooren;’ Herman de Ridder stelt eene oratie van drie kwart vel op ééne lijn met uitvoerige meesterstukken van Hollandschen stijl; de Commissie ter oprigting van het standbeeld voor de Ruyter schrijft een vleijenden brief; Tollens en van Hall zenden hem liederen; de Koning noodigt hem in den Haag bij de onthulling van het beeld van Willem I; ministers en graven en baronnen brengen hem hulde; zelfs buitenslands wordt zijne redevoering bekend, in het Russisch vertaald door de Koningin-moeder. Van al die eer duizelt ons hoofd, gelijk v.d.H. zal geduizeld hebben, en ofschoon wij de waarheid er van erkennen, en de verdiensten van den arbeid des grooten redenaars algemeen worden erkend, vragen wij alweder, waartoe het dient, dat D.N. dit alles weêr uitvoerig mededeelt. De biographie schijnt hier wel een gedenkboek van de onthulling van twee standbeelden. Of waant D.N. dat de schoone redevoeringen van v.d.H. nog vermelding behoeven, daar zij in aller handen zijn? Neen, beter was het geweest, het overbekende achterwege te laten en hier den ‘wereldlijken redenaar’ in betrekking met andere ‘wereldlijke redenaars’ te brengen. Wat had v.d. Hoeven aan van der Palm te danken, wiens lof hij zelf dankbaar heeft helpen verbreiden; wat aan Tollens, wiens gedichten hij zoo vaak en zoo schoon voordroeg; wat aan Bilderdijk, Feith, da Costa en

zoo vele andere tijdgenooten, wier bijzondere eigenschappen en krachten de redenaar zich gemakkelijk moet hebben ten nutte gemaakt?

Staat v.d.H. niet weder geïsoleerd in de beweging der moderne litteratuur, gelijk straks in die der godgeleerdheid? Vertel ons, welke zijne lievelingsschrijvers waren, welk genre hem 't meest aantrok, van wie hij 't meest heeft geleerd, voor wie hij de sterkste sympathie gevoelde; zeg ons..... maar Hooggeleerde Heer! gij zegt ons niets!

Van de Recensiën kunnen wij weder een gunstiger getuigenis geven. De breede beoordeeling van Fransen van Eck en van Hengel maakt hier weêr veel goed, doch van het overig gedeelte van het boek gelden weder in ruime mate dezelfde aanmerkingen.

In de onderscheidene betrekkingen, waarin van der Hoeven allerlei menschen ontmoette, is hij altijd productief, laat D.N. hem altijd *ex tripode* spreken. Dit gebrek kleeft den geheelen arbeid des biograafs aan en is zonder twijfel eene dubbele zonde. Voor de nagedachtenis van v.d.H. is deze methode van levensbeschrijving allerongelukkigst gekozen, terwijl het elken lezer in het oog moet vallen, dat zij onwaar is. Boven velen was v.d.H., naar het eenstemmig getuigenis van allen, die hem hebben gekend, ook volgens D.N., in hooge mate vatbaar voor indrukken. Prikkelbaar, fijngevoelig, beschaafd en gezellig, kan hij niet geïsoleerd hebben gestaan tusschen de velen die zich om hem verdrongen, en openhartig en *good-natured*, moet hij zich gaarne hebben aangesloten en gaarne van anderen hebben aangenomen. Had D.N. dat in het oog gehouden, het beeld van zijnen vriend was in schooner licht verschenen. Hetgeen wij in Johannes den Dooper van Kruseman betreurd hebben, is ook hier de fout. Uit vrees dat de aandacht van den hoofdpersoon zal worden afgeleid, omdat er op het doek zoo menig ander overschoon beeld gevonden wordt, heeft Kruseman den kemelsharen mantel van den boetgezant zoo schitterend rood gekleurd, dat wij onze oogen gaarne eens afwenden van den Dooper, en in de *détails* der nevenpersonen ons verkwikken. En toch is het Johannes de Dooper, die *alleen* uitkomt, niet de boetprediker, tot wien men kwam in de Woestijn, en om de kracht zijner verschijning te doen waarderen, kan de schilder dus die nevenpersonen niet missen. Dan was het beter, met de valsche exegese van ‘de stem des roependen in de

woestijn', hem alleen te zetten tusschen een paar hoopen zand. Misschien dat een gedeelte des publieks hem dan herkende. Maar historisch is zoodanige voorstelling niet, zoo min als de roode mantel. Als een Johannes de Dooper en een Abraham des Amorie van der Hoeven goed op hunne plaats worden gesteld en in de zuiver historische verhouding tot hen die hen omringen, behoeft men geene roode mantels en geen loftrompet om hen te doen herkennen en waarderen.

Zou dan het werk van D.N. wel aan de eischen eener moderne biographie voldoen? De kanselredenaar v.d.H. die zoo geïsoleerd staat onder zijne tijdgenooten, moge het voorwerp der vereering van velen zijn, voor het algemeen wordt hij te groot, te bovenaardsch, te weinig menschelijk, en wij wenden het oog van hem af, omdat hij vreemd is aan ons leven en werken. Ieder vriend van v.d.H., die hem gekend heeft, gelijk ook D.N. hem hier en daar schetst als een man vol liefde voor het leven en vol hoop voor de toekomst, teekent dus protest aan tegen deze biographie, en teregt beklaagt het publiek zich, dat onder zijne aandacht wordt gebragt een boek waarin door het isoleren van v.d.H., als geleerde en letterkundige, ook het groote redenaarstalent van v.d.H. wordt in de schaduw gesteld.

Het werk van Prof. D.N. is een duidelijk voorbeeld, hoe men in onze dagen geene biographie mag leveren.

Ik reken hiermede aan het einde van mijne taak gekomen te zijn. De Recensent zou de pen kunnen nederleggen. 't Is waar, de verzoeking om eenige woorden te wisselen over taal en stijl is moeijelijk te weêrstaan; ook uit een taalkunstig en aesthetisch oogpunt valt er op den arbeid van D.N. veel aan te merken. Maar waartoe zou het dienen? Als eene biographie, eene specialiteit op litterarisch gebied beschouwde ik het werk van D.N., en de vereeniging van eene massa taal- en stijlfouten in een Hollandsch boek is geene specialiteit. Liever keer ik tot het uitsluitend doel dezer recensie terug, waarvoor D.N. mij zoo geschikt eene gelegenheid aanbood. Over biographieën in het algemeen wenschte ik, volgens mijne inleiding, eenige denkbeelden te ontwikkelen, en moeijelijk kan ik mij

een persoon voorstellen die in de schatting van ons publiek zoo sterk sprekende specialiteit was, als de man wiens leven en karakter D.N. beschreven heeft op zijne eigenaardige wijze.

Daarom leg ik de pen nog niet neêr, maar neem aanleiding uit het geschrift, dat hier voor mij ligt, om aan te wijzen hoe naar mijne meening, *salvo meliore judicio*, eene biographie in onzen tijd moet worden ingerigt. Liever draag ik den smaad van verwaandheid, dan van onbillijke veroordeeling, gegrond op het 'la critique est aisée,' en vooral lacht dit besluit mijner recensie mij aan, omdat ik daardoor op iets goeds van de hand van D.N. zal kunnen wijzen, waartoe ik tot hiertoe nog maar weinig gelegenheid had.

Abraham des Amorie v.d. Hoeven, eene specialiteit onder de beroemde mannen van Nederland, moet van één bepaald standpunt worden beschouwd, en dit is natuurlijk geen ander, dan dat zijner uitnemende kanselgaven. Elke andere behandelingsmethode is voor het publiek onbeduidend en benadeelt uit den aard der zaak den grooten naam des gestorvenen redenaars.

Ziedaar de eenvoudige praemisse, van welke wij uitgingen. Die praemisse kan men ontkennen, en ik raad D.N. in gemoede dit te doen, opdat hij met één peunestreek deze geheele recensie vernietige, maar het publiek neemt haar stilzwijgend, somtijds onbewust aan. Zonder dien regel toch is er geen enkele waarborg voor de grootste wanorde en willekeur in de levensbeschrijvingen van groote mannen. Gctuige het de ongeloofelijke stoutmoedigheid van Ds. Herman de Ridder om een boekje in het licht te geven: 'V.d.H. de handhaver onzer nationaliteit.' Eilieve, leg dat boekje op de tafel, houd uwe hand op den naam en geef aan honderd menschen te raden over wien dit werkje handelt. Geen enkele die den naam van v.d.H. raden zal; minstens vijftig die aan Willem I of aan den Graaf van Limburg Styrum zullen denken. Maar doe 't zelfde met een boek over v.d.H. als kanselredenaar, en negen en negentig noemen u zonder aarzelen zijnen naam.

Het publiek verwacht niets over v.d.H., dan in zijne hoedanigheid van kanselredenaar, en een zoodanig werk, dat vrij blijft van de aangewezen gebreken in het boek van D.N., zou men gretig ontvangen. Laat ons eens zien, hoe zoo'n werk zou moeten worden ingerigt. Schrijven wij in gedachte een boek: 'Abr^{m}. des Amorie van der Hoeven als Kanselredenaar beschouwd,'

zoo gij wilt, voeg er den ‘wereldlijken redenaar’ bij. Gebruiken wij van Domela Nieuwenhuis wat ons te pas kan komen.

Wij beginnen dan met eene geschiedenis van de kanselwelsprekendheid in ons land vóór v.d.H., en sluiten dat *Caput* met den 22sten Febr. 1798, den geboortedag van onzen held;

dan gebruiken wij, met groote omzigtigheid, de elf eerste bladzijden van D.N.;

vervolgen met eene beschrijving van den toestand der Leidsche hoogeschool, toen v.d.H. haar bezocht, vooral van de gelegenheid welke zij aanbood, om op aesthetisch en oratorisch gebied winst te doen voor de toekomst, kijken ook eens rond onder de professoren der andere academies en de predikanten van dien tijd. Bij v.d. Palm, die dit wel verdient, en Clarisse, bij Heringa en anderen, die toen schitterden door oratorische of homiletische gaven, blijven wij bijzonder lang stilstaan, omdat deze mannen eenen diepen indruk moeten gemaakt hebben op den student, die later eene waardige plaats onder hen zou innemen. Bovendien spreken wij breedvoerig over de theol. rigtingen van dien tijd, vooral over de betrekking der Rem. tot de andere kerkgenootschappen, over den invloed, dien de omgang met menschen van allerlei rigting en belijdenis op v.d.H. moet hebben gehad.

Met den student naar Amsterdam gegaan, maken wij ook melding van Stuart, Wolterbeek, Broes, Kakebeen, Terhoeven, Wijs, wier namen wij van D.N. (blz. 20) overnemen, maar van wie wij niet vergeten te vermelden, dat de meeste van hen ijsbrekers waren eener nieuwere preekmethode, van eene meer praktische en irenische rigting, tot welke later ook v.d.H. zou gerekend worden te behooren.

Naar blz. 23 schrijven wij datum, plaats en tekst van v.d.H.'s eerste predikatie over, en met uitwerping van het overtollige, gebruiken wij D.N. als leiddraad van blz. 24-29.

Van het 2de Hoofdstuk nemen wij blz. 36 en 37 en van 40-44 geheel over, maar voegen daarbij alles wat wij maar kunnen te weten komen van de eigenaardige preekmethode van v.d.H., en wat ons het geheim kan verklaren van den buitengewonen opgang door hem gemaakt. Vooral uit zijnen ‘Chrysostomus’ zouden wij geheele bladzijden overschrijven en al zijne redevoeringen, betreffende de Oratorie, geducht plunderen. De weinige aanmerkingen van anderen, door D.N. hier en daar medegedeeld, zouden wij trachten aanzienlijk te vermeerderen, zonder vrees dat het v.d.H. benadeelen zou.

In plaats van het 3de Hoofdstuk van D.N. over te nemen, zouden wij pogingen doen om de meest naauwkeurige berigten te verkrijgen over den indruk door v.d.H. op zijne leerlingen gemaakt, en de eigenaardige zorg door hem besteed aan hunne vorming tot oratoren, en daarbij voegen wat door D.N. op blz. 95-102 is geëxcerpeerd uit v.d.H.'s dictaat over de geschiedenis der kanselwelsprekendheid, enz.. Daarbij zouden wij, voor de kennis van v.d.H.'s preekmethode, zijne leerredenen onderling vergelijken, ze naast de bekende van andere kanselredenaars plaatsen, waardoor vooral zou uitkomen, hoe bij v.d.H. de voordragt het voornaamste was. Blz. 134-142 zouden wij hier inlasschen. Voor een vriend van v.d.H. was het hier tevens de plaats om hem te verdedigen tegen de beschuldiging, dat hij te theatraal zou geweest zijn, en de vorm zijner preken daarnaar zou zijn ingerigt geweest. Wij voor ons zouden voor die verdediging ons niet competent achten.

Wat den ‘wereldlijken redenaar’ betreft, dien liet ik liever achterwege; niet omdat v.d.H. niets zou gepraesteerd hebben op dat gebied wat der vermelding niet overwaardig is, maar omdat ik mij zoo gaarne bij één enkel onderwerp bepaal en alweder aan den kanselredenaar genoeg heb.

Nog zou ik van D.N. blz. 165 i.f.-168 overnemen en dan met een paar hartelijke woorden over v.d.H.'s karakter en huiselijk leven spreken, met verwijzing voor de beschrijving van het feest bij zijn vijf en twintigjarig professoraat naar de Kerkelijke Courant van 10 Dec. 1852.

Dan even kort en hartelijk over zijn dood en begrafenis, en de *vereering* kan achterwege blijven.

Mij dunkt, op die wijze zou mijn boek over v.d.H. als kanselredenaar beschouwd, niet minder dik en veel nuttiger zijn dan het werk van D.N. Als ik het met de noodige naauwgezetheid bewerkt had en van een zoo waardig onderwerp eene bepaalde studie had gemaakt, vooral als ik een leerling en vriend van v.d.H. was geweest, dan kon mijn boek een soort van handboek voor de kanselwelsprekendheid zijn, voorhanden op de schrijftafel van alle studenten in de Theologie, en v.d.H.'s naam zou dan bewaard blijven voor de profanie, als ik het zoo noemen mag, waarmede nu elk gezelschap van jongelieden, die een versje kunnen opzeggen, zich het regt aanmatigt om een rederijkerskamertje ‘A. des Am. v.d.H.’ te creëren. Men zou dan zien, dat er veel oefening, veel gewoonte, veel prudentie noodig

is, om den kansel te kunnen beklimmen met de overtuiging dat men zijn gehoor zal boeijen, en ook den Dandy, die uit nieuwsgierigheid eens in de kerk is ingeloopen en staat te leunen tegen gindschen pilaar, aan zijne staanplaats kluisteren.

Die hoogte van zelfvertrouwen, de vrucht van oefening en bewustheid van kracht, had v.d.H. bereikt, en ziedaar het geheim zijner onvergelijkelijke welsprekendheid.

Naar mijne innige overtuiging zullen de preken van v.d.H. niet zoo lang gelezen worden, als die van v.d. Palm of Borger; nooit heeft het publiek ze verslonden, als die van zijnen zoon; men vindt ze nu reeds zelden in de handen van diegenen, die, zonder tot zijne warmste vereerders te behooren, voorheen toch bij voorkeur naar de Rem. kerk te Amsterdam of Rotterdam liepen, al waren zij daar niet gedoopt.

De *viva vox* ontbreekt, de persoonlijkheid, de imposante houding, de buigzame stem, de gebaren, en de preken van v.d.H. deelen in het oordeel, waaraan de critiek gewoon is het kanselwerk te onderwerpen. De profeet zwijgt en zijne woorden zijn geene profetiën meer, maar eenvoudig preken, die men ontleedt, wier dispositie men beoordeelt en wier nut men bepaalt zoo nuchter en kalm, als had van der Hoeven ze niet door de geheele wereld doen bewonderen, zelfs door den nuchteren recensent, wanneer hij door zijne meesterlijke uitvoering de schoonheden deed flikkeren voor de oogen van het publiek en de gebreken niet opmerken. Waarlijk, als men die preken zoo leest en hoort, dan gevoelt men, dat, behoudens de erkenning der vele schoonheden, zij geen regt geven om v.d.H. boven alle andere mannen van naam in het vak der Homiletica te vereeren, te aanbidden, te vergoden!

In den brief van Stuart (blz. 28 bij D.N.) ziet men zoo helder, als maar mogelijk is, op de ware kracht van v.d.H. gewezen: ‘Wat is het voornaamste in een redenaar? Demosthenes: de voordragt. En dan? De voordragt? En dan? Wederom de voordragt. Maar dan? En altijd de voordragt. Altijd geloofde ik in dit woord van den ouden en grootsten redenaar, maar mijn geloof is aanschouwing geworden in u.’

Over die alleenzaligmakende voordragt zou ik wel eens nader willen spreken, vooral met het oog op v.d. Palm, wanneer het hier ter plaatse niet *hors de saison* was. Het komt mij voor, dat de regelen van Demosthenes weinig passen voor onze moderne *Eloquentia sacra*. Ik verbeeld mij, dat Demosthenes geen au-

toriteit is voor haar, omdat hij geen begrip had van eene zending, als die des Evangeliedienaars, om te getuigen van hetgeen zij gezien en gehoord hebben. Anders had hij misschien meer op den inhoud..... doch gelijk ik zeide, dat is *hors de saison*. Maar ook al acht men niet in de voordragt de voornaamste waarde van den Evangelieprediker gelegen, kan men toch grooten prijs op haar stellen, en voor mij ligt het buiten kwestie, dat ook uit dat oogpunt v.d.H. eene biographie overwaardig is.

Als een model van biographie komt mij hier de verzameling van brieven van A.R. Falck voor den geest, uitgegeven door Hora Siccama. Zelfs het kleine levensberigt, van de hand van Mr. C. Vollenhoven, is in dit opzigt een voorbeeld. Men vindt gelegenheid genoeg om eenen vriend te vereeren, wanneer men op die wijze zijn leven beschouwt; men verwerft de sympathie van het publiek voor hem en, vreemd verschijnsel in het oog van Prof. D.N. zeker, men vindt zelfs voor onbeduidende jongensgrappen eene interessante plaats. Men brengt zijne specialiteit in verband met het algemeen, men let naauwkeurig op den bijzonderen aanleg en ontwikkeling, en ziet! alles rijgt zich aan een, alle krachten en vermogens blijken scheuten van denzelfden boom te zijn. Van A.R. Falck, den grooten staatsman, leest gij in deze biographieën, aardigheden zoo goed als van v.d.H. bij D.N.; maar gij gevoelt aanstonds dat er verband is tusschen dat kleine, dat nietige, en de diplomatieke loopbaan van Falck. In hetgeen u verhaald wordt van den knaap, ziet gij de kiem van wat eenmaal den man zal onderscheiden onder zijne tijdgenooten. De behendigheid in het uitdenken, het genoegen in het uitvoeren van jongensstreken, verraden u reeds den diplomaat in de schoolkiel, en de kalme, nuchtere blik, wij zouden bijna zeggen, het koopmansoog, waarmede hij de wereld reeds vroeg rondzag, zelfs in de dagen zijner liefde voor de Kantiaansche wijsbegeerte, doen u den gezant aan het Engelsche Hof onderkennen, die de vier en twintig artikelen even goed had aangenomen als Koning Willem I, maar vroeger dan deze, om er ten minste nog zoo veel van te halen als hij kon.

Zoodanige bijzonderheden, die in verband staan met zijne toekomstige speciale beroemdheid, waren welligt ook uit v.d.H.'s jeugd voorhanden. Wat D.N. ons geeft, verdient onze aandacht naauwelijks. Er is toch geen predikant in ons

land, of gij kunt aangaande hem uit den mond eener oude tante of kmdermeid vernemen, dat hij op zijn zevende jaar reeds op eene stoof stond en preekte, dat hij op verjaardagen versjes maakte, of ten minste, tot verbazing van alle aanwezigen, met eene verbazende vrijmoedigheid, zonder een woord te haperen, opzegde; maar er is geen sterveling, die er aan denkt dat dit iets bewijzen zou voor zijn aanleg. Van die predikers op stoofjes en in kinderstoelen komt maar al te dikwijls niet veel te regt; een groot aantal vindt zijn leven lang geen fijner gehoor dan in de kinderkamer en neemt geen hooger vlugt dan op de warme stoof van de baker. Of nu al eens een v.d.H. opgroeit uit zoo'n klein mensch, bewijst mijns inziens niets voor het regt om eenige bladzijden met zulke nietigheden te vullen. Weet een biograaf van zulke kleinigheden een goed gebruik te maken, zoo als de levensbeschrijvers van Falck, dan houden zij op kleinigheden te zijn; vindt de biograaf tot zulke opmerkingen geene aanleiding in de jeugd van zijnen held..... ook goed, de held wordt er niet minder door.

Nagenoeg hetzelfde geldt van de studie van v.d.H. Ook hier heeft D.N. met pleister een gebrek in het marmer van zijn standbeeld pogen te verbergen. Had D.N. erkend, dat hij uit v.d.H.'s studententijd niets bijzonders had meê te deelen, dat v.d.H. deed als de meeste studenten, niet te veel werkte en niet te weinig, dat hij zijne Examens voldoende doorstond en een gewoon predikant zou geweest zijn, als hij niet zoo uitstekende voordragt had gehad.... waarlijk, wij hadden er ons niet aan geërgerd; had D.N. al de dictaten van v.d.H., als Professor der Rem., weggelaten en erkend, dat v.d.H. niet geschitterd heeft in de voorste rijen van de Theologanten van zijnen tijd; had hij rondweg verklaard, dat v.d.H. geen dogmaticus was, geen geleerde, in den gewonen zin des woords; had hij open en vrij gezegd, dat de Remonstrantsche broederschap geene behoefte had aan een geleerde, maar aan een man, die door zijne kanselgaven den glans der broederschap voor het algemeen verhoogde, van wien gesproken werd tot over de grenzen van ons Vaderland, en wiens auditorium een beeld kon genoemd worden van de toekomst der Christelijke kerk, wij zouden hem hebben dank gezegd voor die wenken; aan hem ware de eer, het eerst van allen te hebben gesproken, wat allen gevoelen, en..... zoo zeker als eerlijkheid 't langst duurt..... hij had voor de nagedachtenis van v.d. II, eene daad verrigt, die langer zou worden erkend

dan zijn boek op de boekenhangers zou staan. Immers in onze eeuw van specialiteiten wint dagelijks de overtuiging veld, dat men een nuttig, een bruikbaar, zelfs een groot man kan zijn, al is men niet doorkneed in dogmatiek en exegese; dat zelfs de vorm, de aesthetiek aequivalent kan zijn, wat ons maatschappelijk en wetenschappelijk geheel betreft, met den inhoud, de strengste methode.

Wanneer ik nu, aan het einde gekomen, mijne aanmerkingen resumeer, kom ik alweder terug op mijne praemisse. Van der Hoeven is door D.N. niet beschouwd van het standpunt, van waar de biograaf uitsluitend het regt had om onze belangstelling en bewondering voor hem te eischen.

Ten bewijze van de billijkheid dezer recensie, sta hier ten slotte het oordeel van een man van naam in ons vaderland, die reeds op den 2^{den} Oct. 1855 eene hulde bragt aan den toen pas ontslapen redenaar.

‘Verwacht echter geene uitweiding,’ zoo spreekt hij eenige studenten in de godgeleerdheid toe, ‘over mijne innige betrekking tot hem, op wiens omgang ik welligt kan toepassen wat Cato in Cicero's boekje ‘Over den ouderdom’ van zijne prijsstelling op Quintus Maximus getuigde, toen hij zeide: ‘ik genoot zijne gesprekken zoo begeerig als of ik reeds vermoedde, wat gebeurd is, dat er na zijnen dood niemand zijn zou, van wien ik onderrigt zou ontvangen.’ (Gij hoort ook hier den warmen vereerder.) ‘Verwacht ook geene herinnering van hetgene hij voor u geweest is, die de gelegenheid niet ongebruikt hebt gelaten door het Godsbestuur u geschonken, om het onderwijs in de welsprekendheid van zulk een buitengewoon redenaar te genieten.’ (Gij hoort ook hier het praedestinerend geloof der vriendschap.) ‘Maar wat hij voor u blijven, en hoe zijn voorbeeld tot u spreken moet, ofschoon hij gestorven is, en tot allen, die zich aan de Evangeliebediening wijden, dat zal ik trachten naar de geringe mate mijner krachten u voor den geest te brengen, door A. van der Hoeven te beschouwen als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid.’ (Juist, als zoodanig, van dat standpunt, en wij vergeven u menig onberaden woord van blinde vereering.)

‘Bedrieg ik mij, dan staat hij reeds bij het woord kanselwelsprekendheid voor uwe verbeelding, gelijk wij hem dikwerf gezien hebben als hij was opgetreden voor de ontelbare schare die van hem het Evangelie wilde hooren. Welk eene edele, rij-

zige gestalte! Hoe majestueusch dat hoog gewelfde voorhoofd! Welk eene waardigheid in houding en gebaar!' (Hear! Hear!) 'Nog spreekt hij niet en toch luistert men'..... (Bravo! Demosthenes: De voordragt, en dan, en daarna en altijd de voordragt.)

'Wat toch was er in dien man, waardoor wij aan onze plaatsen genageld werden?'.....

'De *viva vox*, ja, *de homo vivus*, op den gewijden bodem bij de godsdienstige stemming der hoorders, moet vooral in aanmerking komen, en naarmate de preek beter geweest is, zal zij minder geschikt zijn om gelezen dan om gehoord te worden. Wij kunnen er bijvoegen: Zij zal den lezer eerst voldoen, wanneer hijzich verbeeldt een hoorder te zijn.' (Demosthenes: De voordragt en altijd de voordragt.)

'Ieder is een kind van zijn tijd en wat den smaak betreft misschien meer dan hij zelf weet onder den invloed der meest gelezen romantische letterkunde.'

'Hoe groot de invloed van van der Palm op van der Hoeven geweest zij'.....

'Teregt heeft Cohen Stuart de voordragt van van der Hoeven de groote, de eigenlijke kracht van zijne oratorie genoemd, waardoor hij vooral geheel eenig mogt heeten.'

'Noemde hij in navolging van Demosthenes de *voordragt* het eerste, tweede en derde in de welsprekendheid; wie ooit aan de waarheid dezer uitspraak twijfelde, had hem slechts te zien en te hooren.'

'Van der Palm was niet minder begaafd en niet minder geoefend.'

Ik heb deze aanhalingen zonder orde medegedeeld; ik volgde de paginering, en eigenaardig behoefde in het aangehaalde werkje geene strenge methode te heerschen. Het is een woord van hulde, kort na den dood van v.d.H. uitgesproken voor eene bepaalde soort van hoorders. Daarom des te prijzenswaardiger, dat de schrijver het beeld van zijnen vriend aanstonds zoo juist heeft opgevat. Ofschoon in enkele bijzonderheden niet vrij van de overdrijving en opgeschroefde vereering, van welke 'Het leven en karakter' vol is, maakt het ongetwijfeld een veel gunstiger indruk op het groote publiek. Het gaat uit van het eenige zuivere standpunt der biographie van een man als v.d.H.; het eerbiedigt den invloed van tijd en tijdgenooten op den beroemden redenaar.

Het neemt dus mijne praemisse aan.

Hoe is het nu mogelijk dat dit boekje, getiteld: ‘Abraham der Amorie van der Hoeven, beschouwd als een voorbeeld van kanselwelsprekendheid’, van dezelfde hand is, die ‘het leven en karakter’ schreef; dat beide gevloeid zijn uit de pen van Professor Domela Nieuwenhuis!

Moet het bewijzen dat D.N. beter vrij en ongedwongen zijn hart kan uitstorten in een vlugschrift, dan streng methodisch ordenen en regelen en compileren? Het is mogelijk, maar dan ook niet vreemd dat zijn jongste werk mislukt is, voor de vrienden van v.d.H. dunkt mij eene ergernis, voor het publiek eene overtolligheid, voor van der Hoeven noch Domela Nieuwenhuis een *monumentum aere perennius!*

Delft, 4 Junij 1859.

H. DE VEER.

Een dienaar van hunne Hoog-Mogenden.

(Messina, 1736)

Jansalie for ever!
[*Oud Iersch handschrift*.]

Even als omtrent alle zaken bestaat er ook over het nut, en bovenal over het genot van archieven, onder alle beschaafde volkeren een treffend verschil van meening. Ook zelfs bij onbeschaafde volkeren zoude zich dit verschil openbaren, indien zij zich de weelde van archieven konden veroorloven. Hun burgermans-fortuin laat dit echter niet toe. Wat is een archief? Zoo gij die vraag rigt tot uwen genialen, levenslustigen jongen vriend, in wiens geestige schetsen en omtrekken gij u dikwijls hebt vermeid, het antwoord kan geen ander zijn dan: ‘Een pakhuis van duffe, bestoven papieren, die in ongestoorde rust en op deftige wijze geel en onleesbaar liggen te worden.’ Hebt gij u daarentegen tot uwen ouden akademievriend gewend, wiens ijverige studie en onvermoeide werkzaamheid u welligt in jeugdiger dagen den uitroep van gemengde bewondering ontlokte:

‘Souffre que je t'admire, mais ne t'imite pas’!

hoe geheel anders zal het antwoord luiden dat ge ontvangt! Tien tegen één, dat hij u met opgetogenheid in een archief

een kostbare en onuitputtelijke mijn - bedenk, dat jaarlijks de stapels aangroeijen! - van kennis en wetenschap zal doen aanschouwen, de goed-geconserveerde mummie van uw historisch volksbestaan zal leeren eerbiedigen en in de nooit ten einde toe doorsnuffelde paperassen u het beeld zal doen zien der onafwindbare windsels, die uwe achtenswaardige mummie bedekken.

Bij zulke uiteenloopende gevoelens is voor u, als oningewijde, de toestand van twijfel de veiligste. Gij prejudiciëert daardoor niets en rigt niet tusschen Carthago en Rome. Met een welbehagelijken glimlach kunt gij u langs de kin strijken bij de geestdriftige apostrophe van uwen geleerden, diepzinnigen en taaijen ouden vriend, en met denzelfden glimlach kunt gij eene gelijksoortige beweging maken bij de ondeugende omschrijving van uwen jeugdigen, veelbelovenden beschermeling.

Niet een ieder heeft echter het geluk zich in die beuijdenswaardige stelling te kunnen verschansen. Ook ten opzigte van zijne meening omtrent archieven is een mensch het slagtoffer zijner relaties.

Wij spreken niet van het wanhopige uiterste, dat men in naauwe betrekking staat tot een rijks- of provincialen archivaris; in dat geval wordt alle gewapende onzijdigheid onmogelijk; maar wij stellen de mogelijkheid, dat gij onder uwe vrienden een tijdelijk ambtenaar aan een of ander archief hebt; welnu! zelfs bij zulk een *tijdelijk* man wordt gij vroeg of laat gedwongen partij te kiezen. 't Was zoo beschikt, dat ook ons dat lot moest treffen, en wij behooren dan ook tot de officiëele bewonderaars en lofredenaars van archieven in het algemeen en ons Rijks-archief in het bijzonder, al mompelen we ook soms bij ons zelven, in plaats van het ‘poëta nascitur’, de hollandsche phrase: ‘Voor archivaris moet men in de wieg zijn gelegd.’ Maar dat is niet alleen ons oordeel, het is ook de op wetenschappelijke gronden steunende meening van een lief vriend, die het sieraad en de vreugde is van onzen Cincinnatus-achtigen, maandelijkschen familiedisch en daarbij belangrijke diensten op velerlei gebied bewijst, en die in ons oog slechts één gebrek heeft, namelijk, dat hij te zachtkens rust op de vroegen rijkelijk-vergaarde lauweren; het is de meening van een lief vriend, die naauwkeurig onderscheidt tusschen sanguinische, cholerische, bilieuse, nerveuse en mixte temperamenten en archivaris-organisaties.

Wij willen daarom niet beweren, dat alle archivarissen aan

deze normale natuur beantwoorden; de archivarisvorm kan even goed accidenteel als chronisch zijn. Bij velen is zij het eerste en dan is zij er niet te minder scherp geteekend om, even als slepende ziekten minder fel-pijnlijk plegen te zijn dan eene plotseling opkomende kwaal.

Met het denkbeeld, dat een archivaris een opperman op wetenschappelijk terrein zou zijn, hebben wij ons nooit kunnen vereenigen. Een man, die de steenen en de kalk aandraagt, maar tegelijk het gebouw opmetselt en zijn architektonischen vorm met kunstenaarsbewustheid berekent en schept, is het ideaal van een werkman, is een ridder van den geest, is een van die gelukkige meesters, die het best bediend worden, omdat ze geen dienstboden hebben; is dat onbegrijpelijke *Ik*, dat uit zich zelven treedt om in zich zelven terug te keeren en door die dwaze, noodelooze handeling eene diepzinnige wijsgeerige formule te tappen.

Maar wij hebben slechts te doen met een mixte-archivarisnatuur, met een tijdelijk ambtenaar, dien we het genoegen hebben onder onze relatiën te tellen en wiens karakterteekening even ongepast als ondoeltreffend zoude zijn, omdat hij weinig of niet afwijkt van iederen anderen gewonen litterator. Wij hebben ons beklaagd, dat deze betrekking ons de verpligting had opgelegd eene bepaalde officiëele meening over het nut van een archief te omhelzen. 't Is niet meer dan billijk, dat we over de schaduwzijde ook de lichtzijde van zulk een toestand stellen. Die lichtzijde bestaat hierin, dat we van tijd tot tijd franko per expeditie Koens een pak ontvangen, waarvan een lijvig en meest belangrijk handschrift den inhoud uitmaakt. Vele van die handschriften zijn een kommentaar op gehoudene gesprekken; vele een breedvoerig antwoord op gedane vragen; vele eene gemotiveerde weêrlegging van geopperde bezwaren. Enkele echter leveren eene pikante bijdrage tot de zeden en gewoonten onzer voorvaderen, of - in geijkte termen - eene lezenswaardige bladzijde uit het boek onzer geschiedenis.

Of 't de geest van tegenspraak; of 't eene opwelling van nurksheid is, die ons van die paketten de zeer vele heeft doen ter zijde leggen, handelende over den romeinschen heldenmoed van het voorgeslacht, zijne onbevlekte deugd en reine zeden, zijn godsdienstzin en vaderlandsliefde, en ons heeft doen grijpen naar de bladzijde, die ons waarschuwend de armzalige flaauwheid en lamlendigheid der achttiende eeuw voor oogen stelt?

Of we bij de keuze welligt door een beter doel gedreven werden? Of het handschrift zelf, dat wij thans mededeelen, ons de meeste litteraire waarde scheen te bezitten?

Wij achten ons niet geroepen op zulke onbescheidene vragen te antwoorden. Het is een zaak tusschen onze conscientie en ons; de lezer heeft slechts ‘Een dienaar van Hunne Hoog-Mogenden’ te beoordeelen!

I.

Sicilië! Welk een stroom van licht en warmte stort zich over ons uit bij het noemen van uwen naam! Sicilië, weelderig, zonnig land, waar de citroenboom bloeit en tusschen het donkere loof de gouden oranje gloeit, waar melodische geluiden fluisteren en murmelen van eeuwige jeugd en liefde, van schoonheid en genot; waar een wasemige sluijer van mysticisme den al te vollen en dartelen levenslust omhuift, die uit uwe natuur spreekt, even als een teedere traan, die den hartstogt van zuidelijke oogen tempert en toch verhoogt. Sicilië, rijkgezegende, liefelijke en schoone onder de landen dezer wereld, weleer de voorraadschuur van Europa! wat zijt ge sinds eeuwen voor het menschdom eene onvervulde belofte gebleven, onvruchtbaar bij al uwe vruchtbaarheid; schraal en bar bij al de mildvloeijende bronnen, die aan uwen schoot ontspruiten!

Toch was er een tijd, waarin gij ook voor ons nog iets anders waart dan het land der poëtische droomen en verliefde verzuchtingen; waarin gij niet alleen den muzenzonen ten onzent, maar ook onzen nijveren en kloeken handelaren bekend waart en een schakel vormdet in de handelsketen, die de Republiek der Geüniëerde Provinciën in de zeventiende eeuw om de wereld had geslagen. Niet alleen in wiegelende kadansen werd toen uw naam bezongen; zij prijkte in de hortende en nuchtere phrases onzer handelscorrespondentie, in de registers onzer staatsstukken en in onze langwijlige, stadhuisachtige diplomatieke vertoogen.

De hollandsche kooplieden uit den bloeitijd der Republiek verstonden het geheim om de schatten op te delven van ieder land, al was de inboorling te vadsig of te onwetend om ze hun

aan te wijzen en aan te bieden; zij kenden de kunst om hun voordeel te doen, al moesten zij zelve den weg zoeken en zelve al den ontginningsarbeid verrigten; zij wisten iedere plek dienstbaar te maken aan hunne oogmerken, al ware 't slechts als geschikte pleisterplaats voor hunne kruisers en koopvaarders.

Magtige zeekasteelen doorploegden in die gouden eeuw onophoudelijk de wateren der Middellandsche Zee, ter bescherming van den uitgebreiden en winstgevenden Levantijnschen handel der Republiek, en ter tuchtiging dier Barbarijsche zeeroovers, die 't waagden de kostbare handelsvloot te verontrusten. De driekleur ontrolde fier hare banen langs al de kusten van Italië, van den Archipel, van Klein-Azië en Afrika, en werd met diep ontzag door alle volkeren gegroet. En geen wonder! welsprekender en meer doeltreffende woorden dan door de metalen monden der Hollandsche vloot gesproken werden, hadden de zuidelijke volkeren tot dien tijd niet gehoord; rijker en ondernemender kooplieden dan de onze, kende de Middellandsche Zee niet. In iedere haven prijkte het wapenschild der Republiek; hier had ze een gezant, ginds een consul gevestigd, wier taal in overeenstemmig was met de klanken der oorlogsvloot en met even grooten eerbied werd aangehoord. Eene opmerking, die voor de hand ligt, is deze, dat de houding en de welsprekendheid der diplomatie van een land gelijken tred bewaren met de capaciteit zijner kanonnen.

In beide helaas! zoowel in de diplomaten als in de kanonnen der Republiek, had zich op het tijdstip, waarop het slagtoffer van ons verhaal - de naam van h e l d ware eene bittere ironie - zijne rol onderging, een jammerlijke achteruitgang geopenbaard. De bloeitijd was reeds lang voorbij; de tijd der uitputting en krenterigheid in vollen gang. Geen geduchte vloot meer, die rondkruiste ter bescherming en verdediging van den handel; maar ook schier geen handel meer dier bescherming waard; geene diplomaten, die met ernst en kracht de regten en belangen hunner landgenooten durfden voorstaan; maar ook luttel landgenooten meer, waar merg genoeg in zat om zich in den vreemde als kooplieden te vestigen.

De hollandsche leeuw dutte behagelijk in den geschoren tuin aan de voeten van de dommelige hollandsche oude-vrijster; de breede paruiken dienden tot oorkussen bij de onafgebroken siësta; de oligarchen knikkebolden in de goedgevulde regeringsbanken; de Edel-Achtbaren, de Edel-Mogenden en de Hoog-

Mogenden rustten uit van de vermoeijenissen, die hunne grootvaders in de vorige eeuw hadden verduurd, en de boden van het Stadhuis - de slaperige koetsiers en invalide lakeijen der Edel-Achtbaren of van hunne zwagers en neven - hielden de wacht, ten einde de kostbare rust der beschreven vaderen niet werd verstoord.

't Was een harmonisch geheel, dat slechts verbroken werd, als nu en dan de regering werd v e r z e t door den Stadhouder of de Staatschen. Dan werden, in plaats van de gezetene, andere regenten gezet, en als die eens weder goed gezeten waren, dan zaten ze als hunne voorgangers en dommelden met de grootste homogeneïteit.

Gij kent den tijd - laat ons nu de gordijn ophalen!

Omstreeks het jaar Onzes Heeren 1731, onder de gezegende regering van het huis van Oostenrijk, woonde te Messina een hollandsch koopman, David Flotard genaamd.

Franschman van afkomst en geboorte, was hij in Nederland genaturaliseerd en met hart en ziel verbonden aan het land zijner aanneming, welks belangen hij in menige geheime zending, hem door de Republiek gedurende den Spaanschen Successieoorlog opgedragen, met onvermoeiden ijver, met warmte en bekwaamheid had behartigd. De vrede van Utrecht had aan dien werkkring een einde gemaakt. In 1714 verkreeg hij den rang van kapitein in het Engelsche leger, met een pensioen van negenhonderd gulden, en korten tijd daarna werd hij door de Staten als resident naar Genève gezonden. Nu was de kapiteinstitel even als het residentschap zeer eervol; maar de een gaf weinig en het andere leverde niet veel op, want het pensioen werd slecht betaald en de inkomsten der zwitsersche zending waren gering

David Flotard, echtgenoot en vader, zag zich dus verpligt naar een beter-bezoldigden post om te zien, hoe ongaarne hij ook de dienst van Hunne Hoog-Mogenden verliet, en hij verkreeg in 1722 eene aanstelling als luitenant-kolonel in dienst van Koning Frederik August van Polen. Zijne diplomatische bekwaamheden deden hem echter weldra die betrekking verwisselen tegen die van resident van den Poolschen Koning te Messina, welke hij in 1726 aanvaardde. Onder de bescherming van zijne vroegere meesters, de Staten, en ondersteund door zijne veelvuldige vrienden in Nederland en Engeland, vond Flotard

gelegenheid, bij zijn officieël ambt, handelszaken uit te oefenen, die tamelijk rijke vruchten bleken af te werpen. Op den oogenblik, waarop wij hem bij onze lezers inleiden, mogt hij een welgesteld man worden genoemd, die bij alle hollandsche en engelsche kooplieden op het eiland Sicilië, om zijne degelijkheid, eerlijkheid en dienstvaardigheid geacht en bemind was. Voorspoed in zijne zaken, achting in zijne omgeving, liefde en vrede in zijn huis; voorwaar! David Flotard kon zich gelukkig prijzen.

Maar niet alleen bij de vreemdelingen, bij de Italianen zelve had zijn naam een goede klank en, schoon hij een trouw protestant was, toonde zelfs de talrijke geestelijkheid zich tegen hem niet vijandig. 't Zou van hare zijde ook niet dankbaar zijn geweest, want zoovele geestelijke heeren er aan zijne deur aanklopten, zoovele werden gastvrij ontvangen en mild onthaald. Priesters en bedelmonniken vereerden hem dagelijks met hunne bezoeken en gingen zelden henen, zonder zelve zijne weldaden te hebben genoten of ze in den vorm van aalmoezen en giften voor hunne kloosters en liefdadige stichtingen mede te voeren. De franciskaner orde bovenal toonde eene groote voorliefde voor zijn huis en eene duidelijke op-prijs-stelling zijner gastvrijheid en milddadigheid.

Zoo er bij den poolschen resident eenige diplomatie liep onder zijne welwillendheid voor de geestelijkheid; wie zal haar afkeuren? Die diplomatie, zoo ze bestond, mogt handig schijnen, zij bereikte echter niet haar ontwijfelbaar doel: behoud van rust en ongestoorde vrijheid van beweging. De ondervinding leerde den armen Flotard te laat, dat zijne onbeperkte gastvrijheid onvermogend was om hem van die zijde te verzekeren; integendeel, dat zij het middel werd om zijn geheele levensgeluk te verwoesten. Maar werpen we eerst een blik op het huisgezin van den resident!

Mevrouw Flotard was eene beminnelijke, goedhartige vrouw, even als haar echtgenoot van fransche afkomst. Hoewel reeds den herfst des levens ingetreden, hadden echter tijd en wederwaardigheden weinig sporen op haar gelaat achtergelaten. Een ligte tint van coquetterie schakeerde hare calvinistische gevoelens en gaf aan haar karakter die bevallige inconsequentie, welke de aantrekkingskracht en het eigenaardig merk pleegt te zijn van hetgeen men in de wereld noemt eene allerliefste vrouw. Twee zonen en twee dochters had Mevrouw Flotard haren echtgenoot geschonken; de oudste zoon Jacob werd in den han-

del opgeleid; de jongste, Stephanus, voor eene of andere landsbediening bestemd. Van de oudere der beide meisjes meldt de geschiedenis niets; de jongere, Jeanne Madelaine, daarentegen, vervult eene belangrijke plaats in het verhaal der lotgevallen van hare familie. Zij was, op den oogenblik waarop wij haar leeren kennen, in dien gevaarlijken leeftijd, waarin de overspannen jonkvrouwelijke verbeelding, ‘das unbestimmte Sehnen nach dem unbestimmten Etwas’, in een mystisch piëtisme hare toevlugt zoekt en de bevrediging najaagt van haar levendig opgewekt gevoel; in die ‘Sturm- und Drangperiode,’ voor het meisje te moeijelijker te doorworstelen, wijl ze die hulpmiddelen, die ventilators mist, welke de jongeling in het gewoel der bedrijvige wereld, in de verpligte werkzaamheid zijner betrekking en in de hem minder ongeoorloofde uitwegen voor zijn overstroomend en overweldigend gevoel vindt.

Al de weelderig opbruischende liefde van het jeugdige vrouwelijke gemoed rigt zich dan temet - in afwachting van neder te dalen op de aarde en zich te hechten aan den individu - naar het hemelsche, naar een hooger voorwerp, en omkleedt zich met de vormen van het piëtisme, waarvan het sensualisme een kleiner of grooter onbewust bestanddeel uitmaakt.

In het dogmatische Calvinisme vond de zeventienjarige Jeanne Madelaine weinig bevrediging voor haar gevoel en hare verbeelding. Dochter van zuidelijker luchten, onder een mild en weelderig klimaat, omringd door eene volle, krachtig ontwikkelde natuur opgegroeid, dorstte het harte van het schoone meisje naar eene betere lafenis, dan die Genève haar geven kon. Die betere lafenis wilde de Roomsche kerk haar aanbieden. IJverig onderhielden de priesters en monniken, die haar vader's huis bezochten, het argelooze kind over de bekoorlijkheden van het leven in den schoot dier kerk, wier vroom sensualisme vervulling schonk voor alle behoeften en aspiratiën. Het geestelijk huwelijk met den Hemelschen Bruidegom werd haar afgeschilderd met al de gloeijende verwen van een italiaansch palet, en het harte van de arme Jeanne Madalaine voelde zich hoe langs zoo meer getrokken tot dien staat van hemelsche gelukzaligheid, die haar zoo heerlijk werd voorgespiegeld. - Drukker en talrijker werden de bezoeken der franciskaner broeders; langduriger hun verblijf in het huis van den vreemdeling; aandachtiger en gretiger het luisterend oor van Jeanne Madelaine.

David Flotard begon de rente van zijne welwillendheid en gastvrijheid te innen.

Eene onverklaarbare omstandigheid had sinds eenigen tijd het gezin van Flotard verontrust. Verscheidene voorwerpen van waarde werden vermist, en welke pogingen men ook in het werk stelde om op het spoor te komen dier geheimzinnige diefstallen, zij bleven alle vruchteloos. Op zekeren morgen opende Mevrouw Flotard het kabinet, waarin zij gewoon was haar geld te bewaren, en waarvan ook hare beide dochters een sleutel bezaten, en vond tot hare groote ontsteltenis, dat een vrij aanzienlijk aantal goudstukken verdwenen was. Een streng onderzoek werd door den Heer Flotard ingesteld en de zaak aan de justitie bekend gemaakt. Al de dienstboden van het huis en de klerken op het kantoor ondergingen een regterlijk verhoor; maar wederom was alle moeite om den misdadiger te ontdekken, vergeefsch.

Eindelijk bekende de kamenier - eene oude, getrouwe, die het gezin van Genève had vergezeld - in den angst der scherpe ondervraging, dat zij de jongste dochter des huizes, Jeanne Madelaine, meermalen des nachts hare kamer had hooren verlaten en zich begeven naar het vertrek, waarin het kabinet stond. Deze bekentenis werd echter als eene schandelijke aantijging ten eenenmale verworpen en de arme kamenier als de ware schuldige beschouwd en in hechtenis genomen.

En werkelijk moest deze beschuldiging onmogelijk schijnen in het oog der ouders, die hunne kinderen hadden opgevoed in de strengste beginselen van zedelijkheid en goede trouw en hen steeds rijkelijk van alles, wat zij behoefden en wenschten, hadden voorzien.

De rij der mysteriën was hiermede echter niet gesloten. Weinige dagen na deze geheimzinnige ontvreemding, verdween plotseling Jeanne Madelaine uit het ouderlijke huis. Niemand had haar zien vertrekken; niemand wist, waar zij gebleven was. In angstige spanning zwierf de vader de stad Messina rond en trachtte bij al zijne vrienden en bekenden en bij de justitie inlichtingen omtrent zijne verlorene lieveling in te winnen. Overal ontving hij hetzelfde ontmoedigende antwoord.

Welke andere troost bleef voor het ouderharte over, dan zich te vleijen met het denkbeeld, dat Jeanne Madelaine was geschaakt - volgens zeer gewone zeden des lands - en zich weldra als boetvaardige weder aan hunne voeten zoude komen

werpen, om hunne vergiffenis voor hare vlugt en hunne toestemming tot haar huwelijk af te smeeken? Waarschijnlijk eene liefde, tegen wier vervulling men van de zijde der ouders hinderpalen duchtte, over welke men door eene schaking henensprong. Bij zulk eene gebeurtenis toch plegen vaak anachronismen te gebeuren en datgene vooraf te gaan, wat in den regel volgen moest. Een fraaije keus, voorwaar! voor de ouders om daarna nog hunne toestemming te weigeren!

De onzekerheid was echter niet van langen duur; reeds den volgenden dag ontving de resident het berigt, dat zijne dochter zich in het klooster van Santa Maria di Basico behond en haar wensch te kennen had gegeven om tot de roomsche kerk over te gaan en den sluijer aan te nemen. Behoeven we te zeggen, dat deze zekerheid voor de arme ouders eene groote teleurstelling was en hen smartelijk trof? Thans toch was de geliefde dochter voor altoos voor hen verloren en de band losgeknoopt, die hen aan elkander verbond. Hunne droefheid werd niet weinig vermeerderd, toen zij door verschillende aanwijzingen het noodzakelijk verband begonnen te vermoeden tusschen de plotselingen ontvlugting en de voorafgegane geheimzinnige ontvreemdingen.

De franciskaner-bedelmonniken - bleek het - hadden de gelegenheid gretig aangegrepen om eene ziel te redden van een wis verderf en tegelijk den ongeloovigen vreemdeling door middel zijner eigene dochter op brandschatting te stellen ten behoeve van hun klooster. Jeanne Madelaine meende een vroom werk te doen door het geld van haren vader te ontvreemden en dienstbaar te maken aan den bloei der kerk. Alles was goed gegaan, totdat de verdwijning der goudstukken aanleiding gaf tot zulk eene groote ruchtbaarheid en tot het strenge onderzoek, waarbij aan de arme kamenier de gevaarlijke bekentenis werd afgeperst.

Toen meenden de franciskaners, dat het niet veilig meer was hunne rol voort te spelen, en dat zij niet beter konden doen dan zich dadelijk te verzekeren van de gewonnen ziel, welke hun anders welligt, zoo 't tot eene ontdekking en verklaring kwam tusschen ouders en kind, nog mogt kunnen ontgaan. Jeanne Madelaine moest dus hare biechtvaders voor de geestelijke zusters van Santa Maria di Basico verwisselen. Het kostte weinig moeite haar tot de vlugt te bewegen; zij zelve zag er de noodzakelijkheid van in, wilde ze niet als zondaresse zich

werpen aan de voeten harer ouders. De bedelzakken, welke reeds zoo menige dienst hadden verrigt, werden nogmaals te baat genomen om eenige vreemde kleedingstukken en eene mantille, zoo als de siciliaansche vrouwen dragen en die haar tevens tot sluijer strekt en naauwelijks kenbaar maakt, in het huis van Flotard binnen te smokkelen.

Op den morgen van den 10^{den} April 1731 begaf Jeanne Madelaine zich volgens gewoonte naar het vertrek, waar het huisgezin het ontbijt pleegde te gebruiken en luisterde volgens gewoonte naar de voorlezing van een kapittel uit den bijbel, welke het ontbijt vergezelde. Weinige oogenblikken daarna was zij reeds op weg naar het klooster.

Mag men het den resident euvel duiden, dat hij later in een verslag omtrent het gebeurde aan de Staten-Generaal het opvoeding-stelsel der siciliaansche franciskaner-monniken van zijn tijd met de volgende bittere uitdrukking karakteriseert: ‘Prétendre conduire les âmes en paradis par le grand chemin de l'enfer?’

Hoe jammer dat Pascal, bij het schrijven zijner *Provinciales* de geschiedenis van Jeanne Madelaine Flotard niet heeft gekend!

Toen de ongelukkige vader het berigt ontving van de verblijfplaats zijner dochter, begaf hij zich onmiddellijk naar den onderkoning van Sicilië, niet om zijne dochter terug te eischen of haar door dwang den overgang tot de roomsche kerk te beletten - hij was te wel overtuigd van het doellooze van zulk eene poging - maar om aan te dringen op een onderzoek naar de beweegreden harer vlugt; want nog altoos bleef hij zich vleijen met het denkbeeld, dat eene ongelukkige liefde op den bodem lag van hare handelingen; een denkbeeld, dat ook den onderkoning zeer waarschijnlijk toescheen. De ondervraging geschiedde dan ook, maar werd door de zorg der geestelijke heeren tot eene bloote formaliteit herleid. Aan Jeanne Madelaine werd de korte en bondige vraag voorgelegd, of zij zich uit een godsdienstige drijfveer naar het klooster had begeven, en toen zij natuurlijk een bevestigend antwoord daarop gaf, werd het onderzoek besloten met de treffende bede, dat de Heer haar sterken mogt in hare vrome gevoelens.

Eenige maanden later werd aan de ouders kennis gegeven, dat Jeanne Madelaine haren proeftijd had doorgestaan en onder de nonnen van Onze Lieve Vrouwe van Basico was opgenomen.

De zaak was daarmede echter nog niet afgeloopen. Men begreep nog eene poging te moeten aanwenden om den Heer Flotard op nieuwe schatting te stellen, en de abtdis diende aan den onderkoning eene memorie in, waarbij van den vader eene belangrijke som werd geëischt voor het onderhoud zijner dochter. Deze vordering was echter zóó ongehoord, dat het den resident gelukte den onderkoning te overtuigen, dat hij zich daaraan niet kon en mogt onderwerpen.

Hoe vele grieven hij ook tegen de afgedwaalde dochter hebben mogt, liet de Heer Flotard zich evenwel door zijne vrouw bewegen haar van tijd tot tijd in hare heilige wijkplaats te bezoeken en haar vergiffenis te schenken voor alles, wat zij tegen hem misdreven had. Maar het scheen, dat men weder nieuwe middelen gevonden had om het kind tegen den vader op te zetten; althans het gedrag van Jeanne Madelaine werd hoe langer hoe koeler en afgemetener, en Flotard staakte zijne bezoeken.

'Les parents rentrent', zegt het verslag, 'dans un profond silence, et dans l'amertume de leur coeur, se consolant en Dieu, ils prirent le parti de regarder cette enfant comme mort par rapport à eux.'

Sedert dien tijd hoorden de ouders weinig meer van hun kind; - nu en dan meldde hun het algemeene gerucht, dat zij als eene heilige werd vereerd en zelfs fluisterde men met zalving van mirakelen, welke zij in hare voorbeeldige vroomheid en door de kracht des geloofs en de genade der gebenedijde Moedermaagd had verrigt. -

II.

Wij zijn eenige jaren verder; jaren, waarin gewigtige veranderingen voorgevallen waren, zoowel in het bestuur des lands als in den maatschappelijken toestand van David Flotard. Het koningrijk der Beide Siciliën, gedurende meer dan twee eeuwen, sedert Ferdinand den katholieken tot Filips V, een wingewest der Spaansche monarchie, doch in 1720 door keizer Karel VI van Oostenrijk aan de kroon van Spanje ontweldigd, werd in 1734 heroverd door de veldheeren van den infant

Don Carlos, in de geschiedenis meest als Karel van Bourbon bekend en op den Napelschen troon de zevende van zijnen naam. Filips V, zijn vader, had hem de regten overgedragen, welke hij te voren als koning van Napels en Sicilië bezeten had, en als wettig opvolger der Spaansche vorsten en onder de voogdij van de Spaansche ministers aanvaardde Don Carlos de regering van het koningrijk. In den vorm van bestuur kwam voor 't overige weinig verandering, gelijk er trouwens niet veel afwisseling in den eentoonigsten aller regeringsvormen, in het vorstelijk absolutisme, mogelijk is; en de verhouding der Beide Siciliën tot de vreemde mogendheden, met name tot de Republiek der Vereenigde Nederlanden, bleef geheel zoo als zij bij den vrede van Munster en nader nog bij den vrede van Utrecht vastgesteld en geregeld was. Bij die tractaten, - waarover hier een enkel woord tot beter verstand van 't volgende, - waren verschillende regten aan de onderdanen van Hunne Hoog-mogenden toegekend: zoo mogten zij, onder anderen, vrijelijk gaan en keeren en zich met der woon vestigen in het rijk; zij stonden niet onder de regtspraak van het land, maar onder die van hun eigen regter, juez conservador genoemd en door den koning op voordragt van den Nederlandschen gezant of consul aangesteld; niemand mogt zonder voorkennis van dezen regter en van den consul de woning van een Nederlandsch onderdaan binnentreden; geen Nederlanders konden gevangen of hunne goederen in beslag genomen worden dan op bevel van hunnen regter; hun consul was met den juez conservador uitdrukkelijk belast voor de handhaving hunner regten te waken, en daartoe niet alleen door zijne eigene regering, maar ook door die van het land met bijzonder gezag voorzien; eindelijk mogt geen Nederlandsch onderdaan om eenige zaak van godsdienst worden lastig gevallen, zoolang hij geene openbare stoornis bragt in de uitoefening van de godsdienst van staat.

Ook in de omstandigheden van David Flotard was even als in de regering des lands verandering gekomen. Hij had opgehouden resident van Polen te zijn, en was, op algemeen verzoek van de Hollandsche kooplieden te Messina, in 1733, door Hunne Hoog-mogenden tot consul-generaal voor het eiland Sicilië benoemd, en in die betrekking door de toenmalige regering erkend. In de commissie, welke hij van de staten-generaal ontving, komen o.a. deze uitdrukkingen voor: - ‘ende of het geviele dat de voornoemde koopluyden, trafiquenten en schipperen of

derselver factoren by die van 't meergemelde Coningrijk, de regeringe ofte iemand anders van de ingezetenen aldaar eenig ongelijk of overlast geschiede, alsoo dat zy redenen hadden van klagen, zal de voornoemde consul David Flotard gehouden zijn, de reparatie daarvan te vervolgen zulx en daar het behoort.' De regering van Karel VI bekrachtigde dit patent, en beval aan alle plaatselijke overheden en regters, het stiptelijk te doen uitvoeren en den hollandschen consul alle voorregten en eerbewijzen te laten genieten, welke hem als zoodanig toekwamen. Eindelijk bevestigde Karel van Bourbon al deze bepalingen zeer uitdrukkelijk bij zijne troonsbestijging in 1734, en vermaande nog op aansporing vooral van den Spaanschen minister Patinho, in 't bijzonder den hertog de Grazia Real, onderkoning van Sicilië, tot strenge handhaving van de regten der Nederlanders, gelijk ze bij de tractaten met de republiek waren bepaald.

David Flotard toonde zich het vertrouwen volkomen waardig, door zijne landgenooten en zijne hooge lastgevers in hem gesteld. Hij spaarde moeite noch kosten om den Nederlandschen handel bevorderlijk te zijn, en het verkeer der Hollanders met Sicilië uit te breiden; hij bleef met naauwgezetheid, gelijk zijne instructie hem voorschreef, waken tegen elke inbreuk op de regten der Hollandsche kooplieden, en ging, onomkoopbaar zoowel als onbevreesd, met kracht de herhaalde pogingen tot knevelarij en de dikwerf voorkomende aanmatigingen der ondergeschikte staatsambtenaren te keer. Meermalen ontving hij dan ook van Hunne Hoog-mogenden en van Directeuren van den Levantschen handel vleijende blijken van tevredenheid, en dagelijks steeg onder de zijnen en onder allen die hem kenden en waardeerden zijn aanzien en gezag.

Een geacht man echter heeft gemeenlijk vijanden, en de consul Flotard had er vele en gevaarlijke. Vooreerst de tolbeambten en de dienaars der wereldlijke overheid in 't algemeen, wien zijne eerlijkheid in den weg stond, en die hij verzuimde door geschenken in zijn belang te stemmen en - erger nog! - de geestelijkheid, die hem zijn openlijk aan den dag gelegd misnoegen over de verleiding zijner dochter en over het schandelijke gedrag harer verleiders niet vergeven kon. Eene heerlijke gelegenheid tot wraakneming over de lastige verwijten van den verongelijkten vader werd weldra aan de geestelijke heeren door hunne eigene beschermelinge en uitverkorene, de heilige van Santa Maria di Basico, verschaft.

Wat er in het klooster met de jeugdige en schoone Jeanne Madelaine gebeurd was nadat zij er geruimen tijd had doorgebragt, blijft als zoovele andere kloostergeheimen een raadsel. Dat er intusschen iets zeer bijzonders en zeer verschrikkelijks met haar moest hebben plaats gehad, mag het waagstuk bewijzen, dat zij ten uitvoer bragt, het gevaarlijkste dat eene Italiaansche non kon ondernemen; namelijk hare plotselinge ontvlugting uit het klooster.

Welke de beweegreden wezen mogt, de ontvlugting was gelukt en de misdadige non moest tot elken prijs worden opgespoord en teruggebragt tot de veilige wijkplaats, die zij zoo onverwacht en schandelijk verlaten had. De vraag was dus nu alleen, waar en hoe ze te vinden was: over de straf die haar wachtte, indien ze teruggevonden werd, behoefde men niet lang te beraadslagen.

Als een loopend vuur verspreidde zich de ontzettende mare door de stad Messina, en in één oogwenk was het gansche heirleger van monniken en priesters op de been.

Terstond werd het huis van den Hollandschen consul omsingeld, en de vicaris van den aartsbisschop, begeleid door den adjudant van den gouverneur van Messina, eischte onmiddellijk toegang, ten einde de verdachte woning te kunnen doorzoeken.

Met diepe verbazing en hevige onsteltenis vernam Flotard de onverwachte mare der plotselinge ontvlugting zijner dochter, en de angstige vraag rees in zijn gemoed, wat van zijn ongelukkig kind mogt zijn geworden, en wat haar lot zou zijn, hetzij ze teruggevoerd werd in het klooster of vermist bleef. Hij gevoelde echter, dat een andere pligt op hem rustte bij den onregtmatigen eisch, die door eene vreemde magt tot hem werd gerigt, en indachtig aan de eer zijner meesters protesteerde hij, uit naam der Staten-Generaal, tegen de onwettige handeling en weigerde standvastig de gevorderde huiszoeking toe te laten. Terwijl hij met den adjudant onderhandelde, onder de plegtige verzekering van zijne volkomene onbekendheid met de daad en de schuilplaats zijner dochter, had echter de vicaris begrepen den uitslag niet te moeten afwachten en was op eigen gezag met zijn gevolg van priesters, monniken en dienaren van het geestelijk hof de trappen opgeklommen en de vertrekken binnengetreden. Eene groote menigte volks drong tegelijker tijd het huis in, dat van boven tot beneden in al zijne schuilhoeken

werd doorzocht, terwijl de vicaris niet terugdeinsde voor het openbreken van geslotene en gegrendelde deuren en al de dienstboden aan een verhoor onderwierp, waarbij bedreigingen van ban in kwistigen overvloed werden gebezigd.

Wat schoot den vertegenwoordiger van Hunne Hoog-mogenden tegenover het ruw geweld over, dan lijdelijk toe te zien en zijn beklag over de schending zijner regten bij de bevoegde overheid in te dienen? De bevoegde Siciliaansche overheid was echter de schroomvallige dienares der geestelijke magt, en onder vele betuigingen van leedwezen, en onder de verklaring zelfs, dat de consul gelijk had, liet zij den vicaris begaan.

De huiszoeking liep zonder vrucht af; maar men hoopte nog altoos op een gunstigen uitslag van eene naauwgezette ondervraging, en of men niet reeds ver genoeg gegaan ware in de inbreuk op de traktaten, zond de aartsbisschop zijn vicaris naar den gouverneur van Messina met het verzoek, dat hij den hollandschen consul zou gelasten, zijnen zoon Stephanus, die kanselier was van het consulaat, en al zijne dienstboden ter beschikking te stellen van den aartsbisschop. Ten einde de goede verstandhouding tusschen zijne regering en die der Beide Siciliën niet in gevaar te brengen, stemde de dienaar van Hunne Hoog-Mogenden er in toe, zijne dienstboden ter ondervraging naar den aartsbisschop te zenden, wanneer deze de plegtige belofte wilde afleggen, dat hun geen geweld en zelfs geene onheusche behandeling zou wedervaren, en verbond hij zich plegtig zijn zoon Stephanus Messina niet te doen verlaten, vóór dat de gewenschte vragen hem gedaan en door hem, naar zijn beste weten, zouden zijn beantwoord. De consul voegde er evenwel bij, dat het onderzoek tot geene uitkomsten leiden zoude, daar hij en al zijne huisgenooten in volstrekte onkunde verkeerden omtrent de vlugt van Jeanne Madelaine, hare beweegredenen en tegenwoordige wijkplaats.

Don Jozef de Grimand was zeer voldaan over deze bereidwilligheid; de aartsbisschop gaf de verlangde plegtige belofte, dat aan de dienaren van den consul niets kwaads zoude geschieden en..... liet des avonds den koetsier van den Heer Flotard, bij het verlaten der stal, door eenige sbirren gevangen nemen en naar het aartsbisschoppelijk paleis slepen, waar hij te vergeefs ondervraagd, en daarna geketend en in een onderaardschen kerker opgesloten werd! De behandeling was wel wat vreemd, maar toch niet onheusch.

De consul, verontwaardigd over de beleediging hem aangedaan, begaf zich onmiddellijk, in gezelschap van den engelschen consul Chamberlaine en van een anderen engelschman, den Heer Allen, die met warmte in deze zaak zijne partij trokken, naar het paleis van den gouverneur. De gouverneur was ten uiterste verbaasd, zond onmiddellijk naar den prelaat om ophelderingen te vragen en kreeg ten antwoord, dat deze alleen rekenschap verschuldigd was aan den koning. De gouverneur bleef even verbaasd, beloofde aan den koning en den Hertog de Grazia Real te zullen schrijven, maar was te zeer in de vreeze der geestelijke magt opgevoed, om zijn eigen gezag te durven doen gelden en krachtig tusschen beide te komen.

Nachtelijke opligting scheen, volgens den aartsbisschop, de meest dramatische en poëtische wijze van geregtelijk onderzoek te zijn. Den volgenden avond werd een huisknecht van den Heer Flotard op dezelfde verrassende wijze aangegrepen. Tweeentwintig dagen lang genoten de beide dienaren van den consul de weelde van het vochtige en morsige souterrain van het paleis des aartsbisschops; vijf malen ondergingen zij een scherp verhoor en werden toen uit hunnen kerker ontslagen, tegen vergoeding van de verblijf-en onderhoudskosten. 't Was een duur en slecht logement geweest.

De wereldlijke magt nam nu de zaak over. Men was inmiddels overtuigd, dat de aartsbisschop volkomen gelijk had, en het koninklijk geregtshof liet dan ook op klaarlichten dag een aantal dienstboden van den hollandschen consul gevangen nemen, en met hunne liverij aan het lijf, langs de straten van Messina naar de gevangenis slepen. Vele vrienden van den huize werden onverwachts opgeligt en in verzekerde bewaring gesteld, of welligt mishandeling en vrees den een of anderen tot bekentenis en aanwijzing der voortvlugtige non brengen mogt.

Deze vermetele schending van het volkenregt en van de bestaande tractaten ging echter te ver, en openlijk protesteerde David Flotard in naam zijner Souvereinen, tegen het geweld, zijn huis aangedaan. Met medewerking van den engelschen consul en van vele hollandsche en engelsche kooplieden, rigtte de verongelijkte vertegenwoordiger van Hunne Hoog-Mogenden memoriën aan den koning van Napels, aan den Hertog de Grazia Real, den Markies de Monte-Allegro en onderscheidene hooggeplaatste personen, en drong in deze smeekschriften, waarbij geene de minste bedreiging of voornemen tot verzet

werd gevoegd, eerbiedig aan op herstel van het onregt en op eene wettige behandeling zijner zaak. Reeds vroeger had hij aan de Staten-Generaal kennis gegeven van hetgeen in zijn huis en met zijne huisgenooten was geschied; thans drong hij ernstig bij haar aan op eene bepaalde beslissing en verzocht hij de bescherming zijner regering.

Hunne Hoog-Mogenden namen de zaak dan ook ter harte, onder betrachting der gouden spreuk: festina lente! - Zij zonden de brieven en memoriën van den consul aan hunnen ambassadeur te Madrid, den Heer van der Meer; ‘omme - daar in Napels nog geen gezant van Haer Hoog-Moghende verwijlde - zoodanige devoiren te doen als hij de bequaamste zal oordeelen, ten einde redelijke satisfactie werde gegeven door het hof van Napels en Sicilië, en de consul Flotard tegen alle feytelijke proceduuren secuur werde gestelt, ende de voorregten en privilegiën aan de consuls competeerende geconserveert moghen werden.’

Verscheidene maanden verliepen, zonder dat er iets gebeurde, en de zaak werd op de lange baan geschoven. Waarschijnlijk wachtte het Napelsche hof - onderrigt van de stappen, door de Staten-Generaal gedaan - nadere bevelen uit Spanje; welligt werd het eenigzins in toom gehouden door de omstandigheid, dat juist eenige hollandsche oorlogschepen in de Middellandsche Zee kruisten ter tuchtiging der Barbarysche zeeroovers.

Hoe 't zij, men deed vele schoone beloften; men verzekerde, dat men de regten der vreemden niet schenden, maar de tractaten in eere houden wilde; men beval openlijk de dienstboden van den consul weder in vrijheid te stellen, doch men hield ze heimelijk voortdurend achter slot. De toestand van het gezin van Flotard was wanhopig; het huis werd als eene vesting bewaakt en geen der huisgenooten waagde zich op straat te vertoonen. Mevrouw Flotard en hare oudste dochter zagen zich verpligt met hare kamenier - de eenige dienstbode, die hun overbleef - al de huiselijke werkzaamheden te verrigten.

Onzekerheid omtrent hun verder lot, onzekerheid omtrent het verblijf der ongelukkige Jeanne Madelaine; was er meer noodig om het gezin van Flotard diep en smartelijk neder te drukken?

Eindelijk echter scheen het lot van den consul te zullen worden beslist. De napelsche regering had een besluit genomen en David Flotard werd bij den Heer de Grimand ontboden. Vol hope, dat de vertoogen zijner souvereinen een gunstigen

ommekeer in de meening van het hof van Napels zouden hebben te weeg gebragt, haastte hij zich aan de uitnoodiging gehoor te geven; maar wie schetst zijne verbazing en verontwaardiging, toen de gouverneur, onder vele betuigingen van leedwezen, hem den inhoud der besluiten mededeelde, die hij uit de hoofdstad had ontvangen?

Woordelijk luidde het daarin, nadat over de verregaande aanmatiging en vermetelheid van den consul was gesproken:

'Soo ordonneert Syne Majesteit, dat den Gouverneur van Messina, Don Joseph de Grimand, by hem hebbe te ontbieden den voornoemden David Flotard, en aan hem wel uytdrukkelijk te seggen, dat Syne Majesteit's begeerte is, dat in syne rijken deszelfs souvereine orders gerespecteerd en naargekomen werden, en dat ofwel den voornoemden Flotard geen onderdaan soude mogen zijn, hy sigh egter niet kan dispenseeren, omme gedurende syn verblijf in de dominiën van den Koning, sigh te houden binnen de paalen van reverentie en dat hy soowel ten opsigte van het civile als van het crimineele aan de statuten en wetten van het Ryk is gebonden, aangesien hy als consul van syne natie geene de minste immuniteit is genietende nog ten opsigte van syn persoon, nog voor syn huys nog familie; maar dat die alleen aan de ordinaire justitie van de plaats syn onderworpen. Dat hy wyders ook hebbe te verstaan, dat of men wel voor ditmaal sal passeeren het regtmatige en aan syne kant verdiende ressentiment over de *impertinente* handelingen, die hy in deese saak heeft gehouden, hy egter staat kan maken, dat ingevalle hy in het toekoomende weder tot dergelijke *excessen* mogte koomen, *men hem in een cachot sal doen brengen*.'

De regering der Beide Siciliën had zich overtuigd, dat Hunne Hoog-Mogenden de zaak van hunnen dienaar met hunne gewone waardige kalmte opnamen en geen plan hadden zich daardoor in hunne zoete ruste te doen storen; zij kon dus nu veilig voortgaan op den ingeslagen weg en den ketterschen vreemdeling, ten gevalle der geestelijkheid, straffeloos vervolgen en ten ondergang brengen. Zij haastte zich dan nu ook om van die rustige en bezadigde gezindheid der Staten-Generaal gebruik te maken en overwon hare laatste vrees voor den Leeuw met Zeven Pijlen, toen zij merkte, dat het beestje zoo mak was als een juffersschoothond en door ouderdom zijn gebit had verloren.

De koning keurde alles goed, wat door de geestelijkheid in

deze zaak was verrigt, en beval dat op nieuw ‘de allerrigoureuste perquisitiën’ in het werk zouden worden gesteld om de vlugtelinge te ontdekken en op 't spoor te komen der misdadige handlangers van Jeanne Madelaine. Men behoefde daarbij niemand te ontzien, noch Hollanders, noch Engelschen, noch zelfs de bloedverwanten van den consul; hunne huizen mogten vrijelijk worden doorzocht en zij zelve aan het scherpste verhoor, en - bij vermoeden van schuld - aan de strengste straffen worden onderworpen.

Stephanus Flotard werd op last van den gouverneur in hechtenis genomen, en in weêrwil der ernstigste vertoogen en plegtigste protesten van zijn vader, in de citadel van Messina opgesloten. Onderscheidene dienstboden der hollandsche kooplieden werden opgeligt en in de gevangenis geworpen, en de loods van het schip, waarmede men meende dat Jeanne Madelaine ontvlugt was, werd in verzekerde bewaring gesteld en met de pijnbank bedreigd, zoo hij niet wilde bekennen, op den dag der vlugt een jong meisje aan boord van het schip te hebben gezien.

De stelling van den dienaar van Hunne Hoog-Mogenden was inderdaad onhoudbaar geworden; zijn eigen persoon liep ieder oogenblik gevaar; wat zou het einde zijn, nu men eenmaal de tractaten geschonden en de regten der vreemdelingen op de onbeschaamdste wijze met voeten getreden had?

David Flotard wendde zich op nieuw en steeds dringender tot zijne souvereinen; hij zond hun een uitvoerig verslag van al het gebeurde en wees hun op de gevolgen eener zoo verregaande minachting der gesloten verbindtenissen en verguizing hunner waardigheid; hij beschreef hun den toestand van zijn gezin en van al zijne landgenooten op het eiland Sicilië, en smeekte om hunne bescherming en tusschenkomst.

Voorzeker, het behoud hunner eigene eer, het belang van den handel, de zorg voor de veiligheid hunner onderdanen vorderden thans dringend krachtige maatregelen. Met het zenden van twee of drie oorlogschepen en het rigten van een ernstig vertoog aan het hof van Napels zoude ongetwijfeld een einde zijn gemaakt aan de ongehoorde beleedigingen hunnen dienaar en hun wapenschild aangedaan. Nog boezemde hun naam ontzag genoeg in, om in deze zaak met een luttel krachtsontwikkeling te kunnen volstaan. Maar, *allez voir s'ils viennent, Jean!* De Staten-Generaal bleven thuis, en vergenoegden zich bij resolutie van 30 Augustus de belangen van David Flotard nog-

maals aan te bevelen aan haren gezant in Spanje, terwijl ze inmiddels op landsvaderlijken toon haren ongelukkigen dienaar vermaanden: ‘sigh voorsightigh te gedragen om geene rechtmaatige reeden van offensie te geven.’

Ziedaar de hulp, die zij den verongelijkten consul boden!

Te midden van de angstige vreeze voor zijn lot en dat zijner huisgenooten; onder den druk der grievende teleurstelling; die hij van zijne souvereinen ondervond en waardoor hij ten prooi werd gelaten aan willekeur en fanatisme, brak echter ééne lichtstraal aan den somberen hemel van David Flotard door. De pijnlijke onzekerheid, waarin hij verkeerde omtrent het lot zijner afgedwaalde, maar steeds innig geliefde Jeanne Madelaine, werd eindelijk opgeheven door het ontvangen van eenen brief, door haar zelve uit 's Gravenhage aan hare ouders geschreven. Wij meenen onzen lezers, en bovenal onze lezeressen, geene ondienst te doen door de mededeeling van dezen, voor 't bekommerde ouderharte zoo welkomen epistel, waarin niet onduidelijk gezinspeeld wordt op de aanleiding der vlugt, en welke ons een blik doet slaan op het karakter en in het gemoed van het jammerlijk bedrogene kind.

Monsieur et madame, mes très-chers et honorez père et mère,

> Si je n'étois persuadée par mille épreuves de la bonté de vôtre coeur, de vôtre amour pour vos enfants et en particulier de l'affection, que vous m'avez toujours démontrée en toute rencontre, lors même que je m'en étois rendue indigne, je n'oserois aujourd'huy me présenter devant vous pour vous demander le retour de vôtre tendresse, sachant combien peu je la mérite. Ce n'est donc que la connoissance de vôtre bonté, qui m'enhardit à revenir comme l'enfant prodigue me jetter à vos genoux pour vous demander un généreux pardon d'une faute, qui bien que grande en elle-même, ne laisse pourtant pas de paroître moindre, si l'on veut bien réfléchir à la force des préjugés, qui en effet étoient si fort maitre de moy, qu'il ne m'a pas fallu moins de quatre ans pour pouvoir commencer à connoitre le précipice, dans lequel ma trop grande crédulité m'avoit conduite. En effet, mes très chers parens, il n'y pas un an que j'ay commencé à ouvrir les yeux sur mon égarement, car avant ce tems-là j' étois si fort persuadée que je marchois le grand chemin du paradis, et que j'avois fait la plus belle chose du

monde, que je tenois pour ennemis déclarés tous ceux qui m'auroient dit le contraire. Il auroit même été presqu' impossible de jamais me désabuser, ven que croyant être sûre de mon fait, je ne m'embarrassois plus d'examiner la religion que j'avois si témérairement embrassée; mais par bonheur pour moy ceux qui la confessoient ont été le livre animé qui m'a forcé à réfléchir à ce que j'avois fait de bonne foy. En leur conduite si contraire à la vraie religion, je trouvai le premier rayon de cette lumière, qui ne m'avoit été que trop longtems cachée; la bonté de Dieu, n'ayant pas permis que je fusse plus de tems victime de leur hypocrisie, dissipa peu à peu le beau masque qui me découvroit leur difformité, me foisant voir combien je m'étois trompée dans la fausse opinion de la droiture de cette religion et de la sainteté de ses enfans. Ce sont ces puissantes raisons, qui me firent résoudre de tenter toutes sortes de moyens pour m'éloigner des personnes qui m'avoient si cruellement trompée, et me rejoindre à une église de laquelle je m'étois si mal à propos séparée. La chose pourtant n'étoit pas facile à exécuter; d'un côté il me sembloit que je ne pouvois pas m'adresser à des parens que j'avois si sensiblement offensés et que je mettrois en trop grand risque dans un païs comme celuy où nous étions; de l'autre je ne pouvois me fier à personne, enfermée comme je l'étois. Après avoir songé à mille moyens, sans m'arrêter à aucun, le moins que j'y pensois, et ne croyant dans le moment que parler par pure raillerie, je m'aperceu avoir trouvé ce que je cherchois depuis longtems, et j'exécutoi avec joye et avec une hardiesse que Dien seul pouvoit m'inspirer dans une affaire aussy dangereuse, une chose qu'il favorisoit onvertement, ce qui se voit clairement par son heureuse réussite. Pour le lieu où je devois me retirer, je n'ay pas hésité de choisir ma patrie, où je sçavois que mon frère ainé étoit avec ma soeur, sûre que j'étois de leur tendresse pour moy. Aussy en ayant donné aviś à mon frère, il vint me recevoir avant même que je m'y attendois, avec une affection dont toute autre personne moins persuadée que je l'étois de leur amour auroit été surprise, ma soeur ne m'en ayant pas moins fait connoître.

‘J'appris en arrivant les injustes violences dont l'archevèque a usé envers vous et vôtre maison et domestiques, ce qui m'a étrangement surprise et affligée. Je m'étois imaginée que ces messieurs se seroient bien gardés de faire tant d'éclat pour une chose qui ne leur fait que de la honte. Si c'est pour sçavoir ceux qui sont les auteurs de ma fuite, qu'à cela ne tienne, et que des innocens ne souffrént pas; je m'offre à declarer les coupables, qui ne sont qu'eux-mêmes, ce que je prouveray lors-

qu'il leur plaira par de fort bonnes raisons. Pour la manière dont j'ay exécuté mon évasion, ils se passeront de la sçavoir; mais l'on connoit assez ma fermeté dans le couvent dont je suis sortie, pour comprendre que j'ay pu me résoudre à faire par moymême un pas, dans lequel je n'avois aucune espérance d'être jamais aidée. Je n'ay pas laissé de ressentir le plus vif et le plus sensible déplaisir des chagrins que ma faute vous a occasionnés et des souffrances que nos malheureux domestiques ont eues à cette oceasion. Comment ait-on pu s'imaginer que, quandmême vous auriez eu part à mon évasion, l'on se fut fié à des gens tous catholiques et du païs? C'est, il me semble, fort peu consulter le bon sens.

Enfin, mes très-chers parens, si le répentir le plus sincère et la plus sensible douleur de la faute, que j'ay commise en abandonnant la véritable réligion, dans laquelle je veux dorénavant vivre et mourir, et pour laquelle je donnerois mille vies, peuvent exciter vôtre tendresse à me recevoir en grâce et me pardonner mon égarement, je vous assure que je ne vous en ferai jamais répentir, étant dans une très-resolue intention de réparer par ma bonne conduite, mon obéissance et mon attention à mes devoirs et à ma réligion, une faute aussy terrible que celle que mon malheur m'a portée à commettre; et je vous promets à vous donner pour l'avenir autant de sujet de contentement, que je vous ay causé de chagrin par le passé. C'est ce dont je vous prie d'être fermement persuadés, espérant que ce même Dieu, qui par sa miséricorde a daigné illuminer mon âme, me continuera sa grâce jusques au dernier moment de ma vie, en sorte que je -puisse en obtenir le pardon de mes erreurs passées et me rendre digne de la précieuse bénédiction, que je vous supplie humblement de ne pas me refuser. J'ose prendre la hardiesse de me dire avec respect et soumission:
à la Haye, 22 Mai 1736.
JEANNE MADELAINE FLOTARD.

Met welk eene vreugde ontvingen de ouders het heugelijke berigt, dat de vlugtelinge behouden was geland in de veilige haven van haar geboortegrond! Is het noodig er bij te voegen, dat de vergiffenis van ganscher harte geschonken werd, en het huisgezin van David Flotard door deze tijding het eerste gelukkige oogenblik smaakte, dat het sinds maanden had gekend?

Helaas! de verademing was van korten duur. De ‘remonstrantiën en devoiren’ van den Heer van der Meer bleven natuurlijk zonder gevolg, bij de bewustheid dat Hunne Hoog-Mogenden toch veel te vredelievend gezind waren om twist met

Napels te zoeken. Integendeel, men vond zich door die remonstrantiën op zoetsappigen toon te meer aangemoedigd om den consul te vervolgen om der Kerk wille.

Op een der laatste dagen van de maand October verscheen het geheele koninklijke tribunaal met den advocaat-fiscaal aan het hoofd en door eene groote bende geregtsdienaren begeleid voor het huis van den Heer Flotard en drong er met geweld in door, ten aanschouwen van de geheele bevolking van Messina, die met verbazing, doch niet zonder welgevallen zag, hoe hunne regering den vreemdeling durfde te behandelen. De kamenier - eene hollandsche en protestante - werd op nieuw in hechtenis genomen, en aan de wreedste pijnigingen en mishandelingen onderworpen, ten einde haar eene bekentenis omtrent de medepligtigen aan de vlugt van het meisje te ontwringen. Het arme schepsel bekende echter niets, om de afdoende reden, dat er geene medepligtigen geweest waren.

Nog bleef Flotard hopen op den bijstand zijner regering en hij had de naïveteit haar wederom een verslag te zenden van het voorgevallene en dringend om hare bemiddeling te verzoeken. Er volgde natuurlijk ook weder eene resolutie. Bij de resolutie van 31 December wordt door de Staten-Generaal goedgevonden aan den Spaanschen ambassadeur, den Markies de S^{t}. Gil, onder 't oog te brengen, ‘dat de proceduuren teghen den consul Flotard, ende het gevangen neemen van zijn zoon en domestiquen en het quaad tractement, hetwelk haar werd aangedaan, niet anders als zeer hard en irregulier kan voorkoomen; dat Haar Hoog-Moghende gehoopt hadden dat op de representatiën van haren ambassadeur van het hof van Spagne, haar H.M. geen directe communicatie hebbende met het hof van Napels en Siciliën, van weegen Syne Catholijke Majesteit zoude zijn geëffectueert geweest een behoorlijck en genoegsaam redres van de voorschrevene proceduuren; maar tot haar leedwesen verneemen, dat integendeel daarmede voortgegaan, ende de beswaarnissen geaggraveert en geaccumuleert werden tot groot nadeel van de gemelde consul en prejuditie van de onderdaanen van den Staat, gelijk de Zoon en Domestiequen van gemelden consul gereeckent moeten worden, ende dat....’ de Staten dus onmiddellijke voldoening eischten voor die nadeelen, die beleedigingen en irreguliere handelingen, en daarop dus ten krachtigste aandrongen? Dat ware te veel van hunne geestkracht en cordaatheid gevergd geweest! Zij bepaalden zich tot het

beleefde verzoek aan den Spaanschen ambassadeur om zijne goede diensten aan te wenden, opdat de Spaansche regering bij het hof van Napels mogt uitwerken, dat de zoon en domestieken ontslagen werden. -

De onvermoeide Flotard rigtte zich den 18^{den} Januarij 1737 weder tot zijne souvereinen; zijne brieven ademen wanhoop over het lot van zijnen ongelukkigen zoon, wiens gezondheid door de lange gevangenschap was ondermijnd. Slechts een spoedig en krachtig besluit kon hem thans nog uit zijnen droevigen toestand verlossen. Als eene bittere ironie moest hem het antwoord in de ooren klinken: ‘dat daarover officiën zijn gepasseert volgens haar H.M. resolutie van den 21sten December laatstleden, en is goedgevonden en verstaan, dat *vooreerst* het effect daarvan zal worden afgewacht.’

Dat effect liet zich zeer lang wachten; maar de Heeren hadden ook volstrekt geen haast. Stefanus Flotard bleef nog ruim anderhalf jaar in de gevangenis zuchten en zijne krachten namen dagelijks af, zoodat hij ten laatste naar zijne regters gedragen moest worden, wanneer hij een zijner tallooze verhooren moest ondergaan. Zijn vader werd op allerlei wijze gekweld en vervolgd; het nederlandsche consulaat bleef als eene verdachte woning onder voortdurende bewaking en de handelszaken van den consul verliepen meer en meer.

Wij weten dan ook waarlijk niet, waarover wij ons meer te verwonderen hebben: over het engelengeduld en de volhardende geestkracht van den verongelijkten dienaar, of over de lamzaligheid en ongevoeligheid zijner meesters, wanneer wij in de geschiedenis vinden opgeteekend, dat Hunne Hoog-Mogenden, na den 6^{den} Mei 1737 officiëel kennis te hebben gekregen van de troonsbestijging van Karel den VII, hem daarmede deden geluk wenschen, zonder met een enkel woord te gewagen van hunne grieven, en dat zij tien dagen later hunnen consul te Messina opdroegen om de reeds begonnen onderhandeling over een nieuw tractaat zooveel in zijn vermogen was te bevorderen. Zij voegden er bij, dat zij 't onnoodig achtten zich verder uit te laten over de bejegeningen, die hij ondervonden heeft, daar zij over deze zaak gesproken hadden met den Markies de S^{t}. Gil, ‘waarvan het effect nogh werd afgewacht’; - tevens echter vermeenen zij, dat hij ‘wel sal doen van Haar Hoog-Moghende voortaan niet te fatigueren met zoo lange epistele, als hij aan H.M. van tijd tot tijd heeft geschreven, en mis-

schien niet altijd met de noodige klaarheyt of oock niet met het meeste fondament.’ -

Ziedaar de belangstelling en bijstand, die men betoonde aan den man, van wiens ijver en kennis men het sluiten van een belangrijk en voordeelig tractaat meende te mogen verwachten. Indien pligtbesef en waarachtige liefde voor het land zijner aanneming David Flotard niet hadden bezield, waarlijk! de aanmoediging, die hij van de Staten ondervond, zou weinig geschikt zijn geweest om zijnen ijver aan te vuren. Maar Flotard wist, wat hij aan zijn ambt verschuldigd was, en schoon welligt met bitterheid in 't harte, zette hij zich aan het werk om een tractaat met Napels te helpen sluiten, waarbij hij voor den nederlandschen handel de meest voordeelige voorwaarden trachtte te bedingen en zijne regering opmerkzaam maakte op de beste middelen om de belangen harer onderdanen te bevorderen.

De Staten waardeerden zijne bekwaamheid en goede diensten en haddèn den ongehoorden moed hem hare hooge tevredenheid te betuigen en zijn patent als consul te vernieuwen, niettegenstaande de Hertog de Grazia Real - waarschijnlijk in antwoord op, en als effect van de remonstrantiën van den Markies de S^{t}. Gil - eene memorie had ingezonden, waarin allerlei dwaze beschuldigingen tegen den consul waren opeengestapeld.

Wij zouden onze lezers vermoeijen, wanneer wij nog verder de vruchtelooze pogingen wilden vermelden, door Flotard bij Hunne Hoog-Mogenden aangewend tot herstel van het geledene onregt. Hij gaf den kamp niet op en meende ten langen leste zijn doel bij zijne lethargische souvereinen te hebben bereikt. Eindelijk toch begrepen de Staten-Generaal dat zij ten eenenmale hun gezag in den vreemde verliezen en ten spot der volken worden zouden, indien zij voortdurend niet dan betuigingen van vriendschap met een vorst bleven wisselen, die het wapen der Republiek op de meest gevoelige wijze had beleedigd zonder eenige voldoening daarvoor te verleenen, en nu nog een harer onderdanen op de meest wederregtelijke wijze gevangen hield en straffeloos liet mishandelen. Zij trokken dan eindelijk de stoute schoenen aan, en schreven een brief aan Karel van Bourbon, voor hun doen nog al krachtig, waarin zij den eisch tot invrijheidstelling van Stephanus Flotard ontwikkelen. Hoe gemakkelijk het viel, zelfs buiten eenige oorlogsbedreiging, het gezag der Republiek en de regten harer onderdanen in Sicilië te handhaven, en hoe de Nederlandsche naam

daar nog werd gevreesd, bleek terstond uit de handelingen der Napelsche regering na 't ontvangen van den brief der Staten-Generaal. Zoodra zag men niet, dat dezen zich de zaak in ernst zouden gaan aantrekken, of men gaf onmiddellijk toe. Overtuigd evenwel, dat het Nederlandsch bewind tevreden zou zijn, indien slechts de zoon van Flotard, op welke wijze dan ook, uit zijne gevangenschap werd ontslagen, en tevens begeerig de onwettige handelingen van den laatsten tijd met een glimp van regt te dekken, vond de regering van Napels een niet onaardig middel uit om toe te geven, zonder den schijn daarvan aan te nemen. De koning liet namelijk eerst den zoon van Flotard, als medepligtig aan de euveldaad zijner zuster, ter dood veroordeelen, en schonk hem daarna, uit aanmerking van de voorspraak der Staten-Generaal en ‘uit overmaat van lankmoedigheid’ (por exceso de verdadera complacentia) genade. Het doodvonnis werd veranderd in dat van altoosdurende verbanning, en de consul Flotard werd beleefdelijk uitgenoodigd Messina te verlaten. Hunne Hoog-Mogenden namen daarmede volkomen genoegen, ontzetten Flotard van zijn consulaat en gelastten hem terstond uit het koningrijk der Beide Siciliën te vertrekken. En daarmede was nu de zaak tot volmaakte tevredenheid van de beide hooge partijen afgedaan; het slagtoffer was en bleef Flotard met zijn gezin. De gezondheid van zijnen jongsten zoon was door de harde en langdurige gevangenschap voor altijd vernield, de toekomst zijner kinderen verspeeld, zijne reeds niet zeer aanzienlijke fortuin genoegzaam geheel uitgeput; zijne schuldenaren te Messina maakten van zijne omstandigheden misbruik, om steeds hunne betalingen te verschuiven, en toen hij dringend verzocht althans nog zoolang in Sicilië te mogen blijven tot hij die schulden geïnd zou hebben, werd hem dit én door de Napelsche regering èn door de Staten-Generaal kortweg afgeslagen. Bijkans arm vertrok hij naar Livorno, werwaarts zijne vrouw en zijn zoon Stephanus hem waren voorafgegaan. Zijnen oudsten zoon Jacob, die, na zijne zaak bij de Staten bepleit te hebben, naar Italië was teruggekeerd, liet hij te Messina om zoo mogelijk nog de geringe overblijfselen van zijn handelshuis bijeen te verzamelen en voor volslagen ondergang te behoeden. Zijn verzoek aan de Staten-Generaal om dezen zijnen zoon in zijne plaats als consul van Sicilië aan te stellen, werd mede afgewezen; en toen het Jacob Flotard eenigen tijd later gelukt was, althans eenige orde in de zaken

van zijn vader te stellen, drongen eenige ambtenaren van Messina met geweld in zijne woning en ontroofden hem zijne koopmansboeken, met al de stukken die op zijne schuldvorderingen betrekking hadden, zonder dat de tusschenkomst van den Hollandschen gezant te Napels iets anders dan eene gedeeltelijke en onvoldoende teruggave kon uitwerken. De schulden bleven dan ook onbetaald en Flotard zag zich van alle onderhoud verstoken. Ten laatste vond hij zich genoopt, zoo al niet meer de regtvaardigheid, dan toch de barmhartigheid zijner vroegere lastgevers in te roepen. De Staten gaven hunnen buitengewonen gezant te Napels, Egmond van der Nyenburgh, last den gewezen consul Flotard de behulpzame hand te bieden; van der Nyenburgh sprak met Flotard te Livorno, ontving van hem verscheidene hoogst gewigtige inlichtingen omtrent den staat van het land en van den Nederlandschen handel aldaar, vertrok daarmede naar Napels, en - verrigtte voor zijn beschermeling niets. Wat de aalmoes betreft, welke Flotard, door den nood gedwongen, den Staten afsmeekte, de resolutie van 19 Januarij 1739 verklaart ‘dat belangende syne subsistentie of andere middelen van secours, het zelve als nieuws en ongewoon, werd gedeclineerd.’ En omstreeks denzelfden tijd bragt de extraordinaris-envoyé der Hoog-Mogenden te Napels verbazende sommen in rekening voor illuminatiën, presenten en dergelijke hoogst nuttige zaken; en de Hoog-Mogenden namen daarmede volkomen genoegen, zeker omdat het niets nieuws en ongewoons was.

Zoo van alle hulp verstoken waar hij die billijk verwachten kon, leefde David Flotard met zijne vrouw en kinderen van het weinige dat edelmoedige vrienden uit eigene beurs hem verstrekten, en van hetgeen hij en de zijnen door eenigen geringen arbeid nog konden verdienen. Van Livorno zwierf hij naar Turijn, en van daar vertrok hij naar Genua. In deze stad poogde hij met eenig geleend kapitaal weder eene handelszaak te beginnen; de bescherming zijner souvereinen was hem daartoe echter volstrekt noodzakelijk, althans de openlijke wederlegging van het nadeelige gerucht, dat hij in ongenade bij de staten zou gevallen zijn. Nog eenmaal beproefde hij wat de herinnering aan zijne vroegere diensten, aan zijne opofferingen en aan de ongelukken die hem en zijn huis hadden getroffen, op het gevoel van billijkheid en op de menschlievendheid der Nederlandsche regenten zoude vermogen. De

waarnemende Hollandsche consul te Genua was stokoud, steeds bedlegerig en sinds lang onbekwaam de belangen van den Nederlandschen handel naar behooren waar te nemen; hij zelf verlangde een eervol ontslag, en Flotard vroeg nu, omstreeks het midden van het jaar 1740, de betrekking van Hollandschen consul te Genua. De Staten-Generaal wezen ook dit verzoek van de hand. Sinds dien tijd verneemt men niets meer van Flotard en de zijnen. Haar Hoog-Mogenden waren eindelijk bevrijd van den lastigen suppliant, die hen zoo dikwijls met zijne ‘lange epistels had gefatigueerd.’ Wat er van hem en zijn huisgezin geworden is, de geschiedenis weet het niet te zeggen; hare belangstelling in zijne lotgevallen houdt op, en hij en zijn naam verdwijnen onder de duizenden van ongenoemden en nooit gekenden, die, offers van de ongeregtigheden hunner medemenschen, in stilte en in 't verborgen zich oefenen mogen in de deugd van onderwerping en gelatenheid.

De handel der Nederlanders op Sicilië, reeds lang kwijnend, ging na het vertrek van den consul Flotard bijkans geheel te niet. Het consulaat bleef lang onvervuld; later werd het aan een vreemdeling opgedragen. Naauwlijks één of twee Hollandsche huizen werden in 1740 meer gevonden in het bloeijende en voor handel en zeevaart 'zoo voordeelig gelegen Messina. Van het nieuwe handelstractaat kwam nog in lange niets. De oorlog van Engeland en Spanje bragt ook veel schade aan den handel in de Middellandsche zee toe, terwijl de Staten niet eens de gelegenheid wisten aan te grijpen om nog eenig voordeel te trekken uit dien twist. Dat de achting voor de Nederlandsche republiek in den vreemde steeds lager en lager zonk, is een maar al te wel in de geschiedenis bekend feit. Maar hoe kon het anders, en waren andere uitkomsten denkbaar geweest? Hoe te verwachten, dat een staat in het buitenland nog geëerd en gevreesd kon zijn, die de regten zijner onderdanen zoo geheel straffeloos schenden liet, en zóó hare dienaren beloonde als de Republiek der Vereenigde Nederlanden in de dagen die haren val zijn voorafgegaan?

D[r]. PÉPÉ BRASSEUR D. WZN.

Het stuk der waardgelders in de provincie Holland, hoofdzakelijk gedurende het ministerie van Johan van Oldenbarnevelt, toegelicht.

Die geschiedenis wil schrijven,
Moet slechts bij de waarheid blijven,
Veel te laken of te prijzen
Mag hij aan den lezer wijzen.

Onder de korte verklaringen, met de eigen hand van Johan van Oldenbarnevelt, tijdens diens langdurige gevangenschap geschreven en van tijd tot tijd den vrienden en vereerders van den grijzen staatsman in handen gespeeld, is er eene, die de schrijver van de ‘Waarachtige Historie’ mededeelt en die dus luidt[1]: ‘En byzonder hoe het stuk van de-Waartgelders, van ouden tijde, en namentlijk in de leste twintig, dertig en langer jaren, by de Provinciën en Steden is gebruikt, daartoe pertinente deductiën en bewijzen (des noods zynde) zullen werden gedaan, zoo wel van 't gene de Provinciën en Steden, onder de Princen, als in hare liberteit gedaan hebben, en voor wettelijk gehouden is - dient wel en volkomentlijk onderzocht, om te komen tot het recht verstand, van 't gene my te laste werd geleid.’ Zoo als men weet, zijn de vier en twintig gedelegeerde regters van de noodzakelijkheid van een dusdanig onderzoek niet overtuigd geweest, en hebben zich van de toetsing der deductiën en bewijzen, die Oldenbarnevelt gereed was te leveren, ontslagen. Hierom heb ik mij voorgenomen, zoo goed mij zulks mogelijk is, te doen wat destijds verzuimd is, en uit de Historiën en Registers de kennis van 't stuk der Waardgelders te putten. Kan die kennis thans niet meer dienen om hem, dien velen ‘het hoofd der

1 (Rotterdam, 1670) Blz. 373, 374. - Ook te vinden in ‘de Historie van 't leven en sterven,’ enz., 1648, blz. 174, 175.

factie' noemden, het leven te redden en hun, die niet minder smadelijk zijne complicen geheeten werden, in 't genot der hun zoo dierbare vrijheid te herstellen, welligt kan zij eenigermate strekken tot het vellen van een juist oordeel over een der punten van de aete van beschuldiging, die zulke zwaarwigtige gevolgen heeft gehad.

Ik begin, gelijk billijk is, met de beteekenis van 't woord: '*Waardgelders*,' zegt Wagenaar, Vaderl. Hist., X, blz. 161 (eens voor al herinner ik, dat ik in de spelling van de plaatsen, die ik uit verschillende schrijvers overneem, veelal eenige verandering maak), 'zijn van nieuws geworven' knechten uit de Ingezetenen, welke men, hier te Lande, zoo plagt te noemen, welligt, omdat zy, zonder dadelijk te dienen, zich om *geld* gereed hielden tot het voeren der wapenen in tijd van nood, tegen welken zij *bewaard* werden.' In dienzelfden zin spreekt Wagenaar op eene andere plaats[1], waarop van Wijn aanteekent[2]: 'Ik meene *Waardgelders* zoo veel te zijn als *Wachtgelders*, of, gelijk zich een groot man (de Groot, in "de Apologie") uitdrukte, *gehuurde Wachten*[3], d.i. Lieden, die geld trekken, om land of plaats te *wachten* of *bewaren*.' Tot bekrachtiging van zijn gevoelen voegt van Wijn er in de Noot bij: 'vanhier *Waernisoen* voor *Guarnisoen*, bij Kiliaan.' Men ziet, dat het onderscheid tusschen de afleiding van Wagenaar en die van van Wijn hierop neêrkomt, dat de eerste het *bewaren* der waardgelders in passieven, de tweede in actieven zin neemt. Wagenaar wil, dat de manschappen zoo genoemd zijn, omdat zij zelve bewaard werden; van Wijn, dewijl zij bewaarden. Daar nu waardgelder is afgeleid van waardgeld, en dit woord zamengesteld is uit waard en geld, zoo dien ik in de eerste plaats na te gaan, welke beteekenissen het woord *waard* kan hebben. Ik vind er drie: *wavht* (d.i. *waak* of *bewaar*); *wacht* (in de beteekenis van afwachten); *waar, verum*, waarop men vertrouwt.

Het komt mij voor, dat de eerste of de laatste dier beteekenissen moet bepalen, wat eigenlijk het woord *waardgeld* beduidt. Bij Kiliaan is *waergheldt, waertgheldt* = anctoramentum, arrha; in Meijers 'Woordenschat,' is *waardgeld* of *waargeld*, volgens Weiland, 'eene zekere som, die men den soldaten op hand geeft.' *Waardgeld* is dus, naar 't spraakgebruik van dien tijd, zooveel als nu *handgeld* van soldaten en *huurpenning* of *godspenning* van dienstboden. Het woord *waard* kan in dit compositum verwant zijn met *Gewähr* in 't Hoogduitsch en met het Fransche *garant:* een onderpand van trouw. Denk hier aan *waar, verum*, de 3de der bovengenoemde beteekenissen. Doch hoeveel aanlokkelijks deze redenering ook heeft, meer

1 Ibid. IV, blz. 119.
2 'Bijvoegs. en Aanm.,' IV, blz. 40.
3 'Verantwoordingh van de wettel, reger.,' blz. 104.

hel ik er toe over te gelooven, dat aan 't woord *waardgeld* de eerste der straks gezegde beteekenissen te gronde ligt, die van *wacht*, d.i. *waak* of *bewaar. Zich waren* is nog zich in acht nemen, zichzelven bewaken. Volgens Bilderdijks ‘Geslachtlijst’ was *waarde* voorheen ook wacht: ‘Leekenspiegel,’ 1 boek CXIII, ‘(doe)stond daer Josep op die waerde.’ De veiligste weg is voorzeker de levende taal van den tijd te raadplegen, waarin 't woord in zwang was, liever dan zich te diep of te vroeg in den doolhof der afleiding te begeven. En langs dien weg leeren wij, dat *waardgelder* telkens, b.v. in de ‘Acte van insinuatie’ van de Gedeputeerden van Leiden[1], in de Resol. der Staten van Holland, van 4 Dec. 1587 en 12 Dec. 1628, in eene van de Groots deductiën[2], met *wachter* of *beëedigde waker*, of soldaat, tot de *wacht* dienende, verwisseld wordt. Bedenkt men hierbij, dat dergelijke lieden eene zekere som, doorgaans de halve soldij van een' gewoon soldaat, trokken tot tijd en wijle dat zij actieve dienst te presteren hadden, in welk geval zij hooger loon kregen, alsmede dat de eerste taak, die op hunne schouders rustte, in het bewaken der poorten bestond, dan zal men, vermoed ik, niet aarzelen mijn gevoelen te omhelzen. Daarom behoeft men echter geenszins de beteekenis, die het woord volgens Kiliaan en Meijer heeft, te verwerpen. Hoewel toch ons *handgeld* oorspronkelijk *loopgeld* (Bor, 2de druk, IV, blz. 226) schijnt geheeten te hebben, is het niet te verwonderen, dat, vermits het geld, den waardgelders gegeven, er eigenlijk toe strekte om hen te verpligten op een zeker oogenblik gereed te zijn, het woord *waardgeld* in de wandeling gelijk kwam te staan met *auctoramentum*, en dat alzoo in vorige eeuwen met *waardgelder* iemand werd aangeduid, die zijn handgeld had ontvangen om als soldaat de vroedschap eener stad te dienen, denkelijk in tegenstelling met de schutters, die geen handgeld ontvingen.

Dergelijke waardgelders nu zijn er door de Nederlandsche provinciën en steden gedurende het tijdperk van den tachtigjarigen oorlog niet nu en dan, niet alleen in 1617 en 1618, maar schier voortdurend aangenomen. Om de naauwe betrekking, waarin mijn onderwerp staat tot den persoon van Johan van Oldenbarnevelt, bepaal ik mij bijna uitsluitend tot hetgeen er omtrent dit stuk voorviel in de provincie Holland, en wel in de jaren, dat Oldenbarnevelt er het ambt van advokaat van den lande bekleedde, hier en daar, om den zamenhang, een' blik werpende op hetgeen dienaangaande vroeger of later gebeurde. Een der oudste voorbeelden, mij bekend, is van 't

1 ‘Justificatie van de Resolutie van 4 Aug. 1617 met de verificatiën, 1618,’ blz. 100, 101.

2 Brandt, ‘Regtspleg.,’ 3de druk, blz. 95.

jaar 1488 en staat geboekt bij de Groot, ‘Verantwoording,’ blz. 114. Dit en meer uit het X^{de} Kapittel der ‘Verantwoording’ is ook te vinden in de ‘Waaracht. Hist. van Oldenbarnevelt,’ blz. 646 vlg.: ‘Ten tijden van de Graven plagten de Steden met zeker getal van volk, dat zij op hare kosten hielden, den Graven te dienen. Men vindt in het Vroedschapboek van Leyden eene Resolutie van den Jare 1488, inhoudende, dat de Stad zekere Ruiteren (dat is Waardgelders) aangenomen heeft, te weten, vijf en twintig voor den Schout, en voor de vier Burgemeesters elk twintig, met welke de Burgemeesters de Stede en Poorten zouden bewaren, en de poorten sluiten en ontsluiten’[1]. Ter zelfder plaatse berigt de Groot, dat de Prins van Oranje in 1566, om alle commotiën binnen Antwerpen[2] te beletten, den breeden raad heeft geraden twaalf honderd mannen in zijne eigene soldij te nemen, hetgeen ook is geschied. In 't zelfde jaar is er in de staten van Holland over dit punt beraadslaagd, zoo als blijkt uit de ‘Resol. Holland, 1566,’ blz. 51 en volg., waar men leest, dat de prins van Oranje, stadhouder en kapitein-generaal van Zijne Koninkl. Majesteit over Holland, den 2^{den} Nov. de staten, te Schoonhoven vergaderd, verzocht hun advies te geven van de zaken van Holland, wat wegen en manieren men 't best zou mogen gebruiken om alle inconvenienten en desordre (dit ziet op den beeldenstorm) te weêrstaan en te doen cesseren, ten einde het land van Holland blijve continueren in Zijne Koninkl. Majesteits dienst, en dat den 19^{den} Nov. daarop eene dagvaart in den Haag is gehouden, waarop diverse middelen zijn geproponeerd, bij forme van communicatie, doch niets is besloten. Vervolgens brengen de edelen, Delft en Leiden den 20sten advies uit, en raden o.a. zekere quantiteit van knechten te doen ligten, die zouden gelegd en geëmployeerd worden, waar en zoo als Zijne Exc. verder zal adviseren, 't ware drie duizend in getal, of zoo veel minder als men zoude bevinden oorbaar te zijn, behoudens dat indien de andere steden, leden van de staten, oorbaarlijker dachten, om de kosten te schouwen, het be-

1 Zie de reden van dit besluit in de ‘Justificatie der Resolutie van 4 August. 1617, met de verificatiën,’ gedrukt in 1618, blz. 99, een stuk, waartoe de steden, die het met Oldenbarnevelt eens waren, volgens Brandt, ‘Leven van de Groot,’ 1732, blz. 101, voornamelijk de pen van de Groot gebruikten.

2 Vgl. ‘Verhooren van Oldenbarnevelt,’ blz. 193: ‘in den jare 1566 heeft mijnheer de prins van Oranje h.m., de regeerders der stad Antwerpen zwarigheid makende ordinaris garnisoen van den koning van Spanje in hunne stad te ontvangen, aan de regeerders derzelve geproponeerd tot wering van alle confusie en populaire zwarigheden aan te willen nemen XIIc. mannen in gagie, en zoo zij dien raad tijdelijk hadden aangenomen, zoude het leven van vele harer inwoners geconserveerd en vele confusiën en schade voorgekomen hebben, en deden 't zelve namaals als 't te laat was.

ter ware een klein getal van knechten te houden in actuele dienst, en de rest te doen opschrijven en onderhouden op een tamelijk waardgeld, om gereed te zijn ten allen tijde als men hen zou noodig hebben en zij gemaand zouden worden; ten welken tijde hunne soldij zoude ingaan, waren de voorsz. Edelen wel tevreden zich dienaangaande te conformeren met de anderen. Nog leest men bij de Groot t.a.p., dat Amsterdam en de stad Utrecht in 1567 waardgelders in hare eigen dienst genomen hebben, en dat dit in de eerstgenoemde stad mede zoowel vóór dien tijd als daarna, toen zij, gelijk de schrijver zegt, bij vertrouwde magistraten geregeerd werd, plaats greep.

Doch hiermede nader ik den tijd, waarover ik eigenlijk te spreken heb, en zal dus, om met orde te werk te gaan, in de eerste plaats handelen over de waargelders, die de - staten der provincie Holland in dienst namen. Het voornemen om dit te doen wordt 't eerst geopperd in de vergadering van den 8sten Julij 1581 voornoen: ‘Is goedgevonden en ook verstaan noodig te zijn, dat binnen de steden van Holland eenige burgeren binnen den lande van Holland op waardgeld, ter nombre van tien of twaalf honderd in getale, aangenomen zullen mogen worden, elk op drie ponden grooten Vlaamsch (drie gl.) 's jaars, daartoe nemende bekwame ervaren personen, die binnen de steden hunner residentie geëmployeerd wordende zullen genieten halve soldij, en daar buiten op halve soldij, mits dat de kapiteinen en officieren daarover gesteld zullen worden, die hen in goede oefening tot alle gelegene en bekwame tijden zullen stellen en onderhouden, ten einde al degenen, die in waardgeld zullen zijn, wel van wapenen mogen zijn, alles zonder vermindering van eenige schutterijen binnen de steden, en is voorts geordonneerd, dat daarvan met Zijne Exc. gecommnniceerd zal worden.

Presenten 5 edelen en 21 van de steden, o.a. Oldenbarnevelt.

Na 1581 stoot men, bij 't lezen der Resolutiën van Holland, telkens op 't artikel waardgelders. Er wordt n.l. melding van gemaakt in 't verslag der vergaderingen van 1584, 1585, 1587, 1589, 1590, 1596, 1597, 1600, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606, 1607, 1618, 1619, 1620, 1621, 1622, 1625, 1626, 1627, 1628, 1629, 1630, 1635, 1637, 1638, 1639, 1640, 1641, 1642, 1644. En niet alleen wordt er hier of dáár gewag gemaakt, maar in vele dier jaren is er tal van Resolutiën op dit stuk genomen. Na dit jaar ontmoet men ze bijna niet meer in 't Register, behalve op de jaren 1672, 1673, 1747 en 1748, toen er insgelijks waardgelders zijn aangenomen. Eindelijk doet Gouda in 1784 dienaangaande een voorstel.

Uit de optelling dier jaren blijkt, dat er, na het uiten van 't voornemen in 1581 om waardgelders in dienst te nemen,

voor 't eerst weder op teruggekomen is in 1584. Doch toen kwam men er den 12^{den} Aug. nanoen ook op terug om het plan in besluit te doen verkeeren: ‘Alzoo de staten van Holland, Zeeland en Utrecht, tot dienst en defensie van den lande, noodig bevonden hebben, onder zekere conditie en instructie, bij hen gemaakt of te maken, binnen denzelven lande in waardgeld te doen aannemen twee duizend hoofden, onder tien compagniën, elk van twee honderd hoofden, en dat daarvan zes compagniën binnen Holland, twee binnen Zeeland, en twee binnen Utrecht op waardgeld in dienst aangenomen zullen worden, daarom hebben de staten van Holland noodig gevonden zes kapiteins te benoemen, een over Delfland en Hoog-Ambacht, een over 't Noorderkwartier, een over Amsterdam en 't Gooiland, een over Kennemerland en Waterland, een over Zuid-Holland, een over Rijnland, allen onder 't kolonelschap van Jonkheer Jakob van Egmont. - In dezelfde vergadering is nog geresolveerd geen kolonel noodig te zijn en de staat van de onkosten op 't onderhoud opgemaakt ter maand aldus:

de hopman	15 gld.
de luitenant	15 id.
de vaandrig	12 id.
vier sergenten	24 id.
vier korporaals	16 id.
vier landspassaden	12 id.
twee trommelslagers	6 id.
183 gemeene soldaten, gerekend ieder soldaat op twee gl., te zamen	366 id.
	476 gld.
tien vaandels	4760 gl.

Dan volgen de namen van zes kapiteins, die gemagtigd worden de manschappen te ligten, ‘om in den nood binnen de voorsz. drie provinciën gebruikt te worden,’ en verder te commanderen en in ordre te houden; eindelijk de instructie voor de kapiteins, groot 7 artikels, hoofdzakelijk van dezen inhoud:

Art. 2. dat de kapiteins de manschappen zullen toezeggen, dat zij buiten hunne provincie niet zullen vervoerd worden; art. 3. dat, wanneer zij in garnizoen of anderzins zullen gebruikt worden, zij zulke soldij zullen genieten als andere kapiteinen en soldaten, naar advenant den tijd dat zij zullen gebruikt worden; art. 4. dat zij de vaandelen zullen voorzien van goede ervaren soldaten, eertijds gediend hebbende, tot officieren, en met zulke wapenen als in de lijst hun medegegeven begrepen staan; art. 5. de kapiteins zullen alle mogelijke vlijt aanwenden om zoo haastig mogelijk het volk bij een te hebben en zoo gaauw zij het meerendeel daarvan hebben het den

staten aangeven om tot monstering en eed geprocedeerd te worden, van welken tijd der monstering het waardgeld zal beginnen in te gaan; art. 6. opdat het voorz. volk binnen 24 uren, nadat het hun door de kapiteins zal aangezegd zijn, in wapenen op de wapenplaats zal zijn, zullen de kapiteins in hunne rol stellen namen, toenamen met de plaats, stad, vlek en straat, waar zij resideren, mitsgaders de soldij hun toegezegd; art. 7. op de monstering zullen de voorz. soldaten en officieren gehouden zijn, den eed van getrouwheid en krijgsdiscipline te doen als andere soldaten in dienst van den lande, behoudens dat zij niet zullen geëmployeerd worden dan hierboven staat. De kapiteins mogen geene soldaten afdanken of meer aannemen dan met voorweten van degenen, die de staten daartoe zullen ordonneren.

(*Onder staat:*)

Deze Instructie is gearresteerd bij Holland, Zeeland en Utrecht en door expresse last uitgegeven op de naam van de staten van Holland. - Presenten 1 uit de edelen, 8 van de steden en die van Rotterdam, Gorinchem, Schiedam, Heusden.

Ik heb de geheele Resolutie overgenomen, omdat zij ons ten volle bekend maakt met de inrigting der benden en met de soldij van officieren en manschappen. Intusschen spreekt het van zelf, dat er, bij het voortdurend gebruiken van waardgelders, in den loop der jaren eenige wijzigingen in deze eerste bepalingen gemaakt zijn. Niet altijd toch bepaalden de staten van Holland zich tot het bovengenoemde getal van 2000: In de zitting van den 2-21 Dec. 1596 consenteerden zij op het 6de punt van de beschrijving, opgemaakt door Heeren Gecommitt. Raden, in 't ligten van 6000 waardg. voor de dienst van 1597. Den 26sten Mei 1600 zenden de Gecommitt. Raden een' brief aan de verschillende steden van Holland en West-Friesl., met verzoek om, gevolg gevende aan 't besluit, op de laatste dagvaart genomen, tegen 5 Junij (dus ongeveer ééne maand vóór den slag van Nieuwpoort) zoo geheim mogelijk op de been te brengen 2575 waardg. en wel in voege als volgt:

Dordrecht	200	Gouda	150	Alkmaar	150
Haarlem	200	Rotterdam	200	Hoorn	150
Delft	200	Gorinchem	150	Enkhuizen	150
Leiden	200	Schiedam	100	Edam	75
Amsterdam	500	Schoonhoven	50	Monnikendam	50
				Medemblik	50

Den 10^{den} Julij 1603 besluiten de Gecommitt. Raden, dat er van wege Holland in de Staten-Gener. zal worden toegestemd in het ligten van 4000 man in waardg. voor den tijd van drie maanden over de Geünieerde Provinciën. Den 30sten Mei 1604 resolveren de Staten van Holland om 1000 man te ligten, te verdeelen over 8 steden, en den 22sten Julij daaraanvolgende, verzoeken de Gecommitt. Raden

zes van dezelfde steden en vier andere dit getal nog met 1300 man te vermeerderen. In het boek der Resolut. Holland leest men eene Instructie voor eenige Gecommitteerden, in dato 23 April 1605, houdende, dat zij, na behoorlijke begroeting aan de Heeren burgemeesters van de respectieve steden, naar welke zij gezonden worden, hun van wege de Heeren Gecommitt. Raden alle vriendelijke diensten zullen aanbieden met overlevering hunner credentie, en voorts openen den last, hun mondeling gegeven nopens het getal van de waardgelders of burgers, binnen elke dier steden aan te nemen, zulks als ‘in margine van het hoofd dezer geteekend is.’ Dit getal beloopt 1700 man. In de vergadering, staatsgewijze gehouden 24 Aug.-17 Sept. van 't zelfde jaar, wordt op den eersten dag vastgesteld, dat er nog 1000 of 1200 man voor ééne maand in dienst gesteld zullen worden. Den 25sten Julij 1606 besluiten de Gecommitt. Raden van Holland, ter Generaliteit in 't ligten van 2000 waardgeld. te consenteren, en uit de instructie voor hen, die naar de steden gezonden worden, denzelfden dag opgemaakt, blijkt, dat Holland, als zijn aandeel, 1300 à 1350 op de been zal brengen.

De notulen van de vergadering, 20 April-8 Mei 1621 staatsgewijze gehouden, leeren, dat op eene repartitie van 4000 waardgeld. 2400 ten laste van Holland en West-Friesland komen. In 1627 worden er voor 't beleg van Grol 8000 waardgelders aangenomen[1]. Den 23sten Mei 1629 bewilligen de edelen en steden eenparig in de propositie van Heeren Gecommitt. Raden om uithoofde van 't beleg van 's Hertogenbosch (ingenomen 26 Sept.), daar Zijne Excell. geen volk uit het leger kan ontberen, 6000 waardg. te ligten, en besluiten den 21sten Ang. daaraanvolgende om dit getal nog met 4 à 5000 te vergrooten, liever dan - wat door sommigen voorgeslagen was - den derden man uit de steden te ligten. Nadat sinds lang door den Raad van State op eene werving van 6000 waardgelders was aangedrongen, stemmen de Staten van Holland den 27sten of 28sten April 1638 in eene ligting toe van 4000 man voor drie maanden, met dien verstande, dat dit zal wezen in afslag van de 6000, bij petitie van den Raad van State geëischt.

Ten opzigte van het personeel vallen er weinige veranderingen te berigten. Zoo als wij zagen, waren er bij elke compagnie van 200 hoofden één hopman, één luitenant, één vaandrig, vier sergenten, vier korporaals en vier landspassaden, d.i. drie officiers en twaalf onderofficiers. Voeg hierbij de twee trommelslagers en 183 manschappen, zoo hebt gij de som van 200. Tot kapitein mogt slechts hij worden gekozen, die geen politiek ambt beklcedde. Slechts een-

1 Van der Sande, ‘Nederl. Hist., Leeuwarden, 1650, blz. 127.

maal, en niet dan op voorspraak van Zijne Excellentie en de stad Delft, weken de Staten van Holland van dien regel af ten behoeve van den bailluw Losecaat, kapitein eener compagnie waardgelders te Delft[1].

Een enkel woord over de lanspassaden: reeds de volgorde duidt aan, dat zij als onderofficiers op den laagsten trap staan en dus min of meer met onze vicekorporaals overeenkomen, welke meening versterkt wordt door eene opgave der rangorde van 't personeel officieren en onderofficieren van eene lijfcompagnie gardes te voet of grenadiers, voorkomende in 't Groot-Plakkaatboek (V, p. 173) en aldus luidende:

1 Kapitein	250-0-0
1 Luitenant	70-0-0
1 Vaandrig	60-0-0
2 Sergeanten, ieder 30 gl	60-0-0
1 Korporaal van de adelborsten	30-0-0
3 dito à 21 gl	63-0-0
3 Lanspassaden, à 17 gl	51-0-0
2 Tambours, à 14 gl	28-0-0
3 jongens, à 8 gl	24-0-0
1 solliciteur	13-0-0
	(of 14-2-0).

Het personeel der titularissen van de waardgelders, vastgesteld bij de bovenstaande Resolutie van 12 Aug. 1584, werd welhaast uitgebreid, daar de Staten den 14^{den} Febr. 1587 besloten, dat bij elke compagnie een provoost op drie gl. per maand zou gehouden worden, en dat de adelborsten, die onder elke der compagniën mogten wezen, om hun eenig contentement te geven, 3 gl. per maand zouden genieten. Verder komt er den 7^{den} Mei van 't zelfde jaar een schrijver bij. In 't aanstellen der officieren schijnt men niet steeds één' gang gegaan te zijn. In de straks overgenomen Resolutie van 12 Aug. 1584 staat duidelijk: ‘daarom hebben de Staten van Holland noodig gevonden zes kapiteins te benoemen.’ Tot hetzelfde resultaat komt men, als men let op het verslag van andere zittingen, b.v. van die der Staten van 13 Febr. 1587: ‘en zullen voorts de Staten op het verleenen van de brieven van commissie voor de kapiteinen - eerstdaags doen voorzien als naar behooren,’ en van die van Gecommitt. Raden van 22 Mei 1620: ‘is gelezen, etc. en geordonneerd geschreven te worden aan de nagenoemde steden, dat zij despicieren willen en het oog werpen op eenige bekwame officieren, om te mogen commanderen de waardgelders,’ met

1 ‘Resol. Holl.,’ 25 en 26 Junij 1627.

welken last overeenkomt eene missive van de Heeren Staten-Gener. van den 25sten April 1622, gelezen in de vergadering der Staten van Holland van 7 Mei, verzoekende om ordre te stellen op het verkiezen van de kapiteins en offieieren tot de waardgelders. Daarentegen wordt het den burgemeesters van de steden in de ‘Acte van verklaring op de waardgelders’ vrijgelaten ‘over hunne compagnie te laten gebieden of een van de geappointeerde kapiteins of een ander bekwaam en ervaren kapitein tot hunne keur’[1], en leest men in de Resolutie, genomen 23 Mei 1629, toen men elk oogenblik voor een' inval van den vijand vreesde: ‘behoudelijk dat zij (de waardg.) geligt zullen worden op den ouden voet, en dat de officieren door de steden zullen worden gesteld,’ en in die van 21 Augustus van 't zelfde jaar, toen 't gevaar nog niet geweken was: ‘waarover (over welke waardg.) de steden personen van courage en resolutie als kapiteins en officieren zullen stellen.’ Ook is in de derde plaats de invloed van Zijne Excell. op die aanstelling niet te miskennen. Van de 15 kapiteins, die de Staten van Holland in 1596 aanstelden, waren er 8 door Zijne Excell. aanbevolen. Bor, 2de druk, IV, blz. 226, die dit vermeldt en hunne namen opgeeft, voegt er eene opmerking bij, die hier eene plaats verdient: ‘vele hielden 't daarvoor, dat van deze ligting geen zonderlinge dienst ten profijte van den lande zoude komen, maar dat ze meest gedreven werden bij degenen, wien bij de vervolgende kapiteinen een propijne was toegezeid.’ De aanhef van eene commissoriale acte voor de kapiteins, opgemaakt in de vergadering van Gecommitt. Raden van den 25sten Julij 1606, luidt aldus:

‘Zijne Excell. heeft bij advies van de Gecommitt. Raden van Holland en West-Friesland tot kapitein over de - Burgers der stad - gesteld en gecommitteerd, stelt en committeert bij dezen, gevende,’ etc.

Lager stond: ‘Bij Zijne Excell., ter relatie van de Gecommitt. Raden voornoemd, geteekend: A. Duyck.’

Zelfs werd in de vergadering van 20 April-8 Mei 1621 na omvrage bij al de leden geresolveerd, dat geene kapiteins noch vaandrigs gesteld zullen mogen worden dan lieden, die dienst kunnen doen, en bij Zijne Excell. daarvoor goedgekeurd zullen worden.

De waarschijnlijkste gevolgtrekking, die m.b. uit dit alles te maken is, komt hierop neêr, dat de Staten van Holland oorspronkelijk zelve de kapiteins en verdere officieren zullen aangesteld hebben, of de laatstgenoemden door de kapiteins zullen hebben laten benoemen; dat zij dit regt nu en dan aan elke stad voor de door haar te leveren compagnie zullen hebben overgelaten en dat de toenemende

1 ‘Resol. Holl.’ 25 Aug. 1589.

invloed van den stadhouder en kapitein-generaal, vooral wanneer de waardgelders last kregen om tegen den algemeenen vijand te dienen, meer en meer diens voorafgaande kennisneming tot regel zal gemaakt hebben, zoozeer zelfs dat van hem somtijds, in plaats dat hij slechts daarbij geraadpleegd werd, de benoeming zelve uitging. Ten bewijze van dien invloed strekke nog wat in de zitting der edelen en steden, staatsgewijze vergaderd 20 April-8 Mei 1621, gebeurde. Nadat aldaar de heer Muys gerefereerd had, dat Zijne Excell. er op aandrong, dat er order gesteld werd op het ligten van waardgelders, omdat hij advies had, dat Spinola met meest alle ruiters en knechten uit Duitschland kwam afzakken, voegde de Heer Raadpensionaris, d.i. fungerend raadpensionaris de Wit of de Witt[1], er o.a. bij, dat Zijne Excell. hem gezegd had, dat er vertrouwde kapiteins en vaandrigs dienden benoemd te worden, en dat hij verzocht, dat de steden er geene aanstelden zonder zijne voorafgaande kennis en advies (‘Resol. Holl.,’ 1621, blz. 70). Niemand, die bedenkt, dat de waardgelders dikwijls tot versterking van 't leger in de grenssteden gebruikt werden, zal dit verlangen van den stadhouder wraken.

Wat eindelijk de wijze betreft, waarop de gemeene soldaten bijeengebragt werden, art. 5 van de in den beginne aangehaalde Instructie, gevoegd bij tal van Resolutiën, bewijst, dat de kapiteins daarvoor zorg te dragen hadden. Het ligt voor de hand te vermoeden, dat elke stad uit hare eigene burgers het noodige getal zocht bijeen te krijgen, tenzij opzettelijk anders besloten ware, zie ‘Resolut. Holl.,’ 1587, 13 Febr. Eens, 23 Mei 1629, verklaart Leiden, dat elke stad hare manschappen ‘bij de haren’ behoort te ligten, zonder den trommel in andere steden te mogen slaan. Bij herhaling wordt het ingescherpt aan de steden, die waardgelders aannemen, onder hen geene Fransche, Engelsche of Schotsche natiën (‘Resol. Holl.,’ 30 Mei 1604; 16 April 1640) of andere uitheemschen toe te laten, noch ook zulke personen, die in drie maanden (‘Resolut. Holl.,’ 22 Julij 1604), of zelfs in een jaar onder eene van 's lands ordinaris compagniën gediend hebben (‘Resolut. Holl.,’ 23 April 1605), noch soldaten van andere compagniën, om alzoo het debauche van de ordinaris compagniën te weren en te praevenieren (ibid. 23 Mei 1629).

Een derde punt, dat in aanmerking komt, betreft de uitrusting. Den 14^{den} Febr. 1587 wordt door de Staten van Holland besloten, dat de steden, waar compagniën in waardgeld opgerigt worden, het vaandel daarvoor leveren, en de onkosten, tot 6 of 7 ponden grooten Vlaamsch (d.i. volgens den index 6 à 7 gls.) ten hoogste, verschieten zullen onder remboursement. Ten opzigte van de wapens gelast een besluit der Staten, in dato 11 Sept. 1584 (zie ook ‘Resol.

1 Vgl. Vollenhoven, ‘Broeders gevangenisse,’ blz. 140, Noot. 2.

Holl.,' 25 Aug. 1589), dat de knechten door het gemeen land (d.i. Holland) hiervan zullen voorzien worden, mits dat deze wapens hun op de eerste drie mannden, telkens voor ⅓ part, zullen gekort worden. Bij de groote ligting, den 26sten Mei 1600 door de Gecommitt. Raden gelast, wordt der steden aangeschreven zich respectivelijk om wapens te wenden tot de raden van de admiraliteit, waaronder zij ressorteren, 'om te verstaan, of zij uit de vloot, zoo van 's lands, als de gestorven soldaten, zooveel wapens hebben, waarmede UE. zouden gediend zijn,' en indien deze niet mogten toereiken, beloven de Gecommitt. Raden in het ontbrekende getal uit het magazijn te voorzien. In denzelfden zin wordt den 3den Junij een brief geconcipieerd aan de admiraliteiten van Amsterdam, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen. Eens, nl. den 21sten Aug. 1629, worden de Heeren Gecommitt. Raden van Holl. geautoriseerd de wapens zoo spoedig als doenlijk is te doen koopen. De wapens bestonden, naar 't gebruik dier dagen, in rustingen, musketten, vuurroeren, spiezen en pieken ('Resolut. Holl.,' 1597, 30 Dec.; 1600, 26 Mei; 1604, 22 Julij; 1629, 21 Aug.). Hoe het bij de afdanking met de wapens ging, wijst de volgende ordonnantie van 1597, 30 Dec. uit: 'De Gecommitt. Raden van de Staten van Holland en West-Friesland hebben geordonneerd, en ordonneren bij dezen, dat de commissarissen van de monstering in 't reduceren van de compagniën waardgelders op 113 hoofden, dengenen, die rustingen of musketten gevoerd hebben, en van hunne dienst zullen ontslagen worden, elk zullen voorhouden te korten aan hunne betaling 30 stuivers, mits dat zij daarmede hunne wapenen behouden zullen, of dat aan elk van hen 30 stuivers daarvoor zullen uitgereikt worden, mits elk zijne wapens respectief compleet overleverende in handen van den Commissaris van monstering, ten behoeve van den lande,' etc.

In de vierde plaats spreek ik over de soldij. Deze beliep in de Resolut. van 12 Aug. 1584 twee gl. per hoofd voor de gemeene soldaten; doch de Staten van Holland, verstaan hebbende, dat de knechten, op waardgeld aangenomen, zich binnen de steden op hun waardgeld niet konden onderhouden, en dat daarom vele knechten daarvan reeds waren verloopen en nog zouden verloopen met hun geweer, tot schade van 't gemeene land en van de kapiteins, ten ware daarin voorzien werd, verklaarden en ordonneerden den 21sten April 1587, dat er monstering over de compagniën zou gehouden worden en dat voor de eerste maand betaling na die monstering het waardgeld voor ⅓ part verhoogd zou worden, voor de knechten alleen, en niet voor eenige officieren. Kort daarna, den 6den Mei, resolveerden zij: 'alzoo niet raadzaam bevonden is (men weet, wat er dat jaar gaande was) de compagniën althans te casseren voor een maand of twee, zal den soldaten hun waardgeld worden verdubbeld,

en den hoogen officiers voor ⅓ part verhoogd. Op den 7^{den} Mei lezen wij: ‘De Staten van Holland, aanmerkende dat de compagniën, in waardgeld aangenomen, in geene goede order noch dienst voor 't eerst gehouden zullen mogen worden, tenzij op de verhooging van hun waardgeld voorzien worde, doordien in 't oprigten van de voorsz. compagniën de meening en resolutie van de Staten niet is achtervolgd, en om te voorzien tegen de scheuring en het verloop dier compagniën, en dat zij in waardgeld gebruikt mogen worden, hebben verklaard en geresolveerd, dat voor den tijd van eene maand of zes weken na de eerstkomende monstering dier compagniën de kapitein genieten zal 24 gl., de luitenant 13, de vaandrig 13, de twee sergeanten elk 8 gl., drie korporaals elk 6 gl., vier landspassaden elk 5 gl., de trommelslager 5 gl., de adelborsten elk 5 gl., de provoost 6 gl., de schrijver 5 gl. en de gemeene soldaten elk 4 gl. Men ziet, dat alleen de bezoldiging van den luitenant (van 15 tot 13) verminderd wordt, en dat van de overigen de vaandrig er het slechtst afkomt, daar hij maar 1 gl. meer krijgt dan vroeger. In weêrwil van de herhaalde verhooging schijnt het waardgeld der gemeene soldaten nog niet voldoende geacht te zijn. Punt 15 van de punten van beschrijving, waarop de ridderschap, edelen en steden van Holland en West-Friesland staatsgewijze zullen vergaderen in den Haag, den 4^{den} Jan. 1590 (tot 15 Febr.) 's avonds in de herberg, om des anderen daags en de volgende dagen in besogne te treden, is aldus uitgedrukt: ‘Eenige steden, welke volgens de Resolutie, genomen in Augustus laatstleden, aangenomen hebben de soldaten, ten haren laste gesteld, beklagen zich, dat mits de kleinigheid van de soldij het bezwaarlijk valt die soldaten in goede order tot dienst van den lande bijeen te houden, en hebben daarom verzocht, dat hierin, òf bij augmentatie van hunne bezoldiging, òf bij verstrekking van logiesgelden, voor den tijd dat zij gebruikt worden in de steden, waarin zij aangenomen zijn, zoude worden voorzien, waarop noodig zal dienen geresolveerd.’ Bij 't lezen der twee besluiten, die hierop in de zitting van 23 Jan. gevallen zijn, is 't mij niet regt duidelijk geworden, waarop zij eigenlijk neêrkomen, doch de bedoeling schijnt mij te zijn, dat elk soldaat voortaan, boven de gewone soldij, 20 stuivers per maand zal genieten. Maar ook hier geldt het: per angusta ad augusta. De eonceptbrief van 26 Mei 1600, door Gecommitt. Raden aan de steden verzonden, schrijft eene bezoldiging voor van zeven stuivers daags voor elk hoofd, ‘mits dat daaruit de officiers van haar voordeel of hooger zullen worden betaald, en de verdeeling voorts zoo gemaakt, dat de minste soldaat daaruit tusschen de vijf en zes stuivers daags mag genieten.’ Zonder mij in wijdloopige berekeningen en in eene vergelijking van de kosten eener compagnie waardgelders op den voet van 1587 met dien van 't jaar 1600 te verdie-

pen, vergenoeg ik mij met de opmerking, dat in 1587 eene compagnie van 200 man omstreeks 863 gl. per maand van 42 dagen kostte, thans 2940 gl. De laatste wijze van betaling schijnt stand gehouden te hebben: zij wordt wederom in praktijk gebragt den 22sten Julij 1604, den 23sten April 1605 en den 24sten Aug. 1605, en door Gecommitteerde Raden genoemd ‘de oude voet van betaling.’ Dat toch het gebruik van 1629, toen men de manschappen 10 stuivers daags gaf en de kapiteins en vaandrigs tracteerde als van andere compagniën van de waardgelgelders, dat, zeg ik, dit gebruik slechts eene tijdelijke afwijking was, door 't gevaar gewettigd, blijkt uit de woorden zelve der Resolutie van 21 Aug. 1629, ‘dat deze ligting met alle haast zal worden gedaan om den nood van het land bij te staan.’

Ik behoef u dus voorzeker niet te zeggen, dat er voor 't onderhoud der waardg. geduchte sommen vereischt werden. Bij het 6de van de punten der beschrijving voor de zitting van 2 Dec.-21 Dec. 1596 wordt consent verlangd van 400,000 gl. tot onderhoud van 6000 waardgeld. voor vijf of zes maanden; in de vergadering van 8 Jan.-20 Jan. 1607 wordt voorgeslagen, dat voor elke 100 man, voor den tijd, dat zij in de steden gebruikt worden, ten laste van het gemeene land niet meer zal gebragt worden dan 1500 of uiterlijk 2000 gl.; den 15^{den} Mei 1635 verlangt Zijne Excell., dat er 6000 waardgeld. geligt mogen worden, begroot op 40,000 gl. per maand, hetgeen echter niet geschied is; in de zitting van 22 April 1638 wordt gelezen een brief van de Heeren Staten-Generaal, hebbende tot bijlage eene repartitie van den Raad van State van 44,800 gl., tot welke som toekomt te beloopen eene maand van 42 dagen tot betaling van 4000 waardgelders. Vanwaar kwam telkens al dit geld? Bedrieg ik mij niet, dan hadden de Staten van Holland vaak nog meer moeite om deze vraag in futuro te beantwoorden dan ik in praeterito. Men heeft althans eenig regt zulks te vermoeden, wanneer men leest (in de zitting van den 21sten Nov.-5 Dec. 1606): ‘Gedelibereerd zijnde, of men tot het aannemen van de waardgelders - zal procederen, is het bij de Heeren Edelen en meeste steden als nog tot der landen en steden dienst en verzekerdheid geoordeeld, maar verstaan, dat men wat nader alvoren behoort te letten zoo op de order als op de gage van dezelve, en tot wiens lasten die zullen worden betaald,’ - of (in de zitting van 24 Maart 1638): ‘Ten verzoeke van eenige leden in deliberatie zijnde gebragt, wanneer en waaruit de steden zullen worden gerembourseerd van de penningen, bij haar verschoten aan de uitgetogen burgers of waardg., in den voorleden jare ten dienste van den lande gebruikt, is verstaan en geresolveerd, dat zulks eerstdaags immers met de eerste gelegenheid zal worden gedaan, maar de middel en voet, hoe het zal geschieden, is gehouden in bedenken tot nader gelegenheid.’ Het staat vast, dat de gelden,

vereischt voor de waardg., niet uit de gewone consenten mogten gevonden worden. Den 21sten April 1587 arresteren de Staten, dat uit het consent tot de 200,000 lb van 40 grooten, dat de stad Amsterdam fourneren zal, geene betaling mag gedaan worden van hetgeen bij de magistraat van Amsterdam aan de twee compagniën, aldaar in waardgeld aangenomen, mag zijn verstrekt, maar dat dit uit andere middelen betaald zal moeten worden, te weten van 't dubbel *hoorngeld*. Dit hoorngeld was (zie 'Groot-Plakkaatboek,' III, p. 841; I, p. 1941, 1945 en elders), gelijk de naam aanduidt, eene belasting op de hoornheesten, geheven in 1583 en later bij herhaling, te betalen door hen, die binnen Holland beesten weidden, en beloopende zes stuivers per maand voor elke koe of os, oud drie jaar of daarboven, en drie stuivers voor de tweejarigen. Tevens trof de ordonnantie, door de Staten van Holland over het hoornvee uitgevaardigd, hen, die vette beesten, buiten de provincie geweid, in Holland invoerden, daar zij voor de driejarige of oudere koeijen 24 st., voor de tweejarige 12 en voor elke ton gezouten vleesch 12 st. moesten betalen. In strijd met voorgaande Resolutie der Staten verklaart Haarlem den 13den Maart 1618 gelast te wezen, de verpachting van de gemeene middelen niet te kunnen consenteren dan met resolutie, dat de waardg. daaruit zouden moeten betaald worden nevens de andere soldaten, die de souvereiniteit en hoogheid van de Heeren Staten willen kennen en respecteren als 't behoort. Vgl. Brandt, 'Geschied. der Reformat.,' II, p. 721. Zulks is evenwel niet gebeurd, en voor de gelden, die ter betaling van de waardgelders moesten dienen, werd steeds een afzonderlijke post vastgesteld. Boven zagen wij, dat men den 24sten Maart 1638 vrij naïf aan sommige leden der Staten van Holland beloofde haar eerstdaags schadeloos te stellen voor de penningen, aan de waardgelders verschoten, maar dat men later de wijze hoe zou bepalen. Den 8sten Mei wordt in de Staten herinnerd, dat men de betaling der waardgelders niet dient te laten aan de steden. Den 6den Julij is verstaan en geresolveerd, dat de Heeren Geeommitt. Raden zullen verzocht worden en bij dezen verzocht worden, hun Ed. Groot Mog. te dienen van advies, hoe en waaruit de voorschreven betaling best en op het commodieust zal gedaan worden. De beide volgende dagen wordt aldus besloten: 'Belangende het verder geadviseerde van de Heeren Gecommitt. Raden, nopens de betaling van de waardg. de anno 1637, is na deliberatie verstaan en geresolveerd, dat de betaling derzelve zal worden gedaan uit het haardstedegeld, zooverre het zal kunnen strekken, en dat het tekort zal worden gesuppleerd uit den tweehonderdsten penning. Den 27sten April 1640 slaan de Gecommitt. Raden op een nieuw verzoek, hun door de Staten gedaan ('Resol. Holl.,' 24 April 1640), wederom het haard-

stede- of schoorsteengeld ter betaling van de waardg. voor. Dat hierop consent is gevolgd, is mij niet gebleken. Hoe dit zij, de belasting van het schoorsteengeld bestond reeds sinds het begin dier eeuw, zoo in Holland als in de andere provinciën, blijkens de ordonnantie van de Staten-Generaal van 30 Mei 1606, groot 14 art., waarbij in art. 3 op elke haardstede 30 stuiv. gesteld wordt, alsmede die van de Staten van Holland, die den 19^{den} Sept. 1600 en den 30sten Julij 1627 bij art. 3 elke haardstede met 20 stuivers belasten, waarvoor later in de ordonnantie van 6 Febr. 1665, art. 2, 40 stuivers in de plaats komt. (Zie Groot-Plakkaat-Boek, I, p. 1535 vlg.; 1539; III, p. 1090 vlg.)

Zoo hebben wij dan achtereenvolgens gesproken over 't getal, de inrigting, het personeel, de wapens, de soldij en de wijze van betaling der compagniën waardgelders, bij Holland in dienst, en komen thans tot de monstering. Deze geschiedde door en van wege of op last van de Staten zelve. Den 13^{den} Febr. 1587 wordt gearresteerd: ‘en zullen voorts de Staten op de monstering van de knechten eerstdaags doen voorzien als naar behooren.’ Vier dagen later adverteren zij Jr. van Poelgeest, dat alle devoir is gedaan, - dat de compagniën, die in waardgeld zijn aangenomen, op morgen zullen gemonsterd en voorts met der daad met den eersten in het kwartier van Rijnland worden gebruikt. Op denzelfden dag staat in het Register aangeteekend: ‘Gecommitteerden zijn door de Gedeputeerde Staten van Holland naar Delft en Grave gezonden om de compagniën waardgelders aldaar te monsteren en den eed af te nemen.’ (Vgl. ‘Resolut. Holl.,’ 1605, 23 April.) Elders ziet men, dat de monstering door Gecommitteerden uit de Staten geschiedt met assistentie van de magistraat der steden, waar de waardgelders geligt waren, zie de ‘Resolut.’ van 9 Mei 1602, of wel door de stadskolonels ten overstaan van Gecommitteerden uit de Staten, zie ‘Resolut. Holl.,’ 17 Mei 1604. Van tijd tot tijd wordt de geheele taak aan de overheden der steden zelve opgedragen. In de vergadering van Gecommitt. Raden van 3 Junij 1600, wordt een brief gearresteerd aan Burgemeesteren en regeerders van de steden, alwaar knechten geligt worden, waarin o.a. voorkomt: ‘en zullen UE. eenige uit den haren committeren, om de voorschreven knechten ten voorsz. dage te monsteren.’ Zie verder op 30 Mei 1604, hoewel men geregtigd is uit de woorden van 't besluit, in de vergadering van 26 Mei tot 26 Junij 1621 gevallen, op te maken, dat zulk eene monstering slechts voorloopig was: ‘en (zijn) de magistraten van de respective steden geautoriseerd de waardgelders bij provisie te monsteren en in den eed te brengen’ (‘Resol. Holl.,’ 1621, blz. 115).

Gelijk de laatstgenoemde woorden aanwijzen, ging met de monstering het afnemen van den eed of het brengen in den eed gepaard.

De vraag rijst dus op, of er een afzonderlijke eed voor de waardgelders bestond, en zoo ja, hoe die was. - Naar alle waarschijnlijkheid bestond er in den beginne geen speciale eed voor hen. Waartoe immers? Zij werden eerst slechts in kleinen getale en voor korten tijd aangenomen, verrigtten wel eens dienst, maar werden ook dikwerf maar aangehouden om op te treden wanneer de tijd dáár was - en vaak zal die dag niet aangebroken zijn. Werden zij geroepen om werkzaam te wezen, dan zullen zij den eed, die verpligtend was voor alle krijgsvolk, afgelegd hebben, daar zij dan immers als gewone soldaten dienden. (Zie ook art. 3 van de instructie van 12 Aug. 1584 en ‘Resolut. Holl.,’ 1587, 7 Mei. Men houde hier in 't oog, dat ik nog steeds handel over de waardg., door de Staten, d.i. door de provincie in haar geheel, aangenomen.) Zóó is het - meen ik - gegaan. Ik leid dit af uit het ontbreken van een' eed voor de waardgelders in 't Register der Resolutiën van Holland tot op het jaar 1600, terwijl er toch vóór dien tijd, gelijk ons gebleken is, wel degelijk waardgelders in dienst der Staten van die provincie geweest zijn, daarmede in verband brengende het een en ander, dat de Staten voor en na over den eed der troepen in 't algemeen besloten hebben.

Hoe dit zij, het doet ook weinig af. Vooreerst volgt uit den aard der zaak, dat de artikelbrief of Instructie (zie boven ‘Resolut. Holl.,’ 12 Aug. 1584) bezworen moest worden, en zoo nu de waardgelders, gelijk ik vermoed, vervolgens den eed moesten doen, die den 12^{den} Sept. 1584 (zie ‘Resolut. Holl.,’ op dien datum) door de Staten van Holland vastgesteld en voor *alle* krijgsvolk verbindend verklaard was, dan waren zij tot hetzelfde gehouden, waartoe zij later door het formulier van 1588 of door den specialen eed verpligt werden.

Daar ik mij tot het hoogst noodige beperk, vergenoeg ik mij ter opheldering er nog bij te voegen, dat, in plaats van het formulier van 1584, in 1588 een ander voor de militie gearresteerd werd, dat in het Register der Staten-Generaal geïnsereerd is op den 1sten Junij en in dat van Holland op den 14^{den} Sept. van dat jaar. Zie Slingelandt, ‘Staatk. Geschriften,’ IV, p. 20. Vgl. ‘Justificatie van de Resol. der H.M. Heeren de Staten van Holland en West-Vriesland,’ genomen den 4^{den} Aug. 1617, gedrukt in 't jaar 1618, blz. 102. Bij dat formulier had de militie trouw te zweren: aan de Staten-Generaal van de Vereenigde Nederlanden, en *namelijk* aan de Staten van die provincie, tot welker last zij betaald zal worden, mitsgaders aan de Staten van de andere provinciën, waarin zij gebruikt zal worden, en ook aan de regenten van de steden, zoo binnen de provincie van hare repartitie, als daar buiten, waarin zij in garnizoen gelegd zal worden.’ Wat dit *namelijk* beteekent, zegt Hugo de Groot (‘Verantwoording,’ etc., p. 215): ‘Dat eenigen hiertegen urgeren de ordre van de woorden - dat de staten-generaal voorgaan en de staten van

Holland volgen, is eene subtiliteit, die in gemeene regten niet is gefundeerd: alzoo die ons leeren, dat het speciaal, gesteld achter het generaal, sterker is, 't welk vooral plaats heeft, als bij het speciaal gesteld is eenig significant woord, gelijk aldaar gesteld is het woord namelijk,' met welke verklaring Simon van Slingelandt, l.l. IV, p. 19 instemt, zeggende: *namelijk* d.i. daaronder met name of specialijk. Voor 't overige komt deze eed van 't krijgsvolk, zoo als ik zeide, overeen met het formulier, in 1600 voor de officiers van de waardgelders gearresteerd, zie 'Resolut. Holl.,' 7 Junij 1600: 'Wij beloven en zweren de Heeren Staten-Generaal, en van Holland en West-Vriesland, gehouw en getrouw te wezen, dat wij de steden en forten, waarin wij gelegd of gebruikt zullen worden, getrouwelijk zullen bewaren; dat wij de Heeren Staten, Zijne Excellencie en zulke oversten en andere officieren, als over ons gesteld zijn of gesteld zullen worden, zullen gehoorzamen en achtervolgen den artikelbrief, op onze dienst gemaakt en nog te maken, en voorts alles doen, wat vrome en eerlijke soldaten toestaat en behooren te doen. Zoo waarlijk moet ons God almagtig helpen.'

Hier volge, naar aanleiding van dien eed, een enkel woord over de diensten, die er van de waardgelders gevergd werden. Volgens de meermalen aangehaalde Resolutie van den 12^{den} Augustus 1584 gebeurt het ligten 'tot dienst en defensie van den lande'. Op den 4^{den} Maart 1587 lezen wij in 't Register: 'Is verstaan, dat ten platten lande als nog geene krijgsorder gesteld zal worden, om de huislieden onder kapiteinen en andere officieren te brengen, maar dat deze huislieden voor 't eerst met de compagniën, in waardgeld aangenomen, zullen worden gedefendeerd, en ook bij de garnizoenen,' enz. Vgl. 'Resolut. Holl.,' 1587, 31 Jan. en 17 Febr. Eene derde taak, den waardgelders opgelegd, leeren wij kennen uit den brief van Gecommitt. Raden van 1600, 26 Mei: 'tot wederstand en afbreuk des vijands is noodig bevonden, dat deze soldaten alleenlijk tot bezetting van de steden en forten voor een korten tijd zullen gebruikt worden,' vgl. 'Resol. Holl.,' 1629, 23 Mei. Welke forten hier bedoeld worden, toont het besluit van Gecommitt. Raden van 1604, 22 Julij: 'om in de frontierplaatsen in garnizoen gebruikt te worden.' Hetzelfde ziet men uit het gezegde van den raadpensionaris tot de Edelen en Steden, staatsgewijze vergaderd 9 Maart-8 April 1621: 'waarbij de Heer Raadpensionaris (zie boven, blz. 121) mede heeft verhaald, dat Zijne Excellencie hem mede gesproken had en ook aan de andere Heeren, bij hem geweest, verklaard, dat, mits de groote bezetting der steden en plaatsen in de landen van Gulik, Kleef, Berg, der Marck, Ravensberg en Ravestein, hij zeer kwalijk over kan houden honderd compagniën te voet om in het veld tot offensie of defensie te gebruiken.' Alzoo zouden de waardgelders - waren zij destijds

geligt - gebruikt zijn tot vervanging van de troepen, die in bezetting lagen, opdat deze de dienst te velde konden verrigten. Eindelijk berigt ons het verslag der zitting van 7 Mei 1587, dat de waardgelders ook aangenomen werden om tocht en wacht te houden, des verzocht zijnde bij de burgemeesters van de steden, waar zij in waardgeld gehouden werden. Deze verpligting wordt nog geëxtendeerd in het besluit van 1607, 9 Jan.: ‘waarvoor - de waardgelders zoo bij dag als bij nacht in de steden (terwijl zij daarin liggen) zullen gehouden wezen tocht en wacht te doen, en de burgemeesters en regeerders in 't uitvoeren van hunne ambten te assisteren.’ Doch genoeg.

Uit al hetgeen tot dusver behandeld is valt het ligt de slotsom op te maken. Zij is deze: de Staten van Holland - en niemand anders - nemen besluiten over de waardgelders, in Holland aan te nemen, en over alles, wat hen betreft; zij ook laten die besluiten voltrekken. Zij bepalen, dat er waardgelders zullen geligt worden, en hoeveel; regelen de zamenstelling der compagniën en de wijze hoe ze te wapenen; stellen de soldij vast en de manier hoe de manschappen zullen betaald worden, laten ze van hunnentwege monsteren, arresteren den eed en de werkzaamheden dezer soldaten. Doch zij doen nog meer: vooreerst schrijven zij de marschroute voor, en voorzien in 't vervoer en de behoeften der waardgelders gedurende de marschen. Zie voor het eerste de Resolutie van Gecommitteerde Raden van 1604, 2 Aug., en 1606, 21 Aug., alsmede het besluit der Staten van 30 Julij 1629: ‘Op de vermaning van die van Amsterdam, dat zij daar nog gereed hebben eene compagnie waardgelders goed volk, is verstaan, dat, om alle periculen te voorkomen, die van Amsterdam verzocht zullen worden deze compagnie te doen gaan binnen Naarden (in den index staat verkeerdelijk: Nieuwpoort), om goede wacht daar te houden. Omtrent het tweede verwijs ik naar het verslag der zittingen van Gecommitteerde Raden van 3 en 8 Junij 1600. Ik vrees te uitvoerig te zullen worden, maar kan mij niet weêrhouden een uittreksel van dat verslag te leveren, om in 't oog te doen springen, hoe minutieus de voorschriften, van dit collegie uitgegaan, en hoe ervaren de regenten onzer voorvaderen in huishoudelijke zaken waren. Op de gezegde datums worden Haarlem, Amsterdam en de steden in 't Noorderkwartier aangeschreven de manschappen op een zekeren dag gereed te hebben; verder luidt de last: ‘en zullen UEd. de schepen, waarin de knechten zullen embarqueren, voorzien moeten met drie of vier dagen vivres, als: bier, brood en kaas, met al zulke order, dat dezelve daarna aan de betaling van de knechten gekort mogen worden, waartoe bij UEd. goede notitie van de geleverde vivres zal gehouden worden.’ Aan hem, die uit de Gecommitteerde Raden gecommitteerd wordt, om op alles toe te zien,

wordt bevolen ‘200,000 ℔ kaas te koopen, oude en wel gequalificeerd, en zoover zooveel kaas in 't Noorderkwartier niet te bekomen zal zijn, de rest te doen koopen binnen Amsterdam, alles oude kaas, en die gaaf is, zonder eenige kaas van dezen jare te koopen, en dezen koop te doen ten minsten quetse van den lande, en op zekeren bekwamen dag en termijn van betaling, de Gecommitt. Raden terstond daarna adverterende, tot wat nombre en in wat plaatsen, ook voor wat prijze de voorsz. kaas bij hem gekocht zal wezen, en op wat termijn van betaling, om hetzelve gezien, voorts op de lading en het vervoeren van de voorsz. kaas gedisponeerd te worden naar behooren.’ - Nu volgen orders aan de burgemeesters en regeerders van verschillende steden:

In de navolgende steden zal gebakken worden ten dienste van den lande het brood, zulks als volgt, ieder bol van twee pond tarwebrood, van goed versch tarwemeel gebakken.

tweebak	
Dordrecht	100,000 ℔
Delft	100,000 ℔
Rotterdam	50,000 ℔
	250,000 ℔
eenbak	
Dordrecht	30,000 ℔
Delft	30,000 ℔
Gouda	80,000 ℔
Rotterdam	42,000 ℔
Gorinchem	38,000 ℔
Schiedam	30,000 ℔
	250,000 ℔

't Bovenstaande wordt alsdan gelast aan de magistraten dier steden om n.l. op zekeren tijd het brood te leveren, ‘wel doorbakken en weinig gedeesemt.’ Voorts komt de lijst van de bieren, te brouwen in de steden:

Dordrecht	700 ton
Delft	1147 id.
Gouda	600 id.
Rotterdam	500 id.
Gorinchem	653 id.
	3200 ton.

en ten slotte:

Is geordonneerd te schrijven aan die steden als hierna is volgende:

Dat zij elk aldaar doen brouwen ter nombre van N.N. tonnen biers van drie gulden de ton, de ledige ton daarin mede gerekend, en daarin voorzien, dat dit bier een weinig bitter gebrouwen worde

om te duren, en dat het alles gereed mag wezen op Maandagavond toekomende.

Ten tweede casseren of reduceren de Staten de compagniën. Op het derde van de punten van beschrijving van de zitting der Edelen en Steden, staatsgewijze vergaderd van 15 tot 26 Oct. 1602, wordt besloten: ‘Is voorts op het voorz. rapport van de Gecommitteerden verstaan, dat de Gecommitteerde Raden zullen hebben te bevorderen de verdere afdoening der waardgelders met den eersten.’ Vgl. de Resolut. van 30 Nov. 1605 en 1 Nov. 1606. Inzonderheid verdient een besluit van 6 Maart 1597 aangehaald te worden, dat ik in zijn geheel laat volgen: ‘De Staten verstaan hebbende uit het schrijven van de Gecommitteerde Raden in 't collegie te Hoorn, dat Adriaan van Dorp, kapitein van de compagnie waardgelders binnen Enkhuizen, eerst zwarigheid gemaakt hebbende, den derden dezer op de monstering dier compagnie aan de betaling te laten korten een vier en twintigste part van 't geen bij den kapitein aan loopgeld en wapenen was verstrekt en geleverd, totdat te dien einde bij de commissarissen vertoond was 't schrijven van de Gecommitteerde Raden van de Staten alhier, en dat daarna in de monstering, betaling en het korten getreden zijnde, en dat de officieren waren betaald, eenige van de eerste soldaten dier compagnie in weigering geweest zijn de korting te gedoogen, en alle de andere soldaten 't zelve volgende naar hunne wapens geloopen, groot rumoer gemaakt en verklaard hebben, gedurende de halve gagie geene korting te kunnen lijden, en dat deze soldaten daarbij hebben gepersisteerd, niettegenstaande verscheiden vermaningen, daartegen gedaan, en dat deze compagnie zoowel als de andere waardgelders daarop in dienst zijn aangenomen, en den eed aan 't land gedaan hebben, de voorsz. korting te laten geschieden, hebben de Staten geresolveerd en geordonneerd te rescriberen, gemerkt de autoriteit publiek moet worden gemainteneerd, en zulks de voorsz. ongehoorzaamheid, onbehoorlijke proceduren en onwilligheden behooren gestraft te worden, de voorn. Gecommitteerden te Hoorn de voorsz. compagnie zullen casseren en de wapenen den soldaten afnemen, zonder hun eenige betaling te doen, opdat behoorlijke exempelen dienaangaande mogen gesteld worden.’ - Aangaande de reductie zie men: ‘Resol. Holl.,’ 1597, 19 en 24 Dec. - Hierbij moet echter niet uit het oog verloren worden, dat de Staten-Generaal, de Raad van State en Zijne Excell. of Hoogheid dan in het afdanken gekend werden, wanneer zij tot het oprigten der benden hadden medegewerkt. Hoe ver strekte echter die invloed bij het oprigten? Niet verder dan dat de Staten-Generaal, de Raad van State of de Stadhouder de Staten van alle provinciën, en dus ook die van Holland, met of zonder opgave van redenen en van den tijd hoe lang, verzoeken een zeker getal waardgelders op de been te brengen. Op dergelijke alge-

meene petitiën nu van waardgelders, die dan in den regel voor het derde der doeleinden, boven (blz. 128, 129) omschreven, zullen gebezigd zijn, en waarbij de Raad van State doorgaans de repartitie maakte, gaf Holland consent, stelde uit of weigerde ten eenenmale. Meermalen bepalen de Staten van Holland zelve, voor hoe lang zij verstaan de waardgelders aan te nemen. Dikwijls vinden wij, in geval van weigering, ook de gronden hiervoor geboekt, vaak ook niet. Alles, wat ik hier stel, ga ik thans bewijzen. Een besluit van Gecommitteerde Raden van 30 Mei 1604, om waardgelders te doen ligten, wordt ingeleid met deze woorden: ‘Volgens 't schrijven van de Heeren Staten-Generaal van den 21sten dezer maand Mei uit het leger voor Sluis,’ etc. Den 3^{den} Junij 1606, committeren de Gecommitt. Raden, ‘op het schrijven en verzoek van de Heeren Staten-Generaal van den eersten dezer nopens het ligten van de compagnie waardgelders in Holland en West-Friesland,’ de Heeren Cornelis Frans Wittesz, Reinier Paauw en Arend Meinertsz, den een' naar 5, den tweeden naar 3, den derden insgelijks naar 3 steden om ‘de ligting in de voorsz. respective steden te procureren op de instructie als volgt.’ Den 25sten Julij van 't zelfde jaar ‘is (in 't zelfde collegie) goed en dienstig bevonden, dat om Zijne Excellencie met meer volk te seconderen en den vijand in zijn hoog voornemen te beletten, dat men in de Geueraliteit zal mogen aanhouden, vooreerst -; item, dat men bovendien nog zal mogen bewilligen de ligting van twee duizend waardgelders of burgers, om die met den eersten,’ etc. De lijsten der koppen, door de steden van Holland in 't bijzonder aan te nemen, welke lijsten telkens in margine van 't besluit staan, toonen aan, dat er de eerstemaal met der daad 2000, de tweedemaal 1300 à 1350 man geworven zijn. Bovendien schijnt er op een besluit van Gecommitt. Raden van 4 Aug. 1605 (fol. 150 en 205, want het staat tweemaal in 't Register), nog ééne compagnie, en wel te Gorinchem - stel 200 man - op de been gebragt te zijn. In 't geheel dus 3500 à 3550 man. Hiermede strijdt, naar mijn gevoelen, Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam (Amsterd., 1760), I, blz. 423: ‘De Algemeene Staten, in 't jaar 1606, besloten hebbende, een zeker getal van waardgelders aan te doen nemen in de bijzondere provinciën, bewilligde Amsterdam, op 't sterk aanhouden van prins Maurits, eerst in 't werven van 2000, en daarna in 't werven van drieduizend en vijftig man.’ Dit maakt te zamen 5050. Wagenaar haalt hierbij aan: ‘Resol. Vroedschap,’ N°. 10, 27 Julij 1606, fol. 102 verso. 12 Febr. 1607, f. 125 verso. Ik ben niet in de gelegenheid deze plaatsen te verifiëren, maar hetgeen zoo even bijgebragt is, strekt ten bewijze, dat er in 1606 geconsenteerd is voor meer dan 3000 en minder dan 5050 man. Denkelijk spreekt W. mede van hetgeen in 't volgende jaar dienaangaande door Holland

is bewilligd. Dit vermeen ik te mogen opmaken uit de laatste der door hem geciteerde plaatsen, in verband met een ontwerp om 3650 waardgelders in Holland te ligten, dat wel toegestaan, doch niet verwezenlijkt werd, en waarvan sprake is in de ‘Resolut. Holl.,’ 1607, 9 Jan., 6 Maart, 1 Mei en 17 Julij.

Na deze korte uitweiding keer ik tot de hoofdzaak terug. Hebben wij bespeurd, dat de Staten-Generaal *verzoeken*, dat de Staten van Holland waardgelders mogen ligten, niet minder duidelijk wordt zulks, wanneer wij op de vele Resolutiën der Staten van Holland letten, die hun uitdrukkelijk *consent* inhouden op de aanzoeken der Generaliteit. ‘Is geresolveerd en verstaan, dat, om de zaken van het veldleger te secreteren en Zijne Excellencie in zijn goedvinden te believen, in de Generaliteit zal worden geconsenteerd in de ligting van vier duizend man in waardgeld voor den tijd van drie maanden over de geunieerde provinciën te ligten,’ etc.

Gecommitt. Raden, 10 Julij 1603.

Vgl. verder ‘Resol. Holl.,’ 1621, 20 April-8 Mei, fol. 58 en 70 en 1624, 29 April, fol. 45. Niet zelden wordt het consent van Holland aan eene voorwaarde gebonden, die uitermate lastig mag geheeten worden. Zoo lezen wij ‘Resolut. Holl.,’ 21 Maart 1619: ‘Op hetgene van wege Zijne Excell. wordt aangegeven, dat mits de groote ligtingen, in den lande van de aartshertogen gedaan, boven de recruten van Zijne Compagniën, noodig ware, dat consent wordt gedragen tot ligting van vier duizend waardgelders in geval van nood-is, na deliberatie en vermits verscheidene leden zich (daartoe absoluut te doen) niet vonden genoegzaam gelast, verstaan, dat men nevens de andere provinciën in de Generaliteit daartoe zal mogen consenteren, zonder nogtans dadelijk tot de ligting van 't volk te gaan, dan (zoo zulks de aanstaande vergadering niet zoude mogen afwachten) de presente Heeren Edelen en naastgelegen steden daarop nog te convoceren en derzelver deliberatie te nemen. Den 26sten August. daaraanvolgende (alzoo na den dood van Oldenbarnevelt en na de verandering der regering in de steden, zoodat men ziet, dat de Staten van Holland ook toen, hoewel zij eene nieuwe tong en nieuwen mond hadden gekregen[1], hunne zelfstandigheid niet geheel opofferden) vertrouwen de Heeren Staten van West-Vriesland hetzelve voor dezen loopenden jare, in 't welk men al ver is gekomen, door Godes hulp, niet noodig te wezen.’ Toch is er, naar alle waarschijnlijkheid, eene nieuwe aanvraag gekomen, want den 30sten Nov. 1619 is verstaan, ‘uit de propositie van Zijne Excellencie, Gen.[2] en

1 Vrijmoedig onderzoek der plakkaten, sinds twee jaren tegen de Remonstranten gepubliceerd, 1620, blz. 26.

2 D.i. Zijne Genade of Willem Lodewijk, Stadhouder van Friesland.

den Raad van State voorgedragen zijnde het stuk van de autorisatie tot aanneming bij nood van vier duizend waardgelders, etc. - daarin als in voorgaande jaren wel te mogen consenteren; edoch dat noch het eene noch het andere dienaangaande zal mogen worden in het werk gesteld, anders dan na nieuwe beschrijving van de Heeren Edelen en Steden en volkomene deliberatie en resolutie daarover te nemen, meenende ook andere van de leden verder daarin niet te consenteren dan voor zooveel uit de middelen mag worden vervallen.' In 1607 was 't eveneens gegaan, zie 'Resolut. Holl.,' 1607, 6 Maart, 1 Mei en 17 Julij. De reden, waarom de Edelen en de overige Steden destijds zóó dachten, zal wel dezelfde geweest zijn als die, welke Amsterdam tot dit besluit bragt: 'Toen in 't volgende jaar (1607) met de aartshertogen Albertus en Isabella over een' vrede, en eerst over een' stilstand van wapenen in onderhandeling getreden werd, vond men, hier ter stede, geraden, zwarigheid te maken in het aannemen der waardgelders, indien de stilstand van wapenen voortgang hebben mogt, gelijk hij had'[1].

Achtten de Staten van Holland het (zie boven blz. 133) den 26sten Aug. 1619 niet noodig het verzoek om waardgelders te ligten toe te staan, ook op andere tijden hebben zij meermalen tegen dusdanige aanzoeken bezwaren geopperd, de eindbeslissing van zitting tot zitting uitgesteld en eerst na overlang beraad in de aanvraag toegestemd, of wel de zaak zoozeer op de lange baan geschoven, dat het *difficulteren* met weigeren gelijk stond. In weêrwil van den aandrang van den Heer Paauw en van den Raadpensionaris, die kracht moesten bijzetten aan het verzoek van Zijne Excellencie en aan den voorslag van de Staten-Generaal, en hoewel de Stadhouder verklaarde de vierduizend waardgelders, die verlangd werden, te *moeten* hebben, om de landen buiten gevaar van invasie te houden, besluiten de Edelen en Steden, staatsgewijze vergaderd 9 Maart-8 April 1621, kalm en wel als volgt: 'waarop gedelibereerd zijnde, bij de meeste steden wel verstaan is, dat de ligting der waardgelders te voren wel is geconsenteerd geweest, maar dat sedert die groote recrute is gedaan, tot betaling waarvan geene middelen waren, dat niet den staat van den lande eer kan ruineren dan die te beladen met krijgsvolk, die men niet kan betalen, dat zij daarom zich hiertoe niet vinden gelast, maar rapport zullen moeten doen, mogende lijden dat het gebragt worde in de punten van reces' (fol. 48). Het loopt evenwel nog al zacht af, want in de vergadering, kort daarna, n.l. 20 April-8 Mei gehouden, werd hetzelfde punt, op de serieuse aanmaning van Zijne

1 Wagenaar, Beschrijving van Amsterdam, I, blz. 423, die zich op de 'Resolut. Vroedsch.' N°. 10, 28 April, 14 Mei 1607, f. 128, 140 beroept.

Excell., wederom in deliberatie gebragt, en het verzoek door de Heeren Edelen en al de steden eenparig ingewilligd.

Niet altijd ging het zoo vlug, ook dan niet, wanneer het besluit eigenlijk van de Staten van Holland zelve was uitgegaan. Hiervan één voorbeeld, eer ik verder ga. Den 13^{den} Febr. 1587 resolveerden de Staten van Holland, tot vordering hunner Resolutie aangaande d' opligting van knechten, die in waardgeld worden aangenomen (dit moet zien op de Resolutie van 12 Aug. 1584), dat binnen Delft eene companie geligt zal worden van tweehonderd hoofden, en zoo verder in andere steden. Bor, die ons de reden dezer wapening mededeelt, berigt tevens (Bor, 2de druk, Amsterd. 1684, II, blz. 879), welke steden het eerst gevolg gaven aan den last der Staten. 'Nadat de stad Deventer, zegt hij, en de schans tegenover Zutphen op de Veluwe - verraden en overgegeven waren, zoo hebben de Staten-Generaal[1] en van Holland met de Gedeputeerden van Zeeland tot hunne verzekerdheid verscheidene zaken bij de hand genomen, - hebben bovendien doen aannemen bij de steden van Holland zeker volk in waardgeld, waarvan die van Dordrecht op een zeker getal gesteld zijnde nog geene hadden aangenomen, die van Haarlem verklaarden aangenomen te hebben 150 soldaten, die van Delft 170, die van Leiden 200, die van Amsterdam 250, die van der Goude 150, die van Rotterdam met Schiedam 100, die van Gorcum verklaarden nog geene order gesteld te hebben, die van Schoonhoven 100, die van Alkmaar 80, die van Hoorn 80 en die van Enkhuizen 80.' - Het is voorzeker niet te verwonderen, dat, indien het zooveel moeite kostte om de besluiten van Holland zelf in daden te doen verkeeren, er nog meer tijd moest verloopen, wanneer de stoot niet vanhier, maar van de Generaliteit uitging. Vandaar het besluit van den 24sten Febr. 1626: 'wat aangaat het punt van de zes duizend waardgelders is voor dezen tijd verstaan te difficulteren, omdat in dienst aangehouden zijn het regiment etc.' Vandaar dat eene drie-, viermalen op verschillende wijzen gedane petitie somtijds niets baat. Den 24sten Febr. 1629 treedt men in de verdere punten van de petitie van den Raad van State (vgl. 'Resolut. Holl.', 7 Dec. 1628), en eerst nopens de waardgelders, daarbij verzocht, en wordt geresolveerd, dat dit punt zal worden opgehouden, tot dat op de propositie van Zijne Excell. nopens het krijgsvolk zal zijn geresolveerd. Den 10^{den} Maart wordt dit punt gehouden voor gedifficulteerd. In de vergadering van 7 Maart 1630 wor-

1 Dat de Staten-Generaal tot deze maatregelen medewerkten, blijkt noch uit de 'Resolut. Holl.,' van dit jaar, noch wordt bij Wagen. VIII, blz. 205 vermeld. Hoe dit zij, het is buiten twijfel - zie b.v. den aanhef der genoemde Resolutie -, dat de Staten van Holland de hoofdleiders van 't werk waren

den gelezen brieven van de Hoog Mog. Heeren Staten-Generaal - tenderende ten einde de provincie Holland benevens andere provinciën van nu aan consent zouden dragen tot 300,000 gl. tot het ligten van 6000 waardgelders, waarop alstoen geene deliberatie is gevallen. Hetzelfde punt den 11^{den} Mei 1630 in resumptie gebragt zijnde en eenige leden het difficulterende om de schaarsheid van de finantiën, eenige het nog meenende uitgesteld te kunnen worden, is het alsnog moeten gehouden worden in resumptie. Den 16^{den} Mei staan binnen acht Gecommitteerden, zoo van de Heeren Staten-Generaal als van den Rade van State, verzoekende alsnog consent van de provincie van Holland op het ligten van zes duizend waardgelders - waarop zijnde des anderen daags gedelibereerd, is de Resolutie tot ligting van de waardgelders door dispariteit van de adviesen nog opgehouden. Den 1sten Junij 1630 geschiedt hetzelfde. Den 8sten Junij staan binnen zeven Gedeputeerden van den Raad van State, verzoekende, etc. - om dezelfde reden opgehouden. Den 15^{den} Junij is dit punt eindelijk door de leden geconsenteerd. Een tweede voorbeeld is van het jaar 1635. Op woensdag 15 Mei van dit jaar is bij den Heer van Noordwijk uit naam en van wege Zijne Excell. der vergadering voorgedragen, dat welgemelde Zijne Excell. oordeelt en meent niet alleen van noode te wezen ten dienste van den lande, tot volkoming van het tractaat, met Frankrijk gemaakt, een leger uit te brengen volgens den voet, bij dit tractaat vermeld, maar ook dat des niet te min het land moet worden bewaard en tegen het geweld van den vijand gedefendeerd, en naar dien des vijands dessein op Philippine en andere deszelfs apparente entreprisen een goed deel van het krijgsvolk gedestineerd tot bewaring van de bovenkwartieren bezig zijn houdende, dat Zijne Excell. verklaart noodig te wezen, dat voor twee maanden zouden worden geligt zes duizend waardgelders, genomen op veertig duizend guldens per maand, om door de desseinen van den vijand in deszelfs afwezen geene ongelegenheid in het eene of andere kwartier te lijden: waarop zijnde gedelibercerd en de leden des ongelast zijnde, hebben zij aangenomen de voorsz. propositie met hunne respective principalen te communiceren.' Niettegenstaande dit wel gemotiveerde verzoek maakt men geen haast. De vergadering benoemt ten zelfden dage eene commissie uit de Heeren Edelen, de vijf voorzittende steden in 't Zuider- en drie voorzittende steden in 't Noorderkwartier, om Zijne Excell. den prins van Oranje, die op zijn vertrek staat naar het leger, op den volgenden dag na de voormiddagpredikatie van wege Hun Edele Groot Mog, te gaan begroeten, hem Godes zegen, gelukkige reis, goed succes en victorieuse terugkomst toe te wenschen en verdere complimenten te doen naar den eisch van zaken. Geen woord van de waardgelders. Gemelde commissie rap-

porteert, dat zij aangenomen heeft Hun Ed. Groot Mog. te refereren, dat Zijne Excell. hun de zaak der waardgelders aanbeveelt, ‘bij welke occasie zijnde gedelibereerd, of de leden na gedaan rapport aan de respective principalen hunne consideratiën dienaangaande mondeling of schriftelijk zullen inbrengen, is verstaan en geresolveerd, dat de leden tegen het eerst van de aanstaande week zullen zien hierop gereed te mogen zijn, om alsdan mondeling hier ter vergadering hunne consideratiën te mogen openen.’ Den volgenden dag (19 Mei) komt er een brief van de Staten-Generaal, in dato 16 Mei, aanmanende het aannemen van 6000 waardgelders, die nu, in plaats van 40,000, 84000 gl. per maand moeten kosten, met verzoek, dat zij binnen deze maand gereed mogen wezen. Hierbij ging eene missive van den raad van state, mitsgaders eene repartitie der 6000 man. ‘En na deliberatie de leden zich verklarende hierover van wege hunne Heeren Principalen niet gelast te wezen, is verstaan en geresolveerd, dat de leden tegen het eerst van de toekomende week zich bij hunne respective principalen op het voorschreven subject nader zullen laten gelasten, en derhalve ten voorsz. einde hun' last ter vergadering in te brengen.’ Den 22sten Mei blijft de zaak staan in resumptie. Hetzelfde verschijnsel doet zich op, wanneer wij de besluiten der staten van de volgende jaren opslaan: de leden verstaan de ligting voor dit jaar onnodig te wezen, òf nemen het stuk in geene consideratie, óf beloven in tijd en wijle daarop te letten, òf excuseren de ligting simpelijk, òf houden ze in bedenken als prematuur, òf nemen aan het favorabelijk aan hunne respective principalen te zullen refereren, òf hebben eindelijk niet verder gedisponeerd kunnen worden, dan dat zij verklaring hebben gedaan naderen last van hunne Heeren Principalen te verwachten en vóór de ontvangst daarvan niet verder te kunnen gaan. Zie de ‘Resolut. Holl.’ 1638, 22 April, 11 Dec.; 1639, 15 Maart, 1 April, 17 April, 19 Mei; 1640, 17 Maart, 24 Maart, 28 Maart, 2 April, 4 April, 13 April 1641; 25 Julij; 1644, 10 Mei, 11 en 12 Mei, 25 Mei, 26 Mei. Thans terugkeerende tot het punt, vanwaar ik ben uitgegaan, voeg ik hier nog bij, dat een der bewijzen voor mijne stelling (zie blz. 131), dat de Staten-Generaal en Zijne Excell. dan in 't afdanken gekend werden, wanneer zij tot het oprigten der benden hadden medegewerkt, te vinden is in hetgeen van 't verhandelde ter Statenvergadering van Holland geboekt is op den 18 Oct. 1629, waar o.a. besloten wordt, dat de Gedeputeerden ter Generaliteit zullen aanhouden op het afdanken der waardgelders. Zie ook ‘Resolut. Holl.’ 1621, 1 Dec., fol. 238 en 1640, 2 Oct. Een ander bewijs leveren de ‘Resolut. Holl.’ van 't jaar 1627 op. Den 17 Sept. van dat jaar ‘werd gelezen een brief van de Heeren Gecommitteerden in 't leger van den dertienden Sept., aan de Staten-

Generaal geschreven, waarbij zij adviseren, dat Zijne Excell. ondienlijk en voor den staat periculeus vindt de waardgelders nu af te danken - en is door de meeste leden verstaan, niet dienstelijk te wezen, dezelve nu te casseren' (fol. 235). Den 21sten Sept. 'werd gelezen de staat van het beloop der betaling van de waardgelders en in deliberatie geleid, wat daarin te doen, en is verstaan, dat men eerst zal afwachten, hetgeen in de Generaliteit met den Raad van State daarop zal worden gedaan (fol. 240).' Den 2den Oct. 'op den brief van Gecommitteerden in 't leger van den 29sten Sept. - mitsgaders de redenen, waarom Zijne Excell. meent, dat men de waardgelders nog niet behoort te casseren, - is verstaan en geresolveerd, dat van wegen deze provincie daarin ter Generaliteit zal worden geconsenteerd (fol. 255)'. Maar den 12den van dezelfde maand 'is verstaan; dat dezelve extraordinaire Gecommitteerden in de Generaliteit mede vorderen zullen - het licentieren van de waardgelders, wier tijd nu uitloopt (fol. 269).' Echter wordt Zijne Excellencie er nog eerst over geraadpleegd, want den 16den Oct. rapporteren de Heeren Gecommitt., die bij Zijne Excell. geweest zijn, met denzelven gesproken te hebben van de afdanking van de waardgelders en dat dezelve verklaart daartegen niets te hebben. En nu zal het wel gevolgd zijn.

Ook in andere gevallen, rakende de waardgelders, werd de raad of medewerking van den Stadhouder niet uitgesloten. Boven (blz. 120 en 121) zagen wij reeds, dat hij de commissie aan de kapiteins verleende. Daarom leest men in de Resolutie der Staten van Holland, van 13 Febr. 1587: 'dat de Staten op het verleenen van de brieven van commissie voor de kapiteinen - eerstdaags zullen *dóen voorzien* als naar behooren, en in 't verslag der zitting van Gecommitteerde Raden van 7 Junij 1600: 'Zijn verleend bij Zijne Excellencie de acten van commissie en autorisatie van de kapiteinen, die binnen de steden van Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorinchem, Schiedam, Schoonhoven, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen, Edam, Monnikendam, Medenblik, zijn aangenomen, waarvan de inhoud volgt.' Vgl. 'Resolut. Holl.,' 15 Mei 1602. Om dezelfde reden handelt men bij onlusten, uit het ligten der waardgelders voortgekomen, somtijds in overleg met den Stadhouder. 'De Staten van Holland (den 4den Julij 1587), verstaan hebbende uit het schrijven van Jonker Dirk Sonoy, overste, dat door het aannemen van de knechten in waardgeld binnen de stad van Hoorn en het oprigten van de compagnie aldaar onder kapitein Dirk Jorisz. eenige periculen binnen de voorsz. stad zouden mogen rijzen, tenzij vóór Maandag toekomende daarin voorzien worde: Hebben noodig bevonden en geresolveerd te schrijven aan de burgemeesteren en regeerders van Hoorn, en ook Dirk Jorisz. kapitein,

Dat zij om de tegenwoordige gelegenheid des tijds en occurrentie en om verscheidene goede redenen en consideratiën zullen doen supersederen met het verder aannemen van eenige knechten of het oprigten van de voorsz. compagnie tot de wederkomst van Zijne Excell., om alsdan bij ons en Zijne Excell. in de voorschreven zaak gedaan en verder voorzien te mogen worden, als naar behooren.'

Ook in 't vaststellen van 't getal kapiteins neemt men 't advies van Zijne Excellencie. Nadat den 7^{den} Mei 1638 de lijst van de te ligten waardgelders gelezen en goedgekeurd was, 'is verstaan en geresolveerd, dat dezelve met welgemelde Zijne Hoogheid zal worden gecommuniceerd, en aan denzelven in bedenken gegeven, of niet het getal van de kapiteinen minder, en de compagniën grooter zullen dienen te worden gemaakt, om het meeste menage te betrachten.' En den volgenden dag wordt verstaan, 'conform het advies van welgemelde Zijne Hoogheid, dat de kapiteinen zullen worden gelaten op het getal van drie en twintig, gelijk de lijst is medebrengende.' Hetzelfde geldt van de Staten-Generaal: ook deze worden over verschillende punten geraadpleegd, blijkens het verhandelde in de zitting van Gecommitteerde Raden van 22 Mei 1620, waar, op eene missive der Hoog-Mog., geordonneerd wordt te schrijven aan de steden, dat zij het oog willen werpen op bekwame officiers om de waardgelders te commanderen. Vergelijk 'Resolut. Holl.,' 7 Mei 1622. Steeds blijft de regel nogtans stand houden, dat in alles, wat de waardgelders aangaat, de Staten van Holland zich zelve de eindbeslissing voorbehouden. 'In de vergadering van Holland (van 20 April-8 Mei 1621) gezonden wezende de repartitie bij den Rade van State gemaakt van de 4000 waardgelders, en bevonden wezende, dat Holland en West-Vriesland daarin was bezwaard met 2400 man, verdeeld in 17 compagniën, en veel leden verstonden, dat deze provincie dienaangaande boven hare gewoonlijke quote daarmede was bezwaard, is de Heer Thesaurier-Generaal verzocht in de vergadering te komen om te verstaan de redenen van dien, die daarop verklaard heeft het verschil van geen zonderling inzigt te wezen, dat men verdeeling van geheele compagniën heeft moeten doen en daarom de repartitie zoo effen niet kunnen maken, dat hetzelve ook de provincie niet verkorten konde, die zulks weder zal profiteren in de andere extraordinaris consenten, op welke verklaring de voorsz. repartitie bij de Heeren Edelen en de meeste steden aangenomen is, mits dat hetgeen in dezen te veel bij de provincie betaald zoude mogen worden gevonden zal worden op de andere extraordinaris consenten (fol. 75).' In andere quaestiën grijpt hetzelfde plaats, zoodat de beslissing nu en dan in tegengestelden zin uitvalt. De Staten (den 8sten Sept. 1589) verstaan hebbende, dat kapitein du Bois, bij die van

Dordrecht verzocht en bij Zijne Excell. gerecommandeerd zijnde, om als kapitein over eene compagnie knechten, binnen Dordrecht te ligten op waardgeld, zich te laten gebruiken op een tractement daartoe geordonneerd, deze kapitein geweigerd zoude hebben daarop te dienen, hebben de Staten geordonneerd, dat de Gecommitteerde Raden van de Staten den voorn. kapitein voor zich zullen ontbieden en hem voorhouden 't voorn. kapiteinschap te aanvaarden, en zooverre de kapitein het afslaan zal, dat de Gecommitt. den voorn. kapitein zullen houden voor gecasseerd.' Een dergelijk besluit van Gecommitt. Raden staat geboekt op den 25sten Nov. 1606: 'Op de requeste van Pr. Verdelf, kapitein van eene compagnie waardgelders, om in dienste te mogen worden gecontinueerd, of dat hem mogt worden vergund de compagnie vacerende mits het overlijden van Arend van der Myle, is geappointeerd:

> Alzoo de suppliant niet is gedrongen geweest het tractement en diensten in dezen te verlaten, maar zelfs zijne dienst heeft aangeboden, wordt niet verstaan, dat hij redenen heeft zich daarover te beklagen, en nopens het verdere van zijne cassatie, naardien de Resolutie generaal is, kan bij dit collegie daarin geen verandering gedaan worden.'

Opmerkelijk is ook -, om na te gaan, hoever het gezag der Staten van Holland reikte, - toen zij verstaan hadden, dat de waardgelders excursiën deden uit de steden tot last van de ingezetenen ten platten lande, eene 'Resolutie' van 6 Maart 1597, waarbij zij gelasten, 'dat de Gecommitteerde Raden den landdrost belasten zulke soldaten te apprehenderen en tegen hen te procederen naar behooren', en niet minder een schrijven der staten, in dato 27 Junij 1602, aan de commandeurs van Heusden, Worcum (Wondrichem), Hemert, Crevecoeur en Nassau, rakende de zieke en kranke soldaten, om van veertien dagen tot veertien dagen pertinente revue te doen van de compagnie waardgelders aldaar in garnizoen zijnde en daarvan telkens aan de Gecommitt. Raden advies te geven, opdat men mag weten, waarop te vertrouwen en hoe sterk 't garnizoen aldaar is, voorts goede wacht te houden, dat de vijand op hen niet attentere, en mede alle dagen te adverteren, wat zij van ons leger en den vijand hooren zullen.

Na al het aangevoerde is het, vertrouw ik, voor niemand meer een geheim dat alles, wat op de waardgelders, in dienst van Holland zijnde, betrekking had, besloten werd in den boezem der Statenvergadering van Holland, en dat van wege deze vergadering de genomene besluiten ten uitvoer gebragt werden. Het is evenwel niet genoeg te zien, dat zulks plaats greep; maar men is ook geregtigd te vragen: waren zij daartoe bevoegd? Met opzet heb ik de praktijk laten voorafgaan aan 't geen ik over de theorie te zeggen had, gedachtig aan 't gezegde van Kluit:

‘Men kan hier met eene bloot bespiegelende staatkunde weinig afdoen, als de geschiedkunde niet te baat komt[1].’

Wat dan dit regt om waardgelders aan te nemen betreft, het is ontwijfelbaar, dat dit regt begrepen is in de souvereiniteit[2]. Ik kom hier op een gebied, dat reeds vaak betreden is, zonder dat men kan zeggen, dat de netelige questie, aan wien de souvereiniteit in de Nederlanden tot 1650 competeerde, eene oplossing gevonden heeft, die elk voldoet. Het is er verre vandaan, dat ik mij zou vermeten eene poging daartoe te wagen. Doch ik voor mij vind den meesten vrede bij hetgeen ik nu ga uiteenzetten, en geloof, dat dit het best in overeenstemming is met de gevoelens der geloofwaardigste schrijvers, en geenszins weersproken wordt door den gang der gebeurtenissen, zoo men er naar streeft dien onpartijdig en onbevangen op te vatten. Zonder alzoo hier als verkondiger van leeringen van staatsregt te willen optreden, geloof ik, dat de woorden, bij eene zekere gelegenheid door de Staten van Friesland gebruikt, ook voor den tijd, dien wij op 't oog hebben, ten volle waar zijn: ‘Dat buiten alle contestatie de unie een verbond zij, aangegaan van zeven vrije en souveraine provinciën, aan welke, zonder eenige mutuele dependentie, in haar zelve geconsidereerd, eigen zijn alle jura majestatis en oefening van dezelve, zoo verre zij zulks oordeelen goed en oorbaar te zijn. En is deze stelling zoo klaar, dat, zonder die te admitteren, de unie zelve niet kan worden aangezien voor een wettig verdrag, dies’ etc.[3]. De Staten-Generaal zelve erkennen in 1617 de souvereiniteit van de Staten der bijzondere provinciën, want in hun antwoord op eene zekere ‘Resolutie’ van de Staten van Utrecht, genomen 17 Sept. 1617, welk antwoord door Zijne Exeell. en den Raad van State was geconcipiëerd, voeren zij dezen te gemoet: ‘UE. urgeren voornamelijk het regt der souvereiniteit, 't welk hun in hunne provinciën alleen toekomt, - UE. willen toch considereren, dat daarvan hier geene quaestie is: zoo ook onze voorz. Gecommitteerden geen last gehad hebben dezelve eenigzins in dispuut te brengen, en ongetwijfeld ook niet gedaan hebben, dan alleen in effect, of 't geen men vermag te doen, altijd behoorlijk en gemeenlijk kan en mag gedaan worden[4].’ Wel is dit in strijd met da Costa, ‘Ophelderingen aangaande de rechtspleging van 's lands advocaat Johan van

1 Kluit, ‘Historie der Holl. Staatsreg., III, blz. 134.
2 De Groot, ‘Verantwoord.’, blz. 105.
3 ‘Vervolg van consideratiën over den toestand der tegenwoordige staatszaken van Nederland, door een' liefhebber van 't gemeenebest,’ anno 1684: stukken rakende de buitenlandsche zaken, Num. XVII, blz. 29, ‘Justificatie der proceduren, gehouden bij de Ed. Mog. Heeren, de Staten van Friesland, in het terugroepen van de militie, staande tot derzelver repartitie.’
4 De Groot, ‘Verantwoording,’ blz. 112.

Oldenbarneveld (lees velt), blz. 62, die meent, dat het in deze gewesten ten tijde van prins Maurits nog erkend werd, dat de souvereiniteit aan de Staten-Generaal toekwam en dat dit tot behoud en handhaving van de unie, vooral in tijde van oorlog en vóór de vestiging van de onafhankelijkheid van dezen Staat, een allernoodzakelijkst en wezenlijk begrip was; maar zoo men dit gevoelen omhelst, komt men in een zonderling labyrinth. Daar toch de autoriteit van de Staten-Generaal gefundeerd is op de unie[1], zoekt men uit eene beschouwing der feiten de vraag te beantwoorden, bij wie dan de souvereiniteit vóór dien tijd, n.l. van het uitbreken der woelingen af, *facto* berustte. Immers bij de Staten der provinciën, van wie, sedert 1572, alle maatregelen en daden van beheer uitgingen. En bij wie berustte zij, zoo men de praktijk gadeslaat, b.v. van 1579-1584, alzoo tot na de afzwering van Philips? Wederom bij dezelfden. Ik kan mij niet voorstellen, dat hij, die nagaat, wat de Staten van Holland toen al gelastten en deden, de meening kan zijn toegedaan, dat de souvereiniteit de Generaliteit toekwam. Was nu de souvereiniteit eenmaal - ik beslis niet *hoe* - aan de Staten der provinciën gekomen, hoe kon zij dan ook in 't bezit der Staten-Generaal zijn? Carleton, die voorzeker de usantiën hier te lande wel kende, hoedt zich het laatste te beweren: ‘Aangaande de provinciën, ik wil niet curieus zijn in *aliena republica*, om te oordeelen, hoeveel elke provincie in 't particulier in gelijke gelegenheid het publieke schuldig is op te dragen. Maar terwijl men in dit stuk disputeert van het regt der opperste magt, die elke provincie in 't bijzonder heeft, zoo moet men niet vergeten het ciment, waarmede zij in een ligchaam aan elkander verknocht zijn, 't welk is de *unie van Utrecht*, gefundeerd op de religie’[2]. ‘Nous dirons,’ zegt Wicquefort[3], ‘qu'il est certain, qu'il n'y a point d'autre souveraineté en cet état que celle qui reside dans les provinces, dont il est composé: parce que s'il y avait encore un autre souverain dans l'état, avec, ou audessus des états des provinces, il s'ensuivrait necessairement, ou que ceux-ci ne seraient pas souverains, ou qu'il y aurait deux souverains dans un même état: ce qui formerait un monstre en la politique, aussi bien qu'en la nature, qui dans l'ordre ordinaire de son économie ne souffre pas qu'un corps ait deux têtes.’ Ook geldt hier eene plaats

1 De Groot, ‘Verantwoording,’ blz. 143.
2 Oratie van Carleton, gehouden in de vergadering der Staten-Generaal, 6 Oct. 1617 (stylo novo), o.a. gedrukt achter ‘de Justicatie van de cours’ etc.; Amsterd. 1618, blz. 90.
3 ‘Hist. des provinces-unies des Pais-Bas,’ I, p. 6. - Wat hier verder volgt verdient de mocite om nagelezen te worden. Het weegt m.i. ruimschoots op tegen de gronden van Mr. da Costa, t a.p. blz. 62 en volg, die ik voor 't overige niet behoef te wederleggen.

uit de aanteekeningen van Jan Franken: ‘Zij (de 24 gedelegeerde regters) wisten wel of konden wel weten, behoorden ook wel te weten, dat de Staten-Generaal geen regt van souverainiteit hebben over de ingezetenen van de particuliere provinciën, waaraf en waaruit zij gecommitteerd werden, als zijnde hun souverein, en wie zal niet kunnen merken, dat geen souverein, als de oppermagt hebbende, zal iemand committeren in een collegie en door dat committeren de souverainiteit verliezen en die aan zijnen onderdaan overgeven’[1]. Zonder dus het gezegde van de Groot, ‘Verantwoording’, blz. 146, ‘dat souvereinen hun souvereiniteit aan anderen niet mogen overgeven’ te betwisten, geloof ik veilig diens eigene woorden ter verklaring hiervan te mogen aanhalen: ‘Alzoo Voogt mij in d' eerste communicatie had gezegd, dat ik had gecommitteerd crimen perduellionis in't aannemen van de reize naar Utrecht, zeide ik, dat ik de Staten van Holland alleen voor mijne absolute souverainen[2] had gekend; dat de Staten-Generaal niet anders hadden dan een gelimiteerde souverainiteit *quoad quid*’[3]. Hiermede houd ik het, en wederleg het argument van de noodzakelijkheid, waarop da Costa zich beroept, met de woorden van de Groots ‘Verantwoording,’ blz. 11: ‘Op hetgeen bij eenigen gezegd wordt, dat als al de provinciën stonden onder eene souverainiteit, de regering te vaster en verzekerder zoude zijn, dient tot antwoord, dat men van de souverainiteit van de provinciën niet moet oordeelen naar zulke imaginatien van wat oorbaarlijkst schijnt te zijn of niet (waarin ook der menschen oordeelen dikmaal discreperen), maar naar de wetten en usantiën: Men zal nu niet bevinden, dat ooit de Staten van de provinciën 't regt van souverainiteit overgegeven of met andere gemeen gemaakt hebben: en als men zulks goed vond te doen (waarop in materie van regten en van politiën veel zoude vallen te considereren), zoo zoude immers zulks behooren te geschieden met vrijwillig consent, niet door usurpatie en inzonderheid niet met oppressie van degenen, die als vrome burgers de regering, die zij vonden, hadden geobedieerd en voorgestaan.’ Bij dit alles worde niet uit het oog verloren, dat wat in Brandts dagen waarheid was, en wat het onpartijdig Kronijkje stelt, dat de *apologie* of *verantwoording* scherp werd verboden, maar nooit is weerlegd[4], in deze dagen nog zijne volke kracht

1 ‘Waarachtige Historie,’ blz. 573.
2 Dit beweert hij overal: ‘Ik kan ook met waarheid zeggen, dat zoo lang ik de vergadering van de Staten van Holland heb gefrequenteerd, ik altijd de souverainiteit van de provinciën heb hooren stellen als vast en ongetwijfeld’ etc. ‘Verantwoording,’ blz. 3
3 Brandt, ‘Regtspleging,’ (Ed. 1723, Rotterdam) blz. 19.
4 Brandt, ‘Reformatie,’ blz. 4 van de opdragt van Deel II; ‘Regtspleging,’ blz. 233. - ‘Onpartijdig Chronyxken der voorn. Nederl. geschiedenissen sedert 1600,’ 4e druk Amsterdam, 1658, blz. 54.

behoudt. De reeks der getuigen worde besloten met Oldenbarnevelt, die in het eerste der verhooren, ten overstaan van de regters op donderdag, den 7den Maart 1619 afgenomen, o.a. deze allermerkwaardigste verklaring aflegde: ‘dat kennelijk is, dat de landen van Holland en West-Vriesland, nu lest onder de regering van de hooggedachte heeren Staten van Holland en West-Vriesland, tusschen de 30 en 40 jaren, zijn geweest een vrije staat, in alle opperheden en souverainiteiten, zoo in zaken van staat, religie, justitie, politie en anderen, geen superieur recognoscerende dan God Almagtig alleen, als bij acten promptelijk kan bewezen worden; latende daartusschen ter dispositie van hooggedachte heeren Staten-Generaal de punten bij de voors, nader unie van Utrecht - ter dispositie van hunne hoogmogende gesteld, voor zoo veel bij de gezamenlijke provinciën aangenomen is,’ ‘Verhooren,’ blz. 184. Den volgenden dag zet hij zijn belangrijk vertoog voort, waarvan ik nog dit aanhaal: ‘- alzoo ongehoord, ja onbedacht is, dat de heeren Staten van de respective vereenigde provinciën hare opperheid en regt van souvereiniteit aan weinig gecommitteerden buiten hunne provinciën zouden laten voeren of brengen; maar wordt dezelve vergadering gehouden als van bondgenooten en gealliëerden, en geenszins souvereinen van de geuniëerde provinciën,’ ‘ibid.’ blz. 190. Mij zelven voor geen' competent regter in deze zaak willende uitgeven, meen ik mij met goeden grond op de Groot en de overige aangehaalde autoriteiten te mogen beroepen, en voeg hierbij nog alleen, dat ik niet gevonden heb, dat het bovenstaande in weerspraak is met Kluit, behoudens hetgeen deze over de *preventie* aanneemt, waarop ik nader terugkom.

De tweede en laatste hoofdafdeeling van mijne verhandeling zal gewijd zijn aan de waardgelders, die de steden van Holland in dienst namen. Ook zij deden dit van ouds her. Uit den tijd der graven[1] is ons hiervan boven (blz. 144 volg.) een en ander voorbeeld voorgekomen, die ik ligtelijk met andere konde vermeerderen. Dit nalatende, beperk ik mij tot den tijd der republiek, en wijs terstond op Amsterdam, dat bij de satisfactie

1 ‘Wat aangaat de verzekering en bewaring van steden, is een ieder kennelijk, dat van alle oude tijden de steden van Holland en West-Vriesland regt hebben gehad om de uitgelezene van hare burgers te wapenen en door dezelve de poorten en andere wachtplaatsen te doen bewaren, zonder dat de graven van Holland vermogt hebben steden tegen haren dank met vreemde garnizoenen te bezetten, alzoo zulks altijd gehouden is te strijden met de privilegiën en vrijheden van 't land: zoo wanneer nu de wachten de notabele burgers (d.i. de schutters) te zwaar, of ook uit vrees van tumult of andere inconvenienten meerder en sterker wacht van noode was, zoo hebben de steden daartoe gebruikt eenige soldaten, die zij namen in hare particuliere dienst.’ ‘Justificatie van de Resolutie der H.M. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, genomen den 4den Augusti 1617, op H.M. name ingestelt,’ etc. Gedrukt int jaar 1618, blz. 15.

bedongen heeft 400 zoodanige soldaten te mogen houden tot hare bewaring tot last van 't land[1]. Zoo bragten ook Dordrecht en Gorkum jaarlijks een goed getal waardgelders tot last van de Generaliteit[2], terwijl Enkhuizen en eenige andere steden van het Noorderkwartier ze tot last van Holland en West-Vriesland bragten[3]. Ook Leiden ligtte er meermalen. In het 'Register van Holland' staat op 4^{den} Dec. 1587 geboekt: 'Alzoo van wege Burgemeesteren en Regeerders der stad Leiden, den zesden Augusti laatstleden, den Staten van Holland is verklaard, dat zij gedreigd zijn geweest met gelijke proceduren als over een jaar te Utrecht zijn gebruikt, waartegen zij ook begonnen hadden order te stellen, zoo in hunne schutterij als in het meerderen van de soldaten tot hunne wacht dienende, en alzoo dit gedaan wordt tot dienst van de gemeene zaak, dat zij niet verstonden de onkosten van het onderhoud en bewachten van de voorsz. knechten bij hen alleen, maar bij het gemeene land behooren gedragen te worden, en daarom die van Leyden op heden verzocht hebben, dat de onkosten van het onderhoud van de honderd hoofden, die zij genoodzaakt zijn geweest aan te nemen, tot vier guldens per maand, behalve de officieren, en dat boven de wacht van vijftig mannen, die te voren waren in dienst der stad, tot last van den lande zouden mogen gedragen worden, alzoo dezelve aangenomen zijn tot dienst van den lande als voren en in den nood hebben gediend, als met der daad is bevonden, hebben de Staten voornoemd, om zekere goede inzigten en consideratiën, geconsenteerd, dat van de diensten van de voorsz. honderd hoofden, gedaan tot den laatsten van de maand November, tot last van den lande gedragen zal worden de som van acht honderd ponden van veertig grooten, en dat tot subsidie van de verdere betaling van de voorsz. honderd hoofden voortaan per maand van wege het gemeene land uitgereikt zal worden de som van drie honderd ponden, en dat daartoe ordonnantie verleend zal worden, mits dat de voorsz. honderd hoofden gehouden zullen zijn 't allen tijde zich buiten de voorsz. stad in dienst van den lande te laten gebruiken, in zulken getale en op zulke plaatsen, als hun van wege het gemeene land belast zal worden, waarvoor zij alsdan genieten zullen zulke soldij en tractement als andere compagniën, gedurende den tijd, dat zij buiten de stad Leyden gebruikt zullen worden. Hebben de staten

1 Zie 'Resolut. Holl.,' 12 December 1628, beneden aangehaald; 'Justificatie van de Resolutie', etc., blz. 15, vgl. De Groot, 'Verantwoording', blz 115; 'Christalijnen Spiegel', waarin men 'naaktelijk kan zien, wie sedert eenige jaren herwaarts in de provincie van Holland de hoogheid, regten, privilegiën en vrijheden hebben gevioleerd', etc., gedrukt in 't jaar onzes Heeren 1619, blz. 18.
2 Ibid.
3 Ibid.

voornoemd voorts verklaard en geresolveerd, dat de andere steden in Holland, die op gelijke conditiën honderd mannen in dienst aannemen willen, gelijke drie honderd ponden per maand van wege het gemeene land daartoe zullen betaald worden.'

De aanleiding tot dit besluit van burgemeesters en raden van Leiden wordt blijkbaar uit eene plaats van 't Kort verhaal[1]: 'Omtrent dezen tijd werd de magistraat van Leyden gewaarschuwd, dat er sommigen voor hadden hunne stad te vermeesteren, de magistraat te veranderen en 't spoor van Utrecht te volgen;' maar nog duidelijker uit de 'Acte van insinuatie,' gedaan bij de Gedeputeerden der stad Leiden aan de vergadering van de Ed. Mog. Heeren Staten[2], ten dage en jare als volgt, aldus luidende: 'Op den 6^{den} Augusti, anno 1587, bij de Gedeputeerde der stad Leyden, in de vergadering van de Heeren Staten van Holland geremonstreerd, hoe dat de burgemeesters der voorsz. stad onlangs geleden bij goede geloofwaardige personen en liefhebbers van 't gemeenebest gewaarschuwd waren, dat zij op hunne hoede wilden wezen, om hunne stad en omliggende dorpen in goede verzekerdheid, rust en eenigheid te houden, want daar een aanslag op handen was, om de beste patriotten der voorsz. stad uit de regering der stad te zetten en andere vreemdelingen in plaats van hen daar wederom in te stellen; en voorts de voorsz. goede patriotten de landen uit te bannen, gelijk 't voorleden jaar 1586 te Utrecht gedaan was. Alles met zulken verstande, voornemen en vermeten, dat zoo wanneer de voorsz. stad Leyden en hare omliggende dorpen alzoo vermeesterd zouden wezen, de andere naburige steden en platte landen daaronder sorterende ook ligt vermeesterd zouden kunnen worden, etc. Waarin de voorsz. burgemeesters zeer ontroerd wezende, overmits de groote menigte van vreemdelingen, welke zij in de stad hadden, en nogtans verstonden, dat met goeden, wijzen en welbedachten rade daarin moest worden voorzien, zonder daar lang op te slapen, en wel gewenscht hadden, dat zij daarin hadden mogen gebruiken den goeden raad en 't advies van de Gecommitteerde Raden van de Staten, mitsgaders van den H. Advokaat Mr. Jan van Oldenbarnevelt, dan zoo hun dit niet had mogen gebeuren, doordien eenige van de Heeren Raden en de Advokaat voorsz. diertijd waren benevens Zijne Excell. van Nassan en zijn G. van Hohenlo in 't veldleger omtrent 's Hertogenbosch of in de meijerij van dien, bij henzelve te rade gevonden hadden, zoo om voor zooveel hun mogelijk was alle oproer en nieuwigheid te voorkomen, als met eenen wege te voorzien op de bewaarnis en verze-

1 'Kort verhaal van de Reformatie en van den oorlog tegen Spanje', etc., vierde druk, Amsterdam, 1658, blz. 217.

2 Vgl. De Groot, 'Verantwoording,' blz. 115: 'de magistraten hebben zulks de Heeren Staten van Holland, niet de Staten-Generaal, te kennen gegeven'.

kerdheid der stad tegen des vijands overval, bijzonder zoo deze van de Hoogwoertspoort mits 't vernieuwen daarvan geheel open en weêrloos was, de ordinaris wachters der voorsz. stad bestaande niet meer dan van 50 personen te vermeerderen, en zulks benevens dezelve in bezolding aan te nemen nog honderd andere goede getrouwe personen, dan opdat de Heeren Staten op hunne eerste vergadering behoorlijk daarvan verwittigd en ook daarop verdacht mogten wezen, dat het onderhoud van de voorsz. wachters de voorsz. stad tezeer bezwaarlijk zoude zijn, maar tot laste gevonden zouden mogen worden uit des gemeen lands, gemerkt het gedaan was niet alleen tot conservatie van de voorsz. stad, maar ook van alle d'andere naburige steden en platte landen daaronder sorterende: zoo verklaarden de voorsz. Gedeputeerde expresse last van de voorsz. Heeren Burgemeesters te hebben, 'tzelve de voorsz. Heeren Staten op hunne tegenwoordige vergadering aan te dienen en te verzoeken, zulks zij 't zelve aandienden en verzochten met der daad, dat de voorsz. Heeren Staten hen van de voorsz. vermeerdering van hunne voorsz. wachters en van de redenen van dien behoorlijk verwittigd wilden houden, hen te lauderen, en ten beste te helpen duiden, waar het van noode zal mogen wezen, en ook de belooning van dezelve tot last van 't gemeene land aan te willen nemen, en bij provisie behoorlijke notule daarvan te doen houden'[1].

In 't zelfde jaar heeft Schoonhoven dit voorbeeld gevolgd: 'Als, in het jaar 1587, de Hollandsche Staten met den graaf van Leicester geraakt tot algemeen bestuurder van de Vereenigde Nederlanden, overhoop lagen, waren eenige Hollandsche steden bezorgd voor hare verzekerdheid, opdat aldaar geen verandering in de Wet zoude geschieden, en er eenige uit zouden gezet worden, onder den dekmantel, dat zij Roomschgezind waren, of het niet wel met de Gereformeerde godsdienst voor hadden, zijnde niet goed Engelschgezind, gelijk men in het voorgaande jaar te Utrecht, voor, en op den verkiezingsdag, den eersten October, had zien geschieden; derhalve hebben die van Schoonhoven tot hunne zekerheid, en om de stad in rust te houden, aangenomen in *waardgeld* 100 krijgsknechten, waardoor alle aanslagen op de stad verijdeld werden'[2].

In den jare 1601 hebben de magistraten van Leyden geconcipieerd en doen drukken een artikelbrief van de soldaten, zijnde in particuliere dienst van die stad. 'Dat die gedrukt is bewijst het opschrift van 't extract daaruit, opgenomen onder de verificatiën, die-

1 'Acte van insinuatie,' etc., voorkomende onder de verificatiën achter de 'Justificatie', etc., blz. 100 en 101.

2 Van Berkum, 'Beschrijving der stad Schoonhoven', Gouda, bij de Vrij, 1762, blz. 529, 530.

nende tot de ‘Justificatie’[1]; maar dat de magistraten van Leiden dien brief zelve geconcipieerd hebben is niet zoo zeker, daar er den 4den Dec. 1587 door de Staten van Holland vier Heeren, wier namen oppegeven worden, en een van Enkhuizen gecommitteerd zijn om te concipiëren zekere orde en instructie, waarop binnen de steden eenige knechten in waardgeld aangenomen en gehouden zouden mogen worden[2]. Of het moest zijn, dat de magistraten van Leiden die instructie als rigtsnoer voor hun' artikelbrief gebruikt hebben. Van dien brief nu is het 1ste artikel: ‘Alzoo noodig bevonden is een merkelijk getal soldaten in particuliere dienst van deze stad Leiden te onderhouden, zoo willen en gebieden die van de geregten dezer stad, als bevel hebbenden over hunne aangenomen soldaten, om te voorkomen en beletten alle geweld, berooving en desordre, zoo binnen die stad als ten platten lande, dat deze navolgende artikelen bij alle bevelhebbers en gemeene soldaten bezworen en punctelijk achtervolgd en onderhouden zullen worden.’ Het 2de luidt aldus: ‘Zullen dan voor d'eerste beloven en zweren, dat zij de burgemeesters en regeerders dezer stad gehoorzaam en getrouw zullen zijn om te resisteren en af te weren alle ongebruik, nieuwigheid en oproer, die tot achterdeel der voorsz. stad en van de regten en privilegiën van dien, mitsgaders van 't gemeeneland, bij iemand wie het mogt wezen, zoude mogen worden voorgenomen of aangewend, op poene van gestraft te worden aan den lijve.’ Het formulier van den eed houdt: ‘Wij geloven en zweren ons te dragen en te houden in alle zedigheid en vromigheid, volgens de artikelen ons alhier voorgehouden, of die namaals ons nog voorgehouden mogen worden, tot alle goede krijgsdiscipline dienende: en voorts alles te doen, dat vrome en getrouwe bevelhebbers en soldaten toebehoort, zonder eenige zaken ter contrarie te doen. Zoo waarlijk helpe ons God almagtig!’[3]

Die andere steden gediend hebben, zoo vervolgt de Groot t.a.p., weten ook, dat in hunne steden veel of weinig gehuurde wachters zijn geweest, en dat het getal is vermeerderd en verminderd ter discretie van de vroedschap. De regeerders van Rotterdam hebben mij getuigd, dat zij over twintig, dertig en meer jaren[4], in hun' eigen eed, dienst en gagie gehad hebben een compagnie onder een kapitein, hebbende ook een vaandel[5], dat ik heb zien hangen op 't

1 ‘Justificatie’, etc., blz. 101.
2 Zie ‘Resolut. Holl,’ op dien datum.
3 ‘Justificatie’, etc., blz. - 101; de Groot, ‘Verantwoording’, blz. 115.
4 De opdragt der verantwoording is gedateerd van 7 Junij 1622.
5 Onder de aanotatiën van de Groot op zijne sententie is er eene van den volgenden inhoud. De woorden der sententie, waarop zij betrekking heeft, zijn: ‘nieuwgewapend en onder vaandelen gedresseerd krijgsvolk hebben aangenomen.’ Hierop laat hij volgen: ‘Wat geven toch de vaandelen tot de zaak? Evenwel is waar, dat, als daarvan bij de burgemeesters van Rotterdam vermaan geschiedde, ik hun zeide, dat men de vaandelen zoude mogen nalaten: om offensie te vermijden. Maar de Heeren burgemeesters hebben mij gezeid, te willen blijven bij hun oude costume, dat hunne compagnie van ouds een vaandel gehad had, welk vaandel zij mij ook toonden, hangende op het stadhuis. Hebben de schutterijen niet mede hunne vaandels? Waarom zouden dan toch de gegageerde wachten geen vaandel mogen hebben?’ ‘Verantwoording’, blz. 218.

stadhuis, en dat deze compagnie bij wijlen geweest was van zestig, bij wijlen van honderd of meer hoofden, en dat de order daarvan bij verloop van tijden zijnde vervallen, bij gelegenheid wederom was geredresseerd, zonder dat ooit iemand daarover had geklaagd. Na de Groot hoore men ook Oldenbarnevelt, die in de ‘Verhooren’, blz. 193, 194, aldus zegt: ‘Gelijk ook kennelijk is, dat in den jare 1572 in Holland zoo te Delft, Amsterdam, Enkhuizen en andere steden volk van wapenen in soldij aangenomen zijn geweest tot hare verzekering en wering van alle confusie, en heeft hij 't zelve zien en weten practiseren, te weten 't wapenen van poorters en inwoners, en in gagie te nemen van eenige derzelven gedurende den tegenwoordigen oorlog, zoowel onder 't gouvernement van de tegenwoordige keizerl. majest. Matthias - en ook de tegenwoordige regering, nu 31 jaren geduurd hebbende; en dat 't zelve ook alzoo te verstaan en gepractiseerd is gedurende het tegenwoordig bestand is daaruit notoir en kennelijk, dat voor de gewapende poorteren en inwoners der steden Dordrecht en Gorcum, ook voor de gewapende of soldaten binnen Amsterdam en de zeven steden van het noorderkwartier gelijke assistentie gedaan wordt als gedurende den oorlog is geschied, en dat de regeerders van Amsterdam boven 't getal van vier en vijf honderd, altijd aldaar in soldij gehouden, nog twee honderd meer gedurende de treves aangenomen hebben. Dat ook in 't jaar 1614 bij de heeren van de stad Groningen en Ommelanden ook volk van wapenen aangenomen zijn geweest, al zonder kennis van de generaliteit -. En hoewel men gewoon is zulke gegageerde kwade namen[1] te geven, gelijk in Holland, Utrecht en andere van stoepen, in Groningen, eertijds nienvogels, ten Bosch, hannekens, in Vlaanderen, keurlingen, zoo is nogtans met der daad bevonden, dat de gewapende burgers en zulke gegageerden groote en merkelijke diensten gedaan hebben,’ etc.

Dr. J.A. WIJNNE.

(*Het slot in een volgend nommer.*)

1 Na den coup d'état van 1618 werd de naam ‘waardgelder’ zelf een kwade naam. Van de waardgelders, in 1620 geligt, schrijft Carleton, ‘Lettres,’ etc., III, blz. 311: ‘on les appelait ordinairement *Waert-gelders;* mais les *Amriniens* ayant rendu ce nom odieux, on les nomme aujourd hui *garnisoenhouders, gens tenans* (nt) *garnison*.’

Het nieuwe tolhuis der stad Amsterdam.

I.

Als de avond daalt, de burgerij
Te nooden, om aan de overzij'
Van 't frissche koeltjens brengend Y
Het streelend schouwspel aan te staren,
Hoe Amsterdam, zoo stout als schoon,
Den staf zwaait uit den schoot der baren,
Verkondt een raad van halve goôn, -
Die, pligt bewust de schaar te prikklen
Tot ze uit haar sluimerslaap zich heff',
Het grootsch verleden tracht te ontwikklen,
Opdat de toekomst 't overtreff'!
Er leeft zoo laauw toch geen gemeente,
Of eerbied gaat haar door 't gebeente
Waar op- en omzien 't elk onthult,
Wat wondren vroede voorgeslachten
Hier dankten alledaagsche krachten,
Hun' echt van ijver en geduld;
Gezegend tot voor visschersbooten,
Den storm in 't zand maar half ontschoten,

Een wereldvloot die dokken vult!
Tot bij den traagste toe ontwaken
Gemoed en geest, waar 't weidsch verschiet
De keizerskroon den koepeldaken
Den weg ten wolken wijzen ziet,
En regts en links ontelbre torens
Den kring der breede, halve maan
In schemerverte schuil doen gaan;
Hoe, zoo 't aan hem hing, zij die horens
Nog forscher, fierder uit zou slaan,
Zijn weêrgalooze vaderstad
Die prinselijke poorters had!

II.

En toch, volstond het treflijk werk
Des raads, als in onz' Nieuwe Kerk,
Aan 's pijlers voet, de smalle zerk
Voor d'arm des Agrippijners zwichtte?
Onz' groote dichter-burger, die
De stad, het land, de zeeën rigtte,
Er toe gewaardigd door 't genie!
Als hij, niet omziend' waar hij rustte,
In schamelheid voor zulk een faam!
Weêr aan zijn Aemstel zich verlustte,
Wat zou ons deel zijn, lof of blaam?
Het leven levend' van den volke,
Was 't achtbaar aanschijn trouwe tolke
Waar 't zich gebaat zag of gedeerd;
't Gewelf dier breede wenkbraauwbogen

Droeg als de hemel in den hoogen
Bij wat verlicht ook wat verteert, -
En lief en leed stroomde uit in zangen
Waar aan het hollandsch hart zal hangen
Zoo lang een moeder hollandsch leert!
Een hulde die de burgernamen
Op vleuglen van zijn lied verbreid,
Penseel en beitel doet beschamen
In eenig frissche onsterflijkheid!
Een vloek, die door der tijden kringen,
Wier omtrek vast den blik ontgleed,
Van fluisteren noch flaauwen weet! -
Zoo hij verrees om ons te zingen,
De schare en wie 't gestoelt' bekleedt,
Zou Vondels hand in heilig vier
De roskam grijpen of de lier?

III.

De Steêmaagd zetelt niet ter steê,
Waar nog haar beeld, Vorstin der Zee,
Alleen om harentwil gedwee
De watermonstren zich ziet buigen,
Godinnen offraressen zijn,
Neptunus en zijn tritons juichen[1];
Waar is van weêrgeboorte schijn?
Orkanen teisterden Europe,

1 De marmeren schepping van Quellyn, in den voorgevel van het Paleis dag aan dag nog te zien.

Onz' vrije tuin werd woest verheerd,
Doch nieuwe glans en zoete hope
Bleek met de Oranjezon gekeerd;
De muzen spelden 's lands historie
Aan 't Y eene andere eeuw van glorie,
Ach! hoe hare eerste helft al zwicht,
Maar geen bezielende gedachte,
Die van geslacht spreekt tot geslachte,
In onze bouwkunst trad aan 't licht!
Tenzij ze in tal verdwaalde zuilen,
Langs poort en beurs verspreid, mogt schuilen,
Er, zegt waartoe toch? opgerigt!
Grootsch Kapitool, zoo wreed ontheiligd!
Schoon Princenhof, zoo droef mismaakt!
Voor 's vreemdlings schennis niet beveiligd,
Verbouwd in stijl dien iedre wraakt.
o Leelijk, luchtloos, log gevaarte!
Gewijd, zoo 't heet, aan 't koopgeluk, -
Dat dra de stroomgod nederrukk'
Getergd door 's voorhofs donkre zwaarte, -
Eens achtste wereldswonderstuk!
Waar rees, hoe vaak de moker klonk,
Iets schooners op dan wat er zonk?

IV.

Oud-Amsterdam was 't kijkjen waard!
Ge vondt, al deedt ge een reis om d'aard',
Geen land en liên zoo wel gepaard!
Hun huis zoo stemmig als hun hemel,

Het water diêr als welvaartsbron,
En langs de gracht wat loofgewel,
Of men natuur niet missen kon!
Ook was het aardig om te aanschouwen
Als 't zonlicht speelde door dat groen,
Hoe die zoo zedige gebouwen
Zich geestig wisten voor te doen:
De gevelspits, wier luchte trappen
De voet verlokt werd op te stappen,
Getooid met beeldje of gulden vaan, -
De net gevoegde roode steenen,
Waar tusschen witte wachtren schenen
Der spreuk, die 't midden mogt beslaan, -
Het vensterke, achter zware luiken
Wegwijkende om den wind te ontduiken, -
't Geheel trok als die klopper aan!
Er woelde een wereld in die straten
Als walgde 't rap geslacht van rust,
Toch viel in 's luifels schaâuw te praten;
Ter sluik werd op die bank gekust!
De voorspoed wies - en tempels rezen
Voor alle tong, naar elks gemoed,
Maar uit den zelfden overvloed
Voor ouden stok en schaamle weezen
Het dak dat schut, de school die hoedt!
Een stad die, eigenaardig groot,
In dankbre deeglijkheid genoot!

V.

Helaas! hoe streng in 't stormgeloei
Ook ons de levenwekker woei,
Waar toeft voor haar de nieuwe bloei
Der wereld groote steên beschoren?
Wat bleef, al was zij z'eens gelijk,
Neen, boven schittrende uitverkoren,
Wat bleef er dan 't misvormde lijk?[1]
o Walm, die opgaat uit dat water!
o Stank des stilstands, heinde en veêr!
Wie geeft ons 't frissche stroomgeklater
Der dagen des vooruitgangs weêr?
Wat schrikbre zomers zal 't nog duren
Eer zich de winzucht onzer buren
Erbarme en van de plage ons vrij?
Ons, die in scheemring bleven wachten
Tot heller toorts voor onze nachten
Ontstoken werd aan de overzij;
Ons, schudders van zoo wijze hoofden,
Toen zuivre duinwel ze ons beloofden,
Hier, in den drassen grond aan 't Y!
Het stof der scholen uitgetreden
Het land des levens opgegaan,
Herschept de wetenschap het heden,
't Vermolmde doet vernieuwing aan!
Gezondheid eischt zij voor de menigt'
Die zwoegt en zweet in zwaar bedrijf,
Een voedzaam brood, een ruim verblijf,

1 Heb da Costa's verzen genoten, en verwonder er u over, dat gij uit den overvloed mededroegt!

Wie mildst de ligchaamsnooden lenigt
Wekt vlugst den geest in 't wakkre lijf!
Al ging wie vroeger draalde voor,
Hoe laat eerst leenden wij haar 't oor!

VI.

o Gij, die u de kale kruin
Met eikenloof uit Hollands duin,
Met lauwerblaên uit Hellas tuin,
Verdiende dubble kroon, mogt dekken,
Wat zouden we uit uw kalme rust
Tot louter ergernisse u wekken?
Slaap voort, dien jammer onbewust!
Fluks de eischen onzer eeuw bevroedend'
In 't wachtwoord klinkend wijd en zijd,
Slechts onze traagheid niet vermoedend,
Werd wat ge ons vragen mogt, verwijt!
Wis wenschtet ge, op onze open pleinen
De frischheid spreidende fonteinen
Van 't zindlijkst volk der aard' te zien;
Of hoe - in 't kweeken van de hoven
Gaan we alle natiën te boven, -
We onz' groenten schilderachtig biên,
Of tot een lust der oogen maken
Wat we aan het hart der zee ontschaken....
Bedroogne! huivrend zoudt ge vliên!
Wat leerdet gij dat kunst veredelt
En schoonheid zinlijk zeedlijk maakt?
Als te onzent maar het volk niet bedelt,

Heet zijn ontwikklingswit geraakt!
Of dagen elk de schilderstukken
Uit donkren gang, van hol portaal,
De schepping die, wat studie faal',
Stom sprekend 't weet op 't hart te drukken:
Hoe Holland wies in 't oorlogsstaal?
Hoe Jan de vrijheid zich verwierf,
En eerlijk leefde en zalig stierf!

VII.

Geld! zucht de raad, het faalt aan geld!
Een beurs die geen millioenen telt,
Wat vorst een leening openstelt,
Hoe kwaad een kans de schuldbrief blijke!
Geld, - Amsterdammer was weleer
Een eerenaam, - de winzucht wijke
Voor hooger, en hij wordt het weêr!
Geeft, achtbren! 't voorbeeld, en geen midden-,
Geen mindre stand zelfs stelt te loor;
Al wie het werken voegt bij 't bidden,
Heeft voor den noodkreet open oor!
Er ligt een woord ons op de lippen,
De geestvervoering late 't glippen,
Wel harteloos wie 't euvel nam:
Al zoudt ge gaan van huis tot huizen,
De zakken met het drietal kruisen
Ter hand: voor 't kwijnend Amsterdam!
Een ander gasthuis moet er rijzen,
Een beter moest ge kunnen wijzen

Als vader Vondel wederkwam!....
Stil! - om zijn groeve niet gefluisterd,
Hoe, als de zon de kimmen naakt,
Door vloed van stralen opgeluisterd
De veêge stad nog schittrend blaakt!
Hem mogt een drom gewiekte droomen,
De zuilen rijzende van veer,
De zeeleeuwinne van 't weleer,
Venedich voor den geest doen komen
Sinds lang geen licht der Staten meer[1];
Ons hart zou huivren bij zijn zang:
'Hoe schoon, tot in haar ondergang!'

E.J. POTGIETER.

1 De toespeling dreigt niet te worden verstaan, tenzij we naar Vondels bijschrift op Venetië verwijzen.

Bibliographisch album.

Neérlands weêrbaarheid; opgedragen aan mijne landgenooten, door den Generaal-Majoor J.P. Baron De Girard De Mielet van Coehoorn. Utrecht, Kemink en Zoon. 1859.

Het hier aangekondigde geschrift is van een oud-officier, wien het geheele Nederlandsche leger de hoogste achting toedraagt, en die bij dat leger de gunstigste, de eervolste herinneringen heeft achtergelaten. De generaal Coehoorn heeft, reeds in de eerste dagen toen Noord-Nederland zijne onafhankelijkheid hernam, de wapenen gevoerd voor zijn vaderland, en sedert, tot nu weinige jaren geleden, onafgebroken zijne diensten aan dat vaderland gewijd; zijne geheele loopbaan is gekenmerkt geworden door onvermoeide pligtsbetrachting, door ijverig streven naar het goede, door onbezweken trouw aan koning en vaderland, door moed en krijgsdeugd in het oorlogsgevaar. Koning Willem II, roemrijker gedachtenis, deed regt aan de verdiensten des generaals, die als raadsman den vorst nabij bleef, zoo als hij vroeger op het slagveld naast hem had gestreden; en het algemeen, die verhouding ziende, herdacht lang vervlogene jaren, toen een andere Coehoorn de steun was van den onsterfelijken Willem III. Voor den lateren Oranjevorst, en voor zijn onderbevelhebber, is het de hoogste lof, dat men hunne namen mag noemen naast die beroemde namen der zeventiende eeuw.

Ziedaar de gevoelens, die wij, mét alle onze wapenbroeders, ten aanzien van den generaal Coehoorn koesteren; ziedaar wat het ons moeijelijk maakt als beoordeelaars op te treden van het hierboven aangekondigde geschrift, waarin de generaal Coehoorn zijne denkbeelden uit over ons krijgswezen. Maar, overtuigd dat waarheid en opregtheid een eerste pligt zijn wanneer men geroepen wordt om een gevoelen uit te brengen, zullen wij ook hier dien pligt in het oog houden, en onbewimpeld onze meening zeggen. Die meening is: dat, hoezeer wij het doel ook eerbiedigen, waarmede dit geschrift is uitgegeven, het doel om daardoor mede te werken tot verbetering

van onze weêrbaarheid; hoezeer wij in dit geschrift nieuwe denkbeelden hebben opgemerkt, die, onzes inziens, goed zijn en alle behartiging verdienen, evenwel deze arbeid volstrekt niet voldoet aan de verwachting van hem, die daardoor tot de kennis denkt te komen van eene goede inrigting van ons krijgswezen. Gewigtige punten, tot dat krijgswezen betrekking hebbende, zijn bij dien arbeid onbehandeld gebleven; andere maar ter loops aangeduid; andere op min juiste wijze behandeld. Het geheel laat den lezer onbevredigd.

De schrijver zegt niets - of bijna niets - over de zamenstelling van onze militie en van onze schutterij; - en toch, die zamenstelling maakt den grondslag uit van ons krijgswezen. Het doet er zeer weinig toe af, of gij de infanterie in zoo veel regimenten of in zoo veel bataillons wilt verdeelen; of gij *die* organisatie wilt aannemen of eene andere; - meestentijds is dat alles maar *une affaire de gôut*; meestentijds is het maar het beste zich, zoo veel het kan, te houden aan de bestaande organisatie, omdat die telkens herhaalde veranderingen nadeelig werken op de kracht en den zamenhang van het leger; - maar, wat er zeer veel toe afdoet, wat de hoofdzaak is, dat is de wijze waarop gij uwe soldaten verkrijgt en oefent, dat is de wijze van zamenstelling der kaders. Wie iets duurzaams en goeds in ons krijgswezen wil tot stand brengen, die moet beginnen met goede wetten op militie en schutterij; die moet beginnen met gevolg te geven aan het 8^{e} hoofdstuk onzer grondwet, dat tot nu toe zoo goed als eene doode letter is gebleven. Maar, wie die taak onderneemt, die moet wel geduld en geestkracht hebben; want er is geen moeijelijker en ondankbaarder betrekking dan die van Minister van Oorlog bij ons; de man die deze taak tot een goed einde wil brengen, dient, bij uitstekende kennis, eene vastheid van wil te bezitten, bestand tegen elken vreemden invloed, onverschillig van welke zijde die kome.

Dat in het werk van den heer Coehoorn de wijze van zamenstelling van onze militie en schutterij onbehandeld is gebleven, is eene voorname leemte in dat werk; het is onmogelijk goede stelregelen te geven aangaande de weêrbaarheid van ons land, wanneer men niet het allereerst duidelijk maakt, *op welke wijze* men het leger verkrijgt, dat de ziel van die weêrbaarheid moet zijn. Eene andere zwakke zijde van het hier beschouwde geschrift is, naar onze meening, wat daarin wordt gezegd over onze vestingen. De heer Coehoorn wil alle vestingen behouden, en misprijst het zeer, dat men voorstelt om sommige er van te verlaten. Trouwens, in dit opzigt staat de geachte schrijver niet alleen, en menigeen zal zijn arbeid misschien zeer toejuichen, om dezelfde reden waarom wij dien minder goed vinden.

Natuurlijk is het hier de plaats niet, om dat twistgeschrijf over onze vestingen te hernieuwen; maar het zal niet ondienstig zijn om, in het voorbijgaan, een paar der argumenten te bespreken, die door de onbepaalde voorstanders van ons vestingstelsel soms bijgebragt worden om hunne gevoelens te verdedigen.

Om de waarde van onze vestingen aan te toonen, beroept men zich soms op het voorgeslacht, dat ze heeft aangelegd; onder anderen doet dat ook hier de generaal Coehoorn ten aanzien van onze noordoostelijke vestingen: ‘deze waren door onze voorouders met wijs overleg aangebragt..... de projecten dragen kenteekenen van rijp beraad en oordeelkundig onderzoek; en waarom zou, wat toen goed was, nu slecht zijn, immers als onnut kunnen worden beschouwd?’ (bl 8-9). Dat beroep op het voorgeslacht is eenigzins lastig; want het werpt den schijn op hem, die handelingen voorstelt, afwijkende van het bestaande, alsof het hem ontbreekt aan eerbied voor dat voorgeslacht. En toch, wij hebben den hoogsten eerbied voor het voorgeslacht; maar nooit is het daarom in ons opgekomen om in alles hetzelfde te doen wat ons voorgeslacht deed. Een andere tijd heeft andere behoeften, andere eischen. Onze grootvaders droegen staartpruiken en onze grootmoeders hoepelrokken; moet daarom uit louteren eerbied voor onze voorouders het tegenwoordige geslacht ook weêr terugkeeren tot staartpruiken en hoepelrokken? Vorderen onze geheel veranderde leefwijze en onze geheel veranderde maatschappelijke inrigtingen ook niet eene geheel veranderde kleeding? - Hetzelfde geldt van de vestingen: onze voorouders hebben meestal zeer verstandig gehandeld met die vestingen aan te leggen of te behouden; de krijgskunst en de oorlogsmiddelen van dien vroegeren tijd maakten die vestingen noodig of nuttig; maar *wij*, wij zouden zeer onverstandig handelen, wanneer wij thans, nu krijgskunst en oorlogsmiddelen zoo geheel anders zijn geworden, die vestingen in waarde bleven houden, alleen omdat onze voorvaders dit hebben gedaan. Onderzoek wat thans goed *is*, en bekommer u niet over wat, voor honderd of twee honderd jaar, goed *was*. Kunt gij bewijzen, dat eene vesting onontbeerlijk, of ten minste voordeelig is voor ons verdedigingsstelsel, welnu, behoud dan die vesting; maar kunt gij dat voordeelige *niet* bewijzen, valt het u onmogelijk te loochenen, dat die vesting nadeelig is, aarzel dan geen oogenblik om haar te verlaten, al is het dat het voorgeslacht haar in hooge waarde heeft gehouden en haar in sterkte heeft vergeleken bij dat schier onneembare Candia, dat zoo langen tijd de wapenmagt der Mahomedanen tot schande maakte.

Eene andere redenering, die de onbepaalde voorstanders der vestingen vaak aanvoeren, is deze: ‘gij wilt die vesting sloopen; wat zal dat voor voordeel opleveren? de slooping zal misschien meer kos-

ten dan zij opbrengt; en zoo veel ten minste is zeker, dat die opbrengst eene onbeduidende som zal uitmaken, volstrekt niet in verhouding staande tot het verlies eener vesting, die - men kan het soms niet weten - nog eens belangrijke voordeelen kan opleveren.'

Zulk eene redenering geeft eene geheel valsche voorstelling van de gronden, waarop het verlaten van sommige onzer vestingen wordt voorgestaan; wie van dit verlaten eene finantiëele kwestie wil maken, die stelt de zaak geheel verkeerd voor. Wel gelooven wij, dat het verlaten of sloopen van vestingen eenig geldelijk voordeel zal opleveren, maar wij stemmen het geheel en al toe, dat dit voordeel onbeduidend zal zijn, en ten sterkste zouden wij de handeling van hem laken en veroordeelen, die alleen om dát voordeel te verkrijgen, alleen om eenige duizende guldens in 's lands kas te werpen, dat land zou willen berooven van een krachtig bolwerk zijner onafhankelijkheid. Maar dát is ook niet het inzigt van hen, die op het verlaten van onnutte en schadelijke vestingen aandringen; hun inzigt is, om juist door dat verlaten de onafhankelijkheid des lands beter te verzekeren; zij hebben de overtuiging, dat daardoor het land niet zwakker wordt, maar sterker; zij weten, door redenering evenzeer als door de studie van de nieuwere oorlogen, dat versnippering van strijdkrachten tot nederlaag leidt, vereeniging van strijdkrachten tot overwinning; zij begrijpen, dat die algemeene waarheid vooral toepasselijk is op een klein land, op een klein leger, als het onze; en wanneer zij aandringen op het verlaten van onnutte vestingen, dan is het dus niet om door het sloopen dier vestingen de schatkist eenige duizende guldens rijker te maken, maar wel om het leger eenige duizende soldaten sterker te maken, die anders nutteloos zouden worden weggenomen voor het bezetten dier vestingen. Het is volstrekt geene finantieële, het is eene krijgskundige kwestie.

Wij staan, ten opzigte der vestingen van ons land, geheel andere gevoelens voor dan die, welke de generaal Coehoorn daarover voorstaat; en mogelijk dat, zonder het te willen of te weten, dit verschil van inzigten invloed heeft gehad op deze beschouwing over het werk van den hooggeachten schrijver. Met den besten wil van de wereld is het niet altijd mogelijk om onpartijdig en onbevooroordeeld te blijven; en misschien zijn wij, in de voorgaande regelen, dit dan ook niet altijd geweest. Maar, noch partijdigheid, noch vooroordeel, zullen ons verhinderen om in dit geschrift van den heer Coehoorn sommige gedeelten te roemen, die nieuwe en goede denkbeelden bevatten, wel waard de overweging der deskundigen; noch partijdigheid, noch vooroordeel zullen ons immer beletten om, zelfs bij het grootste verschil van gevoelen, ons steeds met eerbied te buigen voor den naam van den hooggeachten schrijver, en hulde

toe te zwaaijen aan de edele bedoeling, die hem aanspoort om, zelfs in de eervolle rust die thans zijn deel is, de krachten zijns geestes aan het welzijn van zijn vaderland te blijven wijden.

Breda, 7 Junij 1859.
W.J. KNOOP.

***Emile de Bonnechose, Histoire d'Angleterre jusqu'à l'époque de la Révolution française, avec un sommaire chronologique des événements jusqu'à nos jours. Paris, Didier*, 1859. 4 *vol*.**

Nederlander van geboorte, heeft de Hr. de Bonnechose den wensch te kennen gegeven dat zijn boek in ons Tijdschrift mogt worden aangekondigd. In weinige woorden kunnen wij aan dat verlangen voldoen: wij kunnen het werk, dat met zorg en onpartijdigheid geschreven is, maar noch door nieuwheid van denkbeelden, noch door levendigheid van voorstelling uitmunt, aan diegenen onzer landgenooten aanbevelen, die het voornaamste, wat de Engelschen over hunne eigene geschiedenis geschreven hebben, niet hebben gelèzen.

***Lizzie Leigh en andere verhalen, door de schrijfsler van Mary Barton. Uit het Engelsch. Sneek, van Druten en Bleeker*. 1857.**
***Brieven uit de Kostschool. Vrij gevolgd naar het Engelsch van Horace Mayhew, door L.C. Cnopius. Haarlem, C. Zwaardemaker*. 1858.**

Alweêr een paar van die vertalingen uit het Engelsch, die *ons* zeker nooit onder de oogen zouden gekomen zijn wanneer de uitgevers ze ons niet ter aankondiging hadden gezonden, maar die ook even goed onvertaald hadden kunnen blijven, zonder eenig verlies voor ons Nederlandsch publiek. Wat Lizzie Leigh betreft, dit is dan nog het beste van de vijf onbeduidende verhalen die dit boek uitmaken, hoewel het toch eigenlijk ook alweêr zoo laf en lam en onwaarschijnlijk is, dat men den moed van schrijver en vertaler bewonderen moet, om zulke doellooze vertellingen letter voor letter op het papier te brengen.

Iets beter zijn dan nog die Brieven uit de kostschool, maar welk nut ze zullen stichten, is ons ook een raadsel. De vertaler heeft den Engelschen tekst *vrij gevolgd*, zoo lezen wij op den titel, maar verbeterd heeft hij de zaak daardoor niet. Want nu hebben wij Engelsche menschen voor ons in een Hollandsch kleed gestoken, 't geen tot allerlei ongerijmdheden aanleiding geeft. Er blijft altijd sprake van Mrs. (de verkorting in het Engelsch voor Mistress) Portland, een titel die geen enkel Hollander begrijpt tenzij hij Engelsch kent, en die hebben geene vertaling van het boek noodig; meisjes spreken van naar Australië te gaan, eene manie in Engeland, maar die geheel onbekend is in Holland; ja, de aardigheden van St. Valentine's day worden in het breede medegedeeld, maar wij vreezen geheel onnut voor de meeste der Nederlandsche lezers. En dan opent het tooneel in een confituurwinkel, volkomen juist geteekend voor Engeland, maar dwaas voor Nederland. Zelfs in het overbrengen der Nederduitsche toestanden komen dwaasheden voor; zoo is de vader der schrijfster een Notaris te Amsterdam, die in de Kerkstraat woont!

Een van beiden, de heer Cnopius had het boek moeten vertalen en niets veranderen, of hij had de veranderingen niet zoo gebrekkig moeten maken. Soms is de stijl vrij los, maar soms ook weêr zoo stijf, dat de stadhuiswoorden van den vertaler al eene zeer zonderlinge vertooning maken in den mond van een nufje, dat anders nog al aardig schrijft. Maar de geheele toon is hier te lande niet t'huis, en al zulke vertalingen zijn daarom eigenlijk niets waard. Wij beklagen de leden van menig leesgezelschap ten onzent, die door de uitgevers met een stapel van zulk laf buitenlandsch goed worden opgescheept. Maar wij schamen ons ook, dat ons publiek zulk gebeuzel nog lezen wil en nog lezen kan.

Wat zeer goed, ja het beste van het boek is, dat is de uitgaaf. Alleraardigst is de omslag en net is de druk. Daarin is waarlijk veel vooruitgang. 't Doet den uitgever eer aan.

M.

Eene vraag des tijds.

Nederland en het oorlogsgevaar. Een Brief, enz. Rotterdam, 1859.
Wat heeft Europa en Nederland van den oorlog in Italië te duchten? Amsterdam, 1859.
Anti-Napoleontische Vertoogen van Mr. G.W. Vreede. (Utrechtsche Courant, 7 Dec. 1851-23 Dec. 1858.) Utrecht, 1859.

Ik vat de pen op, om naar aanleiding der hier aangehaalde geschriften eene vraag te behandelen, op het oogenblik waarop zij in veler oog misschien geene vraag meer is. Men moet tegenwoordig wat haastig zijn, wil men medekomen. Oorlogsgevaar? Het is er niet meer. De vrede is immers gesloten. Indien gij óók wat over den oorlog in Italië te zeggen hadt, gij hadt twee maanden vroeger moeten spreken. Of wilt gij misschien eene nabetrachting houden?

Zoo, verbeeld ik mij, wordt van alle kanten hem toegeroepen, die heden, den 15^{den} Julij, er openhartig voor uitkomt, dat hij nu nog eenige beschouwingen over het oorlogsgevaar, dat Nederland dreigen kan, gaat nederschrijven, die dan nog wie weet wanneer eerst gelezen kunnen worden.

Het ware misschien niet moeijelijk dergelijke aanmerkingen door een stouten greep te voorkomen of door eene behendige wending te ontwijken. De lezer is niet ligt bij magte het oog in de werkplaats des schrijvers te slaan. Hoe gemakkelijk zou deze zich tegen de teleurstelling, hem door de verrassende wending der gebeurtenissen bereid, kunnen dekken, door aan zijn opstel eene dagteekening te geven van eenige dagen vroeger dan die van de zamenkomst der twee keizers? Hoe ligt zou hij van ons welwillend publiek verschooning kunnen erlangen op de verzekering, dat het onderwerp hem reeds lang had bezig gehouden, maar dat de omstandigheden, enz., enz..... Men geeft immers bij ons gaarne wat toe aan de omstandigheden?

Maar ik wensch en behoef van zulke uitvlugten geen gebruik te maken. De denkbeelden, die bij mij uit de beschouwing der gebeurtenissen van de laatste maanden opgerezen zijn, de redeneringen, waartoe zij geleid hebben, zijn niet gewijzigd of geschokt door het verdrag waarmede de oorlogvoerende magten Europa op den 11^{den} Julij evenzeer verbaasd als verrast hebben. En ik geloof er bij te mogen voegen, dat noch de nadere kennis van de nog raadselachtige voorwaarden van dat voorloopig (?) vredesverdrag, noch eenige nieuwe tijding, hoe verrassend ook (want wij leeren allengs, ons op verrassingen voor te bereiden), grooten invloed op de eenmaal verkregene overtuiging zouden kunnen uitoefenen.

Eene andere vraag zie ik te gemoet, die mij meer in verlegenheid brengt: Wie of wat roept u om óók uwe meening te zeggen? Wij hebben al zoo veel over oorlog en oorlogsgevaar gehoord en gelezen. De duizende dagbladen van Europa hebben dag aan dag hunne orakelen verkondigd. In alle staatsvergaderingen is er weken lang over beraadslaagd. De grootste staatslieden van onzen tijd hebben hunne meening gezegd. En ook in en voor Nederland is er genoeg over gedacht, gesproken en geschreven. Wel zijn wij met dat al, - de uitkomst heeft het getoond, - niet veel wijzer geworden. Maar komt gij nu wat anders en wat beters zeggen dan wij reeds weten?

Op deze vraag vergunne men mij, bescheiden het antwoord schuldig te blijven. Indien alleen geschreven en gedrukt mogt worden wat *zulken* toets kan doorstaan, voorwaar er zou niet over toenemend gebrek aan papier geklaagd worden. De lezer beproeve, oordeele en, zoo het hem behaagt, veroordeele zelf. De schrijver kan toch niet wel verkondigen, dat hij iets nuttigs of belangrijks geven zal, en nog minder de verklaring afleggen, dat zijn werk ten eenemale nietsbeduidend is. Hij volgt slechts zijne overtuiging, gelijk de dichter zijne aandrift volgt, die hem tot zingen beweegt, mits hij zich zelven slechts rekenschap kunne geven van 't geen hij doet.

Welke gevaren heeft Nederland te duchten? Het is eene vraag, die ook nu nog kan en moet gedaan worden. Twijfelt iemand er aan, hij leze met aandacht de beide vlugschrif-

ten, die aan het hoofd van dit opstel vermeld zijn; hij herleze vooral de Anti-Napoleontische Vertoogen welke de Hoogleeraar Vreede ons, met eene merkwaardige voorrede bijeenverzameld, nog eens ter lezing geeft. De laatste hebben nu - en aldus vergaderd - eene veel grootere beteekenis dan zij hebben konden toen zij van tijd tot tijd, soms met groote tusschenpoozen, in het Utrechtsche Dagblad verschenen. Elk op zich zelf moesten zij bij velen wel den indruk geven, dat de auteur onder den indruk lag 't zij van een persoonlijken afkeer, 't zij van een blinden angst, die zijne zenuwen overprikkelde, zijn strijdlust gaande maakte en zijne voorzigtigheid bedroog. Men had achting voor zijne cordaatheid, men was overtuigd van zijne goede en eerlijke bedoelingen, maar men vond zijne stukjes toch wel wat kras en overdreven. Thans, nu die stukjes het eigenaardig puntige van het oogenblik verloren hebben en de inhoud den vorm meer op den achtergrond dringt, liggen zij daar voor ons als eene soort van kronijk, als een register van retroacta, waarin stof tot overdenking en leering te over gevonden wordt. Thans zouden wij het kunnen betreuren dat die dagblad-artikelen niet nog veel talrijker geweest zijn, om ons nu eene getrouwe geschiedenis van de wording en ontwikkeling van. ‘het Keizerrijk des Vredes’ voor oogen te houden, eene geschiedenis, die ons op elke bladzijde een ‘zijt waakzaam!’ te lezen geeft.

De beide andere vlugschriften zijn, al klinkt het vreemd, veel meer dan die dagblad-artikelen, kinderen van éénen dag. Zij zijn beide méér door eene vraag des oogenbliks uitgelokt; zij hebben beide een meer bepaald doel. Beide hebben hun ontstaan te danken aan den wêerzin, die bij de Tweede Kamer bleek te bestaan om de maatregelen tot wapening door de regering in April en Mei dezes jaars voorgedragen goed te keuren en de daarvoor aangevraagde millioenen schats te verleenen. Beide hebben de strekking om dien tegenstand te bestrijden, en tot aanneming der voorgedragene wetsontwerpen te dringen.

Maar zij hebben beide nog eene andere eigenschap gemeen. Blijkbaar is het eene zoowel als het andere afkomstig van eenen man van, zooals men zegt, behoudende denkwijze. Doch die eenheid van karakter en rigting openbaart zich toch op eenigzins verschillende wijze. De schrijver van den *Brief* laat voornamelijk doorschemeren, dat hij het noodig acht, der liberale partij in Nederland zijne waarschuwingen voor te houden.

De auteur van het andere, grootere, opstel slaat den blik in wijderen kring om zich heen en ziet een van de dreigendste gevaren, die Europa in deze tijden te duchten heeft, in de woelingen van het nog altijd niet onderdrukte liberalismus.

Eindelijk, dat ik er ook dit bijvoege - en ik doe het te liever, omdat de politieke rigting der schrijvers niet de mijne is - beide geschriften geven niet alleen, wat den vorm betreft, getuigenis van talent, maar bevatten ook veel, wat goed, waar en der behartiging waardig is.

Maar al zijn deze boekjes pas zoo vele weken oud als enkele der opstellen van den Heer Vreede jaren tellen, toch kunnen zij ons ook reeds leeren, welk een ondankbaar werk het is, de toekomst te voorspellen, vooral in den tegenwoordigen tijd. Misschien zijn er wel, die bij het herlezen dier dagblad-artikelen van den Utrechtschen Hoogleeraar glimlagchend uitroepen: wat reden had hij toch, zich over dit of dat feit zoo boos te maken? Er is immers geen kwaad uit gesproten? Evenzoo is het gebeurlijk, dat een of andere lezer, die onder de laatste leden van zijn leesgezelschap behoort, wanneer hij nu eerst het '*Wat heeft Europa en Nederland van den oorlog in Italië te duchten?*' in handen krijgt, het boekje met een 'profeet die brood eet!' wêer ter zijde legt. Staat er toch niet letterlijk te lezen (op blz 32): 'ofschoon geheel Europa gewapend den strijd tusschen Oostenrijk en Frankrijk gadeslaat en gewapende toeschouwers niet lang enkel toeschouwers blijven, vleijen velen zich met de hoop dat die strijd de grenzen van Italië niet zal overschrijden. Deze zien nog meer voorbij dan de oorlogstoerustingen van alle mogendheden.' ..... En dan, iets later (blz. 35): '*In geen geval kan de oorlog zich tot Italië bepalen*.' Profeet! wat is er van uwe voorspelling? Gelukkig voor den schrijver, dat hij, behalve het hoofd van het gevallen Torykabinet, misschien nog wel meer dan vijftig van Europa's uitstekendste staatslieden en diplomaten zoo kunnen noemen, die met hem geprofeteerd hebben, 'dat de oorlog zich in geen geval tot Italië kan bepalen.' Maar dit neemt niet weg, dat de nuchterste komenijsman nu bevoegd is, om zijne wederhelft te verzekeren, dat die man het toch niet ge-

weten heeft, en dat de onnoozelste dagbladschrijver in den dop zich vrolijk mag maken over dien alarmist. Het geeft waarlijk tegenwoordig een eigenaardig genoegen, die dagbladen te lezen. Verleden week nog wat sombere toon bij sommige! Hoe diep gevoelden zij hunne roeping om de natie voor te lichten en voor te bereiden. Engeland wapende zich; Pruissen zou straks krijgs-, marsch- en strijd-vaardig zijn. Te Frankfort zou nu het groote woord gesproken worden. Denemarken spande zijne laatste pogingen in om zijne onzijdigheid te handhaven. Portugal zelfs zat niet stil, en Griekenland evenmin. En dan nog achter dat alles de kolossus Rusland, die, over Duitschland heen, den franschen keizer de hand toestak. En hoort nu de juichtoonen van eene andere rij van die leiders der openbare meening, - van den *antichorus* in dit groote drama, zou men haast kunnen zeggen indien het niet al te klassiek klonk. - Hoort hunne triomfzangen en hunne spotliederen op de zwaarhoofden, op de zwaarhoofden van gisteren niet alleen, maar ook op de zwaarhoofden van heden, die nog niet volkomen tevreden zijn met deze zoo eensklaps uit den Hemel gevallen Vrede, en nog bezwaren zien hier en bezwaren daar, en nog maar niet overtuigd willen wezen van de grootmoedigheid van Napoleon en de opregtheid van Frans Jozef en de tevredenheid van Victor Emanuel en de nu voor eeuwig onverstoorbare rust van Italië en de volkomene veiligheid van Europa.

Daarom, lieve vrienden, laat ons voorzigtig zijn met voorspellingen. Wij loopen meer dan ooit gevaar, uitgelagchen te worden, en, wat erger is, het te verdienen.

Moeten wij dan afstand doen van het vermogen der menschelijke rede om uit het bekende tot het onbekende op te klimmen en door redenering de noodzakelijke gevolgen van bekende oorzaken na te speuren? Moeten wij den pligt verzaken, een' iegelijk in zijnen kring voorgeschreven, om bedacht te zijn op hetgeen de toekomst brengen kan en ons tegen het kwaad dat dreigt te wapenen? Stel, dat iemand ons zulken raad of zelfs zulk een gebod gave, het is zoo strijdig met de menschelijke natuur, dat niemand er zich aan storen zoude: louter uit nieuwsgierigheid worden wij reeds elken dag op nieuw gedrongen om

te trachten de toekomst te doorgronden, en door ijdelheid even onwêerstaanbaar aangezet om ons hopen en vreezen aan anderen bekend te maken.

Er is gelukkig eenig onderscheid tusschen het blinde gissen en het ernstig zoeken naar het verband tusschen oorzaak en gevolg. Het eerste, dat het ligtvaardigste en daarom ook het stoutmoedigste en luidruchtigste is, verdient volkomen de bespotting, die men den weêrprofeten en alle andere profeten naar het hoofd werpt. Het andere, al faalt het ook in zijne sluitredenen, eischt achting, en zoo al niet geloof, toch gehoor. Het kan zeer wel zijn, dat onze eigene overwegingen ons tot andere uitkomsten gebragt hebben, dan die waartoe een ander gekomen is, en het kan zijn, dat de ontwikkeling der gebeurtenissen op een gegeven oogenblik ons tegenover hem gelijk geeft. En toch zouden wij ons aan roekelooze ligtzinnigheid schuldig maken, indien wij niet ernstig acht sloegen op de redenering van onzen tegenstander, en hem stap voor stap volgende trachtten na te gaan hoe hij van het eene besluit tot het andere gekomen is. Misschien kan ons dit een middel zijn om onze overtuiging te bevestigen, wanneer wij namelijk hier of daar eenen sprong in den gang zijner denkbeelden ontdekken en de oorzaak zijner dwaling ons duidelijk kunnen maken. Misschien ook gebeurt het, dat wij zelven van dwaling overtuigd worden, al is zelfs de schijn op 't oogenblik voor ons.

Zoo ergens de toepassing van dezen regel van het eerlijk en onpartijdig zoeken naar de waarheid voor de hand ligt, het is bij de vraag die ons nu bezig houdt, de vraag: ‘welke gevaren Europa en Nederland uit den oorlog in Italië dreigen?’ Scherp en beslissend hebben in de laatste maanden twee meeningen zich tegenover elkander doen gelden: de eene, dat de krijg tot bevrijding van Italië een bepaald doel en een beperkt terrein zoude behouden; de andere, dat die oorlog onvermijdelijk een Europesche zou moeten worden. De wending der gebeurtenissen heeft dier eerste meening gelijk gegeven. Maar is er één onder de velen, die haar met meer of minder kennis van zaken en scherpzinnigheid van oordeel voorgestaan hebben, die nu met de hand op het hart zal kunnen verklaren, dat het einde van dien Italiaanschen krijg, dat nu gekomen is, door hem voorzien was zóó als het gekomen is, of zelfs, dat het uit de logische consequentie der gebeurtenissen moest voortvloeijen? Hoe weinig aannemelijk dit is, kan daaruit reeds

blijken, dat thans, nà het sluiten van den vrede, er nog even groot verschil van gevoelen is over de motiven, die de beide keizers tot het sluiten van den vrede bewogen kunnen hebben, als er vroeger verschil was over de bedoelingen van een hunner met zijne oorlogsverklaring. Een staaltje ten voorbeeld van die verscheidenheid van waardering. In een onzer dagbladen kon men dezer dagen eene correspondentie uit Londen lezen, waarin werd verzekerd, dat de vrede vooral te danken was aan de welwillende tusschenkomst van koningin Victoria, die, op aansporing en met medewerking van koning Leopold van België, Napoleon gewaarschuwd zoude hebben voor het gevaar waaraan hij zich zou blootstellen, wanneer hij zijne overwinningen voortzette, terwijl eenige regels later in dien zelfden brief te lezen stond, dat Engeland met zijne verdedigingsmaatregelen krachtig blijft voortgaan, omdat het niet onmogelijk is, dat Napoleon plotseling den vrede en een verbond met den Oostenrijkschen keizer gesloten heeft, om nog vóór de maand October eenen inval in Engeland te kunnen doen!

Zooveel staat dan nu wel vast, dat de tijd om te roepen: ‘Vrede, vrede, en geen gevaar!’ nog niet gekomen is. De kans op allerlei gebeurlijkheden, ook de meest onvoorziene, is zelfs grooter geworden, het veld voor allerlei gissingen ruimer, en de vraag: ‘welke gevaren hebben wij te duchten?’ is ook nu nog eene vraag des tijds.

Willen wij beproeven op deze vraag, inzonderheid met het oog op ons Vaderland, eenig antwoord te zoeken?

Het spreekt wel van zelf, na al het geschrevene, dat wij ons daarbij zullen trachten te onthouden van zulke voorzeggingen, die, hoeveel schijn van grond zij ook voor zich hebben mogen, toch groot gevaar loopen van niet vervuld te zullen worden. Onze beschouwingen zullen daardoor voor dezen of genen lezer welligt minder boeijend zijn, inderdaad, vleijen wij ons, zullen zij er bij winnen.

Alzoo, verdiepen wij ons niet in de vraag, of Italië nu vrij en gelukkig wezen zal en derhalve zal ophouden het brandpunt van onrust voor Europa te zijn. Wij willen ook niet onderzoeken, hoe lang het zal kunnen duren vóór er eene bot-

sing tusschen Sardinië en den Pauselijken Stoel plaats grijpt; noch op welke termen de oude, in Napels, Toskane, Parma en Modena nog niet geheel uitgeroeide invloed van Oostenrijk den nieuwgewonnen invloed van Frankrijk in den op te rigten Italiaanschen Statenbond zal ontmoeten. Wij willen niet vragen, wat er gebeuren zal als Napoleon III zich laat smeeken om de Protector te worden van dezen bond, gelijk Napoleon I het zich liet maken van den Rijnbond. Of, om den blik elders en verder te wenden, wij achten het nog altijd gevaarlijk voor den naam van profeet, dien iemand zou willen verwerven, wanneer hij het waagde aan te kondigen, welke nu de nieuwe plannen van Lodewijk Napoleon zullen zijn. Punch, die onvergelijkelijke, ondeugende spruit van den Britschen humor, die somtijds te midden van zijne grollen hoog ernstig en zeer leerzaam zijn kan, heeft eenmaal in eene plaat, een meesterstuk van opvatting en van uitvoering, dien man als *de sphinx der negentiende eeuw* geteekend. Er stond niets onder die prent te lezen; doch zoo veel te meer liet zij den ernstigen beschouwer te denken over. Zal nu het nog altijd raadselachtige verbond met Rusland zijne beteekenis en zijne uitvoering erlangen, om als in 1809 tot eene deeling van Europa te voeren? Of is dit verbond verdrongen door een ander, den 11^{den} Julij te Villafranca met Oostenrijk gesloten en tegen het Protestantsche Europa gerigt? Of is het ware en wezenlijke verbond in de velden van Lombardije bezegeld, met de helden der revolutie? Zal hij nu eerlang het oogenblik gekomen vinden om Duitschland te tuchtigen voor zijne uittartingen en Pruissen voor zijne aanmatiging? Of zal hij thans den tijd rijp achten om de bedreiging van Cherbourg tot uitvoering te brengen en nog eens tegen het *perfide Albion* de worsteling op leven en dood om het meesterschap ter zee te wagen, nadat hij dien erfvijand van Frankrijk van zijne beide natuurlijke bondgenooten Rusland en Oostenrijk losgemaakt heeft? Of zal hij van de algemeene verwarring en verbijstering gebruik maken, om België als een afvallig lid weder aan het *Empire Français* te hechten? Of zal hij zich misschien beginnen te herinneren, dat zijn vader, koning Lodewijk Napoleon van Holland, hem erfelijke aanspraken op ons Vaderland heeft achtergelaten? Ziedaar vragen genoeg, die men geneigd zou kunnen zijn te beantwoorden. Wie zal er zich aan wagen? - Wij niet.

Wij willen trachten ons op zekerder terrein te bewegen.

En beginnen wij met op de vraag, welke gevaren, of liever, in ruimeren zin, wat kwaad hebben wij nog te duchten, een antwoord ter overweging te geven, dat zóó voor de hand ligt, dat er wel ieder mede zal instemmen, maar dat ook zóó eenvoudig is, dat haast niemand het de moeite waard heeft geoordeeld er iets van te zeggen: vestigen wij een oogenblik het oog op het kwaad, dat nog voor geruimen tijd de zekere en bittere vrucht zal zijn van den besloten oorlog, onafhankelijk van eenig nieuw krijgsgevaar. Het is het kwaad, dat aan het inwendig leven der volken teert: Verarming.

O, zoo men den rampspoed, dien de oorlog over de wereld brengt, wel kende en wilde doorgronden, het woord zoude zoo ligt niet gesproken worden. Geen veroveraar, hoe hartstogtelijk, geen staatsman, hoe roekeloos, of hij zou, tenzij hij volstrekt alle menschelijke gevoel hadde uitgeschud, schromen, den oorlog over zijn vaderland te brengen, indien zijn blik in staat was de reeks van jammeren te overzien, die het gedrocht in zijn gevolg medevoert, de ellende, die de krijg tot in verre toekomst over de volken uitstort. Ik spreek niet van de soldaten, die ter slagtbank worden gevoerd; ik spreek niet van het bloed, dat vloeit, van de wonden die gereten worden; ik spreek niet van het afgrijselijke schouwspel van een slagveld en van den doodstrijd van duizenden op één oogenblik; ik spreek niet van de tranen, die door weduwe en weeze en kinderlooze moeder geweend worden over hen die gevallen zijn; ik spreek niet van de verwoesting der velden, de vernieling des oogstes, de uitgebrande huizen in het oord waar de vijandelijke legers elkander ontmoetten, noch van de rookende puinen der belegerde vesting, en den hongersnood die er gewoed heeft, en de pest die er nog blijft rondwaren lang nadat het pleit beslecht is; ik spreek niet van het geweld door den verdierlijkten soldaat op den rustigen burger gepleegd, van gezinnen plotseling in armoede gestort, van geschondene vrouwen, van mannen, vaders en broeders vermoord toen zij beschermden wat hun lief en heilig was. Dat alles, wie onzer kent het niet, zoo al niet, Gode zij dank, bij eigen ervaring, dan toch uit menige beschrijving van 't geen vroeger of elders is geschied. Maar ik wil hier niet op wijzen, omdat deze jammer, hoe vreeselijk ook, toch in zekeren zin de minste is: hij treft slechts tijdelijk en plaatselijk; hij treft betrekkelijk slechts weinigen, alleen hen, die er de bepaalde

slagtoffers van waren; en de hand des tijds slaat hier dadelijk aan het werk, om het geleden leed te lenigen. De oogst van het volgende jaar geeft op den met bloed gemesten grond door dubbelen overvloed vergoeding voor de vertreden vrucht; het verwoeste huis wordt schooner opgebouwd; de afgestredene stad ziet weldra eene nieuwe bevolking toestroomen; verloren vrienden en magen worden betreurd, maar daar is toch troost voor de overgeblevenen, en.... was het niet hun lot toch eenmaal te sterven?

Geheel anders is het kwaad, dat DE OORLOG met zich voert. Dit treft van verre en van nabij; vriend, vreemde en vijand gelijkelijk; dit treft voor het tegenwoordige en voor de toekomst. Het treft wel minder zigtbaar voor het oogenblik, maar dieper en minder geneeslijk. Om ons den rampspoed, dien de oorlog dus medebrengt, wel voor te stellen, moeten wij trachten in te dringen in het innigste leven der maatschappij bij de beschaafde volken, moeten wij opklimmen tot den oorsprong en het doel van deze maatschappij. De maatschappelijke ordening, niet door menschelijk vernuft uitgevonden, maar van nature gevormd, heeft geene andere reden van haar bestaan dan deze: den menschen de vervulling hunner behoeften zoo zeker en zoo ruim mogelijk te maken. De middelen daartoe zijn deze twee, de stoffelijke gaven, die ten dienste der menschen over den aardbodem verspreid zijn, en de gemeenschappelijke inspanning van vermogens en krachten om die gaven ten gebruike toe te bereiden: kapitaal en arbeid. Waar deze ontbreken of te kort schieten, daar wordt de vervulling der behoefte belemmerd; daar is of ontstaat in ruimeren of engeren omvang gebrek. Wat is nu de werking van den oorlog? In de eerste plaats dadelijke en onmiddellijke vernieling van kapitaal en arbeidskracht, in de verwoestingen, die hij aanrigt, in de krachtige mannen, die op het slagveld of in het hospitaal om het leven komen, of die verminkt en ongeschikt ten arbeid huiswaarts keeren om voortaan niet meer ten nutte, maar tot last der maatschappij hun ellendig leven te rekken. Maar bovendien, nog eens vernieling van kapitaal en arbeidskracht op oneindig breedere schaal, in eene mate niet af te meten, of zelfs bij benadering te berekenen. Behalve de duizenden, die vallen of bezwijken, komen hier in aanmerking de honderd duizenden, ja, haast mogen we hier van de millioenen spreken, als wij gansch Europa met onzen blik omvatten, die bij elk oorlogsgevaar, al dreigt het nog

maar uit de verte, aan hunne gezinnen en aan hunnen vreedzamen arbeid ontrukt worden, om de wapenen te dragen. Behalve de op zich zelve reeds onwaardeerbare bezittingen, die door het geweld des oorlogs vernield of verwoest worden, moeten dagelijks millioenen schats besteed worden, om de legers te voeden en in weerbaren staat te houden. Wat hebben wij vele woorden noodig? De openbaarheid van onzen tijd heeft ons de gelegenheid gegeven om de kosten van den tweejarigen oorlog tusschen Rusland en Turkije en zijne bondgenooten te berekenen. Voor Frankrijk alleen bedraagt die rekening 1720 millioenen francs. Voor Engeland en Rusland zal zij wel niet minder hoog komen; en voegen wij er het aandeel voor Sardinië en Turkije bij, dan zullen wij ons voorzeker niet aan overdrijving schuldig maken, als wij beweren, dat de Oostersche oorlog in twee jaren tijds een kapitaal van drie duizend millioenen guldens verslonden heeft. Zal de nu plotseling afgebroken strijd aan Europa veel minder gekost hebben? De oorlogvoerende magten hebben zich gelukkig den tijd niet gegund om zoovele honderde millioenen tot hun wederkeerig bederf te besteden. Maar als wij in het oog houden, dat de maatregelen, tot eigen beveiliging tegen onzekere gevaren door andere mogendheden genomen, van veel grooter beteekenis geweest zijn, dan kan de som van al die kosten weinig beneden dit cijfer zijn. En nu, uit welke bronnen zijn die roekeloos vernielde kapitalen geput? Uit den opleg der maatschappij, uit de middelen die haar anders gediend hadden tot vervulling harer behoeften. 't Zij men een opgegaarden schat verteerd hebbe, 't zij men de volken met verzwaarde belastingen hebbe beladen, 't zij men door leeningen den last op de volgende geslachten hebbe overgebragt, er is maatschappelijk kapitaal zonder vrucht voor de maatschappij verteerd, de maatschappij is met zoo veel verarmd.

De gevolgen dier verarming moeten gedragen worden. Zij worden geleden door allen zonder onderscheid, den aanzienlijkste en den minstvermogende, maar op onderscheiden wijze. Op welke wijze? dit zal misschien sommigen niet aanstonds duidelijk zijn. Eene eeuwenoude spreuk zeide reeds: ‘Oorlog kost geld.’ Hare waarheid zal wel niemand betwisten; in juistheid en duidelijkheid laat zij iets te wenschen over. Beter ware misschien gezegd: ‘Oorlog kost goed,’ want het geld, die stukjes goud en zilver, vormt niet onzen rijkdom, het is slechts

het middel om den wezenlijken rijkdom, de goederen die wij ten onzen behoeve vergaderen en gebruiken, van hand tot hand te doen gaan. Wat wij aan geld voor den oorlog opbrengen, wij staan het in dien vorm af van ons goed, van ons voedsel en deksel, of van eenige andere zaak, die wij anders bestemd hadden tot voldoening onzer behoeften, de vermogende van zijnen overvloed, de arme van zijne nooddruft.

Maar er is nog meer. De oorlog, die het opgegaard kapitaal der maatschappij verteert, bemoeijelijkt tegelijk de vorming van nieuwe kapitalen. Ik wijs niet nog eens op de arbeidskrachten, die hij aan hare weldadige bestemming onttrekt. Er is iets anders, waar ik hier het oog op heb.

Daar is eene harmonie in het leven der maatschappij, die zich te schooner aan onze oogen openbaart, naarmate wij haar beter leeren kennen. Zij is deze, dat het belang van elk het belang van allen is en omgekeerd. In het algemeene welvaren ontvangt elk zijn bescheiden deel. Ontwikkeling, vooruitgang ten goede in ééne rigting brengt ze ook mede in vele andere. Daar, gelijk in de organische natuur, is eene gemeenschap van wel en wee, een zamenhang van belangen, die uitwerkt, dat als één lid van dat groote ligchaam lijdt, allen mede lijden. En die zamenhang is inniger naarmate het ligchaam volmaakter is. Het kan zijn, dat verscheidenheid van afkomst, taal en zeden de volken gescheiden houdt; het kan zijn, dat de natuurlijke gesteldheid des bodems, of de overlevering van het verledene, of de grillen der staatkunst de grenzen der staten bepalen; het kan zelfs wezen, dat die staten en volken in hunne verblinding uit hartstogt of wangunst of hebzucht elkander vijandschap toedragen; nogtans zijn zij leden van dat groote ligchaam en hebben zij als zoodanig zamenhang van belangen. De tijd is voorbij, dat wij leeren konden, dat een volk zijne welvaart niet dan ten koste van een ander volk vermeerderen kan; even als de tijd voorbij is, dat men de leer prediken kon, dat in den handel de een zich slechts ten koste van den ander verrijkt. Thans weten wij, dat een volk belang heeft bij den bloei van andere volken, gelijk de koopman er belang bij heeft dat het zijnen afnemers welgaat. Maar dat zoo duizendvoudig

vervlochten gemeen belang der volken van de beschaafde we reld brengt van zelf mede, dat de minste stoornis in den geregelden gang van den maatschappelijken arbeid bij één terugslaat op allen; en dat elke verbreking der aangeknoopte betrekkingen, elke schok in het onderling verkeer allen schade aanbrengen moet. De handel kwijnt, de scheepvaart staat stil, de fabrieken verliezen hun geregelden afzet, het crediet is weg, de nijverheid stokt en hokt overal, de ondernemer lijdt verliezen of trekt zich werkeloos terug, de werkman wordt naar huis gezonden, de regelmatige toevoer van 't geen er noodig is houdt op, de waren worden duur, de verdiensten zijn minder, de kosten van levensonderhoud worden grooter: *de geheele maatschappij verarmt*.

Ziedaar de vruchten van den oorlog. Verarming in alle rigtingen, verarming overal, verarming heden en in de verre toekomst. Want de eens geslagene wonde wordt niet dan langzaam geheeld. Gode zij dank, daar is eene levenskracht in de maatschappij, die wel een ander opmerkelijk en bewonderenswaardig verschijnsel in hare natuurlijke ordening mag heeten. Alleen een tijdperk van aanhoudende verwoesting van eeuwen lang, gelijk dat, hetwelk het Romeinsche rijk sloopte, is in staat die levenskracht tot de laatste vonk uit te dooven. En wat er van die kracht is, dat leert ons de geschiedenis van het nieuwere Europa, dat toch van 1500 tot 1815 bijkans geene verpoozing van oorlogen gehad heeft en toch onder dat oorlogsgeweld niet bezweken is. Naauwelijks is er een oogenblik verademing, of de nijvere hand slaat weder aan het werk om het verlorene te herstellen. Weer aan 't werken, weer aan 't sparen; op nieuw de krachten ingespannen; op nieuw den opgegaarden penning ter zijde gelegd; op nieuw partij getrokken van de kracht van het kapitaal om zich zelf te vermenigvuldigen; op nieuw dat kapitaal aangelegd tot stoutere onderneming en grootere winst; op nieuw de grootere winst in nog ruimeren werkkring besteed; nieuwe rijkdom geschapen, nieuwe welvaart verspreid. Zoo wordt de wonde allengs geheeld.

Nogtans, het gaat langzaam. En wie zal berekenen, hoeveel leed er geleden moet worden, vóór de laatste sporen van het kwaad, dat er gesticht was, uitgewischt zijn! Wilt gij weten

wat dat kost? Sla de geschiedboeken der volken van Europa op. Niet die bladzijden, waar de zegetogten der vorsten op schitteren, maar die, welke van het lijden des volks verhalen. Lees bij Vauban en Forbonnais, hoe Frankrijk uitgeput was door de overwinningen van Lodewijk XIV, en volg in Frankrijks historie gedurende de geheele achttiende eeuw tot op de omwenteling de telkens op nieuw zigtbare sporen dier uitputting. Zie Engeland. Sla de vermeerdering van zijne openbare schuld gade, gedurende de achttiende en het begin van de negentiende eeuw met zoovele tientallen van millioenen klimmende in de oorlogsjaren, als er in vredestijd bij honderd duizenden afgelost kon worden. Zie vooral op ons eigen vaderland. Ons roemrijk verleden heeft ons eene nalatenschap van schuld toebedeeld, waaronder wij nog gebukt gaan. Het was reeds honderd jaren geleden eene opmerking van Adam Smith, dat in Holland de schuld tot zoo vele en zoo zware belastingen verpligtte, dat de volkswelvaart er onder kwijnde en de nijverheid in hare ontwikkeling er door gestuit werd; en het verval van Hollands handel in de achttiende eeuw schrijft hij aan geene andere oorzaak toe. De staatsschuld van het tegenwoordige koningrijk der Nederlanden heeft zeker voor negen tiende haren oorsprong in oorlogskosten van vroegere tijden. Ondanks eene krachtige aflossing gedurende de laatste tien jaren, door buitengewone voordeelen mogelijk geworden, moet er alleen voor de renten van deze schuld jaarlijks nog meer dan dertig millioenen gulden betaald worden. Stel eens een oogenblik, dat wij die millioenen niet te betalen hadden, dan konden alle accijnsen en inkomende regten en bovendien nog het regt van registratie en het regt van patent afgeschaft worden! Een kapitaal van dertig millioenen zou jaarlijks ter beschikking der belastingschuldigen blijven, om telkens weder een nieuw hulpmiddel ter voortbrenging te worden; en, wat meer zegt, de nooddruft des volks zou overvloediger en gemakkelijker verkrijgbaar zijn, de nijverheid zou niet door allerlei nu onvermijdelijke bezwaren gedrukt worden, de arbeidsloonen zouden op lager peil dalen, en niettemin de werkman beter gevoed en gekleed zijn, de armenlast zou aanmerkelijk verminderen. Zulk eene voorstelling, is zij in onze oogen niet te schoon, dan dat wij ooit zouden durven hopen haar tot werkelijkheid te zien komen? Och, zij ware ook nu nog, zoo al niet voor ons, toch voor onze kinderen bereikbaar, zoo de volken van Europa

maar tot die hoogte van ontwikkeling mogten komen, dat zij wisten wat zegen de vrede is; zoo zij noch door eigen verblinding en boosheid, noch door den luim van gewetenlooze heerschers zich in hunnen ondergang lieten voeren. Wat ligt er diepe waarheid, ook op het gebied der staatkunde, in het woord des ouden dichters:

> Ach waren alle menschen wijs
> En wilden allen wel,
> Deze aarde waren een paradijs...!

De oorlog in Italië is gestuit; en de vrees van velen, dat het krijgsgeweld tot ons vaderland zou doordringen, is beschaamd. Is Nederland daardoor vrij gebleven van het kwaad door dezen oorlog gesticht? Wie met het bovengezegde kon instemmen, zal een ontkennend antwoord op deze vraag moeten geven. Wel is waar, wij mogen dankbaar zijn, dat dit kwaad niet meerder geweest is; maar indien iemand in staat was het voor ons uit te cijferen, wij zouden schrikken van de som van ons verlies in deze weinige maanden. De rampen des oorlogs zijn verre van onze grenzen verwijderd gebleven. Maar wij hebben ons niet kunnen onttrekken aan de gemeenschap des lijdens met die volken, die er door bezocht zijn geworden. Twijfelt gij nog? Laat elk in zijnen kring rondzien en vragen, of ook daar niet op eene of andere wijze geleden is. De rustige gang van 's lands bestuur is afgebroken, en de maatregelen, voorgenomen tot verbetering van den huishoudelijken toestand onzes volks, zijn achteruitgedrongen, om plaats te maken voor beschikkingen tot voorziening in mogelijk gevaar. Ook nu reeds zijn eenige millioenen aan betere oogmerken onttrokken om wapenen en krijgsmansuitrusting gereed te maken. In het beste jaargetijde zijn de dienstpligtige manschappen uit hun bedrijf gerukt om zich marschvaardig te stellen of zich in de krijgskunst te oefenen. Door gemis aan handen is er minder, slechter en duurder arbeid verrigt. De handel heeft geene ondernemingen gewaagd, de fabrieken hebben haren arbeid ingekort, en uit onze groote steden hooren wij nu reeds de klagten oprijzen over de duizenden, die er leêg loopen en

tot den armenstaat zullen vervallen. Het crediet... wie denkt niet bij het noemen van dit woord aan de verliezen hier te lande geleden door de verlegenheid van eene der oorlogvoerende mogendheden, aan wie wij onze kapitalen hadden voorgeschoten? maar wie waagt het de schade te berekenen, die daardoor alleen geleden is? Wil men een sprekend bewijs in cijfers, hoe de druk der tijden ook ons treft, men zie de laatste opgave van de opbrengst der belastingen door den minister van financiën in de Staatscourant van 16 Julij openbaar gemaakt. Wij waren anders gewoon, dat die opbrengst reeds omstreeks dezen tijd de raming overschreed; wij waren gewoon haar telke maand van het jaar iets hooger te zien dan in dezelfde maand van het jaar te voren. Wat vinden wij nu? Over het eerste halfjaar van 1859 eene opbrengst, die bijna een millioen minder is dan de opbrengst over de eerste zes maanden van 1858, en ruim zeventien tonnen gouds minder dan de raming kon doen verwachten.

Ziedaar het kwaad, dat de oorlog in Italië *ons* berokkend heeft, en dat nog lang en lang na kan werken.

Maar de vraag, die wij ter overweging voor ons hebben gelegd, heeft nog eene andere zijde van beschouwing. De economische kwestie moge den voorrang verdienen, omdat zij zoo stellig antwoord vindt, ook de politische eischt onze aandacht, al is hier het veld voor onzekere gissingen ruimer.

Wat heeft Nederland, met het oog op zijn staatsbestaan, ook nu nog van den oorlog in Italië te duchten?

In de onzekerheid, waarin geheel Europa heden nog verkeert omtrent de bedoelingen, waarmede de beide keizers vrede gesloten hebben; te midden der verwikkelingen, waarin het ‘Italiaansche vraagstuk’ nu eerst regt schijnt te komen; bij het wantrouwen, dat blijkbaar zoowel in Pruissen als in Engeland opgewekt is, - onder dit alles bestaat ook voor ons nog wel eenige reden om minder gerust te zijn, al is het ook niemand gegeven, met den vinger de windstreek aan den horizon aan te wijzen van waar het gevaar kan opkomen. Om een beeld te gebruiken, dat in deze warme dagen zich als van zelf voordoet: de lucht blijft broeijig, al zijn er ook elders zware onweders

gevallen; er kan ook nog wel eens een bui in onze onmiddellijke nabijheid losbreken.

Het gevaar, dat, naar ik mij voorstel, te duchten is, ligt niet zoo zeer in een of ander bepaald feit, dat wij ons als eerlang gebeurlijk kunnen denken, als wel in den algemeenen toestand van Europa. Die toestand is zeer onzeker geworden. Het gebouw van het politieke stelsel is uit zijne voegen geraakt en misschien zelfs van zijne grondslagen verwrikt. Den eersten schok heeft het geleden op het oogenblik, toen de keizerstroon in Frankrijk weder opgerigt werd. Zij, die toen den derden Napoleon als den redder van Europa tegenover het spook der revolutie begroetten, zagen voorbij, dat die naam alleen reeds van NAPOLEON III het politieke stelsel verscheurde, hetwelk in 1814 en 1815 als eerste voorwaarde had vastgesteld het herstel van het oude koningschap in Frankrijk en de verbanning der Napoleoniden. Die naam was een protest tegen al de regeringen die Frankrijk aan zijn hoofd had gesteld van 1814 af tot 1849; een protest, te opmerkelijker in eenen tijd, waarin men tot regel heeft genomen de eerbiediging van het voldongen feit. Die naam was tegelijk een protest tegen de handelingen en besluiten van het Weener Congres van 1815, die tot nog toe gegolden hadden voor de grondslagen van het nieuwe stelsel van politiek evenwigt. Doch hier werd voorzigtig en behendig het protest verzacht door de plegtige verklaring, dat het keizerrijk van den derden Napoleon een *rijk des vredes* zoude zijn. En Europa juichte deze woorden toe, ofschoon er altijd eenigen waren, die meenden, dat de schrijver der *Idées Napoléoniennes* moeijelijk op den duur de vredesvorst bij uitnemendheid zoude kunnen zijn. - De oorlog tegen Rusland ondernomen ‘in het belang der beschaving’, bragt het vertrouwen wel min of meer aan het wankelen. Maar Engeland was immers in dien oorlog Frankrijks bondgenoot, en Oostenrijk zelfs de zwijgende begunstiger van het bondgenootschap; en de vrede van Parijs bewees immers voor het oog der wereld Frankrijks edelmoedige belangeloosheid. - De ontzagchelijke uitbreiding van Frankrijks marine zonder zigtbare noodzaak en de uittartende houding bij de opening van Cherbourgs oorlogshaven, deed sommigen vragen: waartoe dit? Maar het verbond met Engeland was immers inniger dan ooit, en Victoria zelve werd bij de plegtigheid te gast genood. - De versterking der Fransche oorlogsmagt in Oost-Indië kwam eenigen bedenkelijk voor. Maar Engeland mogt

immers niet alleen de eer hebben van in het belang van Europa's handel den keizer van China tot rede te dwingen, en de moord der R. Katholijke missionarissen in het rijk van Annam had reeds lang om wraak geschreid. - Eerst met den nieuwjaarsgroet van 1859 aan den Oostenrijkschen gezant is velen de schrik om het hart geslagen, en de Italiaansche oorlog ‘in het belang der verdrukte nationaliteiten’ heeft ruime stof tot nadenken gegeven. En schoon ook thans weder Napoleon III Europa in de gelegenheid gesteld heeft om zijne grootmoedigheid te bewonderen, die hem zelven 't eerst de hand deed bieden aan den half verslagen vijand en die hem alle voordeel voor zich zelven deed versmaden, om alleen zijnen bondgenoot met een wingewest te beschenken, blijft het nog altijd raadselachtig, wat heil aan die verdrukte nationaliteiten beschoren is door den vrede van Villafranca. Zeker zullen wij spoedig wel wederom vergast worden op proclamatiën, even fraai van stijl als edel van gedachte: het is zelfs waarschijnlijk, dat die gelezen zullen zijn en besproken en in verscheiden zin uitgelegd, nog vóór dat deze regelen gelezen kunnen worden. Maar wat daarin ook over het verledene en de toekomst gezegd zal kunnen worden, dit staat vast voor het verledene: de Oostersche oorlog heeft het Turksche rijk zijne instorting een stap nader gebragt en heeft overigens geene andere vrucht gehad dan verkoeling tusschen Rusland en Engeland, veete tusschen Rusland en Oostenrijk; de Italiaansche oorlog heeft het vuur, dat in het schiereiland smeulde, in lichterlaaije vlam doen uitslaan, en heeft overigens geene andere vrucht gehad dan verkoeling tusschen Oostenrijk en Engeland, veete tusschen Oostenrijk en Pruissen. -

En voor de toekomst?....

Misschien zal iemand het niet te gewaagd vinden, met het oog op deze feiten, de gissing uit te spreken, dat de derde Napoleon het zich tot taak gesteld heeft, de nederlangen eenmaal door het vereenigd Europa den eersten Napoleon toegebragt, te wreken, en dat hij zijne roeping niet vervuld zal achten vóór hij beurtelings Rusland, Oostenrijk, Pruissen en Grootbrittannië een voor een verslagen heeft, en den smet uitgewischt, die op Frankrijks oorlogsvaan sinds de dagen van Trafalgar, Moskau, Leipzig en Waterloo kleeft. Dan eerst, wanneer geheel Europa vol eerbied en ontzag voor de trappen van den keizerlijken troon gebogen ligt, zal het *rijk des vredes* gekomen zijn. Met dat doel is het, dat elk voorwendsel, om

op *zijnen* tijd oorlog te beginnen en vrede te maken, hem even welgevallig is: nu de beschaving, dan de vrijheid, een andermaal misschien de roem. Met dat doel is het, dat hij met de geslependste diplomatie van oorlog en vrede beide gebruik maakt om de groote mogendheden onderling te verdeelen en tegen elkander in 't harnas te jagen.

Zoo kan men gissen, en misschien niet zonder grond.

Doch wij blijven getrouw aan ons voornemen om ons van elke gissing te onthouden en alleen op het stellige feit te letten. En dat feit is: dat de tractaten van 1815 verscheurd *zijn*; dat het stelsel van politiek evenwigt van 1815 verbroken *is;* dat het beginsel om de moeijelijkheden, die er mogten oprijzen, door gemeen overleg van de vijf groote mogendheden te beslechten, van nu af aan tot een afgesloten tijdperk der geschiedenis van Europa behoort. Of dat beginsel wel op den duur houdbaar geweest zou zijn, behoeven wij nu hier niet te onderzoeken. Of het inderdaad wel zoo heilzaam voor Europa gewerkt heeft, kan betwijfeld worden. Allerminst zeker hebben wij Nederlanders er op te roemen. Maar het feit is, dat het vervallen is, zonder dat een ander beginsel van regeling voor de Europesche diplomatie daarvoor in de plaats getreden is; dat het gevallen is door den wil en de daad van éénen man, wiens willen en doen het nog niemand gegeven is te doorgronden.

Deze onzekerheid en onvastheid van Europa's toestand is het, die voortdurend met gevaar dreigt, gevaar, vooral niet minder voor de kleinere staten, die zich misschien lijdelijk moeten laten heen en weder slingeren, dan voor de groote mogendheden, die toch nog de magt hebben om op den loop der gebeurtenissen invloed te doen gelden. Welke die gebeurtenissen in de naaste of in eene meer verwijderde toekomst ook kunnen zijn, dit kan niet uitblijven, dat de verwarring en verwikkeling, waarvan wij thans de eerste blijken zien, hoe langer hoe grooter moeten worden, tot ten laatste de algemeene verlegenheid er toe dwingt, den knoop door te hakken. Dan zal er weder een nieuw statenstelsel gesticht worden; dan zal een nieuw beginsel van politiek evenwigt worden uitgevonden; dan zal -

raadpleeg de ervaring der tijden - de kaart van Europa op nieuw geteekend worden en - wee dan den overwonnenen!

Indien dan deze welligt de toekomst is, welke Europa te wachten heeft, wat zal daarin het deel van Nederland zijn? Hebben wij voor ons er ook gevaar van te duchten?

Ook de schrijver van het te Amsterdam verschenen vlugschrift, dat wij in dit opstel reeds meermalen gelegenheid hadden aan te halen, oppert deze vraag en wijdt aan hare beantwoording eene bladzijde, die de opmerkelijkste van het geheele boekje heeten mag. Hij is van meening, dat, 't zij Napoleon triomfeerde, 't zij hij verslagen wierd, de toestand van Europa door dezen oorlog zoodanig zou moeten worden, dat eene algemeene beroering niet zou kunnen uitblijven. ‘Ook nu,’ zegt hij (blz. 49), ‘heeft men te verwachten, dat Europa eene andere gedaante zal ontvangen. Welke, dat is het geheim, niet dier vorsten, die in het verhorgen aanslagen smeden, maar van Hem, die alleen in de toekomst ziet en weet, wat de gebeurtenissen, die komen, daarin zullen uitwerken. Maar al kan niemand voorspellen, welke omkeeringen er zullen plaats grijpen, ieder weet, dat als de volkeren van het Noorden en het Zuiden en het Oosten en het Westen elkander beoorlogen, zij niet den vrede sluiten achter de oude grenzen. De geschiedenis bewijst het overal en ten allen tijde. De mogelijkheid is niet denkbaar, dat zij ditmaal voor het eerst het schouwspel zou vertoonen, dat na geweldige oorlogen en omwentelingen alles op zijn oude standpunt te regt kwam.’

En dan laat hij er op volgen:

‘Ons vaderland heeft van de nabijzijnde toekomst niets te hopen en alles te vreezen. Regtstreeksch belang heeft het bij den oorlog niet; zijdelings niet meer dan andere staten van den tweeden en derden rang. Maar voor al deze is het gevaar groot. Zij zijn het bijna altijd, die de kosten betalen van het krijgvoeren der grooten. Na elken Europeschen oorlog is het getal der kleinere staten verminderd. Wij hebben veel dat ons tot een begeerlijken prijs kan maken. Er zijn onder de mogendheden wie niets ontbreekt om eene oorlogsmarine te vormen, dan meer kustland, havens en eene zee-

varende bevolking. Wij bezitten zoowel het een als het ander. Er zijn er die sedert eeuwen op den linker Rijnoever vlammen, en ook de monden van den Rijn niet versmaden zouden. Er zijn er wier naijverige hebzucht ons onze overzeesche goudmijn benijdt. Het staat te voorzien, dat door den oorlog, begonnen onder de leus van vrijmaking eener onderdrukte nationaliteit, die nationaliteit niet in het leven worde geroepen, maar dat andere nationaliteiten er in ten gronde gaan. God geve dat het niet de onze moge zijn.'

Ik noem dit eene opmerkelijke bladzijde, opmerkelijk ook nu nog, ofschoon de oorlog in Italië noch naar de eene, noch naar de andere zijde die beslissende wending genomen heeft, welke de auteur als mogelijk stelde; laat ik liever zeggen: opmerkelijk en behartigingswaardig, *omdat* de oorlog in Italië niet tot beslissing gekomen is. Want de verblinding van hen, die meenen, dat met den 11^{den} Julij alle gevaar voor Europa geweken is, behoeft immers niet nog eens aangetoond te worden.

Het is waar, van ééne zijde is tegen de sombere voorstelling die wij daareven lazen, eene bedenking aan te voeren, die hare kracht heeft. Zij is deze: dat, welke mogendheid ook zich onze havens en stroomen of bezittingen ten buit moge begeeren, er altijd andere gevonden zullen worden, die zulken toeleg zullen trachten te stuiten. Niet uit bijzondere voorliefde voor óns volk; evenmin uit het besef van den pligt om het regt onder de volkeren te handhaven. Maar uit een beginsel van gelijken aard als dat, hetwelk de andere tot den roof zou bewegen. Engeland en Pruissen zullen niet kunnen dulden, dat Frankrijk hier de meester worde en blijve. Engeland en Frankrijk zullen nimmer toegeven, dat Pruissen onze havens en kusten de zijne make om eene nieuwe zeemogendheid in Europa te stichten. Mogt bij Engeland de begeerte opkomen om den Indischen Archipel aan zijne bezittingen te hechten, dan zou wel Frankrijk zich ons als beschermer opdringen; en wederkeerig zou Engeland niet lijdelijk toezien, indien het Fransch eskader, dat in de Indische wateren vereenigd is, den steven naar Java wendde. Zelfs ware het niet onmogelijk, dat de mogendheden in 't eind uit onderlinge afgunst zamenstemden om de mislukte proefneming van 1815 te herhalen, en op nieuw, maar op andere wijze, een krachtig koningrijk der Nederlanden te stichten.

Maar het zou wel onvergeeflijke dwaasheid zijn, indien wij,

op zulke berekeningen vertrouwende, meenden de handen rustig in den schoot te kunnen leggen en onbezorgd de toekomst bleven afwachten, die ons beschoren is. *Qui se fait brebis le loup le mange*, geldt ook hier. Altijd, wat ook het einde van de worsteling worden moge, zal het begin kunnen zijn, dat de ondernemingen, waarop hierboven gedoeld werd, beproefd worden, en dat wij niet dan na nameloozen druk te hebben verduurd redding zien opdagen.

Daarom is het noodzakelijk het gevaar onder de oogen te zien en de kansen op behoud te berekenen. Het is de heilige pligt van allen, die invloed op het bestuur van den staat kunnen hebben. Het is de pligt ook van elken burger; en in het gevoel van dien pligt vinde hij zijne regtvaardiging, die het onderneemt eenen raad, eenen wenk, eene waarschuwing openlijk uit te spreken.

Drie vragen treden hier bijzonder op den voorgrond. Deze:

Zullen wij ons in elk geval buiten de beroering, die Europa dreigt, kunnen houden?

Zullen wij bij eenen aanval, van eenen of anderen kant tegen ons gerigt, in staat zijn ons te verdedigen?

Zullen wij in het geval eener nieuwe regeling der Europesche belangen ons eigen lot zelven bepalen?

Elke dezer vragen is in één woord uit te drukken:

onze onzijdigheid,
onze weerbaarheid,
onze houding.

Onze *onzijdigheid*.

Bij alle verschil van inzigt over den tegenwoordigen toestand en de te wachten toekomst was er voor weinige dagen nagenoeg volkomene eenstemmigheid op dit punt, dat onze onzijdigheid groot gevaar moest loopen, zoodra de oorlog, in Italië begonnen, uitbreiding verkreeg of eene andere wending nam. Die uitbreiding van den krijg, die verplaatsing van het tooneel des oorlogs is voor 't oogenblik afgesneden. Maar wij

spreken nu in de onderstelling, dat nieuwe, nog onbekende verwikkelingen kunnen oprijzen. Komen die werkelijk, dan keert ook het gevaar terug, waaraan wij nu ontsnapt zijn. Wat is dat gevaar?

In de eerste plaats ligt het in den band dien Nederland of liever eene der provinciën van Nederland, het hertogdom Limburg, aan den Duitschen Bond hecht. Daarover is in den jongsten tijd zóóveel gezegd, dat het overbodig is er nog over uit te weiden. Die band kan ons verpligten om een deel onzer krijgsmagt te leenen tot het voeren van eenen oorlog die ons vreemd is, die misschien bij ons afkeuring vindt. De meerdere of mindere bereidwilligheid, om dien last te dragen, kan of voor de eene of voor de andere der strijdvoerende partijen eene reden of een voorwendsel zijn om ons van tekortkoming in onzen pligt te beschuldigen en ons deswege te bemoeijelijken. - Algemeen en dringend is de wensch uitgesproken, dat de regering geene gelegenheid verzuime om op eene of andere wijze dien band los te maken. Maar het is meer dan twijfelachtig, juist in de tegenwoordige omstandigheden, of zij daarin zal kunnen slagen. Niet alleen om de natuurlijke taaiheid en vasthoudendheid van corporatiën gelijk de Duitsche Bond is; niet alleen om den in Duitschland nòg heerschenden geest, die in 1848 zoo luide en dreigend uitgesproken werd, dat Duitschland groot en magtig moet zijn en daartoe naar alle kanten zijn invloed moet bevestigen en uitbreiden; maar ook omdat de Duitsche Staten het middel niet zullen willen laten varen om in tijden van oorlog het rijke Holland, dat Holland 't welk de monden der Duitsche stroomen beheerscht, tegen wil en dank aan zijne zijde te brengen. Immers zoolang het Limburgsche Bondscontingent in Duitschlands gelederen strijdt, is het niet wel denkbaar, dat het koningrijk der Nederlanden volkomen vrij blijve in zijne bewegingen en de keuze houde om zich aan die partij aan te sluiten, welke zijn belang het tot bondgenoot zou doen wenschen. Daar moet, vrees ik, veel gebeuren vóór wij ons van dien Duitschen druk ontslaan kunnen.

Voorts is er eenig gevaar voor onze onzijdigheid in de betrekking die er bestaat tusschen het koningrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg. Wel zijn het twee geheel gescheiden staten, die niets gemeens hebben dan hetzelfde hoofd. Maar buitenslands geldt de meening - zeker ten onregte - dat Luxemburg uit 's Gravenhage bestuurd wordt; en zoo wei-

nig schijnt men zich moeite te willen geven om de juiste verhouding te doen kennen, dat de bij uitstek diplomatische *Almanach de Gotha* zelfs telken jare voortgaat, Luxemburg niet als zelfstandigen Duitschen Staat te vermelden, maar, in zijne *notices statistiques*, als een onderdeel van Nederland voor te stellen. Voorzeker, daar is niets, dat ook maar de onderstelling wettigt, dat de Groothertog van Luxemburg in het belang van dit zijn gebied eenen stap zou kunnen doen waardoor het koningrijk der Nederlanden in moeite zou kunnen komen, gelijk in de vorige eeuw Engelands magt aan de belangen van het keurvorstendom Hannover dienstbaar werd gemaakt. Maar wie waarborgt ons, dat niet te eeniger tijd eene vreemde mogendheid het voordeelig acht, den Koning der Nederlanden aansprakelijk te stellen voor eene daad door den Groothertog van Luxemburg verrigt? Het zal dus wel niet onbescheidene angstvalligheid geheeten mogen worden, wanneer bij de Nederlandsche regering met ernst er op worde aangedrongen, dat zij volhardend, door woord en daad, duidelijk trachte te maken, dat Nederland en Luxemburg ten eenemale gescheiden en onderscheiden zijn.

Een ander gevaar is er, dat evenwel nog gelukkig tot den zeer ruimen kring der onzekere mogelijkheden behoort. Vóór eenige weken bragten Fransche dagbladen de tijding, dat er tusschen den koning der Nederlanden en den koning der Belgen een verbond tot onderlinge verdediging zou zijn gesloten. Dat gerucht is krachtig genoeg tegengesproken, dat wij het voor een verzinsel houden mogen. Maar dat gerucht wijst nogtans op eene gebeurlijkheid, die men met het oog op de geschiedenis van vroegere tijden niet ligt eene volstrekte onmogelijkheid zal durven noemen. Is er eenige grond voor de vrees, dat wij eene algemeene Europesche beroering te gemoet gaan, dan kan het niet ongerijmd zijn, da arbij de mogelijkheid te onderstellen, dat de zuidelijke Nederlanden en de beneden-Rijn wederom, als van ouds, de kampplaats kunnen worden; en er zijn er trouwens nog genoeg in Frankrijk, die de taak van het tweede keizerrijk niet volbragt achten vóór het de ‘natuurlijke grens van Frankrijk’ op nieuw veroverd heeft. De versterking van Antwerpen, door de Belgische Regering nu weder bij herhaling aanbevolen, niettegenstaande de tractaten België's onzijdigheid hebben gewaarborgd, is wel een bewijs, dat men dáár althans niet volkomen gerust op dit punt is. Zal niet, mogen *wij* vragen, indien dit geval zich eens voordoet, de zorg voor

eigen zelfbehoud ons verpligten, om gelijk onze politiek te allen tijde heeft medegebragt, in gemeenschap met andere mogendheden, den kleinen staat te hulp te komen, die ons van eenen gevaarlijken nabuur scheidt?

Daar komt nog iets bij. Niet alleen het hertogdom Limburg, dat in den Duitschen Bond opgenomen is, ook dat gedeelte van Limburg, dat van dien band vrijgehouden is, kan ons in het hier bedoelde geval aan eigenaardig gevaar blootstellen. De wijsheid der Europesche Diplomatie heeft het goed gevonden, den Koning der Nederlanden de bewaking van de Maas op te dragen, die als linie van verdediging bij eenen oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland zulk eene groote beteekenis heeft. Zullen niet beide strijdende partijen trachten zich van die linie meester te maken, al ware het alleen om te voorkomen dat de andere het doe? Maar zoo wij onze onzijdigheid weten te bewaren, zegt welligt iemand, zullen zij dat niet mogen doen en ons grondgebied ongerept laten. Als of er niet tal van voorbeelden is, hoe weinig onzijdigheid, die niet door wapenkracht gehandhaafd wordt, eerbiediging vindt. Toen in Mei ll. het Zwitsersche Bondgenootschap vertoogen opperde tegen den togt van Fransche legerscharen over een grondgebied, welks onzijdigheid onder zijne hoede geplaatst scheen, klonk uit Parijs het antwoord terug, dat men dien gordiaanschen knoop der onzijdigheid moest doorhakken; en het vraagstuk, of de betreden bodem onzijdig moest geacht worden, werd aan eene nadere conferentie voorbehouden, terwijl al vast de overtogt bleef voortgaan! Ook thans zou het kunnen gebeuren, dat ons met de uiterste beleefdheid wierd voorgehouden, wat men ter verontschuldiging aanvoerde, toen in 1805 een der legers van Napoleon op den togt tegen Ulm een onzijdig stukje gronds van den Koning van Pruissen in Zuid-Duitschland doortrok: ‘la nécessité de la guerre nous porte *à emprunter ce territoire*.’

Eindelijk, - want geene reden is er om ook niet de ergste kansen in het oog te vatten - zijn wij volkomen gevrijwaard voor het gevaar, dat te eeniger tijd een aanval op ons zelven beproefd wordt? Wat zulken aanval uitlokken kan, is hierboven reeds met geleende woorden gezegd. Maar is het wel eens noodig, naar redelijke gronden voor de daden der magthebbenden te zoeken, wanneer eens de rust verstoord, de eerbied voor aangegane verbindtenissen geweken, het regt ver-

kracht is? Of speelt ook hier niet die ‘noodzakelijkheid des oorlogs’, waarvan zoo even gesproken werd, hare rol? Herinneren wij ons, wat gebeurd is in 1747. Zeven jaren lang had de Nederlandsche Republiek zich onzijdig weten te houden in den Oostenrijkschen successie-oorlog. Ten laatste werd zij er tegen wil en dank door Frankrijk ingesleept, omdat het gevaar der Republiek het middel moest zijn om Engeland tot eenen spoedigen vrede over te halen. Kan niet te kwader ure de herinnering levendig worden aan de staatkunde van den eersten Napoleon, om nieuwen toevoer voor zijne gedunde legers en nieuwe hulpmiddelen voor zijne uitgeputte schatkist te zoeken bij volken, wier welvaart nog niet geknakt, wier rijkdom nog niet verwoest was?

Ziedaar de gevaren, die onze onzijdigheid bedreigen. Nog eens, verre zij het van ons, dat wij ons vermeten zouden den sluijer der toekomst op te ligten, en te verkondigen: over zes weken zal het kanon langs de boorden van den Rijn bulderen; of: binnen zes maanden zal het bondgenootschap tusschen Frankrijk en Grootbrittannië verbroken zijn; of: in het volgende jaar zal der wereld duidelijk worden, wat men te verstaan hebbe onder den naam van het herstelde *Empire français*. Maar zoo het waarheid is, dat in het ‘verward Europa’ van deze dagen overvloedige stof van beroering en strijd is, dan mogen deze gevaren meer dan een ijdel schrikbeeld heeten.

Onze *weerbaarheid*.

Men verwachte hier niet eene voorstelling, veelmin eene waardering van de oorlogsmiddelen, die wij tot verdediging van den vaderlandschen grond beschikbaar kunnen stellen: de kracht onzer sterkten, de deugdelijkheid van ons leger, de bruikbaarheid van ons wapentuig. Indien wij het waagden een woord van dit alles te zeggen, het zou misschien veeleer een woord van bekommering dan van bemoediging zijn, omdat uit zoo menige waarschuwing van bevoegde mannen het besluit moet worden opgemaakt, dat op onze reeks van vestingen niet te veel gesteund mag worden, dat onze levende krijgsmagt - al kunnen onze officieren ook de vergelijking met die van elk ander volk met glans doorstaan - gebrekkig ingerigt en weinig geoefend is, dat onze wapening veel te wenschen overlaat.

Maar er zijn toch zaken, waarover iemand, die vreemd is aan de kennis van het krijgswezen, met vrijmoedigheid mag spreken, en die hier voegzaam ter sprake gebragt kunnen worden. Er hebben zich onder ons in de laatste weken twee kwalen geopenbaard, die aangewezen en bestreden moeten worden. Wij aarzelen niet den vinger op de zeere plek te leggen en het scherpe mes in de wonde te steken, hoe pijnlijk het ook moge aandoen. Die kwalen zijn: gebrek aan moed, gebrek aan veerkracht.

Gebrek aan moed. Wie het oor geleend heeft aan de gesprekken, onder den druk der tijden en den angst voor eene onzekere toekomst in verschillende kringen gevoerd, heeft zich kunnen overtuigen, dat de meening heerschende is, dat wij te onmagtig zijn, om het gevaar, van welke zijde het ook kome, het hoofd te bieden. Wat zullen wij, zegt men, kunnen uitrigten tegen eenige mogendheid, wie het in den zin mogt komen, ons aan te vallen? Wat blijft ons anders over, dan geduldig af te wachten en te ondergaan wat over ons beschikt wordt? Waartoe nuttelooze inspanningen en opofferingen, die ons toch niet baten zullen? Onzen bodem kunnen wij toch niet verdedigen, onze bezittingen toch niet beschermen tegen eenen overmagtigen vijand. Bondgenooten, die het eerlijk met ons meenen, hebben wij ook niet. Neen, laat ons liever ons zelven klein houden, zoo klein mogelijk; laat ons vooral geenen argwaan opwekken, misschien ziet men ons voorbij; bukken is het middel om den nakenden storm te ontwijken.

Is dit niet gebrek aan moed? Is wie zoo spreekt niet gelijk aan den man, die zich zelven met gebonden handen aan zijne belagers overgeeft? Zóó hebben zeker de vaderen niet gesproken, toen zij den strijd tegen den magtigsten Monarch van Europa tachtig jaren lang volhielden, of toen zij het vereenigd geweld van Lodewijk XIV, Karel II en de Bisschoppen van Munster en Keulen weerstonden. - Maar de tijden zijn veranderd; wij zijn tot zulke krachtsinspanningen niet meer in staat. Dat er toch eens een einde aan kome aan die vruchtelooze declamatie over de grootheid der vaderen! - Het is waar, de tijden zijn veranderd. Wij zijn de andere velken niet meer *vooruit* in beschaving, in wetenschap, in kunst en nijverheid; wij zijn niet meer de eerste handelaren der wereld; wij hebben niet meer eene zeemagt.... Van waar de schuld, zou ik willen vragen, dan van diezelfde flaauwhartigheid? Maar liever

zeg ik op mijne beurt: de tijden zijn veranderd. Niet meer is de staat verdeeld door onderlinge jaloezij der provinciën, die zelfs voor het dringendste gevaar niet week; niet meer wordt het gemeenebest door eene partijschap verscheurd, die zich niet ontzag den vreemdeling zelfs tot hulp tegen den landgenoot in te roepen; niet meer hangt 'slands verdediging af van de kortzigtigheid of van de kleingeestigheid van stedelijke regenten; niet meer bestaat ons leger uit benden zaamgeraapte huurlingen, waarmede toch Maurits en Willem III wonderen wisten te verrigten. Onze toestand in Europa moge, wat de werking onzer kracht naar buiten betreft, minder gunstig en schoon geworden zijn; onze inwendige toestand tot eigene schutse is voorwaar niet slechter dan in 1629 of 1672. De wateren der zee en der rivieren strekken ons nog ten bolwerk als toen; en een stelsel van verdediging, met eenheid van inzigt beraamd, maakt thans dat bolwerk sterker dan ooit te voren. *Nederland kan zich verdedigen tegen eenen overmagtigen vijand*. Dit is de eenstemmige verzekering van onze krijgskundigen, ook in dit tijdschrift door eenen der uitstekendsten onder hen den wankelmoedigen bij herhaling voorgehouden; het is de openhartige erkentenis van vreemden, die onze gelegenheden bestudeerd hebben. Nederland kan zich verdedigen, mogen wij hun nazeggen, zoo het maar niet verslagen, met slappe handen nederzit en aan zijn eigen kracht twijfelt. Nederland kan zich verdedigen, moeten wij, met het oog op de geschiedenis, er bij voegen, mits het slechts eendragt, moed en veerkracht hebbe; mits het niet zelf moedwillig den vijand inhale als in 1787 en 1794, of verzuime de middelen voor te bereiden om hem te keeren als in 1672 en 1747.

Eendragt, moed, veerkracht. Nog eens, Godlof! aan eendragt ontbreekt het ons niet. Wat verschil van inzigten omtrent de belangen des vaderlands ons ook soms verdeeld houde, daar is geene vreeze dat wij niet, door de beproevingen der tijden geleerd, ons onverdeeld om den troon onzes konings zullen scharen als de stonde des gevaars naakt. Och, dat het ons evenmin aan moed ontbrake en aan veerkracht!

Gebrek aan veerkracht. Ik mag er veilig van spreken zonder dat ik heb te duchten, dat men mij over dit woord hard valle. Het is eene oude grieve, in het boek der geschiedenis op menige bladzijde tegen onze staatslieden aangeteekend. Het is een euvel, eigen misschien aan de volksdeugd, waarop wij ons

wel eens beroemen, onze voorzigtigheid, die ons ja voor onberaden stappen behoedt, maar ook wel eens met overleggen en wikken en wegen den tijd doet verliezen. Reeds vele malen hebben wij er zwaar voor geboet. Laat ons toezien, dat wij er niet op nieuw door ten val komen.

Het gevaar, dat nu althans voor het oogenblik geweken schijnt, heeft ons eene ernstige waarschuwing gegeven. Dat zij niet verloren ga. Wij hebben voor eenige jaren de rondborstige bekentenis van eenen onzer ministers moeten hooren: ‘dat de marine in verval is.’ Wij hebben in de laatste dagen de verklaring uit den mond onzer staatslieden moeten vernemen, dat men onze krijgsmagt te lande, weinig geoefend en slecht uitgerust als zij is, den vijand niet te gemoet zoude durven voeren. En die bekentenissen, zij zijn naauwelijks anders dan met onverschilligheid aangehoord. Het is waar, men is, sinds dat woord: ‘verval der marine’ gesproken werd, aan het werk getogen tot haar herstel. Maar is het met kracht geweest? Is het geschied met dien ijver en die voortvarendheid, die het hooge belang dier zaak eischte? Of heeft men ook nu weder niet een kostbaren tijd laten verloren gaan met wikken en wegen en overleggen en proefnemingen, zoodat, wanneer eensklaps een oorlog uitbreekt, onze havens en kusten ongedekt, onze handelsvloot onbeschermd, onze bezittingen aan zich zelven overgelaten zullen zijn? Heeft men na de verzekering van zoo even, de handen krachtig ineengeslagen om dan nu, het koste wat het kosten moet, het leger in weerbaren staat te brengen? Helaas, wij hebben in de allerlaatste dagen het bedroevende schouwspel moeten aanzien, dat men op dit zorgwekkend tijdstip, nu het voor 't minst nog twijfelachtig is, of wij niet eensklaps de hulp van dat leger noodig zullen hebben, van de dubbelzinnige redactie van een wetsartikel gebruik gemaakt heeft, om de hand weder terug te trekken, die al zoo aarzelend aan de verbetering onzer middelen ten oorlog gelegd was.

De beschuldiging, die in deze regelen ligt opgesloten, treft niet hier of daar in het bijzonder. Voorzeker, het ware gemakkelijk voor wie er lust toe gevoelde, de regering hard te vallen, die jaarlijks zestien tot achttien millioenen tot hare beschikking heeft voor oorlog en marine, en in het oogenblik des gevaars de pijnlijke bekentenis moet afleggen dat noch het leger noch de vloot in staat zijn om aan hunne bestemming te beantwoorden. Of niet minder ligt zou het vallen der vertegen-

woordiging scherpe verwijten te doen over het jammerlijk gehaspel van loven en dingen, waarvan wij telken jare bij de behandeling van het X^{de} hoofdstuk der begrooting getuigen moeten zijn. Ik voor mij, ik acht mij onbevoegd te beoordeelen, of 's lands verdediging met twaalf of elf of tien en een half millioen gulden jaarlijks in voldoenden staat te brengen en te houden is. Maar de beschuldiging, die ik mij vermeet op te werpen, treft regering en vertegenwoordiging beide, die te zamen jaarlijks dat onvruchtbare schouwspel van den twist over het eindeijfer gaven, zonder dat 's lands belang er door gebaat werd. Tien jaren is het nu geleden sedert het artikel in de grondwet opgenomen werd, 't welk eene betere regeling der militie vordert; nog langer is het, dat de overtuiging vaststaat, dat de inrigting der schutterij uiterst gebrekkig is. Voorwaar, men mag wel van gebrek aan veerkracht spreken bij eene regering, die dit wetende rust heeft, en bij eene vertegenwoordiging, die dit wetende der regering rust laat.

Ik zie hier eene vraag te gemoet, waarop ik het noodig acht mij te verantwoorden. Hoe, hoor ik zeggen, gij, die zelf in deze bladzijden de rampen des oorlogs zoo breed uitmeet en weeklaagt over 't geen hij den volken kost, gij maakt er den vertegenwoordigers des volks een verwijt van, dat zij den last des oorlogs zooveel mogelijk willen verzachten zoodra de omstandigheden het veroorloven? Gij acht het gering, dat er met zorg op zuinigheid in de besteding van 's lands gelden worde gelet? Gij dringt aan op hervormingen, die, wat zij ook zullen medebrengen, onbetwistbaar der natie hoogere lasten zullen opleggen?

Zie hier mijn antwoord. Indien ik de rampen des oorlogs nog sprekender had kunnen schilderen dan geschied is, ik zou het niet onbeproefd gelaten hebben. Maar hier is het niet de vraag, of wij den oorlog met zijne rampen hebben te beminnen of te schuwen. Hier is het de vraag: wat wij tegen den oorlog, wanneer hij over ons komt, hebben te doen. Gij zoudt het de daad eens krankzinnigen noemen, indien iemand uit louter lust een schoon en stevig gebouw tot den grond liet slechten. Maar wanneer de brand door de straten woedt, dan kan het wijsheid zijn, een blok huizen omver te halen opdat de vlam niet verder om zich grijpe. Zoo ook hier. Kan het niet anders dan dat er oorlog gevoerd moet worden, dan ook geene middelen gespaard om hem zoo goed mogelijk te voeren, en

het kwaad dat hij over ons brengt zoodra mogelijk te keeren. Dan geene offers ontzien, hoe smartelijk zij ons ook vallen. Want wat geheel andere offers wij gedwongen zouden kunnen worden te brengen, indien wij zwak en flaauwhartig de gemakkelijke prooi wierden eens meedoogenloozen vijands, dat gedenken de ouden van dagen onder ons nog met tranen.

Ten slotte een woord over *onze houding*.

Het kan een kort woord zijn; eene zamenvatting en toepassing van het gezegde.

Wij zijn uitgegaan van de onderstelling, dat uit den tegenwoordigen verwarden toestand van Europa eene algemeene beroering kan ontstaan, die na velerlei verwikkelingen eindelijk eene nieuwe orde van zaken geboren doet worden, en dat ook ons eenig gevaar dreigt van in dien maalstroom te worden medegesleept. Met beleid onze onzijdigheid, zoolang het zijn kan, te handhaven, met zelfvertrouwen en wakkerheid ons voor te bereiden op de kansen die wij niet ontgaan kunnen, dat is wat die onzekere toestand ons voorschrijft. Onze houding zij dan, gelijk onlangs zoo schoon gezegd is: rustig en wel toegerust Maar ons streven naar onzijdigheid zij zoo min een angstig wegschuilen als onze voorzorg een overmoedig uittarten zij. Onze houding zij dùs, dat wij ons in elk geval de achting van andere volken waardig maken.

Of en hoe en waar het noodig zal zijn, dat wij eenig bepaald verbond met eenen anderen staat aangaan, dat is eene van die vragen, die alleen door de scherpzinnige waardering van den eisch des oogenbliks beslist kunnen worden. Voor 't oogenblik schijnt zeker daartoe geene noodzakelijkheid te bestaan. De vrees van ons zelven noodeloos daardoor in moeijelijkheid te brengen houdt van zelve al ligt van zulk eenen stap terug. En, komen wij er voor uit, ons volk heeft ook voor geen der ons omringende volken sympathie genoeg om eene naauwe vereeniging van belangen en bedoelingen gemakkelijk te maken. Belgie, het afvallige Belgie, is in het oog van velen louter een brandpunt van geestelijke heerschzucht, in het oog van anderen een broeinest van revolutionnaire woeling. Engeland en Franrijk beide hebben zich bij ons gelijkelijk gehaat gemaakt als

roofgierig vijand en verdacht vriend; de Duitschers, wij verstaan ze kwalijk en zij ons evenmin; wij zouden ze 't liefst gering achten indien wij sedert 1848 ook niet eenige aanleiding vonden, hen te vreezen. De meer ontwikkelden onder ons mogen zich boven zulke gevoelens weten te verheffen, bij de kern des volks is dat gevoel van afkeer en veete diep geworteld. Evenwel kan eene goede staatkunde eischen, dat wij ons aan een of meer van deze staten aansluiten. Ook zoude het kunnen zijn, dat wij tot zulk eene verbindtenis wierden aangezocht. De tijden mogen voorbij zijn, waarin men geene coalitie in Europa vormen konde zonder dat aan Nederland daarin eene voorname plaats toekwam. En zeker zal nu wel niet ligt gebeuren wat eens gebeurde in 't begin der achttiende eeuw, toen tusschen Engeland, Frankrijk en Oostenrijk eene *quadruple*-alliantie gesloten werd, omdat het immers van zelf sprak, dat ook de Republiek daartoe behoorde. Maar toch kunnen er ook nu nog omstandigheden voorkomen, die voor eene vreemde mogendheid eene alliantie met Nederland wenschelijk maken, al is het ook voor 't oogenblik even gewaagd te voorzeggen, van wat aard die omstandigheden kunnen zijn, als te bepalen, wat dan het belang van Nederland zal medebrengen.

Maar dit woord, of wil men, deze voorspelling mag nu wel uitgesproken worden. Het is goed, dat wij ons niet mengen in oorlogen die ons niet aangaan; het is goed, dat wij vrede en vriendschap trachten te houden met alle mogendheden; het is goed, dat wij botsingen vermijden, die niet ligt tot ons voordeel zouden kunnen afloopen. Doch laat ons tevens toezien, dat wij niet door anderen gering geacht worden, omdat wij ons zelven klein en zwak maken. Wij hebben nog altijd groote belangen te verdedigen, en wij moeten toonen, dat wij ze des noods willen en kunnen verdedigen. Beter is hier misschien nog wat te veel stoutheid dan te veel schroomvalligheid. Indien het eens gebeurde, dat de kaart van Europa ten besluit van de verwikkelingen, die er komen kunnen, neen, die er reeds zijn, herzien moest worden, laat ons dan toch tijdig onze maatregelen nemen, dat men niet over ons of onze bezittingen beschikke zonder dat wij mede stem er in hebben. Wij behoeven daarom nog niet eene avontuurlijke politiek te volgen als die van Sardinië, dat ongeroepen aan den oorlog in de Krim deel nam om zich bij de vredehandeling te doen gelden. Het zal nog te bezien staan wat Sardinië daardoor gewonnen heeft.

Maar wij kunnen, wij moeten ons herinneren, dat in 1813 de Nederlanders zelven over hun land en hunne toekomst beschikt hebben omdat zij den moed gehad hebben tegen den vreemden dwingeland op te staan en zijne benden uit 's lands palen te verdrijven vóór de verbondene mogendheden den tijd hadden, over dit land als over een wingewest op den vijand veroverd te beschikken. Laat ons zorgen, dat het tegenwoordige geslacht de mannen, die dat gedaan hebben, waardig bevonden worde. Laat ons waken en strijden, dat wij niet door onze schuld het erf verloren doen gaan, dat onze vaderen voor ons gewonnen hebben.

George Crabbe.[1]

De Kerkregisters, naar het Engelsch van George Crabbe, en de Predikantsdochter, door K. Sybrandi. Amsterdam, J.D. Sijbrandi, 1858. 156 bladz.

> Hoe boeit deez' wereld in het klein!
> Wat is die huismanswoning rein,
> Geboomte en gras zijn frisch van daauw
> En heerlijk rijst dier bergen blaauw!
> Zie hoe dat wolkjen spelen gaat
> Waar 't zich in reinen ether baadt!
> Kwam Van de Velde of Ruisdael hier,
> Zij kozen ijlings zich kwartier,
> En wat zij bragten op 't paneel
> Gold eeuwen lang een kunstjuweel.
>
> Wat tooverkracht schuilt in 't verschiet?
> 't Is of door zilvergaas gij 't ziet,
> Doorschijnend is 't, als stond een licht
> Er achter, liefelijkst gezigt;
> En dank dier stralen stillen krans
> Drijft alles in een heldren glans,
> Wat anders blijkbaar slechts gemeen,
> Iets walglijks-alledaagsch u scheen, -
> Hebt gij noch geest noch kunst te baat,
> Ook daarvoor weet de liefde raad.
>
> G ö t h e ' s dichtstukjen L a n d s c h a p getiteld, in de afdeeling zijner verzen K u n s t gewijd.

'Ik heb waarlijk lust geestelijke te worden,' borst de eenen-twintigjarige Percy Bysshe Shelley bewonderend uit, toen hij, aan den arm eens vriends, op eene wandeling in den voorzomer van 1813 van verre eene allerliefste pastorij gewaar werd, wier voorgevel met corchorus was begroeid, die in vollen bloei stond. De kleine hof voor den ingang van des leeraars woning, - de diepe, schier plegtige stilte van het landschap, - het uitlok-

1 Zie het Januarij-nommer van dezen Jaargang, bl. 105-156.

kend slingerpad over het dorpskerkhof, - de weêrgalooze glans der morgenzon, zoo getuigt hij, die ons de bijzonderheid mededeelt, dat alles te zamen bragt waarschijnlijk in 's jongelings gemoed den indruk te weeg, welke zich lucht gaf in den wensch zoo kwalijk strookende met Shelley's bekende weinig kerkelijke begrippen.

‘Hoe!’ hernam dan ook de vriend, ‘gij, geestelijke, met uwe gevoelens over het geloof?’

‘Mijne instemming,’ was het antwoord van den zanger van Alastor, ‘mijne instemming met wat het supranaturalistisch heeft, zou zich louter tot het bezigen van eenige kunstwoorden bepalen; van de zedeleer des christendoms daarentegen ben ik inniger overtuigd dan menigeen, die zich op vollediger belijdenis te goed doet. Lieve vriend! denk er eens een oogenblik over na, hoeveel nuts een goed geestelijke stichten kan, door zijn onderwijs, als gestudeerde en als moralist; door zijn voorbeeld als een fatsoenlijk man en als een mensch van geregeld gedrag; door het vertroostende van zijn persoonlijken omgang met en van zijne liefdadigheid jegens de armen, welke dikwijls geen anderen vriend hebben, geen anderen steun! Is het niet eene heerlijke instelling, de kerk, die het mogelijk maakt zulke mannen over het gansche land uit te zenden? En zou ik mij zelven de voordeelen dezer bewonderenswaardige inrigting moeten ontzeggen, dewijl er zekere technologie is, aan welke ik mijn zegel niet hechten kan, maar die ik juist niet op den voorgrond behoef te brengen?’

We zouden de bedenkingen van den vriend tegen die zienswijze mededeelen, als het hier de beantwoording der vraag gold, of er sedert Shelley - die het evenwel bij den inval blijven liet, - niemand geestelijke is geworden, met wien het, minus het genie, in de hoofdzaak niet veel beter geschapen stond dan met hem? Onze ondeugendheid gaat zoo verre niet. Het doel, waarmede wij de anecdote verlevendigden, is bereikt, zoo gij er niets bevreemdends meer in vindt, dat de toch ook dichterlijke Crahbe, in geloof vergoedende wat hem in geestdrift ontbrak, gretig den raad volgde zich der Kerk te wijden.

De Kerk! Er zijn woorden, welke wij zonder eenige toelichting bezigen, welke ons vreemd zouden doen opzien zoo het ons bleek dat iemand die bij den eersten klank niet verstond; noodelooze vreeze! welke voor niemand iets duisters schijnen te hebben, en waarin toch, als wij er een oogenblik over nadenken,

zulk een bajert van gedachten schuilt, dat bepaling van wat er te dien tijde, te dier plaatse, en door die personen onder werd verstaan, behoefte blijkt, behoefte, die veel ligter te beschrijven dan te bevredigen is. De Kerk! alsof in alle eeuwen en bij alle volken dat woord één zelfden toestand voor den geest riep, ééne zelfde stemming kond deed, - de Kerk! alsof tijd-, land-, stads-, dorpsgenooten, alsof drie onzer er hetzelfde onder verstonden! De Kerk, dat is de Catholijke, hooren wij zeggen, en beantwoorden de aanmatiging louter met de vraag: die der eerste, der midden- of die der latere eeuwen; de kerk voor, de kerk onder, de kerk na de hervorming; de kerk ‘met Arnoldo van Brescia, met Fra Dolcino, met Savonarola in haren schoot,’ - met ‘Albigenzen, Waldenzen, Lollards en Hussiten,’ bij beurten protesterende, - of sedert de scheiding door Luther? De Kerk, dat is de Christelijke met al hare afdeelingen, beweert men voorzeker christelijker, maar duide het ons niet euvel, dat wij weinig overeenstemming, dat wij allerminst eenheid van gedachte kunnen gewaar worden in de drie of vier heerschende, welke staten regeren, en de tallooze, die door staat bij staat worden gedoogd. De Kerk, of de oude wereld van de nieuwe leerde het begrip te louteren, het b e l e v e n van eene geloofsbelijdenis boven het b e z o e k e n van een gesticht te stellen, en geen band zoo hoog en zoo heilig te achten als de onzigtbare des geestes, in louter liefde geopenbaard!

De Kerk, - maar er kon hier geen sprake zijn dan van de Anglicaansche, Bisschoppelijke, Gevestigde Kerk, - alsof deze ook niet hare geschiedenis had, hare tijdperken van opkomst, bloei en verval; alsof zij in de dagen, wier heugenis wij trachten te verlevendigen, voor elk der personen, welke wij u op Gregories bij Beaconsfield voorstelden, hetzelfde ware geweest.

Wij hebben u den Kerk met de oogen van Shelley, de ongeloovige, zoo ge wilt, in een der merkwaardigste jaren dezer eeuw doen beschouwen; gevoelt ge als wij lust op te merken wat zij in zeventienhonderd een en tachtig Burke, zijner gade, en beider gast toescheen; wat hun geest en gemoed zich onder dat woord voorstelde?

Het is niet louter hoffelijkheid, wanneer wij ons zonder aarzelen het eerst tot Edmunds gade wenden; voor de vrouw is de eeredienst over de gansche wereld geene heilzame instell ng, neen, eene behoefte des harten. Toen er over het gelaat van

het geestige nichtjen een glimlach gleed bij de aankondiging dat George geestelijke zoude worden, was een blik van Jane Mary bestraffing genoeg geweest; ernstig zag de schalke voor zich. Was het de schuld van het lieve kind, dat ze, luttel oogenblikken vóór de wandelaars binnentraden, in een boek met platen had gebladerd, dat op gindsche tafel openlag? Ge zijt niet gelukkig in het gissen, als gij niet raadt wiens werk het was. Crabbe zou het op grooter afstand dan hij er nu van stond bij den eersten blik hebben herkend. ‘Geen wonder,’ herneemt ge, den titel van het boek lezende, en hebt meer gelijk dan gij geloofdet, want, had hij voor de satires tot nog toe door hem geschreven, getracht Alexander Pope den vorm af te zien, hij was voor de gedachten in zijne figuren veraanschouwelijkt menigen trek aan William Hogarth verschuldigd. Twee der bekendste voorstellingen van dezen had het geestige nichtjen tegenover elkander gelegd, twee scherpe tegenstellingen van het tooneel en den tempel mogen ze heeten, ‘de l a g c h e n d e t o e s c h o u w e r s ,’ en ‘d e s l a p e n d e g e m e e n t e .’ Op de eene plaat is alles vermaak, op de andere alles verveling; - mogt het meisjen, dat nog geen vijftien lentes telde, en heel de hekeling der zeden in menige speling van het cynisch vernuft meer vermoedde dan verstond, niet aan eene spotternij des toevals gelooven, toen ‘Mijnheer George’ werd voorgesteld als de toekomstige eerwaarde? ‘Gij zult ze toch niet te erg doen geeuwen,’ had zij willen schertsen; daar zag tante Jane Mary haar aan met oogen glinsterende van bedwongen tranen, en uit had nichtjens plaagzucht. Of u de wensch nog heugde, waarmede de ernstige vrouw Crabbe voor zijne roeping wijdde. ‘God geve u de kracht Hem na te volgen, die het land door ging goeddoende,’ het waren de woorden die over de lippen kwamen van haar, ‘welke met de kalmte den kwakers eigen, schoon als eene heilige der kerk waartoe zij behoorde, voortzweefde over het woelig tooneel van Burke's dagelijksch leven.’ Er is individualiteit, hopen we, in de wijze waarop zij de gedachte uitdrukt, maar het verband, waarin zij, zonder een omzien aarzelens, den verkondiger der blijde boodschap met den Verlosser zelven brengt, den vertegenwoordiger van dezen in genen groet, is het niet altijd en alom de lievelingsopvatting van dien toestand door de vrouw? Ons boeit de zedelijke grootheid des Heilands tot verblindens der oogen toe; en er steekt niets verbazends in, dat we weinig gevaar loopen den leerling met den meester te ver-

warren, helaas! om strijd door onze zelfkennis en door onze studie van de voortreffelijksten van wie wij groote mannen heeten, voor begoocheling beveiligd; telt de malen, dat gij u zelven overtroft, de betere beginselen de overhand gunnende; telt de malen, dat gij het anderen zaagt doen; telt uwe verrassingen van dien aard, en bloost er over dat zij zoo weinige zijn! Het is de zelfverloochenende liefde des Heeren daarentegen, welke de andere helft des menschelijken geslachts aantrekt; zou het tot de eigenaardigheden van het gemoedsleven behooren, zich met de verwezenlijking zijner zoetste wenschen, zich met wonderen te vleijen, hoe tallooze keeren ook te leur gesteld? iedere lieve idealiseert haar pastoor of haar predikant. Jane Mary wordt ons geschilderd als een der verstandigste vrouwen van haren tijd, ‘die niet enkel de natuurlijke prikkelbaarheid van Burke door ‘wat er aangeboren zachts in haren aard school, wist te temperen, noch hem slechts opbeurde in armoede, noch hem maar in krankte verpleegde,’ neen, ‘die meer was dan zijne troosteresse in smart, die in staat bleek hem te schragen als hij wanhoopte,’ en toch, overdreef ook zij, in den geestelijke iets anders, iets verheveners groetende dan een mensch van gelijke bewegingen als wij! Gelukkige echtgenoote, die slechts éénen trots kende, dien dat zij de gade was van zulk eenen man; gelukkige moeder van een veelbelovenden zoon, de hoop en den lust zijns vaders, was voor Jane Mary de kerk in vollen zin het voorportaal des hemels, als zij dankend nederknielde en in het schemerend verschiet, door hare tranen heen, den cherub zweven zag, haar tweede vroeg verscheiden kind, bij welks wiegje zij zoo bitter had geweend; - maar waarom ontbrak aan iederen eerwaarde, die haar van het altaar af of van den kansel gadesloeg, de zedelijke moed ter bekentenis, dat hij den kostelijken schat, hem door beider Heer en Heiland voor aller zielen toevertrouwd, maar in aarden vaten droeg? Waarom ontbreekt deze aan zoo velen zoo vaak in hun verkeer met vrouwen?

‘Amen!’ had George gezegd op den wensch van Burke's gade; Amen van ganscher harte; wat was de Kerk tot nog toe voor hem geweest; wat beloofde hij in zich zelven voor haar te zullen worden?

Leed moge het ons doen, dat wij niet weten aan wien wij de opmerking verschuldigd zijn, - het zou ons een lust wezen er hem lof voor toe te kennen, - waar blijft ze, waar, schoon hon-

derd malen herhaald: wie den sleutel wil vinden, hoe het in de borst van eenig merkwaardig man met zijn godsdienstig gevoel geschapen stond, hij zie naar de moeder van dezen om, naar de vrouw, die hem in zijne eerste en tederste jaren verpleegde en verzorgde. Tien tegen een, dat het er bij de laatste, wat den zin voor het verhevene betreft, armelijk uitzag, als gij een genie aantreft, voor het gemoedsleven verstompt, alle bezielend geloof aan een volgend leven vreemd, den spot drijvende, we zeggen niet met deze of gene kerkleer, maar met de behoefte waaruit die alle oorsprong nemen, de behoefte aan iets hoogers en heiligers dan eenig geluk, eenig genot hier beneden, van de aarde, aardsch. George was, behoeven wij het nog te zeggen? geen vernuft, welks vlugt iets verbazends had; George was misschien maar een middelmatig talent uit een middelmatigen tijd; en echter, wie hem begrijpen wil in de betrekking die hij aanvaardt, wie lust heeft hem te meten met billijken maatstaf, hij getrooste zich zijne opvoeding gâ te slaan, hij verplaatse zich met ons in de dagen zijner jonkheid, in het stedeke Aldborough, aan de knieën eener haast vergeten vrouw, aan den schoot zijner moeder. ‘Zij was innig vroom,’ getuigt haar kleinzoon, ‘maar haar ernst had niets van dat tegelijk stroeve en scherpe, 't welk thans schier uitsluitend door dat woord wordt aangeduid. Onder lieden van haren stand ten minste was in dien tijd nog het gevoelen algemeen, dat de leerstellige geloofsbelijdenis meer als de zaak des leeraars, dan die van de in mindere mate ontwikkelde, min aanzienlijke leeken moest worden beschouwd - dat de eerste verantwoordelijk viel te achten voor de stellingen, die hij inprentte, - de laatste voor de beoefenende toepassing dier regelen van gedrag en gemoed, welke door de welwillenden uit alle geloofsbelijdenissen gelijkelijk worden voorgestaan, en van welke ieder van deze zich om het zeerst beijvert het voorbeeld te geven. De twistzieke geest in een woord, door Whitfield en Wesley aangevuurd, was tot de kust van Suffolk toen nog niet doorgedrongen.’ Gij hoort het reeds uit deze woorden, dat de kleinzoon lid is der Gevestigde Kerk, - wij willen er u zelfs bij mededeelen, dat hij zich deze als geestelijke heeft gewijd - om hem na die korte tusschenrede dadelijk weder het woord te gunnen. Eene verdediging van het Methodisme, eene poging om het noodzakelijke, onvermijdelijke van het optreden zijner stichters in het licht te stellen, eene uitweiding over den gewigti-

gen invloed door die secte op de Anglicaansche Kerk uitgeoefend, hoe ligt aan Macaulay te ontleenen, zou hier niet op hare plaats zijn. ‘In dien tijd, in die streken,’ laten wij Crabbe's biograaf voortgaan, ‘plagten lieden, die door rampen, door ziekte, of door eenige andere aangrijpende oorzaak ernstig op hun eeuwig welzijn bedacht werden, tot zich zelven te zeggen: Ik moet afleggen en verbeteren wat in mijn handel en wandel kwaad is in de oogen van mijnen Hemelschen Vader; ik moet mij voortaan beijveren om mij van mijne pligten te kwijten, het booze in mijn hart opsporen en te keer gaan en goede gezindheden en vrome neigingen aankweeken.’ Niet uit hunne eigen kracht echter vleiden zij zich met die verbetering, noch durfden zij deze verwachten; zij zochten dat bij, zij schreven dit toe aan ‘Hem, van wien alle goede raad en “daad uitgaat;” en gaven zonder aarzelen gereedelijk toe, dat hun beste werk slechts welgevallig kon worden door de verdiensten van hun Verlosser. In zoo verre was er overeenstemming tusschen die leden en de meer ernstige van een later tijdvak; maar de spitsvindige onderscheiding tusschen goede werken, noodzakelijk tot en toch geene voorwaarden ter zaligheid, en andere van dergelijken aard, die later alles beheerschende werden, waren toen der schare nog vreemd. Ook werd het toen volstrekt niet algemeen geloofd, dat men, om christen te zijn, de wereld verzaken moet, in eenigen anderen zin dan zich vrij te waren van hare smetten; of dat men geroepen zoude zijn iets anders te vermijden dan het overdreven botvieren aan vermaken en uitspanningen, in zich zelve niet handtastelijk zondig. Deze was de godsdienst van Crabbe's moeder; en het lijdt geen twijfel, of hare zachtaardigheid, hare nederigheid van harte, haar geduldig verdragen van leed naar lijf en ziel, hare vrome stemming, haar stille geest, bevalen haar voorbeeld haren zoon ten sterkste aan, en prentten in zijn jong gemoed het vast geloof, dat de beginselen, die tot zulke beoefening leidden, die van het woord Gods moesten wezen.’ Als u de dagen van George's omzwerven in Londen nog niet geheel vergeten zijn, zult gij u menigen trek herinneren, ten bewijze, dat wat er goeds school in dat zaad, behoudens verschil in geslacht en karakter, welig bij hem opwies. Eene enkele karakteristieke plaats echter uit zijn dagboek verdient hier te worden toegelicht, zoowel ten blijke zijner ingenomenheid met de gebruiken der Gevestigde Kerk, als ten bewijze der geloovige, maar

door zijne ellende voor overigens onschuldige uitspanning wel wat onbillijk geworden rigting van geest. Hij is in St. Duncan's ter kerke geweest; hij heeft er een kort stichtelijk woord gehoord over den bekenden tekst: ‘Vele zijn geroepen maer weynige uytverkoren;’ hij deelt het Miss Elmy in zijn Journaal mede. ‘Er steekt niets bijzonders in,’ getuigt hij, en wij zeggen het hem van ganscher harte na; maar wat wij hem niet nazeggen, is, hetgeen hij er op laat volgen: ‘maar als gij den goeden man het hadt hooren opzeggen, met zijn eerwaardig voorkomen, met zijne doffe, trage stem, - een man, die den indruk geeft reeds halfweg naar den hemel te zijn, - dan zoudt gij er u met mij over hebben verbaasd, hoe men zeggen kan dat het zwaar valt naar zulk een preek te luisteren!’ Goede George! we zijn van dezulken. En wat erger in uwe oogen zal wezen, wij kunnen in uwe verwondering niet deelen, wanneer gij voortgaat de handen in elkâar te slaan, hoe het mogelijk is, dat men ander onderhoud de voorkeur geeft. Gij kiest, het is waar, kras genoeg, twee uitspanningen, die ook niet in onzen smaak zouden vallen: ‘het loopen naar gezelschappen waar deïsten het heilige dwaselijk lasteren,’ of ‘het bijwonen van pantomimes en kluchten, waar de mensch, het schepsel naar Gods beeldtenis geschapen, zich moedwillig misvormt.’ Hoe hebben wij het, niet enkel met de juistheid van uitdrukking, die u anders onderscheidt; hoe hebben wij het, dat erger is, met de juistheid van uw oordeel? Eene wijsgeerige opvatting des christendoms, ten uwent inheemsch, haast overeeuwd, de laatste leerlingen uit de school van Locke, op eene lijn gesteld met tooneelspelers? - en deze op hunne beurt evenzeer onregtvaardig behandeld door uwe vergelijking van het onvergelijkbare, vermaak met stichting? Als wij niet geneigd waren der donkere dagen, waarin gij die bladen bijschreeft, menige schemering ten goede te houden, zou het ons mogelijk zijn onzen schertslust te bedwingen? Een acteur, die zijn publiek boeide en betooverde door de aanschouwelijke voorstelling der liederen van Dibdin, liederen door bevoegd gezag geprezen als ‘de troost, de ontspanning, de weelde des zeemans, op zijne lange reizen, in den hagchelijken storm, ja, tot in den slag toe,’ - een gelukkige greep uit dien groep van even levendige en lustige als koene en krachtige mannen, wier moed Engeland het heeft dank te weten, dat het den staf over den oceaan zwaait, - die speler en dat spel in contrast gebragt

met eene predicatie, welke, gij zegt het zelf, ‘hoe kort zij wezen mogt, vrij wat tijds eischte, eer ze was voorgedragen, dewijl men hier eene redevoering niet uitspreekt als onderwees hij best, die zijn onderwerp het uitvoerigst behandelt, neen, maar nadruk op éénen zin legt, en dien dikwijls herhaalt, tot het niet missen kan of hij moet indruk maken.’ Welken echter, dat blijft de vraag; goede George! zoo het eens dien der verveling ware? Hoe kondt ge voorbijzien, dat uw gedrukte toestand gelukkig niet dien der gansche wereld was; dat uw lot, uw leed, slechts eene uitzondering mogt heeten? Het zij verre van ons groot gewigt te hechten aan een woord in sombere stemming geuit; verre van ons er eene voorspelling in te hooren van wat de Kerk van u heeft te wachten, wanneer zij, onafhankelijkheid waarborgende, u gelegenheid geven zal de gaven u bedeeld te ontwikkelen. Uw smaak, uwe liefde voor studie vooral waarborgt iets beters; maar, des ondanks, zoo iemand u vroeg, of zij zich in u met een lichtend sieraad, met een streng hervormer misschien vleijen mogt, het zou geene overdreven zedigheid zijn, zoo gij de eerste waart het hoofdschuddende te ontkennen! Als zoo velen is de taak, welke gij u wijdt, u, ja, een doorluchtig doel; - maar, helaas! tevens slechts een middel; een middel om te leven. Wie er u onedel om schelde, wij geven het u toe, dat een werkman zijn loon waardig is; maar wanneer wij u ons dus voorstellen, ter goeder trouw de leerstellingen uwer kerk geloovende en verkondigende en van harte geneigd u naauwgezet te kwijten van iederen pligt, dien zij u opleggen zal, mogen wij dan meer, mogen wij dan iets anders van u verwachten, dan dat gij ook op dat gebied de opmerker blijken zult, die ieder verschijnsel, dat zich binnen dien kreits opdoet, eer waarnemend wedergeeft dan beoordeelend beschrijft, niets minder dan een spiegel, maar ook niets meer?

‘Wat is een Kerk?’ - Wie 't rede en waarheid vraagt
Hoort: ‘Wat gelooft en zich godzalig draagt,
Aan iedre plaats, in elk' belijdenis
Het kleine deel dat uitverkoren is.’

‘Wat is een Kerk?’ - Vraagt ge' onz' Vicaris licht,
‘Een kudde’ zegt hij, ‘en een grootsch gesticht;
Een schaar den staf des bisschops toevertrouwd,

Wiens pricstrental de dolenden wêerhoudt;
Een huis, dat plaats voor alle rangen heeft,
De Bank der eere en 't Koor dat ruste geeft;
Verkeer weldra, na al mijn zorg, mijn lot
In vroom en vreedzaam domheers stil genot!'

'Wat is een Kerk?' - de Koster leert den liên:
'Een hoog gebouw van torenklok voorzien,
Waarin om strijd de leeraar en de klerk
Hun krachten wijden aan 't bekeeringswerk,
Tot 't ernstig woord het laauwste hart ontroert
Of 't rituëel de zielen opwaarts voert;
Waarin, wanneer het leven is ontvloôn,
Ik zelf den lijkzang kleppe voor de doôn'[1].

Edmund Burke had onzen George, in de verzen van Goldsmith, dat ideaal van een dorpsgeestelijke voorgespiegeld, 't welk in twee eeuwen niets van zijne aantrekkelijkheid heeft verloren; maar, poëzij daargelaten, wat was, in proza, de Gevestigde Kerk voor hem, den wijsgeer, den staatsman, den christen? Hij had, door zijne geboorte in Ierland, er zich van kindsbeen af aan gewend, met andersdenkenden om te gaan. Hij mogt, hij moest, wat oneindig meer zegt, de catholijken liefhebben; behoorde zijne moeder niet tot die kerk? Hij achtte, in eene school van kwakers, te Ballitore, opgevoed, deze gezindheid niet enkel hoog: tot zijn dood toe was hij aan den zoon van zijnen ouden meester, aan zijnen liefsten speelmakker, door de innigste vriendschap verknocht. Waartoe zouden wij langer naar bijzonderheden omzien? er kan op het gebied des geloofs bij hem van geene onverdraagzaamheid, geene uitsluiting, geene bekrompenheid zelfs, sprake zijn. Warmer harte, helderder hoofd dan de zijne waren, treft ge bij de grootste mannen der nieuwere geschiedenis niet aan; en echter eerbiedigde hij niet slechts de beginselen der Gevestigde Kerk, echter handhaafde hij die met alle magt. Eer ge smadelijk zegt, dat men Engelschman zijn moet om het te begrijpen en te vergeven, waardeer de grootheid en het geluk, die dat volk aan zijne constitutie verschuldigd is, en sla Burke gade als hij, wensch van afbreken, maar wakker waar het verbeteren geldt,

1 Vertaling van den aanhef van Crabbe's dichtstukjen: 'de Kerk.'

de grenzen haar gezet allengs uitbreiden wil. Voor hem was de staatsvorm uit de behoeften van zijn volk geboren en geleidelijk met de gemeente ontwikkeld, het heilige eikenwoud, onder welks breede schaduw geslacht bij geslacht eeuwenlang veiligheid had gevonden en vreugde gesmaakt, en aan welks oude statelijke pijlers hij niemand vergunde overmoedig of onbedacht de schendige hand te slaan, hoe geneigd hij zijn mogt, waar nieuwere toestanden en tijden het eischten, hier en ginds eene reeks van verrassende vista's te openen, opdat overal overvloed zijn mogt van lucht en van licht. Hoe dieper hij in de geschiedenis van zijn volk doordrong, sedert er ten zijnent eene christelijke zamenleving had bestaan, waren Kerk en Staat een en hetzelfde geweest, onderscheidene ja, maar even onontbeerlijke deelen van hetzelfde geheel; moest hem de instelling eener nationale kerk, in verband met de overige geheel eigenaardig nationale vertegenwoordiging te zijnent, geen groot voordeel, geen onwaardeerbare zegen schijnen? Wij zouden er ons op kunnen beroepen, dat ook de geniaalste in menig opzigt maar van zijnen tijd is; dat de Vereenigde Staten op het oogenblik waarvan wij gewagen, door Groot-Brittanje nog niet eens waren erkend; maar liever dan de bijzonderheid, dat de nieuwere democratie nog hare proeven had te leveren ten doorslag in de weegschaal te werpen, brengen wij een bewijs bij, hoeverre hij in verdraagzaamheid zijnen tijd vooruit mogt heeten. Het is eene plaats uit een zijner redevoeringen in het Parlement gehouden, wier warme welsprekendheid het dubbele koelbad, van het onvolledig handschrift des sprekers en de vlugtige opteekening des toehoorders, zegevierend doorstond. Het had de vraag gegolden of aan deze en gene protestantsche dissenters eenige meerdere vrijheid zou worden vergund; een der opposanten van de bill was voor o o g l u i k i n g van, maar tegen v e r d r a a g z a a m h e i d jegens die afwijkenden van wie weet welk leerstuk geweet. Sla zelf deze redevoering op, wie Burke's geheele plaats over tolerantie genieten wil; ons is het slechts te doen om te weten, wat hij wenschte dat de Gevestigde Kerk worden mogt; hier hebt ge zijne verklaring: ‘Evenzeer,’ zegt hij, ‘als ik wenschen zoude het atheïsmus tot den wortel toe uit te roeijen, zou het mijn streven zijn alle gemoedelijke overtuiging te eerbiedigen, alle geweten 't welk werkelijk dien naam verdient en misschien juist door zijne teederheid voldingendst zijne opregtheid bewijst. Ik wensch

de Gevestigde Kerk van Engeland groot en magtig te zien; ik wensch hare grondvesten laag en diep te zien gelegd, opdat zij in staat moge zijn de reuzenkrachten der oproerige duisternis te verpletteren; ik zou haar het hoofd hoog willen zien beuren in den hemel welken zij ons binnenleidt. Ik zou wenschen, dat zij door eene edelaardige en vrijzinnige opvatting hare gastvrije poorten wijd openzette; maar ik zou geene bressen in hare muren dulden; ik zou haar liefde willen zien voên voor allen die binnen hare palen zijn, maar ook deernis van haar vergen, diepgevoelde deernis met allen, die er zich buiten hielden; ik zou wenschen, dat zij een algemeene zegen ware voor de wereld, een voorbeeld, zoo geene onderwijzeresse, voor wie niet het geluk hebben tot haar te behooren; ik zou van haar verlangen, dat zij der menschheid eene les van vrede gave, opdat een vermoeid en verdoold geslachte rust leerde zoeken aan de moederlijke borst der christelijke liefde en niet in den hoerenschoot van ongeloof en onverschilligheid. Niets heeft meer dat huis der verleiding gevuld, dan de wederzijdsche haat van Christelijke gemeenten.' We zouden er ons wel voor wachten dezen gedachtengang af te breken, louter om lucht te geven aan een kreet van bewondering; maar hier wordt de opmerking vereischt, dat we slechts een fragment van eene redevoering, dat wij maar hare toepassing mededeelen, ten einde men de overgangen niet al te onvoorbereid vinde. 'Lang,' wenscht Burke, 'lang moge het ons deel zijn, het goede onzer kerk onder een geleerd en stichtelijk bestuur van bisschoppen te genieten. Maar al mogt die vorm der kerk voorbijgaan, al mog deze te kort schieten, er zal des ondanks godsdienst kunnen zijn. De vreeselijke, de wreedste slag, welke der burgerlijke maatschappij bedreigt, is de zege van het atheïsmus.' Wij zouden hier andermaal aanvullen, zoo eerbied voor het oordeel onzer lezers ons niet weêrhield. 'Bevorder de verscheidenheid van geloofsbelijdenissen niet,' laat Burke er op volgen; 'zijn zij er, verdraag ze, heb zoo vele soorten van godsdienst als uw land oplevert, er is redelijke eeredienst in ieder van deze. Wie tot geene behooren, de overigen, de ongeloovigen, zij zijn de vogelvrijen der constitutie, niet slechts van die van dit land, maar van die des menschelijken geslachts. Voor hen geen onderstand, voor hen geene verdraagzaamheid. Onder de stelselmatige aanvallen dier lieden zie ik vast eenige zuilen van goed bestuur wankelen en waggelen; zie ik begin-

selen verspreiden, welke zelfs geen godsdienst meer zullen gedoogen. Dag aan dag voel ik sterker de striemen van dat uitvaagsel; hoe zal ik mij tegen hen wapenen, hoe, dan door in genegenheid die alle te vereenigen, welke één zijn in de groote beginselen der Godheid, die de wereld heeft geschapen en haar onderhoudt? Een dubbelen waarborg heeft het land onzer geboorte in hen, die aan de openbaring gelooven. Zelfs de man, die van haar niet overtuigd is, maar des ondanks wenscht dat zij hem bewezen wierd, die ten haren opzigte een vroom stilzwijgen bewaart, zulk een man, ofschoon geen christen, wordt door godsdienstige grondbeginselen beheerscht. Leere men in dit land verdraagzaam jegens hem zijn! Mits het maar ernstige godsdienst zijn, natuurlijke of geopenbaarde, sluit geene buiten; spoor de flaauwste vonk op en blaas haar aan; eens misschien zal zij u verrassen als zuivere en heilige vlam. Zoo doende sluit gij een verbond, een aanvallend en verdedigend tevens, tegen die groote dienaren der duisternis, welke er op uit zijn, alles wat God ordelijks en schoons schiep, te verstoren. - Zoo ik mij misschien te verre laat meêvoeren, de schuld ligt bij den vorigen spreker, die mij op dezen weg heeft gebragt. Hij zou ons deze zamenspanning van de vorsten der duisternis louter met den arm der Kerk van Engeland willen doen bevechten; hij daagt ons niet enkel ten strijde tegen het ongeloof; hij roept ons ook in het wapen tegen elk geloof ter wereld, uitgenomen het onze. Op hetzelfde oogenblik dat wij ons in slagorde hebben te stellen tegen den algemeenen vijand, wenscht hij dat we strijden zullen met allen die onze natuurlijke bondgenooten, die in velerlei opzigt vrienden en voorstanders onzer zaak zijn. Sterk als we zijn, reiken wij echter daarvoor niet toe. De zaak der Kerk van Engeland is in die der godsdienst besloten, die der godsdienst, niet in Engelands Kerk. Ik ben ten allen tijde bereid voor de regten des gewetens te kampen, mits het inderdaad de handhaving van deze gelde, en niet die zijner bijzondere wijzigingen tegen zijne algemeene beginselen. Deze kan gelijk hebben, gene zich bedriegen; maar indien ik op meer sterkte mag bogen dan mijn broeder, zij zal besteed worden niet om zijne zwakheid te verdrukken, maar om die te schragen; indien mij meer lichts ten deel viel, ik zal er gebruik van maken om hem te leiden, niet om hem te verblinden.’ Onze aanhaling is ten einde; - verzoent zoo breed eene opvatting van de bestemming der Gevestigde

Kerk u, voor dien tijd, niet bijna met eene instelling, om de velerlei misbruiken, waartoe zij overal aanleiding geeft, om den strijd vooral waarin zij verkeert met de beginselen door den Stichter onzer godsdienst verkondigd, sedert te regt veroordeeld? Er valt, verbeelden wij ons, uit de proeve, welke waarde Burke aan godsdienst in den echten zin des woords hechtte, met betrekking tot ons onderwerp, nog iets anders af te leiden. Of legde de wijsgeer en de staatsman, die zooveel van het geestelijk gezag verlangde, George dien stand aanbevelende, niet onwillekeurig een gunstig getuigenis af van den zedelijken indruk door dezen op hem gemaakt? Crabbe's zoon deelt ons mede, hoe Edmund er zich in verlustigde, ‘dat zijn vader van alles iets scheen te weten,’ en hem daarom aanried in de Kerk zijn heil te zoeken; ‘geen stand ter wereld toch,’ zou Burke hebben gezegd, ‘voor welken veelzijdige kennis nuttiger, ja zelfs noodzakelijker heeten mag, dan die des leeraars.’ Wij betwijfelen de waarheid niet, maar als wij Edmunds vingeren den evenaar zien houden, dan is het niet Crabbe's kennis, die dezen doet overhellen, dan zijn het zijne eerlijkheid en zijn ernst die beslissen. Burke vleide er zich, volgens onze overtuiging, niet mede, in George der Kerk een genie te geven; hij geloofde in hoogeren en heiligeren zin dan Shelley, dat haar groot gebied gelegenheid te over aanbood ook voor dezen om goeds te stichten. Geniën? de Gevestigde Kerk was er in de schatting van wie ernstig dacht schaars door gerezen, deze tot hare priesteren te hebben geordend; denk slechts aan de beide grootste die haar gewaad droegen, aan Swift en aan Sterne!

Oxford noch Cambridge beuren voor ons hare schitterende tinnen in het verschiet op; een visschersdorp was het Eton van onzen armen George geweest; voor hem, die vast zeven en twintig jaren telde, viel aan geene geleerde vorming meer te denken. Gelukkig had zijn gastheer invloed. De gunstige getuigenissen over Crabbe's karakter uit Aldborough ingekomen, de verzoekschriften van een tweetal zijner vrienden, Dudley North en Charles Long, die ten minste niet als hij zelf, helaas! tot ‘die menigte’ behoorden, welke op de hoogten des maatschappelijken levens ‘niemand kent,’ zij zouden bij den Bisschop van Norwick luttel hebben gebaat, indien het niet Edmund Burke was geweest, die deze inzond en aandrong. Om zijnentwil zag Zijne Hoogeerwaardigheid het onregelmatige voorbij dat er in school, zich na zoo gebrekkig eene opvoeding den geestelijken stand te

wijden, en George mogt weldra onder het geboomte van Beaconsfield omdolen, tevredener dan hij ooit oorzaak had gehad zich te gevoelen; eene onafhankelijke, eervolle betrekking, eene lieve pastorij, een hemel met Mira zijn misschien nog verwijderd, maar toch zijn zoo goed als zeker verschiet. Ligt moest de studie vallen in dien lommer. Het mogt inderdaad een stil genot heeten, dat het levendiger van het gezellig verkeer met het gezin op Gregories, met de gasten van den huize alleraangenaamt afwisselde. Wij hebben straks de school genoemd, op welke de troetelkinderen der fortuin in Groot-Brittanje ter universiteit worden opgevoed en toegerust: Eton, vele van welks kweekelingen u in den waan zouden brengen, dat hooge geboorte en schitterend genie hetzelfde zijn, indien zich niet met ieder tiental jaren nieuwe namen, uit het gewoel der schare tot de faam in de wolken gebeurd, bij de overeeuwde en toch telkens verjongde, schitterend voegden; Eton, het eerste oefenperk, dier veelzijdige aristocratie. Wij hebben in gedachte de voorregten aan die lievelingen van wijsheid en weelde verleend, overgesteld tegen de vergetelheid waarin George opwies, de veronachtzaming waaronder George gebukt ging, en weêrhielden onze klagten over het ongelijke der lotsbedeeling noode. Hoe onregtvaardig zou het thans echter van ons zijn, zoo wij hier verzuimden opmerkzaam te maken op de zeldzame uitzondering, zoo onverwacht ten behoeve van Crabbe gemaakt; Crabbe eensklaps in die kringen gebeurd, van aangezigt tot aangezigt, schier dagelijks en gemeenzaam met de grootste geesten van zijnen tijd verkeerende, het eenig benijdenswaardige dat er, ten minste als men haast dertig wordt, wel beschouwd, in het zetten van den voet op die hoogten der zamenleving steekt. Boven de jeugd, van kindsbeen af zelve aanzienlijk, en dus het aanzienlijke gewend, had George - wij laten daar, op hoe duren prijs hem het voorregt stond! - het verrassende, frissche, nieuwe des schouwspels voor. Welke glorie hem ter harte mogt gaan, aan dezen hemel rezen zij eensklaps en onbeneveld voor hem op de starren, die de stralen van wetenschap en kunst over den gezegenden eilandgrond heinde en verre uitschoten. Indien een zweem van vaderlandsliefde in zijne borst gloorde, de vonk moest vlam worden in deze huizinge, waar de belangen des volks steeds op de lippen als in het harte waren; waar de strijd der partijen hem vergunde een diepen blik te slaan in die eenige huishouding van staat, altijd bedreigd, -

maar slechts door verbetering. In de dagen, welke hij te Beaconsfield doorbragt, het is waar, was het nog niet Engeland, die, aan het hoofd harer zusteren, zoo als zij later deed, allen volken van Europa, op het gebied der ontwikkeling, den weg wees; het schemerde slechts voor haar aan den trans der kunsten; het daagde ter nood nog in den kring der nieuwere wetenschappen; maar voor George Crabbe moest die wereld van wonderen overvloeijen, en Burke zou hem, wie twijfelt er aal? bij het minste blijk van belangstelling in den gang des bestuurs opmerkzaam hebben gemaakt op twee zijner jongeren, twee geniën, die, hij voorzag het! weldra in het Huis der Gemeenten met elkander den strijd om het bewind der aarde zouden aanvangen, de worsteling zonder weêrga!

Een oogenblik vermeidt onze verbeelding zich in den bonten stoet van gasten, welke het schoone saizoen op Gregories voor den geest roept, niet zoo zeer een ijdel spel als gij gelooft. Er schuilt eene les in de schemering, welke zich vast over het grootste gedeelte van den drom verzwaart. Vijf en zeventig jaren zijn naauwelijks voorbijgegaan, sedert het in die halle wemelde van lords en ladies, hoog van geboorte en schoon van gestalte; wie onzer die de meesten van deze, die enkelen hunner en harer zelfs, nog gedenkt? Velerlei vermaardheden van den dag, ze zijn vergeten als waren zij nooit geweest! IJdelheid bij ijdelheid, wat heeft zij meer achtergelaten dan de morgenwolke, die opkwam, schitterde en verdween? Om tot de nakomelingschap door te dringen, moet men bij den tijdgenoot verre de middelmaat der menigte hebben overschreden, - helaas! dat het er evenzeer voor volstaat, of men het in goed of in kwaad hebbe gedaan! Laat ons niet onregtvaardig jegens de openbare meening zijn; een ander gevoel immers zou u aangrijpen bij dezen en bij genen vreemdeling, die beide evenzeer voor eene wijle onder de breede schaduwen van deze oude boomen hebben rondgewandeld. Ge hadt er den een noch den ander kunnen ontmoeten, en een der twee, onopmerkzaam, onverschillig kunnen voorbijgaan; maar toch zou u de schreeuwende tegenstelling, welke zij in gewaad als in gebaren opleverden, minder hebben getroffen, dan een bij dezen als bij genen even zeldzaame, zoozeer verschillende uitdrukking van gelaat. De type van den grooten heer, de type van den burgerman, zij zouden u naauwlijks in het oog zijn gevallen, omdat de indruk der ziel dien der zinnen overweegt, - gij hadt tegenover de verpersoonlijking van

den hartstogt slechts dien der gemoedsrust gezien, oude en nieuwe wereld, eene ondergaande en eene opkomende maatschappij, Mirabeau en Franklin, - zij zijn Burke's gasten te Beaconsfield geweest. Een nur mijmerens over de gesprekken door hem met beide gevoerd, en ge zult u den greep, dien wij waagden, niet beklagen, verzekeren wij u. - De gastheer zal de laatste zijn het te laken, dat we der gedachtenis van vreemdelingen de voorkeur gaven boven die zijner landgenooten; maar verlangt uwe fantasie minder overheerschende figuren, dan die, welke u in onzen omtrek voorbijzweefden, breng hier Beattie en Garrick zaam, twee moralisten, maar op verscheiden wijzen, twee dichters, de eerste zich verliezende in bespiegelingen, hoe het genie in het grijze verleden onder ongunstige omstandigheden ontlook, de tweede zich verlustigende in het bespieden der zeden van zijnen tijd, de vlinder grijpende in de vlugt, zonder de wiekjens te deren. Stil, het heerlijk landschap oefent op beiden zijnen tooverinvloed uit, ze blijven eene wijle staan en staren, - Garrick vergeet dat er iets in de wereld is, 't geen men als declamatie pleegt te vieren, en van de lippen zijns vriends verrassen Beattie zijne eigen verzen en schijnen hem schooner toe dan hij die zelf geloofde; het is het slot der negende stance van de M e i s t r e e l , de heerlijkste hulde ooit der schepping gebragt! - Onwillekeurig verraadt zich de rigting van onzen geest en gemoed in de keuze der kennissen, welke wij wenschten dat het verleden voor ons deed opdagen; maar wie bekrompen genoeg mogt zijn er u ongeloovige om te schelden, hij die verstandelijk, veelzijdig onderzoek weet te waarderen, hij verlangt met u in deze dreven, boven tal van zijne tijdgenooten, dat manneke te aanschouwen, zoo wèlgedaan, dat zijn neus schier tusschen zijn wangen schuil ging, met voetjens zoo keurig en zoo klein, dat men er zich over verbaasde, hoe zij die ruime ronding konden voortvoeren. Gibbon! houd het ons ten goede, dat wij kleingeestig genoeg waren, voor een oogenblik de kern om de schors voorbij te zien - hoe gaarne getuigen wij, ter vergoêlijking, dat gij u in die dagen grooter jegens Burke gedroegt, dan hij zich uwaarts toonde; geen zijner verdiensten ontging uwen blik; het hartstogtelijke van zijn geloof benevelde bij wijle den zijnen! - Wij hebben aan gasten gedacht die voor dezen de geneugten van het land op Gregories smaakten; we hebben er den grooten historieschrijver gezocht, die eerst later getuigen zou, dat een dag met Burke

een der genoegelijkste zijns levens was geweest, - hooge lof, want met welke vernuften zijns tijds had hij niet verkeerd! - het heden hebbe eindelijk zijn regt, en wijze ons, zwerfzieken, het standpunt, dat wij welligt beter hadden gedaan niet te verlaten, weder aan. Wat eischen wij van ons zelven? alsof het leven ons langer lust zoude zijn, zoo dichten en droomen verboden ware, zoo alles zich bepalen moest tot de bekrompen begrepen, ware werkelijkheid! Wij hebben er geen borgen voor bij te brengen, en bewijsbaar is het dus niet, dat ooit de landbouwer, die op de velden van Beaconsfield achter den ploeg liep, in hetzelfde oogenblik den hoed voor twee mannen ligtte, welke wij er in druk gesprek gade slaan; beide zijn aan Burke het geluk huns levens verschuldigd, de een de handhaving zijner belaagde eer, de ander de aanwijzing der taak, wier kwijting hem onsterfelijk maakt. Er is meer dan heuschheid, er is harte in de wijze, waarop de laatste, de naauwelijks een-entwintigjarige, de wankelende schreên van den eerste, die vast vergrijst, steunt en te hulpe komt. Aan zijn onzekeren, ietwat slingerenden gang, meent ge den zeeman te herkennen, en bedriegt u niet, maar merkt ge tevens op, hoe de jongere de grillige gebaren hem eigen, tot op zijne beeldtenis toe, tracht in bedwang te houden? onvermijdelijk zouden zij anders struikelen. ‘Vorstengunst! - volkswaan! - wie der twee zou wel de wuftste wezen?’ barst de Admiraal uit, die een naam draagt allen hollandschen ooren welkom; het is ‘de kleine Keppel,’ welke, in zijne eere hersteld, den staf van zich heeft geworpen; onder Lord Sandwich's bestuur beloofde de zee hem zoowel als Howe en Parker slechts nederlagen. ‘Mijn loon ligt hooger, zoo ik mijn doel bereike,’ denkt de jongere, al is hij zedig genoeg de woorden niet over zijne lippen te laten komen; hij wijdt er zijn leven aan, en is de gruwel nog verre van geboet te zijn, wien anders zal eenmaal, zal eerlang, geve God! de Africaan van geslachte tot geslachte, uit heel den drom van Europa's geniën, zegenen en zalig spreken, dan Wilberforce? Wilberforce, die in Burke zijn voorganger als verdediger der zwarte menschheid waardeerde? - Eindelijk - Crabbe zelf, de waarheidlievende en naauwkeurige Crabbe zou moeten getuigen, dat dag en uur vielen aan te geven en staven, - eindelijk daagt aan de zijde des gastheers de bij den eersten aanblik zoo gunstigen indruk makende gestalte, het schier goêlijke gelaat van den dertigjarige, dien gij echter de lippen maar op elkander hebt te

zien sluiten, de donkere wenkbraauwboogen maar hebt te zien fronsen, om op te merken, welke driften in dat gemoed sluimeren. Er is iets achteloos, iets slordigs in zijn voorkomen, te sterker sprekende daar wij nog in de dagen van pruiken en lubben zijn; er is iets vermoeids, iets afgemats in dat forsche gelaat, dubbel aan het licht komende bij de frischheid der natuur om hem heen. Ge zoudt hem den slaaf van velerlei hartstogt heeten, als de opslag der oogen geen genie verkondigde voor dien drom van lage driften te groot, en toch hebt ge slechts te juist geoordeeld; ondanks al zijne gaven ontbreken hem de onwaardeerbaarste in zin voor orde en ernst. Och, dat een verstandig vader dat boven duizenden gezegend, geestig kind aan tucht gewend, dat hij het niet voor den tijd in den maalstroom der vermaken meê had gevoerd, - die welsprekendste staatsman zijner dagen, immers zoo ge bevattelijkheid en bevalligheid den palm boven alle andere eigenschappen laat wegdragen, hij zou niet enkel worden bewonderd, ook de mensch zou eerbied inboezemen,- het was het zegel der zedelijke grootheid, dat aan Charles James Fox ontbrak. Onloochenbaar als Burke's invloed op zijne vorming was geweest, hij had hem van tegenstander in bewonderaar, in leerling verkeerd; wenken noch vermaningen hervormen eenen speler, door het vorstelijk vermogen zijns vaders telkens gered en daardoor in het toegeven aan dien onoverwinnelijksten aller togten gesterkt. De kweekeling was bondgenoot, de bondgenoot mededinger in faam geworden; maar niet daarom werd de vriendschap tusschen Burke en Fox nooit innig, nooit meer dan de overeenstemming in de beginselen hunner partij; Edmund zou hem ook overwonnen de hand hebben kunnen biên, als hij zich in den hoogsten zin overtroffen had gevoeld. Verre van daar, doch wij duiden het u niet euvel, dat gij niet langer luistert, dat ge tracht ten leste dien beiden mannen zelven het oor te leenen, den heuvel opgegaan, waar zich een heerlijk verschiet voor hen uitbreidt, waar de landweg mijlen verre in zijn kronkelingen valt te volgen. En nu, wat hoort ge? Burke, die aan Fox mededeelt, hoe stout het ontwerp is, waarmede Washington de onafhankelijkheid van zijn vaderland hoopt te voldingen, die hem de kansen zijner krijgskundige operatiën uitéénzet.... Fox luistert naauwelijks. Een verrekijker ter hand boeit hem daar van onder dien zwaren groep eiken, bliksemsnel te voorschijn schietende, een ruiter, op grooten afstand noode door zijn rijknecht gevolgd, maar niet ingehaald; een ruiter, dien Fox zou willen

zweren dat hij kent, zoo loodregt zit hij op het ros, zoo vast in den zadel. ‘Bij Jupiter!’ roept Fox uit, ‘het is Eclipse, h i j is het!’ Burke, de bijziende, doet geen moeite er zich van te overtuigen; maar als de ruiter, allengs digter bijgekomen, de gissing van Fox bevestigt en deze tot zijnen gastheer zegt: ‘Hij rijdt naar Stowe!’ dan hooren wij, daar die twintigjarige jonkman niemand anders is dan William Pitt, eene voorspelling in des gastheers woordspeling, - hij is niet voor niemendal Ier geboren:

‘En hij laat ons achter zich!’

Hoe een biograaf, die den man niet in de lijst van zijnen tijd geeft, den maatstaf missende op welke hulde het voorwerp van zijnen lof in de dagen, welke het beleefde, aanspraak maken mag, soms in het mededeelen van bijzonderheden het spoor bijster wordt, daarvan levert het verhaal van Crabbe's zoon een kostelijk blijk op. Eenige weinige woorden volstaan hem om van de merkwaardige mannen te gewagen, welke George als vrienden van zijnen gastheer onder het dak van dezen leerde kennen. Eene halve bladzijde daarentegen wordt er aan gewijd, om de beleefdheid op te hemelen, hem door Edmund en de zijnen om strijd bewezen. Doe ons den gruwel niet aan te gelooven, dat wij er ons aan zouden ergeren, zoo wij er den kreet der dankbaarheid in hoorden; slechts dewijl de ijdelheid er ons uit tegenwalmt, keeren wij er ons weêrzin gevoelende van af. Voor het getroffen harte doen wij in sympathie voor u niet onder - voor het opgeblazen hoofd weten wij van geen genade. ‘Tot kleine proeve,’ lezen wij, ‘van het gedrag der vrouw des huizes, zij het mij vergund te vertellen, dat op zekeren dag een aanzienlijk gezelschap, dat ten disch was genood, zich verhinderd zag te komen, en de dienstboden dientengevolge een duren schotel, voor de gelegenheid bestemd, niet ter tafel brag. ten, als moest hij voor den volgenden dag worden bewaard. Het geviel dat Mevrouw Burke er naar vroeg, en de hofmeester antwoordde: “hij is niet opgebragt, daar het gezelschap uitbleef.” “Hoe,” hernam Mevrouw Burke, “hebben wij Mr. Crabbe niet te gast? last hij dadelijk worden voorgediend.” Niet altijd nemen bij gelegenheden van dien aard vrouwen zoo warm deel in de gevoelens harer echtgenooten.’ Een pluimpjen voor Jane Mary, we willen er niets op afdingen; maar de historie van een schotel, al was het een getruffeerde, in plaats van eene schets der groote geesten des tijds, wij be-

klagen ons over den ruil, hoe kenschetsend de bijdrage ook zijn moge.

Inderdaad, zoo ons karakter zich het meest in kleinigheden bloot geeft, zoo deze ophef over wat iedere welopgevoede vrouw in de plaats van Jane Mary onwillekeurig zou hebben gedaan, blijkbaar toont hoe kwetsbaar haar gast gebleven was voor elke beleediging, tot die van een dienstbare toe, dan, zouden wij mogen zeggen, had George niets groots; dan, schrijven we liever, was hij nog verre van gezond te zijn geworden en viel er weinig verwachting te voeden van zulk een zedenleeraar in een dorp, zulk een zedengisper in dicht. Onder dien dubbelen titel wordt hij bij ons binnengeleid; eer wij vonnis mogen vellen, of hij de aanbeveling verdient, eischt de billijkheid de beschouwing, in hoe verre het waarschijnlijk was dat hij het worden k o n . Beschuldige men ons dies niet te veel gewigt te hechten aan eene onbeduidendheid; dat de overlevering juist die bewaarde toont van wat ze bij hem woog. Gaarne hadden wij den vader, die het beleefde, den zoon die het beschreef, den trek geschonken, echt engelsch uitgemeten, als een bewijs van fatsoen, maar waardoor dan toch de gade van Burke meer de ware mevrouw dan Crabbe de ware heer blijkt. Wat wij er voor in de plaats hadden gewenscht? Och, zoo min bijzonderheden over den slag bij Doggersbank, als over de verdediging van Gibraltar, al vielen beide in den herfst, dien George te Beaconsfield doorbragt, voor; al maakten zij op Gregories het onderwerp van menig gesprek uit. Het schildert anders den toestand der Engelsche zeemagt in die dagen nog al aanschouwelijk, het goedronde maar grove antwoord, door Parker, bij zijne terugkomst uit het eerste gevecht, op al de pligtplegingen van den Prins van Wales en George den III^{den} zelven den laatste gegeven: ‘Ik wensch Uwer Majesteit jonger officieren en beter schepen toe; ik ben voor de dienst te oud geworden.’ O, het is waar, Crabbe kon niet weten dat ooit een hollander, die in dergelijke dingen belang stelt, op den inval komen zou, zich met hem bezig te houden; maar Burke's blikken, verbeelden wij ons, moeten, het woord toejuichende, bij het feit hebben gevonkeld van verontwaardiging, en dat had George mogen, moeten opmerken! De eilandvlag, welke sedert dien tijd, helaas! voor goed, onze driekleur op den oceaan heeft vervangen, was van den top der rots van Europa's zuidwestelijken uithoek niet neêrgehaald, al had men er zoo lang mede gedraald de sterkte van leeftogt te voorzien, dat de

officieren zich verpligt vonden met ongepoederden hoofde de wacht te betrekken! Het is voor ons eene aardige bijdrage tot de wisselziekte des costuums, niets meer; maar wie hoort ze niet, de woordspelingen aan Burke's disch? half maar genietbaar als zij in het hollandsch blijven, dat het betere poeder den dapperen niet ontbrak; zoo George die had genoten, hij had ze bewaard. Hij leefde het leven zijns tijds luttel mede, en daarom, wij herhalen het, willen wij het hem ten goede houden, dat hij oog noch oor had voor wat er in den geest zijns gastheers omging, wien die herfst geen ruste gunde, die zich zonder ophouden ten laatsten storm, ach, maar ter korte zege in het Parlement voorbereidde. En toch, al mogt hij voor Burke als staatsman beide doof en blind zijn, in den huiselijken kring viel te veel goeds en groots te zien, dan wij het George kunnen vergeven, ons geen enkel blijk te hebben achtergelaten, hoe dit hem tegelijk verraste en verrukte. Het is het verkeer van dien vader met zijnen drie en twintigjarigen zoon, - de omgang van den ouderen met den jongeren vriend, - de blijdschap van den zoo vaak teleurgestelde, doch die eindelijk meenen mogt zijn wit te hebben geraakt, dat zijn lieveling dat alles genieten zou, - de ware liefde eens vaders, zich zelven, maar gelukkiger en grooter dan hij was, te zien herleven in den eenige! Richard Burke, wiens engelsche opvoeding in Frankrijk werd voltooid; Richard, die te Parijs de gunsteling van Mevrouw du Deffand was geweest - haar geest had eer gewonnen dan verloren, sedert zij met blindheid was bezocht! - Richard, de oogappel zijner moeder en de trots zijns vaders, hij is nog te zeer maar omtrek, dan dat wij van Crabbe's hand niet die toetsen zouden hebben gewenscht, welke dezen tot eene schets hadden verhoogd; eene studie ware wel wat veel verlangd geweest.

George's biograaf laat ons, zoowel als George zelf in de schetsen welke hij later het licht deed zien, over beide gastheer en gasten, in volslagen schemering; wat vernemen wij van een van beiden over 's mans voorbereiding tot zijn leeraarsambt? Luttel inderdaad; maar ligt dat er ook niet veel van te zeggen viel. ‘Het was er verre van,’ beweert zijn zoon, ‘dat hij er zich aan zou hebben bezondigd in overijling tot den altaar te treden, zonder eerst te hebben getracht zich zelven aan tucht te gewennen, - dat hij zich der dienst zou hebben gewijd, zonder zoowel eerst in zijn hart de deugden des christendoms aan te kweeken, als zich in staat te stellen de geestelijke behoeften

van anderen te bevredigen.' Teregt echter vraagt gij, die gemoedelijke heiliging, ondanks de merkwaardige wijze waarop zij werd uitgedrukt, op hoogen prijs stellende, nog iets meer, - vraagt gij kennis, zonder welke de kansel, beide voor spreker en hoorder, in eene kwelling verkeert. Om het verwijt voor te komen, dat wij, die lastige vragers zijn, ook onbescheiden antwoorders mogen heeten, gunnen wij een der geestigste geestelijken, waarop ooit de Gevestigde Kerk zich te goed heeft mogen doen, gunnen wij Sydney Smith over den predikstijl dier dagen het woord. Zijne uitspraak dagteekent van het begin dezer eeuw; het zal u, verbeelden wij ons, uwe eischen aan Crabbe als redenaar laag doen stemmen, en u tevens stilzwijgend de verzekering geven, dat wij u niet met Crabbe's preeken zullen kwellen. 'Wat de nieuwere engelsche letterkunde ook aanbiede,' zoo luidt het vonnis, waarlijk door geen onbevoegde gewezen, 'preeken, die teregt welsprekend mogen worden genoemd, levert zij niet op. De verdiensten der leerredenen van Blair - verreweg de populairste van die der gansche achttiende eeuw, - wat zijn ze, dan eenvoudig gezond verstand, een gelukkig gebruik van teksten, een heldere, welluidende stijl, rijkelijk bijbelsch getint? Over het algemeen laten zijne oordeelvellingen en zijne juiste opmerkingen over der menschen handel en wandel bij zijne lezers een bevredigenden indruk achter, maar wat de hevige hartstogten betreft, daarvan is bij hem zoo min sprake als van een zweem van geestdrift voor wat de deugd hoogst en heiligst heeft. Wie kanselwelsprekendheid smaken wil, hij moet teruggaan tot de dagen van Barrow en Jeremy Taylor, en loopt zelfs bij hen, trots al zijne verrukking over hunne zeggenskracht, hunnen rijkdom, hunne vinding, gevaar te stikken in eene overstelping van woorden, die van geene onderscheiding weten wil, die zich in vergelijkingen vermeidt tot zij verbijsteren, en voorbeelden bijbrengt tot men er in verward raakt. Om de oasen van Tillotson, Sherlock en Atterbury te bereiken, moeten wij woestijnen van dorre bladzijden doorwaden, in welke de vermoeide christen rondom zich henen niets anders gewaar wordt dan een akelig uitspansel van versleten gevoelens en flaauwe klanken. Het groote doel der nieuwere predikkunde is niets te wagen, en van de latere leerredenen valt geen juistere karakteristiek te geven, dan fatsoenlijke zwakte, welke, zoo zij de auteurs van dezen voor bespottelijke misslagen vrij-

waart, ook alle treffende schoonheden buitensluit. Ieder beschaafd man, die eene engelsche leerrede ter hand neemt, stelt zich niet anders voor dan een vervelend opstel te zullen slikken, vol van alledaagsche zedelijkheid; en indien de vervulling van dergelijke verwachtingen verdienstelijk mag heeten, dan heeft onze geestelijkheid alle regt daarop aanspraak te maken, voorwaar hare lezers in dit opzigt nooit, nooit te leur stellende.'

Crabbe bestudeerde Tillotson lang, eer hij er aan dacht zelf geestelijke te worden; al had Burke er hem Blair ook bij ter hand gesteld, willen wij maar niet tot den dichter terugkeeren?

Gregories was, bij het naderen van den winter, door den gastheer met zijn gezin en zijnen gast verlaten, maar te midden der beslommeringen van het staatkundig leven in Londen, bleef Burke voor Crabbe dezelfde, die hij in den schoot der natuur te Beaconsfield voor hem was geweest. Indien de woning van den staatsman, die in zijnen strijd met het bewind van Lord North op het lot van Engeland den beslissendsten invloed uitoefende, al niet geriefelijk genoeg was om er George eene kamer in af te staan, er waren vertrekken in de buurt voor dezen gehuurd en ingerigt; Edmunds tafel stond voor hem open; Edmund leidde hem den letterkundigen kringen in. Het waren de clubs, van welke wij in ons vorig opstel beproefden, niet louter om den wille van wat er in de schildering zelve aanlokkends school, u eene aanschouwelijke voorstelling te geven, het was de vermaardste van deze vooral waarin Burke treffelijk uitkomt, in den bloei zijner jaren het leven zijns volks medelevende in iederen zin des woords, de zich zelven naauwelijks bewuste voorlooper eener meer oorspronkelijke letterkunde, dan aan zijn vaderland in de achttiende eeuw ten deel viel; - het waren de clubs, waarin hij thans Crabbe voorstelde, de ontluikende dichter, in den vorm nog der oude school verknocht, in de stof rondtastend, op het gevaar af menigen misgreep te doen; - het waren de clubs, in welke wij beide voor u zouden doen optreden - indien ook uw geduld niet zijne grenzen had! De vreeze andermaal den beschermeling door zijnen beschermer overschaduwd te zien, op ons woord, zij zou er ons niet van weêrhouden; want al dragen deze bladen den naam van den eerste, wat zou hij zonder den laatste geweest zijn, die meer deed dan hem voor gebrek beveiligen, die zijn geest tot bewustzijn bragt der gaven dezen bedeeld? Het blijve u, die ons zoo getrouw

tot hier vergezeldet, en, hopen wij, nog niet begeeft, het blijve u voorbehouden later het vonnis te wijzen, of wij wèl deden van het hollandsch publiek zoo groote opmerkzaamheid te vergen voor den burgerlijksten zedendichter, dien het eilandrijk heeft opgeleverd; maar dat het genie, 't welk twee tijdvakken beheerschte, het bijwijlen zoowel ons onderwerp, als ons zelven doet, wie het vreemd vindt, hij gevoelt, vreezen wij, zijne grootte niet volkomen.

George Crabbe bragt in de Londensche letterkundige wereld dier dagen slechts een schralen aanbevelingsbrief in zijn dichtstuk: d e B i b l i o t h e e k mede, - het blijkt niet, dat meer dan een enkele der vermaardste leden van de vergadering in den Turkenkop zich tot hem aangetrokken gevoelde. Wees niet ondeugend genoeg te beweren, dat de onderscheiding door dezen voor George's geduld pleitte, daar het de doove Sir Joshua Reynolds was; uw gebrek aan hart zou grooter blijken dan uwe geestigheid. Ondanks die verdrietige kwaal, welke den begaafden man verpligtte in gezelschap een hoorn ter hand te hebben, was hij een der beminnelijkste menschen. George mogt zich gevleid gevoelen door de opmerkzaamheid eens meesters, in wien wij iets hoogers waarderen dan den eersten voorzitter van de koninklijke kunstacademie zijns lands, ridder, enz., in wien wij eenen portretschilder huldigen, die, eer hij iemand op het doek bragt, dacht en nog eens overdacht, hoe de eischen van kunst en karakter vielen overeen te brengen. Louter uit stukken van zijn penseel zoudt ge schier eene galerij der grootste mannen van zijnen tijd kunnen zamenstellen; hem behoort de schaars toe te kennen lof, dat het mogelijk zou zijn er lang met genoegen in te verwijlen. Scheppingen derzelfde hand heeft ieder van deze individualiteit zonder affectatie, hij wist die verdienste te bewaren tot in de afbeeldingen welke hij van zich zelven leverde toe. Welk een gids, we zeggen niet op het gebied zijner kunst, want daarvoor bleek George geene oogen te hebben; welk een gids in de wereld dier dagen moet Sir Joshua voor hem geweest zijn, langs wiens ezel een gansch geslacht was voorbij gegaan om niet enkel wat licht en schaauw op zijn doek, om die ook in zijn gemoed achter te laten. Joshua Reynolds, de zestig naderende, genoot het leven nog in volle kracht, al dunde allengs de stoet van vrienden, welke hij, sedert hij aan zijn talent onafhankelijkheid, vermogen, overvloed had dank

te weten, bijna dag aan dag aan zijnen disch vergaderde. Hij had onlangs Dusseldorf, Antwerpen, 's Hage bezocht, 't geen zoo aangenamen indruk op hem maakte, als waren Voorhout en Vijverberg nog die van Huygens geweest; hij was, karakteristiek-waar voor een engelsch kunstenaar dier dagen, na dat bewonderen van Rubbens en Rembrandt bevredigder huiswaarts gekeerd, dan het in zijne jonkheid zijn lot was, toen hij in Italië een blik op de scheppingen van Raphaël wierp en hare schoonheden naauw gevoelde....

Hoe gelukkig voor u, bedreigd als ge werdt door weder eene uitweiding, hoe gelukkig voor u, dat Reynolds' zuster, die de eere van zijn huis ophoudt, die zoo goed slag heeft van miniatuurschilderen, hem weten doet, dat het vier ure geslagen, dat de voorzaal vast vol is. Hij legt de laatste hand aan zijn toilet; hebt gij ooit een groot portretschilder gezien, die er onachtzaam meê omsprong, die er niet al den indruk van berekende? Wat is die kanten hom van dat hemd weêrbarstig, ‘die plooijen pruttelen in plaats van te prijken,’ eene enkele verschikking nog, - arme Crabbe! gij hebt ‘den graauw’ al beet. Hij was onder de gasten van den dag, hij was, vroeg genoeg verschenen, na de vereischte buiging voor Miss Reynolds, nieuwsgierig, belangstellend veeleer, naar het venster voortgegleden, en, last dien de groote man niet lijden kon, wat digt tot Johnson genaderd, hij, dezen niet voorgesteld, dezen nog onbekend. ‘Vergeef mij,’ zegt George, de wolk op dat gerimpeld, grimmig voorhoofd ziende zamentrekken; maar de donder rommelt al: ‘Vergeven, vergeven, vergeven, men gunt zijn naaste lucht en licht, Mijnheer!’ - en Crabbe, die zich zooveel van deze kennismaking had beloofd, deinst achteruit, deinst af.

‘Laat hem heden rust,’ zegt Burke, die, trots zijn bijzien, eindelijk toch bemerkt wat er gaande is, ‘ik zal u morgen ten zijnent aan hem voorstellen.’

En Johnson ontving Crabbe, zoo als een groot man, dergelijke hulde gewend, het een aankomeling pleegt te doen - hij was mensch genoeg om deernis met zijn lot en zijn leed te gevoelen; hij was het te zeer om niet gevleid te zijn met het verzoek, het dichtstuk, waaraan George beschaafde, eens in te zien, er een handje aan te helpen!

O Thackeray! die tot bewonderens, tot beminnens toe getroffen wordt, zoo vaak u een blijk van goedheid in het menschelijk gemoed verrast, maar wiens vernuft van geen vergoêlij-

king weten wil bij de ziekelijke zwakheden, waaraan zelfs de gevierdsten onzer euvel gaan; die den geesel der satyre grijpt, als gij het belagchelijke ziet bewierookt, het gebrekkige geprezen, het valsche gevierd, dat gij ons een oogenblik uwe veder leendet - op het gevaar af, dat wij haar nooit wedergaven! - Crabbe's biograaf, die ons zoo karig bedeelt als het kunst of kennis dier dagen geldt, heeft eene gansche bladzijde over voor het mededeelen eener bijzonderheid, welke wij wenschten dat hij nooit had behoeven te boeken, of, daar het een zoon is die over zijn vader spreekt, in den schemerschijn der verschooning had gehuifd. Ons, die gelukkig in geenerlei vertrouwelijke betrekking staan tot het voorwerp onzer beschouwing, ons vergunne men den indruk weêr te geven, welken het voorval op ons maakt. Volslagen vreemd, gevoelen wij geene behoefte aan eene lange inleiding, om er eindelijk voor uit te komen, dat George in de luisterrijke kringen, waartoe hij zich zag opgebeurd, bijwijle al het lastige gevoelde.... eener leêge beurs. Gastmalen bijwonen, o het was genoegen! maar het eischte eene kleeding, welke de kleine som, voor de bekende B i b l i o t h e e k ontvangen, noode goed maken kon. ‘Een wenk, een woord tot Burke,’ meent ge, en drukt uit wat wij dachten: dankbaarheid voor zulk eene redding had valsche schaamte geene plaats moeten overlaten. Anders de biograaf, die van zedigheid prevelt, welke overgroote edelmoedigheid niet wilde misbruiken. Weet ge wat Goldsmith van die aarzeling zou hebben getuigd, gemeenzaam als hij Mr. Burchell in zijn meesterstukje grommen doet? ‘Larie,’ zou het hebben geklonken en het ware woord zijn geweest! de volksuitdrukking, die zoo velerlei gangbare veinzerij valsch verklaart!

Burke daarentegen, dus beweert Crabbe's levensbeschrijver, Burke was te kiesch om den jonkman, die hem reeds zooveel was verschuldigd, zijne afhankelijkheid door aalmoezen te doen gevoelen; Burke, gelooven wij, dacht dat er diensten zijn, die, men, gevraagd, gaarne doet, die, ongevraagd aangeboden, iets onbescheidens hebben. Hoe het zij, de laatste guinje was gewisseld, en George gevoelde andermaal, maar thans in den schoot der weelde, en omringd van al wat overvloed schitterends heeft, het nijpen van den nood.

Het is waar, dat niemands moed wast als zijne beurs krimpt, maar het is even onloochenbaar, dat iemands karakter aan het licht komt in de wijze waarop hij dien weder vult.

Hoe deed George het?

Wij treffen hem aan ten luncheon genoodigd bij - raadt eens wien? - maar al deelden wij u ook mede, dat het een der oudste kennissen uit dit opstel is, uw geheugen zou nooit op den naam komen; er ligt niet slechts te groot tijdsverloop tusschen onze afleveringen, er is te groot een afstand tusschen beide personen. Een oogenblik trots, wie zou het George niet ten goede houden, zoo hij dien had gevoeld, het briefjen openende, waarin dag en uur werd bepaald, op welke het ‘den Lord Kanselier Thurlow aangenaam zoude zijn, Mr. Crabbe ten zijnent te zien.’ Het leed geen twijfel, dat het aan Burke's tusschenkomst viel dank te weten; hij moest over hem hebben gesproken; maar des ondanks was het eene streelende gewaarwording het verleden zoo te zien verkeerd. Of had Mr. Crabbe niet tweemalen in zijn leven dichtstukken aan den Lord Kanselier gezonden, - de eerste maal een uitvoerig, waarop het antwoord was geweest, dat 's mans bezigheden hem geen tijd overlieten verzen te lezen; - de tweede maal luttel regelen, die eene tuchtiging dezer onheuschheid, eene scherpe beschaming mogten heeten, waarvoor wij den steller in der tijd regt lieten wedervaren, maar waarop nooit antwoord gekomen was? O, zoo George geweest ware dien wij hem wenschten, hij had, al ware zijn slinkerhand, terwijl de regte het briefjen hield, toevallig in den zak gegleden, niet gevoeld dat de vingertoppen op een leêge beurs stietten; of, zoo hij het gewaar was geworden, het zijden net ware te voorschijn gehaald en het briefjen er ingefrommeld, - glorie was meer dan geld!

Lord Thurlow, de begaafde, de vermaarde, de letterkundige Lord Thurlow was gedurende den luncheon wat de grillige, geduchte, grimmige Lord Thurlow zoo goed wist te wezen, als hij wilde, allerheuscht, allerinnemendst, allerliefst.

‘Het eerste dichtstuk, dat ge mij zondt, had ik moeten inzien, Mijnheer! - ik vergeef u van ganscher harte het tweede.’

George boog zich, en wij wraken het niet, zoo het hem streelde, dat hij dien pijl niet in het wilde had verschoten, dat hij had geraakt.

Thurlow's dienstbare geesten, ‘van kruin en kuiten even wit,’ dank zij de poeder en de zijden kousen, boden op den wenk des hofmeesters, in statelijk zwart aan het buffet staande, den heeren de keurige maar weinige schotels aan. Zoo het George geen oogenblik inviel, dat hij al de geestigheden, waarmede de gastheer

dat ochtendmaal kruidde, den goeden dunk verschuldigd was, dien Burke dezen van hem had ingeboezemd; zoo zelfs in de verte het vermoeden niet bij hem opkwam of Thurlow in den beschermeling ook den beschermer vierde, wiens vaste, ver reikende hand het roer van den staat al digter scheen te komen; wie, die zelf jong is geweest, en ook op zijne beurt het zoete vergif der vleijerij heeft gedronken, waarvan een sarcastische geest zich vermeidde de werking gâ te slaan, wie zal er den staf over Crabbe om breken? Crabbe, ja, zeven en twintig jaar naar den leeftijd, maar naar de wereld nog geen zeventien.

De Lord had des toekomstigen leeraars gezondheid gedronken; de hofmeester en zijn gevolg waren verdwenen, George rees op. ‘Neem die kleinigheid aan, Mijnheer!’ zei Thurlow, een verzegeld papier in Crabbe's hand leggende, ‘en reken er op, dat ik de eerste gelegenheid de beste zal aangrijpen om u van wezenlijker dienst te wezen, zoodra gij zult zijn geordend.’

Een aalmoes, George? - van dien man!

Och, verbeeldt u, vleit u niet, dat een blos over Crabbe's gelaat vloog, een blos van schaamte, eensklaps vervangen door het bleek der vrees, toen hij de hand al had uitgestoken om de weldaad te weigeren, de vrees, of Burke dat toegeven aan trots wel goedkeuren zou. Hij boog zich al weder, maar den brief aannemende en wegbergende. Wat, ergert gij er u aan? Hij zou u verwonderd hebben aangezien, zoo gij hem gevraagd hadt, of misschien de invloed, dien de Lord Kanselier later op zijn lot, zijne bevordering zou kunnen uitoefenen, hem weêrhouden had, dat verzegeld stuk papiers terug te geven? En Lord Thurlow? Hij zou hebben gegrinnikt, als hij u die vraag had hooren doen en er Crabbe verbaasd over had gezien. ‘Weigeren?’ zou hij hebben gemompeld, ‘weigeren? in welk woordenboek staat dat?’ Zeker niet in dat des Lord Kanseliers, die zich onder allerlei wisselingen aan zijn ambt klemde, en voor allen en alles ter wereld, zoo geeft Prior de gedachte aan, moeijelijk te hanteren, noestig en ruw als de eikentak, voor wie hem dat kan doen behouden of verliezen buigzaam was als de wilgentwijg. ‘Weigeren, ha! ha!’

o Laagschatting van den mensch door den Lord Kanselier, dat ge door het zelfgevoel des toekomstigen zedendichters waart beschaamd geworden!

Helaas! hoor den zoon: ‘Zoodra hij het huis had verlaten, opende hij den brief, denkende er een geschenk van tien, mis-

schien twintig pounds in te vinden; hij hield eene banknoot van h o n d e r d in; eene hulp, die toereikte om al de moeijelijkheden van het tegenwoordige te boven te komen, terwijl de belofte, welke zijn nieuwe beschermer er bijvoegde, alle bekommeringen, die hij nog over zijne vooruitzigten in de wereld voeden mogt, moest opheffen.'

Altijd bescherming, die aan banden leggende verlaagt!

George Crabbe! die pas den pais met Johnson hebt gemaakt, als gij hem morgen ontmoet, spreek hem niet van Lord Thurlow's vriendelijkheid, spreek hem om 's hemelswil van de honderd ponden niet! Hij zou in staat zijn u bij den kraag van den fraaijen rok te grijpen, dien gij er meê hebt betaald en u te schudden tot ge meenen zoudt een waterhond te zijn, met dit onderscheid dat deze dergelijke beweging voor zijn genoegen doet, en gij bij de verrassing den schrik op den koop toe zoudt hebben. 'Mijnheer!' zou hij bulderen, wanneer men tot uwe hulp zou zijn toegeschoten, en hij wat zou zijn bedaard, 'Mijnheer! ik schudde het stof van mijne voeten, toen ik in den gang van Lord Chesterfield lang genoeg vergeefs had staan wachten, nadat ik hem de prospectus van mijn woordenboek had opgedragen, - en toen deze zeven jaren later mijn lof uitbazuinde over dat werk, toen schreef ik hem een brief, dien ge moet gelezen hebben, en waaruit ge hadt moeten leeren, dat een beschermer niets anders is, dan een man, die onverschillig toeziet als gij, om uw leven worstelend, in het water ligt, maar u met hulpbetoon lastig valt, zoodra gij den vasten wal weêr hebt bereikt.' Het zou mogelijk zijn, dat het dan bij u opkwam, George! tot zelfverdediging genoopt, er van te gewagen, dat gij met een deel van dat geld arme kennissen uit uw vroegeren tijd zijt te hulp gekomen, zoo als uw zoon het ons heeft overgebriefd. 'Wat,' zou het klinken, 'wat, zich zelven wegwerpen, om anderen wèl te doen, dat is heidensche noch christelijke zedeleer, mijnheer! gij weet immers hoe het tweede groote gebod luidt?' En als ge dan in uwe laatste verschansingen tegen den wal gedreven, geen uitweg meer zaagt en er van reppen dorst, dat trots tegen trots maar gelijk maakt, hoe hij op zou varen en u antwoorden, zoo als hij Dr. Adams deed:

'Maar de mijne was v e r d e d i g e n d e trots,' en de uwe had het moeten zijn, George!

Boswell heeft geen enkel gesprek tusschen Johnson en Crabbe

opgeteekend - de biograaf van den laatste maakt er even weinig melding van; hij spoedt zich na de mededeeling van de wijze, waarop hij een gedeelte der honderd pounds besteedde, om ons te berigten, dat zijn vader den 21sten December 1781 te Londen door den Bisschop van Norwich tot *deacon's orders* werd toegelaten, Alsof er zich tusschen die candidatuur en de ordening zelve niets wereldsch dringen mogt, volgt in éénen adem dat Zijne Hoogeerwaardigheid hem in Augustus van het volgende jaar in zijn eigen hoofdkerk tot priester bevorderde. Het is of Londen met al zijn gewoel en gedruisch eensklaps in het verschiet wegdeinst; een enkel woord tot afscheid aan Burke en wie hem er overigens wel wilden, de vrouw van den linnenkooper op Cornhill, - het zij tot Crabbe's eere gezegd, - niet vergeten; en we zijn, waar denkt ge? we zijn in Aldborough weêr.

Het stedeke was hetzelfde gebleven; maar hoe anders mogt het George bij de terugkomst te moede zijn, dan het hem bij het vertrek was geweest. Het ‘wonder van het dorp, dat uit was gelagchen met het gemeenzame spreekwoord: twaalf ambachten en dertien ongelukken,’ de jonkman, die in niets scheen te zullen slagen, en ‘niet eens in staat was aan het roer te staan,’ de ‘geleerde,’ de ‘gek,’ hij kwam weêr een dichter van ten minste eenigen naam, - een leeraar, de dienst der kerk gewijd. Zoo er meer hoogmoed in zijn harte was, dan beiden voegde, onvergefelijk was die niet bij zulk een ommekeer. De eerwaarde Bennett, de rector - predikant - van het plaatsjen, wien hij, waarschijnlijk ter oefening, als curate - hulpprediker - door den bisschop was toegevoegd, verbeidde hem in de woning zijns vaders; die vader zelf, als wilde hij goedmaken dat hij te gering van zijne gaven had gedacht, zat met zijn dichtstuk, d e B i b l i o t h e e k , voor zich; geen gedrukt exemplaar, neen, een a f s c h r i f t ; het was zijnen vast strammen vingeren een vermaak geweest, die verzen zijns zoons over te schrijven! Bob, de broeder met wien George het meest overeenstemde, was dezen een eind weegs te gemoet gekomen; de zuster, met welke hij eene wijle had zamengewoond, toen hij chirurg, apotheker, wat niet al was geweest, stond op den drempel.....

Helaas! het welkom, dat hem het liefste zou zijn geweest, was hij niet bestemd op aarde weêr te hooren; zijne moeder was niet meer! Er zijn enkele woorden, waarin zich een geheel gemoed uit; en wij, die zoo dikwijls de biographie hard vallen, wij zouden het ons zelven niet ten goede houden, zoo wij het

verzwegen, dat zij die laatste dagen der vrome vrouw aandoenlijk schildert. Het is bereids door ons medegedeeld, dat zij aan de waterzucht leed; eene harer vriendinnen, welke niet verre van haar woonde, dreigde het slagtoffer derzelfde krankte te worden. ‘Iederen morgen,’ lezen wij, ‘iederen morgen verzocht Crabbe's moeder hare dochter eens gaauw uit te zien of het vensterke der lijderes nog open was; “zij moet zich reppen,” zeide zij opgeruimd, “of ik zal eer ter ruste zijn dan zij.”’ En zij was ter ruste gebragt, eer George den voet weder in de vaderlijke woning zette.

‘Jongen!’ zei de oude Crabbe, ‘wat ben ik blij, dat ik je weêr zie, welk een verandering!’

Een hartelijke handdruk des zoons was het antwoord, die, beweert de biograaf, later in d e K e r k r e g i s t e r s , met wijziging van enkele woorden, weêrgaf, wat er toen in zijn gemoed omging:

> Naar huis gekeerd hoe droevig zag hij rond
> Op elke plek waar hij haar niet meer vond;
> De disch, waar 't kroost zat om haar heen geschaard,
> De leuningstoel, die leêg stond bij den haard,
> De bank ter kerk, waarin zij noode ontbrak,
> 't Werd heilge plaatse waar de erinn'ring sprak[1].

Wij hebben u een blik in George's gemoed vergund; wij hebben er u beide hoogmoed en droefheid in doen zien; we zouden vreezen uw oordeel onregt aan te doen, zoo we niet vertrouwden, dat ge al reeds de gewaarwordingen vermoedt, met welke hem zijne gemeente weldra vervulde. Die goede Bisschop van

1 De Heer K. Sybrandi heeft in ‘de Kerkregisters’ de plaats dus vertaald:

> Naar huis gekeerd, hoe zag men droevig rond,
> Als ware 't vreemd, dat men er haar niet vond!
> De plaats aan tafel, ach! weêr ingenomen,
> Die stoel bij 't raam, als zou zij straks weêr komen,
> De bloemtuin, 't voorwerp van haar zang, haar lust,
> 't Begroeid prieël, waar 's zomers koelte in rust,
> Na d'arbeid wachtten en vaak de avondstonden
> Haar in den kring van gade en kindren vonden,
> Och, ieder plekje, waar zij zat of ging
> Was hun nu heilig in de erinnering.

De tusschen ( ) geplaatste vier regels vielen kwalijk op een landschap als dat van Aldborough toe te passen.

Norwich! Waar was zijne menschenkennis, toen hij, den herder dier kudde deze hulpe zendende, geloofde dat Aldborough de school kon zijn om Crabbe tot stichting van zielen op te leiden. Indien hij hem geplaatst had waar nooit iemand iets van zijn verleden had vernomen; waar het gerucht, van zijn zonderlingen levensloop uitgaande, allengs doorgedrongen, zich niet had verspreid, zonder dat door den afstand het hoekige en harde der voorstelling ware verzacht geworden; waar der schare eindelijk slechts de schitterende uitslag van zijnen strijd het sterkst zou zijn in het oog gevallen, Dr. Yonge zou waarschijnlijk zijn grootste weldoener zijn geweest. Het lijdt geen twijfel dat Crabbe's weinig aanminnige persoonlijkheid alom bij eenigen weêrzin zou hebben gewekt, maar bij de meerderheid had hij vrienden en volgelingen gevonden; hier waren slechts tegenstanders, - ‘kennen wij hem niet?’ - En nog eens had hij zijn leven over te leven, geene reeks van herinneringen, die, mogten zij bijwijle huivering wekken, toch eindelijk tot dankbaarheid stemden, dat zooveel kwaads ten goede was gekeerd, neen, eene misvorming, eene verscheuring van zijn hoofd en zijn harte, door wie niet eens begrepen hoe zij zich bezondigden in dien haat en dien nijd. Allerlei logengeruchten gingen over zijn gedrag uit, - zelfs zijne regtzinnigheid werd verdacht, - deze beweerde, dat hij te voornaam was geworden om met menschen van zijn slag om te gaan; gene had hem meermalen in eene methodisten kapel in Moorfields gezien! Een vleijer der grooten, een volgeling van Wesley! Er was wederspraak, onmogelijkheid in de beschuldigingen zelve; maar bekreunt zich de laster daarom? Bitterheid vervulde zijn gemoed, eer hij nog voor de schare optrad. ‘Ik had bij mijne wederkomst geenerlei hartelijkheid genoten; onvriendelijke gezigten omringden mij, toen ik ten kansel ging; het deert mij dat ik het zeggen moet, maar mijne verontwaardiging was te groot, om er veel om te geven wat ze van mij of mijne preek zeiden.’ George hoopte, het is waar, dat ook betere gewaarwordingen onder dat gevoel van velerlei grieven niet ontbraken, en wij wenschen van harte dat dit het geval zij geweest; maar zijne opmerking, dat deze miskenning misschien het weldadig tegengif voor zijne ijdelheid mogt heeten, dagteekent toch eerst uit den tijd toen zijne klagten over het onuitstaanbare van zijnen toestand verhooring hadden gevonden.

Hij had het maar maanden te lijden, - doch die jaren schenen,

in welke hem slechts één troost overbleef, weder den weg naar zee op te wandelen, en over zijn gedicht h e t D o r p j e n na te denken, dat er, ge zult het zien, waarlijk niet vrolijker door werd getint.

‘En Miss Elmy?’

Wie anders dan eene lieve lezeres zou het kunnen vragen; haar heugt Mira nog, - zij had toch op geen tafereel der hartstogtelijke ontmoeting van George en Sally gerekend? Het zou ons leed doen haar te hebben teleurgesteld, maar wij mogten er ons niet toe geregtigd gelooven, daar de beminde in de biographie zelve zeer in de schaduw blijft, daar zij slechts even optreedt in het minder behagelijke licht eener overgroote bedachtzaamheid. Oordeelt zelf: Sydney Smith moge humoristisch gezegd hebben: ‘de armoede van curates is lang het lievelingsthema van romanschrijvers, sentimenteele touristen en elegiëndichters geweest;’ hij moge stoutweg hebben beweerd: ‘maar ondanks de bekende naauwkeurigheid dier soort van wijsgeeren, blijven wij vermoeden, dat er vrij wat overdrijving schuilt in de schatting dier ellende,’ - wie ook van Sydney Smith's gevoelen was, Mira niet. ‘Ik behoef naauwelijks te verzekeren,’ zegt Crabbe's biograaf, en het is ook alles wat hij *in voce amore* zegt, ‘ik behoef naauwelijks te verzekeren, dat mijn vader ook een groot gedeelte van zijnen tijd onder hetzelfde dak met Miss Elmy doorbragt, die steeds voorzigtig ieder voorstel eener onverwijlde echtverbindtenis bleef weigeren, daar zij besloten was tot dien stap niet over te gaan, eer haar minnaar een minder hagchelijken stand zou bekleeden, dan dien van maar een curate!’

Erotische dichters zijn tegenwoordig ten onzent eene zeldzaamheid; maar al vloeiden zij onder onze jonge lieden over, George en Sally prettig te laten praten, tot men wanen mogt een minnedichtjen te lezen, wien zou het uitlokken, wie er in slagen, lieve lezeres?

(*Wordt voortgezet*).

Het stuk der waardgelders in de provincie Holland, hoofdzakelijk gedurende het ministerie van Johan van Oldenbarnevelt, toegelicht.

(*Vervolg van bladz.* 149.)

> Die geschiedenis wil schrijven
> Moet slechts bij de waarheid blijven,
> Veel te laken of te prijzen
> Mag hij aan den lezer wijzen.

Na de onlusten van 1618 en 19 vinden wij nog gewag gemaakt van waardgelders in dienst van Amsterdam. Den 12^{den} Dec. 1628 verzoeken die van Amsterdam de Staten van Holland geconserveerd te worden in hun regt en geregtigheid tegen de klagten van de burgers, die hun ongelijk doen, dewijl zij expresselijk ter vergadering verklaren, dat hunne intentie nooit geweest is, noch is, om eenige verandering in de regering van 't land, noch in de regering publiek aangenomen en toegelaten te doen noch te rechercheren zaken te voren gepasseerd, of occasie gegeven van vrijdom aan de Remonstrantsche verboden vergaderingen, maar dat de wakers, die zij tot hunne eigen kosten hebben aangenomen, in klein getal zijn en op verzoek van verscheidene burgers zelve aangenomen, om de stad tegen alle foule in de winter te beschermen, in kracht van een expres verdrag met Hunne Hoog Mogende, Zijne Excellencie, den Prins Wilhelm, en de Heeren Staten gemaakt op de afdragt van de satisfactie, waartegen zij niet verstaan, dat hun bij iemand indragt behoort of mag gedaan worden, en zoo ook geresolveerd zijn zich zelve daarbij te mainteneren, en mitsdien verzoekende, dat de klagende burgers, die hier audientie verzoeken, afge-

wezen mogen worden aan de magistraat van Amsterdam, hunne wettelijke overheid: En daarop gedelibereerd zijnde en de leden elk hun advies en consideratiën geopend hebbende, is evenwel op 't verzoek van die van Amsterdam opgehouden daarop eenige conclusie te maken, om nog nader geresumeerd te mogen worden[1]. De geheele wijze van doen, in dezen gevolgd, toont genoegzaam aan, dat deze zaak als uiterst gewigtig ter Statenvergadering is aangemerkt en behandeld. Reeds den volgenden dag worden de adviezen der leden geresumeerd, ten eerste over de zaak zelve, dan over de vraag, of men ook, aleer te besluiten, door Gecommitteerden met Zijne Excellencie er over spreken zonde, eindelijk over den vorm, hoe de burgers van Amsterdam zouden moeten gehoord worden. Na lange deliberatie en diverse omvragen is ten laatste besloten, dat de voorn. burgers hun verzoek in geschrifte zouden indienen, dat dit ter vergadering zoude gelezen worden en men er dan op zou letten, in hoe verre men de zaak met vrucht aan Zijne Excell. zou kunnen mededeelen, of er op disponeren tot de meeste rust der stad Amsterdam. Dit werd door den secretaris aan de bedoelde burgers aangezegd[2]. Vervolgens ging men nog in dezelfde zitting over tot het lezen van het request der burgers, schutters en negotianten van Amsterdam, klagende over het aannemen van de waardgelders, en verzoekende reductie daarvan op 't oude getal, alsmede om over de schutterij te mogen hebben officiers, den burgers niet suspect, en in alle andere bedieningen personen van religie tot rust dier stad: Waarop gedelibereerd zijnde, verstaan en geresolveerd is, dat dit request gesteld zal worden in handen van de Heeren burgemeesters en regeerders van Amsterdam, ten einde daarop te dienen van berigt, om 't zelve gezien gedaan te worden naar behooren[3]. Inmiddels verzoeken de burgers wederom audientie; doch daar Amsterdam hiertegen zwarigheden opperde, werden zij verpligt, in gevolge den last der staten, hun verzoek op nieuw schriftelijk in te dienen. Nadat dit stuk, gesteund door verschillende bescheiden, ingeleverd was, wordt, tegen den zin van Amsterdam, dat er vooraf kennis van wil nemen, besloten, dat men het dan in de vergadering der staten zal lezen, wanneer de gedeputeerden van Amsterdam, die voor 't grootste deel afwezig waren, present zullen zijn[4].

Het aangroeijende gevaar, dat niet op de langwijlige deliberatiën wachtte, noopte intusschen tot andere maatregelen. De raadpensionaris maakt der vergadering, den 20sten Dec., op last van Zijne Excellencie, bekend, dat vier compagniën troepen de stad binnenge-

1 'Resolut. Holl.,' 1628, 12 Dec.
2 Ibid. 13 Dec.
3 Ibid.
4 Ibid. 19 Dec.

rukt zijn, en burgemeesters en vroedschappen doen eene publicatie afkondigen. Daarop verstaan de leden, dat men Zijne Excellencie zal verzoeken met eenige Gecommitteerden een' keer te doen naar Amsterdam, ‘om de misverstanden, die daar zijn, weg te nemen en ter neder te leggen, om zulke treffelijke stad in geen beroerte of confusie te laten vervallen’, doch dat vooraf ter vergadering de remonstrantie en stukken der burgers zullen gelezen worden. Toch neemt de vergadering hiervan vooreerst geen kennis; maar in plaats daarvan lichten de gedeputeerden van Amsterdam de zaak nog nader toe, en doen voorlezing van de gedane publicatie. Ten slotte wordt geresolveerd, dat men den ingezetenen van Amsterdam hunne papieren zal teruggeven, zonder ze te lezen; hun aanzeggen, zich met hunne klagten (zoo zij er hebben) te vervoegen bij den magistraat dier stad, hunne wettige overheid, en hen meteen vermanen zich jegens deze te gedragen zoo als gehoorzame burgers betaamt. Verder werd de voorn, magistraat door de vergadering verzocht, geene naauwe recherche naar het gepasseerde te willen doen, maar het door eene amnestie te aboleren, hetgeen de voorn. Gedeputeerden aangenomen hebben favorabel aan hunne principalen te rapporteren[1]. Op deze wijze kwam de zaak in den doofpot. - Ten slotte vermeld ik nog met een woord, dat Amsterdam zich in 1650, bij den aanslag van Willem II op die stad, haastte wederom waardgelders op de been te brengen, en dat de werving, vermits de manschappen 10 stuivers 's daags trokken, - eene hooge soldij, die doorgaans slechts aan de schutters betaald werd, wanneer zij dienst verrigtten in de frontiersteden[2], - zulk een grooten toeloop had, dat er binnen kort reeds eenige compagniën op de wallen waren[3]. Ook wil ik, om zoo volledig mij mogelijk is te zijn, niet voorbijgaan, dat de steden dikwerf hare waardgelders tijdelijk in elkanders dienst of wel in die der provincie deden overgaan, waarover de ‘Resolut. Holl.’ 1596, 13 Maart en 1635, 10 Mei en 7 Dec. kunnen nagezien worden.

Tegen dit doorgaand gebruik der steden van Holland en West-Vriesland om waardgelders in dienst te nemen, zijn, naar mijn beste weten, nimmer stemmen gehoord vóór het jaar 1617. Wel zijn er in 1589 zwarigheden voorgekomen in het ten uitvoer brengen der Resolutiën van 1584 en 1587; maar hoewel ik niet kan zeggen, van hoedanigen aard die waren, wettigt niets het vermoeden, dat die van den kant der Staten-Generaal en Zijne Excell. kwamen. Dit althans kunnen wij voldoende opmaken uit eene ‘Acte van verklaring op de waardgelders,’ geplaatst in 't ‘Register van Holland,’ op 25

1 ‘Register van Holl.,’ 1628, 20 Dec.
2 Ibid. 1605, 24 Aug.
3 Wagenaar, ‘Beschrijving van Amsterdam,’ I, blz. 563.

Aug. 1589 (fol. 558, 559): ‘Alzoo op 't effectueren van de laatste Resolutie in de laatste vergadering van de Staten genomen op de beschrijving van Zijn Excell. nopens het aannemen van eenige soldaten bij de principale steden, om ordinaris gebruikt te worden in dezelve steden, en zoo wanneer de nood zulks vereischte, in de frontiersteden van Holland, onder zekere beraamde subsidie, van wege 't gemeene land daartoe te doen, zoowel ordinaris voor den tijd, dat die soldaten in de steden, waarin zij aangenomen zullen worden, als extra-ordinaris voor den tijd, dat zij in eenige frontiersteden of sterkten zullen worden gebruikt, eenige difficulteiten zijn gemoveerd, zoo is na examinatie van de difficulteiten verstaan, dat bij provisie de voorgaande Resolutie zal worden achtervolgd, behoudens dat de compagnie binnen Delft te ligten zal wezen van 200 of 150 hoofden, de compagnie binnen Amsterdam van 200 of 150 hoofden, en de compagnie binnen der Goude van 100 of 75 hoofden, zulks als de burgemeesteren en regeerders dier steden best practicabel zullen bevinden; en dat de steden, zulks begeerende, generalijk toegelaten zal worden, een derde deel van de compagniën, die zij volgens de voorsz. Resolutie zullen aannemen, in dezelve gestadig te houden, mits dat de beloofde subsidie, zoowel ordinaris als extra-ordinaris, een derde deel zal worden verminderd, en dat de wapenen voor dezelve soldaten voor de steden, die zulks begeeren, van wege 't gemeene land zullen worden verstrekt, mits dat de waarde van dien op de naaste 3 à 4 maanden zal worden gekort aan de voorsz. subsidie, om wederom op denzelfden tijd aan de bezolding van de soldaten gekort te worden; dat voorts de burgemeesteren van de steden respective vrij zal staan, over hare compagnie te laten gebieden, of een van de geappointeerde kapiteinen of een ander bekwaam en ervaren kapitein tot hare keur, en binnen 10 à 12 dagen eerstkomende zullen de steden respective de voorsz. aanneming doen effectueren, en binnen denzelfden tijd aan de Gecommitteerde Raden van de Staten voorn. adverteren van haar gedaan devoir, met verklaring of zij de geheele compagnie, of alleen de twee derde deelen daarvan tot der landen dienst willen laten gebruiken in den nood en ter dispositie van Zijn Excell. buiten de voorsz. steden en andere frontiersteden of sterkten.’

Onder staat: Is deze Resolutie nevens d'andere de steden geleverd tot vordering van de Resolutie.

Evenmin als deze acte kan men m.i. eene zekere ‘Resolutie der Staten-Generaal, 8 Oct. 1598, die van der Kemp[1] aanhaalt, als een protest tegen zulk ligten aanmerken. Zij betreft Utrecht, en behoeft dus

1 ‘Maurits,’ IV, blz. 203, Not. 117.

hier niet uitvoerig besproken te worden; maar voor zoover ik zie, moet alleen de vraag beslist worden, òf Utrecht, dan wel de Staten-Generaal de twee compagniën waardgelders, door die van Utrecht zonder order van de Generaliteit aangenomen, zullen betalen. In 't laatste wordt nu ter Staten-Generaal geconsenteerd, mits (zoo als van zelf spreekt) die compagniën nu gehouden zullen zijn ‘commissie te ontvangen en eed aan de Generaliteit te doen.’ Van erkenning der onbehoorlijkheid in het aannemen van waardgelders buiten eed en dienst der Staten-Generaal, gelijk van der Kemp wil, bespeur ik in de geheele Resolutie volstrekt niets.

Er blijft mij niets verder te behandelen over dan na te gaan, wat er in 1617 en 1618 opzigtelijk de waardgelders gebeurde en dit te toetsen aan de bestaande usantiën en costumen. Allereerst ga ik in hoofdtrekken na, hoe men er toe kwam waardgelders te ligten. Het ligt natuurlijk niet in mijn bestek een breed verhaal te boek te stellen van den oorsprong en den aanwas der kerkelijke geschillen, waaruit die betreurenswaardige verdeeldheden hoofdzakelijk zijn voortgesproten. Genoeg bekend is het, dat er, lang vóór de uitbarsting der geschillen, hier door de eene, dáár door de andere partij onderdrukking en geweld tegen de zwakkeren werd gepleegd. Vanhier onlusten in verschillende plaatsen gedurende den loop van 't jaar 1617. Te Amsterdam werd eene vergadering der Remonstranten, die in een door hen gehuurden spijker werd gehouden, onder 't geroep: *val in, val in, sla dood den predikant*, etc., verstrooid, de glazen van den spijker er uit geworpen, de banken, predikstoel en al wat los was vernield. Acht dagen later, op Zondag den 19^{den} Febr., overviel eene bende graauw het huis van den Remonstrant Rem. Egbertsz. Bisschop, broeder van den hoogleeraar Episcopius. Zij liepen de deur met een' balk in, sloegen alles in stukken, haalden boter, wijn, bier en al wat voor de hand was uit den kelder, schonken en dronken elkander den wijn en het bier toe met volle hoeden, trokken de kranen uit de vaten, lieten alles loopen, wat zij niet konden drinken of medenemen, en bedreven allerlei balddadigheden op eene wijze, tot dusver in Holland onbekend[1]. Te Haarlem, waar reeds in 1615, ter zake van eene kerkenorde van 't jaar 1591, waaraan de magistraat de hand wilde houden, scheuring ontstaan was, verzetteden zich in 1617 een paar personen, o.a. de Contra-Remonstrant Elias Christiaansz, tegen de overheid, toen deze begonnen was waardgelders aan te nemen en der schutterij den ouden eed van trouw af-

1 De Groot, ‘Verantwoording,’ blz. 92; Uitenbogaart, ‘Kerk. Hist.,’ (Rotterdam, 1647) blz. 739 en volg.; het uitvoerigst bij Band. (Arnhem, 1624), IX, blz. 14 vlg. en bij Brandt, ‘Reform.,’ II, blz. 484 en volg.; kort bij Wagen., X, blz. 146 en vlg., - Carleton zendt een particulier berigt van 't gebeurde, hem uit Amsterdam toegezonden, naar Engeland. ‘Lettres,’ ete., I, p. 215, 218.

vorderde, ofschoon genoemde Elias dezen tot nog toe niet had afgelegd. Hierbij kwam, dat een ander, Abraham de Blok, zich niet ontzag onder 't volk het gerucht uit te strooijen, dat een zeker lid der vroedschap en regerend schepen der stad, ook diaken van de Gereformeerde kerk, in 't roode huis buiten de Kruispoort, zijnde eene verdachte plaats, gezien was in gezelschap van twee zusters, beide ligte vrouwspersonen. En hoewel later bleek, dat niet die Heer schepen, maar een van de goede en familiaire kennissen van de Blok in dat huis geweest was, wilde hij noch herroepen, noch den zegsman aanwijzen, waarop hij met Christiaansz., die de hem opgelegde boete weigerde te betalen, voor twaalf jaren ter stad werd uitgezet. Beiden namen hunne toevlugt tot den Hoogen Raad en vonden er steun[1].

In den Haag verkregen de Contra-Remonstranten in het begin van 't jaar 1617 de Gasthuiskerk; maar toen deze hun te bekrompen werd, verzochten zij in Maart in de Kloosterkerk, die in het Voorhout naast het huis van Oldenbarnevelt stond (Baud. IX, blz. 85), te mogen prediken. Hierop was toen geen besluit genomen. Om echter eenig genoegen te geven, besloten de Staten van Holland kort daarna de laatstgenoemde kerk te doen ontruimen. Inderdaad werd hiermede een aanvang gemaakt, doch daar het gebouw in geene vijftig jaren gebruikt was, viel er aan dak, glazen, vloer en anderzins veel te doen. Eer nog het werk voltooid was, stelden zich eenige Contra-Remonstranten in den vroegen morgen van den 9^{den} Julij feitelijk in 't bezit der kerk, lieten er predikstoel en banken inbrengen, en de predikant Swalmius hield er de eerste preek, alles zonder daartoe verlof verzocht te hebben van de Staten van Holland of van den magistraat van den Haag[2]. De Staten van Holland lieten er geen gras over groeijen. Reeds den volgenden dag compareerde Swalmius in hunne vergadering, waar hij zich in dezer voege verdedigde: dat zijne gemeente naar hem en hij naar haar verlangd had; dat Zijne Excell. hem niet vergund had uit den Haag te vertrekken, maar hem had vermaand zijne dienst voor als nog bij de gemeente te continueren, waarop hij gemeend had niet kwalijk te doen met in de bedoelde kerk te prediken, het beter achtende dat hij, dan dat een ander dit deed. - Er volgde geen besluit der Staten[3]. Te Oudewater, waar de Contra-Remonstrantsche predikant Johannes Lydius zich in 1615

1 Uitenb. t.a.p., blz. 791 vlg., 818 vlg.; Brandt, ‘Reform.,’ II, blz. 291 vlg.; 649 vlg.; Wagen. X, blz. 170 vlg.

2 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 91; Uitenbog., t.a.p., blz. 728 en 729; Wagen., X, blz. 151; van Wijn, etc., Bijvoegs. op deel X, blz. 66, 67; vooral Baud., t.a.p.

3 ‘Resol. Holl.,’ 1617, 10 Julij.

van de classis afgescheiden had, ontstonden vervolgens verschillende twisten, totdat in 1617, den 3den Mei, eenige lijndraaijers en ander gepeupel het raadhuis binnenstroomden en de vroedschap dwongen eene publicatie naar hun' zin af te kondigen. Wel komen er nu commissarissen van de Staten van Holland, die de publicatie te niete doen; doch de woelingen houden daarom niet op. Lydius wil niet toelaten, dat, wanneer hij de predikatie houdt, zijn Remonstrantsche collega uit Gouda, Eduard Poppius, die tijdelijk de dienst te Oudewater waarnam, binnen het hek of doophuisje zou zitten, hoe vriendelijk de laatste hem zulks ook verzocht. Inmiddels naderde den 28sten October de dag der verkiezing van nieuwe magistraten.

De overheid, voor nieuwe moeijelijkheden vreezende, verzocht, dat er tegen dien tijd door Gecommitteerde Raden eenige commissarissen naar hunne stad gezonden werden. Hun geeft het graauw onder veel gedruisch een request betrekkelijk de op handen zijnde verkiezing over. Daarom wordt zij voorshands uitgesteld; de commissarissen vertrekken weder, en de vroedschap wordt eerst den 21sten Dec. vernieuwd. Reeds vroeger, den 15den Nov., hadden de Gecomm. Raden van Holland de beide leeraars in 't lange gehoord en uit den mond van Lydius - Lydius plagt men Liegius of den lieger te noemen, ‘Vrijmoedig onderzoek der plakkaten’, blz. 88 - verstaan, dat hij bekende uit hevigheid gezegd te hebben, dat Poppius was een ‘comptoirroover en spolieerder van de weduwen en weezenpenningen’, waarop zij eene acte hadden uitgevaardigd, waarbij zij Poppius van die misdrijven vrijspraken en Lydins, benevens alle anderen, gelastten zich voortaan van dergelijke beschuldigingen te onthouden. Toen zulks evenwel nog niet baatte, werden de beide Heeren den 16den Nov. nogmaals gehoord, en de bedoelde acte aan Poppius ter hand gesteld met last daaraan niet dan in nood openbaarheid te geven[1]. Op den laatsten Zondag van Dec. werd Poppius, hoewel vergezeld door den bailluw, de burgemeesters en schepenen, door eene menigte lieden, gewapend met zijdgeweer, van den predikstoel gehouden en belet zijne dienst te doen[2]. Intusschen liet Lydius, die den stoel reeds vroeger beklommen had, zonder dat er voorgelezen was, een' psalm zingen, waarop de magistraat, om alle onrust te voorkomen, zich met Poppius naar huis begaf. Te dier tijde lieten zich ook sommigen verluiden: ‘Wij hebben met de burgemeesters niet te doen’, en toen een der burgemeesters bij

1 ‘Resol. Holl., 1617, fol. 226, 227.

2 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 91, heeft hier het volgende: ‘waar eerst een predikant gezonden, om Poppius plaats waar te nemen, bij particulieren is van stoel gehouden - daarna’, etc. -. Ik begrijp niet, wie die predikant kan geweest zijn, en volg hier Uitenbogaart, die alles uitermate naauwkeurig en uitvoerig verhaalt, en voor 't overige met de Groot overeenstemt. Vgl. ook Baud., X, blz. 2 vlg., die hier niet meer licht geeft dan Uitenbogaart.

het tooneel in de kerk den gewapenden voorhield, dat Poppius hun door de Heeren Staten was toegezonden, werd hem toegevoegd: ‘Ja door uwe Staten.’ Niet lang daarna vertrok Poppius weder naar Gouda; maar de rust werd te Oudewater niet hersteld, eer de vroedschap in Januarij 1618 burgemeesters[1] koos naar den zin der ontevredenen, die op eigen gezag overal wacht hielden[2]. In den Briel ontstonden onlusten, doordien de magistraat der stad den Contra-Remonstrantschen leeraar Willem Krijnsz. in 1616 het prediken voor'shands had verboden. Deze trachtte toen een deel der bevolking op te ruijen, weshalve hem in 1617 gelast werd de stad te verlaten. Hieraan voldeed hij niet, maar wendde zich, in plaats daarvan, tot het gepeupel. ‘Nu schijnt de stad te staan in confusie. Men loopt met roers en rappieren bij dag en bij nacht, te kennen gevende aan alle kanten, dat zij de soldaten op hunne zijde hadden’, etc.[3]. Men liet zich verluiden, de kerk te willen innemen er mogt van komen wat er wilde[4]. Van den kerkenraad dier stad (van de zijde der Contra-Remonstranten) werd een request gepresenteerd aan 't hof van Holland, in effect inhoudende, dat men zoude zien, wie de hardste vuisten had[5]. Te Heusden, waar men, tegen den zin der overheid, Contra-Remonstrantsche predikanten aangesteld had, noodzaakte men iets later den drossaard door een' oploop eerst eene keuze van schepenen en burgemeesters, volgens een gebruik van veertig jaren herwaarts gedaan, van onwaarde te verklaren, en dit in tegenwoordigheid niet alleen van den schout, maar ook van de Groot en andere Commissarissen der Heeren Staten, en daarop zulk eene verkiezing te doen als die oproermakers wilden[6]. Te Schoonhoven werden sommige lieden, uit hoofde van scheldwoorden, openlijk tegen de overheid dier stad geuit, ontpoorterd of beboet. In weerwil van de magistraat willen zij en anderen afzonderlijke godsdienstoefeningen houden. Dit wordt op verschillende wijzen verhinderd. Ten laatste doet de overheid een tuinhuisje, staande nabij eene sloot, waaronder alleen de predikant stond te prediken, terwijl de toehoorders er buiten waren, omverwerpen. Van deze daad werd veel gerucht gemaakt: de Vrij, burgemeester van Amsterdam[7], en vol-

1 De Groot, blz. 94, en volg. hem Brandt, ‘Reformat.,’ II, blz. 555, spreekt ook van schepenen.
2 De Groot, t.a.p.; Uitenbogaart, t.a.p., blz. 630 vlg., 673, 789 vlg., 901 vlg.
3 ‘Vertoog van de magistraat van den Briel,’ April 1617, ‘aan de steden van Holland ingediend,’ bij Uitenbogaart, t.a.p., blz. 778 vlg.; 781.
4 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 91; Wagen. X, blz. 153.
5 De Groot, ibid., blz. 239; Uitenbog., blz. 811; Brandt, blz. 630.
6 De Groot, blz. 90, 95; Brandt, blz. 469, 556 (uit de Groot); ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 249; Wagen., X, blz. 153.
7 ‘Historic van den oorspronck ende voortganck der Kerkel. beroerten in Holland,’ Amsterdam, 1621, blz. 26.

gens hem Baudart stellen, het voor, alsof het huis, waarin de gemeente vergaderde, geheel geslecht was. Met der daad was het, zooals gezegd is, een klein tuinhuis van vuren planken, dat bij het oprigten niet meer dan zes gulden aan arbeidsloon had gekost en zoo vermolmd was, dat het door een' der zakkendragers, daartoe door de overheid gelast, met den voet omvergestooten werd. (Zie het uitvoerig, met attesten gestaafd berigt, in ‘de vrije aanwijzing van de menigvuldige onwaarheden, enz., in de hist. van de Vrij,’ blz.88.) Nogtans gingen zij, die zich hadden afgezonderd, voort afzonderlijke godsdienstoefeningen te houden, en had, getuige de Groot, de magistraat meer reden, om voor de twee compagniën soldaten, die er in bezetting lagen, te vreezen dan om op haar te vertrouwen, vermits zij zich, zonder voorkennis der vroedschap, van kruid en lood hadden voorzien[1]. Dergelijk verzet tegen de overheid greep ook te Gouda en te Woerden vóór of in 't jaar 1617 plaats[2]. Ten laatste vermeld ik de stad Delft. Hier was het reeds in 1616 bij een' oploop, uit eene oorzaak, vreemd aan mijn onderwerp, gebleken, dat de magistraat luttel kon rekenen op de twee vaandels, die er in bezetting lagen. Kerkelijke oneenigheden en hoon, der vroedschap aangedaan, kwam daarbij, alsmede dat eenige officieren dier compagniën bevonden werden de burgers op te hitsen tegen de overheid en in heimelijke verstandhouding te staan met een' der leeraars, die gewoon was in zijne predikatiën de vroedschap door te halen, en eindelijk dat iemand, die geen burger der stad was, zich onderstaan had, zonder voorkennis der overheid, eene vergadering te beleggen van de schutters, zeggende daartoe last te hebben van Zijne Excell[3].

Zie hier wat er in verschillende steden gedurende of vóór het jaar 1617 geschiedde. Was dat, waarvan de beweging uitging, welligt, naar de meening van dezen of genen, eene kleinigheid: de onrust, die er 't gevolg van was, kan geenszins zóó beschouwd worden. Verzet tegen de wettige overheid sprak er overal klaarblijkelijk uit. Aan regtmatigen twijfel zijn de aangehaalde feiten niet onderhevig, daar mijne uiteenzetting eensdeels steunt op de getuigenis van een' ooggetuige, anderzins op die van Uitenbogaart, een' tot in kleinigheden naauwgezet schrijver, die, eer hij zich tot het vermelden van vele dier gebeurtenissen zet, vaak voet voor voet Baudart volgt en wederlegt. Die zoo doet, moet zelf des te meer op zijne

1 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 223; Brandt, blz. 252 en (uit de Groot), blz. 559; Uitenbog., blz. 633, 754 vlg., die extracten uit het Resolutie-Bock van Schoonhoven aanhaalt.
2 Uitenbog., blz. 635; Brandt, II, blz. 884, 885. Over Gouda ook Baud., blz. 18, 19.
3 De Groot, blz. 223; Uitenb., blz. 798 vlg., 890; Brandt, blz. 559, 560; Wagen., X, blz. 96, 167 vlg.; doch het uitvoerigst bij Baud., boek VIII, blz. 53.

hoede geweest zijn iets, wat gewraakt kon worden, te boek te stellen. Behalve die onrustbarende verschijnselen waren er nog andere van meer algemeenen aard, die niet voorbijgezien konden worden. De Staten van Holland en met name de advokaat van den lande werden dagelijks in allerlei eerroovende geschriften aangerand en beleedigd; op wagens, op schuiten, in straten en steegen sprak men openlijk van verandering in den vorm en in de personen der regering. Men haalde schippers over in hunne vlaggen het wapen van Zijne Excell. te stellen met dit devies: ‘liever met Oranje te liggen in 't veld dan langer met de Arminianen te zijn gekweld.’ Ook zag men in openbaren druk gesteld de steden en forten, die tegen de Arminianen waren[1].

Het was dan niet zonder reden[2], dat de Staten van Holland op middelen bedacht waren om aan de verwarring een einde te maken. ‘Nadat (alzoo) in de vergadering van de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, op 't vijfde punt[3] van de beschrijving, waarop de Heeren Ridderschap, Edelen, en steden van Holland en West-Vriesland, tegen den 21sten Februarij in den tegenwoordigen jare van 1617 staatsgewijze in den Hage beschreven waren, de punten van het reces van dezelve vergadering den 23sten Martii genomen, om daarop den 11den April[4] weder te vergaderen, mitsgaders

1 ‘Vrijmoedig onderzoek der plakkaten,’ blz. 174. De Groot, blz. 94, 95; Brandt, II, blz. 555, 556. Iets hiervan schijnt later gebeurd te zijn, Wagen., X, blz. 159.

2 ‘Zonder evident perikel heeft dezelve Resolutie niet uitgesteld kunnen worden.’ - ‘Justifieatie,’ blz. 9.

3 Zie ‘Resolut. Holl.,’ fol. 34. Lees, in plaats van 21, den 24sten Febr. - Het punt is te lang om over te nemen; het zij genoeg te zeggen, dat het handelt over de middelen om de kerkelijke verschillen bij te leggen.

4 Lees 14 April. - Zie de punten ‘Resolut. Holl.,’ 1617, fol. 95. Punt 6 luidt:
‘En de steden in dewelke oneenigheden onder de poorteren en ingezetenen, ter oorzake van de voorschreven geschillen gerezen en ontstaan zijn, worden insgelijks ernstig verzocht en vermaand hare kerken van de vacerende plaatsen der kerkendienaren bij leening of beroeping van zulke kerkendienaars te voorzien, daarmede de klagende hen met reden hebben te contenteren, of naar de menigte der dolerenden te doen of te laten doen als zij tot onderlinge rust en vrede in den haren dienstig zullen vinden, en zoo daarover en hetgeen daaruit spruit eenige questiën zouden mogen vallen, dat daarmede niet bemocid zullen worden de collegiën van de ordinarise justitie, maar dat de klagers zich zullen adresseren aan de Heeren Staten, of in absentie derzelve aan Zijne Exc. en Gecommitteerde Raden, om op hare doleantiën (de Regeerders van de steden eerst gehoord zijnde) provisioneel gelet en gedaan te worden naar gelegenheid en behooren.’
Punt 8 is:
‘Zal mede geadviseerd en geresolveerd worden op het aannemen van de vier duizend waardgelders (in eas van nood) op den voet en ordre in den voorleden jare geproponeerd.’

den brief aan de steden, bij de Gecommitteerde Raden geschreven den 10den Julij[1] laatstleden, benevens 't geen in den loopenden jare openbaarlijk zoo binnen de steden van Haarlem, Amsterdam, Schoonhoven, Briel, Oudewater, Woerden, Heusden, en zonderling alhier in den Hage, tegen de orde, vrij- en geregtigheden der landen dadelijk is gepasseerd, tot verscheiden malen zeer rijpelijk was gelet en vele instantiën te vergeefs gedaan, om de Gedeputeerden van eenige steden (die verklaarden, niet gelast te wezen zich met de Heeren Edelen en de meeste steden van Holland en West-Vriesland te conformeren) om dezelve Gedeputeerden tot een gevoeglijke verdraagzaamheid en accommodatie van de zake te bewegen - zoo is eindelijk door de Heeren Edelen en de Gedeputeerden van de meeste steden van Holland en West-Vriesland staatsgewijs verstaan, dat bij alle bekwame middelen (zal) gearbeid worden, om de goede ingezetenen in rust en stilte te houden, ook alle wegen van dadelijkheden over personen, publieke en andere plaatsen en goederen af te weren, ten welken einde de regenten van de steden bij dezen bij provisie en tot anders staatsgewijs zal wezen geordonneerd (voor zooveel 't nood is) geauthoriseerd worden in den haren te gebruiken 't geen andere steden van Holland en West-Vriesland (best in 't bestellen van hare politieke regering verzekerd zijnde) gebruiken, ook bij het aannemen van meer volk van wapenen, zoo verre Burgemeesteren en Vroedschappen van de steden zulks tot hare verzekering en afwering van de voorschreven dadelijkheden noodig bevinden.' - Dan volgt het overige.

Gedaan in den Hage den vierden Augusti, Anno 1617. Onder stond: ter Ordonnantie van de Staten en was geteekend: A. Duyck[2].

Deze Resolutie werd door de Contra-Remonstranten[3] of door

1 Zie 'Resolut. Holl.,' 1617, 10 Julij, fol. 164:
'Is goedgevonden, dat de steden, ter dagvaart komende, zouden worden bij schrijvens verwittigd van hetgene gisteren hier in den Haag is gepasseerd in het nemen van de Kloosterkerk tot een predikplaats buiten consent, en bij die occasie dezelve vermaand praecise op den bestemden dag hare Gedeputeerden ter vergadering te willen doen wezen, om de ongeresolveerde punten en occurrentiën af te doen en order te geven op de aanstaande verpachting van de gemeene middelen.

2 Hetgeen ik voor mijn onderwerp behoefde, staat hierboven, letterlijk overgenomen (alleen met verandering der spelling) uit de 'Justificatie,' blz. 3 en vlg. Het opschrift luidt: 'Resolutie der H.M. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland, genomen den 4den Augusti, 1617, op H.M. Name ingesteld, en aan de vroedschappen der steden overgezonden. Zie de 'Resolutie' ook bij Baudart, IX, blz. 37, 38. Uitenbogaart, 'Kerk. Hist.' blz. 805 vlg.; 'Historie van het leven en sterven,' blz. 69 vlg. en 'Waaracht. Hist.,' blz. 121 vlg. Zij staat *niet* in het Register van Holland.

3 Wagen., 'Amsterdam,' I, blz. 466.

sommigen hunner[1] de *scherpe* genoemd. De oorzaak dezer benaming is te zoeken in de meerdere scherpte, die het genomen besluit, naar de meening dier lieden, boven andere vroegere Resolutiën der Staten kenmerkte: ‘Zoo heeft men om de zelvige (de meeste kerken en kerkelijke personen hier te lande, die volstandig bleven bij de eenmaal aangenomen ware leer en goede orde van de regtzinnige Gereformeerde Christelijke religie) te constringeren, successivelijk verscheiden Resolutiën genomen op 't spreken, leeren en schrijven, en die eenzijdelijk, voor de Remonstranten, tegen de regtzinnige doen executeren, en alle dezelvige in den jare 1617 op den vierden Augusti gecomprehendeerd in een scherpe Resolutie’ etc.[2]. Hugo de Groot teekent in zijne annotatiën op dien naam aan: ‘Zware ziekten, gelijk als zijn populaire ongefundeerde commotiën tegen de overheid, vereischen dikmaal scherpe remediën. Doch die met deze Resolutie zal willen confereren een andere, genomen op den zesden Februarius vijftien honderd zeven en tachtig, hiervoren geïnsereerd, in het elfde kapittel (blz. 118 vlg.), zal dezelve nog al veel scherper vinden. Het is waar, dat de uitkomst toen is gelukkiger geweest; maar de uitkomst kan van regt geen onregt, noch van onregt geen regt maken’[3].

Noch wat den vorm, noch wat het wezen der zaak aangaat, voor zoover het de waardgelders betreft[4)], gaf het genoemde Besluit regt tot gegronde bezwaren. Al de punten, waarop het genomen is, waren (zie den aanhef) lang te voren gebragt in de punten van beschrijving en van reces, ten deele ook door missiven van de Gecommitteerde Raden, der steden genotificeerd om er bij tijds op te letten, zoodat de steden gehouden waren hare Gedeputeerden op al die punten gelast te zenden. Anders zou het toch in de magt gestaan hebben van ééne stad, onder voorwendsel van rapport, gestadig alle zaken buiten Resolutie te houden, hetgeen met het gebruik, tot dusverre gevolgd, ten eenen male gestreden hadde. De substantie dier Resolutie was verscheidene malen bij gedeelten en daarna, naar gewoonte, in haar geheel voorgedragen in de vergadering. Hierop was bij meerderheid van stemmen geconcludeerd en staatswijze eene commissie benoemd om die substantie in geschrifte te brengen. Dit stuk, ter vergadering voorgedragen, was gearresteerd niet alleen door

1 Brandt, ‘Reformat.’ II, blz. 560.

2 Uit een opstel, getiteld: ‘De oorzake van de waardgelders,’ opgenomen onder de stukken, behoorende bij de ‘Justificatie van de cours die gehouden wordt bij de steden Dordrecht,’ etc., ‘noodig in 't licht gegeven om gelezen te worden tegen zeker boekske, zonder naam van plaatse of drukker uitgegeven, onder den titel van Justificatie van de’, etc., Amsterdam, Anno 1618, blz. 135.

3 ‘Verantwoording,’ blz. 212.

4) Of de andere punten, in de Resolutie vervat, regtmatige tegenspraak wettigen, laat ik thans in 't midden, omdat mij zulks te ver zou voeren, nogtans protesterende tegen een *demi-aveu*, dat men in mijne woorden zou kunnen lezen.

de meeste stemmen van de presenten (dit ten overvloede, daar de absenten gerekend werden zich met de meeste stemmen der presenten te conformeren), maar ook door de meeste stemmen van al de leden der vergadering. De Resolutie kan alzoo niet anders aangemerkt worden dan als eene Resolutie van de Edelen en Steden van Holland en West-Vriesland, staatswijze genomen, daar zij ‘conform is de algemeene regten en 't gebruik van alle goede policijen[1], medebrengende dat het meerder gedeelte van de leden het regt heeft om het ligchaam te representeren’ en in overeenstemming met de orde, in 1581 vastgesteld op de besogne van de vergadering der Heeren Staten van Holland en West-Vriesland[2]. Deze orde brengt mede ‘dat op alle zaken besluit genomen zal worden naar de meeste stemmen, zoodat overstemming vallen zal op alle voorvallende zaken aangaande de beleiding van des gemeenen lands affairen, als naar ouder herkomen, welke resolutie en besluit plaats houden en achtervolgd zal worden in alles, uitgezeid alleen dat er geen overstemming vallen zal in materie van consenten en van contributiën, van tractaat van vrede, oorlog of verandering van regering: en zullen de edelen en magistraten van de steden, groot en klein, gehouden zijn te volkomen en te achtervolgen, doen volkomen en achtervolgen, elk, voor zooveel hen en hunne ingezetenen aangaan mag, alle ordonnantiën en resolutiën, alzoo staatswijze en met advies van de staten op de beleiding van des gemeenen lands voorvallende zaken gemaakt en genomen, zonder wederstand of wederzeggen, directelijk of indirectelijk’[3]. Naar regten is kennelijk, laat de Groot hierop volgen, dat universele woorden, gelijk alhier staat *in alles*, niet uitsluiten: ja dat de exceptiën (gelijk hier drie exceptiën worden gespecificeerd) den regel te vaster stellen in al 't geen niet is gëexcipieerd[4]. Hetgeen vervolgens den 13^{den} Julij 1584 op voordragt der edelen, in aanmerking nemende ‘de gelegenheid en gesteltenis van de zake in den tegenwoordigen nood en bedroefden staat’[5], in eene vergadering, waarin, behalve de advokaat, 8 edelen en 57 van de steden present waren, geresolveerd is, dat n.l. op het punt van de regering de Edelen en steden gehouden zullen zijn zich met de meeste stemmen te conformeren, en dat overzulks bij pluraliteit van stemmen daarin zal worden geresolveerd, nadat de stemmen zullen

1 ‘Niet alleen dit gebruik, maar zelfs ook de natuurlijke rede brengt dit mede,’ zegt de Groot, ‘Verantwoord., blz. 84, die hierover ook verder verdient nagelezen te worden.
2 Zie over dit alles de ‘Justific.,’ blz. 7 en 8, en de Groot, ‘Verantw.,’ blz. 212.
3 ‘Resolut. Holl.,’ 1581, 17 Maart, fol. 76, presenten Zijne Excell., de advokaat, 3 edelen en van de steden 37 leden. - De Groot, ‘Verantw.,’ blz. 85.
4 De Groot, ibid.
5 De Vader des Vaderlands was den 10den Julij doodgeschoten.

zijn gerecolleerd'[1] - dit, zeg ik, dient nog tot versterking van het hier verdedigde gevoelen. Vreemd is dus het gezegde van Carleton, 'Lettres' etc., I, p. 312, 313, die anders de usantiën hier te lande wel schijnt te kennen: 'ils (les Rémonstrans) ne doivent plus insister sur leur pluralité de voix dans les Etats d'Hollande.' Waarom hij dit meent, leze men bij hemzelven na. Daarentegen is de uitroep van den schrijver der 'Weegschaal', blz. 53, zeer gegrond: 'Waarom mag Holland niet met pluraliteit concluderen? Dit is wat wonders en gaat mijn verstand te boven.'

Dat de Resolutie van 4 Aug. verreweg bij meerderheid genomen was, is buiten tegenspraak. Oldenbarnevelt getuigt in eene straks aan te halen plaats uit zijne 'Verhooren'[2], dat Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen en Edam 'naar zijn onthoud daarin zwarigheid maakten.' Deze getuigenis wordt bekrachtigd door 't Register van Holland, waarin men op den 5^{den} Aug. 1617 vindt aangeteekend, dat de Gedeputeerden van Dordrecht[3], Amsterdam, Edam en Purmerend protest lieten aanteekenen; op den 29sten dier maand, dat Dordrecht door eene opzettelijk daartoe benoemde commissie dit protest aan de vergadering liet insinueren[4]; op den 9^{den} Sept., dat Gedeputeerden van Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend der vergadering het ongenoegen hunner principalen over 't Besluit komen te kennen geven, en eindelijk op den 21sten Oct., dat Gedeputeerden van Haarlem, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schoonhoven, Briel, Alkmaar en Hoorn, daartoe door hunne vroedschappen gecommitteerd, 'mits dezelve verstaan hadden de protestatiën bij *veel minder* steden,' verlangen, dat hun moge geworden copie van de protestatie der vier steden en van die van Dordrecht. Gelijk op deze plaats, vindt men nu verder in 't Register van dit jaar bij herhaling gewag gemaakt van 'de vier' of 'van de vijf' steden. Eveneens worden de bovengenoemde steden, die het met Oldenbarnevelt eens waren, hier en elders telkens 'de acht' genoemd. Men bemerkt intusschen, dat de Advokaat in zoover eene ligte dwaling heeft begaan, dat hij Purmerend oversloeg. Ook volgens Wagenaar hebben geene andere dan de vijf steden tegengestemd[5]. Dat echter, behalve de Edelen, meer dan de acht zooeven genoemde steden voor 't besluit gestemd hebben, blijkt uit dezelfde plaats der 'Verhooren'[6], waar gezegd wordt, dat Delft en Gorkum van dezelfde zienswijze geweest zijn, alsmede uit de Groot's 'Verantwoording,' die, na er Medenblik nog bijgevoegd te hebben,

1 '{Resolut. Holl., 13 Julij 1584.
2 Blz. 265.
3 Wagenaar, 'Vaderl. Hist.,' X, blz. 165, dwaalt hier omtrent den datum.
4 Dit geschiedde, omdat de vroedschap van Dordrecht den 25sten Aug. eene Resolutie genomen had, te vinden bij Band., IX, blz. 68, waarbij zij het besluit van 4 Aug. desavoueren en de Geeomm. Raden verzoeken het niet te executeren.
5 'Beschrijv. van Amsterdam,' I, blz. 466.
6 Blz: 266.

dus besluit: ‘ik meen ook eenige anderen’[1]. Die *eenige* kunnen dan Schiedam en Monnikendam geweest zijn; maar Schiedam behoort tot de zes steden, die ‘de justificatie van de cours’ (zie boven blz. 250, Noot 1) hebben uitgegeven. Nogtans kan zij wel voor de Resolutie gestemd hebben, daar Brandt in zijne ‘Historie der Reformatie (II, blz. 714) eerst bij 't verhaal der gebeurtenissen van 't jaar 1618 zegt: ‘Die van Holland - bleven in hunne weigering, maar werden gedurig tegengesproken door de Gedeputeerden (ter Generaliteit) der vijf tegenstrevende steden, daar zich nu Schiedam ten laatste bijvoegde.’ Hetgeen hij er op laat volgen: ‘Deze zes stemmen stonden in 't spits tegen d'andere dertien leden van Holland’, doet vermoeden, dat de Groot met ‘eenige’ o.a. op Monnikendam[2] gedoeld heeft. Uit eene andere plaats van Brandt (II, blz. 562) bespeurt men, dat ook Dordrecht eenigen tijd vóór 't nemen der Resolutie (denkelijk toen de punten afzonderlijk besproken werden) geweifeld heeft: ‘welke stad zich nu in 't stuk der zwevende geschillen aan de zijde van de genoemde (vier) steden voegde.’ En ten aanzien van de vier houde men in 't oog, dat ook dáár onder de leden der vroedschap verschil van meening kan geweest zijn, althans te Amsterdam stellig geweest is[3]. Want toen men er den 16^{den} Augustus de Resolutie van den 4^{den} dier maand in de Vroedschap voorlas en terstond besluit meende te nemen, verzochten eenigen van de oudste leden, uit hoofde van 't groot gewigt der zaken, tijd van beraad, met copie zoowel van de voorgelezene stukken als van 't schriftelijk advies der burgemeesters. Na vele woorden werd eindelijk de zaak uitgesteld tot den 18^{den}; doch men gaf geene copie van de verzochte stukken, dan des daags te voren, en dat alleen aan twee of drie leden der Vroedschap. Op den 18^{den} waren eenige Heeren, o.a. drie burgemeesters, ook de voorzittende burgemeester, afwezig. Daarom en op andere gronden, door hem uiteengezet, drong de oudburgemeester Pieter Cornelisz. Hooft er op aan, dat men de beslissing zou uitstellen. Maar 't baatte niet: men volhardde bij 't oude voornemen[4]. Doch hoe het dan wezen moge - hetzij men wil dat er *twaalf*, hetzij dat er *dertien* steden voor gestemd hebben - in allen gevalle moet toegegeven worden, dat de meerderheid uit meer steden bestaan heeft dan uit 9[5], wat de Heer Groen van Prinsterer en ande-

1 Blz. 212.
2 Zie 't ‘Leven en Sterven,’ blz. 68: ‘de andere steden van het Noorderkwartier, als Alkmaar, Hoorn, Medenblik en Monnikendam wilden naar de voorslagen van die van Amsterdam (die zij voor schadelijk achtten) niet luisteren.’
3 ‘Waaracht. Hist.’ blz. 116; ‘historie van 't leven en sterven,’ blz. 65.
4 Brandt, ‘Reformatie,’ II, blz. 562 vlg., die de rede van Hooft mededeelt; Wagenaar, ‘Amsterdam,’ I, blz. 466, 467.
5 ‘'t Is ook in deze materie niet aangekomen op een stem of twee, dat de opiniën verschil hebben: maar daar de vergadering bestaat uit de Heeren Edelen (die altijd een groote autoriteit hebben gehad) en achttien steden, zijn de Heeren Edelen meest altijd gevolgd geweest bij veertien of dertien steden, en ten leste toe nooit minder dan bij de twee derde deelen van de steden,’ de Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 86.

ren ten onregte beweren[1]. Hiertegen zal wel niemand iets in te brengen hebben, wanneer hij, met het oog op de hier aangevoerde bewijzen, nog even acht slaat op deze antwoorden van Oldenbarnevelt, waarin de kracht van 't geheugen des grijzen staatsmans en zijne uitnemende waarheidsliefde zoo luisterrijk uitkomen: ‘Of hij gevangen de gedeputeerden van de acht steden niet verscheidelijk en wel ernstig vermaand heeft, met elkander voorheen te spreken en te overkomen om altoos in eenigheid te gaan, eer zijlieden in de vergadering zouden komen?’

‘Zegt hem dat (ook) niet te gedenken.’

‘Of hij dezelve vermaning niet dikwijls heeft vernieuwd, nadat die van Delft, Gorinchem, Schiedam, Monnikendam en Medenblik van de particuliere vergadering van de acht steden afbleven?’

‘Zeit dat hij wel vermaand heeft tot eenigheid onder de steden, en dat bij zijne kennis de steden van Delft, Gorkum, Monnikendam of Medenblik van de andere steden in de vergadering van de Heeren Staten niet zijn afgeweken geweest, maar in veel questieuse zaken met de Edelen en de andere Steden gestemd tot den laatsten tijd toe, dan dat Monnikendam in 't jaar 1618 dikwijls absent[2] zijn geweest, wezende de ordre van de vergadering, dat de absente steden gerekend worden als zich te conformeren met de meeste steden van presenten, en zijn bij zijne kennis eerst maar drie, daarna vier, en sedert de Resolutie van den IIII^{den} Augusti 1617 vijf, en sedert Mei laatstleden (d.i. 1618) maar zes van de negentien stemmen van ander gevoelen geweest als de heeren edelen en meeste steden tot de laatste week van zijn besogne toe; en dat hij de steden in het generaal en elk van dien in 't particulier tot goede eenigheid heeft vermaand, zonder dat hij de Gedeputeerden van de acht steden ooit tezamen heeft gezien of gesproken, en elk van haar tot goede eenigheid en correspondentie heeft geraden’[3].

1 ‘Beknopte Geschiedenis of verhaal van 't voorgevallene tusschen de Remonstranten en Contra-Remonstranten,’ etc., Eerste Stuk, blz. 110. (Amsterdam, bij Kok 1773). - Groen van Pr., ‘Handboek,’ Tweede Aflev., blz. 314. Dat Carleton 1 Sept. 1617 aan Winwood schrijft, dat ‘Gorcum, Meddenblik, Munnikendam et Schiedam restent neutres, sans la recevoir ni rejeter’ (n.l. het besluit van 4 Aug.), en dat hij den 30sten Oct. ook nog Delft bij de steden voegt, ‘qui font profession de neutralité’ is niet voldoende om 't geen ik heb bijgebragt omver te werpen. Zie de ‘Lettres’, etc. II, p. 45, 96. Gorkum en de drie overige zijn dan wel spoedig van gedachte veranderd.

2 Dit kan in het ‘Register v. Holland’ nagezien en waar bevonden worden.

3 ‘Verhooren,’ blz. 270, 271, Nr. 138, 139.

Geheel ten onregte is van den kant der tegenstanders van de acht steden de beschuldiging ingebragt, als of ‘de Resolutie bij deliberatie daarop a part geprepareerd (was), zonder voorgaande commissie daartoe staatswijze gedecerneerd, met exclusie van de Gedeputeerden dezer en andere steden’[1], en dat Oldenbarnevelt zelf er de oorspronkelijke maker en steller van geweest is. In de sententie van Oldenbarnevelt wordt dit bezwaar aldus uitgedrukt: ‘En hemzelven stellende tot een hoofd van de factie, heeft hij gevangen bij de gedeputeerden van acht steden van Holland, diverse aparte vergaderingen doen houden om den anderen voorheen te verstaan, onderling te overkomen, en alzoo hunne stemmen met geeomplotteerde eenigheid in de vergadering van de heeren Staten van Holland in te brengen, en de resolutiën naar derzelver goedvinden met pluraliteit van stemmen te mogen formeren: In welke aparte vergaderingen dezelve gedeputeerden van de acht steden eerst onder malkanderen gecomplotteerd hebben, om diverse punten, zoo nu en dan in deliberatie gebragt, in eene conclusie te doen arresteren: en dat hij gevangen zulks zelfs ingesteld heeft de scherpe resolutie van den vierden Augusti zestien honderd zeventien, en dezelve in wederwil van vele magtige leden van de vergadering doen arresteren’[2]. Het is vreemd, dat de Regters dit zoo stellig hebben durven verzekeren. Herhaaldelijk zijn hierover scherpe vragen tot den beschuldigde gerigt: steeds heeft hij ontkend, dat hij de Resolutie zelf ingesteld heeft. Eene dier vragen luidt: ‘Of hij door den pensionaris Zeyst[3] dezelve acht steden niet heeft particulierlijk doen vergaderen in de castelenye voor 't nemen van de resolutie van den IIII^{den} Augusti?’

‘Zeit daartoe bij zijne kennis geen last gegeven te hebben’[4]. Hoe het toegegaan is met het nemen van 't veelbesproken besluit, verhaalt de Advokaat eenvoudig aldus: ‘Of hij gevangen niet zelfs voorheen en bij hem zelven geeoncipieerd en ingesteld heeft de resolutie van 4 Augusti 1617?’ ‘Zegt dat de heeren staten van Holland en West-Vriesland langen tijd bij den anderen geweest zijnde, en op de punten van beschrijving en reces daarop in 't jaar 1617 de vergadering was gelegd, zooveel de punten differentiaal onder de steden diesaangaande wezende, veel reizen was omvraag gedaan, en bij de meeste stemmen daarop resolutie genomen, en bij hem alle mogelijke devoiren in 't gemeen en particulier, ook met verzoek en bidden

1 Woorden van de Gecommitteerden van Dordrecht, in de Vergader, van de Staten van Holland van den 29sten Aug. 1617 (zie boven blz. 245) uitgesproken en daarna met meer andere punten in geschrifte overgeleverd. Vgl. de ‘Justificatie,’ bl. 7.

2 ‘Verhooren,’ blz. 321.

3 Hij was pensionaris van Leiden, zie ‘Resol. Holl.,’ 1617, fol. 119. Hij heet voluit Mr. Nielaas van Zeyst, zie ‘Resolut. Holl.,’ 1617, fol. 96.

4 ‘Verhooren,’ blz. 270, Nr. 137.

aan de steden gedaan om zich tot eenigheid te disponeren tot der landen en steden dienst en verzekering, en 't zelve met geene middelen hebbende kunnen te weeg brengen, en daardoor de gedeputeerden van de steden moedeloos wordende, wilden vertrekken, goedgevonden is, dat hij naar zijn ambt en gebruik de resolutie, zulks die met de meeste stemmen dikwijls was goedgevonden, zoude instellen, en dat hij overzulks dezelve ingesteld of geminuteerd heeft.'

'Of hem gevangen bij expresse resolutie van de staten opgelegd was die resolutie in te stellen en te minuteren.'

'Zegt, dat naar zijn onthoud hem 't zelve bij de meeste leden is opgelegd, en dat het in allen gevalle zijn ambt en gebruik is'[1].

'Of hij gevangen dezelve Resolutie van den IIII^{den} Augusti niet te zijnen particulieren huize onder de gedeputeerden van acht steden heeft geresumeerd, aleer in de staten daarvan te vermanen?'

Zeit dat de resolutie in de vergadering van de heeren staten bij hem mondeling verhaald zijnde, eenige uit de edele en principaalste steden, uitgezonderd Dordrecht, Amsterdam, Enkhuizen en Edam, die naar zijn onthoud daarin zwarigheid maakten, geordineerd is geweest aan zijne P. Ex. bij monde te verklaren en openen[2], en ook daarna aan mevrouw de princes van Oranje, weduwe, mitsgaders mijn heer prins Hendrik, haren zoon, en dat dezelve gecommitteerden gelast zijnde om de mondelinge opening te doen, ook gelast waren op de instelling van dien bij geschrifte te letten, en dat dezelve komende van hooggedachte vrouw prinses en haren zoon te zijnen huize de resumtie van het geminuteerde hebben gedaan, en bij hun advies en goedvinden tot hun gemeen contentement gedresseerd, maar dat naar zijn onthoud boven de gedeputeerden uit de edelen

1 'Verhooren,' blz. 264, 265, Nr. 122, 123. - Vgl. Uitenbog., 'Kerkelijke Hist.,' blz. 807: 'De Memorieschrijver Baudart (IX, blz. 37) deze Resolutie verhalende stelt op de kant een Nota: Dat de Advokaat Oldenbarnevelt deze Resolutie zelfs heeft ingesteld, en wijst den lezer op zijn vonnis: als of dat een groot crimen ware geweest: maar die kennis hebben van het officie en ambt van een Advokaat van 't land, ook van alle Raden en pensionarissen van steden in Holland, weten dat hun werk is de Resolutiën van de Heeren en Meesters, die zij dienen, in te stellen, bijzonder in gewigtige en zware zaken. De geringe worden doorgaans de secretarissen bevolen, die, zoowel d'eene als d'ander van wege de Staten teekenen, 't welk zij niet doen tenzij de Resolutiën, al zijn ze bij den Advokaat van 't land ingesteld te voren, bij diegene, uit welker naam zij spreken, genomen, en daarna bij dezelve geresumeerd, gelezen, en geapprobeerd zijn, 't welk in dezen geschied te zijn, niemand heeft te twijfelen.' Alzoo handelde Oldenbarnevelt geheel overeenkomstig art. 10 van de instructie van 23 Maart 1581, waarvan de strekking onveranderd is gebleven in de Instructie van 6 Maart 1586: 'zal de opiniën omvragen en een ieders opinie annoteren, en omgevraagd zijnde, verklaren wat de meeste stemmen zijn of opiniën, om daarna de Resolutiën gemaakt te worden.'

2 Die notificatie, gelijk verder alles, wat ik, als niet in regtstreeksch verband tot mijn onderwerp staande, kan afsnijden, laat ik onaangeroerd.

daarover meer gedeputeerden der steden geweest zijn als van de acht steden, en namelijk die van Delft en Gorkum, zonder dat voor date bij zijne kennis te zijnen huize eenige vergadering van de voorsz. steden is gehouden geweest op de resumtie van den voorsz. concepte, dan na de opening aan Zijn Ex., de vrouw prinses en prins Hendrik, gelijk hiervoren gezegd is'[1].

'Met wiens last hij de voorsz. particuliere vergadering te zijnen huize gehouden heeft?'

'Zegt dat hij niet weet dat eenige andere vergadering te zijnen huize gehouden is, als die hier voren verhaald is'[2]. (Dit antwoord is niet zeer ad rem.)

'Of de gedeputeerden van de acht, eenige andere steden op te voorsz. eerste resumptie van 't concept van de resolutie van den IIII^{den} Augusti, 't zelve niet goedgevonden hebben zonder eenige verandering daarin te doen?'

'Zegt dat naar zijn beste onthoud bij de gecommitteerden, in 't resumeren daarvan, eenige veranderingen zijn gedaan, en goedgevonden den dat het zoo in 't net gesteld en in de vergadering gerapporteerd zoude worden'[3].

'Of dezelve resumptie en bijeenkomst te zijnen particulieren hulze niet is geschied eer hij gevangen de resolutiën, zoo nu en dan genomen in de vergadering van de heeren staten, mondeling bijeenbragt, en eene generale conclusie daarvan maakte?'

'Zegt dat hij het niet gelooft'[4].

'Waarom hij gevangen toen echter deed deputeren eenigen uit de heeren Edelen en diverse steden om al de voorsz. resolutiën zoo nu en dan genomen bijeen te brengen en in geschrifte te stellen?'

'Zegt dat bij niet weet dat er eenige gedeputeerden van de Edelen en steden gecommitteerd zijn dan tot de actie, hiervoren verhaald, te weten om zijn Ex. - opening te doen, en het ingestelde daarna te resumeren en zoo ter vergadering in te brengen, om daarop geresolveerd te mogen worden'[5].

'Of dezelve deputatie na dato van de voors. resumtie niet is geschied, om de zake een schijn te doen geven als of men alles met bchoorlijke deliberatie deed?'

'Zegt dat na de resumtie geen deputatie is geschied en dat de zaak wettelijk en behoorlijk is gehandeld'[6].

'Of de voors. resumptie niet alzoo particulierlijk is geschied, om de voorsz. resolutie met meerderheid van stemmen door te dringen'?

1 'Verhooren,' blz. 265, 266, Nr. 124.
2 Ibid., blz. 266, Nr. 125.
3 Ibid., blz. 266, Nr. 126. - Ik heb de spelling der vraag hier geheel onveranderd gelaten, omdat ik de bedoeling niet regt vat.
4 Ibid., blz. 266, 267, Nr. 127.
5 Ibid., blz. 267, Nr. 128.
6 Ibid., blz. 267, Nr. 129.

Zegt dat hij van geen andere resumtie weet te spreken, als die hiervoren verhaald is'[1].

'Of hij gevangen eenigen specialen last van de heeren Staten van Holland heeft gehad, om te concipieren en minuteren de voors. resolutie van den IIII[den] Augusti, voordat hij daarvan mondeling verhaal in de vergadering van de heeren staten gedaan heeft?'

'Zegt dat zijn last is alle resolutiën van importantie in te stellen, dan dat hij niet weet, dat van deze materie iets resolutiesgewijze ingesteld is voordat de steden willende scheiden, de punten, die van tijd tot tijd waren geproponeerd en geresolveerd, aan de vergadering zijn gerepeteerd en geresumeerd, en daarop de voorsz. last van opening aan haar Ex. te doen, en hem, om die bij geschrifte te stellen, is genomen geweest'[2].

Deze antwoorden, die geheel overeenstemmen met hetgeen de staten zelve in 'de Justificatie' zeggen, zooals boven aangewezen is, toonen duidelijk aan, hoe ongegrond de beschuldiging is, tegen de acht steden en tegen Oldenbarnevelt ingebragt. Doch eer ik verder ga, kan ik niet verzwijgen, dat ook de Groots annotatiën op zijne sententie deze waarheid nog helderder in 't licht stellen. Op de zinsneden betrekkelijk de aparte vergaderingen, die eveneens zijn uitgedrukt als in 't vonnis van Oldenbarnevelt, teekent hij aan, 'dat lange tijd nadat eerst die van Amsterdam, Enkhuizen, Edam en Purmerend, en daarna Dordrecht met elkander hadden gehouden aparte vergadering, om met gecomplotteerde eenigheid de Resolutie van de Heeren Staten van Holland tegen te staan en te contradiceren, verscheidene steden, daaronder de onzen, hare Gedeputeerden gelast hebben, met elkander te corresponderen, niet om te complotteren, maar om de Resolutiën, staatsgewijs genomen, met goede gemeene redenen te justifificeren: ook om te letten, hoever men de discreperende leden zonder kwetsing van onze steden zoude kunnen te gemoet gaan. De Gedeputeerden hebben de bedenking van hare steden, niet hare eigene, elkander geopenbaard, hare steden van alles wel onderrigt, hare redenen en voorslagen rondelijk in de vergadering geopend, zonder iets achter te houden.' Verder toont hij aan, dat zulke afzonderlijke vergaderingen niet ongeoorloofd zijn, mits de bedoeling goed is[3]. Elders repliceert hij: 'Het wordt ook kwalijk gezegd, dat de punten (van 't Besluit van 4 Aug. 1617) alleen in deliberatie waren gebragt, daar ik gezegd heb met de waarheid, dat al de punten van de voorsz. Resolutie alreede in de vergadering van stuk tot stuk waren geconcludeerd. Dat de Gedeputeerden van de steden bij elkander komende d'een d'ander de memorie van de voorzegde pun-

1 Ibid., blz. 237, Nr. 130.
2 'Verhooren,' blz. 270, Nr. 135.
3 De Groot, 'Verantwoord.,' blz. 190, 191. Zie ook blz. 210 en 211.

ten hebben ververscht, zonder iets nieuws te concluderen of te resolveren, en dat daarna in de vergadering al de punten tegader zijn gebragt in eene mondelinge conclusie, en voorts bij den advokaat, ten overstaan van verscheidene Gedeputeerden, daartoe bij de vergadering gelast zijnde, schriftelijk ingesteld. Bij deze communicatie, zoo van de steden eerst, als daarna met den Heer Advokaat, zal ged. zijn geweest niet alleen etc. (zie boven). Bij 't instellen zijn ook geweest eenige Heeren Edelen, die uit hun eigen persoon hebben geadviseerd'[1]. Eindelijk weerlegt hij de (ermen van 't vonnis, waarin ten onregte gezegd wordt, dat de scherpe Resolutie door Oldenbarnevelt ingesteld en voorts in eene mondelinge generale conclusie gebragt is, aldus: 'Eerst in eene generale conclusie gebragt, en daarna schriftelijk ingesteld, na voorgaande deputatie'[2].

Boven 't geen, wat deze plaatsen moeten bewijzen, doen zich hier twee andere punten op, n.l. dat de 4 steden begonnen zijn zich af te scheiden, en dat de 8 nimmer vóór 't nemen der Resolutie afzonderlijke vergadering hebben gehouden. Zoowel 't eene als 't andere berigt steunt tevens op andere getuigenissen, vooreerst op die van Oldenbarnevelt: 'Of hij gevangen de acht steden of derzelver gedeputeerden niet dikwijls vermaand heeft dat zij particulierlijk bijeen zouden komen om met elkander te verstaan?'

'Zegt dat hem dikwijls bij de gedeputeerden van verscheidene steden gezegd is, dat de steden, zich geformaliseerd hebbende tegen de resolutie van den IIII^{den} Augusti, aparte vergaderingen hielden, en dat hij daarop gezegd heeft, dat ze van gelijken mogten doen, gelijk ze al gedaan hadden gedurende zijn absentie uit den Hage te Utrecht'[3].

In de tweede plaats wordt het bekrachtigd door de 'Justificatie:' 'Het is waar dat de Gedeputeerden van eenige steden bij wijlen met den anderen hebben gecommuniceerd, niet om nieuwe resolutiën te formeren, maar om de resolutiën staatswijze genomen met goede redenen te defenderen, 't welk bij dezelve niet is gedaan, dan nadat andere steden niet alleen eenige maanden maar eenige jaren lang hen hadden voorgegaan, en dat om de voorsz. resolutiën te everteren, zulks dat de voorsz. meeste leden genoodzaakt zijn geweest tot de voorsz. communicatie, die onder de leden van een ligchaam niet is ongeoorloofd, ook zonder deputatie, zoo wanneer die geschiedt tot maintenement van de authoriteit, het gansche ligchaam competerende.' - 'Bij de voorsz. meeste steden zijn ook geene andere steden voorbijgegaan, veel minder uitgesloten, uit de voorsz. communicatiën dan alleen die zich in de vergadering tegen de genomen Reso-

1 De Groot, 'Verantwoord.,' blz. 212.
2 Ibid.
3 'Verhooren,' blz. 270, Nr. 136. Ik hoop bij eene nadere gelegenheid nog wel eens op die ligue terug te komen.

lutiën formaliseerden, en te voren vergaderende apart andere steden uit hare communicatiën hadden uitgesloten, zulks dat zeer vreemd is en buiten reden in anderen te culperen, 't geen men zelf eerst heeft gedaan, en alzoo anderen daartoe veroorzaakt[1].'

Alzoo zijn de Gedeputeerden der 8 steden, gelijk de Groot zegt, eerst lang na hunne tegenstanders, en volgens 'de Justificatie' niet dan eenige jaren na hen, begonnen zich af te scheiden. Wist ik den juisten datum, waarop de Justificatie, die volgens den titel in 1618 gedrukt is, in 't licht is gekomen, welligt kon men dan naauwkeuriger nagaan, wanneer zulks 't geval is geweest. Thans moet ik mij vergenoegen met op te geven, dat in de vergadering der Staten van Holland van 1 Aug. 1618, waarin 4 Edelen en 34 leden uit de steden tegenwoordig waren: 'Bij den Heer Advokaat in de conclusie mede vermaand is dat de steden, waardgelders aangenomen hebbende, zouden willen bij den anderen gaan, en letten hoe zij verder daarmede dachten te handelen, en hoewel d'andere steden deze particuliere vergadering tegenspraken, is er evenwel bij gepersisteerd'[2]. Hun, die tegenspraken, had men met een voorbeeld, dat toen nog versch in 't geheugen moest liggen, het stilzwijgen kunnen opleggen. Want in de zitting van den 21sten Julij van 't zelfde jaar 'bij de Gedeputeerden van de steden Dordrecht, Amsterdam, Schiedam en Enkhuizen wederom geurgeerd zijnde op 't scheiden van de vergadering, ten minste voor eenige tien of twaalf dagen, en bij de Heeren Edelen en 't meerendeel van de steden verstaan wordende, dat de vergadering in deze gelegenheid niet konde scheiden, maar gelet diende op alle occurrentiën, en daarom bij den anderen diende te continueren, is bij de Gedeputeerden van de vier steden verklaard, dat naardien hunne medegedeputeerden, eenigen ook 't meerendeel van hen al waren vertrokken, en zij mede gereed waren om te vertrekken, dat ze ook verder geen last hadden, en zulks noodig naar huis moesten gaan om hunne principalen van alles rapport te doen, en te verwachten, wat dezelve hun nader zouden willen lasten, verstaande daarmede de vergadering te zijn gebroken, en zoo men echter de vergadering wilde blijven continueren, dat zij hielden voor nul en van onwaarde al 't geen bij de aanblijvenden zoude worden gedaan en gebesoigneerd, begeerende 't zelve alzoo te worden geannoteerd tot hunne ontlasting'[3].

Meent iemand welligt, dat de Resolutie van den 4^{den} Augustus met spoed doorgedreven is, en is hij door 't bovenstaande nog niet van het tegendeel overtuigd, hij wete dan, dat men 'vijf maanden lang had gearbeid en gewacht, om de Gecommitteerden dier weinige

1 'Justiticatie,' blz. 8.
2 'Register van Holland,' 1 Aug. 1618.
3 Ibid., 21 Julij, 1618.

(tegenstrevende) steden tot conformiteit met hunne medeleden te bewegen'[1]. Voorwaar geduld genoeg geoefend, te meer daar het eigenlijk alleen Amsterdam was, vanwaar alle tegenstand uitging. 'Die van Amsterdam - 't wordt gezegd van den tijd vóór 4 Aug. 1617 - deden groote moeite en instantie, om andere steden aan hun koorde te krijgen. Zij zonden hunne Gedeputeerden aan al de steden van 't Noorderkwartier; kregen ten laatste aan hun zijde niet alleen die van Enkhuizen, Edam en Purmerend, maar ook (hier moest, zie boven blz. 245, bijstaan: *later*) in Zuid-Holland die van Schiedam en ook Dordrecht'[2]. Zonder verband te willen zien, waar 't niet is, moet ik er toch opmerkzaam op maken, dat omstreeks in dezelfde dagen Oldenbarnevelt in de vergadering der staten van Holland door Reinier Pauw, burgemeester van Amsterdam, 'dapper geaffronteerd werd'[3], en dat op een anderen keer de Heer van Duvenvoorde, 'hebbende hem eerst daartoe bereid en wel beschonken[4], in de vergadering gekomen zijnde, Zijn Ed. persoon zeer onbeleefdelijk bejegend heeft, zeggende tegen de Heeren Gedeputeerden van Amsterdam, Enkhuizen, etc.: "dat hij het met ben hield, en niet paste of achtte op Zijn Ed." invoege dat dezelve Heeren Gedeputeerden tegen anderen, die nevens hen zaten, zeiden: hoe wel zijn wij nu beholpen met zulk een dronken hoofd'[5]. Te vergeefs had 's lands Advokaat meer dan eens, wanneer men de quaestieuse punten in de vergadering der staten besprak, de Gecommitteerden van Amsterdam in dezer voege gewaarschuwd, 'kloppende naar zijne gewoonte, als hij wat ernstig sprak, met den eersten wijsvinger, dien men *indicem* of den wijzer noemt, op zijn brilhuisje, dat hij in de linkerhand had,': Gij Heeren, gij Heeren van Amsterdam drijft nu dit stuk zoo heftig tegen uwe medeleden; maar gedenkt, dat ik u voorzeg, dat de tijd zal komen, dat gij de zaak anders verstaan en andere inzigten krijgen zult, wanneer het te spade en niet te regten zal zijn, mogelijk zelfs in uwe stad[6]. Hierop merkt hij, die het voor ons geboekt heeft, aan: 'Dit woord is daarna dikwijls verhaald, nadat men, den moed aan den Advokaat gekoeld hebbende, zag 't geen passeerde te Amsterdam in de jaren 1630 en daarna.' De waarschuwingen van Oldenbarnevelt mogten echter niet baten: de Gedeputeerden van Amsterdam en de weinige overige steden begeerden steeds op nieuw hunne principalen te raadplegen over de punten, in de Resolutie vervat, en

1 Uitenbogaart, 'Kerk. Hist.,' blz. 807; 'Waaracht. Hist.,' blz. 120; 'Historie van het leven en sterven,' blz. 69. Vgl. de Groot, 'Verantw.,' blz. 86.
2 Het leven en sterven,' blz. 68; Brandt, 'Reform,' II, blz. 625, 627, vgl. 635.
3 Uitenbog., blz. 804; zie ook ''t Leven en sterven,' blz. 68.
4 Bij Uitenbog., t.a.p.: 'eerst te voren met een goede roes daartoe zijnde, zoo men denken kan, bekwaam gemaakt, de wijn Zijn Ed. doende zeggen, dat,' etc
5 ''t Leven en sterven' en Uitenbog. t.a.p.
6 Uitenbog., blz. 813.

deze beweerden, dat dit besluit niet strekte tot de dienst van 't land. Maar daar die Gedeputeerden hierdoor anderen niet konden beletten dat besluit te nemen en te arresteren, en vermits 't niet genoeg was, dat weinige steden zeiden, dat het niet strekte tot de dienst van 't land, naardien het niet door hare opinie kon worden beslist, of zulks waar was of niet[1], ging de Resolutie van den 4^{den} Augustus 1617 door.

Bij die Resolutie (zie boven blz. 242) werden de regenten der steden ‘bij provisie en tot anders staatswijze zal zijn geordonneerd en (voor zooveel 't nood is) geauthoriseerd’ de middelen te gebruiken, die ook andere steden van Holland aanwenden, en daaronder het ligten van waardgelders. Ten onregte heeft Baudart, al die conditionnele termen weglatende, daarvoor in de plaats gesteld: ‘waarbij de regeringen der steden gelast en gemagtigd werden om’ etc[2]. Ook Wagenaar vergist zich schrijvende: ‘ten welken einde de Regenten der steden, bij voorraad, on tot dat anders, staatswijze, zou worden besloten, gelast, en, des noods, gemagtigd werden, tot het aannemen van meer volk van wapenen etc.’[3]. Beiden zien voorbij, dat de staten *authoriseren*, niet *gelasten*, hetgeen in Wagenaar des te vreemder is, daar hij geenszins de clausule overslaat, waartoe in de Resolutie het woord ‘geordonneerd’ behoort. Beiden letten er niet op, dat de staten de steden magtigen ook langs andere wegen het doel te bereiken; dat het aannemen van waardgelders slechts een der middelen is, die zij aan de hand doen. Bilderdijk gaat nog verder: ‘Men sloeg bij een Resolutie 4 Augustus 1617 de synode plat af; - en *gelastte* (met bijzondere letters gedrukt) de stedelijke Magistraten waardgelders aan te nemen’[4]. Ik haal deze plaatsen aan om de waarheid hulde te doen en het zachte en gematigde van de gedragslijn, die de meerderheid der staten volgde, in 't oog te doen vallen,[5] geenszins om daaruit de gevolgtrekking te maken, dat de Staten onbevoegd waren te gelasten, dat er waardgelders aangenomen werden. Bij het 32ste artikel van de Instructie van den

1 ‘Justificatie van de Resolut.,’ blz. 8, 9.
2 Baudart, ‘Memoriënboek,’ IX, blz. 57 bij Bilderdijk, uitgegev. door Prof. H.W. Tydeman, VIII, blz. 194. Nadat ik dit geschreven had, kreeg ik Baudart in handen en las dáár niets van die wijziging (IX, blz. 37 in de Edit. van Arnhem, 1624). Toch staat het bij Bilderdijk, dat de woorden der Resolutie bij Baud. zóó aangehaald worden.
3 ‘Vaderl. Hist.,’ X, blz. 163.
4 Bilderdijk, door Tydeman, VIII, blz. 32.
5 Om die gematigdheid des te beter in te zien, bedenke men, ‘dat de vergadering altijd heeft verklaard, niet te willen verbinden de steden, die van de andere opinie waren, de Resolutiën in den haren te volkomen en te effectueren, 't welk nogtans het regt van overstemming medebrengt, als men 't neemt in rigueur.’ (De Groot, ‘Verantw.,’ blz. 86, 87.) Van deze vergunning had Amsterdam nog in 1614 gebruik gemaakt. Stel tegen deze gematigdheid het gedrag der 4 steden over, zoo als dat gebeurt in de ‘Justificatie der Resolutie,’ blz. 7.

Raad van State, gearresteerd den 12den April 1588, ‘verstaan de Staten-Generaal, dat - zij met deze instructie niet abdieeren het regt en de magt, om bij de Staten-Generaal en de Staten van de Provinciën in 't particulier, elk zooveel hem aangaat, bij tijd van nood of als de zaken van 't land zulks zullen vereischen, zelf order tot dienst van den lande in de zaken, bij hen ter dispositie van den voorschreven raad gesteld, te mogen stellen en executeren bij directie van de zaken van den oorlog te water en te land met al 't geen daaraan kleeft’ etc.[1]. Indien nu de provinciën zich zelve het beleid der oorlogszaken voor een gedeelte voorbehouden hebben, welke waarschijnlijkheid is er dan, dat zij van het regt van bescherming van haar gezag afstand zouden hebben gedaan? De Staten-Generaal, Zijne Excell. en de Raad van State hebben zelve deze zaak in 't jaar 1617 niet anders verstaan, want de Resolutie van 4 Aug. werd genomen in den Haag, waar de Staten-Generaal vergaderd waren. Hunne Hoog-Mog. hebben er kennis van gehad, zonder 't minste blijk te geven, dat zij vermeenden, dat hierin iets was, dat geacht kon worden ten nadeele van hun regt geschied te zijn[2]. De Groot die deze opmerking maakt, zegt tevens[3], dat hij zich zeer wel herinnerde, dat, toen de zaak van Utrecht voor 't eerst ter vergadering van de Heeren Staten-Generaal geventileerd werd, meest al de heeren van meening waren, dat zulks, te weten het bewaren der rust door 't aannemen van waardgelders, niet ongeoorloofd was, mits het geschiedde buiten kosten van de Generaliteit, of anders des ongeoorloofd zijn. Nog stelliger drukt hij zich, met opgave van man en paard, uit in eene missive aan G. de Bye, thesaurier-generaal der unie, d.d. 31 Octob. 1618: ‘Mij staat ook zeer wel voor, dat de Burgemeester Bas in de vergadering van de Staten-Generaal verklaarde 't verstand van Amsterdam te zijn, dat de Staten-Generaal der steden van Holland geen wet hadden voor te schrijven op 't stuk van hare verzekering’[4].

De Staten van Zeeland, den 17den Oc. 1617 over 't stuk der waardgelders delibererende, ‘om te zien bij wat middel men zal kunnen teweeg brengen, dat dezelve mogen worden gelicentieerd,’ zijn schier eenstemmig van oordeel, dat men ‘met alle behoorlijke en gevoeglijke middelen van *inductie* de provincie waar de ligting geschied is zal zien te bewegen, ten einde de aangenomene waardgel-

1 ‘Justificatie,’ blz. 99; de Groot, ‘Verantwoording,’ blz. 111 en elders. De Groot voegt er bij: ‘En staat wel te noteren, dat deze Instructie zorgvuldig alzoo is ingesteld om te vermijden de disputen,’ etc.
2 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 112.
3 Brandt, ‘Regtspleging,’ blz. 95; ‘Verantwoord.,’ blz. 112.
4 De brief is gedrukt bij Vollenhoven, ‘Broeders gevangenisse,’ blz. 277-283, zie deze plaats blz. 279.

ders mogen worden gelicentieerd en afgedankt'[1]. In 't verslag der zitting van de Staten van Gelderland van den 14^{den} Maart 1618 leest men: 'is geresolveerd de voorschreven des lands Gedeputeerden ter Generaliteit te belasten, om de provinciën, die zich in dezen te buiten gaan, ernstig te vermanen, en daarhenen met alle mogelijke middelen te brengen, dat verder tot rust en eenigheid, mitsgaders tot welvaren van deze landen de ligting van de waardgelders en verandering des eeds voorts nagelaten, en die bereids aangenomen dadelijk wederom gecasseerd en afgedankt worden'[2], welke verklaring des te opmerkelijker is, omdat de Staten van Gelderland van meening waren, dat het aannemen van waardgelders een regt was, de Generaliteit competerende[3].

In een' brief, den 26sten Nov. 1617 door Maurits aan de vroedschappen van sommige steden van Holland gezonden, staat: 'naardien ook de ligting van de waardgelders het land niet alleen bezwaart met onnoodige kosten, maar ook oorzaak geeft tot grooter onrust van de goede ingezetenen van de steden, waardoor de confusie in den staat en de diffidentie tegen de magistraten hoe langs hoe meer zal toenemen, zoo dient ook door afdanking van dezelve de rust en welstand van 't land zooveel te meer met uw lieden goede Resolutie te worden bevorderd'[4].

Al die getuigenissen van tijdgenooten, benevens andere, die wij beneden zullen aanvoeren, toonen ons overvloedig (want Gelderland spreekt zich zelf tegen), dat de Staten van Holland ten volle bevoegd geacht werden waardgelders aan te nemen, en wel, zooals zij zelve zeggen, naar 't regt, dat zij van oude tijden gehad en gebruikt hadden[5]. Ook Slingelandt erkent volmondig, dat de Provinciën van ouds gehad en door de unie van Utrecht niet verloren hebben het regt om militie aan te houden tot hare particuliere dienst, boven hare quote in die, welke onderhouden wordt bij gemeen consent van de bondgenooten, terwijl hij er bijvoegt, dat de Heer de Groot dit onwedersprekelijk bewezen heeft in het 10de kapittel van Zijne Apologie[6]. Dezelfde Slingelandt opent zijne 'historische verhandeling van het gezag over de militie van den staat der Vereenigde Nederlanden' met de verklaring, dat de eerste der drie soorten van militie hier te lande de zoodanige is, die geheel en alleen provinciaal of stedelijk is[7].

1 Verslag dier zitting uit het 'Register van Zeeland,' bij Brandt, 'Reformat.,' II, blz. 618, 619. 'Alleen de eerste Edele wil, dat de Generaliteit hierin beslissend handele, wat mede die van Zierikzee, Vlissingen en Veere voorslaan, mits niet, tenzij de middelen van persuasiën uitgeput zijn.' - Voor 't overige kwam de zaak niet tot eene finale conclusie.
2 Brandt, II, blz. 713.
3 T.a.p.
4 Bij Brandt, II, blz. 669.
5 'Vertoog der Staten van Holland aan Zijne Excell., bij Brandt, II, blz. 753.
6 'Staatkund. Geschriften,' IV, blz. 6.
7 T.a.p.

Zoo even zagen wij, dat sommige leden ter Generaliteit het regt der Staten van Holland om waardgelders te werven niet bestrijden, mits deze geenszins ten laste van de Generaliteit komen, hoewel het niet aan allen grond zou ontbroken hebben om zich tegen deze bewering te verzetten (zie Slingelandt IV, blz. 8 en boven blz. 132), en elders heeft in die dagen niemand er aan gedacht zulks te pretenderen. Eigenlijk is het uit hoofde van den spoed, waarmede men te werk ging, en van de verscheidenheid van gevoelen nimmer behoorlijk vastgesteld, hoe en waaruit in 1617 de nieuwgeligte manschappen zouden bezoldigd worden. Desniettemin heeft men niet geschroomd Oldenbarnevelt de volgende vragen voor te houden:

'Waarom hij getracht heeft de kosten van de waardgelders te brengen tot laste van de Generaliteit?'

'Zegt niet te weten van daartoe getracht te hebben, zoo niettemin de provinciën en leden van dezelfde elkander met eenigheid daarin hadden kunnen verstaan, dat men een goeden moderaten voet van subsidie tot onderhoud der waardgelders, totdat de zaken in rust en stilte hadden mogen gebragt worden, met gemeene bewilliging had willen accorderen, en dat de steden 't verder onderhoud zelve hadden willen dragen, gelijk in voorleden tijden in de generaliteit en ook van Holland op 't aannemen en 't onderhouden van de waardgelders voorgeslagen is geweest, dat hij 't zelve niet onbekwaam zoude hebben geacht, zoo de provinciën en steden elkander altijd van doen hebben, en daarom in alle billijkheid tot vriendelijke accommodatie behooren te verstaan'[1].

'Hoe hij meent dat de provinciën en steden onderling elkander zouden hebben kunnen verstaan in 't onderhoud der waardgelders, terwijl d'een dezelve tegen d'andere ligtende was, en elk geen inzigt dan op hem zelf had?'

'Zegt, dat hij niet gelooft noch weet, dat d'eene stad tegen d'andere steden waardgelders hebben geligt, maar alleen om hare gemeente in ordre, rust en vrede, en de overheid in haar behoorlijk respect en authoriteit te conserveren, en dat daartoe de provinciën en steden naar zijn oordeel (onder correctie) volgens de unie elkander behooren de goede hand te bieden, gelijk de Heeren Staten van Holland en West-Vriesland aan de Gecommitteerden van de andere Provinciën bij hare acten hebben verzocht'[2].

'Waaruit hij gevangen gemeend heeft de betaling der waardgelders te vinden?'

'Zegt dat hij, gelijk hier voren gezeid is, hoop gehad heeft, dat de zaak haast gevoeglijk zoude hebben worden geaccommodeerd, maar zoo 't zelve zoo haast niet zoude hebben kunnen teweeg ge-

1 'Verhooren,' blz. 147, Nr. 250.
2 Ibid., blz. 147, Nr. 251.

bragt worden, dat alsdan bij de steden, die dezelve verstonden noodig te wezen, daarop zoude hebben moeten gelet en geresolveerd worden, hoe dezelve steden elkander zouden mogen verstaan, om de anderen onderlinge assistentie te doen, conform de unie in de beste redelijkheid en gelijkheid ter tijd toe de voors. gevoegelijke middelen hadden mogen genomen worden'[1].

'Of hij gevangen de acht steden niet geraden heeft de betaling van die bij repartitie naar ieders magt onder elkander te vinden, en dat ze in hare vroedschappen daarop zouden letten?'

'Zegt, dat hij nooit met de gezamenlijke gedeputeerden van de acht steden gesproken heeft, maar wel met eenige van dien, en dat dezelve meenden hunne consenten met die limitatie te dragen, dat het onderhouden der waardgelders, als tot hunne verzekering en defensie noodig, daaruit vooral behoorde betaald te worden, maar dat hij verstaan hebbende dat verscheidene steden en zelfs de heeren edelen 't zelve niet goed vonden, hen vermaand heeft van dat voornemen te willen desisteren en order stellen, dat die kosten bij een iegelijk uit hare stedemiddelen mogten gevonden worden, zonder de middelen van 't gemeene land daartoe te gebruiken[2], en dat bij eenige gedeputeerden aan hem gezeid zijnde, dat zulks uit hunne eigene middelen niet zoude kunnen vervallen, hij daarop eens voorgeslagen heeft, dat zooverre met den eersten de zaken tot gevoeglijke accommodatie, contentement en verzekering van de steden niet konden gebragt worden, *dat men alsdan zoude behooren te letten, hoe veel volk elke stad noodig tot hare verzekering van doen had, en dat men van de kosten in 't gemeen zoude behooren te maken een repartitie naar 't vermogen* van elke stad tot de noodige maandelijksche betaling derzelve tot den tijd toe de zaken zouden gevonden wezen als voren, *en dat daarin de steden elkander behoorden behoorlijk de hand te bieden*, in conformité van de unie. Maar dat daarop verder niet is gevolgd, overmits, etc.'[3].

Wie de Gedeputeerden waren, die vermeenden dat hunne steden niet bij magte zouden zijn de genoemde kosten te dragen, vinden wij, met toelichting op de aangehaalde antwoorden, in eene der korte verklaringen van 's lands advokaat opgeteekend, waarin hij beweert, dat de Gedeputeerden van de steden tot in April (1618) toe, op 't onderhoud van de waardgelders, van opinie geweest zijn, dat het tot der landen kosten behoorde te geschieden, zoowel als in Amsterdam en andere steden. 'Dan ik heb gezocht hen te induceren daarop niet te staan, wezende niet alleen de zes steden, maar ook Delft en

1 'Verhooren,' blz. 306, Nr. 224.
2 Elders, in de 'Remonstrantie,' voegt O. er bij, dat deze Heeren dien voorslag goedkeurden, 'Waaracht. Hist.,' blz. 392; ''t Leven en sterven,' blz. 233.
3 'Verhooren,' blz. 306, 307, Nr. 225.

Gorkum van andere opinie; dan Haarlem (zie bov. “Gids,” Julij, blz. 125) en Leiden klagende dat haar nood grooter was dan van de andere steden, werd bij mij in het bedenken gesteld, dat het getal, naar den nood van de steden, mogt gelimiteerd, en een repartitie (tot soulagement van de meest belaste) van de kosten mogt gemaakt en gebruikt worden, en dat daarbuiten niemand zoude mogen gaan dan tot zijn eigen last, wezende mijne meening, dat men daarop in de vergadering van de heeren staten zoude mogen besoigneren’[1]. Gelijk die repartitie, wordt ook het plan om de kosten der waardgelders door de Generaliteit te doen dragen de Groot in zijne sententie ten laste gelegd, die dit dus weêrlegt: ‘Dit is 't eenemaal onwaarachtig, en overzulks bij mij expresselijk ontkend. De regters hebben ook daarvan geen blijk gehad, maar hebben dit gezet naar hunnen appetijt. 't Verstand van onze principalen was, dat men met regt moest sustineren, dat deze kosten (als die geschieden tot maintenement van de publieke autoriteit) behoorden te komen tot last van Holland, gelijk die van Leiden uit gelijke redenen en motiven (zie bov. “Gids,” Julij, blz. 147) gesustineerd hadden in den jare 1587. Maar het ligchaam van de bondgenooten hiermede te bezwaren is nooit de meening geweest: ja is het contrarie van dien bij onze meesters en bij die van Utrecht aan de Staten-Generaal verklaard’[2].

Zoolang 't nu niet uitgemaakt was, wie de kosten der ligting zou dragen, en het er wel op scheen te zullen uitloopen, dat de steden zelve die voor hare rekening zouden nemen, had eigenlijk geene der tegenstrevende steden 't regt zich er mede te bemoeijen, of de steden, die de Resolutie van den 4^{den} Aug. gearresteerd hadden, waardgelders wierven of niet. Toch spreken zij er bij herhaling over en, hoe verder de tijd verloopt, hoe scherper. Aleer wij ons echter met die bezwaren bezig houden, willen wij zien, welke steden met der daad waardgelders op de been bragten. Het eerste (zie evenwel bened. blz. 263) deed men het te Haarlem in Mei 1617 of kort daarna, alzoo vóór het nemen der scherpe Resolutie[3]. Deze ligting was geheel en al een gevolg van de onlusten, waarvan die stad het tooneel geweest was (zie boven blz. 236). Dit belette niet, dat zij voorgesteld werd als een uitvloeisel der Resolutie en dat men Oldenbarnevelt als de drijfveer der handeling aanmerkte.

‘Of hij gevangen de gedeputeerden van de steden van Holland, die in de Resolutie van den IIII^{den} Augusti 1617 hadden geconsenteerd, niet geraden heeft tot maintienement van dezelve resolutie waardgelders te ligten?’

1 ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 370; ‘t Leven en sterven,’ blz. 172.
2 ‘Verantwoord.,’ blz. 224. - Hetzelfde houdt hij blz. 113 staande.
3 Brandt, ‘Reform.,’ II, blz. 651; Wagen., ‘Vaderl. Hist.,’ X, blz. 167,170.

‘Zegt, dat voor en na 't nemen van de resolutie van den III^{den} Aug. hij de steden vermaand heeft wel te willen letten op hare verzekering tegen alle populaire factiën en onwettelijke usurpatiën, 't zij met hare schutterijen, of bij ligting van lieden van wapenen naar 't gebruik van de steden, nadat een iegelijk met bewilliging van hare vroedschap zouden best en bekwaamst vinden, zonder dat hij weet dat voor zijn vertrek uit Holland 's maandags voor half oegst, eenig volk in soldij of gagie aangenomen was als tot Haarlem en Rotterdam, die dezelve al aangenomen hadden voor den IIII^{den} Augusti’[1].

‘Of hij de gedeputeerden van Haarlem, Leiden en Rotterdam niet geraden heeft waardgelders te ligten?’

‘Zegt over 36 jaren hij in zulke gelijke occurrentie het ligten van waardgelders of volk van wapenen in gagie voor 't bekwaamste gevonden, en daarom tot verscheiden tijden geurgeerd, en ook altemets teweeg gebragt, dat bij de steden waardgelders zijn geligt geweest, en dat hij van die redenen de steden in 't generaal en in 't particulier zijne inclinatie daartoe wel heeft geopend, zonder nogtans iemand daartoe te raden, maar 't zelve gelaten tot dispositie en goedvinden van burgemeesteren en vroedschappen van de respective steden, zonder dat hij bij zijn bedenken in specie der voorsz. steden zulks geraden heeft[2].’ - Ten onregte noemt ook van der Sande, ‘Nederl. Historie,’ (Leeuwarden, 1650,) blz. 79, Haarlem onder de steden, die ‘uit kracht van de resolutie van den 4^{den} Augusti’ waardgelders geligt hebben.

Omtrent de waardgelders te Rotterdam had de oude advokaat insgelijks beter memorie dan de 24 regters. Dáár toch was een voorslag in dien zin gedaan door burgemeester Tromper, zonder dat de Groot, de pensionaris dier stad, er vooraf van onderrigt was. Nadat het ontwerp eerst door 't collegie der burgemeesters, en vervolgens door de vroedschap goedgekeurd was, werd de compagnie waardgelders, die de stad in dienst had, ‘al voor het nemen van de Resolutie van den vierden Augustus’[3], versterkt, naar 't schijnt, tot 300 man[4]. Voor hen werd op de Groote Markt, tegenover het standbeeld van Erasmus, een wachthuis opgerigt dat *spijt je Backes* werd geheeten[5].

Na den 4^{den} Augustus hebben de overheden van Leiden, Oudewater, Heusden, Schoonhoven, Gouda en Hoorn[6] 't voorbeeld van

1 ‘Verhooren,’ blz. 296, 297, Nr. 201.
2 Ibid. blz. 297, Nr. 202.
3 De Groot, ‘Verantw.,’ blz. 217.
4 De Groot, bij Brandt, ‘Regtspl.,’ blz. 95, en ‘Leve van de Groot’, blz 143, 144. Zie verder ‘Verantwoord.,’ blz. 220; Wagenaar, X, blz. 167.
5 Lois, ‘Cronycke der stad Rotterdam,’ 's Gravenhage en Delft, 1746, blz. 121.
6 ‘Christal. Spieg.,’ blz. 18; Band., IX, blz. 81; van der Sande, ‘Nederl. Hist.,’ blz. 79; Wagen., ‘Vaderl. Hist.,’ X, blz. 167, die, na de zes overige steden genoemd te hebben, er bijvoegt: ‘misschien nog (geschiedde het) op eene of twee andere plaatsen.’ Hij kan alzoo het oog gehad hebben op Oudewater en Heusden, die ik uit van der Sande heb.

de beide genoemde steden gevolgd. Te Leiden gebeurde het den 26sten Sept. 1617[1] en beliep het getal 300 man volgens Brandt[2]; volgens Uitenbogaart[3] echter, dien Brandt hier als zijne eenige bron aanhaalt, slechts weinigen. Misschien kunnen de twee berigten tot overeenstemming gebragt werden, wanneer men stelt, dat het getal tot 300 is vermeerderd, en dat de nieuw-aangenomene manschappen niet talrijk waren. Verkeerdelijk zeggen de 24 gedelegeerde regters in de Verhooren van Oldenbarnevelt alsmede in de Sententie van de Groot, dat de 'acht steden' nieuwgewapend krijgsvolk aangenomen of het aangenomene versterkt hebben, want in den Briel en te Alkmaar was geene ligting gedaan[4]. Te Gouda deed men het eerst in Maart 1618. Volgens besluit der vroedschap van den 2den dier maand[5] werden er n.l. 200 man geligt. Ook dit was, naar men voorgaf, op raad van Oldenbarnevelt gebeurd[6]. Omstreeks ter zelfder tijd of nog iets later ging de magistraat van Hoorn tot dien maatregel over[7]. Reeds vroeger, den 20sten Nov. 1617, was het besluit daartoe in de vroedschap van Schoonhoven genomen[8] en 14 April 1618 schreef Carleton, II, p. 252, dat er 150 geligt waren. Ook over deze ligting van Nov. liep een valsch gerucht, dat men geloofde of veinsde te gelooven: 'Dat die van Rotterdam en Utrecht hare nieuwe soldaten toegezonden hebben, om de stad van Schoonhoven - mede voor heur factie te verzekeren'[9]. Eene zonderlinge uitdrukking, daar zij reeds lang tot hetgeen men de factie noemde, behoorde, en in Maart 1617 getoond had in dit opzigt op eigen beenen te kunnen staan door meer dan 130 waardgelders aan te nemen (Baud., IX, blz. 22). Krachtig is de repliek van den beschuldigde in zijne aanteekeningen: 'Wat die van Utrecht gedaan hebben, gaat mij in 't minst niet aan[10], en is buiten mijne kennis. Die van Rotter-

1 Brandt, 'Regtspl.,' blz. 72.
2 Brandt, II, blz. 701. Nogtans schrijft Carleton den 20sten Sept., dat er 400 aangenomen werden, II, p. 63.
3 Uitenbog., blz. 887.
4 Hierboven, en de Groot, 'Verantwoord.,' blz. 217. - In den Briel had Oldenbarnevelt het zelfs afgeraden, 'Verhooren,' blz. 10, Nr. 2.
5 Aangehaald bij van Wijn, Bijvoegs., op deel X, blz. 73. - Zie ook de Groot, 'Verantwoord.,' blz. 221.
6 'Verhooren,' blz. 297, Nr. 203.
7 'Die van Hoorn zijn van de lesten geweest, die haar wachten versterkt hebben,' de Groot, 'Verantwoord.,' blz 222.
8 Uitenbog., blz. 890; van Berkum, 'Beschrijv. van Schoonhoven,' blz. 540. Zie boven.
9 Woorden uit de 'Sententie van de Groot,' zie 'Verantwoord.,' blz. 222.
10 De Heer Adolf van Waal (zie volgende blz., noot 2) berigt in den genoemden brief, dat die van Schoonhoven van de Staten van Utrecht verzoeht en ver- kregen hadden ontslag van eenige Utrechtsche soldaten, en ze daarop als waardgelders in hunne dienst genomen hadden. Brandt, 'Regtspleg.' blz. 114.

dam hebben geen soldaten in hare dienst zijnde tot Schoonhoven gezonden, maar eenige soldaten uit hare dienst ontslagen, die zich begeven hebben in dienst van de stad van Schoonhoven'[1]. Deze taal van de Groot, die voorts beweert, dat zulks zonder zijn advies geschiedde, doch niet ongeoorloofd was, komt wederom geheel overeen met Oldenbarnevelts antwoorden.

'Waarom die van Utrecht en Rotterdam de stad van Schoonhoven met hare waardgelders hebben bezet?'

'Zeit daarvan niet anders gehoord te hebben, dan dat die van Rotterdam weinig soldaten van hare comp. aan die van Schoonhoven zouden hebben overgedaan, zonder dat hij van die van Utrecht iets verstaan heeft.'

'Of met hem voorheen niet is gecommuniceerd geweest, dat men met waardgelders van Rotterdam de stad Schoonhoven zoude bezetten?'

'Zeit, hiervan niet anders te weten dan voren, en dat hij niet weet van eenige communicatie dienaangaande met hem gehouden'[2].

'Of hij gevangen niet raad en advies gegeven heeft aan die van Schoonhoven om haar mede met waardgelders te voorzien?'

'Zegt, dat hem dat (ook) niet gedenkt, maar wel dat iemand van Schoonhoven naar zijn beste onthoud hem aangesproken heeft, zeggende, dat de regeerders aldaar geresolveerd waren tot hunne verzekering eenige aan te nemen.'

'Of dezelve van Schoonhoven hem niet aangezeid hebben, dat ze bij secrete particuliere onderteekening elkander verbonden hadden tot het ligten der waardgelders?'

'Zegt, dat hem dat niet gedenkt.'

'Of die van Rotterdam bij zijne kennis, voorweten of advies eenige van hunne waardgelders niet gezonden hebben naar Schoonhoven?'

'Zeit neen, maar dat hij meent eens verstaan te hebben of van iemand van Rotterdam, of van iemand van Schoonhoven, dat die van

1 De Groot, 'Verantwoord.,' t.a.p.

2 'Verhooren,' blz. 148, Nr. 254, 255. - Iets dergelijks vermoedden de regters ten opzigte van Woerden, zie ibid. Nr. 252, 253. Hoe het hiermede stond, openbaart Adolf de Waal, Heer van Moersbergen, van wege de ridderschap lid van de Staten van Utrecht, die voornamelijk om deze zaak gevangen gezet werd en in moeijelijkheden geraakte, in een' brief, uit den kerker aan zijne huisvrouw geschreven. Daaruit ziet men, dat Leiden vooral gaarne zag, dat Woerden mede verzekerd werd, en dat er pogingen aangewend zijn om Ledenberg er toe te brengen, dat dit met waardgelders van Utrecht geschiedde, maar tevens, dat van de gansche zaak niets geworden is. Onwaar was de bewering, schrijft Moersbergen, dat hij over 't bezetten van Woerden met Oldenbarnevelt geraadpleegd had; zie Brandt, 'Regtspleg.,' blz. 113, 114.

Rotterdam omtrent XXV van hunne waardgelders hadden afgezonden om die van Schoonhoven daarmede te gerieven'[1].

Nog kan ik niet van Schoonhoven afstappen: ook omtrent de wijze van betaling der waardgelders, hier geligt, had men iets vernomen, dat niet in den haak scheen.

'Of tot betaling der waardgelders, binnen Schoonhoven gelegen hebbende, met zijne kennis uit de ontvangst van de gemeene middelen ter Goude niet zijn geligt geweest vijf duizend gulden meer of min?'

'Zeit, bij zijne kennis zulke ligting aldaar niet gedaan te zijn.'

'Of tot betaling der waardgelders tot Schoonhoven uit geene andere gemeene kantooren penningen zijn geligt geweest bij zijne kennis?'

'Zeit, ook daarvan geen kennis te hebben'[2].

'Of hij die van Schoonhoven niet geraden heeft, de gemeene middelen van 't land van Holland aan te tasten tot betaling van hunne waardgelders?'

'Zegt, dat hij de steden of gedeputeerden van dien, die bij hem geweest zijn, ontraden heeft tot betaling van de waardgelders aan te tasten de gemeene middelen van 't land, maar die te betalen uit hare eigen middelen, of daartoe te gebruiken repartitie gelijk voor verhaald is, maar dat hij zich laat voorstaan, dat iemand van Schoonhoven hem eens gezegd heeft, dat zij van geen vermogen waren uit hunne middelen dezelve te betalen, dat zij mitsdien de penningen moesten ligten van de pachters der middelen, zonder dat hij zulks geraden of ook daar veel tegen gezegd heeft, wetende hun klein vermogen, meenende dat bij accommodatie of bij 't invoeren van de repartitie voren verhaald, de zaak ligtelijk zou hebben kunnen geregt worden.'

'Wie diegene van Schoonhoven waren, die hem kwamen aandienen dat ze de gemeene middelen aldaar tot betaling van de waardgelders zouden aantasten?'

'Zegt, niet wel onthouden te hebben of het geweest is een burgemeester of een secretaris'[3].

Alzoo zijn er in 1617 en 1618 door acht steden waardgelders aangenomen. Te Delft heeft men met het plan omgegaan dit te doen, en wel, naar 't zeggen der regters, op aansporing van Oldenbarnevelt, die slechts bekent zulks wel noodig geacht te hebben[4],

1 'Verhooren,' blz. 297, 298, Nr. 204, 205, 206.
2 Ibid., blz. 148, 149, Nr. 256, 257. Uit Carleton, II, blz. 116, ziet men, dat de advokaat wederom den spijker op den kop sloeg: 'il y a eu une trentaine de soldats trouvés à Schoonhoven, il y eut Dimanche passé huit jours, et qu'on suppose avoir été envoyés par ceux de Rotterdam.' Hij laat er op volgen: 'affaire peu considérable.' Dit dachten de regters niet.
3 'Verhooren,' blz. 309, 310, Nr. 228, 229.
4 Ibid., blz. 298, 299, Nr. 207.

en van de Groot[1]; maar gelijk Wagenaar meent is het plan niet verwezenlijkt.[2]. In 't geheel waren het niet boven de 1800 man[3], die Holland in dier voege op de been bragt, en bedroegen de kosten nog geene 200,000 gl.[4], alzoo verre van millioenen[5], terwijl de 24 gedelegeerden meer dan 70,000[6], de nationale synode omtrent een millioen gekost heeft[7], waarvoor slechts 100,000 gl., blijkens 't Register van Holland 1618, fol. 297, toegestaan waren.

De steden nu, die in 1617 en 1618 het getal hunner waardgelders vermeerderden of er nieuwe aannamen, deden dien stap niet alleen krachtens de Resolutie van den 4^{den} August. (sommige zelfs niet eens uit hoofde van dit besluit), maar ook volgens haar oud regt en gebruik. De redenen, die de overheden bewogen van de authorisatie der Staten gebruik te maken, liggen voor de hand, en zijn boven breeder uiteengezet[8]. Het geschiedde ‘uit apprehensie en vrees van populaire commotie, dadelijkheden en usurpatie tegen de wettelijke regering, tot defensie, wering van confusie en bloedstorting, tot wettelijke defensie en verzekering, maar niemands nadeel of offensie, wezende daartoe reden genomen bij burgemeesters en vroedschappen, op 't gene niet alleen bij veel dreigende libellen, maar ook bij dadelijkheden, onderteekeningen, opschrijving en anderzins, in eenige steden en plaatsen was gepasseerd[9]. De gemoederen der gemeenten waren ontsteld, en in verbittering zijnde (zonder andere verzekering) stonden er periculen van dadelijkheden en bloedstortingen te duchten[10]. Te Rotterdam in 't bijzonder kwam het

1 ‘Verantwoord.,’ blz. 223.
2 ‘Vaderl. Historie,’ X, blz. 168.
3 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 223, 226. Anderen hebben nog minder: 1600, ‘Aanmerk, op de sententie,’ blz. 41, in ‘'t Leven en sterven,’ of 1200, ‘Christal. Spiegel,’ blz. 19. De ‘Sententiën’ noemen dit een groot getal, zie ‘Verhooren,’ blz. 322 en ‘Verantwoord.,’ blz. 223.
4 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 274.
5 Gelijk de ‘Sententiën’ bevatten, ‘Verh.,’ blz. 330 en ‘Verantw.,’ blz. 274.
6 ‘Verantwoord.,’ blz. 275.
7 ‘Korte Historie van de Synode Nationaal,’ door den procureur van de Vaderl. Kerke. Arnhem, 1776, blz. 313. De schrijver zegt: ‘Men begroot de kosten van deze synode op een *millioen guldens;* doch uit zekere *rekening* daarvan, thans onder mij berustende, zoude het *zooveel* niet bedragen hebben, maar dewijl deze rekening niets dan de *nieuwsgierigheid* kan voldoen, zoo achte ik het niet noodig, dezelve mede te deelen. Hoe *grooter* men de somme stelt, hoe *grooter* dat de *liefde* van hun *Hoog. Mog.* voor de *waarheid* doorstraalt.’
8 Zie ze kort te zamengetrokken in de ‘Justificatie,’ blz. 15, 16 en in een ‘Extract uit zeker antwoord der Ed. Mog. Heeren Staten van Holland,’ aldaar bl. 96, 97.
9 ‘Remonstrantie van Oldenbarnevelt,’ in ‘'t Leven en sterven,’ blz. 232, ook in de ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 391, 411.
10 Uit de korte verklaringen van O. in ‘'t Leven en Sterven,’ blz. 169, ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 366.

hieruit voort, dat de Contra-Remonstranten, particulier exercitie binnen de stad bekomen hebbende, zich daarmede niet wel contenteerden en bijwijlen hooge propoosten gebruikten, die aan de burgemeesters niet ten beste gerapporteerd werden[1]. In 't algemeen kwam er bij, dat sommige magistraten, b.v. van Haarlem, Leiden, Hoorn, zonder garnizoenen waren, anderen de hare niet vertrouwden[2]; dat Zijn Excell. zich had uitgelaten, dat hij ‘niet wilde doen tegen die van de Gereformeerde Religie,’ met welken term alleen de Contra-Remonstranten bedoeld werden[3]; dat men, in weêrwil van de dringende aanvragen om te Oudewater, tijdens de woelingen aldaar, nog eene compagnie gewoon krijgsvolk te mogen hebben, die niet had kunnen bekomen[4]; dat eenige kapiteins, in andere plaatsen in garnizoen liggende, zeiden, mondelingen of schriftelijken last te hebben van Zijne Excell. (buiten weten van de Gecommitteerde Raden, wien nevens Zijne Excell. het opzigt over de garnizoenen toekwam) den magistraten niet te gehoorzamen in zaken, betreffende het stuk der godsdienst, en wel gedurende de vergadering van de Staten en zonder hunne voorkennis[5]; eindelijk, dat men ook vele kapiteinen en soldaten dagelijks verscheidene propoosten hoorde voeren en actiën zag plegen tot stijving van ongeruste personen en openbare verachting van de regering van 't land en van de magistraten der steden, met zeer onbehoorlijke en dangereuse glossen en interpretatiën op den generalen eed[6].

Maar hoewel 't ligten van waardgelders, ook zonder zoodanige plegtige resolutie, sinds lang door de steden van Holland in praktijk gebragt was, werd het toch in de jaren 1617 en 1618 op velerlei wijze verkeerd uitgelegd. De meest overdrevene geruchten, omtrent de bedoelingen der steden, die ze aannamen, uitgestrooid, vonden bij velen een open oor. Het geschiedde ‘omdat men met geweld van wapenen de religie zocht te veranderen en door te dringen, de goede gemeente te onderdrukken, de justitie de handen te sluiten, om alle klagten en doleantiën den weg af te snijden[7],’ ‘tot onderdrukking van de Contra-Remonstranten en beletting van de Synode Nationaal’[8]. In de zitting der Staten van Holland van 4 Aug. 1618 verklaren de 6 steden: ‘aangaande de waardgelders, dat zij redenen hebben van kwaad genoegen, zoo omdat het geld tot de betaling van dezelve wordt gediverteerd, als d'ombrage die er mede wordt gege-

1 Uit de schriftelijke deductie van de, Groot, bij Brandt, ‘Regtspleg.,’ blz. 95.
2 De Groot, ‘Verantwoord.,’ Voorrede, blz. 7; ‘Verantwoord.,’ blz. 104 en Brandt, ‘Reformat.’ blz. 559.
3 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 104; Brandt, blz. 558 (uit de Groot).
4 De Groot, t.a.p.
5 Ibid.; ‘Justificatie,’ blz. 17.
6 ‘Justificatie,’ blz. 17.
7 ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 130.
8 Van der Sande, blz. 79.

ven aan de religions-verwanten, dewijl dezelve specialijk tegen dezen worden aangezien'[1]. Dudley-Carleton, ambassadeur van Groot-Brittannië, meent, dat 'de Remonstrant, den Contra-Remonstrant de patientie doende verliezen, hem dwingt zich naar den ligchame af te zonderen en hem dan verwijt, dat hij een scheurmaker is, hine spargereae voces invulgum ambiguas, dat men 't op de magistraat heeft, et quarere conscius arma'[2].

In de 'Oorzake van de waardgelders' wordt beweerd, dat men de waardgelders meer en meer heeft geaugmenteerd om niet alleen de goede ingezetenen der landen, maar ook de Hoog Mog. Heeren Staten-Generaal en Zijne Excell. den Prins van Oranje te intimideren,' etc.[3]. Op den dag der gevangenneming van Oldenbarnevelt en van de andere Heeren werd door den Heer van Mathenesse en door de overige Gedeputeerden, welke dien morgen in de vergadering der Heeren Staten-Generaal geweest waren, gerapporteerd, dat hun door den president aangezegd was, dat Zijne Excell. en de Gedeputeerden, die te Utrecht de waardgelders afgedankt hadden, goedgevonden hadden, op last der Staten-Generaal, de voornoemde personen in arrest te doen nemen, en dat, toen zij zich 'onder dezen kwalijk gehouden hadden,' daar dit geschied was buiten medeweten van hen, alsmede van de Staten van Holland en West-Vriesland, hun geantwoord was, dat er terstond Gedeputeerden van de Generaliteit zouden verschijnen om den Staten van Holland eenige opening te doen van de redenen dier detentie. Onmiddellijk daarop verschenen er vijf Gedeputeerden, zeggende, dat het arrest opgelegd was 'ten dienste van den lande, alzoo men bevonden had, dat de kerkelijke disputen eerst klein en ongetuigd waren, en daarna verder waren gebragt in de politiën, dat de remediën, die men van tijd tot tijd daartoe had willen aanwenden, waren verworpen of verachterd, dat men daarna, de zaak bekleedende met d'authoriteit, de waardgelders tot een steunsel had aangenomen en daarmede 't gansche land ontroerd' etc.[4]. Muis wilde de Groot bij 't verhooren opdringen, dat men alle waardgelders in den Haag had willen brengen om eenig exploit te doen, en Pauw hield het er voor, dat de bedoeling geweest was de waardgelders te Utrecht bijeen te doen komen en, in geval van belegering, met adsistentie van den vijand te dreigen[5].

Het is niet mijne zaak over deze beschuldigingen, inzonderheid

1 'Resol. Holl.,' 4 Aug. 1618. Vgl. de 'Korte opening van de bezwaarnissen en bedenkingen,' etc., gedrukt achter de 'Justificatie van de cours,' blz. 82, alsmede de 'punten, overgeleverd,' etc. Ibid., blz. 93.
2 In eene 'Oratie,' o.a. gedrukt achter de 'Justificatie van de cours,' etc., blz. 89.
3 Gedrukt achter de 'Justificatie van de cours,' etc., blz. 136.
4 'Resolut. van Holland,' 1618, 29 Aug.
5 De Groot bij Brandt, 'Regtspleging,' blz. 21.

over die, welke de religie en de justitie betreffen, uit te weiden. Het zij genoeg te herhalen, wat vaak gezegd is, dat de Staten van Holland en Oldenbarnevelt geene bepaalde gevoelens in 't godsdienstige wilden opdringen, maar verdraagzaamheid doen heerschen, en, wat de justitie betreft, dat zij begrepen, dat de hoven, als onder hen staande, verpligt waren aan hunne besluiten de hand te houden. Dat de vroedschappen met het aannemen der soldaten geen vijandelijken aanval, maar bloot wettige zelfverdediging in den zin hadden, valt voor hem, die de feiten kent, welke in de verschillende steden plaats gegrepen hadden, niet te betwijfelen. Te regt merkt de schrijver van de 'Christalijnen Spiegel' op, dat er geen denken aan was om met 1200 man, in verscheidene plaatsen verstrooid, zich te verzetten tegen meer dan 30,000 goed geoefende krijgsknechten[1]; doch de geheele plaats, hoewel wat lang, is te karakteristiek, om ze niet over te nemen: 'Hierover (over 't ligten van waardgelders) hebben de vijanden en benijders van de rust en welstand der voorn. steden en des lands zeer vileiniglijk en arglistig occasie en oorzaak genomen, om mijnheer den prins van Oranje ter oor te loopen en wijs te maken, dat zoodanige Resolutie en ligting van volk nergens anders toe strekte dan tot groote en onlijdelijke verkleining van zijn authoriteit, als ook om hem te saperen en te ondermijnen, ja zelfs uit den lande te jagen: kwanswijs als of men met 1200 mannen, in verscheidene plaatsen verstrooid en in de wapens ongeoefend, zoude kunnen supplanteren en tegenstaan over de 30,000 welgeoefende krijgslieden, die bij den staat onderhouden worden en alle ter devotie van den prins voorn. staan. Deze schandelijke imposture heeft dezen perturbateurs niet genoeg geweest, maar hebben, om nevens den prins, ook 't gemeene volk op te maken, zeer schalkelijk door 't geheele land uitgestrooid, dat deze voorsz. ligting van de waardgelders was strekkende om de ware gereformeerde religie te onderdrukken, en in plaats van die een gansch nieuwe en valsche opinie in te voeren, hetwelk nogtans een versierde en onverdragelijke calumnie was, die ja zelfs bij den verstandigen den minsten schijn niet had, en als of juist deze gezellen zoo zuiver religieus waren. Niettemin hebben ook sommige predikanten die brandklok zeer fraai en onbeschaamd weten te trekken, waardoor 't gemeene volk zoozeer tegen de waardgelders en magistraten zijn opgehitst, dat men alle dagen niet anders dan een ellendige vleeschhouwerij had te verwachten, gelijk bij name binnen de steden Leiden, Haarlem en Schoonhoven te zien was'[2]. De Groot oordeelt juist, wanneer hij be-

1 Hetzelfde vindt men in 'de aanmerkingen op de sententie van Oldenbarn.' achter ''t Leven en sterven,' blz. 41.

2 'Christal. Spiegel,' blz. 19.

weert, dat de waardgelders tot niets anders zouden verpligt geweest zijn dan tot het bewijzen dier diensten, welke van oudsher van de schutterijen gevergd waren, en voegt er bij, dat de discretie der magistraten zoo groot geweest is, dat zij de middelen van verdediging niet bij de hand hebben willen nemen, en dat het, zoo zij dit gedaan hadden, niet onwaarschijnlijk is, dat zij nog in de regering gezeten hadden[1]. Boven de opgesomde bezwaren werden er nog twee geopperd: de vrees voor onlusten, die uit twisten der waardgelders met burgers of soldaten der bezetting konden ontstaan, en in de tweede plaats eene tegenwerping, ontleend aan den eed. Het eerste werd *gelukkig* niet door feiten bekrachtigd, behalve dat de waardgelders te Leiden geschillen van meer of minder beteekenis met voorbijgangers kregen[2].

1 De Groot, 'Verantwoord.,' blz. 220.

2 Bij Uitenbog., blz. 887 vlg. zijn die van weinig belang; meer ophef wordt er van gemaakt in de Voorrede van "t Kort verhaal van de ontschuttering, gedaan,' etc, te Leiden, gedrukt 1618: 'Hierna zijn al de moeiten binnen Leiden ontstaan, en van kwistgelders veroorzaakt: d'eerste den 3den Oct. 1617 door hunne dartelheid en overmoed. Want alzoo het toen kermis was, waardoor veel volks voorbij het stadhuis ginds en weêr passeerde, wilden de waardgelders zeggen, dat eenige van de passanten de schildwacht wat te na kwamen, en gaven dezelve daarover kwade woorden met dreigementen. En alzoo de passanten wederom iets antwoordden, heeft een van de officiers van de waardgelders terstond het rappier getrokken en daarmede de passanten om de ooren geslagen, die, om zich te weren, anders geen wapenen hebbende, met steenen hebben beginnen te werpen, waardoor die groote oploop voorts veroorzaakt is, in welken een treffelijk rijk burger, liggende in de traliën van zijn venster, van de waardgelders is doodgeschoten. En was geschapen, dat te dier tijd de gansche hoop der waardgelders door het gemeen volk zoude zijn vernield geweest, ten ware de goede burgers van de schutterij, die daarna van de magistraat schandelijk buiten reden ontschutterd zijn, zich in de wapenen hadden begeven, en de waardgelders met de Heeren burgemeesters zelve van het tegenwoordige perikel hadden verlost.' Daarop volgt de beschrijving van een tweede tumult, die nog veel meer plaats beslaat. Op dien eersten oploop van 3 Oct. doelde Dudley-Carleton in zijne Oratie, 6 Oct. 1617, tot de Staten-Generaal gehouden, toen hij sprak van de 'beroerte en commotie tusschen de soldaten, die nieuw zijn aangenomen en kwalijk gedisciplineerd, en tusschen den gemeenen man, die alreede tot vergieten des onnoozelen bloeds gekomen is,' welke taal in de 'Weegschaal,' blz. 37, dus weêrlegd wordt: '(Hier) dient vooreerst gelet, hoe dat al 't welk van de "kwalijk gedisciplineerde nieuw aangenomen soldaten" wordt voortgebragt ten eenenmale frivool en los gaat, en zal 't zelve nimmermeer geverifieerd kunnen worden, en of dat al ware, zoude dat zoo wonderlijke zaken wezen? Vindt men onder de oude soldaten ook niet wel volk, dat kwalijk gedisciplineerd is? In allen gevalle komt dit dan niet uit den eed, maar daaruit, dat ze als een deel jonge hokkelingen zich nog zoo wel niet weten te dragen; dan daar is wel raad toe: laat ze mede een jaar of twee het kalfsvel wat gehoord hebben en gewend wezen, 't zal wel beteren. Nemo nascitur artifex, niemand wordt een krijgsman geboren. - Dat er bij gedaan wordt van 't "vergieten des onnoozelen bloeds" daarmede ziet de Heer Ambassadeur, zoo gelooflijk is, op 't geen den voorl. 3den Octobris te Leiden is gepasseerd. Maar zegt mij ter goeder trouw, Mijn Heer, is 't ook al ernst dat dit daaruit. gekomen is, dat de "nieuwaangenomen soldaten kwalijk gedisciplineerd waren?" Wien zal men toch dit kunnen diets maken? Ik kan niet denken, dat de Contra-Remonstranten binnen Leiden dit zelve zullen durven zeggen, hoe stout en onbeschaamd dat ze zijn. Daarom is dit een grove calumnie, die men hier Zijn Ed. heeft aangebragt. De storm kwam ons uit dien hoek niet. Hadden de nieuwaangenomen soldaten niet beter gedisciplineerd geweest dan dat canaille, ik verzeker u, het zoude zoo niet hebben afgeloopen, daar ware al meer bloeds gestort geweest. 't Is gekomen van die oude zuivere broeders,' etc.[1]. Ibid. blz. 38: 'Reeds voor dat er te Leiden iets gebeurde, liep er op sommige plaatsen een gerucht, dat er iets zou gebeuren op 3 Oct. (den gedenkdag).' 't Spreekt van zelf, dat ik de zaak der ontschuttering en van de daaruit gesproten woelingen niet aanroer.

1 'Weegschaal om in alle billijkheid regt te overwegen de Oratie van' etc. gedrukt in 1617. - De schrijver van 't boek is, gelijk ieder weet, Taurinus. Ook koning Jacob van Engeland vernam het weldra, doch had eerst 'clairement' gezien, 'que Grotins est l'auteur de la balance. Carleton, Lettres' etc. II, p. 173, 194.

Nergens anders schijnt zulks het geval geweest te zijn[1]: van Rotterdam wordt opzettelijk door de Groot het tegendeel staande gehouden, ‘dat de waardgelders er door de magistraten in zoo goede discipline zijn gehouden, dat nooit Burger er zijns wetens over heeft geklaagd’[2]. Van meer gewigt schijnt bij den eersten blik het tweede bezwaar, dat betrekking heeft op den eed, dien de waardgelders aflegden, en dat aldus geformuleerd wordt: ‘Uit het ligten van deze nieuwe waardgelders volgden vele inconvenienten: zij waren buiten den eed van de Generaliteit en den prins, en alzoo tweederhande krijgsvolk in 't land, hetwelk noodzakelijk strekken moest tot prejudicie en scheuring van den onderlingen band van eenigheid,’ etc.[3]. Mij komt het voor, dat dit punt op afdoende wijze door de Groot[4] is weêrlegd. Vooreerst maakt hij de zeer gepaste aanmerking, dat hetzelfde, wat hier tegen de waardgelders wordt aangevoerd, toepasselijk is op de schutterijen, die aan niemand anders

1 ‘Wie lijdt van de soldaten de minste overlast?’ vraagt de ‘Weegschaal,’ blz. 29, en antwoordt: ‘Niet een eenig mensch.’ Daarom spoort de schrijver vervolgens, blz. 30, tot verdere wapening aan: ‘Eer men dikwijls delibereren, resolveren en adviseren zoude, ware de klok al lang gegoten. - Weest op uwe hoede. Laat blijken, dat gij er woont, en leert de soldaten, die gij betalen moet, hunne meesters kennen. Denkt, wat gij gedaan hebt in de jaren 1586, 1587 en 1588. 't Is tijd: hoe wacht gij dus lang?

Festinate viri, nam quae tam sera moratur segnities?’

2 Uit de Groots ‘Deductie,’ bij Brandt, ‘Regtspleg.,’ blz. 95.
3 Van der Sande, blz. 79. Zie ook de ‘Sententie van Oldenb., Verhooren,’ blz. 321, 322.
4 ‘Verantwoord.,’ blz. 113, 213, 214, 225.

den eed afleggen dan aan de vroedschappen der steden, zonder dat ooit daaruit eenige moeijelijkheden ontstaan zijn. Beide toch, waardgelders en schutters, zijn niet gehouden tot het doen van diensten in oorlog, maar kunnen daartoe slechts gebezigd worden, indien de overheden der steden, hiertoe door de bondgenooten verzocht, vergunning geven, wat ook destijds de steden, indien er reden voor bestond en eene aanvraag in dien zin gedaan ware, niet zouden geweigerd hebben. Tusschen schutters en waardgelders bestaat geen ander onderscheid, dan dat de schutters om niet, de waardgelders voor geld dienen. En wat de zaak in quaestie betreft, zegt hij, dat de meening van hen, die het vreemd vinden, dat in een land soldaten zijn van diversen eed en diverse meesters, uit onkunde der regering en van de costumen der respeetive provinciën ontspruit, op welke elk in 't bijzonder de verpligting berust de unie na te komen. Daar nu de soldaten der unie mede moeten gehoorzamen aan de staten der provinciën en aan de magistraten, zoo is er niets tegenstrijdigs in den eed, afgelegd aan de Generaliteit, en in den eed, gedaan aan de staten der provinciën of aan de vroedschappen der steden. Het eenige verschil opzigtelijk den eed der waardgelders en dien der gewone soldaten is, dat de eersten alleen den eed afleggen aan de staten der provinciën en aan de overheden der steden, omdat zij alleen aan deze verbonden zijn, terwijl de laatste tweederlei verbindtenis hebben, die door diverse eeden van gehoorzaamheid uitgedrukt wordt, gelijk te zien is in het 7de artikel der unie: ‘wel verstaande, dat de kapiteinen en soldaten, boven den generalen eed, particulierlijk de stad of steden en provincie, waarin zij gelegd zullen worden, eed doen zullen’[1].

Het beste bewijs, dat er m.i. kan aangevoerd worden tegen de overdrevene bezwaren betrekkelijk den eed, is gelegen in de woorden der Resolutie zelve. Hierin wordt in 't geheel niet van den eed gesproken, omdat men natuurlijk begreep, dat de waardgelders zouden geligt worden op den ouden voet. Hierdoor vervallen alle hatelijke gevolgtrekkingen, die er uit dien specialen eed gemaakt zijn, als:

1°. Dat de Generaliteit en Zijne Excell., als kapitein-generaal, uitgesloten werden[2]. ‘Niet te noemen is geen uitsluiten; om uitsluiting te infereren, moest het regt zoo van de Staten-Generaal als van Zijne Exc. eerst gefundeerd zijn’[3].

2°. Dat de magistraten den waardgelders gelast hebben alleen naar

1 ‘Verantwoord.,’ blz. 113, 116 vlg., 213, 224. Zie ook ‘Aanmerk, op de sententie van Oldenbarn.,’ geplaatst achter ‘'t Leven en Sterven,’ blz. 40, en ‘Justificatie,’ blz. 96.

2 ‘Sententie van de Groot, Verantwoord.,’ blz. 218.

3 T.a.p.

hunne bevelen te luisteren. Dit is onmogelijk, dewijl de overheden, o.a. krachtens de Resolutie der staten de soldaten ligtende, gelijk van zelf spreekt, bedoelden, dat deze èn den staten èn haarzelven zouden gehoorzamen[1].

3°. Dat de waardgelders ook dan zouden moeten gehoorzamen aan die bevelen, wanneer die gerigt waren tegen de Generaliteit en Zijne Excell., indien deze zich iets mogten veroorloven, wat, naar de meening der vroedschappen, met hare regten streed[2]. Dit alles wordt voorgedragen, alsof het den waardgelders was aangezegd, hetgeen echter, volgens de Groot, ten eenen male onwaar is en, zoo men let op de oorzaak der ligting, ook volstrekt overbodig moest geacht worden. Daarom noemt hij het teregt ‘eene extensie buiten de waarheid’[3]. Gaat men na, wat de vier of de zes steden zeiden, toen zij bespeurden, dat sommige magistraten tot het werven van waardgelders overgingen, ook dan wordt men gedrongen met het gevoelen van Oldenbarnevelt en de zijnen omtrent het wettige der werving in te stemmen. Daartoe het Register van Holland opslaande, vind ik, dat zij zich niet eenmaal, maar bij herhaling in dezer voege uitlieten: ‘waardgelders aan te nemen ten koste van den lande, daar men het ordinaris volk van oorlog kwalijk kan betalen, was ondienstig en onnoodig, ten ware om de eene partij daarmede te onderdrukken’; ‘te kunnen lijden, dat de steden, die waardgelders hebben aangenomen en noodig meenen te hebben, dezelve houden, mits het zij ten haren particulieren laste en zonder bezwaarnis van den lande;’ ‘dat zij de overheden dier steden daarom verzochten en baden de waardgelders te willen afdanken, zich-zelve en hare gemeenten in rust te stellen, en volk noodig hebbende zich te dienen met de ordinaris garnizoenen, waarbij zij zich wel zouden bevinden’[4]. Behalve de zes steden houden ook Delft en Gorinchem zich aan het in de tweede plaats uitgedrukte gevoelen der zes steden, zonder daarom in 't verzoek, door deze gedaan, te deelen[5]. Merkwaardig zijn vooral de verklaringen, te dien aanzien afgelegd in de eerste der zittingen, waarvan ik zoo even gewaagde. Nadat in die vergadering, waarin drie van de edelen tegenwoordig en alleen Monnikendam en Medenblik absent waren, eerst eenige andere punten waren behandeld, werd van wege de Edelen de ‘voorslag gedaan, dat men daarbij zag, dat de Provinciën met de onderlinge oneenigheden onder de leden der vergadering meer waren usurperende dan hun toekwam, en dat zulks

1 T.a.p., blz. 219.
2 Sententie van Oldenb. in de ‘Verhooren,’ blz. 322.
3 ‘Verantwoord.,’ blz. 219, 225. Zie ook de ‘Aanm. op de sententie van Oldenbarn.,’ achter ‘‘t Leven en sterven,’ blz. 41.
4 ‘Resol. Holland,’ 1618, 11 Julij, 12 Julij, 2 Aug., 4 Aug., 16 Aug.
5 ‘Resol. Holl.,’ 1618, 11 Julij, 12 Julij, 16 Julij, 1 Aug., 7 Aug.

bij de Heeren Edelen en de steden niet lijdbaar was, noch de Heeren van Holland te vergelijken waren bij Groningen of andere overwonnen plaatsen[1], vindende daarom goed, dat boven de ordinaris Gedeputeerden een competent getal ter vergadering van de Heeren Staten-Generaal zullen verschijnen, daartoe committerende eenen van Haarlem, Leiden, Rotterdam, Gorinchem en Hoorn, die aan de Provinciën levendig zouden vertoonen het ongelijk, dat zij 't land van Holland en West-Vriesland waren doende, kort, klaar en met weinig woorden, met vermaning als nog van zulks te willen ophouden en desisteren - mede verklaren, dat Resolutie op 't stuk van de aangenomen Waardgelders te nemen, en die van Utrecht of andere leden, 't zij van Holland of anderen wet daarin te geven, hun niet competeerde, maar zulks de Provinciën en particuliere leden toe te staan naar vereisch hunner gelegenheid en verzekerdheid hiervan - uitgezonderd dat Delft en Gorinchem verklaard hebben gelast te zijn niet toe te staan, dat men de Waardgelders tot 's gemeene lands last zou brengen, maar gehouden te moeten worden tot particuliere last van de steden, die ze hebben aangenomen en gebruiken; maar bij die van Dordrecht, Amsterdam, Schiedam, Enkhuizen, Edam en Purmerend is verklaard - aangaande de waardgelders dat men derzelver soldij etc. - concluderende daarna de Heer Advokaat bij de meeste stemmen - Utrecht in 't regard van de waardgelders en dezelve aldaar en hier in Holland tot laste van den lande te brengen, te mainteneren, - hoewel de steden d'een zoowel de betaling van de waardgelders, en d'andere tegen deze geheele conclusie zich dapper waren opposerende'[2]. Den volgenden dag wordt, bij de resumtie, aan het punt betrekkelijk de waardgelders de clausule toegevoegd, dat men nu niet 'zou spreken van de betaling en tot wiens last die behoorde te komen', en verder besloten, dat de Gedeputeerden, uit aller naam, de gansche zaak ook zouden bespreken met Zijne Excell. en Genade, met verzoek de staten hierin te willen seconderen. Dienzelfden dag voldeden de Gecommitteerden, verzeld door den Advokaat, aan hun' last; doch 'hebben de Gedeputeerden van de zes steden (op eigen gezag) gezegd te willen medegaan, en hun' last continuerende te openen 't geen zij dien conform bevinden zouden te behooren'[3].

Het feit, dat de zes steden het *regt* van de overige om zelve de wijze te bepalen, waarop zij zich wilden verzekeren, nimmer betwistten, wordt nog bekrachtigd door de vertoogen, achter de 'Justificatie van de cours' gedrukt[4], waarin dienaangaande niet de min-

1 Tegen deze uitdrukking dien ik protest in.
2 'Register van Holl.,' 1618, 11 Julij.
3 Ibid. 12 Julij.
4 Zie ald. blz. 89 en 93.

ste twijfel wordt geopperd. Eveneens was het nog in Junij 1618, getuige de Groot[1], ‘'t verstand van al de leden van Holland, die ter Generaliteit compareerden, dat de Staten-Generaliteit daarin geen regt competeerde.’ Die zienswijze schijnt echter plotselijk veranderd te zijn. Eer nog de maand Julij was verstreken, begonnen de Staten-Generaal zich reeds met het stuk der waardgelders te bemoeijen. Of hierop ook van invloed geweest kan zijn, dat de Geldersche Gedeputeerden ter Generaliteit, zoo als Brandt[2] meldt, sedert 14 Maart 1618 veel verder zijn gegaan dan de lastbrief, hun op dien dag verstrekt[3], medebragt, hetzij zij hun' last zoo ver uitstrekten of nader last bekwamen, waarvan hij echter geen blijk vindt, - dit, zeg ik, laat ik in het midden. Genoeg, het werd meer en meer duidelijk, dat men van zins was van wege de Generaliteit de waardgelders af te danken. Behalve uit de bezwaren, vroeger door mij besproken, kan die wensch hieruit voortgekomen zijn, dat sommige Gedeputeerden ter Generaliteit geen middel zagen om die van Holland, gesterkt met die van Utrecht, te overreden[4]. In 't verslag der zitting van de Staten van Holland van 16 Julij 1618 lees ik: ‘Gelezen zijnde de acte van Resolutie van de Hoog. Mog. Heeren Staten-Generaal, op eergisteren genomen roerende 't stuk van de Synode en van de waardgelders, is bij meerderheid van stemmen goedgevonden, dat, naardien bij dezelve Resolutie gezegd wordt, dat die van den Rade van State, Zijne Excell. en Genade letten en advizeren zouden, wat men in 't stuk van de waardgelders verder zoude mogen doen, men die van denzelven Rade aanschrijven zoude, dat alzoo zij volgens hunne Instructie gelast waren niet te mogen iets doen tegen de hoogheid en geregtigheid van de respective geunieerde provinciën, en 't stuk van de waardgelders en 't geen dies aangaat notoirlijk was tot nadeel van de hoogheid en geregtigheid van de provinciën, zij daarom letten wilden niet dienaangaande iets te doen of voor te nemen tegen hunne instructie, om meerder zwarigheden en inconvenienten, die anders daaruit zouden komen te ontstaan, te verhoeden, maar hunne deliberatie daarover op te houden, gelijk men vertrouwde, dat zij ook zouden willen doen; maar de steden Delft en Gorinchem hebben verklaard, dat zij dit aanschrijven mogen lijden, mits etc., en bij de gedeputeerden van Amsterdam en Enkhuizen, dat men deze deliberatie zoude uitstellen, totdat de vergadering zoude compleet zijn[5].

1 ‘Verantwoord.,’ blz. 112. Vgl. boven blz. 256.
2 ‘Reformat.,’ II, blz. 713.
3 Zie dien lastbrief boven blz. 257.
4 Brandt, II, blz 804.
5 Presenten 1 van de Edelen en van de Steden absent: Dordrecht, Rotterdam, Schiedam, Schoonhoven, Edam, Monnikendam en Purmerend.

In weêrwil van die aanschrijving vielen die adviezen naar den zin van de meerderheid der Staten-Generaal uit[1], weshalve men hier volhardde bij hetgeen den 12^{den} Julij geresolveerd was, ‘dat de waardgelders in dezen tijd tegen d'ordre, dienst en welvaren van 't land waren en strekten tot ontrusting en diffidentie van de gemoederen der ingezetenen, en dat men daarom zoude continueren in de aangevangene devoiren, om die met gevoegelijke middelen te licentieren’[2]. Op den dag dier Resolutie maakt Baudart (X, blz. 55) eene kluchtig diepzinnige aanmerking, die Uitenbogaart ons mededeelt, en die, naar de meening van dezen schrijver[3], door lieden van verstand kwalijk zonder lagchen kan gelezen worden. Zij is, dat de victorie, door dat besluit bevochten, eenigermate kan vergeleken worden bij de groote victorie, die prins Maurits, auteur dezer Resolutie, bij Nieuwpoort heeft behaald. Ongelukkig heeft Bandart het onderscheid tusschen den ouden en den nieuwen stijl, en zooveel meer[4] over 't hoofd gezien.

Middelerwijl spoedden zich de Gedeputeerden ter Generaliteit van Gelderland, Zeeland, Vriesland, Groningen en Ommelanden, de woorden latende, tot daden[5]. Lang was Overijssel meer op de zijde van de meerderheid der Staten van Holland; maar een bezoek, waarmede prins Maurits den landdag dier provincie vereerde, bragt hierin eene verandering teweeg[6], hoewel hare gedeputeerden ter generaliteit nog steeds gematigder houding tegenover Holland bleven aannemen dan die van de vier overige provinciën. Weldra volgde de eerste daad der Generaliteit: de afdanking der waardgelders te Utrecht[7], op den vroegen morgen van den 31sten Julij (verkeerdelijk heeft Uitenbog. blz. 986, den 2^{den}). Gedurende de laatste helft dier maand en in 't begin der volgende waren er in de vergadering der Staten van Holland bij herhaling vruchtelooze pogingen aangewend, om de eendragt onder de leden te herstellen. Zoo ‘slaat b.v. de Heer Advokaat den 2^{den} Aug. de zes steden voor bij den anderen te gaan en hierop wat in te stellen, waarbij de andere steden zouden mogen nemen contentement, dan dezelve hebben zich des geëxcuseerd, verzoekende den Heer Advokaat zelfs de moeite te wil-

1 Zie ‘Resolut. Holl.,’ 1618, 21 Julij en v.d. Kemp, ‘Maurits IV,’ blz. 273, Noot 208; Uitenbog., blz. 974 en volg.; De Groot, ‘Verantwoord., blz. 135.
2 Uitenbog., blz. 970.
3 T.a.p.
4 Zeer gegrond is de opmerking van den schrijver van 't vrijmoedig onderzoek der plakkaten: ‘even of al wat op den 2den Julij geschied is, al waar het schoon het aantrekken van een trijpe toffel met 't maken van een hangijser, bij elkander mogt vergeleken worden’ (blz. 174).
5 Woorden van Uitenbog., blz. 977.
6 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 49, 50. Uitenbog., blz. 988; Brandt, II, blz. 713 vlg. Van der Kemp, ‘Maurits IV,’ blz. 274, Noot 209.
7 Al wat hierop betrekking heeft, moet ik, daar 't mij te ver zou voeren, uitsluiten.

len nemen en wat in te stellen, die zich mede excuseerde[1].' Reeds vroeger had hij aan Zijne Excell. en Genade voorgeslagen, dat men de waardgelders van wege Holland zoude afdanken en ze vervangen door twintig compagniën gewoon krijgsvolk, ter repartitie van deze provincie staande[2]. Maar deze en andere pogingen[3] werden verijdeld door den wrok, die allengs in de plaats gekomen was voor 't verschil van zienswijze. Den 1sten Aug. rapporteerden de Gedeputeerden, die de Staten van Holland naar Utrecht gezonden hadden[4], ter vergadering, wat hier gebeurd was. Denzelfden dag werd op 't verzoek der Gedeputeerden van Schoonhoven, vernomen hebbende, dat Zijne Excell. en de Gedeputeerden der Staten-Generaal voornemens waren van Utrecht over hunne stad te reizen en hunne waardgelders te casseren, besloten, eenige Heeren uit de vroedschap van Gouda en Rotterdam te committeren om den magistraat van Schoonhoven met raad en advies te assisteren. Vruchteloos was de tegenstand van Delft en van vier der zes steden[5]. Deze Heeren doen den 9den rapport van hunne zending[6], die eigenlijk overbodig geweest was, daar prins Maurits en de Gecommitteerden der Generaliteit Schoonhoven op de terugreis niet schijnen aangedaan te hebben[7].

Kort na hunne terugkomst in den Haag tastte men ter Staten-Generaal ook in Holland door. De schrijver van de 'aanwijzing der onwaarheden in de historie van de Vrij', blz. 43, meent, dat de klok al heimelijk gegoten was, dat men op 't andere bedde wilde, en dat daarom geen van al de vreedzame middelen smaakte, die men voorsloeg. Hetzij men in der daad groote gevaren van de waardgelders te gemoet zag, hetzij men begreep uit den te Utrecht goed geslaagden coup de main verder nut te moeten trekken, schier aller meening stemde overeen met die van zeker 'regerend burgemeester eener groote stad, een' heer van groote achtbaarheid, voorzienigheid en wereldkunde, welke omstreeks ter zelfder tijd den Advokaat van den lande in de vergadering der Staten van Holland deze woorden te gemoet voerde: "Heer Advokaat, ik heb u nog dezen morgen en dikwijls gezegd, dat het nu geen tijd is veel te spreken van de hoogheden, vrijheden, geregtigheden en privilegiën des lands. Die dingen moet men nu een jaar drie of vier voorbij-

1 'Resolut. Holl.,' 2 Aug. 1618.
2 Brandt II, blz. 806; 'Waaracht. Hist.,' blz. 393. Zie ook 'Resolut. Holl.,' 1618, 4 Aug., 7 Aug.
3 Brandt II, blz. 808.
4 'Resol. Holl., 1618, 24 en 25 Julij.
5 'Resolut. Holl.,' 1618, 1 Aug.
6 Ibid. 9 Aug.
7 Dit maak ik daaruit op, dat de Heeren volgens Brandt, II, blz. 820, over - niet door - Leiden reisden.

gaan en laten rusten"'[1]. 'Het stuk rust op geen schuld,' zegt het 'Vrijm. onderz. der plakk.', blz. 118, maar alleen op een reden, het welk was 'reden van staat.' Zij, van wie eigenlijk alle volgende maatregelen uitgingen[2], zullen, naar de Groots getuigenis[3], slechts zeven of acht personen geweest zijn, o.a. denkelijk François Aarsens, Hugo Muis van Holy en Reinier Pauw[4]. Door hun toedoen dan werd den 18^{den} Aug.[5] door zes provinciën en door de zes steden een plakkaat gearresteerd, dat vervolgens gedrukt en den 21sten door den Heer Manmaker in de vergadering der Staten-Generaal overgeleverd werd[6]. Dit plakkaat, dat nog dienzelfden dag door den provoost onder 't slaan van vier trommels in den Haag gepubliceerd werd en waarvan afdrukken gezonden werden aan de Gecommitteerde Raden, aan de vroedschappen der steden, alsmede aan de kapiteins der waardgelders, behelsde, na eene optelling der gronden van dit besluit, die uit het voorgaande ligt op te maken zijn, dat: 'allen waardgelders met hunne kapiteins, officieren en verdere bevelhebbers gelast, bevolen en geordonneerd werd, binnen den tijd van tweemaal vier en twintig uren na de publicatie, affictie of insinuatie van 't stuk, zonder eenigen naderen last of andere commissie te verwachten, hunne wapens dadelijk af te leggen en uit hunnen eed en dienst te scheiden, op poene van anders doende of daarin nalatig blijvende als rebellen en perturbateurs van de gemeene rust, aan lijf en goed zonder eenige dissimulatie of conniventie gestraft te worden anderen ten exempel'[7]. Te vergeefs hadden die van Holland bij herhaling gezegd, dat hunne principalen reeds bezig waren maatregelen te beramen ter afdanking van de waardgelders, en deshalve om eenig uitstel verzocht. Vruchteloos hadden de gezanten van Frankrijk in gelijken zin gesproken. Niets baatte.

Van der Kemp meent, dat de Remonstrantsche steden duidelijk bemerkt hadden op hunne waardgelders geen staat te kunnen maken[8]. Hiervan is mij niets gebleken; maar toch staat het vast, dat zij in

1 Brandt, II, blz. 806.
2 Het is mij een raadsel, hoe de schrijver van een historischen Roman, 'Machteld van den Berg,' in 1858 uitgegeven, 1, blz. 271, 272, noot, nog kan ignoreren, wie den last gegeven hebben om den advokaat en de zijnen gevangen te nemen, wat hij reeds in 1843, toen hij toch zeker in leven was, had kunnen vernemen uit Vollenhoven, 'Broeders gevangenisse,' blz. 33 vlg.
3 'Voorrede der Verantwoord.,' blz. 8. 'Verantwoord.,' blz. 135.
4 Brandt, 'Reformat.,' II, blz. 840. 'Waaracht. Hist.,' blz. 330.
5 'Waaracht. Hist.,' blz. 219 en elders.
6 Uitenbog., blz. 991, 992; Brandt, II, blz. 827.
7 Het is in zijn geheel afgedrakt bij Baud., X, blz. 59 en in de 'Waaracht. Hist.,' blz. 219 vlg. Dat de wapens binnen 24 uren moesten afgelegd worden, melden ten onregte de volgende schrijvers: Uitenbog., blz. 991; Brandt, II, blz. 828; van Berkum, 'Beschrijving van Schoonhoven,' blz. 542; 'Onpartijdig Chronycken, blz. 43; van der Kemp, 'Maurits,' IV, blz. 87.
8 Van der Kemp, 'Maurits IV,' blz. 87.

ééne stad, n.l. te Rotterdam, reeds den 18den[1] dier maand afgedankt werden (Brandt, ‘Leven van de Groot,’ blz. 132). Volgens Lois[2] gebeurde dit ten gevolge van de gezegde publicatie, wat echter niet wel mogelijk is. Geloofwaardiger is 't gezegde van de Groot, die in een geschrift, tijdens zijne gevangenschap opgesteld, betuigt, dat hij, toen het zoo ver gekomen was, dat de waardgelders in Holland gecasseerd moesten worden, of dat de steden haar regt ten uiterste en met gevaar van extremiteiten zouden hebben moeten defenderen, de Heeren van Rotterdam, op wie de andere steden 't oog meest gevestigd hielden, er toe gestemd had om te wijken[3]. Niet zonder moeite was dit den pensionaris gelukt: men had er ernstig overlegd, of men zoude toegeven, dan of men het aangenomen krijgsvolk, in weêrwil van het plakkaat, had aan te houden. 't Laatste achtte men hoogst gevaarlijk, 't eerste het veiligst.[4] Het voorbeeld van Rotterdam werd spoedig door de andere steden gevolgd, ofschoon het plakkaat er niet dan met moeite werd afgekondigd[5]. Te Leiden, waar nog van te voren eene moeijelijklijkheid met de schutterij uit den weg te ruimen was, gebeurde het den 23sten[6]. Van der Kemp[7] gelooft, dat de vroedschap dier stad een voorwendsel zocht om de zaak te vertragen, wat mij ten eenenmale onwaarschijnlijk voorkomt. Immers ligt de reden, waarom de steden zoo vaardige gehoorzaamheid aan 't plakkaat betoonden, in de zoo ware uitspraak van de ‘Christalijnen Spiegel’[8]: ‘het kleinste hoopken ziende zich van den meesten hoop overweldigd, vonden haarzelven gedwongen hare waardgelders af te danken, de magistraten daartusschen van alle behoorlijke verzekering ontbloot blijvende.’ In de overige steden, waar de Remonstrantschgezinde magistraten nu veel hoon en spot door te staan hadden, zonder eenige poging tot verzet daartegen te doen[9], moet de zaak reeds op dienzelfden dag of vroeger haar beslag gekregen hebben[10]. Althans zie ik in de ‘Resolutiën der Staten,’ dat, toen men den 23sten delibereerde, òf men 't plakkaat zou doen publiceren, òf niet, de edelen en de meeste leden begrepen, dat, dewijl de afdanking alom meest gedaan was en Leiden zich er mede bezig hield, het niet noodig ware het plakkaat te publiceren, en dat de publicatie in de zitting van den 24sten bij meerderheid van stemmen onnoodig gerekend werd, dewijl de cassatie ‘alreede gedaan’ was. Voorwaar een deugdelijke grond! Desniettemin

1 Bij Uitenbog., blz. 993, den 19den, wat stellig mis is.
2 Cronycke van Rotterdam, blz. 121.
3 Bij Brandt, ‘Regtspleg.,’ blz. 96. Hetzelfde getuigt hij in een' brief aan Maurits, bij Brandt, ‘Leven van de Groot,’ blz. 147.
4 Brandt, ‘Leven van de Groot,’ (1732) blz. 132.
5 Wagen., ‘Amsterd.,’ I, blz. 468.
6 Brandt, II, blz. 829, 830.
7 ‘Maurits,’ IV, blz. 87.
8 Blz. 22.
9 Uitenbog., blz. 993.
10 Brandt, ‘Reformat.,’ II, blz. 830; ‘Waaracht. Hist.,’ blz. 219.

meenden de zes steden, zoowel in de eene als in de andere vergadering, dat men het stuk toch behoorde af te kondigen. Tot het besluit van de steden, die waardgelders in dienst hadden, om zoo vaardig aan den eisch der Generaliteit te voldoen, zal ongetwijfeld de belofte medegewerkt hebben, den magistraten gedaan, dat daarmede alles in rust zoude zijn en blijven[1].

Maar - zoo vraagt welligt iemand - met welk regt was dit plakkaat uitgevaardigd? Ik geloof, dat het meest voldoende antwoord op deze vraag bij Kluit te vinden zal zijn, die, van dezen tijd sprekende, zich aldus uitdrukt: ‘nog lang bleef het denkbeeld algemeen, dat in zaken van 't uitvoerend bewind, waar het de commissiën van gouverneurs, andere hooge ambtenaren en de unie betrof, den Staten-Generaal zoo niet de volle souvereiniteit, ten minste een zeker oppertoezigt, of wil men liever eene tezamenloopende magtoefening werd toegekend, die gelijk stond met *voorkoming* (*praeventie*)’[2].

Daar nu, volgens 't gevoelen van Kluit, de Staten-Generaal bij 't gevangennemen en teregtstellen der drie Heeren uit kracht van dit regt gehandeld hebben, zoo is men zeker niet al te ver van de waarheid, wanneer men 't er voor houdt, dat zij ook de bevoegdheid om een dergelijk plakkaat uit te vaardigen uit dat regt van preventie zullen gededuceerd hebben. Het wordt echter zeer twijfelachtig, of dat regt van preventie inderdaad gegrond was. Brandt meent, en geenszins zonder reden, dat men niet kan zeggen, dat de Staten-Generaal in de zaak van Oldenbarnevelt bij preventie mogten procederen, alzoo geen preventie plaats kan hebben dan waar concurrentie is van jurisdictie[3]. Past men die preventie nu toe op het regt van 't afdanken der waardgelders, dan komt men m.i. tot hetzelfde resultaat. Daarmede ontken ik niet, dat het misschien beter was, dat de waardgelders afgedankt werden, maar houd staande, dat de Staten-Generaal niet bevoegd waren om dien beteren maatregel - zoo hij dat was - te nemen. En aan die bewustheid van zwak regt zal het wel toe te schrijven zijn, dat de Generaliteit, zelfs bij die afdanking, zoo als Slingelandt opmerkt, schroomde het regt van de provinciën openlijk en onbepaald tegen te spreken[4]. Da Costa geeft zich vruchtelooze moeite om de ligtingen van waardgelders der jaren 1617 en 1618 te veroordeelen, terwijl hij die van andere jaren, b.v. van 1587 en 1601, niet wraakt, omdat ‘de souverein of zijn gemagtigde uitdruklijk daartoe aanleiding gegeven, of het gebeurde naderhand goedgekeurd, of wel de zaak stilzwijgend voorbijgegaan en alzoo toegclaten had’[5]. Gold het laatste van deze argu-

1 De Groot, ‘Verantwoord.,’ blz. 105: ‘de wolven zeiden ook aan de schapen, dat de honden oorzaak waren van de questie, en dat men die weg moest zenden om vrede te gebben.’
2 ‘Holl. Staatsreg.,’ III, blz. 138.
3 ‘Regtspleg.,’ blz. 52.
4 ‘Staatk. Geschr.,’ IV, blz. 6.
5 ‘Ophelderingen aangaande de regtspl. van Oldenbarneveld, IIe Stukje, blz. 61,62.

menten, dan moest hij ook het gebeurde van 1617 en 1618 niet afkeuren. Wie dien souverein of zijn gemagtigde moet verbeelden, weet ik niet; maar dit staat vast, dat het stuk der waardgelders in 1617 en 1618 van geene andere bepalingen afhankelijk moet gemaakt worden dan in 1587 en 1601, en dat het hier althans waar is, dat ‘de advokaat die maximen in den staat had gevonden, maar niet had gezocht ze er in te brengen’[1].

Nog een woord ten besluite over hetgeen het stuk der waardgelders Oldenbarnevelt berokkend heeft. Den 29sten Aug. 1618 kwam Johannes Uitenbogaart den Advokaat spreken, om hem te verzoeken, zekere Remonstrantie, volgens zijn ambt, in de vergadering der Staten van Holland over te geven. Tegen zijne gewoonte, was Oldenbarnevelt op dien dag niet bezig met schrijven en besoigneren, maar zat stil op een' stoel, met den rug van de tafel afgewend, terwijl zijn gelaat, naar Uitenbogaart meende, zeer stil en droevig stond. Hoewel de predikant geen woord wist van de secrete Resolutie der Generaliteit, voelde hij in zijn binnenste plotseling eene zeer extraordinaire beweging, die hem drong tot den advokaat o.a. deze woorden te zeggen: ‘Mijnheer, ik bid UEd. zich te vertroosten in God, den kenner der harten en der nieren, die al ons doen en laten weet, en zich te versterken met de exempelen van zeer vermaarde mannen van oude en onze tijden, die, hun vaderland de meeste diensten gedaan hebbende, in 't laatst allerkwalijkst beloond zijn.’ Een half uur later, toen hij naar de kerk ging, ontmoette Uitenbogaart Oldenbarnevelt, rijdende in zijn koetsje naar de vergadering der Staten van Holland, en groette hem uit de verte[2]. Geen uur later, en de advokaat van den lande was een gevangen man. Onder de punten, ten laste van hem en van de beide andere Heeren gebragt, was dat van de waardgelders een der voornaamste[3], en ofschoon de regters indachtig hadden kunnen zijn aan de waarheid, door de Groot geboekt: ‘Het is niet genoeg, dat alhier eenige weinigen zeggen daarin delict te zijn gelegen, waar duizend en duizend anderen anders oordeelen’[4], hebben zij niet geaarzeld den ouden man, benevens de overigen, ook op dit stuk te veroordeelen. Wat meer is, een geschiedschrijver, die de bevoegdheid der provincien en steden om volk van wapenen te werven geen oogenblik in twijfel trekt, schaart zich aan de zijde van hen, die hierom den staf over hem breken. De man, dien ik bedoel, is Basnage: ‘On demandait, si les provinces et les villes avaient le pouvoir de lever des troupes pour leur sureté particulière. Ce droit ne pouvait être

1 Brandt, ‘Regtspleg,’ blz. 174.
2 Uitenb., ‘Kerk. Hist.,’ blz. 994, 995.
3 Brandt, ‘Regtspl.,’ blz. 6, 72. Ibid. blz. 13 uit de Deductie van de Groot: ‘De examinatie raakte meest het aannemen van de waardgelders.’
4 ‘Verantweerd.,’ blz. 154.

contesté, puisque les provinces sont souveraines dans toute l'étendue de leur resoort partieulier; mais la circonstance rendait la chose très délicate, car il ne s'agissait pas de s'armer pour l'intérêt public, pour la défense commune, ou pour la conservation d'une province exposée à l'ennemi; mais on mettait les armes à la main des sujets pour combattre ou terasser dans le sein de chaque ville les concitoyens divisés sur la religion. C'est pourquoi on a trouvé que Barnevelt malgré sa prudence consommée, agissait contre le bien de sa patrie en allumant le feu au lieu de l'éteindre et en armant le peuple pour décider d'une affaire purement ecclésiastique'[1].

Ik behoef hier niet anders op te antwoorden dan dat de Franschman verkeerd onderrigt was: de kans om met hoop op eenig gunstig gevolg een aanvallenden oorlog[2] te beginnen was zoo gering, dat het niet waarschijnlijk is, dat de gedachte om dien te beproeven in 't brein van Oldenbarnevelt opgekomen is. De aanval is van den anderen kant gedaan. En wat het doel der ligting aangaat, dit was geenszins 'pour décider d'une affaire purement ecclésiastique'.

Vele zijn de vragen, Oldenbarnevelt betrekkelijk de waardgelders gedaan zoowel in de voorloopige verhooren, ter presentie van eene commissie uit de Generaliteit, als in de latere examinatiën ten overstaan van de 24 gedelegeerde regters.

De eerste vraag luidt:

'Wie met hem of met wie hij eerst gecommuniceerd heeft op het aannemen der waardgelders?'

'Op dit artikel zeit, dat in den jare 1583, nadat de hertog van Anjou geattendeerd had op de stad van Antwerpen, en dat in de stad van Rotterdam dier tijd gedrukt was zeker libel, uitgegeven bij Cornelis de Hoog, hem zeggende een natuurlijke zoon te wezen van keizer Karel, onder de burgerij aldaar was groote lust jegens de Franchoisen, wezende onder dezelve burgerij dier tijd verscheidenheid van gevoelen over 's lands regering, zoodat men daarover beduchtende was eenige populaire commotiën of dadelijkheden, en daarover geconsulteerd, of men dezelve best en dienlijkst zouden voorkomen door de schutteren en met wapenen van de inwoners, dan of men daartoe eenige soldaten of lieden van wapenen ender soldij aannemen zoude, en dat tenzelven tijde zoo in de stad van Rotterdam als daar buiten verstaan werd, 't bekwaamst en best te wezen tot assistentie van de wettelijke overigheid eenig volk van wapenen aan te nemen, meenende dat met weinig soldaten de overigheid veel beter en bekwamer alle tumulten en dadelijkheden konde beletten, dan door de schutteren en inwoners, en dat 't geen bij de overheid door beleid

1 'Annales des Prov. Unies,' I, p. 33.

2 'Dat bij ons eenig voornemen zoude zijn geweest tot offensie is valsch,' uit eene missive van H. de Groot aan N. van Reygersbereh, bij Vollenhoven, 'Broeders gevangenisse,' blz. 288.

van soldaten in zulke zaken tegen 't beleid van de inwoners gedaan wordt, ligtelijk wordt vergeten, daar ter contrarie 't geen door de schutters en inwoners tegen elkander in tumulten en dadelijkheid gedaan wordt, veroorzaakt een bitteren, blijvenden en onverzoenlijken haat, en dat sedert dien tijd hij altijd gemeend heeft, dat de steden van Holland en West-Vriesland tot hare verzekering behoorden zeker getal van soldaten of lieden van wapenen in dienst te houden, om in zulke occurrentie en ook tot der landen defensie als 't nood ware te gebruiken; maar dat hij niet weet met iemand in 't particulier op 't aannemen van soldaten of waardgelders in den jare 1617 gesproken te hebben, maar weet wel dat in een punt van beschrijving of reces in de vergadering van Holland in denzelven jare in deliberatie van de edelen en steden gesteld is geweest *het aannemen van vier duizend waardgelders en ook vier duizend soldaten*[1]. En gevraagd wie 't zelve in de punten van reces of beschrijving had gebragt, zegt dat de punten van reces worden gemaakt volgens de resolutie van de edelen en steden, en ingesteld zijnde in de volle vergadering geresumeerd en alzoo uitgezonden. Zegt ook niet te weten, dat iemand met hem of hij met iemand anders voorheen op 't stuk van de waardgelders gecommuniceerd heeft.'

De tweede vraag is: 'Waarom hij die van - Haarlem, Leiden, Gouda, Rotterdam, Schoonhoven, Briel en den Haag geraden heeft, tot het aannemen van dezelve waardgelders?'

'Zeit, dat hij - niet weet de andere steden van Holland daartoe vermaand of geraden te hebben, maar wel dat zij op hare hoede zouden wezen om door confusie populaire van de gemeente niet overvallen of gedrongen te worden tot hetgeen zij tegen hare verzekering, rust en welstand noodig vonden, hebbende altijd gehouden, gelijk hij nog houdt het allerbezwaarlijkste, schadelijkste en ruïneuste dat den staat van den landen of steden mag overkomen, dat 't gemeene volk de overheden de wetten wil geven, alzoo 't zelve den eenen dag in't een begint, daarna in anderen gevolgd, en in 't einde de ruïne en ondergang veroorzaakt; hebbende over meer dan vijftig jaar geleerd; dat beter is verheerd dan verknecht te zijn, gebruikende de heeren altijd eenige discretie, maar de knechten geen - zeggende voorts die van den Brielle expresselijk ontraden te hebben waardgelders te ligten, en niet te weten die van den Haag iets zulks aangeraden te hebben.'

Vraag 3: 'Tot wat einde de aanneming van de waardgelders is gedaan, nademaal overal garnizoen was of immers was te krijgen van de soldaten in 's lands dienst wezende?'

'Zeit, dat hij meent, dat de regenten van de steden met advies van de wijsheid of vroedschap aldaar het aannemen van de waard-

1 Zie punt 8 en 9 van de punten van beschrijving voor de vergadering van 14 April, 'Resol. Holl,' 1617, fol. 95.

gelders volgens de oude gebruiken en de resolutie van mijn heeren de Staten hebben gedaan, en dat een gemeen gerucht in de steden en alom was, dat de uitheemsche en andere soldaten zich tegen dadelijkheden ter oorzake van de religie niet zouden gebruiken laten tot assistentie van de magistraat, daarbij voegende, dat de voorsz. geruchten waren gesproten uit eenige commandementen, gegeven aan twee luitenanten in den Brielle.'

Vraag 4: 'Wat verzekerdheid daarmede wordt gemeend en tegen wien?'

'Zeit, niet te weten van andere verzekerdheid dan tegen tumulten en populaire factiën van de gemeente, tegen ordre van de magistraat, zonder dat hij weet, dan men gepoogd zoude hebben tot eenig ander einde dezelve te gebruiken'[1].

Later vroeg men: 'Waarom hij, wetende de onmagt van de landen en hoe noodig die was uit hunne schulden te komen, geprocureerd heeft de ligting van de waardgelders, dewijl die den lande noodig in meerder schulden moesten brengen?'

'Zegt, dat hij hiervoren heeft verhaald om wat redenen hij al in den jare 1583 van gevoelen is geweest, dat bij tijden van trouble en vreeze van populaire factie of tumult, de steden bij ligting van volk van wapenen op soldij behooren te voorzien, opdat de magistraat door steunsel van dezelve alle onheil en zwarigheden over hare poorters en inwoners mogen voorkomen en dadelijkheden beletten, zouder dat hij andere consideratiën in dat stuk heeft gehad, noch iemand tot aanneming van waardgelders gepord, maar gelaten ter vrije dispositie van de regeerders, vroedschappen en wijsheid der steden, die best bekend waren de gelegenheid van de poorters en inwoners, en daarom best konden weten hare gelegenheid, zeggende niet verder hierop te kunnen zeggen'[2].

'Tot wat getal het dessein of voornemen van hem gevangen is geweest, dat men de waardgelders in Holland zoude ligten?'

'Zegt dat bij zijne kennis daarop niet is gedelibereerd om het eindelijk te sluiten, maar dat de respective regeerders van de steden alleen zooveel zouden aannemen als zij tot hare noodige verzekering en defensie zouden bevinden te behooren, en dat men de zaak in goede verzekering houdende zoude mogen komen tot een gevoegelijke accommodatie en verzekering met volk van oorlog, in ordinaris dienst wezende, om alsdan de afdanking te doen.'

'Of hij gevangen in December 1616 niet voorgeslagen en onder de punten van reces gebragt heeft om zes duizend waardgelders te ligten?'

'Zegt niet wel onthouden te hebben, of in 't zelve jaar zulk punt bij beschrijving is gemaakt, dat hij hem daarom gedraagt tot dezelve punten van reces of beschrijving, te meer zoo hem dunkt dat in 't begin van 't jaar 1617 bij reces gebragt is het aannemen

1 'Verhooren,' blz. 8-11.
2 Ibid. blz. 146, Nr. 249.

van vier duizend[1] waardgelders'[2]. Dit zijn de vragen, Oldenbarnevelt ten opzigte van de ligting der jaren 1617 en 1618 voorgehouden. Voegt men daarbij de boven opgegevene, dan heeft men een volledig overzigt van alles, wat de Gecommitt. der Generaliteit en de 24 regters op die ligting aan te merken hadden. Vreemd is het, dat zij met geen woord van den particulieren eed reppen, te meer daar de sententiën zoowel van Oldenbarnevelt als van de andere Heeren hierop wel degelijk drukken. Doch vanwaar dit stilzwijgen moge komen, de heeren regters hebben begrepen, dat het ligten der waardgelders een misdrijf was, door Oldenbarnevelt, de Groot en Hoogerbeets begaan. Zelfs al ware die ligting op zichzelve ongeoorloofd geweest, dan nog zoude de veroordeeling, op dit punt, eene ware onbillijkheid geweest zijn.

De dienaar moet niet voor den heer boeten. Te regt schreef de Groot - en wat hij schrijft is evenzeer op de overigen, met name op 's land advokaat, toepasselijk - 'van al dezen (die de Resolutie genomen hebben) wordt niemand aangesproken dan ik alleen, die daartoe noch met woorden noch met schrijven meer heb gedaan dan iemand anders, en 't geen ik heb gedaan, heb ik gedaan, eerst bij last en in presentie van de Gedeputeerden van Rotterdam, volgens de last en intentie van hare vroedschappen, en daarna door last van de vergadering. Ziet waar men 't zoekt'[3] en elders: 'Die de Resolutie genomen hebben worden in hunne eer geconserveerd, eenigen ook in de regering gecontinueerd. Ik, die geen stem daarin had, ook de zaak niet heb voorgeslagen, word daarover dus kwalijk getracteerd. Zijn dat niet gezochte querellen?'[4].

Opzigtelijk Hogerbeets komt er nog een derde grond bij, die de deur digt doet. Het is deze, dat de Resolutie der vroedschap om waardgelders in dienst te nemen te Leiden den 26sten Sept. 1617[5] genomen is, en hij eerst den 19^{den} Oct. van dat jaar het ambt van pensionaris dier stad aanvaardde[6]. Desniettegenstaande werd ook hij in den val der overigen betrokken. Inderdaad, men is gedrongen te erkennen, dat de zeven of acht personen in de Generaliteit ter wille van 't heil van den staat veel hebben voorbijgezien, wat eene nadere overweging dubbel waardig geweest ware.

Groningen, Februarij 1859.
Dr. J.A. WIJNNE.

1 Vgl. boven blz. 282, noot 1.
2 'Verhooren,' blz. 305, Nr. 222, 223.
3 'Verantwoord.,' blz. 212.
4 Ibid. blz. 220.
5 Brandt, 'Regtspleg.,' blz. 72.
6 Brandt, 'Reformat.,' II, blz. 666.

Villa-Franca.

De Vrijheid doet haar heilgen standert wappren! -
Een diep vernederd Volk grijpt naar het wapen
En vlecht, in Frankrijks bond, zich om de slapen
Der Vadren lauwerkrans, als kroon der dappren! -

Lang, knarsetandend, onder 't juk gebogen,
Verbrak het, in een oogwenk, juk en keten;
En, met Itaaljes dankbre zegekreten,
Rijst nu der Vrijheid Hymne naar der hoogen!

Daar doet op eens - als stormwind door de bladen -
Uit Villa-Franca 't dof geschreeuw zich hooren:
'De Keizers kusten reeds elkaar: - 't is Vrede!'

En stervend zinkt de Vrijheid - in de bede
Uitbarstend: - 'Zij Hem Judasloon beschoren,
Die, met dien Judaskus, Mij heeft verraden!'

J.P. HEIJE.

Bibliographisch album.

Gedenkwaardigheden uit de Geschiedenis van Gelderland, door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd, door Mr. Is. An. Nijhoff, Archivaris van Gelderland. VI^de^ *Deel*, 1ste *Stuk: Karel van Egmond Hertog van Gelre, Graaf van Zutphen. Te Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon.* 1859.

Wij begroeten dit nieuwe deel der van ouds bekende Gedenkwaardigheden met dubbel genoegen. Wij verblijden ons over het voortzetten van het degelijke en belangrijke werk, dat onze historische literatuur zoowel als den historischen zin van het publiek, waarvoor het bestemd is, eere doet. En het verheugt ons dat de ijverige grijsaard, door wien het voor jaren is aangevangen, voortdurend lust en kracht behoudt om het voort te zetten. Van ganscher harte hopen wij dat het hem beschoren mag zijn het rustig te voltooijen.

De aard van het werk en de wijs waarop de Heer Nijhoff het behandelt zijn bekend. Uit den overvloed van oorkonden die in het Provinciaal Archief en in de Archieven der Hoofdsteden van Gelderland berusten, kiest hij naauwlettend de merkwaardigste uit; hij heldert ze in een korte aanteekening op, en beschrijft in een uitvoerige inleiding het tijdvak der Geschiedenis, waartoe zij behooren, bepaaldelijk om te doen uitkomen wat zij nieuws en belangrijks tot juistere kennis van den tijd opleveren.

Van zulk een boek een wezenlijke beoordeeling te geven is zeer moeijelijk. Waar het vooral op aankomt, is te weten of de verzamelaar goed gekozen heeft, of de stukken, die hij heeft overgedrukt, inderdaad de belangrijkste zijn die hij in handen heeft gehad. Maar om dit te kunnen beslissen, moet de beoordeelaar zelf den arbeid van den verzamelaar overdoen, en met eigen oogen al de stukken bezien, die deze geschift heeft. En dan blijft ten slotte zijne bevinding tegen die van den uitgever bloot overstaan; waarom zouden de lezers aan zijn oordeel meer hechten dan aan dat van den uitgever? Om zijn oordeel te wettigen zou hij zelf een nieuwe bloemlezing moeten geven. Wij voor ons kennen de Geldersche Archieven niet, maar wij kennen de zorgvuldigheid en de geleerdheid van den Archivaris, en met vertrouwen berusten wij in zijne kens. Wij hou-

den ons verzekerd dat hetgeen hij heeft uitgekozen inderdaad boven het verworpene de voorkeur verdiende.

Een tweede vraag, die de lezer regt heeft aan den recensent te doen, is deze: Zijn al de meegedeelde stukken merkwaardig genoeg, of heeft de verzamelaar er uiet genoeg uitgeschoten? Ook deze vraag aarzelen wij te beantwoorden. Er staan in dit deel, even als in de vorige, een aantal stukken afgedrukt die wij voor ons niet missen zouden als zij ontbraken. Maar wat voor den een nutteloos is, is voor den ander dikwerf noodig. Het is uiterst moeijelijk bij het keuren van oorkonden een lijn te trekken tusschen wetenswaardig en onbelangrijk. En zeker te veel te ontvangen is verkieselijker dan te weinig. De heer Nijhoff ontveinst het niet dat hij bij het schiften geen vaste regels heeft kunnen volgen, en dat het hem moeijelijk zou vallen van elk stuk de reden op te geven waarom bij het of opgenomen of ter zijde gelegd heeft.

De uitgaaf is, zoo als te verwachten was, naanwkeurig; voor zoo ver wij, zonder vergelijking met de oorspronkelijke stukken, mogen oordeelen, is de tekst doorgaans juist afgedrukt. Jammer dat de uitgever dikwerf bij gebrek aan het echte stuk slechts kopiën moet nadrukken, die blijkbaar slordig en onjuist zijn. Wij stooten nu en dan op onverstaanbare zinsneden. Soms maakt de uitgever ons opmerkzaam dat de lezing bedorven schijnt, dikwerf geeft hij maar zonder waarschuwing wat in zijne kopy staat. In zijn voorrede had hij ons daarop voorbereid, maar wij bejammeren het toch dat hij, die veel beter dan wij en de meeste lezers den eigenaardigen tongval en schrijwijs der provincie en van den tijd verstaat, niet overal, waar hij den zin onbegrijpelijk vond, dat door eenig teeken te kennen heeft gegeven. Meermalen hebben wij geaarzeld of het aan een onjuiste lezing of aan onze onwetendheid lag dat wij den zin niet begrepen.

De eigennamen, die soms door vreemde schrijfwijs moeijelijk te herkennen zijn, heeft de uitgever doorgaans uit andere geschiedbronnen gelukkig verklaard. Het bevreemdt ons dat hij voor *Rouergue* overal *Rouergne* schrijft: de fout zal wel bij hem en niet bij zijne oorkonden liggen.

De historische inleiding is het resultaat van uitgebreide bronnenstudie. Al wat er sedert het voortreffelijke boek van Pontanus over de Geschiedenis van Gelderland in het licht is gegeven, heeft de heer Nijhoff met oordeel geraadpleegd. En wat zijne oorkonden verder leeren heeft hij niet verzuimd in zijn verhaal in te vlechten. Zoo hij de twee stukken, die hij nog aan Hertog Karel denkt te wijden, op dezelfde wijs voltooit, zal hij een geschiedenis van dit tijdvak geleverd hebben, juister en beter dan wij er tot nog toe een bezitten.

Jammer dat het tijdvak zelf ons zoo weinig aantrekt. Uit het tegenwoordige bezien is het tijdvak van Karel van Gelder van weinig belang; het heeft weinig of geen vrucht opgeleverd voor den lateren

toestand. Het eenige dat in de lange worsteling van Gelderland en zijn Hertog tegen de overmagt van Bourgondie en Oostenrijk voor ons hedendaagsch publiek belangrijk is, is de uitslag, de inlijving van het hertogdom in het rijk van Karel V. Met het oog op dien afloop vestigen wij onze aandacht ter naauwer nood op de wisselende kansen van den langdurigen strijd, en, wat onze aandacht nog meer aftrekt, wij haken van den beginne al naar zulk een afloop. Hoe lofwaardig op zich zelf de strijd voor de onafhankelijkheid van Gelderland en voor het goed regt van zijn Hertog zijn mag, wij hebben voor de strijders geen sympathie. Hunne overwinning zou een ongeluk zijn geweest voor al de Nederlanden en niet het minst voor Gelderland zelf. De zaak van de Oostenrijksche landsheeren, met weinig regt, met weinig goede trouw gedreven, was toch de zaak van ons Vaderland. Onwillig schenken wij aan haar onze sympathie en onze heilwenschen.

Voorzeker, zijn heldenkamp voor regt en onafhankelijkheid strekt Karel van Gelder meer tot eer, dan den Bisschop van Utrecht zijn vrijwillige afstand van de wereldlijke regering over het Sticht. Maar de Bisschop handelde in het belang van de Nederlanden en overeenkomstig de eischen van den tijd. De tegenstand van den Gelderschen Hertog was een verzet tegen den loop der Geschiedenis, tegen de rigting van Nêerlands toekomst. De heerschzucht van Oostenrijk, hoezeer misdadig, werkte ten nutte van het nageslacht.

De aaneenhechting van een aantal gewesten tot één rijk, waartoe bij den aanvang der Nieuwe Geschiedenis, geheel Europa door, de geest des tijds drijft, strekte niet zelden ten nadeele der onderzaten. Wat was noodlottiger voor Italië dan de inlijving van een deel des lands bij Spanje, bij Frankrijk? Wat voor Nederland dan de opname in de wereldmonarchie van Oostenrijk? Onze opstand tegen Spanje verdient reeds daarom ieders sympathie omdat hij een monsterachtige vereeniging van leden die niet te zamen hoorden verbrak. Het belang van allen viel hier zamen met het goed regt.

Maar menige andere vereeniging van gewesten, ter zelfder tijd tot stand gekomen, was natuurlijk en nuttig, en al werd zij in strijd met het beschreven regt doorgedreven, wij kunnen toch om de misdadige middelen den gelukkigen afloop niet bejammeren. De zamenvoeging van de verschillende provinciën die Frankrijk vormen was voor dat land en voor geheel Europa heilzaam. Als Lodewijk XI aan de wees van Karel den Stoute, onze landsvrouw Maria, de provincie Bourgogne ontweldigt, worden wij in ons nationaal gevoel niet beleedigd. Integendeel, het smart ons dat het hem niet gelukt ook Franche Comté te bemagtigen. In het belang van Europa moest Frankrijk aan zich trekken wat door landsaard en taal tot zijn eenheid behoort.

En hetzelfde wat de Fransche koningen voor hun rijk gedaan hebben, hebben voor ons de Hertogen van Bourgondië, de Aartsherto-

gen van Oostenrijk gedaan. Zij zijn de grondleggers van den Nederlandschen staat. Als zoodanig juichen wij hun in hunne, niet altijd regtvaardige, regeringsdaden toe. Gelijk een verstandig Bourguignon het een geluk zal rekenen dat zijn wettige vorst zijn land aan den Franschen koning verloren heeft, zoo moet elk Gelderschman zich verheugen dat zijne wakkere voorouders den strijd tegen Oostenrijk verloren hebben, en met de overige Nederlanders tot ééne natie zijn zamengesmolten. Ware het den Hertog van Gelderland gelukt zijn gebied te behouden en zelfs over het Overijselsche en de Groninger Ommelanden uit te breiden, wat zou zulk een geringe staat te midden der woelingen, die op handen waren, hebben uitgerigt? Op zijn best zou het een klein Duitsch vorstendom zijn gebleven, in plaats van een der zeven Vereenigde Provinciën te worden. Wie kan een neêrlaag bejammeren die zulke heilrijke gevolgen gehad heeft?

Daarom kan de worstelstrijd van Gelderland tegen Oostenrijk ons moeijelijk ter harte gaan; en dat zal den geschiedschrijver steeds huiverig maken zich dit tijdvak ter beschrijving uit te kiezen. Het best laat het zich verhalen in den vorm eener biographie van Karel van Gelder. Hij is waarlijk een tragische figuur, een held die, doordrongen van zijn goed regt, moedig strijdt voor een wanhopende zaak tegen een overmagtigen vijand. Al kunnen wij zijne zaak geen voorspoed wenschen, met hem zijn wij bewogen: ons medelijden geeft aan het geschiedverhaal de sympathie, zonder welke het niet kan boeijen en behagen. Reeds is er veel bouwstof voor zijne levensbeschrijving bijeengebragt; nieuwe stof levert dit deel der Gedenkwaardigheden, en als de twee stukken, die ons nog zijn toegezegd, het licht zullen zien, zal misschien de tijd gekomen zijn om aan het zamenstellen te beginnen. Wij zullen thans zelfs geen poging wagen om zijn karakter, zijne daden en lotgevallen te schetsen. Wij verheugen ons intusschen dat de heer Nijhoff over zijn held een oordeel heeft uitgesproken dat met onze eigene bevinding vrij wel overeenkomt: ‘Bij de nadere beschouwing zijner handelingen (zegt hij) heeft de stralenglans van grootheid, waarmeê men gewoon is het beeld van Hertog Karel voor te stellen, voor mij veel van zijn luister verloren.’ Karel draagt, bij veel dat hem eigenaardig is, het algemeen karakter van de heerschzuehtige en trouwelooze vorsten van de vijftiende eeuw.

Wat in elk tijdvak, afgescheiden van het politiek belang, merkwaardig blijft, is de ontwikkeling der maatschappelijke toestanden, der beschaving, der volkszeden. Uit menige oorkonde die hier wordt meegedeeld, ontvangt die geschiedenis, voor zoo ver Gelderland aangaat, een nieuw licht. De heer Nijhoff belooft aan het einde van het derde stuk van dit deel ‘een overzigt te geven van land en volk, zoo als zich die gedurende Karel's regering vertoonden.’ Wij zullen hem niet voornitloopen, en zijne beschrijving afwachten eer

wij onze eigene opmerkingen hieromtrent in het midden brengen. Alleen vestigen wij nu reeds de aandacht onzer lezers op een merkwaardige reeks van oorkonden, n°. 286 en vlg. Zij betreffen een hevig geschil tusschen den Landsheer en de Staten, in het jaar 1500, waarvan wij tot nog toe weinig of niets wisten. Het laatste stuk alleen uit de reeks, behelzende de privilegiën door den Hertog aan zijne onderdanen verleend, had Pontanus ons in uittreksel meegedeeld, en van Loon in zijn Geldersch Placaatboek onnaauwkeurig afgedrukt. Zoo op zich zelf was het niet goed te begrijpen. Nu eerst in verband met de voorgaande stukken wordt het ons duidelijk, en wij zien dat de landsheer niet zoo maar vrijwillig aan zijne onderdanen voorregten toestond, die zijn willekeur beperkten, maar dat de ridderschap en de steden, door de misbruiken van 's Hertogen raden verbitterd, ze hadden afgedwongen door de bedreiging van ‘generhande penningen te geven’ voor en al eer ‘dese dyngen een ander ende bether gestalt hadden ende kregen as sich des behoort ende bij den ourheere gehalden is geweest.’ Hoe weinig zij van den vrijen gunst en de vrijheidsliefde van den Hertog verwachtten blijkt uit een gelijktijdig Compromis der vier hoofdsteden, waarbij zij elkander beloven: ‘of dat wy sementlicken off ymant van ons allen insonderheit dair omme van onsen gen. heren off yemantz anders besweert off belast wurden myt woorden off in wercken, dat wij dat malckanderen ende die een den anderen getrouwelicken myt live end guede sullen helpen wtdragen ende se wederstaan.’ Aan zoo stellige eischen van de steden, wier hulp hij niet ontberen kon, moest Karel wel toegeven. Hij vergewiste zich bij de steden dat hare ‘raitzfrunde’ hun last niet te buiten waren gegaan; toen, zich schikkende naar hetgeen hij niet vermogt te keeren, vergunde hij de vrijheden die men van hem vorderde. Zoo wordt dit charter een nieuw blijk van de vrijbeidsliefde der Staten van Gelderland, waarvan hun zamenkomst in 1418 het eerst getuigd had. Waarlijk de constitutionele geschiedenis van Gelderland, sedert dat beslissende jaar, verdiende wel opzettelijk behandeld te worden. Om het verzet der Staten tegen de Spaansche overheersching juist te begrijpen, is het van belang in de verschillende gewesten den hardnekkigen tegenstand gade te slaan, dien vooral de vertegenwoordigers der steden aan het toenemend gezag van den landsheer een eeuw lang geboden hadden. Geen gewest heeft zich in dit opzigt beter gekweten dan Gelderland; geen gewest ook, waar de landsheer de liefde zijner onderdanen meer behoefde. En, mogen wij er bijvoegen, van geen gewest zijn voorals nog de charters, waaruit de zorg der Staten voor de vrijheden der onderdanen blijken moet, beter uitgegeven. Wij hebben daarvoor in het bijzonder den heer Nijhoff te danken.

R.F.

Mr. R.C. Bakhuizen van den Brink, Piscatio, pêcherie, visscherij. De ware beteekenis dezer woorden gehandhaafd tegen Prof. M. de Vries. 's Gravenhage, Martinus Nijhoff*, 1858. 158 *blz.

De uitspraak van den Hoogen Raad der Nederlanden heeft op 6 Mei l.l. een einde gemaakt aan het gewigtige regtsgeding over ‘de visscherien geheyten dat Vroen’ dat, behalve de breedvoerige memoriën, pleidooijen en gewijsden, tot eene niet onaardige brochurenliteratuur heeft aanleiding gegeven. Van nu af behooren Leiden's aanspraken op water en bodem van het Haarlemmermeer tot de geschiedenis.

Het zoude nu de tijd zijn om van het jongste werk van den Heer B.v.d. Brink een verslag aan de lezers van dit tijdschrift te geven, indien het voor een verslag of kritische mededeeling vatbaar was. Ongelukkig is dit niet het geval; men moet het geheele boeksken blad voor blad en regel voor regel genieten, of (als men geen smaak voor middeleeuwsche charters en oirkonden heeft) doorworstelen, om langs al de kronkelpaden en bijwegen, waarop de schrijver den lezer bij de hand voert, tot het standpunt te komen, waar hij dezen hebben wil. Bij verkorting, uittreksel, of ook als men zich maar veroorloofde uit de talrijke voorbeelden eene bloemlezing te maken, zoude de volgorde en zamenhaug verloren gaan, en de lezer zou zich geen rekenschap kunnen geven van de overtuiging, die het geheel bij hem moet te weeg brengen.

Wat de resultaten betreft, zijn er in het betoog ven den rijksarchivarius twee zaken te vinden: ten eerste, handhaving van de woorden *pêcherie* en *visscherij* (van het zuiver Latijnsche *piscatio* was dit misschien minder noodig dan van de middeleeuwsch-Latijnsche *piscaria, piscatoria* en *piscatura*) in hare beteekenis van vischbedrijf en vischregt, zoodanig dat, wat *visscherij* aangaat, de overdragtelijke beteekenis van vischwater èn van ouds èn hedendaagsch niet wordt verworpen, maar dat aan het water die benaming alleen wordt toegekend met betrekking tot het vischregt, dat daarin wordt uitgeoefend, en dus, zoo als de S. met eene nieuwe nuance van beteekenis het uitdrukt, als *vischgebied*. - Dat Referent deze *vindiciae* met uitstekend genoegen las, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Hij had zich in ‘de Gids,’ 1858, I, blz. 887 vv., gewaagd aan eene taalkundige schermutseling over de *visscherijen* in het Beijersche en het Bourgondische tijdvak, met een taalkenner als prof. de Vries, en was dus bij het in het licht verschijnen der *piscatio* even zoo te moede als een Sardinisch legerhoofd bij de ontscheping van Fransche hulptroepen. -

Na het tal van acten door den rijksarchivarius aangevoerd, heeft de anti-Leidsche stelling omtrent het begrip van *visscherie* in het Mnl. niets meer te duchten.

Hiermede echter niet tevreden, heeft de Heer v.d. Brink in de tweede plaats de zakelijke kennis van het regt en den maatschappelijken toestand onzer voorvaderen een stap vooruit willen brengen, en een overzigt gegeven van Hollands vischregt onder de grafelijke regering. Hij deed dit zoowel door mededeeling van hetgeen eigen onderzoek der oirkonden hem geleerd heeft, als door de uitgave van eene Memorie in 1632 door een ongenoemden regtsgeleerde opgesteld, die tot nog toe onder het stof van 's rijks archief was verholen gebleven. De ongenoemde en de Heer v.d.B. komen ongeveer tot dezelfde slotsom: drieërlei regt kenden onze voorvaders op *loopende wateren* (in tegenstelling van besloten vijvers), naarmate zij werden bevaren, bevischt, of den bodem droog lieten. Alle drie behoorden aan den graaf als vervangende den keizer of begiftigd met het keizerlijk domein; ieder der drie echter: waterregt (weder onderscheiden in tollen, veeren, watergang), visscherij (daarvan weder vogelarij onderscheiden) en aanwas, werden menigmaal bij grafelijke brieven vervreemd of ook door langdurige toelating van den graaf, en particulier bezit van heeren, steden en vrije landlieden aan het domein onttrokken. Alle waren en bleven echter landsheerlijke regten, die weder door het domein konden worden gevindiceerd en aangetast, zoodra de gebruiker geen titel of onheugelijk bezit kon aanwijzen; in beide gevallen kon in den regel niet worden geredeneerd van de uitgifte of het bezit van het eene waterregt tot die van het andere.

In den regel, zeggen we, want in Zeeland b.v. hadden de ambachtsheeren ruimere aanspraken ten nadeele van het domein. In Westfriesland daarentegen vinden wij de algemeenheid van 's Graven regt betwist door de landzaten, en eerst onder het Oostenrijksche huis in hare volle uitgestrektheid gehandhaafd, hetgeen almede voedsel heeft gegeven aan de stellingen van Grotius en zijne school omtrent de oorspronkelijk beperkte magt der graven en hunne latere usurpatie op de privilegiën der Staten!

Omtrent dat verschil tusschen het eigenlijke Hollandsche en het Westfriesche waterregt, hadden we nog wel eenige meerdere opheldering van den geleerden schrijver der *piscatio* verlangd.

Het onderwerp is trouwens uiterst moeijelijk. Aan privilegiën, uitgiften, acten van overdragt en schikkingen ontbreekt het voor geen enkel tijdvak der middeleeuwen en voor geene landstreek; zelfs heeft men eenige voorbeelden hier en daar van gewijsden, zoo vóór als na de instelling van geregelde geregtshoven. Maar de groote zwarigheid is gelegen in de onderscheiding tusschen hetgeen als gemeen regt en hetgeen als uitzondering werd beschreven.

In het eene charter b.v. komen jagt, visscherij, aanwas, uitdrukkelijk als ambachtsgevolg voor, in het andere, soms van dezelfde regering, worden zij even uitdrukkelijk uitgezonderd. Wat was nu regtens, wanneer noch het een noch het ander was uitgedrukt?

De regten van *wind*, van *molen* en van *malerij* worden somtijds bij afwisseling genoemd als woorden van dezelfde beteekenis; in andere stukken komen zij nevens elkander voor. Bestond daartusschen eenig wezenlijk verschil? Was b.v. het regt van *molen* gehecht aan de stede en opstal van den bestaanden molen, terwijl het regt van *malerij* bestond, onverschillig waar de ambachtsheer den molen verkoos te plaatsen? - Was de aanspraak van den landsheer op den stroom en de bedding van alle rivieren gemeen regt, en moet die der aangrenzende eigenaren op de bedding (wanneer de loop der rivier veranderde) voor eene uitvinding der Romaniserende regtsgeleerden worden gehouden? Of is deze daarentegen van zuiver Germaanschen en inlandschen oorsprong, en de aanmatiging van het grafelijk domein eene usurpatie?

Te minder kan de jurist, die thans van de bronnen kennis neemt, omtrent dergelijke vragen zijn eigen oordeel vertrouwen, omdat het uit de regtsgeleerde geschriften der 16de en 17de eeuw maar al te duidelijk blijkt, hoe destijds omtrent vele punten twijfel en strijd heerschte.

Het graafschap Holland zoowel als het Sticht, Gelderland, Brabant en Vlaanderen lagen tusschen twee landen, in welke zich door den loop der geschiedenis een geheel verschillend regtsbewustzijn had ontwikkeld.

Ter zuiden het land der Fransche en Waalsche Coutumes, waar het begrip van heerlijkheid bij alle regtsbetrekkingen op grond en water en het gebruik daarvan op den voorgrond stond, en dat van eigendom ten eenenmale beheerschte. ‘Nulle terre sans seigneur’, heette het daar en: ‘tout est au seigneur, beste au buisson, poisson dans l'eau, cloche qui roule, onde qui coule.’ [De Heer v.d. Brink heeft blz. 99 uit Grimm een soortgelijk Duitsch adagium aangehaald.] En de strenge regtspraktijk was met deze ‘brocarts’ geheel overeenkomstig. De landzaten mogten blijde zijn, als zij er mede afkwamen en niet meer van hen gevorderd werd, naar de geliefkoosde grondstelling der *seigneurs*, die tegelijk al die regten uitoefenden en de regtspraak bezorgden: ‘poignez villain, il vous oindra; oignez villain, il vous poindra.’ - Bij de Oostelijke naburen, de Hoogduitsche rijksvorsten, was het niet veel anders gesteld. Immers, zoo als de Heer v.d. Brink teregt aanmerkt, het paradijs der oud-Duitsche vrijheid wordt meer en meer in het blaauwe verschiet teruggeschoven, hoe verder men in de geschiedenis der middeleeuwen opklimt.

Ten Noorden daarentegen gold het regt der vrije Friezen, waar-

van ‘de erste wilkoer is: dat alle man sin egen bruiken mach und mechtig sy, so lange he dat nicht verbrachen hefft’ en ‘de soevende koer is, alle Freesen hebben frije steede und frije spraeke.’

Even krachtig als ginds de greep van den heer was, zoo was hier de vrijheid van den huisman, die tot verwering van zijn erf de wapenen voerde (het zwaard tegen de booze luiden en de spade tegen de wilde zee), die van geen tiendregt, van geen heerlijk jagt-, vischof waterregt wilde weten. 't Is waar, dat ook niet overal en altijd in de Friesche landen die Friesche vrijheid werd geëerbiedigd en ongeschonden bewaard; maar zij was toch een levend en tastbaar iets, een werkelijke toestand, geen mythische overlevering, zoo als de Germaansche.

Van deze beide zoo uiteenloopende regtsbeginselen vindt men de sporen in de bonte mengeling onzer middeleeuwsche regtsoorkonden, totdat de geleerdheid der Romanisten over al de gewesten ééne algemeene tint verspreidde. 't Is waar, wat Holland betreft, dat bezuiden de Zijpe het eigenlijke Friesche regt nooit heeft gegolden, en dat de charters der Duitsche keizers aan onze graven eene landshoogheid en heerlijke regten hebben opgedragen, zoo hoog en uitgebreid, als ergens in het Fransche of Duitsche rijk bekend waren, maar niettemin bespeurt men bij het vergelijken hunner handelingen, althans van de 13de eeuw af, met die van andere groote vasallen, steeds eene erkenning en waardering van bezit en herkomsten, een eerbied voor het grondbezit. die merkwaardig zijn. De oorzaken dezer zachte regeringswijze en milde toepassing van het regaal regt op te halen, zoude ons te ver heen voeren. De zaak zelve is onmiskenbaar, en zoo dikwijls het landsheerlijk regt onzer graven in 't spel komt, mag het niet onopgemerkt blijven, dat dezelfde regten onder denzelfden naam toch niet zóó streng en zóó absoluut tusschen Maze en Zijpe werden uitgeoefend, als in andere oorden.

Trouwens, de regtsgeschiedenis der Nederlanden moet nog altijd beschreven worden. Weldra zal daartoe misschien de tijd aanbreken, als de schoone bijdrage tot de bronnenstudie zal zijn verkregen, die in de aanvulling en voortzetting van van Mieris' Charterboek beloofd wordt.

Dit wenschende neemt Ref. van de *piscatio* afscheid. Vooraf wil hij echter het kleine genoegen smaken, aan den rijksarchivarius te vertellen, dat graaf Dirk II geen charter in 1083 heeft kunnen geven, zoo als op blz. 36 wordt medegedeeld, omdat die vorst eene eeuw vroeger was overleden.

H.

***Wetten, Decreten, Besluiten en Tractaten op den Waterstaat in Nederland. Met aanteekeningen van J.F. Boogaard, ambtenaar bij de Afdeeling Waterstaat van het Departement van Binnenlandsche Zaken. 's Gravenhage, Mart. Nijhoff*. 1858 *en* 1859.**

Met de uitgave van dit werk wordt in eene wezenlijke behoefte voorzien. De Verzameling toch van Luttenberg, later aangevuld door den hr. Schuurman, loopt slechts tot het jaar 1852; - zij is daarenboven, hoeveel zorg er aan zij besteed, niet zoo volledig of eene nadere bewerking bleef wenschelijk.

Die bewerking heeft de heer B. geleverd, en, naar het ons voorkomt, is hij gelukkig geslaagd. Hij heeft den arbeid zijner voorgangers aan eene geheele herziening onderworpen, hier bijgevoegd, dáár weggelaten, en daarbij opgenomen wat ten aanzien van de laatste jaren ontbrak. Dus heeft hij een geheel nieuw werk zamengesteld, 't welk geenszins, als een vervolg, eene voortzetting, onmiddellijk van het vroegere afstamt, maar daarmede bloot de hoofdtrekken gemeen heeft. Reeds de titel schijnt op eene minder naauwe verwantschap te wijzen. Thans is het woord *Verzameling* - misschien uit vrees voor eene uitdrukking, waaronder zooveel het licht ziet - zorgvuldig vermeden, en ook de verdere omschrijving van het onderwerp gewijzigd, zoodat het gansche boek een ander voorkomen heeft. Of echter het nieuwe opschrift op zich zelf eene verbetering is, laten wij in het midden: - 't heeft thans den schijn als of al die inheemsche en uitheemsche wetten en besluiten en reglementen, met al het gewigt hunner massa, op den Waterstaat van Nederland drukten.

De heer B. heeft zich niet bepaald tot het bijeenbrengen alleen van de verschillende verordeningen, welke den Waterstaat raken, hij heeft ook getracht de vragen te beantwoorden, waartoe die stukken aanleiding kunnen geven. En hier verschaften hem de oude fransche Wetten en Decreten vooral overvloedige stof. Een groot deel zijner aanteekeningen heeft dan ook tot deze betrekking, en moet strekken om uit te maken, wat als nog geldend, wat als vervallen behoort te worden beschouwd. De heer B, staaft zijne meening soms met het gevoelen van schrijvers, wier uitspraken gezag hebben op het gebied van ons administratief regt, met beslissingen van regterlijke autoriteiten, administrative voorschriften, door de Regering gegeven, enz. De keus, welke hij tusschen vaak uitloopende meeningen heeft gedaan, komt ons veelal juist voor. Zoo neemt hij b.v. teregt de voortdurende geldigheid aan van de wet van 24 Februarij 1805 en be-

roept zich daarbij op Thorbecke, ter bestrijding van het gevoelen der Commissie, die met het onderzoek van de hier te lande ingevoerde fransche wetten belast is geweest. Dat wij ons met de zienswijze van den heer B., dikwerf bloot als persoonlijke opvatting voorgedragen, niet altijd kunnen vereenigen, is bij een onderwerp, als het hier geldt - waar zeer uiteenloopende verordeningen van verschillenden oorsprong in onderling verband moeten worden beschouwd - zeker niet vreemd. Wij treffen echter enkele plaatsen aan, waar de aanteekeningen met zich zelve in strijd schijnen te zijn. Bij de wet van 6 October 1791 wordt gezegd: ‘Op grond der hierboven overgenomen artikelen 2 en 3 dezer sectie, waar die niet door provinciale verordeningen zijn vervallen, kunnen Gedeputeerde Staten de verbetering van gemeentewegen bevelen.’ Of de gemeentebesturen, zich rigtende naar de gemeentewet, aan zulk een bevel, werd het gegeven, gaaf zouden gehoorzamen, achten wij twijfelachtig; - doch dit in 't voorbijgaan. Op de wet van 28 Februarij 1808 is aangeteekend: ‘Artt. 6 en 7 zijn mede nog van kracht, en onmisbaar tot instandhouding van de breedte der buurtwegen in die provinciën, waar dit onderwerp nog niet bij provinciaal Reglement is geregeld.’ Doch nu lezen wij onder het: Décret Impérial du 2 Novembre 1810: ‘De provinciale Reglementen, waarin bepalingen nopens het bouwen van woningen aan of op dijken voorkomen, mogen, m.i., niet in strijd met dit decreet zijn, en mogt al, gelijk wel eens het geval was, het decreet bij de vaststelling van provinciale Reglementen zijn over het hoofd gezien, dan behooren de met het decreet strijdige bepalingen als niet geschreven te worden beschouwd.’ Volgens het gezegde bij de twee eerste wetten, zijn de provinciale Staten volstrekt niet gehouden op de aangehaalde bepalingen acht te slaan. Maar mogten zij even onachtzaam zijn ten aanzien van het Decreet van 1810, dan zien zij hun arbeid met nietigheid bedreigd. De bepalingen van de beide wetten en van het Decreet zijn volgens den heer B. nog van kracht; doch het Decreet is, naar hij schijnt te denken, toch nog wat meer van kracht dan de beide wetten. De eischen van de administrative praktijk schijnen den heer B. er toe gebragt te hebben in het toepassen van oude fransche wetten eene theorie van convenientie te volgen, welligt daaruit te verklaren, dat sommige van die wetten hem meer dan andere nuttig en noodig voorkomen. Wij weten wel, dat hij ons hier te gemoet zal voeren: ik acht de Staten bevoegd of onbevoegd van de geschreven wet af te wijken, naarmate het onderwerp, daarbij behandeld, al of niet is van provinciaal belang; - doch wij hebben dezen maatstraf van beoordeeling vaak beter zien voldoen op het papier dan in de toepassing, en rekenen het steeds gewaagd zich op deze wijze los te maken van het beginsel, dat eene wet alleen door eene latere wet hare kracht ver-

liest. De onderscheiding toeh, welke men gelieft aan te nemen, is in de meeste gevallen al zeer flaauw geteekend.

Wanneer dus de aanteekeningen eene aanwinst zijn voor deze Verzameling, zal het niettemin, hier zoowel als elders, geraden wezen, niet op autoriteit aan te nemen. De opmerking, welke wij maakten, laat intusschen de gunstige meening, welke wij boven uitsprakken, in haar geheel. Wij beschouwen het boek als een geschikten gids in den doolhof van verordeningen, welke ons beschreven waterstaatsregt vormen. Zij, die dat regt hebben te raadplegen, vinden hier alles bijeen, wat hun uit vroeger en later tijd te pas kan komen. Zij vinden zelfs hier en daar eenige zeldzaamheden ten beste gegeven, welke schijnen te dienen om de eentoonigheid van het geheel soms af te breken. Want de heer B., eens als gids optredende, heeft de lust niet kunnen weerstaan onze aandacht ook bijzonder te vestigen op sommige curiositeiten, zooals b.v. vroegere besluiten van benoemingen, enz., welke hij ontdekt, en uit het stof van jaren opgedolven heeft, en waaraan ook ligt - wij erkennen het gaarne - de weinige ruimte, welke zij innemen, gegund kon worden, schoon zij anders, uit den aard der zaak, van weinig praktisch belang zijn. Op ééne bijzonderheid, eene curiositeit in hare soort, kunnen wij niet nalaten met een enkel woord te wijzen. In het koninklijk besluit van 11 December 1816, door den heer B. opgenomen, lezen wij: ‘dat de Minister van den Waterstaat zich reeds met het ontwerpen eener wet omtrent de policie der wegen bezig houdt.’ Geslachten van Ministers volgden elkander op - thans leven wij in 1859, en nog steeds houdt de Minister zich met het ontwerpen van zoodanige wet bezig.

Ten einde het handboek ook voor het vervolg zijne waarde blijve behouden, is het noodig, dat van tijd tot tijd vervolgbladen worden uitgegeven. Wij hopen, dat de heer B. hieromtrent met ons zal instemmen, en de uitgave van dergelijke bijvoegsels of vervolgen niet achterwege zal laten. Na den arbeid, welken hij reeds verrigt heeft, kan het hem weinig moeite kosten, zijn werk te houden op de hoogte van den tijd. Hij zal daardoor telkens eene gewigtige dienst bewijzen aan velen, - niet het minst aan de leden van provinciale, plaatselijke en waterschapsbesturen, - die hij door de uitgave van deze handleiding reeds in hooge mate aan zich heeft verpligt.

L.v.M.

Vocabulaire Hollandais-Français des Termes de la Marine à Vapeur, publié sous la direction de Mr. E. Paris, Contre-Amiral, auteur du Dictionnaire de Marine à Vapeur, von I.M. Obreen, directeur etc, Paris, Arthus Bertrand. Librairie maritime et scientifique, 21me Hautefeuille.

Het beoordeelen van een werk moge op zich zelf genomen reeds eene zeer kiesche taak zijn, die taak wordt nog moeijelijker, wanneer wij het in het licht verschenen werk verschuldigd zijn aan de hoogste autoriteiten in den tak van wetenschap, daarin behandeld. Hier in dit geval hebben wij een techniek woordenboek, of technieken woordentolk voor ons liggen, uitgegeven onder toezigt van den Franschen Schout bij Nacht Paris, bewerkt door den H^{r}. J.M. Obreen, wiens langen titel wij hier zullen achterwege laten, en uitgegeven door Arthus Bertrand, de la Librairie Maritime et *Scientifique*: Ik geloof nu, dat het ons onder deze omstandigheden veroorloofd is, eenigzins strenger toe te zien, en te onderzoeken, of er hier en daar niet iets voorkomt, dat wij waarlijk wel wat naauwkeuriger en juister hadden gewenscht.

De titel van den woordentolk is juist door den langen titel van den geachten bewerker, half Fransch, half Nederduitsch geworden, ja, wij merken er zelfs een Hoogdnitsch woordje in op, dat hier gansch misplaatst kan geacht worden, en gevoegelijk zoude men dat *von* in *par M^{r}*. kunnen veranderen, eene kleingeestige opmerking die ik inmiddels geheel voor mijne rekening neem.

Op bladz. 3 beken ik geheel onverwacht, en met eenige bevreemding, vooral in een technischen woordentolk, het woord '*dansmeester*, maitre de danse,' te hebben ontmoet, en stel voor, om het maar, uit vrees dat alle andere *meesters*, incluis schoolmeesters, gelijke regten zouden doen gelden, geheel weg te laten.

Op dezelfde bladzijde: Doodpunt, point mort; liever doodepunt

Bladzijde 4.	Gegoffreerd ijzer, fer plissé, gauffré. Wel leest men soms voor mutsenwinkels: 'hier gouffreerd men', maar ik durf intusschen niet aannemen, dat zulks overeenkomstig de taalregels is; in elk geval is *gouffreerd* nog juister als goffreerd; misschien zoude *geperst, gebogen, gegolfd*, of *geplooid ijzer* hier te verkiezen zijn.
Bladzijde 6.	De punten die de Fransche zetter op de Y's heeft vermeend te moeten zetten, b.v. Ÿzer, zijn overbodig.
Bladzijde 6.	Klep om eene schamier draaijende, clapet à charnière; zal wel scharnier moeten zijn.

Bladzijde 7.	Kooks, coke. Het is zeker de eerste maal, dat het Engelsche woordje *coake* hier zoo geheel Hollandsch voor den dag komt; ik verklaar er vrede mede te hebben, als onze taalkenners het wettelijk aannemen.
Bladzijde 8.	Machine-kamerbehoeften, outil-machine; liever outils de la machine.
Bladzijde 9.	Plotselinge ontbranding, combustion spontanée; ook zelfontbranding.
Bladzijde 10.	Puddelen, puddler. Dit geheel nieuwe werkwoord is zoo onverstaanbaar techniek, dat men even goed *roeren* had kunnen gebruiken.
Bladzijde 10.	Regulateur, moderateur centrifuge; liever enkel regulateur, omdat de Dictionnaire de Marine à voiles et à vapeur par M.M. de Bonnefoux et Paris zegt: Regulateur *excentrique*, Synonyme de modérateur centrifuge, en daarna spreekt van Regulateur alimentaire, d'injection, à air, de soufflet.
Bladzijde 10.	Scheef, *scheelen*, scheel, gewrongen, gauche. Het woord *scheelen* kan gerust wegvallen.
Bladzijde 10.	Schip met hulpstoomvermogen, navire mixte (voile et vapeur); liever (à voile et à vapeur.)
Bladzijde 10.	Schrale steenkolen, houille sèche du Pays de Galles; ook andere steenkolengroeven dan die van Galles, in andere landen, leveren schrale steenkolen op.
Bladzijde 12.	Stempelen, estamper, en een regel later: Stempelen, estampe. Een zettersonachtzaamheid; kortweg: Stempel.
Bladzijde 12.	Stoomafsluiting, exclusion. Exclusion, waarvan? de la vapeur. Eenige regels verder. Stoomafsluiting, la vapeur coupée. Beter: Stoomafsluiten, couper la vapeur.
Bladzijde 12.	Stoomblokschip, batterie à vapeur. Voor het onverhoopte geval dat er ook stoombatterijen aan den wal worden

uitgedacht, ware het misschien duidelijker, hier voor stoomblokschepen, van batterie flottante à vapeur, te spreken.

Bladzijde 12.

Straatveger, soutier, ramoneur.
De Savooijsche knapen, die 's winters hunne dienst in de schoorsteenen verrigten, zouden zeer verwonderd zijn, indien men hen als *straatvegers* aansprak, en de straatvegers niet minder als soutiers. Soutier is iemand die in de ‘soute’, in de hokken, de ruimen, en hier meer bepaald in de kolenhokken werkzaam is; de Franschen noemen de matrozen voor deze dienst

	aangewezen ‘charbonniers’; wij kunnen dus gevoeglijk hier in plaats stellen: Kolenwerker, soutier, charbonnier. Er komt ook wel eenige twijfel bij mij op of het niet *ramonneur* in plaats van ramoneur zijn moet; maar dit laat ik geheel voor rekening van den uitgever.	
Bladz. 13.	Ténacite, Ténacité;	zettersfout: Ténaciteit.
Bladz. 13.	Verdeelde Seetor	zettersfout: verdeelde Sector.
Bladz. 13.	Vereenigens strop	zettersfout: vereenigings strop.
Bladz. 14.	Waterloopkumde	zettersfout: waterloopkunde.

Het is jammer dat bovengenoemde kleine fouten den nuttigen arbeid van den H^{r}. J.M. Obreen ontsieren; maar zeker is het, dat deze nieuwe woordentolk, die, gevoegd bij den Engelschen, die reeds in het woordenboek der H.H. de Bonnefoux en Paris is opgenomen, niet anders kan strekken, dan om bij het gebruik den Hollandschen lezer van groote dienst te zijn.

N.C. SIEBURGH.

SCHETS VAN HET TERREIN DER KRIJGSVERRIGTINGEN
tegen den
Panglima Besaar van Reteh
9. October-18. November 1858.

A Hoofdbetsing, 19 Stukken, 6, 8, 12 Ib 18 Lillas.
B Kleinere . 6 . . . . .
C Twee Batteraprenauwen, 3, 6, 8 Ib.
D Dwarsbalk over de rivier.
E Twee Kruisbooten Gouvernement, 3 van het eiland Mars, aangelegd van kleinere Vaartuigen.
F Huis waar sterkte zeer wachtl met geweren is.
G Eerste voorpost met zeer Lille.
H Eerste opgeworpen sterkte, 1 à 6 Ib, 1 à 3 Ib, omgeven door Lillas.
I Postierbedding, 500 M van de hoofdbetsing.
K Verbrande huizen.
L Ruinen waarvan de Singaasche vlag waait.
aaaa Magazijnen.
dddd Lillas rond de versterkingen.

De krijgsverrigtingen tegen den Panglima Bezaar van Reteh.

> ‘Mijne Regering bevlijtigt zich, door een regtvaardig bestuur, door de stoffelijke en zedelijke ontwikkeling te begunstigen en de instellingen te eerbiedigen van de bevolkingen aldaar aan het Nederlandsch gezag onderworpen, vertrouwen en gehechtheid aan te kweeken. Mogt desniettemin dat gezag worden miskend, dan is eene talrijke en welgeoefende Zee- en Landmagt dáár, om het krachtdadig te handhaven.’
>
> Openingsrede der Staten-Generaal, 20 Sept. 1858.

De studie der Land- en Volkenkunde onzer Overzeesche Bezittingen moge, op zich zelve genomen, reeds een bron zijn van zeer uitstekende en verhevene genoegens, zij verkrijgt dan eerst hare ernstige beteekenis en hooge waarde, wanneer wij door haar helder leeren inzien, naar welke algemeene beginselen wij ons tot goed beheer van zoo uitgestrekte koloniën behooren te regelen, en de regten kunnen nagaan, waarop onze magt in die verre gewesten gegrondvest is.

Die beginselen, zij zijn ons door eene juiste kennis en een goed begrip van de zoo uiteenloopende zeden en gewoonten der verschillende volkeren voorgeschreven, en zoo het sommigen in onze dagen wenschelijk voorkwam, in het koloniaal bestuur meer westersche en wijsgeerige begrippen te volgen, was toch de omzigtigheid van hen, die, door de ondervinding van jaren, meer innig met zijne eischen vertrouwd waren, meestal een voldoende waarborg tegen het haastig toepassen van theoriën, vaak meer gesproten uit eene onbestemde zucht tot algemeene menschenliefde, dan geschikt om, bij de geringe hulpmiddelen waar-

over wij inderdaad te beschikken hebben, de taak - een regtvaardig maar krachtig bestuur - gemakkelijk te maken.

Wanneer wij nagaan hoeveel wij van de Koloniën verwachten en hoe weinig wij haar geven kunnen; dat het ons mogelijk geworden is Java hoogst productief te maken, en zijne bevolking sedert vijf en twintig jaren rustig te houden; dat onze souvereiniteit eindelijk ook krachtig op Sumatra gevestigd is, en, na jaren van twisten en krijg, ook daar een groot gedeelte der bevolking de zegeningen des vredes en des rustigen landbouws heeft leeren waarderen; wanneer wij, het moge langzaam zijn, toch overal trapswijze verbetering kunnen aanwijzen, en het hijschen van de Hollandsche vlag op een vergeten en verwijderd eiland voor de bevolking tevens het teeken is van een regelmatiger en regtvaardiger bestuur; wanneer wij eindelijk, onbevangen en onbevooroordeeld, alleen acht geven op de uitkomsten; dan staan wij inderdaad verbaasd, dat eene kleine natie, van welke bovendien slechts een zeer klein deel zich aan koloniale zaken wijdt, van eene zoo uitgebreide en verwijderde bezitting datgene heeft weten te maken, wat zij inderdaad, zelfs naar de erkentenis van naijverige buren, voor Nederland geworden is.

Maar meestal en bij voorkeur is onze aandacht alleen gevestigd op het rijke Java, op den onschatbaren en bloeijenden koffijtuin, welks zuivere opbrengsten ons met zelfvoldoening jaarlijks het ronde en vermeerderende cijfer van het ‘batig saldo’ doen opmaken.

Hoort men van tijd tot tijd in de zoo gewenschte finantiele harmonie een enkelen wanklank, is er soms van kostbare oorlogen of expeditiën sprake, dan, het is waar, zijn wij minder geneigd daaraan het oor te leenen; en niet onaardig is het op te merken, hoe luide soms van uit het Westen tegen dergelijke ondernemingen protest wordt aangeteekend, even alsof het doorgaand rustige bezit van zoo uitgestrekte landen, met zoo uiteenloopende bevolking, zelfs maar denkbaar is, wanneer wij ze naar onze begrippen en naar onze doeleinden wenschen te hervormen.

En het zijn juist de buitenbezittingen, het overige tot dusverre niet zoo productive erfdeel ons door de vaderen nagelaten, die onze onverdeelde zorg het meest behoeven, onze bescherming het minst kunnen ontberen. Daar vooral is het terrein, waarop wij herhaaldelijk geroepen worden, bij de geschillen tusschen vorsten

en volkeren, beslissend tusschen beide te treden. Maar het is daar ook, de togten naar Bali, Borneo en Timor hebben het nog in de laatste jaren telkens bewezen, dat ons zedelijk overwigt krachtig wordt gehandhaafd, en niet zelden heeft eene glansrijke overwinning, op een der buitenposten behaald, de rust der hoofdbezittingen verzekerd.

Hoe algemeen de kennis dier verre streken misschien eenmaal worden moge, zij is thans nog het monopolie van eenige weinigen. Hoe meer echter eenmaal het groote publiek een naauwkeurig inzigt zal hebben erlangd in de wezenlijke behoeften dier volkeren, des te meer zal het zich zeker verzoenen met het denkbeeld van afwisselende grootere of kleinere krijgstogten, die inderdaad als het eerste en noodzakelijke argument der beschaving kunnen worden aangemerkt.

Maar ook dan eerst zal het helder uitkomen, met welke bezwaren wij hebben te worstelen, aan hoevele eischen wij moeten voldoen, hoeveel beleid het vordert, tegelijkertijd den sterken arm te verheffen en de beschermende hand te reiken.

Onder de bezittingen, die ons sedert jaren oneindige moeite en zorgen veroorzaken en tot herhaalde opofferingen noodzaken, mag zeker wel gerekend worden de residentie Riouw en Lingga. Het is daar, dat wij steeds met zeeroovers, met onrustige bewegingen onder de Chinezen en Boeginezen, met den onwil der leenroerige vorsten, met den schadelijken invloed der Singapoersche kooplieden, met de verwikkelingen tusschen de Maleische grooten te kampen hebben; en ligtelijk is het te beseffen, hoe moeijelijk onze verhouding tot de nabijliggende Engelsche bezittingen hierdoor wordt, en met hoeveel tact wij ons goed regt op waardige wijze moeten handhaven.

Van hoeveel belang een krachtig bestuur op die eilandengroep moet geacht worden, behoeven wij daarom zeker niet aan te toonen, daar het toch, zelfs bij eene vlugtige inzage der kaart, blijkt, hoe spoedig door onrust en verwarring onze belangen en die der bevolking op het overliggende Sumatra en het naburige rijke Banka aan welligt noodlottige kansen zouden worden blootgesteld.

Zulk een krachtig bestuur heeft hier inderdaad niet ontbroken, en het is voornamelijk aan zijne doortastende maatregelen, dat wij een der schoonste wapenfeiten onzer Nederlandsch-Indische krijgsgeschiedenis verschuldigd zijn; een wa-

penfeit, overwaardig niet alleen om der vergetelheid ontrukt, maar ook om in zeer ruimen kring bekend te worden.

Aan dat roemrijke wapenfeit zijn de volgende bladzijden gewijd.

Tot regt verstand van hetgeen aanleiding gegeven heeft tot de krijgsverrigtingen tegen den Panglima Bezaar van Reteh, zij het ons vergund vooraf in het kort onze verhouding tot de vroegere vorsten van het rijk van Riouw en Lingga eenigermate te verklaren.

Toen Malakka en onderhoorigheden nog een der gewigtigste bezittingen der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie uitmaakten, was de Maleische sultan van het groote rijk van Djohor, waartoe het Maleische schiereiland, de Riouw-Linggaarchipel en andere aanzienlijke groepen, benevens een gedeelte van Sumatra's Oostkust behoorden, de bondgenoot van de Compagnie. De groote handel, toen reeds in die landen gedreven, had een aanzienlijk getal Boeginezen derwaarts gelokt, en dezen waren in het begin der voorgaande eeuw reeds zoo magtig, dat zij in 1719 en 1720 het geslacht der Maleische sultans, dat door de Siakkers verdreven was, op den troon konden herstellen.

Zulk eene groote dienst bleef voorwaar niet onbeloond, en zelfs werd de aanvoerder der Boeginezen begiftigd met de erfelijke betrekking van Radja Moeda, onderkoning of algemeenen rijksbestierder, onder den naam en den titel van Sultan Aloe'ndin Sjah.

Naarmate de magt en invloed der Boeginezen toenam, verminderde echter de goede verstandhouding tusschen hunne hoofden en de wettige vorsten, en zeker was het niet vreemd, dat het tusschen eene zoo lijdelijke bevolking als de Maleijers en de onrustige en ondernemende Boeginezen al zeer spoedig tot botsingen kwam. De gouverneur van Malakka vermeende, der belegering dezer plaats in 1743 door den onderkoning Daeng Kambodja indachtig, in 1783 voor goed een einde te moeten maken aan den overlast, dien het rijk van Djohor van hen te verduren had, en besloot tot eene militaire expeditie naar Riouw, den zetel des onderkonings en der voornaamste Boeginesche hoofden. De[1]

1 Zie Staats-Courant, N^{o}, 41-58.

uitkomsten van dezen togt waren hoogst onvoldoende; maar in het volgende jaar werden de operatiën door den kapitein ter zee J.P. van Braam met zes zware schepen benevens twee Compagnie-schepen hervat, met het gelukkig gevolg, dat na eenen hevigen strijd de magt der Boeginezen geheel gefnuikt werd, zoo zelfs, dat zij in den nacht van den 29sten op den 30sten October 1784 met stillen trom de wijk namen, en de regeling der zaken met de Compagnie onverdeeld aan Sultan Machmoed Sjah overlieten. Dientengevolge werd er, den 10den November 1784, tusschen de Compagnie en den wettigen afstammeling van het koninglijke Djohorsche stamhuis een contract gesloten, waarbij hij voor zich en al zijne nakomelingen verklaarde, het Djohorsche rijk van de Nederlanders als een wettig en erfelijk leen te ontvangen, terwijl te Riouw een resident zoude geplaatst worden en eene militaire bezetting gelegd[1]. Hoewel nu alles tot rust scheen te zijn wedergekeerd, was het, bij den treurigen toestand onzer Indische bezittingen in die dagen, der geringe bezetting niet mogelijk, op den duur de aanvallen te wederstaan der Soloksche zeeroovers, wier hulp de verdreven Boeginezen hadden ingeroepen, waarom deze vestiging tijdelijk verlaten werd.

Het herstelde Nederlandsche gezag vond dus in 1818 den Boegineschen stam weder in het rijksbestuur, doch zijne betrekking tot den Sultan van Djohor werd den 26sten November door den commissaris J.C. Wolterbeek geregeld, en daarbij het door de magt der wapenen verkregen tractaat van 1784 gehandhaafd.

In 1824 echter werd, ten gevolge van het Londensche tractaat, het Djohorsche rijk gesplitst, en kwamen Djohor, Salangore en Pakang op het Maleische schiereiland onder Britsch, Lingga, Riouw en onderhoorigheden onder Nederlandsch oppergezag, alles op de grondslagen en onder de voorwaarden van het oude tractaat van 1784.

In 1842 nu werd door Sultan Machmoed Moethlafar Sjah dit contract op den ouden voet bezworen, dat wil zeggen, dat hij het Nederlandsch-Indisch Gouvernement als leenheer erkende, en dien ten gevolge zich onderwierp aan de bepalingen in die contracten opgenomen, en vrijwillig zich verbond zijn voor zoo-

1 Men vindt omtrent deze beide expeditiën belangrijke bijzonderheden in de Reis door een gedeelte van de Nederlandsche bezittingen in Oost-Indië, door J.C. Baane. Amsterdam, G.J.A. Beijerinek, 1826.

veel ontwikkeling vatbaar rijk naar de inzigten van het Nederlandsch bewind te besturen.

Sultan Machmoed verwaarloosde echter de belangen van zijn rijk en bevolking, om kostbare genoegens na te jagen, waardoor de geringe onderdanen en evenzeer de rijksgrooten tot buitengewone opbrengsten verpligt werden, ja zelfs ging hij, in minachting der voorschriften van den Islam, zoo ver, dat hij eene voormalige bijzit zijns vaders huwde. Maar niet alleen verwaarloosde hij de belangen van zijn rijk, hij mengde zich zelfs in allerlei zaken, rakende de vorsten op het Maleische schiereiland onder Britsch gezag, hetgeen in 1854 van den kant van den gouverneur dier bezittingen aanleiding tot zeer gegronde klagten gaf. Herhaalde vermaningen vonden echter bij den woelzieken en dubbelzinnigen vorst, die zich afwisselend, en zonder voorkennis van het Nederlandsche bestuur, te Singapore, te Riouw, te Lingga en Trengganoe ophield en allerlei plannen beraamde, geen ingang, en eindelijk zag zich het Indische Gouvernement, zoowel in het belang der welvaart van zijn rijk, als der goede verstandhouding met een vreemd bewind, genoodzaakt hem zijn leen te ontnemen.

Den 21sten September 1857 werd de Sultan, die zich te Singapore bevond, bij manifest, tot groote vreugde der bevolking en hoofden, van den troon vervallen verklaard, en een zijner ooms, Tongkoe Moeda, onder den naam van Sultan Soleiman Badaroe'l-Alam Sjah, volgens de rijksinstellingen door de rijksgrooten en bevolking als zijn vervanger aangewezen, door het Nederlandsche Bestuur bevestigd.

Dadelijke maatiegelen om het mogelijke verzet tegen de beslissing van het Gouvernement tegen te gaan, bleken voorloopig overbodig te zijn; maar wel was het noodig de gedragingen van den onttroonden vorst, die zich inmiddels te Pela Blanga bij zijn bloedverwant, den Tommogong van Djohor, gevestigd had, zooveel mogelijk na te gaan, vermits het niet aan allerlei vreemdsoortige geruchten nopens hem en zijnen aanhang ontbrak, en het dus dienstig kon geacht worden, in tijds de vereischte voorzorgen te beramen.

Er verliepen eenige maanden, en het nieuwe bestuur was inmiddels tot algemeen genoegen regelmatig in werking gekomen, maar aan woelingen en oorlogen van de zijde van Sultan Machmoed ontbrak het niet, en daar zijne magt in den Riouw-Lingga-Archipel, onophoudelijk door onze kruisers bewaakt,

gefnuikt was, besloot hij op nieuw zijn geluk op de Noord-Oostkust van Sumatra te beproeven. En werkelijk had hij onderhandelingen aangeknoopt met eenen zekeren Panglima Bezaar, die, zich verbonden hebbende met de altijd rondzwervende en roovende Illano's van Solok, naar oude gewoonte de Maleische bevolking sedert jaren door vrees onderworpen, en zich aan een der takken der Reteh-rivier nedergezet had, en wel degelijk, na zich meer en meer versterkt te hebben, in spijt van herhaalde aanmaningen, weigerde zich aan het wettige bestuur te onderwerpen. Zulk een toestand van zaken mogt in het belang der goede orde en rust niet langer geduld worden, en hoe spoediger dat rooversnest vernield was, des te beter[1].

De resident van Riouw, J.H. Tobias, een man, die op waardige en ijverige wijze steeds de belangen zijner onderhoorigen behartigde en uitmuntte in doorzigt en kennis der wezenlijke behoeften van het Linggasche rijk, die een juisten blik had geworpen op de gesteldheid der gemoederen na de afzetting des vroegeren Sultans, besloot, nadat alle pogingen om de rust van dien kant te verzekeren, gebleken waren vruchteloos te zijn, in overeenstemming met den kapitein-luitenant ter zee, J. van Maurik, stations-kommandant in de wateren van Riouw, den weêrspannigen Panglima door het geweld der wapenen tot onderwerping aan het Nederlandsche gezag te noodzaken.

Het blijkt uit de glorierijke en gewigtige uitkomsten, dat dit besluit even tijdig genomen, als stoutmoedig is ten uitvoer gebragt, maar hetgeen niet minder hier op schitterende wijze is uitgekomen, was de goede verstandhouding tusschen de civiele en militaire overheid, tusschen den stouten geest, die beraamt, en den sterken arm, die volvoert, en wel mag die gewenschte overeenstemming, die in moeijelijke tijden zulke grootsche daden wrocht, hier openlijk ten voorbeeld gesteld worden.

Den 9^{den} October 1858, des morgens ten acht ure, verliet eene flotille, onder bevel van den luitenant ter zee 1ste klasse A.J. Kroef, bestaande uit Z.M. stoomschip Soembing, 5 kruisbooten en 21 gewapende praauwen met Maleijers en Boeginezen, door den

1 Het Natuurk. Tijdschr. voor Ned. Ind., 1853 bevat eenige zeer wetenswaardige bijzonderheden omtrent Reteh en den Panglima, door den luitenant ter zee G.F. de Bruyn Kops, die in 1849 hier onderzoekingen naar steenkolenlagen deed.
Panglima Soeloen was toen een zeerooverhoofd, die van het gouvernement gratie verkregen en zich daar gevestigd had.

nieuwen Sultan van Lingga geleverd, de reede van Riouw, met bestemming naar de Reteh-rivier, maar eenig oponthoud, veroorzaakt door het niet spoedig opkomen van eenige praauwen van Pejingat (eiland Mars) en door het buijig weder, dat in den nacht van den 11^{den} October een groot gedeelte der hulppraauwen in gevaar bragt, waren oorzaak, dat de flotille eerst in den namiddag van den 12^{den} voor den noordelijken tak der Retehrivier, de Kwalla Bataparang, ten anker kwam.

Het begin der operatiën, die zich door eene buitengemeene voortvarendheid kenmerkten, bestond in het geheel afsluiten van al de riviermondingen, die de gemeenschap vormden met de versterkingen van den Panglima, om daardoor allen mogelijken toevoer van levensmiddelen en ammunitie te beletten, en tevens het omliggende terrein zooveel doenlijk te verkennen, welke moeijelijke en gewigtige taak met doordacht beleid en onvermoeide activiteit en volharding door den luitenant ter zee A.J. van Mansfelt, 1sten officier der Soembing, aan wien het hoofd der Linggasche hulpbenden, Radja Oessin, was toegevoegd, werd ten uitvoer gebragt.

Uit al de bewegingen van den vijand kon worden opgemaakt, dat de aankomst der flotille hem verrast had, en eene niet geringe mate van verwarring veroorzaakte, maar onschatbare kondschap werd verkregen door het gevangen nemen, bij eene verkenning der Soengie Sampi, van den lijfjongen des Panglima's, die zich met Radja Drees, een hoofd der Illano's, dat zich aan de Soengi Terap gevestigd had, naar Singapore op weg bevond, om den zeer verminderenden voorraad van amfioen aan te vullen.

Uit zijne verklaringen bleek, dat de Panglima, ziende hoe lang het duurde eer er eene magt tegen hem kwam opdagen, een gedeelte der bevolking weder naar hare haardsteden had laten terugkeeren, en, in den waan verkeerende, dat het Nederlandsch-Indische bestuur zich verder niet tegen zijne handelingen zoude verzetten, zes praauwen naar zee had gestuurd om te handelen en te rooven.

Zoo als men ziet, had de Panglima Bezaar zich thans openlijk als onafhankelijk vorst en roovershoofd gevestigd, in strijd met zijne vroegere en plegtige belofte om voortaan allen zeeroof na te laten en dien zooveel mogelijk bij zijne onderhoorigen tegen te gaan.

De bevolking der omliggende kampongs, zoo als altijd gereed zich te scharen aan de zijde der overwinnaars, lag nog geheel onder

den gevreesden invloed van den stoutmoedigen overweldiger. Het was dus zaak haar van de magt onzer wapenen te overtuigen, en vooral te beletten dat er geen levensmiddelen meer werden aangevoerd. Op herhaalde verkenningstogten werd dan ook een groot gedeelte der huizen verbrand, en een massa paddi vernield. Den 16^{den} October had men zelfs het geluk zich meester te maken van den Hadjie Mohammed Take, schrijver van den Panglima, die tevens, in zijne hoedanigheid van Hadjie, de functie van schoolmeester te Kotta Baroe uitoefende. Bij hem werd niet alleen het zegel van den Panglima gevonden, maar tevens ook de schrijfdoos, waarin eene copie van het schrijven van den ontslagen sultan van Lingga aan den Panglima, door tusschenkomst van den Tommogong van Selat (Singapore), benevens het antwoord, waardoor dus overtuigend zijne misdadige handelingen en verstandhouding met den pretendent bewezen werden.

Hadjie Mohammed Take bleek overigens een bijzondere vertrouweling te zijn van den Panglima, die geheel omtrent zijne bedoelingen was ingelicht; hij vermeende nog eenige verontschuldiging voor de gedragingen van zijnen meester te moeten aanvoeren, door te beweren, dat zekerlijk de Panglima op het aanmanend schrijven van den resident zoude hebben geantwoord, indien zijne volgelingen niet verklaard hadden, alleen in grooten getale een schijn-antwoord te willen gaan brengen, met het doel om alsdan een algemeen amok te maken. Trouwens hij bood zich aan, een schrijven van den bevelhebber der expeditie te gaan brengen; maar dit voorstel werd met regt van de hand gewezen, daar men zich geenszins op de trouw van den sluwen Hadjie verlaten kon.

Inmiddels trachtten herhaaldelijk kleine praauwen de riviermondingen binnen te dringen, maar zulks werd door de waakzaamheid der flotille verhinderd; ja, zelfs geraakte de op brandwacht liggende praauw N°. 17, Djoeragan Aki-Momie, in den vroegen morgen van den 16^{den} slaags met twee uit zee terugkeerende praauwen, die echter weldra het strand werden opgejaagd, terwijl de bemanning in het strandgeboomte vlugtte.

Het terrein was, dank zij de juiste verkenningen der verschillende takken der Reteh-rivier door den luitenant Mansfelt, thans genoegzaam opgenomen en een voorloopig plan voor het postvatten der verschillende kruisbooten en hulppraauwen beraamd.

Den 18^{den} October, den dag nadat luitenant Kroef voor goed het beleid der operatiën aan den wal persoonlijk op zich genomen had, bereikte de flotille eene ligplaats op kanonschot afstands van de vijandelijke versterkingen, van wier wallen de vlag van den Panglima en 3 roode vlaggen woeijen, dwars van een groot getal woningen, terwijl onmiddellijk op den regteroever een voorpost Boeginezen met 2 lilla's op gevelde boomen werd geplaatst.

Den volgenden morgen namen de regtstreeksche vijandelijkheden een aanvang. De Boeginezen debarqueerden, met last om de huizen aan deze zijde der Soengi Batang en den aanwezigen voorraad paddie te verbranden, waarbij echter eene schermutseling ontstond, die den vijand, welke spoedig over de rivier werd teruggedrongen, 3 man en ons één Boeginees kostte. Tegelijkertijd beproefde de bezetting der bentings, door herhaald schieten uit hare zesponders en het afzenden van 2 groote sterk bewapende praauwen, eenen aanval; doch ziende, dat de onzen op de flotille gereed waren een mogelijk amok te beletten, vatteden zij post nabij de dwarsbalken die op het einde der vuurlijn als versperring over de rivier waren aangebragt.

Uit al de verklaringen van de gevangen inlanders en de verkregen kennis van de gesteldheid van het terrein, bleek het, dat eene regtstreeksche nadering der versterking langs wegen ondoenlijk, en eene attaque *de vive force* in het front, uithoofde van de aangebragte versperringen, de sterkte der opgeworpen bentings, en de afhankelijkheid van den waterstand, niet denkbaar was. Het was toen dat luitenant Kroef het manhafte besluit nam, met de weinige hulpmiddelen waarover hij beschikken kon, en op een zoo moeijelijk terrein, tegenover den vijand, in de voordeeligste rigting, hoe langer hoe digter bentings op te rigten, en van daar uit 's vijands wallen te bestoken, zorgende, dat noch uit zee, noch uit de naburige kampongs, den vijand levensmiddelen of ammunitie werden aangevoerd.

Om zich een juist denkbeeld te vormen van de bezwaren, waarmede men bij de uitvoering van dit besluit te kampen had, stelle men zich de meer of min breede drassige oevers van een aantal riviertjes voor, afwisselend gedeeltelijk door het vloedwater overstroomd, een ware delta, digt met struikgewas en geboomte bezet; op de zoodanig gevormde eilandjes hier en daar verspreide woningen met eene zeer dubbelzinnige bevolking, geneigd om dengene te dienen, voor wien de oorlogskans het

gunstigst mogt schijnen, met hare weinig diepgaande praauwtjes overal heensluipende en de gemeenschap open houdende; het branden der tropische middagzon, afgewisseld door de buijen en stortregens van den naderenden west-mousson, en, na de zware vermoeijenissen van den dag, 's nachts den vreeselijken last der muskieten, dan vraag ik, of wij zonder de levendigste belangstelling en bewondering de verschillende phases kunnen nagaan van eene expeditie, die de meest deugdzame krijgsmanshoedanigheden, kalmen moed en taaije volharding, bij onze officieren en ons zeevolk heeft doen uitkomen, vooral wanneer men bedenkt, dat de hoofdmagt, de kern der geheele expeditie, oorspronkelijk slechts uit 30 Europeanen, van het stoomschip Soembing gedebarqueerd, bestond.

In den morgen van den 20sten October, terwijl men op 700 el afstand van den vijand bezig was, met het hout der verschansingen van de kleine praauwen, en met gekapt boschhout eene benting op te werpen, en daar reeds, in weêrwil van den modderigen grond, waarin men tot over de knieën inzakte, een zesponder, twee drieponders en twee mortieren had geplaatst, werd de bezetting door een zestigtal vijanden aangevallen. Dan de Boeginezen, ondersteund door al de Europeanen, deden hen spoedig terugtrekken, vooral nadat van de vaartuigen een paar schoten waren gelost, die den vijand in den waan bragten, dat eene frontattaque zoude gedaan worden, waarop de doffe slagen op den gong de aanvallers tot spoedig terugkeeren binnen de wallen noopten. Een hevig vuur werd inmiddels op de bentings geopend en herhaalde malen stichtten de geworpen grenaten brand. Het plan was nu, maar zulks nam de wakkere bevelhebber der expeditie in rijp beraad, om met het langzamerhand naderkomende vuur de bentings te vernielen, het geschut onbruikbaar te maken, dan met de kruisbooten voorwaarts te gaan, en het overige met hun zwaar geschut te doen, terwijl de bemanning der ligte vaartuigen gereed moest zijn om te landen en te stormen.

Ofschoon het opwerpen der verschansingen met den meesten spoed en ijver geschiedde, en in het bijzonder het hoofd der Boeginezen, Abdoe'l-Karim en de zoon van den toegevoegden Radja Oessin, Radja Ali, den kommandant der expeditie wakker ter zijde stonden, betoonden echter de Maleijers in het gezigt van den vijand niet dien ijver en die voortvarendheid, die men billijkerwijze van hen verwachten mogt, en kwam herhaalde malen

hun trek tot plunderen en vernielen te voorschijn. Om plunderen en *rampassen* was het hier echter niet te doen, maar wel om den vijand stoutmoedig aan te vallen. Inmiddels moest die massa dubbelzinnige hulptroepen gevoed en gewapend worden, ofschoon op hare wezenlijke diensten niet heel veel te rekenen viel.

Den 21sten October werd een praauw panjang naar Riouw afgezonden, met een volledig berigt van den toestand der zaken, maar tevens met het dringende verzoek om met de te zenden kruisboot den voorraad geweren en patronen aan te vullen.

'De beide sterkten,' zoo meldde de wakkere bevelhebber aan den stations-kommandant, 'zijn met alle mogelijke beleid aangelegd, en oneindig sterker, dan ik mij immer had kunnen voorstellen, en daarenboven geheel van diepe moddergrachten omgeven,' en verder: 'UEd.Gestr. zult uit alles ontwaren, dat het goede effect van het vuur in dezen veel zal moeten beslissen. Ik durf mij echter,' zoo voegde hij er met een manmoedig vertrouwen bij, 'met den verderen gunstigen afloop der geheele zaak vleijen.'

Juist bij het afzenden van dit berigt, naderde een praauw de versperringen en werd de matroos 2de kl., H. Reussche, zwaar gekwetst.

Het vuur was inmiddels met verdubbelde kracht geopend, waardoor aan de palissadering aanzienlijke schade werd aangebragt, terwijl door de grenaten een brand in de vijandelijke benting ontstond.

In het algemeen deed zich de uitwerking van de blokkade en het gedurige vuur reeds gevoelen; de aanhangers van den Panglima trachtten vooral 's nachts de flotille en versterkingen te overvallen, maar telkens werden zij door de waakzaamheid der onzen met een vernielend schrootvuur teruggedreven. Ilun doel was liever een generaal amok te maken, dan door gebrek om te komen, of door het grenaatvuur achter de wallen te sneuvelen.

Zulks lag echter geenszins in de bedoelingen van luit. Kroef. Hij wenschte op dit moerassige terrein zijne dappere schepelingen niet aan een gevecht van man tegen man met eenen zoo overmagtigen vijand bloot te stellen, en om gewaarborgd te zijn tegen elken nachtelijken aanval op de flotille, deed hij stroomopwaarts en benedenwaarts twee ijzeren kettingen over de rivier spannen.

Reeds den 22sten was de 3de sterkte, op 350 el afstands,

nadat het geschut met oneindige moeite derwaarts was overgevoerd, gereed; maar op dezen afstand begon het vuur des vijands zekerder en lastiger te worden, waarom behendig van een krijgslist gebruik gemaakt werd, die volkomen gelukte, het plaatsen eener vlag ter zijde der versterkingen namelijk, die den vijand omtrent de ware ligging misleidde. Met ongeduld verwachtte luit. Kroef inmiddels de aankomst der kruisboot van Riouw af. Niet alleen toch had hij reeds zijne Maleische bondgenooten tot een omzigtig en zeker vuren, uithoofde van den schralen voorraad geweerpatronen, moeten aansporen, maar zelfs zag hij langzamerhand zijne zwaarste, de zesponds kogels verminderen, die de beste uitwerking op de vijandelijke wallen deden, en was eindelijk genoodzaakt niet meer dan 12 à 15 schoten daags te doen.

De verbittering der aanhangers van den Panglima nam dag aan dag toe; de toestand werd voor hen hoe langer hoe ondragelijker, en men zag, van uit een staketsel, dat in de versterkingen was aangebragt, hoe de vijand den 24sten een gedeelte der goederen hooger op de rivier bragt en op eenige vlugtelingen vuurde. 's Namiddags voegden zich zelfs een 65 man, onder aanvoering van den Bandbar (havenmeester), de Orangkaya (voornaamsten) en den Hadjie (priester) van Reteh bij de onzen, met het berigt, dat er nog veel volk in de benting aanwezig was, maar toch reeds een gedeelte was gevlugt.

Het waarschijnlijkste was, dat de levensmiddelen begonnen te verminderen, dat de Panglima, niet zeker van de houding der onderdrukte Maleijers, die hij een jaar lang gebruikt had om deze versterkingen op te werpen, ze maar had verdreven, en thans besloten had alleen met het volk van Solok (de Illano's) zich tot het uiterste te verdedigen.

Hoe meer de krijgskans zich in het voordeel der Nederlanders keerde, des te grooter was ook het aantal der hoofden en Radja's van de omliggende kampongs, die zich kwamen onderwerpen, en hunne vreugde betuigden, dat eindelijk de Orang Timor (mannen uit het Oosten, Illano's) zouden worden ten onder gebragt. Maar luit. Kroef, die door een langdurig verblijf in deze gewesten een helder inzigt in de zeden en het karakter der Maleijers had verkregen, en hier zoo juist het kaf van het koren wist te onderscheiden, deed al zeer spoedig een dezer hoofden, Radja Jehaya, den zoon van Radja Drachman, uit de Kampong Maringa te Siak, die zich in schijn aan Radja Oessin,

onzen bondgenoot, onderworpen had, maar inderdaad de rol van spion voor rekening van den Panglima speelde, 's nachts gevangen nemen en naar de Soembing, die aan eene der mondingen der rivier op brandwacht lag, overbrengen.

Maandag den 21sten October kwam de gewenschte kruisboot van Riouw aan, medebrengende den inlandschen schrijver, Aboe-Hassan, een soort van diplomaat, tot het gemeenschappelijk regelen der inlandsche zaken, benevens een Boeginees van het eiland Mars, den Hadji Tiron, die omtrent den Panglima goede inlichtingen konde geven, - ook met een voorraad geweren, maar, helaas! geen zesponds kogels, die zulk eene beslissende uitwerking moesten doen. Intusschen werd de sterkte onafgebroken beschoten, maar de werkzaamheden, de zoo noodige gemeenschap naar de rivier door middel eener te graven kreek, vorderden, door de lafheid en luiheid der Maleijers, in spijt van den goeden wil der hoofden, niet naar wensch.

Even met het aanbreken van den dag van den 27sten, terwijl 's nachts de versterkingen door de Boeginezen bewaakt waren, - den voorgaanden nacht hadden de Europeanen daar dienst gedaan, - beproefden de verbitterde Illano's een wanhopigen aanval: twee praauwen, elk met 25 à 30 man en met drie- en zesponders gewapend, zakten de rivier af, maar werden door ons geschut ontvangen. Tegelijkertijd drongen 80 man met 8 geweren en verder met piek en klewang gewapend, en door schilden, karbouwenhuiden en haaijenvellen gedekt, onverwacht op de 60 Boeginezen der versterking, die toen nog niet geheel gesloten was, in; maar luitenant Jhr. G.A. Tindal snelde met 25 man dadelijk onze bondgenooten te hulp, die zich wel hadden laten verrassen, doch zich manmoedig verweerden, en had het geluk hen te verdrijven. Hoe hardnekkig dit gevecht was, hoe verwoed die aanval geschiedde, laat zich beseffen bij de vermelding, dat de vijand niet minder dan 14 dooden achterliet, terwijl er van onzen kant 5 Boeginezen sneuvelden. Het wakkere hoofd der Boeginezen, Abdoe'l Karim, werd door het rooverhoofd Radja Hamza aangevallen, en alleen gered door den moed van zijn 15jarigen bediende Abdoe'l Patta, die den Radja een doodelijken lanssteek toebragt. Luitenant Kroef weidt in zijne zoo uitvoerige en belangrijke rapporten hier uit over het wakkere gedrag van den luitenant Jhr. A.C. van Haeften, die, hoewel toen reeds ziek zijnde, zelf een der zesponders rigtte en daarmede drie voor den vijand hoogst verderfelijke schoten deed,

alsmede over dat van luitenant Tindal, die de bondgenooten zoo tijdig en heslissend ter hulpe snelde.

Het gedrag der Maleijers, die, met uitzondering van eenige hoofden, welke dapper aan het gevecht deel namen, zich lafhartig verstoken hadden, boezemde den bevelhebber der expeditie ernstige bekommering in. Wel was het gebleken, zoo als luitenant Kroef den stations-kommandant gemeld had, dat de Boeginezen, het volk der kruisbooten en de weinige Europeanen den spits moesten afbijten, en tevens, dat, na deze verrassing, de bewaking der versterkingen des nachts niet meer onverdeeld aan de Boeginezen kon overgelaten worden, hetgeen, bij de reeds zoo afmattende werkzaamheden des daags, de moeijelijkheid der dienst voor den nacht verdubbelde. Het vuren ging inmiddels door, maar teregt begreep men, dat het nu spoedig tot een eindbeslissing *moest* komen. Onder die omstandigheden zond de bevelhebber der expeditie, en wel mag dit bevel als een der stoutste en heldhaftigste uit de Nederlandsch-Indische krijgsgeschiedenis gerekend worden, zijnen bodem, *zijne eenige retraite*, onder luit. Mansfelt naar Riouw, en tevens begaf zich daarmede derwaarts de luitenant van Haeften, dien wij zulk een werkzaam deel zagen nemen aan het gevecht, en die geheel op de hoogte was om den stations-kommandant met den waren toestand der zaken bekend te maken.

Geheel onverwacht kwam in den namiddag van den 29sten een aanzienlijke versterking opdagen. Op het vernemen namelijk te Riouw, dat er zes rooverspraauwen van den Panglima Bezaar naar zee waren gegaan, had zich de kapitein-luitenant van Maurik gehaast, de in station liggende schoenerbrik Padang, luitenant 1ste klasse A.W. Keuchenius, ter bekruising der Retehsche wateren af te zenden, en dit vaartuig had toevallig den voorgaanden dag het stoomschip Soembing ontmoet. Luitenant Keuchenius was daarop onmiddellijk voor de Retehrivier geankerd en had dadelijk zijne gewapende sloepen, onder bevel der luitenants K.C. Bunnik en L.F.H. Tuckerman, met 28 matrozen en mariniers afgezonden, terwijl hij zelf met de weinige manschappen, die- hem nog aan boord overbleven, de Soengi Battaparang binnenwerkte, en daar trouw ter betere afsluiting post vatte. ‘Ik had redenen,’ zoo schrijft luitenant Kroef, ‘mij in het belang der gezondheid mijner equipage, van den luitenant ter zee Tindal, - die hem zoo wakker ter zijde had gestaan, - en mijzelven, mij over dien maatregel groote-

lijks te verheugen, daar in de laatste dagen de dienst buitengewoon druk, en daarbij mijne onophoudelijke en rustelooze bemoeijingen van allerlei aard veelvuldig waren.' En zeer zeker mag die dienst *buitengewoon* druk genoemd worden, wanneer men bedenkt, dat *reeds twaalf dagen* een 30tal schepelingen van de Soembing, in spijt van zoo vele terreinhindernissen, het had durven wagen, een overmagtigen vijand in zijne sterkten aan te tasten, en - hoe ongeloofelijk het schijne - in weêrwil van herhaalde aanvallen manmoedig stand hield.

Nu ook konden de versterkingen voortdurend door een gedeelte der Europeanen bewaakt en zoo noodig verdedigd worden, maar een aanval van de zijde des vijands was thans veel minder te duchten, omdat dag aan dag de positie sterker en beter afgesloten werd en er nog meerder klein geschut was aangebragt.

Het behoeft hier wel niet gezegd te worden, dat de aangekomen versterking mede een zeer goeden indruk op de naburige bevolking maakte en het nu niet aan aanbiedingen van hulp ontbrak. Zelfs zond de Sultan van de Indragirie-rivier een zestigtal manschappen af; maar ofschoon deze blijken van gehechtheid aan de Compagnie door den bevelhebber schijnbaar als goede munt werden opgenomen, had hij toch gaarne van de zijde der Maleijers wat meer dadelijke medewerking gezien, en vooral bij het graven van de gemeenschapskreek van de rivier naar de belegeringswerken eenige voortvarendheid willen opmerken. Tot die werkzaamheden onder het vuur des vijands waren zij echter niet te bewegen, en ter naauwernood kreeg de bevelhebber na onophoudelijke aanmaningen van hen gedaan, dat zij de hier en daar verspreid liggende lijken, - want het schrootvuur, zoowel des daags als des nachts, had inmiddels menigen rondsluipenden Illano het leven gekost - onder den modder begroeven.

In den nacht van den 31sten gelukte het den Balinees Sahat uit de vijandelijke bentings te ontvlugten: zijne verklaringen deden maar al te zeer zien, welk eene verbittering er onder de aanhangers van den Panglima heerschte. Wel bleek er uit, dat sommigen wilden ontvlugten, dat de uitwerking van ons vuur vreeselijk was, dat het afslaan van den aanval op den 27sten een diepen indruk gemaakt had, maar tevens ook, - en dit als een blijk hoe weinig er op de bevolking was staat te maken, - dat er uit de kampong Enak en uit de Soengi Battaparang versterking was

aangekomen, en dat Radja Drees uit de kampong aan de Soengi Terap de kleine benting had bezet. Het getal weêrbare mannen, dat zich nog onder de vanen van den Panglima bevond, werd door hem op 300 geschat. Er was nu kortelings besloten nog een hevigen uitval te doen.

De herinnering aan den dag van den eersten November 1858 zal zekerlijk niet spoedig bij de wakkere zeelieden der expeditie verloren gaan. Van toen af immers namen de zaken eene geheel andere wending en was eene spoedige ontknooping nabij.

De kapitein-luitenant J. van Maurik, met den toestand, waarin zich de expeditie bevond, door de inlichtingen van luitenant van Haeften bekend gemaakt, was dadelijk met zijnen bodem, Z.M. brik Haai, en eene ingehuurde praauw derwaarts gestevend, en bragt thans eene aanzienlijke versterking, bestaande uit 3 gewapende sloepen, onder bevel van de luitenants W.J. Scholten van Aschat en Jhr. C.H.O. Heemskerk van Beest, met 109 matrozen en mariniers, binnen de lijn der belegeringswerken aan.

Daar, waar in Indië gevochten wordt, kan men ook zeker zijn onze dappere fuseliers van het Indische leger aan te treffen. Kapitein Donleben, militaire kommandant van Riouw, een naam bij de Balische expeditie zoo dikwijls met lof genoemd, had met bereidvaardige medewerking 25 uitgelezen scherpschutters onder den 1sten luitenant J.M.H. Niessen bij de expeditie gevoegd. Niet alleen manschappen voerde de stations-kommandant echter aan, hij voerde ook eene aanzienlijke hoeveelheid ammunitie en projectilen, maar vooral een tweeden langen zesponder mede, gelijk er een reeds zoolang de wallen gebeukt had.

Wel was de lof, door den kapitein-luitenant van Maurik aan den chef der expeditie toegebragt, ruimschoots verdiend. Eene inspectie der uitgestrekte opgeworpen verschansingen, der positie van de verschillende kruisbooten en praauwen, deed hem de ongeloofelijke moeijelijkheden zien, waarmede men te kampen had gehad. Hier mortierbeddingen in den modder aangebragt, ginds atappen huizen ter beschutting gebouwd, in het geboomte lilla's geplaatst en observatie-posten opgerigt, gemeenschapswegen en kreken daargesteld en het omliggende terrein vrijgekapt, en dat alles met een hoopje Europeanen, eenige dappere Boeginezen en eene bende wel etende, wel amfioen schuivende, wel plunderende, maar niet werkende of vechtende Maleijers!

Thans werd het plan tot eenen algemeenen aanval stormenderhand beraamd, de officieren, Radja Oessin en het hoofd der Boeginezen bij elkander geroepen, en aan elk medegedeeld wat zijn deel bij de naderende beslissende operatiën zijn zoude.

Vooraf echter had de resident gewenscht, dat men nog eene laatste poging zoude beproeven om den Panglima tot vredelievende onderwerping te brengen, en daarom aan den schrijver, Hadjie Mohammed Take, een brief medegegeven, waarin er op werd aangedrongen, dat hij, Panglima Bezaar, zich op genade en onvoorwaardelijk aan den kommandant der expeditie zoude overgeven, met bepaling tevens, dat zijn leven zoude worden gespaard, en hem slechts, in overeenstemming met den Sultan van Lingga, eene andere woonplaats zoude worden aangewezen.

Het vuur werd gedurende deze onderhandelingen gestaakt, maar met zonsondergang van den 2^{den} November keerde de Hadjie met een hoogst onvoldoend antwoord, hetwelk met eene weigering gelijk stond, terug. Hij, Panglima Bezaar, zoo schreef hij in beleefde termen, verdedigde zich alleen, omdat hij onverwachts was aangevallen, en ofschoon hij sprak van zijne geneigdheid om zich naar Riouw ter verantwoording te begeven, verbond hij daaraan de voorwaarde, dat vooraf de flotille de Reteh-rivier zoude verlaten. Hadjie Mohammed Take scheen overigens de door hem vervulde rol op eene zeer dubbelzinnige wijze te hebben gespeeld en de bewoners van Reteh schilderden hem zoo ongunstig af, dat luitenant Kroef den listigen priester onmiddellijk ter verzekerde bewaring naar de schoener Padang, die onderwijl voor de monding der Soengie Sepie had post gevat, liet overbrengen.

Het doordringen van een zoo zwaar gewapend vaartuig moet zonder twijfel een grooten indruk op de naburige bevolking gemaakt hebben, en dekte tevens onze versterkingen in den rug. Luitenant Kroef zegt daarvan, ‘dat hij niet genoeg den wederom aan den dag gelegden ijver, activiteit en volharding van den luitenant Keuchenius kan betuigen. In ongeloofelijk korten tijd, worstelende met een geheel onbekend en weinig diepte bevattend vaarwater, waardoor het inkomen der rivier nagenoeg onuitvoerbaar was, wist hij met alle beleid en met weinig beschikbare krachten alle zwarigheden te overwinnen en zijnen onderhebbenden bodem ter gewenschter plaatse te brengen.’

Het zal voorzeker de aandacht van den lezer niet ontsnappen, hoe al de hoofdpersonen, die aan deze roemrijke expeditie

deel namen, zich onderscheidden door doordacht beleid en eenen lofwaardigen geest, om dadelijk en op eigen verantwoording tot het krachtig ondersteunen en het gelukkig slagen der expeditie mede te werken; en het is geene geringe verdienste, om in moeijelijke en beproevende omstandigheden den regel van met soldaat- en zeemanschap te werk te gaan, zoo juist en zoo beraden toe te passen. Aan den bevelhebber van 's Konings schoener Padang, die zoo tijdig versterking zond, maar vooral aan den stationskommandant, werd in dezen door den schout-bij-nacht, kommandant der zeemagt, de welverdiende lof toegezwaaid. ‘Ik heb,’ zoo zegt de schout-bij-nacht G. Vogelpoot, ‘dien officier mijne tevredenheid betuigd over de juiste keuze der vereenigde strijdmiddelen en de zoo ter goeder ure aangevoerde versterking, over het geheel in overleg met den resident van Riouw door hem beraden plan der expeditie, hetwelk de tijd niet toeliet aan mijne goedkeuring te onderwerpen, en heb hem daarbij te kennen gegeven, dat het mij aangenaam was in zijne handelingen te ontwaren, dat op eigen verantwoording, daar waar geen uitstel kon verleend worden, hij niet geaarzeld heeft te beslissen.’

Wij schrijven deze merkwaardige woorden na, omdat zij in het algemeen getuigen, hetgeen de schout-bij-nacht van den bevelhebber der expeditie zegt: ‘*dat de goede geest, die den bevelhebber bezielde, zich aan allen heeft medegedeeld*.’

De 6de November was thans voor den beslissenden aanval bepaald. Luit. van Heemskerk van Beest, aan wien het bevel over de attaque van de rivierzijde was opgedragen, zoude op het daartoe bepaalde sein, met 5 praauwen, gewapend met 3, 2 en 1 ponders, opwaarts trekken, gevolgd door de van zwaar geschut voorziene kruisbooten; hun vuur moest bij uitsluiting op de kleine benting gerigt zijn, en wanneer zij tusschen de beide versterkingen achter hunne wallen doorgedrongen waren, alle verzameling van vijanden met schrootvuur beletten, maar tevens ook op de linkerface der groote benting en in het front den vijand bestoken. Die positie kwam den bevelhebber gemakkelijk in te nemen voor, daar de zekerheid bij hem bestond, dat, zoodra de vijand stormenderhand in den rug zoude worden aangevallen, hij tot een algemeen amok overgaan en dus zijn geschut op de wallen verlaten zoude. Wat de rooverspraauwen aanging, de zesponders der kruisbooten zouden hun vuur zeer spoedig tot zwijgen brengen.

Achter deze flotille moest zich de officier van gezondheid H. van Stockum met twee daartoe ingerigte ziekenpraauwen en een kruisboot aansluiten, ten einde dadelijke geneeskundige hulp te verleenen waar die noodig was.

De bestormings-kolonne stond reeds te 11 ure voor de sterkte aangetreden. Aan luitenant K.C. Bunnik was het bevel daarover opgedragen. Zij bestond uit: 1. Regtervleugel, luit. Scholten van Aschat met 48 man van Z.M. brik Haai; 2. 40 Boeginezen onder Daeng Poeasa. 3. 1ste luit. Niessen met 25 scherpschutters, waarbij een houwitzer op een sampan met 30 Maleijers ter vervoering, en konstabel L.F.W. Meijer als kommandeur. 4. Luit. Tindal met 30 man van Z.M. stoomschip Soembing. 5. Linkervleugel, Luit. Tuckerman met 30 man van Z.M. schoenerschip Padang, te zamen 173 man. De officier van gezondheid P.J. Feltkamp volgde de kolonne met alles wat voor het oogenblik noodig was. Achter, natuurlijk achter deze kolonne, sloten zich zoogenaamd aan al het Maleische volk, Rayats en die van Indragirie, dat zooveel zorgen veroorzaakt en zoo weinig diensten gedaan had. Eene dienst werd echter nog van hen gevergd, en dat was het slepen der praauwen, die de kolonne over de Soengie Batang moesten voeren, waartoe de Radja's en hoofden herhaald aangespoord werden. Alles scheen thans gereed, en na een korte toespraak werd onder een driewerf ‘leve de koning’ het bevel ‘voorwaarts’ ontvangen.

Luit. Kroef plaatste zich daarop zoo hoog mogelijk in een in de sterkte aanwezigen boom, van waar het geheele terrein kon worden overzien, maar welke beweging ook door den vijand kon worden gadeslagen. Van daar uit zoude hij de bepaalde seinen voor den aanval laten doen, en de rigting van het vuur bepalen. Op het hijschen der hollandsche vlag immers zoude de kolonne na het overtrekken der rivier zich voorwaarts begeven, terwijl luit. Niessen en zijne scherpschutters, met den Balinees Sahat als gids, den ter omtrekking geschikten weg zouden verkennen. Was men op 100 pas van de linkerface der benting gekomen, dan moest het Wilhelmus voor de kanonniers uit onze verschansingen het sein zijn, om het werpen der grenaten te staken. Op dat oogenblik zoude de vijand in zijn hoofdbenting bestormd worden en tegelijkertijd de attaque door de kruisbooten en praauwen beginnen.

Eene bittere teleurstelling echter wachtte den kommandant der expeditie, die alles zoo goed bepaald en in alles zoo beleid-

vol voorzien had. Het hevige vuur van den vijand bragt zulk eene vrees bij de Maleijers, die de overzetpraauwen moesten vervoeren en bij den houwitzer geplaatst waren, te weeg, dat noch de aanmaningen der Radja's, noch de dringende bevelen van luit. Kroef, die zich dadelijk naar de Soengie-Batang begeven had, in staat waren hen op hun post te houden; en weldra zochten deze bloodaards de beste schuilplaats op. Een klein gedeelte scherpschutters met den luitenant Niessen was nog slechts overgevoerd, en toch was het reeds drie en een half uur namiddag geworden. Bovendien was het vloedgetij verloopen, en daardoor de juiste bewegingen der kruisbooten belemmerd. Kortom, een en ander bewoog den bevelhebber, hoewel niet dan met grooten tegenzin, voor dien dag terug te trekken, en zich in de sterkten te verzamelen.

In eene hoogst onvergenoegde stemming over de lafheid en onhandelbaarheid der Maleijers terugkeerende, ontmoette luitenant Kroef den stations-kommandant, die ongeduldig was om, na het verschijnen van het ultimatum aan den Panglima Bezaar, den stand van zaken te vernemen Er werd nu besloten niets meer van de Maleijers te laten afhangen, die ook, om alle verwarring te voorkomen, niet mede zouden deelen in de eer van den strijd; maar de kapitein-luitenant van Maurik voegde dadelijk zijne met geweren gewapende groote roeijers bij de kolonne, terwijl bij den houwitzer thans de bemanningen van twee kruisbooten de plaats der Maleijers zouden innemen.

De zoo gedenkwaardige dag van Zondag den 7^{den} November 1858, een dag die als een der glorierijkste in de geschiedenis van ons Nederlandsch-Indisch krijgswezen staat aangeteekend, brak aan. Nog eenmaal overtuigde zich de bevelhebber, dat alles volgens de bepaalde voorschriften geregeld was, en ten 12 ure trok de kolonne de Soengie Batang in drie sampans, die heen en weder voeren, over, onder een stortregen, welke hunne beweging voor den vijand verborg. Luitenant Niessen trok onmiddellijk met zijne tirailleurs voorwaarts en verkende het terrein, twee inlandsche fuseliers kropen tot achter de deur der benting en overtuigden zich, dat nergens het oprukken door ranjoes belet werd. Ten 1½ ure, terwijl het weder inmiddels opgeklaard was, werd het sein tot den algemeenen aanval gegeven, en een levendig vuur van kogels en grenaten uit de versterkingen en kruisbooten geopend. Toen men op 150 passen van de vijandelijke sterkte genaderd, en de houwitzer in batterij

geplaatst was, verkondigde het slaan op de gong, dat de bezetting de omtrekkende beweging der onzen had ontdekt, waarop weldra een vreeselijk kanon-, lilla- en geweervuur volgde, dat in korten tijd 7 mariniers en matrozen buiten gevecht stelde. Nu was het beslissende oogenblik der bestorming gekomen. De hardnekkige strijd, die toen aanving, de stoute aanval door de onzen gedaan, de manhafte verdediging der aanhangers van den Pauglima, de persoonlijke daden van dapperheid toen volbragt, kunnen dan alleen naar waarheid vermeld worden, wanneer het ons geoorloofd is hier een gedeelte van het rapport van den aanvoerder der stormkolonne, den luitenant ter zee K.C. Bunnik, weder te geven. ‘Het debarquement van Z.M. Haai wat te ver opgemarcheerd zijnde, vreesde ik dat de achhoede niet te gelijk met de voorhoede zoude kunnen aanvallen. Ik gaf luitenant Tindal bevel met eene sectie zich bij de voorhoede te plaatsen, en begaf mij naar de achterhoede om luitenant Tuckerman regt op de versperde poort te laten aanrukken, en ziende dat alles met lust en ijver voorttrok, gaf ik het sein tot den aanval, trachtende met het centrum en den houwitzer zoo spoedig mogelijk voorwaarts te komen; daar de houwitzer echter niet spoedig genoeg volgde, liet ik dien onder bedekking achter, en spoedde mij naar het punt van den aanval, daarbij de Boeginezen aanmoedigende om de palissaden te beklimmen. Voor de poort gekomen, zag ik, dat de fuselier de Wolf, die zich reeds den voorgaanden dag bij de eerste verkenning door het afhalen der Linggasche vlag van eenige huizen aan de overzijde der Soengi Batang onderscheiden had[1], deze beklommen had en in de benting vuurde; hij werd echter spoedig zwaar gewond door een lanssteek en stortte neder. Nu beklom de matroos Hansen, gevolgd door de luitenants Tindal, Tuckerman en Scholten van Aschat de poort, terwijl luitenant Tindal onder het openteren de vlag aan den matroos Hansen overhandigde, waarbij echter luitenant Scholten van Aschat een lanssteek in de regterdij bekwam. Ziende, dat men op deze wijze niet binnen de versterking konde komen, lieten zij zich weder zakken en begonnen gezamenlijk de verbindingslatten der poort met den sabel weg te hakken, terwijl de matroos Hansen, boven op de poort de vlag bewakende, tevens de lilla naar beneden trachtte te werpen.

1 Zie rapp. luitenant Niessen.

Inmiddels waagde de vijand uit de kleine benting en van de rooverspraauwen eenen aanval in den rug, maar luitenant Tindal en Scholten met hunne pelotons, benevens luitenant Niessen, die de retratie en den houwitzer dekte, ontvingen hen met een zoo levendig schroot- en geweervuur, dat vier der voorvechters spoedig sneuvelden; maar toch duurde het gevecht aan die zijde nog eenen geruimen tijd voort, daar er van uit de boschjes gedurig op onze troepen geschoten werd.

Ik begaf mij,' zoo vervolgt luitenant Bunnik, 'nadat ik de Boeginezen, die ter linkerzijde waren teruggeslagen, links van ons had geposteerd, ten einde een aanval van die zijde te beletten, nu weder naar de versperde poort, en bevond dat luitenant Tuckerman met zijn peloton hier een bres had gehakt, waarbij een matroos door een klewangslag was gewond. Luitenant Niessen verzocht ik nu in geen geval de bres mede binnen te dringen, maar daar, indien wij soms werden teruggeslagen, ter dekking te verblijven. Ik had thans genoeg manschappen om mij heen, om te stormen. Luitenant Tuckerman, gevolgd door zijn vaandeldrager, bootsman Goppel, en zes mariniers en matrozen drongen binnen, en luitenant Tindal met eenige manschappen van den regtervleugel komende, met het berigt dat daar gebrek aan patronen ontstond, stormden wij, gevolgd door nog 7 man, naar binnen. Dan, in het midden der benting gekomen, zag ik dadelijk dat onze sterkte niet genoegzaam was en begaf ik mij weder naar de bres. Het gelukte mij, door tweemaal zelf het voorbeeld te geven, successivelijk versterking aan de officieren te zenden, daar door het hevige gevecht van man tegen man een oogenblik weifeling onder de manschappen, die vóór de bres waren, ontstond, vermits al hunne patronen bij het doorwaden der buitengracht nat waren geworden. Luitenant Niessen voorzag hen echter zoo spoedig mogelijk daarvan, en inmiddels rukte luitenant Scholten, die de onzen voor een attaque in den rug had bewaard, met nog zes man binnen. Nu trok ik met de hoofdmagt, met luitenant Niessen, de scherpschutters en de Boeginezen mede binnen, de laatsten, die daarbij 3 dooden en 4 gekwetsten bekwamen, meer links, wij regt op de batterij aan, waar de reeds binnengedrongen pelotons zich verzameld hadden. In de benting was door de officieren en manschappen de grootste moed en koelbloedigheid aan den dag gelegd; onze voortreffelijke vuurwapenen

beslisten echter meest het gevecht van man tegen man, waarbij eenigen nogtans ligte klewangslagen bekwamen. De vlaggen werden overal neêrgehaald en de stukken op voorbeeld der officieren vernageld, terwijl steeds een hevig geweervuur door de huizen onderhouden werd. De vijand verzamelde zich al meer en meer in het saillant C, en trachtte daar door de opening het al zwemmende te ontkomen, maar leed geduchte verliezen door het schrootvuur van den houwitzer en het vuur der opgekomen kruisboot N°. 31.

Op de hatterij komende, kreeg ik berigt, dat de Panglima Bezaar zwaar gewond voor zijne woning lag te sterven, waarop ik order gaf hem verder te sparen. -

Kort hierop werden er van uit verschillende woningen witte vlaggen uitgestoken, de vrouwen rièpen om genade, en ziende, dat wij, op de batterijen staande, de gansche benting met ons geweervuur bestreken, gaf ik order het vuur te staken en slechts hen, die nog met de wapens in de hand opkwamen, neder te schieten, de overigen gevangen te nemen, en vooral vrouwen en kinderen ongedeerd te laten.'

De operatiën der flotille-vaartuigen, die wel een hevig vuur onderhielden, maar niet met den vereischten spoed voorwaarts gingen, waren minder gelukkig te noemen. In het algemeen kan het gezegd worden, dat de kruisbooten van den onderkoning van Riouw zeer weinig tot het succes van den aanval bijbragten, en hunne flaauwhartige bemanningen, door het kanonvuur der benting en der rooverspraauwen in ontzag gehouden, meestal hunne riemen verlieten. Het behoeft zeker niet gezegd te worden, dat de kruisboot N°. 31, waarop zich de luitenant van Heemskerk van Beest bevond, hierop eene zeer gunstige uitzondering maakte, en hij, na herhaalde moeijelijkheden, tot tusschen de beide bentings doordrong en een levendig vuur, zoowel op de kleine benting als op de rooverspraauwen onderhield. Den jongen van den djoeragan, die naast den aanvoerder stond, werd het hoofd door een kanonkogel verbrijzeld, en drie inlandsche schepelingen werden zwaar gekwetst.

Ten 3 u. 30 m., dus na een hardnekkig gevecht van anderhalf uur, werd het vuur over de geheele linie gestaakt: de sterke wallen van den Panglima Bezaar, - het geduchte roovershoofd, die eene geheele landstreek sedert jaren door vrees had onderworpen, die eene lijdzame bevolking onderdrukte, en de nabij liggende zeëen onveilig maakte, en zonder wiens verdelging geen

rust in het rijk van Riouw en Lingga denkbaar was, en het gezag van den wettigen vorst nimmer geacht kon worden voor goed bevestigd te zijn, - waren gevallen voor den moed en de volharding van een hoopje dapperen van 's Konings zee- en landmagt. Een daverend hoera, de uitdrukking van aller vreugde en geestdrift, begroette dan ook den braven bevelhebber der expeditie, toen hij zich ten 4 u., door Radja Oessin vergezeld, te midden zijner dappere luitenants begaf, die hem, omringd van het trouwe zeevolk, binnen de overwonnen sterkte afwachtten. ‘Ik gaf,’ zoo schrijft luitenant Kroef, ‘niet zonder aandoening, aan allen, in naam van Koning en Vaderland, den regtmatigen dank te kennen voor den aan den dag gelegden onverschrokken moed en volharding, waardoor deze dag als een zeer heugelijke en voor de zeemagt roemvolle, in de geschiedenis der Nederlandsch-Indische krijgsbedrijven zoude opgeteekend worden.’

Duur was echter de overwinning gekocht. Niet minder dan 15 dooden en 30 gekwetsten waren gedurende de belegering en tijdens de bestorming gevallen, en als een bewijs hoe hevig het vuur was geweest, mag zeker wel vermeld worden, dat luitenant Bunnik, 's avonds in de benting een sigaar willende opsteken, bemerkte dat zijn koker doorschoten was, dat een lanssteek op een blikken patroondoosje was afgestooten en het gevest van zijn sabel was platgedrukt.

Veertig gevangenen, waaronder twee gevaarlijke Radja's, twee praauwen, 24 kanonnen van 3 tot 12 ℔, 17 lilla's, 24 donderbussen en geweren vielen in onze handen, terwijl meer dan 50 man van den vijand gesneuveld waren. 's Avonds te 7 u. werd door de vlugtelingen nog eene poging gedaan om amok te maken, die echter onmiddellijk werd afgeslagen, maar waarbij wij toch nog het verlies te betreuren hadden van den marinier van Kan, die door een lillakogel doodelijk gewond werd. Bij dezen aanval gaf de bevelhebber last, ter verlichting een huis in brand te steken. ‘Ik ging,’ zoo schrijft luitenant Bunnik, ‘zelf heen om er een uit te kiezen, en stak toevallig het kruidhuis in brand; de vrouwen riepen echter spoedig dat er veel kruid in was, maar zulks niet willende gelooven, ging ik maar voort. Gelukkig scheen het dak nat te wezen, zoodat ik eindelijk een ander huis nam, daar het buskruidhuis van zelf was uitgegaan. Weder op de batterij komende, vroeg ik de vrouwen hoeveel kruid er wel in was, en toen vernam ik, dat zulks omstreeks 800 pond bedroeg. Men kan begrijpen,

dat ik de vaatjes er zoo spoedig mogelijk liet uithalen, daar het huis er naast reeds in lichtelaaije vlam stond, en in de rivier liet werpen.'

Er zijn een paar namen, die ik bij de vermelding van zoo velen, welke roemrijk de eer van hun wapen ophielden, niet mag vergeten. Te dikwijls toch treden, in de geestdrift der overwinning, met den straalkrans der glorie omgeven, alleen de dappere strijders op den voorgrond, terwijl zij, die de vreeselijke slagen, vriend en vijand toegebragt, weten te heelen, en het leed des oorlogs, kon het zijn, verzachten, meestal bescheiden en zedig hunne moeijelijke taak zonder roem en dank verrigten.

De officier van gezondheid, W.J. Cramer von Baumgarten, - de bevelhebber der expeditie, die aller verdienste zoo juist wist te waarderen, getuigt het, - had zijne maatregelen zoodanig genomen dat het vervoer der gekwetsten in de volmaaktste orde en den kortst mogelijken tijd plaats vond, terwijl zijne zorgvuldige, menschlievende en bekwame behandeling aan al die ongelukkigen, waaronder zeer bedenkelijke verwonden, een onwrikbaar vertrouwen inboezemde; maar die officier vermeende toch, bij den lof hem zoo regtmatig toegekend, zijnen chef bijzonder opmerkzaam te moeten maken op het verdienstelijk gedrag van den officier van gezondheid P.J. Feltkamp, die bij het bestormen, onder het vuur van den vijand, de talrijke gekwetsten verbindende, zoo ruimschoots getoond had al die hoedanigheden te bezitten, die bij den militarien arts zoo noodzakelijk zijn.

Het zij ons vergund, na een zoo mogelijk beknopt, doch waarachtig verhaal van deze belangwekkende krijgsverrigtingen en glansrijke overwinning te hebben gegeven, voor den lezer, die eenigzins breedvoeriger met den waren toestand der omliggende bevolking wenscht bekend te geraken, hier de verdere, doch meer vreedzame bemoeijingen van den bevelhebber der expeditie te schetsen. Niet alleen toch weten onze officieren, met den sabel in de vuist, onze regten in de koloniën te handhaven, hun doorzigt en beleid komt niet zelden, bij de organisatie van een wettig bestuur, het moge minder schitterend zijn, zeker niet minder verdienstelijk uit.

Den 8sten November waren achtereenvolgens de 50 gevangenen, waaronder die eene zoo gewigtige rol vervuld hadden, de hoofden Said Oemar, Radja Ismaël en Radja Laut verhoord, en de

schuldigen aangehouden. De meesten van dezen waren afstammelingen van Illano's, of waren zelven in vroeger jaren geroofd en daarna vrij gegeven, hadden zich vervolgens hier gevestigd en met den Panglima gemeene zaak gemaakt. Een der praauwen werd tot het vervoeren der 18 aangehouden gevangenen ingerigt en midden op de rivier onder goede bewaking gelegd. De niet schuldig bevonden mannen, door den Panglima Bezaar gedwongen om de wapens op te vatten, werden vrij gegeven en tot slechters der versterkingen gebezigd. In gemeenschappelijk overleg met Radja Oessin, werd hun vrijgelaten zich of als bewoners in de kampong te Kotta Baroe neder te zetten, of wel naar Riouw te worden overgevoerd, om verder naar hunne vroegere woonplaats, de Lampongs, Java, Bali, opgezonden te worden.

De meesten, die vrouwen en kinderen hadden, gaven de voorkeur om zich te Kotta Baroe te vestigen, dewijl door den dood van den Panglima en nagenoeg al de zijnen, paal en perk was gesteld aan zijne verschrikkelijke onderdrukking en geweldenarijen. Allen legden toen den eed van getrouwheid aan de Indische regering (Compagnie) af. De vrouwen en kinderen, omstreeks honderd in getal, werden onmiddellijk, onder een hoofd van Reteh, naar Kotta Baroe gezonden. De vrouw en een driejarig dochtertje van den Panglima Bezaar, met een tiental aanverwanten, werden echter op de kruisboot van Radja Oessin in verzekerde bewaring gesteld.

Het was nu van het hoogste belang, om de in de bosschen en moerassen verscholen vlugtelingen zoo spoedig mogelijk in onderwerping te doen komen, en, bij den dood hunner vroegere hoofden, aan eenen nieuwen toestand van zaken te gewennen. Daarom werd, in overleg met Radja Oessin, aan wien door den Sultan van Lingga het beheer dezer landen was opgedragen, onmiddellijk overgegaan tot de aanstelling van twee hoofden, die vooreerst de vreesachtigen moesten doen terugkeeren en vertrouwen inboezemen. Tot Bandhar (havenmeester) werd aldus aangesteld de Maleijer Mail, een inboorling van zekeren rang van Reteh, doch vroeger uit vrees voor de wraak van den Panglima, tegen wiens gewelddadige handelingen hij zich had verzet, naar Riouw gevlugt; tot Orang Toea (oudste, prud'homme) de Boeginees Hadji Tiron, mede gevlugt, als bij den Panglima beschuldigd zich in de zaken van het landschap Igel, hetwelk met hem in oorlog was, gemengd te heb-

ben. De Maleijer was meer bijzonder met de belangen zijner landgenooten, Hadji Tiron met die der Boeginezen belast.

De goede uitkomsten dezer benoeming werden spoedig ontwaard. Des avonds reeds van dien dag kwamen 300 mannen, vrouwen en kinderen van boven af en onderwierpen zich, na den eed van getrouwheid te hebben gezworen. Tevens berigtten zij, dat den volgenden dag nog velen zouden afkomen, daar dezen door schrik en angst tot in het diepste der bosschen en moerassen waren doorgedrongen.

De sterke positie, die men had ingenomen, veroorloofde inmiddels den 9^{den} November het débarquement van Z.M. brik Haai te doen terugkeeren. Al de kreken en riviertakken werden, terwijl men zich vlijtig met het slechten der bentings bezig hield, naauwkeurig onderzocht, of zich daar ook de voortvlugtige Radja Drees, benevens de bloedverwanten van den Panglima, de Radja's Ismaël en Merdan, mogten verscholen hebben, op wier hoofd eene belooning van 25 dollars was gesteld.

Eene treurige plegtigheid bleef den onzen nog over te vervullen: de aan de gevolgen hunner wonden overleden timmerman de Looper, matroos de Keizer en marinier van Kan, werden in stilte, maar onder geleide der officieren en equipage, achter de vijandelijke bentings ter aarde besteld, en kort daarna keerden de zieken en gekwetsten, met een gedeelte van de gedebarqueerde schepelingen en scherpschutters, naar hunne verschillende bodems terug.

De gewapende sampangs, die overal de oevers hadden doorzocht, bragten, terugkeerende, een hoofd, Abbas geheeten, die tot de betrekkingen van den voortvlugtigen Radja Drees behoorde, gevankelijk mede. De vlugtelingen, zoo vernam men, zouden van hunnen vroegeren invloed op de Retehsche bevolking gebruik maken, om naar het rijk van Djambi, of langs de Kwalla Enak, naar Singapore te vlugten.

In den namiddag van den 11^{den} kwam de stations-kommandant bij de flotille aan, en gaf zijne hooge tevredenheid en gelukwenschen over de roemvolle overwinning te kennen, maar niet minder zijne verbazing over den onvergelijkelijken moed der officieren en manschappen, waardoor de vijand geheel verdreven en vernield was geworden, niettegenstaande hij zich beveiligd had door een buitengewoon sterke benting, welke met zooveel oordeel en zaakkennis in het midden der moerassen was aangelegd.

De indruk, dien de krijgsverrigtingen op de omliggende bevolking gemaakt hadden, is niet te beschrijven. Mijlen ver was men met ontzetting vervuld, en ter naauwernood konden de vrouwen en kinderen, die naar den nieuwen zetel van het bestuur Kotta Baroe moesten worden overgevoerd, daartoe gebragt worden, daar alleen het denkbeeld van een oorlogsbodem te moeten voorbijgaan, hen met schrik en angst beving. Alle huizen en verblijven, tot den aanhang van den Panglima behoorende, werden langs de rivieroevers verwoest, vooral die langs de Enakrivier, waar de bevolking nog het langst met het weêrspannig roovershoofd geheuld had. Den 16^{den} November voer luitenant Kroef naar de, ongeveer 16 duitsche mijlen van de monding gelegene vestiging der Retehers, Kotta-Baroe, op. Een nieuw terrein voor een te bouwen kampong werd aldaar uitgekozen. De Soengie Gansal scheen te voeren naar een weg naar de Indragirie-rivier, de Reteh tot een naar het rijk van Djambi.

Den volgenden dag werden alle hoofden uitgenoodigd, zich aan boord der kruisboot van Radja Oessin te begeven. Luitenant Kroef herinnerde toen aan allen den diep ellendigen toestand, in welken de bevolking onder het tirannieke bestuur van den Panglima Bezaar verkeerd had, en deed hen gevoelen, welk eenen dank zij aan den resident van Riouw verschuldigd waren, die, namens het hoog bestuur, een einde aan dien slaafschen en verguisden toestand gemaakt had. Hij vermaande hen daarop tot onderwerping en gehoorzaamheid aan het nu wettige gezag, waardoor de voorspoed en rust zekerlijk in deze streken zouden terugkeeren.

Juist eene maand nadat luitenant A.J. Kroef zich met de leiding dezer moeijelijke maar roemrijke krijgsverrigtingen had belast, betrad hij, onder een daverend hoera zijner schepelingen, weder het halfdek van Z.M. stoomschip Soembing, en hiermede kon de expeditie als afgeloopen beschouwd worden.

Wanneer wij op de voorgaande bladzijden terugzien, dan rijst er wel eenige twijfel bij ons op, in hoeverre het ons gelukt is, den indruk, dien de breedvoerige rapporten van den bevelhebber dezer schoone expeditie op ons gemaakt hebben, naar behooren weder te geven.

Hoe dikwijls toch bij het vermelden der afmattende voorbe-

reidende werkzaamheden, is ons dat hoopje Europeanen voor den geest gekomen, daar, in struikgewas en geboomte verscholen, den vijand belagende. Wij hebben hen met ingespannen aandacht gevolgd, zoowel bij het stout opwerpen der verschansingen, als bij het postvatten der vaartuigen onder het bereik van het vijandelijke geschut; met bezorgdheid de Boeginezen door dien wilden troep zien aanvallen, en de tijdige hulp van luitenant Tindal bewonderd. Het beleid, het manmoedig vertrouwen, het stoute besluit van den wakkeren bevelhebber, staan, vleijen wij ons, den lezer zoowel als ons in het geheugen gegrift. De heldenmoed der officieren, die onversaagd hunne manschappen den weg der overwinning hebben gewezen, wij hopen daaraan in het voorgaande naar verdienste hulde te hebben gebragt. Maar er is eene hoofdzaak, die ons, deze rapporten nagaande, bovenal heeft getroffen: het is de voortreffelijke geest, die de onzen, die allen heeft bezield. En daarop wenschten wij gaarne in deze dagen allen die het vaderland liefhebben opmerkzaam te maken.

De overwinning te Reteh heeft zeker niet de beteekenis van eenen Napoleontischen veldslag; men verneemt hier niet van zulke overwinningen, als waardoor de Zouaven en Turco's dezer dagen de wereld hebben in verbazing gebragt in eene even reusachtige als vruchtelooze worsteling; maar de handhaving van een regtmatig gezag tegen eene bende woeste zeeroovers, door eene handvol zeelieden en soldaten, verdient misschien onze bewondering in geene mindere mate.

Maar als wij dan hooren klagen over den achteruitgang van het geslacht, als wij twisten en schrijven over het opleiden van officieren, en jammeren dat er geen volk meer voor de schepen, geen vrijwilligers voor het leger te krijgen zijn; als wij flaauwhartig naar onze geringe bevolking en naar de duizenden die in het Zuiden, elkander vernielend, onder de wapenen stonden, zien verwijzen, dan vragen wij het, en wij vragen het luide: waren het dan geen Nederlanders die bij Reteh streden en stierven? en zoo ja! zoo *dat* het gehalte van den Nederlander is, zoo hij met taai geduld, onvermoeide volharding en kalmen moed standhoudt, aanvalt en overwint, dan voorwaar kunnen wij met billijk vertrouwen de toekomst, zij moge helder of donker schijnen, te gemoet gaan: want men bedenke het wel, het waren ginds geene officieren in de dienst en den oorlog vergrijsd, geen zeelieden sinds jaren aan 's konings vloot

verbonden, maar meerendeels *Hollandsche jongens*, nog kortelings van militaire scholen afkomstig, of vrijwillig voor de dienst aangeworven.

Het beste bloed van Nederland dient sedert jaren op de vloot en in de koloniën, en herhaalde togten, glansrijke overwinningen hebben bewezen, dat het onverbasterd is. Zoo wij dat feit kunnen aanhalen, zoo de grond, waarop de vrijheid en onafhankelijkheid eener Natie berust, de innige geest der bevolking, onveranderd en goed is gebleven, dan ligt ook op ons de dure en dubbele verpligting om niets van datgene na te laten, wat onze weêrbaarheid kan verzekeren. Hebben wij hieraan *naar geweten voldaan*, met een kalm gemoed en rustig vertrouwen kunnen wij, in naam van 'Koning en Vaderland', den loop der gebeurtenissen afwachten[1].

N.C. SIEBURGH.

1 Aan de welwillendheid van Z. Exc. den Minister van Marine, die bereidvaardig de rapporten betreffende de Expeditie wel ter onzer beschikking heeft willen stellen, zijn wij het verschuldigd, het verhaal van dezen krijgstogt den belangstellenden Lezer te kunnen aanbieden. -

Eenige aanteekeningen op de middeleeuwsche geschiedenis des vaderlands.

> Hier is wat kroms, hier is wat regts;
> Hier is wat goeds, hier is wat slechts;
> Hier is wat van de middelmaat;
> Weet, dat het zoo met Boeken gaat.
> CATS.

In het voortreffelijke werkje van Lud. Smids, ‘Schatkamer der Nederlandsche oudheden’, enz., zegt hij: ‘Het is niet te ontkennen dat onse landchronyken sijn opgepropt met hondert malle praatjes en belaglijke vertellingkjes’, en wanneer wij dit gezegde volkomen beämen, is het met een gevoel van ontevredenheid, wanneer wij nagaan, welke verkeerde gevolgen dikwijls dergelijke kwalijk begrepen, slecht uitgelegde, onduidelijk voorgestelde berigten gehad hebben, want menig boek over de geschiedenis onzes Vaderlands is er geschreven, waarin feilen voorkomen die, telkens herhaald, in onzen geest als het ware vastwortelen, en in ons geloof langzamerhand den schijn aannemen van waarheid. ‘Nae myn oordeel en synder gheen boecken,’ zeide reeds Scriverius, ‘daermen meer voordeels uyt nemen kan, dan uyt die, in dewelcke ter goeder trouwe de Geschiedenissen ende Historiën beschreven staen’, en zóó is het ook; niet dat wij daarmede zouden willen beweren, dat, wanneer er iets verkeerd voorgesteld of geschreven wordt, de historicus daarom moet geacht worden ter kwader trouw gehandeld te hebben, doch men trekt er nadeel voor de voorstelling uit, zoodra de geschiedschrijver zelf op eenen dwaalweg wandelt, en

zijne lezers, onschuldig weg, daar eveneens op voortleidt; genoeg woorden evenwel reeds gebruikt, om aan te duiden dat wij trachten willen zoo kort en duidelijk mogelijk hier en daar uit de middeleeuwsche geschiedenis van Noord-Nederland eene enkele opgeteekende aanmerking mede te deelen, die reeds nu en dan besproken is, doch niet genoeg onder het oog gebragt kan worden om daardoor langzamerhand onze geschiedboeken, en vooral die voor schoolgebruik geschreven zijn, te zuiveren van de daarin herhaaldelijk voorkomende onnaauwkeurigheden.

Om in chronologische orde te werk te gaan, komen wij het eerst aan de vroegste bewoners dezer landen; over het algemeen vindt men meestal Kelten, Friezen, Saksers en Franken opgegeven, met bijvoeging van eene menigte namen van kleinere volkstammen, die als onderdeelen der grootere kunnen beschouwd worden. Men heeft echter soms namen gezocht uit die van steden of plaatsen, en was eenmaal zulk een naam uitgedacht, dan vond het reeds spoedig navolging.

Van Lennep[1] is opgetreden als verdediger voor het gevoelen dat Warnen, Wilten en Anglen hier gewoond hebben, waarbij hij de gewone naamsafleidingen te baat neemt om datgene te bewijzen wat voor hem Wagenaar[2] gezegd, en Bilderdijk eveneens, doch op zijnen gewonen spottenden toon, aangevoerd had. Elberts[3] noemt ook deze volken als bewoners van ons land; zelfs Bosscha[4] spreekt in zijne korte schets van de Warnen, zooals van Kampen in zijne ‘verkorte Geschiedenis der Nederlanden’ (I. 30 en 31) ook Wilten en Anglen noemt. Kluit heeft, zooals bekend is, meermalen deze zaak besproken. Molhuizen[5] en zoovele andere bekwame mannen hebben het voor en tegen in deze zaak zóó dikwijls behandeld, dat het welligt vermetel schijnt ze nogmaals te willen bespreken, doch het geschiedt alleen, omdat de feilen waarover wij spreken willen nog maar al te dikwijls zelfs in de meeste boekjes van den laatsten tijd voorkomen, en om te doen begrijpen dat men in boeken, ‘ten dienste van Gymnasiën en Instituten’ geschreven, liever dergelijke twijfelachtige punten geheel moest weglaten,

1 Van Lennep's Verhandeling daarover in het K.N. Instituut, en zijne Voornaamste Geschied. v. N.-Nederland (uitg. 1856), I, pag. 19.
2 Wagenaar, Vad. Hist., I, 273, 290, 313 vlgg.
3 Elberts, Gesch. d. Vaderlands, 4de druk. pag. 6.
4 B., 12de druk, p. 163.
5 Nijhoff, Bijdragen voor Vaderl. Gesch., III, 55 vlgg.

ten einde er den leerling niet door in verwarring te brengen, en het dan slechts aan den onderwijzer overlaten, of hij er den meer gevorderden al dan iets van wil mededeelen.

Aangaande de vraag omtrent de woonplaats der genoemde volken wenschen wij een enkel woord in het midden te brengen. - Bij nader onderzoek blijkt het dat het bestaan der Warnen of Warners hier te lande alléén wordt afgeleid uit de namen der dorpen Warmond en Warnsveld en uit het verhaal van Procopius[1]. Wat het laatste aangaat, het is eene zeer twijfelachtige getuigenis; Procopius toch leefde in Constantinopel, en had alles van hooren zeggen: een gezantschap nm. van den koning der Franken was te Constantinopel geweest, en door een' der zich daaronder bevindende personen was hij, volgens zijne eigene getuigenis, een en ander te weten gekomen. Prof Müller uit Würzburg[2] maakt hierbij evenwel juist de opmerking. dat Procopius het goed weten kon, want hij getuigt het: *Ῥῆνος Οὐάρνους τε διορίζει καὶ Φράγγους*; zij woonden dus digt genoeg bij elkaâr die Warnen en Franken, dat de laatsten weten konden wat de eersten deden; maar daarom is het nog maar zoo aanstonds niet duidelijk dat dit een bewijs is voor het wonen der Warnen in *ons* land; zij kunnen immers zuidelijker hebben gewoond. Daarenboven heerscht er in den tekst wel eenige verwarring: onze Byzantijn vertelt dat de Warnen over den Ister tot aan den Oceaan en den Rhijn woonden, terwijl hij kort te voren heeft gezegd dat zij zich tot aan Denemarken (*Δανοί*) uitstrekken; daarbij komt dan echter de Oceaan als verder liggend en niet als grens der Warnen voor, zoodat de Denen derhalve tusschen den Oceaan en de Warnen moeten inwonen; *tirez-vous de là* als het letterlijk opgevat moet worden wat in beide berigten voorkomt; op de eerst aangehaalde plaats volgt nog *ὧν (Οὐάρνων) δὴ ἔθνος ἓν Γερμανοὶ ὀνομάζονται*; dus komt men ligt tot de veronderstelling dat de beide volksnamen juist omgewisseld worden moeten (Germanen in plaats van Warnen, en omgekeerd), zoodat Procopius dan de Germanen aanduidt als wonende tot aan den Oceaan, terwijl een gedeelte van hen, die beneden Denemarken woonden, Warnen genoemd werd. De Warnen zouden dus het westen van Mecklenburg bewoond hebben, en zóó teekent ook Sprüner[3]

1 Proc., De bello Gothico, IV, 20.
2 Müller, Der Lex Salica Alter u. Heimat, p. 120.
3 Histor.-Geogr. Atlas, Deutschland, N° 1.

ze aan; de stadjes *Warin*, en *Warnemünde* aan de *Warnow* duiden nog genoegzaam de plaats aan. Volgens alle berigten waren de Saksen hunne werkelijke naburen, van welke een gedeelte ons land bezocht; kunnen die als herinnering aan de oude nabuurschap de bovengenoemde dorpen in ons vaderland[1] niet gesticht hebben, of kunnen er geen enkele Warnen met dien stroom van Saksen zijn nedergekomen, zonder juist een' stam op zich zelven uit te maken?

In twee kronijken, die van Johannes à Leidis en van Beda, worden Wilten en Slaven[2] als bewoners van ons land genoemd: de namen van Wiltaburg (bij Utrecht, waar men nog een akker, Wiltaborg, vindt) en van Wiltlam of Witlam (eene thans door het water verzwolgen stad aan de Maas) zijn de eenige bewijzen voor de bewering dat eerstgenoemd volk hier zijn verblijf zou hebben gehad; de naam van Witlam kan overigens verklaard worden uit den naam van het riviertje de Widel, dat door Z.-Holland in de Maas stroomde[3], zoodat alleen die van Wiltaburg overblijft; er is reeds veel over geschreven en gewreven, doch tot nog toe is de naam niet genoegzaam verklaard; of hij alléén echter genoegzaam is om het bestaan van een geheel volk ten onzent op te maken, durf ik niet beslissen; zóóveel is echter zeker, dat de Wilten (misschien hetzelfde als Wenden) behoorden tot de groote Slavische volksstammen die Pruissen en Polen bewoonden, terwijl bijna de eenige authentieke bron[4] niets meldt van een' inval van Slaven of Wilten in ons land.

Eene derde verschijning is die der Anglen, voor wie voornamelijk Molhuizen[5] optreedt; zijne bewijsgronden te wederleggen, zoude ons welligt niet geheel mogelijk zijn: de zaak kan echter aan twijfel onderworpen worden, waarvoor ik slechts een enkel punt wil aanroeren. Bij de Anglosaksische geschied-

1 Bekend is de dwaze afleiding van den naam van Warmond, welke ook Smids, doch twijfelend, op pag. 376 aanhaalt, namelijk van den naam Faramond, fabelachtiger gedachtenis.
2 Zij zouden Slavenburg, thans Vlaardingen, gesticht hebben.
3 Stamt daarvan misschien ook den naam af van *Wildz*ee, boven Naaldwijk? Van Lennep spelt de namen steeds Wi*lt*aburg en Wi*tl*am, zonder te verklaren of beiden kunnen komen van Wi*lt*en.
4 Helmoldi Chronicon Slavorum, dat tot 1170 loopt Uitgegeven te Frankfort, 1556. Helmold leefde als monnik te Lubeek in de 12de eeuw, en deed eene reis langs de Oostzee, om de Slaven tot het Christendom te bekeeren.
5 Nijhoff, t.a.p.

schrijvers wordt immers gezegd dat de Anglen uit Sleeswijk en Holstein kwamen[1]. Men vindt in Sleeswijk nog eene provincie Angelen: evenzoo had men in het vroegere Thuringen (z.w. Pruissen en Anhalt) een landschapje Angelen, dat door N. Saksen en Angelen veroverd was; daarbij zijn waarschijnlijk ook Warnen tegenwoordig geweest, ten minste men zou zulks opmaken uit den naam van de rivier de Werra (vroeger Werina en Warina), die de westelijke grens van het veroverde land vormde. Hieruit zou men ook gedeeltelijk de vereeniging verklaren, waarin Anglen en Warnen steeds worden gedacht en genoemd[2]. De meeste schrijvers willen met alle geweld dat Engeland uit ons land bevolkt zou zijn door Anglen en Friezen, misschen alléén omdat men weet dat er Friezen bij dien overtogt waren; doch als men bedenkt dat Friesland ten oosten aan de Weser grensde en de Friezen dus buren waren der Anglen, dan behoeft die veroveringstogt volstrekt uit ons land niet te zijn uitgegaan.

Wat nu verder aangaat de vele plaatsnamen die met *Ang, Eng* en *Heng* beginnen, deze behoeven evenmin het aanwezen der Anglen hier te lande te bewijzen; Engeland en Englanderholt, op de Veluwe bij Beekbergen, worden in een oud diploma der 9de eeuw *Villa* en *Sylva Englandi* genoemd; dit wijst veeleer op den eigennaam van den bezitter *Englandus*, dan op dien van een' volksstam; voor andere namen komt waarschijnlijk het woord *eng* in aanmerking, dat in eenige streken van ons vaderland *veld* of *bouwland* beteekent[3]. Wel is waar zijn *alle* namen niet op die wijze te verklaren, doch daarom is het ligt mogelijk dat met den stroom van Saksen sommige van hunne Noordelijke naburen, de Anglen (zoo als wij zulks ook van de Warnen verondersteldden) naar ons vaderland zijn medegetrokken, en zich hier, als waren zij Saksen, nedergezet hebben. Molhuizen haalt als bewijs aan eene plaats uit de *Historia Ec-*

1 Deze schrijvers zijn te zamen uitgegeven onder den titel van *rerum Anglicarum scriptores*. Thierry weet in zijne *Histoire de la conquéte de l'Angleterre* (I. 40) niets van het wonen der Anglen in ons vaderland; hij spreekt van *peuples situés plus loin vers l'est, près des lords de la mer Baltique et qu'on nommait alors Anghels ou Angles*.

2 Prof. Müller gaat in het aangehaalde werkje zoo ver, dat hij, slechts veronderstellende dat de Warnen hier gewoond hebben, daaruit besluit dat ook de Anglen dan hier moeten geweest zijn.

3 Van den Bergh, Middel-Nederl. Geographie, pag. 298.

clesiastica van Adam van Bremen, die luidt als volgt: *Igitur Saxones primo circa Rhenum sedes habebant et vocati sunt Angli, quorum pars inde veniens in Brittanniam Romanos ab illa depulit insula. Altera pars, Thuringiam oppugnans tenuit illam regionem;* hij vertaalt dit aldus: ‘de Saksen zijn eerst omtrent den Rhijn gevestigd geweest en Anglen genoemd, waarvan een gedeelte,’ enz. Wanneer men zóó vertaalt, dan wordt de plaats gewis een argument voor M's bewering, doch men kan door het verplaatsen der komma (waarbij zij achter *habebant* komt) ook lezen: ‘derhalve woonden de Saksen het eerst aan den Rhijn, en Anglen worden zij genoemd, van wie een gedeelte’ enz.; wat daarbij verder de verovering van Thuringen aangaat, zulks komt uit met hetgeen daarvan omtrent het landschapje Anglen in Z.W. Pruissen en Anhalt opgemerkt is.

Men zou zich vergissen als men meende dat het slechts deze drie volksstammen zijn, wier bestaan in ons land twijfelachtig, zoo niet geheel onzeker is; er behooren nog twee andere toe, wier geschiedenis als Nederlandsch volk bij nader inzien zeer problematisch wordt. Uit den naam Haarlem (Herulenheim) wil men naar zekere afleiding het besluit trekken, dat hier Herulen hebben gewoond, hetgeen waarschijnlijk te danken is aan het berigt, dat sommige geschiedschrijvers geven van dit volk als onmiddellijk vereenigd met andere volken, waarvan stammen ons land hebben bewoond. Wagenaar (I. p. 220) en Arend (I. p. 286) spreken er van; Kluit (I. p. 28) en na hem Bilderdijk (I. p. 341) trachten den naam der stad anders te verklaren, doch de afleiding blijft onzeker; alleen weet men uit een afschrift van het bekende Utrechtsche Register, dat de naam in de 12de eeuw Heslem was[1].

Eveneens heeft men de Hunnen somwijlen hier geplaatst, om de namen te verklaren van Hunebed, Huneschans, Huneveen, Huneberg (Hoenderberg bij Nijmegen) enz., waarvan echter de beteekenis tot heden toe nog niet regt duidelijk is, want de geleerden zijn het er niet over eens, of het woord *hun reus, lijk*, of iets anders beduidt[2]. Dat de Hunnen onmogelijk hier kunnen geweest zijn, daar zij in 451 na Chr. door Romeinen

1 Zooals Heslemaholte, Haarlemmerhout, in hetzelfde register. Zie va den Bergh. a.w.

2 Vgl. het voortreffelijke stukje van Dr. Janssen over de Hunebedden in Nijhoff's Bijdragen voor de Vad. Gesch., IV, p. 71 vlgg.

en Gothen bij Chalons *sur Marne* geslagen en naar het oosten van Europa teruggedreven zijn, en over het geheel niet verder dan tot Tongeren en Andernach hunne strooptogten hebben voortgezet, behoeft geloof ik geen betoog. Mogelijk (verondersteld dat *hun reus* beteekent) gaven de oudste bewoners van ons land den naam der gevreesde benden aan bijzonder groote voorwerpen; nog vol als zij waren van de verschrikkelijke verhalen die men hun omtrent de verdelgende togten en de wreedheid der Hunnen gedaan had, waardoor zij zich onwillekeurig dat volk als reusachtig van gestalte zullen hebben voorgesteld, zoodat men daardoor van den eigennaam langzamerhand een gemeen zelfstandig naamwoord ging maken, zooals met Frank, Slaaf, Belg en meer dergelijken gebeurd is.

Men moet derhalve voorzigtig zijn met het opgeven van twijfelachtige namen of naamsafleidingen, waardoor men zoo ligt tot verkeerde begrippen aanleiding geeft; hoedanig somwijlen eene enkele kwalijk begrepen plaats of een onduidelijk gelezen woord verwarring kan doen ontstaan, zal men aanstonds begrijpen, als men denkt aan de fraaije benaming van eene stad, die men in den Atlas van Ptolemaeus vindt op ongeveer dezelfde plaats waar thans Groningen ligt; bij Tactius (Ann. IV. 73) wordt namelijk verhaald dat toen de Friezen eens tegen de Romeinen opstonden, zij verdreven werden en vlugtten *ad sua tutanda;* de beide laatste woorden aan elkander gelezen zijnde, deden aanstonds eene nieuwe stad te voorschijn komen, die men den naam van Siatutanda gaf; Alting vertelde er in zijne *notitia Germaniae inferioris* nog bij dat die stad gelegen was bij een *densus lucus*, hetgeen de vertaling moest beteekenen van Finsterwolde, dat hij eveneens verkeerd begreep, want het is eene zamentrekking van Veenhuisterwolde en dus geen *Finster Wald*. Eene andere misvatting met een' naam, hoewel van anderen aard, is die met *Holland:* gewoonlijk of liever altijd wordt er in de leerboeken bij het behandelen der vroegste tijden gesproken van het graafschap Holland, alsof het in de Middeleeuwen reeds het magtige Holland der 17de eeuw was[1], en Dirk I en zijne eerste opvolgers worden allen even als de latere graven *Graaf van Holland* genoemd.

1 Prof. Visscher noemt in zijn Leiddraad, pag. 44, Dirk I graaf *in* Holland, en zegt: ‘zonder nog graaf *van* Holland te zijn, had hij een graafschap *in* dien ‘oord;’ toegegeven, als de naam van Holland voor dien tijd maar niet wordt toegepast op het land dat nu dien naam draagt.

Voor de eenvoudigheid, misschien ook voor de duidelijkheid (of om er zich van af te maken), geven de schrijvers van leerboeken aan de eerst bekende graven dien titel, maar zij moesten er niet bij vergeten te zeggen[1], al was het maar in eene noot, dat zij eigenlijk pas in later' tijd dien naam aan konden nemen; bekend is het toch, dat de titel van *Graaf van Holland* het eerst voorkomt in het grafschrift van Bisschop Bernulf van Utrecht († 1054), waar hij wordt genoemd als van een' der Vassallen van den Bisschop. In de kronijk van Heda komt een charter voor van keizer Hendrik IV, van het jaar 1064, en daarin wordt eerst ten tweede male, voor zoover wij weten, die naam van Graaf van Holland genoemd, terwijl de *Holtlandensis Comes* ten derde male pas verschijnt in een' giftbrief van Graaf Dirk V aan de kerk van Egmond in 1083 gegeven[2]. Volgens Melis Stoke en anderen heetten de oudste vorsten graven van Friesland (zelf wordt die titel nog in 1071 van Dirk V vermeld), wel te verstaan, zij die het tegenwoordige Holland geheel of het grootste gedeelte bezaten; anders droegen zij natuurlijk slechts den titel naar een gedeelte: oorspronkelijk toch werd het geheele graafschap in 6 deelen verdeeld, namelijk, van het N. naar het Z. gaande: Texla, Westerlinga, Kinhem, Rinland, Masaland en Holtland[3]; wanneer en hoe die verschillende graafschappen onder een gebied vereenigd zijn, is ons ten deele onbekend; wij kunnen ons daaromtrent slechts tot gissingen bepalen; waarschijnlijk bezat Dirk III reeds het geheel.

Wat nu aangaat de tijdrekenkunde der graven, die, hoe hun titel ook moge geweest zijn, hier het bewind voerden, daaromtrent verschillen de opgaven eveneens; in de oudste boeken, zooals bij Melis Stoke, van Maerlant, in het Chronicon Ecmundense, in de Beschouwinghe van Out Batavien van

1 Zooals Bosscha b.v. doet. Van der Maaten (beknopte Gesch. d. Nederl. p. 21) stelt dat reeds Dirk III in 1018 den titel van Graaf van Holland aannam; Elberts (pag. 18) na 1084; van Lennep en Knuivers (‘verkorte Gesch. d. Vaderlands’) stellen het midden der 11de eeuw.

2 Kluit, Historia critica Comit. Holl., II. p. 119. en de observatio, p. 138.

3 Texla strekte zich uit van het Vlie tot aan het riviertje de Kinhem bij Alkmaar, en bevatte het eiland Texel met het omliggende land, dat toen door de zee nog niet verzwolgen was; Westerlinga lag ten Z.O. van Texla, omvatte Wieringen enz. en had tot hoofdstad Medeblik; Kinhem (Kennemerland) van de Kinhem en Rekere tot Suithardeshage (Hillegom), hoofdstad Alkmaar; Rinland tot aan den Rhijn, hoofdstad Leiden; Masaland tusschen Rhijn en Maas, hoofdstad Vlaardingen, en Holland, vroeger Meraweda genoemd, bevatte het land om Dordrecht. Vgl. v.d. Bergh. a.w.

P. Scriverius, in de ‘Schatkamer’ van Smids, wordt het jaar 863, bij Wagenaar, Bilderdijk, Knuivers 923, bij Kluit, Arend, Visser, van Kampen, van der Maaten 922, en bij van Lennep en Bosscha geen bepaald jaar opgegeven voor den aanvang of het bekend worden van een grafelijk bestuur. De giftbrief, waarop al deze verschillende opgaven steunen, is door Scriverius vertaald medegedeeld, door Kluit kritisch uitgegeven[1]; voor het regte begrip der zaak willen wij kortelijk mededeelen welk der jaartallen het juiste is, en op welke gronden die opgave steunt, daarbij voor een gedeelte het onderzoek van Kluit volgende.

Onder den giftbrief leest men: *Dato anno Domini* DCCCLXIII, XVII *Kal. Julii, indictione* XI, *Anno* XXX *regnante domino Karolo rege, redintegrante* XXV, *largiore vero hereditate indepte* XI. *Actum Pladella villa* (Bladel in Noord-Braband). Het jaar 863 is waarschijnlijk door latere afschrijvers in het charter ingevoegd, omdat men meende dat het van Karel den Kale afkomstig was, en het jaar der Indictie daarmede overeenkwam; het stuk is echter van Karel den Eenvoudige, en Huydecoper bewees reeds dat deze nimmer het jaar des Heeren in zijne charters liet schrijven[2], zoodat wij het hier dus weg moeten denken. Dat de jaren met de regering van den eersten vorst niet overeenkomen, wordt duidelijk bij nadere berekening: Karel de Kale werd in 840 koning van Neustrie, in 843 kreeg hij W. Frankrijk, en in 869, na den dood van Lotharius II, het land ten Z. en W. van de Maas; er is van Egmond sprake in den brief, en dit was in 863 in handen van Lodewijk den Duitscher. Passen wij echter de in het stuk genoemde getallen toe op de regeringsjaren van Karel den Eenvoudige, dan wordt het anders: hij werd 28 Januarij 893 tot koning gekroond, 922 was dus het 30ste jaar zijner regering; toen graaf Eudes van Parijs stierf, werd Karel 3 Januarij 898 in Neustrie en Aquitanie gekroond, 922 is het 25ste redintegrationis; en toen in 911 Lodewijk *het kind* stierf, werd Lotharingen (waartoe ons land behoorde) bij Frankrijk gevoegd, zoodat Karel in 922 reeds 11 jaar lang *largiorem hereditatem* bezat; het jaar der indictie is ook juist; behalve het aangevoerde stellen wij nog vast, dat de Frankische koning

1 Scriverius, uitg. van Amsterdam, 1646, p. 48. Kluit, II. p. 13.

2 Uitgenomen toen bij in 921 een verbond met Hendrik den Vogelaar sloot, doch daar was hij er toe genoodzaakt, als handelende met het buitenland, waar men zulks reeds gewoon was.

onmogelijk 15 Junij 923 in N.-Braband een' giftbrief kon gegeven hebben, daar hij juist op dien dag Eudes' zoon, graaf Robert, in den slag bij Soissons doorstak. Tot zoover wat het jaar aangaat; nu de zaak: door dien giftbrief kreeg *fidelis noster nomine Theodericus* land om de abdij van Egmond, en de landsheerlijke regten, die anders aan den leenheer toekwamen; Dirk werd dus kloostergraaf, *Abbacomes of advocatus;* men ziet het, er is geen sprake van het schenken van een graafschap, hoewel Dirk waarschijnlijk graaf van Kinhem en Rinland was; men kan uit een en ander opmaken, hoe waar het is als men in sommige leer- en leesboekjes dus flinkweg nog geschreven ziet: ‘923, Dirk I wordt Graaf van Holland.’

In de jaartelling der drie eerste graven heerscht over het algemeen nog al eenige verwarring; men oordeele slechts:

	Wagenaar,	**Bilderdijk,**	**van Kampen,**	**Knuivers,**	**Arend,**
Dirk I.	922 † 23.	† 923.	922 † 23.	923 † ?	922 † 39.
Dirk II.	† 989.	† 988 of 9.	† 989.	?	† 988.
Arnoud	† 993 of 98[1].		† 1004.	† 993.	† 998.

	Bosscha,	**v.d. Maaten,**	**Elberts,**	**Visscher.**
Dirk I.	† 923.	922 † 39.	† 923.	
Dirk II.	† 989.	† 988.	† 989.	† 988.
Arnoud	† 993.	† 1003.	† 998.	† 1003.

Dat de naam van onzen bekwamen geschiedschrijver van Lennep daarbij ontbreekt, komt, omdat hij wijzer dan de anderen handelt en de geheele chronologische berekening der graven maar achterwege laat, zooals men in de boeken voor het onderwijs altijd doen moest; men kan immers die eerste graven noemen zonder er jaren bij op te geven, die toch immer aan twijfel onderhevig blijven; Dirk II zou volgens meest al die opgaven eene vrij langdurige regering gehad hebben; dat er echter een Dirk in 988 gestorven is, vertelt ons reeds het ‘Chronicon Ecmundense,’ dat Kluit uitgaf, waaruit wij eveneens weten, dat Arnoud, Dirks oudste zoon, in 980 met Luitgarde, de zuster der Duitsche keizerin, huwde. Bilderdijk[2] maakte de opmerking, dat er welligt tusschen Dirk I en II een

1 Van Wijn zegt in zijn bijvoegsel op Wagenaar (II, 56), dat Arnoud in 1003 of een jaar later gesneuveld is.

2 Bilderdijk, I, 184.

graaf moest ingeschoven worden en zoo deed reeds Hubner[1], doch die begon ook van 863 in plaats van 922 af te tellen; hoe het er mede zij, er heerscht in de middeleeuwsche geschiedenis der graven eene schromelijke verwarring, die na Arnoud pas eenigzins ophoudt; men heeft ons één, twee, ja zelfs drie Gerolfen op willen dringen, en daarbij ons nog een paar Dirken op den koop toe willen geven; doch er is tot heden nog geen Charter of ander stuk gevonden, waaruit ons de opvolging duidelijk bleek; wij kunnen alleen slechts vaststellen, dat in 922 zekere Dirk (die men slechts gist dat graaf was) een' giftbrief van koning Karel den Eenvoudige kreeg, en een andere Dirk, doch nu *Comes* genoemd, in 969, volgens een dergelijk stuk van keizer Lotharius, het land van Wasda (Waes) ontving. Kluit wilde bewijzen[2], dat graaf Arnoud in 1003 of 4 tegen de *bestiales Fresones* gesneuveld was; want de opgave van het ‘Chronicon’ is geheel verkeerd, als het zijn' dood in 993 stelt, aangezien er nog een giftbrief van hem bekend is, dien hij in 998 gaf: de laatst aangenomen meening evenwel is, dat die dood in 1004 zou vallen, waardoor dus de opgave van van Kampen alleen de ware zou zijn; het besprokene dus in een woord te zamenvattend, besluiten wij daaruit, dat de leerboeken slechts Dirk I en II moesten opgeven, zonder andere jaren dan 922 en 969 (waarvan Charters bestaan) te noemen, en vervolgens Arnoud's dood in 1004 stellen: de opvolging der beide eersten kan nooit chronologisch bepaald worden.

Een feit, hetwelk de aandacht steeds bijzonder getrokken heeft, was de togt van Willem I naar Damiate, juist omdat die tot allerlei verdachte, valsche en opgesierde verhalen aanleiding gaf; veel is er over geschreven, en die bronnen op te geven, zou een onnoodig werk zijn; men vindt ze meest allen bij elkander in Mr. Dirks' ‘Noord-Nederland en de Kruistogten,’ waarin hij de zagen aan de schepen, de Haarlemmers als deelgenooten aan den togt, enz., verbant, en zulks op uitnemende gronden; de zaak echter, waarop wij drukken willen, is deze, dat men alweêr verkeerd doet den leerlingen in te prenten: ‘1219, Willem I verovert Damiate’[3]; dit hebben wel

1 H., Genealogische tabellen, Amst., 1735, 2 deelen, f^{o}. N°. 67.

2 Hij belooft in zijne ‘Historia critica’ (I, p. 38), zulks in eene ‘Dissertatio’ te doen; het is ons echter niet bekend dat het ooit geschied is.

3 Een voorbeeld van deze leerwijze zij genoeg. Elberts vertelt blz. 26: ‘Willem was de eerste graaf, die eenen belangrijken zeetogt ondernam; hij nam een krachtdadig aandeel in een' der kruistogten en veroverde in 1219 Damiate, na een beleg van 16 maanden, van waar, zoo men zegt, de Haarlemmers de klokjes als zegeteekens medevoerden.’ Evenzoo van Lennep, Visscher, L. Mulder, enz.

zijne togtgenooten met Leopold van Oostenrijk gedaan, doch, toen de stad werd ingenomen, was hij reeds vertrokken; den toren echter, die de stad beschermde, had hij 21 Augustus 1218 mede overrompeld; de stad viel eerst 5 November 1219 in de handen der kruisvaarders. Bij Kluit[1] staat een brief aangehaald van Willem I, van Februarij 1220, dien hij niet in het Heilige Land of Egypte kan gegeven hebben[2]; in een' giftbrief van 19 April van dat zelfde jaar, door keizer Frederik II te Frankfort gegeven, komt Willem als getuige voor; uit een en ander kan men gerust opmaken, dat hij vóór de inname der stad naar Europa vertrokken is, vooral omdat hij Leopold van Oostenrijk en George Graaf von Wied als bevelhebbers achterliet, en het dus geen schijn had, alsof hij de zijnen in de steek liet; de buitengewoon groote afstand, de weinig ontwikkelde scheepvaart, de ongebaande wegen als anderzins, zullen het gemakkelijk doen begrijpen, dat Wilem, die toch pas eenige dagen (misschien een paar weken) na 5 Nov. 1219 kon vertrokken zijn, dan onmogelijk in Februarij daaraanvolgende in Holland wezen kon; zelfs in April was hij dan waarschijnlijk niet te Frankfort geweest.

Sommige schrijvers verzekeren dat Willem in het voorjaar van 1222 overleden is[3]; dit is echter 4 Febr. 1223 gebeurd, zoodat daardoor de komst aan de regering van zijnen zoon één jaar moet verschoven worden.

Tusschen Wagenaar en Bilderdijk heerschte groote twist over het meerderjarig zijn of worden van Willems zoon en opvolger, omdat zij meenden dat hij nog minderjarig zijnde aan de regering gekomen was. Bij geen enkel kronijkschrijver, in geen enkel charter, komt iets voor van een' voogd van Floris IV,

1 Kluit, II, p. 428. Arend (II, 1, 221) haalt deze plaats verkeerd aan als bewijs voor den giftbrief van Frederik II.

2 Uit een' giftbrief aan de Abdy van Middelburg van 1218 zien wij, dat Boudewijn, Graaf van Benthem, bij Willems afwezigheid *procurator Hollandiae* was; als Willem dus in Februarij 1220 afwezig was geweest, zou dezelfde Boudewijn of een ander toen ook wel als *procurator* de giftbrieven hebben uitgegeven.

3 Van Lennep, I, 63. Elberts, 17, enz. In 1222 gaf W. nog een 'giftbrief aan de Abdij van Rhijnsburg, echter zonder datum. De eerste brief van Floris IV is van Mei 1223.

en reeds in Mei 1223 gaf hij zelf aan die van Westkapelle een' giftbrief. Iets anders echter bevestigt nog de meening van het niet bestaan der voogdij. In 1233 werd Otto Floris' broeder Bisschop van Utrecht; hij was jonger dan onze Graaf; als dus deze in 1210 geboren was (hij zou toch pas 12 jaar geweest zijn bij den dood van Willem I) dan was hij in 1233, toen zijn broeder Bisschop werd, 23 jaar oud: niemand echter mogt Bisschop worden vóór zijn 30ste jaar[1]; dit is dus niet te rijmen met den leeftijd van den ouderen broeder; als men echter stelt dat Floris in 1201 en Otto in 1202 geboren was, dan was de eerste bij zijns vaders dood 21 en de ander bij het verkrijgen der Bisschoppelijke waardigheid 31 jaar oud.

Floris streed tegen de Stadingers met een leger dat uit Holland, Gelderland, Braband en Kleef bij elkander was gekomen, om, nadat de ban door den Aartsbisschop van Bremen over hen was uitgesproken, daarmede een Godverheerlijkend werk te verrigten; de arme Stadingers werden 24 Junij 1234 geslagen. Dat dus de Hollandsche graaf reeds in Julij op het steekspel te Corbie door den Graaf van Clermont zou gedood zijn, is eene onwaarheid; de afstand was te groot om dien binnen zulk eenen korten tijd af te leggen, als men van den tusschentijd nog afrekent de rustdagen na den veldslag en de toebereidselen voor het tournooi; het steekspel had echter in Julij 1235 plaats, zoodat het jaartal, waarin Willem II aan de regering kwam, dus ook één hooger moet worden gesteld.

Bij het beoefenen van de geschiedenis der opkomst van het Graafschap Holland, stuiten wij immer op talrijke moeijelijkheden dic dwalingen hebben doen ontstaan, en wij zouden de bron mogelijk onuitputtelijk mogen noemen waaruit critici stof genoeg putten kunnen, daar zij die in overvloed oplevert. Hoeveel is er niet reeds over meer of min belangrijke feiten uit de M.-E. geschiedenis van ons vaderland geredetwist? Wat heeft men b.v. niet lang gehecht aan het denkbeeld dat Ada gravin was geweest, en zelfs nu nog wordt het somwijlen in leerboeken aangetroffen; alle twistgeschrijf daarover echter verviel bij de vermelding van den giftbrief van keizer Rudolf van Habsburg van 19 Julij 1284, waarbij *voor de eerste maal* aan eenen Hollandschen Graaf vrouwelijke opvolging voor de dochter van

1 Kluit, I, 36.

Floris V veroorloofd werd; wat zijn er al geene fabels gebouwd op de bekende regels van Melis Stoke (IV v. 1476):

> Ic seg u, dat ic seker weet,
> Dat de Grave hilt *over spel*,
> Want hi loech, dat wetic wel;

Daarop toch en op het oude liedje, door Hoffman von Fallersleben in zijne ‘Horae Belgicae’ aangehaald, steunen de ‘Gysbrecht van Aemstel’ en de ‘Gerard van Velzen,’ in zooverre zij de minnaryen van Floris opgeven als redenen voor den aan hem gepleegden moord.

Vele dergelijke feiten zouden wij nog kunnen aanstippen, doch genoeg reeds; wij besluiten alleen nog met den wensch, dat onze geschiedenis eindelijk geheel vrij van verkeerde voorstellingen, zuiver van alle vreemde inmengselen worden moge, en daartoe nog mannen als Huydecoper en Kluit mogen opstaan, om met scherpen kritischen blik in te dringen in die tijden en gebeurtenissen, die de grootheid en de eer van ons voorgeslacht en den roem hunner nakomelingen uitmaken.

Zutphen, Febr. 1859.
Dr. HUBERTS.

De jongste waarschuwing uit Nederlandsch Indië.

Eene ontzettende mare is door de overland-post der maand Mei naar Nederland gebragt en heeft de natie met rouw en schrik geslagen.

Berigten van gruwelijke moordtooneelen zijn tot ons gekomen. Nijvere mannen, pionniers der beschaving, die aan de ontginning van de verborgene schatten van den maagdelijken grond hun tijd, hun talent en hunne krachten hadden gewijd; eerwaardige dienaren der christelijke militerende kerk, die door den ijver des geloofs gedreven, met zelfverloochening en heldenmoed de gevaren en ontberingen trotseerden der eenzame missionarisstellingen, waarop zij waren geplaatst; weêrlooze vrouwen en kinderen; trouw-geblevene toegebragten tot het christendom; een aantal van meer dan dertig personen, zijn op de wreedste wijze door de opgeruide bevolking van het rijk van Bandjermassin en van de omringende gouvernementslanden op Borneo's Zuidkust vermoord.

Ontginning op tweeërlei gebied, op geestelijk en stoffelijk, is door dien verschrikkelijken moordaanslag vernietigd; de arbeid van vele jaren ijdel gemaakt; de ondernemingszucht, en erger nog! het zelfvertrouwen en de zedelijke moed tot ontzinkens toe geschokt. De Maleijer heeft bloedige wraak gepleegd op den Europeaan; de Islam heeft haren wrok gekoeld aan het christendom; het oostersche barbarisme is opgestaan tegen de westersche beschaving.

Talrijke gezinnen zijn door deze ontzettende gebeurtenis in diepen rouw gedompeld; een grooter aantal nog houdt sinds met bekommering de oogen gevestigd op onze Indische bezittingen en verbeidt in angstige vreeze de dingen, die volgen zullen. En geen wonder voorwaar! Welke familiën ten onzent zijn niet door verschillende banden aan de kolonie verbonden en tellen er niet een of meer harer leden, of worden door de gebeurtenissen ginds niet in hunne duurste belangen bedreigd?

In leger en marine, in handelsstand en ambtelijke betrekking, op het veld van landbouw en nijverheid, hoevele nederlandsche burgers, die in die ver-verwijderde oorden eer en aanzien, welvaart en fortuin, of althans een onbekrompen bestaan hebben gezocht! Hoevelen, die dáár hebben gevonden, hetgeen hun h i e r geweigerd werd, en voor wie de kostbare indische bezittingen een tweede vaderland zijn geworden! Jongelingen uit alle rangen en standen der maatschappij hebben hun geluk in die gewesten beproefd en zich een loopbaan en werkkring zien ontsluiten, die tot eere en onderscheiding, tot welvaart en weelde voert. Dierbare vrienden en betrekkingen, trouwe medgezellen onzer kinderjaren en jongelingschap; zonen, die onze roem en onze vreugde zijn en wier toekomst ons heden is, - wie onzer bezit ze niet in die rijk-gezegende landen, waar de tropische natuur al den schat harer vruchtbaarheid ten toon spreidt; wie onzer verwijlt niet in gedachte telkens en telkens te midden van die maatschappij, welke opgehouden heeft voor ons eene vreemde te zijn?

Vandaar, dat de lotgevallen van Indië ten naauwste zamenhangen met het wel en wee van ons volk; dat de gebeurtenissen in de kolonie luiden weêrklank vinden in het moederland, en ieder, wien het harte warm klopt voor den voorspoed en de ontwikkeling van zijn land, met levendige belangstelling het oog gevestigd houdt op de feiten, die invloed kunnen uitoefenen op onze heerschappij in den Indischen Archipel.

En voorwaar! de feiten, die in de laatste maanden tot onze kennis zijn gekomen, bieden weinig stoffe tot gerustheid en tevredenheid aan voor hen, die gewoon zijn acht te slaan op de beteekenis en zamenhang der verschijnselen, welke zich op verschillende punten onzer bezittingen hebben geopenbaard. Men behoeft geen pessimist te zijn, om den toestand van Nederlands. Indië in vele opzigten als onrustwekkend te beschouwen, en het

kan niet voor een optisch bedrog worden uitgekreten, wanneer men, te midden der mild-vloeijende koloniale baten, in die streken een geest van ontevredenheid en *malaise*, eene angstige en sombere stemming meent te ontwaren. Veeleer mogen zij geacht worden zich aan illusiën over te geven en door het cijfer der directe voordeelen, welke de kolonie ten behoeve onzer schatkist afwerpt, zich te laten verblinden, die ‘vrede! vrede! en geen gevaar!’ blijven uitroepen, in weêrwil der talrijke waarschuwingen, die in de jongstverloopen tijden tot ons zijn gekomen; in weêrwil der gevoelige slagen, die maar al te veelvuldig aan ons zedelijk overwigt zijn toegebragt, en van den herhaaldelijk gebleken geest van verzet der inlandsche bevolking.

Wie met onbenevelden blik den geheelen toestand overziet, moet tot de treurige slotsom geraken - wier waarheid men zich wel ontveinzen, maar niet wegredeneren kan - dat zich noch onder de europesche, noch onder de inlandsche bevolking van Nederland's-Indië, die geest van behagelijke tevredenheid en van kalme gerustheid vertoont, welke de kenmerken plegen te zijn van vooruitgang, ontwikkeling en welvaart, en als toetssteen kunnen worden beschouwd van een krachtig, verstandig en goed-geordend bestuur.

De moord te Kalangan, Bangkal, Tabeniau en in de landen der Groote en Kleine Dajak-rivier aan de Europeanen gepleegd, is het laatste, maar niet het eenige feit, dat ons bezorgdheid inboezemt. De *officiëel* half-gelukte, maar inderdaad geheel mislukte expeditie tegen het rijk van Boni op het eiland Celebes; eene expeditie, waarbij eene magtsontwikkeling is ten toon gespreid, als zelden in den Archipel is aanschouwd; de langdurige oorlogen op Sumatra, eindelijk gevolgd - doch nog niet geeindigd - door de onderwerping van Djati; de togt naar Timor, door eene oogenschijnlijke overwinning bekroond, maar zonder de bevolking tot volstrekte gehoorzaamheid te hebben gebragt; de altoosdurende kruisvaarten tegen de zeeroovers, die met het verbranden van eenige praauwen en dessa's besloten worden, maar zonder de zeerooverij uit te roeijen, of zelfs te verminderen, veilig als zij is in hare schuilhoeken, zoodra het kleine hollandsche onweêr voorbijgetrokken en de lucht weêr onbewolkt, dat is: de rook van de nederlandsche oorlogsstoomboot uit het gezigt verdwenen is.

De Westkust van Borneo steeds ten prooi aan Maleische en

Chinesche woelingen; Bali opgestaan en door geweld van wapenen tot tijdelijke gehoorzaamheid teruggebragt; de Lingga-eilanden een tooneel van omwenteling; Java zelf - ons bolwerk en de sleutel onzer geldkist - inwendig bewogen door musulmansch fanatisme, chinesche knevelarij en europesche achteloosheid en wanbestuur, waardoor bij den geringsten misoogst de landbouwende bevolking aan gebrek en hongersnood wordt prijsgegeven; ziedaar het tafereel, dat zich aan ons vertoont; een tafereel, niet door bitterheid of partijdigheid gekleurd, maar getrouw geschetst naar de feiten en berigten, die in dagbladen en openbare geschriften tot ons zijn gekomen en door geene officiëele verklaringen hebben kunnen worden vergoêlijkt, geplooid of wederlegd.

Vraagt men ons, of aan al deze feiten door ons dezelfde gewigtige beteekenis wordt gehecht; of we ze alle beschouwen als even dreigende gevaren voor onze heerschappij in het oosten; wij zullen niet aarzelen die vraag ontkennend te beantwoorden, al gingen we ook reeds met voordacht vele gebeurtenissen met stilzwijgen voorbij, wier vermelding de lijst aanmerkelijk verbreed en ons bewijzen te meer aangeboden zoude hebben voor den hagchelijken toestand, waarin Nederlandsch Indië verkeert. Naar onze meening hebben de volgende drie feiten - om van den moord te Bandjermassin op dezen oogenblik niet verder te gewagen - de diepste beteekenis en bieden ons de ernstigste waarschuwing aan, namelijk: het voortdurend bestaan der zeerooverij; de langdurige oorlogen met afwisselende kansen op Sumatra gevoerd en slechts ten koste van groote krachtsinspanning en veel bloedvergietens met de tijdelijke onderwerping der bevolking bekroond, en bovenal de expeditie tegen het rijk van Boni, welke een jammerlijk schouwspel aanbiedt van besluiteloosheid en halfheid, van onkunde en verblinding, ja! van onverantwoordelijke roekeloosheid.

Niet alleen, en niet hoofdzakelijk zelfs om de afbreuk, welke zij toebrengt aan het handelsverkeer tusschen de verschillende deelen van den archipel, om de kostbare ladingen, die er door worden prijsgegeven, en de ongelukkige schepelingen, die in de handen vallen eener wreede en gewetenlooze bende, beschouwen wij de zeerooverij als eene der gewigtigste feiten; maar het is inzonderheid als bewijs van de geringheid onzer kracht en de zwakheid van ons hoog-geprezen overwigt, dat we haar voortdurend bestaan met bezorgdheid gadeslaan, dat

we de vermetele aanrandingen van personen en goederen opmerken, welke schier straffeloos dagelijks worden gepleegd in het gezigt van de nederlandsche vlag, op zeeën, die een deel uitmaken van het nederlandsche gebied en wier bewaking en veiligheid aan onze zorgen zijn toevertrouwd. Het is inderdaad beschamend en vernederend, de bekentenis te moeten afleggen, dat jarenlange inspanning, waarbij onze wakkere marine bewijzen te over heeft gegeven van schranderheid en moed, niet in staat blijkt te zijn eene horde zeeschuimers te vernietigen, of althans krachtig te beteugelen, die het vekeer onveilig maken tusschen de verschillende volkeren, die aan ons gezag zijn onderworpen en de ontwikkeling beletten van die uitgebreide kustvaart, waartoe gindsche streken eene zoo uitnemend gunstige gelegenheid aanbieden.

Het is vooral als eene getuige onzer onmagt, dat we den voortduur der zeerooverij in de indische wateren meenen te moeten betreuren; het is vooral uit dat oogpunt, dat wij de gebeurtenissen op Sumatra, in de Lampongs, in het rijk van Palembang, in Benkoelen en Djambi met bekommernis hebben gevolgd.

Is onze marine ontoereikend tot breideling van de plaag der zeeën, ons leger behoeft jaren tijds en moet zich de bloedigste offers, de uiterste krachtsinspanning, de hardste ontberingen getroosten, alvorens het ons gelukken mag de oproerige Sumatrasche volkeren tot den pligt der gehoorzaamheid terug te brengen.

Gevaarlijker nog om der gevolgen wille, komt ons de loop der gebeurtenissen op Celebes voor. Na een lang oponthoud, na weifeling en maanden talmens, waarin men inmiddels de beleefdheid had gehad den vijand van onze voornemens en onze aanstaande komst te verwittigen, is de expeditie tegen het rijk van Boni in zee gestoken. Wij hebben reeds gezegd, dat zelden meer krachtsontwikkeling was ten toon gespreid dan bij deze gelegenheid. Een landingsleger, dat voor Indië aanzienlijk mogt heeten, wel voorzien van artillerie en zelfs van mijnwerkers en sapeurs en door een detachement cavallerie vergezeld, werd op de kusten van Boni ontscheept.

Welke resultaten werden nu door die expeditie verkregen?

Men zette voet aan wal bij Badjoa, een onbeduidend visschersdorp, dat na eene kleine schermutseling ingenomen werd; men deed verkenningen in de omstreek en rigtte hier en daar

versterkingen op; maar in plaats van onmiddellijk op te rukken tegen de hoofdplaats Boni, vond men geraden om belegeringsgeschut van Java te ontbieden en bleef inmiddels in afwachtende houding, terwijl de vijand gedurig bij kleine afdeelingen in hinderlagen verscholen de manschappen overviel, die zich buiten het kamp waagden. Toen nu de gevraagde versterking kwam, bleek zij onnoodig te zijn; een ander hoofdaanvoerder had de plaats ingenomen van den generaal Steinmetz, die gewond en naar Soerabaja getransporteerd was. Deze liet onmiddellijk het leger oprukken tegen die geduchte hoofdstad der vijandige koningin, welke in weinige uren bereikt werd. Wat vond men daar? Welvoorziene versterkingen, hooge bentings, vervaarlijk geschut, een ontelbaar verdedigingsleger, eene welgewapende en woedende bevolking? Men vond er niets! Niets dan ledige, houten en bamboe huizen, eene verlaten stad; de vogel was gevlogen. - De koningin van Boni was eenvoudig met haar leger en de bevolking harer residentie naar het gebergte teruggetrokken, waar zij veilig, hoog en droog zat en - wie zal 't haar euvel duiden - met een niet zeer vleijend glimlachje de verbazing aanschouwde van ons leger. Het leger moest echter iets doen; eene of andere uitkomst moest toch verkregen worden, en daar men het niet waagde den vijand op de bergen te achtervolgen en door te dringen in onbekende, gevaarlijke passen, waarbij men ieder oogenblik aan overrompeling en insluiting bloot stond, besloot men de ledige woningen in brand te steken. De hoofdstad van Boni ging op in vlammen, maar de koningin bleef ons tarten en dacht niet in de verste verte aan onderwerping, neen! aan onderhandeling. Trouwens gevoelde zij daaraan teregt niet de minste behoefte, want zoo ergens, het gold hier: ‘Le plus faible des deux n'est pas celui qu'on pense!’

Na dit feit, dat ons geene schrede verder bragt, meende men niets meer te kunnen uitvoeren, alvorens men eene geduchte versterking had opgerigt, waarin het leger zich te allen tijde veilig zoude kunnen terugtrekken. Er werd dus besloten naar Badjoa te keeren en daar een sterk fort te bouwen. Te midden van de reeds ingevallen regenmoesson, werden de soldaten verpligt aarden wallen op te werpen en koeliewerk te verrigten. De gevolgen bleven niet achter. Honderden en nogmaals honderden werden door ziekten van allerlei aard aangetast; eene onvoldoende voeding en verzorging voltooiden de nadeelige

werking van klimaat en grond, en in weinig tijds werd het leger op jammerlijke wijze gedecimeerd, zoodat, toen eindelijk de sterkte gereed en het bevel ontvangen was den vijand in de gebergten te vervolgen, onze krijgsmagt ontoereikend bleek om zulk eene onderneming te wagen, en eerst nieuwe versterkingen van Java moesten worden afgewacht. Schepen vol zieken werden naar Java en Macassar gezonden, en zij, die nog in Boni teruggebleven waren, mogten niet meer in staat worden geacht tot het aanvaarden van eenen moeijelijken togt en tot het hanteren der wapenen.

Ziedaar wat ons omtrent de Bonische expeditie bekend werd; de verkregene uitkomst - wij zagen het - bestond in het verbranden der ledige hoofdstad en van eenige onnoozele dessa's. Is de schuld van dit ontmoedigend resultaat aan het leger te wijten? Voorzeker niet; het is er ten eenenmale onschuldig aan, en is op eene treurige wijze opgeofferd geworden. Alleen aan het slecht beleid der expeditie; aan de lange weifeling en de herhaalde vertraging, die haar voorafging; aan besluiteloosheid en gemis aan plan; aan onbegrijpelijke onkunde van de kaart van het land, en aan onvoldoende maatregelen voor de zoo noodzakelijke approviandering, verzorging en verpleging van het leger moet de mislukking - want zelfs de Heer Rochussen zal, bij nader inzien, niet meer volhouden dat ze half-gelukt is - van deze krachtige en inderdaad ontzagwekkende expeditie worden toegeschreven.

Onbeteugelde zeerooverij, voortdurende ontevredenheid en heimelijke woelingen op Sumatra, openbare oorlog met een sluwen en overmoedigen vijand op Celebes; deze drie feiten zijn, helaas! meer dan voldoende om de bezorgdheid te wettigen van hen, die vreezen, dat zonder de onmiddellijke optreding van een krachtig en vastberaden gouvernement, onze kostbare indische bezittingen spoedig in eenen staat van algemeene revolutie zullen verkeeren. Het mohamedaausch fanatisme begint de inlandsche bevolkingen hoe langs zoo meer te bedwelmen, en met het waarschuwend voorbeeld van Britsch-Indië voor oogen kan ieder, die het wél meent met zijn land, niet luide en ernstig genoeg zijne stem verheffen, opdat de natie en de regering worden wakker geschud uit den slaap der zorgeloosheid, waarin ze te midden der behagelijke beschouwing van de koloniale baten zijn ingedommeld; opdat er onverwijld krachtige en afdoende maatregelen worden genomen om het geschokte gezag te herstellen en aan

het hoofd van het bestuur dier uitgestrekte en onschatbare bezittingen een man worde geplaatst, die aan eene vaste hand, een helder hoofd, zedelijke moed en strikte regtvaardigheid verbindt.

Woelingen hier; lijdelijk of openlijk verzet ginds; wat al teekenen van vijandige gezindheid en oproerigen geest moeten door de vingers worden gezien en op naïve wijze geïgnoreerd, omdat men de magt niet bezit, den schuldigen te straffen, omdat men vreest, door nog grootere versnippering van het reeds zoo gering aantal soldaten, op schier alle punten van den archipel de smeulende vonk in lichter laaije te doen uitslaan. Zoo men Java uitzondert, waar mag ons gezag vast gezeteld heeten? Wat beteekent onze heerschappij, ons bezit op de meeste andere eilanden; welk spoor wijzen Bali, Timor, Flores, Lombok, Ceram, Boeroe, Nieuw-Guinea en talrijke even vruchtbare en schoone landstreken meer van de nederlandsche oppermagt aan? Welke onzer buitenbezittingen vertoont verblijdende teekenen, dat zij geregeerd en geëxploiteerd worden door een europeesch gouvernement; ja, welke vruchten en voordeelen - middellijk of onmiddellijk - werpen zij voor ons af?

Inderdaad! indien het heden de dag ware der confessie, wij zouden ook deze beschamende verklaring moeten afleggen, bij de bekentenis, die we reeds zooeven hebben gedaan: ‘Al deze rijke, mild door de natuur gezegende, en uitnemend voor handel en scheepvaart gelegene bezittingen zijn voor ons lastposten, onontgonnen mijnen, die we als geographische expressie onder Nederlandsch Indië hebben opgenomen, maar waar niets nederlandsch aan is als de arme posthouder, die de vlaggestok bewaakt; tenzij men 't nederlandsch mogt willen noemen, dat op die eilanden niets wordt verrigt.’

En, wél beschouwd, wat zou ons beletten den dag van heden aan te nemen als dien eener algemeene, waarachtige biecht, waarbij wij met opregt berouw vergeving inroepen voor onze zonden, en waarna wij vertrouwend de absolutie mogen afwachten, indien 't ons ernst is met onze verbetering?

Bekennen wij 't, met smart doch zonder achterhoudendheid, dat het overzigt van den toestand van Nederlandsch Indië ons de overtuiging geeft, dat ons zedelijk overwigt op de ernstigste wijze is geschokt en met geheele vernietiging wordt bedreigd, en dat onze magt in die gewesten op verre niet toereikend is om ons te handhaven in de stelling, die wij zullen en moeten

behouden, ja! die wij geroepen zijn nog meer te verzekeren en uit te breiden; dat een tal van feiten en verschijnselen de bewijzen leveren van onze zwakheid te zee en te land, maar tevens van de morele zwakheid, onbekwaamheid en wankelmoedigheid van ons bestuur en van de onhoudbaarheid der tot dus ver gevolgde politiek.

Wij zijn het niet alleen aan onze eer verschuldigd, maar het is de voorwaarde van ons zelfstandig volksbestaan, dat ons gezag in den Indischen Archipel gehandhaafd worde. Het is ongelukkig, maar het is waar, dat Indië de kurk is, waarop wij drijven; nu moge men het betreuren, dat wij het zwemmen niet hebben geleerd, maar men zal moeten toegeven, dat het zelfs voor den meest-geoefenden zwemmer moeijelijk zou zijn om met zulk een zwaar blok aan het been, als onze staatsschuld is, voortdurend boven water te blijven. Daarom *zal* en *moet* onze heerschappij tot iederen prijs in den Archipel worden verzekerd, en mogen wij voor geene opofferingen en krachtsinspanning terugdeinzen om dat doel te bereiken. Zoo eene, deze overtuiging mag eene nationale heeten, en bij al den pijnlijken indruk en al de smartelijke gewaarwordingen, die de berigten der laatste maanden - of liever der laatste twee jaren - bij de natie hebben teweeg gebragt, is het althans verblijdend en bemoedigend op te merken, hoe in alle rangen en standen der maatschappij, in de officiële wereld, aan de koopmansbeurs en zelfs onder de groote menigte, de oogen zijn opengegaan voor de heillooze gevolgen van het regeringsstelsel, dat tot dezen tijd op Indië werd toegepast, en de staatkunde wordt afgekeurd, die de toekomst aan het heden, het kapitaal aan de woekerrente, de kip aan de gouden eijeren ten offer brengt, en die, uitsluitend bezorgd voor het hooge cijfer der directe voordeelen, de ontwikkeling en welvaart der kolonie zelve, haar voortdurend en toenemend productief vermogen op kortzigtige wijze verwaarloost.

Van alle zijden zijn stemmen opgegaan, die in eenvoudige, nuchtere woorden hebben uitgesproken hetgeen door de zoogeheeten koloniale oppositie sedert vijfentwintig jaren is verkondigd. Koloniale oppositie in de beteekenis van mannen, die het bestaande regeringsstelsel afkeuren, die een gedeelte der schatten, welke Indië afwerpt, ten bate van Indië zelf wenschen te zien besteed, opdat het voortdurend productief moge kunnen blijven, neen, steeds productiever moge worden; die

waarschuwen tegen zwakheid en besluiteloosheid, tegen willekeur en bevoorregting; die aandringen op de versterking van leger en marine, omdat ze meenen dat de goedgevulde geldkist althans een goed slot waardig is; koloniale oppositie in deze beteekenis, gelooft ge niet, dat het geheele nederlandsche volk in dezen oogenblik daartoe behoort?

Met somberen ernst, helaas! wordt door velen de vraag geopperd, hoelang wij nog de koloniën zullen kunnen behouden en wat de toestand van ons vaderland zal worden, wanneer ze ons mogten ontvallen. Dat zulk eene vraag oprijst bij de menigte, is het welsprekendste bewijs van haar gering vertrouwen op onze kracht en op de vastheid en het doorzigt van hen, die geroepen zijn Indië te regeren en voor ons te behouden. Is die vraag ten eenenmale ongegrond? Is zij alleen het product van een benaauwden droom of van eene door de vrees verbijsterde verbeelding? Wie haar als zoodanig beschouwen moge, zeker niet hij, die zich bewust is, dat onze heerschappij in het oosten niet op sympathiën of zedelijk beschavingsoverwigt, maar bovenal, maar bijna uitsluitend, op de kracht der bajonetten steunt. Schrandere en diepzinnige beoefenaars van staats- en volkenregt mogen in hoogklinkende formules al de regten hebben opgesomd, welke eene europeesche natie kan doen gelden om niet-christelijke en niet-europeesche volkeren te onderwerpen en zich van hunne landen meester te maken; wij vinden het regt, door Knickerbocker aangegeven, hoe eenvoudig en prozaïsch het luiden moge, het meest afdoende, gelijk ieder *argumentum ad hominem*, namelijk: *het regt van het buskruid*. Nu willen wij gaarne toegeven, dat zulk een regt voor iedere beschaafde en verlichte natie, die er gebruik van maakt, verpligtingen met zich voert, welke zij gehouden is te vervullen. Het is vooreerst haar pligt te zorgen, dat er voortdurend geweren en buskruid in genoegzame hoeveelheid voorhanden zijn; ten tweede, dat zij de onbeschaafde, heidensche bevolking, wier voogdijschap zij ongevraagd en zelfs ongewenscht op zich genomen heeft, trachte te ontwikkelen tot een beschaafd, zedelijk, arbeidzaam, ordelijk volk; dat zij de stoffelijke welvaart en geestelijke vooruitgang op alle wijze bevordere, en dat zij besture en regere volgens een stelsel, dat het geluk en den voorspoed der geregeerden ten doel heeft en in harmonische overeenstemming weet te brengen met de belangen van het moederland.

Bij iedere voogdijschap komt een tijd van rekening en verantwoording, als het oogenblik der meerderjarigheid is bereikt, en het mag een zeer slecht voogd heeten, die dat oogenblik steeds tracht te verschuiven of - indien het geslagen heeft - zijne pupillen nog doet verkeeren in een toestand, die hen ongeschikt maakt hunne eigene belangen te behartigen.

Ook op ons rust die verpligting, en het is dus onze roeping om zorg te dragen dat ons leger en onze marine sterk en krachtig zij en een goede geest hen beziele, en niet minder behoort het tot onze taak om indachtig te zijn, dat wij ons bestuur hebben gevestigd op de voorwaarde, dat het dienstbaar zij aan de ontwikkeling en beschaving der talrijke volkeren, die onder onzen schepter zijn gebragt en wier lot aan onze wijsheid is toevertrouwd. - Van *meerderjarigheid* kan in deze geene sprake zijn; dat tijdstip is nog verre verwijderd; maar er is een ander gevaar, dat niet minder ernstig is; wij bedoelen de mogelijkheid, dat de *minderjarige* den band moede wordt en zich door geweld van voogdijschap en gehoorzaamheid tracht te ontslaan. Ziedaar een gevaar, dat in den regel slechts die regeringen bedreigt, welke geen open oog bezitten voor de behoeften harer onderdanen en die, hetzij door gemis aan veêrkracht, hetzij door gemis aan regtvaardigheid of van regeringsbeleid, de ontwikkeling en den vooruitgang des volks veronachtzamen en het de weldaden doen derven van orde, veiligheid en regt, welke de kenmerken zijn - wij herhalen het - van een goed geordend bestuur.

Zien wij, in hoeverre Nederland deze twee verpligtingen: genoegzaam buskruid, en ontwikkeling der bevolking, vervult.

Wat het eerste betreft, mogen de cijfers spreken, die wij aan het Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor 1859, bladz. 71, ontleenen. De sterkte van het leger bedroeg op 31 December 1858 aan officieren en manschappen 25000 man, waaronder ongeveer 9800 Europeanen en 15,400 inlanders, Amboinezen en Afrikanen, en wanneer men bedenkt, dat dit leger versnipperd en verdeeld is op talrijke eilanden en verspreid over eene oppervlakte van bijna 28000 vierkante geographische mijlen en te midden van eene inlandsche bevolking van 20 millioen zielen, terwijl het totale getal Europeanen en der daarmede gelijkgestelden in den geheelen archipel naauwelijks 26000 bedraagt, dan zal men wel niet aarzelen zulk eene krijgsmagt als ten eenenmale onvoldoende te verklaren voor de

taak, die aan haar moet worden opgedragen. Bedroeg het europeesche element zoovele honderdduizenden als het thans duizenden beloopt, dan nog zou de sterkte van het leger ongeëvenredigd zijn aan de behoeften; maar boven allen twijfel is bij den tegenwoordigen toestand van Indië het cijfer onzer krijgsmagt veel te gering. De ondervinding is daar om deze stelling te bewijzen. Bij de talrijke expeditiën, die vooral onder het bestuur van den heer Pahud hebben plaats gehad, heeft ons dapper leger, door gemis aan genoegzame sterkte, de zwaarste ontberingen moeten verduren en zich moeten afmatten in een langdurigen strijd, waarbij ziekten, vermoeijenis en gebrek aan een groot aantal onzer wakkere manschappen een roemlooze dood bereidden, alvorens het ons gelukte den opstand te beteugelen en eene geheele overwinning, maar slechts eene halve onderwerping te verkrijgen. Eene onvoldoende expeditie is nog gevaarlijker dan werkeloosheid; zij heeft het gevolg den vijand nog overmoediger te maken en één voor één de stralen uit te rukken van den aureool, welke om den nederlandschen naam behoort te zweven.

De tijden zijn voorbij, dat een handvol europeesche soldaten toereikend was om geheele scharen inlanders op de vlugt te drijven; wij hebben nu te doen met een vijand, die de kunst des oorlogs van lieverlede heeft geleerd; die ons begint te beschouwen als menschen van gelijke bewegingen als hij, die door fanatisme aangevuurd, of door ontevredenheid over knevelarij en wanbestuur verbitterd, met moed en volharding het nederlandsche gezag bestrijdt.

Wat zien wij gebeuren? Hier eene expeditie, die onverrigter zake terugkeert en straffeloos onze vlag moet zien honen, door een overmoedigen vijand onderstboven gekeerd en uittartend in het gezigt van ons fort en onze schepen op zijne praauwen en bentings geheschen; ginds eene militaire zending, die in het midden der overwinning moet ophouden, wijl haar de getalsterkte ontbreekt om verder voort te gaan; en erger nog! op eene andere plaats het nederlandsche leger door de inlandsche bevolking verslagen en teruggedreven tot twee, driemalen toe. Ongunstige en zorgwekkende berigten zijn van Borneo's Westerafdeeling ontvangen; de zeeroover wacht reeds lang op zijne welverdiende kastijding en houdt zich in de wateren en kreeken van Flores schuil; Bali eischt dringend eene nieuwe en meer afdoende tuchtiging; men is verpligt lijdelijk toe te

zien en een gunstiger tijdstip af te wachten, omdat..... men geene troepen meer missen kan en Java en de overige bezittingen niet nog meer durft ontblooten.

Alleen de ontoereikendheid onzer magt is van al deze jammerlijke feiten de oorzaak. In weêrwil van zijnen bekenden en zoo wij vertrouwen, algemeen gewaardeerden heldenmoed, is het nederlandsch-indische leger door zijne geringe getalsterkte niet in staat om rust en orde in ons uitgestrekt gebied te bewaren of te herstellen.

Geene uitzending van honderd man suppletietroepen om de drie maanden kan hierin voldoende voorzien. Zal werkelijk het leger geëvenredigd zijn aan de diensten, welke het moet bewijzen, het zou verdubbeld moeten worden; Java alleen zoude voor zijne eigene veiligheid en bewaking, en als hoofddépôt onzer krijgsmagt, het geheele cijfer behooren te bezitten, dat thans over den geheelen Archipel is verspreid.

Maar niet alleen het leger, ook de marine eischt dringend vermeerdering en versterking en - volgens het oordeel van bevoegden - eene reorganisatie van hare inrigting en het charter der vaartuigen. De diensten, die thans van haar worden gevergd, gaan verre hare krachten te boven; aan ongeloofelijke inspanningen en vermoeijenissen wordt zij in het tropische klimaat blootgesteld, en groot is het aantal van wakkere en schrandere officieren, die de dienst verlaten, omdat het hun onmogelijk blijkt weêrstand te bieden aan de afmattende werkzaamheden, die hun worden opgelegd.

Naast een krachtig leger behoeven wij in den Indischen Archipel bovenal eene krachtige en talrijke marine. De verschillende eilandgroepen, de uitgestrekte wateren, de groote uitgebreidheid kust, die wij te bewaken hebben, maakt de tegenwoordigheid van vele oorlogsvaartuigen en bovenal van vele stoomschepen en weinig-diepgaande kruisbooten noodzakelijk, en het aantal van 19 stoomschepen en 11 zeilschepen, ondersteund door een paar schoeners en een 60- tal kruisbooten, waaruit ons indisch escader heet te bestaan, maar waarvan steeds een zeker gedeelte in herstelling, of op reis naar het moederland of naar de kolonie is, kan niet beantwoorden aan de eischen eener goede dienst en is niet in staat voor goed een einde te maken aan de zeerooverij. Wanneer wij op versterking der koloniale marine aandringen, dan hebben wij daarbij nog niet het oog gevestigd op de eventualiteit van eenen oor-

log met eene europeesche zeemogendheid; maar bepalen wij ons tot de behoefte van onze betrekking met en onze stelling tegenover de verschillende inlandsche volkeren.

Autoriteiten op dit gebied mogen met feiten en bijzonderheden de waarheid staven van dit gevoelen; wij bezitten daartoe de bevoegdheid niet; maar wij vreezen van die zijde geene tegenspraak, wanneer wij de meening uitspreken, dat het indische escader, niet minder dan het indische leger, versterking en tevens hervorming behoeft.

De tijd van loven en bieden en van halve maatregelen is voorbij; al zoude de helft der koloniale baten voor het eerste tiental jaren er mede gemoeid zijn, het leger en de marine in Indië *moet* krachtig worden uitgebreid en versterkt. Deze overtuiging is eene algemeene geworden; de geheele natie is van de noodzakelijkheid dier uitbreiding doordrongen; ons gezag en ons overwigt moeten tot iederen prijs worden hersteld en op hechter grondslagen dan ooit gevestigd; het oogenblik van handelen is thans gekomen, en wij mogen niet langer dralen, willen wij niet op roekelooze wijze het bezit onzer kostbare koloniën in de waagschaal stellen.

Wij hebben gezien, dat Nederland, wat de eerste voorwaarde betreft - het onderhouden eener genoegzame magt - verre te kort schiet; gaan wij thans na, of aan de tweede verpligting beter wordt voldaan; de pligt namelijk om te regeren in het belang der bevolking en tot haar welzijn en hare ontwikkeling mede te werken in overeenstemming met het voordeel van het moederland.

Het regeringsstelsel, dat tot dus verre op Indië is toegepast, berust op het beginsel, dat de koloniën zooveel mogelijk directe voordeelen moeten afwerpen voor het moederland; dat zij beschouwd mogen worden als overheerde wingewesten, waarvan de opbrengst geheel en onverdeeld den overheerscher toebehoort, en dat het toppunt van gouvernementele wijsheid wordt bereikt, wanneer die opbrengst een hoog cijfer vertoont, onverschillig de wijze waarop, en de prijs waarvoor zulk een resultaat wordt verkregen. Dat de vorm van bestuur tegenover de inlandsche bevolking eene absoluut-autocratische is, wij willen daarvan geen verwijt maken; een anderen vorm kent de oostersche maatschappij niet. Er is iets anders, dat ons voorkomt het verderfelijke, maar onvermijdelijke gevolg te wezen van het beginsel dat Indië de koe moet zijn, die ons versche melk,

grasboter en kaas bezorgt en overigens geen reden heeft om te bestaan. Het daarop gebouwde stelsel moet noodzakelijk als voorwaarden aannemen: staatsmonopolie, onderdrukking van bijzondere nijverheid, uitputting van het arbeidsvermogen van het volk en de voortbrengingskracht van den bodem door verpligte cultuur, door heerendiensten, belasting van onmisbare levensbehoeften en reglementering van den arbeid, gepaard aan opdrijving der lasten en heffingen door middel van verpachting, waardoor een systematische knevelarij in het leven wordt geroepen en op officiële wijze aangemoedigd.

Vergissen we ons, of is dit de toestand der indische maatschappij en het ideaal harer regeerders? Zijn wij verblind, of wordt het indische regeringsbeleid beheerscht door de zucht om de kolonie jaarlijks het hoogst-mogelijke cijfer van onmiddellijke voordeelen, met andere woorden, het grootste batige saldo ten behoeve der nederlandsche schatkist te doen afwerpen? Indien deze uitkomst verkregen kon worden met eerbiediging van de ontwikkeling en den bloei der kolonie zelve, voorzeker, wij zouden de eerste zijn om ons daarin te verheugen en zulk een resultaat te waarderen; maar het komt ons voor, dat het belang van Indië ten eenenmale wordt voorbijgezien ten behoeve van het *oogenschijnlijke* voordeel van het moederland, in plaats van daarmede in verstandige overeenstemming te worden gebragt.

Het is een treurig schouwspel, dat zich aan ons oog vertoont, wanneer wij den toestand der inlandsche bevolking gadeslaan. Gedurende meer dan twee eeuwen, dat onze vlag als heerscheresse wappert in den Archipel, hoe weinig vooruitgang in materiëel welzijn, in consumtief vermogen des volks; hoe weinig vooruitgang in beschaving en verlichting, in christelijke zedelijkheid en in lust en geschiktheid tot den arbeid valt er op Java en op onze overige bezittingen op te merken!

Gedrukt onder dienstprestatiën van allerlei aard, waardoor zij in naturâ eene belasting betaalt, ongeëvenredigd aan hare krachten; uitgemergeld door inlandsche hoofden, door chinesche pachters, industriëlen en geldschieters, verkeert de bevolking in eenen toestand van kommerlijkheid, die het gebrek zeer nabij komt en onmisbaar daarin overgaat, zoodra de oogst der padie gedeeltelijk is mislukt. Van christelijke beschaving, van verstandelijke ontwikkeling, van vorderingen op het gebied van wetenschap en kunst, en daarmede gepaard gaande meerdere

welvaart en hoogere maatschappelijke stelling, hoe luttel zijn de sporen daarvan zelfs op Java te vinden! Verwondere er zich over wie wil, dat de geest van het volk geene tevredene en welbehagelijke is; dat het wrok koestert in zijn gemoed en slechts de geringste aanblazing van godsdienstige dweeperij behoeft, om op te staan tegen den regeerder, die in zijn oog de eenige oorzaak is van het sobere en harde lot, dat hem is toebedeeld!

En toch, hoe schijnbaar is het voordeel, dat ten koste van zulk een prijs wordt verkregen! Niet in de directe opbrengst van eenige millioenen meer ligt het belang van Nederland, maar in de zekerheid, dat de kolonie voort zal kunnen gaan in het leveren van kostbare bijdragen tot de huishouding van den staat, dat zij toe zal nemen in productief vermogen en jaar op jaar de winsten zullen vermeerderen, welke zij afwerpt, omdat die winsten niet worden verkregen ten koste van het kapitaal - van arbeid en grond - maar afgezonderd zijn van zuivere, overvloedige renten. Ook dit is publiek domein geworden sedert de catastrophe van Bandjermassin; de algemeene opinie keurt thans luide de kortzigtige staatkunde af, die de toekomst in de bank van leening zet om op den dag van heden in weelde te baden.

Verderfelijk als de indische staatkunde blijkt voor de inlandsche bevolking, even gebrekkig is hare werking ten opzigte van het europeesche element. Indien de inlander ontevreden is en in openlijk verzet komt, de europeaan, wiens zelfbehoud hem dwingen moet conservatief en ministeriëel te zijn, mort in zijne binnenkamer over andere grieven, die het koloniaal regeringsstelsel - regeringsstelselloosheid misschien? - plegen eigen te zijn. Men zoude meenen, dat althans het europeesche element in het bestuur een natuurlijken bondgenoot, een ijverigen voorstander en verdediger, een hulpvaardigen medewerker zoude vinden; solidariteit van toestand en belangen en wélbegrepene staatkunde schijnen zulks voor te schrijven. Het is eene dwaling.

Wel verre, dat europeesche immigratie wordt bevorderd en aangemoedigd, schijnt de indische regering haar veeleer als een kwaad te duchten, en in plaats van hare kracht te zoeken in de versterking van het europeesche element, meent zij daarin een gevaar voor haar gouvernementeel stelsel te moeten zien. Van daar, dat de vestiging van Europeanen voortdurend aan

formaliteiten wordt onderworpen, en men alle middelen te baat neemt, om hun verblijf in de binnenlanden en de buitenbezittingen moeijelijk te maken. Het is, of men van den regel uitging, dat in Indië geene andere Europeanen behoorden te worden gevonden, dan die volstrekt noodzakelijk zijn voor de dienst, of in betrekking staan tot het raderwerk van den staat. Maar niet alleen door formaliteiten en door het voorbehoud, om willekeurig het verblijf in de kolonie te ieder ure te kunnen ontzeggen, wordt de uitbreiding van het europeesche element tegengehouden; in hooge mate draagt daartoe bij de lage trap van ontwikkeling der indische maatschappij, haar slecht georganiseerd en onvoldoend bestuur en de schromelijke wankelmoedigheid, die beurtelings tot willekeur en tot angstige flaauwhartigheid overslaat, waaraan handel, nijverheid en landbouw in de kolonie zijn overgeleverd. De beruchte zaak der openstelling van de negentien havens ligt nog te versch in het geheugen, om verder bewijs voor de waarheid onzer bewering te behoeven. Grootere besluiteloosheid en rampzaliger hiuken op twee gedachten is noode in de administratieve jaarboeken te vinden, en het geneesmiddel, door den Heer Rochussen aangeboden om het kwaad goed te maken, dat er was gesticht - een geneesmiddel, nog veel erger dan de kwaal zelve, en waardoor de minister van koloniën bleek op staatkundig gebied minder dan een plattelandsheelmeester te zijn - behoort tot die kolossale verschijnselen, welke zich gelukkig slechts zelden openbaren en daarom te dieper indruk maken. In zulk een toestand van onzekerheid als de handel is gebragt geworden door het dobberen tusschen openstelling of niet-openstelling, toelating of uitsluiting van europeesche wollen en katoenen goederen, toepassing of onthouding van het voorregt der certificaten van oorsprong; in zulk een toestand bevindt zij zich herhaalde malen, en in eene niet geringere onzekerheid heeft in de laatste jaren nijverheid en landbouw verkeerd. Men herinnere zich de langdurige spanning, waarin zij werden gehouden in betrekking tot de verlenging der huurovereeukomsten in de vorstenlanden en de vernieuwing der gouvernementscontracten; men herinnere zich de bezwaren en moeijelijkheden aan het verkrijgen der officiële toestemming tot ontginning en exploitatie van mijnen verbonden. Bewijzen te over van de weinige medewerking van het bestuur tot bevordering der belangen van zijne europeesche onderdanen op stoffelijk gebied. Ziet het er

beter uit, wat de zorg betreft voor hunne geestelijke ontwikkeling? Ook deze vraag moet ontkennend worden beantwoord. Onvoldoend lager onderwijs, gemis aan eene inrigting tot hooger onderwijs; volstrekte onmogelijkheid, om in Indië zelf te worden gevormd voor ambtelijke betrekkingen of voor handel en nijverheid; karige gelegenheid, om zelfs de vereischte opleiding te ontvangen tot officier bij het nederlandsch-indische leger; ziedaar hoe de geestelijke belangen der europeanen worden behartigd. De droevige verpligting, om hunne kinderen reeds in hunne vroegste jeugd voor vele jaren van zich te verwijderen, om in Europa het onderwijs te ontvangen, dat Indië hun niet geven kan, wordt voor europeesche ouders door dien achterlijken toestand geboren, en hoe zwaar het offer is, dat daardoor van hunne liefde wordt gevergd, zal een ieder beseffen, die weet, hoe bitter de scheiding van ouders en kinderen valt, en die met opmerkzaamheid het lot, de zedelijke ontwikkeling en den gezondheidstoestand heeft gadegeslagen dier indische knapen, welke door het gemis aan onderwijs in de kolonie, zijn verpligt om van hun zesde tot hun twintigste jaar onder vreemden op te groeijen.

Maar wij zijn onbillijk misschien in onze klagt. De Javasche couranten van Junij bevatten een koninklijk besluit tot oprigting van een gymnasium te Batavia, dat den vereerenden naam zal dragen van gymnasium Willem III, en waardoor de eerste schrede zal worden gezet op het gebied van het middelbaar onderwijs in Indië. Maar het is opmerkelijk, dat iedere schrede van menschen, die een onvasten gang hebben, een misstap of eene struikeling wordt. In plaats van de oprigting en organisatie van het gymnasium, gelijk het betaamde, op te dragen aan de bevoegde autoriteit, de Hoofdoommissie van onderwijs voor Nederlandsch Indië, heeft men goedgevonden, buiten dat ligchaam om, een collegie van curatoren te benoemen, welke met het nemen van al de voorbereidende maatregelen werd belast. Het gevolg is geweest, dat *al de leden der Hoofdcommissie* hun ontslag hebben verzocht; dat de ijver en belangstelling der mannen, die 't meest op de hoogte zijn van dit gewigtig onderwerp, geschokt is, en het debut der eerste inrigting van middelbaar onderwijs op Java eene mislukking dreigt te worden. Maar zelfs, indien het gymnasium Willem III op doeltreffende wijze wordt tot stand gebragt, aan de wenschen en behoeften der europeesche maatschappij in Indië wordt

daardoor slechts ten deele te gemoet gekomen. - Zoolang er geene goede industriescholen en geen hooger onderwijs bestaat, zoolang het radicaal-stelsel wet blijft, en de ambtenaarsloopbaan gesloten is voor elk, die niet in Europa de wettig-vereischte opleiding heeft ontvangen, zoolang kunnen de bezwaren niet als opgeheven worden beschouwd en hebben de Europeanen, in onze koloniën gevestigd, regt tot klagen over onvoldoend onderwijs en miskenning hunner zedelijke belangen.

De nadeelen van het Delftsche radicaal, het stelsel van monopolie, dat daaruit ontstaat, en waarop - bij de onvoldoende productie van ambtenaren van die academie - slechts ten gevalle van gunstelingen en aanbevolenen soms eene uitzondering wordt gemaakt, zijn te over bekend en te breedvoerig in talrijke geschriften, en bovenal in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië van Dr. W.R. Baron van Hoëvell ontwikkeld, dan dat wij te dezer plaatse niet met eene aanstipping en vingerwijzing zouden kunnen volstaan. Monopolie, protectie: ziedaar het karakter van de ambtenaarswereld, aan welke het bestuur van Indië is opgedragen. Bekwaamheid en geschiktheid, hoe onwederlegbaar ze blijken mogen, geven geene aanspraak, om op te klimmen in de dienst van den staat, als de Delftsche academie ze niet heeft gestempeld en voor echt erkend, of als - bij gunstige uitzondering - geene hooggeplaatste betrekkingen, geen veelvermogende voorspraak den Cerberus weten te vermurwen, die aan de poorten der ambtelijke regionen de wacht houdt.

Indien we een boek schreven over den toestand van Indië, in plaats van, naar aanleiding der jongste waarschuwende verschijnselen, een kort maar ernstig woord te spreken tot onze landgenooten en hun de gevaren aan te toonen of te herinneren, welke onze heerschappij in den Archipel bedreigen; wij zouden de rij onzer beschouwingen door talrijke feiten kunnen uitbreiden. Wij zouden wijzen op de verderfelijke gevolgen, die zich maar al te vaak hebben geopenbaard, waar het bestuur van uitgestrekte gewesten aan onbekwame handen werd toevertrouwd; wij zouden aantoonen, hoe zwakheid en onhandigheid de oorzaken zijn geweest van vele rampen, die ons in de laatste jaren hebben getroffen; wij zouden de aandacht vestigen op de weinige werken van algemeen nut, die in Indië worden tot stand gebragt; wij zouden vragen, waar de sporen te vinden zijn van havenverbetering, van uitbreiding der wa-

terleidingen - die eerste voorwaarde van indischen landbouw - en groote wegen, van genoegzame middelen van gemeenschap, van versterking onzer vaste punten, van betere verzekering der veiligheid van personen en goederen, al zouden wij daarbij tevens dankbaar de oprigting der telegraaflijnen op Java en de aanvankelijke uitbreiding der stoombootdienst erkennen.

Voor het doel, dat wij ons met deze regelen voorstellen, kan echter ons vlugtig overzigt volstaan, en zoo we in de schildering van den waarachtigen tegenwoordigen toestand van Nederlandsch Indië eenigzins mogten zijn geslaagd, dan moet dat overzigt ons leiden tot de treurige overtuiging, dat onze magt in geen tijdsgewricht op lossere schroeven stond en gevoeliger slagen onderging dan in de laatste jaren. Maar de wetenschap van het kwaad is de eerste voorwaarde tot herstel, en dat herstel is niet alleen niet hopeloos, maar met vasten wil en krachtsinspanning, door een helder inzigt in de behoeften van den toestand geleid, bereikbaar binnen betrekkelijk korten tijd en tot een prijs, die, in verhouding tot de resultaten, niet al te kostbaar mag heeten. Bedriegen wij ons niet, dan is het bestaande kwaad aan twee oorzaken toe te schrijven, waarvan de eerste een meer blijvend, de andere een meer tijdelijk karakter draagt.

De zucht om het koloniaal batig saldo zoo hoog mogelijk op te voeren, met miskenning van alle andere belangen, mag als de eerste oorzaak worden beschouwd. Dat het cijfer dier baten inderdaad tot het aannemen van zulk eene rigting zeer verleidelijk is, kan niet worden ontkend, wanneer men nagaat, dat zij van het jaar 1832 tot 1858 ingesloten de som hebben bedragen van ruim vierhonderd millioenen gulden, waaronder het jaar 1857 met ruim eenenveertig millioenen verschijnt, terwijl voor 1858 de raming op dertig millioenen is aangenomen. Behalve deze verbazende opbrengsten, heeft de Indische Archipel nog het *jaarlijksch* tekort van omstreeks vier tonnen gouds in de inkomsten onzer West-Indische en Afrikaansche bezittingen en de kosten tot herstel van het Indische muntwezen, welke ruim drieëntwintig millioenen bedragen, gedekt. Voorwaar, zulke schitterende resultaten waren wel geschikt om het oog der regering te verblinden en haar te doen volharden bij het stelsel, dat oppervlakkig de hoogste politieke wijsheid scheen te zijn. De perzik was te aanlokkend om niet naar meer te smaken, en we ruimen der menschelijke zwakheid gaarne haar deel in. Maar, in weêrwil dier uitkomsten, wie zal bij eenig nadenken

het verderfelijke van zulk een stelsel niet inzien? De vraag, die de politke beheerschte, was niet, hoe de belangen der kolonie 't beste konden worden behartigd, hoe hare ontwikkeling en bloei moesten worden bevorderd, welke hare behoeften waren en tot welken prijs van uitputting en uitmergeling welligt zij die oogverblindende voordeelen aan de nederlandsche schatkist afwierp; de vraag werd uitsluitend, hoe die millioenen nog konden worden vermeerderd; hoe het productief vermogen van Indië door de broeikasmethode nog meer kon worden geëxploiteerd; welke inkrimpingen en bezuinigingen in de indische staatsdienst nog konden worden ingevoerd, welke openbare werken konden worden geëconomiseerd en uitgesteld; welke sommen er op het leger en de marine, de bezetting der buitenposten en het administratief beheer konden worden uitgewonnen en langs welken weg de inlandsche bevolking, de handel en de landbouw nog meerdere belastingen, regten en heffingen zouden kunnen opbrengen. Alleen met het doel voor oogen, om de uitgaven der indische dienst zoo veel mogelijk te beperken en den indischen bodem en de indische bevolking vruchten te doen afwerpen, zoo rijkelijk als zelfs het weelderige indische klimaat niet zonder kunstbewerking leveren kon, werden alle andere belangen daarbij gering geacht, en de gedachte - zoo zij oprees - onderdrukt, of Indië bij zulk een stelsel voortdurend in staat zoude blijken te zijn de millioenen bij te dragen, die er van werden gevergd en op welke men gewoon geworden was te rekenen.

Tot welke heillooze gevolgen het vasthouden van zulk een stelsel leiden moet, behoeven wij wel niet in 't breede aan te toonen, sinds de laatste maanden in de publieke opinie over dit punt eene geheele omkeering hebben te weeg gebragt en algemeen in Nederland in de overtuiging wordt gedeeld, dat zulk eene politiek - zoo zij dien naam verdient - noodwendig tot volkomene uitputting der krachten en tot volkomene opdrooging der bronnen leiden moet.

Zullen de indische koloniën voortdurend bij magte zijn om ons kostbare winsten te verschaffen, dan moet in de eerste plaats aan hare behoeften worden voldaan en haar niet de levenssappen worden onttrokken, welke de voorwaarden zijn van haar bestaan; dan moet hare bevolking in welvaart kunnen toenemen door ondersteuning en medewerking der regering; dan moet haar handel, hare nijverheid en landbouw worden bevorderd door de vestiging van een krachtig, regtvaardig en goed

geordend bestuur, door verbetering der middelen van gemeenschap, der waterleidingen en der cultuur en door opheffing der lasten en formaliteiten, welke haar belemmeren. Daardoor zal de bevolking toenemen in aantal, in arbeidskracht en consumtievermogen; de meerdere welvaart zal haar meerdere behoeften leeren kennen en grooter verbruik van europeesche voortbrengselen zal daarvan het verblijdend gevolg zijn. Vermeerdering van handel en scheepvaart zullen daarin moeten voorzien; vermeerdering van inkomende regten zal de vrucht zijn, die de regering er van plukt. Wij zien het: een wijs en verstandig bestuur voert zijne eigene belooning met zich.

Onder de eerste behoeften van Indië, eene behoefte, wier vervulling thans niet langer *kan* en *mag* worden verschoven, behoort - wij herhalen het - een krachtig leger en eene krachtige marine. Onze heerschappij *moet* vast gevestigd, onze vlag geëerbiedigd, ons zedelijk overwigt ontzien en gehuldigd zijn, wil men op den duur de kolonie zich zien ontwikkelen. Zonder volkomene gerustheid en veiligheid van personen en goederen; zonder de overtuiging, dat het gouvernement sterk, waakzaam en overal tegenwoordig zij, om iedere inbreuk op rust en maatschappelijke orde te straffen en te stuiten, zal noch handel noch industrie zich kunnen uitbreiden. Met het zwaard van Damocles boven 't hoofd, doet een koopman geen zaken, beproeft de industriëel geen tak van nijverheid of waagt zich in ontginningen.

De buitenbezittingen moeten ophouden lastposten voor ons te zijn. Borneo, Sumatra, Celebes, Bali, Lombok, Timor, Ceram en welke eilandgroepen meer tot ons uitgestrekt domein behooren, moeten in waarheid nederlandsche bezittingen worden; zij wachten op de hand der nijverheid, zij wachten op de bewijzen, dat een europeesche staat, verlicht, beschaafd, zedelijk en arbeidzaam, den schepter over hen zwaait. Niet door een tooverslag kunnen die talrijke eilanden worden ontgonnen; maar van lieverlede, stap voor stap, moet het europeesche element vooruitrukken en den maagdelijken bodem bewerken en zich al den rijkdom ten nutte maken, die in zijnen schoot besloten ligt; maar..... een europeesch leger moet het voorafgaan; eene europeesche marine moet het ter zijde staan, moet de zeeën veilig maken en het ongestoorde handelsverkeer verzekeren. Geene nederzetting, geene ontginning dan ondersteund door eene genoegzame militaire magt. Geene expeditie meer,

dan die zeker kan zijn ‘te komen, te zien en te overwinnen;’ geen militaire post meer, dan die krachtig genoeg is aan den eersten inlandschen overval weêrstand te bieden en zich staande te houden, tot er versterking opdagen kan.

Onze heerschappij behoeft bevestiging; de inlandsche vorsten, welke tegen ons gezag zijn opgestaan, moeten de kracht gevoelen van onzen arm en eene tuchtiging ondergaan, die hun de lust beneemt zich verder tegen ons te verzetten; afdoende maatregelen dienen te worden genomen, en iedere expeditie, die thans wordt aanvaard, moet niet alleen talrijk genoeg zijn, maar met beleid worden georganiseerd en bestuurd. De zeeroverij moet worden uitgeroeid tot iederen prijs, en zoowel te zee als te land moet volkomene veiligheid heerschen. - Ziedaar de onmisbare voorwaarde voor welvaart en ontwikkeling.

De aanzienlijke baten, die Indië afwerpt, moeten dus in de eerste plaats dienstbaar worden gemaakt - hel is door anderen gezegd en onze woorden zijn slechts eene beaming - aan de vervulling van de behoeften van Indië, aan het in stand houden van eene voldoende krijgsmagt, aan de vestiging van eene geregelde en bekwame administratie, aan de aanmoediging van onderwijs en beschaving, aan het openen van nieuwe bronnen van welvaart, aan de bevordering en ondersteuning van de belangen der nijverheid en landbouw en aan de opruiming van de hinderpalen, welke harer ontwikkeling in den weg staan. Daardoor zal waarschijnlijk in de eerste jaren het cijfer van de directe voordeelen voor de schatkist verminderen; maar de bron der indirecte voordeelen zal er te milder door vloeijen en de kolonie zal vooruitgaan, met reuzenschreden vooruitgaan op de baan der ontwikkeling en bij magte zijn een steeds grooter aandeel te dragen in de lasten onzer staatshuishouding. Opdrijving der oogenblikkelijke baten, met algeheele uitputting tot onvermijdelijk gevolg; of eene matiger opbrengst der onmiddellijke voordeelen, met de zekerheid, dat die opbrengst steeds zal worden verkregen, ja jaarlijks zal vermeerderen; welk stelsel beantwoordt het beste aan den eisch, aan ieder europeesch gouvernement ten opzigte zijner koloniën gesteld, den regtvaardigen eisch namelijk, om de belangen van moederland en kolonie in harmonische overeenstemming te brengen en te regeren ten meesten nutte zijner onderdanen?

De uitsluitende zucht tot opdrijving van het koloniaal batig saldo, welke de toekomst vernietigt, moet plaats maken voor

een regeringsstelsel, dat uit het heden eene schoonere toekomst ontwikkelt. Wij noemden die zucht de eerste blijvende oorzaak van het kwaad, dat zich in Indië heeft geopenbaard; de tweede oorzaak van meer tijdelijken aard is gelegen in de zwakheid, besluiteloosheid en ongeschiktheid der mannen, aan wie het bestuur onzer koloniën in de laatste jaren is toevertrouwd.

De kwestie van de openstelling der havens; de verrassende benoemingen van ambtenaren; het opdragen van gewigtige posten aan lieden, die geen anderen titel van aanbeveling bezaten dan hun naam en hunne invloedrijke familierelatiën; de voorgenomene reorganisatie der Delftsche academie, die zich tot dus ver schijnt te bepalen tot de keuze van eenen nieuwen directeur, die de aanleiding is geworden van even dwaze als inconsequente demonstraties; de weifelende politiek, welke bij de verlenging der huurcontracten heeft voorgezeten; de onverantwoordelijke talming en besluiteloosheid, die de Bonische expeditie voorafgingen; de nog laakbaarder zorgeloosheid, welke bij de uitrusting en verpleging van het expeditionaire leger heeft geheerscht; de talrijke krijgsverrigtingen op Sumatra, die met eene halve zegepraal, soms met een volslagen nederlaag eindigden en onze zwakheid op jammerlijke wijze voor de inlandsche volkeren aan het licht heeft gebragt; het ondoordachte en aan de eene zijde noodeloos strenge, aan den anderen kant onhandig vrijlatende reglement op de drukpers en de verspreiding van drukwerken in Nederlandsch Indië, dat even als zoo vele andere besluiten en reglementen vastgesteld schijnt te zijn, om niet nageleefd te worden, omdat men voor de toepassing terugdeinst of inmiddels van gedachten is veranderd; het gemis aan waakzaamheid en kennis der bestaande toestanden, waaraan voor een groot gedeelte de ondergang der jeugdige, doch hoogst gewigtige industrie en de moord van dertig Europeanen te Bandjermassin mag worden toegeschreven; het gebrek aan veerkracht en vastberadenheid, waar het geldt ons bedreigd gezag te herstellen; de onstaatkundige wijze, waarop leger en marine worden behandeld, en welke vele brave en beproefde officieren de dienst doet verlaten; de ellendige inrigting van het militair pensioenfonds en het weduwen- en weezenfonds van de officieren der landmagt; de afmattende dienst, welke aan de marine wordt opgelegd; de onhandigheid, waarmede men gepreludeerd heeft aan de oprigting van het gymnasium; de breede rij is waarlijk meer dan voldoende, om van de zwakheid

en politieke onbekwaamheid te getuigen der mannen, van wier doorzigt te dezer ure het lot van Indië afhankelijk is.

Beurtelings zwak en weifelend, of noodeloos ijverzuchtig op haar gezag, vertoont de indische regering het treurige beeld van elk autocratisch bestuur, dat achter daden van willekeur, welke de goê-gemeente schijnbaar ontzag inboezemen, haar gemis aan kennis en innerlijke kracht tracht te verbergen. Zulk eene regering moet uit den aard der zaak de versterking van het europeesche element als een kwaad trachten te voorkomen, omdat zij daarin de versterking vreest van de partij der oppositie, van de gelederen harer tegenstanders en beoordeelaars.

En dit laatste is niet het geringste nadeel van het stelsel in de oogen van hen, die op goede gronden meenen te mogen beweren, dat juist eene talrijke europeesche immigratie, een zeer krachtig, wijd en zijd zich verspreidend europeesch element noodig is voor de hechtheid onzer heerschappij en de vermeerdering van de welvaart en bloei der koloniën, en bij gevolg voor de belangen van het moederland.

Het is dan ook opmerkelijk, hoe zeer de terugroeping van den Heer Pahud behoort tot de algemeene en luide uitgesproken wenschen. Ook dit is publiek domein geworden. Men randt 's mans braafheid en goede bedoelingen, zijne meerdere of mindere geschiktheid voor andere betrekkingen in eene lagere sfeer van werkzaamheid niet aan; maar de publieke opinie verkondigt luide, dat de bekwaamheid van den Heer Pahud zeer gelijkvloersch is, en hij ten eenenmale ongeschikt blijkt te zijn voor den eminenten post, waartoe hij zich zelven - zoo wij ons niet bedriegen - het eerst geschikt heeft geoordeeld. Hij heeft zich te goeder trouw in zich zelven bedrogen; de Heer Pahud moet, bij nader inzien, den Heer Pahud ontzettend zijn tegengevallen; maar zelfs indien dit het geval niet mogt zijn, de belangen, die op het spel staan, zijn te gewigtig; het behoud der koloniën is voor Nederland zulk eene levensvraag, dat hier geene ruimte is voor persoonlijke consideratiën.

De minister, die in oogenblikken als deze den zedelijken moed niet bezit, om zonder aanzien des persoons te handelen en doortastende maatregelen te nemen, op 't gevaar af, dat hij er zich magtige en hooggeplaatste vijanden door verwekt, zoude een weinig geruststellenden waarborg aan de natie aanbieden voor het goede bestuur en de veiligheid harer koloniën. Zoo

als de toestand thans is, *kan* hij niet blijven; meer dan eenmaal is het verschijnsel opgemerkt van gemis aan overeenstemming tusschen het hoofd van het departement van koloniën en den gouverneur-generaal; in zulk een toestand is regeren onmogelijk en worden de hoogste belangen prijs gegeven aan den stroom van dobberende meeningen.

Verwisseling van het stelsel van opdrijving der koloniale baten voor een regeringsbeleid, dat van die baten in de eerste plaats het noodige afzondert voor de behoeften van Indië zelf en in de bevordering van de stoffelijke en zedelijke belangen der bevolking het middel ziet tot verkrijging van voortdurende en gestadig klimmende opbrengsten; krachtige versterking van het leger en uitbreiding der vloot, bevordering van europeesche immigratie, aanmoediging van particuliere nijverheid, en - *last not least* - een krachtig, bekwaam, verlicht en regtvaardig bestuur, dat weet wat het wil en de magt bezit zijn wil ten uitvoer te brengen, ziedaar de lessen, die in de jongste waarschuwing uit Nederlandsch Indië opgesloten liggen. De natie heeft die lessen vernomen en beaamd; zal de regering er doof voor blijven?

JOH. C. ZIMMERMAN.

Een dag te Kleef.

Wandelingen naar, in en om de stad Cleef, over Montferland en Eltenberg, met een platten grond van Cleef en omstreken. Amsterdam, H.W. Weytingh. 1859. 24 bldz.

> In eene lucht, vol geurs van kruit en bloemen.
> V o n d e l 's lierdicht ‘op de marmeren P a l l a s van J o a n M a u r i t i u s .’

Een goedhartig maar medelijdend glimlachjen, ziedaar wat u wacht, wanneer gij er voor uitkomt, dat ge de weinige zomerdagen, welke ter uwer beschikking stonden, met genoegen te Kleef hebt doorgebragt; dat gij uwen viertijd in de omstreken van het stadjen waarlijk genoot. ‘Kleef,’ klinkt het; - maar van welk tal van teekens de drukkerij voorzien moge zijn, dat ondeugend middending tusschen vraag en verbazing, 't welk ieder uwer bekenden zich veroorlooft er achter te zetten, ontbreekt haar, - ‘Kleef,’ en de toon, waarop het woord wordt uitgesproken, heeft beurtelings iets van een verwijt of van een beklag, ‘Kleef.’ Hagchelijk oogenblik, waarin het aan het licht komt, o f en h o e ge u hebt vermaakt, - wie van beiden, aanvaller of verweerder, met den zuiversten zin voor het schoon der natuur blijkt begaafd. Het geldt hier minder den toets van hen, bij wie het met deze ook niet breed staat geschapen, zij die aan de *villeggiatura* maar mededoen, omdat zij tot de mode *du grand monde* behoort, die op den schoonsten zomeravond eene operazaal in de buurt eene alleraardigste ressource heeten, helaas! zoo zijn er, maar die gaan niet naar ‘Kleef.’ Het geldt hier, ach! zoo zijn er ook, zijn er velen, hen, die eenige sporten lager geplaatst op den ladder der beschaving, beweert men, op dien

der fortuin zouden wij er willen bijvoegen, zich verbeelden door zulk een stappen over de grenzen in Duitschland te zijn geweest, die bij Maywald niet louter het onvergelijkelijk uitzigt van het terras, die er ook den toon, en wel niet alleen dien der eeuwige muzijk prijzen, die dweepen met het *Schützen-Bal*, - hola! Wat ter wereld zou ons echter het regt verleenen om u onder die schare te schikken, welke, zegt zij, voor iederen gulden, dien zij daar uitgeeft, er voor drie pret heeft; het is er pret naar! wat zou ons de bevoegdheid geven u bij hen te tellen, die afdeinzen, die inkrimpen, die Kleef verloochenen als hun voorname vriend van zijne verre togten ophaalt, zelfs den moed missende hem te vragen, of hij zich op deze wijzer gedroeg dan zij op den hunnen. Liever stellen wij u ons voor, ondanks het verkeer in het gewoel van velerlei wereld, zoo eenvoudig van harte gebleven, als vereischt wordt om in vollen zin het leven op het land te smaken, maar tevens schalk genoeg, om met het geduldigste gezigt dat goedhartig glimlachjen te verdragen, tot de overmoed ten val voert. ‘Tien dagen in Kleef,’ hoort gij en laat gij in éénen adem zeggen: ‘maar, amice! in tien dagen hadt ge België, hadt ge den Rhijn, hadt ge Ems, Wiesbaden, hadt gij de Saxische Schweitz kunnen zien,’ en lacht op uwe beurt en herneemt: ‘Af-, op- en overvliegen, meent ge; minus het genot van den vogel, de vrije lucht!’ inderdaad, gij hadt regt, maar naar Kleef te gaan.

Wij hebben door dit woordjen tot inleiding duidelijk genoeg aangegeven van welken geest we zijn, en zullen er ons dus ook niet over beklagen als zoo verre gekomen ons gehoor wegkrimpt tot telbaar wordens toe.

‘Wandelingen naar, in en om Cleef,’ heet het dunne octavo dingsken, dat ons bij een herhaald bezoek van die streek vergezelde, dat ons tot dit opstel uitlokte: het is goed, het kon beter zijn. Wanneer het een tweeden druk mogt beleven, - en waarom zou het dat niet? - make de onbekende schrijver zich onzen wenk ten nutte: het heeft te veel van den Hollander onzer dagen, poëtisch laat hij te wenschen over, en practisch is hij ook niet wat hij wezen moest. Baedeker geeft aan het slot van zijn R h e i n l a n d e in een paar bladzijden de voornaamste topografische en historische bijzonderheden, door onzen auteur wat uitvoeriger geboekt, maar hij voegt er over de middelen van vervoer en verblijf kleinigheden bij, die hare waarde hebben. Het is blijkbaar het doel van den hollandschen schrijver wat

hooger vlugt te nemen, doch heeft hij zich wijselijk gewacht voor het lamzalig langwijlige onzer oude Arcadia's, wij doen zijn vlugger wandelingen niet mede; hij beschrijft waar hij schilderen moest. Zelfs de schikking zijner hoofdstukken, het Historisch Overzigt achteraan, bewijst dat hij zijne stoffe niet volkomen meester was, iets zoo min diep gaands als dit, had op de wandelingen zelve moeten worden verteld. Onderzoek en Phantasie is niet maar de titel van een mooi hollandsch boeksken, het verband, waarin beide tot elkander moeten staan, is daarin zoo helder aangewezen, dat louter die woorden eene diepe les zijn geworden. Hier reikt het onderzoek waarlijk niet verre. Wie vier en twintig bladzijden over Kleef schrijft, had er drie aan eene monographie van dien vermaarden Rijksvorst mogen en moeten wijden, aan wien het zoo vele zijner schoonheden is verschuldigd. Er viel eene fraaije bladzijde te leveren over dien natuurvorscher in de ongerepte wouden van Brazilië, den avond zijns levens op Berg en Daal doorbrengende, al bouwende en al plantende in dubbelen zin Lafontaine's bekende fabel bevestigend: het geboomte overleeft er het gesticht. Wij hooren, ja, van Joan Maurits spreken, maar zonder eenig blijk van studie; en, mogen wij al geneigd zijn het den ongenoemde ten goede te houden, zoo hij er bij zijne vlugtige behandeling niet van rept, dat het Napoleon was, die in 1811 des grooten stadhouders vervallen grafsteê deed herstellen, - hoe karakteristiek intusschen die hulde van de eene genie aan de andere heeten mogt, - vergeven kunnen wij het hem niet, dat hij van Vondel naauwelijks meer dan in het voorbijgaan (blz. 19) g e w a g maakt. Het is de ware twijfelaarsuitdrukking voor zulken twijfelaarslof als hij geeft. Gaat, wie ge wezen mogt, die deze bladzijden inziet, gaat met uwe vroegste herinneringen te rade, en getuigt met ons, we vreezen geen weêrspraak, dat het Vondel viel dank te weten, zoo Joan Maurits allen Hollanders lief bleef; dat gij hem meer uit de poëzij dan uit onze onvolkomene historiën leerdet kennen. Wat ons betreft, wij doolden nooit in de Diergaarde om, of wij waanden, in een der bassins de statue van Minerva begroetende, door de stad Amsterdam aan den stedehouder van Kleef geschonken, de verzen dier lier te hooren, welke vleide, toen zij den beeldhouwer Fidias-Quellijn prees, maar schilderde naar de natuur, schilderde zoo, dat het gestreelde landschap het eeuw uit eeuw in herhaalt, als zij de bestemming van het geschenk dus aangeeft:

Om tot cieraet van 's Vorsten bron te strekken:
Daer buiten Kleef hy zoo veel levende aderen
Ten bergh uit lokt, het eeuwigh leven teelt,
En onder aan de voeten van het beelt
De sprongen in een' boezem rijk vergaderen.
Narcis zal op zich zelven hier verlieven,
Bespiegelen den schoonen wederschijn,
Verscheenen in het spiegelkristalijn.

Voor ons geen uitstapjen in die streken, dat niet de heerlijke regelen in ons geheugen herriep:

Nu stoft het Kleefsche bosch op zijn doorluchte treden,
Daer d'oude Hertogen, begruyst van sweet en stof,
Te paerde, met de zon des avonts, afgereden,
Gelaên met verschen roof, zich wenden naer hun Hof.
Nu groeit de Rijnstroom, als de Rijxvorst, langs zijn kanten,
Komt draven, of hem neemt met blyschap op den rugh,
En op- en nedervoert, langs 't wyt befaemde Santen,
Daer Cesar reedt te paerde, op d'oude legerbrugh:
Daer Burgerhart, na hem, de Roomsche Keurebenden
Vernestelde in haer nest, en Rijn, en Maes en Wael
Durf schuimen van dien aert, totdat ze in 't einde kenden
Den aert des Bataviers, gespitst op uitheemsch stael.
De Rijnstroom daer de Lip hem tol geeft met haer eicken,
Slaept veiligh en gerust op 's Helts getrouwe wacht,
Wiens armen wyder dan de nieuwe weerelt reicken,
Zoo hy ten schutsheer dient voor 't menschelijck geslacht.
Zijn plantlust wandelt stil in schaduw van zijn boomen,
Om Wezels hoogen wal, en kroont de schoone stadt.
Zy levert schaduwen aen bergh, en dal, en stroomen
En koclte in zomerzon, geschut op loof, en bladt.
Dat tuight de vreughdenbergh, daer Klevenaers vergaren
En zingen hant aen hant, rondom hem, aen den rey:
De rycke hemel wil den Stedehouder spaeren
En zegenen, gelyck den bloezem in den May.

Vertrouw u de wieken eener Muze als die van Vondel toe, en eer gij het vermoedt zweeft gij het gebied der historie uit, de wolken der traditie op; - maar hoe hoog zij u stijgen doe,

toch brengt zij u, zonder schok of slingering, toch brengt zij u op vasten grond weêr, zonder dat ge zelfs een zweem van vermoeijenis gevoelt. Wat is die koenheid der jeugd anders dan maar eene uiting harer kracht?

We zijn van onderzoek tot phantasie verdwaald, het wordt tijd u die van onzen schrijver te doen kennen. Hij heeft er regt op dat wij u die zoowel in kalmte als in verrukking voorstellen; als had hij ons doel geraden, geven de drie eerste bladzijden van het boekske van den eenen als van den anderen toestand een treffend blijk.

Hier hebt gij haar ‘in rust’, zouden wij willen zeggen; de afdeeling draagt het opschrift: ‘Montferland en Eltenberg’ en opent het geschrift.

‘Wanneer men met den spoortrein van Arnhem tot het oude stadje Zevenaar genaderd is, en men daar den trein verlaat, noodigt het *Montferland* den liefhebber van schoone vergezigten uit, tot een togt naar zijn plateau. - Het stadje aan de tegenovergestelde zijde verlaten hebbende, vervolge men den straatweg tot aan den molen, welke aan de linkerzijde van den weg zich bevindt. Men sla het pad over de heide op, even voor men aan den molen komt en bevindt zich weldra in het uitgestrekte bosch. Als van zelve voert de weg over eene rij heuvels naar een vrij hoog plateau, waarop eene boerenwoning en moestuin. De eigenaar van nagenoeg geheel Zevenaar en ook van dit lieve oord, de pruissiche generaal Vorst von Hohenzollern-Sigmaringen, heeft die zeer doelmatig tot een uitspanningsoord doen inrigten. - Men heeft hier een heerlijk vergezigt en beklaagt zich het half uurtje loopens van Zevenaar niet. - Het eerste wat de aandacht trekt, is de nagenoeg even hoog gelegene Eltenberg, met het kerkje op den top. Eene wandeling over den zwaar begroeiden bergrug, voert den wandelaar in 1½ uur derwaarts.

Lieve Eltenberg! met uwe eeuwenheugende, ontzettend diepe put, met uw heerlijk zwaar geboomte en welig kreupelhout, met uw “*zur schönsten Aussicht*,” gij zijt de wandeling wel waard!

Aan den voet van den berg ligt het vrij groot dorp Laag-Elten, en de vriendelijke jufvrouw Beenen, in het Oude Posthuis aan de markt, geeft voor matig geld eene lekkere hartsterking en eene zindelijke legerstede, om de van het klimmen vermoeide leden rust te verschaffen.

Van daar voert u een aangename weg in 1½ uur, of een spoortrein in eenige minuten, naar de oude stad Emmerich, aan den Rijn gelegen, vanwaar de koninklijk pruissische postwagen u viermalen daags de gelegenheid biedt, om voor 10 grosschen (60 cent) naar het bevallige Cleef te rijden.

Hier hebt gij haar, als gij het woord duldt, “in werking;” de tweede afdeeling heet: “Cleef.”:

Midden in een park, in romaneske afwisseling van dal en heuvel, woud en golvende korenvelden, ligt, van het stille water Kermesdal besproeid, de lieve heuvelstad. Als had de natuur over haren lieveling den Rijn, alvorens hij den duitschen bodem verlaat, nog eenmaal den hoorn des overvloeds willen ledigen, zoo heeft hij’ (zij?) ‘Cleef met hare rijkste schatten overladen; het is de laatste doch zeker niet de minste parel, die zij met milde hand aan den oever van den majestueuzen stroom gestrooid heeft, en zij heeft er alles vereenigd, wat anders slechts gedeeltelijk wordt aangetroffen, om een rustig en vreedzaam landschapsbeeld betooverend op te sieren. Wel zien wij geen kale rotswanden de toppen hemelhoog verheffen, noch hooren wij het donderende geluid van den bergstroom, die zijne golven schuimend door vaneengeretene openingen dringt; de natuur treedt ons niet tegen in zijne’ (hare?) ‘verschrikkelijk schoone gedaante, met reuzenkracht scheppende of vernietigende, maar daarentegen heeft zij van den omtrek van *Cleef* een feeëntuin gemaakt.’

Overnuchter ‘in rust’, zoekt die phantasie, ‘in werking’, haar heil in tegenstellingen eigenlijk haar onderwerp vreemd; zou de schrijver, zoo ge niet scepticus genoeg zijt om er twee te vermoeden, niet iets beters, iets belangrijkers hebben geleverd, als hij zich zelven had durven geven zoo als hij is? Er zijn, die het der algemeene, der veelzijdige beschaving onzer dagen ten laste leggen, dat wij geene Comédie de Caractère meer hebben, die beweren, dat al het hoekige en kantige af werd geslepen, eer wij in de wereld onzes tijds optraden, louter gladde munten tot verdwijnens van beeld en randschrift toe. Wij wagen bij den treurigen toestand van ons tooneel in dat opzigt geen oordeel, al teekenen wij, uit naam der natuur, protest aan tegen het mogelijke, tegen het waarschijnlijke zelfs van dat polijsten, met zoo volslagen, met zoo volkomen gevolg; maar wat den stijl van vele onzer boeken betreft, helaas! hoe wij dien kennen, dien kleur-, dien karakterloozen, welke zijnen

eentoonigen dreun niet afwisselt, dan om tusschen de onbeduidende woorden wat groote te strooijen, die dan voor een blijk van geestdrift worden aangezien. Als het dagelijksch leven zoo vervelend was als onze dagelijksche auteurs, wie die het uithield? vreemd genoeg echter heeft ieder van deze in den omgang zijne eigenaardigheden, zijne indrukken, levendige maar vlugtige, of schaarsche maar diepe, welke hij op zijne wijze weêrgeeft, met een zweem van oorspronkelijkheid, waardoor ze de zijne blijken en blijven, en niet die van u of van mij, niet die des algemeens, als zijne gedrukte; - dat onze wandelaar ons die hadde gegeven!

Prêcher d'exemple is de eenige wijze van preêken, welke nog indruk maakt, en schoon wij er ons niet mede vleijen bij de les het voorbeeld te kunnen voegen, de ongenoemde schrijver is in zijn regt, als hij wenscht, dat wij ten minste de poging wagen, die wij zoo gaarne hadden gezien dat door hem ware beproefd. Eer wij er toe overgaan en daarmede van hem afscheid nemen, zij hem dank gezegd voor zijn ‘platten grond van Cleef en omstreken,’ volkomen voldoende om den zwerfzieksten afdwaler ieder oogenblik weêr op het regte spoor te brengen, en dus elken wandelaar te bewaren voor die vreeselijkste plage op iedere wandeling, een u alles aanwijzenden, een u niets sparenden wegwijzer, die niet zelden trage beenen pleegt te paren aan een bijzonder soort van rooden neus.

Kleef zou geen *emporstrebendes* duitsch landstadjen zijn, als het op *Bade-Anstalt* noch *Mineral-Brunnen* boogde, maar hoe sierlijk beide het badhuis en de drinkzaal er in de Diergaarde mogen uitzien, wij zijn in den vroegen morgen bereids het een en het ander langs gewandeld, om ons aan de overzijde des wegs in den *Forst-Garten* te verlustigen. Welk eene weelde het fraaiste geboomte ter wereld door de frissche stralen der ochtendzon te zien getint! Onder den hoogen lommer trekt een soort van châlet uwen blik; als ge nader komt, wordt gij onder het afdak een hupsch meisjen gewaar; of gij een Jupiter moogt heeten, blijft de vraag; maar zíj is de duitsche Hebe, die u hier tien of twaalfderlei soort van kunst-mineraal water heeft aan te biên. Leunende over de bank, die zich voor haar uitbreidt en een halven ellips vormt, leest gij de woorden: Aachen, Carlsbad, Ems, Marienbad, en waar die heilbronnen meer

ontspringen, boven kraantjen bij kraantjen achter het meisjen: wilt ge proeven? Wij geven een glas Selters de voorkeur, en het bruischende, paarlende vocht verlustigt en verkwikt ons niet slechts het aanziende, de frissche toog geeft dubbelen lust ter wandeling in het frissche landschap. Waart ge langer hier geweest, of dacht ge langer te blijven, gij wisseldet meer dan één heuschen ochtendgroet met menige lieve lijderes, die ge gister op hetzelfde uur hier aantroft, die ge morgen in de vroegte hier weêr zoudt vinden, iederen ochtend een glas van dat medicinale vocht leppende, of het den geweken blos op die wangen herroepen mogt. Wie, die het haar niet toewenscht? wie, die er zich vast niet mede vleit, getuige der wonderen, door het water in onze dagen gewrocht; het water, waarvoor Holland voor vijf en twintig jaren vreesachtig weghuiverde, waardoor het thans eindelijk, eindelijk zijne gewenschte wedergeboorte misschien te gemoet gaat! Of acht gij de hoop ijdel, dat een ander, een krachtiger, kerniger geslacht, dan dat waaronder wij opwiessen, ontluiken zal, nu de geneeskunst allengs grooter en genegener gehoor vindt, wanneer zij dat eindeloos slikken en slurpen van flaauwe koffij en flaauwe thee afkeurt en verbiedt, nu een koele teug niet langer de vrage aan welke krankte ge lijdt op de lippen roept? Water, bier, wijn, kiest wat ge wilt van de drie, - laaf uwen dorst aan het eerste, zoek sterkte bij het tweede, beur den beker met het laatste vocht gevuld, als ge feest viert, wij zullen u gaarne bescheid doen, - maar laat staan dat spieren verslappend, dat zenuwen verzwakkend laauwe vocht, 't geen Jan Salies gaf bij de vleet, tot een letterkunde van Jan Salie toe, verhandelingen en vertoogen zonder tal, en verzen wie men het aanhoort, dat zij uit geenerlei kracht zijn opgeweld. Water, verklaar het zoo ge kunt anders dan door ons velerlei verval, hoe het ons, Hollanders, die er alles aan hebben dank te weten, ooit vreemd heeft kunnen worden? water, dat wij, in karakteristieke karikatuur, thans voor onze woningen dulden, stilstaande en stinkende, of geen stoomgemaal stroom scheppen kon! Het is Chinesche traagheid, die uit thee haren oorsprong neemt; het is Turksche onverschilligheid, den ondergang gevoelloos te gemoet ziende onder het slurpen van een kop koffij; en echter, zoo in eenig land ter wereld, in ons kleine wordt wijn gedronken; waar het aan haperen mag, dat zijn invloed zich ten onzent nog maar ten halve gelden doet? Wijn, in het Oosten als in het Westen, waar de win-

gert tiert, daar ruischen harp en lier het betooverendst, er schuilt iets bezielends in het vocht der druiven, verscheiden als hunne verwe naar lucht en naar land, maar alom en altijd stemmende tot mijmeren of tot minne! ‘En waar blijft het bier?’ hooren we roepen, ‘ge zijt immers ook van duitschen bloede?’ Lieve lezer, van wien wij reeds zooveel vergden, vertrouwende dat gij de grillige vlugt onzer gedachten meê zoudt willen maken, duldt op de vraag, hoe onbescheiden het zij, eene wedervraag: lachte u ooit het Walhalla aan, waarin gij, uit den schedel des vijands dien ge versloegt, het bruischend gerstenvocht zult mogen zwelgen naar lust? U dien hemel, zoo gij wilt, maar ons noch ‘brabandsch,’ noch ‘beijersch;’ wij waarderen de kracht, die het eene als het andere geeft, maar, wilt gij ons gevoelen geheel kennen, de weelderige phantasie onzer oude kunst, zij welde in iedere harer uitingen noch uit hoppe, noch uit mout op, zij welde uit de Rhijnsche druif; ‘wijntjen en trijntjen’ heet het, tot in de volkstaal toe; van den dikbuik is geen sprake! Statelijk geboomte, dat ons omringt, wraakt gij het welligt, dat, terwijl onze oogen zich in uwe schoonheid verlustigden, en dat spel van licht en schaâuw gasloegen, 't geen door geen penseel te betrappen is, omdat het geen omzien van ruste weet, wraakt gij het, dat terwijl onze geest ons vaderland gedacht, ons gemoed zich niet geheel onder uwen indruk gevangen gaf? Vorsten des wouds uit alle hemelstreken hier zaamgegroept, of het een wedstrijd gold, wie uwer het regt toekomt boven alle gebladerte de kroon te dragen, wat weten wij weinig van uw leven! Wij staren u aan, u, die wij onze oude vrienden mogen heeten, daar het uws gelijken waren, die onze wieg omlommerden, die onze eerste schreden voor den zoonegloed beveiligden; wij staren u aan, omgeven als ge zijt van den drom uwer trawanten, slanke beuken en breede esschen, gij liefelijke linde! gij, heilige eik! de boom der minne en de boom der trouw, als de duitsche dichtkunst u doopte! Lange dagen, langer weken, maanden, hebben wij het genot uwer frischheid ontbeerd, hoe wel is het ons in deze te moede! Zie, wat er om ons, wat er in ons veranderd zij, gij bleeft dezelfde voor ons; even gastvrij, even gul als vroeger wuift gij ons onder uwe breede takken en twijgen verkwikking toe; slechts is onder uwe schaduw de stoet onzer heugenissen wat digter geworden; slechts krimpt, door den drom van herinneringen ons voorbijzwevende, ons verschiet wat meer zaam! Onwillekeurig sluiten zich onze oogen een omzien, zonder dat het

de zonnestralen zijn, die er ons toe nopen, - hoe is het ons, linden en eiken! zoudt ge ons somber stemmen, omdat uw geurige bloesem reeds tot gele bolletjes is gerijpt, omdat uw forsch blad vast de voedzame vrucht draagt? Ook in dat tijdperk is het leven u lust; dag aan dag leert de natuur het wie oogen heeft om te zien, elk van deze, welk het zij, dankbaar te genieten! Al stijgt geen vogelenchoor meer uit uwe toppen, het koeltjen suizelt door uwe kroonen om; laat de dagen der liefde voor ons als voor u voorbij zijn, nog is het leven schoon in de weêrspiegeling van dien luister, in het zachte rood, waarvan de kimmen blozen! Statelijk geboomte! linde en eik, koningspaar in de wouden van Wodan! hoe wij de dichtkunst onzer buren huldigen, die het volk niet enkel in uwe schaduw verkeeren, die u zijn lief en leed meê smaken doet, als waart ge, geschapen door denzelfden grooten geest die menschen boetseerde, bestemd dat geslacht te beveiligen en te behoên; allen, ja wat meer of wat min ontwikkelde, allen toch kinderen der zelfde gezegende, groote moeder! Het is maar de helft der hulde, die Duitschland toekomt; want leeft het geboomte in zijn lied, waar legt de wetenschap, als te zijnent, al wat wij van natuurverschijnselen kunnen gissen, vermoeden, weten, - de ijle schalmen zijn in dien schakel nog zoo vele, - den volke in voor elk verstaanbare en genietbare opstellen bloot. Wij hebben wat boomslag op onze schilderijen, die, volgens Schasler's geestige woordspeling, maar te dikwijls een slagboom voor studie is! Onze houtsneêschool grijpt naar onderwerpen om, als had zij stam, twijgen, loover, bloesem van het hout des vaderlandschen gronds reeds aanschouwelijk gemaakt; onze natuurkundigen klagen over onze achterlijkheid, hoe wij hun alle regt tot het verwijt zouden toekennen, als zij ons in hunnen cursus tot hen zochten op te heffen. Het hollandsch landschap zal een schoonen krans vlechten zoo er een teekenaar opstaat, die voor onze dreven doet wat Calame voor de Zwitsersche zoo gelukkig volbragt; er zouden lezers te over zijn, als de natuurkunde ten onzent maar een Schleiden had. Verleen ons eene vonk van het zoo verscheiden en toch zoo verwante vuur, dat die beide talenten blaakt, en naast den eik en de linde, van welke wij den indruk, op onze onwetendheid gemaakt, trachtten weêr te geven, zullen zij voor u oprijzen, die zonen van het Noorden, hier mede ter koningskeuze verschenen, die vorsten uit Oude en Nieuwe wereld, welke hier om strijd hunne aanspraken gelden doen. Dennen en pij-

nen, en hoe ge meer heeten moogt, rouwe des zomers en tooi des winters, die in de vijvers dezer dreef vergeefs de weêrga zoekt der blaauwe waterspiegels uwer meiren, welke niet gewoon zijn maar een groep boomen, welke er zich verlustigen, een geheel gebergte met zijn woudental te weêrkaatsen; cederen van het oost, en tulpenboomen van het west, eene morgenwandeling verkeerende in een overzigt der geschiedenis van het menschelijk geslacht, hier de wieg onzer eerste voorouders en daar het graf van het roode ras; eene tijdsruimte tusschen beide, welke in de reeks der eeuwen maar eene handspanne blijken zal bij de toekomst die het nog beidt! - tulpenboomen en ceders, pijnen en dennen! onze gedachten grijpt eene duizeling aan, welke wijkt, zoodra wij ons gezigt tot het park om ons heen bepalen, ons vergenoegende met, ons verlustigende in zijne weêrgalooze pracht. En toch, hebt gij eenmaal der verbeelding den teugel gevierd, bedwingen moogt gij het vurige ros, geduldig, gedwee wordt het nooit! - daar herroept ze Heine's liedjen van den den en den palm voor onzen geest; dat wij wisten wat die boomen elkander al zwatelend mededeelen; wisten, niet zoo als wij menschen wanen zooveel te weten, alles menschelijk droomend, alles menschelijk denkend, neen, zooals de natuur niet s c h i j n t , maar i s , - alsof die Isis ooit voor ons, hare kinderen, den sluijer afleggen zou!

Ons is, onder het omdoolen in dezen lommer, dezelfde lieve gestalte driemalen langs gegleden; en, hebben wij de lijderes telkenmale heuschelijk gegroet, het is ons tevens niet ontgaan, dat een zweem van blos bij de laatste wisseling van beleefdheid de aanvallige trekken tintte, - de sluijer, eerst strak voor het gelaat gehouden, was half ter zijde gegleden, - waren wij twintig jaren jonger, de kennis zou spoedig zijn gemaakt. Het is het voorregt van het buitenleven, dat schier elk voorwendsel volstaat, om een gesprek aan te knoopen; of het meer dan den weg en het weder gelden zal, hangt af van duizenderlei kleinigheden, dat geene kleinigheden zijn. Gelaat, houding, stem, toon van deze zelfs, verraden meer dan wij gelooven, beslissen eer wij het weten; - doch waartoe de opmerking? wij zijn den *Forstgarten* al uitgegaan, - wees niet ondeugend genoeg te beweren, dat de lieve gestalte het voor ons deed, dat haar lichtgrijze mantel ginder op den weg al verdwijnt. Wij gaan de lindenlaan in, die van achter het vervallende Hôtel Stirum de vaart zou hebben overschaduwd, ware het ontwerp van Joan

Maurits verwezenlijkt, niet den Rijn tot Kleef, maar Kleef wat digter aan den Rijn te brengen; we zijn haar ten einde en slaan ter slinke om, en gaan de bouwlanden door. Er is wat haver, er is wat boekweit overgebleven, en hier en daar schakeert de klaver beider akkers, en die waarop nog schoven staan, en die welke reeds weder zijn omgeploegd, alleraardigst; maar wat ons op deze wandeling boeit, dat is niet het ruime vergezigt aan onze regte, in de schemering door de torens van Emmerich bepaald, dat is aan onze slinke, de heuvelhellingen der Diergaarde, dat digte gordijn van donker groen, door de morgenzon met gouden luister beschenen. Op kleine schaal is ook hier weder het woord van Oken waar: ‘eiken en beuken vormen den krans der heuvelen, - het naaldenhout is het dak van het gebergte’. Welk eene verscheidenheid, zelfs dus van verre gezien, in die tinten en toonen van den lommer, opgaande van den voet des wegs, tot in de wolkenlooze lucht toe. Opziende, waar de adelaar mag gebleven zijn, Pruissens zinnebeeld op den top der naald geplaatst, die straks vlak tegen ons over lag; omziende waar de vriendelijke woning van Robbers schuil ging, wier wit ons voor een omzien van ver nog toewenkte, staan wij een oogenblik stil, en, zoo gij er ons in onze eenzaamheid had verrast, ge zoudt er getuige van zijn geweest, zien wij zuur, als in zulk een landschap slechts een rooker mag doen, wiens sigaar uitging, en die in zijn vestzak frommelend bemerkt dat hij zijne lucifers vergat. Lacht om de zwakheid, ons ergerde het genoeg, dat er heinde noch veer een schepsel te ontdekken viel - stilte en leêgte zijn eigenaardigheden der Kleefsche landschappen, tot overdrijvens toe, - dan, aan de andere zijde van den akker, een boerenknaap, die een paard langs de helling des wegs grazen liet. Arme rosinante, ze zag er naar uit, zóó haar voeder te moeten zoeken; want dat wij eene drooge sloot waren overgewipt, en het veld doorgerend, dat begrijpt ge, als gij ooit in de vrije lucht het genot van een havana hebt gesmaakt. *Sancta Simplicitas!* de borst beproefde tusschen de eeltige handen de vonk vlam te doen worden, beproefde het tot drie malen toe; *Sancta Simplicitas!* uw onderdanige dienaar werd vast ongeduldig, want de vliegen, die de rosinante vergezelden, schenen bij beurte lust te gevoelen een uitstapjen te maken; *Sancta Simplicitas!* toen het eindelijk was gelukt, weigerde de knaap een sigaar, dien wij hem aanboden, en be-

antwoordde onzen drang met het eenvoudig, maar toch beschamend:

‘Deed ik 't er dan om?’

Waarheid is bijwijle toch onwaarschijnlijker dan verdichting.

Wij hadden, het open veld weldra moede, eene heerlijke schuilplaats gevonden in het eikenboschjen, ter hoogte van het Gnadenthal van den Baron van Hoëvell; wij sleten er een heerlijk half uur, op het frissche gras uitgestrekt; we zagen beurtelings Rigault en Wordsworth in, - zonder boek geen ochtendwandeling, - en toch geen van beide, noch de dichter, zoo geheel in harmonie met de natuur om ons heen, noch de feuilletonist, dien wij u noemen opdat ge zijn kennis maken moogt, konden ons boeijen; die blonde slungel met zijne vraag trad telkens tusschen de letters en ons gezigt:

‘Deed ik 't er dan om?’

Goede jongen! moogt ge gelukkig zijn, ondanks uwe bescheidenheid; de kans, dat men misbruik van haar maken zal, staat zoo hagchelijk, vreezen we.

Het lezen ging niet; het plukken van een ruiker veldbloemen des te beter; we hebben toch iets met Wordsworth gemeens in dien zin voor de veronachtzaamde kinderen van den grooten weg en van de weide.

Voor wie het tuiltjen bestemd was, gij zoudt het gezien hebben, zoo gij met ons het terras bij Robbers waart opgewandeld, dat onze reisgenooten ten ontbijt allengs zag bijeenkomen; wij waren niet de eenige vroege wandelaars geweest. O invloed der buitenlucht, die de traagste dommelaars in zoo vele vlugge bijën herschept! deze hadden op de heuvelen omgedoold, gene ter zijde des huizes een lief, een nieuw zitjen gevonden; de vrolijke toon van het goede morgen verkondigde eer gij het vroegt, hoe gerust de slaap was geweest. ‘Onder de catalpas,’ klonk het, en wij schikten ons om den langen disch; welk een drom! zegt ge. *Plus on est de fous et plus on rît*, luidt het fransche spreekwoord uit de dagen toen Frankrijk er nog prijs op stelde te lagchen; hoe meer zielen hoe meer vreugd, heet het in ons hollandsch wat stemmiger weêrgegeven; doch in welke taal gij haar uitdrukt, waar blijft de gedachte; als de tijd voorbij is, waarin twee elkander genoeg zijn, kies dan.... ‘Stil,’ zegt ge, of liever nog zeidet gij, niet langer

luisterende; de deurramen van een der vensters op dat balcon gingen open, en als zou de gedachte, welke wij het laatste uitdrukten, in beeld worden gebragt, daar komt de gelukkige goede bekende te voorschijn, dien wij *papillon et des plus volages* gezien hebben, en die nu, *pêre de famille*, hier in stilte het echtheil geniet, zijn lieven eersteling op zijne kniên. Als de tijd voorbij is, zeiden wij, waarin twee elkander genoeg zijn, kies dan uwen gezelligen kring niet te klein, en moet gij ten uwent maat houden om honderderlei redenen, buiten kan hij noode te bont zijn; de eerste voorwaarde van gesprekken van een dag, van een week is verscheidenheid, niet slechts van stoffe ook van sprekers. Voor die van onzen kring was gezorgd, wat de dames betreft in zoo groote mate zelfs, - en wie dan deze geven in gezelschap den toon aan? - daf ons veldtuiltjen zevenderlei lot zou hebben getroffen, zoo het niet der eenige ware aangeboden, die wist wat het zeggen wilde. Bij de overige? Deze, ja, zou het goêlijk hebben aangenomen, om het straks stillekens ter zijde te leggen; gene er geestig meê hebben gespeeld, tot er geen bloempjen ongedeerd was overgebleven; hier zou het, ‘die leelijke dingen’ hebben geklonken, en daar ‘och, hoe aardig!’, - eene enkele slechts verschikte ze en stelde ze in het licht, tot het ruikertjen waard zou zijn geweest door hare vingeren op het doek te worden gebragt, eene onsterfelijkheid, helaas! onze vreedzame verovering niet beschoren. Het is maar een kleine trek, doch schuilt niet een groot deel der geneugten van het gezellig verkeer in de opmerking, hoe juist in kleinigheden karakter, kennis, kunstzin aan het licht komen? - Hoe woelig wordt het op het terras - voor het huis, ter zijde in den lommer, onder de catalpas zelve; het is de lieve jeugd der gasten, die haar glas melk en haar stuk broods heeft genuttigd, die in de verte muzijk heeft gehoord, en met en zonder bonnes, broêrtjen niet bij allen hachjen de voorste, ook wel de zusjens vooruit, den oprijweg afvliegt; het zijn de *Schützen*, die voorbijtrekken, om naar den prijs te gaan schieten, - hoe die kleine kinderen zich vermaken, als zij de groote zien, den hoed met den hanenveder op - of zou het misschien die van een reiger zijn? Weg sterven de toonen en weêr stuiven de knapen het heuveltjen op, den grooten, goêlijken lobbes van een huishond in hun midden, die met zich sollen laat, een oogenblik den last op den rug duldt, en dan zijn ruiter in het zand werpt, tot ge wenscht dat te Gempt hier ware! hoe menig geestig groepjen gaat zonder

hem te loor. Intusschen is het eenvoudig ontbijt in het groen smakelijk genuttigd; de Martha's - ‘er moeten zoo goed Martha's als Maria's zijn,’ zou de grijze geestelijke hebben gezegd, wiens leeftijd wij hier gister eenigen gasten te raden gaven, ieder van welke den rustigen man een tiental jaren te min toeschreef, - de Martha's hebben eindelijk genoeg genoodigd; ‘dank u, dank u,’ klinkt het op het leste: ‘een enkel nog,’ en op rijst de stoet, op om zich voor den togt van den dag toe te rusten, om dat weinigjen toilet te voltooijen, 't welk geene vrouw, zelfs in een woestijn, zou willen, zou kunnen verzuimen.

Geen half uur verloopt, of, wonder! we zijn gereed.

Er is een kort, kernig lied van onzen vriend Heije, wiens vaardige veder er zoo vele voor de jeugd schreef, als liet hij zich aan de volwassenen minder gelegen liggen, als rust al zijne hoop op een volgend geslacht; er is een verheffend lied van zijne hand, dat begint: ‘te voet, te voet is goed, te paard is beter,’ maar hoe waar dit zij in zijne voorstelling, als ge de natuur wilt gaslaan, wilt genieten, blijf waar de natuur wilde dat ge haar zien zoudt, blijf op den grond, w a n d e l ! Er stond voor spoedig vermoeiden en bedaagden een gemakkelijk rijtuig op het terras gereed; er waren voor de kleinen een paar ezels ter hand, - voor rijpaarden is het Kleefsche landleven nog niet weelderig genoeg, - de afspraken waar men elkander weêr zou aantreffen, waren gemaakt, en voort rolde het rijtuig, maar op ging de drom, de talrijkste, om ook weldra in groepen van elkaêr af te dwalen, en den een den aêr weêr te vinden op een plekjen in het bosch, in de diepste schemering van een schaduwrijk laantjen. O liefelijk slingerpad naar de hoogten zachtkens bestegen, tot poozen uitlokkend zoodra het geboomte, zich straks boven onze hoofden uitbreidende, aan onze voeten in een wuivend looftapijt schijnt verkeerd, terwijl een andere drom van stammen aan onze zijden oprijst, en hooger nog een wiegelend hout den hemel onderschept, wiens vurige middagstralen vruchteloos deze geurende frischheid trachten door te dringen. Een oogenblik moge de borst hijgen, met volle teugen drinken de longen de zuivere lucht in; en de verrukking in stilte genietende of haar luid uitende, zijn voor elk onzer de zorgen des dagelijkschen levens niet meer; als had eene andere wereld ons in haren kring opgenomen, blijken wij andere menschen; cijfers en fondsen, uw rijk heeft uit, de natuur spreekt tot het harte en slechts

voor haar hebben wij oog en oor. Een vogel wipt voor ons uit, een eekhorentjen gluurt langs dien twijg, weg zijn beide, - als gij de stilte hooren wilt, er is geen dieper dan die des wouds in het zomermiddaguur; sta stil en luister! Plegtiger dan zoo veel dat plegtig heet, verzadigt gij er u niet van; en toch hoe liefelijk wordt zij afgebroken door vrolijke kinderstemmen; het zijn kennisjens uit het hôtel, die braambeziën zamelen, de lieve handjes blaauw en de lipjens ook. Snoepstertjes! die thans niemand om een kus plaagt; die, of gij het wist, u waagt tot binnen het bereik van den schalksten onzer jongeluî; maar, als zaagt gij het hem aan, dat hij het des ondanks beproeven zoude, eensklaps en te regt wegstuift, wegschuilt in het digtst van de struiken. ‘Wij treffen u wel weêr,’ zegt de guit, en is de vlugsten onzer voor, den steilsten bergrug op en roept ons van den top toe, ‘de dames zijn er al!’ Plaaggeest! het rijtuig is nog zoek; maar van die hoogte valt Kleef te zien, of het ter wederzijde in eene lijst van frisch gebladerte was gevat, en er was een onder ons, die allen uitnoodigde, die plek den volgenden avond weêr op te zoeken, dan zou hij er bij maanlicht de Legende van den Zwanentoren zingen.

‘En wat dan bij dag?’

Het rijtuig hield aan den voet des bergs stil; op stegen ook zij voor wie stijgen langer weinig uitlokkends had, en de minnezanger bij maanlicht gaf den lof ten beste van:

> MAURITIUS, noit vast aen 't juk der vrouwen.

‘Die akelige oudvrijer!’ klonk het.

‘De veroveraar van Brazilië!’

‘De veroveraar van geen enkel vrouwelijk harte, meer dan heel Brazilië waard.’

‘Heeft de goede man gedenkschriften nagelaten?’ vroeg de spotvogel.

‘Laat rusten dien jager,’ hernam een ander onzer reisgenooten; ‘mijne heeren! wie uwer kent de “Kleefsche Hofzwaen” van buiten?’

‘Vondels bruiloftsdicht?’

‘Ten minste iets dat daarnaar zweemt, het dichtstukjen, ter gelegenheid van het huwelijk van den grooten Keurvorst van Brandenburg, aan Louise van Oranje zijne gemalin gewijd.’

‘Om 's hemelswil, neen, die bruiloftstukken van Vondel zijn zóó, zóó....’

‘Niet half z o o als menig nieuwerwetsch romannetje, niet half zóó - ziekelijk als menig zoogenaamd opbouwend boek; er steekt een gezonde geest in zijn gezond ligchaam. Ook was het een aardig paartjen, die flinke dochter van Frederik Hendrik en Amelia van Solms; en de Groote Keurvorst, och! als een gewoon mensch, was hij tot over de ooren verliefd. Vondel schildert hem ons in 's Hage, hoe hij begint:

> Te quynen in den gloet van 't schoone minnevier.
> Haer wezen, haer gelaet, haer opsicht, spraek en zwier
> Gaen waeren door zijn ziel. Nu denckt hij om geen Heeren,
> Noch wildezwijnejaght, noch renstrijt, noch regeeren.
> Hy acht op lant noch liên: al zijn gemoedt en zin
> Blijf staeren op Louise, om hare wedermin
> 't Ontvoncken.’

Gelukkig dat het lieve kind, 't welk zich aan de opzegging dier regels ergeren wilde en toch niet ergeren kon, op hare beurt den volgenden niet van buiten kende; wat zou zij het vers pruikerig hebben gescholden!

‘Steekt daar nu iets ondeugends in?’ voer de gehuwde reisgenoot voort, dien het behaalde voordeel nog niet scheen te voldoen. ‘Frederik Hendrik polst Louise of Friedrich Wilhelm haar lijkt, een flinke borst van haren leeftijd, die hoofd en hart op de regte plaats had; - en het meisken, och

> beschreit
> En bang voor 't juk des echts, te noô van Hollant scheit,
> En wisselt 's Vaders hof om al 't gewas der zomeren
> Van 't graenryek Pruissen, en den korenoegst van Pomeren.

Beste meid! wat wilt ge kiescher, wat keuriger dan dit tafereeltjen eener jeugdige prinses; immers zij

> verlaet haer ouders noô,
> De teederheit, en schaemte, en jonckheit maecktze bloô.’

Zoudt gij u weêrhouden hebben met ons ‘Bravissimo!’ te roepen?

‘En de bruigom belooft haar, o zoo bedaard, van Kleef op-

halende, waar luttel tijds later de *chevalier sans peur et sans reproche* Joan Mauritius zijn stedehouder zal zijn:

> Ick sal uw Vaders plaets vervullen
> Wanneer hy u ontvalle. Ick wil u laten hullen
> Te Kleef op mijnen stoel, uws Vaders nagebuur,
> En schenk dien Bruitschat u.'

'Zie, er is niets hartstogtelijks, niets z o o in, maar wat mooijer is dan menig romannetjen, dat is het huiselijk leven dier luidjens, een huwelijk volgens het formulier, maar dat ook volkomen beleefd.' Hoe wij wenschten u bij die woorden het gelaat van den spreker te kunnen doen zien, - het was ernstig geworden, maar van eenen ernst, die niets ergerlijks had, waarom de lieve niet eens zuur zag. 'Louise Henriëtte werd de bedrijvige huismoeder, die het bekende Oraniënburg stichtte, waar haar naam nog wordt gezegend, die meê het groote huis van Pruissen hielp bouwen, waarvoor Friedrich Wilhelm van tijd tot tijd dapper de wapens aangordde, en kloekhartig streed. Het is waar, het bleef niet altijd rozengeur en maneschijn, Louise had bijwijle haar eigen hoofdjen, en dat van Friedrich zat even vast op zijn schouders; soms bulderde hij het uit, zijn gepluimden hoed op den grond werpende: "Welnu, Mevrouw! regeer gij dan, en in plaats van mijn Keurvorstenhoed, zal ik een muts moeten opzetten," maar als bij alle bulderaars was het voorbijgaande; - en Louise Henriëtte toonde zich, wat wilt ge, dames! te verstandig of te vroom? ik zeg beide, om Friedrich Wilhelm niet te vieren, als zij de hand wat te driest of te driftig aan de teugels had geslagen; zij bleek van haren vader een uitstekend oordeel te hebben geërfd. Vondel, lieve!' en hij wendde zich nog eenmaal tot haar, die voor het bruiloftsdicht had gehuiverd; 'Vondel wenscht haar toe:

> Dat goedertierenheit in alle uw daden blijck',
> De goetheit maekt Vorstin en Vorst een' Godt gelijck.

En goed moet ze geweest zijn, want toen Freidrich Wilhelm, na meer dan twintigjarigen echt, aan hare stervenssponde stond, en zij te zwak was om te spreken, maar hem driemalen zachtkens de hand drukte, toen meende de wel wat ruwe man in dat herhaald afscheidsteeken een, twee, driemalen: "Vaarwel!" te hooren, waarbij hij schreide als een kind, dat hij in deze wereld nooit vergat.'

‘Al huwde hij weêr,’ viel een onverbiddelijk historicus in.

‘Die leelijkert!’ zeî de romaneske lieve.

‘Carlyle gelezen?’ vroegen wij den verteller.

‘En beter begrepen dan menigeen,’ was het antwoord; gold het verwijt ons of den historicus?

Verder ging de togt, verder, na het korte intermezzo; het gedruisch der wielen van het rijtuig verloor zich in het verschiet; eene wijle nog zagen wij de roode schabrakken der ezels van de jeugd tegen het groen afsteken, en toen werd het weder woudschemering om ons heen, beuken- en eikengroen, door dennen en berken en hier en daar eene acacia geschakeerd, - de *Forster* van den *Thiergarten* beschouwt zijne betrekking alles behalve als eene sinecure, - toen wandelden wij in eenen woudgeur als we zelden genoten. Den middag te voren had ons, naauwelijks van den disch opgestaan, een onweder verrast; een onweder moeijelijk ergens elders volkomener te zien dan bij Robbers; het halve uitspansel vrij voor u; achter u de heuvelen, of het gebergte, zoo ge wilt, waarin de donder rommelend weêrkaatst. Het was schier ondragelijk warm geweest; koelte plaste, gudste, ruischte, stroomde de groene hellingen af; het landschap herademde. Victor Hugo spreekt in een zijner scheppingen van luchtreuzen, die plotseling in het zwerk hun zwaard trekken; wat hebben wij er dien avond in dat donkere wolkenrijk zien flikkeren, boven den stoet van strijders, boven de scharen, langs de kimmen voortstuivende, nu her-, dan derwaarts waar het gevecht het hevigst werd; - och! geef ons een beter beeld voor de snelheid waarmeê het weêrlicht zich verflikkert. Wat is het jammer, dat tegenstellingen zoo versleten zijn, en de natuur er toch zoo vol van is; - alle verdichting is ons vreemd, we geven slechts de waarheid weêr, getuigende, dat die onrustige schermutselingen aan den horizont dubbel treffend werden door de kalmte waarmede de maan aan het hoogere, heldere hemelvak opging; de maan.... maar gij hebt duitsche gedichten genoeg gelezen, en wij wagen ons aan den hopeloozen wedstrijd niet. Ook is het middag; ook blijft ons, op het geurige naaldenleger neêrgevlijd, slechts eene flaauwe heugenis van dat natuurtooneel over; want, zoo als wij hier opstaren naar den reusachtigen maar roerloozen waaijer van dennetwijgen, hoog, hoog boven ons, statig of het een palm ware, en dwars door die breede, donkergroene stralen heen, slechts het diepe, haast gouden blaauw des hemels gewaar worden, beheerscht ons de bewondering

van het oogenblik, die van geen verleden weten wil. Louter de weldadige invloed des onweders, verkwikt loover en versterkende dampkring, was overgebleven; en, hoe veêrkrachtig wij opsprongen, toen de hoorn ons uit de verte seinde, de stille, lieve plek staat nog voor onzen geest, of wij er weder nederlagen, nederlagen in louter stil natuurgenot!

De Kleefsche Berg was de plek ter bijeenkomst van het gezelschap bepaald, en het leed niet lang of het wemelde om zijne kruin van gelach en getier; - er waren wier joklust in het zware zand, dat naar zijn top voert, niet bezweekt; er waren, die zich ergerden, dat ook vandaar de bedeldeun der arme knapen uit de buurt opging. Eenige weinige pfenningen en de jongens verdwenen in het kreupelhout, - een paar regenschermen voor de knorrigen in zonneweerders verkeerd, en zij waren boven, - hoe welkom bleken die banken rondom de weinige boomen op den berg. Of er eene wel van *eau de cologne* aan den voet van dien heuvel ontsprongen ware, geurde het vocht der dames tegen; onder de heeren ging de veldflesch rond, of zij op de hertenjagt waren geweest; - maar wat zijn verfrisschingen en ververschingen, bij de verrukking waarmede weldra het verschiet gadegeslagen, het woord is te zwak, ingedronken werd? Het was bladstil; de nog naauwelijks neigende middagzon duldde tot in de verste verte geene nevelen; er was stoffe voor honderd schilderijen om ons henen, - en juist daarom geeft de pen het voor het penseel op. Er zijn ook haar grenzen gezet, die ze niet straffeloos tracht te overschrijden; g a zelven h e n e n en z i e , is alles wat ze bij natuurtooneelen als dit vermag. Voortbrengselen der menschenhanden, tot de stoutste toe, ze laten zich beschrijven, even als zij zich lieten bouwen; eerlang zal u, hopen wij, een tafereel der overoude kerk te Emmerich worden aangeboden, onder welks lezing ge wanen zult, zelf in de kille krypt af te dalen, zelf de reliquiën-kas van den Heiligen Willebrordus dáár bewaard te zien; de begaafdheid van hem, die er ons beide verklaarde, is er borg voor. Een ziertje van het geschapene, een bewijs hoe hooger bouwmeester ook daarin eene wereld leggen kan, het laat zich gâslaan en ontleden; er was onder onze reisgenooten een, die op het naaldenleger neêrgevlijd, een mierengevecht om eene doode spin bijwoonde en weêr wist te geven, of hem de gave van Dickens bedeeld ware, niet slechts geduldig en geheel, maar ook half microscopisch, half fantastisch te zien; - dat hij het niet enkel bij

mondelinge mededeeling late! Maar die uitzigten, den ganschen gezigtscirkel rond, even betooverend, die oneindige verscheidenheden van landschappen, door welke zich Waal en Rhijn slingeren, en dorpen en steden zonder tal oprijzen langs hunne zoomen, beproeve het wie wil, beschrijven doet hij ze niet.

't Is de afstand die 't verschiet bekooring leent.

En nu, draai uit uwen kijker, schuif de kappen voor deglazen, om de zonnestralen af te sluiten; tuur en tuur nogmaals! O het is alleraardigst, dat ge op gindschen kerktoren zien kunt hoe de wijzer staat; alleraardigst, dat ge in dat stipjen op dien bruinen akker drie ploegpaarden gewaar wordt, door een flinken knaap voortgedreven; alleraardigst, dat er zich in dat iets blinkends vóór u een zeil ontrolt, op den verren vloed naauwelijks voortgestuwd; maar wij zijn dat pijnlijk hulpmiddel moê. Ons dat landschap, zoo als God het voor ongewapende oogen schiep, schooner geschakeerd dan op de schoonste schilderij, door de stoutheid waarmeê zijne verwen afwisselen, - beemden en bosschaadjen op den voorgrond helderder uitkomende, dan het op eenig doek wordt gewaagd, - verder ietwat dommeling, maar niet naar de voorschriften eener kunst, die aan rustpunten en wijkmiddelen behoefte heeft, - allengs, ja, voor onzen blik in de schemerende verte schuil gaande, doch eerst na dat er verrassing bij verrassing uit opdoemde en aanlichtte, - eindelijk met den hemel, met den majestueuzen hemel, waaraan slechts spaarzaam een wit wolkjen drijft, zaamsmeltend, - boven en beneden schier één, zoo er geen torenspitsen waren, die heinde en veer verkondigen, dat ook dáár dankbare harten kloppen, ook dáár stemmen zich bij de onzen zouden voegen, als wij met Hölty uitroepen:

O wunderschön ist Gottes Erde
Und werth darauf vergnügt zu sein!
Drum will ich, bis ich Asche werde,
Mich dieser schönen Erde freun!

De bel bij Robbers luidde ten disch, en van het eerste bordes klonken stemmen tot het tweede, allen waren gereed; de weelde van een half uur vrijheids, ieder in zijn vertrek, was dankbaar genoten. En den trappen af ging het de zaal in;

hoe talrijk ons gezelschap wezen mogt, het werd klein onder een honderdtal dischgenooten; als gij ze telt zijn er welligt twintig meer. Vrije, vrolijke, allerlei leeftijden, velerlei standen verbroederende *tâble d'hôte*, wie u invoerde, wie het eerst aan u voorzat, uw naam duidt het aan, het was de eenig gezellig geborene onder alle zonen van Europa, die zelfs geen schotel genieten kan zonder dien door kout te kruiden. Vergeten-verdienstelijke, wie ge moogt geweest zijn, dien wij liever *Monsieur* C o u r t o i s dan *Monsieur* C i v i l doopen, al is u geen gedenktecken opgerigt, ge wordt honderdmalen in gedachte gezegend, ook waar men den moed mist u geheel na te volgen, waar de waard niet mede aanzit, waar hij, niet zoo als gij plagt te doen, zijne gasten met eene hoffelijke buiging welkom heet, noch op het dessert het sein geeft tot het opheffen der fluit: '*Messieurs! à la santé du Roi!*' Sla den Navorscher *in voce* op, zoo gij aan de waarheid onzer schets twijfelt, fluisteren wij u toe, terwijl wij ons naar onze plaats spoeden, heden zoo weinig die van gister als de plek, ons morgen bestemd, die van heden zijn zal: *diversité! c'est ma devise*, - en het geldt in deze zaal nog meer van het publiek dan van de plaatsen. Eindelijk, daar staan ze de stoelen ons beschikt; of ieders keuze in buurtjens en *vis-à-vis* is bevredigd? Maar, lieve vrienden! eischt toch van niets ter wereld meer dan het geven kan; een weinig fransche philosophie, en gij zoudt u herinneren, *à l'impossible nul n'est tenu*, zelfs de tâble d'hôte niet. 'In vollen ernst,' - wat belieft u? Hollander van hoofd en van harte, wijken we voor niemand in zin voor het huiselijke, hopen we; overdrijven we welligt met de stemmigsten en stijfsten onzer, wanneer het wintert, in het hoekjen van den haard, met een boek en een beker, de liefde voor het onder ons, in onbarmhartigheid ontaardende als zij niet thuis geeft ook als het stormt of sneeuwt. Maar verre van honk, in den zomer, buiten, naar wat begeerlijks tracht hij toch, die zich afzondert, die, uit wie weet welke grilligheid, de geneugten des gezelligen verkeers verzaakt, waaraan geen volk ter wereld, na de Britten altoos, meer dan wij ter ronding van velerlei ruws behoefte heeft?

Wat al kennissen om ons heen, waarmede een woord over de togten van den ochtend wordt gewisseld; - wat al vreempjes wat lager aan den disch, trekvogels neêrgestreken terwijl wij uit waren gevlogen, tusschen het eene geregt en het andere stof gevende tot gissen en tot missen.

‘Wij hebben Kleefsch Zwitserland bezocht,’ - zegt een nufjen, dat over ons plaats nam, tot de schalkste onzer reisgenootjens aan onze regte, - ‘het heeft zulke mooije partijen,’ - en we zijn een oogenblik *dupe*, waarom onze ondeugd zoo *en amitié* wordt genomen, - ‘o ijselijk lief!’ - *nous y voilà*, de blaauwe oogjens dwalen af naar den jonkman, wiens stoel aan de hooger zijde van onze buurjonkvrouw staat, - ‘dat moest u ook eens doen!’ -

Et les yeux de languir!

‘Ik zou Zwitsersch Zwitserland wel eens willen zien.’

Hoe de blonde jongen lacht, tot de blaauwe oogjens wel zouden willen overloopen, - tusschen de ondeugd en het nufjen heeft alle vriendschap uit!

‘Ga niet naar het *Reichswald*, Mijnheer!’ knort een grijskop tot den bedaagdste uit onzen kring, ‘als ge geen lust hebt op uwen ouden dag voor melkboer te spelen. Verbeeld u, wij komen aan in dat ding, 't geen hier te lande een dorp heet, *Frosch* noemden zij het; het zijn allemaal *Frösche*, die er wonen, al valt er een uur in den omtrek geen handbreed water te zien. Sloten? o zoo veel je wilt, maar geen droppel vochts er in: was het wonder, dat mijn dames dorst hadden?’

‘Gracieus!’ hoorden we lagchen.

‘“Rijke luî,” zeî de koestier, toen wij stil hielden, en ik zoo vragen mogt, of die lieden daar nog al wat te doen hadden, “twee en twintig koeijen op stal.” Heerlijk denk ik, en uit de kast gekropen, - de rijtuigen konden hier wel wat breeder zijn, de sporen zijn het genoeg, vindt u niet? - zeî ik tot de waardin: “Geef een glas of wat melk.” “Ik heb geen melk,” gromde het zure wijf. “Twee en twintig koeijen,” zeî ik. “'t Is zaturdag,” kreeg ik tot bescheid.’

‘Geven dan de koeijen geen melk?’ vroeg onze oudste.

‘“Dan maken we kaas!” - “Geen druppel over?” Zij schudde het hoofd, en regtsomkeert liep ik den weg op, het eerste dragelijke huis het beste te gemoet. Er ging een geginnegap op aan de pomp, *am Brunnen*, zeggen ze hier; maar ik stoorde mij aan die kwâjongens niet; ze hadden al lang genoeg voor mijn voeten geloopen. Een aardig ding van een huishoudster kwam op mijn kloppen de deur uit; “de heer pastoor is niet thuis,” zeî ze. Ik schaamde mij, dat ik mij zoo vergist had, daar melk te zoeken: “*um Verzeihung*.”

“*Fräulein!*” bleef wèl achter.’

‘En ik ging de eene woning in, de andere woning uit; alle kikkers hadden kaas gemaakt; eindelijk, daar zaten er eenige aan hun middagmaal, rare kost, maar het is ook bij ons te lande dikwijls maar koes koes! “Vrienden! heb je ook wat melk voor dorstigen?”’

‘En een aardig melkmeisjen knikte ja?’ schertste de aangesprokene.

‘Och, aardige melkmeisjens, dat weet je wel beter, die treft men alleen op de planken aan; maar het kloeke wijf stond ten minste op en ging naar achter. Ik wachtte met meer geduld dan ooit eenig makelaar bij mij aantrof, ik wachtte, en met een kruik wat ben je me, toog ik den landweg op, “weêr brengen, hoor!” zeî ze, en ik beloofde het, *Reichswald, - Frösche*, - melkboer!’

‘“*Un verre d'eau donné à un altéré pour l'amour de Dieu peut être le prix du salut*,” zeide eene zoete stem naast mij; wat zou die melkkruik wel wezen?’

We zijn *gourmand* noch *gourmet*, hopen we, maar wij deden den eenvoudigen doch smakelijken disch regt, of wij hier gister niet even goed hadden aangezeten, dank onze duchtige wandeling. Hoe zoet is na de beweging de rust, en, na het stille landschap, de levendige gezelligheid. Was het straks weelde zonder weêrga, het eene verschiet voor het andere na in te staren, binnen den betrekkelijk kleinen kring der zaal vermeidde onze blik zich in eene galerij van studiehoofden, verscheidener dan ooit een schilder op het doek bragt, en - Robbers heeft keurigen wijn in zijn koelen kelder - bezielder tevens.

‘Landgenooten,’ wees ons een aardige Maasman teregt - Rotterdam heeft een passie voor Kleef - een Maasman, die ons gezelschap Verscheidenheid en Overeenstemming heette, - ‘het zijn landgenooten;’ een onzer had lager aan den disch engelschen vermoed, en dat niet om hunne hoffelijkheid!

‘*Rehbraten, Herr?*’ vroeg Wilhelm, de Kellner die voor drie toereikte, daar hij ieders zwak wist te raden.

En naauwelijks hadden wij ons bediend, - verklaar de verwantschap zoo ge kunt. - daar ontmoette onze blik een paar oogen, zoo als er slechts eenen jager kunnen toebehooren, een hartstogtelijk jager; oogen, die misschien minder opmerkzaamheid verdienen door hun bijzonder bruin, dan door de eigenaardige flikkering van het licht in zulke kijkers.

‘*Sie waren verreist?*’ vroegen wij; we hadden hem ongaarne een paar dagen gemist.

‘*Was gleicht wohl auf Erden*,’ neuriede hij, en de herten daagden op.

‘Met den Graaf van Chambord?’

‘*Nicht mit so hohen Herrschaften!*’ lachte hij en we wenschten u het verhaal dat volgde weêr te kunnen geven, dat verhaal van den vruchteloozen togt door het woud, van het aanbreken van den dag af tot op den vollen middag toe, telkens teleurgesteld, tot de dorst allen martelde, maar er eindelijk op de heide eene wel werd gevonden, *una fonte*, als Mevrouw Ristori wist te zeggen, tot ge het water meendet te zien glinsteren. Helaas! die arme jagers, hun hand schepte, hunne lippen zwolgen, brak was de wel, brak bij walgens af. En voort was het gegaan, voort, vermoeijenis, uitputting, versmachting, het onlijdelijkst van al, ellende als gij uwen vijand niet toewenschen zoudt, maar die vergeten bleek, maar die opgewogen, vergoed, beloond werd, die niet te duur was gekocht voor het genot, dat met niets ter wereld te vergelijken viel, toen het ten langen leste ruischte door het kreupelhout, toen aller harte hoorbaar sloeg, toen aller adem werd ingehouden: dáár daagde het op, dáár knalde het, een koninklijk hert, maar ook een koninklijk schot:

> Wond, val en dood in 't eigen oogenblik!

‘*Heil dem Sieger!*’ en wij beurden ons glas Olichsberger, - ‘*Moselwein, der Sorgenbrecher*,’ weet ge, ‘*schafft gesundes Blut*’ hoog op.

‘*Nicht ich war der Glückliche*,’ hernam de Nimrod, ons bescheid doende, ‘*aber darum nicht desto weniger: Heil dem Sieger!*’ en hij meende het; leêg was niet alleen het glas, maar wij hoorden hoe zijn harte voor de jagt en den jager sloeg, in den lof dien hij den jongeren mededinger in het edele weispel toebragt, die zoo gelukkig was geweest zoo goed te treffen; in den half weemoedigen toon, waarop hij verklaarde, dat het hem verheugde, dat er grooter jagers opstonden dan hij ooit was geweest.

Op ons woord, ge zoudt ons onregt doen, zoo gij aan grillig gezocht effect dacht, wanneer wij, die in deze schets zoo spaarzaam de bloemen der verdichting door de bladen

der waarheid vlechten, ons verpligt zien, onmiddellijk op dit blijk, welke togten het arme menschelijke hart al blaken doen, een ander te laten volgen, van hooger, heiliger inspraak getuigend; *who can help it if Truth will it so?* Een onzer reisgenooten, die zich dien ochtend van ons had afgezonderd, vertelde aan het lager einde van onze groep, in welke andere wereld hij dien morgen was verplaatst geweest; hij had in zijn eentje het Dominicanen-klooster te Materborn bezocht.

'Een broeder der orde,' leenden wij hem het oor, 'gaf mij op mijne vraag, of ik het kleine gesticht mogt zien, ten antwoord, dat hij den pater mijn verzoek zou voordragen. Daar stond ik alleen, onder het smalle afdak van het achtereinde des huizes, in het galerijtjen, dat uitzigt gaf op den aardigen moeshof, dien de broeder, ik moet het zeggen, zorgvuldig onderhield, - ik vergaf er hem zijne zwarte handen om. Er was allerlei kruid in, maar al bragt ge den heelen hoop zaam in die kleine keuken, waarin nooit vleesch mag komen, veel zoudt ge er met dien schralen toestel niet van toebereiden. Onverpligte onthouding, niemand gelukkig makende verloochening, een leêg te huis, en geen lommer om de woning, oef!'

En toen de hervormde een oogenblik zweeg, klonk het gek genoeg:

'O, als u mij een patroon van die sprei zoudt willen geven, wat zou ik u dankbaar zijn,' in haagschen tongval, niemendal hoofsch. 'Ik heb er al drie voor mijn nichtjen gebreeën - allemaal diverse patronen, ze kunnen te pas komen, weet u.'

Nichtjen wenschte nicht op honderd mijlen afstands, en haar zelve onder de tafel, zoo kleurde ze.

Onze reisgenoot bragt ons in het klooster weêr, niet zonder dat hij zelf meê had geglimlacht. '"*Treten Sie herein!*" sprak de broeder, en met de handen op de borst gekruist ontving mij, met eene ligte hoofdbuiging, de, gis ik, vijf-enveertigjarige pater in het witte wollen gewaad zeer heusch; men kan barrevoets zijn en de geschoren kruin bukken, en toch waardigheid bewaren. Het spreekvertrekjen, de kapelle, het altaar, ze waren spoedig gezien; de man beklaagde het dat hij mij geenerlei merkwaardigheden had aan te wijzen. "Geenerlei kunst!" zeide hij, toen hij zag, dat ik naar de prentjens keek, hier en daar in zwarte lijstjens opgehangen, voorstellingen uit de lijdens-geschiedenis en uit het leven van heiligen, zonder eenige artistieke waarde, louter bestemd om het geloovig

gemoed te treffen, maar, en dit intrigueerde mij, van opschriften en verklaringen in het Fransch, het Italiaansch en het Spaansch voorzien.'

'*Giebt es keine Deutsche Bilder der Art?*'

'"*o, Viele*," was het vriendelijk antwoord; "maar onze orde heeft haren zetel in Frankrijk."

"*Und Sie sind*" - want dat Duitsch had niets locaals, er viel geen dialect uit te hooren.

"*Je suis Français de naissance; Monsieur est Hollandais, je présume; tout le monde y parle le Français*."

Er was veel in dien vijfenveertigjarige verstorven, - maar het vaderland toch nog niet! Wanneer had hij dit het laatste gezien? Ik waagde het te vragen. "Voor vijftien jaren," en er volgde geen zucht. Van zending bij zending had hij zich gekweten; voor drie jaren is hij hier gekomen, om in het Duitsch te preken, onder volslagen vreemden, die te laag staan om ooit zijne vrienden te worden. "*Quel sacrifice!*" zeî ik, "*quelle résignation!*"

"Lieve jongen! het was onbeleefd!"

Och, wat onbeleefd, het welde mij uit het harte op, en het breede voorhoofd rimpelde er zich niet om. "*Du tout, Monsieur!*" zeî hij, mij met de doordringende oogen peilende; hij mogt het doen, hij zou niets ergerlijks in mijne gedachten opduiken; en liet mij toen eene reeks van voorstellingen voorbij de oogen gaan, zoo als slechts een zoon van het zuiden, van nature welsprekend, die te allen tijde tot zijne dienst heeft. "Hoe velen dolen er niet in den vreemde om," luidde het ongeveer, "jongelieden, die uit de oude naar de nieuwe wereld gaan om fortuin te maken; diplomaten, die van het eene einde van Europa naar het andere zwerven, om voor het heil van hun vaderland werkzaam te zijn; krijgslieden, die onder verre hemelstreken zich van hunnen pligt kwijten. *Vous voyez, Monsieur!*"'

'Uw monnik had tact,' juichten wij den verteller toe.

'Of hij wist wat climax is,' hernam onze reisgenoot. 'Eerst eigen welvaart, dan genoeglijk leven om traktaten te sluiten, ten leste pligt, tucht, vaderlandsliefde, te vaak slechts met vergetelheid beloond. "*Et votre motif vaut bien tous ceux là, Monsieur!*" dat was immers niet onbeleefd, *amice! "on peut différer d'opinion et respecter néanmoins!*" De dominicaan boog zich; er waren dagen, waarin geen lid

zijner orde dat bij die ketterij zou hebben gedaan; in dat opzigt is er zelfs in hunne stilstaande wereld vooruitgang!'

Ons *diner* liep ten einde, het nageregt had luttel om het lijf; ga niet naar Kleef, als het u om overvloed van zeldzame bloemen of keurige vruchten te doen is; ons moerassig Holland levert beide beter dan menige in ieder ander opzigt milder gezegende hemelstreek. Open gingen de deuren naar het terras, waar de sigaar aangestoken, waar de koffij gebragt werd, en onder ons heeren, die een eind wegs de dreef opwandelden, passeerden drie dames de revue. Het waren eene Grieksche prinses, ons door onzen goeden bekende aangewezen, maar die voor geen anderen brand van Troje duchten deed, die niets van eene Helena had; zij was niet in staat zelfs een wolkjen van bekommering op het voorhoofd zijner beminnelijke gade te roepen, - een Zeeuwsch lelietjen als wij haar heetten, met een blaauwe cephalide getooid; vier of vijf neven wedijverden om de gunst van haren parasol te dragen; in het stille Zeeland sluimeren nog groote fortuinen, - en eene Duitsche schoonheid uit Esen, romantisch van kapsel, romantisch van kleedij, maar stellig nog romantischer *von Geist und Gemüth*, er viel eene gansche historie in die oogen te lezen.

'Wat doen de heeren toch?' vroeg onze schalke reisgenoote, onze afzondering opmerkende.

'Drie novelles ontwerpen; wilt ge beoordeelen, welke van deze de meeste kans heeft u te behagen?'

'Recensente, - en nog wel van handschriften,' zeî ze, 'dankje, Aartsbisschop!'

'Gil-Blas! we gaan meê!'

Een paar open rijtuigen, - groot genoeg, al mogten zij in omvang niet halen bij dat gevaarte, 't welk gij te Arnhem voor de deur van de Zon kunt zien stilhouden, als de Waterstaat uit toeren gaat, twintig heeren in één wagen, - een paar open rijtuigen droeg ons gezelschap een half uur later, regts van de Diergaarde, de vlakte in. Wandel des avonds als gij het des morgens niet deedt, of omgekeerd, maar wacht u, als voor iedere overdrijving, ook voor die buiten rusteloos op de been te zijn, ge zoudt het dra boeten. Scherper contrast van het bosch waarin wij des ochtends omdoolden, dan de beemd opleverde, dien wij thans inrolden, laat zich niet denken, - de neigende

zonne bescheen eene afwisseling van akkers zonder tal, waarover slechts bijwijle de popels van den grooten weg een zweem van schaduw wierpen. Arme voetganger! die zich in het middaguur met hun lommer vergenoegen moet.

'Daar ligt Moyland.'

Een slot, in den Elisabeth's-stijl, heet hij zoo niet? herbouwd, met vier vooruitstekende torens, waartoe een steenen brug over eene drooge gracht toegang verleent, belooft het van buiten weinig, maar houdt het van binnen te meer. Het lijdt geen twijfel dat het, ondanks het zware metselwerk, waarvan de muren getuigen, met verval moet zijn bedreigd, anders zou de smaakvolle eigenaar der oude burgt geen betrekkelijk nieuwerwetscher mantel, dan dien waarmede zij tal van eeuwen trotseerde, om de schouders hebben geworpen. Er rijzen geen wachttorens ter zijde van de brug, ter bescherming van den binnenhof; menig minder overoud kasteel ziet er van buiten, de *tourelles* uit den lommer zich opheffende, de *pont-levis* half overschaduwd, van verre schilderachtiger uit; maar grom niet te gaauw, ga dat voorplein over, en de eerste schrede door de poort overtuigt u, dat de verdeeling van binnen dezelfde als voor eeuwen gebleven is. Hier mogen u geriefelijkheden verrassen als vroeger en later voorgeslacht niet kende: geen moker heeft hier den baas gespeeld, en is vervangen, niet vernield. Treed die vorstelijke zaal binnen, wier wanden schatten dragen tien sloten als dit waard, en weer uit uw harte, zoo gij kunt, den wensch, dat het Huis te Muyden eenen afstammeling der prinselijke poorters van Amsterdam ten deel viel, zoo als Moyland het den Baron van Steengracht van Duivenvoorde te 's Hage deed; niet ieder bezoek zou u een nieuwen, hoogeren blos van schaamte op het aangezigt jagen!

Er waren onder ons, die beurtelings dan aan dit, dan aan dat schilderij uit de schoone verzameling de voorkeur gaven en weder van plaats wisselden, en aarzelden welk den eerepalm toe te kennen, en nog eenmaal voor het straks verlatene stilstonden; maar, als alle slotbezigtiging onder opzigt, had de beschouwing weldra een einde; het geestig meiske, dat de rol van major-domo vervulde, ging naar de andere vertrekken voor. En echter, wie volgde, een onzer deed het niet; - hij zou ongaarne getuigen, dat een enkel doek uit den drom hem heugt, maar een wit marmeren tafelblad door Pruissens gulden adelaar gedragen, maar een paar leuningstoelen, ter zijde van dien kleinen kout-

disch geplaatst, zij prentten zich in zijne gedachtenis, en mijmerend stond hij, maar slechts op een afstand, er voor, toen zijne reisgenooten reeds de zaal hadden verlaten. Eene tafel en twee stoelen uit het midden der achttiende eeuw, wat school er voor aantrekkelijks in? Luttel, zoo ge louter schoone vormen lief hebt; in ons beider woningen, lezer! staat waarschijnlijk huisraad, dat het van beide in bevalligheid wint; maar stel u voor wie op deze stoelen en aan dat tafeltjen, meer dan eene eeuw geleden, plaats namen, en waarover zij koutten, - och! we zullen het niet kinderachtig heeten, zoo ge als onzen mijmeraar mogt aarzelen u op een van beide zetels neder te vlijen.

Het geviel in den herfst van het jaar zeventien honderd veertig, dat, waarschijnlijk niet in deze zelfde zaal, neen, in eene der kleinere kamers van dit kasteel twee mannen elkander ontmoetten, elkander het eerst van aangezigt tot aangezigt kennen leerden, die bestemd waren om het zeerst een onmetelijken invloed op hunne eeuw uit te oefenen; de eene was reeds door geheel Europa beroemd, de andere werd Europa eerst aangekondigd; de eene een koning op het gebied der kunst zijner dagen, de andere een koning in den waren zin des woords, Voltaire, de gast van Frederik den II^{den}. Eene halve eeuw sluimerens in het stille graf pleegt zelfs voor geniën te volstaan om, door het nageslacht uit het vagevuur verlost, op te varen of neêr te dalen in den schitterglans des roems of den schoot der vergetelheid; maar de groeve moge over deze twee langer, veel langer reeds gesloten zijn, nog is het eindoordeel over beide niet gewezen, nog duurt het pleit voort, hartstogtelijker dan ooit gevoerd; de fransche en duitsche letterkunde vloeit er van over; Groot-Brittanje weêrgalmt er van. Twee titans van hunnen tijd droomden beide hier van eene herschepping des menschelijken geslachts door hun genie; droomden, zeiden wij, want was de korte wijle zamenzijns niet genoeg om den een als den ander te doen gevoelen, dat zij niet eens in staat zouden zijn het elkander in hunne gebreken te doen?

Voltaire, de naauwelijks zes en veertigjarige Voltaire, die nog niets van dat grijnzende had, 't welk zijne afbeeldingen als grijsaard kenschetst; Voltaire, slechts zoo schraal als wie weet welk vooroordeel zich gaarne de geestigheid denkt; Voltaire, een oogenblik gezond omdat hij zich gelukkig gevoelde, dewijl hij gevierd werd, gevierd boven mate; Voltaire scheen, was

inderdaad in ieder opzigt, zoo als hij daar zat, in het bruinroode gewaad, sierlijk met de kanten lubben speelde en een vloed van vonkelend vernuft ten beste gaf, de meerdere van den achtentwintigjarigen koningszoon, pas zelven tot de kroon geroepen, die bibberde van de koortse, maar luisterend de koorts vergat. Voltaire had honderd overwinningen op het gebied des geestes behaald, Frederik moest zijne sporen op het slagveld nog verdienen. ‘Welsprekend als Cicero, innemend als Plinius, wijs als Agrippa,’ het is maar een fragment van den lof den eerste door zijn toen zoo geestdriftigen bewonderaar in een vertrouwelijken brief aan een derde gewijd; een lof dien ‘de gekroonde Apollo,’ - de dichter was min keurig dan kwistig met zijn wierook, - meende, - meende uit heel de volheid van zijn in honderderlei opzigt reeds teleurgesteld, maar nog aan de genie geloovend gemoed. ‘Hij vereenigt in zich alle deugden en alle talenten der drie grootste mannen der Oudheid;’ Frederik! ziet ge dan niet, hoe dat uittartend voorhoofd zich een omzien rimpelt, hoe die breede, maar twijfelzieke mond grijnst, als de wolk der verontwaardiging zich binnen de waarlijk vorstelijke ruimte tusschen uwe slapen verzwaart, als uwe hooge wenkbraauwen zich fronsen, als uwe duitsche oogen vonkelen van edeler gloed dan die der koortse, als de gedachte u e r n s t is, en er geen puntdicht, maar een woord, dat zoowel van hoofd als van harte getuigt, over uw fijne lippen komt. Voltaire vermoedt en verwenscht in u den k o n i n g , voor k a r a k t e r heeft hij geen zin; luttel dagen en gij zult hem geheel kennen, en elkander beurtelings afstooten en weêr aantrekken en toch weêr afstooten, Salomo en Plato, als gij de een den ander heet, de begaafdste mannen uwer eeuw, doch daarom niet minder maar menschen! beide even zwak, beide even ziekelijk, als die hoop herten in het park eens grooten heers, waarvoor gij weldra heel ons geslacht houden zult!

‘Waar schuilt ge toch? denkt gij hier te overnachten?’ klonk het onzen mijmeraar toe.

‘voorwaar niet, het mogt er spoken,’ lachte hij.

En echter, al leende hij straks het oor aan alles wat zijne reisgenooten van de overige vertrekken des kasteels vertelden, aan den lof der allergeriefelijkste billardkamer gewijd, aan de beschrijving dier torenzitjens, waarin nieuwerwetsche weelde zoo aangenaam verraste bij witte muren tot wanden en witte gewelfbogen tot zoldering, hij zag maar de beide geniën om

den kleinen disch gezeten, - dat hebt ge er van, als ge Pelletan en Bungener, Venedey en Schlözer kris kruis door elkander leest, en eindelijk nog Carlyle op den koop toe slikt. Als zocht hij afleiding voor die gedachten, waagde hij het over een der bekendste stukken uit de verzameling van schilderijen een gesprek aan te knoopen, een doek dat hij dacht vroeger in het kabinet van Koning Willem II te hebben gezien, maar was de eerste om in een hartelijk lagchen uit te basten, toen het bleek, dat er van een geheel ander sprake was dan hij bedoelde. ‘Beweging,’ riep hij, en was de vlugsten voor in de aardige warande der herberg van Moyland, die op een harer hoeksteenen geen S.v.D. behoefde te dragen om in menig opzigt als hollandsche te worden gewaardeerd, en gaf er Jan bij Jan handen vol werks ter ontvangst zijner reisgenooten.

Langzaam naderden dezen, voet voor voet, zoo als men gelijk heeft het op stillen zomeravond in een liefelijk landschap te doen, de laatste zonnestralen, die de lieve lange schemering voorafgaan, volop genietende.

Eindelijk zaten zij, en koutten; waarom sprong de in woelwater verkeerde droomer weder op?

‘Hoort!’ roept hij, en waarlijk, allen werden oor, van de overzijde des wegs droeg de lucht eenige liefelijke maar statelijke toonen voort, - ‘luistert!’ en men stond op, en men was den weg over, het breede pad op, en hoorde zachtkens aanheffen:

‘Wer nur den lieben Gott lässt walten,
Und hoffet auf ihn allezeit:’

Het lied klonk het kleine kerkjen uit, maar melodischer dan het ooit opsteeg, wanneer eene schare het vulde:

‘Der wird ihn wunderlich erhalten
In aller Noth und Traurigkeit.’

De reisgenooten stonden in het voorportaaltjen van het kleine huis des Heeren, en wie het rijkst aan levenservaring waren, zongen het getroffendst Luthers betuiging mede:

‘Wer Gott, dem Allerhöchsten, traut,
Der hat auf keinen Sand gebaut.’

Een oogenblik rust - men wilde binnengaan, de deur was

gesloten; maar de pastorij kon niet verre afliggen. Inderdaad, hare met wingert en klimop omrankte vensters stonden open, een jonkvrouw verscheen bij ons naderen door den bloemhof aan een van deze, en we droegen ons verzoek voor:

'*Ich bedaure recht schr, mein Brüder, der Pfarrer, giebt seinem Sohne Unterricht, er wird ungerne....*'

'*Gestört? aber vielleicht dass Er es erlaubte, wenn der Köster ihm unsre Bitte vortrug*.'

'*Wollen Sie es versuchen?*' en de blik der vriendelijke wees van verre de woning des kosters aan, en weldra verheugde ons het heusche antwoord, dat de pastor zich vleide dat wij het hem niet euvel zouden duiden, zoo hij zich weinig met ons bemoeide, maar ons overigens gaarne vergunde binnen te komen.

Er leeft een gelukkig paar ten onzent, nog benijdenswaardiger misschien om het stille genot van zijn zoet te huis, dan om den schitterenden glans die op het gebied der kunst beider gevierde namen omstraalt. Hoe gij er bij zoudt hebben gewonnen, zoo zij met ons waren geweest toen het kleine kerkjen ons werd ontsloten. Welk eene stoffe, zoo voor de pen als voor het penseel! Hem zou de tegenstelling hebben getroffen, aangeboden door zijnen bekenden, ascetischen, psalmzingenden monnik, met dezen vader in de kracht des levens, zijn beminnelijken knaap op het serafijnen orgel onderwijzende; hem dat dralende zonnelicht hebben geboeid marrende in het hooge gewelf van dat godshuis, overigens naakter van wanden dan de muren van eenig klooster, allen sieraden vreemd, slechts van tal van banken en een predikstoel voorzien, niets hebbende dan, alles hebbende in licht, dat in de hoogte wijlde! Zijne lieve echtgenoote daarentegen, haar zou het te moede zijn geweest, verbeelden wij ons, als werden beide eeredienssten in elks hoogste wit nooit treffender veraanschouwelijkt: op het meesterstukje van haren Bosboom, de vrome, afgevaste kloosterling de wereld in het verschiet voor de zich openende wolken des hemels vergetende; hier, alle gaven den Heere gewijd! een vader zijnen lieveling de wegen des levens leerende, zoowel in het tooverrijk der toonen, als op het gebied der gedachte.

'Sing, bet' und geh' auf Gottes Wegen,
Verricht' das Deine nur getreu,
Und trau des Himmels reichem Segen:
So wird er bei dir werden neu,'

klonk het, toen wij binnentraden, en de kennis was gemaakt, als eenigen onzer in koor aanhieven:

‘Denn welcher seine Zuversicht
Auf Gott setzt, den verlässt er nicht.’

Gezonde en toch zoo gemoedelijke, zoo geloovige Luther!

‘Onze organist maakt een uitstapjen; daarom zal mijn jongsken morgen spelen. Het zal gaan....

Hoop ik,’ zeî de elfjarige borst, de flinke kijkers zoo natuurlijk zedig neêrslaande.

‘Laat ons u niet storen.’

‘Toch niet,’ hernam de Pastor, - ‘is er misschien eenig lied dat ge bij voorkeur zoudt zingen?’

‘Cramers: *der Herr ist Gott!*’ vroeg een onzer.

‘*O, ich kenne es*,’ hernam de vader, ‘*aber in unserm Gesangbuch ist es nicht aufgenommen, mein Sohn kann es nicht spielen; wollen Sie vielleicht*....’

Het jongske wipte van zijn stoeltjen op en zag verbaasd toe, hoe uit ons midden, behoedzaam voortgaande, en toch zonder aarzelen, aan de hand van een onzer de weinige trappen opstijgende, eene blinde jonkvrouw zich voor het orgel zette en de melodie speelde:

‘Der Herr ist Gott und keiner mehr!
Frohlockt ihm, alle Frommen!
Wen ist ihm gleich? wer ist, wie er
So herrlich, so vollkommen?
Der Herr ist gross, sein Nam' ist gross;
Er ist unendlich, grenzenlos
In seinem ganzen Wesen.’

Het lied miste zijne gewone uitdrukking te minder, daar zich het schoone diepe basgeluid van den pastor heerlijk hooren deed, bij beurten door liefelijke sopraan- en altstemmen vervangen. Intusschen wij liepen gevaar onbescheiden te worden; op ons voorbeeld was een ander gezelschap, ook bij Robbers logerende, en aan een van welks dames wij nog eene verontschuldiging hebben te rigten, die hier geene plaatse vinden kan, het kerkjen binnengetreden, - de studie van het jongsken kon er bij inschieten.

De gemoedelijke vader! Wel verre van onze betuiging, dat

wij vreesden hem lastig te zijn gevallen, te laten gelden, verzekerde hij ons, dat het tot de aangenaamste herinneringen van zijn kind zou behooren, hoe zijn eerste orgelspel voor de armen zijner gemeente goed was geweest. Wij wilden afscheid nemen.

'Uw gezangboek?' vroeg onze mijmeraar, 'heeft toch zeker Klopstock's: "*der Tod*" niet uitgesloten?'

'*Gewiss nicht*.'

'Och, laat ons daarmede scheiden,' klonk de bede.

Het was hem, verzekerde hij ons, in dat kleine kerkjen, bij invallende schemering, toen eensklaps die deur weêr openging, wonderlijk te moê geweest; in eenen hoek weggedoken, had de mijmeraar al luisterende naar die liederen, de heerschappij niet kunnen weêrstaan, welke de beide groote figuren uit de geschiedenis dien ganschen middag op hem hadden uitgeoefend. Voltaire had hem voor den geest gezweefd, niet langer in de kracht des levens, vier en tachtig jaren oud, maar nog treurspelen dichtende, bij de opvoering zijner Irene, het afgoderend Parijs toeroepend: 'gij verstikt mij onder rozen!' het spotzieke vernuft ter ruste gegaan als de verlichter des menschelijken geslachts, luttel tijds voor de omwenteling uitborst! En tegenover dezen had hij Frederik gezien, de grijze held, die den zevenjarigen oorlog, die schier zich zelven had overleefd, de wijsgeeren moede, de wereld moê, uit den leuningstoel van den grooten Keurvorst op *Sans-Souci* een somberen blik slaande op de fluit, die hij nooit wêer bespelen zou, niet meer bespelen kon, de dorre hand uitstrekkende, om zijne eenig overgebleven vrienden te liefkozen, zijne honden, hij Europa's laatste Koning!

Daar rees het verlangde lied:

'Wie wird mir dann, o, dann mir seyn,
Wenn ich, mich ganz des Herrn zu freun,
  In ihm entschlafen werde,
Von keiner Sünde mehr entweiht,
Entladen von der Sterblichkeit
  Nicht mehr der Mensch von Erde!
Freu dich,
Seele!
Stärke, tröste
Dich, Erlöste,
Mit dem Leben,
Das dir dann dein Gott wird geben!'

Er was allerlei leeftijd, allerlei stand onder de kleene schare die het zong, waarvan een groot gedeelte de een den ander eenige oogenblikken te voren vreemd was geweest, volslagen vreemd schier, - het uitzigt in het lied geopend maakte allen broeders, allen één! Geestdriftig rigtten zich de blikken dss mijmeraars op de kleine deur; men zag het hem aan, hoe hij wenschte dat zij open waren gegaan, dat de beide geniën waren binnengestrompeld; ‘zij zouden gezien, zij zouden getuigd hebben,’ fluisterde hij, ‘dat de Nazarener toch heeft overwonnen!’

‘Niet zoo bitter,’ hernamen wij, het kerkgebouw uitgaande; beoordeel ook die mannen naar de dagen welke zij beleefden. Göthe heeft in zijn schoonsten tijd, in de dagen zijner frischheid, de groote waarheid, die u verbijstert, voor alle eeuwen welsprekendst en waardigst, dichterlijkst en diepst uitgedrukt:

‘Christ ist erstanden,
Aus der Verwesung Schooss,
Reisset von Banden
Freudig euch los!
Thätig ihn preisenden,
Liebe beweisenden,
Brüderlich speisenden,
Predigend reisenden,
Wonne verheissenden,
Euch ist der Meister nah'
Euch ist er da!’

W.D - s.

Machteld en Leonard.

(Theologische romance XIXe eeuw 2^{e} helft.)

Zóo te theologiseeren
Met een lieve, vrome deeren,
Waarlijk neen, dat schikt zich niet,
En natuur en kunst, meneeren!
Protesteeren,
Met een glimlach, in dit lied.
HUMANUS.

Keuvlend doolt, bij 't vallend duister,
't Jonge paar door 't jonge groen;
Bloemen, knoppen, nachtegalen
Droomen in de lentedalen -
Zouden niet de hartjens gloên?

Machteld is 't, de blonde schoone,
Met haar vriend, haar Leonard;
Eigentlijk haar Neef, doch neven
Bieden somtijds in dit leven
Mooie nichtjens hand en hart.

Leonard is wel wat houtrig
En hovaardig op zijn stand,
Toch - ofschoon hij Proponent is -
Toch gevoelt hij dat het Lent' is,
Daar zijn borst van liefde brandt.

Moêgedrenteld vlijt ons paartjen
   Zich ter neder in 't prieel,
En, vast, naar verliefde wijzen,
Bouwt men nestjens - paradijzen! -
   Onder fluistrend mingekweel.

Hoe ze keuvlen, hoe ze kozen!
   Had de zon weêr stil gestaan,
Licht wel, als twee purpren rozen,
Zaagt ge Machtelds koontjens blozen -
   Doch juist even kwam de maan.

Maar o luister! luid en luider
   Klinkt hun zoete liefdetaal:
Wat de harten mag ontroeren?
Brengt hen de avond in vervoeren,
   Maneschijn en nachtegaal?

Dweepen zij met dichtrenzangen,
   't Hart vol jeugd en poëzij?
Of is Jaloezie aan 't spoken?
Wordt de Huwlijksreis besproken?
   Is de Proponent wat vrij?

Neen o Goôn! - maar zij bespreken
   Onder 't filomeelenlied,
Bij het geuren der seringen...
De echtheid van de Handelingen
   Der Apostlen! - minder niet.

‘Ach! zegt Leonard, die echtheid
Staat gelijk mijn liefde, pal!
Al uw kritische bezwaren
Kan een Proponent verklaren;
Maklaars weten niemendal.’

‘Twijfelde ik aan uwe liefde -
Zegt nu 't meisjen - Dierbaarste, ooit?
Doch, hoe teeder gij moogt praten,
'k Rijm den Brief aan de Galaten
Met die Handelingen nooit!’

‘Machteld! alles laat zich rijmen
Voor wie vroom is, vroom en knap -
Doch uw zinnen zijn betooverd,
Reinout heeft u gantsch veroverd
Met zijn halve wetenschap...’

Reinout.... maar hier trapt de Eerwaarde
Juist den Duivel op zijn staart:
Eensklaps toch schiet uit de boomen,
Storend dees verliefde droomen,
Reinout, met een tubingsch zwaard.

‘Sta! verleider gij van de onschuld! -
Roept hij uit - Gij weinzaart, beef!
De echtheid van de Handelingen
Aan mijn Machteld op te dringen!
Ken uw misdaad, ken ze - of sneef!’

Zwaardgekruis. - Ons Proponentjen
Tuimelt in zijn bloed ter aard.
Reinout juicht als overwinnaar:
Machteld is een beter minnaar,
Is een Leidsch professor waard!

D. 1859.

P.A. DE GENESTET.

Villa Franca.

II.

Villa Franca, Villa Franca!
   Eeuwig worde uw naam gevloekt!
Niet omdat het Despotisme
   Daar de vrijheid heeft verkloekt;

Niet omdat de groote wolfhond,
   Die de kudde leiden zou,
Er een paar der beste schappkens
   Overliet aan broêrtjes klaauw;

Niet omdat Itaaljes raven,
   Die den buit van Zuid tot Noord
Altijd met Sint Pieter deelden,
   Thans alleen, zoo als 't behoort,
Badende in de tafelweelden,
   In hun maaltijd zijn gestoord;

Maar omdat ge een Hollandsch Tijdschrift,
   Feilloos bij zijn lang bestaan,
In zijn deeglijk vorig nummer
   De *méprise* deedt begaan:

Van een krachtig Hollandsch dichter,
Vader van een talrijk kroost,
't Vaderschap zelfs o p t e d r i n g e n
Van een vrucht waarvan hij bloost;

Van een krachtig Hollandsch dichter,
Niet van scheppingskracht misdeeld,
Met den schijn te doen beladen,
Dat hij v o n d e l i n g e n steelt.

Villa Franca, Villa Franca!
Eeuwig dient uw naam gevloekt,
Daar de wijze Gids-redactie
Door úw schuld zich zag verkloekt.

Voor wie nog Tollens-gezind genoeg is om de poëzy van het jonge Holland - altijd jong, siere hen ook de kroone des ouderdoms - onbegrijpelijk te vinden, diene de volgende in deftig proza gestelde

Opheldérende Verklaring!

We ontvingen uit Wiesbaden van Dr. J.P. Heije het dichtstukje *Villa-franca*, in het vorig nommer van ons tijdschrift geplaatst. Het voerde, behalve den titel, tot opschrift: ‘Gedicht van een grappenmaker,’ met eene verwijzing in eene noot naar de *Kladderadatsch* van 24 Julij 1859. Daar we 't opschrift niet grappig vonden, lieten we 't eenvoudig weg; de noot deelde in 't zelfde lot. Dit is alles ons werk, en buiten medeweten van den auteur geschied, aan wiens verzoek wij door deze verklaring gaarne voldoen, ten einde het publiek wete, dat de schijn van oorspronkelijkheid, welke het vaers daardoor verkreeg, niet de schuld is van Dr. J.P. Heije, maar van

de Redactie van ‘de Gids.’

Bibliographisch album.

Iets over Ignatius en zijne brieven, naar aanleiding eener Verhandeling, ingediend bij het Haagsch Genootschap, door T.J.J.A. Junius, th. doct. en pred. te Tiel, aan wien een Gouden Eereprijs is toegekend. Door J. Steenmeijer, rustend Predikant te Arnhem. Arnhem, bij Is. An. Nijhoff en Zoon. 1859. *IV en* 33 *blz. in* 8°.

In de kritiek der kerkelijke historie en literatuur is, door hetzelfde beginsel dat haar drie eeuwen geleden te voorschijn riep, in het vervolg een andere geest gekomen. En geen wonder, als wij bedenken, wat de kritiek eigenlijk in de wetenschap te doen heeft. Eerst komt eene wereld van naïve volksbegrippen, gevormd uit al wat voor de hand kwam, eigen waarneming en gissing, of mededeeling van anderen. Van lieverlede vertoont zich daarin tegenstrijdigheid op tegenstrijdigheid; de twijfel doet zich gelden, en de wegen scheiden. De menigte, die nog veel dringender behoefte heeft dan die des verstands, blijft lijdelijk, zoo niet ontvankelijk; bij anderen wordt de wetenschap geboren, een nadenken waarbij de geest zich rekenschap geeft van zijne handelingen. Er zijn er onder dezen, die uit persoonlijke neiging of behoefte aan een vasten grond, zich in de overlevering verschansen, en zich op het onderzoek toeleggen alleen om wapenen te vinden tot verdediging. Naast deze dogmatieken staan de woordvoerders der skepsis, in wier oogen de onvastheid der bestaande grondslagen eene waarschuwing is tegen al wat menschen op hetzelfde erf zouden willen bouwen. Tegenover die beiden plaatst zich de kritische onderzoeker, de man der scheiding en des onderscheids. Zijne taak is het, den volksgeest, die de overlevering tot stand bragt, na te rekenen, af te wijzen wat binnengesmokkeld werd door overijling, neiging of onervarenheid, en van de opgedane ondervinding in de kunst van redeneren partij te trekken, om met overleg, en vooral met geduld, voort te bouwen op hetgeen wettige gevolgtrekking uit waargenomen feiten bleek te zijn.

Geheel zuiver komen die drie rigtingen zelden of nooit voor; menige uitkomst der kritiek vermengt zich met de denkbeelden van het

algemeen, wordt als bovenverstandelijk dogma met hand en tand verdedigd of zonder billijke aanleiding door den twijfel aangetast; menige plaats in het weefsel der bestaande overtuigingen ontwart de kritiek eerst laat. Maar toch, is het geene onkunde, dan moet het een of andere hartstogt zijn, die iemand belet om te bekennen, dat alleen de kritische methode uitzigt geeft op eene waardige behandeling der wetenschap, op een zelfbewust, redelijk toenaderen tot de waarheid.

Als de jongste harer zusters is de kritiek in haar begin onvrij: eerst in verloop van tijd ontslaat zij zich van de banden der dogmatische of skeptische polemiek en apologetiek; eerst langzaam leert zij onderzoeken in plaats van voor- of tegenspreken, wordt zij regter in plaats van pleitbezorger. De Centuriatoren zoowel als Baronius en Pagius staan in de dienst eener partij; Hengstenberg evenzeer als de Heidelberger Paulus, en een Abbé Migne, als hij over de Reformatoren, of Bungener als hij over de Trentsche vaders spreekt, mag zich eerlijk bij de feiten bepaald hebben; de negative uitkomst dringt zich vaak van te voren tusschen hunne betoogen in. Bij de vraag zelf over den oorsprong der Ignatiaansche brieven heeft het gevoelen voor of tegen de wenschelijkheid van bisschoppelijk kerkbestuur eene even gewigtige rol gespeeld als de voorhanden berigten. Van daar ook, dat men zonder blozen gebruik zag maken van termen als positive en negative kritiek, en dat niemand, ook de voorstellers niet, regt scheen te begrijpen, wat er niet al opgesloten ligt in den Tübinger eisch van *Voraussetzunglosigkeit*. Zeker, wordt er mede bedoeld, dat de geest zich losrukke van geheel zijn verleden, geen grooter dwaasheid is er denkbaar: al wat eindig is, heeft leven alleen in het verband zijner geschiedenis. Doch is het onredelijk, te vragen, dat de wetenschap niets vaststelde zonder voorbehoud van er telkens op te mogen terugkomen, niets als voor alle tijden zeker verkondige, wat zij niet tot in de laatste vezels van zijn wortel vervolgen kan? Is niet het beginsel van haar gansche bestaan juist dat *μὴ δουλεύειν τῇ ὑποθέσει*?

Het kan ons niet aangenaam zijn, te moeten verklaren, dat hollandsch geduld, doorzigt en billijkheid nog niet in staat zijn geweest op dit gebied te zegepralen over den hollandschen slour. Nog altijd worden prijsvragen uitgeschreven en beantwoord, niet tot gestreng onderzoek, maar tot aanval of verdediging. Geschiedde dit opzettelijk, dan ware er nog minder gevaar bij, dan nu het geschiedt in het stellig geloof, dat men onpartijdig teregt zit. Tot ware, stellige onpartijdigheid echter behoort nog meer dan ook de beste wil ter wereld; er is oefening toe noodig, en gestadig verkeer met de grootste meesters der historie. Waar die ontbreken, volgt als onvermijdelijke straf de grootste fout van den gewonen vaderlandschen prijsverhandelaar: blindheid voor het middelpunt der vraag, ongevoeligheid voor

het ware gewigt van tegenbedenkingen, kortom, gebrek aan zelfstandigen historischen zin. Een bewegelijke geest wordt gevorderd, die zich indenkt in iederen getuige dien men verhoort; een geest des onderscheids, die ze scherp uit elkander houdt; een combinatiegeest, die hunne verschillende voorstellingen als tot een stereoskopisch geheel ineen doet vloeijen. Met eenige algemeenheden van Herder of van Heusde, met wat schoolphilosophie, netjes in compendium en geheugen ingeschreven, is hier niets te doen; en nog erger wordt het, wanneer men duitsche enormiteiten voor en tegen de overlevering, kritische recepten en speculative phantasiën, behoudens een stroom van verzachtende spreekwijzen, meent, zonder benefieie van inventaris, straffeloos te kunnen overnemen.

Dit laatste is het niet, wat Dr. Junius te Tiel beproefde, toen hij zijne verhandeling schreef over den oorsprong en de waarde der verschillende verzamelingen en recensiën der brieven van Ignatius. Van buitenlandsche verkeerdheden heeft hij zich vrijgehouden, en alleen aan die van onzen landaard een offer gebragt. En hier doet zich het belangwekkend verschijnsel op, dat een oud man, een rustend leeraar, de hinderlijke gevolgen daarvan met groote helderheid aantoont, doch niet dan om in zijne laatste bladzijden zelf een bewijs te geven, dat, ook bij hooge ontwikkeling, de mensch een zoon blijft van zijn tijd. Het is hier de tijd der pleiters op den regterstoel, van wie wij spraken, de tijd der apologetische kritiek.

In het puntig, aangenaam geschreven stuk van Ds. Steenmeijer worden de *gevolgen* van Junius' handelwijze aan het licht gebragt, en niet de *oorspronkelijke fout*, die tot zulke gevolgen leiden moest. Natuurlijk is de verhandelaar begonnen met de bestaande stukken op te geven, en dan de geschiedenis van het onderzoek te verhalen. In het tweede deel echter verraadt zich de apologetische routine in de optelling eerst van uitwendige, daarna van inwendige bewijzen. Men ziet, de uitvinders dier methode stellen zich twee vragen ter beantwoording voor: 1°. wat weten wij van elders van het bestaan op zekeren tijd van dergelijke stukken als de voor ons liggende? 2°. zijn de onze de stukken, daar bedoeld? Doch dit is niet de natuurlijke orde, waarin de vragen voor ons oprijzen, wanneer wij de strekking der prijsvraag en den titel van het antwoord nagaan. Wij bewegen ons niet om Ignatius en zijn tijd, maar om zekere stukken heen, die ergens in de geschiedenis, mogelijk wel in dien tijd, moeten geplaatst worden; wij onderzoeken niet de echtheid, maar den oorsprong en de beteekenis van die stukken. Eerst moeten wij dus weten, wat die stukken zijn, en welk tijdvak door hun inhoud zelf voorloopig voor ons wordt afgebakend; niet alleen wat ze zeggen *willen*, maar ook, wat zij zonder opzet *zeggen*. Eerst daarna, ‘ubi rerum testimonia adsunt,’ kunnen tot verdere bevestiging of

nadere bepaling de ‘verba’ van andere getuigen worden ingeroepen. Anders de apologeet. Tusschen overlevering en twijfel ingeklemd, stelt hij zich bovenal voor, reeds bestaande gevoelens te wegen, en daarom gaat hij niet van de zaak; maar van die gevoelens uit; daarom vraagt hij eerst: wat zeggen anderen er van? en daarna: mag ik dat zoo aannemen? - in plaats van eerst: wat blijkt ons over het onderwerp? en daarna: in hoever hebben anderen dat goed ingezien? In zekeren zin heeft Junius dat begrepen, toen hij verklaarde, op de ‘inwendige’ bewijsgronden hooger prijs te stellen dan op andere (blz. 86. - Steenm., blz. 20); praktische gevolgen heeft het echter niet gehad.

De quaestie van methode heeft meer in dan men al dadelijk vermoeden zou. Onwillekeurig wordt het evenwigt der getuigenissen verbroken en verandert de scheidsman in een kampvechter voor de eene zijde. Wij kunnen niet nalaten dusdanigen invloed der schoolvormen bij onzen verhandelaar te onderstellen, als wij zien, hoe zeer de tegenbeschouwingen van St. voor de hand liggen, op blz. 21-27 kort en duidelijk in het midden gebragt, en die bij eene meer natuurlijke behandeling hun gewigt reeds voor Dr. Junius zouden doen gelden. Ook zijn vriendelijke beoordeelaar merkt aan, dat zijn antwoord eigenlijk op de vraag zou slaan: ‘hoeveel de behoudende kritiek nu nog kan in rekening brengen, tot handhaving van de echtheid der Ignatiaansche brieven?’ Wij mogen er bijvoegen, zoo als wij deden, dat de schuld daarvan ligt aan de onrijpe denkbeelden van kritiek die nog in omloop zijn, en dat wederom de inrigting van het geheele werk er onder geleden heeft, zoodat de onderzoeker daardoor juist op weinig ‘proselieten voor zijn gevoelen’ zal mogen rekenen. Juist bij een onderzoek zonder alle partijneming, zou ook van de zijde der echtheid de volle kracht der argumenten in het licht zijn getreden, en zou Dr. Junius, zoo hij voor zijn persoon de waarheid aan die zijde verwachtte, nog meer voldoening hebben mogen te gemoet zien.

Wilde ik hier bijzonderheden bijvoegen, ik zou óf Steenmeijer moeten afschrijven, óf mij zetten tot eene eigen verhandeling over het onderwerp. Genoeg, reeds uit de brochure blijkt, dat ook de andere partij nog gehoor verlangt, en dan eerst een derde stuk kan opgesteld worden met Dr. Junius' boektitel aan het hoofd.

De nog bestaande zwarigheden heeft Steenmeijer aangewezen; de reden waarom ze niet genoeg behandeld zijn, niet. Daarom niet, omdat hij zelf ook nog pleiter is, voor de andere zijde, wel is waar. Het was dan ook te verwachten, dat hij de gronden, waarop de geheele beschouwing der geschiedenis door de school die hem zoowel als Junius opvoedde rust, onaangetast heeft gelaten.

Die gronden, het onophoudelijk referein van wat die school te

berde brengt, de slotsom waartoe zij bij iederen arbeid besloten heeft te komen, telt Junius aan het einde zijner verhandeling op, als de ‘algemeene resultaten die (ook) uit zijne geschiedkundige navorsching te voorschijn treden.’ - Wij zullen er dadelijk toe komen. Vooraf nog een enkel woord over de ‘waarde’ van Ignatius' brieven, een punt waarop de beide schrijvers reeds hand aan hand beginnen te gaan. Voor den onderzoeker is de waarde van een geschrift afhankelijk van het vele of weinige dat er uit te leeren is ter karakteristiek van dien tijd. Voor den apologeet, den verdediger van vooraf bepaalde stellingen, is datgene de waarde, wat door het stuk wordt toegebragt om die stellingen (niet zoozeer te steunen, dan wel) aan te bevelen. ‘Ignatius’, vindt de verhandelaar, ‘dacht anders over den historischen Christus dan F.C. Baur; deze nu *moet* afgeweerd worden; welnu - in een tijd zoo digt bij Christus werd niet zijn, maar ons gevoelen voorgestaan; wie heeft er nu gelijk?’ Maar hebben dan Baur c.s. ooit beweerd, zelfs dat het mogelijk was, dat hunne interpretatie van dat eenige verschijnsel in de geschiedenis ook door een enkelen kerkvader zou zijn beaamd geworden? Konden zij zoo iets vooronderstellen zonder hunne eigen theorie der geschiedenis, om van feiten niet te spreken, in het gezigt te slaan? En is dan de andersluidende leer van Ignatius, een feit dat zij lang kennen en volkomen meenen verklaard te hebben, een bewijs, dat iemand, nog op hun grond staande, toelaten kan? En heeft hij dien grond verlaten, dan deed hij dat voor vrij wat sterker argumenten. Dat is de Danaïdenarbeid van alle apologetiek: bewijzen opzoeken die enkel kracht hebben voor hem, die reeds te voren overtuigd is![1] Maar dat is ook haar onregt, dat zij de wetenschap der middelmatige, bekrompene geloovigheid meer en meer aanleiding geeft, om bij zoo vele schijnbaar zwaarwigtige feiten den arbeid van begaafde tegenstanders aan kwaadwillig opzet toe te schrijven. Op nieuw ontwaakt het odium theologicum; de heldere stroom der geschiedenis wordt troebel, meer en meer, en de zelfzucht bereidt hare velerlei netten tot eene rijke vangst!

Zonder overgang komt nu ter sprake, wat die brieven te beteekenen hebben als geschriften van een systematisch theoloog, die natuurlijk niet dan sporen zijner studie daarin kan hebben nagelaten (dogmatische waarde). Men zou dit onderwerp bij den oorsprong van het onderzoek, bij de karakteristiek in het begin verwachten; met dogmatische waarde toch wordt bedoeld de eigen waarde van den schrijver als dogmaticus (of systematicus), en niet soms het ge-

1 Kan een historisch getuigenis voor de ‘godsdienstige’ waarheid der Evangelicleer bewijzen? (Steenm., blz. 29).

bruik dat zijne hedendaagsche opvolgers van de disjecta membra van zijn systeem als voorbeeld voor het hunne hebben?! Hetzelfde geldt van het hoofdstuk over de praktische waarde; het leert ons, hoe praktisch de briefschrijver was, en niet, hoe wij zelden meer en meer praktische Christenen kunnen worden. Wat hij ons daaromtrent zou kunnen leeren, weten wij reeds van elders, en volledіger. Alweder de Danaïden; alweder aan de eischen der geschiedenis te kort gedaan om een schijn van dadelijke toepassing na te jagen. Zoo ook bij de irenische waarde. Dat Iguatius de ‘overgave van hart en leven aan dengene in wien men gelooft vooropstelt, en wat daarbij behoort, is immers een gedeelte van zijne beschouwing des Christendoms en behoort dus bij de ‘dogmatiek’ en daarmede in het begin der verhandeling. Verder, dat iemand zich tot vrede zal laten brengen als hij hoort, dat Ignatius' christelijk geloof bevorderlijk was aan dien vrede, zal noch Dr. Junius noch Ds. Steenmeijer ons willen opdringen. Niet, dat een trouw en vlijtig onderzoek der geschiedenis des Christendoms voor zijne bevestiging, zijne verheldering, zijn levend worden in ons en den waren vrede onder ons onvruchtbaar wezen kan, maar zulke resultaten ontspringen eerst uit de beschouwing eener geheele geschiedenis in haar verband, niet uit die van een enkelen schrijver en zijne werken.

Zeer eigenaardig voor de apologetisch-kritische methode, komt de historische waarde achteraan. Het geheele onderzoek echter ligt op het gebied der geschiedenis. In hoe ver wordt zij door onze documenten verrijkt? Hier zou nu een overzigt moeten gegeven worden van het tijdperk, waarin men de brieven op grond van het voorafgaande onderzoek plaatst, - zoo als het zich na de studie dier brieven en in verband met die brieven in zijn geheel vertoont; dat geeft de proef op de som, de synthese na de analogie; zoo komen de gewonnen resultaten in hunne waarde voor onze geschiedkunde eerst regt te voorschijn. Dr. Junius, volgens de gewoonte zijner school, dwaalt hier weder in algemeenheden af, waarbij wij alleen nog opmerken, dat de verdeeling der oude Christenen in Joodsch-geloovigen, Oosterlingen, Grieken en Latijnen, bij onze tegenwoordige kennis van die eeuwen, althans voor de geschiedenis der christelijke leer veranderd diende te worden. Bij gelegenheid zal ik hierop terugkomen.

En nu, - na al die algemeene beschouwingen uit eene bijzondere waarneming afgeleid, - datgene wat Dr. Junius zelf zoo noemt. Het onderscheid is, dat de tot nog toe besprokene ons meer vasthielden bij den tekst van Ignatius, terwijl de volgende - wij weten niet met welk regt, maar zeker met het doel om de gewone historische belijdenis als peroratie uit te spreken, - buiten dadelijk verband met het onderwerp worden voorgesteld, waaruit

zij dan ook geenszins af te leiden zijn. Wij moeten echter verklaren, dat van die belijdenis een gedeelte overtollig, en het andere de uitdrukking is eener verouderde hypothese. Behoeft het wel voor iemand, die aan kerkhistorisch onderzoek als dit eenige waarde hecht, eenige opmerkzaamheid schenkt, nog opregtelijk betoogd te worden, als eene harde of troostrijke waarheid, dat de christelijke leer vatbaar is voor verschillende opvatting, toepassing, ontwikkeling? dat daardoor het gevaar der afdwalingen niet ontgaan (neen, bevorderd) wordt? en dat die dwaling tot onderzoek prikkelt en zoo tot waarheid leidt, hetzij tot betere kennis of tot krachtiger belijdenis *der* waarheid? Is het waarschijnlijk te maken, dat of de christelijkheid of het aantal der opregte Christenen in de tweede eeuw minder groot is dan in deze negentiende? *Wie wir es doch so herrlich weit gebracht!* Wat staat ons dan op dit oogenblik van de leer des Christendoms duidelijk voor oogen, dan juist dat gemoedelijke, eeuwige Evangelie der vaderliefde Gods voor zondaren, dat voor Ignatius en de ware Christenen van zijnen tijd zoowel de waarheid was als voor die van den onzen? De rest, de leer voor het verstand, is ook nu juist weder in hevige gisting, om tot eene nieuwe meer bevredigende formule te komen. Ook nu weêr ontbreekt het niet aan doceten, aan allerlei wind van leering, en vooral niet aan degenen, die zich, uit vrees van meêgesleept te worden, vastklampen aan uiterlijke iurigtingen der zigtbare kerk!

Tot hiertoe de gevolgen van het rhetorische en het optimistische, aan alle apologetiek eigen. Er heeft zich eene hypothese onder gemengd, die hare diensten heeft bewezen als opwekking tot vrijere, ruimere opvatting der kerkhistorie, doch die wij thans ontgroeid zijn. De volksaard zou den voornaamsten aanstoot gegeven hebben aan de ontwikkeling der christelijke leer in onderscheiden rigting. Wordt met dien aard bedoeld de geestesrigting, in voorhistorische tijden tot stand gekomen, en die zich uitdrukt o.a. in het geheele mechanisme der taal? of is de toestand der volkeren, hun onderwijs ook door vreemdelingen, hunne staatsvormen en handelsbetrekkingen, die onophoudelijk veranderen, daaronder begrepen? Wij weten met bepaaldheid, dat deze nog veel meer invloed hadden op de gestaltenis des Christendoms, dan de aanleg ên inborst van iedere natie. Wordt deze laatste met de ‘geaardheid der volkeren’ bedoeld, dan zijn er nog sterker drijfveêren; neemt men het andere er bij, dan leeren de feiten in allen gevalle, dat de kerk van ieder land een bont mengelmoes oplevert in den strijd van verschillende elementen, en dat de verschillende proportie en opeenvolging dier elementen in ieder land allengs dat min of meer eigenaardige tot stand bragt, wat de oudere school kort en wel uit den volksaard afleidt. Bij de eene opvatting van den term dus is

de hypothese onwaar, bij de andere onnoodig en dubbelzinnig geformuleerd. Gelijke oorzaken (ook gemeenschappelijke oorsprong) hebben gelijke gevolgen. De Zuid-Indische gemeenten, de Perzische en Oost-Syrische hebben denzelfden type van Christendom; de Nestorianen en Monophysiten een zeer verschillenden. Onder de Hebreeuwsch-Arameesch sprekende Christenen op het platte land van Palaestina kunnen wij in de eerste eeuwen èn de Ebioniten èn eene partij aanwijzen, die zelfs de Psalmen uit de Septuaginta meende te moeten vertalen. De Phrygische Montanisten hadden een sterken aflegger in Noord-West Afrika, de Bulgaarsche Paulicianen en de Zuidbabylonische Manichaeërs in het Provence der troubadours. De strengste orthodoxe dialektiek staat in het Westersche Symbolum Quicumque, en niemand denkt milder over het formuleren des geloofs, dan Gregorius Nazianzenus, bijgenaamd *ὁ θεόλογος*. Nergens zijn Hirotheus en Dionsyius Areopagita, pseudonymen uit eene fractie van Syrische Monophysiten afkomstig, zoo sterk gelezen en gebruikt als in het ‘praktische’ Westen; en Rousselin en Abeillard redeneren juist zoo, op grond van Grieksche logica, over de theologie, als Paulus de Perziaan, Sergius van Rhesaena en David de Armeniër. Mogen wij dan ook, met het oog op het onophoudelijk dooreenvloeijen van alle nationaliteiten in die eeuwen, den oorspronkelijken volksaard, en niet liever de oogenblikkelijke toestanden tot uitgangspunt nemen bij het onderzoek van de theologie en van al die hoogere streken der kerkgeschiedenis waaruit toch al onze berigten afkomstig zijn, en waar zij ons meestal binnenleiden?

Uit zijne schoolhypothese ontleent Dr. Junius dan verder eenige stellingen (en Ds. Steenmeijer spreekt ze niet tegen), waarmede de bekende feiten moeijelijk te rijmen zijn. Wat hij van Joodschgezinden en Latijnen zegt, laat ik daar, om zoowel over het oudste Christendom als over den oorsprong der roomsche kerk geene lange redeneringen te houden. Doch thans nog te moeten lezen, dat ‘bij de Oosterlingen (d.i. vooral Syriërs, Kopten, Abyssiniërs, Armeniërs en eenige kerken minorum gentium) mystisch-speculative bespiegeling,’ en ‘bij de Grieken wijsgeerige zin, die leiden moest tot Gnostikerij’ zou voorgezeten hebben! Alsof niet het Gnosticisme juist een specifiek-oostersch product ware; alsof van het dorre, haarklovende verstand der Grieksche dogmen-smeden iets anders kon komen dan de puntige, onverbiddelijke en onverslijtelijke orthodoxie, pasklaar gemaakt voor de scholastiek, die ze nog puntiger en onverbiddelijker zou maken. De platonistische denkbeelden toch, die bij de Grieksche leeraars eene rol spelen, dragen hun eersten, oosterschen oorsprong voor het voorhoofd geschreven, en het oorspronkelijke, practische daarin was voor de opvolgers van Plato eene doode letter. Aan den anderen kant mogen wij de gnostische synkretisten

in 't Oosten buiten het eigenlijk Christendom sluiten; en de gemeenten, die zich werkelijk beriepen op de eigen leer van Christus en de Apostelen, die sedert Ephraim tot aanzienlijke kerkgenootschappen aanwiessen, en de groote meerderheid vormden, de eigenlijke afdeeling daar ter plaatse van de Christelijke Kerk, vertoont al zeer weinig van ‘mystisch-speculative bespiegeling.’ Eenvoudige waarheid, groote zorg voor de letter der Schrift en der symbolen, historische studiën in den geest van Eusebius, logische volgens Aristoteles, ziedaar de hoofdtrekken der Syrische en Armenische, en zooveel ik kan nagaan ook min of meer van de kerken ten zuiden van Alexandrië, zoowel als heden ten dage van de Engelsche Staatskerk. - Ook hier heeft Dr. Junius, zijn beoordeelear, en geheel de apologetisch-kritische school het volgen der speciële onderzoekingen vergeten op de jagt naar algemeene resultaten, die dadelijk als spiegels voor het nageslacht of wapens voor diens partij-oorlogen aan den wand konden gehangen worden.

Wanneer ik ten slotte Steenmeijer's brochure als noodzakelijken tegenhanger van Junius' verhandeling, en ook buitendien als welgeschreven overzigt en fijne polemiek meen te mogen aanbevelen, dan moet ik verwachten, dat dit den een en ander niet terug zal houden van den wensch, dat ik wat min bepaald gesproken had. Het gold hier echter geene letterkunde alleen, vitae decus et ornamentum, waar zonder groote schade iets van den grond der vraag aan beleefdheden mag worden opgeofferd, maar de historische methode, het dagelijksch brood der ware theologie, waarvan, en niet van wijsgeerige schermutselingen, zij haren wasdom te wachten heeft. Overigens is het duidelijk afperken onzer taak het eerste vereischte om ze wèl te volbrengen; en zijn de beide ondere schrijvers de mannen waarvoor ik ze houd, dan zien zij in dit opstel slechts een nieuw bewijs, dat er jongere beoefenaars opstaan, gezind om de studie der geschiedenis nog verder te brengen dan waar zij en hunne tijdgenooten ze eindelijk moesten laten liggen.

Amsterdam, Julij 1859.
Dr. J.P.N. LAND.

***Beginselen der algemeene natuurkundige aardrijkskunde, ingerigt voor schoolgebruik, door Dr. F.W.C. Krecke. Met* 4 *kaarten. Derde verbeterde druk. Te Arnhem, bij J.F. Thieme*. 1858.**
***Dr. F.E.J. Crüger, Handleiding tot de beoefening der Natuurkunde. Vrij bewerkt naar de vijfde hoogduitsche uitgave, door J.H. van Koten, leeraar der wiskunde aan het stedelijk gymnasium te Amsterdam, Privaat-Docent in de Wis-, Natuur- en Scheikunde. Met* 240 *in den tekst gedrukte Houtsnêefiguren. Te Sneek, bij van Druten en Bleeker*. 1859.**

De werkjes, waarvan wij boven den titel afschreven, zijn beide ten dienste van het onderwijs geschreven; wij maakten dan ook geene zwarigheid hen hier als zoodanig bij elkander te voegen. Wij zijn het volkomen eens met D^{r}. Krecke, wanneer hij het een verblijdend verschijnsel noemt, dat de kennis van den natuurlijken toestand onzer aarde en van de verschijnselen, die hare oppervlakte ter beschouwing aanbiedt, een meer en meer belangrijk gedeelte van het aardrijkskundig onderwijs begint uit te maken. Gelijk in het algemeen de natuurwetenschappen den meest gewigtigen invloed uitoefenen op de ontwikkeling van het menschelijk geslacht, zoo is ook de studie van dit bepaalde onderdeel zeer geschikt om algemeene beschaving te bevorderen. Maar ook het stoffelijke wordt door haar gebaat. Voedsel, kleeding, bebouwing van den grond, veeteelt, mijnbouw, jagt, visscherij, scheepvaart en handel worden in elk land bijna uitsluitend door dezelfs natuurlijke gesteldheid en ligging bepaald.

De S. schijnt gelukkig geslaagd te zijn in de behandeling van zijn onderwerp; althans eene derde oplage werd noodig geoordeeld. Moeijelijk valt het ons een bepaald oordeel over dezen druk uit te brengen, daar wij met de beide vorige niet bekend zijn. Waarin de verbeteringen bestaan, kunnen wij dus evenmin aangeven. Wij zullen ons derhalve streng houden aan onze taak als referent en een kort overzigt mededeelen van hetgeen er in dezen derden druk gevonden wordt.

In het eerste hoofdstuk beschouwt de S. de aarde in hare betrekking tot de overige hemelligchamen. Dat hij hier niet in bijzonderheden kan treden, ligt in den aard der zaak. In 10 bladzijden wordt gesproken over de verdeeling der hemelligchamen, over vaste sterren, nevelvlekken en sterrehoopen; over het planetenstelsel en de betrekking onzer aarde tot deze groep van ligchamen; over hare

wenteling om de zon en om hare as, benevens de verschijnselen, welke uit die draaijing voortvloeijen; over de maan, hare verduisteringen, grootte en afstand. Voorzeker uiterst beknopt!

Het tweede hoofdstuk handelt over de vaste oppervlakte der aarde.

De verdeeling van land en water, de vorm der vaste landen, bergen, vulkanen en aardbevingen, holen, grooten, woestijnen, duinen, koraalrijffen en eilanden worden besproken. Waarschijnlijk werd het boekske te uitgebreid, wanneer overal de verklaring der verschijnselen moest worden opgenomen. De S. vergeve het ons, maar wij zijn bijzonder ingenomen met verklaringen en zien zoo gaarne het hoe en waarom der dingen in. Daarom speet het ons dat niet met een enkel woord vermeld werd, waardoor de Oäsen midden in de woestijn ontstaan. De denkende leerling stoot hier op eene groote zwarigheid.

Het derde hoofdstuk draagt tot opschrift ‘de Zee’. De vorm, diepte en kleur der zee, de bestanddeelen van het zeewater, de golven, ebbe en vloed, stroomen en drijfijs zijn trouw vermeld. Naauwkeuriger nog dan in dit hoofdstuk, worden in het volgende de verschijnselen van den dampkring beschreven en uiteengezet. Bij de vermelding echter der isothermische lijnen vergat de S. de isanomalen, welke toch in een leerboek te huis behooren. Jammer ook, dat de correctie hier en daar te wenschen overlaat; drukfeilen zijn altijd verdrietig, maar vooral dan, wanneer het werk voor leerlingen bestemd is.

In het vijfde hoofdstuk komen zeer eigenaardig de gevolgen voor van, en de verschijnselen, die ontstaan door het uit den dampkring nedergevallen water, waartoe de S. de gletschers, sneeuwvallen, beken en rivieren, de meren, moerassen en bronnen brengt. Onze hoofdopmerking omtrent dit hoofdstuk bestaat niet in de behandeling van het geheel, maar in het bezigen der uitdrukking soortelijke zwaarte voor soortelijk gewigt (bladz. 89), hetwelk tot verwarring van begrippen aanleiding zou kunnen geven. Wij schrijven haar alleen neder om den S. te toonen dat wij zijn werk aandachtig hebben nagegaan.

In het zesde hoofdstuk spreekt de S. over het magnetismus der aarde en het noorderlicht, in het zevende of laatste over de verbreiding van planten en dieren over de oppervlakte der aarde. Beide zijn, altijd met inachtneming der ruimte, 8 bladzijden voor het eene, 14 voor het tweede, naauwkeurig behandeld. Alleen laat de interpunctie, zoo in deze als in de vorige gedeelten, nog al iets te wenschen overig. Het is te hopen dat zulks in eene vierde uitgave hersteld moge worden.

Vraagt gij ten slotte ons oordeel over het geheel, wij gelooven dat het, op de scholen ingevoerd, nuttig kan werken en betere begrippen geven van menig verschijnsel, op den aardbol waargenomen, vooral wanneer de onderwijzer zich de moeite geeft het geleerde mondeling

op te helderen en verder uit te breiden, waartoe hij aanleiding vindt in het ‘Handboek der algemeene natuurkundige aardrijkskunde,’ vroeger door denzelfden S. bewerkt.

Druk, letter en papier laten niets te wenschen over; alleen de kaarten eischen gebiedend verbetering.

Het werkje van Crüger, door van Koten vrij vertaald, bevat in 342 bladzijden vier afdeelingen; in de eerste wordt de zwaartekracht in het algemeen en hare werking op vaste, druipend vloeibare en luchtvormige ligchamen behandeld; de tweede afdeeling bevat het magnetismus, de electriciteit, het galvanismus en electro-magnetismus; in de derde afdeeling wordt over de scheikundige aantrekking gehandeld, terwijl in het vierde de natuurverschijnselen beschreven worden, welke door golvingen en trillingen ontstaan, het geluid namelijk, het licht en de warmte. Over het al of niet bestaan van de noodzakelijkheid, Crüger's ‘Grundzüge der Physik’ in onze taal over te brengen, wil de vertaler liefst niet oordeelen; ook wij zouden verlegen staan, wanneer wij met klem van redenen die noodzakelijkheid moesten betoogen. Gelukkig echter wordt dit van ons niet gevergd en hebben wij alleen onze meening uit te spreken over de vertaling zelve. Deze is over het algemeen goed gelukt; maar daar de heer van Koten haar eene vrije bewerking genoemd heeft, mogen wij iets meer eischen en moeten zien of zij dien toets kan doorstaan. Wij deelen onze opmerkingen mede, gelijk zij ons onder het lezen invielen. Al aanstonds trekt de bepaling der zwaartekracht onze aandacht. Men verstaat door haar de aantrekking, die de aarde op alle ligchamen uitoefent, zegt Crüger, zonder er evenwel bij te voegen, dat die aantrekking wederkeerig is; maar hij noemt haar verder eene bewegende kracht, *in tegenstelling* (?) van de scheikundige aantrekkingskracht. Zou niet elke kracht bewegende kracht kunnen worden genoemd, en kennen wij wel eenige uiting eener kracht, welke niet in beweging bestaat? - De volgende bepaling van de loodregte rigting laat ook iets te wenschen over. Een kleine looden kogel of cilinder, die aan eene koord hangt, spant deze koord en geeft de rigting aan, welke de loodregte of perpendiculaire geheeten wordt, maar groote en digte ligchamen, als bergen, rotsen, enz., oefenen op het schietlood, dat in de nabijheid er van opgehangen wordt, eene aantrekking uit, waardoor de koord min of meer afwijkt van de loodregte rigting. Welke is dan nu de bepaling van de perpendiculaire rigting? En waarom heeft in het laatste geval die afwijking plaats? - Later geeft de S. de snelheid op, waarmede zich een voetganger beweegt; volgens hem bedraagt deze 1,5 el per sekonde of juister 5555 5/9 el per uur (!). Is hij hier *zoo* naauwkeurig, dan is ook de wet der zwaarte niet goed uitgedrukt, als de S. beweert, dat alle aardsche ligchamen *naar het middelpunt* der aarde getrokken worden. - Ook de § over het ge-

wigt laat te wenschen over: de S. noemt de *zwaarte* van een kubiek duim water, in den toestand zijner grootste digtheid gebragt, de eenheid van gewigt. Hij verwart hier zwaarte en gewigt; het laatste is een gevolg van het eerste, zoodat de zwaarte niet door gewigt, noch gewigt door zwaarte kan worden gemeten. - In de § over de maat van werktuigelijken arbeid beweert de S. dat de landman bij het omploegen van den grond de ploegschaar met zekere kracht moet nederdrukken; dat zal wel moeten zijn, dat de landman de rigting van de staart der ploeg slechts zoo te houden heeft, dat de voren regt worden; wij kennen het ploegen bij ondervinding en weten dat het, afgezien van het lastige loopen, een zeer gemakkelijk werk is. - Bij de bepaling van de grootte der wrijving, wordt teregt aangemerkt dat deze toeneemt met de zwaarte van den last, met de drukking der ligchamen, die elkander wrijven, en met de ruwheid der gewrevene oppervlakken; maar daarna volgt er: ‘voor alle ligchamen is zij (de wrijving namelijk) niet even groot, al zijn de zwaarte, de ruwheid der vlakken, enz., gelijk.’ Wat beteekent hier dit enz.? Alle vroeger opgenoemde omstandigheden? Maar dan moet de wrijving gelijk zijn. Een oplettend leerling moet bij zulke bepalingen op zwarigheden stooten. - Over de zamenstelling der krachten sprekende, zegt de S.: ‘een voorwerp, dat boven in den mast van een zeilend schip losgelaten wordt, zal aan twee wetten gehoorzamen moeten, namelijk aan de wet der inertie en de wet der zwaarte; het kan derhalve niet aan den voet van den mast nedervallen, maar zal een weinig achter deze op het dek nederkomen.’ Het onnaauwkeurige dezer redenering weet ieder, die eenigzins ervaren is in het zamenstellen van krachten.

Wij zouden voort kunnen gaan met aldus nog enkele onnaauwkeurigheden aan te wijzen; de genoemde echter zijn voldoende om den heer van Koten te nopen bij een herdruk ook in de overige te voorzien. Wij zijn overtuigd dat hij het doen kan, en hebben uit zijne voorrede meenen op te maken dat het vertalen van dit boekske hem als eene taak werd opgelegd, die misschien binnen bepaalden tijd af moest wezen. Komt er ooit eene tweede uitgave, wij zouden raden het scheikundig gedeelte óf iets ruimer te nemen óf geheel weg te laten; ook kwam het ons voor dat de beschrijving van bepaalde werktuigen te veel plaats inneemt in een werkje, hetwelk de grondbeginselen der natuurkunde moet verklaren. Zou dit geschied zijn om aan het praktische onzer eeuw te voldoen?

5 Mei 1859.
JOSUA.

***Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen*. 1ste en 2de *stuk. Groningen, Erven C.M. van Bolhuis Hoitsema*. 1858-1859.**

Nicht blos die Kenntniss des Werdens, sondern - und selbst wohl noch in höherem Grade - die Kenntniss des Gewordenen im Staatsleben ist nützlich und nöthig. Der neueste Zustand ist das Ergebniss aller vorangegangenen, die Folge aller Ursachen; nur auf das Bestehende kann eingewirkt werden; und nur bei einem richtigen und vollständigen Begreifen der Bestehenden ist eine zweekmässige Einwirkung gesichert.

In deze woorden omschrijft de beroemde Robert von Mohl in zijn jongste werk: Encyklopädie der Staatswissenschaften, S. 732, de Statistiek: die Wissenschaft der staatlichen und gesellschaftlichen Zustände. Zij heeft alleen feiten te leveren: de stof voor bewijzen en voor kritiek.

Dat leveren geschiedt langs tweederlei wegen.

Door de regering. Eine wohlgeordnete und umfassende amtliche Statistiek, zegt von Mohl in zijn aangeh. werk. S. 626, ist das einzige sichere Mittel zur Kenntniss des Umfanges der vom Staate zu besorgenden Aufgaben, der dazu vorhandenen Mittel, nämlich der Kräfte des Landes an Menschen und Gütern, endlich der thatsächlichen Folgen mancher Gesetze und Zustände.

Eindelijk is die weg geopend in ons land. Het besluit des konings van 5 November 1858 stelde eene rijkscommissie voor Statistick in; een ander van denzelfden dag rigtte in elke provincie een bureau voor Statistiek op.

De andere weg wordt betreden door bijzondere vereenigingen en personen.

De taak die dezen zich voorstellen is meestal uitgebreider dan alleen het verzamelen van feiten. Zij bewerken de stof die anderen of zij zelven vergaderen tevens.

Het blijven bestaan en het meer en meer in het leven treden van zoodanige vereenigingen is dus, ook na de inrigting van onze ambtelijke statistiek, hoogst wenschelijk. Wat bijzondere personen op het gebied der statistiek verrigten verdient aanmoediging.

Door de bemoeijingen van den Commissaris des Konings in Groningen, een man aan wiens helder doorzigt en onverpoosden ijver de volkswelvaart daar en elders zeer veel is verpligt, kwam in 1854 eene commissie tot stand, die geven zal eene beschrijving van ‘al hetgeen den tegenwoordigen toestand der provincie Groningen en hare bewoners kenmerkt, met wetenschappelijke toelichtingen, verklaringen en gevolgtrekkingen.

De uitgebreide - mogelijk wel *te* uitgebreide commissie, heeft zich ter bereiking van dat doel, dat beter en juister te omschrijven ware geweest, in 4 sectiën verdeeld. De eerste zal bewerken de aardrijkskunde en plaatsbeschrijving, de natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen; de tweede de bevolking; de derde de maatschappelijke instellingen en de vierde de nijverheid en den rijkdom.

De bouwstoffen voor de veel omvattende taak ontbreken grootendeels. De officiële statistiek had nog niet genoeg geleverd; de bijzondere schoot te kort.

Om daarin te voorzien wendde de commissie zich tot den Commissaris des Konings, ten einde door zijne tusschenkomst de gewenschte bouwstoffen of inlichtingen te bekomen van de ministerieële departementen, ambtenaren en gemeentebesturen.

Aan deze laatsten werden door den Commissaris des Konings 36 hoofdvragen ter beantwoording voorgelegd, welke door hare onderdeelen in werkelijkheid wel 10 maal zoo veel zullen zijn.

In vele van die vragen herkennen wij den praktischen man niet.

Vele toch zijn niet positief te beantwoorden; veler antwoord kan niet dan uit geheele subjective beschouwingen der gemeentebesturen voortvloeijen; onderscheidene kunnen aanleiding tot verhandelingen geven. Welken grooten dunk men ook moge hebben van de 57 burgemeesters van Groningen, wij gelooven geen hunner te kort te doen als wij beweren, dat geen enkele al die vragen, wij zeggen niet goed, maar redelijk heeft kunnen beantwoorden.

En dat is een groot gebrek, waartegen niet genoeg gewaarschuwd kan worden. Men vrage toch nimmer aan een ambtenaar iets, dat hij met den besten wil en den grootsten ijver niet juist beantwoorden kan. Antwoord *moet* er wezen, en er worden er gegeven die volstrekt geen vertrouwen verdienen. Door dat onbedachtzaam vragen is de statistiek bij velen zoo in miskrediet gekomen, en op die onjuiste antwoorden zijn zoo vele scheve redeneringen gebouwd.

Wij zijn overtuigd dat de Groninger commissie door het depouilleren der antwoorden reeds lang overtuigd zal zijn, dat de weg, dien zij heeft ingeslagen niet altijd tot de waarheid leidt. Haar werk zij op enkele punten, zelfs in vele, liever onvolledig dan onwaar.

Men kan niet alles weten; men moet het dus ook niet willen.

De commissie heeft sommige hoofdstukken of onderdeelen van het werk, dat zij uit zal geven, bearbeid. Na rijpe overweging besloot zij, daar er wenschelijkheid bestond met het bekend maken van hare verrigtingen een aanvang te maken, het gereed zijnde het licht te doen zien en uit te geven als: Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der Provincie Groningen.

Twee afleveringen, met stukken van zeer verschillenden inhoud, zijn thans verschenen.

Die bijdragen, onzamenhangende brokstukken van een groot geheel, liggen, uit den aard der zake, buiten het gebied eener eigenlijke kritiek. Deze verwachte men dan ook niet.

Eene korte vermelding van de verschillende Bijdragen, met hier en daar eene enkele opmerking, zij voldoende.

De eerste bijdrage bevat eene aardrijks- en geschiedkundige schets van den toestand der Provincie Groningen.

Die schets is door de Heeren Feith en Acker Stratingh opgemaakt uit het werk van den laatste, *Aloude staat*, en het woordenboek van van der Aa. Zij had, dunkt ons, achterwege kunnen blijven. Voor de bezitters der beide werken heeft zij geene, voor anderen weinig waarde. De natuurlijke vorming der provincie, daar zoo belangrijk, wordt in even twee bladzijden behandeld!

De Heer Venema levert Bijdragen tot de kennis van de aardrijkskundige gesteldheid der provincie Groningen: inhoudsgrootte, de meren, de polders, de rivieren en kanalen. Hij verdeelt de provincie in de regterlijke arrondissementen. Dit achten wij verkeerd. Die verdeeling past in den regel zeer weinig met die, welke bij eene beschrijving van een gewest tot grondslag gelegd moet worden.

Wil men eene verdeeling, een groeperen der gemeente tot grootere onderdeelen van het geheel, men volge óf de geschiedenis, die zulke hechte banden legt, óf de natuurlijke gesteldheid van den bodem, die zulk een grooten invloed op het volk uitoefent, doch geene geheel willekeurige.

Wij hopen dat deze in het werk zelve niet gevolgd zal worden en dat men zich daarin ook niet zal bepalen tot de rubrieken, in deze bijdrage opgenomen, maar ook opgeven de verschillende soorten van gronden, waaruit de provincie bestaat.

Bij de polders hadden wij, bij de opgave der grootte[1], gaarne vermeld gezien de lengte der dijken, waardoor de polders gevormd werden of die dezen beschermen. Zij moet nu gedeeltelijk in de later volgende Hydrographie gezocht worden. De vraag mag gedaan worden, of in die afdeeling niet behoort wat in deze bijdrage over de rivieren en kanalen wordt medegedeeld?

De hoogte wordt aangeduid door W.P. Uit eene latere Bijdrage blijkt eerst dat dit beteekent: Winschotensch peil, waarnaar alle waterstanden gerekend worden. Eene herleiding tot Amsterdamsch peil is zeer noodzakelijk.

De Heer Wijnne doet eene wandeling door Groningen om den

1 De fout in de optelling der grootte van de Dollardpolders bl. 34:941 in plaats van 9412 bunders, ontstaan door den westelijken boezem in stede van 6064 slechts 606 bunders te nemen, is in de lijst der verbeteringen blz. 196 niet opgenomen.

huishoudelijken toestand der arbeidende klassen te doen kennen. Zijne gidsen zijn de antwoorden der gemeentebesturen op de hun gestelde vragen en bevestigen wat wij daarover boven aanstipten. Hoe veel merkwaardigs de bijdrage ook bevat, zij is zeer onvolledig. De groote vraag of de arbeidende klasse dat wenschelijk standpunt bereikt heeft of nadert, dat er, na aftrek van het benoodigde voor woning, voedsel en deksel, nog iets ter voorziening in andere behoeften overblijft, kan uit de bronnen, die den schrijver ten dienste stonden - hij erkent het zelf - niet juist, zelfs niet bij benadering gekend worden.

De bijdrage van de Heeren Wijnne en Weijland tot de kennis van de instellingen ter voorkoming van schade in de provincie behandelt alleen de schade aan schepen geleden. Merkwaardig is het overzigt hoe de compacten of vereenigingen tot onderlinge verzekering met de meer en meer ontwikkelende scheepvaart gelijken tred hebben gehouden. Daar echter vele schepen buiten de provincie verzekerd worden kan, deze Bijdrage het verband niet geven tusschen verzekerde waarde en geledene schade. Wij deelen geheel den wensch der schrijvers, dat de verzekeraars daaromtrent mededeelingen geliefden te doen uit hunne opeengestapelde boeken. Het zal echter wel bij wenschen blijven. De koopman is zelden openhartig met zijne zaken en vreest kwaad van openbaarheid.

De tweede aflevering wordt geopend door Bijdragen tot de hydrographie van de provincie Groningen door de Heeren Brunings en Venema.

Het is ontegenzeggelijk het beste stuk van allen, met veel zorg en groote moeite bewerkt. Het bevat feiten en de geschiedenis er van, en Montesquieu zegt ergens: ‘l'historie des faits sera toujours la plus eloquente des histoires.’

De Heer Venema geeft eene beschrijving van vloed en eb langs de kust, - de gemiddelde jaarlijksche, maandelijksche, drie- en zes maandelijksche vloedhoogten en ebbestanden, uit een tal van waarnemingen over eene reeks van jaren becijferd, - de invloeden die de wind en het geopend of gesloten zijn der zijlen er op uitoefenen.

Hij heeft het merkwaardig resultaat opgemerkt dat het vlak van gewoon vol zee, d.i. de rijzing van het zoutwatervlak bij vloed tot aan de hoogte der grens van den plantengroei, niet is een horizontaal maar een hellend vlak, dat, van de Zoutkamp af oostwaarts de kust volgende, op enkele onregelmatigheden na, langzamerhand klimt van O. 150 el + W.P. tot O. 566 el + W.P.

Bij de afmetingen der dijken had in tabel 2, tot gemak der vergelijking, de hoogte in Groninger voeten herleid behooren te wor-

den in ellemaat en de dijksdeelen van een volgnommer voorzien moeten zijn.

De Heer Brunings beschrijft de havens van delfzijl, Termunterzijl en te Zoutkamp en den toestand der zee- en polderdijken, die eene gezamenlijke lengte van 226,425 ellen hebben, en der stroomleidende werken.

De Heer Schilthuis geeft in de Statistiek van de Ambachts- en Fabrieknijverheid in de provincie Groningen, 1856 vergeleken met 1819, vele blijken van zijne groote bekendheid met de industrie en hare geschiedenis in het gewest, dat hij mede helpt besturen. Zijn stuk bevat menige merkwaardige bijzonderheid, opmerking en wenk, doch heeft, naar onze overtuiging, het gebrek van te veel waarde te hechten aan de opgaven in het jaar 1819 verkregen. Volgens het verslag, dat de Rijks Commissie voor statistiek de loffelijke gewoonte heeft in de Staats Courant van hare zittingen te doen plaatsen, heeft zij de opgaven van het jaar 1819 voor haar archief verzocht. Aan den wensch van den Heer Schilthuis zal dus vermoedelijk voldaan worden.

Het laatste stuk is eene Bijdrage tot de statistiek der sterfte in de stad Groningen door den Heer D^{r}. Stratingh: een klein gedeelte an een uitgebreid geheel. De voorstelling is niet zeer duidelijk. Er ontbreekt de percentswijze verhouding. Wil men bij voorbeeld de kindersterfte - in de sterfte-statistiek de beste maatstaf voor welvaart en zedelijkheid, - door Stratingh van 0 tot 5 jaren voor de stad Groningen uitgedrukt door: *Dus stierf er één van* 2.74, vergelijken, onder anderen met de opgaven van Wappäus, Allgemeine Bevölkerungs-Statistiek, Th. I, S. 185, die de verhouding voor 14 rijken door percenten uitdrukt, zoo als in Engeland 17.52 pCt., in de Nederlanden 13.76 pCt. dan moet men zelve omslagtige becijferingen maken, die in goede statistische werken zelve behooren opgenomen te zijn.

Wat de geachte redactie van ‘de Gids’ van ons vroeg is geleverd. Wij hebben minder geprezen dan wel aanmerkingen gemaakt.

De commissie, die de moeijelijke taak op zich nam, zal wel overtuigd zijn, dat die aanmerkingen alleen ten doel hebben haar eindwerk zoo volledig mogelijk te doen zijn.

SL-.

***Wetenschappelijke Bladen, onder redactie van Mr. J.T. Buys. Haarlem, A.C. Kruseman*, 1859.**

Of het woord wetenschap op den titel de koopers afschrikt? Bijna zou hun gering aantal tot die onderstelling leiden, hoezeer eerbied voor ons publiek ons ook huiverig make dat woord neêr te schrijven. Immers van waar anders de weinige ondersteuning, die redacteur en uitgever in hun waarlijk moeijelijk en kostbaar werk ondervinden? Van hoogen prijs toch kan hier geene sprake zijn, waar men voor 80 cents elke maand eene aflevering van zes compres gedrukte vellen ontvangt. Nog veel minder zal iemand klagen over armoede of magerheid van inhoud, na ook maar een enkelen blik te hebben geslagen op de stukken die dezen jaargang versieren. Zijn die stukken echter misschien te over bekend, dan dat iemand die geen vreemdeling is op het gebied der buitenlandsche letterkunde, deze vertalingen, want dat zijn ze toch, nog der aandacht waard zou rekenen? Wij twijfelen of die bewering, zoo ze uitgesproken werd, ook zou bewezen worden; daarin zou men te kort schieten. Maar hier te lande worden de buitenlandsche tijdschriften veel gelezen, meent men welligt. 't Is zoo, in eene zeer enkele stad van ons land vindt men soms een leesmuseum, waarin nog al wat buitenlandsche tijdschriften gehouden worden; maar dan meer Fransche en Duitsche dan Engelsche of Amerikaansche. En toch de laatste zijn, met weinig uitzonderingen, juist de belangrijkste. Wie hier te lande getrouw de ‘Revue des Deux Mondes’ leest, de ‘Bibliothèque de Genève,’ de ‘Revue Contemporaine,’ de ‘Edinburgh-’ en de ‘Quarterly-Review,’ het ‘Athenaeum,’ en misschien nog een paar meer, die meent al heel wat aan vreemde litteratuur te doen; en voorzeker, die lijst is lang niet slecht gekozen, maar toch is ze nog te klein, dan dat daardoor de lectuur van de ‘Wetenschappelijke Bladen’ overbodig zou mogen genoemd worden, hoe velen dat ook al met zekere hooghartigheid mogen beweren. Belangrijk als deze tijdschriften ongetwijfeld zijn, toch staan er nog anderen naast hen, die waarlijk noch in degelijkheid van gehalte, noch in sierlijkheid van vorm voor hen onderdoen. Een ‘Westminster-’, een ‘London-’, een ‘National-’, een ‘North-American Review’, een ‘Titan,’ een ‘Frasers-’, een ‘Harpers Magazine,’ ze worden bij onze overzeesche naburen met regt geroemd, en met een talent en tact, en vooral met eene overtuiging geschreven, waarvoor men zelfs dan eerbied en sympathie zou moeten gevoelen, wanneer - 't geen bij lange na het geval niet is - onze eigene maandelijksche pers op tal van even degelijke geschriften zou kunnen wijzen. Hier eene

kritiek te leveren van de maandschriften ten onzent, zou velen ongepast toeschijnen, op deze plaats vooral, daar ze het verwijt van partijdigheid en ingenomenheid met eigen arbeid zóó zeer zou uitlokken, dat het oordeel der lezers daaronder zeker lijden zou. Toch zou een kijkje in ons archief, een klappen uit de school, eene, zij 't ook maar korte geschiedenis van het inwendig leven van ons tijdschrift, een even groot gedeelte van ons publiek ontzaggelijk welkom als ontzaggelijk leed zijn, want menige lang niet onaardige bijzonderheid van het letterkundig leven hier te lande zou daardoor aan het licht komen. Waarlijk, eene biographie van een tijdschrift zou dikwijls vrij wat belangrijker en vrij wat leerrijker vooral zijn, dan die van menig beroemd (!) man ten onzent. De Leidsche Maatschappij mogt dit wel eens bedenken, en ons publiek menige flaauwe levensbeschrijving van menig flaauw lid besparen, - maakt de zekerheid, dat men niet zonder klokgeklep ten grave daalt, het lidmaatschap voor velen zoo begeerlijk? - en zij geve ons liever, getrouw aan haren titel, wat belangrijks op letterkundig gebied. Die eisch is toch waarlijk niet te groot, noch de behoefte aan degelijke litteratuur ten onzent vervuld. Levert onze pers zooveel goeds, dat wij de hulp van het buitenland niet noodig hebben? Hoe ontkennend die vraag algemeen beantwoord wordt, getuige de stortvloed van vertalingen van allerlei vreemde prullen zelfs, wier lof dagelijks op snorkenden toon door onze dagbladen uitgebazuind wordt. En toch vinden ze koopers te over, anders zouden de uitgevers wel reeds sedert lang hun arbeid gestaakt hebben, even als zij nu immers niet dan met moeite over te halen zijn om ook eens een oorspronkelijk degelijk boek aan het publiek te gunnen. Zij weten dus zeer goed wat ons publiek verlangt, en hoe die begeerte met hun eigen belang overeen te brengen. En nu zal men sympathie hebben voor allerlei ziekelijke Engelsche romannetjes, het een nog fatsoenlijker en nog godsdienstiger - tegenwoordig synoniemen - dan het andere, en voor allerlei frappante Fransche novellen, die meer op enfants terribles van de Vaudeville, dan op vruchten van letterkundige verdiensten lijken, maar niet voor degelijke stukken van de beste buitenlandsche tijdschriften? Die onderstelling is wat bar! Och, wie bij ervaring weet hoe moeijelijk het is, goedgeschrevene en degelijke artikelen genoeg te bekomen, om maandelijks een flink nommer aan het publiek ter lezing te geven; wie zelf heeft ondervonden hoeveel het kost om aan de pen van mannen, die in het maatschappelijke leven hoog staan en wier geleerdheid en wetenschap als om strijd geroemd worden, opstellen te ontlokken wier vorm en inhoud bewijzen, dat die roem geene onverdiende is; en wie dan nog bij die enkele lichten aan onzen letterkundigen horizon, hier eer tegenstand dan medewerking heeft ondervonden, omdat de eene of

andere min gelukkige greep van dat genie niet hemelhoog door de kritiek is geprezen, of daar een hooghartige en ongemotiveerde weigering om mede te werken, alleen omdat de staatkundige kleur van het tijdschrift afwijkt van de geheel kleurlooze politieke overtuiging van dien kolos van orde en wet, waarlijk, hij zal niet met zooveel laatdunkendheid neêrzien op den moeijelijken arbeid waarvan degelijke tijdschriftartikelen de vrucht zijn. Zij ze al billijk de klagte, dat de goede boeken van weleer nu vervangen worden door de tijdschriftartikelen onzer dagen, men bedenke dat die klagt alleen dan een verwijt inhoudt, wanneer het bewijs geleverd wordt, dat die tijdschriftartikelen minder degelijk van inhoud en minder sierlijk van vorm zijn, dan die boeken waarom men treurt; en of dat bewijs zoo ligt te leveren is, daaraan wagen wij te twijfelen, hoe wij ook de eersten zullen zijn om te erkennen, dat menige onzer zusteren wel wat heel gaauw is om maar ieder ruikertje dat men haar aanbiedt ook aan te nemen, zonder naauwkeurig acht te geven of de bloemen wel passen op haar soms nog al vrij pretentieus toilet. En wordt de vlugtigheid van het een of ander tijdschriftartikel niet weêr ruimschoots daardoor vergoed, dat het publiek nu, zij 't dan ook maar door enkele pennestreken, onmiddellijk in kennis wordt gebragt met alles wat op het wereldgebied voorvalt, ja, dat van ieder onderdeel van wetenschap en kunst een opzettelijk en afzonderlijk cadre bestaat, waarin het, beknopt en makkelijk te overzien, bijeen vergaard wordt? Waarlijk, wie de dagbladen roemt als de pioniers der beschaving, hij roeme vooral ook de tijdschriften in nog hoogeren kring.

Maar eigenlijk erkent ons publiek wel degelijk het groote voordeel dat in de lectuur der *goede* tijdschriften voor den beschaafden lezer gelegen is; want moge al onze nationale hoofddeugd, spaarzaamheid, maar al te vaak in gierigheid ontaarden daar waar het de bevordering geldt van wetenschap en kunst - een blik op onze armzalige openbare boekerijen, op onze slecht ingerigte en waarlijk weinig rijker wordende openbare kunstgalerijen wettige die aantijging - en de *goede* tijdschriften ten onzent evenmin vele koopers vinden, ja niet eens voldoende in aantal om den arbeid der schrijvers billijk te beloonen, als de *goede* boeken, toch vinden de eerste lezers genoeg. De bewering dat de ‘Revue des Deux Mondes’ een honderdtal meer inteekenaren in Nederland telt, dan waarop een onzer inlandsche en met de meeste zorg bewerkte tijdschriften roemen kan, moge al eene overdrijving zijn, toch is het een feit, dat menig zoogenaamd zéér belezen persoon ten onzent nog beter met de buitenlandsche dan met de Nederlandsche litteratuur bekend is; niet omdat hij zoo behendig de melk van de room weet te scheppen, anders zouden de vlugtige stukjes niet zoo bekend en de degelijke zoo onbekend zijn, maar

omdat het Nederlandsch nationaliteitsgevoel, - immers zoo flink sprekende bij godsdienstig-staatkundige verschillen! - toch zeer goed schijnt overeen te komen met het, zij 't dan ook bitter gebrekkig, spreken en schrijven en lezen van vreemde talen bij voorkeur boven de moedertaal. Die krachtige voorvechters van Neêrlands alouden roem, en die fiere dragers van oude namen, kunnen immers moeijelijk talent onderstellen zelfs bij Nederlandsche schrijvers! Nederland is zeker alleen groot door hen zelven en door hunne voorvaderen!!!

Doch reeds genoeg om te bewijzen dat ons publiek wel degelijk zeer gediend is met eene goede tijdschriftenlectuur; de beknoptheid der stukken, het losse van den vorm, de tijdige behandeling der stoffe, dat alles lokt tot lezen uit. En waren de kosten, juist van de beste Engelsche tijdschriften, niet zoo hoog, een oneindig grooter aantal zou hier te lande verspreid worden. Dat erkenden redactie en uitgever van de ‘Wetenschappelijke Bladen’ zeker ook, toen zij het plan ontwierpen om eene bloemlezing uit de beste buitenlandsche tijdschriften in het Nederduitsch over te brengen; den praktischen blik van onzen Kruseman, die, wanneer hij maar op een grooter terrein werken kon, weldra een Nederlandsche H a r p e r zou worden, kon dat feit niet ontgaan. Twee bekende en bekwame mannen stonden hem al spoedig in zijn werk ter zijde, maar de heer Logeman heeft aan Mr. J.T. Buys nu die taak alléén overgelaten, omdat hij zijne specialiteit, natuurkunde, minder geschikt achtte voor eene uitgave als deze; het werk moest vooral op het sociaal terrein post vatten, en wie is daarop beter gids dan de nu alleen overgebleven redacteur? Is de goede keuze der stukken niet het beste bewijs daarvoor? Men leest een tijdschrift niet als een boek, van het begin tot het einde, maar een ieder kiest datgene wat hem het meeste belang inboezemt; welnu, die moeite bespaart de heer Buys ons Nederlanders, want hij doet de keus voor ons met eene juistheid en met een' tact als men alleen van hem verwachten kan, die door studie en rigting zoo geheel daartoe bevoegd is als hij. Wij tarten u die keus verkeerd en onoordeelkundig voor ons publiek te bewijzen, wanneer wij alleen maar op den loopenden jaargang het oog vestigen; immers de beste buitenlandsche tijdschriften hebben daaraan hunne schatting geleverd. Het gemakkelijkste zou zijn hier eenvoudig het register over te schrijven, om den inhond te doen kennen, of liever nog, een kort overzigt der meest saillante stukken te geven; maar reeds te lang dwaalde onze pen op het papier en wij vragen dus alleen, of iemand zijne belangstelling zal onthouden aan uitmuntend geschrevene studiën over mannen als Schiller, Bulwer, Dickens, Puschkin, Poe, Guizot, d'Azeglio en Metternich, waarlijk ook ten onzent geene onbekenden; of dat men regt heeft de keuze van het onderwerp te wraken, als men hier de Staatkunde van Oostenrijk

op kerkelijk gebied en tegenover het Tolverbond, zoowel als Engelands staatkundig standpunt in Europa, de bevestiging van Antwerpen als Europeesch vraagstuk, den oorlog uit een financieel en volkshuishoudkundig oogpunt, de stoomoorlogsvloot als bondgenoote in de Vaste-Lands oorlogen, immers alle levensvragen van dezen tijd? beschouwd en behandeld ziet met eene onpartijdigheid en met eene kennis van zaken, die waarlijk van meer dan alledaagsche studie en doorzigt getuigen. Nog noemden wij de recensiën niet, de vrucht van welversneden pennen; maar waartoe ook, vooral omdat deze rubriek wel wat heel wonderlijk bij deze bloemlezing der vreemde journalistiek gevoegd is? Genoeg zij 't de verklaring af te leggen, dat wij de ‘Wetenschappelijke Bladen’ steeds met groote belangstelling lezen, en dat wij overtuigd zijn niet de minste verantwoordelijkheid op ons te nemen, wanneer wij de aanschaffing van dit werk allen aanbevelen, wien geld en tijd ontbreken om alle buitenlandsche tijdschriften te houden en te lezen; de keur daarvan wordt hun hier, voor een zeer billijken prijs, voor minder zelfs dan een goed Nederlandsch tijdschrift kost, geleverd.

Wat minder stichtelijke lectuur en wat meer lectuur op het maatschappelijk gebied, zou waarlijk onze natie goed doen. Wie in de maatschappij leeft en werkt, en wie in die maatschappij eene zekere rol vervullen wil en moet, zij het eene bescheidene of eene schitterende, hij moet die maatschappij kennen in hare krachten en werking, de wetten doorgronden die haar regelen, de oorzaken van de groote gebeurtenissen die er in plaats hebben kunnen, opsporen, hij moet zich rekenschap kunnen geven van het aandeel dat hij zelf, hoe klein een gedeelte ook uitmakende van dat groote raderwerk, in al die groote wisselingen en beroeringen genomen heeft en nog nemen moet. Daartoe zij de lectuur bevorderlijk van de ‘Wetenschappelijke Bladen’, de vrucht van de studie en de kennis en het doorzigt van mannen van naam en faam op het maatschappelijk gebied, wier bevoegdheid tot het uitspreken van een oordeel voldoende wordt gewettigd door de dengdelijkheid hunner redeneringen. En moge de uitgever niet langer de regtmatige klagt kunnen aanheffen, dat de nietige som van ƒ 9,60 per jaar, honderden hier te lande nog afschrikt om een waarlijk zoo uitmuntend werk door hun aankoop voor een wissen dood te bewaren.

M.

De afval der zuidelijke Nederlanden.

(Historische studie.)

De 23ste September van het jaar 1577 was voor Brussel's burgeren een van die dagen, waarbij al het verledene vergeten wordt voor het uitzigt eener blijde en heilrijke toekomst. De burgerij, weder aangegord met de wapenen, die de tirannie van den vreemdeling haar ontnomen had, getooid met de kleuren van hem, die alleen tegen dien vreemdeling pal had gestaan, ontving den stadhouder van Holland en Zeeland in haar midden. Begroet als een Mozes, die Israël kwam verlossen, omringd als een kleinood, dat al de waardij der vrijheid in zich vereenigde, betrad thans de Prins van Oranje het paleis der Nassau's weder. Tien jaren hadden veel gewrocht; maar het scheen dat de uitkomst ten laatste de zegepraal der onwenteling was.

De omwenteling was voleind. Al de nederlandsche gewesten in een verbond vereenigd; hun aloude hoofdstad door hollandsche troepen bezet; de aanhangers van den spaanschen landvoogd door zijne misstappen hem ontvallen: het was de verwezenlijking van het ideaal, dat Oranje in 1566 voor oogen gestaan en hem toen blind gemaakt had voor, wel is waar, minder schitterende, maar dadelijk mogelijke ontwerpen. De taak, toen opgegeven, was met geestkracht, met zelfopoffering hervat, en twee gewesten hadden reeds hunne dankbaarheid

aan den dag gelegd, door den Prins eene magt op te dragen, ver boven zijne vroegere ambtsbetrekking verheven. De breuk met Don Jan had ook de overige provinciën nader tot Oranje gebragt. Hier, als in Holland, gold hij de onvermoeide voorstander der vrijheden en de beschermer des lands. En, was er al iets onbestemds in de wederzijdsche verhouding, behoorde welligt het minst betwistbare zijner regten om als bevrijder der Nederlanden op te treden, bier tot de laatste der beweegredenen voor eene vereeniging met hem, de verwachting was thans opgewekt, dat de ontwerper, de ziel der Gentsche Vereeniging, de krachten bezitten en de middelen weten zou tot bescherming der bondgenootschappelijke belangen.

Het is intusschen bij de vreugdevuren, door de gelukkige bevolking ter viering van Oranje's komst ontstoken, de juiste plaats om na te gaan, wat hij thans voor haar kon zijn. De gevolgen eener tienjarige scheiding waren met de toejuiching der hereeniging niet uitgewischt. Het dwangbestuur van Alva had wonden geslagen, waardoor het volk alles had leeren verduren. Zedelijk vernietigd door de folterende onderzoeking zijner innigste gewaarwordingen, beroofd niet alleen van burgerlijke regten, maar veelal van have en betrekkingen, was de keuze slechts overig gebleven tusschen eene eeuwigdurende vrees en eene niet minder pijnlijke onderwerping. Die druk had lang genoeg geduurd, om zelfs de lijdelijke kracht uit te dooven, die door de hoop op betere tijden onderhouden kan worden. Bij het einde van dit tijdperk van bovenmenschelijke ellende, had het volk in Zuid-Nederland alle staatkundige beteekenis verloren.

De taak, den Prins daardoor aangegeven, en die door hem zoo meesterlijk begrepen werd, was niet alleen die uiterlijke eenheid, waarvan de Pacificatie den band gelegd had, te bewaren. Hij had het volle vertrouwen in eigene krachten weêr te geven, eene nationaliteit te herstellen, die haar burgerlijke en godsdienstige vrijheid onder een langdurig wanbestuur had prijs gegeven. Maar die taak was alleen mogelijk te volbrengen bij eensgezindheid onder de Algemeene Staten, bij opregte medewerking van den adel en bij het ontzien der godsdienstige meeningen. Behoefde de Prins dus den steun van allen, lachte het uitzigt daarop hem een oogenblik bij de feestelijke intrede van Brabant's hoofdstad toe, hij zou echter den eersten tegenstand juist bij hen vinden, die het hoogste gezag in handen

hadden, en die de Spanjaarden slechts verdrijven wilden om eigene eerzucht te bevredigen.

Ten deele uitgeweken, ten deele als Alva's slagtoffers gevallen, hadden de overige leden van den adel zich gewillig aan het Spaansche regeerstelsel onderworpen. Een Aerschot, een Melun, een Boussu zelfs, hadden zich niet ontzien de inkomsten te genieten van de verbeurdverklaarde goederen hunner verdreven landgenooten. En had al hun magt en invloed bij die van vreemden moeten achterstaan, de regten en voorregten van hun stand en hunne godsdienst waren onder het schrikbewind, dat het land ontvolkte, bewaard. Reeds van het begin der omwenteling af, had door overgangen tot de hervorming en daaruit gevolgde familieverbindtenissen, eene scheuring onder den adel der Vereenigde Provinciën plaats gevonden. Die edelen, welke in Oranje's ballingschap en legertogten evenzeer als in zijne eindelijke overwinning gedeeld hadden, waren meest protestantsch. Hunne geslachten, door de laatste gebeurtenissen merkbaar versmolten, waren thans bijna zonder onderscheid in Holland en Zeeland gevestigd. En de vrije leering der nieuwe godsdienstige begrippen, aan den eenen kant, de opkomst van een magtigen handelsstand, aan den anderen, waren daar van merkbaren invloed geweest op hunne maatschappelijke stelling. Het zou nu den zuidelijke edelen blijken, hoe ook Prins Willem, voor wien eenvoudigheid en werkzaamheid de eerste leefregels waren in zijne betrekking tot het volk, weinig meer gemeens had met den voormaligen edelman van het Bourgondische Huis, wiens hofhouding die van hedendaagsche vorsten beschaamde. Daar lag eene omwenteling tusschen beide, waarin niet alleen de strijd der wapenen, maar de zielestrijd van een zich zelf bewust wordenden leeftijd uitspraak had gedaan. In de zuidelijke Nederlanden had de adel zijn hof met een tyranniek ceremonieel blijven voeren, en regten genieten, welke alleen in middeneeuwsche toestanden pasten. Hier waren heerlijke bezittingen blijven bestaan, in omvang en omslag van beheer aan staten gelijk. Hier was het, dat de landsgrooten op hunne feesten, met buitensporige pracht gevierd, niet alleen de hulde hunner nederige onderdanen en van gedweëe steden, maar van vreemde vorsten, van Paus en Keizer ontvingen.

Die adel mogt zich een oogenblik, door nood gedrongen, met de mannen van Holland en Zeeland vereenigen; er was echter meer vergevingskracht noodig, dan van weêrszijden be-

toond werd, om den weêrzin en tegenstand, jaren lang gevoed, af te leggen. De vraag rees nu, of het gesloten verbond den geweldigen drang der omwenteling zou bevorderen of weêrstaan. Nog vóór de vorming der Pacificatie, hadden de Staten der genoemde provinciën, aan het beginsel der omwenteling vasthoudend, eene algemeene godsdienstvrijheid voor allen verlangd. Maar te vergeefs! De Staten-Generaal daarentegen, vóór dat zij den Prins in hun midden ontvingen, hadden hem voorwaarden willen doen onderschrijven, die de uitsluitende heersching van het Katholicisme zouden verzekerd hebben. Eerst te Geertruidenberg, daarna en bij herhaling te Antwerpen, was hem de verzekering afgevraagd, dat de Roomsche godsdienst in Holland en Zeeland, en geene nieuwe leering in de andere provinciën toegelaten zou worden.

Na al de vruchteloos gevoerde onderhandelingen, was het niet te verwachten, dat aan zulk eene uitnoodiging zou worden toegegeven, die niet noodzakelijk uit de Bevrediging volgde. Maar het kenschetst den toestand dier dagen, dat Oranje, die in 1568 als beschermer des Evangelies was opgetreden, en ‘Calvinistische predikers om zich had geschaard, om de gemoederen daar te treffen, waar het zwaard niet reiken kon,’ thans die gemoederen eerst winnen zoude door de Calvinistische prediking te verzaken. Alva's bestuur was als de inleiding en het voorbeeld geweest van die geweldige reactiën, die het roomsche geloof op zoo vele punten van het werelddeel den verloren grond hebben doen herwinnen. De poging om die reactie hier te doen zegevieren, door tegen de hervorming het beginsel in te roepen dat zij verkondigde, gold niet alleen de godsdienstige, maar ook de burgerlijke en staatkundige belangen der vrijgemaakte gewesten. Holland en Zeeland hadden Rome en Spanje als geestverwanten beschouwd, en met beide gebroken: van daar de hardnekkigheid, waarmede de Prins en zijne partij alle verzoeningsvoorstellen met Don Jan deden verwerpen. Maar die beschouwing werd niet algemeen, allerminst in de zuidelijke gewesten gedeeld, en vandaar het verschil in de opvattingen, die nu uit het gesloten verdrag werden afgeleid.

In Holland werd, door eene kenschetsende vermenging van oud herkomen en omwentelingsregt, de gewetensvrijheid als het eerste der privilegiën beschouwd, die men tegen den souverein te verdigen had. Hier, daarentegen, was het verband tusschen burgerlijke en godsdienstige vrijheid, door de afwisselende

zegepraal van omwenteling en overheersching losgerukt. Men wilde handelen voor een doel reeds door twee gewesten bereikt, zonder zich de vraag te stellen, of dat doel met andere middelen te bereiken ware. De hertog van Aerschot was als de vertegenwoordiger eener magtige partij, die de omwenteling langs halfwettigen weg meende te kunnen leiden, nadat eenmaal de hartstogten van een jammerlijk verdrukt volk waren opgewekt. Gedrongen om de hollandsche en zeeuwsche staatslieden in haar midden op te nemen, ofschoon ze alle vergelijk met Rome bleven afwijzen, zag deze partij al spoedig om naar een steun voor haar geloof. Gedrongen om voor de nieuwe rigting te wijken, die Oranje van den eersten dag zijner komst te Brussel aan de gebeurtenissen wist te geven, haastte zij zich haar eigen pas herwonnen gezag, ook aan die zijde, in veiligheid te stellen.

Het feit der inroeping van den Oostenrijkschen aartshertog Matthias, buiten den koning, verdient minstens op ééne lijn gesteld met de verklaring van Don Jan tot algemeen vijand, in naam van Filips. Zonder het welligt in te zien, zette aldus de Roomsche adel het werk voort, dat door de Statenvergadering van Dordrecht begonnen was. Want van de erkenning des Prinsen als hoofd over Holland en Zeeland, tot de aanneming van Matthias als algemeen landvoogd, was de overgang geleidelijk. Er was onder hen die den nieuwen landvoogd inriepen, een Havré, een Lalaing, een Bersèle, een Fresin, een Liedekerke, die eerst Oranje's komst in de zuidelijke gewesten hadden verlangd; een de Ville (Renneberg) die niet aarzelde het stadhouderschap over oproerige gewesten aan te nemen; een de Hèze, die met 's Prinsen voorweten dien staatsraad had in hechtenis genomen, waarvan welligt het eenige niet uitsluitend koningsgezinde lid de hertog van Aerschot was. Het koninklijk gezag te handhaven was dus bij Matthias' aanstelling de bedoeling niet.

Maar tegenover den invloed van Holland's gedeputeerden ter Staten-Generaal[1], tegenover den geduchten aanwas van magt dien Oranje's verblijf in de Zuidelijke Nederlanden hem voorspelde, moest een tegenwigt van buiten worden ingehaald, dat de Calvinistische gevolgtrekkingen der omwenteling afweren konde. De berekening faalde. De Staten van Brabant door

1 Zij hadden aldaar eerst sedert Augustus 1577 zitting.

de afgevaardigden uit de gilden der hoofdsteden[1] genoodzaakt om Oranje tot ruwaart van hun gewest te verheffen; de Staten-Generaal door gelijken drang tot 's Prinsen benoeming als Matthias' algemeen stedehouder overgehaald; eindelijk, Aerschot en de zijnen gevangen genomen, sedert de prelaten en edelen van Vlaanderen tot een protest tegen Oranje's verheffing hadden besloten, - alles verkondigde den invloed des Prinsen, het overwigt dat zijne tegenwoordigheid aan de volkspartij in de Vlaamsche gewesten verzekerde.

Dat die partij thans weder hare wenschen uiten en doordrijven kon, blijkt uit eene instelling, die eigen is aan deze troebele tijden. In verre de meeste steden waren spaanschgezinde magistraten de nalatenschap van het Spaansch bestuur. Nu gaven de negen natiën te Brussel het voorbeeld om uit ieder gild twee syndics aan te stellen, tot bewaring der burgervrijheden, die daarvan gezamenlijk den naam van achttienmannen verkregen. Payen noemt hen volkstribunen, en schrijft hunne instelling, op de rij van alle kwade gebeurtenissen, aan den Prins van Oranje toe. De naam vond met de zaak spoedig navolging. Gent had ze bijna gelijktijdig met Brussel. Atrecht mede, op het eind van 1577, zeer tegen den zin van deszelfs gouverneur, den heer van Capres, die even als de meeste magistraatspersonen dier dagen in het gevestigd gezag een afschijnsel van de Godheid meende te zien. Dat deze alles in het werk stelde om eene zoozeer naar de revolutie hellende nieuwigheid weder te doen vervallen, was natuurlijk. Daarentegen toont meer dan eene omstandigheid de belangstelling des Prinsen in de zoogenaamde achttienmannen. Toen, onder andere, de pogingen waarop ik doelde, door de Capres te Atrecht in 't werk gesteld, gelukt waren, werd hij door Matthias, d.i. door Oranje uitdrukkelijk gelast de instelling der volksmannen weder in 't leven te roepen, wat dan ook na lang dralen van zijne zijde plaats had. Hoezeer nu het Protestantisme een werkzaam element in deze volksvergaderingen was, en die leer thans door

1 Brussel, Antwerpen, Leuven en 's Hertogenbosch. - Op een adres door de drie leden van Brussel gezamenlijk met de gilden van Antwerpen ingediend, opdat de commissie als Gouverneur van Brabant ten spoedigste aan den Prins zou verleend worden, waren de Staten-Generaal gedwongen gunstig te beschikken (22 October). Zij deden het echter onder voorwaarden als de navolgende: ‘à condition, que ledit Seigneur prince ne souffrira qu'aulcuns attentats on scandale soit fait contre le repos et la religion catholique romaine et l'exerciec d'icelle.’ -

de openlijke belijding, evenzeer als door den terugkeer der bannelingen, begon te herwinnen wat zij onder het Spaansch bestuur verloren had, zoo was het er verre van af, dat de aanhangers van Oranje in de zuidelijke gewesten alleen de aanhangers waren der nieuwe leer. In omgekeerden zin, was dit waar voor de partij die nu reeds getoond had den onroomschen prins niet als haar hoofd zelfs niet in Brabant te willen dulden; bij deze bleek weldra Roomschgezindheid een geleidelijke overgang tot Spaanschgezindheid te zijn. De Aartsbisschop van den Bosch getuigt het zelf, dat de vrome Katholijken in de verrassing van Namen het werk van den Heiligen Geest eerbiedigden. Maar de bevolking in het algemeen wist haar godsdienstig geloof met haar politiek geloof in betere overeenstemming te brengen, en zoolang althans de gemoederen nog niet door den onheilspellenden religievrede op de proef gesteld waren, gold de Prins van Oranje hier, als in Holland, de Vader des Vaderlands. Vele geestelijken zelfs, vooral in de lagere rangen, hielden zijne zijde, meenende dat hij zich slechts protestantsch verklaard had ten steun tegen de Spanjaarden. Tegenover die Orangisten stonden de Joannisten, voornamelijk in de Waalsche gewesten. En wanneer men aan het volksoordeel waarde hechten mag, dan is het opmerkelijk, hoe ook al degenen door hetzelve Joannisten gescholden werden, die niet genoeg of niet zoo openlijk, als het wel verlangde, de ondernemingen des Prinsen in de hand werkten. Zijne partij was zuiver nationaal; hare geloofsbelijdenis hadden de Brusselsche gilden in korte woorden zamengevat, toen zij Oranje tot Matthias' stedehouder voorsloegen, op grond ‘dat de Spanjaarden de grootste vijanden der Nederlanden waren, en hij de grootste vijand der Spanjaarden was.’ De blaam, op den tegenstand van den adel geworpen, verkreeg daardoor eene nieuwe beteekenis, daar het was als hield deze de bevestiging eener nationaliteit tegen, die aan Oranje's moedige tusschenkomst nieuwe krachten en nieuw leven ontleende.

Onze beschouwingen worden hier afgebroken door den noodlottigen slag van Gemblours: een veeg voorteeken voor het jaar dat begonnen was. ‘De nederlaach was door groote, schandelycke, supine negligentie geleden’, schreven de Geldersche afgevaardigden naar Nijmegen; en het was te hopen, dat ‘hierdurch die oogen geopent, en die slaep verdreven soude worden.’ Wel waren de oogen geopend geweest, maar van den oorlog

door staatkunde en intrigue afgeleid. De Staten-Generaal in aller ijl wijkende naar Antwerpen; het beleid der krijgszaken eerst nu aan den algemeenen landvoogd en den nieuwen staatsraad opgedragen, het liep zamen met de beschuldigingen, aan de staatsche bevelhebbers voorgeworpen, om een toonbeeld der heerschende verwarring te geven. Nu zou op eenmaal de veerkracht gewekt worden; nu zouden de provinciën al hare troepen ten behoeve van Brabant hebben af te staan. Nu kwam zelfs, bij het dreigend gevaar, het denkbeeld eener nationale militie op! Maar nu bleek ook de eenheid, waar het gentsche verbond naar streefde, niet veel meer dan een hersenschim te zijn. Het provincialisme vertoonde zich in al zijne kracht, en werkte de godsdienstige partijschap in de hand, om alle eenheid van handeling te verijdelen. Onderhandelingen waren gevoerd met Elisabeth, met den Paltzgraaf, maar de naijver van den adel had daartusschen vrij spel. En terwijl Oranje bij Elizabeth handelingen moest verdedigen, waar zijn gemoed tegen opkwam, en die zijne staatkunde eerst weder ten voordeele van het vaderland had te keeren, zagen de Walen reeds naar een anderen beschermer om, die beter dan genoemde kettersche vorsten hun vertrouwen bezat. De aanbiedingen van Anjou waren uitgelokt door de voornaamste Edelen, de la Motte, Montigny, de Heze, de Capres. Wij zouden er op kunnen wijzen, hoe die allen in Henegouwen en Fransch Vlaanderen partijschappen voedden tegen de Algemeene Staten, te gelijker tijd dat zij die akte onderschreven, waarbij Katholijken en Protestanten, Noord- en Zuid-Nederland elkander plegtig de hand hadden gereikt. Anjou werd ingehaald door een Lalaing, Gouverneur van Henegouwen, een Aerschot, die nu met hem het spel meende te drijven, dat met opzigt tot den Aartshertog hem door Oranje was uit de hand gespeeld. Maar hoe weinig de volksgeest tot hem neigde, bleek alras na zijne komst. Nieuw vuur werd geworpen in den strijd der godsdienstige meeningen; en een patriot, die zijne Vlaamsche landgenooten op het voorbeeld van Holland en Zeeland wees, riep het uit: ‘Nous, qui par le bénéfice de leur constance et vertu sommes parvenuz à quelque trace de liberté, reculerons nous en arrière, flescherons nous, aux simples bravades de ces Catholiques Romains?’

De tegenstand aan Anjou's voorstellen kwam niet alleen van de Staten, of van de hervormde partij. De koningin van Engeland had aan de Nederlandsche onderhandelaars te Londen

verklaard, dat zij geen Franschen in onze provinciën dulden zou. Maar zij had meer gedaan. Troepen waren toegezegd. Hare ministers, die de zijde der Staten hielden, had zij begunstigd. Tegenover den gezant van Filips had zij met diplomatieke brutaliteit volgehouden, dat de Nederlanders de gehoorzaamste onderdanen van zijn meester waren. Zulke diensten eischten vergelding. En terwijl zij met dat doel hare gezanten herwaarts zond, kwam Bellievre van wege den koning van Frankrijk, kwam een Schwarzenburg om van wege den Keizer de vereenigde provinciën tot onderwerping aan hun souverein te bewegen. Van die tegenstrijdige aanspraken en bedoelingen was Antwerpen in de maanden Julij en Augustus van dit jaar het tooneel; maar van die alle had thans nog geene minder kans van slagen dan de laatste. De Duitsche Keizer en het Rijk hadden steeds voor de Nederlandsche zaak niet dan woorden veil gehad. Ook nu beantwoordden zij eene zending, waarvan Marnix de strekking wel niet twijfelachtig had gelaten, met het aanbieden van goede diensten, die het voorspel waren eener even langwijlige als noodlottige onderhandeling. Hier, waar een nieuwe bejager van gezag door een magtigen stand werd ingehaald, had men de hooge eischen van dezen en van verscheidene gewesten te bevredigen. Het is waar, dat de Algemeene Staten in Anjou een ongeroepen beschermer aannamen, in strijd met de bepalingen die met Elisabeth waren overeengekomen. Maar, met het oog op de onrustbarende teekenen van tweespalt, die zich reeds te zeer verbreidden, was wat voor algemeen belang gold de hoogste wet.

De gevangenneming van Aerschot te Gent had het sein tot den burgeroorlog gegeven[1]. Wij willen de bewering in het midden laten van hen, die den Gentschen opstand onder de hoofdoorzaken van den afval der zuidelijke gewesten rangschikken. Maar wij willen het gevraagd hebben, of hier, waar voormalige leden van den bloedraad, waar een Rassenghem en zoovele anderen bloediger gedachtenis de hoogste belangen van het gewest bestuurden; waar een nieuwe landvoogd zijn gezag aanvaardde met de terughouding van wederregtelijk ontnomene privilegiën, en met eene openlijke tegenwerking van den persoon die als de bewaarder der algemeene vrijheid

1 In November 1577 schreef Uteneng reeds uit Brussel aan de Staten van Utrecht: ‘De gemeenten in Vlaenderen syn overal gerevolteert.’ -

geëerd werd, - of hier voor het verzet de gronden niet aanwezig waren in eene reactie, die dagelijks veld won. Nog gold die opstand veel min den stadhouder van het graafschap, dan wel den adel en de geestelijkheid die hij aan zich had weten te trekken. De Vlaamsche consistoriën, die niet schenen in te zien dat de verdraagzaamheid, welke zij in vroegere jaren van de Katholijken gevorderd hadden, thans hunne taak was geworden; Dathenus, die weder voorging in een beeldenstorm, zooals hij dien toenmaals gepredikt had, - ze werden voor een wijle door staatskunst in den stroom hunner ongoddelijke verbittering gekeerd. Maar één punt was er, waarop de Gentsche demagogen niet toegeven wilden: de vrijlating der gevangene edelen. En in dit opzigt was de spanning niet beperkt tot Gent en Vlaanderen.

Het was na de nederlaag van Gemblours gebleken, wat de adel van de Brusselsche burgerij te wachten had, onder welke de geest van een de Mol, Bombergen en Bets weder herleefde. Het bleek later, toen de paleizen van Aerschot, Mansfelt, hetzelfde lot als dat van een Granvelle ondergingen. Heerschten Ryhove en Hembyze naar hun wil in Gent en Brugge, het volk van Atrecht had niet minder oproerige hoofden in Crugeot, Bertoul en Gosson. Terwijl de twee eerste standen van Artois zich met die van Henegouwen verbonden hadden, om op het sluiten van vrede aan te dringen, zag het volk daarin slechts een eersten stap om het land aan den Spanjaard te verkoopen. De bisschop van Atrecht, die den Prins openlijk als een huichelaar gebrandmerkt had, moest voor de volkswoede wijken, en met hem zochten de la Motte en de aristocratische partij eene schuilplaats in Henegouwen. Daar was toen het werk van Anjou's komst, reeds door Margaretha van Valois voorbereid, gedreven. Payen is dus òf niet goed ingelicht, òf niet ter goeder trouw, als hij de vrees voor verraad als uit de lucht gegrepen voorstelt. Die vrees vond wegens de oude veten tegen Frankrijk, in de Vlaanderen gereedelijk ingang, en werd, wij erkennen het, door de Atrechtsche vijftienmannen kunstig onderhouden. Wij zien ook zooveel overeenstemming in de schattingen aan de geestelijke goederen opgelegd, in de plunderingen van abdijen en kloosters, in Brabant, in Artois en in Vlaanderen, dat wij die verschillende voorvallen met een gelijken afschuw vermelden. Maar, zoowel hier als daar, was eenmaal die doffe toon weder aangeslagen, welke de gedachte op

onheilen, die nog zoo versch in het geheugen lagen, had teruggevoerd. Op de onderschepte brieven van Escovedo, waren de onderschepte brieven van Hessels gevolgd. Matthias en Anjou, ze stonden daar als de bewijzen, dat er een plan van weêrstand gevormd was tegen den Prins, om daarmede de vrijheid en eenheid der verbondene gewesten te verbreken. Nooit heeft de menschelijke natuur zich verachtelijker ten toon gesteld dan in de demagogen. Maar, al verachten, of liever, beklagen wij de leiders der Gentsche onlusten, de oorzaken der beweging hingen naauw zamen, knoopten zich aan die, waardoor de geheele opstand van 1576 was voortgebragt. Er was slechts een nieuw bewijs geleverd voor de noodlottigheid van het stelsel, dat met de eene hand de vrijheid geeft, om ze met de andere te hernemen.

De godsdienstzaak, wij hebben er reeds op gewezen, was de *question brûlante* van dit tijdperk. Het zwaard en de vlammen, waarmede in vorige jaren de nieuwe leer was vervolgd geworden, waren nu de aanleiding tot eene bloedige wedervergelding jegens de Katholijken. En tijdgenooten wijzen ons niet minder op den dweepzieken ijver, door deze aan den dag gelegd. Te midden van dien strijd, en als geroepen om zich boven dien strijd te stellen, getuigden de besluiten der Algemeene Staten van eene halfslachtigheid, die de weêrschijn was van het verhelend beginsel der Pacificatie. Zij hadden het bij plakkaat moeten verbieden, dat tegen Matthias en Oranje gepredikt wierd; zij hadden verboden de aanaten naar Rome te zenden; de Jezuïten waren verjaagd. Maar ook waren de ‘predicatiën, houwelyck, doopsels en andere exercitiën op de maniere van de gereformeerde Religie,’ als verstoringen der openbare orde verboden. Bij den aanvang van het jaar 1578 had de nadere Brusselsche Unie, Katholijken en Antikatholijken elkander wederkeerige bescherming doen beloven: men zag dus nogmaals hoe weinig verbondswoorden vermogten, die slechts met de lippen waren uitgesproken.

Bij deze verwarring van religiebegrippen, kwamen de Hervormden uit Holland, Friesland en Gelderland om vrije godsdienstoefening vragen. Een stap, die weldra door een gelijken van de zijde der Atrechtsche vijftienmannen gevolgd werd. En nu deed de Prins het voorstel aan de Algemeene Staten, om alom de gelijkheid der Katholijken en Protestanten te verzekeren, waartoe kort daarop, bij monde van Leoninus, het nader

voorstel gevoegd werd om de aanneming van dien religievrede voor al de Staten van het Gentsche Verbond verpligtend te maken. Tot het een noch het ander achtten de Staten-Generaal zich bevoegd. Maar, een nieuw beginsel was uitgesproken! Want, wat ook over den religievrede moge geschreven zijn; hoezeer Jan van Nassau dien met het voorbeeld van Duitschland poogde ingang te verschaffen, de denkbeelden daarin neêrgelegd reikten veel verder, dan eenige poging die ooit tot verzoening van strijdige geloofsstellingen was aangewend. Het beginsel eener waarachtige godsdienstvrijheid werd in Nederland voor het eerst openlijk gehuldigd.

Door de onbevoegdverklaring der Algemeene Staten, kwam het ontwerp van religievrede dadelijk ter beoordeeling bij de Staten-Provinciaal en in de plaatselijke vroedschappen[1]. En, zoo ergens, kwam hier een feit aan 't licht, dat den toenmaligen staat van zaken kenschetst, het is de Roomsch- of Spaanschgezindheid van verre de meeste magistraten. Met uitzondering van Holland en Zeeland, hadden de Noordelijke gewesten dit feit met de Zuidelijke gemeen; zoodat wij de opmerking niet mogen terughouden, hoe weinig aan den weêrstand, tegen den religievrede geboden, de gesteldheid der gemoederen van de natie op dat tijdstip kan worden getoetst. Godsdienstige bekrompenheid bragt het hare er toe bij. Terwijl veelzijds bisschoppen en abten, zelfs leden der Algemeene Staten, door eene pauselijke aflaat gelokt, weder de zijde van Don Jan kozen, aarzelde ook de ijverende Dathenus geen oogenblik der gemeente te verkondigen, dat de man, die zulk een religievrede stellen kon, ‘noch God, noch religie’ had. Henegouwen en Doornik gingen voor in een verzet, waarvoor zij de gronden, niet ten onregte, in de bepalingen der Pacificatie meenden te vinden[2]. De Adel had nu mede een openlijken grief tegen den Prins gevonden, en de Heze, Champagni en Glimes poogden zoowel de burgers van Brussel, als de Staatsche troepen, tegen Oranje's denkbeelden te stemmen. De derde stand, onder wien de Hervorming het diepst wortel had geschoten, bleek voor die denkbeelden het meest ontvankelijk.

1 De bewering ‘dat het feit van de Religie niet en soude eenigsints wesen in de dispositie van de Generale Vergadering der Staten’, werd door de Algemeene Staten zelve niet wêersproken, en door het renvooi aan de Provinciën bevestigd.

2 De Katholijken beweerden, dat de prins ‘nunquam vel unum articulum pacis gandensis vervavit.’

En daarom was het te meer te betreuren, dat, bij de invoering van den religievrede in Gent, de buitensporigheden der volkspartij zulk een donkeren achtergrond vormden. Op haar vooral was de schoone vergelijking toepasselijk, waarmede de Prins van Oranje den algemeenen toestand schetste: ‘Het is, alsoft een patient uit onverduldicheit woude de plaesteren syner wonden afrucken, ende vercoeling syner smerten soecken in syn uyterste verderf en onderganck.’ Zelfs zij, die het wel meenden met het Vaderland, waren tot geene berekeningen meer in staat, die het gemeenschappelijk belang vorderde. De strijd der partijen, die reeds zoo vele verholen slagen aan het Verbond had toegebragt, bleek thans zulk eene uitwerking te hebben, dat zelfs de pogingen tot hereeniging de scheuring bevorderden.

Die staat van zaken werd door het verblijf van Anjou en Casimir nog verergerd. De duitsche troepen weigerden onder Holland's bevelhebber te staan, plunderden de verarmde landbewoners, roofden of vernielden hunne oogsten, terwijl Casimir zelf den uitgebroken burgeroorlog ging stijven door de onverantwoordelijkste handelingen, die ooit de aanvoerder van een hulpleger heeft verrigt. De Schotsche benden deden zich in Vlaanderen, even als in Brussel, slechts kennen door hun afschuw van monniken en kerkebeelden. En terwijl Anjou door de Malcontenten in de eerste plaats als een beschermer van het Roomsche geloof was ingehaald, verkondigden Casimir's veldpredikers alom de voortreffelijkheid van het Calvinisme. Wij moeten hier weder wijzen op het verband, dat tusschen de Gentsche en Atrechtsche troebelen bestond; hoe de Gentenaars, door Casimir ondersteund, tot in Rijssel, Douai en Orchies het oproer tegen de Roomsche magistraten trachtten voort te planten; hoe ook het volk van Atrecht zijn magistraat en justicieren in hechtenis nam; en hoe de Schotsche hulptroepen ook daar de volkspartij zouden verzekerd hebben, had niet Montigny, met zijne muitende Walen, het tooneel van den oorlog derwaarts overgebragt. Behoeven wij de juistheid van La Noue's woorden te doen uitkomen, toen die van Gent hem aanschreven tegen de Walen op te trekken, en hij ten antwoord gaf: ‘Si vous les battez, ils se jetteront ès mains des Espagnols.’ De verbazende werkzaamheid, de veelzijdige maatregelen door den Prins tegen al die beginselen van ontbinding gesteld, getuigden van zijn onwrikbaren geest, maar ook van het menschelijk onvermogen.

De Staten konden hunne besluiten niet meer doen uitvoeren; de overheden waren zonder magt; de regtspleging stond stil. Het Noorden zoowel als het Zuiden, de Vlaamsche zoowel als de Waalsche gewesten weigerden hunne belastingen op te brengen. Landbouw en nijverheid waren verlaten. Met de veiligheid van personen en bezittingen was het gedaan. En zoo rees nu uit den strijd der standen en der geloofsbegrippen, met snelle overgangen, de slooping van het staatsverband.

Anjou, die zich niet eenmaal in het bezit der steden van verzekering had kunnen stellen, verliet het land, na zich zelfs bij zijne partij verdacht te hebben gemaakt. Casimir, reeds door zijne eigene troepen verlaten, vertrok mede, weldra door Hembyze en Dathenus gevolgd. Sterk door de bespotting en den haat, die zij op zich hadden geladen, had een doorslepen en in zekere mate welgezind staatsman, als Alexander van Parma was, van de bestaande gesteldheid slechts een verstandig gebruik te maken, om ze ten voordeele van Spanje te keeren. In Atrecht werd de bevrijding van den magistraat, op het einde van October, het sein tot den terugkeer van den bisschop Moulart. Deze was in het leger van Don Jan's opvolger te Namen gebleven, en liet zich nu met Noircarmes als werktuig gebruiken om de Staten van Artois tot den terugkeer onder het koninklijk gezag over te halen. Het oogenblik was gekomen, dat de Artoische en Henegouwsche Adel niet langer weêrstand kon bieden aan de geestelijke vermaningen van een prior van St. Vaast, en de nog luider klinkende geldsommen, die Spanje voor omkooping veil had. De Capres, door Filips met een hertogelijken titel gevleid, ging weldra ijverig voor in het verdrijven der ketters. De Orde van St. Jacob en de inkomten daaraan verbonden, waren niet minder voor de la Motte den afval van de gemeene zaak waard. De Prins had wel ten laatste de Gentsche onlusten, die als een grond en verontschuldiging voor alle volgende reactie en verraad gelden moesten, gestild; maar het verdrag, door den bewerker van den religievrede getroffen, had bij geene der strijdende partijen goedkeuring gevonden. Nieuwe bewegingen waren daar gevolgd, onder de leiding van dezelfde mannen, die den Staat meenden te besturen naar de begrippen van een uitsluitend Calvinisme. Commissarissen, op Oranje's aandrang uit Gent naar Henegouwen en Artois afgevaardigd, vonden daar reeds eene scheuring bestaande, die het aan hen vooral niet gegeven was te keeren.

Hoezeer ook Meetkerke's verslag, in Januarij 1579 aan de Staten-Generaal uitgebragt, getuigde voor de aanhankelijkheid van den derden stand aan de Unie, het verbond van den adel en de geestelijkheid had thans de overhand herkregen. Robert van Melun, door de Staten tot Gouverneur van Artois aangesteld, verkoos liever die waardigheid uit Parma's handen te ontvangen, en voor een markgrafelijken titel de zaak van den Koning te omhelzen. De Staten van Artois bewerkten nu ijverig den afval van Rijssel, Douai en Orchies. Te vergeefs zonden de Staten-Generaal andermaal Meetkerke, Havré en den abt van St. Bernard naar de Waalsche gewesten; te vergeefs werd Cornelis Aerssen door den magistraat van Brussel afgevaardigd, om hen bij het gemeenschappelijk verbond te doen blijven. Hier ter naauwernood aangehoord, ginds met gevangenschap bedreigd, was het eenige wat zij verkregen eene schijnheilige verzekering van trouw aan het Gentsche Verbond. Maar de overtuiging door hunne zendingen gevestigd, was deze, dat de afval, die thans voorzien kon worden, geschiedde buiten en ten nadeele van den derden stand. In het kamp van den afvalligen adel zelf hadden deze zendingen verwarring te weeg gebragt. Strada getuigt het, hoe Farnèse's plannen er door werden gedwarsboomd, en hoe de weifeling der edelen hem noopte nog eene poging aan te wenden om de Algemeene Staten aan den vredehandel te doen deel nemen. Deze beproefden intusschen, met de onderschepte briefwisseling van Alonzo Curiel in de hand[1], bij de bevelhebbers der Waalsche regimenten, wat bij den burggraaf van Gent mislukt was. Aan Montigny en de Heze werden jaarlijksche renten aangeboden, wanneer zij de Unie wilden helpen handhaven. Langdurig was de onderhandeling door den Prins met Montigny tot dat einde gevoerd; en van welk overwegend gewigt die onderhandeling nog was, leert een tijdgenoot, die Parma's zijde had gekozen[2], en die beweert, dat, ware zij gelukt, het geheele land nog voor den Koning zoude verloren zijn geweest. De opbieding van gunsten was echter ten voordeele van Spanje, en gewonnen door vleijende beloften, ging ook Montigny met zijne troepen tot den Koning over.

1 Chr. Plantijn, ‘hooftdrucker der Coninklyke Majesteit’ te Antwerpen, gaf die brieven met eene fransche vertaling in het licht.

2 Pontus Payen.

Het verdrag van Atrecht bragt Henegouwen, Artois, Rijssel, Donai en Orchies onder het koninklijk gezag terug. Namen en Luxemburg hadden zijne zijde gehouden. Mechelen trad weldra toe, na eene onderhandeling die op nieuw toonde, hoe weinig, bij het alles doordringend en beheerschend verschil van godsdienstige meeningen, op de trouw van het gegeven woord meer te rekenen viel. Het vertrek der Spaansche troepen bragt nu voor een wijle op de hoofden der Malcontenten den invloed en de magt over, waarnaar hun begeerte zoo lang had gestaan. Egmont ging een nieuw bewijs zijner Spaanschgezindheid geven door een aanslag op Brussel. Maar hij werd de stad uitgedreven onder de verwenschingen eener volksmenigte, die hem rondleidde over de plaats waar het hoofd zijns vaders gevallen was. Renneberg, die door het verkoopen zijner diensten geheel Noord-Nederland den schrik om het hart joeg, werd de schande van een geslacht, dat den edelen Hoogstraten en de moedige verdedigster van Doornik onder zijne leden telde.

Het was opmerkelijk, dat de Adel, die weleer zulk een belangrijken stoot aan den opstand had gegeven, aldus de eerste was om dien te verlaten. Voor ruim een tiental jaren was tegen de schanddaden der inquisitie, tegen de tyrannie van het burgerlijk gezag eene plotselinge beweging uitgebroken. Daaraan hadden de edelen een werkzaam deel genomen. Maar, voor al wie die beweging slechts gevolgd, voor de meesten zelfs die haar geleid hadden, was de uitkomst een onverklaarbaar raadsel. Zij hadden tegen feiten gestreden, zonder beginselen voor te staan. En nu bleek, met hunne medewerking, eene nieuwe opvatting der regten van den mensch uit de omwenteling te zijn voortgesproten. Tegen de heerschappij des Konings, had men den Staat als een maatschappelijk verbond leeren verdedigen. Tegen de voorregten van den adel en de geestelijkheid, was het beginsel eener natuurlijke gelijkheid gesteld. Het moest nu in hunne oogen wel schijnen alsof, met de vooroordeelen der oude maatschappij, tevens alle begrippen van wettigheid en zedelijkheid wierden bedreigd. De strijd der standen was eigenlijk een strijd van beginselen, waarmede de afval der Zuidelijke Nederlanden naauw zamenhangt.

Er was meer. In later tijd getuigde Ibarra, dat de verzoening van de Waalsche gewesten met zijn meester niet konde uitblijven, wijl men met Roomsch-Katholijken te handelen had. Voor de kracht der godsdienst, die zich over de staatsgrenzen

uitbreidde, viel het verschil van landaard weg, als eenmaal Jericho's muren. Twee magtige partijen stonden thans tegen elkander over, door het geheele werelddeel heen; en wij zijn geneigd veel te verontschuldigen, waar het gevoel van vaderlandsliefde zoozeer verdrongen werd door het streven naar een hooger vaderland, dat van deze aarde niet is. Evenzeer als de fransche ligue zich met een Koning van Spanje verbond, zoo riepen op hunne beurt de Hugenoten de hulp van Elisabeth in. Om het verschil van geloofsleer, waren achtereenvolgens Anjou en Parma door de Walen ingehaald. Maar het was ook de hoofdgrond, waarop Noord-Nederland weldra het eerste voorbeeld zou geven van het afzweren van een wettig Koning.

Het is het kenmerk van de staatkunde des Prinsen dat hij ze van de eischen eener kerkleer te scheiden wist. Er had in Oranje sedert het tijdperk van 1566 eene logische ontwikkeling van denkbeelden plaats gegrepen, en zijn streven naar eenheid in het godsdienstige behoorde reeds tot de geschiedenis. De religievrede was daar ten bewijze, op welke ruime grondslagen Oranje thans de godsdienstige vrijheid wilde vestigen. En Augsburg en Heidelberg vereenigd waren de klippen, waarop de vredesonderhandeling van Keulen schipbreuk leed.

Spaansche loosheid was spreekwoordelijk geworden. Ook de Keulsche handeling was, onder de schandelijke medewerking van de gezanten, die zich voor bemiddelaars uitgaven, alleen zeven maanden gerekt, om de verdeeldheid onder de provinciën te voeden. Maastricht was inmiddels gevallen; de Waalsche gewesten hadden zich onderworpen. En terwijl een Aerschot, een Grobbendonk hun zoen met den koning troffen, werd Renneberg door Terranova omgekocht. Ziet, Groningen het middelpunt geworden vanwaar spaansch geld en spaansche wapenen ingrepen in den verwarden staat der friesche landen; de Malcontenten in het Zuiden een even gevaarlijke als steeds nabij zijnde vijand voor de Vlaanderen; Brabant, van uit Maastricht en 's Bosch bedreigd! Tegen dat alles had de Prins slechts eene nieuwe Unie te stellen, die naauw van hare barensweëen verlost, wel een pand van trouw, maar niet van kracht opleverde. In zulke omstandigheden werden de oogen van alle vaderlandsgezinden weder op Holland geslagen. Holland was de gemeene zaak steeds trouw gebleven: van daar was hulp te verwachten! Zou echter het besef dier waarheid een zoodanig gewigt in de schaal

van Oranje's overwegingen leggen, dat aan zijne staatkunde er eene andere rigting door zou gegeven worden?

Er lag iets aandoenlijks in de vrees, waarmede de Staten van Holland in 1577 hun stadhouder naar Brussel hadden laten vertrekken. Die angstige bezorgdheid waarmede zijn persoon omringd werd, was de schoonste erkenning van zijne onmisbare verdiensten. Maar, met die uiting des gevoels was eene politieke beschouwing van het hoogste gewigt naauw verbonden. De staat door de zeventien vereenigde gewesten gevormd, was een der schoonste die een toenmalig vorst zich wenschen kan. Was het eene illusie, als Oranje dien staat zijner voorliefde onverdeeld wilde bewaren? of was het eene berekening zijner staatkunde, die in den luister van het algemeene verbond bovenal de aantrekkingskracht waardeerde voor vreemde hulp? Want nog altijd zocht hij evenzeer steun in politieke combinatiën, als in de inwendige kracht der omwenteling. - Elisabeth, ‘alle jaren verloofd, maar nimmer de bruid’, zou thans aan Anjou hare hand schenken; het was staatkundig van die vereeniging der beide magtige naburen partij te trekken. Maar de staat, wiens handhaving de prins beoogde, de generaliteit voor wie hij handelde, was een naam zonder ligchaam geworden, waarvan zijne staatkunde weigerde het fictieve te erkennen. Zoo kwam hij er toe, het gewigt der Zuidelijke provinciën veel hooger te schatten dan dat der Noordelijke. Zoo drong hij aan een aanzienlijk deel der gewesten eene souvereiniteit op, die met hunne neigingen, hun geloof, hunne belangen streed. Zoo zette hij zijne eigene populariteit op het spel.

Het nationaliteitsgevoel in Noord-Nederland zwichtte ten laatste voor het overwigt van den eenigen staatsman, aan wien zij hun lot hadden vertrouwd. Maar ook de Prins had toen, van zijne zijde, veel toegegeven. Hij was in de Hollandsche staatsvergadering weder zijne diensten komen aanbieden; hij had de Utrechtsche Unie met warmte omhelsd; hij was zelfs als haar woordvoerder opgetreden. En toen eindelijk Anjou in Antwerpen als landsheer gehuldigd werd, zag hij zich evenzeer door de reserves der Hollandsche staatslieden, als door het leger van Parma beklemd.

De wegzending van zijn leger was voor den Spaanschen landvoogd de meest bezwarende bepaling van het verdrag van Atrecht geweest. Zonder dit bleef de onderwerping, zelfs van Brabant en de Vlaanderen, voor het minst twijfelachtig. De

Waalsche Staten waren nu door Parma bewerkt geworden. Bij de geestelijkheid, waar de prior van St. Vaast weder ijverige diensten bewees, was zijn doel het eerst bereikt. En hoewel de adel in den terugkeer van een Spaansch leger als eene bedreiging voor zijne vroegere handelingen moest zien, werd, tegenover het verbond door de zoogenaamde Algemeene Staten met Anjou gesloten, de opheffing dezer voorwaarde van het Atrechtsche verdrag verkregen. Met de helft van een leger van 60,000 man, waarvan de wederhelft in de steden gelegerd werd, ging Parma, na de inname van Doornik en Oudenaarden, een bloedig gevecht aan Anjou en Oranje leveren, onder de muren van Gent (najaar van 1582).

Omstreeks ter zelfder tijd, had de overgang van Philips van Croy, prins van Chimay, tot de hervormde kerk plaats: eene gebeurtenis die hem, bij den invloed van een grooten naam, de genegenheid der bevolking van Vlaanderen had verschaft. Eerst te Brugge, en kort daarop door de vier leden van het graafschap tot gouverneur gekozen, bedroog hij zoo ras het vertrouwen, in hem boven Espinoy gesteld, dat zijne bekeering bleek het middel geweest te zijn, om een fijn gesponnen verraad met de Vlaamsche gewesten te drijven. Chimay's gedenkschriften zullen een ieder de overtuiging geven dat hij zijne landvoogdij met het doel aanvaardde om ze onder het Spaansch gezag terug te brengen[1]. De heerschende verdeeldheid, Parma's talenten, het verraad van Anjou, tot zelfs de dwaze streken van een verliefden aartsbisschop werkten hiertoe mede.

De plannen door Anjou met zijne verachtelijke mignons gesmeed, mislukten te Antwerpen. En nu werkte Chimay met de partij der hevige Calvinisten zamen, om alle verzoeningsvoorstellen te verwerpen, terwijl de Spanjaard voor de deur stond. Parma draalde niet om van Anjou's misslagen partij te trekken. Terwijl nu de Prins het land van Waes door de troepen van Biron en Villers wilde dekken, was het Chimay die, onder allerlei voorwendsels, hen van het Vlaamsch gebied weerde. En weinig maanden daarop regtvaardigde hij volkomen het wantrouwen, sedert dat voorval bij Oranje gerezen, door

1 Mémoires de Chimay, in: ‘La vie d'un grand Seigneur, par de Reiffenberg’.

Sas, Hulst, Axel en Rupelmonde in Farnèze's handen te laten vallen, terwijl der Engelsche bezetting van Aalst zoolang haar soldij onthouden werd, tot zij zich voor Spaansch geld overgaf. Tegen de pogingen tot hereeniging met Anjou, deed Chimay het voorstel aan de Vlaamsche Statenvergadering, om de hulp in te roepen van Casimir van de Paltz, die thans weder aan den van geloof veranderden Aartsbisschop van Keulen een steun ging aanbieden, zooals dien de Vlaanderen in 1578 tot hun groot nadeel ondervonden hadden. Anjou's misstappen hadden velen in eene eenzijdige vrees voor al wat Katholijk was bevestigd. De Vlaamsche Consistoriën wedijverden thans om Hembyze en Dathenus uit Casimir's omgeving terug te roepen. Maar velen hadden ook, met op het trage Duitschland te wijzen, de verraderlijke bedoeling om alle nabij zijnde hulp krachteloos te maken. Tot deze behoorde Champagni, die in verradelijke pamfletten Oranje en de Hollandsche Statenregering verdacht maakte, - en bovenal Chimay, die door de zending van twee vertrouwde agenten naar Duitschland, deed tegenwerken wat hij in schijn had voorgestaan. Het eene oproer na het andere volgde Hembyze's en Dathenus' terugkomst. Voor zulke mannen was de staatkunde des Prinsen onbegrijpelijk; alleen in de uitroeijing van andersdenkenden kon hun godsdienstijver bevrediging vinden. Te vergeefs zocht de Prins den volksleider aan, om de zijde der Unie te houden. Hembyze wist, integendeel, die van Gent tot eene vredehandeling met Parma te bewegen, waarbij de vrome Dathenus zijne diensten leende. Inmiddels was in Brugge, waar het verraad ontdekt werd, door Casembroot en Caron, en daarop door Haultain, allen aan Oranje en het Vaderland toegedane mannen, beproefd om Chimay te vatten; wat echter mislukte. Deze verzet hierop met geweld den magistraat, en doet in Brugge en 't Vrije het besluit tot den vredehandel doorgaan. Sluis, door Arent van Groenevelt verdedigd, werd nu de schuilplaats der uitgewekenen. Eene aanbieding der Hollandsche en Zeeuwsche Staten, op de rekbaarheid van Chimay's politiek berekend, kwam te laat. En het verdrag door zijne afgevaardigden te Doornik met die van Parma gesloten, bragt een voornaam deel van Vlaanderen onder het Spaansch gezag terug. De hertog van Aerschot kwam zijn zoon, in de afkondiging van dat verdrag, te Brugge en Damme ondersteunen. Yperen was reeds vermeesterd. En de bisschop vierde de zegepraal van het ware geloof, door

het doen opgraven en ten toon hangen van de lijkkisten der hervormden, die daar in vroegere jaren waren ter dood gebragt.

In Gent werd de poging van Chimay, om den magistraat omver te werpen, door de tijdige gevangenneming van Hembyze en York verijdeld. De onderhandeling echter met Parma was daardoor slechts uitgesteld. De spaansche wapenen zegevierden alom. En de inname der weinige steden, die te midden van het veroverde land lagen, was alleen eene questie van tijd, in Brussel en Antwerpen nog door de heldhaftige trouw van Olivier van den Tempel en Marnix verschoven. In 's Hertogenbosch was de katholijke partij reeds vijf jaren meester; andersdenkenden waren er, volgens de gewoonte van den tijd, uitgedreven. En thans werd er de moord, aan den Prins van Oranje gepleegd, door de geestelijkheid met een *Te Deum* gevierd.

Parma's veroveringen hadden den lof van zachtheid verdiend. Maar van ééne voorwaarde was hij niet afgeweken, die, welke den bewoners der onderworpene gewesten slechts de keuze tusschen de afzwering van het hervormde geloof en de ballingschap overliet. Wij gelooven, met Borgnet, dat deze voorwaarde, niet minder dan de gevolgen van den oorlog, het verval der Zuidelijke Nederlanden na zich sleepte. ‘Behalve de gheluckige herstelling van den waren godsdienst,’ zegt de kronijkschrijver van Vlaanderen, ‘bleef het aensigte der versoenden even armagtig en beklaegelyck. Want, so wierden de uitgeputte landen verlaten, de kassen sonder gelt, den koophandel sonder dryvers.’ Brabant en Vlaanderen vooral waren tot een staat van uitputting gekomen, waarvan zij zich in sommige opzigten niet hebben hersteld. De landbouw, die zijne laatste vruchten aan de legers had opgebragt, was geheel verlaten. De diepste armoede heerschte in de steden, die voor alle steden voorbeelden van grootheid en weelde waren geweest. Gent, dat met zijne 35000 woningen een omvang had aan het toenmalige Parijs en Keulen gelijk, zag de helft zijner inwoners uitwijken voor de Spanjaarden. Brugge, Yperen en verre de meeste steden, naar mate zij bedwongen werden, deelden dat lot. Geheele dorpen lagen verwoest of uitgestorven. En de wolven, die daar op schrikbarende wijze vermenigvuldigden, maakten zelfs hunne slagtoffers tot voor de poorten der steden. De val van Antwerpen zou aan den koophandel den doodsteek geven; de

sluiting der Schelde was eene zegepraal voor de noordelijke havens, die duurzaam beloofde te zijn. Een groot deel van den handel en de handwerken, die den bloei der Vlaamsche gewesten had te weeg gebragt, verplaatste zich naar Engeland of naar Holland. En terwijl Amsterdam en Middelburg hare wallen uitlegden, om de vlugtenden uit de zuidelijke gewesten op te nemen, vond Parma, naast de citadellen die alom herrezen, slechts ontvolking en ellende, als een zwijgend protest tegen de onderdrukking der vrijheid.

M.L. VAN DEVENTER.

De romaansche kunst in ons vaderland.

Les églises romanes du royaume des Pays-Bas, par F.N.M. Eyck van Zuylichem, membre etc. Utrecht, Kemink et fils. 1858. Prijs ƒ 2.50.

Wanneer onze vaderlandsche kunstliefhebbers (in de beteekenis zoo van kunstmatige liefhebbers[1], als in die van liefhebbers der kunst) hunne bewondering van oude en nieuwe olie- en water-verw-schilderijen eens tot de proportiën eener liefde, die nog andere schoonheidsverschijnsels omhelst, zullen opgedreven hebben, en met weetgierigen blik zullen omzien naar de geschieden leerboeken, waarin de studiën onzer hoogleeraren der aesthetiek zijn nedergelegd - verwachten wij een schrillen uitroep van te-leur-gestelde kennisdorst aan dezen, van bevredigde zelfverschooning aan genen kant, bij de ondervinding der leêgheid, waar hunne oogen, te dier stonde, in rond zullen dwalen. Helaas! men houdt, bij ons, akademies en genootschappen na, ter voortplanting van alle soort van wetenschap en nijverheidspraktijk: maar aan de schoonheidsleer, de kroon van alle menschelijk leven en streven, valt niet de minste aandacht te beurt. Is het wonder, dat onze onlangs gehouden Ten-toon-stelling van hollandsche ‘volksvlijt’ vóor alles getuigenis gaf van de volslagen anarchie, die er ten onzent heerscht op het gebied der schoonheid? Wij zullen hier de oorzaken van dezen toestand niet nasporen; wij vergenoegen ons er op te wijzen en te zeggen hoe flaauwen moed wij hebben, dat, bij het sloopen van

1 Gelijk in *kunstfontein, kunstarm, kunstpaardtjen.*

monumenten, uit de opgegraven en welbewaarde munten, wiggen, kogels, pijpjens, of doodsbeenderen, de bladzijden zullen kunnen worden aangevuld, die in onze kunstgeschiedenis tot heden onbeschreven zijn.

Onder de schaarsche vogels, die zich somtijds klapwiekend boven dit heideveld vertoond hebben en eenige vrucht van hunne bespiedingstocht hebben medegebracht, behoort de kunstlievende Burgemeester van St-Maartensdijk, ons geacht medelid te Leiden, Mr F.N.M. Eyck van Zuylichem.

Terwijl bij onze naburen de kennis der middeleeuwsche bouwwerken reeds gemeen goed van alle wel-opgevoeden geworden is, blijft bij ons de Heer Eyck, met een paar beknopte verhandelingen, de eenige, die tot dus verre ondernomen heeft over onze monumentale kunst met eenige volledigheid te schrijven. De sinialementen van nederlandsche kerken en kasteelen, in 1850 en 1855 door hem uitgegeven, zijn nog altoos de eenige vraagbaak, bij welke men voor de beoefening der hoofdvormen onzer oud-nederlandsche gebouwen te rade kan gaan. Wel komen er hier en daar, in oudere en latere werken, bijdragen tot de kennis van enkele geestelijke en waereldlijke gebouwen voor; maar er bestaat nog geen boek, waarin een geregeld overzicht van de geschiedenis der nederlandsche bouwkunst, het zij in de grafelijke tijden, het zij onder de republiek gegeven wordt.

In het boven aangekondigde breed-quarto geschrift, opgehelderd door een IX-tal steendruk-prenten van plannen, opstanden en enkele onderdeelen, wendt de Heer Eyck meer bepaaldelijk zijne blikken heen naar die kunstperiode, welke men gewoon is de romaansche te noemen, en die men, met den auteur, kan rekenen zich van vóor Karel den Groote tot in de XIIIe Eeuw uit te strekken. Als men, in de schriften van den verdienstelijken navorscher (die moed houdt, ondanks de afmattende onverschilligheid des algemeens), naar eenig historiesch of theoretiesch s t e l s e l zoû omzien, bereidde men zich gewis eene te-leur-stelling: wáaraan ter waereld - aan te veel systematizeeren staat de H^{r} Eyck zeker niet schuldig. Maar naar mate men minder filozofie in de schriften van den H^{r} Eyck tegenkomt, mag men dan ook - al staat hij er alléen voor - te meer volledigheid van opgaven, te meer naauwkeurigheid van waarnemingen verwachten. En in dit opzicht - wij kunnen het niet verhelen - is de H^{r} Eyck met zijn L e s É g l i -

ses du royaume des Pays-Bas niet geklommen tot het peil, dat men hem stellen mocht.

Wij verwijten hem niet, dat hij zich al aanstonds de taak zeer verlicht heeft, door de, naar het schijnt bezwaarlijk uit een ethnografiesch oogpunt te verdedigen, kromme lijnen méê te trekken, die van grenskantoor tot grenskantoor het 'royaume des Pays-bas', in zijne nieuwste editie, omcingelen - met slechts éene afwijking, waarvan we de reden niet kennen, en waar we hieronder op te-rug-komen: maar, zoo we den Heer auteur deze politieke manifestatie al ten goede houden - we mogen niet minder ver gaan dan hij-zelf, en we meenen in zijnen geest te handelen, met nu den grondslag onzer staatsinrichting vóor ons te nemen, en aan het eerste hoofdstuk der Grondwet de vraag te doen: uit welke deelen bestaat het 'Koningrijk der Nederlanden', *le royaume des Pays-bas*? Het andwoord laat zich niet wachten. Uit 11 provinciën, zegt art. I, en in de rij dezer provinciën komt ook, als van zelf spreekt, het Hertogdom Limburg voor. Die dus 'Les églises romanes du royaume des Pays-Bas' opslaat, zal daarin noodzakelijk - zoo er in Limburg romaansche kerken zijn - de romaansche kerken van Limburg ontmoeten. Wij doorbladeren echter te vergeefs de platen en letterkolommen van het werk des Heeren Eyck - van de romaansche monumenten in de 11de rijksprovincie vinden wij er geen spoor. Dan zijn er waarschijnlijk in deze provincie geen romaansche kerken? Indien er even weinig zorg voor gedragen was als voor de stichting van Willibrordus' opvolgers te Echternach, die het vaderlijk Goevernement van Luxemburg dood bedaard heeft laten instorten, of indien er de zelfde schendige hand aan gestoken ware, die de Walburg van Groningen, de St-Thomaskapel en de St-Maria van Utrecht, en de Abdijen van Egmont en Rijnsburg allengskens of op eenmaal vergruisd heeft en in de winden gestrooid - dan zoû men hier wellicht een minder bevredigend andwoord op moeten geven: maar gelukkiglijk heeft over Limburg een eenigszins betere geest gewaakt, en de St-Servatiuskerk van Maastricht, naast nog andere romaansche bouwwerken daar ter stede (de L.-Vrouwen-kerk, al is hare krupta wechgebroken), de romaansche abdijkerk van Rolduc, met hare voortreffelijke krochtkapelle in klaverblad - de schoonste krupta misschien die Dietschers en Duitschers bezitten - maar vooral de voortreflijke Lieve-Vrouwenkerk van Roermond, die, op kleiner schaal, de vergelijking met de schoonste Rijnkerken in zonder-

heid met Keulens *Apostelkirche*, zegepralend door kan staan, geven andwoord op de vraag, of het Koninkrijk der Nederlanden in de romaansche kunstperiode krachtig is opgetreden; en dat andwoord is b e v e s t i g e n d . - Tot ons leedwezen kan daarentegen het andwoord, sprekend uit 's Heeren Eycks belangrijke, maar onvolledige bijdragen, dezen naam niet verdienen. Inderdaad, zoo Nederland, als zijne schoonste romaansche bouwwerken, slechts de langzaam geplunderde, verminkte, eindelijk vertredene Utrechtsche Baziliek van de H. Maagd, de even zeer vernietigde centraalbouw, Ste Walburga van Groningen, de door den storm van hemel en aarde mis-vormde St-Pieter of den Westgevel der 'Klaaskerk' van Utrecht, de bedorven Walburgiskerk van Zutfen, of zelfs den (toch altijd eenigszins plompen) St-Plechelm van Oldenzaal had aan te wijzen - dan zoû men niet kunnen zeggen, dat sedert de XVIe Eeuw de maagdelijke romaansche kunst op eene harer waardige wijze door hare gewrochten in ons land vertegenwoordigd werd. Wat mag toch den Heer auteur bewogen hebben, schrijvend over DE romaansche kerken van het Koninkrijk der Nederlanden in 1858, de schoonste, de minst bedorvene, wij zouden bijna zeggen, de ongesloopte geheel onvermeld te laten?

De Heer Eyck is een dier weinige schrijvers in ons vaderland, die zich onthouden van als stoffe voor nieuwe boeken slechts oudere boeken, en niets dan boeken te gebruiken. Den H^{re} Eyck komt de lof toe uit de bronnen geschept, en het tintlende le venzelf beoefend te hebben: het is in ons oog een lof, die ruimschoots opweegt tegen den roem van veel geleerde werken te maken, onder de loutere inblazing van de door het stof der bibliotheeken koud en bedachtzaam voortkronkelende, bloedeloze W e t e n s c h a p . Daarvoor verdient hij onzen warmen dank. Hij heeft de meeste kerken, die hij uitgeeft en bespreekt, zélf bezocht, doorwandeld, betast, gemeten: dat is veel. Zal hij zich nu misschien wegends Limburg hiermede verontschuldigen, dat hij geene gelegenheid gehad heeft ook dat gedeelte van Willibrords veroverde landen te bezoeken? Maar waarom heeft hij deswege dan zoo gantschelijk het stilzwijgen in zijne verhandeling bewaard? Bovendien - als hij ons het uitstekend genoegen doet den groninger St-Martinus, volgends een fraai zegel, te rekonstrueeren, de utrechtsche Ste Maria en St-Pieter, volgends de lieflijk getoetste Stadhuisteekeningen van Zeftleven en Saenredam, in zijn werk op te nemen - waarom dan voor

Limburgs gedenkstukken, voor de schoonste romaansche kerken van geheel Nederland, de gedrukte bronnen niet geraadpleegd? Schayer geeft zelfs, in zijne geschiedenis der belgische architektuur, eene houtsnede van Roermonds 'Munster'[1], en in de 'D. Warande' hebben wij de beroemde krypt van Rolduc, met haar in zijn klaverblad hersteld plan, hetwelk bij den platten grond der keulsche St-Maria-*in-capitolio* geenszins afsteekt, reeds voor vier jaren uitgegeven.

En nu de 1^{e} provincie van het Koninkrijk der Nederlanden - is deze beter door den H^{r} Eyck bedacht? Dr Hermans uit 's-Hertogenbosch heeft, in der tijd, de publieke aandacht gevestigd op vier noord-brabantsche kerken, die zeer zeker tot de romaansche tijd te brengen waren: de karolingische kerk van Gemonde, in 1823 gesloopt; de zoogenaamde 'strooyen kerk' te Vught, in 1825-26 verbouwd, en de nog bestaande zeer belangrijke romaansche monumenten te Nederlangel en te Oirschot. Van beiden bestaan naauwkeurige teekeningen[2], die den H^{r} Eyck, bij het bewerken van zijne 'Romaansche Kerken', niet hadden behoeven te ontbreken. - Het is te meer te verwonderen, dat de Heer auteur onze zuidelijker provinciën aldus ignoreert - daar hij, in dit werk over romaansche kerken, eenige (hoewel niet overal even juiste) gedachten over de gothische St-Janskerk van 's Hertogenbosch heeft uitgesproken. 't Is vooral onbegrijpelijk en naauwverschoonlijk - daar hij, onder zijne kerken 'du royaume des Pays-Bas', met een zoo kalm gemoed de Emmeriksche St-Martijnskerk en -krocht bespreekt - als hadden de vrienden der ethnografische staatsverdeeling hunnen wensch en waren de standaarts van al de lage landen bij der zee in éénen bundel vereenigd.

Al wordt dus Emmerik bij Nederland aangetrokken - andere gewesten, waar het dietsche wachtwoord *schild en vriend* veel zuiverder gegeven wordt en die niet tot Vlaamsch België behooren, hebben wij gezien, dat of uitgesloten of stiefmoederlijk bedeeld werden: maar hoe is het dan nu met de gewesten, die inderdaad en *con amore* behandeld zijn? Het was te verwachten, dat niet alle romaansche overblijfsels zouden worden opgenoemd - maar onwelkom zoû het toch niet geweest zijn als

1 'Histoire de l'archit. etc.' II, bl 50.
2 Hermans, 'Vlugtige blikken in de Kerkelijke Archaeologie van Noordbrabant,' 'D. Warande,' I, bl. 188 en volg.

de Heer Eyck eens voor ons gekonstateerd had wat er aan is van den romaanschen schijn, waarin kerktorens als die van Benskoop, Kastrikum, Hagestein, Jaarsveld en dergelijke met hun arkeltjens, Jutfaas, Langerak, Leimuiden, Odijk, Oegstgeest, de dorpskerk van Rijnsburg, Spaarwoû, Winsen, het ‘oude kerkjen’ van Zuilen, enz., voor de doorbladeraars der aardige teekeningen van Rochman, Rademaker, Pronk, en anderen opdoemen. Worden ons de utrechtsche St-Jans- en St-Mariakerk herbouwd - waarom is er voor de Abdijkerk van Egmond geen poging gedaan? Waarom bleef de ronde apsis van Noordwijkerhout onvermeld? Wij mogen deze vragen doen, wijl de schaal waarop de Heer Eyck zijne stoffe behandelt, er het recht toe geeft: uit Groningen, Friesland, Gelderland, en Utrecht, hadde anders ook veel onvermeld kunnen blijven, dat we nú ongaarne in Holland missen: maar éer wij ze stellen, moeten we nogmaals, bij den auteur, rondzien naar de vermelding van zulke hoogst belangrijke romaansche fragmenten als de bekende schoone apsis van de XIIe Eeuw op het Valkhof te Nijmegen. 't Is inderdaad zeer onbegrijpelijk, dat deze in het gantsche werk des Heeren Eyck niet wordt aangeroerd. Als eerste en zeldzame openbaring van de Gothiek, opstaande uit het overgangs-tijdperk, had de fraaye toren van St-Hippolytus-, toen nog Bartholomaeuskerk van Delft in 't voorbijgaan genoemd mogen worden. Byron zegt: ‘There's music in all things - if man had ears!’ Zoo kan men ook overal sporen van de romaansche kunst in Nederland vinden - als men maar scherp ziet. Waarom bleef de romaansche kapel van het slot te Muiden onvermeld? Daar hebben velen nooit van hooren spreken. We kunnen echter de zeer rustige verzekering geven, dat de romaansche beeldwerken, de kubuskapiteelen der schoorsteenen, aan het beroemd kasteel, het eenige niet zijn, dat van een b ouw in de eerste helft der XIIIe Eeuw getuigenis aflegt. Wij hebben alom in de kromme stijlen en karbeels onder de kap der graaflijke kapel, met volkomen klaarheid de gleuven ontdekt, waar de deeltjens van het romaansch geboogde houten tongewelf tusschengeschoven geweest zijn. Op den zolder, boven het vertrek, dat in dit oogenblik door den kunstschilder Hilverdink gebruikt wordt, kan men zich van de juistheid dezer opgave gaan verzekeren.

De Heer Eyck van Zuylichem moet ons niet voor ondankbaar houden; maar het recht ontbreekt ons, waar we, met achterstelling van aanzienlijke namen en klassieke methoden, ruime

lof geven, meerder voorbehoud te maken, als wij tot de paragraaf der aanmerkingen gekomen zijn.

Al wat wij gezegd hebben, en nog zeggen zullen, behoort niets aan de waarde te ontnemen, die deze bijdrage tot de kennis onzer vaderlandsche bouwkunst ook in onze oogen heeft. Belangrijk en fraai komt ons het cirkelvormig plan der apsiswelf van de kerk te Bosum, tegenover het ongewelfde vierkant van het schip, voor. Men ziet daaruit, dat in de XIe Eeuw het symbolismus van Augustinus nog niet vergeten was, of Durandus' kompendium der liturgisten aller oude christen eeuwen reeds werd voorgevoeld. Trouwens Richardus van St-Victor heeft reeds in het begin der XIIe Eeuw aangewezen, hoe het presbyterium (de autaarplaats) de eeuwige orde, den Hemel vertegenwoordigde (in de algemeene symboliek door den c i r k e l voorgesteld), en hoe het schip der kerk eene afbeelding der waereld, der stoffelijke orde is, die reeds Augustinus en Hieronymus door het v i e r k a n t aangeduid rekenden. Richardus was slechts een leerling van Hugo van St-Victor; Hugo was een Nederlander, en hij is wel de eenige Nederlander der XIe en XIIe Eeuw niet geweest, die in de liturgische kunstformen de dragers van ideën eerbiedigde.

De kerk van Hogebeintum, op haar terp, herinnert ons het zeggen van den genialen Tertulliaan, uit den aanvang der IIe Eeuw: ‘Nostrae Columbae domus simplex in editis’ - het Huis onzer Duive[1], de woning des H. Geestes, zij h o o g g e l e g e n .

Aangenaam was het ons kennis te maken met de kleine krocht der kerk van Rinsumageest, in plan een verlengden halven cirkel vertoonende, wiens diameter door twee zuilen met fraai bewerkte kapiteelen geschoord wordt. Het doet den lezer echter smartelijk aan, dat het middenvenster der krupta tot een ingang is doorgebroken, waarlangs men, even smakeloos als oneerbiedig, over het oude altaar heen[2], afdaalt in dit eeuwenoude verblijf der doode vaderen. In den oostmuur van een aangebouwd gedeelte dezer kerk, bevindt zich ook nog, volgends opgaaf van den Heer Eyck, de gebeeldhouwde zerk in

1 Dit is ook bijzonder toepasselijk op de Middeleeuwen, toen men het H. Sakrament in eene metalen Duive, hangend voor het altaar, bewaarde.

2 Wij mogen ons daar echter niet al te zeer over beklagen: vóor de ingang der sakristij aan de kerk van Geldrop (in N.-Brabant) vonden wij, den 22^{n} April dezes jaars, een stoepjen, samengesteld uit twee fragmenten van een fraayen XVe-eeuwschen zerk van den Graaf van Hornes, Phil. de Montmorency, en met een *altare portabile* tot bovenste trede(!).

rooden zandsteen van een Abt uit de XIIe Eeuw. Er is voor ons geen twijfel aan, of de boogen, voorkomend in de choornis dezer kerk, zijn eenmaal vensters geweest - want Tertullianus zegt óok: 'Domus Columbae in editis semper et apertis': 'Amat figura Spiritus Sancti Orientem, Christi figuram.'

De St-Martinus, te Groningen, was een kruiskerk uit de XII^{de} Eeuw. Stel een latijnsch kruis samen uit vijf quadraten in de lengte, en drie in de breedte. Plaats in het topquadraat, het rechthoekig gesloten presbyterium, uw autaar; bouw daar van buiten aan, in de hoeken tegen de kruisarmen, ter Noordzijde uw gerwekamer of sakristij, ter Zuidzijde uw schatkamer; trek binnen het voetquadraat uw toren op, met zijn dubbele rondboogvenstertjens, en spits getopt; breng zijbeuken aan, en geef ze de helft der breedte van het middenschip; verdeel ze in vierkante welfsvelden, en laat de schildboogen dezer zijbeuken, om den anderen, op tusschenzuiltjens nederkomen, die de hoofdarkaden met hare bekleede pijlers in tweën scheiden; bewaar de zijbeukvakken, neven den toren, ter Noordzijde voor doop-, ter Zuidzijde voor uitvaartkapel; vergeet niet, ook op deze hoogte, behalven de voorname ingangen door den toren en de kruisarmgevels, buitendeuren in de zijbeuken aan te brengen, schuin afgedaakt, opdat men zonder stoornis den ongedoopte in het zuiveringsbad brenge, en den ontslapene uitdrage naar den akker der ruste; laat uwe kruisarmgevels, elk met drie, uw choor met zeven vensters verlicht zijn - drie in den oostgevel, en twee aan beide kanten; het getal zeven is daar op zijne plaats, waar het de gemeenschap met het licht van den Hemel geldt - zeven gaven des H. Geestes, zeven Sakramenten, opene vensters der genade; breng in uw schipsbovenmuur, in den hoofdvorm van een halven cirkel, vijfvoudig uitgeschulpte lichten aan; voltooi uwe welven door de gantsche kerk, bedek de kappen met vast lood (ondanks het gevaar, dat het, als te Utrecht in 1582, voor 28120 gulden verkocht worde en de kerk aan het onweder ten prooi geworpen), en gij hebt, naar de goede teekening van den H^{r} Eyck, uwe fraaye groningsche St-Martijn herbouwd.

Ook de bewerking der muren van de kerk te Garmerswolde, met haren in den n.-w.-lijken transsept-buitenhoek vrij gebouwden klokketoren, is zeer opmerkelijk. Talrijke boogen, galerijtjens en arkaturen bieden de vraag ter oplossing: wáar men hier aan vensters en doorgangen te denken heeft, of waar men het boog-

systeem, in plaats van de verdikking der muren, heeft willen toepassen, met behartiging der verciering.

De H^{r} Eyck herstelt ook de bekende St-Plechelmuskerk in hare oude gedaante. Wij zouden echter wel gaarne vernomen hebben, op welk gezach de Heer Eyck het choor met minder dan een halve cirkel sluit. De H^{r} Eyck spreekt, op het voorbeeld van sommige buitenlandsche kunstkenners, veel van bazilieken, als die aan de boorden van den Rijn zouden gevonden worden, en waarvan ook deze kerk van den grooten kerkenbouwer, Bisschop Bernulf, een exemplaar zoû opleveren: wij kunnen echter de juistheid van deze benaming volstrekt niet inzien. De Ste Maria *Maggiore* en in Trastevere, de San Paolo buiten de muren, S. Crisogono en een goed getal andere rechthoekige parallelogrammen met, evenredig, kleine apsiden en links en rechts een *senatorium* en *matronaeum*, dat alleen boven het dak der zijpanden uit, in plan, een soort van *tau*-vormig kruis kan uitmaken met het middenschip, dunkt ons den naam van baziliek te verdienen. Kenmerkend in de baziliek is ook, dat de triomfboog bepaald wordt tusschen het schip en het kruispand - iets dat trouwens door den wechgebroken muur der utr. St-Pieterskerk ook dáar schijnt aangeduid; maar bazilieken zijn de kerken van Bonn, van Coblents, van Ments, de Apostel-, Cuniberti-, Gereon- en andere romaansche kerken van Keulen nooit geweest - zoo min met als zonder de nooit gerechtvaardigde herinnering, dat er in Rome heidensche bazilieken tot dusgenoemde bazilieken (of christen kerken) zouden zijn ingericht.

Wij zagen, bij den H^{r} Eyck, met genoegen de herstelling der St Plechelmus en der Zutfensche St Walburga; maar zij kunnen, zoo min als de kerk van Ootmarsum, uit de verte bij de Roermondsche Abdijkerk vergeleken worden. Ja, bezat Utrecht hare St Maria nog - dan kon er van vergelijking sprake zijn, ofschoon het halfrond gesloten choor, zonder kapellen of anderen uitbouw, gelijk het bij den H^{r} Eyck voorkomt, alleen door den daarboven uitrijzenden middentoren tegen den schoonen voorgevel schijnt te hebben kunnen opwegen.

De St-Pieterskerk te Utrecht blijft altijd, met hare vier hoofdpijlers en tien gelijke, losstaande, door rondboogen verbonden zuilen, met hare krocht en verhoogde offerplaats, hare westelijke gaanderij, een zeer belangrijk monument, en het was wel te wenschen, dat men in Utrecht de eischen der tijd ver genoeg inwilligde, om de kunstgetrouwe herstelling en verciering dezer kerk een weinig ter harte te nemen.

Over het algemeen kunnen wij in de tijdverdeeling van den H^{r} Eyck zeer wel berusten: om echter de geheele waarheid te vragen: acht hij zijne drie tijdperken zelf wel heel kennelijk gecharakterizeerd? Kunnen ze wel heel bepaald onderscheiden worden - zoo als men het bijv. met de tijdperken der Gothiek vermag? In het tweede tijdperk - den Bernolfstijl zoû men het mogen noemen - 'le petit nombre de voûtes qu'on construisit paraît avoir été aussi *en plein cintre*' (wij laten de redaktie der zinsnede dáar); tot dit tijdperk brengt de Heer auteur de kerk van Keizer Hendrik IV, de St Maria, en op zijne plaat N° VIII zijn hiervoor bepaald *spitsboogvormige* kruisgewelven aangegeven. Nog altoos wordt het choor van de Bossche St Jan tot de XIIIe Eeuw gebracht. Na de lezing der monografie van Dr Hermans[1] valt dit echter moeilijk vol te houden. Indien de Bossche Rektor de geheele tegenwoordige kerk (met uitzondering van den toren) te ónrechte, naar 's Heeren Eycks meening, tot de 2de helft der XV^{de} Eeuw brengt, dan had de H^{r} Eyck dit dienen aan te toonen. Heeft men wel ergends in de XIIIe Eeuw met zuilen (of pijlers) zonder kapiteelen gehouwd? - Hoe de westgevel der utrechtsche 'Klaaskerk' met zijne twee torens 'comme un exemple du style' kan gelden waarin, ter XIe Eeuw, de meeste dorpskerken gebouwd werden (bl. 7), is ons zeer duister. Op dorpen zal men toch wel geen kerken met twee torens gebouwd hebben, ten zij dat het Abdijkerken waren. Die torenquaestie verdient, met betrekking zoowel tot de gothische als tot de romaansche tijd, sints lang een grondig onderzoek.

Wij nemen, als wij zeiden, ook de taalformen, waarvan de H^{r} Eyck zich bedient, voor hetgeen zij zijn. Wij meenen, dat, vooral met behulp van lithografiesch potlood of etsnaald, die de waereldtaal spreken, de auteur er zeer wel in geslaagd zal zijn zich door vreemdelingen te doen verstaan. Hij zal echter, bij een tweeden druk, het woord 'ovale' op bl. 13 behooren te veranderen in 'oblongue.'

Wij willen hiermede van den H^{r} Eyck van Zuylichen afscheid nemen. Heeft hij niet alles gegeven wat zijn titel belooft - hadden we, daarbij, gehoopt, dat hij er in slagen zoû uit de beschreven romaansche overblijfselen eenigszins eene genealogie van vormen op te maken, die ons, ook bij gemis van

1 In den 'Katholiek', November, 1853.

voorlichting door den schrijver, tevens eene afschaduwing van den algemeenen gang der ideën en maatschappelijke feiten zoû verstrekt hebben, van Karel den Groote tot Koning Willem - wij mogen, ook na de gemaakte aanmerkingen, niet anders dan dankbaar zijn voor hetgeen ons geschonken is.

Wenschelijk zoû het zeker wezen, dat men, tot toelichting van de geschiedenis der schoone vormen, in het tijdvak der Karolingische Koningen en in dat der Kruistochten - waartusschen Paus Gerbert als de heraut der nieuwe dageraad optreedt na de verschrikkingen van het jaar 1000 - tot toelichting vooral van die belangrijke overgangsperiode, toen het Romaansch Gothiek werd, toen de in St Gallen, Luik, en Utrecht gekweekte kloosterkunst overging in de handen der vrome leeken, van de orde in de broederschap, van de cel in de lootse, en de Tuotiloos opstonden te midden van de burgerij - toen aan den eenen kant de ‘Reinaert’ in het Dietsch werd geschreven, en aan de andere zijde de Bisschoppen en de burger kunstenaars de zuilen in den grond wisten te zetten, die als vruchtbare stammen op den christelijken kunstakker zich in alle richtingen over de hoofden der menschen en over den troon des Allerheiligsten uitspanden: - wenschelijk ware het, dat men uit die dagen allerlei proeven van kunstvormen bij-een-bracht, om de onderlinge verhouding van Romaansch tot Gothiek te beter te leeren waardeeren. Dat de kunstenaars uit de gothische tijd zich nog innig aan het Romaansch verwant gevoelden, blijkt wel hieruit, dat de schilders, zelfs der XVe Eeuw, waar zij eene oude kerk of tempel behoefden, daartoe eene der bekende romaansche bouwwerken bestudeerden. Hemlinck, Van Eyck, en Rogier v.d. Weyden brachten, in hun tooneelen uit het N. Testament of uit de Legende, bij herhaling romaansche kerken aan - om dat deze voor hen het denkbeeld van oude tempels of bedeplaatsen vertegenwoordigden, en dat men zich der verwantschap bewust was, waarin men tot die oude Joden of Christenen placht te staan.

Onze geachte vriend Dr Beynen gaat nog voort[1] het meermalen door hem bewerkt idee te verkondigen, dat het rondboogstelsel het afgepaste, beperkte, het in zich-zelf te-rug-keerende, het katholieke is, terwijl de vrijelijk naar boven schietende lijnen van den spitsboog het onbeperkte, het ruime, verhevene en alomvattende van het Protestantisme vertegenwoordigen. De vergelijking gaat al te zeer

1 In Ten Kates onlangs verschenen *Hertha*.

mank, om nogmaals met welwillenden glimlach of beleefde buiging voorbijgestapt te kunnen worden. De Gothiek is volstrekt niet uit lijnen samengesteld, die in het ijdel uitloopen, die men in 't oneindige zoû kunnen verlengen. De Gothiek is niets anders dan een ontwikkeld Romaansch. De beide boogen, die het topschild uitmaken van een ogivaal venster, zijn even zeer deelen van een cirkel als de *plein-cintre* het is van een romaansch. De passerpunt wordt slechts op een andere plaats gezet, en door de wederwerking van een tegenovergestelden passertrek wordt de eerste verhinderd buiten het bestek te gaan waar hij dienst moest doen. Maar door de meerdere kracht, die de aanleuning van twee boogen in strijdige richting heeft, kan men, in de Gothiek, hooger en stouter bouwen dan in de Romaansche Architektuur. Daar zijn echter architekten die te-rug-deinzen voor de oneindige vruchtbaarheid der Gothiek - die ook ondervonden hebben, dat hunne slechte (gemakkelijke) Gothiek te zeer in het oog valt, en afsteekt bij de ware: daarom bouwen zij, onder den naam van byzantijnschen stijl, zoowat romaansche kerkjens, die de koelheid van ziel en het onverstand hunner vervaardigers op het voorhoofd dragen. Men moet niet denken, dat de Gothiek vijandig tegen de Romaansche Kunst overstaat, zij is eene geleidelijke voortzetting van de zelfde beginselen, maar heeft eene grootere vrijheid tegenover het klassicisme bereikt. Als men eene beschrijving en goede afbeelding van kerken, proeven van ornamentiek, van snijkunst, drijfkunst, schilderkunst, allerlei beeldwerk, zegels, penningen, munten, stukken kerk- en huisraad, geschreven en beteekende boeken, bij elkaâr had van de Romaansche en van de Gothische tijd - dan zoû de eerste ons meer mysteriëus, vaak meer zinrijk, soms in de beelden met meer ernst en majesteit, soms ook met meer naïeviteit voorkomen; maar altoos zouden wij er een minder ontwikkeld zelfbewustzijn en minder objektieve volkomenheid in bespeuren. Het is meer het volksgenie, dat zich daar uitspreekt, dan dat van den kunstenaar. De Romaansche Kunst schijnt mij eene argloze jonge maagd, die, in haar witte kleed, daar kuisch en in zich-zelf gekeerd maar zonder inwendigen strijd, werking en wederwerking, *sans arrière-pensée*, zachtjens heenwandelt. Toch geurt het in dat gemoed van geheimzinnige bloemen, wier glans hij die haar nadert meer ziet koesteren dan uitschitteren in haar zedig oog en in den blos harer wangen. De Gothiek, in hare eerste periode, dat is de rijzige reeds met oranjebloesem en

paerlen gekroonde bruid, die een schat van geluk voor haar toekomstig gezin in haar hart bewaart; en welhaast blijkt het ook hoe vruchtbaar de beginselen zijn, die in de Gothiek tot rijpheid zijn gekomen: niet in de dolle weelderigheid, waartoe zij in de XVe en XVIe Eeuw vervallen is, en toen ze vormen gebaard heeft, wier wanstaltigheid behoorde te verhoeden dat ze als modellen in de fransche en duitsche leerboeken worden opgenomen, maar veeleer in de onuitputtelijke verscheidenheid, waarmede de wijze gothieke architekt onzer dagen langs den eenig logischen, dat is, in de bouwkunst, den gothischen weg, aan alle eerlijke behoeften door heerlijke middelen weet te voldoen. De romaansche kunst, dat is de kerk in haar kloosterleven - dat is St Gallen en Cluny; dat zijn hier en daar kampementen en verschansingen, uitgezette schildwachten, die het op de verovering der zielen, met ascetische middelen, of door prediking in eene *laura* toeleggen: de Gothiek, dat is het kerkelijk leven dat zich in de maatschappij heeft uitgestort; de Bisschopsstaf, naar buiten gekeerd, heeft alles aangeraakt en alles verguld; de maatschappij, de gantsche waereld, waarvan de gothieke kathedraal het ware beeld is, heeft het Christendom aangenomen, en deze zon doet alles blinken van den zelfden harmonischen gloed.

De waarheid is nog even min rekbaar of veranderbaar als voorheen; maar de knop heeft zich tot bloem ontsloten, de bloem heeft plaats gemaakt voor de vrucht. Niet-te-min het levensbeginsel blijft het zelfde. Het brandpunt der christelijke kunst is altijd dat zelfde offerautaar, waarop, het zij met eerbied gezegd, dag aan dag de typus verschijnt der hoogste Openbaring van het godlijke in het menschelijke, het zij het in de mysteriëuze apsis eener romaansche kerk staat, het zij het omstraald worde door al den luister, dien de geschilderde vensters van den hoogen gothischen lichtbeuk op de metalen kerkvaten en luchters doen nederdalen, het kerkgeraad, de meubels, de beelden, de gewaden en het gereedschap, die alle zoo vele formulen uitspreken van de meer en meer volwassende godsdienstige kunstleer.

De grondslag van de Gothiek is één met dien van den Romaanschen stijl, en nooit zullen deze beide scheppingen van het nieuwere volksgenie als weêrpartijders tegen over elkaâr staan, gelijk de kunst en de kritiek het plegen.

1 Sept. 1859.

J.A. ALBERDINGK THIJM.

Een programma van theologisch onderwijs.

Dr. J.J. Doedes, Oratio de critica studiose a Theologis exercenda. Traj. ad Rhen., apud Kemink et Fil., 1859.

> Il faut tenir pour le Christianisme, malgré les arguments de certains apologistes et la foi de certains croyants; il faut tenir pour la liberté, malgré certains libéraux.
> Ampère, Voyage Dantesque, p. 231.

Het is de roem van een volk, als zeer uiteenloopende rigtingen in 's lands vergaderzaal, in de kerk, bij het hooger onderwijs, ja waar niet, door uitstekende woordvoerders vertegenwoordigd worden. De geestelijke ontwikkeling eener natie heeft er ongetwijfeld het hoogste belang bij, dat geen enkele rigting, door de partijdigheid van het gouvernement of door de partijdigheid der openbare meening, uitsluitend in het bezit gerake van die middelen, waardoor wettige invloed wordt uitgeoefend. Wanneer een rigting bekwame en achtenswaardige woordvoerders bezit, dat men hunne stem niet smore, dat men zelfs niet zijdelings trachte hun stem te verzwakken door hen wederregtelijk te berooven van die officieele organen, waarop te regt prijs gesteld wordt door elk, die eene overtuiging heeft en haar gaarne verspreidt.

Deze eisch is de eisch der ware verdraagzaamheid, die, gelijk altijd, ook hier één is met den eisch eener opregte en innige waarheidsliefde. Het is miskenning van de magt des geestes; het is ongeloof aan de kracht der waarheid, anders dan door zuiver geestelijke wapenen den invloed eener rigting in

kerk en staat te willen bestrijden, of door het monopoliseeren der officieele organen de zegepraal te willen verzekeren, althans verhaasten van hetgeen men als waarheid aanneemt, lief heeft en belijdt. Maar het moet ons ook enkel om waarheid te doen zijn; doordrongen behooren wij te wezen van de overtuiging, dat waarheid vinden zal, die ze zoekt, zullen wij met ernst kunnen verlangen dat tegenstrijdige rigtingen ruimschoots in de gelegenheid worden gesteld om het hare bij te dragen tot het groot geheel, aan welks voltooiïng alle krachten werkzaam moeten zijn.

Wat toch zijn de verschillende rigtingen op het gebied des geestes anders dan de lijnen, die door de pijlen van den boogschutter worden doorloopen, eer deze in het schijfschieten zoo geoefend is, dat hij terstond het mikpunt weet te treffen. De menschheid is die boogschutter. Nu eens regts dan links, nu ten noorden dan ten zuiden van het mikpunt raken hare pijlen de schijf, zoo lang zij haar blik op het mikpunt gevestigd houdt; eerst als zij dit punt den rug toekeert, begint zij volstrekt te dolen. Ja, zoo weinig vruchteloos is haar arbeid, dat zij, zonder dit herhaald missen, nooit - dan bij toeval - zal leeren raken. Het b i j n a wordt daarom steeds minder veracht door hem, die reeds sedert geruimen tijd vergeefsche pogingen aanwendt tot bereiking van een doel.

Dat wij in de geestelijke wetenschappen iets meer dan hoogstens hier en daar een *à peu près* zouden bezitten, wie, die in hetgeen onze eeuw onderscheidend kenmerkt geen vreemdeling is, durft het beweeren? In zijn kindschheid heeft het menschelijk geslacht geleefd, gelijk de kinderen leven: wij kenden geene verborgenheden noch in de natuur, noch in de geestelijke wereld; allerminst in de laatste. Niet eerder begint de menschheid door te denken of zij bespeurt allerwege problemen, ernstige problemen van allerlei aard. Daarom is onze eeuw, die aan het denken een zoo ongewone ontwikkeling gaf, ook onuitputtelijk in het vermenigvuldigen van vragen. Dit is zeer verblijdend. Het ongelukkigste leven is een dom leven, en een dom leven is een leven, waarin men het bestaan zelfs niet vermoedt der talrijke moeielijkheden en verborgenheden, die 's menschen denken beurtelings prikkelen en afstompen. Een dom leven is een leven, waarin men de aanwezigheid der vele voetangels en klemmen in den hof niet bespeurt, omdat men door het lekker zonnestraaltjen verkwikt niet verder komt dan de gekoesterde

plek, van waar het vergezigt zoo schoon is op de grazende kudde.

Hoe meer men bemerkt, of liever: ontegenzeggelijk ondervindt, dat men aan alle zijden spoedig vastraakt, hoe meer men ook sommige groote alternatieven begint te schuwen. Vele der groote alternatieven, die dogmatische geesten ons stellen, zijn in mijn oog even zoo vele knipscharen, waarmede de eenige Ariadnedraad, die ons in den doolhof nog is overgebleven, onophoudelijk wordt afgebroken. ‘Of dit, óf dat, kies!’ dit roept men ons gedurig toe. De wijze verlangt en leert dagelijks niets anders te antwoorden dan: noch dit alleen noch dat alleen, maar vaak én dit én dat. De waarheid is in de nuance. Vooral de geestelijke wereld is zoo ingewikkeld, zoo veelzijdig, dat iedere formule, die voorgeeft haar te verklaren, nog veel te eenvoudig, veel te eenzijdig is. Voorloopig, het is waar, moeten wij ons met t e eenvoudige, t e eenzijdige formules te vrede stellen; maar aan het groote bezwaar, dat hieruit ontstaat, moeten wij trachten zooveel mogelijk te gemoet te komen door vele dergelijke formules bij een te zamelen, al is het ook, dat zij voor als nog elkander onderling opheffen. Naar het vinden van dogmata streeft onwillekeurig de denkende mensch; van het zamenstellen eener dogmatiek blijft hij zich voor als nog zorgvuldig onthouden. Want, bij de verwonderlijke beperktheid onzer kennis en het meer en meer openbaar worden van het hoogst ingewikkeld karakter der geestelijke wereld, beschouwt hij dogmatiek als het graf der wetenschap.

Laten wij dus in het bestaan van zeer verschillende rigtingen ons verheugen. Moeielijk kan men met opzet eenzijdig zijn; nu de menschen echter van nature geneigd schijnen tot eenzijdigheid, tracht de wijsgeer met allerlei eenzijdigheden zijn voordeel te doen. Daarom heeft hij eene onbeperkte tolerantie. Hij zou niet gaarne zien, dat eenigerlei opvatting, eenigerlei hypothese, die hetzij een deel, hetzij het geheel der geestelijke wereld poogt te verklaren, verloren ging of onopgemerkt bleef, daar hij niet zeker is, dat een opvatting of een hypothese, die niet door een ander in het midden wordt gebragt, door hem zelven ontdekt zal worden. Heeft de wijsgeer deze omzigtigheid aanvankelijk reeds tegenover individuëele meeningen, hij heeft haar in driedubbele mate tegenover meeningen, die door een geheele partij worden vertegenwoordigd. Het staat bij hem vast, dat een gevoelen, een beschouwingswijze, omhelsd door

een zeker aantal van zijne natuurgenooten, die hij noch onkundig noemen noch van kwade trouw verdenken kan, voor het minst zijne kennisneming en aandachtige overweging verdient.

Onverdraagzaamheid op wetenschappelijk gebied komt dan ook in de meeste gevallen voort uit de kinderachtige inbeelding dat men de groote taak, die gelegen is in het onderzoek der geestelijke wereld, alleen met zijne rigting vervullen kan. Ware verdraagzaamheid ontstaat uit en wordt gevoed door de overtuiging dat de bestaande verscheidenheid der geesten, die de moeder is der verschillende rigtingen, een dankbaar te waardeeren waarborg oplevert tegen het gevaar, dat de menschheid door eenigerlei rigting volstrekt en voor goed op het dwaalspoor zou worden geleid. En het is mede uit hoofde van die bestaande verscheidenheid der geesten, zich openbarende in de verscheidenheid der rigtingen, dat wij de troostrijke zekerheid bezitten: de menschheid dwaalt, maar mist het doel harer reize niet.

Deze verdraagzaamheid - geen laaghartige onverschilligheid alzoo omtrent de hoogste belangen des geestes -; deze verdraagzaamheid - verdienen hare beginselen niet op den voorgrond gesteld te worden nu scepticisme en dogmatisme weder allen vooruitgang dreigen te storen? zij immers scherpt de kritiek en maakt den strijd vruchtbaar -; deze verdraagzaamheid begroet met blijdschap de benoeming tot hoogleeraar in de godgeleerdheid van iemand, dien een bepaalde theologische rigting in ons vaderland onder hare bekwaamste vertegenwoordigers noemt.

Dat Dr. Doedes, de schrijver der verhandeling waarvan wij het onderwerp aan het hoofd van dit opstel hebben vermeld, als woordvoerder en vertegenwoordiger bepaaldelijk der conservatieve rigting, zijne benoeming tot hoogleeraar heeft aanvaard, blijkt uit zijne inwijdingsrede. Met achting inboezemende rondborstigheid deelt Prof. D. ons mede, dat hij de historische waarheid vasthoudt, zelfs van die evangelische verhalen, die aan de kritiek sedert de laatste jaren het meest aanstoot hebben gegeven.

In Duitschland, in Frankrijk, in Holland biedt de letterkundige verzameling, die wij in onze vier kanonieke Evangeliën bezitten, een veld aan, waarop, naar veler oordeel, nog niets dan onzekerheid heerscht; waarop een tal van onbeslechte vraagstukken den ernstigen en ijverigen onderzoeker gedurig bezig

houden. Geleerde, vrome, scherpzinnige mannen, in de dienst der wetenschap vergrijsd of in den wapenhandel nog naauwelijks onderwezen, gorden zich op verschillend standpunt, met verschillende oogmerken en wenschen, voortdurend aan tot den strijd, en met zekere angstige spanning verbeiden velen den uitslag, soms twijfelende of hunne oogen dien uitslag wel ooit zullen zien. Is de oorsprong van het christendom, is het leven van Jezus, is het ontstaan der christelijke kerk in de historische boeken des N.V. naar waarheid beschreven, ziedaar de vraag, waarover sedert geruimen tijd zoo gestreden wordt, dat noch de wijze, noch het oogenblik der beslissing door de schrandersten kan worden bepaald, en hetgeen dien strijd vooral gaande houdt, is de moeielijkheid, die de kwestie aangaande de geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen den geschiedvorscher aanbiedt.

Aan dezen strijd is Dr. Doedes tot hiertoe niet vreemd gebleven. Tot tweemalen toe heeft hij het zijne bijgedragen om eene historisch-kritische methode ingang te doen vinden, die de handhaving van de geloofwaardigheid ook der Evangelische wonderverhalen mogelijk maakte. Het regt, volgens hetwelk het christendom zijn historischen oorsprong in het N.T. naar waarheid beschreven vindt, is door Dr. D. verdedigd tegenover eene wijsbegeerte, die de onmogelijkheid van wonderen staande hield. ‘Wat spreekt gij van mogelijk en onmogelijk, voor gij de historische gedenkstukken des christendoms zelven hebt onderzocht. Ik onderzoek enkel de geloofwaardigheid der getuigen, onafhankelijk van hetgeen zij mij mededeelen. Van mij zult gij nooit de onwetenschappelijke bewering hooren: dit of dat is onmogelijk.’ Later evenwel was Dr. D. zoo weinig geneigd deze verklaring te herhalen, dat onlangs Prof. Opzoomer (*De waarheid en hare kenbronnen*) zijn geheugen op dit punt te hulp moest komen, vermits hij zich niet herinnerde, haar ooit te hebben afgelegd. Uit de ingebeelde vesting verjaagd, waarachter Dr. D. zich had verschanst met de bewering, dat de wijsbegeerte a priori, d.i. vóór het openen van een historisch document, nooit de onmogelijkheid van eenige zaak mag staande houden; verjaagd ook door mij, die hem aantoonde, dat hij, zonder een duidelijk begrip te hebben van hetgeen men al of niet voor mogelijk mag houden, geen stap kan doen op eenig gebied der kritiek en die hem bewees, dat zijn hoofdargument voor de historische waarheid der Evangeliën op het begrip van hetgeen al of niet mogelijk is steunt, na-

melijk op de overtuiging, dat aan de zijde der Evangelisten *onmogelijk* bedrog heeft kunnen plaats hebben; uit zijne vesting verjaagd, heeft Dr. D. naar nieuwe wapenen omgezien ter handhaving van de historische trouw, bepaaldelijk der Evangelische wonderverhalen. Intusschen onderschreef de Hoogl. de beginselen der empirische kritiek, d.i. van die kritiek, die van de ervaring uitgaat en haar alleen tot rigtsnoer kiest. In weêrwil van de openhartige belijdenis dezer beginselen, meende Dr. D. de geloofwaardigheid der wonderverhalen te kunnen staande houden, zoolang de twee volgende eischen niet vervuld waren. Hij sommeerde nl. zijne tegenpartij, om aan te toonen: 1°. dat het organisme van den kosmos de Evangelische wonderen stellig buitensluit, 2°. hoe de Evangelische geschiedenis, na van hare wonderverhalen beroofd te zijn, zich dan werkelijk heeft toegedragen.

Ook deze wapenen heeft Dr. D. moeten overgeven, daar hem de onredelijkheid der gestelde eischen werd bewezen.

Terwijl alzoo de geleerden in het geleerde Europa voortdurend allerlei hypothesen vormen, ten opzigte van de litterarische en historische kritiek der Evangeliën, en de meest bedachtzamen zich het minst veroorloven, nu reeds daaromtrent resultaten vast te stellen; terwijl op elk gebied de groote moeielijkheid meer en meer erkend wordt, om zich te vergewissen, hoezeer onschuldige gebeurtenissen zich hebben toegedragen, zoo zelfs, dat een Prescott - welligt een der bekwaamsten op het gebied der historische kritiek - nog kort voor zijn dood het verleden ‘that great land of uncertainty’ noemde; terwijl Dr. D. al de argumenten, waarmede hij tot hiertoe zijne overtuiging had gehandhaafd aangaande den historischen oorsprong des christendoms, gelijk die in de kanonische Evangeliën vermeldt wordt, heeft moeten loslaten en prijsgeven; terwijl hij, blijkens zijne vroegere en nooit herroepene verklaringen, zeer sceptisch staat tegenover de echtheid van bepaalde Evangeliën, en hij nog geen vinger heeft verroerd om de wel niet door hem, maar toch door anderen met duchtige argumenten bestreden authentie der overige Evangeliën te verdedigen; terwijl eindelijk de wetenschappelijke antecedenten van Dr. D. zelven, zoowel als de toestand, waarin op dit oogenblik de godgeleerde wereld verkeert, elk doen verwachten, dat een nieuw benoemd hoogleeraar in de Theologie zijne beste krachten zal wijden aan het onderzoek van die vraagstukken, die op de historische wording van het Christendom

betrekking hebben, - treedt Dr. D. op en laat op plegtigen toon zich aldus hooren:

‘Bij mij staat het vast (MIHI CONSTAT), dat Jezus uit de maagd Maria is geboren, wonderen heeft verrigt en gestorven zijnde in het leven is wedergekeerd.’

In den mond van den hoogl. bevreemdt mij deze verklaring en wel om de volgende redenen.

Te bewijzen, dat men bij het lezen van wonderverhalen niet: ‘onmogelijk’ mag uitroepen; het is Dr. D. niet gelukt. Veeleer heeft hij moeten erkennen, dat ook hij sommige zaken onmogelijk acht.

Aan te toonen, in welke gevallen de uitroep: ‘onmogelijk’ al of niet plaats mag hebben; het is door Dr. D. zelfs niet beproefd. Veeleer heeft hij zich bepaald tot de dubbelzinnige verklaring, dat men bezwaarlijk van zekere zaken beweren kan, dat zij mogelijk zijn.

Vol te houden dat, afgescheiden van den inhoud van eenig boek, de bij vorige gelegenheden reeds geblekene geloofwaardigheid van den Schrijver ons de geloofwaardigheid van ieder verhaal, dat hij ons verder mededeelt, genoegzaam waarborgt; ook dit is door Dr. D. niet ondernomen. Veeleer heeft hij verzekerd, dat de overigens geloofwaardigste vriend ook hem iets kan verhalen, waarvan hij toch moet erkennen, dat hij het niet gelooft.

Te onderstellen, op grond van een theïstisch Godsbegrip, de mogelijkheid, dat natuurwetten door God of door zijne gezanten verbroken worden; het komt Dr. D. niet in de gedachte. Veeleer houdt hij staande, dat een wonder geenszins de verbreking eener natuurwet insluit.

Te handhaven de authentie van al de kanonische Evangeliën; Dr. D. wacht er zich wel voor. Veeleer ontkent hij, dat bijv. ons eerste Evangelie van de hand van Mattheüs afkomstig zou zijn.

M i h i c o n s t a t evenwel. Bij Dr. D. - men weet volstrekt niet op welke gronden - staat de geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen v a s t.

Wat is er toch gebeurd, sedert Dr. D. nog in het najaar van 58 zich op gelijken voet met ons stelde, met ons onhandelbare, oppervlakkige geesten, die maar volstrekt niet op de hoogte kunnen komen der ware kritische methode? Zijn hem nieuwe bronnen geopend, waardoor hij plotseling de eenig ware

('unice probabilem') methode heeft leeren kennen? Want, zullen zijne historische resultaten onfeilbaar zijn, zoo dient zijne historische methode in de eerste plaats onfeilbaar te wezen. Is hij nu werkelijk op het punt der methode de onfeilbaarheid deelachtig geworden? Is er een charisma der methode, een sacrament der methode, dat men bij de aanvaarding van het hoogleeraarsampt als een opus operatum, wie weet! welligt door oplegging der handen van zijne voorgangers, ontvangt? Tot hiertoe hebben wij met Dr. D. getwist over de methode der historische kritiek. Een zaak, waarover men twist, is niet evident. Wie over het evidente twist, is krankzinnig. Zonder een onwedersprekelijk ware methode, geen onwedersprekelijk ware resultaten. De methode van Dr. D. stond dus tegenover de mijne. Heeft hij mijne, d.i. de empirische, methode met goed gevolg bestreden? de zijne gehandhaafd? Die van onzen strijd (in het Tijdschrift voor Godgel. en Wijsbeg. en in de N. Jaarb. voor Wetensch. Theol.) kennis heeft genomen, weet wie van ons beide concessiën heeft moeten doen, Dr. D. of ik. Zijne methode stond dus tegenover de mijne, voor als nog en voor het oogenblik met gelijk regt. Voor de regtbank eener onpartijdige kritiek moest Dr. D. de methode, die híj tot hiertoe gevolgd heeft, nog krachtig handhaven. Reeds spande Mr. Opzoomer[1] den boog, om haar welligt de beslissende wonde toe te brengen. Daar wordt eensklaps de strijder opgenomen in de rij der Theologiae Professores. M i h i c o n s t a t klinkt uit de wolk en de stem der profetie roept ons vertroostend toe:

'Vindt mijne methode ingang, dan houden alle twisten weldra op, die nu gevoerd mogen worden over den persoon, de geschiedenis en het werk van den Verlosser.'

Behoeven wij het nog uit te spreken? Deze handelwijs van den nieuw benoemden hoogleeraar doet ons pijnlijk aan. Zal de theologie in de schatting harer zusterwetenschappen rijzen, wanneer een theoloog zich veroorlooft, wat geen beoefenaar der wetenschap op eenig ander gebied zich ooit veroorloven zou? Waar is de physioloog, waar de chemicus, waar de astronoom, die een mihi constat (bij mij staat vast) zou durven uitspreken, wanneer hij om die uitspraak te regtvaardigen niet meer bezat dan de zeer twijfelachtige gegevens, waarover Dr. D. kan be-

1 In zijne verhandeling: Zekerheid en Waarschijnlijkheid, zie *De waarheid en hare kenbronnen*.

schikken? Hoe zou het in het hoofd van den natuurvorscher kunnen opkomen om, werd er over de methode zijner wetenschap zooveel gestreden als thans over de onze geschiedt, met onverstoorbaar zelfvertrouwen te voorspellen, dat, zoo men slechts zijne tegenover de tegenpartij in haar goed regt nog volstrekt niet gehandhaafde methode volgen wilde, aan alle twisten weldra een einde zou komen? Hoe verwonderd moeten in Utrechts groote gehoorzaal de vertegenwoordigers van de andere vakken van wetenschap hebben opgezien, bij het vernemen van den stelligen toon, waarop hun collega zich liet hooren. Uit dien stelligen toon moeten zij, volgens de analogie der wetenschappen, hebben opgemaakt dat men in de godgeleerdheid volkomene zekerheid bezit althans aangaande de methode, die men behoort te volgen. Zij hebben onmogelijk kunnen vermoeden, bij het hooren van den aanhef dezer oratie, dat de stellige toon, de onomstootelijke overtuiging van hun nieuwen ambtgenoot zaken gold, waaromtrent de deskundigen in de godgeleerdheid volstrekt niet eenstemmig denken, ja waarvan veeleer het voor en tegen, om niet te veel te zeggen, met gelijk regt wordt bepleit. Maar hunne bevreemding moet steeds klimmende zijn geweest toen zij bespeurden hoe hun collega, na in het begin zijner redevoering allerlei moeielijk te verkrijgen resultaten te hebben vastgesteld, aan het slot zijner oratie de eenige methode, die hem tot die resultaten kon leiden, nog aan moest prijzen en verdedigen. Zij hebben immers nooit aanschouwd, dat een wetenschap vruchten afwerpt eer zij als wetenschap bestaat, d.i. eer hare methode boven alle bedenking verheven is.

Vreemd moeten vooral de beoefenaars der geschiedkunde hebben opgezien. Zich afslovende in het zweet huns aanschijns; gestadig bezig om op het naauwelijks ontgonnen veld nu en dan een schralen oogst in te zamelen; door een verbazende bronnenstudie en bronnenkritiek het licht ontstekende in de wetenschap, somtijds zelfs ten koste van het dierbare licht hunner oogen; wikkende en angstig tegen elkander wegende allerlei waarschijnlijkheden, geraken meestal de beoefenaars der geschiedkunde niet tot de vreugde van het bevestigen, maar tot een lijdzaamheid, die zich openbaart in een vragend ter tafel brengen van hetgeen men nog slechts aanvankelijke uitkomst des onderzoeks noemt.

‘Mihi constat’, zegt Dr. Doeders. Zie, hoe ze verschrikken! En wat staat bij Prof. D. vast? Een verleden, dat achttien eeuwen achter ons ligt; arm is aan gedenkstukken en waarvan

de voor echt gehoudene gedenkstukken niet slechts sedert zestienhonderd jaar volmaakt dezelfde zijn gebleven, maar buitendien in den laatsten tijd, met nog ongunstig gevolg, onderworpen waren aan de scherpzinnigste kritiek, daar ze zaken mededeelen, die, volgens veler indruk, aan het ongeloofelijke grenzen.

Van die gedenkstukken staat de geloofwaardigheid bij den hoogleeraar vast. Met eene plegtige verzekering dienaangaande opent hij zijne professorale loopbaan. Heeft de hoogleeraar ooit een enkel netelig historisch vraagstuk behandeld, ten bewijze van zijn meesterschap op dit gebied der menschelijke kennis? Heeft hij bij het vaststellen zijner resultaten er zich eenigzins om bekreund, dat zijne historisch-kritische methode volstrekt niet eénzelvig is met de methode, die de coryfeeën der historische kritiek gewoon zijn te volgen? Toont hij te vermoeden, dat de beoefenaars der zoogenaamde profane geschiedenis verbaasd moeten staan over de splinternieuwe methode, die door Dr. D. wordt aangeprezen, juist alsof er op historisch-kritisch gebied door hen nog niets met eenig goed gevolg werd beproefd?

Hoe zonderling! Op al deze vragen moet ontkennend geantwoord worden. Nogtans verstout zich de nieuw benoemde hoogleeraar en verkondigt in Utrechts groot auditorie, hij, een vertegenwoordiger der godgeleerde wetenschap, dat de geloofwaardigheid der meest verwonderingbarende en door de kritiek zeer moeielijk te contrôleeren verhalen bij hem vast staat, dat zijne kritische methode de eenig ware (unice probabilis) is en hare inachtneming ons allen tot volkomene eenstemmigheid met zijne denkwijze leiden zal.

Ik vrees, dat de theologie door deze afkondiging van Prof. D. in de oogen der niet-theologische wetenschappelijke wereld eenigermate gecompromitteerd is geworden. Dat iemand belijdt hetgeen bij hem vaststaat, wie zou het wraken? Maar, dat iemand, hoogleeraar in ons vak, zulke denkbeelden aangaande het karakter der wetenschap koestert, dat hij zich veroorlooft in het openbaar resultaten mede te deelen, verkregen langs een weg, waarvan de juistheid door vele deskundigen nog in twijfel wordt getrokken; dat iemand, hoogleeraar in ons vak, zulk een besef van het gewigt der kwestiën toont te hebben, dat hij van zekere eeuwen-oude twisten ten eerste zeer spoedig eene oplossing verwacht en daarenboven de oplossing verwacht van het volgen eener methode, die zelve nog aan ernstige tegen-

spraak onderhevig is en dus ook door hem die haar aanprijst, bedachtzaam, alleen uit dit oogpunt beschouwd moest worden; doet hem, dien de eere der theologie ter harte gaat, niet weldadig aan.

De voorwaarden toch, waarop men in de wetenschappelijke wereld het zedelijk regt heeft om een mihi constat (bij mij staat vast) uit te spreken, zijn bekend. Zij dienen geëerbiedigd te worden.

Als vriend der wetenschap mag ik niet beweren, dat iets bij mij vaststaat wanneer het niet evident is of te maken is voor allen, die met dezelfde hulpmiddelen zijn toegerust, als waardoor ik op het punt in kwestie tot eene overtuiging ben gekomen. Eene vaste overtuiging van den wetenschappelijken man sluit daarom in, dat ieder, die haar niet is toegedaan, en haar, na het vernemen der noodige bewijsgronden, niet deelt, òf onbevoegd om te oordeelen of ter kwader trouw is. Zal de wetenschappelijke wereld niet bestaan uit een wanordelijken hoop van marktschreeuwers, waarvan ieder met de grootste aanmatiging zijne waar als de beste aanprijst; zullen wij tot aanvankelijke eenstemmigheid en alzoo langzamerhand verder komen, zoo moet de boven omschrevene voorwaarde door elk worden aangenomen. Ik kan voorzeker een gevoelen hebben, dat, ofschoon nagenoeg door niemand gedeeld, daarom nog niet terstond door mij wordt opgegeven; maar ten eerste mag dan zulk een gevoelen bij mij, als man van wetenschap, niet vaststaan, en ten tweede mag dit alleen plaats hebben wanneer zekere omstandigheden mijne medebeoefenaren der wetenschap verhinderen, de gronden van mijn gevoelen te keuren.

Betwist men mij het regt om de genoemde voorwaarde vast te stellen? Ik vraag slechts: wanneer voor anderen, die met dezelfde hulpmiddelen ter verkrijging van kennis en met dezelfde goede trouw zijn toegerust, als waarin ik mij verheug, niet evident is hetgeen ik wel evident noem, wat is dan waarschijnlijker, dat ik alleen mij bedrieg of dat de anderen gezamenlijk zich bedriegen? Ik zie een spook. Indien ik het werkelijk zie kan niemand mij de overtuiging benemen dat ik het zie, daar niemand den indruk beoordeelen kan dien ik op mijn gezigtsorgaan ontvang. Nu ga ik echter verder en zag: daar is een spook in dit vertrek. Hiervan zien de overigen niets, die zich toch met mij in hetzelfde vertrek bevinden, waarom ik, na dit te hebben opgemerkt, aldus redeneer: was

het spook, dat ik zie, hier werkelijk aanwezig, dan moesten al degenen, aan wier gezigtsorgaan niets ontbreekt, het ook waarnemen. Tot de waarneming van het spook heb ik geen ander orgaan ter mijner beschikking dan hetgeen zij evenzeer bezitten. Zeker is het dus, dat ik mij bedrieg. Want: is het spook hier niet, dan hebben twee oogen gefaald; is het spook hier wel, dan hebben meer dan twee oogen gefaald. Het eerste is waarschijnlijker dan het laatste; ik neem derhalve het eerste aan. Het spreekt van zelf, dat men in de plaats van het gekozen voorbeeld iedere andere zaak kan nemen, waaromtrent men, in tegenoverstelling van anderen, eene overtuiging beweert te bezitten. De laatst aangewende redenering zal altijd te pas komen. Zoodra een wetenschappelijk man een mihi constat laat hooren ben ik dus reeds te voren zeker, dat hij alle beoefenaars der wetenschap eerlang zal kunnen dwingen tot erkenning der waarheid zijner overtuiging: d.i. ben ik reeds te voren zeker, dat de waarheid zijner overtuiging evident zal zijn. Hetgeen, blijkens de ervaring, aan redelijken en eerlijken twijfel nog onderhevig is, kan, in de oogen van den man van wetenschap, op den naam van evidentie geene aanspraak maken.

Blijkens de ervaring. Deze bijvoeging is niet overtollig. Velen drijven de aanmatiging zoover, dat zij van hunne overtuiging beweren: zij *kan* aan geen eerlijken en redelijken twijfel meer onderhevig zijn. Hiervan hangt de beoordeeling echter allerminst af van hem, die de overtuiging koestert; daarover kan en mag alleen de ervaring uitspraak doen.

Derhalve, zeg ik als wetenschappelijk man: dit staat bij mij vast, dan moet ik daarmede geacht worden te kennen te willen geven - en dit bedenke men wel - dat elk, die ontkent of betwijfelt hetgeen bij mij vaststaat, buiten staat is mijne overtuiging te deelen. De ongeschiktheid van anderen om onze overtuiging te omhelzen, kan slechts òf in onkunde, òf in krankzinnigheid, òf in kwade trouw haar oorzaak vinden. Een vierde oorzaak is niet denkbaar. Stelt Dr. D. dat zekere historischkritische resultaten bij hem vaststaan, zoo stelt hij daarmede dat wij, voor zoover ons onderzoek ons nog niet tot zijne resultaten geleid heeft, òf niet op de hoogte zijn om het punt in kwestie te beoordeelen en dienaangaande tot eene overtuiging te komen, òf hetzij krankzinnig, hetzij ter kwader trouw moeten heeten.

Wie zou den hoogleeraar het regt ontzeggen om hen, die met hem niet eenstemming denken, van onkunde te beschuldigen? Wij

mogen evenwel vorderen, dat hij deze beschuldiging met bewijzen stave. Wat zien wij voorbij? Van welk argument ontgaat ons de bewijskracht? Voor welke evidentie zijn wij blind?

Op deze vragen heeft Dr. D. een antwoord. Hij zegt ons, dat ons afwijkend gevoelen alleen hiervan afhangt, dat wij de ware methode niet volgen. Dit is onze zonde.

Het antwoord van den hoogleeraar verschuift de kwestie, maar lost haar niet op. Ik vraag weder: waarom erkennen wij de methode van Dr. D. niet voor de ware? Bij hem staat vast, dat zijne methode de ware is. Dus moeten wij, die zijne methode niet volgen, weder te onkundig zijn om de ware methode te erkennen, zoo er althans bij ons niet aan verstandsverbijstering of kwade trouw gedacht kan worden.

Waarom zijn wij nu te onkundig om de ware methode te erkennen? Hierop ontvangen wij geen antwoord. Prof. D. toont volstrekt niet aan, waarom zijn methode aanbevelenswaardig is; wel, waarom hij haar aanbeveelt. Het eenige doel, waartoe hij juist deze methode gekozen heeft, is het handhaven van de volstrekte geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen. Hoe lofwaardig dit doel ook zijn moge, het is toch geene uitgemaakte zaak voor de kritiek, dat deze geloofwaardigheid tot elken prijs moet gehandhaafd worden. Was dit eene uitgemaakte zaak, en het bevestigen van deze geloofwaardigheid de eenige taak der kritiek, dan zou zeker het antwoord op de vraag: wordt de bedoelde geloofwaardigheid er door gehandhaafd? de beste maatstaf zijn tot beoordeeling eener voorgeslagene methode. Doch welk een maatstaf!

Wij herinneren ons, dat Prof. D. zich wel eens vrolijk heeft gemaakt met den lof, dien sommige welmeenende Christenen toezwaaijen aan de ware wijsbegeerte. Het zinledige dezer uitdrukking heeft hij toen zelf in het licht gesteld door aan te toonen, dat zij ons in een cirkel doet bewegen. De ‘ware wijsbegeerte,’ heet het dan, leidt tot het Christendom. Hier is eene wijsbegeerte, die niet tot het Christendom leidt, derhalve is zij de ware wijsbegeerte niet; want, was zij de ware wijsbegeerte, zij zou tot het Christendom leiden. De spotternij, die Dr. D. zich veroorloofde, is evenzeer toepasselijk op de zoogenaamde ‘ware kritische methode.’ De ware methode, zoo heet het nu, is die, welke de geloofwaardigheid der wonderverhalen handhaaft, en de methode die de geloofwaardigheid der wonderverhalen handhaaft is de ware. Toch is

inderdaad de eenige verdienste die Dr. D. in zijne methode weet aan te wijzen, hierin gelegen, dat zij de geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen zoo uitnemend aan het licht brengt. Men gevoelt het: de hoogleeraar had eerst op ieder ander gebied der geschiedenis dan dat der Evangelische de deugdelijkheid der door hem aangeprezene methode in het licht moeten stellen voor hij het regt had, haar bij de beoordeeling der Evangelische wonderverhalen aan te wenden.

Evidentie, hierop leggen wij den nadruk; evidentie, ziedaar wat de man van wetenschap moet blijven vorderen met betrekking tot den inhoud vooral van die overtuigingen, waarvan hij in het openbaar belijdt, dat zij bij hem vaststaan. Van hetgeen boven allen eerlijken en redelijken twijfel nog niet verheven is, houden alleen dweepers, onkundigen en ‘vrouwkens die nimmermeer tot kennis der waarheid komen’ stijf en strak vol, dat het toch ‘stellig’ zoo is, maar de man van wetenschap zet er een ‘non liquet’ (nog niet uitgemaakt!) achter. Hem is het niet te doen om het genoegen van iets te bevestigen, iets te stellen; dit genoegen offert hij gaarne op aan het groote nut, dat hij zich voorstelt van een nederig en geduldig onderzoek vooral van die zaken, waarover nog fel gestreden wordt. Over een zeer betwist punt reeds op dit oogenblik iemands eindoordeel te vernemen, boezemt hem volstrekt geen belangstelling in, maar zoo men een nieuw argument vindt, waardoor het onopgeloste vraagstuk een schrede nader aan zijne oplossing wordt gebragt, zoo luistert hij gretig. Wat en dat iets bij dezen en genen vaststaat, is hem nagenoeg onverschillig, zoo lang de ervaring, blijkens het voortduren van den strijd, hem onwedersprekelijk toont, dat de bewijsgronden voor hetgeen bij den een of ander vaststaat verre van afdoende zijn, vermits, zoo zij het waren, de strijd spoedig beslecht zou wezen.

Tegen mijne stelling, dat niemand evident mag noemen hetgeen nog aan eerlijken en redelijken twijfel onderhevig is, kan, geloof ik, geene bedenking ingebragt worden dan die op eene abstractie rust. Men zegt bijv.: ‘al beweerde des middags ten 12 ure de geheele wereld, dat het nacht is, ik blijf evenwel het tegendeel evident noemen.’ Deze onderstelling, ieder gevoelt het, is niets dan eene abstractie. In de werkelijkheid geschiedt zulk eene dwaze bewering nooit. Aan eene dergelijke abstractie en overdrijving maakt, gelijk mij mij voorkomt, Mr. Groen van Prinsterer zich schuldig, als hij

zegt (Verspreide Geschriften bl. 149): de eenvoudige zeeman, die het geloof aan de kracht der zeilsteen bezit, zal door geen publieke opinie of schrander betoog worden overtuigd, dat het Noorden buiten de rigting der magneetnaald moet worden gezocht.' Maar deed de publieke opinie, in den ernstigsten zin des woords, zulke bevreemdende uitspraken, ik zou waarlijk niet weten wat ons verwaand genoeg kon maken om te meenen, dat zelfbedrog aan de zijde der geheele wereld waarschijnlijker is dan aan de onze[1]. Al deze abstrakte onderstellingen noem ik niet ontvankelijk. Zal mijne stelling wederlegd worden, dan moet men een bestaand geval noemen, waarin blijkbaar de naam van evident niet onthouden zou mogen worden aan iets, dat toch blijkens de ervaring aan eerlijken en redelijken twijfel onderhevig is. Zulk een geval is evenwel niet denkbaar.

Dit laatste, ik weet het, zegt veel. De kring van hetgeen wij op geestelijk gebied weten wordt hiermede als vrij beperkt voorgesteld. Wat baat het evenwel, zoo die kring slechts in de verbeelding ruim wordt. In de werkelijkheid kan men hem niet ruimer maken dan hij is, tenzij dan juist door mede te werken tot het verbreiden van de overtuiging dat niemand omtrent hetgeen, blijkens de ervaring, aan redelijken en eerlijken twijfel onderhevig is, het regt heeft van te beweren, dat het evident is, dat het bij hem vaststaat. Het is niet waar dat al ons weten inbeelding is, maar wel is het waar dat wij nog zeer weinig weten. En dat de geringe mate onzer kennis op geestelijk gebied voor een goed deel geweten moet worden aan de dwaze aanmatiging, waarmede elk eene evidentie beweert te bezitten op zijne eigene hand, ook dat is waar! De menschheid weet veel te veel.

Laat ons nederig en soms met schaamte erkennen dat het gebied der evidentie in geestelijke zaken nog zeer klein is. Hoe meer wij ons van den geringen omvang onzer kennis overtuigen, hoe ijveriger wij onze krachten zullen inspannen om dien te vergrooten.

Het inzigt in den geringen omvang onzer kennis is echter

1 Het voorbeeld van Mr. Gr. v. Pr. is buitendien minder gelukkig gekozen, omdat de zeevarende juist aan de publieke opinie, d.i. aan de algemeene ervaring in dezen, de zekerheid ontleent, dat hij op zijn magneetnaald veilig af kan gaan; een zekerheid, die hij gewis niet bezitten zou, wanneer niemand dan hij zelf het wijzen der naald naar het Noorden had opgemerkt.

niet voldoende om ons met vrucht tot krachtsinspanning op te wekken. Wij behooren ook doordrongen te zijn van de groote moeielijkheid, die vooral op geestelijk gebied aan het verkrijgen van kennis verbonden is. De weg der wetenschap is niet minder dan de weg ten leven zeer eng. Daarom is het gevaarlijk geen besef te hebben bijv. van al de veelsoortige gegevens, die bij een historisch onderzoek vereischt worden, zal men het regt hebben om tot een mihi constat te komen. Als men ziet bij gebrek aan welke onmisbare gegevens sommigen zich evenwel tot het koesteren van vaste overtuigingen geregtigd achten, zou men hieromtrent ligt in bedenkelijke illusiën vervallen. Het beste voorbehoedmiddel daartegen is de waarneming van de verblijdende snelheid waarmede vele dergelijke vaste overtuigingen, die op een zandgrond gebouwd zijn, in onzen tijd verwaaijen en verstuiven; en die waarneming geschiedt het best aan de hand van den een of anderen meester op historisch gebied. Dat men daarentegen op het gebied der kritiek zaken tot evidentie brengen kan, daarvoor bestaan reeds waarborgen.

Die waarborgen zijn evenwel nog volstrekt niet te zoeken in hetgeen tot hiertoe op conservatief theologisch standpunt ten voordeele van het historisch karakter van supranaturalistische verhalen is aangevoerd. Men kan dan ook naauwelijks een glimlach van de lippen houden, als men Dr. D. hoort verzekeren, dat de uitspraken van de moderne kritiek *subinde satis temere et inconsiderate* (nog al ligtvaardig) worden verbreid. Ook de hoogleeraar verspreidt de resultaten zijne kritiek. Niet onbelangrijk is het te vragen, of op hetgeen hij verkondigt het satis temere et inconsiderate (nog al ligtvaardig) ook somtijds van toepassing is. Alleen eene beoordeeling van de redevoering des hoogleeraars kan op deze vraag het antwoord geven.

Zonder de oratie te hebben ingezien, raadt men niet ligt welke aanleiding Dr. D. tot het behandelen juist van dit onderwerp gevonden heeft. Eene recensie in dit zelfde tijdschrift, zegge eene recensie. Het heeft den schijn als of de moderne kritiek in ons Vaderland slechts één woordvoerder bezit, dien men met den vinger kan aanwijzen. Waarom den naam genoemd van den recensent der stichtelijke lektuur van ons land, waar men zoo vele andere namen had kunnen noemen. Een van beide: òf de beschouwingswijze van dien recensent staat op zich zelve; zij is een geïsoleerd verschijnsel in ons midden;

maar waarom haar dan de eer eener openlijke vermelding in eene academische oratie waardig gekeurd? waarom in dat geval plegtstatig wederlegd, hetgeen als opinie van een' enkelen doodgeboren zou wezen; òf de rigting der moderne wetenschap is, over het geheel genomen, niet gunstig voor het geloof aan wonderverhalen, maar dan moest Dr. D. die rigting zelve kenschetsen en bestrijden. Hoe het zij: het blijft bevreemdend, dat Dr. D. zich verpligt heeft gevonden en het niet veeleer infra dignitatem heeft geacht, een gedeelte van eene recensie met eene academische redevoering te beantwoorden. En indien nog maar te beantwoorden!

De recensent, die Dr. D., volgens zijn eigen getuigenis, in het naauw bragt, sprak niet zoo zeer over het bezwaar, dat gelegen is in het gelooven der Evangelische wonderverhalen, dan wel over de moeielijkheid, waarin de erkenning van de geloofwaardigheid dezer verhalen ons brengt ten opzigte van de wereldbeschouwing, die de natuurwetenschap ons predikt. Begrijpt Dr. D. deze moeielijkheid; gevoelt hij hare beteekenis? Hij verzekert eenvoudig, dat hij zelf aan de Evangelische wonderverhalen geloof hecht. Uitnemend; maar dit boezemde ons op het oogenblik minder belang in. Hetgeen wij van iemand als Dr. D. vooral wilden weten is dit: hoe hij het geloof aan genoemde verhalen in overeenstemming brengt met zijne wereldbeschouwing in het algemeen; hetgeen wij wilden weten is dit: hoe Dr. D., zoo hij de moderne wereldbeschouwing aan die van het N.T. opoffert, evenwel noch een scepticus noch een dweeper wordt. Want, is de wereldbeschouwing van het N.T. de ware, dan is al de ervaring, die de natuurwetenschap, naar wij meenden, langs wettigen weg heeft opgedaan, stellig te wantrouwen, stellig onwaar. Wij hebben van den hoogleeraar vernomen, dat de Evangelische wonderen bij hem vaststaan; maar wij hebben niet vernomen, hoe hij noch een scepticus noch een dweeper wordt; terwijl, daar wij de zekerheid hebben dat hij het eerste niet is, zijn mihi constat, uitgeroepen in het aangezigt der nog steeds vragende en vorschende historische kritiek, het vermoeden van dweeperij niet geheel ongegrond zou maken.

Opmerkelijk is het zelfbedrog, waaraan de verdedigers van het supranaturalisme zich schuldig maken. Hun zelfbedrog bestaat vooral hierin, dat zij niet inzien, hoe het supranaturalisme de geheele wetenschappelijke ontwikkeling onzes tijds (te regt of te onregt, dit laten wij nog geheel in het midden) in het aangezigt

slaat en hiermede dus volkomen onbestaanbaar mag heeten. Konden wij onze supranaturalisten slechts diep overtuigen van het onontkoombare dezer stelling: òf de wereldbeschouwing die uit het aannemen van wonderverhalen voortvloeit is valsch; òf de tegenwoordige, door onze natuurwetenschap gevorderde, wereldbeschouwing is valsch. Zij kunnen onmogelijk beide waar zijn. De wereldbeschouwing onzer natuurwetenschap komt hierop neder; formeel: iets is òf volkomen natuurlijk òf onmogelijk; materieel: de natuur is een levend, organisch geheel, waarin de orde en de inwendige zamenhang onder het bereik valt van geen enkele oorzaak, die niet in dit organisme zelf haar grond vindt. De supranaturalistische wereldbeschouwing zegt; formeel: iets is òf onmogelijk òf natuurlijk òf bovennatuurlijk; materiëel: de natuur is eene verzameling van krachten, waarvan de orde en de inwendige zamenhang naar tijdsomstandigheden en volstrekt niet altijd op dezelfde wijze geregeld wordt door Gods gedurig tusschenbeide tredende magt. De wereldbeschouwing der natuurwetenschap is een hypothese zoowel als de wereldbeschouwing van het supranaturalisme. Voor de eerste hypothese pleit eene gedurig toenemende wetenschappelijk geconstateerde ervaring; voor de laatste, eenige weinige verhalen uit het grijs verleden; verhalen, die bovendien met de stichting eener godsdienst in verband staan.

Men vraagt welligt, hoe bekwame godgeleerden het onverzoenlijke der genoemde tweeledige wereldbeschouwing (Weltansicht) niet inzien en zich dus blijvend aan het beschreven zelfbedrog schuldig maken. Deze omstandigheid moet grootendeels verklaard worden uit de dwaling, waarin zij verkeeren omtrent den aard der wonderen, die ons o.a. in de schriften des O. en N.V. worden medegedeeld.

Treffend toch is de afkeer, door Dr. D. en anderen aan den dag gelegd, om aan die feiten in de Bijbelsche geschiedenis, die wij met den naam van wonderen bestempelen, den naam van wonderen te laten, zoo men althans onder dien naam verstaan wil hebben de verbreking eener natuurwet. Stoutmoedig spreken sommige supranaturalisten het uit, dat zij de verbreking eener natuurwet onmogelijk achten en de bijbelsche wonderen ook geenszins daarvoor aanzien.

Groot is deze dwaling, daar zij onbewust de niet-supranaturalistische opvatting des Christendoms alles gewonnen geeft en zelve het belang geheel vernietigt, dat uit een theologisch oog-

punt in de handhaving van de geloofwaardigheid der wonderverhalen gesteld kan worden. Want, liggen de feiten, die wij in den Bijbel wonderen noemen, geheel in de orde der natuur, wat zullen zij dan bewijzen voor de waarheid eener leer? Zij dienen dan eenvoudig te worden aangemerkt als zeer bevreemdende, zeer exceptioneele natuurverschijnselen, die voortaan den natuurkundige maar geenszins den godgeleerde belangstelling moeten inboezemen, daar de theologie, bedriegen wij ons niet, zich minder met natuurverschijnselen bezig houdt. In dat geval zou dus de oratie van Dr. D. beschouwd kunnen worden als van het hoogste gewigt voor de natuurwetenschap, daar zekere natuurwerkingen, door die wetenschap tot hiertoe onopgemerkt gelaten, althans niet mede in rekening gebragt, volgens dien geleerde stellig hebben plaats gegrepen.

Als zoodanig zal Prof. D. zijne oratie evenwel niet beschouwd willen hebben. Maar, hoe onvoorzigtig handelt dan het supranaturalisme onzer dagen, als het weigert onder een wonder de verbreking eener natuurwet te verstaan! Hoe weinig heeft het den moed zijner overtuiging! Hoe weinig is het opregt en in de beschouwing der wonderen zich zelf gelijk! Zijn wij bezig met het bestrijden van de mogelijkheid der wonderen, zoo stelt het supranaturalisme zich aan als zeide het ons: ziet gij mij voor zoo dom aan, dat ik aan de mogelijkheid eener verbreking van natuurwetten zou gelooven? Maar achter den rug onzer kritiek herschept het al die feiten, die, zoo zij geen verbreking eener natuurwet insluiten, niets dan hoogst bevreemdende natuurverschijnselen zijn, in even zoovele bewijzen voor de waarheid van het Christendom, waartoe zij echter, gelijk zonneklaar is, alleen dienen kunnen, wanneer zij wel degelijk de verbreking van natuurwetten onderstellen.

Israëls doortogt door de Roode zee noemt gij een volmaakt natuurlijk feit. De mensch Mozes kon *op zijn bevel* de zee hare wateren doen scheiden. Wat kunnen wij hierop nu anders antwoorden dan dit: inderdaad, kon Mozes dat! Maar vreemde oogen slaan wij op als gij vervolgt: ‘en dus was Mozes een godsgezant;’ want wij vragen verwonderd hoe dit laatste uit het eerste volgt. Zegt gij dan: hoe kon Mozes die magt bezitten, zoo zij hem niet onmiddellijk van God gegeven was, dan heeft men de beschouwing van het wonder als volkomen natuurlijk feit laten varen, daar het niets dan verwarring baren zou, volmaakt natuurlijk te noemen hetgeen geacht moet worden

onmiddellijk van God te komen. Ik verneem dat Prof. A. een stok in een slang kan veranderen, en dit niet omdat hij met God in eene onmiddellijke betrekking staat, maar op eene wijze die geheel natuurlijk is, d.i. die met het organisme der natuur zamenhangt, en daarin hare volledige verklaring vindt. Hoe zou men nu over mijne logica denken, wanneer ik, mede op grond van mijn geloof aan de waarheid dezer mededeeling, de waarheid erkende van hetgeen door Prof. A. op godsdienstig of wetenschappelijk gebied wordt voorgedragen?

Geene andere is de logica van het supranaturalisme, zoodra het aan de wonderen van O. en N.T. uit een theologisch of religieus oogpunt eenig gewigt hecht, na eerst geweigerd te hebben, in die wouderen de verbreking eener natuurwet te zien.

Wil men dus het theologisch of religieus belang van de erkenning der geloofwaardigheid van de Evangelische wonderverhalen handhaven, men beginne dan met te gelooven, dat somtijds natuurwetten door eene goddelijke tusschenkomst verbroken zijn. Maar gelooft gij dit, zoo weet voor het minst wat gij doet. Weet, dat gij in dat geval òf tweederlei wereldbeschouwing moet vasthouden, ééne voor den Bijbel en ééne voor het dagelijksche leven - hetgeen u moeielijk in de gedachte kan komen -; òf, zoo gij de wereldbeschouwing van den Bijbel voor de eenig ware houdt, met de geheele wetenschappelijke ontwikkeling van onzen tijd in strijd komt.

Doe dit laatste, zoo gij meent dat het uw pligt is, maar heb dan weder den moed uwer overtuiging. Wees ernstig en schaar u ten dezen opzigte aan de zijde der R.C. geestelijkheid, als zij haar anathema uitspreekt over hetgeen in onzen tijd uitsluitend met den naam van wetenschappelijk onderzoek bestempeld wordt.

Hierbij mogen onze supranaturalisten evenwel niet blijven staan. Het wetenschappelijk onderzoek, dat ons overal een onverbrekelijk verband van oorzaak en gevolg predikt; met dien verstande, dat in het gevolg niets gevonden wordt, hetgeen niet reeds in de oorzaak aanwezig was; het wetenschappelijk onderzoek, dat onze supranaturalisten als hoogst impieus dienen te verwerpen, is slechts het wettig gevolg eener bepaalde wetenschappelijke methode. Die bijv. de resultaten van het wetenschappelijk onderzoek der natuur ontkent, moet dus ook de methode, krachtens welke de natuurvorscher die resultaten op volkomen wettige wijze verkregen heeft, onvoorwaardelijk afkeuren, ja ten

strengste wraken. Wraakt men, gelijk nu noodzakelijk blijkt te worden, die geheele wetenschappelijke methode, dan mag men evenmin de vruchten loven, die deze methode op een ander gebied heeft gekweekt. De methode, die de natuurwetenschap heeft geteeld, is evenzeer de vruchtbare moeder van de geheele wetenschappelijke ontwikkeling van onzen tijd. Er worde dan aan de zijde onzer supranaturalisten niet meer gehunkerd naar den naam, ik zeg niet van geleerdheid, maar van wetenschappelijkheid, noch geboeleerd bijv. met de geschiedkunde onzer dagen. De geschiedkundige wetenschap, gelijk zij tegenwoordig door de coryfeën op dit gebied beoefend wordt, is, in supranaturalistischen zin, door en door ongeloovig. Men houde op met allerlei complimenten over te hebben voor schrijvers als Ranke, of, onder de vaderlandschen, als Bosscha en Fruin, daar de methode door deze schrijvers toegepast o.a. van dezen, voor elk wonderverhaal geheel destructieven stelregel uitgaat: iets is òf volkomen natuurlijk (door reeds geconstateerde analogiën gewettigd) òf onmogelijk.

Men zij toch niet langer onvoorzigtig genoeg om te meenen, dat het aankleven van het supranaturalisme bestaanbaar zou zijn met het opregt huldigen, op welk gebied ook, van de wetenschappelijke ontwikkeling onzer eeuw. Niemand kan twee heeren dienen.

Wij blijven dus met verlangen te gemoet zien een opstel van de hand van Dr. D., waarin hij ons aantoone, niet dat hij de wonderverhalen der Evangeliën aanneemt, maar dat men die wonderverhalen geloofwaardig achtende en daarmede onze ‘door honderdduizend ervaringen gestaafde wereldbeschouwing’ *met volkomene bewustheid van hetgeen men doet* aan de Bijbelsche opofferende, evenwel niet behoeft te vertwijfelen aan het vinden van waarheid. En zoo de hoogl. blijft volharden bij zijne bewering, dat een wonder geenszins de verbreking eener natuurwet insluit, zoo moge hij in het licht stellen (hoc explicet, quaeso) 1°. met welk regt hij iets natuurlijk noemt, waarvoor in de natuur, voor zoover wij haar kennen, geen enkele analogie bestaat; 2°. om welke redenen hij aan feiten, die op zijn standpunt niets anders zijn dan hoogst bevreemdende, edoch volmaakt natuurlijke, verschijnselen op natuurkundig gebied, eenig theologisch of religieus gewigt hecht.

Op dit punt hebben wij van den hoogl. nog geen ernstig woord vernomen. ‘Ongelukkige die ik ben,’ roept hij uit, ‘mij wordt geen andere keus gelaten dan om òf hetgeen ik tot hiertoe

van Jezus geloofde vaarwel te zeggen, of hetzij een scepticus hetzij een dweeper te worden.' Waarlijk, het alternatief dat Dr. D. ter sprake heeft gebragt, is, van zijn min kieschen vorm ontdaan, te ernstig; van zijne oplossing hangen te groote belangen voor kerk en wetenschap af, dan dat het geoorloofd zou zijn er aldus niets van te maken dan - eene oratorische figuur.

In hoevele opzigten de oratie van Prof. D. ons ook onbevredigd late en ontevreden make, het mag daarom niet onvermeld blijven, dat zij zich onderscheidt door eene onverholen aanbeveling van de beoefening der kritiek. 'Een geleerde zij niet beducht alles te onderzoeken. Nooit mogen wij ophouden de kritiek hoog te schatten. Want - zoo gaat de hoogleeraar voort - wat zal er zonder kritiek van de theologie worden zoowel als van den theoloog, die, verwaarloost hij de kritiek, aan de baren der zee gelijk en onstandvastig is in al zijne wegen. De beoefening der kritiek - aldus besluit hij zijne inleiding - dient den godgeleerde te worden aanbevolen; deze aanbeveling ligt in den geest des tijds en zal ongetwijfeld aan de christelijke kerk goede diensten bewijzen.'

Dit alles klinkt zeer fraai. Voorredenen, inleidingen en inaugureele oratiën zijn zeer vredige plaatsen. Daar belooft men gewoonlijk alles goeds en men stelt er zich met zulke algemeenheden tevreden, dat aan geene ernstige tegenspraak te denken valt. Ja, daar verkeert men nog in zulk een status integritatis[1], dat niet ligt iemand de mogelijkheid van een aanstaanden val vermoeden zou. Maar - spoedig wordt het Paradijs gesloten en plukt men distelen in plaats van bloemen, onkruid in plaats van vruehten.

Nog in zijn status integritatis zegt de redenaar dat hij eerst over het voorwerp der kritiek zal handelen. 'Maar hoe?' vervolgt hij, 'spreekt men van de kritiek alsof zij ooit zonder objekt gedacht kon worden? Hoe kan men haar voorstellen als ware zij op zich zelve eene wetenschap? Zij gaat van wetenschap uit, maar zij is zelve geene wetenschap.'

De hoogleeraar ziet waarschijnlijk voorbij, dat het woord kritiek in tweeledigen zin kan worden gebruikt. Kritiek is eene wetenschap en kritiek is eene daad. Als men over hare methode handelt, neemt men het woord kritiek in eerstgenoemden

1 Staat van regtheid voor den val.

zin. Is er behalve eene wetenschap (of theorie) in de geestelijke wereld nog iets anders over welks methode men zou kunnen handelen? De bewering, dat de kritiek geene wetenschap is, hangt echter zamen met de dwaling, in ons land nog vrij algemeen, dat ook de logica op dien naam geen aanspraak kan maken. De kritiek is uit een formeel oogpunt een onderdeel der logica. Is de logica eene wetenschap, zoo is de kritiek het evenzeer. Juist omdat de kritiek eene wetenschap is, moet voor haar de methode gelden, die door de wetenschap in het algemeen in acht genomen wordt. Rust de wetenschap der logica op de waarneming van de wijze waarop de mensch denkt, de wetenschap der kritiek rust op de waarneming der wijze waarop de mensch oordeelt. De wetenschap der logica ontstaat uit des menschen nadenken over zijn eigen denken, over den weg, dien hij daarbij gevolgd is; de wetenschap der kritiek ontstaat uit des menschen nadenken over die oogenblikken in zijn denken, waarop hij kritiek heeft uitgeoefend. De wetenschap der kritiek doet wat elke wetenschap behoort te doen. Zij resumeert, ordent, systematiseert hetgeen de waarneming heeft leeren kennen. De kritiek, als wetenschap gedacht, staat tot de kritiek als daad (het kritiseeren), gelijk de logica, als wetenschap gedacht, staat tot het denken en redeneren.

De kritiek worde dus allereerst als wetenschap geëerbiedigd. Dan zal men nooit uit het oog verliezen, dat men zeer veel kennis kan bezitten en toch het regt missen kan om over de kritiek mede te spreken, zoolang men niet de wetenschap zelve der kritiek beoefend heeft. Groote geleerdheid geeft eene uitgebreide waarneming; ben ik evenwel een vreemdeling in de wetenschap der logica, zoo zal ik, niettegenstaande al mijne waarnemingen, tot geen enkel goed resultaat, anders dan bij toeval, kunnen geraken. Insgelijks kan groote geleerdheid een benijdenswaardig tuighuis openen van wapenen, die de kritiek uitnemend te stade zouden komen; wanneer ik echter de wetenschap der kritiek niet beoefend heb, zal ik met al mijne wapenen geen enkele verovering kunnen maken.

‘Hetgeen uit zijn aard niet zeker is, hetgeen niet zoo voor de hand ligt, dat er niet meer over getwist kan worden’ ziedaar, volgens Dr. D. in de allereerste plaats het voorwerp der kritiek, het ruime veld, waarop de kritiek zich beweegt. Deze bepaling komt mij onjuist voor. Even onjuist als wanneer ik op de vraag: wat is voorwerp van natuurkundig onderzoek? ten antwoord

gaf: alles wat in de natuur nog niet onderzocht is. Onjuist zou deze laatste bepaling wezen, omdat zij het natuuronderzoek zou beschrijven, zooals het zich op een zeker punt zijner ontwikkeling vertoont; nl. wanneer het reeds een gedeelte van zijne taak heeft volbragt. Vraagt men naar het voorwerp van het natuuronderzoek, zoo denk ik aan dat onderzoek in het algemeen, en antwoord dus: voorwerp van natuuronderzoek is alles wat tot de natuur behoort. De bepaling van Dr. D. onderstelt, dat de kritiek reeds zekere zaken uitgemaakt heeft, en dus reeds een gedeelte van hare taak heeft volbragt. Maar waartoe deze onderstelling? Wij handelen immers over de kritiek in het algemeen. Welnu, zoolang de kritiek nog niet aan het werk is geweest, is er nog niets uitgemaakt, is nog niets in zulk een toestand van zekerheid, dat het niet meer onderzocht zou behoeven te worden. Had men aan Prof. D. gevraagd: waarover moet of mag men twisten? dan eerst ware zijn antwoord te pas gekomen. Redetwisten kan en mag men alleen over hetgeen nog aan tegenspraak onderhevig is. Maar wat zal geen *disputatio* meer behoeven, wel te verstaan, zoolang de kritiek haar onderzoek nog niet ingesteld heeft? De kritiek moet volstandig blijven weigeren eenige zekerheid te erkennen, die zij niet zelve heeft voortgebragt. De kritiek is immers de eenige wettige moeder der zekerheid op wetenschappelijk gebied. Op dit gebied zijn wel liberi adulterini (kinderen des overspels) door het verstand in misdadige vadsigheid bij dweeperij, onkunde of bijgeloovigheid geteeld, maar over deze bastaarden ontfermt de wettige moeder der zekerheid zich niet.

Met eene geringe wijziging zouden wij de bepaling van Dr. D. kunnen overnemen en zeggen: Wat de meerderheid der menschen uit den aard der zaak voor onomstootelijk zeker houdt, dat is in de allereerste plaats voorwerp der kritiek. Had de kritiek, sedert zij tot jaren van onderscheid gekomen is, de bepaling van Dr. D. geëerbiedigd, zij zou in hare gevangenis de tering gekregen en een vroegtijdigen dood gevonden hebben. In den tijd van Galileï, was ‘uit den aard der zaak’ - bovendien op bijbelsche gronden, ‘zeker’, ‘scheen zoo voor de hand te liggen dat ze geen onderzoek meer noodig had’ de stelling, dat de aarde vaststaat en de zon zich om haar beweegt. De kritiek had zich dus, volgens Dr. D., in de tijden van Galileï met die stelling niet bezig te houden. Er was een tijd, waarin het ‘uit den aard der zaak zeker’ was, dat, bij het verbranden

der ligchamen, het phlogiston ontsnapte. De leer van het phlogiston, de kritiek had haar, volgens Dr. D., niet mogen betrekken binnen den kring van haar onderzoek. Er was een tijd - maar waartoe voortgegaan? Geen belangrijke dwaling is ooit door de kritiek weggenomen, die, vóór de kritiek haar vernietigde, niet eene stelling bevatte, die ‘uit den aard der zaak zeker’ was, welker waarheid niet, ‘geheel voor de hand scheen te liggen.’ Uit de geschiedenis der kritiek op elk gebied hebben wij juist geleerd en hopen wij dagelijks op nieuw te leeren, niets aan te merken als uit den aard der zaak zeker. Wij erkennen dien *aard en natuur* volstrekt niet als bronnen, waaruit eenige zekerheid zou kunnen voortvloeijen.

Hetgeen ons mondeling of schriftelijk is medegedeeld behoort, volgens Dr. D., niet tot hetgeen uit den aard der zaak zeker is. Hier vernemen wij dus een positief antwoord. ‘De overlevering in den ruimsten zin des woords, ziedaar het voorwerp der kritiek.’ Verder? ‘De tekst van manuscripten en gedrukte werken.’ Voorts? ‘Authentie en integriteit van boeken.’ Nog meer? ‘De kritiek wil handelen over de zaken zelve die ons als gezegd of gebeurd worden medegedeeld.’ Dit laatste leert ons evenwel niets nieuws. Wordt bl. 10 als voorwerp der kritiek opgegeven alles wat ons mondeling of schriftelijk werd overgeleverd, bl. 11 leert ons volmaakt hetzelfde, nl. dat de kritiek handelt over de zaken zelve, die men vermeldt als gebeurd of gezegd. Nogtans wordt deze zinsnede, die eene bloote herhaling der vorige bevat, door Dr. D. ingeleid met het plegtige: Ad interiora, ad alteriora festinat, quorum inquisitionem et investigationem sibi interdici non fert, non patitur, non sinit. (Hooger streeft de kritiek!) Nog zijn wij dus bezig naar de altiora zoowel als naar de interiora te zoeken, waarop de kritiek aanspraak maakt, en ziet - daar stooten wij reeds het hoofd tegen eene grens, tegen een ‘tot hiertoe en niet verder.’ Wij hadden nog zoovele vragen op de lippen, maar -

Dankbaar voor het bescheiden deel, gaan wij verder: ‘De kritiek heeft geene grenzen dan alleen, daar waar het van zelf spreekt, dat de grenzen der kritiek aanwezig zijn. Staat het eenmaal vast, dat hetgeen tot het woord Gods wordt gerekend, ons met regt als Gods woord wordt medegedeeld, dan heeft de kritiek niets meer te doen. Gods woord is de waarheid. Aan Gods woord sla de kritiek geene schendige handen.’

Het wekt reeds kwaad vermoeden, dat in eene paragraaf die

voorgeeft over het voorwerp der kritiek te handelen en slechts drie bladzijden aanhoudt, twee bladzijden lang gesproken wordt - waarover? over de *grenzen* der kritiek. ‘Ne o m n i a explorare pertimeschant theologi (laten de Theologen niet schromen, *alles* te onderzoeken); herinnert Dr. D. het zich nog uit zijn status integritatis? De beschrijving van het voorwerp der kritiek bestaat dus uit eene bepaling die, gelijk wij hebben aangetoond, onjuist is (quodcumque indole suâ etc.); uit de vermelding van hetgeen geen afzonderlijke vermelding verdiende: (tekst, authentie enz.) en eindelijk uit het zeer onbepaalde: ‘de rebus ipsis traditis critica agere deposcit’, waarbij wij bijna eenige vergeefsche vragen hadden gedaan. Nogtans zijn wij nu reeds bezig met de grenzen der kritiek vast te stellen. Als de hoogleeraar bl. 28 het behandelde overziet, zegt hij wel, dat hij over het voorwerp enz, maar zegt hij niet, dat hij over de grenzen der kritiek gesproken heeft. ‘Laten de Theologen alles onderzoeken!’ Alles? Hoe onrustig moeten sommige theologen, die in Utrecht hun graf hebben gevonden, in hunne laatste woonstede her- en derwaarts zich hebben bewogen, bij het vernemen van dezen oorlogskreet. Hoe bedenkelijk zullen welligt velen in Utrechts groote gehoorzaal het hoofd hebben geschud; hoe wanhopig andere hunne blikken naar den redenaar hebben opgeslagen, omdat zij, theologen - theologi germani! - alles onderzoeken moeten, althans voor geen onderzoek bevreesd mogen zijn!

Het was allezins billijk, dat de hoogleeraar deze verschrikten geruststelde. Hadden zij slechts goed geluisterd, reeds zou eenige oogenblikken vroeger hun zielevrede zijn wedergekeerd. Immers, reeds bij de bepaling van het voorwerp der kritiek liet Dr. D. eene achterdeur open. ‘Hetgeen geen onderzoek meer noodig heeft,’ is geen voorwerp der kritiek. Wat behoeft geen onderzoek meer? De waarheid. Wat is de waarheid? Het woord Gods. Waarom behoeft het woord Gods geen onderzoek meer? Omdat het de waarheid is.

Dit geeft inderdaad veel licht. Wat is het woord Gods? ziedaar nog de eenige vraag, die overblijft. Is het woord Gods de Bijbel, zoodat men op den Bijbel geene kritiek zou mogen uitoefenen? Neen, antwoordt de hoogleeraar. Integendeel: ‘het is niemand geoorloofd te ontkennen, dat de heilige schriften voorwerpen zijn van kritiek’ (bl. 12). Men mag dus, volgens Dr. D., de heilige schriften kritiseeren. Zonder eenig voor-

behoud hoegenaamd wordt dit door hem beweerd. Hoe zal ik nu te weten komen wat het woord Gods is? Hiervoor doet de hoogleeraar ons twee middelen aan de hand, die elkander evenwel - vernietigen. Bl. 11: ‘Het woord van God heeft het onderzoek der kritiek niet noodig, omdat het uit zijn aard, even als het licht, niet toelaat, dat vrienden der waarheid daaromtrent één oogenblik in het onzekere kunnen verkeeren.’ Bl. 12: ‘Door den arbeid der kritiek kome aan het licht of hetgeen in de H.S. als door God gezegd vermeld wordt, waarlijk Gods woord verdient te heeten.’ Wat moeten wij nu gelooven? Wat al of niet Gods woord is, springt dat den vriend der waarheid, zonder de hulp van het onderzoek der kritiek, terstond in het oog; of moeten wij, wie wij ook zijn, door de kritiek uitmaken, wat in de heilige schriften al dan niet Gods woord heeten mag?

Het is openbaar, dat de eerste bewering niets zegt, en zoo zij iets zegt, eene onwaarheid behelst. ‘Gods woord wordt door den vriend der waarheid terstond herkend.’ Laat dit een axioma zijn, brengt het ons dan wel eene enkele schrede verder, zoolang wij niet met zekerheid weten, wie al en niet tot de vrienden der waarheid gerekend mag worden? Het is met de waarheidsliefde als met de ‘ware wijsbegeerte’ en de ‘ware kritiek’. Wie herkent terstond Gods woord? De vriend der waarheid. Wie is de vriend der waarheid? Hij, die terstond Gods woord herkent.

Zegt deze bewering iets, dan behelst zij eene onwaarheid. Gods woord is volstrekt niet uit den aard zoo duidelijk, m.a.w. op het gebied des geestes is evenmin als op dat der natuur de waarheid zoo gemakkelijk te vermeesteren, dat zij hare vrienden terstond in de armen vliegt. Die goede oogen hebben zijn het allen volmaakt eens over hetgeen als licht gehuldigd moet worden. Alle vrienden der waarheid denken volstrekt niet eenstemmig over hetgeen gerekend moet worden de inhoud van Gods woord te zijn.

De tweede stelling mag dus alleen ter sprake komen. De kritiek moet uitmaken wat in den Bijbel Gods woord is. Maar dan zal ook het woord Gods, voorloopig althans, voorwerp mijner kritiek moeten zijn. In een bijbelsch geschrift vind ik eene leer voorgedragen als Gods woord. ‘Kritiseer nu alles in dat geschrift,’ roept Dr. D. ons toe, ‘behalve Gods woord.’ Kom mij niet aan boord met uw voorbehoud, zal ik hem ant-

woorden. Voor'shands weet ik zelfs nog volstrekt niet of Gods woord in dit geschrift gevonden wordt. Alles wat mij hier voorkomt, niets uitgezonderd, moet ik toetsen, d.i. aan mijne kritiek onderwerpen. Veronderstel nu, dat ik de leer, in het geschrift voorgedragen, toets aan mijn godsdienstig en zedelijk gevoel, en daardoor tot de erkenning kom, dat ik hier Gods woord verneem, dan verneem ik immers juist Gods woord, omdat ik het woord Gods aan mijne kritiek heb onderworpen. Mag ik dit laatste niet doen, dan zal ik Gods woord nooit k u n n e n hooren.

'Waar het eenmaal vaststaat, dat wij Gods woord voor ons hebben, daar komt geen kritiek meer te pas.' Dit wil dus niets anders zeggen dan: waar de kritiek hare taak volbragt heeft en wij kennelijk, wel niet door, maar ten gevolge van hare werkzaamheid, waarheid bezitten, daar heeft de kritiek niets meer te doen. Neen; ook spreekt dit van zelf en verdiende dus geene uitdrukkelijke vermelding. Buitendien rust de geheele stichtelijke phrase - 'Gods Woord is de grens der kritiek' - op deze dwaling, dat Gods woord als het ware een boodschap is, waarbij wij alleen te vragen zouden hebben naar hem, die zegt Gods boodschap over te brengen. Dit onderstelt eene zeer mechanische opvatting van de goddelijke openbaring. Het zijn niet slechts onze ooren en oogen, waarmede wij hooren of zien hetgeen God gezegd heeft; de voornaamste organen, waarmede wij Gods woord leeren kennen, zijn rede en geweten.

Het voorschrift van Dr. D. is, zelfs uit zijn standpunt beschouwd, veel te onbepaald. Staat het niet bij hem vast, dat Gods woord de inachtneming van den zevenden dag heeft gelast? Komt nu hier geen kritiek te pas, laat ons dan aanstonds den Christelijken rustdag afschaffen. Volgens den hoogleeraar zijn de Puriteinen met hun 'sla Amalek dood' volkomen in hun regt geweest.

Droevig is het te zien, hoe men zich vastklemt aan deze laatste stroohalm van uitwendig gezag. De Bijbel is niet het woord Gods, maar bevat, zegt men nu, het woord Gods. A priori staat het niet meer vast, dat de Bijbel onfeilbaar is, neen, door de kritiek worde openbaar wat in den Bijbel geloof verdient, wat waarheid is (bl. 12). Wat is dan nu onfeilbaar? Waar kan de gemeente zich aan vasthouden? Aan Gods woord. Waar is Gods woord? Wat is Gods woord? Dr. D. weet het niet met zekerheid te zeggen. Dan eens acht hij het zoo helder

als de dag; dan moet de kritiek hem weder helpen uitmaken wat Gods woord is, terwijl hij weigert ons mede te deelen hoe wij het vinden zullen. En evenwel moet volgens D. het woord Gods de norma zijn (bl. 11), waaraan wij toetsen hetgeen menschen ons aangaande God en de goddelijke zaken hebben geleerd. (Quid docuerunt Jesus et apostoli? Quid homines?)

Voor deze paragraaf kan men echter naauwelijks den redenaar aansprakelijk stellen. Zij behelst nagenoeg niets dan eene vertaling van een artikel van Ebrard, een godgeleerde, volgens D., die zich vooral ten opzigte der historische kritiek verdienstelijk heeft gemaakt[1]. De verdienstelijke godgeleerde Ebrard zegt, dat de Heilige Schrift, als Gods woord, boven ons oordeel verheven is en veeleer over ons kritiek uitoefent. Ook verzekert hij, dat wie eenmaal als Christen in den persoon van Christus de volheid der zaligheid en der waarheid heeft erkend, zich als Christen en als Christelijk theoloog aan het woord, dat van Christus getuigt, onderwerpt als aan de eenige en opperste Norma van hetgeen geloofd moet worden. Eenige en opperste? ook hier zou van toepassing zijn het Luciaansche *εἰ μεν πρῶτος οὐ μόνος· εἰ δὲ μόνος, οὐ πρῶτος*. De Christen zou al een zeer vreemd persoon moeten zijn, wanneer hij zich niet onderwerpen wilde aan het woord, waaraan hij, blijkens zijne erkenning van den Christus des N.T., geloof heeft geslagen. Op grond van bepaalde documenten, welker geloofwaardigheid bij mij vaststaat, houd ik Willem I voor den persoon, waarvoor die documenten hem uitgeven. De documenten in kwestie heb ik als geloofwaardig erkend. In dat geval spreekt het van zelf, dat ik ze als regel des geloofs beschouw.

Prof. Ebrard zou mij bijna bewegen, aan psychologische wonderen te gelooven. In zooverre zou hij zeker zijn doel bereiken. A priori zou ik het onmogelijk hebben genocmd, dat een godgeleerde van naam, schrijvende over de kritiek, zoo weinig kritiek zou hebben uitgeoefend over de leer van het gezag, dat hij van hetgeen alleen de kritiek hem deed vinden beweren kan, dat het boven zijne kritiek staat; waardoor hij eerst zich zelven en daarna de gemeente in den waan brengt, dat hij Gods woord een normatief gezag heeft toegekend. Ziet men waarlijk nog niet in, hoe hij, die aan de eene of andere

1 Zoo ik mij wel herinner, denken bijv. Hase en Baur ongeveer op dezelfde wijze over den heer Ebrard.

leer onfeilbaarheid toekent, over die leer kritiek moet uitgeoefend hebben, ja reeds met zijne kritiek tot een resultaat aangaande die leer gekomen is en daarenboven volkomen overtuigd moet zijn, dat zijne kritiek onfeilbaar is geweest toen zij hare taak verrigtte en haar resultaat vaststelde. Is het mogelijk niet te begrijpen, dat de onfeilbaarheid van een boek of eene leer te erkennen, eene der hachelijkste daden is, waaraan de kritiek zich wagen kan! Wat moet iemands kritiek zich onbegrijpelijk sterk gevoelen, als zij zich tot zulk eene erkenning in staat rekent! Kaiser's Sterrenhemel, Humboldt's Kosmos, Macaulay's historie-beschrijving is onfeilbaar: waar is de astronoom, waar de natuurkundige, waar de geschiedvorscher, die deze uitspraak durft te doen?

Op het ‘gewijd’ gebied der godgeleerdheid mag men naar alle deze hooge dingen staan. Daar mag men aan eigene onfeilbaarheid gelooven, zonder welke toch onze erkenning van de onfeilbaarheid van een boek of van eene leer niets ter wereld beteekent; zonder welke ik geen waarborg hoegenaamd bezit, dat de door mij als onfeilbaar erkende leer inderdaad onfeilbaar is.

De predikant S.G. Jorissen heeft zeer te regt opgemerkt, dat wie aan eigene onfeilbaarheid gelooft nagenoeg krankzinnig moet zijn. Sommige godgeleerden denken er anders over. Het geloof aan de onfeilbaarheid van een geschrift; welk geloof, gelijk wij zagen en elders uitvoerig aangewezen hebben, de overtuiging aangaande eigene onfeilbaarheid, in één bepaald opzigt althans insluit; noemen zij eene kinderlijke daad, eene daad van nederigheid, waartoe zij iedereen opwekken, alsof de eerbied, dien het kind zijn vader toedraagt, niet juist noodzakelijk maakt dat het zich omtrent de onfeilbaarheid van vaders raad en leiding hoegenaamd geen oordeel vermeet. Dit alles is ‘satis temere et inconsiderate’.

Heeft een artikel van Ebrard de voornaamste stof geleverd voor de eerste paragraaf van des hoogleeraars redevoering, de tweede paragraaf heeft veel te danken aan Wyttenbach, Ruhnkenius en Hemsterhuis. Was de opgaaf van het voorwerp der kritiek minder juist, de beschrijving van de taak der kritiek laat ook iets te wenschen over.

‘Men mag noch van positieve of negatieve, noch van constructieve of destructieve, noch van geloovige of ongeloovige

kritiek gewagen. Het is de taak der kritiek om te komen tot een duidelijke en heldere uiteenzetting der waarheid.' Aldus Dr. Doedes.

Ik meen daarentegen, dat men wel degelijk tusschen twee verschillende soorten van kritiek onderscheiden moet. En omdat alle kritiek niet van dezelfde soort is, kan men ook moeielijk geheel in het algemeen de taak der kritiek beschrijven. Voor zoover men dit kan doen, is het de taak der kritiek *zekerheid* te geven. Soms zal die zekerheid van negatieven, soms van positieven aard zijn; soms zal men op de verkregene zekerheid iets kunnen bouwen (constructieve kritiek); soms met de verkregene zekerheid een bestaand gebouw alleen kunnen omverhalen (destructieve kritiek); nu eens met de verkregene zekerheid het bestaand geloof bevestigen (geloovige kritiek); dan weder met hetzelfde middel het bestaand geloof ondermijnen (ongeloovige kritiek). Zonderling! De kritiek behoeft volgens Dr. D. niet geloovig te zijn en evenwel moet zij èn als haar grens èn als haar norma in zekere zaken het woord Gods erkennen.

Dr. D., die in de eerste paragraaf geweigerd heeft de kritiek eene wetenschap te noemen, draagt hier aan de kritiek niet meer of minder op dan te komen tot eene heldere en duidelijke uiteenzetting der waarheid. Ik dacht tot hiertoe dat zulk eene uiteenzetting der waarheid juist de taak der wetenschap was op ieder gebied. Maar, nog eens, wij verwerpen de geheele bepaling. Ook hier wart de hoogl. de beide beteekenissen, waarin het woord kritiek kan genomen worden, door elkander. Als wetenschap opgevat is het eenvoudig de taak der kritiek mij goed kritiek te leeren uitoefenen. Neemt men de kritiek als daad, dan kan zij nooit gehouden zijn de waarheid aan het licht te brengen. Immers schept de kritiek niet. Zij moet arbeiden met hetgeen zij vindt. Waar geene bronnen zijn, kan zij geen water te voorschijn roepen. De waarheid te vinden is slechts mogelijk, wanneer al de gegevens, die voor het vinden der waarheid gevorderd worden, aanwezig zijn. Of zij aanwezig zijn, hangt natuurlijk niet van de kritiek af. De kritiek moet slechts met zekerheid kunnen zeggen, òf: er zijn hoegenaamd geene gegevens voor het vinden der waarheid; òf: de bestaande gegevens zijn niet voldoende; òf wel: de gegevens, die voorhanden zijn, moeten allezins als voldoende worden aangemerkt. Verstaat Dr. D. onder zijne 'heldere en duidelijke uit-

eenzetting der waarheid' eenvoudig dit, dat de kritiek niets anders zeggen moet dan hetgeen waar is, dan is zijne bepaling zoo algemeen, dat zij hoegenaamd geen licht verspreidt over het onderwerp, waarmede deze paragraaf zich bezig houdt. Al wat spreekt (in eigenlijken of oneigenlijken zin) moet de waarheid spreken. Aan de kritiek te gelasten, dat zij de waarheid spreke, zou dus eene niets beduidende lastgeving zijn. Dit punt is van grooter gewigt dan het oppervlakkig schijnt. Met zijne beschrijving van de taak der kritiek staat des hoogleeraars opvatting van de methode der kritiek in naauw verband.

Laat ons echter niet vooruitloopen en veeleer nagaan hoe de redenaar het regt der kritiek verdedigt. Eerst moeten de R. katholieke godgeleerden het misgelden, wegens hunne stoute miskenning van het regt der kritiek. Alsof het meerendeel der protestantsche godgeleerden op dit punt zuiver protestantsch was. Er waren, dunkt mij, wel pikanter ontkenningen van het regt der kritiek in protestantsche geschriften te vinden geweest. Dat Perrone, als getrouw zoon der R. katholieke kerk, dit regt wraakt, is noch bijzonder noch belangrijk. En is buitendien het onderscheid tusschen Perrone, den roomschen godgeleerde, en Doedes, den protestantschen hoogleeraar, in dit opzigt zoo groot? Perrone beweert, dat d e h e i l i g e s c h r i f t e n geen voorwerp mogen zijn der kritiek; Doedes houdt, op het voetspoor van Ebrard, staande, dat d e h e i l i g e s c h r i f t, als Gods woord opgevat, geen voorwerp is der kritiek. Nu roept D. zelf uit, betreffende het regt der kritiek: aut omnia aut nihil (of alles of niets). Tot het '*alles* dat ons werd overgeleverd' zal voor een gedeelte althans ook het woord Gods wel behooren. Bij het woord Gods komt, volgens D., geene kritiek te pas. Nu staat het bij den R. katholiek vast, dat God door de kerk spreekt. De kerk - dus God - zegt, dat de kanon der heilige schriften ook als kanon onfeilbaar is. Zich houdende aan de voorschriften van den Utrechtschen hoogleeraar, zegt Perrone met regt, dat hij het onderzoek naar de onfeilbaarheid van den kanon geene kritiek te pas komt; want het woord Gods is de waarheid. Waarom acht nu Dr. D. het standpunt van den Roomschen godgeleerde zoo belachelijk? Hij staat volkomen op hetzelfde standpunt. Het eenige onderscheid tusschen Perrone en hem is hierin gelegen, dat bij hem als woord Gods consteert wat bij Perrone niet als zoodanig vaststaat, en

omgekeerd. Heeft de hoogleeraar nu naar waarheid beweerd, dat de vrienden der waarheid geen oogenblik in het onzekere kunnen zijn over hetgeen als Gods woord geëerbiedigd moet worden, hij kan dan noch Perrone, noch een enkelen opregten Roomschgezinde als een vriend der waarheid aanmerken, tenzij hij voor zich zelven op dien eeretitel geene aanspraak maakt. Wat te denken van beginselen, die onvermijdelijk tot zulk een treurig dilemma leiden!

Nog blijven wij wachten op des hoogleeraars verdediging van het regt der kritiek. Wij ontvangen haar in zeer korte bewoordingen. ‘Het is de pligt van den mensch zelf de waarheid te onderzoeken.’ Dit is eene stelling; geen bewijs. Tegenover haar kan ik eene andere stelling plaatsen: Het is de pligt van den mensch de waarheid op gezag aan te nemen. Het eenige bewijs, waarmede Dr. D. voor den dag komt, is dit: Jezus heeft het regt der kritiek nooit betwist en Paulus evenmin. Vragen wij echter in welken zin en met toepassing op welke zaken Jezus het oordeelen naar waarheid, het gebruik maken van het licht, dat in ons is, aanbevolen heeft, dan zien wij, dat de Zaligmaker Joh. XII. 24 handelt over de beoordeeling van daden en Luk. XI. 35 over het oog, waarmede, wij onze omgeving moeten beschouwen, en dat, zal het goed zijn, eenvoudig moet wezen. Van deze uitspraken kunnen wij ook niets anders zeggen, dan hetgeen Prof. D. er zelf openhartig van gezegd heeft: ‘Christus heeft die woorden niet in onzen zin bedoeld, maar zij komen ons voortreffelijk te pas.’ De redenaar leverde dus nog geen enkel bewijs voor het regt der kritiek. Maar het woord van Paulus: ‘oordeelt gij hetgeen ik zeg.’ Vreemd is het, Dr. D. het regt der k r i t i e k te zien staven met het g e z a g van Paulus. Het gezag van Paulus kan hier evenwel niet baten. Zijn woord is door den hoogl. in veel te algemeenen zin opgevat. Uit niets blijkt, dat de apostolische vermaning: ‘oordeelt gij hetgeen ik zeg,’ nog met iets anders in verband staat dan met zijn uitdrukkelijk bevel: ‘Ik wil niet, dat gij met de duivelen gemeenschap hebt.’

Is dit prachtige woord niet Gods woord? Behoort het niet tot het woord Gods, gelijk het in de schriften des O. en N.V. vervat is? Zoo dit er niet toe behoort, wat zal er dan toe behooren?

Derhalve: zoo de uitspraak van Paulus, die door Dr. D. wordt aangehaald, iets bewijst, bewijst zij juist het regt der

kritiek (oordeelt gij hetgeen ik zeg!) ten opzigte van een gedeelte van Gods woord. Iets, wat Dr. D. 't minst van alles bewijzen wilde.

En hiermede neemt de paragraaf over het regt der kritiek een einde. Het regt der kritiek, bij den hoogleeraar door niets gestaafd, wordt door den hoogleeraar aan allen gegund, ‘niet slechts aan alle godgeleerden, ook aan alle Christenen.’

Zou Dr. D. eenigermate vermoeden hoe ontzettend revolutionair zulk een woord moet heeten, hoe het omverwerping insluit van alle gezag? ‘Niets mag onttrokken worden aan het regt der kritiek, gelijk het aan alle Christenen, inzonderheid aan alle Theologen, toekomt.’ Zulk eene uitspraak zou goud waard zijn, wanneer wij de zekerheid bezaten, dat de hoogl. hare beteekenis gevoelt en nu ook bereid is al de wettige gevolgen te aanvaarden, die uit zijne stoute stelling voortvloeijen. Maar hoe? Het is zijne overtuiging (bl. 8 en 9), dat, zoo de Evangelische wonderverhalen niet geloofwaardig zijn, ons geloof ijdel is. Zijn geloof staat of valt dus met dit resultaat der historische kritiek; Jezus heeft werkelijk wonderen verrigt; hij is in waarheid uit de dooden opgestaan. Ik heb eerbied voor de opvatting van het geloof, die aan deze overtuiging ten grondslag ligt, maar eisch nu ook ernst. Verdwijnen zal het christelijk geloof van Dr. D. en daarmede ook zijn inwendig christelijk leven, wanneer bepaalde resultaten der historische kritiek anders uitvallen dan tot hiertoe is geschied. Tot hiertoe heeft de ware historische kritiek in zijn oog niets dan gunstige resultaten opgeleverd. Laat dit zoo zijn. Is zijne historische kritiek feilbaar of onfeilbaar? Feilbaar is zij. De kritiek kan hem dus tot andere resultaten leiden. Hij kan, hij mag zijn onderzoek nog niet voor gesloten houden. Het betreft geene zaken, ‘die uit den aard der zaak zeker zijn.’ Zijne historische overtuiging is derhalve nog altijd voorwerp van kritiek. Slechts de dweeper kan voor alle tegenwerping doof zijn. Intusschen geeft hij de kritiek een onbeperkt regt in handen. Stel nu de mogelijkheid - waarlijk geene abstrakte - dat de argumenten der kritiek het geloof aan de wonderverhalen bij iemand aan het wankelen brengen, ja hem dat geloof ontnemen, zoo verdwijnt, volgens Dr. D., op eens zijn christelijk geloof, zoo houdt hij op een Christen te zijn, zoo kan hij allerminst een Christenleeraar blijven.

Ik wil den hoogleeraar dit laatste geheel gewonnen geven,

maar zeg dan juist, dat Dr. D. ontzettend veel op onverantwoordelijke wijze in de waagschaal stelt, wanneer hij, aan de eene zijde overtuigd, dat het christelijk geloof met bepaalde resultaten van de historische kritiek staat of valt, nogtans *aan elk Christen* het regt toekent van alles te onderzoeken. Dit regt kan door mij en anderen volmondig worden erkend, aangezien wij geen christelijk *geloof* wenschen te hebben, waarbij wij als Dr. D. in het naauw kunnen worden gebragt (zie bl. 1) door den eerste den beste, die onwederlegbaar aantoont, hoe moeielijk het is tot eenig positief historisch resultaat te komen, met betrekking tot den oorsprong des Christendoms. Maar, nog eens, onverantwoordelijk is het, elk het regt tot uitoefening der kritiek in handen te geven, wanneer men daarmede elk de deur openstelt om ten allen tijde te vervallen in hetgeen men op eigen standpunt niets dan beklagenswaardig ongeloof noemen kan. Het is juist omdat wij niet zien op welken grond of door welke magt aan het individu het regt onthouden zou worden om vrij kritiek uit te oefenen, het is juist daarom, dat wij eene opvatting des Christendoms voorstaan, volgens welke men een waarachtig Christen kan zijn, afgescheiden van elk historisch resultaat. Maar was ik de opvatting des Christendoms toegedaan die door Dr. D. ook in deze oratie verkondigd wordt, ik hoop dat ik genoeg ernst zou bezitten om niet op onberedeneerde en ligtvaardige wijze allen een mes in handen te geven, waarvan ik zeer goed weet dat het velen doodelijk wonden zal. Ik neem aan, dat Dr. D. tegen al de argumenten der moderne kritiek opgewassen is en zijn geloof aan de Evangelische wonderverhalen voor zich zelven zegevierend handhaven kan; hij bezit dit voorregt toch wel alleen als *godgeleerde*, niet als Christen. Maar Christenen, die geene godgeleerden zijn, vernemen in onzen tijd insgelijks de bedenkingen, die ingebragt worden tegen de wijze, waarop men zich tot hiertoe de geschiedenis van het oorspronkelijk Christendom heeft voorgesteld. Groot, ontzettend groot is het aantal dergenen bij wie, juist welligt omdat zij niet in staat zijn de kritiek ten einde toe te beoefenen, de zoogenaamde historische grondslagen des Christendoms ondermijnd. ja vernietigd zijn. Gij hebt hun het regt toegekend om een wapen te gebruiken, waardoor hun historische grondslag verdwenen is. Kunt gij met een tooverslag dien historischen bodem teruggeven? Zal uw mihi constat op eens of zelfs langzamerhand hunne tegenwerpingen smoren, hunne bedenkingen oplossen? Middelerwijl pre-

dikt gij hun dat hun geloof ijdel is, tenzij het op historischen grondslag steune. Dit baat hun veel! Algemeen is de overtuiging geworden, dat ieder Christen kritiek mag uitoefenen. Door het algemeen worden dier overtuiging hebben velen het historisch geloof, het geloof aan 'het Christendom met de wonderen' laten varen. Tot het algemeen worden van die overtuiging, d.i. de oorzaak, en dus ook tot het verdwijnen van het geloof aan de wonderen, d.i. het gevolg, hebt ook gij door uwe oratie bijgedragen. Kunt gij hun dit historisch geloof teruggeven? Neen. Wilt gij hun aantoonen, dat zij zeer goed discipelen van Christus kunnen zijn, zonder te gelooven wat op historisch gebied zeer moeielijk te gelooven valt? Neen. Gij moet hen dan heen zenden met de troostrijke verklaring, dat het uw schuld niet is; dat allen het regt tot kritiek hebben; dat gij niet begrijpt waar zij over tobben daar het schier ongeloofelijke bij u volkomen vaststaat en dat, wanneer hetgeen hun schier ongeloofelijk voorkomt, niet tot volkomene zekerheid bij hen wordt, zij, zonder God, zonder Christus, zonder hope toe mogen zien, hoe zij het leven door- en uitkomen!

Satis temere et inconsiderate! En waarom wordt deze onbarmhartigheid gepleegd? Omdat men aan de eene zijde den moed mist om tot eene gewijzigde opvatting des Christendoms te komen en men zich aan de andere zijde onbewust te veel heeft laten doordringen van de overtuiging der eeuw, volgens welke de regten der kritiek algemeen en onbegrensd zijn. Men moet evenwel kiezen. De erkenning van de geloofwaardigheid en van het theologisch gewigt der wonderverhalen vordert, wij zagen het, dat de geheele wetenschappelijke ontwikkeling van onzen tijd afgekeurd worde; de opvatting des Christendoms, gelijk o.a. Dr. D. haar voorstaat, vordert, dat hij het regt der kritiek alleen gunne aan degenen die met den hoogl. dezelfde kritische methode volgen. Waarom blijft men op twee gedachten hinken? Men huldigt de wetenschappelijke methode die in onzen tijd geëerbiedigd wordt en men verlangt dat allen weldra zullen aannemen datgene tot welks ontkenning die methode, blijkens de ervaring, onmiddellijk leidt. Men werpt alle gezag omver; men ontkent dat iemand het regt zou missen op de uitoefening van kritiek; aan die kritiek onttrekt men zelfs niet de heilige schriften en men wil een Christelijk geloof behouden, dat, blijkens de ervaring, alleen in de onbepaalde erkenning van het gezag des Bijbels een hechten steun en blijvenden waarborg voor de toekomst kan vinden.

Men moet kiezen en de keuze geschiede in tijds. Want, wat zal b.v. het lot zijn der jongelieden, die aan de leiding van Dr. D. worden toevertrouwd? Zoo gaarne wenschende te kunnen gelooven al wat bij den hoogleeraar reeds vast staat, zullen zij zich voor een tijd wanhopig vastklemmen aan zijne stoutmoedige verzekeringen, te meer daar hunne jongelingssympathiën zullen worden opgewekt door de openhartige wijze, waarop hun leidsman aan allen het regt verzekert op de beoefening en uitoefening der kritiek. Ziehier den man naar hun hart. Hij veroorlooft de kritiek en hij predikt een positief geloof. Intusschen staan zij bloot aan allerlei andere invloeden. Het zullen, alweder blijkens de ervaring, de minst ontwikkelden niet wezen onder des hoogleeraars studenten, die, met de naauwkeurige en uitvoerige onderzoekingen der tubingsche en der straatsburgsche school bekend, bovendien van het wetenschappelijk bewustzijn onzes tijds doordrongen, langzamerhand een diepe klove zullen zien gapen tusschen de historische overtuigingen van hun hoogleeraar en de kritische resultaten, waartoe zij aanvankelijk gekomen zijn. Is die klove ontstaan, zijn de historische grondslagen des Christendoms hun geheel of gedeeltelijk ontzonken, hoe schrikkelijk zal dan het ‘ijdel is uw geloof’ van den hoogleeraar in hunne harten weerklinken, en met welk eene bittere teleurstelling zullen zij bemerken, dat hun hoogleeraar zelf door zijne onvoorwaardelijke erkenning van het regt der kritiek hun een afgrond geopend heeft, waarin zij met hun heden - want hoe zullen zij theologen -, met hun toekomst - want hoe zullen zij Christenen blijven -, reddeloos verdwijnen; althans zoo niet de moderne theologie, die - zegt men - het Christendom verguist, tegen de bedoeling van den hoogleeraar, het verlorene in tijds komt zoeken en behouden.

Het blijkt nu genoegzaam, dat de onvoorwaardelijke erkenning van het regt der kritiek door den hoogleeraar niet ernstig gemeend is. Dit is zelfs voor Dr. D. de gunstigste onderstelling. Anders ware het ons beter te vallen in de handen van den bespotten Perrone, die ons den gevaarlijken weg der kritiek van den beginne aan en voor goed verspert, dan in de handen van Dr. D., die mij den weg wijd opent tot hetgeen hij zelf niets dan verderf kan noemen. Ware het den hoogl. ernstig te doen geweest met het bewijzen van het regt der kritiek, hij had althans ééne poging moeten wagen om aan te toonen, dat in den regel bij de beoefening en uitoefening der

kritiek het christelijk geloof en christelijk leven niet lijden zullen. Met zijne opvatting van het christelijk geloof was hij niet in staat dit betoog te leveren. Het zou niets dan overmoed zijn, te beweren, dat bij eene onbeperkte uitoefening van het regt der kritiek het christelijk geloof, gelijk Dr. D. het verstaat, niet lijden kan. Die bewering zou buitendien met alle ervaring in strijd zijn. Hierop had Dr. D. behooren te letten, en wenschte hij in waarheid het christelijk geloof, naar zijne opvatting, ook bij anderen in stand te houden, hij had, wel verre van met de meest revolutionaire uitingen aangaande het regt der kritiek ligtvaardig te spelen, moedig moeten verklaren: indien het één zwakke van het geloof kan afbrengen en dus ergeren kan, zal ik in der eeuwigheid het regt der kritiek niet verdedigen.

Heeft Dr. D. het onbepaalde regt der kritiek erkend, men meene daarom niet, dat hij ingenomen zou zijn met de kritiek, zoo als vele theologen haar in onzen tijd beoefenen. De voorlaatste paragraaf zijner verhandeling begint met eene regt populaire vermelding van de ontzettende onzekerheid, waarin zij verkeeren, die aan de moderne kritiek blijven offeren. ‘De twisten onder de vrienden der moderne kritiek zijn zonder getal. Ziet gij niet dat de kritiek, zoo zeer door hen geprezen en die zij allen beweren te volgen, hen tot verschillende uitkomsten leidt?’

Ongelukkigerwijze kan men hetzelfde zeggen van hen, die zich laten leiden, bijv. door het gezag der Schrift of door het gezag der kerk. De twisten der christelijke kerk hebben waarlijk omvang en heftigheid genoeg gehad, reeds lang voor men aan de moderne kritiek denken kon. Onbillijk is het, de moderne kritiek de oneenigheid van hare volgelingen tot een verwijt te maken, wanneer men er althans niet aan denkt, de twisten der Christenen op rekening te stellen van de goddelijke openbaring. Had de orator buitendien even rondgezien en den toestand der zusterwetenschappen gadegeslagen, bij zou ontdekt hebben hoeveel onzekerheid en twist ook daar nog heerschen, ofschoon het nicmand in de gedachte komt, de deugdelijkheid der methode, die men daar volgt, in twijfel te trekken. Ten tweede heeft de redenaar vergeten op te merken, dat aan de volgelingen der moderne kritiek, bij allen strijd, toch veel gemeen is; bijv. de eenparige verwerping van het supranaturalisme bij de beschou-

wing der geschiedenis; zie, juist het eenige, waarmede Dr. D. hier te doen had. Voorts heeft de hoogleeraar den kring zijner waarneming veel te beperkt genomen. Hij heeft alleen gelet op hetgeen voorvalt op godgeleerd gebied en schijnt er niet aan gedacht te hebben, dat de kritiek, die sommigen thans met betrekking tot de ‘gewijde’ geschiedenis beginnen te volgen, volkomen dezelfde is als die op menig ander gebied der historie reeds tot algemeen erkende resultaten heeft geleid. Eindelijk schijnt de hoogleeraar geheel voorbij te zien, dat het niet aangaat de oneenigheid der kritici - welke oneenigheid toch alleen ondergeschikte punten geldt - enkel op rekening van hunne kritische methode of norma te stellen, vermits het gebrek aan eenstemmigheid bij de godgeleerde kritici, zoo het aanwezig is, voor een groot gedeelte verklaard moet worden uit de gebrekkige en weinig historische gedenkstukken of gegevens waarover zij kunnen beschikken.

Voor de onrust door de kritiek verwekt, weet de hoogleeraar slechts ééne oorzaak. Op het gebied der evangelische geschiedenis is de n o r m a der kritiek niet juist opgevat. De norma van Dr. D. is als volgt: ‘Wat boven alle bedenking verheven, wat klaarder is dan de dag, wat door de ervaring en de rede wordt gepredikt, dat is het rigtsnoer der kritiek en geen ander worde toegelaten’ -.

Op deze norma hebben wij niets aan te merken dan dat zij veel eenvoudiger uitgedrukt kan worden. Q u o d e x p e r i e n t i â c o m m e n d a t u r ware voldoende geweest. Want, niets kan boven allen twijfel verheven, niets kan helderder zijn dan de dag, niets door de rede gepredikt worden, dan hetgeen de ervaring ons predikt. De ervaring is dus, ook bij Prof. D., de eenige norma der kritiek. ‘Maar hiermede’ - zoo voert hij iemand sprekende in - ‘hiermede werpt gij omver hetgeen gij voor alle dingen wenscht te behouden; hiermede wordt bepaaldelijk het geloof aan de wonderen onmogelijk gemaakt.’

Een gewigtige bedenking. Hoe zal de redenaar haar oplossen? ‘Men zegt:’ dit is zijne redenering, ‘de empirie leert dat er geene wonderen kunnen gebeuren, omdat natuurwetten niet verbroken kunnen worden. Maar bewijs mij, dat de wonderen der Evangeliën de verbreking van natuurwetten insluiten. Hoe zult gij dat bewijzen? Door welk syllogisme? Zult gij zeggen: hetgeen uit de bekende wetten der natuur niet verklaard kan worden, gaat de orde der natuur te buiten. Maar

hier wordt iets gemist om aan te toonen, dat de Evangelische wonderen met regt onder de onmogelijke zaken worden gerangschikt, en buitendien kan men niet bewijzen, dat onze kennis der natuurwetten volmaakt en absoluut is.' Tot zoover Dr. Doedes. Dit is nu geen citaat uit Perrone.

Als de hoogleeraar de tekstkritiek bespreekt en ons haar tot model geeft, zegt hij het volgende: 'den aard der taal waarin het boek geschreven is, het spraakgebruik van den schrijver brengt de tekstkriticus in rekening; hierdoor beoordeelt hij de verschillende lezingen niet naar zijne toevallige meening, maar naar een vaste norma op objectieve wijze; hetgeen met het spraakgebruik van den schrijver volstrekt niet overeenkomt verwerpt hij.'

Brenge deze beide redeneringen uit des hoogleeraars oratie in overeenstemming, wie kan. Ik zeg u nog eens, dat het eerste citaat aan de oratie van D. en niet aan de theologische voorlezingen van den roomschen Perrone ontleend is.

Norma bij de tekstkritiek is volgens D. het spraakgebruik dat men in den behandelden tekst gewoonlijk, in den regel, aantreft. Vindt men iets in den tekst dat van dien gewonen regel afwijkt, ja daarmede in strijd is, zoo acht men het niet waarschijnlijk, dat van een regel, die overal gevolgd wordt, op eens zou worden afgeweken. Men verwerpt dus de lezing, die de afwijking bevat, als onjuist, als onecht.

Norma bij de historische kritiek is, volgens D., hetgeen men in de geschiedboeken gewoonlijk, in den regel aantreft. Vindt men iets in de geschiedboeken dat van dien gewonen regel afwijkt, ja daarmede in strijd is, zoo acht men het niet waarschijnlijk, dat er van een regel, die overal gevolgd wordt, op eens zou worden afgeweken. Men verwerpt dus het verhaal dat de afwijking bevat als onjuist, als onecht. Het usus loquendi van den auteur en het usus faciendi van God, beide uit de ervaring gekend, is dus norma.

Dr. D., die zelf de eerste redenering maakte, had volgens alle wetten van logica ook de tweede moeten maken. Doch neen; eene van den bekenden regel afwijkende lezing verwerpt hij; een van den bekenden regel afwijkend feit neemt hij aan. Kan hij bewijzen, dat de schrijver onmogelijk zelf die afwijking heeft begaan? Neen. Toch noemt hij haar onwaarschijnlijk, verwerpelijk. Kan ik hem bewijzen dat de afwijking in de geschiedenis onmogelijk heeft kunnen plaats grijpen? Neen. Toch

wil D. niet, dat ik de afwijking onwaarschijnlijk noem en haar verwerp!

Hoe kan iemand de ervaring aannemen als eenig rigtsnoer der kritiek en op historisch gebied geen bezwaar hoegenaamd vinden in het geloof hechten aan verhalen, die met hetgeen de ervaring ons leert onophoudelijk strijden?

Antwoord:

Door op historisch gebied de eenige door hem aangenomene norma der kritiek niet toe te passen.

Het is duidelijk, dat Dr. D. op historisch gebied zijne norma niet toepast. Hij maakt zich verder zijne taak gemakkelijk, door eene onjuiste voorstelling te geven van het gevoelen der tegenpartij. Hij laat haar zeggen: wonderen kunnen niet geschied zijn; terwijl de hoogleeraar zeer goed weet, dat ik zelf tegenover hem nooit iets anders staande heb gehouden dan: wonderen kunnen niet geloofd worden: (Niet miracula edi, maar credi non posse). Of wonderen kunnen plaats grijpen, al dan niet, is eene natuurkundig-wijsgeerige vraag, waarop de historische kritiek niet kan noch behoeft te antwoorden. De eenige vraag, die bij de historische kritiek in aanmerking mag komen, is deze: verdient een verhaal geloof of niet?

Verdient eene lezing, welker inhoud afwijkt van den regel, die overigens in het spraakgebruik van een schrijver waargenomen wordt, geloof? Dr. Doedes antwoordt natuurlijk: neen.

Verdient een verhaal, welks inhoud afwijkt van den regel die overigens in de geschiedenis waargenomen wordt, geloof? Dr. Doedes antwoordt: ja.

Ter kwader uur heeft de hoogleeraar zich op de tekstkritiek beroepen.

Laat mij het kunstig, ofschoon eenigzins versleten betoog, dat Dr. D. ter handhaving der Evangelische wonderverhalen heeft aangewend, toepassen op de tekstkritiek. Ik zal het letterlijk vertalen en alleen, waar Dr. D. van Evangeliën en wonderen gewaagt, manuscripten en afwijkende lezingen daarvoor in de plaats stellen.

‘Wat leert de empirie met betrekking tot den aard der teksten, die het voorwerp zijn onzer kritiek? Dat eene lezing ten eenemale in strijd met het gewone spraakgebruik van den schrijver, ten eenemale in strijd met hetgeen door het taaleigen gevorderd wordt (hetgeen op dit gebied dus een miraculum zou

moeten heeten) niet door den schrijver kan bedoeld zijn. Dit beweren sommigen. Maar hoe zal de empirie dit leeren? De empirie leert, zoo herneemt men, dat iemands spraakgebruik aan zekere wetten onderworpen is, en deze wetten niet verbroken worden; nu worden door een geheel afwijkende lezing die wetten verbroken; derhalve - Maar zoo ik mij niet bedrieg, moet nog bewezen worden, dat door een van den regel geheel afwijkende lezing de wetten, die het spraakgebruik van den schrijver beheerschen, werkelijk verbroken worden. Ik weet niet of iemand dit ooit bewezen heeft. Door middel van welk syllogisme zou het bewezen zijn? Heeft men welligt op de volgende wijze geredeneerd: hetgeen uit de bekende wetten, die voor het spraakgebruik van den schrijver gelden, niet verklaard kan worden, moet als overtreding dier wetten aangemerkt worden; deze of die bepaalde van den gewonen regel afwijkende lezing kan uit die wetten niet verklaard worden; derhalve? Maar merkt nu op, dat er aan het betoog iets ontbreekt, zal er werkelijk bewezen zijn, dat de verwonderingwekkende, afwijkende lezingen, die in den tekst voorkomen, met regt onder de rubriek der onmogelijkheden worden gerangschikt. Nu wil ik zelfs nog daarlaten, dat men volstrekt niet bewijzen kan, dat onze kennis van de wetten, die door het spraakgebruik en het taaleigen van een schrijver gevolgd plegen te worden, volmaakt en absoluut is.'

De eigen redenering van den hoogleeraar maakt dus alle tekstkritiek eenvoudig onmogelijk.

Dit kan hij evenwel niet bedoeld hebben, en wij gelooven dus, dat het den hoogleeraar met zijne norma der kritiek evenmin ernst is geweest als met zijne handhaving van het onbeperkte regt der kritiek. Wenscht Dr. D. de geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen te handhaven, zoo moet hij een andere norma ter beoordeeling kiezen dan de ervaring. Wat baat het of men eene kostelijke norma vaststelt, zoo men haar ongebruikt laat liggen. Toon mij uwe norma uit uwe kritische werken.

Het geven en nemen, waaraan de redenaar zich in mijn oog gedurig schuldig maakt, is er waarschijnlijk mede oorzaak van, dat wij hier, gansch onverwacht, aan het einde eener paragraaf over het rigtsnoer der kritiek, vergast worden op eene verhandeling in miniatuur over het voorbestaan van Christus. Hetgeen de geloofwaardigheid der Evangelische wonderverhalen zoo zege-

vierend heeft gehandhaafd, ‘datzelfde moet ook bedacht worden door hen, die beweren dat het leerstuk van het voorbestaan van Christus met de rede strijdt.’

De groote moeielijkheid aan het houden eener redevoering verbonden, is het vinden van geleidelijke overgangen. Dr. D. is deze moeielijkheid te boven gekomen door bijna in het geheel geene overgangen te maken. Welke is de logische zamenhang tusschen de wederlegging van hen, die staande houden dat wonderen met de ervaring strijden en een dogmatisch betoogje van de waarheid van het leerstuk van des Heilands voorbestaan, tegenover hen, die van oordeel zijn, dat dit leerstuk met de rede strijdt? Meer dan over dit gemis van logischen zamenhang verwonderen wij ons ook hier over het spelen met beginselen. Als norma der kritiek is vastgesteld wat? onder anderen, het woord Gods? Volstrekt niet, maar uitsluitend hetgeen boven alle bedenking verheven is; hetgeen door de ervaring, door de rede wordt gepredikt. De laatste toetsteen wordt nu gebruikt ter beoordeeling van het leerstuk van het voorbestaan van Christus, gelijk wij dat uit het onderwijs van den Heer leeren kennen. De H.S. wordt dan als norma credendorum, waarbij geen kritiek meer te pas zou komen, ter zijde gesteld. De rede zal uitspraak doen; wel te verstaan de rede van den nieuw benoemden hoogleeraar. De rede van Dr. D. vindt het gansch niet vreemd (minime mirum videtur), dat Christus reeds voor zijne komst op aarde bestaan heeft. Heeft deze mededeeling eenig belang? Is zij nog iets meer dan de mededeeling van een geheel subjectieve overtuiging, die welligt nog door negenennegentig anderen gedeeld wordt, waar honderd tegenoverstaan, die het gansch zeer vreemd vinden, dat een wezen, dat hier op aarde geboren is, reeds vóór zijne geboorte een zelfstandig en werkelijk bestaan zou hebben gehad?

Buitendien, wat bedoelt de hoogleeraar met de uitdrukking: ‘voorbestaan van Christus’? Neemt hij die uitdrukking in Groningschen of in orthodoxen zin? En wat is ‘ante mundum conditum’? Is er ooit een tijdstip geweest, dat men ‘ante mundum conditum’ kon noemen. Men ziet dat dit leerstuk niet alleen ‘de rede’ raakt, maar ook eene bepaalde kosmogonie. Kan de hoogleeraar uitmaken of de wereld een begin heeft gehad al dan niet? Of verstaat hij onder den ‘mundus’ alleen den bol, dien wij bewonen? Niets dan onzekerheid heerscht in deze paragraaf, die evenwel aan wil duiden, langs welken weg men

de verzoening tusschen het leerstuk van Christus' voorbestaan en de rede zal tot stand brengen.

Tusschen dit leerstuk en ‘d e r e d e ’? Wie of wat is de rede? Al onze kennis is door de eigene werkzaamheid der rede uit de ervaring geput, maar wat zou, naast en onafhankelijk van de ervaring, de rede op zich zelve kunnen leeren? De rede (in abstracto) is gelijk aan het orakel der Ouden. Wat zij zegt, hangt geheel af van hem, die haar raadpleegt. ‘De rede leert’. Wie is met deze indrukwekkende uitspraak al niet opgetreden! Gelukkig laat de rede zelve zich nooit hooren en kan zij dus hen, die in haar naam het woord voeren, nooit afvallen. Moet men hare woordvoerders gelooven, dan schijnt de rede allerlei tegenstrijdige dingen te leeren.

De rede van Dr. D. leert dan, dat het voorbestaan van Christus niets vreemds heeft. Zou de redenaar de beteekenis begrijpen van het beginsel, dat hij bl. 21 theoretisch, bl. 23 praktisch aanbeveelt? Weet hij zelf wat hij doet? Hetgeen de Zaligmaker ons aangaande zich zelven heeft medegedeeld zal natuurlijk door Dr. D. gerangschikt worden onder ‘het woord Gods’. Dit gedeelte van het woord Gods onderwerpt hij nu aan de kritiek der rede. Waarom komt het leerstuk van des Heilands voorbestaan hem niet vreemd voor? Omdat Christus zelf het heeft verkondigd? Omdat ook hier het woord Gods helder is als de dag? Omdat ook hier de vriend der waarheid terstond het woord Gods als waarheid erkent? Geenszins. Maar omdat de rede van den hoogleeraar, ‘lettende op het doel waarmede de Vader den Heiland in de wereld heeft gezonden, namelijk opdat hij onze Middelaar, onze Verlosser, onze Zaligmaker zou zijn, ons met God verzoenen, van onze zonden ons bevrijden, en in Zijne gemeenschap ons heiligen zou, niet vreemd vindt dat Jezus Christus dus Gods Zoon is en voor Zijn leven op aarde, ja voor de schepping der wereld bij den Vader heeft bestaan’. Wanneer - want laat ons ernstig blijven bij het ‘ante mundum conditum’ - wanneer nu de rede van anderen dit wel vreemd vindt, is zij dan volgens D. geregtigd dit leerstuk te verwerpen? Welk een gevaarlijk beginsel heeft de hoogleeraar aangeprezen en toegepast! Voorzeker, hij heeft *het*, neen, *een* leerstuk aangaande het voorbestaan van Christus gehandhaafd, en dit klinkt welligt zeer geruststellend. Maar die ernstig denkt, zal met deze handhaving weinig ingenomen zijn. Het leerstuk wordt niet als eene verborgenheid op het gezag van Christus aan-

vaard; het wordt evenmin als een verheven gewrocht van het menschelijk denken op een diepen speculatieven grondslag opgetrokken. Diepe speculatie en heldhaftig Schriftgeloof, beide kan de hoogleeraar missen. De ontzachelijke kwestie wordt herleid tot de vraag wat den een of ander al en niet vreemd voorkomt. Mij dunkt, satis temere et inconsiderate!

Nooit, behoef ik het te zeggen? nooit zal het in mij opkomen, iemand van onwetenschappelijkheid te beschuldigen, omdat hij het voorbestaan van Christus aanneemt en predikt. Eerbiedig wensch ook ik den Zoon te aanschouwen, om in hem het leven te vinden, en leergierig wensch ik te luisteren naar alles, wat tot verklaring van zijne geheel eenige en ons dierbare persoonlijkheid kan worden bijgebragt. Wat profeten en apostelen, wat leeraren der kerk, wat de gemeente, wat eenvoudige christenen mij leeren kunnen omtrent den Christus Gods, in de overtuiging, dat niemand den Zoon k e n t dan de Vader, zal ik ieder onderwijs hieromtrent welkom heeten. Trachtte Dr. Doedes even als Paulus, even als Johannes, even als de Schrijver van den brief aan de Hebreën, door te dringen, op grond van hetgeen de geschiedenis ons van den Heiland leert, in het wezen, in den oorsprong van Christus, ik zou de eerste zijn om gretig naar de uitkomsten van zijn onderzoek te luisteren. Kinderachtig en oppervlakkig is het, in deze zaken, het gevoelen der tegenpartij terstond voor onredelijk of onwetenschappelijk te verklaren. Want in deze zaken bezitten wij nog geene evidentie.

Maar onwetenschappelijk noem ik de wij ze waarop Dr. D. - immers ex ungue leonem - tot het vaststellen van het leerstuk der praeëxistentie schijnt te willen komen, en zoo mag ik haar vrijmoedig noemen, omdat de hoogleeraar zich heeft gesteld voor de regtbank der rede.

Dr. D. spreekt van de leer van des Heilands voorbestaan als van een dogma. Hiertoe heeft hij op zijn standpunt geen regt. Wat is die leer bij hem? Niets anders dan hetgeen men, wel niet in het populaire, maar in het wetenschappelijk spraakgebruik, eene hypothese nocmt. De hoogleeraar is namelijk op de volgende wijze te werk gegaan. Hij heeft zekere feiten waargenomen. Op die feiten heeft hij zijne aandacht gevestigd. Jezus Christus is onze Middelaar, onze Verlosser, onze Zaligmaker. Hij vereenigt ons met God; hij bevrijdt ons van de zonde; in zijne gemeenschap heiligt hij ons. De hoogleeraar zegt niet: ‘als ik onder andere op deze feiten let,’ enz.; neen, maar hij let op deze feiten en voor het oogenblik op geene

anderen, behalve nog hierop, dat Jezus Christus dit alles is en dit alles doet, volgens het bepaalde raadsbesluit van God.

Tot zoover hebben wij niet de minste bedenking. Nu zoekt hij eene verklaring van die feiten. Hoe kan Jezus dit alles zijn, indien hij o.a. geen voorbestaan heeft gehad, lang vóór de grondlegging der wereld? Zulk eene vraag is allezins geoorloofd. Ook na de waarneming van natuurverschijnselen stelt men zich zulk eene vraag en het voorloopig antwoord op die vraag, de voorloopige verklaring alzoo van de waargenomene verschijnselen, noemt men dan eene hypothese. Welke is echter, eer men zulk eene hypothese nog in de verte aannemelijk keurt; zelfs dan, wanneer zij de reeds geconstateerde verschijnselen genoegzaam verklaart; onmiddellijk de tweede vraag: Heb ik alle verschijnselen, alle fciten waargenomen? Zijn er ook andere verschijnselen, die mijne hypothese wel niet terstond omverwerpen, maar ten haren nadeele pleiten?

Toegegeven, dat de door Dr, D., aangaande den Christus, waargenomene feiten geene verklaring vinden dan in des Heilands voorbestaan, en dat dit voorbestaan dus voorloopig als hypothese mag aangenomen worden, zoo bestaat hetgeen ik in de handelwijze van den hoogleeraar meen te mogen afkeuren hierin, dat hij deze hypothese blijkbaar aannemelijk acht, zonder met een enkel woord te kennen te geven, dat hij zich wil afvragen, of andere feiten ook ten haren nadeele pleiten, waarmede hij dus toont een min juist begrip van eene hypothese te bezitten, en te meenen, dat het voor de aannemelijkheid eener hypothese voldoende is, wanneer men eenige feiten ten haren voordeele kan bijbrengen.

Zoo handelde men vroeger ook in de natuurwetenschappen. Zoo handelt thans nog Dr. D. Mijne rede heeft gelet op zekere feiten, die met den persoon en het werk van den Verlosser in verband staan. Hierdoor heeft zij geleerd, volkomen vrede te hebben met de hypothese der praeëxistentie van Christus. Nu behoor ik evenwel weder uit mijne hypothese tot de werkelijkheid terug te keeren, om de eerste aan de laatste te toetsen. In het gegeven geval zou ik zóó moeten redeneren: Een en ander leidt mij tot het vermoeden, dat Christus vóór de grondlegging der wereld heeft bestaan. (Men ziet dat ik mij zooveel mogelijk stel op het standpunt van den hoogleeraar.) Wanneer ik nu eens aannam, dat Christus werkelijk voor de grondlegging der wereld heeft bestaan, wat zou daaruit dan moeten voortvloeijen met betrekking tot het aardsche leven van

den Heiland? Komen nu al de wettige gevolgen, die ik uit mijne hypothese trekken zal, met de werkelijkheid, d.i. hier met hetgeen de geschiedenis mij van des Heilands leven op aarde leert, volmaakt overeen, dan wordt mijne hypothese zeer aannemelijk.

Eerste gevolgtrekking bijvoorbeeld: Een wezen, dat reeds bestaat, behoeft niet geboren te worden. Tweede: Een wezen, dat reeds eeuwen bij God bestaan heeft, behoeft niet op aarde gehoorzaamheid te leeren, noch door lijden geheiligd te worden, enz., enz. Leert de geschiedenis mij nu, dat Jezus wel geboren, wel door lijden geheiligd en in gehoorzaamheid geoefend is, enz., enz., dan staan mij drie wegen open. Of: ik kan de feiten, die ik het laatst waargenomen heb, zoo gewigtig achten, dat ik mijne hypothese, uit de eerst geconstateerde feiten opgemaakt, terstond verwerp, dan vervalt zij; òf: ik kan de laatst waargenomene met de eerst waargenomene feiten in belangrijkheid min of meer gelijkstellen en mijn oordeel opschorten, dan heeft mijne eerste hypothese een zeer kleinen graad van waarschijnlijkheid voor zich en ik wacht mij haar, als reeds vaststaande, te verkondigen; òf eindelijk: ik kan, om welke redenen dan ook, bijv. op grond van het gezag der Schrift, de verschillende uitkomsten, door mijne dubbele reeks van waargenomene feiten verkregen, naast elkander vast laten staan, en eerlijk erkennen, dat ik hier eene verborgenheid aanneem; in dit laatste geval komt mijne hypothese wel met de Schrift, maar nog niet met mijne rede overeen.

Met betrekking tot de leer van des Heilands voorbestaan zijn dus slechts drie gevallen mogelijk. Die leer kan ontkend worden; die leer kan als min of meer waarschijnlijke hypothese, pro memoria, aangeteekend blijven, terwijl ik mijn onderzoek voortzet; die leer kan als verborgenheid worden aanvaard. Maar in geen geval kan van die leer beweerd worden, dat zij door de rede bewezen en bevestigd is of weldra zal zijn.

Dat de leer der praeëxistentie zich bij Dr. D. in geen der drie genoemde gevallen bevindt, is alleen toe te schrijven aan de wijze, waarop hij, de rede tot maatstaf nemende in deze zaken, wel op sommige feiten let, die voor de hypothese der praeëxistentie schijnen te pleiten, maar de logica niet eerbiedigt, die ons beveelt, uit eene, wegens sommige feiten opgestelde, hypothese, gevolgen te trekken; die gevolgen aan de waarneming, in den ruimsten zin des woords, te toetsen, en alzoo de deugdelijkheid der hypothese te beproeven.

Zoo men geen hart bezit voor dezen onwraakbaren eisch van de wetenschap der logica, heeft men dan ook geene oogen voor het onwedersprekelijk getuigenis der geschiedenis? Heeft, bepaaldelijk op christologisch gebied, de strijd der meeningen nog geen genoegzaam aantal eeuwen voortgeduurd, om ons te overtuigen van de dwaze zelfverblinding, waaraan wij ons moeten overgeven, om ook maar één oogenblik te onderstellen, dat onze christologische gevoelens, zoo de menschheid slechts een weinig dieper gelieft door te denken, zich aan de rede in het algemeen zullen aanbevelen, ja door de algemeene rede zelve bevestigd zullen worden. Het is goed een kind te zijn, maar laat ons van de kinderen hunne naïve illusiën niet overnemen. Wij, theologen, zijn achttien eeuwen oud; waarlijk oud genoeg om met een glimlach allerlei profeitën te begroeten, die ons omtrent de toekomstige eensgezindheid van rede en kerkelijke dogmatiek worden gedaan. De glimlach zou wijken, het geschokte vertrouwen in de toekomst zich herstellen, zoodra de profeet van het heilrijk verschiet ons nieuwe kenbronnen ontsluiten, nieuwe hulpmiddelen aan de hand wist te doen, waarvan wij verwachten konden, dat zij ons inderdaad tot eenige meerdere zekerheid op deze punten zouden leiden. Zoolang de staat onzer wetenschap evenwel volkomen dezelfde blijft en geene nieuwe gegevens worden ontdekt, zullen de problemen op dit gebied wel onopgelost blijven. Dr. D. brengt zeker geene nieuwe gegevens aan het licht. Ik kan hem de plegtige verzekering geven, dat wij er over hebben nagedacht, wat het karakter van Christus, als Verlosser en Middelaar, in zou sluiten; ik kan hem zelfs verzekeren, dat wij met de geheele christelijke kerk het christologisch probleem aan alle zijden rond zijn geweest, maar dat wij tot hiertoe van het ‘magnopere se rationi commendare’ van eenige oplossing nog niets bespeurd hebben.

Zeer kort voor zijne henoeming tot hoogleeraar in de Godgeleerdheid schijnt Dr. D. allerlei middelen en wegen ontdekt te hebben, waardoor het verschijnen van de vredige Johanneskerk der toekomst belangrijk verhaast zal worden. Van zijne menschenliefde mag men verwachten, dat hij ons spoedig met deze ontdekkingen volledig bekend zal maken. Ik ben bereid, daaromtrent de gunstigste verwachtingen te koesteren. Voor-'shands evenwel heeft het iets vreemds, iemand te zien optreden als een parlementair, te midden der verdeelde christenheid;

stilte gebiedende aan de kletterende wapenen, rust aan de ontvlamde gemoederen, die hij een oogenblik in spanning houdt door van deze woorden, later breeder te ontwikkelen, de oplossing en beslechting van vele christologische geschillen te verwachten:

‘Weet gij wel met welk doel de persoon, over wien gij strijdt, in de wereld gekomen is?’

- Ja, dat weten wij, en nu? -

‘Verder had ik u niets te zeggen.’

Dit laatste is overdrijving. De hoogleeraar heeft ons nog iets te zeggen omtrent de methode zijner kritiek.

‘Quid enim plus ad Straussium refutandum et profligandum valuit quam simplex illa quaestio; Si Christum suum Ecclesia finxit, undenam Ecclesia Christiana ipsa? Concedamus quae de mythis Straussius; at quid tandem Jesus fuit et fecit, quidque illi accidit, et quo discipulorum de eo cogitandi sentiendique rationem explicandam esse jure statuis? Jesus cruci affixus est - et per eum Ecclesia Christiana exstitit! Quid ex his sequitur? Manet illa quaestio, ab Ullmanno in medium prolata. Quid Ecclesia a Judaeo in crucem acto conditae antecesserit?’ quam quaestionem denuo afferens, adversario vulnus inflixit vir egregius, ex quo ad hunc usque diem claudicat ille.’

In deze latijnsche zinsneden wordt ons berigt, dat Strauss door niets beter wederlegd en verslagen is dan door de eenvoudige vraag van Ullmann: Indien het beeld van Christus door de kerk verdicht is, van waar heeft dan de Christelijke kerk zelve haar ontstaan? verder: dat deze voortreffelijke man (Ullmann wel te verstaan, niet Strauss) met zijne vraag: ‘Wat onderstelt de stichting der kerk door een gekruiste?’ in zijn werk: historisch of mythisch? aan Strauss eene wonde heeft toegebragt, waardoor deze tot op den huidigen dag nog altijd mank gaat.

Bij deze mededeeling voegen wij eene andere. H. Lang in zijn ‘Gang durch die christliche Welt,’ schreef het volgende: Het genezen van blinden en lammen, het opwekken van dooden, het uitdrijven van booze geesten - zijn dat niet de wonderen die het Evangelie, die de menschenzoon nog Lang speelt hier natuurlijk met het woord ‘wonder’ en neemtvoortdurend verrigt?’ het in overdragtelijken zin.

Dezelfde recensent, op wiens geschrijf de redenaar reeds vroeger acht gaf, berigtte het volgende: de ervaring leert, dat

de meest stofbeheerschende personen, op deze wereld, niet zijn de Christenen qualitate qua, maar onze weg- en waterbouwkundigen, zij die tunnels graven door het hart van Alpen en Apenijnen, telegraafkabels spannen tusschen Europa en Amerika, spoorwegbruggen werpen over zeestraten en watervallen.

Op deze beide aanhalingen laat Dr. D. volgen: Het licht dat de een scheen te ontsteken, dooft de ander weder uit!

Stelt u dus Heinrich Lang voor licht ontstekende naar den smaak van Prof. Doedes, en Strauss, met zijne dikke deelen vol van ernstige en naauwgezette kritiek, aan het hinken gebragt door een pijltjen van den voortreffelijken Ullmannus.

De kritische methode van den voortreffelijken Ullmannus is ook die van den hoogleeraar. Eerst een getrouw verslag.

‘Men moet met de bijzonderheden beginnen. Naauwkeurig moeten wij bekend zijn met het voorwerp onzer kritiek. Alle getuigen verdienen gehoord te worden; men moet toezien wat de aard der zaak, die men behandelt, eischt, en zich wachten voor hetgeen gescheiden, voor het scheiden van hetgeen vereenigd moet worden.’

Regels, voorzeker, waarvan de juistheid door niemand in twijfel kan worden getrokken. Maar verder:

‘Bij het onderzoeken der bijzonderheden blijve men niet staan. Voor de boomen worde het bosch niet vergeten. Geene atomistische kritiek. Op hetgeen met het voorwerp onzer kritiek in verband staat, moet acht gegeven worden. In de tekstkritiek niet alleen, ook in de historische kritiek moet vooral op den contekst gelet worden.’

Dit laatste is bij Dr. D. hoofdzaak. Vraagt gij hem naar de methode zijner kritiek? ‘Let allerwege en altijd op het verband,’ zoo luidt zijn kort en bondig antwoord; ‘zie in welk verband de zaak, die gij beoordeelt, zich met andere zaken bevindt.’

Men verwacht natuurlijk dat Dr. D. nu handelen zal over zijne methode, toegepast op de Evangelische wonderverhalen. Daarover handelt hij niet. Hij gaat veeleer over tot het kritiseeren van eenige verklaringen, die men van het ontstaan der Christelijke kerk gegeven heeft. Strauss heeft, volgens D., het probleem van de wording der christelijke kerk niet opgelost. Waarom niet? omdat men billijkerwijze zeggen kan, dat de oorsprong der christelijke kerk in het duister ligt, wanneer de christelijke kerk niet haar bestaan aan Christus

maar het beeld van Christus, volgens de Evangeliën, zijn bestaan aan de christelijke kerk dankt. Dit is de positieve zijde van de kritiek van Strauss. In die positieve zijde heeft hij geheel gedwaald. Hij heeft op de vraag: van waar de christelijke kerk? geen antwoord. Wij willen dit toegeven; maar moet daar nu uit voortvloeijen, dat ook de negatieve zijde zijner kritiek geen steek houdt? Er bestaat geen verband hoegenaamd tusschen het een en ander. Gij verklaart mij eene omstandigheid. Ik verwerp uwe verklaring en stel er eene andere verklaring voor in de plaats. De onjuistheid ook van mijne verklaring toont gij op uwe beurt aan. Bewijst dit dat uwe verklaring dan wel juist was? Het is immers mogelijk dat zoowel uwe als mijne verklaring afkeuring verdient. De christelijke kerk vindt eene verklaring in de kanonische Evangeliën. Strauss heeft die verklaring, gelijk hij meent, bestreden door aan te toonen, dat de Evangeliën geen geschiedenis maar mythen behelzen. Van waar dan de christelijke kerk? roept men hem toe. Heeft Strauss hierop nu geen antwoord, dan bewijst dit dat hij, wel gelukkig misschien in de bestrijding der bestaande verklaring, minder gelukkig is geweest in het vinden eener nieuwe verklaring. Heeft Ullmann Strauss wederlegd, dit bewijst niet dat Strauss Ullmann en de zijnen niet vroeger wederlegd had. Het eenige besluit, waartoe wij door hetgeen Dr. D. aanvoert geregtigd zijn, is dit: Wanneer Strauss en Ullmann in hunne onderlinge wederlegging van elkander gelijk hebben, en er intusschen geene nieuwe verklaring is beproefd, dan zijn wij omtrent den historischen oorsprong van het christendom nog geheel in het onzekere. Dr. D. moest niet bewijzen, dat Ullmann de verklaring van Strauss stellig vernietigd heeft, maar dat Strauss de traditioneele verklaring van den historischen oorsprong van het christendom *niet* vernietigd heeft. Of moet ik de Evangelische berigten gelooven, omdat mij anders de wording der christelijke kerk een raadsel blijft? Wie zegt u, dat zij ons geen raadsel moet blijven? Wordt bij de hypothese dat de Evangeliën historisch en niet mythisch zijn de wording der kerk verklaard, dan hebben wij nog niets meer dan één feit, dat voor de aannemelijkheid dier hypothese pleit. Voor die geschriften echter historisch genaamd zullen worden, moet nog op een groot aantal andere zaken worden gelet.

Het argument dat Strauss niet treft, treft de Tubingers evenmin. De Tubingers meenen, dat Paulus zich in zijn geloof aan

de opstanding van Christus bedrogen heeft. Wel, zegt gij, verklaart mij zulk een zelfbedrog in een man als Paulus. Goed geredeneerd. Maar gij gelooft, dat Paulus zich niet bedrogen heeft en Christus dus is opgestaan. Welnu, antwoorden de Tubingers, verklaar ons dan, dat een doode levend wordt. Als de Tubingers de opstanding ontkennen, roept Dr. D. terstond: dat Paulus en zoo velen met hem zich vergist zouden hebben, is onmogelijk. Als Dr. Doedes ontkent dat Paulus zich bedrogen zou hebben, roepen de Tubingers terstond: dat dus een doode levend zou zijn geworden, is onmogelijk. De bedaarde scheidsregter stelt nu het volgende: hebben de Tubingers gelijk, dan heeft een man als Paulus met vele zijner tijdgenooten gedwaald. Heeft Dr. Doedes gelijk, dan is een doode levend geworden. Wat is nu waarschijnlijker, dat een man als Paulus met vele zijner tijdgenooten dwaalt, of dat een doode levend wordt?

Dit is de stand der kwestie onpartijdig en kalm bepaald. ‘Undenam Paulus? Hoc explices, quaeso. Explicent *φαινομενον* illud admirabile, inexplicabile!’ Te vergeefs verheft de apologeet zijne stem op de straten. Het maakt op ons niet den minsten indruk. Een hoc explices, quaeso (verklaar mij dit, zoo gij kunt) kunnen ook wij hem ieder oogenblik toeroepen. Maar kalm willen wij hem vragen of hij, bijaldien het ontstaan der christelijke kerk zonder de opstanding van Christus hem een *φαινομενον* admirabile, inexplicabile (een verwonderenswaardig en onverklaarbaar feit) toeschijnt dat hij niet gemakkelijk gelooft, hij den Tubingers het regt niet toekent om de opstanding uit de dooden insgelijks een *φαινομενον* admirabile, inexplicabile te noemen. Bij de hypothese van Doedes zoowel als bij de hypothese van de Tubingers, wordt veel verklaard en blijft veel onverklaard. Bij de hypothese van D. word ik verlost van het raadsel, dat, is de opstanding van Christus niet geschied, het bestaan van de christelijke kerk mij ongetwijfeld oplevert. Bij de hypothese der Tubingers word ik verlost van het raadsel, dat, is de opstanding van Christus wel geschied, dit feit mij ongetwijfeld oplevert. Dr. D. ziet derhalve, dat hij op zuiver historisch-kritisch gebied even ver is als Strauss en de Tubingers. Zoolang beide het aannemen en het verwerpen eener hypothese mij in gelijke moeielijkheden brengt; zoolang beide het aannemen en verwerpen eener hypothese evenveel verklaart als onverklaard laat, is er natuurlijk

voor het aannemen en voor het verwerpen dier hypothese juist even veel te zeggen. Wat staat dus den wetenschappelijken man onzer dagen te doen? Warsch van stoutmoedig bevestigen en stoutmoedig ontkennen moet hij zich aansluiten aan dezulken, die, overtuigd dat wij den oorsprong des Christendoms nog zeer weinig historisch kunnen verklaren, daar iedere, zoowel de traditioneele als de nieuwere, hypothese ter verklaring van dien oorsprong onder groote bezwaren gebukt gaat, hunne beste krachten wijden aan het onderzoek van dit hoogstbelangrijk vraagstuk: maar nooit mag de man van wetenschap, zoo lang zijne hypothese evenveel onverklaard laat als die zijner tegenpartij, deze laatste zegevierend uittarten om dit en dat te verklaren als of hem zelven niet nog veel meer te ver klaren overig bleef.

Wil Dr. D. eene strenge kritiek uitoefenen over de wijze waarop Strauss en de Tubingers rekenschap geven van den historischen oorsprong des christendoms, hij is daartoe volkomen in zijn regt; hij zal de wetenschap daarmede eene dienst bewijzen en ons tot nieuwe onderzoekingen aansporen. Maar uit zulk eene kritiek van Dr. D., hoe zegevierend ook over Strauss en de Tubingers in dit opzigt uitgeoefend, vloeit omtrent het historisch karakter onzer evangelische berigten natuurlijk niets hoegenaamd voort. Ik beweer niet dat Strauss en de Tubingers in hun aanval op dat historisch karakter niet te wederleggen of niet wederlegd zijn, maar ik beweer dat Dr. D. geen regt had om in Utrechts groote gehoorzaal te verkondigen, dat Strauss wederlegd is door de eenvoudige vraag van den voortreffelijken Ullmannus, of dat de Tubingers niets meer kunnen zeggen, wanneer men van hen eischt, dat zij ons Paulus verklaren. De tubingsche godgeleerden zijn zulke stumperts niet dat zij, na hun verbazenden en jarenlangen arbeid, door zulk een populair vraagjen tot zwijgen kunnen worden gebragt. Ullmann moge aangetoond hebben dat Strauss het ontstaan der christelijke kerk niet verklaren kan; hij heeft daarmede nog niet aangetoond, dat de verklaring, door de kanonische Evangeliën aan de hand gedaan, aannemelijk is, en de methode, door Dr. D. aangeprezen, kan dus hoogstens als eene a p o l o g e t i s c h e maar nooit als eene k r i t i s c h e methode aangemerkt worden. De Pressensé geeft toe dat het denkbeeld van een in het leven wedergekeerd lichaam ‘une folie’ behelst, maar beweert tevens, dat aan te nemen ‘que le christianisme aurait pour

base une double superstition' insgelijks 'une folie' zou wezen; waarna hij triomfantelijk uitroept: Folie pour folie j'aime mieux l'ancienne. Zou men niet zeggen dat de Pressensé zich door eene onzigtbare magt gedwongen heeft gevoeld uit twee 'folies' volstrekt te kiezen. Maar de man van wetenschap kiest uit twee 'folies' in het geheel niet. Hij troost zich met eene docta ignorantia. Hij is niet ligtzinnig als de Pressensé, die zich op het heilig gebied der waarheid met 'une folie plus raisonnable' tevreden stelt. Aan het volk laat hij het over om op allerlei gewigtige punten allerlei vaste en dierbare overtuigingen te hebben. Hij schorst zijn oordeel op en zegt vaak: nog is het nacht.

Deze docta ignorantia werkt evenwel geene traagheid. Daarom had het, o.i., een hoogleeraar in de godgeleerdheid betaamd, ons in het programma van zijn onderwijs het uitzigt te openen, dat hij zijne studenten op zal wekken om krachtig deel te nemen aan den belangrijken arbeid in onzen tijd door de Tubingers en anderen ondernomen, en hen zal aanvuren met de verzekering dat, terwijl op ieder gebied der geschiedenis de nevelen van het verleden meer en meer verdwijnen, ook op het gebied der oudste kerkhistorie het licht eenmaal dagen zal. Nu kan men verwachten dat geen enkel Utrechtsch student in de godgeleerdheid zich met een onderzoek af zal geven, dat toch zoo hoogstbelangrijk is en zoo geheel in den geest van den tijd ligt; want, zijn hoogleeraar heeft het hem verzekerd, de voortreffelijke Ullmannus heeft Strauss aan het hinken gebragt, ja verslagen; een enkele vraag heeft de Tubingers wederlegd. Welnu dan, Academische jongelingschap! zingt een Ave Ullmanne! en sluimert in.

De zonderlinge redenering van den hoogleeraar laat zich evenwel verklaren uit het begrip dat hij zich schijnt te vormen van de eischen, die aan eene hypothese moeten geschieden, zal men hare deugdelijkheid beproeven. Het baat niet of eene hypothese al de feiten verklaart, waarvoor zij is opgesteld, zij moet bovenal in zich zelve geene onwaarschijnlijkheid behelzen, allerminst eene onmogelijkheid.

Een voorbeeld: Ik heb mij van de eene plaats naar de andere begeven, maar niemand weet hoe, en het staat vast dat ik mij van geen der bekende middelen daartoe heb bediend. Mijne verplaatsing moet nu verklaard worden. Gij vormt de hypothese

dat ik gevlogen heb. Waarom is deze hypothese nu niet aannemelijk? Verklaart zij niet volkomen mijne verplaatsing? Volkomen; maar ik acht het niet mogelijk dat een mensch vliegt en verwerp dus deze hypothese, niettegenstaande zij het te verklaren feit geheel verklaart. Blijft Dr. D. zijne methode getrouw, zoo moet hij de hypothese aannemelijk noemen. Wat, zou hij in het gegeven geval vragen, ontkent Strauss dat de mensch, van wiens verplaatsing hier sprake is, gevlogen heeft! Hoe heeft de voortreffelijke Ullmann hem weêrlegd en verslagen door de eenvoudige vraag: indien niet het vliegen oorzaak is zijner verplaatsing, hoe komt het dan, dat hij, zonder zich van een der bekende middelen daartoe te hebben bediend, zich van de eene plek naar de andere verplaatst heeft? Verklaar mij die verplaatsing? Verklaar mij haar, bid ik u. Laat men mij dit phenomeen, dit admirabele, dit inexplikabele phenomeen verklaren, dat iemand zich verplaatst zonder dat hij zich daartoe van een der bestaande middelen bedient. Ontkent gij, dat hij gevlogen heeft, zoo hangt zijne verplaatsing geheel in de lucht.

Toen Dr. D. uit de historische werkelijkheid der Evangelische wonderverhalen het ontstaan der christelijke kerk meende te kunnen verklaren, had hij dus hiermede niet tevreden behooren te zijn. Hij had zich zelven moeten afvragen, of deze hypothese in zich zelve voor het minst geene onwaarschijnlijkheid behelsde. Ik zeg wederom niet dat Dr. D. in deze hypothese eene onwaarschijnlijkheid had behooren te vinden, maar - gelijk mijne geheele recensie voornamelijk ten doel heeft, enkele punten uit de wetenschap der logica toe te lichten - zoo dring ik er ook hier op aan dat de hoogleeraar op dezen eisch der logica let.

Bij het beoordeelen van de onwaarschijnlijkheid der genoemde hypothese mogen wij ons niet laten verschalken door de overdrijving, waaraan de Pressensé zich schuldig maakt. Paulus, zegt hij, heeft met zijne geheele ziel aan de opstanding van Christus geloofd. Dus: ‘de deux choses l'une: ou bien il faut rabattre des éloges, qu'on lui donne, on il faut donner quelque valeur à son témoignage. On ne peut à la fois le proclamer un grand saint, un grand esprit et prétendre qu'il s'est laissé prendre à une fable absurde, étant lui-mème si près des évènements.’ Men ziet, het zij in het voorbijgaan opgemerkt, dat die godgeleerden, die op natuurkundig gebied nooit van eene onmogelijkheid willen hooren, op ieder ander gebied, waarop zij meenen te

huiste zijn, den mond gedurig van onmogelijkheden vol hebben, ja uit de onmogelijkheid van wonderen voortdurend redeneren. Nu is het weder, naar het gevoelen van de Pressensé - en hij wordt hierin door Dr. D. gevolgd - stellig onmogelijk, dat Paulus èn een groot heilige mitsgaders een groote geest is geweest èn tevens zich door eene ongerijmde fabel heeft laten misleiden. Ik beweer volstrekt niet dat Paulus, met aan de opstanding geloof te slaan, zich door eene ongerijmde fabel heeft laten misleiden, maar ik moet toch vragen, hoe de Pressensé en Doedes zoo zeker weten, dat dit stellig onmogelijk is. Is hunne kennis der wetten, die op zielkundig gebied plegen te gelden, volmaakt (perfecta, absoluta)? Levert de geschiedenis geenerlei voorbeelden op van ligtgeloovige groote heiligen en ligtgeloovige groote geesten? Is het nooit vertoond, dat godsdienstig enthusiasme iemands historische kritiek belangrijk benevelt? Buitendien, zoo de Pressensé en Doedes het stellig onmogelijk noemen, dat een groot heilige en een groote geest in eene belangrijke historische dwaling vervallen, zoodat zij beweren te zien of te weten hetgeen zij toch inderdaad niet gezien hebben en niet weten, hoe is het hun bekend dat dit onmogelijk is? Alleen door, naar hunne meening, in de geschiedenis als vasten regel te hebben opgemerkt, dat groote heiligen en groote geesten zich door eene ongerijmde fabel niet om den tuin laten leiden. Welnu, het is volkomen op denzelfden grond, dat Strauss en de Tubingers de wonderen onmogelijk kunnen noemen. De geschiedenis, de ervaring, die Dr. D. leert dat een groote geest niet ligtgeloovig is, leert o.a. de Tubingers dat een doode niet weder levend wordt. Ik zeg niet dat Dr. D. in zijne bewering regt heeft; ik zeg ook niet dat de Tubingers gelijk hebben met de hunne. Maar wel zeg ik dat Dr. D. tot verdediging van zijn gevoelen het woord ‘onmogelijk’ nooit op de lippen mag nemen, zoolang hij anderen dit regt ontzegt. Wel zeg ik, dat de aanval van de Pressensé op de Tubingers e.a. volkomen mislukt mag heeten. Het eenige wettige besluit, dat men uit de opmerking van de Pressensé trekken kan is in de eigene woorden vervat, waarmede Dr. D. zijne aanhaling eindigt: ‘Si on conserve tant d'admiration pour St. Paul on ne peut passer si légèrement sur ses affirmations les plus catégoriques.’ Tusschen het niet buiten rekening laten van Paulus' getuigenis en het onvoorwaardelijk en onbepaald geloof daaraan hechten is evenwel een groot onderscheid en ik stel met regt

tegenover de laatste verklaring van de Pressensé deze andere: ‘Si on conserve tant d'admiration pour l'expérience on ne peut passer si légèrement sur ses affirmations les plus catégoriques.’

Undenam Ecclesia Christiana? (van waar de Christelijke kerk?) Ziedaar eene der belangrijkste vragen, waarmede in onzen tijd de kerkhistorische wetenschap zich bezig houdt. Bij dat onderzoek kan men het boekjen van den voortreffelijken Ullmann wel laten rusten. Niet onmogelijk wordt het binnen kort, ten gevolge van een opzettelijk onderzoek, onzen halsstarrigen apologeten voor goed uit de handen geslagen. Ook moet men zich niet laten afschrikken door de bewering van den hoogleeraar D. dat ‘bij loochening van de geschiedkundige trouw der kanonische Evangeliën, de geschiedenis van de eerste Christelijke kerk in de lucht hangt.’ Want, al zou die geschiedenis ons niet bekend zijn en voor ons in de lucht hangen, in de werkelijkheid hangt zij evenwel niet in de lucht, en de treffende uitspraak bewijst voor de historische trouw der kanonische Evangeliën dus niets hoegenaamd. Op het gebied der geschiedenis hangt ontzettend veel voor ons in de lucht. Maar onze onkunde, hoe bedroevend ook, zou dan eerst regt noodlottig worden, wanneer zij ons verleidde, om bij gebrek aan echte geschiedkundige bronnen, de overlevering zonder kritiek gaaf aan te nemen, alleen omdat de verklaring, die zij van sommige feiten geeft, ‘zich wel laat hooren.’ Kan het buitendien den hoogleeraar onbekend zijn, hoe diep sommigen er van doordrongen blijven dat, juist bij aanneming van de historische trouw der kanonische Evangeliën, bij aanneming derhalve van den supranaturalistischen oorsprong van het Christendom, de geschiedenis der eerste Christelijke eeuw in de lucht hangt, vermits, gelijk o.a. Baur herhaaldelijk opmerkt, een absoluut wonder nooit een wezenlijk historisch begin kan daarstellen.

Heb ik - slechts hij, dien ik niet acht, kau mij niet meer ergeren, wat hij ook zegge; mijne kritiek moest dan tegenover Dr. D. wel eens te heftig worden - heb ik aangetoond, dat de hoogleeraar onnaauwkeurig is geweest in zijne beschrijving van het voorwerp en de taak der kritiek; op zijn standpunt onvoorzigtig in zijne handhaving van haar regt; ontrouw in de toepassing van haar norma en onberedeneerd in de bepaling van hare methode, zoo meen ik te mogen betwijfelen, of de kritick, gelijk zij in de thans besprokene verhandeling gehandhaafd

en aanbevolen is, het trotsche woord wel bezigen mag, dat hij haar in den mond legt: LUCTOR ET EMERGO; of het moest zijn in den zin, aangegeven door hetgeen Dr. D. er zeker in een onbewaakt oogenblik aan toegevoegd heeft: olei instar in aquam effusi - d.i. te ligt om te zinken.

De aanval van den hoogleeraar op de ‘moderne theologie’ is dus niet geslaagd en het is door deze redevoering veeleer duidelijk geworden hoe goed het is, de beoefening der kritiek den godgeleerde ernstig aan te bevelen. Allermeest nu men - en ook de beoordeelde verhandeling strekt er ten bewijze van - een vaandeltjen opsteekt, dat tot opschrift draagt: historisch Christendom; een vaandeltjen, waarom vele vrijzinnige godgeleerden zich scharen, die tot hiertoe de dierbaarste overtuigingen der kerkelijk-regtzinnigen met den verachtelijken naam van menschelijke leerbegrippen en bekrompen stelselzucht voortdurend hebben bestempeld; omtrent de belangrijkste vragen aangaande den Christus en den Bijbel een majestueus stilzwijgen hebben bewaard en nu allerlei dierbare overtuigingen magtig zijn geworden betreffende enkele op zich zelven staande, door hen goddelijk genoemde, feiten, waarmede zij beweren dat het Christendom staat of valt. Dit heeft geen goeden zin. In kerkelijke vergaderingen en elders moge men bij meerderheid van stemmen laten uitmaken, dat verhalen, uit het grijs verleden, feiten behelzen en geene verdichtsels, de godgeleerde wetenschap mag onder dergelijke onverklaarbare begripsverwarring niet lijden. Op het gebied der theologie worde daarom de openbare meening zoo geleid, dat niemand, anders dan op onwederlegbare historisch-kritische gronden, zich meer veroorlove van historische resultaten te beweren, dat zij bij hem vast staan; en in den boezem der gemeente winne eene opvatting van het Christendom veld, volgens welke niet in eenige wisselbare uitkomst van menschelijk, hetzij historisch, hetzij dogmatisch, onderzoek, maar alleen in den onveranderlijken geest van Christus band en leus van vereeniging wordt gezocht.

Rotterdam, Augustus 1859.

A. PIERSON.

Spoorwegen.

‘Tijd is de stof waaruit ons leven is vervaardigd!’ zoo roept de praktische Yankee uit, en ééns, als in merg en been, van dat denkbeeld doordrongen, is nu ook de eenige gedachte die hem bezielt, om van die stof het meeste voordeel te trekken. Gelukkige variante van het alvast versletene ‘tijd is geld’ der Engelschen, is toch ook de gedachte juister, voor hem, den pionier van allen vooruitgang, vooral. Geld?.... hoog als hij, kind, neen, held van den tegenwoordigen tijd, waarin het gouden kalf weêr het groote afgodsbeeld aller natiën dreigt te worden - het edel metaal ook schatte, toch ligt in dat ééne woord nog bij verre na niet dat álles opgesloten waarnaar hij niet alleen jaagt en alle spieren strekt, maar dat hij, voor zich zelven, reeds volkomen zeker is ook te zullen verkrijgen. Geld?... heden een stout plan beraamd en het morgen ten uitvoer gebragt - wie telt de tien- en honderdduizenden, die hem daardoor als met een tooverslag toevloeijen, om?.... ja misschien een dag later reeds door nog gewaagder slag, even snel weêr te verdwijnen. Geld?.... hij die een mannenhart heeft, en die met hetzelfde ongefronsde voorhoofd het beschimmelde brood der armoede en den gulden beker vol kostelijken nectar van den overvloed, als zijn deel voor den dag van morgen tegengaat, welke sommen zijn niet ieder uur van den dag als tot aan de toppen zijner vingeren gelegd! Geld?.... maar geld koopt hem alleen eene weelde en een overdaad, die hem te eerder walgen, naarmate hij er zich te begeeriger in dompelt. Niet een enkele droppel van zijn bloed wordt er blaauwer door, niet een enkele dag wordt er aan zijn leven door toegevoegd,

niet een enkele eerezuil sticht het hem na zijn dood. Neen, geld is niet de eenige talisman die in dat denkbeeld van *tijd* voor hem ligt opgesloten; stouter zijn de eischen die hij er aan stelt; aan geld hecht hij het begrip van groote, maar toch van onvolkomene waarde; het moge hem aanzien geven bij den grooten hoop, niet alzoo bij die hoogen van geboorte en intelligentie, wier vertrouwelijke broederhand hem te gewenschter voorkomt en die hij des te begeerlijker acht, naarmate de eer der minderen hem te gereeder ten deel valt. Is tijd de stof waaruit zijn leven vervaardigd is, dan moet hij zorgen dat die stof hem zoo veel meer diensten bewijst, wil hij anderen vooruit zijn. Woekeren dus met dien tijd. Kan geld den beperkten duur zijns levens niet verlengen, dan moeten kennis en ijver hem in die korte spanne zooveel meer doen omvatten, dan waartoe al de geleerdheid en al de kennis van vroeger dagen hem in staat stelden. In een kort tijdsbestek moet hij nu zoo vele zijner wenschen vervuld zien, dat, al werd hij ook in de kracht zijner jaren weggenomen, hij toch, wat de voldoening van zijne begeerte betreft, zat van dagen zou kunnen genoemd worden. Tijd is dus zijn eigenlijke schat. Geld, eer en aanzien, ja gezondheid zelfs kan hij verliezen en weêr herwinnen, maar de eens onnut doorleefde tijd - onherroepelijk is hij verloren, geene schatten die hem kunnen terugvoeren.

Getuigt die spreuk van den Amerikaan: ‘tijd is de stof waaruit ons leven vervaardigd is,’ toch niet van ruimer en flinker blik, dan de engere gedachte die den Engelschman zijn ‘tijd is geld’ ingaf? Trouwens, de Yankee heeft ook bewezen, dat hij hooger prijs stelt op het tot stand brengen van 't geen hij in zijn ondernemend hoofd als uitvoerbaar acht, op het woekeren met den hem verleenden tijd, dan op het bezit van geld. Niemand die roekeloozer met geld omgaat dan hij; geld is voor hem meer een uitmuntend materiaal om het gebouw van nationale en eigene grootheid hoog op te trekken, dan het doel van zijn leven. Niet gemak en rust zoekt hij door zijn arbeid te verkrijgen, maar bevrediging van zijne stoute wenschen. Zijn hart, even jeugdig nog als zijn Staat, haakt er naar dat zijn volk de eerste plaats in de rij van alle volkeren inneemt; de Nieuwe Wereld moet de Oude overschaduwen; wat daar eeuwen lang reeds bestaan heeft, op het gebied van wetenschap en van kunst of wat dan ook, en wat daar eeuwen noodig had

om te rijpen, dat moet hij, kind van den nieuwen tijd, als met een tooverslag nog beter weten te scheppen. Onvoldaan met het heden, hoe rijk ook aan zegen, altijd jagende naar iets beters, naar iets minder bereikbaars, verkrijgt hij eene onrust en eene ongedurigheid, die hem alles zouden willen doen aanvatten, wanneer maar de tijd hem niet ontbrak. De pionier, die heden met vrouw en kind in het maagdelijk woud een ruw blokhuis bouwt van de reuzenstammen, die hij met eigene handen velt, en die den nog ongerepten bodem door ijver en stalen volharding in korten tijd de rijkste vruchten afdwingt, hij kiest zich de door eigen zwaren arbeid nu bewoonbaar gemaakte plek niet tot vaste woonplaats, verre van daar! Naauwelijks is de oude woestenij eene goede bouwhoeve geworden, of hij verkoopt het werk zijner handen aan andere, minder wisselzieke luî, en verder trekt hij, verder met zijn gezin, nog dieper dringt hij door in het bosch, en al weder weêrgalmt het eenzame woud van de slagen van zijn zwaren bijl. Voort, altijd voort, geen rust noch duur, maar altijd meer en altijd wat nieuws voortbrengen, ten koste van alles wat hij op aarde bezit, wanneer hij in korten tijd maar veel, ongekend veel verrigt. Zoo bouwt hij dorpen en steden, die in een oogwenk duizende inwoners tellen, en toch beweert hij nog maar aan het begin zijner taak te staan, want gedurig verbeteren de hulpmiddelen die hij bezigt, en onbegreusd acht hij het gebied waarop hij aan de stoute scheppingen van zijn geest reeds eene vaste plaats aanwijst, eer ze nog bij hem zelven tot rijpheid zijn gekomen.

Maar Amerika bloeit door de jeugdige krachten die de Oude Wereld er heenzendt? Alsof de Noord-Amerikaan niet reeds op geslachten van twee eeuwen kon wijzen! Is al de Republiek nog geene eeuwen oud, zij heeft toch reeds eene geschiedenis. Daarenboven, ook elders zijn jeugdige mannen van Europa heengetrokken, maar zonder er die verbazende ontwikkeling te hebben voortgebragt die men in Noord-Amerika aanschouwt, en waarvan men dus den vreemdeling alleen de eer wil geven. 't Is omdat zij daar niet zulk eene krachtige bevolking hebben ontmoet als de Noord-Amerikanen uitmaken; vrij wat meer heeft de inboorling den vreemdeling, dan de laatste den eerste met die jeugdige kracht als aangeblazen. De vreemdeling vond er vrijheid en een uitgestrekt terrein, niet rijk aan aderen en klompen van goud en zilver, maar willig om den arbeidzame rijkelijk voedsel en kleeding en huisvesting te verleenen. De vloek,

neen de zegening van het menschdom ‘in het zweet uws aanschijns zult gij uw brood eten!’ dreef een ieder tot arbeid en tot ontwikkeling, de tijd werd kostbaar, ja werd het kostbaarste goed dat de mensch bezat, omdat een goed gebruik van dien tijd ruime zegeningen over het hoofd van den arbeider uitstortte.

Véél verrigten in weinig tijds: waar die spreuk beoefend wordt, daar heerscht welvaart. Arbeid is de bron waaruit de welvaart ontspruit. Godsdienst, zedelijkheid, orde en wet, ze worden dáár gevonden waar de arbeid eene eere wordt gerekend. Algemeen is de welvaart van het volk, dat doet wat zijne hand vindt om te doen, waar niet de eene klasse der ingezetenen voorregten geniet boven de andere, waar aan de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling eene meer dan gewone zorg wordt besteed, en waar de overheid geene middelen onbeproefd laat om de burgers vooral in die taak te ondersteunen, ja hun daarin zelve voorgaat. In dat land zal niet die ongelijkheid gevonden worden, die ontzenuwende armoede naast dien overmoedigen rijkdom, waarvan de landen, die in tirannij en in bevoorregting van enkelen boven velen hun heil zoeken, maar al te veel het droevig schouwspel opleveren.

Dat kostbaar schatten van den tijd, die zucht om veel in weinig tijds tot stand te brengen, dat hoog stellen van den arbeid, wat hebben vooral de laatste vijf en twintig jaren daar niet aan te danken! Heeft de Fransche omwenteling en hare gevolgen een geheelen ommekeer in den maatschappelijken toestand van Europa gebragt - eer de laatste sporen van de daaruit ontstane oorlogen uitgewischt waren, konden de uitkomsten van dat tijdperk van overgang van de oude tot eene bijna geheel nieuwe orde van zaken, moeijelijk in al haren omvang worden gekend en gewaardeerd. Europa had daarenboven eenige jaren van rust noodig, om zich van de bange worstelingen te herstellen, en om zich te gewennen aan een staat van vrijheid, van erkenning van het individu, uit dien strijd ontstaan. Maar toen de wapenrok weêr uitgetrokken en door het arbeidspak vervangen was; toen de hand, die nog pas het moordtuig neêrlei, weêr uitgestrekt werd naar het werktuig van een eerlijk bedrijf, en toen de verstandelijke vermogens niet langer gespitst werden op allerlei combinatiën van vloot en leger, maar op de beste middelen om de welvaart van land en volk te verhoogen, toen brak ook op het gebied van den arbeid eene even nieuwe

orde van zaken aan, als op het staatkundig terrein was geschied. Men had ook dáár met het oude als gebroken, en het nieuwe werd voorbereid. Napoleon en de uitstekende legerhoofden die de oorlog had te voorschijn geroepen, zij hadden getoond, wat een woekeren met oogenblikken vermogt op het veld der vernietiging; die les was niet vergeten en ze werd alras op het veld der voortbrenging toegepast. De tijd werd als geld, als de stof des levens gewaardeerd; dagen, ja uren moesten voortbrengen waartoe vroeger naauwelijks jaren voldoende werden gerekend.

Een der krachtigste hervormers van den ouden in den nieuwen tijd, een der grootste herscheppers van uren in dagen, was de stoomkracht. Vroeger wel gekend, maar onvolkomen, en door niemand bijna beschouwd als eens te zullen voortbrengen wat wij nu de zeer natuurlijke werking noemen van die tooverkracht, hoewel nog maar in den staat van kindsheid, de stoom werd nu cijnsbaar gemaakt aan den menschelijken arbeid. De ruwe kracht moest door het onbezielde stoomtuig geleverd worden; de denkende mensch zou alleen edeler arbeid verrigten, meer voegende aan zijne edeler hoedanigheden. Wat mannen als Watt, Arkwright, Hargraves en anderen, volgelingen van minder gelukkige voorgangers, tot groote volkomenheid hadden gebragt, om de voortbrenging van alles wat de werktuigkunde vermag te leveren, door stoomkracht als te verduizendvoudigen, werd nu gretig aangegrepen om den menschelijken arbeid grooter winsten te doen afwerpen. En toen Fulton's eerste stoomboot den breeden Hudson op- en afvoer, en de Savanna Liverpools ingezetenen in stomme verbazing bragt, door in twintig dagen den Atlantischen Oceaan, van de Nieuwe naar de Oude Wereld, alleen door stoom gedreven, over te steken, maar vooral, toen Robert Stephenson's Rocket het ongeloovig publiek overtuigde, dat in de locomotief, in de beweegbare stoommachine, de sleutel gevonden was om ook op den vasten wal den mensch de afstanden door stoomkracht als te doen doorvliegen, en toen eindelijk een Oerstedt en een Wheatstone zelfs de menschelijke gedachte, op de koperen telegraafdraden, in nog geene drie minuten tijds rondom den geheelen aardbodem zonden, ja, toen was op het veld van den menschelijken arbeid alles nieuw geworden. De Amerikaan had regt om te roepen: ‘tijd is de stof waaruit 's menschen leven is vervaardigd;’ die stof werd als het kostelijkste wat men kende bespaard, want door

het bijna verdwijnen van alle afstanden werd het menschelijk leven als verlengd.

Is deze onze voorstelling overdreven? Hij die met aandacht gadeslaat wat op het terrein van menschelijke bedrijvigheid voorvalt, zal ons voorzeker van die beschuldiging vrijpleiten. De beide natiën, die aan den tijd zoo hoog eene waarde toekennen dat zij er als eene volksleuze van maken, zij hebben door de toepassing van de stoomkracht eene besparing van die kostbare stoffe verkregen zóó groot, dat zij in weinige jaren tot een veel hoogeren trap van welvaart en ontwikkeling geklommen zijn, dan alle andere volken. Of welk land kan zich in handel, in scheepvaart, in nijverheid, ja in de kennis van alles wat onder het bereik der voortbrenging ligt, meten met Yankee of Brit? Groot-Brittanje roemt er op, het eerste stoomtuig te hebben toegepast op de nijverheid, en het geheim van den locomotief te hebben ontdekt; Noord-Amerika toonde ons de eerste stoombooten, en stelde de eerste telegraaflijn voor zijn volk open. En beide landen, Groot-Brittanje en Noord-Amerika, zij kennen bijna geene andere middelen meer, zoo van voortbrenging als van vervoer, dan gedreven door de kracht van den stoom. Vandaar dat zij in korten tijd zoo groote uitkomsten verkrijgen, dat weinige jaren voldoende zijn om het aantal der inwoners hunner steden meer dan te verdubbelen; dat hunne producten zoo ontzaggelijk vermenigvuldigen dat ze aan alle hoeken der wereld te vinden zijn, en dat zij cijfers kunnen aantoonen van bedrijvigheid zoo toenemend, dat het Vasteland van Europa daarbij verre ten achteren blijft.

Zou men niet bijna denken, dat de stoomkracht een onbekende moteur op het Vasteland van Europa was, na zulk eene voorstelling? Onbekend, dat woord zou eene dwaasheid zijn, maar onvolledig en nog veel te weinig toegepast, dat zal wel niemand ontkennen. Voorbij te zien wat in Duitschland, België, Frankrijk, ook hier te lande door stoom verrigt wordt, 't zou van bittere onkunde getuigen van 't geen vooral de laatste jaren werkelijk groots op het terrein van bedrijvigheid kunnen aantoonen, en dat alleen aan de toepassing der stoomkracht is te danken. Maar neem de statistiek van al die landen en van Groot-Brittanje en van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in de hand, vergelijk de cijfers van bevolking met die der bedrijvigheid, deel de som der voortbrenging door die der bewoners, zie waar handel en scheepvaart en nijverheid het meest

toenemen, spoor de nieuwe bronnen op die het eene en het andere volk hebben weten te ontdekken, vraag waar kunsten en wetenschappen de mildste ondersteuning vinden, en waar orde en wet, godsdienst en zedelijkheid het onmisbaarst geacht worden voor het volksbestaan, maar vooral, vraag waar, bij de grootste en verblijdendste uitkomsten van dat alles, tevens de meeste individuële vrijheid heerscht, en wat is dan de slotsom? 't Is hier de plaats niet om geheele reeksen van cijfers op te nemen, anders, de hand behoeft maar even te worden uitgestrekt om een voldingend antwoord op al deze vragen te geven, zonder ook maar een oogenblik de kunst om ze te groepéren te gebruiken; maar 't zou daarenboven eene overtolligheid zijn, want niemand die den minsten twijfel heeft over 'tgeen die cijfers zouden aantoonen.

Is de kennis van die cijfers even overbodig, als wij er de opsomming hier ter plaatse van noemen? Verre van daar; al wordt het algemeene feit erkend, dat Groot-Brittanje en Noord-Amerika boven het Vasteland van Europa staan in hunne ontwikkeling op het gebied van nijverheid, de onderdeelen daarvan zijn wel degelijk eene gezette en naauwkeurige studie overwaard, omdat ons daardoor de oorzaken van dien grooteren vooruitgang worden blootgelegd. Men spotte vrij met de beoefening der statistiek als dor en droog en vervelend, maar 't is het spotten dat de onbeschaafde en onontwikkelde doet met kunst en wetenschap; onkunde is er de oorzaak van; 't is of men over de prachtigste kleuren den blinde, over de liefelijkste toonen den doove een oordeel hoorde vellen. Wie uit die dorre cijfers der statistiek de ontwikkeling en de bedrijvigheid van een volk weet na te gaan, de oorzaken van bloei of verval vermag op te sporen, de nog niet bekende goudader weet aan te wijzen, of den oorsprong van de onbekende kwaal ontdekt - waarlijk voor hem, den scherpzinnige, den denker, voor hem zijn die cijfers de meest waarachtige geschiedrollen, de levende getuigen van de feiten die hij aan 't licht brengt. Die koude cijfers worden als bezield door de kennis van hem die ze tot spreken dwingt; trouwe tolken zijn ze voor wie ze raadpleegt. Wanneer de lust en de kennis maar grooter waren om aan die dood geachte cijfers vragen te stellen, zoodra het geldt maatregelen te nemen op het gebied van volkswelvaart: hoe zou men dan in menige raadzaal terugdeinzen voor de wetten die men nu, in zijne onkunde, als heilzaam voor het algemeen uitschrijft, terwijl ze in waarheid

heilloos zijn; want de ervaring van vroeger tijden spreekt tot ons uit die doode cijfers en hunne getuigenis is moeijelijk te weêrleggen.

Leg de uitmuntende en praktisch ingerigte statistieke bladen van Groot-Brittanje's handel en scheepvaart - niet als hier te lande, belagchelijk waarlijk! aan het einde van een volgend jaar, maar geregeld iedere maand verschijnende - voor u; besteed wat meer moeite aan het onderzoek der minder gemakkelijke statistiek van de Vereenigde Staten, en volg dan met den vinger de telkens grooter wordende, ja waarlijk kolossaal aangroeijende cijfers der volksbedrijvigheid, om ten slotte als verbaasd te staan over zulk eene uitbreiding van het verkeer tusschen de volken onderling, vooral na de jaren 1830 en 1850. Maar niet alleen van die beide groote Staten, raadpleeg ook van de andere landen de statistieke opgaven, voor zoo verre die op eenige juistheid kunnen roemen, en overal zult ge vooruitgang, hier grooter en daar kleiner, maar toch overal vooruitgang, ja overal zeer grooten vooruitgang zelfs ontdekken. 't Is duidelijk dat er ééne hoofdoorzaak voor die vermeerdering moet bestaan hebben, en 't is zoo, aan de toepassing van de stoomkracht heeft heel de wereld een groot gedeelte van dien vooruitgang te danken. Twist nu niet met ons of het niet aan de grootere ontwikkeling van den menschelijken geest, de meerdere volmaaktheid misschien van het menschdom te danken is, dat men de kracht van den stoom heeft leeren waarderen en toepassen op der menschen arbeid; maar kom eenvoudig daarin met ons overeen, dat de stoom die toovenaar is geweest, zonder wien wij nooit in zoo groot een omkeer zouden geroemd hebben, en dat zijne verschijning en zijne verdere ontwikkeling en toepassing, zijne geschiedenis dus, als tusschen de regelen der statistieke tabellen van de bedrijvigheid der verschillende volken is geschreven.

Eens tot het besluit gekomen om hier geene statistieke cijfers op te nemen, zullen wij ze ook zelfs dáár niet aanvoeren waar zij de toepassing der stoomkracht op de nijverheid, om die der katoen alleen te noemen, als zoo heilzaam zouden bewijzen en aan onze bewering zooveel kracht zouden bijzetten. Maar geeft niet iedere soort van nijverheid er de sprekendste bewijzen van? Immers hoeveel de voortbrenging van alle grondstoffen der nijverheid ook is toegenomen, toch hoort men nog gedurig over de ongenoegzaamheid daarvan klagen, duidelijk bewijs hoe de verwerking is vermeerderd. Stel de cijfers van vroegere en te-

genwoordige voortbrenging naast elkander, en het verschil is immers naauwelijks te gelooven. Op welke industrie wordt de stoom al niet toegepast! De kolen-, de ijzermijnen, de katoen-, de wolfabrieken, de houtzagerijen, de oliemolens, de papierfabrieken, ja wat niet al dat vroeger òf door handenarbeid òf door wind of water gedreven werd, alles is nu afhankelijk zelfs geworden van de kracht van den stoom. Maar weinig nog zou dit alles baten, wanneer niet ook de middelen van vervoer in die snellere beweging gedeeld hadden. Wat zou toch van ieder dezer takken van menschelijke kunstvlijt worden, wanneer èn de grondstoffen èn de fabriekaten niet tevens sneller naar de plaatsen van behoefte konden worden overgebragt! Geene kolen- of ijzermijnen, geene katoenfabriek, neen, zoo menige industrie zou dan onmogelijk de uitbreiding kunnen erlangen, waarvan wij nu de vruchten plukken.

Maar nog grooter zijn de voordeelen, die de beschaving en de ontwikkeling der menschen van de stoomkracht hebben getrokken. Bijna zouden wij echter, als in vroeger tijden zoo gebruikelijk plagt te zijn, eene lofrede schrijven, en waarlijk, de onschatbare zegeningen die wij aan den stoom te danken hebben, ligt zouden ze ons daartoe verleiden. 't Zou echter noodelooze moeite zijn, want eer wij een aanvang maakten met ons betoog der vele voortreffelijkheden van het onderwerp onzer rede, zou de lezer zelf ligt nog vrij wat luider dan wij de loftrompet steken. Alleen dan maar daarop gewezen, hoe stoomboot en spoorweg de verst verwijderde natiën tot elkander hebben gebragt; hoe de producten der meest verwijderde oorden gemeengoed geworden zijn van alle volken; hoe de beschaving zich van de eene natie op de andere heeft overgeplant, en hoe op die wijze in ieders behoeften meer volledig voorzien is, en ieder meer bepaald zich op dien arbeid heeft kunnen toeleggen, waarvoor hij het meeste geschikt was. De wijze beschikking van God, om over den ganschen aardbodem de producten te verdeelen die ieder volk noodig heeft, opdat alle natiën als leden van één gezin zouden worden, ze is op gezegende wijze bevorderd door die snelle middelen van vervoer, die de afstanden als wegnemen.

Heeft ook Nederland volop in de voordeelen van dien omkeer in nijverheid en in de middelen van vervoer gedeeld? Dat ons antwoord bevestigend wezen mogt! 't Is zoo, wij tellen in ons land een zeshonderdtal stoomtuigen, vrij wat stoombooten

op onze binnenwateren, ook enkele zeebooten, hoewel zich beperkende tot de Europésche vaart, en vier spoorweglijnen, maar véél partij trekken van de stoomkracht, neen, daarin mogen wij niet roemen. Natuurlijk, meent men, - ons ontbreken de onmisbaarste elementen, die de toepassing van den stoom vordert, kolen en ijzer. Daardoor kunnen wij nooit eene nijverheid bekomen gelijkstaande aan die van landen, waar juist ijzer en kolen overvloedig zijn. Nederland is geen land van nijverheid, maar een land van handel en landbouw. Middelen van vervoer? Welk land benijdt ons niet die uitstekende ligging aan de zee, die binnenwateren, rivieren en kanalen, de laatste immers meesterstukken van waterbouwkunde, en hoeveel gemakkelijker en hoeveel goedkooper vervoeren wij daarop zoowel reizigers als koopwaren dan met wagen of spoortrein, waartoe de vreemdeling immers alleen noode zijne toevlugt neemt. Vraag Engeland naar de voordeelen van zijn Bridgewaterkanaal, Frankrijk naar de winsten die zijn kanaal van Languedoc afwerpt, en roem ons Nederlanders dan gelukkig, dat wij ons in menigte van zulke kanalen mogen verheugen, terwijl de vreemdeling zich met een enkel moet vergenoegen. Spoorwegen? Maar wie kent uitmuntender wegen dan onze immers overal beroemde straaten grindwegen, en welke spoorweg kan wedijveren in goedkoopte en in aangenaamheid van vervoer, met onze waterwegen? En brengt niet juist de eigenaardige ligging van ons land mede, dat wij dikwijls met den spoorweg een grooten omweg zouden moeten maken, om van de eene streek naar de andere te komen, die uren reizens zou vorderen, terwijl de waterweg, dien wij zouden moeten omstoomen, ons in weinig tijds een korter en gemakkelijker overtogt aanbiedt? En goedkoopte is de leus van dezen tijd, en niemand is er die in goedkoop vervoer met ons kan wedijveren. Nederland is geen land van spoorwegen; niet dan schromelijke geldelijke verliezen zouden ze ten onzent opleveren, en zoo iets voor de wijsheid en het goede doorzigt onzer landgenooten pleit, 't is dat zij nooit in spoorwegen hun zuur verdiend kapitaal belegd hebben, om even als in Engeland of geene rente, of zoo weinig te krijgen, dat het gevaar der belegging zelfs naauw daardoor gedekt is.

Treurige geest van tevredenheid met het bestaande, van voldaanheid en innig zelfbehagen met hetgeen wij zelven verrigt hebben, die zoo velen van onzen landaard, helaas! des te meer eigen is, naarmate wij minder met onze naburen gelij-

ken tred houden, waar het vooruitgang op het gebied der bedrijvigheid geldt. Of zouden redeneringen als hierboven - immers eerlijk weêr gegeven? - misschien meer behendig gekozene uitvlugten zijn ter vergoêlijking eener schuld, die men innerlijk wel gevoelt, maar die men niet erkennen wil, dan de uitingen eener werkelijke overtuiging? Wie alzoo oordeelt, kent de natie niet. Neen, neen, wel degelijk gemeend zijn deze en soortgelijke argumenten, die men jaren lang luide heeft kunnen hooren verkondigen, - wie er lust en geduld toe had! - en ook nog is het aantal van hen niet klein, die dezelfde meening voorstaan. 't Is zoo, er is gelukkig in den laatsten tijd een groote omkeer in die denkwijze gekomen, en taaije tegenstanders van spoorwegen zijn nu in hartstogtelijke voorstanders veranderd, - de sprong moest wel een salto mortale zijn - maar toch zou men nog dwalen, wanneer men daarom zou meenen dat de behoefte aan spoorwegen ten onzent algemeen erkend en gevoeld werd. Nog geeft men meer toe aan een nu meer algemeen verspreid gevoelen, dat spoorwegen, *niet onmisbaar*, maar wezenlijk wel nuttig zullen zijn, dan dat men het hooge gewigt der zaak werkelijk erkent. De ijver voor de zaak zelve wordt vooral sterk gevoed door eene allerbehendigste manoeuvre der warme voorstanders, die veel op het patriotisme de clocher hunner stadgenooten beginnen te werken, door hun gedurig voor te houden, dat hunne gemeente op onregtvaardige wijze van het genot van eene spoorlijn wordt verstoken, terwijl de naburige stad, de mededingster, - die hoovaardige! - er in slagen zal den weg binnen hare grenspalen te lokken. Menigmaal gelukt de kunstgreep, menig tegenstander wordt er warm voorstander door, en zoo wordt de kwestie der spoorwegen schijnbaar eene werkelijk nationale!

Och, dat zij dit in waarheid eens mogt worden! Nog op den huidigen oogenblik, nu 's Lands Vertegenwoordigers en zoo vele Gemeenten aan de vroedsten uit hun midden de taak opdragen toch vooral over spoorwegen en over niets dan spoorwegen te spreken en te handelen, wagen wij het de betoonde geestdrift toch nog te wantrouwen. Het onmisbare van spoorwegen *blijft* voor de meerderheid een raadsel. Woorden vóór en óver de zaak!.... zeg hoe veel millioenen ge er van verlangt, en ze worden u dadelijk geleverd. Concessiën, plannen, lijnen, ramingen, subsidiën, rentewaarborg, amortisatie, overdragt aan den Staat..... spreek, en uw hoofd zal weldra duizelen van den chaos dien men

u voorlegt. Voordeelen van dèze rigting, nadeelen van gene, regt van de gemeente A., schreeuwend onregt voor de gemeente B....., maar een enkel oogenblik inziens in het plan van deze lijn en eene vergelijking met het plan van die lijn zal u overtuigen dat beide partijen zoo volkomen in haar volle regt zijn, dat waarlijk Salomo's regterstoel in 's Lands Vergaderzaal zal moeten geplaatst worden opdat niet alle billijkheid met voeten worde vertreden. Aller hoofden en hersenen en tongen en vingeren zijn dadelijk en ten allen tijde gereed om de *levenskwestie* der spoorwegen te bevorderen, zoo als nog maar zelden eene zaak van nijverheid hier te lande door het algemeen bevorderd werd, maar - en daar zit de knoop - de millioenen waardoor de zaak tot stand gebragt moet worden, neen, die nog bij al dat hoofdbrekens te voegen, dat gaat niet.

En toch, zonder die millioenen gaat de zaak zelve ook niet! Immers, waaraan heeft het tot nu toe gehaperd dat Nederland niet reeds lang met ijzeren banen naar alle rigtingen heen als bedekt is? Alleen aan die millioenen. Ja, waren bij al die vroegere aanvragen, in de twaalf jaren die ieder Regeringsverslag als ongebruikt noemt voor de *gewigtige* zaak der spoorwegen, ook de millioenen gevoegd die de plannen moesten verwezenlijken, dan zou deze kwestie nu niet meer behoeven aangeroerd te worden; de zaak ware dan vrij wat vroeger beslist. Maar eigen kapitaal wilde men niet geven, en vreemd kapitaal wantrouwde men; en de schatkist kon immers toen niet als nu een ruimen en toch werkelijk onontbeerlijken waarborg van rente verleenen! Maar daarenboven, wat is er ook eigenlijk bij verloren, dat men eenige jaren gewacht heeft? Of heeft men daardoor niet het groote voorregt, nu kosteloos de zoo noodige ervaring van aanleg en exploitatie van spoorwegen te verkrijgen, die door onze voorgangers in den vreemde met schatten betaald is?

Daar legt men dan toch eindelijk den vinger op de wondeplek. De Staat had vroeger de middelen niet om den waarborg van rente te verleenen, en met wachten is nog eer gewonnen dan verloren. Zoo luidt de redenering. Is ze juist? Wij voor ons ontkennen dat bepaald. De eerste bewering, dat hier te lande vroeger geene spoorwegen konden aangelegd worden omdat toen de middelen tot waarborg der rente ontbraken, stelt dus als een feit, wat wij wel degelijk eene nog onbesliste vraag achten, dat er in de laatste twintig jaren nooit mogelijkheid zou

geweest zijn om Nederland van goede spoorwegen te voorzien, zonder waarborg van rente door den Staat. Zouden dan de Nederlandsche kapitalisten vroeger wel de noodige millioenen zonder rentegarantie geleverd hebbeu, 't geen zij nu bepaaldelijk weigeren? vraagt men. De Nederlandsche kapitalisten, neen, antwoorden wij, maar de vreemde wel. Hun kapitaal wijzen wij echter van de hand, want wij duchten den vreemden invloed, Maar is iedere onderneming in Nederland dan niet onderworpen aan de Nederlandsche wetten? Welnu, rigt die wetten dan in naar uwe bezorgdheid. Voorzeker, wenschelijker zou 't natuurlijk zijn om alleen met Nederlandsch kapitaal spoorwegen in Nederland aan te leggen, maar wanneer men dat Nederlandsch kapitaal niet kan krijgen en het vreemde wel, moet men dan dat vreemde terugwijzen en den aanleg van spoorwegen hier te lande geheel opgeven? Heeft Amsterdam bijv. niet veel verstandiger gehandeld door sedert ettelijke jaren gaz in de straten te hebben gebrand, dat door eene Engelsche maatschappij werd geleverd, en zuiver duinwater te hebben gedronken, dat ook door Engelschen werd verschaft, dan dat vreemde kapitaal te weigeren en dus de slechte verlichting te behouden en het ongezonde water te blijven drinken, alleen omdat Nederlanders de zaak niet hadden ondernomen? Maar daarenboven, is 't *altijd* wel zoo bepaald wenschelijk, om alle ondernemingen in het land alleen door eigen kapitaal te drijven? Wanneer de zaak goed gaat en de winsten ruim zijn, dan natuurlijk wèl, want het eigen kapitaal is dan goed belegd; maar gesteld de zaak levert verlies op of eene zoo kleine winst, dat die zelfs beneden den gewonen rentestandaard blijft, wat dan? Zou 't dan niet juist zeer wenschelijk zijn dat vreemden het kapitaal voor die onderneming hadden geschoten? Immers wij Nederlanders trekken dan het voordeel van de onderneming, terwijl de vreemdeling alleen het nadeel betaalt. Is die operatie dan nadeelig voor ons? Wij zouden het tegendeel meenen. Nederland treedt kosteloos in het bezit eener wel voor het algemeen nuttige, maar voor de aandeelhouders nadeelige onderneming; het eigen kapitaal kan men dus behouden en voordeeliger beleggen. Dan nog deze vraag: is niet de welvaart van een volk veel afhankelijk van de grootte van zijn kapitaal? Welnu, wanneer dat kapitaal vermeerderd wordt door het kapitaal dat vreemden hier te lande beleggen, is het land dan niet door die vermeerdering van kapitaal gebaat? Die vrees voor vreemden invloed gaat waarlijk te ver;

ze verraadt òf zwakheid òf een te ver gedreven nationaliteitsgevoel. Het feit dat men zelf stelt en volhoudt, dat Nederland geen kapitaal voor den aanleg van spoorwegen hier te lande bekomen kan dan tegen waarborg van rente door den Staat, bewijst dat men in Nederland geene geldelijke winst van Nederlandsche spoorwegen verwacht, groot genoeg, om zelfs eene billijke rente voor de aandeelhouders op te leveren; men acht de zaak dus nadeelig als financiële onderneming, maar daarentegen toch zoo noodzakelijk in het belang van het algemeen, dat men uit de Staats- - dat is uit de algemeene - kas, die rente wel wil betalen; waarom dan tòch dat vreemde kapitaal geweigerd?

Nog hebben wij met die eerste bewering niet afgedaan; zelfs nog lang niet. Door wien en op welke gronden is de stelling bewezen, dat spoorwegen in Nederland geene voldoende rente zullen opleveren? Men zal het bewijs daarvoor toch niet geput hebben uit de resultaten der bestaande spoorwegen hier te lande? Immers geen der zake kundig man zou zulk een bewijs aannemen. Drie van de vier lijnen toch zijn in eenen exceptionelen toestand. De Hollandsche spoorweg levert nog jaarlijks eene rente op, hoe klein dan ook; maar de uitkomsten van die lijn kan men niet tot grondslag nemen voor de berekening van de vermoedelijke resultaten van de nu voorgedragene lijnen. Deze weg toch ligt geheel geisoleerd; hij verbindt wel de twee grootste zeehavens, maar hij heeft daarbij de mededinging vol te houden tegen verscheidene goede water- en uitmuntende straatwegen, en vooral tegen een anderen spoorweg, die zelfs nog iets korter is. In vroegere jaren gebouwd, duur en onvolkomen, met een breed en op enkele mijlen dubbel spoor, 't welk bij toenemende drukte verleden jaar toch weêr is opgenomen, met bekrompen en slecht ingerigte stations, ver van die der andere lijnen op de beide eindplaatsen gelegen, kan deze weg nooit veel goederenvervoer trekken, terwijl de onkosten van jaarlijksch onderhoud zeer hoog loopen (ruim 60 pCt. tegen 50 pCt. gemiddeld op andere lijnen), vooral ook door het slechte terrein waarover de weg loopt. De Rijnspoorweg heeft nog meer van aanleg gekost, en de stations liggen ook lang niet overal voordeelig voor het goederenverkeer; de lijn naar Rotterdam lijdt onder de mededinging met die der Hollandsche Maatschappij, en de aansluiting met Pruissen, eerst sedert weinige jaren tot stand gekomen, levert door

de bemoeijelijking der ambtenaren (?) enz. op de Duitsche grenzen, nog bij verre na de groote voordeelen niet op, die men er van verwacht had. Daarenboven waren langen tijd de vrachten niet zoo gesteld, dat het goederenvervoer als uitgelokt werd; vooral de gedurige wisseling in de vrachten werkte nadeelig. En toch neemt het goederenvervoer langs dien weg toe en zal het ongetwijfeld spoedig veel grooter en voordeeliger worden, wanneer alles, vooral aan de grenzen, beter geregeld is. De Antwerpsche lijn heeft te kampen met den duren zijtak naar Breda en met een kostbaar stoombootverkeer aan den Moerdijk, dat onduldbaar lastig is voor reizigers en het goederentransport bijna onmogelijk maakt. Men had die lijn eigenlijk nooit moeten aanleggen zonder brug aan den Moerdijk, die nu dan ook van de Regering geeischt wordt, *omdat* de weg er eens ligt! Waarom niet dadelijk den weg van Utrecht naar den Bosch en verder gelegd?

Maar al laat men die bestaande wegen ook buiten berekening, dan nog kunnen spoorwegen in Nederland nooit eene voldoende winst opleveren voor de ondernemers, omdat de mededinging met de waterwegen te groot is, en omdat Nederland noch de groote nijverheid, noch de mijnwerken bezit, die in het buitenland de grootste voordeelen aan de spoorwegen verzekeren. Die beweringen zijn vrij wat meer gegrond en ook juister. Onze uitmuntende waterwegen zijn voorzeker zeer gevaarlijke en waarlijk niet ligt te achten mededingers voor de spoorwegen in Nederland, vooral wanneer men het verkeer langs de rivieren en kanalen en andere binnenwateren tusschen de verschillende gemeenten onderling in aanmerking neemt, en alleen maar het oog vestigt op de drukke gemeenschap tusschen de groote Noord-Hollandsche steden, Amsterdam bijv., en de Friesche, Overijsselsche en de Geldersche kusten. In veel korter tijd legt de stoomboot dien weg af over de Zuiderzee, dan een spoorweg die de geheele bogt van die zee moet omloopen. Dan de vele zeilschepen, die den weg, bij een gunstigen wind, zeer spoedig afleggen. Zoowel voor reizigers als voor goederen is de weg over de Zuiderzee met de stoomboot veel korter en veel goedkooper. Alleen in den winter dus zal het verkeer tusschen Noord-Holland en de Overzeesche provinciën den spoorweg ten goede komen. Daarenboven brengt de aard van vele der goederen waaruit de hoofdhandel tusschen die streken bestaat, mede, dat ze moeijelijk het kostbaar vervoer langs den spoorweg kun-

nen dragen. Maar geheel anders ligt de zaak wanneer men van de òf zuidelijk van Amsterdam òf oostelijk van de kust der Zuiderzee gelegen plaatsen spreekt; tusschen die plaatsen is het watervervoer ook veel goedkooper, maar zoo tijdroovend, dat het voor goederen moeijelijk, voor personen bijna onmogelijk wordt. Het verkeer tusschen die plaatsen heeft wel degelijk dringend behoefte aan spoorwegen. 't Is zoo, de reizigers uit Groningen, Drenthe, Overijssel, Twenthe misschien zelfs, zullen, zoodra de spoorwegverbinding met Leeuwarden, Harlingen, Zwolle en Kampen bestaat, toch den zeeweg kiezen om naar Holland te gaan, als goedkooper, zoo al niet voor allen ook korter dan de spoorweg; de bewering dat dus de inwoner der stad Groningen die naar Amsterdam reist, toch niet over Arnhem met den spoorweg zal gaan, is volkomen juist. Maar onjuist is die bewering wanneer ze tot stelling moet dienen om te bewijzen, dat de spoorverbinding van Holland met de Noordelijke Provinciën *dus* onnoodig is. Immers wanneer die noordelijke lijnen daarom overbodig zouden geacht worden, dan zou men immers vergeten dat in dat geval ook de lijnen naar Leeuwarden, Harlingen, Zwolle en Kampen van de meer oostelijk gelegen plaatsen ook niet zouden bestaan. Daardoor zou dus onze prémisse ook vervallen. Men zou dan ook alle stoombooten op de Zuiderzee wel weg kunnen denken! Maar zooveel is zeker, dat de spoorlijnen langs die enkele wegen overal dringend noodig zijn in den winter. Datzelfde geldt ook van Zeeland, maar wie die rijke provincie, wie de intelligente bevolking aldaar kent, en wie weet welke massale kapitalen daar liggen, waarvan de eigenaars waarlijk verre van ongenegen zijn om ze in allerlei ondernemingen van handel en nijverheid te beleggen, maar waartoe hunne afgesloten ligging hun als 't ware de mogelijkheid ontneemt, die zal met ons erkennen, dat de spoorwegverbinding met den vasten wal voor die provincie eene ware levensvraag is. Breng kapitale steden als Middelburg en Vlissingen met het overige gedeelte van Nederland in gemakkelijke en snelle verbinding, en waarlijk, men zal verbaasd staan over den zegen, die daardoor mettertijd over geheel het land zal worden uitgestort. In Zeeland leeft nog de oude handelsgeest, de oude wakkerheid en trouw, en nog zijn er kolossale fortuinen aanwezig; maar wanneer het tij verloopt, verzet dan ook de bakens, en geef de bevolking daar dan ook eene flinke spoorwegverbinding met geheel Nederland, nu het

blijkt dat de geest van den tijd dat vordert, en de oude waterwegen ontoereikende zijn voor onze dagen van stoom. Dan Noord Braband en Twenthe - zijn er twee provinciën in ons land waar de nijverheid zulke reuzenstappen in weinige jaren gedaan heeft? Wie kent ze niet, die kolossale gebouwen, waarin de wol en de katoen in zeer groote en steeds toenemende hoeveelheden worden verwerkt, en wie is onbekend met de aanzienlijke uitvoeren, die ze jaarlijks voor ons Indië opleveren? Dat er kracht in die nijverheidsmannen steekt, dat heeft Twenthe vooral bewezen, door altijd voor vrijheid van handel te strijden, schijnbaar tot eigen nadeel; maar zij wisten wel, die sluwen! dat in waarheid hun voordeel daaraan verbonden was. En heeft eene enkele fabriekstad van Noord-Braband, helaas! zich laten verleiden om mede de loftrompet te steken over het stelsel van bescherming, toen het ter kwader ure gevallen concept-tarief van regten in de Kamers wierd voorgedragen, die zelfde mannen zal men al zeer spoedig in warme vrijhandelaars zien veranderen, wanneer een druk en geregeld spoorwegverkeer hen meer de oogen heeft doen openen voor de voordeelen van dat stelsel, door de heilzame wrijving die de snelle spoorverbinding tusschen de menschen onderling veroorzaakt. En Overijssel, de als bij uitstek vooruitgaande provincie alom geroemd, en Drenthe, de provincie van het Dedemskanaal, de wakker vooruitstrevende in landbouw, waar alles beweging en arbeid en welvaart is op plaatsen, waar weinige jaren geleden nog de diepste stilte heerschte! Waarlijk, het vette land van Groningen, met zijn kostelijken landbouw en reusachtigen scheepsbouw, en Friesland met zijne rijke weiden, heerlijken veestapel en uitgebreiden zuivelhandel, ze zullen binnen weinige jaren een gevaarlijken mededinger in hunnen ontluikenden buurman verkrijgen; goed dat zij tegen die mededinging, hoe krachtig ook, opgewassen zijn, die flinke loten van een altijd krachtigen stam!

Maar waar zijn de goederen, en waar zijn de reizigers, die al deze als zoo uitnemend geroemde provinciën aan de spoorwegen zullen leveren, om de billijke rente te verschaffen die de weg toch opbrengen moet, zal hij voordeelig zijn! Wanneer het verkeer beperkt blijft zoo als 't nu is, dan zal die rente zeker nooit kunnen opgebragt worden, maar is onze onderstelling dan zoo geheel verkeerd, dat de middelen van gemeenschap juist verbeterd worden om dat verkeer gemakkelijker en daar-

door grooter te maken, om de welvaart der streken waardoor ze loopen, te vermeerderen, zoodat het verkeer veel en veel drukker wordt! Bijna toch zou men die onderstelling zeer onjuist moeten noemen, wanneer men deze tegenwerping hoort. Is 't niet overal, waar de middelen van vervoer verbeterd zijn, gebleken, dat de welvaart in die streken zeer toegenomen is, en dat de berekeningen naar het vroeger verkeer, geheel en al onjuist waren? Maar die provinciën hebben geene fabrieken, Twenthe en Noord Braband uitgezonderd, en de producten die zij te vervoeren hebben, zijn of van te weinig waarde om het kostbare vervoer te dragen, of door hun aard ongeschikt voor spoorwegen! Zijn boter, kaas, vee, meel en andere producten van den landbouw te laag in waarde om het vrachtcijfer der spoorwegen te dragen, vooral wanneer het een snel vervoer naar de zeehavens en verder per stoomboot naar het buitenland betreft, alwaar de te late aankomst van maar een enkelen dag een verschil van ettelijke procenten voor den verkooper kan maken? Daarenboven, die fabriekdistricten vooral hebben eene dringende behoefte aan spoorwegverbinding. Steenkolen toch op snelle en goedkoope wijze van het nabij liggende Ibbenbühren te verkrijgen, is voor Twenthe lang geene onverschillige zaak; en wie de eindelooze reeks van vrachtkarren kent die dag en nacht tusschen Tilburg en de overige Noord-Brabandsche fabriekssteden en Waalwijk rijden, hij zal aan de behoefte van een spoorweg aldaar niet meer twijfelen. Dan de grondstoffen voor die fabrieken, hier ruw katoen, daar wol, toch waarlijk wel de volumineuse artikelen die men voor de spoorwegen noodig acht, meent men dat die geen vracht voor den spoorweg zullen opleveren, zoo goed als dat tusschen Liverpool en Manchester, Londen en de Engelsche woldistricten plaats heeft? Daarenboven, welk een voordeel voor de fabriekanten om zoowel de grondstof snel en op vaste tijden van elders te kunnen ontbieden, en de fabriekaten te kunnen verzenden tot den laatsten dag toe waarop het zeilreêliggend schip de zeehaven verlaat! Dan de verplaatsing der fabriekanten zelve, die nu op trage wijze nog moeten trekken naar de plaatsen waar koop of verkoop hen roept, terwijl de mededinging hen juist dwingt alles op snelle wijze te verrigten. Een dag vroeger of later hier of daar aan te komen, staat voor hen dikwerf gelijk met het maken of missen eener voordeelige zaak. Waarlijk, even onjuist als de berekening van het eventueel vervoer op de aan te leggen spoorwegen naar den

maatstaf van het bestaande verkeer moet genoemd worden, even onjuist is het, op de nog te geringe ontwikkeling van ons fabriekwezen te wijzen en daaruit tot de gevolgtrekking te komen, dat die fabrieken nog niet magtig genoeg zijn om aan de spoorwegen voldoend verkeer te verleenen tot verkrijging eener billijke winst. Geef den man van geest en kennis en kapitaal de middelen om zich te roeren; plaats hem op een voor zijne onderneming gunstig terrein; verleen hem vooral dezelfde gemakkelijke gemeenschap met geheel de wereld als waarover zijne mededingers reeds sinds jaren kunnen beschikken; stel hem in de gelegenheid om overal het voordeeligst te kunnen koopen en verkoopen en om overal, in één omzien, de verbeteringen te kunnen onderzoeken elders in zijn vak gemaakt, en vergelijk dan eens over een tiental jaren zijn bedrijf bij 't geen het vroeger was. Verg toch niet gelijke uitkomsten van den man die verstoken is van de werkelijk onmisbare hulpmiddelen voor zijn bedrijf, als van hem die de ruimste beschikking daarover heeft. En verwonder u evenmin over een waarlijk ongeloofelijken vooruitgang van zijne zaken, wanneer gij hem die hulpmiddelen hebt verleend.

Dat bouwen van redeneringen en berekeningen op gebrekkige toestanden, ten einde daardoor tot de vermoedelijke uitkomsten te geraken van volkomen verbeterde omstandigheden, is en blijft eene dwaasheid. Men zegt dat in Nederland spoorwegen geene rente kunnen opleveren, en men wil dat bewijzen door de uitkomsten van bestaande lijnen, welker ongunstige uitkomsten handtastelijk voortspruiten uit hun geheel exceptionelen toestand! Men schat het vermoedelijk verkeer der reizigers langs uitmuntend ingerigte spoorwegen naar 't geen het nu is langs uiterst gebrekkige wegen! De industrie, voorzien van de sinds lang vruig begeerde en werkelijk onmisbare spoorwegverbinding met geheel de wereld, wordt geschat voor dien spoorweg te zullen opleveren, wat zij nu aan de gebrekkige middelen van vervoer verschaft. De beweging der landen, die nu geheel afgesloten en afgescheiden van alle groote plaatsen liggen, wordt berekend dezelfde te blijven wanneer deze in de algemeene wegen van gemeenschap opgenomen worden. Is die maatstaf juist en billijk? Immers neen. De berekening moge niet geheel en al onjuist zijn voor zeer enkele welvarende streken, waar reeds meer rijkdom woont dan lust om rijkdom te verwerven, maar stellig is ze dat niet, toegepast op gansche pro-

vinciën, waarvan de bevolking als tintelt van de begeerte om toch de handen te reppen en winst te doen met de krachten die zij bezit. Waarlijk, provinciën als Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Braband en Zeeland hebben wel bewijzen te over geleverd hoe zij weten te woekeren met de middelen waarover zij kunnen beschikken, en Noord- en Zuid-Holland, Gelderland noch Utrecht zullen de voordeelen ontkennen die de nog zoo geringe en onvolkomeme spoorweglijnen haar toch nu reeds verschaffen. En zou men dan zoo overdreven in zijne verwachtingen zijn, wanneer men van de toenemende bedrijvigheid in die provinciën een resultaat voor de spoorwegen verwachtte groot genoeg, om later eene billijke rente op te brengen? De waterwegen, 't is zoo, ons land is ten dien opzigte in een exceptioneel gunstigen toestand voor zich zelf, maar dus ook in een even exceptioneel ongunstigen toestand voor de spoorlijnen, doch dat alleen, en dit bedenke men wèl, voor die streken waar de watercommunicatie zoo uitnemend is. En zie, juist waar de grootste fabriekmatige nijverheid woont en in geheel Drenthe, dáár zijn die waterwegen òf geheel niet aanwezig òf in een verre van voldoenden staat. Verliest dat bezwaar der watercommunicatie dan toch niet veel van zijne kracht?

Daarenboven, men verliest bij al die berekeningen, gebouwd op den bestaanden gebrekkigen toestand der middelen van vervoer hier te lande, te veel uit het oog, dat de aan te leggen lijnen niet alleen van het inwendig verkeer in die enkele provincie, ja zelfs niet van het verkeer van het geheele land alleen moeten bestaan, maar dat ook de gemeenschap met de eigene zeehavens en met het geheele buitenland, daarop zoo voordeelig moet werken. Breng alle groote en nijvere gemeenten van ons land door goede spoorwegen met elkander in gemeenschap; verbind ze aan de zeehavens; sluit ze aan de voornaamste spoorwegen op de grenzen aan, zooveel als de behoefte en de beschikbare middelen dat veroorlooven, en wacht dan gerust de toekomst af. De eerste jaren mogen al niet dadelijk geheel de gewenschte uitkomsten geven, lang zal men op die gunstige resultaten niet behoeven te wachten; al zeer spoedig zal men een groot gedeelte van het verkeer van het buitenland onderling over onzen bodem lokken, en eene waarlijk niet te minachten bedrijvigheid op de brug ontwaren, die Nederland dan vormen zal. Maar dan moeten ook onze zeehavens zoo volkomen ingerigt zijn naar de behoeften van dezen tijd, dat de

grootste zeilschepen en stoombooten, niet als nu, onze havens niet kunnen bereiken, maar dat ze aan de kaden zelve hunne ladingen kunnen laden en lossen. Daarom is de zaak der verbetering van den weg van Amsterdam en Rotterdam naar de Noordzee, geene afgescheidene zaak van de tegenwoordig zooveel rumoer makende spoorwegkwestie, maar zij behoort daar geheel en al bij, ja zij vormt daarvan als 't ware een onafscheidelijk deel. Vooral dan, wanneer de verlengde spoorwegverbinding van het buitenland met en door Nederland in onze havens voortgezet wordt, door er de gelegenheid tot vervoer naar alle oorden der wereld te openen, zal die spoorweggemeenschap werkelijk nuttig en voordeelig tevens zijn. Niet langer moeten die groote zeekasteelen onzer naburen uit onze havens feitelijk verbannen worden, omdat die havens niet bereikbaar zijn dan voor kleine of half ledige schepen. Moet een aloude zeestaat als Nederland zich onmagtig verklaren om de stoombooten van Brit en Yankee te herbergen, omdat zijne wegen naar de havens te ondiep en zijne sluizen te naauw zijn? Foei, schaamrood moet de Minister worden die dat feit kende, en die het toch onveranderd liet! Neen, al kunnen en al moeten wij zelfs nooit zulke aanzienlijke toelagen aan die groote transatlantische stoombooten geven als Groot-Brittanje doet, toch moeten wij zorgen eene goede stoombootverbinding te hebben alvast met ons Java, dan met Noord-Amerika, ook met Middenen Zuid-Amerika, zoo dat mogelijk ware. Hoe zou onze eigen handel met die landen, waarmede ons verkeer nu zoo hoogst onbeduidend is, dan toenemen, gevoed door de ruime toevoeren van goederen van onze achterburen, dank zij onze goede spoorwegverbinding met hunne fabriekplaatsen! Wat zou de Nederlandsche handel, nu zoo treurig eenzijdig, dan weêr aan veelzijdigheid winnen, en weêr groot worden op die vreemde markten daar buiten, waar de Nederlander weêr de hoofdhandelaar mogt genoemd worden! Waarlijk, geef Nederland de middelen om zich te roeren en te reppen; doordring het volk van de overtuiging dat snelle middelen van gemeenschap met den vreemde onmisbaar zijn; schenk het spoorwegen en ruime en diepe wegen naar zee, en ge zult dat volk weêr opwekken uit den sluimer, weêr den stoot geven om zijne nog altijd groote kapitallen, zijn nog altijd wakkeren koopmansgeest, zijn nog altijd levenden handelslust, dienstbaar te maken aan eigen grootheid en eigen welvaart.

Maar ten spijt van al uwe hoog gespannen wenschen en verwachtingen en profetiën hebt ge toch het bewijs nog niet geleverd, dat spoorwegen in Nederland wel degelijk met voordeel kunnen aangelegd worden, zonder dat het Rijk de rente waarborgt. 't Is zoo, wij zijn daarin te kort geschoten, maar om de zeer eenvoudige reden, dat wij dat bewijs ook nooit hebben willen leveren. Wij hebben niet betoogd dat de spoorwegen in Nederland zoo stellig voldoende uitkomsten zouden opleveren, dat 's Rijks rentegarantie overbodig was, maar wij hebben vele der gewoonlijk aangevoerde gronden voor het onmisbare van dien waarborg bestreden, omdat ons die èn overdreven èn onjuist voorkwamen, en voornamelijk, omdat wij daarin eene geringschatting vonden van den invloed dien de spoorwegen op de algemeene welvaart uitoefenen, waartegen wij redenen meenden te hebben om op te komen. Of hebben wij de mededinging der uitmuntende waterwegen niet zeer geducht, hoewel lang niet voor alle oorden des lands? Eer men regt heeft boutweg te verklaren: ‘spoorwegen zijn in Nederland eene slechte financiële onderneming voor particulieren, dus is de rentewaarborg van het Rijk onmisbaar,’ moet men andere redenen dan de gewoonlijk aangevoerde tot bewijs bijbrengen, maar vooral moet men de vermeerdering der algemeene welvaart niet als wegcijferen, en zijne berekeningen dus bouwen op den bestaanden gebrekkigen toestand. Immers wanneer men de gevolgen van de spoorwegverbinding zoo klein acht, dan zou men aan de zaak zelve veel van haar belang ontnemen. En toch wil men dat geenszins, hoe men er onbehendig ook den schijn van op zich laadt. Die vermeerdering van welvaart is hersenschimmig, meent men, want ze is niet onder cijfers te brengen. Natuurlijk, want het geldt den dag van morgen, die heden voor ons duister is; maar zooveel kunnen wij menschen toch wel bepalen, dat eene verbeterde gemeenschap in een land op de algemeene welvaart voordeelig moet werken en dat het verkeer aldaar dus grooter zal worden dan het vroeger was.

Keurt ge dan den rentewaarborg door den Staat evenmin af als wij? is misschien nu de vraag. Niet alleen keuren wij dien niet af, maar wij achten dien waarborg zelfs even noodzakelijk als billijk, mits de Staat maar zorge zijn deel te bedingen, wanneer de vermeende nadeelen later blijken voordeelen te zijn. Zoo als de gang der zaken tot nu toe in de spoorwegkwestie hier te lande is geweest, komt het millioenental dat de voor-

gestelde lijnen vorderen, nooit in handen der concessionarissen, tenzij de Nederlandsche Regering een flink cijfer van rente waarborgt. 't Is zoo, wanneer men nu daarbij de aanzienlijke toelagen rekent, die de Staat geven moet voor den bruggenbouw over de rivieren, een noodzakelijk kwaad, om het te kostbare daarvan voor eene particuliere onderneming, die daarenboven in ons land reeds te kampen heeft met eenen duur te onteigenen en kostbaar te bewerken en te onderhouden grond, dan zou men als van zelf een aanleg der spoorwegen van staatswege als nog veel voordeeliger voor 's Rijks schatkist achten, want het vereischte kapitaal leeningswijze tot 4½ pCt. rente op te nemen, zou door den Staat zeker nog gemakkelijker en voordeeliger te doen zijn dan door particulieren. Daarenboven, de Staat betaalt nu toch de nadeelen, wanneer de weg de gewaarborgde rente niet eens kan dekken, maar zou in het tegenovergestelde geval ook de winst alleen hebben, die hij bij een rentewaarborg maar gedeeltelijk geniet. Dat de aanleg en de exploitatie duurder zouden zijn van staatswege dan door particulieren, blijkt wel uit eenige Fransche en Belgische, niet echter uit enkele Duitsche lijnen, en vooral zouden de schromelijke misbruiken die bij eene menigte Engelsche - alle particuliere - lijnen heerschen, zoo zelfs dat die zaak door de dagbladen ernstig is ter sprake gebragt, bijna tot de slotsom leiden, dat alles afhangt van de vraag: wie en hoe de Staat is waarmede men te doen heeft. En nu willen wij volmondig erkennen, dat wij aan den Nederlandschen Staat al zeer ongaarne zulk eene taak zouden zien opgedragen; want wij zouden vreezen, vooral wanneer het den aanleg alleen en dan een verkoop aan particulieren gold, dat de uitvoering der zaak veel te wenschen zou overlaten. Immers wanneer wij zien hoe de Staat in den laatsten tijd enkele groote werken ten uitvoer gebragt en toen aan de koopers geleverd heeft, dan vinden wij daarin alle reden tot groote bezorgdheid, getuige den allertreurigsten toestand waarin de Haarlemmermeerpolder, toch waarlijk een kolossaal werk, aan de koopers werd overgedragen. Of zou een vreemdeling het bijv. willen gelooven, wanneer hem verteld werd, dat men dien geheelen polder van ongeveer 18000 bunders land, noch in- noch uitvaren kan, omdat er bij den aanleg geen enkele sluis in den polder gemaakt is? En zou hij niet ongeloovig het hoofd schudden wanneer hem verzekerd werd, dat de aanbouw van huizen in dien polder door den

Staat belemmerd wordt, alleen door eene, zachtst uitgedrukt, *wonderlijke* wijze van uitlegging, van den verleenden vrijdom van grondbelasting aan de koopers, welke uitlegging nog wel bevestigd is door onze hoogste regterlijke magt! Toch zal landbouw wel ondenkbaar zijn zonder woningen van de landbouwers! Hoe is de toestand van ons Noord-Hollandsch Kanaal? Maar genoeg reeds, hoezeer ook de financiële zijde der kwestie ons zou uitlokken om de zaak der spoorwegen aan den Staat over te laten, toch zijn de bezwaren daartegen overwegend genoeg om aan den aanleg en aan de exploitatie door particulieren de voorkeur te geven. Dat echter de onderneming van zulk een werk door den Staat anti-economisch zou zijn, daaraan twijfelen wij, hoe velen dat ook beweren. 't Geldt toch hier sints langen tijd niet de vraag wat wenschelijk zijn zou, maar of de wegen door den Staat, of in 't geheel niet tot stand zouden worden gebragt. En dan gelooven wij, dat de staathuishoudkunde de uitvoering van het werk in het algemeen belang zóó gebiedend zou voorschrijven, dat alle nadeelen van de Staatsexploitatie zouden verdwijnen tegen het bezwaar, anders zoo onmisbaar een werk te moeten missen. Misschien minder vleijend nog voor den Staat is de bewering van velen, dat de exploitatie van zulk een werk veel te veel benoemingen in handen der Regering zou geven, 't geen ligt tot vele staatkundige misbruiken kon leiden.

Dat 's Rijks geldmiddelen voor zulke kolossale werken van openbaar nut worden aangewend, achten wij een gelukkig verschijnsel in ons land, zelfs al mogten de uitkomsten het tegendeel zijn van Frankrijk, waar de Staat wel milliarden voor de spoorwegen heeft gewaarborgd, maar in plaats van daarbij te verliezen, integendeel schatten daarbij gewonnen heeft. Wij voor ons moeten ruiterlijk verklaren, dat het besteden der batige saldos van 's Lands kas aan werken van openbaar nut, ons een vrij wat verstandiger maatregel toeschijnt dan dat voortdurend amortiseren van millioenen schuld. Men vernietigt eene schuld die ongeveer 4 pCt rente kost, en men heft het daarvoor noodige kapitaal van de ingezetenen, in den vorm van belastingen. Immers het bestendigen der bestaande belastingen, in plaats van die met de overschotten in kas te verminderen, is toch wel hetzelfde als het kapitaal der amortisatie van de ingezetenen te heffen? Maar voor de *nijvere* ingezetenen is hun kapitaal meer waard dan 4 pCt.; waarom hun dat dan

ontnomen om een 4 pCt's. fonds te amortiseren? De verbetering van 's Lands crediet is vrij onnoodig, en komt eigenlijk alleen ten voordeele der houders van 's Rijks schuldbrieven; verbeter eerst den toestand van hen die hunne kapitalen in nijverheid belegd hebben, die werken en voortbrengen en die de algemeene welvaart dagelijks door hun arbeid en door hun kapitaal verhoogen. Op hen drukken de bestaande belastingen veel meer dan op de eigenaars van 's Lands fondsen, getuigen alleen maar de belastingen van het patent, die op kooplui, en op fabriekanten vooral, ontzaggelijk zwaar drukt. De fondsenhouder blijft onbelast, welnu, dat men dan ten minste niet zijn voordeel het meest bevordere en vooral niet, den hoog belasten man van nijverheid nog daarenboven het hem zoo noodige en vrij wat meer dan 4 pCt. waard zijnde kapitaal ontneme, om daarmede een 4 pCt. fonds te delgen. Waarlijk, de man van nijverheid die voor 4 pCt. zoo veel kapitaal kan krijgen als hij noodig heeft, zou niet weinig gebaat worden. Waarom dat kapitaal dan aan de nijverheid onttrokken? Wanneer men van anti-economische handelingen spreekt, men schrijve dan vooral die amortisatie-woede hier te lande bovenaan!

Daarom juichen wij van ganscher harte het voornemen der Regering toe, om uit de baten van 's Lands kas geene 4 pCt's. schuldbrieven meer aan te koopen, maar om die kapitalen te besteden aan de zoo onmisbare spoorwegen. Neêrlands welvaart vordert die wegen dringend; de overschotten van 's Rijks geldmiddelen worden dus naar ons inzien op die wijze uitnemend besteed. Den man van bedrijf wordt daardoor de gelegenheid geopend om in ruimer kring te werken, om grooter voordeelen te behalen. En waarlijk, 't wordt tijd dat er eindelijk ook eens iets voor hem van 's Rijks wege gedaan wordt. Gebukt onder zware belastingen, zoo Rijks als Provinciale en Gemeentelijke, die waarlijk eer toenemen dan verminderen, wordt er daarom toch niets gedaan om de bronnen van vertier milder te doen vloeijen. Maar het armwezen eischt ook zulke groote kapitalen, hoort men gedurig klagen. Stel die armen door het aanleggen van werken van algemeen nut, door wegruiming van belastingen die schadelijk zijn voor de nijverheid, door het openen van nieuwe en betere middelen van gemeenschap met andere landen, liever in staat om meer loon te verdienen door arbeid, dan wordt de armenlast kleiner en de algemeene voortbrenging vermeerdert tevens; het voordeel is dus dubbel. De man

die nu tweeduizend gulden verdient en duizend gulden daarvoor aan allerlei belastingen betalen moet, is te beklagen; maar stel dien man in de gelegenheid om het dubbele te verdienen, en hij kan veel gemakkelijker ook het dubbele van die lasten betalen dan vroeger; èn de Staat èn hij zelf varen daar wèl bij. Voortdurend hooger belast te worden, oneindig hooger dan in eenig ander land, en nog niet eens dezelfde middelen van vervoer te bezitten waarop zelfs de kleinste en armste Staat van Duitschland roemen kan, en waarvan vrij wat armer, minder bevolkte en minder bedrijvige landen reeds sedert jaren als doorsneden zijn, dat is onbillijk. Wat helpt mij dat hooge crediet van den Staat, ten koste van de millioenen verkregen die de natie jaarlijks moet opbrengen, wanneer mij de middelen van bestaan ontbreken, omdat gebrek aan de noodige hulpbronnen mij de mededinging met den vreemde onmogelijk maken? Waarlijk, niemand zal klagen over zware belastingen, wanneer hij maar weet dat de gelden, die hij daarvoor opbrengt, besteed worden tot verhooging der algemeene welvaart, zoodat de gelegenheid om winsten te maken, ook evenzeer grooter voor hem wordt als zijne lasten; maar om voor de ijdele glorie van een steeds beter staatscrediet gedurig zuur verdiende penningen te moeten ten offer te brengen, wie die niet daartegen opkomt? Want het kleine cijfer van rentevermindering is voor ieder burger onmerkbaar. Dan heeft de afschaffing der gemaalbelasting, door het Rijk, wat meer voordeel gedaan, dan die gansche ƒ 100 millioen geamortiseerde schuld. Was Nederland laag belast, de weelde der amortisatie werd verschoonbaar, maar het is dat niet, en zoolang allerlei belastingen de nijverheid belemmeren, en zoolang de aanleg van sedert jaren dringend gevorderde werken van openbaar nut, werken, die de magt der burgers om lasten op te brengen zouden vergrooten, vergeefs verlangd wordt, zoolang delge men geene 4 pCt. schuld. Belastingen moeten alleen betaald worden uit de inkomsten, niet van het kapitaal der burgers. Moeten die belastingen nu hooger worden, dan zorge de Regering eerst dat de inkomsten der burgers ook toenemen; anders handelt zij even onverstandig als onbillijk. Veel heeft de Nederlandsche Regering op dien weg in de laatste jaren verrigt, door vele lasten af te schaffen die de voortbrenging belemmerden, en door een vrijer stelsel van verkeer met den vreemde in te voeren, dan waarop eenig ander land kan roemen; dankbaar zal

een ieder dat erkennen. Nu zette zij de kroon op dat werk, door de gelegenheid te verschaffen tot verbetering der middelen van vervoer, door den aanleg van spoorwegen te bevorderen, en wanneer de bronnen van inkomsten dan ruimer vloeijen, dan zullen de hooge lasten ook minder drukkend zijn. Dat troonen, vol van deftigheid en waardigheid, getooid met den mantel van een uitmuntend crediet, moge al zeer mooi en fraai zijn, maar vrij wat mooijer en fraaijer is een troon te midden van arbeid en welvaart, al moge dan ook het bombazijnen werkpak den purperen mantel vervangen.

Daar komt de aanspraak van den Minister van Financiën, in de Zitting der Tweede Kamer van 24 September, bij de indiening der Begrootingswetten van 1860 uitgesproken, ons onder de oogen. Kort en zakelijk, *businesslike*, zouden de Engelschen zeggen, - waarom hebben wij, mannen van zulk een zuiver handelsras, daar geen woord voor? - zoo als men dat van dezen Minister gewoon is, antopade daarin van den phantast d'Israeli in Engeland, treft het stuk ons al dadelijk door één feit, dat juist past bij 't geen wij hierboven over amortisatie van schuld of gebruik van die kapitalen voor werken van openbaar nut aanvoerden. En amortisatie en vermindering van belastingen moeten voorloopig wachten, want de Regering stelt voor om de aanhangige spoorweglijnen, volgens het door haar ingediend plan, zóó te ondersteunen, dat ze binnen den tijd van zes jaren voltooid zijn, en daarenboven, om de doorgraving van Holland op zijn smalst, eene zaak die wij als onafscheidelijk van de spoorwegkwestie noemden, tot stand te brengen. Voor de spoorwegen wordt een renteloos voorschot van ƒ 28,520,000 gevorderd, of ƒ 1,064,000 jaarlijks aan rente, en ten hoogste ƒ 3,537,000 voor de rentegarantie, en voor de doorgraving van Holland, op ƒ 18½ millioen geraamd, *aanvankelijk* jaarlijks ƒ 600,000, 't geen te zamen eene som van ƒ 5,277,800 aan rente uitmaakt. En zie, ƒ 5,221,153,62½ c. zijn daarentegen aan rente bespaard door de ƒ 122,502,371,40½ c., die in de laatste tien jaren geamortiseerd zijn. Mogten wij nu niet uitroepen: arme millioenen, die aan de ingezetenen ontnomen zijn, om eene som aan rente te besparen, die even groot is als de voorgedragene kolossale werken van openbaar nut zullen absorberen! Wat hadden ze oneindig grooter nut kunnen stichten, wanneer ze vroeger aangewend waren tot zulk een algemeen meer dan *nuttig* doel zelfs. Met ruim ƒ 5 millioen rente jaar-

lijks zijn al die massale werken te koopen, en die som dan nog wel gerekend als maximum van eventueel verlies, terwijl het ligt mogelijk is, dat ze lang niet geheel gevorderd worden! Maar nu heeft immers juist die amortisatie de Regering die rente in handen gelaten, en haar in staat gesteld om deze werken ten uitvoer te leggen? meent men misschien. Maar wij antwoorden: niet de rente, maar de hoofdsom heeft men van de burgers geheven om die rente te besparen, en nu vragen wij: hoe oneindig grooter uitkomsten van algemeene welvaart zouden wij verkregen hebben, wanneer de Regering die sommen tien jaren vroeger besteed had voor 't geen zij nu, ter elfder ure eindelijk, zal gaan tot stand brengen? Met hoe vele millioenen zou de welvaart van alle ingezetenen bevoordeeld zijn, wanneer wij Nederlanders niet zoo ten achteren waren gehouden door de Regering, in diezelfde vlugge gemeenschap met alle andere plaatsen en landen, waarvan vrij wat armer vreemdelingen reeds sedert jaren de goede vruchten plukken?

Want wel degelijk hebben wij door den zoo laten aanleg van spoorwegen hier te lande veel verloren, ten spijt van al de voordeelen die verbonden zijn aan de vermindering der jaarlijksche staatsrente, maar gekocht ten laste der nijvere burgers. Ge wint daardoor echter kosteloos de ervaring van verbetering in aanleg en exploitatie, door onze naburen met schatten betaald, werpt men ons tegen. Fraaije redenering! Wie die gebruikt en dan consequent is, hij blijve rustig op zijne legerstede liggen en onderneme niets, want alles wordt gaandeweg beter en volmaakter op het terrein van nijverheid. Wie dus heden het een of ander werk onderneemt, hij handelt volgens die leer verkeerd, want zoo hij wacht, dan verkrijgt hij later kosteloos de ervaring van anderen; maar omdat ieder dag nieuwe verbeteringen aanbrengt, blijft hij ook altijd in dien toestand dat morgen rijker is aan ervaring dan heden, zoodat de onderneming altijd moet worden uitgesteld tot den dag van morgen, of liever, om duidelijk te spreken, volgens die redenering - nimmer moet worden aanvaard! Is dat niet volslagen werkeloosheid prediken? Immers men vergeet ééne zaak, deze namelijk, dat de voordeelen van den bestaanden weg, ingerigt naar de, alsdan misschien gebrekkige kennis van die dagen, maar geheel voldoende aan de eischen van dien tijd, inmiddels verkregen zijn, en zeker ruimschoots zullen opwegen tegen 't geen de verbeteringen van later tijd zouden vorderen. Niets verlo-

ren door den laten aanleg?... beweert men. O neen, wanneer men onder verliezen alleen verstaat, dat men nu minder heeft dan men vroeger had; maar wij hechten eene andere beteekenis aan die uitdrukking; wij noemen in dezen zin verliezen ook datgene wat wij hadden kunnen verkrijgen en toch niet verkregen hebben. En daarom beweren wij, dat Nederland veel, ontzaggelijk veel verloren heeft, door niet gelijkelijk te hebben gedeeld in den vooruitgang, dien andere landen in handel en nijverheid hebben kunnen aantoonen. Of men al in de Regeringsstatistiek telken jare de loftrompet steekt over den vooruitgang, het feit is daarom nog niet waar! 't Is zoo, het cijfer der beweging van Nederland is ieder jaar wat grooter, - dikwijls alleen omdat de prijzen der goederen wat gerezen zijn!!! - trouwens, 't zou ook wel bijna onmogelijk zijn, dat een land, allergunstigst gelegen als het onze, niet zelfs werkeloos wàt zou deelen in de vermeerdering van het verkeer der geheele wereld; maar vooruitgegaan in gelijke verhouding als de ons omringende landen, neen, dat is Nederland niet. Maar die landen hebben niet den lust gehad om, als wij, jaren lang geïsoleerd te blijven, want zij begrepen teregt, dat stilstaan achteruitgaan is, en daarom hebben zij zich aan alle naburige landen aangesloten en de gemeenschap met hen zoo gemakkelijk en snel mogelijk gemaakt, opdat de veelheid der bezoekers den winkel zou doen bloeijen. Niets verloren!..... Maar raadpleeg dan toch de statistieken der verschillende rijken, en durf die bewering dan nog volhouden! Of zullen wij nu niet moeten trachten te herwinnen wat anderen ons hebben afgewonnen, omdat zij betere middelen van vervoer hadden? Gaat dat zoo gemakkelijk? Men legge toch eindelijk eens den blinddoek af, en erkenne eerlijk, dat, hoe voortreffelijk een volk wij Nederlanders ook mogen zijn, wij toch in enkele opzigten waarlijk verkeerd hebben gehandeld. En geeft men ons dat toe in de kwestie van den te laten aanleg der spoorwegen hier te lande, dan beloven wij van onze zijde ook geen woord meer over dit punt te zeggen.

Driewerf gelukkig Nederland dus, dat nu eindelijk die lang en vurig begeerde spoorwegen en de daarmede in zoo onafscheidelijk verband staande betere waterwegen zal verkrijgen! zoo meent men dat dan nu de meerderheid der bevolking als in verrukking zal uitroepen. Maar, helaas! ruim en mild, ja kwistig zelfs, naar veler meening, als de hand der Regering nu voor de spoorwegen hier te lande geopend is, 't zijn gansch geene vreugdekre-

ten waarmeê hare plannen van alom begroet worden. Ondankbaren! roept men alligt wrevelig uit. Niet zoo haastig veroordeeld, eer de onbillijkheid der aangeheven klagten bewezen is. Worden te groote voordeelen aan de concessiën verbonden? O neen, zelfs de ruime rentegarantie geeft tot geene klagten aanleiding. Zijn dan de toelagen voor den bruggenbouw over de rivieren misschien te groot? Evenmin, men acht die zelfs billijk. Wordt de concessie mogelijk alleen aan vrienden der Regering toegekend, met uitsluiting van anderen? Integendeel, een ieder die maar een plan, zelfs nog zonder een enkelen penning van de daarvoor noodige millioenen heeft, wordt geduldig aangehoord, ja in de rij der mededingers gesteld. Welke zijn dàn toch de bezwaren die men oppert? Wel, de bezwaren die overal tot zooveel strijd en moeijelijkheid aanleiding gegeven hebben, die van den loop der lijnen. Iedere gemeente toch verlangt niet alleen een spoorweg langs hare grenspalen, maar iedere groote gemeente verlangt daarenboven met iedere andere groote gemeente in gemeenschap te staan, ja kiest willekeurig nu dit dan dat punt uit, waarbij zij op eens een groot, ja overwegend belang heeft naauw in verbinding te staan, al heeft men vroeger nooit van eenig druk verkeer tusschen die plaatsen gehoord. Is dat dan zucht tot tegenwerking van de plannen der Regering? Volstrekt niet. Dan overmatige bezorgdheid voor eigen voordeel? Evenmin. Wat dan? Ja, eigenlijk kunnen ook wij ons dat klagen niet goed begrijpen, vooral bij eene zaak als deze, waar een ieder immers wel een gedeelte van zijn eigen belang moet opofferen, omdat de spoorwegen niet bepaald voor het belang van deze of die gemeente alleen, maar voor dat van het geheele land aangelegd worden, en omdat ze daarenboven evenmin door die enkele gemeente betaald worden of de rente alleen door haar wordt gewaarborgd, maar door de Regering, uit de algemeene Lands Kas. Dat jaloezij tusschen de gemeenten onderling, de eene zoo ver zou voeren om deze of die verbinding, waarvan zij volstrekt geen nadeel ondervindt, toch tegen te werken, en dat alleen om aan de andere gemeente, die er groot voordeel bij hebben zou, dàt voordeel te onthouden, aan zulk eene onwaardige handeling mogen wij immers niet denken in Nederland, dat verlicht genoeg is om te erkennen, dat ieders belang alleen dan bevorderd wordt, wanneer men het algemeene belang bevordert! Maar in iederen strijd kan toch maar één persoon gelijk hebben, meent men!

Naïve gedachte, lief en onschuldig, maar magtig onpraktisch. Als dàt waar was, treurig zou 't dan gesteld zijn met de heeren juristen! Spoorwegen liggen veel te veel op het gebied der werkelijkheid, dan dat theoriën, hoe lief ook, daar veel zouden uitrigten. Immers, de beslissing aan wiens zijde het regt of onregt in deze of gene strijdvraag is, hangt geheel af van de wijze waarop men de kwestie stelt. Zoo gaat het ook bij den strijd over de spoorwegrigtingen. Iedere gemeente weet zeer goed, dat, hoe korter hare gemeenschap wordt met de andere gemeenten des lands en met het buitenland, hoe grooter de voordeelen zijn die zij er van inoogst; in haar eigen belang moet zij dus de kortste gemeenschap voor zich zelve, voorstaan. Daarenboven, de andere gemeente, die de meeste kans heeft die korte gemeenschap te verkrijgen, heeft die ook veel te danken aan de warme voorspraak van hare belangen; immers ware zij er geheel lijdelijk onder gebleven, dan zou de Regering alligt die gemeente de betwiste lijn gegeven hebben die er zoo ijverig voor vocht, ten einde zoo doende allen genoegen te geven. Kwam de benadeelde dan later met hare gronden te berde, zij zou tot antwoord ontvangen: waarom er dan in der tijd niet wakker voor gestreden? uw stilzwijgen heeft ons doen denken, dat de door anderen zoo vurig begeerde rigting u onverschillig was. Maar dan handelt de Regering immers tegen het algemeen belang, waarvoor zij juist geroepen is te waken, want daarvoor is toch maar ééne rigting de eenig goede! wordt ons tegengeworpen. Och neen, ook al onpraktisch gezien. De Regering heeft immers maar eenvoudig te zeggen: *deze* lijn brengt *die* haven korter bij dát land, en *die* lijn brengt *gene* haven korter bij dát land, en wanneer nu de handel van beide havens even groot is met die beide landen, terwijl toch beider ligging het onmogelijk maakt beider belangen in ééne enkele lijn te vereenigen, dan heeft zij immers de moeijelijkste keuze der wereld, en heeft iedereen in de onmogelijkheid gebragt om haar voor te schrijven: alléén die lijn moogt ge laten aanleggen, want alléén die lijn is de eenige, die het algemeen belang vordert. Neen, neen, de beslissing van zulk eene zaak is alleen dan gemakkelijk, wanneer de Regering maar met millioenen kan spelen, en daarvoor zou ieder burger bedanken. En om weêr aan den anderen kant van de gemeenten te vorderen, dat zij alle aanspraak op de voor haar voordeeligste lijn zullen laten varen, ter wille van het algemeen belang, dat is een eisch doen waar-

van de vervulling boven onze beperkte krachten reikt. Wanneer wij niet meer blijven hechten aan ons eigenbelang, dan wordt de scherpste prikkel van alle menschelijke inspanning verstompt, en van den gang eener maatschappij van menschen, wier eigenbelang niet krachtig meer werkt, kunnen wij ons zelfs geen denkbeeld maken.

In dien moeijelijken tweestrijd staat de Nederlandsche Regering bij de voordragt der hoofdlijnen, Noord- en Zuider Spoorwegen genoemd. Met de Noordelijke lijn begint de moeijelijkheid. 't Geldt daar de vraag, of Deventer dan wel Arnhem het punt van uitgang zal worden, 't geen zamenhangt met den al of niet aan te leggen weg van Utrecht naar Deventer en verder door Twenthe naar Rheine, dan wel of de weg zal loopen van Arnhem naar Zutphen, vandaar naar Rheine, en van Zutphen naar Deventer en Zwolle. Zwolle met een zijtak naar Kampen, is natuurlijk beslist. Maar dan? Van Zwolle of Kampen over Heerenveen naar Leeuwarden en van daar westelijk naar Harlingen en oostelijk naar Groningen en Leer of Aschendorf, of van Zwolle naar Meppel en van daar westelijk over Heerenveen naar Leeuwarden en Harlingen, en oostelijk over Assen naar Groningen. De kleine afwijkingen en nog andere rigtingen misschien, laten wij hier onaangeroerd. Kies nu maar welke lijn de beste is? De kortste, die groote steden en provinciën geheel isoleert, of de langere, die alle groote gemeenten, hoofd- en zeeplaatsen ten minste, opneemt. Maar veel erger is de strijd over de Zuidelijke lijn, waar de breede rivierovergangen deze of die rigting met ettelijke millioenen bezwaren of ontlasten, en waar de twee hoofdzeehavens des lands beide zoo groot belang bij hebben, terwijl juist hare Noordelijke en Zuidelijke ligging beider belangen onvereenigbaar maakt, ja onvermijdelijk nadeel voor den een doet zijn, wat juist het voordeel van den ander uitmaakt. Van Rotterdam, Dordrecht, Moerdijk, met brugovergang naar Breda, en van Vlissingen, Middelburg, Goes, Bergen op Zoom ook naar Breda, en van daar over Tilburg, Oirschot, Eindhoven, Helmond, Venlo, Roermond naar Maastricht, aansluitende aan de spoorwegen naar Aken, Hasselt en Luik, en van Venlo en Roermond naar Vierssen en Gladbach. Van Arnhem over Nijmegen naar Venlo. Van Tilburg naar den Bosch en over Grave naar Nijmegen. Zoo zegt de Regering, zoo zegt Rotterdam, zoo zegt Dordrecht, maar daartegen komen op èn Amsterdam, èn 's Bosch, èn Utrecht,

èn andere plaatsen. Fel is die strijd. Trouwens, allen hebben zij goede gronden, zoowel ter verdediging als ter bestrijding, maar de meeste zijn natuurlijk ontleend aan eigenbelang. Geen spoorweg over Dordrecht met brug over den Moerdijk naar 's Bosch, en de lijn verder noordelijk geheel langs de oostelijke grenzen van Nederland oploopende, zoodat de geheele provincie Noord-Holland met Amsterdam als uitgesloten liggen van het geheele spoorwegverkeer met de Zuidelijke en Middenprovinciën des Rijks, - dàt roepen de bestrijders. Lang heeft de Regering de middelen niet kunnen verleenen om spoorwegen in Nederland tot stand te brengen, maar nu zij eindelijk daartoe in staat is, nu wordt niet de goedkoopste lijn gekozen, die tevens de natuurlijkste zou zijn, midden door het hart des lands, maar een cirkelboog wordt om het zuidelijk gedeelte des lands gelegd, met een straal naar het Oosten, als opzettelijk afgewend van Amsterdam. Amsterdam wenscht dat Rotterdam zich voorloopig tevreden stelle met de bestaande, zij 't dan ook nog gebrekkige spoorwegverbinding met België over den Moerdijk, en dat de nieuwe Zuiderweg niet van de Maas, maar van Utrecht naar den Bosch loope. Daarmede zou, volgens haar gevoelen, het geheele land gebaat, en Rotterdam niet benadeeld worden. Wordt de uitgang daarentegen van de Maas genomen, dan wordt Rotterdam boven mate bevoordeeld, ten koste van Amsterdam en van het geheele midden des lands. De brug over den Moerdijk, door de Regering op ƒ 8 millioenen, door anderen op een vierde meer geraamd, is natuurlijk het groote bezwaar voor het regeringsvoorstel. Maar de rivierovergangen, die voor de lijn van Utrecht naar den Bosch, bij Kuilenburg Bommel en Empel, zijn onraadzaam voor den Tieler en Bommelerwaard, zegt de Regering. Onwaar, beweert Amsterdam. Waarom kiest Amsterdam nu ook juist zijn punt van afstand in den Bosch en niet liever in Parijs? vraagt de Regering, waarlijk zóó handig, dat men zich haast niet weêrhouden kan aan ironie te denken.

Doch wat zullen wij ons hier in het midden van een strijd werpen dien wij toch niet kunnen uitmaken, en die daarenboven weldra door de vertegenwoordigers des volks zal beslist worden. Maar hebt gij dan geen gevoelen in deze kwestie? Wel zeker hebben wij dat. Zonder in 't minste de belangen der hoofdstad partijdig te willen bevorderen boven die van eenige andere stad, moeten wij toch ronduit verklaren niet te kunnen

begrijpen, hoe het Ministerie er toe komt om eene rigting aan de zuidelijke spoorwegen te willen geven, die er waarlijk veel van heeft als of zij met opzet vijandig tegen Amsterdam gekozen ware. Immers zoo als het voorstel daar ligt, kunnen wij ons de indiening daarvan alleen begrijpen, mèt de belofte er aan verbonden om Amsterdam een kanaal naar de Noordzee te geven. Duidelijk blijkt uit het geheele stuk, dat de Minister zelf gevoelt hoe hij geheel Noord-Holland uitsluit, maar om Rotterdam niet te leur te stellen en de tegenwerking van Amsterdam te verlammen, geeft hij Rotterdam den verlangden spoorweg en Amsterdam den verlangden waterweg. Beide hebben dus reden om tevreden te zijn, meent hij. Zeldzaam voorregt voor een Minister, om zoo gelukkig te zijn in zijne voordragten! Maar ééne vraag, wanneer Rotterdam zijn verbeterden waterweg naar zee *nu* niet krijgt, zal die dan toch niet later ook gegeven worden? En wanneer Rotterdam *nu* al niet den spoorweg over Dordrecht naar den Moerdijk, en de aansluiting van Breda aan Tilburg erlangt, zal ook die dan toch niet spoedig volgen, zij 't ook zonder kostbare brug over den Moerdijk? Immers de spoorweg van Breda naar Tilburg is toch reeds zeker. En wanneer Amsterdam *nu* zijn waterweg naar zee eens nog niet kreeg, zou die niet ook weldra toch gegeven worden? En wanneer dat alles wel degelijk zoo gebeuren zal als wij meenen, is dan deze voordragt niet wat heel onbillijk voor geheel Noord-Holland? Want daarvan houde men zich verzekerd, evenzeer als de Regering al die opgenoemde werken wel spoedig tòch aan die gemeenten verleenen zal, al worden ze ook nog op dit oogenblik niet gemaakt, niet ligt zal Amsterdam later zijn weg van Utrecht naar 's Bosch verkrijgen, want de noodzakelijkheid zal daarvoor worden ontkend, ná den aanleg van den Zuider-spoorweg. Neen, een ieder die de kaart van ons land voor zich legt en dan het voorstel der Regering nagaat, de lijnen alle zuidelijk en oostelijk, van Amsterdam afgewend, getrokken, en het geheele midden des lands zonder spoorweg gelaten; alle lijnen aangelegd buiten de defensie-linie, en binnen de defensie-linie geene enkele; wie jaren heeft hooren klagen dat er geen kapitaal bij de Regering was om spoorwegen te ondersteunen, en die nu aan een enkele brug ƒ 8 millioen ziet verleenen, hem moet de zaak vreemd voorkomen.

En toch, wij bekennen gaarne dat èn Amsterdam èn Rotterdam volkomen geregtigd zijn om beide hun stelsel te verdedi-

gen, want - beide ijveren voor hun eigenbelang. Onzes inziens heeft Amsterdam daarbij het voorregt, tevens meer voor het algemeene belang te ijveren, want rationeler komt ons de eisch van Amsterdam voor. Utrecht, het Nederlandsche Mechelen, *bijna* even ver van Amsterdam als van Rotterdam gelegen, het algemeen belang vordert, naar onze meening, dat het uitgangspunt van ons Nederlandsch spoorwegnet dáár geplaatst worde, èn om de billijkheid voor allen, èn om de kosten der rivier overgangen, èn om ons defensie-stelsel. De hoofdlijn over Utrecht. Later mogen dan de andere verbindingen Rotterdam, Dordrecht en den Moerdijk, en 's Bosch, Grave en Nijmegen gemaakt worden, even als de lijn van Utrecht naar Deventer wel tot later tijd zal moeten wachten.

Maar de strijd zal niet te beslissen zijn! Zóó als de zaak nu staat, zal noch Amsterdam noch Rotterdam toegeven, en ligt gaat de geheele zaak te loor door eene verwerping van het voorstel door de Tweede Kamer, alleen door het verschil van gevoelen omtrent dat punt van uitgang. Treurige mogelijkheid, helaas! aan den parlementairen regeringsvorm verbonden! Hoe kostelijk die ook zij, nadeelen heeft hij toch ook, zoo als trouwens iedere menschelijke zaak. Wat dan? Och, dan maar liever beide lijnen, hoe veel ze ook zullen kosten. In allen gevalle zijn beide rigtingen goed en voordeelig, dat is reeds een groot voordeel. Maar de onderlinge mededinging zal dan beide lijnen schaden! 't Is zoo, maar beter een klein geldelijk nadeel en een groot maatschappelijk voordeel, dan het eerste verhinderen ten koste van het laatste. Neen, liever de Regeringslijn nog dan niets: 't zou ons niet verwonderen wanneer dát de leus der Kamers ware en het voorstel daarom werd aangenomen. Amsterdam verkrijgt (???) dan ten minste zijn verkorten en verbeterden weg naar zee, van grooter waarde nog voor die stad dan het voordeel aan de door haar gewenschte spoorlijn verbonden. Eindelijk moet de zaak dan toch beslist worden; zóó mag ze niet langer blijven, en gelukkig waarlijk dat de tijd nadert waarop die beslissing zal vallen.

Wij hebben ons met opzet onthouden om bij de korte beschouwing der voorgedragene en bestreden lijnen tevens op te nemen, welke plaats daardoor in korter gemeenschap met het buitenland zou geplaatst worden, omdat het brengen van den strijd op dat terrein beslissen zou, dat spoorwegen wel *internationaal*, en niet *locaal* voordeel moeten geven. Die beslissing,

ongemotiveerd gelijk ze daar ligt, is onjuist. Spoorwegen moeten in beide opzigten voordeel geven, en dan zoowel maatschappelijk als financieël. Allereerst brenge men de hoofdplaatsen van vertier en handel en nijverheid van den eigen bodem met elkander in betrekking, dat zij de eerste zorg; dan met het buitenland, maar in de tweede plaats. Eigen kapitaal bevordere eerst eigen welvaart. De binnenlandsche handel, het binnenlandsch verkeer, is in ieder land oneindig voordeeliger en grooter en belangrijker dan met het buitenland. Nederland is bij uitnemendheid een land van handel en scheepvaart, beweert men. 't Is zoo, maar Nederland is evenzeer een land met eene uitgebreide productie. Of acht men de voortbrenging van den landbouw voor niets, onze zuivel, ons vee, wat Twenthe, wat Noord-Braband aan nijverheids producten leveren? Wanneer er nu eene goede aansluiting met het buitenland op verscheidene spoorwegstations verkregen wordt, zoo als geschiedt door de lijnen naar Oost-Friesland, Hanover, Pruissen en België, vereenigbaar zoowel met het plan der Regering als met dat van Amsterdam, dan ga men in die zucht om het *internationale* gewigt der spoorwegen te vergrooten niet nog verder, vooral niet wanneer dat alleen ten koste van het verkeer in het eigen land bereikbaar zijn zou; de eerste zorg zij en blijve vooral voor de beste aansluiting in het binnenland. En daarom vooral zouden wij Utrecht als middelpunt gewenscht hebben. Men overschat in de zeeplaatsen de voordeelen van handel en scheepvaart voor geheel het land, en men doet daardoor onregt aan het binnenland, met zijne aanzienlijke productie van velerlei aard. En dat binnenland wordt meer gebaat door het centrum in Utrecht, dan door de Regeringslijn. Eigenbelang drijft de steden tot verdediging, ieder van haar voorstel. Welnu, eigenbelang drijve ook het geheele land tot verdediging zijner belangen, die meer in Utrecht dan op eenige andere plaats uitloopen.

Maar nu leggen wij ook de pen neder. Alleen deze wensch nog, dat niet te ver gedreven eigenbelang - overdrijving schaadt iedere, zelfs de beste zaak, - der menschen harten en zinnen verblinde, en eene onberekenbaar zegenrijke zaak, als die van den aanleg van een spoorwegnet over geheel Nederland mag genoemd worden, daardoor verijdeld worde, dat niemand ook

maar een greintje van zijn belang wil opgeven, waar het algemeen belang die opoffering dringend eischt. Wie ieder voorstel, hoe bevorderlijk ook voor het belang van allen, tegenwerkt en verijdelt, omdat het niet volkomen strookt met zijn belang, waarlijk, hij laadt eene onberekenbaar groote verantwoording op zich. God behoede ons goede Nederland voor zulk een onheil! Moge ook ons Vaderland zich weldra gelukkig noemen in het bezit van een uitgestrekt spoorwegnet, dat zijne welvaart verhoogt en zijne bronnen van vertier milder doet vloeijen, zijn handel en scheepvaart nieuw leven bijzet en zijne voortbrenging vertien- en verhonderdvoudigt. Dan zal het volmondig instemmen met de leuze der Yankees, waarmede wij aanvingen: ‘tijd is de stof waaruit ons leven is vervaardigd,’ en gelukkig het volk, dat die kostelijke stoffe het hoogst weet te waarderen!

P.N. MULLER.

Bibliographisch album.

R.B. Hirschig. Exploratio Argumentationum Socraticarum, in quibus scribae labefactarunt medios Platonis dialogos Gorgiam et Philebum. Trajecti ad Rhenum, Kemink et Fil. 1859.

Bij de ontvangst van deze brochure stelde ik mij voor, dat Dr. Hirschig na zijne uitgave van Plato, het der moeite waardig had geacht, de aandacht der philologen meer in het bijzonder te vestigen op een paar schitterende verbeteringen, waardoor over den gang der redenering in den Gorgias en in den Philebus een nieuw licht werd verspreid. De titel gaf aanleiding iets dergelijks te vermoeden en de geringe omvang van het boekske bewees dadelijk, dat de waarde der opmerkingen niet in haar aantal kon gelegen zijn. Het spijt mij te moeten zeggen, dat ik teleurgesteld ben. Dr. Hirschig gaat uit van de ontwijfelbaar juiste opmerking dat het streng logische betoog bij Plato een minstens even veilige leiddraad is voor de kritiek als het metrum bij de dichters. Zoo wordt dan in den Georgias eene logische onnaauwkeurigheid aangewezen en de vinger met onbetwistbare zckerheid op de wonde gelegd. Dat er evenwel na de genezing geen klein likteeken zou zijn overgebleven, zou ik niet durven beweren. Maar was het noodig, of zelfs wenschelijk, het bewijs met zoo groote uitvoerigheid te leveren? Ik meen het te moeten betwijfelen. Meer bezwaar bestaat bij mij tegen de behandeling van de plaats uit den Philebus. Ik laat daar dat Plato ligt even gemakkelijk kan gevolgd worden als Dr. Hirschig's overzigt: maar hoe te rijmen wat in den aanvang staat, dat de schrijver *adierit interpretes tam philosophos quam criticos?* De emendatie is zoo uitgemaakt zeker, dat geen aandachtig lezer vergeten kan haar te maken. Winckelman had inderdaad reeds voorlang iets dergelijks aangeraden en Stallbaum verandert die gissing juist zoo als Dr. Hirschig wil; zijne fout is alleen, dat hij niet inziet hoe noodzakelijk die verbetering is; maar dit hangt weder te zamen met de denkbeelden, die Stallbaum zich gevormd heeft omtrent den toestand, waarin de tekst is overgeleverd en de vrijheid die aan den uitgever mag gela-

ten worden. Zeker, ik zal het niemand kwalijk nemen, dat hij eene emendatie over het hoofd heeft gezien, die in een tijdschrift of program onder andere daaraan vreemde zaken verborgen lag; daaromtrent ben ik het geheel eens met hetgeen Prof. Geel in het voorberigt zijner Anecdota Hemsterhusiana zegt. Maar hier is het iets anders: de bedoelde uitgaaf is in aller handen. In plaats van iets nieuws en belangrijks, ontvangen wij eene sedert lang bekende verbetering op den Philebus en eene gissing op den Gorgias, die, hoe onbetwistbaar ook, niet de vrucht is van uitgebreide kennis van het Grieksche taaleigen of van diepe vertrouwdheid met Plato, maar van de weinig schitterende, ofschoon niet alledaagsche, verdienste van naauwkeurig lezen. Ik kan niet ontkennen, dat het mij verwondert, dat Dr. Hirschig, als hij ons eene bloemlezing heeft willen aanbieden, geen ruiker heeft verzameld van frisscher en geuriger bloemen. De verbetering op den Philebus is de eenige niet, die de verdienste der oorspronkelijkheid mist; de gissingen die in het voorbijgaan gemaakt worden, geven aanleiding tot dezelfde opmerking. Zij zijn meerendeels onomstootelijk waar, doch velen liggen voor de hand en zijn van weinig of geen invloed op het regt verstand der bedoeling der geïncrimineerde plaats. Bij Gorg. 449, D., p. 8 der brochure, had Heindorf moeten vergeleken worden, die iets dergelijks voorslaat. Bij Phileb. 63, E., p. 9 der brochure, teekent Hermann nagenoeg hetzelfde aan. Gorg. 460. C., p. 22 der brochure, wijkt Dr. Hirschig bijna niet af van het gevoelen van Ast.; bovendien had mogelijk behartiging verdiend wat Hermann zegt. Eindelijk Gorg. 477 D. is het vreemd dat van Dobree geen melding wordt gemaakt: het is eene der weinige plaatsen uit Plato, die in de Adversaria behandeld worden.

Nog ééne vraag: kon de stijl niet wat gekuischter zijn en de vorm wat aangenamer? Dr. Hirschig vergt van zijnen lezer eene zekere mate van inspanning, zelfs van hem, die juist de beide behandelde dialogen uit de handen legt. Een hortende stijl is niet onbestaanbaar met buitengewone verdiensten in het vak van Dr. Hirschig; maar eene vloeijende en duidelijke voordragt is voor een bijwijlen weinig uitlokkend onderwerp een niet te versmaden toespijs.

De brochure is de voorloopster eener afzonderlijke uitgaaf der beide dialogen. Vast overtuigd, dat Hirschig uit den voorraad zijner aanteekeningen ditmaal geene bijzonder gelukkige keus gedaan heeft, zie ik met belangstelling uit naar de verwezenlijking van zijn voornemen.

Haarlem, 14 September 1859.
S.A. NABER.

ΞΕΝΟΦΩΝΤΟΣ ΚΥΡΟΥ ΑΝΑΒΑΣΙΣ. *Xenophontis Expeditio Cyri. In usum scholarum emendavit C.G. Cobet. Lugduni-Batavorum, apud E.J. Brill. MDCCCLIX*.

Wat was het doel van den Hoogleeraar Cobet met deze tekstuitgave? - Niet een werk te leveren voor philologen; voor dezen zijn zijne bewonderenswaardige observaties, vooral ook op Xenophon, in de 'Variae' en 'Novae Lectiones' en elders; Cobet wilde (de titel getuigt het) eene editie bezorgen *in usum scholarum*.

Die taak is waarlijk zoo gemakkelijk niet als zij soms wel toeschijnt aan hen, die met het geven van *elementair* onderwijs niet vertrouwd zijn: de vereischten voor een schoolboek mogen ze al kennen, wanneer het er op aankomt die te vervullen, staan hun de handen dikwijls verwonderlijk scheef.

Veroorloofden we ons vroeger eens, bij 't verschijnen van het 'Grieksch Leesboek,' waarvan (zoo heet het althans op den titel en in het voorberigt) *de tekst naar Attisch spraakgebruik gezuiverd* is *door* Dr. C.G. Cobet, waagden wij het toen, op het gevaar af van in den ban te geraken, ons vermoeden te kennen te geven, dat Cobet, niettegenstaande zijne genialiteit en massive geleerdheid (misschien wel juist daardoor), niet den slag heeft van een boek voor schoolgebruik te bewerken, thans voert zijne uitgaaf van Xenophon's Anabasis dat *vermoeden* op tot een vrij hoogen trap van *waarschijnlijkheid*. In de theorie ligt de fout niet: integendeel, die is onberispelijk, uitmuntend. Hoor, onder andere, slechts deze woorden uit de PRAEFATIO: '*Diligenter videndum, ne - quae olim in linguae ratione et usu cerla et stabilia fuissent, ea nunc librariorum vitio incerta esse et fluxa et varia videantur. In hac quoque re* MAXIMA DEBETUR PUERIS REVERENTIA, *qui primis doctrinae elementis imbuuntur recentes, ne quid videant et imbibant quod vitiosum sit ac falsum*,' etc. Die uitspraak is voortreffelijk: maar - wie zoo luide die *maxima reverentia* predikt, *quae pueris debetur*, die mag het zoo maar bij *de leer* niet laten rusten; van dien eischen we tevens hare toepassing, verwachten we met regt ook *de praktijk*.

We zullen niet andermaal de menigvuldige plaatsen ophalen, waar Cobet te velde trekt tegen de librarii, '*indoctum genus et nihil cogitare solitum*,' die de meestgewone crases en elisies plegen op te lossen en aan te vullen, zoodat, ten gevolge van der editoren bijgeloovige vasthoudendheid aan de codices, de uitgaven der Grieksche schrijvers, tot heden toe, krioelen van '*turpes hiatus*'; alleen zijne *jongste* waarschuwing daartegen willen we vermelden, omdat uit die

decies repetita repetitio blijkt, van hoe groot gewigt hij 't rekent de aandacht onophoudelijk op dat punt te rigten. - In het laatst uitgekomen stuk van het tijdschrift *Mnemosyne* (Julij d.j.) schrijft C. op p. 267 aldus: 'SEMEL (zie echter ook pag. 258) *etiam notabo necessarias elisiones pessime a scribis expletas*, p. 56, 10: *μόνος ἐσώθη διὰ εὐσέβειαν ὁ μόνος σωθεὶς δι ἀσέβειαν ἵνα ἐπὶ πλέον κολασθῇ. Cuius aures ferre possunt διὰ εὐσέβειαν et ἵνα ἐπὶ πλέον?* ('Tuae, Vir Clarissime!' zoude misschien R. Hercher b.v. zelf antwoorden[1], 'tuae, qui pueris, quibus hac quoque in re maxima debetur reverentia, haec dedisti (pace tua notentur): in 1, 7, 20: *πολλ ἀ ἐπὶ ἀμαξῶν*, in 1, 8, 1: *ἤδη τε ἦν ἀμφὶ ἀγορὰν πλήθυσαν*, sexcenta talia'). '*Si constat scribas talia dare de suo* (*quemadmodum liquido constat*) *cur tam ineptis scripturis parcimus?*' (Zie verder p. 282). - En waar moeten dan INEPTAE SCRIPTURAE toch wel meer vermeden worden dan in een leerboek? Moet niet dáár vooral op juiste, regelmatige en vaste wijze van schrijven worden gelet, waar zelfs iedere drukfout, elk verkeerd geplaatst leesteeken stoornis geeft? - De *Anabasis* nu, door Cobet ons aangeboden, (met beleefdheid zij 't gezegd) is een doorloopend verweerschrift tegen de orthographie. - Alleen door *dat* te bewijzen, toonen we reeds genoeg hare onbruikbaarheid aan voor het doel, waartoe zij werd uitgegeven. Laten we tot proeve maar terstond het eerste caput nemen en slechts de meest in 't oog loopende hiaten aanteekenen.

in §. 1. *ἐβούλετ ὁ οἱ*.
in §. 4. *μήποτ' ἔτ ι ἔσται*.
in §. 4. *τῷ ἀ δελφῷ*. (Zie 't laatste Nr. van *Mnemosyne*, p. 282).
in §. 5. *ἀπεπέμπετ ο ὥστ ε αὐτῷ*.
in §. 5. *τε ἱκανοὶ*.
in §. 6. *τὴν δὲ Ἑλληνικὴν*.
in §. 6. *μάλιστ α ἐδύνατ ο ἐπικρυπτόμενος*.
in §. 6. *ὧδε οὖν*.
in §. 6. *τὸ ἀ ρχαῖον*.
in §. 8. *ὥστ ε οὐδέν*.
in §. 9. *τε αὐτὸν*.
in §. 10. *τὸ ἐν*, enz., enz.

Al keuren we nu de editie volstrekt af voor schoolgebruik, we mogen toch niet verzwijgen, wat haar, naar ons oordeel, eenige belangrijkheid geeft. We hebben er namelijk in bijeen Cobet's talrijke, anders verspreide emendaties, benevens enkele lezingen, verschillende van de vulgata, en vele correcties van anderen, waarop C., door ze in zijn tekst over te nemen, zijn stempel drukt, en die dus nu voortaan, als 't ware, geijkt ziju. Daardoor heeft hij tegelijk op

1 Cobet behandelt in de 'Mnemosyne' Hercher's uitgave van Chariton.

de eenvoudigste en meest afdoende manier, aangetoond, hoe dom en ongegrond de beschuldigende klagten zijn der Duitschers (onder anderen van Ludwig Herbst, uit Hamburg, in zijne verhandeling ‘Ueber C.G. Cobets Emendationen im Thukydides,’ geplaatst in de ‘Jahrbücher für classische Philologie,’ Suppl. Bd. III, Hft. 1), dat Cobet ook niet in 't allerminste acht slaat op 't geen vroegere uitgevers, zelfs niet op wat zijne eigene landgenooten goeds hebben geleverd. - We moeten ook dat bewijzen.

In § 1 (altijd van 't eerste caput) zet C. achter *☐βοὸλετο* het pron. *οἱ*, dat door Zeune uit Aristides, p. 503, i.f. opgenomen, door Schneider in den tekst geplaatst, doch door de lateren weder verworpen is. - Uit § 2 is het emblema, *καὶ στρατηγὸν - ἀθροίζονται*, weggelaten, dat door Dr. W. Bisschop is aangewezen. (Zie zijne ‘Annotationes Criticae ad Xenophontis Anabasin, p. 1.) In § 7 werpt C. de woorden *ἀποστῆναι πρὸς Κῦρον* weg, die door Wolf en Wyttenbach veroordeeld, door L. Dindorf in zijne editie van 1825 tusschen vierkante haakjes gezet, maar in de Didotsche en Teubnersche uitgaven hersteld zijn. In § 9, in de woorden *ὑπὲρ Ἑλλήσποντον οἰκοῦσι*, is de lezing opgenomen van den Codex Florentinus, *Ἑλλησπόντου*, die ook Kühner in zijn tekst heeft, en met R. Hirschig het part. *οἰκοῦσι* uitgeworpen.

Niettegenstaande dat goede, zijn echter vele aanwijzingen ongebruikt gelaten, ware lezingen over 't hoofd gezien, ja, zelfs grove fouten onverbeterd gebleven. Zoo is in §. 2 *ἀνέβη* verdacht, in §. 5 het praesens *διατιθεὶς*, in §. 6 de dat. plur. *ἑκάστοις* (zie Hirschig, ‘Ann. Critt.,’ p. 80), in §. 9 *τὸ χρυσίον* (ibid. p. 81); in §. 5 hebben vele handschriften en uitgaven *ἀφικνοῖτο* in plaats van *ἀφικνεῖτο*; in § 9 is de vorm *Ἑλλησποντιακαὶ* behouden, die stellig verkeerd is, en - in §. 5 stuiten de leerlingen - ‘*in eorum usum hunc aureolum Xenophontis libellum* QUAM POTUI EMENDATISSIMUM *edidi*,’ zegt Cobet (*Praefatio*), - op een woord, dat zij, ten minste zoo ze goed onderwezen zijn, nog niet weten te huis te brengen, namelijk *εἴησαν*.

Doch zulke fouten zijn zoo zeldzaam niet: wanneer men het boekje maar eens doorbladert, vindt men ze in menigte. In 1. 2, c. 5, §. 16 b.v. lezen we *ἀπιστοίητε*, in §. 17, *εἴημεν*, in §. 18, *διαβαίητε*, in §. 19, *εἴητε*, in 1. 3, c. 1, § 20, *ἴτου δ᾽ ὠνησόμεθα ᾗδειν* (!) *ἔτι ὀλίγους ἔχοντας*. (Wee den armen Duitscher, die zulke *ineptae scripturae* durfde uitgeven![1] *Cuius aures talia ferre possunt*?), in l. 1, c. 2, §. 11, *τοῖς στρατιώταις ὠφείλετο μισθὸς πλέον ἢ τριῶν μηνῶν* (*Variae Lectt.* p. 237), in l. 1, c. 2, §. 26, *μετεπέμπετο τὶν Συέννεσιν πρὸς ἑαυτόν*, in l. 1, c. 4, §. 4, *ἦσαν δὲ ταῦτα*

1 *Vitiosissima haec sunt et prorsus barbara* (*N. Lect. p.* 213), even als *ᾖὸεσαν* in l. 1, c. 10, S. 16.

δύο τείχη, in plaats van *ἦν δ᾽ ἐνταῦθα δύο τείχη*, zoo als in §. 10, *ἐνταῦθα* (lees: *ἐνταῦθ᾽*) *ἦν τὰ Βελέσυος βασίλεια* (verg. 1, 2, 7), in - *Shall I go on? - No*.

C. zelf zal wel willen toegeven, dat hij den door hem bezorgden tekst te hoog roemde, toen hij dien aanbood als *orationem Xenophonteam* DILIGENTER EMENDATAM (*Praefatio*); en we mogen den wensch niet onderdrukken, dat het hem, bij het ten uitvoer brengen van zijn voornemen om ook andere Attische schrijvers en Xenophon's Hellenica en oraties van Lysias *in usum scholarum* uit te geven, moge believen het nazien der proeven op te dragen aan een man, met de noodige grammaticale kennis toegerust, die gewoon is themata te corrigeren: dan eerst zullen Cobet's edities ook voor de scholen bruikbaar zijn, en dan eerst zullen allen, '*qui Graecas litteras docent et docentur*,' met den Referent, C.v.O., in de 'Konsten Letterbode' (N°. 33, 18 Aug. 1.1.) '*nieuwe*' (in de echte beteekenis van 't woord namelijk) '*stof voor dankbaarheid en bewondering hebben*.'

Amsterdam, Sept. 1859.

N.J.B. KAPPEYNE V.D. COPPELLO.

De Hippolytus van Euripides en de Phedra van Racine.

Een vergelijkende beschouwing van letterkundige voortbrengselen der ouden onder elkander, of van die der ouden met werken van den nieuweren tijd, was vroeger bij de aesthetici aan de orde van den dag, maar is in later tijd meer en meer in minachting en onbruik geraakt. Dit is echter niet geschied omdat zulk een vergelijking op zich zelf voor onregtmatig en onvruchtbaar zou moeten gehouden worden; maar omdat men daarbij meestal niet naar behooren te werk was gegaan. Immers de beoefenaar en beminnaar der letteren wordt tot zulk een vergelijking onwillekeurig gedreven, wanneer hij met verschillende werken van hetzelfde genre bekend wordt. Zoodra hij slechts over de stukken, waarmeê hij kennis heeft gemaakt, gaat nadenken; zoodra hij zich-zelven rekenschap zoekt te geven van de indrukken die bij hem zijn teweeg gebragt, en in eenig onderzoek treedt naar de middelen waardoor zulks geschied is, zal hij er ook van zelf toe komen om verschillende voortbrengselen, die tot dezelfde klasse behooren, met elkander te vergelijken, en volgens die vergelijking hun waardij met betrekking tot elkander te bepalen. Maar wanneer zulk een vergelijkende beschouwing bekrompen of onvolledig is; wanneer men afgetrokkene en misschien voor een groot deel willekeurige regels tot maatstaf neemt; wanneer men de voorwerpen van dat onderzoek niet eerst in den grond zoekt te leeren kennen en te verstaan; wanneer men den tijd, het standpunt, de kunstmiddelen en de bedoeling van den auteur niet behoorlijk in aan-

merking neemt, dan zal men natuurlijk weinig bevredigende, ja voor een groot deel verkeerde resultaten verkrijgen. En dit was in vroeger tijd, dit was bepaaldelijk in de aesthetisch-kritische beschouwingen van de zeventiende en achttiende eeuw doorgaans het geval. Daarom drong een nieuwere kritische school er op aan, dat men een letterkundig gewrocht niet met iets daarbuiten vergelijken, maar uit en in zichzelven alleen verklaren moest; dat men voor alles moest vragen wat de auteur zelf had kunnen en willen geven, en hoever hij daarin was geslaagd; of de verschillende deelen van zijn werk onderling en met het geheel behoorlijk overeenstemden; dat men zich boven alles zorgvuldig had te wachten om afgetrokken regels, die slechts voor ééne bepaalde klasse van werken geldig konden zijn, toe te passen op voortbrengselen, die naar geheel andere regels waren vervaardigd, en b.v. een werk van Shakspeare te beoordeelen naar de dramatische voorschriften van Aristoteles en Horatius. Wanneer men aan deze billijke eischen voldoet; wanneer men geen eenzijdige regels, maar alleen de eeuwige wetten van het schoone en de kunst tot maatstaf neemt van zijn oordeel, dan zal een vergelijkende beschouwing en waardering van letterwerken even vruchtbaar als aangenaam en regtmatig zijn.

Bijzonder aanlokkelijk is zulk een vergelijking wanneer men twee werken voor zich heeft, waarin hetzelfde onderwerp is behandeld door twee dichters, die elkander evenaren in talent, maar tot geheel verschillende tijdperken behooren, zoo als in de beide stukken, aan het hoofd van dit opstel genoemd, het geval is. Ook zullen zij, aan wie de voorstelling van de hoofdrol in Racine's treurspel door Mevr. Ristori nog in het geheugen ligt, zeker gaarne met ons in een vergelijkende beschouwing van de genoemde stukken willen treden, al ware het alleen om nog eens aan het toen gesmaakte kunstgenot herinnerd te worden. Trouwens wij vleijen ons geenszins van deze overbekende dichtwerken iets nieuws en ongehoords te zeggen; en veel minder nog meenen wij alles wat er over gezegd is, of gezegd zou kunnen worden, uit te putten, daar wij met Goethe van gevoelen zijn, dat een waar en degelijk werk der kunst, even als het werk der natuur, een oneindigen en onuitputtelijken rijkdom in zich besluit. Wij wenschen alleen onze lezers aanleiding te geven, om nog eens aan de genoemde meesterstukken hunne aandacht te wijden, en rekenen er op, dat onze opmerkingen en beschouwingen door hen zelve zullen worden gecompleteerd.

Daar was een tijd dat de letterkundige voortbrengselen der klassieke oudheid voor onuavolgbare modellen, voor onbereikbare toonbeelden, voor onverbeterlijke en volmaakte meesterstukken werden gehouden, die men niet overtreffen maar hoogstens op zijde streven kon. Deze wijze van zien gold bepaaldelijk onder de voorname letterkundigen van de eeuw van Lodewijk den Veertiende. De fransche fabelschrijver, de door en door dichterlijke Lafontaine, meende in gemoede (le bonhomme!) dat hij in zijne fabelen niet meer was dan de nederige navolger van Phaedrus. Tegenwoordig denkt men in Frankrijk niet zoo nederig over zijn eigen verdiensten. De moderne dichters zijn, enkelen uitgezonderd (altoos natuurlijk op grond van den vooruitgang der tijden), van hunne superioriteit over de ouden zich volkomen bewust, ja verzuimen niet om des noods den ongeloovigen lezer in een breedsprakige préface daarvan stelselmatig te overtuigen. Zulk een préface van een hedendaagsch letterheld steekt zeer zonderling af bij de kleine, bescheidene, en geheel en al ‘anspruchslose’ voorrede, zoo als Racine ze voor zijn tooneelstukken plagt te plaatsen. Racine deelde in het gevoelen van zijn tijd, dat een modern dichter de modellen der oudheid steeds voor oogen behoorde te hebben, en hunne schoonheden in zijne werken moest zoeken terug te geven. In zijne voorrede voor de Phedra verklaart hij, dat hij zijn onderwerp uit Euripides heeft genomen, en zijn stuk heeft zoeken te verrijken met alles wat hem in dat van zijn voorganger het meest schitterend was voorgekomen. Hij spreekt voorts beknopt en bescheiden over de afwijkingen, die hij zich heeft veroorloofd, en verzuimt niet de bronnen te noemen, waaraan hij zich gehouden heeft. Wanneer een zijner tijdgenooten hem gezegd had, dat hij in zijne Phedra een treurspel had gegeven, dat niet alleen verdiende naast dat van Euripides gesteld te worden, maar het zelfs in eenige opzigten ver overtrof, dan zou hij waarschijnlijk zulk een oordeel voor vleijerij en overdreven lofspraak gehouden hebben. De voorname verdienste van zijn stuk stelde hij zelf, blijkens het slot van zijn voorrede, daarin, dat hij de ondeugd met zoodanige kleuren had geschilderd, als geschikt waren om haar in hare mismaaktheid te doen kennen en haten. ‘Dit,’ zegt hij, ‘is het oogmerk dat ieder mensch, die voor het publiek arbeidt, zich moet voorstellen; dit is het wat de eerste treurspeldichters voor alles in het oog hielden. Hun schouwtooneel was een leerschool der deugd. Het ware te wen-

schen, dat onze werken zoo degelijk en zoo vol nuttige leering waren, als de werken van die dichters.' Ziedaar zeer eenvoudige en bescheidene gevoelens; maar die ongetwijfeld hoogst onnoozel voorkomen aan letterkundigen, die wijsselijk begrijpen, dat zij in de eerste plaats voor zich zelven hebben te arbeiden, en den smaak of wansmaak van het publiek moeten exploiteren om fortuin te maken.

Dan genoeg hiervan; het is tijd om tot onze stukken zelve te komen. Deze leenen zich tot een vergelijkende beschouwing, omdat zij, behalve het onderwerp, nog vele andere punten van aanraking met elkander hebben, aangezien zij over het geheel volgens een zelfde plan en dezelfde dramatische regels vervaardigd zijn. Wilde men een drama van Shakspeare met een grieksch treurspel vergelijken, men zou bijna enkel verschil en contrast hebben aan te wijzen, omdat die stukken naar een geheel ander plan dan de grieksche zijn vervaardigd. Vandaar dan ook dat diegenen, die, zoo als Bilderdijk, geen legitimiteit aan een drama toekenden, tenzij het volgens het grieksche plan vervaardigd was, de stukken van Shakspeare voor monsterachtige voortbrengselen hielden, en er het horatiaansche 'humano capiti cervicem pictor equinam' op toepasten. Maar het fransche treurspel der zeventiende eeuw, zoo als het door Racine gevonden en volmaakt werd, was, behoudens eenige wijzigingen door de afwijkende tooneelinrigting der modernen veroorzaakt, geheel op de grieksche leest geschoeid. Het idee dat Racine had van dien dichtvorm, van den aard en het beloop der handeling daarin voor te stellen, van de karakters en hartstogten die geschilderd, van de aandoeningen die bij den toeschouwer opgewekt moesten worden, was over het geheel van dat der Grieken niet onderscheiden. Van daar dat hij in zooveel bijzonderheden Euripides op den voet volgen, en meenen kon in de hoofdzaak slechts een vrije navolging van het grieksche stuk gegeven te hebben. Het is niet onbelangrijk het fundamentele verschil op te merken, dat er bij al die punten van overeenkomst tusschen de Phedra van Racine en den Hippoliet van Euripides gevonden wordt. Beschouwen wij in beide stukken de handeling in haar beloop, verwarring en ontknooping; de motiven waardoor zij veroorzaakt en in haren gang bepaald wordt; de karakters en hartstogten. Een ander punt van vergelijking zou de stijl der beide stukken kunnen opleveren; maar hieromtrent zullen wij ons tot enkele algemeene trekken moeten bepalen, daar wij an-

ders in grammatikale en technieke bijzonderheden zouden moeten treden, waarmeê het meerendeel der lezers waarschijnlijk minder zou gediend zijn.

De grieksche treurspeldichter had op zijne moderne kunstbroeders in sommige opzigten veel vooruit. De aard en het oogmerk van het tooneelspel, en de geheele tooneelinrigting bij de Grieken, gaven hem middelen in de hand, veel rijker en werkzamer dan aan den modernen tooneeldichter ten dienste staan. De tooneelvoorstellingen werden bij hen niet gegeven des avonds, in een besloten zaal, bij walmend lamp- of oogverblindend gazlicht, maar op klaarlichten dag, in een ruim en open gebouw, onder den blooten, helderen hemel. Alle kunsten reikten elkander de hand, en werkten te zamen om een grieksche tooneelvoorsteling tot een indrukwekkend schouwspel te maken, waarbij niet alleen de geest, maar ook de zinnen volle bevrediging vonden. Terwijl bij ons het tooneelspel alleen bestaat in de kunstmatige voorstelling van het werk des dichters door middel van declamatie en gebaardenspel, ondersteund door gepaste costumes en decoratiën, werd bij de ouden de dramatische handeling op het tooneel door reizangen aangevuld en afgewisseld. Zij werden uitgevoerd door een koor van vijftien personen, dat midden in de orchestra, een ruime, halfcirkelvormige vlakte vóór het tooneel, zijn standplaats had. Zij werden gezongen op zangwijzen van een ernstig en deftig karakter, en dat gezang ging gepaard met zekere rhythmische beweging of dans, dien men zich als in volmaakte overeenstemming met den inhoud en de zangwijze van deze liederen te denken heeft. Door die reizangen, waarin dans- en toonkunst zich met het dichterlijk woord vereenigen, komt het treurspel der ouden op een hooger standpunt van poëzij te staan dan het onze. De koren brengen in hun drama een lyrisch element, en geven den dichter gelegenheid om zekere algemeene zedelijk-godsdienstige waarheden, of ook de aandoeningen, die door de voorgestelde handeling in het gemoed van den toeschouwer moeten opgewekt worden, uit te spreken. Voorts dienen deze reizangen om de hoofddeelen van het treurspel van elkander te scheiden en met elkander te verbinden tevens. Zij houden den toeschouwer gedurende den stilstand van de dramatische handeling op een geheel bevredigende wijze bezig, terwijl bij ons na ieder bedrijf het gordijn valt, en niet alleen

de toeschouwer aan zich zelven overgelaten, maar ook de eenheid der voorstelling verbroken wordt, zoodat men eigenlijk in plaats van één stuk vijf stukken te zien krijgt. Daarbij moeten wij in het oog houden, dat de tooneelvoorstellingen voor de Grieken een hoogere beteekenis hadden dan voor ons. Voor ons is een dramatische vorstelling gewoonlijk slechts een vlugtig amusement, een middel om den avond genoegelijk door te brengen; voor de Grieken was zij meer dan dit. Wel is waar was en bleef een dramatische vertooning ook voor hen een spel; zij vereischte van den toeschouwer geen moeitevolle krachtsinspanning van den geest, maar was berekend om geest en verstand, gevoel en verbeelding aangenaam bezig te houden en gelijkmatig te bevredigen. Maar dat spel had slechts enkele keeren in het jaar plaats, ter gelegenheid van de feesten aan Dionysus toegewijd, die in de wintermaanden na den afloop van den wijnoogst gevierd werden. Dat spel was dus met de godsdienst naauw verbonden; ja de tooneelvoorstelling zelve was een godsdienstige plegtigheid, die als zoodanig een zeer ernstige zijde en een gewigtige beteekenis had. Uit dit oogpunt hebben wij dan ook den Hippoliet van Euripides te beschouwen.

Even als elk kunstwerk van eenigen omvang, moet ook het geheel van het grieksche treurspel zich splitsen in een zeker aantal van onderdeelen, opdat het gemakkelijk te overzien en voor het verstand te bevatten zij. Wij hebben reeds gezien, dat de reizangen zekere rustpunten uitmaken, tusschen welke de deelen der geheele handeling begrepen zijn; deelen die elk op zich-zelve een zekere afronding en volkomenheid hebben moeten. Alleenlijk zijn de afdeelingen van het grieksche treurspel niet aan een vast getal verbonden; hun aantal wordt door de willekeur van den dichter en den eisch van zijn onderwerp bepaald. Het eerste deel van het treurspel heet bij de ouden de *proloog*, en komt overeen met hetgeen wij de *expositie* noemen. Het strekt zich uit tot aan het optreden en het eerste gezang van het koor. Het koor is namelijk niet van den aanvang aanwezig, maar treedt aan het einde van den proloog ter zijde van het tooneel de orchestra binnen, en neemt zijn standplaats in rondom de *thymele* (een verhevenheid of platform midden in de orchestra, waarop de eerste choreut of aanvoerder van de rei zich plaatste), alwaar het den eersten koorzang uitvoert. De onderdeelen van het drama, die tusschen die eerste en de volgende koorgezangen besloten zijn, heeten bij de ouden *episo-*

den. Dit woord beteekent bij hen dus ten naastebij wat wij een bedrijf noemen, en is niet te verwarren met hetgeen bij ons een episode heet, waaronder wij niet een deel van de hoofdhandeling, maar een ondergeschikte nevenhandeling verstaan, die tot meerdere verscheidenheid door de hoofdhandeling wordt heengevlochten (zooals in Racine's Phedra de minnarij van Hippoliet en Aricia). Het laatste onderdeel van het grieksche treurspel, het gedeelte dat op den laatsten koorzang volgt, heet de *exodus*, en bevat de ontknooping en het slot van het geheel. Deze korte aanwijzing is misschien niet overbodig als leiddraad voor degenen, die zich met het stuk van Euripides in een vertaling wenschen bekend te maken, en zal ons van dienst zijn bij het overzigt van het grieksche drama dat wij thans gaan nemen.

De expositie van de treurspelen van Euripides is meestal vrij oppervlakkig, en zeer verwijderd van de diepe kunst waarmeê Sophocles zijne stukken opent. Bij Euripides treedt gewoonlijk de hoofdpersoon van het stuk op, maakt zich in een monoloog aan den toeschouwer bekend, verklaart de situatie waarin hij zich bevindt, en geeft een kort résumé van de geheele handeling die in het stuk zal worden voorgesteld. Natuurlijk is hiermeê alle verrassing, alle werking op de gespannen nieuwsgierigheid van den toeschouwer afgesneden, en ziet hij al aanstonds den geheelen loop van de handeling vooruit. Men wachte zich echter om dit aan de oude treurspeldichters als een fout toe te rekenen; verrassende incidenten mogen in een hedendaagschen roman op hunne plaats zijn; zij zijn vreemd aan den aard van het oude treurspel, dat door geheel andere middelen het gevoel van den toeschouwer weet te bevredigen. Ook in den Hippoliet worden wij dadelijk bij de opening van het stuk met den geheelen loop der handeling bekend gemaakt. Het is hier echter niet de hoofdpersoon van het treurspel die deze taak vervult, maar een goddelijk wezen, de godin der liefde. Het tooneel verbeeldt de plaats voor de woning van Theseus te Troezen. Hier verschijnt Aphrodite en klaagt dat hare magt, die door de geheele wereld wordt geëerbiedigd, door Hippoliet, den zoon van Theseus en de Amazone, wordt miskend, die van minnedienst en echt niet weten wil, maar slechts daarin behagen vindt, om onophoudelijk met zijne jagthonden door de groene wouden te zwerven, en alleen aan de maagdelijke Artemis hulde bewijst. Zij heeft besloten zich hierover op

Hippoliet te wreken, en reeds lang van te voren de middelen daartoe beschikt. Zij heeft aan Phedra, zijne stiefmoeder, een hevige liefde voor hem ingeboezemd, toen hij van Troezen, ter inwijding in de mysteriën, naar Attica, gekomen was. Die hartstogt is door Phedra verborgen gehouden, zoolang zij, te Athene wonende, van Hippoliet, die te Troezen verblijf hield, verwijderd en gescheiden was; maar thans nu zij met Theseus Attica heeft moeten verlaten, en herwaarts gekomen is, zal die hartstogt losbreken en openbaar worden. Het gevolg zal wezen dat Phedra in het verderf wordt gestort (het belang der godin eischt het); maar ook Hippoliet zal omkomen door de verwensching zijns vaders en de tusschenkomst van Poseidon, waarmeê dan de godin gewroken zijn zal. ‘Maar,’ zoo eindigt Aphrodite, ‘ik verlaat deze plaats, want ik zie den zoon van Thesens van de jagt terugkomen, begeleid van een talrijken en luidruchtigen stoet van dienaren, die Artemis met gezangen verheerlijken; want hij weet niet dat de poorten van Hades geopend zijn, en het licht van dezen dag voor hem het laatste is.’ Hiermeê is de toeschouwer met het onderwerp van het stuk bekend gemaakt, en hij weet tevens dat een hoogere, goddelijke magt, die in het verborgen werkt, de geheele handeling bestuurt.

In treffend contrast met de laatste woorden van Aphrodite is thans het optreden van Hippoliet. Hij verschijnt ten tooneele als een toonbeeld van jeugdige levenskracht en levensmoed, gevolgd door een stoet van jagtbedienden, onder het zingen van een loflied aan Artemis, waarmeê zijn volgelingen instemmen. Onder het zingen van dat lied is hij genaderd tot het beeld van Artemis, dat zich aan de eene zijde van het tooneel bevindt (aan de andere zijde staat een beeld van Aphrodite). Hippoliet rigt thans het woord tot de godin die hij vereert, en bekranst haar beeld met een krans, dien hij voor haar op gewijden bodem geplukt en gevlochten heeft. ‘Met u’, zoo eindigt hij, ‘mag ik verkeeren, met u spreken; ik verneem uwe stem, schoon ik uw aangezigt niet zie, en ik wensch mijn leven te eindigen zoo als ik het begonnen heb.’ In deze laatste woorden ligt iets van die ironie, waarin Sophocles zulk een groot meester is, en die daarin bestaat dat de woorden door de handelende personen gesproken een zin hebben waar zij zelve niet van weten. Zoo weet Hippoliet hier niet wat hij zegt, wanneer hij spreekt: ‘ik wensch mijn leven

te eindigen', maar de toeschouwer, die zoo even het woord van Aphrodite gehoord heeft, dat het licht van dezen dag voor Hippoliet het laatste wezen zal, verstaat den verborgen zin die in deze woorden ligt.

Hierop volgt een gesprek tusschen Hippoliet en een der dienaren. Kiesch, voorzigtig en bescheiden zoekt de bedachtzame dienaar zijn meester te bewegen om ook aan Aphrodite eer te bewijzen, maar deze geeft bepaald en scherp zijn afkeer van deze godin te kennen, en breekt eindelijk het gesprek kort af door het bevel om een maaltijd aan te rigten en voor de paarden te zorgen, opdat hij dadelijk daarop zijne gelief koosde oefeningen zou kunnen hervatten. Daarop verlaat hij het tooneel, waarop de dienaaar alleen achterblijft, die zich naar het beeld van Aphrodite wendt, en haar in een kort gebed om vergiffenis smeekt voor zijn meester. Hiermeê is de proloog, de expositie van het treurspel, geëindigd; de hoofdpersoon is opgetreden, en heeft reeds aanvankelijk geheel de eigenaardigheid van zijn karakter getoond; de toeschouwer heeft de groote omtrekken van de handeling voor den geest, en kent tevens de onzigtbare werking die bij de zigtbare handeling op het tooneel ten grondslag ligt. Thans treedt het koor de orchestra binnen.

Het koor der oude tragedie bestaat altoos uit menschen die tot den hoofdpersoon van het treurspel in betrekking staan, en als zoodanig ook, al is het meer uit de verte en zijdelings, aan de handeling op het tooneel eenig deel nemen. In den regel zijn het ondergeschikten, menschen van het volk; terwijl de hoofdpersoon de vorst, of althans van vorstelijk geslacht is. Het koor vertegenwoordigt den middelstand des menschdoms; terwijl de hoofdpersonen, als koningen of halfgoden, boven het gewone menschdom verheven zijn. In ons stuk bestaat het koor uit vrouwen van Troezen, die als zoodanig in het lot van hare meesteres en koningin Phedra een levendig belang stellen.

In den reizang, die door deze vrouwen gezongen werdt, geven zij te kennen dat zij gehoord hebben van de geheimzinnige kwaal die Phedra heeft aangetast, die haar aan de legerstede gekluisterd houdt, en haar drie dagen achtereen alle spijs heeft doen weigeren. Zij vragen zich zelve af, wat de oorzaak van haar lijden wezen mag, en eindigen met een beroep op de vermogende bescherming van Artemis. Deze reizang dient als ntroductie voor de eerste episode, die thans volgt, en bereidt

de verschijning van Phedra voor. Tegen het einde van het gezang treedt de voedster van Phedra op het tooneel, die hare meesteres aan den arm naar buiten leidt, gevolgd en geholpen door een aantal dienaressen. Het thans volgende gesprek tusde voedster en Phedra is in een lyrisch metrum geschreven, en werd zeer waarschijnlijk op het tooneel niet gesproken, maar gezongen op een eenvoudige, recitative melodie. De grieksche treurspeldichters leggen namelijk somwijlen ook aan de personen op het tooneel, wanneer zij een meer hartstogtelijken toestand hebben uit te drukken, lyrische stukken in den mond, die in stijl en metrum zich eenigzins boven de gewone, in trimetrische verzen geschreven gesprekken verheffen. Men ziet ligt dat de vorm van het grieksche treurspel zich op die wijze tot een aangename en in den aard der zaak liggende verscheidenheid leent, die het fransche treurspel met zijn eindelooze alexandrijnen ten eenemale moet missen. De hoofdinhoud van dit gesprek of duët tusschen Phedra en hare voedster is door Racine meesterlijk teruggegeven. Phedra zwerft met hare verbeelding van het eene naar het andere, slaakt onzamenhangende en tegenstrijdige wenschen, tot dat zij door de vermaningen der voedster tot zich zelve komt, en diep beschaamd, half wanhopig beveelt, dat men haar gelaat met den sluijer bedekke. Nadat dit geschied is, volgt er een kort gesprek over Phedra's toestand tusschen de voedster en het koor (wat men zoo heeft te verstaan, dat in naam van het koor de eerste choreut het woord voert), waarin tevens op ongezochte wijze aan de toeschouwers te kennen wordt gegeven, dat Theseus op dit oogenblik buiten 's lands is. De voedster wendt zich daarop weder tot Phedra, en zoekt haar nog eenmaal te bewegen om de oorzaak van het leed, waaraan zij wegkwijnt, te openbaren. De gang van deze zamenspraak, waarin Phedra haars ondanks door den aandrang der voedster in het eind er toe gebragt wordt, om de ware reden van haar leed bekend te maken, is met zulk een volmaakte kunst door Euripides geleid, dat Racine daar niets aan te veranderen heeft gevonden, maar in dit geheele tooneel zijn voorganger op den voet gevolgd is. Maar bij Euripides is de handeling levendiger en veelzijdiger door de aanwezigheid en medewerking van het koor. Bij hem verlaat de voedster het tooneel, nadat zij aan Phedra den naam van Hippoliet ontperst, en in weinig woorden haar schrik en verslagenheid heeft te kennen gegeven. De rei zingt daarop een

kort klaaglied, waarna Phedra zich tot haar wendt, en voor haar zich verklaart omtrent den hartstogt waarvan zij aangegrepen is. Zij heeft dien lang te vergeefs bestreden, en eindelijk den vrijwilligen dood gekozen als laatste redmiddel tegen de schande, die een echtbreuk over haar, over Thesens, en over de kinderen, die zij hem gebaard heeft, brengen zou. Na deze rede van Phedra verschijnt de voedster weder ten tooneele. Zij is van hare eerste ontzetting teruggekomen, en tracht thans hare meesteres te bewegen om het voornemen van te sterven te laten varen, en liever voor haren hartstogt een middel van verzachting of bevrediging te zoeken. Zij begint met haar te wijzen op de onweêrstaanbare magt der liefde, waaraan menschen niet alleen, maar de goden zelve onderworpen zijn, en verlangt dat zij het wagen zal om toe te geven aan een hartstogt, die door goddelijke beschikking over haar gekomen is; ja, zij zoekt haren strijd daartegen voor te stellen als overmoed, als ongeoorloofd weêrstreven tegen een hoogere magt. ‘Daar gij krank zijt’, zoo eindigt zij, ‘zoo zoek genezing. Daar zijn tooverzangen, daar zijn vleijende redenen, geschikt om den hartstogt te belezen; men zal het een of ander middel voor deze uwe krankheid weten uit te vinden.’ Het koor prijst daarop de redenen der voedster als verstandig en dienstig in de gegeven omstandigheden, ofschoon het aan Phedra's standvastigen zin lof en goedkeuring moet schenken. Deze zelve wil eerst van den raad der voedster niet hooren, maar staat haar eindelijk toe om een middel ter bevrediging en genezing van haren hartstogt te vinden en aan te wenden, met uitdrukkelijk bevel echter om aan Hippoliet haren toestand niet te openbaren. De voedster verlangt dat zij de geheele zaak aan haar zal overlaten, en begeeft zich naar binnen, na den bijstand van Aphrodite te hebben afgesmeekt.

Hiermeê eindigt de eerste episode van het grieksche drama. Het is, zoo als men ziet, een klein geheel op zich zelf, een gesloten en afgerond deel der geheele handeling. Het stelt ons Phedra voor oogen in haren strijd met zich zelve, en op het punt om door een vrijwilligen dood dien strijd te eindigen, maar door de tegenwerking der voedster van dat voornemen teruggebragt en overgehaald om een ander redmiddel te beproeven. De voedster gaat heen om dat middel aan te wenden, dat, zoo als wij zien zullen, daarin bestaat, dat zij, tegen het bevel van Phedra, aan Hippoliet haren hartstogt bekend maakt.

Intusschen heft het koor, terwijl Phedra op het tooneel blijft, zijn tweeden reizang aan.

Deze reizang bezingt het onweêrstaanbare, maar dikwerf vernielende vermogen der liefdedrift, dat in eenige voorbeelden geschilderd wordt. Hij is dus een gepaste ouverture voor de tweede episode, waarin ons een nieuw voorbeeld van dat vermogen voor oogen zal worden gesteld. Phedra, die, zoo als wij zagen, alleen op het tooneel is achtergebleven, hoort de vertoornde stem van Hippoliet tegen hare voedster. Een in lyrisch metrum geschreven duet tusschen Phedra en het koor schildert den schrik en de angstige verwachting van beiden. Daarop komt Hippoliet naar buiten, gevolgd door de voedster, die hem bij de hand zoekt terug te houden, en hem smeekt om te zwijgen. Zij heeft hem den hartstogt van Phedra geopenbaard, nadat zij hem eerst onder eede stilzwijgen heeft doen belooven. Een korte dialoog tusschen haar en Hippoliet wordt gevolgd door een uitvoerige rede van den laatsten, waarin hij zijne grieven tegen het vrouwelijk geslacht en al de nadeelen opsomt, die voor den man uit de verbindtenis met een vrouw voortvloeijen. Na dezen weinig stichtelijken uitval tegen de echte vrouwen, krijgen de dienstbaren hare beurt, die de booze plannen, daarbinnen door de meesteres beraamd, zoeken uit te voeren. Hij wenscht, dat de vrouwen liever stomme dieren tot haar dienst en gezelschap hebben mogten. Na nog eenmaal aan de voedster met harde woorden hare snoodheid verweten te hebben, verklaart hij, dat hij het huis zal verlaten zoolang Theseus afwezig is, en, om zijn eed gestand te doen, het stilzwijgen bewaren, maar dat hij, bij zijns vaders terugkomst, zien zal, met welk een voorhoofd de voedster en hare meesteres hem ontmoeten. Daarop gaat hij heen met een laatste verwensching tegen de vrouwen, die altoos boos blijven, en zich nimmer verbeteren. Gedurende deze rede heeft Phedra sprakeloos, afgewend en half verscholen aan de uiterste zijde van het tooneel gestaan; zij treedt thans te voorschijn en beklaagt in een korten lierzang haar ongeluk en hopeloozen toestand. Daarop verwijt zij aan de voedster hare daad, waardoor zij in erger onheil dan te voren gebragt is, en niet alleen sterven, maar onteerd sterven moet, indien zij geen nieuw bedrog verzint. De verontschuldigingen der voedster wijst zij terug, verlangt van de Troezeensche vrouwen stilzwijgendheid, en gaat heen met het besliste voornemen, om zich zelve het leven te bene-

men, maar zóó, dat hare eer en die harer kinderen bewaard blijve, en met de bedreiging dat zij in haar sterven ook voor een ander tot onheil wezen zal. Met deze woorden bedoelt zij Hippoliet en de beschuldiging, die zij op hem denkt te werpen. Hiermeê eindigt de tweede episode, wederom een volledig afgerond deel, met welks slot de ontknooping der handeling, voor zoover Phedra betreft, en de beslissing van haar lot gegeven is, terwijl de laatste woorden van Phedra het verdere beloop van de handeling aanwijzen en voorbereiden.

Nadat Phedra en de voedster zijn afgetreden, zingt het koor zijn derde lied, een klaagzang op Phedra's dood, waarmeê de derde episode wordt ingeleid. Met het einde van dat lied treedt een bode naar buiten, jammerend en om hulp roepend. Wij vernemen van hem, dat Phedra door ophanging zich van het leven heeft beroofd. Het koor verdeelt zich daarop in twee helften; de eene helft wil meê naar binnen treden, de andere helft raadt het af. Te midden van de verwarring komt Theseus terug, met een gewijden laurierkrans op het hoofd. Hij is als gezant naar het Delphische heiligdom geweest, en verwondert zich dat niemand hem bij zijne terugkomst verwelkomt. Aldra verneemt hij van het koor, dat zich intusschen weêr vereenigd heeft, het gebeurde. Hij neemt den krans van zijn hoofd en beveelt de dienaren het paleis te openen. Het vrouwentimmer wordt zigtbaar, waar Phedra levenloos op den grond ligt uitgestrekt. Thans volgt wederom een in lyrisch metrum geschreven stuk, waarin Theseus in eenige strofen zijne droefheid uitdrukt en door het koor beantwoord wordt. Maar daar ziet hij in Phedra's hand een brief, waaraan hij haar eigen zegel herkent. De opening van dien brief doet hem in nieuwe klagten uitbarsten. Hippoliet wordt daarin door Phedra beschuldigd, dat hij haar geweld heeft aangedaan. Dadelijk bidt Theseus in zijn toorn Poseidon, die hem drie wenschen heeft toegestaan, om nog dezen dag aan Hippoliet het leven te benemen. Te vergeefs vermaant het koor hem tot bedachtzaamheid; hij geeft zijn voornemen te kennen om Hippoliet dadelijk uit het land te bannen, opdat hij of door Poseidon's tusschenkomst omkome, of in den vreemde een ellendig leven leide. Onmiddellijk daarop verschijnt Hippoliet zelf, die de luide weeklagt zijns vaders gehoord heeft. Daar ziet hij Phedra, die hij zoo even eerst verlaten heeft, op den grond uitgestrekt. Verbaasd vraagt hij, wat dit beteekent, hoe, waarom zij gestorven is. Daarop volgt de zamenspraak tusschen Thescus

en Hippoliet, waarin Euripides wederom op den voet gevolgd is door Racine. De aanklagt en het verwijt van Theseus, de verdediging van Hippoliet, zijn door den franschen dichter in de hoofdtrekken geheel teruggegeven, zoo als hij ze bij zijn voorganger gevonden had. Natuurlijk mist men echter bij hem de medewerking van het koor, dat bij Euripides de verdediging van Hippoliet bij Theseus ondersteunt. Het tooneel en tevens deze geheele episode eindigt daarmeê, dat Hippoliet, ziende dat zijn vonnis onherroepelijk geveld is, afscheid neemt van het oord waar hij is opgevoed, en in ballingschap gaat. Met deze derde episode is het stuk tot zijne ontknooping genaderd. Phedra heeft, naar het schijnt, haar oogmerk bereikt; zij heeft hare eer gered; Theseus heeft hare beschuldiging tegen Hippoliet zonder eenig wantrouwen aangenomen, en het doodvonnis over zijn zoon geveld. Thans zingt het koor zijn laatsten reizang, een klaaglied over de wisselvalligheid van het leven, en de tegenstrijdigheid tusschen 's menschen daden en zijn lot, uitloopende in een weeklagt op Hippoliet. Zoo wordt de exodus, het laatste bedrijf van het grieksche treurspel, voorbereid, waarin de ontknooping vervat is.

Een van de dienaren, die Hippoliet uitgeleide hebben gedaan, komt terug als bode van het onheil, dat hem door Poseidon's tusschenkomst is overkomen. Het verhaal van den bode is wederom met weinig verandering door Racine aan Euripides ontleend. Maar bij Euripides heeft de bode zijn meester nog levend, schoon den dood nabij, verlaten, en, na aan het slot van zijn verhaal krachtig zijne overtuiging van Hippoliets onschuld uitgesproken te hebben, vraagt hij wat Theseus thans wil gedaan hebben, en of hij verlangt dat zijn zoon tot hem zal worden gebragt. Theseus, bij wien de overtuiging van Hippoliet's misdaad in het minst nog niet geschokt is, beveelt dat hij tot hem gebragt worde, ten einde hem nog eenmaal, met de ramp, die hem door goddelijke tusschenkomst getroffen heeft, als klaarblijkelijk bewijs, zijne snoodheid te kunnen verwijten. Nadat de bode is afgetreden, en het koor nog eens in eene korte strofe de magt van Aphrodite en Eros bezongen heeft, begint de ontknooping. Deze is bij Euripides meestal even eenvoudig en oppervlakkig als zijne expositie; zij wordt meestal door een ‘deus ex machina’ te weeg gebragt. In ons drama is het Artemis, de maagdelijke jagtgodin en beschermvrouw van Hippoliet, die op het tooneel verschijnt, en Theseus van zijne onschuld onder-

rigt. Zij verontschuldigt Phedra, als die gehandeld heeft onder den invloed van een onweêrstaanbare magt, maar verwijt aan Theseus de overijling, waarmeê hij, zonder eenig nader onderzoek, zijn zoon veroordeeld heeft. Theseus heeft hier natuurlijk niets tegen te stellen dan afgebroken kreten van smart. In het eind vertroost hem de godin met het uitzigt op vergiffenis, daar hij in zijne onwetendheid, verblind door Phedra's aanklagt, heeft gezondigd, en verklaart dat alles is geschied door den wil van Aphrodite, die haren toorn tegen Hippoliet heeft willen voldoen. Artemis heeft dit niet kunnen verhinderen, en hoe gaarn zij gewild had, haren lieveling niet kunnen redden, omdat het een vaste wet onder de goden is, dat nooit de een den ander in zijne bijzondere voornemens tegenwerkt. Na deze verklaring der godin komt Hippoliet zelf, gewond en ontdaan, ondersteund door dienaren. Hij begint met een in lyrisch metrum geschreven weeklagt, waarop een zamenspraak volgt tusschen hem, Artemis en Theseus. Hierin worden nog eenmaal de hoofdpunten der ontknooping zamengevat. Hippoliet verneemt en erkent dat alles door de verborgen werking van Aphrodite geschied is, en wordt daardoor met Theseus verzoend, zoodat hij niet alleen zijn eigen, maar ook zijns vaders ongeluk beklaagt. Ook Theseus wenscht van zijn kant in plaats van zijn zoon te mogen sterven, en betuigt geen behagen meer in het leven te hebben. Artemis eindelijk vertroost den stervenden Hippoliet daarmeê, dat het leed, hem door Aphrodite aangedaan, niet ongewroken zal blijven, maar dat ook zij eerlang door Artemis toedoen een harer lievelingen zal zien omkomen. Voorts belooft zij aan Hippoliet, dat zijn naam onsterfelijk zal wezen door plegtige eerbewijzen, die hem na zijn dood zullen te beurt vallen. Na nog eenmaal Theseus en Hippoliet tot wederzijdsche verzoening te hebben vermaand, gaat zij heen voor dat Hippoliet den adem heeft uitgeblazen, omdat het haar als licht- en levensgodin niet geoorloofd is met stervenden en gestorvenen in aanraking te komen. Hippoliet sterft daarop in de armen van Theseus, na hem de plegtige verzekring gegeven te hebben, dat hij hem de schuld van zijn dood niet toerekent. Een korte spreuk van het koor maakt, zoo als gewoonlijk, het slot van het geheel.

Oppervlakkig beschouwd, en afgezien van de ingevlochten episode, is de handeling in het treurspel van Racine van die bij Euripides weinig onderscheiden. Het onderwerp is geheel hetzelfde; het is de openbaarwording van Phedra's misdadigen harts-

togt voor Hippoliet, benevens de daaruit voortvloeijende ondergang van beiden; en ook de zigtbare ontwikkeling en afloop van deze handeling is in de hoofdtrekken door Racine geheel teruggegeven, zoo als hij ze bij zijn voorganger gevonden had. Eerst een nader onderzoek doet ons het radikale verschil tusschen de beide dichters ontdekken, een verschil, dat zich echter al dadelijk eenigermate kenbaar maakt in de wijzigingen, die Racine met bewonderenswaardige kunst aan den gang der handeling heeft gegeven. Is het hem daardoor aan den eenen kant mogelijk geworden om zijn stuk te verrijken met een aantal schoonheden, waarvan men bij Euripides geen spoor vindt, aan den anderen kant valt het, zoo als wij later zien zullen, niet te ontkennen, dat zijne handeling, ten gevolge van diezelfde wijzigingen, over het geheel minder bevredigend is dan die van Euripides, en hij hier en daar in moeijelijkheden is geraakt, waar hem al de betooverende kunst van zijn dictie niet doorheen heeft kunnen helpen. Om dit in bijzonderheden te kunnen aanwijzen, zullen wij ook van zijn treurspel een kort overzigt geven.

De expositie van Racine is niet zoo eenvoudig en kunsteloos als die van Euripides. Een gesprek tusschen Hippoliet en zijn vertrouwden dienaar maakt ons met de hoofdpersonen en hunne situatie bekend. Hippoliet staat gereed om Troezen te verlaten. Hij motiveert zijn vertrek met het verlangen dat hij gevoelt, en de verpligting die op hem rust, om zijn vader te gaan zoeken, die reeds buitengewoon lang afwezig is, zonder dat men iets van zijn lot weet. Terwijl Theramenes deze beweegreden als onvoldoende zoekt terug te wijzen, worden wij op ongezochte wijze met Phedra, hare betrekking tot Hippoliet, en haar tegenwoordigen kwijnenden toestand bekend gemaakt, en vernemen tevens de ware beweegreden, die Hippoliet drijft om Troezen te verlaten, namelijk zijne liefde voor Aricia, de eenig overgebleven spruit van een geslacht aan Theseus vijandig, die door dezen tot den echteloozen staat is gedoemd. Terwijl hij zich gereed maakt om aan Phedra het verpligte afscheidsbezoek te brengen, komt de vertrouwde dienares van deze, en maakt hem met den hopeloozen toestand van hare meesteres bekend, die thans onrustig en gejaagd haar leger heeft verlaten, het daglicht zien wil, maar daarbij geheel alleen wenscht te zijn. Dientengevolge verlaat Hippoliet met Theramenes het tooneel, waarop Phedra verschijnt. Het thans volgende tooneel tusschen haar en Oenone is, zoo als wij reeds gezien hebben, in de hoofdzaak

getrouw naar Euripides gevolgd. Phedra laat zich door Oenone bewegen om de eigenlijke reden van hare kwijning, haren hartstogt voor Hippoliet te openbaren. Wij vernemen dat zij uit al hare magt dien hartstogt heeft bestreden, sedert zij Hippoliet voor het eerst te Athene zag, en te dien einde zelfs met voorgewenden haat en afkeer tegen hem zijne verbanning uit Athene heeft bewerkt (een trek, dien wij moeten opmerken en dien Euripides niet heeft). Maar sedert zij door Theseus naar Troezen gevoerd is, waar zij Hippoliet heeft wedergezien, is die hartstogt met onbedwingbare woede op uieuw ontvlamd, haar geen ander redmiddel overlatende dan den dood. Door Oenone's smeekingen bewogen, heeft zij haar de reden van haar kwijnen doen kennen, en wenscht nu niet langer in haar voornemen om te sterven teruggehouden te worden. Maar thans wordt aan Phedra het berigt gebragt van Theseus dood, waardoor de Atheensche staat van zijn opperhoofd beroofd en tevens voor het oogenblik in verwarring geraakt is, daar een gedeelte van het volk Phedra's zoon als opvolger verkiest, terwijl een ander gedeelte zich voor Hippoliet verklaart, en ook voor Aricia zich een partij begint te vormen. Dit geeft aan de handeling een andere wending. Phedra's hartstogt is niet alleen niet langer misdadig, maar Oenone mag haar thans in het belang van haar zoon eene verbindtenis met Hippoliet aanraden, ten einde alzoo de partij van Aricia beter te kunnen bestrijden. De toestemming van Phedra, met korte woorden uitgedrukt, eindigt het eerste bedrijf.

In het tweede bedrijf zien wij Aricia met hare confidente optreden. Ook haar lot is door Theseus dood geheel veranderd. Tot dusver was zij onderworpen aan den wil van Theseus, die met haar het geslacht der Pallantiden wilde laten uitsterven. Zijn dood geeft haar niet alleen de vrijheid terug, maar schenkt haar zelfs het vooruitzigt van over Athene te heerschen. Dit is het echter niet wat haar het meest streelt. Wij vernemen dat Hippolict haar om een onderhoud heeft verzocht, en Ismene weet haar de bekentenis van hare liefde voor hem te ontlokken. Daarop komt Hippoliet haar bekend maken met zijn voornemen om haar niet alleen de volle vrijheid terug te geven, maar haar ook de heerschappij over Athene te verschaffen, terwijl hij zelf zich met het bezit van Troezen zal tevreden stellen, en Phedra's zoon in Creta, zijn moederlijk erfdeel, schadeloosstelling vindt. Aricia's dankbetuiging ontlokt hem daarop de bekentenis van zijn hartstogt, waarin hij gestoord wordt

door het berigt, dat Phedra een onderhoud met hem wenscht te hebben. Hij neemt afscheid van Aricia, die hem op kiesche wijze hare gevoelens te kennen geeft, en maakt zich gereed om Phedra te ontvangen. Thans volgt het bewonderenswaardige tooneel tusschen Phedra en Hippoliet, waarin Racine al de schatten van zijn vernuft ten toon spreidt en zich ver boven zijn voorganger verheft. Wij hebben reeds opmerkzaam gemaakt op het motief dat hij heeft uitgedacht om Phedra zelve met Hippoliet in aanraking te kunnen brengen. Het is de verdeeldheid te Athene ontstaan, die haar een ongezochte aanleiding geeft, haar veroorlooft, ja haar verpligt om in het belang van haren zoon eene verbindtenis met Hippoliet te zoeken. Schroomvallig en ootmoedig begint zij, terwijl zij zich op een eerbiedigen afstand houdt, voor haren zoon te smeeken, Maar met een natuurlijken en ongedwongen overgang komt zij al aanstonds tot zich zelve en hare gevoelens voor Hippoliet, en weldra is al het andere uit hare gedachten uitgewischt. De heimelijke hoop, die zij kweekt, doet haar nader en nader treden en onwillekeurig hare gevoelens verraden. De tegenwoordigheid van Hippoliet, zijn aanblik, zijne stem, vuren haar aan, en leggen die woorden van wegslepende welsprekendheid op hare lippen, waarmeê zij hem bedektelijk, maar onder een zeer doorzigtigen sluijer, hare liefde openbaart. En wanneer Hippoliet met onmiskenbaren afkeer, verbaasd en beschaamd zich afwendt, barst zij eindelijk los en verbreekt alle banden, die haar tot dusver bedwongen hebben; zonder eenige terughouding openbaart zij voor Hippoliet haar geheele hart, haren hartstogt, hare wroeging, haar afkeer van zich zelven, en grijpt eindelijk zijn zwaard om zich te doorboren. Zij wordt hierin door Oenone verhinderd en van het tooneel gesleept, waarop Theramenes verschijnt, om aan Hippoliet het berigt te brengen, dat Athene zich voor Phedra's zoon heeft verklaard, en tevens dat het gerucht zich verspreidt, dat Theseus nog in leven is. Hiermeê eindigt het tweede bedrijf.

Het derde bedrijf begint met een zamenspraak tusschen Phedra en Oenone. Is dit tooneel minder stout, minder wegslepend dan dat van daareven tusschen Phedra en Hippoliet, het is even rijk in schoonheid, en bovenal treffend door die diepe en innige psychologische waarheid, waarin Racine zulk een volleerd meester is. Een gezantschap is van Athene gekomen om aan Phedra, als de natuurlijke voogdes van haren zoon, de kroon

aan te bieden. Maar zij leeft alleen voor haren hartstogt; zij denkt alleen aan Hippoliet, aan de blikken en gebaarden waarmeê hij daareven hare bekentenis heeft opgenomen. Hoe zou zij een staat regeren, die zich zelve niet eens regeren kan? Zij verlangt dat Oenone haar helpen zal om Hippoliet te winnen. Haars ondanks toch heeft zij de hoop opgevat, dat hij niet altoos ongevoelig voor haren hartstogt zal blijven. Zij schrijft zijne weêrstrevigheid toe aan jeugdige onervarenheid en schaamte, aan zijne afkomst, aan zijne opvoeding; zij is ver van te vermoeden, dat dat fiere hart reeds door een andere liefdedrift is ingenomen. Daarom zendt zij, verzekerd van ten minste geene medeminnares te hebben, Oenone tot hem, opdat deze door alle mogelijke middelen, en ook door de aanbieding der Atheensche kroon, hem zoeke te winnen. Nadat Oenone is afgetreden, spreekt Phedra die bede tot Venus uit, die in hare hooge voortreffelijkheid en psychologische waarheid zich waardig aan het vorige tooneel aansluit. Maar thans komt Oenone terug met het berigt dat Theseus nog leeft en reeds te Troezen aangekomen is. Hierdoor wordt op eenmaal aan den gang der handeling een geheel nieuwe wending gegeven. Niet alleen dat Phedra er niet meer aan denken kan om voor haren hartstogt bevrediging te zoeken, maar hare geheele gemoedsgesteldheid is veranderd; alle dingen, de verledene zoowel als de toekomende, vertoonen zich voor haar in een ander licht. Beschouwde zij daareven Hippoliet nog met heimelijk welgevallen, kweekte zij de stille hoop om hem nog voor zich te winnen, hij is thans voor haar een monster geworden, afschuwelijk in hare oogen. En niet minder groot is de afkeer, dien zij van zich zelve heeft. De schaamte die zij gevoelt over hare bekentenis voor Hippoliet; de vrees om Theseus, om Hippoliet te ontmoeten, de zekerheid dat hare misdaad zal openbaar worden, de schande die zij over hare kinderen brengt, dat alles drijft en noodzaakt haar te sterven. Maar thans openbaart zich aan haar die noodlottige wet, volgens welke de eene misstap tot den anderen voert, en elk kwaad een nieuw en erger kwaad uit zich voortteelt. Zal Phedra door een vrijwilligen dood zich zelve aanklagen? Is het niet beter dat zij de schuld op Hippoliet werpe, en daardoor zich zelve van allen smet zuivere? Zijn niet al de verledene en tegenwoordige omstandigheden van dien aard, dat zij haar daarbij een goeden uitslag verzekeren? Deze opmerkingen worden haar door Oenone gemaakt. Wel is waar

deinst Phedra er voor terug om de onschuld te bezwalken; maar Oenone stelt haar de zaak als noodzakelijk en tevens als zoo gemakkelijk voor; Phedra behoeft zelve niet te spreken, niet te handelen; zij heeft zich slechts lijdelijk te houden en Oenone zal alles beschikken. Naauwelijks heeft zij uitgesproken, of Theseus nadert, vergezeld door Hippoliet. Die aanblik brengt elken tegenstand bij Phedra tot zwijgen; zij stemt in Oenone's voorslag toe, en onttrekt zich aan Theseus' verwelkoming, na zelve reeds met algemeene termen de beschuldiging tegen Hippoliet te hebben voorbereid. Terwijl Theseus verbaasd naar de reden vraagt van het vreemde gedrag van Phedra, wendt Hippoliet zich tot hem met het verzoek om op staanden voet te mogen vertrekken, en voor altoos de plaats te verlaten waar Phedra zich bevindt. Natuurlijk wekt dit bij Theseus nieuwe verbazing; de geheimzinnige woorden van Phedra, het gedrag van Hippoliet, zijn verlegen stilzwijgen, zijn onwil of onvermogen om het gebeurde te verklaren, doen Theseus reeds eenig vermoeden tegen hem opvatten, en hij gaat heen om van Phedra de oplossing van het raadsel te vragen. Een korte rede van Hippoliet, die geenszins het eigenlijke voornemen van Phedra vermoedt, maar zelf de ontevredenheid zijns vaders te duchten heeft wegens zijne liefde voor Aricia, besluit dit bedrijf.

In het eerste gedeelte van het vierde bedrijf treedt Racine wederom in de voetstappen van Euripides. Theseus heeft van Oenone de valsche beschuldiging tegen Hippoliet vernomen. Hij zou getracht hebben Phedra geweld aan te doen, waarvoor het zwaard, dat Phedra hem heeft ontrukt, ten bewijze moet strekken. In de eerste verontwaardiging daarover ziet Theseus zijn zoon naderen. Hij verwijt hem zijne misdaad, zijne veinzerij, en verbant hem voor altoos uit zijne tegenwoordigheid, terwijl hij Neptunus bidt om het geleden ongelijk op Hippoliet te wreken. Het antwoord van dezen behelst dezelfde verdedigingsgronden als bij Euripides. Schaamte en eerbied voor zijn vader weêrhouden hem om de waarheid te openbaren; maar zijn vorig leven kan voor hem getuigenis afleggen. Niet op eenmaal vervalt de mensch tot de zwaarste misdrijven, en zijn bekende inborst, zijne zeden, pleiten voor hem, en wijzen bepaaldelijk deze beschuldiging terug. Maar in dezen verdedigingsgrond ziet Theseus slechts een nieuw bewijs voor de waarheid der aanklagt. Die voorgewende fierheid van zeden, die onvatbaarheid voor een reine vlam, was juist een uitwerksel

van dien misdadigen hartstogt waarvan hij blaakte. Dit geeft aan Hippoliet aanleiding om zijn ware schuld, zijn liefde voor Aricia, aan Theseus te belijden; maar deze ziet ook hierin slechts een grove kunstgreep, en het oogmerk om door een voorgewende misdaad de ware te bedekken. Zijn vonnis is onherroepelijk, en vertoornd zendt hij zijn zoon in ballingschap. Phedra heeft intusschen de bedreigingen van Theseus gehoord, en komt thans, gedreven door vrees en wroeging, hem bidden om zijn toorn te betoomen, en niet de uiterste straf aan Hippoliet te voltrekken. Maar daar verneemt zij uit Theseus mond de liefde van Hippoliet voor Aricia. Zij heeft geen reden die in twijfel te trekken, zij gevoelt maar al te zeer dat die geenszins slechts voorgewend is. Dit geeft wederom een wending aan geheel haar gemoedsbestaan; zij verstomt en laat Theseus vertrekken, zonder een enkel woord meer ten gunste van Hippoliet te kunnen spreken. Alleen gebleven drukt zij in een onnavolgbaren monoloog de gewaarwording uit die door die verpletterende tijding bij haar is opgewekt. Oenone verschijnt, en thans volgt dat weergâlooze tooneel, waarmeê het vierde bedrijf van Racine's treurspel sluit, en waarvan wij het niet wagen een analyse te geven.

Het laatste bedrijf behelst de ontknooping. Het begint met een afscheidstooneel tusschen Hippoliet en Aricia, die zich bewegen laat om zijn ballingschap te deelen, en zich in een heiligdom nabij de stad door een onverbrekelijken band met hem te verbinden. Een daarop volgend gesprek van Aricia met Theseus doet bij dezen eenigen twijfel ontstaan aan de schuld van zijn zoon. Die twijfel wordt versterkt door de tijding dat Oenone zich het leven heeft benomen, en Phedra den dood nabij schijnt te zijn. Onmiddellijk daarop komt Theramenes hem verhalen hoe Hippoliet door een zeemonster den dood heeft gevonden; dat hij stervend nog zijne onschuld betuigd en den wensch geuit heeft dat aan zijne verloofde de ontnomen regten mogten worden teruggegeven. Onder den indruk van deze tijdingen, en reeds overtuigd van Hippoliets onschuld, ziet Theseus Phedra naderen. Zij komt Hippoliet van allen smet zuiveren door de openbaring van de geheele waarheid. Zij zelve heeft vergif genomen en sterft onmiddellijk na hare bekentenis.

Niemand heeft het kenmerkend onderscheid tusschen het antieke en moderne treurspel juister opgevat en treffender uitgedrukt dan Goethe in zijn proloog voor de opening van den berlijnschen schouwburg, en in zijn opstel over Shakspeare (Werke, VI, blz. 428; XXXV, blz. 374). In het antieke treurspel heerscht het ‘sollen’, de ijzeren noodwendigheid, die in de rede of in de natuur haren grond heeft, en waarvoor de mensch, die de hem gestelde perken te buiten gaat, zwichten moet. In het moderne drama daarentegen het ‘wollen’, 's menschen wil en verkiezing, waardoor hij zelf de bewerker is van zijn lot, en zijn fatum in eigen boezem draagt. Hier ligt dan ook het punt, waardoor de handeling in Racine's treurspel, bij alle uitwendige en schijnbare overeenkomst, ten eenemale van die bij Euripides onderscheiden is. Bij Euripides is het een hoogere, goddelijke magt, die van te voren vaststelt wat er geschieden moet, die de geheele handeling veroorzaakt en haren afloop bepaalt. Deze magt treedt in zijn treurspel al dadelijk persoonlijk op in Aphrodite; de eer, de magt, de wil van Aphrodite maakt in zijn stuk die onweêrstaanbare noodwendigheid uit, voor welke alles bukken of bezwijken moet. Men zou echter den aard van het grieksche treurspel geheel miskennen, wanneer men meende dat het door die goddelijke noodwendigheid de menschelijke vrijheid ophief, en dat de personen, die het handelend ten tooneele voert, eigenlijk slechts marionetten waren, die door een vreemden invloed worden bewogen, en onzelfstandige speelballen van een noodlot, dat in den blinde en naar willekeur zijne slagen uitdeelt. Waarlijk, als dit zoo was, dan zou het grieksche treurspel niet verdienen, dat wij er een enkel oogenblik onze aandacht aan toewijdden. Maar dit is in geenen deele het geval. Het probleem van vrijheid en noodwendigheid moge in de theorie moeijelijk op te lossen zijn, en den wijsgeer somwijlen een slapeloozen nacht veroorzaken, in de praktijk levert het nooit de minste zwarigheid op. Zonder eenige bedenking, zonder het minste gemoedsbezwaar, vonnist en veroordeelt de regter den misdadiger volgens de wet, omdat hij hem mag en moet beschouwen en behandelen als een redelijk wezen, als iemand die weet wat hij gedaan heeft. Zoo ook de grieksche treurspeldichter. Niettegenstaande die goddelijke noodwendigheid, die hem allerwege voor den geest staat, handelen zijne personen als ware en we-

zenlijke menschen, als vrije, zelfstandige en verantwoordelijke wezens. Niets is dan ook ongerijmder dan de meening, dat in het grieksche treurspel geen schuld of onschuld der lijdende personen in aanmerking komt; de meening dat het aangrijpende en verheven tragische van het grieksche tooneel eigenlijk daarin bestaat, dat het schuldigen en onschuldigen zonder onderscheid door het onverbiddelijke fatum doet verpletteren. Neen, de held van het grieksche treurspel, die door den noodlottigen slag getroffen wordt, moge voortreffelijke dengden aan den dag leggen, hij moge in zijn lijden en in zijn val onze diepste deernis opwekken, dat lijden heeft toch altoos zijn grond in eene schuld, die bij hem wordt aangetroffen; eene schuld, die hem aan de slagen van het noodlot blootstelt, en onze vrees opwekt voor die geheimzinnige magt, die zonder aanzien des persoons ook de voortreffelijksten met hare straf achterhaalt. En welke is die schuld, die in het grieksche treurspel met zulk een onverbiddelijke gestrengheid door de goddelijke magten gewroken wordt? In hoeveel verschillende vormen zij zich ook moge openbaren, zij is in haar wezen altoos een en dezelfde. Het is de *ὕβρις* (Eur. Hipp., 474), de overmoed, de roekelooze vermetelheid, waarmeê de mensch de onzigtbare magten, aan welke hij onderworpen is, gering acht; het is het *μὴ κατ᾽ ἄνθρωπον φρονεῖν* (Soph. Ajax, 761), de zelfverheffing, waarmeê hij de perken te buiten gaat, die aan de menschelijke natuur gesteld zijn; het is het ‘unmaass in der beschränkung’ (Goethe, VI, blz. 428), het gemis aan gematigheid en bedachtzaamheid, waardoor in het eind de beste ten val wordt gebragt. Deze opmerkingen vinden op den Hippoliet van Euripides ten volle hare toepassing. Staat bij hem de onweêrstaanbare wil van Aphrodite, haar toorn tegen Hippoliet, en haar verlangen om zich op hem te wreken, op den voorgrond, als het hoofdmotief, waardoor de handeling in haar geheel bewerkt wordt, hij heeft geenszins nagelaten om ook de menschelijke motieven, waardoor de gang der handeling wordt bepaald, duidelijk aan te wijzen, en de schuld te doen uitkomen, waardoor de hoofdpersonen van zijn treurspel ten val worden gebragt. Die schuld ligt bij Hippoliet in den overmoed, waarmeê hij de magt en godheid van Aphrodite miskent en verwaarloost; een overmoed, die al dadelijk bij zijn eerste optreden op een in het oog loopende wijze door hem aan den dag wordt gelegd, en die inzonderheid uitkomt in de goddelooze rede, waarmeê hij de voedster van Phedra beantwoordt, een rede,

waarvan de hardheid alleen in zijne billijke verontwaardiging over haar voorstel eenige verontschuldiging vindt. Die overmoed van Hippoliet tegenover een daemonische magt is de redelijke grond van zijn ondergang, en met haar staan de overige motieven der handeling in een natuurlijk verband. Zijn overmoed is het, waardoor de hartstogt van Phedra tot het uiterste wordt gedreven, waardoor zij zelve ten val gebragt, maar tevens bewogen wordt om haren tegenstander daarin mede te slepen. Die val van Phedra wordt ons in den proloog voorgesteld als een noodwendig uitvloeisel van Aphrodite's wil, als een onvermijdelijk middel om haar oogmerk ten aanzien van Hippoliet te bereiken. Maar desniettemin heeft ook Phedra's ondergang in haar zelve zijn redelijken grond. Gaat Hippoliet de perken te buiten in de roekelooze vermetelheid, waarmeê hij de daemonische magt der liefde miskent en veracht; ook Phedra treedt in een tegenovergesteld opzigt buiten hare perken, doordien zij aan de minnedrift te veel magt over zich inruimt, en geen volhardend gebruik maakt van dat redelijk inzigt, dat aan den mensch verleend is, om hem tot overleg, tot bedachtzaamheid en ingetogenheid te leiden, en dat hem in staat kan stellen om den hartstogt te beheerschen. Die schuld van Phedra komt duidelijk uit in hare rede tot de Troezeensche vrouwen in de eerste episode van het grieksche drama. Zij erkent aldaar zelve dat de mensch niet door gemis van kennis en redelijk inzigt ten verderve wordt gebragt, maar daardoor dat hij ‘het goede, dat hij weet en kent, niet met inspanning van kracht ten uitvoer brengt’ (Eur. Hipp., 380). Die kennis, dat redelijk inzigt (*γνώμη*, vs. 377, 391) heeft ook aan haar niet ontbroken; het heeft haar aanvankelijk goed geleid; het heeft haar bedachtzaamheid en ingetogenheid (*σωφρονεῖν*, vs. 399) geleerd; het heeft haar de snoodheid voor oogen gesteld van het misdrijf, dat uit het toegeven aan den hartstogt volgen zou, en de schande die het over haar echtgenoot en kinderen zou brengen; het heeft haar in de eerste plaats stilzwijgen en geheimhouding van haren hartstogt voorgeschreven. Dat voorschrift heeft zij overtreden, toen zij haren hartstogt aan de voedster verried, en uit deze eerste fout vloeit al het overige voort. Nadat zij eenmaal de wet der bedachtzaamheid heeft overtreden, leent zij ook het oor aan het verleidelijke voorstel der voedster, en eindigt zij met hare toestemming te geven, ofschoon zij duidelijk inziet, dat het schandelijk is. Daarop wordt zij door den te-

genstand van Hippoliet, en door de roekelooze hardheid van zijne rede tot het uiterste gedreven; sterven is thans voor haar noodzakelijk. Maar zij zal ook Hippoliet ten verderve slepen, door haar misdrijf op hem te werpen. Zij wordt daartoe niet alleen gedreven door de noodzakelijkheid om hare eer en die van hare kinderen te redden, maar ook door de begeerte om zich te wreken over den overmoed, dien Hippoliet tegen haar aan den dag heeft gelegd. Dit motief wordt duidelijk door haar uitgesproken in de woorden waarmeê zij van de Troezeensche vrouwen afscheid neemt: ‘ik zal in mijn sterven ook voor een ander tot onheil worden, opdat hij zich niet hoogmoedig verheffe op mijne ramp; de deelgenootschap aan mijne kwaal zal hem bedachtzaamheid (*σωφρονεῖν*) leeren.’ (Eur. Hipp., 728.)

Het verdere beloop der handeling, en het gedrag van Theseus ten opzigte van Hippoliet, wordt ook door den griekschen dichter met juistheid gemotiveerd. Theseus komt, na een afwezigheid van langeren duur, te huis terug. In plaats van een aangenaam wederzien en hartelijke welkomstgroeten, vindt hij het lijk van zijne echtgenoot, die zich daareven het leven heeft benomen. De oorzaak van die ramp vindt hij aangewezen in een eigenhandigen brief van Phedra, waarin Hippoliet beschuldigd wordt haar geweld te hebben aangedaan. Het is hier niet, zoo als bij Racine, een bloote poging, het is geen onuitgevoerd, maar een werkelijk gepleegd misdrijf. Het is zeer natuurlijk, dat de Theseus van Euripides, bij den aanblik van Phedra's lijk, aan de waarheid van die beschuldiging geen oogenblik twijfelt, dat hij dadelijk in de eerste smart en verontwaardiging zijne verwensching tegen Hippoliet uitspreekt en hem aan de wraak van Poseidon overlevert; zeer natuurlijk, dat hij door de verdediging van Hippoliet in het minst niet getroffen wordt, maar bij zijn uitgesproken vonnis blijft volharden. Ja, zijne overtuiging van Hippoliet's schuld is zoo sterk, dat zij ook door het verhaal van zijne ramp niet aan het wankelen wordt gebragt, maar hij Poseidon voor de verhooring zijner bede dankt, en nog aan den stervenden Hippoliet zijn misdrijf denkt te verwijten. Eerst de uitdrukkelijke verklaring van Artemis maakt een eind aan zijne dwaling en doet hem tot inkeer komen. Maar desniettemin is ook Theseus schuldig, en zijne schuld wordt dan ook door den dichter bepaald en uitdrukkelijk aangewezen. Wordt hij mede getroffen door den

slag, die op zijn huis nederdaalt, het is omdat ook hij de perken der gematigdheid en bedachtzaamheid te buiten gegaan is. Hij is door het koor, dat de ware toedragt der zaak kent, gewaarschuwd en vermaand om zijne verwensching tegen Hippoliet terug te nemen; maar hij heeft die waarschuwing kortaf teruggewezen. Hij is nog eenmaal gewaarschuwd door Hippoliet, die met een heiligen eed zijn onschuld betuigt, en hem vermaant om ruimte te geven aan den tijd, die alle dingen aan het licht brengt, en om de teekenen en stemmen der wigchelaren te raadplegen, voordat hij hem zonder nader onderzoek in ballingschap zendt; maar met een beroep op Phedra's brief slaat Theseus vermetel en overmoedig dat alles in den wind (Eur. Hipp., 1059). Dit wordt hem dan ook naderhand uitdrukkelijk verweten door Artemis, die hem tot de erkentenis brengt, dat hij dwaas en onbedachtzaam heeft gehandeld, en onder den invloed heeft gestaan van een zinsverbijstering (*ἄτη*, vs. 1289), zoo als somwijlen aan den schuldigen mensch door de goden wordt toegezonden om hem ten val te brengen.

De ontknooping wordt in het grieksche treurspel door de bovennatuurlijke tusschenkomst van Artemis teweeggebragt. Zij is het, die de waarheid der zaak aan het licht brengt, en daardoor de overgebleven personen met zich zelve, met hun lot, en met elkanderen verzoent. Aan haar wordt de verdediging en verontschuldiging van Phedra in den mond gelegd; Artemis erkent dat Phedra ten minste getracht heeft om hare minnedrift door overleg en bedachtzaamheid te overwinnen. Door haar toedoen komen ook Hippoliet en Theseus tot de erkentenis, dat een hoogere magt alles heeft bewerkt en bestuurd, en die erkentenis brengt verzoening tusschen hen beide te weeg. Zoo is dan de wil van Aphrodite volbragt; hare eer is gehandhaafd en gewroken; hare onweêrstaanbare magt en godheid is aan haren tegenstander kenbaar geworden. In zoover is de afloop van het gricksche treurspel geheel bevredigend. Maar desniettemin eindigt het drama met een onopgeloste tegenstrijdigheid. Aphrodite en Artemis blijven aan het einde van het stuk als vijandige magten tegenover elkander staan. Artemis noemt zelve Aphrodite hare ergste vijandin (vs. 1301), en verklaart, dat zij op hare beurt een van Aphrodite's lievelingen zal doen omkomen. Wel is waar kan het tusschen de tegengestelde goddelijke magten nooit tot een werkelijk conffict komen (vs. 1328), maar dit neemt niet weg, dat zij zelve als elkander vijandig en

als zoodanig eeuwig van elkanderen gescheiden, blijven bestaan. In de stukken van Aeschylus en Sophocles zal men zulk een blijvenden en onverzoenden tweespalt tusschen goddelijke magten nooit aantreffen. Euripides is in dit opzigt niet van heterodoxie vrij te pleiten. Het oudvaderlijk godsdienstgevoel is bij hem door den invloed van sophistiek en wijsbegeerte min of meer vervalscht en verzwakt, en het valt niet te betwijfelen dat hij in dit opzigt ook door het slot van zijn Hippoliet aan de godvruchtigen onder zijne tijdgenooten aanstoot gegeven heeft.

In het treurspel van Racine beweegt zich de handeling op een ander terrein en volgens andere motiven dan bij Euripides. Het voorname en alles bepalende motief is bij Euripides, zoo als wij gezien hebben, de wil van Aphrodite om hare eer en godheid tegenover Hippoliet te handhaven. Dit motief valt bij Racine geheel weg. Zijne handeling beweegt zich geheel op het gebied der menschelijke neiging en hartstogt; bij hem ligt het fatum, de noodlottige magt, waardoor de mensch ten verderve gevoerd wordt, in den eigen boezem van zijne personen, of liever van zijn hoofdpersoon, Phedra. Daaruit namelijk, dat het hoofdmotief van Euripides wegvalt, volgt onmiddellijk dat Phedra de hoofdpersoon van het treurspel wordt. Bij Euripides is Phedra een ondergeschikt persoon; haar hartstogt en haar val zijn bij hem slechts een middel in Aphrodite's hand, om Hippoliet ten val te brengen. Bij Racine wordt omgekeerd Hippoliet de nevenpersoon; hij is slechts de aanleiding waardoor de hartstogt van Phedra wordt opgewekt en te voorschijn treedt; zijne koelheid voor Phedra, zijne liefde voor Aricia, is het middel waardoor die hartstogt tot het uiterste wordt gedreven. Phedra, haar hartstogt en haar val, ziedaar wat bij Racine op den voorgrond staat, en waartegen al het andere in de schaduw treedt. Wanneer men dit hoofdpunt niet vast in het oog houdt, dan zal men ligtelijk met A.W.v. Schlegel tot een onbillijke terugzetting van Racine tegen Euripides gebragt worden. Wij zullen zien welke nadeelen daaruit voor zijn treurspel zijn voortgevloeid; maar zooveel zal iedereen dadelijk toestemmen, dat hij op zijn standpunt het hoofdmotief van Euripides onmogelijk gebruiken kon, en hem derhalve de opheffing van dat motief in geenen deele als fout kan worden toegerekend.

Phedra heeft kort na haar huwelijk met Theseus Hippoliet te Athene gezien, en dadelijk den hevigsten hartstogt voor hem opgevat. Dit is bij Racine het beginsel en uitgangspunt der geheele handeling, het motief waar al het andere uit voortvloeit en dat zelf niet wederom verklaard of gemotiveerd wordt. Bij Euripides wijst de hartstogt van Phedra voor Hippoliet terug tot een hoogere oorzaak, den wil van Aphrodite, die als goddelijk en noodwendig in zich zelf zijn grond en wettigheid heeft. Dit wordt natuurlijk bij Racine gemist; Phedra's hartstogt voor Hippoliet is willekeurig en toevallig. Bij hem wordt niet verklaard, wat bij Euripides in den wil van Aphrodite zijne verklaring vindt: hoe Phedra, naauwelijks aan Theseus verbonden, zich zoo ver en zoo geheel heeft kunnen vergeten, om een misdadigen hartstogt voor haren stiefzoon op te vatten en te kweeken. Kan die hartstogt door hem niet worden geregtvaardigd, hij kan echter verontschuldigd worden door de boven alles beminnelijke hoedanigheden van het voorwerp dat haar heeft opgewekt. Ziedaar den grond van de aanmerkelijke wijziging die Racine aan den persoon en de rol van Hippoliet gegeven heeft. Zijn Hippoliet is een volmaakt en vlekkeloos voorbeeld van jeugdige kracht en schoonheid, van ridderlijken heldenmoed, van de beminnelijkste zedigheid. De Hippoliet van Euripides is geenszins volmaakt. Bij al de edelaardigheid van zijn inborst moest hij toch door zijne brutale miskenning van Aphrodite's magt het zedelijk en godsdienstig gevoel van den Griek kwetsen. Maar in den Hippoliet van Racine zoeken wij te vergeefs naar iets wat wij zouden moeten laken. Wel is waar zoekt Racine in de voorrede voor zijn stuk Hippoliet's liefde voor Aricia voor te stellen als een zwakheid, die hem een weinig schuldig maakt; maar wel verre van daardoor benadeeld te worden, wint hij integendeel juist daardoor in onze oogen. De fierheid en ingetogenheid van zijn aard wordt door dien hartstogt verzacht, en met haar staat hij voor ons als een man die, in alle deelen compleet en volmaakt, zoo is als hij wezen moet. Die episode van Hippoliet's minnarij met Aricia is door Racine met vernuftige vinding uit de stof, die zijn onderwerp hem aanbood, opgedolven, en met diep overleg en groote kunst aan de hoofdhandeling verbonden. Zij wordt tegen het einde van het stuk de voorname springveer, waardoor de hoofdhandeling voortbewogen, en de ontwikkeling van Phedra's hartstogt tot het uiterste gedreven wordt. Op deze grondslagen: Phedra's hartstogt voor

Hippoliet, en daartegenover zijne koele onverschilligheid voor haar en zijne liefde voor Aricia heeft Racine zijn geheele handeling gebouwd. Hij heeft daarbij uit het stuk van zijn voorganger alles behouden wat hij gebruiken kon, en overigens door kleine, schijnbaar onbeduidende, en uit den aard van het onderwerp ongedwongen afgeleide wijzigingen in de motiven, zich de middelen verschaft om zijn werk overeenkomstig het veranderde grondplan te voltooijen, en het te verrijken met al die nieuwe schoonheden, waarvoor het door die verandering vatbaar geworden was. Zoo wordt bij Racine Hippoliet uit Athene naar Troezen verbannen door toedoen van Phedra, die door voorgewenden haat en afkeer, en door verwijdering van het beminde voorwerp, hare liefde zoekt te verbergen en te bestrijden. Die vervolging van Phedra's kant verklaart de koele en gedwongen houding, die Hippoliet van den aanvang af tegenover haar aanneemt, en zij stelt tevens deze laatste in staat om in haar mondgesprek met Hippoliet met een ongezochte wending en treffende tegenstelling hare ware gevoelens jegens hem ter sprake te brengen. Zoo is het verder een menschelijke trek van Racine om vóór den terugkeer van Theseus het gerucht van zijn dood te laten verspreiden, en daardoor een verwikkeling in den Atheenschen staat te laten ontstaan. Hoe vruchtbaar in hare uitwerking is deze schijnbaar onbeduidende verandering! Dat is het kenmerk van het ware vernuft, dat het van zulke schijnbare kleinigheden partij weet te trekken, en daaruit de schoonste effecten af te leiden. Om niet te spreken van de verklaring tusschen Hippoliet en Aricia, die daardoor wordt teweeggebragt, ontstaat daarmeê een treffende wending in Phedra's toestand; haar hartstogt voor Hippoliet verkrijgt een zekere regtmatigheid, en de dichter heeft zich het middel verschaft om Phedra zelve met Hippoliet te doen zamenkomen, en dat weergâlooze tooneel tot stand te brengen, waarin zij zelve hem hare liefde belijdt. Nog meer: door het voorafgegane gerucht van Theseus dood en wat daaruit is gevolgd, krijgt ook zijn terugkeer een geheel nieuwe kracht en beteekenis. Natuurlijk werkt thans die terugkeer op Phedra verpletterend, beneemt haar alle licht en uitkomst, en stort haar bijna blindelings in de nieuwe misdaad, die haar door Oenone als redmiddel wordt aangewezen. Hiermeê schijnt de handeling uitgeput te zijn, en de hartstogt van Phedra hare uiterste ontwikkeling verkregen te hebben; en bij Euripides is

dit werkelijk het geval. Maar de fransche dichter heeft het middel gevonden om op zijn werk de kroon te zetten, en Phedra's hartstogt nog van een geheel nieuwe en ontzettende zijde te toonen. Waar Euripides ophoudt, begint hij om zoo te zeggen eerst, en voert thans Phedra's hartstogt tot het alleruiterste punt, waarboven geen verdere opklimming meer mogelijk is. Het middel daartoe ligt in Hippoliet's liefde voor Aricia, die door Theseus aan Phedra bekend gemaakt wordt. Dit wekt bij haar den minnenijd op, en brengt in haar gemoed die nieuwe, nog niet beproefde smart, die volslagen verbijstering van zin en verstand te weeg, die door Racine zoo onvergelijkelijk schoon wordt voorgesteld, en waarop thans haar vrijwillige dood natuurlijk en noodwendig volgt.

Wij hebben tot dusver de handeling in onze stukken voornamelijk van hare innerlijke en zedelijke zijde beschouwd, en de motiven aangewezen, die in dit opzigt daarbij ten grondslag liggen. Wij moeten thans nog kortelijk de uitwendige omstandigheden der handeling in oogenschouw nemen, en opmerkzaam maken op eenige punten, die wel is waar van ondergeschikt belang, en in het oog van velen misschien nietsbeduidende kleinigheden zijn, maar die toch in een werk van kunst, waar alles overeenstemmen en volmaakt in elkander sluiten moet, niet geheel over het hoofd gezien mogen worden. Bij Euripides is Hippoliet te Troezen opgevoed, en komt met zijn beginnenden mannelijken leeftijd voor korten tijd te Athene, om in de mysteriën te worden ingewijd. Bij die gelegenheid ziet Phedra hem voor het eerst, en vat zij haren hartstogt voor hem op. Later wordt Theseus, ten gevolge van de bloedschuld, die hij door de onderdrukking der Pallantiden op zich geladen heeft, genoodzaakt om Athene te verlaten, en een jaar in ballingschap te gaan, ten einde zijne schuld te boeten. Dit is bij Euripides het motief, waardoor Phedra met Theseus naar Troezen gevoerd wordt, alwaar zij Hippoliet op nieuw ontmoet; en met die reiniging en verzoening der bloedschuld kan men ook Theseus reis naar het Delphische heiligdom in verband brengen. Al deze bijzonderheden staan bij Euripides in een natuurlijken en bevattelijken zamenhang. Bij Racine is dit niet het geval. Volgens hem woonde Hippoliet te Athene toen Phedra, onlangs met Theseus gehuwd, aldaar aankwam; en het is door haar toedoen dat hij naar Troezen verbannen wordt. Maar hoe komt zij na dit alles wederom met hem in aanra-

king? Zij is door haar eigen echtgenoot naar Troezen gevoerd, zoo als zij in hare rede tot Oenone zegt:

Par mon époux lui-même à Trézène amenée;

maar hoe deze haar op nieuw in de tegenwoordigheid van den gehaten en door haar zelve verbannen stiefzoon heeft kunnen brengen, blijft een raadsel. Eene andere aanmerking betreft de episode van Aricia, de laatste spruit van het geslacht der Pallantiden. Die Pallantiden zijn in het stuk van Racine niet veel meer dan een naam, waarmeê zijn lezers slechts het onbestemde denkbeeld van een aan Theseus vijandige partij kunnen verbinden, terwijl zij voor de tijdgenooten van Euripides bekende, levende, werkelijke gestalten waren. Waarom die Pallantiden bij Racine door Theramenes met het epitheton van *wreed* worden begiftigd, wanneer hij Aricia de ‘aimable soeur des cruels Pallantides’ noemt; waarom zij nog bovendien, als het niet om het rijm is, in den volgenden regel *perfides* moeten heeten; waarom het een ‘brigue *insolente*’ is, die Aricia op den Atheenschen troon wil plaatsen, daarvan zoeken wij te vergeefs de verklaring. Maar het zou onbillijk zijn om op dergelijke bijzonderheden te zeer te drukken. Racine geraakte onvermijdelijk in dusdanige moeijelijkheden, omdat hij zijn onderwerp uit den vreemde moest ontleenen. Euripides nam zijne stof uit den rijken schat van de godsdienstige en geschiedkundige overleveringen zijns volks. Zijne hoofd- en nevenpersonen waren van het eigen vleesch en bloed van het volk waarvoor hij schreef. Dit onschatbare voordeel miste Racine; en een natuurlijk gevolg daarvan is, dat de deelen van zijne handeling op sommige punten minder vast en naauwkeurig sluiten dan bij Euripides.

Wij kunnen thans de slotsom opmaken van de voor- en nadelen, die voor Racine zijn voortgevloeid uit die fundamentele verandering die hij aan het stuk van Euripides gegeven heeft. Hij heeft Phedra en haren hartstogt tot het middelpunt van zijn stuk gemaakt: daarin ligt zijne kracht en zijne zwakheid; daardoor verheft hij zich aan den eenen kant ver boven Euripides, terwijl hij aan den anderen kant beneden hem blijft. In de voorstelling van Phedra's hartstogt, die met klimmende magt zich van haar gemoed meester maakt, totdat hij eindelijk, door minnenijd geprikkeld, tot razernij en waanzin wordt, is Racine meesterlijk, en verheven boven zijn voorganger; maar voor het overige staat zijn stuk beneden dat van Euripides.

Al de schoone trekken, die in het stuk van Euripides hier en daar verspreid zijn, heeft Racine met bewonderenswaardige kunst op de rol van Phedra overgebragt, en menig woord van den griekschen dichter, dat ons, door Hippoliet of het koor uitgesproken, minder treft, krijgt bij Racine, aan Phedra in den mond gelegd, een nieuwe en verrassende beteekenis. Behalve Euripides hebben ook andere voorname dichters der oudheid, Virgilius inzonderheid en Catullus, hunne kostbaarste kleinodiën aan Racine moeten afstaan, die ze met volmaakte kunst en met den fijnsten smaak in zijne rol van Phedra tot een schoon en eenig geheel heeft weten te vereenigen. Ja zelfs aan het onbeduidende latijnsche treurspel, dat op den naam van Seneca gaat, heeft hij voor zijn tooneel tusschen Phedra en Hippoliet eenige trekken weten te ontleenen. Maar al het belang wordt bij hem door Phedra zoozeer geabsorbeerd, dat er voor de andere personen niets overblijft. Het is dan ook alleen de ondergang van Phedra, die in haren misdadigen hartstogt zijn redelijken grond en zijne verklaring vindt; voor het lot der overige personen zijn in het stuk van Racine geen voldoende motiven te vinden. Voor den rampzaligen ondergang van Hippoliet ligt in al wat hij spreekt of doet niet het minste motief. Zijn gedrag tegenover Phedra, tegenover Aricia, tegenover Theseus is volmaakt onberispelijk. De noodlottige ondergang van een persoon als de Hippoliet van Racine, zou in een treurspel voor het godsdienstig gevoel van den Griek in hooge mate kwetsend geweest zijn. Wanneer ons de ondergang van Hippoliet in Racine's treurspel niet beleedigt, dan komt dat alleen daarvandaan, dat hij ons volmaakt onverschillig laat; wat nog erger, althans even erg is. Wel is waar komt het in het werkelijke leven telkens voor, dat, naar het schijnt, de onschuldigste personen door de zwaarste rampen worden getroffen, of ellendig omkomen. Maar de kunst is geheel iets anders dan een eenvoudige reproductie of imitatie van de verschijnselen, die het werkelijke leven oplevert. Ware zij niets anders dan dit, dan zouden wij het volste regt hebben om de kunst en al hare dienaren terug te wijzen, zoo als die Spartaansche koning den virtuoos afwees, die aanbood om met zijne stem het gezang van den nachtegaal na te bootsen: ‘ik heb menigmaal den nachtegaal zelf gehoord.’ Neen, de kunst heeft de roeping om ons het werkelijke leven uit een hooger standpunt en onder een zuiverder licht te doen aanschouwen, om de verschijnselen van het werke-

lijke leven te verklaren, en hunne tegenstrijdigheid op te lossen, door ons een uitzigt te openen op die goddelijke wereldorde en eeuwige harmonie, die bij den strijd der wisselvallige verschijnselen ten grond ligt. Dit heeft Euripides in zijn Hippoliet, al is het dan ook gebrekkig, op zijn standpunt en naar zijn vermogen gedaan. Bij Racine kunnen wij dat ten opzigte van Hippoliet niet vinden. Zijn ondergang laat ons koud en onverschillig. Het berigt van zijn dood door Theramenes moge een meesterstuk van verhalende poëzij zijn, en een voortreffelijke ‘matière à déclamation’ opleveren, het is in het beloop en den zamenhang der dramatische handeling van geen de minste uitwerking. En waarom? Omdat die geheele persoon van Hippoliet, zoo als hij door Racine is voorgesteld, ons geen belang inboezemen kan. Zulk een model van onverbeterlijke edelaardigheid en onberispelijke deugd als de Hippoliet van Racine, is in een werk van kunst, en bovenal in een drama, zwak en nietig, omdat het onwaar is. Phedra met haren hartstogt en hare misdaad wekt onze belangstelling, treft ons, schokt ons, sleept ons meê; maar een wezen zonder fout of gebrek is ons of onverschillig, of onverdragelijk.

De Aricia van Racine is ook te zwak en te onbeduidend om ons eenig belang te kunnen inboezemen. Theramenes noemt haar de *beminnelijke* zuster der Pallantiden; maar die beminnelijkheid komt in geen enkelen trek aan het licht. Elders heet zij: la *triste* Aricie. Dat woord *triste* is een epitheton dat Racine in zijne treurspelen meer gebruikt van personen, die een meer lijdelijke en droevige rol spelen. Zoo heet Antiochus in de Bérénice: le *triste* Antiochus. Maar het is onnoodig om van Aricia meer te zeggen. Komen wij tot Theseus, wiens persoon en karakter ons even weinig bevredigen kunnen. De Theseus van Euripides moge onbedachtzaam handelen, hij handelt in allen gevalle menschelijk; hij handelt beslist, krachtig, mannelijk. Hij vindt bij zijne terugkomst dat Phedra zich even te voren het leven benomen heeft, en de oorzaak van haar dood is volgens haren brief het werkelijk gepleegd geweld en verraad van Hippoliet. De dood van Phedra is een oneindig krachtiger motief voor Theseus om aan de schuld van Hippoliet te gelooven, dan de enkele aanklagt van Phedra bij Racine, en het bij haar gevonden zwaard; het werkelijk gepleegde misdrijf een oneindig krachtiger motief om hem streng te straffen, dan het *projet*, het *dessein*, de *pensée* van den Hippoliet van Racine.

Eenmaal de verblinding van Theseus aangenomen, is zijne verdere handelwijs bij Euripides consequent en verklaarbaar. In zijne meening is Hippoliet de bewerker van Phedra's dood. Hippoliet heeft derhalve bloedschuld op zich geladen. Zoodanige schuld moet, volgens het geloof der Grieken, eigenlijk met den dood worden gestraft. Volgens de grieksche denkwijze had Theseus dus het volle regt om Hippoliet te dooden. Van dat regt gebruik makende, voelt hij dan ook later, voelt hij, nadat zijn bede door Poseidon verhoord is, geen het minste berouw. Eerst de tusschenkomst van Artemis en de bovennatuurlijke onthulling der waarheid, maakt een einde aan zijne verblinding, die door al de betuigingen van Hippoliet of van anderen nimmer zou zijn weggenomen. Het weefsel der handeling is derhalve op dit punt bij Euripides vast en stevig; maar bij Racine is dit niet het geval. Noch de dood van Phedra, noch een werkelijk gepleegd misdrijf van Hippoliet motiveren bij zijn Theseus een bijzondere exceptionele verblinding en zinsverbijstering. Het *projet*, de *pensée* van Hippoliet is geenszins een voldoend motief voor het doodvonnis dat Theseus over hem velt. De geheele handelwijze van Theseus is bij Racine even zwak en weifelend, als zij bij Euripides beslist en krachtig is. Naauwelijks heeft hij zijn zoon van zich gedreven, of hij begint te twijfelen en geraakt in verwarring. De verklaring van Aricia vermeerdert dien twijfel, en doet hem besluiten om Oenone nog eens op nieuw te ondervragen; en wanneer Theramenes komt met de tijding van Hippoliet's dood, is hij reeds meer dan ten halve van zijne onschuld overtuigd. Was zijn toorn en zijn vonnis gemotiveerd, dan had hij niet zoo spoedig aan het twijfelen en wankelen moeten raken; is die wankeling gemotiveerd, dan was de gestrengheid van zijn toorn en zijn vonnis ongegrond en onredelijk.

De ontknooping is bij Racine geheel bevredigend voor zoover Phedra betreft. Haar dood is het natuurlijk en noodwendig gevolg, en tevens de voldoende boete van haar misdrijf. Door vóór haar sterven zelve de waarheid te belijden en aan het licht te brengen, herstelt zij zich in ons oog, en laat een geheel bevredigenden indruk op ons achter. Maar voor het overige laat die ontknooping veel te wenschen over en behoeft slechts oppervlakkig met die van Euripides vergeleken te worden, om ons te doen zien hoeveel beter bij den griekschen dichter alles sluit. De Theseus van Racine heeft aan het eind van het

stuk weinig reden van tevredenheid; en hij is dan ook zoo verlegen met zich zelven, dat hij niet weet waar hij zich bergen zal:

de l'univers entier je voudrais me bannir.

Dat hij eindelijk Aricia als dochter aanneemt, is zoowel voor hem als voor haar een schrale troost voor het verlies van Hippoliet. Racine heeft zich ook hier slechts zoo goed mogelijk zoeken te redden uit de moeijelijkheden, waarin hij door den aard van zijn onderwerp gebragt was.

Vergelijken wij dan onze stukken ten opzigte van de handeling, motiven en karakters, dan is ons besluit dat Racine wel is waar in de rol van Phedra zich boven zijn voorganger verheven heeft, maar dat zijn stuk in zijn geheel als drama beneden dat van Euripides moet gesteld worden. De Hippoliet van Euripides is, welke ook overigens de gebreken van dat stuk zijn mogen, levendig en dramatisch van het begin tot het einde; Racine is dan alleen dramatisch, wanneer hij Phedra ten tooneele voert. Racine is over het geheel te weinig dramatisch dichter; de hoofdeigenschap van den dramatischen dichter wordt wel is waar niet geheel bij hem gemist, maar is toch niet bepaald en krachtig genoeg bij hem ontwikkeld. Inderdaad, de oude Corneille had gelijk, en raakte den spijker op den kop, toen hij Racine aan het begin van zijne loopbaan voorspelde, dat hij als dichter grooter wezen zou dan als dramaticus. Wat toch is het hoofdvereischte, wat is de ziel van het drama? Het is een krachtig en beslist contrast, dat aan de geheele handeling ten grondslag ligt, en zich in den loop der handeling meer en meer ontwikkelt, totdat het in de ontknooping op de een of andere wijze een bevredigende oplossing vindt. Dat contrast ligt in den Hippoliet van Euripides aan de handeling ten grondslag in de rivaliteit der beide goddelijke magten, Aphrodite en Artemis, en openbaart zich in de zigtbare en menschelijke wereld in Phedra en Hippoliet. Dat contrast vindt men allerwege in de stukken der echte dramatische dichters; men vindt het bij Sophocles, bij Corneille, bij Shakspeare. Maar waar moeten wij het zoeken in de Phedra van Racine? In zijn stuk heeft Phedra geen handelend persoon tegenover zich. Bij Euripides staat Hippoliet vijandig en tegenwerkend tegenover Phedra, maar bij Racine staat hij alleen lijdelijk, onverschillig en werkeloos tegenover haar. Evenwel ook in Racine's Phedra vinden wij dat contrast, zonder

hetwelk trouwens zijn stuk als drama geen oogenblik had kunnen bestaan. Dat contrast is namelijk door hem in Phedra zelve gelegd. Wat Goethe's Faust van zich zegt:

Zwei Seelen wohnen, ach! in meiner Brust,

dat zou ook van Racine's Phedra gezegd kunnen worden. Zij voert strijd met zich zelve; in hare eigene borst strijdt de minnedrift met het gevoel van schuld, met het besef van pligt, met de pijn der wroeging; strijdt het gevoel van eigen ellende en de wanhoop van een liefde, die niet beantwoord wordt, met den waanzin van den minnenijd en met de verpletterende voorstelling van het geluk en den vrede harer medeminnares. Hierin, en hierin alleen, ligt het dramatische van Racine's Phedra.

Besluiten wij met een paar opmerkingen over den stijl van onze stukken. Dat die van Euripides niet geheel aan de eischen van den tragischen stijl voldoet, is reeds door de ouden opgemerkt; en er zou over dit onderwerp veel te zeggen vallen, waarvoor het echter hier de plaats niet is. Laten wij dan de schim van Euripides met vrede; Aristophanes heeft het hem op dit punt met de praktische kritiek van zijn parodieën bij zijn leven al zuur genoeg gemaakt. Wat Racine betreft, zijn stijl beantwoordt over het geheel nog minder aan den eisch van het drama, dan die van Euripides. Wel is waar heeft de dictie van Racine zelden of nooit dat alledaagsche en vulgaire, dat aan Euripides verweten werd als te laag voor den stijl van het treurspel. Racine heeft doorgaans in zijn stijl die algemeenheid, die het afgetrokkene denkbeeld uitdrukt en een minder bestemde voorstelling in de ziel te voorschijn roept; een eigenschap die ook aan den stijl van het oude treurspel gevonden werd, in tegenoverstelling van het blijspel, dat altoos de uitdrukking van het meest bepaalde denkbeeld en de meest concrete voorstelling vereischt. Die algemeenheid van uitdrukking is in het werkelijke leven de taal der hoogere kringen, de stijl der groote wereld; men vermijdt daar het al te bepaalde, het al te scherpe; men vermijdt dat concrete en drastische in de voorstelling, dat aan de volkstaal eigen is; het is alsof men vreest met zijn spreken de dingen te zeer op het lijf te rukken, en ze te hard aan te pakken; men acht het betamelijk om met zijn taal altoos op een kleinen afstand van de zaken te blijven. Dien stijl heeft Racine ingevoerd in zijn drama,

dat de zeden der groote wereld van zijn tijd uitdrukt, en dus ook in taal en stijl daarmeê overeenstemmen moet. Maakt Euripides geen de minste zwarigheid om den bode, die Phedra's dood komt berigten, te laten zeggen: *ἐν ἄγχόναις δέσποινα, mijn meesteres heeft zich opgehangen*; Racine zou voor zulk een uitdrukking hebben gesidderd, en spreckt in zulk een geval van een *affeux lien* en een *fatal tissu* (Mithrid., act. V, sc. 1). Dat algemeene en minder bestemde der uitdrukking behoeven wij Racine niet tot fout aan te rekenen; de stijl kan desniettemin levendig en dramatisch wezen. Het valt echter niet te ontkennen dat Racine in dit opzigt te wenschen overlaat, wat ook een zeer natuurlijk gevolg is van het hoofdgebrek dat wij daareven bij hem hebben aangewezen. Wanneer in de handeling zelve dat hoofdvereischte van een beslist en krachtig contrast gemist wordt, dan zal het ook niet gemakkelijk zijn om doorgaans een dramatische situatie te weeg te brengen; en waar de dramatische situatie niet is, waar zou de dramatische stijl vandaan komen? Het dramatische van den stijl zal zich altoos het gemakkelijkst ontwikkelen in de zamenspraak; het zal zich openbaren in de juistheid van repliek, in de onverwachte, soms bruske, maar altoos natuurlijke en uit de situatie voortvloeijende wendingen, die het gesprek neemt, wanneer bij de sprekende personen opgewekte hartstogt, tegenstrijdige gevoelens en belangen, vijandige gezindheden in het spel zijn. Maar ook de monoloog leent zich zeer wel voor den dramatischen stijl, op voorwaarde echter dat de sprekende persoon zich met zich zelven in strijd bevinde, door driften bewogen, en door tegengestelde gevoelens en overleggingen heen en weêr geslingerd worde. De stijl zal dan zooveel te dramatischer wezen als de uitdrukking natuurlijker en gemeenzamer is en meer nabij komt aan de taal van het werkelijke leven. Dan ontstaan die treffende gezegden, die met een enkel woord het contrast in de situatie aanschouwelijk maken, die geheel het karakter der sprekende personen, en den diepsten grond van hunne ziel, aan het licht brengen. Ook Racine heeft in ons stuk in de rol van Phedra zoodanige trekken. Tot het schoonste van dien aard behoort het antwoond van Phedra op de vraag van Oenone (act. IV sc. 4):

> Quels fruits recevront ils de leurs vaines amours?
> Ils ne se verront plus. - Ils s'aimeront toujours!

Ziedaar den echten dramatischen stijl. De uitdrukking is hoogst eenvoudig; het is de natuurlijke, gemeenzame taal van het dagelijksche leven. Maar die weinige woorden van Phedra tegenover den troostgrond door Oenone aangevoerd, schilderen geheel hare situatie, brengen geheel de diepte van hare smart aan het licht, en wijzen den eigenlijken grond aan van haar hopeloozen toestand.

Meer dergelijke trekken zou men in de rol van Phedra allerwege kunnen aanwijzen. Zij worden ook gevonden in het tooneel tusschen Theseus en Hippoliet, ja zelfs in dat tusschen Theseus en Aricia. Maar voor het overige is de stijl van Racine over het geheel en ook in de Phedra meer lyrisch en elegisch dan dramatisch. Het is de toon der elegie, dien men gedurig verneemt in de gesprekken van Hippoliet met Aricia, en zelfs in die van Hippoliet en Theramenes. In woorden als deze:

> Présente, je vous fuis; absente, je vous trouve;
> Dans le fond des forêts votre image me suit;
> La lumière du jour, les ombres de la nuit,
> Tout retrace à mes yeux les charmes que j'évite;

hoort men een weêrklank van Tibullus, veeleer dan van Sophocles en Euripides:

> Sic ego secretis possim bene vivere silvis,
> Qua nulla humano sit via trita pede.
> Tu mihi curarum requies, tu nocte vel atra
> Lumen, et in solis tu mihi turba locis.

Die elegische toon is aan Racine eigen, en hij ruimt daaraan meer plaats in, dan den dramatischen dichter betaamt. Zijne Bérénice is geen drama, maar een elegie in vijf bedrijven.

De stukken, die in dien elegischen stijl geschreven zijn, zullen op het tooneel de regte uitwerking missen, schoon zij misschien bij de eenzame lezing telkens nieuw genoegen verschaffen. Het is een zuiver letterkundig, maar geen dramatisch genot, dat zij opleveren kunnen. Wij moeten dus terugkomen tot de conclusie van Corneille, en zeggen dat de Phedra in haar geheel wel als dichtstuk, maar als drama alleen in de rol van Phedra ons ten volle bevredigen kan.

D.E.W. WOLFF.

Het 7de Regiment Infanterie.

Geschiedenis van het Zevende Regiment Infanterie, door J.K.H. De Roo van Alderwerelt, 1e Luitenant bij het 7e Regiment Infanterie. Arnhem, J.F. Thieme. 1857.

Den 17den Junij 1857 had in het vorstelijk 's Gravenhage eene dier militaire plegtigheden plaats, die bij ons te zeldzaam zijn om ze niet in herinnering te houden: het vaandel van het 7de Regiment Infanterie werd versierd met de medaille, vroeger gedragen door den generaal Chassé, als herinnering aan de verdediging van Antwerpen's Citadel. Die belooning van de krijgsdeugd van een corps, dat een zoo roemrijk deel had genomen aan het wapenfeit van 1832, werd begroet met de algemeene toejuiching van het Nederlandsche volk, dat daardoor op nieuw het blijk gaf, dat het wel degelijk innige belangstelling koestert in het lot zijner verdedigers, wanneer men maar het verstand heeft om die belangstelling op te wekken en te leiden. De schijnbare onverschilligheid, die onze natie soms ten laste wordt gelegd voor de vloot en voor het leger, is alleen te wijten aan de gebrekkige wijze, waarop de belangen van vloot en leger vaak worden voorgestaan en verdedigd.

Die eervolle onderscheiding, aan het 7de Regiment Infanterie toegekend, heeft een onzer officieren opgewekt, om de lotgevallen van dat corps te beschrijven, en ons daarin eene dier regiments-geschiedenissen te geven, bij ons zoo gering in getal, om de zeer eenvoudige reden, dat wij slechts weinige regimenten hebben, die zich kunnen beroemen op een bestaan, langdurig genoeg om eene geschiedenis te verdienen. De Heer de Roo van Alderwerelt heeft, met het hem eigenaardig talent, die taak op

de gelukkigste wijze volbragt: zijne geschiedenis van het 7de Regiment Infanterie is een zeer goed geschreven werk, dat door iedereen met belangstelling is gelezen; het munt uit door helderheid en juistheid van denkbeelden; het munt vooral uit door waarheidsliefde en door het onbewimpeld en krachtig uitspreken van een oordeel, dat op innige overtuiging is gegrond.

Wij willen beproeven om in de volgende bladen den arbeid van onzen geachten wapenbroeder meer algemeen bekend te maken, en daardoor tevens hulde doen aan de verdiensten van het regiment, welks geschiedenis hij schrijft.

Het 7de Regiment Infanterie kan zijne geschiedenis tot geen vroegeren tijd opvoeren, dan tot de Staatsomwenteling van 1813: het is ontstaan uit de vereeniging van drie bataillons infanterie, die pas opgerigt werden bij het afschudden van het juk der fransche overheersching. Een dier bataillons was dat beroemde 5de militie-bataillon, dat te Quatre-Bras onder Oranje's aanvoering met zoo uitstekende dapperheid streed, dat zelfs buitenlandsche schrijvers, onzen wapenroem vijandig, aan die dapperheid alle regt laten wedervaren; - toch telde dat bataillon zijn bestaan toen nog niet bij jaren, en Quatre-Bras was zijn eerste wapenfeit. Brommende grootspraak ligt niet in den aard onzes volks; anders had dat 5de militie-bataillon in 1815 de woorden van Corneille's Cid met regt op zich kunnen toepassen:

> ‘Mes pareils à deux fois ne se font pas connaître,
> Et pour leurs coups d'essai veulent des coups de maître.’

Het is volstrekt geene onverschilligheid voor onzen wapenroem, wanneer wij hier, uit het werk van den Heer Van Alderwerelt, niet overnemen wat hij zegt over de wapenfeiten van 1815, en over de luisterrijke wijze waarop toen Holland's krijgseer gehandhaafd is geworden door de bataillons, die de stamvaders van het 7de Regiment Infanterie zijn geweest: wij nemen het verhaal dier wapenfeiten niet over, omdat wij overtuigd zijn, dat zij aan geen onzer lezers vreemd zijn gebleven, en dat de verrigtingen van Westenberg en van zijne dapperen op den dag van Quatre-Bras algemeen bekend zijn; die namen

hebben bij ons eene welverdiende populariteit verworven. Het is veel meer ons voornemen om, uit de uitstekende wijze waarop onze pas opgerigte militie-bataillons in 1815 aan de krijgsverrigtingen hebben deelgenomen, eene aanleiding te vinden tot het behandelen van de zoo vaak besprokene vraagt in hoever het Nederlandsche leger, zoo als het thans is zamengesteld, in staat is om aan zijne verpligting te voldoen: het handhaven van Neêrland's onafhankelijkheid tegen vreemde aanranding.

Twee geheel strijdige meeningen staan ten dien aanzien lijnregt tegen elkander over; beide meeningen, gelooven wij, evenzeer afwijkende van de waarheid, evenzeer verkeerd en slecht.

De eerste meening is die onzer optimisten, - weinig in getal, dat is waar, maar die meesttijds de regering tot bondgenoote heeft. Die meening stelt alles wat onze krijgsmiddelen, onze landsverdediging aangaat, in een rooskleurig licht: alles is goed, niets is gebrekkig; wij kunnen gerust het uitbreken van een oorlog afwachten; wij hebben niets te vreezen. Die meening schijnt hoofdzakelijk te worden voorgestaan om alles maar te laten blijven zoo als het is, om maar niets te veranderen, - al was die verandering ook de noodzakelijkste verbetering; men deinst terug voor elke hervorming, als voor een schrikbeeld of een onzin; traagheid en onverstand zijn er altijd maar op uit, om alles te laten in den toestand waarin de zaken zijn en waren. Van daar dat die toestand zoo gunstig wordt afgeschilderd; - en dat die schildering *niet* gegrond is op eene vaste, onwrikbare overtuiging, blijkt uit de omstandigheid, dat wanneer het oorlogsgevaar zeer dreigend en zeer nabij schijnt, het optimismus soms plaats maakt voor klagten over het gebrekkige van ons krijgswezen, - klagten, te ontmoedigender, naarmate zij door grooter zelfvertrouwen waren voorafgegaan.

De andere meening is die onzer pessimisten, - die wij in zeer grooten getale hebben en waaronder enkele onzer uitstekendste officieren genoemd kunnen worden. De voorstanders dier meening wijzen onverholen, en zelfs in bittere, hevige taal, alle gebreken en onvolkomenheden van ons krijgswezen aan, en trachten die nog sterker te doen uitkomen door aan te halen wat er goeds en volmaakts is in het krijgswezen van andere Europesche volkeren; naar hun oordeel is ons krijgswezen gebrekkig, slecht, is ons land, zoo als de zaken thans ingerigt zijn, voor geene goede verdediging vatbaar, en moeten wij, in

weinig tijds, de wisse prooi worden van elke sterke vijandelijke magt, die de verovering van Holland wil ondernemen.

Beide meeningen zijn verkeerd en slecht genoemd; het zal noodig zijn die beschuldiging eenigzins toe te lichten.

Het gevoelen, dat het krijgswezen van Nederland thans van dien aard is, dat het weinig of niets te wenschen overlaat, is onwaar: er is veel gebrekkigs in dat krijgswezen, veel dat noodzakelijke verandering, verbetering, radicale hervorming vordert; dit niet in te zien zou eene noodlottige dwaling zijn, die het welzijn, het bestaan van het vaderland in gevaar zou kunnen brengen, - vooral in de dagen die wij thans beleven. Want wij leven thans in vele opzigten, wat de krijgskunst betreft, in een tijdperk van overgang; de middelen om den oorlog te voeren veranderen met den dag; wat heden als gebrekkig en slecht wordt uitgekreten, was voor weinig jaren nog uitmuntend; thans, bij ons krijgswezen, is het meer dan immer waar, dat stilstaan achteruitgaan is. Zulk een tijdperk van overgang heeft zijne groote en eigenaardige moeijelijkheden voor eene regering, en kan als geldende verontschuldiging dienen voor veel onvolkomens en gebrekkigs; maar zulk een tijdperk vooral vordert dan ook eene krachtige, verstandige regering, die met helderen blik weet in te zien, wat nuttig en noodig is, en die onvermoeid er naar streeft, om dat tot stand te brengen. In een der vlugschriften, die aan het tegenwoordige hoofd der fransche regering worden toegeschreven, komen de ware woorden voor: ‘*gouverner, c'est prévoir;*’ dat zijn woorden, die elke regering voor oogen moet hebben; voor de behoeften van den dag te zorgen, is geen zoo moeijelijke taak: dat kan haast ieder niet al te onbekwaam bewind; maar te voorzien wat de dag van morgen zal eischen, en te zorgen dat die eischen ons niet onvoorbereid vinden, dat kan alleen de waarlijk bekwame staatsman.

Het bestaande te verdedigen óm het onveranderd te laten, is dus eene handeling, die, thans vooral, de strengste afkeuring verdient; men moet vooruitgaan, men moet niet werkeloos blijven, men moet zich ontwikkelen, zich versterken en gelijken tred houden met wat ons omgeeft. Zij, die dus onmeêdoogend de leemten en gebreken van ons krijgswezen aanwijzen en veroordeelen, met inzigt om daardoor tot verbetering en volmaking te geraken, handelen zeer goed; hunne inzigten verdienen allen lof. Maar ook hierbij moet men zich wachten voor overdrij-

ving; men moet de zaken niet ongunstiger en slechter voorstellen dan zij het werkelijk zijn; men moet het goede niet over het hoofd zien, om alleen het kwade te doen uitkomen; men moet niet telkens met onbepaalde en blinde bewondering gewagen van wat er bij den vreemdeling plaats heeft; men moet niet, vaak op de onbillijkste wijze, spot en verguizing uitstorten over de instellingen onzes vaderlands; vooral moet men niet de stelling uiten, dat Nederland onmogelijk vatbaar is voor eene goede verdediging tegen vijandelijk overmagt. Want naar onze innigste overtuiging, is die stelling eene onwaarheid.

En niemand beschouwe dit gevoelen als in overijling en onnadenkend geuit; integendeel, de gronden, die zoo vaak tegen dat gevoelen zijn aangevoerd door mannen, voor wier kennis en oordeel wij anders den hoogsten eerbied koesteren, hebben ons telkens aangespoord tot een rijp en herhaald nadenken, waarvan echter de uitkomst telkens is geweest, dat wij al meer en meer overtuigd zijn geworden van de waarheid van ons gevoelen.

Wij weten het: er is geen *stellige zekerheid* in de wereldsche zaken, vooral niet in oorlogszaken; de meest verrassende gebeurtenissen kunnen de ijdelheid van alle menschelijke berekeningen bewijzen; er zijn te veel voorbeelden van, dat de krachtigste krijgsmiddelen bij een oorlog bleken geheel onvoldoende te zijn en de bitterste teleurstelling berokkenden aan hem, die daarop bouwde; en wij mogen dus niet aannemen, dat alleen Nederland voor dergelijke verpletterende rampen, ten allen tijde, gevrijwaard zal blijven. Neen, ons lot staat in de hand van dat Opperwezen, dat naar zijne ondoorgrondelijke besluiten het Vaderland evenzeer door vijandelijke wapenmagt kan doen vergaan, als Hij het door de wateren der Noordzee kan doen verzwelgen; - maar is zulk eene ramp niet gebeel onmogelijk, zij is toch verre van waarschijnlijk; en, moeten wij onderworpen zijn aan Gods wil, zoo moeten wij niettemin alle menschelijke middelen aanwenden om het kwaad af te weren, dat ons bedreigt. Doen wij dit, sluiten wij ons naauw aaneen, wijden wij ons eerlijk en zonder bijgedachten aan de zaak des Vaderlands, deinzen wij voor geene opoffering daarvoor terug, bezielt ons daarbij de vroedheid en de volharding onzer vaderen, dan kunnen wij gerust den storm der vijandelijke wapenmagt verduren, zonder daardoor uit de rij der

volkeren te worden weggevaagd. Holland heeft wel meer het hoofd geboden aan even geduchte vijanden als die, welke het thans kunnen bedreigen; en lafaards en ellendelingen zouden wij zijn, wanneer wij, in de ure der beproeving, dit niet indachtig waren. Die God, die onze vaderen behoedde in de bange dagen, toen Alva's heirscharen het veege Alkmaar bestormden en toen Lodewijk XIV de lelievaan tot voor de muren van Amsterdam deed wapperen, zal ons nog behoeden, wanneer wij maar, door geestkracht en verstand, Zijne bescherming waardig blijven. Vergaat Nederland, het zal zijn door eigen schuld!

Er zijn er onder ons, die ons leger zwak en onvoldoende voor de verdediging des lands rekenen, omdat het niet bestaat uit oude, in den oorlog geharde soldaten, of omdat de militie, waaruit het grootendeels is zamengesteld, niet jaren lang onder de wapenen wordt gehouden, zoo als dit in andere landen plaats heeft. Wij deelen geenszins in die meening.

Dat een leger uit oude, door oorlog beproefde soldaten zamengesteld, grootere militaire waarde heeft dan een leger dat nooit oorlog heeft gevoerd, - het zou ongerijmd zijn dit te willen tegenspreken; dit is eene van die eenvoudige waarheden, waarover geen verschil van gevoelen kan bestaan. Maar wat beduidt die waarheid eigenlijk, met opzigt tot het krijgswezen van ons land? - niet veel; wij *hebben* zulk een leger niet, wij *kunnen* zulk een leger niet hebben, om de eenvoudige, maar alles afdoende reden, dat wij in de laatste tijden weinig oorlog hebben gevoerd. Wij hebben, sedert het beleg van de Citadel van Antwerpen, geene oorlogen gevoerd dan in Indië; en juist van de daar opgedane oorlogsondervinding trekken wij al zeer weinig partij voor het leger in het moederland.

Oude soldaten, in de ware beteekenis van het woord, dat wil zeggen, soldaten, die ondervinding van den oorlog hebben, bezit het Nederlandsche leger niet en kan het niet bezitten; wel kunnen wij soldaten hebben, die lang in krijgsdienst blijven, maar die toch vreemd zijn aan den oorlog; en wij gelooven niet dat het bezit van *zulke* soldaten eene zoo hooge mate van kracht en deugdzaamheid aan een leger geeft, dat men daaraan veel waarde moet hechten. Stel de ruiterij en de artillerie te velde voor een goed gedeelte uit vrijwilligers te zamen; neem bij de andere gedeelten des legers maar zoo veel vrijwilligers als noodig is om de kaders voltallig te houden, en om, in tijd van

gevaar, *dadelijk* bataillons naar Indië te kunnen zenden, en zoek voor het overige de voorname sterkte van het leger in eene goed geoefende militie. Er zijn er, die, dit beamende, echter beweren, dat daartoe onze militie eenige jaren achtervolgens voortdurend onder de wapenen moet worden gehouden, zoo als dit in andere landen plaats heeft; er zijn er, die óm de militie langer onder de wapenen te kunnen houden, de grondwet willen veranderd hebben; - misschien zijn er ook wel, die óm de grondwet te veranderen, aandringen op het langer onder de wapenen blijven der militie; - ook die meening deelen wij volstrekt niet. De tijd, dien onze grondwet geeft voor de oefening der militie, is ruimschoots voldoende daarvoor; wel te verstaan, wanneer men goed partij trekt van dien tijd, wanneer men de krijgsoefeningen op eene verstandige wijze leidt en bestuurt, wanneer men daarbij afziet van dien ellendigen beuzelgeest, die het leger aan zijne ware bestemming onttrekt, den tijd doet verspillen met onbeduidende zaken, en wat werkelijk nuttig en noodig is, daardoor doet verzuimen.

Een leger, geheel zamengesteld uit oude, in den oorlog beproefde soldaten, heeft zeker zijne hooge waarde; maar wij zijn nu eenmaal in de onmogelijkheid om zulk een leger te bezitten, en bij het erkennen van die onmogelijkheid, kunnen wij ons eenigzins troosten met de gedachte, dat bij de verdediging van een land als het onze, dit gemis minder kwaad doet: wij hebben niet noodig, om, dadelijk bij het begin van een oorlog, ons in de vlakte in een hoofdtreffen met den vijand te meten; wij kunnen, bij den aanvang des oorlogs, een beslissenden strijd ontwijken; wij kunnen in stellingen blijven, waar ook troepen van mindere ondervinding met goed gevolg den strijd kunnen voeren; wij kunnen daar onze troepen meer oefenen, meer harden, meer aan den oorlog gewennen, en hen daardoor in weinig tijds in staat stellen om, met goed gevolg, tegen den vijand op te treden. Twijfelt iemand aan de waarheid dier bewering, hij leze in Alderwerelt's geschiedenis van het 7de Regiment, wat daarin gezegd wordt over de bataillons, waaruit dit regiment is gevormd; over hunne uitrusting, wapening, zamenstelling en oefening. Wij zullen de lezers van dit tijdschrift niet vermoeijen met het aanhalen der krijgskundige bijzonderheden over dit onderwerp; maar wij zullen er alleen dit van zeggen: dat geen deskundige ons zal tegenspreken, wanneer wij beweren, dat in uitrusting, wapening en vooral

in oefening, onze tegenwoordige infanterie verreweg hooger staat dan de militie-bataillons, die in 1815 te Quatre-Bras den schok der geduchte Fransche legioenen hebben doorstaan. Wat toen gebeurd is, waarom zou dat nu niet gebeuren?

Wat thans ook de kansen gunstiger maakt voor ons, is de zamenstelling van het corps officieren van het Nederlandsche leger, - in beschaving, in kunde, in vaderlandsliefde een uitmuntend ligchaam, en waaraan, om volmaakt te zijn, niets anders ontbreekt dan de toevoeging van officieren die krijgsondervinding hebben opgedaan bij onze roemrijke Indische oorlogen. Wij hebben allen eerbied voor de dappere aanvoerders onzer bataillons van 1815; de overwinning heeft hen omkransd ‘met lauwren van hun bloed nog rood’; het Vaderland is hun dank en hoogachting schuldig; hunne namen mogen bij ons niet vergeten worden. Maar wij gelooven, dat wij de nagedachtenis dier mannen geen onregt aandoen en de waarheid niet kwetsen, wanneer wij, hunne krijgsdeugd en dapperheid eerende, evenwel er bijvoegen, dat, op enkele uitzonderingen na, hunne kennis en geestvermogens maar zeer alledaagsch waren: uitmuntend geschikt om te gehoorzamen, waren de meesten hunner weinig geschikt om als zelfstandig aanvoerder op te treden. Bij onze hedendaagsche officieren is dit geheel anders; niet zeldzaam zal het zijn om daarbij mannen aan te treffen van helder oordeel, van veelzijdige kennis en van vast karakter, die de bekwaamheid hebben, om als bevelhebbers op te treden, en die in tijd van nood en gevaar uit zich zelf zouden weten te handelen. En zoo iets is, in den oorlog, een onschatbaar voordeel; want de gang des oorlogs, de leiding der krijgsverrigtingen, hangt voor een goed gedeelte af van de bekwaamheid der mindere bevelhebbers; vaak moeten deze uit zich zelf weten te handelen; onmogelijk is het voor een opperbevelhebber om alle toestanden te voorzien, waarin zijne onderbevelhebbers kunnen komen, en hun, voor *alle* gevallen, bepaalde voorschriften te geven.

De deugdzaamheid van een leger heeft grooten invloed op den gang van een oorlog; nog grooter invloed heeft daarop de bekwaamheid der bevelhebbers. Indien immer aan die waarheid getwijfeld is, dan moeten de gebeurtenissen van onze dagen voldoende zijn, om dien twijfel geheel weg te nemen. Men zij geheel afkeerig van Oostenrijk's staatkunde, van Oostenrijk's staatsbestuur, toch zal men, de waarheid hulde doende,

het Oostenrijksch leger een uitmuntend leger moeten noemen welnu, dit uitmuntende leger, een van de beste van Europa, heeft in weinig weken tijds groote beslissende veldslagen verloren, een koningrijk aan den vijand prijs gegeven, en zijn souverein in de noodzakelijkheid gebragt om, in overijling, vrede te sluiten. Die ramp, die Oostenrijk heeft getroffen, is hoofdzakelijk te wijten geweest aan het weinige beleid, waarmede, aan de Oostenrijksche zijde, de krijgsbewegingen zijn bestuurd geworden; en indien te Magenta en Solferino de dubbele adelaar in het stof heeft gebogen voor zijn vijand, dan is dit niet te wijten aan de mindere waarde der Oostenrijksche soldaten, maar eeniglijk aan de mindere bekwaamheid der Oostenrijksche aanvoerders. Het is niet genoeg een goed leger te vormen; men moet ook nog, en boven alles, goede aanvoerders vormen; daarvan hangt alles af; en er is diepe zin in de woorden, die Victor Hugo eens tot Frankrijk's koning rigtte:

> ‘Il te faut une tête, et tu n'as qu'une armée.’

Wil men het bewijs voor die waarheid, men leze wat van Alderwerelt zegt over de krijgsverrigtingen van het 7de Regiment infanterie tijdens het jaar 1830. De tegenspoeden, welke onze wapenen toen hebben ondervonden, de nederlagen toen geleden, de oneer, toen soms ons deel, zijn grootendeels te wijten geweest aan het weinige beleid, waarmede meer dan één generaal de handelingen zijner troepen toen heeft bestuurd. Indien de regering, van 1815 tot 1830, gezorgd had - zoo als haar pligt en haar belang dit gebiedend eischten - dat de hoogere rangen van het leger bekleed waren geworden door mannen in alle opzigten daarvoor geschikt, dan zou het huis van Oranje, denkelijk, nóg regeren over België. Men vergeet te ligt, hoeveel er afhangt van de menschen die men met een hoog krijgsgezag bekleedt; men schijnt niet te begrijpen, dat eene regering slecht en misdadig handelt, wanneer zij talent en verdienste verwaarloost, om onbeduidendheid en kuiperij te begunstigen; de wrange vruchten, die men daarvan plukt, doen zich, in een gewonen tijd, in een tijd van rust en vrede, misschien weinig gevoelen: alles gaat dan een geregelden gang, en zelfs is het voor eene regering gemakkelijker om te gaan met menschen van beperkte vermogens, daar zij die

menschen meestal meer handelbaar en meer onderworpen vindt, dan den krachtigen geest die zijne waarde gevoelt en zijne meeningen voorstaat en verdedigt; - maar, breekt eenmaal de dag aan, waarop de storm des oorlogs over het Vaderland losbarst, dan ondervindt men, maar te laat, hoe verkeerd men deed met de hulpmiddelen van den Staat ter beschikking te stellen van hen, die door zwakheid of onbekwaamheid van die hulpmiddelen geen gebruik weten te maken, en die daardoor het leger aan nederlaag en oneer, het Vaderland aan verderf prijs geven.

Het zal niet ondienstig zijn, uit de geschiedenis van het 7de Regiment Infanterie kortelijk over te nemen de bijzonderheden die daarin voorkomen over de krijgsgebeurtenissen van 1830; dit kan medewerken om die krijgsgebeurtenissen met meer juistheid te doen beoordeelen; dit kan vooral dienen om op de misslagen te verwijzen, die toen zijn begaan, en daardoor krachtig aansporen om in de toekomst die misslagen te vermijden. De mededeelingen over dit onderwerp, in het werk van den Heer van Alderwerelt voorkomende, zullen wij trachten toe te lichten en aan te vullen door andere mededeelingen, afkomstig van de zijde van een man, die een werkzaam deel heeft genomen aan den veldtogt van 1830, en wiens kennis en oordeel hem volkomen in staat stelden, om wat toen gedaan is naar waarde te schatten. Die man is de overleden generaal Friedrich von Gagern.

De generaal von Gagern is een der uitstekendste officieren van ons leger geweest, een man, die evenzeer door karakter als door bekwaamheden zich bijzonder onderscheidde, en die, juist daardoor, in het gewone leven en door gewone menschen, niet altijd met billijkheid en naar waarde is geschat geworden. Niemand kon zijne goede en uitstekende hoedanigheden ontkennen; niemand kon ontkennen, dat hij braaf was, regtschapen, onbaatzuchtig, ridderlijk in al zijne handelingen; dat hij eene uitstekende kennis bezat, een bedaarden moed, eene vastheid van wil, die van geen buigen wist; dat hij, in één woord, voor het krijgsbevel geboren was; dit alles kon niet geloochend worden; - maar het weinige deel, dat hij nam aan de verrigtingen en vermaken van het dagelijksche leven, zijne stilzwijgendheid, zijne afgetrokkenheid, zijne zonderlinge wijze van zijn, deden hem door het algemeen, door menschen die hem niet konden waarderen, aanzien voor iemand die, zoo als de fran-

sche uitdrukking zegt, *un petit grain de folie* heeft; ‘hij was een door en door kundig en geleerd man,’ zoo hoorden wij von Gagern eenmaal beoordeelen, ‘maar die op het punt was van gek te worden’. - Leest men echter zijne schriften, die voorkomen in de levensgeschiedenis, uitgegeven door zijn broeder Heinrich von Gagern - den bekenden voorzitter van het Frankforter parlement - dan ontdekt men zeer duidelijk, welke heldere en uitstekende geestvermogens de generaal von Gagern bezat.

Die levensgeschiedenis is wat wijdloopig, en wekt het vermoeden op, dat men daarmede eene boekverkoopersspeculatie, mogelijk ook *un succès de scandale* heeft beoogd; toch is zij uitermate belangrijk, vooral voor de kennis van het karakter des generaals. Men kan daarin de diepe eerzucht opmerken, die in den grond van dat karakter lag, en die hare regtvaardiging vond in het bewustzijn, dat geene betrekking te groot was voor zijne bekwaamheden. Von Gagern was dichter, en in zijne levensbeschrijving komt onder anderen een fragment voor van een treurspel, Stilico ten onderwerp hebbende, den grooten veldheer, die door zijne geestkracht den val van het westersche Romeinsche rijk vertraagde, en die meer keizer was dan de nieteling, welke dien naam droeg; in Stilico schetst von Gagern zich zelf; hij schetst de toekomst, die hij zich zelf voorspiegelt, wanneer eenmaal Duitschland, door oorlog en anarchie verscheurd, naar een redder zal uitzien, en in stede van zijne onbeteekenende en zelfzuchtige vorsten, zich een krachtvol gebieder zal kiezen, die den wil en de magt heeft om het groot en gelukkig te maken. - Door geboorte tot de hoogere standen behoorende, was von Gagern evenwel vrijheidsgezind, misschien republikeinsch, in zijne staatkundige gevoelens; maar, was hij een republikein, dan was hij toch altijd een aristokratische republikein, en die zich in republieken als Zwitserland en Noord-Amerika volstrekt niet op zijne plaats zou gevoeld hebben. - Kort na de omwenteling van 1813 in Nederlandsche krijgsdienst getreden, doorliep hij daar verschillende rangen, nam een roemrijk deel aan den veldtogt van 1815 en aan de latere krijgsverrigtingen tegen België, en werd met belangrijke zendingen belast, die hij alle op uitstekende wijze vervulde. Bij alle gelegenheden wist hij zijne onafhankelijkheid van karakter te bewaren en zich te doen eerbiedigen, ook door wie boven hem waren geplaatst. Tijdens eene zending in Rusland ont-

moet hij keizer Nicolaas, toen nog op het toppunt van grootheid, en door Europa als een half-god geëerd; de scherpe blik van von Gagern laat zich niet verblinden door den luister, die den Czaar omgeeft; hij ziet het gebrekkige in van vele van diens instellingen, en verbloemt zijne gevoelens daarover niet. Bij die zelfde zending met grove onbeleefdheid behandeld door een Pruissischen prins, geeft von Gagern eene welverdiende les aan zijn vorstelijken beleediger. Naar Java vertrokken, om daar het Nederlandsche krijgswezen in oogenschouw te nemen en te verbeteren, heeft hij die belangrijke taak op de best mogelijke wijze verrigt; en verschillende militaire beschikkingen in Indië hebben aan hem haar ontstaan te danken. Naauwelijks in Europa teruggekeerd, verrast hem de omwenteling van 1848; hij meent nu, dat de tijd voor hem gekomen is om het gezag in handen te nemen; hij snelt naar Duitschland, zijn vaderland; hij treedt, zonder vergunning van onze regering, in Badensche krijgsdienst; hij wil in Duitschland de orde handhaven, om de vrijheid niet te doen verloren gaan. Maar slechts kort is hij daar werkzaam; hij sneuvelt in eene ontmoeting met de ongeregelde bende van den republikein Hecker. Heinrich von Gagern wijdt een aantal bladzijden van zijn werk aan het betoog, dat zijn broeder op eene verraderlijke wijze is vermoord geworden door zijne landgenooten; maar wanneer men alle omstandigheden van von Gagern's dood overweegt, dan komt men tot het besluit, dat hij zijn dood aan zich zelf heeft te wijten gehad: dat hij het slagtoffer is geworden van overdrevene onverschrokkenheid, en dat zijn onvoorzigtig vooruitgaan, op het oogenblik dat de vijandelijkheden reeds waren aangevangen, den volgelingen van Hecker het regt gaf om hunne schoten op hem te rigten.

In von Gagern's levensgeschiedenis komen zijne aanteekeningen voor over de krijgsgebeurtenissen van 1830. Die aanteekeningen hebben, wat het talent van schilderen en de vrijmoedigheid van oordeel betreft, eene zweem van verwantschap met de bekende *mémoires* van Saint Simon. Men moet bij het verhaal, dat de schrijver ons geeft van de door hem bijgewoonde krijgsgebeurtenissen van dat jaar, echter altijd in het oog houden, dat hij de zaken *in het groot* beschouwt, en dus omtrent kleine bijzonderheden zich wel eens vergist, niet altijd naauwkeurig is; maar het geheel van den gang der gebeurtenissen wordt door hem zeer goed geschetst en met waarheid en juistheid beoordeeld.

Het is bekend dat de opstand van België in Augustus 1830 door iedereen voorzien was, behalve door de Nederlandsche regering; en niets bewijst meer de zwakheid of onbekwaamheid dier regering, dan dat zij geheel verrast werd door eene gebeurtenis, waarop zij zich reeds lang had moeten voorbereiden. Wakker geschrikt uit zijne rustige dommeling, wilde het bestuur toen door verdubbelde werkzaamheid vergoeden, wat het vroeger door zijne traagheid had verzuimd, en met den meesten spoed werden uit de noordelijke gewesten troepen naar België gezonden, om daar onverwijld een leger te vormen, sterk genoeg om den opstand in de kiem te smoren. Allen lof zou die spoed verdiend hebben, wanneer men ook dadelijk de België binnenrukkende strijdkrachten had aangewend, wanneer men dadelijk had toegeslagen; maar in stede daarvan, heeft eene weifeling in de staatkunde der regering het noodlottige gevolg, dat men die krijgsmagt, in België aangekomen, eenige weken werkeloos laat, en daardoor de aan overijling grenzende haast van den opmarsch nutteloos en bespottelijk maakt.

Het 7de Regiment Infanterie - in 1830 nog 7de Afdeeling geheeten; want die benamingen van *afdeeling* en *regiment* hebben zich bij ons leger afgewisseld, al naar gelang het krijgsbestuur meer den Duitschen of den Franschen geest huldigde; in den tijd der Bataafsche Republiek bezigde men voor dezelfde zaak den naam van *halve brigade;* - het 7de Regiment, zeggen wij, behoorde tot die corpsen, die in 1830 uit de noordelijke gewesten naar België zijn opgerukt. Het regiment was in bezetting in de Overijsselsche steden, in Kampen, Zwolle en Deventer; het werd van daar op wagens, en in zeer weinig tijds, naar de zijde van Maastricht vervoerd, waar het een deel uitmaakte van een troepencorps, dat daar, onder den generaal Cortheyligers, werd zamengetrokken. Dit troepencorps bestond uit de 7de, 8ste en 13de afdeeling infanterie, uit de afdeelingen kurassiers N°. 1 en N°. 2, uit de dragonders N°. 5 en uit 2 veldbatterijen; in alles 9 bataillons voetvolk, 10 of 11 escadrons ruiterij en 16 vuurmonden. De juiste getalssterkte wordt bij van Alderwerelt niet opgegeven; alleen vindt men in zijn werk, dat den 19^{den} September, toen reeds 2 bataillons der 13de afdeeling waren afgezonderd tot bezetting van Charleroi en van de Citadel van Luik, het overblijvende nog ongeveer 7000 man uitmaakte; mét die beide bataillons zal dus de magt van

Cortheyligers 8 à 9000 man hebben geteld. Die magt was, onder de bestaande omstandigheden, vrij aanzienlijk en had, goed aangewend, krachtig kunnen bijdragen tot het dempen van den Belgischen opstand.

Ongelukkiglijk werd die magt *niet* goed aangewend; om juister te spreken er werd hoegenaamd niets van eenige beteekenis mede uitgevoerd. Voor een gedeelte was dit de schuld der regering, welke aanvankelijk die werkeloosheid voorschreef; voor een gedeelte was het de schuld van den bevelhebber. De generaal Cortheyligers was een braaf soldaat, een man, die alle achting verdiende, een goed *onder*bevelhebber, - maar volstrekt geen *opper*bevelhebber, volstrekt niet iemand, die zelfstandig wist te handelen. Men kan hem in 1830 geenszins verwijten, dat hij regtstreeks tegen de ontvangene bevelen heeft gehandeld; denkelijk heeft hij maar weinige, en maar verwarde of onbepaalde bevelen ontvangen; - maar wel kan men hem verwijten, dat hij niet heeft weten te handelen, ook *zonder* bevelen, zelfs *tegen* bevelen; wel kan men hem ten laste leggen, dat daar, waar hij bevelen uitvoerde, die uitvoering vaak gebrekkig en slecht is geweest. In één woord, de generaal Cortheyligers is een dier bevelhebbers geweest, die er toen meer waren; mannen, voor wie men zich met welverdiende achting boog, die in mindere betrekkingen hadden uitgemunt, maar wie men alle geschiktheid om als opperbevelhebber op te treden ontzeggen moet. Von Gagern, die in October 1830 den generaal Cortheyligers in een krijgsraad ontmoette, zegt van hem: ‘Cortheyligers sprak bedaard, eenvoudig, duidelijk en bepaald; zijne inzigten waren goed en praktisch. Van anderen heb ik gehoord, dat die bedaardheid en bepaaldheid niet dezelfde blijven, wanneer het oogenblik van handelen daar is.’ - De laatste zinsnede neemt wel wat weg van den lof, die in de eerste is gelegen, en die een niet ongunstig denkbeeld van den Hollandschen bevelhebber zoude geven.

Luik en Brussel waren in 1830 de voorname brandpunten van den Belgischen opstand; en terwijl de hoofdmagt van het Nederlandsche leger naar de zijde van België's hoofdstad zamentrok, lag het in den aard der zaak, dat de magt van Cortheyligers bestemd was, om de onstuimige en krijgshaftige bevolking van Luik tot orde en rust terug te brengen. Of, rekende men de Nederlandsche legermagt niet sterk genoeg om beide steden gelijktijdig aan te tasten, dan had Cortheyligers

zich met zijne troepen bij de hoofdmagt voor Brussel moeten aansluiten, en daardoor den val dier hoofdstad zeker maken. Dat Cortheyligers bevelen gehad heeft om zóó te handelen, is niet bewezen, is niet waarschijnlijk zelfs; maar moet men, in zulk een toestand, om te handelen, *bevelen* afwachten? Wie wacht op bevelen, wanneer hij, bij een brand of watersnood, door eene snelle handeling de grootste rampen kan voorkomen? En is ook de oorlog niet een feit van even buitengewonen aard als brand en watersnood, en dat evenzeer als deze geregtigt tot buitengewone handelingen? - Cortheyligers begreep dit echter anders, en hij wendde zich noch tegen Brussel, noch tegen Luik; hij bleef met zijne troepenmagt tusschen die beide steden in zweven, even als het graf van Mahomed tusschen twee zeilsteenen. Wat meer is, de tusschen liggende plaatsen, zoo als Leuven en Thienen, liet men ongehinderd de vaan des opstands opsteken; en de pogingen die men aanwendde om die steden weêr tot onderwerping te brengen, waren zoo onbeduidend en flaauw, dat zij de Hollandsche wapenen oneer aandeden, en de zedelijke kracht der opstandelingen verhoogden.

Wat in de eerste dagen van den Belgischen opstand de Nederlandsche troepen tot groot nadeel was, dat was de onzekerheid van hunne verhouding ten aanzien van de Belgische bevolking: moesten zij die bevolking als vriend of vijand aanzien? Moesten zij zich daar huisvesten, voeden, daar voor hunne veiligheid zorgen, zoo als men dit in 's vijands land doet: of moest men daarbij al die wettelijke voorschriften en bepalingen in acht nemen, die voor een tijd van diepen vrede zijn vastgesteld, om den landzaat te beschermen tegen alle mogelijke willekeur en drukkende handelingen van de zijde der krijgsmagt? - Het is duidelijk dat de omstandigheden, waarin men zich bevond, het eerste vorderden; de ontvangst, die men van de zijde der bevolking ondervond; de beleedigende taal, de oproerige kreten, die men overal hoorde; de oproervlaggen, die men alom zag wapperen; de geweerschoten, waarmede men soms werd begroet, - dit alles duidde genoegzaam aan, dat men in een vijandelijk, in geen bevriend land was, en dat men dus als zoodanig moest handelen. Zonder noodeloos de bevolking te drukken of te mishandelen, had men evenwel zich niet moeten ontzien om al die maatregelen te nemen, die voor het levensonderhoud en de verzorging der troepen noodig waren; men had vooral voor de veiligheid dier troepen moeten waken; men

had de woelingen der volksleiders moeten tegengaan, elke poging tot opstand in de geboorte moeten onderdrukken, elk gewelddadig verzet streng moeten straffen; men had, in één woord, zich moeten doen eerbiedigen en vreezen.

Zóó zoude een verstandig en krachtvol bevelhebber, een Saxen-Weimar, gehandeld hebben; maar om zoo te handelen, had de regering geene bevelen gegeven, en de generaal Cortheyligers was de man niet om zonder die bevelen de verantwoordelijkheid van zulk eene gedragswijze op zich te nemen. De krijgsmagt van dien bevelhebber werd geleid en bestuurd alsof het een tijd van diepe rust en vrede was; zij kreeg strenge bevelen om als vriend den inboorling te behandelen, van wien zij niets dan vijandschap ondervond; zij leed ontbering en gebrek, omdat zij zich niets met geweld mogt verschaffen, en haar niets goedwillig werd afgestaan; zij werd vermoeid door telkens strijdige bevelen, die maar al te duidelijk de weifelingen van den opperbevelhebber bewezen: den eenen dag werd een bataillon naar eene plaats gezonden, omdat men vreesde dat anders daar opstand zoude uitbreken; den volgenden dag werd dat bataillon weêr van daar weggenomen, omdat men vreesde dat de tegenwoordigheid der troepen in die plaats den opstand zou doen uitbreken. Beleedigingen, verguizingen van de zijde der bevolking, moesten van de zijde der troepen met lijdzaam geduld beantwoord worden; daardoor verflaauwde het zelfvertrouwen des soldaats; daardoor wies de moed der opstandelingen. De meest gewone maatregelen van veiligheid, die het oorlogsgevaar voorschrijft, mogten niet worden aangewend: ongehinderd, zonder eenige navraag of oponthoud, moesten de posten en schildwachten alle menschen voorbij laten gaan en rondtrekken, al was het zonneklaar bewezen, dat die menschen met de meest vijandige bedoelingen kwamen, met volle hand het zaad des oproers strooiden, of als bespieders de sterkte en stellingen der Nederlandsche krijgsmagt gadesloegen, om op die kennis het ontwerp van eene overvalling te bouwen.

Het is hoofdzakelijk aan zulk een gebrekkig krijgsbestuur te wijten geweest, dat een klein gedeelte van het 7de Regiment de oneer onderging, van in den nacht van 22 op 23 September overvallen te worden in Oreye, een dorp halfweg Luik en Thienen gelegen. Luik, minder bedreigd dan Brussel door de Hollandsche wapenmagt, wilde de hoofdstad hulp bieden, en

eene afdeeling van eenige honderden vrijwilligers, aangevoerd door Rogier, - den lateren uitstekenden staatsman, aan wien België zooveel verschuldigd is, - trok derwaarts heen. Die afdeeling, of een gedeelte daarvan, was het, die te Oreye eene kompagnie van het 7de Regiment overviel, uiteendreef en eenige verliezen toebragt. Het stoffelijk nadeel, dat deze overvalling ons veroorzaakte, was van zeer weinig belang; het zedelijk nadeel was zeer groot, want die gebeurtenis werkte slecht op den geest onzer troepen en verhoogde daarentegen den moed der opstandelingen, die haar als eene belangrijke overwinning voorstelden. De overvalling moet voornamelijk gelukt zijn, door dat de Luikenaars zich vooraf deden gaan door eene *diligence*, geheel gevuld met een aantal der hunnen; door de schildwacht aangeroepen, was het antwoord: '*diligence*,' voldoende om dit rijtuig, mét de gewapende vijanden die het bevatte, ondoorzocht en ongehinderd te laten komen tot voor den niets kwaads vermoedenden Hollandschen wachtpost; zoozeer was het toen den troepen ingeprent, om toch vooral niet de minste stoornis of oponthoud aan de openbare vervoermiddelen toe te brengen. Dat een reiziger een uur later aankwam op de plaats zijner bestemming, was een gruwel, die niet mogt plaats hebben; dat het bloed van den armen soldaat nutteloos en straffeloos werd vergoten, dat de eer der wapenen werd gekrenkt, was eene bijzaak!

Die overvalling bij Oreye is evenzeer te wijten geweest aan het verkeerde beleid van den opperbevelhebber, als aan de gebrekkige beschikkingen, door de in dat dorp aanwezige officieren genomen. Dit laatste vordert eenige toelichting: die officieren hebben geheel en al de hun gegevene bevelen opgevolgd, geheel en al gedaan wat hun voorgeschreven was; zoo als zij gehandeld hebben, zoude denkelijk het grootste gedeelte der officieren van dien tijd hebben gehandeld: en neemt men dit in aanmerking - zoo als natuurlijk de billijkheid vordert - dan valt aan die bevelhebbers te Oreye niet het minste verwijt te doen; want het gebrekkige van hunne beschikkingen is geheel en al de vrucht van hun tijd, van hunne militaire opleiding, van de strenge wijze waarop toen alles werd tegengegaan, wat op zelfdenken en zelfhandelen geleek. - Wij zouden ons geheel en al vergissen, wanneer het in onze dagen nog even zoo zoude toegaan. Natuurlijk, er kunnen nog altijd misslagen worden begaan; er kan nog altijd onachtzaamheid en pligtverzuim plaats hebben; en overvallingen behooren dus niet tot de

onmogelijkheden; maar de oorzaken, die tot een tegenspoed als die bij Oreye geleid hebben, bestaan, gelooven wij, bij het Nederlandsche leger niet meer. De Nederlandsche officier is thans veel meer gewend om te denken en uit zich zelf te handelen, en hij weet thans dat men van ontvangene voorschriften kan en moet afwijken, wanneer men de zekerheid heeft, dat die afwijking het algemeen belang bevordert en de eer der wapenen verzekert.

De aanval van het Nederlandsche leger op Brussel heeft plaats en Cortheyligers met zijne troepenmagt zal daartoe medewerken; die medewerking zal echter maar eene zijdelingsche zijn en wordt verrigt met eene flaauwheid en eene halfheid, het gewone kenmerk van de krijgsverrigtingen dier dagen. Eerst wordt eene afdeeling naar Leuven afgezonden om die stad te bedreigen, daardoor de magt der opstandelingen daarheen te lokken en op die wijze den aanval op Brussel gemakkelijker te maken; die Hollandsche afdeeling vertoont zich even voor Leuven, maar trekt spoedig, onverrigterzake, weêr terug: het was niets anders dan eene schijnvertooning, die den vijand stout doet worden op zijne kracht, de geregelde troepen aan de hunne doet twijfelen. Den 27sten September krijgt Cortheyligers bevel om, met 7 bataillons voetvolk, 1 regiment ruiterij en 1 batterij veldartillerie, naar Brussel te trekken; - het was toen reeds te laat: de kamp in Brussel's straten was reeds tot eene beslissing gekomen.

‘Die togt naar Brussel’, zegt van Alderwerelt, is op ellendige wijze verrigt geworden; - en hoe hard dit oordeel ook zij, het is niet *te* hard, wanneer men maar eenig geloof mag slaan aan de opgaven van hen, welke toen, mét Cortheyligers, dien togt hebben medegemaakt.

Nog den 27sten September vereenigt die bevelhebber zijne magt in de omstreken van St. Truijen, en stelt die, in den vroegen ochtend van den 28sten, in beweging. Indien men den marsch over Diest en Aerschot had genomen, zou men denkelijk weinig oponthoud hebben ondervonden, omdat dáár de landstreek nog rustig was; in stede daarvan besluit men over de in opstand zijnde steden Thienen en Leuven te trekken. Dit besluit, dat een bewijs van krachtbetoon kon zijn, zou allen lof verdiend hebben, wanneer men ook krachtig gehandeld had; maar in plaats daarvan, gaat men met de uiterste flaauwheid te werk. Men komt voor Thienen, vindt de bevolking

daar tot wederstand bereid, doet niets om die stad tot onderwerping te brengen, maar gaat, na een kort oponthoud, links om Thienen heen en trekt op Hougaerde; - de opstandelingen beroemden er zich later op, dat de *boterpotten*, op de wallen van Thienen geplaatst, voor kanonnen waren aangezien en de Hollanders hadden doen aftrekken; een verloren gevecht doet minder kwaad aan een leger, dan zulk eene verkleining van zijn naam - Het oponthoud voor Thienen, de slechte toestand der landwegen die men volgde, en het tijdverlies te weeg gebragt door eene vergissing bij de marschregeling, deden zooveel tijd verspillen, dat de avond was gevallen toen men Hougaerde bereikte; men was den geheelen dag in beweging geweest om *hoogstens* zes uur afstands af te leggen. Te Hougaerde vond men eenige levensmiddelen; geregelde uitdeeling daarvan had niet plaats; de een kreeg wat, de ander niets.

Den 29sten September wordt de marsch voortgezet, over ellendig slechte binnenwegen, naar Neerijssche en Corbeek aan de Dyle. Bij het dorp Bossut krijgt de Hollandsche bevelhebber een nummer in handen van het Brusselsche dagblad ‘le courrier des Pays-Bas’; hij ziet daaruit, dat de hoofdmagt van het Nederlandsche leger Brussel weêr heeft verlaten, en dat dus zijn togt daarheen doelloos is geworden. Wat nu verrigt? - Cortheyligers wil, aanvankelijk, naar de zijde van Maastricht en Luik terugkeeren, en zijne troepen slaan weêr den weg naar Hougaerde in, maar na een korten tijd in die rigting te zijn voortgegaan, verandert de Hollandsche bevelhebber van inzigten en besluit nu het hoofdleger op te zoeken en zich daarbij aan te sluiten. Die gedurige verandering van marschrigting, en ook de omstandigheid, dat men door gemis van gidsen verdwaalde, waren oorzaak dat het weêr avond was toen men Neerijssche en Corbeek bereikte. Levensmiddelen vond men daar niet voor de troepen, die toen, zooals bijna over den geheelen marsch, zich grootendeels moesten voeden met raauwe wortelen en knollen.

Den 30sten September bereikt men Cortenbergh, dat regtstreeks maar twee of drie uren gaans van Corbeek en Neerijssche verwijderd is; toch brengt men zes of zeven uren tijds door om dien afstand af te leggen, omdat men over slechte zijwegen voorttrok. Onderweg, te Leefdael, ontmoet men een hoop gewapende opstandelingen, die men uiteendrijft. Te Cortenbergh, waar eindelijk de troepen gevoed werden ‘door de inwoners tegen

betaling' (bl. 133), ontdekt men in de verte, naar de zijde van Vilvoorden, de achterhoede van het hoofdleger. De vereeniging met die hoofdmagt wordt den 1sten October verrigt, en hiermede eindigt die togt, die niet gunstig getuigt voor het beleid des aanvoerders. Niettegenstaande de marschen niet groot waren, waren zij zoo verkeerd geregeld en werd daarbij zoo weinig voor den soldaat gezorgd, dat vele manschappen door vermoeijenis moesten achterblijven.

Een gedeelte van de magt van Cortheyligers, de 8ste afdeeling infanterie, het regiment dragonders N°. 5 en de veldbatterij van Brade, werd naar Maastricht gezonden, het overige bij het hoofdleger gevoegd. Dat hoofdleger, toen 15 à 16000 man uitmakende, bleef in de eerste dagen van October rustig en ongemoeid in stellingen aan de Nêthe en aan de Dyle, en zelfs nog ten zuiden van laatstgenoemde rivier. Na den mislukten aanval op Brussel, verloopt er een tijdvak van twee of drie weken, waarin bijna geene vijandelijkheden plaats hebben; en het ontbrak dus toen noch aan tijd, noch aan gelegenheid, om de verliezen van het Nederlandsche leger aan te vullen, en dat leger weêr in zulk een geduchten toestand te brengen, dat het den aanval op Brussel zou kunnen hervatten, of voor het minst het aan de opstandelingen onmogelijk maken om verder noordwaarts door te dringen. Een verkeerd legerbestuur en de afval die reeds begon te ontstaan onder de Belgische gedeelten van het Nederlandsche leger, namen moed en zelfvertrouwen bij dat leger weg, en gaven een ongeregeld, maar ondernemend en dapper vijand, het middel om tot den aanval over te gaan en onze krijgsmagt tot binnen de palen van Noord-Nederland terug te drijven. De zedelijke kracht ontbrak ons toen, en die is beslissend in den oorlog.

Zie hier het beeld dat von Gagern geeft van den toestand van zaken bij het Nederlandsche leger, gedurende de eerste helft van October:

'Overal lange gezigten, aan de eene zijde klagten over de bevelen, aan de andere zijde over de uitvoering der bevelen. Hier reeds de eerste sporen van het wankelen der trouw bij de Belgen; het begon bij de kavallerie; overal gaven de officieren het slechte voorbeeld. Bij een kurassier-regiment had de majoor Salis, een Zwitser, hevige woorden met den Belgischen majoor Mertens, die reeds zeide: "*qu'il ne croyait pas de son devoir d'être le bourreau de ses compatriotes*." De Prins wilde het bijleggen; Salis werd verwijderd.....

De troepen waren gedeeltelijk gekantonneerd, gedeeltelijk in

bivaks, met voorposten naar de zijde van Brussel. In het geheele hoofdkwartier was geen enkele kaart van Ferraris of Capitaine; den steenweg van Antwerpen náar Brussel kende men, en dat scheen voor den opmarsch voldoende. Ik moest dus mijne kaart van Ferraris aan Prins Frederik leenen.'

'Er hadden geene gevechten plaats; er kwamen rapporten in, dat eenige voorposten in den rug waren overvallen en opgeligt; maar er bestonden reeds komplotten, en men verdichtte overvallingen door den vijand, om de desertie te verbergen.

De gevaarlijkste vijand was reeds in onze gelederen; de slechte gezindheid der Belgen, vooral der officieren, werd duidelijker en stouter. Eenigen hielden zich ziek; anderen verklaarden, dat zij niet tegen hun vaderland wilden dienen; sommigen vroegen reeds hun ontslag, en gingen weg zonder dat af te wachten.'

'Daarbij begon de dienst der troepen reeds afmattend te worden, deels door de groote uitbreiding der voorposten, deels omdat men in het inwendige der kantonnementen op zijne hoede moest zijn tegen verraad, verleiding en overvalling. Te Mechelen en te Antwerpen bivakkeerden reeds eenige bataillons op de marktpleinen. Het werd voor de bevelhebbers uitermate moeijelijk om zich goed te gedragen ten aanzien der Belgische soldaten of officieren; mistrouwen en blijken van achterdocht konden hen, die nog goed gezind waren, krenken en in hunne trouw doen wankelen; te veel vertrouwen kon de Hollanders in gevaar brengen; toegevendheid en dubbelzinnige uitdrukkingen konden voor zwakheid en vrees doorgaan en de slechten stoutmoedig maken; te groote strengheid eindelijk kon, bij de gisting der gemoederen, eene uitbarsting te weeg brengen.....'

De hoofden van den Belgischen opstand, onderrigt van dien toestand van zaken bij het Nederlandsche leger en bouwende op de verstandhoudingen, die zij reeds hadden aangeknoopt met het Belgische gedeelte van dat leger, besluiten tot den aanval over te gaan. Met half-October rukken hunne heirscharen vooruit; ongeregelde krijgsbenden, uit allerlei bestanddeelen zamengesteld, maar die vol geestdrift en dapperheid waren en aangevoerd werden door stoute, ondernemende bevelhebbers, wien het niet aan bekwaamheid ontbrak. Links rukt Mellinet naar de zijde van Waelhem voort, en wikkelt zich in verschillende gevechten met

de Nederlanders; regts omtrekt Niellon den liukervleugel van ons leger en maakt zich den 16den of 17den October meester van de stad Lier, die verlaten wordt door de uit Zuid-Nederlanders bestaande 15de afdeeling infanterie. Saxen-Weimar verzamelt eene troepenmagt en wil die stad hernemen; maar op het oogenblik dat hij hierin zal slagen, krijgt hij bevel om van die onderneming af te zien; - het blijft in het onzekere, door wien dat bevel gegeven is. De Nederlandsche legermagt verlaat daarop de rivier de Nêthe en trekt terug naar de zijde der stad Antwerpen, waarheen zij gevolgd wordt door de zegevierende vrijscharen der Belgische opstandelingen.

Uit van Alderwerelt's geschiedenis nemen wij hier verkort het verhaal over van de krijgsverrigtingen dier dagen, voor zoover het 7de Regiment daaraan heeft deel genomen. Overtuigend zal uit dat verhaal blijken, èn de krijgsdeugd van dat regiment, èn de waarheid, dat de tegenspoeden, toen door de Nederlandsche troepen ondervonden, volstrekt niet te wijten zijn geweest aan gemis aan dapperheid bij de troepen.

Het 3de of flankbataillon van de 7de afdeeling was, tot den 13den October, in de vooruitspringende stelling van Sas van Campenhout gebleven, waar het wel verontrust werd door den vijand, maar niet ernstig aangevallen. Het 2de bataillon, dat het flankbataillon daar afloste, sloeg den 16den October een aanval des vijands af. Waarschijnlijk ten gevolge van de omtrekkende beweging door Niellon tegen onzen linkervleugel ondernomen, gingen de Nederlandsche troepen achter de rivier de Nêthe terug. Den 18den October, 's avonds, kwam het flankbataillon van het 7de Regiment te Duffel, waar het eene ontmoeting had met eene afdeeling van Niellon, en een twintigtal opstandelingen krijgsgevangen maakte. Het 1ste en 2de bataillon van het 7de Regiment bereikten op den avond van den 18den Waelhem, en werden daar, de drie volgende dagen, in gevecht gewikkeld met de troepen van Mellinet. Van Alderwerelt geeft het volgende verhaal van dien strijd bij Waelhem, die voor ons niet zonder roem is geweest:

'.....Het 1ste en 2de bataillon bevonden zich te Waelhem, met het instructie-bataillon.....

De corpsen, die in den avond van den 18den te Waelhem waren gekomen, hadden den nacht in het zuidelijk gedeelte van dat dorp op de straatsteenen doorgebragt, zonder door de Belgen verontrust te zijn geworden. Maar des anderen daags

werd de kolonel Monhemius, welke hier het bevel voerde, door den overste de Gumöens van den generalen staf, die met de diligence uit Mechelen kwam doorrijden, onderrigt, dat de vijand in aantogt was, en denkelijk tegen het middaguur de positie zou komen aanvallen. Eenvoudige maar vreemde wijze voorwaar, om van de bewegingen des vijands onderrigt te worden! Het 2de bataillon nam nu voorwaarts van het dorp stelling, door eene sterke tirailleurlinie gedekt; de overige troepen bleven meer achterwaarts; tegen twaalf ure kwamen werkelijk de Belgen opzetten. Er ontwikkelde zich een tirailleurgevecht, waaraan langzamerhand het geheele 2de bataillon deel nam, op een paar pelotons na, die aan den ingang van Waelhem bleven opgesteld. Dit duurde tot in den namiddag, toen onverwachts het bevel kwam, dat het Instructie-bataillon op Contich terug moest gaan, terwijl het 1ste bataillon te Boom aan de Rupel, en eene kompagnie van het 2de bataillon te Rumpst stelling moest gaan nemen. Het werd nu gewaagd met slechts drie kompagniën voorwaarts van de Nêthe te blijven stand houden; en de majoor van Aerssen besloot dan ook zich achter de rivier op te stellen. Nu wilde het toeval, dat iets te voren te Waelhem twee veldstukken waren aangekomen, onder bevel van den 2den luitenant R.F. de Bruyn. Die stukken, aanvankelijk achter de brug, welke de beide oevers der rivier verbindt, opgesteld, werden nu naar voren gebragt en achter de pelotons, die vóór den toegang stonden, geplaatst. De tirailleur-linie week toen langzaam terug, in het midden eene opening latende. De Belgen rukten meer en meer vooruit, en begingen den misslag van daarbij te veel op elkander te dringen. Eensklaps openden zich nu de beide pelotons, en met een gaf de Bruyn, die zijne vuurmonden met kartetsen had doen laden, bevel om los te branden. Zelden misschien deden twee schoten grooter uitwerking. Als van een panischen schrik getroffen, togen de opstandelingen, eene menigte gekwetsten achterlatende, op de vlugt, met zoo veel haast, dat de kogels van eenige vooruitgesnelde manschappen hen niet eens meer konden bereiken. Het bataillon ging nu terug tot achter de brug, die afgedraaid werd, en nam aan beide zijden daarvan stelling. De 4de kompagnie (kapitein Paternostre du Montlion) vertrok toen naar Rumpst.

Niet voor tien of elf ure in den morgen van den volgenden dag, waagden het de Belgen, den aanval te hervatten. Toen openden zij uit de huizen van het dorp en uit een nabij gelegen molen

een vrij levendig vuur, dat door de onzen van achter den dijk op den regteroever, dien zij van een doorloopend banket voorzien en met behulp van balken hier en daar opgehoogd hadden, zoo goed mogelijk beantwoord werd. Daarbij bleef echter het voordeel, zoo als van zelf spreekt, aan de zijde der opstandelingen. Waren zij betere schutters geweest, dan zou het 2de bataillon hier zeker nog al belangrijk geleden hebben; maar nu vond slechts een enkele kogel zijn man, en zoo was het getal der buiten gevecht gestelden dan ook aan onze zijde zeer gering. Uit den molen deed de vijand nog het meeste kwaad. De Bruyn, wiens stukken, hoewel achter een laag muurtje geplaatst en door eene soort van blindering gedekt, nog al veel te lijden hadden, trachtte daarom die ter neêr te schieten; maar te vergeefs. Eerst den volgenden dag gelukte het onze kanonniers, door eenige goed aangebragte schoten, de Belgen daaruit voor goed te verdrijven.'

Terwijl van Aerssen zoo te Waelhem den vijand in het front tegenhoudt, neemt hij te gelijker tijd voorzorgen tegen eene omtrekking; herhaaldelijk worden patrouilles langs de Nêthe afgezonden, links naar Duffel en regts naar Rumpst. Eene dier patrouilles berigt, dat halfweg Waelhem en Duffel de vijand waarschijnlijk de Nêthe wil overtrekken, want dat hij daar op den linkeroever een aantal schuiten vereenigd heeft, beschermd door eene wacht. De 1ste luitenant van der Laan wordt met een detachement derwaarts gezonden; en nadat de Hollanders door hun vuur de Belgische wacht verdreven hebben, worden de schuiten door eenige vrijwilligers in stukken gehakt of verbrand. Reint Fenneman, een loteling, hoewel door een kogel aan den voet gewond, blijft evenwel voortwerken tot dat de arbeid volbragt is.

Het gevecht van den volgenden dag wordt aldus vermeld:

Den 21sten werd, reeds vroeg in den morgen, het vuur met hevigheid hervat. Dien dag leed het bataillon, maar vooral de artillerie, nog al belangrijke verliezen. De kapitein Ditt kreeg een kogel door de schakot, rakelings langs het hoofd; de sergeant-majoor Bruyst van de 2de kompagnie werd doodelijk in de borst getroffen; verscheidene manschappen werden gekwetst. Een kogel rukte den 2den luitenant de Bruyn, die zich hier met zijne artillerie bij uitstek dapper kweet, de epaulet van den schouder; en van de bedienings-manschap werd de helft buiten gevecht gesteld. De stukken, die tot hiertoe nabij de

brug hadden gestaan, moesten nu, de gemaakte blindering geheel vernield zijnde, terug worden getrokken. Eenige flinke soldaten van de kompagnie van den kapitein Ditt bragten ze daarop onder een hevig vuur achteruit, tot bij eene traverse, die den dag te voren ter bescherming van de gemeenschap tusschen de 1ste en 2de kompagnie op vier honderd passen van de brug was opgeworpen geworden.

Met vuren en wedervuren verstreken zoo de morgen- en middaguren, toen eindelijk, het zal omstreeks vijf uren geweest zijn, de Belgen tot een regtstreekschen aanval op de brug overgingen. Eenige waaghalzen gingen vooruit, zich dekkende door planken, die zij voor 't lijf hielden. Een hunner droeg een groot vaandel, en daarachter volgden, juichende en tierende, een paar honderd opstandelingen. Zij drongen, hoewel door een allerhevigst vuur ontvangen, tot aan de brug door en trachtten die om te halen. Maar dit gelukte niet, en de kogels van het 2de bataillon namen velen weg uit de gelederen: er begon weifeling te ontstaan. Toen plantte een uit den hoop het vaandel op de brug, dat bevestigende aan een lantaarnpaal. Maar nog geen seconde later zonk hij reeds ineen, door een kogel getroffen. Een tweede, die naast hem stond, en nog een ander daarnevens, trof hetzelfde lot: de kogels der onzen hadden schoon spel te midden van den digten drom der aanvallers. Toen deden een paar goed gerigte schoten uit de vuurmonden van de Bruyn verwaaring ontstaan, en een dadelijk daarop gevolgd salvo uit de geweren maakte een einde aan het gevecht. Plotselinge overgangen van eene alles trotserende geestdrift in eene volslagen ontmoediging zijn niet vreemd aan krijgsbenden, die, gelijk de Belgische, in der haast bijeengeraapt, niet georganiseerd en niet geoefend zijn. De troep, die zoo even nog den schijn had, als wist hij van geen wijken, toog na het laatste salvo der onzen eensklaps op de vlugt, en gaf zich zelfs den tijd niet het vaandel, dat nog altijd op de brug stond te wapperen, mede te voeren. En zoo lang het dag was, keerde geen der aanvallers terug, om dat doek, dat hun dierbaar moest wezen, terug te halen; en later....

De avond was naauwelijks gevallen, of een soldaat van de 2de kompagnie, de militien Bajink, ontdeed zich van zijne kleederen en begaf zich te water. Hij zwom de Nêthe over. Hij klom, aan den oever gekomen, langs een paal der brug naar boven. Hij sneed de touwen los, waarmede de vlaggestok aan

de lantaarn bevestigd was; het vaandel der Belgen was hem. Maar daar hoort hij gerucht. Hij vreest dat men hem het pas gewonnen kleinood zal ontrooven, en voor alles dat willende voorkomen, werpt hij het over het open vak der brug den zijnen toe. Ongelukkig had hij zijn worp slecht berekend. Het bemagtigde vaandel viel in de rivier en werd door den snellen stroom der Nêthe weggevoerd. De brave Bajink redde zich nog ter goeder ure, en drie weken later zag hij zich de borst versierd met het ridderkruis der militaire Willemsorde. Diezelfde onderscheiding viel toen ten deel aan den majoor van Aerssen en nevens hem aan den kapitein Ditt, die zich, volgens de getuigenis van den kommandant van het 2de bataillon, op den dag van den 21sten 'bijzonder en meer nog dan anders, van zijn pligt gekweten had.'

'Nadat Bajink tot de zijnen was wedergekeerd, vielen er van de zijde der Belgen nog eenige schoten, die echter van den kant der Hollanders, wijl men toch niets kon onderscheiden, niet beantwoord werden. Dat vuren hield dan ook spoedig weder op. Weinige oogenblikken later kwam de order om Waelhem te verlaten. Het bataillon moest op Edeghem teruggaan, na de brug te hebben verbrand, tot welk einde reeds eenige mineurs uit Antwerpen waren afgezonden. De komst dier mineurs werd echter niet afgewacht. Er was juist een schip met houten latten geladen de rivier komen afzakken. De schipper, een Hollander, hoorende wat er geschieden moest, gaf bereidwillig schip en hout ten beste om de brug te verbranden, wat door den sergeant van Heerde, onder het vuur der Belgen, die op het zien der vlammen dadelijk weder waren komen opdagen, kloekmoedig ten uitvoer werd gebragt. Van Heerde kreeg bij deze gelegenheid verscheidene kogels door de kapot, maar hij zelf bleef, als door een wonder, ongedeerd.....'

Dit verhaal, hoevele bijzonderheden ook bevattende, laat evenwel verschillende punten in het duister: men ziet daaruit niet, *wie* het bevel gegeven heeft, dat op den 19den October het instructie-bataillon op Contich moest gaan, en het bataillon van Monhemius op Boom; het wordt niet opgehelderd, op *wiens last* de stelling bij de brug van Waelhem werd verlaten; dit blijft even zoo in het duister, als de oorzaak van het afzien van den aanval op Lier. Uit niets blijkt het ook, wie toen eigenlijk het opperbevel voerde, zoo niet over het ge-

heele leger, dan toch over de troepen in de stelling aan de Nêthe.

Om zoo veel mogelijk licht te vespreiden over dit vrij duistere gedeelte van onze nieuwere krijgsgeschiedenis, volgt hier wat von Gagern over de gebeurtenissen van die dagen zegt. Hierbij moet echter de aanmerking worden gemaakt, dat ook in zijn verhaal kleine onnaauwkeurigheden kunnen worden opgemerkt, onder anderen wat betreft het bezetten van Duffel. Zie hier dat verhaal:

'Den 16^{den} October was ik te Antwerpen aan tafel bij den Hertog' (Saxen-Weimar); behalve de andere staf-officieren waren daar ook de Hanoversche Consul Ellerman en de natuurkenner Siebold genoodigd. De laatste, die zich lang op Java en in China en Japan had opgehouden en eerst kortelings uit zijne Japansche gevangenschap was verlost, hield ons bezig met zijne belangrijke mededeelingen. Bij het nageregt liet hij een Javaan en een Chinees, die hij uit de Oost had medegebragt, in hunne talen spreken, schrijven en allerlei pligtplegingen maken. Daar kwam Nepveu, en bragt mondelings aan den hertog het bevel om dadelijk naar Lier op te rukken, dat door de oproerlingen bedreigd werd en alleen bezet was door de 15de afdeeling, waarop men niet meer kon rekenen.

'Men had het voornemen stelling te nemen achter de Nêthe; het was dus van belang, Lier niet te verliezen, dat tot aanleuning voor den linkervleugel diende.

Nog dien avond marcheerden wij; bij Moortsel kwamen wij den kolonel de Lens tegen, met de 15de afdeeling; Lier was reeds in 's vijands handen.....

In den nacht van den 16^{den} op den 17^{den}, dien de hertog doorbragt in de herberg te Vieux-Dieu (aan de vereeniging der wegen van Mechelen en Lier naar Antwerpen), kwam de kolonel Brias en zeide: dat hij gehoord had, dat men voornemens was morgen Lier aan te vallen; tot zijn groot leedwezen moest hij den hertog melden, dat hij op zijn regiment niet meer kon rekenen; zijne huzaren weigerden om te marcheren en te vechten. De hertog antwoordde kort en bondig: "*fort bien, colonel; si vos hussards manquent de courage pour se battre, ils resteront en arrière; il y aura toujours assez de braves gens, qui feront leur devoir*." Brias was zwak en zonder karakter; hij liep geheel aan den leiband van de Belgische officieren van zijn regiment. Den volgenden ochtend trok onze kolonne de huzaren voorbij, en betrok een bivak bij Boekhoute; wij waren

daar naauwelijks een uur, toen het regiment huzaren aankwam. De huzaren, meerendeels Belgen, hadden verklaard, dat zij niet wilden achterblijven als smeerlappen, en hadden de Belgische officieren met zich medegesleept. Geheel verlegen kwam Brias bij den hertog aan.

Bij den krijgsraad, die den 17^{den} te Waarloos werd gehouden, waren de generaal Cortheyligers, de hertog, de kolonel Reuther en ik. Cortheyligers sprak bedaard, eenvoudig, duidelijk en bepaald; zijne inzigten waren goed en praktisch. Van anderen heb ik gehoord, dat die bedaardheid en bepaaldheid niet dezelfde blijven, wanneer het oogenblik van handelen daar is. De hertog, wat woordenrijk bij zulke gelegenheden, beloofde zijne krachtige medewerking bij het aanvallen van Lier; en dat was hem ernst. De kolonel Reuther zeide ronduit: “door den tegenwoordigen toestand zijn onze troepen thans zoo gedemoraliseerd, dat men er niet op rekenen kan; elke onderneming, die eenige krachtsinspanning vordert, moet met zulke troepen mislukken, en kan tot niets anders leiden, dan om de eer te krenken van goede officieren; ik wacht geen gunstig gevolg van den aanval op Lier.” Ik haal dit gevoelen aan, omdat de dappere kolonel Reuther, weinige dagen later, bij Berchem, waar hij gesneuveld is, het bewijs heeft gegeven, dat het hem niet aan moed ontbrak. De mannen, die voorzigtig zijn in den raad en dapper in den strijd, zijn veel zeldzamer dan zij, die dapper in den raad zijn en voorzigtig in den strijd. Mijne meening was, den aanval te ondernemen, hoe onzeker de uitkomst ook mogt zijn, omdat het stormenderhand innemen van Lier een zeer goeden indruk op den soldaat zou maken, en door een mislukten aanval onze toestand niet zou verslimmeren.

Toen de generaal Cortheyligers te Waarloos aankwam, vond hij daar op den straatweg het 2de bataillon van de 5de afdeeling, dat de geweren aan rotten had gezet; de majoor Dittlinger, die het aanvoerde, had bevel gekregen om Duffel aan de Nêthe weêr te bezetten, dat 's ochtends willekeurig ontruimd was door den majoor Jevenois van de 15de afdeeling. Dittlinger had echter onder weg gehoord dat Duffel door den vijand was bezet; en zonder de minste poging te doen, zonder zelfs eene verkenning te verrigten, was hij teruggekeerd. Hij kreeg nu last om weêr daarheen te marcheren, en nu bevond men dat de vijandelijke bezetting uit zes dronken kerels bestond, die dadelijk de vlugt namen.

Den 18^{den}, juist toen de hertog uit het bivak van Boekhoute naar Lier wilde opbreken, kwamen er twee officieren, die met verlof naar Mechelen waren geweest, en zeiden: de generaal Cortheyligers had hun opgedragen om den hertog voorloopig kennis te geven, dat de beweging tegen Lier niet plaats zoude hebben; het schriftelijke tegenbevel zou dadelijk volgen. De hertog was van mijne meening, dat op zulke mondelinge kennisgeving niet te rekenen was, daar de zamentrekking voor Lier op een bepaald uur was vastgesteld; wij marcheerden af, en deden goed daaraan; het tegenbevel kwam niet; het was een misverstand geweest, - maar zonder kwade bedoelingen van de zijde der officieren, die Hollanders waren.

Bij Lier had een gevecht plaats, waarin de troepen zich zeer goed hielden. Zelfs de 15de afdeeling, die vroeger en later zoo weêrbarstig en oproerig was, kweet zich in den strijd goed van haren pligt; bijzonder onderscheidden zich de kolonialen, eene sterke kompagnie voor Java aangeworven soldaten, waarvan men thans, bij den dringenden nood, hier gebruik maakte. Bij een uitval door de Belgen ondernomen, werd Jouvenel, de dichter van de “Brabançonne”, op den steenweg door een kanonschot doodelijk gewond.

De hertog had zelf de tirailleurs geleid tot op een buks-schot afstands van de wallen van Lier, en bevond zich te voet in een zoo hevig tirailleur-vuur, dat ik hem waarschuwen moest om zich niet onnoodig te veel bloot te geven.

Op dat oogenblik kwam de luitenant van der Burgh van de huzaren aan, die door den kolonel Brias met eene gedrukte legerorder des Prinsen van Oranje naar den hertog was gezonden; en juist toen van der Burgh dat papier overreikte, viel er een kartetsschot, waardoor verscheidene soldaten gewond werden; een kartetskogel trof den stijgbeugel van den luotenant van der Burgh.’

‘Toen het donker werd, verving de generaal Favauge den hertog, die nog 's nachts naar Antwerpen terugkeerde.’

‘Het is zeer te bejammeren dat de aanval op Lier toen geen plaats heeft gehad; zooals in het algemeen, dat de voordeelige stelling achter de Nêthe, die eenige dagen later vrijwillig werd verlaten zonder dat de vijand ze ernstig aanviel, niet hardnekkig is verdedigd geworden; alleen bij de brug van Waelhem

had een tirailleurgevecht plaats. Het is mij onbekend wie dien terugtogt heeft bevolen, de generaal Cortheyligers of Prins Frederik.'

De verdedigingslijn der Nêthe verlatende, kon de Nederlandsche krijgsmagt eerst bij Antwerpen den vijand staande houden. Aan hem, die in die dagen met het opperbeleid over die krijgsmagt belast was, moest zich toen de vraag voordoen: moet de stad Antwerpen verlaten, of verdedigd worden? - Naar gelang van de keus tusschen die twee handelingen, moesten de bewegingen des legers worden geregeld; men kon het een of het ander kiezen; maar kiezen, duidelijk en bepaald kiezen, dat was een noodzakelijk vereischte om goed te handelen. Uit alles schijnt echter te blijken, dat men *niet* gekozen heeft; dat men gedurig heeft geweifeld; dat men het nooit regt eens is geweest met zich zelf, of men Antwerpen wilde behouden of niet. Dat hinken op twee gedachten heeft ook hier weêr aanleiding gegeven tot de meest verkeerde maatregelen, tot de ongelukkigste uitkomsten. In alle handelingen des levens, maar vooral bij oorlogshandelingen, is het eene hoofdzaak om duidelijk te weten, *wat* men wil.

Er waren gronden voor en tegen de verdediging der stad Antwerpen. Die verdediging was, al dan niet, goed, naar gelang van het oogpunt waaruit men den gang der gebeurtenissen beschouwt.

Beschouwt men den gang der gebeurtenissen uitsluitend uit het Hollandsche, uit het Noord-Nederlandsche oogpunt, dan was er toen niet de minste reden om Antwerpen te blijven bezetten en te verdedigen. Noord-Nederland verlangde toen niets liever dan eene geheele afscheiding van het opgestane België; het wilde op zich zelf staan, zoo als het twee eeuwen lang op zich zelf had gestaan; het wilde de banden geheel en al losmaken, waarmede de beide groote deelen van het rijk der Nederlanden aan elkander waren gehecht. Noord-Nederland had dus niet het minste belang om in België vestingen of vaste punten bezet te blijven houden en daarvoor strijdkrachten te gebruiken, die hoog noodig waren voor de verdediging van het eigen grondgebied. Had dus het Nederlandsche legerhoofd bij Antwerpen uitsluitend alleen op Holland's belangen te letten gehad, dan had hij die

stad alleen zoo lang in bezit blijven houden, als noodig was, om zooveel mogelijk de strijdmiddelen daaruit weg te nemen, en dan had hij daarna haar verlaten en was met zijne krijgsmagt naar Noord-Braband afgetrokken.

Maar uit het oogpunt der regering, uit het oogpunt van het regerende stamhuis, deed zich de zaak geheel anders voor. Die regering moest zorgen, niet alleen voor de belangen van Holland, maar ook voor die van België; zij was de regering van Noord-Nederland niet alleen, maar van *geheel* Nederland; het was haar pligt, evenzeer als haar belang, om de scheuring te voorkomen van het koningrijk der Nederlanden, waaraan de verdragen van 1815 het aanzijn hadden gegeven. De Koning der Nederlanden had pligten te vervullen, niet alleen jegens zijn eigen volk, maar ook jegens het overige Europa, dat hem, ook in het belang van het staatkundig evenwigt van dat werelddeel, op zijn troon had geplaatst; het is dus in Koning Willem I volstrekt niet af te keuren, dat hij aanvankelijk alle krachten inspande, om het opgestane België weêr onder zijne heerschappij te brengen. Alleen is het af te keuren in dien vorst, dat hij die krachtsinspanningen te lang bleef voortzetten, en daardoor het welzijn van Noord-Nederland in gevaar bragt; alleen is het af te keuren, dat hij voort bleef gaan met naar de onderwerping van België te streven, toen dat streven tot niets goeds meer kon leiden en toen het overtuigend was gebleken, dat de andere Europesche mogendheden, uit kortzigtige vrees hun belang en hunnen pligt verzakende, niets wilden doen tot herstel van dat koningrijk der Nederlanden, waaraan zij het aanzijn hadden gegeven.

De Nederlandsche regering van 1830 had dus gelijk, met België niet te willen opgeven; en om het te behouden of weêr te winnen, kon het bezet houden van de stad Antwerpen een goed middel zijn. Het bezit van die groote en rijke koopstad, bijna eene hoofdstad van België, zou den gewigtigsten invloed hebben op den gang der gebeurtenissen; men behield daardoor vasten voet in Zuid-Nederland; men gaf dan den opstand geen gewonnen spel; men had dan een vereenigingspunt voor de aanhangers, die het huis van Oranje in Braband telde; men kon daar de middelen beramen en voorbereiden, die de opgestane gewesten weêr tot onderwerping aan het koninklijk gezag moesten brengen. In één woord, de opstand van Augustus 1830 veranderde geheel en al van aard en van omvang, al naar gelang wij meester bleven

van Antwerpen of niet; bleven wij meester van Antwerpen, dan was het een opstand en niets meer, een feitelijk verzet van een gedeelte des volks tegen de regering, terwijl het andere gedeelte onderworpen en trouw bleef; verloren wij Antwerpen, dan was het eene geheele afscheuring van België, eene geheele ontbinding van het koningrijk der Nederlanden, en de opstand veranderde dan van aard en werd een kamp tusschen twee volken; een strijd tusschen de twee groote deelen, waaruit het koningrijk was gevormd geworden.

De regering had er dus groot belang bij, om, in October 1830, meester van Antwerpen te blijven, en zij had de middelen daartoe. In van Alderwerelt's werk vindt men eene opgave van de sterkte der corpsen, die op den 25sten October 1830 in of bij Antwerpen waren; het geheele bedrag dier sterkte is ongeveer 14000 man, en zelfs al trekt men daarvan enkele gedeelten af, die nog uit Belgische troepen bestonden, dan bleef er minstens nog 10 à 12000 man over, die beschikbaar waren voor het bezetten en verdedigen van Antwerpen. Die magt was daartoe ruimschoots voldoende, vooral daar men, over de Schelde, altijd toevoer en ondersteuning uit Holland kon verkrijgen, en de vijand, die tegenover ons stond, voor eene vesting zeer weinig te duchten moest zijn, omdat hem alle middelen ontbraken tot eene belegering. De eigenlijke vijand, dien men te vreezen had, was de bevolking zelve van Antwerpen; maar het is duidelijk, dat wanneer men maar goede maatregelen nam, die bevolking wel in toom was te houden: eene waakzame en krachtige policie, die de onruststokers wist op te sporen en onschadelijk te maken; het bezetten en versterken van de stadspoorten en stadswallen door bepaalde troepen-gedeelten, gehuisvest in de nabijzijnde wijk, en daardoor verzekerd van voeding en rust; het weren van alle verdachte vreemdelingen, het geheel ontwapenen der bevolking, - zie-daar de middelen, die, volgens alle waarschijnlijkheid, Antwerpen onderworpen zouden hebben gehouden aan het wettige gezag. Was er voor de burgerij iets drukkends in de aanwending dier middelen, zij had genoeg doen blijken van hare ongunstige gezindheid, om dat drukkende te regtvaardigen, dat bovendien door de noodzakelijkheid gewettigd werd.

Zeer gemakkelijk - merkt men mogelijk aan - is het om *na* gedane zaken te redeneren, en dan ijdele beschouwingen, zonder grond en zonder nut, voor den dag te brengen. - Wij

antwoorden daarop: dat het wel degelijk nut heeft om het verkeerde van gedane zaken op te sporen en aan te wijzen, ten einde door de kennis van de misslagen van het verleden, misslagen in de toekomst te vermijden; dat de eischen, bij deze beoordeeling gesteld, niet overdreven zijn, en dat de handelingen, die hier zijn aangegeven voor de verzekering van Antwerpen, uit den aard der zaak voortvloeiden; dat, toen eenmaal de aanval op Brussel mislukt was, men kon verwachten dat de opstand zich zoude uitbreiden en weldra ook Antwerpen bereiken; dat men dus die stad in staat van verdediging had moeten brengen, en dat men daartoe al den tijd heeft gehad. De meening, dat met aanwending der opgegevene middelen Antwerpen behouden had kunnen blijven, is niet zonder grond; dit bewijst het voorbeeld van eene andere Zuid-Nederlandsche stad, welke in die dagen, door de geestkracht van den opperbevelhebber, het wettig gezag heeft blijven eerbiedigen. Maastricht is, wel is waar, minder groot en minder volkrijk dan Antwerpen; maar de bezetting van de hoofdstad van Limburg was ook veel minder sterk, en bovendien was zij geheel beroofd van alle gemeenschap met Holland. Indien het, onder zoo ongunstige omstandigheden, aan den generaal Dibbets gelukt is, om Maastricht in onderwerping te houden, dan lijdt het geen twijfel, dat door het nemen van even beleidvolle en krachtige maatregelen Antwerpen voor ons behouden had kunnen blijven.

Maar van beleidvolle en krachtige maatregelen bij het opperbevel, was in de laatste helft van October, binnen Antwerpen, geen spoor; alles was daar wanorde en zwakheid; alles getuigde daar, dat het opperste krijgsgezag óf door niemand werd uitgeoefend, óf toevertrouwd was aan onbekwame handen. Het groote kwaad van den toenmaligen toestand van zaken bij ons, was toen daarin gelegen, dat er eigenlijk geen opperbevelhebber was. Het opperbevel over het Nederlandsche leger bij Antwerpen werd in die dagen den generaal Tindal aangeboden, maar deze stelde als voorwaarde, dat hij bij het uitoefenen van dat opperbevel geheele vrijheid van handelen moest hebben, en toen die voorwaarde niet werd ingewilligd, weigerde hij het opperbevel te aanvaarden. De generaal Tindal had hierin volkomen gelijk: het is onmogelijk om, in oorlogstijd, het opperbevel goed uit te oefenen, wanneer men niet geheel en al zijne eigene inzigten kan volgen; en hij, wien dat ontzegd wordt, hij, wien men door allerlei voorschriften in zijne handelingen

wil belemmeren, heeft het volste regt om van het opperbevel af te zien, en te weigeren om de verantwoordelijkheid op zich te nemen, die het met zich voert.

Toen ter tijd heerschte er, veel meer dan in onze dagen, een rampzalige geest van centralisatie in ons krijgsbeheer; alle bepalingen, alle voorschriften, moesten uitgaan van de ministeriële bureaux in den Haag; dáár alleen was kennis en wijsheid; dáár moest gedacht en gehandeld worden voor het geheele leger; en men zou het daar zeer euvel opgenomen hebben, wanneer een bevelhebber eigenmagtig zou zijn overgegaan tot eene handeling, al was die handeling nóg zoo goed, of al was die nóg zoo gebiedend voorgeschreven door de omstandigheden. In een tijd van rust en vrede, wanneer er niets ongewoons gebeurt, kan zulk eene wijze van beheer *uitvoerbaar* zijn, - *goed* is zij nooit; maar zoodra er onrust en gevaar is, zoodra oproer de maatschappij uit haar gewone spoor brengt, of het oorlogsvuur ontbrandt, dan blijkt het verderfelijke, het onzinnige van zulk een regeringsstelsel; de zwakke handen, die in vredestijd vermogend waren om, zoo goed als kwaad, de teugels van het bewind te besturen, zijn dan niet in staat om te voldoen aan de eischen, die de nood van het oogenblik doet; het is dan voor de regeerders onmogelijk, om in alles te voorzien en alles te regelen; zij *moeten* dan wel vertrouwen op het oordeel en verstand der bevelhebbers; en ongelukkiglijk heeft hun regeringsstelsel altijd gestrekt om oordeel en verstand te onderdrukken en van die bevelhebbers mannen te maken, die voor de geringste hunner handelingen een bepaald bevel der regering noodig hebben. Dan smaakt men spoedig de wrange vruchten van zulk een beheer; dan ontstaat er wanorde, regeringloosheid, het ergste wat men zich in krijgszaken kan voorstellen; niemand geeft bevelen, niemand weet wat zijn pligt is, en in dien staat van verwarring en bandeloosheid loopt de algemeene zaak gevaar van te gronde te gaan.

In zulk een droevigen toestand was het Nederlandsche krijgswezen in het najaar van 1830 gekomen, door een jammerlijk stelsel van beheer, dat, alles tot blinde werktuigen willende verlagen, alleen lette op het geregeld in acht nemen der vormen, en het wezen der zaak daaraan prijs gaf. Von Gagern deelt met bijtenden spot een voorbeeld mede van dat kleingeestige hechten aan vormen, het kenmerk van het krijgsbestuur dier dagen: ‘Gedurende dit tijdvak van ontbinding,’ zegt hij, ‘gingen de

bureaux van het Ministerie van Oorlog gedeeltelijk nog voort met handelen, alsof er niets was gebeurd; en de Hertog (Saxen-Weimar) ontving *zelfs toen nog* dienstbrieven en bevelen, die betrekking hadden op zijn kommando te Gent, en op de inspectie over regimenten, die reeds sedert eene maand niet meer bestonden! Wanneer men een hoofd, dat van het ligchaam is afgescheiden, galvaniseert, dan ziet men nog zenuwtrekkingen; - zoo was het hier.'

Het opperbevel over de Nederlandsche legermagt in die dagen, toen zij onder de muren van Antwerpen werd teruggedrongen, schijnt in handen te zijn geweest van de generaals Cortheyligers en Chassé; de eene voerde dit opperbevel, zoolang het leger in het open veld was, de andere toen het binnen de wallen der stad was teruggegaan. Noch de eene, noch de andere bevelhebber heeft hier van zijne bekwaamheid doen blijken.

De Nederlandsche krijgsmagt, van de Nêthe weggetrokken, moest niet dadelijk binnen Antwerpen komen, maar eerst nog eenige dagen in het open veld blijven, en daar, in verschillende gevechten, den vijand ophouden en hem beletten om zich onverwijld voor de muren dier stad te vertoonen. Die handeling was zeer goed te verklaren en te regtvaardigen geweest, wanneer het bezet blijven houden van Antwerpen in de plannen van de Nederlandsche bevelhebbers had gelegen, en wanneer dus dit oponthoud had moeten dienen om tijd te winnen tot het in staat van verdediging brengen dier stad. Maar zóó was het niet; uit alles blijkt het, dat het bezet blijven houden van Antwerpen een denkbeeld was, dat wel ter loops bij de Nederlandsche bevelhebbers is opgekomen, maar dat zij spoedig hebben opgegeven; en van den tijd, die doorgebragt werd met het ophouden van den vijand buiten de vesting, - van dien kostbaren tijd, dien de Nederlandsche bataillons met hun bloed moesten koopen! - werd weinig of geen gebruik gemaakt om die vesting in staat van verdediging te brengen. Onverschoonbaar was het gebrek aan toezigt ten aanzien der bevolking. Scharen vreemdelingen, met de meest vijandige bedoelingen vervuld, liet men ongehinderd binnen de stad, en lijdelijk bleef men het aanzien, toen zij daar bijna openlijk hunne plannen tot opstand beraamden. Nog meer onverschoonbaar was de weinige zorg, die men voor de Nederlandsche krijgsmagt droeg, en waardoor die krijgsmagt noodeloos aan vermoeijenissen en ontberingen werd prijsgegeven, noodeloos van rust en voedsel bleef verstoken. Dit is

een groote misslag in een legeraanvoerder: wilt gij dat uwe soldaten goed strijden, de vermoeijenissen en gevaren van den oorlog voortdurend blijven doorstaan, draag dan zorg voor hen, waak voor hun welzijn, verzeker hun voeding en rust, zooveel als de eischen van den oorlog dit toelaten; - in die handeling is de helft van de veldheerskunst gelegen.

Het 7de Regiment Infanterie heeft ook deel genomen aan de gevechten, welke hebben plaats gehad in de vier dagen, die er verliepen tusschen het verlaten van de Nêthe en het terugtrekken binnen Antwerpen's muren. Den 23sten October, gedurende bijna den ganschen dag, wordt, voorwaarts van Contich, het 2de bataillon in schermutselingen gewikkeld met de opstandelingen, die zelfs 's avonds geschut in werking brengen, dat evenwel door de duisternis weinig kwaad doet; de luitenant Weier, de sergeant Hendriks en de korporaal Heino muntten bij dien strijd door dapperheid uit. Het bataillon gaat daarop binnen Antwerpen terug, waar de beide andere bataillons het reeds waren voorafgegaan. Rust of verkwikking leverde het verblijf in die stad echter weinig aan de troepen op; wanneer zij niet onder de wapenen stonden om de wallen van Antwerpen te bezetten, dan verbleven zij in het arsenaal of in de eene of andere kazerne, waar zij zelfs geen stroo vonden, maar op de steenen moesten slapen; en behalve het rantsoen brood, werden hun geen levensmiddelen uitgedeeld. Desniettemin, hoe ook vermoeid en onverzorgd, legden het 2de en 3de bataillon van het 7de Regiment eene uitstekende dapperheid aan den dag, toen zij op den 25sten October te Berchem tegen den vijand werden aangevoerd. Van Alderwerelt geeft het volgende verhaal van de verrigtingen dier bataillons op dien dag.

De dag was reeds lang aangebroken, toen de opstandelingen in eene digte massa, voorafgegaan van enkele tirailleurs, ten aanval kwamen opdagen. Die den eersten schok hadden te weêrstaan, waren de soldaten van het flankbataillon. De kapitein van Tol, die hier hoofdzakelijk de verdediging bestuurde, had zijne 1ste kompagnie op en bij den steenweg naar Brussel, welke de positie nagenoeg in het midden doorsneed, stelling doen nemen. Enkele van zijne manschappen waren op den weg in eene doorsnijding geplaatst, waarachter, door eene lage borstwering gedekt, twee stukken stonden; de overigen hadden zich regts en links daarvan opgesteld. De 2de kompagnie (kapitein Westenberg) vormde den uitersten regtervleugel, terwijl het overige

van het bataillon zich voor een gedeelte achter de 1ste kompagnie, voor een gedeelte links daarvan bevond. Het 2de bataillon stond in en voor het dorp. Het meerendeel der troepen in de eerste linie had zich *en tirailleur* opgelost, waartoe het vrij bedekte terrein eene gunstige gelegenheid aanbood. - Van Tol, den vijand ziende naderen, beval nogmaals zijne soldaten aan, toch vooral niet te vuren vóórdat zij zoo goed als zeker waren van hun schot. Die aanbeveling werd door zijne flankeurs voortreffelijk nagekomen. Toen de aanrukkende kolonne goed onder bereik van het geschutvuur was gekomen, liet eerst de 2de luitenant Wagner, die hier over de sectie artillerie het bevel voerde, zijne beide stukken losbranden. Dat gaf reeds niet weinig verwarring, maar de kolonne rukte toch voorwaarts. Nu echter werd zij van alle zijden door een goed gerigt geweervuur bestookt, en dat deed - wij laten hier de woorden van een ooggetuige volgen - ‘zulk een overheerlijk effekt en dat volkje zoodanig culbuteren, dat zij op dit punt geen ernstigen aanval meer hebben durven ondernemen.’

‘Met zooveel te meer onstuimigheid drongen nu evenwel de opstandelingen op andere punten aan, terwijl in het front de 1e kompagnie door een onafgebroken tirailleur-gevecht werd bezig gehouden. Tevens trachtten zij, eenig geschut in werking gebragt hebbende, het dorp in brand te schieten, om zoo doende de onzen tot het verlaten der stelling te nopen. Maar van hunne granaten sprongen de meesten niet, en die sprongen deden weinig nadeel; en hunne pogingen om zijwaarts van den straatweg door te breken, stuitten af op den kloeken wederstand van de soldaten van het flankbataillon. Op den regtervleugel stond echter de kans meer dan eens uiterst hagchelijk. De 2de kompagnie had hier, zoo als door enkele gevangenen vernomen werd, met het korps van Chasteler te doen, grootendeels bestaande uit jagers van beroep, waaronder zich uitmuntende schutters bevonden. In en achter eene rij arbeiders-woningen geplaatst, die zich te dier hoogte bevond, onderhielden zij van daar een moorddadig vuur op onze troepen, die echter eveneens in een paar houten molens, en de kleine dijken die hier ter afscheiding van de verschillende stukken bouwland werden aangetroffen, geschikte middelen tot dekking vonden. Zij zouden echter op den duur den strijd niet hebben kunnen volhouden, indien hun niet bijwijlen uit de tweede linie versterking ware geworden. Zoo hadden de Belgen, het was nog in

den voormiddag, de tirailleurs van de 2de kompagnie reeds een heel eind doen teruggaan, toen nog juist ter goeder ure, om te te beletten dat de voorste der molens verloren ging, de 2de luitenant Grond, van de 9de afdeeling, aan het hoofd van een vijftig man vooruitgezonden, op de plaats des gevechts verscheen. Het gelukte hem onopgemerkt een dijkje, zijwaarts van den molen gelegen, te bereiken, vanwaar men een vrij en zeker schot had op den aanrukkenden vijand. Op den regterflank, op korten afstand, door een krachtig geweervuur bestookt en te gelijk in het front beschoten, was hij dan ook spoedig tot den terugtogt genoodzaakt, en die geschiedde met zooveel overhaasting, dat de meeste gekwetsten, ja zelfs de aanvoerder, zekere kapitein Frank, die doodelijk in de borst getroffen was, in onze handen werden achtergelaten. Iets later gelukte het den opstandelingen werkelijk de eerste linie te doorbreken. De kolonel Eymael, de 2de kompagnie regts en links ziende uitwijken, zond dadelijk ter harer ondersteuning een detachement vooruit van het 2de bataillon, onder bevel van den luitenant Weier. Maar de kapitein van Tol heeft insgelijks het gevaar bemerkt. Hij stelt zich aan het hoofd van een gedeelte van het flankbataillon, door hem in reserve gehouden, en rukt met den looppas op den vijand los. En deze aanval geschiedde met zooveel kracht, dat de Belgen geen oogenblik stand konden houden, en dat zij reeds in vollen aftogt waren toen Weier aankwam. Hij moest zich dus vergenoegen met hen een eindwegs te vervolgen en hun eenige kogels achterna te zenden. - Het moet bij deze gelegenheid zijn geweest, dat de graaf Frederik de Merode, de jongste der drie broeders, die toenmaals dat geslacht - het oudste, rijkste en meest geachte van België - vertegenwoordigden, als eenvoudig vrijwilliger, strijdende in de rijen zijner landgenooten, het leven liet voor de zaak van België's vrijheid.

Het gevecht werd sedert met tusschenpoozen tot ver in den avond voortgezet. De flankeurs der 7de afdeeling, hoewel zij den ganschen dag op een stuk droog brood moesten teren, betoonden zich zoo uiterst gewillig, zoo onvermoeid, zoo moedig, dat hunne officieren hen niet genoeg roemen konden; zelfs de enkele Belgen, die zich daaronder bevonden, plaatsvervangers van dit jaar, deden zeer goed hun pligt; 's avonds echter, bij het binnenrukken van Antwerpen, volgden ook zij het voorbeeld van de meesten hunner landgenooten en verlieten zij hunne vanen. Hoe groot voor het overige de verliezen geweest zijn,

is niet met juistheid, zelfs niet eens in het ruwe, op te geven. De sectie artillerie had twee dooden en een paar gekwetsten, en bij de 1ste kompagnie waren 11 man buiten gevecht gesteld. De kompagnie van Westenberg heeft denkelijk meer verloren; maar de andere kompagniën hadden minder geleden. Om zich eenigzins te verkwikken kreeg de troep 's avonds uit de stad eenig gekookt eten; en hoewel dat reeds lang te voren gereed gemaakt en dus steenkoud was, kwam het echter der hongerige magen van onze soldaten zeer wel te stade. Een paar uur later ontving de kolonel Eymael bevel, met zijne beide bataillons binnen Antwerpen te rukken; gelijk bevel ontvingen de overige korpsen, die nog buiten Antwerpen stonden. Onder een hevigen stortregen rukten de laatste overblijfselen van het leger te velde binnen de vesting, die zoo doende eene magt van ruim 11,000 man infanterie met 500 lanciers en 2 of 3 batterijen binnen hare muren vereenigd zag.'

Von Gagern, in zijne aanteekeningen, spreekt meer in het algemeen over de gebeurtenissen van dien dag, en natuurlijk dat hij dus niet zoo in bijzonderheden vermeldt, wat daarbij door het 7de Regiment is verrigt; toch kan men ook in zijn verhaal de namen van officieren van dat regiment met lof vermeld vinden:

.....Den 24sten October deed ik, op bevel des hertogs, eene verkenning van den noordelijken omtrek van Antwerpen, tusschen de Schelde en den Bredaschen steenweg. Toen ik tegen den middag bij Eekeren kwam, hoorde ik kanonvuur naar de zijde van Antwerpen en snelde dadelijk terug. Bij mij aan huis hoorde ik dat de hertog naar Berchem was opontboden, om het bevel over te nemen van den generaal Cortheyligers, die naar den Haag terugging.

Ik vond den hertog aan den uitgang van Berchem, aan gene zijde op den steenweg bij eene *coupure*, waarachter twee stukken geschut stonden; regts en links van den steenweg waren eenige kompagniën van de 9de afdeeling in een levendig tirailleur-vuur gewikkeld. De vijand had kanonnen, die, bedekt opgesteld en dikwijls van plaats wisselende, onophoudelijk op den uitgang van Berchem vuurden; maar de meeste schoten waren te hoog en troffen alleen de daken van Berchem. Onze troepen, 6 bataillons, stonden in een halven kring in eene uitgebreide stelling, die geen terreinvoordeelen opleverde, de regtervleugel bij Kiel, de linker- in Burgerhout. Het terrein

was zoo bedekt, dat men, de wegen uitgezonderd, niet dan *en tirailleur* kon werkzaam zijn.

De generaal Cortheyligers had den hertog niet afgewacht, maar het bevel overgegeven aan den kolonel Roemer, die zich ziek hield, en door den hertog, zoo als hij verdiende, op eene onvriendelijke wijze werd teruggezonden.

De vijand viel vooral aan links van Berchem, om tusschen dat dorp en Burgerhout door te dringen. Hier werd de dappere kolonel Reuther doodelijk gewond. Later geleidde ik daarheen eene sectie artillerie, die door eenige goed gerigte schoten den vijand in ontzag hield en onze troepen vertrouwen gaf.

Het behoeft niet gezegd te worden, dat de hertog, hier als altijd, door zijn voorbeeld den moed der troepen aanvuurde; verscheidene subaltern-officieren onderscheidden zich op dezen en op den volgenden dag; boven allen de kapitein van Tol en de luitenants de Haan en de Raadt; de Haan werd, twee dagen later, op de wallen van Antwerpen, door een schot uit een huis doodelijk gewond; maar twee hoofdofficieren, Schneider en Frantzen, werden om hunne houding op den 24sten door den hertog op eene verdiende wijze hard aangesproken.

In den nacht van den 24sten op den 25sten werden wij niet verontrust. De hertog zond, 's avonds laat, nog een berigt aan den generaal Chassé, waarbij hij versterking vroeg. Dit berigt werd door mijn broeder Max naar de Citadel gebragt, waar deze lang moest wachten voor dat hij werd toegelaten. De generaal Chassé liet hem toen bij zijn bed komen, en hoorde eenige bijzonderheden aan betreffende de ontmoediging der troepen; toen gaf hij hem een ordonnans-officier mede, om zelf de twee bataillons uit de kazerne te halen; in eene zaal, waar officieren en soldaten gekleed op den vloer lagen, werden zij, zoo als Max vertelde, door damp en stank omgeven en met vloeken ontvangen. De generaal Chassé liet hem toen vertrekken, met het bevel, dat de stelling *à toute outrance* moest verdedigd worden. Ik ging te voet, langs de keten onzer voorposten, en stiet op een vijandelijk piket; er vielen eenige schoten, maar de duisternis beschermde mij.

Bij het aanbreken van den dag rukten de Belgen in kolonne tegen Berchem op. Zoo als wij later hoorden, hadden zij het valsche berigt ontvangen, dat Berchem 's nachts door ons ontruimd was. Onze artillerie liet de kolonne tot op een goedeu afstand naderen, en joeg ze toen met een paar schoten op de

vlugt: bij deze gelegenheid moet graaf Frederik de Merode gesneuveld zijn.

Den geheelen dag van den 25sten bleven wij in deze stelling; de generaal Chassé had werkelijk de twee bataillons tot versterking en als reserve afgezonden; de vijand deed geen ernstigen aanval, maar het geschut- en tirailleur-vuur hield met lange tusschenpoozen aan.

Onze troepen waren zeer vermoeid, want sedert den 27sten hadden zij altijd heen en weêr gemarcheerd, op bivaks geweest, waar zij slecht verzorgd werden, en in gevechten, die tot geene uitkomst voerden; het doellooze der handelingen, de gedurige verandering in het opperbevel, de desertiën en het verraad, even zeer als het achterwege blijven van aanmoedigingen en belooningen, hadden gelijkelijk nadeelig gewerkt op den geest des soldaats. Een later berigt des hertogs, van den 29sten October, legde dit duidelijk uit.

Den 25sten tegen den middag stond de hertog bij de *coupure* bij den ingang van Berchem, toen er een vijandelijk kartetsschot viel, waarvan een kogel den hertog aan de hiel trof; - de hertog liet zich door zijn kamerdienaar den voet omwikkelen, een pantoffel daaraan vastmaken en vertoonde zich reeds den volgenden dag, ook te paard, in de straten van Antwerpen. Mij zond hij echter onverwijld naar den generaal Chassé, om te berigten dat hij gewond was en om hem verslag te doen van onzen toestand. Met moeite werd ik bij den ouden man toegelaten, die ziek en met halfgesloten oogen in een leuningstoel zat en naauwelijks in staat was om mij aan te hooren. Zijn antwoord was: '*ik zal met de Neef spreken*', zoo noemde hij Nepveu. Ik keerde naar Berchem terug; de hertog reed dadelijk weg in zijne *droschki*, en gedurende eenige uren had ik *quasi* het opperbevel, tot dat de kolonel Eymael kwam. Met genoegen herdenk ik dezen man, die zich met bedaardheid en opgeruimdheid (toenmaals zeldzame zaken) door mij inlichten liet aangaande den toestand en de stelling der troepen; hoewel ik hem voor de eerste maal zag, waren wij spoedig gemeenzaam, als oude vrienden. Den 27sten kreeg hij, op de wallen van Antwerpen, een schot in het onderlijf en stierf weinige dagen later op de Citadel.

'Hoe lang men die stelling voor Antwerpen nog bezetten moest, daarover was men in het onzekere; de bevelen waren dan eens zoo, dan eens anders; de oorzaak dier weifeling lag

daarin, dat, nadat tot dien tijd toe niet het allerminste gedaan was om de omstreken der vesting op te ruimen, de bevelhebber der genie zelfs niet wilde bepalen hoeveel dagen tijds hiervoor noodig waren, “daar de daartoe dienende gereedschappen nog niet aangeschaft en de bijlen nog niet geslepen waren.”

Tegen den avond van den 25sten, kort voor dat de duisternis inviel, kwam de generaal Favauge, die weêr het bevel overnam van den kolonel Eymael. Hij bragt als beslissing mede, dat de troepen te middernacht de stelling voor Antwerpen zouden verlaten en binnen de vesting teruggaan. De generaal Favauge had bij zich den kapitein Muller, die mij afloste.’

Wij zijn thans, bij de beschouwing van van Alderwerelt's geschiedenis, genaderd tot de dagen van 26 en 27 October 1830; die dagen, die altijd in droevige herinnering zullen blijven bij het Nederlandsche leger, en vooral bij het 7de Regiment Infanterie, dat toen zoo velen der zijnen heeft zien sneuvelen, als slagtoffers van het verkeerd beleid van hem, die het opperste krijgsgezag binnen Antwerpen uitoefende. Die twee dagen, toen Antwerpen in opstand kwam en het Nederlandsche gezag omverwierp, hebben evenveel Hollandsch bloed doen vergieten, als de vierdaagsche strijd binnen Brussel; en bij dien vierdaagschen strijd, ten minste, hebben ook onze vijanden groote verliezen geleden; bij dien strijd ten minste is de eer ongedeerd gebleven, is roem behaald. Niet zoo bij den opstand van Antwerpen: toen zijn, ja, ook daden verrigt, die van dapperheid en verhevene pligtsbetrachting getuigen, - waar hebben die ooit geheel ontbroken, waar een Hollandsch leger den strijd voerde? - maar er heeft ook zwakheid en pligtverzuim plaats gehad; en de onbekwaamheid van het legerhoofd heeft toen niet alleen het bloed van onze soldaten bij beeken doen stroomen, maar ook de eer onzer wapenen prijs gegeven. Voor iemand, die met de gebeurtenissen van die noodlottige dagen eenigzins bekend is; voor iemand, die niet geheel ongevoelig is voor onze volkseer, is het onmogelijk, anders dan met bittere verontwaardiging te gewagen van de wijze, waarop toen de handelingen van onze legermagt zijn bestuurd geworden.

Vorderen wij te veel van het geduld onzer lezers en van

de goedgunstigheid van dit tijdschrift, wanneer wij hier aan van Alderwerelt's werk - gedeeltelijk door woordelijke aanhalingen - een verhaal ontleenen van de krijgsgebeurtenissen op den 26sten en 27sten October 1830? - Wij hopen van neen; wij hopen, dat het belang van het onderwerp de uitvoerigheid der behandeling moge doen vergeven. Het is niet meer dan billijk, dat het Nederlandsche volk ten volle ingelicht worde aangaande de ware toedragt van zaken toen ter tijde; het moge daaruit leeren, met hoeveel onbedachtzaamheid het soms uitbundigen lof heeft toegezwaaid, waar blaam en scherpe berisping gevorderd werden.

'De troepen,' zegt van Alderwerelt, die in den voornacht van den 25sten October binnen Antwerpen kwamen, werden voor een gedeelte op de wallen geplaatst, voor een gedeelte in de Citadel, het arsenaal en andere gebouwen gelegerd. De kolonel Eymael betrok met het flankbataillon de *facons*-kazerne; het 2de bataillon kwam in een gebouw bij het *bassin*. In dat gebouw, gelijk in die kazerne, vonden de troepen, ouder gewoonte, weder niets als wat vuil, belegen stroo; en zoo bragten ze daar, doornat als ze waren, een niet zeer aangenamen nacht door. Het bataillon van den kolonel Monhemius had in den achtermiddag van dien zelfden dag, na eenige uren ingerukt te zijn geweest om te eten, weder den wal bezet, en stelling genomen tusschen de Roode en Borgerhoutsche poorten. Het was er nog slechter aan toe dan de beide andere bataillons; want het stond daar in een guren, regenachtigen Octobernacht, zonder bedekking en zonder eenig middel van verwarming, dan een paar magere vuren, door uitgerukte palissaden onderhouden.

'Den 26sten October, 's ochtends om 8 uur, begint het oproer met het plunderen van een vaartuig met wapens, dat aan de Scheldekaai ligt. Een paar uur later komt de wijk van St. Andries, tusschen de Place verte en de Citadel, in opstand; daar vallen de eerste geweerschoten; afzonderlijke schildwachten en kleine posten - die men in eene oproerige stad *nooit* moest hebben - worden aangevallen, ontwapend, mishandeld; in de Kerkstraat heeft een gevecht plaats tusschen de oproerlingen en een detachement infanterie uit de Citadel. Eenige honderden gewapende oproerlingen verschijnen op de markt en willen de hoofdwacht aanvallen, bezet door 40 à 50 man van het 7de regiment; maar daar daagt Saxen-Weimar ter hulp op, aan het hoofd van het 2de bataillon der 9de afdeeling van de Citadel

opgerukt. De verschijning van dien bevelhebber en zijne krachtige aanmaning: “Weg, canaille, of ik laat vuren,” is genoegzaam om de muiters te doen afdeinzen. Saxen-Weimar trekt toen met twee kompagniën naar het paleis; met de twee andere kompagniën plaatst zich de kapitein-adjudant van de Kasteele op de markt, tegenover het Stadhuis, voorwaarts en links van zich de hoofdwacht hebbende, en regts de wacht der *pompiers*. De verschillende wijken der stad komen achtervolgelijk in opstand, en de hoofdwal wordt door de troepen bezet. Aan de Slijkpoort en Roode poort komt het flankbataillon der 5de afdeeling; tusschen de Roodepoort en de Borgerhoutsche het 1ste bataillon der 7de afdeeling, en het 2de bataillon dier afdeeling van de Borgerhoutsche poort tot aan de Mechelsche; bij laatstgenoemde poort stond een bataillon van de 9de afdeeling, dat weêr in verband was met de posten uit de Citadel aan de Bagijnenpoort. Aan de Slijkpoort was de brug vernield, maar anders waren alle bruggen blijven bestaan.

Aanvallen van buiten hebben er echter niet plaats; maar omstreeks 2 uur in den namiddag worden de aanvallen op de posten binnen de stad met hevigheid hervat, vooral naar de zijde van de markt.

.....Te vergeefs liet de kapitein van de Kasteele eenige der beste schutters op de hoeken der straten post vatten: het vuur der oproerlingen werd daardoor geen oogenblik tot zwijgen gebragt, en enkele hunner waagden het zelfs van achter hunne barrikaden te komen, om zoo doende met meer zekerheid hun schot te kunnen aanbrengen. Weldra kwam er nu ook beweging in de huizen, die tot nu toe gesloten waren gebleven. De vensters en dakluiken werden geopend, en overal vertoonden zich de trompen van geweren op de onzen gerigt. Toen deed van de Kasteele beproeven om de straat vrij te krijgen, die naar de Kade voerde, waarlangs hij hoopte op de Citadel te kunnen terugtrekken. Te vergeefs. Die straat stond vol met gewapenden, en de eersten, die er zich roekeloos in waagden, kostte die roekeloosheid het leven. Een oogenblik later zonk van de Kasteele, doodelijk getroffen, ineen, en ter zelfder tijd stormde eene muiterbende, onder woest getier een vaandel, dat voor haar uitgedragen werd, volgende, op de twee kompagniën der 9de afdeeling los. Hun vuur hield de woestelingen een oogenblik tegen en bragt hen zelfs aan het wankelen; maar uit de huizen werd met verdubbelde hevigheid ge-

schoten; maar uit de *pompiers*wacht regende het kogels, en uit de bovenste zalen van het Stadhuis, waarin de schutterij zich gevestigd had, knetterde op eenmaal een salvo, dat velen wegnam uit de gelederen; de oproerlingen stormden weder voorwaarts, en de soldaten der 9de afdeeling, van alle zijden beschoten, zochten in verwarring zich te redden binnen de hoofdwacht.'

Toen wordt de hoofdwacht aangevallen, en die post met dapperheid verdedigd door de soldaten van het 7de regiment, bezwijkt eindelijk, toen de bevelhebber, de luitenant Seyffardt, door een geweerkogel gewond, ter aarde stort. Zijne soldaten, hun braven aanvoerder missende, verliezen den moed en geven den kamp op tegen de steeds aanwassende overmagt hunner vijanden; de hoofdwacht wordt bestormd, vermeesterd en de daar aanwezige verdedigers gaan grootendeels verloren; zij sneuvelen of vallen in handen der opstandelingen.

Terwijl zoo in Antwerpen onze soldaten worden aangevallen en vermoord, bepaalt Chassé zich daartoe met uit de Citadel enkele schoten te laten doen naar de zijde van de wijk van St. Andries en blijft voor het overige geheel lijdelijk. Dat onverklaarbare gedrag vermeerdert den moed der opstandelingen, en omstreeks 3 ure des namiddags beginnen zij nu ook de Facons-kazerne aan te vallen, waar de kolonel Eymael zich met het flankbataillon van de 7de afdeeling bevindt. Een uur lang wordt hier door de beide partijen op elkander gevuurd, toen Eymael berigt krijgt, dat het flankbataillon van de 5de afdeeling zijn post bij de Roode poort had verlaten en naar de zijde van Bergen op Zoom was weggetrokken; dat berigt werd in persoon overgebragt door den kolonel Monhemius, die zonder geleide en met den blooten degen in de hand de Facons-kazerne bereikte. Eymael, het gevaar inziende, dat het inheeft, wanneer de opstandelingen zich meester maken van de Roode poort, slaat zich met zijn bataillon door den vijand heen, en bezet die poort met de daarop uitloopende straten; de Slijkpoort was echter door de opstandelingen vermeesterd. Voor het overige bleef de geheele hoofdwal, op den 26sten October, in het bezit der Nederlandsche troepen.

De nacht, op dien dag volgende, wordt door de bataillons der 7de afdeeling op de wallen van Antwerpen doorgebragt in onrustige spanning en herhaalden strijd. Een officier van het 2de bataillon, de luitenant Horion de Corby, wordt 's avonds

met eenig geleide naar de Citadel gezonden om bevelen te vragen. Bij de Mechelsche poort gekomen, ontvangt Horion daar eensklaps van nabij een hevig geweervuur, dat verscheidene van zijne manschappen buiten gevecht stelt en de overigen doet uiteenstuiven; hij zelf komt alleen terug met het berigt, dat de Mechelsche poort in handen is van de opstandelingen. Eymael geeft bevel om die poort te hernemen; het bataillon van van Aerssen rukt daarheen; en daar gelijktijdig aan de andere zijde ook een bataillon van de 10de afdeeling op de opstandelingen aanviel, werden deze spoedig van de poort verdreven, maar bleven genesteld in de naastbijzijnde huizen. Op het eerste berigt van het verlies der Mechelsche poort, besloot Eymael, zijne gemeenschap met de Citadel afgesneden zieude, het voorbeeld van het bataillon der 5de afdeeling te volgen, de stad te verlaten en op Breda of Bergen op Zoom terug te trekken; dit besluit had reeds een begin van uitvoering gekregen, en het flankbataillon was reeds buiten de vesting, toen Eymael, berigt ontvangende dat de Mechelsche poort hernomen was, terugkeerde en zijne vroegere stelling op de wallen van Antwerpen hernam.

Te middernacht bespeurt men aan het wegnemen der dak pannen en het timmeren in de huizen aan de Borgerhoutsche poort, het voornemen der opstandelingen om zich daar te nestelen en vandaar hun vuur te openen op onze bataillons; dit zal het bezwaarlijk maken om op den wal te blijven standhouden, en daarom wordt de kapitein Ditt naar de Citadel afgezonden om bevelen te vragen wat de 7de afdeeling in dat geval moet doen. Ditt keert niet terug, evenmin als Horion de Corby, die na hem geheel alleen naar de Citadel ging. Eymael bleef dus in eene bange onzekerheid, en de toestand van zijne troepen was, zegt van Alderwerelt, ‘verre van benijdenswaardig’: - ‘ze zijn koud en guur de nachten van October, koud en guur vooral voor den soldaat, die, na dagen achtereen vele vermoeijenissen en ontberingen te hebben geleden, zonder vuur wakende moet blijven op de wallen van eene vesting. En wanneer dan binnen die vesting de bevolking in vollen opstand is, en het doffe gejoel eener opgewondene volksmenigte in de verte zich vermengt met het doffe getier van woedende benden in de nabijheid, met het aanhoudend geklep van de alarmklok, met het sissen der kogels, met het gekerm der gewonden, - en de somberheid van den nacht slechts nu en dan verlevendigd wordt door het roode

licht van vuurpijlen, als dreigende signalen in het luchtruim opstijgende, dan zijn het waarlijk bange uren, de uren die in zulk een nacht worden doorleefd.' - Onwillekeurig doet dit tafereel denken aan dien noodlottigen nacht, toen Cortez met zijne Spanjaarden het vijandige Mexico verliet en zelfs bij de moedigste zijner soldaten de hoop schier was uitgedoofd van immer den vaderlandschen grond weêr te zullen betreden.

Maar op den 27sten October schijnt de strijd, ten minste tijdelijk, gestaakt te zullen worden. 's Ochtends, omstreeks 7 uur, komt eene bezending van aanzienlijke ingezetenen uit Antwerpen op de Citadel en weet den generaal Chassé te overreden om eene overeenkomst te sluiten, waarbij bepaald werd, dat alle vijandelijkheden ophouden, de Hollandsche troepen in de Citadel terugtrekken, en de poorten der stad geopend zouden worden voor de opstandelingen; die overeenkomst werd van de Belgische zijde gesloten door een lid van het *Gouvernement provisoire*. - Daar men toch de stad Antwerpen niet wilde behouden, en het van groot belang was om de nog daar binnen zijnde Hollandsche troepen niet langer aan verliezen bloot te stellen, was het sluiten dier overeenkomst zoo niet af te keuren, wanneer men maar waarborgen had gehad, dat die overeenkomst door den vijand zou worden nagekomen. Maar die waarborgen ontbraken geheel en al, dewijl men tot vijand onstuimige, ordelooze benden had, die naar geene bevelen zouden luisteren, wanneer deze met hunne meeningen in strijd waren, en die, verhit door den strijd en bedwelmd door de behaalde voordeelen, de gesloten overeenkomst niet in het minste zouden eerbiedigen. Van Alderwerelt zegt, dat het niet eerbiedigen van de gesloten overeenkomst door de opstandelingen, ook te wijten is geweest aan 'de onoordeelkundige handelwijze' van den Hollandschen opperbevelhebber: er was nog geen half uur tijds verloopen, nadat de Antwerpsche bezending de Citadel had verlaten, toen de bataillons op de wallen reeds het bevel ontvingen om binnen die sterkte terug te trekken; die tijd was geheel en al ongenoegzaam om de geslotene overeenkomst algemeen kenbaar te doen worden, en door de opgewondene opstandelingen te doen eerbiedigen.

Behalve de Slijkpoort, die door de opstandelingen was bezet, was de geheele hoofdwal, van de Roode poort in het noordoostelijk gedeelte van Antwerpen, tot aan de Citadel aan de zuidwestzijde der stad, nog voorzien van Hollandsche bataillons, die nu over dien wal de beschermende sterkte moesten bereiken.

De troepen, die vlak bij de Mechelsche poort stonden, ondervonden bij dien terugtogt weinig verliezen, daar zij slechts een korten afstand hadden af te leggen; maar de bataillons van de 7de afdeeling, geheel aan de andere zijde der stad staande, deden dien terugtogt niet dan ten koste van zeer dure offers; zonder nut en zonder roem, stroomde hier het bloed der dapperen veel meer dan bij menige schitterende overwinning. - Zie hier van Alderwerelt's verhaal van die treurige gebeurtenis:

Naauw was de 7de afdeeling, met den kolonel Eymael aan het hoofd, even voorbij de Borgerhoutsche poort gekomen, of uit al de huizen, die gezigt hadden op den wal, trof eene hagelbui van kogels hare gelederen. Tegelijk drongen de benden van Mellinet, Kessels en Niellon door de verlaten poorten de stad binnen. Een gedeelte zich links wendende, volgde onze troepen, die zoo doende ook in den rug door den vijand werden bedreigd. Maar het flankbataillon marcheerde in de achterhoede. Het hield de opstandelingen zeer goed in ontzag; en zelfs toen deze een veldstukje in batterij bragten en daarmede begonnen te vuren, wierpen zich eenige flankeurs met de bajonet op degenen die het bedienden, dreven ze terug en wierpen het stuk van de affuit.

Eymael had intusschen, om het vuur uit de huizen zooveel mogelijk tegen te gaan, een gedeelte van zijn troep, de beste schutters, op de borstwering doen plaats nemen, met last om op de vensters en dakopeningen te vuren; terwijl hij even eens eenige manschappen onder langs den wal deed marcheren, om de opstandelingen, in de straten op den wal uitkomende, in bedwang te houden. Door die maatregelen waren de verliezen, hoewel nog aanzienlijk, geringer dan anders het geval zou geweest zijn; - maar er begon gebrek aan patronen te ontstaan - enkele manschappen hadden er geen dric meer bij den afmarsch - en het besef van het hulpelooze van zijn toestand ontnam den soldaat, wiens physieke krachten daarenboven bijna uitgeput waren, schier alle zelfvertrouwen: het werd spoedig moeijelijk den troep bedaard te houden, en wanorde te voorkomen. Evenwel, dank zij de pogingen van vele officieren, van den kolonel Eymael inzonderheid, wiens onveranderlijke bedaardheid de beste uitwerking had, bleef tot in de nabijheid van de Mechelsche poort de orde tamelijk wel bewaard. Maar daar begon, evenwijdig en digt bij den walgang eene rij huizen, waar de eene geweertromp de andere verdrong; en in

het midden daarvan bevond zich een steenen torentje, van schietgaten voorzien en met gewapenden opgevuld; een schier onvermijdelijke dood dreigde een ieder die het wagen mogt hierdoor te gaan. Intusschen, het moest gewaagd worden. Eymael gelastte, dat de pelotons, het eene na het andere, met vrij lange tusschenpoozen en in den looppas, dit gevaarlijke punt zouden voorbijtrekken. Maar reeds van de eerste pelotons, die den doortogt beproefden, vielen vele manschappen gekwetst ter aarde; en elk, dat volgde, bragt zijn aandeel bij tot de hoopen van gewonden en stervenden, die zich hier opeenstapelden. Toen kwam de vrees in veler harten, en verloren velen alle beradenheid. Toen ging alle orde verloren; toen drongen de achtersten zich op de voorsten, en in den bonten mengelmoes van menschen, die, dooden en gekwetsten vertrappende, daar henen dwarrelde, werden groote leêge vakken gemaakt door de kogels der Belgen. Daar waren er van Eymael's soldaten, die meenden, door over de berme te gaan, een veiligen weg gevonden te hebben; maar de glibberige grond deed menigeen uitglijden, die, akelig zich verwondende aan den steilen muur der escarp, een ellendig einde vond in de modderige gracht; en van de borstwering tuimelde menigeen ter neder, een krijgsmakker medeslepende in zijn val en met hem verdwijnende in de diepte. Zoo vermengde zich het gekerm der gewonden met het noodgeschrei der verdrinkenden. Zoo had men den dood aan allen zijden, en geen middel om dien te ontgaan. En menig kostbaar offer werd hier door de 7de afdeeling gebragt.

Hier viel menig braaf soldaat, die niets liever gewenscht had, dan in 't open veld zijn leven tegen de opstandelingen te wagen.

Hier werd de luitenant van Alphen Zeewold gekwetst, van Hemert gevangen genomen, Vleugels een paard onder het lijf doodgeschoten. Hier werd de brave luitenant de Haan, de in 1815 gedecoreerde onderadjudant van het 5de militie, doodelijk getroffen, terwijl hij nog terugging om een paar gekwetsten te redden. Hier eindelijk stierf ook Eymael den dood der braven.

Te midden van een kogelregen, zonder mantel, en dus door de dikke epauletten kenbaar als een der aanvoerders, was de kolonel Eymael, toen allen zich verdrongen om die plaats des onheils te ontkomen, rustig blijven staan, om door zijn voorbeeld en door zijne woorden tot orde en bedaardheid aan te

sporen. Te vergeefs raadde hem de verdienstvolle en bijzonder met hem bevriende chirurgijn-majoor Croissant, om van daar te gaan: hij wilde blijven totdat de laatste kompagnie hem voorbij zou zijn getrokken. Hij bleef; maar Croissant, geroepen om den luitenant de Haan te verbinden, is naauwelijks van daar, of een kogel, door de heup in het onderlijf dringende, werpt den moedigen, schier overmoedigen, chef ter aarde. Hulpeloos bleef hij liggen: zijne soldaten, door angst gedreven, liepen hem voorbij; toen riep een der aansnellende officieren: ‘Kerels! zult ge je kolonel laten liggen?’ en toen keerden eenigen, ondanks den hevigen kogelregen, terug, en droegen hem van daar weg op geweren. Een tweede kogel treft hem daarop in de dij, en een andere treft een zijner dragers - een plaatsvervanger, zekeren Huyzink - in den voet, wien echter die wonde niet belette, de hulp van zijn sterken arm aan zijn kolonel te leenen. Op eene bank overgebragt, wordt Eymael nu, door een paar officieren vergezeld, naar de Citadel vervoerd; en daar is de brave aanvoerder, gelijk mede de verdienstelijke de Haan, korten tijd daarna bezweken.

‘Toen eindelijk de 7de afdeeling buiten het bereik dier geduchte huizen gekomen was, trachtte Monhemius, die het bevel op zich genomen had, de orde eenigzins te herstellen. Dit zoo tamelijk gelukt zijnde, rukte de afdeeling naar het kasteel; terwijl de kapitein van Tol met zijne kompagnie naar de Mechelsche poort teruggezonden werd, om nog, zoo mogelijk, eenige gekwetsten te redden. Monhemius, bij de Citadel aankomende, kreeg bevel zich op de *esplanade*, waar zich reeds meerdere troepen bevonden, in kolonne op te stellen, en tirailleurs te plaatsen op de hoeken der straten, waar zich reeds kleine benden der opstandelingen begonnen te vertoonen. De bataillons, die hier vereenigd waren, bleven meer dan een uur genoegzaam lijdelijk staan, terwijl van uit de huizen zoowel op hen als op de Citadel gevuurd werd. Eindelijk kwam de order om binnen de sterkte te rukken. Maar daar was geen ruimte genoeg, en nu kregen het 2de en 3de bataillon der 7de afdeeling bevel zich naar het Arsenaa l te begeven, waar reeds het flankbataillon der 9de afdeeling en de twee bataillons der 13de afdeeling hun intrek genomen hadden. Daar konden zij tusschen het opgestapelde constructiehout een goed heenkomen zoeken; en zoo groot was - en geen wonder waarlijk! - de uitputting dier troepen, dat zij, zonder om eten of drinken te denken, zich letterlijk neêr

lieten vallen op den grond, waar binnen weinig oogenblikken schier allen in den diepsten slaap gedompeld waren. Hen wachtte een treurig ontwaken!'

Omstreeks 11 ure begint men uit Antwerpen op de Citadel te vuren; dit wordt van daar beantwoord met het opsteken van eene witte vlag. Kessels en Niellon komen met den Hollandschen opperbevelhebber in onderhandeling, en zeggen, dat zij niets willen weten van den gesloten wapenstilstand, en dat de burgerlijke bewindslieden geen regt hadden, om zulk eene overeenkomst aan te gaan. Om 1 uur heeft toen die onbeschaamde opeisching der Citadel plaats; - maar misschien is het verkeerd om haar '*onbeschaamd*' te noemen; de hoofden der opstandelingen hadden reeds zooveel blijken ondervonden van de zwakheid of onbekwaamheid der Nederlandsche bevelhebbers, dat die hoofden alles meenden te mogen wagen. Natuurlijk was er echter bij de onzen eergevoel genoeg, om zulk eene opeisching af te slaan; - maar daar den Hollandschen opperbevelhebber, bij die opeisching, tot 4 uur 's namiddags tijd tot bedenken was gegeven, zoo meende hij zich ook tot dat uur van alle vijandelijkheid te moeten onthouden. Hij verbood de Hollandsche troepen om op de opstandelingen te vuren; en daar deze van hunne zijde de vijandelijkheden steeds bleven voortzetten, zoo waren onze ongelukkige soldaten, als het ware weêr- en wapenloos, aan den vijand overgeleverd. Van daar die ongelukkige gebeurtenis bij het Arsenaal, die krenkend voor onze wapeneer is, en toch alleen was te wijten aan de verkeerde bevelen van het legerhoofd.

'Een paar uur hadden de troepen in het Arsenaal rustig daar nedergelegen, toen op de vensters en openingen daarvan, van uit het Entrepôt en andere hooge gebouwen in den omtrek, die 's morgens onder de oogen van onze troepen door het krijgsvolk van Mellinet waren bezet geworden, een hevig vuur zich opende. Dat vuur kwetste verscheidene manschappen in de bovenkamers gelegerd; maar Chassé had zulke strenge bevelen gegeven van niet te vuren, in welk geval ook, dat de kolonel Sprenger, die binnen het Arsenaal het bevel voerde, het niet op zich durfde nemen, het te laten beantwoorden. Weldra stelden nu de opstandelingen een stuk geschut op tegenover de groote, door de onzen gebarricadeerde poort in den muur, welke het plein voor het Arsenaal afscheidt van de esplanade. Een eerste schot vliegt dwars door de poort; een tweede doet die

openvliegen. Nu stormen de Belgen naar binnen en omsingelen de gebouwen. Onverwacht gewekt en op die wijze, waren de soldaten, daarin gelegerd, die van de 7de afdeeling althans, voor het meerendeel tot niets in staat. En al had men de verdediging willen beproeven, de ongelukkige bevelen van den opperbevelhebber bonden een ieder de handen. De man, die het over zich had kunnen verkrijgen, zijne soldaten, twee dagen achtereen, te laten vermoorden in de stad en op de wallen, kon het ook wel over zich verkrijgen, ze te laten vermoorden onder zijne oogen. Hij wilde niet, dat er teruggevuurd werd; en de kolonel Sprenger, voor het minst geene bloot lijdelijke rol willende spelen, liet herhaalde malen, maar telkens te vergeefs, verzoeken om het vuur der opstandelingen te mogen beantwoorden. Wat bleef er nu anders over, wilde men niet de Belgen zóó de gebouwen zien binnendringen en zich aan hun moordlust opgeofferd zien, dan te beproeven binnen de Citadel te komen. Aan een ordelijken, geregelden uittogt was echter niet te denken: de soldaten der verschillende korpsen waren allen dooreengemengd, en in het geheel heerschte zoo schromelijk eene verwarring, dat men besluiten moest bij troepen van vijftig, zestig man naar buiten te rukken. Zoo geschiedde, en de 7de afdeeling zou hier zeker weder groote verliezen geleden hebben, indien niet, juist ter goeder ure, de Belgen van eene andere zijde waren aangetast geworden.

Nabij het Arsenaal lag, brandende van begeerte om de Antwerpenaren te tuchtigen, het Nederlandsche eskader van de Schelde. En toen nu de opstandelingen, nadat zij de poort waren binnengedrongen, een hevig geweervuur op eene der kanonneerbooten rigtten, toen liet deze zijn geschut losbranden, en reeds het eerste schot, goed gerigt, deed eene geheele bende uiteenstuiven. Dat maakte indruk en koelde de geestdrift der Belgen niet weinig af. De manschappen, die het Arsenaal verlieten, hadden nu, wel is waar, een moorddadig geweervuur door te staan; maar de vijand bleef toch op eerbiedigen afstand, en liet den doortogt vrij. De eerste vijftig, zestig passen waren de gevaarlijkste; en in die ruimte, waar de kogels zich van alle zijden kruisten, werden velen door het vijandelijk lood getroffen. Daarbuiten was men veilig, - achter groote, op stapel staande schepen en enkele gebouwen, naar de zijde van de Citadel gelegen. Eens te dier hoogte gekomen, werd dan ook dadelijk een aanvang gemaakt met den troep weder eenigzins te verza-

melen en te ordenen; en daarbij was het weder de korporaal Heino, die aan zijne kameraden het voorbeeld gaf van ijver en onvermoeidheid. Ja, hij waagde zich zelfs nog meer dan eenmaal onder het bereik van het vuur der opstandelingen, om nog enkelen te redden van de gewonden, die daar verlaten op den grond lagen. Eenige soldaten van de 7de afdeeling, door een officier van de 10de, die van de Citadel naar buiten was gekomen, voorafgegaan, maakten zich hier ook meester van twee stukken, door de Belgen, die voor het meerendeel naar de Kade waren getrokken om de schepen te bestoken, genoegzaam onbewaakt achtergelaten. Zoo rukte de 7de afdeeling, toen omstreeks half vier ure de *poterne* van het ravelijn Waterpoort voor haar geopend werd, althans niet zonder zegeteekenen het Kasteel van Antwerpen binnen. Maar wat vergoeding waren die stukken voor 62 gewonden en 245 dooden en vermisten, waarmede de afdeeling, op dezen enkelen dag, had geboet voor het onverstand en de zwakheid van Antwerpens opperbevelhebber?.....'

Daarop heeft, eindelijk, het bombardement van Antwerpen plaats; daarna de wapenstilstand.

Koopman, de onverschrokken Hollandsche vlootvoogd, die zich toen op de Schelde voor Antwerpen bevond, heeft in zijne aanteekeningen over de krijgsgebeurtenissen binnen die stad, een tafereel gegeven van de dagen van 26 en 27 October 1830, dat met de opgaven van van Alderwerelt overeenkomt. Von Gagern, even als Koopman, een ooggetuige en handelend persoon bij die krijgsgebeurtenissen, geeft daarvan een verhaal, dat wij hier laten volgen, om het meest mogelijke licht te verspreiden over een zoo gewigtig tijdstip van onze militaire geschiedenis:

'Binnen Antwerpen was de toestand van zaken reeds zeer verergerd. Prins Frederik was vertrokken; aan den generaal Chassé was het opperbevel, maar aan den generaal Cortheyligers het "meer bijzondere" opperbevel opgedragen, - eene allerbespottelijkste en verderfelijke verdeeling van magt; alles droeg reeds het kenmerk van verwarring en radeloosheid.

Binnen Antwerpen waren reeds meermalen onlusten uitgebroken, maar gedempt. Meermalen wilde de generaal Chassé de stad in staat van beleg verklaren; maar de Prins van Oranje verzocht en drong er op aan om dit niet te doen, daar dit de inwoners zou verbitteren, en dan was alles verloren. De generaal Chassé gaf toe, - en zoo gebeurde er niets. Alleen de

Citadel was goed bewapend; op de stadswallen was geen enkel stuk geschut; de voet van het glacis, met huizen en tuinen bedekt, werd niet opgeruimd; binnen de stad had men ook geene maatregelen van voorzorg genomen; en noch de poorten, noch de kazernen, noch de marktpleinen werden van *tamboers* voorzien. Eindelijk, en dat was het ergste, er was volstrekt geene policie, - of, beter gezegd, zij was aan onze vijanden toevertrouwd. Vreemdelingen, blaauwkielen met wapens voorzien, kwamen sinds vele dagen door alle poorten de stad binnen; in verscheidene herbergen werd voor niets drank geschonken, ja zelfs geld onder het volk uitgedeeld, zonder dat zich daar iemand om bekreunde of het belette.

De hertog, die nog niet wist, dat hij bestemd was om onder de bevelen van den generaal Chassé binnen Antwerpen te blijven; die het bevel in de stad zoude hebben (terwijl Chassé in de Citadel en over het geheel het gebied zoude voeren), wilde zich toen eenige nadere kennis verschaffen aangaande den toestand van zaken en de maatregelen die reeds genomen waren. Korten tijd nadat hij van Lier teruggekeerd was, begaf hij zich naar de chefs der verschillende diensten, maar vond weinig te gemoetkoming.

De intendant van den Berg, met wien de hertog over de verpleging der troepen wilde spreken, verontschuldigde zich daarmede, dat hij naar de Citadel moest, waar hij ongetwijfeld van den generaal Chassé de noodige bevelen zoude ontvangen.

Bij den kolonel Kuytenbrouwer, directeur der artillerie, kwam hij even ongelegen; deze was bezig met het inpakken zijner schilderijen, en verzekerde, dat zijne instructie als directeur der artillerie, hem verbood, in eene ingeslotene vesting te blijven; dadelijk moest hij de stad verlaten.

Eindelijk de overste Rupertus, de plaatselijke kommandant, had zich, op Chassé's bevel, naar de Citadel begeven.

Zooveel was nu reeds duidelijk, dat ieder zich beijverde om de stad te verlaten en zich in de Citadel te vestigen; de meest gehaasten waren zij, die vroeger in Antwerpen gewoond hadden en den toestand van zaken en de gesteldheid der gemoederen het best kenden.

Met den hertog nam ik nog het inwendige der stad in oogenschouw, en wij verkenden in het bijzonder het noordelijke gedeelte, waar de *bassins* en het Hanzeatische huis een

gesloten geheel maken, dat zeer goed tegen de stad is te verdedigen.'

Over de gebeurtenissen na het gevecht bij Berchem (25 October) zegt von Gagern:

'Ik verliet Berchem met de andere officieren, die tot den staf des hertogs behoorden, en zocht nog denzelfden avond den hertog en Nepveu op. Met den laatsten soupeerde ik *tête à tête* bij Landry; met ongeduld wachtte hij op een order van den generaal Chassé, de order namelijk voor het gedeelte van het mobile leger, dat den volgenden dag onder den generaal van Geen naar Breda moest marcheren. Schriftelijk had de generaal van Geen aangedrongen op het ontvangen dezer order van den generaal Chassé; de brief was door den adjudant de Boer ontvangen (het reçu was er), maar niet gelezen; eerst om 1 uur na middernacht, toen Nepveu zelf naar de Citadel was gegaan, werd de order uitgegeven.

Toen ik 's nachts van Landry naar huis ging, kwam ik op de markt en in de straten vele in blaauwe kielen gekleede mannen tegen, die geweren droegen.

De troepen, die 's nachts van Berchem aankwamen, om Antwerpen te bezetten, moesten in den regen op de esplanade blijven staan, totdat den volgenden ochtend de kazernen ontruimd waren door de troepen, die naar Breda afmarcheerden; gedeeltelijk moesten zij ook dadelijk de poortwachten aflossen. Niets was voorbereid, geen garnizoensdienst geregeld; alles moest eerst nu geregeld worden.

De hertog had mij bevolen in den vroegen ochtend van den 26sten te paard te zijn, om met hem naar den generaal Chassé op de Citadel te rijden en diens bevelen te vragen. Chassé liet den hertog verzoeken, om ten twaalf ure terug te komen; tegen dat uur was er eene bijeenkomst gelast van een *raad van verdediging*, waaraan alle korpskommandanten zouden deel nemen. Bij het naar huis rijden verliet ik den hertog, die mij gelastte om ten 12 ure op de Citadel te zijn. Ik woonde op de St. Jakobsmarkt, op eenige honderd pas afstands van den hertog, die in het hôtel d'Angleterre woonde; toen ik op het bepaalde uur op de Citadel kwam, waar ik den hertog hoopte te vinden, hoorde ik dat de zitting van den Raad afgezegd was, en dat de hertog daar wel geweest, maar weêr naar de stad teruggekeerd was; voor mij had hij geene bevelen achtergelaten. Met den adjudant des hertogs, den kapitein Schlarbaum, die even

zoo bevel had gehad om op de Citadel te zijn, reed ik toen naar het hôtel d'Angleterre. Onderweg bespeurde ik veel beweging op straat, vooral in het stadsgedeelte bij de Citadel, dat door de heffe des volks bewoond wordt. Bedaard en in den stap reden wij daar doorheen; het volk gaapte ons, wel is waar, aan, maar wij werden noch opgehouden, noch beleedigd. In het hôtel gekomen, hoorden wij van den sergeant-ordonnans, dat de hertog meer dan een uur te voren was uitgereden; hij had gelast om de goederen in te pakken en naar de Citadel te zenden; voor de officieren van zijn staf had de hertog hetzelfde bevel gegeven.

Ik reed naar huis, waar ik mijn broeder vond, liet snel inpakken en ook de andere officieren van den staf waarschuwen, met het verzoek zich te haasten. Nadat ik een goed uur op hen gewacht had, en daar er reeds geschoten werd in de straten nabij de St. Jakobsmarkt, liet ik mijn bagaadje op een handkar laden en over den wal naar de Citadel brengen. Met mijn broeder nam ik denzelfden weg; het was bijna 2 uur toen ik op de Citadel kwam. De hertog was niet terug, en ik was ongerust over hem; maar kort daarna kwam hij welbehouden uit het Arsenaal terug, met een marechaussée achter zich.

Hier vermeld ik, wat mij de hertog, eerst lang daarna, heeft verhaald. Kort nadat ik hem had verlaten en hij in het hôtel d'Angleterre teruggekeerd was, liet zich de heer E., een koopman, bij hem aandienen; deze verzocht hem, dringend, op zijne hoede te zijn; de opstand zou zoo op het oogenblik uitbreken; gewapenden stonden reeds bij hoopen vereenigd; de hertog liep gevaar, wanneer hij langer in de stad bleef; hij moest dadelijk naar de Citadel gaan. Daarop liet de hertog de paarden zadelen, gaf last tot inpakken en reed toen weêr terug naar de Citadel, om den generaal Chassé rapport te maken. Chassé was er reeds van onderrigt en gaf den hertog last om de troepen, die zoo even in het Arsenaal gekazerneerd waren geworden, te doen uitrukken, daarmede de poortwachten te versterken, en de beide pleinen, Place Verte en Place de Meir, te bezetten. De hertog liet appèl slaan in het Arsenaal, en de afgematte soldaten kwamen met weêrzin onder de wapens. De hertog volbragt zijn last; bij de Roode poort hoorde hij, dat het bataillon van de 5de afdeeling, van den majoor Dittlinger, nog voor de poort stond, maar bestemd was om deel te maken van de bezetting van Antwerpen. De hertog haalde dat bataillon zelf binnen

(Dittlinger had weinig lust om te komen, en werd door den hertog onvriendelijk bejegend), en bezette daarmede de Roode poort en de nabij zijnde wallen; daarop keerde hij terug naar het Arsenaal. In de stad en bij de poorten had hij reeds zamengeschoolde, maar ongewapende volkshoopen ontmoet en uiteengejaagd; maar eerst op het laatst, toen hij uit het Arsenaal naar de Citadel reed, waren er eenige schoten gevallen uit de huizen, die gezigt hadden op het Arsenaal en de esplanade.

Dadelijk ging de hertog naar den generaal Chassé, om hem berigt te geven wat hij gedaan had; toen hij daarvan terugkwam, gaf hij mij het volgende bevel: rijd naar alle poorten; zeg de bevelhebbers daar, dat zij zich op hunne posten moeten handhaven; ik zal zorgen dat de troepen van brood voorzien worden uit de Citadel; breng den majoor Dittlinger den last, onverwijld eene kompagnie, of naar omstandigheden twee, naar het binnenste der stad te detacheren, ten einde de twee kompagniën, die nog op de Place Verte en Place de Meir zijn en daar groot gevaar loopen, te versterken, opdat zij geregeld en in orde de stad kunnen ontruimen.

Toen ik over de esplanade reed, werd ik met een goed salvo uit de huizen begroet.

Van de Bagijnenpoort tot aan de Roode, stonden de volgende troepenafdeelingen: aan de Bagijnen- en Mechelsche poorten, de majoor Behr van de 9de afdeeling; aan de Borgerhoutsche, de majoor van Aerssen van de 7de; aan de Roode, de majoor Dittlinger van de 5de. Aan de Roode poort was Dittlinger niet dadelijk te vinden; hij was in een buitenwerk, waar zijn bataillon eene wacht had. Hij werd geroepen: ik bragt mijn last over en zag dat de toebereidselen gemaakt werden om eene kompagnie naar het binnenste der stad af te zenden.

Volgens het bevel, dat ik ontvangen had, vervolgde ik toen mijnen weg over den wal naar de Slijkpoort. Reeds ter halver wege kwam mij een hoop van eenige honderden ontwapende soldaten te gemoet, die vol verwarring en vrees naar de zijde der Roode poort liepen. Met moeite hield ik ze tegen en kon van hen vernemen wat er voorgevallen was. Zij waren de overblijfselen van de op de marktpleinen geplaatste kompagniën; het gewapende volk en een gedeelte der, tot op dat oogenblik *nog dienstdoende* gewapende schutterij, had die kompagniën overvallen, de officieren vermoord (kapitein van de Kasteele), en de soldaten, na hun geweer en patroontasch te hebben ontnomen,

naar de Slijkpoort gejaagd, onder het geschreeuw: “maakt dat gij spoedig over den Moerdijk komt!” De Slijkpoort was door den vijand bezet. Ik reed terug naar de Roode poort en liet dadelijk de reeds afgemarcheerde kompagnie, waarvan het laatste gedeelte nog te zien was, terugkeeren, daar het nu geen nut meer had om haar af te zenden. Daarop snelde ik naar de Citadel, om rapport te maken; eerst aan den hertog, die mij naar den generaal Chassé zond. Ik stelde aan den generaal voor, hoe nadeelig de plaatsing der troepen, en hoe noodzakelijk het was om tot een besluit te komen. De troepen stonden onbedekt; 't is waar, zij werden nog niet ernstig aangevallen, maar toch gedurig verontrust door schoten uit de huizen, die zij niet konden beantwoorden. In vele huizen, die gezigt op den wal hadden, waren reeds vijandelijke schutters genesteld, die de gemeenschap zeer onzeker maakten; en wanneer men nabij de borstwering kwam, dan werd men uit de huizen en van achter de heggen, die het glacis omgeven, met geweerschoten begroet. Toen ik dit aan den generaal Chassé voorstelde, riep de Boer (die geen voet buiten de Citadel had gezet): “*Wat-de wallen verlaten? Neen, de burgers moeten ons komen smeeken*.” De generaal Chassé zeide: “*Gij wilt misschien naar den Haag?*” Ik antwoordde: Ik spreek hier niet voor mij, maar voor de troepen, wier toestand ik beter kan beoordeelen dan de Boer. - Zoo verliet ik den generaal Chassé.

's Avonds, toen het donker geworden was, deed de hertog te voet nog eene ronde, waarover hij eigenhandig berigt heeft ingezonden. Dit berigt heeft voor mij eene bijzondere waarde, omdat het bewijst, dat de hertog zelf, dadelijk nadat hij van zijne ronde terugkwam, er op heeft aangedrongen om den majoor Dittlinger, die eigendunkelijk zijn post heeft verlaten, voor een krijgsraad te doen teregt staan.

Nog in denzelfden nacht, toen de hertog van den kapitein Ditt een rapport had ontvangen over de gesteldheid van zaken aan de Borgerhoutsche poort, stelde hij zelf aan den generaal Chassé voor, om de troepen weg te nemen van de wallen. De generaal Chassé sloot met het revolutionnaire gemeentebestuur (van Hereweghe) eene overeenkomst, ten gevolge waarvan de troepen den volgenden ochtend de poorten zouden overgeven aan de burgerwacht; de poorten mogten echter niet geopend worden voor de Brusselsche opstandelingen; eene bezending uit de stad zou naar den Haag gaan, en totdat deze met de bevelen des

Konings terugkwam, zou alles in *statu quo* blijven. Zoo was, geloof ik, hoofdzakelijk de inhoud der overeenkomst, wier bewoordingen ik niet ken.

Toen den volgenden dag, den 27sten, het bevel werd gegeven, dat de troepen de poorten verlaten en naar de Citadel en het Arsenaal terugtrekken zouden, werd de wapenstilstand niet geëerbiedigd, maar onze soldaten, bij hunnen aftogt over den wal, beschoten uit de huizen, waarin zich opstandelingen hadden geplaatst, die men, in strijd met de geslotene overeenkomst, 's nachts had binnengelaten. Toen werd de Borgerhoutsche poort geopend voor de opstandelingen, die dadelijk naar binnen stroomden en onze troepen vervolgden. De aftogt, die men meende dat door de overeenkomst verzekerd was, geschiedde in wanorde en met verlies. Van het bataillon van den majoor van Aerssen sneuvelden vele manschappen; anderen, die zich door de borstwering wilden dekken en over het buitentalud liepen, vielen van den hoogen escarpe-muur naar beneden in de gracht.

De geheele bezetting, 10,000 man, was nu opeengehoopt in de Citadel en in het Arsenaal; de pleinen van de Citadel en van het Arsenaal waren zoo vol, dat men, om er door te komen, over de soldaten moest heen klimmen. Hadden de Belgen eenige handmortieren of houwitzers in de nabijheid gehad, om de Citadel te bewerpen, het zou, bij de toenmalige moedeloosheid der troepen, de ergste gevolgen hebben gehad.

Het Arsenaal ligt tusschen de Citadel en de stad, digt bij de Schelde; het heeft twee poorten: de eene op de esplanade, de andere in het verlengde van eene kleine straat. Kort nadat wij de wallen hadden verlaten, en in weêrwil van den wapenstilstand, beschoot Kessels, de bevelhebber der Belgische artillerie, de laatste poort, die met timmerhout gebarricadeerd was. Die schoten, hoewel zij geene uitwerking deden op de stevige barricade, verbreidden toch zulk een panischen schrik in het Arsenaal, dat de 13de afdeeling, die op de binnenplaats stond, over de palissaden van den bedekten weg de vlugt nam naar de Citadel. De hertog en Chassé stonden op den wal en zagen wat er voorviel; de hertog drong herhaaldelijk er op aan bij den generaal Chassé, om de stad te laten bombarderen; aanvankelijk wilde deze niet, en sprak de volgende woorden, die ik mij zeer goed herinner (ik stond er digt bij): "*Hertog! het repugneert mij!*" Eindelijk echter dreef de hertog door, en het bombardement begon. Ik begreep zeer goed, dat uit het krijgskundig oogpunt

het bombardement volkomen geregtvaardigd werd door het schenden der wapenstilstand, maar ik betreurde eene gebeurtenis, die de breuk tusschen Holland en België schier onherstelbaar zou maken.

Toen het nacht was geworden, en de hooge toren van de hoofdkerk zich als een zwarte reus boven de vuurzee verhief, zeide de Boer, op den wal, de verzen op, die in Blumauer's “travestirten Aeneïde” over den brand van Troje voorkomen.

Toen het zoo ver was gekomen, toen de inwoners door het bombardement verschrikt waren en zagen dat het ernst was, toen had men waarschijnlijk, door te dreigen, weêr meester van de stad kunnen worden; dit werd echter niet eens beproefd; met den Franschman Chazal werd den 28sten eene overeenkomst gesloten.

Van de opeenhooping op de Citadel is het moeijelijk zich een denkbeeld te maken. Over de Schelde was de gemeenschap met Holland nog open; en den 29sten kwam de order om het overtollige gedeelte der bezetting, de 7de en de 13de afdeeling, in te schepen en over het fort Bath naar Bergen op Zoom te zenden. De hertog kreeg last om zich naar het fort Bath te begeven en van daar dien overtogt te regelen. In den nacht van den 29sten op den 30sten scheepten wij ons in, *sans tambours ni trompette*, en voeren de Schelde af in de diepste stilte, daar de Belgen reeds batterijen hadden opgeworpen langs de Kaai en bij het fort Austruweel. Ook de hertog was zeer blijde de Citadel te verlaten; maar in zijne oogen was het bombardement nog altijd als eene overwinning te beschouwen.

Toen ik Chassé (de oude Falstaff, zoo als hem Gumoëns, onder vier oogen, noemde) en de Boer verliet, had ik volstrekt geen gedachte, dat ik in die mannen eens onsterfelijke helden zou moeten zien, de Dioskuren van Nederland. - *Habent sua fata!*'

Von Gagern's verhaal geeft stof tot enkele aanmerkingen.

Dat verhaal is, alleen in groote trekken, naauwkeurig; wat de bijzonderheden betreft, laat de naauwkeurigheid te wenschen over.

De spotnaam van Falstaff, door hem aan Chassé gegeven, verdient strenge afkeuring en berisping; want, hoe men ook het verkeerd beleid moge laken van den Hollandschen bevelhebber, aan zijnen moed, aan zijne uitstekende dapperheid heeft nooit iemand getwijfeld; en het is dus ergerlijke onzin om hem te vergelijken met de door Shakspere geschetste type van lafheid.

Het oordeel over den bevelhebber van dat bataillon der 5de afdeeling, die zijne stelling aan de Roode poort te Antwerpen verliet, is, naar onze meening, onbillijk: er is veel in de omstandigheden, waarin men verkeerde, wat de handeling van dien bevelhebber verontschuldigt; en het minder goede, dat er in die handeling kan zijn, moet vooral geweten worden aan het gemis van bepaalde bevelen. Antwerpen kon niet meer behouden blijven; de bataillons, bij de poorten en op de wallen dier stad geplaatst, waren dus daar nutteloos, en waren opgeofferd wanneer men ze daar liet; die bataillons naar de Citadel te laten terugtrekken, terwijl zij aan het andere einde der stad waren geplaatst, stelde ze bloot aan groote verliezen, aan een geheelen ondergang, terwijl bovendien de opeenhooping van eene zoo talrijke krijgsmagt binnen die sterkte, niets dan nadeelen moest aanbrengen; de beste handeling was dus ontegenzeggelijk die, waartoe de bevelhebber van dat bataillon der 5de afdeeling overging: de stad te verlaten en naar de zijde van Noord-Braband af te trekken.

Met regt kan men tegen die handeling inbrengen, dat zij *zonder bevel* heeft plaats gehad; maar de vraag is: kon zulk een bevel dat bataillon wel bereiken; en was het niet beter eene daad van ongehoorzaamheid te begaan, die het bataillon redde, dan door te gehoorzamen, het zonder eenig nut of voordeel - zoo als met de bataillons van het 7de regiment gebeurd is - aan geduchte verliezen prijs te geven? - Gold het hier alleen den persoon van den aanvoerder, dan zou de beantwoording van die vraag niet twijfelachtig zijn; want dan zou gehoorzaamheid, de meest lijdelijke gehoorzaamheid, aan elken krijgsman door de eer ten duren pligt zijn gemaakt. Maar het gold hier niet alleen den persoon van den bevelhebber, het gold ook de honderden, die hij aanvoerde; en dit maakt de beantwoording van de vraag wel eenigzins twijfelachtig, - zoo als dan ook blijkt uit de omstandigheid, dat Eymael, de heldhaftige aanvoerder van het 7de regiment, op het punt is geweest om met een zijner bataillons even zoo te handelen, als dat bataillon van Dittlinger gehandeld heeft. Wij willen niet beslissend spreken; maar wij mogen toch ook onze overtuiging niet verbergen, dat men ten aanzien van laatstgenoemden bevelhebber onbillijk is geweest; en dat, indien hij verkeerd gedaan heeft, met zijne stelling aan de Roode poort te verlaten, de schuld daarvan moet komen aan den opperbevelhebber. Vordert gij *altijd* stipte

opvolging der bevelen, laat het dan ook *nooit* ontbreken aan duidelijke en bepaalde voorschriften.

Wel denkelijk zullen er onder onze lezers zijn, die het oordeel, door den Heer van Alderwerelt uitgesproken over den man, die toenmaals binnen Antwerpen het opperbevel voerde; zullen afkeuren. ‘Hoe!’ zullen zij misschien zeggen, ‘gij randt de nagedachtenis van den generaal Chasse aan, thans nu reeds sinds jaren het sombere graf zijn stoffelijk overblijfsel heeft opgenomen; hebt gij dan Lamartine's woorden vergeten:

> “La mort fût de tout temps l'asile de la gloire?”

Moet gij ergernis geven aan de vele vrienden en betrekkingen van dien aanvoerder, die door uwe taal zich gekrenkt en gekwetst zullen gevoelen? Is het goed, is het humaan, de onvolkomenheden, de zwakheden van het voorgeslacht, zonder eenige verschooning te ontdekken en aan het oog der nakomelingschap bloot te geven? Is het niet veeleer pligt, die onvolkomenheden, die zwakheden te vergeten, en alleen in gedachtenis te houden, at er groots en uitstekends bij dat voorgeslacht is geweest? en strijdt het niet met den vaderlandschen zin, om den roem aan te randen van een man, wiens naam Nederland onder die zijner dapperste legerhoofden heeft opgeteekend?’

Wij deelen ten volle in het oordeel, door van Alderwerelt over den generaal Chassé uitgesproken; wij deelen daarin zoo zeer, dat wij geen oogenblik zouden aarzelen, om de woorden, door dien schrijer daarbij gebezigd, tot de onze te maken. Het zij ons daarom geoorloofd hier kortelijk de bedenkingen te beantwoorden, die tegen dit gedeelte van van Alderwerelt's werk kunnen worden aangevoerd.

Alles wat van Alderwerelt schrijft over de gebeurtenissen, die in de laatste dagen van October 1830 te Antwerpen plaats hadden, is waarheid, - waarheid, zonder eenige opsiering of overdrijving. Lees von Gagern's aanteekeningen, lees Koopman's verhaal, lees wat gij wilt over dat tijdvak, raadpleeg allen die toen ooggetuigen waren van het Antwerpensche moordtooneel, - allen zullen u hetzelfde zeggen; allen zullen u hetzelfde tafereel geven van de gebeurtenissen dier dagen. Zij zullen u gewagen van verwarring en ordeloosheid, van geheel gemis aan hoogere leiding en aan verstandig opperbevel; zij zullen u zeg-

gen, hoe men blind was en blind bleef voor de woelingen onzer vijanden; hoe men het oproer, zonder het in het minste te keer te gaan, liet ontstaan, zich uitbreiden en losbreken; hoe men den soldaat vermoeide en uitputte door bewegingen zonder nut of doel; hoe men hem noch rust liet noch voedsel verschafte; hoe men hem straffeloos liet beleedigen en mishandelen door een dolzinnig graauw; zij zullen u verhalen, hoe de Nederlandsche opperbevelhebber, van de eene zwakheid tot de andere, van den eenen misslag tot een ergeren misslag vervallende, het rustig en lijdelijk bleef aanzien, toen men het wettig gezag openlijk aanrandde, toen men onze arme soldaten op de straten en pleinen van Antwerpen vermoordde, toen niet alleen het Hollandsch bloed bij volle stroomen werd vergoten, maar - erger feit! - de eer van Holland door het stof werd gesleept; zij zullen het u verhalen, hoe de opperbevelhebber toch, bij dat alles, werkeloos bleef, en alleen door Saxen-Weimar's krachtige aansporing en door het voorbeeld, dat onze brave zeemagt gaf, er toe gebragt werd om Antwerpen den donder van het Hollandsche geschut te doen hooren. Dat alles wat van Alderwerelt daarover geschreven heeft, is volkomen waar; - en gij verwondert u dan nog, dat hij afkeuring en veroordeeling uitspreekt over den man, die de oorzaak was van die krenkende oorlogsramp! O, wanneer gij een van hen raadpleegdet, die toen getuigen en slagtoffers van die oorlogsramp zijn geweest, gij zoudt wel andere woorden hooren van drift en verontwaardiging, te regtmatig dan dat iemand, in billijkheid, ze zou mogen misprijzen.

Het is een vaste stelregel, dien ieder eerbiedigen moet, dat hij, die geschiedenis schrijft, waarheid moet schrijven, geheele onverbloemde waarheid, zonder uitvlugten of omwegen. Van Alderwerelt verdient allen lof, dat hij dien stelregel steeds voor oogen heeft gehouden en, zonder op gunst of ongunst te letten, zijn oordeel voluit heeft uitgesproken; hij verdient te meer lof, omdat het bij ons te vaak gewoonte is, de waarheid op te offeren aan die jammerlijke zucht om toch, vooral, niemand te kwetsen of onaangenaam te zijn. De eerbied voor de dooden vordert, dat men ten hunnen opzigte alle haat en partijschap aflegge, dat men niet zonder noodzakelijkheid van hunne gebreken en onvolkomenheden gewage; maar zij vordert niet, dat men prijze, waar men laken moet; zij vordert niet, dat men zwijge, waar het spreken pligt is. Die zelfde zanger,

die het graf de beschuttende wijkplaats van 's menschen roem heeft genoemd, heeft er tevens met regt op laten volgen:

> ‘Rien ne doit jusque là poursuivre une mémoire;
> Rien, - excepté la verité.’

En wat jammerlijke bewering zoude het zijn, dat men door het vermelden der gebreken van onze groote mannen den vaderlandschen zin beleedigt, aan de vaderlandsliefde te kort doet! De ware vaderlandsliefde bestaat niet daarin, om ons volk te misleiden door eene vleijende, maar onware voorstelling van zijne geschiedenis; zij bestaat daarin, dat men het met strenge naauwkeurigheid schetst wat er voormaals is gebeurd, het daardoor in zelfkennis doet winnen en, door het aanwijzen van de misslagen van het voorgeslacht, het in staat stelt om voortaan die misslagen te vermijden. De vereering van onze groote mannen mag nooit ontaarden in eene blinde, afgodische vereering; zij moet de vrucht zijn van het naauwkeurigste onderzoek, van de rijpste overweging; en men moet haar vaarwel zeggen, wanneer dat onderzoek en die overweging ons tot het besluit hebben doen komen, dat die vereering op geen redelijken grond berust. Willem I, de verheven grondlegger van onze vrijheid, - de Ruyter, dat onovertroffen toonbeeld van heldenmoed en van reine eenvoudige deugd - dat zijn zeker twee van de grootste, uitstekendste mannen uit onze geschiedenis; hun naam doet de minste zenuw van het Hollandsch harte trillen van eerbied en medegevoel; hun beeld, door een lichtkrans van roem omgeven, schittert in den nacht van het verleden, der nakomelingschap tot een voorbeeld en een prikkel; - welnu, wanneer - wat God verhoede! - het eenmaal bewezen mogt worden - maar dan ook overtuigend, onwederlegbaar bewezen - dat die heroën onzer geschiedenis volstrekt niet die vereering waard zijn die wij hun toedragen, dan zouden wij, hoe noode ook, op moeten houden met ons te buigen voor hun' naam, en niet langer mogen lof geven aan wat geen lof verdient. De eischen der waarheid gaan voor alles.

Bovendien, de naam en nagedachtenis van den generaal Chassé moeten nog in eervolle gedachtenis gehouden worden, zelfs al wijst men op de weinige bekwaamheid, waarmede hij in October 1830 binnen Antwerpen het krijgsbevel heeft uitgeoefend. In zijne lange krijgsmans-loopbaan heeft die

bevelhebber vele andere aanspraken verworven op de algemeene achting. De naam van Chassé zal altijd in welverdiende vereering bij ons blijven, om de vroegere verrigtingen van dien oorlogsman; die naam zal altijd, en te regt, in de herinneringen onzes volks blijven voortleven, als die van een dapper en onverschrokken soldaat, die in tal van oorlogen en op tal van slagvelden een uitstekenden moed en krijgsdeugd heeft doen blijken, bij Napoleon's legers den Hollandschen naam deed eerbiedigen, en in Waterloo's velden deel heeft genomen aan de schitterendste en volkomenste overwinning van den nieuweren tijd. *Die* wapenfeiten zullen, ten allen tijde, den Hollandschen generaal eene uitstekende plaats in onze krijgsgeschiedenis verzekeren; en niemand mag den roem aanranden, dien hij zich regtmatig heeft verworven, van een heldhaftig soldaat te zijn geweest en een goed onderbevelhebber. Maar, in naam van waarheid en regt, moet men hem de bekwaamheid van een *opper*bevelhebber ontzeggen; in naam van waarheid en regt moet men strenge afkeuring en veroordeeling uitspreken over het krijgsbevel, door hem in 1830 te Antwerpen uitgeoefend.

Wat vooral veroordeeling verdient, dat is de handeling der regering, die in zoo gevaarvolle, beslissende oogenblikken het opperste krijgsgezag in handen gaf van een man, die de bekwaamheid eens opperbevelhebbers geheel en al miste, en die, toen ter tijd door ouderdom en door ligchaamskwalen gedrukt, niet meer die geestkracht en voortvarendheid bezat, waardoor hij zich in vroegere jaren onderscheidde. Het is een eerste pligt voor eene regering om hare menschen goed te kennen, goed te kiezen; om ieder te doen optreden in dien werkkring, waartoe zijne bekwaamheden hem het meest geschikt maken; om ‘den regten man op de regte plaats te hebben.’ 't Is waar, vergissingen, dwalingen, zijn hierbij niet te verwonderen; het vraagstuk volledig op te lossen is zeer moeijelijk; maar men moet ten minste streven naar die oplossing, met alle inspanning, met alle gemoedelijkheid. Het is een ergerlijk schouwspel, dat een eerlijk man van verontwaardiging doet gloeijen, wanneer men ziet, dat eene regering dien duren pligt, die op haar rust, geheel en al veronachtzaamt, en willens en wetens, bij het begeven van staats- of krijgsambten, verdienste of bekwaamheid buiten aanmerking laat, en daarbij alleen luistert naar de luim van het oogenblik, of naar de ellendigste kleingeestigheden. De verkleining der volkswelvaart en volksgrootheid, het verlies van

gewesten, de geheele ondergang van een rijk, zijn te vaak het gevolg geweest van zulk eene onzinnige en misdadige handeling.

België wordt ontruimd door de Nederlandsche troepen, die op het einde van October 1830 naar Noord-Braband trekken, ten einde daar hunne verliezen te herstellen, hunne gedunde gelederen met tal van vrijwilligers aan te vullen, en, versterkt door de schutterijen, spoedig een leger uitmaken, krachtig genoeg niet alleen om de onafhankelijkheid van ons Vaderland te verzekeren, maar ook om weldra den vijand op zijn eigen grond te bestoken. Het 1ste en 2de bataillon van het 7de Regiment maken een deel uit van dat leger, dat in Noord-Braband zamentrok; nog in November 1830 komen die bataillons, onder de aanvoering van den generaal van Geen, bij Esschen in gevecht met den vijand. Toen in Augustus 1831 de Prins van Oranje, de latere Koning Willem II,

> ‘Die ridderlijke held en eere van zijn stam,’

aan het hoofd van onze krijgsscharen België binnenrukte, en in weinig dagen tijds den smaad, het jaar te voren door ons geleden, roemvol uitwischte, maakten die zelfde twee bataillons van het 7de Regiment een deel uit van 's Prinsen leger, en streden onder de bevelen van den generaal Destombe. Bij den tiendaagschen veldtogt valt van de bataillons van het 7de Regiment niets bijzonders te zeggen; niets anders, dan dat orde, krijgsgeest en dapperheid hunne kenmerken zijn geweest; dat het bataillons waren, hun' heldhaftigen veldheer waardig.

Het 3de of flankbataillon van het 7de Regiment was op de Antwerpsche Citadel achtergebleven en maakte een deel uit van de krijgsmagt, waarmede Chassé ruim twee jaren lang die sterkte bezet bleef houden. Dat bataillon werd aangevoerd door den kapitein van Tol, een verdienstelijk en dapper officier, onvermoeid werkzaam om orde en krijgstucht te handhaven en het welzijn zijner soldaten te verzekeren; een van die officieren, die iedereen hoogacht, en die, al hebben zij reeds tal van jaren de gelederen verlaten, toch nog altijd door hunne vroegere wapenbroeders in vereerende gedachtenis worden gehouden. Aan de bekwame en

ijverige leiding van van Tol moet men het voor een goed gedeelte danken, dat het flankbataillon van het 7de Regiment zich te Antwerpen en later immer onderscheiden heeft door een uitmuntenden militairen geest en een der beste bataillons van het toenmalige leger was.

Tijdens den veldtogt van Augustus 1831 ondersteunde de bezetting der Citadel van Antwerpen de handelingen van het leger des Prinsen van Oranje, door op den 5den dier maand een uitval te doen tegen de Belgische magt, welke die sterkte met belegeringswerken had omgeven. Die uitval, met dapperheid verrigt, leverde belangrijke uitkomsten op: de vijandelijke loopgraven werden genomen, twee batterijen des vijands vernield, en het daar aanwezige geschut - 27 vuurmonden - vernageld. Die overwinning had tot groote voordeelen kunnen leiden, ware zij niet dadelijk opgevolgd door een onberaden wapenstilstand, waartoe een Fransch agent, de generaal Belliard, den Nederlandschen bevelhebber wist over te halen; nu had die overwinning geen ander voordeel, dan dat zij de krijgsdeugd der Nederlandsche troepen bewees en het zelfvertrouwen dier troepen verhoogde. Eene sterke afdeeling van het flankbataillon van het 7de Regiment nam deel aan dien uitval, en verschillende officieren en soldaten van dat bataillon ontvingen bij die gelegenheid de Willemsorde, als welverdiende belooning van dapperheid: de kapitein Herbig en de 1ste luitenant Horion de Corby kochten die onderscheiding ten koste hunner wonden; voor den soldaat Smit diende het eerekruis alleen om zijne lijkkist te versieren, toen hij weinige dagen later aan zijne in den strijd bekomene wonden bezweek. Zoo sterft menig braaf soldaat, zonder dat zijne verhevene zelfopoffering de aandacht of het medegevoel der wufte menigte tot zich trekt; maar zijn naam blijft in eervolle herinnering leven bij verwanten en wapenbroeders, die getuigen waren van zijne deugd en pligtsbetrachting.

Na den tiendaagschen veldtogt verloopt een tijdvak van meer dan een jaar, dat voor de bezetting der Citadel van Antwerpen door niets anders gekenmerkt wordt, dan door drukkende eentoonigheid, vermoeijende dienst, ontberingen, het lijdzaam verduren der vijandelijke uittartingen, en door de verwoestingen, aangerigt door die vreeselijke ziekte, die, toen nog vreemd in Europa, alle hulpmiddelen der geneeskunst ten spot scheen te maken en de moedigste harten met schrik vervulde. - Maar die donkere tijd gaat voorbij en wordt vervangen door dagen

van krijgsgevaar en roem. Frankrijk, het marren moede van Neêrlands Koning, zendt zijne heirmagten af, om zich meester te maken van de laatste sterkten, die wij nog bezaten op Braband's grondgebied; en als een sprinkhaanwolk, die heinde en ver de velden overdekt, zoo ziet men de Fransche bataillons zich om Antwerpen uitbreiden, de Schelde-oevers bezetten en de Citadel insluiten. De strijd vangt aan; de donder van het geschut weêrgalmt dag aan dag langs den Scheldestroom; en telkens, wanneer de zuidewind den klank van dit geduchte schutgevaarte in onze steden overbrengt, klopt daar menig hart in bange verwachting, rijst daar menige zucht, menige stille bede naar omhoog, voor de dapperen, die Holland's eer tegen de aanranding van een magtig vijand handhaven.

‘Ja, huiv'rend, met wat hoogmoed ook,
Zag Nêerland, uit den sulferrook,
Haar standerds door u opwaarts steken;
Bij 't brijz'len van kanteel en muur,
Uw heldengrootheid, onbezweken,
Zich harden in een groef van vuur.’

Zoo zong eenmaal Neêrland's volksdichter tot de verdedigers der Antwerpsche Citadel; en hoezeer het bij ons geen vreemd verschijnsel is, om de poëzij, met even weinig smaak als oordeelkunde, de onbeduidendste handelingen tot grootsche, buitengewone daden te zien verheffen, zoo is die veroordeelende uitspraak toch volstrekt niet van toepassing op deze verzen van Tollens. Integendeel, die verzen bevatten niets dan waarheid; en de verdediging van de Citadel van Antwerpen in December 1832 is voor ons een grootsch en roemrijk wapenfeit geweest, waarop wij met regtmatigen hoogmoed mogen terugzien.

Koning Willem I wilde niet toegeven aan de eischen, door de Europesche mogendheden ten opzigte van België gedaan; en hoe weinig men ook ingenomen zij met de staatkunde van dien vorst, hoe gegronde aanmerkingen men op die staatkunde ook moge maken, toch moet men hoogachting koesteren voor de standvastigheid, waarmede hij in 1832 voorstellen verwierp, die op bedreigingen geleken, en liever den kamp waagde tegen 's vijands geduchte overmagt, dan door lijdelijke onderwerping de eer zijns lands prijs te geven. In die handeling van Neêrland's eersten Koning is ware grootheid gelegen. En men kome ons

niet tegenwerpen, dat toch bij dien kamp de uitkomst te voorzien was, en dat dus de menschenlevens, welke daarbij verloren gingen, nutteloos ten offer zijn gebragt; - neen, *nutteloos* niet; want die offers hebben gediend om onze volkskracht te verhoogen, om ons in aanzien te verheffen bij de Europesche mogendheden. Het is pligt voor den gebieder eens volks om spaarzaam te zijn met het bloed zijner onderdanen; maar het is nog meer pligt voor hem, om te waken voor de eer van zijn volk; en wanneer die eer den strijd gebiedend vordert, dan is het eene misdadige lafheid, om, uit valsche beweegredenen van menschelijkheid, de eer des lands aan het behoud van den vrede ten offer te brengen. Het Hollandsche bloed, dat in dien kamp van 1832 is vergoten, drukt op de verantwoording van hen, die ons toen, tegen alle regt en billijkheid, den oorlog aandeden; het drukt niet op koning Willem I; voor dien vorst was het regt, was het pligt, om aan de natie de offers te vragen, die het voeren van den oorlog vordert; en de geestdrift, waarmede de Hollandsche natie die offers bragt, bewijst, dat ook zij diep doordrongen was van dat regt en van dien pligt des vorsten.

Antwerpen's Citadel moest dus niet aan den vijand worden ingeruimd, maar met de wapenen in de hand aan hem worden betwist. Toch, bij de groote overmagt des vijands, bij de waarschijnlijkheid dat in dien kamp Holland alleen zou staan zonder hulp van vreesachtige en eigenbelang zoekende bondgenooten, was het bijna zeker, dat er niet aan kon gedacht worden om tot ontzet dier vesting op te rukken, en was het dus bijna zeker, dat die vesting in 's vijands handen vallen moest. De volkseer gebood eene verdediging, maar niet eene verdediging tot het uiterste; er was geen reden om de Citadel van Antwerpen aan den vijand te betwisten, zoo als onze voorvaderen weleer Alkmaar of Leyden aan de Spanjaarden hebben betwist; de verdedigers der Citadel van Antwerpen streden alleen om aan de eischen der volkseer te voldoen, en zoodra aan die eischen genoegen was gegeven, stond het vrij om naar de stem der menschelijkheid te luisteren en den ongelijken strijd te staken. Daarom is het in den generaal Chassé ook volstrekt niet af te keuren, dat hij tot de overgave zijner vesting besloot, zonder eene bestorming der bres af te wachten, zoo als de dappere bevelhebber der artillerie op de Citadel dit verlangde; de verdediging was reeds eervol genoeg geweest, ook zonder dat laatste blijk van dapperheid,

dat toch tot niets anders zou gediend hebben dan om het tijdstip der overgave eenige weinige dagen te verschuiven.

De verdediging der Citadel van Antwerpen in 1832 heeft uitgemunt zoowel door bekwaamheid als door dapperheid; zij is door alle krijgskundigen geroemd geworden, en kan nog lang dienen om te leeren, op welke wijze men vestingen betwisten moet aan eene vijandelijke magt. De roem dier verdediging komt voornamelijk toe aan de artillerie, het wapen, dat bij belegeringen de hoofdrol speelt, en ook het wapen, waardoor ons volk zich het meeste voelt aangetrokken en waarvoor het de meeste geschiktheid bezit. De uitstekende aanvoerder dier artillerie - de tegenwoordige generaal Seelig, een man, wien wetenschap en genie met onverwelkbare kransen versieren en wien ook de krijgsroem gelauwerd heeft - is de eigenlijke verdediger van de Citadel van Autwerpen geweest; aan hem voornamelijk komt de eer toe van dit uitstekende wapenfeit. In onze dagen heeft Europa weêrgalmd van den roem van een Tottleben, en die verdediger van Sebastopol verdient lof voor de volharding en geestkracht, waarmede hij de werkzaamheden heeft bestuurd, die de aanvallen der Westersche mogendheden moesten doen afslaan en verijdelen; maar met oneindig minder hulpmiddelen heeft Seelig den val der Citadel van Antwerpen vertraagd, en daarbij grooter kunst en bekwaamheid bewezen, dan de Russische Ingenieur, met even groote dapperheid; en toch is de naam van Seelig ter naauwernood bij ons bekend! Wij spreken hier niet alleen van de volksklasse, maar zelfs van de beschaafde, hoogere standen, van de toongevers onzer maatschappij, van de edelen, de grooten, van die vorsten van den handel, wier bestemming het was om in kennis en kunstzin de opvolgers te zijn der Witsen's en Huydecoper's; vraag hun, wie de generaal Seelig is: wanneer toevallig een hunner verwanten op de Bredasche krijgsschool zijne opvoeding heeft genoten, dan zullen zij weten, dat die instelling haar bloei en luister te danken heeft gehad aan den generaal Scelig; maar dat is ook alles; meer weten zij niet van den man, die tot de uitstekendsten van zijn land behoort. Onze waardering van grootheid en ware verdienste laat soms veel te wenschen over!

Der artillerie en haren uitmuntenden aanvoerder komt de hoogste lof toe voor de verdediging van Antwerpen's Citadel; maar ook de infanterie heeft daarbij haren pligt gedaan, en bij de te schaarsche uitvallen eene dapperheid en eene zelfopoffering betoond,

die eerbied inboezemen. Maar wat vooral het groote uitmaakt in de verdediging der Citadel van Antwerpen, dat is de lijdzaamheid - de verhevene lijdzaamheid! - waarmede de wreede ontberingen werden verduurd, welke dat beleg den verdedigers aanbragt. Wie zich een denkbeeld wil maken van het lijden toen getorscht, die leze in Koopman's aanteekeningen het tafereel, dat die vlootvoogd daarvan geeft; en waar een zoo onverschrokken zeeman van ontbering en jammer gewaagt, daar kan men zeker zijn, dat er geene overdrijving is in zijne taal. Men kan zich door dat tafereel levendig voorstellen, hoe de toestand geweest is, waarin de Nederlandsche bezetting tijdens het beleg heeft verkeerd: de kleine binnenruimte der Citadel spoedig geheel en al vernield door de ontzettende hoeveelheid worpgeschut, door den belegeraar tegen die sterkte aangewend; de bomvrije gebouwen, of wat als zoodanig bestempeld werd, in puin stortende en geen veilige wijkplaats opleverende, zelfs niet voor de gewonden, voor de reeds met den dood worstelenden; ieder oogenblik de gegronde vrees heerschende, dat de kruidmagazijnen voor 's vijands bommen zouden bezwijken en de geheele sterkte in een vreeselijken vuurgloed doen vergaan; de soldaat in enkele, enge kasematten eene beschutting zoekende, wanneer zijne dienstverrigtingen hem niet op den wal riepen, maar in die naauwe verblijven zoo opeengehoopt, dat ook daar de zoo hoog noodige rust niet te vinden was; door het vernielen der keukens de bezetting verstoken van warm voedsel, en door het onbruikbaar worden der putten ten laatste zelfs geen water - die eerste levensbehoefte! - meer voorhanden. Ziedaar den toestand, waarin de Citadel en hare verdedigers - niet een enkelen dag, maar dagen, weken lang - hebben verkeerd; ziedaar het lijden, dat die verdedigers met onvergetelijke zelfverloochening hebben getorscht, zonder te muiten, zonder te morren, zonder aan iets anders te denken dan aan hun pligt jegens hun Vaderland.

Ja, daar is verhevene grootheid in zulk een gedrag, en te regt mogen wij daarop trotsch zijn, dat die mannen onze landgenooten, onze wapenbroeders zijn geweest. Vele handelingen, die voor het oogenblik uitbundig worden geprezen, verliezen door den tijd en door nader onderzoek soms allen luister en grootheid; maar zoo is het niet met de verdediging van Antwerpen's Citadel in 1832; die verdediging kan den toets van het strengste onderzoek doorstaan, zonder op te houden een voor

ons roemrijk wapenfeit te zijn. Nederland! doe regt aan uwe zonen; buig u met eerbied voor den man, die met de gedenkpenning der Antwerpensche Citadel is versierd, want dat eenvoudige blaauwe lint heeft veel hooger waarde, dan de schitterendste ridderkruisen door vorstengunst uitgedeeld; het is als de lauwerkransen bij Rome's legioenen: het getuigt van dapperheid, van pligtsbetrachting, van onkreukbare trouw aan het Vaderland.

Het flankbataillon van het 7de Regiment heeft gedeeld in de offers, door de bezetting der Citadel van Antwerpen gebragt, maar ook in de glorie, door die bezetting verworven, en de beste lof van dat bataillon is, dat het zijne wapenbroeders waardig bleef. De onvermoeide zorg en het waakzame beleid van van Tol mogen, door het voorzien in de behoeften zijner soldaten, de ontberingen en vermoeijenissen voor hen verzacht en verminderd hebben, - aan de oorlogsgevaren zijn die soldaten evenzeer blootgesteld geweest als de overige verdedigers der Citadel. Wij zullen, om door te groote wijdloopigheid onze legers niet te vermoeijen, die oorlogsgevaren niet in bijzonderheden schetsen; zij staan in het werk van van Alderwerelt opgeteekend. Men kan daarin vinden, hoe aan den uitval van den 2den December naar de zijde van Kiel de luitenant Reimer met een twintigtal flankeurs van het 7de Regiment deel nam, en Heino - de onderofficier die zich ten allen tijde door onverschrokken dapperheid onderscheidde - bij die ontmoeting in 's vijands handen viel; hoe een ander officier van het 7de Regiment, van Alphen, dien zelfden dag in zijne zending slaagde om door een uitval een huisje buiten de vesting te verbranden, dat het vuur van het bastion Toledo in zijne werking belemmerde; hoe, toen Frankrijk's legerscharen eindelijk de schans S. Laurent vermeesterden, een moedig soldaat van het 7de Regiment, de flankeur Bosboom, een der handmortieren in die schans aanwezig redde en behouden binnen het kasteel wist te brengen; hoe eindelijk in den nacht van den 20sten op den 21sten December - op een tijdstip toen gebrek aan voedsel, volkomen gemis van rust, en uitputtende ziekten de krachten der troepen reeds aanmerkelijk hadden doen slinken - de flankeurs van het 7de, door van Tol en van Driel aangevoerd, het ravelijn voor de hulpport tegen 's vijands aanvallen verdedigden, en door hunne dapperheid den belegeraar dwongen, daar af te zien van den reeds begonnen overgang van de gracht.

Sommige van onze jonge officieren, die het buitenland bezoeken en daar groote troepenvereenigingen bijwonen, laten zich verblinden en wegslepen door den militairen luister, die daar vaak wordt ten toon gespreid; zij komen terug in hun Vaderland met een overdreven hoog denkbeeld van de krachten en strijdmiddelen der vreemden; zij zijn onbekend gebleven met de leemten en gebreken, die ook daar aanwezig zijn; zij vinden daar alles uitmuntend, zij roemen daar alles hemelhoog; en dan een oppervlakkigen blik op het Vaderland slaande, gewagen zij met ligtzinnige geringschatting van *ons* krijgswezen, van *onze* krijgsdaden. Rijper onderzoek, ernstiger studie, leiden tot geheel andere uitkomsten: zij leeren, dat ons krijgswezen niet die geringschatting verdient; dat onze krijgsdaden den toets der vergelijking met die van andere volkeren kunnen doorstaan. Ons leger is klein, onze krijgsmiddelen zijn beperkt, vergeleken met die van Frankrijk of Duitschland; wij maken geen vertooning met dat leger; wij zijn vreemd aan brommende grootspraak, aan die militaire kwakzalverij, die ten opzigte van den waren krijgsgeest staat als het bezigen van ‘de tale Kanaäns’ ten opzigte van de ware godsvrucht; pligt en vaderlandsliefde zijn de voorname drijfveêren van den Hollandschen krijgsman; - maar wij zijn niet te minder daarom; wij kunnen even uitmuntende officieren, even brave soldaten hebben, als andere landen; en bij een oorlog kunnen al onze bataillons den lof verdienen, die aan het flankbataillon van het 7de Regiment, tijdens het beleg der Citadel van Antwerpen, door een zijner voormalige officieren wordt gegeven, - een lof, die om de eenvoudige, maar ware taal, waarin die is vervat, hier woordelijk uit van Alderwerelt's werk wordt overgenomen:

‘Niemand heeft zich, voor zooveel ik mij herinneren kan, aan de zware en menigvuldige diensten, door voorgewende ziekte, of op andere ongeoorloofde wijze, onttrokken of zoeken te onttrekken. De soldaat was altijd bereid en gereed, zoowel bij dag als bij nacht, ook indien hij tot eene onverwachte dienst werd gekommandeerd, zijn pligt als soldaat, zonder dat hij aanmoediging behoefde, getrouw te vervullen; van wacht gekomen, was zijn eerste zorg, zijn geweer bij kaarslicht in orde te brengen, - zoodat, toen de bezetting bij de overgave der Citadel hare wapens op het glacis nederlegde, zelfs de strengste inspecteur over den staat, waarin de geweren van ons flankbataillon zich bevonden, had moeten tevreden zijn. De discipline heeft zich, zoowel

gedurende het beleg, als na de overgave bij den marsch naar Frankrijk, onverwrikt staande gehouden..... Het beeld van het oude flankbataillon, na zooveel gevaren en ongemakken te hebben doorgestaan, nog altijd even bereid om getrouw zijn pligt voor Vaderland en Koning te vervullen, kan ik steeds *con amore* voor mijn geest halen, wanneer van goede en bruikbare infanterie sprake is!'

Dit opstel heeft een tweeledig doel gehad: het meer algemeen bekend maken der krijgsgebeurtenissen van 1830, en het huldigen van de verdienste van een zeer goed Regiment.

De schrijver van deze bladen is geheel vreemd geweest aan de krijgsverrigtingen en aan de roemrijke wapenfeiten van het 7de Regiment; hij kan dus met volkomen vrijheid daarvan gewagen, en ten volle regt daaraan doen, zonder het verwijt te vreezen van in eigen lof te vervallen. De schrijver heeft echter vele jaren van zijne militaire loopbaan in de rijen van dat Regiment doorgebragt; hij heeft den uitmuntenden geest van dat regiment leeren kennen, - dien geest van degelijke eenvoudigheid, van orde, van pligtbesef, van zelfverloochening; hij heeft daarbij wapenbroeders ontmoet, wier achting en vriendschap voor hem hooge waarde hebben; hij is, in één woord, door zijne herinneringen met hart en ziel aan dat Regiment verbonden. Mogen zijne wapenbroeders van het 7de Regiment in dit opstel een blijk zien van de hoogachting en vriendschap, die hij hun toedraagt; - voor het algemeen zij het overigens niets anders dan eene poging om hulde te brengen aan ware verdienste, om regt te doen aan wie het toekomt.

Legerkamp bij Zeyst, 27 Augustus 1859.
W.J. KNOOP.

Voor het eeuwfeest van Friedrich Schiller's geboorte.

(10 november 1759.)

I.

Verder dan de heilige eiken
Van d'aêlouden duitschen grond,
't Siersel dat den storm weêrstond,
Kransen voor zijn dichter reiken,
Doet de faam zijn eeuwfeest kond;
En waar ergens onder vreemden
't Licht uit blaauwe kijkers blinkt,
Als het: du! trouwhartig klinkt,
't Innig: du! van berg en beemden,
Daar men rhijnschen bleeker drinkt,
Niet alleen door heel Europe,
Over de oceanen meê
Ruischt zijn lof van steê tot steé
Die der jonkheid zoetste hope,
Die der menschheid grootsch verschiet
Schilderde in 't onsterflijk lied!

II.

Laat Germanië hem 't eerste
  Kroonen als haar diêrste zoon,
  Priester van 't verhevenst schoon
Wordt door 't zustrental om 't zeerste
  Dankbre hulde hem geboôn.
Svea[1] ziet op 't feestlijk roepen
  Nore dalen van zijn rots,
  Lieflijk smelt in 't golfgeklots
't Lied van Dana's eilandgroepen,
  Neder buigt Brittanje's trots!
En een enkle zoude ontbreken
  En geen jublend vreugdgeschal
  Opgaan uit 't gezegend dal,
Vrijheids bakermat gebleken;
  Holland falen in de schaar
  Bloemen windende om 't altaar?

III.

Louter hengenis van harte,
  Is het sluiten aan dien stoet
  Haar behoefte van 't gemoed;
Heeft hij in haar diepste smarte
  Voor vertwijfling niet behoed?
Toen, helaas! haar tweede Vondel
  't Vreeslijk vonnis onderschreef,

1 Het is niet te veel gevergd in Svea, Nore en Dana, de Scandinavische Rijke Zweden, Noorwegen en Denemarken te herkennen; Nore alleen is mannelijk.

Dat geen redding overbleef,
Zoo het wrak van pijlenbondel
Niet in fransche waatren dreef,
Werd zijn schildring van 't verleden
Door haar hoog, haar hemelsch licht
Ons 't bezielende gezigt
Ter herschepping van dat heden!
Tranen zijn 't van dankbaarheid,
Die ze op Schiller's assche schreit.

IV.

Zanger aller idealen,
Hoe benijdbaar is uw roem!
Uwer wat men streelendst noem',
Uwer lentes zoetste stralen,
Uwer liefdes schoonste bloem!
Van geslachte tot geslachte
Altijd nieuw en altijd frisch,
Wordt geen hartsgeheimenis
Een verheemlende gedachte,
Daar uw lied niet tolk van is!
Elke worstling met het leven
Blijkt een weldaad in uw dicht;
Looden taak en ijzren pligt
Weet ge gulden glans te geven,
En der duitsche mannen trouw
Huldigt naar uw woord de vrouw!

V.

Dichter aller stoutste droomen
Van het menschelijk geslacht!
Naauwlijks nog verdwijnt de nacht;
Zal in 't eind de morgen komen,
Die ge hijgend hebt verwacht?
Duitschland blinkt van diademen,
Maar der vorsten digte drom
Ziet naar Dillenburg[1] niet om:
Filips gouden staf werd leemen,
Blijd klonk Willem 't wellekom!
‘Al wat duitsch spreekt’ tuigt de Moeder,
‘Is mijn kroost, mijn hoop, mijn lust!’
Ach! hunne afkomst zich bewust,
Smaadt de broeder toch den broeder,
En de twist van Noord en Zuid
Maakt ze beiden heerschzuchts buit.

VI.

Schiller! onze bede is hulde:
Dat de dag der eendragt rijz'!
Schoon men grootscher eer bewijz'
Aan 't genie dat u vervulde,
Welke stelt ge op hooger prijs?
Uit denzelfden stam gesproten

1 Is de toespeling misschien zoo duister, dat zij de herinnering vereischt: Prins Willem de Eerste werd te Dillenburg geboren, en hoe weinige duitsche vorsten volgden het voorbeeld dat hij allen gaf?

Voelen we ons in iedren stand
't Duitsche lief en leed verwant;
Heiligst ons als al zijn loten
Vrijheid, godsdienst, vaderland!
Strijder voor dien diêrsten zegen,
Trots het graf dat u omsluit!
Nog gebiedt uw geest: vooruit!
Lagche u de overwinning tegen,
En waardeer dan 't é é n i g volk,
Van zijn pligt en regt u tolk!

E.J. POTGIETER.

Leekedichtjens.

Question Brûlante.

De Wil, de vrije Wil! dat was, mijn Theologen!
Ùw spoorwegkwestie, ja, in onzer dagen strijd:
Elk had zijn richting, had zijn lijn, die hij met vlijt En nijd,
Verdedigde, voor 't volk, - slachtoffer van een tijd,
Zoo veel-, zoo aaklig veel- en nog eens *veel-bewogen*.
Doch ai! zoo hier als ginds, voor kerk, als staat en steê,
Wat jammer was van al die *lijnen* en *systemen* -
Geen schepsel kwam er *verder* meê,
En menig burger waar tevrêe,
Zoo 't hasplen, hoe dan ook, nu maar een eind mocht nemen!

Determinisme.

Had ik een vrije wil, ('t kontrarie is gebleken!),
'k Zou met dees kwestie nooit mijn sterflijk hoofd meer breken.
Doch, wat ik wil of niet, zij laat mij nimmer rust....
Is geen Pelagiaan, wien 't lust!

Dualisme.

Mijn Wetenschap en mijn Geloof
   Die leven saam in onmin,
Want de eene houdt, wat de ander doet
   En denkt en meent, voor onzin.
Intusschen, beide heb ik lief,
   Juist *even* trouw en innig,
En toch vind ik mij-zelven niet
   Onreedlijk noch krankzinnig.

Uitgesteld.

Wie voor 't *Millennium* wil strijden, nu, die kom
   Maar over duizend jaar weêrom!
Voorloopig is er nog iets anders te bepraten:
   Dié kwestie kunnen we overlaten!

De Lutheraan.

   ‘Ik hou 't met Luther maar, tot nú.’
Dat 's goed, maar Luther hield het zeker niet met ú.

Stichtelijke uren.

‘Ik sticht het volk
Van uit mijn wolk.’ -
Dat zij 't verlicht',
Is zonneplicht.

Mihi constat.

Bravo! dat 's orakeltaal,
Dat is flink professoraal!
Dat zijn weêr de goede zeden
Van een vijftig jaar geleden!
Groote goôn, zoo je ook niet meer
Wist, besliste en profeteerde,
Dan een ‘zeer geleerde’ heer -
Waarvoor was je een ‘Hooggeleerde?’

Oratio Inauguralis.
(*Verkort*.)

‘Kritiek mag alles onderzoeken,
Want grensloos is haar rechtsgebied,
Zelfs de *inhoud* der gewijde boeken,
Alleenig maar 't *kritiekste* niet.’

Twee coryphaeën.

‘Gek zijn wij, een van beide wij.’
Zeî de eene Theoloog tot de ander.
‘Wat wíj gelooven toch strijdt lijnrecht met elkander;
Dit's evident voor ú, *dat*'s evident voor míj -
Dús, een van tweeën is maar mooglijk, ík òf gíj....’

Of beide, dacht er een en - ging voorbij.

De stand der zaken.
Een scepticus:

Hoe 't *niet* is, zeggen ons de heeren,
Maar hóe het *is*, mijn goede liên,
De Tijd of de Eeuwigheid zal 't leeren....
Misschien.

Een ontevredene.

‘Wij zijn thands bezig al den rommel om te halen!
De waarheid, voor als nog, blijkt moeilijk te bepalen,
Maar 't komt terecht: 't is slechts een tijd van *overgang*’....

'k Woû dat hij *overging*; dát zeggen ze al zoo lang!

Een redelijk konservatief.

Zij zetten 't al op losse schroeven!
't Is om de vromen te bedroeven!
't Is meer dan akelig - maar zacht,
't Is zóo toch beter, wèl bedacht,
Dan dat ze *ú* op de pijnbank schroeven,
En u verbranden.. lieve Heer!..
Omdat gij afwijkt van hun leer.

De man van 't ware midden.

Mijn Vader heeft mij eens geleerd,
Dat elk, die ware wijsheid eert,
Moest zijn: een Man van 't ware midden.

‘Kind - zeî hij - wat ik u mag bidden,
Houd steeds, met christlijk overleg,
Als van der Palm, den middeweg.’
Toch, schoon 'k niet twijfel of voor dezen,
Genoemde weg puik-puik mocht wezen,
'k Heb mijn bekomst van 't midden, want
Men krijgt er, als een kwade jongen,
Thands klop van de een en de andre kant,
En wordt geduwd en platgedrongen.
Zoo'n middeman,
Wat heb je er ân?
Zoo'n modderaar!
Zoo'n sukkelaar!
Inkonsekwent! zóo luidt het heden.
De knappe luî, van wederzij',
Zien op u neêr met medelij',
Alleen de stumperts staan u bij....
't Zijn andre tijden, andre zeden!
Dus, wilt ge een man zijn, - kies partij.

Een geloovige.

Uit de neevlen zal de Dag
Eenmaal zeker rijzen.
Schoon niet ik hem groeten mag -
'k Zal er eeuwig God voor prijzen:
Dat ik op mijn aardschen tocht,
Onder weemoed, scherts of lijden,
Met een hart voor al die strijden,
Steeds naar 't hoogste *zoeken* mocht.

Octob. 1859.

(*Wordt vervolgd.*)

Dageraad.

Uit de zee rees een koeltje in het ochtendgetij!
En het zeide: ‘gij neevlen, maak ruimte voor mij!’

Het begroette de schepen en riep er: ‘zeilt voort;
Staakt u wacht, o gij zeeliên; de dageraad gloort.’

En het spoedde zich landwaart, en galmde er: ‘Ontwaakt!
Zie, de nacht is geweken, de morgen genaakt!’

Het verkondde aan de bosschen: ‘Verheugt u alweêr;
Steekt uw wimpels van loof uit tot hulde en tot eer!’

Het beroerde der woudvogels sluimrende wiek,
En het zeide: ‘wordt wakker en schelle uw musiek!’

En op werf en op hoeve beval het den haan:
‘Stel uw heldre klaroen; want de morgen brak aan.’

En het lispte in het koren met statig gezach:
‘Buig u neder en huldig den naadrenden dag!’

In den toren des Doms sprak het plechtig en luid:
‘Roep, o kleppende klepel! den morgen thands uit.’

't Zuchtte zwervend en warend door 's kerkloofs gebied:
‘Sluimert altoos maar door - 't is uw morgen nog niet!’

Naar H.W. LONGFELLOW.
S.J. VAN DEN BERCH.

Bibliographisch album.

A. Drost, Specimen ethico-theologicum de Moyse Amyraldo, ethices christianae doctore.

Wij hebben altijd - misschien ten onregte - gemeend, dat, zoo al niet alle, dan toch zeer vele dissertaties, in het licht verschijnen, hoofdzakelijk om den uiterlijken vorm. Bezie maar eens die octavo boekskens, welke jaarlijks van onze academiën uitgaan. De typografische uitvoering laat niets te wenschen over. Het papier is van het beste soort. In rood marokijn, met fraaijen stempel en verguld op snede, zijn het voortreffelijke geschenken voor heeren professoren, ja allerliefste presentjes voor ooms en tantes, die gaarne aan het sierlijk bandje eene plaats op hunne boekenplankjes inruimen, ofschoon ze van den inhoud niets begrijpen, dan alleen: dat neef heel knap is, en zeker een geleerd predikant, een uitstekend advocaat, een allerbekwaamst doctor, misschien wel professor zal worden, op wien zij alle regt hebben trotsch te zijn. Ook zelfs de mindere exemplaren - die, in carton, aan goede vrienden worden ter hand gesteld, en de minste, op wat minder papier gedrukt, die voor het gros der studenten en voor de redactie van godgeleerde en andere tijdschriften en bladen zijn bestemd - bevelen zich nog altijd aan door hunne netheid, zuiverheid van letter en schoonheid van druk. Geen wonder, de uitgever behoefde niet voor eigen rekening te werken; geen hoog honorarium is hem afgeëischt; bij de berekening der onkosten heeft de aanstaande doctor op geen vijftig gulden gezien; immers zijn beurs was er niet aansprakelijk voor? De uitgever waagt er dus niets bij dan alleen zijne eer, en mogelijk in sommige gevallen de kalandisie, als 't slecht uitviel. En dan de inhoud? Nu ja, wie zal 't daarmede zoo naauw nemen? dissertaties worden immers toch niet gelezen. Het is genoeg ze geschreven, en er een eervollen (?) titel door verkregen te hebben. De medicus ziet zich wel gedwongen het te doen; de jurist kan er ook met theses afkomen, die hij des noods niet

eens zelf behoeft te vinden of te stellen; maar een theologiae doctor is per se knapper dan een gewoon predikant, eenvoudig omdat hij theol. doct. is. Vraagt het den kerkeraden maar eens van vele plattelandsgemeenten. Die dissertaties, het zijn de onwedersprekelijkste bewijzen wat rigting de proponent is toegedaan. Staat er maar een woord of theses tegen Groningen of Leiden in, dan zijn ze geëikt. Wel hebben de boeren het zelf niet gelezen, maar ds. B. uit U. of H. uit A. heeft het hun gezegd of geschreven, en dat zijn orakels; het is zoo goed als of zij met eigen oogen hadden aanschouwd.

Laat ons billijk zijn. Het is, Goddank, met alle theologiae doctoren en alle dissertaties nog zoo niet gesteld. Bewijzen zijn hier overbodig. Maar dikwijls is het niet anders. Wij konden deze opmerkingen niet weêrhouden, die de hr. Drost ons in de pen gaf. Zijne dissertatie toch is in vele opzigten van de gewonen onderscheiden. Uitwendig beveelt zijn boekje zich in geenen deele aan. Het papier is gemeen, de letter redelijk, maar de druk bij uitnemendheid leelijk. Bovendien is het slecht ingenaaid, en aan drukfouten ontbreekt het ook niet. Mogelijk heeft de redactie van de Gids een zeer ongelukkig exemplaar getroffen. De dissertatie van den hr. Drost is een afschrikkend voorbeeld voor toekomstige doctoren, om toch niet in handen te vallen der Gebr. Koster te Amsterdam.

Staat de inhoud misschien tot den vorm in omgekeerde rede als gewoonlijk het geval is? Wij zullen het zien. Al aanstonds dient gezegd, dat het latijn veel te wenschen overlaat. Trouwens wij hadden niet anders verwacht. Dat een theoloog, of jurist, of medicus, geen zuiver, vloeijend, klassiek latijn schrijft, rekenen wij hem niet bepaald tot schande. Een litterator zouden wij het nooit vergeven.

Drost vangt aan met eene inleiding, waarin hij in de eerste plaats over de hoogeschool te Saumur handelt. Zonder dat het noodig ware geweest aan dit onderdeel meerdere uitgebreidheid te geven, had hij aangaande Saumur juister en volledige berigten kunnen geven. Eene voorname bron is hem onbekend gebleven, namelijk het ‘Bulletin de la société de l'histoire du protestantisme français’ I^{e}. année p. 301-316. Zijn promotor had dit moeten weten. Wij onthouden ons van mededeelingen daaruit. Moeijelijk kon er inderdaad aan een tweede onderdeel, waarin Amyrauts leven wordt geschetst, meer plaats worden ingeruimd, dan reeds geschiedde. Schrijvers hoofddoel was te schrijven ‘de Amyraldo ethices christianae doctore’. Maar waartoe dan dat oppervlakkig en onvoldoend levensberigt? Zonder schade kon het wel gemist worden. Zoo als het daar voor ons ligt, geeft het ons al zeer weinig, en Drost had kunnen volstaan met naar de monografieën van Bayle, Haag, Herzog, Saigey, enz., te verwijzen. Wij onthouden ons dus van de mededeeling veler optee-

keningen, die wij bij het lezen maakten. Geenszins echter achten wij het daarom overbodig, dat een Nederlandsch godgeleerde op nieuw zich wijden zal aan een naauwgezet onderzoek van Amyrauts levensgeschiedenis, en zijne beteekenis en verdienste als godgeleerde, onder zijne tijdgenooten en te midden van den godgeleerden strijd zijner dagen. Drost besluit zijne inleiding wel met een hoofdstuk: ‘de Amyraldi in theologiam universe spectatam meritis’, maar in 16 pagina's is dit onderwerp afgehandeld.

Wij zijn thans genaderd tot het eigenlijk onderwerp dezer dissertatie. Wat Amyraut op het gebied der christelijke moraal geleverd heeft, zal ons medegedeeld, met het werk van anderen vergeleken en beoordeeld worden. Het was zeer juist gezien van Drost of van zijn promotor, om den geleerden van Saumur uit dit oogpunt te beschouwen en te waarderen. Men had dit tot heden te veel over het hoofd gezien. Schweizer en anderen, die in den laatsten tijd de herinnering aan den vroeger zoo miskenden godgeleerde verlevendigd hebben, spreken er ter naauwernood van. Haag alleen vestigt op de ‘Morale chrétienne’ meer bijzonder de aandacht als ‘le premier essai qui ait été fait en France d'un système complet de morale.’ De keuze van het onderwerp is dus allezins gepast.

Uit die ‘Morale chrétienne,’ een werk in zes octavo boekdeelen, heeft men Amyraut als moralist te leeren kennen. Drost handelt dan van nu aan ook alleen over dit geschrift. De vraag is echter of hij geheel had mogen zwijgen van de ‘Considerations sur les droits par lesquels la nature a réglé les mariages,’ of hij, hetgeen Amyraut in dit eene werk ontwikkelt, niet uit zijne andere werken nader had kunnnen toelichten en ophelderen. De noodzakelijkheid van dit laatste heeft Drost zelf gevoeld, toen hij, handelende over Amyrauts gevoelen: ‘de actionum humanarum libertate’, diens ‘Disputatio de libero hominis arbitrio’ ter hulp riep.

Van de ‘Morale chrétienne’ ontvangen wij eerst een algemeen overzigt, waaraan een twintig bladzijden worden toegewijd. De groote zeldzaamheid van het werk in aanmerking genomen, duiden wij dit niet ten kwade. Bovendien, het overzigt is juist, helder en voldoende om ons aanstonds het standpunt van Amyraut te doen kennen en beoordeelen. Dat oordeel hadden wij van den schrijver verwacht, doch hij heeft het ons onthouden. Wat hij in zijn epicrisis - waarover zoo aanstonds - zegt, heeft minder hetrekking op het geheele plan der ‘Morale chrétienne’. Toch verdiende het wel opgemerkt te worden, hoe Amyraut, terwijl hij den koninklijken weg der geschiedenis bewandelde, door gebrek aan systematische methode en aan een algemeenen blik, tot vele gebreken is vervallen.

De reden waarom wij in dit specimen dat overzigt niet zouden willen missen, maakt dat we ook vrede hebben met hetgeen ons uit de

‘Morale chrétienne’ wordt medegedeeld betreffende eenige loca der christelijke moraal. Ja - behalve dat wij den schrijver niet aanstonds willen toegeven, dat in die 13 loca alles kon opgenomen worden, wat er aangaande Amyrauts moraal te zeggen was, en dat er geene andere, welligt betere indeeling mogelijk zou zijn - wij zijn hem dank schuldig voor den dieperen blik, dien hij ons in Amyrauts denkwijze doet slaan, waardoor wij met meerder gerustheid een oordeel zouden durven uitspreken. Wederom houdt de schrijver dat oordeel terug, terwijl hij alleen compileert en refereert.

Maar wij zijn ook te haastig; straks zal het komen, wanneer wij hem eerst nog gevolgd zijn over het ruime veld der geschiedenis van de christelijke moraal. Het terrein tot aan de hervorming doorloopen wij met electrische snelheid, zoodat we naauwlijks tijd hebben om te zien, veel minder om over hetgeen ons toevallig in het oog valt na te denken. Nu gaat het wat langzamer voort tot in het begin der 17de eeuw. Lutheranen en Gereformeerden passeren een voor een de revue. En de Roomschen? Gij moet scherp toezien om ze te ontdekken in het hoekje waarin ze teruggedrongen zijn. Dit geschiedkundig overzigt zou allen lof verdienen, zoo er meer eenheid en zamenhang in ware. Het heeft ons te veel van een dictaten-excerpt. Onzes inziens had het aan de ontwikkeling der moraal van Amyraut vooraf moeten gaan.

Eindelijk zijn wij dan aan de epicrisis, welke handelt ‘de Amyraldi in ethices christianae meritis.’ Dit alles wordt afgedaan van bl. 148-168. Het is waar, men kan met weinig woorden veel zeggen; doch ook met veel woorden weinig of niets. Aanstonds erkennen wij, dat dit laatste volstrekt het geval niet is, maar zien wij ons ook gedrongen te belijden: de schrijver heeft veel verzwegen wat hij zeggen kon en zeggen moest; hij heeft ons teleurgesteld in veel, wat wij met billijkheid van hem mogten verwachten. Hoezeer overigens zijn arbeid geenzins zonder verdienste is en menig academisch proefschrift met minder regt in het licht verscheen dan dit, zoo is dit gedeelte van zijn specimen, dat wel het degelijkste en zakelijkste had moeten zijn, het zwakste. Niets doen wij te kort aan de waarheid en juistheid der opmerkingen in die epierisis medegedeeld, maar met scherper kritiek en een helderder begrip van den aard en het doel der christelijke moraal, waren Amyrauts verdiensten helderder en volledіger aan het licht getreden, was zijne zwakke zijde duidelijker in het oog gevallen, en zou de schrijver oneindig beter rekenschap hebben kunnen geven, waarom de godgeleerde van Saumur de christelijke moraal tot zulk eene hoogte vermogt te brengen, maar toch ook niet komen kon tot het standpunt, hetwelk wij thans bereikt hebben.

R.

***Encyclopaedie der Wijsbegeerte, met toepassing op de grondbeginselen der zielkunde, ten gebruike van de Gymnasiën, en bij den aanvang der akademische studiën, door Dr. H.M. Duparc. Amsterdam, Gebr. Diederichs*. 1859.**

De schrijver van bovenstaand werk meent dat met het dienen van deze ‘moeder der wetenschappen’ een *regte toon* moet worden aangeslagen; - mocht het oordeel eens bevoegden rechters uitmaken, dat hij hierin ware te kort geschoten, hij zal zich troosten met de gedachte ‘in magnis voluisse sat.’

Wie zich zoo klassiek kan troosten, mocht ook nog wel uit vroegere syntaxis-studie hebben overgehouden het moeijelijkheden inhebbende: ‘Cato bonus esse quam videri malebat.’

Ik zal kortelijk de motieven aanvoeren, die mij genoopt hebben tot dit onklassiek herinneren van een zeer klassieke deugd: eerlijkheid.

De beoefening der wijsbegeerte teit in Nederland weinig officieële vertegenwoordigers. Een aanhaling of een aanval, uit den bezadigden Kant, of tegen den pantheïst Hegel; een rondgeven van een zeker aantal citaten uit Jakobi (*den halven heiden*), Schelling, Schleiermacher, Rothe - waarbij afzonderlijk genoteerd worden eenige stereotype opmerkingen van Spinoza, Bacon, misschien zelfs van Aristoteles en Plato, is het bewijs, dat ook Nederland aan philosophie doet.

De anders grage vertaler voorziet ons maar van enkele vertalingen van philosophiesche handboeken, en philosophiesch-historiesche overzichten. Haar ziet men 't echter aan, dat zij kwalijk nog aan 't vochtige stompzinnige Holland zich kunnen acclimatiseeren, en door de regelen heen leest men het heimweh der duitsche schrijvers. Voor de eer van sommige althans, b.v. van Schwartz, is het te hopen, dat hij in Halle verstaanbaarder zich deed hooren dan in Leyden.

Uit welgevallen echter over het ruimschoots voldoende al dezer philosophiesche uitspanningen begrijpt men dan ook natuurlijk niet de noodzakelijkheid eener nederlandsche school, en het onberadene der wijsbegeerte in Utrecht, onder de leiding en door den geest van den Hoogleeraar Opzoomer ontloken, wordt om 't zeerste erkend.

Een echt philosoof heeft ten onzent altijd nog het voorregt eener geïsoleerde positie, tenzij hij der empirie zich bekenne, die met algemeen goedvinden evenwel geen philosophie kan heeten.

Dr. Duparc is blijkens den inhoud van dit boek dan ook een volslagen vijand der empiriesche school - en dus een philosoof. Maar hoe dit ook zij, ware hij nu maar waar hij zich voor uitgeeft, wij

zouden zeer empiriesch 't feit constateeren van de verschijning dezes nieuwen philosophen, misschien zelfs over het onvruchtbare van zijn beginsel heenzien, uit blijdschap dat er een nederlandsch philosoof geboren ware.

Maar onze eerbied voor dat malle esse quam videri des ouden stuggen Romeins dwingt ons ten aanzien van dezen spekulatieven liefhebber van speculeeren, de ons op empirisch gebied, zoo men meent, ontzegde vraag te doen: *woher bist du?* voor ditmaal geenszins tevreden met het anders onloochenbare *bin einmal da*.

Dat is het juist: het einmal Daseijn van den Hr. Dupare is van dien aard, dat we 't liefst niet ten tweede maal zagen. Doch ter zake. De titel van 't werk luidt zeer onjuist *Encyclopaedie der Wijsbegeerte, met toepassing op de Zielkunde*. Immers bestaat het boek uit drie deelen, waarvan de op den titel aangeduide zaak eenvoudig het derde, *de grondbeginselen der Zielkunde* het tweede (van blz. 74-118), een *beknopt overzigt van de geschiedenis der Wijsbegeerte* (van blz. 1-74) het eerste in de rij is. Met welk regt nu de schrijver 't laat voorkomen dat zijn werk één geheel is, dat hij bij de encyclopaediesche beginselen aanvangt om hunne toepassing op psychologiesch gebied voor te bereiden, is mij - en moet elken lezer dezer kritiek - onduidelijk zijn.

De Schrijver!! Nu ja: ik stel den Hr. Duparc voor, de Gebr. Diederichs een nieuwen titel voor zijn werk te laten drukken. Zoo doende wierd er ruimte gevonden voor een nieuwe voorrede, waarin hij nog van andere zaken rekenschap kan geven, dan van dezulke, waarover ik hem nu ter verantwoording roep.

Op het alzoo verkregen schoone titelblad schrijve Dr. Dupare, in plaats van den door hem gekozen titel:

> Uittreksel uit ‘Schwegler's geschichte der philosophie’ met nog twee andere philosophiesche brokstukken, van mij of van een ander.

Het groote woord is er uit. 't Woher van Dr. Dupare is te zoeken in het duitsche werk; en wat den ‘deskundigen’ als ‘vrucht van vroegere uitspanning of liever inspanning in ledige uren’ wordt aangeboden, is niet anders dan een vermomde, slecht vertaalde, kwalijk begrepen, onoordeelkundig uitgevoerde schets van Schweglers's werk.

Men moet 't genus philosophorum wel veel minachting toedragen, of zich om den eerlijken naam weinig bekommeren, als men zoo plagiaat drijft, terwijl men in dienst zegt te zijn, van de ‘moeder der wetenschappen.’

Ik heb hier bepaald 't oog op de eerste 74 bladz. Van de beide andere gedeelten zeg ik ten aanzien van oorspronkelijkheid niets; bij gemis van duitsche schoolboeken over beide vakken is 't mij ondoen-

lijk een onderzoek dienaangaande in te stellen. Ik verlaat mij op de ophelderingen in de nieuwe voorrede.

Een vertaling, en wel een slecht vermomde. Men oordeele!

Schwegler.
Duparc.

§ 1. Begriff der Gesch. der Philosophie.	§ 1. Begrip van de gesch. der wijsbegeerte.
Philosophiren ist Nachdenken, denkende Betrachtung der Dinge. - Doch hiermit ist der Begriff der Philosophie noch nicht erschöpft. Denkend verhällt sich der Mensch auch bei practischen Thätigkeiten, bei denen er die Mittel zur Erreichung eines Zwecks berechnet, denkender Natur sind sämmtliche andere Wissenschaften, auch die, die nicht zur Philosophie im engeren Sinne gehören.	Philosopheeren is nadenken, is de denkende beschouwing der dingen. Het begrip der wijsbegeerte is hiermede echter nog niet uitgeput. Bij praktische werkzaamheden immers, waarbij de mensch de middelen tot het bereiken van eenig doel berekent, handelt hij ook denkend; hij denkt ook bij alle andere wetenschappen, zelfs bij die, welke niet regtstreeks tot de wijsbegeerte behooren.

§ 2. Eintheilung.
§ 2. Indeeling.

Wo und wann fängt die Philosophie an? nach dem im § 1 auseïnander gesetzten offenbar da, wo zuerst ein letzter philosophisches Princip, ein letzter Grund des Seienden auf philosophischen Wege aufgesucht wird. Also mit der griechischen Philosophie.	Uit het in § 1. gezegde blijkt, dat de wijsbegeerte daar *een aanvang neemt*, waar 't eerst een laatste grond van het bestaande of zijnde, langs wijsgeerigen weg werd opgezocht, derhalve met de grieksche wijsbegeerte.
.....	.....
Die erste Epoche selbst zerlegt sich hinwiederum in 3 perioden: 1. Vorsokratische Phil. 2. Sokrates, Plato, Aristoteles. 3. Nacharistotelische Philos. (bis zum Neuplatonismus einschliesslich.)	Het eerste tijdvak zelf bestaat weder uit 3 tijdperken of perioden: 1. Wijsbegeerte voor Sokrates. 2. Sokrates, Plato, Aristoteles. 3. Wijsbegeerte na Aristoteles (tot en met het Neò, of liever het Pseudò-Platonismus.)

Op de toevoeging van ‘of liever het Pseudò’ na, alzoo letterlijk.

Pag. 103.
blz. 32.

Dieser Mangel des Cartesianischen Systems ist es, der den fol-	Deze gebreken in het stelsel van Cartesius moeten als de aan-

SCHWEGLER:

genden Systemen als bleibendes Motiv zu Grunde liegt.
.....
.....
Nach Geulinx wirkt weder die Seele unmittelbar auf den Körper, unmittelbar auf die Seele noch der Körper.
.....
Jede Wirkung, jede Handlung, die Aeusseres und Inneres, die Geist und Welt verbindet, ist daher weder eine Wirkung des Geistes, noch der Welt, sondern nur eine unmittelbare Wirkung Gottes.
Bei Gelegenheit meines Willens bewegt Gott mein Körper, bei Gelegenheit einer Affection meines Körpers bringt Gott eine Vorstellung in mir hervor: das eine ist nur die gelegentliche Veranlassung des andern (daher der Name Occasionalismus).
.....
.....
Man sieht das Geulinx die dualistische Grundanschanng des Cartesius nur auf die Spitze getrieben hat. Hatte Cartesius die Vereinigung von Geist und Körper eine gewaltsame Zusammensetzung genannt, so nennt sie Geulinx geraden zu ein Wunder.

DUPARC.

leiding tot de volgende stelsels worden beschouwd:
Arnold Geulinx (1625-1669). Volgens hem werkt noch de ziel regtstreeks op het ligchaam, noch het ligchaam regtstreeks op de ziel. Iedere handeling, iedere werking, die het uit- en inwendige, den geest en de wereld verbindt, is noch een werking van den geest, noch van de wereld, maar slechts een onmiddellijke werking van God. Bij gelegenheid van mijn wil, beweegt God (met mijn wil) mijn ligchaam; bij gelegenheid eener aandoening mijns ligchaams, brengt God eene voorstelling in mij voort, het eene is slechs de *gelegentlijke* aanleiding van het andere (van hier de naam oecasionalismus). Men ziet dat Geulinx de dualistische grondbeschouwing van Cartesius op haar toppunt heeft gevoerd; terwijl deze de vereeniging van geest en ligchaam een gewelddadige zamenstelling heeft genoemd, noemt haar Geulinx niets minder dan een wonder.

De trouw van een vertaler verraadt zich zelfs in het mooije woord de *gelegentlijke*.

pag. 216.
blz. 73.

Mit Hegel schliest die Geschichte der Philosophie. Die auf ihn gefolgten philosophischen Entwickelungen, theils eine Fortbildung des

Met Hegel, eindigt de geschienis der wijsbegeerte. De op hem gevolgde wijsgeerige ontwikkelingen, die deels eene voltooijing

Hegel'schen Systems, theils eine neue Grundlegung der Philosophie anstrebend, gehören der Gegenwart und noch nicht der Geschichte an.	van zijn stelsel, deels eenen nieuwen grondslag der wijsbegeerte ten doel hebben, behooren tot den tegenwoordigen tijd, en nog niet tot de geschiedenis.

Op even gelijke zelfgenoegzame manier als de idealist, besluit de vertaler zijn werk.

Ik nam deze proeven, zonder veel zoeken. Dat 't geheel vertaalwerk zij, zal dus wel voor beslist mogen gelden. Door de vele uitlatingen, de groote verkortingen, ook de zamenvoeging van 't geen Schwegler in afzonderlijke paragrafen heeft, wordt hier en daar wel eens de schijn van vertaald te zijn weggenomen: doch ook niet meer dan de schijn. Er is in die eerste 74 bldz. geen zinsnede die niet letterlijk uit S. is overgenomen[1].

Een proef van slechte vertaling is de overbrenging van: ‘an die Stelle des Sinnlichen Princips der Ioniër, des Symbolischen Princips der Pythagoreer setzten sie (die Eleaten) somit ein *intelligibles* Princip,’ door: de Eleaten vervingen het zinnelijk *beginsel* der Ioniërs, en het symbolische der Pythagoristen door een *onbegrijpelijk, onverstaanbaar beginsel*.

Ik zou die twee klinkende woorden wel willen toepassen op een zin als deze: ‘de wijsbegeerte de gedachte-som, totaliteit, van het empirische.’ - Schwegler heeft: ‘die Philosophie als die gedachte Totalität des Empirischen.’

Niet beter is het volgende, (blz. 24), dat tegelijk slecht vertaald, kwalijk begrepen, bovendien nog den onoordeelkundigen geest des vertalers openbaart. ‘Eene reeks van pogingen werden nu in 't werk gesteld, om de kerkleer in den vorm van wetenschappelijke stelsels te behandelen, 't eerst (NB!!) door Petrus Lombardus † 1164, vervolgens door Anselm (!) - wiens uitspraak: “credo ut intelligam” het wachtwoord van de gehcele scholastiek werd, ook onder de Arabieren door Avicenna en Averroës.’

Verbeeld u, goedgunstige lezer, Anselmus bladerende in de ‘Sententiae’ van P. Lombardus - en die beide Arabieren met hunne confrères zich toeleggende om de regelen van Anselmus bij de vereffening van gelooven en weten in toepassing te brengen!

Maar dit geheele hoofdstuk over scholastiek wekt billijke verantwaardiging. Wij zouden de geheele miskenning van den geest der middeneeuwsche philosophie den *vertaler* van Schwegler's werk misschien niet als een verwijt aanrekenen. Het standpunt van den

1 Misschien moet men uitzonderen de belangrijke noot (bldz. 19): ‘Sommigen beweren echter, dat men den fijnen denker van Stagira niet heeft begrepen.’

duitscher bracht 't mede om de scholastiek ‘nicht sowohl Philosophie als ein Philosophiren oder Reflectiren innerhalb der Voraussetzungen einer positiven Religion’ *aus zu scheiden* - en een vertaler moest dan ook wel volgen, en alzoo op nieuw voedsel geven aan de traditioneele veroordeeling van de werkzaamheid van menschen, die zich verachting moeten getroosten van lieden, ‘die zij zelfs niet voor afschrijvers hadden kunnen gebruiken’ (Semler). Zelfs na de werken van Cousin, de Rémusat en Hauréau blijft men in het streven dier middeleeuwsche onderzoekers nuttelooze hairkloverijen vinden, en weigert in de gebouwen van hunnen geestelijken arbeid iets anders dan barbaarsche werken te zien, en geeft 't Hase geenszins toe: ‘es einem aber doch ganz besonders wie in einem Gotteshause darin zu Muthe wird.’

Maar, zooals ik zeg, wij zouden deze miskenning van de waarde der scholastiek den Hr. Duparc niet zoo euvel duiden, ware zij niet een bewijs van t' onkritiesche in geheel zijnen arbeid. In het eerste gedeelte van zijn boek, als hij Schwegler napraat, wordt alles wat maar eenigszins in de verte naar godsdienst, naar religieuse overtuiging zweemt, uit het rijksgebied der ‘denkende beschouwing der dingen’ verbannen. Een wijsbegeerte die zich ophield met zelf te vragen, welk regt van bestaan ‘'t geloof’ als eigenschap des menschelijken geestes had, zou zich zeker al te praktisch voordoen. - Daarentegen wordt er in het laatste gedeelte van *de Encyclopaedie der philosophiesche wetenschappen*, die zoo als ik reeds opgaf den titel aan 't geheele werk heeft gegeven, een groote paragraaf aan de godsdienstleer gewijd: waarin zelfs het nut en de noodzakelijkheid eener openbaring wordt aangetoond. De hooghartige onverschilligheid der eerste bladzijden is zoo gaande weg verminderd. Zou 't kunnen zijn onder de inspiratie van een derden, die zeer onschuldig is aan de zamenkoppeling met den hoogvliegenden geest van Schwegler, waartoe hij in dit boekje werd gedwongen?

Hoogvliegend is stellig wel de laatste karaktertrek van deze wijsbegeerte. Hoor b.v. hare bepalingen: ‘wat bij onze gevoelde onvolkomenheid 't gevoel van 't verhevene in ons verwekt, is *roerend, treffend;* wat door schoonheid onze verbeeldingskracht volkomen boeit, is *bekoorlijk, verrukkelijk, wegslepend*. Het schoone, dat tegelijk verheven is, noemen wij *edel;* het verhevene, 't welk tegelijk schoon is, *prachtig*. Het belagchelijke, dat door schoone vertooningen aantrekkelijk en bekoorlijk wordt, is *kluchtig*, en dit kluchtige verbindt zich met stille aandoening bij 't *naïve*, waar natuurlijkheid, ondanks alle gekunsteldheid, doorstraalt.’ bldz. 144.

Zie vooral de verdeeling der schoone kunsten, naar mate van 't *materiaal*, dat zij in schoonen vorm brengen, blz. 144.

a	iets hoorbaars:	
	aa)	niet gearticuleerde geluiden (toonen) *muziek*.
	bb)	wel gearticuleerde geluiden (woorden)
	aaa)	*dichtkunst*, wanneer de inkleeding van een gedachte zelve hoofddoel is.
	bbbb)	*welsprekendheid*, wanneer gedachten hoofddoel zijn en inkleeding slechts middel is.
b	iets zigtbaars:	
	aa)	de mensch zelf.
	aaa)	in de schoone beweging van 't geheele ligchaam van de eene plaats naar de andere, *danskunst*.
	bbb)	in karakteristieke veranderingen der houding en voornamelijk der gelaatstrekken, *mimiek*.
	bb)	doode voorwerpen:
	aaa)	die iets anders afbeelden.
	aaaa)	door wezenlijke gedaanten in de ruimte, *plastiek*.
	bbbb)	door lijnen en kleuren of vlakken in de *teeken-* en *schilderkunst*.
	bbb)	die zelven iets moeten zijn, en tot dat doel zamengesteld zijn.
	aaaa)	anorganische massa's, *bouwkunst*.

bbbb)		organische producten, *tuinbouw*.

Tuinbouw onder de schoone kunsten! Misschien vraagt iemand: wordt ook niet de veeteelt opgenomen? Wij antwoorden: welhaast, daar toch ‘kunst is de geschiktheid, om iets volgens regelen voort te brengen.’ Evenwel wij laten de twee laatste gedeelten, de Psychologie en Encyclopaedie, buiten ons beoordeelend verslag - om als laatste en grootste proef van de onoordeelkundige methode des vermomden vertalers, op bldz. 32 te wijzen - waar er over Spinoza gehandeld wordt. Schwegler vergelijkt het Cartesiaansche systeem met 't Spinozistische, en om de stelling te staven, dat 't laatste de volmaking is van 't eerste, zegt hij: Cartesius had naast de oneindige substantie twee afgeleide, door God geschapen substanties, *geest* en *stof*, geplaatst; ‘Spinoza ziet in deze beide (d.i. in geest en stof), de attributen der substantie, die dus niets zelfstandigs aan zich hebben.’ En wat laat nu Dr. Duparc Schwegler zeggen: dat de twee afgeleide, door God geschapen zelfstandigheden, *geest* en *stof*, voor Spinoza (niet zoo als door Cartesius, naast God geplaatst) attributen der substantie zijn. Alzoo een door God geschapen zelfstandigheid een onzelfstandig attribuut van God!

Het aangevoerde zij genoeg om onze beschuldigingen te staven. 't Doet mij leed dat op litterarisch gebied verwijten van oneerlijkheid nog moeten worden gedaan. Niet 't minst in een tak onzer letter-

kunde, die helaas zoo weinig vruchten draagt. Moet men daarom misschien wat zachter omgaan met al deze vrijbuiters, en wat voor ‘noordwest-doortochtzoekers’ een billijke verontschuldiging kan heeten, ook dezen ten goede doen komen: ‘men zie op d'uitkomst niet, maar tell' het doel alleen?’ Het doel! Maar welk doel stelt men zich dan toch wel voor? 't Opdisschen van zulke kost, is dat wijsbegeerte; eenige kunstige spinnewebben na te spinnen, en van een wetenschap te spreken, die buiten alle empiriesche wetenschappen om haar vorm, haar inhoud heeft? Waartoe leidt een denkende beschouwing der dingen, die zich gewendt de dingen niet te zien, en de eenvoudigste eischen van kennis en wetenschap verwaarloost? Is dat dan een philosoof, die opklimt naar den hooge - misschien wel naar de zuil van Simeon Stylita, en van die hoogte met verachting neêrziet op al die lager staan?

't Schijnt alzoo. Of althans die helden der gedachte van Thales tot Hegel menschen waren, die in zekeren tijd met andere menschen op een bepaalden trap van beschaving geleefd hebben, blijft voor 't naast zeer twijfelachtig. Alleen in zooverre zij denkmachines zijn geweest, of nog liever, in zooverre het geheel onpersoonlijke denken in een van hen, en in allen te zamen, de kategoriën des denkens heeft doorgeloopen, voor zooverre is de schrijver eener geschiedenis der philosophie wel zoo goed te memoreeren, dat b.v. de man van *'t Ik* en *niet Ik* heeft geheeten Fichte, en dat hij heeft geleefd van 1762-1814.

Wee over die moderne Titanen, die nog altijd den hemel willen beklimmen, en voor de 1000 en eerste maal de Ossa van den Pelion moeten zien afrollen! Wee over die helderzienden, die nog altijd buiten den mensch willen gaan en bazelen van een kennis des absoluten, des metaphysischen!

Geef ons liever *de wetenschap van het weten van den mensch*, en wij zullen, dankbaar voor die ‘och, maar empiriesche kennis,’ nederig uwe hand kussen, en de *philosophie* voor u laten. Zij blijve ‘de moeder’ heeten; onze wijsbegeerte verblijdt zich als ‘de dochter der wetenschappen’ in hare maagdelijke jeugd, en zij is er ons te liever om.

Broek in Waterland, 27 Sept. 1859.

E.J.P. JORISSEN.

P. Hofstede de Groot, Beantwoording van J.H. Scholten, Hoogleeraar te Leyden, Groningen, A.L. Scholtens, 1859.

Wij hebben dit werk aan een onzer geachte medearbeiders ter recensie gezonden, en het volgende antwoord bekomen:

‘Liefst onthoud ik mij van eene aankondiging van Prof. de Groots geschrift, omdat het bijna niets dan een persoonlijken twist, en voor de wetenschap, naar mijn oordeel, niets belangrijks bevat.’

De Redactie.

Een Apostel op historisch gebied.

Paulus in de gewichtigste oogenblikken van zijn leven en werkzaamheid voorgesteld door Nicolaas Beets. 3e uitgave. Amsterdam, H.W. Weytingh. 1859.

Paulus van Tarse! Welk een man! Groot in zijne dwalingen, groot in zijne worsteling met de traditiën zijner jeugd, groot in zijn zegepralen!

Aanschouwt dien jeugdigen Farizeër, dien leerling van Gamaliël, een goed leerling, een ijverig discipel van den gevierden meester. Heeft hij niet uwe volle sympathie in zijn zoeken naar de waarheid, in zijn grijpen van de hand, die hem 't eerst hare schatten tracht aan te bieden? 't Is waar, hij dwaalt; maar hij dwaalt met overtuiging, met liefde voor hetgeen hem als 't hoogste geldt, voor de eer van de aloude godsvereering en de jongste godgeleerdheid in zijne dagen. Daar staat hij aan het einde van een tijdperk in de geschiedenis der godsdiensten, 't welk tevens een tijdperk in de geschiedenis der wereld mag heeten, als een reus die mede de handen uitstrekt om voor een oogenblik de waggelende pilaren van den tempel der Joodsche zelfstandigheid in het burgerlijke en godsdienstige (en die belangen, in onzen tijd zoo dikwijls strijdende, waren één) te helpen schragen. Daar staat hij aan 't einde van dat tijdperk als de krachtigste type van die ijveraars, die door de Christelijke wereld in hun waar karakter zoo dikwijls zijn miskend, die voor de Joodsche natie in Simon Zelotes den laatsten adem zouden uitblazen, als het nationale Farizeïsme tot de geschiedenis zou gaan behooren, die Flavius Josephus lasteren zou, omdat hij zelf een verrader was geworden aan de zaak zijns volks. Daar staat hij aan het einde van dat tijdperk tevens als de prototype van eene nog ver ver-

wijderde toekomst, wanneer menige Saulus voor de Christelijke waarheid op dezelfde wijze zou ijveren, miskend door vele geslachten en toch groot, ook in zijne dwaling, en vooral niet liefdeloos en hard jegens anderen, dan door dat het gemoed slechts voor éénen enkelen invloed open stond, omdat het hart maar ééne liefde wilde kennen, met een vuur, dat veel schoons verteerde, dat zich zelf voedde met zijne slagtoffers, en groeide in woede onder het woeden, maar ook louterde en zuiverde, zoo als niets dan het vuur dit vermogt. In eene eeuw van zoetsappige verdraagzaamheid begrijpt men een Saulus niet, gevoelt men de waarde van die wild bruischende karakters niet, heeft men slechts afkeuring voor hunne dwalingen over, maar daardoor begrijpt men hen ook slechts ten halve, wanneer zij van hunne dwalingen genezen zijn. Om Paulus te begrijpen moet men Saulus kennen. Men moet zich kunnen verplaatsen aan het einde van der Joden volksbestaan, zich de jammeren, maar ook de alles tartende, alles trotserende, alles verachtende jubelkreten kunnen voorstellen, die wij hooren uit den mond van de helden, die slechts leefden in het verleden dat ten grave zonk, slechts konden ademen binnen de muren van den tempel, wiens val zoo nabij was. En vooral moet men de schoolgeleerdheid der Joden kennen in hare eigenaardigheid, niet zoo zeer hare schriftverklaring, hare lettervergoding, maar hare eenzijdigheid, nergens sterker uitkomend dan in hare liefde voor de oude oorkonden van Israël. In zijn Spinoza heeft Auerbach ons een schaduwbeeld van die Joodsche scholen laten zien, zoo als dit nog eeuwen na den bloeitijd voortleefde in de harde ballingschap, zoo bekrompen, zoo kleingeestig, zoo eentoonig, maar nergens bekrompener dan in de liefde voor de waarheid, zoo als de Rabbijnen haar begrepen, en nergens meer dan hierin onze verbazing en een zweem van bewondering verwekkend. Ik zou alleen uit dat oogpunt het lezen van dit boek durven aanraden aan ieder, die meer dan oppervlakkig eenen Paulus wil kennen in zijn eigenaardig karakter, als den ijverigsten voor het rijk der waarheid door Jezus Christus gesticht, omdat hij een ijveraar voor de wet en de instellingen der vaderen geweest was. Ongetwijfeld biedt zich geen persoon in de wereldgeschiedenis aan, zoo geschikt voor eene psychologische studie; maar zoodanige studie moet uitgaan van het beginsel dat de oplossing van alle problemen in zijn karakter moet gezocht worden in de eenheid van de gewoonlijk streng gescheiden persoon-

lijkheden, Saulus en Paulus. Als ééne ontwikkeling, als een nergens afgebroken proces, als een groot geheel, de strijd niet van een half, maar van een geheel menschenleven, moeten wij de geschiedenis van den Apostel der Heidenwereld beschouwen, en gewoonlijk doet men dit niet. Het pragmatische wordt aan het wondervolle opgeofferd. De gebeurtenis op den weg naar Damascus is bij velen de slagboom op Paulus levensweg. Daarvóór ligt de geschiedenis van Saulus, dat is van den vervolger, den dwalenden, den doldriftigen, razenden jongeling; daarachter die van den grooten, edelen man, wien de geheele Christenheid als een heilige vereert. Niet alzoo! In Saulus liggen al de kiemen van hetgeen Paulus wezen zal. Die ijver voor de wet, die liefde voor de waarheid, die leerlust, die eerzucht uit geloofsijver, die brandende dorst naar onderscheiding, die heftigheid in den wederstand tegen hetgeen hem onwaar scheen, die onverdraagzaamheid voor halve maatregelen, die ontevredenheid met laauw of overvoorzigtig afwachten, vindt gij ze niet allen bij Paulus terug, maar gereinigd, geheiligd, gelouterd door het vuur, dat in zijnen boezem zoo veel eigengeregtigheid en dwaasheid vernietigde, dat zelfs het altaar van den volksgod niet verschoonde, waarop hij geene rammen en varren, maar zich zelven geofferd had? Dat is een wonder, dat is een werk van God! De ijverige, de vurige, de opregte, de waarheidzoekende wordt gewonnen voor de zaak, welke hij vervolgde. Dat is een wonder, maar een zoodanig, als men 't een wonder noemen wil, van 't welk wij bij ernstig onderzoek moeten zeggen: ‘'t Kon niet anders!’

Wij spreken, en te regt, van de bekeering van Augustinus als van eene ongehoorde betooning van goddelijke kracht, maar wat is zij bij de overwinning op een Saulus behaald! Een wellusteling, die gemoedsrust zoekt, is de hongerende die dreigt te sterven; maar met volle handen, te midden van overvloed, zich af te wenden van de oude ongezonde spijs of haar van zich te werpen, dat is groot; terwijl men in het bezit der waarheid meent te zijn, eensklaps den sluijer haar af te rukken en liever geheel en al met haar te breken, dan eene enkele leugen langer te huldigen onder haren naam, dat is edel! Tegen de laauwheid, de traagheid van geest is er nooit krachtiger protest uitgesproken dan door de bekeering van Saulus met de lastbrieven van den Hoogepriester in handen, en vooral met zoo menig goed beginsel, zoo veel waarachtig edels in het hart. Dat is een wonder! En toch is er

niets meer wondervol in deze gebeurtenis, dan dat wij tot de verklaring des noods het wonder niet behoeven; dat dit ons hindert bij de oplossing van dit probleem. Neem vrij het verhaal van de gebeurtenis op den weg naar Damascus weg, genetisch zien wij uit Saulus een Paulus opwassen. Het bewijs hiervoor ligt in de bijzonderheid, dat niemand bij de verklaring van Paulus' bekeeringsgeschiedenis zich met het wonder heeft tevreden gesteld. Altijd zal de strengste supranaturalist, hoe geneigd ook om bij andere omstandigheden de wonderen te vermeerderen, hier spreken zoo als de Heer Beets op bl. 12, waar hij in den grond der zaak niet anders spreckt dan ik. En waarlijk, zoo wij, en wie zal ons het regt daartoe betwisten, veilig mogen aannemen, dat Socrates Christen zou zijn geworden, als hij in aanraking gekomen was met de Christelijke wereld, kan 't ons dan verwonderen, dat onder de aangegeven omstandigheden Saulus Paulus worden moest? Het viel hem hard de verzenen tegen de prikkels te slaan, niet zoo zeer omdat hij in de deugden en stille zeden der Christelijke gemeente steeds het beeld van den geest haars meesters voor oogen had ter beoordeeling van den waren aard zijner vervolgingszucht, maar vooral omdat hij in zekeren zin reeds Christen was, terwijl hij plannen smeedde voor den ondergang der volgelingen van het Kruis; omdat hij reeds een voorgevoel had van de waarheid en zij zich aan hem opdrong, vóór dat hij haar zocht in de gemeenschap der Christenen. Immers, in Saulus van Tarse zien wij duidelijker dan ergens elders het naauwe verband der Oude en der Nieuwe bedeeling. In de vervulling van de wet en de profeten, de volledige kennis van hunnen aard, de onbeperkte liefde voor hen, lag de verzoening met het Evangelie. Heeft hij meer dan een der Apostelen voor het Evangelie gedaan; is hij bij uitzondering de uitverkorene geweest, om den naam zijns Heeren te dragen voor de Heidenen en de Koningen en de kinderen Israëls; is hij vrijer dan een der Kruisgezanten van ‘de eerste beginselen dezer eeuw’ geweest, het is omdat hij dieper was ingedrongen in den geest der aloude Godsvereering, hare waarde en hare gebreken kende en den geest verheven had boven dien van Mozes en de profeten, als een levend bewijs dat de ware ontwikkeling alleen gevonden wordt op het gebied der dingen die voorbijgaan. Niet omdat hij beter Grieksch kende, werd hij tot de Heidenen gezonden, maar omdat zijn blik reiner geworden was door het denken en overdenken en indenken van de waarheid, die in de

windselen der traditie hare reinheid niet had verloren voor het oog des reinen. In Saulus ligt de voltooijing van het oude en daardoor het beginsel van het nieuwe. Nog deed hij als een kind, maar eenmaal zou hij een man worden. Dan zou hij hetgeen eens kinds was te niet doen, het speelgoed zijner jeugd met een weemoedigen glimlach ter zijde leggen, maar terwijl een traan van berouw zijn afscheid van de dwaasheden en de verkeerdheden der kinderjaren bezegelde, zouden er oogenblikken zijn, in welke hij met opgetogenheid spreken zou over de herinneringen zijner jeugd. ‘Mannen broeders! ik ben een farizeër, eens farizeërs zoon! Ik ben een Joodsch man en te Tarse in Cilicië geboren, opgevoed in deze stad, aan de voeten van Gamaliël onderwezen naar de bescheidenste wijze der vaderlijke wet, zijnde een ijveraar Gods.’...

Ziedaar Saulus weder, den ijveraar, den strijder voor de wet!

Ergert het u, dat Paulus van hem spreekt? Ik vrees niet, dat gij mij wijzen zult op de heftige beschuldigingen over het verleden, waarvan die herinneringen bij den Apostel vergezeld gaan. Paulus zou niet groot geweest zijn, zijne liefde voor het Evangelie niet onbegrensd, als hij niet bitter had geklaagd over eene dwaling, die aan de goede zaak schade had gedaan. Wie zou niet treuren over zijne zwakheid van weleer, als hij wijzer geworden is; over het kwaad gepleegd in een ijver, dien men bij beter inzigt verblinding moet noemen? Maar neemt dit de waarde weg van de beginselen, die zelfs bij de dwaling den grondslag zijner daden schenen uit te maken? Het is aan groote geesten eigen, dat zij nooit voldaan zijn met zich zelven, altijd oorzaak vinden tot zelfbeschuldiging. Zou de man de dwaasheden der jeugd niet betreuren kunnen en tevens met ingenomenheid spreken van hetgeen wij de voorwaarden zijner mannelijke grootheid zouden kunnen noemen?

Eene levensgeschiedenis van Paulus begint gewoonlijk met de gebeurtenis op den weg naar Damascus, en tot versterking van het wonder, waarmede men aanvangt, wordt dan even teruggezien op de dwalingen van Saulus. Alsof het alle dwalingen waren geweest!

Ik behoef, na al het aangevoerde, niet te zeggen, waarom ik dit afkeur. Welk menschelijk leven begint met het einde der jongelingsjaren! Waar was ooit eene gebeurtenis, die geheel op zich zelve stond? De eenige, van welke men dit zou kunnen zeggen, is onze geboorte, zoo men ons isoleert van de

menschheid. Bij menig boek over Paulus zou ik er nog een (en wel een 1e deel) over Saulus willen ontvangen.

Wijst men op het gebrek aan bouwstoffen daarvoor, ik heb reeds gewezen op de bijzonderheden aangaande den toestand der Joodsche natie in haar laatste tijdperk, op de Joodsche partijen of secten, de Joodsche scholen, welke tot onze kennis gekomen zijn, en die ik onmisbaar durf noemen voor de verklaring van den onberekenbaren invloed op den toestand der eerste Christelijke gemeenten en de rigting van de geheele Christelijke kerk, door eens farizeërs zoon, een ijveraar voor de vaderlijke wet. Ik wijs op hetgeen ons betreffende de Joodsche godgeleerdheid uit de scholen der Rabbijnen in latere dagen bekend werd, de geestdrijverij der leerlingen, die niet verloren ging met den ondergang der Joodsche natie, en ik meen dat men langs dien weg zou kunnen aantoonen, hoe binnen de wanden van eene Joodsche collegiezaal reeds voor een belangrijk gedeelte was voorbereid en begonnen, wat later de speciale verdienste van Paulus' veelomvattenden arbeid zoude zijn.

Met de verzameling en schikking van al die bijzonderheden vulde men ligtelijk een even dik boek als nu door menigeen wordt zamengesteld uit de bouwstoffen van het boek, genaamd de Handelingen der Apostelen, doorspekt met historische en geographische wetenswaardigheden, uit allerlei school- en leerboeken bijeengezocht; en voor de verklaring van een reusachtig psychologisch verschijnsel in de wereldgeschiedenis als dat van Saulus wedergeboorte (geene *van boven* geboorte in den zin der godgeleerdheid van de vorige eeuw) zou men dan voorzeker de hoop mogen voeden, eene bijdrage te hebben geleverd. Waartoe een geschiedkundig werk, dat aan zulke pragmatische vereischten niet voldoet, moet dienen, verklaar ik niet te begrijpen. Of wil men beter en schooner schrijven dan Lucas, terwijl men de hoofdzaak alleen van hem heeft ontleend? Ik twijfel of men van het standpunt der supranaturalistische wereldbeschouwing, die in de dagen van Lucas volle regt van bestaan had, hem ooit zal overtreffen. De geographische en historische en mythologische bijzonderheden, bij wijze van kantteekeningen aan Lucas' verhaal toegevoegd, wegen niet op, dunkt mij, tegen den eenvoud en de aanschouwelijkheid der voorstelling, welke het sieraad van de Handelingen der Apostelen uitmaken.

Ziedaar mijn oordeel over eene biographie van Paulus in het algemeen. Ik zal straks ruimschoots gelegenheid hebben, om

op hetgeen ik hier slechts even aanstipte, terug te komen. Toch kan ik reeds aanstonds erkennen, dat ik deze beschouwingen heb neêrgeschreven, nadat ik het boekje, aan het hoofd van dit opstel vermeld, had door en door gelezen, ja, dat ik ze heb neêrgeschreven onder den indruk van onvoldaanheid met den arbeid van den Heer Beets. Aan de eischen, die wij doen mogen, voldoet het werkje van den Heer B. in geenen deele. En toch heb ik zelfs van dit standpunt nog menig woord van lof. Ofschoon eene onvolledige levensbeschrijving, zelfs van een standpunt, aan 't welk ik alle regt op historisch gebied ontzeg, uitgaande, blijft er nog veel over, dat lofwaardig mag heeten. Het boekje dankt evenwel dat goede aan eigenaardigheden, die ten eenemale vreemd zijn aan de biographie qua talis. Laat ons op deze wijzen, terwijl wij de regtvaardigheid van ons oordeel constateren door de aanwijzing der gebreken.

Vergun mij vooraf, niet-goedgunstige lezer! mij met u te verzoenen en een woord in het midden te brengen over de bezwaren aan deze recensie verbonden, dat is over de verwijten, die men mij zou kunnen doen, dat ik deze taak heb aanvaard. Hij, die de verwijten, welke men hem doen kan, zelf vermeldt, heeft reeds de halve overwinning op de slechtgezinden behaald.

Laat mij dan zeggen, dat ik het boekje van den Heer Beets met belangstelling ter hand nam, hoewel het kleine formaat en de eenvoudige uitvoering van deze 3de editie mij eenigzins innamen tegen den inhoud. Geleerde boeken zijn in ons land gewoonlijk dik en deftig. Wat Steenmeijer hieromtrent ook gezegd hebbe, zijn wij vooral in onze theologische wetenschap nog verre van het zakformaat. Edoch, al moeten wij erkennen, dat Paulus van Tarse in het kleed zijner 2de editie beter entrée de chambre maakte dan in het blaauw-paarsche buisje à 60 cents, waarin de Heer Weytingh hem de wereld heeft ingezonden, de vorm van een boek is minoris momenti. Wij willen zelfs gaarne gelooven, dat een goedkoop boek meer nut kan stichten dan een deftig en duur; wij zouden niet gaarne geoordeeld worden als iemand, die het streven onzer vaderlandsche uitgevers, om goede waar te geven voor weinig geld, miskende; wij gevoelen, dat op het honorarium onzer schrijvers moeijelijk een rabat kan worden ingevoerd, en dus het meer goedkoope in formaat, papier en letter moet gevonden worden; maar ach, als wij dachten aan het beeld van den grooten Apostel der Heidenen, zoo als het ons in Noordendorps ‘Apostelen en Profeten’

voor oogen, en nog meer, zoo als hij elken Christen voor den geest staat, dan kon het niet anders, of wij gevoelden ons bij deze derde uitgave onaangenaam aangedaan.

Evenwel zijn wij over het uitwendige spoedig heengestapt en hebben het boekje geopend.

Al aanstonds trof ons, toen wij ons ter lezing nederzetten, eene bijzondere omstandigheid, die voor den recensent een lastig beletsel is voor het vrijmoedig uitspreken zijner overtuiging. 't Is eene derde editie. Het publiek heeft reeds geoordeeld over het werkje van den Heer B.; het is gekocht, gelezen; en de recensent, die een minder gunstig oordeel uitspreekt dan het publiek, is deels voor de regtbank van het algemeen reeds zelf gevonnisd. Hij spreekt voor dooven en blinden, en miskenning is zijn deel. De gids voor den smaak van het publiek komt hier aan 't einde van eene reis vol gevaren en moeijelijkheden en biedt zijne diensten aan. ‘Ten hoogste verpligt,’ zegt glimlagchend het publiek, ‘wij hebben de reis reeds afgelegd en zijn behouden aangekomen. Wat zijn wij blij, dat gij niet aan het begin met uwe waarschuwingen tot ons gekomen zijt. Gij zoudt ons maar noodeloos bevreesd hebben gemaakt, en de reis was nooit zoo aangenaam en zorgeloos door ons volbragt. O, gij eeuwige vitters! die altijd voetangels en klemmen ziet, of deze fingeert, zoo zij er niet zijn, wij wenschten dat gij altijd aan het einde der reis tot ons kwaamt; want gelooft ons, wij stappen gemakkelijk over al die voetangels en klemmen heen, wanneer gij ons niet bang maakt met uwe rustelooze kritiek.’

Met die ondankbare dankbetuigingen van het publiek voor den geest, behoort er meer zelfvertrouwen toe, dan mijn deel is, om zonder aarzelen de recensie van den Paulus van B. te aanvaarden en dat nog wel in de Gids! Met eene scherpzinnigheid, die den Geuzen niet tot schande zou zijn geweest, heeft men in den laatsten tijd eene afkeurende recensie tot zijn voordeel weten aan te wenden. ‘Niemand spreekt er kwaad van dan de Gids,’ is eene aanbevelende phrase geworden voor een boek, waarvan niemand dan de uitgever in het openbaar goed moest durven spreken. De Gids is nu eenmaal de lastige criticus, die altijd en op alles aanmerkingen maakt, die geen prijzen kan verdragen, de vitter van karakter en neiging. Gedeeltelijk heeft men in dit oordeel gelijk. De Gidsredactie heeft het nog onlangs duidelijk uitgesproken. Zij houdt niet van

aanprijzende recensiën. Zou het niet wezen omdat deze in onzen tijd ten eenenmale overbodig zijn? Om een goed boek onder het publiek te brengen, heeft men geene recensie noodig. Eer het werk door den recensent gelezen is, dragen hoogklinkende advertentiën het reeds naar alle hoeken des lands, op den adem der dagbladpers. Om een slecht boek te verontschuldigen en de menigte op een standpunt te brengen, vanwaar de fouten niet in het oog vallen, daarvoor leenen zich ook al weêr de dagbladen, de claqueurs, die bij de ‘bestendige lezers’ van hun ‘veelgelezen kolommen’ elken dag op nieuw gelijk hebben.

Nog een ander gevaar bedreigt mij bij het ligtvaardige werk der recensie van dit boekje. Het is geschreven door eenen man, wiens naam een goeden klank heeft in ons vaderland, waar dikwijls stilzwijgend wordt aangenomen, dat hij, die uitmunt in een of ander opzigt, in allen deele een meester is, waar de lof gewoonlijk even weinig gemotiveerd wordt als de afkeuring. De Heer B. heeft het regt om te zeggen dat hij vele vrienden heeft, omdat er inderdaad niemand onder onze letterkundigen is, die meer sympathie vindt bij menschen van allerlei rigting en denwijze. De oorzaak hiervan ligt evenwel niet in het veelzijdige van zijnen litterarischen arbeid (ik ontken die veelzijdigheid ten eenemale), maar in het beminnelijke, het naïve, het goedwillige, dat in elk zijner producten doorstraalt. De Heer B. is nooit bits, ook wanneer hij aanvalt; hij kan om u lagchen, maar u niet hekelen. Voor recensent in de Gids was hij bepaald ongeschikt. De vrolijke, levenslustige schalksche Hildebrand heeft op den Heer B. eenen allerweldadigsten invloed uitgeoefend. Ongelukkig behoor ik ook tot de vereerders van den schrijver der Camera Obscura. Pieter Stastok staat mij telkens voor den geest, als ik mij erger over het een of ander, dat gebrek aan strenge studie bij Beets verraadt; het Diakoniehuis-mannetje glimlacht weemoedig mij toe, als ik de hand uitstrek naar den geesel der satire, en voor niets ben ik zoo bang als voor gelijkenis op den onaangenamen vriend in den Haarlemmerhout.

Toch mag eene dergelijke sympathie mij niet terughouden van de aanwijzing der gebreken in den Paulus - vooral niet omdat vele van deze het gevolg zijn van verkoeling tusschen Beets en Hildebrand. Het is somwijlen alsof die beide wederkeerig elkander lastig zijn, zonder de vriendschap te willen breken, die voor geheel het leven gesloten werd in de zorgelooze dagen der jeugd.

Op die verwijdering van twee, welke bij elkander behooren, kom ik straks terug. Vooraf heb ik op andere gebreken te wijzen. Ik zal hierbij met vrijmoedigheid te werk gaan, want hoe velen het ook betwijfelen mogen, de Recensent heeft eene heilige roeping, een pligt van welken niets hem kan ontslaan; ja, er is een genoegen in zijne gestrengheid, dat hoegenaamd geene gelijkenis heeft met het leedvermaak der booze geesten; dat zijnen grond vindt in het waarheidspreken, 't welk ruimschoots ook den ondankbaarsten arbeid verzoet en vergoedt.

Ik betuig dan ook niet om mij van de welwillendheid of de toegevendheid van het publiek te verzekeren, mijne sympathie voor den Heer B., terwijl ik de pen reeds in handen heb om zijn boekje te recenseren; maar opdat men wete, dat ik, wat mij betreft, van het werk van den Heer B. geen kwaad spreek, *om er kwaad van te spreken*.

Wanneer wij het werkje van den Heer B. openen, worden wij al aanstonds in de gelegenheid gesteld, om den inhoud globaal te leeren kennen. De schrijver zelf zegt er van in zijne voorrede: ‘Wat in de volgende bladeren geleverd wordt is geen welberekend, samenhangend geheel,’... ‘Wat hij hier aanbiedt, is niet meer dan een tiental op zich zelf staande opstellen, waarin telkens eene poging gewaagd is tot eene zooveel mogelijk aanschouwelijke voorstelling èn van den man èn van zijnen tijd, maar waarvan: “Gods weg met Paulus” meer dan eenige andere de besturende en verbindende gedachte was.’

Ik heb tegen deze behandeling eener historische stof twee bedekingen. De eerste betreft de methode, de tweede het beginsel. De methode, volgens welke dit boekje geschreven is, is die, tegen welke ik onlangs gewaarschuwd en geprotesteerd heb in mijne recensie van de biographie van Abr. des Amorie van der Hoeven, door Domela Nieuwenhuis. Ondanks de antikritiek in het ‘Volksblad’, ondanks de bewering van menigeen, die ook op het gebied der letterkunde 't liefst tot de partij van het juiste milieu behooren wil, ondanks de mogelijke verontschuldiging van B., dat hij in zijne voorrede heeft gezegd wat hij wilde, en nederig erkend niet naar het hoogste in de biographie te streven, neem ik geen woord terug van mijne prae-

missen bij de recensie van het boek van D.N. gesteld. De ongenoemde Recensent der Recensenten in het ‘Volksblad’ onderscheidt drie methoden van biographie, en beschuldigt mij van willekeur en oppervlakkigheid, omdat ik slechts eene enkele methode voor goed erken. Vergun mij hem een enkel woord toe te voegen. Ik zal daardoor niet afwijken van ons onderwerp.

De eerste vorm van levensbeschrijving is, naar de meening van het ‘Volksblad’, de vlugtige ontboezeming, onmiddellijk na den dood eens grooten mans. Quod nego. De vlugtige ontboezeming is hoogstens de voorbereiding, de inleiding tot de biographie. Als wij nooit verder gekomen waren dan deze, zou er van biographie eigenlijk geene sprake kunnen zijn. Of sluit niet het begrip van geschiedenis de pragmatiek in zich? Kan men de mededeeling van die onderscheidene feiten eene wetenschap noemen? Ik ontken de waarde van vele zoodanige ontboezemingen niet (die van D.N. na den dood van v.d.H. heb ik aangeprezen), maar zij hebben niets te maken met de eigenlijke biographie, die eerst dan waarde heeft, als zij in het cader der historie is opgenomen door het pragmatische element, wat, naar algemeen aangenomen wetten, het specifiek karakter der geschiedenis vormt, en ik kan mij niet voorstellen, dat iemand in staat zou wezen om in eene vlugtige ontboezeming aan de eischen der historische wetenschap zoo te voldoen, dat alle sprongen vermeden werden, waartoe de extemporé's zoo ligtelijk brengen.

En nu n°. 2, eene verzameling van op zich zelve staande feiten, somtijds onder rubrieken gebragt? Och, wat is eene verzameling van zulke feiten eigenlijk anders dan eene kronijk, aan welke in 't laatste geval de chronologische orde ontbreekt. Er blijft dus niets anders over dan de eigenlijke biographie, welke het leven van een mensch in het verband zijner deelen beschouwt, en in zijne beschouwingen van dat verband uitgaat. Met de verdeeling in rubrieken, kan men het overzigt gemakkelijk maken, maar zij zal niet dan schadelijk werken op het geheel van dat boek, wanneer de draad, die alle bijzonderheden verbindt, niet voortdurend wordt opgemerkt. Als men dien draad in stukken knipt, krijgt men zoo vele deelen als er stukken zijn, ten koste van de eenheid.

En al erkenden wij ook, dat D.N. regt had om den draad van het leven van v.d.H. in stukken te knippen, en de een-

heid evenwel niet geheel uit het oog verloor, is het niet de pligt van den biograaf, juist op die eenheid te *wijzen?* Moet hij niet de membra disjecta verzamelen en de bewoudering van het publiek vereenigen in één centraal punt?

Er zijn eenige algemeen erkende waarheden, die men in een blad als 't ‘Volksblad’ vooral niet had mogen voorbijzien. Men heeft 't regt niet te schrijven, zoo als men wil. Alle historie moet pragmatisch behandeld worden; een boek dat dit niet doet, is *hors de saison*. Wie toch beweert, of liever, wie durft beweren, dat de keizer van Oostenrijk zijne Italiaansche bondgenooten in onze dagen mag helpen in 't verdrukken hunner onderdanen? Wie durft volhouden, dat de Chinezen regt hebben hun land te sluiten voor den invloed der Westersche beschaving? Onze begrippen van vrijheid en regt beheerschen zelfs de congressen der groote mogendheden, en er zijn ketterijen die men niet meer zeggen mag. Eene slechte biographie te schrijven is eene zonde tegen den goeden smaak; eene kronijk te schrijven in onze dagen, is een vergrijp tegen het regt der wetenschap, der ontwikkeling van den menschelijken geest. Zoo min als een Chinees mag men zich isoleren van den vooruitgang der beschaving. Ook al ware v.d.H. een ander persoon geweest, al ware niet de *viva vox* hij hem de hoofdzaak geweest, onmisbaar voor de waardering zijner geestesproducten, wij zouden in naam der wetenschap protesteren tegen eene biographie, die het pragmatische karakter ten eenemale mist. Elk schrijver heeft dure verpligtingen jegens het publiek, en nog duurdere jegens de wetenschap. En heeft D.N. niets anders gedaan dan koning David, nl. bouwstoffen verzameld voor eenen tempel, dien een volgend geslacht bouwen zal, dan vrees ik dat de nakomeling een ijdel werk zal doen. Ik beweer dat eene biographie van een kanselredenaar als v.d.H. ondenkbaar is voor hen, die hem niet hebben gezien en gehoord.

Dat de schrijver van het artikel in het ‘Volksblad’ mij met een gerust geweten kan beschuldigen van onverschilligheid voor het zedelijk karakter van den kanselredenaar, verwondert mij, daar hij toch gelezen heeft, hoe bij mij de eisch van het pragmatisme op den voorgrond staat. Hoe kan men, pragmatisch schrijvend, de zedelijkheid van zijnen held missen? Mij dunkt, als mijn berisper dit in het oog had gehouden, hij zou eene onschuldige uitdrukking niet uit het verband hebben gerukt,

om mij in een hatelijk daglicht te plaatsen. Het is iets anders onder de bouwstoffen voor eene biographie de zedelijke eigenschappen van zijnen held op te nemen, of deze als punt van uitgang te gebruiken, en telkens te pas of te onpas op den voorgrond te stellen. Dat de schrijver in 't ‘Volksblad’ dit niet begrepen heeft, kan *ik* niet helpen; maar mijns inziens is het niet billijk om, bij de mogelijkheid, en, bij zoo belangrijk punt! meer dan waarschijnlijkheid van misvatting van eens anderen bedoeling, op eigen gezag den staf te breken over zijn zedelijk karakter, dat hierbij ten naauwste betrokken is.

Volgens deze beschouwingen betreur ik, hoezeer ik ook geneigd ben om bij een zoo algemeen erkend *veelzijdig* man als Paulus, iets meer vrijheid te verleenen, dat de Heer B. van een tiental op zich zelve staande tafereelen, oorspronkelijk bijschriften bij platen, geen vastgesloten geheel heeft gemaakt. Het had, dunkt mij, weinig moeite gekost, om tusschen die losse steenen het cement te voegen. Wij gelooven niet, dat dit de krachten van den Heer B., zoo als hij blijkens de voorrede meent, zou zijn te boven gegaan. *Volentibus nil arduum!*

Opmerkelijk is het, hoe de Heer B. en de recensent in het ‘Volksblad’ beide het gebrek van den arbeid, dien zij verschoonen, hebben gevoeld. B. heeft een ideaal voor oogen, ‘het beeld van den uitnemendsten held der Christenheid schoon en volkomen te voorschijn tredend, in de gansche grootheid en eigenaardigheid van zijn persoon en karakter’, en de recensent in het ‘Volksblad’ erkent, dat D.N. niet het hoogste in de biographie heeft bereikt. Mij dunkt, mannen als Paulus en Abr. des Amorie van der Hoeven verdienden wel dat men de pen niet in handen nam, dan om *het hoogste* ten minste te beproeven! Een schrale lof, voorwaar! dat D.N. dit niet heeft gewild en daarom niet gedaan!

Doch keeren wij tot B. terug. Als er, ondanks de overeenkomst van zijn boekje met den arbeid van D.N., eenige schijn van eenheid in te vinden is, het is, door hetgeen B. ‘meer dan eenige andere de besturende en verbindende gedachte’ noemt ‘Gods weg met Paulus.’

Gods weg met den mensch! Ziedaar de allesbeheerschende gedachte van het supranaturalisme, wier invloed op de historie bij Bossuet haar toppunt heeft bereikt! ‘Gods weg met Paulus’, brengt den titel ‘Paulus in de gewichtigste oogenblikken

van zijn leven en werkzaamheid' geheel en al op den achtergrond. Niet langer de Apostel, de man die de gemeente Gods vervolgd had, maar tot stilstaan gekomen was; die zich vrijmoedig had aangesloten bij zijne vroegere vijanden en nu worstelde om met elken dag vrijer te worden van de indrukken zijner jeugd, door deze te heiligen in het licht der waarheid; die nog immer de likteekenen zijner slavernij droeg en toch zich vrij gevoelde, vrijer dan een zijner medeapostelen; niet langer de genetische ontwikkeling van des apostels geloof en liefde voor de goede zaak, maar God in zijnen weg met Paulus wordt ons geschetst. Wat niemand verwachtte, is gebeurd. Ondanks den titel is het werkje eene Theodicee geworden, en wij rekenden op eene psychologische studie. Maar voor eene Theodicee in den zin der supranaturalisten, is geene ruimte in de historische wetenschap. De Historie is zelve eene Theodicee, maar juist door dat zij het niet schijnt te wezen. Als een vrijwerkend wezen gehoorzaamt de mensch aan eene hoogere zedewet. Te midden van al ons warren gelooft de Christen dát; aan het einde van een tijdperk ziet de Historicus dit zonneklaar; aan het einde van een menschenleven, hoogstens hier en daar waar 't bijzonder duidelijk uitkomt, mag de biograaf daarop wijzen, maar als eene 'besturende en verbindende gedachte' Gods weg met dezen of genen aan te nemen, verraadt een onvergefelijk gebrek aan historischen takt. Het supranaturalisme, dat als historisch verschijnsel onze waardering genieten mag, 't welk wij in onzen tijd zelfs ongaarne van het tooneel der Theologie geheel en al zouden zien verdwijnen, daar wij alleen in hare methode voor het oogenblik de oplossing (s.v.v.) van enkele religieus-ethische vraagstukken kunnen vinden, kanbij de behandeling der historie niet dan verderfelijk werken. Het mist den kritischen blik en den lust voor psychologie. Bij zijne mechanische wereldbeschouwing komt de genetische ontwikkeling van het individu uit den aard der zaak niet tot haar regt. Zijn beginsel is doodend voor alle historische studie. In de handelingen der menschen zie ik niet telkenmale de hand van den Opperbestuurder, en voor den eerbied, dien ik den Schepper en Onderhouder des Heelals schuldig ben, werkt niets zoo verderfelijk als deze methode. God is overal de bron en de werking, wie zou dit niet erkennen, maar hij is dat als de Ongeziene, en indien gij Hem mij op elke bladzijde en in elken regel als den zigtbare voor

oogen stelt en Hem mij aanwijst zoo dikwijls 't u behaagt, dan ontneemt gij mij mijnen God, even goed als ik reeds den mensch door u ben kwijt geraakt. Men versta mij wel. Het zien van God is zuiver individueel, subjectief. Als gij den naam van God schrijft op elken boom, opdat ik toch maar niet vergeten zou dat Hij de Formeerder is van alle dingen; als ik op elken berg moet lezen, wat eene menschenhand er op schreef, dat God de bergen gegrondvest heeft - dan noem ik u meer dan banaal en geef zonder wroeging aan u de schuld, als ik, *à force de voir*, God op 't laatst nergens meer zie.

Waarom verloochent de Heer B. die eenvoudige waarheid, welke hij zoo diep gevoelt? Als gij op blz. 22 leest: ‘Maar het wezenlijke in zijne bekeering, het is niet het wonderbare en buitengewone, maar het gewone, het aan elke ware bekeering gemeene, dat nogthands niet minder een wonder van des Heeren almacht en genade mag genoemd worden,’ dan betreurt gij het, dat u niet meerdere zoodanige opmerkingen in dit boekje hebben getroffen, dan leest gij die schoone periode ten einde toe herhaalde malen over (en ik raad u dit ernstig aan, lezer!) en verwondert u dat men zoo goed eene waarheid gevoelen en haar zoo radicaal negeren kan. Immers, dergelijke phrasen zijn niet alleen zeldzaam, maar ik zal straks aanwijzen, dat de Heer B. niet alleen niet voldaan is met als een gewoon supranaturalist de bestaande wonderverhalen te gebruiken ten koste der historie, maar zelf, waar hij kon, nieuwe wonderen heeft gecreëerd.

Eene niet onbelangrijke vraag is in onze dagen, voor wie, voor welk publiek, een boek is geschreven. Voorheen schreven de geleerden alleen, en enkel voor geleerden; tegenwoordig tracht men met lofwaardigen ijver den vorm, en zoover dat mogelijk is, ook den inhoud onzer geestesproducten gelijken tred te doen houden met de toenemende kennis en beschaving der ongeletterden. Men schrijft meer en meer zoogenaamd populaire boeken, en ofschoon menigeen onder die vlag contrebande binnesmokkelt, en in den vorm der meer legère litteratuur vraagstukken behandelt, over welke onder de geleerden geene volkomen zekerheid bestaat, zelfs geene entente cordiale, maar vinnige strijd, zullen wij toch die populariserende rigting in 't algemeen mogen prijzen. Edoch, er is misschien wel juist daardoor, ten minste naar aanleiding daarvan, menig boek in 't licht verschenen, van 't welk wij niet weten voor wie 't ei-

genlijk bestemd is. Hiertoe behoort het werkje van den Heer B. Het is opgedragen aan de Synodale Commissie der Herv. Kerk in Zuid-Africa, als een bewijs van hoogachting en erkentelijkheid voor de vereerende beroeping tot eenen der eerste hoogleeraren aan de door die kerk te stichten kweekschool voor Evangeliedienaars, in December 1852 tot den Heer B. gekomen. De opdragt doet ons een geleerd boek verwachten, en waarlijk op menige plaats draagt het de blijken van naauwgezette en ernstige studie, maar het tiental tafereelen was oorspronkelijk voor een plaatwerk bestemd; van inleiding tot de Paulinische Theologie is geen zweem voorhanden; stilzwijgend wordt de authentie van het boek der Handelingen aangenomen; van de Brieven wordt promiscue gebruik gemaakt, zonder eenig bewijs van regt, en de veelvuldige debatten op het gebied der Theologie, in den jongsten tijd zoo belangrijk zelfs voor de niet-Theologen, worden eenvoudig gladweg genegeerd. In een leesboek voor het huisgezin of de school had B. tot dit negeren het volste regt; maar waarlijk, dan had hij zijn boek niet moeten opdragen aan de Synodale Commissie, die hem het Hoogleeraarsambt had aangeboden, en het publiek niet de hoogere eischen, die wij naar aanleiding van zoodanige onderscheidingen gewoon zijn te doen, moeten herinneren, terwijl (en dat is de hoofdzaak) zijn boek daarvoor in menig opzigt te goed is.

Ik zeg ‘te goed’, en heb hierbij het oog op de meesterlijke schilderingen van tafereelen en toestanden, de diepte van opvatting bij hartstogten en neigingen, de levendigheid der handeling, schoonheden, welke ik slechts te noemen heb, om het te verklaren, dat dit boek, ondanks zijne groote gebreken, reeds eene derde uitgave beleeft. Ik behoef immers dezen lof niet te motiveren? De genoemde deugden zijn wel is waar niet het monopolie van den schrijver der ‘Camera Obscura’, maar hij is ongetwijfeld op dit oogenblik nog de eerste concessionaris. Nooit zal het hem mogen verweten worden, dat hij van het hem gegeven vernuft te ruim gebruik heeft gemaakt. Integendeel, wij vragen te regt, waarom hij het dikwijls te weinig doet. In zijne dusgenaamde stichtelijke werken, tot welke wij ook dit boekje mogen brengen, wordt ons menige schoonheid onthouden, zonder dat wij dit feit telkens kunnen constateren. Wij voelen 't. Het is, of er aan de hand, die eene priesterlijke veder voert, dat is, die de taak om het publiek te

stichten, moet volvoeren, geweld wordt aangedaan. De humor openbaart zich hier en daar, maar bruischt niet en springt niet als eene levende fontein. Schuchter en schoorvoetend vertoont zich hier en daar het spelende vernuft, tot de eerbiedwekkende hoogte van den humor opgevoerd. Het gevoelt zich niet vrij; het weet dat de argusoogen van een letterziftend publiek op den armen schrijver van stichtelijke lectuur gevestigd zijn, en dat zelfs de glimlach op het gelaat van den priester wordt beschouwd als een vlek op het witte priesterkleed. De humor, die vriendelijke engel, wiens goedwilligheid en bevalligheid zelfs de dwazen niet afstoot en de kinderen aantrekt, is in veler oog niet waardig, dat hij verschijne voor de altaren der godsdienst. En toch zou onze stichtelijke litteratuur er waarlijk niet bij verliezen, er niet minder schoon en rein door zijn, als zij iets meer ruimte toestond aan den humor, het element onzer ziel, dat welligt 't diepst roeren en 't meeste stichten kan. Boven lof en recensie verheven, is in dat opzigt het meesterschap van B., en zoo hij van de regten, daardoor verworven, niet altijd gebruik heeft gemaakt, wij betreuren het als een droevig bewijs van den onbetamelijken invloed, door den smaak van zeker publiek op onze letterkundigen uitgeoefend. In dit boekje missen wij dien humor te veel. Wel is waar, vertoont hij zich hier en daar, en herkennen wij in menige uitdrukking den schrijver van de ‘Camera Obscura’, aan de fijne opmerkingen en diep gevoelde, keurig geschakeerde wendingen in stijl en in gedachte, maar zoo wij met een meer juist, dan fraai beeld, het onderscheid tusschen de vrije en de gebonden geschriften van B. mogen aanduiden, wij zouden de eerste willen vergelijken bij spijzen, waarin het zout is *ingekookt*, en de laatste bij de laffere, waarin het zout is vergeten. Wat nu eene goedmoedige huismoeder ook zegge, wij achten 't niet voldoende, als men het vergeten zout *er over heen strooit*. B. doet dit laatste in zijne stichtelijke werken, en daarom is Hildebrand ons en velen meer een vriend dan Nicolaas Beets.

Dit onderscheid tusschen B. en Hildebrand valt zelfs in taal en stijl op te merken. Wij behoeven dit niet aan te toonen, door hen naast elkander te plaatsen. Ieder kent Hildebrand en weet hoe hij aan de taal van het dagelijksch leven in het elegantste gewaad, den toegang tot al de cercles onzer litteratuur heeft verschaft. Door tegenover dat beeld der bevalligheid de colossale, torenhooge en muurvaste, onwrikbare phrasen van den Paulus te plaatsen, valt het onderscheid van zelf in

het oog. Of herkent gij Hildebrand in zijne eigenaardige schoonheid, als gij hier leest: ‘Een grenzenlooze, onbewegelijke zee van zand, voor die haar van de hoogten ziet, die zich hier en daar verheffen’; ‘beurt eene schaarsche struik het hoofd op’; ‘kan die zon nog schitterender stralen’; ‘welks zin gij meent te kunnen verkeeren’; ‘de woorden van gebed met welke op de lippen hij onder de hem verpletterende steenen insliep als aan den mond des Heeren’; ‘aan den door hooger overvleugelden toovenaar, aan den met blindheid geslagen valschen profeet, aan den in zijne stikdonkere nacht naar een hand die hem geleidt omtastende wijze, aan den door een oordeel van den God zijner vaderen geslagenen afvalligen Jood, spiegele zich de wijze, enz.’; ‘voortaan zal hij hem belijden als den God zijner in velen geslingerde ziele’; ‘niet zoozeer, ofschoon ook en om der zegenrijke gevolgen wil, met nadruk’; ‘naar Derbe vertrekt P. met die woorden van vrede, wier prediking geen opgeraapte steenen verstoren kunnen’; ‘den redenaar, die eene diepe, hoezeer dan ook deels weggeredeneerde, deels weggespotte behoefte der ziel, bij den naam genoemd heeft’; ‘de averechtsche wijzen aan hunne dwaasheid overgelaten’; ‘hier is een: “Crispe broeder!” gelijk er eenmaal een “Saul, Broeder!” geweest is?’ En wat dunkt u van: ‘aangezigten, die in toorn *betrekken*’; ‘menschen, die slechts *aanspraak* hebben op verachting’; ‘eene tegenspraak, die wij *ter sprake* moeten staan’; ‘bekranste offerdieren, die aan B. en P. worden *toegebragt*’; ‘gedachten, die in het hart zijn *nedergedaald*’; ‘de *bedenkelijkheid* van hen, die in het zendingswerk onder de Heidenen steeds bezwaren opwerpen’; ‘lof of aanbeveling, die niet *ontfankelijk* is’; ‘een *werkwinkel*’; ‘een door geloof en liefde *geperst* hart’; ‘menschen, die in de onnatuurlijkste wellusten *gebaad* hadden’; ‘eene *versmelting* des harten’; ‘een woord, 't welk *luidbaar* wordt’; ‘een kring van heilige *geschiedzaken?*’ Het harde, verstijfde, onnatuurlijke van deze uitdrukkingen en volzinnen met de opeengestapelde, elkander verdringende deelwoorden, die B. zoo dikwijls gebruikt, doet mij aan een gigantenstrijd tegen den eeuwig groenen Parnassus denken, waarin veel grootschheid, nog meer hardheid, maar hoegenaamd geene bevalligheid is.

De humoristische geest van Hildebrand verraadt zich in den ‘Paulus’ nergens meer, dan in de puntige antithesen, welke op den lezer dikwerf eenen diepen indruk maken. Een enkel opschrift der tien tafereelen toont ons reeds de meesterhand. ‘Een dwaas onder de wijzen,’ is zonder twijfel he

schoonste. Het verplaatst ons aanstonds naar het prachtige Athene, onder de hoogwijze Grieken, te midden der Stoïcynen en Epicureërs, van wie, nog meer dan van onze moderne wijsgeertjes, geldt: nul n'aura de l'esprit que nous et nos amis! ‘Paulus of Mercurius,’ verplaatst ons aanstonds naar Lystre en spant onze aandacht voor den strijd van den Evangelischen ootmoed en het onbeperkte bijgeloof der Heidenen. ‘De volkrijke stad,’ doet ons onmiddellijk aan Corinthe denken, met haren handel en bedrijf en de handvol gemeenteleden, van welke tot Paulus' vertroosting gesproken werd alsof zij vele waren. (En zij waren vele voor de toekomst van het Godsrijk!) Maar wat beduidt eene anthithese als: ‘Sergius-Paulus en Saulus-Paulus’? Is zij niet eene ongerijmdheid? Saulus-Paulus is een onbestaanbare naam, want het eerste gedeelte heeft zich in het laatste opgelost, terwijl Sergius-Paulus een echt romeinsche naam was. Of de lezers ook wel iets hebben aan een opschrift, als: ‘Het afscheid,’ meen ik te mogen betwijfelen. Het is te onbepaald, waar eigenlijk gelezen moet worden: ‘Paulus' afscheid van de opzieners der gemeente te Efeze.’ ‘Paulus *en* Jerusalem,’ ‘Paulus *en* Rome’, duiden hoegenaamd niets aan. Dat *en* voor *in* is eene misplaatste concessie aan de zucht van antiponeren of coördineren. Erger nog is het opschrift van het negende hoofdstuk: ‘Twee koningen.’ Men vermoedt aanstonds dat een dier koningen Herodes Agrippa II zal zijn, maar wie denkt aan de mogelijkheid, dat met den tweeden Paulus bedoeld wordt? Wanneer de beide deelen eener anthitese zoo ver uiteenloopen, en elk op een verschillend gebied te huis behooren, dan mag men ze niet verbinden zonder nadere omschrijving, waardoor eigenlijk de antithese eerst in het licht treedt. ‘Twee koningen,’ zegt hoegenaamd niets, maar zoo er stond: ‘Agrippa, een gebondene onder de koningen, en Paulus, een koning onder de gebondenen,’ of iets dergelijks, zou het opschrift ten minste aan zijn doel beantwoorden: aanduiding van den hoofdinhoud van het hoofdstuk. Dit zou welligt niet zoo pikant geweest zijn in het oog van hen, die, even als bij een roman, in het onbekende en onverwachte alleen het pikante zoeken; maar ongetwijfeld was het juister, en in eene novelle moge dit laatste minder beteekenen, in een boekje als dit, mogen zulke gebreken niet gevonden worden. Meent men, dat een opschrift in allen gevalle nog maar een opschrift is, en aan den inhoud van het boek zelf eigenlijk geen kwaad kan doen, ik antwoord, dat men vele dergelijke fouten in het boek zelf vinden kan. Ik sprak over

de opschriften, omdat deze het eerst in 't oog vallen. Reeds op de eerste bladzijden stuiten wij op het min fraaije: ‘Saulus van Tarsen en Jezus van Nazareth,’ op blz. 19 en 25 nog weder herhaald; hier en daar wordt tot ergernis van den goeden smaak van eenen Macedonischen, eenen Romeinschen, eenen Griekschen *man* gesproken, als pars pro toto, waardoor een hoofdgebrek van B. duidelijk uitkomt, namelijk het rekken en voortslepen van een geliefd beeld door eene menigte periodes heen. Wij krijgen zelfs eene Macedonische vrouw en eene Macedonische slavin, het eigendom van Macedonische heeren, een Macedonischen kerker, waar, ‘zoo er geweldige schokken noodig’ waren, om de psalmen van Paulus en Silas kracht en klem bij te zetten, voor de gemoederen van sommigen..... zulke schokken niet uitbleven. Immers, op eenmaal! daar dreunt de aarde..... Met dat woord *man* worden ook de inwoners van Athene genoemd, en tevens wordt, met prijsgeving van het collective begrip van dat woord, gezinspeeld op de speciale beteekenis, als B. zegt: ‘Wat de mannen van Athene betrof..... aan’ mannen ‘dien naam waardig, was Athene niet rijk meer,’ even als later: ‘Gij mannen van Athene!’ zoo vangt de man, ja, wel waarlijk een *man!* van Tarsus aan. En zouden wij niet teregt dien antithesenjagt, die in bombast ontaardt, bij een man als B. veroordeelen, bij wien wij lezen van Jezus, dat, ‘gelijk hij eenmaal van den berg zijner gebeden was afgedaald, om over de baren, laat, maar wonderlijk en heerlijk, zijne discipelen te hulp te komen, die met storm en tegenwind kampten op het meer van Gennésareth: hij zoo ook nu kwam, niet over de Egeesche zee, noch over de Jonische; zoo van den Akrokorinthus niet, maar als uit den hemel zijner heerlijkheid daalde’? Of zouden wij de eenige zijn, die met afkeuring zinsneden als de volgende lezen: ‘Toch kwam eindelijk de dag des afscheids, en in het geleide des konings (hier wordt J.C. bedoeld) verliet hij diens volk te Korinthe;’ ‘het lijden der ontwapende handen, der gebondene voeten, der geknotte vleugelen is op handen;’ ‘Paulus bij uitnemendheid een man van tranen, is tegelijkertijd bij uitnemendheid een man van blijdschap,’ of Paulus een ‘grooten veroveraar voor Koning Christus’ hooren noemen. - Ik weet wel, deze fouten worden overschaduwd door den schat van sierlijkheid en bevalligheid in de keus en het gebruik zijner beelden bij B., maar aan den schrijver van de ‘Camera Obscura’ doet men hoogere eischen dan aan anderen, en wat leelijk is, is leelijk, uit welke pen het ook zij gevloeid.

Over 't algemeen heeft onze letterkunde zich over veel bombast te beklagen, niet 't minst over den jagt naar antithesen. Hoor o.a. menigen prediker van het Evangelie de eenvoudige waarheid verbergen in de sierlijke deelen en onderdeeltjes der kerkelijke redevoering, met eene stoutmoedigheid in het antiponeren, die geen rijk der natuur, geen gebied des levens zijne grenzen laat behouden. Onder het voorwendsel, dat het publiek korte kernachtige uitdrukkingen beter kan onthouden, dan een regelmatig verloop van ééne enkele gedachte in al de schakeringen van het leven, geeft men het uitdrukkingen zonder begrip mede naar huis, waar de hoorders gewoonlijk niets weten terug te geven dan eene schets, waaruit een oordeelkundige al een zeer vreemd denkbeeld verkrijgt van preek en preker, en zich beklaagt over den vervaardiger van die licht- en schaduwbeeldjes.

In een boek als de ‘Paulus’, ondanks het vraagteeken naast menige bladzijde, toch zeker meer een werk van smaak dan van studie, ligt de voornaamste schoonheid in het aanschouwelijke der voorstelling; en zoo het betoog noodig had, dat B. een meester is in de plastiek, zouden wij ten bewijs op dit boek ons kunnen beroepen. Wij reizen met Paulus mede, wij volgen hem van Azië naar Griekenland; de frissche zeewind waait ons nu en dan tegen; wij zien met eigen oogen het gewoel in de straten van Corinthe of op de Via Appia voor de poort van Rome; wij staan op den Areopagus tusschen de hoogwijze Grieken en zien den glimlach op het gelaat der Epicureërs, als *de klapper* zijne redevoering aanvangt. Maar ook de plastiek heeft grenzen. De voorstelling moet binnen den kring der werkelijkheid blijven, in zooverre als zij nooit mag strijden met hetgeen ons van de zeden en gewoonten, de geestesontwikkeling in de dagen van Paulus bekend is, evenmin als met de historie en de geographie der oude wereld. In de schildering dier zeden en gewoonten, bij de gemoedsbewegingen van onze helden, zullen wij 't gereedst slagtoffers onzer verbeelding kunnen worden, zoodat wij, zoo al geene Romeinen met paruiken of revolvers, toch Romeinen, Grieken of Aziaten, een Paulus zelfs, met westersche, moderne denkbeelden en beginselen krijgen. Een man als B., zoo rijk van verbeelding, moet daarvan ligtelijk gevaar loopen, vooral omdat hij als supranaturalist nu eenmaal gewoon is bij godsdienstige onderwerpen niets onnatuurlijk te vinden. 't Is waar, wij kunnen niet *bewijzen*, dat P. of anderen onmogelijk zoo of zoo kunnen gehandeld, gedacht of gesproken hebben; maar waar wij allen te zamen op het gebied der betrek-

kelijke onzekerheid staan, neemt de onwaarschijnlijkheid de regten der onmogelijkheid over. Bij voorbeeld:

Wij zijn in de woestijn van Damascus. ‘Eene grenzenlooze, onbewegelijke zee van zand, voor die haar van de hoogten ziet, die zich hier en daar verheffen. Beurt een schaarsche struik het hoofd op, het is om zijne bladeren te zien verdorren onder de brandende stralen der heetste zon, “zoo verdorre de gemeente des Nazareners onder de middagzon eener heilige vervolging.”’ Blijkbaar worden die laatste woorden aan Paulus in den mond gelegd. Is het nu waarschijnlijk dat de jeugdige ijveraar, onder den invloed eener brandende middagzon, in eene barre woestenij, verlangend naar de schaduw der palmen van Damascus, zulke poëtische denkbeelden heeft gehad? Mijns inziens, is dit te veel gevergd van onze verbeeldingskracht.

Wij zijn met den blinden Saulus Damascus binnengekomen. Aandoenlijk is de schildering, waarmede B. ons het onderscheid tusschen dezen gevangene des Heeren en den gezant van het Sanhédrin voor oogen stelt. ‘Zonder ze te kunnen aanschouwen, gaat hij de woningen voorbij, die hij voorgenomen had te zullen binnentreden, om te binden alle, die er een naam aanriepen’, enz..... doch nu neemt de fantasie weder hare duizelingwekkende vlugt: ‘Misschien lag de woning van Ananias op den weg naar de straat genaamd de regte’.... ‘Maar dien Judas, bij wien hij zijn intrek neemt.... Saulus zegt hem niets.’ Waarlijk, met zulke phrasen, doet men het beste boek den verstandigen lezer uit de handen vallen, en zoo iemand ze missen kon, 't is de Heer B. Die zucht om te decoreren, wat door zijne eenvoudigheid zoo onovertroffen schoon is, doet B. dikwijls de meest gewaagde en geheel en al overtollige verklaringen en omschrijvingen geven. Zoo b.v. te Lystre, waarbij ons eerst verteld wordt, dat P. het Lycaonisch niet verstond en zich toch verstaanbaar kon maken, omdat de inwoners van Lystre het Grieksch verstonden (even als een Vlaming het Fransch, zie blz. 45, de noot), en daarna het verschijnsel dat, na de genezing van den kreupele, de menigte hare verbazing lucht gaf in de eigenlijke volkstaal, op de volgende wijze wordt verklaard: ‘De oude en geliefde volksoverleveringen komen’ (met het reeds genoemde ‘eeuwenoud bijgeloof’) ‘op in den geest. En in de oude volkstaal’ (gij gevoelt het verband tusschen die *oude* dingen), ‘bij voorkeur gebruikt en van zelf (NB.) van de lippen vloeiende, waar het gemoed ten diepsten is getroffen’..... Ik laat die verklaring voor wat zij is,

maar ik vraag waartoe zij dient, of zij noodig is om ons te verzoenen met de omstandigheid, dat een volk, 't welk ten gevolge van zijn verkeer met vreemdelingen, eene vreemde taal kon *verstaan*, toch 't liefst (en wat is natuurlijker) de taal van het dagelijksch leven *sprak*. Bovendien sluiten de twee begrippen van iets, ''t welk bij voorkeur gebruikt wordt' en 'van zelf van de lippen vloeit,' elkander uit. Ik zie in zulke overtollige phrasen de zucht van het supranaturalisme, waarmede het zijne zaak zoo vaak heeft bedorven, om door het *verklaren* van dingen, die geene verklaring noodig hebben, zijn gebrek aan rationele rigting te verbergen. Zelfs de bedenking, door de Lycaoniërs niet eens gemaakt, dat P. den staf van Hermes niet bij zich had, maakt B. maar om haar aanstonds uit den weg te ruimen: 'Hermes behoeft juist zijn wonderstaf niet, om wonderen te doen.'

Wij staan in gedachten aan de zijde van P., tot wien in een droomgezigt de roepstem uit Macedonië gekomen is. Wij erkennen met B. de plegtigheid van dat oogenblik; wij hebben slechts goedkeuring voor het woord: 'Dat oogenblik in de geschiedenis van het godsrijk is te gewigtig, dan dat het niet als door eene plechtige pauze zou worden voorafgegaan, en in zijne groote beteekenis te gevoelen gegeven'; maar is het nu der verbeelding niet wat veel gevergd, dat wij gecenseerd worden 'onwillekeurig te denken aan het stilzwijgen in den hemel, omtrent van een half uur, naar Openb. 8:1?' Is het niet meer dan onwaarschijnlijk, dat één enkele lezer bij de welkome pauze van B. aan dat stilzwijgen in den hemel heeft gedacht? Eene oratorische wending, die, in plaats van 'eene onwillekeurige gedachte' te openbaren, een onwillekeurigen glimlach afperst, is reeds veroordeeld.

Tot welke *onbeduidende* opmerkingen laat B. zich door die zucht van decoreren nu en dan verleiden! Lees wat hij op blz. 64 van Macedonië zegt: 'Zoowel als dat Troas, hetwelk van zijn nachtgezicht en zending niets vermoedende, hem met onverschilligheid heeft zien vertrekken, zoowel als Efesus en Smyrna, Pergamus en Sardes, Thyatire, Filadelfia en Laodicéa door het Evangelie voor alsnog voorbijgegaan, liggen ook de steden van Macedonië in diepen slaap verzonken.' Met andere woorden zou men kunnen zeggen: 'Macedonië wist, even als elke van die andere steden, nog niets van het Evangelie, 't welk Paulus te verkondigen had, voordat 't het had gehoord'.... doch men zou dat even goed kunnen verzwijgen.

Dat B. het plastieke zijner voorstellingen dikwijls door zijne

decoratie bederft, blijkt ook op bl. 65. Gij ziet P. met zijne reisgenooten van Neapolis naar Philippi gaan, maar met zulk een onnatuurlijken spoed, dat hij op eenen weg van tien mijlen naauwelijks tijd heeft om om te zien. Onwillekeurig denkt de lezer hier aan de vermoeidheid, die hem wel zal hebben genoodzaakt nu en dan rust te nemen, waarbij het omzien geen tijdverlies was, en niemand kan 't ons envel duiden, dat wij bij eene Evangelie-verkondiging, die niet aan een uur of een dag gebonden was, die van omzigtig uitzien naar de beste gelegenheid moest gepaard gaan, zoodanig haasten onnatuurlijk noemen, ja zelfs schadelijk voor den rustigen, gelijkmatigen arbeid, die de voorzigtigheid en de bedaardheid niet ontberen mag. De schrijver gevoelt 't zelf als hij iets verder zegt: ‘De Macedonische man is niet te helpen met eene voorbijgaande opwelling van de ingewanden der ontferming’ (een physioloog heeft hier een nieuw onderwerp voor zijne studie bij de hand); ‘hij behoeft eene geduldige, volhardende, in lijden en strijden nog toenemende barmhartigheid.’

Te Athene vinden wij P. op den Areopagus, naar het gevoelen van den Heer B., 't welk wij gaarne tot 't onze maken, opdat de Atheners ‘op hun gemak, buiten het gewoel der Agora wat nieuws mogten hooren, om op hunne beurt wat nieuws te kunnen zeggen.’ Naar den Areopagus! riep de menigte met gemaakten ernst, en die uitroep brengt B. allerlei akeligheden van vroegere regtspraken en vonnissen daar geveld voor den geest. Is het nu niet wat te veel geweld aan de verbeelding gedaan, als men veronderstelt, dat P. met die herinneringen van B., aan den Areopagus verbonden, bekend geweest is? De geschiedenis van een geregtshof te Athene en de mythologie van Griekenland zal hem, dunkt mij, niet bekend zijn geweest, ten minste niet in die mate, dat zijne kennis zoo lokaal geworden was, als B. veronderstelt. Is het wel iets anders dan knaleffect, als ons tot eer van P. gezegd wordt: ‘Het is niet onmogelijk, dat de wijzen bij het opklimmen der steenen trappen, die naar den top des heuvels voerden, iets gevoelden van de huivering, die de plaats door hare natuurlijke gesteldheid, door de voorwerpen die haar omringden en door de herinneringen die haar aankleefden, zoo geschikt was te doen geboren worden; maar de dwaas, dien zij tot dit spotverhoor (?) opleidden, maar Paulus sidderde niet,’.... en ‘ook verschrikt het hem niet, zoo hier of daar een der in de rots uitgehouwene rechterstoelen bezet wordt’? Geen wonder!

De Apostel wist hoogst waarschijnlijk niet, waartoe die zetels dienden. ‘De akelige kloof aan zijne voeten, waarin de afschuwelijke Eumeniden haar heiligdom hebben, doet hem niet huiveren’ - niet ‘daar hij weet, dat een afgod *niets* is,’ maar omdat hij niet weet, dat dit de kloof der Eumeniden is. Mij dunkt die onkunde bij den Apostel te veronderstellen, welke niets aan zijnen goeden naam te kort doet, is rationeler, dan hem te bezwaren met al den last dier mythologische en historische bijzonderheden, in wier kennis een hedendaagsch middelmatig geleerde hem ligt overtreffen zal. Het supranaturalisme in dien vorm is zeker het minst wetenschappelijke en is reeds sinds lang overwonnen door eene meer gezonde wereld- en schriftbeschouwing.

Op bl. 155 wordt het den Centurio Julius zijdelings toegerekend, dat hij ‘den raad van schipper en stuurman eenmaal boven dien van Paulus had gesteld,’ alsof dit niet hoogst natuurlijk was. Of *is* het geene zijdelingsche beschuldiging, dan is het eene overtolligheid.

Al deze gebreken komen voort uit gemis aan de gave van objectiveren? - neen! maar aan de gestrengheid, die dubbel noodig is bij een man als B., wien de rijke fantasie zoo ligt medesleept, die geene denkbeelden behoeft te bedelen, maar wel ze te sorteren voor hij ze aan het publiek aanbiedt. Immers zoo er iets is, 't welk verderfelijk is voor ware historiekennis, het is die bekrompenheid, die zich niet kan verheffen, of zoo gij wilt, nederdalen tot het standpunt zijner helden, een gebrek bij de groote Fransche tragedisten niet geheel en al overwonnen, maar voor ons, die Macaulay, Bungener, Gervinus kennen, eene litteraire zonde, en bij een man als B. alleen verklaarbaar uit decoratiezucht, zoo veelvuldig blijkbaar uit zijne stichtelijke werken, als vreemd aan zijn meesterstuk de Camera Obscura. Als ik die feilen aanwijs, doe ik het dan ook in het diepe besef van de dure verpligtingen, die in dat opzigt op den Heer B. rusten. Veroordeelenswaardig is de man, die zijn ééne talent, zijn geheelen schat, in den grond verbergt, maar zouden wij ligter mogen oordeelen over hem, die van de tien talenten die hij ontving, nu en dan een enkel laat liggen? Zoo iemand, dan weet Hildebrand zich vrij te maken van het glas, waardoor hij de wereld bekijkt, als hij de wereld beschrijft. Waarom kan B. 't niet altijd?

Ofschoon de Paulus ook geen geleerd boek is, wat wij onbeslist hebben gelaten, en als 't dit is, nog te meer, hadden

wij wat dieper studie of liever wat meer respect voor de resultaten der studie van anderen verwacht. Zoo maar, zonder rekenschap, over twee gevangenschappen van P. te Rome te spreken, is wat erg. De Heer B. zal misschien zeggen, dat hij bij de veranderlijkheid der geleerden omtrent dit punt, geen reden vond om de moderne opvatting over te nemen en zich daarom maar aan zijn Conybeare en Howson en da Costa heeft gehouden, maar hij had dit ten minste moeten zeggen. Nu signaleer ik ook dit gebrek aan historische kritiek als eene der oorzaken, waarom wij niet kunnen beslissen, voor welke lezers dit boek eigenlijk bestemd is.

Over de dogmatiek van den Heer B. hebben wij billijke klagten. 't Is waar, met het supranaturalisme hier te veroordeelen, heeft men zijn regt van bestaan elders nog niet ontkend, en, gelijk ik reeds gezegd heb, ben ik de laatste om dat te doen, maar bij de studie der historie mogen wij zonder aarzelen over het supranaturalisme den staf breken, vooral bij een man als B., van wien ik straks zal aantoonen, dat hij de ketenen van vroeger dagen niet zonder zuchten en worstelen draagt. Ofschoon de Heer B. niet vreemd gebleven is aan de meer moderne, interne verklaring van geschiedkundige feiten, verleidt zijne dogmatiek hem telkens tot ongevraagde, onnoodige aanteekeningen op de eenvoudigste historische mededeelingen.

Zoo b.v. ergert 't niemand, dat P. geen Lycaonisch verstond, maar dat B. hier de opmerking maakt, ‘dat de Apostel niet noodig had dit bij wijze van wondergave te spreken,’ is ergerlijk. Het is een staaltje van die ongepaste diplomatie, waarmede men te pas of te onpas de zaak zijns meesters denkt te dienen, door overal een caput zijner dogmatiek in te voegen, en daarom B. onwaardig. Hij behoeft die schrale hulpmiddelen niet om zijn boekje lezers te verschaffen. De eenvoudige Theodicee, dat alles goed is, omdat 't anders anders zou zijn, laten wij gaarne gelden. Wij zijn door haar ten minste gewaarborgd tegen eene nog minder gelukkige verheerlijking van den Schepper der wereld, - en daarom zouden wij gewenscht hebben, dat de Heer B., als hij iets naar aanleiding van het raadselachtige charisma der Christelijke kerk had willen zeggen, maar eenvoudig geschreven had, dat P. geen Lycaonisch sprak, omdat hij 't niet gesproken heeft. Waarlijk wij zijn met een beetje tevreden.

De kreupele te Lystre wordt genezen, omdat hij geloofde. Dit was over 't algemeen 't geval met degenen, van wier ge-

nezing de Evangeliën en de Handelingen der Apostelen spreken. Zoo zoudt gij meenen, doch er is toch nog onderscheid. Lees het bij B. op bl. 46: ‘Sta recht op uwe voeten!’ riep op eenmaal de dienaar van Jezus met eene groote stem uit, en dat de kreupele geloofde bleek; want hij gehoorzaamde. Het was zelfs niet noodig, dat de Apostel hem bij de hand greep, gelijk Petrus den kreupel geborene, die dan ook slechts een aalmoes had begeerd en verwacht, had moeten doen te Jerusalem. Wat dunkt u? Het is niet *mijne* schuld, maar die van B., als gij glimlacht? Is dit dan het criterium bij de genezing van eenen kreupele over zijn geloof, of hij *alleen* kan opstaan of nog een steun behoeft? Waarlijk, wij moesten niet glimlagchen over zoodanige naïviteiten, die aan de heilige zaak der waarheid bij verstandigen misschien reeds meer kwaad gedaan hebben, dan Strauss door zijn ‘Leben Jesu.’

Op bl. 63 zien wij P. op zijne zeereis langs Tenedos en Imbros varen. Hij komt daarop in de felle stroomingen van den Hellespont - ‘maar,’ zegt B., ‘zij houden het schip niet op, dat de Heer geleidt.’ Ziedaar weder een staaltje van supranaturalistische wereldbeschouwing. Voorzeker, God geleidt elk schip, en daarom is het dwaas het caput der voorzienigheid voor een bepaald vaartuig open te slaan. Of denkt de scherpzinnige lezer hierbij niet onwillekeurig aan den storm, die later het schip, waarop P. naar Rome denkt te gaan, wél ophoudt, ofschoon de Heer ook dat schip geleidde?

Ik beschouw deze laatste en de reeds genoemde plaatsen als vernieuwde bewijzen voor de decoratiezucht van den Heer B., wiens rijke verbeelding nergens meer voedsel vindt, dan in de welvoorziene voorraadschuren van het verouderd supranaturalisme der vorige eeuw. Lees ook hoe het verhaal van de gebeurtenis in den kerker te Philippi, met levendige kleuren geschetst, wordt bedorven door de opmerking, dat P. het voornemen van den stokbewaarder, om zich zelven te dooden, zag of mogelijk niet zag, maar door den Heer werd ingelicht, dat eene groote misdaad op 't punt was te geschieden. Ik vraag aan elken verstandigen lezer, waartoe die dogmatische ornamenten dienen? Hoe ver ik er ook van af ben om sympathie te gevoelen voor den hedendaagschen oorlog tegen de wonderen, met onbesuisdheid gevoerd en waarin menig gewoon soldaat door de snorkerijen van een Goliath zijne epauletten hoopt te veridenen, geloof ik toch niet, dat men de menigte eenigen meerderen eerbied voor den bijbel als religieus boek zal inboezemen door de

wonderen te vermeerderen. De wonderzucht van het supranaturalisme is de onmiddellijke oorzaak van de wondervrees der rationalisten.

Niets heeft mij meer getroffen in het werkje van B. dan zijn diepen afkeer van het ongeloof. Ongetwijfeld kan deze niemand verbazen, en verre zij 't van ons hem niet gaarne onze sympathie daarin te willen betuigen. Blij begroeten wij elk krachtig protest tegen de miskenning van Hem, uit wien, door wien en tot wien wij allen bestaan. Het ongeloof is een doode boom, geen enkele vrucht wordt aan zijne takken gevonden. Zelfs blad en bloesem ontbreken. Maar ik kan niet zeggen, dat ik eenige meerdere sympathie gevoel voor het *bijgeloof*, en meen dat zijn invloed op de Evangelische waarheid oneindig meer nog te vreezen is, omdat het onmerkbaar doordringt en gaarne in hare heiligdommen vertoeft. Een boom, die enkel onrijpe vruchten afwerpt, die mij kunstbloesem vertoont en papieren bladeren, dien zou ik nog eerder omhouwen en ten vure doemen, dan den dorre, omdat hij mij zoo bitter bedroog en ik den wrangen nasmaak zijner zure vruchten nog in den mond heb. B. doet niet alzoo. Hij vergoelijkt het bijgeloof, om het ongeloof te zwaarder te kwetsen. De wijze neologen ondervinden al de kracht zijner diepe verontwaardiging. ‘Het ongeloof voldoet niemand, die een hart heeft,’ zegt hij. Daarom vindt gij Elymas bij Sergius Paulus. Kunnen wij hier niet tegenover stellen, dat het bijgeloof niemand voldoet, die verstand heeft. L'un vaut bien l'autre! ‘Het bijgeloof der eenvoudigen heeft iets beminnelijks tegen het ongeloof der wijzen,’ zegt B. Het hangt er maar van af, wat wij beminnelijk noemen willen. De poëzij der Grieken toont ons een lagchend gelaat en een schat van bloemen, doch niet omdat haar grondslag bijgeloof is, maar omdat zij poëzij is. Op zich zelf is het bijgeloof ver van beminnelijk, ken ik niets dat walgelijker heeten mag. Het ongeloof is niet beminnelijk (wij stemmen dit gaarne toe), maar de oorzaak hiervan, of liever de oorzaak van de omstandigheid, dat het slechts hoogst zeldzaam beminnelijk *schijnt*, ligt in de geringheid van het aandeel, 't welk het aan de verbeelding toestaat. Waar het in de handen van een genie de moeijelijke kunstbewerking heeft ondergaan en in de poëzij is opgenomen, of waar het zuchtend onder den smaad en de miskenning der wereld een epos van zelfverloochening dichtte, daar is het voor 't minst even beminnelijk als 't bijgeloof. De eenvoudige, de onnoozele zouden wij bijna zeggen, is in het

oog van velen per se beminnelijk, en men vergeeft hem zijn bijgeloof, heeft hem dikwijls lief, met een liefde, die medelijden heeten mogt, niet *om*, maar *ondanks* zijn bijgeloof, - en de wijze, de philosooph? - Nu ja, die is in diese miserable Welt zelden een lieveling van het publiek. Zelfs als hij het publiek beheerscht, foudroyeert à la Reggazoni, vreest men hem meer dan dat men hem lief heeft, vooral dat publiek 't welk voor de liefde geen liever embleem kent, dan eene blonde, bleeke dame met haar afgodje, haar schoothondje. Onbillijk oordeelt B. over bij- en ongeloof beide.

Gewis, het staat ons vrij, het is de pligt van den Evangeliedienaar het ongeloof te bestrijden, gelijk het bij meer dan gewone kennis van en liefde tot de waarheid onze neiging worden kan, om dit te doen met al de hulpmiddelen van verstand en hart, maar die strijd houdt op eerlijk te zijn en waardig de goede zaak, die wij dienen, wanneer, om het ongeloof te vernietigen, douceurs gezegd worden aan het bijgeloof. Het geloof van den Christen heeft met het een zoo min als met het ander iets te maken. In den grond der zaak zijn beide bondgenooten in den strijd tegen ons, en de Christen moet aan beide gelijkelijk den oorlog verklaren, want op de banier, waarmede hij ten strijde gaat, staat voor alle geslachten te lezen: ‘Wie niet voor mij is, die is tegen mij.’

En ziedaar ons gekomen aan het einde onzer aan- en opmerkingen. Zij zijn niet de eenige, maar de eenige, die dit werk van B. eenigzins typiseren. De aangewezen gebreken ontsieren het in mijn oog niet alleen, maar zij zijn van dien aard, dat ze niet kunnen verwijderd worden zonder de vernietiging van het geheele boek. B. is hier supranaturalist en heeft op den grondslag der verouderde Theologie van de vorige eeuw zijn boekje gegrond. Wij zagen het bij de overweging van zijn leidend beginsel. Daarin ligt de grondfout. Historie is Anthropologie - haar beginsel is gestrenge pragmatiek, niet alleen van der menschen daden, maar ook van hunne gedachten en neigingen, en daardoor treedt zij over op het gebied der psychologie. Dan had de Heer B. een voortreffelijk boek geschreven, als hij anthropologisch was te werk gegaan. Of hij er toe in staat was? Lees van bl. 122-127, hoe in den jengdigen Saulus de kiemen van de toekomst worden aangewezen met eene diepte van opvatting en een fijn historischen takt, die

ons met leedwezen aan de voorrede doen denken, en de vele bladzijden, waar B. zijne kracht gevangen gaf aan de zwakheid van een aangenomen systeem of den bedorven smaak van een publiek, dat hij zich voorstelde, zoo dikwijls de eenvoud van zijn verhaal in bombastische perioden opging. Men leze en herleze bl. 122-127. Die vijf bladzijden bevatten de aanduiding van hetgeen ik heb verlangd in een leven van Paulus; die vijf bladzijden zijn een protest tegen het overige van zijn werk, een protest tegen de supranaturalistische wereldbeschouwing. Hier zien wij wat B. had kunnen geven; hier gevoelt gij, dat, terwijl niemand het regt heeft te schrijven zoo als hij *wil*, een man als B. zich niet verschuilen mag achter een: ‘De schrijver wist dat zulk eene taak zijne krachten te boven ging,’ maar hij het hoogste had moeten *willen*, omdat dit 't eenige goede is. En herleest ook bl. 22 en 23: ‘Maar het wezenlijke in zijne bekeering, het is niet het wonderbare en buitengewone, maar het gewone,’ enz. Waarlijk B. had ons een beter boek kunnen geven, vooral als derde editie!

Ondertusschen nemen wij gaarne nota van hetgeen ons door de tweeslachtigheid van dit werkje wordt geleerd, namelijk dat geen modern schrijver de hand aan historische stof kan slaan, zonder schade voor zijne supranaturalistische sympathiën. Zij zijn hem hier een keurslijf. Zij geven hem hier geen enkelen straal van licht of iets wat dezen kan vervangen. Zoodra de historie bovennatuurlijk wordt, wordt zij door zich zelve verteerd. Dan wordt zij een episch gedicht - een tafereel van den strijd tusschen goed en kwaad, die beslist wordt in eene Theodicee.

Ik heb de waarde van het supranaturalisme voor de oplossing (als ik deze zoo noemen mag) van enkele ethisch-religieuse vraagstukken erkend. Men versta mij wel. Er zijn mijns inziens nog kwestiën, die ons met een ontevreden blik op alle philosophische en modern theologische werken doen staren - - zij laten ons onvoldaan. En toch hebben wij behoefte aan eene zekere verklaring, als ik ze weder zoo noemen mag, die aan het punt in kwestie eene geschikte, ten minste niet hinderlijke plaats in het organisme van het geheel van onze wetenschap aanwijst. Zoo lang die plaats niet is gevonden, kunnen wij ons gebouw niet voltooijen, en vinden wij ons onbevredigd op het terrein van ons gelooven en weten. Dat wenschen wij echter (elk mensch is systematicus van nature) en daarom ontleenen wij hier of daar aan vroegere wereldbeschouwingen, wat consequent reeds lang moest

weggevallen zijn. Ik erken, dat dit gebrek aan consequentie een *non liquet* in de methode is; ik wil hopen dat de tijd komt dat wij zonder schroom het verouderde kunnen verlaten, maar tot nu toe geeft bij belangrijke ethisch-religieuse vragen de moderne wetenschap ons zoo menig *non liquet!* Zegt nu menig hoogwijze dat hij liever onder den blooten hemel zou slapen dan zich te behelpen door de oude planken voor de togtgaten zijner fraaije, moderne woning te slaan, ik neem de vrijheid van hem in gevoelen te verschillen, en schrijf dit toe aan onze opvoeding en geheele omgeving, die ons eene zekere behoefte heeft gemaakt van de aisances van het leven, maar ik zou als hij mij die tijdelijke ongemakken getroosten, als ik maar wist dat de fraaije woning eenmaal voltooid zal worden. Ondertusschen blijven wij zoeken en vorschen in de hoop te zullen vinden wat wij noodig hebben en van daar dat wij allen zachtkens vooruitgaan, en eenige punten reeds zijn vastgesteld. Daaronder in de eerste plaats de historie. Zij heeft zich van de banden van het supranaturalisme losgemaakt, of liever, zij is ontwaakt uit haren doodslaap zoodra de dagen van het supranaturalisme voorbij waren. Sinds heeft hare beoefening reuzenschreden gedaan en veilig mogen wij beweren dat de supranaturalistische historiebeschrijving veroordeeld is voor de regtbank der wetenschap. Evenwel, wij komen hier in eene eigenaardige moeijelijkheid, zoodra wij te doen hebben met reeds bestaande historische geschriften, vervaardigd onder den invloed der supranaturalistische wereldbeschouwing, zoo als o.a. de Evangeliën en de Handelingen der Apostelen. Zullen wij deze van ons modern standpunt miskennen? Dat zij verre, omdat wij zoo ligt aan de ethisch-religieuse vragen roeren, die niet zamenhangen met de historie zelve welligt, maar zeker naauw verbonden zijn met de *beschrijving* der geschiedenis in vroeger dagen; doch *dit* mogen wij als regel aannemen, dat wij 1°. het supranaturele niet mogen vermeerderen en noodeloos uitbreiden, zoo als B. doet, en 2°. dat *wij* ons moeten hoeden in de 19e eeuw eene historiebeschrijving te leveren die hoogstens uit de 17de zou kunnen worden geduld. De Paulus is geschreven zonder eerbiediging van het pragmatische karakter der historiebeschrijving, van het standpunt der mechanische wereldbeschouwing. En wat had het boek niet kunnen zijn, zoo B. 150 bladzijden geschreven had, als de vijf van bl. 122-127! Och, er was dan welligt nog hier en daar een *non liquet* overgebleven, maar dit hadden wij ons getroost met eene heenwijzing

naar het gebrekkige van alle menschelijke wetenschap, want wij hadden dan ten minste eene psychologische studie ontvangen, waaruit voor allen wat te leeren viel.

Immers, waar ook niet, bij de geschiedenis van Paulus treedt het wondervolle geheel en al op den achtergrond en het humane overheerscht alles. Wij gevoelen ons aan dien Apostel verwant, daar hij een mensch is, van gelijke bewegingen als wij, en gaarne willen wij van hem leeren, vrij te worden van alle banden, behalve van de gemeenschap met God, naar welke een Saulus had gezucht.

Bij Paulus hindert ons het supranaturele. Wij willen hem bezitten als onzer een - want in zijn dwalen en zoeken en worstelen, ook nadat hij gevonden had, herkennen wij den broeder, die voor allen alles wilde zijn, omdat hij alle phasen van het leven had doorgeloopen en voltooid voor hij eene volgende intrad. In hem zie ik den mensch, in de volledigheid van zijn streven naar waarheid en licht, zonder dat ik ergens den overgang mis. Waarom dan het wondervolle daartusschen gevoegd? Verstorend treedt het hier op, en daarom achten wij ons geregtigd het voorbij te gaan met gelijke regtvaardigheid als waarmede wij elders aan supranaturalisten stem willen geven bij de ethisch-religieuse vraagstukken der menschheid.

Mijne klagt over den arbeid van B. is alzoo gegrond op de algemeen erkende regten der geschiedenisbeschrijving, hier der biographieën. Deze wezen mij den weg bij dit oordeel. Noemt men dit *willekeurig, ik* kan het niet helpen.

Aan een naauwkeurig onderzoek heb ik dit boekje onderworpen. Draagt deze recensie er de blijken van en wil desniettemin deze of gene haar *oppervlakkig* noemen, 't is alweder mijne schuld niet.

Noemt men mijne opmerkingen *personeel* en veronderstelt de een of ander bijziende in de wetenschap, dat ik in de fouten van dit boek vlekken in het karakter van den Heer B. heb willen aanwijzen.... ik gevoel mij ten eenenmale onschuldig.

Recenseren is eene schoone taak omdat het oefent in vrijmoedigheid, voorzigtigheid en onbevooroordeelde scherpzinnigheid, maar het wordt eene lastige en onaangename taak, als men te doen heeft met menschen, tot wie men niet zeggen kan: ‘Indien ik kwalijk gesproken heb zoo getuig van het kwade,’ dan nadat zij ons in het aangezigt hebben geslagen, de antikritiek van *kleine zielen*.

Delft, 1 November 1859.

H. DE VEER.

Het voorspel van den Tachtigjarigen oorlog.

De opkomst van de Nederlandsche Republiek, door John Lothrop Motley, met inleiding en aanteekeningen van Dr. R.C. Bakhuizen van den Brink. (Aflevering 1-6.)
Het jaar 1566, eene historische proeve uit den Nederlandschen vrijheidsoorlog. Meerendeels naar onuitgegeven bescheiden bewerkt, door M.L. van Deventer.
Nederland's opstand tegen Spanje, in zijne beginselen, aard en strekking, geschetst door Johs. van Vloten.

‘Het werk van Motley komt mij voor een zoo degelijken grondslag te leggen voor de geschiedenis van de wording van het Gemeenebest der Vereenigde Nederlanden, dat het bijna pligt wordt alles bij te dragen wat men zelf bezit om op dien grondslag voort te bouwen.’

Zoo gunstig oordeelt Bakhuizen van den Brink, in zijne inleiding tot de Hollandsche vertaling, over het beroemde boek, waarvan wij den titel aan het hoofd dezer bladzijden gesteld hebben. Wij stemmen met dat gunstige oordeel van ganscher harte in; ook ons komt het in het belang der Vaderlandsche geschiedenis wenschelijk voor, dat wij Motley's boek als handboek aannemen, aan welks aanvulling en verbetering wij arbeiden, zonder vooreerst aan het zamenstellen eener nieuwe beschrijving te beginnen. Juist dit is het nut van zulk een doorloopend verhaal, dat het ons een overzigt geeft van wat er

reeds voor de verzameling der bouwstof en voor hare verwerking gedaan is; dat het onze aandacht vestigt op de leemten, die er in onze wetenschap nog bestaan, en, door het opwekken der belangstelling van het publiek, ons lust geeft tot nieuwe navorsching, tot het opsporen van nieuwe bronnen, tot vernieuwd onderzoek van hetgeen nog maar gebrekkig begrepen wordt.

Die goede gevolgen zijn ook hier niet uitgebleven. Door het lezen van Motley's boeijend verhaal, dat uit de berigten van zoo vele getuigen is opgemaakt, is bij het publiek de belangstelling in bronnenstudie verlevendigd. Eene vereeniging van mannen van aanzien en geleerdheid heeft zich in België gevormd met het doel om nog onuitgegeven of zeldzaam geworden Gedenkschriften uit den tijd van den opstand tegen Spanje aan het licht te brengen. Reeds zijn door hare zorg eenige hoogst belangrijke bescheiden in druk gegeven: om van minder merkwaardige niet te spreken, de ‘Mémoires de Pasquierde la Barre,’ die Motley nog in handschrift gelezen had; de ‘Description de l'estat, succès et occurences advenues au Pais-Bas au faict de la religion,’ van Jacob van Wesenbeke, die tot nog toe bijna uitsluitend uit eene slordige vertaling bekend was. Spoedig zullen wij het levendige verhaal van Pontus Payen, dat nog nooit gedrukt is, ontvangen; nog andere even belangrijke uitgaven zijn ons toegezegd. Onder ons is voor het uitgeven van onbekende bescheiden nog weinig gedaan. Maar de Heer van Deventer heeft over het jaar 1566 eene merkwaardige proeve geleverd, grootendeels bewerkt naar de oorkonden, die zich de Heer Bakhuizen van den Brink uit de Archieven van België en van Nederland verzameld had. De Heer van Vloten heeft het Archief van Brussel zelf bezocht, en uit den overvloed van bouwstof, dien hij daar gevonden heeft, zijne voorlezingen opgesteld, waarin sommige leemten van Motley's geschiedenis aangevuld en menige kleine onnaauwkeurigheid verbeterd worden. De Heer Bakhuizen eindelijk heeft zijne medewerking aan de vertaling van het boek van Motley verleend; hij tracht in breedvoerige aanteekeningen en in eene meesterlijk geschreven inleiding juist dat te verhelpen, waarin de schrijver vooral te kort schiet, de opvatting der drijfveeren, die de geschiedenis van den opstand bewegen, de beoordeeling der daden en bedoelingen van de hoofdpersonen. Wij bejammeren het, dat die aanteekeningen, in den beginne zoo rijkelijk

ten beste gegeven, zoo spoedig schaarscher worden en allengs ophouden. Heeft de spoed, waarmeê het noodig scheen de vertaling aan de lezers in handen te geven, misschien het gelijktijdig uitgeven der aanteekeningen moeijelijk gemaakt, en mogen wij dus verwachten, dat, als de vertaling voltooid is, de aanteekeningen, die wij zoo ongaarne zouden missen, in een aanhangsel volgen zullen? Wij hopen het. De Heer Bakhuizen heeft zelf erkend, dat het ‘bijna pligt’ is aan het werk van Motley toe te voegen, wat wij ter verbetering kunnen bijbrengen: en wie heeft zulk een overvloed van bijdragen gereed als hij; op wiens bijdragen stelt het publiek zoo hoogen prijs als op de zijne?

Wij voor ons wenschen naar ons vermogen meê te werken om tot eene juistere kennis van dit gewigtig tijdvak onzer geschiedenis te geraken. Wij hebben geen nog ongebruikte bronnen ontdekt. Wij hebben geen andere bescheiden geraadpleegd dan die onze boekerijen ons aanbieden. Maar kan daarom ons opstel niets nieuws bevatten? Zijn de oude bronnen reeds volkomen uitgeput? Is de zamenhang der gebeurtenissen, waaruit zij zoo vaak beoordeeld moeten worden, reeds overal met juistheid aangewezen? Ik durf het betwijfelen. De lezing van Motley's boek heeft mij tot het opzettelijk onderzoeken zijner bronnen geleid, en die studie heeft mij eene andere voorstelling der feiten, van hunne oorzaken en zamenhang gegeven, dan ik in zijne boeijende beschrijving had aangetroffen. Ik wil ze aan het oordeel der lezers van dit tijdschrift onderwerpen; ik ga uit van de onderstelling, dat allen het werk van den Amerikaanschen schrijver kennen; nu het in de Hollandsche vertaling binnen het bereik van allen gebragt is, zou het schande zijn, als de landgenooten verzuimden te lezen, wat de vreemdeling belangrijk genoeg geacht heeft om het te beschrijven. Ik onderstel dus dat de feiten, waarover wij handelen, reeds bekend zijn; ik waag er mij niet aan ze, na Motley, nog eens te verhalen; alleen over de beteekenis der feiten in hun onderling verband, en in zamenhang met de algemeene Europesche geschiedenis, veroorloof ik mij eenige opmerkingen. Om niet al te uitvoerig te worden, bepalen wij ons voorloopig tot het tijdperk, dat aan de komst van Alva voorafgaat.

Het wordt algemeen erkend, Motley munt uit in het beschrijven. Hij is een bekwaam stylist, en de sympathie die hij ge-

voelt voor het volk, welks lijden en strijden hij schildert, geeft kleur en gloed aan zijne tafereelen. Maar minder gelukkig is hij in het doorgronden van de verborgene oorzaken, die de voorvallen te weeg brengen; van de beweegredenen, die zoo en niet anders doen handelen. Wat de getuigen, die hij oproept, berigten, weet hij beter dan zij na te vertellen; maar hij ondervraagt hen niet scherp genoeg naar hetgeen zij soms maar ter loops, met een enkel woord, aangeven; hij maakt uit hunne getuigenis niet alles op wat er in ligt. Zoo komt hij niet altijd tot eene juiste waardering der daden en van de bedoelingen der handelende personen. Het ‘hoe’ staat in zijn verhaal meestal juist genoeg te lezen; het ‘waarom’ is niet altijd even duidelijk verklaard. Gedeeltelijk ligt dit daaraan, dat de schrijver zich al te naauw bij zijn onderwerp bepaald heeft; hij heeft zijn oog niet ver genoeg laten weiden over hetgeen vooraf was gegaan, niet genoeg over hetgeen in den omtrek ter zelfder tijd plaats greep. En juist in deze omstandigheden ligt niet zelden de aanleiding tot hetgeen hier te lande gebeurde, Door dit uit het oog te verliezen, wordt hij jegens sommige hoofdpersonen van zijn verhaal onbillijk. Zijn oordeel over Karel V, dien hij in een ander licht dan in dat zijner eeuw beschouwd heeft, is te hard: de Heer Bakhuizen heeft het aangetoond. Zijne veroordeeling van sommige regeringsdaden van Philips en Granvelle berust op onhoudbare gronden: in het algemeen, hij heeft zin voor de vrijheidsliefde, die het Nederlandsche volk bezielde, maar hij heeft geen besef van het regt der regering, die den modernen staat op de puinhoopen der middeneeuwsche privilegiën stichten moest. En toch had de groote Ranke, wiens werken hij bestudeerd heeft, dien geest des tijds meesterlijk geteekend, en het juiste standpunt aangewezen, waaruit onze vrijheidsoorlog moest beschouwd worden. Het overzigt, dat Ranke van dit tijdvak onzer geschiedenis in weinige bladzijden gegeven heeft, hoewel in bijzonderheden onnaauwkeurig - gelijk te verwachten was, daar hij het slechts in het voorbijgaan behandelde - is ter beoordeeling van den opstand tegen Spanje van hooger waarde dan menige uitvoerige beschrijving. De eigenaardigheid der Nederlandsche beroerten, te midden der algemeene beweging, die over geheel Europa terzelfder tijd plaats greep, wordt ons in enkele maar vaste trekken sprekend voor oogen gesteld.

Gedurende het tijdvak, waarin onze vrijheidsoorlog valt, ont-

wikkelt zich de hedendaagsche staat uit den afgeleefden middeneeuwschen leenstaat, in het eene land iets vroeger, in het andere iets later, en onder eene verscheidenheid van vormen, waarin zich het karakter der verschillende volken vertoont. Het algemeene van deze staatshervormingen bestaat hoofdzakelijk hierin, dat, in plaats der vroegere zelfstandigheid van corporatiën en personen, ondergeschiktheid aan eene centrale regering, en in plaats der aloude afzondering van de maatschappelijke standen, de eenheid der natie opkomt. De vrijheid wordt ingekort in het belang der orde. Dat vorderden de toenemende nijverheid en handel, die, meer nog dan vrijheid, veiligheid en orde behoefden om hun werkkring uit te breiden. De bevoorregte standen der middeneeuwen hadden vooral voor hunne voorregten en vrijheden gewaakt; de derde stand zoekt bij zijn opkomen bescherming voor zijn arbeid in eene krachtige regering. Hij wordt de getrouwe bondgenoot der vorsten, die tot uitbreiding van hun gezag den adel en de geestelijkheid vernederen. Wat ook in onze dagen aan de materiële belangen pleegt verweten te worden, dat zij de handhaving der volksregten en vrijheden in den weg staan, kon hun toen al met zeker regt te laste worden gelegd. Dat in zoo menigen staat de middeneeuwsche vrijheid in volstrekte onderwerping aan een regering is overgeslagen, hebben wij hoofdzakelijk aan de liefde tot orde te danken, die den derden stand tot al te onvoorwaardelijken bondgenoot van heerschzuchtige vorsten gemaakt heeft. Want die hervorming in het belang der orde ging overal met wanorde, met burgertwisten gepaard: het bestaande week niet voor het nieuwe zonder wederstand; om dien weêrstand te overwinnen liet de derde stand de regering eene overmagt verwerven, waarvoor hij in het vervolg zelf bukken moest.

Justitie en policie zijn de handhavers der orde, de grondzuilen waar de moderne staat op rust. Met hem komen dan ook gelijktijdig de staande legers en de koninklijke geregtshoven te voorschijn. Om die dienaars te onderhouden schieten de gewone staatsinkomsten te kort: geld te krijgen wordt eene levensquaestie voor de regeringen, en de vorsten laten niets onbeproefd om het regt te verwerven van eigenmagtig belastingen te heffen.

In ons land hebben de Bourgondische en Oostenrijksche hertogen dien nieuwen staat gesticht. Allengs hun gebied over de zeventien provinciën uitbreidende, nemen zij gestadig in magt toe, en verschaffen zich meer en meer de middelen die zij be-

hoeven, om den modernen staat te grondvesten. De eenheid van den staat zoeken zij door eenheid van regtspraak voor te bereiden; aan den Hoogen Raad, dien zij oprigten, wenschen zij de provinciale Hoven ondergeschikt te maken. Boven de Rekenkamers stellen zij een Raad van Financiën, die voor het geldwezen zijn moet, wat voor de regtspraak de Hooge Raad is. In de Raadsheeren en de Hoofden van financiën verwerven zij zich een ligchaam van ambtenaars, geschikte werktuigen in de hand der regering, waarvan hunne toekomst afhangt, vol dienstijver en *esprit de corps* en zonder meêgevoel met het volk. In de benden van ordonnantie vormen zij de kern van een staand leger, die zij echter spoedig als te nationaal en te onafhankelijk laten vervallen, en door uitheemsche huurlingen vervangen. Geholpen door den geest des tijds, die zich in hunne rigting beweegt, naderen zij hun doel, volstrekte beheersching der natie, meer en meer.

Ongelukkig vervreemden zij zich tevens hoe langer hoe meer van hunne Nederlandsche onderdanen. De erfdochter van Bourgondië brengt de kroon der Nederlanden in het Oostenrijksche huis over. Haar zoon huwt eene prinses van Spanje, die ten gevolge eener reeks van sterfgevallen erfdochter wordt: Spanje en Nederland komen ten laatste onder ééne kroon.

Weinige dagen verdienen zoo zwart in onze jaarboeken aangeteekend te staan als de twintigste Julij van het jaar 1500, de sterfdag van den naauwelijks tweejarigen infant Don Miguel, den zoon van Emanuel van Portugal en van wijlen de oudste dochter van Ferdinand en Isabella. Ware hij in het leven gespaard, hij had Portugal met Spanje vereenigd; eene vereeniging, die, zoo zij op deze vreedzame wijs geschied was, voor beide staten heilrijk zoude geweest zijn. Maar hij stierf, en door zijn dood bleef Portugal van Spanje gescheiden - tot Philips het tachtig jaren later met geweld er bij inlijfde - en zijne erfregten gingen over op de jongere zuster zijner moeder, die kort te voren het leven geschonken had aan Karel V. Zoo werd de erfenis van Spanje bij die van Nederland gevoegd: twee natiën, ver uiteen gelegen, die niets gemeens hadden, van verschillenden taalstam, van verschillende zeden, met strijdige belangen, werden als bij toeval aaneengekoppeld. Hoeveel bloed zou er stroomen, hoeveel tranen geschreid worden, eer die onnatuurlijke vereeniging weêr verbroken zou zijn.

In Nederland geboren en opgevoed, was Karel V een Ne-

derlander in zijn hart. Zijne regering over Castilië moest hij aanvangen met de onderwerping der opgestane steden, die niet het minst vergramd waren om de voorkeur door den landsheer aan zijne Nederlandsche gunstelingen betoond. Spanje leed het eerst de rampen, die uit zijne vereeniging met het ongelijksoortige Nederland ontstonden. De Castiliaansche boer, die eens, niet wetende wien hij voorhad, aan Karel zelven verklaarde, dat van al de vorsten, die hij op den troon van Castilië had gezien, verreweg de slechtste koning Karel was, die Spanje, ter liefde zijner overige staten, telkens verliet en vergat, uitte slechts wat de geheele natie op het hart had. Het belang van Spanje was het niet, waarnaar de Keizer van het Roomsche rijk regeerde. Maar dat kon op den duur zoo niet blijven: het magtige Spanje kon niet voortdurend achterstaan in de schatting zijner landsheeren. De zoon van Karel groeide in Spanje onder Spanjaards op en gevoelde zich Spanjaard. Toen hem de Duitsche keizerskroon ontgaan was, koos hij Castilië tot steunpunt zijner regering; naar de belangen van Spanje ging hij zijn groot rijk besturen. Nederland werd de vasal van den vreemdeling, dien het nog zoo onlangs aan zich ondergeschikt had gezien.

En die terugzetting viel voor te midden der staatshervorming, die wij zoo even beschreven. De regering, wier taak het was haar beschermend gezag ten nadeele van oude voorregten en vrijheden uit te breiden, werd eene vreemde, eene gewantrouwde regering, die, vereenzelvigd met den Spaanschen landaard, naar regtsbegrippen en met middelen te werk ging, waarvan het Nederlandsche volk een afschuw had. Zoo was het nu reeds bij den aanvang te voorzien, dat volk en regering in strijd zouden geraken.

Overal elders heeft de regering bij hare staatshervorming tegenstand ontmoet: die er door leden, zijn in verzet gekomen. Maar overal heeft zij bij een deel des volks steun en bijstand gevonden. Alleen in Nederland niet. Daar vereenigden zich adel en geestelijkheid en burgerij tegen de regering. Natuurlijk, immers de regering was vreemd, antinationaal; hare tegenstanders kwamen op voor de natie, in naam der natie. De godsdiensttwisten alleen hebben later aan de regering eene partij bezorgd, zonder welke zij zich niet had kunnen staande houden.

Ziedaar het oogpunt waaruit wij, als ik mij niet bedrieg, den strijd tegen Spanje beschouwen moeten. Niet om deze of gene

handeling der regering is het volk in opstand gekomen; niet om de geloofsvervolging, niet om den tienden penning. Maar het gevoelde dat eene anti-nationale regering het een anderen weg opdreef dan dien het altijd bewandeld had; een weg, die ten verderve leidde. Na langdurig tegenstreven, na duchtig gezweept en gespoord te zijn, wierp het ten laatste, als een moedig ros, den roekeloozen ruiter af, en koos zich zijn eigen weg.

Beschouwen wij den opstand van deze zijde, dan zullen wij, geloof ik, gunstiger en billijker tevens over de Spaansche regering, in het bijzonder over koning Philips, oordeelen. Hij was een Spanjaard, en als zoodanig moet hij beoordeeld worden. Hoe zullen wij het verklaren, dat hij, die in onze jaarboeken als een Tiberius, als een Nero staat aangeschreven, in de geschiedenis van Spanje als een voortreffelijk, bijna als een heilig koning geprezen wordt? De oplossing ligt in het verschil tusschen het Spaansche volkskarakter en het onze. De inquisitie, die ons een gruwel is, was in de oogen der Spanjaards een noodzakelijk en heilzaam middel van regeren. De absolute monarchie, die met de vrijheidsliefde der Nederlanders in strijd was, vond bij de Spaansche natie al minder en minder tegenstand. De koning, die dus in overeenstemming met de volksbegrippen en zeden regeerde, was voor Spanje een nationaal en goed koning. Voor ons, die naar andere zeden en andere begrippen leven, was hij een dwingeland, dien wij met regt weêrstonden.

Want welk regt is heiliger dan het regt der natie, om naar hare zeden en herkomsten geregeerd te worden? De voorstanders van het goddelijke regt der overheid en van de verpligting der onderzaten tot lijdelijke gehoorzaamheid mogen zien hoe zij den opstand der vaderen wettigen zullen. Wij voor ons, instemmende met onze wakkere voorouders, achten de natie niet gebonden aan eene regering, die, vreemd van landaard en karakter, naar uitheemsche beginselen van regt en pligt, tegen de zeden en belangen des volks in, regeren wil.

Zoo was dus, naar onze overtuiging, het goed regt aan de zijde der Grooten en der Staten, die het volk in bescherming namen tegen de regering. Maar daarmeê loochenen wij niet, dat hun gedrag ook door minder edele drijfveeren bestuurd werd. Niemand, die onbevangen de talrijke brieven doorleest, die uit dezen tijd tot ons gekomen zijn, de briefwisseling van Granvelle en van de landvoogdes met den koning en met zijne

Spaansche ministers, en die van Oranje met zijne vrienden, kan zich verhelen dat de tegenstanders der regering veelal om eigenbelang, uit gekrenkt eergevoel, uit heerschzucht handelden. Maar hun belang en hun hartstogt waren één met de begeerten en belangen der natie. En als niemand edel en groot mogt heeten, dan die zich zelven om het gemeene best verloochent, hoe weinige groote mannen zou de geschiedenis kunnen aanwijzen. Ook zij zijn roemwaardig, die, gelijk de voorvechters van onzen vrijheidsoorlog, hunne toekomst onafscheidelijk aan die der natie verbinden; overwinnen zij, dan geeft het gelukkige volk hun de eer bij de zegepraal, en vallen zij in den strijd, dan blijft het verre nageslacht hen eeren als de martelaars der vrijheid.

De geschiedschrijvers beginnen doorgaans hun verhaal van hetgeen er tusschen het Nederlandsche volk en zijne regering is voorgevallen, bij het vertrek van Philips naar Spanje in 1559. Uit de vier voorafgaande jaren zijner regering hebben zij van niets dan van den oorlog tegen Frankrijk, van de slagen van St. Quentin en Grevelingen, van het krijgsbeleid van Egmont, van den moed der Nederlandsche edelen en van de zware beden, door het volk aan den koning toegestaan, te gewagen. Van de binnenlandsche aangelegenheden spreken zij meestal met geen enkel woord; trouwens, zij vinden daarvan in hunne bronnen weinig of niets, enkele berigten, die evenwel, zorgvuldig vergeleken en in verband gebragt, ons in staat stellen om ten minste te gissen, hoe in dien tusschentijd de verhouding der regering tot de grooten des lands zal geweest zijn.

Toen Karel V zijn stellig voornemen, om afstand te doen van de regering, het eerst te kennen gaf, sidderden zijne vertrouwde raadslieden voor de toekomst der monarchie: zij voorzagen dat Philips op andere wijze en naar andere beginselen dan zijn vader regeren zou. Granvelle, die in de laatste jaren den meesten invloed op den keizer had uitgeoefend, en die in het afwijken van de tot nu gevolgde gedragslijn het verlaten van den alleen goeden weg zag, was bezorgd voor zijne toekomst en die van den staat. Zijn creatuur Viglius van Zuichem, die als president van den geheimen raad de eerste plaats na de landvoogdes in de Nederlandsche regering bekleed had, deelde zijne bezorgdheid en dacht er aan zijn ambt te verlaten, te meer omdat ook de landvoogdes Maria, koningin-weduwe van Hongarije,

vast besloten was, te gelijk met den afstand des keizers, het bewind over Nederland neêr te leggen. En wat vreesden die beproefde staatslieden van Philips? Dat hij - om het hedendaagsche woord te gebruiken - te liberaal regeren zou. Zij voorzagen dat de nieuwe koning, in plaats van met weinigen te raad te gaan, zoo als zijn vader gedaan had, zich een breeden raad van hovelingen zou vormen, jonge menschen, zoo als hij zelf. En wat zij voorzagen, gebeurde. Voor het algemeen bestuur der monarchie werd een raad van state opgerigt, uit de voornaamste der Castiliaansche hovelingen zamengesteld, waarin Alva en Ruy Gomez het meest te zeggen hadden, en Granvelle wel zitting kreeg, maar slechts zelden gehoord werd. Met de fijne takt, die hem eigen was, trok deze zich terug, zoodra hij bemerkte dat hem de voorrang niet langer gegund werd; hij veroorloofde zich geen raad te geven, tenzij hem daarom gevraagd werd. Ook keurde hij de eerste daden der nieuwe regering stellig af: den oorlog tegen den paus, hoewel door den overmoed van dezen uitgelokt, achtte hij onstaatkundig en ongeraden; den krijg tegen Frankrijk had hij aanstonds krachtiger gevoerd willen hebben[1]. Nog minder stond hem het nieuwe bestuur der Nederlanden aan. Ook daar toonde Philips zich een vriend der edelen, in wier schatting hij derhalve ver boven zijn vader, den vriend der steden, stond aangeschreven. Van de negentien nieuwe Vliesridders, die hij in zijn eerste regeringsjaar benoemde, waren negen Nederlandsche heeren. Tot landvoogd had hij den verdreven hertog van Savoye aangesteld, maar hem een raad van state ter zijde gegeven, waarin de aanzienlijkste jonge edelen van Nederland zitting hadden. Granvelle liet duidelijk genoeg blijken, dat hem zulk een veelhoofdig bestuur mishaagde, en dat hij er niets dan onheil van verwachtte.

Doch wij kunnen niet verder gaan, vóór wij den regeringsvorm der Nederlanden, zoo als Philips hem vond, van naderbij beschouwd hebben.

Zijn vader, keizer Karel, had in de eerste jaren zijner regering doorgaans zijn verblijf in Nederland gehouden, en zelf het opperbestuur over deze gewesten gevoerd. Als hij tijdelijk naar elders vertrekken moest, stelde hij voor zoo lang een landvoogd aan, en naast dezen een raad van regering, zamengesteld uit den geheimen raad, het hoogste collegie van wetgeving, ver-

1 Zoo berigten twee Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano.

meerderd met eenige hooge geestelijken, vliesridders en andere grooten des lands. Doch toen hij in 1531 voor langer tijd de Nederlanden verlaten ging, verordende hij eene blijvende landvoogdij over al de provinciën; hij stelde ter zijde van den landvoogd den geheimen raad en den raad van financiën, met dezelfde bevoegdheid als te voren; maar naast, en in zekeren zin boven hen beide, rigtte hij thans een raad van state op, waartoe de aanzienlijksten des lands geroepen werden, die op den algemeenen gang der regering invloed zou oefenen, en in zaken van oorlog en vrede, van landsverdediging en rustbewaring, en bij alle onvoorziene voorvallen, den landvoogd zou voorlichten en bijstaan. Uit Nederlanders zamengesteld, strekte deze raad aan de natie ten waarborg, dat, wie ook landvoogd wezen mogt, de strekking der regering niet anti-nationaal wezen zou. Maar de eerste landvoogdes, koningin Maria, eene moedige en fiere vrouw, was met dien nieuwen raad, die haar minder ten steun dan ter beperking van haar gezag scheen toegevoegd, weinig ingenomen; zelden maar riep zij hem op; en daar hij niet bevoegd was ongeroepen te spreken, zoo bestond hij gedurende haar bewind niet meer dan in naam. De geheime raad en de raad van financiën waren onmisbare werktuigen der regering; de raad van state was een bloot sieraad, dat haar een aristocratischen en nationalen glimp moest geven, en niet meer te voorschijn kwam dan noodig was om het volk te streelen en te verblinden. Granvelle, die van alle medereging van onderdanen een afkeer had, was een bewonderaar der koeke vorstin, en hij stelde hare krachtige regering ten voorbeeld aan hare opvolgster; hij rekende het haar als eene bijzondere verdienste toe, dat zij slechts met weinige vertrouwden regeerde, en van niemand raad ontving, dan dien zij goed vond om raad te vragen.

Dus kunnen wij ons voorstellen hoe Granvelle en Viglius te moede waren, toen de keizer en de landvoogdes de regering nederlegden en Philips met zijn hofstoet haar in handen nam. In het plan van den nieuwen landsheer lag het, dat de Nederlandsche raad van state voortaan wezenlijk deel zou nemen aan het bestuur. Zoodra hij de regering aanvaard had, vulde hij hem aan met eenige jonge edellieden, van welke wij slechts Oranje, Egmont en Bergen behoeven te noemen, om te toonen, dat Philips op dit tijdpunt nog goed van vertrouwen was. Maar de nieuw benoemden maakten zwarigheid in den raad van state zitting te nemen. Zij vreesden dat het denzelf-

zelfden weg zou opgaan als onder de koningin van Hongarije, en zij waren ongenegen te figureren in een collegie, dat geen invloed zou oefenen, en zoo doende de verantwoording op zich te laden van maatregelen, die zij niet hadden helpen beramen en die zij misschien zelfs afkeurden. Welke beloften hun gedaan zijn, weten wij niet; maar, daar zij zich ten slotte hunne benoeming hebben laten welgevallen, moeten wij aannemen, dat zij tevreden zijn gesteld. Spoedig evenwel vinden wij hen in oppositie tegen de regering. Zoo lang keizer Karel hier te lande nog vertoefde, schijnt zijn geërbiedigd gezag hun misnoegen bedwongen te hebben; maar onmiddellijk na zijn vertrek verschenen zij, met den graaf van Lalaing aan het hoofd, bij den landvoogd, -en verklaarden hem hun voornemen, om zich geheel aan de regering te onttrekken, tenzij er aan hunne grieven voldaan werd. Zij klaagden dat Nederland aan Spanje werd opgeofferd; dat de oorlog tegen Frankrijk alleen gevoerd werd om Spanje vasten voet in Italië te verzekeren; dat daarvoor Nederland verwoest en uitgeput werd, en nog bovendien de oorlogskosten voor het grootste gedeelte betalen moest. Zoo was toen reeds de grond van het misnoegen der natie in de tegenstrijdigheid der Spaansche en Nederlandsche belangen gelegen. Hoe deze klagten beantwoord zijn, is ons alweêr onbekend: aan goede woorden zal het zeker niet ontbroken hebben. Een jaar later vinden wij denzelfden graaf van Lalaing, zoo lang de hertog van Savoye ten oorlog is, als tijdelijk landvoogd aan het hoofd der regering. En van den anderen kant wordt ons verzekerd, dat thans Granvelle klaagde, dat alles naar den zin der Nederlandsche grooten tegen het belang des konings beleid werd, en zelf weigerde, als dat zoo moest voortgaan, in den raad van state te verschijnen. Maar de koning had te midden van den kostbaren oorlog de Nederlanden te veel noodig, dan dat hij hunne edelen had durven verbitteren. Bede op bede moest van hen gevergd worden, en wie konden hen daartoe overhalen dan de inheemsche grooten? Zelfs werden Oranje en die met hem zamenstemden in den raad van financiën gekozen; maar zij, begrijpende waartoe men hen gebruiken wilde, bedankten voor de eer der benoeming, - Granvelle verweet hun later, dat zij ze met verachting van zich gewezen hadden. En ter zelfder tijd onttrokken zij zich, thans voor goed, aan den raad van state. Er moet zeker veel zijn voorgevallen, eer het verschil zoo hoog liep, maar ongelukkig weten

wij van de toedragt niets naders. De zooveel heviger twisten van het volgende tijdvak hebben de verdeeldheid van dezen tijd in vergetelheid gebragt. Maar dat de tweedragt en de verwaaring in het landsbestuur hoog moeten geklommen zijn, blijkt daaruit, dat Granvelle de regeringloosheid, die eenige jaren later na zijn vertrek plaats greep, niet beter weet te beschrijven, dan door te zeggen: het gaat er weêr toe als in de dagen van den hertog van Savoye[1].

Dit alles was voorafgegaan aan de beschikkingen, die Philips bij zijn vertrek naar Spanje gemaakt heeft, waarmeê Motley, in navolging der oude geschiedschrijvers, het verhaal der onlusten aanvangt. Hoeveel beter begrijpen wij thans hare strekking, hoeveel billijker beoordeelen wij het wantrouwen des konings tegen de grooten. Granvelle was in zijne achting aanhoudend gerezen; wat deze gevreesd had, was gebeurd. De veelhoofdige regering was magteloos bevonden, de nationale raad had de bijzondere belangen van Nederland voorgetrokken aan

1 Deze bijzonderheden zijn meestal opgemaakt uit losse gezegden van Granvelle zelven, hier en daar in de door Weiss uitgegeven ‘Papiers d'État,’ in de Mémoires van Dom L'Evesque, en elders verspreid. Sommige vinden wij nog bevestigd in de *relazioni* der Venetiaansche ambassadeurs, Badoero en Soriano, in de apologie van Prins Willem, en in een merkwaardig fragment eener Chronique scandaleuse van den kardinaal Granvelle, ous door Le Petit bewaard, die haar aldus beschrijft: ‘Comme nous est venuë ez mains, que nous a suppedité quelque bon Amy, passe long temps, la legende dudit Cardinal, il nous a semblé bon un d'adjouster icy les principaux poincts qu'en avons extraict.’ De legende is, zooals zich denken laat, vol laster en overdrijving, maar er staan enkele wetenswaardige bijzonderheden in, die ontegenzeggelijk waar zijn, en die men elders niet aantreft. De schrijver moet van nabij met Granvelle bekend zijn geweest; het vermoeden is bij mij opgerezen dat wij hier een der vele schotschriften van Renard voor ons hebben. Zoo ik mij niet zeer bedrieg, heeft ook de naauwlettende van der Haer, die overigens niet tegen Granvelle ingenomen is, uit deze legende geput. Zoo schrijft hij, bij voorbeeld, dat de grooten de benoeming van Margaretha van Parma tot landvoogdes aan Grauvelle en Alva weten - ‘totam culpam Albano atque Atrebatensi adseribere, quos Bruxellis in hortis cuiusdam Marci Antonii collatis consiliis in Parmensem conspirasse affirmarent.’ Geen der andere schrijvers weet van die bijeenkomst in den tuin van Marc Antoine - behalve de schrijver onzer legende: ‘ee qui fut traitté (zegt zij van de benoeming der landvoogdes) en un soupper que le cardinal fit au Due d' Alve, an jardin de Mare Antoine à Bruxelles.’ - Van der Haer kon dit niet uit Le Petit te weten zijn gekomen, want hij heeft vóór dezen geschreven, en Le Petit niet uit van der Haer, want zijn berigt is blijkbaar volledíger. Er schiet dus niets over dan te stellen dat beide dezelfde bron, de bewuste legende, gebruikt hebben; en dan strekt het deze tot aanbeveling dat van der Haer het niet beneden zich heeft geacht haar te raadplegen. Zij verdient dus meer de aandacht der geschiedschrijvers dan haar tot nog toe te beurt is gevallen.

de belangen der monarchie. De koning was door de ervaring tot de staatkunde van den beproefden dienaar zijns vaders bekeerd: voortaan zou de regering van Nederland bij weinige vertrouwde staatslieden berusten, en wel hoofdzakelijk bij Granvelle. De raad van state moest allengs tot de onbeduidendheid van vroeger teruggebragt worden. Zooveel mogelijk moest alles blijven zoo als de wijze keizer Karel het verordend had. Van de keus van den nieuwen landvoogd - want de hertog van Savoye kreeg bij den vrede zijne staten terug - zou veel afhangen. Veel is daarover te doen geweest. Er wordt ons verzekerd, dat de hertog van Feria voor dien post in aanmerking is gekomen. Maar een Spanjaard aan het hoofd des bestuurs te stellen, zou de bedoelingen van den Spaanschen koning al te onvoorzigtig hebben verraden.

Egmont en Oranje hadden zich een oogenblik gevleid, zegt men, dat op een hunner de keus vallen kon. Maar wij kunnen het naauwelijks gelooven; zij moeten Philips te goed hebben gekend, om zoo iets van hem te verwachten. Spoedig werd er slechts over twee mededingers ernstig gedacht: de hertogin van Parma en de hertogin van Lotharingen, beide na aan den koning verwant. Voor de laatste ijverden de Nederlandsche grooten: zij hoopten onder haren naam te regeren; Oranje, weduwenaar geworden, stond naar de hand harer dochter. Maar juist die vriendschap, die de grooten haar toedroegen, maakte dat de koning haar voorbijging, en dat hij de hertogin van Parma benoemde, die, zonder betrekking tot de grooten en zonder kennis van het land, aan den leiband van Granvelle loopen zou. Hare benoeming was eene neêrlaag voor de nationale partij; Granvelle beroemde er zich later bij Margaretha op, dat zijn ijver voor hare belangen hem het eerst den haat der groote edelen berokkend had.

De raad van state, die aan de landvoogdes toegevoegd diende te worden, moest nu weêr worden, wat hij in den goeden tijd van koningin Maria geweest was, een behagelijk mom, waarachter de vreemde regering haar terugstootend gelaat verborgen hield. Oranje en Egmont, die op nieuw gekozen werden, begonnen dan ook met te weigeren; doch de koning had hun een aanzienlijk geschenk in geld toegezegd, dat hun bij hunne uitgeputte of verwarde financiën best te pas zou komen, en dat natuurlijk niet zou worden uitbetaald, indien zij thans weigerden aan de regering hun naam te leenen, die zoo wel luidde

in de ooren des volks. Zij lieten zich derhalve overhalen door de belofte, dat voortaan tot niets belangrijks buiten den raad van state besloten zou worden. Waren zij ook overtuigd? Wij twijfelen er aan. Zij behoefden de instructie van den raad van state maar in te zien, om te weten dat het aan de landvoogdes bleef overgelaten den raad op te roepen, als het haar goed dacht, en dat zij niet gehouden was zich naar het gevoelen der meerderheid te gedragen; dat daarentegen de leden van den raad geheimhouding beloofden van hetgeen er in hun midden voorviel, en dat zij verpligt waren de eens genomen besluiten, ook al hadden zij er in den raad tegen gestemd, toch daarbuiten naar hun vermogen te handhaven. Wij begrijpen ligt, waarom zij later beweerden die instructie nooit gezien te hebben; immers deze bewees ten duidelijkste dat hunne aanspraak op mederegering ongegrond was[1]. Indien zij zich desniettegenstaande met ijdele beloften hebben laten paaijen, zijn zij beter van vertrouwen geweest dan wij van hen gedacht zouden hebben. Maar hun belang bragt mede, dat zij zich lieten tevreden stellen, en in den onbeduidenden raad zitting namen, in afwachting van eene gelegenheid om hunne bevoegdheid verder uit te breiden. Op gelijke wijze aanvaardden zij, na eenige aarzeling, het opperbevel over de twee regimenten Spanjaards, die de koning voorloopig in het land wilde laten, en over welke Romero en Mendoça inderdaad bevel voerden: ook hier was het alleen hun naam, dien zij aan de regering leenden.

Een kapitein-generaal werd er niet benoemd, want een Spanjaard zouden de Nederlandsche oversten niet boven zich geduld hebben, en een hunner zulk eene magt toe te vertrouwen, daar-

1 Daar de twist van de grooten met Granvelle vooral de bevoegdheid van den raad van state betreft, zou men meenen dat onze geschiedschrijvers zich zouden bevlijtigd hebben om de instructie van dien raad aan den dag te brengen. Ik heb echter bij geen hunner daaromtrent eenig narigt gevonden. Gachard geeft in zijne ‘Correspondance de Philippe II,’ een aantal commissies en instructies, maar die van den raad van state niet. Gelukkig staan in de bijlagen van de ‘Deduction de l'inuocence du eomte de Hornes,’ vijf artikels van deze instructie afgedrukt, die reeds op zich zelve belangrijk zijn, maar dubbel omdat zij ons het bewijs leveren, dat de instructie van 1559 in de hoofdzoak dezelfde is als die van 1531, die in het Groot Placaetboeek te vinden is. Dat wordt nog bevestigd door de ‘Interrogatoires du comte d'Egmont,’ waar van een ander artikel der instructie gesproken wordt, dat eveneens in de vroegere voorkomt. Dat de grooten later voorgaven de instructie niet te kennen, verhaalt Hopper, en blijkt verder nog uit de genoemde ‘interrogatoires.’

voor wachtte zich de Spaansche regering wel. Granvelle, die in al deze beschikkingen de hand had, wist te goed wat de krijgsmagt te zeggen heeft, om haar onder het bevel van een der Nederlandsche grooten te stellen. ‘Die de wapens in handen heeft’ (schrijft hij bij eene latere gelegenheid) ‘is de ware landvoogd, en de landvoogdes zal zijne dienares wezen en het geld mogen innen, om de soldaten meê te betalen.’ Zoo liet Philips, daar het toch vrede heette, de plaats van kapitein-generaal onvervuld; eerst Alva heeft haar, acht jaren later, bekleed. De benden van ordonnantie, het nationale leger waarin vooral de lagere adel diende, moesten, krachtens hare statuten, onder bevel der vliesridders blijven. Maar niet op haar steunde de regering; zij dacht Spaansche en Duitsche troepen in de vestingen en in de grenssteden te legeren, en over deze gebood zij onmiddellijk.

Tot admiraal werd Hoorne aangesteld; hij vergezelde als zoodanig den koning naar Spanje. Hij had die hooge eer aan zijn vijand Granvelle te danken, die hem op deze wijs eervol uit Nederland verbande, waar hij anders als lid van den raad van state en stadhouder van Gelderland - men kon hem die dubbele waardigheid onmogelijk onthouden - lastig had kunnen wezen. De stadhouderschappen werden aan de aanzienlijkste heeren vergeven; het was niet mogelijk hen voorbij te gaan. Zelfs lieten de tijden niet toe, het oude plan van de koningin van Hongarije, dat Philips op nieuw in beraad bragt, te volvoeren, en de stadhouders slechts voor een bepaalden tijd, voor drie of vier jaren, aan te stellen. Granvelle waarschuwde den koning, dat op zulke ongewone voorwaarden geen der groote heeren het stadhouderschap zou willen aanvaarden. Het was overigens een invloedrijke post; want hoezeer de instructie den stadhouder aan de landvoogdes volstrekt ondergeschikt verklaarde, beschikte deze inderdaad in zijne provincie over vele aangelegenheden eigenmagtig. Ook in dit opzigt had de nieuwe regeringsvorm zich nog te vestigen: de centrale regering van Brussel werd nog te dikwerf buiten de provinciale aangelegenheden gehouden.

Het lag in het plan der regering allengs de verschillende gewesten aan de eenheid van den staat te onderwerpen, en in dit opzigt althans was hare bedoeling niet in strijd met het welbegrepen belang der natie. Over gansch Europa vereenigden zich de kleinere staten der middeneeuwen tot magtige rijken;

de Nederlanden konden zonder gevaar voor hunne veiligheid niet onvereenigd blijven. En niet alleen hunne veiligheid, ook de ontwikkeling van hun handel en nijverheid vorderde naauwer aaneensluiting. Zoo had Karel V zich verdienstelijk jegens Nederland gemaakt, toen hij zijne overmagt op de Duitsche standen, na de ontwapening van het Smalkaldische verbond, in 1548 gebruikte, om de zeventien provinciën, wat ook hare vroegere verhouding tot Duitschland of Frankrijk geweest mogt zijn, tot ééne kreits te doen verklaren, met geringe verpligtingen jegens het Duitsche rijk. Op deze wijs werd de eenheid van den staat, althans tegenover het buitenland gevestigd, en in het volgende jaar bestendigde de pragmatieke sanctie die vereeniging: in overleg met de Staten bragt Karel daarbij de erfopvolging van alle provinciën op eenparigen voet.

Tegenover het buitenland één geworden, bleven echter de provinciën onderling nog te weinig vereenigd. De oude veeten begonnen wel uit te slijten, maar waren nog niet vergeten. Van de verzoenende werking des tijds was veel te hopen. Niet minder had eene wijze regering daartoe kunnen bijdragen.

Om de eenheid des Nederlandschen volks bij de ingezetenen der verschillende provinciën tot bewustzijn te brengen, had niets beter kunnen dienen dan de vereeniging der Staten, die het volk vertegenwoordigden. En Karel V had dan ook niet verzuimd die Staten als Staten-Generaal bijeen te roepen. Maar één ligchaam er uit te vormen had hij niet beproefd: de Staten der verschillende provinciën zaten naast elkander, doch even afgescheiden als hunne provinciën naast elkander lagen. Oude herkomsten en privilegiën maakten de eenparigheid der volksvertegenwoordiging in de verschillende provinciën vooralsnog onmogelijk te bereiken: eene krachtige regering echter, die zich bewust was nationaal te wezen en in overeenstemming met den volkswil te regeren, had haar allengs kunnen voorbereiden. Karel V was na 1549 spoedig in moeijelijkheden en tegenspoed geraakt, die hem geen tijd gelaten hadden op den ingeslagen weg voort te gaan. Aan zijn opvolger bleef het voorbehouden zijn werk te voltooijen. Ongelukkig was die zoon een vreemdeling, die zijne eigene bedoelingen, des noods tegen den wil der natie, dacht door te drijven. Hoe kon hij dan een goed geordende, aaneengesloten vertegenwoordiging dier natie tegen zich over wenschen? Sedert hij in 1559 Nederland verliet, stond geen stelregel vaster bij hem en zijne ministers, dan dat

de Staten der provinciën, onder geen voorwendsel hoegenaamd, als Staten-Generaal bijeengeroepen mogten worden.

Ook in dit opzigt was hij anders begonnen dan hij na 1559 voortging. In strijd met het voorbeeld van koningin Maria, die vóór hem ondervonden had dat eendragt magt maakt, dat de Staten-Generaal in gemeen overleg zaken durfden zeggen en doen, die ieder afzonderlijk zich nooit zou hebben veroorloofd, en die daarom in de latere jaren van haar gouvernement steeds met elke provincie in het bijzonder onderhandeld had - in strijd met de waarschuwing van Granvelle, had Philips kort na den afstand zijns vaders de Staten-Generaal bijeengeroepen. Gelijk in de uitbreiding van den raad van state, zoo toonde hij zich ook hierin liberaler dan zijn voorganger. Maar de uitslag was niet naar wensch. Telkens nieuwe beden moest hij van zijne Staten vorderen; de krijg verslond de schatten sneller dan Nederland ze kon opbrengen; telkens werden zij met openlijker tegenzin en na langduriger beraad ingewilligd; telkens werden harder voorwaarden aan de toestemming verbonden. De negenjarige bede, die ten laatste in 1558 doorging, werd toegestaan onder beding, dat zij door commissarissen, van wege de Staten te benoemen, en niet door den raad van finantiën beheerd zou worden. Dat was eene beleediging voor de koninklijke ambtenaars, waardoor zich de koning zelf gekrenkt gevoelde. En het benadeelde zijn krediet daarenboven, want nu kon hij niet, zoo als anders de kwade gewoonte was, op onderpand der toegestane bede bij de wisselaars gereed geld op nemen. Noode nam hij de dus voorwaardelijk ingewilligde bede aan, en later betuigde hij zijn berouw over zijne inschikkelijkheid, en hij vergaf het nooit aan Lalaing, dat deze de Staten zoo ver had laten gaan.

Nog gevoeliger werd Philips beleedigd, toen hij, op het punt van naar Spanje af te reizen, de Staten-Generaal nogmaals bijeen liet komen, om afscheid van hen te nemen. In antwoord op zijne toespraak, waarin hij het achterlaten der Spaansche troepen met een enkel woord vergoêlijkte, werd hem zonder omwegen verzocht, dat krijgsvolk, dat den landzaat mishandelde, onverwijld weg te nemen, en Nederland uitsluitend door Nederlanders te regeren. Uit den mond van een ooggetuige heeft Pontus Payen ons beschreven, hoe Philips, door die woorden gekwetst, van houding en kleur veranderde, en den wrevel niet onderdrukken kon, dien zij bij hem verwekten. Hij mogt den

regtmatigen eisch niet afslaan, nu in zijn afwezen een nieuw gouvernement zich moest vestigen, maar dien in te willigen viel hem hard, want in het Spaansche krijgsvolk verloor zijne regering den hechtsten steun harer antinationale politiek. Zoo als bekend is, de koning verbond zich, hoe onwillig ook, de gehate vreemdelingen binnen drie of vier maanden uit het land te zenden.

Maar dat stond van nu af bij hem vast: nooit meer, onder welke omstandigheden ook, zouden de Staten-Generaal bijeen komen. Hij moest het erkennen, ook in dit opzigt had Granvelle beter gezien dan hij. Men kon het niet verhinderen dat zij ter verdere regeling van de negenjarige bede nog nu en dan vergaderden; maar ze in de gelegenheid te stellen van nieuwe voorwaarden te maken, nieuwe wenschen te uiten, daarvoor zou de regering zich wel wachten.

Na zulke ervaring en met zulke voornemens vertrok de koning in het najaar van 1559. Het is niet te ontkennen, dat hij aan de landvoogdes en hare raadslieden de regering onder verontrustende voorteekenen overdroeg.

Hij had Margaretha, die met de Nederlandsche zaken nog niet vertrouwd was, op het hart gedrukt vooral Granvelle, Viglius en Berlaymont te raadplegen. Met deze drie moest zij al wat zij liever niet in den raad van state brengen wilde, in het geheim overleggen. Zij hadden gezamenlijk al de leidsels der regering in handen: Viglius was president van den geheimen raad en tevens president van den raad van state; hij stond aan het hoofd der magistratuur, die hem om zijne buitengewone geleerdheid en bekwaamheid hoogschatte en naar de oogen zag; hij had over een aantal posten te beschikken, meer dan de landvoogdes zelve, en hij gebruikte die bevoegdheid om zich vrienden te maken. Berlaymont was een der drie hoofden van financiën, invloedrijk bij de leden der rekenkamers en de onderhoorige ambtenaars, en lid van den raad van state. Granvelle had tot alle drie de raden toegang. Hij opende de depêches uit Madrid en las ze eer zij in den raad van state ter tafel kwamen, en hij schrapte aan wat hij beter vond geheim te houden, en Viglius bij het voorlezen moest overslaan. Alle posten, die ter beschikking der landvoogdes stonden, werden volgens advies dezer drie mannen vergeven. Zij bragten ter kennisse van den raad van state juist zooveel als zij goed vonden. Niemand kon langs anderen weg dan den hunnen tot de land-

voogdes naderen. Zeker, als Oranje en Egmont een oogenblik geloofd hadden dat zij op de regering merkbaren invloed zouden oefenen, moeten zij dien waan wel spoedig hebben opgegeven.

In den beginne gingen de zaken redelijk goed. Onmiddellijk na 's konings vertrek hooren wij Margaretha en Granvelle nog klagen over tegenwerking van den kant van menschen, die de koning zoo beweldadigd had: Egmont was zeker een der bedoelde tegenstanders, misschien Oranje een ander. Maar die klagten houden weldra op. Een jaar ging voorbij, eer zich het misnoegen, zoo het al bestond, luide deed hooren. Den ergsten aanstoot gaf de vergeving der ambten: de arme adel hunkderde naar al wat geld gaf; bij iedere vacature had ieder der grooten een adelijken kandidaat, en Granvelle, hoe volgaarne hij een iegelijk, die hem schaden kon, te vriend wilde houden en believen, had zijne eigene creaturen voort te helpen, en ging voor dezen niet zelden de cliënten der groote heeren voorbij. Zij namen hem dit euvel genoeg, maar vonden er geen grond in, om zich tegen hem te kanten. Zij wisten zeer goed dat zij, om hem met voordeel te bestrijden, de natie achter zich moesten hebben, en de natie zou zich de terugzetting hunner gunstelingen niet hebben aangetrokken. Wel heerschte er bij de bevolking een hevig misnoegen over het lang gerekt verblijf der Spaansche soldaten, van het Spaansche ongedierte, zoo als Oranje hen wel noemen mogt; maar Granvelle stemde zelf in met de klagten, der grooten en drong bij den koning op hun onverwijld vertrek aan. De natie had een afschuw van de bloedige plakaten tegen de ketters; maar Granvelle was zelf niet bloeddorstig, en zocht, zooveel de hoveling durfde, den roekeloozen geloofsijver zijns meesters te matigen; in later tijd kon Egmont zijne laauwheid in het vervolgen der ketters verontschuldigen, met te wijzen op het voorbeeld van Granvelle, die meer dan eens in den raad van state de plakaten al te hard had genoemd. Ook werden zij niet naar de letter uitgevoerd; de magistraten waren over het algemeen niet tot strengheid geneigd; de dweeper, die ergernis gaf en schandaal maakte, werd streng genoeg gestraft, maar slechts bij uitzondering werden de stillen in den lande opgezocht en teregt gesteld. Granvelle geeft steeds in zijne brieven aan Philips de schuld der ontoereikende ketterjagt, waarover de koning niet ophoudt te klagen, aan de magistraten; maar hij was daarover in zijn hart zeker niet zoo geërgerd, als hij het bij zijn meester deed voorkomen. Ook zouden de groo-

ten, op dit tijdstip, het voor die geringe, slechte ketters wel niet hebben opgenomen: zoo veel wij uit de brieven en andere bescheiden kunnen bemerken, bestond er omtrent het vervolgen der nieuwe leer tusschen hen en Granvelle geen verschil[1].

Eerst de zaak der nieuwe bisdommen wekte den weêrzin van alle standen; van daar uit begonnen de grooten hun aanval op de regering, bepaaldelijk op Granvelle, dien zij als den ontwerper dier nieuwigheid deden voorkomen en aan den haat der menigte prijs gaven. Wel mogt de kardinaal in later tijd jammeren: ‘Gave God, dat men aan die nieuwe bisdommen nooit gedacht had!’

Het plan was niet nieuw: Karel V had er reeds over onderhandeld, en lang te voren zelfs de Bourgondische hertogen. Het behoorde tot die reeks van maatregelen, waardoor zij de Nederlandsche provinciën tot een onafhankelijken staat hadden willen vereenigen. Op kerkelijk gebied moest het uitrigten wat in het wereldlijke het verdrag met de rijksvorsten van 1548 had verrigt: het moest de banden losmaken, die sommige Nederlandsche gewesten aan buitenlandsche bisdommen en aartsbisdommen verbonden hielden; Nederland, dat eene afzonderlijke kreits van het Roomsche rijk uitmaakte, zou door deze verandering ook eene eigene afdeeling van de Roomsche kerk worden. De zestien provinciën - want Luxemburg bleef, om redenen, die wij hier niet bespreken zullen, uitgesloten - werden in drie aartsbisdommen verdeeld, een Waalsch, een Vlaamsch en een Geldersch, dat is een Noord-Nederlandsch, elk met de noodige bisdommen onder zich. Aan den aartsbisschop van het Vlaamsche kerkgebied werd het primaat of althans de voorrang toegekend: die hooge waardigheid was voor Granvelle, tot nog toe maar bisschop van Atrecht, bestemd. In zoo verre was de nieuwe kerkregeling eene hoogst gewenschte staatszaak. Maar Philips bedoelde er nog iets hoogers mede: hij had het aantal

1 Ik acht deze stelling van te veel gewigt, dan dat ik haar onbewezen zou laten; in Dec. 1560 schrijft Granvelle aan den koning: ‘no veo ninguno destos senores en el consejo destado que, hablandose de las cosas de la religion, no se metan en ello fasta qui con la voluntad que V.M. puede dessear, que es harto gran bien.’ - Den 4den Aug. 1563 schrijft Hoorne aan Philips: ‘Quant à ce qui touche la religion, je promets à V.M. que tous les seigneurs sont prêts à la faire observer, puisque nous savons à quoi nous oblige notre devoir.’ - Margaretha beklaagt zich in het voorjaar van 1563 over den te geringen geloofsijver der grooten, ‘quoiqu'elle ne puisse dire qu'ancun des seigneurs ne soit pas bon catholique.’

bisdommen niet zoo sterk behoeven te vermeerderen als hij van den paus verlangd en verkregen had (in plaats van drie kwamen er achttien), indien hij alleen op de kerkelijke onafhankelijkheid van het land bedacht was geweest; maar vooral hoopte hij dat de nieuwe bisschoppen krachtig zouden medewerken om de gehate ketterij uit te roeijen. Drie bisschoppen, het valt niet te ontkennen, konden onmogelijk het scherpe toezigt op hunne al te uitgebreide dioecesen houden, dat in deze tijden van beroering en afval vereischt werd. Uit dien hoofde had keizer Karel, bij het opkomen der ketterij, bijzondere inquisiteurs van den paus moeten verzoeken, die het geloofsonderzoek zouden instellen, dat de bisschoppen niet in staat waren behoorlijk waar te nemen. Het was zeker voor het land beter en gewenschter geweest, indien de pauselijke inquisitie nu weêr voor de bisschoppelijke had plaats gemaakt. En het zou, naar ons inzien, eene verstandige en verzoenende politiek geweest zijn, tegelijk met het afkondigen van de nieuwe kerkregeling het uitzigt te openen op het afschaffen dier gehate inquisitie, zoodra de bisschoppen op hunne nieuwe zetels bevestigd waren. Het volk zou, om van de inquisiteurs ontslagen te worden, zich ligter in de nieuwe kerkorde gevoegd hebben. Maar, zoo als thans de zaak werd voorgedaan, kon de natie in de nieuwe bisschoppen slechts nieuwe en magtiger inquisiteurs vermoeden.

Ik heb echter geen blijk bespeurd van ernstig misnoegen der menigte bij de eerste bekendmaking van de pauselijke bul. Het waren de grooten, die er zich gedurig heftiger tegen verklaarden. Granvelle zegt naar waarheid: als de Heeren niet zoo hard schreeuwden, het volk zou den mond niet opdoen.

Er was vooral eene bepaling in de bul, die de grooten mishaagde: om voortaan bisschop te kunnen worden, moest men doctor in de theologie wezen. Dat stond gelijk met eene uitsluiting van den hoogeren adel: immers ook de edelen die studeerden achtten het toch beneden zich den graad van doctor te halen. Onder de nieuw benoemde bisschoppen was dan ook niet één man van hoogeren adel: de meesten waren zelfs van geringe geboorte. Dus alweêr uit een nieuwen en een hoogst geachten en begeerden post zouden de edellieden moeten wijken en plaats maken voor die *longues robes*, die hun eene ergernis waren. Tot nog toe hadden eenige der eerste families, de Crois, de Bergen, de van der Marcks, als het ware de bisdommen in pacht gehad, en er voor hare jongere zonen een uitnemend

uitzet in gevonden. Was het wonder, dat zij zich in hare verkregene regten verkort rekenden door de bepaling, die haar het verkrijgen, zelfs het bejagen van die posten, voor het vervolg onmogelijk maakte? Maar aan den anderen kant, zullen wij het der regering ten kwade duiden, dat zij de geestelijke belangen der natie bij voorkeur niet aan hooggeboren, maar aan geleerde en ijverige mannen wilde toevertrouwen? Zullen wij, burgers, het haar kwalijk nemen, dat zij den derden stand den toegang opende tot de hoogste rangen der maatschappij? Buitendien de regering volgde slechts de rigting van haar tijd, die overal den onafhankelijken adel terugzette, en meer onderdanige en gezeggelijke dienaars op het kussen bragt: werktuigen behoefde zij, geen eigenzinnige bondgenooten[1].

En eerlang kwam eene nieuwe bepaling het misnoegen der grooten nog vermeerderen. Het oorspronkelijke plan had gewild dat aan elken bisschop een zeker bedrag van geestelijke goederen en tienden binnen zijne dioecese tot zijn onderhoud zou worden toegekend. Maar bij het ten uitvoer leggen bleek het dat deze beschikking aan groote moeijelijkheden onderhevig was. Om die te ontgaan bedacht de commissie, die de zaak verder moest regelen en waarin Granvelle de hoofdpersoon was, een veel eenvoudiger wijs van dotatie; zij stelde voor aan iederen bisschopszetel een rijke abdij te verbinden, die dan onder den bisschop door een prior beheerd kon worden, en waarvan de inkomsten tot onderhond van den bisschop dienen zouden. De koning vereenigde zich met dit voorstel, en verzocht van den paus de bekrachtiging er van. Ongelukkig was Paulus IV, die de nieuwe kerkregeling had verordend, overleden, en zijn opvolger, Pius IV, vond niet goed de wijzigingen, die de koning in de bul gemaakt wenschte, *motu proprio* uit te vaardigen; hij onderwierp ze aan het onderzoek van het consistorie, dat volstrekt geen haast maakte zijn advies uit te brengen; het verlangde eerst het Spaansche geld te zien. Granvelle werd door deze ontijdige hebzucht zeer in het naauw gebragt. Het geld was in de Spaansche schatkist op het oogenblik schaarsch; eer het te Rome was uitgedeeld, verliep een kostbare tijd; het geheim der onderhandeling kon zoolang niet

1 Men vergelijke hierbij het uitmuntende opstel in een vroegeren jaargang van dit tijdschrift geplaatst: ‘De adel. Carton voor de geschiedenis van den Nederl. Vrijheidsoorlog.’

bewaard worden. Spoedig hoorden de Nederlandsche abten wat er gaande was; zij kregen zelfs een afschrift der wijzigingen, zoo als de Spaansche regering ze had voorgedragen, in handen. En nu barstte de storm los. De abten, die in hun overvloed bedreigd werden, bepaaldelijk die van Braband, de rijkste van alle, rustten zich tot den hevigsten tegenstand toe; zij beriepen zich op hunne privilegiën; zij namen consult bij de grootste juristen van Europa, bij Molinaeus zelfs, die te Rome erger dan de ongeloovigste ketter gehaat werd; zij zochten bij de andere leden der Staten en bij de grooten des lands bijstand in den nood. Granvelle zag aanstonds in, dat het nu spannen zou, en hij verwenschte de hebzucht van Rome, zonder welke de abten verrast zouden geweest zijn, eer zij het gevaar hadden vermoed, en dan, om de straffen tegen de tegenstanders van den maatregel gedreigd, in de afgedane zaak wel hadden moeten berusten.

En de abten hadden niet veel moeite om de medewerking der grooten te verwerven. Deze waren even verbolgen als zij. Want de nieuw ontworpen dotatie had ook eene politieke strekking, en juist om deze waren Philips en Granvelle er zoo meê ingenomen. De bisschoppen namelijk, als abten der met hun bisdom vereenigde abdijen, zouden zitting krijgen in het eerste lid der staten, en daar zij door de regering gekozen waren en van de regering bevordering konden wachten, liet het zich aanzien dat zij zich doorgaans naar den wil der regering zouden voegen, gewilliger dan men dat van de abten gewoon was. In het bijzonder zou Granvelle, als abt der overrijke abdij van Afflighem, de eerste der prelaten wezen, die het eerste lid der Staten van Braband vertegenwoordigden. Hij zou door zijn invloed en door zijne bekwaamheid dat lid en misschien de geheele Statenvergadering leiden. Het werd hoe langer hoe duidelijker, welk een krachtig en handelbaar werktuig de regering zich door de nieuwe kerkorde in de geestelijkheid verschaft had. Geheel ondergeschikt aan de bisschoppen, die door den koning benoemd waren, zou de regering op hare medewerking kunnen rekenen, althans in de zaken, die haar het meest ter harte gingen. En de primas der geestelijken was tevens de eerste raadsman der kroon: Granvelle hield de breidels der regering en van de kerk beide in handen. In magt was geen der grooten hem gelijk, en waarin zij hem tot nog toe overtroffen, in rang, werd hij thans eveneens boven hen ge-

steld: de paus benoemde hem tot kardinaal; vroeger had hij in den raad van state beneden Oranje en Egmont gezeten; als kardinaal bekleedde hij voortaan de eerste plaats.

Geen wonder dus, dat de grooten oogenblikkelijk aan de abten de verzochte medewerking verleenden: zij verheugden er zich in de geestelijkheid tot bondgenoot tegen de regering naast zich te krijgen. Maar zij vatten de zaak van een andere zijde aan dan deze: zij beweerden openlijk, Oranje zelfs tegen Granvelle in persoon, dat de koning niet bevoegd was, tot eene zoo belangrijke staatshervorming, als in de inlijving der abdijen en in het algemeen in de nieuwe kerkregeling lag opgesloten, te besluiten zonder voorkennis en goedvinden der Staten des lands. Oranje en zijn vriend Bergen, een man van uitstekende bekwaamheid en van een vast karakter, meer dan iemand der grooten waardig nevens Oranje genoemd te worden[1], waren de invloedrijkste edelen van Braband: de regering kon dus zeker zijn, dat zij met de beide eerste leden der Statenvergadering te doen zou krijgen. Hoe zou het derde lid, dat der vier hoofdsteden, zich houden? Beide partijen was er ten hoogste aan gelegen dat lid te winnen. Granvelle en Oranje zijn bij deze gelegenheid in openlijken strijd geraakt.

De Heer Bakhuizen van den Brink heeft het eerst op eene brochure opmerkzaam gemaakt, in 1578 door den kanselier van Braband, Jean Scheyfve, tegen Granvelle uitgegeven, waarin als aanleiding tot de veete tusschen Oranje en den kardinaal, de regeringsverandering van Antwerpen in Mei 1561 wordt opgegeven. Onze geschiedschrijvers hebben dien wenk gevolgd, en de vijandschap van den prins en Granvelle uit dit voorval afgeleid, maar zij hebben verzuimd het, uit andere berigten, bepaaldelijk die de ‘Papiers d'état de Granvelle’ ons geven, te verklaren en in zijne volle beteekenis voor te stellen. Om het volkomen te begrijpen, moeten wij ons eene uitweiding veroorloven.

De zwakke zijde der regering, die zich van de natie los wilde maken om haar te beheerschen, was het geldwezen. Toegerust met een klein staand leger, met een stoet van gewillige beambten, thans ook met eene afhankelijke geestelijkheid, ontbrak

1 Lang voor de onlusten aanbraken, zeide Granvelle van den markies van Bergen: ‘il est véhément et diligent solicitateur en ce qu'il veult.’ Hij heeft het ater zelf ondervonden.

het haar nog altijd aan de middelen, om geregeld en gemakkelijk het geld te heffen, dat tot instandhouding van dien toestel vereischt werd. Geld was slechts van de Staten des lands te verkrijgen, en in de Staten ontmoette de regering de natie, van wier wil zij zich onafhankelijk zocht te maken. Wij zullen hier de geschiedenis der Staten niet ophalen. Het is bekend, dat in hunne vergadering, die de drie standen des volks vertegenwoordigde, de eenheid der natie tegenover de regering het eerst te voorschijn kwam. Zoolang het de regering nog niet gelukt was, de magt te verkrijgen, om zonder toestemming des volks belasting te heffen, had zulk eene vertegenwoordiging veel te zeggen: zij dwong de regering, die haar geld kwam vragen, naar de wenschen der natie te hooren en er, eenigermate althans, naar te handelen. Eene antinationale regering was onbestaanbaar op den duur, zoolang de Staten zich het regt voorbehielden, om het volk belasting op te leggen. Waarom vreesden de ministers van Philips het misnoegen der abten en edelen over de dotatie der bisschoppen? Alleen omdat zij hunne toestemming in de beden behoefden. Hadden de Staten de strengen der beurs niet vastgehouden, zij hadden kunnen morren en het hoofd toonen zoo veel zij wilden, de regering zou het zich niet hebben aangetrokken. Om den koning te maken tot wezenlijken monarch, om hem te ontslaan van het toezigt en de mederegering zijner onderdanen, zoo als de juristen meenden dat het behoorde, was in de eerste plaats noodig, de beschikking over de beurs des volks aan de Staten te ontnemen en aan de regering over te geven.

Hoe dit geschieden kon, leerde het voorbeeld van andere volken. De koning van Frankrijk was eerst wezenlijk koning geworden, sedert hij de *taille* eigenmagtig was gaan heffen. Langs denzelfden weg hadden Philips en zijn vader zich tot absolute monarchen van Castilië gemaakt. Als wij Granvelle mogen gelooven, is er, nog vóór keizer Karel afstand van de regering gedaan had, tijdens de belegering van Metz, onder de hovelingen van Philips sprake geweest om die voorbeelden in Nederland na te volgen. Een geheel Spaansch *tercio*, twaalfduizend man sterk, zou in Nederland worden ingelegerd, en tot betaling daarvan zou eene blijvende belasting, soortgelijk als de Spaansche *alcavala*, van de ingezetenen worden gevorderd. Als dit plan was doorgegaan, was het uit geweest met de Nederlandsche vrijheid. Vreemde troepen, levende van den arbeid des volks, hadden het

in onderwerping aan eene vreemde regering gehouden. Maar zou zich het Nederlandsche volk geduldig zulk een juk op de schouders hebben laten leggen? Granvelle begreep dat de poging al te gewaagd was, dat men op hardnekkigen tegenstand gewapend moest zijn, eer men haar beproefde. Hij drong er ten sterkste op aan, dat althans de keizer eerst geraadpleegd zou worden. Of die zich tegen het plan verklaard heeft, dan of de ontwerpers zelve opzagen tegen het gevaar, aan de uitvoering verbonden, zeker is het, dat er geen gevolg aan gegeven is. Doch nog lang heeft Philips soortgelijke plannen gekoesterd; van daar zijne herhaalde, maar telkens afgeslagen beden aan de Staten, om een honderdsten, een vijftigsten, een tienden penning. Toen hij op het punt stond van naar Spanje te vertrekken, opperde hij nog eens zijn geliefkoosd plan in een brief aan Granvelle: ‘De Nederlanders’ (schreef hij) ‘beklagen zich, dat zij meer opbrengen dan de Castilianen, maar zij betalen geen *alcavala*, zoo als dezen; wilden zij mij die maar toestaan, ik zou hun om geen beden meer lastig vallen.’

Granvelle was afkeerig van alle nieuwigheden, die hem nieuwe moeiten konden veroorzaken, en hij antwoordde aan Philips, dat de Nederlanders even goed als de Castilianen van hun eigendom, hunne nijverheid en hun handel belasting betaalden, maar aan de steden en provinciën, ter voldoening der aan den koning toegestane beden, en dat er niet aan te denken viel, om die belastingen onmiddellijk door de regering te laten heffen. Philips berustte toen in dit antwoord van zijn minister. Maar later heeft Alva trachten uit te voeren, wat den koning reeds zoo vroeg voor den geest had gestaan. Immers, wat zijn de Spaansche benden, die hij in Nederland legerde, en de tiende penning, dien hij tot haar onderhoud van de Staten afdwong, anders dan de *tercio* en de *alcavala*, waarvan in het leger voor Metz gehandeld was? En hadden de Staten-Generaal, en de grooten die hen opruiden, geen regt om in het achterlaten der twee Spaansche regimenten het begin te duchten der vreemde overheersching?

Hun tegenstand maakte het verwezenlijken der beraamde plannen voor als nog ondoenlijk. Van de mederegering der Staten kon de koning zich nog niet ontslaan; hunne toestemming in de beden bleef hem onmisbaar. Zoo moest hij hen onder zijn invloed zoeken te brengen. En daartoe verzuimde zijne regering ook niets. Wij zagen het reeds, zij wachtte zich zorgvuldig voor

het bijeenroepen van de Staten-Generaal: verdeel om te heerschen, zegt het oude voorschrift der sluwe politiek. Op de afzonderlijke Statenvergaderingen der provinciën was het veel gemakkelijker te werken. Het eerste lid, de geestelijkheid, zou door de nieuwe kerkorde aan de regering verknocht worden; de edelen konden hoofd voor hoofd, door winstgevende of eervolle benoemingen, gewonnen worden. Maar de derde stand was moeijelijker te bereiken. Aan het bestuur der groote, stemhebbende steden hadden zoo vele burgers deel, dat er niet aan te denken viel hen door een of ander voordeel om te koopen. De breede raden, die in zaken van hoog belang ten laatste beslisten, waren te talrijk en te onafhankelijk om binnen het bereik der regering te vallen. Van daar de weêrzin, waarmeê de bewindslieden die breede stadsraden beschouwden; hoe gaarne hadden zij ze afgeschaft en in de plaats een meer aristocratischen vorm van bestuur ingevoerd. De Fransche koning Lodewijk XI, die zich op het stichten van overheersching verstond, had dit zelfde middel met goed gevolg aangewend. Ook Granvelle zou het bij de eerste gelegenheid hebben aangegrepen. In het ontwerp van staatshervorming, aan hem toegeschreven, dat in 1567, toen de landvoogdes den opstand meester geworden was, in omloop werd gebragt, werd onbewimpeld aanbevolen die breede raden af te schaffen, en in iedere hoofdstad een koninklijken commissaris aan te stellen, die bij de raadsvergaderingen tegenwoordig zou zijn en van het verhandelde der regering kennis zou geven. Een uitmuntend middel voorwaar, om de zelfstandigheid der steden te vernietigen! Maar het kon eerst na een gelukkig bedwongen opstand worden aangewend. Vooralsnog moest men zich behelpen met de werktuigen die men had. De regering bezat eene bevoegdheid, waardoor zij althans eenigen invloed op de stadsregeringen kon uitoefenen. In de meeste steden werkte zij van ouds mede tot de jaarlijksche vernieuwing van den magistraat: zij koos de nieuwe raadsleden uit eene nominatie, die haar door de burgerij werd voorgedragen. Zoo kon zij althans hare verklaarde tegenstanders weren. Er was haar ten hoogste aan gelegen die bevoegdheid te handhaven en zoo mogelijk uit te breiden. En hoe hoogen prijs zij er inderdaad ook op stelde, leeren ons de instructies der stadhouders. De stadhouder van Holland - zijne instructie is de eenige, die tot ons gekomen is, maar uit die eene kunnen wij den inhoud van alle met eenige waarschijnlijkheid opmaken - de stadhouder is verpligt

telken jare aan de landvoogdes vooraf te kennen te geven, welke personen hij in de hoofdsteden in den magistraat denkt te kiezen, ten einde te vernemen of zij zich met die keuze vereenigen kan. En in die steden, waar de keus der wet onvoorwaardelijk aan den koning is voorbehouden, zal de stadhouder zorgen, dat niet tegen dit regt gehandeld wordt. Wij zien uit deze voorschriften, dat de regering in de keus der wet te groot belang stelde, dan dat zij die zelfs aan de stadhouders zou hebben overgelaten. De koningin van Hongarije was nog verder gegaan: zij had aan den stadhouder van Vlaanderen het regt ontnomen van in de groote steden binnen zijn gebied de wet te veranderen; zij had dit uitdrukkelijk aan zich zelve voorbehouden. Maar ook dit voorbehoud had Philips in den eersten, liberalen, tijd zijner regering opgegeven, en Egmont had thans, evenzeer als de andere stadhouders, de bevoegdheid tot medewerking aan de vernieuwing der wet in zijne hoofdsteden, onder goedkeuring der regering van Brussel. Er was maar ééne provincie, waarin de landvoogdes onmiddellijk deel nam aan de wetsverandering, en dat was Braband, waarover geen bijzondere stadhouder was aangesteld, omdat de landvoogdes in de hoofdstad Brussel resideerde, en dus zelf de plaats van stadhouder vervullen kon. In de vier hoofdsteden van Braband moest derhalve de regering meer dan elders den magistraat onder haar invloed hebben, en het trof gelukkig, dat juist dit gewest het eerste, en in zekeren zin het hoofd der zeventien provinciën was, naar wier leiding de andere zich plagten te voegen.

Hoe ver die invloed der regering op de Brabandsche hoofdsteden reikte, willen wij in een voorbeeld gadeslaan, dat ons bijzonder te pas komt. Te Antwerpen, in de maand Mei van ieder jaar, mogt de landvoogdes van de achttien leden der wet er negen aanwijzen om af te treden, en in hunne plaats andere kiezen uit een dubbeltal, dat voor de helft door de wet zelve en voor de andere helft door de dertien wijkmeesters benoemd werd. Aan deze zoo vernieuwde wet beval zij vervolgens twee personen aan voor de openstaande burgemeestersplaatsen, en doorgaans werden deze gekozen. De invloed der landvoogdes was dus niet gering. Om het eergevoel der burgerij, dat zich door die beperking van haar kiesregt gekrenkt kon gevoelen, door eerbetoon weêr te streelen, werden de nieuw gekozenen met veel plegtigheid geinstalleerd: eene commissie van twee vliesridders of althans van twee der edelsten uit Braband,

vergezeld door den kanselier der provincie, begaf zich naar Antwerpen en bragt het besluit der landvoogdes ter kennisse van de wet.

In het jaar 1561 was de keus der nieuwe stadsregenten van meer dan gewoon belang; het was te voorzien, dat de abten en edelen van Braband de Staten tot een protest tegen de inlijving der abdijen bij de bisdommen zouden aanzetten. Het zou er van afhangen hoe de stadsbesturen waren zamengesteld, of zulk een voorstel al dan niet bij het derde lid der Staten zou doorgaan. Bovendien de zaak der bede, wier afhandeling de regering vurig wenschte, bleef bij Braband slepende, en de overige proviciën weigerden, zonder de toestemming van dat gewest, tot een eindbesluit over te gaan. Wij kunnen ons dus voorstellen hoe angstvallig de landvoogdes met hare drie raadsleden het voorgedragen dubbeltal onderzocht; ten laatste maakte zij hare keus op; en nu werden Oranje en Aremberg uitgenoodigd die keus aan den magistraat van Antwerpen kenbaar te gaan maken. Maar dat was te veel gevergd van de lijdzaamheid dezer groote heeren. Oranje weigerde op hoogen toon als een lakei de boodschap van een ander over te brengen. Had men hem als commissaris naar Antwerpen willen afvaardigen, dan had men hem, die burggraaf der stad was, vooraf bij het doen der keus kunnen raadplegen. Zijn voorbeeld volgende, bedankte Aremberg insgelijks, tot bitteren spijt van Granvelle.

Ik kan niet gelooven, dat het de bedoeling van den kardinaal geweest is Oranje baldadig te vernederen en te krenken. Dat lag niet in zijn karakter: hij was heerschzuchtig, en wilde zoo weinig mogelijk van de regering aan anderen meêdeelen. Maar met ijdel eerbetoon was hij niet karig; hij beschouwde en behandelde de grooten als kinderen, die men met den schijn kan paaijen. Hen in hun eer aan te tasten, vermeed hij zorgvuldig. Hij had het zich tot stelregel voorgeschreven, nooit iemand als vijand te behandelen, die hem benadeelen kon. Hoe zou hij zich dan moedwillig den prins van Oranje, voor wiens buitengewone bekwaamheid hij niet blind kan geweest zijn, tot vijand gemaakt hebben? Ik geloof eer dat hij zich ter goeder trouw had ingebeeld den prins genoegen te doen met aan hem de plegtige installatie der nieuwe wet op te dragen. Dat hij hem niet geraadpleegd had over de voorgedragen personen was natuurlijk; want de prins was de eerste der oppositie, die het zijn toeleg was te breken; de personen, die de prins had

aanbevolen, zouden hem reeds daarom verdacht zijn voorgekomen. Hoe het zij, Oranje had volkomen regt zich beleedigd te achten: toen drie jaren vroeger de koning hem met dezelfde taak had willen belasten, had hij hem eerst geraadpleegd over de te kiezen personen. Dat hem thans de dienaar des konings minder eer bewees, was voor een man van zijn hoog hart onverdragelijk.

Doch het was niet enkel gekrenkt eergevoel, dat Oranje deze zaak zoo hoog deed opnemen. Meer dan de boodschap, die hem was opgedragen, ergerde hem de *consulta*, waarvan hij was uitgesloten. Vroeger werden de posten, zoodra zij openvielen, door den landsheer of zijn landvoogd vervuld; er bestond geen collegie dat daarbij ambtshalve geraadpleegd werd. Maar Granvelle had, in navolging van de Spaansche regering, in zwang gebragt, dat slechts op gezette tijden de vacaturen vervuld werden na advies van een collegie, consulta geheeten[1]. In dien achterraad, zoo als de Nederlanders hem noemden, hadden alleen de driemannen, Granvelle, Viglius en Berlaymont zitting. Zij waren het dus, die over de openstaande posten beschikten, en wier gunst men behoefde om voort te komen. Reeds lang hadden de grooten zich over hunne terugzetting beklaagd, en bepaaldelijk over de geringe waarde, die aan hunne voorspraak bij het vergeven van posten gehecht werd. Tot nu toe hadden zij hun wrevel ingehouden. Maar nu eens de veete was uitgebroken zwegen zij niet langer. Twee maanden na

1 Onze geschiedschrijvers hebben eene zoo onjuiste voorstelling van deze *consulta*, dat het niet overbodig zal zijn de ware beteekenis van dit woord, zoo als de schrijver der aangehaalde ‘legende du Cardinal de Granvelle’ haar opgeeft, hier aan te teekenen: ‘Par mesme artifice il fit abolir l'ancienne coustume de la maison de Bourgogne sur la provision des estats, offices, charges et benefices qui vaquent par mort ou autrement... Car combien que le prince en cut de tout temps ponrveu incontinent qu'ils estoyent vaquans et qu'il estoit requis: ce reverendissime et son père inventèrent ez Pays-Bas une forme nouvelle de les pourvoir, nommé par les Egpagnols *consulta*. Remonstrant qu'il estoit plus convenable et mieux séant à la gravité du Roy d'ainsi en disposer meurement, que legerement les donner au premier venant, d'autant que les consultes n'en pourvoyent qu'à certain temps, lesquelles se tenoyent par an deux fois, ou trois, plus ou moins,’ etc. - Dat dit inderdaad de beteekenis van het woord is, blijkt uit een aantal plaatsen waar het voorkomt in de ‘Papiers d'État de Granvelle,’ en elders. De Diceionario compuesto por la Real Academia, geeft o. a deze verklaring: ‘Consulta. La proposicion que hacen los consejos... al Rey, proponiendole las personas que hallen dignas para que se provea en ellas algun empléo vaeante.’

den twist over de wetsverandering van Antwerpen, teekenden Oranje en Egmont een brief aan den koning, waarin zij zich over den gang der regering, sedert hij vertrokken was, ernstig beklaagden. Zij herinnerden hem, dat zij, ervaren hebbende hoe weinig de raad van state onder den hertog van Savoye te zeggen had gehad, geaarzeld hadden bij zijn vertrek op nieuw in dien raad zitting te nemen, en daartoe alleen waren overgehaald door zijne verzekering, dat voortaan alle gewigtige zaken in den raad van state overwogen en afgehandeld zouden worden, en door zijne vergunning, om zich bij hem te beklagen, als er buiten hen om geregeerd werd. Van den beginne af waren zij alleen in onbelangrijke aangelegenheden gekend, en hadden moeten toezien hoe de gewigtigste zaken door weinigen werden beleid: toch hadden zij gezwegen. Maar nu had de kardinaal Granvelle in den raad van state verklaard, dat alle leden verantwoordelijk waren voor de maatregelen, die de regering goed vond te nemen; dat ging te ver. En zij verzochten daarom eerbiedig, dat de koning hen ontslaan wilde uit den raad van state, of gelasten dat in dien raad alle zaken van belang werden behandeld en afgedaan. Overigens hadden zij zich alleen over Granvelle te beklagen, geenszins over de landvoogdes.

Deze brief opent een nieuw tijdvak in de geschiedenis van den opstand: het middenpunt der regering wordt daardoor, als het ware, van Brussel naar Madrid overgebragt. Niet meer tot de landvoogdes, maar tot den koning wendt men zich voortaan met zijne klagten en wenschen. Een half jaar later gaan gedeputeerden van de Staten van Braband; kort daarop gedeputeerden van Antwerpen naar den koning. Wat daaruit ten nadeele der regering van Brussel moet voortvloeijen, voorziet Granvelle aanstonds; hij smeekt den koning de edelen te gelasten die bezendingen tegen te houden, in plaats van ze uit te lokken, zoo als zij deden. Alles te vergeefs. Over de landvoogdes en Granvelle heen steken de misnoegde Nederlanden de handen naar den koning uit.

Wat moest er op die wijs van de Brusselsche regering worden, nu het gewoonte werd van haar op den koning te appelleren? Spanje lag in dien tijd van langzaam vervoer ver van Nederland verwijderd; meer dan eene maand moest er verloopen, eer men te Brussel op eenige depêche antwoord uit Madrid hebben kon. Soms gingen er drie, vier maanden voorbij,

eer het reikhalzend verwachte antwoord ontvangen werd. Want zoo langzaam als de depêches reisden, zoo langzaam was de koning in het nemen van een besluit. Chantonay, de broeder van Granvelle, zeide het eens geestig: het vaste besluit van den koning in moeijelijke gevallen is steeds - besluiteloos te blijven. En terwijl hij wikkende en overwegende en raadplegende den tijd liet verloopen, stond te Brussel de regering noodzakelijk stil. Wat voortging en toenam was het ongeduld en het misnoegen der onderzaten.

Zeven weken nadat de brief van Oranje en Egmont verzonden was, had Philips zijn antwoord gereed. Het was kort: Hoorne, die eerdaags naar Nederland zou terugkeeren, zou hun zijn besluit overbrengen. Eer Hoorne aankwam verliepen er nog drie maanden. Wat deze hun ten slotte heeft berigt, is ons niet bekend; daar zij in den raad blijven zitten, mogen wij echter onderstellen, dat hun eenige belofte van beterschap gegeveu is. Zeker is het dat Philips, wat hij hun mag beloofd hebben, te gelijker tijd aan de landvoogdes gelastte, allerlei hoogst belangrijke buitenlandsche en kerkelijke zaken, waarover tusschen de hoven van Madrid en Brussel gehandeld was, voor den raad van state geheim te houden en slechts met Granvelle en Viglius te bespreken.

Intusschen had het openlijk klagen der grooten velen kleineren moed gegeven om zich insgelijks te doen hooren. De Staten van Braband, en bepaaldelijk de prelaten, lieten geen steen ongekeerd om de bisschoppen te weren; niet alleen tegen de dotatie bleven zij zich verzetten, zij kantten zich thans tegen de geheele kerkregeling. Antwerpen wilde van geen bisschopszetel binnen zijne muren weten. De noord-oostelijke provinciën, die eerst onlangs onder bijzondere voorwaarden aan het huis van Oostenrijk gekomen waren, achtten de oprigting der nieuwe bisdommen met die voorwaarden in strijd. Overal ontmoette de regering tegenstand. Zoo zeer was haar gezag in dit ééne jaar ondermijnd en aan het wankelen gebragt, dat Granvelle en Margaretha beide den koning smeeken hoe eer hoe liever naar Nederland over te komen: alleen zijne tegenwoordigheid kan het gezag der kroon herstellen; hunne ijverigste bemoeijingen in zijn afwezen zouden ontoereikend zijn om zelfs maar verder verval te voorkomen. Doch, voegen zij er bij, de tegenwoordigheid des konings zal alles aanstonds goed maken, want het volk is loijaal en aan zijn vorst verknocht, en

de grooten zullen het niet wagen de bevelen des konings te weerstreven, indien hij hun die zelf komt geven.

Maar Philips gevoelde geen lust zich onder een misnoegd volk en muitende edellieden te vertoonen. Hij had den moed niet hun in de oogen te zien. In zijn kabinet rustig plannen te vormen en bevelen uit te vaardigen, die een burgeroorlog ontsteken zouden, daartoe was hij in staat; maar door zijne tegenwoordigheid een dreigend oproer te voorkomen, eene reeds begonnen muiterij te stillen, dat ging zijne zielskracht te boven. Op een van de menigvuldige brieven, waarin Granvelle het onvermijdelijke van 's konings overkomst ontvouwt, antwoordt hij: ‘dat hij zelf inziet hoeveel goeds zijne tegenwoordigheid zou te weeg brengen, maar dan moest hij een streng gelaat kunnen toonen, en dat ging niet zonder eene indrukwekkende krijgsmagt, waarover hij vooreerst wegens geldgebrek niet beschikken kon. Met woorden alleen zou hij de weerbarstigen niet tot hun pligt kunnen brengen: buitendien, hij verstond hunne taal niet, en in de taal die hij verstond wist hij toch niet zoo te spreken, dat hij hen overtuigen zou.’ Ongelukkig Nederland onder een landsheer, die dus openlijk erkennen moet, dat hij ongeschikt is Nederlanders te regeren!

Zoo werd er niets gedaan om de grieven van Nederland weg te nemen, niets om zijn klimmend misnoegen te bedaren of anders te bedwingen. Alle zaken werden slepende gehouden. De Staten van Braband bleven protesteren tegen de nieuwe bisschoppen; de regering, zonder door te tasten, bleef bij haar voornemen om ze op hunne zetels te bevestigen. De Staten weigerden daarop in de zaak der bede een besluit te nemen; de regering bleef vruchteloos op een besluit aandringen. De tegenstand, dien de regering bij de steden ondervond, maakte dat de vervolging der ketters nog trager voortging dan anders. Iedere brief, dien de koning naar Brussel zond, bevatte dringende vermaning tot scherper onderzoek en strenger kastijding; ieder antwoord dat hij van Margaretha of Granvelle ontving, herhaalde de oude klagten, dat de Nederlandsche magistratuur een afkeer had van het dooden om ketterij.

Die afkeer, die onzen landaard tot de grootste eer verstrekt, had altijd bestaan, en werd gedurig krachtiger naarmate het getal der strafwaardigen klom, naarmate hun geloofsijver in het onverschrokken ter dood gaan schitterender uitblonk. En de deugd der verdraagzaamheid werd gesteund en versterkt door

het welbegrepen belang van den handel. De eigenbaat en de liefde tot den naaste, die zoo dikwerf in strijd zijn, werkten hier zamen tegen de vervolgzucht van den Spaanschen koning. De Staten van Braband en de stad Antwerpen in het bijzonder protesteerden tegen de bisschoppen en de inquisitie, vooral omdat zij vreesden dat de vreemde kooplieden, van welke vele de nieuwe godsdienst beleden, de Nederlandsche markten zouden vermijden, indien er het geweten niet vrij was.

Maar het was niet alleen van den blinden geloofsijver der regering, dat het welvaren der Nederlanden schade leed. Het belang van hunnen handel was onvereenigbaar met het staatsbelang der monarchie, waartoe zij, tot hun ongeluk, behoorden. Zonder aarzelen werd hun welvaren aan de staatkunde van Spanje opgeofferd.

Zoo was het reeds gegaan in den tijd van Karel V. In de eerste jaren van zijne regering was er in het Noorden eene revolutie uitgebarsten: de dwingeland, die de drie Scandinavische rijken met bloedig geweld tot een eenigen staat had willen zamenpersen, was door alle drie uitgestooten; Zweden had zich tot zelfstandigen staat afgezonderd, en over Denemarken regeerde een tegenstander van den verdreven tyran. De Nederlanden, wier welvaart voor een gedeelte aan den ongestoorden handel op de Oostzee hing, waren in de binnenlandsche verwikkelingen dier landen niet betrokken; het was zelfs in hun belang dat aan de Oostzee meer dan één vorst gebood, opdat hun handel daar niet van de luimen van één alleenheerscher zou afhangen. Niets kon hen dus nopen voor den verdreven vorst partij te trekken. Maar hij was ongelukkig de zwager van Karel V, en deze, hoewel hij hem niet toegenegen was, wilde gaarne dat het Noorden aan één vorst gehoorzaamde, op wien hij als bondgenoot bij zijne algemeen Europesche politiek rekenen kon. Dus hoezeer de toenmalige landvoogdes der Nederlanden in het belang van hare provinciën zich er tegen verklaarde, legde hij zijne sympathie voor den verdreven koning zoo duidelijk aan den dag, dat diens vijanden er onzen handel voor deden boeten. En uit de weerzijdsche vijandelijkheden brak ten laatste een openlijke oorlog los, die vooral aan Holland gevoelige verliezen berokkende, zoodat de Staten weigerden de kosten van den oorlog op te brengen, die hun niets dan schade kon berokkenen, en de Hollanders dreigden in opstand te komen tegen de regering, die hunne belangen zoo roekeloos in de waagschaal stelde.

Ook nu nog, gedurende de eerste jaren van koning Philips, was de verhouding der Spaansche en Deensche regeringen verre van vriendschappelijk. De dochter van den verjaagden koning, de hertogin van Lotharingen, smeedde tegen de gevestigde orde van zaken in Denemarken nog gedurig aanslagen, die zeker voor dat rijk niet gevaarlijker waren dan voor de scheepvaart van Holland. En het is opmerkelijk dat Granvelle, die in later tijd de plannen der hertogin bij Philips ondersteunde, zoo lang hij in Nederland aan het bewind was, ze stellig tegenwerkte. Zoo strijdig waren de belangen van Nederland en van de Spaansche monarchie, dat dezelfde staatsman dezelfde onderneming goed- en afkeurde, naarmate hij ze uit een bijzonder Nederlandsch of uit een algemeen Spaansch oogpunt beschouwde.

Veel erger nog ging het met onze handelsbetrekkingen op Engeland. Engeland was van ouds de naaste, de beste bondgenoot en handelsvriend der Nederlanden. De geschiedenis vertoonde beide rijken in bijna onafgebroken zamenspanning tegen Frankrijk. Beide verrijkten elkaar door een winstgevenden handel. Maar koningin Elisabeth, die sedert den vrede van Cateau-Cambresis op den troon van Engeland zat, had overeenkomstig de wenschen van haar volk de protestantsche godsdienst tot godsdienst van den staat verheven, en was dus in onheelbare tweespalt met Philips, den kampioen der Roomsche kerk, geraakt. Hoewel de meerderheid van het Nederlandsche volk nader aan het protestantisme van Engeland dan aan het katholicisme van Spanje verwant was, moest toch onze handelstand tot zijn schade ondervinden, dat het verschil van godsdienst tusschen de beide vorsten ook hun aanging. De Spaansche regering begon het handelsverkeer met Engeland te bemoeijelijken, en de regering van Elisabeth haastte zich gelijk met gelijk te betalen. Zonder tot oorlog te komen werden de weerzijdsche verhoudingen vijandelijk. De handel werd verontrust en begon stil te staan. Het was voor Nederland van groot belang dat het misverstand hoe eer hoe liever werd opgeruimd en de oude vriendschap hersteld. Antwerpen vooral drong op minnelijke schikking aan. Maar Granvelle - wij zouden het niet gelooven als hij zelf in zijne brieven het niet beleed - zag met heimelijke vreugde de vredebreuk verwijden; hij hoopte dat het wederzijdsche ongelijk de beide natiën zoo van elkaar vervreemden zou, dat het verkeer tusschen beide allengs geheel

ophield. Immers de handel met de kettersche kooplieden van Engeland maakte het nog moeijelijker dan het al was, het Nederlandsche volk van ketterij vrij te houden.

De kardinaal had geen begrip van wat de handel vereischte en evenmin van wat de handel ook voor de intellectuele beschaving des volks vermogt. Geen staat van Europa, waarover hij zich in zijne brieven zoo ongunstig uitlaat als over de koopmansrepubliek Genua: zij is ondankbaar, oproerig, vijandelijk jegens iederen vorst; zij heeft de wereld door haar woeker verslonden; als men haar bedrijf gadeslaat, twijfelt men of kooplieden wel eene ziel hebben. En de Genuesche koopman is in de schatting van den kardinaal niet erger dan ieder andere. Herhaaldelijk merkt hij op, dat het den koopman maar te doen is om geld te winnen, en dat hij daarbij geen onderscheid maakt tusschen vriend en vijand. Voorwaar een man van zulke denkbeelden en zulke vooroordeelen was een uitnemend regent voor een handeldrijvenden staat als den onzen.

Niet minder dan tegen Engeland was Granvelle tegen Duitschland verbitterd. Hij vergold den Duitschers den haat, dien hij hun had ingeboezemd, van ganscher harte. In zijn oog was Duitschland het vaderland der ketterij en van het oproer: als hij later zijn afschuw van de godsdienstige beweging hier te lande wil uitdrukken, zegt hij: ‘het kan niet erger toegaan in het hart van Duitschland.’ Hoe gaarne had hij langs de Duitsche grenzen een onoverkomelijken scheidsmuur opgetrokken! Niets dan kwaad kwam ons uit het Oosten toe: de Duitsche handelaars bragten en onderhielden hier de ketterijen van Maarten Luther en van Melchior Hoffmann. De Duitsche vorsten en edellieden boezemden door hun voorbeeld en hunne raadgeving aan hunne Nederlandsche verwanten een eergevoel en een zelfvertrouwen in, die kwalijk pasten aan de onderdanen van een absoluten koning. Hoe moest het hem ergeren dat Willem van Oranje zich eene Duitsche, eene kettersche gemalin koos, eene dochter van dien Maurits van Saksen, die aan de heerschappij van Karel V over Duitschland een eind had gemaakt. En behalve Oranje waren nog zoo vele grooten des lands aan Duitsche vorstenhuizen verwant: Egmont, Hoorne, Brederode en andere hadden Duitsche vrouwen gehuwd. Hoe die verbindtenissen de regering mishaagden, kan daaruit blijken, dat Margaretha den stadhouders verbood ter bruiloft van Oranje naar Duitschland te gaan. En het bewijst daarentegen voor de on-

gezeggelijkheid der grooten, dat sommige niettegenstaande dit verbod toch de voorgenomen feestreis volvoerden.

Oranje drukte het eens treffend uit: Nederland, zeide hij, is geen wereld op zich zelf. Daartoe wilden Philips en Granvelle het maken. Zeker, door de wijze maatregelen van Keizer Karel waren de provinciën gelukkig bevrijd van de leenbanden, die haar aan Frankrijk of aan Duitschland verbonden hadden, en meer in naam dan in der daad waren zij eene Duitsche kreits. Maar dat nam niet weg dat Nederland een Germaansch land bleef, stamverwant met Duitschland, Engeland en het Noorden, de voormuur van Germanië tegen Frankrijk, gelijk de koningin van Hongarije eens gezegd had. Aan die bestemming mogt het echter niet langer beantwoorden. Een onzinnig erfregt had Nederland ingelijfd in eene Romaansche monarchie, en voortaan zou het tegen zijn aard, tegen zijn belang, de staatkunde van deze moeten dienen. Het zou aan Spanje tot eene vesting verstrekken, om er Midden-Europa uit te bestoken. Het zou de voorhoede uitmaken van deze Romaansche en Roomsche mogendheid tegen het Protestantsche Germanië, waarvan het zelf een deel was.

De nieuwe kerkorde, wij zagen het reeds, bevorderde in alle opzigten deze staatkunde der regering. Zij isoleerde Nederland in het kerkelijke, en gaf het opzigt der gemeenten aan mannen naar het hart van den Spaanschen koning. Geen Duitsche, geen Fransche prelaat zou zich voortaan in de kerkzaken van Nederland mogen mengen. Maar dat was nog niet genoeg. Ook het hooger onderwijs moest geheel aan vreemden invloed onttrokken worden. Tot nog toe was er slechts ééne universiteit in Nederland, te Leuven, waar de Vlamingen doorgaans hunne opvoeding voltooiden. Maar de Walen, de Waalsche edelen vooral, trokken meestal naar de Hoogescholen van Duitschland en Frankrijk, naar Genève zelfs, om hunne opvoeding te volmaken, en zij bragten vandaar denkbeelden en zeden met zich, die met de onderworpenheid aan de kerk en aan den koning, zoo als de regering die verlangde, niet overeenstemden. Daarom werd te Douai eene nieuwe universiteit, ten dienste der Waalsche gewesten, opgerigt. En er is sprake geweest dat er nog eene derde, te Deventer voor de Noord-Nederlanders, gesticht zou worden: drie universiteiten gelijk er drie aartsbisdommen waren. Maar dan ook verlangden de geestverwanten van de regering dat het bezoeken van buitenlandsche scholen verboden

zou worden: zoo had Nederland geen besmetting zijner zonen met vreemde ketterijen meer te duchten; zoo eerst zou Nederland worden wat het zijn moest, eene wereld op zich zelf.

En wat bood Spanje aan Nederland tot vergoeding dier onnatuurlijke afzondering aan? Niets. Granvelle begreep zelf dat men de Nederlandsche edelen in de voordeelen der Spaansche moest laten deelen, wilde men hen aan de staatkunde der regering verbinden: hij stelde Philips voor, aan de grooten, zoo als Oranje en Egmont, Italiaansche onderkoningschappen, en aan den lageren adel Spaansche commanderiën te vergeven. Met de sluwheid, die aan zijne politiek eigen was, rekende hij den koning voor, hoe zulk eene weldaad niet alleen de weinige beweldadigden winnen zou, maar eene menigte eerzuchtigen en hebzuchtigen bovendien, die op dat lokaas zouden afkomen. De koning evenwel kon het niet van zich verkrijgen zijne Castilianen van een deel der hooge en rijke posten te berooven, die zij reeds als hun uitsluitend eigendom beschouwden. En noch bij Philips noch bij Granvelle kwam het op, dat het gansche volk van Nederland in den bloei der monarchie eerst belang zou krijgen en belang zou gaan stellen, indien men voor zijne scheepvaart, voor zijne nijverheid de nieuwe wereld opende, die waarlijk uitgebreid gen*o*eg was om aan twee natiën te doen te geven; die stellig te uitgestrekt was voor den geringen ondernemingsgeest der Spanjaarden. Gelukkig voor ons dat Philips te bekrompen en te kortzigtig was om aan de hebzucht van Nederland zulk een lokaas voor te houden. Onze vaderen hebben toch op Spanje weten te veroveren wat het hun niet vrijwillig had meêgedeeld. En wie durft zeggen dat, als Philips voor de eerzucht van onzen adel en de winzucht onzer burgers zijne overzeesche bezittingen had opengesteld, onze nationaliteit toch zuiver bewaard zou gebleven zijn? Wie durft verzekeren, dat de vrijheidsoorlog even standvastig ten einde toe gevoerd zou zijn, als de hebzucht meer bij de onderwerping dan bij den strijd hare rekening had gevonden? Maar de Spaansche regering stelde de deugd der vaderen niet op zoo zware proef. Zij wilde Nederland de lasten der monarchie opleggen, maar niet laten deelen in de voordeelen die Spanje zelf er van trok.

Hoe treurig was in die dagen de toestand des lands; hoe donker liet de toekomst zich aanzien! Welk eene regering, die Nederland dus als levend begraven wilde! Tot op de Fransche overheersching toe heeft zulk een antinationaal bestuur als dat

van Philips de Nederlanden nooit onderdrukt. Een heer van spionnen begluurde al wat er voorviel en bragt het bij Philips aan. Van Madrid werd de Brusselsche regering op geringe ketters opmerkzaam gemaakt. De inquisitie van Seville zond lijsten over van protestanten, die de Nederlandsche magistraten over het hoofd hadden gezien. De koning hield uit zijn kabinet het oog gevestigd op een armen schoolmeester, die de nieuwe leer verkondigde; op een vergeten burger, die de vasten brak. De jesuit Strada moge zoo groote naauwlettendheid in den heer van zooveel staten roemen, bij ons wekt die bespieding van het huiselijk leven en die overheersching der gedachten den diepsten afschuw. Was het wonder, dat de adel en de burgerij en de volksmenigte onder den druk van zulk eene regering zich beklemd gevoelden, en een onbepaald wantrouwen koesterden tegen alles wat van haar uitging? Het is merkwaardig in de brieven van den Engelschen agent Gresham na te gaan, hoe gestadig hij het misnoegen der bevolking tijdens het bewind van Granvelle zag toenemen.

Maar aan den anderen kant, zoo wij ons op het standpunt van den koning veplaatsen, kunnen wij voor zijne handelwijs voldoende verontschuldiging vinden. Nederland was een deel van het groote rijk, waarover hij geloofde door God gesteld te zijn; het moest dienstbaar gemaakt worden aan de algemeene belangen van dat rijk. Geen belang kwam in aanmerking nevens dat van het ware geloof; wat hadden handel en welvaren, huiselijk geluk en burgervrijheid te beteekenen, vergeleken met het eeuwige heil der zielen? Hij had dus, van zijn standpunt, regt; hij was zelfs verpligt de magt hem door God verleend te gebruiken tot bereiking van het doel hem door God aangewezen. Zoo als zoo vaak in de wereld, het kwaad kwam minder uit den boozen wil des menschen voor, dan uit onverstand en ongelukkige omstandigheden.

Dat Philips verder, met zulk een doel voor oogen, aan de Nederlandsche grooten, die hij in zijn staatsraad gekozen had, geen werkzaam deel aan de regering geven kon, spreekt van zelf. Hij kon hun de leidsels der regering niet toevertrouwen, daar hij wist dat zij den door hem afg ebakenden w e g niet zouden volgen. Om hun en het volk te voldoen, had hij niet alleen met andere ministers, maar bovenal volgens een ander stelsel moeten regeren. Een van beide: hij moest Nederland een eigen bestaan, een eigen bestuur verleenen, of hij moest het ondergeschikt en dienstbaar aan Spanje houden. Een midden-

weg was er niet. Nederland door de Nederlandsche grooten naar de zeden en belangen van Spanje te regeren, was onmogelijk. De ervaring had het hem vroeger geleerd; en hij ondervond het op nieuw, nu hij, in het najaar van 1561, zijne maatregelen nam om in de Fransche burgertwisten tusschen beide te komen.

Het is bekend, dat bij den vrede van Cateau-Cambresis de koningen van Spanje en Frankrijk zich voornamen de ketterij krachtdadiger dan tot nog toe geschied was te keer te gaan. Het is eveneens bekend, dat de Prins van Oranje, in zijne apologie van 1580, verhaalt dat hij, toevallig van den Franschen koning vernemende wat Alva dezen had voorgeslagen, zich aanstonds voornam de Nederlanden althans voor de Spaansche inquisitie, die hen bedreigde, te bewaren. Er is wel eens aan de juistheid van dit, eerst zoo laat geschreven verhaal, getwijfeld. Maar de brieven van Granvelle leveren het bewijs, dat reeds in Junij 1562 Oranje en Egmont aan den kardinaal hetzelfde, althans wat de hoofdzaak betreft, hadden meêgedeeld. Zij hadden hem verzekerd uit goede bron te weten, dat Alva aan Hendrik II, na het sluiten van den vrede, had voorgesteld de Spaansche inquisitie in Frankrijk en in Nederland in te voeren, en daartoe een verbond van weêrzijdschen bijstand aan te gaan. Wat de kardinaal daartegen mogt zeggen, hij kon hun dien argwaan maar niet uit het hoofd praten. Mij dunkt, door deze onwraakbare getuigenis van Granvelle wordt de verzekering van den Prins in zijne apologie aanmerkelijk versterkt. Dat hij Granvelle niet inlichtte hoe hij zelf van den koning van Frankrijk de toedragt vernomen had, kan ons niet bevreemden, als wij ons herinneren dat hij in zijne apologie bekent den koning misleid en uitgehoord te hebben. Maar dat hij en Egmont de juistheid van hun berigt tegen den kardinaal durfden volhouden, toont wel dat zij er zelf op vertrouwden; en op zich zelf heeft het verhaal in de apologie ook niets onwaarschijnlijks. En dan begrijpen wij ligt, dat bij de eerste poging der Spaansche regering, om de ultra-katholieke partij in Frankrijk hulp te zenden, de Nederlandsche grooten voor zich zelf en voor hun land begonnen te vreezen. Het moest hun voorkomen dat het lang beraamde plan thans ten uitvoer gelegd zou worden; en, al waren zij de ketterij niet toegedaan, tegen de Spaansche inquisitie drong hen hun eigen belang zich met kracht te verzetten. De ervaring had geleerd, dat nooit een dwingeland geschikter werk-

tuig van overheersching had uitgedacht, dan de inquisitie in de handen van de Spaansche vorsten bevonden was. Al wie de Spanjaards door andere middelen niet onder den voet hadden kunnen krijgen (zegt de prins in de apologie), zouden daardoor hgtelijk in hunne handen gevallen zijn, want de onschuldigste handeling was voorwendsel genoeg om den dader voor de inquisitie te regt te stellen. Minder nog als een werktuig van geloofsvervolging derhalve, dan als een werktuig van vorstendwingelandij, waren Oranje en de grooten voor de inquisitie beducht.

Tot op het eind van 1561 liep het katholicisme in Frankrijk geen gevaar, en behoefde het geen bijstand van den Spaanschen koning. Na den dood van Hendrik II regeerde de jonge Frans II, die zich geheel aan de leiding der Guises, de ooms zijner gemalin Maria Stuart, had overgegeven. Doch toen in December 1560 de jeugdige koning overleed, en door zijn minderjarigen broeder, Karel IX, werd opgevolgd, kwam de koninginmoeder Katharina de Medicis als regentes aan het bewind, en nevens haar de Bourbons, voor wie de Guises plaats moesten maken. Die ommekeer werkte op Nederland terug: de val van den kardinaal van Lotharingen, een der Guises, gaf misschien aan Oranje en Egmont moed om openlijk tegen Granvelle, die zoo dikwerf met den Franschen kardinaal vergeleken was, op te staan. Wat aan Bourbon, aan Condé, aan Coligni gelukt was, kon hun ook gelukken. Met vreugde zagen zij in Frankrijk de moderatie in eere komen, eene poging tot verzoening der kerkelijke partijen beproeven, in Januarij 1562 een edict van verdraagzaamheid uitvaardigen. Zij waren geneigd dit voorbeeld hier te lande na te volgen. Maar met gansch andere aandoening beschouwden Philips en Granvelle die zelfde gebeurtenissen. Granvelle's broeder Chantonay, de Spaansche gezant te Parijs, jammerde dat het met de godsdienst in Frankrijk gedaan was.

Het was niet mogelijk de godsdienstige beweging aan de grenzen te stuiten; zij breidde zich uit over de Waalsche gewesten van Nederland. Reeds vertoonden zich te Doornik en vooral te Valenciennes de voorboden van het nakend onheil: de psalmen van Marot en Beza, die de krijgszangen waren, waaronder de Hugenoten optrokken, werden er openlijk op de straten aangeheven, en de pogingen der overheid om die beginselen van oproer tegen te gaan lokten veeleer nieuwe on-

lusten uit. Het scheen onvermijdelijk in Frankrijk den oorsprong van het kwaad te vernietigen; bleef het daar onaangetast, dan waren hier de gevolgen niet af te wenden. In December 1561 kwam Courteville van Madrid naar Brussel om aan de landvoogdes de plannen der Spaansche regering meê te deelen, en haar te verwittigen dat denkelijk de strijdkrachten van Nederland ter beschikking der Fransche katholieken zouden gesteld worden. De koning dacht zich met de Guises te verbinden tegen de Hugenoten, en in zamenwerking met hen Maria Stuart, die een zijner naaste bloedverwanten huwen zou, op den troon van Elisabeth van Engeland te plaatsen. Dan eerst als in Engeland en Frankrijk de kerk buiten gevaar gesteld was, zou zij ook in Nederland veilig wezen.

Een veelomvattend plan, dat alleen uit Nederland en met medewerking der Nederlanders te volvoeren was. Maar tevens zoo lijnregt in strijd met de belangen en wenschen van het Nederlandsche volk, dat het onmogelijk scheen er zijne grooten toe over te halen. Daarom, hoewel juist op dit tijdstip Hoorne met goede beloften aan den raad van state uit Spanje terugkeerde, had Courteville in last met niemand dan met de landvoogdes, Granvelle en Viglius over de beraamde verstandhouding met de Guises en het Schotsche huwelijksplan te spreken; aan den raad van state mogt alleen worden meêgedeeld dat een interventie in Frankrijk welligt onvermijdelijk zou worden, en dat de koning in dat geval op den bijstand van de heeren en Staten der Nederlanden rekende.

Maar aanstonds bleek het, dat van hen geen medewerking te wachten was. Zij verklaarden zich stellig tegen eene tusschenkomst in Frankrijk, die op een nieuwen oorlog met dat rijk kon uitloopen. Zij ontveinsden het niet, dat zij voor de plannen van de Guises en voor de Spaansche inquisitie bevreesd waren. Margaretha en Granvelle zagen zich gedrongen den koning voor te bereiden dat hij voor zijne plannen geen ondersteuning in Nederland vinden zou, en hem te waarschuwen dat geen der groote heeren aan het hoofd van het Nederlandsche leger te vertrouwen zou wezen.

Intusschen ontwikkelde zich de kiem van den godsdienstoorlog in Frankrijk sneller dan men gewacht had. De godsdienstvrede, dien het Januarij-edict had moeten stichten, werd versmoord in het bloedbad van Vassy. Even onverdraagzaam grepen Hugenoten en Katholieken naar de wapenen. Thans

was het de tijd voor Philips om zijne geloofsverwanten, aan wier hoofd zich de Fransche regering zelve geplaatst had, bij te staan. Hij zond hun zoo veel hij kon uit Spanje en uit Italië geld en troepen, en hij beval dat uit Nederland twee duizend ruiters der benden van ordonnantie Frankrijk binnen zouden rukken.

Maar dat bevel was onuitvoerbaar. Granvelle zelf bragt Philips onder het oog, dat hij in Nederland zoo maar niet te bevelen had: de raad van state diende eerst gehoord te worden. En Oranje en Egmont dreven thans door, hetgeen zij vroeger bij gelegenheid van Courteville's zending te vergeefs hadden beproefd, dat voor deze hoogst gewigtige aangelegenheid al de stadhouders der provinciën en al de vliesridders in den raad van state ontboden zouden worden. Die volle raad verklaarde zich met meer dan gewoon gezag tegen het afzenden der ruiterbenden: zij werden ter verdediging des lands uit de opbrengst van het land onderhouden, en konden niet voor een ander doel buiten 's lands gebruikt worden zonder toestemming der Staten. Om die toestemming te verwerven behoefde de regering minstens twee maanden tijds, en Granvelle zelf erkende dat het meer dan twijfelachtig was, of zij wel in het geheel verleend zon worden. Bij transactie bewerkte hij dat, in plaats van troepen, geld naar de Fransche regering gezonden werd. Die hulp was haar niet minder welkom; toch was Philips ontevreden, en morrend berustte hij in het besluit van den raad van state, zonder het goed te keuren. Hij gevoelde dat hij voor de nationale partij had ondergedaan.

En de bijeenroeping van stadhouders en vliesridders was reeds op zich zelf eene overwinning voor Oranje en Egmont. Overtuigd dat hun streven overeenkwam met den volkswil, trachtten zij zoo veel Nederlanders mogelijk in de regering te betrekken. Bovendien zij hadden reeds vroeg hunne partij onder de vliesridders versterkt; in de vergadering der orde, die kort voor het vertrek van Philips gehouden was, hadden zij, tegen het uitdrukkelijk velrangen des konings, drie of vier jonge edelen, op wie zij rekenen konden, gekozen gekregen, Hoochstraten, Montigny, de Ligne; en deze ondersteunden thans hunne voorslagen bij de overige ridders.

Maar aan een nog gewigtiger doel had Oranje die zamenkomst van zoo veel groote heeren dienstbaar gemaakt: hij had al de leden van den raad van state, alleen Granvelle en Vi-

glius uitgezonderd, bij zich genoodigd, en, na eerst de aangelegenheid, waarvoor zij door de landvoogdes waren opgeroepen, besproken te hebben, was hij, en Egmont en Bergen na hem, begonnen zich over Granvelle te beklagen, over de heerschzucht en hoogmoed van dien vreemdeling, over het geringe aandeel dat hij den grooten en Staten des lands aan het bestuur liet nemen; zij eindigden met aan de vergadering voor te stellen zich eendragtig tot den koning te wenden, hem hunne grieven voor te dragen en eerbiedig om verbetering van de regering te verzoeken. Berlaymont en een enkele vriend meer van den kardinaal spraken tegen het voorstel, maar bij de groote meerderheid vond het gereeden ingang.

En weinige dagen later kwam er een stellige *ligue* - zoo noemden de verbondenen het zelf - tegen den kardinaal tot stand: bij Oranje en Egmont, die begonnen waren, sloten zich Hoorne en zijn broeder Montigny, Bergen en Mansfelt, zelfs Aremberg en Megen aan. Met uitzondering van Berlaymont traden dus al de stadhouders in het verbond. Om ook dezen te winnen verzuimde men niets. En daar hij kort te voren zich zeer gebelgd had getoond over de ontworpen dotatie der bisdommen, had men in den beginne hoop van te slagen. Maar de landvoogdes deed hem opmerken, dat de vermeerderde bisschopszetels misschien wel zijnen talrijken zonen te stade zouden komen, mits hij zich aan de regering hield. Die opmerking bragt den huisvader tot inkeer, en hij bleef voor alle verdere aanzoeken der verbondenen doof. Zijne weigering was van groot gewigt, want had hij zich bij de ligue gevoegd, dan zou denkelijk Aerschot gevolgd zijn, die nu echter, gedreven door zijne ijverzucht op Oranje en Egmont, zich stellig onttrok. Zoo bleek het dus reeds van den beginne, dat, als het ooit tot een strijd tusschen Spanje en Nederland komen zou, niet al de grooten gemeene zaak voor het vaderland zouden maken.

De verbondenen dreven thans in den raad van state door, dat de landvoogdes een hunner naar Madrid zou zenden, om den koning omtrent al wat er was voorgevallen en voorgenomen in te lichten. Montigny werd voor die zending gekozen. Voor hij te Madrid was aangekomen, wist de koning uit de vooruitgezonden brieven van Margaretha en Granvelle reeds wat hij kwam zeggen. En de grooten konden, voor hij zelfs nog was afgereisd, reeds weten dat hij niet veel van den koning zou verwerven. Zij zonden hem toch eene instructie na omtrent

hetgeen hij uit hun naam aan Philips moest zeggen; daarbij voegden zij een geloofsbrief, door hen allen onderteekend: zoo kon de koning zien, dat de klagten in den brief van het vorig jaar, door Oranje en Egmont geuit, door al de stadhouders, op den eenen Berlaymont na, gedeeld werden[1].

Terwijl Montigny een half jaar te Madrid verwijlde zonder iets bij den koning te vorderen, nam de ligue aanhoudend toe: de verbondenen begrepen, dat zij alleen door vrees aanjagen hun zin konden krijgen. Van den hoogeren adel voegden zich de meesten bij hen; van den lageren werden in het bijzonder de officiers der benden van ordonnantie aangezocht, zelfs de bevelhebbers over het voetvolk, dat in de grenssteden lag, werden niet te gering geacht. Blijkbaar zocht de ligue zich eene krijgsmagt te verzekeren: dezelfde mannen, die vroeger een interventie in Frankrijk ten sterkste hadden afgekeurd, dreven thans, onder dit zelfde voorwendsel, tot het aanwerven van meer troepen. Egmont beijverde zich bovenal voor de uitbreiding van het verbond, meer nog dan Oranje; menschen van allerlei stand vermaande hij tot eendragt: allen moesten zich aaneensluiten uit liefde tot de vrijheid en het vaderland. De groote volksmenigte werd eveneens opgeruid; allerlei paskwillen en libellen tegen Granvelle werden in omloop gebragt. Want de oppositie, die eigenlijk tegen het regeringsstelsel gerigt was, had zich met groote behendigheid den kardinaal tot mikpunt van alle aanvallen gekozen: het is gemakkelijker het volk tegen een persoon dan tegen een stelsel in beweging te brengen.

Doch een ongeordende volkshoop kan niet als steunpunt aan eene staatspartij verstrekken. De ligue trachtte op de Staten der provinciën en op de Staten-Generaal te steunen. Oranje kwam in dezen tijd met een nieuw plan bij den raad van state te berde. Hij wees op de onhandelbaarheid der Staten van Braband, die onder allerlei uitvlugten gedurig het inwilligen der gevraagde bede verschoven, waartoe de andere gewesten hunne

1 Ook over de *ligue* tegen Granvelle zijn onze geschiedschrijvers onnaauwkeurig. Van de instructie, aan Montigny toegezonden, en van den geloofsbrief, door Oranje, Egmont, Hoorne, Bergen, Mansfelt, Megen en Aremberg onderteekend, gewagen noeh Motley, noch Gachard, *sur la chute du Cardinal de Granvelle*. Toch had de schrijver der ‘Deductions de l'inuscence du Coute de Hornes’ ze reeds vermeld; wij weten thans dat hij zijne kennis er van uit den, door Bavay uitgegeven, ‘Mémorie de défenses rédigé par les conseils du Comte d'Egmont’ geput had.

toestemming reeds gegeven hadden. Het kwam hem daarom wenschelijk voor dat er over die provincie een superintendent gesteld werd, gelijk de andere gewesten hunne stadhouders hadden Misschien zou het dien gelukken de Staten tot toegevendheid te stemmen. Hoe fraai ingekleed, het kon niet anders of Granvelle moest de strekking van dit voorstel aanstonds doorzien. Het was duidelijk dat Oranje dien post voor zich zelf geschapen wilde hebben. En niet minder viel het in het oog, dat hij niet om de regering in de hand te werken zijn invloed dus vermeerderen wilde. Als superintendent zou hij de vernieuwing der wet in de hoofdsteden bezorgen, en dus op de zamenstelling van het derde lid der Staten aanmerkelijken invloed oefenen. Hij leidde nu reeds den adel en de geestelijkheid; kreeg hij daarenboven de steden nog aan zijn snoer, dan zou hij de geheele vergadering naar zijne hand kunnen zetten. Juist over den invloed op de steden was de veete tusschen hem en den kardinaal uitgebroken. Het sprak van zelf, dat Granvelle dien thans zoo maar niet aan zijn mededinger zou opgeven. Met meer hevigheid dan hij gewoon was, bestreed hij het voorstel van Oranje: ‘zulk een superintendent,’ riep hij uit, ‘zou hertog over Braband wezen en met den koning het bewind over de Nederlanden deelen.’ Wij gelooven zijne verzekering gereedelijk, dat Oranje hem om geen reden meer haatte dan om zijne opene bestrijding van dit gewigtige voorstel.

Het stond niet op zich zelf, het hing zamen met een nog veel uitgebreider plan: de verbondenen hadden plan gemaakt de Staten-Generaal bijeen te doen roepen. Naarmate de regering zich voor die vergadering beduchter toonde, drongen hare tegenstanders er natuurlijk te vuriger op aan. Reeds bij het beraadslagen over den lastbrief van Courteville was er in den raad van state op de noodzakelijkheid van het oproepen der Staten-Generaal gewezen. Granvelle had dit eerste voorteeken van opkomende oproerigheid onverwijld aan den koning overgebriefd, en nog eens opzettelijk al het gevaar, dat in zulk eene vergadering te voorzien was, uiteengezet. Later, bij de zamenkomst der vliesridders en stadhouders, was hetzelfde onderwerp op nieuw ter sprake gebragt; Bergen vooral had er voor geijverd. Maar de landvoogdes, door Granvelle voorgelicht, had eens voor goed verklaard dat het haar bepaaldelijk verboden was de Staten-Generaal bijeen te roepen, zonder uitdrukkelijk verlof van den koning. Eerst nu, na het voorstel van Oranje, bleek het volkomen wat

het plan der ligue geweest was: de Staten-Generaal moesten bijeenkomen en onder voorzitting van Braband beraadslagen; de prins van Oranje zou als superintendent van Braband die provincie ingeven wat zij te zeggen en te doen had, en Bergen zou de president der geheele vergadering wezen. Zoo bewerkt kon het niet anders of de Staten zouden herhalen wat de raad van state den koning reeds meermalen te kennen had gegeven, de noodzakelijkheid om Nederland door Nederlanders naar de zeden en belangen der natie te regeren. Natuurlijk was Granvelle, nu hij den toeleg doorzag, vaster dan ooit besloten in geen geval die gevaarlijke Staten-vergadering op te roepen.

Hoe sterk zich toch reeds de ligue gevoelde, toonde zij in den herfst van dit zelfde jaar. Er werd te Frankfort een rijksdag belegd tot verkiezing van een Roomsch koning. Oranje verlangde daarheen als vertegenwoordiger van Philips afgevaardigd te worden. Maar de landvoogdes, in overleg met den koning, koos Aerschot, om hem te beloonen voor zijne tot nog toe bewaarde onzijdigheid, en hem over te halen tot nog stelliger aansluiting aan de regering - een oogmerk dat zij volkomen bereikte. Oranje, dus voorbijgegaan, vroeg verlof om ter behartiging zijner bijzondere belangen naar den rijksdag te reizen. Het werd hem beleefdelijk geweigerd. Desniettegenstaande trok hij er heen; bij was dit aan het Duitsche vaderland en aan zich zelven verschuldigd, durfde hij de landvoogdes nog toevoegen. Even als hij, gingen Megen, Mansfelt en Aremberg: zij verlieten hunne stadhouderschappen zonder verlof, tegen hunne instructie.

Ter zelfder tijd waarop zij uit Duitschland terugkeerden, in hun opzet nog gestijfd door den omgang met hunne verwanten, de vrije vorsten van het Roomsche rijk, kwam ook Montigny uit Spanje terug. Zijne zending had tot niets geleid. Zijne klagten over Granvelle, over het eigenmagtig invoeren der nieuwe kerkorde, over de Spaansche inquisitie, voor wier overplanting naar Nederland men vreesde, waren door den koning met vriendelijke, maar weinig geruststellende woorden beantwoord.

Zijn verslag in den raad van state en aan de leden der ligue deed meer kwaad dan goed. De slechte afloop van zijne zending schrikte niet van verdere pogingen af; integendeel, de verbondenen begrepen dat zij op den ingeslagen weg moesten voortgaan. IJveriger dan ooit togen zij er op uit om nieuwe leden te werven. Egmont reisde zelf naar Beaumont, waar Aerschot sedert zijne terugkomst van Frankfort vertoefde; hij liet niets

onbeproefd om den hertog voor het verbond te winnen, maar te vergeefs: naijver op het huis van Nassau weêrhield den afstammeling der Crois met dezen zamen te spannen. De bijeenkomst eindigde met hooge woorden: hij wilde geen partij kiezen, verklaarde Aerschot, noch voor noch tegen den kardinaal; hij zou zich den vriend der verbondenen betoonen, zoo lang zij hem als vriend behandelden, maar aan hun leiband wilde hij niet loopen; hij was van even hoogen rang als de beste hunner, hij had even veel edelen in zijn gevolg, even veel geld en even veel krediet; hij stelde zich beneden niemand in het land. - Merkwaardig is het nu reeds die tweedragt en naijver onder de grooten te zien ontstaan, die in vervolg van tijd den Nederlanden zoo duur te staan is gekomen. Voor de regering was de onzijdigheid van den magtigen Aerschot veel waard. Berlaymont durfde zich nu ook buiten de ligue houden; hij overreedde zelfs zijn zwager Aremberg, die tot nog toe met de verbondenen had meêgedaan, van partij te veranderen. De ligue breidde zich echter onder den lageren adel gestadig uit.

Zoo verliepen er weêr eenige maanden, zonder aanmerkelijke verandering in den staat des lands te weeg te brengen. Aller oogen waren naar Frankrijk gerigt, waar de godsdienstoorlog voortwoedde en telkens door zijne wendingen verraste. De slag van Dreux, kort voor Montigny's terugkomst uit Spanje geleverd, had den Katholieken de overhand bezorgd. Maar de moord van Guise, die er spoedig op volgde, herstelde de zaken der Hugenoten weêr geheel, en de vrede van Amboise verzekerde hun de behaalde voordeelen voor goed. De Spaansche regering, die gejubeld had op het vernemen van de overwinning van Dreux, jammerde thans om het verlies van Guise en om den goddeloozen vrede van Amboise. Granvelle verzocht den koning, dat zijn broeder, die thans bij de koningin-moeder en bij de Chatillons niets goeds meer kon uitrigten, uit Parijs teruggeroepen zou worden.

Niet minder dan Granvelle zich bedroefde, verhieven zich de Nederlandsche grooten op den voorspoed der Hugenootsche edelen. Hunne verhouding tot Granvelle was ongeveer dezelfde als die der Chatillons tot den kardinaal van Lotharingen. De neêrlaag van den laatsten deed hen tot een nieuwen aanval op den eersten besluiten.

Kort na het sluiten van den vrede van Amboise huwde Philippe de Beaufort met Madeleine de la Marck: bruid en bruide-

gom waren beide aan de voornaamste verbondenen verwant; de bruiloft werd te Brussel gevierd in het huis van Egmont. Daar kwam toen, onder voorwendsel der huwelijksfeesten, de gansche ligue bijeen, en besloot nog eens, maar met meer aandrang dan te voren, over Granvelle bij den koning te klagen. De brief, die in algemeen overleg werd opgesteld, werd slechts door Oranje, Egmont en Hoorne geteekend: de stadhouders, heette het, die geen leden van den raad van state waren, mogten zich niet bemoeijen met zaken van algemeen landsbestuur; maar wij hebben reden om te gelooven, dat sommige der verbondenen huiverig waren hun naam te zetten onder een stuk, dat misschien eens tegen hen getuigen zou.

Er wordt in den brief volstrekt geen melding gemaakt van de vroegere klagten over Granvelle; integendeel de schrijvers verzoeken vergiffenis, dat zij zoo lang gezwegen hebben. Het is als of zij zelfs den schijn willen vermijden van den koning veran twoordelijk te stellen voor de beroering, waarin hij, door hunne waarschuwing in den wind te slaan, het land had laten vervallen. Thans klagen zij zelf niet; zij brengen alleen ter kennisse van den koning, dat grooten en kleinen in Nederland even luide hun afkeer van Granvelle aan den dag leggen, die alles regeert en die zich zoo gehaat heeft gemaakt, dat, zoolang hij aan het bestuur blijft, de zaken nooit den loop kunnen nemen, dien de koning en de raad van state verlangen. Om te toonen dat zij door geen persoonlijke eerzucht gedreven worden, bieden zij den koning hun ontslag uit den raad van state aan, waarin zij niet langer nevens den kardinaal kunnen zitten. Zij eindigen, als om den koning voor de opoffering van zijn dienaar een gewenschte vergoeding aan te bieden, met te betuigen dat zonder den kardinaal alles naar wensch zal gaan, en dat de grooten en edelen, bepaaldelijk in de zaak van de godsdienst, alles zullen doen waartoe goede en katholieke onderdanen verpligt zijn, hetgeen des te noodiger is daar het volk door de ketterij sterk is aangetast, en alleen door de houding der edelen beteugeld wordt.

Vooral om het slot is deze brief merkwaardig; daaruit blijkt ten duidelijkste dat de ligue geen gewetensvrijheid beoogde; wat kon zij meer doen dan den koning haar bijstand beloven in het beschermen van het katholieke geloof?

Bovenal onderscheidt zich deze handeling van de vroegere door de ruchtbaarheid die de grooten er aan gaven. Hunne herhaalde

bijeenkomsten hadden, voor de verzending van den brief, de aandacht van het algemeen getrokken. Weinige dagen na de verzending verlieten de drie mannen, niet zonder eenig vertoon, de residentie. Oranje ging over Breda naar Holland, Egmont onder voorwendsel van bijzondere belangen, eveneens naar Holland, Hoorne naar zijn huis te Weert. Oranje verklaarde openlijk dat hij niet in den raad van state dacht terug te keeren zoolang Granvelle er zitting had.

Wat zou Philips doen, toen hem de brief der drie mannen weer zoo onaangenaam aan de weerbarstigheid der Nederlanders kwam herinneren? Hij wist het zelf niet, en nam maar weer zijn toevlugt tot zijne gewone hulpmiddelen: uitstellen, verdeeldheid zaaijen. Drie maanden na de dagteekening van den brief was hij met zijn antwoord gereed; hij kondigee daarin zijne spoedige overkomst aan, dan zou hij op alles persoonlijk orde stellen; intusschen wenschte hij dat een der drie onderteekenaars van den brief hem dien mondeling kwam ophelderen. Bij een afzonderlijk schrijven noodigde hij bepaaldelijk Egmont uit om tot hem te komen. Hij kende Egmont uit eigen ervaring en uit de berigten van Margaretha en Granvelle, als een goedmoedig, open, ijdel man, die, zoo hij aan de leiding zijner ergdenkende vrienden onttrokken was, zich door liefkozing en vrijgevigheid gemakkelijk zou laten innemen, misschien zelfs zich tegen zijne oude bondgenooten zou laten opzetten. En onttrok hij zich aan de ligue, dan viel zij aanstonds in duigen. Maar die toeleg, hoe schrander bedacht, mislukte. Egmont weigerde eenig besluit te nemen dan in overleg met zijne vrienden. En zijne vrienden achtten zich niet bevoegd zonder de overige leden der ligue te beraadslagen. Zij dwongen dus van de landvoogdes, zeer tegen haar zin, de vergunning af om al de verbondenen naar Brussel op te roepen. Hunne bijeenkomsten, waarop zeventig en tachtig edelen verschenen, spanden de belangstelling der menigte in hooge mate. De vliesridders en stadhouders kwamen herhaaldelijk bij de landvoogdes ten gehoore. Zij behandelden haar met den diepsten eerbied, en trachtten haar zoo doende van Granvelle af te trekken. Zij durfden haar zelfs met ronde woorden beloven, dat, als Granvelle maar verwijderd was, de zaak der beden bij de Staten van Braband spoedig haar beslag zou krijgen. Het ontging hun niet dat de landvoogdes meer dan vroeger naar hunne voorstellen luisterde. Zoo goed op weg, bleven zij natuurlijk niet stil staan; zij volhardden bij hetgeen

zij den koning geschreven hadden. In een nieuwen brief beklaagden zij zich over het onvoldoende antwoord, dat zij ontvangen hadden; zij verontschuldigden zich van niet aan 's konings uitnoodiging te voldoen: de onrustige tijden lieten niet toe dat zich een hunner uit Nederland verwijderde. Zij namen verder de vrijheid den koning te verwittigen, dat zij aan de zittingen van den raad van state voorloopig geen deel meer zouden nemen. Zij zouden afwachten welk besluit hij op hun verzoek nemen zou. - De betamelijke vorm van dit schrijven kon den inhoud niet goed maken; het was duidelijk dat de grooten den koning wilden noodzaken zijn dienaar, over wien hij tevreden was, hun ten gevalle te ontslaan.

En met den brief zonden zij de kopy van eene remonstrantie, die zij ter zelfder tijd aan de landvoogdes overhandigden, en die zij onder het volk in omloop bragten. Daarin gingen zij eene groote schrede verder. Om de algemeene ontevredenheid des volks, den voortgang der ketterij, de muitzucht van het onbetaalde krijgsvolk veroorloofden zij zich, ongevraagd, de landvoogdes te raden, dat zij onverwijld de Staten-Generaal bijeenroepen zou. Alleen dewijl zij wisten, dat de koning verboden had daartoe zonder zijne bijzondere vergunning over te gaan, wilden zij er niet verder op aandringen; maar zij kwamen er voor uit, dat naar hunne meening dit verbod aan den koning was ingegeven door menschen, die er belang bij hadden vorst en volk van elkaâr te vervreemden, opdat hun wanbestuur niet te eeniger tijd aan den dag mogt komen.

Terwijl de grooten zoo openlijk aan Granvelle den oorlog verklaarden, betoonden zij zich bij voortduring eerbiedig en vertrouwelijk jegens de landvoogdes, en zij slaagden er in haar meer en meer van den kardinaal af te trekken. Zij begreep dat het niet blijven kon zoo als het in de laatste maanden geworden was. Hare regering was geheel geïsoleerd; steeds zat zij met Granvelle en Viglius en Berlaymont in den raad van state alleen. Nergens vond zij medewerking; alle zaken, waarin de Staten of de grooten betrokken waren, bleven onafgedaan. En daarentegen, liet zij maar den meesterachtigen kardinaal, die haar zoo lang geregeerd had, glippen, dan stond de geheele ligue gereed haar bewind te schragen, en hare besluiten ten uitvoer te brengen. Zij had te kiezen, of met de eerbiedige grooten te regeren, of met Granvelle; in overeenstemming met het geheele volk, of in vijandschap met een ieder die invloed

bezat. Na eenige aarzeling besloot zij Granvelle op te geven. Weinige dagen na het afzenden van den laatsten brief der grooten, zond zij haar secretaris. Armenteros, naar Madrid, met geheimen last om het verlangen der ligue althans niet tegen te werken.

Er was ongeveer een half jaar noodig om den koning tot het besluit te brengen den staatsdienaar, die hem trouw, overeenkomstig zijne wenschen en bevelen, gediend had, op te offeren aan het misnoegen van grooten, die hij wantrouwde.

En voorzeker hij mogt zich wel ernstig beraden: van het besluit dat hij nemen zou, hing de toekomst zijner Nederlanden af. Was het een persoonlijke strijd geweest, dien de grooten tegen Granvelle voerden, dan zou het zeker geraden zijn geweest één man, dien men op andere wijs schadeloos kon stellen, op te offeren aan den vrede en het heil des lands. Maar de grooten betuigden zelf, dat zij persoonlijk niets tegen Granvelle hadden. Men moest blind zijn om niet te zien, dat zij in den kardinaal het regeringsstelsel haatten, waarvan hij de bekwame vertegenwoordiger was. Zij begeerden eene regering van een Nederlandschen staatsraad, in overleg met de Staten-Generaal, overeenkomstig de bijzondere belangen van Nederland. Kon Philips besluiten dien wensch in te willigen, dan deed hij wel Granvelle te ontslaan; hij wist wie hij in zijne plaats te stellen had. Maar kon hij aan geen verandering van stelsel denken, wilde hij Nederland blijven regeren naar de belangen van Spanje en naar zijne eigene godsdienstige overtuiging, dan was het nutteloos, en zelfs gevaarlijk, den bekwamen staatsdienaar aan de wraak zijner vijanden prijs te geven. Immers die eerste toegevendheid zou niet bevredigen, maar nieuwe en hoogere eischen uitlokken. Zoo oordeelden, behalve Granvelle zelf, Perez en Alva, staatslieden die de ervaring wijs had gemaakt.

Vooral merkwaardig is het advies dat Alva, op 's konings vraag, schriftelijk indiende. ‘Als ik de brieven der drie mannen lees - zoo schreef hij ongeveer - kan ik mijne woede naauwelijks bedwingen. Zij verdienen gestraft te worden, niet hun zin te krijgen. De ergste van die muiters hebben hun hoofd verbeurd. Maar zoo streng te werk te gaan zou nu nog ontijdig wezen. Men kan voor als nog niet meer doen dan naijver wekken en verdeeldheid strooijen, in afwachting van de gelegenheid om te straffen. Granvelle aan zijne vijanden op te offeren zou niets baten. Daaraan moet niet gedacht worden.’

Die zoo spreekt weet althans wat hij wil. Maar de barsche hertog overdreef; noch de wreedheid, die hij wenschelijk achtte, noch de veinzerij, die hij aanraadde, kwam hier te pas. Later, onder veel ongunstiger omstandigheden, heeft Margaretha, door zich vastberaden en kloek te betoonen, eene veel dreigender muiterij in korten tijd onderdrukt. Ook nu zou vastberadenheid en strengheid de grooten spoedig tot hun pligt gebragt hebben. De veinzerij, die Alva thans aanprees, zou even weinig baten, als in een later tijdvak zijn overdreven strengheid.

De koning volgde den raad van Alva slechts gedeeltelijk op. Hij was het met hem eens dat de vijanden zijner regering de zwaarste straffen verdiend hadden; hij had zelf al eens aan Margaretha geschreven dat het afslaan van een twaalftal der schuldigste hoofden geen kwaad heelmiddel der onlusten wezen zou. Maar tot zulk een uiterste over te gaan achtte hij thans ontijdig. Zonder strengheid evenwel kon hij Granvelle niet handhaven; hij besloot den persoon op te geven en het stelsel vol te houden, den bekwamen kardinaal te ontslaan, en met de zwakke Viglius en Berlaymont te beproeven, hetgeen voor dezen te zwaar was bevonden. Wat de gevolgen van zulk een halven maatregel zouden wezen, liet zich gemakkelijk voorzien. Maar de koning sloot daarvoor, als opzettelijk, de oogen. Wat hem bij dit alles het hardst viel, was dat hij voor zijne onderdanen zou wijken. Om althans den schijn van toegeven te ontgaan, moest het heeten dat Granvelle uit eigen beweging en slechts voor een tijd zijn post verliet. Motley heeft, na Gachard, die de ware toedragt in de archieven van Simancas, ontdekt heeft, den ganschen toestel van veinzerij en misleiding beschreven, waarachter Philips zijne nederlaag voor het oog der wereld zocht te verbergen.

Zoodra Granvelle vernam dat de koning hem had opgegeven, en dat de landvoogdes zich verheugde van hem ontslagen te worden, week hij zonder nutteloos tegenstreven voor den klimmenden haat der grooten. Hij kondigde zijn vertrek naar Franche Comté, - zijn tijdelijk vertrek, zeide en misschien hoopte hij, - aan de landvoogdes en den raad van state aan, en acht dagen later begaf hij zich op weg. In zijne gesprekken en vertrouwelijke brieven liet hij geen zweem van geraaktheid over de onstandvastigheid van zijn meester, van wraakzucht jegens de Nederlandsche grooten doorschemeren. Als wij zijn broeder

Chantonay mogen gelooven, die op dit tijdstip te Brussel bij hem was, dacht hij er zelfs aan, den leden van den raad van state een afscheidsbezoek te brengen, en alleen omdat hij vreesde niet goed ontvangen te zullen worden, liet hij het na. Mag dat geen Christelijke vergevensgezindheid, geen grootheid van ziel heeten? Helaas, alleen door het beginsel, waaruit zij voortkomen, worden de daden der menschen gekenmerkt; en als wij deze daden van ootmoed en berusting in verband met het karakter van den man beschouwen, kunnen wij ze aan geen edele drijveer toeschrijven. Er is een moraal, waaraan wij ons steeds ergeren, die de deugd aanprijst omdat hare beoefening met het welbegrepen belang van den mensch overeenstemt. Het komt mij voor, dat de vergevensgezindheid van Granvelle uit zulk eene wereldwijze moraal ontsproot. Hij beroemde zich eens dat het steeds zijn streven was, niemand als vijand te behandelen die zich jegens hem vijandig betoond had. Hij zal gemeend hebben, dat hij nooit vijandschap gezocht had met menschen, die hem in het vervolg nog helpen of benadeelen konden; geringe vijanden had hij zeker innig genoeg gehaat en lang genoeg vervolgd. Jegens zulke menschen stemde de vergevensgezindheid niet overeen met zijn welbegrepen belang, en hij vierde tegen hen zijn hartstogt den teugel. Maar wat zou het hem baten, dat hij zich jegens den koning geraakt betoonde? Hij moest hem integendeel ontzien en innemen, want hij alleen kon hem uit zijn val weêr verheffen. Waartoe zou hij zich onverzoenlijk jegens de grooten betoonen? Hij moest zorgen dat hij zijn terugkeer onder hen niet voor altijd onmogelijk maakte. Altijd, tegen iedereen, deed hij het voorkomen alsof zijn geschil met de grooten uit misverstand was voortgekomen, uit oorblazing en opstoking van geringer lieden, van Renard vooral, zijn ouden vriend, wiens ondankbaarheid hij met den innigsten haat beantwoordde. Aan zijn gedrag jegens dien eenen zien wij ten duidelijkste dat het hem niet aan vermogen om te haten ontbrak: hij vervolgt hem onophoudelijk, onvermoeid; het vermoeit en verveelt ons in elken brief, dien hij schrijft, dezelfde aanklagt, dezelfde opstoking herhaald te vinden. De zelfbeheersching, waarmeê de egoïst tegenover magtige tegenstanders zijn haat bedwingt, is hem niet als een deugd, veeleer als een ondeugd te meer, toe te rekenen.

Met gejuich zag het Nederlandsche volk den kardinaal ver-

trekken: het haatte in hem het geheele stelsel der Spaansche heerschappij. Hij wist het, en beklaagde er zich bij zijne vertrouwelingen op zoetsappigen toon over. Hoe kon men hem zoo miskennen? Hij een voorstander der Spaansche regering! Hij was het tegenovergestelde van Spaanschgezind. Had hij niet de Spaansche troepen helpen verwijderen; had hij niet vroeger het inlegeren van het Spaansche tercio ontraden? Neen, hij was altijd een vriend der Nederlandsche vrijheid geweest, en hij had zich alleen tegenover eene al te groote uitbreiding dier vrijheden verklaard. - Wij gelooven gaarne, dat hij de Castilianen, die zoowel hem als de Nederlandsche edelen in de gunst des konings verdrongen hadden, niet lief had. Maar daarom was hij nog geen Nederlander. Eens heeft hij zich zelven juister beschreven: ‘ik ben zoo min een Nederlander als een Italiaan,’ zeide hij; zijn vaderland was het kabinet des konings, zijne vaderlandsliefde bestond in het uitvoeren van den wil des konings, zoo zacht en gematigd mogelijk, want hij was afkeerig van bloedvergieten. Hij zou nooit als Alva de Nederlanden onder den voet hebben geworpen, maar hij zou hun omzigtig en geleidelijk alle voorregten hebben ontfutseld, die onbestaanbaar waren met de volle oppermagt des konings.

Zijn ontslag kwam juist bij tijds: het geduld zijner vijanden was uitgeput, nu het langer dan een half jaar op de proef was gesteld. Hun moed was geklommen met den voorspoed der Hugenootsche edelen in Frankrijk. Zij voorzagen dat Philips zou toegeven aan hun aandrang, maar eerst als hij dien niet langer lijdelijk weerstaan kon. Dus gaan zij gedurig verder. Van de vergadering der Staten, die ongeveer kersmis had plaats gehad, was de kardinaal moeten wegblijven, omdat de grooten eenstemmig verklaard hadden er niet te zullen verschijnen, als zij gevaar liepen er hem aan te treffen. Hunne eensgezindheid met de Staten hadden zij in een reeks van feesten aan den dag gelegd; Oranje had de gedeputeerden van Vlaanderen, en Egmont die van Holland onthaald, als om te toonen dat alle stadhouders en alle provinciën eendragtig zamenwerkten.

En telkens won de ligue nieuwe leden; wij hooren op dit tijdstip voor het eerst van twee gewagen, die later berucht genoeg geworden zijn: Brederode en Culemburg. Zij waren noch stadhouders noch vliesridders, maar, zoo als een vertrouwde van Granvelle ze noemt, de voornaamste van den lageren adel. Hun

voorbeeld moest talrijke navolgers trekken. En juist toen de brieven van Philips, waarbij hij heimelijk toegaf, onder weg waren, verstoutte zich de ligue hare kleuren en haar wapen te vertoonen; zij koos zich een zinnebeeld, en kleedde hare aanhangers en dienaars in een livrei, als het ware om door hun aantal ontzag in te boezemen[1]. Onder voorgeven van een eind te willen maken aan den kostbaren pronk der verschillende livreiën, besloten de verbondenen hunne lakeiën en bedienden eenerlei uit te dossen. Beurt om beurt zou een hunner het teeken bepalen dat allen op de mouw zouden dragen. Egmont, die bij loting het eerst aan de beurt kwam, koos zotskappen en zotskoppen - waarschijnlijk omdat de kardinaal de heeren der ligue wel eens voor dwaas en wuft had uitgemaakt. Maar het volk hield de kapruin voor een bespotting van den kerkvoogd, en zag in de koppen de portretten van zijne gunstelingen. De landvoogdes verzocht dat Egmont een ander teeken verkiezen mogt, zoo de heeren het geheele plan niet liever wilden opgeven. Om haar te voldoen werd de zotskap door een pijlbundel vervangen, het zinnebeeld dat op de Spaansche realen prijkte, het beeld der eendragt. Wat daarmeê bedoeld werd was duidelijk genoeg. Maar Egmont dacht zeker niet dat zijn teeken het wapen zou worden van eene Nederlandsche republiek, doch, helaas, uit slechts zeven der zeventien provinciën bestaande. - Over hoe uitgebreide krachten de ligue destijds beschikte, is daaruit af te leiden dat, toen Egmont de zotskappen terugnam, er reeds twee duizend dus geteekende livrei-rokken bij de winkeliers gereed lagen. Granvelle nam daaruit aanleiding den koning te voorzeggen, dat een zoo magtige ligue niet tegen hem alleen was opgerigt, en zich wel niet ontbinden zou, al was hij vertrokken.

Maar hij zelf en de koning deden door hunne veinzerij den verbondenen een gewenscht voorwendsel aan de hand om vereenigd te blijven. Hij gaf voor slechts tijdelijk afwezig te zijn, en in al zijne brieven kondigde hij zijne terugkomst als niet ver

1 Strada, en de latere geschiedschrijvers op zijn gezag, stellen het feest bij Schetz, waarop de livrei is aangenomen, in December 1563. Misschien is die opgave juist: zeker zijn er in die maand, bij gelegenheid der statenvergaderingen, veel feesten gegeven. Maar het staat vast dat eerst onmiddellijk voor het vertrek van Granvelle, 13 Maart 1564, de livrei te voorschijn gekomen is. De zotskapruinen zijn nooit gedragen, slechts in de winkels ten toon gehangen; en de pijlbundels zijn niet voor de maand April in zwang gekomen.

verwijderd aan. Natuurlijk mogt nu de ligue, die tot zijne verdrijving was aangegaan, blijven voortbestaan ten einde zijn terugkeer te beletten. Eerst drie maanden na zijn vertrek schreef hij aan een zijner vrienden, met last om het verder te verbreiden, dat hij niet dacht terug te keeren dan in het gevolg van den koning. Toen was echter het goede oogenblik om de ligue te ontbinden voorbijgegaan; zij bleef voortduren en hare livrei op de straten vertoonen.

(*Het vervolg in een volgend nommer*).

George Crabbe.[1]

De Kerkregisters, naar het Engelsch van George Crabbe, en de Predikantsdochter, door K. Sybrandi. Amsterdam, J.D. Sijbrandi, 1858. 156 bladz.

Hoe boeit deez' wereld in het klein!
Wat is die huismanswoning rein,
Geboomte en gras zijn frisch van daauw
En heerlijk rijst dier bergen blaauw!
Zie hoe dat wolkjen spelen gaat
Waar 't zich in reinen ether baadt!
Kwam Van de Velde of Ruisdael hier,
Zij kozen ijlings zich kwartier,
En wat zij bragten op 't paneel
Gold eeuwen lang een kunstjuweel.

Wat tooverkracht schuilt in 't verschiet?
't Is of door zilvergaas gij 't ziet,
Doorschijnend is 't, als stond een licht
Er achter, liefelijkst gezigt;
En dank dier stralen stillen krans
Drijft alles in een heldren glans,
Wat anders blijkbaar slechts gemeen,
Iets walglijks-alledaagsch u scheen, -
Hebt gij noch geest noch kunst te baat,
Ook daarvoor weet de liefde raad.

G ö t h e ' s dichtstukjen L a n d s c h a p getiteld, in de afdeeling zijner verzen K u n s t gewijd.

Indien het ons in dit opstel om sterk sprekende tegenstellingen te doen ware geweest, ons onderwerp had ons, bij de eerste beschouwing, als het dankbaarste ter wereld mogen aanlagchen. Niet slechts toch wisselt in deze studie Londen telkens af met het land, even verscheiden als het tooneel zijn ook de toestanden. Er is echter een belangrijker ommekeer dan dien van alles om ons henen; de wereld des gemoeds in ons

1 Zie het Augustus-nommer van dezen Jaargang, bl. 198-231.

binnenste weegt wel die er buiten op, en of George Crabbe in dat opzigt verdiende ons als dichter te worden aanbevolen, blijft eene vraag, welke wij u verzoeken zelve te beantwoorden, als gij eindelijk het einde dezer bladen zult hebben bereikt.

Wij worden, als door een tooverstaf, van den westelijken uithoek des eilands, bijna in het hart van het land overgebragt, - we hebben van elkander in Suffolk afscheid genomen, we komen in Rutland weder zaam. Welk een ander landschap, welk eene andere wereld schier! Voor de schrale streek langs de kust der Noordzee, de weelderige vallie van Belvoir; voor een arm visschersstadjen, een oud adelijk kasteel; en opdat wij ten leste tot onzen hoofdpersoon komen, hij, de gesmade hulpprediker van Aldborough, is de gevierde huiskapelaan geworden van den Hertog van Rutland. Welk een lotwissel, dien hij, als geheel zijne ontwikkeling, aan Edmund Burke verschuldigd is. Op aanbeveling van dezen, herinnert gij u, had hij zijn dichtstuk, d e B i b l i o t h e e k , dien edelman opgedragen, en de vaderlijke vriend droeg zorg dat de man van de wereld den dichter niet vergat. Er viel op Belvoir-Castle - het overoude landgoed der Rutlands, - ten dienste des gezins een geestelijke te benoemen, en Edmund was er naauwelijks van verwittigd, of met al de warmte van zijn hoofd en zijn hart, stelde hij zich voor, hoe goed het George wezen zou, zich dus geplaatst te zien, hoeveel hij bij zulk een gezellig verkeer zou winnen. Wie vermeidt zich niet in de voorstelling der welsprekendheid, met welke Burke er bij den Hertog van Rutland op aandrong Crabbe te benoemen? Edmund, die levenslang geenerlei gunst voor zich zelven wist te vragen, zette zich over alle bedenkingen heen, waar het den vriend gold. Het mogt eene hagchelijke kans heeten, op het gevaar af van te worden teruggewezen, een der hoofden zijner staatkundige tegenpartij te willen overtuigen, dat de geboorte van dezen dien gebood, dat zijn vermogen hem verpligtte, ja, zijn rang hem riep, dezen ontluikenden geest gelegenheid te geven, zich verder te ontwikkelen; de zege zou te zoeter zijn, hoe minder waarschijnlijk zij geweest was; Burke sprak; - als Rutland luisterde, was George verkozen. Wel worden er in de biographie geene mededingers met name vermeld, maar de zoon verzuimt niet op te merken, dat deze zich in grooten getale moesten opdoen voor eene betrekking, gewoonlijk ‘door verre verwanten van het geslacht zelf’ bekleed, ‘aan kennissen, uit de dagen aan de hoogeschool

doorgebragt,’ bedeeld, of toegekend aan hen, wier vader of vriend ‘zich door bijzondere diensten hadden aanbevolen,’ of wier naam in de streek zelve van oudsher ‘tot de bekende en geliefde’ behoorde. Onze dichter had, om dat alles op te wegen, niets dan zijn dichtstuk; de Hertog van Rutland zelf was geen letterkundige; hij had op zijn best letteren en kunsten lief, zoo als een man van zijnen stand die in Groot-Brittanje gewoonlijk heeft, om den goeden dunk, dien zij van iemands geest inboezemen, - er zijn landen waarin bewindslieden zelfs dien niet behoeven! - en toch verraste den hulpprediker in Aldborough den brief met het hertogelijk wapen, en verliet deze zijn vaderstadjen, maar ‘ditmaal niet in vreeze voor zijn verschiet, ditmaal niet in eene armzalige visscherssloep!’

Edmund Burke droomde er van, George Crabbe ten minste voor het oogenblik gelukkig te hebben gemaakt, - hoe bedroog hij zich!

Geen wonder!

Voor Burke beurde die heerlijke huizing in gedachte hare torens niet uit het geboomte, of het dubbel genot, elk die tot hare bewoners behoorde, gewaarborgd, deed hem watertanden: de weelde naar lijf en naar ziel, des ochtends de beweging, des avonds de studie. Varen of rijden, visschen of jagen, het tal van mannelijke spelen, dat de leden sterkt die oefenende, zijn geheugen herriep ze voor zijnen geest; hij wist niet wat te kiezen, hij, die waarschijnlijk de voorkeur gegeven had aan de weelde van een eenzamen wandelrid. Op het voorplein beidde het rappe ros, - Rutlands stoeterij was mijlen verre in den omtrek vermaard, - en voort zweefde de ruiter of hij gedragen werd op de wieken des winds! Het was maar een oogenblik mijmerens over den morgen, vervangen door de voorstelling der invallende schemering, der stilte in dat heiligdom des huizes, de bibliotheek. Hoe de laatste toonen der dansmuzijk uit de gezelschapszaal wegstierven in de statelijke gangen, welke tot haren drempel geleidden; overschreedt gij dien, verzwonden was het heden, als ware het een droom geweest; de grootste geesten van het verleên ontvingen u als hun gelijke in hunnen kring. O! de lust het oor te leenen aan een lied, uit de vroegste oudheid tot u ruischende, even frisch of gij de heerlijke toonen voor het eerst hoordet! - Anders, - en meer practisch moogt ge zeggen, - voor Burke's verbeelding verbreidde zich de lommer dier lanen nooit, of het was hem niet enkel of hij ruimer

ademhaalde, of het landschap hem schooner aanlachte dan het ooit had gedaan; neen, altijd had hij met hontvester, of landbouwer, of veehoeder, altijd, met wien ook, dien hij in het woud of op de weide ontmoeten mogt, een woord te wisselen; er viel iets te leeren, - om het even of hij onderwees of onderwezen werd; - bij uitnemendheid britsch staatsman dier dagen, lag hem niemands welvaart nader aan het hart dan die van den bezitter van vastgoed, dien grondslag van Engelands vertegenwoordiging. - Weêr anders en welligt u liever: - schaars kwam de heugenis aan het kasteel bij hem op, of zijn blik werd in de hooge halle geboeid door haar, die de schitterendste sterre uit heel de rij van schoonheden heeten mogt, zij, de vrouwe des huizes, Rutlands hertogin, Somerset geboren, met het bloed der Plantaganet's in hare aderen, en die, wat meer zegt dan al die titels, en die doorluchtige afkomst zelve, hare mededingster naar den palm der hulde van het hof achter zich liet in die innemendste aller vrouwelijke begaafdheden: onvergelijkelijke bevalligheid; hartstogtelijk whig als hij was, er niet te minder de schoonste tory om vierende, als zij verdiende! - Eindelijk, hooge en heilige gedachte, beide Burke's geest en Burke's gemoed waardig, zoo dikwerf Belvoir-Castle, in verband met de bestemming zijns vriends hem te binnen schoot, vleide hij zich, dat voor dezen het verkeer in dien huize eene verrassing zonder voorbeeld, eene les voor het leven zoude zijn. Immers, zoo Crabbe den bitteren beker der armoede tot den bodem toe had geledigd en bovendien elke verloochening, elke vernedering waartoe behoefte verpligt, in zich zelven angstvallig had bespied, dáár, voortaan van alle zorgen voor den dag van heden als voor de dagen die komen zullen ontheven, dáár zou hij, onbevooroordeeld en onbevangen de wereld van de gunstelingen der weelde mogen gâslaan, en zich, met denzelfden scherpen blik overtuigen, dat niemand van zijnen overvloed leeft! Gezegend verwijl in die vorstelijke woning, hoe lang of hoe kort het duren mogt, zoo het maar volstond om het voor hem waar te doen worden, dat onze lotsbedeeling in iederen kring en in iederen stand van eene liefderijke Voorzienigheid getuigt, die niemand vergeet, maar ook niemand verschoont, die geregtig, die goed is voor allen, louter liefde!

Laat ons beginnen met slechts billijk te zijn, erkennende, dat er in George's eigenaardige betrekking, in zijn geheel verschillenden gemoedsaard vooral, veel verontschuldigends school,

zoo hij op Rutlands kasteel in menige maanden zag noch zocht, wat Edmund er bij den eersten blik zou hebben gezien en gevonden. Huiskapelaan van eene soort van klein hof, op bijna dertigjarigen leeftijd, maar zonder voorbereidende vorming, welk eene zonderlinge bestemming! Huiskapelaan volgens de anglicaansche eeredienst, niet genoeg volkomen protestantsch om van dergelijk waardigheid niets te willen weten, ieder hoofd van een huisgezin in dien kleinen kring de pligten en de regten van beide koning en priester opleggende en toekennende, en toch even weinig meer zoo roomsch-katholijk om den gewijden der kerke door het coelibaat buiten of boven maatschappij en gezin te plaatsen, hen intusschen in de biecht het bewind over aller gemoed waarborgende! Huiskapelaan zonder graauwe haren, zonder de groote ondervinding met deze gepaard of er ten minste door de menigte bij ondersteld, - ernst, ja, die op eerbied aanspraak maakte, maar zich dien zelden betuigen zag, in eenen tijd, die den geestelijken vergunde lang te tafelen, stout te drinken, drok te jagen, - arme George! Een weelderige disch, waarvan het genot hem waarschijnlijk meer dan werd opgewogen, werd vergald door honderderlei pligtplegingen, hem van kindsbeen af vreemd - een vonkelenden beker, dien hij maar zelden meer ophief, sedert hij in zijne donkerste dagen op Aldborough, eene wijle en te vergeefs bij dezen vertroosting had gezocht en welligt door zijn gedicht D r o n k e n s c h a p er boete voor gedaan, - de jagt, dat hartstogtelijke, echt engelsche geneugt, - ge ziet, wij zouden hem gunnen wat zijn tijd meêbragt, - helaas! alle zin voor wat dat spel schilderachtigs of stouts heeft, scheen hem ontzegd. Belvoir-Castle, de biograaf getuigt het, moge toen misschien nog maar de schemering hebben doen zien van de pracht, u in onze dagen uit zijne zalen toeschitterend, wat paarden, vlugge jagtpaarden, wat honden betrof, zocht het kasteel vruchteloos zijn weêrga. Crabbe, wij lezen het, Crabbe beproefde mede aan dat vermaak deel te nemen: Crabbe doste zich uit ‘in fluweelen buis en verder jagerstoebehooren,’ maar hem faalde ‘juistheid van blik en vastheid van hand,’ en eenmaal mede uitgetogen, had voor hem ‘de stervenskreet van den eersten haas dien hij dooden zag, zooveel van het weeklagen eens wichts,’ dat hij den drom den rug toekeerde - vraag niet of hij vaak mede rende om reintjen in te halen. Welligt was eene wandeling door het woud of langs de weide, meent ge, in staat hem schadeloos te stellen voor

het gemis van gaven voor het weispel, voor het gebrek zich niet te kunnen verlustigen in dubbele tafelweelde? Helaas! wij weten vast, dat zijn harte niet aan natuurschoon hing, dat het trotsche noch het teedere van geboomte en gebloemte op hem een eigenlijk bezielenden invloed uitoefende; wat kon de vallei van Belvoir voor hem verrukkends hebben? Hoor den biograaf zelven, eer gij onze voorstelling van overdrijving beschuldigt: ‘Hoe vaak,’ getuigt de zoon van zijnen vader, ‘hoe vaak plagt hij op te halen van de verkwikking, van het vermaak door hem gesmaakt, wanneer hij het overdreven-statelijke, of overdadig-gastvrije in het bosch ontvloden, langs afgelegen paden torren ving en muggen en vlinders, of zich met de kruidkunde onledig hield en allerlei mossen bijeenzamelde.’ Wat wij u bidden mogen, zie er niet zuur om; ten eerste elk zijn smaak, en ten tweede, het geeft gelegenheid onverwachts den laatst en sterkst sprekenden toets te geven aan dat verdrietelijke huiskapelaanschap. ‘Want,’ gaat de biograaf voort, ‘deze bezigheden herriepen die wandelingen voor zijne verbeelding, waarop de lieve zijner keuze hem plag te vergezellen; hij haakte naar den tijd, waarin hij eene nederige leeraarswoning op het land de zijne zou mogen noemen, ja, hij wenschte bijwijle zijne betrekking voor een veel minder aanzienlijke te mogen ruilen, en dat verlangen gaf hem versjens in, die hij veel later zich nog verlustigde op te zeggen, al was hij de eerste om te verklaren, dat zij niet tot zijne schitterendste behoorden.’

Het is er echter verre van, dat hiermede de omtrek van George Crabbe als huiskapelaan zou zijn voltooid, en wij, die niet hebben verzwegen wat zijne onvoldaanheid ook met die betrekking verklaart, vreezen niet, dat iemand ons te streng zal schilderen, als wij ten slotte mededeelen wat ons minder loffelijk schijnt, de oude ziekelijke zucht gevierd te worden, eene op zijn best scheeve beschouwing van wereld en menschen. Wij beginnen onze bedenkingen met de woorden van den biograaf. ‘Welk eene vlugt zijne hoop had genomen,’ zegt deze, ‘toen hij dit keerpunt van zijn lot had bereikt, en welke vreeze die zoete gewaarwording afwisselde, toen hij Belvoir in het verschiet oprijzen zag, of welke de indrukken waren door de ontvangst aldaar op zijn gemoed gemaakt, zijn vragen die ik hem nooit heb durven doen. Voorzeker, het zou allerbelangrijkst zijn geweest, zoo zijne opmerkingen over wat hem weêrvoer, toen dit nieuwe tooneel des levens zich voor hem ontsloot, in

een ander “Dagboek voor Mira” bewaard waren gebleven; maar iets dergelijks is onder zijne papieren niet gevonden. Hij scheen altijd voor mondelinge mededeelingen over dit onderwerp terug te deinzen. De tallooze toespelingen over den aard des verkeers van een letterkundigen ondergeschikte’ (afhangeling is een te hard woord) ‘in het huis eens grooten heers, welke in mijns vaders schriften voorkomen - vooral in zijne vertelling “d e B e s c h e r m e r” getiteld - zijn echter volkomen voldoende om ieder die zijn gemoedsaard en zijne gevoelens kent, te doen besluiten, dat er, ondanks de heuschheid en vriendelijkheid van den Hertog en de Hertogin zelve, - die zich, geloof ik, steeds gelijk bleven, en van welke hij altijd met dankbaarheid sprak - aan de betrekking, welke hij op Belvoir bekleedde, vele verdrietelijkheden waren verknocht, welke zijn gemoed aan eenige der pijnlijkste aandoeningen van gekrenkten trots prijs gaven, ooit door iemands pen beschreven’ Er is voor ons, die met George Crabbe, ondanks het medelijden en de belangstelling, welke hij ons inboezemde, in zijne ontwikkeling weinig op hebben, iets uittartends in dat beroep op een brok autobiographie. Gretig grijpt de hand naar het boeksken, dat ons in die bladen het bewijs zal leveren, hoe hij dertig jaren later deze vaag van zijn leven beschouwde, welke indrukken hij ten proo[i] was eer hij worstelde en overwon! Een oogenblik verbeeldt gij u in de historie van den held der vertelling de zijne geheel te zullen hooren, want d e B e s c h e r m e l i n g , zoo als het vers juister had moeten heeten, legt voor onze oogen den ganschen weg af, welke hem van de wieg tot het graf voert; maar die waan duurt slechts eene korte wijle, en zie hier waarom.

De vertelling begint, zoo als bij weinig vinding te verwachten viel, met het begin: er was eens een baljuw van zekere buurt of burgt, zoo ge wilt, die, tot regtsgeleerde opgeleid, vrouw en kinderen fatsoenlijk onderhield; wij hadden voor kinderen zonen moeten schrijven; de dichter, is ondanks zijne kortheid, zeer kenschetsend in die kleine trekken; twee versregels hebben dien ganschen toestand getrouw en geheel weêrgegeven. Onze baljuw, het wordt tijd ons bij voorkeur met dezen bezig te houden, spiegelde zich zacht, want hij spiegelde zich aan anderen; al zijne zonen wiessen, deze in dit en gene in dat bedrijf op; allen wisten vroeg hoe zoet het is wat te verdienen. Een enkele echter, John, de jongste, die de vlugste, de vernuftigste was, legde voor al wat goed g a f slechts weinig

lust aan den dag. Hij was een zwak en ziekelijk kind geweest, en had daarom zijne vroegste jeugd op het land doorgebragt, bij ouderwetsche huislieden, die er een bijzonder behagen in schepten de wanden hunner woning met allerlei voorstellingen, aan balladen ontleend, op te sieren. Het is geen wonder, dat deze, bij zulk eene liefhebberij, ook eene gansche verzameling volksliedekens, spookvertellingen, enz., nahielden, vol van allerlei minneleed en moord, gruwelen en geestverschijningen, het vreemdsoortig voedsel, 't geen

> Een graage geest zoo oordeelloos verslindt.

John, het behoeft geen betoog, behoort tot deze; maar zoo wij het Crabbe ten goede houden, dat hij in deze waarheid en dichting de draden anders schikte, dan het lot die legde, we moeten hem op de vingers zien of hij er geen vreemde tusschen vlecht, en ons daardoor in een omzien een geheel ander patroon geeft: wel vlug, maar niet valsch! Helaas! het is al geschied; het jongsken, om den wille der frissche lucht buiten besteed, dacht ge bij die goede huisliên eene forsche ontwikkeling gewaarborgd; ‘uit hoogmoed werd hij den dorpskinderen vreemd gehouden,’ lascht Crabbe er tusschen, en neemt van uwe tweede bedenking, dat de oude deuntjens niet enkel doen droomen, dat de daden er in daveren, niet eens notitie. John werd maar mijmeraar; ‘hij greep een pen en dichtte op zijn beurt.’ Hoe? vraagt ge, en wij mogen u in gemoede antwoorden: met zoo overdreven verbeelding, dat de daden zijner dolende helden, den ridders der romances niets toegaven; zij versloegen half een leger en joegen de overige helft op de vlugt; zij zwierven, hunne schoonen zoekende, of aan de zijde van deze, eiland bij eiland over, de gansche wereld door, ‘en schoon nog vrij van harte,’ heet het, ‘schiep geen bedwelmd brein zich ooit wilder droomen van:

> Wat liefdes wel en liefdes wee moest zijn,
> 't Verheemlend lachjen en versmadingspijn!

Ons jongsken is haast een jonkman geworden, maar gelijkt deze tot nog toe slechts weinig op een geidealiseerden George, wees gerust, de overeenkomst zal straks sterker aan het licht komen. Deze waren de vruchten, lezen we, van zijn dichterlijk

streven, en - al zijn er dertig jaren sedert verloopen, de dwaasheid is er bij Crabbe nog niet uit, - er volgt op, onkruid, ja, maar blijk van een wakkeren bodem, - weeken, zou het ware woord zijn geweest. Zingen was zijn lust, zingen zou zijn leven wezen; vrij liet hij de verbeelding hare vleugelen uitslaan, en verbaasde zich over, vermeidde zich in hare vlugt. Hij koesterde hooge gedachten van dichterlijke verdienste; hier gaat John in de schaduw, om den navolger van Pope plaats te maken, - hij had veel met den vast tot een heelen hoop aangewassen stapel zijner verzen op, - daar hebben we George in eigen persoon. Er valt der waarheid dezer teekening geene verdienste te ontzeggen, maar of de dichter zijne dwaze ingenomenheid met vroegere voortbrengselen te boven is, wie, die het beslissen durft, wie, die niet het tegendeel vreest, als de papieren schat een poos, zegt Crabbe, verborgen, - zoo als een gierigaard het zijn geld doet, - een oogenblik later, als had hij zich in de vergelijking vergist, niet slechts aan eenen vriend getoond, maar door John zelven, ‘door gloriezucht geprikkeld,’ in een tijdschrift geplaatst wordt! Het zegt weinig, dat de Sonnetten onder een verdichten naam het licht zien; naauwelijks worden zij bewonderd, of de baljuw weet maar te gaauw wie het is, die onder den pseudonym *Marcus* alom wordt gevierd. Hoe het ons streelt, waar we zoo donkere schaduw reeds zien en voor nog doffer schaduwen vreezen, op eene enkele lichtzijde opmerkzaam te mogen maken: George's vader is in den baljuw met eene billijkheid geteekend, die ons inneemt. ‘Die jongen,’ zegt de man, ‘deugt noch voor handel, noch voor landbouw; ook past hij voor regtsgeleerde noch geneeskundige.

> Hij hebb' vernuft, maar leef eens van vernuft!’

‘Dat hij studere!’ het beduidt bij den baljuw even als bij onze burgerluî: ‘dat hij dominé worde!’ en John, zegt de vertelling, wordt wat wij candidaat zouden noemen, wordt het met eere, maar geeft er, nog niet geordend, de muzen even weinig om op, als George zelf het deed; hij is George van top tot teen, in zijne droomen van dichterlijke faam. Niet slechts zal de wereld weêrgalmen van zijn lof, maar bij vermaardheid zal zich vermogen voegen, en of John, schoon maar poëet, nu ook profeet ware geweest in zijn voorgevoel, hij zal verlieven op eene schoone van adellijke huize, en zij zich gelukkig achten, in het

lot van haren dichter te deelen. Of de profetie echter van beter gehalte zal blijken dan het tot nog toe voor ons met de poëzij het geval was? wij zullen uw geduld op geen te lange proef stellen, maar hebben hier van een greep te gewagen, die getuigt dat Crabbe gevoelde, hoe zeer hij het slechts zijn gelukkig gesternte had dank te weten, dat hij de grooten der aarde van aangezigt tot aangezigt zag; hoe, in eene waarschijnlijke vertelling, zelfs een genie als zijn John er iets voor doen moest om de kans te hebben, in hunnen kring te worden opgenomen. George had geen zweem van John in de liefhebberij van den laatste voor de poëzij door Percy bewaard; John krijgt eensklaps eene overeenkomst met George in den slag van dezen voor de satire; of waarheid en dichting niet evenveel, bij dergelijke karakterteekening, lijden, moogt ge intusschen zelven beslissen. Ons brengt de halsbrekende sprong een heel eind verder, want als de vriend van den ouden Sir Godfrey Ball en de zoon van Graaf Fitzdonnel voor de burgt van onzen baljuw om de plaats in het Parlement wedijveren, geeft de laatste niet den gunsteling des Ridders, die ons niet genoemd wordt, maar de telg van het grafelijk huis, Lord Frederick Damer, zijne stem, en helpt John dezen een handjen door een hekeldicht op zijnen tegenstander. Crabbe, het is bekend, koos in het staatkundige geen partij; wij kennen er, die beweren, dat hij daartoe te wijs was, maar wij wenschten dat in zijn dichtstuk ten minste een wenk gegeven ware, hoe zeer hij het afkeurde, dat John ‘zoo koel wist te beleedigen, zoo bits te verongelijken;’ - een zededichter had uit zedelijke overtuiging zulke vergrijpen niet ten goede moeten houden. John trekt er opmerkzaamheid, door John wordt er voor geprezen.

> o Lof van Lords! zoo zalvende en zoo zoet!

Lord Frederick Damer, die zijn doel heeft bereikt, die tot vertegenwoordiger des volks is verkozen, bewijst John zijne dankbaarheid door hem uit te noodigen tot een bezoek op zijn landgoed. De trots des vaders moge er zich door gevleid gevoelen, hij vreest de gevolgen van het verkeer in zoo aanzienlijke huize voor zijnen opgewonden zoon, maar staat ten leste toch het verzoek toe. De vermaning, John voor zijn vertrek op het harte gedrukt, heeft niets bijzonder treffends: ‘ge zult er allerlei geriefelijkheden leeren smaken, ge zult er weelde zien; maar zal het u niet te zwaar vallen, later ten onzent teruggekeerd, het

kleine kamertjen, en den dagelijkschen disch weêr voor lief te nemen?' - er is, men ziet het, geenerlei diepte in de bezwaren van den baljuw. De figuur, door John gemaakt bij het binnentreden der halle, is daarentegen meesterlijk geteekend; jammer slechts dat de schets voor ons, onwillekeurig, naar eene bijtende satire van den autobiograaf zweemt. John zette den voet op het landgoed, John zou den drempel der heerlijke huizinge overschrijden; waarom wilde het hem niet gelukken, die te gelijk waardige en rustige houding aan te nemen, welke hij op zijn vertrekjen (voor den spiegel misschien) zoo vaak had bestudeerd? Hoe ligt was het hem daar gevallen, in eenzaamheid neêrgezeten, zich te verbeelden, dat hij er gezellig en gemakkelijk koutte, vrij van alle verlegenheid, alle vrees. 'Welk een rang eenig man ter wereld moge bekleeden, wat is hij meer dan een man?' dat woord had toen volstaan om hem op zijn gemak te doen zijn, maar thans, maar thans! Hij was in een deftig vertrek gelaten, min statelijk dan schitterend gestoffeerd, en daarom te dieper indruk makende: 'deze kamer is toch maar eene kamer, wat zou mijne ziel zich door mijne oogen laten overrompelen? op mannelijke kloekheid komt het aan, ik weet wat talenten ik bezit, en hoe men die waardeert!' Arme John! zoo fluisterde, zegt de dichter, zijne rede, en toch ging het zijne krachten te boven, met der daad blijken van die kloekheid te geven; toen hij zijn Lordschap en de Lady van deze zag binnentreden, boog ontzag hem neder,

> En trots zijn liedren en zijn lauwerkroon,
> De dichter voelde zich des baljuws zoon.

Er steekt niets verbazends in, zouden wij er tusschen willen vlechten - want waarop mogt de borst zich eigenlijk te goed doen? op het bewustzijn dat hem een hooger, een heiliger aandrift blaakte, dan deze gunstelingen van geboorte en goud begrepen? - daarvan is geen sprake! - op het vervaardigen van een bundel verzen, wier verdienste nergens gestaafd, niet eens aangegeven is! Maar waartoe zouden wij toelichten, wat toch reeds in de oogen springt? Wij spoeden ons tot de krenkingen, die de klagt des dichters over het gedrag der grooten moeten staven. 'Men zette zich aan den disch,' zoo gaat de vertelling voort, en in weinig uren werd John zijn zwakke zenuwen meester, en had hij de heerschappij over zijne gaven hernomen.

Gevierd en gerust - het eerste schijnt wel de *sine qua non* van het laatste - waagde hij het van tijd tot tijd door eene opmerking dapper het ijs te breken; eer de avond inviel, was hij er zeker van, dat hij wel leeren zou met lords te praten. Welk een gewigt een geest als die van John en zijn dichter ook aan dien vooruitgang in dat verkeer mogten hechten, ons verheugt het, dat eene verrassende verschijning opdaagt, al wordt zij in onze vertelling, wier overgangen meest uit h o e en m a a r en d u s bestaan, met den ook niet veel belovenden aanhef n u binnengeleid. ‘Nu werd de zuster van zijn beschermer gezien,’ heet het; zou de zanger het zelf gevoeld hebben? de volgende regel is wat warmer: ‘een liefelijk schepsel, majestueus van houding,’ ach, neen! hij heeft meer oogen voor John dan voor Lady Emma. Een innemend glimlachjen luistert haar gelaat op, terwijl ze den jongen dichter vriendelijk prijst; welk eene openhartigheid in die blikken; wat al oplettendheden jegens den gast haars broeders, - de borst bezwijkt in de bekoring. Inderdaad, het is een toovertooneel; want al bezweert de dichter zijnen held wakker te worden en der waarheid het oor te leenen; al verwijt hij hem niet ten onregte, maar wel wat bar, dat hij, zoo hij zich door zoo weinig in zwijm laat wiegen, inderdaad van zijn zinnen is, John antwoordt, dat er niets verwonderlijk in zou schuilen

> Als hier verdienst verdienste hulde deed
> En aan genie geboorte werd besteed.

Het is meer gezien, had John er mogen bijvoegen; nieuw zou het niet geweest zijn, maar toch natuurlijker dan de beschrijving welke volgt, en waarin Lady Emma de akeligste coquette wordt, ooit, tot afschrik van alle geestdriftige geniën, door een vijand der vrouwen geschilderd. ‘Terwijl ge dus zit de droomen,’ klinkt het John toe, ‘wordt de schoonheid de liefde gewaar’ in de trilling uwer stem, schijnt er ons bijgevoegd te moeten worden; ziet zij hartstogt in uwe oogen, en zich verlustigende in dat vermaak, uit ijdelheid overwinningen najagende, zoekt zij genot, welk wee het u moge kosten, lof toezwaaijende om u te vernederen en in verwarring te brengen, glimlagchende om u gevangen te nemen, vleijende opdat uwe wonden vlijmen zou. Als wij van geene Mira wisten, we zouden meenen, dat wij hier eene huiveringwekkende herinnering

ter prooi waren; maar niets geeft ons regt te vermoeden, dat George in getrouwheid geen model aller minnaars zou zijn geweest. Het is maar eene mislukte fantasie, doch die met eene voorbeeldelooze overdrijving wordt voortgezet. ‘Waarom heeft zij u verzekerd, John! dat tot in den laagsten kring toe een verheven gemoed eene verhevene lotsbestemming waarborgt? waarom uw koenen geest tot glorie geprikkeld?’ Vreeselijk antwoord: ‘opdat ge zoudt durven en lijden, opstijgen en vallen. Schoonheden zijn dwingelandessen, de angstkreten harer slagtoffers doen hare bekoorlijkheden te luider toejuichen, en hare grootste glorie is het wee dat zij te weeg brengen.’ Die arme John! wel heeft hij te kwader ure den voet in dat kasteel gezet, want al gevoelt hij, ondanks zijne liefde, iets van dit alles, in spijt van zijne rede, houdt de hoop de bovenhand. Lady Emma's blikken beheerschen hem, geen gesprek geeft afleiding, geen boek rust: verloren in geneugt, over zijn lot verwonderd, aan alle voorzigtigheid vreemd geworden, allen raad vergetende,

> In hoop of vrees, vervuld van haar alleen!

De herfst was nog niet voorbij, - het is alle natuurschildering, welke de schetst afwisselt, - en menig gure dag zou Brandon-Hall nog aangrimmen, - George schijnt geen liefhebber te zijn geweest van het late britsche buitenleven - eer het gezin des Lords naar de stad terugkeerde; doch wie ook die wederkomst met geduld verbeidde, zijn vader niet. Onzen baljuw was het ter ooren gekomen, hoe zijn zoon zijne dagen in weelde en vreugde doorbragt, en bekommering vervulde 's mans gemoed, bekommering voor allerlei gevaar, het zal u blijken, behalve voor het dreigendst van al. Het is die onrust van den ouden heer, welke gelegenheid geeft een brief te berijmen, en les bij les der vertelling in te lasschen, om strijd nuttig, nuttiger en nuttigst. Slechts vergunne men ons te gelooven, dat de indruk van deze niet van zoo voorbijgaanden aard zou wezen, als die maar te dikwijls blijkt, wanneer de dichter, ten gevolge van kunstiger schikking en juister karakterteekening, het den lezer had durven overlaten, die zelven uit den gang der gebeurtenissen en de geleidelijke ontwikkeling der gemoedstoestanden op te maken. Beter in beeld gebragt, zou het gevolg grooter zijn geweest; de zedelijkheid zou er niets bij hebben verloren, zoo het regt der kunst ware gehandhaafd. De opmerking moest hiergemaakt:

al is zij honderdmalen verdedigd, de wet wordt er niet minder weder om geschonden; - maar nu de blaam over onze lippen kwam, blijve ook de lof niet uit, die Crabbe toekomt: de brief bevat eenige der beste brokken uit de vertelling; hij was tot vertogenschrijver geboren. Hoor het aardig begin. ‘John! ge zijt een genie; ge maakt, geloof ik, aanspraak op vernuft, - maar hebt ge gezond verstand? Het laatste, jongen! gelijkt het goud, dat, de gansche wereld door, geldt wat het werkelijk waard is, terwijl men zich voor het eerste, als voor eenen wissel, vergenoegen moet met de waarde, welke de meening er aan hecht.’

‘Lieden, om hun vernuft vermaard en ijdel op de gevaarlijke gave, plegen, op wie men gewone menschen noemt, met verachting neêr te zien; de talenten, welke ware wijsheid, om die te ontwikkelen, zedig verbergen zou, geven zij in opgeblazen opgewondenheid aller blikken prijs; naauwelijks nog dingers naar faam, laten zij zich eerbewijzen welgevallen, wier weigering hun voegen zou; de krans zoo in allerijl zaamgeraept, moet dra verwelken:

> Het duurzaam lauwerloof wast in de schaâuw.

De genie is ijverzuchtig; men beweert dat er zijn, die, zoo zij niet genoeg worden opgemerkt, den norschen stomme spelen; die hunne ijverzucht op begaafdheden van geheel anderen aard niet kunnen verbergen! Er zijn dichters geweest, die van spijt werden verteerd om den lof eener danseresse gewijd; de gevierdste zijner dagen verbleekte, toen men Reynolds verheven noemde, en wat riep hij uit, toen men den glimlach van Rutlands Hertoginne hemelsch prees, wat anders dan: “En niemand, die van mij notitie neemt!” Wat zijn dezulken anders dan wespen, wespen met vergulde wiekjens, hun deuntjen gonzend, terwijl hun angel flikkert, onder vrienden en vijanden omzwierende, even gereed om lof te zingen, als om te hekelen.

Hoor naar mij, John! gij hebt eene voortreffelijke inborst - maar houdt maat in uwen ijver voor deugd; wees geen Quixote, altijd in 't geweer om boozen en grooten schrik aan te jagen; indien zij er zich niet om bekreunen, is uw aanval ijdel, en zoo zij het doen, zij zullen u weêrstand biên; zoo onbesuisd toeslaande, kon het in een oogenblik met u gedaan zijn. Wacht u wel voor vermaningen; laat de vicaris den aanzienlijken zijner gemeente de les lezen, hoe zij moeten leven; maar in u kome

het nooit op, dat gij de ondeugenden en ijdelen zoudt kunnen verbeteren.'

Wie bij het begin van den brief in verzoeking geraakte: bravo, baljuw! te roepen, hij weet, zoo verre gekomen, even weinig als wij, hoe hij het met de vaderlijke vermaning heeft. Was deze de wereldwijsheid door George Crabbe op Belvoir-Castle geleerd en in beoefening gebragt, of is al dat gemeene in de oogen der genie het onafscheidelijke, het eigenaardige misschien van gezond verstand? Wij wenschten dat de zedegisper duidelijker ware geweest, want wordt straks Pope ter waarschuwing bijgebragt, - Pope, die waande, dat hij er in slagen zoude, zich te doen vreezen door wie geen eerbied hadden voor God, - ten slotte wordt die stoutheid uit geen anderen hoofde afgekeurd, dan dewijl de dichter er faam en rust bij inboette! De brief draagt onloochenbare blijken van verwarring van toestand, - de bezorgde vader schijnt met zienersgave bedeeld, om al de klippen, waarop zijn zoon stranden kon, niet slechts te vermoeden, maar te aanschouwen, - wanneer wij er getuige van waren geworden, hoe John's bootjen op die rotsen inderdaad te bersten stiet, wij hadden hem in zijne worsteling misschien bewonderd; - wij zouden hem zeker in zijnen ondergang hebben beklaagd. Echter blijft er voor ons, dien het om eene schets van het lijden in de huizinge des Hertogs te doen is, niets anders over dan nogmaals den brief in te zien, die ons, volgens den biograaf, waarschijnlijk in de lessen, waarvoor John zich had te wachten, het leed kond doet, dat George zich op den hals heeft gehaald.

'Streef niet te zeer naar gunst, schijn op uw gemak, en wend liever voor dat alles u behaagt, dan dat gij er op uit zoudt zijn te behagen: betoon den lord oplettendheden, maar dring u niet bij hem in; gij kunt zijn vriend niet zijn, wacht er u voor zijn gunsteling te willen wezen; het is eene hagchelijke betrekking, waarin ge u slechts ten koste van allerlei inspanning geplaatst zoudt zien, om er uit te worden gebonsd door een gril. Talenten als de uwe mogen toejuiching verwerven, andere gaven zijn het waardoor men vertrouwen en toegenegendheid wint. Zie om u heen, John! en het zal u dra duidelijk zijn, welk soort van man gij niet bestemd zijt te worden. Wie anders zijn de ware gunstelingen der grooten dan zij, die al hunne opmerkzaamheid, al hunne gaven veil hebben om de wijze van zien, en de wenschen van deze te leeren kennen en te bevredigen? Geen greep te laag ach-

tende, om zich hunne gunst te verzekeren, duiken zij in het diepste hunner harten, en slaan er de geheimste neigingen gade; zijn die boos, het middel om deze te bevredigen en over het gemoed hunner meerderen te heerschen, is dra gevonden, want ondeugd is zwakheid, en die listigen weten, dat hunne magt toeneemt, hoe heviger de hartstogten zich gelden doen. Behooren hunne meerderen echter tot de onverschilligen, tot de tragen, dan mag hunne taak zwaar heeten; gemoederen van dien aard willen altijd vermaakt worden, en het kost moeite, uitspanningen te bedenken, voor wie zich nooit inspannen wil. Welk een werk, om te vermaken, om in iets ter wereld geneugten te doen scheppen, eerst het gemoed te prikkelen, met taai geduld den dutter niet wakker te schudden, maar wakker te wrijven; allervoorzigtigst beurtelings voor te gaan en te volgen; een wenk te geven en zijne werking af te wachten; toe te zien of de vonk het sluimerend vuur wil doen ontvlammen, en telkens, telkens nieuwe geneugten en levendiger vermaken te bedenken om het afgestompte gevoel frissche veêrkracht te bedeelen!'

O vernuften onzer dagen, die u met schrale bete en schraler beker vergneoegen moet, maar ten minste uwe vrijheid bewaren moogt, wat klaagt gij over veronachtzaming en vergetelheid, in vergelijking met uwe voorgangers tot zulk een jammer te dikwerf gedoemd! Ons ten minste verbaast het niet langer, dat in een tijd, die van zulke wezens wemelde, de zedendichter zelf met eene mate mat, die voor de minsten onzer nog te klein zoude zijn! Welk eene wereld, waarin waarschuwingen als de volgende de vermaningen eens vaders zijn:

'John! op dergelijke treken moet gij u nooit toeleggen, maar u ook wel wachten twist te zoeken; vermijdt den drom, die er van leeft. Er steekt gevaar in eens anders misdaden te weten; er schuilt weinig wijsheid in, te doen blijken dat wij beter zijn. "Om den wille mijner verdienste," zegt gij, "betoont mijn Lord zijne genegenheid." Het zij zoo, maar houd haar verborgen, totdat hij haar te voorschijn roepe. Geef gereedelijk antwoord op iedere vraag, maar hebt gij het gegeven, deins terug, zwijg stil en wees uws vaders zoon, want zij, die aan uwe gaven twijfelen, zien met smaad op uw stoffen neêr; maar zij, die u talent toekenen, zullen er u te regt om haten. Sla de voorzigtigen gade en leer van hen de groote kunst, den stomme te spelen! Gij zijt de verdediger van de

godsdienst, neem u wel in acht de zaak niet te schaden, wier belangen te bepleiten u lust is; met wijn voor u en vernuften om u heen, vertrouw niet op de sterkte van de verstandelijke vermogens u toegekend; wat u overtuigend, zeker, helder schijnt, zullen zij loochenen en u uittarten te bewijzen, zegevierende over de vervoering uwer jeugd, over uwe smarte, zich schamende dus de waarheid te moeten prijs geven. Hoe dikwijls heb ik de hartstogtelijke, maar zwakke en jonge verdedigers des geloofs de prooi zien worden der twistzieke vernuften. Ge zijt niet zwak, John! maar niet genoeg op uwe hoede, waar list en luim ieder woord opvangen en verdraaijen. Er zal geschaterd worden, ten koste der waarheid en ten koste uwer rust. Mogen ook de medelijdende dames tusschenbeide komen, hoe zal het u te moede zijn bij heur beklagend: “Die goede jonge man!”’

‘Te voorzigtig, beste jongen! kunt ge niet zijn, en wel u, zoo gij er u van onthoudt in politiek de partij, door uwen adelijken beschermer gekozen, te verdedigen of voor te staan. Wat hebben zijne loftuitingen om het lijf, die geen ander gevoelen hebben mag, dan dat zijns grooten heers? Leer u bedwingen, leer het in ieder opzigt. Wanneer in uw bijzijn de vrouw des huizes of hare schoone gasten muzijk maken, voegt het u niet haar spel of haar zang te verheffen. Als gij: “goddelijk!” riept, er zouden ooren om u zijn, die zich over de driestheid verbaasden, die huiveren zouden bij de aanmatiging. De zang der spheren ruischt niet voor dezulken als wij; gekweel en getril mogen de aanzienlijken doen wegsmelten, wij moeten er ons doof voor houden. Welk eene aanmatiging zou het zijn in u of uws gelijke, wanneer gij

> 't Ontzag vergat en aan verrukking deedt!

Toon u aan den disch tevreden; hoe hij zij, veroorloof u over spijze noch wijn eenige opmerkingen; of zou zwijgen u niet voegen, die u op geen keuriger kennis kunt te goed doen, dan het eenvoudig gezoden en gebraden van uws vaders middagmaal, dat bijwijle niet eens beide aanbood? gij weet wel, dat we ons uit zuinigheid soms met zeer weinig vergenoegen. Wijn zaagt ge zelden op mijne tafel; zoudt gij u over bordeaux of champagne een oordeel veroorloven? Waar zou u die zijn aanwaaid, bij mij, die slechts bij het dozijn opdoe, en, op een glas

ziende, de hoedanigheid naar de grootte van de flesch beoordeel? Iedere knecht in de zaal zou lagchen in zijn vuistjen, zoo gij u vermat daarover meê te praten; hoe geschikt gij u ook gedragen moogt, zij zien u toch maar voor een indringer aan, die een baantjen zoekt. Wees, wat ik u bidden mag, met dat ras vertrouwelijk noch vrij, noch laat uw harte ooit iets met deze hebben te doen. Neem u voor den ganschen drom in acht, maar bovenal voor de blonde bekoorlijkheid der kamenier.....'

Bestevaêr van een baljuw! zoo uw jongen tot zoo verre las, de uitvoerige beschrijving der aanslagen van de Abigaïl hadt ge kunnen sparen; wat John u aandoe, die schande niet. Hooger blijft zijn blik gerigt, - de uitdrukking is wel wat sterk, - dagen, weken lang vergenoegt het hem de kijkers bloode naar Lady Emma op te slaan, en blooder nog voor zich te zien, als haar glimlachjen hem heeft gezaligd. De droom is zoet, maar als alle droomen heeft hij een einde. Wanneer, - we waarderen die proeve eener schets van den herfst, - wanneer de mistige morgenstond van koel allengs koud is geworden; wanneer de dag krimpt en de roode bladeren losjens aan de kersenboomen hangen; als de dauw niet meer van het gras schijnt te wijken; als de wouden ruischen van den storm en de vloeden zwellen van den regen; zoodra alle groen verdwenen is, uitgezonderd het zwaarmoedige van pijn en den, en der natuur geen tooisel overblijft dan de donkere hulst met zijne roode beziën en het bonte mos zich over het steengruis uitbreidende, maakt het gezin zich gereed naar de stad te keeren en grijpt John moed voor den beslissenden stap. Moed, zeiden we; mag het moed heeten? Smeekend blikt hij Emma aan, een omzien maar, en weêr slaat hij de oogen neêr, maar in dat omzien heeft hij heel zijne ellende gepeild. 'Vermetele! ik beklaag u, neen, ik veracht u!' de dichter leest nog veel meer in dien blik, uit vreeze, gelooven wij, dat zijne lezers anders de verguizing niet volkomen begrijpen zouden, maar voor u, vertrouwen we, volstaan de bliksemstralen. Hoe de arme John nog een lange wijle, in ieder opzigt uitgestelde hoop, die het harte krenkt, ter prooi bleef; hoe hij zijne vermetelheid met een vroegen dood boette, welk een zee van jammer bescherming voor groote geniën, neen, voor dichters van wat minderen rang, - het zou even weinig juist zijn, vreezen we, - voor vernuften van John's gehalte heeten mag, leze dat wie er lust toe gevoelt in de vertelling zelve, welke wij slechts op-

sloegen om te doen zien, of uit die waarheid en dichting ons den toestand van George Crabbe op Belvoir-Castle helder wilde worden. Er valt, wij weêrspreken zijnen biograaf niet, er valt verlerlei in te waarderen; maar wat wij geloofden het regt te hebben daarin te zoeken, het blijk, dat hij zijne hooge, zijne heilige roeping allengs beter begreep, dat het doel zijner dichterlijke gaven hem duidelijker werd, wat dunkt u?

Onzen lezers zelven het antwoord op die vraag overlatende, bepalen wij ons tot de verzekering, dat er bewijzen zijn bij te brengen, hoe weinig hij zijn dichtstuk: H e t D o r p j e n vergat; hoe allerijverigst hij er aan arbeidde. Wilt ge weten, welke de genoegelijkste uren bleken, door hem op het kasteel doorgebragt? Uit beleefdheid zou hij u verzekerd hebben, dat het die waren, waarin hij met den Hertog uitreed, en op een afgelegen plek in het bosch, in den schemerschijn eener lange laan, met dezen over de letterkunde koutte, en Rutlands oordeel hoorde over het tooneel van dien tijd, waarin hij belang begon te stellen; of, op zijne beurt het gesprek den toon gevend, Pope aanhaalde, en het zou niet louter beleefdheid, het zou ook ten deele waar zijn geweest. Die uren echter, welke bij geene andere vielen te vergelijken, zij kwamen slechts met de stilte van den avond of van den nacht; met de hand op het harte, het waren oogenblikken van volkomen eenzaamheid, de wake waarin hij de beste verzen uit zijn handschrift voor zich zelven op- en overzegde en zich verbeeldde hoe het publiek die genieten zou, waarin hij er nieuwe regelen bijvoegde en die verbeterde, gij zoudt gemeend hebben tot vervelens toe. George Crabbe dacht er anders over, en in dat opzigt had hij voorzeker gelijk; waarover hij ook nog langer in onzekerheid verkeeren mogt, de aard van zijn talent was hem in die afzondering klaar geworden. Het schitterende was zoo min zijne zaak als het sierlijke; zoo hij verbeelding bezat, hare wieken droegen noch verre, noch hoog; slag had hij slechts voor iets korts, dat tevens iets kernigs moest zijn, als het hem zou voldoen en op de menigte indruk maken; dichterlijk wilde hij zijn, maar te gelijk duidelijk; het was niet zeer zwaar op zijn standpunt, bij het onderwerp vooral door hem gekozen. Voort en over schreef hij, en nog eens over, uren, nachten lang; eindelijk, eindelijk was het af! Hoe verlangen naar Londen hem verteerde; daar alleen viel de proef te nemen, of hij was geslaagd; dáár was zijn geest in gedachte; wie voerde er hem werkelijk heen?

Op welk een harden toets het lot zijn geduld ook stelde, gij zult gelukkiger zijn; had hij tot den laatsten herfst te wachten, wij nemen hem in den zomer van 1782 mede, en verplaatsen ons niet in eene bekende woning in Londen zelf, maar op een buiten, in de buurt der hoofdstad, op Richmond-Hill, bij Sir Joshua Reynolds. Wij willen u getuige doen zijn eener ontmoeting aan den disch van dezen, welke een voortreffelijk biographist onzer dagen niet beneden zich heeft geacht, uitvoerig te beschrijven; wat tracht gij ons over te halen, terwijl de kunstenaar van huis is, een blik in zijne schilderkamer te werpen, dat vorstelijk verblijf, waarin zoo velerlei weelde den zitter eene hooge gedachte inboezemde van den man, die zich verledigde hem te vereeuwigen, waarin de meester door honderderlei middelen voor zijne studiën werd gestemd? Het is den bedienden niet vergund iemand binnen te laten als de heer des huizes afwezig is; Sir Joshua zou er een bordjen voor hebben doen hangen: ‘de toegang is verboden,’ zoo hij zijne knechts omkoopbaar had geacht; om ‘verboden toegang’ te laten schilderen, dacht hij te juist. Hoe, gij hebt er een sovereign, gij hebt er het zelfverwijt eener onkieschheid, eener onzedelijkheid voor over, en sluipt toch binnen! de goêlijke man zou grimmig zien zoo hij het wist; hij gelooft, dat, eens op dergelijke wijze toegelaten, de nijd zijne verwen heeft vervalscht. Daarvoor is ten minste met ons geen gevaar; gij staart op den ezel slechts dat doek aan, voor Catharina van Rusland bestemd; hoe, welk onderwerp is er nu op omgetrokken, het derde of het vierde, wat schemert ons uit de doodsverf te gemoet? Sir Joshua is, als alle groote schilders zouden wij hebben gezegd, zoo wij ooit onze hollandsche konden vergeten, Sir Joshua is hoveling van nature; er moet eene hulde schuilen in het sujet door hem voor de Beheerscheresse aller Russen gekozen; wat stelt dit voor? Zijne laatste gedachte was Koningin Elizabeth te schilderen, het kamp te Tilbury bezoekende, in de dagen toen Engeland door Spanje met een inval werd bedreigd; de eene groote vrouw zou de andere hebben begroet; maar dat is uitgewischt; spotters hebben van de Virgin-Queen gerept; indien er eens eene tegenstelling in werd gezien! Voor de fiere gestalte der beroemde Bess is een jongsken op het doek gebragt; een kind, maar dat meer kracht verraadt dan eenig man ooit aan den dag zal leggen; een kind, dat met slangen worstelt, dat die overwint, de jeugd van Hercules! O vleijend penseel, hetwelk de zwarigheden afschaduwt, verknocht aan

hare pogingen, om haar ruw volk te beschaven, om zijne wilde togten te breidelen en te verstikken; dat tevens voorspelt, hoe zij in de worsteling met deze de zege weg zal dragen; dat eene toekomst aankondigt, waarop de vorstinne trotsch mag zijn! Ondeugende indringer! hebt ge toch den wil van de reis gehad, we zullen genadiger zijn dan gij het verdiendet; we zullen u den togt door het woelige Londen sparen; we halen het geriefelijk rijtuig van dien kunstenaar in, wiens talent volstaat, om hem op welken voet hij verkieze te doen leven; tot drie malen toe heeft hij den prijs, door hem voor een portret geëischt, verhoogd; het is of er te meer zitters komen, hoe meer guinjes het kost. Daar staat het schilderachtig tweespan stil voor de villa, die een loffelijk getuigenis aflegt van den smaak des eigenaars; daar staat het, slechts door sterke hand in zijne vaart bedwongen, onvermoeid, ongeduldig, maar toch stil. Hoe heuschelijk weert Sir Joshua den arm des knechts af, die hem bij het uitstappen steunen wil; alleen wie hem omringen schijnen er nog heugenis van te hebben, dat hij in dit voorjaar een ligten aanval van beroerte gevoelde; hij zelf vindt zich volkomen hersteld. En inderdaad, de bleekte, die overbleef, is op dit oogenblik geweken, dank der zachte beweging, der milde morgenlucht, der zoete zomerzonnestralen. Al zijn we midden in Junij, al heeft hij, zoolang de zittingen van het Parlement duren, overvloed van zitters, een enkelen dag buiten te zijn is hem behoefte; zou hij zich die weelde niet weten te verschaffen? Laat er om morren wie wil, slechts Sir Joshua weet, hoe goed het hem doet, bijwijle die schitterende wereld om hem heen af te wisselen met de rust van dit liefelijk landschap; hoe hij er zich in vermeidt, die galerij van allerlei hartstogten moede, hem door de aangezigten van hooggeborenen en hooggeplaatsten om strijd aangeboden, haar moede, onuitsprekelijk moê, eens verrast te worden door een gelaat, dat gulgaauw lacht. Welk een genot, in vrije uren als deze die vrolijkheid gade te slaan, Londen zoo vreemd, kinderen spelende in den schoot der natuur, rozen in den knop. Onlangs heeft hem een aardbeziënmeisje verrukt; het kind bood hem geurige, in het veld gewassene, eerstelingen des zomers aan, - met hoeveel grooter belangstelling beschouwde hij die in geenerlei broeikast gekweekte dochter des volks, dan hare in de vrije lucht ontloken voortbrengselen des velds, - opgeruimd ondanks hare armoê! De kunstwereld waardeert het doek, waarop hij haar weêrgaf, maar verbaast er zich

over, dat hij er zich niet mede vergenoegde de halve haveloosheid, waarin zij voor hem stond, in wat men bevallige wanorde gelieft te noemen om te scheppen; dat hij haar een tulband om de frissche slapen wond, en borst en schouders met strikken opsierde. Gissing bij gissing wordt geopperd en bestreden, alsof zijn uitstapjen in ons vaderland niet de waarschijnlijkste ter hand gaf; hij heeft gezien hoe grillig Rembrand stoffeerde, en niet ten onregte het geniale dier grillen bewonderd. Er schuilt een spel - maar wij houden eene alleenspraak; om uw onbescheid van straks goed te maken, zijt ge hoffelijk het rijtuig genaderd, of het u vergund mogt zijn der beide dames, welke Sir Joshua op zijn uitstapjen vergezelden, de hand te biên. En toch komt gij te laat; de man van jaren, die zich de vierde plaats achter de vurige rossen bedeeld zag, is u voor. ‘Wie zijn ze?’ fluistert ge, en wat de eene betreft, uwe nieuwsgierigheid valt ligt te bevredigen; zij heet Miss Palmer; zij is een der nichtjens van den gelukkigen oudvrijer, onzen kunstenaar, die beurtelings eene zuster of een nichtjen heeft om zijne woning al dat geriefelijke, gezellige, genoeglijke te verzekeren, door der schepping meesterstuk in iederen kring om zich heen verspreid. ‘En de andere?’ Zoo zij eens de benijdenswaardige ware, wier blanke en zachte hand de dichtkunst dier dagen den tooverstaf des romans heeft toevertrouwd? ‘Hoe?’ houdt ge naauwelijks in; maar, schoon hare oogen geestdrift noch gloed verraden, schoon er bijwijle geen schalkte, maar spotzucht in tintelt, alledaagsch is zij niet!

‘Alledaagsch is zij niet,’ herhaalt ge, en het is ons als voegdet gij er bij: schrale aanbeveling voor de jeugdige erfgename des troons van grooter gebied dan eenig koning- ofkeizerrijk! ‘Alledaagsch is zij niet,’ hooren wij nog eens op den toon der verbazing, en stemmen het u toe, dat het luttel zegt voor haar, die de slanke vingeren durft uitstrekken naar den schepter in Groot-Brittanje bij beurte gezwaaid door een viertal vernuften, der wereld lief dewijl ze haar het vooroordeel leerden overwinnen, tegen den smijdigsten vorm der poëzij gekoesterd, dewijl ze voor oud en jong en voor arm en rijk in den roman eene onuitputtelijke bron van geneugt deden ontspringen! Alledaagsch is zij niet, wat wilt ge, zoo de waarheid haar geen hoogeren lof gunt? wanneer wij haar vergelijken met de beide eerste groote mededingers naar den lauwer dier dichtsoort - met den snuggeren, wereldwijzen uitgever, die een halve eeuw boeken verkocht, eer

het hem inviel de zeden zijns volks te verbeteren door zijne P a m e l a , die ons den zedemeester zelven zoo zonderling doet voorkomen, maar des ondanks later de schepper van C l a r i s s e H a r l o w e werd, en met den even levenslustigen als ridderlijken afstammeling uit het Huis der Habsburgs, die ten grave daalde, eer hij volle vijftig jaren telde, doch lang genoeg had geleefd, daar hij ons in T o m J o n e s een meesterstuk naliet, dat langer duren zal dan het paleis van het Escuriaal en Oostenrijks keizerlijke adelaar, - de lofspraak is Gibbon's. O het lijdt geen twijfel, dat, zoo zij de tijdgenoote van die beiden was geweest, Richardson en Fielding, die ge, hopen wij, hebt herkend, ieder van deze harer op zijne wijze zou hebben gevierd; de eerste zou haar tal van briefjens hebben geschreven, vol lof en vol lessen; de laatste zou haar hoffelijk hebben bejegend, of hij haar minnaar ware, dewijl zij de droeve dertig over was; maar.... de onverbiddelijke kritiek weet van geen plooijen: alledaagsch was zij niet. Frances Burney, want deze was dien dag de gast van Sir Joshua Reynolds, deze was de romancière die wij u hebben voor te stellen, - Frances Burney mag geene aanspraak maken in éénen adem te worden genoemd met de beide groote meesters u vlugtig voor den geest herroepen, mag het even weinig doen met de twee, vergun ons te zeggen, latere, want mindere zou onregtvaardig zijn, die gij in gedachte tegenover hen plaatst, Tobias Smollet en Laurence Sterne. Twee lustrums nog, en het zal eene eeuw geleden zijn, dat de aarde in haren moederschoot het overblijfsel van den een als van den ander ontving, dat beide ruste vonden, de kloeke Schot, wiens schelmsche glimlach zoo vaak zijne moeder verrukte, en die toch zoo zwaarmoedig in den vreemde omdoolde en stierf; de schrale Ier, die zijn gevoel ten speelbal gaf aan zijnen geest, en verre van vrouw en kind in de armen eener pleegzuster verscheidde, - twintig jaren zijn nog niet verstreken, sedert Frances Burney begraven werd, wie der drie is vast vergeten, wie der drie leeft nog, niet alleen op de lippen der letterkundigen, neen, ook vooral in het hoofd, in het harte des volks? Als de dunne draad van Yorick's wel wat aprilachtig leven gerekt ware geworden tot de vermaking van Smelfungus in het licht verscheen, een traan van den schrijver van T r i s t r a m S h a n d y op de bladen van H u m p h r e y C l i n t e r gevallen, had de veete tusschen beide verzoend; het nageslacht waardeert, ondanks al zijne verscheidenheid, beider humor, maar wie onzer, die in zijne jeugd E v e l i n e , of de geschiedenis eener

Engelsche Juffer las, leest die nog over, of stemt, zoo hij het doet, niet in met het vonnis, dat Frances Burney een der eerste novellisten was, die eene verlagende populariteit verwierven, door schimp en smaad uit te stooten over de zeden en gebruiken van dien burgerlijken kring, waarin hunne vaders en hunne moeders, als zij zelven werden geboren en opgevoed?

O tijdgenooten! wat zegt uw oordeel!

'E v e l i n a , of de geschiedenis hoe eene jonge jufvrouw der wereld werd ingeleid,' zoo heette het boek in het oorspronkelijke, was uitgegeven zonder naam van auteur; Frances Burney wenschte, als zij niet slagen mogt, er door niemand voor te worden aangezien; Fanny wilde, ook als zij lezers vond, geen blaauwkous wezen. Vergeefsche voorzigtigheid, vruchteloos pogen hare bestemming te ontgaan. Evelina verscheen in het licht en werd toegejuicht, toegejuicht boven mate; viel het van haar te vergen dat zij zwijgen zou, dat zij het haren bloedverwanten, dat zij het haren vader vooral zou verhelen, dat zij den stouten stap had gewaagd een boek te schrijven, een boek, dat aller bewondering wegdroeg? De goede, gelukkige Dr. Burney was in de wolken; hij won er bij de wereld een aanzien door, dat zijn leven lang les geven in de muzijk hem niet had verworven; zijne proeve eener G e s c h i e d e n i s v a n d e T o o n k u n s t mogt hem den doctorstitel hebben bezorgd, de vader der schrijfster van Evelina te zijn, dat was eerst eene aanbeveling. Wie die het niet prees? Henry Crisp, zijn trouwe vriend, een uitstekend treurspelgenie van dien tijd, kon het Fanny haast niet ten goede houden, dat zij had nagelaten hem te raadplegen; Samuël Johnson, die bijwijle bij Doctor Burney thee dronk, en wien Frances vroeger naauwelijks een woord had durven tocspreken, 'tenzij ze hem een negentiende of twintigste kopjen aanbood,' hij verklaarde dat Richardson niet op zijn gemak zou zijn geweest, als hij de uitgave van dat boek had beleefd. En kleine Fanny zelve? Wie durft er haar hard over vallen, zoo zij er zich een beetjen op liet voorstaan, zij die zoo lang voor de domste harer zusteren was aangezien; zij, die onder den staf harer stiefmoeder had gezucht, die haar over het eeuwig schrijven zooveel verwijten deed, tot zij alle vroegere opstellen verscheurde? Wel verre er van dat haar triomf zich binnen enge grenzen zou hebben beperkt, was het boek niet enkel in Londen, was het weldra op het land evenzeer aan de orde van den dag, Mackenzie en Beckford, de romancier die haar voorafging en

de romancier die haar volgde, zij werden meest en slechts door de letterkundigen gewaardeerd, Frances zag zich alom en door allen gehuldigd; het was vier jaren geleden dat E v e l i n a het licht zag en Evelina l i e p nog; de wereld verbeidde met ongeduld haar tweede werk! Sir Joshua Reynolds had beloofd haar met Burke in kennis te brengen; de gastheer had haar in vertrouwen medegedeeld, dat deze een ganschen nacht was opgebleven om haar roman uit te lezen. Die goede Edmund! - maar vooral, die gelukkige Fanny!

Macknight heeft er zich in verlustigd, een tafereel dier ontmoeting te schilderen; hem lachte de gedachte aan, Edmund Burke op te voeren, in den korten zonneschijn der zege van zijne partij, in de dagen van Lord Rockingham's bewind, hem te doen zien, zegevierend op staatkundig gebied, huldebrengend op dat der letteren. Wie lust heeft, sla het werk op, en zie wat wij overnemen; de verscheidenheid van doel der beide opstellen, zal het hem duidelijk doen worden, waarom wij slechts ten deele navolgden, waarom wij veel wijzigden en meer nog aanvulden. Welk een arbeid, zegt men, louter om het genoegen te hebben oordeel te vellen! Neen, om elk het zijne te laten en te geven, vrienden!

Sir Joshua, zegt Mackwight, Sir Joshua en zijne gasten keerden, na eene wandeling over zijn buiten, in de huizinge weêr - hij verklaarde aan Miss Burney, hoe zeer hij begon te vreezen, dat drokke bezigheden Burke zouden beletten te komen. Daar stond zij met Reynolds aan het venster der zaal, tot ontvangst der genoodigden bestemd, het heerlijk uitzigt te bewonderen, dat zich in de laagte aan hunne voeten verbreedde, en open gingen de deuren achter hen: een groot gezelschap stoof onaangediend binnen, en naderde den gastheer met al de gemeenzaamheid van vrienden, die van een gul onthaal gewis zich volkomen te huis gevoelden. Eene der binnentredenden, eene vrouw door Sir Joshua dadelijk even eerbiedig als hartelijk begroet, herkent gij; het is Mevrouw Burke. Even rustig als innemend, maakte Jane Mary dadelijk een gunstigen indruk op de schrijfster; Fanny las in die zachte oogen een gevoel, dat zij benijdde. Den jongen Richard Burke, hem had zij vroeger in de stad meermalen ontmoet; hij dweepte met E v e l i n a ; wie verwondert er zich over, dat hij onafscheidelijk van haar was als hare schaduw? Er was nog een heer mede binnengekomen, een klein dik manneke, dat blijkbaar moeite deed, om zich keurig uit te drukken, en dat zich boog zoo goed het gaan wilde,

toen hij Miss Burney werd voorgesteld als Mr. Gibbon. De ondeugende schrijfster, ze stelde hem in gedachte over tegen den langen, schralen slungel, dien papa Johnson - hij stond daar in den hoek met haren vader te grommen, - haar straks als zijnen vriend had aanbevolen, den eerwaarden Mr. Crabbe. Hoe vernuftig zij was, den ganschen omvang der tegenstelling overzag zij zoo min, als zij al het onvergelijkbare van beide vermoedde. Een spotziek glimlachjen speelde echter maar een oogenblik om hare lippen, want onder nog eenige genoodigden, die zich met Miss Palmer bezig hielden, werd zij den man gewaar, die met Mevrouw Burke was binnengekomen, die haar nog niet was voorgesteld, h i j moest het zijn! Zoo edel eene houding, zoo fier een voorkomen, die blik, allen die hem naderden door vriendelijkheid en bezieling verrukkend, wien anders konden zij toebehooren, dan den Onbekende, dien zij zoozeer verlangde zien, dan Edmund Burke?

Er bleef geen twijfel aan over, toen hij Crabbe de hand drukte, of zij gemeenzame vrienden waren; toen hij dien bij Jane Marie bragt, hem beknorrende; maar daar ging de deur weêr open, en de hofmeester des gastheers waarschuwde dezen, dat de disch gereed was. Hoe de man, dien zij voor Burke hield, zich beijverde Sir Joshua zijn arm aan te bieden, bij het afgaan van den trap die naar de eetzaal leidde, - wat zou zij er niet voor hebben gegeven, zoo zij, in plaats van de woorden, die Gibbon hoffelijk tot haar rigtte, had kunnen verstaan wat Burke in den hoorn des kunstenaars fluisterde? Een oogenblik geduld en zij zou het weten.

Reynolds had zich aan het boveneinde van den disch neêrgezet. ‘Miss Burney!’ vroeg hij, ‘wilt ge naast mij plaats nemen? Dan zal Mr. Burke aan uw andere zijde zitten.’

‘Neen, neen!’ viel de slanke, mooije, geleerde, scherpe Miss Shipley, de dochter van den Bisschop van St. Asaph in, ‘dat mag ik niet toestaan. Mr. Burke moet naast mij zitten, ik doe geen afstand van hem. Kom dan toch, Mr. Burke! en zet u rustig bij mij neêr.’

Burke haastte zich, glimlagchende aan het bevel te gehoorzamen. Heuschelijk merkte Sir Joshua op:

‘Ik stelde het slechts voor, om met Mr. Burke mijn pais te maken; onder het naar binnengaan heeft hij niets gedaan dan mij beknorren, dat ik hem niet aan Miss Burney had voorge-

steld. Vergun mij,' en de gastheer wendde zich tot Frances, 'dat ik het dan nu doe. Mr. Burke - Miss Burney.'

Crabbe - we weten waarlijk niet waar hij geplaatst was - Crabbe vond dat beide, half oprijzende en zich buigende, een vrij gek figuur maakten.

'Ik heb mij bij Sir Joshua er over beklaagd,' zeî Burke, 'dat hij mij zoo geheel aan mijn eigen scherpzinnigheid overliet, die mij echter hier niet bedroog.'

Miss Burney - wij wenschten dat Macknight gezegd had: Miss Burney bloosde, - hij getuigt slechts: Miss Burney was natuurlijk gestreeld, maar als altijd, ietwat schuw, en het groote woord moet er uit, pimpelmeezig. Intusschen, hare gedenkschriften zijn daar, ten bewijze, dat zij goed wist te luisteren. Al de lof, door Johnson aan Edmund Burke, als ongeëvenaard spreker, ook in het dagelijksch verkeer aan een vriendendisch bedeeld, wordt bevestigd door de aanteekeningen, welke zij van dien middag bewaarde. Het zegt weinig, dat hij hare verwachtingen overtrof; het zegt meer, dat hij voor het minst voorbeeldeloos gelukkig was in de keuze der onderwerpen, door hem voor die gasten aangeroerd; door hem, zonder dat hij het weten kon, voor de nakomelingschap besproken. 'Burke,' zegt zijn biographist, 'had toen zijn toppunt bereikt, zoowel in gezondheid als in staatkundige vermaardheid; hij was schier in iederen zin geslaagd, en toch kon niets heuscher wezen dan zijn toon, niets innemender dan de welwillendheid, die het zijn eenige wensch scheen te zijn, lucht te geven en algemeen te doen worden. Nu eens waagde hij eene openhartige bekentenis, welke allen, die weten welk antagonismus er tusschen hem en Chatham heerschten, ligt kunnen waarderen. Het karakter van den grooten Graaf,' zeide hij, 'was het eenig onderwerp, waarover hij niet even rondborstig in het Huis der Gemeenten sprak, als aan zijne eigen tafel; maar schoon hij er verre van was in te stemmen met de geestdrift des volks voor den grooten patriot, hij beproefde het niet hun geestdrift te keer te gaan.' Dan weder zwaaide hij den grootsten lof toe aan Chatham's lievelingszoon, den jongen William Pitt, 'niet slechts met de zeldzaamste begaafdheden bedeeld, maar bovendien door de natuur begunstigd met een oordeel, dat anderen slechts door ondervinding verkrijgen. Ofschoon oordeelsgave,' voegde hij er bij, 'in de jeugd niet zoo zeldzaam is als men gemeenlijk gelooft, heb ik opgemerkt, dat zij, die haar niet vroeg bezitten, de hagchelijke kans loopen, haar laat te missen.'

Als Johnson iets anders dan water had gedronken, hij zou den beker hebben gevuld en geledigd, bij die hulde den jongen tory door zijnen tegenstander gebragt. Of de opmerking over het oordeel in de jeugd, den geschiedschrijver van D e n O n d e r g a n g v a n h e t R o m e i n s c h e R i j k smaakte, wie, die het ons zeggen zal?

Een oogenblik stilte, die afgebroken werd door eene mededeeling van Miss Shipley: zij was er trotsch op, luttel dagen geleden een brief van Dr. Franklin te hebben ontvangen. Burke's hoofd was even warm als zijn harte; hij greep gretig die gelegenheid aan, uit te weiden over de wetenschappelijke bekwaamheid, staatkundige kennis en vrijzinnige gevoelens van den Amerikaanschen wijsgeer, en maakte ten slotte de opmerking, hoe weinig de bevoorregten zijn, die, als Franklin, alle zielsvermogens tot in zeer gevorderden leeftijd in volle kracht behouden. Om zich grijpende op het gebied der historie, schoot hem het karakter te binnen van dien beroemden regent van Castilië, den tachtigjarigen Minister uit den vroegsten tijd van Karel de Vijfde's regering, van wien Robertson zoo onbewust sarcastisch heeft opgemerkt, hoe van al de eerste Ministers, in de geschiedenis vermeld, hij de eenige is geweest, die door zijne tijdgenooten als een heilige werd vereerd. Burke bleek even geestdriftig met Ximenes ingenomen, als weleer de Castilianen het waren. ‘Wat wilt ge meer?’ besloot hij, ‘voor mij grenst die man aan het volmaakte!’

Er speelde iets ironisch om Gibbon's lippen, en hadt ge de beweging zijner vlugge vingeren gevolgd, ge zoudt gezien hebben, dat zij op den disch het woordeke: Mooren, omtrokken; maar wie er aan dacht zich met den spreker te meten, niet hij. Het is geene opmerking intusschen van Miss Burney, - louter gehoor voor Burke's tafereel van het leven des Kardinaals, was zij te moede als leerde zij nu eerst wat luisteren heeten mogt. ‘Ik zag, ik hoorde Burke,’ zegt zij, ‘en zag en hoorde slechts hem.’ Eensklaps echter, als ware hij overweldigd geworden door zijne eigene bewondering, hield de spreker op; hij was veel te ernstig geweest voor het nageregt; daar strekte hij de hand uit naar eene schaal met vruchten, en diende er zich van. Het gesprek werd weder algemeen; de gastheer deed Dr. Burney zijn besten claret inschenken; Richard Burke trachtte van Crabbe te vernemen, of de Hertog van Rutland veel voor wedrennen over had; Miss Palmer koutte goêlijk met den grijzen Johnson; maar Edmund, die de oogen van Frances nog altijd op hem ge-

vestigd zag, of zij verlangde dat hij voort zou gaan, besloot opgeruimd:

‘Geene verbeelding, zelfs niet de verbeelding van Miss Burney, zou in staat zijn geweest een zoo buitengewoon karakter als dat van den Kardinaal Ximenes te bedenken; iedere veder, zelfs de veder van Miss Burney, zal te kort schieten om het regt te doen.’

Onze letterkunde is een R u s t u u r rijk, dat de bedreiging des grooten mans beschaamt; maar de geest, die dat tafereel ontwierp en uitvoerde, is ook met anderen zin voor het verhevene bedeeld, dan de zoete Fanny.

De maaltijd was afgeloopen; men ging buiten zitten onder den lommer van het geboomte, of wandelde naar de grot aan de overzij der villa, en verlustigde zich in de kronkelingen van de Theems door het liefelijk landschap, of sloeg het verschiet gâ door de neigende zonne verguld. Lang echter leed het niet, of de warande der woning zag den drom van gasten weder bijeen, en Burke, niet volkomen over zich zelven tevreden, daar hij aan den disch schier alleen het gesprek had beheerscht, wilde dat Crabbe zijne heurt zou hebben. ‘Geef ons een fragment uit het D o r p j e n , George!’

Honderdmalen misschien zijt gij getuige geweest van den strijd tusschen tweëerlei ijdelheid in hetzelfde gemoed: de ijdelheid die gaarne schitteren zou, de ijdelheid die vreest niet te zullen slagen; wij sparen u daarom George's verontschuldigingen. ‘Hij had het handschrift’ natuurlijk ‘niet bij zich.’

‘En daarom vroeg ik maar fragmenten.’

Burke bleek schier van den gilde; er was geen ontkomen aan.

Uit het hoofd zeî Crabbe den aanhef op:

> Het leven van den landman, al d'ellend',
> Waar oud en jong in 't dorp zoo noode aan went,
> Het loon van d'arbeid en wat overschiet
> Als 't stramme lijf het zware werk verbiedt,
> Der armen lijden geeft mijn zang u weêr;
> Vermag de deernis van de Zangster meer?

Het waren maar zes verzen, doch zij hadden volstaan om hem gehoor te verwerven; van winnen kon nog geen sprake zijn. Er volgden een dertigtal regelen, welke hij niet verzwijgen mogt; Johnson had in deze, toen hem het handschrift ter

beoordeeling was toevertrouwd geworden, zes verzen gewijzigd. Het bleef voor beider biographen bewaard over deze dienst te kibbelen, de zaak verdient geen beter woord; Boswell meet de bewezen hulp breed uit; Crabbe, de zoon, loochent haar niet, maar takelt af; George erkende haar dankbaar, ook die voordragende. Welke waren het? zij schuilen in de groote woorden, in de namen der oudheid ontleend, der verdediging van zijn onderwerp ingelascht. Een pleit in dicht, voor de stoffe die de zanger zich koos, verraadt zoo veel overleg, maar ook zoo weinig bezieling, dat wij er liever een vlugtig verslag van geven. Voorbij zijn de dagen, zoo begint hij, die den velddichter den grond zijner geboorte hoorden prijzen, waar vindt ge langer herders, die in beurtzangen de schoonheid van hun land of hunne liefste verheffen? En echter spannen wij nog altijd voor deze de teedere snaren; nog klagen in onze zangen de Corydon's, en herdersknapen kweelen van het leed der liefde.

> Het eenig wee, ach! nooit door hen gevoeld!

Een zacht hoofdschudden van Sir Joshua ontging Burke bij dezen regel niet.

Al moge het Tityrus, voer de dichter voort, aan de oevers van den Mincio, onder Caesar's gezegend bestuur, te moede zijn geweest, of de gouden eeuw weder aanlichtte, geeft dit vervelenden dichters het regt den vleijenden droom te rekken, werktuigelijke weêrgalmen van den zang der Mantuaansche zwaan? Wie veroorlooft ons waarheid en natuur den rug toe te keeren, om den weg in te slaan, waarop niet de verbeelding, waarop Virgilius ons leidt?

Vindt het van Johnson niet vreemd, dat hij George geen dank zeide voor het overnemen zijner geheele verbetering; hij was grooter hulde gewend, en hij had hem immers doen weten, dat zoo die regelen, met roode inkt geschreven, hem niet gevielen, een natte spons die weg kon wisschen?

Helaas! de muzen zingen van gelukkige landlieden, - zoo wordt het pleidooi voortgezet, - dewijl zij nooit hun leven gâsloegen, nooit hun leed zagen; maar onze boeren hebben geen schalmeijen meer, zij hijgen achter den ploeg; wie hunner heeft tijd om lettergrepen te tellen en rijmen te bedenken? Waarheid is dien liederen vreemd, maar daarentegen, - de verweerder wordt aanvaller - hoe gemakkelijk zijn ze te dichten! Elk beginner

droomt zich een herder te zijn; eene herderin heeft hij maar voor het kiezen, en wat het tooneel betreft, het voorschrift is gereed, alles moet er even lief uitzien als zij. Gereedelijk wil ik toegeven - de overgang brengt ons weêr in den toon der verontschuldiging - dat een golvend graanveld, dat eene kudde schapen, iets bekoorlijks hebben voor den landbouwer of den veehoeder; maar als ik op zulk een lief tooneel den armen daglooner gewaar worde op dien grond geboren, en er getuige van ben, hoe de middagzon hare zengende stralen op de naakte kruinen en vochtige slapen schiet; als ik de zwakken van kracht en zieken van harte hun lot hoor verwenschen, schoon zij toch voortwerken, mag ik dan achter wat dichterlijk klatergoud hun wezenlijk wee verhelen?

Neen, - en met meer kracht opzeggende, werd Crabbe wat hij nog niet geweest was, werd hij warm. Aldborough lag voor hem, - door het lot op eene grimmige kust geworpen, even arm aan lommerrijke boschijens als aan lagchende dalen; waar andere zorgen dan die, waarvan de Muze droomt, het hart verteren, en andere herders, dan die zij schept, met gade en kroost dag aan dag zwoegend doorbrengen, schilder ik de stulp zoo als de waarheid haar zou afbeelden, zoo als dichters het niet willen doen. Gij armen! - waartoe, vragen wij, die vergoêlijking? de realist was volkomen in zijn regt, ook zonder deze tirade, - gij, arme! zult er u niet over beklagen, als deden de letteren u smaad aan; de zoetste zang wordt voor u vergeefs gekweeld; gekromd door den arbeid in het zweet uws aanschijns, of gebogen door het wigt van den last der jaren, zijt ge vereelt voor het gevlei des rijms. Geen dichter, die uwen nood kan stillen, als ge gebrek lijdt; wat zou het baten, of hij myrthen wond om uw vervallen kluis? Welker aardige vertelling is het gegeven, uw algemeen weê te doen vergeten; wat vermag het geestigst vernuft tegen uw taai verdriet?

> Zie, waar de hei, met welkend kruid begroeid,
> De plaggen geeft, daar armoês haard van gloeit,
> Wordt ge in 't verschiet den schaamlen oogst gewaar
> Er 't heete zand onttroggeld, dun van air;
> Als waar' dat veld het onkruid toebeschikt,
> Is, trots het wiên, die rogge half verstikt;
> De distel breidt er steeklige armen uit
> En maakt der kleenen luchte plunje buit,

Het purpren blaauw van d'ossentong verkondt
Terzij des maankops er d'ondankbren grond,
Vast hooger dan de halmen van dat graan,
Verheffen zich der maluw wollen blaên;
De gele heemst benaauwt er 't jeugdig loof,
Of 't scheutjen wordt der wilde wikken roof!
Een wreede pracht, waarbij u 't harte ontzinkt,
Schoon 't rotsig oord van duizend verwen blinkt,
Een opschik, dien der veile deern gelijk,
Een wijl godesse en sinds vertrapt in 't slijk,
Wier droeve blik, al legde ze op 't gelaat
Ook roos en lelie, zielsverdriet verraadt,
En wier ellende, in welk een tooi gehuld,
Te sterker spreekt, te schittrender verguld.

Crabbe had zijn gehoor gewonnen, het was Miss Burney of zij huiverde; Sir Joshua, naast wien hij zich had neêrgezet, beweerde, dat hij de kust zag; Burke juichte toe. De vreeselijke tegenstelling van het liefelijk oord, waarin zij al de weelde van een zomeravond genoten, dat in de scheemring schier een paradijs scheen, met dat barre strand in zijne verzen, waarop behoefte vergeefs om bevrediging riep, maakte - in het oorspronkelijke altoos - diepen indruk. Al had Johnson het dichtstuk vroeger genoten, hij rees op en wenschte den jeugdigen dichter geluk.

‘Verder!’ riep Burke.

Crabbe herinnerde zich waarlijk niets - was het tact of vrees? Beide, gelooven wij; hij mogt niet onbescheiden zijn, en, was hij geslaagd in den greep van het oord, wie waarborgde hem, dat hier de groep van smokkelaars - ook al eene herinnering uit zijne jeugd - door hem in die streek opgevoerd, genade vinden zou? Wij wenschten, dat hij er zich mede had vergenoegd; wij hadden die schets te hooger gewaardeerd, als hij zijne inleiding had doorgestreken; als hij in de volgende verzen van de uitzonderingen geen regel had gemaakt. Het gezelschap echter hield aan: het Dichtstuk heette het D o r p j e n ; er moest gelegenheid zijn nog een ander fragment mede te deelen. Crabbe bezweek; met groote trekken gaf hij den gang van gedachten aan, welke hem er toe hadden gebragt, ook in gezegender streken, het lot van den daglooner, het lot van wie met werken den kost won, luttel beter te achten, dan de barste slavernij. Ge meent

misschien, zeide hij, dat gezondheid hun het gemis van weelde vergoedt? Sla hen gade, en ge zult bekennen, dat arbeid evenveel kwalen over hen brengt, als uitspattingen over u. En ten bewijze daagde een tengere teringzieke op, te fier om te bekennen, dat hij niet forsch genoeg gebouwd is, om zich van zijne taak te kwijten; hij werkt des ondanks; hij huwt zoo goed als een ander; welk een hondenleven leidt hij, krank, en op den koop toe nog gekweld door een knorrig wijf! Of gun hun gezondheid, - hier wordt de overdrijving ergerlijk, en Burke fronste het voorhoofd, al knikte Johnson goedkeurend toe, - nog is slechts leed hun lot, een schraal voedsel, dat gij, die hun eenvoud prijst, zelf niet zoudt willen proeven, en voor het gedroomde huiselijk heil, een ouden dag, verbitterd door het bewustzijn, dat men een last is geworden. ‘Om die gedachte uit te drukken, heb ik mij een grijsaard voorgesteld, die zich zelven overleeft.’

‘Verder,’ zeî Burke andermaal, maar thans uit kieschheid voor Johnson, dien een gesprek over dit onderwerp niet aangenaam kon wezen op zijnen gevorderden leeftijd, ‘liever een fragment, dan de beschouwingen, over wier juistheid zonder de verzen zelve niet valt te oordeelen.’

‘Het Werkhuis, zoo ge wilt?’ vroeg Crabbe.

Miss Burney, vreezen wij, wenschte zich mijlen verre; zij verzocht Richard om haren mantel; ‘het is wel niet kil,’ zeî ze, ‘maar -’

Haar gedienstige geest sloeg haar dien al om de smalle schouders.

Crabbe zeide op:

> O laatste leed! o schamel Armenhuis!
> 't Geknars dier deur, 't gekraak dier leemen kluis,
> Een vunzen lucht walmt u bij d'ingang toe,
> Nooit wordt er 't wiel het somber snorren moê!
> Dáár woont een jeugd van alle zorg misdeeld,
> Dáár ouders nooit door dankbaar kroost gestreeld,
> Daar, beeldtnis van beproeving of berouw,
> Bedrogen dochter en verlaten vrouw,
> Daar weêuw bij weêuw weeklagend op het stroo,
> Of ouden stok, meer dan de kindschheid bloô,
> En lamme en blinde en wie 'k 't gelukkigst acht
> In zulk een hel, krankzinnigheid die lacht.

‘Afgrijsselijk waar,’ kon Dr. Burney zich niet weêrhouden te zeggen; de man was gewoon in het rijk der toonen zoo zachtkens te worden voortgedragen, van liefelijkheid tot liefelijkheid.

Crabbe voer voort:

> Of andrer leed in 't onze troostrijk waar,
> Zoo huist hier ziekte en armoê bij elkaêr
> En huwt omhoog 't gejammer en gesteen,
> Der lijdren zich aan 't luid gekrijsch beneên.
> Hier overpeinst de ellende haar gelijk
> En 't menschlijk hart zoo luttel liefde rijk;
> De wetten die, ja, in den nood voorzien,
> Maar hulp uit dwang en niet uit deernis biên,
> Zoodat de gift haast naar iets bitters zweemt,
> En trotschheid tot in 't weldoen toe vervreemdt.

Crabbe zocht de goedkeuring dier gedachte in de oogen van Jane Mary, en vond er die; - met meer schalkheid dan men hem zou hebben toevertrouwd, wendde hij zich tot de jongere dames in den kring, toen hij aanhief:

> Zegt gij, die lijdt aan ingebeelde pijn
> Of zenuwen, die overprikkeld zijn,
> Die rust op dons en, huivrende in 't verschiet
> Uw slaven op uw wenken passen ziet,
> Uw arts verveelt, opdat hij door 't gesprek
> De naamlooze altijd nieuwe kwaal ontdekk',
> En 't zuchtende offer van uw dwaasheid zijt,
> Waarvan echt leed en dat alleen bevrijdt,
> Hoe zou 't u wezen, zoo ge in hunnen nood
> Veracht, verzuimd, vergeten de oogen sloot?
> Hoe legdet gij de laatste schreden af,
> Als walging u den weg wees naar het graf?

Miss Burney had wel twee mantels willen hebben, zoo wikkelde zij zich in, - George gevoelde zich geheel in zijne kracht:

> Dat doet ze in 't gindsche armzalige vertrek;
> Eén balk verdeelt der zoldring naauw bestek;
> Wat ruwe sparren hangen weêrzijds af

En dragen 't riet vast rottende tot draf,
't Verweerde dak waarin één doffe ruit,
Het daglicht wèl, den storm niet buitensluit!
Op haren mat, door stof van kleur beroofd,
Vlijt de arme hier 't van krankte duizlend hoofd,
Maar vindt geen hand die hem den heulsap volt,
Of de oogen afwischt, waar een traan in stolt.
Geen goeden vriend, wiens opgeruimd gemoed
De pijn verdrijft en ziekte lagchen doet!

Een zucht van Sir Joshua was des dichters loon; hoe groot was de belangstelling bij zijne krankte niet geweest!

Een luid geklop, als stoud het huis in brand!
De zoldring dreunt en weder galmt de wand,
En fluks verschijnt, bedrijvig, ingebeeld,
Vol trots en waan hij die voor arts hier speelt;
Zoo koel, of hij verstaald waar voor de smart,
Zoo rap, als had hij reeds te lang gemard,
Schouwt hij de lijders, die hij slaat met schrik,
Voor heelingszucht het noodlot in zijn blik.
Kwakzalverij, die hier volleerd zich toont,
Geen offer doodend voor zij 't heeft gehoond,
Wier moordnaarshand een traag bestuur beschermt
En u voorbijziend teederst zich ontfermt!

Zonderlinge betoovering, door deze poëzij uitgeoefend, er was niemand die toejuichte, en toch geen enkele die niet luisterde; allen gruwden van het tafereel, allen wilden het toch voltooid zien.

Verschenen wijl de buurt 't bezoek betaalt,
Verbergt hij niet hoe zeer een hart hem faalt,
In haast gespoed ter bank waar de arme op ligt,
Leest ge ongeduld in 't afgewend gezigt;
Daar raffelt hij de vragen naar den sleur
En is, al voor het antwoord, bij de deur!
De kranke, lang vertrouwd met smart en pijn,
Weet hoe vergeefs hier alle beê zou zijn.
Hij vraagt geen hulp van menschenmeêlij meer,
Zucht, zwijgt, en legt zich om te sterven neêr.

Crabbe spaart u geen enkelen droppel uit den bitteren beker.

> En echter voelt hij voor den langen nacht
> De vrome vrees waarom de boosheid lacht,
> En wenscht hij dat de leeraar 't onderzocht
> Of met gena zijn ziel zich vleijen mogt;
> De klagt vermurwt des wachters straf gemoed,
> In luid gegrom ter pastorij gespoed;
> En worden wij den heilgen man gewaar,
> Hij ‘rijk genoeg met veertig pond per jaar’?

Dr. Burney, Sir Joshua de grijze Samuël; ja Gibbon zelf, en Edmund Burke boven allen, voelen bij deze woorden een schok door de leden, en wij kennen er ten onzent, dien het er bij gaan zal als het hun ging, of zij uit den benaauwden dampkring van wie weet welk eng verblijf, eensklaps in de frissche lucht der schoone schepping werden overgebragt; een even eerbiedwaardig als levenslustig grijsaard vooral, in wiens harte Goldy's verzen, wij mogen zeggen als in het onze, leven. Het zoude echter van het groote publiek te veel gevergd zijn, zoo wij eischten, dat het dien trek, dat het de aanhalingsteekens zou begrijpen zonder de toelichting, dat dit vers aan Goldsmith's V e r l a t e n D o r p j e n , aan zijne schets van den met zoo weinig zoo vergenoegden leeraar van dezen, door Crabbe is ontleend! Om zich geheel te kunnen voorstellen, hoe hagchelijk een spel George waagde, volstaat de herinnering, tot welke persoonlijke tegenstelling hij de drie halsvrienden van den armen Oliver Johnson, Reynolds en Burke, uitlokte, naauwelijks. George Crabbe en dien welwillenden van harte, met God en menschen in vreê! - maar ook de poëtische antithese droeg tot den schok bij, en, trots het gevaar er den gang onzer voorstelling door te breken, noodigen wij u uit de hieronder medegedeelde vertaling in te zien, welke wij gaarne voor beter geven[1]; Goldsmith's gemoed toch was zoo kinder-

1 Een herder was 't, bemind bij heel de schaar,
Die, rijk genoeg met veertig pond per jaar,
Godzalig leefde, en aan zijn dorp verknocht,
Van plaats niet wisselde of te wisslen zocht; -
Wie gunst bejoeg, wie streefde naar gezag,
Hij vierde nooit den volkswaan van den dag,
Een hooger doel vervulde zijn gemoed,
Wie viel weêr op te beuren, was hem zoet!
Den zwervers bleek zijn gastvrij dak bekend,
't Vergrijp bestraffend, stilde hij de ellend.
Onze oude beedlaar met den witten baard
Ontschool den storm des winters aan zijn haard.
Slechts zelden werd de schooijer er gemist,
Wiens trots verdween toen 't goedjen was verkwist.
Maar: ‘blijf nog!’ klonk het d'ouden krijgsman toe,
't Vertellen nooit, hoe laat het zijn mogt, moê.
Hij, die van 't weêr geen weet had in zijn wond,
Wees ons zijn kruk hoe veeg 't geschapen stond!
Een schaamle stoet van gasten, maar waar 't hart
Des herders warm, meêwarig warm bij werd,
En die de deernis lazen in zijn oog,
Eer hij hun gaven en gebreken woog.

Oliver Goldsmith, H e t V e r l a t e n D o r p j e n .

lijk, dat slechts wie van nature bleef gevoelen als hij, in staat zou zijn hem volkomen regt te doen.

Het was maar een oogenblik, maar het moet voor Crabbe pijnlijk zijn geweest, - want al luisterde zijn publiek weêr, er bleven wimpers vocht, die ten leste eer de beleefdheid dan de bewondering afwischte.

Intusschen ging hij voort, - het was het antwoord op de vraag: of de leeraar bij de sponde van den veêge verscheen:

> Ach! neen, een herder dezen ongelijk,
> Heet hier zijn jeugd te wijden aan Gods rijk,
> Maar acht zijn taak, de onmeetlijke, verrigt,
> Doet op den dag des Heeren hij zijn pligt;
> Al de ov'rigen geeft hij met blijden geest,
> Des ochtends 't weispel en des avonds 't feest!
> Wie voert in 't veld der hazewinden drom
> Zoo vlug als hij het halve graafschap om?
> Of wie, die hem, den meester, evennaart,
> Als 't wigtig whist hangt aan eene enkle kaart?
> Verg niet van hem, die daar zijn harte op zet,
> Dat hij zich kluister' aan des kranken bed,
> De hoop versterk', nooit door hem zelf gevoed,
> Of vrees verdrijv', die sluipt in 't reinst gemoed.

Onwillekeurig boezemt de huiskapelaan door die schets hooge gedachten in van zijn besef der pligten, hem door zijn beroep voorgeschreven; de goede Jane Mary huldigde hem er voor in haar harte.

Crabbe besloot:

Eén blik nog op die sombre schilderij,
Min somber nu - het bitterste is voorbij;
De man van smarte is van zijn vele vrij! -
Hoe langzaam gaat naar gindschen heuveltop
Van uit het dal de schaamle lijkbaar op.
't Verheugd bestuur geeft fooijen wie haar schoort,
Daar wordt geen stem des drijvers meer gehoord!
Uw prooi, o dood! is boven elken schrik,
Hoe wreed, hoe wrang, 't gezag beveel of blik,
Van alle knechtsheid jegens meerdren vrij,
Gij zijt zijn heer, de beste dwingland, gij!

Stil voorwaarts schrijdend gaat der dragren schaar
Het kerkhof op, in 't midden rijst de baar,
En heel de dorpsjeugd staakt haar blij gespeel;
Wat hield zij van dien ouden makker veel!
Hoe stamelt zij al schreijende zijn lof,
Hij was de koning van dat kleene hof,
Geen boog, geen bal, geen kneppel, wat ze ook vroeg,
Dat hij niet maakte, en zelf meê schoot of sloeg;
Ter groeve volgt ze en staat nu aan haar rand,
Bedroefd en bloô, en blikt er hand en hand,
De donkerte in, die de armen der gemeent,
Trots al hun twist, in stillen schoot vereent.
Daar klept de klok, de klagende uil vliegt om,
Zijn vlugt wekt vrees en huivering 't gebom;
Geen leeraar komt, hoe lang men hem verwacht,
Op Zondag wordt dien arme wel gedacht,
En scheidend vraagt de menigt' droef te moê:
‘Komt zelfs geen zegen ons gebeente toe?’

Crabbe had geëindigd - zijn gehoor zweemde naar die gemeente in somberheid. Was het eene triomf of een teleurstelling? De eerste, die het stilzwijgen afbrak, was Samuël Johnson; hij beweerde armoede te hebben gekend; zoo iemand, hij wist bij ondervinding, aan welke bejegeningen deze bloot stelt. Vermoedt ge niet dat, als dit de vraag werd, de lauweren voor George welig opgeschoten? w a a r was de schets, maar het oordeel

had moeten beslissen: was zij ook s c h o o n ? Indien slechts een enkele er aan twijfelde, en omdat hij niet meer deed dan dit, toch niet veroordeelde, ge zoudt er u ten onregte over verbazen. Het gaat in de letteren als in het leven: wie wij groote geniën heeten, dagen dikwijls te vroeg of te laat; de middelmatigheid, de ongelukkige middelmatigheid, schijnt ter regter tijd te worden geboren. Verbeeldt u, dat Miss Burney het licht had gezien, tien, twintig, dertig jaren vroeger, dan onzen muzijkalen doctor die dochter werkelijk geboren werd; dat zij eene vertelling had geschreven, eer voor Groot-Brittanjes vier meesters op romantisch en humoristisch gebied die wijle van vergetelheid inviel, welke den dood vergezelt; eer zelfs Goldsmith ten grave was gedaald en het onovertroffen tafereel van eenvoud en liefde, ons in de eerste hoofdstukken van W a k e f i e l d ' s V i c a r i s aangeboden, door zijn verscheiden in de schaduw gesteld, zoudt gij van de auteur van E v e l i n a hebben gehoord? Stel u George Crabbe voor vijf lustrums later voor het eerst optredende; doe hem dingen naar den naam van dichter, wanneer niet, zoo als thans, maar van tijd tot tijd een flaauwe weêrgalm van Collins of Gray of Mason de lucht trillen doet; wanneer hij, niet zoo als thans, Goldsmith, Beattie, Johnson zelven, naauwelijks meer tot mededingers heeft; wanneer geest noch gemoed langer gestemd zullen zijn, om, zoo als thans, eenen Peter Pindar toe te juichen; als heel Europe het oor zal leenen aan de Engelsche poëzij; iets oorspronkelijks mogt hem niet te ontzeggen zijn geweest; maar gelooft ge, dat zijne vermaardheid zich tot bij ons toe had verbreid? Er was voor Crabbe's tijdgenooten in zijnen eersteling - immers, hij dagteekent in waarheid van het D o r p j e n - tweëerlei reminiscentie, den volke toen even streelend: hij trachtte den dichtvorm van Alexander Pope te verlevendigen; hij trok om met al de stroeve strengheid van William Hogarth. En toch, ondanks die aanbeveling, die verdiensten misschien, had de twijfelaar in ons gezelschap met de voorstelling geen vollen vrede; Edmund Burke gevoelde te welwillend warm, om in die onverbiddelijke ontleding behagen te scheppen. Hij bleef zwijgen, schoon Sir Joshua de juistheid der teekening roemde; schoon Jane Mary die lieve kleinen bij de groeve prijzende gedacht; hij beklaagde zich, maar slechts bij zich zelven, hoezeer hij Frances en George waardeerde, dat het in de letteren niet daagde; hoe zou het hem in zijne zedigheid zijn ingevallen, dat slechts hij zelf de heraut van dien ochtend heeten mogt? - en toen Crabbe

hem, bij het naar binnengaan, als het den leerling past, om zijne gisping vroeg, gaf hij dezen goeden raad:

‘Scherp opmerker in schoone verzen! o v e r d r i j f onze jammeren toch niet.’

Ons uitstapje op het veld der phantasie is ten einde; wij hebben ons weder met feiten bezig te houden. Het volgende jaar, 1783, zag in Mei voor het groote publiek te Londen de proef nemen, waarvan wij u op Richmond-Hill, in kleiner kring, getuigen wilden doen zijn; de uitslag mogt schitterend heeten. H e t D o r p j e n, in het licht verschenen, verwierf eene populariteit, welke het nageslacht verbaast. Den eersten zang deden wij u, voor zooveel onze ruimte toeliet, geheel kennen; de tweede, ge zult het zelf vermoeden, als wij u zijnen inhoud mededeelen, doet voor dezen verre onder. Ziehier wat de dichter boven Boek II, zoo noemt hij zijne zangen, schrijft: ‘Onder al het leed van het Leven eens Daglooners merkt men soms een zweem van Kalmte en Geluk op. De Rust en de Uitspanningen van een Zomer-Sabbath, gestoord door Dronkenschap en Twist. - Dorpskwaadsprekendheid. - De klagt van den Squire. - Avondrumoeren. - De Regter. - Redenen, waarom de Dichter het Landleven zoo ongunstig beschouwt. - Indruk, welken deze op de lagere klassen moesten maken, en op de hooge klassen. - De laatste hebben hun eigen Jammeren, van welke het leven en de heldhaftige dood van Lord Robert Manners ten bewijze mogen strekken. - Ten slotte de opdragt van zijn dichtstuk aan Zijne Genade, den Hertog van Rutland. -’ Ge zijt er mede voldaan, gelooven wij; een woord slechts ter verklaring van het succes. Crabbe toonde tact toen hij ten huize van Reynolds slechts den eersten zang voorlas, en bewees niet minder dat hij zijne wereld kende, toen hij maar half Johnson's raad volgde, aan het slot van den tweeden de opdragt meer wijzigend dan weglatend. Hij was in Aldborough zoo velerlei leed ter prooi geweest; hij had er heel den drom van jammeren, welke de armoede nastrompelt, zoo van aangezigt tot aangezigt leeren kennen, dat hij wel indruk maken moest, als hij die ellende maar waar wist weêr te geven; en hoe zeer hem dit gelukte, blijkt het niet in de bijzonderheid, dat ge in bloemlezing bij bloemlezing van engelsche poëzij dat W e r k h u i s aantreft? De eeuw der opdragten mogt voor goed voorbij zijn, als het noemen van Rutlands naam wierd voorafgegaan door eene lofspraak, gewijd aan den broeder van dezen, in de

West-Indiën aan boord van een schip, waarover hij beveljvoerde, gesneuveld, zou het niemand ergeren; integendeel, den Hertog moest de hulde welkom zijn, den heldenmoed van zijn geslacht toegezwaaid, en de overige aanzienlijken, welker partij ook ver knocht, ieder had harte voor 's lands dienst, voor de zee! Er was dus zoowel voor het groote publiek, als voor den cercle intime gezorgd; en George, die, blijkens een briefjen van Burke, ‘met meer dan vadervrees’ zijn dichtstuk liet drukken, die er zich zoo weinig voldaan over uitliet, - wat hij was, wie weet het? - werd verblijd door eene toejuiching, als menig meesterstuk vroeger niet had begroet. Londen gewaagde er van, en het regende verrassingen. Een edelmans huiskapelaan moest een academischen graad hebben, heette het, en Cambridge bereidde er zich toe, den dichter dien te verleenen; maar Lord Thurlow, onze grimmige Kanselier, wilde voor wereld en wetenschap niet onderdoen: de benoeming van een vicaris in een paar plaatsjens in Dorsetshire stond ter zijner beschikking, en Crabbe zag zich het inkomen, dat er overschoot, als een curate voor hem de dienst waarnam, in beide gemeenten verzekerd. Immers Dr. Moore, de Aartsbisschop van Canterbury, haastte zich, de hoogeschool van Cambridge vóór, hem de waardigheid te verleenen, vereischt, opdat hij de dubbele betrekking bekleeden mogt. Een ommekeer als dien van een droom! Wij hebben dagen met hem beleefd, in welke geen enkele lichtstraal door het zwerk wilde breken; waar hij thans den blik wenden mogt, waren de wolken geweken; alom schitterde het blaauw van gouden glans. Geneugten, welke hij zich weleer had moeten ontzeggen, werden in milde mate gesmaakt, en of dat nog niet genoeg ware geweest, hem weêrvoer eene eere, welker gedachte hem vroeger zou hebben doen duizelen! Hij bezocht de schouwburgen en bewonderde Mrs. Siddons; en toen hij in de loge der opperstalmeesters van den Prins van Wallis de opmerkzaamheid van dezen tot zich trok en zijne koninklijke hoogheid min of meer ontevreden vroeg wie het was, die zich daar dus had ingedrongen, bleek die eerste edelman van het rijk, met de opheldering dat het de dichterlijke huiskapelaan van hoogstdeszelfs vriend was, niet slechts voldaan, maar werd George Crabbe luttel tijds later door den Hertog van Rutland aan den toekomstigen George de IV^{de} voorgesteld; priester of poeët! wat wildet ge meer?

Het staat alles, behalve die laatste vraag, in 's mans biographie te lezen.

Waar blijft Miss Elmy?

Onze lieve lezeres vreest voorzeker, dat zich eensklaps eene schaduw over dit zonnig tafereel zal verbreeden; Lady Emma uit de B e s c h e r m e r heeft een diepen en dreigenden indruk op haar gemaakt; zij stelle zich gerust. Sedert wij op Richmond-Hill den grootsten man, waarop Engeland toen bogen mogt, zoo gelukkig zagen, was het lot van dezen niet voor eene wijle, was het voor zijn leven verkeerd; wij komen er op terug; maar welke wisseling er ook in het staatsbestuur had plaats gegrepen, George Crabbe's toestand werd er niet door gedeerd; zijne vereeniging met Sarah er eer door bespoedigd, zoo wij dit woord bezigen mogen, na zoo lang uitstel. Het was William Pitt, die, na het even korte Ministerie van Lord Shelburne als van dat der Coalitie, het roer des bewinds had gegrepen, en eer het jaar zeventienhonderd drie en tachtig ten einde liep, zag zich, als een der hoofden zijner partij, de Hertog van Rutland tot Lord Luitenant van Ierland verheven; - zou de huiskapelaan hem derwaarts vergezellen, of achterblijven en huwen? Crabbe's zoon wijdt eene gansche bladzijde aan de verklaring, waarom zijn vader aan het laatste de voorkeur gaf; ons wordt nogmaals medegedeeld, waarom de betrekking, welke hij op Belvoir-Castle bekleedde, hem tegenstond; ‘de aristocratie der genie,’ heet het, ‘nadert der aristocratie van den rang te zeer.’ Zedig, vindt ge niet? maar het is de zoon die spreekt. De Hertog was heusch genoeg, zijnen kapelaan te vergunnen, op het Kasteel te blijven wonen, tot hij eene passende pastorij zou hebben gevonden. George en Sarah werden in December 1783 vereenigd. Wij leveren geen bruilofsdicht; eene zeer bedaarde, berekenende liefde doet het zonder dat af. De wittebroodsweken gleden op Belvoir-Castle alleraangenaamst voorbij; weldra echter vond het paar het lastig, op het Kasteel door den drom van dienstboden der afwezige familie te worden opgepast, - Rutland deed alles vorstelijk - en toen zich de gelegenheid aanbood in het naburige Strathern de betrekking van curate te bekleeden, nam Crabbe haar op zich; de jeugdige echtgenooten verwierven er in de nederige leeraarswoning vrijheid en ruste door. Op het Kasteel hadden zij de eerste oudervreugde maar luttel uren gesmaakt, of het kind verscheidde; in Strathern gewonnen zij in de vergeten pastorij, gedurende de vier jaren dat zij deze bewoonden, drie kinderen, twee jongskens en een dochterken; Crabbe prees die dagen later als

de gelukkigste zijns levens. De biograaf geeft van dat stil geluk eene schets, die door hare waarheid indruk maakt. ‘Mijne moeder en hij, zij konden nu naar lust omdolen in den zoo weelderigen lommer van Belvoir, zonder dat die geneugten door de pijnlijke of bittere gewaarwordingen, er vroeger door hem gevoeld, werden vergald; bleven zij te huis, de hof verschafte hem gezonde beweging en onuitputtelijk vermaak; en zijne betrekking van maar een curate waarborgde hem voor onaangename twisten met de dorpelingen over tienden, enz. Zijne lievelingsstudie, de wetenschap, die hem van den beginne af, geloof ik, het meest ter harte ging, bleef de natuurlijke historie; hij oefende zich in de kennis der kruiden, in die der grassen vooral, met onverzadelijken lust. Ook bleef hij aan de entomologie doen, en maakte in eenige takken der geologie vorderingen. Hij schreef verscheidene kostbare werken over deze onderwerpen, boeken, welke zijn inkomen hem niet vergunde te koopen, met eigen hand over; en schoon hij nooit door vaardigheid van vingeren uitmuntte, teekende hij de platen, in eenige dier werken voorkomende, niet ongelukkig na, en kleurde ze zelfs. Weldra echter vond hij, dat dit eigenlijk tijdverlies was,’ en gaf die uitspanning haar afscheid, even als hij het vroeger, om geheel andere redenen echter, de jagt had gedaan. Eene andere werkzaamheid nogtans, die hij niet geheel opgaf, voor hij vele jaren later de rector eener sterk bevolkte stad was geworden, ging hem meer ter harte; heugt u zijne praktijk in Aldborough niet meer? ‘Te Strathern, en waar mijn vader sedert op het land leven mogt, bleef hij zijn oorspronkelijk beroep uitoefenen bij lieden, die arm genoeg waren om zijne hulp in te roepen. Zijne gansche medicijnkist, en allerlei hartsterkingen bovendien, waren altijd gaarne tot hunne dienst: geene vermoeijenis viel hem te zwaar om den zieken daglooner te bezoeken en zich zijner, in de dubbele betrekking van geneesheer en geestelijke, te ontfermen; dikwijls viel het hem moeijelijk genoeg, zijne praktijk binnen de grenzen der armen te beperken, want ook de pachters zouden gaarne gratis zijn behandeld geworden. Bij sommige gelegenheden was hij zelfs verpligt als accoucheur te ageren.’ Het was allerhumaanst, zegt ge, alleraardigst tevens misschien; maar wat werd er van den poeët?

Ge zijt wel geduldig, dat ge er niet eer naar vroegt. Geplaatst, gehuwd, gelukkig zoo als wij hem thans zagen, stelt

men zich onwillekeurig voor, dat zijne dichtader eindelijk vrij en welig vloeit, - hij, die in de dagen van zijn leed eigenlijk geene liefste had dan zijne muze, moest haar nu, bekend, bevorderd, beroemd als hij door haar werd, keuriger, ja, maar tegelijk krachtiger hulde brengen, meent men, en bedriegt zich zeer. Het jaar 1785 zag, ten tegenhanger der tot vervelens toe genoemde B i b l i o t h e e k , een ander dichtstuk van dien aard, H e t N i e u w s b l a d getiteld, in het licht verschijnen, waarbij wij echter, wees gerust, niet lang zullen stilstaan; het schijnt ons eene misgeboorte. Edmund Burke, zijnen tijd vooruit, mogt door de dagbladen dier dagen worden uitgelokt tot de opmerking, dat zij ‘als een gedeelte der lectuur van allen, als de gansche lectuur van het grootste getal van deze, veel belangrijker werktuigen waren dan men zich algemeen verbeeldde;’ George Crabbe was er de geest niet naar, trots de gebreken, dien van zijnen tijd eigen, te voorzien welk eene toekomst hun wachtte. Wij zouden ons zeer bedriegen, zoo het eerste ontwerp van het vers niet dagteekende uit de dagen van zijn jammer; de aanhef is geheel in den geest dier periode; de dichters worden voorbijgezien, om den wille der dagbladschrijvers! Als de leeraar van Strathern, in plaats van zijnen tijd aan zoo velerlei studiën te versnipperen, zich een weinig lezens had getroost, hij zou bij voorgangers en tijdgenooten over zijn onderwerp wenken hebben opgedaan, waarmeê hij zijn voordeel had kunnen doen. Swift en Addison, hoe hadden zij, in hunne vlugschriften, ieder zijne partij gediend! Steele's weekbladen, wie is er die deze niet kent? en wilt ge u meer tot eigenlijk gezegde nieuwsmaren bepalen, zoowel Goldy als de Doctor had hem moeten weêrhouden dus uit te varen. De een als de andere verbaasde zich op zijne beurt over dien onleschbaren dorst naar nieuws; geen van beiden, die in het dagblad den toekomstigen hefboom voor den geest des volks gewaar werd; maar het misbruik afkeurende, zagen zij toch alle nut niet voorbij. Goldsmith schertst in zijn W e r e l d b u r g e r geestig met de bron waaruit die zamenflansers van politiek nieuws om strijd putten; ‘zij hebben die maren gehoord van een orakel uit een koffijhuis, dat ze den avond te voren aan eene speeltafel van een *beau* vernam, wien ze ter ooren zijn gekomen van den portier eens grooten heers, die ze afluisterde van des lords kamerdienaar, door wie ze voor zijn eigen vermaak den vorigen avond werden bedacht.’ En toch had dezelfde Goldsmith ook

getuigd, dat het de nieuwsbladen zijn, die ‘aan de uitvoering der wetten die openbaarheid waarborgen, welke de hoofdbron heeten mag der eerlijkheid en der wijsheid des bewinds.’ Johnson had gegromd, zoo als slechts hij grommen kon, over die ijdele nieuwsgierigheid, maar tevens opgemerkt: ‘alle vreemdelingen verbazen er zich over, dat de kennis van het gros des volks in Engeland zooveel grooter is dan die des algemeens, waar ook elders. Die meerderheid zijn we zonder twijfel verschuldigd aan de beekjens,’ hij meent de dagbladen, ‘welke gedurig om ons heen vloeijen, waaruit ieder zijnen dorst stillen kan en waaruit elk op zijne beurt schept.’ Bij gebrek van die studie, bij gemis van zin ook, in wat het zijn mogt, naast het laakbare het loffelijke op te merken, gispt Crabbe alleen de gebreken der haften van zijnen tijd, welke, het lijdt geen twijfel, zoo niet veel grooter, voorzeker veel gemeener waren, dan er thans den kinderen van één dag nog aankleven. Aardige bijdrage ter bevrediging uwer nieuwsgierigheid, zoo gij navorscht, welke bladen toen dagelijks of drie of twee malen, of maar een enkel maal in de week werden uitgegeven, ontraden wij u de lezing, als ge allerlei leelijkheden niet gaarne vlak in het gezigt ziet. Ge mogt een medelijdend, misschien spotziek glimlachjen over hebben voor zijn uitval tegen weêrhanen, die alleen op de daken nuttig, helaas! overal elders dan in de dagbladen even weinig zeldzaam zijn; ge moogt hem toegeven, dat in die nesten van nieuws te vaak allerlei valschheid, schimp en schande, en logen en laster wordt uitgebroeid; maar als hij zoo verre gaat, dat hij zelfs de partijbladen aanrandt, voorbijziende, dat Engeland slechts groot is geworden, dewijl zijn bewind noch berisping ontging, noch die in den wind sloeg, dan werpt ge het boekske van u, en wij doen als gij. Immers, geenerlei verspreide trekken van geest, tegen de advertentiën zijner dagen, tegen de romeinsche namen, waaronder misschien het uitvaagsel der maatschappij alle deugden aanprees, een Brutus wiens kerfstok overloopt, een Cato die punch lept, een Amor Patria die gesmokkelde thee veilt, geenerlei zetten van dien aard zijn in staat ons te verzoenen met een slot, dat alweêr op wigtigwijzen toon jongen lieden afraadt, der Muzen te offeren, dat hun aanbeveelt, in den raad, aan het hof, in het leger, zich hun vaderland toe te wijden, en goden en menschen! welke eene laagheid! besluit met den regel:

> En wordt de Thurlow der toekomende eeuw!

Eer men ons onbillijk noeme, als eischten wij van Crabbe een begrip van onafhankelijkheid, een bewustzijn van eigenwaarde, beide boven zijnen tijd, herinnere men zich hoe wij ons niet slechts getroost hebben zijne ontwikkeling geduldig gâ te slaan, maar tevens trachtten door een blik op zijne voorgangers en zijne tijdgenooten, op het gebied der letterkunde, het bewijs te leveren, dat deze zich allengs van de kluisters dier armzalige bescherming ontsloegen. Wat ons in hem ergert, is de voortzetting dier vleijerij, welke voor hem slechts te weelderig vruchten droeg! Of ontgaat u het verband tusschen het slingeren met dat wierookvat, voor een man in de geschiedenis zijns lands eer berucht dan beroemd, en Crabbe's bevordering luttel jaren later tot rector van Muston in Leicestershire? Het is waar, de verdienste dier verbetering van zijn lot wordt in de biographie slechts der vroeg weduwe geworden Hertoginne van Rutland toegeschreven, maar de schoone lippen hebben gewis niet verzuimd die lofspraak in het geheugen des Lord Kanseliers te herroepen. ‘De verweduwlijkte Hertoginne,’ lezen wij, ‘vergat den protégé van haren diepbetreurden echtgenoot niet; hartelijk verlangende hem in hare nabijheid te houden, gaf zij hem eenen brief aan Thurlow mede, dezen dringend verzoekende, de beide predikantsplaatsen in Dorsetshire, waarvan Mr. Crabbe het inkomen trok, tegen twee veel voordeeliger in de vallei van Belvoir, ten behoeve van dien te ruilen. Mijn vader begaf zich naar Londen, maar werd bij die gelegenheid door den Lord Kanselier niet zeer heuschelijk ontvangen,’ - hoffelijk ware wat veel gevergd geweest. ‘“Bij God!” borst hij grimmig uit, “in heel Engeland leeft geen man, voor wien ik dat zoude doen.”’ De biograaf vermeidt zich in de aardigheid; ‘maar in Engeland leefde de vrouw, voor welke hij het deed. Toen de goede Hertogin in stad kwam, maakte zij zelve hem hare opwachting, om hem het verzoek te herhalen, en hij stemde er in toe. Zoodra mijn vader het vereischte onderzoek te Lameth had doorgestaan, ontving hij eene dispensatie van den Aartshisschop, en hij werd rector van Muston in Leicestershire en van de naburige parochie van Allington, in Lincolnshire gelegen.’ Eindelijk had hij, tenzij de man van nog hoogere waardigheden op kerkelijk gebied droomde, eindelijk had hij zijn hoogsten wensch verkregen, eene betrekking, iemand van zijne geboorte in zijn vaderland schaars ten deel vallende, eene gelegenheid ter geheele ontwikkeling van iedere

gave die in hem school; hoe vele jaren meent gij dat het duurde, eer de wereld weêr van hem hoorde, hij, die in de laatste niets in het licht had gegeven, dan, - het is de zoon die dus spreekt, - ‘dan eene lijkrede op den Hertog van Rutland, zonder eenige waarde,’ en eene bijdrage tot de Natuurlijke Historie van het Dal van Belvoir? ‘Vijf,’ gist ge; eene nieuwe gemeente kost zooveel tijd; ga voort, verzoeken wij u; ‘tien’ herneemt ge; hij plagt niet vlug te werken en traag te voltooijen; ga voort, roepen wij u toe; ‘vijftien,’ zegt ge, verbaasd; lieve lezer! ge zijt er nog niet! Het waren twintig jaren, van welke de eerste tien Edmund Burke de onsterfelijkheid zouden hebben verzekerd, al ware geheel zijn vroeger verleden vergeten. Ons echter, die gepoogd hebben het in uwe herinnering te verlevendigen, ons schijnt het er slechts de voltooijing van te zijn; opdat die beeldtenis van waarachtige eerzucht schitterend uit mogt komen, moesten voor alle volgende geslachten, de donkerste schaduwen om haar worden verzwaard; zij straalt des ondanks, neen, daar door. Wij lieten hem op Richmond-Hill achter, in den zoeten waan zich dat aandeel in het bewind des lands, zich ten minste dien invloed op den gang der gebeurtenissen op staatkundig gebied te hebben verzekerd, dat iemand van zijnen geest toekwam. De vijftigjarige had geleerd zich, wat zijn eigen lot betrof, te vergenoegen met wat men hem gunde; maar mogt de man van iersche afkomst geen eerste minister kunnen worden, de genie van dezen kon het geheel beheerschen; de zege zijner partij waarborgde hem de zege zijner beginselen. Het was maar een schoone droom; weinig dagen later, en daar schoot uit helderen hemel de bliksemstraal neêr; Lord Rockingham stierf, en de Wighs, die zich naar dezen noemden, traden af. Wat baatte het, of het sedert zoo zwaar betrokken zwerk voor een oogenblik een zweem van vroegeren luister doorliet? Burke zou blijven wat hij geweest was, de worstelaar, voor allen behalve voor zich zelven; Burke zou worden waartoe hij bestemd bleek, de ongeëvenaarde onderzoeker van iedere groote vraag zijns tijds, die elke van deze toelichtte, zijne eeuw vooruit; die slechts wat hem waarheid werd te hartstogtelijk voorstond; wie hem daarover hard valle, zonen dezer laauwe dagen, ons voegt het niet. Wij hebben hem gezien, strijdende voor driedubbele vrijheid: die der Constitutie, der Drukpers en die van America; of de onmetelijke grenzen, louter door die gedachten voor ons wegschemerende, voor zijn groot hart nog te eng waren ge-

weest, ving hij in het jaar zeventien honderd drie en tachtig voor de belangen der menschheid in de oude wereld in Indië eenen strijd aan, die niet geslecht was, toen hij verscheidde, die voortduurt en nog zoo weinig uitzigt op verzoening geeft! Warren Hastings had in Bengalen het gezag en het gebied van Groot-Brittanje gehandhaafd, en uitgebreid, maar ten koste van welke gruwelen! het waren ook menschen, weeklaagde Burke's hart; mogt hij ze plegen? vroeg zijn hoofd. Het antwoord kon niet twijfelachtig zijn voor iemand, die als hij het eerste zoo grooten invloed vergunde op het laatste; die ze nooit te scheiden wist; overtuiging nam bij hem oorsprong uit beide geest en gemoed. Wij mogen het onderwerp, hoe uitlokkend, ook, niet breeder behandelen, maar niets vergoêlijkende van de hartstogtelijkheid, waarmede hij Warren Hastings vervolgde, vervolgde jaren lang, vergunne men ons naar Macaulay's opstel, onder dezen naam, te verwijzen, geschreven eer de jongste opstand in Indië Burke's gestalte weder aan de kimmen deed opdoemen, weder waarschuwen deed. Eene enkele plaats stamen ons toe over te nemen; het is weinigen gegeven, zoo met mate en juist daardoor te treffender te prijzen. ‘En al waren in hem,’ getuigt Maculay, ‘als in Las Casas en in Clarkson, die edele gewaarwordingen gemengd met de zwakheden aan de menschelijke natuur verknocht, toch heeft hij als deze, regt op den hoogen lof, dat hij jaren zuren arbeid aan de dienst van een volk wijdde, waarmede hij in bloed noch in taal was verwant, waarmede hij godsdienst noch zeden gemeen had, en van 't welk noch belooning, noch dankbetuiging, noch toejuiching viel te verwachten.’ Voorbeeldelooze bestemming van dien geest; hij zou het moede hoofd niet ter ruste leggen, voor het grootste vraagstuk der nieuwere geschiedenis zich had doen gelden, voor het zijnen geest had verbijsterd, beweert de een, voor het zijne zienersgave geheel had ontwikkeld, getuigt de ander. De fransche omwenteling schokte de wereld; Burke oordeelde en veroordeelde haar. Voor ons is niets gemakkelijker dan, met de Tocquevilles boek in de hand, er ons over te verbazen, hoe een Staatkundige, die er levenslang naar had gestreefd ten zijnent vrede te bewaren tusschen de aanspraken der oude foedaliteit en de eischen der jonge democratie, voorbij kon zien, dat aan de overzijde des Kanaals het oude vermolmde vast in stilte en voor de losbarsting van den storm door het nieuwere was vervangen; voor ons niets ligter dan de handen verbaasd op te heffen, dat hij de noodzakelijkheid dier omwente-

ling niet begreep; maar zijn wij, op zijne schouders staande, waarlijk zooveel wijzer; is ons de sphinx, die sedert zoo velerlei verschillende vormen aannam, maar altijd sphinx bleef, niet langer sphinx? ‘In plaats van Frankrijk zie ik een afgrond,’ klonk zijn kreet. ‘Die afgrond is een vulkaan;’ hernam Mirabeau, en had de laatste onloochenbaar gelijk, hoe vele malen bedrogen wij ons sedert, als wij van een uitgebranden krater spraken! Geen tijdvak van zijn leven zag zijn gemoed meer over zijnen geest heerschen dan dit; maar al het beklagenswaardige dier overgevoeligheid erkennende, hoevele waarschuwingen van den laatste worden ooit te dikwijls herhaald; hoe dwingt het eerste ons hulde af voor eene ondergegane wereld, met welke wij, wier republiek in eene constitutionele monarchie is verkeerd, nooit dweepten, als hij. ‘Zestien of zeventien jaren zal het nu geleden zijn’, zoo hief hij in 1790 zijne stemme op, ‘dat ik de koninginne van Frankrijk, toen Dauphine, te Versailles aanschouwde, en nimmer voorzeker werd onze aardbol, dien zij naauwelijks scheen aan te raken, door liefelijker verschijning verrukt. Ik zag haar zich boven den gezigteinder vertoonen, die verheven sfeer, waarin zij begonnen was zich te bewegen, versierende en vervrolijkende, glinsterende als de morgenster, vol leven en pracht en vreugde. O welk eene omwenteling! en welk een hart zou ik moeten hebben als ik zonder aandoening getuige kon zijn van die verheffing en van dien val! Luttel droomde ik, dat zij, toen zij aanspraak op ontzag voegen mogt bij die op geestdriftige, van verre betoonde, eerbiedige liefde, dat zij ooit verpligt zou zijn het scherp behoedmiddel voor onteering, verborgen in dien boezem, meê te dragen; luttel droomde ik, dat het mijn lot zou zijn te beleven, haar die jammeren ter prooi te zien, onder een volk van edelen, onder een volk van mannen van eer. Tienduizend zwaarden, dacht mij, zouden uit de schede vliegen om zelfs een blik, die haar met beleediging bedreigde, te wreken. Maar de eeuw der ridderschap is voorbij. De dagen der sophisten en economisten, die der berekenaars zijn gekomen, en voor altoos is de glorie van Europa uitgebluscht. Nimmer, ach! nimmer zullen wij ze weêrzien, die edelmoedige getrouwheid aan rang en kunne, die hooghartige onderwerping, die hare waardigheid bewarende gehoorzaamheid, die toewijding des harten, welke in dienstbaarheid zelve den geest eener verhevene vrijheid levendig hield. De voor geen geld gekochte,

voor geen geld veile liefelijke geneugten, die het leven iets bevalligs gaven, de voor luttel prijs verkregene veiligheid der volken, de kweekster van mannelijk gevoel en heldhaftige ondernemingslust, zij is te loor gegaan. Verloren, die kieschheid op beginselen, die kuischheid van eer, welk een vlek een wond achtte, die met moed bezielde terwijl ze wreedheid temperde, die veredelde wat het aanraakte, en door welke de ondeugd zelve maar half haar kwaad meer stichtte, van al wat zij gemeens had, bevrijd.' Goede, groote Burke! er is overdrijving in wat ge zoo weemoedig voor altijd verloren acht; want zeventig jaren nadat ge die klagt storttet, staat het volk, staat zelfs het graauw, niet voor eene navolging van De la Roche's Marie Antoinette geboeid, of het schaart zich niet aan de zijde der terroristen, het trekt partij voor de koninklijke vrouw, niet dewijl ze koninginne, dewijl ze echtgenoote, moeder, vrouwe was in den verhevensten zin des woords; der democratie is den eerbied voor deugd gebleven, alles wat gij waardeerdet verloor zij niet. Helaas! dat wij, van u scheidende, ondanks wat wij wonnen schier even somber gestemd worden, als gij zelve te moede waart, die gevallen majesteit de laatste hulde brengende; uwe grijsheid deert ons diep! Hoe gaarne hadden wij u ons voorgesteld onder den last der jaren geschoord door de liefde van het opkomend geslacht, sombere ziener, ja! maar met de belangstelling der liefde aangehoord, niet louter teleurstelling hier en teleurstelling daar, overal teleurstelling. Het was uw droevig en deerniswaardig lot: de dagen namen toe, maar de vrienden dunden; een vreugdelooze, verlaten ouderdom; slechts de letteren bleven over, slechts op dat gebied werd het licht! Ge waart niet gelukkig geweest, tot in uwe gunstelingen toe; ge hadt Joseph Emin voortgeholpen, - wie ter wereld gedacht Joseph Emin meer? ge hadt James Barry onsterfelijk willen zien, - de zonderling overleefde zijn roem; Miss Burney was hofdame geworden van koningin Charlotte, de gemalinne van George de III^{de}, en schoon zij de dwaasheid duur had geboet, zij bleek er te meer de waardige prototype door, der school van Theodore Hook, die niets lief had dan zich zelve en die allerliefste aristocratie! George Crabbe! ach! hoe dankbaar hij zich toonen bleef, ge hadt iets meer verwacht dan de eerste proeve; waar uw blik zich rigtte op hooger of op lager leven, overal hadt ge dwaasheid, maar ook wijsheid, overal smarte, maar ook vreugde gezien. Het zaad, door u gestrooid, scheen slecht, scheen niet op te komen, maar ge

zaagt immers verder dan uw engen kring: als u een oogenblik tijds overschoot, verdieptet gij u in Cowper, somber als gij zelven in uwen ouderdom, maar hoog en heilig tevens in zijne verwachtingen, en ging het hart u open, of gij nog de onbezorgde twintigjarige waart geweest bij de eerstelingen van Burns, die liederen, vol van den moed eens mans, zoo als gij u dien dacht, vol van de teederheid des harten, in het uwe zoo trouw bewaard. En laatste troost, die u blijven mogt, al weigerde de kleine kring in het parlement u allengs gevoelloozer gehoor; al kromp het zoo ligt te tellen tal van vrienden, niet enkel door den dood, die u weldra Samuel Johnson en later ook Joshua Reynolds ontnam; al verkeerden de dierbaarsten zelve in vijanden, daarbuiten wies de stroom uwer bewonderaars, uwer navolgers, en binnen heerschte geluk, Jane Mary, Richard..... Arme vader! en in die betrekking rampzaliger dan in eenige andere, ook hem dierft ge; wie het wrake, wij hebben er den moed niet toe, zoo gij vurig verlangde te Benconsfield te worden bijgezet.

Er zijn in Westminster Abbey twee staatslieden ter ruste gelegd, die elkander met korte tusschenpoozen levenslang bestreden, van welke de een den ander de begrafenis op 's lands kosten misgunde, en die toch zoo digt bij elkander sluimeren, dat de tranen, op het gedenkteeken van dezen gestort, zong de dichter, voortbiggelen op dat van genen, en de zucht, om een van beide geslaakt, zich boven de assche zijns tegenstanders hooren doet; ‘beschamende gedachte voor menschelijken trots!’ hoe de dood gelijk maakt en vereenigt en verzoent, hopen wij. Charles Fox en William Pitt, voortgang en behoud, de beide meest eigenaardig engelsche groote mannen uit die twintig jaren, hoe moeten zij den tijdgenoot hebben geboeid, daar zij zelfs de blikken tot zich trokken dier antieke figuur in de moderne historie, welke Napoleon heet; daar hun wedijver in de laatste tien jaren van hun leven over zijne bestemming scheen te beslissen!

Hoe hoog verhief dat reuzenpaar
Zich, worstlend, boven heel de schaar;
Geen alledaagsch partijgevecht,
Waarin slechts ambtzucht lagen legt;
Een kamp als dien der goôn weleer
Het aardrijk schokkend heind en veer!
's Lands eêlsten fier op de eene vaan,

Of de andre zagen 't juichende aan,
Tot onze faam bodinne scheen
Van Pitt en Fox en die alleen!

Het was de tijd der worsteling om de wereldheerschappij, die des oorlogs zonder weêrga, door Pitt, ondanks de wanhoop, waarin hij de kaart van Europa had opgerold, als ware het pleit verloren geweest, zijn opvolger vermaakt; door Fox, in spijt van den door hem voorbereiden, door hem vast gesloten vrede, zijn volk nagelaten. Het was de tijd der krijgsklaroenen, de tijd van wapengekletter en kanongebulder tot in iederen uithoek van ons werelddeel toe; de tijd, waarin de Muzen zwegen, meent ge, en bedriegt u; de tijd, waarin zij het geteisterde Europa ontvloden, om in het nog vrije Groot-Brittanje eene schuilplaats te zoeken, waar zij een grooter aantal priesteren vonden, dan het ooit druïden of barden telde. Voorwaar, wie meenen mogt, dat wij er door dalen, dus van onderwerp wisselende, ons met verzen bezig houdende, in plaats van met veldslagen, heeft hij ooit het genot gewogen, door eene enkele gelukkig uitgedrukte gedachte allen eeuwen gewaarborgd, tegenover de weldaad der menschheid bewezen door een tractaat, heden voor de eeuwigheid gesloten, en weder verscheurd voor de hand die het teekende is verdord? Er is geen val voor wie na Pitt en Fox van de opkomst, van den bloei van Scott, of Wordsworth, of Byron heeft te gewagen; het beste wat Burke gezaaid had, schoot naar ieders individualiteit in elk van deze welig op, - het verleden, het heden, de toekomst vond zijne vertegenwoordigers in hen, niet naar het zoo ‘lang gehuldigde nuttigheidsstelsel,’ naar de eischen, naar het regt der natuur; maar de moed, wij betreuren het, begeeft ons, daar wij niet naar deze, daar wij nog eenmaal naar George Crabbe hebben om te zien.

Onze letterkunde heeft, als de engelsche, het zeldzaam schouwspel opgeleverd, een dichter na twintigjarig stilzwijgen, - bijwijle, het is waar, door enkele heerlijke lyrische uitboezemingen afgebroken, - want het waarlijk poëtisch gemoed weet van zoo lang zwijgen niet - onverwacht eensklaps weêr te zien optreden; - maar zoo wij een oogenblik de vergelijking hebben gewaagd, het was trots op de tegenstelling, die er ons den moed toe gaf; die hand raakte niet aan de harpe, of wie zijne mededingers waren geweest, of wie gewaagd hadden na hem hunne stem op te

heffen, zij herkenden den meester en zij bogen zich! Twintig jaren later is hij nog niet slechts de eerste onzer dichters, zou hij door ons werelddeel onder de eersten onzes tijds worden geteld, als dat werelddeel hollandsch verstond!

De hulde moest ons van het harte, al verligt zij ons den overgang niet. Twee en twintig jaren waren er verloopen sedert het N i e u w s b l a d het licht had gezien; daar werden d e K e r k r e g i s t e r s uitgegeven; - was de verstandelijke, zedelijke, dichterlijke gezigteinder van George Crabbe verruimd? Hij had genoegelijke dagen gesleten, terwijl Europa van wee wegkromp; hem was de gewone schakering van huiselijk lief en leed ten deel gevallen: nu eens tot weelde verhoogd door de geboorte van een kind, dan weder tot weemoed gedaald door het verlies van een lieveling; hij was met het gemis zijner gezondheid bedreigd geworden, hij schatte haar te hooger, toen hij haar herkreeg, en alles zaamgenomen overtrof het licht verre het bruin, dat dit deed uitkomen. Ge zoudt wanen, de biographie lezende, eene zoete idylle uit wie weet welke gulden eeuw ter hand te hebben, als u enkele namen niet herinnerden, dat gij aan den avond der achttiende of in den ochtend der negentiende waart. Bij gelegenheid der scherts van Charles Fox bij voorbeeld, die Crabbe het eerst eene eetzaal deed binnengaan, zeggende: ‘Zoo hij gekregen had wat hem toekwam, hij zou vóór ons allen uit zijn getreden,’ dat zeggen wil: hij zou bisschop zijn geworden, zoo men hem op Belvoir-Castle had weten regt te doen. Of, welk een ander blijk van den tijd! - het is niet de vader, die het oververtelt, het is de zoon, die dus opmerkt, - we zijn in hoogst aanzienlijk gezelschap; onze hertoginne wordt om het zeerst bewonderd, er zijn bisschoppen bij de vleet, maar boven allen komt de gebiedende gestalte, het fraaije borstbeeld, de verstandelijke en waardige houding van William Pitt uit. ‘Ik verbeeldde mij,’ zegt de biograaf, ‘maar misschien was het slechts partijdigheid, dat er in dat gezelschap een ander hoog voorhoofd was, het zijne zeer gelijk.’ Och, leg ze even naast elkaâr, zoo gij onderscheid zien wilt. Of eindelijk, ge hoort in het holste van den nacht te Aldborough, het was één ure, een kanonschot, en weêr één en nog één ‘De Franschen zijn geland,’ roept zijn zoontje, de ouders wekkende. ‘Wel, jongenlief,’ is het antwoord, ‘gij en ik, wij kunnen er niets goeds bij uit-

rigten, anders zouden wij meê op wacht zijn; wij moeten verbeiden wat er gebeurt,' en drie kwartier later vindt het jongsken, dat hem meê wil deelen, hoe slechts een vlasch alarm hem verschrikte, papa weêr gerust in slaap. Bijzonderheden van belangrijker aard, wij zoeken ze vruchteloos, de veranderingen van verblijf uitgezonderd, - gewone dominé's-standplaats-wisselingen, Parham, Glemham, Rendham, en eindelijk weder Muston, - van letterkundig leven intusschen weinig blijk vindende, tenzij ge de lezing in éénen adem van het pas verschenen Lied van den laatsten Meistreel en eenige woorden over de *Lake-school* daarvoor houden mogt. Er is even weinig kritiek in, als eene passage over politieke partijen daardoor verrast; maar overigens, schittert mogen wij niet zeggen, straalt evenmin, maar schemert u een glans van stil geluk toe, slechts schaars door deze of gene onaangenaamheid met die leelijke afgescheidenen gestoord.

Daar verschenen in de maand September des jaars achttien honderd zeven de Kerkregisters, door den biograaf beschouwd als een voortreffelijker, als een geheel ander dichtstuk, dan na de vroegere voortbrengselen te verwachten viel. 'In de eerste verzen kwamen eenige weinige beschrijvingen voor, - dit gedicht bestond geheel uit eene reeks van deze; der eerste faalde eene vertelling - dit was een schakel van verhalen; de vroegere waren didactisch, - dit scherpte geene zedelijke gevolgtrekking dadelijk in; de vaak vermelde waren regelmatig zaamgestelde dichtstukken, - dit scheen stoutweg met alle verband den draak te steken, slechts door den dunsten en doorzigtigsten aller draden aan elkaêr gehouden. Volslagen van hetgeen hij vroeger was geweest in een ander verkeerd, viel zijne ongelijkheid met zijn hemelsbreed verschil van elk, die toen in de gunst des puhlieks deelde, nog sterker in het oog; de wijze van uitdrukking was evenzeer zijne eigene, als de zeldzame uitvoerigheid zijner teekening, en zijne naauwkeurige getrouwheid aan de letterlijke waarheid der natuur; het werd nu algemeen erkend, dat hij met kleiner eigenaardigheden de zelfbewust e kracht en bijwijle den diepen pathos van een groot oorspronkelijk dichter vereenigde.'

Wij zullen u door een getrouw verslag eenig denkbeeld van dat wonder trachten te geven.

De Inleiding is allerduidelijkst, en legt het plan des gan-

schen dichtstuks bloot. Het mag oude-jaarsavond of nieuwejaarsmorgen zijn, om het even welk van deze gelegenheden tot de overpeinzing uitlokt, maar een man van middelbare jaren, naar het schijnt, zit in zijn studeervertrek eenige boeken door te bladeren; doch al is hij een geestelijke, de bijbel blijkt het niet. Het zijn de aanteekeningen van den burgerlijken stand, weleer ook ten onzent als thans nog in Groot-Brittanje door de dienaren der kerke gehouden, de G e b o o r t e n , de H u w e l i j k e n , de B e g r a f e n i s s e n gedurende dat jaar door hem aangeteekend, ziedaar wat hij ons meê wil deelen. Geen twintig regelen behoeven wij te lezen, of wij weten, wien wij in dien rector dezer gemeente voor ons hebben: hij roept geene muze aan; slechts dichters droomen van gulden eeuwen, slechts in hunne zangen vindt ge (wij geven voortaan de vertaling van den Heer Sybrandi):

> Een land van liefde en lust, waar de arbeid niet
> Vermoeit, de vrijheid heerscht, geen tranen leken,
> En boersche vreugde vloeit bij volle beken,
> Waar geen kasteel van trotsche grooten praalt
> En 't licht benijdt, dat op de stulpdeur straalt,
> Waar jong en oud, slechts levend tot genieten,
> Den dag in vrolijkheid ziet henenvlieten!
> Vergeefs gezocht! Geen plekje vindt uw oog,
> Van zuchten vrij, van bittre tranen droog.

‘Sinds de zonde de wereld aan zich onderwierp,’ hier is het oorspronkelijke karakteristieker, ‘en de zondvloed deze overstroomde, is noch Auburn, noch Eden meer te vinden.’ Het is George Crabbe van top tot teen, en dat niet enkel in de toespeling op den naam, door Goldsmith aan zijn V e r l o r e n D o r p j e n gegeven; het is George Crabbe, en wie verandering in zijne wereld- en menschenbeschouwing gewaar wordt, helaas! onze oogen bemerken er niets van, tenzij ze schuile in het volgend g e v e n na het voorafgegane n e m e n :

> 't Is goed en kwaad dooreen gemengd; de mensch
> Vermag het nog te ziften, zoo 't zijn wensch
> En wil is; arbeid, zorg, geduld baart zegen,
> Door 't klein getal van vromen mild verkregen;
> Maar schande, vrees en armoê worden 't lot
> Van hem, die roekloos met Gods wetten spot!

Intusschen heeft deze uitbreiding der oorspronkelijke vier regels in zes, der gedachte niet enkel een godsdienstiger, maar ook milder tint gegeven.

Uitvoerig wordt eene boersche stulp ons beschreven; voor de buitenzijde volstaan eenige weinige trekken; voor het binnenhuis geven ons de prentjes en boekskens ruime stof. Steekt er iets bevreemdends in, dat daarmede zoovele regelen gevuld zijn, terwijl een enkel vers des landmans gemoedsleven aanduidt:

> Dat zijn de schriften die den huisman streelen,
> Terwijl zijn kindren op zijn knieën spelen.

Wij gelooven het niet, daar wij geene herschepping van Crabbe zelve gewaar worden. Slechts is de landheer, die aan elken daglooner een stuk gronds voor moestuin en bouwgrond heeft afgestaan, vrij wat goêlijker dan Kerkmeesteren en Landopzigters uit het D o r p j e n ons in hunne barheid bleken. Een oogenblik verademt gij door een zondagavond-praatjen van goede vrienden, op die handbreed gronds, waarmede de ijver woekert; maar ge zoudt niet bij onzen dichter te gast zijn geweest, als gij, *pour la bonne bouche*, niet met iets onverduwbaar-jammerlijks naar huis gingt:

> O lief tooneel, waaraan we ons noode ontscheuren,
> Om bij 't gezigt van zonde en schuld te treuren!
> Wij wenden 't oog naar gindsche steeg of straat,
> Waar huis aan huis in morsige armoê staat.
> Hier ziet men telken avond ruwe hoopen
> Twistzoekers, dronkaards

Hier moet een drukfeil zijn ingeslopen; de Heer Sybrandi geeft wel meer verzen uit dan het oorspronkelijke, maar pleegt die daarom niet te laten hinken; vul dus zelf het ontbrekende aan met g u i t e n of met s c h e l m e n , veel beters zal het niet zijn geweest, en wij gevoelen geen voorliefde voor een van beiden.

> zamenloopen.
> 's Nachts heerscht rumoer; de vrouw, mishandeld, gilt
> En vloekt; het kind, dat naakt van koude rilt,
> Grijpt 's vaders hand, die dreigend slaat naar moeder.
> De weêrstand maakt den woestaard nog verwoeder.

Zijn forsche vuist daalt op des kleenen hoofd,
En 't kind zinkt neêr, van 't leven schier beroofd.
Hier leert de knaap het stelen en het vloeken,
Hier 't meisje in dronkenschap haar wellust zoeken.
Wilddief en smokkelaar verdeelen hier
't Gestolen goed en maken woeste tier
Van 't ras verdiende geld, dat ze eerloos wonnen
En dat weldra, zoo 't kwam, weer is geronnen.
Daar woont ook zij, die in de toekomst ziet,
En elk geheim doorgrondt, al kent zij 't niet.
Haar pleegt de domheid raad en laat de bladen
Van 't kaartenspel het komend lot verraden.
De boosheid zoekt haar op en leert van haar
Met loosheid zich behoeden voor gevaar.
Zij zelf, meestres in alle list en logen,
Op hare beurt in hoop op winst bedrogen,
Is armer, dan ook de armste, die, bedot,
Van haar de ontraadsling hoopt van 't duister lot.

Wij sparen u zoowel het afzigtelijk tooneel der mestvaalt voor de deuren dier woningen, als de velerlei walgelijkheden daarbinnen. Uit zin voor symmetrie waarschijnlijk, in welken wij onzen ouden mathematicus herkennen, wordt ook beschreven wat er van den lap gronds wierd, evenzeer voor dit uitvaagsel door den landheer afgestaan. Een hanengevecht voltooit de I n l e i d i n g ; euvel duiden zullen wij het u niet, zoo ge weinig verwachting koestert van ‘de gansche rij portretten,’ welke ons in de volgende verzen wacht, en die, naar het oorspronkelijke, ‘des dichters tentoonstelling voor dat jaar’ besloten. Wist hij hoe waar hij sprak, zeggende, dat het eene tent o o nstelling was?

Het valt niet te loochenen, dat, louter naar de titels te oordeelen, de K e r k r e g i s t e r s het dichterlijkst onderwerp ter wereld aanbieden: Geboorten, Huwelijken, Begrafenissen, de hoogste vreugd, de grootste smart, alle poëzij des levens, mits men een hart hebbe om haar regt te doen.

I. Geboorten.

‘We beginnen dit jaar met een boos voorteeken; een kind der schande, de strenge geregtigheidheid voegt er bij der zonde, is het eerst aangeteekende - ik zou het feit willen

verbergen, maar die wensch is ijdel; ik zucht en ik ga voort. Ware het mij gegeven, door de waarheid indruk te maken, het zou de ligtzinnigen waarschuwen, de dartelen ontnuchteteren.' Zoo kort, zoo kernig zijn de zes regels, hier haast letterlijk vertaald; de Heer Sybrandi leent Crabbe wel wat veel woorden:

> Helaas! dat onze dooplijst met een kind
> Der schande, ja, der zonde 't jaar begint!
> 'k Zou 't droeve feit liefst voor elks oog omhullen,
> Maar 'k moet den pligt der waarheidstrouw vervullen,
> En met een zucht zet ik mijn arbeid voort.
> Och! wierd de les niet vruchteloos gehoord!
> 't Zou 't sluimerend geweten wakker maken
> En de onbedachtheid ernstig leeren waken.

En wij krijgen de historie der schoone Lucy, die bedrogen werd en vreest dat zij er gek van worden zal, en gaan verder.

> 't Kind van een eerzaam paar staat thans geschreven.
> Zijns vaders naam werd aan den zoon gegeven.
> Drie dochters gingen voor. Gaf God er meer,
> Hun zou elk kind een gift zijn van den Heer.
> Gemak, gezondheid, rust - wat zouden menschen,
> Als zij, van inborst stil, meer kunnen wenschen?
> Elkander lief, maar met een kalm gevoel,
> Zijn zij misschien naar veler schatting koel.
> Een liefde, vol verrukking en vol vreezen,
> Zou in hun oog een loutre dwaasheid wezen.
> Soms dacht, ofschoon niet zonder zucht, de vrouw,
> Wie, als zij stierf, haar plaats vervullen zou.
> En Robbert, half in ernst, half boertend, meende:
> Hij wist, met wien zijn weduw zich hereende.
> Toch hadden zij 't als lastertaal beschouwd,
> Zoo iemand had gezegd: 'Uw liefde is koud!'

Het feit der geboorte blijkt de aanleiding te zijn om eene biographie der ouders te leveren; deze waren luidjens naar Crabbe's harte. Suzanne, de vrouw, weet van sparen, Robbert van werken, en daardoor brengen zij het verre, dank zij

De wijze zuinigheid, die nimmer leeft
Tot sparen, maar die spaart, opdat zij heeft,
Mild, maar met maat, bedachtzaam, niet benepen,
Voor 't oog onzigtbaar, overal begrepen.

De zuinigheid is zoo zeer iets hollandsch-eigenaardigs, dat wij ons bij de vertolking dezer plaats met gelukkiger verzen hadden gevleid. Wij slaan weêr een blad van het doopboek om:

Een tweeling volgt - een dochter en een zoon,
Te rijk juweel aan Gerards huwlijkskroon.
In ieder jaar, sints zijnen echt verloopen,
Bragt hij me een kind, om 't in de kerk te doopen.
En nu een tweeling! Eens klonk 't als muzijk
Hem in het oor: ‘Uw ga zal zijn, gelijk
'Een wijnstok, die in rank bij rank zal bloeijen.
Uw talrijk kroost zal, als de olijven, groeijen!’
Een hartlijk ‘amen!’ sprak hij op dat woord.
Nu wordt door ‘rank bij rank’ zijn rust gestoord,
En wenscht hij, dat de wijnstok 't bloeijen stake. -

Het gaat Gerard zoo als in het oude spotdeuntjen: ‘Als olijfplanten zitten zij om uwen disch, doch zij eten er af, wat er op is;’ maar onze geestelijke heeft een troost voor den bloed. ‘En welken?’ vraagt ge. Een noordsch dichter zou er van gezegd hebben: dat het een troost was voor een tijgerharte; de grootste aller zuidelijken noemde het dien der verdoemden in de hel: ‘Gij zijt de eenige niet!’ Crabbe wijst hem op zijn meester, de adelijke grondbezitter, die ook met acht kinderen geplaagd of gezegend is, en dezen niet zoo gemakkelijk groot kan brengen als hij!

‘Och!’ zuchtte onze oude en rijke kruidenier,
‘Och! had ik een van al die lasten hier!’
Toen sprak zijn vriend: ‘Mij ware 't groote zegen,
Had ik in d' echt geen enkel kind gekregen!’
Ze waren beiden oud, en niet dan spâ
Besloten tot het kiezen van een gâ.
Ze stelden 't uit, de een, tot hij rijk kon leven,
En rang en eer zijn kinderen kon geven,

Zijn vriend, omdat hij geenen zoon begeert,
Die onrust brengt en ligt zijn goed verteert.

Het wordt donker en donkerder, hoe verder wij gaan. Richard, die kramer geweest is, die, toen hij het verre genoeg had gebragt, om van het zwervende leven af te zien een winkel had opzet, de kruidenier nam eene vrouw, en heeft alle regt het kinderlooze van zijnen echt te betreuren, daar zijne gade met Rachel roept: ‘Och, geef mij kinderen, of ik sterf!’ Hoe door dwaze overbrenging het verhevene belagchelijk worden kan! Humphrey heeft een jong en mooi weêuwtjen getrouwd, schoon zijn haren reeds grijs waren geworden; vijf jaren gehuwd, is hij vijf kinderen rijk; wat zeggen wij? verwenscht hij dien zegen, gefolterd door vreeze, dat zijne vrouw hem ontrouw is. ‘Heet hem Kaïn, Judas, wat ge wilt!’ barst hij uit, bij de vraag, hoe zijn jongsken heeten zal; de reminiscentie van namen uit de schriftuur is even ongelukkig als ongepast

Zoo is 't gemis van kroost een bron van smart,
't Bezit een dolk van jaloezij in 't hart.

En voor het vrij onduidelijke van het oorspronkelijke: ‘Laat daarom niemand die voor de hand des reuzen getelde pijlen weigeren of wenschen,’ geeft de Heer Sybrandi ons den goeden raad:

Wacht dan met kalmte 't af, of God uw woning
Zal vullen met Zijn erfdeel en belooning!

We zijn van harte geneigd het te doen, en het gedicht G e b o o r t e n voor genoten te houden; want door de bladen glurende, zien wij dat zelfs een weesjen, - waaraan wij de creoolsche of mulatsche schoolmatres op het leelijke plaatjen verschuldigd zijn, - geene aanleiding tot eenige verheffing, tot eenige vlugt geeft. Integendeel, het schijnt de beurt der gekheden te worden; de dichter brengt zijne kruidkennis te pas, door een dwaas op te voeren, die zijn kroost de vreemdste plantennamen geeft, natuurlijk in het Latijn. G e b o o r t e n , wij hadden ons te regt, gelooven wij, met iets anders gevleid; vadervreugde, moederweelde, de eerste ontwikkeling der kindschheid, wat is dichterlijker? Verstandige opmerkingen, wie is er, die deze in verzen zoekt, in verzen namelijk eenen toestand gewijd, welke zelfs voor den koelste iets verteederends, iets verrukkends heeft?

II. Huwelijken:

‘Wie huwen wil, hij overhaaste 't niet!
Een kort verwijl bespaart soms lang verdriet,’
Zong Naso eens. De beste der meestressen,
De ervaring, staaft zijn gulden wijsheidslessen
Wie arm is, spaart voor d' al te wissen nood.
En 't uitstel maakt de zorg eens minder groot.
De rijke sterkt aldus zijn jonge krachten,
Om 't leed te dragen, dat ook hem zal wachten.
Door 't uitstel wordt het teederminnend paar
Van lieverlee vertrouw'lijk met elkaâr,
En leert voor d' echt zich naar elkander schikken,
En luim en lust, gebrek en deugden wikken.
Het ligt den sluijer op, dien, al te digt,
De liefde somtijds draagt voor 't aangezigt,
De liefde - een gids, door ongeduld gedreven,
Te fier, dan dat zij denke aan wat in 't leven
Onmisbaar is, - aan voedsel, dak en kleed,
Behoeften, die zij laag en nietig heet.
Zij jaagt de dwaze jeugd tot haar genuchten,
Om als de honger komt, haar dak te ontvlugten.
Maar toch... is 't uitstel wijs, 't zij niet gerekt,
Tot de ouderdom zijn diepe voren trekt.
Verschuif het niet tot aan te late dagen....
Maar zijt ge eens oud, wil dan den stap niet wagen!

Waar en wijs, practisch bij uitnemendheid, maar ook poëtisch? De hoogste, de heiligste aller hartstogten verlaagd tot eene huishoudelijke berekening! We zijn maar in het dorp, hooren we zeggen, alsof, wat er goddelijkst in den mensch gloort, slechts aan dezen staat of aan dien stand was bedeeld, alsof dezelfde vonk niet aller boezem ten deel viel, om, helaas! bij wijle tot verterende vlam uit te slaan; om, den hemel zij er voor gedankt! bij oneindig grooter getal het vuur te worden, dat verlicht en verwarmt tevens. Straffe, sombere Cowper! dien Byron een dichter met mofjens schold, hoe wist gij met weinige harde trekken, het is waar, toch dier drift regt te doen, ook waar zij op het verlies des verstands stond! Luttel woorden volstaan om ons uw tooneel aan te geven: een open veld met varens

bewassen, - zij, voor wie gij onze opmerkzaamheid inroept, is maar een kamermeisjen, - uwe verzen rijmen niet, vloeijen naauwelijks:

> Daar doolt zij dikwerf om, die beter tijd
> Een zijden manteltjen met kant omplooid,
> Een hoed met mooije linten dragen zag.
> Toen was ze een dienstbre en schonk haar harte een borst,
> Die haar verliet, naar zee ging en verdronk.

Rapper laat zich niet omtrekken, raauwer hadden wij schier geschreven, niet toetsen. En toch blijkt ge dichter:

> Hoe ze in gedachte hem op 't bruischend diep
> Op verre kust verzelde, en schreijend zeî:
> ‘Wat lijdt een zeeman niet!’ of, opgeruimd,
> - Als werd de warmste wensch niet meest beschaamd! -
> Zich vleide met zijn blijde wederkomst,
> En droomde van een heil haar nooit bestemd.

Ons gemoed gevoelde ieder dezer toestanden mede, als ware het een speeltuig, door uwe vingeren beheerscht.

> Daar kwam de droeve mare van zijn dood,
> Nooit glimlachte zij weêr!
>
> En nu doolt ze om
> Op 't eenzaam veld, brengt heel den dag er door,
> En zwerft, tenzij de deernis het voorkomt,
> Er ook den ganschen nacht. Maar half verheelt
> Een flentrig schort, dat ze als een mantel draagt,
> Het nog verscheurde kleed; door beide heen
> Geeft zuchtend hijgen vaak haar boezem bloot;
> Zij vraagt een speld van ieder dien ze ontmoet
> En steekt die op haar mouw; maar warme rok,
> Hoe ook van kou zij rill', of spijze of drank,
> Hoe vaak haar hongre of dorst', die vraagt zij nooit,
> Aagt! ze is krankzinnig!

Gij huivert als wij, Cowper wist wat hartstogt is!
Levenslustige Burns! die al de weelde der liefde, ook die

der wel wat wilde, smaaktet en schetstet, en voor de laatste zoo bitter hebt geboet, hoe wist gij al het vertroostende en veredelende van de zoetste aller neigingen te huldigen in een liedeken van maar twee coupleten: hoe leveren ons uwe oude luidjens het welkome bewijs, dat die vonk Gods in ons binnenste, ook in de grijsheid van geen verdooving weet!

Toen gij uw best deed om mijn hart,
Claes Hendrikszen, mijn schat!
Toen was uw haar als git zoo zwart,
Uw voorhoofd spiegelglad;
Gerimpeld is dat voorhoofd nu,
Zoo wit als sneeuw dat haar;
En toch de hemel zegene u,
Claes Hendriksz, beste vaêr!

Wij klommen zaam den heuvel op,
Claes Hendrikszen, mijn schat!
En hebben op zijn groenen top
Veel vreugde en heils gehad;
Wij stromplen nu vast naar beneên,
Maar helpen de een den aêr
En slapen ginder niet alleen,
Claes Hendriksz, beste vaêr!

Slechts dichters als Cowper en Burns waren de voorboden der wedergeboorte der poëzij, het morgenrood van den dag, waarop Walter Scott zingen zou, in de heerlijke paraphrase van Nicolaas Beets:

Liefde lokt een zoet geluid;
Uit de dwarsche herdersfluit
Lacht de lieve vrede:
Klinkt de schorre krijgstrompet,
Op het brieschende genet,
't Pantser aan en 't krijgshelmet
Op de blonde lok gezet,
Trekt ze strijdwaart mede.

In de feestelijke zaal
Blinkt zij in haar blijdsten praal

Regelt scherts en zangen;
Waar de meiboom is geplant,
En de landjeugd hand aan hand
Omspringt naar den boerschen trant,
Naakt ze met haar rozenband,
Huppelt ze in de rangen.

Zy regeert op 't blijde veld,
Zy in 't woelig krijgsgeweld,
Zy in 't hofgewemel;
Sedert 's werelds aanbegin
Voerde zy haar wetten in,
Ze is gedaald van hooger tin',
Enkel hemel is de min,
Enkel min de hemel.

Arme George Crabbe! wat vergt ge dan, dat wij het oor leenen aan uwe huwelijksschetsen, van alles overvloeijende, behalve van liefde; aan uwe beroemde Phoebe Dawson zelve, die allerschoonst zou zijn, zoo ze bezield ware!

Oordeel zelf, lezer!

‘Och, vlied verleiding! Wacht u voor het kwade!’
Zoo klinkt mijn stem; men hoort me, als 't is te spade!

Een tweetal jaren is het naauw geleên,
Toen Phoebe 't eerst hier in ons dorp verscheen,
Een frissche bloem, die in 't verborgen groeide,
En nu bij ons in volle schoonheid bloeide.
Hoe vrolijk stapte zij het grasperk rond,
Waarop de kermistent te prijken stond,
Vol drift om zelf te zien, en (wie zou 't wraken?)
't Genot van zich te laten zien, te smaken.
Bewonderd werd ze om houding en manier,
Bedeesd, maar vriendlijk, zacht, maar toch ook fier.
Gezond en jong... hoe las men 't in haar blikken,
Dat haar geen zorg voor nadrend leed deed schrikken!
De kalmte van haar ziel stond op 't gelaat.
Van kieschen smaak getuigde haar gewaad,
Als zij haar vlijt en kunst er aan besteedde

En zich bevallig, maar met eenvoud kleedde.
Geen jongling zag haar, of zijn blik sprak luid
Bewondering voor zooveel schoonheid uit;
En Phoebe, wen 't haar eigen hart verheugde,
Voelde onbestemd, hoe ze andren was tot vreugde.
Haar schoonheid won de gunst van oud en jong,
Terwijl haar goedheid elk tot liefde drong.
De nijd zelfs zweeg; wat zou hij haar misgunnen?
Al mogt zij haar ook verre wenschen kunnen.
Met juisten blik zag Phoebe 't in, hoe haar
De dienstbaarheid kon hoeden voor 't gevaar,
Dat boersche schoone dreigt, als moederoogen
Met liefdes zorg haar niet meer volgen mogen.
Toch, als des zondags 't uur van vrijheid sloeg,
Gevoelde zij, hoe 't bloed haar sneller joeg,
Wanneer zij met geheime vreugd bemerkte,
Hoezeer haar schoon met magtig' invloed werkte.
Dan bleef haar schuldloos hart voor 't fier gevoel,
Dat schoonheid geeft aan rijk en arm, niet koel.

De gerekte beschrijving heeft er niet bij gewonnen, dat zij in de vertaling tien regels meer telt dan in het oorspronkelijke.

In 't eind verscheen de knaap, die hart en zinnen
Der schoone maagd bewegen zou tot minnen.
Met stouter moed drong hij tot haar vooruit,
En sprak zijn liefde zonder schroomen uit.
Haar ongelijk in aard en in gedragen,
Mogt hij juist door 't verschil haar hart behagen.
Luidruchtig, schoon verliefd, verwaand, schoon jong,
Van uitzigt vurig, vlug en rap van tong,
Van ambacht snijder, die zijn vak verzaakte,
En 't kleed als huisknecht borstelt, dat hij maakte.
Doch nu... ‘zag Phoebe gunstig op hem neêr,
Haar slaaf beklom de snijderstafel weêr,
En bood, bij altijd trouwer min, haar dagen
Van immer ruimer welvaart... wou zij 't wagen?’
Zij zuchtte en bloosde, en zonder stemgeluid
Sprak toch haar blik het teeder jawoord uit.

We zijn slechts billijk jegens George Crabbe, als wij bekennen te gelooven, dat de Heer Sybrandi met zijne afwisseling van staande en slepende verzen hem geen dienst deed, - het oorspronkelijke is zoo kort en kernig, dat het, ja, een getrouw vertaler wanhopig kan maken, maar niet lijdt aan de matheid, die bij deze vertolking meêlijdend glimlagchen doet.

En echter wordt het tijd, dat onze opmerkingen een einde nemen, - geen woord dus meer over het gemis van dieper opvatting des gemoeds, over zich bloot tot het uitwendige bepalende beschrijving van den toestand; voortaan spreke het vers alleen:

Door bosch en beemd, op heuvels en in dalen
Liep 't meisje nu aan d'arm haars minnaars dwalen,
  Stil, in zich zelf gekeerd, gejaagd, bedeesd,
  Met hoogen blos, als ze eene ontmoeting vreest.
Zoo slenterden zij verre door de weiden
En zaten neêr bij 't beekjen, en vermeiden
  Zich aan zijn bloemwarand; en 't zoet gekoos
  Verdreef de wolk van 't voorhoofd voor een poos.
Doch schetste hij, met sterk gemengde kleuren,
Een toekomst, louter vreugde, zonder treuren,
  Dan greep een somber voorgevoel 't penseel
  En wierp een schaduw op het blij tafreel,
En 't helder vergezigt begon te tanen,
Beneveld door des meisjes droeve tranen.
  Zoo vlood de tijd van beider vrijheid heen,
  Totdat in 't uiterst uur het paar verscheen
Voor 's meesters deur. Nog blijft de minnaar dralen
En gaat en keert, om nog een groet te halen,
  En wordt gevleid, bestraft, gesmeekt, verjaagd.
  En als hij over koelheid zich beklaagt,
En aarzlend wijkt, om telkens weêr te komen,
Dwingt haar zijn droefheid, veinzend aangenomen,
  Tot grooter teêrheid, dan zij voegzaam vindt.
  Zijn drift eischt teeken, dat zij hem bemint;
En wordt ze eerst toornig, 't wordt hem kwijtgescholden,
En zijn berouw, zijn droefheid wordt vergolden
  Door teerder liefdeblijk, dan wat hij vroeg,
  En wat haar eerst den blos in 't aanzigt joeg.

Och, vlied verleiding! Hoed u voor het kwade,
O onbedachte jeugd, eer 't is te spade!

En nu.... die vrouw in haveloos gewaad,
Die met een kind op d'arm daarhenen gaat,
En 't kleine wicht zoo teeder drukt aan 't harte,
Hoe worstelt zij geduldig met haar smarte!
Haar ingevallen kaak getuigt van nood
En honger, wien 't ontbreekt aan daaglijksch brood,
Van bange zorg, van dag tot dage banger,
Van vroeger hoop, och, nu geen hope lang er
Haar dorre lip is wit; diep ligt haar oog,
Van onbemerkte tranen zelden droog.
Haar blik is kalm, een oogwenk slechts vertrokken
Als of op eens haar felle pijnen schokken.
Ze torscht een steenen kruik, en ieder tred
Wordt zigtbaar met bezorgdheid neergezet,
Niet enkel om het kind, op d'arm gedragen,
Maar ook, om 't geen haar wacht na korte dagen.
Ze vult haar kruik; met langzaam overleg
Betreedt zij weer den glibberigen weg,
Totdat haar voeten, bij al 't zorglijk mijden,
In 't oog bedriegend grasveld eensklaps glijden,
En ze op den kleigrond neerstort. Och, hoe zwaar
En pijnlijk valt het weder opstaan haar,
Die, krank van ziel en ligchaam, wreed bedrogen,
Haar hoop en kracht te zamen ziet vervlogen.
De kelk der smart, gevuld tot aan den rand,
Liep over; 't leed had thans haar overmand.
't Werk is verrigt. Met wankelende schreden,
Van pijn vermast, poogt zij weêr voort te treden,
En waggelt verder, tot haar laatste kracht
Aan d'ingang van de hut haar heeft gebragt.
Zij treedt er in, vergeet de deur te sluiten,
Legt 't wichtje neêr en wendt zich weêr naar buiten,
Ontbloot haar boezem voor den killen wind,
Of haar geprangde borst verâming vind',
En worstelt met het zenuwachtig nokken,
Dat reeds haar zwak gestel begint te schokken.
Vergeefs! Benaauwheid klimt; ze hijgt naar lucht.

Een bange kreet, een raauwe gil ontvlugt
Haar keel; of aklig lagchen, straks vervangen
Door wild geschrei, getuigt van 't boezemprangen.
Dat hoort een buurvrouw, en snelt toe, en geeft
Der kranke gaarne al, wat haar armoê heeft.
Zij zoekt geen lof, geen voordeel of belooning,
Maar volgt haar hart bij liefde- en dienstbetooning,
En heeft geduld, tot de arme kalmer wordt,
En 't vriendlijk troostwoord rust in 't harte stort.
Vriendin in nood, de kranke erkent uw zorgen!
Vergeldt zij 't niet, 't blijft Gode niet verborgen!

Doch wie is de arme.... de afgeknakte bloem?
't Is Phoebe, zij, eenmaal der maagden roem,
Wie 's minnaars vurig oog, zijn warme woorden,
Zijn zoete vlei- en leugentaal bekoorden.
't Was medelij, dat eerst haar teeder hart
Bewoog, gevoelig voor zijn schijnbre smart.
‘En dan zijn smeeken! 't moest de wreedste winnen,
En 't koelste hart ontgloeijen doen tot minnen!’
Ach, al te vroeg zag hij zijn wensch vervuld!
Te laat bedekte de echt de zonde en schuld;
En toen vergat de ontrouwe woord en eeden,
Toen werd zij, de eens vergode, ruw vertreden.
Een lompen dwaas, een tergend dwingeland
Gaf zij, zoo 't bleek, ontijdig hart en hand.
Hij tierde in huis en schold, totdat zij schreide,
Of spilde uithuizig 't loon, verdiend door beide,
Tot ziekte en kommer haar verkwijnen deed,
En hoop en troost verging in 't grievend leed.
Och, vlied verleiding! Hoed u voor het kwade,
En hoor, o jeugd, mijn stem, eer 't is te spade!

En vergelijk nu, zoo ge wilt, den indruk, door deze voorstelling van Phoebe Dawson op u gemaakt, met dien, welken wij ontvingen; de onze laat zich in drie gedachten weêrgeven. Iedere kunst houde zich binnen de grenzen, haar aangewezen; Phoebe met hare kruik en haar kind kwam een schilder, niet een dichter toe; dat was de eerste. De tweede hebben wij allen gemaakt; de beschrijving van een hysterisch toeval is een ongelukkig onderwerp voor een vers. En de derde? Er

schuilen misschien paarlen in het slijk, maar laat mij niet zien hoe gij er in wroet, als gij er geene aan het licht brengt!

III. Begrafenissen.

Och, lieve wichtjens! wanneer gij het verhelpen kondt, gij deedt beter maar niet te worden geboren, schreven wij onder den zonderlingen welkomstgroet aan de kleenen, waarmede dit dichtstuk aanvangt. Van trouwen komt rouwen, mogt onder de H u w e l i j k e n staan. Wat dunkt u, wanneer wij de laatste afdeeling, B e g r a f e n i s s e n, die even weinig blijken inhoudt, dat de dichter geleerd heeft ‘het leven in zijne volheid te begrijpen en op te vatten, zonder het chemisch te ontleden,’ den liefhebbers overlieten, en naar het opschrift hem zelven begroeven? Ondanks dat hij ons bitter heeft teleurgesteld, doen wij het dankbaar; of zou het louter ijdelheid zijn, zoo wij ons verbeelden, dat hij ons geleerd heeft ons voor velerlei verkeerds te wachten? Wij zullen straks nog eene poging wagen het duidelijk te doen worden; onder deze rubriek behoort slechts eene vlugtige vermelding van wat hij meer heeft geschreven, hoe het later met hem ging. Zijne volgende voortbrengselen waren: de B u r g t, eene reeks van schetsen, haast geen voor- of onderwerp ter wereld van zijne beschrijving verschoonende, allerbelangrijkst voor wie weten wil, hoe een zeestadjen van den tweeden rang, een opkomend Aldborough, er in Engeland in het begin dezer eeuw uitzag. Verschenen in 1810, werd dat dichtstuk in 1812 door velerlei V e r t e l l i n g e n gevolgd, voor wie 's mans beschouwingswijze deelt, eene bron van studie; wat ons betreft, slechts om twee verzen vermelding verdienende; twee verzen in andere maat geschreven, dan die waarin wij H e t D o r p j e n getrouwelijk voor u hebben overgezet, en die hij, behoudens die beide uitzonderingen, levenslang bezigde. Het zijn Sir E u s t a c h e G r e y en de H e i d i n, het eene zoowel als het andere meer kracht verradende, dan hij overigens aan den dag legt, beide echter overdreven. Het eerste is een verslag, door den lijder zelven gegeven, hoe hij krankzinnig werd; het tooneel is een gekkenhuis. Het tweede schildert eene wroeging, waarbij uw hart wegkrimpt. Zooveel over zijne lettervruchten, en nu over zijn leven? De biographie is daar ten bewijze, hoe hij gevierd werd en geëerd, niet slechts door het groote publiek, maar door wie in Londen, in de jaren 1817 tot 1822, tot de letterkundige wereld behoorde; hij, het lam, was bijwijle de leeuw. De Rutlands bleven levenslang zijne beschermers; hij

genoot het inkomen van verscheidene predikantsplaatsen terzelfder tijd: hij zag zijne kinderen gelukkig gevestigd; twee van deze wijdden zich als hij den geestelijken stand; en verloor hij zijne Sarah in 1813, hij werd, vreemd genoeg, sedert gezonder dan hij ooit was geweest, en men verdacht hem, dat hij, op zijn ouden dag, andere Anacreon, de rozen der liefde weêr door zijne zilveren lokken wilde vlechten. Het moet wel waar zijn geweest, want de biographist zelf gewaagt er van, maar het blijft bij wenken; eenige triomfen nog, in Edinburg vooral, en wij dragen hem ten grave in Trowbridge in Wiltshire, waar hij de laatste negentien jaren leeraar was geweest, waar hij in zijn acht en zeventigste verscheidde. Er werd een marmeren gedenkteeken door de bijdragen zijner dankbare gemeente voor hem opgerigt; ‘het stelt eene gestalte voor, die op bewonderenswaardige wijze den stervenden dichter weêrgeeft, zijne oogen vestigende op de heilige schrift; twee hemelsche wezens zien toe, als verbeiden ze zijn verscheiden van de aarde;’ en daaronder wordt eene lofspraak op zijne vele deugden besloten met de woorden ‘eens grooten tijdgenoots,’ hem prijzende, als ‘der natuur straffe en toch beste schilder.’ Het is een versregel van Byron.

Byron en Crabbe!

De zamenvoeging dezer beide namen schijnt voor den Heer Sybrandi niets verbazends te hebben; hij besluit met dat oordeel zijne lange lofspraak op George Crabbe; hij voegt er nog een pluimpjen bij. Het viel te vermoeden, dat het gevolg zijner beschouwing van dezen dichter een ander moest zijn dan dat der onze; als hij hem niet bewonderde, zou hij zich de moeite der vertaling hebben getroost? Hoor wat hij al in hem waardeert: ‘Zijne betrekkingen als dorpspredikant in verschillende streken van Engeland hadden hem’ (die, volgens Sybrandi, gedurende de jaren zijns stilzwijgens niet vruchteloos had geleefd) ‘eene ruime gelegenheid gegeven om den mensch, het menschelijke karakter en leven te bestuderen, niet, gelijk zij zich vertoonen in de hoogere kringen der zamenleving, waar eenvoudigheid en natuurlijkheid maar al te dikwijls door gekunsteldheid en gemaaktheid zijn vervangen, maar gelijk zij verschijnen in de geringe of middelklasse, waar gevoelen en handelen meer in overeenstemming staan, en waar deugden en gebreken zich meer in hunne wezenlijke gedaante openbaren. Met een menschkundig oog had hij de zoodanigen gageslagen, het menschelijk hart in zijne verschillende werkingen

gevolgd, zich niet bij de uitwendige verschijnselen bepaald, maar oorzaken en beweegredenen opgespoord, en den mensch van zijne geboorte af nagaande, in natuurlijken aanleg, in opvoeding, voorbeeld en lessen, de verklaring gezocht van zijne latere deugden of ondeugden.' Voortreffelijk, maar is hier van o n t l e d i n g of van d i c h t k u n s t sprake? 'Wat hij alzoo had opgemerkt, - en hij, die van zijne jeugd af aan onder en met de menschen had verkeerd, had veel opgemerkt, - dat werd thans het onderwerp zijner dichtstukken. Het waren óf afzonderlijke verhalen, óf zij werden door dezen of genen kunsteloos geknoopten band met elkander verbonden. Niet de gebeurtenissen zelve, die hij behandelde, trokken de meeste belangstelling; zij waren eenvoudig, vreemd aan zonderlinge avonturen, voorvallen uit het dagelijksch leven, te naauwernood gebeurtenissen te noemen; maar het was de teekening van den handelenden of lijdenden persoon, de ontleding van zijn karakter, de ontwikkeling van zijn gevoel, van zijn vermogen, van zijne aandoeningen, van zijne hartstogten, waarin de kracht en het eigenaardige van Crabbe's genie uitblonken.' O n t l e d i n g ! 'Dat alles werd afgewisseld door getrouwe natuurbeschrijving en menschkundige opmerkingen, die door hare waarheid en juistheid diepen indruk maakten. Eenvoudigheid was daarbij ook het kenmerk van zijne dichterlijke taal, die de zoo dikwijls misbruikte sieraden eener poëtische dictie versmaadde en zich vooral door eene zinrijke kortheid onderscheidde, waarin ieder woord moest worden geteld. Menschelijke dwaasheid, zwakheid en boosheid vertoonden zich zoo menigvuldig aan zijn oog, dat zijne gedichten dikwijls eene zeer sombere kleur dragen, en hij met regt door Byron de strenge, maar beste schilder der menschelijke natuur wordt genoemd. Maar daarbij ontbreekt het niet aan den *humor*, die met onschuldige luim zijnen ernst afwisselt.' O n t l e d e r , ja, maar in die beschrijvingen tevens s c h i l d e r , tevens d i c h t e r ? zonder dat hij ooit i d e a l i s e e r t ?

We mogen het er niet voor houden, dat deze getuigenis van Byron ten gunste van Crabbe hier door den Heer Sybrandi enkel zou zijn bijgebragt, om het vuurwerk treffend te doen eindigen, en hem toch aan den anderen kant niet zoo zeer allen zin voor kritiek ontzeggen, dat hij zou zijn teruggedeinsd voor de moeite eens na te slaan, wanneer en waar die hulde werd gebragt. Het is een der vier prijzende versregelen uit

de ‘Engelsche Barden en Schotsche Recensenten,’ in 1809 in het licht verschenen, toen George Crabbe nog slechts zijn D o r p j e n en zijn K e r k r e g i s t e r s had uitgegeven. Het is de lof van een satyricus, die verpligt was, wilde hij het publiek voor zijne wraakneming winnen, eenigen te verschoonen; die, zou zijn hekeldicht niet al te bar worden, enkelen zelfs prijzen moest, en het van zelf het liefst digenen deed, welke het verst beneden, of wilt ge, buiten zijne sfeer zweefden. Het is eene hulde, toegezwaaid in een gedicht, waarin Wordsworth gemeen wordt gescholden; het is een lintjen, Crabbe bedeeld door een vorst, die later eene andere orde dan die, welke hij stichtte, hemelhoog zou verheffen. Moeijelijk kunnen wij ons voorstellen, dat het den Heer Sybrandi zou zijn ontgaan, hoe weinig het gezag van Byron als criticus gelden mag, hoe zijne goede trouw in dat opzigt niet boven alle verdenking is. Het nageslacht waardeert zoowel in Wordsworth', als in Byron's meesterstukken, de ontwikkeling der dichterlijke gedachte door Goldsmith in zijnen R e i z i g e r maar aangegeven; doch zoo de evenaar in de hand der kritiek tusschen t h e E x c u r s i o n en C h i l d e H a r o l d nog wankelt, wie is er die langer gelooft, dat Bryon meende wat hij zeide, toen hij Pope boven Shakspeare verhief? De greep van den Heer Sybrandi is te zonderlinger, dewijl het waarlijk aan andere lofspraken niet ontbreekt. Was het maar om een naam te doen, eene vermaardheid, die van Byron evenarende, een gevierd man, wiens strekking schijnbaar meer met die van Crabbe overeenstemde, een vertrouwd vriend, hij had hem voor het kiezen in Walter Scott, die onzen dichter, toen hij eenige zijner verzen voor motto aan het hoofdstuk van een zijner romans bezigde, den engelschen Martialis noemde. Het ging even weinig diep, maar het had niet minder mooi geklonken. Was het hem te doen geweest om een lof, die van meer oordeel getuigde, hij had Gifford of Cunningham maar op te slaan, en hij zou zich bevredigd hebben gezien, - met eenige tempering, het is waar. Wij kiezen in zijne plaats de karakteristiek van eene vriendenhand, die berucht is om de bitterheid, waarmede zij geeselde, als partijschap haar bestuurde, maar wier gezag zelden wordt gewraakt, als zij zonder vooringenomenheid de bladzijden omsloeg. ‘Crabbe,’ begint de oordeelvelling, ‘Crabbe is misschien de gemanierdste van al onze levende dichters, en het is waarlijk te beklagen, dat de sterkst sprekende trekken zijner gemanierdheid verre van de aangenaamste zijn. De huiselijke,

ietwat gemaakte, prozaïsche stijl, - de versificatie aller verheffing vreemd, die nu eens wat gebrokens heeft, en dan weêr naar geklingel zweemt, - het eeuwige ten voeten uit van alledaagsche, soms gemeene karakters, - gewoonlijk opgeluisterd door flaauwe aardigheden, en zedekundige bespiegelingen voor jan en alleman, - ziedaar wat op de oppervlakte zijner schriften bovendrijft; ziedaar wat hem het eerst in ons geheugen herroept, als wij een nieuw voortbrengsel zijner veder ter hand nemen. En echter zijn het niet die gebreken, welke zijne eigenlijke manier uitmaken; zijn het niet die dingen, welke hem het karakter geven, waarom hem volgende geslachten zullen gedenken. Het behoeft geen betoog, dat deze eigenschappen niemands heugenis zouden doen voortleven, en dat zij dus nooit het kenschetsende kunnen uitmaken van eenige der oorspronkelijkste en krachtigste verzen, welke ooit zijn geschreven.' Hier volgt de beproefde verklaring van het raadsel. 'Crabbe bezit dus andere gaven, en deze zijn niet minder eigenaardig en niet minder sterk geteekend dan de gebreken, waartegen zij overstaan, - een weergaloos, bijna naar toovenarij zweemend talent van opmerking, aan het licht gebragt in beschrijvingen, der natuur zoo nabij komende, dat wij die eer voor afdrukken dan voor navolgingen aanzien, - eene ontleding van gemoedsaard en gevoel, even keurig en even diep gaande, - bijwijle een zweem van mannelijke teederheid - en iets aandoenlijks, tot schokkens en vrees aanjagends toe, bijwijle, vreemd genoeg, vlaagswijze schier met de kleinste en onbeduidendste bijzonderheden afwisselend. Voeg hierbij de nimmer falende, de dikwerf diepe scherpzinnigheid der opmerkingen, waarmede hij ons nu en dan te midden van beschrijvingen, die op geenerlei belangrijkheid aanspraak mogen maken, verrast, en het gewigt, de kernige kortheid van lessen en regelen, die hem ontvallen of het orakelspreuken waren, bij gelegenheden, welke dergelijke openbaringen volstrekt niet beloofden, en ten leste, wat niet het minst mag heeten, de zoete, schaars aangeslagen snaar van lyrische bezieling, wier minste tokkeling eensklaps zijnen verzen en zijner stof alle hardheid ontneemt, en hem op gelijke hoogte beurt met de stoutste en vindingrijkste dichters van zijnen tijd.'

Het oordeel is dat van Jeffrey.

Indien het den Heer Sybrandi goed had gedacht deze plaats bij te brengen, wij zouden van p l o o i j e n hebben gesproken,

vooral aan het slot slechts te zeer in het oog vallende; thans, nu hij ons verpligt heeft om van de vriendschap van een bevoegd tijdgenoot te gewagen, gelooven wij het regt te hebben de keerzijde der medaille in eene andere kritiek, ook uit die dagen, na te laten zien. ‘Crabbe's stijl,’ luidt het vonnis, ‘zou ten antwoord mogen strekken op Audrey's vraag: “of de dichtkunst iets waars is?” Ge vindt bij hem geene sieraden, geen blijk van verbeelding, geen zelfsbedrog, geen woordenpronk. Zijn zang is louter droeve werkelijkheid, eene nuttelooze weeklagt, zonder eenige verheffing of verscheidenheid. Letterlijke getrouwheid neemt bij hem de plaats in der vinding; hij wordt wigtig door een aantal kleine bijzonderheden; hij kluistert de aandacht door vervelend te zijn. Hij houdt zich niet altijd slechts met feiten bezig, maar het zijn bovendien feiten van de meest alledaagsche, minst opwekkende, alleronaangenaamste soort; maar hij vleit zich met het effect van waarheid door eene het microscoop beschamende naauwkeurigheid, waarmede hij de onbeduidendste voorwerpen ontleedt, en met een waarborg voor belangstelling in de onverzettelijke vastberadenheid, waarmede hij de walgelijkste dingen behandelt. Zijne dichtkunst heeft het voorkomen van iemand, die eene betrekking bekleedt of een beroep uitoefent. Hij wordt geroepen bij moeijelijke geboorten, bij gebroken ledematen of geschonden huiselijke vreden, en hij maakt eene lijst op van wat er in zijne parochie is gebeurd en gezondigd. Hij kiest het laagste, grofste, meest weêrzin inboezemende, dat er in den mensch schuilt, tot stoffe zijner uitvoerige beschrijving; toch is het nog altijd natuur, en de Natuur is eene groote en magtige Godes. Wel voor hem, dat zij dat is,’ gaat het voort, maar wij wagen niet alles over te nemen. Slechts deze karakteristiek zijner zangster: ‘'s Mans Muze is niet eene der dochteren des geheugens; zij is de oude, tandelooze, mompelende dame zelve; al wat er in de buurt kwaads wordt gesproken en gefluisterd overbabbelende, u mededeelende *totidem verbis et literis*, wat er in elken hoek des koningrijks, ieder uur van den dag en des jaars geschiedt, en altijd bij voorkeur van het minst smakelijke gewagende.’ Of zijn Helicon: ‘Op deze stikt gij in onkruid en bederf; geen licht uit den hemel straalt er u op toe; geen streelende klanken verrassen er u; geen bloem van liefde, hoop of vreugde die er op ontluikt, of, doen zij het, in een omzien zijn ze verwelkt. De verzen onzes dichters blazen geen geest van jeugd in wat hem omringt; alles krimpt

weg in vreeze, moedeloosheid en verval.’ Is het wonder dat het opstel aldus wordt besloten: ‘In één woord, zoo de schriften van Crabbe niet veel bijdragen ter vermeerdering van den schat eener boeijende en streelende verdichting, het lijdt geen twijfel dat zij misschien nog wel eene toekomstige eeuw lang een doorn in de zijde der dichtkunst zullen blijven.’

De veroordeeling is door Hazlitt geteekend.

De P r e d i k a n t s d o c h t e r , het oorspronkelijke dichtstuk van den Heer Sybrandi, waarmede dit bundeltjen wordt besloten, schijnt ons het afdoend bewijs te leveren, dat hij aan eene dergelijke kritische beschouwing van het voorwerp zijner bewondering, als wij in de laatste tegenstellingen beproefden, niet heeft gedaan. Hij noemt het eene proeve niet van Crabbe's poëzij, maar in zijnen trant. Gaarne getuigen wij, dat het geen der walgelijke gebreken heeft, straks in zijn voorbeeld opgesomd; maar wij zouden evenzeer der waarheid te kort doen, zoo wij het de we*i*nige verdiensten, die dit onderscheiden, toekenden. Crabbe's sombere levensbeschouwing is door Sybrandi's sentimentele vervangen; de Predikantsdochter is eene duitsche en geene engelsche figuur. Voor het oord van ontzetting, waarin de meester u, uws ondanks, verwijlen doet, verplaatst de leerling u in een liefelijk landschap; Crabbe's geestelijken zijn alles behalve heiligen; Sybrandi's leeraar is een man, van wien u veel goeds wordt gezegd; in het voorbeeld krijt ge de gevolgen der verleiding te zien; in de navolging blijft de minnaar maar weg. Onmiskenbaar doet zich de invloed eener andere, eener evenzeer naburige letterkunde gevoelen: bij Crabbe heerschen de feiten, bij Sybrandi de gedachten; - de vader dweept met zijne dochter, dewijl hij zijne vrouw vroeg verloor; het meisje dweept met den eersten jongeling den besten, waarmede zij in kennis komt; die minnaar zelf is slechts zwak, want uit de streek, waarin de liefste woont, verwijderd, huwt hij eene andere. Maar wij mogen niet voortvaren langer stil te staan bij dat meisjen in den mist, zoo weinig zweemende naar de scherpe omtrekken der straffe hand, welke den vorm aangaf schijnt het; wij scheiden er van om ons oordeel over Crabbe zaam te vatten, niet zonder eene schoone plaats meê te deelen, die Sybrandi stellig alleen en geheel toebehoort; het is eene schets van kindersmarte, als wij in de G e b o o r t e n vruchteloos zochten:

> Och, 't jeugdig kind heeft ook zijn zielsverdriet,

Al telt een later tijd dien kommer niet.
't Is ijdle waan, dat immer 's levens jaren
In ongestoord genoegen ons ontvaren.
Het kind is mensch; de mensch een grooter kind,
Dat smart of vreugde in ijdelheden vindt
Van de eigen waarde, als die voor 't kinderharte
De bronnen zijn van blijdschap of van smarte.
Wij, dwazen, zien den ras gevloeiden traan
Van 't schreijend kind met wrevlige oogen aan,
Alsof ook dáár niet menig traantje welde
Om angst of pijn, die even smartlijk knelde,
Als die het hoofd des mans met rimpels groeft,
Of ook bij hem der tranen troost behoeft!

Er is schier eene halve eeuw verloopen, sedert de dichter, met wien wij ons zoo lang bezig hielden, bloeide; eigenlijke school stichtte hij niet, want de bevallige en boeijende dorpstafereelen van Miss Mitford is de engelsche letterkunde noch Cowper noch Crabbe schuldig; die dankt zij aan den invloed van Wordsworth; deed de Heer Sybrandi der onze eene dienst, door de vertaling der K e r k r e g i s t e r s ? Wij wenschten bevestigend te mogen antwoorden; wij mogen het niet. Verzen vertalen is eene kunst, ziedaar de gedachte, waarmede wij de reeks dezer opstellen begonnen, - verzen vertalen worde eene deugd, ziedaar het denkbeeld, dat ons van den beginne voor den geest schemerde, dat wij thans eerst wagen uit te drukken. Onze duitsche naburen hebben over zulk een aantal vlugtige veders te beschikken, dat ten hunnent a l l e s wordt vertolkt, - dat ge zuidelijke en noordelijke en oostersche en wetersche literatuur, schier tot volledigheid toe, in hunne landstaal vertegenwoordigd ziet. Ons klein volk is verre van zoo rijk te zijn; bij vergelijking bitter arm, moesten onze vernuften er naar streven ons van alle letterkunde alleen het b e s t e te geven. George Crabbe, geen genie, maar een talent, de letterkundige curiositeit, had dus gerust nog lang kunnen worden gemist. Om het verwijt van veroordeeling uit de hoogte voor te komen, hebben wij het geduld der lezers op zeker niet geringe proef in deze studië gesteld. Sympathie voor den dichter, zij heeft ons, gelooven wij, niet ontbroken, zoo lang wij hem ongelukkig zagen; houd ons de ironie ten goede, welke wij niet konden bedwingen, toen hij, gelukkig geworden, ons zoo zeer teleurstelde. Vijftig jaren

lang moge die vervelendheid gevierd zijn, in zijn vaderland wordt men allengs het naschrijven moede, toetst men en bevindt te ligt. Wat geloofde de Heer Sybrandi ons in hem te kunnen aanbevelen, de mensch, de christen of de kunstenaar? De mensch? maar zoo de verdienste van dezen voor het algemeen aan het licht komt in zijne opmerkingsgave voor het ongelijke der lotsbedeeling, waarom zag hij die alleen op het land en niet evenzeer in de stad, en, grooter verwijt, waar bleek ooit zijn meêgevoel met de daad? ‘Buiten het gezellig verkeer gesloten, waar hij zijne jonkheid doorbragt, en geen toegang kunnende verkrijgen tot hoogeschool of halle, ontbreekt hem alle sympathie voor de ongeletterde zeden van het D o r p j e n of de B u r g t , en beschrijft hij zijne buren als nog minder op hun gemak, nog ontevredener dan hij zelf. Intusschen draagt hij eene breede reeks van dichtstukken aan de elkaêr afwisselende geslachten van adelijke beschermers op, en terwijl hij eene gansche kust, door verzen vol jammers, tot een afschrik des lands maakt, is de eenige bladzijde van zijne boeken, waarop eer, schoonheid, verdienste of geneugt schittert, die, welke hij aan het geslacht der Rutlands wijdt.’ Schuilt er iets navolgenswaardigs in dat voorbeeld? - Wij spraken van den mensch; de christen is aan de beurt; hoe ongaarne wij die scheiden, in George Crabbe waren zij het maar te zeer; de schuld lag ten deele, wij erkennen het, aan zijnen tijd. Spreekt er echter uit zijne gedichten iets, dat, dezen vooruit, niet besloten binnen de banden van een stokstijf stelsel, volgens 'twelk men van zijne zaligheid verzekerd was of verloren ging, behoefte des gemoeds verraadt aan vruchtbaarder geloof, aan verheffender gemoedsleven, in onze eeuw algemeener, dan de ijveraar voor leerstellige of kerkelijke begrippen erkent? ‘Bevrijd ons van Crabbe in de ure der verslagenheid,’ klinkt het van de overzijde der Kanaals. ‘Schetsen van zedelijke en verstandelijke en ligchamelijke ontadeling vloeijen in zijne schriften over; voor den volke is hij een der vertroosters van Job!’ Wie onzer die, ware hij begaafd met zulk eenen zin ellende gâ te slaan, zich langer er meê zou durven vergenoegen haar te bespiên, haar te beschrijven, en de hand niet ter hulpe zou uitstrekken en den bevoorregte in den lande niet dwingen blozende meê te doen? - De kunstenaar dan misschien? Voorbijziende hoe de groote genie, van welke de wedergeboorte der duitsche letterkunde dagteekent, in zijnen Laöcoon de grenzen heeft aangewezen, welke het gebied der

eene kunst van dat der andere scheidt, is Crabbe in zijn vaderland tot vervelens toe de Teniers, de Ostade, de Jan Steen der dichtkunst genoemd, tot eindelijk ook daar de kreet is opgegaan, dat hij in den eersten eisch aller hoogere kunst, genoegelijke, verheffende gewaarwordingen te weeg te brengen, te kort schoot. En wat hebben wij, Hollanders, dan met George Crabbe te doen, wij, wier meesters in de dagen onzer glorie heel Europa leerden, hoe lager leven moet worden opgevat om de bewondering der eeuwen weg te dragen?

Hoe het kleine dichtstukjen, aan den schat van Göthes werken ontleend, het kleine dichtstukjen, dat u tot vijfmalen toe den geest, waarin wij dit opstel schreven, hopen we, heeft doen gissen, beter dan wij het vermogen, het pleit voldingt en George Crabbe vonnist! Onwaar in zijne eerste opvatting, als zoude God zoo zijne wereld hebben geschapen, dat alle geluk, alle genot hier beneden slechts aan hooge geboorte, veel geld en allerlei aanmatigingen van geest is verknocht, bleef hij levenslang rondtasten naar een bezielend beginsel, ontleedde hij en d o o d d e slechts. Te bekrompen van gemoed om zich te kunnen voorstellen, dat een leven, doorgebragt met in het zweet zijns aanschijns voor wijf en wicht te werken, oogenblikken, dagen, uren oplevert, waarin die ruige borst van weelde zwelt, hetzij de forsche stem van liefde fluistert, of de eeltige hand een traan wegwischt, ging alle toewijding boven zijn begrip. Hij zag slechts de dartelheid van den borst tegenover de blooheid van de deerne; dat beide een gelukkig paar konden worden, ook zonder overvloed, hij geloofde het niet; brave ouders, trots schralen dronk en schraler bete, hij was er blind voor. Laag bij den grond, was zijn christendom weinig meer dan eene gewijde overlevering, zijne kunst maar een spel, pijnlijk beproefd, pijnlijk voortgezet; schijnt hij ons een egoïst, die van zijne philantropische aandoeningen partij trok. Te nuchter intusschen om tot zwaarmoedigheid te vervallen, mag er bij hem van geen menschenhaat sprake zijn; die verdoling onderstelt evenzeer hartstogt, als de groote, de goddelijke gave, die alle overig gemis opweegt en aanvult, die alle andere overtreft, de l i e f d e !

Onze volksaard legde haar in zijne kunstscheppingen aan den dag in den tijd zijns bloeis; laat ons het niet voorbijzien, nu wel ten langen leste de oogst diende te rijpen. Het zoogenaamd alledaagsche, dat echter de kern van al wat goed en groot is in zich bevat, is allengs door stoffe van hoogeren aard verdron-

gen; het verhevenste is ons niet te hoog meer. Wie zou de ontwikkeling willen weêrhouden; wie niet wenschen dat zij nog veelzijdiger, dat zij eindelijk volkomen werd? Niemand, gelooven we, maar dan wachte ook ieder zich van om te zien naar hetgeen wij teregt zijn voorbijgestreefd, of wat wij gelukkig nooit hebben gekend. Vertalen, het is eene behoefte geworden in eenen tijd, die alom op het gebied van den geest vooruitgang verkondigt; vertalen van verzen, het is eene verdienste, want het breidt onzen beperkten gezigteinder uit, tot waar ook voor het schoone tempelen zijn gesticht; maar het blijke eene deugd, door ons verder te brengen en niet achteruit te doen gaan; stilstand ten onzent is waarlijk al vloeks genoeg!

E.J. POTGIETER.

Bibliographisch album.

H.P. Schröder, Disputatio Philologica Inauguralis continens quaestiones Isocrateas duas. Trajecti ad Rhenum, Kemink et Fil. 1859.

Aan den schrijver dezer dissertatie komt de lof toe naauwkeurig gelezen en onafhankelijk geoordeeld te hebben. Van zijne beide quaestiones bespreekt de eene de vraag, of Isocrates een leerling van Socrates geweest is, de andere zijn aanleg en karakter. Ware de behandelingswijze wat minder breed, de lectuur zou daarom niet minder aangenaam zijn; zoo als het nu is, onderdrukt de lezer noode den wensch dat de schrijver minder rijk aan woorden mogt geweest zijn. Met uitzondering van deze bedenking heb ik alleen bezwaar tegen enkele punten van ondergeschikt belang, waaromtrent het ligt wel onmogelijk zal zijn tot eenstemmigheid te geraken. Bij het doorlezen komen mij evenwel twee opmerkingen gewigtig genoeg voor om daarbij even stil te staan. De eerste vraag, die de schrijver tracht op te lossen, schijnt mij toe niet scherp genoeg geformuleerd te wezen. Was Isocrates een leerling van Socrates? Vóór men die vraag kan beantwoorden, dient men te weten wat door ‘leerling van Socrates’ te verstaan is. De uitdrukking is zeer rekbaar. Verstaat men daaronder iemand die zich geheel doordrongen heeft van hetgeen het meest wezenlijke in Socrates' gesprekken uitmaakte, dan is Isocrates geen leerling van den wijssten zijner landgenooten. Ook niet, wanneer men daarmede iemand bedoelt, die zelfstandig voortbouwde op hetgeen hij in zijne jongelingsjaren van zijnen meester hoorde. Nog veel minder, wanneer door die uitdrukking worden aangeduid zij, wier eerste streven was den grooten meester in handel en wandel na te volgen, hem in woord en daad te gelijken, bevrediging te vinden in de gedachtenwereld die hem vervulde, want in dien zin heeft Socrates in het geheel geene leerlingen gehad. Maar is men leerling van Socrates wanneer men, langer of korter tijd, meer of minder geregeld, den meester vergezelde om op de markt

of in het lyceum zijne redetwisten aan te hooren; noemt men zijn leerling ieder die hem de kunst trachtte af te zien van elken tegenstander te beschamen; ieder die een flaauw en voorbijgaand belang stelde in Socrates denkbeelden, maar hem volgde uit nieuwsgierigheid om den buitengewonen man te leeren kennen, dan is ieder jong mensch in Athene, die te dier tijde tot den fatsoenlijken stand behoorde en niet van alle eerzucht en leerlust ontbloot was, onder de leerlingen te tellen van den koning der Sophisten, waarvoor Socrates jaren lang gold. Bedrieg ik mij niet, dan hield Isocrates het midden tusschen deze twee uitersten. Als hij dagelijks - niemand zou weten te zeggen hoe lang of hoe kort - Socrates op zijne togten door de stad vergezelde, dan geschiedde dit niet uit bloote nieuwsgierigheid: deze zou spoedig voldaan zijn geweest; ook niet uit zuivere belangstelling in de zaak: dan zou hij meer vruchten getrokken hebben van dit onderwijs; maar eensdeels omdat hij gevoelde in zijne aanstaande loopbaan als redenaar die gevatheid in het disputeren niet te kunnen missen, waarvan Socrates dagelijks de bewijzen gaf, anderdeels omdat in 's meesters denkbeelden veel was, wat hem aantrok. Zoo verklaar ik mij hoe, zonder dat hij ooit eene poging waagt om zich tot de hoogte te verheffen, waarop Socrates stond, zijne werken toch vol zijn van phrasen en uitdrukkingen die aan het vroeger genoten onderwijs herinneren. De sporen van Socratische denkbeelden, die Dr. S. in de werken van Isocrates aanwijst, zijn onmiskenbaar.

Er is ook in de tweede helft der dissertatie een punt dat verdient nader besproken te worden: de verhouding van Isocrates en Plato. Het hiertoe betrekkelijke is door den schrijver met prijzenswaardige zorg verzameld naar aanleiding van hetgeen Prof. Bake in het derde deel der Scholica Hypomnemata heeft aangewezen. Het is eene uitgemaakte zaak, dat de verhouding van beide mannen niet vriendschappelijk is geweest en dat zij elkander in hunne geschriften enkele malen bestrijden, natuurlijk zonder elkander te noemen. Bedrieg ik mij intusschen niet geheel en al, dan kan het regt verstand der hiertoe betrekkelijke plaatsen alleen verkregen worden door te letten op den tijd, waarin ieder stuk der beide schrijvers het licht zag. Bij Isocrates geeft dat weinig zwarigheid, want de jaren waarin hij zijne politieke verhandelingen heeft uitgegeven, zijn genoegzaam bekend. Met Plato is het anders: de volgorde zijner dialogen is tot nog toe niet uitgemaakt en, weten wij deze niet, dan kan er ook niet geoordeeld worden over de waarde aan zijne uitdrukkingen te hechten in den Phaedrus, alwaar op de bekende plaats aan het slot, zoo men al aan geene dadelijke lofspraak te denken heeft, ten minste in beleefde termen van Isocrates gewag wordt gemaakt; in den Euthydemus, alwaar aan het slot de bedoeling om Isocrates te pa-

rodiëren onmiskenbaar is, en in den Gorgias, alwaar onder den naam van dien redenaar Isocrates rigting onverholen bestreden wordt en de in den Phaedrus minstens genomen voorwaardelijk geprezene als goedhartig, doch wel wat bekrompen geteekend wordt. Nu staan de jaren, waarin Plato deze stukken schreef, wel niet vast, maar zooveel is zeker, dat zij ouder zijn dan het meerendeel der plaatsen, waarin Isocrates Plato bestrijdt. Dit is de reden waarom Prof. Bake gelooft, dat eene hiertoe betrekkelijke plaats in de Antidosis, welke stellig jonger is dan de drie genoemde dialogen van Plato, eertijds hare plaats had in een der eerste stukken van Isocrates, hetwelk wij slechts gedeeltelijk bezitten, de verhandeling tegen de Sophisten. De mogelijkheid dat Isocrates denzelfden locus communis tweemaal zou gebruikt hebben, wordt door mij te minder ontkend, omdat werkelijk van iets dergelijks een duidelijk voorbeeld kan worden aangewezen; zie Schröder p. 106. 2. Maar mijn bezwaar bestaat in de plaats in den Phaedrus. Is deze volgens de onderstelling van Prof. Bake jonger dan de volledige Oratie tegen de Sophisten, dan begrijp ik niet hoe Plato met zooveel lof van zijnen vroegeren medeleerling heeft kunnen spreken na de uitgave van hetzelfde stuk dat hem, altijd volgens de Scholica Hypomnemata, aanleiding gaf tot het schrijven van den Gorgias. De zwarigheden zijn niet minder groot, als men den Phaedrus voorstelt als eenige jaren vroeger geschreven. Het stuk steekt te hoog uit boven de dialogen uit Plato's jeugd, den Ion, den Hippias Maior, den Menon, den Euthyphron en anderen, om het tot die periode te brengen. Een weinig later was Isocrates aan het schrijven van pleidooijen gegaan en deed niet vermoeden dat hij de studie der wijsbegeerte weder zou opvatten; in ieder geval hield hij zich met iets bezig, dat niet wel de sympathie van Plato kan hebben opgewekt. Bovendien wat Plato Socrates over zijnen medeleerling in den mond legt, verbergt een toon van meerderheid en wordt op eene wijze gezegd, waarop Plato op nog jeugdigen leeftijd moeijelijk spreken kon over zijn zeven jaar ouderen medeleerling. Al verder hebben de drie plaatsen bij Plato geen betrekking op den Isocrates, gelijk hij vóór zijn vertrek naar Chios pleidooijen schreef: toen onderscheidde deze zich in niets van vele andere zaakwaarnemers; maar op den Isocrates, gelijk hij na zijne terugkomst te Athene eene school der welsprekendheid, of gelijk hij zelf zeide, der wijsbegeerte, geopend had. Vervolgens komt het mij onwaarschijnlijk voor, dat de Gorgias of de Euthydemus iets van hunnen vorm aan Isocrates zouden verschuldigd zijn. Bij Plato vind ik overal rijkdom met edele eenvoudigheid, bij Isocrates armoede met ijdele woordenpraal. Bij Plato het verhevene en grootsche, bij Isocrates het kleine en burgerlijke. Plato moest op Isocrates uit de hoogte neerzien; Isocrates kon Plato benijden. Onder deze omstan-

digheden vind ik het natuurlijk, dat de aanval op Isocrates, dien Plato te zijner zelfverdediging in den Gorgias en in den Euthydemus onderneemt, iets oorspronkelijks moet hebben en puntigs. Isocrates moet den strijd gezocht en gevreesd hebben en zich bepaald hebben tot insinuatiën, meer mondeling dan schriftelijk. De aanval van Plato zal het afgeperste antwoord zijn geweest op het kleingeestige en nijdige kwaadspreken van Isocrates. En een volstrekt bewijs dat ik over Isocrates niet ongunstiger denk dan hij verdient, ligt hierin dat de aanvallen op Plato het onmiskenbaarst zijn in de twee stukken, die hij na diens dood in het licht heeft gezonden, den Philippus en den Panathenaicus.

Als ik de boven aangestipte gronden in aanmerking neem, vind ik slechts ééne wijze waarop alle tegenstrijdigheden kunnen vermeden worden. De bewijzen voor mijne voorstelling der zaak in bijzonderheden aan te voeren, zou voor dit opstel te ver leiden; genoeg dus dat ik hier het resultaat geef; ik kom bij eene andere gelegenheid op alles uitvoerig terug, wanneer ik gelegenheid vind de volgorde der Platonische dialogen te behandelen. Zóó stel ik mij de zaak voor:

Toen Plato in 388 van zijne reizen terugkwam, vond hij aldaar Isocrates, die, juist uit Chios teruggekeerd, zich bij zijne medeburgers had ingeleid door zijne verhandeling tegen de Sophisten: een strijd die ook Plato van zoo nabij betrof; en al bleek het genoegzaam dat Isocrates onder philosophie iets geheel anders verstond dan hij, in naam waren beide één, welligt konden zij het ook inderdaad worden. Over het wezen der deugd dachten beide hetzelfde, zie Schol. Hypemn. III. p. 29, en in het algemeen konden zij elkander ligt verstaan waar het de nagedachtenis van hunnen leermeester gold. Maar Isocrates was op het oude standpunt gebleven en Plato had zich in de laatste jaren veelzijdig ontwikkeld. Ontmoetten zij elkander, en ik stel mij voor dat dit in den aanvang het geval moet zijn geweest, dan zal Isocrates van den Panegyricus niet gezwegen hebben, dien hij nu onderhanden had. Op politiek gebied was de blik van Isocrates bekrompen; maar wanneer Plato zijn ideël standpunt verliet, dan was de zijne niet veel ruimer. Bij allen eerbied voor zijn genie moet en mag het toch gezegd worden, dat Isocrates zelf aan het hof van Dionysius geen jammerlijker figuur had kunnen maken dan hij; en zoo het waar is dat Phocion Plato's omgang genoten heeft, dan blijkt het niet dat hij op practisch terrein iets anders bij den wijsgeer gelcerd heeft dan dezelfde bekrompen beginselen, die Isocrates zijn leven lang heeft voorgestaan. Genoeg om te begrijpen hoe Plato, toen hij kort daarna als programma van zijn onderwijs den Phaedrus uitgaf, eenige welwillende woorden wilde rigten tot zijn vroegeren medeleerling. Zijn lof kon niet onbepaald

wezen, want hun streven liep uiteen, maar beide voerden oorlog tegen de Sophisten en beide streden in naam voor hetzelfde, de philosophie. Zoo vond hij aanleiding Socrates te laten zeggen wat ik, om niet te veel Grieksch af te schrijven, mêe zal deelen volgens Cicero's vertaling: ‘Adolescens etiamnune, o Phaedre, Isocrates est: sed quid de illo augurer, lubet dieere. Quid tandem? inquit ille. Maiore mihi ingenio videtur esse, quam ut cum orationibus Lysiae comparetur. Praeterea ad virtutem maior indoles; ut minime mirum futurum sit, si, quum aetate processerit, aut in hoe orationum genere, cui nune studet, tantum quantum pueris, reliquis praestet omnibus, qui umquam orationes attigerunt; aut, si contentus his non fuerit, divino aliquo animi motu maiora concupiscat. Inest enim natura philosophia in huius viri mente quaedam.’

De eensgezindheid kon niet lang duren. Na de voltooijing van den Panegyricus, het groote werk dat Isocrates tien jaar lang had bezig gehouden, moest Plato wel tot het inzigt komen dat zijn oude medeleerling lust noch bekwaamheid had om zich tot het verheven standpunt op te heffen, waartoe hij langzamerhand was gestegen. Isocrates daarentegen, ontevreden over den voorwaardelijken lof en den beschermenden toon in den Phaedrus, had met de kleingeestigheid van hen, die het talent missen om de eersten te zijn, al meermalen gelegenheid gevonden, om Plato bij zijne leerlingen in minachting te brengen. Het ligt geheel in de natuur der zaak, dat de naijver hunner toehoorders en de gedienstigheid om het gezegde over en weêr over te brengen eene spanning veroorzaakte, die Isocrates verleidde om in het daarop uitgegeven Helenae Encomium eenige bedekte uitvallen op Plato te doen. Zijne ligtgeraaktheid moest aan Plato als verwaandheid voorkomen, en toen hij daarop den Euthydemus schreef, kennelijk eene satire op de Sophisten, vond hij tevens gelegenheid ten slotte Isocrates zijne plaats aan te wijzen. Dat hij dezen werkelijk op het oog had, is thans zelfs duidelijk genoeg en door meer dan een geleerde aangetoond; voor de tijdgenooten was de vingerwijzing meer dan voldoende. Isocrates wordt niet volgens eigen schatting op het juiste midden geplaatst tusschen philosophen en politici - van oudsher was de gulden middenweg de zinspreuk der middelmatigheid - maar op de derde plaats achter beide. Doch ook hier weder eindigt Socrates met welwillend te erkennen wat er goeds in het streven van Isocrates was.

De Phaedrus en de Euthydemus waren stukken met een geheel ander doel opgezet; van daar dat de vermelding van Isocrates in beide slechts bij wijze van aanhangsel geschiedt. Nog eenmaal kreeg Plato zeer kort daarna aanleiding zijn gevoelen kenbaar te maken over de thans algemeen bekende leerwijze van Isocrates. Het is aan geen twijfel onderhevig, dat hij even weinig als zijn tegenstander te Athene

populair was. Voor het groote publiek, dat geen onderscheidingen weet te maken, waren zij beide, zoo goed als hunne gemeenschappelijke tegenstanders, Sophisten. Plato vond het noodig zich te verdedigen en het regtmatige van zijn stelsel van levenswijsheid uiteen te zetten. In het scherpzinnig vertoog van Prof. Bake is dit met meer andere hiertoe betrekkelijke bijzonderheden voldoende uiteengezet. De gekozen vorm was een gesprek door Socrates met Gorgias en twee van diens vrienden gehouden; de aanval was op de rhetonica gerigt en moest uitloopen op de regtvaardiging der wijsbegeerte. Het is wel aan geen twijfel onderhevig, dat Plato met Gorgias Isocrates in den zin had, maar het verwondert mij dat de herhaalde lezing zijner geschriften tot nog toe niemand overtuigd heeft, dat de *vorm* van Socrates' aanval oorspronkelijk moet zijn en aan geene plaats uit Isocrates ontleend kan wezen. Daartoe is Plato's verbeelding te rijk. De viervoudige verdeeling in *νομοθετικὴ, δικαστικὴ, γυμναστικὴ, ἰατρικὴ* met de vier nabootsingen der *κολακευτικὴ*, de *σοφιστικὴ, ῥητορικὴ, κομμωτικὴ, ὀψοποιικὴ* zijn zoo door en door Platonisch, dat aan geene uitwerking te denken valt van een door Isocrates aan de hand gegeven denkbeeld.

Het blijkt niet dat Isocrates vele jaren lang iets geschreven heeft om Plato te beantwoorden; wij mogen ook wel als zeker stellen dat hem daartoe het talent ontbrak. Waarschijnlijk troostte hij zich met zijn grooter aantal leerlingen en wees hen, die vroegen waarom hij niet antwoordde, met de betuiging af, dat hij bezig was; eene bewering die bij zijn bekend langzaam werken niet onwaarschijnlijk scheen. Het eerste stuk dat men weder tot zijn strijd met Plato betrekken kan, is de Antidosis, waarin ik in dit opzigt niets anders lezen kan dan de verzekering, dat hij door Plato's aanval in het minst niet overtuigd of uit het veld geslagen was. Nieuwe bewijsgronden zoekt men te vergeefs: eenvoudig herhaling van het door Plato voor lang in den Gorgias wederlegde. Van de bevallige viervoudige verdeeling van Plato vindt men zelfs bij hem den matten weêrschijn, § 180 vlgg. Het is niet de eenige plaats bij Isocrates die aan Plato doet denken. Antidosis § 240 en 321 moet geschreven zijn na de lezing der Apologie. In den Busiris is § 38-40 zeker wel gesteld na de uitgave der Republiek: een ander bewijs zoo noodig dat het stuk jonger is dan men tot op zeer korten tijd geleden algemeen geloofde. Dat Isocrates' antwoord niet zeer voldoende is en de hoofdzaak naauwelijks aanroert, zal niemand bevreemden, die weet hoe zwak zijne redeneringen doorgaans zijn. Zoo schijnt Isocrates in de verhandeling de Pace § 126, welke toch stellig jonger is dan de Gorgias, naauwelijks begrepen te hebben, althans geene aandachtige lezing te hebben waardig gekeurd, wat Plato over Pericles gezegd had.

Het pleit niet voor den zedelijken moed van Isocrates, dat zijne polemiek scherper wordt na Plato's dood. In den Philippus, die een jaar later verscheen, spreekt hij met minachting van de Republiek en de Wetten, § 12. Erger nog is de Panathenaicus, zijn laatste werk, waarin hij zich beklaagt, dat sommigen die hem veroordeelen niet eens weten hoedanig iemand hij is, en dat hij nu op hoogen ouderdom de pen nogmaals heeft opgevat, zoowel om enkelen anderen niets waardigen Sophisten het zwijgen op te leggen, als om aan die anderen - de leerlingen van Plato natuurlijk, tenzij de inleiding eenige jaren vroeger geschreven is - te toonen waarmede hij zich eigenlijk bezighoudt. En mogt men aan de bedoeling dezer plaats twijfelen, wat ik niet geloof dat iemand zal doen, die met Isocrates bekend is, dan vindt men ligt andere, bijv. § 118, alwaar met ‘hen die voorgeven al heel wijs te zijn’ ongetwijfeld de schrijver van den Gorgias aangeduid wordt, die minstens genomen regt had op eene meer afdoende wederlegging. In plaats daarvan zou Plato § 200 sqq. en 230 zonder moeite eene poging ontdekt hebben om iets van den vorm zijner dialogen en van Socrates' ironie na te bootsen. Het is trouwens geen wonder dat de verdediging geen doel treft: bij Isocrates gold eene vloeijende phrase ver boven de waarheid. Naïf is vooral Panathen., § 172. Wat hij van Socrates had overgenomen zijn bij hem woorden gebleven.

Wil de Schrijver, der dissertatie aan het hoofd van dit stukje genoemd, in mijne opmerkingen het bewijs zien dat ik zijne denkbeelden met belangstelling heb gevolgd en sympathie met zijnen arbeid heb, het zal mij aangenaam zijn. Doch ik herhaal wat ik boven zeide: Een andermaal liefst wat minder breed. De Praefatio is niet vrij van gezochtheid en de herinnering aan van Lennep en aan be bewaarscholen, op de plaats waar dit geschiedt, niet overeenkomstig met den goeden smaak.

Haarlem, 14 September 1859.

S.A. NABER.

***Praktische Volks-Almanak voor* 1860. *Haarlem, A.C. Kruseman*. 192 bl. 90 cents.**

De winter is in aantogt; alles kondigt zijne nadering aan. 't Wordt daar buiten koud en guur; óf aanhoudende regens benemen ons allen lust om den voet buiten de deur te zetten, óf de snerpende koû doet ons verlangen naar de warme kagchel daar binnen. Is de heerlijk koesterende zon al nu en dan zigtbaar, dan komt zij toch zoo laat voor den dag en verdwijnt al weêr zoo vroeg achter de kimmen, als ware ook zij huiverig om zich lang aan die ongure lucht bloot te stellen, en als had ook zij een beter toevlugtsoord, na haar dagwerk te hebben verrigt. De rijke, die al vroeg de dompige stad heeft verwisseld met het frissche land; de reiziger, die de lange dagen heeft te baat genomen om lange togten te doen, zij worden weêr naar hunne winterkwartieren gedreven; allen hunkeren naar licht en warmte in eigen huis en aan eigen haard; allen zoeken daar binnen, wat zij buiten voor eenige maanden moeten missen. Maar nu ontwaakt ook de behoefte aan gezelligheid; de lange dagen moeten verkort, de lange avonden moeten naauwelijks bemerkt worden. Wijd opent nu een ieder zijne deur voor vrienden en goede bekenden; de tijd der gezellige bijeenkomsten is weêr daar. Hier zijn het de prachtige festijnen der rijken, die het sein geven van den aanvang der winter-vermakelijkheden; daar de weidsche aankondigingen van operaas en concerten, met zangers en virtuosen, zóó beroemd, dat zelfs de klank hunner hooge namen nooit tot ons is afgedaald; elders weêr de eerste lezing in 't een of ander genootschap, gewijd aan de bevordering van de eene of andere onmisbare kunst of wetenschap, of wel de bede om toch de pogingen van hen te ondersteunen, die ook de armen broeder den winter, eenigermate behagelijk ten minste, wenschen te doen doorbrengen, en overal en bij allen blijkt het, dat de menschen door die bittere koude weêr meer behoefte gevoelen aan elkander en weêr meer op elkanders hulp en bijstand beginnen te rekenen.

Maar de eerste voorloopers van den naderenden winter, en de eerste aanleiding tot familie-feesten en tot weêr meer vertrouwelijken en gezelligen omgang met elkander na den ons zoo uiteenjagenden zomer, zijn wel die huiselijke feesten van St. Nicolaas en van Kerstijd. Het eerste, zoo naauw verwant aan die zoo aangename herinneringen uit onze jeugd, het veld onzer eerste galanteriën, waarop onze schalksheid en geestigheid beide op zoo zwaren tol werden gezet, moge ten onzent al meer wijken voor het Kersfeest, onvershillig is de dag der viering, omdat het feest toch hetzelfde blijft. Jong

en oud begroeten elkander op dien dag met geschenken, en de een tracht den ander den loef af te steken, om al aardiger en geestiger, piquanter en ondeugender zelfs ook al - dan de ander te zijn. Is 't wonder dat de winstgrage winkelier zich met een ongekenden voorraad van allerlei voorziet wat maar aangenaam is voor het oog, en dat de koopers al spoedig ten einde raad zijn, welke keuze uit dien overvloed te doen, en maar al te dikwijls aan hunne verlegenheid een einde maken door rijp en groen dooreen te koopen, en menig fraai gerand en grof stuk geld te geven voor menige coquette, maar nietige en oubruikbare beuzeling?

Van die blinde koopmanie voor één enkelen dag weet de specutive Krusseman te Haarlem uitnemend partij te trekken. *Praktisch* wil men meer en meer den tijd maken waarin wij leven, *praktische* waar zal hij dan vooral in dezen tijd den koopzieken lui voorleggen, en die praktijk zal hem ook in eigen kas wel aanstaan, dunkt ons. De Praktische Volksalmanak voor 1860, die vroeger maar al te dikwijls zoo bitter onpraktisch te laat kwam, ligt nu reeds sedert dagen ter beschikking van het publiek, en waarlijk noch in uiterlijk noch in innerlijk onderdoende voor zijne oudere broeders. Alexander von Humboldt's studievertrek toch is waarlijk wel eene geschikte titelplaat voor een werkje, dat nuttige kennis onder alle klassen der maatschappij verbreiden wil. Hij, de kolos van geleerdheid, de tot zoo ongekend hoogen ouderdom geklommen en toch nog der maatschappij te vroeg ontvallen man van zoo veelzijdige kennis en ervaring, wordt in flinke trekken door Dr. Lubach geschetst, en moge zijn naam al bij iedereen bekend zijn, de levensbijzonderheden, die wij hier van hem vinden, zullen toch bijna iederen lezer nog opperwelkom zijn. En bladeren, neen liever lezen wij verder, dan vinden wij overal woorden van wetenschap en van kennis gesproken, maar op zoo handige wijs toegepast, dat men de wetenschap zelve naauw bemerkt en de praktijk alleen meent te ontmoeten. Dat is de ware wijze om wetenschappelijke deukbeelden bij het algemeen ingang te verschaffen; de resultaten der wetenschap voor het publiek, het opsporen er van voor den geleerde. Maar ook van de wijze van voorstellen hangt veel af om vrucht te oogsten van zijne mededeeling, en vraag 't eens aan Prof. Vissering, aan Ds. Herman de Ridder en aan anderen, die juist door aangenaamheid van vorm den leeslust zoo zeer opwekken, of 't zonder oefening en zonder studie is dat zij die gave om zich gemakkelijk en duidelijk en verstaanbaar en tevens bevallig uit te drukken, hebben verkregen? Waarlijk, de stukken van die beide schrijvers vooral, ze zijn een sieraad van dit boekske!

‘Praktische Volks-Almanak,’ alweer over dat praktische! knort misschien menigeen; heeft de Kerkelijke Courant van 17 September n dan nog niet voldingend overtuigd, dat uwe zucht naar praktische

lectuur dwaas, ja ergerlijk is? Och neen, want die schrijver is 't geheel met mij eens, behalve dat hij natuurkennis noemt wat ik kennis der maatschappelijke orde van zaken noemde; overigens geeft hij mij volkomen gelijk, dat goede praktische lectuur nuttig is en veel beter dan waterachtige, stichtelijke lectuur. Daarenboven, ik vroeg alleen *minder* stichtelijke lectuur, en hij schrijft als had ik gezegd *geene* stichtelijke lectuur; daarin alleen verschillen wij; dus niet feitelijk, maar alleen door zijne vergissing schijnt het dat wij niet volkomen met elkander overeenstemmen. *Goede* stichtelijke lectuur, uitnemend, geef mij die; even graag neem ik die lectuur aan, als hij die *goed* praktisch is. Want gelukkig behooren mijn pseudo-tegenstanders - maar in waarheid medestanders - in de Kerkelijke Courant, noch ik, tot volgelingen van Ds. Schwartz, die voor volksvoorlezingen alleen Bijbelsche onderwerpen geschikt oordeelt. Jammer dat hij daarbij te ver gegaan is en in den Heraut heeft beweerd dat ‘de Hollandsche ambachtsman meer lust toont in Bijbellezingen dan in geschiedkundige of andere onderwerpen,’ want hij heeft daardoor, en door de onhandigheid van een zijner vrienden, zich eene teregtwijzing op den hals gehaald van Mr. R.F. Hubrecht, in het ‘Volksblad’ van 23 November j.l., die belangrijker is van inhoud voor het publiek dan aangenaam voor hem. Mogt Ds. S.c.s. toch bedenken, dat de vroomste Christen en de geloovigste en braafste mensch hier op aarde toch ook eten en drinken en slapen moet, en dat hij, wanneer men milddadigheid en mededeelzaamheid voor den naakten en hongerigen van hem verlangt, werken moet om de middelen te verkrijgen tot voorziening in zijne eigene behoeften en tot leniging van den nood van anderen. De geloovigste zelfs moet dus ook wel degelijk de middelen leeren kennen om hierbeneden deel te verkrijgen, hoe gering dan ook, aan den overvloed, aan dat gevloekte *superflu* der Socialisten, zal hij ook door geldelijke giften getuigenis afleggen van den geest die hem bezielt; en hoe dan wel de vruchten te verlangen van zijn arbeid, maar hem tevens de middelen onthouden om die vruchtten te verkrijgen? Neen, het godsdienstige en het nijvere element, ze moeten beide denzelfden mensch bezielen, en Ds. S. is even onregtvaardig wanneer hij het laatste zou willen afkeuren, als ik wanneer ik het eerste veroordeelde. Waarlijk, de menschen hooren en lezen gaarne over beide elementen, mits maar de vorm en de inhoud van 't geen zij hooren en lezen, aangenaam en belangrijk zijn. Of zouden meer bevallige en onderhoudende en nieuwe leerredenen niet evenzeer het publiek meer als dwingen tot het bezoeken der kerken, als men de schare nu daarheen ziet vloeijen, waar de begaafde redenaar over geschiedenis, staatkunde, natuurwetenschap of waarover dan ook spreekt met eene warmte, die van overtuiging, en met een ernst, die van gezette studie, en met een vuur, dat van

groote ingenomenheid met zijn onderwerp getuigt? De gevierde sprekers en schrijvers ten onzent, hoe klein ook in aantal helaas! - niet in het vernederen van eens anders arbeid vinden zij hunne kracht, maar wel in hunne eigene bekwaamheid!

Maar de Praktische Volksalmanak? Och, al noemden wij het boekske ook niet, de zaak zelve behandelden wij toch. Hoog zijn wij ingenomen met dezen jaargang, en bevelen dien gerustelijk aan een ieder, die prijs stelt op nutte en degelijke lectuur; voor weinige centen vindt hij hier voor duizenden aan levenswijsheid. Ouden en jongen, rijken en armen, geleerden en ongeletterden, fijn beschaafden en nog weinig ontwikkelden, allen zullen veel in dit boekske vinden wat hun welkom is. St. Nicolaas- en Kermis-geschenken, welnu dat de rijke bij zijne *joli rien* dit nuchtere boekske voege, het misstaat nergens en ontsiert niets: dat de mindervermogende door dit geschenk zijn praktischen geest aan den dag legge, en dat de eenvoudige van rang en fortuin met blijdschap de vrucht ontvange van de studie van mannen, wier namen alleen reeds een goed getuigenis afleggen van den geest die in het boekske ligt. De ouderwetsche St. Nicolaasschotel, dikwijls eerst na lang snuffelen door het ijverig zoekend kind in een verloren hoek gevonden, waarop de dreigende garde rust naast het heerlijke banket, lijkt veel op den Praktischen Volks-Almanak, want alleen reeds Prof. Vissering's stukje: ‘Op crediet,’ is een flinke garde voor den rijke, en heerlijk banket voor den nijvere! Vinde hij weêr een goed debiet deze aardige Almanak!

M.